Віктор Гудзь

Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні

Мелітополь 2019

УДК 930.2:[94:341.485](477)”1932/1933”
Г 93

Рекомендовано до друку
Вченою радою Запорізького національного університету,
(протокол №6 від 19 лютого 2019 р.)

Рецензенти:
Капелюшний Валерій Петрович – завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, чл.-кор. Національної академії педагогічних наук України, доктор історичних наук, професор
Константінова Вікторія Миколаївна – директор Науково-дослідного інституту історичної урбаністики, професор кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету, доктор історичних наук, професор
Капустян Ганна Тимофіївна – професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, доктор історичних наук, професор.

Г 93 **Гудзь Віктор. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.**

ISBN 978-617-7566-73-0

Монографія є першим синтезним історіографічним дослідженням всього комплексу вітчизняних та зарубіжних наукових розробок проблеми Голодомору в Україні 1932–1933 років. Визначено і простежено історіографічні етапи, концептуальні та методологічні особливості досліджень теми представниками різних соціокультурних та наукових кіл, здобутки та недоліки світової історіографії Великого голоду. Охарактеризовано динаміку, предметний зміст, сучасний стан світового наукового дискурсу щодо концепції Голодомору як геноциду українського народу та перспективні напрями подальшого дослідницького пошуку. Системний аналіз світової історіографії поєднано з дослідженням проблеми на вітчизняному регіональному рівні та в персональному вимірі наукового вкладу провідних дослідників Голодомору.

Для науковців, викладачів, студентів, всіх, зацікавлених вітчизняною історією та питаннями історичної пам’яті нації.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

До написання цієї книжки автора спонукали і наукові, і громадянські, а насамперед – моральні мотиви. Зауважуючи моральні, соціально-психологічні та етно-культурні наслідки найбільшої української трагедії для сучасного суспільства, Наталя Дзюбенко-Мейс 2016 року нагадала: «Голодомор торкається кожного, навіть якщо він про це ще не знає». Очевидно, кожного з нас тримають наші живі і мертві у ланцюгу поколінь (Шевченкове «І мертвим, і живим, і ненародженим…»).

Тема Голодомору зачепила мене спершу своєю трагічністю, як найжорстокіший спосіб народовбивства, а у 1993 р., з початком власних пошуків свідчень очевидців, вилилася в серію публікацій під назвою «Пам’ятаймо» в Мелітопольській газеті «Новий день» і в рецензії на збірник «Неоголошена війна» Валерія Тимофеєва. Лише в новому столітті дізнався, що на моїй малій батьківщині – у 2-х тисячному селі Краснополі на Житомирщині червоний людомор 1932–33 років поглинув людей більше, ніж Друга світова війна – 626 дітей і дорослих, з яких дев’ятеро мали прізвища Гудзь... Виявляється, найвищі втрати від людомору, окрім багатьох районів тодішньої Київської та Харківської областей, спостерігалися ще в семи районах республіки, зокрема, в тодішньому Янушпільському, де народився і виріс, та Мелітопольському, де пройшла більша частина життя. Смертельна соборність…

Відомий історик Девід Марплз, констатував, що сьогодні ніхто не може писати про Голодомор і його наслідки без врахування наукової спадщини Джеймса Е. Мейса. Громадянський та науковий подвиг незабутнього індіанського українця з його пронизливим зізнанням «Ваші мертві вибрали мене…» вразив найбільше. Фундатор концепції геноциду українського народу віддав тим самим моральний борг майже знищеному і забутому рідному племені черокі (США), і спокутував піввікове замовчування трагедії українців політичними та науковими колами у країнах «вільного світу».

Наукове есе Дж. Мейса «Повість про двох журналістів» пролило світло більше, ніж просто на міру порядності цинічного Волтера Дюранті і чесного оповідача про жахіття Голодомору Ґарета Джонса – викладено історію про постійний людський вибір між добром і злом, між правдою і брехнею–кривдою. Такі питання морального і громадянського вибору, професійної доброчесності постійно стоять перед дослідниками Великого голоду в Україні, Росії та інших країнах, де неодноразово змінювалася політична кон’юнктура.

Надихав на роботу також зразок титанічної праці і громадянської стійкості видатного українського вченого Станіслава Владиславовича Кульчицького, який є світовим рекордсменом за кількістю праць з історії більшовицької аграрної «революції зверху» 1929–33 рр. Саме С. Кульчицький першим з науковців республіки продовжив справу Джеймса Мейса і Роберта Конквеста і найбільше розвинув та популяризував геноцидну концепцію Голодомору. Вчений має достатньо мужності визнавати свої помилки, не

піддаватися тиску політиків та колег з наукового цеху, розповісти про три пережиті ним світоглядні революції, які, пройшли, в тій чи іншій мірі, більшість гуманітаріїв старшого покоління, та надає приклад працьовитості і терпіння у справі подолання постгеноцидного суспільного синдрому.

Головним науковим та гносеологічним мотивом написання представленої монографії було явне відставання історіографічного осмислення гігантського корпусу публікацій з історії Великого голоду в УСРР від власне емпіричних досліджень теми. На відміну від капітальних видань історичних джерел та теоретичних праць з історії Голодомору, така синтезна комплексна праця історіографічного характеру, яка б охоплювала всю 85 річну дослідницьку практику наукових студій теми в Україні і світі, поки що відсутня.

Крім того, спонукало до роботи спостереження, що в спеціальних студіях наукового доробку дослідників історії Голодомору переважає описова, наближена до бібліографічної практика, однобічне відображення світового історіографічного процесу як безперервного прирощення історичних знань. Недостатньо уваги і до методології та концептуальних засад тих чи інших науковців, до виявлення суспільно-політичного впливу на їх наукові інтерпретації макроісторії Голодомору. Так само бракує історіографічних студій синтезного компаративного характеру, які б відображали особливості дослідження теми в різних країнах в концептуальному і хронологічному вимірі, досліджень провідних тенденцій та особливостей сучасного гранднаративу з проблеми Голодомору.

Претендуючи на об’єктивність, ми водночас враховуємо застереження авторитетної дослідниці Лінн Віоли щодо народної мови, так само слушне і для герменевтики текстів наукової мови: «Потрібно зауважити, що інтерпретації народної мови нерозривно пов’язані з нашим способом бачення як істориків, який є неминуче відносним, упередженим та, мабуть, політизованим. Нашими головними ліками від короткозорості є контекст і порівняння, порівняння низки джерел та культур…».

Автор усвідомлює неможливість охопити весь світовий різномовний комплекс історіографічних джерел і проаналізувати їх до рівня навчальних посібників, газетної публіцистики, художньої літератури і фольклору, комеморативних практик. Тому в роботі використано переклади наукових праць головним чином із романо-германських та слов’янських мов, якими і опублікована абсолютна більшість історіографічних джерел. Відповідно глибина охоплення наукового наративу з історії Голодомору в Україні досягла лише обласного рівня (насамперед обласних томів «Національної книги пам’яті жертв Голодомору та ін.) із залученням окремих місцевих краєзнавчих праць. Натомість широке залучення матеріалів зарубіжної періодики 30 – 50-х років зумовлюється їх функцією історичних, а подекуди й історіографічних першоджерел.

З практичних міркувань скорочення тексту, у монографії, поряд з прийнятою на пострадянському просторі практикою написання дати Голодомору як «1932–1933 роки» (в західній історіографії побутує незвичний варіант «1932–3 роки»), вживається скорочення «1932–33 роки». Такий варіант,

крім усього, виглядає логічним, якщо врахувати, що більшість прибічників концепції Голодомору як геноциду датують цей період безперервно: кінцем листопада 1932 – літом 1933 рр.

Так само з прагматичною метою, для уникнення тавтології, замість усталеної дефініції «Голодомор 1932–1933 років в Україні» в тексті роботи, для означення тогочасних подій в селах України і станицях Кубані, подекуди вжито дефініції «Голодомор», «людомор», «Великий голод» (таке визначення вживається також у всерадянському контексті) без означення років.

В одному з інтерв'ю Джеймс Мейс навів слова українського священника в США о. Олександра Биковця, свідка Голодомору: «Всі були готові на жертви, знали, що не сьогодні – завтра їх знищать, але їх турбувало таке: чи світ буде знати про це, чи світ щось скаже?.. І друга проблема, ще інтимнішого характеру: чи буде кому молитися за всіх тих, що загинуть?» В цих словах священника – вся квінтесенція завдання істориків перед народом і української нації перед своїми пращурами і сучасним світом, частинкою вкладу у яке, сподіваємся, послужить і ця монографія.

ВСТУП

За визначенням відомого італійського історика А. Граціозі, розуміння європейської історії XX століття буде неповним без осмислення подій Великого голоду в СРСР і насамперед – на українській землі. Ще масштабніше окреслив актуальність проблеми американець з українським серцем Джеймс Мейс: «Питання Голодомору є центральним питанням не лише історії України, воно має універсальне значення для всіх істориків світу, які вважають, що людство – це велика родина націй, народностей, етносів, що знищення, або ослаблення будь-якого народу веде до кризових явищ в духовному, економічному, культурному житті всієї світової цивілізації».

Жахливі події Голодомору в Україні, як і голоду 1932–33 рр. в СРСР, приховувалися та заперечувалися комуністичною владою, тому тривалий час залишалися поза увагою вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Попри те, що початки історіографії проблеми було закладено зусиллями української діаспори ще в 1930-х роках, повноцінна наукова розробка, переважно із залученням свідчень очевидців людомору стала проводитись лише у зв’язку з відзначенням 50-річчя трагічної події. Тоді, внаслідок реалізації Гарвардського наукового проекту і публікації досліджень Джеймса Мейса та Роберта Конквеста, у яких закладені основи концепції Голодомору – геноциду українського народу, розпочався світовий науковий дискурс з цієї болісної теми. Дискусія тривала між прибічниками геноцидної концепції – «інтенціоналістами», як правило, тоталітарного напряму радянологів, котрі доводили намірений злочин Сталіна в Україні, – та науковцями ревізіоністського табору або ж «функціоналістами». Останні наводять аргументи про штучний голод селян всіх зернових регіонів СРСР, як В. Кондрашин та більшість російських фахівців, або «природний» голод внаслідок неврожаю та помилок господарників, як Р. Девіс і С. Віткрофт, М. Таугер та інші, але не вбачають антиукраїнського спрямування у діях влади.

У радянській Україні крига замовчування трагедії народу та критики «буржуазних фальсифікацій» подій частково скресла лише у роки «перебудови». У січні 1990 р. постановою ЦК КПУ було визнано, що трагедія 1932–33 рр. стала «наслідком злочинного курсу Сталіна та його оточення» і засуджено організаторів штучного голоду. З тих пір дослідники історії Великого голоду ввели в науковий обіг величезну кількість архівних документів, зібрали тисячі свідчень очевидців трагедії, опублікували ґрунтовні фахові дослідження проблеми. Першість серед вітчизняних фахівців з історії Голодомору належить Станіславу Кульчицькому, який ще на початку 90-х років підтвердив геноцидний характер Голодомору в Україні та на Кубані і довів принципові відмінності дій сталінського керівництва щодо цих регіонів у порівнянні з іншими територіями голоду 1932–33 рр. Більше того – весь комуністичний період в історії України, а випробування Голодомору насамперед, – розглянуто вченим як цивілізаційний «червоний виклик» для українського народу, що поставив перед нацією питання життя і смерті.

Новітнім викликом для України став російський неоімперський виклик «гібридної» війни, що актуалізував героїчні та віктимні сторінки вітчизняної історії, серед яких провідне місце займає консолідуюча пам’ять про кремлівський геноцид українського народу 1932–1933 рр.

У свою чергу, дослідники проблеми Голодомору постали перед випробуванням гносеологічного порядку – історіографічним викликом, який означає не лише пізнання реалій подій 1932–33 рр., а й критичне осмислення наукової рефлексії на ці події. На сьогодні, коли студії Великого голоду в СРСР як однієї з найбільших трагедій людства тривають кілька десятиріч і нараховують понад 20 тисяч публікацій, важливо систематизувати та класифікувати численні джерела і наукові розробки теми. Крім того, визріла потреба виокремити надбання і прорахунки дослідників, визначити пріоритети та напрями подальших наукових розробок цієї актуальної теми як на регіональному та локальному рівні, так і в макроісторичному компаративному вимірі.

Адже дослідження історичних знань людства з проблеми Голодомору відстають від емпіричного вивчення подій та обставин цієї трагедії. В той час як з історії голоду видруковано сотні монографій, безпосередньо із світової історіографії Голодомору на сьогодні захищено лише дві кандидатські дисертації (з охопленням тільки сучасної літератури) і жодної – з докторських. Крім того, домінантним явищем залишається кількісна перевага публіцистики над аналітичними дослідженнями Великого голоду та підміна фахових історіографічних розвідок бібліографічними оглядами. Більшість історіографів досліджує прирощення історичних знань з теми Голодомору як кумулятивний процес в обмеженому науковому та часовому просторі, без врахування всієї динаміки наукового руху та внутрішньої діалектики боротьби ідей.

Тож наукова необхідність історіографічного дослідження історії Голодомору в УРСР у викликана передусім наявністю величезної кількості наукових праць з цієї теми та помітним відставанням їх бібліографічної, археографічної та історіографічної обробки. Є потреба у дослідженні діапазону методологічних підходів Авторів, особливостей інтерпретації ними причин і наслідків трагедії 1932–33 рр. на різних історіографічних етапах і в різних країнах, в осмисленні історіографічного дискурсу представників тоталітарного та ревізіоністського напрямів історичної науки – тобто у комплексній науковій систематизації історичних знань з теми.

Усі наявні дотепер історіографічні дослідження обмежені хронологічним, культурно-географічним або внутрішньо тематичним вибором, мають дискретний характер, що не дає цілісного системного бачення зародження і розвитку всього процесу української та зарубіжної історіографії Голодомору і потребує предметного вивчення.

Залишається актуальним вдосконалення класифікації історіографічних джерел, визначення часових меж та сутнісних ознак історіографічних етапів розробки теми, особливостей історіописання на різних етапах та в різних регіонах. Назріла потреба наукової систематизації всього комплексу історичних знань з теми, визначення домінантних наукових тенденцій її розробки,

окреслення новітньої парадигми розробки теми та окремих перспективних гіпотез. Притаманний учасникам сучасного історіографічного дискурсу методологічний плюралізм, із застосуванням різних гносеологічних теорій і прикладних пізнавальних технологій, проникнення в наукове середовище політичних впливів ще більше актуалізує потребу всебічного і об'єктивного історіографічного відгуку – аналізу всього комплексу світової наукової літератури.

Крім того, правда про трагедію 30-х років має сприяти очищенню історичної пам'яті народу від стереотипів тоталітарного минулого і приверне увагу світової спільноти (якої так не вистачало під час голоду) до України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин. Нації необхідно осмислити і пояснити собі та всьому світові: по-перше, чи був голод дійсно цілеспрямованою зброєю Кремля проти українства, яке піднялося з колін за роки коренізації, по-друге, чому і яким чином так сталося, що на найбагатших у Європі землях у мирний час люди були доведені до смерті від голоду і канібалізму. По-третє, чому цивілізований світ залишався і в значній мірі залишається байдужим або й агресивним, як у випадку з Російською Федерацією, до геноцидної концепції Голодомору. Нарешті, давно слід належно вшанувати пам'ять безвинних жертв Голодомору та, на підставі доказів, добитися світового визнання геноциду українського народу. Як занотувала Н. Дзюбенко Мейс: «Джеймс часто повторював, що найголовнішим є зараз духовне будівництво народу, як протидія накопиченню темних сил і темних енергій. І тільки пам'ять може протидіяти тотальній лоботомії, розпаду людського духу. Тільки пам'ять, якою би болючою вона не була, може зупинити безумство воєн і ненависті. Пам'ять, за своєю природою, гуманізує і олюднює суспільні процеси. Гуманізує людину».

Отже, актуальність теми зумовлена:

по-перше, її недостатньою історіографічною розробкою відносно до інтелектуального виклику, який поставив світовий науковий дискурс з проблеми Голодомору як геноциду українського народу;

по-друге, на сьогодні відсутнє синтезне історіографічне дослідження, яке б системно охопило весь світовий науковий масив хоча би монографічних праць з історії Великого голоду;

по-третє, назріла потреба концептуального осмислення історичної генези та динамічної взаємодії зарубіжної і вітчизняної історіографії в контексті світових соціо-культурних, суспільно-політичних, геополітичних процесів;

по-четверте; залишається актуальним дослідження процесу інтеграції теми Голодомору в світові геноцидні студії та подальше обґрунтування історико-правових доказів для міжнародного правового визнання геноциду українського народу;

нарешті, російський імперський виклик, що загрожує самому існуванню української нації і держави, актуалізує вивчення ідейно-інформаційного обміну в країні і світі з проблем історичної пам'яті та державного патріотизму, чільне місце серед яких займає селянська війна і Голодомор початку 30-х років минулого століття.

Відповідно наша дослідницька мета полягає в тому, щоб на основі комплесної систематизації історіографічних джерел, з'ясувати науково-дослідницькі програми та наукові парадигми світового гранд-наративу з історії Великого голоду в Україні, визначити історіографічні етапи розробки теми, здійснити концептуальний вимір сучасного стану, характерних ознак, визначальних тенденцій та напрямків дослідження проблеми.

Основні завдання дослідження передбачають:

- встановлення сучасного стану історіографічних студій наративу з історії Голодомору, виявлення його теоретико-методологічного рівня;

- аналіз процесу формування джерельної бази історіографії голоду 1932–33 рр. та визначення її репрезентативності;

- виділення історіографічних етапів процесу дослідження голоду 1932–33 рр. в УСРР;

- характеристику визначальних науково-дослідницьких програм і теоретичних парадигм світової історіографії;

- компаративний аналіз теоретико-методологічних засад та концептуальних відмінностей різних версій характеристики Голодомору;

- визначення характерних тенденцій розвитку історіографічного процесу з визначеної проблеми в Україні і світі;

- окреслення особливостей тривалого історіографічного дискурсу з історії голоду в СРСР та УСРР і стану сучасного наукового взаємообміну;

- висвітлення наукового внеску і дослідницької технології окремих науковців, історичних шкіл у студіях подій 1932–1933 років в Україні, їх правового і соціально-культурного виміру;

- встановлення ступеня впливу соціокультурних та суспільно-політичних обставин на становлення і розвиток історіографії Голодомору в 1933–2018 роках;

- виявлення існуючих недоліків та перспективних напрямів подальшого історичного та історіографічного дослідження історії Великого голоду в Україні.

Об'єкт нашого дослідження становить світовий історіографічний дискурс з радянської історії 30-х років XX століття, який містить визначальні парадигми науково-історичного пізнання проблеми Голодомору.

Предметом дослідження є комплексний процес накопичення знань з історії голоду в Україні 1932–33 років в українській та зарубіжній історіографіях, теоретичні і фактографічні здобутки науковців України і зарубіжжя за весь час розробки теми, концептуальні відмінності та проблемно-тематичні пріоритети світової історичної науки з проблеми Голодомору.

Територіальні межі дослідження зумовлені історико-географічними особливостями досліджуваної нами теми, такими як територія Української Соціалістичної Радянської Республіки станом у адміністративних кордонах 1932–1933 років. Історіографічно-географічний вимір передбачає аналіз наративних джерел та наукових досліджень з теми Голодомору у всіх країнах світу.

Хронологічні рамки роботи окреслюють час від появи перших публікацій з теми Великого голоду, тобто з 1932 р., до 2019 р. Нижня хронологічна межа зумовлена початком формування джерельної бази історіографії Голодомору у 1932 р. і характеризується залученням представників української діаспори, зарубіжних журналістів, свідків подій до даного історіографічного процесу. Верхня межа дослідження дає можливість розглянути найновіші праці з проблематики Голодомору, з'ясувати особливості дослідження теми в світовій історіографії за 85 років в умовах зародження, утвердження та заперечення існуючих історичних концепцій, появи нових дослідницьких ідей.

Методологічною особливістю роботи є історіографічний підхід з виокремленням концептуальних напрямів, дискусійних проблем та просторово часових вимірів світового *історіографічного масиву*, а не авторський коментар *історії* Голодомору, ілюстрований літературою чи бібліографічний огляд як це заведено в багатьох історіографічних розвідках. Разом з тим, у випадках компаративного зіставлення альтернативних гіпотез та концепцій, автор вважав необхідним висловити власну думку з цих ключових питань, які складають сучасний світовий дискурс з проблеми Голодомору.

Загальну методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності, комплексний, об'єктивності. Але головне місце в роботі відповідно до дослідницьких завдань зайняли спеціальні історичні методи: історіографічного аналізу та синтезу, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, синхронічний, діахронний (метод періодизації), ретроспективний, актуалізації, історико-генетичний. Українська та зарубіжна література підлягають також застосуванню методів історико-типологічного, компаративного та описування, тобто розкриття типових властивостей, відмінностей, кількісних та функціональних характеристик досліджень на основі викладу та співставлення різних точок зору.

Наукова новизна роботи полягає у наступному:

- вперше предметом кваліфікаційного дослідження став системний аналіз всього комплексу світової історіографії Голодомору в УСРР 1932–33 рр. від початку її формування до сьогодення, як в Україні, так і за кордоном – без обмежень за часом і територією їх походження, поглядами авторів;

- здійснена перша спроба вийти за межі практики, коли в історіографічних роботах висвітлювалася переважно сучасна література, а її початковий «діаспорний» етап, радянська та сучасна європейська історична думка з теми Голодомору виглядали своєрідним інтелектуальним додатком;

- проведено перший всебічний аналіз сукупної не лише історичної, а й *історіографічної літератури* як вітчизняного так і зарубіжного авторства, визначено особливості історіографічної розробки наукових досліджень феномену Голодомору;

- вперше системно досліджено весь комплекс історіографічних джерел в сукупності з масивом історичних джерел: документів, матеріалів конференцій, свідчень та мемуарів очевидців голоду, друкованих та електронних публікацій, частково художньої літератури тощо;

- вперше комплексно досліджено відображення історії Голодомору в регіонально-обласних вимірах, – всіх обласних книг пам'яті жертв Голодомору в межах радянської України, виданих 2008 р.;

- здійснено перше системне дослідження, яке поєднує проблемний вимір сучасної історіографії, – насамперед української, як найбільш розгалуженої і наповненої, – з персональним, коли проаналізовані громадянські позиції і наукові погляди на явище Голодомору авторів найбільш значущих монографій;

- вперше залучено в компаративний науковий обіг і виявлено значення новітніх історіографічних джерел португальського, турецького, італійського, американського, канадського, австралійського, румунського, латвійського, естонського, польського, російського, білоруського та іншого походження, а також новітні праці українських вчених, які ще не були предметом спеціального історіографічного дослідження;

- вперше системно досліджено вклад української еміграції не тільки у справу збереження і поширення в світі інформації про найбільшу українську катастрофу, а й у розробку у 30 – 80-ті роки геноцидної концепції Голодомору;

- запропоновано власну версію визначення загальної кількості і хронологічних меж історіографічних етапів дослідження теми, їх рубіжних ознак та відмінностей в СРСР і за кордоном.

Водночас виявлено або уточнено концептуальні та методологічні особливості радянської, діаспорної, української, англо-американської, західноєвропейської, російської історіографії щодо характеристики подій в українському селі на початку 1930-х років; встановлено науковий внесок у дослідження проблеми представників різних країн, історіографічних напрямів, інституцій упродовж всього періоду дослідження Великого голоду; визначено основні тенденції і недоліки сучасної світової історіографії Голодомору; уточнено обставини наукового оформлення Дж. Мейсом і Р. Конквестом геноцидної концепції Голодомору у середині 80-х років, її впливу на початок світового дискурсу з цієї проблеми та зворотної реакції критиків концепції на стан джерельної бази та теоретичного рівня досліджень прибічників версії геноциду; удосконалена модель розуміння розвитку сучасної історіографії голоду 1932–33 рр. як наслідку світоглядного діалектичного протиріччя та 30-річного історіографічного дискурсу між прихильниками концепції Голодомору–геноциду в УСРР (інтенціоналістами) і їх опонентами (функціоналістами); уточнено та охарактеризовано елементи схожості і відмінності в інтерпретації причин Великого голоду в таборі науковців ревізіоністського напряму та між ними і російськими дослідниками; уточнено та охарактеризовано спільні та відмінні риси в тлумаченні та розвитку геноцидної версії Голодомору як зарубіжними радянологами (тоталітаристами), так і українськими істориками; простежено перипетії та виявлено характерні риси сучасної російсько-української наукової дискусії з проблеми Голодомору як геноциду українського народу та її інструменталізації в політичному та науковому просторі двох країн; запропоновано власне бачення головних напрямів і можливостей подальшого науково-історичного та історіографічного дослідження теми.

Згідно з широкою тематикою дослідження визначено структуру роботи, яка побудована на проблемно-хронологічній основі й визначає основні етапи формування джерельного комплексу та науково-теоретичної розробки історії Великого голоду в СРСР та радянській Україні від початку цього комуністичного народовбивства до сьогодення.

І. СТАН СВІТОВОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ В УСРР 1932–1933 РОКІВ

І.1. Зарубіжні науковці про стан і тенденції дослідження подій у радянському селі 1932–1933 років

Відомий вітчизняний історик, керівник Асоціації дослідження Голодоморів в Україні Василь Марочко зазначив, що на 2013 р., у світі налічувалося близько 18 тис. публікацій з історії голоду в 1932–33 років, які зафіксовані бібліографами України[1]. За нашими підрахунками, це число на 2018 р. перевищило 20 тис. Таким чином, мало яка подія світової історії викликала за останні три десятиліття такий пильний інтерес дослідників, як голод 1933 р. в Україні, який ще, на відміну від голоду в інших регіонах СРСР, науковці і політики називають Голодомором або геноцидом. Така широка увага до історії цих трагічних подій потребує систематизації та осмисленого аналізу всього комплексу наукових досліджень теми, що і покликана робити історіографія.

Крім того, за роки вивчення голоду накопився значний комплекс власне історіографічної літератури, у тому числі монографій і дисертацій, що потребує окремого розгляду на рівні рефлексії історіографії історіографічних досліджень, яка представлена у даному розділі.

Маємо декілька узагальнюючих оглядів наукової літератури з історії голоду 1932–33 років в УСРР у монографіях С. Кульчицького, В. Марочка, Г. Васильчука, Г. Касьянова, М. Шитюка та К. Назарової. Історіографічні статті опублікували В. Васильєв, Г. Васильчук, Л. Гриневич, В. Головко, В. Гудзь, С. Дровозюк, Я. Калакура, Г. Капустян, С. Кульчицький, В. Марочко, В. Савельєв, Л. Слободян, А. Харченко, І. Шугальова та багато інших вітчизняних науковців. Дослідження теми голоду в УСРР у своїх публікаціях історіографічного характеру розглядали російські вчені В. Данилов, М. Івницький, В. Кондрашин, Є. Осколков, І. Павлова, американські історики Дж. Мейс, М. Царинник, Е. Епплбом, канадські дослідники О. Андрієвська, Д. Марплз, Р. Сербин, Ф. Сисин, австралійські Р. Мур, Л. Мельничук-Морган, а також П. Перетц (Франція) та інші дослідники.

Проте з огляду на стрімкий потік нових публікацій та потреби осмислення напрямів та особливостей цього потоку, тема ще недостатньо вивчена з історіографічних позицій. Триває полеміка серед дослідників про методологічні основи та концептуальні особливості дослідження Голодомору та історіографічного пізнання його тенденцій та характеру. Потребують історіографічного дослідження проблемно-тематичні пріоритети науковців на певних історичних етапах у різних країнах у зв'язку із індивідуально-суб'єктивними і соціально-ідеологічними чинниками тощо. Як зазначала К. В. Назарова, Авторка захищеної у 2011 р. дисертації за темою сучасної

[1] Марочко Василь. Територія голодомору: термінологічний та соціально–демографічний дискурси. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ: 2013. Вип. 22. С. 167.

історіографії Голодомору: «Існуючі історіографічні праці, в переважній більшості, розкривають окремі аспекти історіографічного процесу і не дають цілісного та системного бачення проблеми»[2].

Що стосується історичної науки західного світу, то там історіографія традиційно не виділяється в окрему наукову дисципліну, а знаходиться в загальній системі спеціальних історичних наук. Відповідно історіографія в західній історичній науці має допоміжну функцію, а спектр досліджень з історії історичної науки наближений до методологічних та теоретичних пошуків. В науковому середовищі США, Канади, європейських країн на перших історіографічних етапах спеціальні дослідження наукових праць з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні практично відсутні. Поодинокі Автори коротко розглядали переважно публіцистичні статті, збірники документів та дискусійні матеріали, дотичні до теми. Західна радянологія після Другої світової війни мала предметом дослідження Радянський Союз і його політичну систему загалом. Представники «тоталітарної» школи радянологів вивчали сталінський тоталітарний режим у порівнянні з нацистським режимом у Німеччині, але не переймалися соціальними процесами в радянському селі 30-х років, а тим більше, їх історіографією.

Виняток склали узагальнюючі історіографічні праці українських емігрантів, першу яких опублікував професор Українського вільного університету (УВУ), голова історичної секції Української вільної академії наук (УВАН) Борис Крупницький[3]. Щоправда, вчений не розглядав відображення в радянській літературі проблем «ґвалтовної колективізації», але зауважив, що у 30–50-х рр. склався своєрідний синтеза між марксистською наукою і російським націоналізмом, який, як відомо, у пом’якшеній формі існував і після смерті Сталіна.

Ще один відомий історик козаччини, довголітній очільник УВАН у США Борис Оглоблин також відзначив звуження тематики радянських досліджень до історії благодатного впливу Росії на Україну та класової боротьби українського народу[4]. Втім така, ситуація, як і низький науковий рівень робіт, пояснювалися істориком цензурою, недоступністю зарубіжних досліджень і архівних матеріалів, що, в сукупності, становило не вину, а біду радянських науковців[5], і було особливо актуальним для таких тем, як події 1932–1933 рр.

Однак, по мірі накопичення матеріалу, у 80-ті роки на Заході вже появилися історіографічні наукові розвідки з теми Великого радянського голоду. Так, американо-канадський дослідник Голодомору й Голокосту Марко Царинник, який досить скептично оцінював теорію голоду-геноциду, ознайомившись з інтерв’ю М. Маґґеріджа, свідка подій 1933 р. в СРСР, описаних ним в книзі «Зима в Москві», навіть визнав деякі положення

---

[2] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні : 1986–2009 роки : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Миколаїв. нац. ун–тет ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2011. 20 с.

[3] Крупницький Б. Українська історична наука під совєтами (1920-1950 роки) / Вст. слово проф. д-ра Н. Полонської-Василеико. Мюнхен : Ін-т для вивчення СССР, 1957. XLVI, 122 с.

[4] Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк : Організація оборони чотирьох свобід України, 1963. 87 с.

[5] Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію … С. 80.

концепції організованого голоду у своїй біоісторіографічній розвідці[6]. Це стосується, зокрема, визнання політичної спрямованості голодового удару з Москви по Україні та Північному Кавказі, де компактно проживали етнічні українці.

Інша публікація М. Царинника була присвячена критичному огляду книги Р. Саллівента[7] щодо оцінки останнім перебігу та наслідків колективізації і голоду в Україні[8]. У своїх наступних наукових працях М. Царинник охопив практично весь спектр проблем стосовно реакції західної громадськості на голод 1932–1933 років і засудив замовчування масштабів трагедії деякими журналістами (В. Дюранті) та урядовими колами західної демократії.

Історіографічні аспекти містить і праця дослідника історії української еміграції, тодішнього президента УВАН у Канаді (1983–86) Михайла Марунчака[9]. Автором простежено формування зарубіжної історіографії Великого голоду, починаючи з перших повідомлень 1932 р. німецького репортера В. Штайна, британських журналістів Г. Джонса і М. Маґґеріджа, американських кореспондентів Г. Ланґа і В. Чемберлена та інших[10]. Водночас висвітлено інформаційні та організаційні сторінки історії боротьби за правду про трагедію українського народу, яку вели українські емігранти.

Одним з перших оглядів літератури з історії подій в Україні 1932–1933 рр. опубліковано у звіті роботи «голодової» Комісії Конгресу США[11]. У звіті виділено два розділи з оглядом доробку радянських та західних науковців з проблем Голодомору.. Історіографічний аналіз, проведений членами комісії, охоплює початкові етапи (до середини 80-х років) формування історіографії радянського голоду 1932–33 років, пов'язані переважно з аматорськими дослідженнями української діаспори. Аналізується також діяльність найбільш відомих представників тоталітарного і ревізіоністського наукових таборів серед дослідників подій 1932–1933 років в СРСР – переважно Роберта Конквеста та його опонентів Роберта Девіса і Стівена Віткрофта. Колектив комісії на чолі з Джеймсом Мейсом визнавав Р. Конквеста першим вченим, що ретельно підійшов до вивчення голоду 1932–33 років в Україні та достовірно оцінив це явище. На думку членів комісії, Автор монографії «Жнива скорботи» аргументовано визначив характер радянської продовольчої кризи початку 30-х років як штучно створений терор голодом[12]. З іншого боку, упорядники звіту негативно оцінили результати дослідження аграрних перетворень в СРСР 1932–1933 рр. та їх негативних наслідків Р. Девісом та С. Віткрофтом за

---

[6] Carynnyk M. Deliberate, «diabolical» starvation Malcolm Muggeridge on Stalin's famine. *The Ukrainian Weekly.* May 29, 1983. Vol. LI. № 22; June 5, 1983. Vol. LI. № 23.

[7] Sullivant Robert S. Soviet Politics and the Ukraine 1917–1957. New York : Columbia University Press. 1962. vi, 438 pp.

[8] Carynnyk M. Sullivant on politics of collectivization and famine. *The Ukrainian Weekly.* Oct. 30, 1983. Vol. LI. № 44; Nov. 6, 1983. Vol. LI. № 45.

[9] Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діяспорі. Вінніпег : Укр. Вільна Акад. наук, 1985. 144 с.

[10] Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування … С. 23–33.

[11] Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. Звіт В97 Конгресово–президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / викон. дир. Комісії Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Вид. дім Києво–Могилянська академія, 2008. С. 28–180.

[12] Великий голод в Україні 1932 –1933 років … Т. IV. … С. 69.

«перекручування» фактів та «замовчування» специфіки голоду в радянській Україні.

Тоді на Заході розгорілася тривала дискусія щодо причин і наслідків голоду в СРСР 1932–1933 років, викликана публікацією книги «Жнива скорботи» (1986 р.), написаної Робертом Конквестом за участі Джеймса Мейса, та демонстрацією в Канаді однойменного фільму, приуроченого до 50-річчя голоду. Але системні історіографічні дослідження Голодомору за кордоном вперше, якщо не рахувати роботи Комісії під орудою Дж. Мейса, з'явилися на американському континенті у рамках студій світових геноцидів.

У 1999 р. професор Франк Сисин очолив Центр дослідження історії України імені Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Албертського університету (Едмонтон). У черговому випуску збірника «Порівняльні студії геноциду» вчений опублікував один із перших на Заході спеціальний огляд доробку української діаспори у справі вивчення і популяризації історії Голодомору[13]. Дослідження Ф. Сисина має переважно описовий характер, у якому історіографічний аналіз супроводжувався викладом організаційної і пропагандистської діяльності зарубіжних українців. Висвітлено становлення українських наукових інституцій у Північній Америці, робота яких сприяла інтеграції теми Голодомору в західний науковий простір. Багато уваги надано зусиллям українських громадських об'єднань, зокрема Світового конгресу вільних українців (СКВУ), у донесенні історичної правди народу до західних політиків і громадськості через виступи у періодичних виданнях, організації акцій із вшанування пам'яті жертв трагедії, та залучення до них представників урядових та наукових кіл Заходу, як це було під час реалізації Гарвардського проекту.

У роботі науковця висвітлюється наукова дискусія, що розгорнулася на Заході після реалізації у 80-х роках чотирьох проектів, ініційованих українською еміграцією: проведення першої наукової конференції з історії Голодомору; виходу фільму «Жнива відчаю» та книги Р. Конквеста «Жнива скорботи»; публікації матеріалів конгресової комісії США та правничої комісії з історії голоду в Україні[14]. Ф. Сисин детально проаналізував дискусію між представниками тоталітарної і ревізіоністської шкіл, викликану успішною реалізацією названих проектів. Історик простежив також становлення історіографії Великого голоду у незалежній Україні, зокрема, відзначив важливу роль для співпраці українських і західних істориків та розробки концепції Голодомору-геноциду київських міжнародних наукових форумів 1990 і 1993 років[15]. Отже, Автор здійснив перший узагальнюючий огляд процесу інтеграції наукової думки української діаспори в західне та українське наукове середовище та інформаційний простір.

---

[13] Sysyn Frank. The Role of the Diaspora in Research and Public Discussions of the Famine of 1932–1933. *Studies in Comparative Genocide (Part III)* / ed. Levon Chorbajian and George Shirinian. New York: St. Martin's Press Inc.,1999. P. 182–215.

[14] Sysyn Frank. The Role of the Diaspora … P. 189.

[15] Sysyn Frank. The Role of the Diaspora … P. 199–200.

Ще одна історіографічна розвідка Ф. Сисина була представлена на конференції «Контекстуалізація Голодомору: конференція до 80-річчя», проведеної 27–28 вересня 1913 р. в Торонтському університеті. Доповідь Ф. Сисина була опублікована в збірнику матеріалів конференції[16]. Вчений проаналізував вплив Гарвардських студій на розвиток досліджень тематики Великого голоду, починаючи від наукового та інформаційного прориву, який стався під час відзначення півстолітнього ювілею трагедії. Він простежив початок Гарвардського проекту з вивчення голоду, до якого були покликані доктори Джеймс Мейс (Мічіганський університет) та Роберт Конквест (Гуверовський інститут при Стенфордському університеті), показав великий резонанс у світі заходів на відзначення трагічної дати, а насамперед – книги «Жнива скорботи». Ф. Сисин здійснив огляд негативних відгуків на працю Р. Конквеста першого секретаря радянського посольства в Оттаві Ю. Богаєвського, який, звичайно ж, заперечував голод, а також канадського журналіста Д. Тоттла з його одіозною книжкою «Брехня, голод і фашизм». Наведені Автором і більш об'єктивні, фахові оцінки праці Р. Конквеста, надані в публікаціях Дж. Хоскінга, П. Вайла, А. Ґетті, Р. Девіса і С. Віткрофта та ін[17].

Українські емігранти, в західних традиціях, надавали перевагу безпосереднім розробках історії Голодомору, практично не переймаючись історіографічним аналізом цих розробок. Щоправда, часом їх аналітичним дослідженням передував невеликий історіографічний огляд. Не стала винятком і стаття професора Делаверського університету (США) Ярослава Білінського, в одному з провідних історичних видань – «Журналі досліджень геноциду»[18]. Ця стаття містила коротку історіографічну розвідку, яку сам Автор назвав оглядом літератури з теми Голодомору. Проте Автор відібрав для свого огляду праці прихильників лише геноцидної версії Голодомору: Р. Конквеста, В. Гришка, Б. Кравченка, Р. Сербина, М. Царинника і солідаризувався з ними у характеристиці подій 1932–1933 рр. як навмисному злочині сталінського режиму. Не проаналізувавши протилежні цій версії аргументи радянологів-ревізіоністів, Я. Білінський, таким чином, заздалегідь обрав власну позицію, що нівелювало альтернативну постановку питання у заголовку статті і дещо знизило наукову цінність його публікації.

Професор Р. Сербин був послідовним у критиці фальсифікаторів історії голоду 1932–33 років і у пострадянський період. Показовою є його полеміка із іншим представником української діаспори в Канаді – професором університету Альберта Іваном-Павлом Химкою. Цей фахівець з історії Голокосту вирішив втрутитися у питання української історії, які були актуалізовані за президентської каденції Віктора Ющенка. У 2006 р. він

[16] Sysyn F. Thirty Years of Research on the Holodomor: A Balance Sheet. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. Andrij Makuch and Frank Sysyn. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 1–13.

[17] Sysyn F. Thirty Years of Research on the Holodomor … P. 5–7.

[18] Bilinsky Y. Was the Ukrainian Famine of 1932–1933 Genocide? *Journal of Genocide Research*. 1999. № 1(2). P. 147–156.

опублікував в інтернеті свої роздуми про Голодомор і Голокост[19], навіяні читанням монографій українського історика Станіслава Кульчицького[20] і його шведського колеги Йогана Дитча[21]. І. Химка, вслід за Й. Дитчем, звертає увагу на те, що з 1983 р. серед української діаспори почастішали спроби трактувати Голодомор як акт геноциду, порівняльний з Голокостом. Його непокоїть, що деякі письменники української діаспори пішли далі і визначили деяких євреїв причетними до голоду, зокрема, близького соратника Сталіна Лазаря Кагановича, а також євреїв, які масово служили в ОДПУ–НКВС. І. Химка наголошує на тому, що, як спостеріг Й. Дитч, у шкільних підручниках історії України подіям Голокосту надається надто мало уваги, а якщо про єврейські страждання і згадано, то «вони затьмарені українськими боротьбою і стражданнями».

У цьому ж стилі І. Химка, як на нас, безпідставно дорікає С. Кульчицькому, який відстоює концепцію голоду як геноциду: коли чиїсь мертві розглядаються як менш важливі, ніж інші мертві, це означає відмову у визнанні такої ж рівноправної людини.

Канадському професору, як він заявляє, важко зрозуміти моральний імператив С. Кульчицького, котрий заявив про свій моральний обов’язок перед пам’яттю мільйонів співвітчизників, котрі стали жертвами терору голодом. Споживачу грантів з дослідження Голокосту «не легко побачити зв'язок між боргом зберегти священну пам’ять про безвинно загиблих і обов'язком встановити певну класифікацію злочину, жертвами якого вони стали»[22]. На його думку, голод в Україні і на Кубані пояснюється надмірними хлібозаготівлями і не мав антиукраїнського спрямування. Відтак, І. Химка сам виявляє подвійну мораль, коли не визнає Голодомору як геноциду лише тому, що ця трагедія має більший розголос в Україні, ніж Голокост, і що пам’ять про неї використовується деякими політиками та письменниками як «національний міф» поряд з героїзацією національно-визвольної боротьби ОУН–УПА.

Інша публікація І. Химки, яка з’явилася у журналі «Критика»[23], присвячена аналізу монографії відомого американського дослідника Східної Європи Тімоті Снайдера «Криваві землі», перевиданій в Україні у 2011 р.[24]. У рецензії І. Химки відзначено об’єктивний концептуальний підхід Автора книги до історії трагічних подій 30 – 40-х років на Сході Європи. І. П. Химка констатує, що Т. Снайдер, хоча і не вживає термінів «Голодомор» чи «геноцид» відносно подій 1932–1933 рр. в українському селі, але характеризує їх як «політичний голод», «масове вбивство» та визнає антиукраїнське спрямування сталінської політики. І. Химка резюмує, що дослідження Т. Снайдера є

[19] Himka John–Paul. Holocaust and Holodomor. URL : http: //pandia.ru/user/publ/17244–Holocaust_and_Holodomor_John_Paul_Himka (дата звернення: 26. 02. 2016).

[20] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. 220 с.

[21] Dietsch Johan. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund : Media Tryck, Lund University, 2006. 280 pp.

[22] Himka John–Paul. Holocaust and Holodomor…

[23] Химка Іван. Історія Кривавщини та ліки від «пам’яті». *Критика:* часопис. Рік XV. 2011, трав. Ч. 5–6 (163–164).

[24] Snyder Timothy. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. New York : Basic Books, 2010. xix, 524 p.

заанґажованим твором, скерованим на те, щоби люди лікувалися від національних міфів і тверезіше мислили про криваве минуле.

Власну спробу деконструкції українських історичних міфів І. Химка більш розлого виклав в університетській промові 28 березня 2011 року, розміщеній в інтернеті. Переклад виступу канадського науковця П. Грицаком опублікований у травневому (2012) випуску часопису «Критика»[25]. Суперечливість і неоднозначність позиції І. Химки відображена у такій сентенції: «Хоча я погоджуюся з тим, що події 1932–1933 років в Україні можна допасувати до місткого означення ООН («навмисне створення для [певної] групи таких умов життя, що мають на меті спричинити її повне або часткове фізичне знищення»), я з низки причин противлюся кампанії за визнання голоду як геноциду»[26].

І нижче Автор називає причини його ігнорації геноциду, які не стосуються самого явища. Його непокоїть, що українці начебто «неспроможні виявити співчуття жертвам націоналістів», що кампанія визнання геноциду має найбільший резонанс в діаспорі та в Західній Україні, де голоду не було, що до «геноцидної» кампанії «приплітають», за висловом історика, «увесь гнів, спрямований на росіян та євреїв», що завищується кількість жертв голоду. Як бачимо, І. Химка, у своїх міркуваннях застосовує мало прийнятний в науці метод аналогії і виступає в якості ображеної людини: якщо ви героїзуєте ОУН-УПА і не визнаєте їх співучасті в Голокості, то я не визнаю і вашого Голодомору.

Хибність такої методології І. П. Химки спеціально дослідив на сторінках того ж часопису Роман Сербин[27]. Професор Сербин виділив два «міти», які спричинили обурення Химки: твердження, що голод в Україні 1933 року був геноцидом і заперечення участі ОУН і УПА у Голокості. На думку І. Химки, арґумент геноциду застосовується для кампанії уславлення антикомуністичного опору українських націоналістів під час Другої світової війни.

Такі аргументи викликали у Р. Сербина відчуття дежавю і нагадали йому «брехливу» книжку Д. Тоттла 1987 р. «Обман, голод і фашизм: міт про український геноцид від Гітлера до Гарварда». І. Химка, вслід за Д. Тоттлом, заперечив український геноцид і надзвичайно перейнявся участю українців у Голокості. При цьому обоє критиків не були фахівцями з проблем Голодомору і мали звужену джерельну базу, зокрема ігнорували навіть Рафаеля Лемкіна – Автора прийнятого ООН визначення геноциду. Відповідно, усупереч дефініції Лемкіна, І. Химка «..хибно обмежує поняття геноциду до голоду українського селянства, а отже, має з Голодомором концептуальні проблеми»[28]. Він не бачить того, що юрист Лемкін зрозумів 68 років тому: голод селян був одним із низки актів геноциду, які радянський режим здійснював проти української нації.

---

[25] Химка Іван. Втручання: підважуючи міти української історії XX століття. *Критика*. 2012. Трав. Ч. 5. (175).
[26] Химка Іван. Втручання …
[27] Сербин Роман. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи. *Критика*: часопис. 2012. Черв. Рік XVI. Ч. 6 (176).
[28] Сербин Роман. Боротьба Івана Химки …

Аналізуючи погляди Р. Лемкіна, Р. Сербин підкреслює: «Особливо слід наголосити, що у своїй концептуалізації українського геноциду Лемкін уникав тієї «пезантистської інтерпретації», яка досі побутує і поміж противниками ідеї геноциду (Тері Мартін), і поміж її прихильниками (Норман Наймарк). Натомість він трактував селян як частину етнічної та національної групи, а не як соціяльну категорію»[29].

Як вважає Р. Сербин, чи не найдивнішою і морально неприйнятною частиною статті І. Химки є його пояснення своєї протидії старанням української спільноти закріпити визнання голоду геноцидом. Для цього альбертський професор, на думку Р. Сербина, замість використання об'єктивних критеріїв, «прикликає недоречні й оманливі аргументи» та інсинуації на кшталт посилань на замовчування в Україні злочинів ОУН-УПА, на формування реакції на Голодомор галичанами, що, зрештою, не відповідає дійсності[30].

Отже, Р. Сербин виявив себе одним із перших історіографів проблеми Голодомору, який продемонстрував кваліфікований методологічний підхід і об'єктивну наукову позицію. Вчений не лише спростував аргументи і фальсифікаторів історії голоду в Україні, а й виявив їх некомпетентність, сумнівну джерельну базу та ідейно-політичну заангажованість, дав наукову і ціннісну оцінку цинічним заперечувачам Голодомору.

Інтерпретації проблеми Голодомору у західному науковому середовищі склали основний зміст статті професорки університету Нанта (Франція) Пауліни Перетц[31]. Спершу дослідниця проаналізувала питання про замовчування Великого голоду і про рівень інформованості Сталіна щодо розмаху голодової трагедії. Вона встановила, що А. Блюм, Н. Верт та інші вчені навели факти про повну інформованість диктатора щодо аномальної смертності в південних регіонах, зокрема, в Україні, з усіма її голодовими жахами. Більше того, П. Перетц наводить думку Д. Далримпла, що Сталін ініціював замовчування голоду та проводив інституціоналізацію мовчання на всіх рівнях – внутрішньому і зовнішньому[32].

Французька дослідниця простежила висвітлення науковцями історію замовчування і фальсифікації даних про сталінський голод у «вільному світі», показавши цинізм і угодовство окремих політиків та журналістів. У її праці відображено також дослідження засобів дискредитації зусиль української діаспори та чесних репортерів щодо донесення правди про комуністичне народовбивство.

П. Перетц вважає, що на середину 80-х років, коли розпочалася дискусія з проблеми Голодомору найбільш кваліфікованими експертами з цього питання серед зарубіжних фахівців були Р. Конквест, Дж. Мейс і Д. Далримпл. Розглянувши різні оцінки в літературі кількості жертв великого голоду,

[29] Сербин Роман. Боротьба Івана Химки ...

[30] Гудзь Віктор. Роман Сербин у боротьбі проти сучасних фальсифікацій історії Голодомору. *Українознавчий альманах*. Вип. 20 / відп. ред. М. І. Обушний. Київ : Міленіум+, 2017. С. 71–75.

[31] Peretz Pauline. La Grande Famine ukrainienne de 1932–1933 : essai d'interprétation. Revue d'études comparatives. *Est– Ouest*. 1999. Vol. 30. N°1. P. 31–52.

[32] Peretz Pauline. La Grande Famine ukrainienne de 1932–1933 ... P. 33.

професорка Перетц схиляється до підтримки обрахувань демографа А. Блюма[33] про 6 млн. надлишкових смертей у 1993 р., з яких 4 млн припадало на Україну[34].

У розділі про тлумачення причин і намірів організації штучного голоду дослідниця зазначає головну розбіжність між двома таборами істориків – був голодний мор придушенням лише селянського руху чи мав ще й антиукраїнське спрямування. Історикиня наводить тезу заперечників Голодомору (М. Левіна та ін.), які вважають: навіть якби Сталіну було відомо, що відбувається в Україні, немає ніяких доказів того, що це був його навмисний політичний вибір, як наприклад у справі колективізації. П. Перетц наводить аргументи, що Кремлю була добре відома ситуація в Україні, але неясно чи Сталін завдавав удару по селянству чи по націоналізму. Викладаючи версію «тоталітаристів», П. Перетц закінчує її виразом Дж. Мейса проте, що голод і репресії проти національної інтелігенції є реверсом однієї монети у намаганні здійснити остаточне вирішення української проблеми.

У своїх висновках французька дослідниця знову описує протистояння між двома школами радянологів як між прихильниками антиселянської і антиукраїнської або «націоналістичної» точки зору, не враховуючи того, що «націоналісти ведуть мову про подвійний удар, а не альтернативний. Втім, так і не визначившись із власною позицією щодо цього питання, П. Перетц завершила свою наукову розвідку посиланням на Конвенцію ООН і думку Н. Верта про геноцидний характер Голодомору.

У своїй монографії «Герої і лиходії» професор Альбертського університету (Канада) Девід Марплз критично проаналізував український науковий дискурс та державну політику, зокрема, щодо оцінки Голодомору, боротьби ОУН–УПА, які за комуністичного режиму становили «білі плями» («blank spots») історії[35]. Вчений побудував свою монографію про формування національної історії та історичної пам'яті в незалежній Україні на великому комплексі історіографічних джерел, переважно англомовного походження, що відбивають події в радянській Україні у 30–40-х роках.

Виявивши тенденції надмірної глорифікації та віктимізації національної історії в українській історіографії, дослідник виступив з мультикультурних позицій: «Це є спрощенням, позаяк мешканці території, яка в даний час складає Україну, складалися з багатьох груп, а міста, зокрема, були відзначені фактичною відсутністю етнічних українців, принаймні до радянського періоду»[36]. Крім того, історик піддав критиці статтю професора Петра Вольвача[37], у якій дії комуністичної влади розглядаються як геноцид українства в СРСР і продовження російської імперської політики та виступи Левка Лук'яненка за перебільшення єврейського фактору в організації Голодомору.

[33] Blum Alain. Naître, vivre et mourir en U.R.S.S., 1917–1991. Paris : Plon, 1994. P. 100–107.

[34] Peretz Pauline. La Grande Famine ukrainienne de 1932–1933 ... P. 43.

[35] Marples David R. Heroes and villains : creating national history in contemporary Ukraine. Budapest; New York. Central European University Press, 2007. xxii, 358 p.

[36] Marples David R. Heroes and villains ... P. x.

[37] Вольвач Петро. Куди та кому шукати українців на неосяжних просторах імперії? *Самостійна Україна*. 1993. 17 червня. С. 5.

Канадський історик відповів на це ще одним традиційним аргументом західної історіографії щодо входження українців до структур влади не лише в республіці, а й всього СРСР.

Вчений піддав критиці тих українських істориків, як наприклад С. Кульчицький, хто вказує на можливі фальсифікації радянських джерел і вважає не менш достовірними сукупні свідчення багатьох очевидців голоду, які нівелюють суб'єктивізм поодиноких спогадів. Д. Марплз вважає надійнішими документи органів влади та правлячої партії і вбачає «значний розкол» між двома групами дослідників за відповідними орієнтаціями на джерела: усні та документальні.

Д. Марплз відзначав розвиток «емоційних академічних дебатів на Заході. після появи монографії Р. Конквеста «Жнива скорботи» (1986), у яких до теперішнього часу досягнуто незначного консенсусу щодо таких питань, як геноцид–голод та національне забарвлення подій 1932–1933 рр. Канадський історик нагадав різні оцінки явища Голодомору у працях Дж. Мейса, Т. Мартіна, М. Еллмана, М. Таугера, І. Хімки, Р. Девіса і С. Віткрофта, але зробив з цього, на наш погляд, тенденційний висновок: «Таким чином, з середовища академічних істориків, що працюють саме на Голодомор та базують свої висновки на колишніх радянських архівах, лише робота Конквеста (опосередковано) підтримує теорію геноциду серед робіт, що з'явилися англійською мовою»[38].

Насправді, опосередковане намагання Д. Марплза підважити аргументацію прибічників концепції голоду як геноциду українського народу виглядає однобічним, позаяк в опублікованих на той час англомовних працях Дж. Мейса, Ф. Сисина, Р. Сербина використані різні групи джерел, в тому числі і радянські публікації, а не лише спогади свідків подій 1932–1933 рр. Інша справа, що тоді зарубіжні науковціназагал не мали доступу до радянських архівів, тоді як частина радянологів ревізіоністського напряму, що користалися цією можливістю, зовсім ігнорувала показання свідків голоду, що порушує принципи комплексного і всебічного підходу до вивчення предмета.

Характеризуючи праці прибічників геноцидної концепції Голодомору, вчений відзначив їх ухил до політизації, абсолютизації національних страждань, що було використано політиками у формуванні нової історичної пам'яті в незалежній Україні. Разом з тим Д. Марплз зауважив, що неувага науковців-ревізіоністів до національних почувань народу, які проявлялися і в 1933 і в 1991 роках, дає підстави для звинувачень останніх у прорадянських та проросійських настроях.

Історик вважає, що прибічники геноцидної версії Голодомору надто довіряли свідченням очевидців трагедії, на відміну від радянських документів. З іншого боку, науковець побачив однобічну тенденцію у працях науковців ревізіоністської школи, які розглядають причини голоду 1932–1933 р. крізь «всесоюзну» призму, ігноруючи специфіку національних республік. Вчений зазначав, що феномен Голодомору, який супроводжувався «громадськими

[38] Marples David R. Heroes and Villains ... P. 23.

суперечками та політичним розбещенням», вже інтегрований в нову національну історію України, проте зауважував необхідність створення монографії з науковим обґрунтуванням альтернативного відносно версії Р. Девіса – С. Віткрофта («Роки голоду», 2004), тлумачення подій Великого голоду.

У окремій статті 2009 р. історик проаналізував історіографічну ситуацію, в Україні у 1988–1991 рр., визначену ним як «радянський ревізіонізм»[39], тобто переходом від критики до апологетики геноцидної моделі Голодомору, окресленої у висновках президентсько-конгресової комісії США з дослідження голоду та працях українських емігрантів, Дж. Мейса, Р. Конквеста. Використавши хронологічний принцип, вчений нагадав, по-перше, що статті про Великий голод в СРСР першими опублікували у 1987 р. московські науковці: історик В. Данилов в газеті «Советская Россия» і демограф М. Тольц в журналі «Огонек». По-друге, відзначено, що перші публікації і публічні виступи з оцінкою подій Голодомору як геноциду належали українським публіцистам і громадським діячам Юрію Щербаку, Івану Драчу, тоді як академічна наука була більш (публікації С. Кульчицького 1988 р., В. Савельєва 1989 р.) консервативною, обережною у визначеннях[40].

У подальшому, як показав канадський історик на прикладі публікацій 1991 року – С. Кульчицького, який наголосив на вирішальній ролі вилучення всього продовольства у організації сталінського людомору, і Ю. Шаповала, який відзначив одночасне з Голодомором нищення національної інтелігенції, – в українській історіографії стала переважати геноцидна парадигма подій в УСРР 1932–1933 років.

У 2008 р. до дискусії на сторінках «Європейсько-Азійських студій» підключився професор університету Індіани (США) Гіроакі Куромія. Професор Касьянов проаналізував відповіді Куромії на три основні питання: чи існував намір масового вбивства голодом? Чи був це геноцид українців? Чи можна зрозуміти Великий голод поза міжнародним контекстом?[41]

Заперечуючи геноцид української нації, Г. Куромія вказав на брак доказів наміру Сталіна і його оточення організувати голод та достатніх опосередкованих свідчень задуму знищувати мільйони селян. Навпаки, опосередковані дані (зменшення планів, допомога голодуючим, скорочення експорту і купівля зерна за кордоном) засвідчують, що голод був неочікуваним, тому й замовчувався[42]. Зрештою, Г. Куромія визнав, що влада скористалася голодом задля убезпечення від зовнішніх і внутрішніх загроз, але не створювала його навмисно.

Історіографічні здобутки української діаспори останнім часом приростають дослідженнями молодшого покоління науковців, до яких відноситься і Ольга Андрієвська (університет Торонто) з її оглядом українських

---

[39] Marples David R. Ethnic Issues in the Famine of 1932–1933 in Ukraine. *Europe–Asia Studies*. May 2009. Vol. 61. No. 3. P. 505–518.

[40] Marples David R. Ethnic Issues ... P. 505–506.

[41] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С.159.

[42] Kuromia H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered. *Europe–Asia Studies*. 2008. June. Vol. 60. No. 4. P. 663–675.

публікацій про Голодомор за 30-ліття[43]. Дослідниця нагадала початки входження теми Голодомору в світовий історичний дискурс, починаючи з відзначення 50-річчя трагічної дати в Північній Америці і перших розробок теми в Україні. За відправну точку свого дослідження історикиня взяла 16 пунктів висновків конгресової Комісії США з дослідження голоду, де, на її думку Дж. Мейс заклав програму подальших Голодоморних студій. О. Андрієвська чомусь почала свій аналіз висвітлення проблемних питань з демографічних наслідків Голодомору, і, не зачіпаючи інші версії, зосередила увагу на даних Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, а також Е. Лібанова О. Воловини про 3,4–3,9 млн неприродних смертей у 1932-34 років[44].

Дещо більше літератури охопила канадська дослідниця розглядаючи методи здійснення голодового злочину. Але, знову ж таки, вона зосередилася, найперше, на дослідженнях Г. Папакіним практики «чорних дощок», не зачепивши такі засоби голодотворення як інформаційна блокада і відмову залучити для допомоги голодуючим резерви держави та іноземну допомогу.

Розглядаючи стан висвітлення в літературі питання про злочинні наміри Сталіна, які заперечують ревізіоністи, історикиня слушно зауважила, що С. Кульчицький, Ю. Шаповал, В. Васильєв, М. Дорошко та інші дослідники діяльності керівників держави і республіки раз і назавжди розвіяли уявлення, що Кремль не знав про смертельне вимирання. Навпаки, як показує О. Андрієвська, українські фахівці підтвердили тезу Дж. Мейса про «український вектор» Голодомору, який передбачав водночас удар по Церкві, національно-культурних діячах, партійних кадрах із загальною кількістю арештованих в республіці 1933 р. 125 тис. чол.[45].

Аналізуючи висвітлення питання відповідності Голодомору геноцидним вимірам, дослідниця зауважила, що наприкінці 90-х років новий імпульс дискусії надала публікація віднайденого тексту промови-звернення Р. Лемкіна 1953 р. «Радянський геноцид в Україні», де йшлося про те, що, разом із фізичним нищенням, геноцид містив економічний примус, репресії проти політичної та культурної еліти республіки. О. Андрієвська відзначила, що у розвиток ідей Лемкіна, який не обмежував геноцид 1932–1933-м роками, історики Дирк Мозес (Австралія) і Марк ван Хаген (США) відкрили нову сторінку дослідження Голодомору, провівши лінію між колоніалізмом і геноцидом[46]. Історикиня простежила також аргументацію українських поборювачів геноцидної версії голоду : В. Солдатенка, який тлумачить українську трагедію голоду як неминучу ціну модернізації всієї країни, та Д. Вєдєнєєва з його тезою про «міф Голодомору», створений спецслужбами США та діаспорою.

---

[43] Andriewsky Olga. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. Andrij Makuch and Frank Sysyn. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 14–48.

[44] Andriewsky O. Towards a Decentred History … P. 24.

[45] Andriewsky O. Towards a Decentred History ... P. 28–31.

[46] Andriewsky O. Towards a Decentred History ... P. 32.

Загалом робота О. Андрієвської акцентована на децентралізації вивчення історії Голодомору, яка на її думку, не така популярна на практиці, як спроби істориків «бачити як держава» (Джеймс С. Скотт). Серед відомих робіт з аграрної проблематики, де детально відображено «історію знизу» названо монографії А. Граціозі, Л. Гриневич, Л. Віоли про опір селян політиці більшовиків та захист своєї віри і культури. Методологічний підхід Л. Віоли оцінено як справжній прорив, який вивів на передній план раніше маргіналізованих акторів соціальної історії[47]. Високо оцінена Авторкою також новаторська праця етномузиколога Вільяма Нолла (США) та його команди українських дослідників, які взяли інтерв'ю у 450 літніх людей Південно-Східної України і встановили, що колективізація, «декулакізація» і терор голодом були «культурною катастрофою» українського селянства.

Так само високо оцінена монографія Олесі Стасюк (директорка Національного музею «Меморіал жертв Голодомору») про деформації народної культури, сім'ї, моралі: «Геноцид українців», можливо, більше, ніж будь-яка інша наукова робота на сьогоднішній день, ілюструє, що означає життя упродовж Голодомору»[48]. Іншим перспективним напрямом досліджень О. Андрієвська визначила регіональну історію Голодомору і практично недослідженими – питання стратегії виживання селян, участі місцевого населення в Голодоморі, гендерні аспекти проблеми.

Ми поділяємо оцінку О. Андрієвською епохи Голодомору як виняткового явища за людськими і соціокультурними втратами і поворотного пункту у історії України, який не порівняний з іншими голодами та соціальними катастрофами в Україні XX століття.

Накопичення історіографічних джерел спонукало польських науковців до активізації в останнє десятиріччя до вивчення наукових здобутків і дослідницьких проблем з історії Голодомору. Так, Роман Висоцький, аналізуючи літературу та джерела польського походження, як і деякі інші автори, констатував, що у 80 – 90-х роках минулого століття стався «прорив» у дослідженні голоду в Україні. Проте його історіографічний огляд охоплює літературу та джерела лише з 1993 по 2010 рр.[49]

Ольга Ольшевська здійснила ґрунтовне історіографічне та джерелознавче дослідження польської преси 30-х років і віднайшла поодинокі аналітичні публікації того часу про причини голодового мору в Україні[50]. Але основна маса матеріалу проаналізованих нею статей і заміток складається із повідомлень репортерів, свідків комуністичного злочину та матеріалів, лише дотичних до замовчуваної теми радянського голоду. Науковцям тоді бракувало радянської документації для висвітлення Голодомору, закритих дипломатичних і розвідувальних реляцій, опублікованих після розвалу «соціалістичного табору», тому українська катастрофа 30-х рр. висвітлювалася в Польщі не

[47] Andriewsky O. Towards a Decentred History ... P. 36.
[48] Andriewsky O. Towards a Decentred History ... P. 37.
[49] Wysocki Roman. Stanowisko wladz i reakcje spoleczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Glodu na Ukrainie. *Res Historica*. 2011. № 31. S. 125–146.
[50] Olszewska Olga. Ukraina radziecka w prasie polskiej w latach 1929–1939. Torun, 2012. 298 s.

фаховими істориками, а за свідченнями її очевидців та репортажами журналістів.

Археографічна стаття польського дослідника Сільвестра Фертача присвячена відомій праці–спогаду українського емігранта у США Мирона Долота (Семена Старіва) «Страта голодом», але містить також короткий огляд виданої в Польщі літератури з тематики Великого голоду в СРСР 30-х років[51]. Автор відзначив, що наукова розробка історії Голодомору розпочалася лише у 80-х роках – після інформаційного прориву, пов’язаного з піввіковим ювілеєм української катастрофи. Першою із таких публікацій він назвав працю українського емігранта С. Олеськіва «Смерть народу»[52], який оцінював голод 1932–33 років як геноцид України. У польській публікації С. Олеськіва викладено основні тези його відомої праці «Агонія нації», опублікованої до 50-річчя трагедії у Лондоні з передмовою М. Маґґеріджа.

З провідних польських досліджень теми С. Фертач наводить статті 90-х років Ч. Райци, В. Матерського, Р. Торжецького, П. Ебергардта та монографії 2000-х років Р. Кушнєжа, Я. Бруського, О. Ольшевської. На думку Автора, польський науковий доробок з історії голоду невеликий за обсягом, а коло джерельних публікацій з теми «дуже скромне»[53].

Так само і Олександр Смолінський, професор Університету ім. Миколая Коперніка в Торуні, вважає, що доробок польських істориків з теми Великого голоду в Україні відносно невеликий і містить лише поодинокі спеціальні монографії Ч. Райци[54], який вперше розглянув три більшовицькі голоди 20 – 40-х рр., Р. Кушнєша[55], чия праця оцінена як найповніше в польській історіографії дослідження колективізації 1929–1932 рр. і Великого Голоду в Україні в 1932–1933 роках[56]. Водночас вчений проаналізував і відзначив цінність для подальших наукових студій історії Голодомору капітальних видань документів ІІ Відділу Генерального штабу польської армії (розвідки), дипломатичних відомств у Харкові і Києві, а також першого видання спогадів етнічних поляків (здебільшого жінок) про пережиті в СРСР голод і репресії 30-х рр.[57] Загалом польські розвідки стану висвітлення Голодомору хоча і частіші, ніж у інших країнах Євросоюзу, але не не відзначаються значним обсягом і системністю.

Румунська дослідниця Маріана Буджерун у своїй публікації розглянула особливості історичного дискурсу з проблеми Голодомору та його відображення в політиці пам’яті сучасної України[58]. Вона послідовно проаналізувала інтенціональні версії Великого голоду Голодомору,

---

[51] Fertacz Sylwester. Osaczyc i sterroryzowac : na marginesie wspomnien Mirona Dolota o Wielkim Glodzie na Ukrainie. *Wieki Stare i Nowe*. 2015. 8(13). S. 161–172.

[52] Oleskiw S. Smierc narodu. Wielki gtod na Ukrainie 1932–1933. *Oboz.* 1984. № 9. S. 6–38.

[53] Fertacz Sylwester. Osaczyc i sterroryzowac ... S. 163.

[54] Rajca Cz. Glod na Ukrainie. Lublin-Toronto, 2005. 188 s.

[55] Kusnierz Robert. Ukraina w latach kolektywizacji i Welkiego Glodu (1929–1933). Torun : Grado, 2005. 336 s.

[56] Smoliński A. Polskojęzyczne publikacje na temat głodu na Ukrainie w latach dwudziestych i trzydzie-stych XX w. *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 11. С. 48–55.

[57] Glod i represje wobec ludnoscipolskiej na Ukrainie 1932-1947. Relacje / red. R. Dzwonkowski. Lublin, 2004. 283 s.

[58] Budjeryn Mariana. The role of context in securitization theory: holodomor discourse and societal security in Ukraine: partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts. Budapest, 2010. 74 p.

зупинившись на його тлумаченні у класичній праці Р. Конквеста, а також публікаціях М. Еллмана, А. Граціозі, Дж. Мейса. Стосовно української історіографії, то дослідниця лише нагадала інтерпретацію В. Гришка, С. Кульчицького Ю. Шаповала про Голодомор як геноцид українського народу[59]. З інших пояснень подій 1932–1933 років М. Буджерун зауважила інтерпретації Р. Девіса – С. Віткрофта та точку зору М. Таугера щодо заперечення штучного голоду.

Історикиня на фактах показала, що Голодомор став засобом нищення комуністичним режимом української ідентичності у лінгвістичній, історичній, соціопсихологічних сферах. Відтак конституціоналізація Голодомору як геноциду президентом Ющенком послужила засобом сек'юритизації та соціального діалогу, в якому проявилися важливі і необхідні маркери національної ідентифікації, такі як мова, історія та відносини з Росією.

Шостий розділ праці австралійської історикині Ребеки Мур (Університет Західної Австралії, м. Перт) присвячений історіографічному дискурсу навколо проблем Голодомору і проблемам використання його, як символу жертовності народу, в академічних та політичних практиках[60]. Однією із головних тем дебатів між представниками двох напрямів радянологів Р. Мур визначила геноцидний статус Голодомору. Простеживши історію становлення академічної дискусії, дослідниця резюмувала: «…відгуки на «Жнива скорботи» можуть розглядатися як точка біфуркації поточного дискурсу про голод»[61].

В роботі Р. Мур розглянуто аргументи прибічників версії Дж. Мейса про Голодомор як засіб руйнування української нації та посилання їх опонентів, насамперед С. Віткрофта, на пропорційно «жертовніший» голод в Казахстані, на відсутність смертельного голоду в українських містах, на економічні та природні фактори, що вказують на відсутність у влади геноцидних намірів щодо України.

Авторка вважає, що більшість істориків не підтримує геноцидну версію голоду в Україні, але вона залишається актуальною через моральні аспекти цієї історичної події та її кон’юнктурного використання в історичних наративах та політичних практиках. Зокрема, Р. Мур розвиває думку П. Новіка про такі явища як «заздрість Голокосту» з одного боку і «одержимість Голокостом» або «геноцидом з геноцидів» (М. Левене) – з іншого, які підігрівають наукові дебати. Нею наведений вислів С. Кульчицького про те що Україна не звинувачує в геноциді 1932–1933 років жодну із сучасних держав, але прагне, щоб його жертв пам’ятали і вшановували так як жертв Голокосту. Нагадано також порівняння Р. Конквестом Голодомору з нацистським табором Берген-Бельзен. «Проте існує неприємний підтекст таких порівнянь»[62], – вважає Р. Мур, – адже багато хто хоче показати, що їх страждання були важчими, а жертви більшими. Між тим, на переконання вченої, порівняння минулих

[59] Budjeryn Mariana. The role of context in securitization theory … P. 26–32.

[60] Moore Rebekah. Towards an ethical historiography of atrocity: moral discourse in histories of the holocaust and Stalinism. 2011. v, 370 pp.

[61] Moore Rebekah. Towards an ethical historiography … 2011. P. 193.

[62] Moore Rebekah. Towards an ethical historiography ... P. 210.

звірств та встановлення ієрархії страждань і жертовності є некоректною і дуже проблематичною справою.

Як пише Р. Мур, у 80-ті роки такі порівняння і гіперболізація страждань народу мали на меті привернути увагу до забутої на Заході проблеми Голодомору і ввести її в публічний дискурс. Інша тенденція таких порівнянь – показати Голодомор рівним або більшим злочином, ніж Голокост, що, зокрема, закріплено законом України про геноцид голодом 2006 р.

Другий предмет дискусій науковців Р. Мур пов'язує з масштабами смертності від Голодомору. Історикиня наводить вираз Любомира Луцюка, який частково увійшов до заголовку її книжки: «Інтенсивність смертності в радянській Україні менше, ніж упродовж року надає Голодомору незавидний статус бути злочином проти людства, безперечно, без паралелей в європейській історії»[63,64]. На її думку, багато дослідників намагаються навести більшу кількість жертв Голодомору, ніж Голокосту, тому, як Рейфілд[65] та інші апелюють до 7-мільйонних втрат.

Авторка погоджується з думкою П. Новіка, що насправді всі злочини проти людства неунікальні за самим фактом трагедії[66]. Але тут же Р. Мур, всупереч своїм попереднім міркуванням, вдається до порівнянь: «Тим не менше ясно, що існують важливі відмінності між Голокостом та іншими звірствами подібно до Голодомору»[67]. Адже, – Авторка наводить вираз Р. Еванса: «не було радянської Треблінки – побудованої для винищення людей по їх прибуванню»[68].

Врешті, історикиня пропонує дослухатися до думки Д. Мозеса і звільнити свої словники від терміну «унікальність» та спрямувати дискусію «заздрісників Голокосту» з «одержимими Голокостом» у русло відкритості та пошуку компромісу між ствердженнями та антиствердженнями[69] в боротьбі за «золоту медаль» олімпу віктимізації (П. Новік).

Оглядаючи дослідження геноцидів, Леся Морган (Австралія), нагадала, що Авторитетний фахівець з цієї тематики Е. Вайц розглядав український випадок геноциду як один з чотирьох найбільших у XX ст. і навів докази такої класифікації[70]. На думку історикині, випадок Голодомору вписується також в тлумачення категорії геноциду С. Тоттеном, Л. Купером та відповідає критеріям І. Горовиця, наведеним у праці Ф. Чалка й К. Джонассона, зокрема,

---

[63] Moore Rebekah. Towards an ethical historiography ... P. 212–213.

[64] Luciuk L. Foreword. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. L. Y. Luciuk.Kingston, Ont. : Kashtan Press, 2008. P. v.

[65] Rayfield D. The Ukrainian Famine of 1933: Man–Made Catastrophe, Mass Murder, or Genocide? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. L. Y. Luciuk.Kingston, Ont. : Kashtan Press, 2008. P. 89.

[66] Novick Peter. The Holocaust in Amerikan life. Boston : Houghton Mifflin, 1999. P. 9.

[67] Moore Rebekah. Towards an ethical historiography of atrocity: moral discourse in histories of the holocaust and Stalinism. 2011. P. 213.

[68] Evans R. J. In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past. London: I. B. Tauris, 1989. P. 88.

[69] Moses A. Dirk. Conceptual Blockages and Definitional Dilemmas in the «Racial Century» : Genocides of Indigenous Peoples and the Holocaust. *Patterns of Prejudice.* 2002. 36. N. 4. P. 18.

[70] Weitz Eric D. A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation. Princeton and Oxford: Princeton Univ. Press, 2003. 360 p.

соціальним спільнотам, в яких «держава свавільно забирає життя громадян, котрі не поділяють її ідеології»[71]. Це може бути пов'язано з заходами, які були вжиті до радянської України протягом 1932–1933 років, відзначила Л. Морган[72].

Разом з тим, на думку австралійської дослідниці, після класичної книги Конквеста західні історики не надавали належної уваги проблемі Голодомору. Винятком у цій царині вона назвала розділ у книжці А. Розенбаума. Насправді йдеться про статтю С. Каца (В. Г.)[73], який розглянув дискусію щодо порівнянь Голодомору з Голокостом і знайшов у них немало спільного, але не тотожного. Історикиня виділила також погляди на проблему С. Джекобса[74] який відзначив, що на відміну від визнання голоду Голокостом, в науці присутній інший консенсус «... що доля, яка вдарила кулацьке українське селянство в роки Великого Голоду 1932–1933 років, була справді геноцидом»[75]. Вчений, крім того, послався на публікацію Р. Лемкіна 1953 р., у якій стверджувалося, що руйнування «фрагментація» української нації було класичним прикладом радянського геноциду.

Історикиня розглянула погляди інших дослідників Голодомору, переважно прибічників його геноцидної концепції, Дж. Мейса, Р. Конквеста, Н. Верта, Р. Сербина, Ю. Шаповала, О. Мотиля, Ф. Чалка й К. Йонассона, а також версії їх деяких опонентів прорадянського та проросійського спрямування. В роботі охоплено також організаційну та археографічну діяльність вчених України та діаспори, зокрема, відзначено подвижницьку діяльність Л. Луцюка у проведенні кампанії з відкликання Пулітцерівської премії В. Дюранті та поширення правдивої інформації про події 1932–1933 рр. На противагу Дюранті відзначено мужню громадянську і людську позицію журналіста Г. Джонса, який першим відкрито доносив правду про сталінський людомор.

Леся Мельничук–Морган констатувала, що позиції сучасних політичних та наукових кіл Росії найбільш очевидно виявилися під час дебатів на тему ««Голодомор – геноцид» чи ні?» в ході відкритого форуму в Мельбурнському університеті у березні 2009 року. Геноцидну концепцію Голодомору представили професори Кульчицький і Сербин. Їм опонували, як пише Л. Морган, «з російської точки зору» професори Віткрофт і Кондрашин, яким було поставлено три питання:

1. Чому Сталін відправив до Сибіру 51713 українських інтелектуалів у 1932 р.?

---

[71] Chalk Frank, Jonassohn Kurt. Conceptualizations of Genocide and Ethnocide. *Famine in Ukraine 1932–1933* / ed. Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko.Edmonton: Canadian Institute of Canadian Studies, 1986. P. 184.

[72] Morgan Lesa. «Remember the peasantry». A study of genocide, famine, and the Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–33, as it was remembered by post–war immigrants in Western Australia who experienced it: A thesis presented to the University of Notre Dame Australia in fulfilment of the thesis requirement for the degree of Doctor of Arts in the School of Arts and Sciences. Fremantle, Western Australia, 2010. P. 40.

[73] Katz Steven. The uniqueness of the Holocaust; 'The historical dimension'. *Is the Holocaust unique?* /Alan S. Rosenbaum; (ed): 2nd ed. Boulder, Colorado: Westview press, 2001. Pp. 57–62.

[74] Morgan Lesa. «Remember the peasantry» … P. 56.

[75] Jacobs Steven. Raphael Lemkin and the Holodomor: Was It Genocide? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraineed* / ed. Lubomyr Y. Luciuk. Kingston: The Kashtan Press, 2008. Pp. 163–64.

2. Чому Сталін відправив таємну директиву 22 січня 1933 р. про заборону виїзду українських селян до інших частин СРСР?

3. Чому Р. Лемкін вважав класичним прикладом радянського геноциду руйнування української нації?[76].

Історикиня зазначила, що не знайшовши переконливих аргументів, С. Віткрофт розмахував буклетом, підготовленим вченими з України, США та Канади, щоб проінформувати світ про Голодомор, та викрикував, що це є пропагандою. Особливо обурила австралійського науковця заява про 7–10 мільйонів загиблих внаслідок Голодомору. Однак, як зауважує Л. Морган, професор Віткрофт не роз'яснив аудиторії, що це була спільна заява 65 держав-членів ООН, прийнята 58-ю Генеральною Асамблеєю ООН 7 листопада 2003 р.[77].

Серед інших зарубіжних дослідників стан висвітлення історії голоду 1932–1933 рр. досліджували насамперед російські історики. Їх позиція щодо оцінки характеру Голодомору та й самого цього терміну загалом співпадає із поглядами науковців ревізіоністського напряму.

У першій половині 90-х років публікацій з історіографії Великого Голоду було обмаль, що пояснюється передусім потребою певного часу для безпосереднього осмислення дослідниками зростаючої документальної джерельної бази історичної науки після розпаду СРСР. У 1994 р. російська дослідниця із академічного Інституту російської історії (ІРІ РАН) Наталя Араловець звернулася до порівняльного аналізу російських та, частково, закордонних публікацій про втрати населення в СРСР у колективній історико-демографічній праці[78]. Продовжуючи цю тему, Н. Араловець констатувала, що абсолютна більшість істориків Російської Федерації використовують однакові методи статистичних розрахунків і схильні обмежувати кількість жертв голоду в УРСР обсягом 3–4 млн. чол. Водночас дослідниця визнала, що найбільше демографічних досліджень зроблено українськими науковцями, які застосували власну методику статистичних підрахунків. Н. Араловець вважала найбільш достовірними підрахунки голодових втрат населення в Україні, зроблені економістом П. К. Василевським за даними обліку смертей ОДПУ: 7 125 850 чол. упродовж періоду від 1 грудня 1932 до 1 серпня 1933 р.[79].

Інший російський дослідник, Є. Баранов, розглянув основні суперечливі тези в заочній дискусії російських і західних вчених щодо причин і характеру голоду 1932–1933 рр.[80]. Історик відзначив, що російські дослідники сформулювали свої висновки, користуючись багатою і достовірною джерельною базою та результатами спільної роботи над міжнародними

[76] Morgan Lesa. «Remember the peasantry» … P. 296.

[77] Morgan Lesa. «Remember the peasantry» … P. 60, 296.

[78] Араловец Н. А. Потери населения России и СССР в конце 20-х – 30-е годы в историографии. *Население России в 1920–50-е годы: численность, потери, миграции.* Москва : Институт российской истории РАН, 1994. С. 68–81.

[79] Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930–е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии. *Отечественная история.* 1995. № 1. С. 136. С. 135–139.

[80] Баранов Е. Ю. Причины и последствия голода 1932–1933 гг. в СССР : дискуссии российских и зарубежных ученых. *Третьи Уральские историко–педагогические чтения.* Екатеринбург, 1999. С. 95–100.

проектами з історії колективізації, виконаними в 1990-ті – на початку 2000-х років під керівництвом В. П. Данилова. Вказавши на те, що російські дослідники загалом позитивно оцінюють внесок зарубіжних колег у вивчення радянської колективізації й голоду, історик зауважив необхідність більш пильної уваги до регіональних аспектів і документальних джерел. Є. Баранов також відзначив, що російські історики виступають проти політизації проблеми і не визнають оцінок українських та частини західних учених про антиукраїнську спрямованість голоду 1932 - 1933 років в СРСР, тим більше його характеристики як геноциду.

Зауважимо щодо цього, що Є. Баранов справедливо вказує на недоліки зарубіжної історіографії голоду, але, як на нас, перебільшує значення висновків учасників міжнародного проекту істориків-аграрників, здійсненого в Російській Федерації за участю обраних радянологів-ревізіоністів. Як відзначили у своїй монографії М. Шитюк і К. Назарова, ця співпраця не мала суттєвого впливу на концептуальне бачення подій 1932–1933 років передусім через те, що вивчення Голодомору російськими істориками грунтувалось на запереченні факту геноциду в Україні, а концепція радянологів–ревізіоністів базувалась на гіпотезі, за якою голод 1932–33 рр. не був штучним, а обумовлювався кліматичними та економічними причинами[81]. Понад те, російським історикам, як і більшості західних, також можна зауважити неувагу до регіональних проблем, зокрема до України, в контексті загальнорадянського голоду.

Серед російських дослідників, які тісно співпрацювали із західними ревізіоністами, окреме місце займає доктор історичних наук І. В. Павлова, яка скептично поставилася до методологічних підходів зарубіжних істориків[82]. Наразившись, на критику своєї позиції в Росії, Ірина Павлова не зупинилася, а невдовзі опублікувала і англомовний варіант своєї статті[83]. Дослідниця розкритикувала американського історика-ревізіоніста Дж. Арч Ґетті, який одним першим із відомих науковців виступив проти концепції Р. Конквеста та разом з своїми колегами започаткував так звану об'єктивістську історіографію або ж ревізіоністську історіографію на Заході. На думку Дж. Ґетті, «об'єктивне трактування історії неможливе», особливо, якщо воно опирається «на інформацію, почерпнуту з мемуарів емігрантів». Але, як показала І. Павлова, той же А. Ґетті відомий своїм вибірковим підходом до мемуарів про сталінський час: не довіряючи свідченням жертв режиму, він приймає на віру офіційні радянські відомості. Об’єктивізм Арч Ґетті і його послідовників, на думку І. Павлової, полягав у тому, що, відкинувши тоталітарний підхід як політичний пережиток «холодної війни», вони зосередили свою увагу на вивченні соціальної історії Росії, але із мірками західної демократії і відкритого суспільства.

[81] Шитюк М. М., Назарова К. В. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). Миколаїв: Вид–во МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. С. 180.

[82] Павлова И. В. Современные западные историки о сталинской России 30–х гг. (Критика «ревизионистского» подхода). *Отечественная история.* 1998. № 5. С. 107–121.

[83] Pavlova I. V. Contemporary Western Historians on Stalin's Russia in the 1930s (A Critique of the» Revisionist «Approach). *Russian Studies in History.* 2001. Vol. 40. No. 2. P. 65–90.

Така «антигеноцидна» позиція дала ревізіоністам широкий доступ до вивчення і публікації разом з російськими колегами численних збірок документів з історії сталінського періоду. Як зазначила І. Павлова, опинившись «в ситуації невідповідності – всередині російського смислового контексту, але з європейським менталітетом», ці зарубіжні науковці повірили тому, що написано в радянських документах. Потрапивши в полон інтерпретацій, вони парадоксальним чином опинилися на стороні сталінської влади, яка, начебто, готувала демократичну конституцію 1936 р. і вимушені репресії Сталіна як відповідь на хаос, безлад, злочинність і т.п.

Російська дослідниця наголосила, що в числі тих завдань, які займали Сталіна була пріоритетною не «організація нормального соціального життя», про яку пишуть ревізіоністи, а лише зміцнення своєї влади і створення військової промисловості, яка дозволяла диктувати свої умови на міжнародній арені. Що ж стосується життя мільйонів людей, то Центр в обмін на виконання своїх директив, дав право на свавілля місцевому начальству. Ця обставина і ввела в оману західних істориків, які зробили висновок про те, що місцеве керівництво не слухало розпоряджень центральної влади і таким чином, добровільно опинилися на смислових «сталінських нарах».

І. Павлова показала також ілюзорність ідеї Арч Ґетті про лібералізм Сталіна, яка була підхоплена і розвинена співробітником Інституту російської історії РАН Ю. Жуковим. Представляючи Сталіна лібералом, останній стверджував, нібито генсек мав намір провести перші вибори до Верховної Ради СРСР в грудні 1937 го як альтернативні, але йому завадили місцеві партійні секретарі, які боялися за свої посади, і тому ініціювали Великий терор. Дослідниця довела безпідставність намагань Ю. Жукова обілити Сталіна, опираючись на вигадані документи, і заявила, що російський ревізіонізм з його апологетикою Сталіна, ніякого відношення до ревізіонізму західних істориків не має.

Наприкінці своєї статті про західних істориків-ревізіоністів, І. Павлова висловила розчарування неадекватним розумінням російської історії західними фахівцями і їх скочуванням до апології «Разом з тим їх досвід вивчення радянської дійсності не тільки змушує задуматися над багатьма поставленими ними проблемами соціальної історії, а й попереджає, що одного знання архівних документів ще недостатньо для того, щоб зрозуміти і тим більше пояснити історію сталінської Росії»[84], – підсумувала російська дослідниця. Критика І. Павловою істориків ревізіоністів і відстоювання нею пріоритету тоталітарної теорії у вивчення сталінізму стали причинами гострої реакції учасників полеміки з проблем англомовних досліджень історії сталінської доби. Учасники дискусії, організованої редакцією журналу «Отечественная история» у 1998–1999 рр. не прийшли до єдиної думки, бо О. Соколов, І. Олегіна, Ю. Ігрицький, Н. Щербань схилялися до теорії модернізації та вказували на

[84] Павлова И. В. Современные западные историки о сталинской России 30–х гг. (Критика «ревизионистского» подхода). *Отечественная история.* 1998. № 5. С. 121.

різновекторні чинники соціально-економічних і політичних процесів у 30-ті роки[85].

Дотичним дослідженням до проблем методології та історіографії дослідження Великого голоду є нещодавно видана в Росії колективна монографія «Советский Союз 1930-х годов в англоязычной историографии»[86]. Їй передувала монографія В'ячеслава Меньковського (Мінськ), написана за матеріалами його докторської дисертації[87]. Але, зважаючи на те, що нове видання увібрало матеріали попереднього і доповнене розвідками К. Уль і М. Шабасової, то є сенс розглянути саме останньої книжки.

Автори монографії поділяють прийнятий в англомовній історіографії методологічний підхід, де замість наголосу на об'єктивності та історизмі, оговорюється, що вибір джерел, формулювання та інтерпретація завдань, здобуті висновки, не можуть бути абсолютно об'єктивними в силу залежності від наукової підготовки, культури та світобачення тих чи інших дослідників. Водночас В. Меньковський, К. Уль і М. Шабасова визнали, що тільки сума англомовних праць з історії сталінізму дає реальне уявлення про динаміку історіографічного процесу і можливість визначити його етапи. Автори виділяють три таких періоди:

1) середина 1940-х – середина 1960-х рр., як етап становлення англомовної радянології в якості академічної дисципліни, створення інфраструктури «російських і радянських досліджень», панування «тоталітарної концепції» як методологічної парадигми радянології;

2) середина 1960-х – середина 1980-х рр., коли відбулося закріплення статусу радянології в англомовному академічному середовищі, зміцнення організаційної та фінансової бази, зростання ролі істориків серед радянологів, ревізія тоталітарної парадигми і використання методології західних соціальних і гуманітарних наук у «російських і радянських дослідженнях»;

3) середина 1980-х – теперішній час, коли спостерігається продуктивне використання істориками досягнень світової історіографії, визначення свого нового становища у системі гуманітарних наук[88].

Третій етап, як на нас, охарактеризований неповно, зокрема, не відображена його дискусійна специфіка між ревізіоністською та тоталітаристською школами та зміни в історіографії після падіння комуністичних режимів та «архівної революції», але загалом така періодизація виглядає прийнятною.

У першій частині книги «Історія та історіографія», крім огляду методологічних етапів англомовної історіографії сталінізму, аналізуються найбільш значущі напрямки теорії тоталітаризму, особливості тоталітарного та неомарксистського підходів до вивчення історичного процесу, передусім подій 30-х років. У другому розділі Автори зосередилися на розгляді

[85] И снова об историках–»ревизионистах». *Отечественная история.* 1999. № 3. С. 121–141.

[86] Меньковский В. И., Уль К., Шабасова М. А. Советский Союз 1930–х годов в англоязычной историографии. Сыктывкар, 2013. 222 с.

[87] Меньковский В. И. История и историография: Советский Союз 1930–х годов в трудах англо–американских историков и политологов. Минск: БГУ, 2007. 358 с.

[88] Меньковский В. И., Уль К., Шабасова М. А. … С. 16.

ревізіоністського напрямку радянології і критиці ревізіоністами тоталітарної моделі та «концепції безперервності» радянської історії, на основі структурно-функціонального підходу. У третьому розділі висвітлено вплив соціальної історії на ревізіоністську історіографію, особливо на «нову когорту» соціальних істориків та їх дискусію із «старим» поколінням ревізіоністів з питань соціально-економічної історії сталінізму. Четвертий розділ монографії містить аналіз історіографії сталінізму в роки після розпаду Радянського Союзу та «архівної революції». Зокрема К. Уль сконцентрувала увагу на постмодерністських підходах в англомовній історіографії до вивчення історії сталінізму. У другій частині книги представлена сучасна інфраструктура російських і східнослов'янських досліджень в США, Австралії, Канаді та Великобританії.

Отже, книга В. Меньковского, К. Уль і М. Шабасової відзначається використанням репрезентативного корпусу англомовної літератури, кваліфікованим та об’єктивним історіографічним аналізом і може послужити опорою для подальшого вивчення світової історіографії подій 30-х років у СРСР. Проте аналіз спеціальної англомовної літератури про події Великого голоду науковцями не проводився.

Серед російських науковців найбільше працював у галузі історіографії Голодомору один із провідних спеціалістів з аграрної історії СРСР та радянського селянства періоду колективізації професор Пензенського державного педагогічного університету ім. В. Г. Бєлінського, а з грудня 2017 р. –керівник Центру економічної історії Інституту російської історії РАН, головний науковий співробітник В. В. Кондрашин. Історик неодноразово у своїх працях звертався спеціального історіографічного аналізу наукових праць російських істориків частково та представників світової історіографії як-от у окремому параграфі своєї монографії[89] та навчально-методичній розробці[90].

Плідна робота професора Кондрашина в царині історії історичної науки були ознаменована редагуванням колективної монографії з історіографії голоду 1932–1933 років в СРСР, куди увійшли наукові розвідки російських та українських дослідників[91].

До 14 статей, що увійшли в монографію належать і 3 розвідки із сучасної історіографії: професорки Ганни Капустян (Кременчук) про українські дослідження голоду, самого В. Кондрашина про російські і зарубіжні наративи та розгляд українсько-російської дискусії з теми Голодомору на сторінках газети «День». Зокрема, В. Кондрашин виклав свої попередні оцінки зарубіжної історіографії з критикою висновків українських та діаспорних прихильників концепції Голодомору.

---

[89] Кондрашин В. В. Историография. *Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*. Москва : РОССПЭН, 2008. С. 10–35.

[90] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии: методические рекомендации по курсу историография истории России для студентов : URL: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc (дата звернення: 11.11.2018)

[91] Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / науч. ред. В. В. Кондрашин. Москва : РОССПЭН, 2011. 471 с. (История сталинизма)

У першому розділі монографії дослідник проаналізував доробок світової історіографії з історії голоду, а також зупинився на російсько-українській дискусії на конференціях, семінарах, симпозіумах 2003–2009 р., перелік яких подав наприкінці книги[92].

В. Кондрашин встановив, що одним із найбільших досягнень російських істориків з початком «архівної революції» є введення в науковий обіг значного масиву архівних документів, переосмислення трагедії селянства в контексті історичного розвитку Росії в ХХ ст. Дослідник відзначив заслуги у цій роботі лідера російських істориків-аграрників В. П. Данилова, який вперше в Російській Федерації написав про організований голод. Історик також виділив, як найбільш вагомі, дослідження М. О. Івницького та І. Є. Зеленіна. Під редакцією останнього вийшов 2-й том «Истории советского крестьянства» (1986 р.), де вперше в історичній літературі часів перебудови було вказано на факт голоду 1932–1933 років у зернових районах СРСР.

Віктор Кондрашин відзначив успіхи спільних проектів російських істориків із зарубіжними радянологами на початку 90-х з вивчення аграрної історії СРСР на переломі 20 – 30-х років. Він зауважив, що російські дослідники загалом позитивно оцінюють внесок зарубіжних колег у вивчення радянської колективізації і голоду 1932–1933 років, вказуючи при цьому на необхідність більш пильної уваги до регіональних аспектів і джерел. У той же час, як вважає історик, його колеги, виступаючи проти оцінок українських і деяких західних учених голоду 1932–1933 років як антиукраїнського чину Москви, не політизують наукову проблему.

Автор солідаризувався Р. Девісом та С. Віткрофтом, які сформували концепцію про голод внаслідок неврожаю, занепаду сільського господарства, економічної кризи 1931–1933 років, селянської протидії колективізації тощо. Але, як і більшість провідних російських дослідників (В. Данилов, М. Івницький, І. Зеленін та ін.), вчений відстоював тезу про вирішальне значення суб'єктивного чинника трагедії, про штучний антиселянський і загальносоюзний характер Великого голоду.

Серед недоліків вивчення теми В. Кондрашин зауважив недостатню увагу дослідників до питання про вплив складних міжнародних чинників на аграрну політику Сталіна, в тому числі під час голоду 1932–1933 років.

В. Кондрашин відзначив, що більшість російських істориків пояснюють мотиви сталінської політики форсованої колективізації та хлібозаготівель потребами модернізації країни, необхідністю нарощування експорту зерна задля індустріалізації країни. Автор статті також зупинився на здобутках дослідників історії голоду в регіонах Росії, відзначивши, зокрема, збільшення кількості і якості досліджень Нижнього Поволжя та Кубані. Історик дійшов висновку, що найбільш усталеною практикою російських дослідників був демографічний аспект проблеми голоду.

---

[92] Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. в современной российской и зарубежной историографии: взгляд из России. *Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР* ... С. 8–56.

Отже, історіографічні розвідки В. Кондрашина, більша частина яких була присвячена науковому доробку російських істориків, включно з дослідженням окремих регіонів РСФСР, охопили також головні наукові здобутки з проблеми голоду в СРСР у світовій та українській історичній науці. Публікації В. Кондрашина, відтак, стали одним з небагатьох комплексних досліджень світової історіографії, що, попри деяку тенденційність відносно оцінки «геноцидної» версії подій 1932–33 рр., роблять їх корисними для розуміння російської точки зору на проблему і подальшої розробки світової історіографії Великого голоду.

Сучасну російську історіографію голоду 1932–1933 років розглянула також у своїй статті професорка Кемеровського університету М. Казьміна[93]. Почавши із огляду організаційної наукової діяльності та публікацій з аграрної історії Віктора Данилова, Авторка відзначила успіхи російських науковців у розширенні джерельної бази вивчення подій початку 30-х років.

М. Казьміна констатувала, що всі російські історики визнають штучний характер голоду, але виділяє думку В. Данилова та І. Зеленіна, висловлену у статті «Організований голод. До 70-річчя загальноселянської трагедії» про те, що голод був результатом ланцюга «взаємозв’язаних і взаємнозалежних акцій (повністю і неповністю усвідомлених)»[94]. Тобто, як випливає із висновків М. Казьміної, російські науковці заперечують національне спрямування «голодової» продовольчої політики, виміряючи її територіальними та соціальними межами (селянство зернових регіонів СРСР).

Більша частина статті М. Казьміної надана аналізу результатів підрахунків російськими вченими демографічних втрат від голоду 1932–1933 років, у тому числі і в Українській РСР, але власних оцінок щодо реальності тих чи інших вимірів Авторка не подає. Отже, в публікації М. Казьміної, можливо, через її обмежений обсяг, в основному повторюються висновки В. Кондрашина і не залучено до наукового обігу новітніх російських публікацій.

Загалом очевидно, що російські історики мало зацікавлені українською та світовою історіографією Голодомору і, що природно, більше зосереджені на осмисленні публікацій з історії голоду в регіонах Російської Федерації.

1.2. Закордонні наукові студії голоду в СРСР початку 30-х років у вітчизняній історіографії

Через 55 років після селянської катастрофи стало можливим написати про голод і в СРСР. Як відзначила А. Серпутько, російські історики В. Данилов[95] та І. Зеленін[96], «...одними з перших започаткували історіографічне вивчення

[93] Казьмина М. В. Отечественная историография рубежа XX – XXI вв. о голоде 1932–1933 гг. в СССР. *Вестник Кемеровского государственного университета*. Кемерово, 2014. № 3 (59). Т. 2. История России. С. 122–125.

[94] Казьмина М. В. Отечественная историография рубежа XX – XXI вв. … С. 122–125.

[95] Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40–х годов в СССР. *Вопросы истории.* 1988. № 3. С. 116–121.

[96] Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации. *История СССР.* 1989. № 2. С. 3–19.

причин та обставин голоду 1932–1933 рр. «у контексті загального розвитку історичних знань із аграрної історії СРСР, УРСР»[97]. В. Данилов заперечив антиукраїнський характер голоду, позаяк розглядав його в загальнорадянському контексті і вважав ситуацію, що склалася в Україні в 1932–1933 рр., характерною для всіх зернових регіонів СРСР[98].

За часів СРСР піонером повноцінного історіографічного дослідження доробку західних науковців і українських емігрантів про Голодомор 1932–1933 років став старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК КПУ Володимир Савельєв, який провів власний критичний аналіз наукових концепцій і методологічних підходів істориків зарубіжжя[99]. Дослідження В. Л. Савельєва здійснене загалом з позицій тогочасної марксистської моделі розуміння історії і критики «буржуазних фальсифікацій», але цінне передусім залученням до наукового обігу значного масиву невідомих широкому науковому середовищу СРСР творів представників різних ідеологічних і наукових напрямів. Джерельну базу його публікації становлять праці вчених і тоталітарного і ревізіоністського напрямків, а також матеріали «Комісії Конгресу США у справі голоду в Україні», статті кінця 80-х років у часописах «Літературна Україна», «Известия», «Визвольний шлях», «The Village Voice» та ін.

В. Савельєв проаналізував суперечливі моменти у висновках голодової Комісії Конгресу США, публікаціях українських емігрантів, довів неоднозначне ставлення до геноцидної версії Голодомору Мейса-Конквеста в професійних колах західних радянологів. Проте Автор не ставив метою роботи узагальнення і систематизацію надбань зарубіжної історіографії, а висловив офіційну позицію радянських науковців щодо проблем голоду 1932–1933 рр., які дискутувалися у західному науковому середовищі: про ставлення комуністичної влади до селянства, про причини Голодомору, про національний аспект аграрної політики та «геноцидну версію» голоду в Україні.

Як зауважив В. Л. Савельєв, попри певні здобутки вітчизняної історіографії у розробці проблем історії голоду 1932–1933 рр. в СРСР і в Україні, пріоритет і дослідженні теми належить історикам зарубіжжя[100]. Менше з тим, історик вважав, що, через неможливість розширювати джерельну базу за рахунок розвідки архівних фондів, дослідники Заходу вичерпали себе з цієї теми: «Західна історіографія набула досить серйозного досвіду вивчення проблеми голоду, але ресурси її подальшого розвитку, на наш погляд, уже фактично вичерпано»[101].

Історики Б. Хорошун і В. Савельєв продовжили дослідження наукової і суспільної думки Заходу і в наступні роки. Так, у публікації 1993 року вони

---

[97] Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. Черкаси, 2009. С. 8.

[98] Гудзь Віктор. Російська історіографія голоду 1932–1933 років періоду перебудови. *Українознавчий альманах*: зб. наук. пр. Київ : «Мілленіум+», 2016. Вип. 19. С. 114–117.

[99] Савельєв В. Л. Трагедія українського народу в висвітленні зарубіжної історіографії. *Голод 1932–1933 років: очима істориків, мовою документів.* Київ : Либідь, 1990. С. 85–108.

[100] Савельєв В. Л. Трагедія українського народу …С. 85.

[101] Савельєв В. Л. Трагедія українського народу … С. 107.

торкаються розвитку подій під час проведення українською діаспорою акції «Коріння трави», присвяченої 75-річчю голоду 1932–33 рр. в Україні та аналізу праць адептів його геноцидної версії, обґрунтованої Дж. Мейсом та Р. Конквестом[102]. Наводяться також аргументи західних радянологів ревізіоністської школи, які пояснюють трагедію Великого голоду недобором врожаю, колективізацією та надмірними хлібозаготівлями, пов'язаними з потребами зерноекспорту модернізації країни.

Перший візуальний контакт українських і західних дослідників голоду 1932–1933 років відбувся у серпні 1990 р. в рамках конгресу Міжнародної асоціації україністів. Але більше фахове спрямування мав вересневий Міжнародний симпозіум у Києві. Зміст деяких доповідей із близько сорока виступів учасників форуму розглянув у своїй публікації журналіст Володимир Гула[103].

В нотатках В. Гули детально простежено виклад доповідей американських науковців: Джеймса Мейса про причини і обставини голодування українських селян та винуватців трагедії, Лео Купера про системну імперську лінію Кремля на нищення національно-свідомих прошарків населення, одним із проявів якої був голодовий геноцид в Україні. В. Гула також здійснив огляд виступів багатьох інших учасників конференції, як українських, так і зарубіжних представників та висловив власні, підкріплені фактами, міркування про Великий голод.

На думку В. Гули, чи не найконструктивнішим на симпозіумі виявився виступ канадського дослідника Марка Царинника, який відніс до третього кола питання, на які, можливо, ми ніколи і не відповімо. «А саме – причини голоду. Мається на увазі не те, що голод був за всіма ознаками штучний, а його запрограмованість чи продуманість наперед. З цим якнайближче пов'язане питання, чи голод був геноцидом. Поки переконливої відповіді ми не отримали. Не маємо достатньо документів, щоб з'ясувати ментальність Сталіна і відповісти, наскільки він хотів винищувати українців саме як українців. Можливо, ці відповіді прийдуть значно пізніше»[104].

В. Гула, замість власних висновків про хід і наслідки симпозіуму, закінчив свої нотатки цитатою з виступу М. Царинника. Можливо, Автору бракувало фахового концептуального аналізу деяких доповідей на форумі і критичної оцінки деяких політизованих виступів, про які згадав М. Царинник. Проте публікація В. Гули загалом дає уявлення про хід думок основних доповідачів та їх позиції щодо трактування подій 1932–1933 років в Україні.

Наприкінці 90-х років вітчизняними дослідниками опубліковано перші монографії історіографічного характеру, які суттєво допомагають в розумінні розвитку історіографічного процесу загалом і подій в Українській РСР у міжвоєнний період зокрема. Серед таких грунтовних праць, зокрема, важливих

---

[102] Хорошун Б. І., Савельєв В. Л. Велика народна трагедія: Голодомор 1932–1933 років в Україні і його відображення в науковій та громадській думці Заходу. *Політика і час.* 1993. № 8. С. 63–67.

[103] Гула Володимир. Запрограмована смерть: Нотатки з міжнародного симпозіуму про голод 1932–33 років на Україні. *Золоті ворота: а*льманах. Вип. 1. Київ : Час, 1991. С. 72–78.

[104] Гула Володимир. Запрограмована смерть … С. 78.

для розуміння методологічних та історіософських засад вивчення історіографії Голодомору, маємо виділити передусім монографію доктора історичних наук Віктора Коцура[105].

У 2000-х роках до історіографічного аналізу зарубіжних наукових праць з проблеми Голодомору найчастіше звертаються саме українські науковці. Серед них одним із найбільш глибоких і активних дослідників виявив себе керівник Центру дослідження геноциду українського народу, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України, доктор історичних наук Василь Марочко, який опублікував низку статей історіографічного та методологічного характеру.

У одній із двох статей, вміщених у виданні «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки»[106], вчений провів історіографічний аналіз публікацій російських науковців Н. Араловець, Д. Волкогонова, В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, В. Кондрашина, Є. Осколкова, О. Осокіної, В. Цапліна. Дослідження В. Марочком поглядів провідних російських істориків на причини, обставини і характер голоду 1932–33 років дало можливість йому виділити такі пріоритетні напрямки російської історіографії, як співвідношення об'єктивних і суб'єктивних причин голоду в СРСР, демографічні наслідки трагедії, підстави виділення української специфіки Голодомору. Історик відзначив заполітизований характер російської історіографії і уніфікований підхід до вивчення подій в СРСР 1932–1933 років: російські дослідники визнають штучний характер голоду, але розглядають його причини і обставини без врахування національно-територіальних особливостей.

В іншій статті цієї ж книги В. Марочко здійснив дослідження наукових праць західноєвропейських радянологів та виділив концептуальні розбіжності у розумінні ними причин і характеру подій 1932–1933 років в радянському селі[107]. Вчений встановив, що для літератури 70-х рр. на Заході характерною була поява перших монографій з використанням політико-правової оцінки голоду, його тлумаченням в світлі конвенції ООН про геноцид, а у наступному десятилітті розгорнулося предметне історичне вивчення Голодомору. Як показав В. Марочко, інформаційний і науковий прорив у висвітленні історії подій в українському селі піввікової давності спричинив зворотну реакцію представників ревізіоністського напряму, котрі намагалися звести чинники голодової катастрофи до соціально-економічного спектра та потреб модернізації економіки СРСР.

У ще одній статті 2003 року історик вперше об'єднав у єдиному дослідженні і західну і російську наукові літератури з історії Великого Голоду в

---

[105] Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–х – 30–х рр.: історіографія). Київ : Наукова думка, 1998. 506 с.

[106] Марочко В. І. Сучасна російська історіографія голоду в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 133–139.

[107] Марочко В. І. Концептуальні засади західноєвропейських історико–політологічних досліджень голоду. *Голод 1932–1933 років в Україні : причини та наслідки* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 139–148.

СРСР[108]. Що стосується країн Західної Європи та Америки, то як зазначив В. Марочко, професійні науковці згадували про причини і обставини голоду лише в контексті хронології і тематики політичної історії СРСР. Тож перебігом і наслідками трагедії переймалися переважно українські історики та публіцисти за кордоном. Розглядаючи початки дослідження Голодомору, пов'язані переважно з науково-популярними статтями та публіцистикою, В. Марочко підкреслює: «Сам факт наявності зарубіжної науково-популярної чи суто історичної літератури про голод 30-х рр. в Україні є історіографічною подією»[109]. Проте він зауважує, що українську емігрантську пресу наповнили статті, Автори яких ототожнювали голод 1932–33 рр. з нацистським голокостом євреїв, недоречно використовуючи термін «український голокост». Дослідник зауважив спрямування на національну складову серед причин голоду в УСРР в емігрантській літературі, де він здебільшого характеризувався як спланований етноцид.

В. Марочко слушно наголосив, що апогеєм розвитку зарубіжної історіографії Голодомору виявився 1983 р., коли світова громадськість відгукнулася на ініційоване українською діаспорою відзначення 50-річчя трагедії українського народу[110]. Саме ця подія спонукала до роботи міжнародні комісії з розслідування злочину Голодомору, до резонансних досліджень Дж. Мейса та Р. Конквеста, документального фільму «Жнива скорботи», що вивело світовий історіографічний дискурс на вищий якісний рівень.

Вчений вважає, що в зарубіжній історичній науці існують різні точки зору щодо розуміння не лише причин голоду, а й змісту поняття «геноцид», що практично унеможливлює формування об'єктивної характеристики української катастрофи 1932–1933 рр. Зокрема. він критикує позицію німецького історика Ш. Мерля, який заперечив геноцидну версію Голодомору, і відзначає слушність висновку французького вченого Стівена Куртуа: «Один із Авторів «Чорної книги» С. Куртуа вважав, що смерть української дитини в роки голоду і єврейського хлопчика у варшавському гетто – суть прояви геноциду»[111].

Що стосується оцінки російської історіографії Великого голоду в Україні то Автор спершу відзначив внесок її представників – передусім В. Цапліна, О. Осокіної, Н. Араловець – в уточнення демографічних наслідків голоду в СРСР і навів власні міркування щодо їх коректності. Надалі В. Марочко наголосив на концептуальних розбіжностях представників української і російської історіографії голоду: останні здебільшого об'єктивно висвітлюють причини трагедії і не заперечують організованого характеру Голодомору, але не визнають його антиукраїнської геноцидної спрямованості[112].

Отже, вперше в рамках однієї роботи В. Марочком було проведено ґрунтовне наукове історіографічне дослідження, де виділені концептуальні засади вивчення історії Голодомору істориками української еміграції і

[108] Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 125–145.
[109] Марочко В. І. Концептуальні підвалини … С. 125.
[110] Марочко В. І. Концептуальні підвалини … С. 131.
[111] Марочко В. І. Концептуальні підвалини … С. 133.
[112] Марочко В. І. Концептуальні підвалини … С. 138.

науковцями Заходу в рамках одного історіографічного процесу та проаналізована російська історіографія проблеми.

У іншій публікації В. Марочко знову зосереджується на історіографічному дискурсі щодо Великого голоду в Україні та спробах його нової інтерпретації[113]. Історик виділив три основні територіальні групи зарубіжних дослідників сучасної історіографії Голодомору: американську, європейську, російську. Історіографічна база дослідження представлена працями відомих вчених тоталітарного напрямку історіографії Р. Конквеста, Дж. Мейса, А. Граціозі, С. Куртуа, Г. Зімона та їх опонентів-ревізіоністів – Ш. Мерля, А. Буллока, Р. Маннінг, Г. Ріттеншпорна, Ш. Фіцпатрик, М. Гільдермаєра, С. Віткрофта, Р. Девіса та інших. До групи опонентів геноцидної версії голоду в Україні, належать названі Автором російські історики В. Данилов, І. Зеленін, М. Івницький, В. Кондрашин, Є. Осколкова, О. Осокіна та ін.

Застосувавши проблемно-хронологічний підхід щодо визначення відповіді на поставлене у заголовку питання, Автор статті виділив два основні проблемні напрямки зарубіжної історіографії: 1) з'ясування мотивів, причин, демографічних наслідків Голодомору та виявлення його антиукраїнської спрямованості; 2) політико-правова оцінка Голодомору як акту геноциду українського народу.

Щодо першого напрямку, то німецькі, італійські, американські, англійські, австралійські та ін. дослідники не заперечують руйнівних наслідків форсованої колективізації та розкуркулення, але вирізняються деякими оцінками економічної ситуації в СРСР 1931–1933 рр., як, наприклад, Р. Девіс, котрий ще 1991 р. висловив думку про низький урожай та економічну кризу в СРСР, яка досягла апогею навесні-восени 1933 р. З іншого боку, як зауважує В. Марочко, жодних ознак економічної кризи 1931–1933 рр. не вказано у статті російського фахівця В. Кондрашина, для якого голод був «штучно організований» владою[114].

Щодо другого дискурсу, то, як зауважив В. Марочко, національний аспект голоду, обґрунтований Р. Конквестом та Дж. Мейсом, «викликав найактивніші рефлексії з боку німецьких та російських істориків». Історик простежив, як дослідження Р. Конквеста та Дж. Мейса вплинули на зарубіжну історіографію і викликали ревізіоністську критику з боку більшості радянологів і російських істориків, які розглядали голод в контексті аграрної та соціально-економічної історії СРСР, та обґрунтував власне бачення проблеми. Він зауважив, що сучасна історична наука має у своєму розпорядженні немало матеріалів, які доводять факт геноциду способом Голодомору.

В. Марочко наголосив, що висновок німецького історика Ш. Мерля про те, що в працях Конквеста і Мейса «голод демагогічно подається в оболонці геноциду» є безпідставним і обурливим: «…адже їхні докази стали основою для

---

[113] Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 186–198.

[114] Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія … С. 190

юридичного тлумачення Голодомору українців відомими правниками, які брали участь у Нюрнберзькому процесі»[115].

Загалом, на думку В. Марочка, характерною ознакою сучасної дискусії щодо характеристики голоду в Україні є повторення давніх постулатів радянологів, некоректність використання наукової термінології й надмірна політизація самого феномену Голодомору.

Відтак, значну наукову цінність даного дослідження складає висвітлення теоретико-методологічних засад і головних ідейних напрямків сучасної зарубіжної історіографії Голодомору, виявлення дискусійних й недостатньо з’ясованих обставин і характеристик голоду. Що стосується визначення Автором територіальних особливостей історіографічного дискурсу, то зауважимо, що, крім російських, американських та європейських науковців, до цього процесу залучені і деякі австралійські та азійські дослідники.

Узагальнюючи історіографічні здобутки Василя Марочка, насамперед зазначимо, що він першим взявся до комплексного сукупного аналізу всієї зарубіжної наукової літератури з історії Голодомору, включаючи російську. Вчений кваліфіковано простежив динаміку прирощення історичних знань в зарубіжній історіографії, виокремив головні наукові здобутки деяких дослідників української діаспори, провідних західних радянологів та російських істориків. В. Марочко продемонстрував високий рівень наукової аргументації у полеміці з окремими вітчизняними представниками ревізіоністської та марксистської історіографії – критиками геноцидної версії Голодомору Дж-Мейса – Р. Конквеста.

Особливістю епістеміологічного підходу В. Марочка до вивчення історіографічних джерел є компаративний аналіз основних концепцій зарубіжної історіографії, що дозволило йому визначити дві основні течії в характеристиці Голодомору: визначення його як геноциду українського народу і пояснення як загальноселянського голоду в СРСР, викликаного непогодою та господарськими негараздами, необхідністю модернізації країни.

Історик Василь Марочко не ставив перед собою завдання комплексного і всебічного вивчення гігантського корпусу зарубіжної літератури, виділення історіографічних етапів її дослідження і, на нашу думку, не надав належної уваги аналізу деяких важливих праць дослідників історії голоду в Російській Федерації і «далекому зарубіжжі». В історичній літературі відзначалося, що попри деякі упущення щодо російських джерел: «Разом з тим науковий доробок вченого із зарубіжної історіографії Голодомору є одним із найвагоміших у вітчизняній історичній науці за якістю опрацювання історіографічних джерел, за просторовим і хронологічним виміром, концептуальною глибиною аналізу[116]. Історіографічні та історіософські здобутки В. Марочка добре послужили дослідниками і складають ґрунтовну основу для подальших наукових студій з

[115] Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія … С. 194.

[116] Ґудзь Віктор. Зарубіжна історіографія Голодомору в науковому доробку Василя Марочка. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання:* науковий журнал. Київ : Центр міжнародного наукового співробітництва «Меганом», 2015. № 5 (8). С. 35.

історії та історіографії феномену Голодомору. Науковий доробок вченого в царині зарубіжної історіографії явно потребує спеціального вивчення.

Професор С. В. Кульчицький, заступник директора Інституту історії України НАН України також поповнив свій найбільш осяжний у світі доробок з історії Голодомору публікаціями історіографічного характеру. До них певною мірою можна віднести аналітичні матеріали про наукові конференції з історії голоду та статті з оцінкою поглядів на Голодомор окремих Авторів.

Так, 16–18 жовтня 2003 р. під патронатом президента Італійської Республіки і за активної участю посольства України у Віченці (Італія) відбувся перший в Західній Європі науковий форум з проблематики голоду 1932–1933 рр. в Україні. Його учасник, С. Кульчицький, провів аналіз контраверсійних доповідей на форумі, з поміж яких була «Голодомор 1932–1933 рр. в Росії та в Україні: порівняльний аналіз (причини, дати, наслідки)» провідного російського фахівця з історії голоду В. Кондрашина[117].

Відзначивши ґрунтовну джерельну базу монографії «Голод: 1932–1933 годов в советской деревне», матеріали якої представив В. Кондрашин[118], український історик відзначив його методологічну помилку, характерну для прихильників загальносоюзних вимірів голоду: «…людські втрати України та Кубанського округу РСФРР від голоду 1932–1933 рр. на порядок перевищували втрати Поволжя або інших округів Північного Кавказу. Отже, слід було б термінологічно відокремити поняття «голод» і «голодний мор»[119]. С. Кульчицький вважає, що причина разючої переваги за кількістю смертей в українських регіонах від російських лежить на поверхні: у кубанських козаків і в українських селян відбирали не тільки зерно, а все продовольство, що і є ознакою геноциду. Російська сторона не визнає такої кваліфікації, але, на думку С. Кульчицького, якщо міжнародне співтовариство визнало факт штучного голоду в резолюцією 58-ї сесії Генасамблеї ООН, то з часом визнає його і геноцидом.

Дискусії про Голодомор за участю вітчизняних і зарубіжних істориків почалися ще в період «перебудови» в СРСР і велися спочатку між представниками західної та радянської історіографії. Після публікації книги Конквеста «Жнива скорботи» і результатів комісії конгресу США з вивчення Голодомору правляча партія у 1987 р. змушена була визнати наявність голоду в СРСР. Як пригадував В. Кульчицький, історики Інституту історії партії при ЦК КПУ, за вказівками влади, намагалися опонувати основоположникам «геноцидної» версії голоду 1932–33 рр. в Україні Р. Конквесту і Дж. Мейсу[120]. Але після отримання документів «голодової» комісії та нових архівних даних провідні українські історики, передусім С. Кульчицький, з початку 90-х років самі стали трактувати Голодомор як терор голодом – геноцид українського

---

[117] Кульчицький С. В. «Росія не бачить принципової різниці між голодом в Україні та в інших регіонах СРСР»: про міжнар. конф. Віченца, Італія, 16–18 жовтня 2003 р. *День.* 2003. 22 листоп. № 212. С. 6.

[118] Кондрашин В. В., Пеннер Диана. Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). Самара; Пенза : [б. и.], 2002. 432 с.

[119] Кульчицький С. В. «Росія не бачить принципової різниці …» … С. 6.

[120] Кульчицький С. В. Дискусії про голодомор наприкінці 80–х років. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2004. Вип. 25. С. 69–81.

народу. Відтак центр дискусій з причин та характеру Голодомору змістився на схід – в українсько-російську площину[121].

Гадаємо, що найбільш послідовно і детально зміст цих дискусій виклав їх активний учасник С. Кульчицький. Питання, підняті 3–5 квітня 2008 р. на представницькій науковій конференції «Україна і Росія: історія та образ історії» в Інституті Європи Російської академії наук стали предметом чергової публікації українського історика.

Як повідомляв С. Кульчицький, в центрі уваги учасників конференції опинилася не лише історія, як така, але й сучасна історична пам'ять українського та російського суспільств. Зокрема, промови М. Дмитрієва та інших російських істориків, на думку С. Кульчицького, засвідчили, що на зміну винайденої в радянський час концепції єдиної древньоруської народності, в сучасній Росії висунули ідею загальноросійського народу, що складається з росіян, українців і білорусів. С. Кульчицький зауважив на це, що попри недозрілість української політичної нації, сьогодні нікому не вдасться перетворити державний український народ на щось на кшталт якусь розмиту етнографічну масу.

У другій частині своєї публікації С. Кульчицький зупинився на основних тезах першої доповіді круглого столу, яку виголосив професор В. Кондрашин – російський фахівець №1 з історії голоду 1932–1933 років. Проте виявилося, що російські історики мало знайомі з ситуацією, яка склалася в Україні на початку 30 х рр., в чому дорікнув доповідачу В. Марочко. Цей факт С. Кульчицький пояснив не тільки непопулярністю теми голоду 30-х рр. в російській історичній науці, але й ігноруванням нею історії України.

Це продемонстрував у своєму інтерв'ю радіостанції «Эхо Москвы» і письменник Олександр Солженіцин, відповідаючи якому С. Кульчицький пояснив, що, «по-перше, геноцидом називається не весь голод 1932–1933 рр., а Голодомор в регіонах, де питома вага українців серед населення перевищувала (УРСР) або приблизно дорівнювала (Кубань) двом третинам» і де була на порядки вища смертність. По-друге, в Україні звинувачують не «москалів», а Кремль, хоча, як визнає С. Кульчицький, нерідко і Москву[122].

Надалі у своїй доповіді на круглому столі С. Кульчицький вдався, за власним виразом, до «телеграфного викладу механізму Голодомору». Він розтлумачив, що у 1933 р. в Україні йшлося вже не про конфіскацію зерна, а конфіскацію всіх харчів, причому за відсутності базарів, які, натомість, замінили грабіжницькі валютні «торгзіни» (скорочення від «торгівля з іноземцями». – В. Г.). Вчений чітко відповів тим, хто посилається на відсутність документів про вилучення не хлібного продовольства: це – написані В. Молотовим і завізовані Сталіним постанови ЦК КП(б)У й РНК УРСР з пунктами про натуральне штрафування боржників з хлібозаготівель – м'ясом і

[121] Гудзь Віктор. Дискусія щодо оцінки характеру голоду 1932–1933 років в Україні на сучасних міжнародних форумах. *Шості Богданівські читання:* матеріали всеукр. наук. конф.: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. Черкаси : Вертикаль, 2011. С. 58–60.

[122] Кульчицький Станіслав. Україна і Росія: історія та образ історії. Роздуми після конференції. *День.* 2008. 10 квітня. № 66.

картоплею та сталінська телеграма щодо селян УРСР від 1 січня 1933 р., що санкціонувала повальні обшуки. Ті, хто пережив Голодомор, розповідали, що бригади під керівництвом чекістів відбирали у селян всі продукти. «Отже, новорічна телеграма безпомилково вказує на людину, яка дала сигнал розпочати репресивну акцію з вилучення нехлібного продовольства під брехливим приводом боротьби за хліб» – переконливо доводить український історик[123].

Смерть, що настала через те, що було вилучене нехлібне продовольство, та ще й умовах блокади та замовчування злочину, означає створення державою умов, несумісних з фізичним виживанням, як і сказано в Конвенції ООН геноциду, – відповів опонентам С. Кульчицький. Кремлю вистачило січня, щоб забрати все продовольство, а вже в лютому стати «благодійником» з продовольчою допомогою. За Кульчицьким: «Геноцид – це «нищівний удар» у січні 1933 року, який призвів до загибелі 3,5 млн. людей. Це – знищення частини, а не цілого в ім'я того, щоб прищепити цілому певну норму поведінки. Це терор, а не етнічна чистка»[124], націлений на те, щоб послабити потенціал України, який міг посилитися з приєднанням українізованої Кубані.

У механізм Голодомору входить не тільки вилучення продовольства, але і блокада: держава не хотіла, щоб ті, хто голодують з'явилися в інших регіонах, і тому заблокувала УСРР і Кубань. Доказом геноциду є і заборона на інформацію про голод, яка протрималася до грудня 1987 року.

С. Кульчицький резюмував, що М. Дмитрієв, підбиваючи підсумки дискусії на тему голоду знову підкреслив його однаковість для всіх постраждалих регіонів СРСР, тому, на думку росіян, говорити про геноцид не доводиться. Цим самим російські історики і політики продовжили «топити» Голодомор у загальносоюзному голоді.

Вагомі аргументи С. Кульчицького, які він максимально чітко виклав на конференції, так і не переконали його основного опонента – В. Кондрашина. Російський історик надіслав листа у газету «День», у якому намагався відкинути звинувачення у незнанні подій в Україні 1932–1933 рр. і спростувати докази С. Кульчицького про геноцидний характер голоду в республіці. Лист був вміщений під рубрикою» «Професор Станіслав Кульчицький та його російський колега Віктор Кондрашин: чим був Голодомор 1932–1933 років?»[125].

У цьому ж випуску часопису «День» С. Кульчицький дав відповідь російському історику та його однодумцям[126]. У першій частині свого листа український дослідник вказує на мотиви деякої затятості його російських опонентів, включаючи В. Кондрашина: у Росії побоюються, що виявлення істинної природи Голодомору може катастрофічно вплинути на імперську історичну пам'ять. Тому, на думку С. Кульчицького, його опонент не помічає його критики ототожнення Голодомору з Холокостом.

---

[123] Кульчицький Станіслав. Україна і Росія …
[124] Кульчицький Станіслав. Україна і Росія ….
[125] Кондрашин Виктор. Был ли голод 1932–1933 в Украине «геноцидом украинского народа»? Ответ С. В. Кульчицкому. *День.* 2008. 3 июня. № 96.
[126] Кульчицький Станіслав. Віктор Кондрашин і всі–всі–всі. *День.* 2008. 3 червня. № 96.

Стосовно твердження В. Кондрашина щодо відсутності наказів про вилучення в українців всього продовольства С. Кульчицький наводить наступні факти: є партійно-урядові постанови про штрафування картоплею, м'ясом і салом; є інструкція Й. Сталіна про обшуки для виявлення неіснуючих запасів хліба в селянських садибах; є сотні свідчень про вилучення під час цих обшуків всіх продовольчих запасів. Нарешті, є інструкція Сталіна про блокування пограбованих сіл та негласна вказівка не вживати слова «голод». Йдеться про створення в українському селі умов, несумісних з життям, тобто – геноцид.

У другій частині своєї публікації С. Кульчицький висловив думку, що у питанні геноциду його з В. Кондрашиним роз'єднує не розуміння предмета досліджень, а політична ситуація. Український вчений нагадав назву своєї монографії «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення», і зауважив, що й українцям важко усвідомити своє минуле: «Половина України не в змозі зрозуміти, як могла «робочо-селянська» влада знищувати голодом мільйони беззахисних немовлят, жінок, старих»[127]. Історик підкріпив свою думку порівняльним аналізом трактування Голодомору відомими публічними особами України – політологом К. Бондаренком і журналістом А. Чаленком.

У третій частині листа Автор наводить ще одну причина розколотості історичної свідомості українського суспільства: могутній інформаційний вплив Російської Федерації, де відроджена імперська ідеологія, у якій немає місця для незалежної України. Таким чином, у своїй відповіді В. Кондрашин у професор Кульчицький показав, що маститий російський історик розуміє особливості перебігу голоду в Україні і лише деякі стереотипи і політична кон'юнктура заважають йому відверто визнати події в українському селі першої половини 1933 року геноцидом.

У ще одній квітневій публікації в газеті «День» С. Кульчицький поділився своїми нотатками про конференцію в американському Колумбійському університеті[128]. У своєму екскурсі про історію вивчення тематики голоду та його ідеологічну інструменталізацію С. Кульчицький зауважив, що російські політики і вчені самі мають визначитися, чи був штучний голод 1932–1933 рр. в РФ геноцидом. А право України – оцінити трагедію українського народу за фактами і в категоріях міжнародного законодавства. «Коли держава вилучала у вже голодуючій (внаслідок конфіскації зерна) місцевості всю їжу тривалого зберігання, блокувала ці регіони і вводила заборону на слово «голод», треба говорити про свідоме створення для населення умов, несумісних з його фізичним виживанням – геноцид. Цих простих і логічних умовиводів ніхто з наших опонентів в Інституті Гарримана заперечити не зміг» – підсумував український вчений[129].

Цього ж року і також у газеті «День», редактор якої Лариса Івшина традиційно переймається проблемами Голодомору, С. Кульчицький розповів про Міжнародну наукову конференцію в Гарварді (листопад 2008 р.) з

[127] Кульчицький Станіслав. Віктор Кондрашин і всі–всі–всі …

[128] Кульчицький С. В. Україна в посткомуністичному світі: обговорення проблеми Голодомору в Колумбійському університеті. *День.* 2008. 23 квітня. С. 4.

[129] Кульчицький С. В. Україна в посткомуністичному світі …

проблеми наслідків українського Голодомору 1932–33 рр.[130] Вчений відзначив її високий науковий та організаційний рівень, атмосферу плюралізму думок.

Водночас, зауважив С. Кульчицький, одна із сесій конференції пройшла під знаком гострого протистояння двох професорів: українця Романа Шпорлюка, колишнього керівника Українського наукового інституту в Гарварді та росіянина Олександра Бабьонишева (відомого в науковому світі під псевдонімом Сергій Максудов). Останній лобіював інтереси Девісівського центру російських та євразійських студій при Гарвардському університеті.

С. Кульчицький відзначив слабке знання С. Максудовим історії українських визвольних змагань початку XX ст., яке завадило йому зрозуміти, що Голодомор в Україні був геноцидом. Натомість Р. Шпорлюк, на думку С. Кульчицького переконливо довів, що сталінський режим боровся з українцями не як з етнічною спільнотою, а як з виразниками національної ідентичності й державних прав, що гарантують її. На закінчення своїх нотаток С. Кульчицький наголосив що потрібно відрізняти геноцид від етноциду, для визначення демографічних втрат від Голодомору, доцільно користуватися представленими на конференції розрахунками Франс Месле, які є близькими до оптимальних.

12 грудня 2009 р. С. Кульчицький виступив на колоквіумі з проблем голоду 1932–1933 рр., організованому Центром україністики і білорусистики МДУ ім. М. Ломоносова. Вчений виклав свою формулу геноциду із трьох дій: вилучення нехлібного продовольства засобом натуральних штрафів; ізоляція селян у місцях проживання; інформаційна блокада[131].

Російські історики, представлені на колоквіумі, не могли заперечити зв’язку радянської національної політики з Голодомором, який був, на думку С. Кульчицького, спрямований і проти республіки в цілому і проти українського етносу. Головний опонент українських істориків, В. Кондрашин, представив свої розрахунки людських втрат від голоду у Поволжі, наголошуючи на їх співрозмірності з українськими втратами. Погоджуючись і з таким висновком, С. Кульчицький відзначив, що поглиблене вивчення історії голоду 1932–33 рр. в Україні змусило російських вчених розпочати власні дослідження цього питання.

С. Кульчицький поділився міркуваннями про перебіг ще однієї дискусії, організованої московським Клубом регіональної журналістики «Із перших уст»[132]. У 2010 р. клуб організував семінар на тему «Росія-Україна: проблема розуміння і оцінок Голодомору 1932–1933 рр.». Організатори форуму бажали внаслідок російсько-українського дискурсу щодо характеру голоду встановити чи міг існувати геноцид, відмінний від Голокосту.

С. Кульчицький зауважив живучість в зарубіжних наукових колах етнічної версії Голодомору, висунутої українською діаспорою, але, як

---

[130] Україна пам’ятає [Кульчицький С. В.]. *День*. 2008. 25 листоп. № 214.

[131] Кульчицький Станіслав. Таємниці радянського голоду початку 30–х рр. Звіт із московського колоквіуму. День. 2010. 12 січня. № 1.

[132] Кульчицький Станіслав. Голодомор: трагедія чи геноцид? Слідами дискусії в Москві. *День.* 2010. 15–18 вересня. №№ 165–168.

наголосив ще у 1983 р. Дж. Мейс, версії – безплідної щодо кваліфікації голоду як геноциду. Наполягання на ній деякими патріотами дає підстави опонентам заперечувати етноцид українців.

Вчений відзначив, що в березні 2004 року провідні російські історики-аграрники В. Данилов та І. Зеленін зробили знаменний висновок: коли й можна визнати Голодомор 1932–1933 рр. як «цілеспрямований геноцид українського селянства», то треба мати на увазі, що це був геноцид в рівній мірі і російського селянства. Це визнання вказувало на те, що російські вчені «…були незгодні не стільки з оцінкою трагедії (геноцид), скільки з наміром довести унікальність українського Голодомору»[133]. Професор Кульчицький наводить цитату із монографії В. Кондрашина про «інтернаціональний радянський голод», в епіцентрі якого були зернові райони СРСР, але зазначає, що це не знімає питання про український Голодомор.

Відтак, із звіту С. Кульчицького про семінар випливає, що, як і раніше, російські та українські історики, дійшовши згоди про штучний характер голоду 1932–33 років в СРСР, не дійшли згоди щодо визнання його унікального вираження в Україні як геноциду.

Як відзначалося в науковій літературі, С. Кульчицький також неодноразово вступав у полеміку із представниками західної історіографії подій 1932–1933 років в СРСР[134]. Зокрема, він відгукнувся на публікацію у часописі Центру досліджень Голокосту статті Йогана Дитча (Швеція), де робилася спроба аналізу поглядів на історію подій 1932–1933 років в Україні представниками німецької історіографії і їх українськими критиками[135]. Й. Дитч проаналізував основні трактування голоду в Україні: як геноциду і як антиселянської акції загальнодержавного виміру. обидві Принципова позиція Й. Дитча полягала в запереченні етнічної складової Голодомору: «Неможливо зображувати Голодомор як геноцид, спланований і виконаний Радянським Союзом та направлений проти українців, оскільки багато українців було залучено до реквізиції зерна на селі»[136]. Такий аргумент Й. Дитча виводить його в число прихильників ревізіоністської концепції історії голоду 1932–33 років, яка недооцінює тоталітарного характеру режиму, який на корені нищив відхилення від генерального курсу в регіонах, не залишаючи національним кадрам вибору.

У тому ж часописі «Голокост і сучасність» С. Кульчицький дав аргументовану відповідь Й. Дитчу, як типовому представнику ревізіоністської історіографії Голодомору[137]. Український історик зауважує, що у статті Й. Дитча навіть не згадується популярна в діаспорі, частково і в Україні, концепція «українського Голокосту». Натомість Автор виділяє антисемітську

---

[133] Кульчицький Станіслав. Голодомор: трагедія чи геноцид? ...

[134] Гудзь В. В. Дискусія про характер голоду 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету.* Вип. XXIX. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. С. 301–310.

[135] Дитч Йоган. Поборюючи «Нюрнберзьку історіографію» Голодомору. *Голокост і сучасність*. 2008. 1 (3). С. 7–26.

[136] Дитч Йоган. Поборюючи «Нюрнберзьку історіографію» Голодомору … С. 25.

[137] Кульчицький Станіслав. Роздуми над статтею Йогана Дитча. *Голокост і сучасність.* 2008. № 2 (4). С. 119–124.

версію винуватців Голодомору, з наголосом на високе представництво євреїв у керівництві репресивних органів, яка поширювалася переважно через видання Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП), і не має підтримки фахових істориків.

Як зазначає С. Кульчицький, шведський історик не згоден з тим, що в багатьох дослідженнях юридична та моральна відповідальність за геноцид покладається на Сталіна і його оточення, на Москву. Він акцентує увагу на злочинцях у владі безпосередньо в Україні та на місцевих реквізиторах збіжжя, вважаючи їх єдиною владною вертикаллю і переоцінюючи можливість їх самостійних рішень. Насправді ж, як пояснив український історик: «Країною управляв розташований у Кремлі компартійно-радянський центр влади, що мав свої відгалуження в кожній союзній республіці»[138].

Крім того, зауважує український історик, Й. Дитч вважає, що геноцид в СРСР набув форми реквізиції зерна, але не помічає жорстоких українських реалій, де селян взагалі позбавляли засобів існування. Проте, в Україні, відзначає С. Кульчицький: «В ході чекістської операції, до якої було залучено примусово або добровільно (за їжу) «активістів», у селян забирали не хліб – вони вже раніше були позбавлені його, а всі продовольчі продукти тривалого зберігання»[139].

Як дослідив український вчений, Й. Дитч не зрозумів механізму Голодомору і у своїх міркуваннях про геноцид користувався поняттям «етнічних українців», тоді як прихильники «геноцидної» версії ведуть мову про намагання упокорити республіку загалом. На закінчення С. Кульчицький зауважив, що в українські науковці зібрали достатньо доказів ґеноциду 1932–1933 рр., треба тільки донести їх до зарубіжних вчених.

Немало публікацій С. Кульчицького присвячено історії боротьби за правду про голод, яку вела українська діаспора на Заході. Серед них – розповідь про діяльність українських громад і наукових установ США та Канади щодо відзначення 50-річчя Голодомору[140]. Вчений відзначив, що 50-та річниця Голодомору–1933 стала на Заході переломною для донесення правди про трагедію. Ще у 1981 р. діаспора профінансувала трирічний дослідницький проект щодо Голодомору–1933 в Інституті українських студій при Гарвардському університеті. Основним виконавцем його став Авторитетний англійський історик Роберт Конквест. Університет Квебека (Монреаль) у 1983 році провів першу в світі наукову конференцію з проблем Голодомору. Доповіді на цю тему підготували науковці Гарвардського університету – фахівці з історії радянської України. Найбільш грунтовними виступами, на думку С. Кульчицького, відзначилися Б. Кравченко, М. Максудов, Дж. Мейс, Р. Сербин. У США в 1983 році було сформовано також крайовий комітет для вшанування жертв Голодомору 1932–33 років в Україні.

---

[138] Кульчицький Станіслав. Роздуми над статтею ... С. 124.
[139] Кульчицький Станіслав. Роздуми над статтею … С. 123.
[140] Кульчицький Станіслав. Українська діаспора спромоглася донести світові правду про голод. *Урядовий курєр.* 2013. 30 березня.

С. Кульчицький розповів про утворення з ініціативи Голови організації «Американці в обороні людських прав в Україні» (АГРУ) Ігора Ольшанівського, за прикладом комісії з єврейського Голокосту, комісії Конгресу США з дослідження українського голоду. Як зазначив С. Кульчицкий, трирічна робота комісії дала змогу сформулювати 19 висновків. «Серед них і такий: Йосип Сталін і його оточення здійснили геноцид щодо українців у 1932–1933 роках»[141]. Український вчений відзначив титанічну роботу виконавчого директора комісії Дж. Мейса, чий внесок в історію України є науковим подвигом.

Отже, професор Станіслав Кульчицький, крім безпосереднього вивчення історії Голодомору, розглянув і проаналізував дискусійні питання історії голоду 1932–33 років, які виникали на міжнародних форумах. Високий професійний рівень, детальне знання теми дискурсу та ідейних мотивів дискурсантів дали можливість вченому внести вагомий науковий вклад у царину дослідження історіографії проблеми і розинути аргументацію на користь Голодомору як геноциду. Історіографічні дослідження та персональні дискусії С. Кульчицького служать зразком не лише професійної компетентності, а й відзначаються органічним поєднанням людської толерантності і наукової принциповості у полеміці з опонентами та обґрунтуванні геноцидної концепції Голодомору.

Доктор історичних наук, професор Запорізького національного університету Геннадій Васильчук, також неодноразово звертався до аналізу зарубіжної історіографії переломних подій в українському селі на початку 30-х років ХХ ст., в тому числі публікацій з історії Великого голоду. Досліджуючи праці з колективізації сільського господарства російських науковців, вчений відзначив, що в більшості з них радянська колективізація трактується як елемент модернізації суспільства і один із головних чинників голоду у зернових регіонах країни[142]. Російські історики-аграрники загалом розглядають колективізацію і голод у всесоюзному та/або регіональному (зернопродукуючі і «споживацькі» райони), але не в національно-територіальному розрізі.

Професор Г. Васильчук у 2008 р. опублікував своє монографічне дослідження процесу розвитку історичних знань про суспільно-політичні та соціально-економічні події в радянській Україні між двома світовими війнами[143]. Його робота відзначається комплексним та всебічним підходом до вивчення сучасного історіографічного дискурсу, високим методологічним рівнем аналізу джерел та зваженими історіософськими узагальненнями, важливими для вивчення сучасної історіографії Великого голоду. Проблеми історіографії Голодомору розглядалися Автором монографії у загальному контексті політичних, соціально-економічних та духовно-культурних

[141] Кульчицький Станіслав. Українська діаспора ...

[142] Васильчук Г. М. Колективізація сільського господарства: сучасні інтерпретації російської історіографії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* 2007. № 11. С. 102–111.

[143] Васильчук Геннадій. Радянська Україна 20–30–х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. 314 с.

трансформацій українського радянського суспільства у 20 – 30-х роках, тому не були в центрі дослідницької уваги.

Менше з тим, вчений послідовно охарактеризував праці українських, російських, провідних американських та європейських дослідників періоду сталінської «революції зверху». Г. Васильчук відзначив вагомий вклад у прирощення історичних знань з проблем колективізації, розкуркулення, Голодомору в Україні академічних збірників документів 1990 і 1992 рр., документальних видань В. Васильєва, Л. Віоли, А. Граціозі та російського п’ятитомного видання «Трагедия советской деревни» за редакцією В. Данилова, Р. Маннінг, Л. Віоли[144]. Водночас історик зауважив недостатню розробку в українській історіографії наукових концепцій російських вчених, що стосуються міжвоєнного періоду радянського минулого.

Г. Васильчук продемонстрував глибоке знання джерельної бази і професійну компетентність в оцінках сучасної російської наукової літератури, зокрема, лідера російських істориків-аграрників Віктора Данилова. Український вчений відзначив послідовну антисталінську позицію В. Данилова, яка була переконливо викладена в полеміці з одним із провідних представників «лівої» об’єктивістської школи Едуарда Карра британським істориком Робертом Девісом[145]. Як відзначив Г. Васильчук, російський вчений пов’язав курс на всеохоплюючу колективізацію з курсом на «великий перелом», нав’язаним країні Сталіним, і форсованим після його перемоги над опонентами в політбюро. Відповідно, за Даниловим, політика колективізації, що стала вираженням сталінської «соціальної інженерії», призвела до руйнації вікової «селянської автономії» і трагедії радянського села[146,147].

Як помітив Г. Васильчук, московський історик разом і з своїм колегою І. Зеленіним чи не вперше серед науковців Російській Федерації визнали у 2005 р., хоча із застереженнями, не лише організований, а й геноцидний характер голоду 1932–1933 рр. Втім, як випливає з дослідження запорізького вченого, в інших працях представників «могутньої купки» російської історіографії (за виразом Р. Девіса) – В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького вживається термінологія «терор голодом» або «організований голод» у радянських зернових районах[148].

Окремо зупинився Г. Васильчук на спеціальних дослідженнях перипетій та причин голодової трагедії, вперше проведених на матеріалах Поволжя В. Кондрашиним[149], а також Т. Надькіним у Мордовській автономії[150]. При цьому відзначено, що В. Кондрашин вперше в російській дослідницькій

---

[144] Васильчук Геннадій. Радянська Україна 20–30–х років XX ст. ... С. 159–161.

[145] Р. Девис – В. Данилов: диалог историков. *История СССР.* 1990. № 2. С. 91–97.

[146] Васильчук Геннадій. Радянська Україна 20–30–х років XX ст. ... С. 164.

[147] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Т. 1. 1927–1939. Документы и материалы. В 5–ти тт. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : РОССПЭН, 1999. С. 7.

[148] Васильчук Геннадій. Радянська Україна 20–30–х років XX ст. ... С. 165–166.

[149] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья. *Вопросы истории.* 1991. № 6. С. 176–181.

[150] Надькин Т. Д. Деревня Мордовии в начале 30–х годов: коллективизация, репрессии, голод. Саранск: Мордов. гоС. пед. ин–т, 2004. 78 с.

практиці широко використав свідчення очевидців голоду, а В. Зима ввів у науковий обіг селянський епістолярій 30-х років[151].

Характеризуючи рефлексії західної історіографії на Великий голод, Г. Васильчук проаналізував аргументацію критиків геноцидної концепції Мейса–Конквеста з боку ревізіоністів, які виводили голод з об'єктивних обставин продовольчої кризи внаслідок неврожаю та господарських промахів. Український історик солідаризувався з думкою російської дослідниці зарубіжної історіографії Ірини Павлової, яка відзначила, що студії представників «соціальної історії» розглядають радянський устрій за мірками західної цивілізації, недооцінюючи фактору тоталітаризму[152].

В іншій публікації, присвяченій зарубіжній історіографії проблем розкуркулення і колективізації в СРСР, професор Г. Васильчук також не оминув тематики голоду 1932–33 рр., розглянувши її на широкій джерельній базі[153]. Дослідник виділив три основні методологічні підходи до вивчення історії 20 – 30-х рр.: концепція тоталітаризму, теорія модернізації та теорія історії повсякденності. Співставляючи результати досліджень провідних західних істориків (Л. Віоли, Р. Маннінг, Ш. Мерля, Ш. Плаггенборга, М. Таугера, Р. Девіса, С. Віткрофта, Ш. Фіцпатрик та ін.) проблеми причин та наслідків голоду в СРСР, Г. Васильчук виявив відповідність дослідницької методології цих вчених теорії модернізації і об'єктивізму у тлумаченні подій у радянському селі в 1932–1933 роках.

Вітчизняний дослідник піддав критиці представників ревізіонізму: А. Хайнріха за його «некритичне ставлення до фактажу та особливо оцінок, висловлених радянською історіографією», М. Таугера, чия концепція про неврожай як причину голоду, а також «логіка та аргументація виглядають абстрактно». На думку українського історика, Р. Девіс та С. Віткрофт значно перебільшили значення природно-кліматичного фактору, та помилок в плануванні хлібозаготівель серед причин Великого голоду в Радянському Союзі. Аналізуючи монографію Ш. Мерля, Г. Васильчук зазначив: «Німецький історик визнав той факт, що колективізація, політика розкуркулення та надмірні хлібозаготівлі є основними причинами голоду 1932–1933 рр., але він заперечує його національну причетність, тобто факт навмисного винищення саме українців»[154]. Таким чином, Ш. Мерль, загалом досліджуючи радянську історію міжвоєнної доби з позицій тоталітаризму, водночас був солідарним з ревізіоністами щодо заперечення української унікальності голоду.

Г. Васильчук дійшов висновку, що серед сучасних істориків зарубіжжя домінує концепція уніфікації явища голоду 1932–33 років у адміністративно-територіальних кордонах СРСР незалежно від національних регіонів. Вони наполягають на тотожності механізму творення голоду – хлібозаготівлі заради модернізації – й незначної різниці наслідків в голодуючих регіонах країни

[151] Васильчук Геннадій. Радянська Україна 20–30–х років XX ст. … С. 169.
[152] Васильчук Геннадій. Радянська Україна 20–30–х років XX ст. ... С. 172.
[153] Васильчук Г. М. Колективізація і політика розкуркулення в СРСР (кінець 20–х – перша половина 30 –х рр.): концепції сучасної західної історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2007. Вип. 20. С. 438–444.
[154] Васильчук Г. М. Колективізація і політика розкуркулення в СРСР … С. 439–440.

залежно від їх зернової спеціалізації. Вчений слушно зауважив, що більшість праць зарубіжних радянологів-ревізіоністів мають ознаки політологічних, а не суто історичних досліджень, що заважає західним науковцям виділити національну специфіку катастрофи українського селянства. У запереченні Голодомору останні солідаризуються з ідеологічно заангажованими російськими істориками.

Загалом дослідження Г. Васильчуком західної та російської наукової літератури з радянської історії міжвоєнного періоду відзначається послідовним і професійним застосуванням компаративного та історіографічного методів, концептуальним підходом до аналізу історіографічних джерел. Дослідник продемонстрував глибоке знання та розуміння стану джерельної бази та історіографічної динаміки дослідження історії радянської України 20-30-х років XX століття, в тому числі, проблематики Голодомору. Це дало Автору змогу визначити три основних методологічних підходи до вивчення історії Голодомору, які побутують в світовій історичній науці, виявити концептуальні та фактологічні досягнення і характерні хиби західної історіографії.

Одна з перших спроб у вітчизняній історіографії відображення всього процесу вивчення причин та характеру Великого голоду в УСРР зарубіжними дослідниками належала Віктору Гудзю (Мелітополь)[155]. Дослідник відзначив, що перші визначення причин Голодомору були здійснені західними журналістами та громадськими діячами української діаспори, які вбачали навмисне виголодження селян більшовиками шляхом реквізицій зерна і репресій. Крім того, в українських емігрантських колах вже у 30-х роках склалася тенденція пов'язувати селянське питання з національним в контексті імперської політики Москви щодо України[156]. Автор виділив три історіографічних етапи дослідження Голодомору на Заході ще до розпаду СРСР і зазначив, що за цей час сформувалися дві групи дослідників теми: фахових науковців зарубіжжя і українських емігрантів. Водночас за кордоном виокремилися дві концептуальних версії Великого голоду в УСРР: навмисна етногеноцидна і ненавмисна «всеселянська»[157]. Поряд з багатьма іншими науковцями В. Гудзем аналізувалися також матеріали дискусій вітчизняних і зарубіжних істориків, насамперед російських, на різних міжнародних форумах[158][159]. Історико проаналізовано і охарактеризовано аргументи прибічників геноцидної і не геноцидної концепцій Голодомору, але висловлено

---

[155] Гудзь Віктор. Причини та характер голоду–геноциду в УРСР 1932–1933 років у зарубіжній історіографії XX століття. *Nad Wisla i Dnieprem. Polska I Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszlosc I terazniejszosc. Seria: Systemy Miedznarodove I Globalny Rozwoj / Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність.* Серія: Історія, Міжнародні системи та глобальний розвиток. Київ–Торунь, 2003–2004. № 2–3. С. 365–380.

[156] Гудзь Віктор. Перший історіографічний етап дослідження голоду в Україні 1932–1933 рр. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черк. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 5. С. 34–36.

[157] Гудзь Віктор. Причини та характер голоду–геноциду в УРСР … С. 378–379.

[158] Гудзь Віктор. Дискусія щодо оцінки характеру голоду 1932–1933 років в Україні на сучасних міжнародних форумах. *Шості Богданівські читання:* матеріали всеукр. наук. конф.: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. Черкаси : «Вертикаль», 2011. С. 58–60.

[159] Гудзь Віктор. Співвідношення етнополітичних і соціально-економічних чинників голоду 1932–1933 років в Україні: історіографічний дискурс. Українознавчий альманах. Київ; Мелітополь, 2013. Вип. 13. С. 44–52.

і власну позицію: апологети версії «голод був скрізь» не можуть пояснити – чому блокувалися саме українські етнічні території, чому на них конфіскувалося все продовольство, чому у виморені українські села завезли людей з інших республік, чому водночас завдався удар по національних кадрах УСРР[160].

Дослідники міжвоєнної історії України та історіографії Голодомору помітно активізувалися під час відзначення 75-річчя трагедії народу.

Професор Владислав Верстюк (Київ) здійснив власний науковий екскурс у сфері дослідження питань Голодомору 1932–1933 рр. російською та українською історіографією, опублікований у спеціальному випуску збірника наукових праць Інституту історії НАН України[161]. Його дослідження відзначається вдалим застосуванням історіографічного аналізу і синтезу, що дозволило Автору, не розпорошуючи уваги на окремі публікації, виділити основні тенденції та напрями осмислення проблеми Голодомору в сучасній російській історіографії, виявити пункти її розбіжностей з українською. Автор відзначив, що на початку 90-х років російські вчені мало цікавилися українською проблематикою, а коли й писали про голод, то в розумінні його розповсюдження в зернових регіонах. Так, провідні дослідники аграрної історії СРСР 20 – 30-х років В. Данилов, І. Зеленін, М. Івницький категорично відхиляли антиукраїнську спрямованість голоду. На думку В. Верстюка, українські науковці випередили російських істориків в тематиці голоду 1932–33 років за кількістю тематичних збірників документів, виданнями спогадів очевидців, науковими інтерпретаціями причин та наслідків голоду.

В. Верстюк зауважив, що полярність оцінок Голодомору українських та російських істориків виявилась ще 1993 року на конференціях «Голодомор 1932–1933 рр.: трагедія та застереження», що відбулася в посольстві України в Росії, та у Києві під назвою «Голодомор 1932–1933 гг. в Україні: причини і наслідки». Після київської конференції її четверо учасників з Росії надрукували листа в московському журналі «Отечественная история», де заявили про «необґрунтоване акцентування деякої винятковості України» щодо Голодомору та опротестували заклики щодо каяття Росії за геноцид проти українського народу. В. Верстюк відзначив традиційну аргументацію росіян про походження голоду: «Антиселянська політика сталінського керівництва, яка не мала, однак, яскраво виявленої національної спрямованості»[162]. Проте російські історики фактично визнали рукотворність голоду, визнавши, що «сталінське керівництво усвідомлювало» його неминучість, бо непомірно завищило вимоги щодо обсягів й темпів хлібозаготівель в Україні. Позаяк на основі наявних документів складно встановити наявність навмисного плану організації голоду саме в Україні, оцінка Голодомору в Україні як геноциду в Росії сприймається як «спекуляція на історії».

[160]Ґудзь В. В. Дискусія про характер голоду 1932–1933 років ... С. 307–308.
[161] Верстюк Владислав. Українсько–російські відносини у сфері дослідження питань голодомору 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2008. Вип. 18. С. 228–231.
[162] Верстюк Владислав. Українсько–російські відносини ... С. 229.

На думку В. Верстюка, українські історики вибудували досить переконливу аргументацію визнання Голодомору геноцидом. Для цього застосовуються офіційні документи, статистика, свідчення, розгляд Голодомору в контексті таких злочинів проти людяності як розкуркулення, нищення національної церкви та інтелігенції, масове відокремлення дітей від батьків тощо. Дослідник наголосив, що результати українсько-російських відносин у сфері дослідження Голодомору залежать від рівня політичної довіри між обома країнами і закликав сторони зосередитися на фактологічному зборі матеріалу, зокрема, в російських архівах.

Запорізька історикиня І. М. Шугальова означила у назві своєї статті висвітлення стереотипів європейської історіографії щодо оцінки голоду в УРСР[163]. У її праці охоплено дослідження не лише деяких європейських науковців, а й частково, заокеанських, включаючи українську діаспору. Проте дослідниця зосередилася на огляді публікацій прихильників геноцидної версії Голодомору, упускаючи аргументи критиків цієї версії – представників ревізіоністського напряму історіографії, прихильників теорії модернізації. Звідси і деяка категоричність висновку І. Шугальової: «Таким чином, закордонна історіографія, досліджуючи події 1932–1933 років негласно зараховує їх до актів геноциду. Проте безпосереднього вживання дефініції «геноцид» стосовно українського Голодомору не спостерігається»[164].

Як відомо, далеко не вся «закордонна історіографія», не кажучи вже про відверто «антигеноцидну» російську, зараховує події 1932–33 років до акту геноциду навіть негласно. З іншого боку, на той час, як і зараз, існували і «гласні» зарубіжні адепти концепції геноциду в Україні: А. Безансон, Н. Верт, А. Граціозі, С. Куртуа, Н. Наймарк та багато інших.

Порівняно з іншими дослідниками подій 1932–1933 років, найбільше уваги Авторкою надано висвітленню бачення проблеми італійським професором А. Граціозі, який зайняв неоднозначну позицію щодо оцінки характеру Голодомору. Але більша частина статті І. Шугальової присвячена роз’ясненню історії обґрунтування терміну «геноцид» Р. Лемкіним і проблемі визнання Голодомору як геноциду в світі. Дослідниця поділяє розуміння Лемкіним геноциду як комплексного удару по українській нації, характеристика якого підлягає Конвенції ООН 1946 р. про запобігання геноциду.

У 2010 р. вийшла в світ монографія доктора історичних наук, завідувача відділу історії та політики Інституту історії України Національної Академії наук України Георгія Касьянова «Danse macabre…» («Танці на кістках»)[165]. Досліджуючи голод 1932–33 років в якості однієї з форм гранднаративу української політичної історії та історичної пам’яті, Автор не обійшов увагою зарубіжні публікації з цієї тематики. У першому розділі монографії історик

---

[163] Шугальова І. М. Голод–геноцид в Україні: стереотипи європейської історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* / гол. ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя, 2008. Вип. XXII. С. 219–226.

[164] Шугальова І. М. Голод–геноцид в Україні … С. 221.

[165] Касьянов Георгій. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980–і – початок 2000–х). Київ : Наш час, 2010. 272 с.

простежив як тема замовчуваного голоду 1932–33 рр. завдяки зусиллям української діаспори пробивала собі дорогу в інтелектуальних та політичних колах США та Канади. Вчений підкреслив значення роботи Комісії конгресу США з розслідування Голодомору, а особливо книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» та «Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 років» для розгортання наукового дискурсу з теми на Заході та визнання факту голоду компартією України[166].

Автор «Danse macabre» окремо розглянув історію вживання терміну «геноцид» у політико-ідеологічному словникові «частини західних науковців», передусім комісії Конгресу США на чолі з Дж. Мейсом, Міжнародної комісії юристів на чолі з шведським професором права Я. Сандбергом (1988 р.)[167]. Зокрема, Г. Касьянов наводить промовисту тезу правників: «у Комісії склалося враження, що Сталін намагався через голод завдати смертельного удару українській нації «як такій» і остаточний висновок: «Незаконність того, що було названо геноцидом в конвенції 1948 року, передувала останній»[168].

Проте, зважаючи на зауваження окремих членів комісії, Г. Касьянов, наполягає, що навіть професійним юристам не вдалося дійти остаточного і одностайного висновку про кваліфікацію голоду 1932–33 років як геноциду. Звинувачуючи прихильників геноцидної версії у затятості та упередженості до опонентів, Г. Касьянов практично сам виступає на боці опонентів. Він нівелює «геноцидні» висновки комісії і її значення: «її матеріали втратили політичну актуальність на момент їхньої публікації – принаймні для тих, хто прагнув беззаперечного визнання голоду 1932–1933 років геноцидом українців»[169].

Крім того, Автор монографії не показав, яким чином терміни «геноцид» і «Голодомор» спромоглися «обрати», за його виразом, тих же Дж. Мейса, Р. Конквеста, Н. Верта, В. Косика чи Я. Сандберга, з їх різним походженням, фахом, освітою та науковим і суспільним середовищем.

Дискредитація висновків правничої комісії про геноцид підтверджує враження, що Г. Касьянову, при всій його обізнаності з предметом дискурсу Голодомору, не вдалося проаналізувати аргументи представників «тоталітарної» і «ревізіоністської» шкіл з позиції «над суперечкою» і утриматися від однобічної критики трактування голоду як геноциду.

Г. Касьянов відзначив істотну відмінність між позиціонуванням українських істориків та західних дослідників теми, які залучилися до дискусії про Великий голод на хвилі протистояння між «тоталітарною» і «ревізіоністською» школами у 1980-ті роки. Якщо для українських істориків проблема голоду 1932–33 років залишається актуальною і важливою сьогодні, то для західних науковців вона є академічною проблемою минулого.

Водночас, як зазначив Г. Касьянов, в західній і російській науковій історіографії також нерідко виявлялися ідеологічні та політичні пристрасті. Як

---

[166] Касьянов Георгій. Danse macabre. … С. 21–28.

[167] Касьянов Георгій. Danse macabre. … С. 215–219.

[168] Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет / пер. с англ.; отв. за вып. В. Б. Евтух. Киев : [б. и.], 1992. 191С.

[169] Международная комиссия … С. 71–72.

випливає із дослідження вченого, початок дискусії про голод в Україні 1932–33 рр. і її загальну тональність, поряд з виходом фільму «Жнива розпачу» («Harvest of Despair», 1983), визначила книга Роберта Конквеста «Жнива скорботи» (Harvest of Sorrow, 1986)[170]. Замовлення книги українською діаспорою та належність відомого дослідника до «тоталітарної школи» кремненологів стали аргументами для критики Автора і джерельної бази праці, насиченої посиланнями на спогади очевидців. Як відзначив Г. Касьянов, шокуючі висновки Р. Конквеста про голод в Україні як геноцид в рамках особливої національної політики Сталіна дратували лібералів і лівих інтелектуалів Заходу, які вбачали в ній недоречну «відрижку холодної війни» в період «відлиги» у відносинах між Заходом і СРСР.

Тому історик розглянув дискусію довкола книги Р. Конквеста та її українських сюжетів у контексті загальних наукових дебатів кінця 80-х років щодо переосмислення радянського минулого. На думку Г. Касьянова, критика геноцидної версії голоду 1932–33 років була не самоціллю, а частиною загальної наукової та пояснювальної стратегії, спрямованої на ревізію «тоталітарної школи» радянологів.

Самі ж «ревізіоністи» відмовлялися розглядати структури влади, політичний режим та методи управління як явища, які виникали без співучасті населення, заперечували підхід, базований на аналізі лише політичних структур, і дій окремих провідних діячів натомість зверталися до соціальної історії та історії повсякденності. Підсумовуючи претензії «ревізіоністів» і постмодерністів С. Віткрофта, Дж. Ґетті, Л. Віоли, Р. Маннінг, Ш. Мерля до Р. Конквеста та інших «апологетів» геноцидної версії Голодомору, український вчений поділив їх на наукові й ідеологічні напрями та виокремив три групи їх аргументів. По-перше, це, на погляд ревізіоністів, вузькість доказової бази, по-друге, перебільшення демографічних втрат в УРСР (Р. Конквест писав про 5 млн. жертв. – В. Г.) та СРСР, по-третє, ототожнення комуністичного і нацистського режимів 1930-х років та теза про голод як навмисний геноцид українського селянства[171].

Як показав Г. Касьянов, дискусія 80-х років між «ревізіоністами» та «апологетами» була не надто продуктивною в науковому сенсі, бо «ревізіоністи» і самі нерідко замість наукової аргументації вдавалися до «контрідеологічних» аргументів. Як прикрий приклад таких замовних ревізіоністських історіописань Г. Касьянов навів приписану канадцю Д. Тоттлю книжку «Фальшивка, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда» та статті американця Д. Коплона. Застосування Касьяновим елементів просопографії дає розуміння всієї політичної «кухні» та ідеологічних поглядів творців тих чи наукових та псевдонаукових праць. «Як наслідок, виникала специфічна форма заперечення не лише специфічних інтерпретацій, а й самого факту голоду 1932–1933 років, базована на довільно підібраних фактах (іноді відверто сфальсифікованих), на припущеннях та ідеологічних

[170] Касьянов Георгій. Danse macabre. … С. 118.
[171] Касьянов Георгій. Danse macabre. … С. 121–122.

інвективах – цілком в дусі антипропагандистських заходів ідеологічних підрозділів КПРС»[172] – резюмував історик.

Г. Касьянов розглянув також дискусію між українськими вченими та російськими історикаами, які заперечували особливості Великого голоду на території України. Перший очний діалог між сторонами дослідник відніс до Київської наукової конференції 1993 р., а новий етап інтенсивних контактів і дискусій зафіксував через десятиліття – у 2003–2008 рр. Г. Касьянов зазначив, що, на відміну від українців, російські історики у цьому десятилітті співпрацювали з представниками «ревізіоністської» школи (С. Віткрофт, Л. Віола, Р. Маннінг) і здійснили низу проектів з видання джерел та узгодження концептуальних позицій щодо голоду 1932–33 років. «Загальна тенденція цього періоду – посилення конфронтації: українська сторона шукала нових аргументів на користь «геноцидної» версії голоду 1932–1933 років, російська – знаходила «дзеркальну» відповідь»[173], причому сторони вдаються до апеляції неакадемічного характеру – наголошує дослідник.

Вважаємо, що професор Г. Касьянов в оцінці українсько-російської дискусії загалом виявив наукову об’єктивність, але, водночас, й деяку упередженість щодо свого колеги С. Кульчицького. На думку Г. Касьянова, російський історик В. Кондрашин, в порівнянні з його візаві з проблеми Голодомору С. Кульчицьким, у своїй монографії «Голод 1932–1933 годов. Трагедия российской деревни»[174] оперує солітнішою джерельною та історіографічною базою і ширшим інтелектуальним контекстом дослідження, але так само допускає «політико-ідеологічну складову» і «явно неакадемічну мотивацію»[175].

Г. Касьянов назвав сім груп «контргеноцидних» аргументів російських істориків, які наведені у підсумковій монографії В. Кондрашина[176], а і високо оцінив професійний рівень та аргументацію російського історика.

Г. Касьянов зауважує, що В. Кондрашин визнав «організований» характер голоду і навіть його «національну специфіку» в Україні, де голод став засобом нищення потенційної опозиції режиму, але вважає, що трагедія 1932–33 років – це не етногеноцид, а наслідок загальнодержавного курсу Сталіна на прискорену модернізацію. Український дослідник пояснює позицію російських істориків кількома мотивами: по-перше, хибами доказової бази прихильників версії голоду-геноциду, по-друге, переконанням, що прихильники цієї версії виконують політичне замовлення, по-третє, політичною вмотивованістю самих росіян, які намагаються розчинити українську трагедію в загальносоюзному голоді[177]. З іншого боку, Г. Касьянов наводить вислів С. Кульчицького: «Невизнання Голодомору як окремо існуючого явища дозволяє поставити хрест на його кваліфікації як геноциду»[178].

[172] Касьянов Георгій. Danse macabre. … С.125.
[173] Касьянов Георгій. Danse macabre. … С. 143–144.
[174] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов. Трагедия российской деревни. РОССПЭН, 2008. 520 с.
[175] Касьянов, Георгій. Danse macabre. … С. 148–149.
[176] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов ... С. 237–248.
[177] Касьянов Георгій. Danse macabre. … С. 147.
[178] Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр.: вердикт учених. *День.* 2008. 2 вересня.

За міркуванням Г. Касьянова, у пошуках об'єктивності в суперечці українських і російських істориків можна було звернутися до представників «західної» історіографії. Але, за спостереженням українського історика, останні також помічені у політичних дебатах на боці противників «помаранчевих» сил. Як приклад, наведено політичну активність професора ревізіоністської школи Марка Таугера з його серією статей[179,180,181] та полемічною післямовою[182] у достатньо одіозній газеті «2000» .

Г. Касьянов наводить також нові висловлювання Р. Конквеста щодо природи голоду 1932–33 рр., які він вважає амбівалентними: з одного боку Р. Конквест нібито заперечив придатність терміну «геноцид» для кваліфікації дій влади у 1932–1933 роках (за В. Марочком, Р. Конквест вважає доречнішим термін «Голодомор». – В. Г.), з іншого – залишив простір для тлумачень голоду саме в межах «геноцидної» версії.

Г. Касьянов у своїй монографії розглянув новий етап дискусій на Заході, у яких значна увага надавалася інтерпретаціям голоду в Україні. Його початок закладено фундаментальною монографією Р. Девіса (Велика Британія) і С. Віткрофта (Австралія) «Роки голоду. Радянське сільське господарство 1931–1933 рр.», яка вийшла 2004 р. Виступаючи з позицій ревізіонізму, Автори навели аргументи, які покликані спростувати тезу про навмисно організований голод сталінською верхівкою. Полемізуючи з Р. Конквестом, вони стверджували, що голод спричинила не «зла воля Сталіна», хоча він також винуватий у трагедії, а комплекс соціальних, культурних і політичних факторів, коріння яких лежить не лише в комуністичному ладі, а й в дореволюційному минулому Росії, погодних умовах, способі дій радянської системи, надшвидких темпах індустріалізації країни тощо[183].

Як простежив Г. Касьянов, першим із західних дослідників на книгу Девіса-Віткрофта вже у 2004 р. відгукнувся їх американський колега М. Таугер. Не знімаючи відповідальності з влади, Таугер відкинув не лише версію геноциду, а й штучний характер голоду, зараховуючи до його причин примусову колективізацію і «революцію згори». Але головним чинником голоду Автор ще з 1991 р. визначає низький урожай 1932 р. через погодні умови і дезорганізацію жнив[184]. Дискусія між С. Віткрофтом і М. Таугером продовжувалася і далі, але звелася до з'ясування коректності і методології підрахунків урожаю.

Як відзначив Г. Касьянов, у 2005 р. до дискусії приєднався професор економіки Амстердамського університету М. Еллман, який поставив під сумнів одну з головних тез Девіса – Віткрофта. про те, що голод 1932–1933 років був

---

[179] Таугер Марк. Зерновой кризис или голод? *2000:* еженедельник. 2007. 14 – 20 декабря. № 50 (394).

[180] Таугер Марк. Урожай 1932 года и голод 1933 года. *2000:* еженедельник. 2008. 11–17 января. № 1–2 (397).

[181] Таугер Марк. Послесловие к статье «Урожай 1932 и голод 1933 года». *2000:* еженедельник. 2008. 11–17 января. № 1–2 (397).

[182] Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине / вопросы главного редактора «2000» Марку Таугеру. *2000:* еженедельник. 2008. 11–17 января. № 1–2 (397).

[183] Davies R. W., Weatcroft S. G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. Basingstoke : Palgrave Macmillan. 2004. Vol. 5. P. 441.

[184] Tauger Mark B. The 1932 Harvest and the Famine of 1933. *Slavic Review.* Vol. 50. No. 1. P. 70–89.

неочікуваним результатом аграрної політики Сталіна, котрий, хоч і покладав відповідальність на самих селян і «ворогів народу», але намагався зупинити смертний мор[185]. «На думку М. Еллмана, дії І. Сталіна можна охарактеризувати як «навмисну політику голоду» (conscious policy of starvation), спрямовану проти селянства, яке І. Сталін вважав ворожою силою з причин доктринального характеру»[186], – коментував Г. Касьянов. Голландський дослідник висунув тезу про те, що, намагаючись подолати селянський опір колективізації, Й. Сталін планував масові депортації, однак використав навмисно організований голод і як більш ефективну заміну виселенню, і як спосіб покарання селян.

Після відгуку Р. Девіса і С. Віткрофта, які заперечили тези М. Еллмана про голод як «дешеву заміну депортаціям» і його навмисну організацію[187], їх опонент відповів ґрунтовнішою статтею в тих же «Europe-Asia Studies»[188]. Як пише Г. Касьянов, цього разу йшлося про докладніший аналіз М. Еллманом розпоряджень І. Сталіна та його оточення в системі доказів наміреної організації голоду і про постановку питання про голод-геноцид в контексті сучасного міжнародного права та недавніх актів геноциду (колишня Югославія, Руанда), коли ініціатори відповідних дій, як і Сталін, знали про їх можливі наслідки[189].

Підсумовуючи результати дискусії, яка розпочалася виходом монографії Девіса–Віткрофта, український історик зауважив, що учасники дебатів шукали відповіді на головні «прокляті питання» чи був голод 1932–1933 років результатом навмисних дій, чи був він геноцидом? А знаходили їх там само, де й українські та російські історики: «економічні та соціальні передумови, ідеологічна природа політичного режиму 1930-х, погляди та дії вищого керівництва партії і країни», але без «політико-ідеологічних референцій»[190].

Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко в одному з розділів своєї монографії серед найгостріших дотичних точок сучасного україно-російського історичного дискурсу виокремили проблему Голодомору[191].

Чимало сторінок праці професора Федора Турченка (Запоріжжя) присвяченій перипетіям появи перших підручників з історії України періоду незалежності[192] відведено аналізу ідеологічної боротьби навколо концептуальних положень цих навчальних видань, в тому числі навколо висвітлення теми Голодомору. Водночас вчений провів паралельний аналіз російської критики українських підручників та власне російського дидактичного історіописання, яке повернулося за президентства В. Путіна на

[185] Ellman M. The Rôle of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934. *Europe–Asia Studies.* 2005. June. No. 57. P. 823–841.
[186] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 159.
[187] Davies R. W., Wheatcroft S. G. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33: A reply to Ellman. *Europe–Asia Studies.* 2006. Fol. 58. No. 4. June. P. 625–633.
[188] Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited. *Europe–Asia Studies. 2007.* Vol. 59. No. 4. June. P. 663–693.
[189] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С.159.
[190] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 159.
[191] Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Ін–т історії НАНУ, 2013. 128 с.
[192] Турченко Федір. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ : Генеза, 2016. 104 с.

імперські рейки і концепції «тисячолітньої Росії» від Камчатки до Карпат та «триєдиної російської нації»[193].

Як відзначив Ф. Турченко, Автори концептуального посібника для російських вчителів на чолі Олександром Даниловим[194], який історії голоду 1932–33 рр. ніколи не вивчав, викладають її безапеляційно і наголошують, що ніякого організованого голоду не було. Тим більше, голод не був «спровокований» владою щодо якихось окремих народів соціальних груп, а був викликаний непогодою та незавершеною колективізацію, – запевняють Автори. Відповідно О. Данилов, посилаючись на дані ЗАГС, стверджує, що смертність від голоду в Україні становила 1–2 млн, а по всьому СРСР 2–3 млн чол.[195].

При цьому Данилов та його співавтори критикують українських істориків, які характеризують Голодомор як геноцид. Нагадаємо, що саме так оцінила Голодомор 1932–1933 рр. Верховна Рада України, і ця оцінка залишається офіційною позицією України в цьому питанні. Але жоден факт, схоже, не може похитнути переконання Данилова в тому, що Сталін – видатний політик, до якого слід ставитися з розумінням і повагою. Данилов орієнтує вчителів: «...Важно показать, что Сталин действовал в конкретно-исторической ситуации, действовал (как управленец) вполне рационально». До цього ж закликає вчителів і Філіппов, тиражуючи в «Новейшей истории России. 1945–2006 гг. (книга для учителя)» думку про Сталіна, як про «самого успешного руководителя в истории СССР». Чи не означає це, що вчитель повинен переконувати учнів, що «успіхи» Сталіна урівноважують (а може, й переважають!) усі ті численні факти, коли в результаті його дій гинула величезна кількість людей, коли приймалися невиважені, авантюристичні злочинні рішення, які завдавали непоправних збитків суспільству? З точки зору Данилова, саме так.

З українських дослідників останнього часу до історіографічного дослідження звернувся дніпропетровський історик Геннадій Первий, який розглянув матеріали наукової дискусії у 90-х роках ХХ ст. з проблеми Великого голоду, що знайшла своє відображення на сторінках англійського журналу «Soviet studies»[196].

Підводячи підсумки тривалої дискусії на сторінках журналу «Soviet studies» («Europe-Asia studies»), Г. Первий встановив, що, по-перше, сама дискусія стала можливою з розгортанням перебудови і розпаду СРСР, що зумовило обнародування нових даних. На його думку, ці дані «…відчутно розходилися зі статистикою, наведеною у фундаментальних радянологічних працях Р. Конквеста, Дж. Мейса та інших»[197]. Проте Г. Первий, навівши у другому пункті звинувачення Р. Конквесту з боку С. Віткрофта щодо свідомого завищення обсягів демографічних втрат населення СРСР внаслідок

---

[193] Турченко Федір. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ : Генеза, 2016. С. 68–69.

[194] История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. 11 класс / авт. колл.: А. А. Данилов, А. С. Барсенков, М. М. Горинов и др.; под ред. А. А. Данилова, А. В. Филиппова. Москва : Просвещение, 2009. 448 с.

[195] Турченко Федір. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ : Генеза, 2016. С. 74.

196 Первий Г. Л. Чи був голод 1932–1933 рр. голодомором: результати однієї дискусії. *Гуманітарний журнал.* Дніпропетровськ : Вид. ДВНЗ «НГУ». 2012. № 4. С. 3–17.

[197] Первий Г. Л. Чи був голод 1932–1933 рр. голодомором ... С. 15.

сталінського терору, не згадав, що сам звинувач наводив надто занижені дані. Некоретним виглядає і третій висновок доцента історика про те, що проти Віткрофта «створено потужну опозицію». За Г. Первим, «Конквест, Кіп та Еллман стверджували, що у вивченні сталінського терору більш вірогідні так звані «літературні джерела», тобто свідчення очевидців, емігрантів, дані розвідки тощо»[198]. Насправді названі Автори такого не стверджували, а лише, як бачимо з цитованого вище уривку статті М. Еллмана, закликали «не бути гіпнотизованим архівними даними», а брати весь комплекс наявних матеріалів, враховуючи обставини їх появи.

Щодо наступних висновків Г. Первого, то він лише констатує, що з приводу Голодомору практично відразу виникли протилежні концепції: Віткрофт наполягав, що голод не був цілеспрямованою політикою радянської влади, спрямованої на знищення власного населення, а є збігом трагічних обставин і браком зерна, тоді як за Конквестом – голод є Голодомором, злочином радянського керівництва, геноцидом українського народу. Дніпропетровський історик також звинувачує «прихильників старого» як він називає опонентів Віткрофта у кон'юнктурі. Крім того, на думку Г. Первого, відбувалося «…цькування Віткрофта палкими прихильниками позиції Мейса та Конквеста»[199]. Щоправда, Г. Первий не підкріпив своє твердження про «цькування» ніякими фактами, тож виявив тим самим свою суб'єктивність в оцінці учасників дискусії і навіть вийшов за межі коректності, заявивши, що Р. Конквест навів на подив «убогі аргументи»[200].

Доцент Г. Первий фактично прийняв точку зору С. Віткрофта, здійснивши докладний виклад його аргументів, зокрема, твердження про те, що частина радянських вчених (Д. Волкогонов, О. Шатуновська, О. Карбаїнов), у погоні за сенсацією, видає за свою власну інформацію, отриману з ранніх публікацій Дж. Мейса, Р. Конквеста.

Отже, Г. Первий здійснив розлогий аналіз 12 публікацій західних фахівців з історії СРСР, у яких викладено зміст 12-річної дискусії про джерельну базу, характер і демографічні наслідки сталінських репресій міжвоєнної доби включно з Голодомором 1932–1933 рр. Історик констатував розбіжність названих західних вчених у визначенні кількості жертв Голодомору, їх кореляції з загальною кількістю жертв сталінізму, а головне – у питанні чи був Голодомор наслідком свідомої політики сталінського керівництва, що ставить під сумнів наявність геноциду в Україні взагалі. Намагаючись бути об'єктивним у викладі аргументів сторін – Р. Конквеста, М. Еллмана, Дж. Кіпа і їх опонента С. Віткрофта, – Автор публікації в «Гуманітарному журналі» схиляється до підтримки точки зору останнього з названих дискутантів – представника ревізіоністської течії історіографії, яка ставить під сумнів виокремлення Голодомору в Україні із контексту всесоюзного голоду.

---

[198] Первий Г. Л. Чи був голод 1932–1933 рр. голодомором … С. 16.
[199] Первий Г. Л. Чи був голод 1932–1933 рр. голодомором … С. 7.
[200] Первий Г. Л. Чи був голод 1932–1933 рр. голодомором … С.14.

Важливе значення для розуміння стану розробки історії Голодомору 1932–1933 рр. за межами України мають дисертаційні роботи вітчизняних істориків Алли Серпутько (2009, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького) і Катерини Назарової (2011, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського). Зокрема, саме в цих працях зроблено найбільш повні на сьогодні аналітичні історіографічні огляди наукових праць з історії Великого голоду зарубіжних вчених, визначено їх теоретичні особливості та фактографічне наповнення.

А. Серпутько публікувала свої розвідки із зарубіжної історіографії ще з 2002 р.[201,202,203], які, зрештою, і увійшли в її підсумкове дисертаційне дослідження, виконане під керівництвом одного з провідних в Україні фахівців з історіографії, ректора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди, професора В. П. Коцура. Тому окремі, невеликі за обсягом, статті та тези доповідей дисертантки із загальними оглядами літератури, як на нас, не потребують спеціального розгляду.

Дисертація А. Серпутько «Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УРСР 1932–1933 років»[204] стала першою науково-кваліфікаційною працею, присвяченою безпосередньо проблемам відображення Голодомору в Україні у російській та українській історичній науці. У роботі систематизовано і використано різні види історіографічних джерел, на основі яких визначено ступінь повноти та об’єктивності наукового осмислення причин і наслідків Великого голоду сучасними українськими та російськими дослідниками. Вдале застосування проблемно-хронологічного та порівняльного методів дозволило дисертантці виявити розбіжності у трактуванні істориками двох країн причин та наслідків Голодомору 1932–33 рр. в Україні, визнання його геноцидом. В дисертації висвітлено вплив державної політики на формування історичної свідомості громадян України та Російської Федерації, а зрештою, і на позиції науковців двох країн.

У висновках А. Серпутько висловлює власну позицію щодо характеру голоду в УСРР 1932–33 років: «Існував попередньо розроблений план знищення селянства голодом. Голодомор 1932–1933 рр. став результатом такого плану, що був скерований проти українського селянства на території Радянського Союзу»[205].

Погоджуючись з антиукраїнським скеруванням Голодомору, на що вказує дисертантка, зазначимо, що в її роботі документально не доведена і недостатньо прослідкована в роботах інших Авторів теза про існування попередньо розробленого плану знищення селянства голодом. Як на нас, такий

---

201 Серпутько А. Ю. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні. *Наукові записки з української історії:* зб. наук. ст. Переяслав–Хмельницький, 2002. Вип. 13. С. 405–409.

202 Серпутько А. Ю. Українська трагедія 1932–1933 років в зарубіжній історіографії. *Наукові записки з української історії:* зб. наук. ст. Переяслав–Хмельницький, 2004. Вип. 15. С. 159–162.

203 Серпутько А. Ю. Голодомор 1932–1933 років: сучасна історіографія. *Наукові записки з української історії:* зб. наук. ст. Переяслав–Хмельницький, 2006. Вип. 18. С. 234–238.

204 Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР в 1932–1933 років : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. Переяслав–Хмельницький, 2008. 207 с.

205 Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія ... С. 153.

план простежується лише з алгоритму рішень та дій комуністичної влади в Україні, особливо з 1933 року, коли телеграма Сталіна спрямувала владу на виїмку у селян натуральних штрафів – практично всього продовольства.

А. Серпутько відзначає, що для російської історіографії голоду 1932–1933 рр. характерні рівноцінні тенденції абсолютизації особистої ролі Сталіна і водночас звинувачення комуністичного режиму. На нашу думку, якщо дотримуватися принципу історизму, досліджуючи складні процеси системно і всебічно, до чого закликає дисертантка, то ці тенденції можна розглядати як одну сукупну: Сталін був не лише складовою частиною і очільником комуністичного режиму, а й творцем його парадигм.

А. Серпутько зазначено, що «В. Калініченко та Є. Яценко, проаналізувавши здобутки зарубіжної історіографії з проблем Голодомору, визначили міждисциплінарний підхід як перспективний у дослідженні цієї теми»[206]. Щоправда, дисертантка помилково приписує цим Авторам пріоритет у вивченні зарубіжної історіографії в Україні, тоді як він належить В. Савельєву з його публікацією в колективній монографії 1990 р.

Дисертаційне дослідження А. Серпутько стало першою кваліфікаційною роботою з комплексного дослідження сучасної української і російської наукової літератури з історії голоду в Україні 1932–33 років, у якій систематизовано значний обсяг історіографічних джерел, здійснено їх компаративний вналіз та визначено деякі орієнтири і напрями подальшого дослідження теми.

Відзначаючи пріоритет А. Серпутько серед дисертаційних досліджень доробку з історії Голодомору українських і російських істориків, вважаємо що російська історіографія проблеми висвітлена в її роботі лише фрагментарно і поверхово. Наприклад, відсутній аналіз робіт провідного російського історика з проблематики голоду 1932–33 року В. Кондрашина, який є основним опонентом українських істориків у відстоюванні ними геноцидної версії Голодомору. Відповідно, дисертантка не взяла до уваги полеміку між В. Кондрашиним і С. Кульчицьким, яка тривала на кількох міжнародних конференціях[207].

Крім того, попри значну бібліографію публікацій найбільш авторитетного дослідника Голодомору С. Кульчицького (в переліку – 31 назва) А. Серпутько частину з них не згадала в самій роботі та упустила з виду дослідження еволюції поглядів вченого на причини і характер голоду 1932–33 років в УСРР. Визначивши верхні хронологічні межі своєї роботи, захищеної у 2008 р., «останніми роботами дослідників, залученими до дисертації»[208], Авторка залишила поза увагою важливі публікації С. Кульчицького 2003–07 рр., коли вчений якраз зосередився на обґрунтуванні концепції Голодомору як геноциду українського народу.

А. Серпутько згадала лише одну з численних україномовних публікацій Дж. Мейса, який першим обґрунтував геноцидну версію Голодомору, з 1993 р.

[206] Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія … С. 8.
[207] Голод по–большевистски: организаторы и вдохновители. *Родина.* 2007. № 8. С. 82–89; № 9. С. 80–86.
[208] Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія ... С. 7.

жив і скінчив свій земний шлях в Україні, що є підставою розглядати його останні праці в контексті української історіографії. З іншого боку, спостерігається непропорційно велика увага, співставно з їх науковим значенням, до аналізу праць деяких українських непрофесійних істориків, наприклад, позначених ксенофобією брошур А. Куліша. До недоліків дослідження можна віднести і тенденцію надмірної підміни Авторкою історіографічного аналізу історичним описом, яка простежується, зокрема, в першому та третьому розділах дисертаційної роботи.

У порівнянні з роботою Алли Серпутько, дисертаційне дослідження Катерини Назарової «Сучасна історіографія Голодомору в Україні 1932–1933 років: 1986–2009 роки»[209], виконане під керівництвом одного з провідних фахівців з історіографії історії України міжвоєнної доби професора Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського Миколи Шитюка, виглядає значно ґрунтовнішим за джерельною базою і в сенсі власне історіографічного осмислення теми. На нашу думку, цьому сприяла і структура дисертаційної роботи, вибудована не за відображенням дослідження причин і наслідків голоду, як це робила А. Серпутько, а за географічним та проблемно-хронологічним принципами розгляду всього комплексу сучасної світової наукової літератури з теми.

У третьому розділі свого історіографічного дослідження К. Назарова проаналізувала основні концепції та визначальні праці з історії Голодомору вчених української діаспори, представників англо-американської, російської та європейської історіографії.

Підсумовуючи надбання науковців **української діаспори** до середини 80-х років, Авторка виклала шість основних положень обґрунтованої ними концепції Голодомору, що трактували трагедію як голод з політичних причин, як окрему форму терору, застосовану Й. Сталіним, як геноцид українського народу, рівнозначний єврейському Голокосту і спланований на часткове винищення українського народу, підрив його національної свідомості та життєвої сили. К. Назарова вказала також напрямки основних досліджень, що склалися в діаспорі до 1986 р.: вивчення причин та наслідків Голодомору, його морально-етична та правова оцінка, визначення та критика винуватців трагедії. Проте, вона не згадала досить усталений напрям дослідження демографічних наслідків більшовицького геноциду засобом штучного голоду.

К. Назарова встановила особливості української зарубіжної історіографії 80-х років, які, на її думку, полягають в тому, що більшість дослідників діаспори сприймала за аксіому тезу про придушення потужного українського руху, як основного мотиву штучного голоду і продовжувала розвивати теорію голоду-геноциду.

На думку дослідниці, у 80-х рр. найбільший внесок у вивчення історії Голодомору, з поміж інших представників української діаспори, належить Богдану Кравченку, який розглядав «сталінський» голод у контексті

---

[209] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору в Україні 1932–1933 років: 1986–2009 роки: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2011. 243 с.

колективізації, індустріалізації та надмірних хлібозаготівель і, визнаючи його штучний характер та найбільші українські втрати (4,5–6 млн. чол.), утримався від «геноцидного» трактування трагедії народу[210]. К. Назарова вияснила, що хоча основою джерельної бази праць Б. Кравченка були дослідження науковців української діаспори та Р. Конквеста, проте вони відрізнялися високим рівнем опрацювання фактографічної бази, неупередженим підходом до оцінки подій та відсутністю емоційного забарвлення тексту.

З інших досліджень 80-х років К. Назарова відзначила спільну монографію дослідників українського походження в США М. Царинника, Б. Кардана та канадського географа Л. Луцюка[211]. В праці простежено залежність кількості демографічних втрат від зони поширення чорноземного поясу і зроблено висновок, що голод був наслідком вилучення зерна з найродючіших районів СРСР задля здійснення індустріалізації. Схвалюючи розгляд проблеми голоду «з точки зору об'єктивного географічного фактору»[212], дослідниця проте утрималася від оцінки позиції Авторів – прихильників теорії модернізації – щодо Голодомору.

К. Назарова наголосила на помітному зближенні української історичної науки в умовах незалежності України з дослідниками діаспори в розробці концепції голоду-геноциду та в обміні фактографією. Дослідниця виокремила деякі концептуальні відмінності бачення окремими істориками діаспори радянської політики в Україні. Вона солідарна з висновками С. Романіва, який звів це бачення протягом 1990 – 2000-х рр. до двох тез: 1) голод 1932–1933 рр. став, поряд разом з лінгвоцидом та фальсифікацією історії, знаряддям пригнічення української нації; 2) голод 1932–1933 рр. – основний злочин сталінського режиму, який став спадкоємцем московського імперіалізму[213].

Зазначимо, що дійсно, більшість української громади за кордоном у своїх публікаціях виходить із вказаних теоретичних парадигм, але вони не є вичерпними, що видно навіть із їх огляду К. Назаровою. Як встановила дослідниця, домінуючу серед української діаспори точку зору, згідно з якою голод 1932–33 років потрібно розглядати як складову антиукраїнської політики Кремля, найбільш послідовно відстоював професор Р. Сербин. Він вважав, що для перетворення українського етносу в «слухняну» та інертну масу у 30-х роках відбувалося цілеспрямоване винищення національної еліти та її опори у вигляді селянства. Колективізація та розкуркулення, в свою чергу, розглядалися ним як «прелюдія» трагедії 1932–33 років. К. Назарова відзначила, що Т. Гунчак, В. Мороз, В. Косик, П. Кардаш розуміли Голодомор як складову планомірної політики придушення українського націоналізму та етнічної свідомості, пов'язаним зі згортанням українізації та репресіями проти української інтелігенції. За В. Косиком, події в Україні 1932–1933 років

---

[210] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору... С.107.

[211] The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / ed. M. Carynnyk, L. Y. Luciuk and B. S. Kordan; forew. by M. R. Marrus. Kingston, Ont. ; Vestal, New York : Limestone Press, 1988. 493 p.

[212] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 111.

[213] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 118.

наблизились до міжетнічного конфлікту, зловісну роль в якому відіграв Й. Сталін, який продовжував традиційну російську шовіністичну лінію.

Стосовно розробки причин голоду, К. Назарова схвально оцінює комплексне дослідження Г. Костюка, присвячене аналізу сталінського режиму в Україні, в якому проблема голоду подається в загальному контексті подій того часу[214]. Як наголосила історикиня, Г. Костюк став одним з перших науковців, який, не обмежуючись звинуваченнями Сталіна, звернувся до вивчення ролі партійної еліти УСРР в трагічних подіях 1932–1933 років.

Визначивши одним з напрямків у зарубіжній українській історіографії дослідження демографічних наслідків голоду, дослідниця пов’язує її основні досягнення з працями С. Максудова, який визначав причини голоду загальною продовольчою кризою в СРСР і обрахував втрати України в період між 1927-1938 рр. обсягом всього лиш 4,4 млн. чол., з яких переважна більшість загинула внаслідок голоду. К. Назарова зауважила, що така точка зору йшла врозріз із прийнятим в українській діаспорі поглядом на Голодомор, як суто українську проблему, але не врахувала, що таке бачення істориком проблеми не випадкове. Насправді С. Максудов представляв не українську, а російську історіографію за кордоном з відповідним поглядом на Великий голод як всерадянське явище (справжнє ім’я та прізвище вченого – Олександр Бабьонишев. – В. Г.).

Як показала К. Назарова, у 2000-х роках значний вклад у дослідження демографічних наслідків Голодомору вніс О. Воловина (США). Його досягнення стосувалися висвітлення методики підрахування кількості жертв, що застосовувалась між 1983–2007 роками та узагальнення попереднього досвіду підрахування демографічних втрат населення України під час голоду. Дослідник встановив, що найбільш обґрунтований обсяг людських втрат від голоду в УСРР протягом 1932–1933 рр. – 5 млн. осіб. Така масова смертність, на думку вченого, доводила штучний та спланований характер Голодомору[215].

К. Назарова справедливо занотувала, що для діячів української діаспори, крім утвердження наукової концепції голоду–геноциду, важливою складовою завжди залишалась його юридична кваліфікація. Вона простежила висновки створеної на заклик Світового конгресу вільних українців Міжнародної комісії з питань Голодомору 1932–33 рр. в Україні, утвореної з провідних юристів світу і наголосила, що правники загалом підтвердили наявність складових елементів геноциду в діях влади, але не уздріли її окремої антиукраїнської спрямованості.

К. Назарова наголосила, що у 2000-х роках увага значної частини дослідників з української діаспори знову зосередилась на розробці юридичного аспекту характеристики Голодомору, пов’язаної з визнанням його геноцидом, згідно з конвенцією ООН. Серед таких дослідників дисертантка назвала М. Куропася, П. Кардаша, але лишила поза увагою нові публікації юриста Б. Футея, істориків Р. Сербина, М. Царинника та ін.

---

[214] Костюк Григорій. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. Київ : Смолоскип, 1995. 508 с.
[215] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору... С. 119.

Як констатувала К. Назарова, діяльність української діаспори відіграла ключову роль у становленні та розвитку історіографії голоду 1932–33 рр. і спонукала дослідників до наукової дискусії спочатку в англо-американській, а потім в світовій історичній науці.

Підсумовуючи свій аналіз літератури діаспори, К. Назарова нагадала свою тезу про те, що концептуальні підходи в дослідженні проблеми голоду 1932–33 рр. в українській історіографії діаспори сформувались саме у 1970-х роках і надалі відбувався розвиток основних положень цієї концепції. Це твердження, як на нас, протирічить наступному узагальненню Авторки про зміну концептуальних засад дослідження голоду у 1990 – 2000-х роках в бік інтерпретації подій 1932–1933 років, як етнічного конфлікту, в якому більшовики продовжили антиукраїнський курс царизму. Крім того, викликають питання нечітко окреслені хронологічні орієнтири, визначені Авторкою, як певні етапи розвитку історичної думки української діаспори.

Оцінюючи внесок зарубіжних українців у дослідження проблеми Голодомору, дисертантка нагадала факт, встановлений В. Марочком, що голод 1932–33 років в УСРР як геноцид українського народу вперше визначив у 1973 р. В. Плющ. Тому К. Назарова резюмувала: «Отже, концептуальне бачення подій 1932–1933 років в історичній науці української діаспори почало формуватись з 1973 р.»[216]. Через кілька рядків Авторка стверджує, що «становлення концепції голоду–геноциду 1932–33 рр. в історичній науці української діаспори тривало до 1978 року та в остаточній формі викладено в книзі В. Гришка «Український голокост 1933»[217].

На нашу думку, такі твердження є недостатньо обґрунтованими, позаяк, по-перше, не підкріплені жодним аналізом Авторки названих книг, по-друге, прив'язують виникнення чи становлення певної концепції «в остаточній формі» до визначеної дати, що не зовсім відповідає логіці дослідження і діалектиці історіографічного процесу. По-третє, якщо вести мову про вказане «концептуальне бачення подій» в означеній площині, то «геноцидні» погляди», без вживання самого терміну Р. Лемкіна, обґрунтовувалися і в працях В. Мудрого, Д. Соловея, того ж В. Гришка задовго до 70-х років.

Виглядає незрозумілим і наступний хронологічний відступ К. Назарової: «Наприкінці 1980-х рр. змінюється характер висвітлення голоду дослідниками української діаспори. Проблема привернула увагу професійних істориків, які розпочали її повноцінну наукову розробку, що зумовило кардинальну відмінність української закордонної історіографії 1983–2009 років від публіцистики попередніх років»[218]. Виникають питання до таких тверджень: по-перше, кардинальні зміни у висвітленні голоду українськими емігрантами сталися у 1983 р. чи лише наприкінці 1980-х рр.? По-друге, які професійні історики обнародували свою повноцінну наукову розробку у 1983 р., коли сама Авторка рубіжним в історіографії теми вважає 1986 р.? Нижче дисертантка нагадує, що у 1983 р. у Квебекському університеті відбулась наукова

[216] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 104.
[217] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С.104.
[218] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С.104.

конференція, присвячена трагедії 1932–1933 років в Україні. Але ж матеріали цієї конференції були опубліковані лише у 1986 р.[219]. Тому, певно, треба пов'язувати періодизацією історіографічного етапу, крім конференції, з комплексом інших факторів, які позначили рубіж 1983 р.

Висновок К. Назарової про те, що упродовж новітнього періоду українська зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. залишалась одностайною в своїх концептуальних підходах також виглядає надто категоричним. Так, публікації деяких інших представників української діаспори не вміщуються у «прокрустове ложе» двох концепцій. Це стосується, зокрема, деяких статей М. Царинника, О. Мотиля, а особливо – І. П. Химки, який послідовно називає геноцидну концепцію «націоналістичним міфом», але й не заперечує сталінський злочин проти селянства.

У дисертації, а також у спільній з М. Шитюком монографії К. Назарової виділено спеціальний параграф, у якому розглянуті наукові дослідження в **англо-американській історіографії**. Авторка відзначила, шо вивчення подій 1932–33 років спершу відбувалось у рамках «радянології» – міждисциплінарного наукового напрямку, що остаточно склався в середині 1950-х років основне завдання і полягав у комплексному дослідженні Радянського Союзу. Пізніше сформувався ще й ревізіоністський напрям вивчення історії голоду, який протистояв тоталітарному, але не привів до вироблення єдиної схеми розуміння історії СРСР і оцінки подій 1932–1933 років в англо-американській історіографії.

К. Назарова висловила думку, що ключову роль в залученні англо-американської історіографії до вивчення феномену голоду відіграли організація українською громадою науково-практичних конференцій в Канаді та США, фінансування Гарвардського наукового проекту, демонстрація фільму «Жнива розпачу», а головне – публікація в 1986 році монографії Роберта Конквеста «Жнива скорботи». На думку дослідниці, книга Р. Конквеста мала великий вплив на подальше дослідження голоду в Україні, але в теоретичному та фактографічному плані її новизна була доволі відносною, позаяк базувалася на фактографічній базі, опрацьованій переважно українською діаспорою ще в 50 – 60-х роках. Проте вчений не використовував термінологію української діаспори («геноцид», «український Голокост»), уникаючи проведення паралелей з масовим винищенням євреїв нацистами. Окрім цього, як вважає К. Назарова, Автор розглядає події 1932–1933 років в руслі уявлень зарубіжної українській історіографії 1973–1978 рр.: як штучно створений сталінським режимом голод (терор голодом), спрямований на винищення класових ворогів та українського націоналізму, але не надає належної уваги економічним чинникам трагедії.

Проаналізувавши основні теоретичні положення та джерельну базу книги «Жнива скорботи», К. Назарова оцінила її як своєрідний підсумок доробку всієї західної історіографії голоду 1932–33 рр. в Україні за 50 років і прорив у

[219] Famine in Ukraine, 1932–1933 / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton : Canad. Inst. of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downsview, Ont. : Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. 192 p.

поширенні концептуального бачення подій 1932–1933 рр. вченими української діаспори в англо-американську історичну науку[220].

Як зауважила К. Назарова, аналогічного з Р. Конквестом підходу до висвітлення подій 1932–1933 рр. в СРСР та Україні дотримувався і Дж. Мейс, що з 1981 року працював науковим співробітником Українського дослідного інституту при Гарвардському університеті. Проте, як підкреслила дослідниця цей історик, на відміну від Р. Конквеста, не уникав терміну «геноцид», а кваліфікував Голодомор як геноцид українського народу, спрямований на нищення частини національної групи, що ототожнювалась з класовим ворогом. Аналізуючи аргументацію Дж. Мейса, дисертантка окреслила головні складові його гіпотези: на думку Сталіна Україна сама по собі складала загрозу комуністичному режиму і цілісності СРСР, що і склало політичну мотивацію влади до ліквідації національної інтелігенції, українського крила КП(б)У та руйнування соціальної бази українського націоналізму на селі шляхом Голодомору.

К. Назарова висвітлила також досягнення Дж. Мейса у дослідженні та систематизації джерельної бази голоду 1932–33 років, що станом на 1986 рік перебувала в розпорядженні західної історичної науки та його подвижницьку роботу на чолі комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. Дослідниця відзначила, що Дж. Мейс розцінював перебіг історіографічного процесу 1980-х років як рух від встановлення достовірності трагедії, що, зокрема, засвідчила Конгресова комісія, до її інтерпретації. Погляди самого Мейса, на думку К. Назарової, остаточно оформились наприкінці 1980-х рр., набувши значної «ідеалізації» ситуації, що склалась в Україні на початку 30-х років. На підтвердження своїх міркувань Авторка послалася на київську доповідь на конференції Дж. Мейса 1998 р.[221] і занотувала: «За логікою Дж. Мейса, «зламавши» Україну, з рештою республік союзу можна було робити все що завгодно. Тому Голодомор 1932–1933 років слід розглядати як складову політики консолідації абсолютної влади в руках Й. Сталіна»[222]. Простежуючи еволюцію поглядів колишнього очільника Конгресової комісії, українська дослідниця зауважила, що у 2000-х роках Дж. Мейс намагався обґрунтувати вплив деструктивних наслідків Голодомору на постгеноцидне українське суспільство та сучасну політичну ситуацію в Україні.

Підсумовуючи результати розробки Р. Конквестом та Дж. Мейсом проблеми Голодомору з позицій тоталітарної парадигми, К. Назарова висловила думку, що їх інтерпретація подій багато в чому обумовлювалась аксіомою інституту сильної Авторитарної влади, що трималась за рахунок репресивного тиску на власних громадян.

Відмінності у поглядах Р. Конквеста і Дж. Мейса на феномен голоду, на думку К. Назарової, полягали в тому, що перший розглядав його як форму

---

[220] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С.123.

[221] Мейс Джеймс. Політика голодомору. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коця, 2000. С. 46–51.

[222] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 125–126.

терору голодом союзного масштабу, спричиненого кризою початку 30-х років, від якого найбільше дісталося Україні, а другий тлумачив сталінський голод як геноцид українського народу за фактами репресивних дій режиму в республіці. За Назаровою, теорія Р. Конквеста увібрала ідеї та фактографію української діаспори в контексті тоталітарної концепції. На наш погляд, концепція Дж. Мейса також була органічною складовою «тоталітарного» трактування голоду як геноциду, яке закладалося у працях Р. Лемкіна, В. Плюща, В. Гришка, але містила ширший національний контекст.

Повертаючись до історіографічної ситуації середини 80-х років, К. Назарова нагадала, що праця «Жнива скорботи» спричинила наукову дискусію серед радянологів, внаслідок якої розпочався новий етап досліджень голоду 1932–1933 рр. Контраверсійний та проблемний характер результатів досліджень Конквеста та Мейса дав новий поштовх ідейно-теоретичному плюралізму, притаманному зарубіжній історіографії голоду 1932–1933 рр. Частина західних молодих істориків дійшла висновків, що тоталітарна парадигма не спроможна пояснити все різномаїття процесів, характерних для СРСР і сформулювала власну парадигму, осмислення радянської історії та вироблення об’єктивної схеми інтерпретації історичного процесу.

З іншого боку, зауважила К. Назарова, на початку 2000-х рр. концепцію голоду-геноциду підтримали також західні дослідники. Професор Гарвардського університету Тері Мартін розглядав, як основну причину голоду 1932–1933 рр., саме національний аспект, результат вимог України до Росії щодо етнічних кордонів та застосування рідної мови в місцях компактного проживання українців. На думку Т. Мартіна, українізація та небезпека з боку Польщі з приходом до влади уряду Ю. Пілсудського спричинили негайну потребу в придушенні українського націоналізму, що й усвідомив Й. Сталін з літа 1932 року. На підтримку концепції навмисного голоду виступив і М. Еллман, який стверджував, що відсутність прямих доказів ще не доводить того, що Й. Сталін не планував голодової акції.

Загалом, як пише К. Назарова, вироблено три схеми розуміння голоду 1932–1933 рр. в СРСР та Україні.

На основі першого підходу, започаткованого діаспорою, розвинутого Р. Конквестом і Дж. Мейсом та продовженого у вітчизняній історіографії, Голодомор розглядається як штучний захід, терор, спрямований на винищення ворожого комуністичній партії класового та національного елемента. Другий підхід, притаманний більшості радянологів тоталітарного напрямку, зокрема, А. Уламу, також включає визнання штучного характеру голоду 1932–1933 рр., але ставить під сумнів його антиукраїнську спрямованість. Цієї позиції дотримувалась переважна більшість західних істориків. Найбільше уваги надала К. Назарова викладу ідей представників третього, ревізіоністського концептуального напряму, який базується на визначенні основними чинниками голоду об’єктивних факторів: соціально-економічних та кліматичних.

На думку дослідниці, першим вченим, що критично сприйняв аргументи Р. Конквеста, став радянолог Дж. А. Ґетті (США). У рецензії на книгу «Жнива скорботи» він звинуватив Автора в тому, що його дані «брались з других рук» і

не прояснюють мотивів здійснення геноциду українців радянською владою. Сам Ґетті не розглядав голод як штучне явище, проте покладав відповідальність за нього на Й. Сталіна та його оточення, а частково, і на місцеву владу.

Як вважає К. Назарова, більш ґрунтовно до критики концепції голоду-геноциду підійшов канадський громадський діяч, журналіст та історик Д. Тоттл (насправді Д. Тоттл не був істориком. – В. Г.). Нібито, цим публіцистом «…доведено хибність підрахунків, проведених Дж. Мейсом та В. Душником, що базувались на співвідношенні очікуваної кількості населення (на основі середньорічного приросту) та реальної, зафіксованої переписом»[223]. Крім того, дослідниця, навівши звинувачення Д. Тоттла на адресу «тоталітаристів» в опорі на колабораціоністські джерела та профашистській пропаганді, не згадала про скерування з Москви і непрофесійність як науковця самого Д. Тоттла, яку довели Р. Сербин, Дж. Мейс, Л. Гриневич та інші дослідники. Зрештою, відзначаючи заслуги Д. Тоттла і Дж. Ґетті, які виявили «слабкі місця» концепції голоду–геноциду і стимулювали нові дослідження теми в рамках ревізіоністського напрямку, дослідниця визнала, що вони не запропонували власного, чітко сформульованого розуміння подій 1932–1933 рр.

На цьому тлі К. Назарова виділяє альтернативний підхід ревізіоністів до вивчення подій 1932–1933 рр., сформований представниками англо-американської радянології С. Віткрофтом та Р. Девісом, який полягав у висвітленні голоду як ситуаційного явища, результату взаємодії цілого ряду факторів, об’єктивного і суб’єктивного характеру. Дослідниця безапеляційно наголошує, що, «на відміну від решти істориків», об’єктом досліджень Девіса й Віткрофта стала економічна та аграрна історія СРСР в контексті якої вони розглядали голод 1932–33 років, як наслідок економічної кризи, спричиненої форсованою колективізацією та індустріалізацією задля модернізації країни.

К. Назарова відзначила, що остаточно погляди Р. Девіса та С. Віткрофта на трагедію 1932–33 рр. оформилися у спільній монографії «Роки голоду. Радянське сільське господарство» 2004 року[224]. Як відомо, у цій праці вчені застосували порівняльний аналіз трьох продовольчих криз 1891–92, 1921–22 та 1932–33 років і дійшли висновку, що основна причина Великого голоду в тому, що Й. Сталін просто не врахував глибокої аграрної кризи, попередні виїмки зерна та неврожай при затвердженні норм хлібоздач 1932 р. Відтак, за Девісом-Віткрофтом, генсек не мав наміру нищити село, що й засвідчила допомога влади колгоспам 1933 р.

Як відзначила К. Назарова, в ідейно-концептуальному відношенні до поглядів Девіса-Віткрофта наближена позиція американського історика М. Таугера, чиї праці стали подальшим розвитком ідеї попередників про голод 1932–33 років, як наслідок неврожаю через несприятливі кліматичні умови[225]. Дослідник висунув гіпотезу, що врожаї в СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. вираховувались на основі кількості засіяного зерна, що давало планові показники, які щонайменше на 20% перевищували реальну масу

---

[223]Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С.130.
[224]Davies R. W. Weatcroft S. G. The Industrialisation of Soviet Russia …
[225] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 135.

зібраного збіжжя. За Таугером, голод в СРСР, черезневрожай та його втрати, був скоріше невідворотним, ніж вірогідним (Автор обрахував урожай в УСРР обсягом 8,5 млн. тонн, а загалом в СРСР – 50-60 млн.) і влада лише «перенесла» його з міст у село[226].

К. Назарова показала, що М. Таугер, як і Р. Девіс та С. Віткрофт, тлумачать продовольчу кризу 1932–1933 рр., як ситуаційне та багатофакторне явище. Виявлені ним чинники голоду були розділені на дві групи: природні фактори: несприятлива погода 1931–1932 років, поширення хвороб рослин та шкідників та людські фактори: втрати тяглової худоби, супротив селян колективізації та хлібозаготівлям, нестача робочих рук через втечі селян у міста. Приховування голоду сталінською владою М. Таугер пояснював як спробу не спровокувати агресію з боку Японії чи Німеччини проти СРСР. Як визнала К. Назарова, через надмірну акцентуацію уваги на ролі врожаю 1932 р., концепція М. Таугера неоднозначно сприймалась навіть російським дослідниками-ревізіоністами[227].

Підсумовуючи свій детальний розгляд поглядів С. Віткрофта, Р. Девіса та М. Таугера, К. Назарова наголосила, що їх об'єктивістська позиція стала своєрідною антитезою концепції голоду-геноциду, запропонованої Р. Конквестом та Дж. Мейсом. Суб'єктивні причини ревізіоністами розглядались як малоймовірні та другорядні. Щоправда, вони також покладали на Й. Сталіна та вище партійне керівництво відповідальність за трагедію голоду 1932–1933 років і визнавали, що Україна найбільше постраждала від продовольчої кризи і помилок влади.

Надалі дослідниця коротко простежила полеміку між Р. Конквестом та М. Таугером на сторінках журналу «Slavic Review» в 1992–1994 роках. Вона навела думку М. Таугера про те, що концепція голоду-геноциду зазнала остаточного спростування в праці Р. Девіса та С. Віткрофта «Роки голоду. Радянське сільське господарство»[228], правоту яких підтвердив у своєму листуванні з Авторами монографії Р. Конквест[229,230]. Начебто, історик визнав, що Й. Сталін не планував голод, але й не запобіг йому.

К. Назарова досить ретельно розглянула дослідження американських представниць ревізіонізму Лінн Віоли (Канада) та Шейли Фіцпатрик (США) соціокультурних процесів у радянському селі під час колективізації та голоду 1932–1933 рр.

На думку К. Назарової, праці Л. Віоли можна кваліфікувати як «культурологію селянської протидії офіційній державній політиці»[231], направленій на перетворення села у внутрішню колонію для вилучення продовольства, податків та робочої сили.

[226] Таугер Марк. Голод, голодомор, геноцид? Київ : «Довіра», Оригинал–макет, 2008. С. 121.
[227] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 135.
[228] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С.138.
[229] Letters. [Robert Conquest, Mark B. Tauger]. *Slavic Review.* 1992. Vol. 51, № 1. P. 192–194.
[230] Letters. [Robert Conquest; Mark B. Tauger; Lubomyr R. Wynar; Cynthia Whittaker]. *Slavic Review.* 1994. Vol. 53, № 1. P. 318–320.
[231] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С.139.

Як встановила К. Назарова, у баченні Л. Віоли гуманітарна криза 1932–1933 років була очікувана через непомірні хлібозаготівлі, безлад і вседозволеність партійних органів, але навряд чи запланована. На думку Л. Віоли, голод став апогеєм культурної війни між владою та селом, перемога у якій сталінського режиму означала злам традиційного аграрного суспільства, що заважало, як внутрішній колонізації села, так і модернізації країни. За Віолою, на зламі 20 – 30-х рр., серед радянських селян поширились апокаліптичні настрої (чутки про кінець світу та прихід антихриста), які радикалізували село.

К. Назарова виявила ідейно-концептуальну близькість поглядів професорки Л. Віоли з баченням подій у радянському селі 1932–1933 рр. з іще однією знаною радянологинею, професоркою Ш. Фіцпатрик, яка дослідила проблему адаптації селян до колгоспної системи та спроби селянства поставити її на служіння власним інтересам. Ш. Фіцпатрик пояснила голод 1933 року як наслідок зіткнення державних вимог по хлібозаготівлі з пасивним спротивом селян, прагнення яких зводилось до зниження планових обсягів хлібозаготівель.

К. Назарова вказує також на слушність віднесення Ш. Фіцпатрик до причин продовольчої кризи 1932–1933 років надмірного вилучення зерна за планом 1931 року. Так, в Україні вилучено державою 31% всього збіжжя, а на Північному Кавказі – 61%, що автоматично підірвало посівну кампанію озимих[232]. Прийняття закону про внутрішню паспортизацію та міську прописку дослідниця із США пояснює боязню режиму, що наплив селян у міста міг зруйнувати карткову систему, загрожував зривом посівної кампанії й остаточним виснаженням трудових ресурсів села.

Як показала К. Назарова, у іншій праці Ш. Фіцпатрик – «Повсякденний сталінізм» – зроблено висновок, що колективізація та голод 1932–1933 поставили і міста на межу гуманітарної катастрофи[233]. Порівнюючи роботи Л. Віоли та Ш. Фіцпатрик, вітчизняна дослідниця виявляє їх спільні і відмінні риси. Так, згідно Л. Віоли, голод був наслідком «культурної війни» влади з селом, а Ш. Фіцпатрик розуміє його як похідну від боротьби селян та держави за кількість посівних площ. Підходи двох дослідниць мають одну важливу спільну рису – підсумовує К. Назарова, – побудову системи доказів навколо феномену російської аграрної общини, що ставить питання про доцільність використання такого підходу до реалій України початку 1930-х рр., де «громада» була скоріше соціальним, ніж економічним явищем[234].

У підсумкових заувагах свого дослідження англо-американської історіографії голоду 1932–1933 років у СРСР та Україні К. Назарова нагадала, що у ній сформувалось дві принципово різних концепції. Одну з них, тоталітарну, відобразила книга Р. Конквеста «Жнива скорботи», яка, спираючись на історичний доробок української діаспори, стала першим

---

[232] Фицпатрик Шейла. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30–е годы : деревня / 2–е переизд. ; пер. с англ. Л. Бантиной. Москва : РОССПЭН, 2001. С.87.

[233] Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 1930–е годы. 2–е переизд.; перев. с агл. Л. Ю. Пантина. Москва : РОССПЭН, 2008. 336 с.

[234] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 143–144.

академічним дослідженням, де йшлося про штучний характер голоду та його антиукраїнську спрямованість, і мала значний резонанс в науковому світі. Опоненти цієї концепції, ревізіоністи Р. Девіс, С. Віткрофт та М. Таугер склали антитезу позиції представників тоталітарної парадигми розглядаючи голод 1932–1933 рр. в СРСР та Україні, як результат взаємодії низки факторів, переважно об'єктивного та ситуативного характеру.

На думку К. Назарової, загалом у 1990 – 2000-х рр. «…відбувався поступовий занепад тоталітарного підходу до вивчення радянської історії, оскільки він, в значній мірі, базувався на інтерпретації непрямої інформації, що відобразилося на критиці концепції голоду-геноциду в англо-американській історіографії»[235], в той час, як аргументація ревізіоністів будувалась на нових архівних матеріалах. Як на нас, такий висновок є надто однозначним, оскільки «тоталітаристи» також використали архівні матеріали, як, наприклад, Т. Мартін – особистий архів Сталіна, – і успішно продовжили розробку теорії голоду-геноциду, а ревізіоністи, навпаки, недооцінили свідчення очевидців та дипломатів, як і взагалі листування партійної верхівки СРСР. Водночас, К. Назарова констатувала, що питання, про причини продовольчої кризи в СРСР 1932–1933 років досі залишається дискусійним.

К. Назаровою практично вперше здійснено окреме спеціальне дослідження розробок **європейських істориків** з проблеми Голодомору. Відсутність націлених публікацій з європейської історіографії голоду 1932–1933 рр. в Україні, у значній мірі, пояснюється відзначеною дослідницею специфікою цього корпусу літератури, який практично неможливо розглянути в рамках єдиної концепції, через його національні особливості.

Відповідно і К. Назарова спершу зосередилася на аналізі наукової спадщини італійських дослідників історії голоду, які звернулися до цієї проблематики ще наприкінці 1980-х років. Як підкреслила К. Назарова, найбільший вплив на подальше розгортання історіографічного процесу мала діяльність Андреа Граціозі, професора історії Неаполітанського університету ім. Федеріко II, який у 1989 р. опублікував архівні документи дипломатичного корпусу періоду 1932–1933 років, зокрема, вражаючі дипломатичні звіти італійського королівського консула в Харкові С. Граденіго.

К. Назарова зазначила, що А. Граціозі став одним з перших європейських дослідників, що запропонував власне бачення подій у радянському селі 1932–1933 рр. кваліфікуючи їх як розв'язку безперервної боротьби, що велася з 1917 року комуністичною владою із селянством, як покарання селян за опір під час колективізації. За спостереженням К. Назарової, до 1996 р. А. Граціозі не розглядав національну складову трагедії, але проводив паралелі між штучним голодом в Україні та злочинами нацизму і згодом розробив власну концепцію Голодомору, альтернативну тоталітарній і ревізіоністській[236]. Дослідник визнавав голод 1931-33 рр. геноцидом українського народу, але відмінним від

---

[235] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 144.
[236] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 171–172.

Голокосту, і оцінював політику Й. Сталіна, не як сплановану, а ситуаційну, реалізовану в умовах сприятливих для цього обставин[237].

К. Назарова солідаризувалася з оцінкою наукової гіпотези А. Граціозі професором В. Марочком, як непослідовної, оскільки вона поєднувала елементи «геноцидної» і «модернізаційної» теорій[238,239].

Серед інших італійських дослідників К. Назарова згадала Д. Кракко, який у 2003 р. на Міжнародній наукової конференції в Італії (м. Вінченца) висловив думку про те, що Голодомор в Україні є невід'ємною складовою історії Європи і разом з іншими італійськими вченими підтримав позицію українських науковців.

Що стосується німецької історіографії голоду, то, як показала К. Назарова, тут дослідницький пріоритет належав професору Білефельдського університету Штефану Мерлю. Вивчаючи аграрну та продовольчу політику у Радянському Союзі в 20 – 30-х рр., вчений розглядав Великий голод як результат руйнації сільського господарства, що сталася внаслідок форсованої колективізації, а не політичної спрямованості проти якогось народу. На його думку, для обґрунтування гіпотези голоду-геноциду важливим є не доказ історичного факту трагедії та великих масштабів трагедії, а доведення того, що продовольча криза свідомо створювалась владою для виморення саме українців[240]. К. Назарова встановила, що критичний підхід Ш. Мерля до геноцидної версії голоду базувався на трьох антитезах: відсутності загрози сепаратизму України, позаяк антирадянські настрої в республіці сформувалися лише під час продовольчої кризи; відсутності української специфіки радянського голоду; відповідності географії голоду зонам виробництва зерна на експорт[241]. Проте Ш. Мерль визнав, що голод був наслідком надмірного вилучення зерна, що й стало причиною смерті 6 млн. чоловік у СРСР.

Інший німецький вчений, А. Хайнріх, на думку К. Назарової, також вважав голод наслідком деградації сільського господарства під час колективізації та великих квот вилучення зерна 1932 року. Він заперечив геноцид українського народу тим, що продовольча криза вийшла далеко за межі радянської України. К. Назарова помітила, що хоча А. Хайнріх зосередився на критиці думки про голод, як засіб нищення соціальної бази українського націоналізму, але не навів чіткої аргументації своєї думки.

К. Назарова зауважила, що Ш. Плаггенборг, який прийняв твердження Ш. Мерля про втрату від голоду в СРСР 6 млн. чол., розглядав політику колективізації як соціально-економічний експеримент в рамках модернізації країни, який викликав хаос в аграрному секторі економіки, що й обумовило голод 1932–1933 рр. Як випливає з дослідження К. Назарової, подібних

---

[237] Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація. *Український історичний журнал.* 2005. № 5. С. 123. С. 120–132.

[238] Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 190.

[239] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 172.

[240] Мерль Штефан. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе. *Отечественная история.* 1998. № 1. С. 97–117.

[241] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору ... С. 174.

поглядів на голод як загальносоюзне явище дотримувався і М. Хільдермайр. Вчений визнавав злочинність режиму Й. Сталіна, але, оскільки вірогідних 4–5 млн. жертв голоду не обмежувались Україною і населення постраждало не за національною, а за класовою ознакою, то геноциду українського народу він не вбачав.

К. Назарова зазначила, що наприкінці 1990-х років широкий резонанс у німецьких вчених отримала монографія французьких науковців «Чорна книга комунізму», в якій обґрунтовувалась думка про голод 1932–1933 рр. як навмисно створений геноцид[242]. Проте Й. Мекленбург та В. Віпперманн, які висловились проти геноцидної версії голоду С. Куртуа і розцінили її як безсистемну та позбавлену суспільного контексту, не мали переконливих контраргументів. Як зазначила К. Назарова, основна полеміка велась навколо доцільності використання термінів «расовий» та «соціальний геноцид» відносно штучного радянського голоду, а також коректності застосування досвіду сучасної юридичної практики для історичних досліджень[243].

К. Назарова відзначила комплексний підхід до всього спектра проблематики, пов'язаної з голодом 1932–1933 рр. в Україні, лейпцизького історика В. Їльге. На його думку, голод став наслідком поєднання руйнації в ході колективізації інституту власності на землю та виробничих відносин на селі з неврожаєм та надмірною виїмкою зерна 1932 року. Саме через це, на думку дослідника, Й. Сталін був винуватцем трагедії: він її не планував, але й не припинив. К. Назарова віддала належне тому, що В. Їльге визнав аргументацію прихильників національної складової подій 1932–1933 років, досить переконливою, а українські втрати – найбільшими. Проте, на його думку, влада боролася не з українським сепаратизмом, а із опором фермерів України та Північного Кавказу політиці колективізації[244].

Проте, як встановила К. Назарова, серед німецьких істориків були ті, хто визнавав вирішальними причинами голоду в СРСР національні мотиви. Так, професор Кельнського університету Гельмут Зімон, доводив, що Голодомор виник не через низький урожай, а здійснювався як складова державної політики придушення «автономних груп» – соціальних та етнічних спільнот, що стояли на заваді встановлення абсолютної диктатури Й. Сталіна[245].

Розглядаючи французьку історіографію Голодомору, К. Назарова виділила публікації чотирьох науковців : А. Безансона, С. Куртуа, Н. Верта та Е. Тевнена. Вона відзначила вплив наукової та інформаційної діяльності української діаспори на зацікавленість французьких істориків подіями в Україні, навівши, як приклад, публікацію А. Безансона, котрий розглядав феномен голоду, як знаряддя влади для підриву соціальної бази українського націоналізму, що ототожнювалась з селянством.

---

[242] Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.–Л. Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж.–Л. Марголен; пер. с франц. Москва : Три Века Истории, 2001. С. 38.

[243] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 175.

[244] Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / состав. С. Кройцберг, И. Манштойфель, А. Штейнингер; перевод с нем. Киев : Оптима, 2001. С. 35–46.

[245] Зімон Гельмут. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? *Український історичний журнал.* 2005. № 2. С. 118–131.

З точки зору К. Назарової, значну наукову цінність складає стаття Е. Тевнена, яка дає ґрунтовну інформацію про сприйняття концепції голоду-геноциду в західному суспільстві, переважно в Північній Америці та Франції. Посилаючись Е. Тевнена, дослідниця гадає, що повноцінна розробка історії Великого голоду французькими науковцями розпочалась лише в першій половині 1990-х рр., із захистом докторської дисертації Л. Вуазер, опублікованої в часописі «Інтракіль», але утримається від аналізу цієї дисертації.

Розглядаючи статтю С. Куртуа у колективній монографії «Чорна книга комунізму», К. Назарова зауважила, що Автор розцінював голод в СРСР як соціальний геноцид у відповідь на опір селян колективізації, котрий в Україні перетворився в расовий, еквівалентний Голокосту і відповідний поняттю «геноцид» у французькому кримінальному кодексі зразка 1992 року[246].

На думку дослідниці, більш диференційовано аналізував голод 1932–1933 рр. Ніколя Верт, який суть нових економічних відносин держави з селом побачив у протиріччях між намаганням влади взяти хліб і прагненням селян його приховати у зернових регіонах СРСР. Професор Верт відзначив, що під час голоду суттєво постраждали і міста: демографічні втрати Харкова склали 120 тис., Краснодара – 40, Ставрополя – 20 тис. чол., але К. Назарова не вказує, чи науковець врахував у цих даних смертність біженців із села. Як зазначила К. Назарова, французький історик розцінював голод, як логічне завершення протистояння більшовиків та селян, покараних за спротив колективізації, але мав сумніви щодо його антиукраїнської спрямованості через поширення лиха і на інші терени Радянського Союзу[247].

Дисертантка також побіжно розглянула праці польських і словацьких науковців – Р. Кушнєжа, Ч. Райци, Л. Гарбульової, але оминула увагою публікації низки італійських, португальських, балтійських та інших європейських дослідників теми.

Підсумовуючи свій аналіз європейської історіографії Голодомору 1932–1933 рр. К. Назарова, підкреслила існуючу різноманітність підходів до інтерпретації проблеми, об’єднавши їх у три концептуальні групи.

За висновками дослідниці, групу прихильників концепції голоду-геноциду представляють французькі, польські та словацькі дослідники, які визнали голод 1932–1933 рр. штучним явищем, антиукраїнського спрямування. Вона зазначила, що у французькій історіографії, де розробка теми тривала ще з 1990–х років, кількість наукових праць невелика, а у польській історичній науці Голодомор 1932–1933 рр. склав окремий тематичний напрямок. До цього добавимо, що і в німецькій історичній науці є високопрофесійні дослідження голоду як геноциду Г. Зімона, публікації Г. Вільда.

До другої категорії досліджень К. Назарова віднесла праці А. Граціозі, який вважав, що хоча й Сталін не планував Голодомор, але використав

---

[246] Черная книга коммунизма … С. 35–60.
[247] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 177–178.

ситуацію та посилив масштаби трагедії задля упокорення села, що означає організацію геноциду українського народу в 1932–1933 рр.

Дослідники, що не визнають штучну та антиукраїнську природу голоду склали в класифікації К. Назарової третю групу науковців, переважно німецьких, а також шведського дослідника Й. Дитча. Вони визнавали відповідальність Й. Сталіна лише за провальну аграрну політику та надмірне вилучення збіжжя, не вбачаючи при цьому його антиукраїнських намірів, і критикували спроби української діаспори та її однодумців (за Й. Дитчем – «Нюрнбернгської історіографії») прирівняти голод в Україні до нацистського Голокосту.

К. Назарова слушно відзначила, що на розвиток історіографії Голодомору 1932–1933 рр. в країнах Європи, вплинули світові політичні процеси та наукові дослідження середини 80-х рр., зокрема, у США. Так, А. Граціозі звернувся до вивчення теми голоду, ознайомившись з матеріалами звіту Комісії Конгресу США. Подразливим чинником для вивчення голоду в Україні Ш. Мерлем стала поява праці Р. Конквеста «Жнива скорботи».

Дослідниця зауважила також вплив діяльності української діаспори на французьких науковців та здобутків вітчизняної історичної науки – на польських та словацьких дослідників. Звідси вона простежує антикомуністичні настрої французьких істориків і полемічну риторику німецьких критиків геноцидної версії Голодомору, яка часом підмінює сам аналіз історичної події.

Але не виправданим узагальненням виглядає інше зауваження К. Назарової – про те. що «…в європейській історичній науці, проблема Голодомору вивчалась у контексті радянської історії 1920–1930-х років»[248]. Насправді, такий підхід більше притаманний прихильникам концепцій модернізації та історії повсякденності, що популярні у представників німецької історіографії і, частково, в науковців англо-американської школи соціальної історії. Проте не лише відзначений дослідницею поляк Р. Кушнєж, а й італієць А. Граціозі, німець Г. Зімон, американець Т. Мартін, голландець М. Еллман, поляк Ч. Райца – не кажучи вже про Р. Конквеста та Дж. Мейса, – продемонстрували комплексний, всебічний аналіз історії Голодомору з урахуванням національної специфіки України.

Назагал, варто погодитися із спостереженням К. Назарової про те, що підходи до вивчення історії Голодомору, в значній мірі базувалися на культурі та досвіді окремих європейських націй, внаслідок чого історіографічний процес набував дискретного характеру і потребує вивчення в рамках окремо взятих європейських країн, з подальшим виявленням його спільних рис.

Проте виглядають занадто категоричними наступні висновки К. Назарової: «Вітчизняними дослідниками, що звертались до аналізу вивчення Голодомору 1932–1933 років у західній історичній науці, дотепер залишаються В. Марочко та Г. Васильчук»[249]. Насправді ж, попри вагомий науковий вклад названих вчених, розробку зарубіжної історіографії в Україні започаткував ще у

[248] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 184.
[249] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору … С. 22.

1990 р. В. Савельєв, а з 2002 р., поряд з В. Марочком, продовжили В. Гудзь, А. Серпутько (російська історіографія), а також автори загальних оглядів історіографії Великого голоду, зокрема, В. Головко, В. Калініченко та Є. Яценко та інші.

Підсумовуючи результати дослідження в Україні зарубіжної історіографії Голодомору, відзначимо, що ця тематика висвітлювалася досить вузьким колом авторів. Аналіз розвитку історіографічної думки 30–80-х років показує, по-перше, відсутність узагальнюючих праць з історії вивчення проблеми Голодомору, що природно для радянських істориків, де такі вивчення унеможливлювалися владою. По-друге, перші спеціальні історіографічні дослідження літератури з історії Великого голоду, здійснені у 1988–1990 рр., належали московським історикам В. Данилову, І. Зеленіну, канадському українцю Р. Сербину, київському історику В. Савельєву. По-третє, Автори цих статей не ставили перед собою завдань визначити історіографічні етапи та концептуальні особливості вивчення теми, а концентрувалися на критиці ідеологічних та наукових позицій окремих представників української еміграції і західних вчених. У 2000-ні роки вийшла друком низка нових аналітичних розвідок стану дослідження історії Великого голоду науковцями зарубіжжя, в тому числі перші кваліфікаційні роботи А. Серпутько та К. Назарової.

1.3. Стан історіографічного вивчення радянської та вітчизняної літератури з історії Голодомору

Реалізація командою М. Хрущова політики демократизації і гласності спонукала до розширення джерельної бази та інституційних горизонтів гуманітарних досліджень. Такі суспільно-політичні і наукові тенденції відбилися і в зростанні ролі історіографії, що проявилося у відкритті у 1958 р. ради з напряму «Історія історичної науки» при Відділі історичних наук АН СРСР створенні наукових груп із вивчення історії робітничого класу і селянства. Перші історіографічні огляди публікацій, які побіжно охоплювали дотичні до нашої теми питання стану вивчення особливостей аграрної політики правлячої партії на початку 30-х років, становища селянства в переломний період, ходу і результатів колективізації сільського господарства, почали з'являтися на зорі хрущовської «відлиги»[250,251]. Їхні Автори, не виходячи за рамки марксистської історіографії, окреслили деякі проблеми дослідження історії радянського суспільства, вказали на успіхи і недоліки висвітлення колективізації сільського господарства та відзначили недостатню дослідженість проблем соціально-економічного розвитку села. При цьому дослідниками провідних союзних науково історичних центрів зачіпалися проблеми аграрної історії союзних республік, зокрема УСРР–УРСР, що дає підстави розглядати їх також в контексті української історіографії. Крім того, М. Кім і Г. Голіков закликали змістити предмет дослідження від усталеного

[250] Ким М., Голиков Г. Некоторые вопросы разработки истории советского общества. *Комунист.* 1954. № 5. С. 46–59.

[251] Данилов В. П., Винсенс Х. О некоторых недостатках по истории колхозного движения в СССР. *Вопросы истории.* 1954. № 1. С. 137–145.

партійно-суб'єктного підходу до вивчення також об'єктивних процесів еволюції радянського суспільства.

Про зміну деяких теоретичних підходів до висвітлення історії радянського періоду і аграрної історії науковці також досить відверто заговорили в ході об'єднаної сесії Наукових рад з проблем «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва» (керівник – член-кореспондент АН СРСР Максим Кім) та «Історія історичної науки» (керівник – академік АН СРСР Міліца Нечкіна). Сесія, яка відбулася в березні 1960 року, була присвячена історіографії соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР[252]. У доповіді М. Кіма «Про стан розробки історії соціалістичного та комуністичного будівництва і завдання радянської історичної науки», в співдоповідях представників національних республік, виступах академіків Є. Жукова, М. Нєчкіної та інших вчених були підведені основні підсумки роботи істориків за післявоєнний період та поставлені гострі проблемні питання переоцінки сталінського періоду історії. На сесії було окреслено також загальний фронт роботи істориків та напрямки, в тому числі аграрної історії 30-х років, регіональної історії, які потребують більш результативного дослідження.

Ці настанови були відображені, серед інших, у статтях професорів Василя Погудіна та Віри Селунської. У першій з них, серед іншого, ставиться під сумнів однозначне і некритичне історіописання наявності передумов сталінської масової колективізації та критикуються Автори, які повідомляли про підвищення врожайності зернових у 1930–32 рр. (М. Краєв, Е. Бурджалов)[253]. В. Погудін відзначив, що дослідники колективізації здебільшого описують як відбиралися в трудових колективах посланці міст – 25-тисячники із багатьох патріотично піднесених робітників, що виявили ентузіазм поїхати в село, але на його думку історика, цього замало. «Необхідно всебічно показати, яким чином вдалося досягнути успіхів двадцятип'ятитисячникам. Головна заслуга посланців міста полягала в тому, що вони допомогли виховати кадри з числа селян»[254]. Зауважимо, що історики не могли показати методи досягнення «успіхів» роботи 25-тисячників, які призвели до голоду і розорення села, через засекреченість джерел і цензуру.

В іншій статті Авторка розширила коло джерельної бази, узагальнила результати досліджень основних проблем колгоспного будівництва в СРСР, в тому числі й республіканському розрізі, розглянула відповідність їх реалізації до ленінських настанов та рішень останніх з'їздів КПРС[255]. У цих роботах, крім власне історіографічного аналізу, ідеологічні акценти були зміщені, головним чином, на критику сталінської практики насильницької і прискореної колективізації, як відходу від ленінського кооперативного плану.

---

[252] Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР: сб. ст. по материалам сессии науч.совета / под. ред. М.П.Кима, Ю.С. Борисова. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 276 с.

[253] Погудин В. И. Некоторые вопросы историографии коллективизации в СССР. *Вопросы истории.* 1958. № 9. С. 133.

[254] Погудин В. И. Некоторые вопросы историографии …

[255] Селунская В. М. Кооперативный план В. И. Ленина в трудах советских историков. *Вопросы истории КПСС.* 1964. № 9.

Якісний ріст історіографічного вивчення доробку радянських (переважно московських) істориків-аграрників припав на першу половину 70-х років, у зв'язку з накопиченням історіографічної бази та загальним зростанням престижу історіографії в СРСР. Але, з іншого боку, у цей період вже причинялося ледь відкрите вікно критики методів колективізації, розкуркулення, і хлібозаготівель, що виявилося і в історіографічних працях.

В. Смишляєв[256] і В. Селунська[257] продовжили розгляд праць основним лейтмотивом яких була ідея торжества ленінського кооперативного плану, незважаючи на «деякі відступи» від нього сталінської практики колективізації. У монографіях О. Чинчикова[258] та В. Погудіна[259] охоплено більший комплекс історичної літератури, позаяк ними розглянуті праці, які охоплюють весь радянський період аграрного будівництва і мають предметом дослідження також питання окрім ленінського кооперативного плану та колективізації.

Було б некоректно стверджувати, що дослідження вказаних Авторів дублювали одне одного, хоча за відсутності сюжетів про голод в дослідженій ними літературі, навіть питання «продовольчих труднощів» та сталінських репресій проти селянства не акцентувалося. Так, на початку 1970-х рр. вийшло друком чергове дослідження В. Погудіна з історіографії соціально-економічних відносин у селі, де Автор, крім огляду літератури, намагався довести, всупереч своїм попереднім висновкам, доречність колективізації та підготовленість села на рубежі 20 – 30-х років до колгоспного ладу[260]. Таким чином, у 70-х роках, вслід за рухом стрілки політичного маятника, відбувся певний відступ історика від його критичних оцінок сталінської колективізації, висловлених у 1958 р., в період критики культу особи Сталіна.

Загалом, упродовж 1950-х – першої половини 1980-х рр. історична наука в СРСР перебувала під ідеологічним контролем відповідних партійно-державних органів. У зв'язку з цим історіографічні дослідження з історії радянського селянства 1930-х рр. (як і власне історичні) стосувалися переважно плану кооперації, аграрної політики КПРС, здійснення та результатів колективізації, та інших дотичних питань соціально-економічного та суспільно-політичного характеру. Питання про голод, а тим більше про Голодомор 1932–1933 рр. навіть не ставилося Про «продовольчі труднощі» згадувалося у зв'язку з неврожаєм, помилками колективізації в контексті відходу Сталіна від «правильного» ленінського кооперативного плану, а в 70 – 80-х роках – переважно з потребами прискореної індустріалізації, зовнішньою загрозою. Вина за «продовольчі труднощі» в історіографічних працях, як і в історичних,

[256] Смышляев В. А. Торжество ленинского кооперативного плана (историографический очерк истории коллективизации сельского хозяйства). Ленинград: Изд. ЛГУ, 1972. 128 с.

[257] Селунская В. М. Ленинский кооперативный план в советской историографии. Москва :Знание, 1974. 64 с.

[258] Чинчиков А. М. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР (19I7–1969 гг.). Москва : Мысль, 1971. 222 с.

[259] Погудин В. И. Путь советского крестьянства к социализму. Историографический очерк. Москва : Мысль, 1975. 276 с.

[260] Погудин В. Советская историография о некоторых проблемах социально–экономических отношений в доколхозной деревне СССР. *История СССР.* 1973. № 3. С. 79–90.

покладалася на куркульство, шкідників, саботажників заходів партії, а в українському варіанті ще й на націоналістичні, «петлюрівські» елементи.

Історіографічна ситуація кардинально змінилася у період горбачовської перебудови в СРСР. Одним із перших зосередився на аналізі радянських публікацій про соціально-економічні перетворення початку 30-х років у СРСР професор Ілля Зеленін. Зауваживши певні успіхи істориків-аграрників радянської доби, вчений зауважив ідеологічно вимушену однобічність та тенденційність більшості праць і визначив «білі плями» у висвітленні подій у селі під час колективізації і голоду.

На думку І. Зеленіна, в науковій літературі хоч і йшлося про відхід Сталіна від ленінської лінії, недостатньо висвітлювався той факт, що генсек не усвідомив кризового стану сільського господарства та сприйняв труднощі з хлібозаготівлею 1932 р. за шкідництво антирадянських елементів, що й стало причиною масштабних репресій та партійних чисток[261].

І. Зеленін висловив власну думку про те, що голод був спричинений хибами центральної влади у розрахунках, яка не врахувала неврожай 1932 року при визначенні планів хлібозаготівель і дії хлібозаготівельних комісій. Дослідник вважає «білою плямою» попередніх історіописань неувагу до несприятливих погодних умов 1931–1932 коли, через посуху, три основні хлібні райони країни (Україна, Північний Кавказ, Поволжя) зібрали невисокі врожаї[262]. Серед основних наслідків подій початку 30-х років, які здебільшого упускалися радянськими дослідниками, І. Зеленін назвав остаточне придушення владою засобом голоду нехоті селян до колективізації і злам їх традиційного укладу[263].

Отже, І. Зеленін здійснив досить вдалу спробу поєднання історіографічного і історичного дослідження і встановив деякі здобутки та прогалини радянської літератури про причини і наслідки «продовольчих труднощів» 1932–1933 років.

З публікацією Звіту комісії Конгресу США з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні та резонансної книги Р. Конквеста (1986 р.), історія Голодомору стала об’єктом дискусії світового наукової спільноти. Ці події, поряд із «перебудовою», а згодом і розвалом СРСР, дали поштовх перегляду старих радянологічних концепцій і вплинули на початок нового етапу світового історіографічного процесу, до якого почала долучатися і Україна. Як помічено в українській історіографії, зародження нових тенденцій у світовій історіографії супроводжувалося певними кризовими явищами, які у пострадянській Україні доповнювалися власними проблемами росту[264].

Звичайно, перехід з псевдонаукових марксистських позицій до критичної історії та наукової методології та ще й за браком достовірних джерел давався вітчизняним науковцям не просто і затягнувся у часі. Історики відкрито

---

[261] Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации. *История СССР.* 1989. № 2. С. 10.

[262] Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» ... С. 9.

[263] Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» .... С. 12–14.

[264] Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки. *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 30–39.

заговорили про проблеми вітчизняної історичної науки, розуміючи необхідність. Про становлення нової історіографічної ситуації на пострадянському просторі, досягнення і хиби українського історіописання 90-х років в пошуках власної моделі історичного процесу є багато спеціальної літератури[265], в тому числі вдалі кваліфікаційні роботи[266].

З накопиченням історичних розвідок про перебіг подій 1932–1933 років в Україні побачили світ перші публікації, присвячені безпосередньо історіографії проблеми, де аналізувався доробок з цієї теми зарубіжних авторів (В. Данилов, 1988; В. Савельєв, 1990). У першій половини 90-х років з'являються спеціальні історіографічні дослідження українських публікацій з історії Великого голоду Професійних розробок теми у перші роки незалежності було ще обмаль.

Журналіст Володимир Гулабув одним із перших цій царині і здійснив історіографічний огляд виступів на київській Міжнародній конференції з історії Голодомору. Автор наводить розлогий уривок з доповіді співголови Українського товариства «Меморіал», відомого збирача свідчень очевидців подій 1932–1933 рр. Володимира Маняка з критикою позиції групи провідних істориків (академік АН України Ю. Ю. Кондуфор, доктори історичних наук С. В. Кульчицький, В. Г. Сарбей, В А. Смолій, І. С. Хміль), висловленої ними у журналі «Комуніст України» (1989, №11). Названі вчені у публікації «Україна: діалектика історичного розвитку» на поставлене ними питання «Чи можна назвати голод штучним?» відповіли: «Тільки до певної міри». Основну причину голоду вони уздріли у деградації продуктивних сил, викликаної накладеною на селян продрозкладкою[267]. На думку В. Маняка, історики вдалися до зміщення понять – наслідок видали за причину, якою були свідомі акції адміністративно-командної системи, примусові репресивні заходи.

Стосуючись обговорення на симпозіумі наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні, В. Гула навів дані С. Кульчицького, який визначив кількість жертв трагедії від 3-х до 5 млн. чол., пригадав припущення італійського консула С. Граденіго, дані втрат від голоду 1921–1923 рр. С. Прокоповича (5 053 тис.) і висловив власну думку: «А за логікою ряду факторів людські жертви голоду 1932–33 років перевищуватимуть 5 053 000»[268].

За браком спеціальних праць з історії Голодомору левову частку кола історіографічних джерел доповіді О. Масан на Чернівецькій регіональній конференції до 60-річчя трагедії[269] склали документальні збірки, переважно публіцистичні статті в періодичних виданнях та наукові публікації С. Кульчицького, В. Марочка.

---

[265] Kolesnyk I. Historia historiografii na Ukrainie: metodologiszne modele. *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie* / pod red. nauk. Jerzego Maternickiego, Joanny Pisulinskiej i Leonida Zaszkilniaka. Rzeszow : Wyd–wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 64–78.

[266] Головко В. В. Криза сучасної української історичної науки : теоретичний та історіографічний контекст: дис ... канд. істор. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2000. 193 с.

[267] Гула Володимир. Запрограмована смерть : нотатки з міжнародного симпозіуму про голод 1932–33 років на Україні. *Золоті ворота:* альманах. Вип. 1. Київ : Час, 1991. С. 73.

[268] Гула Володимир. Запрограмована смерть … С. 74.

[269] Масан О. Історіографія проблеми голодомору. *Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні:* матеріали наук. конф. (Чернівці, 24 вереС. 1993 р.) / Чернів. облдержадмін.; Чернів. ун–т ім. Ю. Федьковича; Центр буковинознавства при Чернів. ун–ті. Чернівці : Вид–во «Рута» Чернів. ун ту, 1994. 99 [2] с.

З часом історіографічне дослідження тематики голоду 1932–1933 років в Українській РСР поповнилося і монографіями і дисертаціями, і окремими статтями. У 90-х роках з'явилося перше монографічне дослідження з історіографії проблематики соціальних змін та політичних процесів в Україні у міжвоєнний період, здійснене професором Віктором Коцуром (Переяслав-Хмельницький). Виглядає добре обґрунтованим виокремлення дослідником трьох основних історіографічних етапів у науковій розробці історії соціальних змін і політичних процесів 1920 – 1930-х рр.: 1) 1920-ті – перша половина 50-х рр.; 2) друга половина 1950-х – 80-ті рр.; 3) з початку 1990-х рр. до наших днів[270]. Серед інших питань, які склали предмет його дослідження, В. П. Коцур розглянув і здобутки та особливості наукового вивчення історії Голодомору.

У його спільному посібнику з української історіографії В. Коцура з професором Анатолієм Коцуром (Київ) також аналізуються деякі вітчизняні та іноземні дослідження з історії голоду і робляться власні висновки, де Автори визнають штучний характер Голодомору але, на противагу Дж. Мейсу і Р. Конквесту наполягають на його спрямованості проти селянства загалом, а не проти українців[271].

Позитивне значення для історіографічного дослідження літератури з історії Голодомору відіграли численні наукові конференції, де ставилися питання історіографічного напряму. Однією з них стала міжнародна конференція в Києві 1998 р., у збірнику матеріалів якої була опублікована стаття В. Калініченка та Є. Яценко. Автори одними з перших зробили короткий огляд відомого їм на той час комплексу наукової літератури з історії трагічних подій в УРСР 1932–1933 рр.[272]. Особливість їх роботи полягає в тому, що аналіз історіографічних джерел здійснюється у поєднанні територіального та хронологічного розрізів із залученням наративу дослідників української діаспори, радянських істориків та українських вчених радянських часів і перших років незалежності. У статті простежено еволюцію розвитку наукових ідей з історії голоду 1932–1933 років та визначено особливості концептуального бачення проблеми Голодомору у пострадянській Україні. У своїй історіографічній розвідці К. Чернявська, всупереч сказаному нею вище про залучення до аналізу В. Калініченком та Є. Яценко праць «американських вчених» та «радянських істориків», зауважує, що «…дослідники оминули праці провідних західних науковців, спеціалістів з питань історії СРСР»[273]. Дійсно, половину статті двох Авторів займають примітки із посиланням на літературу, тому їм було неможливо осягнути численні праці вітчизняних та зарубіжних

[270] Коцур В. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). Київ : Наукова думка, 1998. С. 107.

[271] Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври, 1999. С. 471–477.

[272] Калініченко В. В., Яценко Є. Ю. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ; Нью–Йорк: М. П. Коць, 2000. С. 15–26.

[273] Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського:* зб. наук. пр., 2013. Вип. 3.35. С. 262–268.

науковців. Тому вони обмежилися вибірковим історіографічним оглядом. Щоправда, як скаржився російський історик М. Івницький, авторський дует не справедливо приписав йому заперечення штучного голоду. Серед перспективних напрямів подальшого наукового пошуку в дослідженні теми голоду дослідники виокремили потреби регіональних розробок та висвітлення національного аспекту історії штучного радянського голоду[274].

Наукові конференції та історіографічні дослідження в перші роки незалежності здійснювалися і в регіонах України. Так, на сайті історичного факультету Харківського національного університету міститься одна із перших в республіці історіографічна стаття І. В. Лантуха, з оцінкою досягнень вітчизняних істориків у вивченні Голодомору[275]. Автор відзначив, що перші роботи з історії голоду на зорі незалежності мали скоріше інформаційний інформаційний характер, сповіщали громадськості про трагедію, яка спіткала народ України. «Серед таких «інформаційно-просвітницьких» праць слід назвати книгу С. В. Кульчицького «Трагедія голоду»[276], – пише І. Лантух. З іншого боку, він визнає першість С. Кульчицького у дослідженнях голоду і високо оцінює його праці з оцінки демографічних наслідків трагедії.

У дисертаційному дослідженні іншого харківського історика – Єлизавети Яценко перший розділ відведено для огляду історичних досліджень та джерельної бази з історії голоду в Україні[277]. Авторка простежила початки розробки історії голоду за кордоном та в Радянському Союзі, відзначивши переломне значення для актуалізації теми роботи голодової комісії Конгресу США та праці Р. Конквеста «Жнива скорботи». Дисертантка справедливо зауважила пріоритет С. Кульчицького поміж вітчизняних істориків у наукових дослідженнях голодової трагедії. Проте, згадавши праці з цієї тематики В. М. Даниленка, О. П. Єрмака, Г.В. Касьянова, С. В. Кульчицького, В. І. Марочка, О. П. Шаталіної, де аналізуються причини Голодомору, характер цього безпрецедентного явища в історії народу, визначені винуватці трагедії та її жахливі наслідки, дисертантка заявила «Найкращою з цих робіт є дослідження В. Кульчицького»[278]. Авторка мала на увазі брошуру С. В. Кульчицького, видану товариством «Знання» 1989 р.[279]. Така оцінка названої роботи виглядає некоректною, оскільки Авторка не пояснила в чому полягає ця «найкращість» серед робіт різного формату і спрямування (джерелознавчих О. Єрмака, О. Шаталіної, дослідження хроніки подій В. Марочка, узагальнюючого дослідження «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» Авторства В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького та ін.). Аналіз наявної літератури переконав дисертантку, що для всебічного вивчення проблеми Голодомору необхідно провести дослідження на місцевих матеріалах.

---

[274] Калініченко В. В., Яценко Є. Ю. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні … С. 21– 22.

[275] Лантух І. В. До історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні : материалы междун. конф. молодых историков. Харьков, 1994. С. 215–219.

[276] Лантух І. В. До історіографії голодомору …

[277] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1999. 17 с.

[278] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 10.

[279] Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду. Київ : Т–во «Знання» УРСР, 1989. 48 с.

На її думку, на 1999 рік ще не було створено узагальнюючої наукової праці, яка б давала цілісну уяву про трагедію голоду 1932–1933 рр. в Україні.

У 2003 році побачила світ перша в світовій історіографії комплексна наукова робота про голод 1932–1933 років в Україні за загальною редакцією директора Інституту історії України НАН України академіка Валерія Смолія[280]. У другому розділі праці розглядаються особливості висвітлення голоду в історичній науці, художній літературі та образотворчому мистецтві. Відкриває цей розділ підготовлений старшим науковим співробітником Інституту Володимиром Головком історіографічний підрозділ під назвою «Дослідження голоду 1933 року українськими істориками»[281]. Джерельна база публікації представлена науковим наративом відомих вітчизняних дослідників проблеми Голодомору: С. Діброви, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Марочка, П. Панченка, М. Панчука, Ю. Шаповала, Є. Шаталіної, матеріалами наукових конференцій. Дослідження здійснювався Автором на основі проблемно-хронологічного підходу, що уможливило простеження ним еволюції концептуальних та теоретико-методологічних засад трактування вітчизняними істориками голоду 1932–1933 років в Україні. Автор торкнувся і питань історіографічної ситуації в період перебудови, відзначивши, що тоді історики намагалися більше говорити через коментарі та документи, ніж, в умовах збереження партійної монополії на історичну правду, розвивати власні ідеї.

В. Головко визначив також якісні етапи розвитку історіографії проблеми та оцінив досягнення вітчизняної історичної науки. Першою в українській радянській історичній науці де прямо йшлося про голод, дослідник назвав статтю С. Кульчицького у березневому номері (1988 р.) «Українського історичного журналу» під назвою «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр.», зміст якої склала доповідна записка вченого на запит ЦК КПУ. Як етапну для вітчизняної історіографії В. Головко охарактеризував Міжнародну наукову конференцію «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», яка відбулася у 1993 р. в Інституті історії України і ставила вимогу до Верховної Ради України надати правову оцінку подіям 1932–1933 рр. Наголошено, що учасники конференції відзначили українські особливості Великого голоду, які мали прояв у реалізації трьох політик: 1) вилучення всього продовольства лише в УСРР та на Кубані; 2) скасування та засудження українізації за межами УСРР; 3) кампанії терору проти української інтелігенції[282].

Вчений особливо відзначив, що дослідники Голодомору в роки незалежності подолали радянські стереотипи гносеології і використали новий науковий стандарт – ґрунтовне документальне дослідження, доповнене пошуком нових концептуальних підходів. Зокрема, на його думку, вже у 1991-1998 роках українська офіційна історіографія зробила прорив у дослідженні

---

[280] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 888 с.

[281] Головко В. В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 108–132.

[282] Головко В. В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками … С. 121.

теми, сконсолідувавшись на основі геноцидної версії. В. Головко виділив низку напрямів, що потребують подальшого дослідження: демографічні та морально-етичні наслідки голодової катастрофи села, пошуки та дослідження джерел з перебігу голоду на місцях, історіографічний та суспільно-політичний вимір проблеми Голодомору.

Незважаючи на деякі неточності, як наприклад датування початку розробки в УСРР історії голоду 1983 роком, чи твердження, що С. Кульчицький переконався, «що голод таки був», тільки вивчивши закриті архівні матеріали (а не, що він таки був організований. – В. Г)[283], В. Головко все-таки вийшов за межі описовості в простір аналітики і показав процес якісного прирощення історіографічних знань. Отже, цінність дослідження В. Головка полягає у одній із перших спроб періодизації вивчення теми та об'єктивному простеженні еволюції поглядів і теоретико-методологічних засад дослідження вітчизняними істориками голоду 1932–1933 років в Україні. Критичний історіографічний аналіз В. Головком вітчизняних здобутків у вивченні Голодомору був на той час В Україні найбільш повним і зрілим.

Істотний вклад у вивчення історичних досліджень духовних наслідків Голодомору вніс на початку XXI століття вінницький вчений Степан Дровозюк. У одній із своїх публікацій з означеної тематики[284] він звернув увагу на поставлену Лідією Коваленко проблему духовної руїни, спричиненої голодом в українських селах[285]. Але історик солідаризувався з В. Марочком в тому, що вивчення соціально-психологічних та морально-етичних наслідків голоду з тих пір відставало від дослідження його причин і наслідків. При цьому С. І. Дровозюк відзначив потребу історіографічного впорядкування досліджень духовних аспектів голоду, щоб забезпечити перехід «від модерних методологічних декларацій до конкретно-історичних дослідів». Він запропонував «інвентаризацію» напрацьованого дослідниками з цієї теми, використовуючи конструктивну функцію історіографічного аналізу, «щоб отримати уявлення про повноту історичного знання в усіх його компонентах, визначити інструменти та прийоми реконструкції минулого»[286].

Висвітлюючи відображення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії, С. Дровозюк висловив підтримку тези професора Галини Капустян про те, що голод-геноцид 1933-го року тісно пов'язаний з системою репресивних заходів не тільки радянського тоталітарного режиму, а і є продовженням політики духовного закріпачення українців російським самодержавством з метою знищення українського народу

С. Дровозюк зауважив специфічний підхід до проблеми Голодомору історика і політв'язня Валентина Мороза, який полягав в розгляді цієї катастрофи контексті поборювання комуністами національно-визвольного

---

[283] Головко В. В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками … С. 109, 110.

[284] Дровозюк С. І. Руйнування духовності українського народу під час голоду 1932–1933 рр.: історіографічний аналіз. *Держава та армія:* Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2003. № 439. С. 290.

[285] Коваленко Лідія. Духовна руїна. *33–й: Голод: Народна книга–меморіал*. Київ : Радянський письменник, 1991. С. 15–24.

[286] Дровозюк С. І. Руйнування духовності українського народу ... С. 290.

руху. Як відзначив дослідник, В. Мороз вважав, що Голод став для українських селян карою за те, що вони були опорою українізації і національно-визвольного руху в 20-ті роки, і водночас був спрямований на скорочення сільського населення.

Посилаючись на праці С. Кульчицького, С. Горошка, Автор зазначив, що в історіографії утверджена думка, що голод мав не тільки каральну функцію, а й служив владі засобом «виховання» та формування «нової людини», яку могла врятувати лише покірність та сумлінна праця в громадському господарстві. Як наголосив С. Дровозюк, багаторічні дослідження В. Марочка доводять, що терор голодом виховував сліпе поклоніння владі, «законослухняність» і соціальну терпимість[287]. Внаслідок такого удару, як констатує С. Дровозюк, у багатьох дослідженнях (дисертації Є. Яценко, монографії В. Марочка, статті П. Слободянюка та Ю. Телячого тощо) йдеться про падіння селянської моралі під час Голодомору: деградація національних, духовних і релігійних цінностей, масові крадіжки, ненависть, ворожість, самосуди і т. ін. При цьому серед емоційних реакцій на голод історики чи не найчастіше фіксують страх.

С. Дровозюк своїх публікаціях[288,289] не лише констатує стан дослідження духовних аспектів Голодомору, але й пропонує дослідникам ширше залучати антропологічні та психологічні методи вивчення духовних наслідків Голодомору, зокрема, контент-аналіз, продовжити спеціальний джерелознавчий аналіз спогадів про голод, на важливості якого наголошував Дж. Мейс.

Результати історіографічних досліджень С. Дровозюка узагальнені у його докторській дисертації[290], третій підрозділ третього розділу якої безпосередньо стосується предмету нашого аналізу: «Відображення морально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. у працях істориків». С. Дровозюк виокремив висновки В. Марочка, Л. Коваленко про те, що водночас із розширенням джерельної бази, у вітчизняному суспільно-науковому середовищі відбувалося осмислення морально-психологічних наслідків Голодомору як багатоаспектної теми, яка потребує спеціального всебічного дослідження.

Автор здійснив успішну спробу розгляду історичної літератури про події в українському селі у контексті взаємодії двох складових культурного процесу, а саме: офіційної, одержавленої культури з її комуністичним осердям та повсякденного культурно-духовного буття селянства, яке під ударами насильної колективізації і штучного голоду переживало кризу споконвічних морально-психологічних устоїв.

Дисертант виділив найголовніші історіографічні аспекти Голодомору, які пов’язані з відображенням наслідків цього геноциду для культури і духовності

[287] Дровозюк С. І. Руйнування духовності українського народу … С. 293.

[288] Дровозюк С. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932-1933 рр. в українській історіографії. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка :* матеріали міжнар. наук.-теор. конф. Київ, 25 листоп. 2000 р. / НАН України, Ін–т історії України, Центр дослідження геноциду українського народу, Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Київ; Нью-Йорк : Вид. М. П. Коць, 2003. С. 295–305.

[289] Дровозюк С. І. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України:* факти, судження, пошуки. 2003. Вип.7 : спеціальний. С. 250–257.

[290] Дровозюк С. І. Історіографія національно–культурного та духовного життя українського селянства 20–30–х рр. XX ст.: дис... д–ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2006. 420 с.

народу. Серед них передусім національний аспект, в якому, на думку Автора, простежуються два сюжети: голод і національно-культурне життя та вплив людомору на національну свідомість селянства. Автор констатував, що історики В. Мороз, В. Даниленко, П. Бондарчук та ін. показали тісний взаємозв'язок голоду з наступом московського Центру на національно-культурний розвиток України, а інші фахівці (І. Бугаєвич, В. Пахаренко, С. Шевчук, Т. Конончук та ін.) висвітлили відображення голоду у народно-поетичній творчості та його вплив на функціонування традиційної народної культури[291]. Інші дослідники звернули увагу прояви жорстокості в селянському середовищі і між сільських активістів (В. Марочко, І. Шульга) на руйнацію духовності та традиційної психології селянства внаслідок сталінської модернізації і терору голодом (В. Васильєв, Л. Гриневич, Н. Романець, Н. Бем). С Дровозюком відзначено, що процес руйнування народної культури в внаслідок Голодомору, зокрема його вплив на народну обрядовість, пісенну творчість, вишивання, гончарство тощо ще потребує вивчення в конкретно-історичному розрізі. Крім того, дисертант виокремив такі аспекти у працях українських істориків, як релігійно - церковне життя в умовах голоду, особливості дитячого сприйняття голоду, моральний стан організаторів та виконавців геноциду.

С. Дровозюк дійшов висновку, в сучасній історіографії тривають два взаємопов'язаних процеси: нагромадження емпіричного матеріалу про Голодомор та теоретичне осмислення основних рис цього явища та його наслідків, де дослідження політичних, економічних та демографічних аспектів голоду мають значну перевагу над вивченням його духовних аспектів. Використавши антропологічний підхід, С. Дровозюк встановив присутність у суспільно-історичній літературі образу українського селянина як носія усталених ідей, настроїв, соціальних і національних почуттів, які не співпадали з офіційною ідеологією і були поруйновані розкуркуленням, колективізацією. Голодомором. Дисертантом запропоновано схему поглибленого та комплексного дослідження національно-культурного і духовного життя українського селянства.

Автор запропонував для розуміння морально-психологічних аспектів Голодомору здійснити комплексний джерелознавчий аналіз спогадів селян та скористатися інструментарієм соціальної психології для точнішого відтворення духовної руйнації українського села на початку 30-х років XX ст.

Таким чином, С. Дровозюк у своєму дисертаційному дослідженні одним із перших висвітлив відображення в науковій та художній літературі руйнівних наслідків голоду-геноциду 1932–1933 рр. для духовності та культури українського селянства, відгомін яких відчувається і в сучасному постгеноцидному суспільстві.

Разом з тим дослідник у своїх окремих публікаціях нерідко відходив від власне історіографічного аналізу окремих робіт та теоретичних засад їх Авторів, формуючи на основі наративних джерел своє бачення тих чи інших

[291] Дровозюк С. І. Історіографія національно–культурного та духовного життя ... С. 20.

культурно-історичних явищ та повноти їх вивчення, тобто підмінював історіографічний аналіз історичним.

Історіографічне дослідження напряму «людини в історії», а саме політичних настроїв українських селян напередодні та під час масової колективізації і голоду здійснила Наталія Бем[292]. Дослідниця розглянула як світову, так і вітчизняну літературу, яка відображувала особливості рефлексії та дій селян на насильницьку «революцію зверху» і Голодомор. На її думку, попри суттєві здобутки у розробці цієї теми, на ту пору були окреслені лише основні складові цієї багатопланової проблеми реакції українського селянства на заходи сталінського режиму наприкінці 20-х – на початку 30-х років.

Справу узагальнення результатів розробки тематики соціокультурних процесів в українському селі у 20-х – на початку 30-х років продовжив фахівець з українознавства Олександр Вовк[293]. Автор розглянув праці істориків комуністичної доби та сучасних українських дослідників теми, що прямо чи опосередковано стосувалися радянізації села. Дослідник відзначив, що увага істориків, особливо Авторів радянських колективних праць, здебільшого зосереджувалася на політико-економічних перетвореннях, натомість соціокультурні аспекти, ментальність селянства, вивчення яких на цивілізаційних засадах почали українські історики, потребують детальнішого аналізу.

На 2005 р., коли вийшла друком стаття Тетяни Яценюк[294], у вітчизняній історіографії міцно утвердилася геноцидна версія Голодомору, на вивченні якої, в основному за українськими джерелами, і зосередилася Авторка. Дослідниця простежила процес розширення джерельної бази історії подій 1932–1933 років, пов'язаний з виданням збірок свідчень очевидців та партійних документів, матеріалів наукових конференцій. Вона охарактеризувала досягнення українських істориків у дослідженні причин та наслідків голоду, у обґрунтуванні його як геноциду народу, наголосивши на вирішальному вкладі у дослідження теми вчених Інституту історії НАН України С. Кульчицького та В. Марочка. Т. Яценюк відзначила потребу подальшого дослідження теми на регіональному рівні, вивчення правових аспектів геноциду, уточнення обставин трагедії та її демографічних наслідків, впливу на традиційний уклад селянського життя.

На початку нового тисячоліття, а особливо після відзначення 70-річчя Голодомору, українські дослідники звернулися до систематизації нагромадженого за перші роки незалежності значного масиву наукової літератури та публіцистики з історії Великого Голоду. Серед історіографічних праць цього періоду виділяється системним і концептуальним підходом до

[292] Бем Наталія. Політичні настрої українського селянства в умовах колективізації сільського господарства (історіографічний огляд). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2004. Вип. 11. С. 494–507.

[293] Вовк О. Історіографія соціокультурних процесів в українському селі в умовах радянізації у 20–х – на початку 30–х років ХХ століття. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Вип. 11. Київ, 2007. С. 36–39. (Серія: Українознавство).

[294] Яценюк Т. Геноцид проти українського народу: історіографія голодомору 1932–1933 років. *Україна соборна*. 2005. Вип. 2. Ч. 1. С. 270–280.

аналізу вітчизняного наративу дослідження керівника сектору історико-енциклопедичних досліджень Інституту історії України НАН України Валерія Васильєва[295]. Дослідник розглянув початковий етап дослідження історії голоду 1932–1933 рр. українськими вченими і проаналізував зовнішні та внутрішні суспільно-політичні і наукові чинники, що вплинули на розвиток їх історичної свідомості та методології. В. Васильєв, зокрема, простежив як провідний фахівець з цієї тематики С. Кульчицький пройшов шлях від критики геноцидної версії Голодомору у радянський період до її сприйняття і розвитку у 1990-ті роки.

В. Васильєв визначив методологічні засади висвітлення Голодомору 1932–1933 років, окреслив основні тенденції та концептуальні особливості розвитку української історіографії. Істориком виокремлено появу деяких нових сюжетів і напрямків дослідження трагедії українського села на початку 30-х років та визначено необхідність комплексного міждисциплінарного вивчення історичних та юридичних аспектів Голодомору. Значне місце в дослідженні історика зайняла критика непрофесійних етноцентричних публікацій з наголосом на віктимність українського народу, з перебільшенням демографічних втрат від голоду та некритичним співставленням Голодомору з Голокостом.

З'ясуванню стану вивчення національного виміру радянського голоду 1932–1933 років присвятила своє дослідження професорка Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського Ганна Капустян[296]. Вона навела висновок С. Кульчицького про те, що обгрунтування Голодомору в Україні як геноциду потребує однакової уваги до соціально-економічної й національної політики та відзначила, що динаміка історичних доказів «голод» – «Голодомор» – «геноцид» українського народу відображена передусім у роботах вітчизняних фахівців С. Кульчицького та В. Марочка. На підтвердження своєї думки Авторка процитувала роз'яснення С. Кульчицьким різниці між голодом і Голодомором[297], наведене ним у праці «Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид», у якому вчений наголосив, що Голодомор був наслідком конфіскації продовольства, тривав від «пізньої осені» 1932 р. і досяг апогею у червні 1933 року[298].

Надалі Г. Т. Капустян простежує логіку доказів геноциду професором Кульчицьким, котрий ще у 1991 р. писав, що дії влади були запрограмовані наперед, на випередження можливих ризиків для тоталітарного Центру, чого не можуть зрозуміти опоненти Автора, як не можуть усвідомити СРСР багатонаціональною державою. Терором 1933-го і 1937-го років московське керівництво надовго відсунуло небезпеку розпаду Радянського Союзу.

---

[295] Васильєв В. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2004. Вип. 27. С. 271–301.

[296] Капустян Г. Т. «Національний вимір геноциду»: сучасна українська історіографія голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 399–402.

[297] Капустян Г. Т. «Національний вимір геноциду» ... С. 400.

[298] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид ... С. 19.

Г. Капустян виклала докази С. Кульчицького про антиукраїнську спрямованість голоду[299], які історик обґрунтував на основі аналізу партійних рішень осені 1932 р. та сталінської телеграми 1 січня 1933рр. С. Кульчицький охарактеризував її зміст як «увесь Тридцять третій рік»[300], бо така директива першої особи держави стимулювала подвірні обшуки та вилучення в українських селян всього продовольства..

Професорка Г. Капустян зосередилася переважно на викладі поглядів професора С. Кульчицького у етапній на свій час праці «Ціна «великого перелому», де йшлося про геноцид українців як політичної нації, здійснений засобом терору голодом. Дослідниця навела також докази Ю. Брязгунова, В. Сергійчука і Г. Єфіменка про те, що вище політичне керівництв СРСР стосовно українців Північного Кавказу та інших регіонів компактного проживання українців здійснювало політику етногеноциду. Авторка зосередилася, скоріше, на власному фактографічному підтвердженні національного виміру Голодомору, ніж на характеристиці праць, де проводиться ця ідея, і закінчила свою розвідку цитатою з монографії Г. Єфіменка про етногеноцид українського народу 1932–1933 рр.[301]. Таким чином, публікація Г. Капустян виявила притаманний дослідниці комбінований підхід: поєднання власне історичного дослідження з історіографічним.

Після перемоги Помаранчевої революції і завдяки особистій зацікавленості президента України Віктора Ющенка у відродженні історичної пам'яті у всіх регіонах республіки була проведена активна науково-пошукова робота з відновлення забутих і замовчуваних сторінок трагічної історії Великого Голоду, до якої були залучені місцеві органи влади, архівні та наукові установи, широка громадськість. Частина збірників матеріалів і документів, що видавалися в рамках всеукраїнської кампанії до 75 річчя Голодомору містили наукові дослідження як регіонального так і загального значення.

Зокрема, у збірнику запорізьких науковців була надрукована спеціальна публікація з історіографії голоду Г. Г. Тюркеджі[302]. Як випливає із тексту статті, Авторка поставила перед собою надто велике завдання: висвітлити всю світову історіографію проблеми, починаючи з перших газетних публікацій В. Дюранті і закінчуючи новітніми регіональними дослідженнями Голодомору в Україні. Таке надзавдання та невпорядкована джерельна база, яка містить, крім наукових, і навчальні видання, і популярні брошури, призвело до фрагментарного, неповного висвітлення теми та зумовило описовий характер публікації. Допущено також методологічні помилки. Так, Авторка стверджує: «Друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років період, коли ця проблема (проблема Голодомору. – В. Г.) була чи не найголовнішою у працях радянських істориків»[303]. Проте доказів такої активності нею не наведено,

[299] Капустян Г. Т. «Національний вимір геноциду» ... С. 402.

[300] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. С. 97.

[301] Єфіменко Г. Г. Національно–культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). Київ : Інститут історії України, 2001. 304 с.

[302] Тюркеджи Г. Г. Голодомор 1932–1933 років: історіографія проблеми. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.*Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 157–168.

[303] Тюркеджи Г. Г. Голодомор 1932–1933 років … С. 158.

оскільки насправді на той час і аж до 1987 р. тема голоду в СРСР залишалася під забороною. Найбільш цінною є остання третина статті, де Ганна Тюркеджі проаналізувала деякі регіональні видання з історії голоду на Поділлі та вклад у розробку теми І. Шульги, В. Петренка, С. Гальчака та ін.

Серед багатьох досліджень історичної літератури з проблеми Голодомору своїм високим професійним рівнем відрізняється історіографічна розвідка професора Ярослава Калакури[304]. Як головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Я. Калакура наголосив на необхідності саме історіографічного осмислення стану досліджень голодової катастрофи і надав приклад такого підходу з позицій українознавства. Нарахувавши на 2007 рік понад 13 тисяч публікацій з теми Голодомору, вчений констатував, що «…жодна подія світової історії не викликала такого незгасаючого інтересу дослідників, як Голодомор в Україні»[305]. Я. Калакура запропонував власну періодизацію історіографії проблеми, виділивши «щонайменше три – чотири періоди», які окрім спільних ознак, мають свої особливості та надбання. Особливості цих етапів визначено через призму комплексно-системного підходу за критеріями появи якісно нових підходів у дослідженні причин і наслідків трагедії голоду 1932–1933 років або їх нового трактування у світлі геополітичних змін та розширення джерельної бази. Дослідник окреслив надбання українських і зарубіжних дослідників Голодомору на кожному історіографічному етапі, що дозволило йому виявити деякі прогалини у дослідженні історії голоду у зарубіжних виданнях та визначити перспективні напрями подальшого осмислення проблеми на засадах українознавства.

Тяжіючи до систематизації та впорядкованої структуризації історіографічного дослідження, Я. Калакура встановив сім основних здобутків світової історіографії проблеми, які дозволяють трактувати голод в Україні 1932–1933 рр. як штучний і спланований геноцид українського народу, як одну з ключових ланок масового терору радянського тоталітаризму, використаного для покарання українців за спротив владі і заміни етнічного складу республіки.

На завершення своєї статті історик спрогнозував п’ять головних напрямів подальшої роботи в царині дослідження Голодомору: глибшого обґрунтування його як геноциду, розгляду трагедії в системі комуністичної теорії і практики; з’ясування спільного і відмінного у трьох радянських Голодоморах; вивчення реакції зарубіжжя на явище Голодомору; джерелознавчі та археографічні студії.

Інша публікація професора Калакури присвячена аналізу новітніх досліджень голоду і націлена на визначення головних здобутків і прогалин переважно вітчизняної історіографії теми[306].

---

[304] Калакура Я. С. Українознавчий погляд на голодомор. 1932–1933 років як геноцид українського народу. *Українознавство.* 2008. № 1. С. 96–103.

[305] Калакура Я. С. Українознавчий погляд на голодомор … С. 97.

[306] Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. *Персонал.* 2008. № 1. С. 105–113.

Вчений встановив, що завдяки новітнім дослідженням українських істориків, насамперед С. Кульчицького, В. Марочка, Р. Пирога, С. Білоконя, В. Сергійчука, М. Дорошка, В. Нікольського та інших, дано відповідь не тільки на питання як комуністичний режим знищував мільйони жителів України у 1932–1933 роках, але й чому і в яких масштабах здійснювалося народовбивство. Проте, на переконання Я. Калакури, має тривати подальше історичне та правове обґрунтування Голодомору як геноциду українського народу, направлене на сприяння усвідомленню українцями та світовим співтовариством цієї катастрофи, увіковічення пам'яті її жертв.

Під час відзначення 75-річчя трагедії спеціальне дослідження процесу входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР здійснила старший науковий співробітник відділу історії України 20 – 30-х рр. XX сторіччя Інституту історії України НАН України Людмила Гриневич. Її стаття вийшла 2008 року у збірнику наукових праць, що видається Інститутом історії України НАН України[307]. Дослідниця зазначила, що замовчування голоду в Радянському Союзі закінчилося лише 1987 року, коли в журналі ЦК КПРС «Комуніст» з'явилася оглядова стаття відомого історика-аграрника Василя Данилова[308], де вчений трактував голод як порушення принципів ленінського кооперативного плану Сталіним та розглядав його як загальне лихо, для всіх радянських людей. Л. Гриневич простежила, як партійні структури і деякі науковці і після виступу В. Щербицького під час відзначення роковин Жовтневої революції (листопад 1987 р.) намагалися нав'язати суспільству свою версію голоду як наслідку неврожаю, загрозою війни чи сталінських помилок. Авторка наголосила, що в Україні на професійному рівні тему голоду почав розробляти відомий вчений, доктор історичних наук С. Кульчицький.

Однією з найбільш кваліфікованих історіографічних розвідок, що з'явилася того ж 2008 року стала англомовна публікація Л. Гриневич[309]. Вона розглянула процес становлення історіографії голоду 1932–1933 років, починаючи з радянського періоду та висвітлила боротьбу громадських організацій, публіцистів та науковців з «амнезією пам'яті» в період перебудови у їх співпраці з дослідниками діаспори, вченими із США і Канади. Навівши як приклад низку дисертацій та інших наукових публікацій за роки незалежності, українська дослідниця виділила характерні тенденції вітчизняної історіографії голоду 1932–1933 років: 1) домінуюча регіоналізація досліджень теми; 2) структуралістський підхід до проблеми Голодомору, який полягав у одночасному аналізі соціально-економічних, політико-ідеологічних і національних особливостей перебігу голоду в Україні. Разом з тим відзначалося, що значна частина науковців все ще абсолютизує соціально-економічні чинники трагедії – колективізацію і хлібозаготівлі, або ж

[307] Гриневич Людмила. Від заперечування до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980–х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2008. Вип. 18. С. 232–244.

[308] Данилов В. П. Октябрь и аграрная политика партии. *Коммунист.* 1987. № 16. (1314). С. 29–38.

[309] Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. *Harriman Review.* 2008. Vol. 16. No. 2. P. 10–20.

національні – терор голодом як покару за опір колективізації та «український сепаратизм».

Л. Гриневич проаналізувала логіку обґрунтування С. Кульчицьким характеристики голоду в Україні як геноциду і доповнила її своїм системним баченням комуністичної політики. Вона висунула небезпідставну «гіпотезу про те, що існує можливий зв'язок між Голодомором і військово-стратегічного планування радянського керівництва»[310], яке, готуючись до війни, зайнялося не тільки модернізацією країни, а й «зачисткою» можливої «п'ятої колони».

Особливістю дослідження Л. Гриневич є залучення до аналізу не лише праць з історії Голодомору, а й дотичних історіографічних джерел, які містять інформацію про організаторів і виконавців терору голодом, про опір селянства і дії каральних органів, про аграрну і національну політику влади тощо. На відміну від більшості дослідників, Л. Гриневич значне місце відвела недолікам і вітчизняної історіографії, вказавши на політизацію теми та відсутність наукового діалогу вітчизняних науковців із західними вченими з питань схожості і відмінності Голодомору і Голокосту. Дослідниця піддала критиці частину українських професійних істориків за вживання терміну «Голокост» щодо подій в Україні у 1932–33 роках (Ю. Мицик, Ю. Шаповал, В. Золотарьов), за елементи ксенофобії та антисемітизму (С. Білокінь, В. Яременко).

Історикиня так само заперечила комуністичні версії історії голоду, Авторів яких характеризує незнання новітніх джерел, «повна відсутність істотного аналізу важливих сучасних досліджень», апологетика політики КПРС, заперечення Голодомору. У переліку таких науковців називаються П. Толочко, В. Солдатенко, Г. Ткаченко та інші.

У висновках свого дослідження Авторка відзначила помітний прогрес вітчизняної історіографії за роки незалежності, яка пройшла шлях від «нав'язаної амнезії» пам'яті до професійного вивчення причин, наслідків, обставин Голодомору, його геноцидного змісту. Як підтвердила дослідниця, провідним у вітчизняній історіографії у роки незалежності став саме концептуальний підхід до голоду як геноциду українського народу.

Серед головних недоліків сучасної історичної розробки Голодомору Л. Гриневич виділила слабку інтегрованість вітчизняної історичної науки в світову наукову сферу. Таким чином, історикиня виявила професійне володіння методикою історіографічного аналізу еволюції поглядів вітчизняних істориків на проблему Голодомору і визначила її політичне значення та актуальність для сучасної історичної науки.

Відзначена вище тенденція до регіоналізації досліджень виявилася і в царині історіографії. Серед них треба відзначити перші узагальнюючі праці, що охоплюють історіографічний аналіз стану вивчення історії Голодомору в окремих областях та регіонах. Потужно працювала група істориків Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського, на чолі з професорами Миколою Шитюком і Валентином Шкварцем, представники якої одними з перших в Україні опублікували монографію з аналізом досліджень

[310] Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography ... P. 15.

голоду в регіоні[311]. Вченими висвітлено публікації документів, матеріалів та історичні дослідження з історії трьох радянських голодів, які чорним смерчем прокотилися степовою Україною від 1921-го по 1947-й роки. До історіографічного аналізу залучено публікації не тільки місцевих дослідників Голодомору на Півдні України, а й праці істориків української діаспори та російських науковців. Автори критикують деякі російські політичні і наукові кола за надмірну політизацію теми і поділяють думку більшості фахівців з історії Голодомору 1932–1933 років щодо трактування цієї трагедії як геноциду українського народу, терористичної акції комуністичного режиму проти носіїв національної свідомості та селянської традиції господарювання на землі. М. Шитюк і В. Шкварець зробили висновок, що за роки незалежності дослідники Миколаївщини пройшли помітний шлях джерельного наповнення і якісного історичного аналізу перебігу голодного лиха на Півдні України, але робота над вивчення всіх обставин і наслідків Голодомору ще далеко не завершена.

Провідні миколаївські дослідники історії голоду М. Шитюк та В. Шкварець розглянули досягнення і недоліки сучасної української історіографії не лише у всеукраїнському вимірі, а на матеріалах Півдня України[312]. Частково розглянуто і зарубіжну літературу, зокрема, публікації представників діаспори. Особливу увагу надано російській історіографії, підходи якої до вивчення історії голоду базуються на засадах однотипності подій у радянському селі у 1932–1933 рр., пов'язаних з надмірною хлібозаготівлею заради модернізації країни. М. Шитюк та В. Шкварець, опираючись на заяви російського політичного керівництва та провідних істориків-аграрників, вказують на політичні причини заперечення російськими істориками (В. Даниловим, В. Кондрашиним та ін.) факту геноциду українського народу Серед напрямів подальшого дослідження теми науковці виокремили необхідність поглиблення регіональних пошуків з історії голоду, що дозволить ввести в науковий обіг нові джерела, а також потребу продовження обґрунтування голоду як геноциду та вивчення культурно-психологічних наслідків комуністичного злочину.

Доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка Олександр Єрмак зосередився на аналізі наукового доробку полтавських краєзнавців і професійних істориків за роки незалежності[313]. Головна увага Автора надана діяльності Полтавського відділення Асоціації дослідників Голодоморів ХХ століття в Україні. Загальну історіографічну оцінку О. Єрмаком надано переважно збірникам матеріалів наукових конференцій, які відбувалися в області. Автором проведено здебільшого джерелознавчий та бібліографічний огляд, позаяк збірники не містили розлогих

---

[311] Шкварець В. П., Горбуров Є. Г., Горбуров К. Є. Історіософія та історіографія голодів–людоморів на Миколаївщині. Миколаїв : Шамрай, 2008. 287 с.

[312] Шкварець В. П., Шитюк М. М. Історіографія проблеми голодомору 1932–1933 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського:* зб. наук. пр. 2009. Вип. 27: Історичні науки. С. 182–205.

[313] Єрмак О. П. Сучасна історіографія голоду 1932–1933 років на Полтавщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Київ, 2008. Вип. 18. С. 153–162.

аналітичних статей, але поповнили джерельну базу свідченнями очевидців, підрахунками людських втрат по окремих селах і містах тощо.

Велике за обсягом дослідження В. Власенка, на відміну від більшості вступних статей до обласних томів «Національної книги пам'яті», містить джерелознавчий та історіографічний огляд не лише регіональних публікацій, а й деяких праць радянських і зарубіжних дослідників подій 1932–33 років на Сумщині, їх відображення в емігрантській пресі та місцевих виданнях періоду нацистської окупації краю. Зокрема, істориком відзначено значний вклад у дослідження теми Голодомору місцевими краєзнавцями: Б. Ткаченком на Лебединщині, М. Артюшенком – на Тростянеччині, Л. Дідоренком – на Краснопільщині та іншими. Високо оцінено також розробки фахових істориків: О. Ігнатуші – із сумських перипетій нищення православної Церкви під час голоду та П. Соболя – Автора курсу лекцій з історії Голодомору в області (Суми, 2007). Зрештою, В. Власенко відзначив, що, попри значне число публікацій, «в цілому тема Голодомору на Сумщині розробляється повільно». В історіографічному масиві домінують газетні публікації, а частині досліджень бракує наукового апарату та узагальнень матеріалу[314]. Дослідник також систематизував видання історичних джерел з історії Великого голоду на Сумщині і дійшов висновку про їх широке представництво у республіканських і регіональних збірниках документів, фахових журналах, пресі, але подальше введення до наукового обігу архівних документів та мемуарів залишається актуальним[315].

А. Серпутько, дійшла суперечливого, на нашу думку, висновку про визначення дослідниками причин Голодомору. Дослідниця пише: «Серед українських і російських вчених, переважають твердження про те, що голод 1932–1933 рр. в Україні був зумовлений дією соціально-економічних чинників – невиконанням плану хлібозаготівель, поверненням продрозкладки тощо»[316]. Але дещо вище вона ж стверджувала: «На сучасному етапі історіографії дослідження Голодомору в УРСР 1932–1933 рр. розглядаються в контексті інших трагічних сторінок історії України (Голодоморів 1921–1922 рр., 1946–1947 рр., політичних репресій другої половини 1930-х рр.) і визначається актом геноциду (С. Кульчицький, В. Марочко, А. Куліш та інші українські вчені)»[317]. Сторінкою нижче А. Серпутько доповнює список українських прихильників концепції геноциду прізвищами В. Улянича, С. Білоконя, П. Василевського, що складає, в сукупності з попереднім списком, авторитетну більшість фахівців з історії Голодомору, які пояснювали сталінський злочин якраз не стільки соціально-економічними, скільки національно-політичними чинниками.

Дисертантка резюмує: «Причини голоду з'ясовані, але залишаються деякі суперечливі питання оцінки його наслідків, які зумовлені особистими

---

[314]Власенко В. М. Увічнимо їх імена. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / упоряд. І. Г. Федоренко (кер.), О. І. Гончаров, С. М. Лозова, Г. Д. Карпенко та ін. Суми: Собор, 2008. С. 7–9, 10.

[315]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 12.

[316] Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР в 1932–1933 років : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. Переяслав–Хмельницький, 2008. С. 156.

[317] Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія … С. 155–156.

переконаннями вчених та відсутністю в їхніх працях до сьогодні невідомих архівних документів та матеріалів»[318].

Проте ми вважаємо, що позаяк у назві дисертації А. Серпутько йдеться про Голодомор, то їй, по-перше, варто було розділити поняття «голод», який відбувався в Україні у 1932 р. і Голодомор, що тривав у першій половині 1933 р. По-друге, не відповідає дійсності твердження А. Серпутько про те, що названі нею провідні історики С. Кульчицький і В. Марочко розглядають геноцид 1933 р. в контексті голодоморів 1921–22 (насправді в Україні – 1921–1923. – В. Г.), 1946–47 рр., бо, насправді, вони вирізняють Голодомор–геноцид 33-го року серед інших штучних радянських голодів. По-третє, якраз причини і характер Голодомору як геноциду трактуються неоднозначно і залишаються каменем спотикання між більшістю українських і російськими дослідниками трагедії народу, та представниками двох шкіл світової радянології. Нарешті, наявні розбіжності в оцінці наслідків Голодомору не обмежуються підрахунком кількості жертв, а й оцінкою (чи ігноруванням) соціокультурних наслідків, тому визначаються не стільки новими документами, скільки визнанням геноциду з його екстраполяцією на українське постгеноцидне суспільство.

Сама дослідниця не висловлює власної думки щодо демографічних втрат від Голодомору, вказуючи на розбіжності, що зустрічаються літературі, в діапазоні 3,5–10 млн. чол. Але вона відзначає потребу вивчення питання дослідження національного складу загиблих від голоду в УСРР, впливу Голодомору на формування стереотипів поведінки у масовій психології українців, що засвідчує розуміння Авторкою важких морально-психологічних наслідків катастрофи 1932–1933 років.

Серед інших питань, які потребують ґрунтовнішого і ретельнішого вивчення А. Серпутько називає роботу тогочасних органів фіксування демографічних втрат, ставлення різних соціальних верств до організації штучного Голодомору 1932–33 рр. «терористичну» функцію Голодомору, роль спецслужб в приховуванні інформації про голод, регіональні особливості організації людомору та форми опору селян у 30-х рр.

Сучасне тлумачення голоду 1932–1933 рр. українськими істориками та політиками проаналізував у своїй праці «Danse macabre» (Танці на кістках) професор Георгій Касьянов[319]. Другий розділ монографії Г. Касьянова має назву «Історики та політика» і присвячений розгляду взаємовпливів між українською історіографією і політикою на прикладі проблеми Голодомору. Автор зауважив істотну відмінність між баченням цієї проблеми українськими і західними дослідниками, котрі увійшли в дискусію про голод 1932–1933 років в середині 80-х рр. на хвилі протистояння між «тоталітарною» і «ревізіоністською» школами. Попри наступну «академізацію» проблеми, ідеологічна реакція на Заході, на думку Г. Касьянова, все ще трапляється у відповідь на «надмір політико-ідеологічних контекстів у працях українських колег». Історик вважає, що пам’ять про загиблих і тиск «згори» змушує

[318] Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія … С. 159.

[319] Касьянов Георгій. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980–і – початок 2000–х). Київ : Наш час, 2010. С. 21–28.

останніх виконувати «держзамовлення» і втрачати персональну автономію (в колінгвудівському сенсі). Г. Касьянов безапеляційно стверджує: «Українські історики в переважній більшості цілком свідомо виконують ідеологічне замовлення, яке вони ж самі значною мірою сформулювали»[320]. Нижче вчений корегує свою позицію: мовлячи не про «переважну більшість», а «офіційну історіографію» та визначивши однією з найбільш помітних її рис поєднання двох функцій – наукового забезпечення ідеологічних форм і ретрансляції цих форм в наукові конструкції, особливо в тих її секторах, які пов'язані з реалізацією «історичної політики».

Г. Касьянов запропонував власну періодизацію української історіографії Голодомору. Її перший період історик визначає 1986-1991 роками, коли офіційна історіографія теми зводилася до ідеологічної дискредитації геноцидної версії Конквеста-Мейса та пояснення голоду відступом Сталіна від ленінського курсу. Важливою віхою на цьому етапі Г. Касьянов визначив 1990 рік, можливо, пов'язуючи втрату ідеологічного сенсу критики вказаної версії після виходу у світ Постанови ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». На його думку, з цього року можна починати відлік домінування «геноцидної» концепції голоду 1932–33 років, обґрунтованої Р. Конквестом та Дж. Мейсом.

Другий період розробки теми українськими істориками Г. Касьянов окреслює початком 1990-х – 2004 роком. Його прикметною ознакою вчений вважає зворотний зв'язок: образ Голодомору, створений істориками та політиками національно-демократичного табору і трансльований в суспільство за допомогою держави через засоби масової інформації, освітню систему і комеморацію, впливав на свідомість істориків і фактично визначав їхню дослідницьку позицію. Цей етап, за Касьяновим, позначений першими спробами деконструкції канонічної версії голоду-геноциду, появою «паралельних» дослідницьких і пояснювальних стратегій, які не збігалися з дискурсом Голодомору. Проте, як слушно зауважив вчений, більшості розвідок з історіографії проблеми голоду 1932–33 років, які з'явилися у цей період, бракувало рефлексії, вони мали переважно описовий характер.

Третій історіографічний період, у баченні Г. Касьянова, припадає на період президентства Віктора Ющенка, коли участь професійних істориків у формуванні історичної політики держави досягла апогею. Тоді професійні історики не лише готували історичні довідки про голод 1932–33 років для державних установ, а й були залучені. як експерти і носії «об'єктивного знання», до законодавчих ініціатив та пропаганди створеної за їхньої участі офіційної версії Голодомору. У їхній аргументації на користь цієї версії з'явилися апеляції до закону Верховної України про визнання голоду геноцидом українського народу (2006 р.) та підтримки такого означення на міжнародному рівні. Позитивним явищем у цей період Г. Касьянов визначає перші спроби українських істориків поставити проблему голоду 1932–33 років

[320] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 111.

в контекст ширшого дискурсу про природу тоталітаризму, геноциду, етнічних чисток[321].

Повертаючись до першого із названих ним історіографічних етапів, історик проаналізував обставини виникнення та інструменталізації геноцидної версії голоду на Заході і її «інтелектуального імпорту» в Україні. На його думку, у першій половині 80-х років дискурсивні практики і стратегії за океаном були актуалізовані «у рамках поточної політики» і спрямовувалися на доведення факту голоду і визначення його винуватців. Що стосується другої половини 80-х рр., то вчений виокремив дві функції дискурсивної практики, перенесеної в Українську РСР: 1) творення домінантного дискурсивного простору як аргументу в посиленні антикомуністичних настроїв; 2) »суверенізації» свідомості суспільства та вироблення ідей, які помітно, а часом і визначально, впливали на формування політичних практик.

Професор Г. Касьянов вважає, що перша цільова «мобілізація» українських істориків на спростування «буржуазних фальсифікацій» історії голоду, що відбулася 1986 р., була не лише невдалою, а поворотною, бо документи з архівів підтвердили вірогідність тлумачень голоду на Заході. «Очевидно, саме тоді і сталося запозичення згаданих готових інтерпретаційних форм, які і досі домінують в професійній українській історіографії»[322], – припускає історик. Насправді, як випливає із публікацій С. Кульчицького, який солідаризувався з Дж. Мейсом, цей перехід відбувся лише із передачею останнім в Україну матеріалів голодової комісії конгресу США та в ході підготовки збірника «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», який побачив світ 1990 року. Зрештою, і сам Г. Касьянов описав характерні публікації з цієї тематики 1988–1990 рр., де йшлося лише про помилки і злочини Сталіна, «викривлення соціалізму» та відніс початок усвідомлення С. Кульчицьким природи голоду в Україні на другу половину 1989 року[323].

Г. Касьянов проаналізував дискусію між «тоталітаристами» та «ревізіоністами» Заходу після появи книги «Жнива скорботи», котра викликала культурний шок, і унеможливила подання теми Голодомору як чергової ідеологічної витівки української діаспори. Вчений зауважив, що західні дослідники теми розробляли її переважно в науковій соціально-економічній площині (за винятком деяких замовних з СРСР публікацій), тобто, як і пізніше російські історики, вивчали голод у загальносоюзних вимірах.

Становлення канонічної версії презентації голоду 1932–33 років в українській історіографії історик відніс до другого історіографічного періоду і пов'язав з науковою конференцією «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», яка відбулася в Києві у вересні 1993 року. За Касьяновим, на цьому форумі прозвучали всіх базові постулати геноцидної версії: голод був штучним, організований для «упокорення селянства» чи «нищівного удару по українській нації», його організувала зовнішня сила (Москва, «імперський

---

[321] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 114.
[322] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 117.
[323] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 127–128, 171.

центр», «тоталітарний режим», «Сталін та його поплічники»), він мав руйнівні наслідки для української нації (удар по генофонду, «генетичний страх»), і частково пояснює сучасні негаразди[324].

Як встановив Г. Касьянов, другий історіографічний період позначився також «стандартним набором» причин Голодомору (насильницька колективізація, покара селян за опір), визначенням демографічних наслідків (від 3,5 до 7–10 млн. чол.), вилученням «українського» голоду із загальнорадянського контексту. Автор зазначив, що саме в 1990-ті під впливом концепції про голод 1932–1933 років як геноцид у рамках канонічного дискурсу Голодомору утвердилася радикальна ідея лінійного зв’язку між трьома голодами – 1921–23, 1932–33 та 1946–47 рр. – як наслідку системної «антиукраїнської» політики Москви, «майже закономірності» тоталітарного режиму.

Критикуючи своїх радикальних колег, сам Автор прийшов до таких узагальнень: «Коли йдеться про історіографічну динаміку досліджень голоду 1932–1933 років в Україні, не варто сприймати це як процес поступового накопичення і урізноманітнення знання, як процес систематичного дослідження теми, формування певної наукової школи чи становлення наукового спрямування. Відносно сталий інтерес до голоду 1932–1933 років можна відстежити хіба що у членів Асоціації дослідників Голодоморів…»[325].

На нашу думку, сказане вище шановним вченим, напевне, не стосується дослідників С. Кульчицького, В. Марочка, М. Шитюка, Ю. Шаповала та деяких інших, котрі десятки років послідовно працювали над прирощенням комплексу знань з теми. На закид Г. Касьянова, що, у будь-якому разі, дослідники голоду «фатально потрапляли в коло ідеологем і політичних суперечок, підпадали під ідеологічні мобілізації» можна відповісти: не у всіх випадках і не фатально, що засвідчують хоча би позитивно оцінені ним публікації В. Васильєва, Л. Гриневич, В. Головка, О. Майбороди, а особливо самого критика, який розмірковував в межах наукового дискурсу, характерного для «ревізіоністської» школи, не кажучи вже – про комуністичні або «інтернаціональні» рефлексії В. Солдатенка, Д. Веденєєва, П. Толочка та інших істориків.

Ще однією рисою розвитку канонічної історіографії Голодомору Г. Касьянов назвав «наївний позитивізм», впевненість у тому, що відкриття раніше заборонених документів дозволить нарешті дізнатися всю правду про трагедію 1932–1933 років. Однак, як слушно зазначив історик, очікуваної «архівної революції» не відбулося і прямих вказівок Сталіна про знищення саме українців не знайдено, що спровокувало пошук опосередкованих свідчень таких намірів і вибірковий підхід до підбору джерел без жодних концептуальних змін.

Такий консенсус щодо геноцидної версії подій 1932–33 років в Україні спричинив, за міркуваннями вченого, політизацію теми і конфронтацію з

[324] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 131.
[325] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 133.

російськими істориками, яка вперше відкрито проявилася на згаданій вище київській конференції у 1993 р. дістала нових імпульсів у 2003–2008 рр. у зв'язку з намаганнями України добитися спеціальної резолюції ООН про голод-геноцид в Україні і політикою історичної пам'яті президента В. Ющенка.

Розглядаючи дискусію українських і російських вчених, дослідник зауважує, що провідний представник останніх В. Кондрашин «на відміну від декількох книжок його візаві С. Кульчицького, справді ґрунтується на набагато соліднішому архівному матеріалі та ширшій історіографічній базі»[326], але ця перевага зводиться нанівець політизацією проблеми. Як на нас, перевага С. Кульчицького у кращому знанні саме українських матеріалів і високій професійності наукового аналізу, який дозволяє простежити алгоритм намірів і дій організаторів напередодні Голодомору і у 1932–1933 роках.

Г. Касьянов вважає, що у пошуках «нейтральної» сторони в заполітизованій російсько-українській дискусії можна було б звернутися до третьої сторони – представників «західної» історіографії. Але на Заході запанувала «ревізіоністська» течія, представники якої не визнають «геноцидної» версії не лише через академічні міркування, пов'язані з прогалинами в доказовій базі, а й уявлення, що ця версія корумпована політикою. Можливо, при цьому вони разом з водою вихлюпують і дитину, – слушно зауважує історик. Адже такі західні вчені як А. Ґраціозі, Г. Зімон запропонували компромісні варіанти з намаганням визнати бодай часткову валідність «геноцидної» версії[327].

Перший підрозділ другого розділу своєї книги професор Г. Касьянов закінчив висвітленням нової дискусії на Заході після видання 2004 р. фундаментальної монографії Р. Девіса (Велика Британія) і С. Віткрофта (Австралія) «Роки голоду. Радянське сільське господарство 1931–1933рр.», де голод в Україні знову ж таки розглядався в контексті загальнорадянської політики модернізації.

Повертаючись до розгляду поняття «пам'ять» в ідеології та суспільних практиках Голодомору, вчений заявив: «Історіографічна складова Голодомору – це виразний приклад афірмативної історіографії, тобто того способу історіописання, який підпорядковує минуле тим завданням, що мають значення для сьогодення, інтегрує в себе пам'ять і традицію як самодостатні явища»[328]. Автор зауважив, що взагалі кожен професійний історик, який працює в рамках канонічної версії, ставить центральним завданням відновлення пам'яті про голод 1932–1933 років, тобто не відокремлює історію від пам'яті, пам'яті від комеморації, що «має небагато спільного з сучасним науково-аналітичним дискурсом».

Але ж, запитаємо, чи можливе взагалі таке розділення відносно подій на зразок геноциду? Чи можливо писати про вбивство свого батька чи діда з позицій «критичної історіографії» чи «чистої історії» без власної рефлексії і пам'яті?

---

[326] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 148.
[327] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 151–152.
[328] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 242.

Адже сам Г. Касьянов визнає, що не варто шукати однозначної відповіді: «Голодомор за всієї стандартності його пізнавальних і пояснювальних процедур все ж таки апелює до історичної події, яка виходить далеко за рамки таких, що вповні піддаються раціональному усвідомленню і трактуванню»[329].

Г. Касьянов запропонував свій спосіб виходу за межі критикованої ним історіографічної традиції та канонічної версії Голодомору у встановленні співвідношення традиції, пам'яті та історіографії. Він оперся на праці основоположника «школи Анналів» М. Блока, французького соціолога М. Гальбвакса, які вживали термін «колективна пам'ять», а також Ж. Ле Ґоффа, П. Нора, П. Хаттона, П. Коннертона, які зверталися до аналізу взаємодії пам'яті, історії, комеморації, традиції та історіографії і зауважив, що в дискусіях про голод 1932–33 років «звернення до цих сюжетів відсутнє, що є додатковим свідченням рівня саморефлексії історіографії Голодомору»[330]. Можна погодитися із шановним вченим, щодо його зауваження, яке межує із хизуванням Автора своєю ерудицією, але відзначимо, що «звернення до цих сюжетів» і відповідний рівень саморефлексії, притаманні опонентам «канонічної версії», мало що додає в науковий арсенал, позаяк таке звернення не відповідає на ключові питання причин і характеру Голодомору.

На основі аналізу праць західних науковців, передусім Ж. Ле Гоффа, який вказував на потребу панівних суспільних груп перетворитися «на господарів пам'яті і забування»[331], Г. Касьянов дійшов висновку: «Отже, колективна пам'ять та її різновид – історична пам'ять, не є культурною константою. Вона постійно змінюється відповідно до змін в культурних, соціальних, політичних запитів суспільства»[332]. Він вважає, що саме метафізичне уявлення апологетами геноцидної версії історичної пам'яті незмінною веде до сакралізації Голодомору, як і у випадку з Голокостом. Не вдаючись до філософсько-психологічних дискусій з Г. Касьяновим, зауважимо, що змінна константа пам'яті про будь-яке історичне явище не відміняє факту існування такого явища, що і є стрижневим стовбуром пам'яті, від якої можуть бути відгалуження. Завдання істориків відділити хибні відгалуження чи інтерпретації на основі перевірених фактів та наукової методології і адекватно відобразити ці явища.

Автор монографії, намагаючись бути об'єктивним, наводить міркування Г.-Г. Гадамера про те, що кожний історик розташовується всередині історіографічної традиції, тому визнає цілковиту ефективність функціонування історіографії Голодомору в межах традиції, яка виникла на рубежі ХІХ-ХХ ст. як романтичне народницьке історіописання національного «мастер-наративу». Мало того – Г. Касьянов підтвердив: «Історіографія Голодомору вписується в цю традицію і таким чином може визнаватися як цілком легітимна сфера

---

329 Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 250.
330 Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 248.
331 Le Goff Jacques. History and Memory / trans. by Steven Rendall and Elizabeth Claman. New York: Columbia University Press, 1992. P. 54.
332 Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 248.

академічного дискурсу, тим більше, що її наративна частина багато в чому відповідає професійним стандартам історіописання[333].

Через кілька сторінок історик приходить до узагальнюючих висновків свого дослідження з позицій «критичної історіографії» та рефлексії «історика другого рівня», які зводять нанівець його позитивну оцінку історіографії Голодомору і звучать як вирок.

«Отже, Голодомор як історіографічне явище консервує та абсолютизує архаїчні, антикварні пізнавальні методи та інтерпретаційні техніки, він нав'язує їх професійному загалові, ототожнює інтерпретацію з «історичною реальністю» і, зрештою, блокує подальше піднесення якості досліджень теми»[334]. Наступне твердження Г. Касьянова про те, що канонічний дискурс Голодомору суперечить його пафосним морально-етичним настановам правди історії та гідного вшанування пам'яті жертв, – переводить науковця на критиковану ним же хитку платформу пошуків моральності-аморальності, щирості-цинізму в неісторичній площині.

Але ж, з іншого боку, за Касьяновим: «Історіографія Голодомору … може визнаватися як цілком легітимна сфера академічного дискурсу, тим більше, що її наративна частина багато в чому відповідає професійним стандартам історіописання»[335].

Найбільш оригінальним виглядає третій розділ монографії Г. Касьянова з претензійною назвою «Історія без політики» у якому вчений поставив амбітну мету дослідження анатомії дискурсу Голодомору методами препарації історичного явища, деконструкції геноцидної версії голоду через розгляд її складових. Триєдиною метою цього розділу визначено: постановку дискусії про голод 1932–33 років в наукову площину; виокремлення проблемних зон та сюжетів, які зазвичай оминають науковці; а також доведення, «…що проблема голоду 1932–1933 років є набагато масштабнішим історіографічним явищем, ніж вона презентована в рамках канонічної версії»[336]. Головним своїм завданням вчений визначив зіставлення дискурсивних практик стосовно голоду 1932–33 років, які склалися впродовж 80 – 90-х років та опис усталених мовних практик і способів репрезентації теми. Хоча Автор не претендував «на глибокий системний дискурс-аналіз в стилі соціолінгвістики чи постструктуралізму», треба відзначити, що він не обмежився описом, а досить уміло застосував методику соціолінгвістики та методологію постструктуралізму.

Поважний історик намагався бути послідовним у досягненні своєї триєдиної мети і спершу описав своє бачення викладу фактографії апологетами Голодомору та їх способу пояснення у радикальному і поміркованому варіанті геноцидної версії.

Наступним кроком Автора став аналіз мови базового дискурсу, риторика Голодомору з її семантичним змістом та ідеологічними інтерпретаціями.

[333] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 245.
[334] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 253.
[335] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 245.
[336] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 190–191.

Підсумовуючи результати свого соціолінгвістичного огляду, Г. Касьянов навів список «родових ознак» дискурсу Голодомору:

1. Етнічна ексклюзивність з її проявами у трьох основних виявах: ідея винятковості Голодомору, з акцентом на страшні втрати українців; наголос на тому, що саме українці як етнос були об'єктом голодового мору, навіть коли йдеться про геноцид «громадян української держави»; заперечення спроб спростування національного виміру трагедії та зведення до її всесоюзної.

2. Конфронтаційність, яка пов'язана з емоційною напругою теми Голодомору, претензією на істину та апеляцією до «історичної правди і справедливості».

3. Приховані чи явні елементи ксенофобії, які Г. Касьянов бачить у тому, що голод 1932–1933 років пояснюється дією зовнішніх сил з метою упокорення чи навіть знищення «українства».

4. Підпорядкування домінантним ідеологічним зворотам наукових розробок.

5. Віктимність, з наголосом на мученицькій місії українців, як найбільш страдженній спільноті в тоталітарній державі.

6. Антропоморфність, ототожнення нації у цих стражданнях з тілом, національним організмом.

7. Домінування в дискурсі моралістичних тенденцій.

8. Пафос виправдання: українці – жертва зовнішніх сил – керованого з Москви комуністичного режиму із применшенням ролі місцевих активістів у конфіскації продовольства.

9. Сакралізація образу Голодомору, яка очевидна не лише в контексті культових і обрядових практик, а у наполяганні на недоторканості спогадів і пам'яті про цю трагедію[337].

За спостереженням Г. Касьянова, фактично всі творці геноцидної версії є вихідцями з радянської або антирадянської (націоналістичної) інтелектуальної традиції біполярного світосприйняття, а наведені ознаки дискурсу Голодомору чітко ідентифікуються з ідеологічними інтересами української націонал-демократії – правоцентристськими та націоналістичними партіями і роз'єднують суспільство. Проте Автор мав би, здається, врахувати, по-перше, що дослідження теми геноциду і в інших випадках, – як-от вірменському, єврейському, – має подібні 9 ознак, викликаних масштабами руйнування націй та болючим постгеноцидним синдромом, потребами сучасників вшанувати пам'ять своїх пращурів. По-друге, у всіх випадках пам'ять про такі трагедії консолідує, а не роз'єднує націю.

В останній частині третього розділу монографії – «Історична пам'ять, історія, історіографія» – історик перейшов від аналізу взаємовпливів наукового дискурсу з політико-ідеологічним до аналізу Голодомору як історіографічного явища тобто до з'ясування інтелектуальних і соціокультурних передумов, які визначили спосіб реконструкції і презентації голоду 1932–33 років в Україні.

---

[337] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 209–212.

Автор вкотре виявив вправне володіння сучасною історичною термінологією, виділивши в масиві літератури «мастер-наратив» (master narrative) у розумінні єдиної схеми національної історії, на відміну від «гранд-наративу», який застосовується відносно світової історії. Він назвав низку представників української діаспори, котрі продовжили і модернізували народницьку і державницьку традицію української історіографії (З. Когут, Ф. Сисин, Р. Сербин, Б. Кравченко, О. Субтельний, Дж.-П. Хімка, Г. Грабович, О. Мотиль та ін.), а деякі стали ініціаторами академічної легітимації голоду 1932–33 років.

У другій половині 80-х та у 90-х роках ХХ ст., коли відбувалося відокремлення національної історії від радянського культурно-політичного та ідеологічного простору, така академічна легітимація відбулася і в Україні: «головна відмінність полягала хіба що в тому, що цього разу йшлося не лише про «дописування», доповнення класичного «мастер-наративу», а й про його переписування»[338], тобто творення контрісторії, особливо потрібної для відображення у підручниках незалежної України, – наголосив Г. Касьянов. Цей процес, на думку історика, відбувався в руслі претензій нації на національне буття у концептуальних рамках і понятійних схемах націоналізованої історії з її етнічною ексклюзивністю, та іншими «родовими ознаками» історичного дискурсу.

Загалом же монографія Г. Касьянова 2010 р. як і її «римейк» 2018 р.[339] (з доповненням про концепт «Голодомор» в політиці історичної пам’яті після 2009 р.) є надзвичайно корисною працею для розуміння змісту «голодоморного» дискурсу і його інструменталізації в ідеологічній і комеморативній практиках української держави. Гадаємо, що Автор завдає достатньо високий інтелектуальний рівень наукової дискусії з теми Голодомору і надає приклад гнучкого підходу до наявної фактології та аргументації опонентів. Про готовність Автора сприйняти конструктивну критику свідчить хоча би зміна назви книжки з «Танці на кістках», яка натякала на нібито-то блюзнірство української комеморативної практики часів В. Ющенка, на шевченківський термін «Розрита могила» без звинувачувального підтексту (коли не зважати, що, за Т. Шевченком козацьку могилу розрили москалі).

Ще конкретніший Автор у передмові до «Розритої могили», де він уточнює те, що прямо не випливає з тексту його «Danse macabre» : «Я не заперечую інтерпретацію голоду 1932–1933 років як геноциду українців і розумію важливість такої інтерпретації для політичного просування проблеми, зокрема в донесенні інформації про трагедію «світовій спільноті»[340]. Проте в наступному 4-му пункті із 5-ти своїх пояснень «Чого я не сказав і не написав?» історик, залишився вірним собі у твердженнях, що вживання дослідниками терміна «геноцид» «блокує якісний розвиток наукових досліджень голоду» та ще й провокує ксенофобію, комплекс жертви, маніпуляції історичною пам’яттю

---

[338] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 239.

[339] Касьянов Георгій. Розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці, пам’яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків : Вид-во «Фоліо», 2018. 302 с.

[340] Касьянов Георгій. Передмова до другого видання. *Касьянов Георгій. Розрита могила* ... С. 5.

та «нездорові пристрасті в публічному просторі»[341]. Відтак Автор наголошує на своєму несприйнятті права тлумачення геноцидної версії як єдино правильної, права нав'язування її державою і «громадською думкою» та права введення санкцій проти заперечників геноциду. Проте, заперечуючи законне право інших, історик фактично сам стає на позиції імперативного права.

До 80-річчя Великого голоду в Україні вийшли друком нові публікації з аналізом доробку сучасних вітчизняних вчених за останні роки. Серед них – узагальнююча стаття Наталії Ісакової, у якій поставлено завдання комплексно дослідити Голодомор в Україні 1932–1933 рр. у низці українських і зарубіжних видань як 30-х років так і сучасних, як публіцистичних, так і наукових, як документальних, так і аналітичних, як навчальних, так і історіографічних[342]. Завдання завелике, якщо зважити, що Авторка повідомила, що кількість історичної та науково-публіцистичної літератури про голод 1932–1933 рр. в Україні, яка вийшла за 70 років, перевищила 15 тис. назв. Тому в дійсності у статті лише побіжно розглянуті сюжети перших публікацій про голод в заокеанській пресі, а основне місце відведено огляду українських видань документальних збірок, на які припадає половина списку із 36 найменувань використаної Н. Ісаковою літератури, та вибірковому викладу поглядів прихильників і противників концепції голоду-геноциду. Авторкою наведено не безпомилково представлені у підручнику О. Бойка три групи поглядів на причини Великого голоду та шість висновків іншого поважного історика Я. Калакури про Голодомор як геноцид українського народу. Разом з тим не проаналізовані погляди на характер подій 1932–33 рр. в українському селі провідних вітчизняних фахівців з теми С. Кульчицького, В. Марочка. Доказова база критиків «геноцидної версії» голоду в Україні у статті представлена публіцистикою М. Таугера, інтерв'ю чи пропагандистськими брошурами та інтерв'ю далекими від дослідження теми Голодомору П. Толочка, О. Попова, Г. Ткаченка, В. Малінковича. У той же час проігнорована чи не найбільш професійна монографія представника цього табору Г. Касьянова «Danse macabre».

Тож і висновки Н. Ісакової, зважаючи на непомірно великий предмет дослідження, мають надто загальний характер: «…незважаючи на значне зростання кількості відповідних наукових праць, окремі аспекти залишаються майже не висвітленими, певні напрями – дискусійними та гостро актуальними. Останнім часом усе більше помітно тенденцію перенесення всього тягаря проблем на національний чинник. За всієї його важливості в 30-ті рр. XX ст. та нині, нагадаємо, що історія не може бути одноколірною, бо вона набагато складніша і суперечливіша»[343]. Подолання цієї «одноколірності» дослідниця бачить у подальшій копіткій архівній праці, «зокрема й у закордонних архівних установах», та історіографічних розробках.

---

[341] Касьянов Георгій. Передмова до другого видання. *Касьянов Георгій. Розрита могила* ... С. 5.

[342] Ісакова Н. П. Історіографія проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі *Сторінки історії :* зб. наук. пр. 2012. Вип. 33. С. 135–146.

[343] Ісакова Н. П. Історіографія проблеми Голодомору … С. 144.

Історіографічні праці Лілії Слободян мають українознавчу специфіку з прицілом на дослідження етнокультурних та духовно-психологічних наслідків Голодомору. Авторка суміщує огляд зарубіжного потоку історіографії, насамперед діаспорної, з аналізом вітчизняної літератури. Найбільша увага надається українській літературі періоду перебудови та перших років незалежності, коли центр Голодоморних досліджень перемістився безпосередньо в Україну і тема стала предметом не лише власне історичного, а й українознавчого осмислення. Як приклад українознавчих праць, розглянуто монографії В. Борисенко (2007) і О. Стасюк (2008) відповідно до усної історії геноциду 1932–1933 рр. та деформації ним народної культури[344]. Серед досягнень вітчизняної історіографії останнього десятиріччя Л. Слободян виокремила утвердження Голодомору як геноциду в історичній свідомості українського суспільства, а серед недоліків – незначну увагу до вивчення проблеми замовників та виконавців голодового людомору.

В іншій історіографічній розвідці історикині розглянуто переважно праці вітчизняних Авторів – прибічників концепції етногеноциду та дослідників соціально-культурних деформацій народу внаслідок Голодомору та репресій проти національної еліти, згортання українізації[345]. У першій частині статті Л. Слободян здійснила огляд праць кількох науковців (Ю. Брязгунов, С. Шамара, В. Панібудьласка, О. Палій, П. Соболь, А. Козицький та інші) які характеризують Голодомор в якості етнічного геноциду українського народу, але не порівняла їх визначення з іншими версіями.

У другій частині роботи проаналізовано дослідження травматичних наслідків геноциду українського народу для його генофонду, культури, духовності, соціальної поведінки. Підкреслено важливість подальшої розробки проблеми культурно-духовних втрат народу для сучасного відродження національних традицій, духовності, культури, налагодження зв’язків громадськості з владою, творення морально здорової української нації.

У статті наукового співробітника Українського інституту національної пам’яті Ірини Наумової[346] якоїсь конкретної дослідницької мети не ставилося, а її зміст засвідчує, що Авторка здійснила історіографічний та бібліографічний огляд літератури з історії голоду 1932–33 рр. та коротко висвітлила дві основних версії причин трагедії.

Дослідниця спершу висвітлила початки розробки історії голодного лихоліття в Україні наприкінці періоду перебудови і відзначила принципово новий період в історіографії Голодомору з 1991 р., навівши ознаки цього періоду у визначенні Я. Калакури. І. Наумова відзначила перехід на цьому етапі від звинувачень Сталіна у порушенні ленінської аграрної політики до

[344] Слободян Лілія. Голодомор 1932–1933 рр.: історіографія питання. *Українознавствою.* Київ, 2012. № 2. С. 83–88.

[345] Слободян Л. О. Голодомор 1932–1933 рр. як етнічний та культурно–духовний геноцид українського народу: історіографія питання. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 2013. № 3. С. 100–109.

[346] Наумова Ірина. Голод 1932–1933 рр. в національній пам'яті : сучасний вітчизняний історіографічний дискурс. *Гілея : науковий вісник* : історичні науки, філософські науки, політичні науки / Нац. пед. ун–т ім. М. П. Драгоманова ; Українська Акад. Наук. Київ, 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 185–196.

утвердження концепції зіткнення інтересів радянської влади й українського селянства.

Вказавши на важливе значення Київської наукової конференції 1993 у закріпленні положення про штучний та антиукраїнський характер голоду, Авторка виокремила два основних підходи до характеристики подій 1932–33 рр. в українському селі, які склалися в перше десятиліття незалежності. На думку дослідниці, С. Кульчицький розглядав голод як форму державного терору, пов'язаного з особливостями комуністичної ідеології стосовно селян, які не бажали вступати в колгоспи, а Ю. Шаповал розглядав Голодомор «як засіб згортання українізації та викриття «нового національного ухилу» М. Скрипника»[347]. Цей поділ виглядає значно спрощеним, оскільки названі вчені насправді не мали суттєвих розбіжностей у визначенні причин Голодомору, вказуючи і на анти селянський, і на антиукраїнський наміри злочинців.

У другій частині своєї статті І. Наумова відзначила активізацію дослідження теми останнім часом, навела показники росту публікацій теми і зупинилася на розгляді двох основних концепцій Великого голоду: «геноцидної та не геноцидної». Авторка відзначила, що початки геноцидної концепції в Україні закладені у 1991 р. працею С. Кульчицького «Ціна великого перелому» та закріплені колективною монографією «Голод 1932–1933 рр.: причини та наслідки» (2003 р.). Перерахувавши прізвища прихильників геноцидної та «негеноцидної» або ж «індустріалізаційної версій», І. Наумова зосередилася на викладі точки зору останніх.

Авторка не зробила власних висновків у статті, але розлогі цитування прихильників лише однієї версії: В. Солдатенка, Г. Касьянова, переказ публіцистики Г. Ткаченка, а також кінцевий заклик до нових досліджень, що складається із трьох кінцевих речень монографії Г. Касьянова (дослівно, але без посилання на Автора), промовляє, скоріше, про її «не геноцидні» симпатії.

Широкі історіографічні завдання поставлені у публікації миколаївського науковця Катерини Чернявської[348]. Дослідниця зосередилася на виявлені особливостей теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми Голодомору у світовій історіографії. Нею виділені історіографічні розвідки В. Каліниченка та Є. Яценко, В. Головка, який вказав на демографічний, морально-етичний, емпіричний, історіографічний та суспільно-політичний напрями вивчення теми українськими істориками в роки незалежності. К. Чернявська також виокремила той факт, що в історіографічних розвідках Я. Калакури та В. Васильєва надається власна періодизація історії вивчення Великого голоду та окреслені перспективні напрями дослідження, а Л. Гриневич виділила три особливості вітчизняної історіографії з даної проблеми, пов'язані з регіоналізацією тематики досліджень, структуралістським підходом до проблеми голоду, співпрацею українських

[347] Наумова Ірина. Голод 1932–1933 рр. в національній пам»яті … С. 187.

[348] Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932¬1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського:* зб. наук. пр., 2013. Вип. 3.35. С. 262–268.

істориків з науковцями зі США та Канади. Як приклад успішних регіональних досліджень К. Чернявська назвала праці відомих миколаївських істориків М. Шитюка, також В. Шкварця, Є. Горбурова та К. Горбурова – Авторів монографії «Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині»

Окремо розглянуто особливості дослідження праць зарубіжних фахівців з аграрної історії СРСР 30-х років та проблем голоду у статтях вітчизняних науковців В. Савельєва, який першим взявся за аналіз зарубіжних праць в період перебудови, Г. Васильчука, який виокремив три ключових підходи до вивчення історії 1920 – 1930-х рр.: модернізація, повсякденність та концепція тоталітаризму, В. Марочка, який визначив два основні напрямки західної історіографії: з'ясування причин і наслідків голоду; його політико-правова оцінка як акту геноциду. Згадано першу кваліфікаційну роботу з сучасної історіографії голоду в УСРР 1932–1933 років А. Серпутько, монографічне дослідження наукового та ідеологічного дискурсу Голодомору Г. Касьянова.

Розглядаючи іноземну історіографію проблеми голоду в Україні, Авторка відзначила науковий вклад російського історика В. Кондрашина. Наголошено, що останній, як і інші російські дослідники, заперечують концепцію голоду-геноциду в Україні, зауважуючи на відсутність доказів наміру Сталіна знищити український народ та щодо другорядності для «вождя» національного питання[349].

К. Чернявська дійшла висновків, що історіографічна складова теми практично не розроблена, а повноцінні історіографічні дослідження в контексті Голодомору пред'явлені лише українською та російською наукою, яка має власні концептуальні підходи та інтерпретації. Встановлено також недостатній рівень вивченості англо-американської історіографії голоду 1932–1933 рр. в Україні, та вказано, що усі наявні дотепер історіографічні розвідки не дають системного бачення генези і динаміки всієї світової історіографії Голодомору. Такі узагальнення, що дослівно співпадають з висловленими на 26-й сторінці дисертації К. Назарової, не є вичерпними, але об’єктивно відбивають реальний історіографічний стан і заслуговують на увагу наступних дослідників.

Особливість і оригінальність даної публікації К. Чернявської в тому, що предметом дослідження було обрано власне історіографічні праці. Тобто йдеться про одну із перших спроб «історіографії історіографії», яка виявилася загалом досить успішною. Сама поява таких робіт свідчить про нагромадження досить значного матеріалу з історії дослідження теми і певні успіхи науковців на цьому напрямі, але не заперечує висновок Авторки про те, що «історіографічна складова проблеми залишається практично не розробленою».

Дотримуючись методології критичної історіографії, К. Чернявська у своїй публікації, (яка майже ідентична з дисертаційним дослідженням К. Назарової і її спільної монографії з М. Шитюком) піднялася, за термінологією Г. Касьянова, на рівень рефлексії історика другого рівня і об’єктивно та

[349] Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження ... С. 266.

неупереджено простежила динаміку розвитку, основні здобутки та недоліки історіографічного наративу Голодомору.

Проте, зосередившись на історіографічному матеріалі, Авторка не вдалася до висвітлення змісту наукової дискусії між прихильниками і противниками геноцидної версії і лишила поза увагою деякі важливі праці С. Кульчицького, Г. Касьянова, В. Марочка, Г. Васильчука, де представлено аналіз сучасного дискурсу Голодомору.

Серед новітніх історіографічних розвідок із широкими дослідницькими завданнями є стаття Євгена Павловського (Київ)[350]. Автор поставив перед собою розлогу мету висвітлити дослідження наукової проблематики Голодомору як в українській, так і в зарубіжній історіографії, але чомусь не включив у коло зарубіжної російські та європейські публікації, обмежившись американськими. Відповідно і його висновки мають такий же загальний і спрощений характер, як і мета.

На жаль, Є. Павловський допустив не лише фрагментарне переписування сторінок дисертації К. Назарової, що стосуються аналізу зарубіжної історіографії (С. 121–122, 127–128), а й суцільне «цитування» сторінок 262–265 (без посилання на джерело), огляду історіографічних розробок в Україні у статті К. Чернявської[351]. Зважаючи на вищесказане, публікація Є. Павловського, мабуть, не може служити зразком професійних історіографічних писань і прикладом наукової добросовісності.

Іншим вдалим дослідженням на рівні «історика другого рівня» видається стаття доцента Національного технічного університету (Харків) Артема Харченка[352], який розглянув деякі «периферійні» дослідження Голодомору 2006–2016 рр., свідомо оминаючи праці названих ним провідних фахівців з теми В. Васильєва, Л. Гриневич, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Марочка, Ю. Шаповала та ін. Як випливає з роботи А. Харченка, він намагався відобразити три зміни історіографічної ситуації за обраний відрізок часу і змалювати колективний портрет українських дослідників Голодомору. Разом з тим історик зупинився на історіографічних роботах Л. Гриневич, яка поставила негеноцидні версії Голодомору, як «ангажовані політикою», поза межі академічного дискурсу і Г. Касьянова, котрий, навпаки, дорікнув вітчизняним прибічникам геноцидної версії за «інтелектуальну бідність дискурсу»[353]. На думку Автора, вітчизняні дослідження 2006–2010 рр. стосувалися, головним чином, політико-правових аспектів та демографічних наслідків Голодомору. Відзначено також широке регіональне представництво дослідницького корпусу за відносно невеликої частки публікацій (близько 25%) з перебігу голоду безпосередньо в областях і районах.

Аналізуючи методологію та теоретичний інструментарій дослідників Голодомору, харківський історик, на наш погляд, справедливо заперечив його

---

[350] Павловський Є. А. Голодомор 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній історіографії. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 91. Історичні науки. Київ, 2014. С. 147–152.

[351] Павловський Є. А. Голодомор 1932–1933 рр. … С. 148–150.

[352] Харченко Артем. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. *Історіографічні дослідження в Україні:* зб.наук. пр. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 187–219.

[353] Харченко Артем. Сучасна українська історіографія Голодомору ... С. 193–194.

зведення Г. Касьяновим до «архаїчних та антикварних» підходів А. Харченко і, водночас не погодився на тлумачення Г. Гриневич комплексного підходу як структуралізму. Так само слушно помічено поширене в історіографії однакове тлумачення поглядів прибічників геноцидної теорії, тоді як існує розбіжність у інтерпретаціях термінів перебігу і змісту Голодомору між різними науковцями. Як нагадав А. Харченко, в інтерпретації С. Кульчицького, як і більшості істориків, геноцид Голодомором прийшовся, головним чином, на першу половину 1933 р., тоді як Р. Сербин, посилаючись на Р. Лемкіна, схильний означити геноцид 1928–1934 рр. і поширити його на інтелігенцію, Церкву тощо[354].

Треба погодитися із поміченою А. Харченком тенденцією вживання терміну «геноцид» без міждисциплінарного аналізу та контекстуалізації подій. З іншого боку, науковець розкритикував монографію Д. Веденєєва і Д. Будкова з потугами представити геноцидну концепцію як суто політичний витвір «холодної війни» у якій «…пропонувались не нові візії у дослідженні проблематики, а сурогат російської історіографії»[355].

А. Харченко відзначив, що після 2010 р. українські студії Голодомору позначені розширенням тематики: дослідження психологічних наслідків катастрофи 1933 р., деконструкція фольклорних текстів, гендерні розвідки, мікроісторія тощо, але, як на нас невиправдано заперечив їх як загальний тренд. пошуках. Не можна погодитися з Автором і в тому, що «найскладніший момент» у студіях Голодомору – лексикон дослідника, «віктимні пасажі», які «дуже часто унеможливлюють критичний опис». Гадаємо, головним є все-таки зміст та науковий рівень розвідки, а не емоційні «пасажі» Автора. Сам А. Харченко, хоча й підтвердив спостереження Г. Касьянова, щодо пафосного, віктимного, моралізаторського стилю більшості публікацій з теми, з відповідним лексиконом, але й відзначив тенденцію до зменшення «страждальних» інтонацій.

Історіографічну ситуацію після 2014 р. Автор розцінив як двояку – поряд з політико-ідеологічним підсиленням концепції геноциду збоку президента Петра Порошенка, Українського інституту національної пам'яті, скорочується присутність теми у публічному дискурсі. Відповідно, поряд з пожвавленням «голодоморних» студій, відзначено фактичну відсутність дискусій, які б виявляли подальшу перспективу.

Серед зарубіжних дослідників української історіографії Голодомору найбільш авторитетним є російський професор Віктор Кондрашин. У 2009–2012 роках він очолював «Науковий центр Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії при президенті російської Федерації». Йому належить інструкція колегам з відбору документів до збірника, у якій вчений радить не надто виставляти матеріали про голод в Україні. Чи не найкраще свою позицію щодо концепції Голодомору-геноциду

[354] Харченко Артем. Сучасна українська історіографія Голодомору ... С. 199.
[355] Харченко Артем. Сучасна українська історіографія Голодомору ... С. 203–204.

російський історик висловив у статті-відповіді С. Кульчицькому[356]. Застосовуючи порівняльний метод в історіографічному аналізі, Автор дійшов висновку, що розглянута ним концепція Голодомору як геноциду не є доведеною. По-перше, відсутня документальна база, що прямо вказує на намір Сталіна знищити український народ. По-друге, як гадає В. Кондрашин, національне питання для вождя народів не було первинним, бо найбільшої уваги та зусиль Сталіна потребувало зміцнення колгоспного ладу та політичного режиму.

Спробою наукової співпраці українських та російських вчених стала монографія «Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР»[357], головне завдання якої, на думку упорядника, В. Кондрашина, полягало в узагальненні накопиченого дослідниками досвіду вивчення голоду.

Позицію української сторони у монографії представили роботи провідних вчених С. Кульчицького, В. Васильєва, Г. Капустян та історика з канадської діаспори Р. Сербина. Їх російські колеги: В. Кондрашин, С. Єсіков, К. Дроздов, Г. Корнілов та інші, загалом не поділяючи позицію українських істориків, зосередилися на регіональних аспектах голоду в СРСР безпосередньо на території Росії. Вихід даної монографії засвідчив про налагодження наукового діалогу та співпрацю між прихильниками різних історіографічних концепції, але не змінив позицій науковців.

Так, В. Кондрашин в окремому розділі колективної монографії розглянув переважно російську літературу, але й не оминув концепцію голоду-геноциду у її викладі українськими істориками, передусім С. Кульчицьким. В іншому розділі вчений представив своє дослідження проблеми співвідношення участі в нищівній антиселянській політиці московського та харківського центрів влади. На переконання В. Кондрашина, українські історики не довели того факту, що Сталін мав якусь окрему антиукраїнську політику, а голод охопив Поволжя не менш жорстоко, ніж Україну. Вчений дійшов висновку, що документальна база концепції «Голодомору-геноциду» в Україні не доводить її головної тези. Тобто В. Кондрашиним та його колегами з Російської Федерації заперечується, по-перше, геноцидний характер дій сталінської верхівки у 1932–33 рр., по-друге, його національна складова, – основні тези, представлені більшістю українських науковців.

У дослідженні О. Андрієвської добре показано як змінилося історіографічне середовище дослідження Великого голоду за 30 років від прориву Дж. Мейсом і Р. Конквестом фронту заперечень геноциду[358]. З тих пір саме слово «голод» стало недостатнім для визначення подій в Україні та на Кубані 1932–33 рр. і термін «Голодомор», який визначає рукотворний характер

---

[356] Про найголоніше. Професор Станіслав Кульчицький і його російський колега Віктор Кондрашин: чим був Голодомор 1932–1933 років? *День*. 2008. 3 червня.

[357] Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / науч. ред. В. В. Кондрашин. Москва : РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 471 с.

[358] Andriewsky Olga. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. Andrij Makuch and Frank Sysyn. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 14–48.

катастрофи, здобув належне місце в світовій історіографії. Висновки О. Андрієвської про здобутки і тенденції української історіографії відрізняються від нищівної критики Г. Касьянова більшою конкретністю і об'єктивністю. Відзначено значний прогрес українських науковців у дослідженні демографічних наслідків людомору, зокрема, їх регіональних відмінностей (Н. Левчук, Е. Лібанова, О. Рудницький та ін.) у з'ясуванні механізмів голодотворення та ролі в них «чорних дощок» (Г. Папакін), директиви 22 січня 1933 р. про блокаду УСРР і Кубані, вибіркової допомоги колгоспникам (Т. Боряк, С. Кульчицький та ін.) тощо. Ми поділяємо також думку О. Андрієвської про вагомий вклад українських істориків (В. Васильєва, М. Дорошка, С. Кульчицького, Ю. Шаповала) у виявлення злочинних намірів Сталіна і його оточення щодо терору голодом і розгрому українізаторів. Серед продуктивних тенденцій і напрямів української історіографії дослідниця відзначила децентрацію досліджень, розробки історії «знизу», мікроісторії, студії «культурної катастрофи», спричиненої сталінською «революцією зверху», які проводять О. Стасюк. О. Кісь та інші[359].

Отже, отже аналіз історіографічних досліджень з розробки проблематики Голодомору українськими науковцями дозволяє стверджувати про якісне і кількісне зростання такого мастер-наративу, що вилилося, в тому числі, у ґрунтовні монографічні та кваліфікаційні роботи. Разом з тим таких робіт ще небагато і відрив прикладного наративу з історії Голодомору від його професійного історіографічного осмислення лише збільшується.

1.4. Особливості персоналій, присвячених науковим студіям провідних дослідників проблеми Голодомору

Складовою частиною вивчення історіографії подій 1932–1933 років є **персоналії,** присвячені відомим дослідникам історії Голодомору. Мабуть, найбільше уваги по праву віддано провідному українському фахівцю з історії Радянської України міжвоєнної доби Станіславу Кульчицькому. Вперше про еволюцію вченого від суто радянських до ідеологічно незаангажованих оцінок Великого голоду наприкінці 80-х років написав Дж. Мейс. З тих пір вийшли відомі десятки персоналій С. Кульчицького, а на честь його 70-літнього ювілею було видано окремий збірник з власним інтерв'ю[360], передмовою академіка Валерія Смолія і відгуками колег та учнів видатного історика. Нещодавно побачило світ ще одне капітальне видання, присвячене вченому[361]. Оксаною Юрковою, колегою С. Кульчицького з Інституту історії України НАН України, відзначено прикметні риси вченого як лідера історичної наукової школи[362]. Учениця корифея нагадала, що під його егідою вже на 2007 р. було

---

[359] Andriewsky Olga. Towards a Decentred History: ... P. 36–37.

[360] Кульчицький С. В. «Я щасливий, що динаміка моїх уявлень про суспільне життя встигає за змінами в суспільстві» / На питання редколегії відповідає Станіслав Кульчицький. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16 (1). С. 6–14.

[361] Історик на зламі епох: Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / упор. бібліогр.: І. Кузьміна, О. Юркова; авт. історіогр. нарису О. Юркова. Київ, 2016. 531 с.

[362] Юркова Оксана. Лідер наукової школи. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 16–18.

підготовлено 28 кандидатських і 18 докторських дисертацій з історії України і наголосила на 3-х прикметних рисах особистості Вченого і Вчителя: неймовірній працездатності історика (понад 1800 праць, з яких півсотні монографій!); постійних генераціях ідей та теорій; гідних громадянських і людських якостях.

У розвідці до 80-річного ювілею вченого О. Юркова зафіксувала нові показники фантастичної працездатності і активності Станіслава Владиславовича: 2926 позиції бібліографії за 1955–2016 р., з яких 2115 позицій без редакційної діяльності науковця, та 439 позицій виступів на різноманітних форумах. Історикиня наголосила, що з 1986 р. в центрі уваги С. Кульчицького перебувала історія Голодомору, кількість студій якого займає близько 300 Авторських позицій, у тому числі 20 книжок і брошур[363].

Інша учениця та колега вченого, Лариса Якубова, відкрила секрет доступного стилю і надзвичайної плодовитості С. Кульчицького: «… в основі його неймовірної працездатності лежить усвідомлена відповідальність перед суспільством, навіть коли останнє ніби сліпе й глухе до свого минулого»[364]. Відданість справі історика, працьовитість, порядність, багатогранність творчої особистості С. Кульчицького, його постійний творчий пошук відзначив ще один соратник і учень вченого з Інституту історії України – Геннадій Єфіменко[365].

Серед відгуків учнів видатного вченого видається доречним також виділити спогади професора Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Анатолія Морозова[366]. У публікації А. Морозова наводяться приклади працелюбності і енергійності «справжнього трудівника – інтелектуала» С. Кульчицького, його демократичності та інтелігентності, послідовної об’єктивності і громадянської стійкості. А. Морозов зазначив, що на відміну від багатьох кон’юнктурників, хто на людському горі будує політичний п'єдестал, вчений ніколи не відступав від принципу об’єктивності наукового пошуку, в тому числі й щодо демографічних наслідків Голодомору[367].

Інший відомий вчений, професор Херсонського державного університету Сергій Водотика, також відзначив гідні людські якості і накову принциповість свого Вчителя та висловився афористично: «В першу чергу наголосимо на етосі науки. Дотримуватися його було, є і завжди буде важко. Станіслав Владиславович у цьому сенсі є Рицарем Науки»[368]. Високо оцінено

[363] Юркова О. В. До 80–річчя доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького. *Український історичний журнал.* 2017. № 1. С. 232.

[364] Якубова Лариса. Покликання – історик. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16 (1). С. 44.

[365] Єфіменко Геннадій. Любити історію в собі, а не себе в історії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 35–39.

[366] Морозов Анатолій. Вчений, інтелігент, працелюб! *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 20–23.

[367] Морозов Анатолій. Вчений, інтелігент, працелюб! ... С. 22.

[368] Водотика Сергій. Випереджаючи чаС. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16 (1). С. 29.

велетенський доробок С. Кульчицького і в інших публікаціях до ювілеїв вченого[369].

Окремий підрозділ праці Г. Касьянова – «Історик і тема: С. В. Кульчицький» – промовляє сама за себе. Автор «Danse macabre» вважає свого колегу дослідником колосальної професійної і загальної ерудиції і чи не найАвторитетнішим фахівцем з міжвоєнної історії України, якому належить пріоритет у концептуальному осмисленні епохи сталінізму та Голодомору в Україні. Це дозволило Г. Касьянову розглянути практику входження С. Кульчицького в тему голоду і її подальшої розробки, «..як важливий приклад участі фахового історика найвищого професійного рівня у конструюванні панівних дискурсивних практик та як цікавий зразок вельми цікавої траєкторії персонального дослідницького розвитку»[370].

Г. В. Касьянов нагадав, що звернення С. В. Кульчицького до теми Великого Голоду було напряму пов’язано з ідеологічною і політичною актуалізацією проблеми і визначив перший сплеск його активності у дослідженні 1987–1993 роками, а другий – 2002–2008 рр. Зазначимо, що дійсно у 90-х роках загальна наукова активність професора С. Кульчицького зменшилася, в тому числі й щодо вивчення Голодомору, оскільки його увага була спрямована головним чином на підготовку необхідної суспільству навчальної та узагальнюючої літератури. Але зменшення публікацій ще не означає припинення роботи з накопичення та осмислення матеріалу. Крім того, публікації історика з теми голоду виходили регулярно і після 2008 р., тобто не були прив’язані до ювілейних дат трагедії.

Професор Г. Касьянов показав, що до 1990 р. С. Кульчицький головною причиною Голодомору трактував викривлення Сталіним соціалістичної аграрної політики, перші уявлення про голод 1932–1933 рр. як спланований акт геноциду сформувалися з усвідомленням каральної ролі натуральних штрафів. Саме з липня 1990 р. при підготовці свого розділу колективної монографії «Сталінізм на Україні»[371] С. Кульчицький став відрізняти голод 1932 р., як наслідок сталінської модернізації і Голодомор 1933 р. як спланований каральний акт. Г. Касьянов наводить міркування С. Кульчицького: «Як і на Заході, (в Україні. – В. Г.) поступово запанувала точка зору про штучний голод-геноцид. Це не дивно, бо ж існує величезна кількість фактів, які важко інтерпретувати інакше. Разом з тим, цілком ясно: історики ніколи не матимуть документальних доказів обґрунтування такої версії»[372].

Як простежив уважний дослідник, вже 30 серпня 1990 р. С. Кульчицький здав до набору індивідуальну монографію «Ціна «великого перелому», яка має значно ширшу джерельну базу, але закінчується такими ж висновками щодо причин голоду 1932–1933 років, як і попередня. Надалі Г. Касьянов навів

[369] Водотика С., Савенок Л. Шануємо ювіляра: до 80–річчя від народження та 60–річчя наукової праці видатного українського історика професора Станіслава Кульчицького. *Scriptorium nostrum.* 2016. № 2. С. 339–355.

[370] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 163.

[371] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30–ті роки. Київ : «Либідь», 1991. 341 с.

[372] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 171.

висновок із цієї книги вміщений в пізнішій публікації С. Кульчицького, де йшлося про блокаду України як ознаку наміреної дії: «Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно»[373]. Коментуючи такий висновок, Г. Касьянов зробив саркастичний натяк: «…впродовж одного літнього місяця 1990 р. дослідник, який вважав, що ніколи не знайдеться документальних свідчень на користь тези про голод-геноцид, доходить «потрібного» висновку»[374] і пояснив це «аберацією пам'яті» С. Кульчицького, «несвідомим редагуванням» тексту згідно версії Голодомору. Навівши витяг з праці С. Кульчицького про те, що голод був спричинений «авантюристичною політикою партійно-державного керівництва», Г. Касьянов стверджує, що суперечить заяві про сплановану акцію.

Крім того, Г. Касьянов вважає, що в тексті книги «Ціна «великого перелому» термін «геноцид» взагалі виглядає як спонтанна правка Автора і використовується ним скоріше як метафора. Г. Касьянов навів спогад свого колеги, про те, що у 1990 р. він ще не займався юридичним і національним обгрунтуванням голоду, без чого «висновок про геноцид зависав у повітрі»[375].

Наведені узагальнення професора Г. Касьянова, як на нас, не зовсім коректні етично і маніпулятивні відносно фактів. По-перше, С. Кульчицький стверджував те, що голод і геноцид на селі були **запрограмовані завчасно** (виділено нами. – В. Г.), а не «заздалегідь сплановані», як пише Г. Касьянов. Йдеться про запрограмованість всім алгоритмом встановлених історичною наукою намірів і дій тоталітарного режиму на побудову «держави-комуни», доктринальне походження Голодомору, як одного із засобів вирішення проблем комуністичного будівництва в кризовій ситуації, а не його конкретний план.

По-друге, саме відсутність такого письмового плану і мав на увазі С. Кульчицький, як випливає із його переконання в тому, що історики ніколи не матимуть прямих документальних доказів обґрунтування геноцидної версії. Адже, як відомо, немало злочинів системи вчинено за усними розпорядженнями Сталіна, а свідчення про інші, (що доведено у випадку з Голодомором) ретельно приховувалися і нищилися. Натомість Г. Касьянов не взяв до уваги іншу думку С. Кульчицького: **існує величезна кількість фактів** (виділено нами. – В. Г.) конфіскації засобів до існування, які важко інтерпретувати інакше як штучний голод-геноцид.

По-третє, наведені С. Кульчицьким факти про грабунок села взимку 1932–1933 років, про практику «чорних дошок» і блокування місцевостей, уражених голодом, були спробами, не лише «вичавити» хліб із села та приховати факт голоду, як пише Г. Касьянов. Хоча С. Кульчицький у 1990 р. не займався питанням юридичної відповідності Голодомору визначенню геноциду, проаналізовані ним дії влади, разом із наведеними фактами натуральних

[373] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / упор.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; Одеса, 2007. Вип. 2. С. 20.
[374] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 172.
[375] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ : Наш час, 2008. С. 48.

штрафів, блокування всієї республіки якраз і відповідали визначенню геноциду селян України як носіїв землеробської та національної свідомості за змістом.

Надалі Г. Касьянов розглянув еволюцію поглядів С. Кульчицького, яку той називав світоглядною революцією і поділяв на два періоди. Перший тривав десь до середини 90-х років і містив нагромадження архівного матеріалу, відтворення фактичної картини подій 1932–1933 років та усвідомлення факту виморювання українського селянства. На другому етапі відбувалося системне дослідження природи і діянь радянського тоталітаризму у 1918-1938 рр., у загальний контекст яких вписувався Голодомор, для відповіді на питання ЧОМУ (виділено С. Кульчицьким. – В. Г.) Сталін виморював голодом український народ і визначення голоду-геноциду відповідно до критеріїв, встановлених Конвенцією ООН[376].

З міркувань Г. Касьянова випливає, що Міжнародна наукова конференція 1993 р. в Києві, концепцію якої підготував С. Кульчицький, показала завершення «перехідного» етапу у розробці істориком проблеми голоду 1932–1933 років. Адже С. Кульчицький, мовлячи про соціоцид селян, ув'язав його в одне ціле з ліквідацією українізації і дійшов висновку, що геноцид 1932–1933 рр. мав доктринальне походження і безпосередньою причиною мав комуністичне будівництво. Г. Касьянов, резюмував, що С. Кульчицький на цей час перейшов на базові положення «концепції Конквеста–Мейса», усвідомив внутрішню динаміку голоду 1932 р. і терору голодом 1933 р., виробив сталий інтерес до «геноцидної» версії Голодомору[377].

Всупереч наведеному вище твердженню С. Кульчицького про період нагромадження матеріалу, Г. Касьянов пише, що упродовж 1990-х років у дослідника відбулася перерва в заняттях темою, а на конференції з теми голоду 1998 р. та у монографії 1999 р., С. Кульчицький лише повторює свої попередні висновки: вістря геноциду спрямовувалося «не в українців як таких, а в сільське населення».

Г. Касьянов помітив, що наступний період актуалізації теми для С. Кульчицького почався у 2003 р.[378], коли у колективній монографії, що вийшла під егідою Інституту історії України, вчений уточнив свою позицію: «Якщо до 1933 р. сталінська тоталітарна держава здійснювала масові репресії за соціальною ознакою, то від 1933 р. розпочався терор за національною ознакою. В Україні він був спрямований одночасно проти селян (терор голодом) і проти національної інтелігенції (масові арешти)»[379], – наводить Г. Касьянов висновок С. Кульчицького.

Як відомо, восени 2004 р. згадану монографію обсягом 888 сторінок було презентовано в Москві. Але розуміння аргументів української сторони щодо геноцидної версії голоду російські історики не виявили. Це спонукало С. Кульчицького до поглибленого опрацювання доказової бази геноциду

[376] Кульчицький С. В. Голод–геноцид в Україні: матеріали до навчального курсу / Ін–т історії України НАН України; Нац. ун–т «Києво–Могилянська академія». Київ : 2006. С. 198.
[377] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 175.
[378] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 179.
[379] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 511.

засобом Голодомору згідно Конвенції ООН, яке він оприлюднив у 2005 р. у своїй монографії «Голод 1932–1933 рр. як геноцид» і її розширеному варіанті у 2007 р. На думку Г. Касьянова, у цих книгах остаточно обґрунтована концепція геноциду українців як політичної нації, здійсненого у першій половині 1933 р. засобом терору голодом для побудови «держави-комуни». Г. Касьянов справедливо відзначив, що, виокремивши поняття «голод» і «Голодомор», та пояснивши їх різницю в часі і засобах організації, фактично С. Кульчицький створив нову версію пояснення причин голоду 1932–1933 років.

Професор Г. Касьянов простежив також логіку обґрунтування своїм колегою відповідності Голодомору як геноциду українського народу Конвенції ООН про геноцид і засумнівався у доцільності застосування запропонованих С. Кульчицьким понять «громадяни України», «демократична республіка» для періоду 20-х років XX ст. За припущенням Г. Касьянова, «концепція С. В. Кульчицького «Голодомор як геноцид» стала спробою модифікувати тезу про геноцид проти етнічної групи, додаючи «буферне» поняття про українців як «громадян УСРР»[380].

Надалі Г. Касьянов дорікає С. Кульчицькому за відхід від академічних наукових канонів у бік публіцистики і пропаганди у 2004-2008 рр., що начебто привело до суперечливості розмивання межі між дослідником і пропагандистом. «Науковець поступався місцем публіцистові, завдання наукового аналізу – потребам певної суспільної місії, наукова мова – просвітницькому і звинувачувальному пафосові, афірмативній, наступально-стверджувальній риториці»[381], – пише критик. Проте на підтвердження своїх зауважень Г. Касьянов цитує не наукові праці колеги, а навчальні і науково-популярні видання, які якраз і мають виховне навантаження та популяризацію історії за своїм призначенням. Діяльність вченого на фронті війни за історичну пам’ять, куди С. Кульчицький пішов, за висловом Г. Касьянова, «добровольцем», зовсім не знищила у його історіописанні межі публіцистики з термінологією і логікою академічної науки. Це, зокрема, засвідчили відомі критикам С. Кульчицького монографії 2005–2008 років «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид», «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення», «Голод в Україні 1932–1933 рр. як геноцид; мовою документів, очима свідків» та інші.

Оцінюючи названі вище монографії С. Кульчицького, професор Касьянов пише: «Панорама подій і фактів 1932–1933 років подається в традиціях добротного позитивізму і засвідчує глибоке знання предмету до найдрібніших деталей і нюансів. Усе змінюється, коли вчений переходить до узагальнень та інтерпретацій, покликаних довести концепцію Голодомору-геноциду, власне вступає в ідеологічний простір Голодомору. Науковець зникає, його місце заступає популяризатор і пропагандист, який зобов’язаний виконати певну суспільну місію, який повинен довести і донести, розтлумачити і переконати»[382].

[380] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 185.
[381] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 185.
[382] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 187–188.

Наведені вище міркування Г. Касьянова викликають певні питання до нього самого. По-перше, *у наукових працях* С. Кульчицький як вчений вищої кваліфікації ніде не «зникає», а таки аргументовано доводить концепцію Голодомору-геноциду. По-друге, якщо професійний історик виступає також *з публіцистичними статтями чи інтерв'ю*, то хіба він не повинен довести і донести, розтлумачити і переконати історичні факти, використавши відповідні цій суспільній місії форми і засоби полеміки? По-третє, хіба сам поважний критик не перетворюється на заручника ревізіоністських стереотипів, бездоказово, одним махом відкинувши не лише науково-популярні та публіцистські тексти С. Кульчицького «як і тексти інших популяризаторів канонічної версії Голодомору», а всю систему доказів геноциду?[383] Нам імпонує відповідь Г. Касьянову з цього приводу відомого історика Ярослава Грицака: «В історії, як і в житті, є завжди місце на «і-і» та «ані-ані». І власне ті інтерпретації голоду 1932–1933 років є вартими уваги, які показують, наскільки сам голод можна вважати геноцидом, а наскільки не можна»[384].

Неприйнятним для нас своєю категоричністю і бездоказовим є і наступний закид Г. Касьянова своєму колишньому вчителю: «Приклад С. В. Кульчицького як дослідника голоду 1932–1933 років і творця Голодомору засвідчує, що в цій взаємодії завжди перемагає влада – і влада як інститут, і влада дискурсу – якщо дослідник поступається своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет[385].

Відповідь на подібний закид можна знайти у праці самого Г. Касьянова – витворі майстерному, але досить тенденційному: «Прикметною рисою такої критики є те, що або ігнорується, або взагалі заперечується вірогідність і можливість наукового пошуку та зміни поглядів на предмет дослідження. Можна впевнено сказати, що С. В. Кульчицькому в цьому сенсі не пощастило – він взявся за дослідження теми, яка виникла і еволюціонувала передусім в ідеологічному і політичному полі, отже, годі було сподіватися на те, що її можна буде вивчати в рамках «чистої науки»[386].

На наше припущення, більше не пощастило професору Г. Касьянову, якому, попри вагомий інтелектуальний потенціал та глибоку ерудицію, не вдалося зробити своє дослідження з позицій «чистої науки». Дійсно С. Кульчицький, як і інші «популяризатори» Голодомору, буває подекуди емоційним в публіцистиці, коли йдеться про невизнання геноциду, бо вчений і громадянин не лише розумом, а й серцем сприймає події 1932–1933 року як трагедію людовбивства, як спрограмований злочин режиму. А позиція певної зверхності і сарказму щодо «популяризаторів канонічної версії Голодомору» Г. Касьянова, як видно із назви і тексту «Dance macabre», продиктована іншими емоціями – негативними, викликаними однозначним несприйняттям геноцидної

[383] Гудзь Віктор. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького на історію голоду в Україні 1932–1933 років і їх вплив на історичний науковий дискурс. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету.* Вип. XXXV. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. С. 301.

[384] Грицак Ярослав. Чого тільки не напридумують люди… URL : http: //net.abimperio.net/node/1475.

[385] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 189.

[386] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 165.

версії як складової політики відродження історичної пам'яті українського народу і громадянської позиції свого вчителя.

В одній із статей В. Васильєва спеціально розглядається процес формування поглядів С. Кульчицького на голод 1932–1933 рр. та їх вплив на розвиток вітчизняної історіографії[387]. Автор зосередив фокус аналізу на когнітивному підході у дослідженнях С. Кульчицького, реконструкції його наукових поглядів, оприлюднення яких справило значний вплив на історіографію України і зарубіжжя. В. Васильєв зауважив суттєве значення для подальших наукових пошуків вченого зустрічі з Мейсом у 1990 р. який передав Кульчицькому роздруківку 206 свідчень про голод 1932–1933 рр., зібраних парламентсько-президентською комісією США.

Проте, як відзначив історик, С. Кульчицький у монографії 1991 р. «Ціна великого перелому» ще вважав, що головною причиною голоду була відмова від ленінських принципів здійснення аграрної реформи, сталінська насильницька колективізаціяі застосування продрозкладки. Водночас С. Кульчицький запропонував розрізняти голод 1932 р. від голоду 1933 р., відносно якого він вжив термін «Голодомор». В. Васильєв зауважив, що у колективній монографії «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» професор Кульчицький розвинув свою думку. Першопричиною голоду у 1932 р. вчений визначив економічний колапс, що охопив країну через спробу замінити товарно-грошові відносини прямим продуктообміном, форсованою колективізацією, яка підірвала сільгоспвиробництво і трудову мотивацію селян. Натомість голод 1933 р., за С. Кульчицьким, викликала конфіскація в українських селян не лише зерна, але й всього продовольства, щоб «виховати» і покарати їх за опір владі, що і здійснювали хлібозаготівельні комісії під орудою В. Молотова та Л. Кагановича[388].

В. Васильєв дійшов висновку, що вже на початку 1990-х рр. С. Кульчицький, переосмисливши доктринальні засади КПРС, перейшов від висвітлення голоду в рамках «сталінських деформацій ленінської концепції соціалізму» до усвідомлення ідеологічно вмотивованих цілеспрямованих політичних дій влади, які призводили до голоду. За спостереженням В. Васильєва, вперше про голод 1932–1933 рр. як геноцид доктринального комуністичного походження С. Кульчицький заявив у 1993 р. на міжнародній науковій конференції в Києві до 60-річчя голоду 1932–1933 рр. Тож, на думку В. Васильєва, український вчений, як і раніше Р. Конквест, логічно розцінював репресивні заходи політики голоду, як спеціально організовані з метою зламати опір селянства, підкорити його комуністичному режиму[389].

---

387 Васильєв Валерій. Еволюція поглядів С. Кульчицького на голод 1932–1933 рр. у контексті новітніх тенденцій української історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: в 2 ч.* : міжвід. зб. наук. пр. : на пошану д–ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70–річчя від дня народження та 50–річчя. Вип. 16. Ч. 1 / Ін–т історії України НАН України. Київ : Вид–во Ін–ту історії України, 2007. С. 277–286.

388 Васильєв Валерій. Еволюція поглядів С. Кульчицького … С. 278–279. .

389 Васильєв Валерій. Еволюція поглядів С. Кульчицького ... С. 280.

Простежуючи подальшу еволюцію поглядів С. Кульчицького, С. Васильєв звернув увагу на монографію 1999 р.[390], у якій Автор дійшов висновку, що в Україні геноцид був соціоцидом селянства, але в межах СРСР, зокрема на Кубані, набув характеру етноциду українців[391]. Такі міркування загалом поділяли інші вітчизняні дослідники голоду, що, як вказує В. Васильєв, підтвердила фундаментальна колективна монографія Інституту історії України НАН України «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки», опублікована 2003 року.

В. Васильєв справедливо наголосив, що упродовж останніх років саме наукова позиція С. Кульчицького відіграє важливе значення у концептуалізації дослідниками голоду як геноциду. Для ілюстрації цієї позиції В. Васильєв навів її чотири головні положення, викладені С. Кульчицьким 2005 р. в монографії «Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид». У перших двох пунктах С. Кульчицький висвітлив генезу та спадкоємність геноцидної політики радянських комуністів: Сталін повторив комуністичний штурм, за зразком «воєнного комунізму» Леніна. У регіонах з найвищим опором владі Сталін вжив терор голодом, результатом якого став Голодомор. Наступні тези С. Кульчицького стосуються ролі насильницьких колективізації і хлібозаготівель в організації Голодомору та його національної специфіки, звідки випливає, що терор голодом є геноцидом проти українського народу як політичної нації[392,393].

Як підкреслив В. Васильєв, в останні роки «ті чи інші моменти аргументації С. Кульчицького» знаходять підтримку дослідників з різних країн світу (німецького історика Г. Зімона, італійця А. Граціозі, американця Т. Мартіна) та підтверджені у політико-правовому визнанні геноциду за рішенням Верховної Ради 2006 р.

Простеживши науковий доробок С. Кульчицького за 20-річчя, В. Васильєв логічно дійшов висновку про трансформацію уявлення вченого про голод як «порушення ленінських принципів колективізації» до концептуального переосмислення природи комуністичної влади, яка не дає підстав відділяти ленінізм від сталінізму. Як випливає із статті В. Васильєва, подальша розробка професором Кульчицьким концепції Голодомору як спрямованого геноциду українського народу істотно вплинула на світовий історіографічний дискурс щодо подій в Україні 1932–1933 рр.

Спеціальну розвідку, присвячену науковому доробку та тривалій еволюції поглядів С. Кульчицького на причини і характер Великого голоду здійснив також В. Гудзь[394] та деякі інші науковці. Зокрема, В. Гудзь відзначив методологічну фундаментальність підходу та оригінальність тлумачення С. Кульчицьким подій «революції зверху» 1929–1933 рр. і навів аргументи на

[390] Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. С. 183– 184. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 11).
[391] Васильєв Валерій. Еволюція поглядів С. Кульчицького .... С. 281.
[392] Васильєв Валерій. Еволюція поглядів С. Кульчицького ... С. 283.
[393] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 3–100.
[394] Ґудзь Віктор. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького ...

спростування закидів вченому з боку С. Касьянова щодо політизації теми Голодомору та інтерпретації цієї трагедії народу як комуністичного геноциду.

Значною увагою дослідників користувалася також непересічна трагічна постать Джеймса Мейса, якого ще у 1983 р. Г. Зарицький називав фактичним співавтором Р. Конквеста у підготовці майбутньої знаменитої книжки Р. Конквеста «Жнива скорботи»[395].

Плідна справа з упровадження історичної правди про геноцид голодом продовжується дружиною історика, редактором його праць, журналісткою Наталею Дзюбенко-Мейс, яка повідала світу перипетії такого короткого, але яскравого і буремного, насиченою невтомною працею життя вченого в Україні. «Він часто казав, що, вивчаючи Голокост, ви не могли допомогти стати наполовину євреєм, так само, як і вивчення Голодомору, ви не могли б стати наполовину українцями, - пригадувала Дзюбенко-Мейс. Він навіть прийняв православне християнство. Він жив в Україні понад десять років, і його серце почало битися в унісон з українським серцебиттям»[396]. В численних інтерв'ю Н. Дзюбенко-Мейс висвітлено власні погляди та бачення Дж. Мейсом ситуації в пострадянській Україні, його наукові проекти та громадянські ініціативи, серед яких – всенародне запалення свічки пам'яті.

Найбільше спогадів про Дж. Мейса і оцінок його наукової праці, громадянської звитяги сконцентровано у підготовленому завдяки редактору газети «День» Ларисі Івшиній виданні «День і вічність Джеймса Мейса», де своє пам'ятне слово і есе про видатну людину залишили два десятки українських і зарубіжних науковців, журналістів, громадських діячів[397]. Післямова дружини Мейса до цього видання пашить настільки трепетною любов'ю до свого незабутнього Джима, наскільки гірким жалем про те, що спадщина вченого, його духовна велич ще не осягнута в Україні і на Заході[398]. Н. Дзюбенко Мейс нагадує, що так само забуттю трагедії народу дивувався і її чоловік: «Він не розумів, чому цивілізаційну катастрофу біблійного масштабу так довго і ретельно замовчували не лише в Україні, а й на Заході»[399]. Дружина видатного історика раз-по-раз наголошує про потребу засвоєння українством історичної пам'яті про Голодомор, як так чи інакше стосується кожного[400] і має послужити захисним засобом для збереження незалежності і гуманізації світу[401].

---

[395] Zarycky George B. Profile: James Mace, junior collaborator of Robert Conquest. *The Ukrainian Weekly.* 1983. March 20. Vol. 51. No. 12.

[396] James Mace, a Native American with Ukrainian blood. URL: http://www.wumag.kiev.ua/index2.php?param=pgs20083/84 (дата звернення: 24. 11. 2018).

[397] День і вічність Джеймса Мейса / заг. ред. Л. Івшиної. Київ : Вид. ЗАТ „Українська прес–група», 2005. 448 с.

[398] Дзюбенко–Мейс Наталя. День холодного сонця. *День і вічність Джеймса Мейса* / заг. ред. Л. Івшиної. Київ : Вид. ЗАТ „Українська прес–група», 2005. С. 414–426.

[399] «Ваші мертві вибрали мене…» / інтерв'ю Лариси Конаревої з Н. Дзюбенко–МейС. *Урядовий кур'єр.* 2013. 6 квітня.

[400] Дзюбенко–Мейс Наталія. Наталія Дзюбенко – Мейс: голодомор торкається кожного, навіть якщо він про це ще не знає / інтерв'ю газеті Україна молода. *Україна молода.* 2016. 29 вересня. № 122.

[401] Дзюбенко–Мейс Наталя. До питання про час і вічність. 18 лютого Джеймсу Мейсу виповнилося б 56 років. *День.* 2008. 16 лютого. (№ 29).

Своїм величезним науковим внеском, масштабністю особистості Джеймс Мейс привернув увагу також С. Кульчицького[402]. Український вчений пригадав свої багатолітні дружні людські і наукові зв'язки з Дж. Мейсом, вплив досліджень американського історика на зміну власних поглядів і безсумнівну заслугу у зміні офіційної позиції компартійно-радянського керівництва у роки перебудови. Професор Кульчицький проаналізував витоки світогляду Дж. Мейса, індіанця за походженням, який виріс в зоні резервації, і змалку знав про «дорогу сліз», котрою пройшло рідне плем'я черокі та його єврейські сусіди, що рятувалися від Голокосту в Оклахомі.

Зрештою, як зазначив С. Кульчицький, Дж. Мейс виявився першим американцем неукраїнського походження, який під впливом свого наставника, професора Романа Шпорлюка, серйозно взявся за дослідження історії України. Закінчивши Мічіганський університет, 29-річний Мейс захистив дисертацію доктора історії по темі «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні. 1918–1933». Текст її був опублікований двома роками пізніше в «Гарвардській серії україністики» (Кембридж Массачусетс, 1983). Книга ввела молодого дослідника в коло фахівців з історії СРСР і країн Центрально-Східної Європи, яке в роки «холодної війни» швидко зростало на Заході, завдяки щедрим бюджетним асигнуванням на розвиток радянології. С. Кульчицький прослідкував плідну участь Дж. Мейса у Гарвардському проекті, реалізованому до 50-річчя Великого голоду. Йдеться про співпрацю Дж. Мейса з Робертом Конквестом у підготовці до друку книги «Жнива Скорботи», яка вийшла 1986 р. та в керівництві проектом «Усна історія українського голоду 1932–1933 рр.»[403]

Але найбільшою заслугою Дж. Мейса є подвижницька праця в якості виконавчого директора Комісії Конгресу США з дослідження голоду в Україні. За свідченням С. Кульчицького, звіт комісії Дж. Мейса Конгресу США потрапив в політбюро ЦК Компартії України майже відразу після його опублікування у 1988 р. Це уможливило і публікацію матеріалів з партійних архівів про голод 1932–1933 рр. з публікацією в ньому відомої Постанови ЦК КПУ 26 січня 1990 р. про визнання голоду 1932–1933 рр. наслідком злочинної політики Сталіна та його найближчого оточення. Осмислюючи несприятливі обставини, у яких працював Дж. Мейс, підданий остракізму заперечниками геноциду, професор С. Кульчицький констатував: «Історик, який обирає проблему Голодомору для дослідження, виходить на лінію вогню. Так було в Радянському Союзі, так є і в сучасній Україні. Так було, виявляється, і в США, коли в цій країні почали розгортатися наукові дослідження, пов'язані з голодом 1932–1933 рр. в Україні[404].

Як встановив С. Кульчицький, саме Дж. Мейс першим зрозумів докорінну різницю між українським і загальносоюзним голодом: запровадження натуральних штрафів на тлі тотальних хлібозаготівель означало

---

[402] Кульчицький Станіслав. Джеймс Мейс – людина і вчений. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. 2008. Вип. 18. С. 9–28.

[403] Кульчицький С. В. Джеймс Мейс. Київ : Атлант ЮЕмСі, 2008. 63 с. : кольор. іл.

[404] Кульчицький Станіслав. Джеймс Мейс – людина і вчений … С. 18.

позбавлення українців всякого продовольства – спрямований геноцид. Саме Дж. Мейс виголосив першу в світі наукову доповідь про український Голодомор, коли потрапив на міжнародну конференцію з Голокосту в Тель-Авіві (1982 р.).

Розглядаючи полеміку на Заході після появи книги Р. Конквеста і звіту комісії Конгресу США з приводу того, чи можна кваліфікувати трагедію українців як геноцид в юридичних визначеннях Конвенції ООН, С. Кульчицький нагадує, що британський фахівець з історії СРСР Алек Ноув охарактеризував заяву Сталіна від 27 листопада 1932 р. «відповісти нищівним ударом» на саботаж колгоспників таким чином: «Це скоріше нищівний удар по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян»[405]. Відтоді дискусія щодо того, як кваліфікувати трагедію українського народу, точилася в основному у задекларованій Ноувом площині: або селяни, або українці – наголошує український історик.

Проте, як відзначає С. Кульчицький, на це питання Дж. Мейс дав відповідь ще на науковій конференції з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні, що відбулася в Монреалі у 1983 р.: відбувалося нищення української спільноти як політичної, а не етнічної, як (to destroy them as political factor and as social organism)[406]. Цим і відрізнявся, в розумінні Дж. Мейса, Голодомор від Голокосту.

Надалі український історик вияснив причини такого прозріння молодого гарвардського вченого, який ще не знав тоді про потаємні документи Кремля: він добре знав і інші документи і не мав етнічних стереотипів. Найбільш показова у цьому відношенні стаття Дж. Мейса «Урок геноциду», опублікована газетою «День» 25 вересня 2003 р. С. Кульчицький відзначив, що у ній Дж. Мейс сформулював дуже важливу тезу про необхідність визнання принципових відмінностей у спільній українсько-російській історії, бо у Кремля існувала національна політика, яка враховувала відмінності між республіками. Сталін, на думку Дж. Мейса, використав усе російське як клей, що скріпляв імперію, яка офіційно керувалася гаслом радянського патріотизму.
Інша важлива ознака, виділена С. Кульчицьким у наукових поглядах Дж. Мейса, полягає в тому, що останній Україну після 1933 р. характеризував постгеноцидним суспільством.

Але найбільш сильною, на думку С. Кульчицького, є стаття в газеті «День» від 12 лютого 2003 р. – «Спадщина Голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство». У ній Автор не тільки нестандартно мислить про сучасне і майбутнє України, але й відповідає на питання чому він, корінний американець, обрав невдячну тему Голодомору: «Тому що американські громадяни українського походження вимагали досліджень, і мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене», – цитує С. Кульчицький[407]. Він нагадує, що у виступі у Верховній Раді України на слуханнях щодо вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Дж. Мейс висловив свою заповітну мрію про

---

[405] Кульчицький Станіслав. Джеймс Мейс – людина і вчений ... С. 18–19.
[406] Кульчицький Станіслав. Джеймс Мейс – людина і вчений ... С. 21.
[407] Кульчицький Станіслав. Джеймс Мейс – людина і вчений … С. 27.

встановлення пам’ятника жертвам Голодомору, і запропонував, щоб українці запалили в цей день у вікнах поминальні свічки в знак пам’яті і єднання з своїми пращурами.

Журналіст А. Сидорук спеціально висвітлив тернистий науковий і життєвий шлях Дж. Мейса, порівнюючи його поступ до правди із непростою світоглядною еволюцією С. Кульчицького до визнання геноцидної концепції Голодомору[408]. В іншій статті А. Сидорук наголосив на величезних і недооцінених заслугах перед українським народом Дж. Мейса, як співавтора Р. Конквеста, як наукового директора Конгресово-президентської комісії з розслідування Голодомору, як будителя історичної правди про Голодомор в самій Україні, що робило його незручним для влади[409].

У публікаціях В. Гудзя відзначено як громадянську мужність і безкомпромісність Дж. Мейса[410], його високі моральні якості[411], так і видатні здобутки вченого у дослідженні джерельної бази, розробці геноцидної теорії голоду 1932–33 рр. в радянській Україні та її популяризації в світі[412]. Наголошено, що вчений не обмежував геноцид в Україні антиселянською акцією: «Історик довів, що одночасно з соціоцидом, який відбувався в усіх регіонах радянської країни, Кремль знищив ту націю-державу, яка формувалася у двох українських регіонах – УСРР і Кубані»[413]. Окремо відзначено актуальність для розуміння проблем ментальності «пострадянського» населення та політичної еліти держави, яка успадкувала соціально-культурні комплекси радянського минулого, обґрунтованої Дж. Мейсом концепції постгеноцидного суспільства в Україні[414].

Широкий спектр історіографічних і джерелознавчих досліджень В. Марочка поповнила його персоналія про Р. Конквеста[415]. Автор розповів про обставини написання Р. Конквестом за допомоги Дж. Мейса його відомої монографії «Жнива скорботи». На його думку, «…книга започаткувала нове бачення причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні. Вона стала поштовхом для його вивчення, зруйнувала відповідні стереотипи, спонукала

---

[408] Сидорук Аркадій. Кульчицький і Мейс: два шляхи до історичної правди. *Дзеркало тижня.* 2007. 12–19 січня. (№ 1).

[409] Сидорук Аркадій. Велич і трагедія Джеймса Мейса. *Дзеркало тижня.* 2012. 17–24 лютого. (№ 6).

[410] Ґудзь Віктор. Джеймс Мейс як вчений і особистість та його стосунки із владними колами. *Інтелігенція і влада:* громадсько–політ. наук. зб: серія: історія. Вип. 29. Одеса : «Астропринт», 2013. С. 186–192.

[411] Ґудзь Віктор. Особистісне самовизначення Джеймса Мейса як вченого і громадянина. *Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно–практичний вимір:* матеріали міжнар. наук.–практ. конф. (3–4 червня 2016 р.) /ред.–упорядн: Р. І. Олексенко, М. В. Будько. Мелітополь : Вид–во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. Ч. 1. С. 86–90.

[412] Ґудзь В. В. Геноцид українського народу 1932–1933 років в аргументації Джеймса Мейса. *Wykształcenie i nauka bez granic – 2011:* materiały VII Międzyn. nauk.– prakt. konf. 07–15 grudnia 2011 roku. Vol. 15. Historia. Politologia. Panstwowy zarzad. Przemysl : Nauka i studia, 2011. S. 16–20.

[413] Ґудзь Віктор. Джеймс Мейс про український геноцид 1933 року і його наслідки для сучасного суспільства *Українознавчий альманах:* вип. 11. Київ, 2013. С. 25.

[414] Ґудзь Віктор. Геноцид 1933 року і його наслідки для українства в історіософському осмисленні Джеймса Мейса. *Україна–Цивілізація. Том 3. Традиції та сучасність українського цивілізаційного простору: проблеми духовної, державної, національної єдності* / Карпатський ун–т ім. Августина Волошина; Українська богословська академія; редкол. : Бедь В. В., архім. (гол. ред.), Гайданка Є. І. (відп. секр.), Урста С. В. та ін. Ужгород : Вид. відділ КаУ, 2015. С. 40–46.

[415] Марочко В. Роберт Конквест про голокост та голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 365–373.

нас до перегляду минулого, вчила розпізнавати за «білими плямами історії» криваві її сторінки»[416]. В. Марочко, розповідаючи про свою зустріч з Р. Конквестом у Стенфордському університеті у квітні 2006 р., підтвердив, що англійський письменник і вчений і через 20 років не змінив своєї думки щодо геноцидного характеру Голодомору.

У XXI столітті дослідники опублікували свої розвідки про невідомі сторінки життя українських емігрантів – піонерів дослідження Голодомору, багато з яких стали свідками української трагедії 1933 р., але змушені були публікуватися під псевдонімами. Серед таких імен – найактивніший дослідник теми – працівник ЦСУ УСРР, історик та громадський діяч у США Дмитро Соловей[417]. Характеризуючи значення його вкладу в розголос і вивчення української трагедії Ю. Шаповал процитував Дж. Мейса: «...Якщо є історик, який заслуговує на пам’ятник (а історики зазвичай віддають перевагу книзі, а не мармуру), то це Дмитро Соловей»[418].

У низці інших персоналій висвітлюються наукові погляди і громадянська позиції українських істориків, І. Шульги[419], В. Марочка[420] та інших. Предметом дослідження були також наукові погляди та ідеологічні засади представників української еміграції за океаном П. Хімки[421,422], Р. Сербина[423,424], Автора конвенції ООН про геноцид Р. Лемкіна[425,426]. Зокрема, директор Програми запобігання геноциду в університеті Джорджа Мейсона (США) Д. Ірвінг Еріксон звертався до дослідження теоретичної спадщини та інтелектуальної біографії Р. Лемкіна, ще в 1982 р. Актуальність цієї праці для сучасних геноцидних студій засвідчують її нові перевидання[427].

Громадянському і моральному подвигу Рафаеля Лемкіна, який розробив Конвенцію про запобігання геноциду і покарання за нього, та домігся прийняття цього документу в ООН, була присвячена і перша комплексна

---

416 Марочко В. Роберт Конквест про голокост та голодомор … С. 368.

417 Юренко О. П. Дмитро Федорович Соловей. Зневажена Кліо / НАН України, Ін–т історії України. Київ : [б. в.], 2005. С. 432–449.

418 Шаповал Юрій. Дмитро Соловей та головна тема його життя. *Дзеркало тижня.* 2005. 12–19 серпня. Вип. 31.

419 Бушин М. І., Товстопят Л. М. Висвітлення питання голодоморів радянської доби в Україні професором І. Г.Шульгою. *Історичні і політологічні дослідження.* Донецьк : Видання ДонГУ, 2002. № 2 (10). С. 35.

420 Ґудзь Віктор. Зарубіжна історіографія Голодомору в науковому доробку Василя Марочка. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання:* науковий журнал. Київ : Центр міжнародного наукового співробітництва «Меганом», 2015. № 5 (8). С.26–39.

421 Сербин Роман. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи. *Критика*: часопис. 2012. Червень. Рік XVI. Ч. 6 (176).

422 Serbyn Roman. On the Ukrainian Genocide, Lemkin, and Himkian Dialectics. *Krytyka.* 2012. August. Year XVI, Issue 7–8 (177–178).
URL : http://www.academia.edu/1233026/On_the_Ukrainian_Genocide_Lemkin_and_Himkian_Dialectics

423 Ґудзь Віктор. Роман Сербин як представник тоталітарної школи історіографії Голодомору. *Емінак:* науковий щоквартальник. Миколаїв, 2016. № 3 (15) (липень–вересень). Т. 2. С. 71–75.

424 Ґудзь Віктор. Роман Сербин у боротьбі проти сучасних фальсифікацій історії Голодомору. *Українознавчий альманах.* Вип. 20 /відп. ред. М. І. Обушний. Київ : «Міленіум+», 2017. С. 71–75.

425 Serbyn Roman. Lemkin on Genocide of Nations. URL: http://www.academia.edu/799757/Lemkin_on_Genocide_of_Nations (дата звернення: 25.11.2018).

426 Сербын Роман. Осмысление проблемы голода в Украине в свете Конвенции ООН по вопросам геноцида и анализа Рафаэля Лемкина. *Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР* / науч.ред В. В. Кондрашин. Москва : РОССПЭН, 2011. С. 195–216.

427 Irvin-Erickson Douglas. Raphael Lemkin and the Concept of Genocide. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2017. 320 p.

монографія Дж. Купера (Великобританія)[428]. Науковець вдало використав матеріали біографії Р. Лемкіна, його епістолярій, матеріали періодики, британські дипломатичні документи, внаслідок чого вималював образ працелюбного, діяльного і рішучого вченого-правника, який належить до когорти найбільших гуманістів XX століття. З. Когут та О. Андрієвська висвітлили величезну організаційну та наукову діяльність професора Франка Сисина у становленні і розвитку українських студій Голодомору в Гарвардському університеті, а з 1989 р. у Центрі досліджень історії України ім. Петра Яцика при КІУС (Альбертський університет), який він очолив[429].

Існує також великий корпус публікацій про Ґарета Джонса, Гаррі Ленга, Вільяма Чемберліна, Волтера Дюранті та інших журналістів, які хоч і не досліджували Голодомор спеціально, але стали правдивими чи неправдивими свідками української трагедії. Так само важливі біографічні дослідження «командирів Великого голоду» (за назвою монографії В. Васильєва і Ю. Шаповала), починаючи з Сталіна, які ще мають стати предметом окремого історіографічного аналізу.

Але загалом науковий напрям поєднання біографістики, або й просопографії, та історіографії, хоча і має широкі перспективи, проте в царині голодоморних студій розвинутий ще явно недостатньо.

Отже, проаналізувавши стан і особливості вивчення історіографії Голодомору 1932–1933 років, можна зробити певні **висновки**.

1. Розвиток історіографії як і власне історичних досліджень, також пов'язаний, хоч і в меншій мірі, з соціокультурними умовами історіописання. На відміну від власне історичних досліджень теми, історіографічні праці з’явилися лише в середині 80-х років, з публікацією огляду літератури, зробленою комісією Дж. Мейса, та дискусійних матеріалів у періодичних виданнях після виходу в світ книги Р. Конквеста «Жнива скорботи». До цього часу належить витоки і зарубіжної (Дж. Мейс, Р. Сербин М. Царинник), і радянської історіографії теми Великого голоду, коли до дискусії західних науковців у 1988 р. втрутився московський історик В. Данилов. У 1990 р. стала можливою поява статті В. Савельєва з критикою зарубіжних дослідників історії голоду 1932–1933 рр., яка започаткувала вітчизняні дослідження цього напряму.

2. З розпадом Радянського Союзу відбувалося інтенсивне розширення кола історіографічних джерел, тоді як власне історіографічні дослідження на пострадянському просторі з’явилися лише в другій половині 90-х років. Науковці вже в 90-х роках окреслили основні історіографічні етапи дослідження проблеми Голодомору, виявили характерні риси зарубіжної та вітчизняної історіографії, пробіли у джерельній базі та типові недоліки розробки теми. У цей час з’явилися перші кваліфікаційні та монографічні роботи з історіографії, у яких дотично зачіпалася проблематика Голодомору

[428] Cooper John. Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention. London : Palgrave Macmillan, 2008. 338 p.

[429] Zenon E. Kohut, Olga Andriewsky. Shaping Ukrainian Studies: A Portrait of Frank E. Sysyn. *Journal of Ukrainian Studies.* Vols. 33–34 (2008–2009) / ed. Olga A. Andriewsky, Zenon E. Kohut, Serhii Plokhy, Larry Wolff. P. 1–30.

(дисертації В. Коцура, Г. Васильчука та ін.) і пропонувалися нові методологічні підходи до аналізу світової історичної літератури з історії СРСР 20 – 30-х років.

3. Накопичена джерельна база сприяла появі в новому тисячолітті перших кваліфікаційних робіт безпосередньо з історіографії Голодомору (дисертації А. Серпутько, К. Назарової) та численних історіографічних і археографічних статей. Здобутками історіографії цього періоду стало уточнення термінології історіографічного дискурсу з теми (Г. Касьянов, С. Кульчицький, В. Марочко та ін.), визначення історіографічних етапів (В. Васильєв, В. Гудзь, Я. Калакура та ін.).

Здійснено аналіз радянських і зарубіжних історіографічних джерел 30-х – середини 80-х рр. (В. Гудзь, Дж. Мейс, С. Кульчицький, Я. Папуга та ін.). Дано характеристику російсько-українського дискурсу Голодомору (Г. Васильчук, В. Гудзь, Г. Касьянов, В. Кондрашин, С. Кульчицький, В. Марочко, К. Назарова, М. Шитюк та ін.), та літератури діаспори (В. Гудзь, В. Марочко, Дж. Мейс, К. Назарова, Ф. Сисин, М. Царинник та ін.).

Проведено виокремлення та компаративний аналіз основних концепцій і методологічних підходів сучасної зарубіжної історіографії з історії Голодомору та революції «зверху» (Г. Васильчук, Л. Гриневич, В. Гудзь, В. Кондрашин, В. Коцур, В. Марочко, Дж. Мейс, Р. Мур, К. Назарова, Л. Морган, І. Павлова, Д. Пеннер та ін.), встановлення визначальних тенденцій та особливостей вивчення Голодомору українськими дослідниками (О. Андрієвська, В. Головко, Л. Гриневич, В. Гудзь, С. Дровозюк, Я. Калакура, Г. Касьянов, В. Солдатенко, Ф. Турченко, А. Харченко, В. Шкварець та ін.).

Здійснено історіографічний аналіз персональної наукової спадщини з проблеми Голодомору провідних дослідників теми (В. Васильєв, В. Гудзь, Г. Касьянов, С. Кульчицький, Р. Сербин, А. Сидорук, Ю. Шаповал, О. Юркова та ін.). Відбувалася активізація наукових студій з джерельної бази та історії досліджень демографічних наслідків Голодомору (С. Віткрофт, В. Гудзь, Г. Єфіменко, В. Марочко, С. Кульчицький, В. Сергійчук та ін.), а останнім часом – і соціально-культурних, ментальних та інших наслідків (Л. Гриневич, С. Дровозюк, Д. Марплз, Л. Морган, Р. Мур, Л. Слободян, О. Стасюк та ін.). Визначено перспективні напрями подальшого вивчення джерельної бази та теоретичного дослідження теми (О. Андрієвська, Г. Боряк, Г. Васильчук, Л. Гриневич, В. Марочко, Я. Калакура, С. Кульчицький та ін.) тощо.

Українські науковці у 2010–2011 рр. створили перші синтетичні праці, де предметом дослідження стала вся сучасна світова історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні. Йдеться, найперше, про монографії М. Шитюка і К. Назарової та книги Г. Касьянова, якісний рівень наукового пошуку у яких дозволив Авторам вийти за межі порівняльно-описової історіографії і визначити ключові тенденції та особливості світової історіографії, виявити проблеми сучасного дискурсу Голодомору.

Нова спроба співставити погляди українських і російських вчених на характер Великого голоду, та обґрунтувати теорію «однакового голоду» на різних територіях СРСР була здійснена також у виданні 2011 р. «Современная

российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР» за редакцією В. Кондрашина.

4. Спеціальні дослідження дискурсу Голодомору 1932–1933 рр., які належать до категорії історіографічних, належать переважно історикам України та української діаспори, які мають власні концептуальні підходи до інтерпретації досліджень подій 1932–1933 років як геноциду українського народу. Натомість російська і західна історична наука представлена поодинокими історіографічними роботами В. Кондрашина, П. Перетц, Р. Мур та деяких інших науковців. У більшості країн «далекого» зарубіжжя історія, а відповідно й історіографія Голодомору 1932–33 рр., не виділені в окремий напрямок досліджень, а розглядалися в контексті економічної історії СРСР та радянології.

5. Залишається недостатнім рівень вивченості зарубіжної історіографії Голодомору 1932–1933 рр. світовою історичною наукою, зокрема нових досліджень російських, італійських, португальських, французьких, польських, румунських, американських та ін. дослідників. Йдеться, насамперед, про монографічні праці В. Гузуна, Енн Епплбом, Н. Наймарка, В. Кондрашина, С. Нефьодова, Т. Снайдера, Е. Чіннелли та інших. Також відсутній поки що історіографічний аналіз останніх монографій провідних українських фахівців з історії Великого голоду П. Брицького, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Сергійчука, П. Соболя, О. Стасюк, М. Шитюка і К. Назарової та інших вчених.

6. Опубліковані дотепер історіографічні дослідження не пропонують системного бачення генези і розвитку всього процесу історіописання голоду 1932–1933 років в хронологічному вимірі та всього комплексу української і зарубіжної літератури в концептуальному вимірі.

Крім того, мало уваги в історіографії надається вивченню особистого вкладу окремих істориків у розробку теми голоду, характерним прикладом яких є дослідження концептуальних поглядів і громадянської позиції С. Кульчицького та Дж. Мейса, здійснених кількома істориками.

Бракує також історіографічних розробок з проблем методології дослідження голоду 1932–1933 рр., з історії діяльності провідних наукових шкіл і центрів та результатів їх роботи у дослідженні теми.

А найбільшим недоліком ґранд-наративу історіографічних досліджень є власне їх недостатній теоретичний та методологічний рівень, який часто зводиться до описово-бібліографічної роботи, компіляції попередніх праць без власних критичних оцінок і теоретичних узагальнень. Все це виявляє брак в українській, найбільш розгалуженій історіографії, зауваженої Г. Касьяновим критичної рефлексії історика другого рівня.

2. ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Процес формування джерельної бази історіографії Великого голоду в радянському та пострадянському просторі

Авторитетний український історіограф Ярослав Калакура тлумачить поняття «історіографічні джерела» як всю сукупність матеріалів, необхідних для розуміння процесу розвитку історичної науки[430]. У нашому випадку йдеться про величезну та розмаїту джерельну базу дослідження історії голоду в Україні.

Як свідчать довідники, переважна більшість публікацій, що побачили світ до 2012 р., вітчизняного походження. У бібліографії, яку склав канадський вчений Марко Царинник, станом на 1991 рік налічувалося понад 10 тис. книг і статей, серед яких, щоправда, переважали праці мемуарного характеру та публіцистичні статті в газетах зарубіжного походження.

Тільки у трьох довідниках «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.», виданих у 2001, 2007 і 2014 рр. бібліографами Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького, сумарно зафіксовано 18944 публікації, які вийшли друком на різних континентах. Та це не означає, що історія і наслідки Голодомору 1933 року користуються в українському суспільстві, а тим більше, поза її межами, заслуженою увагою громадськості і мають належне наукове осмислення. Тисячі публікацій, відомих на цей час, рідко виливаються у грунтовні монографічні дослідження, у яких би давався системний історіографічний та джерелознавчий аналіз такого величезного потоку інформації.

Ми вважаємо, що справі систематизації та огляду джерел, яка є метою даного розділу, має передувати простеження процесу формування джерельної бази проблеми радянського голоду початку 30-х років, показ тих умов у яких вона складалася. Тож перш, ніж перейти до класифікації використаних в роботі історіографічних джерел, є логічним, на наш погляд, простежити динаміку формування джерельної бази дослідження теми у хронологічному, географічному, тематичному та типологічного вимірі.

Результати дослідження комплексу історичних джерел, що відбивають події радянської історії початку 30-х років, відображені в поодиноких монографіях, кількох десятках джерелознавчих статей та у відповідних розділах кваліфікаційних робіт.

Важливе місце серед археографічних розробок теми займає дослідження, представлене першим комплексним оглядом радянських джерел і літератури з теми Великого голоду Джеймса Мейса, у звітній доповіді Конгресово-президентської Комісії США з дослідження цієї трагедії[431]. Зокрема, відповідаючи критикам Р. Конквеста, історик наголосив на важливості такого

---

[430] Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. С. 19.

[431] Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. Звіт В97 Конгресово–президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Київ: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 622 с.

джерела, як радянська преса, у якій регулярно друкувалися виступи можновладців та звіти з аграрних перетворень 30-х років[432].

Для деяких науковців, як-от старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Романа Подкура вивчення фондів радянських спецслужб міжвоєнної доби стало основним предметом кваліфікаційної роботи[433]. Останнім часом виходять друком не лише окремі статті, а й монографії джерелознавчого змісту. Однією з таких спеціальних праць стала розвідка Р. Подкура і В. Ченцова про документи органів держбезпеки України, в тому числі і періоду Голодомору[434]. Доктор історичних наук Віктор Даниленко (Київ) також опублікував свої змістовні джерелознавчі дослідження архівних фондів СБУ у збірниках матеріалів та документів конференцій та окремих виданнях[435,436]. Ця група документів була предметом дослідження й деяких інших науковців[437].

Висновки про результати досліджень архівних документів доповідалися на наукових конференціях в Україні та за кордоном, публікувалися в різних часописах, збірниках відомими архівістами та археографами. Так, директор Українського інституту досліджень архівних справ та документальних студій Ірина Матяш доповіла про російські архівні фонди з історії голоду 1932–1933 рр.[438]. Директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Георгій Папакін підібрав до друку документи про «чорні» дошки», занесення на які вразило людомором сотні сіл[439]. Маловідомі нюанси взаємовідносин Центру і республіканського партійного керівництва демонструвала публікація деяких архівних матеріалів з «Окремої папки» Політбюро ЦК КП(б)У професора Володимира Нікольського (Донецьк)[440].

Різноманітні джерела з історії голоду спеціально дослідила старший науковий співробітник Інституту історії України Олександра Веселова. Історикиня послідовно та професійно аналізувала і збірники документів та

---

[432] Великий голод в Україні 1932–1933 років ... С. 119.

[433] Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально–економічних, культурних процесів в Україні (20–30–ті рр. ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 1999. 190 с.

[434] Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930–х годов : источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 372 с.

[435] Даниленко В. М. Відображення голодомору 1932–1933 років в Україні у матеріалах радянських спецслужб. *Голодомор 1932–1933 рр. як величезна трагедія українського народу:* матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ: МАУП, 2003. С. 91–106.

[436] Даниленко В. М. Інформаційні ресурси документів ГДА СБУ. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ*: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 31–52.

[437] Осипов В. М. Голодомор 1932–1933 років у документах СБУ. *Інтелігенція і влада.* 2009. Вип. 16. С. 156—163.

[438] Matiash Iryna. Archives in Russia on the Famine in Ukraine The Holodomor of 1932–33. Papers from the 75th–Anniversary Conference on the Ukrainian Famine–Genocide. University of Toronto, November 1, 2007. *The Harriman Review.*Vol. 16. N. 2. November, 2008. P. 36–46.

[439] Папакін Г. Архівні документи про «чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках. *Архіви України*. 2008. № 3–4. С. 14–40.

[440] Нікольський В. Голодомор 1932–1933 рр. на Україні за матеріалами „Окремої папки» Політбюро ЦК КП(б)У. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. 2004. Вип. 12. С. 84–93.

матеріалів з історії голоду[441,442], і свідчення очевидців трагедії як історичні джерела[443,444,445].

Завідувач кафедри міжнародного права Києво-Могилянської академії Мирослава Антонович систематизувала правові джерела кваліфікації Голодомору як геноциду в Україні[446] і опублікувала низку праць на доказ відповідності навмисного голодного мору українства міжнародному законодавству про геноцидні дії.

В царині збору та публікацій свідчень очевидців активно працювала професор Ганна Капустян (Кременчук), яка сама збирала свідчення очевидців голоду і залучила студентів до цієї благородної справи та проаналізувала матеріали збірки болючих спогадів у спеціальній археографічній статті[447]. Крім характеристики розповідей свідків Голодомору на рідній Полтавщині[448], дослідниця вивчала і коментувала документи російських та українських центральних архівів[449]. Свідчення про голодове лихо послідовно вивчались доцентом Тамарою Демченко (Чернігів)[450], а також С. Дровозюком[451], В. Гудзем[452] та багатьма іншими дослідниками.

Особливе місце серед досліджень усної історії Великого голоду займає монографія Тетяни Боряк (Інститут історії України)[453], у якій представлено

[441] Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 50–72.

[442] Веселова О. М. Висвітлення голоду 1932–1933 рр. у збірниках документів і матеріалів. *Український історичний журнал*. Київ, 2003. № 5. С. 101–125.

[443] Веселова О. Свідчення очевидців голоду–геноциду 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин і наслідків. *Історичний журнал.* 2009. № 5. С. 3–17.

[444] Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932– 1933 років. *Краєзнавство:* науковий журнал. Київ : Всеукраїнська спілка краєзнавців, 2009. № 3/4. С. 269–281.

[445] Веселова Олександра. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. 2010. Вип. 19. С. 82–98.

[446] Antonovych Myroslava. Legal sources of the ukrainian genocide of 1932–1933 *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 437–445.

[447] Капустян Ганна. «Пам'ять 33–го кличе молодих» (науково–пошуковий Проект студентів Кременчуцького державного політехнічного університету ім. Михайла Остроградського). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 437–448.

[448] Капустян Ганна. Оцінка Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в документах усної історії. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / відп. ред. І. Р. Юхновський. Київ, 2009. С. 169–189.

[449] Капустян Ганна. Документи вищого політичного керівництва СРСР про голод 1932–1933 рр. в Україні. *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»*. Луцьк, 17–19 трав. 2006 р. Луцьк, 2007. Т. 1. С. 257–262.

[450] Демченко Тамара. Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2010. Вип. 19, ч. 2. С. 71–81.

[451] Дровозюк С. І. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. в Україні як історичне джерело. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2008. Вип. 13. С. 367–370.

[452] Гудзь Віктор. Нові публікації джерел з історії голоду 1932–1933 рр. на Півдні України: *матеріали IV Волинської міжнародної історико–краєзнавчої конференції, присвяченої 10–річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка:* м. Житомир, 18–19 листоп. 2011 р. : зб. наук. пр. / Житомир. держ. ун–т ім. І. Франка, н.–д. лаб. «Дослідж. історії Волині» ; редкол. Саух П. Ю. та ін. Житомир : Вид–во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 227–229.

[453] «І чого ви ще живі?» / упоряд. Т. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»«, 2016. 720 с.

спогади свідків з усіх областей України про вилучення у селян всіх їстівних запасів під виглядом хлібозаготівель. Саме вилучення у селян незернових запасів, вареної їжі, одягу і навіть сірників та жорен спростовує усталену серед багатьох дослідників думку про спричинення людомору конфіскацією зернових фондів для виконання плану хлібозаготівель. При цьому Т. Боряк провела порівняльний аналіз більшовицької продовольчої політики напередодні та під час Голодомору за свідченнями очевидців подій, які показали зміну курсу на повне позбавлення українського села засобів для існування у 1932–33 рр. Таким чином, як і зазначав у своїх працях ініціатор такого дослідження молодої історикині С. Кульчицький, наведено неспростовні докази спланованого сталінською верхівкою «нищівного удару» по всій площі сільської України.

Серед джерелознавчих досліджень теми, на наш погляд, найбільшими за обсягом аналітичної інформації про архівні матеріали є статті відомих дослідників у галузі камеральної археографії та архівознавців, колишніх очільників Державного комітету архівів України, докторів наук Геннадія Боряка і Руслана Пирога.

Загальний огляд українських архівних джерел з історії Великого голоду вперше було подано у 1990 р. в статті Р. Пирога, викладеній в Інтернеті[454]. У публікаціях, приурочених до 70-річчя Голодомору Р. Пиріг знову проаналізував документи з історії голоду у фондах архівосховищ України[455,456]. Основну увагу у своїх працях вчений надав матеріалам із фондів Центрального державного архіву громадських організацій (ЦДАГО) республіки, документи яких поділив на чотири групи:

1) матеріали ЦК Компартії України (фонд 1);
2) документи та листування обкомів партії;
3) документи вищих і місцевих органів влади;

звернення, листи, скарги «низів», які складають найменшу групу через втрати у червні 1941 р., але частково збереглися в інших фондах.

Р. Пиріг надав характеристику кожній групі документів і навів найбільш промовисті підтвердження насильницької політики влади політики влади в селі, яка набрала терористичних форм. Так, наприклад, цитуються витяги з листів Сталіну очільника компартії України С. Косіора, який в кінці квітня 1932 р. писав, що будь які розмови про голод на Україні треба припинити, а 15 березня 1933 р. скаржився на масове голодування і смертність у 103-х районах республіки[457]. Насправді, за даними ДПУ, які Р. Пиріг, використавши «метод

[454] Пиріг Руслан. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: джерелознавчий огляд. URL : http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32–33.php

[455] Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 82–101.

[456] Пиріг Р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документальні публікації. *Українознавство.* 2008. Київ, 2007. С. 179–182.

[457] Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду ... С. 86.

логічної критики», називає найбільш достовірними[458], – у березні голодувало вже 139 районів УСРР[459].

Водночас історик навів факти, зокрема, з доповідей про обстеження голодуючих районів комісіями Наркомату охорони здоров'я УСРР, які засвідчують, що і дані ДПУ, особливо щодо смертності, часто були неточними через недооблік на місцях або й навмисні фальсифікації, як, наприклад, у Київській області: «Прискіпливий аналіз статистики ДПУ дає приклади й фальсифікації даних, за якими проглядається стійка тенденція до зменшення фатальних наслідків голодомору»[460].

Р. Пиріг зупинився також на характеристиці фондів вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), найперше на зверненнях, скаргах і листах з місць, які складають левову частку документів фонду 1 архіву, де згруповані матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету ВУЦВК). Як пише дослідник: «У них сконденсовано всю глибину трагедії голодомору, її багатоликі прояви, наївні сподівання на допомогу держави»[461]

Інший знаний фахівець у галузі камеральної археографії розробник національної архівної інформаційної системи, член-кореспондент НАН України Геннадій Боряк у дослідженнях структури і методики створення археографічних описів різного рівня застосував продуктивний системно-функціональний підхід. Зокрема, така методологія була представлена вченим ще у докторській дисертації та монографії 1995 р.[462], а також у доповіді про публікацію джерел з історії Голодомору на представницькому симпозіумі в Гарвардському університеті «Великий голод 1932–1933 років». Згодом розширений і доповнений варіант доповіді був опублікований окремою книжкою в кембриджському виданні[463].

У низці публікацій, що побачили світ в Україні[464] і за кордоном[465] у першому десятилітті XXI ст., Г. Боряк простежив у хронологічному порядку і провів ґрунтовний аналіз досить численних збірок документів і матеріалів з тематики Голодомору, які видавалися за роки незалежності в Києві та областях республіки та окреслив можливості введення в науковий обіг додаткових джерел.

---

[458] Пиріг Р. Я. Документи державного політичного управління УСРР як джерело історії голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 рр. як величезна трагедія українського народу:* матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 52–56.

[459] Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду ... С. 86.

[460] Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду ... С. 93.

[461] Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду ... С. 95.

[462] Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / відп. ред. Л. Дубровіна; НАН України, Ін–т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Інститут рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадского; Головне архівне управл. при Кабінеті міністрів України. Київ, 1995. 348 с.

[463] Boriak Hennadii. Sources for the Study of Great Famine in Ukraine. Cambridge, MA : Ukrainian Studies Fund, 2009. 55 p.

[464] Боряк Г. Архіви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: сучасний стан та перспективи досліджень. *Константи:* журнал. Херсон, 2007. № 1 (13). С. 3–13.

[465] Boriak Hennadii. The Publication of Sources on the History of the 1932–1933 Famine–Genocide: History. Current State, and Prospects. Harvard : Ukrainian Research Institute, 2001. Vol. XXV (3/4). P. 167–181.

Зразком системно-функціональної методики і фахової аналітики документального наративу є дослідження вченим наявних ресурсів архівних та опублікованих матеріалів, із визначенням додаткових можливостей джерельної бази з історії Великого голоду. Таким, наприклад, є матеріал, представлений на симпозіумі в Гарвардському університеті до 75-річчя голоду і 25-річчя проекту «Голодомор HURI» 30 листопада – 1 грудня 2007 року[466].

Г. Боряк спершу розглянув стан наповнення та упорядкування дотичного до теми комплексу архівних матеріалів, які він розбив на видові групи з відповідними пропорціями:

1) всесоюзні органи влади – 12%;

2) органи влади УСРР – 23%;

3) місцеві органи влади – 49%;

4) зарубіжні дипломатичні реляції, матеріали зарубіжної преси, політичних і громадських організацій – 1%;

5) листи, заяви, скарги, клопотання – 8%

6) усні свідчення (опубліковані) – 7%[467].

Як зазначив дослідник, найбільшу групу становлять документи місцевої влади, починаючи від ВУЦВК та РНК УСРР, закінчуючи сільрадами та партосередками, і знаходяться знаходяться в обласних архівах. Окремо виділено опубліковані спогади свідків Голодомору.

Характеризуючи фонди російських архівів, зокрема, Президента Російської Федерації і Російського держархіву соціальної та політичної історії (РГАСПІ), історик наголосив, що їх матеріали засвідчують 69 засідань Політбюро ЦК ВКП (б) у 1932–1933 рр., на яких розглядалося близько 270 питань, безпосередньо пов'язаних з Україною. Така надзвичайна увага до республіки у голодні роки підверджує занепокоєність Сталіна у можливій втраті України та ілюструє заходи влади для недопущення такого варіанту.

Загалом, за оцінкою Р. Боряка, уся архівна спадщина Голодомору охоплює до 80 тис. документів, зосереджених у близько 2000 архівних фондів і колекцій[468].

Значну цінність за своєю інформативністю та якістю аналізу має опрацювання Г. Боряком опублікованих документальних видань з історії Голодомору, які за підрахунками вченого, складають до 7 % від їх загальної кількості джерел і містять близько 5000 архівних матеріалів. «Вони дають нам можливість зробити концептуальні та юридичні висновки про умови, причини та наслідки антропогенного голоду. Більше того, на сьогоднішній день не залишається великої надії зробити нові сенсаційні відкриття відповідних документів»[469], – оцінює значення і перспективи пошуку цих джерел історик-архівіст. Г. Боряк високо оцінив праці свого колеги Р. Пирога, який, попри особистий ризик, ще в 1990 р. розв'язав «мішок архівних джерел» і опублікував

[466] Boriak Hennadii. Sources and resources on the famine in Ukraine's archival system. Reprinted from «Harvard Ukrainian Studies». 27 (2004–2005) : 117–147. (31 p.) URL : http://history.org.ua/LiberUA/Book/USF/2.pdf (дата звернення: 30.06.2017).

[467] Boriak Hennadii. Sources and resources on the famine …

[468] Boriak Hennadii. Sources and resources on the famine …

[469] Boriak Hennadii. Sources and resources on the famine …

перший збірник документів про Голодомор в Україні, а в 2007 р. – збірку із близько 700 документів з російських і вітчизняних архівів, з яких майже 40% вперше побачили світ. З-поміж інших цінних документальних видань до 75-річчя Голодомору дослідник виділив також збірку документів ГПУ–НКВД «Розсекречена память», матеріали якої дозволяють детальніше і точніше простежити методи масштабної війни влади із селянами у 1932–1933 рр. та її жахливі наслідки.

Завершує працю факсиміле важливого документу з Одеського обласного архіву, вперше опублікованого місцевими науковцями у збірнику документів 2007 р. яка підтверджує факт організованого вилучення і фальсифікацій владою реєстрів смертності населення в апогеї Голодомору. Згідно із секретною інструкцією Одеського облвиконкому від 13 квітня 1934 р., всі «записи про смерть 1933 року з усіх без винятку сільських рад» мали бути передані в окружні виконавчі комітети для таємниці зберігання[470].

У великій нагоді для дослідників теми Голодомору є окреслення Г. Боряком кола нових малодосліджених джерел, з яких історик виділив наступні групи:

1. Близько 4000 справ актів громадського стану за 1932–1933 роки, із приблизно мільйоном сторінок записів, де зафіксовано майже 3 млн смертей. Як зазначив Автор, лише 1,5% занотовані як смерті від голодування, але існує величезна кількість записів смертності від хвороб, супутних голоду.

2. Матеріали місцевої преси, які, за слушним заваженням Г. Боряка, донедавна частіше використовувалися як ілюстрації, а не як історичні джерела Вчений нарахував приблизно 150 000 найменувань доступних матеріалів періодики, які містяться, за даними Української книжкової палати, у понад 1000 різних газет 486 райцентрів, що видавалися у 1932–1933 рр.

3. Третьою, «проблематичною» групою джерел, через складність їх ідентифікації та поширене маніпулювання, вчений називає світлини, що відображують Голодомор. Із достовірних фотодокументів, що зберігаються в Центральному державному кінофотофонді Держкомархіву України «Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.»[471], виділено 30 харківських фотографій, зроблених інженером Олександром Вінербергом; світлини з архіву кардинала Теодора Інніцера; збірка близько 80 фотографій Марка Железняка з села Удачне Донецької області; кілька унікальних світлин Миколи Бокана з Чернігівської області; деякі фотографії таємно зроблені зарубіжними кореспондентами.

4. Ще одну групу «невивчених документів» (на 2007 р.) склали 400 тис. кримінальних справ осіб, депортованих-інтернованих у 1932–1933 рр.

Крім того, вчений відзначив важливість створення зведеного електронного реєстру документів Голодомору, база даних якого складала на

[470] Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / ред. кол. тому: І. І. Ніточко, Л. Г. Білоусова, Г. В. Боряк та ін.; упоряд: Л. Білоусова, Д. Бадера, П. Бондарчук та ін. Одеса, 2007. Факсиміле № 78.

[471] Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр. URL : http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php.

той час до 2 тис. одиниць (і була сформована за дієвою участю Г. Боряка – Голови та заступника Голови Держкомархіву у 2002–2008 рр.).

Публікація Г. Боряком його доповіді на конференції до 75-річчя Голодомору вносить деякі нові акценти у характеристику джерельної бази з історії голоду та її інтерпретацій[472]. У першому з трьох розділів праці фахівець здійснив критичний аналіз поширених тлумачень, а часом і фальсифікацій історичних джерел, які почастішали після прийняття у 2006 р. закону про Голодомор як геноцид українського народу. Вчений нагадав, що з 30-х до кінця 1980-х років в Україні не публікувався жоден архівний документ про сталінський людомор і назвав цей період «доісторичною» історіографією Голодомору[473]. Проте, зазначив Автор, голодовий злочин був настільки екстремальним, що владі не вдалося повністю контролювати або заборонити надходження документів, «народжених» від Голодомору, а, тим більше, знищити накопичені в парткомах, урядових установах, редакціях газет мільйони дописів про реальну ситуацію у 1932–1933 рр.

Г. Боряк зазначив, що після розпаду СРСР Україна веде перед у розсекреченні архівів на європейському просторі, але такий вал відкритої інформації не зупинив тенденції до профанації і масових спекуляцій навколо першоджерел з історії Голодомору. Вчений розкритикував позицію комуністів, України та їх ставленика на посаді держкомархіву О. Гінзбург (2006–2008 р.) з їх заявами про відсутність документів про навмисний голод і спробами обмеження доступу до подібної інформації. Подібну позицію, нагадав історик, займають і російські архівісти, що діють за інструкцією В. Кондрашина, котрий назвав закон про Голодомор як акт геноциду «танцями на кістках жертв» та напучував відбирати документами, «… щоб зобразити трагедію радянського селянства в цілому без підкреслення України»[474].

Історик навів приклад маніпуляцій з фотографіями 1932–33 рр., замість яких часто використовуються світлини часів голоду 1921–23 рр. або, як навіть деякі фахівці (А. Марчуков та ін.), не вказують джерела походження. Щоб запобігти подальшим маніпуляціям з візуальними джерелами, джерелознавець запропонував створити їх зведений електронний архів.

У наступних розділах роботи Г. Боряк дав чітку відповідь на поставлені ним питання: «яка документальна база для вивчення Голодомору? Який його інформаційний потенціал? Чи існують групи документів, які ще потрібно вивчити? Яке співвідношення між публікованими та неопублікованими документами? Чи варто розраховувати на сенсаційні нові архівні знахідки?»[475].

Висвітлення цих питань базувалося вченим загалом на основі його попередніх досліджень з виділенням 6 видових груп архівних документів та 4-х сегментів малодосліджених джерел. Автор відзначив звуження потенціалу джерельної бази, що призводить до «ходіння по колу» – перевидання вже

---

[472] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *Harriman review.* Nov. 2008. Vol. 16. N 2. P. 21–35. (The Holodomor of 1932–33. Papers from the 75th-Anniversary Conference on the Ukrainian Famine-Genocide. University of Toronto, Nov. 1, 2007.).
[473] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources … P. 21.
[474] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources … P. 23.
[475] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources … P. 26.

друкованих джерел. Водночас, дослідник зазначив, що, попри появу збірників документів з 15 із 17 областей Українській РСР (з лакуною Донецької і Київської) станом на початок 30-х років, існують і резерви: «Варто було б звернути увагу на збільшення регіональних матеріалів і на мікроісторичний рівень, щоб створити найбільш точну хроніку Великого Голоду»[476].

Як доводить архівіст, великий потенціал мають і документи ОДПУ, де він, зокрема, віднайшов сенсаційне визначення (оцінка Г. Боряка. – В. Г.), яке використовували самі чекісти щодо їх роботи в селах: «сільський терор»[477].

Г. Боряк звернув увагу на поєднання в документах ДПУ «куркульсько-петлюрівської» термінології, що засвідчує специфіку геноциду голодом як національно спрямованого. Історик відзначив також, що документи з Криму підтверджують блокаду України, а листи червоноармійцям – жахливі деталі людомору.

Завершуючи свою розвідку, Г. Боряк відзначив важливе значення 20-річної праці по створенню електронного архіву Голодомору, як останнього кроку з їх упорядкування. «Електронні архіви Голодомору розкриють можливість якісно покращити майбутню історіографію в цій сфері, очистивши джерельну базу від спекулятивних і непрофесійних інсинуацій, про які я згадував раніше»[478], – підсумував вчений.

Отже, англомовні видання праць Г. Боряка нульових років XXI століття засвідчують високий професійний рівень Автора та відзначаються, на наш погляд, наступними рисами:

- проблемно-хронологічним підходом, з поєднанням дослідження початків «архівної революції» в Україні, процесу накопичення і систематизації джерельного масиву, визначення дослідницьких перспектив;
- панорамним авторським баченням стану і особливостей всього комплексу архівних та опублікованих в Україні джерел з історії Голодомору;
- систематизацією існуючих архівних джерел та їх публікацій за видовими і функціональними ознаками;
- фаховим володінням статистичним матеріалом, який дозволив показати загальний обсяг джерельної бази з історії Голодомору, встановити кількісні параметри різних груп архівних та опублікованих матеріалів.
- виявленням і джерелознавчим аналізом нових, малодосліджених джерел, в тому числі фотографій та електронних ресурсів, які становлять перспективний дослідницький ресурс;
- критичним історіографічним аналізом фактів маніпуляцій з першоджерелами та інсинуацій навколо них;
- виявленням в архівних документах та інтерпретацією окремих фактів і явищ на підтвердження геноцидного характеру Голодомору;
- наголосом на екстраординарному науковому та просвітницькому значенні створення електронного реєстру документів з історії Голодомору.

[476] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources … P. 32.
[477] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources … P. 32.
[478] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources … P. 32.

Заслуговує на пильну увагу науковців, як джерело і науковий проект, запропонований Г. Боряком та Р. Сосса промовистий проспект атласу Голодомору[479], який поповнює комплекс візуальних джерел і надає уявлення про численні факти позбавлення людей продовольства у 1932–1933 рр. у всіх районах республіки.

Безпосередній аналіз історії формування джерельної бази Голодомору в радянських умовах виявляє, що вже у 1931 р., у листі «Про деякі питання історії більшовизму», вміщеному у 6-му номері журналу «Пролетарская революция», Сталін засудив наукові дискусії з питань, які генсек назвав «аксіомами більшовизму». Більшовицький вождь писав тоді, що начебто «паперові документи» непридатні для виявлення історичної істини, пошук якої можливий лише на засадах марксистської партійності і класовості. В результаті було розгорнуто ідеологічні «проробки» істориків, а архівні «паперові документи» у 1938 остаточно передано у відання НКВС СРСР, що унедоступнило їх для науковців.

Сталін був занепокоєний не самим фактом голоду, а можливим розголосом людомору в Україні. Вірогідно, саме тому 16 лютого на тривалу нараду в кремлівському кабінеті генсека за участю С. Косіора, В. Чубара, П. Постишева був викликаний і голова ДПУ України Станіслав Реденс[480,481], котрий вже 21 лютого 1933 р. офіційно поступився посадою Всеволоду Балицькому. Якраз 16 лютого 1933 р. на місця було направлено партійно-державну директиву Москви: «Категорично забороняйте будь-якій організації записувати випадки голодування та смерті, пов'язані з голодом, за винятком органів ГПУ»[482]. Тоді ж було заборонено і засекречено облікові матеріали голодової катастрофи, зокрема, акти реєстрації смертей у голодні роки. З 1934 р. суворо виконувалася інша сталінська заборона: вживати термін «голод» відносно подій 1932–1933 рр.

Оцінюючи таку ситуацію в Радянському Союзі, Г. Боряк зазначав, що «з очевидних причин» перші документальні публікації про Голодомор 1932–1933 р. не могли з’явитися на основі архівних фондів. Більше того, злочин комуністичної влади з приховання, фальсифікації, а то й нищення документів спричинив, на думку історика, «архівоцид» в Україні на кілька десятиліть[483].

Проте злочинні й лицемірні комуністичні заборони та офіційна політика замовчування трагедії урядами «вільного світу» так і не змогли викоренити в пам’яті народу страшної правди про голод. Розповіді про трагедію

---

[479] Боряк Г. В., Сосса Р. І. ГІС–Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку:* зб. матеріалів V всеукр. наук.–практ. конф. «Національні атласи у формуванні глобального інформаційного простору» (м. Київ, 13–14 вересня 2012 р.). Київ, 2012. Вип. 5. С. 30–35.

[480] Посетители кремлевского кабинета Сталина. *Исторический архив.* 1995. № 2. С. 128–200.

[481] Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка / упоряд. В. Марочко, О. Мовчан. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. С. 197.

[482] Ивницкий Н. Роль Сталина в голоде 1932–1933 гг. на Украине. По материалам бывшего Кремлевского архива Политбюро ЦК КПСС: документ, представленный на междун. конф. «Великий голод и геноцид в Украине в 1932–1933 годах» в Виченце, Италия, 16–18 октября 2003 г. *Личный архив автора.* С. 3.

[483] Боряк Г. В. «Архівоцид» в Україні 1934–1960–х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 13–18.

передавалися в поколіннях, знайшли відображення в усних переказах, наукових і художніх творах, в газетних статтях, дипломатичних реляціях, збірках спогадів і окремих записах очевидців, виступах партійно-господарської номенклатури, та частково збереглися в радянських архівах матеріали яких, поряд з фаховими публікаціями, складають основну джерельну базу даного дослідження.

У комплексі історичних джерел з радянської історії поважне місце займають матеріали періодики, звідки, хоча і без описів голоду, можна почерпнути значно більше достовірної інформації з історії 30-років, ніж з публікацій тогочасних офіційних істориків. У третьому розділі загального звіту голодової Комісії американського конгресу під назвою «Радянська преса про голод» зауважено: «Влада продовжувала цю діяльність навіть після того, як масове голодування стало загальновідомим фактом, а ігнорувала його лише преса»[484]. Радянську пресу як джерело з історії Голодомору, зважаючи на її пропагандистський та підцензурний характер, як правило, недооцінюють і сучасні дослідники. Рідко використовували це джерело, здебільшого через незнання української мови або важкодоступність, як у випадку з українською еміграцією, і зарубіжні дослідники теми.

Між тим, розділ з оглядом радянської преси починається іншим важливим узагальненням Дж. Мейса: «Відмова радянського уряду визнати факт Голоду під час його існування і згодом добре відома. Звідси часто роблять хибне припущення, що в радянській пресі мало інформації про те, що сталося в українському селі. Проте насправді вона є найціннішим джерелом інформації, бо подає дуже багато даних про політику, яка спричинилася до Голоду»[485].

Дійсно, у радянській пресі не писали про масове вимирання і людоїдство, але редактори газет були зобов’язані друкувати партійно-господарські рішення, промови очільників партії та уряду, заходи правоохоронних органів, офіційну статистику, що давало багату інформацію про передумови і причини отих «продовольчих труднощів», якими маскувався смертельний голод. Особливо цінними для розуміння ситуації в селах УСРР у 1932–1933 р. є матеріали про хід заготівельної кампанії, продовольчу допомогу, про подолання девіантних суспільних явищ, боротьбу влади з «саботажниками», «куркульством» та іншими «ворогами народу» тощо.

Ще під час Голодомору і пізніше частина документів вищих органів партії, фрагменти виступів очільників держави і української республіки публікувалася в партійних періодичних виданнях: «Правда», «Известия ЦК ВКП(б)», «Вісті ЦК КП(б)У», «Більшовик», «Більшовик України» та ін. Дослідники могли, наприклад, ознайомитися із текстом сталінського так званого «закону про 5 колосків» від 7 серпня 1932 р., передрукованого в органі ЦК КП(б) газеті «Комуніст», яка виходила тоді в Харкові накладом до 450 тис. примірників[486].

---

[484] Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV ... С. 119.

[485] Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV ... С. 119.

[486] Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності. Постанова ЦВК і РНК СРСР. 7 серпня 1932 р. *Комуніст.* 1932. 9 серпня.

Поживу для роздумів дослідника дають такі публікації, як наприклад, у харківській газеті «Вісті ВУЦИК» від 13 лютого 1933 р. Серед підбірки трьох дописів з місць, читаємо замітку за підписом Д. Запорізький із скаргою на незадовільну роботу Запорізького МПК, який на 5 лютого добився виконання районного плану засипки насіння лише на 14,3%. Автор обурюється: «В ряді сільрад (М. Катеринівка, Балабіно, Кушугум, Мокра) місцеві працівники вдаються до такого маневру – відряджують уповноважених по насіння до різних районів. Мета цього куркульського маневру цілком ясна – відвернути увагу колгоспних мас від боротьби за мобілізацію насіння, не використовувати місцеві ресурси, не провадити боротьби за вилучення незаконно розданого й розкраденого хліба»[487]

З іншого допису, який складає публікацію, дізнаємося, що Одеська область на ту ж дату засипала лише 13% планового обсягу зерна, з яких лише 4% пшениці. При цьому «Снігурівський район, який ганебно провалив хлібозаготівлі, плян збирання насіння виконав тільки на 2%» – повідомляє власний кореспондент газети[488].

Такі факти викликають питання, по-перше, чому той же Снігурівський та інші райони не виконали ні плану хлібозаготівель, ні насіннєвого. Чи не тому, що все було виметено «червоною мітлою»? По-друге, чому такі низькі показники засипки насіння стали масовим явищем? Чи не тому, що була масова і системна реквізиція владою селянського зерна? По-третє, яка логіка випрошувати – не задарма – насіння в інших районах, якби було своє? По-четверте, які підстави називати такі дії «куркульським маневром», коли, як відомо, «куркульство» вже було фізично понищено розстрілами, засланнями і Голодомором?

Можна ставити й інші питання і до публікацій в інших часописах тієї пори, які, в сукупності, складають велику джерельну базу історії Голодомору і менше понищені комуністичним режимом, ніж архівні документи. Наприклад, як показав наш пошук, у Запорізькому обласному архіві відсутні не лише записи реєстрації смертей, а й народжень у «голодоморний» 1933-й рік.

У цій же газеті «Вісті ВУЦИК» за 30 червня 1933 р. в якості передовиці надруковано виступ С. Косіора на ІІ зльоті колгоспників-ударників Харківщини. Перший секретар ЦК КП(б)У пояснив причину того колгоспи «опинялися у скрутному стані з хлібом» поганим збором урожаю, що дало змогу його розкрадання «куркульським контрреволюційним елементам, ледарям, рвачам». Але далі партійний бонза погрозиво натякнув на влаштований владою селянству урок голодом: «А є чимало людей, у яких пам’ять коротка, які забувають про науку минулого року»[489].

---

[487] Запорізький Д. Запорізький МПК погано бореться за виконання свого зобов'язання. *Вісті ВУЦИК.* 1933. 13 лютого. С. 3.

[488] (Власкор). Райони Одеської области, що першими починають сівбу, виключно незадовільно провадять боротьбу за насіння. *Вісті ВУЦИК.* 1933. 13 лютого. С. 3.

[489] Виступ тов. Косіора на ІІ зльоті колгоспників–ударників Харківщини. *Вісті ВУЦИК.* 1933. 30 червня. С. 1.

У 30-ті рр. окремими збірками були опубліковані стенографічні звіти з'їздів рад СРСР і УРСР, стенограми з'їздів[490] і пленумів ЦК КП(б)У, протоколи політбюро ЦК, промови державних і партійних діячів Й. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, С. Косіора, П. Постишева та інших «творців голоду». У цих матеріалах слово «голод» часто замінялося евфемізмами «недорід», «продовольчі труднощі» з якими боролася комуністична партія, долаючи опір «контрреволюційних елементів» та куркульства. Уважне вивчення цих матеріалів давало уявлення про алгоритми насильницького «великого перелому» на селі та його українські особливості.

Наприклад, у доповіді С. Косіора на XII з'їзді КП(б)У, по-перше, вжитий евфемізм про «серйозний прорив» щодо оцінки ситуації 1932–1933 років у селі, який надовго замінить термін «голод» у радянській історіографії.

По-друге, доповідач прямо пов'язує «куркульський саботаж» хлібозаготівель з «націоналістичною контрреволюцією» насамперед в Україні і на Північному Кавказі[491], що однозначно демонструє національну «підкладку» голодового злочину.

Ще більше інформації з цих питань можна почерпнути із політичного звіту XII з'їзду П. Постишева[492], особливо з «найсерйознішого розділу», за його виразом, під назвою «Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні». Доповідач, серед іншого, заявив, що «класовий ворог» завжди виступав і виступає «під «національним» флагом «визволення» України» і користується підтримкою «інтервенціоністських елементів» Німеччини та Японії[493]. Такі виступи багато що пояснюють у проблемі причин і характеру Голодомору, його відмінності від всесоюзної «трагедії радянського села».

Факти, що свідчать про драконівські заходи подолання «тимчасових продовольчих труднощів», про жорстоку боротьбу влади з «куркульським саботажем» та «петлюрівцями», про головні причини, обставини і наслідки подій 1932–1933 рр. зафіксовані також у документах влади та виступах урядовців, керівників КП(Б)У С. Косіора[494,495], П. Постишева[496,497], М. Хатаєвича[498] та інших діячів у місцевій та й союзній пресі.

---

[490] XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18–23 січня 1934 року. Стенографічний звіт. Харків : Партійне видавництво ЦК КП(б)У, 1934. 613 с.

[491] Доповідь тов. Косіора про роботу ЦК ВКП(б). *XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18–23 січня 1934 року. Стенографічний звіт* ... С. 43–46.

[492] Політичний звіт ЦК КП(б)У XII зїздові КП(б)У – доповідь товариша Постишева. *XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18–23 січня 1934 року. Стенографічний звіт* ... С. 152–221.

[493] Політичний звіт ЦК КП(б)У XII зїздові КП(б)У ... С. 213.

[494] Косиор С. В. Итоги хлебозаготовок и задачи КП(б)У в борьбе за поднятие сельского хозяйства Украины: Доклад на Пленуме ЦК КП(б)У. *Правда.* 1933. 15 февраля.

[495] Косіор С. Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства. *Більшовик України.* 1933. № 3. С. 21–66.

[496] Постишев П. П. Про завдання весняної сівби та постанову ЦК ВКП(б) від 24.1.1933. *Господарство України.* 1933. № 3–4. С. 17–28.

[497] Постышев П. П. Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У: Речь на Пленуме ЦК КП(б)У 19 нояб. 1933 г. *Правда.* 1933. 24 ноября.

[498] Хатаєвич М. М. Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно–господарське зміцнення колгоспів та піднесення сільського господарства. *Більшовик України.* 1932. № 21–22. С. 1–20.

Уважний дослідник міг почерпнути дані географію і масштаби голоду, наприклад, із таких заяв, яка була опублікована в «Правді» 20 липня 1933 р., де нахабно заперечувалися факти, наведені у заяві Генерального Секретаря Конгресу національностей у Відні Евальда Аммендe. Передовиця партійного рупору, цього ж дня продубльована в газеті «Известия», як і належало більшовикам, була просякнута гнівним пафосом і брутальністю: «Заява про голодні смерті мільйонів радянських громадян на Волині, Україні та Північному Кавказі є вульгарною брехнею, брудним наклепом, який нашвидкуруч зварганили в редакції» Рейхпост «…щоб переключити увагу своїх робітників з їх власного важкого і безнадійного становища на проблеми голоду в СРСР»[499]. Так само можна згадати опубліковану в газеті цього ж року цинічну і зухвалу відповідь радянського «прем'єр міністра» Вячеслава Молотова на пропозицію допомоги від кардинала Теодора Інніцера: «…наразі в СРСР нема ні канібалізму, ні кардиналів».

Дослідники могли також співставити переможні парадні реляції керівництва про успіхи колгоспного ладу і деякі тривожні сигнали від рядових колгоспників на різних з'їздах та нарадах, матеріали яких оперативно обнародувалися[500], з реальними «успіхами» 1933 року.

Іноді цензура пропускала художні твори з описанням голодування, як це було з п'єсою Миколи Куліша «97» про голод 1921–1923 рр., та глибоко психологічною новелою «Кострига» Аркадія Любченка[501], яка стала першим історичним джерелом про Голодомор 1932–1933 рр. в українській літературі.

Щоправда, радянські історики міжвоєнного періоду не могли займатися безпосередньо проблемою Великого голоду і через суворі ідеологічні заборони, і через недоступність утаємничених документальних джерел, тому воліли замовчувати тему або торкатися лише її окремих аспектів.

Доробок українських радянських істориків початку 30-х років обмежується небагатьма брошурами загального характеру, які здебільшого нагадують історико-ідеологічні трактати[502]. У них, зокрема, йшлося про тріумфальну перемогу колгоспного ладу у боротьбі «ворожими елементами», а середняків, заможних селян відносили до «куркулів», «глитаїв»[503], ліквідація яких була необхідною умовою торжества справи соціалістичного будівництва на селі[504]. Ця догма надовго утвердилось у радянській історіографії.

Певні елементи науково-теоретичного характеру в рамках панівної методології історичного матеріалізму та окремі факти з історії «великого перелому» в селі містив підручник Д. Лур'є і Я. Нікуліхіна для вищих комуністичних сільськогосподарських шкіл з аграрної політики партії, де проте

[499] Антисоветская кампания австрийской прессы. *Правда.* 1933. 20 июля. С. 1.
[500] Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності. Постанова ЦВК і РНК СРСР. 7 серпня 1932 р. *Комуніст.* 1932. 9 серпня.
[501] Любченко Аркадій. Новели. Харків: Держлітвидав, 1936. 126 с.
[502] Тардов М. С. Советская Украина: Историко–экономический очерк. Москва : Воениздат. 1934. 72 с.
[503] Плачинда І. С. За більшовицькі колгоспи. Полтава: МПК, 1935. 57 с.
[504] Янтаров С. Великое социалистическое строительство. Киев : Соцэкгиз Украины, 1935. 216 с.

виправдовувалися репресії проти «куркульства» і замовчувалися катастрофічні події 1932–1933 рр.[505].

Автори досліджень того часу могли використати деякі статистичні матеріали, що видавалися в СРСР, як наприклад, щорічник 1935 р.[506] та інших років для порівняння ситуації в сільському господарстві до і після голодового удару. Але треба зауважити, що опублікована радянська статистика проходила відповідну цензуру і відрізнялася від призначеної для керівництва.

У 1939 р. джерельна база дослідження аграрних перетворень 30-х років поповнилася новими виданнями, які дозволяли розширити тематику та поглибити аргументацію наукових пошуків включаючи стан урожайності та хлібозаготівель у другій п'ятирічці[507].

Вчені не могли казати інакше, особливо після терору 1937–1938 рр. і виходу в світ горезвісного сталінського «Краткого курса истории ВКП(б)» – нав'язаного шаблону історіописання радянських науковців. У цьому обов'язковому підручнику наведена цинічна заява Сталіна на першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників (лютий 1933 р.) у розпал Голодомору: «мільйонні маси бідняків, які жили раніше впроголодь, піднялись тепер в колгоспах до рівня середняків, стали забезпеченими людьми»[508]. Жоден фахівець після цієї заяви не міг засумніватися у продовольчому «забезпеченості» селян 1933 року.

А якщо й були якісь труднощі у хлібозаготівлях, то «Короткому курсі» історії ВКП (б) пояснювалося, що в цьому вина «ворожих, куркульських, шкідницьких елементів», від яких допомогли позбавитися політвідділи МТС, на посилення яких направлено 17 тис. партпрацівників[509], та відряджені в село робітники – 25-тисячники.

Оказія згадки про голод в СРСР на цьому етапі могла трапитися лише в контексті відсічі «буржуазним фальсифікаторам» успішної ленінсько-сталінської аграрної політики партії. Так, Автор статті про Республіку німців Поволжя у «Великій радянській енциклопедії» заявляв: «виняткові успіхи НП АРСР є блискучим спростуванням брудного наклепу фашистів, що нібито в республіці панує голод»[510]. Однак спеціальних досліджень праць «буржуазних фальсифікаторів» історії радянського села в період його «великого перелому», де б спростовувалися «брудні наклепи фашистів» в історіографії 30 – 50-х рр. не траплялося.

Проте допитливий дослідник міг завдати собі питання як це зробив у своєму листі «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» втікач з радянського «раю»

---

505 Лурье Д. Г., Никулихин Я. А. Политика партии в деревне. Москва; Ленинград : ГоС. изд. колхозной и совхозной литературы. 1934. 190 с

506 Сельское хозяйство СССР: ежегодник, 1935 / А. И. Мурэлов (отв.ред.) и др. Москва : Сельхозгиз, 1936. 1467 с.

507 Колхозы во второй Сталинской пятилетке: статистический сборник / под. ред. И. В. Саутина. Москва; Ленинград : Госпланиздат, 1939. 143 С.

508 История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под. ред. комиссии ЦК ВКП(б). Москва : ОГИЗ, 1945. С. 302–303.

509 История Всесоюзной коммунистической партии ... С. 303.

510 Большая Советская Энциклопедия / гл. ред. О. Ю. Шмидт. Т. 41. Москва : Советская энциклопедия, ОГИЗ, 1939. С. 593–604.

письменник Іван Багряний: «Візьміть Малу Радянську Енциклопедію видання 1940 року, розкрийте її на букву «у» і прочитайте в рубриці «УРСР» … що Радянська Україна за переписом 1927 року мала українського населення 32 мільйони, а в 1939 році, цебто по 12 роках... 28 мільйонів. Всього лише 28 мільйонів! Де ж ділися 4 мільйони людей проти 1927 року? А де дівся приріст, що за 12 років мав бути щонайменше 6–7 мільйонів? Разом це виносить яких понад десять мільйонів. Де ж вони ділися ці 10 мільйонів українського населення?»[511].

В радянській художній літературі про голод, напевно, вперше було сказано в 1940 р. у збірнику статей, які прославляють Сталіна – «батька і вождя країни Рад». Автором одного із спогадів був відомий письменник Михайло Шолохов, який був свідком голоду у козацькому Подонні і листувався з цього приводу із Сталіним. Він писав, що під виглядом боротьби з саботажем у селян було вилучено хліб, в тому числі і виданий авансом на трудодні, внаслідок чого «в колгоспах почався голод»[512]. Письменник чесно розповів, що багато селян «від голоду і виснаження» вже не могли ходити, опухали. Вина за це покладалася на «ворогів народу» – з партійно-господарського керівництва Азово-Чорноморського краю – та низові кадри. Надалі про драматичні події ніде і нічого не повідомлялося до середини 1980-х рр.

Щоби пропагандисти і виробничники могли краще ознайомитися з ленінсько-сталінською теоретичною спадщиною і використати її в соціалістичному будівництві, у 1941 р. опубліковано збірник «Про працю», де зокрема, вміщена згадана вище промова Сталіна на першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 рр., із заявами про «заможне життя» селян та очищення колгоспів від «шкідницьких елементів»[513]. Значний матеріал для осмислення логіки дій диктатора на початку 30-х років подавали упорядники 13-го тому його творів[514].

Але чи не найбільш інформативною у міжвоєнний період для простеження логіки рішень і дій правлячої партії щодо суспільної трансформації країни у переломний період, включаючи селянський сегмент, була публікація другої частини серійного видання рішень з'їздів, конференцій і пленумів ЦК ВКП(б)[515].

У післявоєнний період з'являються нові узагальнюючі праці про керівну роль партії у перемозі над «класово ворожими елементами» і успіхи колективізації сільського господарства із залученням статистичних даних 30-х років. Тональність таких бадьорих писань добре відображена істориком партії Омеляном Ярославським, який славить переможний курс ВКП(б) і

[511] Багряний Іван. Чому я не хочу вертатися до СРСР? Винипеґ, Манітоба, 1946. С. I.

[512] Шолохов М. А. О простом слове. *Сталин: К 60–летию со дня рождения.* Москва : «Правда», 1940. С. 239–240.

[513] Ленин и Сталин о труде / сост. П. Воробьев, П. Попов. Москва : Профиздат, 1941. С. 547, 548, 555.

[514] Сталин И. В. Сочинения: в 13 томах. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1946. 1951. Т. 13 : Июль 1930 – январь 1934. 1951. 424 с.

[515] Всесоюзная Коммунистическая партия (большевиков) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. 2. 1925–1939 / Ин–т Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП(б). Москва : Партиздат, 1941. 834 с.

здобутки колгоспного ладу без порівняльного аналізу динаміки цих матеріальних «здобутків» і фактично коментує Сталіна та відповідний розділ «Короткого курсу» історії ВКП(б)[516].

У цей час з ініціативи Сталіна були обговорені питання політичної економії, поставлені питання побудови соціалізму і переходу до комунізму. В результаті його книга «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», що вийшла у 1952 р., стала еталонною для істориків країни при оцінці тих чи інших явищ радянської історії. Наприклад, Сталін охарактеризував виробничі відносини селян напередодні колективізації як капіталістичні. Подібне тлумачення відразу ж увійшло до низки монографій і підручників, як обґрунтування потреби класової боротьби з буржуазними елементами.

Перші паростки правди про голод 1933 р. в офіційній радянській пресі почали пробиватися з 1956 року після виступу М. Хрущова на XX з'їзді КПРС з критикою культу особи Сталіна. Не випадково саме в 1957 р. дозволено видання центрального фахового видання в республіці – «Українського історичного журналу» – та другого тому «Історії Української РСР», де однозначно мовилося, що однією з причин «продовольчих труднощів» були «перекоси» в хлібозаготівлях і додаткові квоти хлібоздачі.

Зрештою, наприкінці хрущовської «відлиги» у центральному друкованому органі ЦК КПРС «Правді» був опублікований спогад колишнього секретаря ЦК КП(б)У, першого секретаря Харківського обкому партії Романа Терехова, який поплатився посадами після розмови в Кремлі у листопаді 1932 р.. Сталін тоді перебив розповідь Терехова гнівною тирадою: «Виявляється, що ви добрий розповідач – вигадали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але – не вийде!»[517] Джеймс Мейс, як на нас, слушно вважав таку публікацію «напевно, вершиною офіційних одкровень про Голод…» в Радянському Союзі (вочевидь до виступу В. Щербицького 1987 р. – В. Г.).

Така «відлига» відбилася і узагальнюючих, фундаментальних працях цього відтинку часу та підручниках. Друге, перекладене російською мовою, видання свого підручника з історії Української РСР професор Олександр Касименко доповнив, крім іншого, такими рядками: «Плани заготівель часто змінювалися в бік збільшення. Передові колгоспи, виконавши поставлені перед ними плани заготівель, отримували додаткові завдання. Ленінським принципом матеріальної зацікавленості колгоспника в результатах своєї праці було знехтувано. Все це призвело до того, що на Україні навесні 1933 р. виникли гострі продовольчі проблеми»[518].

У першому томі видання з історії економіки Української РСР, приуроченого до 50-річчя Жовтневої революції, Автори згадали про «прорив» у сільському господарстві України в 1932 р., який вони пояснили, не вдаючись у

[516] Ярославский Е. М. Партия большевиков в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства, 1930–1934: стенограмма лекций прочитанных в 1943 учебном году. Москва : Высшая школа, 1945. 96 с.

[517] Кузнецов К., Терехов Р. Важная веха в жизни ленинской партии: к 40–летию XII съезда РКП(б). *Правда*. 1964. 26 мая. С. 3.

[518] Касименко А. С. История Украинской ССР : популярный очерк / отв. ред. И. А. Гуржий ; АН Украинской ССР. Киев : Наукова думка, 1965. С. 331.

подробиці, зниженням продуктивності сільгоспвиробництва, зривом хлібозаготівельних планів, що призвело до «продовольчих труднощів» навіть у містах[519]. Проте науковці тлумачили причини цього прориву, який «доблесна» партія швидко ліквідувала, труднощами революційного перевороту виробничих відносин і супротивом «капіталістичних елементів».

В іншій праці історико-правового змісту колишній заступник міністра юстиції УРСР, реабілітований в'язень сталінських таборів Дмитро Сусло сміливо і лаконічно визначив головну причину голоду: «На початку 1933 року в Українській СРР почалися серйозні проблеми з продовольчим забезпеченням. У багатьох районах, зокрема основних хліборобних районах, населення залишили без хліба. Це призвело до помітного зростання злочинності»[520].

Хто ж залишив людей без хліба? Вказавши на недослідженість цього питання, науковець припустив, що його сутність у завищенні показників врожаю республіканським керівництвом та місцевими кар'єристами, щоб прикрасити результати колективізації. Це тлумачення, на нашу думку, є поверхневим і частковим, як і пояснення наслідків тотальних реквізицій лише ростом злочинності, а не лютим голодом. Але загалом відомий вчений-правник і так сказав більше інших науковців: залишили селян без хліба.

Особливістю цього етапу стало істотне розширення джерельної бази історичних досліджень. З другої половини 1950-х рр., у зв'язку з лібералізацією політичного режиму та, хоч і обмеженою, «гласністю» щодо сталінської доби, розширилися можливості доступу до архівних документів, вийшли збірники матеріалів і документів, які сприяли осмисленню подій у селах на початку 30-х років. Наведені у збірниках документів дані про розміри посівних площ, валові збори і обсяги заготівель сільськогосподарських культур, показники чисельності худоби, так само, як і діяльності політвідділів МТС та інших партійних, радянських органів, дали змогу уточнити становище села країни і окремих регіонів на зламі 20 – 30-х років. Але характерно, що упорядники збірників, присвячених колективізації, з почуття самозбереження чи через цензуру, обмежували верхню хронологічну межу, як правило, 1932 роком, не зачіпаючи небезпечний 1933 р.[521].

Певним винятком в цьому ряду була корисна для простеження курсу політики партії щодо селянства в період індустріалізації та колективізації збірка найважливіших партійних постанов, куди увійшов, зокрема, і горезвісний «закон про 5 колосків» від 7 серпня 1932 р., і партійно-урядові постанови 1933 р. про допомогу колгоспам і колгоспникам[522].

[519] Розвиток народного господарства Української РСР, 1917–1967: У 2 т. Т. 1 / редкол.: Д. В. Вірник, В. В. Бондаренко. Київ : Наукова думка, 1967. С. 361.

[520] Сусло Д. С. Історія суду Радянської України: (1917–1967 рр.). Київ : Вид–во Київського ун–ту, 1968. С. 126.

[521] Создание колхозного строя. 1929–1932 годы: документы и материалы. Москва : Госполитиздат, 1961. 463 с.

[522] Коллективизация сельского хозяйства: важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927–1935 / сост.: Л. Ф. Кузьмина, В. Е. Полетаев, Ю. У. Томашевич; отв. ред. П. Н. Шарова. Москва : Изд–во АН СССР, 1957. 574 с.

Важливою віхою в розширенні джерельної бази досліджень став вихід другого тому 3-х томного видання українських матеріалів з історії селянства[523]. До збірника включено 229 документів з фондів тодішніх ЦДАЖР УРСР, архіву Інституту історії партії ЦК КП України, Центрального держархіву народного господарства СРСР, обласних архівів, друкованих джерел. Представлені документи висвітлюють численні питання соціально-політичного і економічного становища села: методи і результати проведення колективізації, боротьби з її «ворогами», продуктивності колгоспів, діяльності влади та її утворень в сільській місцевості – майже всі сюжети, крім причин і наслідків Голодомору.

Верхня хронологічна межа другого тому збірника включає і 1932 р., але подаються здебільшого документи про підготовку і здійснення суцільної колективізації сільського господарства загалом в Україні та в окремих регіонах (Степ, Лівобережжя, Правобережжя, Полісся). Водночас, продовольча політика і репресивні заходи влади у 1932 р. представлені надто скупо. Упорядники третього тому документів, у свою чергу, обійшли мовчанням події смертного голоду у першій половині 1933 р., представивши зведення про продовольчу допомогу, сільгоспроботи, врожайність, організаційну та просвітницьку роботу в колгоспах тощо[524].

Ще один аспект сталінської політики, спрямованої на злам традиційного селянського устрою і вилучення продовольчих ресурсів представило зібрання матеріалів про діяльність комнезамів[525]. Ці джерела хоча і висвітлюють здебільшого господарські питання, дають уявлення також про роль КНС у підкоренні села більшовицькій політиці

Якщо збірники з історії колективізації, розвитку агровиробництва та колгоспного будівництва давали поживу для дослідників переважно об'єктивних чинників подій 1932–1933 рр., то видання партійних документів уможливлювало читання (між рядків) про вирішальні – суб'єктивні фактори катастрофи села, як результату вищих партійних рішень[526].

Те що було заборонено фаховим історикам, просочувалося у мемуарах політиків та творах чесних письменників. У 60 – 70-х роках нагадали людям про трагедію талановиті російські письменники Михайло Алексєєв, Іван Стаднюк. З'явилися їх перші літературні твори, на сторінках яких йшлося про голоддя 30-х років в російських і українських селах. У 1963 р. на сторінках журналу «Москва» І. Стаднюк почав друкувати свій автобіографічний роман

---

523 Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.: зб. док. і матеріалів: У 3 т. / Ін–т історії АН УРСР; ЦДАЖР УРСР. Київ : Наукова думка, 1962–1971. Т. 2: Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 / упоряд.: І. Х. Ганжа, О. О. Кривошеєва, Г. М. Михайличенко та ін. Київ : Наукова думка, 1965. 839 с.

524 Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.: зб. док. і матеріалів: У 3 т. / Ін–т історії АН УРСР; ЦДАЖР УРСР. Київ : Наукова думка, 1962–1971. Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні, 1933–1937 рр. / упоряд.: І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьева, Н. І. Ткач та ін. Київ : Наукова думка, 1971. 787с.

525 Комітети незаможних селян України.(1920–1933) : зб. док. і матеріалів / упор. Г. Т. Ісип та ін. ; ред. проф. І. К. Рибалка. Київ : Наукова думка, 1968. 639 с.

526 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918–1941 / Ін–т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Ін–ту марксизму–ленінізму при ЦК КПРС; редкол.: В. І. Юрчук (гол.) та ін. Київ, 1976. 1007 с.

про життя селянської родини Ярчуків, у якому першим у післявоєнній літературі правдиво розповів про особисто пережиту ним у С. Кордишівці (у романі – Кохані́вка. – В. Г.) на Вінничині сталінську практику розкуркулення, колективізації і хлібозаготівель, супроводжувану масовим нищенням сільських трударів. Його книга витримала кілька видань у тому числі у «застійний» період[527], і містить немало зворушливих та жахливих сцен голоду та описи його причин.

«Якби ж то терпіти голод лише тиждень, місяць... Та вже багато місяців підряд більшість сільських родин не мали чого покласти на стіл. Комори виметено дочиста; з льохів усе попідчищали; на дворі ані курки не лишилося. З'їли навіть насіння цукрового буряка», писав І. Стаднюк[528]. Але причини виметених комор Автор вбачав у перегинах місцевих кадрів, посланців району, які забирали зерно на станцію з-під молотарки, у саботажі «ворогів народу», недосіві та недороді. Лише в одному епізоді його позитивний герой, Платон Ярчук прямо натякає на роль верховної влади у селянській біді: «Словом, багато треба хліба. Інакше не збудуєш ні заводів, ні фабрик, ні шахт... Але хіба ж можна при цьому розоряти село?»

М. Алексєєв писав про пережите ним у 15-річному віці на малій батьківщині у селі Монастирське Саратовській області. Як виявилось, у тому селі, де розгорівся людомор, жили люди, що розмовляли українською мовою, і знаходились вони серед російських сіл, що не голодували і називали монастирців «хохлами». Радянські спецслужби, напевне, стежили за висловами далекого від «українського буржуазного націоналізму» російського письменника-фронтовика, Героя Соціалістичної праці, секретаря правління Спілки письменників СРСР, редактора журналу «Москва», але, як вважав Дж. Мейс, багато дозволяли цьому авторитетному діячу і члену націоналістичного «Російського товариства»[529]. Як випливає з його автобіографічне есе «Сіяч і хранитель» (1972 р.), із згадкою про власну українську генеалогію, письменника вражало злочинне замовчування страшного голоду: «Одна річ вражає: в жодній книжці з сучасної історії ви не знайдете щонайменшої згадки про 1933 р., як про рік жахливої трагедії»[530].

Сам письменник мав мужність не лише згадати людомор, а й відмести розмови, про «неврожайне» походження лиха: «Мушу зізнатися, я й досі ще намагаюся зрозуміти походження голоду, який прийшов до нас у 33-му. Врожай у 32-му році був якщо й не найбагатший, то, у всякому разі, непоганий. То що ж трапилося?» [531].

Частину відповіді на це питання можна знайти в інших творах, зокрема, у збірці оповідань «Хліб насущний», яка, з цензурними правками, друкувалася спершу в журналі, а згодом і окремою книгою[532]. У новелах «Астрономи» і «Вічний депутат» не лише змальована жахлива панорама голодування села, а й

---

[527] Стаднюк Иван. Люди не ангелы. Москва : Художественная литература, 1975. 422 с.
[528] Стаднюк Иван. Люди не ангелы. … С. 104.
[529] Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. … С. 112.
[530] Алексеев Михаил. Сеятель и хранитель. *Наш современник.* 1972. № 9. С. 96.
[531] Алексеев Михаил. Сеятель и хранитель … С. 95.
[532] Алексеев Михаил. Хлеб имя существительное : повесть в новеллах. Москва : Советский писатель, 1965. 264 С. : ил.

пояснено причини лиха 1932–33 р.р. Як писав М. Алєксєєв, «За чиїмось наказом було вивезено весь хліб і весь фураж. Почався масовий падіж коней, а тоді страшний голод: люди вимирали цілими родинами, валилися хати, обезлюдніли цілі вулиці…»[533].

Наступний роман Автора – «Забіяки», надрукований у 1982 р., викликав дискусію, яка вийшла за межі літературно-художньої. Адже, як писав про сцени голодування, відображені в романі, вдумливий, але комуністично затятий критик: «Це вже й не проза, це сам літопис, який історик буде також включати у свій твір... Кожен факт тут має історичну значущість»[534]. Письменник на обмежився змалюванням фактів голодування, смертності, трупоїдства, масового сирітства, руйнації людських цінностей, а впритул підійшов до визначення причин голоду: «…нежданно-негадано об'явився «зустрічний план» із хлібозаготівель, який надмірною завзятістю місцевих властей і малописьменних активістів вимів із артільних засіків усе до останнього зернятка, лишивши людей без хліба, а коней колгоспних без фуражу»[535].

Звичайно, Автор знав, що справа полягала не в місцевій запопадливості, а у наказах Кремля, але й так вперше сказав більше дозволеного.

Ще один російський письменник, який писав під псевдонімом Анатолій Рибаков, устами героя свого роману «Важкий пісок», вперше надрукованому (після митарств по редакціях) у журналі «Октябрь» 1978 р., лаконічно виклав відмінності Голодомору від голоду 1921–1923 рр., констатував блокаду сіл та замовчування цього злочину влади. Основні події роману відбуваються в містечку Сновськ на Україні, де живе єврейська сім'я Авраама Рахленко. А. Рибаков пише: «На початку тридцятих років на Україні був голод, гірший, ніж у двадцяті роки в Поволжі. Про голод в Поволжі писали всі газети. І народ піднявся на допомогу голодуючим, а на початку тридцятих років про голод не писали… В містах видавали дещо по карточках, а в селі карточок не було, народ повалив у міста, в міста не пускають»[536].

Інший російський прозаїк В. Тендряков, також описав голод у селах Вохровського району Росії: «У райцентрі Вохрово, на пристанційному скверику, помирали вислані з України розкуркулені селяни. Бачити там щоранку мертвих стало звичною справою»[537]. Письменник подав страшні картини вигляду і поведінки голодуючих українців, ставлення до них російського оточення, а однією з причин голоду в російських селах назвав невиплату трудоднів.

В результаті, викликана «сільськими» творами російських письменників історико-літературна дискусія, в числі інших чинників, породила постанову ЦК КПРС із засудженням «викривлення» історичної правди про колективізацію.

Серед українських прозаїків також були ті, хто описував події голодних 33 років, як, наприклад, Петро Лановенко у романі «Невмирущий хліб»

---

533 Алексеев Михаил. Хлеб – имя существительное. *Звезда.* 1964. № 1. С. 37.
534 Лобанов М. Освобождение (О романе М. Алексеева «Драчуны»). *Волга.* 1982. № 10. С. 145–146.
535 Алексеев Михаил. Драчуны: роман. Москва : Молодая гвардия, 1982. 317 с.
536 Рыбаков Анатолий. Тяжелый песок. Москва : Советский списатель, 1972. С. 96.
537 Тендряков Владимир. Кончина. *Перевѐртыши : повести.* Москва : Современник, 1974. С. 187.

(1966 р.) перевиданому 1981 р.[538]. Можливо, за художньою якістю чи драматизмом сюжету цей твір українського високопосадовця поступався творам професійних письменників, але вдумливий читач зможе знайти в ньому численні деталі, які не тільки показують страждання людей або агрокліматичні негаразди, а й інші, завуальовані Автором чинники голоду: дії продбригад-»буксирів», 25-тисячників, охоронців полів і навіть голови райкому партії Боровика, якому дорікає голова сільради Павлівки П. Кушніренко: «А що робиш ти? Згадай хоч би й минулий рік. Половину насіння і весь страховий фонд з колгоспу вивезли»[539].

У 70 – 80-ті роки, шляхом поширення самвидаву, все частіше зверталися до цивілізованого світу із закликами солідарності з Україною і пам'яті про Голодомор радянські дисиденти, зокрема, члени Української Гельсінкської Групи[540]. Так, у зверненні В'ячеслава Чорновола до міжнародних інституцій та правових організацій йдеться не лише про захист прав репресованих українців, а й про ювілей замовчуваної в СРСР страшної дати Великого голоду[541].

Кардинальними змінами у формуванні корпусу джерельної бази з радянської історії був позначений період так званої «перебудови», СРСР розпочатої з ініціативи Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова у другій половині 80-х років. Перебудова передбачала керовану партією демократизацію і гласність для адаптації радянської системи до викликів часу.

Серед інших партійних рішень, спрямованих на утримання під контролем потоку інформації про чорні сторінки радянського минулого, найважливішою для дослідження Голодомору стала постанова ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» 26 січня 1990 р.[542]. У постанові чи не вперше з тих пір, як Сталін у 1930 р. намагався дискредитувати архівні матеріали та документи, підкреслено їх велике значення для пошуку історичної істини: «Документальні матеріали про голод 1932–1933 рр. на Україні мають велику політичну і наукову значимість»[543]. Постановою було рекомендовано історикам партії видати збірник статей та архівних документів про події голоду 1932–1933 рр. в Україні, а журналістам – забезпечити «правдиве, об'єктивне, на основі документальних матеріалів» їх висвітлення.

Джерелознавчий аналіз цієї постанови показує, що вона готувалася кваліфікованими фахівцями Інституту історії партії при ЦК Компартії України і має науковий характер. Безпосередню причину «справжньої трагедії народу» визначено в межах дозволеного ЦК: було допущене «…примусове, із широким застосуванням репресій проведення згубної для селянства хлібозаготівельної

[538] Лановенко Петро. Невмирущий хліб. Київ : Дніпро, 1981. 344 с.
[539] Лановенко Петро. Невмирущий хліб .... С. 228.
[540] Чорновіл Вячеслав. Звернення до Комітету прав людини ООН, Міжнародної Амністії, Комітету за вільний світ, Гельсінкських груп США й інших країн. *Українська Гельсінкська Група. 1978–1982 : док. і матеріали* / упоряд. і зред. О. Зінкевич.Торонто; Балтимор, 1983. С. 915–920.
[541] Чорновіл Вячеслав. Звернення до Комітету прав людини ООН ... С. 918.
[542] Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів. Постанова ЦК Компартії України. 26 січня 1990 р. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. С. 3–4.
[543] Про голод 1932–1933 років на Україні ... С. 4.

політики»[544]. Головними винуватцями відступу «від ленінських принципів кооперування селянства» та «злочинного курсу» репресій названо Сталіна та В. Молотова з Л. Кагановичем. Українське керівництво (лише В. Косіор і В. Чубар) засуджено за «безпринципну політику». У восьми із тринадцяти абзаців короткої постанови згадуються радянські документи і матеріали, що підтверджують голод, чим Автори постанови попереджували можливі закиди Москви та місцевих комуністичних ортодоксів у суб'єктивізмі чи потаканні «наклепам» діаспори.

На виконання доручення партії, висловленого у постанові, у цьому ж 1990 р. оперативно надруковано збірник «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»[545], упорядкований співробітниками колишнього архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС А. Кентієм, І. Комаровою, В. Лозицьким, А. Соловйовою на чолі із завідувачем архіву доктором історичних наук Русланом Пирогом. Видання має два розділи: у першому під назвою «Очима істориків» містяться наукові статті, другий – «Мовою документів» – складається із архівних матеріалів. Саме в 1990 р. цим збірником та окремою публікацією Р. Пирога були розпочаті системні видання матеріалів і документів з вітчизняних архівів.

У першому розділі збірника вміщені розлогі статті знаних істориків С. Діброви, М. Панчука, С. Кульчицького, В. Савельєва, у яких відповідно зроблено аналіз подій сталінської колективізації, показано злочинну діяльність керівництва країни і республіки по відношенню до українських селян, уточнено показники трагічної статистики Голодомору, висвітлено стан дослідження теми голоду 1932–1933 років в Україні у зарубіжній історіографії. Позитивною рисою видання є супроводження іменним та географічним покажчиком, списком скорочень; документи подані в хронологічному порядку, що дозволяє без зусиль знайти потрібний історичний факт.

Всього до збірника включено 248 раніше не опублікованих щойно розсекречених документів із фондів союзного, республіканського і обласних партійних архівів. Важливо, що ці документи не були раніше доступні широкому загалу науковців, бо належали до групи джерел, що ілюстрували діяльність вищих партійних органів. Їх поява на світ стала зяючим проломом у довголітній стіні мовчання про справжні причини та наслідки трагедії народу, організованої комуністичним керівництвом. А збереження старих радянських найменувань деяких документів з ефемізмами «продовольчі утруднення», «куркульський саботаж», «саботаж хлібозаготівель», за що критикувала упорядників О. Веселова[546], та значна кількість матеріалів про продовольчу допомогу видається використаними для маскування від партійної цензури.

---

544 Про голод 1932–1933 років на Україні ... С. 4.

545 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків ...

546 Веселова О. М. Висвітлення голоду 1932–1933 рр. у збірниках документів і матеріалів. *Український історичний журнал.* Київ, 2003. № 5. С. 103.

Ще раніше закриті матеріали архівних сховищ, що висвітлюють жахливі події людомору, були обнародувані, у супроводі коментарів, Василем Марочком та Євгенією Шаталіною в «Українському історичному журналі»[547].

Науковці Інституту історії України Академії Наук України (згодом – Національної), а також працівники тодішнього Центрального Державного Архіву Жовтневої Революції (ЦДАЖР) виявили в архівних сховищах і вперше залучили до наукового обігу низку документів, які увійшли до капітального (736 сторінок, 403 документи) видання «Колективізація і голод на Україні 1929–1933: збірник документів і матеріалів» (1992)[548]. Відповідальний редактор публікації – С. Кульчицький, котрому, у співавторстві з Є. Шаталіною належить передмова до видання, у якій дано короткий огляд історичних подій в українському селі у 1929–1933 рр., а також зроблено короткий огляд попередніх публікацій деяких джерел з історії голоду та висвітлено особливості матеріалів, вміщених у збірнику. Документи видання були упорядковані співробітниками Археографічної комісії інституту Г. Михайличенко і Є. Шаталіною.

Збірник відзначається високим професійним рівнем оформлення науково-довідкового апарату (грунтовні «Примітки», список скорочень, географічний та іменний покажчики тощо), що значно полегшує роботу дослідника. Як підкреслюють Автори видання: «Це саме ті документи, яких не вистачало для встановлення причинно-наслідкових зв’язків, діалектичного розуміння сталінської колективізації, зокрема, її руїнницької дії щодо сільського господарства й селянства, що врешті-решт привело до масового голоду»[549].

Документи у цій праці загалом не були у закритому доступі і здебільшого висвітлювали Голодомор непрямо, подаючи натомість широку картину обставин, які привели до трагедії. Щоправда, збірник концентрував, головним чином, матеріали загальнореспубліканського та союзного походження, позаяк Автори не ставили мету висвітлити регіональні особливості перебігу голоду.

Цю лакуну поповнили численні регіональні збірки документів та свідчень очевидців голоду, видані до 60-річчя Голодомору : на Запоріжжі[550], на Поділлі[551,552], на Вінничині[553], на Дніпропетровщині[554], Житомирщині[555]. Деякі з

---

547 Голод на Україні (1931–1933 рр.): док. і матеріали / вступ. сл. В. І. Марочко, Є. П. Шаталіної. *Український історичний журнал*. 1989. № 7. С. 99–111; № 8 . С. 105–117; № 9. С. 110–121; № 11. С. 78–90; № 12. С. 123–128; 1990. № 1. С. 104–112.

548 Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : зб. док. і матеріалів / АН України, Ін–т історії України, Археогр. комісія; відп. ред. С. В. Кульчицький: упоряд. Г. М. Михайличенко і Є. П. Шаталіна. 2–ге вид., стер. Київ : Наук. думка, 1993. 734 с.

549 Колективізація і голод на Україні ... С. 15.

550 Неоголошена війна: Спогади свідків, арх. док. та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років / автор–упоряд. В. М. Тимофеєв. Тернопіль: Збруч, 1993. 134 с.: іл.

551 Шульга Ілля. Людомор на Поділлі. Київ : Республік. асоц. українознавців, 1993. 235 с.

552 Голод на Поділлі: Книга свідчень / ред.–упоряд. В. Мацько, вступ. ст. Л. Коваленко–Маняк. Кам'янець–Подільський : Хмельницька обл. універс. бібліотека, 1993. 104 с.

553 Винокурова Фаїна, Подкур Роман. Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: документи і матеріали. Вінниця, 1993. 224 с.

554 Народна трагедія: документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині / упор: А. І. Голуб, Ю. А. Мицик, Н. Р. Романець. Дніпропетровськ, 1993. 84 с.

555 Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки. Документи і спогади : збірник / упор. : Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк). Житомир, 1993. 84 с.

матеріалів цих збірників дають розуміння не лише місцевих особливостей Голодомору, а й допоможуть вияснити загальну партійну лінію під час голоду та її наслідки.

Наприклад, професор Ілля Шульга (Вінниця), першим встановив, що в Україні збереглося близько 4 тис. книг реєстрації смерті 1933 р., дослідник яких може хоча би приблизно вирахувати частку жертв штучного голоду та супутніх хвороб[556].

Так само, один із документів збірника мелітопольського краєзнавця Валерія Тимофеєва виходить за регіональні межі, позаяк ілюструє наявність системи закритих продрозподільників для сімей партійно-господарської номенклатури у розпал Голодомору 1932–1933 рр. Серед 69 документів збірника наведені переважно рішення Мелітопольського районного та міського парткомітетів та вражаючі свідчення очевидців голоду, зібрані упорядником під час його роботи журналістом місцевої газети. На тлі заборони владою обліку голодових смертей унікальною є публікація Автором збірки відомостей із ЗАГСівських книг смертей за 1933 р., що, дивовижним чином, частково збереглися по 7 селах Мелітопольського району.

Пізніше з'явилися подібні збірки і в інших регіонах, серед яких виділяється за обсягом (400 документів) і добротною археографічною обробкою праця сумської архівістки Людмили Покидченко[557]. Вийшли за межі традиційного збірника документів і регіональні межі також хмельницькі архівісти[558].

Одним з найбільших за обсягом виданням свого часу стала «Чорна книга України», видання якої ініційоване Демократичною партією України, а матеріали упорядковані Ф. Зубаничем[559]. Книга охоплює матеріал про злочинну радянську політику щодо України за весь час існування СРСР, включно з Чорнобильською трагедією. Проте значна увага надається найбільшому злочину більшовиків – Голодомору – свідчення та описи якого представлені у розділі «Національна катастрофа України» (Голодомор 30-х).

Хоча розділ відносно невеликий до обсягу книги і охоплює лише 123–191 сторінки (в оглаві помилково вказано 123–219 ст. – В. Г.), всі матеріали цього розділу, підібрані фаховим історикомВ. Сергійчуком належать до архівних. Крім протоколів засідань Політбюро ЦК КПУ із рішеннями про репресії, депортації, недопущення виїзду селян представлено десятки, засекречених з грифами «Совершенно секретно» та «Особая папка», які доносять партійним керівникам республіки жахливі повідомлення з місць про факти голоду, опухання, не поховання померлих, людоїдства, трупоїдства тощо.

---

[556] Шульга І. Голод 1933 р. на Поділлі. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 1995. С. 141.

[557] З історії голодомору 1932–1933рр. на Сумщині / авт.–упор. Л.А. Покидченко; Державний архів Сумської області. Суми, 2002. 61 с.

[558] «Чорна дошка України» (події 30–х років ХХ ст.): історико–документальний нарис / уклад.: П. Я. Слободянюк, Ю. В. Телячий; Держархів Хмельницької області. Хмельницький, 2001. 98 с.

[559] Чорна книга України: зб. докум., архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упоряд. Ф. Зубанич. Київ : Просвіта, 1998. 783 с.

Здобуття Україною незалежності дозволило дослідникам зарубіжжя отримати дозвіл до українських архівів, установити контакти з науковцями України і розширити коло історичних джерел з теми голоду. Цьому сприяли нові закордонні і спільні видання історичних пам'яток. Тому наукові розробки історії Голодомору набрали вищих темпів і розмаху саме в Україні, науковці якої, спраглі до історичної правди, дістали змогу ознайомитися не лише з архівними матеріалами, свідченнями очевидців голоду, а й з іноземними публікаціями. Як підкреслив один з провідних дослідників Голодомору Василь Марочко: «Сам факт наявності зарубіжної науково-популярної чи суто історичної літератури про голод 30-х рр. в Україні є історіографічною подією»[560].

Так, коштом Палати українських адвокатів Канади в Києві було здійснено видання російськомовного перекладу матеріалів Міжнародної правничої комісії з розслідування голоду в Україні[561], яка у складі семи визнаних у світі юристів із різних країн навесні і восени 1988 р. провела два слухання за участю позивача – представника Світового Конгресу Вільних Українців – і генерального адвоката – професора Яна А. Хантера (Канада) в Брюсселі і Нью-Йорку. Як відомо, більшість членів комісії підтвердили організований голод в Україні: «... Комісія вважає виправданою свою думку про те, що геноцид проти українського народу мав місце і суперечив діючим в той час нормам міжнародного права»[562].

У 1993 р. М. Мухіна опублікувала раніше недоступні в Україні копії 59 документів, які ще у 1990 р. були надані Науковим товариством імені Тараса Шевченка в Археологічну комісію Академії наук України. У збірку увійшли матеріали з Нью-Йоркського зібрання НТШ, матеріали слухань Комісії конгресу США, документи Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, Українські переклади дипломатичних звітів Великобританії та Німеччини, факсиміле публікацій світової преси та «Книги смерті села Романкове на Дніпропетровщині[563].

За допомоги українського мецената в США Мар'яна Коця та участі Асоціації дослідників Голодоморів в Україні письменник Петро Ящук уклав фундаментальне двотомне видання документів, матеріалів та свідчень з історії Голодомору[564,565], яке вмістило велику частину опублікованих джерел, зокрема, українцями в еміграції, але є не менш цінним історичним джерелом за своїм обсягом та різноманітністю матеріалів.

---

[560] Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 125.

[561] Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. Київ : УкрЦЭНДИСИ, 1992. 191 с.

[562] Международная комиссия по расследованию голода ... С. 76.

[563] Упокорення голодом: збірник документів / упоряд., передм., комент., покажчик М. Мухіної; Акад. наук України, Ін–т укр. археографії. Київ: [б. в.], 1993. 312 с.

[564] Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: У 2 кн. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні / авт.– упоряд. П. Ящук. Київ ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коця, 1999. Кн. 1. 705 с.

[565] Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: У 2 кн. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні / упоряд. П. Ящук. Київ ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коця, 1999. Кн. 2. 611 с.

Ще одним з прикладів плідного співробітництва вчених і меценатів різних країн у дослідженні голоду 1932–1933 рр. в Україні, стало видання праці «Командири великого голоду»[566], яке впорядкували на основі особових фондів В. Молотова і Л. Кагановича професори Валерій Васильєв (Інститут історії України НАН України) і Юрій Шаповал (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України). Крім авторських історичних досліджень політики радянського керівництва початку 30-х років, її реалізації в Україні та на Північному Кавказі комісіями В. Молотова і Л. Кагановича, підрахунків С. Віткрофта людських втрат від голоду, археографічної розвідки Л. Малашенко, книга містить документальні матеріали. Це надає історіографічному джерелу комбінований характер. У другому розділі праці міститься публікація унікальних за змістом маловідомих на той час фрагментів листування Сталіна та інших вищих кремлівських можновладців, уривки із щоденників Л. Кагановича.

Широку і яскраву панораму взаємовідносин кремлівського Центру та українського субцентру влади, а також дії керівників середніх і нижчих управлінських ланок республіки, місцевих активістів у голодні роки надає збірка документів, впорядкована українсько-французьким колективом Авторів[567].

Сторінки матеріалів про Голодомор зайняли певне місце і у збірниках та довідниках з іншої тематики історії України, як наприклад, національної[568].

У великій нагоді дослідниками стала серія із трьох бібліографічних показників публікацій історії Голодомору, видана Одеською національною науковою бібліотекою імені М. Горького за участі Інституту історії України НАНУ та сприяння Асоціації дослідників Голодоморів в Україні (США) Мар’яна Коця і Фундації українознавчих студій Австралії, Ці системні праці кваліфіковано впорядковані одеськими бібліографами: завідувачкою науково-бібліографічного відділу Ларисою Бур’ян, головним бібліографом цього відділу Інною Рікун та ін.

Видання серії, редаговані проф. С. Кульчицьким і супроводжувані його аналітичними статтями та вступними ремарками директора бібліотеки Ольги Ботушанської, в сукупності містять 18944 назви різномовних публікацій про Великий голод в Україні, які подано за хронологічним принципом з конкретним посиланням на сторінки, де йдеться про голод в узагальнюючих працях та матеріалах періодики. Видання містять предметні, іменні, тематичні покажчики, які значно полегшують працю дослідника.

Перший із одеської серії бібліографічний покажчик з 6348 назвами публікацій за 1932 до 2000 рр. побачив світ 2001 р.[569] і послужив потужною

---

[566] Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / ред.: Ю. І. Шаповал, В. Ю. Васильєв; упор. В. Ю. Васильєв, Ю. І. Шаповал, Л. М. Малашенко, С. Уїткрофт; міськ. орг. Всеукр. т–ва «Меморіал» ім. В. Стуса. Київ : Генеза, 2001. 399 с.: іл.

[567] Партійно–радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти : зб. док. та матер. / упор. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін; Ін–т історії України НАН України. Київ : Інститут історії України, 2013. 414 с.

[568] Національні процеси в Україні: історія і сучасність: док. і матеріали: Довідник: У 2 ч.Ч. 2 / упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ : Вища школа, 1997. С. 200–246.

бібліографічною базою досліджень проблеми Голодомору. То ж закономірно. що вже наступного року праця здобула перемогу в номінації «Бібліографічний покажчик року» на конкурсі Української бібліотечної асоціації. Це фундаментальне видання знайшло своє продовження у наступних випусках: 2007 р.[570], яке ввібрало в себе ще 6025 публікацій за 2001–2006 рр. і 2014 р.[571], до якого увійшла новітня література з історії Голодомору за 2007–2011 роки – 6535 назв.

Крім спеціалізованих покажчиків літератури про Великий голод в Україні вийшли друком професійно оформлені видання, у яких охоплена література про три головних голодових злочини Кремля. Серед них – підготовлений під егідою Держкомархівів України збірник матеріалів до бібліографії публікацій документів про три штучних радянських голоди[572] та інформативна праця завідувачки відділом наукової бібліотеки Запорізького національного університету О. Сергієнко[573], яка містить і місцеві краєзнавчі публікації, і наукову літературу, і, в окремому розділі, назви публікацій української еміграції. Більшість назв публікацій у обох покажчиках припадає на геноцид 1932–1933 років.

Ретельна джерелознавча та бібліографічна робота на початку XXI ст. вилилася в нові фахові видання покажчиків публікацій. Плідно працювали в цьому напрямі деякі університетські центри, як наприклад, в Ужгороді, де, за редакцією професора М. Вегеша, упорядковано бібліографічні покажчики 2004 р. і, – доповнений – 2006 р.[574]. Упорядники цих добірок використали власний підхід до групування матеріалів, поєднавши традиційний хронологічний принцип з проблемним та видом джерел. Про належну якість цих видань свідчить також наявність покажчиків використаної періодики та прізвищ авторів публікацій.

Загалом у десятиліття між 60-ю і 70-ю роковинами Голодомору джерельна база з історії голоду зростала повільніше і за рахунок переважно краєзнавчих видань, на що вплинуло, певною мірою, і загальне скрутне матеріальне становище вітчизняної науки і потреба освоєння вже опублікованих матеріалів. За підрахунками знаного джерелознавця Г. Боряка, в період з 1992 по 2003 рік в Україні було опубліковано тринадцять регіональних

---

569 Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / ред кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. ; Одеська держ. наук. б–ка ім. М. Горького; Ін–т історії України НАН України; Фундація українознав. студій Австралії. Одеса; Львів : Вид–во М. П. Коць, 2001. 664 с.

570 Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажчик / відп. ред. С. В. Кульчицький; упор. Л. М. Бур’ян, І. Е. Рікун. Другий випуск. Одеса: ОДНБ ім. М. Горького, 2007. 748 с.

571 Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажчик / упоряд. : Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол. : С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика ; ред. І. С. Шелестович ; ОННБ ім. М. Горького, Ін–т історії України НАН України. Одеса, 2014. 685 с.

572 Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: матеріали до бібліогр. докум. публ. / упор.: Л. П. Одинока, Л. Ф. Приходько, Р. В. Романовський. Київ : Держ. ком. архівів України, Ук–р НДІ арх. справи та документозн., 2005. 55 с.

573 Голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні: бібліогр. покажчик / упоряд. О. М. Сергієнко. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. 63 с.

574 Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: бібліогр. покажчик / уклад.: О. Г. Люта, Л. О. Смочко; наук. ред. М. М. Вегеш; Карпатський ун–т ім. А. Волошина. 2–е вид., доп. Ужгород : Ужгород. нац. ун–т, 2006. 174 с.

колекцій документів, матеріалів, свідчень очевидців голоду, з яких, проте, лише черкаське та особливо сумське, належно упорядковане архівістами із 400 документів, можуть називатися академічними виданнями[575].

Разом з тим, 70-річчя пам'ятної дати найбільшого злочину Москви на Україні, нарешті, привернуло увагу не лише наукових кіл, а й вітчизняної політичної еліти. Відбулися слухання у Верховній Раді, на яких виступили відомі дослідники історії Голодомору, громадські діячі, політики. Матеріали слухань та звернення парламенту до народу про відзначення пам'ятної дати були оперативно видані окремою книгою[576]. Стане в нагоді досліднику і підбірка нормативно-правових актів Президента, Верховної Ради та Уряду; фотокопії документів; огляд Інтернет-ресурсів документальних та публіцистичних матеріалів з різних аспектів теми Голодомору.

Найбільш вагомим внеском у дослідження Голодомору українськими вченими на 2003 рік була капітальна монографія колективу Авторів з Інституту історії України на чолі з його директором Валерієм Смолієм. Старший науковий співробітник цього закладу Олександра Веселова та її колеги підготували перший розділ цього видання, який за обсягом охоплення історичних джерел і якістю їх археографічного аналізу може вважатися спеціальною монографією з цього питання[577].

Застосована Авторами структура дослідження містить наступні складові:

1) матеріали про голод з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), що містить документи КПУ, та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО);

2) матеріали Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і Державного політичного управління (ДПУ) у фондах Держархіву Міністерства внутрішніх справ (МВС) України;

3) російські архівні джерела та збірники документів;

4) українські збірники документів і матеріалів;

5) зарубіжні документальні видання;

6) документи Держархіву Служби безпеки України.

Серед багатьох коментарів і побажань Авторів археознавчого розділу звертає увагу на себе наступне зауваження: «Історики, які досліджують соціальні проблеми українського суспільства 1930-х рр., особливо політичні чинники голоду, не згадують такого рідкісного джерела, яким є журнал відвідувань кремлівського кабінету Сталіна»[578]. Звертається увага також на малодоступність російських архівних джерел, недостатнє використання

[575] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *The Harriman Review*. Nov. 2008. Vol. 16. N 2. P. 21–35.

[576] Парламентські слухання «Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» 12 лютого 2003 року / ред.: Д. В. Табачник, О. О. Зінченко, Г. Й. Удовенко ; Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України. Київ : [б. в.], 2003. 203 С.

[577] Архівні джерела та збірки документів про голод 1932–1933 рр. в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / заг. ред. В. М. Литвина; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 8–107.

[578] Архівні джерела та збірки ... С. 47.

сталінського епістолярію, а також документів Держархіву СБУ, зокрема, травня-червня 1933 р., які давали ретроспекцію подій Голодомору.

До ювілею трагедії з'явилися нові збірки документів та матеріалів у регіонах республіки. Зокрема, відомі історики Тернополя представили велику добірку донесень польської поліції, публікацій галицької преси, спогадів очевидців радянського геноциду в Україні[579].

Вже цього року читачі могли ознайомитися з працею професора Киїівського національного університету ім. Т. Шевченка Володимира Сергійчука, у якій він використав добірки архівних документів про три комуністичних голоди в Україні 20- 40-х років[580].

Іншим спеціалізованим джерелом виступає упорядковане В. Сергійчуком видання статистичних матеріалів, партійно-господарських документів з ілюстрацією динаміки радянських хлібозаготівель та зернового експорту на початку 30-х років, в тому числі за рахунок поставок з України[581].

Окремої уваги дослідників Голодомору заслуговує унікальний архів Джеймса Мейса, який, згідно заповіту вченого, його дружина Наталія Дзюбенко-Мейс у листопаді 2005 року передала Національному університету Києво-Могилянська академія. Через рік зі США було перевезено і другу частину особистого архіву історика[582].

Дослідники дістали змогу вивчити деталі роботи вченого у Комісії з вивчення голоду в Україні, обставини збирання спогадів очевидців голоду, особливості співпраці з Р. Конквестом в ході створення монографії «Жнива скорботи» тощо. Представлений у архіві і науковий доробок фундатора концепції Голодомору-геноциду, його величезна епістолярна спадщина, публіцистика, лекції і таке інше. Крім того, архівна колекція налічує понад 1200 примірників книжок, наукових збірників, періодичних видань, офіційних документів не лише з історії голоду, а й радянської та української історії, світової історіософії тощо.

Безпрецендентний стимул дослідницькій та інформаційній роботі дало визнання у 2006 р. українським парламентом голоду 1932–1933 рр. в УСРР геноцидом українського народу і прийняття відповідного закону з означенням покарання за заперечення злочину[583]. Найважливішим у процесі повернення історичної пам'яті про Голодомор українському суспільству була особиста позиція президента України Віктора Ющенка, який вимагав прийняття парламентського розгляду питання та ініціював загальноукраїнські і міжнародні заходи до 75-річчя цієї соціально-гуманітарної катастрофи нації. У квітні 2007 р. президент України В. Ющенко, звернувся до керівників

---

[579] Чорна тінь голодомору 1932–1933 рр. над Тернопіллям: книга пам'яті / упоряд. Л. Д. Лановик, М. В. Лазарович, Р. М. Матейко. Тернопіль : Джура, 2003. 320 с.

[580] Сергійчук Володимир. Як нас морили голодом. Вид. 2–е доп. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 252 с.

[581] Український хліб на експорт: 1932–1933 / упоряд. : В. Сергійчук; редкол. : Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс та ін. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с.

[582] Конарева Лариса. «Ваші мертві вибрали мене…». *Урядовий Кур'єр.* 2013. 6 квітня.

[583] Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28 листопада 2006 року № 376–V / Україна. Закони. *Голос України.* 2006. № 228. 1 грудня. С. 6.

іноземних держав та світового українством із закликом гідно відзначити 75-річчя голоду-геноциду та вшанувати пам'ять його жертв[584].

У грудні 2007 р. опубліковано указ Президента про підтримку досліджень історії Голодомору[585], а наступного року Кабінет міністрів схвалив концепцію 5-ти річної програми досліджень національної катастрофи[586].

Напередодні вшанування чергової річниці Голодомору в Україні (2007 р. – В. Г.) Служба безпеки України, нарешті, відкрила для загального ознайомлення архіви одного із своїх попередників – Головного політичного управління УСРР – що стосуються трагічних подій 1932–1933 років.

Вперше громадськості були представлені документи, що не лише відкрили страхіття Голодомору, а й викрили мету та дії організаторів, контролерів та виконавців планів комуністичної влади. Загалом розсекречено 130 (понад 5 тисяч сторінок) нормативно-розпорядчих документів Головного Політичного Управління (ГПУ) УСРР, директиви, циркуляри та інструкції від центрального ОГПУ, свідчення очевидців та матеріали окремих кримінальних справ. Ця подія має тим більше значення, що до помаранчевої революції СБУ стверджувала, що в її архівах «нічого про Голодомор немає».

До того часу були відкриті лише партійні та державні архіви, але бракувало загальноукраїнських збірників архівних документів, їх належної археографічної обробки та якісного наукового тлумачення документів. Навіть через 75 років від початку Голодомору, як констатував знаним архівіст Руслан Пиріг, в арсеналі дослідників залишалося лише два таких видання 1990 і 1992 рр., з притаманною тому періоду обмеженістю наукової інтерпретації фактів. «що не відповідало ні завданням наукового осмислення проблеми, ні потребам суспільного усвідомлення трагедії та національної консолідації»[587].

Цю прогалину значною мірою заповнило упорядковане Р. Пирогом фундаментальне комплексне видання документів і матеріалів, як раніше опублікованих, так і архівних, що вийшло друком у 2007 р.[588]. На той час книга містила найбільше тематичне зібрання автентичних джерел з історії Великого голоду в Україні – близько 700 документів з 20 українських і 5 російських архівів. У виданні представлено документи Політбюро ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, раднаркомів СРСР і УСРР, місцевих партійних та радянських органів, правоохоронних та силових структур; листування керівників ВКП(б) між собою та радянської України; різноманітні звернення, прохання та скарги українських селян тощо. Крім свідчень очевидців, видання містить унікальні щоденникові записи тих, хто проживав на охоплених голодом територіях. Опубліковано

[584] Звернення Президента України у справі Голодомору–геноциду : звернення до глав держав світу, до світового українства. *Гомін України.* 2007. 30 квіт. С. 5.

[585] Про додаткові заходи щодо підтримки досліджень теми Голодомору 1932–1933 років в Україні: Указ Президента України від 4 грудня 2007 року № 1179. *Офіційний вісник України.* 2007. № 93. С. 15–16.

[586] Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно–культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 року № 364–р. *Офіційний вісник України.* 2008. № 17. С. 61.

[587] Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали / упоряд. : Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. С. 5.

[588] Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали ...

також деякі маловідомі документи іноземних дипломатичних представництв, матеріали міжнародних організацій, українських емігрантських громад.

Комплекс розмаїтих джерел, представлений на більш, ніж тисяча сторінок (1) видання переконливо висвітлює причини, обставини перебіг організованого комуністичного голоду 1932–33 років в Україні, дає можливість досліднику осмислення і співпереживання тих жахливих подій із свідками комуністичного злочину. Відомий архівіст Г. Боряк назвав працю Р. Пирога: «…першою документальною енциклопедією, а також першою науковою антологією про Голодомор», яке являло собою кульмінацію низки масштабних національних документальних видань, що з’явилися за останні два десятиліття[589].

Вже наступного року за редакцією професора Володимира Даниленка (Київ) було впорядковане видання матеріалів (документів, листа, фрагментів щоденників та поеми) з цих архівних фондів під назвою «Розсекречена пам’ять», які істотно поповнили можливості об’єктивного вивчення страшних подій в українському селі на початку 30-х років[590].

У першій частині цієї книги вміщені статті п’яти науковців, які розкривають документальне підґрунтя, механізми, творення, духовні наслідки Голодомору, його відображення в усній культурі. Праця виконана на вищому археографічному рівні, з упорядкуванням списку скорочень, іменного покажчика, з фотокопіями документів, світлинами періоду Голодомору та виставки «Розсекречена пам’ять», представленої 2007 р. у різних містах України. Тож видання важливе не лише як історичне джерело, а й має історіографічне значення. За матеріалами згаданої виставки також було опубліковано інформативну збірку[591].

Але найбільше розширення джерельної бази відбулося в 2008 р., коли в країні як ніколи до того широко відзначалася чергова ювілейна трагічна дата – 75 річчя Голодомору. Тоді у всіх регіонах республіки, що зазнали Голодомору, встановлювалися поіменні списки загиблих і публікувалися обласні національні книги пам’яті жертв геноциду. Серію проекту, здійсненого під патронат президента Віктора Ющенка, склали загальнонаціональний та регіональні томи підготовлені у 18 областях, що постраждали від людомору.

Відповідно Український інститут національної пам’яті Держкомітет архівів України та НДІ українознавства МОН України опублікували зведене видання мартирологу[592]. Неповний список жертв Голодомору 1932–1933 рр., складений за даними книг реєстрації актів цивільного стану та свідчень очевидців, складається з імен 882 тис. 510 чол. У Зведеному томі надаються історико-правові докази (аналітичний розділ «Як це було» С. Кульчицького) та документальні факти (підрозділи «Свідчення очевидців» та «Документи») на

---

[589] Boriak Hennadii. Sources and resources on the famine …

[590] Розсекречена пам’ять : Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / відп. ред. В. Даниленко. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 604 с.

[591] Дзеркало душі народної : спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять» / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 766 с.

[592] Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні / авт. кол.: І. Юхновський (кер.), В. Верстюк, Л. Бур’ян та ін.; Укр. ін–т нац. пам’яті. Київ : Вид–во ім. Олени Теліги, 2008. 950 с.

підтвердження антиукраїнської спрямованості комуністичного геноциду 30-х років.

У розділі під назвою «Територія Голодомору» представлено перелік близько 13,5 тис. населених пунктів, вражених голодними смертями. Переконливо виглядає і наведений в томі поденний опис подій в розпал людомору восени 1932 – літа 1933 р. Доповнює це капітальне видання вибрана бібліографія з тематики голоду 1932–1933 років в Україні та розділ «Фотодокументи», який містить 140 світлин.

Досягненням упорядників є перший реєстр документів Голодомору з відповідними параметрами архівів та інтернет-ресурсів їх знаходження[593]. У «Хроніці» Голодомору міститься поденний опис подій в Україні від осені 1932 до літа 1933. Окремим розділом подано вибрану бібліографію з тематики Голодомору 1932–33 в УСРР.

Його укладачі встановили, що на 2008 р. у складі понад 2 тис. фондів державних архівів на обліку перебуває не менш як 70–80 тис. одиниць архівних документів, які стосуються Великого Голоду[594]. Реєстр архівних документів з історії Голодомору, опублікованих в Україні, має запобігти поширенню серед деяких дослідників практиці посилань на архіви без їх опрацювання та кращій орієнтації науковців у архівних фондах.

До 75-річчя пам’ятних подій було приурочено публікацію видання нової збірки архівних документів і матеріалів переважно органів влади та спецслужб працівниками Центрального держархіву громадських об’єднань (ЦДАГО) України[595]. Вийшло друком і перше, з-поміж низки регіональних збірок свідчень Голодомору в сільській місцевості, видання з добіркою різнопланових матеріалів про перебіг голоду у такому великому місті як Київ[596].

Унікальне документально-хронологічне видання впорядкували цього року науковці з Інституту історії України НАН, керівник Центру дослідження геноциду українського народу професор Василь Марочко і старший науковий співробітник Ольга Мовчан[597]. Ними крок за кроком – від 1 січня 1932 р. до 31 грудня 1933 р. відтворено всю хронологію голодового лихоліття, яке охопило Україну. Ретельна і копітка праця вчених ґрунтована на основі постанов, шифрограм, телеграм, партії, уряду, доповідних записок та спецповідомлень органів ДПУ, рішень судових органів, доповідних записок різних інстанцій, статистико-господарських зведень тощо.

Упорядниками видання використаний широкий різновид джерел з витягами із документів – від листування Сталіна з Кагановичем і обліку

---

[593] Боряк Г., Папакін Г., Лісунова Н. Голодомор в Україні 1932–1933 : реєстр архівних документів, опублікованих у 1990–2007 рр. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні.* Київ: Вид–во ім. О. Теліги, 2008. С. 421–532.

[594] Боряк Г., Папакін Г., Лісунова Н. Голодомор в Україні 1932–1933 .... С. 423.

[595] Голодомор 1932–1933 років : злочин влади – трагедія народу : документи і матеріали / Держ. комітет архівів України; Центр. держ. архів громадських об’єднань / О. А. Удод (гол. ред.кол.), В. С. Лозицький (упоряд.). Київ : Генеза, 2008. 504 с.

[596] Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва) / В. Купченко (відп. ред.), Ж. Серга (авт.–уклад.). Київ : Державний архів м. Києва, 2008. 432 с.

[597] Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка / упоряд. В. Марочко, О. Мовчан. Київ : Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 294 с.

відвідувачів кремлівського кабінету та повідомлень дипломатів, до протоколів та постанов місцевих партійно-господарських структур, книг запису смерті сільрад та інших локальних історичних джерел, які знайдені у наукових публікаціях, архівних фондах, періодичних виданнях тощо. Все це дозволило науковцям наповнити суху хронологію яскравими ілюстраціями повсякденного холоднокровного нищення української нації більшовицьким режимом у 1932–1933 роках.

Паралельно над аналогічним, тільки більшим за часовим проміжком і джерельною базою проектом, розрахованим на чотири томи, працювала провідна наукова співробітниця Інституту історії України – Людмила Гриневич, – яка, станом на 2012 р., впорядкувала вже три томи серії з власними коментарями[598].

Ще одне оригінальне, професійно упорядковане видання ознайомило українського читача із 82 документами з 21 фонду Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), 20 з яких представляють документи української еміграції з так званих «Празьких архівів». У збірнику, назва якого взята із виступу на протестаційних зборах 29 жовтня 1933 р. Голови Празького громадського комітету рятунку України О. Бочковського, фігурують (повністю або фрагментарно) засекречені до 90-х років звернення, листи, пресові повідомлення, статті, спогади про Голодомор та реакцію на українську трагедію в світі[599].

Львівські архівісти долучилися до відзначення ювілейних роковин української Голгофи виданням фахово упорядкованої збірки документів з фондів обласного держархіву[600].

Цінним для вивчення історії українських подій 1932–1933 рр. виданням архівних документів із фондів СБУ та матеріалів Інституту національної пам'яті Республіки Польща стала багатотомна збірка, підготовлена Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, спільно з польськими архівістами. Сьомий, спеціальний том серії, вийшов у світ 2008 р.[601].

Доступна для вітчизняних дослідників джерельна база у ці роки поповнилася також за рахунок українського перекладу італійських

[598] Гриневич Людмила. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні. 1927–1933. Том І. 1927–1929. Кн. 1. Київ : Критика, 2008. 552 с. ; Кн. 2. 2012. 680 с. ; Кн. 3. 2012. 264 с.

[599] «Ми б'ємо в Великий дзвін…». Голодомор 19323–1933 рр. очима української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України / Держ. ком. архівів України; ЦДАВО України; упор.: Н. М. Маковська (кер.) та ін. Київ : Вид–во «Горобець», 2008. 224 с.

[600] Клювак В. В, Куцинда В. І. Голгофа українського народу: за матеріалами Держ. арх. Львів. обл. 2–ге вид., допов. Львів, 2008. 263, [1] с : іл.

[601] Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7. Голодомор в Україні 1932–1933 роки / редкол.: Єжи Беднарек та ін.; упор. Д. Бойко, В. Даниленко, Й. Карбаж та ін. Варшава– Київ, 2008. 1207 с. : іл.

дипломатичних документів голодового періоду[602], а згодом – і матеріалів німецького посольства та консульств[603].

Істотно полегшує науково-пошукову роботу з вивчення історії Голодомору публікація такого якісно упорядкованого видання матеріалів архівних фондів Головного державного управління СБУ, як анотований довідник Львівського Центру досліджень визвольного руху[604]. У виданні, яке поділено на сім розділів, представлено 420 документів (таємного діловодства, нормативно-розпорядчих, агентурно-оперативних, оперативно-статистичної звітності, особистого походження, спогади очевидців) і окремих архівно-кримінальних справ, які мали гриф таємності. В основу публікації закладено тематично-видову структуру документів, які розташовано у хронологічному порядку.

Продовжили копітку роботу із систематизації та класифікації опублікованих історіографічних джерел з тематики Великого голоду бібліотекарі Запорізького національного університету, котрі видрукували розширений бібліографічний покажчик до 85-річчя Голодомору, який охоплює 1390 назв друкованих наративів та деякі електронні ресурси[605]. Всі матеріали покажчика розміщено у дванадцяти розділах, визначених за видами джерел, а у межах розділів – за алфавітом авторів і назв публікацій. Полегшує роботу дослідника і супроводження деяких з бібліографічних описів анотаціями упорядників довідкового і уточнювального характеру.

Окремий різновид публікацій складають спеціальні випуски періодичних видань тематичних матеріалів, приурочені до роковин Голодомору. Зразком таких публікацій може слугувати спецвипуск видання Інституту історії НАН України 2008 р., куди увійшли наукові статті історіографічного, історичного, археографічного змісту[606], а також деякі обласні спецвипуски наукової періодики[607].

У великій нагоді дослідникам Голодомору станеться добірка праць незабутнього Джеймса Мейса у тому числі – з меморіальної збірки «День і вічність Джеймса Мейса»[608], виданій, окремо англійською та українською мовами, зусиллями Лариси Івшиної та коштами колективу очолюваної неї газети «День». Крім праць самого Мейса, третину нового видання складають

---

602 Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / упоряд. та вст. ст. А. Граціозі, пер. з італ. М. Прокопович ; наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал. Харків : Фоліо, 2007. 255 с.

603 Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина = Holodomor in Ukraine 1932–1933 in the documents of the Political archive of the Federal Foreign office of Germany / упоряд. А. І. Кудряченко. Київ : НІСД, 2008. 336 с.

604 Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.

605 Невимовний біль України : Голодомор 1932–1933 років : бібліогр. покажч. / уклад.: О. А. Горбань, О. М. Агоян, Т. В. Рєпка ; відп. за вип. Н. М. Чала ; Запорізький національний ун–т. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. 86 с.

606 Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. Вип. 18: спец. Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу. Київ, 2008. 470 с.

607 Придніпров'я : іст.–краєзн. дослідж. : зб. наук. пр. : спецвип., присвяч. 75–річчю трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ : ДНУ ім. Олеся Гончара, 2008. Вип. 5. 148 с.

608 День і вічність Джеймса Мейса / за заг. ред. Лариси Івшиної. Видання перше. Київ : Вид–во ЗАТ «Українська прес–група», 2005. 448 с.

спогади про цього лицаря в битві за правду про українську трагедію. Слова Джима – як його називали близькі люди, – «Ваші мертві вибрали мене» – відображують глибоку совісність цієї людини і складають назву іншого збірника, впорядкованого його дружиною Наталею Дзюбенко-Мейс та Надією Тисячною[609]. До книги, редагованої Л. Івшиною, увійшов майже весь творчий доробок вченого, опублікований у цьому часописі та інших виданнях.

Важливу групу джерел складають видання, які містять – повністю чи переважно – **мемуари, спогади очевидців, документальні повісті**, тощо.

В Україні вже від початку горбачовської політики «гласності» збиралися та публікувалися свідчення очевидців Голодомору. Велика заслуга у цьому належить дослідникам письменнику Володимиру Маняку та журналістці Лідії Коваленко, які були серед засновників товариства «Меморіал» у Києві і записали близько шести тисяч свідчень про Голодомор та про інші насильства над народом. Багато з цих свідчень опубліковано ними у місткому виданні «33-й: ГОЛОД» (1991)[610]. Частину матеріалів В. Маняк і Л. Коваленко для свого видання отримали від редакції газети «Сільські вісті» та з публікації В. Марочка і Є. Шаталіної в «Українському історичному журналі».

Книга починається і закінчується власними розлогими міркуваннями В. Маняка про причини і наслідки Голодомору, який Автор характеризує як сплановане Кремлем нищення українців задля їх «умиротворення». Ще гостріше визначила характер Голодомору Л. Коваленко: «То був відвертий геноцид щодо українського селянства – акція, за жорстокістю і розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ з жахом дізнається через кілька років[611].

Свідчення очевидців трагедії супроводжені коментарями істориків В. Ткаченка, М. Трояна, І. Шульги та виписками з архівних фондів, підготовленими науковцями В. Калиниченком, В. Марочком, Є. Шаталіною. Таким чином, упорядники використали жанр документальної розповіді про голод, вживаний інколи дослідниками української діаспори.

У праці міститься тисяча спогадів-мемуарів про Великий голод, укладених у географічному порядку за літературно обробленими та аутентичними матеріалами з семи областей: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської. Розповіді багатьох очевидців голоду доповнені їх біографічними даними, світлинами та документальними ілюстраціями, що підвищує рівень достовірності цих першоджерел і посилює емоційний вплив на читача. Все це підвищує наукову репрезентативність та інформативність даного комплексного джерела.

З інших видань свідчень очевидців голоду, що вийшли на початку 90-х років необхідно відзначити науково-популярні книги письменника Олександра Міщенка (Олеся Волі) «Безкровна війна» (1991) і «Мор» (1993). У

---

609 Джеймс Мейс. «Ваші мертві вибрали мене…» / за заг. ред. Л. Івшиної; упор. Н. Дзюбенко–Мейс, Н. Тисячна. Видання перше. Київ : Вид–во ЗАТ «Українська прес–група», 2008. 672 с.

610 33–й: ГОЛОД : Народна Книга–Меморіал / упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Радянський письменник, 1991. 584 с.

611 33–й: ГОЛОД : ... С. 17.

першій з них Автором застосовано кущовий спосіб групування матеріалу, коли компактно даються свідчення мешканців п'яти сіл Козельщинського району на Полтавщині[612].

В передмові до видання, написаній уродженцем слободи Сухої цього району, видатним письменником Олесем Гончаром, викривається радянська практика замовчування і перебріхування подій 1932–1933 рр., визначається зміст і мета злочину сталінщини: «Був голод, штучно організований, був масовий сталінський геноцид, свідомо спрямований на вигублення українського народу, народу, такого ненависного диктатурі, якій всюди вчувався прихований опір і затаєний сепаратизм[613]. Крім політичного мотиву на запобігання самовизначення республіки, письменник виділив стратегію Кремля на підрив генетичних і духовних підвалин національного буття: «Вимирали ж цілі села не будь-як, а за стратегічним диявольським розрахунком, адже треба було підірвати саме коріння нації, зруйнувати самі основи усталеної віками народної моралі, витруїти в душах людяність…»[614].

У більшому збірнику, під назвою «Мор», виданому, за сприяння канадської діаспори, під псевдонімом Олесь Воля, упорядник надав увагу також першому радянському голоду в Україні 1921–1923 рр.[615] Але основну частину матеріалу книги складають спогади про Великий голод на українських землях.

Цього ж року перевидано в Україні упорядковане втікачем на Захід Юрієм Семенком, тодішнім редактором часопису «Український селянин», мюнхенське видання 1963 р. збірки спогадів людей, які пережили людомор, зокрема, на рідній Ю. Семенку Дніпропетровщині[616] та в інших регіонах республіки. Друге видання його книги доповнене вражаючою за драматизмом розповіддю Марії Павленко про долю своєї родини, якій, хоча і з жертвами вдалося пережити розкуркулення, заслання, голод, переслідування радянським режимом, працю на бауера, фільтраційні табори і, врешті-решт, завершити свої мандри від України до Заполяр'я і німецьких таборів у Чикаго.

До цього жанру відносяться також перекладені з англомовного видання 1985 р. (під псевдонімом «Мирон Долот») спогади Семена Старіва про пережиті його родиною колективізацію і голод в рідному селі Вергуни на Черкащині[617,618]. Ця зворушлива розповідь має не лише художній характер, а й містить авторські роздуми: «Взагалі дехто гадає, що голод тих років в Україні був наслідком колективізації. Інші ж вважають, що той голод виник штучно, задля того аби загнати селян у колгоспи. Нарешті, є й переконані в тому, що то був народовбивчий голод, вислід розважливо обдуманого пляну, спрямованого

---

612 Міщенко О. В. Безкровна війна: книга свідчень. Київ : Вид–во ЦК ЛКСМУ(МДС) «Молодь», 1991. 176 с.

613 Гончар Олесь. Передмова. *Міщенко О. В. Безкровна війна: Книга свідчень.* Київ : Вид–во ЦК ЛКСМУ(МДС) «Молодь», 1991. С. 3.

614 Гончар Олесь. Передмова ... С. 3–4.

615 Воля Олесь. Мор : Книга буття України. Канада–Україна : Вид. християнського вид–ва «Дорога правди», 1993. 430 с., іл.

616 Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства / упор. Ю. С. Семенко. 2–ге вид., доп. Дніпропетровськ–Мюнхен : Фірма «Преском», 1993. 224 с.: іл.

617 Старів Семен. Страта голодом: спогади / за ред. Р. Доценка; пер. з англ. Київ : Українознавство, 1997. 250 С.

618 Старів Семен. Страта голодом: Спогади / за ред. Р. Доценка; пер. з англ. Київ : Просвіта, 2002. 272 с.

на знищення українського народу як нації»[619]. Тобто, Автор поставив питання про мету і характер Голодомору, які й нині дискутуються науковцями світу. Сам він детально показав організацію і функціонування владою і механізм повного контролю над великим селом (понад 800 хат) через залучення до відповідальності за односельців самих селян – очільників «пятихаток», «десятихаток», «стохаток», членів «буксирних команд», сільрад, агітаторів, міліціонерів тощо. За підрахунками С. Старіва, «… як узяти разом, то на село виходило 652 активних пристібаїв, тобто на кожних 6 жителів припадало по одному довіреному наглядачеві від партії»[620].

У 1993–1995 рр. група українських науковців під керівництвом американського антрополога Вільяма Нолла провела масштабне дослідження соціально-культурних змін в сільській місцевості України, що відбулися у 20–30-х рр. Дослідники розробили детальний запитальник і записали 429 розповідей літніх людей з Центральної та Східної України, частина яких була опублікована у окремій монографії[621]. За свідченням респондентів, колективізація та Голодомор привели не тільки до трансформації соціально-економічної системи села, а й зруйнували саму основу громадянського суспільства України, яке розвивалося в сільських громадах до російсько-більшовицької окупації, деформували українську селянську культуру. Книга В. Нолла, супроводжувана коментарями до усних джерел, стала першою в Україні монографією з усноісторичним дослідженням впливу радянської колективізації та Голодомору в Україні на соціально-культурне життя сільської традиційної спільноти.

Отже, з 90-х рр. XX ст. набагато розширено можливості для творчого об'єднання сил, спільної праці над тими складними питаннями, які ще потребували докладної розробки. Цьому сприяли нові закордонні і спільні видання історичних пам’яток, (переважно спогадів свідків голоду) чимало з яких з’явилося за допомогою Мар’яна Коця навіть на регіональному рівні[622,623].

До документальних видань належить також великий фоліант свідчень та коментарів про злочини комунізму, в тому числі кілька матеріалів про людомори в Україні, який упорядкував Петро Кардаш[624].

Велику науково-пошукову роботу проводив дніпропетровський історик, а згодом професор Києво-Могилянської академії протоієрей Юрій Мицик. Впорядковане ним видання у перших 4-томах містить двісті спогадів про пережитий голод, зібраних студентами Дніпропетровського університету та Києво-Могилянської академії в областях: на Дніпропетровщині, Кіровогадщині, Полтавщині, Черкащині, а також в прилеглих до України Російської Федерації.

---

[619] Старів Семен. Страта голодом ... С. 16.
[620] Старів Семен. Страта голодом ... С. 29.
[621] Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства :усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ : Родовід, 1999. 559 с.
[622] Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: документи, спогади, списки померлих / упоряд. Т. Поліщук). Київ–Харків–Нью–Йорк–Філадельфія : Вид–во М. П. Коць, 1997. 368 с.: іл.
[623] Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. Переяслав–Хмельницький–Київ–Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць. 2000. 445 с.
[624] Злочин / упор. Петро Кардаш. Київ; Мельбурн : Фортуна, 2003. 554 с.

У п’ятому томі серії, виданому за кошти канадських благодійних фондів, представлені свідчення про голод українців та іноземних дипломатів, журналістів, наданих архівом Українсько-канадського дослідчо-документаційного центру (Торонто)[625].

В останньому томі наукового проекту Ю. Мицика представлені спогади свідків голодувань 1932–1933 та 1946–1947 рр., а також документальні матеріали про сталінські голодові народовбивства в Україні, які висвітлюють страхітливі засоби та наслідки комуністичної політики[626].

Справжнім подарунком для науковців України стало видання українською мовою чотирьохтомника матеріалів Комісії Конгресу США з дослідження голоду в Україні. Три томи видання зайняли яскраві і вражаючі свідчення очевидців голоду, на жаль, здебільшого безіменні, з причин безпеки свідків та їх родин в СРСР[627]. У четвертому томі вміщено звіт Комісії у якому підтверджено спрямований Кремлем геноцидний характер голоду в Україні[628].

Ще одну велику двотомну працю завершила у 2009 р. Олександра Веселова[629], котра упорядкувала близько 1300 спогадів, записаних членами Асоціації дослідників Голодоморів в Україні або надісланих в Асоціацію різних регіонів країни.

У 2007–2008 рр. побачили світ і нові, крім видрукуваних раніше, численні регіональні збірки свідчень очевидців голоду та документальних матеріалів 30-х рр., зокрема, в найбільше вражених людомором центральних. лісостепових областях: Харківській[630], Полтавській[631], Київській[632,633], Черкаській[634]. Аналогічні видання побачили світ і в південних областях – Миколаївській[635], Одеській[636], Запорізькій[637], а також в прикордонних на 1933-й рік

[625] Український Голокост 1932–1933 : свідчення тих, хто вижив / кер. проекту Юрій Мицик. Т. 1–6. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2005–2008.

[626] Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив: т. 5 / упоряд.: Ю. Мицик, І. Винницька. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 322 с.

[627] Великий голод в Україні 1932 –1933 років: У IV т. / вик. директор Комісії Джеймс МейС. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 838 с.; Т. 2. 814 с.; Т. 3. 782 с.

[628] Великий голод в Україні 1932–1933 років: У IV т. / вик. директор Комісії Джеймс МейС. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. Т.4: Звіт Конгресово–президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. 622 с.

[629] Пам’ять народу : геноцид в Україні голодом 1932–1933 років : свідчення : у 2 кн. / упоряд.: О. Веселова, О Нікілєв; Асоц. дослідників голодоморів в Україні; Фундація укр. геноциду; Ін–т історії НАН України. Київ : Калита, 2009. Кн. 1. 935 С. : табл.; Кн. 2. 919 с.

[630] З минулого, із безвісти. : спогади, док., свідчення / упоряд.: Н. М. Могилевська, М. Трипілець. Вид. 2–ге, допов. Харків : Друк. № 13, 2008. 407 с. : іл., портр.

[631] Капустян Г. Т. Пам’ять 33–го кличе молодих : до 75–річчя голодомору в Україні : сповіді свідків і слово історика : наук.–пошук. проект / Кременчуц. держ. політехн. ун–т ім. М. Остроградського, Асоц. дослідників голодоморів в Україні. Кременчук : Щербатих О. В., 2008. 595 с. : іл., портр.

[632] Народні оповідання / упоряд. С. В. Мишанич. Київ : Техніка, 2008. 448 с. (Народні джерела).

[633] «Я приніс Вам хліба, мамо» : Голодомор 1932–1933 : спогади, свідчення, розповіді, док. / упоряд., підгот., худож.: С. Герейло, І. Григорук, Н. Хайнацька ; передм. Я. Гоян. Київ : Веселка, 2008. 222, [1] с.: іл.

[634] Чорні крила великого голодомору 1932–1933 / упоряд. М. К. Волков. Черкаси : Брама–Україна, 2008. 527 с. : табл.

[635] Шитюк М., Горбулов К. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв : Вид–во Ірини Гудим, 2007. 155 с. : іл., табл., портр.

[636] Голодомори в Україні. Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : дослідження, спогади, документи : наук.–публіц. вид. / упоряд. Л. Г. Білоусова та ін. Одеса : Астропринт, 2007. 460 с. : іл., табл. (Праці Держ. арх. Одеської обл. ; т. XVIII).

Чернігівській[638], Вінницькій[639], та інших областях і районах, в тому числі і Західної України, куди доходили звістки про смертний мор радянських селян. Назви збірок цих матеріалів представлені у великому розділі «Література про Голодомор в окремих областях» бібліографічної праці Л. Бур'ян та І. Рікун[640].

Регіональні видання продемонстрували зростання за роки незалежності якості археографічної обробки матеріалів. Це продемонстрував, зокрема, колектив упорядників збірника із Запорізького національного університету[641]. Науковці застосували порайонну систематизацію спогадів, та супроводили видання ґрунтовною передмовою, з констатацією кардинально відмінного від російського – планомірного характеру голоду в Україні. У передмові поставлені невідкладні завдання науково-пошукової роботи щодо встановлення порегіональних даних кількості жертв Голодомору та обробки даних реєстрації смертності РАГС з врахуванням демографічної динаміки до і після катастрофи 1932–1933 рр.[642]

Велику науко-пошукову роботу провели професори Бердянського педагогічного університету Вікторія Константінова та Ігор Лиман, які організували студентські історико-археографічні експедиції по селах і містах Північного Приазов'я і опублікували інформативні записи свідків Голодомору[643,644]. У кваліфіковано укладених виданнях міститься усний історичний наратив, записаний учасниками експедицій Бердянського державного педагогічного університету в 2007–2009 рр. з використанням Авторських запитальників, укладених за допомоги очільника школи запорізького джерелознавства професора Анатолія Бойко (Запоріжжя).

Для методики досліджень, організованих і проведених бердянськими вченими, характерне комплексне та повторне опитування старожилів з тематики урбанізаційних процесів і духовного життя населення Північного Приазов'я, а також спеціальне дослідження усної історії Голодомору, організоване В. Константіновою завдяки гранту Президента України для обдарованої молоді, одержаному в 2009 р.[645]. Частина матеріалів цього

---

637 Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.) : ст., док., спогади / підгот. : П. П. Ребро (кер.) та ін.; обл. редкол.: М. О. Фролов (голова) та ін. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2008. 519 с. (Спокута : альманах. № 8–9).

638 Голодомор 1932–1933 рр. в Україні очима дослідників і свідків. Чернігівщина : зб. матеріалів / авт. кол.: І. Р. Юхновський та ін.; упоряд.: С. В. Бутко, В. М. Бойко, Т. П. Демченко. Чернігів : Сіверщина, 2008. 158 с.: іл.

639 Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів / редкол.: І. С. Гамрецький (голова) та ін. ; авт.–упоряд.: Р. Ю. Подкур та ін. Вінниця : Держ. картогр. ф–ка, 2007. 703 с. : табл.

640 Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. / упоряд. : Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол. : С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика ; ред. І. С. Шелестович ; ОННБ ім. М. Горького ; Ін–т історії України НАН України. Одеса, 2014. 685 с.

641 Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців / упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. 352 с.

642 Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області ... С. 14.

643 Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї: матеріали іст.–археогр. експедицій / упоряд. В. М. Константінова. Запоріжжя : А. А. Тандем, 2009. 532 с.

644 Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір / упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константінова ; Бердян. осередок Запоріз. наук. т–ва ім. Я. П. Новицького, Бердян. держ. пед. ун–т. Запоріжжя : А. А. Тандем, 2009. 300, [1] с.

645 Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї : матеріали іст.–археогр. експедицій / упоряд. В. М. Константінова. Запоріжжя : А. А. Тандем, 2009. С. 9.

дослідження (інтерв'ю №№ 61–152) складає другий розділ книги знаної бердянської історикині.

Багато дослідників звернули увагу не лише на демографічні наслідки Голодомору, а й на нівечення ним народної духовності, культури, моралі, що відобразили матеріали кількох спеціалізованих збірок спогадів та роздумів[646,647], в тому числі і видруковані в регіонах республіки[648,649], зокрема, нині окупованих Росією[650,651].

Капітальне видання документів, матеріалів, спогадів, укладене В'ячеславом Цвєтковим, вийшло друком у Львові[652]. Одеська «Просвіта» перевидала спогади свідка голоду – свого земляка в еміграції О. Воропая[653]. У Луцьку опубліковані спогади Г. Гуртового[654], у Києві – Д. Сакевич[655].

Ще одним унікальним джерелом став складений одеситом О. Різниківим словник харчування голодуючих людей у два роки апогею сталінського апокаліпсису[656], укладений за їх спогадами. Цю кропітку роботу виконав також сумський краєзнавець М. Бондаренко, чиє видання містить, крім «рецептів страв» 1933 р., спогади про голод мешканців Буринського району[657].

Синтетичний характер має науково-популярна монографія Автора кількох статей про науковців–дослідників Голодомору та історичну пам'ять про українську катастрофу, журналіста Аркадія Сидорука[658] та праця науковця з Донбасу Володимира Халашевського[659].

Змістовним і оригінальним зразком останніх регіональних документальних видань може слугувати праця краєзнавця Василя Чубенка[660]. Укладач книги умовно поділив її на три частини. Перша з них складає короткий огляд соціально-політичної ситуації під час Голодомору і містить, крім публіцистики, добірку архівних матеріалів часів Голодомору: про голодування, «саботаж» хлібозаготівель, «перегини» заготівельників, репресії, поширення

---

646 Борисенко Валентина. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ : ВД «Стилос», 2007. 288 с.

647 Піст від диявола / упоряд. і авт. тексту Серафима (ігуменя). Київ : Мистецтво книги, 2003. 112 с.: іл.

648 Клименко Ф. Голодомор. Реквієм на відстані часу. Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 2007. 144 с.

649 Губський П. В. Голодні війни: правда про найбільший злочин в людській цивілізації: документи і факти. У 2 т. Т. 1. Харків : Просвіта, 2007. 469 с. : іл., табл., портр.

650 Невгамовний біль. Історичні дослідження, нариси, свідчення, спогади, документи / упор. С. Ф. Блєднов. Донецьк : СПД Блєднов, 2007. 198 с.: іл.

651 Фиров П. Т. Украинская трагедия 1932–1933 гг.: события, док., коммент. Севастополь : СевНТУ, 2007. 128 с. : табл.

652 Геноцид української нації / упоряд. В. Цвєтков. Львів : Укр. технології, 2008. 1000 с. : іл., портр. (Літопис Голготи Україн. Т. 6).

653 Воропай Олекса. В дев'ятім крузі... Одеса : Одес. обл. об–ня ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 2008. 40 с.

654 Гуртовий Г. О. Голгофа голоду: спогади про пережите : до 75–ї річниці голодомору в Україні. Луцьк : ВОРВІТ «Надстир'я», 2008. 138,[4] с. : іл., портр.

655 Сакевич Д. Є. Не вмирає душа наша. Доля сироти з українського голодомору : автобіогр. розповідь / пер. з англ. В. Романовський. Київ : Світ успіху, 2011. 183 с.

656 Їдло 33–го : словник голодомору / зібр. і упоряд. О. Різників. Одеса : Юридична література, 2003. 168 с.

657 Бондаренко М. М. Україна–1933 : кулінарна книга. Пам'ять людська. Суми : Еллада, 2008. 103 с., [46] арк.

658 Сидорук А. Ф. Голодомор : коли Україна й світ визнають правду? : роздуми над трагедією. Київ : Просвіта, 2009. 351 с. : іл., портр.

659 Халашевский В. В. 33–й год. Раскаяние есть очищение Правдой: документальное повествование. Алчевск : Фишка: Рассоха О. Л., 2007. 123 с.

660 Чубенко В. П. Жнива Сатани: до 80–х роковин Голодомору в Єнакієвому і Україні. Донецьк : Східний видавничий дім, 2013. 472 с.

антирадянських куплетів в Єнакієвському районі Донеччини тощо. У другому розділі наведені свідчення очевидців штучного людомору. Третій – найбільший розділ – становить мартиролог жертв голоду в Єнакієво і районі, укладений за даними актів реєстрації цивільного стану з Донецького обласного архіву. Автор пояснив свою методику ідентифікації причин смертності і зазначив, що до його переліку жертв голоду в районі, що склав понад 6 тис.чол. можна додати щонайменше тисячу не облікованих людей[661]. Загалом географія корпусу джерел з історії Голодомору охоплює практично всю територію сучасної України, навіть західні області, за винятком Автономної Республіки Крим, тоді належної до Російської Федерації.

Наступні роки позначилися також своєрідними спеціалізованими документальними пам'ятками історико-правового та політико-правового змісту. Вперше в незалежній Україні офіційне визнання Голодомору на вищому рівні влади сталося у зв'язку указом президента Леоніда Кравчука про заходи з відзначення 60-річчя трагедії[662].

Першим документом в серії внутрішньо-політичних актів Верховної Ради України була постанова до 70-річчя Голодомору[663]. Велику історичну та правову інформацію надає Закон України про Голодомор як геноцид, прийнятий рівно через 4 роки після цієї постанови[664]. Кримінальна справа про доказ геноциду і визначення його винуватців, опублікована за матеріалами суду над організаторами геноциду, має велику цінність і як історичне і правове джерело[665]. Відповідно редактор тижневика «Свобода» Українського народного союзу (США) Левко Хмельковський упорядкував збірник персоналій за оприлюдненими у 2009 році Службою безпеки України даними про 136 осіб, відповідальних за голодовий злочин 1932–1933 років в Україні[666].

Для визначення і визнання геноциду українського народу конче необхідні джерела міжнародного права, насамперед – Конвенція про геноцид, прийнята як резолюція ООН 1948 р.[667]. Великі міжнародно-правові та політичні наслідки мала також спільна заява делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні від 7 листопада 2003 р., де 25 країн, включно з російською Федерацією визнали: «… Голодомор – Великий голод 1932–1933 років в Україні – забрав життя від 7 до 10 мільйонів ні в чому не винних людей та став національною трагедією для українського народу»[668].

---

[661] Чубенко В. П. Жнива Сатани … С. 10–11.

[662] Про заходи у зв'язку з 60–ю річницею голодомору в Україні: Указ Президента України від 19 лют. 1993 р. *Голос України.* 26 лют. С. 2.

[663] Про 70–ті роковини голодомору в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 51. С. 377.

[664] Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28 листопада 2006 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 50. С. 504.

[665] Вісник Служби безпеки України. № 57: спец. випуск за матер. кримінальної справи про Голодомор–геноцид 1932–1933 років в Україні. Київ : Ін–т дослідження проблем безпеки, 2010. 223 с.

[666] Хмельковський Лев. 136 призвідців Голодомору. Львів : «Свічадо», 2009. 136 с.

[667] Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_155

[668] Спільна заява делегацій держав–членів ООН щодо 70–ї річниці Голодомору в Україні 1932–33 рр. / ООН; Заява; Міжнародний документ від 07. 11. 2003. Документ 995_g07. URL : https://constituanta.blogspot.com/2012/11/1932–1933.html

Окремою великою темою є відображення голодового нищення українського селянства **в навчальній літературі**. Першим авторитетним виданням такого роду був посібник з національної історії професора Йоркського університету в Торонто (Канада) Ореста Субтельного «Україна: історія», у якому була рубрика «Голодомор – 1932–1933 рр.[669]. У 1991 році книга була перекладена і опублікована українською мовою[670]. Автор, посилаючись на публікації Р. Конквеста, В. Кравченка, В. Голубничого, В. Гроссмана, виступ М. Хатаєвича тощо, переконливо змалював причини штучного голоду 1932–1933 рр. в УСРР, масштаби і наслідки якого він порівняв з Голокостом євреїв і різаниною вірменів[671] тобто з геноцидом. Праця О. Субтельного витримала кілька перевидань в Україні і отримала широку популярність у наукових та супільних колах.

У 1991 р., на зорі незалежності, Україна мала вже поодинокі власні навчальні посібники, у яких, серед інших сюжетів, йшлося про штучний голод і його винуватців[672,673], загалом в межах дозволеного січневою (1990 р.) постановою ЦК КП(б)У. Набагато більше інформації і глибшого обґрунтування причин Голодомору могли почерпнути вчителі та студенти із наступних начальних та навчально-методичних праць за участю провідного фахівця з цієї теми С. Кульчицького[674,675].

Зауважимо, що критика Г. Касьянова щодо браку сталого зацікавлення темою українськими істориками і дослідження її переважно в «датські», ювілейні періоди справедлива лише частково. Насправді пауза в публікації монографій з історії Голодомору в 90-х рр. пояснюються об'єктивними потребами збору нових і обробки існуючих історичних джерел, опублікованих в перші роки незалежності, та дидактичними потребами системи освіти, у якій бракувало підручників і посібників з новою історичною парадигмою. Провідні дослідники історії Великого голоду Дж. Мейс, С. Кульчицький, В. Марочко, В. Сергійчук, Ю. Шаповал, П. Панченко та інші продовжували свою пошукову працю з цієї теми, але результати їх роботи відображені в періодиці, збірниках

---

[669] Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto; Buffalo; London: Univ. of Toronto Press, Canad. Inst, of Ukr. Studies, 1988. 666 p.

[670] Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. Київ : Либідь, 1991. 512 с., іл.

[671] Субтельний Орест. Україна: історія … С. 359.

[672] История Украины: проб. учеб. пособие для 10–11 кл. сред. школ / пер. с укр.; М. В. Коваль, С В. Кульчицкий, Ю. А. Курносов, В. Г. Сарбей; под ред. Ю. Ю. Кондуфора. Киев : Освита, 1991. С. 202–204.

[673] Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України. 2–е вид., перероб. і доп. / ред. і упоряд. Є. Гринів. Львів : Меморіал, 1991. С. 186–187.

[674] Кульчицький С. В., Сургай Т. І. Колективізація сільського господарства. Історія України : курс лекцій: навч. посіб.: у 2 кн. / Л. Г. Мельник, В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін. Київ, 1992. Кн. 2: XX ст. С. 252–282.

[675] Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.). *Сторінки історії України: XX століття:* посіб. для вчителя. Київ : Наук. думка, 1992. С. 83–92.

праць[676,677,678] та навчальній літературі, призначеній переважно для учнів середньої школи[679,680,681] або й для студентів[682,683,684,685].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття сторінки про штучний Голодомор містив практично кожен підручник, посібник та хрестоматії для старшокласників середніх шкіл[686,687,688]. Зокрема, чимало сторінок цій темі відводилося у посібнику одеських істориків, де йшлося про організований характер людомору в Україні[689].

Як правило, обґрунтовували версію про сталінський штучний голод 1932–33 рр. і Автори дидактичних праць для вищих навчальних закладів України, зусиллями яких студенти отримали можливість широкого вибору і співставлення концепцій національної історії, представлених як столичними науковими центрами[690,691,692] так і науковцями периферійних вишів: Харкова[693], Тернополя[694], Запоріжжя[695] та іншими.

Щоправда, і в такій літературі трапляються особливості трактування геноциду–33 в Україні. Так, Олександр Бойко (Ніжинський держуніверситет ім. М. Гоголя), у перших виданнях свого посібника зайняв об'єктивістську позицію, не вживаючи термінів «Голодомор» та «геноцид». Автор послався як на найбільш обгрунтовану думку В Даниленка, Г. Касьянова,

[676] Мейс Дж. Зачаровані кола ідола, або Про тоталітаризм і геноцид в історії України. *Літературна Україна.* 1994. 31 берез.

[677] Сергійчук В. Кричала криком Україна голодного 32–року. *Освіта.* 1994. 31 січ. С. 14.

[678] Шаповал Ю. І. Голод і згортання «українізації». *Україна 20–50 років : сторінки ненаписаної історії :* Україна як об'єкт сталінських політ. репресій. Київ : Наук. думка, 1994. С. 98–114.

[679] Турченко Ф. Г. Новітня історія України. 4.1. (1917–1945 рр.): підруч. для 10–го кл. серед. шк. Київ : Генеза, 1994. С. 225–228.

[680] Король В. Історія України. Київ : Феміна, 1995. С. 145–146.

[681] Кульчицкий С. В., Курносов Ю. О., Коваль М. В. История Украины: проб. учеб. для 10–11 кл. сред. шк. Ч. 1 / пер. с укр. 2–е изд. Киев : Освіта, 1995. С. 251–254.

[682] Лановик Б. Д., Матисякевич З. С., Матейко Р. М. Історія господарства: Україна і світ: підруч. / за ред. Б. Д. Лановика. Київ : Вища школа, 1995. С. 350–353.

[683] Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів : Світ, 1996. С. 267–268.

[684] Кульчицький С. В. «Великий перелом». *Історія України: нове бачення :* у 2 т. Київ, 1996. Т. 2. С. 230–236.

[685] Грицак Ярослав. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX– XX ст.: навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вузів, вчителів. Київ : Генеза, 1996. С. 180–184.

[686] Хрестоматія з історії України: посіб. для 10 кл. серед. шк. / упоряд.: С. В. Кульчицький, О. І. Ганжа. Київ : Освіта, 1998. С. 120–134.

[687] Кульчицький С. В., Коваль М. В. Лебедева Ю. Г. Історія України: підруч. для 10 кл. серед, шк. Київ : Освіта, 1998. С. 167–169: карта. 288 с.

[688] Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1930–2001) : підруч. для 11–го кл. загальноосв. навч. закл. 2003. 384 с.

[689]Клюєнко Д. М., Фурсенко Л. І. Нариси з історії України : навч. посіб. для учнів гімназій, ліцеїв, училищ. Одеса : Астропринт, 1998. 219 с.

[690] Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 416 с.

[691] Панченко П. П., Турченко Ф. Г., Левитас Ф. Л. Історія України ХХ століття у питаннях і відповідях. Київ : «Магістр–S», 1997. С. 120–122.

[692]Литвин В. М., Смолій В. А., Шпаковатий М. І. Ілюстрована історія України. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2001. С. 173–174.

[693] Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття: навч. посіб. Харків : ООО «Одісей», 2001. С. 393–394.

[694] Лановик Б., Лазарович М. Історія України: навч. посіб. Київ : Знання–Прес, 2001. С. 458–460.

[695] Історія України: навч. посіб. / М. В. Дєдков, Ю. В. Іващенко, Г. Л. Кладовая та ін. Запоріжжя : Дике Поле, 2002. С. 225–231.

С. Кульчицького[696] про те, що конкуруючі гіпотези причин голоду 1932–33 рр. треба об'єднати, щоб скласти цілісну картину і солідаризувався із В. Савельєвим в тому, що причиною голоду врешті-решт стали «саме економіко-політичні чинники»[697].

Натомість у підручнику В. Гудзя, хоча і наведено зміст двох альтернативних версій про причини голоду, наводяться факти саме на доказ навмисного та організованого геноциду–Голодомору. Нагадується, що, згідно виразу Лева Копелєва, на Україні «тридцять сьомий рік почався в тридцять третьому»[698] тобто був однією із ланок системного терору влади. З іншого боку, авторський колектив на чолі з професором Юрієм Мициком назвав один із параграфів навчального посібника для студентів вишів «Голокост – штучний Голодомор 1932–1933 рр.»[699], ототожнюючи дві найбільші гуманітарні катастрофи XX століття.

Після прийняття у 2006 р. закону Верховної Ради про Голодомор як геноцид українського народу причини і наслідки жахливих подій 1932–1933 з такою характеристикою займають чимало сторінок у всіх підручниках, довідниках та інших посібниках з вітчизняної історії як для середньої[700], так і для вищої школи (В. Білоцерківського, П. Доброва, В. Литвина та багатьох інших).

Окремого дослідження потребують спеціальні навчальні видання з історії та теорії Голодомору. Так, ще у 1994 р. В. Марочко підготував чи не перше спеціалізоване навчальне видання з історії Великого голоду 1932–1933 рр.[701]. Історик виклав своє бачення комплексу причин Голодомору, наголосивши на вирішальному значенні суб'єктивного фактора, намаганні Сталіна покарати непокірне українське селянство, що спричинило масове голодування в республіці ще від зими 1931 р. Водночас Автор тоді ще не наголошував на правовому визначенні Великого голоду як геноциду.

В подальшому в різних регіонах України з'явилися дидактичні праці такого типу, де представлено різні дослідницькі підходи до історії і характеристики голоду. Серед них – навчальний посібник Олександра Неживого (МАУП)[702], який, гадаємо, безпідставно висвітлив всі голодування сталінської доби як Голодомори, здійснені внаслідок реалізації Москвою конспірологічної теорії на знищення українства.

---

[696] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні : 20–30–ті роки / ред. С. О. Васильченко. Київ : Либідь, 1991. С. 120.

[697] Бойко О. Д. Історія України: посіб. для студ. вищих навч. закл. 2–ге вид., допов. Київ : Вид. центр «Академія, 2002. С. 399.

[698] Гудзь В. В. Історія України: підруч. для студ. вищих навч. закл. Київ : Вид. дім «Слово» 2003. С. 352–353.

[699] Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України : навч. посіб. / Ін–т історії України НАН України. 2–ге вид., допов. і перероб. Київ : Києво–Могилян. акад., 2008. С. 396–406.

[700] Кульчицький С. В., Мицик Ю. А., Власов В. С. Історія України: довід. для абітур. та школярів загальноосв. навч. закладів. Київ : Літера ЛТД, 2008. С. 364–369.

[701] Марочко В. І. 1932–1933 рр.: Голодомор в Україні: причини і наслідки: конспект лекцій / Ін–т систем, дослідж. освіти; Ін–т історії АН України. Київ, 1994. 61, [1] с.

[702] Неживий О. І. Голодомори в Україні у XX столітті : навч. посіб. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ : МАУП, 2007. 327 с.

Більш об'єктивний зміст мала навчально-методична розробка компаративного спрямування з історії Голодомору та Голокосту на українських землях Рудольфа Мирського (Львівська політехніка)[703].

Доцент Донецького національного університету Олександр Задніпровський запропонував своє бачення природних і політичних причин голодувань українського населення в різні епохи[704].

Петро Брицький (Чернівецький національний університет) у своєму навчальному посібнику найменував голодоморами три найбільших радянських голодування селян у 20 – 40-ві рр.[705]. Щоправда, для означення подій 1932–33 рр. Автор паралельно використав термін «голодомор-геноцид», навівши тезу А. Безансона про те, що в українського випадку владою ставилася мета не просто зламати опір селянства, а покінчити з національним існуванням народу як такого[706].

У посібнику професора політології Максима Гона (Рівненський гуманітарний університет) з історії та теорії геноцидів першої половини ХХ століття Голодомор представлено як один із видів геноциду[707]. Понад те, вчений вважає, що навмисне голодове нищення українського населення в УСРР і Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю непродуктивно називати «українським голокостом», позаяк така дефініція, насправді, визначає нацистський Голокост в Україні і призводить до плутанини в термінології[708]. Автор показав, що геноцидогенне державне мислення мало місце і в нацистському і в більшовицькому випадках, але радянський геноцид голодом в Україні відрізнявся від Голокосту і причинами, і засобами, і метою.

Привертає увагу систематизація М. Гоном наявних в науковій літературі політичних причин Голодомору, які, на його думку, мали комплексний характер.

По-перше, це було намагання влади створити централізовану державу з командною економікою, заради чого використовувалася насильницька колективізація і терор голодом («рефлексія первинного завдання». – Дж. Мейс[709]).

Другим компонентом комплексу причин сталінського людомору в Україні і на Кубані М. Гон, вслід за Дж. Мейсом, виділяє прагнення Кремля перетворити СРСР у «складну єдність» централізованої держави, для чого потрібно було зламати національно-державницькі настрої в Україні[710].

---

703 Голодомор і Голокост в Україні: міждисциплінарний вимір дослідження : навч.–метод. посіб. / відп. ред. Р. Мирський ; МОН України; Нац. ун–т «Львівська політехніка»; Регіон. наук.–освіт. центр з вивчення проблем Голодомору і Голокосту. Львів, 2009. 163 с.

704 Задніпровський О. І. Голод в історії України: короткий нарис (Х–ХХ ст.) / Донец. держ. ун–т; Донец. від–ня Наук. т–ва ім. Шевченка. Донецьк : Укр. культурол. центр, 1999. 88 с.

705 Брицький П. П. Голодомори в радянській Україні у ХХ столітті. Чернівці : Чернівецький нац. ун–т ім. Юрія Федьковича, 2013. 312 с.

706 Брицький П. П. Голодомори в радянській Україні … С. 5.

707 Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз : навч. пос. для студ. історичних спеціальн. вищих навч. закладів. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 180 с.

708 Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття ... С. 9.

709 Мейс Дж Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.). *Український історичний журнал.* 1995. №1. С. 34.

710 Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття ... С. 34–35.

Третій складник комплексу політичних причин Голодомору – втрата політичної лояльності населення до влади, яка яскраво проявилася в селянських бунтах з початку 30-х років, найбільш масових саме в УСРР.

Четвертим імовірним компонентом серед політичних причин геноциду українського народу М. Гон, виокремив зовнішньополітичні фактори, які непокоїли Сталіна і їх вплив на прикордонну республіку.

Нарешті, як найбільш радикальну версію мотивів геноциду Автор визначив гіпотезу (у формулюванні А. Безансона. – В. Г.) про спрямування Голодомору на підрив українського народу як нації[711].

Вслід за першим посібником для студентів вишів, в якому йдеться про теоретичні, психологічні, правові аспекти масового винищення цивільного населення у першій половині двадцятого століття, вийшов друком посібник доцента Львівського національного університету ім. Івана Франка Андрія Козицького, який охопив і повоєнні геноциди[712]. У цьому виданні послідовно проаналізовано геноцид вірмен в Османській імперії, нацистські акції Голокосту–Шоа європейських євреїв та екстермінації ромів (у автора. – циган), військові злочини гітлерівського і сталінського режимів, примусові переселення народів СРСР, геноциди у Камбоджі та Руанді, етнічні чищення на Балканах тощо. Один з найбільших розділів посібника займає розповідь про Голодомор 1932–33 рр. в Україні, яка стосується наступних питань: передумови наступу більшовиків на село, починаючи з «військової тривоги» 1927 р.; обставини хлібозаготівель 1930–1931 рр.; урядова політика щодо українського села навесні–восени 1932 рр. (за Козицьким – перший етап голоду); терор голодом, або ж – Голодомор від листопада 1932 р. до осені 1933 р.; поведінка селянства під час людомору, його опіру і стратегії виживання, наслідки геноциду тощо[713]. Історик вдало поєднав виклад емпіричного матеріалу з теоретичним розглянувши також питання «національної інтерпретації» Голодомору, світової реакції на події в СРСР 1932–1933 рр., стану досліджень теми, дискусії навколо визнання Голодомору геноцидом.

Сам автор дотримується інтенціональної концепції Великого голоду в викладеної у працях Р. Лемкіна, Дж. Мейса, Р. Конквеста, С. Кульчицького та інших істориків, тобто «національної інтерпретації» (термін Т. Мартіна) Голодомору в Україні і на Кубані. Науковець спростував аргументацію російських істориків, які тлумачать українські події в контексті всесоюзного наступу Сталіна на селянство та політики хлібозаготівель і нагадав про особливості Голодомору, який супроводжувався конфіскацією продовольства, блокадою, терором проти національних кадрів. Як наголосив А. Козицький: «Голод 1932–1933 рр. був спрямований не тільки на подолання в українських селян почуття економічної незалежності, а й на викоренення почуття національної самосвідомості та самоповаги»[714].

---

711 Гон М. Геноциди першої половини XX століття ... С. 36.

712 Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. Львів : Літопис, 2012. 608 с.

713 Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення ... С. 99–213.

714 Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення ... С. 213.

Майбутнім дослідникам належить спеціально проаналізувати особливості висвітлення подій 1932–33 рр. в українській дидактичній літературі, кількість якої стрімко зростає, та порівняти оцінки явища Голодомору авторами вітчизняних і зарубіжних навчальних посібників.

Значний внесок у справу поповнення джерельної бази вивчення історії Голодомору вносять **виступи і доповіді на наукових форумах**, що відбулися за на пострадянському просторі. Важливим для розуміння процесу нарощування джерельної бази та історичних знань з історії Голодомору, координації дослідницьких пошуків було проведення в Україні перших міжнародних наукових конференцій. Перша з них, симпозіум під назвою «Голодомор 1932–1933 років в Україні», була проведена в Києві ще у вересні 1990 р. з ініціативи товариства «Меморіал», Народного Руху України, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та інших творчих спілок, громадських організацій і своєю назвою відбила настрої науковців щодо виділення української катастрофи із всесоюзного контексту[715]. У форумі взяли безпосередню участь близько 40 дослідників теми з Італії, Німеччини, США, Польщі та Канади, представників України, які в основному, були солідарні в трактуванні сталінського злочину як спрямованого удару не лише по селянах, а й по українському народу загалом.

Лідія Коваленко, заступник головного редактора журналу «Людина і світ», та Володимир Маняк, співголова Українського товариства «Меморіал», підняли на симпозіумі теми історичної правди про Голодомор та вшанування пам’яті його жертв. Питанням розвитку джерельної бази досліджень та впровадження історії Голодомору в шкільний процес присвятили свої виступи відповідно Л. Герец та В. Літинський із США. Р. Пиріг (Київ) розповів про підготовку до друку збірки архівних документів, яка має частко спокутувати багаторічні гріхи безпам’ятства. І. Шульга (Вінниця) зупинився на аналізі постанови РНК УРСР від 2 листопада 1932 р. про поліпшення матеріально-побутових умов, організації їдалень для партгоспактиву районного рівня. У той час, коли хлібороб помирав з голоду, районному керівнику, крім інших продуктів, влада виділяла 800-грамову денну норму хліба.

Дж. Мейс, який на той час працював старшим науковим співробітником інституту Гаррімана при Колумбійському університеті, повідомив про завершення очолюваної ним роботи Комісії Конгресу США. Вчений підкреслив, що реакція Сталіна на голод в Україні відрізнялася від його рішень щодо інших голодуючих регіонів: замість послаблення реквізицій зерна після липневої конференції КП(б)У 1932 р. їх було збільшено, а репресії посилено. Торкаючись питання про причини і обставини голодування українських селян та винуватців трагедії, Дж. Мейс навів висновок Комісії про спрямований геноцид українського народу.

---

[715] Міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 рр. на Україні». Київ, 5–7 вересня 1990р. *Вісник Академії наук Української РСР.* 1991. № 1. С. 3–16.

Яр Славутич (Канада) та В. Брюховецький (Київ) простежили у своїх виступах відображення Великого голоду в художній літературі.

Більшість доповідачів висвітлювали теоретичні проблеми історії Великого голоду. Так, професор університету «Юнг ставн стейт» (США) Г. Файн проаналізувала специфічні заходи (відлучення від землі, блокада, відмова в допомозі, експорт продовольства), які породили штучний голод в Україні. Професор соціології Каліфорнійського університету (США) Лео Купер, який поставив проблему винищування так званих куркулів, арештів інтелігенції і голоду 1932–33 років у контексті імперської стратегії Кремля. В. Гула процитував важливий висновок Л. Купера: «Отже я приходжу до висновку про те, що український голод відповідає термінам угоди Об'єднаних націй про геноцид»[716].

Відомий канадський дослідник Голодомору, професор Марк Царинник, розповів про підготовку ним добірки для друку 325 листів, які надходили до Державдепартаменту США у 1928–1935 рр. та вказав на перспективність для дослідження теми опублікування дипломатичних документів сусідніх з Україною Польщі та Румунії. Вчений підвів деякі підсумки і окреслив проблемні аспекти дослідження теми. У першій частині його виступу йшлося про українську діаспору в контексті проблем голоду. Вчений окреслив три кола питань у дослідженні голоду на УСРР. Перше – ті, які вже не завдають труднощів: хроніка голоду, його перебіг. Друге – питання, на які вчені мають лише часткові відповіді, але які, як наприклад, визначені хронологічні межі теми, можна з'ясувати. Сам М. Царинник виділив період 1928–1935 років, коли у дипломатичних документах знаходимо підтвердження про голод. До цього кола питань вчений відніс також політичну географію голоду, його психологію, опір селян та партійців, зв'язок між подіями в селі і місті тощо. До третього кола проблем М. Царинник відніс питання, на які, можливо, й не буде відповіді. Йдеться про докази спланованості чи запрограмованості голоду, а звідси – чи мав він ознаки геноциду українців.

Учасниками наукової дискусії було окреслено основні проблеми, які потребували академічного опрацювання: обґрунтування оцінки Голодомору як геноциду; політична географія голоду в різних регіонах СРСР; механізми організації владою хлібозаготівель та розподілу продовольства; опір селянства та місцевого керівництва державно-партійній машині тощо. Учасники Міжнародного симпозіуму прийняли ухвалу, в якій голод 1932–1933 років в Україні кваліфікувався як сталінський геноцид українського народу.

До 60-річної річниці трагедії такі представницькі наукові заходи було організовано вже не тільки в столиці[717], де міжнародну конференцію

[716] Гула Володимир. Запрограмована смерть : нотатки з міжнародного симпозіуму про голод 1932–33 років на Україні. *Золоті ворота:* альманах. Вип. 1. Київ :Час, 1991. С. 76.

[717] Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки: матеріали міжн. наук. конф. Київ, 9–10 вересня 1993 р. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1995. 200 с.

організував Інститут історії України, а і в деяких регіонах: Чернівцях[718], Харкові[719], Хмельницькому[720] та інших.

Тематика доповідей на столичній конференції зачіпала проблеми визначення причин і характеру голоду, його демографічних наслідків, діяльності надзвичайних хлібозаготівельних комісій 1932 р., регіональних особливостей перебігу голодових подій тощо. У заході взяли участь, крім інших зарубіжних учасників, російські науковці І. Зеленін, М. Івницький, В. Кондрашин , Є. Осколков, які наступного року опублікували листа на спростування концепції голоду-геноциду в Україні і наполягли на ідеї загальносоюзного штучного голоду. Тож конференція вперше відкрито виявила принципові розбіжності української та російської історіографії в тлумаченні характеру голоду.

У другій половині в Україні 90-х відбулося лише дві конференції в Києві міжнародного рівня, матеріали яких були видані за редакцією С. Кульчицького і фінансової підтримки М. Коця. Опубліковані у збірках матеріали загалом були більшими за обсягом та, в основному, краще документованими, ніж збірники тез конференцій на початку 90-х років. У цих збірниках опубліковано здебільшого теоретичні статті, але трапляються й джерелознавчі, зокрема, – у виданні 2003 р. – Л. Пирога, І. Магрицької, С. Костилєвої[721]. Особливість видання матеріалів конференції 1998 року – добра третина регіональних досліджень у співвідношенні з іншими[722].

Серед кількох наукових конференцій в Україні, присвячених 70-им роковинам Великого голоду своїм широким кадровим представництвом виділяється форум, організований на базі Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП), і проведений у Києві 15 листопада 2002 року[723]. Збірник матеріалів цієї Всеукраїнської конференції містить 37 доповідей і повідомлень науковців та відомих громадських діячів, в тому числі джерелознавчі розвідки В. Даниленка, Т. Кончук, С. Костильової, Р. Пирога, В. Піскун, А. Погрібного, В. Сергійчука. Надруковано також звернення Президента України Леоніда Кучми до українського народу, звернення учасників форуму до Верховної Ради України та Організації Об'єднаних Націй щодо роковин Голодомору, які також мають історіографічне значення.

Наступного 2003 р. року в Україні також відбулася низка тематичних конференцій, організованих науковими установами та громадськими

[718] Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні : матеріали наук. конф. Чернівці, 24 вересня 1993 р. Чернівці : Рута, 1994. 101 с.

[719] Найбільший злочин імперії: матеріали наук.–практ. конф. «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 рр.». 23–24 квітня 1993, м. Харків. / упор. Ю. В. Бадзьо, І. П. Ющук. Київ : Просвіта, 1993. 101 с.

[720] Голод 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: матеріали респ. наук.–практ. конф. 20 жовтня 1993 р. Хмельницький, 1993. 112 С.

[721] Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико–правова оцінка: матеріали міжнар. наук.–теор. конф. Київ, 25 листоп. 2000 р. / редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.), О. Веселова, Л. Лук'яненко, В. Марочко та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коця, 2003. 590 с.

[722] Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків: матеріали міжнар. наук.–теорет. конференція. Київ, 28 листоп. 1998 р. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коця, 2000. 536 С.

[723] Голодомор 1932–1933 рр. як величезна трагедія українського народу: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. 280 с.

організаціями як на міжнародному рівні[724,725], так всеукраїнських масштабів[726], де поряд з теоретичними, розглядалися археографічні аспекти тематики Голодомору. Так, збірник матеріалів міжнародної конференції з тематики трьох радянських голодів в Україні містить, серед інших, доповіді археографічного змісту В. Даниленка та В. Лозицького відповідно про документи з архівних фондів СБУ та Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України.

Саме проблема історії Голодомору як геноциду українського народу та визначення його винуватців була однією з провідних тем науковців МАУП, які провели черговий міжнародний форум, не чекаючи «круглої» дати роковин трагедії народу[727].

Чергова хвиля широких наукових заходів піднеслася у 2008 р., коли весь світ відгукнувся на трагічні події в Україні 75-річної давнини. Тоді знайшли своє відображення у збірках матеріалів представницькі наукові конференції міжнародного рівня[728], а також численні регіональні форуми.

Велика міжнародна конференція в Києві, проведена Українським інститутом національної пам'яті спільно з Національною академією наук України 25–26 вересня 2008 року. Збірник матеріалів форуму містить поділ на три тематичні розділи: політичні і соціально-економічні фактори голоду 1932–1933 років в Україні; обсяги і наслідки демографічної катастрофи в УСРР першої третини 30-х років; правові інтерпретації оцінки Голодомору як геноциду українського народу. Низка доповідей на конференції джерелознавчого змісту містить огляди джерел усної історії, спогадів (О. Веселова, В. Верстюк, Т. Демченко, Г. Капустян, О. Сирота), польської дипломатії (Р. Кушнєж), а також аналіз різних документальних джерел з проблеми Голодомору (Р. Пиріг і О. Пиріг, М. Антонович) та діяльність держархівів України із розширення документної бази дослідження голоду 1932–1933 рр. (О. Удод).

Поповнили джерельну базу у 75 річницю Голодомору також збірники матеріалів конференцій республіканського рівня[729,730]. До таких видань

---

[724] Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 7 листоп. 2002 р. / ред. П. Орленко. Київ : Укр. вид. спілка, 2003. 311 с.

[725] Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи та механізми здійснення: матеріали другої міжнар. наук. конф. Київ, 28 листоп. 2003. Київ : МАУП, 2004. 320 с.

[726] Голодомори в Україні: причини, жертви, злочинці : матеріали конф., Харків, 5 квіт. 2003 р. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Харк. обл. об'єднння Всеукр. Т–ва «Просвіта» ім. Т. Шевченка. Харків, 2003. 60 с.

[727] Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму : матеріали V міжнар. наук. конф., Київ, 24 листоп. 2006 р. / МАУП, МКА ; відп. ред. В. М. Чирков. Київ :МАУП, 2007. 211 С. : табл.

[728] Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вереС. 2008 р. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп.ред.). Київ : Києво–Могилянська академія, 2009. 447 С.

[729] Голодомор 1932–1933 років в Україні: події та факти: матеріали наук.–практ. конф. (19 листоп. 2008 року) / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця, В. О. Парандія. Київ : [б.в.], 2009. 372 с.

[730] Трагедія голодомору в Україні 1932–1933 рр. у пам'яті народній: матеріали науково–практичної конференції (м. Харків, 22 листопада 2007 р.) / відп. за вип. П. Є. Минко. Харків : Вид–во ХарРІ НАДУ, 2008. 188 с.

належить і збірник матеріалів першої в Україні студентської конференції з історії Голодомору[731].

Зросла на цей час якість регіональних видань збірників матеріалів наукових конференцій[732]. У багатьох із них відображені доповіді учасників різного змісту: науково-теоретичні, історіографічні, археографічні, публікації документів та свідчень очевидців. Одним із прикладів таких публікацій є збірник «Голодомор 1932–1933. Запорізький вимір», за редакцією професора Запорізького національного університету Федора Турченка[733].

У збірці матеріалів міжнародної наукової конференції, підготовленій провідними науковими установами країни представлені різнобічні матеріали про радянські голоди в Україні 1921–1923. 1932–1933, 1946–1947 рр. Книга має чотири тематичних розділи. У першій частині розглядається загальна картина голодувань та її територіальні особливості, що створює всебічну картину перебігу цих трагічних подій. Друга частина присвячена розкриттю питання юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду. Третя частина присвячена методологічним підходам визначення та оцінкам демографічних втрат внаслідок Голодоморів з їх диференціацією по різних територіях. Остання – четверта – частина акумулює в собі матеріали, у яких досліджуються соціально-психологічні наслідки Голодоморів для українського суспільства.

Учасники харківської наукової конференції переймалися переважно питаннями історичного дослідження теми, але траплялися і поодинокі матеріали (К. Кіндякова, М. Кінякіна) з оглядом свідчень сучасників подій 1932–1933 рр.

Представницьку міжнародну конференцію за участю провідних історичних та демографічних установ і закладів республіки проведено у 1913 р.[734]. Тематика конференції охоплювала історію трьох радянських голодів, але понад дві третини опублікованих матеріалів присвячені Великому голоду 1932–1933 рр. У більшості доповідей висвітлюються причини і перебіг Голодомору, його місцеві особливості. Звертається увага на роль «чорних дошок», системи торг синів, натуральних штрафів як засобів нищення селянства. В окремих розділах представлено матеріали про правові характеристики геноциду 1933 р., його демографічні наслідки, а також, що не траплялося в інших збірниках, – соціально-психологічні наслідки сталінського «нищівного удару» по українській нації, який деформував моральні засади,

[731] «Секретно. Не для печати»: до 75–річчя Голодомору–геноциду 1932–1933 / голова редкол. Р. П. Іванченко–Іванова; М–во освіти і науки України; Ін–т історії України НАНУ; КНУ ім. Т. Шевченка; Ін–т нац. пам'яті України; Ін–т політ. та етнонац. дослідж. НАНУ; Київ. міжнар. ун–т. Київ : КиМУ, 2008. 418 с.

[732] Геноцид: Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки: матеріали Всеукр. наук.–практ. конф. (19–20 листоп. 2008 р.) / за ред. М. В. Вавринчука, О. М. Завальнюка, Л. В. Баженова та ін. Кам'янець–Подільський, 2008. 484 с.

[733] Голодомор 1932–1933. Запорізький вимір: зб. матеріалів конф. «Трагедія Голодомору 1932–1933 років на Запоріжжі», Запоріжжя, листоп. 2007 р. / Запоріз. облдержадмін., Запоріз. нац. ун–т, Держ. арх. Запоріз. обл.; ред. Ф. Г. Турченко та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2008. 320 с.

[734] Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали між нар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України; Київський нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. ун–т «Києво–Могилянська академія». Київ, 2013. 364 с.

культурні та сімейні цінності, психологію людини і утворив синдром описаного Дж. Мейсом постгеноцидного суспільства. Зростаюча увага до висвітлення морально-психологічних та соціо-культурних наслідків катастрофи 33-го року відображує деяке зміщення пріоритетів дослідників у бік відносно нових тем і сюжетів історичного пошуку, ще мало досліджених у світовій історіографії.

Інша тенденція, яку відбивають матеріали конференції – наявність лише двох доповідей джерелознавчого характеру та, наближеної за тематикою, розвідки Г. Боряка про комуністичний «архівоцид», тобто системне винищення компрометуючих владу архівних документів про Голодомор, розпочате наприкінці 1933 року, яке також мало свої вкрай негативні наслідки. Щоправда, доповідь С. Кульчицького про здобутки українських істориків у висвітленні проблеми Голодомору за чверть століття досліджень також присвячена переважно археографічним та бібліографічним досягненням, але це не спростовує, на наш погляд, тезу про те, що інтенсивність джерелознавчих студій Голодомору в Україні, у порівнянні з 2007–2010 рр., має тенденцію до спаду.

У наступні роки кількість наукових конференцій з історії Голодомору зменшилася, що пояснюється, на наш погляд, певним суспільним насиченням історичної правди про трагедію народу, скороченням резервів розширення джерельної бази (публікації архівних джерел, спогадів, пресових та дипломатичних повідомлень тощо), встановленням певного наукового консенсусу абсолютної більшості українських фахівців щодо причин і характеру подій 1932–1933 рр. Крім того, з 1914 р. більш актуальними для суспільства стали реалії російської агресії проти України, а відповідно і наукові виміри історії взаємовідносин двох країн. Певним винятком на цьому тлі є загострення дискусій з демографічних наслідків Голодомору, що спонукало демографів та істориків до спеціальних форумів для обговорення цієї проблеми[735,736], «цвяхом» якої є кількість жертв цього геноциду – 4,5 млн чи понад 7 млн.

Позаяк основні першоджерела з історії Голодомору належать до спільної для України та Росії радянської епохи, а пострадянський час між науковцями двох країн триває окрема дискусія, то ми вважаємо доцільним розглядати збірники документів і матеріалів, промов на наукових форумах, що з'явилися в двох державах у пострадянський період, у спільному археографічному контексті.

Саме завдяки знахідці директора Центрального державного архіву народного господарства СРСР Всеволода Цапліна дослідники отримали можливість скористатися для підрахунку демографічних втрат від голоду не сфальсифікованим переписом населення 1939 р., а дійсними показниками

[735] Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 4 жовтня 2016 р. / упоряд. Юлія Коцур; ред. Леся Гасиджак. Київ : О. Філюк, 2017. 200 с.

[736] Прес–конференція на тему: «Реальна оцінка демографічних втрат УСРР у 1932–1933 роках (за офіційними документами українських архівів)» 9 січня 2018 р. URL: ht tps://www.youtube .com/ watch?v=EOmbfFejpxE (дата звернення: 05. 08. 2018).

1937 р.[737]. У Російській Федерації видання документів, дотично пов'язаних з Великим голодом, ще за радянської доби розпочали провідні історики-аграрники В. Данилов та М. Івницький[738].

Публікація листування Сталіна із письменником Михайлом Шолоховим також містить матеріал з історії голоду у козацькому Подонні, зокрема у станиці Вешенській, і займає істотну частку матеріалів збірника[739].

У 1999 р. московські науковці перевидали російською мовою матеріали збірника наукових статей та довідкових матеріалів «Чорна книга комунізму», які у свій час викликали сенсацію і гарячу дискусію у Франції[740]. Збірник охоплює злочини комунізму у світовому масштабі, але, тим не менше, восьмий підрозділ першого розділу книги має назву «Великий голод», котрий характеризується як націлений удар влади по селянству – передусім України.

У 1999–2002 рр. внаслідок співпраці російських та англо-американських дослідників, підкріпленої грантами, побачила світ п'ятитомна збірка документів і матеріалів «Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание». Безпосереднє відношення до нашої теми має третій том цього капітального видання, присвячений подіям у радянському селі у 1930-1933 роках, що вийшов друком у 2001 р.[741]. До складу редакційної колегії цього тому входили відомі дослідники соціально-економічних відносин та аграрної політики СРСР – як російські (В. Данилов, В. Козлов, А. Сахаров), так і зарубіжні: Л. Віола (США), Р. Маннінг (США), Р. Девіс (Великобританія), Ха Енг Чул (Південна Корея).

У третій том збірки увійшли документи, що висвітлюють події одного з найбільш трагічних в радянській історії, у житті селянства періоду насильницького «розкуркулення» селян і їх масової «суцільної колективізації», що завершилися небувалим за своїми масштабами і наслідками штучним голодом 1932–1933 рр., який умертвив мільйони селян.

Більшість опублікованих у томі документів та матеріалів віднайдено в раніше засекречених фондах вищих органів партійно-державного керівництва (ЦК ВКП (б), ЦВК, РНК СРСР), різних відомств і організацій (ОГПУ, НКВД, Верховного суду, Прокуратури та ін.). Істотне місце у виданні надано зафіксованим спецслужбами свідченнями і заявами самих селян, які надають живу панораму жахливого терору та реакції людей реакції на людоморну політику сталінського режиму. Аналіз документів збірки, попри їх вибірковість відносно України дає можливість знайти докази штучного голоду в зернових

[737] Всесоюзная перепись населения 1937 г.: краткие итоги / редкол.: Ю. А. Поляков (отв. ред.); сост.: Н. А. Араловец, В. Б. Жиромская, И. Н. Киселёв. Москва : ИРИ РАН. 1991. 239 с.

[738] Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 рр.: сб. / под ред. и со вступ. ст. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого; сост. В. П. Данилов и др. Москва : Политиздат, 1989. 526 с.: ил.

[739] Писатель и вождь: Переписка М. А. Шолохова с И. В. Сталиным. 1931–1950 годы: сб. док. из личного арх. И. В. Сталина / сост. Ю. Мурин. Москва : Раритет, 1997. С. 22–69.

[740] Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.–Л. Панне [и др.]; общ. ред. И. Ю. Белякова; пер. с фр. Москва :Три века истории, 1999. 766 с.

[741] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5–ти т. Т. 3. Конец 1920–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 1008 с.

районах СРСР та Казахстані, спротиву селян грабіжництву і терору влади, простежити динаміку продовольчої політики ВКП(б) у 1931–1933 рр. та обсягів експорту, усвідомити обставини голодування та вимирання селян. Звичайно, матеріали цього видання стали вагомим внеском у джерельну базу досліджень радянської історії періоду «великого перелому» та сприяли подальшому розвитку історіографії Голодомору.

Значну роль для посилення доказової бази цілеспрямованого геноциду в Україні відіграла публікація в 2001 році листування Й. Сталіна та Л. Кагановича за 1931–1936 роки[742]. Упорядкування та редагування матеріалів проходили за активної співпраці російських учених (О. Хлевнюк, Л. Кошелєва, Л. Рогова) та західних колег (Р. Девіс, Е. Рис). Опубліковані матеріали розкривали діяльність Л. Кагановича в надзвичайних хлібозаготівельних комісіях на Північному Кавказі та Україні та сталінські наміри приборкати республіканське керівництво.

Свою подвижницьку наукову та організаційну роботу продовжив найбільш авторитетний російський фахівець з аграрної історії В. Данилов. Він очолив авторський колектив ще одного капітального документального видання «Советская деревня глазами ВЧК, ОГПУ, НКВД». Виданню і укладанню цієї книги також посприяли зарубіжні дослідники Н Верт (Франція) та Л. Самуельсон (Швеція). В третьому томі праці укладачі представили матеріали і документи спецслужб за 1930–1934 рр., що безпосередньо торкалися процесів розкуркулення, колективізації, голоду та репресій щодо селян та місцевого керівництва[743].

Ще одне оригінальне видання російських істориків за редакцією відомого фахівця з аграрної історії міжвоєнної доби М. Івницького реально відбило становище господарства доколгоспного селянина і погіршення його стану після колективізації[744]. Збірник охоплює значний масив документів так званого «реконструктивного періоду» господарських відносин СРСР. Матеріали праці наочно підтверджують той факт, що радянська податкова політика була підпорядкована вирішенню стратегічних завдань влади як економічного, так і соціально-політичного змісту: індустріалізації, побудови колгоспного ладу, незважаючи на масові страждання і жертви селянства. Це засвідчують як партійно-урядові, судові документи, так і листи, заяви і скарги селян в різні інстанції на нужду, голод, непомірні побори, беззаконня, насильство.

Під час відзначення 75-річчя голоду в СРСР загострилася полеміка між російськими та українськими політичними і науковими колами щодо трактування голоду в Україні як геноциду. Для аргументації своєї позиції росіяни опублікували документи, що безпосередньо стосувалися продовольчої політики, хлібозаготівель та голоду. Ґрунтовне видання радянських архівних

---

[742] Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 798 с.

[743] Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4–х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / отв ред. А. Берелович, В. Данилов. Москва : РОССПЭН, 2005. 840 С.

[744] «Тянут с мужика последние жилы…»: Налоговая политика в деревне (1927–1937 гг.)»: сб. док. и материалов / отв. ред. Н. А. Ивницкий; отв. сост. Н. Е. Глущенко, М. М. Кудюкина. Москва : Собрание, 2007. 638 с.

документів побачило світ у 2009 р. завдяки зусиллям О. Антипової[745]. Це було перше в російській археографічній практиці спеціалізоване видання матеріалів про Великий голод, ініційоване як «відповідь Україні» та рішенню Європарламенту від 23 жовтня 2008 р. «Про річницю Голодомору, штучного голоду в Україні 1932–1933 років», за яким Голодомор отримав кваліфікацію «злочин проти людства»: «1. а) [Європарламент] визнає Голодомор (штучний голод 1932–1933 років в Україні) жахливим злочином проти народу України та проти людяності»[746].

Ще 2 квітня 2008 р. Державна Дума Росії прийняла заяву, покликану вплинути на рішення міжнародних установ, у якій стверджувалося: «Проте нема ніяких історичних свідчень того, що голод організовувався за етнічним принципом»[747]. Вслід за рішенням Європарламенту президент Російської Федерації Д. А. Медведєв направив послання на цю тему президенту України В. А. Ющенку 14 листопада 2008 р. із запевненнями, що російська влада не дає політичних «установок» своїм вченим та закликом не ідеологізувати тему. В документі визначено причинами голоду посуху, колективізацію і розкуркулення в СРСР загалом. «А розмірковування про які-небудь «якісні відмінності» голоду на Україні від голоду в Росії та інших регіонах СССР, на наш погляд, є просто цинічними и аморальними»[748], – заявив Президент РФ.

Колектив російських Авторів-упорядників, зазначав, що нинішній збірник «Голод в СССР, 1929–1934» є лише «пілотним» виданням перед майбутнім виходом однойменної багатотомної праці, але вони вже тоді, у 2009 р., дійшли висновку, відповідного Заяві Держдуми РФ: «Не знайдено жодного документа, що підтверджує концепцію «Голодомор-геноцид» в Україні або хоча б натяку в документах на етнічні мотиви того що відбулося, в тому числі в Україні»[749]. Як бачимо, цей висновок до загальносоюзного збірника, акцентований на Україні, фактично продовжує російсько-українську політичну та наукову дискусію.

Ще один збірник документів досить тенденційно, з наголосом на спільний всесоюзний голод 1932–33 рр. та заходи влади щодо допомоги голодуючим, підібрав і опублікував Д. Ванюков[750].

Одним із останніх капітальних видань документів з російських архівосховищ була тритомна праця в чотирьох книгах, виконана під керівництвом професора Віктора Кондрашина[751].

---

[745] Голод в СССР, 1930–1934 гг.=Famine in the USSR, 1930–1934: сборник документов / Федеральное архивное агентство; О. А. Антипова (сост.). Москва : Федеральное архивное агентство, 2009. 518с.

[746] European Parliament resolution of 23 October 2008 on the commemoration of the Holodomor, the Ukraine artificial famine (1932–1933) Thursday, 23 October 2008 – Strasbourg. URL : http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6–TA–2008–0523&language=EN

[747] Памяти жертв голода 30–х годов на территории СССР: Заявление Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации. URL: https://duma.consultant.ru/documents/955838?items=1&page=4

[748] Послание Президента России Д. А. Медведева Президенту Украины В. А. Ющенко. URL : http://www.mid.ru/ru/maps/ua/–/asset_publisher/ktn0ZLTvbbS3/content/id/316906:

[749] Голод в СССР, 1930–1934 гг.=Famine in the USSR, 1930–1934: сборник документов / сост. О. А. Антипова. Москва : Федеральное архивное агентство, 2009. С. 7.

[750] Голодомор: сборник документов / сост. Д. Ванюков. Москва : Кн. клуб «Книговек», 2011. 416 с.(Мифы и реальность).

Те, що запевнення російських політиків у відсутності тиску на вчених не відповідають дійсності спростовують деякі факти. Щодо політичної заангажованості більшості російських істориків, то нагадаємо, що критиці піддалася пояснювальна записка Віктор Кондрашина до трьохтомника «Голод в СРСР. 1929–1934», в якій він вказував, що документи для цього збірника повинні підбиратися з такого розрахунку, щоб показати універсальний характер хлібозаготівель 1932 року, здійснюваний однаковими методами, і трагедію всього радянського селянства, без акценту на Україну[752]. Російський історик Олексій Міллер назвав такий підхід елементом «історичної політики», яка веде до «боротьби національних історіографій»[753].

До участі у роботі над збірником були запрошені і фахівці з України, але вони на відміну від архівістів Білорусії і Казахстану, відмовилися, не сподіваючись на неупередженість російських колег.

Разом з тим видання має науковий характер і об’єднує документи, безпосередньо пов'язані з темою Голодомору, які до цього були розсіяні серед інших численних збірок. Збірник «Голод в СРСР», крім тематичного підходу вигідно відрізняється високою якістю публікації матеріалів, позаяк Автори надрукували не просто тексти, а факсиміле документів, що само по собі представляє значну цінність для історика. Адже при цьому збереглися резолюції та позначки про прочитаний документ, підкреслення в тексті, список його безпосередніх адресатів та інші «малозначні» деталі, якими зазвичай знехтувано (часто з причин собівартості) в аналогічних виданнях.

Найбільш інформативним для розуміння процесу наростання голоду є другий том видання, у якому документовано хід хлібозаготівельної кампанії 1932 р., регіональні особливості голодування у першій половині 1933 р. масштаби спланованого лихоліття, запізнілі заходи влади щодо ослаблення продовольчої та господарської кризи. Чимало першодруків і передруків з центральних та регіональних архівів Російської Федерації, Білорусі та Казахстан, низки закордонних архівів, матеріалів радянської періодики, що відбивають зусилля влади з подолання наслідків голоду, міжнародну реакцію на голод у СССР, демографічні наслідки людомору, входять до третього тому видання. У спеціальному розділі «Міжнародна реакція на голод в СРСР» колективної археографічної праці російських дослідників відображено ставлення української еміграції та західної преси до повідомлень про радянський голод[754].

---

[751] Голод в СССР. 1929–1934: В 3–х томах. Т. 1: 1929 – июль 1932 / отв. сост. В. В. Кондрашин. В 2 кн. Кн. 1. Москва : МФД, 2011. 656 с.; кн. 2. Москва : МФД, 2011. 560 с;. Голод в СССР. 1929–1934: В 3–х томах. Т. 2: Июль 1932 – июль 1933 / отв. сост. В. В. Кондрашин. Москва : МФД, 2012. 912 с.; Голод в СССР. 1929–1934: В 3–х томах. Т. 3: Лето 1933 – 1934 / отв. составитель В. В. Кондрашин. Москва : МФД, 2013. 960 с.

[752] Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *The Harriman Review*. Volume 16. Number 2 (November 2008): The Holodomor of 1932–33: Papers from the 75th–Anniversary Conference on the Ukrainian Famine–Genocide. University of Toronto. Nov. 1, 2007. P. 23.

[753] Касьянов Георгий, Миллер Алексей. Диалог 5. Голод 1932–1933 гг. *Россия – Украина: как пишется история. Диалоги – лекции – статьи.* Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2011. С. 271–272.

[754] Международная реакция на голод в СССР. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т.Т. 3: Лето 1933–1934 / отв. сост. В. В. Кондрашин. Москва : МФД, 2013. С. 469–562.

Важливу інформацію для розуміння обставин голоду серед українців Кубані надає збірник матеріалів наукової конференції, проведеної в Краснодарі[755]. Збірник містить доповіді різного характеру – від методологічного до археографічного, включно із розвідками, де застосовується термін «Голодомор»[756].

Отже, після певного «засування на задній план» проблеми голоду 1932–1933, у порівнянні з питаннями колективізації, російські науковці упорядкували капітальні зібрання документації з перебігу голодового лиха, виконані хоч і акцентом на загальносоюзний підхід до причин трагедії, але достатньо кваліфіковано і змістовно.

Окремої уваги потребує таке історичне джерело, як матеріали українсько-російського діалогу з проблематики голоду в першій декаді XXI століття, які публікувалися в періодичних виданнях обох країн.

Важливою подією стало засідання Російсько-української комісії істориків, організоване Інститутом загальної історії РАН та Інститутом історії України НАН України 29 березня 2004 року в Москві, на тему: «Голод в Україні 1932–33 років: Причини і наслідки». Для проведення дискусії з основними доповідями виступили С. Кульчицький і В. Данилов. В результаті відкритого обміну думками російські історики не підтримали версію українських колег про геноцид голодом в Україні у 1932–1933 роках з боку сталінського режиму. На думку росіян, в науковому плані треба говорити про недалекоглядну, аморальну, подекуди злочинну політику Сталіна, відповідального за голод у СРСР в 1932–1933 роках, причому не тільки на Україні, але і в російських регіонах[757].

Своєрідним підсумком російсько-української дискусії з проблеми голоду 1932–1933 років став організований московським журналом «Родина» 11 травня 2007 р. «круглий стіл» на тему «Голод на Україні і в інших республіках СРСР. 1932–1933 роки. Організатори та натхненники». У його роботі взяли участь найбільш Авторитетні дослідники даної теми з Росії і України[758].

У своїх виступах на «круглому столі» українські вчені Станіслав Кульчицький та Юрій Шаповал в черговий раз підтримали узаконену Верховною Радою 2006 р. тезу «геноциду – голодом». Зокрема, С. В. Кульчицький заявив, що в Україні вчені «визнають Голодомор геноцидом, тобто навмисним, відмінно спланованим і ретельно замаскованим вбивством мільйонів людей, вжитим в політичних інтересах однієї людини – Сталіна». С. Кульчицький вказав, що Голодомор 1932–1933 років в Україні мав своєю

[755] Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.: материалы науч.–практ. конф. Краснодар, 19 июня 2009 г. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Традиция, 2009. 454 с.

[756] Васильев И. Ю., Зудин А. И. «Голодомор» на Кубани 1932–1933 гг. в исторической памяти очевидцев : обзор. очерк / Историческая память населения Юга России о голоде 1932¬1933 г. : материалы науч.–практ. конф. Краснодар, 19 июня 2009 г. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Традиция, 2009. С. 174–184.

[757] Кондрашин В. В. Был ли голод 1932–33 годов на Украине геноцидом украинского народа? *Государство и общество. Проблемы социально–политического и экономического развития России.* Пенза, 2004. С. 53–54.

[758] Голод по–большевистски: организаторы и вдохновители. *Родина.* 2007. № 8. С. 82–89; № 9. С. 80–86.

головною метою «утримати в Радянському Союзі розташовану на кордоні з Європою національну республіку», «яка могла скористатися катастрофічними наслідками підхльостування економіки, щоб вийти з СРСР». Доповідач, грунтуючись на непорівнянних цифрах жертв, поділив трагедію 1932–1933 рр. на Голодомор в Україні і голод в інших регіонах СРСР[759].

Ю. І. Шаповал заявив про те, що «антиукраїнська спрямованість сталінського режиму» була обумовлена «недовірою Сталіна до всієї парторганізації УРСР» і виявилася в припиненні «українізації» і в більш жорсткій міграційній політиці в республіці[760].

Учасники «круглого столу» з російського боку в черговий раз не підтримали викладену українськими вченими концепцію голоду 1932 – 1933 років в СРСР. У той же час російські і українські історики залишаються одностайні в тому, що пам’ять про трагедію 1932–1933 років повинна не роз'єднувати, а об'єднувати народи.

Безпрецендентний за розмахом порушених проблем і кількістю учасників російсько–український науковий форум – «Україна і Росія: історія та образ історії» – відбувся в Москві 3–5 квітня 2008 р. в Інституті Європи Російської академії наук. Українська сторона була представлена 13-ма фахівцями, з Інституту історії України НАН України, Українського інституту національної пам’яті, Інституту українознавства НАН України, науковцями окремих ВНЗ.

Конференція в Москві проходила під час міждержавного протистояння з питання про голод в СРСР, супроводжуваного заявами політиків і громадських діячів, зокрема, прийнятою 3 квітня заявою «Пам’яті жертв голоду 30 х років на території СРСР», проект якої опрацьував Констянтин Затулін (директор Інституту країн СНД) і його однодумцями. Провідний український історик С. Кульчицький спростував положення цієї заяви про спільну відповідальність Центру і республік у тоталітарній державі та посуху 1932 р.[761].

Підсумковий круглий стіл конференції на тему «Українська та російська інтелігенція сьогодні: перспективи та труднощі діалогу», який пройшов в Українському культурному центрі, виявив все ті ж розбіжності в поглядах на Голодомор науковців, що і політиків двох держав навколо головної антитези: загальносоюзний голод чи, крім нього, геноцид в Україні 1933 р.

Міжнародна наукова громадськість, в тому числі і Російської Федерації, в нульових роках нового тисячоліття почала сприймати окремий український Голодомор як реально існуюче явище, яке потрібно вивчати. 12 грудня 2009 року в конференцзалі Московської бібліотеки української літератури відбулася чергова зустріч українських і російських учених, які досліджують голод 1932–1933 рр. в СРСР. Організував її Центр україністики і білорусистики, створений на історичному факультеті Московського держуніверситету ім. Ломоносова М. Дмитрієвим. Українську сторону на колоквіумі представляли С. Кульчицький та В. Васильєв. Як зазначив у своїй звітній

---

[759] Голод по–большевистски ... № 8. С. 83–85.

[760] Голод по–большевистски ... № 9. С. 80–81.

[761] Кульчицький Станіслав. Україна і Росія: історія та образ історії. Роздуми після конференції. *День.* 2008. 9 квітня. № 65.

публікації про колоквіум С. Кульчицький[762], організатор форуму виніс на колоквіум три питання: зв'язок між національною політикою Кремля щодо України і голодом 1932–1933 рр.; голод в Україні, Росії і Казахстані: спільне та відмінне; український голод як геноцид: аргументи pro і contra. На відміну від більшості російських науковців, українські фахівці ствердно відповіли на перше і третє питання.

У 2010 р. московський Клуб регіональної журналістики «Із перших уст» організував семінар на тему «Росія-Україна: проблема розуміння і оцінок Голодомору 1932–1933 рр.». С. Кульчицький поділився міркуваннями про наслідки дискусії в Москві з читачами газети «День»[763]. Одним із питань, піднятих організаторами цього форуму було термінологічне: відмінності і спільне між поняттями «голод», «геноцид», «Голодомор», «Голокост», з'ясування чи міг існувати геноцид, відмінний від Голокосту. Запрошені на дискусію українські вчені на чолі з С. Кульчицьким й журналісти доводили, що Голодомор не є «українським Голокостом», етногеноцидом, а геноцидом українського народу як соціально-політичної спільноти.

Крім міждержавних семінарів, симпозіумів, дискусій, у Росії також подекуди стали проводити регіональні конференції з історії голоду. Найбільш дотична до Голодомору в Україні тематика голоду на Кубані, яка стала провідною на краснодарській конференції[764]. Більшість доповідей, опублікованих у збірнику матеріалів цього форуму супроводжувані публікацією архівних документів та свідчень очевидців голоду (10 із 17 доповідей).

Найбільш цінною для дослідників нами бачиться доповідь С. Жиганової «Лихоліття 20–30-х рр. XX століття як тема народно-пісенної творчості кубанських козаків», з двома додатками, які в сукупності складають половину обсягу книги[765]. Перший з них являє собою перелік документів з деяких фондів Центру документації новітньої історії Краснодарського краю про хлібозаготівлі та голодування на Кубані в 1932–1933 рр.[766]. Другий додаток містить польові матеріали фольклорно-етнографічної експедиції при знаменитому Кубанському козацькому хорі, очолюваному Віктором Захарченком, який особисто зібрав на Кубані сотні українських козачих пісень і десятки свідчень голодового апокаліпсису[767].

---

[762] Кульчицький Станіслав. Таємниці радянського голоду початку 30–х рр. Звіт із московського колоквіуму. *День*. 2010. 12, 14 січня. № № 1,3.

[763] Кульчицький Станіслав. Голодомор: трагедія чи геноцид? Слідами дискусії в Москві. *День*. 2010. 15–18 вересня. № № 165–168.

[764] Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.: материалы науч.–практ. конф. Краснодар, 19 июня 2009 г. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Традиция, 2009.
454 с.

[765] Жиганова С. А. Лихолетье 20–30–х гг. XX века как тема народно–песенного творчества кубанских казаков. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. ...* С. 216–450.

[766] Жиганова С. А. Лихолетье 20–30–х гг. XX века как тема народно–песенного творчества кубанских казаков. Приложение 1. Перечень документов из некоторых фондов Центра документации новейшей истории Краснодарского края о хлебозаготовках и голоде на Кубани в 1932–1933 гг. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. ...* С. 219–336.

[767] Жиганова С. А. Лихолетье 20–30–х гг. XX века как тема народно–песенного творчества кубанских казаков. Приложение 2. Голод на Кубани : 1932¬1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.–этногр. экспедиции

Отже, особливістю російської джерелознавчої праці в останні десятиріччя було, по-перше, комплексне бачення подій початку 30-х років без акцентуації уваги на голод, яке спостерігалося до початку дискусії з українськими істориками і видання документів з історії колективізації; по-друге, масштабне видання документів та матеріалів про голод після прийняття в Україні «геноцидного» закону і спроб міжнародного визнання Голодомору як геноциду, по-третє, залучення іноземних фахівців ревізіоністської школи до цієї громіздкої справи і поширення спільної версії голоду 1932–1933 рр.; по-четверте, політизація історії, що виявилося навіть у фактах вибіркової добірки документів у збірники та під час російсько-української полеміки.

Формування джерельної бази Голодомору в Україні мало свою, дещо відмінну від російської специфіку, яка визначалася низкою наступних рис і тенденцій:

– первісні публікації свідчень очевидців голоду, окремих документів та публіцистичних коментарів з'явилися переважно у періодичних виданнях ще до проголошення незалежності;

– початок комплексним виданням архівних документів партійного, урядового, правоохоронного, епістолярного походження покладено збірником «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990), а свідчень очевидців голоду – у збірнику Л. Коваленко і В. Маняка «33-й: голод: Народна Книга-Меморіал (1991).

– з 1992 р. джерельна база значно розширилась за рахунок опрацювання архівних матеріалів КП(б)У, а з 2007 р. – з фондів СБУ та архівів політбюро ВКП (б).

– у 90-х роках склалися основні напрямки в опрацюванні документальних джерел з історії Голодомору: а) освоєння та публікація матеріалів вітчизняних архівів; б) залучення в науковий обіг документів, що знаходяться в російських архівах; в) опрацювання та переклади документів зарубіжних спецслужб та дипломатичних відомств.

– з перших років незалежності тривав процес збору та обнародування свідчень очевидців на регіональному рівні, але в більшості випадків записи здійснювались краєзнавцями, без чіткої методики, що знижувало їх наукову цінність;

– під час відзначення 75-річчя Голодомору з ініціативи президента В. Ющенка опрацьовано архівні документи і мемуари на всіх рівнях опубліковано Національну і обласні книги пам'яті;

– джерельна база дослідження Голодомору у XXI столітті поповнилася республіканськими правовими документами (закон про Голодомор як геноцид українського народу, вирок суду над організаторами злочину) та міжнародними матеріалами;

Науч.–исслед. центра традиционной культуры ГНТУ «Кубанский казачий хор»). *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. ...* С. 336–450.

– джерельна база дослідження Голодомору постійно поповнюється матеріалами наукових форумів, збірниками документів, свідчень очевидців, нових архівних матеріалів тощо.

Разом з тим ще наявний резерв для поповнення джерельної бази історії Великого голоду за рахунок залучення ще недосліджених матеріалів, насамперед тих, які зберігаються в архівах різних держав, які мали в той час представництва в Радянському Союзі, та спадкоємної до СРСР Російської Федерації. Адже російські науковці частково опублікували лише документи держархіву соціально-політичної історії РФ, Центрального архіву ФСБ, та інших федеральних архівів Росії, але без матеріалів Архіву Президента у п'ятитомнику «Трагедия советской деревни. 1927–1939».

В Україні також, як встановив Г. Боряк, попри вичерпаність центральних архівних документів, існують значні місцеві резерви для вивчення Голодомору: акти записів громадського стану, районні газети, кримінальні справи депортованих, світлини 1932–1933 рр. тощо.

Таким чином, поява за роки незалежності численних збірників архівних документів, що відображують діяльність державних органів та установ, а також свідчень очевидців, дипломатичних документів, матеріалів періодики, персоналій тощо дає підстави вести мову про величезний комплекс джерельної бази і певну вичерпаність обнародування повідомлень періодичних видань 30-х років та свідчень очевидців Великого голоду в Україні.

2.2. Особливості джерельної бази зарубіжної історіографії Великого голоду

Треба визнати, що значний масив різноманітних джерел з історії Голодомору спершу було введено в науковий обіг представниками немарксистської західної історіографії: українськими емігрантами та кореспондентами періодичних видань.

Кригу мовчання про одну із найстрашніших трагедій людства однією з перших почала пробивати та частина української діаспори, що вимушено залишилася за Збручем. За різними даними, лише з 1921 по 1933 рр. на Західній Україні виходило від 87 до 157 друкованих періодичних видань[768].

У цих та інших часописах опубліковані сотні статей і кореспонденцій про голод на Наддніпрянщині 1932–1933 рр. Проте, через замовчування факту штучного голоду комуністичною владою, їх кількість, вплив і громадський резонанс не відповідав масштабах трагедії, яка охопила радянську Україну. Цей факт зафіксований у багатьох джерелознавчих та історіографічних працях з історії голоду.

Витяги з публікацій преси і заяв різних організацій публікувалися ще у збірках В. Мудрого, Е. Амменде та ін. у 30-ті роки. Один із перших оглядів іноземної літератури та пресових публікацій про Великий голод в Україні

---

[768] Пахаренко Василь. Віті єдиного древа. Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття. Черкаси : Брама–Україна, 2005. С. 31.

викладений Міленою Рудницькою у числах 134–152 газети «Свобода» за липень-серпень 1958 р.

Неодноразово досліджувалася в окремих статтях тема висвітлення голоду в періодиці Канади та США. Зокрема, Марко Царинник простежив відображення подій Великого Голоду в престижній газеті «Нью-Йорк Таймс»[769]. Порівняно менше досліджена іншомовна періодична преса початку 30-х років, яка розпорошена в бібліотеках багатьох європейських країн: у Відні, Празі, Мюнхені, Кракові, Берліні, Сарселі, де зосереджена більшість україномовних часописів та в архівах інших держав, зокрема, в університетських центрах Італії, Франції, Німеччини, Англії. Публікації в британських періодичних виданнях, зокрема, в лондонській газеті «Таймс» частково розглядав той же М. Царинник[770].

У 80 – 90-х роках суттєво поповнив бібліографічний[771], археографічний[772,773] та історіографічний[774] арсенал досліджень історії Голодомору, продемонструвавши надзвичайну працездатність, громадянську мужність, наукову кваліфікацію, американський історик Джеймс Мейс.

Доктор філософії, редактор журналу «Сучасність» Тарас Гунчак (США) опублікував свій перший в Україні огляд зарубіжних архівних матеріалів про УСРР-УРСР[775], значна частка яких ілюструє голодові події. Зокрема, як свідчить Автор, Архів громадських документів (Rublic Records Office) у К'ю Гарденс (Kew Gardens), що знаходиться лондонському передмісті є окрема група матеріалів «Голод в Україні». В пострадянській Україні першими приступили до вивчення зарубіжних рефлексій на Голодомор професор Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника Микола Кугутяк[776] і письменник, доктор філологічних наук Василь Пахаренко[777,778] (Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького), які використали в якості джерел переважно львівську пресу 30-х років.

З накопиченням джерельного матеріалу стали можливими наукові розвідки кандидата історичних наук Ярослава Папуги (Миколаїв), який

---

769 Carynnyk Marco. The New York Times and the Great Famine. *The Ukrainian Weekly.* 1983. 11 Sept. № . 37, Vol. LI; 18 Sept. № . 38, Vol. LI; 25 Sept. № . 39, Vol. LI; 2 Oct. № . 40, Vol. LI.

770 Carynnyk M. Blind Eye Murder: Britain, the United States and Ukrainian Famine of 1933. *Famine in Ukraine. 1932–1933* / R. Serbyn, B. Kravchenko eds. Edmonton, 1986. P. 109–138.

771 Mace J. E. Genocide in the USSR. *Genocide: A Critical Bibliographic Review* / ed. I. Charney. Mansell–London, 1988. P. 116–136.

772 Mace J. The American Press and the Ukrainian Famine. *Genocide Watch* / ed. H. Fein. New Haven, London, 1992. P. 117–132.

773 Mace J. E. The Famine of 1933: A Survey of the Sources. *Famine in Ukraine, 1932–1933* / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko; Edmonton: Canad. Inst, of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downs view, Ont.: Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. P. 45–65.

774 Mace J. Soviet historiografie en de hongersnood van 1932 en 1933. *Gorbatsjov en Stalins erfenis: Witte plekken in de sovietgeschiedenis* / ed. A. P. van Goudover and B. Naarden. Utrecht : H&S Uitgevers, 1989. P. 27–36.

775 Гунчак Тарас. Україна XX ст. в зарубіжних архівах. *Український історичний журнал.* 1991. № 10. С. 137–141.

776 Кугутяк Микола. Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років). Івано-Франківськ : Прикарпатський ун–т ім. Василя Стефаника, 1994. 72 с.

777 Пахаренко Василь. Побратимство. *Літературна Україна.* 1991. 1 травня. С. 1, 5.

778 Пахаренко Василь. Віті єдиного дерева: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі XX століття. Черкаси : Брама-Україна, 2005. 304 с.

зосередився на відображенні намагань допомоги галицьких українців потерпілим від Голодомору соплемінників[779] і згодом напрацював монографії з цієї теми[780] та проблеми замовчування української трагедії у «вільному світі»[781]. Різні форми боротьби західних українців за правду про голод і допомогу голодуючим проаналізувала теперішня завідувачка відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України Валентина Піскун (Київ)[782,783]. Володимир Садовий (Дрогобич)[784], Віктор Гудзь і Яна Таравська (Мелітополь)[785] на матеріалах періодики простежили реакцію західноукраїнського населення та громадських організацій на події в УСРР у 1933 р.

До 75 річниці Голодомору науковий аналіз боротьби українських емігрантів за розголос правдивої інформації про Голодомор із залученням публікацій діаспори Північної Америки, матеріалів періодичних видань здійснила провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України Олена Ковальчук[786]. В. Бараєв та Г. Кривчук взяли для оглядової публікації широкий спектр зарубіжних джерел[787].

Професор Андрій Кудрявченко (Київ) спеціалізувався на інтерпретації документів німецької дипломатії і свої розробки опублікував окремою книжкою[788]. У вступній статті до свого документального дослідження історик наголосив, що німецькі джерела з історії Голодомору, попри певний ідеологічний відтінок відзначаються достатньою повнотою в порівнянні з іншими іноземними свідченнями позаяк серед країн Західної Європи саме Німеччина найбільше цікавилася Україною і надавала їй найбільшої уваги. Крім генерального консульства в Харкові, діяли німецькі консульства в Києві та Одесі, співробітники яких добре знали Росію і російську мову, працювали

---

[779] Папуга Ярослав. Допомога українців Польщі потерпілим від голодомору1932–1933 рр. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ : Українська вид. спілка, 2003. С. 233–251.

[780] Папуга Ярослав. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: моральнополітична і матеріальна допомога постраждалим. Львів : Астролябія, 2008. 248 с.

[781] Папуга Ярослав. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору. Київ : Видавець Олег Філюк, 2018. 228 с.

[782] Піскун Валентина. Українська політична еміграція і голодомори. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення* ... С. 252–268.

[783] Піскун В. М. Українська еміграційна преса 30–х років про голод в Україні (на матеріалах українського часопису «Тризуб»). *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу:* матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 243–249.

[784] Садовий Володимир. Галицька преса 30–х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. Дрогобич : Коло, 2011. 73 с. : іл.

[785] Гудзь Віктор, Таравська Яна. Голодомор 1932–1933 років в тогочасних західноукраїнських періодичних виданнях. *Соціально–економічний розвиток України: європейський вибір:* матеріали VII міжнар. конф. студентів та молодих учених (Мелітополь, 18 травня 2007 р.). Мелітополь, 2007. Част.1. С. 227–231.

[786] Ковальчук Олена. «Боротьба за правду про великий голод» (заходи української громади США і Канади з визнання голодомору 1932–1933 років в УСРР). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. / голова редкол. С. В. Кульчицький. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2008. Вип. 18. С. 121–134.

[787] Бараєв В. М., Кривчук Г. Г. Зарубіжні джерела про голод 1932–1933 рр. в Україні. *Гуманітарний журнал.* 2008. № 1–2. С. 64–79.

[788] Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. І. Кудряченка; передм. Ю. Г. Рубана. Київ : НІСД, 2008. 340 с.

німецькі фірми із власним штатом. Крім того, інформація надходила безпосередньо від етнічних німців, які здавна проживали в Україні[789]. Крім аналізу джерел з історії голоду, серед яких він відзначив звіт аташе з сільськогосподарських питань посольства Німеччини в Москві Отто Шиллера, Автор вдався до аргументації відповіді на поставлені ним 5 запитань і дійшов висновку відбувався не тривіальний голод, а Голодомор за соціальною і національною ознаками. В інших статтях вчений відзначав достатню інформованість німецьких дипломатів та розвідників[790] та достовірність спостережень німецьких свідків жахливих наслідків людомору, який вразив не тільки національні райони, численні села, а й утікачів звідти у міста[791,792].

Польський науковець Роберт Кужнєш у цей час опрацював та обнародував в Україні матеріали польської дипломатії та розвідувальних служб про Великий голод[793,794], а також про відображення цієї катастрофи на Великій Україні у тогочасній львівській періодиці[795].

Науковий огляд спеціальних та узагальнюючих польськомовних джерел з історії двох радянських голодів в Україні здійснив А. Смолінський[796]. Автор зазначив, що польські архівні фонди містять багато матеріалів Головного штабу військової розвідки, дипломатичної служби та ін. з перебігу радянських голодів, але їх справжнє вивчення почалося лише 1989 р., коли Польща вирвалася з орбіти СРСР, і ще далеко не закінчене.

Першими друкованими матеріалами, які констатували історичний факт голоду в українському селі, виявилися публікації в українській пресі Польщі та Румунії («Діло», «Тризуб», «Нова зоря», «Нове село» «Гуртуймося» та ін.), частина з яких писали про голодування ще 1932 р. Українська політична еміграція ще в середині 1932 р. забила тривогу щодо голодування побратимів на Наддніпрянщині в засобах масової інформації. Особливу роль відігравала україномовна преса Галичини, в якій друкувалися свідчення утікачів та кореспонденції із підрадянської України. Однією з перших таких публікацій, де йшлося про голод в Україні було повідомлення в газеті УГКЦ «Нова зоря» 16 червня 1932 р.[797]. В іншому львівському часописі засвідчено розгортання

---

789 Кудрявченко А. І. Голодомор 1932–1933 років в Україні: свідчення німецьких дипломатів. *Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву* … С. 17–18.

790 Кудряченко А. І. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: свідчення німецьких дипломатів. *Пам'ять століть.* 2007. № 2. С. 153–161.

791 Кудряченко А. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. та його наслідки у спостереженнях і оцінках тогочасних німецьких дипломатів. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.* 2007. Вип. 9. С. 197–209.

792 Кудряченко А. 1932–1933 роки : наслідки за баченням німецьких дипломатів. *Віче.* 2007. № 13. С. 30–33.

793 Кушнєж Роберт. Документи польської дипломатії про Голодомор. *Український історичний журнал.* 2008. № 6. С. 196–211.

794 Кушнєж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* … С. 144–169.

795 Кушнєж Роберт. Львівська українська преса про Голодомор в УСРР. *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 199–209.

796 Smoliński Aleksander. Polskojęzyczne publikacje na temat Głodu na Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. *Історичний архів. Наукові студії:* зб. наук. пр. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 11. С. 48–55.

797 Страшна катастрофа на Україні. Безпримірне горе українського народу в «раю». *Нова зоря:* орган Української Католицької Організації. 1932. 16 червня.

голодової катастрофи та руїни села в УСРР вже у вересні 1932 р.[798]. Восени 1932 р. повідомляється про наростання випадків канібалізму і трупоїдства в Україні[799].

У розпал Голодомору, в лютому 1933 р. в цій же газеті повідомлялося, що, за повідомленнями журналістів та свідків подій, радянські люди були доведені до відчаю: щоденно відбувалися голодові заворушення у Харкові, Києві, Одесі та інших містах, де люди нападають на продуктовий транспорт та магазини і отримують кулі. Один із свідків голоду (дуже часто люди не називали своїх прізвищ з міркувань безпеки сім'ї) свідчив: «Східна сторона Збруча виглядає на справдішну воєнну лінію, за котрою фізично винищують наш нарід до самого кореня. Хто втікає на сей бік, той паде трупом на границі, тільки рідкі виїмки добігають сюди як живі кістяки»[800].

В тій же львівській газеті читаємо й розлогу статтю з елементами аналітики. Автор дійшов висновку про те, що у боротьбі з масовим винищенням українців потрібно протестувати як у самій Україні, так і по цілому світі. «Зокрема українська еміграція в Європі й Америці має великий національний обов'язок освідомлювати про мартирольогію України під большевицькою Москвою всі ті народи, серед котрих наша еміграція живе. Освідомлювати усно, в пресі й окремими публікаціями»[801].

У газеті «Свобода» відомий політик Сергій Хруцький виклав одну із перших спроб аргументувати причини організованого голоду статистичним матеріалом[802].

Новим поштовхом до систематичних виступів про Голодомор у пресі послужила публікація Степана Барана 21 травня 1933 р. у газеті «Діло», присвячена аналізу ситуації з утікачами з УСРР. Після її появи більшість українських газет у Польщі багато писали про біженців, а також про жахливе становище сільського населення радянської України.

Крім преси та дипломатичних каналів, інформація про голод в Україні надходила на Захід через українських емігрантів, які отримували листи від родичів. Ці звернення опубліковані у збірках дипломатичних документів та окремій публікації послань у державні інстанції Заходу українських католиків[803]. УНДО га УСРП, дві найбільш впливові партії Галичини, прийняли 24 червня 1933 р. окремі резолюції з засудженням політики Москви щодо українського народу та зверненнями про допомогу.

Взагалі до акцій протесту проти сталінського нищення українців вдавалися практично всі українські емігрантські організації: допомогові комітети, політичні партії, творчі спілки, церковні різних конфесій, молодіжні,

---

798 Голод і руїна в УСРР. *Діло*: пресовий орган УНДП і УНДО. 1932. 13–16 вересня.

799 Людоїдство на Україні. *Нова зоря.* 1932. 23 жовтня.

800 Нищать українську націю. Боронімся ! *Нова зоря.* 1933. 25 травня.

801 Страшні події на Україні. Слово про обов'язок всіх українців. *Нова зоря.* 1933. 25 травня.

802 Хруцький С. Голод на Україні і його причини: (Про що говорять цифри). *Свобода*. Львів, 1933. Ч. 39. С. 6–7.

803 Krawchuk A. Protesting the Famine: The Statement of the Ukrainian Catholic Biships in 1933. *Journal of Ukrainian Studies.* Winter. 1983. Vol. 8. Is. 2. P. 59–62.

жіночі, легальні й нелегальні як наприклад, організований ОУН гучний замах Миколи Лемика на радянського дипломата[804].

Як випливає із збірок документів того часу, українці діаспори вказували на причини штучного голоду, які згодом знайдуть наукову розробку у різних напрямах. Так, 2 жовтня 1933 р. було відправлено відозву Української Національної ради в Канаді до прем'єр-міністра Великобританії Ремсі Макдональда, де повідомлялося про голод в Україні, який перевищив масштаби 1921–1923 рр. На думку укладачів: «Причина голоду – не в поганих урожаях, а в брутальній політиці московських керівників, які, з огляду на потребу у зерні для експорту, та щоб звести баланс бюджету, безжалісно забирають останнє від селян, яких вже й так доведено до пролетарського рівня. Це особливо видно на прикладі України, де селяни чинять опір чужоземному російському правлінню…»[805]. Характерно, що у цій відозві неодноразово вживається термін «Голодомор» відносно подій 1932–1933 рр., який згодом утвердиться і в Україні. «Повторюється голодомор 1921–1922 рр., коли загинуло майже 10 мільйонів, проте цього разу він проводиться у набагато більшому масштабі»[806], – писали Автори документу.

В іншому документі – Меморандумі Європейської Федерації українців за кордоном від 27 вересня 1933 р. – повідомляється про приховання комуністами злочинного голоду, проблема якого виходить за рамки питання гуманності і має загальнолюдське значення. На відміну від відозви УНР в Канаді, де зроблено наголос на потребі допомоги голодуючим селянам, яким російське правління» не лишає й крихти хліба, в меморандумі наголошено на національних причинах подій 1932–1933 рр.: «Національний характер боротьби, що її ведуть більшовики в Україні з метою винищення українців голодомором, відзначено багатьма іноземними оглядачами»[807].

У меморандумі вказано, що причини голоду полягають не у поганій погоді чи низьких урожаях, а в дезорганізації сільського господарства республіки примусовою колективізацією, реквізиціях зерна на експорт та для інших регіонів СРСР, а головне – в намаганні придушити український визвольний рух. В якості доказів своєї тези, Автори документа наводять факти розкуркулення та депортацій, нищення української еліти, включно з партійною, та підкреслюють спланований характер голоду з кінцевою метою: усунення або ослаблення українського етнічного бар'єру між Західною Європою та Московією, «з метою подальшого перерозподілу населення»[808]. Отже, якщо в першому документі характер Голодомору пояснюється потребами влади у валюті задля модернізації країни, про що згодом писатимуть «ревізіоністи», то

---

[804] Вронська Т. В., Осташко Т. С. Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30–х рр. XX ст. проти голодомору в УСРР. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 65–81.

[805] Від Української Національної ради в Канаді до Ремсі Макдональда… *Золоті ворота:* видання Тов–ва зв'язків з українцями за межами України. Вип. 4. USA : Ukrainian Publications Unlimited, 1993. С. 77–78. (Уривки із книги «Форін офіс та Голодомор»).

[806] Від Української Національної ради в Канаді ... С. 77.

[807] З Меморандуму Європейської Федерації українців за кордоном – до сера Джона Саймона 27 вересня 1933 р. *Золоті ворота:* видання Товариства зв'язків з українцями за межами України. Вип. 4. ... С. 75.

[808] З Меморандуму Європейської Федерації … С. 75.

в іншому йдеться про спланований комуністичний етноцид українців, ідею якого розвиватимуть більшість науковців української еміграції.

Поряд з розголосом про замовчувану трагедію народу, українська діаспора організувала практичну допомогу голодуючим. У органі уряду УНР в екзилі тижневику «Тризуб» повідомлялося про заснування з ініціативи Французького Товариства українознавства в Парижі 24 серпня 1933 р. Комітету по організації допомоги голодним на Україні[809].

Особливого розмаху український допомоговий рух набрав після самогубства Миколи Скрипника 7 липня 1933 р. Більшість українських товариств 25 липня утворили Український громадський комітет рятунку України (далі УГКРУ), який займався акціями протесту і організацією допомоги потерпілим. Поточну роботу проводив Діловий комітет. Церковні структури також збирали продовольство і закликали до милосердя. Газета «Нова зоря» 24 липня 1933 р. видрукувала відозву Українського греко-католицького Єпископату галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні «До всіх людей доброї волі!» в якій, зокрема, зазначалося: «Кров робітників, що в голоді орали чорнозем України, взиває помсти до неба...»[810]. Тижневик «Мета» – пресовий орґан Українського католицького союзу – взагалі писав про безбожний більшовицький етноцид в Україні[811].

Преса повідомляла, що попри перешкоди радянського керівництва, протягом 1932–1933 рр. допомога голодуючим надходила і фінансова, і матеріальна. Фінансова підтримка від родичів часом була єдиним засобом порятунку для українців УРСР. Не раз у листах, опублікованих у львівських газетах, відзначалося, що без такої підтримки люди не змогли б вижити. Про відчай серед голодуючих свідчить лист із Радянської України від 5 вересня 1933 р. до родичів у Рогатині Станіславського воєводства, вміщений у офіційному органі галицьких партій УНДП і УНДО газеті «Діло». Жінка, яка була автором цього листа, писала: «Яка страшна іронія долі. – Ви висилаєте нам 10 дол. і смерть відходить від нас і так у безконечність продовжується наше страждання, наша нічим незаслужена мука і кара»[812].

У цьому ж листі говорилося про ще один легальний шлях порятунку для деяких жителів Радянської України – виїзд за кордон. Редакція газети для селян «Народна справа» (редактор – І. Тиктор) на початку 1933 р. провела розслідування з цього питання і повідомила адреси трьох консульств у Радянському Союзі, до яких і повинні були звертатися польські громадяни.

Комуністичне керівництво, як і у випадку з продовольчою чи фінансовою допомогою, намагалося заробити на людському горі. Наприкінці 1932 р. «Інтурист» оголосив, що радянські громадяни можуть виїхати до родичів за кордон, якщо останні готові заплатити за це. Та влада Румунії, Польщі та ін. країн часто відправляла їх назад до Радянського Союзу. За даними львівської

809 Комітет по організації допомоги голодним на Україні в Парижі. *Тризуб:* орган уряду УНР в екзилі. 1933. Ч. 41. С. 16.

810 До всіх людей доброї волі! *Нова зоря:* орган Української Католицької Організації. 1933. 30 липня.

811 [Етноцид в Україні]. *Мета:* український тижневик та орган Українського Католицького Союзу. Львів, 1933. Ч. 30. С. 2.

812 *Діло.* Львів, 1933. 16 жовтня.

газети «Правда», до червня 1933 р. вже близько 1000 втікачів було відправлено назад до СРСР[813]. Серед львівських друкованих органів найбільш активну позицію у зборі грошей для допомоги втікачам зайняла «Правда». Газета критикувала позицію інших періодичних видань, які пасивно реагували на трагедію за Дністром.

Напередодні Дня жалоби і протесту, оголошеного Українським громадським комітетом рятунку України (УГКРУ) 29 жовтня 1933 р. газета «Діло» повідомила, що 17 українських депутатів у сеймі і сенаті здали по 100 злотих на порятунок голодуючих в радянській Україні. У цій публікації пролунав заклик підтримати такий приклад благодійності і пересилати гроші на поміч нужденним[814].

Промовистим і характерним для західноукраїнських часописів того часу був заголовок однієї із публікацій друкованого органу Української селянської партії «Нове Село»: «Москва хоче голодом винищити Україну. Мільйони людей вмирає. Людоїдство»[815].

Західноукраїнська преса також активно висвітлювала зусилля громадськості з організації допомоги Великій Україні та протестних акцій проти комуністичного народовбивства. У спеціально створеному друкованому органі «За Україну» керівник УГКРУ та УНДО Дмитро Левицький відзначив потребу і можливість довести до того, щоб Європа й Америка прийшли з допомогою голодуючій Україні, як це було в 1922 р.[816].

Однією із перших публіцистичних розвідок на цю тему була публікація відомого українського політичного діяча Андрія Жука «Рятункова акція для Великої України», вміщена у цьому ж часописі[817]. Автор статті розкрив головним чином протести українців в еміграції проти дій комуністичної влади, які спричинили голод в УРСР, а заходи допомоги населенню Наддніпрянщини згадує лише побіжно, оскільки вони не були належно організовані і не підтримані польською владою.

Саме періодичні видання першими засвідчили в 1932–1933 рр. не лише факт жахливої катастрофи, а й висвітлили акції протестів української еміграції, проблему селян-утікачів, які опинилися в Польщі, Румунії, Болгарії, Австрії, рух опору селян в Україні, випадки канібалізму, ймовірну кількість жертв Голодомору, визнання факту голоду Сталіним, роль Постишева в організації голоду, причини трагедії. В українських газетах друкувалися також огляди зарубіжної преси про голод в Україні.

Як показує аналіз джерел, наведених у бібліографічних покажчиках[818], вже в 1933 р. в пресі з'явилися свідчення про 10 млн. жертв від голоду[819], а також тлумачення про його штучне походження та про політику геноциду.

---

[813] *Правда.* Львів, 1933. 18 червня.
[814] *Діло.* 1933. 27 жовтня.
[815] Москва хоче голодом винищити Україну. Міліони людей вмирає. Людоїдство. *Нове село.* 1933. 2 липня.
[816] *За Україну.* 1933. 1 жовтня.
[817] Жук Андрій. Рятункова акція для Великої України. *За Україну.* 1933. 1 листопада.
[818] Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса–Львів, 2001. … С. 94–103.
[819] Жахливі вісти з «раю». 10 міліонів людей погибло з голоду. *Нова зоря.* 1933. 16 липня.

Перші публіцистичні статті писали громадські діячі О. Шульгин, О. Наріжний, С. Русова і Х. Кононенко та ін.

Після укладення мирної угоди з СРСР 1932 р. польська адміністрація «з мотивів загрози польсько-радянським дипломатичним відносинам» конфісковувала українські газети «Боротьба», «Нове село» та «За Україну» з публікаціями про голод у радянській Україні[820] , але арсенал таких цінних історичних джерел чималий.

Що стосується змісту самих публікацій, то в тематиці статей в українських виданнях у Польщі 30-х рр. ХХ ст. переважають повідомлення про більшовицьку політику геноциду українців в 1932–1933 рр., зокрема, з уст свідків голоду. Йдеться також про проведення організаційних заходів та створення відповідних структур, центрів збору та розповсюдження інформації в світі про становище українців у СРСР; про діяльність української політичної еміграції та населення Галичини з метою допомоги голодуючим Радянської України; про спротив українського селянства тоталітарному режимові тощо.

Загалом, хоч у 1932–1933 р. інформація про Голодомор вже вийшла за межі УРСР, вона відображена переважно у тогочасній пресі, а не в історичній літературі чи збірках документів, для чого бракувало даних. Як підраховано нами за звітними матеріалами Львівського державного обласного архіву, найбільше публікацій у 1932–1934 рр., пов'язаних з Голодомором за Збручем, було вміщено в газетах «Діло» – 71 і «Нова зоря» – 43. Крім того, львівські архівісти навели назви 40 газетних публікацій про замовчування голоду і 15 публікацій свідчень очевидців[821]. Таким чином, у списку львівських архівістів, який не здається вичерпним, згадано 179 публікацій у періодичній пресі Львова, так чи інакше пов'язаних з темою голоду 1932–1933 рр.

Однією з перших збірок документів та матеріалів, супроводжуваних авторським оглядом та узагальненнями, була праця головного редактора часопису «Діло» і одного з провідних діячів УНДО Василя Мудрого[822]. Як випливає з публікації В. Марочка[823], найбільшу зацікавленість «великим переломом» в СРСР на початку 30-х років виявили німецькі дослідники. Але німецькі науковці вивчали переважно аграрні процеси, колективізацію, не акцентуючи уваги на голоді та продовольчій політиці СРСР.

Як на нас, на брак наукових розробок з теми у 30-ті роки вплинуло те, що дані про причини й наслідки Голодомору не тільки ретельно приховувалися, а й заперечувався сам факт голоду, тоді як у 1921–1923 рр. більшовики ще не повністю контролювали Україну й повідомлення про голод швидко поширилися світом через пресу, завдяки закликам влади та діячів культури про допомогу і дозволу діяльності зарубіжних благодійних організацій. Проте варто

---

[820] Звіт Державного архіву Львівської області про роботу з теми: «Голодомор 1932–1933 років в Україні» (станом на 10 листопада 2008 р.) / укл.: В. В. Клювак. Львів, 2008. URL : http://www.archivelviv.gov.ua/materials/publications/publication/zvit–dalo–pro–robotu–z–temi–golodomor–1932–1933–rokiv–v–ukrajini/

[821] Звіт Державного архіву Львівської області про роботу з теми: «Голодомор 1932–1933 років в Україні» …

[822] Мудрий Василь. Лихоліття України. Львів : Видавнича спілка «Діло», 1933. 132 с.

[823] Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 125–144.

відзначити досить значний резонанс публікацій про Голодомор-33 в періодичних виданнях серед населення Західної України, яке мало змогу читати газети і журнали в численних народних клубах і світлицях «Просвіти», а також розголос інформації про більшовицький злочин в емігрантських колах.

На голод в Україні оперативно відгукнулися періодичні видання не лише Закерзоння, а й Франції, Англії, Німеччини, Швейцарії, Італії, Канади, США та інших країн. Характерно, що багато кореспонденцій про наростання голоду друкувалося у європейському «вільному світі» ще в 1932 р. Лихо в радянських селах, в тому числі й українських, висвітлювали газети Франції[824], Швейцарії[825], Великобританії[826,827].

Біля витоків сучасної зарубіжної історіографії голоду стояли переважно акредитовані в СРСР журналісти, які, не маючи офіційної інформації, як наприклад, московський кореспондент газети «Манчестер Гардіанн» Малкольм Маґґерідж, користувалися свідченнями очевидців голоду в Україні та на Північному Кавказі. Його перші публікації в газеті з'явилася вже в березні 1933 р.[828,829]– раніше від інших репортерів. Журналіст чесно описав побачене жахіття: «Коли я відвідав Україну і Північний Кавказ, то всюди бачив те, що схоже на війну між селянами і урядом... З одного боку, мільйони голодних і опухлих із голоду селян... З другого боку, озброєні вояки ҐПУ, що виконують наказ уряду. Вони йшли... забирали все, що хоч як-небудь надавалося на харчі... Найурожайніші терени перетворені на пустелі. Хліб здобути було важче, ніж найбільшу славу...[830]. Згодом вийшла друком і більша стаття Автора в журналі та окрема книжка «Зима в Москві»[831] (яка вважається першою сатирою на радянський тоталітарний режим, прообразом роману Дж. Оруелла «1984»), з описами комуністичних порядків та організованою катастрофою села.

У манчестерській газеті вийшли друком чесні повідомлення про організований голод відомого британського (валлійського) журналіста Ґарета Джонса[832,833]. Автор, який також був особистим помічником колишнього прем'єр-міністра Девіда Ллойд Джорджа, одним з перших серед іноземних журналістів тричі побував у СРСР і публічно викрив сталінську політику організації людомору в українських селах. Знаючи російську мову і маючи можливість спілкуватися з селянами під час тривалого перебування в Україні, він мав достовірну інформацію про організований Голодомор, яку і виклав у березні 1933 року на своїй прес-конференції в Берліні. У квітні вийшла одна із його аналітичних статей про руйнівні наслідки 5-річного плану і колективізації

[824] La famine en Russie blanche. *Figaro.* 1932. 29 mars.; La famine en Russie. *Figaro.*1932. 22 juill.
[825]La famine en Ukraine. *Gazette de Lausanne.* 1932. 28 juill.
[826] Decree: Peasants Mistrustful. *The Times.* 1932. 2 June. P. 13.
[827] Soviet Grain Left in Ukraine: Discontented Peasantry. *The Times.*1932. 18 July. P. 11.
[828] Muggeridge M. The Sowiet and the Peasantry: Observer's Notes. I: Famine in North Caucasus. *Manchester Gaurdian.* 1933. 25 Mar. P. 13–14.
[829] Muggeridge M. The Soviet and the Peasantry: an Observer's Notes. II: Hunger in the Ukraine. *Manchester Gaurdian.* 1933. 27 Mar. P. 9–10.
[830] Muggeridge M. The Soviet's War on the Peasants. *Fortnightly Review.* London, 1933. Vol. 39. P. 558–564.
[831] Muggeridge Malcolm. Winter in Moscow. Boston: Little, Brown, and company, 1934. 347 p.
[832] Jones Gareth. Famine in Russia. *Manchester Guardian.* 1933. 30 Mar.
[833] Jones Gareth. The Peasants in Russia: Exhausted Supplies. *Manchester Guardian.* 1933. 8 May.

в СРСР. Йшлося про вилучення землі у селянства, що позбавило його стимулів до праці; різке зниження поголів'я худоби з причин її масового забою селянами замість здачі на загибель у колгосп, загибель у колгоспах через брак фуражу та епізоотії; підрив трудового потенціалу держави через розкуркулення «6–7 млн кращих працівників»; насильницьке вилучення продовольства у селян заради його експорту, що призвело до голоду 1932–1933 років[834].

У своїй доповіді на 12-й щорічній конференції у Каліфорнійському Інституті світових справ у грудні 1934 року Ґарет Джонс назвав радянську 5-річну програму колективізації «передвісницею голоду» та заявив, що «вигнання п'яти мільйонів куркулів було одним із найжорстокіших злочинів у європейській історії»[835]. Такі оцінки журналіста у 1935 р. продовжували друкувати «Нью Йорк Амерікен», «Санді Америкен», «Лос-Анжелес ікзамінер» та інші. Кореспондент розповів у статтях про зустрічі з комуністами і простими людьми, які розповідали про розкуркулювання, селянський опір, терор, а також про дитячу безпритульність і величезні черги голодуючих за хлібом у Харкові, очевидцем яких він був.

На запитання журналіста про причини голоду селяни вказували на комуністів, котрі перетворили колгоспників у рабів: «Це – не помилка природи. Це – провина комуністів. Вони забрали нашу землю. Чому ми повинні працювати, якщо у нас немає нашої власної землі? … Вони забрали нашу пшеницю. Чому ми повинні працювати, якщо ми знаємо, що нашу пшеницю буде в нас відібрано?»[836]. Такі резонансні виступи Г. Джонса непокоїли Москву. Цього ж року 30-літній Г. Джонс був убитий у Монголії, вірогідніше всього агентом ДПУ[837]. Обставинам життя і смерті цього чесного журналіста з Велсу, який перший публічно викрив сталінський голодовий злочин, присвячено сотні статей, а також фільми, монографії тощо.

У червні 1933 р. про голодне лихоліття інформував читачів лондонській «Таймс» генеральний секретар Європейського конгресу національностей Ліги націй, почесний секретар Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії Евальд Амменде[838]. У цьому часописі постійно публікувалася інформація про голод в Україні, про його ймовірні причини, про репресії щодо крадіїв зерна, про високу смертність селянства як у 1932[839], так і в 1933 рр.[840]. Невдовзі Е. Амменде опублікував у Відні окрему книжку про радянський голод «Чи мусять росіяни голодувати?»[841], через рік перевидану англійською мовою. Крім елементів наукового аналізу причин голоду, який дав підстави Автору вважати голодний мор організованим владою, книжка містить матеріали, важливі як історичне джерело.

---

[834] Jones Gareth. Ruin of russian agriculture. *The Financial Times*. 1933. 13 April.

[835] Goodnow Marc C. Five year plan in Russia criticized. *Berkeley Daily Gazette.* California, 1934. 15 Dec.

[836] Jones Gareth. «Reds» makes peasants starving. *Los Angeles Examiner.* 1935. 14 Jan.

[837] Prior Neil. Journalist Gareth Jones' 1935 murder examined by BBC Four/ URL : http: //faminegenocide.com/resources/bbc_garethjones.htm (дата звернення: 29 .11. 2016 р.).

[838] Ammende E. Famine in Rusia. *The Times.* 1933. 12 June.

[839] Soviet Grain Left in Ukraine: Discontented Peasantry *The Times.* 1932. 18 July. P. 11.

[840] Sabline E. Famine in Russia. *The Times.* 1933. 12 June. P. 10.

[841] Ammende E. Muss Rusland Hungern? Menschen und Volkerschicksale in der Sowjetunion. Wein : Braumuller , 1935. 355 s.

Містять певну інформацію про голод в Україні і його наслідки також публікації К. Веллса[842]. Книжка, написана у формі дорожніх нотаток, містить описи голодування і репресій, зауважені під час поїздки на Кавказ маршрутом через Україну. Ще один британський журналіст, Артур Кестлер, після відвідин голодуючої України, розповів про побачений людомор і, в знак протесту проти репресивних дій радянських комуністів у 1937 р. вийшов з компартії[843].

Одна з найбільш зважених оцінок масштабного лиха тієї пори належить московському кореспонденту газет «Манчестер гардіан» та бостонської «Крісчен сайенс монітор» Вільяму Чемберліну. Журналіст прожив у Москві дванадцять років. Маючи дружиною українку, він зміг у 1933 р. побувати на Кубані, на Полтавщині і в околицях Білої Церкви. На думку цього добре інформованого журналіста, голод охопив територію з населенням 60 млн., а смертність від нього досягала 3–4 млн. осіб[844].

Свої враження від відвідин України і Північного Кавказу Чемберлін виклав у окремій книзі, яка вийшла 1934 р. під назвою «Залізна доба Росії». У ній був окремий розділ про голод в Україні, де журналіст з прикрістю констатував, що в історії людства ще не було такої великої катастрофи з такою малою увагою міжнародної спільноти[845]. Автор розповів про перепони для журналістів, бажаючих відвідати зону голоду в Україні, які означали навмисні дії влади. В. Чемберлін дійшов висновку про те, що голод в Україні був знаряддям національної політики більшовиків, свідомо вжитим як для зламу спротиву селянства державному насильству[846].

Проте дружні у ставленні до СРСР західні політичні кола та засоби масової інформації, насамперед відомий кореспондент впливової газети «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюранті, зробили все для спростування повідомлень чесних журналістів про жахливий людомор. Як довела Комісія Конгресу США, нагороджений Пулітцерівською премією В. Дюранті (Нью-Йорк Таймс») та Л. Фішер («Нейшн») співробітничали з офіційними радянськими колами у справі замовчування голоду[847]. Ще у березні 1933 р., Дюранті, у якого, насправді, був доступ до достовірної інформації, спростовував свідчення Г. Джонса як неправдиві і запевняв, що на Україні, Північному Кавказі та Нижній Волзі дійсно «… умови є поганими, але там нема голоду»[848].

Приласканий у Москві репортер виправдовував політику більшовиків потребами модернізації країни: «не розбивши яйця – не приготуєш омлет». Проте в бесіді з керівниками посольства Великобританії Дюранті заявив, що,

[842] Wells C. Kapoot. The Narrative of a Journey from Leningrad to Mount Ararat in Search of Noah's Ark. New York : Robert M. McBride & Co., 1933. 264 p.

[843] Артур Кестлер про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Соловей Дмитро. Стежками на Голготу.* Скрентон, 1952. Ч. І. С. 52–54.

[844] Голодовий геноцид України на світовому форумі. Визвольний шлях. 1988. Кн.10 (487). С. 1257.

[845] Chamberlin William Henry. Russia’s Yron Age. Boston : Little, Brown, 1934 . ix, 400 p.

[846] Люди правди: Вільям Генрі Чемберлин: проект Інституту національної памяті: URL: http://www.memory.gov.ua/news/lyudi–pravdi–vilyam–genri–chemberlin

[847] The foreign office and the famine : British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Edited by Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk, Bogdan S. Kordan; with a Foreword by Michael R. Marrus. NewYork : The Limestone Press Kingston, 1988. P. 88.

[848] Duranty Walter. Russians Hungry But Not Starving. *New York Times.* 1933. 31 March. P. 13.

насправді. населення Північного Кавказу і Нижньої Волги внаслідок голоду скоротилося на 3 млн. чол., України – на 4–5млн., а загальна кількість жертв голодового мору – до 10 млн. чол. Як повідомлялося у звіті комісії Дж. Мейса, ця інформація у жовтні 1933 р. була передана дипломатами англійському уряду[849].

Багатьом на Заході важко було повірити, що в той час як Радянський Союз експортує зерно і відмовляється від чужоземної допомоги, на Україні може лютувати голод. Здійснивши ретельно підготовлені режимом подорожі по СРСР, такі світила західноєвропейської культури, як Джордж Бернард Шоу та колишній прем'єр Франції Едуард Ерріо, внаслідок масштабно поставленого комуністичною владою окозамилювання, поверталися захоплено оповідаючи про радянські досягнення, про задоволених і ситих селян.

Доцільно проте назвати опубліковані на Заході свідчення, приписані журналістами радянським діячам. Американець Адам Тавдул, знайомий із Миколою Скрипником ще з дореволюційних часів, після відвідин України опублікував у газеті «Нью-Йорк амерікен» статтю, у якій приводить цифри померлих від голоду на Україні і Північному Кавказі (вони були доведені до відома Сталіна) в оцінці В. Балицького і М. Скрипника: понад 8 млн.чол.[850]. Ф. Біл писав, посилаючись на інших осіб, що Г. І. Петровський допускав втрати від голоду в Україні до 5 млн. чол.[851], а журналістка Люсі Ленг наводить дані іншого «високого українського чина» про 6 млн. жертв[852].

Французький кореспондент П. Берланд у липні опублікував статтю про голод в Україні в швейцарській газеті[853]. Інформували своїх читачів про радянський голод та репресії проти селянства швейцарські німецькомовні часописи в Берні[854,855] та Цюриху[856].

Журналістка Сюзанна Бертільйон розповіла про голодування українських селян французьким читачам у паризькій щоденній газеті «Матен»[857]. Зокрема, кореспондентка навела шокуючу розповідь українки із США Марти Стебало про людомор і людоїдство, побачені під час відвідин родичів на Київщині і на Поділлі у липні 1933 р.[858]. У наступному випуску газети С. Бертільйон навела нові докази штучного голоду в Україні та мапу його поширення. Дослідження свідчень очевидців та фактів, наведених у світовій пресі, привело французьку журналістку до наступного висновку: «Саме щоби винищити всякі самостійницькі змагання, радянський уряд організував систематично страшний

[849] Commission on the Ukrainian Famine. Report to Congress: Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1988. P. 310.

[850] Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків ...* С. 80.

[851] Beal Fred E. Word from Nowhere. London : The Right Book Club, 1938. P. 311.

[852] Lang Lucy Robins. Tomorrow is Beautiful. New York: Macmillam, 1948. P. 255, 260.

[853] Berland P. La Famine en Ukraine. *Le Temps.* 1933. 22 Juill. P. 2.

[854] Eine neue Hungerkatastrophe in Rusland? *Der Bund.* 1933. 23 July.

[855] Aufruhr in der Ukraine. Der Bund. 1933. 15 Aug.

[856] Die Hungersnot Catastrophe in Rusland. *Neuen Zürcher Zeitung.* 1933. 19 Juli, 26 Oct., 20 Dez.

[857] Bertillon Suzanne. L'effroyable Detresse des Popylations de L'Ukraine. *Le Matin.* 1933. 29 Aout.

[858] Bertillion Suzanne. «Nous voyons des scènes de cannibalisme, tandis que la récolte» *Le Matin.* 1933. 30 Août. P. 1–2.

голод, що й панує тепер, у надії, що остаточно вигубить увесь нарід, якого єдиний гріх – «змагання до волі»[859].

Замітки і статті з описами тяжкого продовольчого становища радянських селян з'явилися також на шпальтах популярної паризької газети «Фігаро»[860], швейцарської франкомовної «Газети Лозанни»[861]. Характерно, що у деяких публікаціях спеціально виділявся голод в Україні, як тій же французькій «Фігаро»[862] та німецькомовній «Новій Цюріхській газеті»[863], де виокремлювались жахливі наслідки людомору.

Як нами підраховано за бібліографічними покажчиками[864,865], вже у 1932–1933 рр. в англомовних, французькомовних та німецькомовних газетах Європи, було надруковано понад 55 кореспонденцій про голод, розцінений як політичне явище.

Не менш інтенсивно розголошували правду про штучний голод газети США та Канади – передусім видання української еміграції. Так, офіційний орган Українського Народного Союзу (УНС) у США щоденна газета «Свобода» вперше викривала наміри Москви щодо організації штучного голоду в Україні ще в лютому 1932 р. У передовій статті «Свободи» коротко проаналізовано «Наказ большевикам України виконати зсипку зерна державі в лютому» у центральному пресовому органі ЦК ВКП(б) «Правді». Висловлена Кремлем категоричність у термінах хлібоздачі та критика куркулів і «партійних опортуністів», зокрема, керівників Мелітопольського району за, начебто саботаж хлібозаготівель означала, на думку «Свободи», намір покарати селян голодом[866].

Навесні та влітку газета знову друкувала свідчення очевидців трагедії[867] та факти наростання голоду. Так 11 червня на першій сторінці газети переказано замітку московського кореспондента газети «Фосіше Цайтунґ» В. Штайна, про його враження від поїздки на Україну. Журналіст побачив сотні голодних селян, колгоспників, які вештались по містах, намагаючись продати злиденні рештки свого скарбу. Але й у містах стояли довжелезні черги голоти до крамниць за кониною, кістками, чи тельбухами. Адже хліб можна було придбати «з-під поли» по 6 до 7 карбованців за трифунтовий буханець, а борошно траплялось лише кукурудзяне по 30 крб. за 10 фунтів.

«Свобода», нарікаючи на вимирання та дегенерацію українців, наводить висновок Штайна про суб'єктивні причини лиха: «не напад сарани, не посуха, не війна й не чума довели до голодування більшу частину українського селянства. До цього його допровадило надзвичайно поспішне темпо соціялізації

---

[859] Bertillon Suzanne. La Famine en Ukraine. *Le Matin.* 1933. 31 Août. P. 1.

[860] La Famine en U.R.S.S. *Figaro.* 1933. 17 Juil.

[861] La Famine en Russie. *Gazette de Lausanne.* 1933. 18 sept.

[862] La Famine en Ukraine. *Figaro.* 1933. 14 Oct.

[863] Die Tragodie der Ukraine. *Neue Zuricher Zeitung.* 1933. 1 sept.

[864] Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. … Одеса, 2001. С. 73–76.

[865] Pidhainy Alexandra. A Bibliography of the Great Famine in Ukraine, 1932–1933. The New Review: *A Journal of East–European History* (Toronto). 1973. 13 (4). P. 32–68.

[866] Москва хоче голодом виморити українських селян. Свобода. (Джерзи Сити, Н. Дж.). 1932. 15 лютого Ч. 37. URL: http://www.svoboda–news.com/arxiv/pdf/1932/Svoboda–1932–037. pdf.

[867] Порохівський Г. Втікачі з України: (Допис з Румунії). *Свобода.* 1932. 15 травня.

сільського господарства, яку провадила комуністична влада на Україні»[868]. Якщо В. Штайн наголосив на загальнодержавних адміністративних причинах голоду, то у підзаголовку «Свободи» виділено його національний антиукраїнський аспект: «Голодує все українське селянство – основа української нації».

Відтак, саме «Свобода», стала першим часописом у Північній Америці, який підняв тривогу щодо спрямованого московського голодового удару по українських селянах і простежив його причини, етапи і наслідки. Так, вже з початку 1933 р., газета інформувала про охопленням смертним голодом всієї України[869]. Про загострення становища голодуючих свідчили повідомлення про опір селян реквізиціям продовольства та напади на зерносховища[870]. Головною причиною людомору вбачалося намагання Кремля викорінити український сепаратизм[871] та упокорити націю насильством[872]. Йшлося і про ганебне замовчування трагедії українства політичними колами Заходу[873].

Крім емігрантських видань, повідомляли про голод, його замовчування та напад на акцію протесту українців і англомовні часописи США, передусім Нью-Йорка[874]. У газетах з'являлися як кореспондентські повідомлення[875], так і свідчення очевидців трагедії[876]. Позаяк деякі американські журналісти, на кшталт Волтера Дюранті і Луїса Фішера, заперечували штучний характер голоду, «Нью-Йорк Таймс», намагаючись дотримуватися об'єктивності, надала слово і Ґарету Джонсу, який наполіг на правдивості своїх свідчень[877].

Добре знали про радянський Голодомор у Канаді. Англомовна газета Торонто також била на сполох ще у 1932 р., повідомляючи, що комуністична влада так і не приборкала голод, викликавши ремствування селянства[878]. Постійно розповідала про страшні події в українських селах устами очевидців і передруками з інших часописів «Вінніпезька вільна преса»[879,880].

Треба відзначити, що десятки публікацій про штучний голод в Україні, велику смертність населення республіки побачили світ і в 1934-му та наступні довоєнні роки, хоча, природно, інтенсивність виступів свідків трагедії і публіцистичних заміток спадала. Водночас, у публікаціях кореспондентів впливових британських[881], американських[882], канадських[883] газет йшлося про

---

[868] Голод на радянській Україні збільшується. *Свобода.* (Джерзи Сити, Н. Дж.). 1932. 11 червня. Ч.135.: URL : http://www.svoboda–news.com/arxiv/pdf/1932/Svoboda–1932–037. pdf.

[869] Голод охопив Радянську Україну. *Свобода.* 1933. 28 січня.

[870] Війна голодного населення за хліб розростається. *Свобода.* 1933. 12 травня.

[871] Привид українського сепаратизму душить московських чекістів. *Свобода.* 1933. 11 травня;

[872] Москва рішила викоренити українство на Україні *Свобода.* 1933. 5 серпня.

[873] Про Україну забули. *Свобода.* 1933. 29 липня.

[874] 100 Hurt in Communist Ukrainian Riot as Reds Attack Parade in Chicago. *New York Times.* 1933. 8 Dec. P. 1. Jones G. Mr. Jones Replies. New York Times. 1933. 13 May. P. 12.

[875] Sallet R. Says Ten Million Starved in Russia. *New York World Telegram*. 1933. 7 July. P. 3.

[876] Visitors Describe Famine in Ukraine. *New York Times.* 1933. 29 Aug. P. 6.

[877] Jones G. Mr. Jones Replies. *New York Times.* 1933. 13 May. P. 12.

[878] Famine is Rampant, Peasants Murmur Against Reds' Rule. *The Globe.* 1932. 27 May.

[879] Hunger in the Ukraine.*Winnipeg Free Press.* 1933. 8 May.

[880] Policy of Soviet Regime Scored by Ukrainians Here: Responsible for Millions of Deaths from Starvation, It I Claimed. *Winnipeg Free Press.* 1933. 18 Sept.

[881] Mackenzie F. M. Starvation in the Ukraine. *Times.* 1934. 18 Aug.

[882] Wide Starvation in Russia Feared. *New York Times.* 1934. 1 July. P. 13.

хронічне голодування українських селян і очікування нового масового голоду через згубну радянську політику. Зокрема, В. Чемберлін вважав штучний голод системною зброєю влади, використаною проти неблагонадійного радянського селянства[884].

Та чи не найвагомішим вкладом у розпорошену в пресі джерельну базу історії голоду 1932–1933 рр. стала перша окрема збірка документів і матеріалів, свідчень очевидців про цей радянський злочин, укладена під егідою кардинала Теодора Інніцера. Важливо, що ця збірка, хоч і невелика за обсягом, була видана у Відні німецькою[885] та перекладена англійською мовами, що удоступнило її зміст широким колам західної спільноти.

У 1935 р. найбільш активно серед англомовних часописів Америки нагадувала про радянське голодове лихоліття «Нью-йоркська вечірня газета». Газета взяла участь у «бульдожих війнах» за читача, використовуючи при цьому експресивні заголовки статей, які, за словах виразом власника видання Вільяма Р. Херста, «кусали читачів, наче бульдоги». Хоча журналісти США зазвичай писали тоді про СРСР як Росію, але частіше вони оперували даними про українську катастрофу. Так, А. Тавдул стверджував, що він почув від знайомого йому міністра Миколи Скрипника дані голови ДПУ УСРР В. Балицького про загибель від голоду в Україні й на Кавказі 8–9 млн. людей[886]. Р. Сангер написав про мільйонні втрати від голоду в радянській Україні і підкреслив рукотворний характер селянської катастрофи[887]. У травні в часописі вийшла друком стаття А. Сміта про хронічне голодове виморення комуністичною владою в СРСР власного селянства, насамперед в Україні[888].

Цей же вечірній нью-йоркський часопис розмістив на своїх шпальтах шість статей Томаса Волкера, який наголошував на скерованому характері голоду[889] і масовій смертності сільського населення[890], зокрема, трагічній долі дітей[891]. Автор також наводив відомі йому свідчення про 6 млн. жертв голоду 1932–1933 рр. в Радянському Союзі[892,893]. Поза тим, журналіст, як свідчить його публікація в газеті «Чикаго амерікен», особливо виокремлював замовчуване і найбільш масове народовбивство в Україні, що вело до агонії нації[894]. Проте журналіст згодом був викритий у фальсифікації фактів з політичною метою.

Як бачимо з бібліографічного покажчика одеської бібліотеки 2001 р.[895], з 16 по 23 квітня 1935 р. у цій же нью-йоркській газеті опубліковано цикл із семи

---

[883] Starvation of Ukrainians is Charged at Meet. *Winnipeg Free Press.* 1934. 3 Sept.

[884] Chamberlin W. H. Famine Proves Potent Weapon in Soviet Policy. *Christian Science Monitor.* 1934. 29 May.

[885] Innitzer Theodor. Hungersnot: Authentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion. Wien : o. J. (um), 1934. 64 s.

[886] Tawdul A. J. Ex–Soviet Official Charges: «Russia Warred On Own People». *New York Evening Journal*. 1935. 19 Aug. P. 2.

[887] Sanger R. H. Millions Starved in Man–Made Ukraine Famine. *New York Evening Journal*. 1935. 1 May. P. 4.

[888] Smith A. Russia – a Starved Nation. *New York Evening Journal.* 1935. 29 May. P. 6.

[889] Walker T. 6 000 000 Starve to Death in Russia. *New York Evening Journal*. 1935. 18 Febr. P. 1, 10.

[890] Walker T. Children Starve Among Soviet Dead. *New York Evening Journal*. 1935. 19 Febr. P. 1.

[891] Walker T. Bodies of Soviet Famine Victims Robbed. *New York Evening Journal*. 1935. 21 Febr. P. 1, 12.

[892] Walker T. Starvation Wipes Out Soviet Villages. *New York Evening Journal*. 1935. 27 Febr. P. 1, 14.

[893] Walker T. Six Million Perish in Soviet Famine. *Chicago American.* 1935. 25 Febr.

[894] Walker T. Hunger, Despair, Death in Ukraine Agony. *Chicago American.* 1935. 4 Mar. P. 1: ill.

[895] Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. … С. 108.

статей Гарі Ленга із власними спостереженнями та свідченнями інших очевидців подій про різні аспекти Великого радянського голоду, зокрема про масову смертність у селах, про репресії каральних органів, про голодування розкуркулених у Заполяр'ї тощо. З розповіді Р. Сербина відомо, що цей єврейський журналіст, як і його дружина Люсі, онука відомого київського купця, володіли російською мовою і достовірно описали свою подорож до Ленінграда, Москви, Харкова та Києва[896]

Г. Ленг опублікував свої перші кореспонденції ще в 1933 р. в найбільш впливовій єврейській газеті в світі «Daily Forward», що друкувалася ідишем. До нього ця газета опублікувала добре документований аналіз радянського голоду меншовицького лідера Р. Абрамовича[897]. Посилаючись на офіційні документи, надійні звіти і листи від радянських громадян про винищені голодом села, епідемії і канібалізм на Україні, Північному Кавказі і Поволжі, Абрамович закликав до зовнішнього тиску на СРСР і допомоги голодуючому населенню.

Г. Ленг, як очевидець подій, виклав побачене в Радянському Союзі детальніше, ніж Абрамович. Він розповів про фізичне і духовне руйнування сільського укладу України і описав принизливий стан бідного єврейського колгоспу під Харковом, порівнявши це господарство з квітучими кібуцами своїх одноплемінників у Палестині.

Серед вражаючих свідчень журналіста є згадка про плакат, побачений під час візиту до одного з московських урядовців. «Він зображував розпачливу матір з опухлою дитиною біля її ніг, і над картиною був надпис: «Поїдання загиблих дітей – варварство». Я поцікавився, яка мета такого плакату? Радянський чиновник пояснив мені: «Це один з наших методів виховання народу. Ми поширили такі плакати в сотнях сіл, особливо на Україні. Ми повинні були»[898]. На запитання Ленга чи дійсно люди в такому стані, щоб їсти трупи їх дітей, чиновник відповів ствердно: «Не всі наші люди просвічені»[899]. Цю подію, у якій вражає цинізм і жорстокість влади, що сама спричинила варварство, а застерігає інших від нього, згодом майже дослівно описала і дружина Г. Ленга Люсі[900].

Посилаючись на іншого високопоставленого урядовця, вже в Україні, Г. Ленг пише про 6 млн жертв голоду в багатій республіці, яка є радянською житницею[901]. Подружжя пояснювало таку відвертість харківського урядовця, котрий радив відвідати села, невдоволенням деструктивною антиукраїнською політикою Москви і чистками в КП(б)У. «Шість мільйонів людей загинули від голоду в нашій країні в цьому році, – сказав він нам. – Шість мільйонів»[902].

Правдиві публікації Г. Ленга, Г. Джонса, М. Маґґеріджа та ін. Авторів викликали обструкцію з боку прорадянських кіл США. 11–13 березня Луї

---

[896] Harry Lang of the Jewish Daily Forward (Forwerts) on Ukraine in the Autumn of 1933. Documents / compiler and ed. Roman Serbyn. *Holodomor Studies*, 2, No. 2 (Summer–Autumn 2010). P. 203–248.
[897] Abramovich R. Famine in Russia! *Forward.* 1933. 9 Aug.
[898] Lang Harry. Soviet Horrors Told by Socialist. *The New York Journal*. 1935. 15 April.
[899] Lang Harry. Soviet Horrors Told by Socialist ... P. 13.
[900] Fox Robins Lang Lucy. Tomorrow is Beautiful. New York : Macmillan Co., 1948. P. 259.
[901] Lang Harry. Soviet Horrors Told by Socialist ... P. 13.
[902] Fox Robins Lang Lucy. Tomorrow is Beautiful … P. 259–260.

Фішер, прорадянський кореспондент часопису «The Nation» звинуватив видання пресового магната Т. Херста у проведенні «античервоної кампанії», що псує радянсько-американські відносини і інспірована американськими радикальними колами. Поширювалися інсинуації щодо достовірності повідомлень Т. Волкера, А. Тавдула, Г. Ленга про жахи радянського голоду. У 1935 р. останнього виключено із лав соціалістичної партії і йому загрожувало звільнення з роботи[903].

У процесі осмислення голоду у 30-ті роки спостерігається наступна тенденція: питома вага журнальних статей та монографій відносно газетних публікацій поступово зростала, а відповідно – і рівень дослідження штучного голоду. Назагал, як порказують бібліографічні довідники, за формою публікацій у 30-ті роки «у вільному світі» кількісно абсолютно домінували газетні статті та замітки, хоча траплялися і спеціальні випуски часописів та узагальнюючі праці із фрагментами з теми голоду в Радянській Україні.

У 1934 р. з'явилася книга українського політичного діяча та історика О. Я. Шульгина про діяльність уряду УНР в еміграції, у якій Автор вперше порушив перед Лігою націй питання про жахливий голод в Україні. У книзі вміщено його офіційне звернення від 18 вересня 1933 р. до Лондонської економічної комісії та міжнародного співтовариства: «…ми просимо в ім'я гуманності заперечувати проти будь-якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сіяв і хто нині вмирає з голоду – селянам України і Кубані. З свого боку, ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним»[904].

25 вересня до Женеви на адресу Ліги націй надійшло звернення від галицьких депутатів Польського сейму, наведене в роботі, обурених намаганням влади приховати свій терор голодом: «Цей факт підтверджується тисячами листів, які ми отримуємо від наших земляків з того боку совітського кордону, свідченнями сотень українських біженців, свідченнями, складеними як акти офіційні, свідченнями і сторонніх нейтральних осіб, головним чином чужинецьких журналістів…»[905].

Селянам в Україні справді вдалося проникнути за кордон, а деяким іноземним журналістам потрапити до голодних хліборобів, на писанину яких скаржився Сталін у листі до Кагановича у вересні 1933 р. Саме тоді, тобто 27 вересня, представник уряду УНР О. Шульгин звернувся з листом до голови Асамблеї Ліги націй Ватера, вимагаючи призупинення експорту хліба з СРСР та створення міжнародної комісії для розслідування наслідків масового народовбивства. «Нашій багатій країні загрожує винародовлення, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли в світ шукати хліба»[906], – наголошував цей політик, котрий реально оцінював масштаби Голодомору.

Інший відомий політичний емігрант, Ісаак Мазепа, в узагальнюючій публікації засудив більшовицьку антиукраїнську політику, одним із елементів

[903] Harry Lang of the Jewish Daily Forward … P. 206.
[904] Шульгин Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. Париж : Меч, 1934. 251 с.
[905] Шульгин Олександр. Без території ... С. 206, 208.
[906] Шульгин Олександр. Без території ... С. 209.

якої був підрив традиційного селянського укладу рукотворним людомором[907]. Важливо, що його праця невдовзі була опублікована англійською мовою[908]. Інший Автор, який приховав своє прізвище, розмірковував про людські та культурно-національні втрати українства внаслідок Голодомору[909]. Ще одне львівське видання мало характер ілюстрованої науково-популярної брошури, у якій серед інших, викладалися і сумні події перебігу голоду 1932–1933 рр.[910].

Але найбільший резонанс у середовищі української закордонної спільноти мав перший художній твір про Голодомор – роман «Марія» Уласа Самчука, написаний у 1933 р. в Празі і вперше опублікований у Львові 1934 р.[911]. Як виходець з українського селянства, письменник глибоко відчув і розгорнув перед читачем епічну трагедію нації, в центрі якої образ страждденної матері – Марії. Роман-хроніка акумулює в собі долю української нації через долю окремої жінки-селянки сталінської доби і має конкретну присвяту: «Матерям, які загинули голодною смертю на Україні в роки 1932–1933».

Змальовуючи сцену, де Марія задумалась на долею своєї онучки, письменник вкотре натякнув на політичні причини людомору: «Вмреш, дитинко. На широкому світі немає вже для тебе трошечки хліба... Зовсім трошечки хліба...». Дивиться у вікно. На подвір'ї дерева вбираються бруньками. Земля ще кормить їх, а закони Маркса не заборонили їм родити нове життя і нову радість[912]. Твір-реквієм закінчується епічною ремаркою Автора: 26258 днів прожила-промучилася Марія, останні 30 з яких одиноко згасала з голоду, не забута лише заходячим сонцем...

Українці за океаном також інформували широкий загал про події в СРСР 1932–1933 рр. Об’єднання українців США розповіло про українське голодове лихо в спеціальній англомовній брошурі[913]. У Вінніпезі (Канада) вийшли друком міркування М. Стечишина, який оцінює Великий голод як найбільший в світі злочин правлячої комуністичної партії[914]. Автор доводить рукотворний, спланований характер голоду як засобу придушення комуністичною Москвою національних та господарських традицій українського селянства.

Серед інших видань 30-х років документально-публіцистичного змісту, де побіжно розглядалися сюжети штучного Голодомору в Україні заслуговує на увагу праця Миколи Ковалевського, де зокрема, описана справжня війна між владою і селянством за українське збіжжя[915].

---

[907] Мазепа Ісаак. Україна під більшевицькою владою. *Календар–альманах «Дніпро» на звичайний рік 1935.* Львів : Накладом Укр. Т–ва допомоги емігрантам з Великої України,1935. С. 78–99.

[908] Mazepa I. Ukraina under bolshevist Rule. *Slavonic and East–Europ.* Review. Vol. 12. P. 323–346.

[909] К–ба О. Голод і сучасна українська проблема. *Самостійна думка.* Львів, 1934. Кн. 2. С. 124–131.

[910] Корбут С. Україна в огні: На основі документів. Львів, 1936. С. 1, 2, 11, 29.

[911] Самчук Улас. Марія. Львів : Вид. «Українська Бібліотека» Ів. Тиктора, 1934. 208 с.

[912] Самчук Улас. Марія … С. 199.

[913] Famine in Ukraine. New York : United Ukrainian Organization of the United States, 1934. 32 p.

[914] Стечишин М. Найбільший злочин в історії. *Ілюстративний календар «Укр. голосу» на 1935 рік.* С. 193–199.

[915] Ковалевський Микола. Україна під червоним ярмом: Документа і факта. Варшава–Jlьвів : [б. в.], 1937. С. 123–131.

В узагальнюючій праці Фреда Біла кільканадцять сторінок відведено жахливим подіям Голодомору в Україні, побаченим Автором під час відвідин СРСР, і з'ясуванню його причини[916].

Серед найперших були праці, ґрунтовані на свідченнях західних свідків подій та документах громадських організацій для допомоги голодуючим. Ще у 1933 р. вийшли популярні брошури у Польщі[917], Бельгії[918]. З'явилася і книга аналітичного характеру німецького історика-аграрника Отто Шіллера[919], де, серед інших сюжетів, розглядалися причини продовольчої кризи, а також публікація подорожніх нотаток американського журналіста Карвета Веллса, який чимало сторінок присвятив висвітленню Голодомору[920].

Досить великий збірник німецькою мовою, до якої увійшли його статті і наукові доповіді, виступи на громадських заходах, опублікував колишній секретар Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії Евальд Амменде[921]. Авторитет посадовця справив позитивний вплив на подальше вивчення голоду в Україні. Не випадково книга Е. Амменде вже наступного року була передрукована англійською мовою і знайшла відгук середовищі української діаспори Нового світу[922]. Зокрема 14 серпня 1936 р. на цю подію схвально відгукнувся бюлетень Українського бюро.

Американець Юджин Лайонс, московський кореспондент агентства Юнайтед Прес з 1928 по 1934 р., також був добре ознайомлений з трагічними подіями 1932–1933 років в українському селі, що описав у своїх репортажах, та не раз згадував у книзі про радянську утопію[923]. На сторінках книги викладено репресивні заходи влади щодо селян, перебіг Голодомору в окремих місцевостях та його смертельні наслідки для населення[924].

До низки праць довоєнного періоду відносяться і спогади австрійського інженера А. Вінербергера[925], який перебував в СРСР на початку 30-х років і, серед інших подій, описав хід колективізації та хлібозаготівель, супроводивши розповідь світлинами, що відображують Голодомор на Харківщині. Ці світлини, що нині знаходяться у бібліотеці Віденського університету, наводив у своїй книзі В. Марочко[926].

Першою у Великобританії та англомовному світ документальною публікацією результатів медичного обстеження наслідків голоду в радянському

[916] Beal Fred. E. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York : Hillman– Curl., Inc., 1937. P. 298–312.
[917] Glod na Ukrainie i jego przyczyny. Warszawa, 1933. 16 s.
[918] La famine en Ukraine: (ses horreurs, ses effets) / Fйdйration europ. des Ukrainiens r l'etranger. Bruxelle : Imp. E.Heyvaert, [1933 or 1934]. 54 p.
[919] Schiller O. Die Krise der Sozialistischen Landwirtschaft in der Sowietunion. Berlin : Parey, 1933. 126 s.
[920] Wells C. Kapoot: The Narrative of a Journal from Leningrad to Mount Ararat in Search of Noah's Ark New York: Nat. Travel Club, 1933. C. 112–129.
[921] Ammende Ewald. Muss Russland Hungern?: Menschen und Vollkerschichsale in der Sowjetunion. Wien, 1935. 355 s.
[922] Ammende Ewald. Human life in Russia / introd. by the Rt. Hon. London : Lord. Dickinson, 1936. ix, 319 p.
[923] Lyons Eugene. Assignment in Utopia. New York : Harcourt, Brace and Co, 1937. 658 p.
[924] Lyons Eugene. Assignment in Utopia … P. 7–99, 177–182, 485–493, 572–580.
[925] Wienerberger Alexander. Hart aus hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrussland: Ein Tatsachenfericht: Mit 52 original Leicaaufnahmen des Verfassers. Salzburg–Leipzig, 1939. S. 173–188.
[926] Марочко Василь. Голодомор 1932–33 рр. Київ : [б. в.], 2007. 64 с.

селі були статті британського дослідника Вільяма Гантта[927]. Інший англієць, Вільям Аллен, одним із перших в історіографії згадав про штучний голод в Українській радянській республіці у своїй узагальнюючій праці з історії України[928].

У 40-ві роки в Нью-Йорку вийшла спеціальна праця «Занурена нація» Вільяма Чемберліна про нищення у комуністичній Росії – СРСР української нації, в тому числі і засобом Голодомору[929] та синтетична праця Артура Кестлера «Йоги і комісари», де він знову пригадав побачені ним жахіття Великого голоду[930].

Після Другої світової війни більшість публікацій про голод в Україні так само мало публіцистичний або документальний характер і належало науковцям української діаспори, а також очевидцям масового терору сталінського режиму.

Повоєнна зарубіжна історіографія голоду, поповнилася переважно публіцистикою та спогадами вихідців з України.

Про жахи виморювання селян голодом на Київщині повідомлялося у націоналістичному тижневику, органі «Українського національного об'єднання» (УНО) в Канаді «Новий шлях»[931], про факти канібалізму і трупоїдства серед божеволіючого селянства та наслідки «розкуркулювання» – газета «Наш вік»[932]. Про знущання комуністичної влади над конаючими українськими селами і станицями та провал спроб замовчати голод повідомляв також орган Української забезпеченево-допомогової організації в м. Скрентоні (США)[933].

У публікаціях наводяться дані, що підтверджують вибірковий характер Голодомору, націленого на українські анклави і за адміністративними межами республіки. Як писав свідок подій К. Омелянович, «по всій Старобільщині, від Рубіжної до Мілової, від Уразового до Луганська, як і по всій Україні, трупом лежав колись працюючий люд»[934]. О. Кейс у газеті «Свобода» (США) відзначив цікаві національні відмінності: «в Старобільщині вимирали майже поголовно всі села» за винятком тих, де жили переселенці з Московщини – Астраханка, Воробйовка, Новоказанка та ін.[935].

Взагалі із повідомлень втікачів з України складається враження про намагання Москви шляхом геноциду замінити українську людність російською. Переселенчий комітет у Москві масово заселяв росіянами вимерлі села на Харківщині, Полтавщині, Дніпропетровщині, Донеччині, Луганщині та інших областях. Проте, як відзначають очевидці подій, нерідко доведені до відчаю

---

[927] Gantt W. A. Medical Review of Soviet Russia. Results of the First Five Year Plan. *British Medical Journal.* 1936. 4 July. P. 19; 18 July. P. 128.

[928] Allen W. E. D. The Ukraine: A History. Cambridge : University Press, 1941. P. 329–330.

[929] Chamberlin W. H. The Ukraine: A Submerged Nation. New York : The Macmillan Co, 1944. P. 57, 59–62, 78.

[930] Koestler Arthur. The Yogi and the Commissar. New York : The Macmillan Co, 1945. vii, 247 p.

[931] Б. К. 1930–1933 роки на Таращанщині. *Новий шлях.* 1948. Ч. 64.

[932] Славутич Яр. П'ять людоїдів і сто родин, засланих на Сибір (1933–й рік у межах однієї сільради). *Наш вік.* 1949. Ч. 18–19.

[933] Документи про совєтське народовбивство: свідчення Степана Федорівського. *Народна воля.* 1950. 27 квіт. Ч. 10.

[934] Омелянович К. Справжня мета організації Старобільської округи 1933 р. *Свобода.* 1951. Ч. 164.

[935] Кейс О. По сторінках російської преси. *Свобода.* 1952. Ч. 47.

люди повставали проти ненависних грабіжників. Ті, хто вижив, незважаючи на терор влади, зустрічали переселенців негостинно. Як засвідчив В. Петрівський, на Харківщині українці «пускали під насип» потяги з новими господарями (під Мерефою), палили садиби, засмічували колодязі і подекуди, як-от у Якимівському районі, змушували їх повертатися в Росію[936].

Низка статей в періодичних виданнях з'явилася до 15-річчя трагедії Великого голоду[937,938], а деяких – і до 17-річчя[939]. Серед них були переважно анонімні публіцистичні нариси, а часом і Авторські спогади свідків людомору[940,941]. У 1949 р. в двох випусках тижневика «Час», що виходив у баварському м. Фюрт, опублікована стаття В. Макара з оцінкою Голодомору як методу нищення Москвою носіїв української свідомості – селянства[942].

У перші післявоєнні роки емігранти обнародували нові подробиці свідчень очевидців голоду та мемуари. Зокрема, у 1946 р. у Лондоні була опублікована брошура письменника Івана Багряного «Чому я не хочу вертати на «родіну», де описано і Голодомор[943]. Його книжка була згодом перевидана в Канаді, Австрії, в тому числі й англійською мовою, що мало сенс для широкого донесення правди про замовчуваний геноцид[944]. Інший відомий письменник, Тодось Осьмачка, у своїй повісті з показовою назвою «План по двору» також показав, що смертельний голод був спричинений завищеними квотами вилучення у селян зерна та іншої продукції, яку «буксири» вилучали не лише у колгоспах, а й у садибах[945].

У післявоєнне 20-річчя проблематикою більшовицького голоду переймалися переважно дослідники-аматори із середовища української еміграції, багато з яких вочевидь пережили цю рукотворну катастрофу. Один із них, колишній радянський службовець Віктор Кравченко, виклав разючі факти організованого більшовиками голоду в Україні у своїх мемуарах «Я вибрав свободу»[946]. Завдяки масовій підтримці українських емігрантів – свідків людомору біженець виграв голосний судовий процес, ініційований французькими комуністами, які намагалися спростувати свідчення і висновки очевидця подій. Резонансна публікація В. Кравченка вийшла друком спочатку англійською мовою, а через два роки була перекладена в Канаді українською. Немало сторінок у цій праці присвячено причинам і обставинам голоду в Україні та відображенню його руйнівних наслідків для селянських господарств

---

936 Петрівський Володимир. Рожеві окуляри й тверда дійсність. *Свобода.* 1952. Ч. 119.

937 М. Б. В 15–ліття голоду на Україні. *Самостійна Україна.* 1948. Ч. 3. С. 6–8.

938 В. Яр. Річниця, про яку не згадують Совєти (1933–1948). *Свобода.* 1948. Ч. 95, 97.

939 Пігідо Федір. До 17–річчя голоду в Україні. *Українські вісті.* 1950. Ч. 46.

940 Вільна Г. 1933 рік на Україні. *Українські вісті.* 1948. 3 квіт.

941 Очерет М. Як хліб людей поїв: спогад. *Юнацька боротьба.* 1948. Ч. 2. С. 51–54.

942 Макар В. Стріл в оборот мільйонів. *Час.* 1949. 24, 31 жовт.

943 Багряний Іван. Чому я не хочу вертати на «родіну». Лондон : Друком і накладом Укр. центр. бюро в Лондоні, 1946. 30 с.

944 Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. … 2001. С. 114.

945 Осьмачка Тодось. План по двору. Торонто : Вид. Українсько–Канадійського Легіону, 1951. 184 с.

946 Kravchenko Victor. I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York : Charles Scribner's sons, 1946. 496 p.

і смертельних – для селянства[947]. Компетентний Автор доводив, що вже в 1921–1923 рр. комуністична влада показала вибіркове ставлення до голоду в Поволжі та на Україні, використавши український голод для придушення селянського повстанського руху.

Непересічне наукове та просвітницьке значення мали також мемуари Семена Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», які побачили світ 1947 р.[948]. Автор не просто розповів про повсякденне існування в'язнів Соловків, випередивши тим самим інформацію книг Олександра Солженіцина, а здійснив екскурс у історію цієї каторги, пов'язав з подіями розкуркулення, колективізації та голоду, які поповнили табір колишніми заможними хазяями, колгоспниками і навіть 325 людоїдами з розореної України. Початок третього періоду історії Соловків С. Підгайний позначив розгромом української інтелігенції у голодні 30-ті роки. Серед вербальних портретів політв'язнів, змальованих Автором, примітним є повідомлення про одне з рідкісних повстань під час Голодомору на чолі з писарем сільради Іваном Козловим, який очолив цей масовий бунт на Полтавщині та Сумщині, роздав голодуючим перехоплений ешелон зерна, бо вважав, що краще померти в бою, ніж голодним рабом[949].

Повоєнна зарубіжна історіографія голоду поповнювалася переважно вихідцями з України. Ними чи не вперше поширено правду про голод в україномовному середовищі Аргентини. Це стосується науково-популярних брошур М. Данька[950], А. Запорожця[951] та М. Приходька[952], у яких події 1932–1933 рр. розцінені як навмисно вчинений більшовиками людомор українців. У Західній Німеччині також вийшла друком україномовна брошура мемуарного характеру Г. Сови без вказівки на видавництво[953]. Розповідь містить Авторські свідчення моторошних подробиць пережитого голодового лиха на Полтавщині.

Опублікована низка спеціальних праць про голод і репресії 30-х років українською мовою, у яких відзначається штучний характер Голодомору. Так, 1949-й рік ознаменувався важливою подією для світового українства – виходом у світ 1-го тому «Енциклопедії українознавства», де у статті «Україна між двома світовими війнами»[954] наводилися дані і про Голодомор 1932–33 рр. як більшовицький злочин проти українського селянства[955]. В іншій статті наведено підрахунки Володимира Кубійовича про 2–3 млн. загиблих в Україні від голоду та ще більше – постраждалих від репресій та депортацій початку 30-х років. У

[947] Кравченко Віктор. Я вибрав волю: Особисте і політичне життя совєтського урядовця / пер. з англ. М. Гетьмана. Торонто : Укр. робітник, 1948. С. 83–100, 103–125.
[948] Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Б. м. : Прометей,1947. 93 с.
[949] Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках … С. 41–42.
[950] Данько М. СССР: В'язниця народів. Буенос–Айрес : Укр. вид–во «Перемога», 1947. С. 11–12.
[951] Запорожець А. Большевизм: (Життя в СССР). Буенос–Айрес : Укр. вид–во «Перемога», 1947. С. 24–25.
[952] Приходько М. Я прошу слова. Буенос–Айрес : Укр. вид–во «Перемога», 1949. С. 28–34.
[953] Сова Г. Голод в Україні 1933 р. Мюнхен : УВП, 1948. 17 с.
[954] Д. М. Б. Україна між двома світовими війнами. *Енциклопедія українознавства:* В 2 т. Мюнхен; Нью–Йорк, 1949. Т. 1. С. 543–555.
[955] Д.М.Б. Україна між двома світовими війнами ... С. 551–552.

статті події 1932–33 рр. тлумачаться як намірена антиукраїнська акція і заперечено голод на російських та білоруських етнічних землях[956].

Чорні дні людомору в Україні згадуються також у першій частині виданої в Німеччині цього ж року книжки С. Підгайного[957] та чиказької брошури І. Хмельницького 1951 р.[958]. В англомовній брошурі П. Феденка також йдеться про голодні жахіття в Україні 1932–1933 року внаслідок злочинних дій сталінських посіпак[959].

Серед науково-документальних розробок повоєнної доби важливе значення мала видана в Мюнхені «Біла книга» Р. Паклена (теоретика українського націоналізму Романа Бжеського. – В. Г.), яка вмістила масив офіційних радянських документів і свідчень очевидців голоду 1932–1933 років[960]. З матеріалів книги, приуроченої до 15-річчя голодової трагедії, вимальовувалася картина організованого Голодомору, як одного із інструментів імперської національної політики Кремля в Україні У праці аргументовано викривався імперіалістичний характер політики московського Центру відносно національних республік, доводилася спланованість комуністичною владою голодної смерті мільйонів українських селян[961].

В узагальнюючій праці з історії України американського історика Кларенса Меннінґа голод в Україні згадувався лише побіжно, не вирізнявся від загальносоюзного і розглядався як результат курсу на модернізацію радянської держави[962]. Подібну оцінку подіям 1932–1933 року давав і російський емігрант Л. Волін у своїй книжці з критикою аграрної політики більшовиків та примусової колективізації сільського господарства[963].

У 1952 р. в газетах з’явилися нові публікації споминів анонімних свідків Голодомору[964,965] та публіцистичні статті українських емігрантів[966,967].

Джерельну базу історії Голодомору поповнили нові матеріали і документи, в тому числі видані М. Вербицьким за допомогою Демократичного об’єднання бувших репресованих українців Совєтами (ДОБРУС) у Великобританії[968]. Спогади про Голодомор і його оцінки як організованої владою акції були опубліковані в українських емігрантських календарях–альманахах 1949 р.[969].

---

956 Д.М.Б. Україна між двома світовими війнами ... С. 152.

957 Підгайний Семен. Недостріляні. *Україна.* Новий Ульм : Вид. «Україна», 1949. Ч. 1. С. 29, 103, 108.

958 Хмельницький І. В країні рабства і смерті. Чикаго: *Самостійна Україна,* 1951. С. 14, 66, 75.

959 Fedenko Panas. Ukraine: Her Struggle for Freedom. Augsburg: Free Ukraine, 1951. P. 39, 49, 50, 68.

960 Паклен Р. «Біла книга»: Національна і соціальна політика Совєтів на службі московського імперіялізму: На основі автентичних урядових, совєтських даних. Мюнхен : Український політик, 1948. 220 с.

961 Паклен Р. «Біла книга» ... С. 50, 117, 124.

962 Manning C. A. Twentieth–Century Ukraine. New York : Bookman Associates, 1951. P. 92.

963 Volin Lazard. A Survey of Soviet Russian Agriculture. Washington : U.S. Government printing office, 1951. P. 19, 20.

964 І. К. Засланський шлях: спомин з днів нац. трагедії. *Молода Україна.* 1952. Ч. 1. С. 23–24.

965 І. Х. Як я пережив страшний голод 1933. *Календар «Українського голосу».* 1952. С. 127–128.

966 Ващенко Григорій. Жахливий злочин Москви. *Визвольний шлях.* 1952. Кн. 12. С. 5–7.

967 Стецько Ярослав. Москва винна в злочині народовбивства. *Гомін України.* 1952. 2 серпня.

968 Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років. Фактичний матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон : ДОБРУС у В. Британії, 1952. 112 с.

969 Бандура І. Спогади про голод на Україні. *Календар–альманах «Відродження» на рік* 1950. 1949. С. 148–150.

На початку 50-х рр. значна частина наукових та політичних осередків української еміграційної общини в Європі переїхала у Новий Світ, відтак найґрунтовніші дослідження історії Голодомору друкувалися у США та Канаді. Найбільший сплеск зацікавленості проблемою Великого голоду відбувся у зв'язку з відзначенням 20-річчя трагічних подій. Як показує наш підрахунок за бібліографічним покажчиком, на 1953 рік припадає 42 публікації з історії Голодомору[970], що сукупно перевищує кількість друкованих праць за три попередніх роки, не кажучи вже про період війни.

Для післявоєнної доби характерно, що, крім публіцистичних статей та свідчень очевидців, джерельну базу дослідження голоду поповнили мемуари та збірники спогадів, публіцистичні статті в тому числі й іноземними мовами. Понад те, були перекладені цінні україномовні видання спогадів свідків трагедії та інших матеріалів. Серед них – лондонське видання документального характеру: запис свідчень та роздумів очевидця подій 1932–33 рр. Олекси Воропая «У дев'ятім колі» [971], перекладене англійською мовою[972].

Інші публікації мали здебільшого характер мемуарів та спогадів. Автори також висловлювали власні міркування про причини голоду, головну з яких вони вбачали у спрямованій проти України національній та аграрній політиці Москви. Продовжувалися спроби визначити соціально-демографічні наслідки голоду на базі даних радянських переписів населення 1926 та 1939 р.

Найбільший вклад у розширення джерельної бази дослідження тематики Голодомору за океаном внесли укладачі двотомного видання «Чорні справи Кремля: Біла книга». Це капітальне видання було здійснено зусиллями й засобами ДОБРУС у США та «Союзу Українців – Жертв Російського Комуністичного Терору» (СУЖЕРО) в Канаді. Двотомник складається з особистих свідчень (том 1) та документів, історичних фактів і статистичних даних (том 2). Видання стало вагомим вкладом у справу задокументування злочинної антиукраїнської політики Москви взагалі, а зокрема – у формі свідомо завданого комуністичною владою смертельного голоду 1932–1933 рр.

Авторський колектив на чолі з Семеном Підгайним не обмежився україномовним виданням цього великоформатного збірника[973], що вже само по собі стало помітною подією серед української еміграції Нового Світу. Громадські об'єднання та упорядники організували також англомовний переклад цієї фундаментальної праці. У першому томі видання зібрані свідчення очевидців комуністичних акцій терору[974], а другий – пов'язаний безпосередньо з подіями голодного мору в Україні 1932–1933 років[975]. На

[970] Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик … 2001. С. 121–124. 656 с.
[971] Воропай Олекса. В дев'ятім колі. Лондон : Вид. СУМу, 1953. 48 с.
[972] Woropay O. The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933 / forew. by M. Roberts. London : Ukr. Youth Assoc. in Great Britain, 1954. 64 p.: ill.
[973] Чорні справи Кремля: Біла книга. У 2–х т. Т. 1. Торонто : СУЖЕРО, 1953; Т. 2. Детройт : ДОБРУС, 1955.
[974] The Black Deeds o f the Kremlin: A White Book: 2 vols / ed. by S.O. Pidhainy, V.I. Hryshko, P.P. Pavlovych, I.I. Sandul and A.P. Stepovyi; тransl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Vol. 1: Book o f the Testimonies. Toronto : DOBRUS, 1953. 545 p.
[975] The Black Deeds o f the Kremlin: A White Book: 2 vols / ed. by S.O. Pidhainy, V.I. Hryshko, P.P. Pavlovych, I.I. Sandul and A.P. Stepovyi; тransl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Vol. 2: The Great Famine in the Ukraine in 1932–1933. Detroit : DOBRUS / Globe Press, 1955. 712 p.

думку деяких укладачів книги: «Голод був абсолютно продумано використаний як інструмент національної політики, як останній засіб для розтрощення опору селянства проти нової системи, в якій вони були позбавлені власності на землю і зобов'язані працювати в умовах, які їм диктує держава, і робити те, що держава вимагала від них» [976].

Проте, як саркастично зауважив син упорядника О. Підгайний щодо цієї документальної книги, у той час наукова спільнота Північної Америки (як, зрештою, і Європи. – В. Г.) «її успішно проігнорувала»[977]. Лише у 80-ті роки документальна збірка С. Підгайного в англомовному перекладі послужила багатьох дослідникам Великого голоду в СРСР на Заході, включаючи таких відомих як Дж. Мейс та Р. Конквест.

Іншим документальним виданням української діаспори, яке вийшло друком українською[978] та англійською[979] мовою в Європі, була збірка із понад 100 радянських документів, в тому числі таємних, що охоплюють 1929–1933 рр. і походять здебільшого з Криничанського району на Дніпропетровщині. З документів, які вдалося зібрати і вивезти на Захід Олексі Самойленку, що писав під псевдонімом «Калиник», постають факти про комуністичний терор, розкуркулення, колективізація, а також кілька сторінок – про штучний голод[980]. Як писав цей очевидець подій: «В людському лексиконі бракує потрібних слів і образотворчих виразів, щоб мати змогу з вичерпністю показати живу картину жаху, що мала місце на неосяжній території України в 1932–1933 роках»[981].

Ще одне емоційне і змістовне видання мемуарів про пережитий в Україні голод вийшло у світ 1955 р. у США[982]. Книга анонімного Автора, який писав під псевдонімом «Федор Белов», упродовж багатьох років була одним із Авторитетних на Заході джерел з історії радянської колективізації і голоду. Автор повідомляв, що восени 1932 року «червона мітла» продкомісій брутально вимела всі комори колгоспів, колгоспників і одноосібників. Таке мародерство вже восени 1932 р. спричинило голод, а на весну 1933 року – масове опухання, людоїдство та повальну смертність[983].

Публікувалися на Заході і окремі архівні документи, які туди попали після війни. У 1955 – 1960 роках український відділ Інституту дослідження СРСР у Мюнхені опублікував низку важливих праць та документів з історії Великого голоду у своєму науковому часописі «Український збірник». Передусім це були вивезені під час війни окремі архівні документи з Дніпропетровщини (Криничанськ) та Чорнухінського районного архіву на

---

[976] The Blac Deads of the Kremlin …Vol. 2. P. 63.

[977] Клід Богдан. «Біла книга про чорні діла Кремля»: шістдесят років згодом. *Західноканадський збірник* / за ред. М. Сороки. Едмонтон; Острог : Вид. Нац. ун–ту «Острозька академія», 2014. Т. XLVII. Част. сьома. С. 463–475.

[978] Калиник О. Що несе з собою комунізм?: (Док. про рос.–комуніст. терор в Україні). Мюнхен; Торонто : Спілка визволення України, 1954. 112 с., 15 арк. фотокоп.

[979] Communism: The Enemy of Mankind: Documents about the Methods and Practice of Russian Bolshevik Occupation in Ukraine / ed. O. Kalynyc. London : Ukr. Youth Assoc. in Great Britain, 1955. 120 p., [24] l. of pl.: ill.

[980] Калиник О. Що несе з собою комунізм? ... С. 103–112.

[981] Калиник О. Що несе з собою комунізм? ... С. 110.

[982] Belov Fedor. The History of a Soviet Collective Farm. New York : Frederick A. Praeger, 1955. xiii, 237 p.

[983] Belov Fedor. The History of a Soviet Collective Farm ... P. 12.

Полтавщині. Так, П. Лихо (псевдонім) опублікував три промовистих документи[984]: два накази з Кремля 1933 р. про посилення репресій за крадіжки чи розтрату зерна, використання ресурсів зерносховищ для допомоги голодуючим та розпорядження прокурора республіки щодо передачі справ про людоїдство у відання ОДПУ.

П. Лютаревич помістив у додатках до своєї статті деякі матеріали кримінальних справ[985]. У них зафіксовані масові пограбування могил із надією знайти коштовності для обміну на харчі в «торгзінах», крадіжки худоби, за які селяни лінчували злодіїв, та інші ознаки лютого голоду, який умертвив у районі 20% трударів.

Правда про штучний голод все частіше публікувалася англійською мовою[986,987], це сприяло розголосу про трагедію України серед західної громадськості та політичних кіл. Підтвердженням цього є згадка про голод 1932–1933 рр. в Україні у виступі сенатора, майбутнього президента США Джона Кеннеді[988] та довідкова стаття «Україна» у 27 томі «Американської енциклопедії», де була надана увага і сталінському терору голодом[989,990]. Американські парламентарі знову після 1934 р., коли в Конгресі США обговорювалася резолюція про Голодомор конгресмена Х. Фіша, повернулися до цієї гострої теми. Колишній посол США у СРСР В. Ц. Булліт на слуханнях Комітету неамериканської діяльності Конгресу США у 1952 р. заявив що має дві світлини матері із кістяком з’їденої нею дитини і засвідчив загибель до 5 млн. українців, яких він відніс до «найкращих народів Європи».

Крім книг та брошур, до 20-річчя Голодомору у світі було опубліковано десятки статей в періодичних виданнях. Найчастіше це були спогади свідків страшних подій, які зокрема, друкував у Вінніпегу офіційний орган Організації українок Канади журнал «Жіночий світ»[991,992]. Газета «Сучасна Україна» друкувала українських публіцистів, які, у пошуках винуватців Голодомору, часто зараховували до таких сталінського посланця в Україну П. Постишева[993,994]. В «Українських вістях» побачили світ нові спогади Ф. Пігідо[995] та розповідь М. Діденка про блокаду голодуючої України та заборону виїзду з республіки[996]. Цю ж тему піднімав тижневик, неофіційний орган УРДП

---

[984] Лихо П. С. «Советская власть на местах»: робота комуністичної партії Чорнуського району на Полтавщині. *Український збірник.* 1957. Кн. 8. С. 99–172.

[985] Лютаревич П. Цифри і факти про голод в Україні (роки 1932–1933). *Український збірник.* 1955. Кн. 2. С. 80–98.

[986] M. S. The Year 1933. *Наше життя.* 1953. Ч. 6. С. 21.

[987] Prychodko N. The Famine in 1932–33 in Ukraine: (In Commemorate o f the Twentieth Anniversary o f the Tragedy). *Ukrainian Quarterly.* 1953. Vol. 9. N 3. P. 213–217.

[988] Massachusetts Senator on Moscows–Made Famine in Ukraine. *Ukrainian Bulleten.* 1953. 15 July.

[989] Ukraine. *Encyclopedia Americana.* New York; Chicago; Washington, D. C., 1954. Vol. 27. P. 261. P. 255–261.

[990] Union o f Soviet Socialist Republics (USSR). *Encyclopedia Americana.* New York; Chicago; Washington, D. C., 1954. Vol. 27. P. 293.

[991] Карпова Г. Голод в Україні [спогади]. *Жіночий світ.* 1953. Ч. 6. С. 3–4.

[992] Лащенко Г. Голод. *Жіночий світ.* 1953. Ч. 10. С. 9, 16–17; Ч. 11. С. 15–16.

[993] Майстренко І. Організатор голоду в Україні П. П. Постишев. *Сучасна Україна.* 1953. 26 липня.

[994] Костюк Г., Подоляк Б. Криваві роки. *Сучасна Україна.* Ч. 16–18.

[995] Пігідо Ф. Тієї страшної весни. *Українські вісті.* 1953. Ч. 62.

[996] Діденко М. Кордон Москви від голодної України. *Українські вісті.* 1953. Ч. 44.

для США й Канади «Український Прометей» (Детройт)[997]. На тлі зазвичай віктимного та сакрального історіописання долі народу українськими емігрантами виділяється досить розлоге дослідження І. Дубинцем зворотньої селянської війни з більшовицьким режимом[998]. Причини і наслідки Великого голоду висвітлював також часопис-місячник ОУН «Визвольний шлях» у Лондоні[999]. У паризькому неофіційному органі Проводу ОУН (М) «Українське слово» з'явилися публікації українських емігрантів про жахливе становище дітей під час голоду, яких цей людомор вразив ще більше, ніж дорослих[1000]. Ця ж тема піднімалася у газеті «Народня воля» (США)[1001]. Побачені страхіття рукотворного голоду нагадано перевиданнями спогадів та нотаток А. Кестлера[1002], В. Гришка[1003] та інших Авторів.

Новий сплеск активності досліджень Голодомору та розширення його джерельної бази припадає на чвертьвікову історичну дату української катастрофи. На 1958 рік вже вимальовується коло послідовних дослідників тематики Великого голоду (передусім В. Гришко, Д. Соловей, а також П. Половецький, Ф. Пігідо та ін.). Проте за браком документальних джерел, Автори використовують переважно вже опубліковані раніше на Заході видання документів, спогадів, аналітичних робіт з радянської історії 20-х – 30-х років, доступної радянської періодики, але поки що не вдаються до спеціального монографічного дослідження теми.

Наче ковтком свіжої води у засушливому кліматі західної радянологів, позбавленої повноцінного джерельного наповнення своїх досліджень, стала публікація Мерла Файнсода[1004], який опрацював матеріали вивезеного німцями і переправленого в США Смоленського обласного партійного архіву. Дослідники дістали змогу простежити як радянська влада своїми заходами, спрямованими на знищення господаря в селі і авантюрне усуспільнення індивідуальної власності, вилучення продовольчих ресурсів спричинила голодування навіть у незернових регіонах, де людей рятували ліси і ріки. Хоча голод в Україні Автор згадував лише побіжно, ці факти були дуже промовистими: в одному випадку йшлося про міліцейський звіт стосовно селянина, який заявляв, що він бачив, як українські селяни жебрають у Москві, в іншому – про наказ набрати місцевих євреїв для заселення єврейських колгоспів в УСРР, які «знелюдніли» внаслідок голоду[1005].

Прикметно, що з 1958 р. українські дослідники вперше в англомовному виданні відкрито визначили Голодомор як різновид сталінського геноциду[1006].

---

997 С–ко Т. Їхати до Москви за хлібом заборонено. *Український Прометей.* 1953. 21 трав.

998 Дубинець І. П'ятилітня внутрішня війна в СССР 1929–1933 проти колгоспного рабства: До двадцятої річниці голоду в Україні 1932–33 рр. *Український Прометей.* 1953. 7, 14, 21 трав.

999 Шалдій Д. Новий кремлівський обман. *Визвольний шлях.* 1953. Кн. 10. С. 9–11.

1000 Писарєва Ю. Немовлята – жертви голоду в Україні. *Українське слово.* 1953. Ч. 599.

1001 Слонівський Є. Гедь з московсько–большевицьким народовбивством: (20–і роковини голоду в Україні)/ *Народна воля.* 1953. 2 лип. С. 3.

1002 Koestler A. The Inivisible Writing. New Y ork : The Macmillan Co, 1954. P. 51, 56, 59, 67, 150–151.

1003 Hryshko V. Experience with Russia. New York : Ukrainian Congress Committee of America, 1956. P. 100–111.

1004 Fainsod Merle. Smolensk under Soviet Rule. New York : Knopf, 1958. 494 p.

1005 Fainsod Merle. Smolensk under Soviet Rule … P. 267.

1006 Genocide in the USSR. Studies in Group Destruction / ed. Nikolai K., Lebed Andrei; transl. ed. by Oliver J. Frederiksen Deker. New York : The Scarecrow Press, 1958. P. 145–146.

Серед усіх праць цього часу переважали статті, опубліковані в газетах та журналах, а найбільше в нью-йоркському бюлетені Організації Оборони Чотирьох Свобод України[1007,1008].

Газети українських емігрантів поряд із статтями мемуарного типу та публіцистикою до ювілею[1009,1010], знову друкували спроби окреслити причини голоду[1011,1012], навмисний характер якого пояснювався нищівною аграрною політикою. Тавровано ганьбою радянське беззаконня і замовчування людомору, практика територіальної та інформаційної блокади України у 1933 р.[1013].

Загалом з 1958 до 1963 р. англомовна джерельна та історіографічна основа дослідження Голодомору поповнювалася головним чином згадками в пресі та в мемуарах[1014] і в узагальнюючих працях з радянської історії[1015]. Серед останніх виділяється своїм обсягом уваги до проблеми Голодомору перекладена англійською мовою праця М. Чиж, де окремий розділ відведено опису жахів голодування в Україні у 1932–1933 рр., найперше, серед дитячого населення[1016].

Важливе значення для поширення інформації про голод 1933 р. мали також поодинокі спеціальні дослідження західних фахівців радянської політики в Українській республіці[1017]. На ґрунтовну джерельну базу оперті монографії науковця української діаспори в Австрії, колишнього міністра земельних справ Директорії УНР Миколи Ковалевського з історії аграрних перетворень[1018]та національно-колоніальної політики[1019] Москви в республіці.

За відсутності монографічних праць та вагомих збірників документів, значно поменшало популярно–просвітницьких брошур. Проте українці діаспори продовжили публікувати свої міркування і спогади про найбільшу трагедію нації в часописі ОУН «Визвольний шлях»[1020], де йшла мова про планове нищення Москвою 6 млн. українських селян, в квартальнику «Тризуб»,

[1007] Карий–Дубина. Фрагмент з голодової облоги. *Вісник.* Нью–Йорк, 1958. Ч. 5. С. 30–32.

[1008] Половецький П. Голодові фантасмагорії. *Вісник.* Нью–Йорк, 1958. Ч. 10. С. 18–22.

[1009] Давиденко В. 25–річчя голоду на Україні. *Нові дні.* 1958. Ч. 102–103. С. 29–30.

[1010] І. М–ко. До 25–річчя голоду 1933 року. *Вперед.* 1958. Ч. 7. С. 1–2.

[1011] Голубничий В. Причини голоду 1932–1933 рр. *Вперед.* 1958. Ч 10. С. 1, 5–6.

[1012] Вересень А. Соціяльна перебудова українського села під більшовиками. *Український самостійник.* 1962. Ч. 6. С. 14–20; Ч. 7–8. С. 17–25.

[1013] Галій М. Совєтська законність і засекречений злочин: (в 25–річчя національної трагедії). *Вільна Україна.* 1958. Ч. 20. С. 8–18; 1959. Ч. 21. С. 17–21.

[1014] Gouzenko Svetlana. Before Igor. My Memories of a Soviet Youth. London : Cassell, 1961. 252 p.

[1015] Hindus M. G. House Without a Roof: Russia After Forty–Three Years of a Revolution. New York : Doubleday, 1961. 562 p.

[1016] Chyz M. Woman and Child in the Modem System of Slavery – USSR / transl. from the Ukr. by O. Prychodko. Toronto; New York : SUZERO, DOBRUS, 1962. P. 147–170.

[1017] Sullivant R. S. Soviet Politics and the Ukraine: 1917–1957. New York; London : Columbia University Press, 1962. 438 p.

[1018] Kovalevsky M. Collectivization and starvation of the farmers. Russian oppression in Ukraine: rep. and doc. London, 1962. P. 69–84.

[1019] Kovalevsky M. Russischer Kolonialismus in der Ukraine: Berichte und Doc. München : Ukrainisher Verlag, 1962. S. 87–104.

[1020] Жук С. Великий голод в Україні в 1932–33 роках: (Пригадка про планове винищення Москвою 6 млн українських селян). *Визвольний шлях.* 1962. Кн. 10. С. 997–1000.

де йшлося про кримінальні злочини кремлівського керівництва в республіці[1021], а найчастіше – в газеті «Свобода»[1022,1023].

Чергова хвиля зацікавлення історією Голодомору спостерігається під час відзначення 30-річної дати цієї жахливої події. Заходами ДОБРУС у Мюнхені видана друком нова збірка свідчень очевидців голоду 1932–1933 років в Україні[1024]. Тоді ж за океаном побачили світ англомовні видання брошур послідовних дослідників теми М. Галія[1025], Д. Соловея[1026]. Такі видання мали певне наукове, а більше – пропагандистське значення – пробивали глухий мур замовчування на Заході української катастрофи 1933 р. та служили джерелом для подальших досліджень теми. Події 1932–1933 років в українському селі характеризувалися в них не лише як штучний чи рукотворний голод, а як організований комуністичною владою для розправи над непокірним селянством.

Велике емоційне враження на закордонних українців справив перший великий твір про Голодомор – повість «Жовтий князь» Василя Барки (Василя Очерета)[1027], що 5 років писався Автором у Нью-Йорку у великій нужді і вперше вийшов друком 1961 р. Автор використав власний голодовий досвід на Полтавщині та на Кубані, свідчення очевидців, що дозволило йому, зберігаючи художню форму, дуже натурально і детально передати всю фантасмагорію радянської дійсності в українському селі Кленоточі на прикладі життя і голодних смертей родини Катранників. Страшний звір – «Жовтий князь», – про якого Автор словами дідка із роману говорить: «Виліз він з багна в образі компартії, – зразу кинувся на сім'ї людські», шматував тоді тіло народу і багато пожер. Настільки, що 1933 року «Жниварка не могла діяти, бо всюди лежали мертві», – пише в своєму трагічному і лаконічному стилі В. Барка.

А причина цього апокаліпсису викладена такою авторською сентенцією: «В селі Кленоточі люди вмирали, як і скрізь на Україні, – їхній хліб і всяку поживу забрано, а самих покинуто на неминучу гибель; бо держава, використавши силу проти них, як смертельний противник, відняла, крім харчів, також можливість заробити на прожиття»[1028]. Проте молодший з Катранників, Андрійко, вижив. І дійшов до людей зошит із записами про жахливі будні села його сестри, Оленки. Так символічно письменник показав невмирущість нації у герці з червоним дияволом і невмирущість правди про Голодомор.

Щодо науково-популярних та довідкових видань, то обставини Великого голоду і його наслідки коротко відображені у англомовній стислій енциклопедії

1021 The Kremlin's Greatest Crime. *Trident Quarterly.* 1962. Vol. 2, N 3. P. 46–54: ill.

1022 Таркович Ю. Американці про великий голод в Україні. *Свобода.* 1962. 30 січня.

1023 Гудзовський А. 30–річчя голоду. *Свобода.* 1962. 14 вересня.

1024 Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства / упоряд. Ю. Семенко. Мюнхен : Вид газ. «Укр. селянин», 1963. 80 с.: іл., фот. (Демокр. об–ня бувших політ. репресованих українців Совєтами).

1025 Haliy M. Organized Famine in Ukraine, 1932–1933. Chicago : Ukr. Research and Inform. Inst., 1963. 48 p.: map.

1026 Solovey Dmytro. On the 30th Anniversary of the Great Man–Made Famine in Ukraine. Jersey City, 1963. 26 p. (Reprinted from «The Ukrainian Quarterly». 1963. Vol. XIX, No. 3–4).

1027 Барка Василь. Поезія. Повість «Жовтий князь». Київ : Наук. думка, 2005. 304 с.

1028 Барка Василь. Поезія. Повість «Жовтий князь» … С. 132

України, перший том якої вийшов у Канаді[1029,1030]. У цій же країні побачила світ одна з нечисленних публікацій про радянський штучний голод французькою мовою[1031]. В емігрантській україномовній пресі («Новий літопис», «Шлях перемоги», «Свобода», «Тризуб») друкувалися десятки публіцистичних статей стосовно сумної 30-ої річниці Голодомору. Сказане стосується і щомісячного журналу «Визвольний шлях», що видавався українськими емігрантами у Лондоні, і друкував як публіцистику, спогади, так і аналітичні статті про Голодомор. Відповідно поміж журналів США найбільше матеріалів про події 1932 рр. друкував «Український квартальник» – орган Українського Конгресового Комітету Америки (УККА).

Загалом же із 57 публікацій 1963 року (за найбільш повним покажчиком Одеської бібліотеки), у яких згадувався Великий голод, 48 припадає на матеріали періодики. Серед останніх мають деяке історіографічне значення публікації в журналах української еміграції: квартальнику «Новий літопис» (Вінніпег)[1032], у нью-йоркських часописах «Вільна Україна»[1033] та «Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України» (ООСЧУ)[1034], у мюнхенському журналі Спілки української молоді (СУМ) «Авнгард»[1035], у тижневику уряду УНР в екзилі «Тризуб» (Париж)[1036], місячнику ОУН (р) «Визвольний шлях» (Лондон»)[1037] та ін. Значну увагу роковинам комуністичного народовбивства надали українські релігійні часописи у Великобританії, де йшлося про 7 млн загиблих[1038], Канаді, де опубліковано спогади про трагедію[1039]. Як і в попередні роки, найбільш активно висвітлювали катастрофу українського селянства газети «Шлях перемоги»[1040] у якій, зокрема, висвітлювалися питання дитячої смертності та винуватців голоду, «Свобода», у якій Великий голод в Україні розглядався як засіб народовбивства[1041] або ж «голодова змора»[1042]. До 30-річчя голоду газета «Свобода» опублікувала розділи з книги Валентини Калиник «Руйнування родини в СРСР»[1043], у якій засуджувалася комуністична політика систематичного «винищення людей і народів», практика геноциду способом

1029 Changes in the Population after 1930. The Events of 1930–32. *Ukraine: A Concise Encyclopedia.* Toronto, 1963. Vol. 1. P. 200–201.

1030 The Economic Situation and the Famine of 1932–33. *Ukraine: A Concise Encyclopedia.* Toronto, 1963. Vol. 1. P. 820–822, 825.

1031 La Famine – Instrument de l'imperialisme russe. Montreal, 1963. 71 p. (On the cover: 1933–1963. 30eme Anniversaire de la Grande Famine Artificielle en Ukraine).

1032 30–ті роковини найбільшого голоду в Україні 1932–1933. *Новий літописC.* 1963.Ч. 4. С. 8–20.

1033 Галій М. Тридцятиліття великого голоду в Україні. *Вільна Україна.* 1963. Ч. 40. С. 7–21.

1034 Давиденко В. Досвід, окуплений мільйонами людських душ. *Вісник ООЧСУ.* 1963. Ч. 11. С. 19–23.

1035 Витязь 3. Голод в Україні в 1932–33 роках. *Авангард.* 1963. Ч. 4. С. 13–18.

1036 Кучер М. Голод в Україні і вільний світ: (У 30–ліття штучного голоду в Україні). *Тризуб.* 1963. Ч. 24. С. 6–9.

1037 Косик В. Жахливі злочини Москви: (До 30–ліття великого голоду в Україні). *Визвольний шлях.* 1963. Кн. 5. С. 495–503; Кн. 6. С. 609–617.

1038 Горянський В. Страсті українського народу: Пам'яті 7 млн українських душ, замучених комуністичним голодом. *Відомості Генеральної Церковної Управи УАПЦ у Великій Британії.* 1963. Ч. 6–7–8. С. 4–6.

1039 Мартиненко М. Смерть батька: В 30–ту річницю свідомого вимордовування комуністичними тиранами вільнолюбивого українського народу. *Євангельський ранок.* 1963. Ч. 961–962. С. 4–5.

1040 Шуліка–Зоряна О. Гекатомба в школі: (До 30–річчя штучного голоду в Україні. 1933–1963 рр.). *Шлях перемоги*. 1963. 7 квітня. С. 3.

1041 Т. В. Голод як засіб народовбивства. *Свобода.* 1963. 1 серпня.

1042 Коваль В. У 30–річчя голодової змори. *Свобода.* 1963. 21 вересня.

1043 Калиник В. Тоді Грицьки і Опанаси вмирали... *Свобода.* 1963. 30 вересня.

Голодомору і виправдовування злочинів інтересами прогресу. У газеті «Наша Батьківщина»[1044] йшлося про те, що голод в Україні 1933 року був передусім національним, а не соціальним народовбивством. Статті до 30-річчя голоду вмістили на своїх шпальтах також «Канадійський фармер», «Вільна думка», «Українська думка» та ін.

Важливою обставиною розширення джерельної бази історії Великого голоду стала поява нових видань, які, за рахунок перекладів, виходили за межі україномовного середовища еміграції. Серед них досить змістовними були публікації О. Підгайного[1045,1046] та В. Орелецького[1047], де йшлося про руйнування Москвою української нації засобами виголодження селянства та масових репресій.

Українці зарубіжжя продовжили справу відстоювання правди про трагедію народу також у публікаціях з елементами джерелознавчого та історіографічного жанру[1048,1049]. Характерно, що у цей час правда про Великий голод дістала поширення не тільки в Північній Америці та Європі, а й у Південній Америці. Так, у Аргентині зусиллями українських емігрантів було перевидано капітальну збірку документів і матеріалів 1953 р. «Чорні справи Кремля, другий том якої складає інформація про події в Україні 1932–1933 рр.[1050].

На зламі 60 – 70-х рр. тема Голодомору знайшла відбиток на сторінках нових публікацій спогадів очевидців подій[1051] та повідомлень західних репортерів[1052], у деяких спеціальних науково-популярних працях[1053], довідкових виданнях[1054], узагальнюючих дослідженнях[1055]. Так, наприклад, деякі сюжети з перебігу та оцінки наслідків Голодомору висвітлені в узагальнюючій праці П. Стадника[1056] (С. 94–136), де використана значна джерельна база і йшлося про ймовірні 7,5 млн жертв Голодомору[1057].

1044 Мовчан Ю. Голод в Україні 1933 року був передусім таки національним, а не соціальним народовбивством. *Наша Батьківщина.* 1963. 31 серпня. С. 3.

1045 [Pidhainy O. S.] People are no Angels. *New Review. A Journal of East–European. History.* 1963. Vol. 3, N 2. P. 29–32.

1046 [Pidhainy O.S.] Destruction of a Nation: 1933. *New Review. A Journal of East–European. History.* 1963. Vol. 3, N 3. P. 1–3.

1047 Oreletsky V. Starvation of Ukraine by Moscow in 1921 and 1933. *Ukrainian Review.* 1963. Vol. 10, N 3. P. 18–26.

1048 Клименко П. За правдиве історичне насвітлення голоду в Україні 1932–1933 рр. *Календар–альманах «Канадійського фармера» на рік 1967.* С. 90–94.

1049 Давиденко В. «Свобода» про голод 1933 року. *Українська заморська твердиня:* ювіл. альм. у 75–річчя УНС. 1894–1969. 1969. С. 250–263: іл.

1050 Las Negras Acciones del Kremlin. Libro Blanco: 2 vol. Buenos Aires, 1966–1967.–Vol. 2: Libro de Testimonios [El Gran Hambre en Ucrainia en 1932–1933]. 797 p.

1051 Піддубний І. Слідами життя: Спогади й думки. Вінніпег : Тризуб, 1969. С. 225–232.

1052 Muggeridge M. Chronicles of Wasted Time. Part 1. The Green Stick. London : Collins, 1972. 284 p.

1053 Масляник О. Голод як стандартна зброя московсько–більшовицької політики. *Альманах «Гомону України» на рік 1971.* С. 86–100.

1054 Україна: Енциклопедія для молоді / гол. ред. Л. Івченко–Коваленко. Баунд Брук, Н. Дж. : Об–ня Укр. правосл. сестрицтв у США, 1971. С. 81, 216–218.

1055 Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Ч. 2. Мюнхен, 1969. С. 96–98.

1056 Масляник О. Голод як стандартна зброя московсько–більшовицької політики. *Альманах «Гомону України» на рік 1971.* С. 86–100.

1057 Стадник П. Правда про советську владу в Україні. Нью–Йорк: Накладом автора, 1971. С. 119.

В більшості публікацій українських емігрантів ще подеколи спостерігалася тенденція звинувачувати в організації Голодомору сталінського посланця в Україну 2-го секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева, в той час, коли, як зараз відомо, на час його призначення на посаду (кінець січня 1932 р.) людомор вже набрав страшного розмаху. Так, І. Майстренко поклав головну вину за катастрофу 1932–1933 рр. на П. Постишева, який, на думку історика, завзято виконував наказ Сталіна «розігнати українізацію (коренізацію) й організувати голод на селі, щоб зламати опір колективізації українських селян»[1058]. Сучасна історіографія відносить дії П. Постишева дещо до іншого виду злочинів – домагання виконання хлібозаготівельного плану будь-якими засобами, нищення української інтелігенції та партійно-урядової верхівки.

Варто наголосити, що у той час, коли українські емігранти були майже одностайні щодо політичних причин Голодомору, більшість західних науковців продовжували дивитися на події «великого перелому» в радянському селі з точки зору модернізаційних потреб СРСР. Відповідно Алоїзом Балавудером (Канада)[1059], Моше Левіним (США)[1060] причини Великого голоду вбачалися в господарських прорахунках влади, дезорганізації села, несприятливих кліматичних обставинах, що не залишало місця для визнання навмисної антиукраїнської акції. На таких же позиціях щодо оцінки Голодомору перебував у 60-х роках і провідний представник тоталітарної школи радянологів Роберт Конквест[1061].

Деякі з публікацій початку 70-х років (М. Маґґеріджа, «Енциклопедія українознавства» та ін.) викликали дискусії в англомовному і україномовному середовищі, що свідчило про розширення кола інформації про жахливі події 1932–1933 рр. серед науковців і суспільного загалу. До таких цінних джерел належить і видання у США резонансних мемуарів колишнього радянського лідера Микити Хрущова[1062], який підтвердив факти штучного масового голоду 1932–33 рр.

Характерно, що до 40-річчя Голодомору в пресі були поширені численні звернення громадських організацій та установ української діаспори, українських церков із закликом пам'ятати жертв злочину і засудити народовбивчий комуністичний режим. Як і раніше, основна частка нарощування джерельної бази дослідження Голодомору припадала тоді на періодичні видання. Різновиди публікацій складали традиційні пам'ятні календарі української діаспори[1063,1064], свідчення очевидців голоду[1065],

---

[1058] Майстренко Иван. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. 3–6 Мюнхен, 1978. С. 120–121.

[1059] Balawyder A. Canadian Fears of Soviet Competition, 1929–1932. *New Review. A Journal of East–European History.* 1968. Vol. 8. N 4. P. 7–15; 1969. Vol. 9. N l. P. 7–15; Vol. 9. N 2. P. 7–15; Vol. 9. N 3. P. 7–15.

[1060] Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization. London : George Allen and Union Ltd, 1968. 539 p.

[1061] Conquest R. Agricultural Workers in the USSR. New York; Washington, D.C. : Frederick A. Praeger, 1968. P. 28–29.

[1062] Khrushchev N. Khrushchev Remembers / transl. and ed. by S. Talbott; introd., comment, and notes by E. Crankshaw. Boston : Little & Brown, 1970. P. 73–74.

[1063] Горянський В. В сорокаліття голоду в Україні: (Пам'яті 7 млн українців, замучених комуністичним голодом у 1932–1933 рр.). *Український Православний календар на 1973 р.* 1972. С. 93–96.

[1064] Давиденко В. Сорокаріччя великого голодомору 1932–1933 р. *Альманах УНС на рік 1973.* С. 95–112: іл.

публіцистичні статті[1066,1067], ювілейні доповіді та заяви громадських організацій і партій[1068] тощо.

Для цього часу було характерно, що навіть деякі українські соціалісти в еміграції оцінювали Голодомор як антиукраїнську акцію Москви[1069]. В емігрантській літературі переважав звинувачувальний, гнівний, віктимний пафос, емоційний стиль. Наприклад, у часописах «Канадський фермер» та «Вісник» опубліковано змістовні статті М. Трихреста, який доводив, що Великий голод служив знаряддям шовіністичної (фашистської) політики російських більшовиків[1070] і здійснювався засобом насильного вилучення у селян зернових запасів[1071]. Крім названих вище, низку публікацій до 40-річчя Великого голоду зробили редакції газет української еміграції «Свобода», «Українська думка», «Гомін України», «Український голос», «Українське слово», «Вільне слово», «Новий шлях», «Наш клич» та ін.

Деякі українські часописи опублікували іншомовні матеріали, що набагато розширювало коло їх читачів. Передусім це – журнал «Український огляд», що помістив відому наукову розвідку про голод як геноцид В. Плюща[1072] та замітку про голодову облогу України М. Явдася[1073]. Побачили світ такі матеріали, з описанням червоного людомору за характером і чорного – за змістом, в газетах «Свобода»[1074,1075] та «Наш клич»[1076].

Календарна стаття І. Чинченка була присвячена маловідомій на той час діяльності торгсінів у роки Голодомору[1077]. Автор висвітлив грабіжницькі функції цих закладів, які за безцінь скуповували коштовності у голодних селян та суттєво поповнили валютні резерви Радянського Союзу. С. Ляшенко опублікував свої розмірковування загалом про своє життя при радянському ладі, та, зокрема, чималі за обсягом спогади про голодову катастрофу в Україні[1078].

Не оминали подій 1932–1933 років в українському селі і Автори праць з історії та демографії України англійською мовою, що вийшли у Канаді[1079], де зокрема, відзначено демографічний провал в республіці між переписами 1926 і

1065 Плічковський Н. Жах!... : (Спогад в 40–річчя голоду в Україні). *Українське козацтво.* 1973. Ч. 2. С. 39–43: портр.

1066 Трагічна річниця. *Самостійна Україна.* 1973. Ч. 3–4. С. 1–3.

1067 Мулик В. Найбільший злочин Москви в Україні. *Українське слово.* 1973. 13, 20 травня.

1068 Климкович С. У сорокаріччя голоду в Україні: (доп., Едмонтон, 25 берез. 1973 р.). *Жіночий світ.* 1973. Ч. 6. С. 3–6.

1069 Протест українських соціалістичних партій проти московської політики голоду в Україні 1933 року. *Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять:* зб. статей. Мюнхен; Лондон, 1973. С. 178–181.

1070 Трихрест М. Голодове народовбивство як чинник політики московського червоного фашизму. *Канадійський фармер.* 2 квітня. С. 1–2.

1071 Трихрест М. Хочеш мати ворога – нагодуй його своїм хлібом. *Вісник ООЧСУ.* 1973. Ч. 6. С. 22.

1072 Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: Artificial Famine in the Year 1931¬1933. *Ukrainian Review.* 1973. Vol. 20. N 2. P. 3–11.

1073 Yawdas M. A Year of Horror – Hunger Siege of Ukraine. *Ukrainian Review.* 1973. Vol. 20. N 1. P. 3–5.

1074 Red Famine Victims. *Svoboda.* 1973. 26 Mar.

1075 Yuzyk P. The Black Famine of Ukraine 1932–33. *Svoboda*. 1973. 2 June.

1076 40 Aniversario del Hambre Artificial en Ucrania, Provocado por el Comunismo Ruso. *Nash Klych.* 1973. 22 Mar.

1077 Чинченко І. Втрачене золото: (Торгсіни і голод). *Календар «Нового шляху» на 1974 р.* С. 137–144.

1078 Ляшенко С. Щоденник 1943–1957. Ноттінгем, 1975. С. 213–248.

1079 Lewis R.A., Howlan R.H., Clem R.S. The Growth and Redistribution of the Ukrainian Population of Russia and the USSR: 1897–1970. Ukraine in the Seventies. Oakville, Ontario, 1975. P. 151–175.

1939 рр., та в Сполучених Штатах Америки[1080]. Зокрема, І. Нагаєвський розглядав штучний голод в Україні як одну із складових нищівної колоніальної політики Москви в Україні[1081].

З поміж публікацій історичних джерел варто виділити мемуари відомих правозахисників. Колишній в'язень радянської психіатрії літературознавець Леонід Плющ опублікував автобіографічне видання «У карнавалі історії» та його англомовне перевидання, де кілька разів звертався до роздумів про техногенну катастрофу українського села[1082]. Знайшли розголос і переклади в Старому та Новому світі мемуари генерала Петра Григоренка[1083], який підтверджував організований характер людомору в Україні[1084]. Ще один емігрант, театральний діяч Йосип Гірняк, також неодноразово згадував голодове жахіття в Україні 1933 р.[1085].

Унікальним виданням українського радянського самвидаву на Заході була збірка матеріалів під псевдонімом «Максим Сагайдак»[1086] із вступним словом Р. Конквеста. Автори збірника головну увагу надали катастрофічним демографічним наслідкам сталінського людомору, але й висловилися про його антиукраїнський характер – етноцид[1087].

Прикметно, що у 70-х роках на Заході з'явилися публікації нової хвилі радянських дисидентів, до яких належить і відома книжка з історії сталінізму Роя Медведєва. Автор знайомить читача з відвертостями Сталіна, які підтверджують навмисний Голодомор. Даремним було прохання секретаря Харківського обкому і ЦК КПУ Р. Терехова допомогти голодуючим, – пише історик, – Сталін назвав його вигадником і казкарем, який «придумав таку казочку про голод»[1088], і невдовзі змістив з посади.

З боку російських емігрантів, факти організації лютого голоду визнав син репресованого радянського військового діяча і дипломата Володимира Антонова-Овсієнка[1089]. Інший російський дослідник історії тоталітаризму А. Авторханов вважав, що голод організували Сталін та Мікоян шляхом вилучення продовольства в селах при запровадженні карткової системи для міст та привілейованих соціальних прошарків, номенклатури[1090]. Зазначені Автори роблять акцент на загальносоюзних економічних причинах, котрі, на їх

[1080] Nahayewsky I. History of Ukraine. Philadelphia: America, 1975. 368 p.

[1081] Nahayewsky I. History of Ukraine … P. 293–295.

[1082] Plyushch L. History's Carnival: A Dissident's Autobiography. New York; London: Harcourt Brace Jovanovich, 1979. P. 40–42, 85, 175, 205, 298, 381.

[1083] Grigorenko P. G. Memoires / trad. du russe par Denis Authier. Paris : Pierr Grazimis Presses de la Renaissance, 1980. 782 p.

[1084] Григоренко П. Г. В подполье можно встретить только крыс... Нью–Йорк : Детинец, 1981. С. 126–128.

[1085] Гірняк Йосип. Спомини / Упоряд. Б. Бойчук. Нью–Йорк: Сучасність, 1982. С. 354–358, 361, 363.

[1086] Sahaydak Maxim. Ethnocide of Ukrainians in the USSR: An Underground Journal from Soviet Ukraine, Spring 1974 / introd. by R Conquest; transl. and ed. by O. Saciuk, B. Yasen. Baltimore; Paris; Toronto : Smoloskyp Publishers, 1976. 208 p.

[1087] Sahaydak Maxim. Ethnocide of Ukrainians in the USSR ... P. 45–47.

[1088] Медведев Рой. К суду истории. Генезис и последствия Сталина. New York, 1974. С. 213.

[1089] Antonov–Ovseyenko A. The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny / transl. from the Rus. by G.Saunders with an introd. by S.F.Cohen.New York : Harper and Row, Publishers, 1981. P. 56, 64–67, 207–208, 213.

[1090] Авторханов А. Людоедство в хлебной стране. *Новый журнал.* Нью–Йорк, 1983. Кн. 153. С. 199–204.

думку, обумовили спочатку катастрофічний стан у сільському господарстві, а потім і голод, не виділяючи його українських особливостей.

Упорядкуванням та поповненням джерельної бази досліджень Голодомору працювали не лише українські емігранти, а й західні науковці, одним із яких був французький історик, професор Вищої школи соціальних наук в Парижі Ален Безансон. У передмові «Ставка України» до франкомовного видання збірника радянського самвидаву «Етноцид українців в СРСР»[1091] вчений висловив актуальні й до сьогодні пророчі міркування (цитовані за статтею Т. Марусика): «Боротьба України має стратегічне значення. ... У разі поразки, будучи вимушеною надати Україні автономію, СРСР завалиться одразу, а з ним і його домінування над третиною світу. До певної міри наше майбутнє, наша доля вирішується на берегах Дніпра…»[1092]. У цьому паризькому збірнику 90 сторінок із 163-х займають матеріали про Великий голод.

Зростання джерельної бази дослідження теми Голодомору відбувалося, як і раніше, за рахунок публікацій в головним чином українських періодичних виданнях, де трагедію 1932–33 рр. часом називали Голокостом[1093,1094]. Водночас збільшилася загальна питома вага англомовних публікацій української діаспори на різних континентах: в Австралії[1095], Північній Америці[1096], Європі[1097].

Новий сплеск уваги громадськості та науковців Заходу до ексцесів радянської «революції зверху», яка відбувалася на початку 30-х років, відбувся у зв’язку з відзначенням піввікового ювілею Великого голоду. Пам’ять про трагедію українського народу проривала завісу мовчання і байдужості, накинуту комуністами світовій спільноті, стрімко і широким фронтом. Дж. Мейс, згадуючи цей час, цитував рядки із «Українського тижневика», найАвторитетнішого англомовного часопису української громади Північної Америки: «Був рік, коли заходи по вшануванню 50-річчя Великого голоду затіняли все інше в українській громаді… Деталі міріадів подій і пресової інформації могли переповнити томи…»[1098].

Низка автобіографічних та мемуарних видань, пов’язаних з пам’яттю про ці катастрофічні для українських селян події побачила світ саме ювілейного року. Було перекладено і перевидано мемуари українських емігрантів –

1091 Ethnocide des Ukrainiens en URSS: Documents IV / préf. de A. Besanson. Paris : Ed. PIUF, 1978. 163, [2] p. (Le Messager Ukrainien, Publication Clandestine d’Ukraine Soviétique. Printemps 1974; № 7, 8).

1092 Марусик ТараС. Ален Безансон: людина, яка не захотіла бути частиною імперії брехні. *Дзеркало тижня.* 2012. 18–25 травня. № 18.

1093 Біляїв В. Панорама українського голокосту: (Доповідь, 22 жовтня 1978 р., Баунд Брук, США). *Наші позиції.* 1979. Ч. 14. С. 23–30.

1094 Kapusta F. The Early Holocaust in Europe: Collectivization and Man–made famine in Ukraine, 1932–1933. Ukrainian Quarterly. 1981. Vol. 37. N 4. P. 369–382.

1095 Havryliv L. What Caused the 1932–34 Famine in Soviet Ukraine? Sydney : Ukr.–Austral. Graduate Assoc., 1980. 10 p.

1096 Kalynyk O. The Famine. *Ukrainian Quarterly.*1982. Vol. 38. N 2. P. 141–150.

1097 Conquest R. Blood in Kremlin Walls. *Daily Telegraph.* 1982. 13 Nov.

1098 Мейс Джеймс. Вшанування українською діаспорою 50–річчя Голодомору. *Джеймс МейС. «Ваші мертві вибрали мене…»* / за заг.ред. Л. Івшиної; упор. Н. Дзюбенко–Мейс, Н. Тисячна. Видання перше. Київ :ЗАТ «Українська прес–група», 2008. С. 376.

С. Олексіва у Великобританії[1099], Б. Марченка і О. Воропая у Франції[1100]. Найбільш активною була українська діаспора Північної Америки. Вийшли друком збірки матеріалів О. Воропая у США[1101], П. Макогона[1102] і Д. Чуба в Канаді[1103]. Там же, в Торонто, Галина Сенишин впорядкувала нове бібліографічне видання з історії Голодомору[1104]. Президент Української вільної академії наук (УВАН) у Канаді Михайло Марунчак опублікував свою працю джерелознавчого змісту з оглядом частини публікацій про Голодомор в періодиці української діаспори 30-х років[1105].

У 1983 р. з ініціативи Романа Сербина у Монреальському університеті проведено першу міжнародну наукову конференцію з проблем голоду «Голод-геноцид – 1933» за участю відомих науковців Європи і Америки, яка висвітлювалася у пресі. Поворотне значення для канадської журналістики мала велика стаття за підсумками конференції кореспондента впливової газети «Глоб енд мейл» В. Малерека[1106] та репортаж з конференції, який підготувала у національній телевізійній мережі СіБіСі група тележурналістів «П’ятий стан»[1107]. Кілька доповідей учасників конференції (Б. Кравченка, Р. Сербина, С. Максудова, Дж. Мейса та ін.) було опубліковано в спеціальному збірнику[1108]. Зібрані цього ж року Клубом друзів України матеріали «50 років по тому: французька та зарубіжна преса» засвідчують широкий резонанс заходів української еміграції до 50-річчя Голодомору.

Позитивний вплив на справу визнання факту комуністичного Голодомору на Заході мав також документальний фільм «Жнива розпачу», створений 1984 р. за ініціативи Комітету дослідження українського Голодомору в Торонто (сьогодні Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр). Стрічка отримала дев'ять нагород на міжнародних фестивалях, демонструвалася провідними телеканалами Канади, США та інших країн. Такий широкий резонанс фільму, а також пересувна меморіальна виставка матеріали якої добрали О. Процюк, Л. Геретц і Дж. Мейс, проривали інформаційний вакуум навколо Голодомору, що десятиліттями формувався на Заході. Опубліковано каталог матеріалів з виставки про Голодомор, яка відбулася у головній бібліотеці Гарвардського університету (1986)[1109].

[1099] Oleksiw Stephen.The agony of a nation: the great man–made famine in Ukraine, 1932–1933 / The National Committee to Commem. the 50th Anniv. of the Artificial Famine in Ukraine, 1932–1933. London, 1983. 72 p.

[1100] Martchenko Borys, Woropay Olexa. La famine–genocide en Ukraine: 1932–1933. Paris : Publications de l'Est europeen, 1983. 136 p.

[1101] The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933 / ed. Olexa Woropay; with an introd. by James E. Mace. Cambridge, Mass.: Harvard University, Ukrainian Studies Fund, 1983. 43 p.

[1102] Макогон П. Свідок: Спогади про 33–й.Toronto: Anabasis Magazine, 1983. 89 C.

[1103] Чуб Д. Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі. Торонто : [б. в.], 1984. 16 с.

[1104] Сенишин Галина. Бібліографія голоду в Україні 1932–1933. Оттава; Монреаль: UMMAN–DC UNR, 1983. 56 с.

[1105] Марунчак Михайло. Нація в боротьбі за своє існування 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. Вінніпег: УВАН, 1985. 144 с.

[1106] Malerek Victor. Truth about Soviet–planned famine sought by Ukrainians. *The Globe and Mail.* 1983. March 28.

[1107] Brenda Zosky. «Fifth estate» chronicles horror in which millions died. *The Gazette* (Montreal). 1983. April 27.

[1108] Famine in Ukraine, 1932–1933 / ed. вy R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton, C.I.U.S., 1986. 192 p.

[1109] Famine in the Soviet Ukraine 1932–1933: A Memorial Exhibition / Widener Library, Harvard University; Prepared by O. Procyk, L. Heretz and J. E. Mace. Cambr., Mass., 1986. 83 p.

Поряд з широкими інформаційними заходами, було здійснено Гарвардський науковий проект, який реалізувався у 1982–1986 рр. за сприянням жертводавців Фонду кафедр українознавства і з підтримкою Українського Народного Союзу. Було підготовлено перевидання кількох науково-документальних видань про голод. Зокрема, опубліковані англійською мовою праці українського емігранта, вихідця із С. Вергуни на Черкащині Семена Старіва під псевдонімом «Мирон Долот»: брошура[1110] і повість «Страта голодом» (перше видання в США з передмовою відомого радянолога Адама Улама)[1111]. Автобіографічна повість не М. Долота не тільки справляє сильний емоційний вплив на читача, а й може слугувати як достовірне мемуарне джерело.

Українське православне братство в Канаді видрукувало двомовну (англійською та українською) збірку документів, спогадів, промов, статей[1112].

Нова збірка спогадів про голод вийшла друком також у Німеччині[1113].

Тривало видання матеріалів з життєпису осіб, пов'язаних з організацією Голодомору[1114].

У 1984 р. вийшов перший том 5-ти томної англомовної енциклопедії України, в якій охоплено в одній короткій статті усі три комуністичних голоди в УРСР. Подаючи основні матеріали з цієї теми, Автор слушно зауважив, що грунтовне документальне дослідження про голод ще не написане[1115]. Така праця потребувала професійного аналітичного підходу. Потрібно було зібрати всі доступні матеріали, розкидані по різних періодичних виданнях та окремих публікаціях, доповнити їх опитуванням тих, хто пережив голод, та існуючими науковими спробами осягнути характер і масштаби трагедії. Нові документи, публіцистичні матеріали, свідчення очевидців, що побачили світ на початку 80-х років (крім згаданих вище збірників дипломатичних документів і робіт Дж. Мейса), та їх перевидання і огляди[1116] значно розширили джерельну базу зарубіжної історіографії, але не могли перекрити дефіцит державних документів, захованих у радянських архівах. І це змушені визнавати зарубіжні дослідники.

А найбільшою «інформаційною бомбою» в ході виконання Гарвардського наукового проекту став вихід у світ у 1986 р. праці Авторитетного історика Роберта Конквеста «Жнива скорботи»[1117], яка занепокоїла українофобів Кремля

[1110] Dolot M. Who killed them and why? Harvard : Harvard University. 1984. 35 p.

[1111] Dolot M. Execution by Hunger: The Hidden Holocaust. New York; London : W.W. Norton, 1985. 231 p.

[1112] The Great Famine in Ukraine 1932–1933: a collection of memoirs, speeches amd essays prepared in 1983 in commem. of the 50th anniv. of the Famine in Ukraine during 1932–33 / publ. Committee members: V. Rudenko, T. Khokhitva, P. Makohon, F. Podopryhora. Toronto : The Ukr. Orthodox Brotherhood of St. Volodymyr, 1988. 146 p.

[1113] Білий Дм. Незабутній злочин: Свідчення про винищування Москвою українського народу. Мюнхен, 1988. 211 с.

[1114] Pavel P. Postyshev, envoy of Moscow in Ukraine 1933–1934 / selected newspaper articles, documents, and sections in books.Toronto : World Congress of Free Ukrainians, Secretariat, 1988. 240 p.

[1115] Markus V. Famine. *Encyclopedia of Ukraine.* Toronto, University of Toronto Press, 1984. Vol. 1. P. 854.

[1116] Mace J. The Politics of Famine: American Government and Press Responses to the Ukrainian Famine, 1932–1933. *Holocaust and Genocide Studies.* 1988. Vol. 3. No. 1.

[1117] Conguest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror–Famine. New York and Oxford : Oxford University Press, 1986. 400 p.

і їх комуністичних прислужників на Заході. На радянське замовлення у 1987 р. канадець Д. Тоттль видав книжку з інтригуючою назвою: «Обман, голод і фашизм: український міт геноциду від Гітлера до Гарварду»[1118]. Автор замовної книжки представив український фільм і публікації українських емігрантів як звичайне замилювання очей нацистськими колаборантами. По його слідах пішли американський журналіст Дж. Коплон[1119], редактор канадського комуністичного журналу В. Щесний[1120] і, частково, навіть професор Монреальського університету Конкордія Д. Фланаган[1121]. Зусиллями професора Квебекського університету (Монреаль) Романа Сербина[1122,1123] та інших сумлінних дослідників історії голоду наклепи Д. Тоттля та його послідовників були спростовані.

Наступним кроком у справі дослідження матеріалів про голод було офіційне звернення Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто до науковців із пропозицією відшукати матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. в архівах Німеччини, Італії та Великобританії. В усіх трьох країнах було знайдено звіти їхніх дипломатичних місій у Харкові й Києві. У 1988 році, до 55-ї річниці трагедії було опубліковано німецькі консульські документи у збірнику з промовистою назвою: «Український голод-голокост: сталінський таємний ґеноцид 1932/33 семи мільйонів українських селян»[1124]. Цю добірку оригінальних архівних документів німецьких дипломатичних служб 30-х рр. про голод в Україні підготував до друку український емігрант Дмитро Злепко. Книга є одним з небагатьох видань матеріалів подібного характеру, тому що вміщені в ній документи є фотокопіями оригіналів. Наприклад, як випливає з доповідної записки від 18 вересня 1933 р. експерта з сільського господарства при посольстві Німеччини в СРСР О. Шіллера, німецький фахівець вважає метою реквізицій зерна «за розпорядженням зверху» намагання влади «поставити селян голодом на коліна та схилити до праці у колгоспах»[1125].

Збірник документів британського дипломатичного походження підготували і надрукували у видавництві Лаймстон Пресс (на США і Канаду) канадські дослідники Богдан Кордан, Любомир Луцюк і Марко Царинник[1126]. До книги включено нотатки іноземних дипломатів та економічних експертів,

---

[1118] Douglas Tottle, Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto : Progress Books, 1987 vii, 167 p. : ill.

[1119] Coplon Jeff. In Search of a Soviet Holocaust – Fraud, the Ukrainian famine, and right–wing revisionism. *The Village Voice.* 1988. Jan. 12.

[1120] Szczesny Wilfred. Fraud, Famine and Fascism. *The Ukrainian Canadian*. April 1988. P. 22–24.

[1121] Flanagan Donne. Famine: Fact or Fiction Film clouded by controversy. *The McGill Daily* (Montreal) 1988. Nov. 21.

[1122] Serbyn Roman. Ukrainian famine debate heats up. *McGill Daily.* 1988. Dec. 1.

[1123] Serbyn Roman. Coming to grips with the Ukrainian famine–genocide. *The Link.* 1988. Dec. 5.

[1124] Der ukrainish Hunger–Holocaust: Stalins verschwiegener Volkermord 1932/33 an 7 Milionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten d. dt. Auswartigen Amtes; e. Dokumentation; aus d. Bestanden d. Polit. Archivs im Auswartigen Amt, Bonn / hrsg. u. eingeleitet von D. Zlepko. Sonnenbuhl : Wild, 1988. 309 s.

[1125] Der ukrainish Hunger–Holocaust: Stalins verschwiegener Volkermord 1932/33 an 7 Milionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten d. dt. Auswartigen Amtes; e. Dokumentation; aus d. Bestanden d. Polit. Archivs im Auswartigen Amt, Bonn/hrsg. u. eingeleitet von D. Zlepko. Sonnenbuhl : Wild, 1988. S. 194–196.

[1126] The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 /ed. by M. Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. Kingston, Ont. : Limestone Press, 1988. 493 p. maps.

заяви деяких українських організацій, а також окремі повідомлення та листи про становище в радянській економіці на початку 30-х років та факти голоду. Подібне видання М. Царинник підготував до друку на базі архівів Державного департаменту закордонних справ США.

Італійські матеріали частково вміщено у добірці, упорядкованій відомим італійським істориком А. Граціозі, котрий увів до наукового обігу через велику публікацію (всього 38 документів)[1127] промовисті аналітичні дописи своєму міністерству італійського консула у Харкові Серджіо Граденіго та інші матеріали[1128]. Як зазначав професор соціології Торонтського університету Всеволод Ісаїв, доповіді на базі опублікованих у вказаних збірках дипломатичних документів виголошено 1990 року на конференції в Торонто, а статті опубліковано у збірнику «Голод-ґеноцид в Україні 1932–1933: західні архіви, свідчення та нові дослідження» (2003)[1129].

Італійський королівський консул Сержіо Граденіго у доповідній записці «Голод і українська ситуація» від 31 травня 1933 р. навів чимало деталей про жахливі умови життя міського населення, безпритульних, про терор, розв'язаний проти селянства і засвідчив, що кожної ночі в Харкові збирають приблизно 250 жертв голодового мору. Консул вважав загибель українських селян наслідком цілеспрямованого етноциду, з метою заміни «етнографічного матеріалу», про що йому сказав «великий начальник у місцевому ГПУ». С. Граденіго припустив: «Напевно необхідно зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, з жертвою від 10 до 15 мільйона осіб»[1130].

Намагання західної української діаспори привернути увагу науковців та громадськості Заходу до потреби визнання Голодомору здобули успіх тільки в ході відзначення 50-річчя трагедії, коли на численні звернення українських організацій у різні світові інстанції – від ООН до лідерів окремих країн – надійшла відповідна реакція. Зважаючи на такі заклики та загострення відносин з Радянським Союзом, який наприкінці 1979 р. вторгся в Афганістан, президент США Рональд Рейган поставив питання про офіційне парламентське розслідування комуністичного Голодомору.

Утворена у 1985 р. на вимогу української громади США «Комісія Конгресу США у справі голоду на Україні» (Далі – Комісія) на чолі із фахівцем з української радянської історії, професором Джеймсом Мейсом зайняла поважне місце в розширенні джерельної бази дослідження Голодомору. В ході роботи Комісії було заслухано десятки свідків, знайдено і опубліковано сотні документів, передусім свідчень очевидців голоду, а також Смоленського та двох місцевих українських архівів, вивезених на Захід. У 1988 р. окремо був

[1127] Graziosi Andrea. Letters de Kharkov. La Famine en Ukraine et Dans le Caucase du Nord la travers les rapports des diplomats italiens 1932–1934. *Cahiers du Monde russe et sovietigue.* 1989. V. 19 (1–2). P. 5–106.

[1128] Graziosi A. Collektivisation, revoltes paysannes et politigues gouvernementalles a travers les rapports olu BPU ol Ukraine de fěvrier–mars 1930. *Ca hiers du Monde Russe.* V. 35 (3). 1994. P. 437–633.

[1129] Ісаїв Всеволод. Голодомор у джерелах живої історії. *Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив* / упоряд. о. Юрій Мисик. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 6.

[1130] Lettere da Kharkov. La carestia in Ukraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti del diplomatici italiani, 1932–33 / Acura di Andrea Graziozi. Torino : Einaudi, 1991. P. 168–174.

видрукуваний звіт Комісії[1131], яка дійшла висновку про голод в Україні як геноцид українського народу, Але, як самокритично сказав Дж. Мейс, колективу Комісії не вдалося обґрунтувати першопричину голоду в Україні[1132]. Термін роботи цієї структури після її звіту було продовжено ще на два роки, в результаті чого Доктор Мейс разом із помічником Леонідом Герецем склав і відредагував тритомну «Усну історію» Комісії з питань українського Голодомору, опубліковану в 1990 році[1133].

Звичайно, Автори видання 206 опитувань свідків голоду в УСРР розуміли необхідність критичного сприйняття цієї мемуарної за жанром групи історичних джерел, тим більше, що від голодової катастрофи минуло вже понад півстоліття, тому розробили оригінальну методику опитування свідків. Запитання було складено за єдиним зразком, що дало можливість зіставити і перепровірити десятки свідчень та зробити необхідну кореляцію згідно із місцем проживання, соціальним станом, статтю, освітою опитаних і підвищити ступінь достовірності даних. Детальна характеристика появи в в Україні цієї унікальної праці та враження від неї дана доктором історичних наук Station Станіславом Кульчицьким вже у 1990 році[1134].

Напевне, вплив результатів роботи Комісії, як і Чорнобильська катастрофа були тими вирішальними інформаційними топосами для самоідентифікації українства та пробудження історичної пам’яті, які наблизили незалежність. Наталя Дзюбенко-Мейс у післямові до видання праць свого незабутнього чоловіка писала: «…для України висновки Комісії Мейса були тим самим, якщо не більшим, ніж визнання факту пакту Молотова-Рібентропа для країн Прибалтики. Це було центральним аргументом для виборення України незалежності. Абсолютної і безповоротної»[1135].

Титанічна робота та громадянська мужність Джеймса Мейса у дослідженні Голодомору проявлялася і після завершення роботи Комісії Конгресу. Бувши американським індіанцем за походженням, (народився в штаті Оклахома 18 лютого 1952 р.), Мейс гостро відчував несправедливість, в тому числі щодо заперечення Голодомору. Більшу частину своєї професійної кар'єри Дж. Мейс присвятив дослідженню української історії, і доклав багато зусиль для встановлення справедливості щодо України, донесення до світу правди про її історію і сучасність. Саме Дж. Мейс здійснив перший комплексний аналіз джерельної бази історії Голодомору, розділивши її на дані радянської статистики, радянську і закордонну пресу, спогади очевидців голоду, та

[1131] Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Commission on the Ukrainian Famine. Report to Congress. Washington D.C. : U.S. Government Printing Office, 1988. 524 p.

[1132] Кульчицький Станіслав. Найчорніша сторінка в історії України. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажчик* / упоряд.: Л. М. Бур’ян, І. Е. Рікун; редкол.: О. Ф. Ботушанська, С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.; ОДНБ ім. М. Горького, Ін–т історії України НАН України, Фундація українознавчих студій Австралії. Одеса ; Львів : Вид–во М. Коць, 2001. С. 39.

[1133] Oral History Project of the Commission on the Ukraine Fami ne / ed. for the Commiss. by J.E. Mace and L. Heretz. Washington D.C. : U.S. Goverment Printed Office, 1991. V. 1. X. 582 p.; V. 2. 7. P. 583–1166; V. 3. 7. P. 1167–1734.

[1134] Кульчицький С. В. Як це було. Читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні». *Під прапором ленінізму.* 1990. № 23. С. 79–86.

[1135] Дзюбенко–Мейс Наталія. День холодного сонця. *Джеймс Мейс. «Ваші мертві вибрали мене…»* / за заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ : ЗАТ «Українська прес–група, 2008. С. 657.

сукупний аналіз радянської і зарубіжної літератури, представлений у сукупному звіті Комісії та окремих публікаціях.

Довгий час, щонайменше до 1983 р., Джеймс Мейс був єдиним фаховим істориком світу, який, ризикуючи своєю кар'єрою, мужньо захищав від нападок концепцію голоду як геноциду українського народу. Адже, як писала його дружина: «Для Джеймса це було не справою, не професією, а місією»[1136]. Його зізнання «ваші мертві вибрали мене», свідчить про глибоку совісність і відповідальність цієї великої людини і визначного вченого. На початку 90-х вчений переїхав в Україну і з 1995 року працював професором політології в Києво-Могилянській академії, журналістом газети «День».

Домінік Арель з кафедри українiстики університету Оттави (Квебек, Канада), дізнавшись про смерть доктора Джеймса Мейса у 2004 р., написав у своєму виданні «Український список»: «…Джеймс заплатив професійну ціну за святотатське, з погляду русистів, твердження, що український Голодомор був викликаний штучно. Його спадок переживе всі суперечки навколо Голодомору, а його академічний нонконформізм надихатиме багатьох дослідників у цій сфері»[1137].

Заслуговує уваги науковців і робота правничої Міжнародної комісії з розслідування голоду на Україні 1932–33 років, скликаної за ініціативою Світового Конгресу Вільних Українців, яка розпочала свої засідання 12 лютого 1988 року у Торонто. Уряд СРСР проігнорував запрошення для участі в її роботі радянських представників. Але це не применшило об'єктивності висновків Міжнародної комісії[1138], куди, як відзначається в літературі, входили найбільш Авторитетні в світі фахівці з міжнародного права з різних країн[1139]. Висновки Комісії формувалися внаслідок вивчення дипломатичних джерел, документальних публікацій, а також більш ніж 40 радянських законодавчих актів 30-х років. Поза тим, в підсумковому документі враховано експертні висновки фахівців з політології та історії СРСР – професорів Л. Козинського, Р. Конквеста, Н. Чировського, В. Косика. Представили в Комісію свої матеріали і Дж. Мейс, Л. Лисюк, Яр Славутич. Членами Комісії були заслухані також показання 12 свідків голодного лихоліття в Україні, що прибули з різних країн Європи та Північної Америки.

Не маючи юридичних підстав застосувати Конвенцію про геноцид 1948 р. (закон не має зворотної дії), і не виявивши прямих доказів спланованості Голодомору, менше з тим, правники довели, що Сталін свідомо використав голод для «денаціоналізації» України, що і є, по суті, визнанням геноциду.

Досвід таких комісій та публічних слухань заслуговує на увагу і використовувався в Україні, зокрема, з ініціативи Асоціації дослідників Голодоморів, Всеукраїнських товариств «Просвіта» імені Тараса Шевченка та «Меморіал» імені Василя Стуса. Така робота є органічною складовою

[1136] Дзюбенко–Мейс Наталія. День холодного сонця ...С. 663.

[1137] Морган ВільямС. «Action Ukraine Report». *Український форум.* 2004. 17 травня. № 17–18. С.2.

[1138] International Commission of Inqury into the 1932–1933 Famine in Ukraine: 1988, May 13–23. Europa Hotel Brussels, Belgium. Toronto: The Commission, 1990. V. 1. 724 p.; V. 2. 416 p.

[1139] Міжнародна комісія з розслідування голоду на Україні 1932–1933 років. *Золоті ворота.* Київ,1993. Вип. 4. С. 20–29.

широкомасштабного процесу пошуку істини і обнародування нових історичних джерел. Проте сплине ще чимало часу і потрібно буде докласти чимало зусиль до того, щоб підняти величезний масив документації, яка збереглася, насамперед в московських архівах.

Цим самим набагато розширено можливості для об'єднання сил, спільної праці. Нові документи значно розширили джерельну базу зарубіжної історіографії, але не могли перекрити дефіцит державних документів, захованих у радянських архівах.

Треба відзначити, що і після відкриття радянських архівів, у зв’язку із зростанням міжнародного резонансу проблеми визнання голоду в Україні як геноциду, науковці в Європі і за океаном продовжили збирати та впорядковувати історичні джерела з цієї проблематики.

Французький фахівець Ніколя Верт продовжував глибоко вивчати радянську історію та її джерельну базу в новому тисячолітті. У 70-річницю Великого голоду вийшла друком його наукова розвідка, яка поєднує джерелознавчі та теоретичні аспекти вивчення відносин радянської влади із селянством за матеріалами спецслужб[1140].

Одним із різновидів наративних пам’яток були листи відомих у світі дослідників теми. Ці епістолярні джерела відображають полеміку представників двох таборів: прихильників концепції планомірного голоду і тих науковців, хто виходив з об’єктивних економічних та кліматичних передумов лихоліття[1141,1142].

Матеріали для розуміння деяких колізій перебігу голоду в Україні містяться у вашингтонському виданні, редагованому Леонардом Лещуком[1143].

Професор Всеволод Ісаїв з торонтського університету опублікував чергову збірку документів, спогадів та нових досліджень до 70-річчя Голодомору[1144].

Крім оригіналів видань, на Заході, як-от у Франції, дослідники видавали переклади українських документальних матеріалів та спогадів[1145].

Голова Товариства української культури в Угорщині та Європейського конгресу українців Ярослава Хортяні (дівоче прізвище – Гук) опублікувала збірку матеріалів і статей Голодомор, де порівняла руйнівну дію замовчування української катастрофи з вірусом Ебола, який розїдає не тіло а душі[1146]. На її думку, український народ, тисячолітню націю в центрі Європи, більшовики

[1140] Werth N. Le Pouvoir soviétique et la paysannerie dans les Rapports de la Police Politique (1930–1934). *Bulletin de l’Institut d’Histoire du Temps Présent.* 2003. № 81–82. 336 p.

[1141] Letters / Robert Conquest, Mark B. Tauger. *Slavic Review*. 1992. Vol. 51. № 1. P. 192–194.

[1142] Letters / Robert Conquest; Mark B. Tauger; Lubomyr R. Wynar; Cynthia Whittaker. *Slavic Review.* 1994. Vol. 53. № 1. P. 318–320.

[1143] Days of Famine, Nights of Terror: Firsthand Accounts of Soviet Collectivizaton, 1928–1934. 2nd ed. / ed. and annot. by L. Leshuk; transl. by R. Ruenger. Washington, DC : Europa Un–ty Press, 2001. 243 p.

[1144] Famine–Genocide in Ukraine 1932–1933. Western archives, testimonies and new research / edit. By Wsewolod W. Izajiw. Toronto, 2003. 210 p.

[1145] 1933, l'année noire: témoignages sur la famine en Ukraine / éd. par Lidia Kovalenko et Volodymyr Maniak; textes présentés par Georges Sokoloff; trad. de l'ukrainien par V. Bojczuk, K. Houzar–Uhryn et O. Pliouchtch. Paris: Albin Michel, 2000. 487 p.: ill.

[1146] Хортяні Я. Прихована правда. Статті, матеріали, документи. Будапешт, 2004. Az elrejtett igazsag. Budapest, 2004. 269 s.

хотіли стерти з лиця землі. А цивілізований світ або заплющував очі, або вдавав, що нічого не бачить.

Ретельну пошукову роботу провів у Австралії український емігрант Петро Кардаш, який зібрав велику низку свідчень і статей про злочини комунізму[1147]. Щоправда, подіям Голодомору, як однієї із складових сталінського геноциду, у його збірці відведена лише одна сторінка.

Поміж 70-ю і 75-ю річницями Голодомору помітний прорив у науковому опрацюванні теми здійснили польські дослідники, які опублікували відповідні монографії і матеріали. Професор Люблінського католицького університету Роман Дзвонковський опублікував частину із 377 зібраних Петром Ящуком на Хмельниччині спогадів про голодні мори і репресії в радянській Україні[1148]. У збірці опубліковано 58 свідчень «українських» поляків та польок про Великий голод 1932–1933 років та голодний мор 1946–1947 років. У повідомленнях йдеться також про масові арешти та депортації, репресії проти польської національної меншини в радянській Україні, які тривали з 30-х років аж до смерті Сталіна 1953 року.

У 2008 році співробітник Інституту історії Ягеллонського університету Ян Яцек Бруський видрукував укладену ним збірку матеріалів польської дипломатії про Великий голод в Україні[1149]. Основний зміст великої праці Я. Бруського склали 236 неоприлюднених раніше, в тому числі із грифами таємності, документів за 1931–1934 роки. Серед них звіти польських дипломатичних консульств у Харкові та Києві, що систематично відправлялися у Варшаву, окремі доповіді та листи, а також матеріали віденського видання брошури Е. Амменде «Чи мусить Росія голодувати?». Представлені документи детально відображують важке продовольче становище в Україні, в тому числі у містах, страждання людей, масову смертність і людоїдство, репресії влади тощо. Деякі дипломати, як наприклад військовий аташе В. Харланд у своєму рапорті в Головний штаб від 28 червня 1933 р. відзначав «страшне опущення України» у порівнянні з московськими, зокрема, Центрально-чорноземними землями. В Україні «…все справляє враження опустошення, на пасовищах тільки де-не-де малі групки худоби і коней»[1150]. Такі повідомлення допомагають спростувати твердження тих західних та російських істориків, які розглядають голод 1932–1933 рр. в УСРР лише крізь призму загальносоюзної аграрної політики. Реляції польських дипломатів про голод були видані до 75 річчя трагедії також у Торуні[1151].

Емпірична база досліджень голоду в ювілейний рік поповнилася першим збірним виданням документів і матеріалів про українські події 30-х років у

[1147] Kardash Petro. Genocide in Ukraine. Melbourne; Kyiv : Fortuna, 2007. 495 p. : ill.

[1148] Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947. Relacje / red. Roman Dzwonkowski. Lublin : Wydawca Towarzystwo Naukowe KUL, 2005. 288 s.

[1149] Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / wybór i oprac. Jan Jacek Bruski. Warszawa : Polski Instytut Spraw Międzynadowych, 2008. 785 s.

[1150] Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie … S. 311.

[1151] Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. Toruń :Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. 205 s.

Республіці Хорватія[1152]. Укладач книги Євген Пащенко посилається на дані перереписів, за якими сільське населення України після Голодомору скоротилося приблизно на 25 відсотків, що до сьогоднішнього дня має вплив на демографічну, етнічну та культурну картину в Україні, включно із зросійщенням її східних теренів[1153]. У його збірку документів, статей, наукових творів про події голоду 1932–1933 рр. в Україні увійшли і яскраві фрагменти літературних творів «Жовтий князь» Василя Барки, «Марія» Уласа Самчука, «Все минає» Василя Гроссмана.

У наступні роки опубліковані нові документальні видання та мемуари в різних країнах. У Франції вийшли друком зворушливі дитячі спогади про голодування її родини А. Лисивець[1154]. Конгрес українців Латвії опублікував невелику, але інформативну двомовну брошуру про українську трагедію 1932–1933 р.[1155].

Науковці Торонтського університету обнародували секретні архівні документи Ватікану про комуністичний Голодомор[1156]. У цьому ж місті з потужною українською діаспорою побачив світ новий бібліографічний покажчик книг на тему Великого голоду, особливо корисний для англомовних користувачів[1157].

Румунське видання дипломатичних документів також допоможе з'ясувати малодосліджені сторінки реакції румунської влади на голод в Україні та спроби втечі селян від цього лихоліття[1158]. Історик і дипломат Вадим Гузун опублікував 248 документів, знайдених в різних румунських архівах, серед яких цінні матеріали дипломатичного листування з 20 закордонних представництв Румунії та донесення розвідувальних служб держав, які мали дипломатичні представництва в СРСР.

У Швейцарії Андреа Граціозі з Іриною Дмитришин видрукували франкомовний, доповнений варіант видання «Листів з Харкова» – матеріалів про голод в Україні італійської дипломатії[1159].

Оригінальні видання до 80-річчя Голодомору були підготовлені американськими науковцями. В одному з них, збірнику із серії східноєвропейських та євразійських студій, подані матеріали, які допомагають з'ясувати відмінність Голодомору в Україні від голоду в Ірландії XIX ст. та уяснити особливості сучасного подання цих трагічних сторінок історії в

1152 Genocidni zlocin totalitarnogo rezima u Ukrajini 1932–1933 / Uredio: dr Jevgenij Pascenko. Zagreb, 2008. 334 s.

1153 Genocidni zlocin totalitarnogo rezima ... S. 11.

1154 Lyssyvets Anastassia. Raconte la vie heureuse... Souvenirs d'une survivante de la Grande Famine en Ukraine. Paris : L'harmattan, 2009. 122 p.

1155 1932 –1933 gada lielais bads – Golodomors: genocids pret Ukrainu tautu = Holodomor 1932–1933 rokiv –genotsyd ukrainskoho narodu. Riga : Latvijas ukrainu kongress, 2013. 48 p.

1156 The Holy See and the Holodomor: documents from the Vatican secret archives on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. Toronto : University of Toronto, Chair of Ukrainian Studies.2011. 98 p.: ill., ports.

1157The Holodomor reader: a sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine. Toronto : CIUS Press, 2012. xiv, 386 p.

1158 Foametea, piatiletka și ferma colectivă: documente diplomatice românești, 1926–1936 / select. Baia Mare : Editura Universității de Nord, 2011. 780 p.

1159 Lettres de Kharkov. La famine en Ukraine 1932–1933 / textes réunis ... par Andrea Graziosi avec la collaboration d'Iryna Dmytrychyn; Préface de Nicolas Werth. Lausanne : Les Éditions Noir sur Blanc, 2013. 280 p.

навчальному процесі[1160]. Крім теоретичних статей С. Кульчицького, Г. Касьянова, Д. Марплза, у збірці містяться розвідки Яна Янмаата (історія голоду в підручниках), Ольги Папаш (колективна травма в художньому фільмі: «Голод-33»), Маури Кронін (усна історія та Великий голод), Яна Бруського (польські звіти про Голодомор). Інша збірка матеріалів висвітлює тривалий руйнівний вплив на українське суспільство сталінського геноциду 30-х років[1161].

В якості історіографічних джерел з історії Голодомору в Україні використовуються окремі узагальнюючі праці з дотичної тематики, яких побільшало в останні роки в США[1162], Росії[1163] і навіть в Румунії[1164], де раніше такої зацікавленості темою не спостерігалося.

Велике значення для поповнення корпусу історіографічних джерел мали зарубіжні наукові конференції з історії Великого голоду, які у новому тисячолітті остаточно набрали характеру досліджень не стільки радянського голоду, скільки Голодомору в Україні. Як відомо, 10 листопада 2003 року була опублікована спільна заява 36 країн світу у зв'язку з 70-річчям Голодомору 1932–33 років, офіційно прийнята на 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Проте у ній відсутнє визначення цієї української трагедії як акту геноциду, яке було в проекті документу. Світова спільнота не готова була до такого формулювання, активно протидіяла його прийняттю Російська Федерація, а українські дипломати не змогли довести Третьому комітету Генеральної Асамблеї, що радянський режим знищував саме українців. Тож для істориків і юристів залишалося велике поле роботи.

Більшість учасників Міжнародного наукового конгресу «Голодомор і смерть землі в Україні 1932–1933 рр.», що проводився 16–18 жовтня 2003 р. в м. Віченца (Італія)[1165], також поділяли думку про геноцидні ознаки подій 1933 р. в українському селі. Цей форум, присвячений 70-й річниці українського Голодомору-геноциду, зібрав науковців не лише Італії й України, а й відомих істориків Російської Федерації, Канади, Німеччини, Польщі. Показовим є звернення відомих вчених-істориків світу – учасників конгресу до Президента Європейської комісії, а також керівництва Італійської республіки щодо визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом проти українського народу, яке підтримали навіть найбільш кваліфіковані російські дослідники проблеми Микола Івніцький та Віктор Кондрашин. Як зазначив один з організаторів конференції, професор Неапольського університету ім. Фрідріха II Андреа

[1160] Holodomor and Gorta Mór: histories, memories and representations of famine in Ukraine and Ireland / ed. by Christian Noack, Lindsay Janssen and Vincent Comerford. New York : Anthem, 2012. xiii, 276 p.

[1161] After the Holodomor: the enduring impact of the great famine on Ukraine. Cambridge, Massachusetts: Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute, 2013. xxxviii, 283 p.

[1162] Grada C. O. Famine: a short history. Princeton : Princeton University Press, 2009. 327 p.

[1163] Виола Линн. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва : РОССПЭН, 2010. 368 С.

[1164] Budjeryn Mariana. The role of context in securitization theory: holodomor discourse and societal security in Ukraine: in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts. Budapest : Central European University, 2010. 74 p.

[1165] La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nell 1932–33.Viela, Roma: Maggio 2005. 512 p.

Граціозі, «Без усеосяжного розуміння великого голоду розуміння подій XX сторіччя в Європі просто не мало б сенсу»[1166].

20 жовтня 2003 р. до 70 річчя Голодомору у США відбулася представницька конференція, яка засвідчила подальший прогрес у розвитку джерельної та історіографічної бази розробки проблеми. Її зорганізував і провів заступник директора Українського наукового інституту в Гарварді д-р Любомир Гайда[1167]. У вступному слові вчений подав огляд гарвардського проекту дослідження Голодомору, в результаті впровадження якого проведене плідне дослідження конгресової Комісії Дж. Мейса та опублікована монографія Р. Конквеста «Жнива скорботи». Все це відкрило очі англомовному світові на український Голодомор і значно посприяло організації і спрямуванню подальших наукових досліджень Голодомору.

На конференції, яку організував Український науковий інститут у Гарвардському університеті (УНІГУ), вчені з Італії, Голландії, Франції, США, Польщі, оприлюднили висновки своїх нових досліджень, багато з яких базувалися на раніше засекречених архівних матеріалах часів Радянського Союзу. Ці нові студії виразно пов’язують український Голодомор з намаганням Сталіна встановити повний контроль над Україною.

Конференція закінчилася круглим столом за участю двох перших доповідачів, д-ра Романа Шпорлюка, директора УНІГУ, професора української історії кафедри ім. М. Грушевського, Олександра Бабьонишева, співробітника Центру ім. Дейвіса російських і євразійських студій Гарвардського університету, Джуліети Кадіо, наукової співробітниці УНІГУ. Дискусія заторкнула проблему оцінок людських втрат за умов непевних, часто сфальсифікованих переписів населення, впливів Голодомору на культуру, особливо на художню літературу, підготовку українського перекладу дуже цінних італійських дипломатичних матеріалів з 1930-х рр. з Харкова про Голодомор, які мало відомі в Україні. Доктор історичних наук Яцек Вільчур (Варшава) заявив, що зробить усе від нього залежне, аби поляки, яких зараз 38 мільйонів у Польщі і 12 мільйонів поза її кордонами, були хоч трохи поінформовані про трагедію сусіднього народу – український голокост[1168]. УНІГУ помістив матеріали конференції у черговому випуску міжнародного наукового журналу «Гарвардські студії українознавства» у 2004 р.

10 листопада 2003 року у Сполучених Штатах відбулася ще одна наукова конференція за участю науковців Інституту Гаррімана, Колумбійського університету, Школи міжнародних та громадських справ. На конференції з промовою на захист сплюженого В. Дюранті чесного імені Ґарета Джонса, який вніс великий вклад у розголос сталінського Голодомору, виступила д-р Марґарет С. Коллі (Великобританія)[1169]. Її співвітчизник Найджнел Коллі проаналізував московські кореспонденції британських репортерів.

[1166] Граціозі Андреа. Наслідки й уроки великого голоду. *Слово Просвіти.* 2003. Ч.46(214). С. 7.

[1167] Гарвардська конференція про Голодомор. *Свобода.* Український Народний Союз. 2003. 31 жовтня. № 44.

[1168]Гарвардська конференція про Голодомор …

[1169]The Man–Made Great Famine in Ukraine of 1932–1933 (Holodomor) / at the Harriman Institute; School of International and Public Affairs; Columbia University, New York. URL: http://www.garethjones.org/holodomor_speech.htm

Понад те, професор Етьєн Тевнен з французького університету Нансі доповів про реакцію на радянський голод у Франції, Великобританії та Австрії. Дослідник Ян Бруський з Ягеллонського університету в Кракові представив польські дипломатичні документи. Федеріко Аргентьєрі, професор Римського університету Джона Кабота ознайомив присутніх з позицією Муссоліні щодо України 1933–1941 рр., а професор Василь Марочко з і Інституту історії України здійснив порівняльний огляд української та російської історіографії Голодомору.

Так само і в Угорщині, насамперед завдяки зусиллям невтомної Ярослави Хортяні та професору Мілошу Куну (Будапешт), була проведена перша міжнародна конференція, присвячена пам'яті жертв Голодомору[1170].

12 жовтня 2005 р. в Інституті ім. А. Грамші в Римі відбувся науковий семінар «Сталін, радянський голод 1931–33 рр. та український Голодомор». Директор інституту, професор Сільвіо Понс та професор Андреа Граціозі, декан Університету Неаполя ім. Федеріко ІІ, запропонували лише одне питання для обговорення італійськими фахівцями з російських та українських студій: яким чином український Голодомор 1932–33 рр. відрізняється від радянського голоду, що розпочався внаслідок хлібозаготівельної кампанії з урожаю 1931 р. і посилених хлібозаготівель 1932 року?

Росію і Україну в цій дискусії представляли відповідно професори Олег Хлевнюк і Станіслав Кульчицький, чий виступ викладений в інтернеті[1171]. С. Кульчицький визнав заяву О. Хлевнюка про те, що архівних документах не знайдено прямої відповіді на питання, чому мільйони українських селян були знищені, бо наявні документи свідчать лише як вони були знищені. Український науковець зауважив, що спробує відповісти на питання чому відбувся терор голодом в наступних публікаціях, а на семінарі лише окреслив зв'язок селянського питання з національним, який ігнорують заперечними геноциду. Історик навів також висновки міжнародних комісій 80-х років та піддав критиці політизацію питання Голодомору та перенесення вини Кремлю на Москву чи росіян в цілому.

В ході роботи 25-ї щорічної українознавчої конференції, яка відбулася 23 червня 2006 р. в Іллінойському університеті (Урбана), темі Голодомору були присвячені три доповіді. Найджел Коллі (Великобританія) презентував віднайдені записи щоденника свого дядька, Гарета Джонса, за березень 1933 р. про подорож з Москви до Севастополя через Україну та харківські нотатки журналіста. Р. Сербин (Канада) у своєму виступі розглянув голод в Україні як геноцид в світлі відповідної конвенції ООН 1948 р., а професор Ф. Аргентьєрі (Італія), порівнявши турецьке народовбивство вірмен 1915 р. та більшовицький голодовий злочин 1932–1933 рр., віднайшов спільні геноцидні ознаки[1172].

[1170]Пам'яті невинних жертв. матеріали міжнар. наук. конф. істориків «Голодомор в Україні в 1932–1933 роках». Будапешт, грудень 2003 року. Будапешт, 2003. 292 с.

[1171]Kulchytsky Stanislav. Italian Research on the Holodomor. URL: https://web.archive.org/web/20070927190124/http://www.orangerevolution.us/blog/_archives/2005/10/25/1321907.html

[1172] 25th Annual Conference on Ukrainian Subjects. Urbana, University of Illinois, 23rd June 2006. *Latest News Relating to the Memory of Gareth Jones*. URL: http://www.garethjones.org/news.htm

У міжнародній конференції 2008 р. в Колумбійському університеті (США) взяло участь 594 учасники, багато з яких зацікавилися панельним обговоренням теми Голодомору. С. Кульчицький, який опублікував свої нотатки про конференцію[1173], у своєму виступі зробив екскурс в історію утворення науково-дослідницьких центрів Заходу з вивчення радянської і східноєвропейської історії.

Історик відзначив, що у 1954 році такий центр був заснований і в Колумбійському університеті. У 90-х рр. це вже був потужний Інститут з вивчення Центральної і Східної Європи. Разом із заснованим ще 1946 р. Інститутом Гарримана цей заклад утворив у 1997 році Асоціацію з вивчення національностей, завданням якої стала організація в конференцій з дослідження суспільного і культурного розвитку країн, які входили в СРСР. З цієї тематики виступили також професори українського походження: Директор Центру демографічних і соціоекономічних досліджень українців у США при НТШ Олег Воловина, дійсний член НТШ і УВАН Тарас Гунчак і Роман Сербин з Квебекського університету.

На запитання учасників конференції, чому Україна підняла питання Голодомору лише до його 75-річчя, на думку С. Кульчицького, переконливо відповів представник України в ООН Юрій Сергєєв: Росія відстала від нашої країни в осмисленні періоду між 1918 і 1938 роками, тому що Україна постраждала неспівставно більше, бажаючи залишатися Україною.

Не залишилися осторонь кампанії відзначення 75-х роковин Голодомору наукові кола та українська еміграція Німеччини, де, на базі Українського вільного університету в Мюнхені була проведена представницька міжнародна конференція[1174].

13-го березня 2009 в Римському Інституті громадських справ Гварніні відбулася академічна конференція «Репортер і геноцид: Ґарет Джонс і український Голодомор 1932–33». Відкрив форум Ф. Аргентьєрі, директор інституту. Виступали Карел С. Беркхофф з Центру Голокосту і геноцидних студій академії наук і мистецтв Королівства Нідерландів з доповіддю «Україна поміж Сталіном і Гітлером»; Етторе Чіннелла з Університету Пізи «Голодомор: факти та інтерпретації». Н. Коллі зробив презентацію документів «Ґарет Джонс: Забутий герой?»[1175].

Нова хвиля наукових конференцій піднялася до 80-річчя пам’ятних подій в радянській Україні. 27 та 28 вересня 2013 року в університеті Торонто дослідницьким та освітнім Консорціумом Голодомору (HREC), разом з інститутом св. Володимира, організована конференція під назвою «Контекстуалізація Голодомору». Консорціум був утворений в січні 2013 р., Канадським інститутом український студій за підтримки сімейної фундації Темерті. Організатори конференції застосували творчий підхід і попросили

[1173] Кульчицький С. В. Україна в посткомуністичному світі: обговорення проблеми Голодомору в Колумбійському університеті. *День.* 2008. 23 квітня. С. 4.

[1174] Голодомор–геноцид 1932–1933 в Україні: зб. наук. праць : за матеріалами міжнар. наук. конф. «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид народу. Розсекречена пам’ять». Мюнхен, 16–18 листоп. 2008 р. / нім.–укр. наук. об–ня ім. Ю. Блохина ; упоряд. Л. Бабенко та ін. Полтава; Мюнхен : АСМІ, 2009. 286, [1] С. : іл.

[1175] 25th Annual Conference on Ukrainian Subjects ...

учасників дискусії обміркувати, як дослідження Голодомору вплинуло на розуміння таких пов'язаних історичних явищ, як сталінізм, комунізм, геноцид в контексті радянської та української історії.

У вступному слові Френк Сисин, директор Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при Канадському інституті українознавства (Альбертський університет) нагадав, що інституційна підтримка визнання Голодомору 30 років тому належала Гарвардському українському дослідницькому інституту, до складу якого входив Джеймс Мейс.

Доповідачами на конференції були Ольга Андрієвська (Трентський університет), Андреа Граціозі (Неапольський університет), Франсуаза Том з університету Сорбонни (Париж IV), Норман Наймарк із Стенфордського університету та Станіслав Кульчицький з Інституту історії України НАНУ. Їм опонували в якості дискусантів Сергій Плохій (Гарвардський університет), Девід Марплз (університет Альберти), Марк фон Хаген з Арізонського університету, Дуглас Ірвін з Рутгерського університету і Людмила Гриневич з Інституту історії України. Таке потужне наукове представництво і оригінальна модель проведення конференції забезпечили її високий рівень, що засвідчує і публікація основних доповідей, заслуханих на форумі, спершу у журналі українських студій «Схід/Захід»[1176], і цього ж 2015 р. – окремим збірником[1177].

Під час конференції виникали гарячі дискусії участь у яких можна було здійснити і по скайпу, що продемонструвала, наприклад, професор історії Сорбонського університету (Париж) Франсуаза Том, якій у панельній дискусії про вплив Голодомору на розуміння сталінізму опонував Марк фон Хаген. Матеріали конференції є цінним історіографічним джерелом, яке виявляє ключові пункти світового наукового дискурсу з проблематики Голодомору.

Ще одне історіографічне джерело являє собою збірник доповідей міжнародного симпозіуму з історії Великого голоду, який відбувався 30 листопада 2013 р. в Національному інституті східних мов і цивілізацій (Париж)[1178]. Публікація Іриною Дмитришин доповідей учасників форуму з Франції, Канади, Італії, Польщі, Україні, демонструє стан і тенденції осмислення Голодомору в цих країнах, передусім питання про його місце в європейській історії і підстав кваліфікації як геноциду.

5–6 листопада 2013 р. відбувався черговий міжнародний захід з лаконічною назвою «Вимір Голодомору» в рамках «Українських історичних зустрічей» в нью-йоркському Прінстонському клубі. Зокрема, одна із сесій форуму, модерована Галиною Гринь із Гарвардського університету, стосувалася періодичних джерел: «Голодомор через призму сучасних мас-

[1176]Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies. *East/West:* Journal of Ukrainian Studies /editor-in-chief Oleh S. Ilnytzkyj; guest ed. Frank Sysyn and Andrij Makuch. 2015. Vol. 2. No. 1. P. 3–132.

[1177]Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies / ed. Andrij Makuch and Frank Sysyn. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. 126 p.

[1178] La grande famine en Ukraine–Holodomor: connaissance et reconnaissance: actes du colloque international. Paris, Institut national des langues et civilisations orientales, 30 novembre 2013/ sous la direction de Iryna Dmytrychyn. Paris : l'Harmattan, 2016. 208 p.

медіа»[1179]. Мова йшла насамперед про перші публікації на Заході Г. Джонса про смернипй голод в Україні.

Крім конференцій, симпозіумів, семінарів, презентацій на відзначення пам'ятних подій 1933 р., українські емігранти та західні науковці підняли питання про реабілітацію честі Ґарета Джонса, журналіста, який першим правдиво розповів про Голодомор, та виступили за позбавлення Пулітцерівської премії його опонента Волтера Дюранті, який співробітничав з радянськими спецслужбами у прихованні правди.

Пік інформаційної кампанії з цього приводу припав на 2003 рік. В «Українському тижневику» було опубліковано відкритого листа української громадськості з вимогою скасувати Пулітцерівську премію Волтера Дюранті і закликом надати таке звання Ґарету Джонсу посмертно та низку інших гнівних статей щодо ухильницької позиції редакції «Нью-Йорк Таймс»[1180,1181,1182]. Кілька статей на підтримку таких вимог та з висвітленням ролі Джонса у викритті сталінського голодового злочину опубліковані на батьківщині репортера, в кардіффській газеті «Західна пошта» (Уельс) та інших виданнях Великобританії, США, Канади.

В Україні інформаційну кампанію підтримала передусім газета «День», яка опублікувала розгорнуті статті Дж. Мейса[1183] про боротьбу правди і брехні про голод, яку обособлювали відповідно Г. Джонс і В. Дюранті, та моральний вибір журналістів в умовах політичного тиску. У статті Р. Ревкніва висувався заклик до ануляції нагороди Дюранті[1184].

Зрештою, часопис «Нью-Йорк Таймс», у якому працював Дюранті, змушений був звернутися до американського історика Марка фон Хагена за експертизою публікацій одіозного журналіста. Історик встановив: «Власне вони (статті Дюранті. – В. Г.) були переспівом офіційної пропаганди з пересмикуванням радянської статистики та уривки виступів її лідерів: Сталіна, Молотова, Кагановича, взяті з радянських газет без супроводжувального коментарю»[1185]. Крім того, фон Хаген відзначив, що Дюранті відіграв значну роль у державному визнанні США Радянського Союзу, прикрашуючи реалії останнього. У підсумку Пулітцерівський комітет визнав що «голод 1932–1933 років був жахливою подією, яка не отримала міжнародної уваги, на яку заслуговувала», назвав публікації Дюранті низькоякісними, але премію 1932 року так і не відкликав.

22 листопада 2008 р. під час відзначення 75-го Голодомору в Вестмінстерському центральному залі Лондона британській стороні було

[1179]«Taking Measure of the Holodomor» – a 2–day UA HES (Ukrainian Historical Encounters). Special Event: at the Princeton Club, New York City, Nov 5 & 6th 2013. *Latest News Relating to the Memory of Gareth Jones.* URL : http://www.garethjones.org/news.htm

[1180] Kuropas Myron. Making omelets at The New York Times. *The Ukrainian Weekly.* 2003. March 9.

[1181] Duranty in the news, as New York Times deals with scandal. *The Ukrainian Weekly.* 2003. June 1.

[1182] Stuttaford Andrew. Prize specimen: the campaign to revoke Walter Duranty's Pulitzer. *The Ukrainian Weekly.* 2003. June 29.

[1183]Мейс Джеймс. Повість про двох художників. *День.* 2003. 16 липня. (№ 120).

[1184]Ревкнів Роман. Анулюйте Пулітцерівську премію Дюранті. *День.* Київ. 2003. 23 жовтня.

[1185]Яросевич І. Проф. Фон. Гаген: «Дюранте був ганьбою для «Нью–Йорк Тайм»». *Свобода.* 2003. 31 жовтня

передано посмертні нагороди Ґарета Джонса і Малькольма Маґґеріджа українським орденом «За заслуги».

13 листопада 2009 р. у Кембриджі, альма-матер Г. Джонса, в Бібліотеці РЕН була відкрита пам'ятна виставка, з першою демонстрацією його унікального щоденника. Ця подія мала величезний інформаційний резонанс: про неї – лише за тиждень – відгукнулося понад 180 часописів світу і відбулося понад 100000 виходів на веб-сайт пам'яті Г. Джонса в інтернеті.

Через 10 днів Н. Коллі вже виступав з промовою на експозиції матеріалів з історії Голодомору в ООН у якій виклав побачені Г. Джонсом в Україні жахіття Голодомору і закликав видавця «Нью-Йорк Таймс» написати правду про Г. Джонса та анулювати Пулітцерівське лауреатство колишнього кореспондента газети В. Дюранті[1186].

Щоденники, надані родиною Коллі, і виставлені д-ром П. Фінніном у Кембріджській бібліотеці, вважалися втраченими вже понад 50 років, поки небіж Г. Джонса, Н. Коллі, не виявив їх у родинному домі в м. Баррі, (Південний Уельс).

22 травня 2015 р. в Кінгстоні (Онтаріо, Канада) професор Любомир Луцюк, редактор серії «Раритетні публікації про Голодомор», анонсував друге серійне видання (після публікації виступу Р. Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» у 1953 р.) – щоденника Ґарета Джонса[1187].

У виданні, назвою якого взято записане Джонсом благання українських селян: «Скажіть їм – ми голодуємо», представлені високоякісні факсиміле з 3-х кишенькових зошитів, які валлійський журналіст зібрав під час 3-тижневого перебування в СРСР, та впорядкований Н. Коллі і Р. Гамаче текст діаріуша. У вступі до видання професор Рей Гамаче, Автор першої монографії про Г. Джонса[1188], особливо відзначив хроніку безпрецедентної 40-мильної пішої подорожі журналіста селами Харківщини у березні 1933 р.

На Батьківщині Джонса, в Уельсі, опубліковано біографію короткого (30-років), але яскравого життя «людини, яка була надто відомою»[1189], і, як висловися ще один великий валлієць, Д. Ллойд-Джордж, – «надто багато знала».

Отже, якщо порівнювати пострадянський період з попередніми десятиліттями, то можна сказати, що у 90-ті роки виникла сприятлива ситуація, коли величезний масив документів з партійних, державних, військових архівів був розсекречений, а КПРС втратила контроль над архівними документами, відкривши їх для дослідників.

[1186]Colley Nigel. «Are You Listening, «The New York Times»?»: Speech at the Opening of a Holodomor Exhibition at the United Nations in New York on 23 November 2009: URL : http://www.garethjones.org/Gareth_Jones_UN_Speech_2009.htm

[1187] «Tell them we are starving»: the 1933 Soviet diaries of Gareth Jones. Kingston, Ontario, Canada: Kashtan Press, 2015. 275 p.: port., facs.

[1188] Gamache Ray. Gareth Jones: Eyewitness to the Holodomor. Caerdydd–Cardiff Cymru,Wales, UK: Ashley Drake Publishing Ltd, 2013. 256 p.

[1189] Gibbard Alun. Gareth Jones: Y Dyn Oedd Yn Gwybod Gormod. Publisher: Y Lolfa Cyf, United Kingdom, 2014. 76 p.

Іншою важливою рисою другої половини 90-х років стала активна співпраця західних і російських колег. Значно легше адаптувалися до нового середовища молоді гуманітарії, над якими не нависав вантаж старої ідеології. Саме їм, головним чином, надавали допомогу різні міжнародні організації в реалізації наукових проектів. Обидві обставини сприяли кількісному і якісному зростанню історичного наративу, зокрема з подій 1932–1933 років в українському селі.

Назагал, простеження динаміки та особливостей формування історіографічної джерельної бази з проблематики Голодомору виявило її достатньо велику різноманітність і сукупну достатність для всебічного дослідження теми. До нашого дослідження залучена, за фізичною неможливістю повного охоплення, максимально доступна різновидова та різномовна історіографічна джерельна база, з наголосом на визначальні документи та теоретичні розробки. Такий підхід дозволяє дослідити історико-науковий процес у всій його повноті, виявити провідні тенденції, вивчити певні закономірності розвитку історичної думки з проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні.

Виходячи із загальноприйнятих підходів до класифікації історичних та історіографічних джерел, що наводяться українськими фахівцями[1190,1191], можемо запропонувати наступну класифікацію джерел за їх типами і видами, а також за джерелами їх походження:

- законодавчі акти та діловодна документація державних законодавчих виконавчих органів СРСР;
- діловодна та оперативна документація правоохоронних і судових органів;
- документи і матеріали правлячої партії та її представників;
- документи закордонних дипломатичних та розвідувальних установ;
- документи і матеріали громадських організацій, комісій з вивчення голоду;
- матеріали періодики, публіцистика;
- свідчення очевидців голоду та їх нащадків, мемуари, спогади, листи, звернення;
- наукові монографії, статті, рецензії;
- матеріали наукових конференцій, круглих столів, симпозіумів;
- бібліографічні та археографічні праці;
- історіографічні праці;
- літературні твори, фольклор;
- кіно- фото-аудіоматеріали;
- ресурси інтернету про голод 1932–1933 рр.

Два останні типи джерел можуть містити всі вищезазначені види інформаційних ресурсів.

[1190] Макарчук Степан. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів : Світ, 1999. С. 8–11.
[1191] Калакура Ярослав. Українська історіографія. Київ : Генеза, 2004. С. 19–22.

На сучасному етапі розвитку історіографії як спеціальної галузі історичної науки ще не вироблено універсальної системи класифікації історіографічних джерел, оскільки для кожного історичного періоду, епохи характерні специфічні різновиди джерел. В цілому під історіографічними джерелами прийнято розуміти всю сукупність матеріалів, які необхідні для розуміння процесу розвитку історичної науки[1192], чи наукової розробки окремої теми.

Тому в нашому дослідженні застосована наступна класифікація джерельної бази, що визначається дослідницькою логікою, видовою належністю, Авторським чи колективним походженням, визначальним характером історіографічних фактів.

1. Першу групу джерел складають матеріали партійно-урядового походження та інші документи з історії Голодомору, які переважно зберігаються в архівних фондах, і до 1990 р. були здебільшого недоступні для науковців. Позаяк більша частина архівних документів з центральних та обласних архівів після розпаду СРСР вже обнародувана, то особливого значення для вивчення теми мають видання, де надруковані ці матеріали. Найбільше такої інформації несуть не окремі статті, чи публікації виступів урядовців, а збірники документальних джерел. Вивчення цих документальних збірок, по-перше, дає можливість простежити загальний процес та особливості поповнення цієї первинної джерельної бази, яка значною мірою визначала рівень пострадянської історіографії голоду 1932–1933 років в Україні. По-друге, джерелознавчий аналіз матеріалів цих, як правило, значних за обсягом збірок, дозволяє встановити, обсяг та особливості джерел опрацьованих та залучених для вивчення проблеми голоду 1932–1933 рр. в Україні, визначити їх придатність для висвітлення того чи іншого аспекту цієї проблеми.

2. Збірки спогадів свідків голоду та їх нащадків, а також мемуари, щоденники, документальні повісті складають іншу важливу групу історичних та історіографічних джерел. Саме ці матеріали, поряд з кореспонденціями журналістів служили першоджерелами на початку розробки теми на Заході. Важливість і правдивість цих джерел, використаних і Р. Конквестом, і Дж. Мейсом, і правничою комісією на чолі з Я. Сандбергом намагалися спростувати заперечники Голодомору. Але відкриття архівів КП(б)У, ОДПУ у посткомуністичну добу дало можливість дослідникам переконатися у достовірності цього «живого» корпусу джерел, недоступного радянським історикам. Починаючи з часів перебудови, вітчизняні краєзнавці отримали можливість (і гідно скористалися нею) перейняти започаткований на Заході і, зокрема, широко використаний комісією Дж. Мейса, метод фіксації «усної історії» – запису та обнародування спогадів тих, хто пережив сталінський людомор.

3. Наукові конференції, семінари, симпозіуми, «круглі столи» з тематики Голодомору, матеріали яких впорядковані в спеціалізовані збірники, являють собою окрему групу історіографічних джерел. Такі колективні наукові заходи

[1192] Калакура Ярослав. Українська історіографія … С. 19.

служать, певною мірою, опосередкованим джерелом, хоча й у ході їх проведення, крім теоретичних виступів, нерідко вперше оприлюднювалися важливі документи і матеріали з історії Великого голоду. Але найбільша цінність таких заходів, особливо міжнародних, в нагоді науковців апробувати результати власних досліджень в умовах наукової полеміки, скоригувати шляхи і методи свого наукового пошуку. Саме на наукових форумах, які в новому тисячолітті набули великої ваги і регулярного характеру, відбувається презентація нових ідей, утвердження чи координація методологічних засад дослідження проблеми голоду 1932–1933 років в Україні.

4. Окрема специфічна група історіографічних джерел – бібліографічні покажчики та матеріали. Первісною ланкою історіографічного дослідження об'єктивно виступає бібліографічний перелік публікацій з тієї чи іншої тематики, в тому числі з історії жахливих подій 1932–1933 років в українському селі. Наявність у бібліографічних покажчиках різних за обсягом і критерієм групування списків наративу надає можливість по-перше, комплексно охопити весь історіографічний корпус наукових досліджень проблеми Голодомору, по-друге, провести типологізацію та систематизацію залученої до дисертаційної роботи джерельної бази. По-третє, бібліографічні джерела, представлені у покажчиках, використані для простеження і виміру процесу кількісного нарощування історіографічних джерел в хронологічному, географічному, видовому контекстах. Окрім цього, матеріали покажчиків відіграли важливу роль для застосування методів історіографічної ретроспекції та первинного компаративного аналізу для визначення динаміки розвитку, сучасного стану та деяких перспектив дослідження історії Великого голоду в системі координат світової історичної науки.

5. Узагальнюючі дослідження – колективні та Авторські праці синтетичного характеру, в тому числі, навчального призначення, довідники та енциклопедії, присвячені історії України чи СРСР, або ж окремим її напрямкам: соціально-економічному, соціально-культурному, аграрному, політичному, національному. Така група історіографічних джерел дає можливість досліднику встановити, яке місце займали сторінки історії Великого голоду в УСРР у висвітленні загального радянського історичного процесу, уточнити фактологічні дані та сформувати зважені висновки власного дослідження.

6. Велике значення для історіографічної роботи мають наукові монографії з проблеми Голодомору – ґрунтовні, часом фундаментальні праці, аналітичного характеру, які не лише відбивають якісний стан історичного пошуку в певний період, а й істотно впливають на історіографічний процес, виконуючи як парадигмальну, так і конструктивну функції історіографії. Монографії, Авторського чи колективного походження, як правило, мають також риси узагальнюючого, комплексного дослідження, з визначенням їх Авторами певних підсумків і орієнтирів у розробці теми. До цієї ж групи джерел за ознакою монографічності прийнято відносити книги та брошури, які також мають науково-популярний, узагальнюючий характер, але не містять ґрунтовної фактологічної доказової бази, а доносять теоретичні висновки Автора.

7. Найбільшою за обсягом групою історіографічних джерел, залучених до дисертаційного дослідження, є наукові статті, які не меншою мірою, ніж монографії визначають рівень і динаміку поточного історіографічного процесу. Саме в наукових статтях, в силу їх великої чисельності, «мобільності» появи і конкретної предметної спрямованості, відбувається розробка маловивчених сюжетів або нових аспектів історії Великого голоду, супроводжувана залученням до наукового обігу нових історичних джерел або, частіше, аналізом та синтезом вже обнародуваного наративу. Дослідження комплексу наукових статей як історіографічних джерел дозволяє охарактеризувати процес прирощення історичних знань, встановити рівень методологічних та науково-теоретичних здобутків та перспективи напрями розробки теми, розвинути конструктивні ідеї Авторів публікацій.

8. Науково-публіцистичний та публіцистичний наратив проблематики голоду 1932–1933 рр., використаний в дисертації в якості окремої групи джерел історичного та історіографічного значення, має свою цінність і специфіку. Особливість науково-публіцистичної літератури, як історіографічного джерела, полягає в тому, що на її базі висвітлюється позиція політиків та громадських організацій щодо подій 1932–1933 рр. сприйняття їх громадянської спільнотою, реакція на ці події окремих діячів, установ. Аналіз цієї групи джерел, представленої переважно публікаціями в періодичних виданнях (кореспонденціями, полемічними виступами, заявами, зверненнями, відгуками тощо) дозволяє встановити ступінь актуальності, дискусійності тієї чи іншої інформації, пов'язаної з проблемою Голодомору, рефлексії на неї в Україні та світі.

Важливе місце серед інших джерел дослідження теми займають залучені до історіографічного аналізу дисертації та їх Автореферати, які назагал, виконані під егідою провідних істориків України, найбільш рельєфно відбивають хід історіографічного поступу, існуючий якісний стан історичної науки та її історіографічного наукового осмислення. Дисертаційні дослідження тих чи інших проблем історії Голодомору акумулюють великий фактологічний матеріал, в тому числі регіональний, стверджують існуючі в українській історіографії імперативи концепції голоду-геноциду. Кваліфікаційні роботи історіографічного характеру (Г. Васильчук, С. Дровозюк, В. Коцур, К. Назарова та ін.) загалом найбільше рухають пошук науковцями нових теоретичних та методологічних підходів, концептуальних інтерпретацій, тлумачень відомих та нових історичних фактів.

За останні роки кваліфікаційні роботи вітчизняних гуманітаріїв, демонструють розширений дослідницький спектр вивчення феномену Голодомору, позаяк належать не лише історикам (А. Бахтін, Н. Бем, А. Булгакова, В. Головко О. Довбня, С. Маркова, Р. Подкур, а й фахівцям іншого профілю (О. Кісь, Н. Тимощук, А. Яценко та ін.), та стосуються, крім власне історичних аспектів, культурологічних, соціальних, психологічних, гендерних, медичних, демографічних та інших проблем Голодомору.

Отже, упродовж більш, ніж 80-річного дослідження історії Великого голоду 1932–1933 рр. джерельна база наукової розробки теми зростала і якісно і

кількісно з наростаючими темпами. У радянський період основні групи джерел складали виступи комуністичних зверхників, публікації в пресі, збірники документів партії і уряду, статистичних матеріалів, нечисленні довідники, енциклопедії тощо. Повноцінна наукова розробка теми Голодомору в монографіях і статтях була неможлива через суворі заборони згадки про голод та приховання владою документів з історії цього злочину. Але процес накопичення нових історичних фактів про передумови причини, наслідки так званих «продовольчих труднощів» все-таки відбувався і правда про Голодомор читалася поміж рядків деяких документів, наукових праць і в лаконічних рядках найсміливіших письменників, дисидентів.

Водночас за межами СРСР основу джерельного масиву дослідження Голодомору спершу складали насамперед свідчення очевидців трагедії та кореспонденції журналістів, які масово друкувалися в періодичних виданнях української діаспори та іноземних часописах, публікації численних звернень та заяв українських і міжнародних у зв’язку з подіями в радянській Україні. Якісно новий етап формування джерельної бази настав у зв’язку з відзначенням 50-річчя трагедії Великого голоду та розгорнутою системою інформаційних, наукових заходів української еміграції – передусім у Новому світі. Діяльність Комісії конгресу США, з наступною публікацією спогадів свідків голоду, матеріали міжнародної правничої комісії, міжнародні конференції з історії Голодомору, монографія Р. Конквеста «Жнива скорботи» та документальний фільм за її мотивами, публікації дипломатичних звітів – ці та інші заходи спонукали до активізації як світову спільноту, так і наукові кола, що стрімко розширювало історіографічний комплекс джерел, необхідних для розробки теми.

Нарешті, відкриття раніше засекречених радянських архівних фондів , яке почалося на зламі 80 – 90-х у зв’язку з легалізацією теми Великого голоду в період горбачовської перебудови, відкрило доступ до величезного масиву вражаючих документів, які підтвердили моторошні спогади тих, хто пережив людомор. З тих пір в Україні і Російській Федерації були упорядковані ґрунтовні збірки архівних документів та матеріалів, що висвітлюють «великий перелом» на селі. Ще більше зібрано і впорядковано збірників спогадів очевидців Голодомору. Складені якісні бібліографічні покажчики, інші довідники. Професором В. Марочком підготовлена і викладається в інтернет перша енциклопедія Голодомору. Захищені перші спеціальні дисертації (А. Серпутько, К. Назарова) та ґрунтовні монографії (М. Шитюк і К. Назарова, Г. Касьянов) з сучасної історіографії Голодомору. Опубліковані тисячі статей, повідомлень, доповідей наукового характеру і ще тисячі – публіцистичного. Нагромадження такого велетенського обсягу історіографічних джерел з проблематики Великого голоду в Україні нагально потребує їх комплексної характеристики оцінки та подальшого наукового аналізу.

Крім того, інтенсивний процес розширення кола джерел з історії Голодомору органічно вписується у сучасну суспільну ситуацію в Україні, яка актуалізує звернення до культурно-історичної спадщини народу, без засвоєння уроків якої неможливий рух уперед і національна самоідентифікація

особистості в умовах російської «гібридної війни». Проте наростаючий потік інформації та збільшення обсягу історичних джерел з історії та історіографії голоду 1932–1933 років, як на нас, далеко випереджає ступінь обробки і систематизації цього матеріалу. На сьогодні немає і десятка монографій, присвячених аналізу джерельної бази чи характеристиці здобутків світової історичної науки з проблеми Голодомору.

Як відомо, нині у світі налічується понад 20 тис. публікацій з історії Голодомору, які зафіксовані бібліографами України. Тисячі з них складають первинні історичні джерела, огляд найголовніших видів яких здійснено в поточному розділі. На нашу думку, залучена історіографічна база є репрезентативною для комплексного та всебічного висвітлення проблеми Голодомору в рамках даного дисертаційного дослідження. Джерелознавчий аналіз показує, що кількісний і якісний вимір такої бази дозволяє вирішувати поставлені наукові завдання.

2.3. Методологічні засади дослідження теми голоду в Радянській Україні 1932–1933 рр.

Ще 70 років тому німецький філософ Карл Ясперс жалкував з актуального на сьогодні приводу, що наука перестала бути «аристократичним заняттям» і кожен прагне «поставити на обговорення» все, що приходить йому в голову. Тому величезна кількість друкованої наукової продукції перетворюється у виставку хаотичного потоку, по суті, вже незрозумілих слідів колись живого людського мислення. Внаслідок цього відбувається упосереднення сенсу дослідження і переходу його в літературу. Навіть такий зважений коментатор відомої праці Х. Вайта «Метаісторія», як Г. Іггерс, Автор узагальнюючого праці з історії історіографії, заявляв про готовність розділити думку Вайта про те, що між фактом і вигадкою немає ясної межі[1193].

В умовах наступу постмодернізму важливо запобігти розмиванню кордонів науки і белетристики, історичної реальності і довільної уяви та врахувати думку К. Ясперса : «Справжня наука – це знання, до якого входить знання про методи і кордони знання»[1194].

Методологічні підходи до вивчення подій 1932–1933 років в Україні істотно різняться, залежно від культурно-політичного середовища, яке прямо або опосередковано впливало на формування тієї чи іншої науково-історичної парадигми. Специфіка сучасної української та зарубіжної історіографії Голодомору 1932–1933 років в Україні полягає в тому, цей напрямок історичних досліджень розвивався надзвичайно динамічно в тісній залежності від соціальних, культурних та політичних факторів, що спричинило утворення окремого історіографічного масиву наукової літератури за відносно короткий проміжок часу. Водночас необхідно констатувати не лише культурно-географічні та ідеологічні відмінності світогляду вчених, які впливають на

[1193] Иггерс Г. Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта. *Одиссей: Человек в истории.* Москва : Наука, 2001. Вып. 2001 года: Русская культура как исследовательская проблема. С. 148.

[1194] Ясперс Карл. Смысл и назначение истории / пер. с нем. М. И. Левиной. Москва : Политиздат, 1991. С. 372.

оцінку голоду 1932–1933 років, а й особливості загального історіографічного процесу на різних хронологічних етапах (наприклад, парадигмальні зміни у вітчизняній та зарубіжній історіографії, які почалися в середині 1980-х років).

Тож, наприклад, висновки більшості вчених України, Росії, США чи Німеччини щодо ключового питання – причин Голодомору – досить різні та суперечливі. Щодо українських дослідників, то зауваження Г. Касьянова видається, значною мірою, справедливим: «Додаткова методологічна прогалина історіографічної складової канонічної версії Голодомору – нездатність до критичного самоаналізу хоча б тієї частини історіографічного доробку, яка є наявною на сьогодні. Вся історія досліджень голоду 1932–1933 рр. в рамках цієї версії – це її «уточнення» і фізичне розширення одноманітного емпіричного наповнення[1195].

Неважко знайти і зворотні зауваження щодо методологічних хиб прихильників ревізіоністської, або ж функціональної, версії Великого голоду 1930-х років. Зокрема, Дж. Мейс, С. Кульчицький, В. Марочко відзначали, що їх оцінки причин Голодомору здебільшого обмежені об'єктивістськими західними шаблонами виміру радянського тоталітарного режиму без врахування унікальності цієї системи.

Виходячи з доцільності застосування комплексного та історичного підходів до вивчення літератури про Великий радянський голод, спершу розглянемо деякі питання історіографії проблем методології.

Як зауважив Ерік Гобсбаум, «Більшість молодих чоловіків і жінок на зламі сторіччя зростають у такому собі перманентному тепер, що йому бракує всякого органічного зв'язку з громадським, державним минулим тих часів, в яких їм випало жити. Завдяки чому наприкінці другого тисячоліття більше, ніж будь-коли досі, зростає важливість праці істориків, чия справа – запам'ятовувати те, що забувають інші. Але ж саме з цієї причини вони повинні бути чимось більшим за простих хроністів, мемуаристів і компіляторів, хоч і без цієї функції історикам не обійтися»[1196]. Ці ремарки вченого, на наш погляд, в повній мірі актуальні і для «істориків другого рівня», які мають предметом інтелектуальну історію або ж історію наукових студій тієї чи іншої проблеми.

Звичайно, фахові історики тим і відрізняються від аматорів, що покликані відобразити якомога правдивіше картину минулого для її адекватного сприйняття та винесення історичних уроків. Ще у XIX ст. Л. Ранке сформулював широко відоме завдання історика – писати історію «так, як це було насправді» («wie es eigentlich gewesen»), на основі суворого дотримання і професійного тлумачення документальних фактів. Проте самі по собі факти ще не несуть істинних знань, які треба здобути з допомогою розумових операцій, простеження причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших подій і явищ, їх системного узагальнення. При цьому важливий інтелектуальний та фаховий рівень історика, його компетентність, яка при всіх зовнішніх впливах допомагає і зберегти об'єктивність і висловити власне суб'єктивне судження.

[1195] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 246.

[1196] Гобсбаум Ерік. Вік екстремізму : коротка історія XX віку. 1914–1991 / пер. з англ. Олександр Мокровольский. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2001. С. 13

Лідер «малонімецької школи» історіографії Й. Ґ. Дройзен розвинув цю думку, стверджуючи що для пояснення минулих подій потрібне, насамперед, їхнє розуміння, якого можна досягти лише спираючись на власну свідомість, залежну від епохи і суспільного середовища[1197]. Г. фон Трейчке з цього приводу писав: «З тих часів як існує світ у бурхливі періоди його буття історик завжди називався безпартійним тільки в одному випадку: коли він лежав у могилі»[1198].

Представники «малонімецької школи» перенесли акцент не стільки на сам історичний процес, скільки на засоби його пізнання, тобто на розумові операції суб'єкта-дослідника. Наслідком такої переорієнтації став поділ філософії історії у другій половині ХІХ ст. на дві галузі: конструктивну, котра формує теорії про зміст і мету історичного процесу (об'єкту історії), і формальну, яка концентрує увагу на теорії і логіці історичного пізнання (пізнавальна діяльність суб'єкту). Від цього часу (за Л. Зашкільняком – від «шлюбу» між філософією та історією) народилася окрема наукова дисципліна – методологія або теорія історії (в залежності від змісту, який вкладають у ці поняття)[1199]. Методологія історичного пізнання, що починалася з традиції Й. Лелевеля, соціопсихологічної «Історики» М. Гандельсмана, а також англо-американської рефлексії над історією і наукою загалом, стала окремою галуззю досліджень, яка здобула своє право на існування серед історичних наук в теорії і практиці. Такі міркування мають особливе значення для історіографії, яка оперує рефлексивним наративом суб'єктів історичного пізнання.

Просвітницька і пізнавальна роль сучасної історичної науки ставить вимоги до професійності істориків, потребує засвоєння ними загальних закономірностей розвитку науки, наукової методології пізнання та інтерпретації історичного процесу.

Серед загальних закономірностей розвитку науки сучасні дослідники виділяють наступні положення:

- теоретичні та емпіричні результати наукової діяльності функціонують у нерозривній єдності, яка забезпечує цілісність розвитку науки;
- оцінка результативності наукової діяльності визначається як єдність наукових традицій та новацій;
- періодичне домінування тенденцій інтеграції та диференціації наукових знань забезпечує цілісність та всебічність розвитку науки;
- розвиток науки є важливою закономірністю, яка забезпечується взаємодією, взаємовпливом, взаємозумовленістю розвитку різних наук;
- вплив зовнішніх та внутрішніх чинників на розвиток науки перебуває у об'єктивному взаємозв'язку[1200].

[1197] Дройзен Иоганн Густав. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории. Санкт–Петербург : Владимир Даль, 2004. 581 С.

[1198] Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. Москва : Высшая школа, 1990. С. 261.

[1199] Зашкільняк Леонід. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львівський національний університет імені Ів. Франка,1999. С. 138.

[1200] Козловський Юрій. Закономірності розвитку науки як методологічна передумова моделювання наукової діяльності. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини* / гол. ред. : М. Т. Мартинюк. Умань : ПП Жовтий, 2011. Ч. 2. С. 168.

Закономірності розвитку науки загального порядку слугують методологічними передумовами виведення на їх основі часткових закономірностей, зокрема щодо організації наукової діяльності, інтеграції наукових знань тощо. Лише на основі загальних закономірностей розвитку науки та часткових закономірностей розвитку системи розробляються та формулюються принципи моделювання цієї діяльності, які слугують вихідними ідеями для теоретичних положень, що і є предметом подальшого дослідження.

Як зазначив Леонід Зашкільняк, методологія історії також виходить із вимірів і засад, прийнятих у наукознавстві, «…намагається вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історику свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань, розуміти роль і функції історичних знань у суспільстві»[1201].

Дослідження історіографії, як складової частини історії, підлягає загальним принципам методології історії, яка пройшла свій шлях еволюції. Епістемологічні проблеми історичної науки, методи і логіка дослідницької діяльності історика у процесі створення історичних знань знайшли свій відгук у у низці публікацій сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Ідеї кантівської філософії історії – історії розвитку свободи – послужили добрим ґрунтом для розвитку не тільки німецької класичної філософії, але й всієї європейської філософії (в тому числі філософії історії. – В. Г.) з позитивізмом і марксизмом включно. Так, із 70-х років XIX ст. до початку 30-х років XX ст. в передових країнах світу історіографія рухалася в одному напрямку наукових пошуків та розвивалася на плюралістичних методологічних засадах позитивізму, марксизму, неокантіанства[1202].

Знаними в науковому світі є оригінальні пошуки ефективної теорії історичного пізнання англійським вченим Р. Д. Колінгвудом. У своєму найвідомішому творі «Ідея історії» Автор зазначає, що на відміну від точних наук, завдання історії – «вивчати недоступні для нашого спостереження події, причому вивчати ці події висновково, йдучи до них через аргументацію, що береться із чогось іншого, недоступного для нашого спостереження, – із того, що історик називає «свідченням» про події, якими він цікавиться»[1203]. Історичний метод, за Колінгвудом, – не що інше, як інтерпретація свідчень.

Р. Колінгвуд доводить, що об'єктом історичного знання є не абстрактний факт, що лежить поза свідомістю, яка його пізнає, а діяльність мислення, доступна тільки тією мірою, у якій розум, що пізнає, відтворює її в собі й у такий спосіб усвідомлює себе. На відміну від «ідеї» історії, що трактувалась класичною філософією як наперед задана в силу володіння самостійною сутністю, ідея історії у Р. Колінгвуда належить кожній людині в якості елементу її свідомості. Саме цим засади «наукової історії» Р. Колінгвуда відрізнялись від пануючих століттями уявлень, які Автор називає історією

[1201] Зашкільняк Леонід. Методологія історії … С. 7.

[1202] Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки. *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 30.

[1203] Колінгвуд Робін Дж. Ідея історії / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи, 1996. Ч. 5. § 3.

«ножиць і клею» – «історію, що конструюється із витягів та комбінованих «заповітів» різних Авторитетів, себто компілятивну історію»[1204].

Згідно з Колінгвудом, науковий історик, на відміну від історика - компілятора, не «історичними фактами» чи «періодами», а проблемами, відтворюючи минуле у своїй уяві, відкриваючи його смисл, пізнаючи думку іншого. При цьому пізнати думку іншого означає не просто скопіювати її у своїй свідомості, але й критично проаналізувати логіку міркувань, зіставити їх з власними, «вжитися» в них. У цьому сенсі історичне пізнання, вважає Колінгвуд, відрізняється від простого відтворення минулого тим, що воно нібито «конструює» історію (думку), «інтерпретує», переосмислює її в акті рефлексії. За Колінгвудом, прогалина між минулим і майбутнім заповнюється за допомогою уяви, яка являє собою не довільну фантазію, а логічну конститутивну діяльність свідомості історика. Отже, судження Р. Колінгвуда мають першорядну цінність для методології історіографічного дослідження.

Справжню історію за М. Гайдеґґером є «історія людини», бо саме свідомість індивіда виступає «первісно-історичним феноменом», сферою «переживань» щодо самого існування. Життя у суспільстві є «вторинно-історичним феноменом», який складає світову історію. М. Гайдеґґер вважав, що історик, як людина, може побачити минуле з огляду виключно власного існування та свідомості. Іншу людину (й історика) можна зрозуміти тільки з допомогою «вживання» в його «буття-свідомість». Але це розуміння обмежене «герменевтичним колом» унікального світу кожної людини[1205]. Цей світ розкривається через мовлення. Гайдерівська «оселя буття» – мова – дозволяє нам бути у світі й водночас проливає світло на те, як ми там існуємо. Тобто мова – не стільки форма культури, скільки важіль до розкриття «царини істини» і дороговказ на шляху людину до первісного виміру єдності буття і світу[1206]. Тож дослідження історії історичної науки виглядає неповноцінним без врахування цих міркувань М. Гайдеґґера, який, поруч із Л. Вітгенштайном здійснив мовну революцію і став одним із засновників герменевтики – науки про тлумачення тексту.

Власне пояснення змісту людського існування запропонував інший німецький філософ – Карл ЯсперС. Людина у нього повстає як відкрита істота, яка творить і пізнає історію завдяки своєму зв'язку з божественним абсолютом. Відкритість до світу є виразом поєднання у людині раціонального та ірраціонального начал – «розуму» і «екзистенції». За Ясперсом людина, як історична істота, завжди знаходиться у взаємозв'язку, «комунікації» з іншими людьми, котрі так само прагнуть істини і свободи. Подібно до І. Канта, К. Ясперс трактував суть і мету історії тільки як способи суб'єктивного розгляду її людиною, проголосивши принциповий плюралізм способів розуміння цілісності і змісту історії. Вчений висунув концепцію «філософської

[1204] Колінгвуд Робін Дж. Ідея історії … § 3, IV.

[1205] Губман Б. Л. Смысл истории: очерки современных западных концепций / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва : Наука, 1991. С. 106.

[1206] Гайдеґґер Мартін. Дорогою до мови / пер. з нім. В. Кам'янця. Львів : Літопис, 2007. С. 15.

віри» і застеріг, що абсолютна істина, а тим самим і повна свобода ніколи не досягаються, але завжди знаходяться в дорозі[1207].

Екзистенційна нитка від Хайдеґґера і Ясперса тягнеться до французького мислителя Жана-Поля Сартра, якого зараховують і до неомарксистів. Для Сартра історія – це сфера прояву беззахисної людської сутності, яка виявляється у неперервному хаосі подій і напруженій боротьбі пристрастей. Свідомість людини виступає ніби екраном-проявником картини світу, зберігаючи і посилюючи свою автономність. «Буття свідомості є свідомістю буття», – підсумовує філософ[1208]. У 1960 р. у праці «Критика діалектичного розуму» Сартр намагається, об'єднати діалектику і феноменологію, як методи пізнання минулого. Ця реконструкція досягається через «комунікацію» (спілкування) і «розуміння», які складають обов'язкові елементи життя кожної людини.

Такий зв'язок відповідає традиціям французької історичної школи «Анналів». 1929 р. став знаменним для світової історіографії у зв'язку виходом в світ у Франції першого номера журналу «Аннали економічної і соціальної історії» за редакцією Люсьєна Февра і Марка Блока та заснування ними школи «Анналів» або ж – «нової історичної науки». Предмет людської історії, на думку представників школи «Анналів», є глобальним, тотальним, всеохоплюючим[1209]. Це суспільство в усій його повноті, взаємозв'язку його компонентів – матеріального, економічного, соціального життя та людини – в природному, соціальному, історичному контексті[1210]. Тобто для представників школи головним був структуралізм – ідентифікація структур та відносин. Звідси випливало розрізнення власне об'єкта історичного пізнання та суб'єктивної свідомості історичних осіб, відповідно й історіографів. Ця школа сприяла подоланню «подієвої», описової історії, яка висвітлює черговість історичних подій і підняла її осмислення на рівень категорій і змістовних структур. М. Блок синтезуючим елементом суспільної еволюції бачив колективні уявлення (суспільну свідомість), яку він називає «пам'яттю».

Пізніше Л. Февр й інші «анналісти» запровадили поняття «ментальності» – колективної свідомості, внаслідок взаємодії суспільства з природним середовищем в процесі соціального буття[1211]. Ментальність є синтезом психологічного і біологічного, індивідуального і колективного, матеріального і духовного, історичного і сучасного людського буття. На думку Л. Февра, який критикував істориків за розчленування людини як трупа, ментальність формується як «матриця культури, традицій, мови, способу життя, релігії, а виявляється у реакціях і поведінці людини і групи», які можна дослідити з допомогою методів суміжних з історією наук про людину[1212]. Для отримання

[1207] Ясперс Карл. Истоки истории и ее цель / пер. с нем. с немецкого М. И. Левиной. 2-е изд. Москва : Республика, 1994. 527 с.

[1208] Киссель М. А. Философская эволюция Ж.–П. Сартра. Ленинград : Лениздат, 1976. С. 24.

[1209] Bloch M., Febvre L. A nos lectureurs. *Annales d'histoire econumique et sociale*. 1929. N 1. P. 1–2.

[1210] Bouvier L. Feu Francois Simiand? *Annales.* E.S.C. 1973. N 5. Sept. – oct. P. 1174–1175.

[1211] Lefebvre G. Avenir de l'histoire. *Revue historique.* 1947. N 197. P. 55–61.

[1212] Февр Люсьен. Бои за историю / перевод А.А. Бобовича, М.А. Бобовича и Ю.Н. Стефанова; комм. Д. Э. Харитоновича; отв. ред., вст. ст. А. Я. Гуревич. Москва : Наука, 1991. С. 520–521.

синтетичного уявлення про історичну людину, Февр вичленив принцип методології Школи, який розгорнуто у працях її «другого покоління» – принцип «тотальності» – всебічного висвітлення життя людей на даному просторі і в даний чаС. У цьому явно проглядав образ майбутньої «антропологізуючої історії».

Друга вимога до тодішньої історії (крім антропологічності) за К. Гінзбургом «галілеєвою парадигмою», що означає висування до історії тих вимог, які роблять її доступною для математичних операцій, та кількісних методів, які дозволяють обрахувати достовірність змісту досліджуваних явищ та їх місце в історичній ретроспективі. Складнощі застосування цього методу для історії культури, ідейної еволюції були частково вирішені введенням в історіографію ключового поняття ментальності.

Яскравим прикладом структуралістської методології пізнання історичного процесу були праці французького історика Фернана Броделя, з ім'ям якого уособлюється друге покоління школи «Анналів»[1213]. Вчений увів у вжиток поняття історичних відрізків великої тривалості, системних структур і численних кон'юнктур, на тлі яких розглядаються конкретні події, «пил повсякденності». Піонерським був також комплексний підхід до вивчення цілого регіону, в його сукупності, з виходом за межі звичних політичних рамок та історичних стереотипів, і головне, у взаємодії з природним середовищем. Його панорамний, а в подальшому, і цивілізаційний підхід до історичного дослідження сприяв появі нових шкіл і напрямів постмодерністського характеру. Дослідників приваблювали синтезуючі тенденції методології «анналістів», яка давала можливість більш «об'ємного» погляду на суспільство та його «людського» виміру, позбавленого соціологічного схематизму. Тож до кінця 80-х років у французькій історіографії панувала структуралістська парадигма.

У 1961 р. Ж. Дюбі у статті в енциклопедичному виданні «Історія та її методи» вказав на перспективність дослідження історії ментальностей. Ментальність тлумачилася на перших порах як цінний національний здобуток, як антитеза інтелектуалізму, що роз’їдає націю. Але від того часу ця галузь історії розвивалася у тіні «нової наукової історії», здобуваючи прихильників поза Францією (П. Берк у Великобританії, А. Гуревич у СРСР) тощо[1214]. Починаючи від Е. Дюргейма, ментальність пересунула акцент досліджень з центральної, високої політики до периферії, повсякденності, з історії закономірностей і політології до психології, підсвідомого, до історії і уявлень «маленьких людей» у «великій історії». В крайніх вираженнях, як вважав У. Раульф та деякі інші вчені, історія ментальності залишила в тіні науку й

[1213] Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / перекл. з франц. Г. Філіпчук. Київ : Основи, 1995. 542 с.; Київ : Основи, 1997. Т. 2. Ігри обміну. 584 с.

[1214] Wrzosek W. Historia, kultura, metafora: powstanie nieklasycznej historiografii. Wrocław: Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, 1995. S. 127–138.

звернулася до окультизму[1215]. Так сформувалася й стала профілюючою лінією досліджень «нова соціальна історія».

Від середини 80-х років у середовищі французької Школи «Аннали» розгорнулися дискусії щодо методологічних засад історичного пізнання, пов'язані із захопленням структурними соціологічними дослідженнями, кліометрикою тощо. Теоретики Школи виступили за збереження цілісного уявлення про суспільну еволюцію, використання міждисциплінарних підходів. Але у нових умовах головний акцент було перенесено з цивілізаційного бачення суспільства на менталітет – суспільну свідомість, яку можна звести до духовного та інтелектуального життя, певних психологічних стереотипів. Таку історію називають «соціальною історією культури», або, вслід за Г. Ріккертом, антропологічною.

У дослідженні такої історії зростає активна і конструктивна роль історика, його спроможність провадити «діалог» з джерелом, здобуваючи з нього «приховану» достовірну інформацію. Від такого дослідника вимагається високий рівень ерудиції, орієнтація у багатьох науках та їх методах і, як підкреслюють теоретики Школи, власний екзистенціальний досвід. Особистість історика, таким чином, накладає великий відбиток на його історичний твір, який має значну частку індивідуального бачення, часом недосяжного і незрозумілого читачеві. Загалом завдяки французькій школі Анналів відбувся радикальний поворот до вивчення усіх деталей людського буття. Це спричинило бурхливий розвиток таких нових напрямків досліджень як «мікроісторія» (історія громад малих населених пунктів) та історія повсякдення.

Отже, представниками «Школи «Анналів»« були закладені основні методологічні принципи, придатні як для власне історичного, так і для історіографічного дослідження і застосовані в роботі: підхід до історії як проблеми, з конструюванням з розсипу фактів-феноменів «ідеальних типів» (термінологія М. Вебера) та перевірки їх у процесі дослідження; застосування «діалогу історії і джерела» - творчого і критичного підбору джерел; гнучкий междисциплінарний підхід; принцип «глобальної» історії, що передбачає загальну націленість дослідження не на вивчення якихось окремих частин, а на виявлення істотних зв'язків між ними і створення синтезної праці.

Послідовники школи «Анналів» в інтерпретації історичної антропології, як наприклад, гостро критикували слабкі сторони методології марксизму та позитивістського історизму з його культом фактологізму, подійності, принциповим ігноруванням узагальнень та філософії історії, з відмовою від пошуків закономірностей, причин[1216]. Формаційна історія на кінець XX ст. стала історією соціологічних та політико-економічних абстракцій, де забракло місця конкретній людині з її ментальністю, суб'єктивним баченням світу і свого призначення. Сутнісна характеристика формацій містить лише базисні ознаки, і тому формаційний підхід вважається методом типізації й періодизації,

[1215] Михина Е. М. История ментальностей, историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах. Москва : РосС. гоС. гум. ун–т РГГУ, 1996. С. 38–39.
[1216] Гуревич А. Я. Теория формации и реальность истории. *Вопросы философии.* 1990. № 11. С. 31–43.

основаним на комплексному і фундаментальному, але все ж таки особливому компоненті історичного розвитку[1217].

Щодо українського ґрунту, то від марксистських методологічних підходів застерігав академік В. Смолій: «... повне ігнорування соціального фактору» або зведення його «... лише до проблеми класової боротьби експлуатованих проти експлуататорів... істотно спотворює об'єктивну реконструкцію історичного процесу в Україні»[1218]. Натомість етносоціальна позитивістська концепція М. Грушевського передбачала комплексний підхід: соціологічну обробку історичних фактів, котрі повинні описати у сукупності і якомога найповніше три галузі життя народу-нації: природно-географічні умови, політично-правове становище і культуру (з включенням до неї, крім побуту, вірувань, мистецтва, і соціально-економічних процесів)[1219].

Марксистському розумінню історії суспільства як історії боротьби протилежних класів, історії філософії як боротьби матеріалізму та ідеалізму об'єктивно протистоїть також анналістська ідея тотальності предмету історії, що передбачає вивчення ментальності людини і соціуму як сфери, в якій втілена нероздільна єдність усіх елементів, що складають історичний процес, – як матеріальних, так і ідеальних. Такої точки зору, крім Л. Лефевра, дотримувалися й інші історики зарубіжжя (А. Я. Гуревич, Г. Д. Ман, Р. Шартьє та ін.).· Вони переконані в тому, що проблема тотальної історії – це проблема сполучення загального, особливого та одиничного.

Альтернативне до марксистського бачення історії в сучасній науці представлене концепціями багатьох відомих у світі теоретиків. Це передусім концепції історицизму, або антимарксистського історизму, К. Поппера, ідеї історії Р. Колінгвуда, глобальних ритмів історичного процесу А. Дж. Тойнбі, соціокультурної динаміки П. Сорокіна, різновидності цивілізаційної методології від М. Данилевського та О. Шпенглера[1220,1221]. Але в історичних дослідженнях, що проводяться за методологічними канонами історичної науки, і цивілізаційний підхід в Україні практично не знайшов застосування. Це, зокрема, відзначає В. Космина: «Виходить, що в історичній науці статус цивілізаційних теорій не відрізняється від статусу формаційної: вони «живуть» за власною логікою і перебувають над практикою власне історичних досліджень, пов'язаною з вивченням історичних фактів і джерел[1222].

Суттєвим доповненням «лінійних» підходів у трактуванні історії є синергетичний підхід, котрий передбачає використання концепцій нелінійної

[1217] Ковальченко И. Д. Теоретико–методологические проблемы исторических исследований. *Новая и новейшая история.* 1995. № 1. С. 24.

[1218] Смолій В. А. Про пошук нових теоретичних та методологічних підходів до вивчення історії України // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): матеріали всеукраїнської науково–освітньої конференції. Глухів : Глухівська міська друкарня, 1996. С. 3–4.

[1219] Тельвак Вікторія, Тельвак, Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / УНДІАСД, Дрогобиц. держ. пед. ун–т ім. І. Франка. Київ; Дрогобич, 2005. 334 с.

[1220] Кравченко П. А., Мельник А. І. Альтернативи історичного пізнання: марксистська та модерні теорії історичного процесу. *Історична пам 'ять.* 2012. № 27. С. 8–10.

[1221] Кравченко П. А., Мельник А. І. Модерні теорії історичного процесу як альтернативи марксизму. *Історична пам 'ять.* 2012. № 28. С. 23–31.

[1222] Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. С. 9. 310 с.

динаміки і на сьогодні є основою для вивчення історичних альтернатив, перехідних періодів суспільної історії. Синергетична методологія дозволяє розглядати кожну систему як певну єдність порядку і хаосу і визначати порушення цього балансу[1223].

Складання нової парадигми історії відбувалося у складних умовах філософсько-наукових пошуків, пов'язаних з намаганнями визначити роль науки у сучасному світі. При цьому бралися до уваги висновки Т. Куна щодо історичної змінності наукових парадиґм, досягнення інформатики, поширення структуралізму, здобутки соціології, психології, лінгвістики тощо.

Постмодерністський підхід до вивчення історичного процесу оформився наприкінці 60-х років ХХ ст. у працях французьких та американських письменників і вчених Ж. Дерріда, М. Фуко, Р. Варта, Х. Вайта, Х. Міллера та ін. З початку 70-х років, широко використовуючи концепцію ментальності, ця школа шукала контакти з етнологією або антропологією[1224]. На неї все ще впливав позитивізм: вивчалася історія довготривалих процесів, глобальних закономірностей, великих соціальних структур, а звідси і пересічних великих мас та їх уявлень за недооцінки індивідуального та суб'єктивного в історії.

З кінця 70-х років постмодернізм істотно впливав на історіософію, а з середини 80-х – і на історіографію. Тоді, передусім в Італії, склався такий сучасний варіант соціальної історії, як мікроісторія, представлена працями Дж. Леві, К. Гінзбургом, К. Поні, Е. Гренді. Дослідники виявили її зв'язок її витоки від деяких напрямів школи «Анналів» та зв’язок з французькою течією історії «повсякденного життя». Тож не випадково, методологічні підходи італійців були підтримані французькими анналістами, серед яких особливо виділяють Ж. Ревеля та В. Лепеті[1225].

Подібні до італійської мікроісторії школи існують в Німеччині, Англії, Австрії, Іспанії та Росії. Всі вони є проявами постмодерністського виклику. Для мікроісторії предметом уваги ставали не структури і механізми, які поза будь-яку суб'єктивність начебто підпорядковують соціальні відносини, а поведінка в певному соціальному контексті родинних груп, сімей, індивідів, їх переживання, що, зокрема. підвищило інтерес до біографістики. Проте ми поділяємо застереження Г. Васильчука: «Теорія повсякденності є виразником системного аналізу на мікрорівні соціального буття різних груп суспільства, а не універсальною методологічною базою історичних досліджень»[1226].

Дві основні метаморфози, які пережила в ХХ ст. світова історіографія, з появою Школи «Анналів» – звернення до вивчення ментальності та «лінгвістичний поворот» – можуть розглядатися як суттєві спроби показати дію

[1223] Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Антропный принцип в синергетике. *Вопросы философии.* 1997. № 3. С. 62–79.

[1224] Ле Гофф Ж. «Анналы» и «новая историческая наука». *Споры о главном: дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов».* Москва : Наука, 1993. С. 90–94.

[1225] Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории. Одиссей. Человек в истории, 1995. Москва : Наука, 1995. С. 5, 10, 11.

[1226] Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально–політичного і культурно–духовного розвитку Української РСР в 20–30–і рр. ХХ ст.: автореф. … дис. д–ра іст. наук: 07.00.06. Київ: Київський нац. ун–т ім. Т. Шевченка, 2008. С. 17.

надбудовної сфери «як самостійної та рівноправної» підсистеми єдиної системи суспільно-історичного розвитку. «Лінгвістичний поворот», в основі якого лежать одвічні суперечки науковців про природу історичного пізнання, є одним з проявів постструктуралізму, постмодернізму в сучасній західній історіографії. За твердженням «нових інтелектуалів», мова є не стільки інструментом пізнання світу, скільки складовою частиною світу, історична реальність не є зовнішньою щодо пізнаючого суб'єкта, а конструюється мовною та дискурсивною практикою[1227]. Г. Шпет вслід за В. Дільтеєм трактував слово як найбільш універсальне вираження дійсності в її історичній самосвідомості. Саме з цим пов’язувалися основні принципи герменевтики, де центральною логічною проблемою поставала проблема розуміння і тлумачення тексту.

В рамках «лінгвістичного повороту» поставлене під сумнів саме поняття історичної реальності, критерії вірогідності історичних джерел, традиційні моделі розуміння й пізнання минулого. Наприклад, пише німецький історик У. Раульф, в історії науки про виникнення будь-якого нового напряму можна говорити тоді, коли складається властивий йому тип дискурсу як специфічного способу постановки проблем та набору методів їх вирішення[1228]. Такий підхід, поряд з іншими, має сенс застосувати саме до історіографічного дослідження, яке має справу з наративними джерелами, але із застереженням від його релятивізму, від стирання меж між фактом і вигадкою, які містить історіографічне джерело. Загалом ми поділяємо застереження Я. Поморського: «Сьогодні вибір пролягає не між історією як справді наукою та наративною історією, котра за допомогою менш-більш конвенціонального способу творить свої оповідання про минуле. Це виявилося фальшивою альтернативою. Історіографія є передовсім способом суспільного, орієнтованого на минуле, пізнання світу, суспільною епістемологією історії»[1229].

Попри намагання звести історію до літератури, постмодерністська критика збагатила теорію історичної науки, запровадила нові теми досліджень, такі як наратив і дискурс, емоції та почуття, історії груп меншостей і підлеглих, звернула увагу на підтексти джерельних переказів, і насамкінець нагадала творцям наукової історії, що вони також послугуються літературними засобами.

Важливим також, на нашу думку, видається «ввести» історико-наукові міркування дослідників різних наукових течій в широкий інтелектуальний, насамперед, історіографічний, контекст початку XXI століття. Мова йде про поняття «науковий простір», що передбачає розгляд науки як цілісного феномену, як взаємодію її різних компонентів, відслідковування її трансформацій та розвитку[1230].

[1227] Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва : Кругъ, 2011. 560 с.

[1228] История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах / ред. Е. М. Михина. Москва : РГГУ, 1996. С. 39.

[1229] Поморський Ян. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть. *Україна модерна.* Число 9. Київ; Львів, 2005. С. 38.

[1230] Рижко Л. В. Науковий простір: проблеми формування та трансформації (філософсько–праксеологічний аспект) : автореф. дис. … д–ра філоС. наук : 09.00.09. Київ, 2006. 39 с.

Провідною тенденцією сучасного наукознавства став перехід від інтерналістського підходу до більш широкого контекстуального, котрий співвідносить науку із життям і потребами сучасного їй суспільства. За влучним спостереженням Г. Іггерса: «Ми не можемо зрозуміти текст без розуміння контексту, з якого він виріс»[1231]. Адже в наш час раціональності принциповим стає врахування взаємодії, яка існує між рухом ідей та їхнім історичним «середовищем перебування», тими політичними, соціальними, ідеологічними, культурними контекстами, в яких ідеї породжуються, розповсюджуються, модифікуються, розвиваються. У такому екстернальному контексті мова може йти про реалізацію проекту «нової культурно-інтелектуальної історії», яка бачить своє головне завдання у дослідженні інтелектуальної діяльності[1232] та процесів у галузі наукового знання у розлогій історико-культурній перспективі[1233].

Втім, як зауважив А. Заярнюк, «Впливи Мішеля Фуко, що його часто згадують і Гант, і Шартьє як одного з мислителів, чиї теорії використовує «нова культурна історія», насправді набагато повніше проявляються серед соціяльних істориків. Якщо у рамках «нової культурної історії» здебільшого говориться про «дискурс» як про набір текстів, то соціяльні історики пишуть про те, як дискурсивні практики конструюють людську суб'єктивність і владні відносини»[1234]. Тому лише там, де «культура» виступає як засіб покінчити з вузькою спеціалізацією, за рахунок трансдисциплінарного підходу, там, де її вживають у значенні, що його надали сучасні Cultural Studies, відкривається простір для нової, продуктивнішої «культурно-інтелектуальної історії».

З перспективи часу видно, що постмодерністська критика збагатила теорію історичної науки, запровадила нові теми досліджень, такі як дискурс, емоції, історії груп меншостей і підлеглих, звернула увагу на літературні і риторичні шари джерельних переказів, і насамкінець нагадала історикам, що вони також послугуються засобами літературними, пишучі свої роботи.

Професор А. Рибер (Угорщина) виокремив п'ять найпопулярніших сучасних моделей історіографічної практики: цивілізаційну, історико-соціологічну, глобалістську, емпірицистську, «дифузіоністську» (Чиказька школа) і акцентував увагу на сучасних моделях і способах організації нарації в історичних дослідженнях. Він закликав українських істориків ширше використовувати моделі порівняльної історіографії. Натомість професор Я. Поморський (Польща) назвав перспективними з погляду теоретичної історії

[1231] Иггерс Г. Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта. *Одиссей: Человек в истории.* Москва : Наука, 2001. Вып. 2001 года: Русская культура как исследовательская проблема. С. 147.

[1232] Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: Проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории. *Одиссей: Человек в истории.* Москва : Coda, 1996. Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века С. 11–24.

[1233] Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интелектуальной истории. *Одиссей: Человек в истории.* Москва : Coda, 1996. Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века. С. 25–38.

[1234] Заярнюк Андрій. Про те, як соціальна історія ставала культурною. *Україна модерна.* Ч. 9. Київ; Львів, 2005. С. 264.

сцієнтичні, постмодерністські, комунікативні, культурно-антропологічні моделі історіописання[1235].

Для розуміння результатів дискусії і перспектив історичного пізнання в цілому важливою є теза Л. Зашкільняка: «Незважаючи на певні розбіжності між істориками щодо інтерпретаційних підходів до минулого, які з особливою силою проявилися наприкінці XX ст. у зв'язку із поширенням постмодерністських тенденцій, назагал у світовій історіографії переважають оптимістичні погляди на можливості наукового пізнання історії[1236].

В основному ми дотримуємося підходу, зазначеного у свій час С. Микулинським: «шлях до розкриття механізмів і закономірностей науки, під яким ми розуміємо перш за все і головним чином створення нового знання, полягає не в принциповому обмеженні дослідження виключно областю логічного розгортання наукових понять, до чого кличе нас інтерналізм, не в зведенні пояснення історії науки виключно соціальними і економічними умовами, що безумовно намагаються зробити екстерналісти, а в аналізі наочного змісту науки, соціально-економічних і культурно-історичних умов і особистісних чинників, в створенні і розкритті їх діалектичної єдності»[1237]. Закономірний вплив зовнішніх та внутрішніх чинників на розвиток науки перебуває в об'єктивному розгалуженому взаємозв'язку.

Загалом огляд історіографії проблем методології показує, що аналіз системних проблем історії, передусім цивілізаційних, зазвичай здійснювався в рамках філософії історії й соціології і не доходив до фактології історичного процесу. Інтереси ж методології власне історії спрямовувалися на вивчення історичних фактів та джерел. Але такий «поділ праці», коли «аналіз» і «синтез» у дослідженні історії закріплюються за різними дисциплінами, породив методологічні труднощі в самій історичній науці і актуалізував проблему пошуку власної інтегральної методології дослідження історичного процесу.

Витоки такої методології, як на нас, найближчі до наукової спадщини школи «Анналів», де закладалися інтердисциплінарні методи, активне ставлення історика як до предмету дослідження, так і до джерельних переказів, контекстуальний розгляд історичних фактів, їх структуризацію, що націлювало історика на пізнання історичного процесу і з'ясування його у найширшій інтерпретаційній перспективі. Можливі й інші способи взаємодоповнення різних підходів, зокрема формаційного і цивілізаційного, або ж поєднання різних позицій спостереження за суспільством на засадах «методологічного плюралізму»[1238].

Названі вище методологічні підходи та напрями не вичерпують їх багатого арсеналу, але переважно в синергетичному, а подекуди у фрагментарному вигляді, застосовані для дослідження нашої теми.

[1235] Зашкільняк Леонід. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти. *Україна модерна.* Число 9. Київ; Львів, 2005. С. 10.

[1236] Зашкільняк Леонід. Виклики сучасної історіографії ... С. 7–8.

[1237] Микулинский С. Р. Контраверза: интернализм–экстернализм – мнимая проблема. Москва : Наука, 1977. С. 34.

[1238] Ковальченко И. Д. Теоретико–методологические проблемы исторических исследований : заметки и размышления о новых подходах. *Новая и новейшая история.* 1995. № 1. С. 3–33.

Безпосереднє відношення до предмету нашого дослідження, який стосується подій 30-х роках XX ст. має генеза і розвиток світової історіографії сталінізму. Зосередимося на зразках найяскравіших наукових течій: тоталітарної і ревізіоністської та їх інтерпретаціях.

Як зазначено фахівцями з цього питання, найбільш сильний вплив на формування світових історичних та політологічних досліджень СРСР надавали так звані «радянологи» («совєтологи») Сполучених Штатів Америки[1239]. Активне вивчення сталінської епохи в СРСР почалося після закінчення Другої Світової Війни в рамках дисциплін Russian studies і Soviet and Communist studies, більш відомих як «совєтология» (Sovietology). «Совєтологія» була в арсеналі засобів триваючої тоді «холодної війни», що і визначило її помітну заідеологізованість[1240]. Вивчення радянської історії повинно було допомогти в розумінні поточної політики Радянського Союзу. Однак «залізна завіса» між капіталістичним і соціалістичним таборами запобігала надходженню історичної інформації, а власних джерел на Заході для вивчення радянської історії було небагато. Основні джерела містилися в архіві Гувера, заснованому ще за часів поволзького голоду 1921 року, архів Троцького, різні емігрантські архіви і офіційна радянська преса. Найбільше праць з історії СРСР міжвоєнного періоду написано на Заході за матеріалами смоленського партійного архіву, який в 1945 р. опинився в Баварії, в американській зоні окупації. Вузька база джерел, з одного боку сильно обмежувала західних істориків, з іншого боку, давала свободу для найрізноманітніших інтерпретацій і домислів.

Крім того, на якість досліджень впливав той факт, що чимало американських істориків використовували своє становище консультантів та експертів політичного істеблішменту для підвищення свого матеріального статусу і впливу в наукових колах. Девід Енджерман визначив таке двоїсте становище американських істориків як «службу обом, Марсу (маючи на увазі войовничу державу) і Мінерві (маючи на увазі науку)»[1241].

Панівною теорією серед американських совєтологів стала теорія тоталітаризму. Згідно цієї концепції, під тоталітарною державою мається на увазі система особистої влади диктатора, що спирається на єдину партію з масовою соціальною підтримкою. Контроль влади здійснюється шляхом репресивного і бюрократичного апарату, цензурою над ЗМІ і забороною на приватну власність. У її ранній версії теорія була сформульована Ханною Арендт. На американському грунті її послідовно розвивали співробітники Гарвардського університету Карл Й. Фрідріх і Збігнєв Бжезінський. Грунтовно працювали в цьому напрямі і Карл Дойч, Пітер Кенез, Адам Улам, Мартін Маліа. Робота Монографія Роберта Конквеста «Великий терор»[1242], написана

[1239] Мороз Е. В. Феномен тоталитаризма в американской историографии (1930–1980-е годы): автореф. дисС. … д–ра ист. наук: 07.00.09. Кемерово, 2006. 50 с.

[1240] Малышев Александр. Западная историография Сталинизма: «На службе Марса и Минервы». Суть Времени. Германия. URL: http://politikym.net/istoria/zapadnaya_ istoriografia_ stalina.htm (дата звернення: 28.04.2015).

[1241] Engerman David C. Know Your Enemy: The Rise and Fall of America’s Soviet Experts. Oxford : Oxford University Press, 2009. P. 2.

[1242] Conquest Robert.The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. New York : The Macmillan Company, 1968. xiv, 633 pp.

задовго до його бестселера «Жнива скорботи», стала класикою тоталітарної теорії. Теорія тоталітаризму, яка пропонувала звести під одним дахом нацизм і сталінізм, таким чином виносила за дужки наукової дискусії ліберальні режими США та Західної Європи.

Спробу систематизувати визначальні риси тоталітаризму зробили К. Фрідріх і З. Бжезинський у роботі «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956 р.). Ними були виділені шість ознак, присутність яких, з їхньої точки зору, дозволяє визначати той чи інший режим як тоталітарний. До числа цих ознак були віднесені наступні: 1) політична система спирається на ретельно розроблену ідеологію, якою пронизані всі сфери життя суспільства; 2) існує єдина масова партія, членство в якій відкрито лише для невеликої частини населення. Партія володіє олігархічною структурою і або переплітається з державною бюрократією, або контролює її; 3) управління здійснюється за допомогою системи терору, що спрямовується партією і таємною поліцією; 4) засоби масової інформації перебувають під жорстким контролем влади; 5) засоби збройної боротьби монополізовані партією і урядом; 6) останні контролюють також економічне життя[1243].

Здавалося б об'єктивні риси тоталітарного режиму, запропоновані З. Бжезинським і К. Фрідріхом не були вичерпними і з самого початку піддавалися критиці школи ревізіоністів. Адже, акцентуючи увагу на тому, що тоталітарний режим являє собою панування досить вузького прошарку еліти, яка утримує владу завдяки терору, тоталітаристи ігнорували наявність масової підтримки такої системи населенням. І в Німеччині, і в Італії встановленню тоталітарних режимів передувало виникнення масових рухів, учасники яких добровільно підтримували нацистську ідеологію чи фашистські порядки. Відповідно і «Великий перелом» села, і масовий «Великий терор» сталінського режиму також виправдовувався значною частиною радянського населення.

Очевидно, обидві школи радянологів мали раціональне зерно у своїх судженнях. Адже ще у 1937 р. такий знавець Росії і більшовизму як філософ Микола Бердяєв писав: «Сталінізм, тобто комунізм періоду будівництва, перероджується непомітно в своєрідний російський фашизм. Йому притаманні всі особливості фашизму: тоталітарна держава, державний капіталізм, націоналізм, вождизм і, як базис, – мілітаризована молодь. Ленін не був ще диктатором в сучасному сенсі слова. Сталін вже вождь-диктатор в сучасному, фашистському сенсі»[1244].

Панівне становище тоталітарної школи було пов'язано не тільки з підтримкою влади США, а й із відсутністю інших струнких теорій пояснення радянського та нацистського політичних режимів. Концепція тоталітаризму підкуповувала простотою засвоєння і легкістю застосування. Адепти тоталітарної теорії найчастіше грішили надмірним універсалізмом та прямолінійністю, намагаючись застосувати свої установки аж до минулих

[1243] Friedrich Carl J., Brzezinski Zbigniew. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. 2nd ed. New York : Praeger, 1965. P. 15–27.

[1244] Бердяев Николай. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж : Copyright by YMCA–PRESS, 1955. С. 120. 158 с.

століть. Наприклад, багато дослідників, (як і Микола Бердяєв: більшовизм є третім явленням російського імперіалізму) пояснювали витоки радянського тоталітаризму в контексті російської імперської традиції: У Росії успіх має завжди тільки ідея, заснована на тоталітарному, універсальному світогляді.

Всі ці теоретичні слабкості дали про себе знати на тлі істотних змін у країнах, які розглядалися як тоталітарні. Так, в СРСР після смерті І. В. Сталіна хвилі масових репресій пішли на спад. Викриття сталінізму на ХХ з'їзді КПРС, хрущовська «відлига», коли почали розвиватися зачатки ідейного плюралізму, боротьба за владу і конфлікти в середовищі правлячої еліти, яким не заважала єдина ідеологія, потім розвиток дисидентського плюралізму, – все це не вкладалося в рамки тоталітарної моделі радянського суспільства. Модель припускала, що тоталітарні режими нескінченно відтворюють себе, а зміни допускала лише як результат зовнішнього впливу. Однак радянський режим помітно змінився і втратив багато тоталітарних характеристик. На рубежі 1960–1970-х рр. виявилося спростованим і уявлення, що тоталітаризм передбачає обов'язкову наявність харизматичного лідера; незважаючи на прискорені спроби звеличення Л. І. Брежнєва, навряд чи його можна було віднести до цієї категорії.

Понад те, у 70-ті рр. серед «совєтологів» збільшилось число істориків, які сконцентрували свою увагу на вивченні окремих, приватних сторін і повсякденного життя радянського суспільства, мікроісторії, що не вимагало якоїсь цілісної оцінки політичної системи і широких узагальнень. Інші ж радянологи, що належали до так званої школи «ревізіоністів», піддали перегляду погляди часів холодної війни і відкинули саму «тоталітарну» концепцію, як таку, що не дає адекватних орієнтирів для розуміння суті процесів, що відбувалися в СРСР. Твердження «тоталітаристів» про диктатуру Сталіна, наведені ними демографічні дані жертв сталінізму, застосування політологічних методів дослідження без врахування соціальних процесів частково заперечували Арч Ґетті, Р. Девіс, С. Віткрофт, Б. Андерсен, Ш. Фіцпатрик, Б. Сілвер та інші.

На противагу «тоталітарній» школі, ревізіоністи почали розробляти такі проблеми як соціальна структура і соціальна мобільність радянського суспільства, протест «знизу» проти Радянської влади, трансформації радянської культури та побуту тощо. Характеризуючи «ревізіоністів», Лінн Віола зазначила: «Останні – це вчені, котрі робили наголос на досліджені соціальних основ сталінізму, конфліктів «центр-периферія», а також адміністративної слабкості сталінської влади. При цьому вперше використовувався більш об’єктивістський підхід до вивчення джерел та, серед інших проблем, до опору суспільства»[1245].

Новий, ревізіоністський напрям в світовій історіографії довго не усвідомлювалася як такий, позаяк не був цілісний і передбачав використання методів і концепцій, запозичених з інших дисциплін. Він базувався на

[1245] Віола Лінн. Народний опір в сталінські 1930–ті рр.: монолог адвоката диявола. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти:* зб. ст. Київ, 2005. Вип. 31. С. 103.

номотетичній методології, що передбачала наявність внутрішніх закономірностей розвитку, застосування дедуктивно-гіпотетичного методу для аналізу прихованих процесів, які відбувалися в СРСР. Як зауважує у другому розділі своєї монографії В. Меньковський, спектр концепцій, що прийшли на зміну тоталітарній моделі, був досить широкий: структуралізм, біхевіоризм, і низка холістських моделей, що пояснювали політичні процеси через дії соціальних сил і політичних інститутів, конфлікти і боротьбу між ними[1246].

Тільки стаття історикині Шейли Фіцпатрик 1986 року, де визначено принципові розбіжності між тоталітаристами і ревізіоністами, стала своєрідним маніфестом нового напряму. Згідно Фіцпатрик, головне протистояння знаходилося в методологічної площині. Прихильники тоталітарної моделі воліли розглядати сталінський період з позиції держави і політичної еліти, тобто зверху, ревізіоністи, навпаки, переважно розглядали радянське суспільство і його інтеракції з владою, тобто знизу[1247]. У цьому сенсі сильний вплив на ревізіоністів справила французька історична традиція школи анналів Марка Блока. Зрештою, ревізіоністи, зіткнувшись із специфікою Радянського Союзу, так і не змогли виробити таку єдину струнку теорію, як представники тоталітаризму. Їх пов'язує в одну течію головним чином соціологічна методологія і неприйняття унікальності радянського тоталітаризму, який вони вимірюють за лекалами західного суспільства.

Радянологи-ревізіоністи піддали критиці три найважливіші складові тоталітарної парадигми: твердження про статичність радянської політичної системи, її монолітність та абсолютну відміну від західних систем влади. Розглядаючи головні напрямки ревізіоністських досліджень, можна виділити наступні пункти:

1. Ревізіоністи, зокрема Ш. Фіцпатрик, довели достатньо високу соціальну мобільність радянського суспільства[1248]. Існували соціальні групи (бенефіціарії), які мали вигоду від сталінської політики. Привілеї могли виражатися як у підвищенні матеріального рівня, так і в громадському престижі: закриті розподільники для номенклатури, ударники праці, громадські активісти, МТСи для колгоспників і т. п. Також ревізіоністи підкреслювали мобілізаційну роль радянської ідеології в проведенні політичних та економічних перетворень. Наприклад, у монографії Лінн Віоли показано значення руху 25-тисячників для проведення колективізації[1249]. У той час як масову підтримку сталінізму знизу прихильники тоталітаризму не розглядали, Віола довела, що робітники, яких відправили у села, поділяли курс на колективізацію. Доповнивши свої дослідження груп, що підтримували

[1246] Меньковский В. И. Власть и советское общество в 1930–е годы: англо–американская историография проблемы. Минск : БГУ. 2001. 188 с.

[1247] Fitzpatrick Sheila. New perspectives on Stalinism. Russian Review. 1986. Vol. 45. N. 4. P. 367.

[1248] Fitzpatrick Sheila. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. Cambridge : Cambridge University Press, 1979. 355 p.

[1249] Lynne Viola: The best sons of the fatherland: workers in the vanguard of Soviet collectivization. New York : Oxford University Press, 1987. x, 285 pp.

сталінський курс, вивченням опозиційних груп, ревізіоністи доводили гетерогенність радянського суспільства[1250].

2. Особливо гостро постали розбіжності з питання про сталінські репресії. З погляду тоталітаризму терор був знаряддям Сталіна, використаним для зміцнення його особистої влади і комуністичного режиму загалом. Проте монографія історика Дж. Арч Ґетті, який вперше розглянув репресії з точки зору боротьби центру з неефективним бюрократичним апаратом периферії, стала справжньою провокацією для тоталітаристів[1251]. Згідно Ґетті, Сталін не обов'язково був ініціатором репресій, бо частина регіонального партійного і державного апарату була не меншою мірою зацікавлена в їх розв'язуванні. Науковець був також одним з перших, хто ставив під сумнів багатомільйонні цифри жертв сталінського терору. Отже, концепція Дж. Ґетті передбачала наявність інших владних суб'єктів у вигляді регіональних партійно-бюрократичних груп, що, певною мірою, підривало теорію тоталітаризму.

Спектр ревізіоністських гіпотез, що прийшли на зміну тоталітарній моделі історії сталінізму, був досить розлогий. Так, згідно «конфліктної моделі» припускалося, що радянська система зміниться, що влада всередині радянського керівництва є постійним об'єктом боротьби. В рамках подібного підходу Дж. Гаф переробив і перевидав книгу М. Фейнсода «Як Росія управляється» – одну з найвідоміших робіт про сталінський Радянський Союз, що домінувала в радянології більше десятиліття. У цьому виданні, заснованому на історичній базі і орієнтованому на тоталітарну модель, враховувався також прояв розбіжностей і відмінностей в суспільній і політичній системі СРСР, зокрема участь мас в управлінні[1252].

Характер дискусії між двома напрямами вийшов далеко за рамки пристойності звичайних академічних суперечок. «Тоталітаристи» звинувачували ревізіоністів в комунізмі, в апологетиці Сталіна і навіть, як Річард Пайпс, в запереченні Голокосту.

Незважаючи на такий інтелектуальний і моральний пресинг, вплив ревізіоністів у 60 – 70-ті рр. зростав. Адже вони привернули увагу науковців до сучасного розуміння історії як наукової дисципліни, що використовує не тільки специфічні, але й загальнонаукові методи дослідження, в тому числі соціології, культурології, психології, демографії та інші.

Ревізіоністи 80-х років спочатку вбачали в «перебудовчому» курсі Михайла Горбачова підтвердження своєї концепції в тому, що радянська система не є статично-тоталітарною і здатна на політичну еволюцію. Але з горбачовською «перебудовою» відкривалися все нові подробиці і масштаби сталінських злочинів, були переглянуті цифри жертв режиму, складалася картина страшного геноциду народів СРСР. Отримані в архівах дані явно суперечили ревізіоністській концепції взаємодії суспільного і владного

[1250] Lynne Viola: Peasant rebels under Stalin: collectivization and the culture of peasant resistance. New York : Oxford University Press, 1996. xii, 312 pp.

[1251] John Arch Getty: Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938. New York : Cambridge University Press. 1985. viii, 276 pp.

[1252] Hough J., Fainsod M. How the Soviet Union is Governed. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979. P. vii.

векторів. Все це сприяло відродженню тоталітарної моделі, а розпад СРСР підтверджував одну з основних тез тоталітаристів про те, що радянська система неспроможна змінитися в принципі, – вона може бути тільки зруйнована. Руйнація Радянського Союзу хоч і забезпечила ревізіоністам довгоочікуваний допуск до радянських архівів, але одночасно залишила їх за рамками пострадянського громадського дискурсу. Більшість пострадянських істориків, особливо тих, хто був пов'язаний з товариством «Меморіал», а в Україні – ще й з дослідженнями Голодомору перейшли на позиції тоталітаризму. В російському історіографічному полі також перемогла точка зору істориків – шістдесятників школи В. Данилова на Великий голод як штучне явище, спричинене політикою Сталіна на розселянювання країни і приборкання їх опору колективізації. Тільки в XXI столітті основні роботи ревізіоністів були перекладені на російську мову і в подальшому знайшли своїх послідовників серед російських дослідників.

Зрештою, як зазначив В. Меньковський, у 70 – 80-х рр. двома основними науковими школами залишалися тоталітарна і плюралістична, або, використовуючи іншу термінологію, інтенціоналістська і структуралістська (функціональна щодо оцінки причин Голодомору. – В. Г.). Тоталітарний підхід концентрував увагу на державі та персоналії, насамперед на особі Сталіна. Такої лінії, зокрема, послідовно дотримувався відомий американський радянолог Роберт Такер. Вчений визнавав штучний характер Великого голоду, але вважав, що Сталін здійснював не довершену Леніним «революцію зверху» задля модернізації країни, а голод був побічним наслідком насильницького розкуркулення та колективізації[1253].

Прибічники плюралістичного підходу мали на увазі, що Сталін рахувався з соціальними настроями і держава діяла як арбітр в боротьбі різних груп суспільства за їх інтереси. Це давало привід опонентам трактувати ревізіоністські сентенції як марксистські, прорадянські[1254]. Закінчення «холодної війни» призвело до помітного пом'якшення полеміки між тоталітарним і ревізіоністським напрямками. Згідно Лінн Віолі, на зміну тоталітаризму прийшла концепція зіткнення цивілізацій, а на зміну Пайпсу прийшов Гантінгтон[1255]. Насправді, як показує практика, теорія С. Гантінгтона про цивілізаційні і соціально-культурні розломи, вперше викладена у 1993 р.[1256], не зовсім придатна для однотипної характеристики радянського простору. Адже, хоч і друге покоління ревізіоністів визнало однакову важливість соціальних структур з політичними, ініціатив знизу (соціуму) і зверху (влади), це, на наш погляд, не відображує того факту, що сталінська верхівка з «низами» мало рахувалася. Деякі історики говорять про пост-ревізіонізм і пост-тоталітаризм, але нам здається говорити про повне розмивання цих двох

[1253] Tucker Robert C. Stalin in power: the revolution from above, 1928–1941. New York : Norton, 1990. P. 172–204.
[1254] Меньковский В. И. Власть и советское общество в 1930–е годы …
[1255] Lynne Viola: The Cold War within Cold War. *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*. 2011. Vol. 12. No. 3. P. 689.
[1256] Huntington S. The Clash of Civilizations. *Foreign Affairs.* 1993. V. 72. N 3. P. 23–47; N 4. P. 2–26; N 5. P. 187–194.

концепцій передчасно, особливо щодо історіографії Голодомору. Формула Марса і Мінерви, зокрема щодо науковців путінської Росії, залишається в силі.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. з'явилися нові радянологічні дослідження Р. Конквеста, Р. Пайпса, З. Бжезинського, М. Маліа, написані в традиційному дусі тоталітаристської парадигми, в яких характеристика сталінського режиму несе в собі все ту ж системність, але й деяку одномірність – акцентацію на політичні параметри системи. Водночас дослідження Джеймса Мейса та Роберта Конквеста, здійснені у 1980-х роках у межах тоталітарної парадигми відзначаються якраз ґрунтовною джерельною базою за рахунок усних свідчень, публікацій українських емігрантів та матеріалів періодики, що й привело їх до висновків про сталінський голодовий терор в Україні.

На засадах тоталітарної школи радянологів і до сьогодні працюють більшість дослідників Голодомору в Україні і серед українського зарубіжжя.

У 1994 р. перекладена російською мовою чергова ґрунтовна праця Р. Пайпса про російську революцію[1257], Відзначаючи, що в широкому сенсі слова російська революція тривала ціле століття, Автор основну увагу надає її кульмінаційного етапу – з 1899 до 1924 років. Іронізуючи над ревізіоністами з їх архівними «фетишизмом», Пайпс вважає основною складністю наукового дослідження російської революції не брак джерел, а необ'єктивність дослідників через тяжіючі над ними ідеологічні установки. Практично нічим від трактування революції Пайпсом не відрізняється і версія Бжезинського: «Але Ленін не тільки забезпечив можливість формування сталінізму, він зробив більше – ленінський ідеологічний догматизм і політична нетерпимість в значній мірі виключили можливість появи будь-яких інших альтернатив. По суті, неминучою спадщиною ленінізму є сталінізм»[1258].

Ю. Ігрицький позначив основні фактори, що вплинули на вивчення тоталітаризму на Заході: політико-ідеологічний, масово-психологічний і власне науковий. Попри їх широку екстернальну міждисциплінарну парадигму та досить вузьку джерельну базу, тоталітаристам вдалося виокремити головні засади й найістотніші ознаки радянського режиму, але Ю. Ігрицький, зважаючи на 1990 р., лише натякнув на це: «Головний урок дискусій про тоталітаризм в західній літературі, полягає в тому, що в суспільно політичному розвитку країн і народів світу, ймовірно, існують явища, до яких тоталітарна концепція може бути додана з більшими чи меншими підставами»[1259].

Після краху радянської методології історії, заснованої на формаційній парадигмі спроби застосувати поширені на Заході позитивістські, неопозитивістські, герменевтичні, феноменологічні та ін. методологічні підходи мало зарадили для розуміння національної історії. Постмодернізм (праці Ж. Дерріди, М. Фуко, Х. Вайта, Ф. Анкерсміта та ін.) поставив під сумнів обґрунтованість макротеорій історичного процесу. Для історичної науки втрата

[1257]Пайпс Ричард. Русская революция: В 2–х ч. / пер. с англ. М. Д.Тименчика. Ч. 1. Москва : РОССПЭН, 1994. 398 с.

[1258] Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century New York : Charles Scribner's Sons, 1989. P. 21.

[1259] Игрицкий Ю. И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе. *История СССР.* 1990. № 6. С. 185.

логічно обґрунтованих універсальних проектів майбутнього призвела до розмивання точки відліку й цілісного тлумачення минулого.

Сучасні історичні дослідження засновані на синтезі методологій з різними епістемологічними складовими постмодерністських і більш традиційних підходів. З одного боку, незважаючи на критику марксистсько-ленінської методології, у пострадянській історіографії продовжують вивчати соціально-політичні макропроцеси. Разом з тим, набули поширення нові методологічні комплекси дослідження мікроісторії, які ускладнюють вибір інструментарію дослідника, але в той же час дають можливість для підвищення ефективності його наукового пошуку.

Поряд з увагою до принципів «панорамної історії Ф. Броделя» у сучасній історичній науці зріс інтерес до інтелектуальної історії, просопографічних розвідок, до повсякденного життя людини і соціальної групи, що характеризується застосуванням нових культурологічних і антропологічних підходів до наукових досліджень. Дослідження соціально-класового і політичного характеру поступилися місцем «антропологічним»[1260].

На перспективності останніх, зокрема, наголошує Автор першого соціоментального дослідження історії українського селянства[1261] Юрій Присяжнюк: «У цілому історія прогресу, а в цьому контексті «деселянизація» як складник модернізації, вочевидь демонструють свою пізнавальну обмеженість. Натомість культурно-антропологічний підхід, підсилений новими «територіями історика», зберігає свою плідність. На наш погляд, беручись за селянську історію, недоцільно надто абсолютизувати модерний європейський досвід, зокрема й історіографічний»[1262].

Дійсно, культурологічний підхід відкидає обидві модні у XX ст. методологічні традиції – сцієнтичну та постмодерністську – з їхніми стандартами науковості, типами нарації, оскільки вони абсолютизують, відповідно, об'єктивізм та історичний релятивізм, стверджуючи, що історик приречений на першу або другу позицію. Культурно-антропологічна методологія дає можливість реконструювати світогляди, котрі стоять за пізнанням історії, зрозуміти суспільну поведінку людей – творців історії, вдаючися до «граматики культури» – суспільних правил культурної інтерпретації. При цьому, як відзначив той же Ю. Присяжнюк, культурно-антропологічний підхід, вивчення ментальностей має поєднуватися з власне історичними методами, як важелями для розуміння селянської традиції[1263].

Тож, хоча історієписання залишається безперервною боротьбою між ідеями та інтересами, інтереси перемагають лише спорадично, а на тривалі історичні періоди домінують певні метаідеї та метанаративи. Тому історичний

[1260] Мороз Е. В. Феномен тоталитаризма в американской историографии (1930–1980–е годы): автореф. дисС. … д–ра ист. наук: 07.00.09. Кемерово, 2006. 50 с.

[1261] Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.

[1262] «Незручний клас» у модернізаційних проектах. (Андреа Ґраціозі, Юрій Присяжнюк, Даніель Бовуа, Олександр Михайлюк, Сяргей Токць, Андрій Заярнюк) : форум. *Україна Модерна.* 2010. № 6 (17). С. 19.

[1263] Присяжнюк Ю. П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. Черкаси: «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2006. 122 с.

детермінізм як популярний геґелівський принцип наукового історичного дослідження залишається домінантним.

Проте на відміну від філософії історії, власне історична наука, насамперед на рівні логічного «зв'язування» фактів, далеко вперед не просунулася. Як зазначив В. Г. Космина, така ситуація склалася через недостатню розробленість самої методології цивілізаційного аналізу історії і, зокрема, через відсутність в методологічному арсеналі історичної науки системної теорії німецького соціолога Нікласа Лумана[1264].

В. Космина вважає, що найбільшою мірою методологічним вимогам до аналізу об'єктивно-суб'єктивних першоелементів історичного процесу, які виявляли себе і в подіях 1932–1933 років, відповідає бачення історичного процесу, через призму теорії соціальних систем (комунікації) Н. Лумана[1265]. Теорія комунікації Н. Лумана може бути віднесена до так званого радикального конструктивізму (один із варіантів соціосинергетики). Суспільство в теорії Н. Лумана розглядається як система, що самоорганізується. Комунікація означає встановлення зв'язків та взаємодії як мінімум між двома людьми. У своїх працях «Соціальні системи» (1984), «Суспільство суспільства» (1997) та ін. вчений доводить, що суспільна система складається не з людей як мільйонів окремих психічних систем, непроникних для наукового інструментарію, і не з якихось сталих «зв'язків», які є плодом розумових конструкцій, а з комунікацій між людьми. Елементарна комунікація (комунікативна операція) включає в себе три компоненти: повідомлення якогось адресанта, інформацію, яку він вкладає в повідомлення, та розуміння цього послання адресатом. Навколо певних змістових ліній вибудовуються комплекси комунікацій, з яких і формуються соціальні системи. Це називається її автопоезисом (самотворенням) .

Для істориків принципово важливим у теорії Н. Лумана є те, що комунікації – це ті ж таки історичні факти, причому як факти історичної реальності, так і факти-джерела та історіографічні факти. Тому наукове дослідження соціальних систем істориками полягає в дослідженні історичних фактів-комунікацій.

Дійсно, як підкреслюють С. Віднянський і А. Мартінов, індивідуальне знання й досвід стають соціальним явищем, коли набувають форми взаємного впливу. Проте, природним чином, у соціальній взаємодії монолог передує діалогу. Діалог виникає коли є інтерес до альтернативної думки і відгук на неї. Із «монологізмом» пов'язана одна із концепцій істини як єдиного правильного погляду на світ. Таке уявлення про істину ставить під сумнів сучасну теорію комунікації, розроблену Н. Луманом. Збереженням альтернативи забезпечується можливість порозуміння, але й посилює релятивізм її пізнання. «Ми настільки підвищуємо непевність стосовно правильного, що зробити щось стає неможливим, – писав Н. Луман, – лише з прагматичних позицій, адже

[1264] Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу ...

[1265] Космина В. Г. Системна соціологічна теорія Н.Лумана та її застосування в дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2008. Вип. XXII. С. 77–87.

позиції все одно залишаються спростовними»[1266]. Дане застереження стосується й історіографії Голодомору, який залишається однією з найвразливіших проблем свідомості сучасного українського суспільства. А це створює чимало труднощів і для історичної науки, яка відповідає на суспільні запити. Із соціологічної точки зору системи науки, політики, права, економіки, освіти тощо є окремими складовими сучасного суспільства, хоч і пов’язаними між собою. При цьому єдиним орієнтиром для системи науки є об’єктивна істина, тоді як інші системи мають власні орієнтири.

Нехтування специфікою науки, зокрема, історичної, часом призводить до того, що її цілі змішуються з цілями інших систем, а то й безпосередньо підпорядковуються їм. Як зазначає В. Космина, «тема Голодомору в Україні, щодо якої політики і правники різних країн не доходять спільної думки, а в результаті – не мають її й історики – яскравий приклад такого змішування»[1267]. Зауважимо лише, що фахові історики доходять чи не доходять спільної думки у наукових пошуках однієї галузевої площини, а не в результаті розбіжностей серед правників і політиків. В умовах демократії скоріше наука впливає на політику, ніж навпаки.

Історики наводять факти репресій проти селян, арешти і депортації, обмеження їх виїзду, вилучення у них всього продовольства, що свідчить про спрямовану геноцидну політику. Але, з погляду політики історичної памяті та почуття справедливості, неодмінно постає питання про відповідальність комуністичної влади СРСР, що і наголошують історики тоталітарної парадигми. Тому деякі російські політики та історики, як наприклад, А. Марчуков, роблять висновок: «Цілять прямо в Росію, у спадкоємність російської історії від дореволюційної Росії до СРСР і в їхнє геополітичне становище у світі»[1268]. Поза тим, ніщо не заважає нинішнім урядовцям Російської Федерації визнати геноцид 1932–1933 рр. і на територіях радянської Росії та засудити його, відмежувавшися таким чином від сталінських злочинів. Натомість бачимо заперечення в Росії української катастрофи.

Що стосується правових оцінок Голодомору, то дослідники орієнтуються на Конвенцію про попередження злочину геноциду й покарання за нього, ухвалену Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року, де геноцид визначено як «дії, чинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку»[1269]. Підведення під це визначення подій 1932–1933 рр. в українському селі також складає для істориків значні труднощі через часову невідповідність Конвенції з подіями 30-х років і визначення критеріїв тієї групи, яка мала нищитися.

[1266] Луман НиклаС. Введение в системную теорию / ред. Дирк Беккер; пер. с нем. К. Тимофеев. Москва : Логос, 2007. С. 321.

[1267] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження українського голодомору. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 23–38.

[1268] Марчуков Андрей. Голод 1932–1933 гг. или «геноцид украинцев»? URL : http://www.regnum.ru/news/748191.htmlmarcukov.html

[1269] Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього: прийнято і запропоновано для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією 260 A (III) Генеральної Асамблеї від 9 грудня 1948 року URL : http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm

В. Космина пропонує для визначення реалістичної наукової методології дослідження організованого більшовицьким режимом нищення людей голодом окреслити системний характер його функціонування. Науковець вказує на системну схожість комуністичного режиму з традиційним суспільством (за К. Поппером – закритим) за зразком «старої цивілізаційної системи Росії», але із суттєвою відміною: «Відбулося пряме злиття партії й держави»[1270] з підпорядкуванням першій всіх владних функцій.

Автор вважає природним для режиму той факт, що «зазнавши поразки у здійсненні «ефективної» колективізації, партія-держава заради, зокрема, й власного виживання, застосувала другий, більш радикальний (якщо не сказати – крайній) засіб підкорення непокірного села: Голодомор». Для нього це було війною «новітньої, притому тоталітарної, системи організації проти сільських сегментарних спільнот»[1271], яка закінчилася нищенням «машиною Голодомору» не лише традиційного господарського, а культурно-цивілізаційного укладу села.

Отже, застосування В. Косминою теорії комунікацій для дослідження Голодомору, на нашу думку, є загалом ефективною методологією. Щоправда, кваліфікація В. Косминою суспільства СРСР як традиційного, прийнятна скоріше тільки до 30-х рр., коли сталінська «революція зверху» знищила ті господарські і культурні основи селянського соціального сегменту (і доконані індустріалізацією та урбанізацією), які, головним чином, визначали вікову суспільну традицію.

Крім того, якщо тоталітаристи наголошують на особистому повновладді Сталіна, що реально сталося після усунення ним конкурентів у Політбюро у 1927–1929 рр., то В. Космина, як на нас, слушно ототожнює з державою і радянською владою партію, яка перебрала на себе всі три функції влади ще з 1917 р. Але, як нагадує Ф. Бродель «В епоху Сталіна ця диктатура партійних керівників перетворилась в диктатуру однієї людини»[1272].

Цього не враховують прихильники системної теорії Н. Лукмана та інших модерних соціологічних теорій Заходу (В. Космина в статті про методологію вивчення історії Голодомору навіть не згадує про роль Сталіна).

Між тим, провідний дослідник подій 1932–1933 рр. С. Кульчицький наголошуючи на труднощах їх аналізу, підкреслює важливості ментальних критеріїв і персональної волі особистості: «Коли дослідники Заходу звертаються до вивчення історії СРСР зі звичним інструментарієм, їм важко зрозуміти, що у складних випадках такий підхід не спрацьовує. Вони звикли мати справу з минулим, котре розгорталося як природно-історичний процес. Тим часом радянський лад спочатку народжувався в голові людини»[1273]. Як на нас, у дослідженні реальних подій і явищ 1932–1933 року та їх історіографічних оцінок треба враховувати і зовнішньополітичні чинники, які впливали на

[1270] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження …С.28.

[1271] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження … С.34.

[1272] Бродель Фернан. Грамматика цивилизаций. Москва : Весь мир, 2008. С.526. 552 С.

[1273] Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті сталінської «революції згори. *Український історичний журнал.* 2013. № 6. С. 19.

внутрішню політику Кремля, і про які, зокрема, нагадав Гіроакі Куромія: «1933 року фантом зовнішнього ворога був постійно присутній в Україні, а в пізніші роки став іще загрозливішим»[1274].

Загалом до початку XXI століття історична наука накопичила значний концептуально-методологічний багаж, який дозволяє формулювати таку методологічну програму, в основі якої лежать взаємопересічні і взаємодоповнюючі методи, які дозволяють створити дослідницьку стратегію того чи іншого дослідження. Відомий американський дослідник Самуель Гантінґтон, критикуючи класичну теорію модернізації, висунув методологічний принцип, прийнятний до оцінки змінних суспільств, в тому числі до ситуації в СРСР під час «другого комуністичного штурму», проведеного Сталіним у 1929–1933 рр. Адже вчений відзначав, що коли явище соціальної модернізації, яка продукує розлад традиційного суспільства, не супроводжується розвитком політичних інститутів, здатних управляти стресом модернізації, – його наслідком може стати насильство[1275]. Але більшість вчених за кордоном і в сучасній Україні дотримуються неопозитивістських методологічних засад у дослідженні тематики голоду в Україні та інших регіонах Радянського Союзу у 30-ті роки, сполучаючи елементи народницької і державницької школи вітчизняної історіографії з дослідницькими технологіями теорії керованої модернізації.

До світового наукового процесу, починаючи ще з контактів Дж. Мейса і С. Кульчицького 1990 року, залучилася і нова українська історіографія, як складова національної та світової історичної науки. Зокрема, у роки незалежності в Україні склався фундамент під утворення власної наукової школи тоталітаризму, в рамках якої розглядалися події 1932–1933 років. Українські політологи, історики трактують сталінську модель тоталітаризму зазвичай як політичний режим або суспільно-політичну систему (що поєднує і режим, і систему). Окрім використання тоталітарної концепції, в якості методологічної парадигми, впродовж 2000-х рр. набувають поширення соціальний, а нині – і когнітивно-інформаційний підходи. Також простежується тенденція поєднати тоталітарний підхід із цивілізаційним або й утвердити останній як більш прийнятний для дослідження вітчизняної історії, що, зокрема, відстоюють відомі історики О. Толочко і Г. Касьянов[1276]. На їх думку, «Варто представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів»[1277]. Як на нас, ці міркування, певною мірою, актуальні і для сучасної історіографії Голодомору.

[1274]Куромія Гіроакі. Голод 1932–1933 років в Україні та євразійська політика. *Україна Модерна.* 2010. № 6 (17). («Безмежне село...»). С. 114.

[1275]Хантингтон Сэмюэл. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

[1276] Касьянов Г. В. Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал.* 2012. Вип. 6. (№ 507). С. 4–24.

[1277] Касьянов Г. В. Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія … С. 21.

Українська історична наука становить собою багатовимірний феномен, пов'язаний з такими особливостями українського культурно-історичного процесу, як тривала відсутність державної тяглості, проникність культури, двоїстий характер свідомості політичної еліти, рецидивів постгеноцидного суспільства тощо. Важливе значення для розуміння сучасного світового історіографічного процесу, історіографічної ситуації в Україні мають праці провідних вітчизняних фахівців з історії історичної науки – завввідділу української історіографії Інституту історії України НАН України Олександра Удода і провідної наукової співробітниці Інституту Ірини Колесник. Праці цих представників Дніпропетровської школи історіографії мають, як правило, не лише історіографічне, а й історіософське[1278,1279], методологічне[1280,1281] та дидактичне навантаження[1282], що сприяє і орієнтації в сучасному історіографічному науковому середовищі, і об'єктивній рефлексії на дослідження радянської історії, в тому числі сталінської «революції зверху» та її наслідків для України.

Стиль мислення сучасного українського історика можна охарактеризувати як перехідний, який поєднує риси колишнього радянського стилю мислення та нового, що репрезентує новітнє розуміння змісту діяльності історика. Сьогодні у свідомості більшої частини українських істориків місце етичного ідеалу боротьби та конфронтації заступає ідеал ідейного компромісу, соціальної толерантності, інтелектуальної співпраці. Радикальне оновлення стилю мислення сучасного українського історика пов'язане з удосконаленням мови науки, понятійного апарату історії. Все більшої популярності набуває міждисциплінарна методологія, цінності антропологічно орієнтованої історії, культурологічні розвідки тощо. Загалом вітчизняні дослідники відзначають, що особливістю українського пострадянського історичного метанаративу як інтелектуально-теоретичного підходу до вивчення минулого є «культурний розлам» та «інтелектуальний розрив»[1283], що однак є процесом природним, адже метанаратив не виключає плюралізму поглядів, ідей і теорій.

Інша справа, що у сучасну добу глобалізації, коли під впливом новітніх явищ у геополітиці, суспільстві, культурі наявна методологічна база пізнання історичного процесу руйнується, наростає потреба в об'єктивному і стрункому науковому дослідженні.

1278 Удод Олександр. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х р. р. Київ : Генеза, 2000. 292 с.

1279 Колесник І. «Місця пам'яті» в культурному просторі історіографії. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті в культурному просторі*: зб. наук. праць. Київ : ДП «НВЦ 'Пріоритети'», 2013. Вип. 8. С. 84–93.

1280 Колесник Ірина. Українська історіографія: концептуальна історія / за ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Фенікс», 2013. 566 с.

1281 Удод О. Методологія історії і гуманітаризація знання. *Історіографічні дослідження в Україні.* Київ, 2013. Вип. 23. С. 6–30.

1282 Удод Олександр. Історія історичної науки в Україні: проблеми дисциплінарної структури та предметної області досліджень. *Академічні та доакадемічні образи української історіографії* / О. А. Удод (відп. ред.) та ін. Київ : [Ін-т історії України НАН України], 2012. С. 7–26.

1283 Ясь О. В. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. *Український історичний журнал.* 2012. № 5. С. 38.

Для системного і комплексного вивчення вітчизняної та зарубіжної історіографії голоду 1932–1933 років в Україні нами використаний теоретико-методологічний апарат, що базується на загальнонаукових, спеціально-історичних та історіографічних методах пізнання із врахуванням історіографічної специфіки теми[1284].

Методологічні засади нашого дослідження становить органічна сукупність таких базових принципів як об'єктивність, науковість, системність, комплексність, всебічність, історизм, наступність історіографічного пізнання**.**

Важливу роль у даному дослідженні відіграє системний підхід, застосування якого обумовлено тим, що світова історіографія Голодомору як явище являє собою не окремі і ізольовані дослідження даного феномена, а сукупність взаємопов'язаних концепцій, наукових шкіл, напрямів, методологічних підходів у вивченні подій 1932–1933 років. Функції такої теоретичної системи реалізуються внаслідок взаємодії її складових компонентів і визначаються способом такої взаємодії (комунікації). Для історіографічного дослідження очевидно, що сукупність елементів через їх взаємодію створює нові інтегративні і розвиваючі якості самої системи. Цей факт підтверджується, наприклад, утворенням в ході історичного пошуку та історіографічного дискурсу таких категорій як «штучний голод», «Голодомор», «геноцид» які поступово закріплювалися не лише в науковому, а й у суспільному середовищі[1285].

Принцип історизму є важливою складовою методологічної бази даного дослідження і прислужився нам під час аналізу етапів та динаміки історіографічного процесу. Як методологічна настанова та дослідницька програма він поєднував у собі націленість історіографії на емпіризм; базування на вірогідних джерелах; максимально повний опис об'єкта дослідження; відновлення «життєвих сил» історичного явища у конкретних умовах його існування. Тобто принцип історизму поєднує дві ідеї – розвитку історичного процесу та його особливостей на кожному етапі. З урахуванням специфіки історіографічного дослідження використовувалися загальнонаукові засоби пізнання, конкретизовані, насамперед, в нормах і вимогах порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, синхронного та діахронного методів аналізу генезису та основних тенденцій розвитку історіографії проблеми. У центрі уваги опинилися не тільки проблеми загальної спрямованості і змісту теми Голодомору, але й ключові концепції та дискусії в минулому і сучасному і історіографічному просторі.

Дотримання принципу об'єктивності є обов'язковою передумовою фаховості історичної праці, запорукою визнання її науковим співтовариством. Наукова об'єктивність як методологічний принцип даного дослідження передбачає всебічний підхід у вивченні світової історіографії, заснований на застосуванні різних методів дослідження. Можливість об'єктивності в

[1284] Могильницкий Б. Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии. *Новая и новейшая история.* 1993. С. 18.

[1285] Марочко В. І. Теоретично–методологічні проблеми вивчення голодомору 1932–1933 років в Україні. *Україна соборна :* зб. наук. ст. 2004. Вип.1. С. 249–269.

історіографії створюється низкою чинників, методологічного та методичного характеру та спеціально організованим дослідницьким процесом[1286].

В першу чергу мається на увазі критичне джерелознавство. Наприклад, існуючі розбіжності у визначенні кількості жертв перепровіряються за допомогою вивчення достовірності тих чи інших статистичних джерел та визначення ступеня коректності методики демографічних розрахунків. Ціннісний підхід до історії у двох площинах: як оцінювання історичних феноменів та при доборі історичних (історіографічних) фактів. Такий підхід пов'язаний із науковим, бо на практиці надає можливість збільшити об'єктивність отриманих результатів та уникнути крайнощів історичного релятивізму та суб'єктивізму, спекулятивних теорій та схем, які не враховують всього розмаїття історичних подій, тим самим спотворюючи дійсний образ минулого. Для запобігання суб'єктивізму нами використовується компаративний метод співставлення різних методологічних парадигм та метанаративів дослідження історіографії Голодомору, зокрема, порівняльний аналіз логіки дослідження і висновків представників тоталітарної, ревізіоністської та інших течій.

Незважаючи на пріоритетність категорії об'єктивності, ми не поділяємо об'єктивістських гасел школи Л. Ранке з її демонстрацією суспільної індиферентності та крайнощів фактографізму, але водночас намагаємось запобігти політичній чи ідеологічній заангажованості.

Об'єктивному підходу до аналізу історіографічних фактів має допомогти врахування «теорії фальсифікації», запропонованої К. Поппером, на основі якої розробляються наукові теорії. Тобто враховано, що розвиток науки відбувається на основі постановки гіпотез та їх подальшої критики, спрямованої на фальсифікацію або спростування висунутих тез. Це, в свою чергу, веде до посилення фактологічної та логічної аргументації запропонованої гіпотези і застосування нових підходів до дослідження об'єкта[1287].

Параметри всебічності і комплексності у дослідженні забезпечуються залученням до історіографічного аналізу всього масиву доступних наративних джерел наукового характеру, які взяті в максимальному часовому вимірі упродовж 85-річного періоду (1933–2018 рр.) та в необмеженому географічному вимірі. За наявності величезного масиву публікацій, не було змоги системно розглянути численні свідчення очевидців, спогади, публіцистичні статті, краєзнавчі матеріали в регіонах, документи та матеріали правлячої партії та радянської влади, громадських організацій зарубіжжя, які залучалися до розгляду лише частково.

На характер історіографічної складової методологічної бази дослідження вплинуло застосування проблемно-хронологічного і культурологічного підходів, порівняльного та описового методів пізнання. Завдяки використанню загальнонаукових принципів об'єктивності і системності, історичного і

[1286] Коцур Віктор. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–х –30–х рр.: Історіографія). Київ : Наукова думка, 1998. 506 с.

[1287] Поппер Карл. Предположение и опровержение. Москва : АСТ, 2008. 638 с.

логічного, класифікації і періодизації, маємо можливість дослідити історіографічний дискурс історії Голодомору в його динаміці, неоднозначності, багатогранності взаємообумовлених зв'язків.

Різноманіття за походженням і змістом історіографічних джерел зумовило, поряд з традиційними методологічними підходами, застосування засобів міждисциплінарного інструментарію їх вивчення (міждисциплінарні зв'язки історичної науки з філософією, соціологією, політологією, психологією, культурологією). Міждисциплінарний підхід в даному дослідженні, на наш погляд, означає не просто запозичення методів інших гуманітарних наук, наприклад, соціології, права чи психології. Мова йде про міждисциплінарний синтез в історіографічному науковому дослідженні, де провідна роль залишається за методами історичної науки.

Так, діахронний метод дослідження дозволяє вивчати сутнісно-тимчасові зміни певної національної історіографії або історіографічної школи, тобто аналізувати їх процес еволюції. Синхронний метод розкриває сутність світової історіографії на певних горизонтальних часових і територіальних зрізах. Таким чином, ці два методи органічно доповнюють один одного.

Будь-яка історіософська парадигма ґрунтується на органічній єдності теорії та методів, які забезпечують теоретичне осягнення картини світу та історичного процесу.

Для дослідження вітчизняної та зарубіжної історіографії Голодомору нами застосовано традиційні загальнонаукові методи логічності, аналізу і синтезу, дедукції та індукції, абстрагування, моделювання, генералізації, аналогії та ін. Згідно з цивілізаційною парадигмою, яка за спостереженням Ярослава Калакури, домінує у вітчизняних історичних дослідженнях, використано також методи семіотичного аналізу, деконструкції, спостереження другого порядку, розрізнення і порівняння смислів інформації, які особливо важливі в дослідженні текстів[1288]. «Цивілізаційне осмислення історії української історичної науки дозволяє поставити розгляд її зародження і розвитку, концептуальних парадигм, наукових шкіл у контекст європейської і світової історіографії, а відтак глибше з'ясувати історіософські засади українського історичного знання»[1289], – відзначають вітчизняні історіографи.

Задля встановлення взаємозв'язку досліджуваних історіографічних фактів з історичним середовищем, в рамках якого вони виникли, залучені наступні **спеціальні історичні методи пізнання**: історико-генетичний; історико-порівняльний метод; історико-хронологічний; історико-системний.

Суть історіографічного процесу, визначення його просторово-часових параметрів нами розкрито завдяки історико-порівняльному методу. Причому компаративний метод застосований як у горизонтально-просторовому вимірі шляхом зіставлення поглядів учених різних країн, так і у вертикально-хронологічному шляхом оцінки ступеня нарощення історичних знань на тому

[1288] Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія. Тернопіль : Джура, 2012. 294 С.

[1289] Калакура Я., Алексієвець Л. Цивілізаційні засади української історіографії. Україна – Європа – Світ: міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 13: присвячується 200–річчю від дня народження Тараса Шевченка. Тернопіль : Вид–во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 233–245. С. 241.

чи іншому етапі історіографічного процесу. Цей метод дає можливість виходити за межі досліджуваного явища і на основі аналогій приходити до широких історичних паралелей і узагальнень.

Мислитель епохи Просвітництва Дж. Віко серед методів пізнання минулого розрізняв поняття «розуміння» і «пояснення». Друге – це передусім причинно- наслідковий зв'язок явищ, в той час як перше – застосування методу аналогій (конструювання заздалегідь заданих параметрів мислення за певним зразком)[1290]. Пропоновані Дж. Віко правила дослідження враховані і в нашій роботі: застосування аналогій більш широкого плану; врахування закономірності повторення послідовності подій, яке є новим явищем, що зберігає подібність рис, і це виключає можливість прогнозування майбутнього; необхідність остерігатися «перебільшень», «зарозумілості», «довірливості» й інших спотворень, котрі зустрічаються у історичній літературі; застосування «мовознавчого» аналізу до роботи з історичними документами; сприйняття будь-якого переказу про історичні події лише як непевну пам’ять; вивчення вірувань, моралі, науки тощо відповідної епохи або їхніх залишків в інших епохах, щоб вміти розшифрувати історичну інформацію джерел.

Ретроспективний метод забезпечує вивчення розвитку історичної думки від сьогодення до минулого. Такий аналіз надає можливість визначити ґенезу і тенденції розвитку української та зарубіжної історичної науки з проблем Голодомору 1932–1933 років для встановлення їх сучасного рівня розвитку та подальших перспектив.

Під час написання дисертації ми дотримувалися принципу наступності наукового пізнання, який застерігає від однобічності і суб'єктивізму, забезпечує максимальне наближення історіографічного дослідження до тенденцій розвитку самої історичної науки. Наступність виступає однією із закономірностей розвитку історичної науки, пізнання якої дозволяє виявити провідні тенденції, встановити співвідношення старих і нових знань.

Опрацювання джерельної бази проведено на основі конкретно-пошукового методу та методу систематизації джерел за проблемою. Для пояснення, оцінки, порівняння різнобічних історіографічних джерел, з метою їхнього аналізу нами залучалися спеціальні методи:

- методи конкретно-пошуковий та систематизації історіографічних джерел, (збір літератури з визначеної проблематики за та класифікація її за видовими, хронологічними, географічними ознаками);
- порівняльно-історичний (компаративний в концептуальному, міжрегіональному, хронологічному та інших вимірах);
- історико-системний (визначення цілісності загального та окремих історіографічних потоків, поєднаних внутрішньоструктурними логічними зв’язками);
- історико-генетичний (дослідження витоків та стадій формування історіографії Голодомору властивостей з урахуванням впливів історичної дійсності на розвиток її студій);

[1290] Зашкільняк Леонід. Методологія історії … С. 96.

- проблемно-хронологічний (висвітлення проблеми Голодомору у хронологічній послідовності та динаміці історіографічного процесу; історико-типологічний (виявлення сутнісно-однорідних в просторовому, часовому та змістовому вимірах сукупностей історіографічних об'єктів і явищ);

- історичної ретроспекції (з’ясування обставин і специфіки руху історичної думки в минулому та творчого шляху окремих дослідників на базі використання сучасного рівня розвитку науки в контексті загального історіографічного процесу);

- біографічний метод (визначення періодизації та специфіки наукової творчості вітчизняних та зарубіжних дослідників теми упродовж її 85 річних студій.

- джерелознавчий метод, який пов'язаний з критичним всебічним аналізом самого джерела та герменевтичним дослідженням його змісту.

Ми враховуємо, що специфічною особливістю гуманітарної науки, зокрема, історіографії є те, що вона має справу з текстом – текстом, який треба читати й розуміти. Це трактування характерне для ідей, розвинених М. Бахтіним: «Текст – це первинна даність (реальність) і вихідна точка будь-якої гуманітарної дисципліни»; «Скрізь дійсний або можливий текст і є розуміння. Дослідження стає запитанням і бесідою, тобто діалогом... Вивчаючи людину, ми постійно шукаємо й знаходимо знаки й намагаємося зрозуміти їхнє значення»[1291]. Текст трактується М. Бахтіним не як проста одиниця дослідження, а як особливий соціокультурний феномен. Разом з тим текст читається завжди в певному контексті, що розширює простір можливих інтерпретацій, для того, щоб такий простір не виявилося безмежним. Тож спеціальне вивчення наративних джерел є не тільки бажаним а методологічно необхідним і виявляється ознакою, що вказує на гуманітарність знання[1292].

У роботі використані й інші підходи: історико-антропологічний, феноменологічний і історіографічний, які визначають завданням розкриття змісту і призначення історичного процесу, сенс життя людини. Вони виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Володіння різними підходами до вивчення історичного процесу дозволяє подолати однобічність у вивченні історії, догматизм свідомості, сприяє науковому розумінню історичного процесу, розвитку історичного мислення.

Безпосереднє дослідження особливостей динаміки розвитку сучасної вітчизняної та закордонної історіографії Голодомору 1932–1933 років реалізовано завдяки використанню відповідних історіографічних методів, які загалом повно висвітлені у вітчизняній науковій та навчальній літературі[1293,1294], але потребують окремого розгляду стосовно історіографії Голодомору.

Невід’ємною складовою дослідження є історіографічний аналіз наукової літератури з обраної теми в сукупності з аналізом соціокультурних, політичних

[1291] Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1979. С. 284, 293.

[1292] Удод Олександр, Юрій Михайло. Методологія історії і гуманітаризація знання. *Історіографічні дослідження в Україні:* зб. наук. пр. 2013. Вип. 23. Київ : Вид. Ін–ту історії України, С. 23–24.

[1293] Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 С.

[1294] Колесник Ірина. Українська історіографія: концептуальна історія / за ред. В. Смолія; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид–во «Фенікс», 2013. 566 с.

та економічних умов, які впливали на загальний стан історичної науки й характер досліджень Голодомору. Серед принципів історіографічного аналізу в роботі чільне місце посідає науковий. Робота базується на таких фундаментальних принципах історичних та історіографічних досліджень як принципи системності та історизму. У такий спосіб нами проаналізовано інтерпретацію причин, обставин та наслідків Голодомору 1932–33 рр. в Україні в українській та зарубіжній історіографії, а також простежено процес прирощення знань та особливості формування поглядів науковців на проблему під впливом зовнішньополітичних факторів.

Метод історіографічного синтезу (культурологічний підхід) виявився в тому, що дослідження історіографії Голодомору здійснюється на основі змін у світовій суспільній культурі, враховуючи соціальний, політичний та ідеологічний фактори, які впливали на світогляд і методологію істориків різних країн на різних етапах.

Порівняльно-історіографічний метод застосовується при співставленні різних методологічних підходів та історичних концепцій дослідження подій 1932–1933 років, які застосовано в українській і зарубіжній історичній науці. Важливість компаративістики обумовлена тим, що вона відіграє роль експерименту в історії. Вона поєднує використання різноманітних прийомів для порівняння сутності різнорідних історичних явищ. Найбільш поширеними є порівняльне зіставлення та історико-типологічне порівняння. Порівняльно-історіографічний метод дозволяє не лише збільшити наші уявлення про різноманіття поглядів на минуле, але й органічно ввести знання про українську минувшину в світовий історіографічний контекст.

На основі біографічного підходу проведено періодизацію та особливості розвитку наукової творчості провідних вітчизняних та зарубіжних істориків – дослідників Голодомору, визначено їх особистий вклад у прирощення наукових знань, що відповідає сучасним тенденціям персоналізації історії. «Важливе місце в інтелектуальній історії, – пише сучасна російська дослідниця Л. Рєпіна, – займає інтенсивний мікроаналіз, чи то аналіз конкретного тексту або ситуації, окремої творчої особистості або міжособистісних відносин в інтелектуальному середовищі. Персоналізований, або біографічний, підхід є традиційно пріоритетним в історії і є важливою складовою частиною реконструкції загального процесу розвитку історичної науки. Йдеться, таким чином, про суміщення традицій соціально-інтелектуальної та персональної історії в особливому предметному полі, яке можна умовно визначити як «історія історіографії у людському вимірі»[1295].

Зауважимо, що персоналійні біоісторіографічні праці мають свої видові особливості, пов'язані зі специфічним колом історіографічних джерел. Історіограф має змогу дослідити не лише історичні факти і явища, наративи, а й вплив епохи, суспільства та оточення того чи іншого історика на його творчість, формування світогляду, стилю мислення, визначити унікальність

[1295] Репина Л. П. Текст и контекст в интеллектуальной истории. *Сотворение истории. Человек – память – текст: цикл лекций* / Ин–т «Открытое о–во». Фонд содействия, Казан, гоС. ун–т; науч. ред. Л. П. Репина; отв. ред. Е.А. Вишленкова. Казань : Мастер Лайн, 2001. С. 312–313.

його творчої лабораторії та особистого внеску в розвиток науки тощо. Таке дослідження, яке ми застосовуємо і у роботі, дозволяє також виявити вплив творчості історика на сучасників і нащадків, встановити ступінь сприйняття його ідей в науковому і суспільному середовищі, їх трансформацію та розвиток, використання матеріалів досліджень ученого при розробці тієї чи іншої проблеми.

Отже, на сьогодні історична наука накопичила значний концептуально-методологічний багаж, який дозволяє формулювати таку методологічну програму, в основі якої лежать взаємозв'язані, доповнюючі один одного різні методи, що дозволяють створити дослідницьку стратегію даного дослідження. Сукупне використання зазначених концепцій і методів залежно від відповідно до особливостей історіографічних фактів дає можливість дослідити й проаналізувати значний масив історіографічних джерел репрезентативних для зважених теоретичних оцінок.

При цьому ми поділяємо думку Автора низки видань з історії Польщі та України Даніеля Бовуа, який застеріг від однобічного підходу до вибору методології історичного дослідження і потребу покладатися на власний розум та сумління. «Я особисто спостерігав за крахом французької школи «Анналів», – пише маститий історик – і переконався, що кожен має іти своєю, обраною ним самим дорогою. Загалом правильність обраної дороги проявляється пізно, але тоді кожен бачить плідність паралелей, порівнянь, перехрещувань, і справжній історик може спокійно радіти з того, що він не підпав під вплив жодної «історичної політики». Багатство і мова знайдених нових документів мають скеровувати історика без жодного інструментарію і жодного упередження»[1296].

Але для адекватного трактування документа чи історіографічної ситуації потрібен певний фаховий рівень, який досягається не лише освітою й вихованням, а й життєвим досвідом, здоровим глуздом, зрештою, смаком. Ці провідні гуманітарні поняття, за Х.-Г. Гадамером, – те, що становить передумову для занять соціально-гуманітарною наукою з її аксіологічними функціями. Так, людина, яка має смак, «характеризується справжньою витонченістю до всього в житті й суспільстві, отже, вона усвідомлено й обдумано вміє розрізняти й вибирати»[1297].

В нашому разі вибору методологічних підходів історіографічного дослідження посприяла, серед інших робіт цікава пропозиція І. Ніколаєвою дослідницької стратегії міждисциплінарного синтезу, сконструйованої відповідно до принципу взаємодоповнюваності комплектуючих її теорій і методів у фокусі соціально-культурної свідомості людей[1298], з урахуванням наукової компетентності того чи іншого дослідника.

[1296] «Незручний клас» у модернізаційних проектах ... С. 29.

[1297] Гадамер Х.–Г. Истина и метод: Основы филоофской герменевтики / пер. с нем.; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. Москва : Прогресс, 1988. С. 78.

[1298] Николаева И. Ю. Проблема методологического синтеза и верификации в истории в свете современных концепций бессознательного: монография / под ред. Б. Г. Могильницкого. Томск : Изд. Томского университета, 2005. 302 с.

Наведені вище міркування в сукупності бралися нами як інтегруючі складові синергетичної методології дослідження наративу історії Великого голоду 30- х років ХХ століття, потреба правди і пам'яті про який нагальна для світу і сьогодні.

У світовій історіографії проблеми голоду в Радянському Союзі і в УРСР, зокрема, розглядалися з різних методологічних позицій, які умовно визначаються за принциповим визнанням тоталітарної концепції Голодомору як геноциду українського народу, або ревізіоністською версією всесоюзного голоду (навмисного чи «природного») в зернових регіонах СРСР.

Так, у часи існування СРСР в його межах поширювався погляд на історію голоду 1932–1933 років в як на природне явище, що сталося внаслідок посухи і недороду, опору куркульства, а частково, через помилки господарників і хлібозаготівельників на місцях. При цьому сам факт інтенсивних продзаготівель марксисти виправдовували потребами прискореної індустріалізації країни та необхідністю зміцнення обороноздатності держави в умовах зовнішньої загрози. Щоправда, з періоду «відлиги» визнавалася і вина Сталіна як відступника від ленінізму в форсованій колективізації, розкуркуленні, надмірних хлібозаготівлях, що привели до «продовольчих труднощів».

Переважна більшість сучасних російських дослідників та західних ревізіоністів дотримується проімперських або прорадянських поглядів щодо історії голоду 1932–1933 рр. і не добачає справжніх масштабів трагедії та різниці в проведенні аграрної політики в регіонах Росії і України. Так, Автори підручника для вищих навчальних закладів Російської Федерації, підготовленого на історичному факультеті Московського державного університету ім. М. Ломоносова, події Голодомору розглядають в контексті наслідків колективізації та неврожаю у зернових районах України, Нижньої Волги і Західного Сибіру. Вони лише побіжно відзначають факт виїмки з колгоспів 70% обсягу урожаю аж до посівних фондів, а загальну кількість жертв голоду 1932–33 років в Радянському Союзі обмежують в діапазоні від 3-х до 5 млн. чоловік[1299].

Натомість домінантною концепцією більшості сучасних фахівців з історії Голодомору, зокрема, в україно-, англо-, франко-, португало-, польсько-румуно-, італомовному та ін. лінгвістичних просторах є геноцидна теорія. Ідея ненаміреного «функціонального» голоду, викликаного збігом обставин складають парадигму російського історіописання, та під його впливом, китайських, японських, німецьких студій голоду 1932–33 рр., який розглядається як всесоюзний.

Методологічні підходи до вивчення теми визначають і **термінологію** подій у радянському селі на початку 30-х років.

Якщо терміни «голод» та, в меншій мірі, «геноцид», загалом обгрунтовані семантично за об'єктивними ознаками та закріплені в правових документах, то

[1299] Орлов А. С., Георгиев В. А., Георгиева Н. Г., Сивохина Т. А. История России с древнейших времен до наших дней. Изд. второе, перераб. и доп. Москва : ПБОЮЛ Л.В.Рожников, 2001. С. 368.

складнішим є визначення коректності широко вживаного в нашому дослідженні терміну «Голодомор». Адже, як наголошується історіографами[1300] більшість російських і частина зарубіжних та вітчизняних дослідників радянської історії вважає правомірним говорити лише про голод через неврожай і його розбазарення або, в іншому випадку, про штучний голод через помилки влади, але не її наміри.

Гадаємо, виглядає некоректним з історико-правової точки зору, вживання деякими дослідниками замість термінів «штучний голод» чи «сталінський голод» словосполучення «український голод» або «український геноцид», що створює враження українського самознищення. Так само невиправданим є ототожнення голоду-геноциду 1932–1933 рр. з Голокостом євреїв шляхом використання терміну «український голокост». З політико-правового погляду, обидві соціо-гуманітарні катастрофи дійсно є актами геноциду. У випадку нацистського народонищення головним був расовий мотив злочину – етноцид, який був спрямований на «остаточне вирішення єврейського питання», і прямо підпадає під визначення Конвенції ООН про геноцид 1948 р. У випадку українського народонищення голодовий терор проти селянства не переслідував мету його повного знищення, був елементом комплексного геноциду, включно з нищенням інтелігенції, керівних кадрів, Церкви і спрямовувався на підрив соціальної бази та державницького потенціалу української політичної нації: «Украину мы можем потерять». Ці історичні явища, які відбулися в різних обставинах і умовах, на наш погляд, є непорівняними і мають розглядати окремо.

Очевидно, варто також звернутися до деяких історичних і теоретичних питань *утвердження «геноцидної» термінології* на означення подій в УСРР та на Кубані 1932–33 рр.

Дефініція «геноцид» на означення специфіки Голодомору, порівняно з голодом в інших регіонах СРСР, очевидно, вперше вжита і пояснена автором Конвенції ООН про запобігання геноциду і покарання за нього Р. Лемкіним у його забутому на десятки років публічному виступі до 20-річчя цієї трагедії[1301]. Правник доводив намисний і комбінований характер сталінського злочину на підрив потенціалу визначальних верств українського народу, що складають його мозок (інтелігенція, управлінці), душу (Церква) і дух (селянство).

Надалі цей термін без юридичного обґрунтування вживався у працях В. Плюща (1973), В. Гришка (1978) і був викладений у відомій доповіді Дж. Мейса на міжнародній конференції з проблем геноциду в Тель-Авіві (1982) та у звіті Комісії з дослідження Голодомору (1986).

Утвердження «геноцидної» термінології можна простежити з нашого аналізу 593 публікацій з історії Великого голоду за 1983 р., відображених у бібліографічному покажчику одеських бібліотекарів 2001.

[1300]Гудзь В. В. Визначення характеру голоду 1932–1933 рр. в УРСР у сучасній історіографії. *Дні науки 2005:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Дніпропетровськ, 15–17 квітня 2005 р. Т.17. Історія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С. 58–60.

[1301]Raphael Lemkin Papers. The New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Astor, Lenox and Tilden Foundation, Raphael Lemkin ZL–273. Reel 3. (Year: 1953).

Дослідження цих джерел виявляє:

– в публікаціях українських емігрантів, здійснених у 1983 р. переважно в україномовних періодичних виданнях США і Канади, побутувала різна термінологія, але, поряд з найбільш поширеними термінами «голодомор» «український голокост», «Великий голод», «народовбивство», увійшов у інформаційний та науковий простір термін «геноцид» (О. Коновал, В. Зачепило та ін.);

– термін «геноцид» абсолютно переважав у франкомовних публікаціях Франції та Швейцарії);

– концепцію геноциду України в цей період розвивали, крім Дж. Мейса, В. Косик (Німеччина), М. Романів (Швейцарія), А. Жуковський, Ж. Дюпо, Г. Мелорі, Г. Лоран (Франція);

– більшість дослідників з академічних кіл Заходу користувалися терміном «Великий голод» (Д. Далримпл, Р. Девіс, Б. Осадчук, А. Мотиль Б. Кравченко), «голод» С. Віткрофт);

– деякі науковці використовували термін «етноцид українців» (Г. Олівєрі, Швейцарія) або «забутий голокост» (Р. Конквест, Б. Аміель, В. Душник);

– Конгрес російських американців, Російська Православна Церква та російські науковці Заходу вживали термін «штучний голод» відносно всіх територій, що зазнали голодування 1932–1933 рр., заперечуючи український Голодомор;

Зрештою, закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 26 листопада 2006 р., який визначив об'єктом геноциду український народ, легітимізував термін «геноцид» стосовно голоду 1932–33 років в Україні і формально-юридично зрівняв його з терміном «Голодомор». Як наголошується українськими дослідниками, головною відмінністю Голодомору-геноциду в УСРР і на Кубані від штучного голоду в інших регіонах РСФСР був його намірений (інтенціональний) характер, який проявився, насамперед, у вилученні всіх ресурсів харчування селянства, територіальної блокади, терору проти національних кадрів[1302].

Останнім часом предметом уваги загальних геноцидних студій, крім «геноциду геноцидів» Шоа та трагедій у Вірменії, Камбоджі, Китаї, Бангладеш, Руанді, Індонезії, Гватемалі, Боснії, Судані тощо, як правило, є Голодомор 1932–1933 років у Радянській Україні. Проте іноземні дослідники по-різному ідентифікують українські події.

Американський фахівець з міжнародного права Девід Маркус системно підійшов до класифікації геноцидів голодом і визначив чотири стадії означеного ним явища «faminogenic» (геноциду голодом)[1303]. Виходячи, з рівня

[1302] Гудзь Віктор. Голод в СРСР і Голодомор в Україні. *Сталін і Беларусь: таямніцы архіваў | Сталин и Беларусь: тайны архивов. «BELSAT».* Вільно, 19 вересня 2018 г. / Ян Рачынскі, Уладзыслаў Ахроменка, Віктар Гудзь, Тімоті Снайдэр URL : URL : https://www.youtube.com/watch?v=AAHFcuQG0uc&list=PLCZLJLaNHoJJFt-0oYLRhMGaxTPlbx_7p&index=6 (міжнародний Круглий стіл у програмі «Intermarium» на телеканалі «BELSAT». Вільнюс, 19 вересня 2018 р.).

[1303] Marcus David. Famine Crimes in International Law. *The American Journal of International Law.* 2003. № 2. P. 245–281.

інтенціональності, або ж зловмисного наміру, четвертим, нижчим рівнем вини за голодування визначено неспроможність уряду забезпечити населення під час продовольчої кризи. Третя стадія faminogenic маркується злочинною бездієвістю або й байдужістю, як правило, авторитарних урядів. Друга стадія межує із народовбивством і спричиняється загальною авантюрною політикою керівництва держав. Першу – вищу стадію faminogenic – дослідник пов'язує з навмисним провокуванням голоду владою, використанням його як знаряддя нищення нації. Останні дві стадії, за Маркусом, виявляють злочинний намір влади і передбачають притягнення до кримінальної відповідальності безпосередніх організаторів голоду[1304]. За висновком Д. Маркуса, саме такі стадії і пережила Україна у 1932–33 роках, коли комуністичний режим навмисно нищив власних громадян, вчинивши геноцид, тому «український голод – один з найгірших злочинів людства в XX столітті...»[1305].

Подібним чином оцінив українську трагедію фахівець з історії геноцидів і Голокосту професор Джон Кох (США)[1306]. Серед низки геноцидів XX століття Автор назвав кремлівський удар по республіці: «Радянський уряд керував голодом, який вбив кілька мільйонів українців у 1932–1933 роках. З багатьох сталінських злочинів український голод – Голодомор, як українці все ще з гіркотою його називають, найбільш точно відповідає нашим розумінням «геноциду», хоча таке визначення ще гостро обговорюється: чи було це, з точки зору Сталіна, навмисним зусиллям, зруйнувати вперту національність чи тільки націоналістів?»[1307]. На думку науковця, навіть в останньому випадку, при доведеній некомпетентності та байдужості влади, Голодомор залишається кримінальної злочином так само, як і розправа з 10 млн членів «куркульських» сімей.

А. Граціозі не обмежився загальними студіями геноцидів, а зосередився на компаративному аналізі явища Великого голоду в радянських регіонах: Росії, включно з Казахстаном, та Україні. На його думку голодові смерті в Казахстані і більшості регіонів РСФСР, крім Північного Кавказу не мали спланованого характеру і геноцидної природи. Виходячи з конвенції ООН від 1948 р. історик зауважив, що український Голодомор в УСРР і на Кубані підлягає визначенню «...навмисне створення умов неможливих для повноцінного існування», –- вчиненому Сталіним та його підручними геноцидному діянню[1308].

Відомі американські та ізраїльські дослідники Голокосту тлумачать події 1932–1933 років як політичну акцію «радянського штучного голоду в Україні»[1309]. Б. Валентіно у 4-му розділі своєї монографії аналізував сталінську політику 30-х років в СРСР в одному ряду із масові вбивствами Мао Цзедуна і

[1304] Marcus David. Famine Crimes … P. 246–247.
[1305] Marcus David. Famine Crimes … P. 246, 255.
[1306] Cox John. To Kill a People: Genocide in the Twentieth Century. New York: Oxford University Press, 2017. P. 215.
[1307] Cox John. To Kill a People: Genocide … P. 18.
[1308] Грациози Андреа. Советский Голод и украинский Голодомор. *Отечественные записки*. 2007. № 1. С. 156–177.
[1309] Totten S., Parsons W., Charny I. A century of genocide: critical essays and eyewitness acounts. London: Routledge, 2004. P. 93–126.

Пол Пота і трактував Голодомор в Україні як різновид «комуністичних масових вбивств»[1310].

Професор Е. Ян поділяє «масові вбивства» на категорії демоциду, політикоциду та соціоциду – політичні та соціальні масові вбивства. Поняття «Голодомор» вчений розцінював як «масове винищення» («mass extermination»)[1311], де, на наш погляд, присутні всі визначені вченим три категорії злочину: демоцид, політикоцид і соціоцид.

Інші дослідники, крім «нищівного удару» голодом відносили до геноциду в Україні початку 30-х років розкуркулення, позбавлення майна та заслання селянства, позасудове насильство і репресії за законом про 5 колосків тощо[1312]. Голодомор в Україні, політичні репресії та депортації у поєднанні зі спробою аналізу історичного контексту.

У 6-му розділі нової монографії Н. Наймарка події 1932–1933 років в Україні також розцінюються як злочин геноциду, поряд з «декулакізацією», іншими репресіями та депортаціями цього часу[1313]. Вчений виділив українське село як найбільший епіцентр спротиву колективізації, зерновим поборам і УСРР, як республіку, у якій збереглася відроджена коренізацією національна свідомість. Звідси виводилась і найбільша спрямованість геноцидних дій влади проти українців, як і депортованих поляків та німців республіки. «Зерно» геноциду Н. Наймарк вбачав у тому, що трагедія сталася не через дефіцит продовольства, а внаслідок цілеспрямованого його розподілу за волею Сталіна.

У своїх спеціальних з кваліфікації подій 1932–33 років Р. Сербин пояснив значення терміну «геноцид», проаналізував класифікацію цього явища Конвенцією та пояснення різними фахівцями і встановив його відповідність організованому радянською владою Голодомору в Україні та українських етнічних анклавах СРСР. Співставивши «геноцидні» критерії канадських вчених Ф. Чалка і К. Йоганссона[1314] з подіями 1933 р. в УСРР, професор Сербин встановив відповідність останніх всім чотирьом критеріям за наступними цілями організаторів:

а) запобігти загрозі цілісності Радянської імперії від українського руху;

б) тероризувати український народ для підпорядкування волі Сталіна;

в) заволодіти українським зерном для прогодування промислових центрів та експорту;

г) ліквідувати залишки капіталістичної економіки та консолідувати соціалізм[1315].

За Сербином, ключовим елементом для визнання геноциду, згідно з Конвенцією ООН, є визначення груп жертв: національні, етнічні, релігійні і расові, з яких перших дві характерні для України. Р. Сербин висунув три тези

[1310] Valentino Benjamin A. Final Solutions: mass killing and genocide in the twentieth century. London: Cornell University Press, 2004. P. 106–111.

[1311] Jahn E. On the Phenomology of Mass Extermination in Europe. Osteuropa. 2005. P. 192.

[1312] Jones A. Genocide: A Comprehensive Introduction. London: Routledge, 2007. P. 127, 128–131.

[1313] Naimark Norman M. Genocide: a world history. Oxford: Oxford University Press. 2016. 192 p.

[1314] Chalk Frank, Jonassohn Kurt. The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies. New Haven and London : Yale University Press, 1990. P. 29.

[1315] Serbyn Roman. The Ukrainian Famine … P. 43.

своїх тверджень, які він логічно і документально аргументував у своєму дослідженні: «1. Український голод був геноцидом. 2. Документи показують, що навмисне голодування було спрямовано проти українців. 3. Докази відповідають критеріям, встановленим Конвенцією Об'єднаних Націй 1948 року про геноцид»[1316].

На думку вченого, не можна зводити геноцид в Україні лише до Голодомору: «Нищення голодом українських селян було лише частиною геноциду; геноцид був нищенням українців як національної та етнічної групи»[1317]. Виходячи з положень Конвенції, як «національну групу» історик, трактує, не лише хліборобів, що складали три чверті населення УСРР, а й інтелігенцію, урядовців та інших жертв розстрілів, ув'язнень та депортацій, під «етнічною» – українців Кубані та інших компактних місць проживання в РСФРР. Р. Сербин показав, що елементом такого етноциду був не лише терор голодом та асиміляція дітей розстріляних і засланих українців, а й скасування українізації.

Дослідницька мета спонукала до виділення в нашій роботі за результатами комплексного компаративного і структурного аналізу шести основних історіографічних масивів, виокремлених за спільними територіально-культурними та мовними ознаками. Йдеться про англо-американську, європейську, російську історіографію Голодомору, розробки українських емігрантів та власне українську літературу, яка в свою чергу поділяється на радянську і пострадянську та розглядалася за окремими етапами.

В науковому колі кожного із виділених масивів утвердилися особливі, а подекуди й протилежні теоретичні підходи до тлумачення причин обставин чи наслідків Голодомору. У зв'язку з цим в роботі застосовано системне висвітлення перебігу світового історіографічного процесу та хронологічних стадій осмислення науковцями Голодомору 1932–1933 років в Україні від його генези до загальних тенденцій і особливостей новітньої історіографії.

1316 Serbyn Roman. The Ukrainian Famine … P. 38.
1317 Сербин Р. Осмислення Голодомору … С. 57.

3. СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ: ПІВСТОЛІТНЯ БОРОТЬБА ЗА ВИЗНАННЯ ЗЛОЧИНУ

3.1. Зарубіжна історіографія голоду в Україні 1932–1933 років (30-ті – середина 80-х рр. XX ст.)

Як справедливо зауважував Автор однієї з перших історіографічних статей з даної тематики В. Л. Савельєв (Київ), пріоритет у розробці проблем голоду 1932–1933 рр. в УРСР належить представникам зарубіжної історіографії. Вчений поділив всю наукову літературу зарубіжжя на дві основних групи, трактовані як українська нерадянська історіографія та радянологія[1318]. Такий поділ пояснюється не лише етнічним походженням дослідників, а й тим, що історична наука української еміграції була позбавлена державної інституалізації та не мала рівних із західною професійних та лінгвістичних можливостей для інтеграції в науковий простір тих чи інших країн. Українські емігранти, як і інші переселенці, довгий час зберігали свою ідентичність, утворивши замкнуте соціокультурне середовище, у якому відбувався обмін ідей та фактографії. Крім того, післявоєнна еміграція, яка складала більшість переселенців – свідків Голодомору, потребувала певного часу для соціальної адаптації, набуття освіти в американських та європейських університетах, для засвоєння інтелектуальної та методологічної культури західного наукового середовища.

Проте у цьому розділі ми не поділяємо означені різні групи наукової літератури у 30-ті – середині 80-х років, тому що поодинокі дослідження Голодомору фаховими вченими Заходу виглядали у цей час лише вкрапленнями у потужний потік публіцистики та наукової літератури української діаспори. З іншого боку, реальна інтеґрація української зарубіжної історіографії Великого радянського голоду у світовий історіографічний процес відбулася лише після 1983 р.

Щоправда, Дж. Мейс уточнював, що в міжвоєнний період вели перед у висвітленні радянської тематики (Остфорчунг) науковці Веймарської республіки (Німеччини), які групувалися навколо спеціалізованого журналу «Східна Європа»[1319]. Йшлося про радянологію загалом, без виділення проблематики голоду в Україні, хоча й траплялися згадки про трагедію у всесоюзному контексті. Так, у серпні 1932 р. опубліковано допис добре інформованого колишнього німецького аграрного аташе в Москві Отто Аухагена «Економічне становище СРСР влітку 1932 року», у якому повідомлялося: «Голод, у повному розумінні цього слова, лютує на великій частині території України, Нижньої Волги, Західного Сибіру та Казахстану»[1320].

[1318]Савельєв В. Л. Трагедія українського народу в висвітленні зарубіжної історіографії. *Голод 1932–1933 років: очима істориків, мовою документів.* Київ : Либідь, 1990. С. 85, 90.
[1319]Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. ... С. 30–31.
[1320]Auhagen O. Wirtschaftslage der Sowjetunion im Sommer 1932. VII. S. 645.

Наступник Аухагена, Отто Шіллер, підтвердив ці дані, хоч і без жахливих подробиць, що тим не менше викликало протест Кремля.

Як відзначено у публікаціях В. Гудзя та деяких інших Авторів вже на першому хронологічному етапі дослідження Голодомору на Заході (1933-1953) має не лише джерелознавче, а й історіографічне значення[1321,1322]. Першою серед публікацій монографічного типу, з елементами Авторської аналітики і додатками документів, вийшла друком праця Василя Мудрого «Лихоліття України»[1323]. Автор показав різницю між голодом 1921–1922 рр. в Росії, який більшовики визнали і запросили допомоги із замовчуваними подіями 1932–1933 рр., коли «…голодове лихо спричинили самі комуністи своєю господарською і національною політикою»[1324]. В. Мудрий поставив завдання «…доказати, що комуністичні московські диктатори свідомо повели таку політику, щоби Україну довести до руїни і ганебні наслідки тієї політики у виді голоду закрити перед культурним світом»[1325]. Вчений доводить, що «московські комуністи» внесли у сільське господарство цілковиту анархію, утворивши комітети незаможних селян, які нацькували на оголошених класовими ворогами «куркулів» – хазяйновитих селян. Дезорганізацію селянського укладу, за В. Мудрим, посилила насильницька колективізація. Водночас збільшилися хлібозаготівельні плани, внаслідок яких у 1931 р. селяни вже недоїдали, а у 1932 – голодували.

Як писав В. Мудрий, з призначенням диктатором України «московського держиморди» П. Постишева, терор проти селянства, який забрав 4-6 млн життів, був поєднаний з репресіями проти національної партійної верхівки та інтелігенції. «Отже з того висновок, що московські комуністи свідомо виголоджують Україну. Вони при допомозі своєї господарської та національної політики стали найкровавішими катами України. Подібних до них історія ніякого поневоленого народу на світі не знає»[1326], – підсумовує Автор. Треба зауважити, що В. Мудрий, для підкріплення своїх висновків використав низку статей та повідомлень про голод у американських, англійських, німецьких, французьких, бельгійських та швейцарських періодичних виданнях. Він навів уривки із кореспонденцій Г. Джонса, Д. Дея, В. Дюранті, Р. Барнса, М. Магеріджа, С. Бертільйон, В. Штайна, П. Бріке, А. Бегетса, Г. Кораба та ін. про стрибок цін на хліб, про блокаду сіл, про облави на голодуючих селян у містах, про заборону посилок в Україну, про випадки людоїдства, про політичні, а не кліматичні причини лихоліття. Ці матеріали доповнені витягами із вражаючих свідчень очевидців голоду в Україні, численних листів із

[1321]Гудзь Віктор. Початки дослідження голоду в Україні 1932–1933 років. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук:* матеріали всеукр. наук. конф. Дніпропетровськ, 7-8 жовтня 2012 р. Част. II. / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ : Свідлер, 2012. С. 103–105.

[1322]Гудзь Віктор. Перший історіографічний етап дослідження голоду в Україні 1932–1933 рр. *Гуржіївські історичні читання:* зб. наук. праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черк. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 5. С. 34–36.

[1323]Мудрий Василь. Лихоліття України. Львів : Видавнича спілка «Діло», 1933. 132 с.

[1324]Мудрий Василь. Лихоліття України … С. 4–5.

[1325]Мудрий Василь. Лихоліття України … С. 5.

[1326]Мудрий Василь. Лихоліття України … С. 5.

голодуючих районів, що доповнює жахливу картину української катастрофи. Крім того, Автор посилається на деякі радянські постанови 1932 р., які нагнітали війну з селянством.

Таким чином, книга Василя Мудрого являла собою першу збірку історичних джерел про Голодомор і подавала великий та різнобічний матеріал для розуміння його масштабів, причин та наслідків. Разом з тим дослідник здійснив першу в історіографії спробу науково довести не лише свідомий характер використання Кремлем засобу Голодомору для упокорення українського селянства, а й підпорядкованість цієї акції загальному антиукраїнському курсу більшовиків, який проявився в одночасному нищенні керівної верхівки та інтелігенції республіки.

Ще одним виданням цього часу, подібним за змістом до праці В. Мудрого, але ширшої тематики, стала монографія Миколи Ковалевського «Україна під червоним ярмом», опублікована у Варшаві та Львові[1327]. Автор також пов'язав аграрну політику більшовиків з національною. Він аргументував свої висновки посиланнями на виступи зверхників ВКП(б) та КП(б)У, які пояснювали провал планів хлібоздачі 1932 р. саботажем та шкідництвом «петлюрівсько-куркульських елементів». Звідси, на думку М. Ковалевського, і поява в УСРР сталінського намісника П. Постишева який поставив подвійну мету: завершити конфіскацію зерна у селян і знищити українську національну опозицію. На докази штучного голоду Автор навів факти завищення квот хлібозаготівель, репресій селян за постановою від 7 серпня 1932 р., масового застосування практики «чорних дошок», замовчування людомору[1328]. Проте Автор монографії, встановивши рукотворний і антиукраїнський характер голоду, не ставив за мету здійснити детальний аналіз його причин, регіональних особливостей та наслідків відносно загальнорадянського голоду.

В подібному публіцистичному стилі, хоч і з посиланням на документи і свідчення очевидців, написана брошура С. Корбута, у якій йшлося про найлютіший голод саме на території України, що пояснювалося спрямованою політикою Кремля[1329].

Серед іноземців, які писали в 30-ті роки про голод вирізняються системним аналітичним підходом праці тодішнього очільника Міжконфесійного та комітету допомоги голодуючим регіонам Росії та Європейського конгресу національностей Евальда Амменде, який завдяки своїй посаді мав достатню джерельну базу з перебігу Голодомору. У 1935 р.. дослідник опублікував у Відні книгу «Чи мусить Росія голодувати?» про голод в Україні, до якої увійшли його статті і наукові доповіді, виступи на громадських заходах, яка вже наступного року була передрукована англійською мовою під назвою «Людські права в Росії»[1330]. 14 серпня 1936 р. на цю подію

[1327]Ковалевський Микола. Україна під червоним ярмом: документи і факти. Варшава; Львів : Схід, 1936. 204 с.

[1328]Ковалевський Микола. Україна під червоним ярмом … С. 128–131.

[1329]Корбут С. Україна в огні. На основі документів. Львів : [б. в.], 1936. 32 с., іл..

[1330]Ammende Ewald. Human life in Russia / introd. by the Rt. Hon Lord Dickinson. London : G. Allen & Unwin, 1936. IX. 319 p.

відгукнувся бюлетень Українського бюро. У статті «Нова книжка про трагедію українського населення під большевиками» зазначено, що українським подіям Е. Амменде присвятив майже весь третій розділ книги під назвою «Боротьба національностей» та частково шостий, де відкидаються свідчення французького екс-прем'єра Ерріо. Свої ж докази Автор підкріпив світлинами, зокрема, конаючих людей від голоду на вулицях Харкова та масових поховань в околицях та численними документами, фактами, які з'являлися в періодичних виданнях. Розглянувши директиву ЦК ВКП(б) про припинення українізації і боротьбу з націоналізмом від 14 грудня 1932 р., Е. Амменде пов'язав з нею початок 10-місячної кампанії голодного нищення України, яке він назвав Голготою народу, проведеної з подвійною метою: «…не тільки для того, щоб загарбати для себе жнива, але й щоб знищити тамошній націоналізм»[1331]. На думку Е. Амменде, «Майбутнім історикам доведеться визнати, що в кампанії проти українців навесні та влітку 1933 р. перед радянським режимом опинився об'єднаний народ, міцний фронт, який включав кожного, від найвищих радянських чиновників до найбідніших селян»[1332]. Це пояснює, той факт, що Сталін і його оточення переймалися республікою загалом («Україну ми можемо втратити», як писав Сталін Кагановичу у серпні 1932 р.) і завдавали комбінованого «нищівного удару» по всіх національно-свідомих верствах. Дослідник простежив розгорнуту сталінським посланцем П. Постишевим кампанію репресій проти українських партійно-урядових кадрів на чолі із М. Скрипником та інтелігенції і встановив головну мету комбінованого удару по Україні з Голодомором на вістрі: «Українське сільське господарство зруйновано, а українських селян піддано під страшний утиск тільки для того, щоб у Великій Росії вдержати комуністичний лад»[1333]. Таким чином, Е. Амменде першим серед іноземних дослідників обґрунтував версію організованого голоду як одного з компонентів імперської національної політики Кремля в Радянській Україні та знаряддя зміцнення центральної влади.

Ще раніше – 1934 року – англофонна група історіографічних джерел поповнилася збіркою нотаток про голод московського кореспондента «Манчестер Гардіан» Малкольма Маґґеріджа, який він побачив під час самовільної поїздки на Україну та Кубань і описав у окремому розділі як рукотворну катастрофу[1334]. Так само журналіст бостонської газети «Крісчен Сайенс Монітор» Вільям Чемберлін у своїх подорожніх записках, виданих окремою книжкою, намагався не лише описати обставини та наслідки голоду в українських селах, а й зауважував штучний характер продовольчої кризи[1335].

[1331]Повідомлення з бюлетеня «Ucrainianbureau» про видання книжки Е. Амменде «Людські права в Росії». *«Ми б'ємо в Великий дзвін…». Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори: док. з фондів ЦДАВО України* / Держ.ком.архівів України; ЦДАВО України; упор.: Н. М. Маковська (кер.) та ін. Київ : Вид–во «Горобець», 2008. С. 118.

[1332]Ammende E. Human life in Russia ... P. 116.

[1333]Повідомлення з бюлетеня «Ucrainian bureau» … С. 118.

[1334]Muggeridge Malcolm. Winter in Moscow. Boston : Little, Brown and Co, 1934. 247 p.
Ch. 4: Ash–Blond Incorruptible. P. 113–146.

[1335]Chamberlin W. H. Russia's Iron Age.Boston : Little, Brown and Co, 1934. P. 82–89, 367–369.

Важливо, що журналіст одним із перших відзначив не лише соціальне, а й національне спрямування радянського Голодомору: «Голод був навмисне організований як інструмент національної політики, як остаточний засіб знищення спротиву селянства новій системі…»[1336]. При цьому дослідник переконаний «Радянський уряд, якби захотів, міг би легко запобігти голоду різними засобами»[1337]. Ще одна його публікація присвячена викриттю всієї фальші колективізації, наслідком якої, на думку Автора, стало зубожіння селянства і голод[1338].

Перший аналіз наслідків радянського голоду з медичної точки зору у липні 1936 р. опублікував професор Вільям Хорслі Гантт з Університету імені Дж. Гопкінса (США). У великому матеріалі «Медичний огляд Радянської Росії»[1339], Автор, який був радянським симпатиком і мав змогу, крім клінічних оцінок трагедії, безпосередньо вивчати обидва голоди, проаналізував причини другого комуністичного Голодомору і пов'язав їх з результатами виконання першої п'ятирічки. Професор визначив три основних чинники, голоду та епідемій: створення продовольчих резервів для Червоної армії на випадок війни з Японією чи Німеччиною; надмірний експорт заради розвитку індустріалізації та кредитоспроможності; ексцеси аграрної політики[1340]. На його думку, влада, відібравши зерно та блокувавши села, організувала війну з селянством, яка привела до загибелі 15 млн. чол. (за даними знайомих В. Гантту посадовців сфери охорони здоров'я СРСР). Цим Автор пояснював і заборони на оприлюднення інформації про голод та пересування іноземців.

На кінець 30-х років у вільному світі циркулювали різні цифри жертв другого комуністичного голоду. Перші спроби фахового аналізу статистичних даних для з'ясування цих людських втрат були оприлюднені у 1940 р.

Висланий з СРСР у 1922 р. авторитетний економіст Сергій Прокопович, який перед Другою світовою війною проживав у США, підрахував, за відомими на той час даними радянських переписів, що голод 1933 року забрав життя понад 9 млн селян[1341]. Автор не заглиблювався в перипетії самого голоду, зосередившись на історії економіки та демографічних процесах в СРСР, але і в своїй післявоєнній монографії виступав проти «великого перелому» на селі та відстоював один із показників його ціни – 9 млн. життів[1342].

Інший фахівець з аграрної проблематики Радянського Союзу, Наум Ясний, також тлумачив голод 1932–1933 рр. в контексті наслідків колективізації та занепаду радянського сільського господарства і визначив мінімальні людські від сталінської авантюри в кількості 5,5 млн осіб[1343].

1336 Chamberlin W. H. Russia's Iron Age … P. 88.

1337 Chamberlin W. H. Russia's Iron Age … P. 89.

1338 Chamberlin W. H. Collectivism: A False Utopia. New York : The Macmillan Co, 1937. P. 29, 74, 90–92, 188–190.

1339 Gantt H. W. A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five Year Plan. *The British Medical Journal.* 1936. July 4. P. 19.

1340 Gantt H. W. A Medical Review of Soviet Russia … P. 19.

1341 Prokopovich S. N. The Growth of the Population in the U.S.S.R. *Quarterly Bulletin of Soviet – Russian Economics.* 1940. April. № 4. P. 110.

1342 Prokopovich Serge N. Histoire economique de l'URSS / traduit et preface par Marsel Body. Paris : Le Portulan,, 1952. P. 66.

1343 Jasny Naum. The Socialized Agriculture of the USSR. Stanford : Stanford University Press, 1949. P. 553.

Представник націоналістичного крила української еміграції, майбутній ректор Українського вільного університету (УВУ) у Мюнхені Юрій Бойко (Ю. Блохін) у своїй націософській праці «Ідея і чин» (1943), перевиданій у 1992 р. під назвою «Шлях нації», наголошував на антиукраїнському спрямуванні сталінського людомору, поєднаному із згортанням Москвою українізації і репресіями проти національної еліти[1344].

У рамках дослідницького проекту Прінстонського університету, замовленого Лігою Націй, американський демограф та соціолог Франк Лорімер провів докладне дослідження населення СРСР, опубліковане 1946 р.[1345]. Вчений мав у розпорядженні тільки офіційні дані переписів населення 1926 і 1939 років (останній, як відомо, містив фальсифіковані дані), тому визначив мінімальну оцінку «надлишкової смертності» у СРСР за цей період лише 5,5 млн осіб, не зупиняючись окремо на втратах від голоду.

Фаховий агроном-економіст Степан Сосновий, який, працюючи в одному з підрозділів Укрдержплану мав під рукою радянську статистику, і написав свою статтю ще 1942 р. в окупованому Харкові, встановив характер голоду таким чином: «Ми категорично твердимо, що голод 1932–33 року організовано штучно. … У всякому разі, з боку природних умов нічого катастрофічного в 1932 році не було»[1346]. Більшість дослідників просто називали приблизні цифри втрат людності, відомі з різних історичних джерел, але С. Сосновий запропонував власні обрахування кількості жертв штучного голоду на теренах України на основі даних переписів 1926 і 1939 рр.

Дослідник у своїй аналітичній статті, виданій згодом в Німеччині його братом Тимофієм, визначив безпосередні втрати від Голодомору в УСРР кількістю близько 4,8 млн. чол. В апогей людомору, який дослідник, як свідок подій під час роботи агрономом у Якимівському районі на Запоріжжі, слушно окреслив першою половиною 1933 р., щохвилини конало в муках 17 українських селян, а щоденно – близько 25 тис.[1347]. Ці обрахунки С. Соснового, попри зазначені фахівцями деякі похибки[1348], виявилися близькими до сучасних розрахунків і фігурували у багатьох наукових працях та меморіальних виступах.

У свою чергу, професор УВУ Т. Сосновий опублікував своє розлоге дослідження Голодомору, під псевдонімом Петро Долина, у якості вступної статті до 2-го тому капітального документального видання «Чорні справи Кремля»[1349]. Використавши солідну джерельну базу та простеживши алгоритм партійних рішень, Автор аргументував свою думку про політичний характер голоду в УСРР, який, якщо й не планувався зарання, то легко міг би бути

[1344] Бойко Ю. Шлях нації. Париж; Київ; Львів : Укр. слово, 1992. С. 80, 88–90.

[1345] Lorimer F. The Population of the Soviet Union: History and Prospects. Geneva : League of Nations, 1946. P. 121.

[1346] Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–33 рр. *Українські вісті*. 1950. 2 лют. Ч. 10.; 5 лют. Ч. 11.

[1347] Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–33 рр. … 5 лют. Ч. 11.

[1348] Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. С. 385–388.

[1349] Dolyna P. Famine as a Political Weapon. *The Black Deeds of the Kremlin a White Book Vol. 2. The Great Famine in Ukraine in 1932–1933 1955* / by Pavlovych and S. O. Pidhainy; ed. V. I. Hryshko. Toronto–Detroit : SUZERO–DOBRUS, 1955. P. 3–68.

подоланий за бажання Кремля. Натомість, як показав науковець, Сталін лише посилив терор і повальні реквізиції восени-взимку 1932–33 рр., пов'язуючи зрив хлібозаготівель з саботажем та національним ухилом місцевих кадрів та добиваючись гегемонії Москви в Україні[1350].

Поряд з розповідями про голодні жахи 30-х років, оцінками Голодомору як антиукраїнської акції Москви та припущеннями про кількісні втрати українського люду, після війни розробляються нові сюжети історії Голодомору. Так, Нестор Олежко у 1947 р. спробував проаналізувати довоєнну аграрну політику більшовиків і її реалізацію в Україні. Розкуркулювання та насильницька колективізація «зверху» привели, на його думку, до розселянювання та продовольчої кризи, голодування населення[1351].

Наступного року Михайло Міщенко в газеті «Українські вісті», що виходила в Новому Ульмі (Німеччина), опублікував одну із перших спеціальних розвідок про зміни в психології та моралі людей під час масового голодування, які ставали незворотними на все життя покоління[1352]. Невдовзі вийшла друком його англомовна стаття, в якій Автор дійшов висновку, що голод 1932–1933 рр. був одним із засобів терору Кремля, використаного проти непокірного українського селянства[1353].

Важливою подією для світового українства був вихід у світ першого тому «Енциклопедії українознавства», де у статті «Україна між двома світовими війнами»[1354] наводилися дані і про радянський Голодомор 1932–33 років організований владою для упокорення українського селянства[1355]. Інша стаття в «Енциклопедії» – «Рух людності» містить обрахунки лише 2–3 млн. загиблих в Україні від голоду, 1 млн. від репресій та ще 2–3 млн. відводяться на число депортованих. У статті простежується трактування голоду як антиукраїнської акції: «Голод почався восени 1932 р., але особливої гостроти дійшов 1933 р. він охопив головне УРСР, менше – Північний Кавказ, Курщину й Вороніжчину, Нижню Волгу, Крим і Казахстан, себто землі, частково заселені українцями. Не було голоду на суто російських землях, які харчувалися українським хлібом, не було його на Білорусі»[1356].

Чорні дні людомору в Україні згадуються також у першій частині виданої в Німеччині цього ж року книжки С. Підгайного[1357] та чиказької брошури І. Хмельницького 1951 р.[1358]. Відповідно П. Феденко в своїй неодноразово звертається у своїй брошурі до голодні жахіття в Україні 1932–33, які сталися,

---

[1350]Dolyna P. Famine as a Political Weapon ...

[1351]Олежко Нестор. Аграрна політика большевиків (Спроба історичного аналізу). Торонто : Наша книгозбірня, 1947. Ч. 5. 103 с.

[1352]Міщенко Михайло. Психічні зміни у людей в умовах голоду на Україні (1932–1933 рр.). *Українські вісті*. 1948. Ч. 36; 37.

[1353]Mischenko M. Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *Ukrainian Quarterly*. 1949. Vol. 5. № 3. P. 219–225.

[1354]Д. М. Б. Україна між двома світовими війнами: в 2 т. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. *Енциклопедія українознавства* Т. 1. С. 543–555.

[1355]Д. М. Б. Україна між двома світовими війнами … С. 551–552.

[1356]Д. М. Б. Україна між двома світовими війнами … С. 152.

[1357]Підгайний С. Недостріляні. *Україна.* Новий Ульм, 1949. Ч. 1. С. 29, 103, 108.

[1358]Хмельницький І. В країні рабства і смерті. Чикаго : Самостійна Україна, 1951. С. 14, 66, 75.

на його думку, внаслідок злочинних дій Сталіна і його посіпак, направлених на придушення національного спротиву[1359].

У 1950 р. канадський тижневик «Наш вік» опублікував статтю Дмитра Соловея, де наведені різні оцінки кількості голодових втрат та Авторські підрахунки прямих жертв Великого голоду в Україні, які, на його думку, складали понад 6 млн. чол.[1360] (Ця україномовна стаття була надрукована також у Німеччині[1361]). Вказана Д. Соловеєм цифра, на відміну від наведеної у мемуарах ще одного емігранта – Федора Пігідо (псевдонім – Правобережний)[1362], була підкріплена посиланнями Автора на доступну на той час статистику радянських переписів населення та оціночні публікації.

Праця Ф. Пігідо була передрукована до 20-річчя Голодомору в англомовному варіанті і відіграла свою роль в поширенні правди про страждання народу[1363]. Автор, крім описів фактів людомору, наведення спогадів очевидців трагедії, акцентував увагу на головній причині лихоліття 1932–1933 років – намаганню Сталіна покінчити з опором українського селянства та волелюбними прагненнями народу засобами штучного голоду і репресій. Монографія А. Височенка, крім інших матеріалів, що викривали злочинні дії більшовицького режиму, містила есе про Голодомор з промовистою назвою ««Соціалізм» на трупах мільйонів»[1364] та облудну роль Е. Ерріо в прихованні Москвою правди про жахливі реалії 1933 р.

Автори статті у канадському часописі «Нові дні» І. Розгін та В. Розгін спеціально розглянули біологічні та соціальні наслідки Голодомору, охарактеризувавши їх як удар по генофонду нації і традиційному укладу українського селянина[1365]. Дослідники підкреслили штучний характер людомору: «Причиною голоду був фактор, що досі в історії нечуваний – сама влада»[1366].

Петро Маляр в одному із українських часописів у Західній Німеччині опублікував свої міркування про причини Голодомору[1367]. Автор навів низку доказів організаторів голодного терору в Україні, на Кубані, на Дону: навмисно завищені Москвою плани хлібозаготівель для України, закон 7 серпня 1932 р. «про охорону соціалістичної власності», як ніколи посилену охорону хлібосховищ, виняткові – тільки у 1932 р. – хлібозаготівлі з-під молотарки, відбирання навіть хліба з печі. На думку Автора, на російських етнографічних теренах хліб був у вільній продажі, голоду не було і влада навмисне

1359 Fedenko P. Ukraine: Her Struggle for Freedom. Augsburg : Free Ukraine, 1951. P. 39, 49, 50, 68.

1360 Соловей Д. Скільки людности загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932–33 р. *Наш вік.* 1950. Ч. 14–16.

1361 Соловей Д. Скільки людности загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932–33 р. *Українські вісті.* 1950. 2 березня.

1362 Правобережний Ф. 8,000,000: 1933-й рік на Україні. Вінніпег : Культура і освіта, 1951. 64 с.

1363 Pigido–Pravoberezhny F. The Stalin's Famine: Ukraine in the year 1933 / forew. by M. Roberts. London : Ukr. Youth Assoc. in Great Britain, 1953. 72 p.: ill.

1364 Височенко А. С.С.С.Р. без маски. 2-е вид. Вінніпег : Накладом і друком «Нового шляху», 1952. С. 15–20.

1365 Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне і соціальне явище. *Нові дні.* Торонто. 1953. Ч. 41, червень. С. 9–14.

1366 Розгін І., Розгін В. Голод в Україні … С. 10.

1367 Маляр Петро. Голод на Україні в 1932–33 рр. *Українські вісті.* 1951. 16 вересня.

застосувала його для удару по генофонду України, яка загрожувала розпадом імперії. «Щоб винищити українську націю, підтяти українські сили в корені, і був організований голод – всеохоплюючий терор і тотальне народовбивство в Україні»,[1368] – підсумовує П. Маляр. Його книжка містить елементи аналітики. Посилаючись на рішення московського керівництва, зокрема на «Закон про 5 колосків» від 7 серпня 1932 р., Автор доводить застосування Кремлем Голодомору як засобу цілеспрямованого нищення українського селянства.

Величезний вклад в трактування характеру Голодомору вніс розробник конвенції ООН про геноцид, авторитетний правник єврейського походження Рафаель Лемкін. Опираючись на обставини нацистського Голокосту 1944 р., він виклав своє обґрунтування поняття «геноцид» і пропозицію засудити цей злочин спеціальним рішенням[1369]. 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН у Парижі одноголосно прийняла резолюцію № 250, відому як «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» («Конвенція про геноцид»).

Через двадцять років після Великого голоду років Р. Лемкін написав спеціальну статтю-доповідь про цю подію під назвою «Радянський геноцид в Україні», охарактеризувавши її як одну із ланок геноциду радянської влади, вжитого проти українського народу. Текст статті, що знаходиться в архіві Нью-Йоркської публічної бібліотеки[1370], був віднайдений лише на початку XXI ст. і неодноразово публікувався в оригіналі[1371] та українському перекладі[1372].

Р. Лемкін визначив відмінності комуністичного геноциду українців від єврейського Голокосту. Вчений зауважив, що українська нація було занадто багатолюдною, щоб бути винищеною повністю. Тому, «повна сила радянської сокири» впала на її визначальні групи, що складають, на його думку, мозок (інтелігенція), душу (Церква) і дух (селянство) нації. Як показав Автор, ці групи нищилися системно і різними способами: масові вбивства, депортації і примусова праця, голодування селян.

Останній різновид геноциду нації, за Лемкіним, найстрашніший: «Зброя, яку вживали проти них є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом. Протягом 1932 і 1933 років, 5 мільйонів українців померли від голоду, жорстокості, яку 28 травня 1934 року 73-й Конгрес (США. – В. Г.) засудив як нелюдську»[1373]. На доказ свого визначення геноцидного характеру голоду Р. Лемкін наводить аргументи, що урожай у 1932 р. був достатній щоб нагодувати і людей худобу в Україні, та навіть частково згнив на полях і в сховищах та експортувався за кордон, що втікачів від голодного лиха виловлювали і повертали в села.

[1368]Маляр П. Голод на Україні в 1932–33 рр. …

[1369]Lemkin Raphael. Axis rule in occupied Europe : laws of occupation, analysis of government, proposals for redress. Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 1944. P. 80.

[1370]Raphael Lemkin Papers. The New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Astor, Lenox and Tilden Foundation, Raphael Lemkin ZL–273. Reel 3. (Year: 1953).

[1371]Lemkin Raphael. Soviet genocide in the Ukraine / ed. by Lubomyr Y Luciuk; forew. by Douglas Irvin-Erickson. Kingston : The Kashtan Press, 2014. 16 p.

[1372]Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні. *Шлях перемоги.* 2011. 9 листоп. № 45 (2994). С. 5.

[1373]Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні …

Тотальне вилучення в українських селян продовольства науковець пояснив тим, що голод був необхідний Кремлю для реалізації традиційної імперської політики нищення неросійських народів. На підтвердження своєї думки Р. Лемкін навів статистичні дані про зменшення частки українців у населенні республіки у 1926–1939 рр. на 3,6 млн, які характеризують ще один спосіб реалізації геноциду: «Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі»[1374].

Тож, як вважає вчений, масові вбивства, штучний голод та депортації радянської влади мали системний і спрямований характер, тому повинні бути засуджені світом. Аналіз статті Р. Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» переконує в тому, що вона має послідовно науковий характер і відповідає принципам об’єктивності, комплексності, історизму, правовій логіці. Автор розглянув проблему Голодомору в контексті загальної національної політики комуністичного режиму, як спадкоємної від імперської політики царської Росії і аргументував правомірність трактування голоду 1932–1932 рр. як геноциду. Такі висновки Р. Лемкіна були згодом розвинуті відомими історикам Дж. Мейсом, Р. Сербиним, С. Кульчицьким, В. Марочком, правознавцем В. Василенком та ін.

Серед нечисленних праць професійних науковців Заходу з історії радянської України виділяється книжка Кларенса Меннінга (США), де йшлося про колективізацію та потреби індустріалізації СРСР, яка, на думку дослідника, спричинила викачку зерна і продовольчу кризу та була головною причиною голоду українських селян[1375]. Згідно версії К. Меннінга, головними чинниками трагедії селянства були господарські та економічні проблеми, хоча був присутній і суб’єктивний фактор – поспішна та руйнівна колективізація і виснажливі хлібозаготівлі.

Після війни опублікована також чергова низка спеціальних наукових і науково-популярних праць про голод і репресії 30-х років українською мовою.

Найбільшим здобутком в науковому осмисленні проблематики голоду на двадцятирічному шляху його вивчення стала монографія Дмитра Соловея «Голгота України»[1376]. У його праці, яка загалом має системний характер, окремий розділ – «Нищення людности України в спосіб організації пленового голоду» – присвячений аналізу історії голоду 1932–1933 року. Коротко оглянувши події голоду неврожайних 1921–1922 рр., на що, на його думку, вплинули післявоєнна розруха і посуха, він зауважив різницю у ставленні комуністичної влади до голоду в Поволжі і в степовій Україні. Автор доводить, посилаючись, зокрема, на працівника АРА Г. Фішера та працю П. Феденка, що «окупаційна влада», знаючи про смертельний голод в республіці «…**ще й усіма засобами старалася приховати від закордону жахливе становище на**

[1374]Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні …

[1375]Manning Clarence A. Ukraine under the Soviets. New York : [s. n.]. 1947. P. 93–107.

[1376]Соловей Д. Ф. Голгота України. Ч. 1. Московсько–більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою та другою світовою війною. Вінніпег : Накладом «Укр. голосу», 1953. 288 с.: іл.

Україні (виділено Автором. – В. Г.) й усю допомогу голодним, що надходила із закордону, спрямовувала тільки до голодних районів Росії»[1377] .

Разом з тим Автор визначив відмінність «планового голоду» на початку 30-х років, які були достатньо врожайними: «Та не зважаючи на це, за певним наперед продуманим планом, з метою політичного примусу й помсти непокірному народові, було створено жахливу катастрофу, яка набагато перевершила страхітливі наслідки голоду 1921–1922 рр.»[1378].

Цю парадигму навмисного народовбивства Д. Соловей, за браком радянських документів, простежив на матеріалах монографій, матеріалів періодики та свідчень очевидців, здійснивши загалом 286 посилань на джерела. Дослідник слушно зауважує, що масова колективізація створила для комуністичної влади можливість безвідмовно використовувати робочу силу колгоспника. Нищення колгоспників відбулося не через сталінську економічну політику, а було вибірковим за національною ознакою, – вважає Автор.

Д. Соловей підкріпив свою думку численними свідченнями очевидців голоду, які звернули увагу на те, що в Росії, на Кавказі за межами проживання українців голоду не було і продовольство продавалося – на відміну від України – без карток, що українців обшукували і забирали харчі, що зібране збіжжя гнило в буртах, але, як ніколи, охоронялося збройною вартою із сторожовими псами, що тільки на Україні й Кубані у селян забирали все продовольство, довівши людей до канібалізму і трупоїдства. За даними Автора, були випадки розгрому голодуючими селянами станційних складів на Полтавщині, Харківщині, але загалом виморене й «розкуркулене» селянство вже не мало таких сил, як 1930 р.

Д. Соловей одним із доказів навмисного терору голодом навів прагнення влади (за його термінологією – окупантів) приховати свій злочин народовбивства. Він навів приклади блокади України, заборону обліку померлих від голоду, відвідин республіки іноземними журналістами, безсоромних інсценізацій з відповідною бутафорією під час візиту колишнього голови французького парламенту Ерріо та офіційне заперечення голоду міністром закордонних справ СРСР М. Літвіновим. Ще одним доказом національного підтексту організованого злочину Автор називає оприлюднене свідками подій залюднення українських вимерлих сіл переселенцями з Росії та нищення голодом українських сіл при збереженні людності російських сіл на Старобільщині[1379].

Зважаючи на потік публікацій до 20-річчя трагедії, зокрема, на статтю П. Маляра, Д. Соловей констатував все більше розуміння дослідниками того факту, що влада застосувала Голодомор для приборкання українства: «Цілком ясне розуміння того, що голод 1932–1933 рр. був планово підготовлений і здійснений в цілковито задовільних природних умовах, і що основна мета його запровадження (яу і дикунські перед тим методи «розкуркулювання») була терор і помста непокірному українському народові, що як той біблійний

[1377]Соловей Д. Ф. Голгота України. Ч. 1. … С. 174.
[1378]Соловей Д. Ф. Голгота України. Ч. 1. … С. 174.
[1379] Соловей Д. Ф . Голгота України. Ч. 1. … С. 197.

Самсон, відчув у собі силу й почав трусити підвалини російської тюрми народів, – усе більше опановує дослідниками цього питання, коли вони заглиблюються в аналізування всієї сукупності фактів[1380].

Значна і науково вагома частина дослідження Д. Соловея присвячена обрахуванню наслідків сталінського людомору для українського народу. Володіючи даними переписів населення СРСР 1926 і 1939 р., науковець обраховував мінімальні втрати української людності за ці роки обсягом 7,5–7,7 млн. чол. Внаслідок статистичних підрахунків та прогнозу на не обліковані місяці Голодомору Д. Соловей дійшов висновку: «…не буде великої помилки, коли ми припустимо, що живих людей знищено було на Україні (УРСР) не 4,8 млн. як обчислює С. Сосновий (цілком справедливо підкреслюючи, що й ця цифра є страхітлива!), а близько 7 мільйонів, а може навіть трохи більше»[1381].

Отже, Д. Соловей одним із перших наголосив на тому, що перший радянський голод також був штучним, як і другий, та що обидва вони були ланкою єдиної репресивної лінії партії проти українського селянства як власника та національно свідомого прошарку. Він навів численні докази організованого характеру Голодомору з використанням економічних і позаекономічних факторів примусу.

Науковець у своєму дослідженні охарактеризував злочини радянського режиму щодо українців від Першої світової до Другої світової війн включно, і події 1932–1933 років розглянув у контексті системної антиукраїнської політики влади, яка одним із знарядь тотального нищення українства обрала голодний мор селянства. Плановий голод, на думку вченого, був лише однією з ланок системного терору комуністів проти «націоналів», а іншою – «винищування української інтелігенції з метою обезголовити відроджену українську націю»[1382], що він і висвітлив у окремому розділі монографії. Таке розуміння історії голоду в Україні, як засобу нищення носіїв національної свідомості, обґрунтоване Д. Соловеєм, знайшло у подальшому свій розвиток у працях прихильників геноцидної версії Голодомору Р. Лемкіна, Дж. Мейса, Р. Сербина та вітчизняних істориків.

Відзначаючи науковий і громадянський подвиг Дмитра Соловея, який в основному написав свою працю ще в 1948 р., в таборі для переміщених осіб ім. М. Лисенка, зауважимо, що, попри значну кількість посилань на джерела (286 зносок), Автор не використав іншомовні публікації, крім кількох російсько- та білоруськомовних, та не завершив свою роботу висновками.

Зважаючи на інформативність «голодової» частини праці Д. Соловея, цього ж року монографію перевидано англійською мовою зусиллями Українського Конгресового Комітету Америки[1383].

1380 Соловей Д. Ф . Голгота України. Ч. 1. … С. 179–180.

1381 Соловей Д. Ф . Голгота України. Ч. 1. … С. 212.

1382 Соловей Д. Ф. Голгота України. Ч. 1. … С. 217.

1383 Solovey D. F. The Golgotha of Ukraine: Eyewitness Account of the Famine in Ukraine Instigated and Fostered by the Kremlin in an Attempt to Quell Ukrainian Resistance to Soviet Russian National and Social Enslavement of the Ukrainian People / forew. by L. Myshuha; transl. and ed. by S. Shumeyko. New York : Ukr. Congr. Comm. of America, 1953. 43 p., [3] p. of pi.: ill.

У 20-ті роковини голоду побачили світ також кілька узагальнюючих англомовних праць з історії України, у яких побіжно розглядався штучний комуністичний голод.

Вперше з'явилися англомовні інформативні брошури з історії Великого голоду в радянській Україні на австралійському континенті[1384,1385]. Інші автори українського походження, у своїх книжках ті чи інші сюжети Голодомору описували в формі мемуарів або торкалися лише катастрофи радянського опосередковано в узагальнюючих працях[1386,1387].

Загалом рубіж 1953 року – року 20-річчя Голодомору – був у значній мірі етапним у справі вивчення подій в українському селі під час радянського «великого перелому» і поширення правди про політичні причини і жахливі наслідки голоду.

Адже в цей період, по-перше, істотно збільшилася для доступу науковців джерельна база з історії Великого радянського голоду – головним чином за рахунок двотомного видання «Чорні справи Кремля: Біла книга», праць О. Воропая, С. Підгайного, М. Вербицького та ін.

По-друге, вийшла друком низка праць фахових дослідників із «вільного світу» (К. Меннінга, Дж. Стюарда, укладачів «Американської енциклопедії та ін.) у яких сюжети голоду 1932–1933 років в Україні стали фактом наукового обігу.

По-третє, з'явилися дослідження з наукового характеру, де, поряд з описанням фактів Голодомору, здійснювався аналіз його причин та характеру (П. Маляр, Д. Соловей, І. Дубинець, К. Меннінг), демографічних наслідків (С. Сосновий, В. Гришко, Д. Соловей), біологічних та соціальних наслідків (І. Розгін та В. Розгін, Ф. Пігідо), становища дітей (Ю. Писарєва, Ф. Пігідо, Д. Соловей), обставин блокади України та замовчування голодних жахіть (С. Підгайний, Д. Соловей, Д. Шалдій, М. Діденко), визначення винуватців терору голодом (С. Підгайний, Ф. Пігідо, І. Майстренко) та інші[1388].

Хоча у 1953 р. кількість публікацій про голод у порівнянні з 1933 р., коли йшла лавина кореспонденцій і свідчень очевидців, зменшилася вчетверо, їх комплекс (43 публікації) перевищував показники будь-якого іншого року за попереднє 20-річчя, а головне – відзначався на порядок вищим рівнем дослідження.

Як відзначалося в спеціальній літературі, саме на першому історіографічному етапі (1933–1952 рр.) було закладено не лише джерельну, а й теоретичну основу досліджень засекреченої в СРСР теми Великого голоду[1389].

[1384] Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story o f the Famine. Sydney, 1953.

[1385] The Stop of the Famine: Facts about the Great Famine in the Ukraine 1933. Sydney, 1953.

[1386] Pidhainy S. A. Island of Death. Toronto : Bums and MacEachem, 1953. P. 1, 104.

[1387] Prychodko N. Ukraine and Russia. Winnipeg : Ukr. Canad. Comm., 1953. P. 12–16.

[1388] Gudz Victor. The first two decades of research famine in Ukraine: peculiarities of sources and historiography. *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал* / гол.ред. Н.Р. Темірова. № 1 (60). Вінниця : Вид. Донецький національний університет, іст. фак-т, 2017. P. 244–261.

[1389] Гудзь Віктор. Початковий етап дослідження історії Голодомору в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»* / ред. кол.: І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А.І. Смирнов та ін. Острог: Вид. НУ «Острозька академія», 2014. Вип. 22. С. 242.

Попри слабкість джерельної бази, яка складалася лише із розповідей свідків подій та публікацій репортерів, та відповідну експресивність більшості праць, українські емігранти були в цей період одностайні щодо штучності сталінської голодової акції, направлені не тільки проти селянства, а й на підрив життєвих сил української нації.

У переліку монографічних видань **наступного десятиліття**, у яких дослідники торкалися питань колективізації та штучного голоду 1932–33 р., трапляються видання документального характеру[1390] дослідження аграрної історії[1391,1392] та національної політики комуністичного режиму[1393,1394]. Зокрема, В. Гришко не лише проілюстрував свою працю власними свідченнями про Голодомор, деякими радянськими матеріалами, а й зробив узагальнення щодо його причин, організаторів та демографічних наслідків для України[1395].

Вийшли друком брошури науково-популярного характеру[1396,1397], навчальні посібники та загальні огляди історії СРСР[1398] та Радянської України[1399], історичні календарі[1400,1401], у яких автори висвітлювали причини, обставини, наслідки голоду початку 30-х років в Україні, встановлювали винуватців людомору та виправдовували помсту М. Лемика за цей злочин тощо. Детальніше зупинився на свідченнях та документах про організований комуністичний злочин Голодомору С. Горинич[1402].

Кількість публікацій про голод в періодичних виданнях поступово йшла на спад. Значно зменшилася в цей період кількість публікацій спогадів очевидців і газетної публіцистики, натомість серед узагальнюючих робіт лише В. Гришко вийшов, за обсягом матеріалу і науковою якістю висвітлення Голодомору, на рівень монографії Д. Соловея 1953 р.

Автори статей у часописі «Визвольний шлях» розглядали тематику демографічних наслідків голоду[1403], висвітлили намагання влади приховати злочин (передання статистичних зведень у відання НКВС, репресії щодо

1390 Пігідо Ф. П. Україна під большевицькою окупацією: (Матеріали до історії боротьби укр. народу в 1920–30 роках). Мюнхен : Ін–т для вивчення СССР, 1956. 140, [3] С. (Досліди і матеріали. Сер. 1. Ч. 34).

1391 Eason W. W. Agricultural Labor Force and Population of the USSR: 1926–1941. Santa Monica, Calif. : Rand Corp., 1954. vii, 210 p., tabl.

1392 Dinerstein H. S. Communism and the Russian Peasant. Glencoe 111.: Free Press, [1955]. XVIII. 254 p.

1393 Наддніпрянець В. Українські націонал – комуністи: їх роля у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр. Мюнхен : Накладом Укр. Нац. Гвардії, 1956. С. 76–80.

1394 Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Ч. 1. Період підготовки до Другої світової війни. Мюнхен: Сучасна Україна, 1956. С. 35, 37, 44, 79.

1395 Hryshko V. Experience with Russia. New York : Ukr. Congr. Comm, of America, 1956. 176 p.

1396 Ерем. Голод. Нью–Йорк : [б. в.], 1954. 54 С.

1397 Сова Т. До історії большевицької дійсності. 1955. 107 с.

1398 Strong A. L. The Stalin Era. New York : Mainstream Publishers, 1957. 128 p.

1399 Крип'якевич І., Дольницький М. Нова історія України. Детройт : Батьківщина, 1954. 180, [4] с.: іл.

1400 Макар В. Стріл в обороні мільйонів: В 22–ліття атентату Миколи Лемика. *Альманах–календар «Гомону України» на рік 1956.* С. 145–154.

1401 Зозуля О. Війна без зброї і без хліба. *Календар «Свободи» на мазепинський рік 1959.* 1958. С. 112–114.

1402 Горинич С. В царстві рабства і бандитизму: дослідження большевизму на підставі фактів та документальних даних: до 40-х роковин захоплення московськими Большевиками влади над народами бувшої Російської імперії 7 листоп. (25 жовт.) 1917 р. Нью-Йорк : [б. в.], 1957. 69, [3] с.

1403 Селегень Г. Статистика людности східноукраїнських земель у 1926–1939 рр. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 3. С. 65–76; Кн. 4. С. 48–61.

учасників перепису 1937 р.)[1404]. Д. Соловей опублікував своє дослідження з історії голоду, охопивши і перебіг хлібозаготівель 1931 р.[1405], які, за його даними, перевищували загальносоюзні пропорції і виснажили зернові запаси республіки. В інших публікаціях йшлося про організаторів та винуватців голодового народовбивства[1406,1407]. О. Архімович на фактах доводив непропорційне вилучення українського збіжжя внаслідок спрямованої продовольчої політики СРСР[1408].

Як зазначав Дж. Мейс, у 1956 р. в Нью-Йорку історик Василь Дмитришин опублікував «першу справді академічну історію Української СРР»[1409] англійською мовою. За прикладом деяких колег, В. Дмитришин поклав у фундамент джерельної бази монографії переважно радянські документи матеріали, зокрема рішення компартії, публікації урядових та партійних функціонерів, статистичні дані, які публікувалися в періодичних виданнях, зокрема, в одній із центральних республіканських газет «Вісті ВУЦИК»[1410]. Це дозволило Автору хронологічно простежити алгоритм дій керівництва ВКП(б) та КП(б)У в республіці та нагнітання атмосфери «обложеної фортеці соціалізму», яким змальовувався СРСР для пересічної людини.

У сьомому розділі книжки під назвою «Економічні відносини» В. Дмитришин виокремив дві ознаки цінності України для Москви: геополітичне становище республіки, яке слугувало стратегічній меті просування на Захід і Чорне море, та економічну привабливість, насамперед як сировинної і продовольчої бази[1411]. Тому, на думку вченого, до голоду призвели не погодні чи господарські чинники, спрямована викачка продовольчих ресурсів республіки. За Дмитришиним, найжахливішою рисою голоду 1932–1933 років в УСРР було його політично вмотивоване жорстоке забарвлення. Вчений показав, що кожен захід партії і уряду під час голоду був спрямований на погіршення страждань людей: і запровадження закону про захист «соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 р., і надмірні хлібозаготівлі, і заборона зарубіжної допомоги голодуючим, і брехня про відсутність голоду, що підтверджує його злочинний навмисний характер[1412].

Щоправда, вчений не наголошував на антиукраїнських аспектах Голодомору і не вживав цього терміну, бо вважав, що дії Кремля були зумовлені намаганням профінансувати індустріалізацію та армію. За логікою В. Дмитришина, якби голод був результатом кліматичних умов, а не навмисно

1404 Селегень Г. Демографічна наука в Україні. *Визвольний шлях.*1954. Кн. 2. С. 53–54.

1405 Соловей Д. Українське село в роках 1931–1933. *Український збірник*. 1955. Кн. 2. С. 64–79.

1406 Костюк Г. Падение П. П. Постышева. *Вестник Института по изучению истории и культури СССР.* 1954. Ч. 6. С. 112–123.

1407 Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовом у народовбивстві 1933 р. Мюнхен : Накладом «Українського вид-ва», 1955. 30 с.

1408 Архімович О. Збіжжева проблема в СРСР та роля України в продукції збіжжя: доп. на наук. конф. УТІ 16 черв. 1956 р. *Вісті:* Орган Укр. техн. ін–ту у Нью–Йорку. 1957. Ч. 5–6. С. 17–24.

1409 Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV … С. 45.

1410 Dmytryshyn Basil. Moscow and the Ukraine, 1918–1953: a Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. New York : Bookman Associates, 1956. 310 p.

1411 Dmytryshyn Basil. Moscow and the Ukraine … P. 183–184.

1412 Dmytryshyn Basil. Moscow and the Ukraine … P. 202–203.

спроектований, то не було ні необхідності, ні причини, щоб приховувати його від світу і відмовлятися від допомоги. «Проте позаяк голод був рукотворною катастрофою, щоб «надати урок селянам», уряд СРСР не бажав, щоб істина стане відомою»[1413].

Ще одна синтезна праця, Автор якої походив із середовища української еміграції в Німеччині, вийшла друком у Мюнхені[1414]. Ф. Пігідо розглянув Голодомор як кульмінаційний пункт, найдраматичніший чин послідовного курсу колоніальної окупаційної влади Москви проти українства. Оперуючи листопадових (1932 р.) рішень ЦК КП(б)У, Автор показав, що навіть парторганізація України, передусім в її низових ланках солідаризувалася з вимираючим селянством. «Голод імені Сталіна», 1933 року, на думку дослідника, був спланований «в Кремлівських палацах» як найбільший в історії терористичний акт, спрямований проти Української СРР та українців Кубані, котрим було брутально потоптано рештки незалежності республіки[1415].

Щоправда, спланованість Голодомору Ф. Пігідо доводив лише за логікою дій Кремля, не підкріпивши цю тезу документами, але загалом теоретично обґрунтував організований і антиукраїнський характер цього «терористичного акту».

Так само доводив антиукраїнську спрямованість Голодомору у своїй доповіді на конференції професор Інституту дослідження СРСР Володимир Тимошенко[1416]. Вчений на фактах показав непропорційно високі обсяги вилучення зерна з України у відносно загального урожаю в СРСР ще з кінця 20- років, а особливо – в роки колективізації. В деяких районах республіки реквізиції зерна досягали 100% та ще й висувалися зустрічні плани, а невиконанні їх звинувачувалися «націонал-ухильники»[1417]. Важливо відзначити тлумачення В. Тимошенком причини створення владою політвідділів МТС у січні 1933 року, що на його думку, пов’язано з призначенням Постишева диктатором України.

На думку дослідника, «саме впертий опір примусово колективізованих українських селян проти завищених планів хлібозаготівлі, поставлених перед колгоспами, став основною причиною рішення... про створення політвідділів»[1418]. Таке спостереження В. Тимошенка є оригінальним на тлі всієї зарубіжної історіографії, де політвідділам надавалося мало уваги та ніяк не спостерігався зв’язок утворення цих структур у 1933 р. з національним питанням.

Цікаво, що в своїх коментарях на доповідь В. Тимошенка А. Філіпов, критикував вченого за наголос на антиукраїнському характері Голодомору, який, на його думку, був викликаний ексцесами колективізації та надлишкових

[1413]Dmytryshyn Basil. Moscow and the Ukraine ... P. 203.

[1414]Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією ... С. 103.

[1415]Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією … С. 107–111.

[1416]Timoshenko V. P. Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR: *Report on the Soviet Union in 1956:* A Symposium of the Institute for the Study of the USSR. April 28–29, 1956 / ed. by Jaan Pennar. Munich : Institute for the Study of the USSR, 1956. P. 39–48.

[1417]Timoshenko V. P. Soviet Agricultural Policy … P. 40–41.

[1418]Timoshenko V. P. Soviet Agricultural Policy … P. 47.

хлібозаготівель, але фактично солідаризувався з опонентом: «Без сумніву, існує якийсь зв'язок між ставленням радянського уряду до різних національностей та урядовою політикою в галузі сільського господарства»[1419]. Крім того, А. Філіпов визнав,що влада не допомогла українським селянам та колонізувала їх спустошені села росіянами. Це спустошення, на думку критика, означає загибель від голоду 14–15 млн. радянських селян[1420], а не 8 млн, як вважає В. Тимошенко.

Поміж інших публікацій заслуговує на увагу системний і порівняльний підхід до визначення причин Великого голоду Поля Половецького[1421]. Автор одним з перших звернув увагу на відмінності трьох голодів (1891, 1921-1923, 1932–1933 рр.), останній з яких, за даними Автора, не супроводжувався ні посухою ні розрухою. Дослідник звернув увагу на відмінності ставлення офіційної Москви до голодувань в Україні і Росії, на замовчування голоду в республіці, що привело його до висновку про навмисне нищення українства імперіями – царською і радянською[1422].

Оцінки Голодомору як антиукраїнської сталінського керівництва спостерігалися у статтях Д. Шалдія і Р. Бжеського[1423], опублікованих відповідно в лондонському і торонтському часописах української діаспори[1424]. Стаття Дмитра Шалдія має елементи наукового характеру, зокрема, посилання на деякі радянські офіційні документи та статистичні дані 20 – 30-х років (дані врожайності в УСРР 1932 р., закон «про 5 колосків», директива про втаємничення всіх справ про людоїдство тощо), на статтю П. Половецького «Три дати». Автор вважає, що зібраних в Україні в 1932 р. 18 млн тон зерна «…вистачило б для прохарчування протягом року 55 мільйонів населення» і визначає головну причину Голодомору: «Ввесь зібраний хліб в Україні був реквізований, а населення залишено на поталу московському цареві-голоду, що косив на всі боки, збираючи рясні жнива смерти»[1425].

Дмитро Шалдій, як докази штучного голоду, називав також відсутність стихійного лиха в 1932–1933 роках, вивіз збіжжя з голодуючої України за кордон, заборону українцям виїжджати за межі республіки, конфіскацію продовольства, інформаційну блокаду, замовчування трагедії комуністичним режимом, тощо[1426]. Але, як підсумував Автор, радянські Голодомори, включаючи 1946 р., не зламали визвольної боротьби українського народу, яку продовжила УПА. Аргументи Д. Шалдія на доказ використання комуністичним режимом засобу голоду для приборкання українського селянства як носія національної свідомості, наведені у 1958 р., підтверджуються і сучасними науковцями.

[1419]Philipov A. P. Comments on Professor Timoshenko's: *Report on the Soviet Union in 1956.* Report 11. P. 209.

[1420]Philipov A. P. Comments on Professor Timoshenko's ... P. 213.

[1421] Половецький Поль. Три дати: 1891–1921–1933: В 25–ту річницю голодової облоги України Москвою *Вісник.* Нью–Йорк, 1958. Ч. 5. С. 12–14.

[1422] Половецький Поль. Три дати: 1891–1921–1933 …

[1423] Бжеський Р. Чому говоримо лише про голод 1933 року. *Гомін України*. 1958. 10, 17, 24, 31 трав.

[1424] Шалдій Д. Голодові злочини Москви в Україні. *Визвольний шлях*. 1958. Кн. 9. С. 963–970.

[1425] Шалдій Д. Голодові злочини Москви в Україні … С. 968.

[1426] Шалдій Д. Голодові злочини Москви в Україні … С. 968.

Позаяк у 50-ті роки Великий голод розглядався дослідниками діаспори в контексті терористичної імперської політики Москви та національно-визвольної боротьби українського народу, то, за відсутності повноцінної джерельної бази, часто відбувалася підміна аналізу причин голоду патріотичними гаслами ідеологічними штампами. Прикметно, що поряд з україномовними виданнями[1427,1428], українські емігранти друкували свої дослідження іншими мовами[1429,1430], сприяючи поширенню правди про комуністичний злочин. Ці риси, певною мірою, притаманні і поодиноким спеціальним дослідженням голоду в Україні початку 30-х років А. Микулина[1431] та Д. Соловея[1432]. Науковці розглядали голодову катастрофу з позиції концепції тоталітаризму: як елемент системи колоніального панування російського більшовизму та закономірний результат системного нищення українства терористичним режимом.

Окремо треба зупинитися на згаданій вище публікації Дмитра Соловея 1959 р., – Автора, чиє дослідження української голодової катастрофи набуло послідовного системного характеру. На початку своєї великої статті дослідник зауважує, що у радянській історіографії практично відсутні наукові дослідження голод 1932–1933 років, позаяк цього не допускає винна у штучному голоді комуністична влада. Як показує аналіз джерельної бази його роботи, за недоступністю всього масиву радянських першоджерел, Автор мусив обмежуватися офіційною статистикою, узагальнюючими працями з економіки та історії СРСР та виступами і звітами радянського керівництва, а переважно – публікаціями українських емігрантів. Проте він назвав і переваги праці за кордоном: свобода від політичного тиску, наявність свідчень очевидців голоду, доступність іноземних джерел[1433].

Д. Соловею відомо, що голод 1932–1933 рр. досліджувався в українській еміграції та іншомовній історіографії ще з 30-х років, але він поінформований також, що навіть доступ до радянських архівів не дав би повної картини жахіть 33 року. Адже правляча в СРСР партія не лише засекретила архіви, а й понищила «демографічні відомості» – облік масштабів людомору та заборонила лікарям визначати голод причиною смерті. Автор наводить достовірні свідчення про безпосередньо підпорядковані органам НКВС «терапевтичні лікарні», відкриті під час Голодомору у великих містах для засекреченого від органів ЗАГС обліку тисяч померлих від голоду, підібраних на вулицях Києва, Харкова, Дніпропетровська.

[1427] Соловей Д. Україна в системі совєтського колоніалізму. Мюнхен : [б. в.], 1959. 205 с.

[1428] Феденко П. Український рух у 20 столітті. Лондон : Наше слово. 1959. 267 с.

[1429] Markus V. L'Ukraine sovietique dans les relations internationales. Paris : Editions Internationales, 1959. 326 p.

[1430] Kostiuk H. Stalinists Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939) Inst. for the Study of the USSR. New York : Frederick A. Praeger–Publishers, 1960. 162 p.

[1431] Mykulyn A. The Russian Terrorist Regime and the Artificial Famine in the Ukraine 1932–33. *Ukrainian Review*. 1958. Vol. 5. № 2. P. 10–25.

[1432] Соловей Дмитро. Голод у системі колоніяльного панування ЦК КПСС в Україні: (До 40–літнього ювілею КП(б)У і 25–ої річниці голоду 1932–33 рр. в Україні). *Український збірник.* 1959. Кн. 15. С. 3–61.

[1433] Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 17.

Перед тим як перейти до подій 30-х років Д. Соловей проаналізував причини і наслідки першого комуністичного голоду 1921–1922 рр. Він визнав, що голод 1921–1922 рр. мав низку об'єктивних причин: посуха, післявоєнна розруха, брак ресурсів, дезорганізація сільгоспвиробництва тощо. Проте головною причиною цього голоду на Півдні України, були, на думку Автора, суб'єктивні причини: «за 1921–22 р. з України вивезено щонайменше 28 млн. пуд. зернових хлібів. Цієї кількості досить було, щоб прогодувати протягом року не один, що за нашим підрахунком загинув від голоду, а два мільйони людей[1434]. Автор навів свідчення представника АРА Г. Фішера та В. Кравченка про вибірковий підхід радянських вождів до голоду в Поволжі, куди спрямовувалася вся допомога і людомору в Україні, звідки черпалося зерно в Росію і на експорт. Вслід за В. Кравченком, дослідник пояснює застосування «заградотрядів» (озброєнних загороджувальних загонів) намаганням влади придушити повстанських селянський рух та полегшити викачку хліба з північних частин України, чому заважали втікачі від голоду з Півдня.

У підсумку дослідження подій 1921–1922 рр. Д. Соловей солідаризується з Авторами брошури «Голод на Україні», виданої ЦК УРСРП в Берліні 1923 р.: «Голодова політика московських більшовиків на Україні має намір ослабити політичну активність українських народних мас у їхній боротьбі проти окупації хоч би навіть через знищення частини української людности»[1435].

Дослідник розглянув події голоду 20-х років як прелюдію Голодомору 30-х років, позаяк обидва людомори сталися передусім внаслідок більшовицької продовольчої та репресивної щодо українських селян політики.

У другому розділі своєї праці Д. Соловей проаналізував демографічні наслідки сталінського «великого перелому» для українського села. Дослідник навів різні відомі йому оцінки кількості жертв голоду в республіці, починаючи від мінімальних 2–3 млн. даних «Енциклопедії українознавства, до 14 млн. П. Могилина (всього українства). Але йому здаються більш достовірними обрахування С. Соснового та Г. Вільної, які оперують цифрами близько 5 і 6,5 млн. відповідно.

При цьому Автор проводить власні обрахунки. Він посилається на дані В. Чемберліна, котрий, спілкуючись з інформованими місцевими посадовцями у 12 селах різних областей України, зафіксував голодову смертність у 1932–1933 р. від 10 до 50% селян, а пересічно – 26,8%. Так само вірогідними Автор вважає дані німецького уряду про демографічні втрати німців-колоністів в УСРР за 1933 рік: із 500 тис. їх залишилося 140 тис.[1436]. Вирахувавши 26,8% відносно 24,7 млн. сільського населення, які проживали на 1 січня 1933 р., Д. Соловей визначив кількість жертв штучного голоду обсягом 6,6 млн.[1437].

Третій розділ роботи Д. Соловея має назву «Чи були природні об'єктивні причини для голоду 1933 р.». Автор навів заяву Сталіна на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у січні 1933 р. про те що хліба у 1932 р. вродило

[1434] Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 12.
[1435]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 13.
[1436]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 20–21.
[1437]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 21.

більше, ніж у 1931 р., але гірше, «з більшими труднощами» проведено заготівлі. Так само і С. Косіор стверджував, що у 1932 р. середня урожайність становила 7,3 цнт. з гектара, тоді як у 1931 – лише 7 цнт., – цитує Д. Соловей, і приходить до висновку: «в цілому по Україні врожай 1932 р. не був (підкреслено Автором. – В. Г.) поганий і недостатній»[1438].

Навівши витримку з промови П. Постишева на пленумі ЦК КП/б/У 10 червня 1933 р., з критикою українського керівництва за заборону вивезення насінних фондів, дослідник надає своє, варте уваги, оригінальне пояснення цих дій українського ЦК і появи в Україні П. Постишева: «З цього виходить, що й ЦК КП(б)У до січня 1933 р. творив якийсь опір хлібозаготовчим розпорядженням з Москви, аж поки з ЦК ВКП(б) не приневолили його підкоритися і скапітулювати, надіславши в Україну «для наведення порядку» Постишева із необмеженими уповноваженнями. Діючи від імені ЦК ВКП(б), він і почав перечищати тутешній партійний апарат»[1439].

Але що ж тоді привело до жахливого голоду, якщо вірити офіційним даним статистики про збір зернових в республіці з урожаю 1932 р.894 міль. пуд., а заготівлі (до лютого 1933 р.) – 255 млн. пудів, – запитує Автор. Адже навіть після вилучення 145 міль. пуд. на насіння, залишалося 494 млн. пудів, що було «цілком досить» щоб прогодувати всю людність України і навіть мати якийсь лишок для вивозу. Д. Соловей нагадує, що спершу (у промові С. Косіора у лютому 1933 р.) йшлося про врожайність 807,5 міль. пуд., а згодом, під тиском Кремля, вирішили відповідно збільшити план хлібозаготівлі – 385 міль. пуд. «А як в дійсності справжню кількість загального збору нових хлібів в Україні з урожаю 1932 р. довільно збільшено було під тисненням Кремля на якихось може три з половиною сотні мільйонів пудів (якщо не більше)…»[1440], – розмірковує дослідник.

Щоправда, Автор наводить свідчення, що селянство, доведене до апатії вигрібанням їх зерна «під мітлу» в попередні роки, зібрало не весь урожай, а частина зібраного зогнила в полях та буртах, але не обраховує ці втрати.

У наступних розділах своєї праці Д. Соловей наводить аргументацію на підкріплення своєї тези про те, що голод був влаштований свідомо, планово, з політичних міркувань і відбувся внаслідок колоніального становища України. Він знаходить підтвердження, що до весни 1933 р. сам ЦК КП(б)У рахував, що урожай усіх зернових культур в 1932 р. в Україні на площі 18 124 200 га сягав тільки 132,3 млн, цнт або 807,8 млн т. Але, позаяк врожай ще з 1928 р. Москва наказала оцінювати на «пролетарське око», відтак, на думку Д. Соловея, він дорівнював не 807,8 міль, пуд, «а був на третину менший, скажемо – 536,5 міль. пуд.», тому на селі було залишено максимум 138,5 міль пудів зернових хлібів, що й спричинило страшну голодову катастрофу[1441].

За міркуванням Д. Соловея, приховання факту завищених хлібозаготівель шляхом завищення показників врожайності було спробою перенести вину за

[1438]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 25.
[1439]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 26.
[1440]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 29.
[1441]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 33–34.

голод на місцеві «ворожі елементи», націоналістів, які начебто занижували врожайність та опиралися заготівлям. «Цим, очевидно, й треба пояснити дивний факт, що вже після закінчення сільськогосподарського року врожайність зернових культур 1932 р. в Україні піднято з 7,3 цент, з га (про які говорив С. Косіор на початку лютого 1933 р.) до 8,1 центнера, а весь загальний збір аж до 894 міль. пуд., як це подано у виданні 1936 р.»[1442]. Крім того, така фальшива політика умотивовувала репресії Москви проти українських партійних, комсомольських та господарських кадрів. На підтвердження своєї думки Автор наводить заяву П. Постишева 11 січня 1935 р. на II обласному з'їзді Рад Київщини: «1933 рік був роком розгрому націоналістичних петлюрівських та інших клясово-ворожих елементів, що засіли на різних ділянках соціалістичного будівництва ...»[1443].

Зрештою, науковець повторює свої висновки про причини, характер і мету організації голодової катастрофи в Україні: «Сталася вона внаслідок мстивої терористичної акції, її було вжито цілком свідомо і продумано для застрашення українського народу, для придушення його пасивного спротиву колгоспній системі, для придушення національних визвольних змагань та для винищення найактивніших його громадських елементів[1444].

Прикметно, що Д. Соловей не обмежує причину Голодомору бажанням влади помститися селянству, а бачить їх у широкому контексті великодержавницького курсу очільників Радянського Союзу як форми російської імперії: «Оці побоювання і страх, як би Україна не відірвалася від РСФСР, викликають у ЦК ВКП(б) лють і намагання будь-що-будь приглушити ті національно-визвольні прагнення драконівськими засобами»[1445].

На підтвердження своїх висновків Автор нагадує зізнання того ж сталінського ставленика в Україні П. Постишева: «За минулі роки вороги ноші не раз намагалися організувати відрив України від Радянського Союзу...»[1446].

Отже, Д. Соловей, у цій розлогій статті заклав ще один камінь в конструкцію геноцидної концепції Голодомору, визначивши використання його не лише як засобу нищення носіїв національної свідомості, про що він писав у праці «Голгота України», а і як знаряддя нищення потенційного сепаратизму республіки: «як би Україна не відірвалася від РСФСР». Ці думки дослідника сьогодні розвивають провідні фахівці з історії з історії Великого голоду в Україні С. Кульчицький. В. Марочко та ін.

Д. Соловей також відповів тим опонентам, які писали про загальносоюзну антиселянську політику Кремля на початку 30-х років. Він доводить, що помста шляхом реквізицій зерна і терору була застосована щодо регіонів Північного Кавказу, передусім української Кубані та національних регіонів взагалі: «Проте це виморювання селянства голодом ЦК ВКП/б/ організував не скрізь однаково

[1442]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 34.

[1443]Постишев П. П. Квітне і міцніє індустріально-колгоспна Україна : промова на другому обласному з'їзді рад Київщини 11 січня 1935 р. *В боротьбі за ленінсько – сталінську національну політику*: збірник. Київ : Партвидав КП(б)У, 1935. С. 112.

[1444]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 39.

[1445]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … С. 40.

[1446]Постишев П. П. Квітне і міцніє індустріально-колгоспна Україна … С. 111.

по цілому СССР, а на окупованих територіях неросійських народів і в першу чергу в Україні»[1447].

Простеживши дії і висловлювання Сталіна та республіканських партійних вождів на початку 30-х років, вчений доводив спланований характер людомору: в Кремлі було заздалегідь намічено підірвати життєві сили українського народу і зламати хребет українському селянству[1448]. Саме тому, на його думку, влада не поспішала з допомогою голодуючим у республіці та навіть заборонила згадувати про цей штучний голод.

Відтак, у своїй статті 1959 р. Д. Соловей дійсно висвітлив історію Голодомору в контексті загальної імперської політики Москви. Він розвинув свою думку, обґрунтовану у монографії «Голгота України», про те, що у 1933 р. Кремль свідомо і планово нищив селянство не як клас, а передусім як соціальну базу та носіїв української національної свідомості. Більше того, вчений зробив крок вперед відносно публікації 1953 р., розширивши своє обґрунтування причин голодового удару до намагання Москви запобігти сепаратизму української республіки.

Багато місця у статті зайняла спроба Автора пояснити масову смертність українського селянства наміреним завищенням Центру показників врожайності в Україні і відповідним «безглуздо великим» обсягом продовольчого оподаткування задля упокорення голодом селян та зведення рахунків з республіканськими керівними кадрами. З логіки дослідника випливає, як і з логіки рішень ЦК ВКП (б), що така подвійна мета вписувалася в загальну сталінську стратегію «великого перелому» та розгрому згаданої П. Постишевим у цитованій київській промові 1935 р. «націоналістичної наволочі».

Проте, на нашу думку, Автор був недостатньо переконливим в твердженні, що плани врожайності в Україні були на третину завищені, а відповідно, в селах, після хлібозаготівель, на лютий 1933 р. залишалося на прохарчування тільки 138,5 млн пудів хліба. Ці цифри – і по врожайності і по залишках – є лише припущеннями Д. Соловея, не підтвердженими реальними розрахунками. Зокрема, сучасні дослідники вказують на великі втрати врожаю на полях та складах, що не врахував у своїх оціночних даних Автор статті. Недоліком загалом наукової праці Д. Соловея є також відсутність висновків, де б узагальнювалися та систематизувалися його дослідницькі результати.

Треба зауважити, що, як і раніше, в публікаціях українських емігрантів 50- х років нерідко спостерігався ухил до віктимності, гіперболізації кількості жертв Голодомору задля пробудження національних почуттів серед українців і співчуття західного суспільного середовища. В пресі, поряд із спробами підрахунків демографічних наслідків за даними переписів[1449], продовжували фігурувати сумнівні дані щодо велетенської кількості жертв голоду в

[1447]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … Кн. 15. С. 44.

[1448]Соловей Д. Голод у системі колоніяльного панування … Кн. 15. С. 47.

[1449]Соловей Д. Демографічні наслідки колоніяльної політики ЦК КПСС внутрі СССР. *Нові дні*. 1960. Ч. 130. С. 13–15.

Соловей Д. Людність України за сорок років влади ЦК КПСС у світлі переписів. Детройт: *Вільна Україна,* 1961. 80 с.

Україні[1450]. Проте, посилаючись на книгу В. Черчилля про Другу світову війну, в якій британський політик розповів про 10 млн. жертв терору в СРСР[1451], українці на Заході не враховували, що йшлося про загальносоюзний вимір. Разом з тим, попри наявність прийнятої у 1948 р. конвенції Генеральної Асамблеї ООН про геноцид (в 1951 р. до неї приєднався СРСР), дослідники голоду ще не визначали цього явища прийнятим ООН політико-правововим терміном.

Це стосується і статті викладача політичних наук в університеті ім. Лойоли (Чикаго) та члена редколегії «Енциклопедії українознавства» Василя Маркуся. Вчений стверджував: «Голод в 1932–33 рр. був викликаний не природними, а політичними причинами. 1932 р. збір хліба на Україні був середній (146 600 000 центнерів, себто на 15 500 000 більше як 1928 р.) і загрози голоду не було. Він виник як заплянована совітською владою репресія проти селянства, що ставило опір колективізації[1452].

Можна частково погодитися з В. Марочком, що концентрація уваги на кількості жертв голоду, загалом відволікала інтелектуальний потенціал зарубіжної української науки від належної політико-правової оцінки Голодомору 1933 р. Проте, як випливає з наших підрахунків, частка досліджень демографічних наслідків Великого голоду в загальному потоці публікацій 40-х-50-х років складала лише 5–6%. Тому відсутність трактування голоду геноцидом скоріше пояснюється усталеною на той час практикою застосування конвенції про геноцид лише до злочинів за етнічною ознакою, передусім до нацистського Голокосту. В літературі 30 – 50-х років синонімами терміну «голод» найчастіше вживалися визначення терміни «Великий голод», «штучний голод», спланований голод», «народовбивство»

Дещо відмінну від українського емігрантського точку зору на події в Україні 1932–1933 рр. висловив знаний економіст марксистського напрямку, один із лідерів УРДП у США Всеволод Голубничий (псевдонім «Голуб»). У ґрунтовній публікації політика в редагованій ним партійній газеті «Вперед» трагедія голоду розглядається в контексті економічної політики радянського уряду, зокрема, як один з наслідків непродуманих планів 5-річчки та колективізації[1453]. Стаття була насичена радянськими джерелами, відзначалася аргументованістю і згодом була дубльована англійською мовою[1454].

Вчений на цифрах показав завищення показників хлібозаготівельних планів для України, зокрема 1930 р., коли з України, яка мала 27% частку хлібозбору СРСР вилучено 38% союзних зернозаготівель у порівнянні з іншими регіонами. За висновком Автора, аграрна політика та спричинений нею голод відбулися водночас з підсиленням кампанії проти українського опору насильницьким діям Центру, прикладом якої була конфронтація щодо обсягів

[1450]Самодин П. 10 мільйонів українців, виморених московським голодом. *Український Прометей*. 1958. 29 трав.
[1451]Черчилль Уинстон. Вторая мировая война: в 4 – х т. Т. 4: *Поворот судьбы.* Москва : Воениздат, 1955. С. 493.
[1452]Маркусь В. Голод. *Енциклопедія українознавства*: Словникова частина: в 10 т. / гол. ред. Володимир Кубійович. Париж – Нью–Йорк : Молоде життя, 1957. Т. 2. С. 405.
[1453]Голуб Всеволод [Голубничий]. Причини голоду 1932–33 рр. *Вперед*. 1958, жовтень. Ч. 10.
[1454]Holubnychy V. The Causes of the Famine of 1932–33. *Meta.* 1979, Winter. 11: 2. P. 22.

хлібоздачі Г. Петровського, В. Чубаря та інших українських діячів на ІІІ Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 року з посланцями Кремля – В. Молотовим і Л. Кагановичем.

В. Голубничий відзначив надмірний обсяг нав'язаного Москвою Українській республіці плану хлібозаготівель 1932 р. і показав опір цим намірам українських комуністів, 50 тис. яких було «вичищено» з партії тільки з червня 1932 р. до жовтня 1933 р. Тільки в лютому 1933 року «за порушення партійної дисципліни» було виключено з партії та заарештовано 23,5 % всіх українських комуністів та 27 % комсомольців[1455].

Попри свої ліві погляди, В. Голубничий визнав голод 1932–1933 рр. штучним, позаяк його спричинили не погодні фактори, а вилучення збіжжя і небажання Сталіна допомогти голодуючим. Водночас дослідник вважав, що голод не був геноцидом, оскільки не планувався у Кремлі. На думку науковця, П. Постишев непричетний до штучного голоду в республіці, позаяк заготовляв лише насіннєве зерно. Тотальне вилучення збіжжя Автор пояснив потребами експорту задля модернізації країни, тому голод спричинили «зовнішні та внутрішні економічні чинники та ситуація, в якій опинився СРСР»[1456]. В. Голубничий провів також власне дослідження демографічних наслідків Великого голоду в Україні, на основі радянських статистичних даних, і встановив кількість жертв в обсязі 3 млн. чол.

Отже, концептуальна позиція В. Голубничого на причини голоду в Україні частково збігається з пізнішими теоретичними викладками «модернізаційної теорії» західних ревізіоністів і їх російських послідовників. Разом з тим науковець визнав завищені обсяги хлібозаготівель в республіці, показав керованість голоду порівнянням продовольчої політики в 1932 і 1934 рр., що наближує його до визнання української специфіки Великого голоду в СРСР. Проте антиукраїнські заходи Центру він пояснив спротивом республіканських кадрів надмірним хлібозаготівлям. Дж. Мейс навів свій переконливий контраргумент на це: «Отже, Сталін зреагував по-різному у двох ситуаціях: коли на початку 1932 року росіяни Поволжя опинилися під загрозою голодування і коли лише кілька місяців потому голодували українці. Це – ключ до розуміння політичної причини того, чому полишили помирати з голоду мільйони українців»[1457].

Велике значення для осмислення проблеми Голодомору в контексті внутрішньої політики СРСР у 30-ті роки мали капітальні узагальнюючі праці. Дж. Мейс вважав, що у цей період у західній радянології за науковою цінністю на рівні класичної праці М. Фейнсода, який опрацював матеріали Смоленського архіву, стояли лише шедевр Леонарда Шапіро під назвою «Комуністича партія Радянського Союзу»[1458], де голодні 1932–1933 роки лише згадуються, та монографія Роберта Конквеста «Великий терор»[1459], де, крім аналізу репресій в

[1455]Holubnychy V. The Causes of the Famine of 1932–33 … P. 23–24.

[1456]Голуб Всеволод [Голубничий]. Причини голоду 1932–33 рр. *Вперед.* 1958, жовтень. Ч. 10 (94). С. 7.

[1457]Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. ... С. 52.

[1458]Shapiro Leonard. The Communist Party of the Soviet Union. New York : Random House, 1971. 631 p.

[1459]Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV … С. 53.

СРСР 30-х років, побіжно йдеться про сталінський людомор, охарактеризований «єдиним випадком цілком штучного голоду в історії»[1460].

Відповідно «найскрупульознішим дослідженням сталінського періоду»[1461] на українських матеріалах, станом на 1960-й рік, Дж. Мейс вважав працю Григорія Костюка «Сталінське правління в Україні»[1462]. Дослідник, як дійсний член УВАН та НТШ, виявив фаховий підхід і встановив три надзавдання стратегії Сталіна у 20 – 30-ті роки: концентрація влади у партії через централізацію управління і розгрому її «старої гвардії»; повне підпорядкування партії державних структур; уніфікація економіки та підпорядкування національних республік.

У цьому контексті Г. Костюк розглядав прискорені темпи індустріалізації і колективізації, що призвело до розвалу сільського господарства, голоду і тертя з національними кадрами республік, зокрема, України. Дослідник ще у вступному слові нагадав, що упродовж семи років контрольований Кремлем Комінтерн 5 разів обговорював «питання української національної опозиції», в тому числі, як відомо, засудження Голодомору компартією Західної України (КПЗУ).

Важливе значення мають докази Г. Костюком української партійної фронди.

По-перше, гучне відзначення 60-го ювілею від дня народження «невмирущого більшовика, одного з найкращих представників старої Ленінської гвардії, одного з найкращих борців і будівничих Радянської Соціалістичної України» Миколи Скрипника без жодної згадки про Сталіна.

По-друге, демонстративне і значне скорочення Українською економічною радою, буквально через тиждень після ІІІ Всеукраїнської конференції КП(б)У, квоти Раднаркому СРСР, визначеної постановою від 29 червня 1932 року на постачання республікою масла з 16 400 до 11 214 тонн.

По-третє, заклик до більшої свободи та децентралізації у виступі В. Чубаря на комсомольській конференції в Харкові (вересень 1932 р.).

Ще одним фактом, який, на думку Г. Костюка, насторожував Москву, було піднесення національної гордості українців у зв’язку із завершенням будівництва «Дніпрогесу» – на той час найбільшої електростанції в Європі[1463].

Поворотний момент у реакції Кремля на українські процеси Г. Костюк пов’язав з прибуттям в Україну сталінського посланця П. Постишева та його кількатисячної команди, яка повела масований наступ на свідоме українство та українізацію. У підсумку дослідник наголосив: «Напад Сталіна на Україну мав на меті не лише змусити вперте й непокірне селянство вступити до колгоспів. Його масштабний, грандіозний план полягав у знищенні духовного й культурного хребта цілої нації й терорі селянства»[1464]. Доказами терору проти

[1460]Conquest Robert. The Great Terror Stalins Iurge of the Thirties. New York : Collier, 1971. P. 45.

[1461]Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV … С. 53.

[1462]Kostiuk H. Stalinists Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939) Inst. for the Study of the USSR. New York : Frederick A. Praeger–Publishers, 1960. 162 p.

[1463]Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine … С. 24–25.

[1464]Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine … С. 38.

селянства названо заходи про вилучення розданих колгоспникам авансів, вилучення у колгоспів насіннєвих запасів, погром колгоспних кадрів тощо.

Загалом дослідження Г. Костюка відзначається системним аналізом в руслі радянологічних підходів, які враховували тоталітарний характер СРСР 30-х років та залежність політики від особистої волі Сталіна. Водночас Автор уник схематизації в цьому напрямі, показавши опір комуністичному тиску в республіці. Дослідник логічно і послідовно простежив програму, рішення, дії Сталіна і його команди та їх загальні руйнівні наслідки для України. Проте тема Голодомору розглянута Автором лише в контексті загальної боротьби Кремля за контроль над республікою, без заглиблення у з'ясування всього комплексу причин та обставин, що спричинили катастрофу українського села.

Найбільше уваги подіям 1932–1933 років в українському селі поміж публікацій до 25-річчя голоду надано в узагальнюючій праці В. Гришка про становище молоді в радянській Україні[1465]. У своєму дослідженні Автор використав не лише свідчення очевидців голоду, а й частину радянських документів, праці науковців із середовища української діаспори та радянологів Заходу. Історик дійшов висновку про організоване народовбивство Москвою українства, яке поєднувало репресії проти інтелігенції, керівництва республіки з терором голодом[1466].

Така усталена для наукової думки української діаспори інтерпретація подій «великого перелому» села на початку 30-х років була результатом вивчення всієї сукупності чинників голоду, а не лише традиційних соціально-економічних. Останнім присвятив свою монографію, наприклад, Р. Лейрд[1467], котрий вказав на колективізацію як на один з вирішальних чинників продовольчої кризи і голоду 1932–1933 рр. Українські дослідники навпаки – у своїх брошурах і статтях, опублікованих в Європі, а більше – в Новому світі[1468,1469] – продовжували наголошувати на суб'єктивних причинах голоду в республіці і трактували його як спланований антиукраїнський злочин тоталітарного режиму. Серед найбільш активних критиків колоніальної політики радянського режиму, одним із інструментів якої було голодове нищення України був Дмитро Соловей[1470].

1963 року у двох книжках часопису «Визвольний шлях» вийшла друком чимала стаття професійного історика Володимира Косика про злочинну політику Москви в Україні[1471]. У першій частині праці йдеться про злочинні засади комуністичної політики, які спричинили терор в Україні, в тому числі і

[1465]Гришко В. І. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під Советами: загал, огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсовєтській Україні за 40 років (1918–1958). Новий Ульм : Україна, 1958. 224 с.

[1466]Гришко В. І. Молода Україна пореволюційного сорокаліття … С. 74–94.

[1467]Laird R. Collective Farming in Russia A Political Study of the Soviet Kolkhozy. Laurence, Kan., 1958. V, 176 p.

[1468]Haliy M. The 25th Anniversary of the Great Famine in Ukraine, 1932–1933. New York, 1958. 11 p.

[1469]Kononenko K. Colonial disfranchisement and exploitation of Ukraine by Moscow. New York : Ukr. Congr. Comm. of America, 1958. 30 p.

[1470]Solovey D. The Soviet Union, a New Despotic Empire. New York : Ukr. Congr. Comm, of America, 1958. 12 p.

[1471]Косик Володимир. Жахливі злочини Москви (До 30–ліття великого голоду в Україні). *Визвольний шлях.* Суспільно–політичний і науково–літературний місячник. Лондон : Українська видавнича спілка, 1963. Кн. 5. 6/111 (185), травень; кн. 6/112 (186), червень. С. 609–617.

засобом голоду. Власне історія Голодомору розглянута у другій частині публікації В. Косика. В одному із підрозділів, який Автор назвав «Пекло на землі», наводяться свідчення українських очевидців катастрофи села і намагання влади її приховати та висновки іноземних журналістів і політиків, які перебували в той час в СРСР (В. Чемберліна, Е. Амменде та ін.) про штучний характер голоду. Історик викриває радянську облуду у випадку із поїздкою в СРСР Е. Ерріо та фальшиві заяви радянських діячів про відсутність голоду.

Автор наводить зізнання колишнього посла США у Москві В. Булліта Комітету неамериканської діяльності Конгресу про те, що в роки Великого голоду загинуло до 5 млн. представників «одного з найкращих народів України» і заяву, що він має дві світлини із зображенням матері і кістяка з'їденої нею дитини[1472]. Аналізуючи різні статистичні дані про кількість жертв Голодомору в Україні, В. Косик наводить власні міркування: «Таким чином, всі втрати за час голоду становлять щонайменше 6 млн людей, з яких 5 млн живих істот загинуло в страшних муках. Цих 5 млн померлих з голоду людей – це понад 15% всього тодішнього населення України»[1473].

Назва ще одного розділу дослідження В. Косика – «Голод – політична зброя» – відбиває погляд Автора на характер подій 1932–1933 рр. в Україні. Історик доводить, що акція Голодомору була елементом системної національної політики Кремля в Україні. Він нагадує свідчення Г. Ланга та інших очевидців про те, що відібране у селян зерно гнило і курилося в численних буртах – «пірамідах збіжжя», проте пильно охоронялося від голодуючих. Як ключове для розуміння причин голодової катастрофи, вчений наводить відоме зізнання московського диктатора в республіці П. Постишева про те, що 1933-й рік ознаменувався розгромом в республіці «націоналістичних, петлюрівських та інших ворожих елементів»[1474].

На підтвердження своєї думки про сплановане нищення комуністичним режимом носіїв української національної свідомості В. Косик простежив руйнівні заходи Кремля (Москви) проти української науки, освіти, культури, національних і навіть партійних кадрів задля колонізації республіки. Але, як підсумував історик, московсько-більшовицьким окупантам не вдалося зламати патріотизм українців і їх прагнення до своєї державності.

Окремої уваги заслуговує наукове дослідження проблеми голоду українського політичного емігранта, письменника та публіциста Василя Гришка[1475]. Автор, маючи доступ до університетських бібліотек США та навички наукової роботи, опирався не стільки на свідчення очевидців, скільки на доступні на той час радянські матеріали, періодичну пресу СРСР 30-х років, видання українських емігрантів.

[1472]Косик Володимир. Жахливі злочини Москви ... С. 613.

[1473]Косик Володимир. Жахливі злочини Москви … С. 609–610.

[1474]Косик Володимир. Жахливі злочини Москви … С. 614.

[1475]Гришко Василь. Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933–1963). Нью–Йорк : Видання ДОБРУС'у в США, 1963. 67 с.

Оцінюючи значення трагедії з 30-літньої часової відстані, В. Гришко зазначав, що трагедія 1933 р. в Україні залишається «безприкладною й неперевершеною» навіть на тлі макабричних подій Другої світової війни та Голокосту як «трагедія першого в історії людства злочину масового народовбивства в формі пляново-організованої катастрофи штучного голоду»[1476].

Посилаючись на дані, опубліковані в «Білій книзі чорних справ Кремля», дослідник веде мову про понад 4,8 млн жертв комуністичного голокосту, порівняного з нацистським, що складало, на його думку, 19,4% сільського населення радянської України. Йому гірко, що, на відміну від єврейства, геноцид якого засуджено світом, «злочин народовбивства» щодо українства залишається практично непоміченим і належно не відзначеним.

Обґрунтовуючи свій підхід, В. Гришко нагадав вираз Сталіна – «Селянство являє собою основну армію національного руху... Це і є те, що мається на увазі, коли ми кажемо, що **національне питання – це, по суті, селянське питання»**[1477] (виділено В. Гришком. В. Г.) – і пояснює події 1933 р. крізь призму цієї формули. Автор підкреслив, що насильницька колективізація містила національний аспект ще з початку розкуркулення, яке він назвав першим актом української трагедії. Адже російських заможних селян репресовано і депортовано за межі Росії пропорційно менше ніж українських сільських хазяїв. Відповідно українських селян виселяли на далеку Північ, де вони масово гинули від морозів, голоду і зазнавали асиміляції.

Крім того, вже в 1930 р. з України системно вилучалися завищені зернові квоти. «Та найбільш кричущим при цьому був той факт, що відсотково з України було взято значно більше, ніж з Росії та інших республік СССР, бо в той час, коли гуртовий збір хліба на Україні становив лише 27% врожаю СССР, хлібозаготівлі з України становили аж 38% заготівель всього СССР»[1478], – пише В. Гришко, посилаючись на дані В. Голуба.

Другий етап трагедії народу, за визначенням Автора, почався з чергової капітуляції українського керівництва у 1932 р. перед Центром, який нав'язав республіці завищений план хлібоздачі. Як показав науковець, до українського селянства застосовано репресії за постановою «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня, блокаду сіл і практику «чорних дошок», припинення видачі зерна на трудодні і навіть вилучення у колгоспників уже виданого їм хліба й перерахування до квот хлібозаготівель усіх колгоспних фондів.

Третій акт трагедії народу хронологічно означено початком 1933 року, коли організований голод набрав катастрофічного розмаху. Автор пов'язав його з прибуттям в Україну сталінського емісара П. Постишева, який відмовив у допомозі голодуючим і поєднав голодовий терор з національним, при

[1476]Гришко В. І. Москва сльозам не вірить … С. 7.

[1477]Сталин И. В. К национальному вопросу в Югославии: Речь на югославской комиссии ИККИ 30 марта 1925 г. *Сталин И. В. Сочинения:* Т. 1–18. Москва; Тверь, 1946–2006. Т. 7. Институт Маркса – Энгельса – Ленина при ЦК ВКП(б). Москва : Государственное издательство политической литературы, 1952. С. 71–72.

[1478]Гришко В. І. Москва сльозам не вірить … С. 25–26.

ганебному потуранні Заходу. Відтак, як вважає В. Гришко, Сталін наочно довів українцям, що «Москва сльозам не вірить».

Антиукраїнське спрямування голоду 1932–1933 рр. дослідник доводить фактами про переселення у спустошені голодом українські села росіян, про озвучені М. Хрущовим наміри Сталіна виселити українців, про масове нищення української інтелігенції і партійних кадрів, протестом проти якого були самогубства М. Хвильового і М. Скрипника. «Ось це останнє – поширення терору на Україні також і на комуністичні кадри … цим якраз виявляється саме національний, а не соціальний чи ідеологічний, характер народовбивчої політики Москви супроти України в 1933 р.»[1479], – стверджує В. Гришко.

Оглянувши радянську національну політику у післявоєнний час, Автор брошури дійшов висновку, що вона зберігає свій шовіністичний характер, націлений на асиміляцію народів, але він впевнений, що український народ засвоїв уроки 1933 р. і не сльозами, а боротьбою виборе свої права. Історик, уникаючи термінів «Голокост» та «геноцид» відносно подій 1932–1933 р. в українських селах, використав термінологію «штучний голод», «злочин народовбивства», «пляново-організована катастрофа штучного голоду» «національно-політичне народовбивство» тощо.

Загалом, В. Гришко, хоча і використав готові статистичні дані, наведені в статті свого соратника по УРДП В. Голубничого 1958 р., та інші повідомлення про кількість жертв, проте показав вищий, ніж у попередників рівень аналітики та узагальнення фактів. Автору вдалося довести більш жорстокий та розширений розмах процесів розкуркулення, колективізації, хлібозаготівель в Україні відносно російських етнічних регіонів, який супроводжувався з 1933 р. різким поворотом національної політики Кремля до ліквідації українізації та «українізаторів», погрому партійної організації республіки.

Отже, В. Гришко довів, що голод і репресії 30-х років в Україні, на відміну від Росії, мали не стільки соціальний чи ідеологічний характер, скільки національне спрямування – в руслі шовіністичного курсу Москви на єдиний радянський народ.

На середину 60-х років історія Великого голоду стала органічною частиною низки узагальнюючих праць з історії України. У 1965 р. вийшла друком грунтовна монографія колишнього українського кооперативного та банківського працівника Костянтина Кононенка[1480]. Дослідження соціально-економічної політики Москви в Україні привело компетентного Автора до висновку, що голод 1932–1933 років став цілеспрямованим знаряддям нищення українського народу. Вчений доводив, що, селянство республіки, «розкуркулене» і загнане в колгоспи під час Голодомору, вже не мало сил опиратися і переймалося лише фізичним виживанням. Тож К. Кононенко заперечив версію покарання селян за спротив владі: «Ні, голод був не просто

[1479]Гришко В. І. Москва сльозам не вірить … С. 18.

[1480] Кононенко Констянтин С. Україна і Росія. Соціально–економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / Укр. технічно-господарський ін–т. Мюнхен : Логос, 1965. 535 с.

поліцейським заходом, а змістом економічної політики на Україні, не розплатою чи покаранням, а самою метою»[1481].

К. Кононенко висунув оригінальну гіпотезу про те, що, знищуючи селян, як зайвих споживачів хліба, кремлівські стратеги намагалися вирішити в такий спосіб проблему товарності зерна. Якщо згадати, що подібну ідею висував ще юний Володимир Ульянов (Ленін) під час голоду в Росії 1891 р., то вона здається цілком слушною і для не менш цинічного і жорстокого Сталіна, який будь-якою ціною добивався збільшення експортних обсягів збіжжя.

У 60-ті роки минулого століття англомовна історіографія поповнилася також статтями професора Дана Далримпла (США) про голод в СРСР в авторитетному науковому журналі «Радянські студії»[1482,1483]. Автор, щоправда, подовжив термін голодування на 1934 рік і не виділяв Україну із загальносоюзного контексту, але продемонстрував високий аналітичний рівень дослідження і дійшов висновку про штучний характер голоду в СРСР.

Головними причинами голоду, за Далримплом, була не посуха чи неврожай, а дезорганізація сільгоспвиробництва насильницькою колективізацією, репресіями, завищеними квотами хлібозаготівель. Д. Далримпл дуже доступно пояснив причини замовчування Кремлем голоду 30-х років, на відміну від також лиха 20-х рр.: не тому що влада боялася вимог припинити експорт чи підривного впливу іноземних допомогових організацій, а через намагання довести тріумф 5-річки, добитися визнання США та вступу до Ліги Націй. Однією з найважливіших причин сталінської брехні вчений вважав «прагнення вибити із селянства останні залишки спротиву та завершити примусову колективізацію. … Оскільки ж уряд був, фактично, у стані війни із селянством, він не був готовий піти на такий компроміс»[1484].

У статтях Д. Далримпла, насичених посиланнями переважно на західну періодику, не йшлося про національну специфіку голоду в Україні, але стверджувався його штучний характер, зумовлений діями сталінського керівництва на забезпечення амбітних економічних планів. Ця точка зору утвердилася в західній історіографії, як і припущення Д. Далримпла про 5,5 млн. голодових жертв в СРСР. Названі статті вченого вважалися чи не найкращими публікаціями з англомовних наукових студій історії Великого голоду аж до появи спеціальних досліджень Дж. Мейса, Р. Конквеста у 80-х роках.

Одним із нових сюжетів фахового дослідження Голодомору було висвітлення реакції вільного світу на радянський злочин. Роман Сербин звернув увагу на розголос правди про голод в Україні в британському суспільному середовищі 30-х років[1485], а Алозіс Балавудер – в канадському[1486]. Науковці

[1481] Кононенко Констянтин С. Україна і Росія … С. 276–277.

[1482] Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934. *Soviet Studies.* 1964. Vol. XV. No. 3. P. 250–284.

[1483] Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934: Some Further References. *Soviet Studies.* 1965. Vol. XV. No. 4. P. 471–474.

[1484] Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934. *Soviet Studies.* 1964. Vol. XV. No. 3. P. 277–278.

[1485] Serbyn Roman. British Public Opinion and the Famine in Ukraine. *New Review. A Journal of East–European History.* 1968. Vol. 8. № 3. P. 93.

прийшли до висновку про те, що незважаючи на зусилля української діаспори, Захід загалом залишався прагматичним, надавши пріоритет добрим відносинам з СРСР. Р. Сербин, який використав в якості джерела британські дипломатичні документи, стверджував, що у Великобританії розуміли не лише рукотворність, а й національне спрямування комуністичного голоду, який в Москві «розглядали як зброю у боротьбі проти... селян та неросіян»[1487].

Україномовні публікації з проблематики Голодомору у 60-ті роки відзначалися новими підходами до обґрунтування причин трагедії, включаючи соціально-економічні обставини[1488], і новими спробами її характеристики як геноциду українського народу[1489].

Помітним явищем в історичній науці 70-х років стали праці Василя Плюща. Одна з цих публікацій має узагальнюючий характер і містить авторський аналіз генези російського більшовизму, чия політика призвела до терору і Голодоморів[1490]. У цій праці штучний голод розглядався Автором як засіб знищення головної перепони упокорення України російським більшовизмом.

Заслуговує пильної уваги дослідників і спеціальна науково-популярна праця В. Плюща про мордування українців засобом голоду-геноциду, яка публікувалася в Мюнхені в англомовному[1491] і німецькомовному[1492] варіантах. Сама назва цієї праці свідчить, що В. Плющ кваліфікує голод як сплановану акцію комуністичної верхівки щодо селянства в системі геноциду українського народу. Автор першим в українській зарубіжній історіографії наполегливо обстоював думку про голод, як акт геноциду українського народу, застосований для розгрому його національно-державницького потенціалу. Цього ж року формула «штучний голод як геноцид» була зафіксовано в спеціальній постанові до 40-річчя трагічної події Українського конгресового комітету Америки[1493].

Одним з найбільшим за обсягом дослідженням історії Голодомору на початку 70-х років була публікація Костянтина Левченка у часописі «Визвольний шлях»[1494]. У перших розділах своєї роботи Автор, опираючись на широку джерельну базу, переважно з творів російських мислителів (Г. Федотова, В. Белінського, Ф. Достоєвського, О. Герцена, В. Леніна та ін.)

1486 Balawyder A. Canadian Fears of Soviet Competition, 1929–1932. *New Review. A Journal of East–European History*. 1968. Vol. 8. № 4. P. 7–15; 1969. Vol. 9. № 1. P. 7–15; Vol. 9. № 2. P. 7–15; Vol. 9. № 3. P. 7–15.

1487 Serbyn Roman. British Public Opinion and the Famine in Ukraine … P. 89–101.

1488 Кононенко Констянтин С. Україна і Росія …

1489 Квітковський–Квітка Д. Репресії в Україні в світлі міжнародної конвенції про злочин геноциду. Торонто; Вінніпег : Накладом Крайової Екзекутиви УНО, 1968. 32 с.

1490 Плющ Василь. Боротьба за Українську державу під советською владою: Підпільні українські організації в Україні у 1920-1941 р. Розгром укр. еліти й укр. селянства. Лондон : Українська Вид. Спілка, 1973. 125 с.

1491 Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: Artificial Famine in the Year 1931 – 1933. Munchen : Ukr. Inst. fur Bildungspolitik, 1973. 29 p.

1492 Plyusch W. Mord am ukrainischen Volk (Kunstliche Hungersnot in den Jahren 1932–1933). Munchen : Ukr. Inst. fur Bildungspolitik, 1973. 40 s.: ill.

1493 Soviet Russian Genocide in Ukraine. Statement of the UCCA on the 40th Anniversary of the Man–Made Famine (1932–1933). New York : UCCA, May, 1973.

1494 Левченко Констянтин. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках. *Визвольний шлях*. 1972. Кн. 12. С. 1295–1304; 1973. Кн. 1–2. С. 19–39; Кн. 3. С. 202–219; Кн. 4–5. С. 358–370; Кн. 6. С. 547–554; Кн. 9. С. 921–928; Кн. 10. С. 1065–1073.

простежує історичне коріння російського імперіалізму та месіанізму, які остаточно перетворилися на шовінізм та нацизм у практиці замаскованого під інтернаціоналізм російського більшовизму. «Насправді, це московський комуністичний «лебенсраум», який став загрозою для цілого світу»[1495], – наголошує К. Левченко.

Відповідно Автор розглядає Голодомор в Україні як елемент системної імперської політики більшовицької Росії, порівняний з геноцидними діями нацистського режиму в Німеччині і первинний щодо останніх. «Знавши історію Московії, німці запозичили в москвинів націонал- фашизм і пристосували його до своїх умов та потреб. Вони свої жертви палили, а москвини виморювали голодом»[1496], – стверджує дослідник. Автор поширив рамки голодової катастрофи і на 1931 р., що частково відповідає фактам: голод був у селах України і цього року, але він не мав таких катастрофічних обставин, масштабів і наслідків як у два наступних.

Власне про Голодомор йдеться у наступних розділах роботи К. Левченка. Автор засудив дії та бездіяльність українських керівних комуністів під час розкуркулення і голоду. Останні виявилися, здебільшого, «вислужниками московської комуністичної партії», що, тим не менше, не врятувало їх від сталінської розправи. Ґрунтуючись на статистичному матеріалі праці Л. Лисенка («Сільське господарство України», ЗЧ ОУН, 1960) та київського видання «Очерки развития народного хозяйства УССР» (1954), Автор простежив хід розкуркулення та колективізації в УСРР, в якості передумови занепаду аграрного сектора республіки. Науковець критикує як спрощені твердження «Енциклопедії Українознавства» про те, що однією з причин голоду в Україні було покарання влади за опір селян колективізації та саботаж колгоспної праці і доводить, що найбільші «бабські бунти» були у 1930, а не в 1932 р.

Аналізуючи дані врожайності та експорту зерна у 30-ті рр., дослідник спростовує намагання зарахувати до причин Голодомору неврожай та вивіз з СРСР 17,7 млн центнерів збіжжя. На його думку, головним чинником трагедії була не класова боротьба, а національний фактор: спрямована викачка продовольства з українських сіл координованими з Москви 25-тисячниками та їх прислужниками. «Взимку 1932–1933 років в Україні існували десятки тисяч таких бриґад; тоді в їхніх рядах було щонайменше 200–300 тисяч москвинів, що отримували від колгоспів харчові приділи для себе і своїх помічників. Водночас, місцеве українське населення вже вмирало з голоду»[1497], – пише К. Левченко.

Автор підтверджує свій висновок фактами про чистки П. Постишевим і масовим відрядженням в Україну російських кадрів. Описуючи способи обману французького політика Е. Ерріо в українській столиці, К. Левченко пояснює

[1495]Левченко Констянтин. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках. *Визвольний шлях*. 1973. Кн. 1–2. С. 19.

[1496]Левченко Констянтин. Походження московського большевизму … С. 32.

[1497]Левченко Констянтин. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках *Визвольний шлях*. Кн. 4–5. С. 367.

зникнення з вулиць голодуючих людей: «Мертвих і напівмертвих вивезли на цвинтар і закопали у спільних ямах, а тих, що ще рухалися – забрали за місто і викинули[1498]. Окремий розділ праці К. Левченка має страшну назву «Голодове людоїдство», відповідальність за яке, на думку Автора, несе московський режим, так само як нацистський за спалювання людей. Історик наводить дані Р. Конквеста про прямі втрати від організованого голоду в Україні 3,5 млн. людей. Сам дослідник вважає цю цифру мінімальною і нараховує 3,8 млн. жертв голоду в Україні і на Кубані[1499].

В останніх частинах своєї праці Автор знову звертається до історії імперської національної політики Росії, яку продовжили більшовики та обраховує втрати населення України від голодів і терору за 22 роки радянської влади, які склали (з яких 8 млн 436 тис.між переписами 1926 і 1939 рр., включно з 3,8 млн жертв Голодомору)[1500]. Зокрема, він зупиняється на подіях в Казахстані 1931–1932 рр., де Москва нищила казахське населення організованим голодом, а українське, яке також опиралося колективізації, – військовою силою. Посилаючись на підрахунки Б. Кравченка, дослідник зазначив, що «на невеликих теренах Казахії москвини знищили щонайменше 30–40 тисяч українського населення»[1501], а їх авіація не залишила каменя на камені із тамтешніх українських сіл Георгіївське, Красногорівське та ін.

Відтак, стаття К. Левченка, хоча і написана в публіцистичному стилі та не містить кінцевих висновків, однак рельєфно відображує головну тенденцію української історичної науки в еміграції розглядати Голодомор як сплановану акцію і складову частину імперської національної політики Москви. Водночас Автор увів у науковий обіг деякі факти перебігу, порівняної з Голокостом, «голодової акції» в Україні та за межами республіки, показав коріння російського імперіалізму і шовінізму, спадкоємцем яких стала більшовицька Росія.

Журнал «Визвольний шлях» і раніше надавав великої уваги катастрофі українського села, а в IX книжці за 1973 р. крім матеріалу К. Левченка вмістив передову статтю на відзначення 40-річчя Голодомору Івана Вовчука[1502]. Автор простежив руйнування комуністичним режимом української церкви, нищення інтелігенції, заможного селянства («кулаків»), насильницьку колективізацію, за якою, на його думку, «…почалася генеральна розправа із селянством України і Кубані, де жило українське населення»[1503].

І. Вовчук вважає, що голод 1932–1933 був спланований кремлівським штабом, який очолював Л. Каганович. Скеровував «голодову облогу» П. Постишев, а виконували спеціальні бригади «двадцятип’ятисячників» з російських кадрових комуністів. Як відзначив Автор, попри достатній урожай,

---

[1498]Левченко Констянтин. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках. *Визвольний шлях*. Кн. 9. С. 922.

[1499]Левченко Констянтин. Походження московського большевизму … Кн. 9. С. 928.

[1500]Левченко Констянтин. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках *Визвольний шлях*. 1973. Кн. 10. С. 1067.

[1501]Левченко Констянтин. Походження московського большевизму … Кн. 10. С. 1069.

[1502]Вовчук І. Вчора і нині. *Визвольний шлях*. 1973. Кн. 9. С. 915–920.

[1503]Вовчук І. Вчора і нині … С. 916.

влада довела українських селян до голоду нещадною виїмкою продовольства, а щоб не допустити їх виїзду, в містах була проведена паспортизація. «Двадцятип'ятитисячники», з допомогою «комбедівського» шумовиння, виконували пляни так, що й недопечений хліб вибирали з печі, забирали навіть насіння і все, що могло підтримувати життя селянства»[1504].

І. Вовчук рішуче відкидає твердження про те, що Голодомор був спричинений «класовою боротьбою», опором українського селянства колективізації або ж потребами індустріалізації. Ключ до пояснення «голодової акції» Кремля він віднайшов у зізнанні Сталіна Черчиллю під час вечірки в Москві 15 серпня 1942 р.: «О ні, колективізація була суцільним страшним кошмаром, що тривав 4 роки... Але ця акція була абсолютно потрібна для Росії»[1505].

Звідси оцінка Автором голоду 1932–33 рр. в Україні як «другої Полтави», тільки із ще більшими жахіттями і наслідками для українства. Але, як зауважує І. Вовчук, «…брежнєвське московсько-большевицьке єдинодержав'я, що спирається на «глибоко інтернаціональний русский народ»[1506] і через 40 років не здолало українського національно-визвольного руху. Автор закликав Захід, який вразила «мюнхенська хвороба пасивности й відступу» не забувати злочинів комунізму і допомогти поневоленим Москвою народам у їх визвольній боротьбі.

Аналітичних робіт з теми Голодомору у порівнянні з інформативними публікаціями на зламі 70 – 80-х років друкувалося небагато і за кількістю, і за обсягом дослідження. Тоді в країнах Західної Європи та Північної Америки проблематикою Великого голоду в Україні переймалися переважно українські історики-емігранти, а їхні європейські колеги згадували про нього лише в контексті політичної або економічної історії СРСР.

Так, провідний британський історик економіки Алек Ноув (емігрант з СРСР О. Новаківський. В. Г.), Автор солідної праці «Економічна історія СРСР»[1507], відвів кілька сторінок аналізу причин голоду. Він переповів обставини загальної кризової ситуації на селі, яка склалася внаслідок поспішної колективізації з одночасним нарощуванням постановок зерна на експорт заходи. В результаті вже у 1931 р. продовольчі заготівлі залишили для селян надто мало їжі, особливо на Україні та Північному Кавказі.

На думку вченого, у 1932 р. навіть зменшений план хлібозаготівель зривався через розгардіяш у колгоспах та приховування зерна, що й спровокувало державу на «контрзаходи», які привели до великої трагедії голоду і втрати понад 10 млн людей. Ці «контрзаходи» А. Ноув назвав усвідомленою війною Сталіна проти селянства, що засвідчував і закон «Про охорону соціалістичної власності від 7 серпня 1932 р. і власний вислів керманича СРСР у листі до М. Шолохова[1508].

[1504]Вовчук І. Вчора і нині ... С. 917.
[1505]Вовчук І. Вчора і нині … С. 917.
[1506]Вовчук І. Вчора і нині … С. 920.
[1507]Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. Baltimore : Penguin Books–Pelican, 1972. 416 p.
[1508]Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. … P. 176.

Дж. Мейс, відзначивши високий професійний рівень А. Ноува, критикував його за виправдання деяких дій влади у 1932 р. та упущення вченим національних і територіальних особливостей Великого голоду. «І справді, понадпланове зерно в 1931 році було конфісковано на Північному Кавказі та вивезено як допомогу на схід, тоді як у липні 1932 року українському керівництву прямо сказали, що допомога іншим регіонам має вищий пріоритет, аніж труднощі всередині України»[1509], – писав Дж. Мейс.

Ті ж самі тенденції у поясненні причин голоду, головною з яких вважалася сталінська «битва за хліб», фігурують у науковій статті Моше Левіна[1510], який також впадав у економічний детермінізм і згодом критикував Роберта Конквеста за «непотрібні» змалювання суб'єктивних факторів та жахливих деталей сталінського людомору.

Ще далі пішов у розвитку позитивістських ідей та механістичних поглядів Вільям Дандо, який трактував всі голоди штучними не через суб'єктивні фактори, а через перенаселеність, слабкість інфраструктури, збої транспорту, культурні обставини, часом політичні помилки, а трагедію 1933 р. пояснив лише наслідками колективізації[1511].

Природно, що у наступні роки після ювілейного 1973 р. публікацій про голод поменшало. Проте їх автори все більше схилялися до оцінки Голодомору як геноциду або ж етноциду українського народу. Традиційні тлумачення голоду як «штучний» та «плановий» також відповідали історичній дійсності подій 1932–1933 рр., але не мали юридичного наповнення. Відтак з'явилися окремі монографії та статті з обґрунтуванням політико-правової оцінки голоду на засадах положень конвенції ООН про геноцид, та вимоги визнати геноцид згідно норм міжнародного права.

У 1973–1975 рр. нелегальну літературу в СРСР поповнили самвидавні 7–8 випуски «Українського вісника». Як встановило у 1980 р. КДБ, їх підготували київські журналісти В. Шевченко, О. Шевченко та львівський лікар С. Хмара, які використали псевдонім «Максим Сагайдак». Ці випуски істотно відрізняються від попередніх, позаяк являли собою не традиційні збірники інформаційних повідомлень і самвидавчих документів, а тематичні статті.

Найбільш ґрунтовна з них – публікація про комуністичний етноцид українців, передрукована видавництвом «Смолоскип» у Парижі[1512]. На думку сучасного історика В. Марочка[1513], стаття «Етноцид українців в СРСР» була більш вагомою для політико-правової оцінки української трагедії в світі, ніж емоційні публікації в українських газетах, не розрахованих на іншомовний світ. Дослідження добре підкріплене статистичними даними переписів населення в

[1509]Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV ... С. 61.

[1510]Lewin M. «Taking Grain!»: Soviet Policies of Agricultural Procurements before the War / Essays in Honour of E. H. Carr. Hamden, Conn. : Archon Books, 1974. P. 281–323.

[1511]Dando W. A. Man–Made Famines: Some Geographical Insights from an Exploratory Study of a Millennium of Russian Famines. Ecology of Food and Nutrition, 1976. IV. P. 219–234.

[1512]Сагайдак Максим. Етноцид українців в СССР *Український вісник*. Париж: Смолоскип, 1974. Ч. 7–8. С. 33–147.

[1513]Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* С. 130.

СРСР, що свідчать про величезні демографічні втрати українського народу за роки радянської влади.

Проте популяризацію на Заході матеріалу з України стримував мовний бар'єр, а в СРСР – унеможливлював ідеологічний. Тому видавництво, крім паризької статті, опублікувало матеріал також окремою книжкою[1514]. Серцевиною праці склав аналіз ознак етноциду засобом Голодомору та, головним чином, його демографічних наслідків, що перевершили у відношенні до загальної кількості населення республіки втрати у 2-й світовій війні[1515]. Автори пояснили чому з 1933 по 1938 р. сільське населення Української РСР не збільшилося як у інших республіках, а, (за відомими на той час даними) зменшилося на 5 млн. чол., та нарахували 9–10 млн. загальних втрат населення УРСР за репресивні 1931–1938 рр.[1516].

Взявши до уваги втрати від «розкуркулення» та репресій, Автори відвели левову частку людських втрат на смерті від спланованого «політичного» голоду і пошестей початку 30-х років. У роботі підкреслено, що врожай 1932 р. був добрий, але влада позбавила селян будь-яких засобів до існування. В результаті: «У 1932–1933 рр. в Україні, на Дону, на Кубані і в деяких районах Поволжя (де найбільше проживало тоді українців) лютував нечуваний за своїми масштабами голод. Характерним є те, що голод у 1932–33 рр. не був стихійним лихом, а запланованим зверху, з Кремля. Це, так би мовити, був голод політичний»[1517].

Назагал, праця «Етноцид українців в СССР» може служити не лише історичним джерелом, а й має певне історіографічне значення, позаяк її Автори підкріпили свою версію українського етноциду обрахуванням динаміки зміни чисельності населення республіки, включно з даними переписів населення СРСР 1926, 1939, 1969, 1970 рр.

На продовження своїх досліджень Голодомору нову книжку опублікував у 1978 р. Василь Гришко[1518]. На відзначення 45-річчя української трагедії 1933 р. видання його праці здійснили «Демократичне Об'єднання Репресованих Українців із Совєтського Союзу» (ДОБРУС) в США та «Союз Українців – Жертв Російського Комуністичного Терору» (СУЖЕРО) в Канаді. Задум і видання монографії належав Головній Управі ДОБРУСу, а передусім її голові Анатолієві Гудзовському. На створення монографії Автор мав лише місяць часу, тому в основу своєї нової книжки він поклав свою брошуру 1963 р. «Москва сльозам не вірить», підкріпивши свої – ті ж самі – висновки новими матеріалами, головним чином із видань радянських дисидентів.

У праці зроблено посилання на статтю В'ячеслава Чорновола, повість Василя Гроссмана, монографію Роя Медвєдєва, автобіографічні роздуми Лева

[1514] Sahaydak Maxim. Ethnocide of Ukrainians in the USSR: An Underground Journal from Soviet Ukraine, Spring 1974 / introd. by R. Conquest; transl. and ed. by O. Saciuk, B.Yasen. Baltimore; Paris; Toronto : Smoloskyp Publishers, 1976. 208 p.

[1515] Sahaydak Maxim. Ethnocide of Ukrainians in the USSR … P. 39–121.

[1516] Сагайдак Максим. Етноцид українців в СССР. *Український вісник*. Париж : Смолоскип, 1974. Ч. 7–8. С. 37–38.

[1517] Сагайдак М. Етноцид українців в СССР … С. 39.

[1518] Гришко В. І. Український «Голокост», 1933. Нью–Йорк; Торонто : ДОБРУС; СУЖЕРО, 1978. 128 С.

Копелєва, Олександра Солженіцина, Микити Хрущова. Окремим додатком у виданні вміщено уривки з Меморандуму Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінських Угод, статті «Етноцид українців в СССР», есе Євгена Сверстюка «Собор у риштуванні», монографії Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», поеми Миколи Руденка «Хрест».

Провідна ідея праці коротко сформульована у її останньому, третьому розділі, де йдеться про національно-політичні наслідки Голодомору: «Як уже було зазначено попередньо, мова йшла передусім про паралізацію й вилучення з розгри політичних сил «основної армії національного руху» – селянства, а відтак – про ліквідацію національної інтелігенції, включно з національними комуністами. Це й зроблено було в Україні 1933 року»[1519].

У першому розділі праці В. Гришко подав загальний огляд української трагедії 1933 р. з історичної перспективи, у другому – основному – простежив хід розкуркулення, колективізації та обставини хлібозаготівель в Україні 1931–1933 років, що супроводжувалися надзвичайними за жорстокістю заходами, у порівнянні з іншими регіонами СРСР. Загалом Автор дійшов висновку, що «народовбивча розправа» з Україною Сталіна і Постишева в 1933 р. була здійснена «через тотальний терор» і стала першим етапом реалізації послідовної національної політики Москви: «злиття» – ліквідації націй СРСР в ім'я єдиної російської, «совєтської» нації»[1520].

Зрештою, монографія В. Гришка 1978 р. не стала етапною для розвитку його основної концепції дослідження Голодомору в контексті імперської політики Кремля, проте популяризувала ідеї Автора, який увів у науковий обіг цінні матеріали радянського дисидентства, що публікувалися на Заході наприкінці 60-х – у середині 70-х років. Головна з цих ідей – утвердження версії геноциду українського народу, який він порівняв за своїми трагічними наслідками до Голокосту.

Деякі публікації в українських часописах мали, крім інформаційного, певне наукове значення і містили нові дані з історії розкуркулення та колективізації, хлібозаготівель 30-х років[1521]. Серед них виділяється своїм обсягом і якістю обробленого статистичного матеріалу та величиною джерельної бази стаття Анни Болюбаш, яка друкувалася у двох випусках часопису «Український огляд»[1522]. У першій частині своєї праці дослідниця зупинилася на уточненні хронології Великого голоду, його територій та демографічних наслідків трагедії. Виходячи із наведених нею даних про співвідношення обсягів врожайності і хлібозаготівель та деяких свідчень очевидців, Авторка публікації доводить, що критичними для селян були три фази голоду: весна – літо 1932 р.; осінь 1932 – літо 1933 рр.; осінь 1933 – літо 1934 року.

[1519]Гришко В. І. Український «Голокост» … С. 79.

[1520]Гришко В. І. Український «Голокост» … С. 79.

[1521]Yaremovich A. Collectivization through Famine. *Ukrainian Quarterly*. 1978. Vol. 34. № 4. P. 349–362.

[1522]Bolubash Anna. The Great Ukrainian Famine of 1932–1933 as an Instrument of Russian Nationalities Policy. *Ukrainian Review.* Winter 1978. Vol. 26. № 4. P. 11–23; Spring 1979. Vol. 27. № 1. P. 31–59.

Що стосується ареалу голодового лиха, то А Болюбаш за свідченнями очевидців голоду, журналістів, радянських чиновників дійшла висновку, що голод був найсуворішим в Україні і на Північному Кавказі (особливо в Кубані), а також у зернових районах Поволжя та серед зігнаних з кочівель казахів. Дослідниця здійснила ретельні обчислення демографічних втрат СРСР з 1927 по 1937 рр. враховуючи міграцію, депортації, смертність від різних чинників з використанням покажчиків приросту населення, обрахованих М. Птухою, М. Тімашовим. Дослідниця нарахувала 20 млн. втрат в СРСР за 10-річний період з урахуванням 7–8 млн. жертв голоду 1932–1934 рр., який, таким чином, став «серед найстрашніших в історії»[1523], і 9-10 млн. ненароджених.

Аналізуючи причини голоду в Україні, А. Болюбаш встановила, що незначне зменшення врожайності у 1932 р. (на 10% від середніх обсягів попередніх років), забій і падіж худоби, апатія селян не могли спричинити голодну смерть мільйонів людей. Врожайність 1932 р. була достатньою для харчування українського населення протягом двох років і чотирьох місяців і для посіву всіх полів. Тож причиною голоду стало те, що після збору врожаю в 1932 р. «червона мітла» пройшла через колгоспи і приватні садиби, нещадно вимітаючи всі харчові запаси.

За підрахунками дослідниці, комуністична держава позбавила українських селян щонайменше, 130 млн. пудів (2 млн. тонн) зерна, призначеного в якості харчового продукту[1524]. При цьому, А. Болюбаш на цифрах довела мізерність частки «хлібного» експорту (відповідно 9,0% і 8,1% від загального обсягу експорту СРСР у 1932 і 1933 рр.), яка проте могла б порятувати селян від голоду. «Тоді має бути ясно, що перетворення СРСР в «змішане суспільство» через індустріалізацію не могло бути основним і єдиним мотивом для примусової колективізації і закупівель, що викликали голод. «Зрозуміло, що Москва продала 7,5 мільйона людських життів за мізерну ціну 65,5 мільйона доларів, за вісім доларів і шістдесят центів (8,60 доларів США) за кожного українського чоловіка, жінку і дитину, які померли від голоду»[1525], – пише А. Болюбаш. Понад те, продовжує дослідниця, під час голоду зерно зберігалося на військових складах, на залізничних станціях, в інших схованках, що має бути достатнім для того, щоб змінити свідомість апологетів радянської «індустріалізації»,

На думку А. Болюбаш, мета наступу Сталіна на Україну на початку України полягала не тільки в тому, щоб змусити до колективізації впертих селян, а й підірвати духовну і біологічну основу нації. Авторка підкріпила свої міркування висловлюваннями та рішеннями Й. Сталіна, П. Постишева, фактами погрому української науки, культури, літератури, Церкви, розправи з республіканським партійно-господарським апаратом, переселення в Україну росіян.

[1523]Bolubash Anna. The Great Ukrainian Famine of 1932–1933 as an Instrument of Russian Nationalities Policy. *Ukrainian Review.* Winter 1978. Vol. 26. № 4. P. 23.

[1524]Bolubash Anna. The Great Ukrainian Famine of 1932–1933 as an Instrument of Russian Nationalities Policy. *Ukrainian Review.* Spring 1979. Vol. 27. № 1. P. 33.

[1525]Bolubash Anna. The Great Ukrainian Famine … P. 42.

Праця А. Болюбаш закінчується висвітленням радянської політики замовчування голодового злочину, що, як гадає дослідниця, було викликано передусім намаганням Москви «зберегти обличчя», добитися міжнародного визнання Радянського Союзу.

Отже, в дослідженні А. Болюбаш використана ґрунтовна джерельна база в тому числі, значний статистичний матеріал, в тому числі систематизований самою дослідницею. Не заглиблюючись у аналіз рішень влади з реалізації продовольчих планів та особливо жорстоких засобів їх втілення на селі у 1932–1933 рр., Авторка зуміла простежити штучний характер голоду за допомогою співставлення динаміки показників врожайності і хлібозаготівель на початку 30-х років і спростувала спроби пояснення голоду неврожайністю та ексцесами колективізації. А. Болюбаш показала зв'язок аграрної політики Кремля з національною і широко висвітлила антиукраїнську кампанію Сталіна і Постишева під час голоду.

Проте, доказова база твердження А. Болюбаш про голод 1934 р., на нашу думку, не є переконливою. Співставляючи показники зборів і заготівель зерна, дослідниця залишає поза увагою суб'єктивний фактор: вбивчі дії влади з додаткових реквізицій осені 1932 – зими 1933 років на відміну від твердих планів хлібоздачі, нормалізації сільгоспробіт та кращого збереження врожаю 1933 р. Поза тим, А. Болюбаш не виділила Голодомор 1933 р. як надзвичайне явище, у порівнянні з голодом 1931–1932 рр. чи голодуванням в окремих регіонах у 1934 р. Її аналітичні розробки в статті не доповнені узагальненнями та висновками, які б надали дослідженню завершеність.

Відомий французький дослідник сталінізму професор Вищої школи соціальних наук Ален Безансон у своїй монографії побіжно розглянув штучний голод в УСРР 1932–1933 років в контексті імперської політики більшовицької Москви, спрямованої на кінцеву асиміляцію українців в Радянському Союзі[1526]. Домінантною причиною голоду в Україні вчений називав прагнення Сталіна підірвати соціальну базу української ідентичності, що підтверджувалося, на його думку, одночасним системним національної еліти республіки. Отже, вчений підтримав етноцидну версію сталінських діянь в республіці.

У викладеному часописом «Русская мысль» виступі А. Безансона 4 червня 1983 р. біля пам'ятника Т. Шевченку в Парижі відзначалося, що, поряд із фактом засліплення комуністичною верхівкою утопією, комуністичний вождь мав і конкретний геноцидний намір. «Свідоме політичне рішення, прийняте Сталіним і його поплічниками: політично розгромити селянство, розбити національну цілісність України. Винищення селянства супроводжувалося повним оновленням керівного складу і «дезукраїнізацією» України. Це безперервний геноцид, кульмінація якого припала на 1932–1933 рр.; він відновився після війни і триває й понині»[1527].

[1526]Besanson A. Ethnocide des Ukrainiens en URSS. Paris : Éditions PIUF, 1978. 163 p.

[1527] Безансон А. Умирающие надеются, что будущие поколения узнают о том, что случилось. *Русская мысль.* 1983. 13 июня. (№ 3471). С. 12.

Солідарні з визначенням голоду як геноциду проти українського народу і Автори публікацій 80-х років у французьких часописах[1528,1529,1530] та швейцарській пресі[1531,1532]. Варто, зокрема, відзначити помітний резонанс у французькому суспільстві просторого реферату Гійома Малорі[1533] за матеріалами спогадів «Я вибираю свободу!» колишнього радянського чиновника В. Кравченка. У відгуку на книгу Р. Конквеста, вміщеному в англійській газеті «Дейлі Телеграф», характер голоду визначається як штучний локальний етноцид із спрямуванням проти українського населення в УРСР, на Північному Кавказі та проти німців Поволжя[1534].

Геноцидну версію Голодомору розвивав також український емігрант, доцент Паризького університету та професор УВУ Аркадій Жуковський[1535].

Американський історик Марко Царинник також зарекомендував себе у 80-ті роки як ретельний дослідник ролі у висвітленні подій Великого голоду окремих західних журналістів, які побували у 1932–1933 рр. в СРСР (В. Дюранті, Г. Джонса, М. Маґґеріджа. М. Салліванта[1536] та ін.), і реакції урядових кіл та громадськості на трагедію України. Зокрема, дослідник взяв інтерв'ю у британця Малкольма Маґґеріджа[1537], Автора відомої сатири «Зима в Москві» (1934).

М. Маґґерідж, засвідчив, що, по-перше, продовольча криза охопила Україну та Північний Кавказ, де компактно проживали етнічні українці. По-друге, Голодомор лютував, коли три чверті селян Україні вже були колективізовані, що спростовує твердження про його економічні мотиви. Тож на думку М. Маґґеріджа, яку фактично поділяв М. Царинник, голод спричинили не природні умови, а спрямована політика Москви. Крім того, британський письменник вважав, що події 1932–1933 років в Україні відображали етнічні протиріччя між росіянами та українцями і колоніальну політику Кремля.

Оригінальний зміст мала одна з перших на Заході публікація з історіографії колективізації в УСРР провідного польського дослідника українського комунізму Януша Радзейовського[1538]. Щоправда, Автор здійснив не стільки історіографічний, скільки історичний аналіз проблем колективізації, але використав низку монографій, які вийшли у найбільш «плідне» десятиліття

[1528] Dupoy Georges. Il y 0 ans le genocide de l'Ucraine. *Le Quotidien De Paris*. 1983. 29 juin.
[1529] Malorie Guillaume. Le genocide par la faim. *Le Monde.* 1983. 29 agut.; 1983. 4 oct.
[1530] Kravwchenco B. Il y a cinguante ans: La grande famine en Ucraine. *L'Alernative*. 1983. № 24. P. 46–50.
[1531] Il y a cinguante ans, l' ehtnocide des Ucrainiens. *Gazette de Laussanne.* 1983. 27–28 Agut.
[1532] Romaniv M. La famine–genocide de 1933 en Ucraine: «brizer la conspiration du silence!». *Gazette de Laussanne*. 1983. 2 sept.
[1533] Malorie Guillaume. L'affaire Kravchenko. Paris : Laffont, 1982. 284 p.
[1534] The forgotten holocaust. Robert Conquest on Stalin's treatment of Ucrainian peasants. *The Daily Telegraph*. 1983. 5 Nov.
[1535] Joukovsky A. La Famine-Génocide de 1933 en Ukraine Soviétique / préf. de I. Musoanowych. Paris : Com. Centr. des Organisations Ukr. en France, 1983. [21] p.
[1536] Carynnyk M. Sullivant on politics of collectivization and famine. *The Ukrainian Weekly*. 1983. October 30. № 44, Vol. LI; Nov. 6. 1983. № 45. Vol. LI.
[1537] Carynnyk M. Deliberate, «diabolical» starvation Malcolm Muggeridge on Stalin's famine. *The Ukrainian Weekly*. May 29. 1983. Vol. LI. № 22; June 5. 1983. Vol. LI. № 23.
[1538] Radziejowski J. Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography. *Journal of Ukrainian Studies*. 1980. V. 2 (9). P. 3.

після 1956 р. і відобразили діяльність партійних структур з реалізації кооперативного плану на матеріалах України, перебіг масової колективізації українського сільського господарства та її наслідки. На думку Радзейовського «За всієї своєї незрозумілості кінцевих висновків радянські дослідження в цій галузі сильніші, ніж західні дослідження фактів і статистики по всій країні, відрубно від окремих сіл та областей»[1539].

При цьому вчений зробив деякі висновки і підрахунки, спостереження про московську централізацію хлібозаготівель в Україні, які і стали основною причиною голоду. Я. Радзейовський встановив, що за 1926–1933 рр. український народ зазнав надлишкових втрат 9 млн 236 тис. осіб, включаючи ненароджених та «свідомо чи несвідомо асимільованих» і завершив свою працю наступною сентенцією: «Українці не були єдиними, хто страждав протягом цього періоду. Але якщо говорити про колективізацію, то вони, не сумніваються в печальній відмінності зазнати найбільших жертв»[1540].

На початку 80-х років інтенсивно працював над вивченням демографічних наслідків радянської колективізації і терору російський дисидент Олександр Бабьонишев, який мав псевдонім «Сергій Максудов». Як і більшість представників російської еміграції, цей Гарварський вчений і постійний дописувач періодичного збірника «СССР: Внутренние противоречия»[1541] відстоював пріоритет об'єктивних загальнорадянських чинників катастрофи 1932–33 рр. Проаналізувавши логіку партійно-урядових рішень початку 30-х років, дослідник доводив штучний характер голоду, зумовлений, на його думку, намаганням влади вирішити проблеми фінансування промисловості та годування міст за рахунок села[1542].

В центрі уваги вченого були демографічні процеси в СРСР загалом, а реальні надлишкові втрати української людності у ці роки він, разом з Дж. Мейсом, обраховував у кількості принаймні 4,5 млн осіб між переписами 1926 і 1939 рр.[1543,1544]. Разом з тим, як сумлінний науковець, С. Максудов доводив, що аномально низька кількість сільських жінок, народжених у 1929–1933 роках, коли лютував смерч розкуркулення, колективізації та голоду припадає саме на регіони України, Північного Кавказу, Казахстан, деякі місцевості басейну Волги та Західного Сибіру[1545].

Треба нагадати, що крім Дж. Мейса, В. Плюща, В. Гришка, М. Царинника, геноцидну версію Голодомору розробляв український емігрант, професор Волтер Душник (США). У його праці до 50-річчя Голодомору сталінська політика в Україні під час «революції зверху» неодноразово

1539 Radziejowski J. Collectivization in Ukraine … P. 3–17.

1540 Radziejowski J. Collectivization in Ukraine … P. 17.

1541 Максудов Сергей. Потери населения СССР в 1930–38 гг. *СССР: Внутренние противоречия.* 1982. Вып. 5. С. 104–191.

1542 Максудов С. Голод 1933 года в партийных и правительственных постановлениях. *СССР: Внутренние противоречия.* 1984. Вып. 10. С. 80–128.

1543 Максудов С., Мейс Дж. Втрати населення України за часів Великого голоду. *Українські Вісті.* 4 квіт. С. 3–5.

1544 Максудов С., Мейс Дж. Втрати населення України за часів Великого голоду. *Нові дні*. 1982. Ч. 9. С. 11–13.

1545 Максудов С. География голода 1933 года. *СССР: Внутренние противоречия.* 1983. Вып. 7. С. 5–17.

йменується «геноцидальною»[1546]. За гіпотезою вченого, викладеною у вступній частині, у 1932 р. Кремль покарав Україну за відкрите протистояння насильницької колективізації, свідомо вчинивши жахливий злочин спланованого голоду, який приніс небачену в історії кількість жертв і руйнацію культурних цінностей українського народу.

На доказ своєї версії Автор наводить видання і застосування драконівського «закону про 5 колосків», за яким людей вбивали прямо в полях, та повальне вилучення у селян продовольства на експорт. Водночас, як доводить В. Душник, ЦК ВКП(б) за вказівкою Сталіна, розробив і здійснив план ліквідації українського національного відродження: 1) атакував мовні здобутки (закрито Інститут української мови, заборонено словник і т. п.); 2) знищив українську науку, насамперед гуманітарну; 3) вдарив по духовності (ліквідація УАПЦ і національній еліті (процес СВУ); 4) знищив рукотворним голодом мільйони українських селян[1547].

За даними Автора, тільки з 1 червня 1932 по 1 жовтня 1933 р. на місцях були звільнені і заарештовані 80 % секретарів парткомів і 75 % – керівників місцевих рад. Тоді ж «за розпалювання українського націоналізму постраждало близько 2000 вчителів та 1800 викладачів вишів. «Ця геноцидальна політика, ініційована і виконана за наказом Сталіна і ЦК комуністичної партії, супроводжувалася дикою і кривавою чисткою комуністичної партії України та уряду Української РСР, а також всіх інших верств українського населення»[1548], переконує В. Душник.

Дослідник висвітлив також форми і методи вчинення геноциду, включаючи розкуркулення, колективізацію, масові репресії, вбивчі квоти зернопоставок з республіки. Опираючись на повідомлення радянської преси, західних репортерів, виступи комуністичного керівництва, наукові праці діаспори та західних вчених, В. Душник навів групу аргументів на доказ навмисного геноциду:

1. З дозріванням врожаю 1932 р. Політбюро наказало встановити в полях сторожові вежі, з тисячами озброєних охоронців та активістів.

2. За законом від 7 серпня 1932 р. Київський маріонетковий уряд (насправді – ще Харківський. – В. Г.) запровадив драконівські заходи – аж до розстрілів за крадіжки «соціалістичної власності».

3. Для того, щоб відділити голодну Україну від інших частин СРСР обмежено виїзд селян з республіки.

4. Москва заборонила розголошення голоду і засекретила документацію про нього.

Крім того, замість запобігання повної катастрофи, Сталін надіслав в Україну «сильних людей»: Молотова, Кагановича, Мікояна та інших, які діяли згідно наведеного Автором витягу з інструкції В. Молотова активістам: «Робота

[1546] Dushnyck Walter. 50 years ago: the famine holocaust in Ukraine. Terror and human misery as instruments of soviet russian imperialism / forew. by Dana G. Dalrymple. New York–Toronto : Published by World congress of free ukrainians, 1983. 57 p.

[1547] Dushnyck Walter. 50 years ago ... P. 18.

[1548] Dushnyck Walter. 50 years ago ... P. 36.

має бути виконана, скільки б життів це не коштувало. Для м'якості або сентиментальності немає місця...»[1549].

Завершуючи свою працю, В. Душник ще раз наголосив, що катастрофа 1933 р. мала не соціально-економічний, а політичний характер:

По-перше, хоча голод охопив Кубань, Північний Кавказ, але головний удар припав на Україну;

По-друге, керівники Радянського Союзу однозначно стверджували, що в Україні був найбільший опір колективізації, а тому українське селянство, як носіїв націоналізму, що загрожував цілісності «Радянській Російській імперії» необхідно було знищити;

По-третє, як гадає В. Душник, багато науковців усіх національностей «майже одностайні», що голод була спрямованою політичною програмою для нищення українського народу як одного з найчисленніших «ворогів» радянського російського режиму і імперії. Крім дослідників з емігрантських кіл, Автор назвав науковців, письменників, журналістів В.Чемберліна, Ю. Лайонса, М. Файнсода, В. Аллен, Р. Барнса, К. Меннінга, Р. Конквест, Д. Далримпла, А. Адамса, Г. Фішера, Ф. Біршалла, Р. Гошера, А. Улама, Р. Хінглі, Т. Вітні і навіть політиків (В. Черчилля та ін.), бо: «Вони, звичайно, не можуть всі помилятися»[1550]. Відтак В. Душнику все ясно: «Немає й тіні сумніву, що голод в Україні в 1932–1933 роках був навмисним геноцидом, злочином, за який Захід колективно розділяє часткову відповідальність з СРСР, замкнувши свої очі і розум на найбільш зловісний аспект комунізму в російському вбранні»[1551].

Отже, у з 1953 по 1983 рр., попри відсутність спеціальних монографій з теми голоду, відбулося певне прирощення джерельної бази, розширення її географічного та лінгвістичного кола. Цей факт засвідчено і першими англомовними бібліографічними працями про голод 1932–1933 рр. в Україні А. Підгайного[1552,1553]. Спостерігалося зростання наукового рівня публікацій у періодичних виданнях, розробка деяких маловивчених питань історії голоду, осмислення місця трагедії Голодомору в узагальнюючих працях з вітчизняної історії. Проте наукову розробку теми в українській діаспорі у післявоєнні роки гальмували такі обставини як брак радянських джерел з історії голоду, несприятливі умови для наукової праці нових емігрантів, мовний бар'єр, який заважав засвоєнню західних джерел, відсутність фахових навичок дослідників.

Понад те, в роки «холодної війни» розроблена емігрантами тема організованого голоду нерідко використовувалося як знаряддя антикомуністичної пропаганди, яку вели політичні кола західних країн, що, в свою чергу, не сприяло інтеграції українських голодових студій в зарубіжну академічну науку. Переважали дослідження обставин перебігу Голодомору в українських селах, обрахування кількості жертв сталінського злочину і його

[1549] Dushnyck Walter. 50 years ago ... P. 26–27.
[1550] Dushnyck Walter. 50 years ago ... P. 51.
[1551] Dushnyck Walter. 50 years ago ... P. 51.
[1552] Pidhainy A. The Great Famine in Ukraine, 1932–1933: A Bibliography. *New Review.* 1968. No 3(8).
[1553] Pidhainy A. The Great Famine in Ukraine, 1932–1933: A Bibliography *New Review.* 1973. No 4(13).

антиукраїнського спрямування в той час як недооцінювалася важливість започаткованого Р. Лемкіним дослідження відповідності політико-правової оцінки Голодомору критеріям геноциду.

Називаючи голод в Україні більшовицьким злочином та плановим народовбивством, дослідники у 50 – 60-х роках не бралися до надання йому правової оцінки за нормами міжнародного права. Лише у 1973 р. в історичному аспекті доводив наявність геноциду голодом В. Плющ. У 1978 р. новий внесок у прирощення наукових знань з історії Голодомору вніс своєю монографією В. Гришко. Автор розширив коло джерел у своїй роботі за рахунок радянських документів та монографій попередників і зумів відійти від ілюстративного викладу матеріалу, логічно та аргументовано довівши свою тезу про використання більшовиками засобу голоду як одного зі складових елементів їх шовіністичної антиукраїнської політики, порівняної за масштабами з Голокостом. Фактично В. Гришко продовжив розробку тоталітарної версії Голодомору, зародки якої закладені ще в 30-ті роки й окреслені Р. Лемкіним та В. Плющем як геноцид.

У 70-х роках увага українських дослідників до радянської історії 30-х років дещо зменшилася, як і поменшало на цей час публікацій очевидців трагедії. Проте з'явилися друком мемуари висланих на Захід радянських дисидентів, в яких змальовувалися вражаючі за емоційною силою сторінки про Голодоморні роки. Загалом дослідники голоду в цей час концентрували увагу передусім не на описанні страшних подій 1933 р., а на доказах їх штучного, організованого характеру, здебільшого називаючи голод «Голодомором» або «українським голокостом».

У 1982 р. в розгорнутій історичній площині таку кваліфікацію в геноцидній інтерпретації найбільш чітко обґрунтував Дж. Мейс, який вперше надав розголосу проблемі Голодомору на міжнародній конференції з геноциду в Тель-Авіві.

З нашого аналізу зарубіжних досліджень, найперше, 593 публікацій відображених у бібліографічному покажчику одеських бібліотекарів (2001) з історії Великого голоду за 1983 рік, найбільш плідний за півстолітній відрізок вивчення теми, випливає:

– в публікаціях українських емігрантів, здійснених у 1983 р. переважно в україномовних періодичних виданнях США і Канади, побутувала різна термінологія, але, поряд з найбільш поширеними термінами «Голодомор» «український голокост», «Великий голод», «народовбивство», увійшов у інформаційний та науковий простір термін «геноцид» (О. Коновал, В. Зачепило та ін.);

– термін «геноцид» абсолютно переважав у франкомовних публікаціях Франції та Швейцарії);

– концепцію геноциду голодом в Україні з 80-х рр. розвивали, крім Дж. Мейса і Р. Конквеста, В. Душник (США), Р. Сербин (Канада), В. Косик (Німеччина), М. Романів (Швейцарія), А. Жуковський, Ж. Дюпо, Г. Мелорі, Г. Лоран, А. Безансон (Франція) та інші;

– більшість дослідників з академічних кіл Заходу користувалися терміном «Великий голод» (Д. Далримпл, Б. Осадчук, А. Мотиль, Б. Кравченко), «голод» Р. Девіс, С. Віткрофт, С. Максудов);

– деякі науковці використовували термін «етноцид українців» (Г. Олів'єрі, Швейцарія) або «забутий голокост», терор голодом (Р. Конквест, Б. Аміель, В. Душник);

– Конгрес російських американців, Російська Православна Церква та російські науковці Заходу вживали термін «штучний голод» відносно всіх територій, що зазнали голодування 1932–1933 рр., заперечуючи український Голодомор;

З іншого боку, в синтетичній роботі наукового наставника Дж. Мейса професора Романа Шпорлюка про геноцид ще не йдеться, але трагедію Голодомору відображено як результат сталінської антиукраїнської і антиселянської політики народовбивства[1554]. Проте в працях українських емігрантів переважав постійний наголос на термінах «більшовицький колоніалізм», «совітський колоніалізм», «московське народовбивство», «московсько-українська війна», «московська окупаційна влада» та ін., що значною мірою відповідало дійсності та поглядам Авторів, позбавлених ліберального конформізму та комуністичних ідеологем. Разом з тим часте вживання національно-віктимної термінології в працях представників української діаспори перетворилося в готові кліше, що часом заміняло аналіз проблеми і відволікало від належної постановки питання голоду як геноциду перед міжнародним співтовариством.

Отже, за 30-ті – початок 80-х років на Заході був накопичений великий арсенал історичних джерел і закладені концептуальні основи тоталітарної та ревізіоністської концепцій голоду в Україні. Тлумачення дослідниками діаспори голоду як імперської акції Кремля слугувало водночас чинником формування нової української ідентичності на засадах тяглості національно-визвольної боротьби і сепарації від злочинного більшовицького режиму.

Завдяки активності української еміграції, у розробку теми все більше втягувалися науковці Заходу, які належали здебільшого до ревізіоністського напряму. Вони головним чином переймалися з'ясуванням об'єктивних соціально-економічних та природних причин голоду. Відповідно дії сталінської влади розглядалися в контексті її загальносоюзних вимірів і планів, спільних для всіх територій СРСР, а значить, без української специфіки.

Більшість дослідників з обох таборів зверталася також до питань наслідків голоду і встановлення його демографічних вимірів. «Ревізіоністи» загалом опиралися на підрахунки за офіційними джерелами СРСР і оперували значно меншими цифрами жертв голоду, ніж «тоталітаристи». Останні вказували на фальсифікацію радянських джерел приховання даних про голод і, крім вивчення демографічних наслідків, студіювали соціально-культурний нищівний удар Сталіна по українській нації.

[1554] Szporluk Roman. Ukraine: a brief history / ed. V. Kolodchin. Detroit : Ukr. Festival Comm., 1982. P. 78–79.

3.2. Дослідження колективізації та «продовольчих труднощів» 1932–1933 років в Україні радянськими науковцями

Аграрна проблематика завжди викликала зацікавленість істориків, економістів, соціальних психологів, як історичний та соціально-економічний феномен, оскільки вона може бути дослідженою за різними напрямами. Тому на радянському просторі накопичилися сотні публікацій з історії так званої «соціалістичної реконструкції села». Проте ця література, по-перше, недооцінювалася і недооцінюється істориками, хоча становить не лише джерелознавчий, а й історіографічний інтерес. Історики досі не тільки критично не опанували її, але навіть і не виявили»[1555], – писала В. Селунська у 1956 р.

Ситуація мало покращилася і в наступні роки, коли акцент було зміщено на регіональні дослідження. Автори підсумкової історіографічної статті не змогли навести у своєму дослідженні жодної роботи, яка б стосувалася історії суцільної колективізації та продовольчої кризи початку 30-х років і обмежилися згадками про публікації про передумови колективізації та комнезами[1556]. У розділі «Історіографія соціалістичних перетворень сільського господарства» академічної монографії, виданої у період перебудови, згадана лише 1 брошура з цієї теми за 1933–1956 рр.[1557].

Із сучасних українських дослідників, одним з перших здійснив огляд радянської літератури, яка відображала соціально-культурні зміни і політичні процеси в Україні за весь міжвоєнний період доктор історичних наук Віктор Коцур[1558]. Проте В. Коцур та А. Коцур хоч і розглянули серед інших частину публікацій 30 – 50-х років, але не надавали публікаціям цього періоду ніякого наукового значення[1559].

Деякі автори побіжно торкалися радянських публікацій середини 30-х – середини 50-х років у історіографічних розділах кваліфікаційних робіт. Докторська дисертація С Білана[1560] у першому розділі містить історіографічний огляд всієї радянської літератури про злам українського селянства у 1929–1939 рр., а в другому вже йдеться про постголодоморний період.

Дослідник продовольчої політики партії у міжвоєнний період Б. Хорошун помітив «значний спад» у літературі цього історіографічного етапу у порівнянні з 20-ми роками[1561]. Дисертант охарактеризував цю літературу догматичною, цитатно-ілюстративною, але до її аналізу не вдавався, обмежившись одним посиланням. Дослідження радянських робіт 30 – 50-х років не входило до

[1555] Селунская В. М. О кандидатских диссертациях по истории коллективизации сельского хозяйства в СССР. Вопросы истории. 1956. № 11. С. 201.

[1556] Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. А. Развитие исторической науки на Украине (1917–1963 гг.). *Вопросы истории.* № 1. 1964. С. 20.

[1557] Историография истории Украинской ССР / ред. колл.: И. С. Хмель; отв. ред. и др. Київ : Наукова думка, 1987. С. 315.

[1558] Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об’єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). Київ : Наукова думка, 1998. 506 с.

[1559] Коцур В. П. Коцур А. П. Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври, 1999. С. 355.

[1560] Білан С. О. Соціально–економічний та національно–культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.): дис.. … д–ра істор. наук: 07.00.01. Київ, 2014. 520 с.

[1561] Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930–х роках: автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. С. 5.

завдань докторських дисертацій і провідних дослідників історіографії соціально-політичних і культурних процесів в українському селі 20 – 30-х років Г. Васильчука та С. Дровозюка.

По-друге, радянські публікації про події в селі на початку 30-х років дотепер спеціально не досліджувалися у вимірах суб'єктивних і об'єктивних чинників Великого голоду, хоча є частиною величезного корпусу світової історіографії з цієї тематики. Аналіз літератури цього періоду не входив до завдань Авторів найбільшої спеціальної праці з сучасної історіографії Голодомору М. Шитюка і К. Назарової. У дисертаціях Є. Яценко, А. Серпутько здійснено короткий, скоріше бібліографічний, ніж історіографічний огляд радянських видань[1562] без наголосу на інформацію про передумови голоду.

За кордоном до середини 80-х років також вийшло друком лише дві статті, які зачіпали аспекти Голодомору і мали деякі ознаки історіографічних. Януш Радзейовський (Польща) скоріше використав для ілюстрації власного історичного дослідження, ніж розглянув основні праці з історії колективізації в Україні, які з'явилися за часів хрущовської «відлиги»[1563]. Російський дисидент і політв'язень Борис Вайль, який осів у Данії, здійснив короткий огляд російської художньої літератури, у якій згадувалося про Великий голод[1564].

Першим, хто у «голодознавчому» історіографічному ракурсі розглянув понад десяток праць радянських істориків з аграрної тематики від хрущовської «відлиги» до горбачовської «перебудови включно, був Джеймс Мейс. Публікація Звіту комісії Конгресу США з розслідування Голоду, що вперше побачила світ у 1988 р.[1565] містить окремий розділ «Радянська історіографія голоду. Післясталінський період»[1566].

Останнім часом з'явилися історіографічні дослідження інших періодів радянської доби. Подвійну зацікавленість на цьому тлі викликає недавня невелика за обсягом доповідь С. Кульчицького на міжнародній конференції з радянської історіографії[1567]. По-перше, Автор розглянув частину публікацій істориків-аграрників, часів «відлиги» і «застою», яким дістається мало уваги дослідників, по-друге, вчений сам був учасником історіописання у останній період і висвітлив історіографічну ситуацію якби «зсередини».

Найбільший вклад у вивчення російського історичного доробку з історії голоду 1932–1933 рр. належить професору Пензенського державного університету, а з 2017 р. – керівнику Центру економічної історії ІРІ РАН Віктору Кондрашину. Проте у своїх публікаціях вчений здійснив загальні

[1562] Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР в 1932–1933 років : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. Переяслав–Хмельницький, 2008. 207 с.

[1563] Radziejowski J. Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography. *Journal of Ukrainian Studies.* V. 2(9). P. 3–17.

[1564] Вайль Б. Б. Голод 1933 года и советская литература. *Обозрение.*1983. № 4. С. 35–36.

[1565] Commission on the Ukrainian Famine. Report to Congress: Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Washington D.C. United States Government Printing Office, 1988. 524 p.

[1566] Радянська історіографія голоду. Післясталінський період. *Великий голод в Україні. Звіт В97 Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні : у IV т. Т. IV.* Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 70–105. (Розділ 2).

[1567] Станіслав Кульчицький Прихована інформація про Голодомор в працях українських істориків 1956–1987 рр. *Світло й тіні українського радянського історіописання:* матеріали між нар. наук. конф. Київ, 22–23 травня 2013 р. /за ред. В.А. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 177–182.

огляди переважно сучасної наукової літератури і джерел, розглянувши дослідження радянського періоду лише побіжно[1568]. Мінський дослідник С. Ходін здійснив огляд літератури з аграрної історії СРСР міжвоєнної доби, провівши її порівняльно-історичний аналіз в хронологічному і регіональному вимірі[1569].

Загалом комплекс радянської літератури про події в українському селі у 1932–33 рр. недостатньо досліджений з історіографічного погляду, хоч і містить чимало матеріалу для всебічного осмислення причин і обставин однієї з найтрагічніших подій історії України. Ми повністю поділяємо думку В. Кондрашина: «Незважаючи на замовчування суспільствознавцями трагедії 1932–1933 років, радянська історична література з проблеми колективізації, яка виходила в 1930-ті – першій половині 1980-х років, містить відомості, які безпосередньо стосуються її і представляють тому значущість для дослідників»[1570].

У зв'язку з цим нами проведено спеціальне дослідження цієї теми і встановлено, що зародки історичного дослідження аграрної політики партії, боротьби з «куркульством», подій колективізації та наступної кризи закладені радянськими дослідниками ще в 30 – 50-ті роки[1571]. Факти «тимчасових продовольчих труднощів», масового голоду, та деякі обставини і наслідки подій 1932–33 рр. зафіксовані також у документах влади та виступах урядовців, керівників ВКП(б) Й. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, очільників КП(Б)У С. Косіора, П. Постишева М. Хатаєвича, С. Косіора, П. Постишева та інших, які, власне. й були співучасниками штучного голодотворення. У їх листах і виступах цього часу присутній і термін «голод» для означення становища у селах і цілих районах.

Вказане вище дає підстави визначити початок першого історіографічного етапу дослідження теми синхронно з подіями Голодомору. Більшість істориків визначають тривалість цього етапу до середини 50-х років, коли, після викриття культу особи Сталіна істотно розширилися політичні, ідеологічні, наукові можливості та джерельна база історичних досліджень.

Особливість цього етапу в тому, що у публікаціях дослідників безпосередньо про Великий голод початку 30-х років не йшлося. Широко друковані праці класиків марксизму–ленінізму стали теоретичною і методологічною базою для істориків, котрі досліджували проблеми історії України. Саме такі орієнтири для істориків визначив Сталін у листі «Про деякі питання історії більшовизму», опублікованому в 1931 р., у шостому номері журналу «Пролетарская революция». Йшлося про недопущення наукових

[1568] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 519 С.

[1569] Ходин С. Н. Савецкая вёска ў міжваенны час (1921–1939 гг.): кампаратыўныя аспекты гістарыяграфіі ХХ–ХХІ стст. *Веснік БДУ.* Серыя 3, Гісторыя. Эканоміка. Права. Менск : БГУ, 2013. С. 34–39.

[1570] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии: URL :¨www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc

[1571] Гудзь В. В. Початковий етап дослідження колективізації та "продовольчих труднощів" 1932–1933 років в Україні радянськими науковцями. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2016. Вип. 45(2). С. 58–63.

дискусій з питань, які генсек назвав «аксіомами більшовизму», про дискредитацію «паперових документів», які начебто непридатні для виявлення історичної істини, про абсолютизацію методологічних принципів партійності і класовості тощо. В результаті розгорнуто «проробки» істориків, посилився догматизм, а архівні «паперові документи» у 1938 передано у відання НКВС СРСР.

Сталінська настанова ставитися до голоду як до неіснуючого явища виконувалася ще з 1934 р., коли було заборонено вживання терміну «голод» і засекречено облікові матеріали катастрофи, зокрема, акти реєстрації смертей. Тому в нашій роботі про висвітлення обставин і причин голоду нема підстави виділяти окремий історіографічний етап після виходу в світ «Короткого курсу» ВКП (б), як пропонують деякі дослідники аграрної історії.

Окремі сюжети подій початку 30-х рр. висвітлювалися в нечисленній науковій літературі, в узагальнюючих виданнях з історії комуністичної партії та СРСР, у брошурах учасників «великого перелому», в періодиці, а також у промовах партійних і державних діячів, які узагальнювали досвід і визначали перспективи наміченої «соціалістичної реконструкції сільського господарства».

Після смертоносної «революції зверху», проведеної комуністичним режимом у 1930–1933 роках, у працях науковців, які займалися історією колективізації та проблемами сільгоспвиробництва, запанував сталінський стереотип характеристики соціально-економічної політики партії та її впливу на соціальний устрій і добробут селянства в ході «великого перелому». Відповідно до заяви Й. Сталіна на січневому 1933 року об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП (б) і лютнево-березневому Першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, у 1933 році селяни «назавжди забули про злидні, голод і розорення» і «впевнено йшли до заможного життя»[1572]. В роки закріплення сталінського тоталітарного режиму основною функцією історичної науки було роз’яснення аграрної політики комуністичної партії, боротьби з ворогами соціалістичного перетворення села.

Ґрунтовних досліджень історії українського селянства під час «революції зверху» до кінця 30-х рр. XX ст. не проводилося, а поодинокі брошури про аграрні успіхи партії мали науково-популярний характер. У більших за обсягом працях цього періоду відбивалися соціальні марксистські схеми про переведення відсталого дрібнобуржуазного села на прогресивні рейки колективного соціалістичного виробництва та його ефективність. Зокрема, Я. Нікуліхін доводив переваги великого колективного виробництва, вирішальною матеріальною передумовою якого є утворення МТС[1573], висвітлював організаційно-господарські заходи з підвищення рентабельності колгоспів, оминувши питання соціальної та продовольчої політики 1932–33 рр. С. Янтаров розглядав колективізацію у широкому контексті реконструкції

[1572] Ленин и Сталин о труде / В. И. Ленин, И. В. Сталин; сост. П. Воробьев, П. Попов. Москва : Профиздат, 1941. С. 547, 548, 555.

[1573] Никулихин Я. П. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в первой пятилетке. Москва : Партиздат, 1934. 143 С.

народного господарства і соціалістичного будівництва[1574]. Звичайно, про ексцеси розкуркулення та насильницької колективізації, про катастрофічні наслідки хлібозаготівель початку 1930-х років Автори умовчували.

З'являлися і поодинокі дослідження з відображенням реальних наслідків «великого перелому» на селі. У 1932 р. вийшла друком брошура А. Гонтара, у якій вже підбивалися підсумки «перемоги» колгоспного ладу в Україні. Автор умовчав про примусовий характер колективізації та не підкріпив розповідь про успіхи і масштаби колгоспного ладу статистичними даними про розвиток сільськогосподарського виробництва в республіці.

Натомість А. Гонтар навів факти про дуже низьку врожайність зернових в Україні на зламі 20 – 30-х років (8,5–9 центнерів з гектара) і заперечив тим практикам та теоретикам, хто пояснював таке становище тільки несприятливими кліматичними умовами. Основна причина низьких урожаїв, на думку дослідника, це – незадовільний обробіток ґрунту, ігнорування рекомендацій агрономічної науки, недостатнє використання всіх тих прийомів і засобів, які дозволяють збільшувати урожайність[1575]. Тобто, А. Гонтар фактично одним з перших публічно поставив під сумнів продуктивність праці у новостворених колгоспах.

Інший історик, О. Жамойда, захопившись «успіхами» колективізації, скористався неперевіреними даними і безпідставно стверджував, що на кінець 1933 р. колгоспи поставили державі у 2,5 рази більше зерна, ніж у 1932 р.[1576]. В той же час Автор «забув» сказати про реквізиції продовольства, харчову блокаду і масовий терор у 1932–1933 р., які привели до людомору.

Одним із поширених сюжетів літератури 30-х років була діяльність політвідділів машинно-тракторних станцій (МТС) та 25-тисячників у період колективізації і голоду. У «Короткому курсі» історії ВКП (б) наголошено, що саме політвідділи МТС, куди послано 17 тис. партпрацівників, досягли успіхів в ліквідації недоліків в роботі колгоспів, у їх очищенні «від ворожих, куркульських, шкідницьких елементів»[1577].

Крім розгляду регіональних аспектів діяльності політвідділів МТС в Російській Федерації, висвітлювалися і загальносоюзні, типові для всіх республік проблеми боротьби політвідділів «за соціалістичне перетворення села»[1578], за «більшовицькі колгоспи»[1579]. Їх автори акцентували увагу на двох напрямках діяльності політвідділів МТС: організаційно-господарське зміцнення колгоспів і забезпечення виконання колгоспниками своїх обов'язків перед державою, найпершим з яких були мобілізації на посівні і хлібозаготівельні кампанії. При цьому, в дусі більшовицької класової доктрини, радянські науковці і журналісти чимало місця відводили опису участі політвідділів

[1574] Янтаров С. Великое социалистическое строительство. Киев : Соцэкгиз Украины, 1935. 216 с.

[1575] Гонтар А. Сільське господарство України на п'ятнадцятиріччя. Харків, 1932. 36 с.

[1576] Жамойда О. Перемога колгоспного ладу. Харків, 1933. 54 с.

[1577] История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под. ред. комиссии ЦК ВКП(б). Москва : ОГИЗ, 1945. С. 303.

[1578] Варейкис М. Как работают политотделы МТС. *Спутник агитатора*. 1933. № 16. С. 50–55.

[1579] Сергеев К. М. Политотделы в борьбе за большевистские колхозы: брошура. Новосибирск : Партиздат, 1934. 24 с.

каральних акціях проти численних «куркулів», «шкідників», «саботажників» і інших «ворогів», підступи яких були, нібито, головною причиною тих чи інших провалів колгоспної системи. Названі сюжети та явища стали в цей період предметом спеціального розгляду і в історико-правовому контексті[1580,1581,1582]. Це засвідчує не стільки виховну чи агітаційну, скільки каральну функцію політвідділів, у кожному з яких посаду заступника займав уповноважений ДПУ.

На загальному тлі популярних публікацій вирізняються матеріали начальника політсектора МТС Північно-Кавказького крайового земельного управління А. Штейнгарта, які зацікавили навіть «Правду»[1583]. Інформований Автор вказав загальну кількість політичних відділів МТС в краї до середини 1933 р., дав характеристику соціального складу працівників цих надзвичайних органів, назвав найважливіші напрямки і результати роботи політвідділів[1584]. Тож публікації Штейнгарта виходить за рамки поширених звітів-оповідань і відрізняються досить вдалим аналізом діяльності політвідділів, оцінка якої має бути корисною для з'ясування суб'єктивних чинників Голодомору.

У регіональній радянській історіографії 1930-х – першої половини 1950-х рр., включно з українською, проблема створення та діяльності політвідділів МТС являла собою майже точний зліпок з історіографії загальносоюзної. Переважна більшість таких публікацій відрізнялася вираженим описово-розповідним характером, що зближує їх з історичними, а не з історіографічними джерелами з даної проблеми. Після того, як в листопаді 1934 р. політвідділи МТС розформували, увага до них різко ослабла і у другій половині 1930-х р. про них згадувалося лише в узагальнюючих роботах з історії колгоспного будівництва в СРСР[1585,1586].

Наприкінці 30-х рр., вийшли друком праці, у яких зусилля їх авторів все ж таки мають певну наукову і практичну цінність, тому що містять корисну інформацію про властиві українському народу форми і методи господарювання та побут колгоспного селянства, цікаві деталі з повсякденного життя колгоспників. Так, Б. Баратов не тільки пафосно розповів у дусі сталінського «розвиненого соціалізму» про соціальні надбання трудящих внаслідок перемоги більшовицької революції, але й використав цікаві, (хоч і адаптовані щодо подій 1932–1933 рр.), свідчення сучасників, що дають уявлення про зміни у становищі робітників і селян України у перше двадцятиріччя радянської влади[1587].

[1580]Голунский С. В борьбе за охрану урожая и выполнение зернопоставок. *Советская юстиция.* Журнал Народного комиссариата юстиции СССР и Верховного Суда СССР. 1933. № 15. С. 4–6.

[1581]Гуревич Я. Теснее, крепче связь органов юстиции с политотделами. *Советская юстиция*. 1933. № 13. С. 13–14.

[1582]Раусов Г. Политотделы МТС и совхозов и задачи органов юстиции. *Советская юстиция*. 1933. № 9. С. 4–6.

[1583]Штейнгарт А. М. Политотделы Северного Кавказа за работой. *Правда*. 1933. 9 мая.

[1584]Штейнгарт А. М. Политотделы Северного Кавказа за работой. Составлено политсектором МТС Северокавказского края. Ростов н/Д., 1933. С. 10–17.

[1585]Анисимов Н. И. Победа социалистического сельского хозяйства. Москва : Госиздат, 1937. 86 с.

[1586] Альфиш С. Д. Победа колхозного строя. Саратов : Тип. изд-ва «Коммунист», 1939. 94 с.

[1587]Баратов Б. І. Країна радості: що дала Жовтнева соціалістична революція робітникам і селянам. Київ : Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1938. 72 с.

Попри традиційні згадки про «класову боротьбу на селі» та перемогу «союзу селянства з робітничим класом» значний і важливий статистичний та аналітичний матеріал про розвиток економіки радянського села за двадцятиріччя (включно з українським матеріалом) викладено в колективній монографії московських істориків[1588]. Автори пропускають описи репресій проти селянства та голоду 1932–33 років, але викладений ними статистичний матеріал до 1931 і з 1934 років дозволяє дослідникам зіставляти динаміку даних і виявляти недоліки виробництва та споживання, які дисонують з розповіддю про тріумф колгоспного виробництва.

Одним із найбільш успішних досліджень історії селянства 30-х років на початковій стадії радянської історіографії стала колективна монографія з узагальнюючою назвою «Соціалістичне сільське господарство радянської України», але й конкретними статистичними викладами та їх професійним аналізом[1589]. Чимало сучасних дослідників вважають монографію першою працею, що містить кваліфікований науковий нарис розвитку державного аграрного сектора республіки у 30-ті роки. Автори використали деякі статистичні матеріали, що видавалися в СРСР, як наприклад, щорічники 30-х рр., але треба врахувати, що сталінська статистика була предметом маніпуляцій і готувалася в трьох варіантах: для вищого керівництва, керівників середньої ланки і обнародування друком.

Прогресивні зміни внаслідок колективізації, яка сприяла покращенню організації сільгоспвиробництва росту та добробуту селян, в тому числі українських, бадьоро описувалися у брошурах І. Лаптєва[1590], С. Хейнмана[1591]. Проте негативні явища періоду 1929–1933 р. в цих публікаціях згадувалися лише в контексті подолання опору куркульства і шкідництва в колгоспах.

Відповідно, Автор науково-популярної брошури І. Тугаринов у назві своєї роботи використав вираз із резолюції ВКП(б), а у визначенні причин провалу колективізації у 1930 р. поклав вину не на Центр чи місцеву владу, а на дії «ворогів партії» та куркульску агітацію[1592]. У пошуку класових ворогів науковець перевершив Сталіна, котрий у статті «Запаморочення від успіхів» переклав вину на місцеві кадри, та звеличував вождя партії за швидке подолання труднощів і успіхи колективізації.

Чи не єдина згадка про голод в науковій історичній літературі на цьому етапі помічена в контексті ідеологічної боротьби з так званими «буржуазними фальсифікаторами» аграрної політики партії та колективізації села. Так, в енциклопедичній статті 1939 року, присвяченій Республіці німців Поволжя, було написано, що «виняткові успіхи НП АРСР є блискучим спростуванням

[1588]Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В. Социально–экономические изменения в деревне. Москва : Сельхозгиз, 1939. 406 с.

[1589]Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Киев : Издательство АН УССР, 1939. 234 с.

[1590]Лаптев И. Д. Советское крестьянство. Москва : Сельхозгиз, 1939. 171 с.

[1591] Хейнман С. А. Рост благосостояния колхозной деревни. Москва : Соцэкгиз, 1939. 103 с.

[1592]Тугаринов И. И. Коллективизация сельского хозяйства – глубочайший революционный переворот. Москва : Соцэкгиз, 1941. С. 33.

брудного наклепу фашистів, що нібито в республіці панує голод»[1593]. Щоправда, спеціальних досліджень «брудних наклепів фашистів» чи «буржуазних фальсифікаторів» до хрущовської лібералізації в радянській історіографії не трапляється.

В радянській художній літературі про голод, напевно, вперше було сказано в 1940 р. у збірнику статей, які здебільшого прославляють Сталіна. Автором одного із відвертих листів до «вождя» був письменник Михайло Шолохов, який писав, що під виглядом боротьби з саботажем у донських хліборобів було вилучено весь хліб, в тому числі і виданий авансом, внаслідок чого багато селян «від голоду і виснаження» вже не могли ходити, «в колгоспах почався голод»[1594]. Надалі про драматичні події Великого голоду ніде в художній літературі не натякалося до хрущовської «відлиги».

Як відзначалося в історіографії, література другої половини 1930-х рр. з історії аграрної політики партії та трансформацій села базувалася на ідейно-теоретичних засадах марксизму, а сталінська колективізація розглядалася як безальтернативний шлях і складова ленінського плану побудови соціалізму. Кооперативний план В. Леніна у цих працях обмежувався статтею «Про кооперацію» і тлумачився всього лиш як проект підведення селянських мас до соціалізму, а вже Сталіну відводилася вирішальна роль у впровадженні єдино правильного курсу на швидку «всеосяжну» або ж «суцільну» колективізацію. Наслідки примусового вилучення радянською владою хліба в селян та колективізації замовчувалися. Остання розглядалася як тріумф ленінсько-сталінського плану побудови соціалізму, а згадки про «недоліки» «революції зверху» супроводжувалися відступом і перекрученням партійної лінії на місцях[1595].

У післявоєнні роки навіть під час чергового штучного голоду 1946–47 рр., тональність і основний фактаж публікацій Н. Анісімова про тернистий шлях радянського селянства подавався як тріумф ленінського кооперативного плану, реалізованого Сталіним і ВКП(б), що забезпечив країні достаток продовольства і обороноздатність[1596,1597]. З'явилися також нові роботи про визначну роль промислових робітників у соціалістичному будівництві на селі і зміцненні низового кадрового складу партії. Є. Зомбе відзначив важливу роль 25-тисячників у інформації влади про «недоліки на місцях» і очищенні місцевого партійного та радянського апарату від «чужорідних елементів»[1598].

Тема 25-тисячників, з охопленням не лише 1930-го, а й наступних років діяльності робітничих посланців партії по боротьбі із саботажем хлібозаготівель, пізніше знайшла відображення у перших кваліфікаційних

[1593]Большая Советская Энциклопедия. 1-е издание. В 66 томах. Т. 41 : Наган – Нидерландское искусство / гл. ред. О. Ю. Шмидт. 1939. Москва : Акц. Общество «Советская Энциклопедия», 1939. С. 593–604.

[1594]Шолохов М. А. О простом слове. *Сталин: К 60–летию со дня рождения.* Москва : «Правда» 1940. С. 239–240.

[1595]Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України ... С. 355–356.

[1596]Анісімов Н. Радянське селянство. Київ : Українське вид-во політичної літератури, 1946. 95 с.

[1597]Анісімов Н. Победа социалистического сельского хозяйства: (К итогам тридцатилетия Советской власти). Москва : Сельхозгиз, 1947. 127 с.

[1598]Зомбе Е. Б. Двадцатипятитысячники. *Вопросы истории*. 1947. № 5. С. 13, 16–17.

роботах з цієї тематики[1599]. У них, згідно з настановами сталінського «Короткого курсу» історії ВКП (б), всі біди колгоспів однозначно пояснювалися «шкідництвом» «куркулів і підкуркульників», саботажем ворогів радянської влади. Вчені не могли казати інакше, особливо після терору 1937–1938 рр. Що можна було написати про Голодомор, коли, у цьому ж обов'язковому підручнику схвалюється цинічна заява Сталіна на першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 рр., – у розпал людомору – про те, що, «мільйонні маси бідняків, які жили раніше впроголодь, піднялись тепер в колгоспах до рівня середняків, стали забезпеченими людьми»?[1600]

Після виходу сталінських настановчих робіт 1938 і 1952 рр. науковці все більше віддавали перевагу характеристиці «року великого перелому» і початку колективізації, не зачіпаючи її руйнівні наслідки. Але історики, не зачіпаючи події першої половини 1933, поступово зміщували акценти у своїх поясненнях труднощів 1932 року з природних та господарських чинників на політичні.

Відомий провідник партійної лінії у вивченні аграрної історії, Сергій Трапезніков, захистив першу в СРСР докторську дисертацію на тему масової колективізації, де комплексно висвітлювалися передумови, хід і наслідки сталінських перетворень сільського господарства і йшлося про успішну реалізацію партією ленінського кооперативного плану[1601]. Дисертант зазначав, що шляхом шкідництва, знищення продуктивних сил, зриву державних завдань, розкладання трудової дисципліни «класовий ворог» і його агентура брали ставку на руйнування молодого колгоспного ладу, але партія рішуче подолала ці перепони.

У дисертації С. Трапезникова також велике місце відведено теоретичним питанням: боротьбі партії проти троцькістів і бухарінців та їх теорій, проти ідей «буржуазних реставраторів» М. Д. Кондратьєва і О. В. Чаянова, подоланню викривлень політики партії в практиці масового колгоспного будівництва, але «викривлення» щодо реквізицій зерна у колгоспах та блокади сіл 1932–1933 рр. замовчуються. Втім, вже у 1951 р. історик визнав, по-перше, зниження врожайності зернових та різке скорочення поголів'я худоби в перші роки колективізації, по-друге, що крім «куркульської агітації», на це впливали «перегини» і «викривлення» аграрної політики партії на місцях[1602].

У інших роботах і виступах радянських істориків першої половини 1950-х рр. надалі проводилася ідея про «перемогу колгоспного ладу» і успіхи аграрної політики часів першої п'ятирічки, яка, значною мірою, забезпечила індустріалізацію і харчування населення. Але ті фахові дослідники, хто натякав на зниження продуктивності агровиробництва і продовольчу кризу часів першої п'ятирічки, її причинами все більше трактували не стільки

1599 Маслов К. П. Руководящая роль рабочего класса Советского Союза в социалистическом переустройстве сельского хозяйства (1928–1932 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Горький, 1955. 19 с.

1600 История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под. ред. комиссии ЦК ВКП(б). Москва : ОГИЗ, 1945. С. 302–303.

1601 Трапезников С. П. Коллективизация крестьянских хозяйств и организационно–хозяйственное укрепление колхозов – 1927–1934 гг.: автореф. … дис. д–ра ист. наук: 07.00.01. Москва, 1951. 28 с.

1602 Трапезников С. П. Коллективизация крестьянских хозяйств … 28 с.

«куркульський саботаж» і «шкідництво», як помилки партійних та господарських кадрів[1603].

Це стосується і найбільш повного й достатньо інформативного опису аграрної історії на першому історіографічному етапі М. Краєва[1604]. Щоправда, Автор уник однолінійного схвалення процесу колективізації та використав значну джерельну базу, яка ілюструє деякі труднощі побудови колгоспного ладу. Разом з тим Е. Бурджалов[1605], М. Краєв[1606], всупереч зведенням про зниження показників стану рослинництва писали про підвищення урожайності та збільшення валового збору зернових культур у 1930–1932 рр.

Вийшов друком один з перших збірників наукових статей з питань колективізації, причому у декотрих розвідках йшлося також і про період 1932–1933 рр.[1607]. Проте питання голоду і репресій у цих статтях не зачіпалися, а мова йшла переважно про здійснення ленінського кооперативного плану, проблеми врожайності і хлібозаготівель і практичні проблеми колгоспного будівництва.

Більш конкретними були дослідження ролі робітничого класу перетвореннях села: діяльності 25-тисячників, роботи МТС[1608], насамперед їх політвідділів[1609,1610]. Хоча дисертації були виконані на різних регіональних матеріалах, вони мають не тільки спільний теоретико-методологічний підхід, але практично аналогічні судження і висновки у порівнянні з роботами українських дослідників. Вони однаково ґрунтувалися на відомих сталінських тезах про «загострення класової боротьби у міру руху до соціалізму», про куркульський опір» колгоспному будівництву, в зв'язку з чим Автори акцентували увагу передусім на карально-репресивній діяльності політвідділів, пов’язуючи з нею зміцнення колгоспів. Крім того, названі роботи базуються на джерельній базі із суміжних з Україною регіонів, що давало можливість порівняльного дослідження політики партії і її результатів на початку 30-х років.

Зокрема, О. Левізов писав про підступи «куркулів» як провідної причини перебоїв у функціонуванні колективних господарств, хоча, як відомо, з куркулями в СРСР було покінчено ще до 1932 р. Організаторами ж

[1603] Генкина Э. Б. СССР в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства (1930–1934): монография. Москва : Госполитиздат, 1952. С. 69.

[1604] Краев М. А. Победа колхозного строя в СССР. Москва : Госполитиздат, 1954. С. 319, 238, 376.

[1605] Бурджалов Э. Н. СССР в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства (1930–1934 гг.): стенограмма лекций, прочит. в Высш. парт. школе при ЦК ВКП(б). Москва : [б. и.], 1950. С. 47.

[1606] Краев М. А. Победа колхозного строя ... С. 637–695.

[1607] Вопросы колхозного строительства в СССР: сб. ст. / под. ред. И. Д. Лаптева. Москва : Госполитиздат, 1951. 488 с.

[1608] Бабайцев А. А. Роль машинно–тракторных станций в победе и укреплении колхозного строя. На материалах Северного Кавказа (периода первой и второй пятилеток) : дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1955. 188 с.

[1609] Оганян А. Г. Историческая роль политических отделов МТС в деле укрепления колхозного строя в СССР. 1933–1934 гг. На материалах работы политотделов МТС Северо–Кавказского края : дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1948. 206 с.

[1610] Левизов А. Г. Политические отделы машинно–тракторных станций в борьбе за политическое и организационно–хозяйственное укрепление колхозов Дона : дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Ростов–на–Дону, 1950. 309 с.

«контрреволюційного куркульського саботажу і шкідництва» Автор називав першого секретаря Північно-Кавказького крайкому ВКП (б) Б. Шеболдаєва та інших керівників краю, репресованих в кінці 1930-х рр. як «вороги народу». Водночас в дисертації схвалювалася діяльність у регіоні хлібозаготівельної комісії Л. Кагановича, яка призвела до посилення репресій проти південноросійських, а паралельно, – з винаходом сталінським емісаром «чорних дощок», – і українських хліборобів[1611].

На матеріалах Північного Кавказу були підготовлені також історико-партійні кваліфікаційні роботи Л. Трубіциної[1612], І. Барабанова[1613], у яких, на відміну від більшості аналогічних праць, цитуються документи та періодика 1932–33 рр., які дають певне уявлення про репресивну політику влади в регіоні.

У деяких дисертаціях був зібраний дуже великий архівний матеріал загалом по Україні, інших республіках і окремих областях, але його кількість не відповідала належній якості обробки. Але особливості процесу колективізації сільського господарства, викликані своєрідністю соціально-економічного, політичного і культурного розвитку окремих районів країни, зазвичай не розкривалися. Залучені матеріали зазвичай служили в якості ілюстрацій до відомих установок партії, зберігалися елементи декларативності і описовості. В більшості праць недооцінено відкриті джерела, опубліковані в роки колективізації і Великого голоду, відсутній аналіз робіт попередників і постановка власних дослідницьких завдань, що призводило до повторення викладу одних і тих же питань.

На цьому тлі позитивне враження за своїм теоретичним рівнем справляє праця Б. Абрамова[1614]. У викладі останнього, на думку його Авторитетних критиків, «виступи куркульства виглядають лише мірою самозахисту», реакцією на політику ліквідації капіталістичних елементів села, а також «не показано роль трудящого селянства проти куркульської кабали»[1615]. Тобто В. Данилов і Х. Вісенс критикують Б. Абрамова за реальне відображення подій, інспірованих партією як класову боротьбу.

Отже, вказаний етап (1933 й – перша половина 1950-х рр.) позначений початком дослідження аграрної політики партії в руслі провідної теми «соціалістичної реконструкції» села. В історіографії є різні судження щодо цінності корпусу літератури цього етапу для історичної науки. В цьому контексті розглядалися, окремі аспекти суспільного життя українського селянства, утвердження у сільській місцевості радянської влади та формування колгоспного ладу, діяльності окремих утворень (25-тисячників, політвідділів

[1611] Левизов А. Г. Политические отделы машинно–тракторных станций ... С. 75, 167.

[1612] Трубицына Л. Н. Партийная организация Кубани в борьбе за социалистическую реконструкцию сельского хозяйства в годы первой пятилетки (1928–1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1953. 16 с.

[1613] Барабанов И.В. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор победы колхозного строя (1929–1934 гг.) (на материалах Северного Кавказа) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Ростов-на-Дону, 1955. 16 с.

[1614] Абрамов Б. Партия большевиков – организатор борьбы на ликвидацию кулачества как класса. Москва : Госполитиздат, 1952. 135 с.

[1615] Данилов В. П., Висенс Хуан. О некоторых недостатках в работах по истории массового колхозного движения в СССР. *Вопросы истории.* 1954. № 1. С. 139, 141.

МТС тощо) в системі надзвичайних заходів, застосованих для впровадження сталінської «революції зверху». Кожна оглядова робота з історії колективізації містила більш-менш великі сюжети про політичні відділи МТС, які, як вважалося, були не лише в авангарді боротьби із «шкідниками», а у реорганізації колгоспів, виконанні планів хлібозаготівель. Був нагромаджений значний матеріал про хід масового колгоспного будівництва в Радянському Союзі та, зокрема, в Україні, розвиток матеріально-технічної бази села, про зміни в соціальній структурі селянства, боротьбу з «куркульством» і т. ін.

Саме на цьому етапі утверджуються погляди, що соціалістична реконструкція народного господарства лише на базі добровільної кооперації без масової колективізаціїі класової боротьби неможлива, та інші сталінські догми. Відповідно до квінтесенції радянської концепції колективізації ліквідація «куркульства як класу» та всеосяжна колективізація були єдиною ланкою успішної і прогресивної «соціалістичної реконструкції» села. Навіть негативні наслідки комуністичного штурму села пояснювалися, як і вчив Сталін у відомій статті 1930 р. «Запаморочення від успіхів», відсутністю досвіду та перекрученням партійної лінії на місцях. Тому більшість публікацій відзначалися телеологічністю – повторами наперед заданих основних положень і висновків в дусі «Короткого курсу історії ВКП(б). Для сучасної науки перераховані праці значною мірою втратили наукову цінність, але все ж дають змогу прослідкувати розвиток комуністичної методології та наукового інструментарію в тодішніх історіописаннях «революції зверху».

Так, окремі Автори робили спроби осмислити плани влади і перші підсумки їх впровадження на селі, виділити провідні напрямки і обставини «революції зверху», простежити фактори, які надавали стимулюючий або, навпаки, стримуючий вплив на перебіг хлібозаготівель та репресій проти селян. Відбувалося поступове витіснення емпіричного підходу науковим аналізом проблем: саме тоді в історіографії були намічені основні теми і напрямки майбутніх наукових досліджень. Назагал, корпус колективних та індивідуальних публікацій середини 30-х – середини 50-х років є репрезентативним для здійснення належного історіографічного дослідження деяких передумов і причин Голодомору.

Крім того, фактологічний ресурс і пояснювальна методика дослідників першого історіографічного етапу справили істотний вплив на формування подальших історіографічних тенденцій досліджуваної теми. Дослідивши комплекс цієї літератури, сучасний дослідник історіографії Голодомору може покращити розуміння генези радянського історіографічного процесу, а також загальної соціально-культурної атмосфери в селі і суспільно-політичні умови «революції зверху», яка привела до голодової катастрофи.

Свідченням початку нового історіографічного етапу стали не тільки політичні зміни в СРСР 1953 р., а й перші історіографічні статті, де підведено підсумки двадцятирічного дослідження аграрної історії початку 30-х років і ставилися питання перегляду деяких сталінських догматів з історії радянського суспільства. Прямої критики Сталіна науковці спершу уникали,

характеризуючи загальний стан вивчення історії радянського суспільства і, зокрема, колективізації сільського господарства.

У статті В. Данилова і Х. Вісенса акцентується увага на недоліках післявоєнної літератури в описанні кардинальних перетворень та соціально-економічного розвитку села на зламі 20 – 30-х років. Відзначається, поряд з успіхами у вивченні ролі ВКП(б) у створенні передумов колективізації, недостатню дослідженість низки проблем: об'єктивна необхідність реорганізації села; «класові» та виробничі відносини в селі; діяльність політвідділів МТС та сільських партосередків; труднощі колгоспного будівництва тощо. За упущення у висвітленні цих аспектів Автори критикують роботи С. Трапезнікова, М. Смірнова, а особливо – Б. Абрамова. Критики закликали до подальшого вивчення ролі робітничого класу в соціалістичній реконструкції села, особливо у 1930–1932 рр.

Принципово нові методологічні питання підняли у своїй програмній статті М. Кім і Г. Голіков, які закликали відійти від однобічного тлумачення «революції зверху» та інших явищ лише в якості результату діяльності партії і її вождя, як історичних суб'єктів, і орієнтували науковців на об'єктний підхід – вивчення великих історичних процесів, які мали внутрішні детермінанти і закономірності історичного розвитку[1616]. При цьому названі фахівці з історії партії не відходили від теоретичних положень марксизму–ленінізму і керівної ролі ВКП(б)–КПРС у соціальних трансформаціях.

Наближені за тематикою і хронологією сюжети розглядалися численних кваліфікаційних роботах цього часу. Їх ґрунтовний аналіз провела авторитетна московська історикиня Валерія Селунська, яка нарахувала 53 дисертації з історії боротьби партії за проведення суцільної колективізації та ліквідацію куркульства як класу, захищених у 1947–1956 рр., у тому числі і в Україні[1617].

Як зазначила дослідниця, дисертаціям з історії колективізації сільського господарства властива надмірна широта теми, що неминуче веде до поверхневого викладу, повторень. З 53 робіт тільки в 7 досліджувалися конкретні питання, з яких у двох йшлося про діяльність колгоспних партійних організацій. В. Селунська вказала на стандартність тем і методології, на зловживання цитатами Сталіна і перебільшення його ролі, (Сталін начебто «відкрив трудодень», розробив «вчення про артілі» тощо) на відсутність аналізу документів і статистичних даних, шаблонність висновків і міркувань про недосліджені питання[1618]. Крім того, більшості робіт, до третини обсягу яких складав огляд робіт Маркса–Леніна–Сталіна, був притаманний ілюстративний характер багато в чому обумовлений догматичним походженням за схемою X і XI розділів «Короткого курсу історії ВКП (б)».

На думку В. Селунської, в дисертаціях не відбиваються пошуки найбільш безболісних шляхів перебудови виробничих відносин в сільському

[1616]Ким М., Голиков Г. Некоторые вопросы разработки истории советского общества. *Коммунист.* 1954. № 5. С. 46–59.

[1617]Селунская В. М. О кандидатских диссертациях по истории коллективизации сельского хозяйства в СССР. *Вопросы истории.* 1956. № 11. С. 195–201.

[1618]Селунская В. М. О кандидатских диссертациях … С. 196–197.

господарстві. З іншого боку, не враховується, що необхідність застосування революційного насильства з метою подолання опору куркульства була викликана реальним становищем у 1929–1930 рр. У підсумку В. Селунська констатувала, що слабкість дисертацій з історії колективізації свідчить про відставання наукової розробки історії партії і радянського суспільства.

Дослідниця наголосила на вузькому колі джерел і загальній джерелознавчій слабкості дисертантів, особливо тих, які досліджують роль партії у проведенні реконструкції села. Справедливим і для наступних років є, як на нас, зауваження Авторам дисертацій післявоєнної пори, що незаслужено забувається численна література 30-х років, яка, хоча й не має строго наукового характеру, але для з'ясування ходу колективізації має велике значення. «Історики досі не тільки критично не опанували її, але навіть і не виявили»[1619].

Після того як Перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов у 1956 р. на ХХ з'їзді КПРС, піддав нищівній критиці культ особи Сталіна та викрив його злочини, в країні відбулися радикальні політичні зміни, які покращили і загальну історіографічну ситуацію. Хоча заборона теми голоду продовжувалася, хрущовські «відлига» і лібералізація сприяла розширенню доступу до архівів і можливості інтерпретації подій на селі початку 30-років. Разом з тим, партія сигналізувала, що не має наміру відмовлятися від «керівництва» історичною наукою постановою ЦК КПРС від 9 березня 1957 року «О журнале «Вопросы истории», в якій редакція журналу на чолі з О. Панкратовой і Е. Бурджаловим звинувачувалася в поступках проявам буржуазної ідеології і підкреслювалося значення принципу партійності в історичних дослідженнях.

Історіографічний етап, що розпочався, був досить суперечливим в ідейно-політичному та інтелектуальному житті СРСР і України ще й тому, що «хрущовську відлигу», наприкінці 60-х років все відчутніше перебивав холод «брежнєвського застою» не лише в ідеології, а й науковій думці. Тим не менше,з другої половини 50-х рр. істотно зросли і методика дослідження, і джерельна база історіографії науковий рівень більшості робіт.

Стали проводитися симпозіуми та наукові конференції з аграрних проблем, зріс потік наукових публікацій, захистів дисертацій з цієї теми, що потребувало узагальнення виконаної дослідниками роботи та виокремлення їх здобутків та невдач. Тому закономірно, що у 60-х – на початку 70-х рр. були опубліковані історіографічні праці В. Данилова[1620], М. Богденка й І. Зеленіна[1621,1622], В. Погудіна[1623], А. Чинчикова[1624], В. Смишляєва[1625] та інших

[1619]Селунская В. М. О кандидатских диссертациях … С. 201.

[1620]Данилов В. П. Основные итоги и направления изучения истории советского крестьянства. *Проблемы аграрной истории советского общества*. Москва : Наука, 1971. С. 212–253.

[1621]Богденко М. Л., Зеленин И. Е. Изучение истории советского крестьянства. *Советская историческая наука от XX к XXII съезду*: сборник статей. Москва : Изд–во Академии наук СССР, 1962. С. 449–492.

[1622]Богденко М. Л., Зеленин И. Е. Основные проблемы истории коллективизации сельского хозяйства в современной советской исторической литературе. *История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР:* материалы научной сессии. Москва, 18-21 апреля 1961 г. / отв. ред. М. П. Ким. Москва : Изд–во Академии наук СССР, 1963. С. 192–222.

[1623] Погудин В. И. Некоторые вопросы историографии коллективизации в СССР. *Вопросы истории*. 1958. № 9. С. 119–135.

відомих істориків-аграрників, у яких узагальнювалися основні результати вивчення історії колгоспного будівництва в СССР.

Зокрема, у доповіді М. Богденка та І. Зеленіна на всесоюзній конференції аграрників 1961 р. були проаналізована основні праці з історії суцільної колективізації та «розкуркулення», в тому числі і кілька робіт українських вчених. Важливе доповнення до цієї доповіді було зроблено у виступі І. Ганжі, який детальніше зупинився на літературі, виданій в Україні. Зокрема, Автор схвалив праці І. Слинька, А. Чмиги, З. Шульги та ін., у котрих йшлося про підготовку та здійснення суцільної колективізації в Україні, її відповідності ленінському кооперативного плану.

Історіографічні дослідження у 60-ті рр. приваблювали науковців, бо, з одного боку, давали можливість сказати більше, ніж емпіричні розробки, які впиралися в обмеженість джерельної бази та ідеологічні перепони, з іншого боку, стимулювалися наростанням наукового визнання історіографічних студій, як необхідних для окреслення кола дослідницьких проблем.

Загальною вадою цих історіографічних розвідок є загальносоюзний підхід до джерельної бази, який зводився практично до використання лише російськомовних публікацій, здебільшого без врахування специфіки України. Становище покращилося із утворенням у 1964 р. Наукової ради з напряму «Історія історичної науки» при Секції суспільних наук АН УРСР. Водночас про престижність цього напряму свідчить заснування у 1968 р. збірника «Історіографічні дослідження в Українській РСР», що видавався Науковою радою. У шести випусках щорічника надруковано 76 статей 49 історіографів з різних вишів республіки[1626]. Щоправда, годі знайти у збірнику історіографічні студії літератури про хлібозаготівлі та репресії 1932–33 рр., натяки про які у роки хрущовської «відлиги»все ж траплялися.

Поза тим, в історіографічних працях 60-х років розроблялася методологія вивчення питань історії соціалістичної перебудови села, траплялися приклади ґрутовного аналізу літератури початку 30-х рр., які давали уявлення про науковий рівень відображення аграрної та соціальної політики партії. Історіографічні студії мали істотний вплив на подальший розвиток дослідження передумов, обставин і деяких наслідків колективізації країни в цілому і України, зокрема.

Власне українські дослідження часів «відлиги» були проаналізовані в підсумковій праці науковців академічного Інституту історії України, які нарікали на гострий брак висококваліфікованих фахівців – докторів наук – з історії радянського періоду, що явно не відповідало потребам часу[1627]. Автори

[1624]Чинчиков А. М. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР 19I7–1969 гг.). Москва : Мысль, 1971. 222 с.

[1625]Смышляев В. А. Торжество Ленинского кооперативного плана: (историографический очерк истории коллективизации сельского хозяйства). Ленинград : Изд. Ленинградского университета, 1972. 127 с.

[1626] Комаренко Н. В. О ежегоднике «Істориографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973 гг.) История и историки. Историографический ежегодник 1980 / отв. ред. акад. М. В. Нечкина. Москва : Наука, 1984. С. 16–32.

[1627]Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки на Украине. *Вопросы истории*. 1964. № 1. С. 26.

не навели прикладу жодної монографії чи навіть статті, де б висвітлювалися трансформаційні процеси в українському селі на початку 30-х років.

Професор О. Касименко також констатував перекіс у бік дорадянської історії, позаяк з 17 докторських дисертацій, захищених у УСРР в останні роки, лише у двох досліджувалася історія радянського суспільства[1628]. Така ситуація, можливо, пояснюється збереженням секретності щодо документів, пов'язаних з Голодомором та збереженням ідеологічної цензури в хрущовський період, а також тенденцією випереджуючого збільшення кадрів істориків партії у порівнянні з фахівцями інших історичних спеціалізацій.

Характерною рисою періоду «відлиги» стала поява перших досліджень «буржуазних фальсифікацій» аграрної політики КПРС і переломних подій початку 30-х років, що дало можливість деяким прискіпливим дослідникам поставити під питання виключно успішний курс соціально-економічних зрушень в період колективізації і голоду.

Відсіч французьким радянологам у питаннях соціалістичного перетворення села намагалися дати Ю. Борисов і В. Васюков[1629]. Ці історики окремо проаналізували і узагальнили великий комплекс робіт радянологів США, Англії, Франції, на основі якого виявили основні прийоми і напрямки критики радянської аграрної політики та намагалися спростувати головні концепції антикомуністів про соціалістичні перетворення в радянському селі[1630]. У наступних публікаціях А. Барсов продовжив свою боротьбу із «спотвореним» відображенням у західній історіографії питань причин, методів і наслідків колективізації сільського господарства та звинуваченнями радянської влади у насильстві над селянством[1631,1632].

У рік розвінчання культу особи Сталіна вийшов третій том фундаментальної праці з економічної історії СРСР, де П. Лященко висвітлив «великий переворот» в аграрній галузі. Вчений відзначив спад виробництва сільгосппродукції, зниження поголів'я худоби під час масової колективізації, яке пояснював не лише опором куркульських елементів, відсутністю досвіду колективної праці, а й перекрученнями ленінської кооперативної теорії керівниками вищої ланки та зловживаннями на місцях[1633].

Серед численних статей та монографій, що характеризують перебіг процесу колективізації, здобутки колгоспного виробництва, зміни у суспільно-політичному житті селян радянської України заслуговує на увагу монографічне

[1628]Касименко О. К. За нові успіхи українських істориків. *Український історичний журнал.* 1963. № 2. С. 20.

[1629]Борисов Ю. С., Васюков В. С. Вопросы социально– экономических преобразований советской деревни в современной французской антимарксистской историографии. *История СССР*. 1959. № 4. С. 184–191.

[1630]Барсов А. А., Васюков В. С. Зарубежная антимарксистская историография коллективизации сельского хозяйства и развития колхозного строя в СССР. *История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР*: материалы науч. сессии. Москва, 18–21 апреля 1961 г. Москва : Изд–во Академии наук СССР, 1963. 264 с.

[1631]Барсов А. А. Против извращения истории советского крестьянства буржуазной историографией. *История СССР*. 1962. № 2. С. 189–210.

[1632] Барсов А. А. Проблемы развития Советского аграрного строя в освещении буржуазной историографии. *Критика буржуазной историографии советского общества.* Москва : Политиздат, 1972. С. 200–278.

[1633]Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : учеб. пособие для экон. и инженерно-экон. вузов и фак–тов. Изд. 3-е. Москва : Госполитиздат, 1952–1956. Т. 3: Социализм. 1956. С. 370–371.

дослідження відомого економіста В. Бондаренка[1634]. Праця має історико-економічний характер і містить багатий фактологічний матеріал до з'ясування умов і обставин колективізації та її наслідків для селян. Початок 1930-х рр. визначався науковцем, згідно з партійними постановами, як «період всесвітньо-історичних перемог і видатних досягнень соціалістичного будівництва в усіх галузях народного господарства»[1635]. Автор не обмежився традиційними похвалами колгоспному ладу і посиланнями на несприятливі погодно-кліматичні умови та сталінські порушення ленінських принципів кооперації, а й помітив незадовільне керівництво колгоспами з боку місцевих партійно-господарських кадрів та навіть спад обсягу хлібозаготівель у 1932 р. до 195 млн. пудів у порівнянні з 400 млн у 1930 р.[1636].

Якщо в першій половині роботи вчений аналізував історію підготовки і початок масової колективізації сільського господарства та господарювання в колгоспах, то, замість логічного продовження розгляду цих явищ у 1932–1933 рр., у другій частині монографії він зосередився виключно на вузько виробничих питаннях (агрокультура, виробничий процес, організація праці і т. п.). Разом з тим науковець спромігся не лише на глибокий аналіз фактології, а й на власні оцінки та узагальнення, часом «езоповою мовою», про негаразди в колгоспному господарстві та зниження його продуктивності. Так, в історіографії відзначалася (Дж. Мейс, С. Кульчицький) цінність наведених В. Бондаренком даних про спад обсягу хлібозаготівель в українському селі, але піддавалось критиці умовчання наслідків цього явища і оцінки продрозкладки. Тенденцію спаду обсягу хлібозаготівель вчений змушений був пояснювати за партійним каноном: незадовільне керівництво колгоспами місцевими кадрами, організаційні помилки, посуха влітку 1932 р. тощо.

Ще один крок у висвітленні подій 1932 р. зробили Автори підручника «Історія Української РСР» другий том якого охоплював радянський період і був доопрацьований після XX з'їзду КПРС[1637]. У ньому також показано досягнення колгоспного ладу і успіхи партії в соціалістичному перетворенні села. Водночас науковці не оминули висвітлення причин соціально-економічної кризи аграрного виробництва початку 30-х років. Зауважено брак досвіду партії і помилки місцевих кадрів в управлінні колективізованим сільським господарством, низький рівень сільгосптехнологій та нестача засобів виробництва, низька трудова дисципліна, недосів та втрати зерна під час жнив тощо. Але фактично названо і один із безпосередніх чинників Великого голоду: «На додачу до цього, в Україні спостерігалися серйозні перекоси у проведенні хлібозаготівель: колгоспам, які могли виконати план заготівлі, доводили додаткові плани, щоб перекрити недоробки інших колективних господарств»[1638].

[1634]Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. / под. ред. Д. Ф. Вирника. Киев : Изд–во Акад. наук УССР, 1957. 442 с.

[1635]Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства … С. 303.

[1636]Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства … С. 179.

[1637]Історія Української РСР: в 2 т: Т. 2 / редкол.: М. І. Супруненко (гол. ред.) та ін. Київ : Вид–во АН УРСР, 1957. 779 с.

[1638]Історія Української РСР: в 2 т. … С. 371.

Втім, намагаючись не порушити ідеологічні дозволи, укладачі підручника все ж, через кілька сторінок перенесли наголос у визначенні головної причини «продовольчих труднощів» з допущених владою «перекосів» у хлібозаготівлях і накинутих зустрічних планів хлібоздачі на недосів (який у 1932 р. становив лише 8%. – В. Г.): «Усе це не могло не вплинути на рівень врожайності: посівний план із зернових культур на 1932 рік не було виконано того ж року, що й призвело до створення значних труднощів із продовольчим забезпеченням»[1639].

Свіжі вітри «хрущовської відлиги» зачепили наприкінці цього періоду навіть такого провідного апологета аграрної політики КПРС професор Сергій Трапезніков, який у монографії 1961 р. ще відстоював стару сталінську вигадку про головну вину місцевого керівництва у викривленнях лінії партії в селі[1640]. У наступній монографії вчений продовжував відстоювати тезу про успішне здійснення партією ленінського кооперативного плану, але й визнав «явно хибну лінію» керівництва під час проведення хлібозаготівель» як головну причину продовольчих проблем[1641]. Як зауважив С. Трапезніков, історики ще мають вияснити, чому із балансу розподілу продовольства серед населення на 1932 р., складеного наркомом землеробства Я. Яковлєвим селяни були фактично викинуті: «У багатьох колгоспах всі запаси харчів і навіть хліба було відібрано, а розподілу прибутків серед колгоспників не проводили. Внаслідок цього трудова дисципліна почала занепадати...»[1642], – констатував С. Трапезніков.

Цитована сентенція – типовий приклад проблем радянських науковців, які писали про аграрну революцію 30-х років: з одного боку, фактично визнається масовий голод, неминучий після відбору «всіх запасів харчів» у багатьох колгоспів, з іншого – історик називає чи не єдиним наслідком безхліб'я … падіння трудової дисципліни.

У 1960 р. в головному друкованому історичному часописі СРСР вийшла чергова стаття Віктора Данилова, де підводилися певні підсумки і задавалися напрямки вивчення історії селянства і колгоспного руху[1643]. У порівнянні із історіографічною публікацією 1954 р., на цей раз історик майже не заглиблювався в аналіз окремих робіт, а групував їх бібліографію з тематикою, намагаючись охопити і регіональні видання. Серед трьох вузлових напрямів вивчення аграрної історії радянської доби Автор виділив і проблеми підготовки і проведення суцільної колективізації, які, разом питаннями революції в селі 1917–1918 років та союзу робітничого класу і селянства охоплювали 80% всіх публікацій з історії радянського села.

[1639]Історія Української РСР: в 2 т. … С. 376.

[1640]Трапезников С. П. Коммунистическая партия в период наступления социализма по всему фронту. Победа колхозного строя в деревне (1929–1932 г.). Москва : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. 144 с.

[1641]Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. Москва : Мысль, 1965. 616 с.

[1642]Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС ... С. 400.

[1643]Данилов В. П. К итогам изучения истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. *Вопросы истории.* 1960. № 8. С. 34–64.

Історик відзначив позитивні зміни в якості методики і «творчого рівня» досліджень після подолання культу особи Сталіна, відзначивши позитивне значення в цьому, зокрема, в розробці питань реалізації ленінського кооперативного плану, Всесоюзної конференції з проблем колективізації (1958 р.)[1644]. В. Данилов назвав і проблеми, до вивчення яких «вчені ще тільки приступають»: колективізація у 1928–1929 рр.; стан колгоспів у 1932–1933 рр., розподіл доходів колгоспників, їх взаємини тощо.

Наступне зауваження для розуміння загального стану вивчення передумов і обставин Великого голоду здається характерним для цього етапу: «Впадає в очі одна особливість. У роботах з історії села 1930–1932 рр. Автори простежували шлях селянина тільки до воріт колгоспу. Але варто було одноосібнику перетворитися в колгоспника, як він вже переставав цікавити істориків»[1645]. Напевне, критик і сам розумів, що цьому заважали політичні та соціально-економічні обставини на селі 1933 року.

Історику-шістдесятнику самому довелося зазнати «немилості» з боку комуністичного режиму. Ще у праці про матеріальні передумови колективізації 1957 року він довів, що на початок проголошеного Сталіним «великого перелому» країна не мала достатнього для цього матеріально-технічного ресурсу[1646]. Під керівництвом Данилова, так званою «могутньою купкою» молодих учених-аграрників – М. О. Івницким, М. О. Вилцаном, М. Л. Богденком, І. Є. Зеленіним – у 1964 р. було підготовлено двотомну монографію «Колективізація сільського господарства в СРСР. 1927–1932», яка не залишала каменя на камені від офіційної концепції колективізації, підтримуваної провідником «партійної лінії» С. Трапезніковим. У двотомнику була висловлена ідея про те, що «сталінська колективізація і ленінський кооперативний план – це різні речі». Доводилася відсутність належних передумов масової колективізації, вказувалося на їх «недостатню зрілість». Проте, з приходом до влади Л. Брежнєва, книгу вилучили прямо з друкарні.

В лютому 1966 року В. Данилов, якого в Росії по праву називають «лицарем історичної науки»[1647], виступив на партійних зборах Інституту історії з доповіддю «Завдання історичної науки у світлі рішень XX з'їзду КПСС». Виступ вченого був сприйнятий в ЦК КПРС як відкритий виклик розпочатому тоді курсу на ресталінізацію. Історик, не без участі С. Трапезнікова, який у 1965–1983 рр. завідував Відділом науки і навчальних закладів ЦК КПРС, був підданий остракізму і лише через два десятиліття дістав можливість вільно висловити свою наукову думку.

[1644] Всемирно-историческое значение опыта КПСС по коллективизации сельского хозяйства: тезисы докладов всесоюзной межвуз. науч. конф. Ростов-на-Дону, 10–15 мая 1958 г. Ростов-на-Дону : Изд–во Рост. унта, 1958. 59 с.

[1645] Данилов В. П. К итогам изучения истории советского крестьянства … С. 50.

[1646] Данилов В. П. Создание материально технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства. Москва : Изд во АН СССР, 1957. 452 с.

[1647] Кондрашин В. В. Рецензия на монографию: Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды: В 2-х Ч. Ч. 1. Москва: РОССПЭН, 2011. 863 с. *Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского:* гуманитарные науки. 2012. № 27. С. 1164–1166.

Питання курсу партії на масову колективізацію та створення її передумов, господарської діяльності партосередків у селі, перебігу соціальних конфліктів в цей період на донецьких матеріалах вивчалися Ф. Піджарим[1648]. Труднощі колективізації пояснювалися браком досвіду, об'єктивними причинами незвичного господарювання та опором куркульства. В українських виданнях до таких «саботажників», «куркульських елементів, нерідко додавали «петлюрівських» або «буржуазно-націоналістичних» ворогів радянської влади і колгоспного ладу[1649].

Сміливішими у відображенні реалій сталінського «великого перелому» виявилися Автори монографії з історії комітетів незаможних селян П. Загорський і П. Стоян[1650]. Крім опису діяльності комнезамів, які були опорою компартії на селі і, винятково в Україні, діяли аж до весни 1933 р., історики показали, що «тяжкий прорив» 1931–1932 рр. спричинили додаткові і надлишкові завдання хлібозаготівель[1651]. Щоправда, в радянських традиціях схваливши діяльність комнезамів, вони нічого не сказали про їх роль у перегинах хлібозаготівель і «знищенні куркуля» та традиційно промовчали про голод 1933 р.

З інших робіт цього етапу, наближених до з'ясування передумов і обставин катастрофи 1932–1933 років в Україні, монографічний характер має праця Івана Слинька про підготовку та проведення соціалістичної перебудови сільського господарства і пов'язані з цим труднощі[1652].

Зокрема, І. Слинько не обмежився доказами взаємозв'язку темпів проведення колективізації і технічної модернізації сільгоспвиробництва, а висвітлив соціальні суперечності в селі, заготівельні кампанії та роль машинно-тракторних станцій (МТС) з їх політвідділами у цих заходах. Робота історика насичена великим фактажем, за допомогою якого ілюструється динаміка врожайності і хлібозаготівель у 1930–1932 рр. яка показує виснаження України зернопоставками. Як типовий приклад такої ситуації І. Слинько навів факти із листа секретаря Теплицького райкому партії до ЦК КП(б)У від 4 серпня 1931 р. у якому висловлено протест проти підвищення плану зерноздачі для району на 65%. Цей план складав до 80% обсягів врожаю в районі і залишав в одному із сіл тільки 136 пудів зерна на 1230 колгоспників в рік. Понад те, нагадує науковець, на колгоспи, які виконали завдання, чекали додаткові побори для покриття частки відстаючих[1653].

На відміну від більшості науковців цього етапу, І. Слинько спробував дати належну оцінку насильницьким методам у проведенні розкуркулення і

[1648]Пиджарый Ф. Д. Донецкая организация КП(б)У в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1929 – 1939 гг.). Сталино : Обл.изд-во, 1957. 61 с.

[1649]Пащенко А. Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно–господарське зміцнення колгоспів (1929–1937 рр.): Вип. 10. Дніпропетровськ : Обласне книжне вид–во, 1961. С. 11–20.

[1650]Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. Київ : Вид–во АН Української РСР, 1960. 163 с.

[1651]Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян … С. 145.

[1652]Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). Київ : Вид–во АН УРСР, 1961. 324 с.

[1653]Слинько І. І. Соціалістична перебудова … С. 288–289.

хлібозаготівель, порушенням «революційної законності». Автор змушений був маскувати свою оцінку фактів, пов'язаних із насиллям над селянами під час колективізації, трактуючи їх як «перегини» партлінії в колгоспному будівництві, що були рішуче викорінені після їх виявлення керівництвом.

Наукову цінність роботи І. Слинька складає також аналіз форм і методів, застосованих владою, щоб змусити селян відмовитися від власності і сумлінно працювати у колгоспах та постачати зерно. Наведено, зокрема, рішення ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 року з надання продовольчої і насіннєвої допомоги колгоспам, які голодували навесні 1932 р. Проте, як констатував дослідник, хлібозаготівлі 1932 р. пройшли із ще більшими труднощами і з тими ж помилками в плануванні, з ігноруванням матеріальної зацікавленості колгоспників. На думку вченого, це призвело до розкрадання і приховання зерна і відповідного застосування Закону про охорону соціалістичної власності», репресій проти 15–20% колгоспних управлінців, експропріації 1500 селян-одноосібників, «чистки» керівних кадрів і нарешті: «13 грудня у 82 районах було запроваджено повну економічну блокаду, т. зв. чорну дошку»[1654]. Отже, хоча І. Слинько також мусів утриматися від опису самого Голодомору, наведені ним факти ясно свідчать про штучний і репресивний характер цієї катастрофи.

Важливе значення для координації і пожвавлення досліджень аграрної історії довоєнної доби мала академічна наукова сесія істориків компартії та істориків-аграрників у квітні 1961 р.[1655]. Методологічне значення мала корекція хронологічних рамок традиційної періодизації історії колективізації, згідно з якою завершення цього перелому відносилося до 1934 р., а в науковій практиці, як правило, не досягало і 1933 р. На сесії з аграрної історії СРСР було прийнято рішення про зміну датування процесу колективізації з виділенням додаткового періоду 1933–1937 рр. як часу «завершення реконструкції сільського господарства». Збільшення хронологічних рамок колективізації опосередковано засвідчило визнання істориками всієї складності і тяглості аграрних перетворень, які мали революційне значення для селянського укладу.

На сесії мова йшла про потребу відійти від трафаретного вивчення ленінського кооперативного плану лише по його статті «Про кооперацію» (1923 р.), як це мало місце в 30 – 50-х рр., а розглядати проблему поетапно і в ширшому контексті, не відступаючи від основних положень марксистсько-ленінської ідеології. Йшлося про і про те, що в історіографії недостатньо відображається важлива роль комуністичної партії, яка, за підтримки робітничого класу, відіграла вирішальну роль у проведенні соціалістичних перетворень, у тому числі під час «великого перелому» на початку 30-х років. Щоправда, якщо співставити документи цієї сесії і матеріали конференції

[1654] Слинько І. І. Соціалістична перебудова … С. 299.
[1655] История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР ...

істориків аграрників 1969 р.[1656], то кардинальних зрушень у вирішенні наукових завдань, окреслених на початку десятиліття, знайти важко.

Для цього етапу характерна велика кількість узагальнюючих праць та монографії з історії колективізації, продовольчої та аграрної політики партії[1657], в тому числі Авторитетного історика-аграрника, на той час керівника групи з вивчення історії радянського селянства в Інституті історії АН СРСР Віктора Данилова[1658]. Зокрема, не втратили свого значення для дослідників історії колективізації і голоду 1932–33 років колективні «Нариси історії колективізації сільського господарства в союзних республіках», що вийшли за редакцією В. Данилова[1659]. Названа праця стала першим в своєму роді прикладом колективної міжреспубліканської співпраці радянської історіографії з означеної теми.

У вступній статті до цієї колективної монографії В. Данилов та М. Івницький уперше висвітлили нищення реквізиціями і терором українських козацьких станиць на Кубані, 15 з яких було занесено на «чорні дошки» і виселено до Сибіру. Покладено безпосередню відповідальність Сталіна і його найближчого оточення, зокрема, Л. Кагановича, який очолив надзвичайну комісію з хлібозаготівель на Північному Кавказі, за злочинний характер їх проведення, застосування, крім реквізицій зерна, арештів, розстрілів, виселення, чисток, які досягли 45% парторганізації Кубані[1660]. «Подібні методи роботи знайшли поширення не лише на Кубані, а й в інших районах країни – на Україні, Дону. Сталін тільки знав про це, але й виправдовував ці методи і по суті заохочував беззаконня стосовно селянства», – констатували вчені[1661].

Про події 30-х років в селах України доповіли на квітневій науковій сесії 1961 р. І. Ганжа, І. Слинько та П. Шостак[1662]. Вони зважено підійшли до встановлення причини «великих труднощів» 1932–33 рр., виділивши їх об'єктивні і суб'єктивні причини. До першої групи, очевидно можна віднести посуху 1931 р., брак досвіду ведення колективного господарства, опір залишків куркульства колгоспному будівництву, слабкість виробничої бази тощо. Не оминули Автори і людського фактору: ігнорування «матеріальної зацікавленості колгоспників», деорганізація управління, колгоспами. А головне, що «було допущено великі помилки і перегини при проведенні цілої низки господарсько-політичних кампаній, і особливо хлібозаготівель»[1663].

[1656] Проблемы аграрной истории советского общества: материалы науч. конф. 9–12 июня 1969 г. / Научный совет по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства в СССР»; Ин–т истории АН СССР. Москва : Наука, 1971. 367 с.

[1657] История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР / ред. М.П. Ким. Москва : Изд–во АН СССР, 1963. 448 с.

[1658] Данилов В. П. Создание материально–технических предпосылок …

[1659] Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках: сб. ст. под ред. В. П. Данилова. Москва : Госполитиздат, 1963. 560 с.

[1660] Данилов В. П., Ивницкий Н. А. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР. *Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках:* сб. ст. под ред. В. П. Данилова. Москва : Госполитиздат, 1963. С. 41, 45, 54–56.

[1661] Данилов В. П., Ивницкий Н. А. Ленинский кооперативный план ... С. 55.

[1662] Ганжа И. Ф., Слинько И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму. *Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках.* Москва : Госполитиздат, 1963. С. 151–224.

[1663] Ганжа И. Ф., Слинько И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму… С. 199.

Головними винуватцями цих «помилок» названо посланців Сталіна у республіку Кагановича і Молотова, які, крім викачки зерна, доклали руку до «чистки» 25–30 % керівних кадрів районного рівня. Хоча Автори оминають терміни «голод» і «продовольчі труднощі», вони чітко вказують, що «крайні труднощі і зриви» в аграрному секторі тривали до середини 1933 року.

Характеризуючи працю трьох Авторів, Дж. Мейс занотував: «Мало що потрібно домислювати після констатації того, що станом на 1 лютого 1933 р. прибутки від врожаю розподілялися лише у 22,7 % українських колгоспів (це означає, що 77,3 % колгоспів не видавали селянам за їхню роботу нічого від жнив і майже до весняної посівної, а то й довше)[1664].

У 1963 р. вийшла друком доповідь доцента МДУ ім. Ломоносова Юрія Мошкова на Всесоюзній конференції аграрників (квітень 1961 р.)[1665], у якій розглядалися проблеми обрахування владою хлібозаготівельних квот і обставини проведення зернозаготівель напередодні і на початку Голодомору. Через три роки побачила світ перша в СРСР спеціальна монографія Ю. Мошкова з цієї тематики, де наведено цінні статистичні дані і дана оцінка стану продовольчого забезпечення країни під час «революції зверху». Дослідник проаналізував динаміку врожайності в роки першої п'ятирічки і навів важливі відомості про масштаби зернового виробництва, обсяги заготівель і особливості розподілу продовольчого зерна[1666].

Ю. Мошков пояснив труднощі хлібозаготівель тим, що влада тоді тимчасово дозволила колгоспну торгівлю і частина селян приховала зерно для продажу особливо України, Поволжя та Північного Кавказу, де начебто був слабкий партійний контроль, а також «...поміж колгоспників було чимало колишніх куркулів та їхніх родичів, колишніх білогвардійців, які пробралися на керівні посади та організували саботаж хлібоздавання»[1667]. Пояснення Автором продовольчих проблем традиційно зводяться насамперед до посухи та інших «природних труднощів», прорахунки в обрахуванні врожаю і організації хлібозаготівель місцевих керівних кадрів, проте цінність його праці полягає в обробці та інтерпретації статистики хлібозаготівель СРСР на початку 30-х років.

Московські дослідники в характеристиці подій на селі на початку 30-х років в абсолютній більшості оперували загальносоюзними та політичними категоріями, не помічаючи зв’язку адміністративних та господарських рішень партії та уряду із регіональними особливостями, а національними й поготів.

Це, зокрема, характерно для монографій Ю. Борисова[1668], С. Юдачева[1669] з їх історико-партійним спрямуванням, та відповідного курсу лекцій

[1664] Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV ... С. 79.

[1665]Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства. *История Советского крестьянства и колхозного строительства в СССР:* материалы науч. сессии, состояв. 18–21 апр. 1961 г. в Москве: серия 5 / ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. Москва : Изд–во АН СССР, 1963. С. 253–272.

[1666]Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР (1929–1932 гг.). Москва : Изд–во МГУ, 1966. С. 228–229.

[1667]Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы коллективизации … С. 269.

[1668]Борисов Ю. С. Двадцатипятитысячники. Москва : Госполитиздат, 1959. 95 с.

В. Селунської, яка вважала, що «головним питанням історії колгоспного будівництва у 1932–1934 роках було надзвичайно гостре питання класової боротьби»[1670], позаяк залишки «ще не знищеного куркульства» вели контрреволюційну та антидержавну діяльність, яка полягала в підривній агітації проти хлібозаготівельних планів та МТС, проти порядку виплати авансів. При цьому замовчано, що плани хлібоздачі були завищеними, а ті ж аванси частіше не сплачували або відбирали назад. З консервативних класових позицій висвітлила В. Селунська і «керівну роль робітничого класу» в селі на прикладі діяльності російських 25-тисячників[1671].

Так само С. Юдачев беззастережно прийняв критику Сталіним на січневому (1933 р.) пленумі ЦК КПРС керівництва зернових регіонів(України, Північного Кавказу, Поволжя) за зрив планів хлібозаготівель. Автор звинуватив передусім куркулів, «ворогів Радянської держави», котрі агітували селян ховати збіжжя, якого тільки в Україні за 20 днів грудня було вилучено із хованок близько 700 тис. пудів[1672]. При цьому історик замовчав, чому цей хліб був захований, при непоганому врожаї, і, як і В. Селунська, навіть не згадав навіть про «продовольчі труднощі», – евфемізм, яким радянські науковці маскували голод.

Оминув ці «труднощі» також Ілля Зеленін, визначивши нижні хронологічні межі свого дослідження другою половиною 1933 р.[1673]. Проте вчений зробив екскурс у історію змін правил хлібозаготівель: заміни контрактації держпланом в 1931–1932 рр., який визначався за засіяними площами і прогнозованими врожаями, що призводило до хаосу у зернопоставках та нав'язування додаткових планів[1674].

Загальний стан дослідження теми в роки хрущовської «відлиги» відбитий у монографії П. Шарової – першій узагальнюючій історико-економічній праці з цієї проблеми на матеріалах колишньої ЦЧО, сусідній з Україною і важливій для порівняння розвитку подій у різних республіках[1675]. Робота П. Шарової відзначається ґрунтовною джерельною базою із широким використанням матеріалів центральних і місцевого архівів. Проте близько третини дослідження присвячено з'ясуванню історичних передумов соціалістичної перебудови села і масового колгоспного руху в районах, що пізніше увійшли до ЦЧО.

П. Шарова всебічно і об'єктивно розглянула помилки і перегини, що зустрічалися в практиці колгоспного будівництва і хлібозаготівельна початку 30-х років. Не виправдовуючи місцеві кадри, дослідниця головну вину за

[1669]Юдачев С. А. Борьба КПСС за организационно–хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934). Москва : Высшая школа, 1962. 111 с.

[1670]Селунская В. М. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за социалистическое преобразование сельского хозяйства (октябрь 1917–1934 гг.): курс лекций, прочит. на ист. фак–те МГУ. Москва : Высшая школа, 1961. С. 182.

[1671]Селунская В. М. Рабочие-двадцатипятитысячники. Москва : Изд-во Московского университета, 1964. 226 с.

[1672]Юдачев С. А. Борьба КПСС за организационно–хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934). Москва : Высшая школа, 1962. С. 73.

[1673]Зеленин И. Е. Колхозы и сельские хозяйства СССР в 1933–1935 гг. *История СССР*. 1964. № 5. 3–28.

[1674]Зеленин И. Е. Колхозы и сельские хозяйства … С. 18.

[1675]Шарова П. Н. Коллективизация сельского хозяйства в Центральночерноземной области (1928–1932 гг.). Москва : Изд–во АН СССР, 1963. 288 с.

викривлення лінії партії в колгоспному будівництві поклала на Сталіна, Молотова і Кагановича, які не реагували своєчасно на численні сигнали з місць, виступали за форсування темпів колективізації.

У монографії наводиться значний матеріал, що висвітлює багатосторонню діяльність 25-тисячників: як у розбудові партійної та радянської роботи в селі, так і в боротьбі з «куркульством». П. Шарова розглянула як вирішувалося питання про ставлення до «куркуля» в масштабі всієї країни, але перебільшила його «можливість поневолювати бідноту і малопотужних середняків», яку начебто давало володіння значною частиною реманенту і робочої худоби. П. Шарова намагалася спростувати аргументи С. Трапезникова, який вважав, що однією з найважливіших причин збочень в колгоспному русі була недостатня теоретична підготовка керівних працівників, раптове проголошення курсу на ліквідацію куркульства. Але своїх заперечень дослідниця не підкріпила належною фактографією.

Недостатньо аргументований і той висновок П. Шарової, що в ЦЧО були створені «всі необхідні умови» для переходу до масової колективізації[1676]. Безпосередньо питання голоду і репресій 1932–33 рр. у монографії не розглядаються, але висвітлення обставин і особливостей колгоспного та партійно-радянського будівництва в селі сприяє розумінню процесу кардинальних зрушень у селі на початку 30-х років та трагічних наслідків комуністичної політики.

Досить сміливо виступив проти писань про добровільну колективізацію селян після 1930-го року Микола Нємаков з МДУ ім. М. Ломоносова, згодом підданий за це остракізму. «Адміністрування, порушення ленінського принципу добровільності і система покарань та репресій проти колгоспників тривали, фактично, і в 1932, і в 1933 рр. Яскравим прикладом цього є примусова соціалізація худоби в колгоспах, яку широко практикували в 1932 р.»[1677], – доводив історик.

На таких же рубежах у цей час, як свідчить монографія чернігівського професора Михайла Куца, перебували й українські історики. Дослідник вказав на диспропорції у вилученні зерна з України в 1930–1931 рр., що, між іншого, спричинило «труднощі з забезпеченням продовольством» та хлібозаготівлями у 1932 р. Крім того «багато колгоспів республіки не платили працівникам за роботу, не було створено достатніх продовольчих, фуражних, страхових та насіннєвих резервів», застосовувалось насильство, завищувалися плани тощо[1678]. Ці труднощі були подолані з наданням допомоги з Москви, писав Автор, не вказавши, що та ж Москва вилучила українські запаси, чим спричинила людомор 33-го року.

У середині 60-х років історики все частіше обирали предметом окремі аспекти процесу перетворення села на початку 30-х років: діяльність,

[1676]Шарова П. Н. Коллективизация сельского хозяйства ... С. 109, 120–122.

[1677]Немаков Н. И. Коммунистическая партия – организатор массового колхозного движения (1929–1932 гг.). Москва : Изд–во Московского университета, 1966. С. 20.

[1678]Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні, 1929–1941 рр. Львів : Вид–во Львівського університету, 1965. С. 72.

хлібозаготівельних комісій, роль у селі 25-тисячників, комнезамів, місце МТС та їх політвідділів тощо. Висвітлення організаційно-господарських заходів місцевих органів влади залишалося в полі уваги нової генерації дослідників колективізації та соціалістичної реконструкції сільського господарства.

Науковці докладно висвітлили широкий спектр напрямків і методів роботи політвідділів МТС і радгоспів: оптимізація стану колгоспного рослинництва і тваринництва, засобів механізації, дотримання агротехнології, підвищення трудової активності селян, безперебійне виконання заготівельних планів, боротьба із «саботажниками». Роботи цього періоду ґрунтувалися на значно багатшій джерельній базі, ніж на попередньому історіографічному етапі, а зазначені питання висвітлювалися в них більш детально і глибоко.

Із середини 60-х років публікувалося більше розвідок аналітичного і проблемного характеру, як наприклад, стаття відомих знавців аграрної проблематики М. Вилцана, М. Івницького, Ю. Полякова[1679]. Концептуальний підхід Авторів полягає в тому, що масова колективізація була необхідною, а стислі терміни її проведення були обумовлені об'єктивними факторами. Разом з тим вони визнали, що на окремих етапах, зокрема в кінці 1929 – на початку 1930 р., з вини Сталіна і його оточення допускалося непотрібне прискорення і без того високих темпів колективізації, що завдало величезної шкоди соціалістичному будівництву.

Дані однієї з наведених вченими таблиць свідчать про те, що темпи колективізації після 1932 р. помітно знизилися, незважаючи на те, що цього року покінчено з куркульством. Вчені пояснили це низкою причин: необхідність в швидких темпах колективізації відпала; колгоспи в через неврожай, погану організацію праці, низьку матеріальну зацікавленість, прорахунки в плануванні не могли відразу показати переваг суспільного виробництва; місцеві та центральні органи пустили справу на самоплив; незаконне штрафування, що іноді перевищувало весь річний заробіток; «лівацькі загини в питанні усуспільнення худоби»[1680].

Таким же чином, без натяків на людські втрати, Автори пояснюють подвійне скорочення поголів’я худоби з 1929 по 1935 рр. та відсутність «скільки-небудь істотних зрушень і в виробництві зерна». На питання чи були ці втрати неминучими вони відповідають таким чином: «Цілком очевидно, що такого масового знищення худоби, яке спостерігалося в той період, можна було б уникнути, якби неухильно дотримувався ленінський принцип добровільності вступу селян в колгоспи і матеріальної зацікавленості селянських мас»[1681]. Загалом науковці поставили низку питань про недоліки колгоспного будівництва, які замовчувалися, або викладалися декларативно, але й самі, перебуваючи в ідеологічному полоні системи, схвалили темпи, методи і наслідки масової колективізації, яка, на їх думку витримала випробування життям.

[1679]Вылцан М. А., Ивницкий Н. А., Поляков Ю. А. Некоторые проблемы истории коллективизации в СССР. *Вопросы истории.* 1965. № 3. С. 3–25.
[1680]Вылцан М. А., Ивницкий Н. А., Поляков Ю. А. Некоторые проблемы истории коллективизации … С. 10.
[1681]Вылцан М. А., Ивницкий Н. А., Поляков Ю. А. Некоторые проблемы истории коллективизации … С. 20.

Більш об’єктивно історичні факти на матеріалах про дії політвідділів і їх результати висвітлювалися в статті І. Зеленіна[1682]. Історикові вдалося також ввести в науковий обіг нові джерела з історіографії політвідділів МТС та відійти від традиції однобічного схвалення їх діяльності. Але ця публікація була винятком із загального правила і, як пізніше згадував її Автор, помітного впливу на історіографію свого часу не справила[1683].

У центрі уваги дослідників на другому історіографічному етапі залишалися проблеми колективізації сільського господарства. Їх розглядали в контексті співвідношення «правильного» ленінського кооперативного плану і сталінської практики прискореного насадження колгоспів, як відступу від ленінізму. Взагалі велику і авангардну частину опублікованих праць займали теоретичні питання, де йшлося про торжество ленінської аграрної політики партії. Проте, на відміну від попереднього етапу, не наголошувалося на сталінському вкладі в колгоспне будівництво і відносно більше зачіпалися сюжети «вирішального етапу суцільної колективізації» на матеріалах країни в цілому. Порівняльний аналіз показників продуктивності праці селян доколгоспного і післяколгоспного періодів здебільшого не проводився, а наголошувалося на перевагах колективного способу виробництва із організованим застосуванням сільгосптехніки і агротехнологій. Події 1932–1933 р. замовчувалися або також подавалися в контексті успіхів радянської влади, яка подолала тимчасові продовольчі труднощі, куркульський і націоналістичний опір та домоглася колгоспного ладу і справедливих соціальних відносин[1684].

Свідченням прогресу наукової думки у порівнянні з періодом сталінізму стало, поряд із інтенсивним виданням історичних джерел, створення фундаментальних колективних праць з історії селянства та історії колективізації[1685]. Серед інших сюжетів аграрних та соціальних перетворень, Автори монографії зачепили заборонену тему скорочення населення в українських селах на початку 30-х років. Науковці визначили три причини такого явища і пов’язали їх з міграцією в міста і на Урал, засланням 60 тис. родин куркулів та «…з гострою нестачею продуктів харчування в 1931, 1932 і в першій половині 1933 р., що було викликано неврожайністю і неправильним плануванням хлібозаготівель»[1686].

Через кілька сторінок Автори намагаються висвітлити суб’єктивні та об’єктивні причини ситуації, коли «взимку і особливо навесні 1933 р. на селі склались тяжкі умови». Краще вдається перелік об’єктивних умов: слабкість машинно-технічної бази, погодні умови 1931–1932 р., нестача кадрів,

[1682]Зеленин И. Е. Политотделы МТС (1933–1934 гг.). *Исторические записки*: сб. ст. Т. 76. Москва: Изд–во АН СССР, 1965. С. 42–62.

[1683]Зеленин И. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.). *Отечественная история.* 1992. № 6. С. 42–61.

[1684]Абрамов Б. А. Коллективизация сельского хозяйства великая революция в социально–экономических отношениях и во всем укладе жизни крестьянства. Москва : Высшая школа, 1967. 95 с.

[1685]Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) та ін.; АН Української РСР; Інститут історії. Київ : Наукова думка, 1967. 536 с.

[1686]Історія селянства Української РСР … С. 175.

перешкоди «куркульсько-петлюрівських елементів». З іншого боку – «перегини у проведенні колективізації і хлібозаготівель», прорахунки в організаційній та виховній роботі, малі виплати на трудодні, слабка трудова дисципліна тощо[1687]. Як бачимо, науковці, хоч і замінили термін «голод» на «гостру нестачу продуктів харчування», але правильно вказали на його тривалість, негативні демографічні наслідки та деякі причини, зокрема і «перегини» хлібозаготівель та малі натуральні виплати.

Інша колективна праця до 50-річчя Жовтневої революції мала академічний характер і ґрунтовне опертя на партійні документи, що надавало їй ознак марксистсько-ленінської ідеологічної зваженості та офіційності[1688]. Її Автори наголошували, що соціалістична перебудова дрібноселянського господарства у колективне здійснювалася вперше в історії, зустріла опір класового ворога, тому не минула труднощів і помилок. Чимало місця у монографії виділено аналізу подій критичного 1932 року. Зокрема, висвітлено боротьбу партії за зміцнення колгоспів за лютневою постановою ЦК ВКП(б), за налагоджень зернопоставок згідно рішень липневої III Всеукраїнській конференції КП(б)У, листопадову постанову ЦК КП(б)У «Про мобілізацію робітників комуністів на хлібозаготівлі», а водночас наведено архівні документи, що свідчили, невисоку врожайність, різке падіння поголів'я худоби і 57,9% виконання плану хлібоздачі на кінець листопаду. Настав голод, про що і говорили учасники партконференції (як про «продовольчі труднощі»).

Авторський колектив зробив наголос на суб'єктивних чинниках, які спричинили «прорив» у сільському господарстві, уздрівши їх насамперед «…в слабкому керівництві на селі з боку партійних і радянських організацій»[1689]. Визначено і причини продовольчої кризи: незадовільна організація і оплата праці в колгоспах, створення натуральних фондів замість цієї оплати, помилки хлібозаготівель, в результаті чого, за даними ЦК КП(б)У, у 1932 р. 32,4 % колгоспів республіки видали на трудодень менше 1 кг зерна.

В результаті Автори монографії встановили: «Внаслідок недоліків і помилок, припущених під час хлібозаготівель, та ігнорування принципу матеріальної заінтересованості на Україні створилося важке продовольче становище»[1690].

Одне з перших спеціальних досліджень демографічних наслідків сталінських експериментів 30-х років, яке має значення і для обрахування українських втрат від голоду, здійснив В. Данилов. Він встановив, що, виходячи з середньорічних покажчиків смертності і народжуваності на початок 30-х років, до 1937 р. в СРСР було загублено 15–16 млн. душ[1691].

[1687]Історія селянства Української РСР … С. 177–178.

[1688]Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2 т. / редкол.: З. П. Шульга (гол. ред.) та ін. Т. 1. Київ : Вид–во Київського ун–ту, 1967. 511 с.

[1689]Соціалістична перебудова і розвиток … С. 460.

[1690]Соціалістична перебудова і розвиток … С. 461.

[1691]Данилов В. П. Динамика населения СССР за 1917–1929 гг. (Опыт археограф. и источниковедч. отбора данных для реконстр. демогр. процесса). *Археографический ежегодник за 1968 год.* Москва : Наука, 1970. С. 248–249.

Але невдовзі і такі відвертості стали неприпустимими, особливо після виступу генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва на III Всесоюзному з'їзді колгоспників. Керівник країни вказав, що партія сама виявила і виправила помилки колгоспного будівництва і застеріг: «На жаль, і сьогодні знаходяться любителі перебільшити ціну цієї великої революційної події»[1692].

Така думка спершу була розвинута у праці істориків Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПРС, установи, яка, тлумачила визначені партією ідеологічні межі наукових розробок: «Не можна не дивуватися тому факту, що деякі автори представляють проблему таким чином, ніби помилки і перегини колгоспного руху, по суті, обнародуються тільки зараз, начебто ці автори єдині можуть відкрити, що трапилося насправді»[1693]. А насправді, Автори цього закиду де в чому мали рацію, адже нерідко історики слабко вивчали виступи керівників ВКП(б), КП(б)У, резолюції та постанови партійних органів, які були у відкритому доступі, а архівні документи – і поготів. З іншого боку, був даний чіткий сигнал про те, що партія не допустить відхилень від канонічного трактування процесу реалізації «ленінського кооперативного плану» у 30-ті роки.

Колективна узагальнююча робота з історії радянського селянства, підготовлена в секторі історії радянського селянства і сільського господарства СРСР Інституту історії СРСР АН СРСР досі залишається в полі уваги фахівців, що займаються темою голоду 1932–1933 років, оскільки серед іншого, містить аргументоване зауваження про те, що виданий у 1932 році за роботу в колгоспах хліб «не міг покрити потреби селянського господарства»[1694]. Такий висновок ґрунтувався на результатах розрахунків хлібного балансу колгоспної сім'ї за господарським підсумками 1932 року і означав, що влада знала про голодування селян, але не надала допомоги.

Досить сміливі висновки здійснив у своєму дослідженні і Євген Осколков[1695], який спеціалізувався на вивченні обставин та наслідків колективізації на Північному Кавказі. Історик, серед інших питань, зупинився на надто делікатній на той час темі політики хлібозаготівель на початку 1930-х рр. і встановив, що вилучення державою більшої частини виробленої сільгосппродукції негативно позначилося на виробничій спроможності колгоспів. На противагу усталеним тлумаченням антиколгоспних виступів як «куркульського саботажу» Є. Осколков доводив, що небажання селян до ударної праці в колгоспах здебільшого виникало через незрозумілу політику «викачки» зерна.

[1692] Брежнев Л. И. Речь на Третьем Всесоюзном съезде колхозников 25 ноября 1969 г. *Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Речи и статьи*. Т. 2. Москва : Политиздат, 1970. С. 490.

[1693] Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление / под. ред. В. А. Голикова. Москва : Политиздат, 1969. С. 111.

[1694] Советское крестьянство: краткий очерк истории (1917–1969) / под ред. В. П. Данилова и др. Москва : Политиздат, 1970. С. 276.

[1695] Осколков Е. Н. Победа колхозного строя в зерновых районах Северного Кавказа. (Очерки истории партийного руковод. коллективиз. крест. и казачьих хозяйств). Ростов–на–Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1973. С. 287, 300.

Відображення в наукових працях діяльності партії з реалізації ленінського кооперативного плану в Україні інтенсивно вивчав Л. Корогод[1696]. В центрі уваги науковця були питання відображення в науковій літературі історії організаційної підготовки партією «революції зверху» та здійснення «всеосяжної» колективізації в Україні[1697]. Аналізуються також праці з історії створення матеріально-технічної бази сільського господарства та ролі МТС в цьому, з розвитку сільськогосподарської кооперації та її ролі в підготовці суцільної колективізації. Проте виділення Автором в його дисертації саме періоду 1927–1937 рр.[1698] та ще й окремого етапу другої половини 30-х – першої половини 40-х років історіографії колгоспного руху в Україні виглядає необґрунтованим.

При збереженні негласного табу на дослідження Голодомору історики оминали питання деструктивних наслідків насильницької колективізації і викачки зерна у 1932–33 рр. Така тенденція зазначена і дослідниками історіографії 70-х років, які писали про однобічність висвітлення подій перебігу колективізації і виконання хлібозаготівель у порівнянні з подіями передумов і початку колективізації. Проте, критики самі залишалися на позиціях партійності і класовості. Жорстока боротьба проти «куркульства» розглядалася як складова частина соціалістичної перебудови і виправдовувалася тим, що «ця революційна міра була неминучим наслідком будівництва безкласового суспільства»[1699].

У праці В. Тетюшева також дається відсіч «буржуазним фальсифікаціям» змісту і значення ленінського кооперативного плану та історії соціалістичного перетворення села[1700]. Автор намагався заперечити тверджень західних дослідників про розбіжності між ленінським кооперативним планом колективізації насильницькими і вольовими, насильницькими формами і методами втілення цього плану. У одному із підрозділів його монографії 1978 р. з промовистою назвою «Методи колективізації у збоченому висвітленні фальсифікаторів»[1701], В. Тетюшев, намагаючись спростувати «фальсифікації», посилається на праці опонентів, з яких видно насильницькі методи і поспішність «великого перелому» в селі, що і було одним із чинників голоду. Взагалі робіт із критиками західних «збочень» з питань колективізації і аграрної політики до 80-х років, в тому числі дисертацій і монографій, написано десятки. Але західні науковці, крім представників української

1696 Корогод Л. Б. Перемога ленінського кооперативного плану на Україні: (До історіографії проблеми). *Архіви України*. 1969. № 4 (96). С. 9–17.

1697 Корогод Л. Б. До історіографії діяльності КП України на селі в період боротьби за перемогу колгоспного ладу (1927–1937 рр.). *Наукові праці з історії КПРС.* 1973. Вип. 59. С. 49–58.

1698 Корогод Л. Б. Историография деятельности КП Украины по осуществлению ленинского кооперативного плана в 1927–1937 гг.: дис. … канд. ист. наук. Киев, 1971. 271 с.

1699 Погудин В. И. Путь советского крестьянства к социализму. Историографический очерк. Москва : Мысль, 1975. С. 114.

1700 Тетюшев В. И. Против извращения истории коллективизации сельского хозяйства СССР в буржуазной историографии. *Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС:* сб. ст. Москва : Политиздат, 1970. С. 164–191.

1701 Тетюшев В. И. Социалистическое преобразование экономики СССР и буржуазные «критики». Москва : Политиздат, 1978. С. 175–193.

діаспори, в цей період проблемами голоду 1932–33 рр. в Україні спеціально не займалися.

Розширення кола джерел посприяло уточненню низки важливих аспектів проблеми, як наприклад, передумови, обставини і соціально-політичні наслідки рукотворного голоду 1932–33 років та його організатори на місцях. Це стосується як загальносоюзного виміру, який проводили переважно московські історики, так і регіонального, в тому числі українського контексту[1702]. Користуючись деяким політичним потеплінням 60-х рр., вітчизняні історики критикували руйнівну діяльність сталінських посланців Кагановича і Молотова в українському селі і обґрунтовано довели, що «надзвичайщина» призвела до занепаду продуктивних сил колгоспного села і продовольчої кризи.

Порушене дослідниками питання передумов масової колективізації важливе для розуміння суб'єктивних чинників Голодомору в контексті розгляду відходу Сталіна від ленінських вказівок про добровільну кооперацію, що виявилося у штурмових настроях листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) щодо України. Партійні керманичі вважали, що республіка має всі необхідні умови для того, щоб перейти на «колективні рейки» більш прискореним темпом, ніж інші республіки і в найкоротший термін показати «зразки організації великого громадського господарства»і разом з тим заявляли про «найбільшу активність куркульства» в Україні[1703].

Абсолютна більшість радянських істориків-аграрників даного періоду, ігноруючи суб'єктивні чинники, головною причиною продовольчих труднощів і слабкості колгоспів у основних зернових районах країни на початку 30-х рр. продовжувала називати саботаж куркульства та інших класово ворожих елементів. Так, наприклад, С. Трапезников вказував: «Переважна більшість колгоспів Північно-Кавказького, Нижньо-Волзького і Середньо-Волзького країв в 1932 році через куркульський саботаж, злодійства і розкрадання хліба було позбавлено можливості оплатити вироблені колгоспниками трудодні»[1704].

Питання боротьби з «ворогами» і на цьому етапі залишалося на першому плані у працях з історії політвідділів МТС, число яких помітно зросло. Позаяк політвідділи були створені за розпорядженням ЦК ВКП (б) і були надзвичайними і повноважними представниками партійного центру в селі (а також здійснювали керівництво комуністами в МТС і колгоспах), про них йшлося і в роботах з історії компартії, зокрема, в багатотомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу»[1705]. Відповідно до специфіки таких робіт, в них наголошувалося на агітаційно-пропагандистських, партійно-

[1702] Дерев'янко Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток радянської України, 1917–1970. Т. І. Київ: Наукова думка, 1970. 115 с.

[1703] Об итогах и дальнейших задачах колхозного строи тельства: Резолюция Пленума ЦК ВКП (б). 17 ноября 1929 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* 8–е изд., доп. и испр. Москва : Политиздат, 1970–1982. Т. 4, 1927–1931 / Институт марксизма–ленинизма при ЦК КПСС. 1970. С. 362.

[1704] Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно–крестьянский вопрос. В 2-х томах. Москва : «Мысль», 1974. Т. 2. С. 389.

[1705] История Коммунистической партии Советского Союза: в 6–ти т. Т. 4. Коммунистическая партия в борьбе за построение социализма в СССР (1921–1937 гг.) / под ред. П. Н. Поспелова. Кн. 2. (1929–1937 гг.). Москва : Политиздат, 1971. 607 с.

організаційних, виховних заходах політвідділів серед колгоспників і членів сільських партосередків.

Свій вклад в дослідження аграрної революції 30-х років і її наслідків внесли демографи, економісти, статистики. Лише через сорок років після катастрофи 1933 р. авторитетний демограф Борис Урланіс піддав критиці прогноз Держплану СРСР 1927 р. про 169 млн. чол. населення країни на квітень 1933 р. і подав у примітці свою оцінку чисельності на цю дату – 158 млн. чол.[1706]. Офіційні дані обривалися 1 січнем 1933 р., коли країну населяло 165,7 млн чол., але Б. Урланіс не побоявся навести дані на 10 млн. менші, ніж сталінська цифра 1934 р., названа на XVII з'їзді ВКП(б), і на 7,7 млн. осіб менше, ніж цифра офіційної держстатистики.

Ф. Піджарий розглянув партійну політику створення і зміцнення колгоспного ладу упродовж двох п’ятирічок[1707], але все ж торкалися і питань теорії і практики проведення прискореної колективізації та діяльності партійного та робітничого активу в селянському середовищі на початку 30-х років, тобто прямих та побічних чинників голодування. У праці Ф. Піджарого безпідставно стверджувалося, що селянське індивідуальне господарство вичерпало свої можливості і наприкінці 20-х років було створено всі передумови для масової колективізації сільського господарства.

Серед інших аспектів робітничо-селянського союзу тематику діяльності 25-тисячників та політвідділів МТС, на українських матеріалах досить розлого розглядав у своїй монографії Ю. Лизогуб[1708]. Вчений залишився у рамках можливої на той час марксистської методології та обійшов питання діяльності у селах «буксирів» під час хлібозаготівель 1932 року, до яких часто входили відряджені активісти-пролетарії.

Серед особливостей другого історіографічного етапу в дослідженні історії українського радянського села 30-х років треба назвати появу досліджень на матеріалах окремих областей республіки[1709,1710]. Рідкісним для 70-х рр. прикладом дослідження політики і практики хлібозаготівель під час «революції зверху» є стаття І. Петасюка[1711]. Автору вдалося уникнути небезпечних сюжетів 1932 р., коли, під виглядом заготівель, відбувалися реквізиції продовольства у селян, оскільки у статті йдеться переважно про розбудову сільських парторганізацій без оціночних суджень про хлібозаготівельну кампанію.

[1706] Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР. Москва : Наука, 1974. С. 319.

[1707] Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню колгоспного ладу (1927–1937 рр.) Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1973. 228 с.

[1708] Лизогуб Ю. М. Рабочий класс СССР в борьбе за победу колхозного строя 1928–1937. Львов : Вища школа, 1978. 174 с. : ил.

[1709] Гудимович Ф. М. Очерки по истории коллективизации на Кировоградщине 1920–1930 гг. : дисС. … канд. ист. наук : 07.00.01. Киев : АН УССР Ин-т истории, 1953. 330+10 с.

[1710] Бучинская Л. М., Мельникова Л. М. Коммунисты Херсонщины в борьбе за социалистическое преобразование сельского хозяйства (1927–1932 гг.). *Научные труды по истории КПСС.* 1977. Вып. 87. С. 114–121.

[1711] Петасюк І. А. Організаційно – партійна робота Комуністичної партії України в період хлібозаготівель 1927–1932 рр.: за матеріалами Правобережжя України. *Вісник Київського університету.* Серія: Історія КПРС. 1972. № 6. С. 41–52.

Загалом оглядовий характер перших регіональних праць про події початку 30-х років, їх вузька джерельна база, відсутність узагальнень не дозволяють говорити про істотне прирощення наукових знань. Проте порівняння різних рівнів класового розшарування села, деяких місцевих розбіжностей у заходах влади, темпах колективізації і виконання планів хлібозаготівель важливе для розуміння всієї картини подій 1932–1933 рр.

В теоретико-методологічному плані другий етап історіографії мало відрізнявся від першого. Щоправда, після 1956 р. ніхто вже не оголошував представників партійно-радянського керівництва «ворогами народу», очільниками «куркулів» і «шкідників». Але, як і раніше вина за провали колгоспно-радгоспної системи покладалася не на її органічні вади та творців системи, а на «куркульсько-ворожі елементи»[1712]. Правомірність вчинених проти останніх політвідділами каральних заходів навіть не обговорювалася, так само як і наявність під час колективізації непомірної кількості цих «куркулів» і «шкідників». Власне, інше в цей час говорити не доводилося, адже панувала марксистська ідеологія і методика досліджень через призму класової боротьби.

Партія продовжувала орієнтувати на абсолютно позитивний показ діяльності місцевих партійних організацій по перетворенню життя селянських мас, на тріумф політики більшовицької партії в селі. Найменше відхилення від загальноприйнятих норм рішуче засуджувалося, як, наприклад, сталося з монографією М. Івницького. Хоча загальна концепція колективізації, розкуркулення та депортації селян, викладена в книзі, мало чим відрізнялася від офіційної, наведений конкретний матеріал і деякі оцінки Автора подекуди суперечили партійним оцінками. Це викликало гнів партійної преси. У журналі «Питання історії КПРС» (органі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС) з'явилася розгромна рецензія Б. Абрамова і Т. Кочарлі[1713].

Рецензенти звинуватили історика в тому, що він не він скрізь дотримався оцінок, які містяться в постановах партії з питань соціалістичного перетворення сільського господарства і є «науковою основою» правильного розуміння проблеми. М. Івницький критикувався і за твердження, що якби колективізація проводилась без перегинів і помилок, то відбувалося б загасання, а не загострення класової боротьби. «Виходить, – писали Абрамов і Кочарлі, – що боротьба, яка відбувалася в селі, як стверджує автор, викликалася неправильними діями партійних організацій і рад, їх помилками…»[1714].

Понад те, у порівнянні з попереднім 20-річчям, за двадцять післявоєнних років відбулося помітне зміщення наголосів в українському історіописанні від союзноцентричних до національно-орієнтованих, від вихваляння до критики дій сталінського керівництва в Україні в роки колективізації. Ця тенденція яскраво помітна при співставленні синтетичних праць, зокрема двотомників «Історія Української РСР» виданих відповідно у 1953–1956 і 1967 рр.

[1712]Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.). Москва : Наука, 1972. 360 с.

[1713]Абрамов Б. А., Кочарли Т. К. Об ошибках в одной книге (Письмо в редакцию). *Вопросы истории КПСС.* 1975. № 5. С. 134–141.

[1714]Абрамов Б. А., Кочарли Т. К. Об ошибках в одной книге … С. 134, 139.

В останньому виданні вперше визнаються не лише «продовольчі труднощі», а констатується позбавлення селян засобів для виживання. Автори пишуть: «навесні 1933 р. переважна більшість колгоспів залишилась без посівного матеріалу, колгоспники – без продовольства, продуктивна і робоча худоба – без фуражу»[1715]. Щоправда, причинами такого лиха історики називають лише «ворожі дії класових ворогів», «помилки і серйозні хиби» управління, «неврожай внаслідок посухи», а також «зустрічні плани» хлібозаготівель без зазначення їх трагічних наслідків для селян.

Після ідеологічної й кадрової «зачистки» Інституту історії АН УРСР 1972 р. така сміливість науковців стала неможливою. В однотомному виданні «Історія Української РСР» 1981 р. аналогічні з виданням 1967 р. слова про те, що селяни залишилися без продовольства, насіння і фуражу були вилучені через звинувачення істориків рецензентом в пропаганді «неіснуючого» голоду.

Ще більш заангажовану позицію зайняли Автори академічного 8-томного видання історії України. Вони умовчали і про продовольчі труднощі, і про завищені хлібозаготівлі, але розповіли про «тимчасовий спад сільськогосподарського виробництва», та виділили об'єктивні причини (індустріалізація, зміцнення оборонного ресурсу), які «змушували державу збільшити плани хлібозаготівель», що, в свою чергу, «негативно відбилося на економічному стані колгоспів»[1716].

Врешті-решт, вимоги часу і архівні документи змусили офіційну наукову думку до визнання «викривлень ленінської економічної політики» на рівні Сталіна і ЦК ВКП(б), «перегини» щодо колгоспників і «продовольчі труднощі» початку 30-х років, але правляча партія не давала дозволу на правду про найтрагічніші сторінки цих подій. На другому історіографічному етапі знадобилась неабияка майстерність наукових установ, аж до АН УРСР та офіційних істориків, щоб, за вказівкою КПРС, не визнавати штучно створених умов страшного людомору.

У середині 70-х рр., особливо з прийняттям конституційного евфемізму «розвинутий соціалізм» та запису в Конституції про керівну роль КПРС, більшість робіт з вітчизняної історії мали історико-партійний напрям. Було остаточно оформлено окремий жанр «критики буржуазних фальсифікацій» політики партії, без якої, як правило, не обходилися пошукачі наукових ступенів та автори монографій.

Наприклад, в докторській дисертації В. Тетюшева, захищеній в МДУ ім. М. В. Ломоносова критика «буржуазних радянологів» здійснювалася скоріше за допомогою ідеологічних штампів, ніж фактології. Намагаючись спростувати докази радянологів нав'язування владою своєї волі селянам (з посиланням на означення в «Короткому курсу історії ВКП (б)», подій початку 30-х років як «революції, проведеної зверху»), історик посилається на те, що в радянській

[1715]Історія Української РСР у 2 т. / Інститут історії АН УРСР; гол. редкол.: голов. ред. К. К. Дубина та ін.; редкол. тому: гол. ред. П. П. Гудзенко та ін. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1967. С. 347.

[1716]Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 6. *Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941)* / Інститут історії АН УРСР; гол. редкол.: голов. ред. Ю. Ю. Кондуфор; редкол. тому: відпов. ред. П. П. Гудзенко та ін. Київ : Наукова думка, 1977. С. 235.

історіографії стверджувалося зворотнє: революція проводилася «зверху», але «при прямій підтримці знизу, з боку мільйонів мас селян...». Засуджуючи радянологів за оцінку «революцію згори» як насильства над масами та замовчування «підтримки знизу», науковець сам змовчав про масові повстання проти колективізації у 1930-му та активний і пасивний опір «революції зверху» в наступні роки[1717].

Як і В. Тетюшев, обійшов мовчанкою питання голоду ленінградський фахівець І. Клімін, який спеціально відвів 2-й підрозділ третього розділу своєї монографії спростуванню фальсифікацій боротьби компартії за здійснення суцільної колективізації та зміцнення колгоспного ладу на початку 30-х років[1718].

Водночас зростали загальна кількість і розмаїття тематики фахових наукових робіт у пропорції до агітаційних брошур та описово-деклараційних публікацій. Дослідниками аграрних процесів 30-х рр., зокрема, було визнано відставання процесу технічної реконструкції сільського господарства від трансформації його соціального стану перетворення вільних хліборобів («індусів») у колгоспників. Науковці також поставили низку критичних питань до побутуючої практики однобічного висвітлення реалізації політики партії в селі на початку 30-х років[1719,1720].

Зважаючи на актуалізацію громадсько-політичної та інформаційно-пропагандистської кампанії на Заході, у зв’язку з 50-ю річницею Великого Голоду та діяльністю Комісії конгресу США з розслідування подій в 1932–33 рр. в українському селі КПРС залучила радянських вчених-гуманітаріїв до інформаційних контрзаходів.

Так, виражений контрпропагандистський характер мала газетна стаття директора Інституту держави і права АН УРСР Бориса Бабія. Об’єктом його гнівних тирад з приводу «психологічної війни» стала «…провокаційна істерична кампанія, розв'язана у Вашингтоні з приводу продовольчих труднощів, які мали місце в 30-ті роки на Україні»[1721]. Особливо обурила цього академіка АН УРСР солідарність президента США із ставленням до СРСР з боку українських «воєнних злочинців і зрадників».

Було мобілізовано на протидію західним тлумаченням трагедії і науковців сектору історії партії Інституту історії КПРС при ЦК КПУ. Як зазначав Г. Касьянов, тим діячам, хто здійснював контрпропагандистські

[1717]Тетюшев В. И. Исторический опыт КПСС по руководству социалистическим преобразованием экономики СССР и буржуазные «критики». (Критический анализ англо-американской и западно-германской историографии. 1917–1980 гг.). Москва : Политиздат, 1984. С. 273.

[1718]Климин И. И. Аграрная политика КПСС (1917-1937). Действительность и буржуазные вымыслы. Ленинград : Изд. ЛГУ, 1982. 137 с.

[1719]Вылцан М. А., Данилов В. П., Кабанов В. В., Мошков Ю. А. Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения: краткий очерк истории. Москва : Колос, 1982. 400 с.

[1720]Абрамов Б. А. К изучению истории коллективизации сельского хазяйства. *Вопросы истории КПСС.* 1982. № 8. С. 45–54.

[1721]Бабій Б. Анатомія антикомунізму: всупереч нормам міжнародного права. *Радянська Україна.* 1985. 11 серпня. С. 3.

заходи «назовні», дозволялося вживати слово «голод» (як правило, з додатком «так званий»)[1722].

Так, учасник 38 сесії (жовтень 1983 р.) Генеральної асамблеї ООН у складі делегації УРСР професор Іван Хміль засудив акції українських емігрантів на відзначення 50-ї річниці голоду 1932–1933 рр. Заяви про Голодомор історик назвав наклепницькими вигадками українських буржуазних націоналістів, гітлерівських посібників, які перекочували до США і заради виправдання свого проживання там «почали поширювати вигадки про голод». В сутності, таку ж позицію з пояснення причин важкої «харчової ситуації в Країні Рад» в 30-х роках зайняв І. Хміль в інтерв'ю закордонній редакції «Радіо Київ» у листопаді 1986 р. Він звинуватив «фальсифікаторів» в тому, що вони не враховують посуху 1931–1932 рр., брак досвіду колективізації і опір їй класового ворога[1723].

У листопаді цього ж року рупор ЦК КПУ, журнал «Комуніст України» розмістив на своїх шпальтах настановчу статтю В. Баштанника «Всупереч істині»[1724]. Автор відкинув «буржуазну пропаганду» і подав у ній партійну «правду історії» щодо «помилок і промахів» колективізації, які сама назвала і успішно виправила партія, але нічого не сказав навіть про «продовольчі труднощі».

Ті ж історики, хто спеціалізувався на критиці «українського буржуазного націоналізму» та «радянологів», особливо не вдавалися в деталі і продовжували називати голод 1932–1933 рр. «продовольчими труднощами», пов'язаними з посухою, шкідництвом куркулів, які пробралися на керівні посади і браком досвіду в організації колгоспного виробництва. Проте, на відміну від інших науковців, вони могли навести аргументи своїх зарубіжних опонентів і навіть процитувати термін «штучний голод» з приставкою «так званий».

Наприклад, знавець зарубіжної україністики Микола Варварцев з Інституту історії України, сказав тоді правди більше, ніж більшість його колег, бо навів аргументи своїх зарубіжних опонентів про штучний характер голоду, створеного Центром: «Проте буржуазні «україністи» не ухиляються від своєї основної лінії – натякати на «штучний» характер труднощів із харчами, що їх створив якийсь «центр». Усупереч фактам, Д. Далримпл, Дж. Хадсон та інші заявляють, що селян залишили взагалі без допомоги», – писав радянський критик[1725].

Українські історики Д. Вєдєнєєв і Д. Будков, розглянувши матеріали звіту колективу сектору за 1981–1986 рр. повідомляли, що у 1984 р. сектор історії партії підготував та спрямував до ЦК КПУ аналітичні довідки «Про нову наклепницьку кампанію з приводу «Організованого голоду на Україні»; «Матеріал про продовольчі труднощі початку тридцятих років та вигадки

[1722]Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 126.

[1723]Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т.: Т. IV ... С. 90, 94.

[1724]Баштанник В. С. Всупереч істині (З приводу вигадок буржуазної пропаганди про сільське господарство СРСР). *Комуніст України*. 1983. № 10. С. 85.

[1725]Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии (Критика современной буржуазной историографии Украины). Київ : Наукова думка, 1984. С. 176.

буржуазної пропаганди»; «Про книгу буржуазного націоналіста В. Гришка «Український холокост» (Л. Нагорна, К. Гальський)[1726].

Крім того, на запит посольства СРСР у Канаді та за дорученням секретаря ЦК КПУ О. Капта завідувачі секторами Інституту історії партії при ЦК КПУ Лариса Нагорна і Станіслав Кульчицький написали рецензію на книгу колишнього кореспондента радіостанції «Свобода» в Мюнхені Василя Гришка «Український «Голокост», 1933».

Л. Нагорна та С. Кульчицький вказали на сумнівне колаборантське минуле В. Гришка, на «маніпулятивний характер» характер його праці, спростувавши його дані про кількість жертв голоду і репресій в СРСР. На їх думку, метою книги В. Гришка стало намагання «знов підігріти» створену на Заході легенду про «організований голод в СРСР»[1727].

Рецензенти, встановили основні напрями західної пропаганди та заяв української діаспори про штучний Голодомор:

- твердження про те, що коріння голодового геноциду лежить в «генетичній антиселянській спрямованості» теорії марксизму-ленінізму та у намаганні «придушити українське селянство як загрозу Москві»;

- безпідставні заяви про те, що «радянський геноцид був спрямований проти українців як нації», а «його досвід ліг в основу гітлерівського геноциду»;

- докази того, що примусова колективізація – «це ліквідація селянського господарства як соціальної бази української нації»[1728].

Але ця рецензія іменитих істориків, яка містила чимало фрагментів і аргументів праці В. Гришка, не була доступна широкому науковому загалу і зберігається у архівних фондах.

А для ширшого загалу на базі редакції «Українського історичного журналу» у жовтні 1985 р. був проведений «круглий стіл» науковців[1729], у якому тон завдавали вчені сектору історії партії Інституту історії КПРС Л. Нагорна, В. Савельєв та Ю. Шаповал, а спрямованість – тема заходу. Найбільше, але дуже мало сказав про труднощі 30-х років директор Інституту історії АН УРСР Юрій Кондуфор у своєму вступному слові: «Так, у колективізації були також і помилки, і перегини. Партія мужньо викрила і подолала їх. Та це були лише епізоди величезної творчої роботи – будівництва соціалізму на селі. Це були помилки творення, творчого пошуку, і вони виникали через брак досвіду»[1730].

Загалом про діапазон і зміст обговорення наукових проблем на цьому «круглому столі» істориків, присвяченому саме темі викривлення на Заході аграрної політики КПРС, досить промовисто свідчить той факт, що «буржуазних фальсифікаторів» таврували, не згадуючи головний об'єкт «фальсифікацій» – Голодомор 1932–1933 рр. На форумі не йшлося не те, що

[1726]Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні та офіційна історико–гуманітарна наука в Українській РСР (1980-ті – 1991 рр.). *Архіви України*. 2013. № 6. С. 26.

[1727]Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні … С. 30–31.

[1728]Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні … С. 31.

[1729]Історичний досвід КПРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазних фальсифікацій (матеріали Круглого столу). *Український історичний журнал.* 1986. № 1. С. 59–99.

[1730]Історичний досвід КПРС по здійсненню … С. 80.

про голод, а й навіть про «продовольчі труднощі». Факт голоду в Україні вперто заперечувався, а наукові та громадські заходи на його відзначення за кордоном розцінювалися як «антирадянська пропагандистська кампанія». Натомість науковці, як і раніше, наголошували на успіхах КПРС у соціалістичному перетворенні села і подоланні труднощів колгоспного будівництва, доводилася ефективність допомоги, наданої радянським урядом на початку 30-х років «недородним» районам України та інших регіонів СРСР.

Підсумки вивчення історії українського села на початку 30-х років підведено у фундаментальному історіографічному виданні колективу Інституту історії АН УРСР на початку перебудови[1731]. У другому підрозділі сьомого розділу історіографії, де йдеться про надбання українських істориків у дослідженні «соціалістичних перетворень у сільському господарстві» праці з історії голоду відсутні. Автор підрозділу А. Санцевич наголосив, що в порівнянні з 20-ми роками і передвоєнним часом «слабше відображений час початку реконструкції народного господарства»[1732]. Відзначається також доцільність регіональних досліджень, розробки провідної ролі партії і робітничого класу в розгортанні колективізації і перетвореннях села тощо. Тож закономірно, що у історіографічній праці старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР А. Санцевича не вказувався жодний Автор, який би займався у середині 50-х – середині 80-х років проблемами голоду[1733].

Натяк на голод можна знайти лише в кінцевому, шостому підрозділі «Історіографії історії Української РСР» авторства М. Варварцева, де критикуються «буржуазні фальсифікації» історії соціалістичного будівництва в УРСР. Український вчений закидає західним дослідникам те, що замість аналізу статистичних даних про піднесення українського села, вони обрали в якості головних сюжетів труднощі і помилки, які виникли в ході колективізації. «Тут значне місце відводиться спекуляціям з приводу продовольчих труднощів у ряді районів країни на початку 30-х років (Г. Хадсон та ін.)»[1734].

М. Варварцев писав, що західні дослідники замовчують партійну допомогу селу і скидають з рахунку «справжні причини» цих «продовольчих труднощів»: відсутність досвіду організації виробництва в більшості колгоспів, підривна діяльність залишків куркульства та націоналістів, посуха. Тож вітчизняний науковець, який не посмів вжити заборонене партією слово «голод», критикуючи «фальсифікаторів», визнав «продовольчі труднощі» і назвав деякі побічні причини голоду, вказані в деяких радянських і зарубіжних працях.

Комуністична версія «продовольчих труднощів» або «голоду через недорід» та поспіх Сталіна у колективізації, попри демократизацію і гласність

[1731]Историография истории Украинской ССР / ред. колл.: И. С. Хмель (отв. ред.) и др. Киев : Наукова думка, 1987. 556 с.

[1732]Историография истории Украинской ССР … С. 320.

[1733] Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945–1982): навч. посіб. Київ : Вища школа, 1984. 142 с.

[1734]Историография истории Украинской ССР ... С. 349.

за часів горбачовської перебудови, трималася в академічній науці фактично до кінця 1980-х рр.

Отже, другий етап радянської історіографії, що фактично тривав від хрущовської «відлиги» до горбачовської «перебудови», насамперед відрізнявся від першого публікаціями (переважно в Москві та Києві) низки документальних видань та колективних фундаментальних праць академічного характеру, з історії УРСР, історії селянства, історії колективізації в Україні, що свідчило про зростання зрілості історичної думки.

Проте, стосовно джерел, то зауваження В. Селунської 1956 р., що історики не тільки критично не опанували, але навіть і не виявили літератури 30-х років, значною мірою стосується і літератури всього радянського періоду. Серед недоліків прикладного історіописання цього часу помітна велика чисельна перевага фактографічних, ілюстративних праць над аналітичними. Публікації, здійснені авторитетними істориками, мали певне програмне значення для історичного середовища, оскільки містили парадигмальну тезу про порушення Сталіним і його оточенням ленінських принципів будівництва соціалізму, в тому числі, в ході колективізації і «розкуркулення».

На цьому етапі з’явилися окремі монографії і кваліфікаційні дослідження аналітичного та проблемного характеру з поглибленою розробкою як традиційних аспектів історії колективізації та соціалістичної реконструкції села, провідної ролі партії у реалізації та боротьбі з ворожими елементами, ролі політвідділів МТС і радгоспів у реалізації лінії партії в селі, так і нових, пов’язаних з визнанням продовольчих та організаційних труднощів, перегинів та зловживань під час колективізації, у тому числі у 1932 р., вказівкою на їх винуватців не лише серед «куркульства» і «саботажників», а й серед партійців.

Прикметною рисою публікацій середини 50-х – середини 60-х рр. став пошук винуватців у помилках і перегинах в ході «великого перелому» як між місцевих кадрів, так і серед керівництва партією і державою, особисто Сталіна, який викривив ленінські принципи кооперації та вчинив репресії проти середняка.

Для даного етапу характерне становлення критичної історіографії як вітчизняних, так і, в більшій якісній і кількісній мірі, зарубіжних досліджень передумов і обставин подій 1932–1933 років в Україні, що відобразилося в кільканадцяти монографіях та дисертаціях. Щоправда, на цьому етапі професійний наратив творців радянської критичної історіографії функціонував у заданих межах марксистсько-ленінської теорії та методології.

Ще однією особливістю другого історіографічного етапу була інституціоналізація досліджень аграрної історії та їх тематична диференціація. В інституті історії АН СРСР у 1958 р. була утворена спеціальна група з історії радянського селянства під керівництвом відомого фахівця з доколгоспної історії СРСР В. П. Данилова, згодом реформована у відділ аграрної історії радянського суспільства.

Загалом за десятиріччя після XX з’їзду вийшло друком чимало праць, Автори яких не обмежились усталеним поясненням «продовольчих труднощів» неврожаєм, браком досвіду колективізації, помилками управління колгоспами,

опором залишків куркульства. Велика увага надавалася суб'єктивним чинникам цих труднощів. Так, у 1957 р. в праці В. Бондаренка показано спад обсягів хлібозаготівель у 1932 р., який пояснено незадовільним керівництвом парторганізацій, а у 2-му томі праці «Історія Української РСР» йдеться ще й про такі «серйозні перекоси у проведенні хлібозаготівель», як накидання колгоспам додаткових планів. Ці зловживання, що призвели до «тяжкого прориву», зауважили і Автори праці про роль МТС в аграрних перетвореннях П. Загорський та П. Стоян.

Навіть відомий своєю провладною позицією С. Трапезніков визнав у 1959 р. «явно хибну лінію» керівництва щодо хлібозаготівель і визначив головну причину «проблем» 1932 р.: у багатьох колгоспників було відібрано всі запаси харчів і навіть хліба, а розподіл прибутків не проведено. Тож, С. Трапезніков фактично визнав масовий голод, неминучий за реквізицій «всіх запасів харчів», але написав, що наслідком цього було «падіння трудової дисципліни». Такі писання – типовий приклад проблем радянських науковців, які мали право вивчати аграрну революцію 30-х років і навіть заготівлі, але не голод.

Помітний доробок у прирощення наукових знань внесла монографія І. Слинька (1961) який на основі аналізу рішень і дій республіканської парторганізації виокремив помилки планування, ігнорування матеріальної зацікавленості колгоспників, порушення законності, що призвело до показу виснаження України зернопоставками, розбазарення зерна і викликало репресії проти 15–20% керівництва колгоспних управлінців, «чистки» керівних кадрів, запровадження повної економічної блокади занесених на чорну дошку сіл у 82 районах республіки. Таким чином, Автор, не користуючись словом «голод», висвітлив більшість об'єктивних і суб'єктивних причин «труднощів» 1932 р. відповідальність за які покладалися на Сталіна, Молотова, Кагановича.

Важливу роль для координації і пожвавлення досліджень аграрної революції 30-х років відіграла академічна наукова сесія істориків у квітні 1961 р. на якій українську проблематику представили України доповіли на квітневій науковій сесії І. Ганжа, І. Слинько та П. Шостак. Поміж інших питань історики висвітлили чинники «великих труднощів» 1932–1933 рр. виділивши їх об'єктивні і суб'єктивні причини. Крім об'єктивних причин, (посуха 1931 р., брак досвіду, опір залишків куркульства, слабкість виробничої бази) названо невиплату трудоднів (щось плптили 22,7% колгоспів), хаос управління, «великі помилки і перегини господарсько-політичних кампаній, особливо хлібозаготівель. Вчені встановили, що «крайні труднощі і зриви» в аграрному секторі тривали до середини 1933 року, а найбільшими винуватцями їх були Каганович і Молотова, які, крім вилучення збіжжя, причетні до «чистки» понад чверті керівництва районів.

Із середини 60-х років публікувалося більше розвідок аналітичного і проблемного характеру, як наприклад, стаття відомих знавців аграрної проблематики М. Вилцана, М. Івницького, Ю. Полякова, які намагалися окреслити межі дозволеного вільнодумства у зв'язку із віяннями консервативної «брежнєвської доби». Наприкінці статті вчені згадали серед

причин невдач колгоспного руху і встановлені Сталіним низькі закупівельні ціни на продовольство, але тільки не повальні реквізиції зерна та репресії 1932–1933 років, що спричиняли загибель і людей і худоби.

Сміливішими у своїх наукових висновках у цей період були українські історики. Це засвідчив, зокрема, колективний фундаментальний двотомник «Історія селянства Української РСР» (1967). Автори монографії зачепили негласно заборонену тему дефіциту населення в українських селах на початку 30-х років. Вони пояснили цей факт відпливом селян в міста і на Урал, засланням 60 тис. родин куркулів та «…гострою нестачею продуктів харчування в 1931, 1932 і в першій половині 1933 р.», яка сталася через неврожайність, малі виплати на трудодні і перегини хлібозаготівель. Відтак, науковці, хоч і замінили термін «голод» на «гостру нестачу продуктів харчування» та не вказали на кремлівських винуватців біди, але правильно визначили суб'єктивні її причини, тривалість, смертельні наслідки.

Так само колективна праця до 50-річчя Жовтневої революції – «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР» містила, серед інших сюжетів, аналіз подій критичного 1932 року. Авторський колектив побачив головну причину «прориву» у сільському господарстві в слабкому керівництві парторганізацій. «Важке продовольче становище», на їх думку виникло через неорганізованість, неоплату колгоспної праці, створення натуральних фондів, помилки хлібозаготівель, внаслідок чого у 1932 р. у третині колгоспів видали на трудодень менше 1 кг зерна.

Але невдовзі такі відвертості істориків про колективізацію і її наслідки стали неприпустимими, що зокрема, засвідчив виступ генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва на III Всесоюзному з'їзді колгоспників із застереженням «любителів» перебільшення ціни «цієї великої революційної події». Надалі термін «штучний голод» зустрічався лише у розробках контрзаходів щодо відзначення за кордоном 50-річчя трагедії і 1984 р. був вжитий у як витяг з тверджень «зарубіжних фальсифікаторів» М. Варварцевим та в неопублікованій рецензії С. Кульчицького і Л. Нагорної на книгу Василя Гришка.

У 70-ті роки більше правди про Голодомор могли сказати в Радянському Союзі не історики, а письменники, чим найбільше скористалися, починаючи з 60-х років І. Стаднюк, П. Лановенко, чиї твори написані на українському матеріалі, а в 70-х – М. Алексєєв, А. Рибаков, В. Тендряков, які змалювати ті чи інші чорні картини українських страждань з використанням терміну «голод». Найбільш відвертим був М. Алексєєв, який прямо писав про голод не лише в художніх творах, а й автобіографічному нарисі «Сіяч і хранитель» (1972), що можна порівняти з сенсаційною публікацією в «Правді» спогаду Р. Терехова 1964 р. Письменники детально висвітлили головну причину смертного голоду – повальне вилучення зерна «буксирами», та ще й зустрічні плани місцевого парткерівництва.

Загалом в історіографії 30 – 80-х рр., навіть під час «відлиги», спостерігалася концептуальна наступність, тобто традиційне вивчення перебудови соціально-економічного укладу в селах, згідно партійних установ та

висновків марксистської школи суспільствознавців. Теоретичні принципи концепції класової боротьби так і не позбулися ознак політологічної догми, яка породжувала прикладні схеми в історіографії історії соціально-економічної модернізації радянського суспільства, але деякі сталінські догмати були спростовані.

В методологічному виборі обидва історіографічні етапи мали спільну марксистську основу історизму, об'єктивності, доповнених партійністю і класовістю, що, власне зводило нанівець об'єктивність. На другому етапі наголошувалося на ленінському вкладі в розробці кооперативного плану і більше уваги надавалося теоретичним історико-партійним дослідженням. Теми провідної ролі партії і робітничого класу в соціалістичній реконструкції села, успішних результатів колгоспного будівництва, прогресивності колективного господарювання були наскрізними для обох етапів.

У центрі уваги дослідників на другому історіографічному етапі залишалися проблеми колективізації сільського господарства. Їх розглядали в контексті співвідношення «правильного» ленінського кооперативного плану і сталінської практики прискореного насадження колгоспів, як відступу від ленінізму. Взагалі велику і авангардну частину опублікованих займали теоретичні питання, де йшлося про торжество ленінської аграрної політики партії. Проте, на відміну від попереднього етапу, не наголошувалося на сталінському вкладі в колгоспне будівництво і відносно більше зачіпалися сюжети «вирішального етапу суцільної колективізації» на матеріалах країни в цілому. Порівняльний аналіз показників продуктивності праці селян доколгоспного і післяколгоспного періодів здебільшого не проводився, а наголошувалося на перевагах колективного способу виробництва із організованим застосуванням сільгосптехніки і агротехнологій. Події 1932–1933 р. замовчувалися або також подавалися в контексті успіхів радянської влади, яка подолала тимчасові продовольчі труднощі, куркульський і націоналістичний опір та домоглася колгоспного ладу і справедливих соціальних відносин.

Так само наскрізним було вивчення передумов масової колективізації, боротьби з куркульством і «саботажниками» процесу колективізації, діяльності 25-тисячників, МТС та їх політвідділів під час «революції зверху». Особливими рисами другого етапу були інтенсивна розробка цих питань в регіональному розрізі не лише радянських республік, а й областей України, розгортання досліджень помилок Сталіна на початковому етапі масової колективізації, критика лівих і правих опонентів політики реконструкції села та «буржуазних фальсифікаторів», початок вивчення заготівельних кампаній напередодні Великого голоду.

Хоча на обох етапах дослідження теми в СРСР у більшості у робіт домінував узагальнюючий, поверховий підхід, описовість викладу, некритичне ставлення до джерел, замовчування гострих питань історії, передусім 1932–1933 рр., на другому етапі, особливо в 60-х роках зріс аналітичний рівень робіт і частка досліджень помилок і недоліків реалізації політики масової колективізації. Як зазначав, С. Кульчицький, у ці роки деякі історики,

передусім з академічного середовища, зуміли вкласти у рядки своїх праць і їх загальний контекст немало прихованої інформації про українську катастрофу початку 30-х років[1735].

У післясталінські часи, крім партійних «проробок», залишався страх у вигляді так званого «внутрішнього цензора». Навіть так звана «відлига» не зняла табу на події голоду 1932–1933 рр. Як писав відомий дослідник радянської історіографії О. Рубльов: «Якщо хрущовська «відлига» й відомі рішення ХХ з’їзду КПСС зняли певні обмеження часів сталінського режиму, то рівень цієї щойно набутої «свободи» був відверто недостатнім для повноцінного вивчення історичної минувшини України. Крім того, невдовзі брежнєвський неосталінізм з його ідеологічними обмеженнями знову повернув вітчизняну історіографію до прокрустового ложа пропагандистських схем й сусловської теорії єдиного «совєтського» народу»[1736].

В історичних працях, опублікованих у 70-х – середині 1980-х рр., втілені суперечливі тенденції, пов’язані, з упором головного ідеолога КПРС М. Суслова на концепцію «єдиного радянського народу», у якій не залишалося місця національній історіографії, та часткову реабілітацію сталінізму. У цих роботах, з одного боку, подолані деякі стереотипи в історичній науці, закріплені позитивні зрушення у методиці і рівні аналізу концепції колективізації, а з іншого – зародилася тенденція гальмування процесу об’єктивного і всебічного пізнання історії, ухил до розробок досвіду і теорії «розвинутого соціалізму».

Сучасний фахівець з радянського історіописання зазначав: «…бачення минулого України в офіційній українській радянській історіографії було поглибленою, наповненою фактологічними аргументами, але й деякими положеннями суто історіографічного походження, версією ідеологічного дискурсу»[1737].

Ще різкішою була оцінка відомого українського історика-емігранта Любомира Винара, який вважав, що станом на 1978 р.українська історіографія лише рефлексувала на негативні зміни партійного курсу у національній політиці і посилення ідеологічного тиску. «Сьогодні історична наука в Україні не існує»[1738], – напене, занадто категорично резюмував Л. Винар[1739]. Адже сучасним історикам, особливо представникам старшого покоління, які особисто відчули ідеологічний тягар тоталітарної радянської системи, зрозумілий давній заклик О. Оглоблина щодо поважного ставлення до українських науковців

[1735] Кульчицький Станіслав Прихована інформація про Голодомор в працях українських істориків 1956–1987 рр. *Світло й тіні українського радянського історіописання* : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. Київ : Інститут історії України, 2015. С. 177–182.

[1736] Рубльов О. С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя. Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): документи і матеріали / Інститут історії України. Київ, 2007. С. 31.

[1737] Яремчук Віталій. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид–во Національного ун–ту «Острозька академія», 2009. С. 471.

[1738] Яремчук Віталій. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид–во Національного ун–ту «Острозька академія», 2009. С. 471.

[1739] Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки. *Український історик*. 1978. № 1–3 (57–59). С. 12.

радянської доби: «не можемо й не сміємо судити, тим паче, осуджувати українського совєтського історика, який не є вільний і відповідальний за концепції, визначені офіційною схемою і подиктовані урядовим замовленням»[1740]. Лише одиниці серед радянських істориків, жертвуючи своїм життям, відкрито ставали дисидентами. Більшість або поєднували українську свідомість з комуністичними формами або (свідомо чи несвідомо) поділяли партійний офіціоз.

Підсумовуючи **результати 50-річної розробки теми Великого голоду**, зазначимо, що перші дослідження розпочалися на Заході, представниками української діаспори і поодинокими громадськими діячам, котрі володіли достатньою інформацією про трагедію народу за родом своєї діяльності. Ці діячі не мали фахової історичної освіти і не могли скористатися прихованими в радянських архівах документальними доказами своєї версії Голодомору, зате мали ідеологічну свободу, чуйне серце, життєву енергію та інтелект, щоб опрацювати, прокоментувати і опублікувати зібрані матеріали. В основі їх досліджень лежали численні свідчення очевидців Голодомору, кореспонденції іноземних журналістів, акредитованих в СРСР, а згодом і поодинокі радянські матеріали, літературні твори, які пробивалися у вільний світ через комуністичну «залізну завісу», спланованого сталінського народовбивства в УСРР у 1932–1933 р.

До першопрохідців у справі наукової систематизації й узагальнення значного масиву інформації про другий комуністичний голод належать, на нашу думку, головний редактор львівської газети «Діло» Василь Мудрий. Він першим у науковій літературі в праці «Лихоліття України» (1933 р.) висловив ідеї: а) про свідомий голод; б) про голод, спрямований комуністами з Москви; в) про поєднання господарської політики з національною г) про використання терору проти селянства; ґ) про поєднання терору голодом з репресіями проти партійної верхівки та інтелігенції республіки; д) про втрату від голоду в Україні 4-6 млн. чол. Заслуга В. Мудрого полягає і в тому, що він увів у науковий обіг немало фактів з періодичних видань та свідчень очевидців, а також рішень компартії на доказ організованого голоду: підвищення квот хлібозаготівель, блокада сіл, облави на голодуючих селян, заборона посилок в Україну і в'їзду іноземців, замовчування голоду тощо.

У монографії М. Ковалевського (1936) аграрна політика більшовицької партії також пов'язувалася з національною і наводилися докази штучного голоду: завищені квоти хлібозаготівель, практика «чорних дошок», репресії, приховання злочину і т. ін.

Серед інших публікацій 30-х років концептуально вирізняється також праця Е. Амменде (1935). Хоча у назвах його книг йдеться про Росію, як називали СРСР на Заході, Автор аналізував передусім українські події і встановив а) що це була «Голгота народу», тобто насильницька і мученицька акція; б) акція керована з Кремля; в) селяни нищилися для того, щоб утримати

[1740] Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью–Йорк : Вид–во ООЧСУ. 1963. С. 80.

комуністичний лад; г) 14 грудня 1932 р. постановою ЦК ВКП(б) розгорнуто 10-місячну кампанію, яка поєднала реквізиції хліба й нищення українського «націоналізму»; ґ) кампанія була спрямована сукупно проти республіки д) мета – утримати комуністичний лад у «Великій Росії». Важливе методологічне значення має переконання Е. Амменде, що «…в кампанії проти українців навесні та влітку 1933 р. перед радянським режимом опинився об'єднаний народ».

Автор книги не міг знати, що Сталін висловив Кагановичу побоювання про можливу втрату України через бродіння в республіці ще у серпні 1932 р., але в принципі Е. Амменде, як і В. Мудрий, В. Ковалевський вже в 30-ті роки встановили рукотворний, антиукраїнський характер голоду, використаний Центром засобом знищення та придушення соціальної бази свідомого українства заради збереження цілісності СРСР і більшовицького ладу. Саме в їх працях були закладені основні положення тоталітарної концепції голоду в Україні, її «ідейне ядро», яке К. Назарова віднесла аж до середини 60-х років[1741]. Інша справа, що у 70-ті роки українські емігранти стали вживати термін «геноцид» відносно Голодомору, що було неможливо до його утвердження ООН у 1948 р.

Ще один іноземний дослідник міжвоєнної доби британський професор Вільям Х. Гантт, здійснив перший медичний аналіз наслідків голоду 1932–1933 рр. Він визначив три основних чинники голоду та епідемій в СРСР: створення продовольчого запасу для армії на випадок війни; надмірний експорт для підтримки індустріалізації; перекоси аграрної політики. За В. Ганттом, влада, відібравши зерно та блокувавши села, організувала війну з селянством.

У 40-і роки перші демографічні обрахунки провели науковці США. С. Прокопович нарахував 9 млн. жертв голоду в СРСР, Ф. Лорімер і М. Ясний – лише 5,5 млн. У 50-х роках, після жахів Другої світової війни, дослідники повернулися до цілеспрямованого вивчення історії Голодомору. С. Сосновий стверджував про організований голод за нормальних природних умовах і за власною методикою обрахував кількість жертв цієї катастрофи – від 4,8 до 5 млн. чол. В апогей людомору, який він слушно окреслив першою половиною 1933 р., щоденно конало в муках 25 тис., а щохвилини – 17 українських селян. Інший український емігрант, П. Маляр, розцінював голод як організований всеохоплюючий терор і тотальне народовбивство, щоб підтяти українські сили, але у власні підрахунки демографічних втрат не вдався.

Другий історіографічний етап у дослідженні Голодомору був пов'язаний, як ми вважаємо, з відзначення 20-річчя трагедії. Початок цього етапу пов'язаний з комплексом чинників організаційного, політичного, інформаційного, наукового характеру. Чимало наукових та політичних осередків української еміграційної общини в Європі на початку 50-х рр. переїхала у Новий Світ, де напередодні ювілейної дати організували інформаційну кампанію, актуалізували пошук матеріалів і дослідження історії

[1741] Назарова Катерина. Формування концепції голоду–геноциду в інтелектуальній культурі української діаспори (1960–1980-х рр.). *Мандрівець.* 2013. № 2. С. 39.

голоду. Дослідницьку джерельну базу з історії голоду в Україні поповнили численні публіцистичні статті різними мовами, мемуари свідків подій, збірники спогадів та наукові праці, що спиралися на ці джерела. Правда про радянський голод, в тому числі і з матеріалів періодики 30-х років, з'являлася на шпальтах англомовної преси, що сприяло розголосу про трагедію українського народу серед громадськості та політичних кіл. Колишній посол США у СРСР В. Булліт на слуханнях Комітету неамериканської діяльності Конгресу США заявив про загибель від голоду 1932–1933 рр. до 5 млн. українців. Довідкова стаття «Україна» у 27 томі «Американської енциклопедії» (1954 р.), містила інформацію про голод 30-х років у республіці.

Найбільший вклад у поповнення джерельної бази дослідження Великого голоду у 1953 р. внесли укладачі фундаментального двотомника документів, матеріалів, мемуарів «Чорні справи Кремля: Біла книга» (редактор С. Підгайний), виданого коштами громадських організацій США і Канади. У Лондоні вийшли друком інформативні спогади очевидця голоду О. Воропая «У дев'ятім колі». О. Самойленко (О. Калиник) опублікував збірку із понад 100 архівних документів з Дніпропетровщини «Що несе з собою комунізм?», яка також видавалася в різних країнах і різними мовами.

Всього, за нашим підрахунком кількості видань у найбільш повному бібліографічному покажчику (Одеса, 2001), у 1953 р. побачили світ 42 публікації з історії Голодомору, що сукупно перевищує їх кількість за три попередніх роки, а за період війни і поготів.

Серед наукових здобутків, що ознаменували новий рубіж у дослідженні Голодомору, пов'язаний з накопиченням історичних джерел, виходом на професійний рівень дослідження та розширення його наукового обрію виділяються праці праника Рафаеля Лемкіна та історика Дмитра Соловея.

Справжнім проривом у дослідженні Голодомору стала наукова розвідка «Радянський геноцид в Україні» Автора Конвенції ООН про геноцид 1948 р. юриста Р. Лемкіна. Стаття була написана ще в 1953 р., але в той час, коли СРСР мав ореол переможця у війні, праця залежалася в архіві США і зазнала розголосу та перекладів лише в XXI столітті. Важко переоцінити важливість ідей Р. Лемкіна, польського єврея за походженням, якого не звинуватиш в українському націоналізмі, для історичного і правового осмислення явища Голодомору. Вчений наголосив, що сталінським режимом був учинений геноцид, спрямований не тільки проти селян, як соціальної групи, що не відповідало б вимогам Конвенції ООН, а проти української нації загалом, що якраз підпадає під конвенційну кваліфікацію геноциду. За Лемкіним, це був «класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації», який погубив 5 млн. людей.

В українському геноциді 30-х років Лемкін вбачав наступних чотири складові:

- погром української інтелігенції як мозку або ж розуму нації;
- нищення «душі України» – Української Православної Автокефальної Церкви;

- «виморювання голодом» українського селянства – носія української ментальності, мови, культури, традиції;

- заселення України іноетнічними групами і водночас депортації українців для радикальної зміни складу населення.

Невідомо чи вивчав Р. Лемкін праці В. Мудрого та Е. Амменде, але він розвинув ідеї першопрохідців спеціального дослідження теми Голодомору про системний характер політики Кремля, направленої проти всього українського народу, найжахливішою складовою якого був організований голод. Р. Лемкін першим поставив проблему визнання штучного голоду в Україні 1932–1933 рр. як одного з елементів системного геноциду українського народу більшовицькою владою у площині міжнародного права. Але він розширив хронологічні рамки геноциду на весь радянський період, що, очевидно ускладнює правову класифікацію саме Голодомору.

Свій вагомий вклад у концептуалізацію Голодомору як наміреного злочину вніс у 50-х роках Дмитро Соловей, який у монографії «Голгота України» (1953 р.) писав, що голод 1932–1933 рр. був (як і «розкуркулювання») планово здійснений з метою помсти непокірному українському народові і забрав понад 7 млн життів (у статті 1959 р. 6,6 млн. – В. Г.). Голод, на думку вченого, був лише однією з ланок системного терору комуністів і поєднувався з нищенням інтелігенції «з метою обезголовити відроджену українську націю».

Д. Соловей вніс свої корективи у технологію дослідження Голодомору, розглянувши в якості прелюдії до нього голод 1921–1923 рр., позаяк обидва людомори сталися передусім внаслідок більшовицької продовольчої політики. Дослідник розвинув ідеї попередників, трактуючи Голодомор не лише як засіб нищення носіїв національної свідомості, а і як знаряддя нищення потенційного сепаратизму республіки: «як би Україна не відірвалася від РСФСР». Разом з тим Д. Соловей розширив теоретичний простір дослідження теми, наголосивши, що «виморювання селянства голодом ЦК ВКП(б) організував не скрізь однаково», і не лише, – хоча і в першу чергу, – в Україні і українській Кубані, «а на окупованих територіях неросійських народів». Істотним доповненням вченим до відомої на той час низки доказів голодом є прагнення влади (у Д. Соловея – «окупантів») приховати свій злочин як засобом блокади так і забороною обліку померлих від голоду. Антиукраїнський зміст цього терору він доводив фактами діяльності і висловлювань П. Постишева, залюднення українських вимерлих сіл переселенцями з Росії, голодового нищення українського селянства при збереженні людності російських сіл на Старобільщині.

Заслугою Автора було також звернення до обрахунку балансу врожайності в голодні роки. Проте його припущення, що плани врожайності в Україні були на третину завищені, а відповідно, на селі, після хлібозаготівель, на лютий 1933 р. залишалося на прохарчування тільки 138,5 млн пудів хліба, виглядає непереконливим. Як відомо зараз, у 1932 р. були великі втрати врожаю на полях та складах, що не врахував у своїх оціночних даних Автор статті.

Недоліком більшості праць з викладом «тоталітарної» версії Голодомору був розгляд його без загальносоюзного контексту, який давав прихильникам ревізіоністського напряму стверджувати про рівнозначні антиселянські заходи в СРСР з метою заготівель зерна для потреб модернізації країни.

Визначальним питанням, що розмежовує тоталітарну і ревізіоністську концепції, залишалося визначення чинників голоду, які значною мірою пояснювали його характер і мету. У свою чергу, для визначення причин трагедії наводилися об'єктивні передумови та обставини, що склалися у 1932 р., і суб'єктивні заходи, які її наближували і поглиблювали. У 50-х – на початку 80-х років дослідникам були відомі практично всі передумови голоду та особливі засоби влади в республіці, які спричинили його перетворення в Голодомор-геноцид. Ідеї геноцидної концепції, без використання самого терміну, були розвинуті у 50-ті роки Д. Соловеєм, Ф. Пігідо, В. Тимошенком, Г. Костюком та іншими науковцями діаспори.

В. Дмитришин (1956), на основі аналізу матеріалів радянської економічної статистики, також визнавав політично вмотивований, навмисний характер голоду, але не бачив у цьому національного спрямування. Вчений вважав, що Сталін вбачав у СРСР «обложену фортецю соціалізму» і намагався нагодувати міське населення, отримати валюту на індустріалізацію та постачання армії. Подібної думки дотримувався В. Голубничий (1958), який пояснював штучний голод вилученням владою зерна для експорту внаслідок економічних зовнішніх і внутрішніх обставин, в яких опинився Радянський Союз.

Д. Далримпл (1964) вбачав головними причинами штучного голоду в союзному вимірі не посуху чи неврожай, а завищення норм хлібоздачі та хаос сільгоспвиробництва через колективізацією, репресії. Про протиріччя в поглядах предтеч ревізіоністської концепції свідчила стаття А. Філіпова, котрий твердо визнавав «якийсь зв'язок між ставленням радянського уряду до різних національностей та урядовою політикою в галузі сільського господарства», колонізацію вимерлих українських сіл росіянами, але відкидав антиукраїнське спрямування голоду, мотивуючи його перекосами колективізації та надмірних хлібозаготівель.

До 40-ї річниці трагедії з'явилися нові аналітичні праці, переважно українських емігрантів, у яких розвивалися деякі нові аспекти тоталітарної концепції голоду. В. Плющ перший серед дослідників української еміграції підтримував ідею застосування владою голоду як спланованого акту геноциду українського народу, для знищення його національно-державницького потенціалу. Ще далі пішов К. Левченко, котрий порівняв Голодомор з Голокостом: гітлерівці перейняли націонал-фашизм у «москвинів», тільки одні спалювали людей, а інші «виморювали голодом». А. Кравченко поповнив історіографію невідомими фактами, на які послався К. Левченко, про нищення хліборобів не лише на Кубані а й в Казахстані, де знищено 30-40 тисяч українського населення, зокрема, ударом авіації по селах Георгіївське, Красногорівське.

Наприкінці 70-х років вийшла друком (англійською мовою) знакова стаття Анни Болюбаш, яка поглиблювала розуміння деяких перипетій «нищівного удару» Кремля по Україні. Дослідниця послідовно визначила хронологічні рамки голоду в СРСР (1932–1934), ареал (включно з Поволжям, Північним Кавказом, Казахстаном), кількість жертв (7–8 млн. і ще 9–10 – ненароджених), але найбільшу вагу має обґрунтування А. Болюбаш причин голоду. На доказ рукотворності голоду Авторка встановила, що врожайність 1932 р. в УСРР була достатньою для харчування 2,4 роки, але держава позбавила українських селян щонайменше 130 млн. пудів (2 млн. тонн) продовольчого збіжжя. При цьому А. Болюбаш на цифрах довела мізерність частки «хлібного» експорту (відповідно 9,0% і 8,1% від загального обсягу експорту СРСР у 1932 і 1933 рр.), яка, проте могла б врятувати голодуючих. Виходить, «Москва продала 7,5 мільйона людських життів за мізерну ціну 65,5 мільйона доларів» або 8,60 доларів за кожного із 7,5 млн. загиблих українців.

Тож, як довела А. Болюбаш, основною причиною голоду були зовсім не потреби індустріалізації, а підрив самостійницької потенції України. На підтвердження цього висновку нею простежено зв'язок аграрної політики Кремля з національною і проілюстровано діями Постишева. Проте дослідниця була непереконливою у подовженні історії голоду і не виділила Голодомор 1933 р. як надзвичайне явище, у порівнянні з голодом 1931–1932 рр. чи голодуванням в окремих регіонах у 1934 р.

Прикметно, що у 1982 р. безпосередньо до теми Голодомору звернувся молодий американський дослідник з Мічиганського університету Джеймс Мейс[1742,1743]. Його праці та публічна презентація теми голоду в Україні як геноциду на першій в світі науковій конференції з історії геноцидів (Тель-Авів, 1982) привернули увагу наукової спільноти та громадськості і, зрештою, дали імпульс розвитку історіографії Голодомору на новому історичному етапі.

В доповіді на тель-авівській конференції Дж. Мейс навів низку невідпорних фактів і аргументів на користь своєї концепції сталінського геноциду в Україні, здійсненого засобом організованого голоду та водночас – терору проти інтелігенції і керівництва республіки.

Цим самим вчений відійшов від поширеної серед деяких науковців української діаспори концепції етноциду українців, порівняного з Голокостом, і розвинув докази соціально-політичного характеру геноциду, який творився концептуально і системно для нищення національно-свідомого пласту українців селянства та інтелігенції для перетворення решти населення в деморалізовану аморфну масу.

Отже, у монографічних виданнях В. Мудрого, Е. Амменде, В. Ковалевського ще в 30-х рр. було закладено основи наукового дослідження Голодомору з викладом версії організованого, рукотворного голоду в Україні. Ними визначено національно-спрямований характер голоду, супроводжуваного

[1742] Mace J. Politics and History of Soviet Ukraine, 1921–1933. *Nationalities Papers.* 1982. Vol. 10. P. 157–179.
[1743] Mace J. Why did the Famine Happen? Ukrainian Review. 1982.Vol. 30. No 1. P. 47–49.

репресіями проти керівництва республіки та її інтелігенції задля знекровлення нації і підриву її потенціалу до державного самовизначення. Встановлено, що комбінований удар по республіці організував Кремль, і на думку Амменде, він тривав 10 місяців, починаючи з антиукраїнської постанови 14 грудня 1932 р. За В. Мудрим, голод, викликаний тотальним вилученням зерна і блокуванням сіл, забрав життя 4–6 млн. селян.

Відтак, вже на першому історіографічному етапі встановлено головного організатора голоду Сталіна, мету його дій, характер злочину, його обставини, засоби, тривалість і наслідки. Ці ідеї в майбутньому розвинуть на додатковій джерельній базі фундатори «геноцидної концепції» Д. Соловей, В. Плющ, В. Гришко, Дж. Мейс, Р. Конквест і сучасні глибокі дослідники теми С. Кульчицький, В. Марочко, А. Граціозі, Н. Наймарк, А. Епплбом, А. Безансон, Р. Сербин та ін.

Загалом же на першому етапі превалюють публікації в періодичних виданнях спогадів свідків голоду, кореспонденцій з місць та емоційних заяв протесту проти сталінського злочину на початку 30-х років, які, разом з доступними радянськими матеріалами творили джерельну базу історії голоду. Вже на цьому етапі в публікаціях з'явилися терміни «Голодомор», «народовбивство», «терор голодом». «свідоме виголодження», «Гологота України» та інші, які знайдуть своє тлумачення в наступні роки.

Водночас вже в перше 20-річчя досліджень теми були висловлені тези, які лягли в основу майбутньої ревізіоністської концепції, апологети якої трактували події 1932–1933 рр. в контексті боротьби влади за вилучення продукції рівнозначно з усіх зернових районів СРСР. Так, В. Х. Гантт, який першим дав клінічну оцінку наслідків голоду 1932–33 рр. вважав, що влада організувала війну з селянством, включно із збройними реквізиціями та блокадами сіл, щоб запастись на випадок війни та отримати валюту з продажу зерна на індустріалізацію. Згодом подібні ідеї розвинули Д. Далримпл, К. Кононенко та ін.

Крім того, у 40-ві роки здійснено перші професійні обчислення втрат від голоду в СРСР, які сягали, на думку науковців США, від 5,5 до 9 млн чоловік.

Рубіж відзначення 20-річчя Голодомору – був у значній мірі етапним у справі вивчення подій в українському селі під час радянського «великого перелому» і поширення правди про політичні причини і жахливі наслідки голоду. Адже в наступні 30 років, по-перше, істотно збільшилася для доступу науковців джерельна база з історії Великого радянського голоду – передусім за рахунок двотомного видання «Чорні справи Кремля: Біла книга», праць О. Воропая, С. Підгайного, М. Вербицького та ін.

По-друге, вийшла друком низка праць фахових дослідників із «вільного світу» (К. Меннінга, Р. Лерда, Д. Далримпла, А. Ноува, Дж. Мейса та ін.), у яких сюжети голоду 1932–1933 років в Україні стали фактом наукового обігу, та змістовних монографій українських емігрантів Д. Соловея, В. Гришка К. Кононенка.

По-третє, з'явилися дослідження наукового характеру, де, поряд з описанням фактів Голодомору, поглиблювався аналіз його причин та характеру

(Г. Костюк, К. Кононенко, Д. Соловей, К. Левченко), демографічних наслідків (Ф. Лоример, С. Максудов, С. Сосновий, А. Болюбаш Д. Соловей), біологічних та соціально-культурних наслідків (І. Розгін та В. Розгін, Ф. Пігідо, А. Болюбаш), становища дітей (Ю. Писарєва, Ф. Пігідо, Д. Соловей), обставин блокади України (В. Гришко, Д. Соловей, Д. Шалдій), стану врожайності та непропорційний обсяг вилучення зерна з республіки (В. Голубничий В. Гришко, К. Кононенко) причин замовчування голодних жахіть (Д. Далримпл, С. Підгайний, Д. Соловей, Д. Шалдій), визначення винуватців терору голодом (Г. Костюк, Ф. Пігідо, І. Майстренко) та ін.

Нарешті, в цей час прирощення знань відбувалося за рахунок введення в науковий обіг матеріалів про стратегію Сталіна та на підтвердження опозиції в керівництві українській компартії імперському тиску Кремля в голодні роки (Г. Костюк), про зв'язок призначення Постишева в Україну і утворення політвідділів МТС (В. Тимошенко, І. Майстренко), про нищення українців на Кубані і в Казахстані (А. Кравченко, К. Кононенко), про нищення селян з метою збільшення товарних обсягів зерна, підрахунки зернових ресурсів України, достатніх для прогодування людей (А. Болюбаш А. Шалдій, К. Кононенко).

Йдеться, по-перше, про мотив (чи невмотивованість) голоду і відповідний характер цієї трагедії, який майже одностайно визначався як штучний та національно-спрямований (Ф. Пігідо, Д. Шалдій, В. Тимошенко, В. Косик, В. Плющ). Зокрема, В. Гришко (1963, 1978) на доказ упередженості Сталіна проти України називав, нищення національної еліти, російську колонізацію у виморені села, намір депортації всіх українців. За логікою науковця, поширення терору на Україні на комуністичні кадри означає саме національний, а не соціальний чи ідеологічний характер політики Москви в 1933 р. Г. Костюк (1960) нагадав, що за 7 років контрольований Кремлем Комінтерн 5 разів обговорював «питання української національної опозиції» і навів факти існування цієї опозиції в керівництві УСРР. На думку В. Гришка, відбулася «трагедія першого в історії людства злочину масового народовбивства в формі пляново-організованої катастрофи штучного голоду». Проте дослідник і його однодумці (Д. Соловей, Ф. Пігідо, В. Плющ та ін.) не навели вагомих доказів свої тезі про спланований голод. Деякі дослідники розцінювали катастрофу 1932–33 р. в Україні як етноцид, подібний до Голокосту (К. Левченко).

По-друге, дослідники 50 – початку 80-х років були практично одностайні у визначенні винуватцем Голодомору Сталіна (Ф. Пігідо: «Голод імені Сталіна») та його оточення, зокрема, П. Постишева. Так, В. Тимошенко (1956) зробив оригінальне припущення, яке ще потребує доказів, про зв'язок призначення у січні 1933 р. Постишева в Україну з утворенням політвідділів МТС. Натомість І. Вовчук стверджував, що голод спланував кремлівський штаб, на чолі з Л. Кагановичем, а скеровував «голодову облогу» П. Постишев. Виконавцями голодової акції були бригади 25-тисячників з російських кадрових комуністів, за допомоги «комбедівського» шумовиння»,

По третє, більшість дослідників називали кінцевою метою нищівного удару по селянству підрив соціальної бази свідомого українства. Більше того,

Д. Соловей, Ф. Пігідо розширювали хронологічні і територіальні межі Голодомору, розглядаючи його як кульмінаційний пункт, терористичний акт в системі заходів колоніальної окупаційної влади Москви проти українства Української СРР та українців Кубані, для знищення залишків незалежності республіки. Деякі автори залишались при думці, що такою метою було покарання селянства за спротив колективізації. К. Кононенко (1965), пославшись на ідеї Леніна, висунув гіпотезу про те, що кремлівські стратеги знищували селян, як самоціль, як зайвих споживачів хліба, чим збиралися підвищити товарність зерновиробництва.

По-четверте, прихильники версії рукотворного голоду навели низку фактів і аргументів, які спростовували твердження ревізіоністів про єдиний підхід влади до всіх зернових регіонів СРСР і брак продовольчих ресурсів. І. Вовчук (1973) доводив штучний характер голоду в республіці тим, що «буксири», крім зерна, виймали з печі недопечений хліб, і все їстівне, прирікаючи селян на смерть. Д. Шалдій (1958) наводив дані, що зібраних в Україні в 1932 р. 18 млн тон зерна вистачило б для річного прохарчування 55 млн людей. А. Болюбаш (1978–1979) доводила, що врожайність 1932 р повністю забезпечувала УСРР продовольством і насінням на 2,4 роки, а вивіз «хлібного зерна» у 1932–1933 рр. складав 8–9 % загального союзного експорту і був другорядний для виручки коштів на модернізацію. Крім того, як показали дослідники, хліб гнив у скирдах, на складах, перероблявся на заводах, але, як ніколи, збройно охоронявся

По-п'яте, майже у кожній публікації цього часу висловлювалося припущення про демографічні наслідки голоду, але, здебільшого базовими для зарубіжних науковців були дані Ф. Лоримера (1946) про 5,5 млн. жертв в масштабах СРСР та цифра С. Соснового (1942, 1950) – 4,8 млн. прямих втрат в УСРР і 7,5 млн. – непрямих. Лише деякі дослідники намагалися провести власні підрахунки цих втрат: Д. Соловей – 6,6 млн., В. Голубничий – 5–7, А. Болюбаш, 7–8 млн в Україні та ін.

У наступні роки від 1973 р. публікацій про голод поменшало, але розроблялися традиційні сюжети історії голоду з поглибленням доказової бази навмисного антиукраїнського характеру. Проте деякі автори, все більше схилялися до оцінки Голодомору як геноциду українського народу, а не етноциду українців Традиційні тлумачення у них голоду як «штучний» та «плановий» також відповідали історичній дійсності подій 1932–1933 рр., але не мали юридичного наповнення. У цей період праця Р. Лемкіна (1953) не фігурувала у дослідженнях, але деякі ідеї його статті, насамперед – концепція голоду як геноциду – безпосередньо розвинуті в працях В. Плюща та В. Гришка. обґрунтування геноциду, а більше – монографії та статті Д. Соловея – знайшли свій подальший розвиток у прихильників тоталітарної версії Голодомору та заперечення у нечисленних заперечувачів національних мотивів, а іноді – і рукотворності голоду 1932–1933 рр..

Нарешті, головним підсумком 50-річної праці дослідників історії Голодомору є введення в науковий обіг величезного комплексу історичних джерел і вироблення на цій основі двох основних концептуальних позицій в

оцінці явища голоду в Україні – тоталітарної і ревізіоністської. Відтак з'явилися окремі монографії та статті (Л. Плюща, В, Гришка, Дж. Мейса) з обгрунтуванням політико-правової оцінки голоду на засадах положень конвенції ООН про геноцид, та вимоги визнати геноцид згідно норм міжнародного права. Так зароджувалася «геноцидна» гілка тоталітарної концепції Голодомору.

Підвалини цієї концепції, яка є домінантною для більшості сучасних дослідників, закладали у 30-х роках, коли ще не існувало самої назви «тоталітарний напрям», В. Мудрий та Е. Амменде. Зміст цієї версії полягає у кваліфікації голоду в Україні, в якості цілеспрямованої терористичної акції Кремля проти селянства, як «соціальної бази націоналізму», з паралельним системним нищенням культурної та політичної еліти республіки для упередження потенційного сепаратизму. Найбільший вклад у її піввіковий розвиток, внесли, крім названих вище Р. Лемкіна і Дж. Мейса представники української діаспори Д. Соловей, В. Гришко, В. Плющ та ін. Серед недоліків, які трапляються в дослідженнях науковців із цього табору треба зауважити ідеологічну інструменталізацію наукових розробок, гіперболізацію суб'єктивних чинників голоду за ігнорування об'єктивних, перебільшений віктимний наголос і фактор національної політики без врахування обставин голоду в інших регіонах країни тощо.

Водночас в середовищі зарубіжних інтелектуалів, починаючи з В. Х. Гантта, який на місці досліджував наслідки голоду і епідемій 1933 р., закладалися основи майбутньої ревізіоністської концепції, яку розвивали переважно дослідники господарства та економічної історії СРСР В. Дмитришин, Д. Далримпл, А. Ноув, Р. Лерд, М. Левін та ін. На їх думку, якщо голод і був штучний, то причини його пов'язані з соціально-економічними заходами влади, направленими на планове вилучення зерна для забезпечення продовольством міст та армії, отримання експортної виручки валюти задля підтримки темпів індустріалізації. Прихильники цієї версії не вбачали національних мотивів у діях сталінської верхівки, розглядаючи їх типовими щодо селянства всіх зернових районів країни.

Деякі з них взагалі відкидали тезу штучного голоду, вбачаючи це лихо наслідком прорахунків колективізації, помилок управління, посухи, недороду, втрат урожаю тощо. Як правило, ревізіоністи відстоювали менші показники людських втрат від голоду і недооцінювали суб'єктивні чинники Голодомору. Багатьом працям ревізіоністів притаманний загальний підхід до аналізу аграрної політики ВКП(б) за ігнорування територіально національних особливостей, недооцінка особистої ролі Сталіна, нівеляція особливого місця України в Радянському Союзі 30-х років, схематизм в порівняльному аналізі явищ голоду в історії і т. ін.

Крім різниці в інтерпретації голоду відзначимо відмінності методологічного та технологічного порядку, які притаманні двом потокам зарубіжної історіографії. Останню складали здебільшого професійні науковці Заходу з відповідною інтелектуальною культурою та виробленим інструментарієм наукового дослідження. Більшість і з них належало до певних

наукових шкіл та течій, як-от школа Анналів, соціологічна, неомарксистська, історична школа Е. Карра тощо, що нерідко давалося взнаки і в механістичній та об'єктивістській оцінці причин і характеру подій 1932–1933 років.

Зовсім інші ознаки у перших піввіку вивчення проблеми мала українська нерадянська тобто еміграційна література творці якої постали перед загрозою асиміляції. Потреба формування нового топосу ідентичності на основі збереження колективного історичного минулого у перші десятиліття після 1933 рр. зумовлювала ізольованість історіописання, орієнтованість на національні групові інтереси та романтичний пафос історіописання та публіцистики емігрантів. Нова українська ідентичність, по-перше, формувалася на засадах сепарації від радянської дійсності як породження більшовицького варіанту російського імперіалізму. По-друге, – на основі романтичного уявлення про одвічну жертовну боротьбу українського народу за визволення і державне самовизначення.

Тому дослідження емігрантами проблеми Великого голоду від самого початку науково-публіцистичного дискурсу перебували на межі власне наукових досліджень, відновлення історичної пам'яті, комеморативної практики і засобу боротьби за історичну справедливість: визнання трагедії та віддання належного її політичним винуватцям і безвинним жертвам.

Звідси випливають певні «родові ознаки» дискурсу Голодомору, про які спеціально писали Г. Касьянов, К. Назарова та інші науковці: етнічна ексклюзивність, ідеологізм, віктимність, моралістичні конотації, звинувачувальний пафос, сакральність тощо. Такі ознаки пояснюються і самим предметом дослідження, який, як і випадку інших геноцидів важко описувати без емоцій засудження і співчуття. Проте названі риси української нерадянської літератури, як і зарубіжної історіографії загалом, не применшують її наукового та просвітницького значення для сучасної для сучасного наукового дискурсу проблеми Великого голоду 1932–1933 рр.

3.3. Тоталітарна концепція голоду 1932–1933 років в УСРР у працях Дж. Мейса, Р. Конквеста та їх послідовників

Після Другої світової війни панівною теорією серед американських «радянологів» (дослідників СРСР) стала теорія тоталітаризму. Згідно цієї концепції, під тоталітарною державою мається на увазі система особистої влади диктатора, що спирається на єдину партію з масовою соціальною підтримкою та репресивним режимом. Позаяк Радянський Союз був багатонаціональним, то і Голодомор в Україні розглядався в контексті реалізації не лише соціально-економічної, а й імперської національної політики ВКП(б). Нерідко радянський тоталітарний режим порівнювався у працях тоталітаристів з нацистським. Таку версію радянської історії загалом поділяла і післявоєнна українська еміграція.

Із 60-х років набрала сила інша, ревізіоністська течії радянологів, представники якої критикували тоталітаристів за зведення картини радянської історії до суб'єктивної волі диктатора та політичних рішень влади. Пропонувалися моделі економічної та соціальної історії, з наголосом на

об'єктивних факторах складного становища СРСР у 20 – 30-х роках та активній ролі різних соціальних верств, в тому числі й у підтримці режиму.

Серед яскравих представників тоталітарного напряму радянологів був і британець Роберт Конквест з його книгою «Великий терор», котрий, разом з Джеймсом Мейсом відіграв особливу роль в наукових студіях Великого голоду та виокремленні їх третього історіографічного етапу. Попри короткий хронологічний вимір (друга половина 80-х рр.), доцільно виділити його окремо, як такий, що позначився гарячими дискусіями між тоталітаристами та ревізіоністами, рішеннями міжнародної правничої та американської дослідницької комісій щодо оцінки Голодомору і тим самим означав остаточну імплементацію замовчуваної раніше теми в світове наукове середовище.

До 50-річчя Голодомору українська еміграція Заходу, а насамперед – США таки прорвала багаторічну інформаційну завісу навколо комуністичного злочину 1933 р. своїми власними інформаційними, політичними та науковими заходами. 2 жовтня 1983 р. біля посольства СРСР у Вашингтоні українці Північної Америки влаштували 18 тисячну демонстрацію і мітинг. Співробітник Гельсінського комітету конгресу США Орест Дейчаківський, котрий зачитав відкритого листа до керівництва СРСР. У документі були і такі звинувачення: «Голод 1932–1933 рр. був навмисним актом геноциду, це був єдиний штучно створений голод в історії світу. Хоч сьогодні ви користуєтеся іншими методами, ваша мета залишається такою самою – ви хочете знищити українську ідентичність. Ваше сучасне керівництво знає про геноцидний голод і сьогоднішню політику русифікації, але продовжує це заперечувати»[1744].

Зібрані цього ж року Клубом друзів України матеріали «50 років по тому: французька та зарубіжна преса» засвідчують широкий резонанс заходів української еміграції до 50-річчя Голодомору. Позитивний вплив на справу визнання факту комуністичного Голодомору на Заході мав також документальний фільм «Жнива розпачу», створений 1984 р. за ініціативи Комітету дослідження українського Голодомору в Торонто. Стрічка отримала 9 нагород на фестивалях, демонструвалася в Північній Америці і Європі.

У Квебекському університеті в Монреалі до 50-річчя трагедії було проведено першу міжнародну наукову конференцію з проблем голоду під назвою «Голод-геноцид – 1933» за участю відомих науковців Європи і Америки. Конференція ознаменувала вихід на нові форми дослідження та імплементації тематики Голодомору у західному науковому та інформаційному просторі. Президент США Рональд Рейган, підтримав заходи на вшанування пам'яті жертв Великого голоду в «імперії зла» і 12 жовтня 1984 року підписав законопроект про утворення Президентсько-Конгресової Комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні. В комісію із 15 осіб увійшли 3 представники президента, по 6 парламентарів і делегатів від української громади. Номінально очолював комісію конгресмен Д. Майк, але вся науково-пошукова робота лягла на плечі її виконавчого директора Джеймса Мейса.

[1744] Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки ... С. 797–798.

До ювілейної дати перекладалися і видавалися вже відомі збірки матеріалів та монографії з історії голоду. Джеймс Мейс зробив передмову і відредагував англомовне перевидання праці Олекси Воропая (1983). Цього ж року побачив світ перший професійно впорядкований Галиною Синишин бібліографічний покажчик праць з історії Великого голоду. Наступного року була опублікована стаття про голод в англомовній енциклопедії України та монографія М. Марунчака про боротьбу за правду про комуністичний злочин в колах канадських українців. Здійснено також перевидання промовистих спогадів Д. Чуба, М. Долота. Останні праці написані в науково-популярному стилі, але достатньо насичені фактичними даними і живими обставинами голодового жахіття. Грунтовним з науково-теоретичної та фактологічної точок зору виявилося також перевидання збірника матеріалів та документів за редакцією В. Марченка та О. Воропая (1986), у якому ілюструвалися два фактори комуністичного удару по Україні – національний та аграрний, як комплексний удар в ході стратегічної операції керівництва російсько-більшовицької імперії.

Стан історіографічної розробки теми у 1983–1990 рр. вивчався вже безпосередньо в ході роботи Конгресової комісії США на чолі з Дж. Мейсом і був представлений ним у звітних матеріалах[1745]. Роман Сербин (Канада) зробив огляд деяких англо- та франкомовних публікацій до 50-річчя Голодомору[1746]. Франк Сисин (США) відзначав великий вклад в підготовку ювілейних заходів і розробку теми української еміграції та плідну роботу залучених до Гарвардського наукового проекту Дж. Мейса і Р. Конквеста[1747], а також розглядав наукову дискусію навколо книги «Жнива скорботи»[1748].

Теорію голоду в Україні як геноциду народу публічно відстоював американський історик Джеймс Мейс, який вніс значний і найбільш вагомий вклад в розробку різних аспектів комуністичного Голодомору в Україні та поширення правди про голод в УРСР. Наприкінці 80-х років історик передав матеріали досліджень президентсько-парламентської комісії США з вивчення Голодомору українським історикам.

У своєму роді програмне значення і значний розголос мав виступ Дж. Мейса на міжнародній конференції з Голокосту і Геноциду в Тель-Авіві у червні 1982 г., де він охарактеризував голод в Україні як геноцид народу з політичних мотивів. Текст доповіді історика був опублікований, з поміж інших видань, у нью-йоркському альманаху Українського народного союзу за 1983 рік[1749]. Публікація Дж. Мейса логічно аргументована і підкріплена майже сотнею посилань на різні джерела: радянські документи, фахові видання і

[1745] Доробок нерадянських дослідників про український Голод: розділ 1. *Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. ...* С. 28–69.

[1746] Сербин Роман. Відзначення 50–річчя голодомору 1932–1933 років ... С. 269–284.

[1747] Sysyn Frank. The Ukrainian Famine of 1932–33: The Role of the Ukrainian Diaspora ... P. 182–215.

[1748] Sysyn Frank. Thirty years of research on the Holodomor: balance sheet. *East/West : Jornal of Ucrainian Studies.* 2015. Vol. II. No. 1. P. 3–16.

[1749] Mace James E.The man–made famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why: доповідь на міжнар. конф. з Голокосту і Геноциду. Тель–Авів, Ізраїль, 20–24 червня 1982 г. *Альманах Українського народного союзу за 1983 рік.* Річник 73. Джерзі–Сити– Нью–Йорк: Вид–во «Свобода»,1983. P. 12–43.

періодичну пресу, збірники матеріалів, наукові монографії радянських і зарубіжних Авторів, мемуари і виступи партійних діячів, свідчення очевидців голоду тощо.

Цій роботі Дж. Мейса притаманний концептуальний характер та глибокий історизм. Автор розпочав свою працю з розтлумачення характеру голоду в Україні 1932–1933 рр., який за його оцінками, співмірний кількісно із втратами єврейства від Голокосту – близько 6 млн. чоловік. Проте, як зазначає Дж. Мейс, за своїми мотивами та кінцевою метою ці геноциди кардинально відрізнялися. Якщо нацистський Голокост був спрямований на поголовне винищення євреїв як «недолюдей», то комуністичний Голодомор скеровувався на своєрідну «репарацію» – зріз соціальної верхівки та основи української нації, позаяк повне нищення чи депортація українців були технічно неможливими через їх велелюдність.

За цими параметрами, на думку вченого, український геноцид був ближчим за метою його організаторів до камбоджійського, а не до єврейського. Обидва «червоні» геноциди були спрямовані на фізичну ліквідацію «ворогів влади», якими в українському випадку були носії національної свідомості – селяни та інтелігенція, – і створення позбавленої інтелекту та творчої волі, зручної для маніпуляцій влади «аморфної маси» населення. Дж. Мейс нагадав, що ще від часів україно-московської спілки 1654 р., яка була для українців поневоленням, а не «возз’єднанням», колоніальна політика Російської імперії гальмувала повноцінний розвиток українського народу із власною буржуазією і сформувала націю священиків і селян.

Розвиваючи свою думку у першому розділі праці, дослідник розглянув і підтримав концепцію українського історика М. Равича-Черкаського про дві революції в Україні у ХХ ст., які мали різне «родове коріння»: від російського революційного руху і від українського соціалістичного. Відповідно перший революційний рух набрав рис російської пролетарської революції, а другий – української аграрної.

Факт існування таких потоків в Україні Дж. Мейс підкріпив посиланням на перемогу українських партій над російсько-більшовицькою (70 проти 10 відсотків) на виборах у Всеросійські установчі збори 1917 р. та селянськими повстаннями в республіці проти «диктатури пролетаріату», що тривали до 1924 р. Цим у значній мірі, на думку Мейса, пояснюється і вимушено прийнята більшовиками політика українізації, яку активно проводили націонал-комуністи М. Скрипник, О. Шумський, М. Хвильовий та ін.

Третій розділ праці Дж. Мейса під назвою «Колективізація сільського господарства і голод 1933» містить пояснення специфіки голоду в Україні від такого лиха в інших регіонах СРСР. Історик наголосив на тому, що акції розкуркулення і масової колективізації на теренах України проводилися вищими темпами і жорсткішими засобами, «більш енергійно, ніж у Росії»[1750]. Так, на відміну від російських «комітетів бідноти», скасованих у 1920 р. напередодні НЕПу, українські «комітети незаможних селян» діяли до 1933 р. За

[1750] Mace James E.The man–made famine of 1933 in Soviet Ukraine … P. 29.

Мейсом, ці соціально-політичні структури та елементи, поряд з присланими робітниками–двадцятип'ятитисячниками та сексотами ОДПУ, (разом з політвідділами МТС. – В. Г.) і стали опорою комуністичного режиму у війні з селянством, його соціальним укладом, традицією, Церквою. Прямими учасниками цієї війни стали органи правопорядку, фактично перетворені в каральні органи, та армійські підрозділи, що придушували «бабські бунти», «куркульські повстання», проводили депортації, а згодом – і блокаду республіки та окремих сіл.

Дж. Мейс посилається на зізнання самих комуністів про прямий зв'язок селянського і національного питання, цитуючи взяту Ф. Пігідо тезу із радянської газети «Пролетарська правда» про мету колективізації: «зруйнувати соціальну основу українського націоналізму – індивідуальне селянське сільське господарство»[1751].

Розглядаючи перебіг подій 1932–1933 рр., вчений висловив припущення, що влада використала казахський досвід використання голоду для підриву соціальної основи села. Дослідник проаналізував динаміку хлібозаготівель в Україні на початку 30-х років, довівши завищені показники планів для України як відносно урожайності, так і в порівнянні з іншими республіками. Серед інших доказів штучного характеру голоду в Україні Дж. Мейсом названа низка вбивчих заходів режиму: застосування «закону про 5-колосків», впровадження «чорних дощок», заборона сільської торгівлі, блокада республіки, нечуваний раніше – третій за сезон – збір продовольства у січні 1933 р. І все це поєднувалося із репресіями проти управлінських та партійних кадрів, інтелігенції України.

Ще одним свідченням організованого геноциду, є на думку Дж. Мейса, реакція Сталіна на інформацію про трагедію українського села включно з голодними смертями, пошестями, канібалізмом, відому йому не лише із донесень спецслужб, а й від таких високопосадовців як другий секретар ЦК КП(б)У і Харківського обкому партії Р. Терехов. Як відомо, диктатор назвав останнього казкарем і змістив з керівних посад.

На закінчення своєї наукової праці історик здійснив порівняльний аналіз даних про кількість жертв Голодомору. Дж. Мейс навів різні відомі на той оцінки кількісних втрат від голоду в республіці – від радянських керівників до науковців української еміграції і визначив їх 5–7 млн. чол. До цих цифр він прийшов, співставивши демографічні показники України за радянськими переписами населення із сусідньою Білоруссю, динаміка народжуваності і природної смертності в якій у 20 – 30-ті роки була наближена до української.

На переконання історика, «…голод був створений за територіальною ознакою за допомогою надмірно високих квот закупівель для територій, на яких жили «підозрілі» нації»[1752]. Українці були не просто «підозрілою нацією» як німці Поволжя чи казахи, а й найбільш небезпечною для режиму через їх протестний потенціал, велику кількість та прикордонне проживання. В

[1751] Mace James E.The man–made famine of 1933 in Soviet Ukraine … P. 30
[1752] Mace James E.The man–made famine of 1933 in Soviet Ukraine … P. 38.

кінцевому результаті сталінський нищівний удар по Україні мав національний характер, бо підривав не лише генофонд нації, й її духовність, інтелектуальний потенціал, прагнення до політичного самовизначення. «Для українського народу це було його руйнування як соціальний організм і політичний фактор. Її еліти були знищені – як його офіційного Комуністичного політичного керівництва і національної культурної інтелігенції: це означало, обезголовлення країни»[1753], – завершив свої міркування Джеймс Мейс. Йому очевидно, що це «обезголовлення» або зведення народу до етнічної стадії Naturvolk не було до кінця подолане і через півстоліття.

Простеживши зв'язок намірів, політичних рішень і практичних заходів комуністичного керівництва для позбавлення селянства продовольчих ресурсів у 1932–1933 роках, дослідник у серії статей в «Українському тижні» переконливо довів рукотворний та антиукраїнський характер голоду в контексті «остаточного вирішення» Сталіним проблеми селянського та національного опору більшовицькому насильству[1754]. Такі дії влади, на думку вченого, були прикладом геноциду за національною ознакою, який відповідає конвенції ООН про запобігання геноциду і покарання за нього 1948 р.[1755].

Дж. Мейс висвітлив і деякі особливості організації штучного голоду та приховання правди про масове народовбивство в республіці[1756], показав ганебну роль у розв'язанні людомору і репресій сформованих владою місцевих селянських утворень[1757]. Вчений чітко усвідомлював зв'язок національної політики Кремля з аграрною, що продемонстрували його праці з національної проблематики України, де сукупно розглядалися і трагічні події сталінської «революції зверху» в українському селі[1758,1759]. Відтак, за доказами Дж. Мейса, Голодомор був свідомо використаний кремлівською верхівкою як знаряддя руйнації соціальної бази національно-визвольного руху[1760].

Національно-територіальні особливості голоду в Україні та доктринальне підґрунтя поглядів Сталіна на селянське і національне питання розглянуті в монографії Дж. Мейса з проблем національного комунізму[1761]. Фахівцю з історії радянської національної політики в Україні було очевидно, що комуністична Москва завжди поборювала український націоналізм, небезпідставно пов'язуючи його із загрозою розпаду СРСР.

[1753] Mace James E.The man–made famine of 1933 in Soviet Ukraine … P. 38.

[1754] Mace J. E. The famine: Stalin imposes a «final solution». *The Ukrainian Weekly.* 1984. Vol. LII. June 17. № 25; June 24. № 26; July 1. № 27; July 8. № 28.

[1755] Mace J. E. A Case of Genocide. *Quadrant.* Sydney, 1984. Apr. P. 55–57.

[1756] Mace J. E. Collaboration in the suppression of the Ukrainian famine. *The Ukrainian Weekly.* 1987. Vol. LV. Dec. 27. № 52; 1988. Vol. LVI. Jan. 3. № 1; Jan. 10. № 2; Jan. 17. № 3.

[1757] Mace J. The Komitety Nezamozhnykh Selyan and the Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside, 1920–1933. *Soviet Studies.* 1983. No 4. P. 487–503.

[1758] Мейс Дж. Украинская национальная проблема и ее решение Сталиным. *СССР: Внутренние противоречия.* 1982. Вып. 6. С. 41–86.

[1759] Mace J. Famine and Nationalism in Soviet Ukraine, 1918–1933. *Problems of Communism.*1984. Vol. 33. No 3. P. 37–50.

[1760] Mace J. E. The Famine of 1932–1933: Watershed in the History of Soviet Nationality Policy. *Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Group in thr USSR.* New York, 1990. P. 177–205.

[1761] Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. P. 280–296.

Цікаво, що ґрунтовне опрацювання Дж. Мейсом версії геноциду в Україні, супроводжувалося паралельним вживанням інших термінів для означення подій 1932–1933 рр.: «Великий голод[1762,1763], «український голод»[1764], «рукотворний голод»[1765]. Останній термін фігурував і в назві його класичної промови з обґрунтуванням геноциду України на тель-авівській конференції 1982 р.[1766]. Вірогідно, що вчений трактував названі синонімічні означення як робочі варіанти історичного явища, яке історико-правовому сенсі він визначав геноцидом українського народу.

Разом з тим логічно припустити, що позиція Дж. Мейса щодо дефініції явища голоду в Україні істотно впливала на погляди Р. Конквеста під час їх співпраці над книгою «Жнива скорботи». Останній, хоча і був авторитетним радянологом, особливо після глибокого аналізу сталінського режиму у праці «Великий терор», уступав своєму молодшому колезі за досвідом розробки саме українських проблем. Відповідно, на початку 80-х років Р. Конквест інтенсивно використовував для назви української катастрофи 30-х років терміни «голокост»[1767,1768], рідше – «Великий голод»[1769]. Водночас Дж. Мейс, обстоював власну версію голоду-геноциду і, зрештою, переконав колегу. «Такий самий підхід сприйняв і Роберт Конквест, із яким я збирав матеріали до його книжки «Жнива скорботи»[1770], – згадував історик. Крім участі в обговоренні майбутньої книги на «форумі» Українського наукового інституту Гарварду, Дж. Мейс кілька разів виступав у пресі з популяризацією цієї праці в різних часописах української еміграції[1771,1772,1773].

Врешті-решт, у остаточному варіанті монографії «Жнива скорботи» Р. Конквест, хоч і зазначив, що справа не в тому, як слід кваліфікувати цей злочин, але, замість терміну «голокост» вживав визначення, «голодовий терор», «Голодомор» та визнав правомірність тлумачення цього комуністичного злочину в Україні відповідно до резолюції ООН 1948 р. про геноцид[1774].

[1762] Максудов С., Мейс Дж. Втрати населення України за часів Великого голоду. *Нові дні.* 1982. Ч. 9. С. 11–13; Укр. вісті. 4 квіт. С. 3–5.

[1763] Mace J. E. The Great Hunger: Soviet Ukraine 1933. *Ukrainian Weekly*. 1983. 30 Apr.

[1764] Мейс Дж. Український голод 1933 року: доповідь 13 грудня 1981 р. *Новий шлях.* 1982. 2, 9 січ. С. 2.

[1765] Mace J. E. The Man–Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine. *Famine in Ukraine, 1932–1933* / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton : Canad. Inst, of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Ont. : Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. P. 1–14.

[1766] Mace J. The Man–Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine: What Happened and Why? *Toward the Understanding and Prevention of Genocide:* Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide /ed. Israel Charny. Boulder & London ; Westveiw Press, 1984. P. 67–83.

[1767] Конквест Роберт. Забутий голокост. *Українські вісті.* 1983. 11 грудня. С. 2.

[1768] Конквест Роберт. Схований голокост: Колективізація і терор голокосту. *Церква і життя.* 1984. 6 травня. С. 1.

[1769] Конквест Роберт. Великий голод: українське питання і характер сталінського умотивування: доповідь в ун–ті Торонто. *Новий шлях.* 1983. 19 лютого. С. 12.

[1770] День і вічність Джеймса Мейса / заг.ред. Лариси Івшиної. Київ : Вид–во ЗАТ «Українська прес–група», 2005. С. 123.

[1771] Мейс Дж. Роберт Конквест обговорив свою працю про голод в УССР на форумі УНІГУ. *Народна воля.*1984. 26 квіт. С. 1–4.

[1772] Мейс Дж. Обговорено працю Р. Конквеста про голод в Україні. *Українські вісті.* 1984. 6, 13 трав. С. 2.

[1773] Мейс Дж. Праця Роберта Конквеста про голод в Україні. *Гомін України.* 1984. 13 червня. С. 10–13.

[1774] Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ : Либідь, 1993. С. 304–305.

В. Марочко, який мав розмову з Р. Конквестом через 20 років після публікації його монографії, навів такі міркування американського вченого: «Для висвітлення обставин та наслідків голоду, на його думку, краще використовувати термін «Голодомор», тобто конкретну історичну форму масової смертності населення, тому що селяни масово помирали від штучного соціально-економічного явища, а не від стихійного лиха. Визначення «терор голодом», яке є у книзі «Жнива скорботи», торкалося політичних причин Голодомору, тобто свідомого створення умов, які призвели до народовбивства, тобто геноциду»[1775].

Важливе значення для розвитку західної історіографії історії України мала поява у 1986 р. заходами Українського дослідного інституту Гарвардського університету книги професора Роберта Конквеста «Жнива скорботи»[1776]. Ця праця Авторитетного представника тоталітарного напряму радянології стала зразком найбільш ґрунтовного англомовного дослідження Голодомору і мала великий резонанс в наукових колах і політикумі Заходу. Незабаром книжка стала доступною україно-[1777] і російськомовним читачам[1778] на Заході, а в 1993 р. вийшла друком в Україні[1779]. У вступі до монографії Автор пояснив чому західне суспільство і через піввіку після сталінського потрійного удару – розкуркулення, колективізації, Голодомору – не мало уявлення про ці явища, останнє з яких він порівняв з подіями в нацистському концтаборі Берген-Бельзен. Р. Конквест переконаний: «То був апогей «революції згори», – так Сталін називав ці події, під час яких він разом зі своїми поплічниками придушував два елементи, що вважалися запеклими ворогами тодішнього режиму: радянське селянство в цілому та український народ»[1780].

Автор застосував системний і комплексний метод викладу матеріалу, використаний до того в його класичній радянологічній праці «Великий терор». Вже в першому розділі праці «Жнива скорботи» історик показав зв'язок національного і селянського питання, виписаний у програмних документах ВКП(б), визначивши головними учасниками подій 20 – 30-х років компартію, селян і нації СРСР. На відміну від більшості дослідників теми, Р. Конквест не обмежився розглядом подій в зернових регіонах країни у 1930–1933 рр., а нижні хронологічні межі дослідження розширив до 1917 р., географічні рамки – до регіонів Середньої Азії, Казахстану, Приуралля, які також зазнали різних форм імперського геноциду. Крім того, Р. Конквест розгорнув теоретичну площину: розглянув комуністичну доктрину і її російсько-більшовицькі варіації

[1775] Марочко В. Роберт Конквест про голокост та голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий зб. наук. пр. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 365–373.

[1776] Conquest Robert. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror–famine. New York and Oxford : Oxford University Press, 1986. 400 p.

[1777] Конквест Роберт. Жнива горя : Радянська колективізація і терор голодом. Нью- Йорк; Оксфорд : Вид-во Оксфорд. ун-ту, 1986. 412 с.

[1778] Конквест Роберт. Жатва скорби : советская коллективизация и террор голодом / пер. с англ. И. Коэн и Н. Май; под ред. Михаила Хейфеца. London : Overseas Publications Interchange (OPI), 1988. 618 С.

[1779] Конквест Роберт. Жнива скорботи : радянська колективізація і терор голодом / пер. з англ. Київ : Либідь, 1993. 384 с.: іл

[1780] Конквест Роберт. Жнива скорботи ... С. 5.

у виконанні Леніна та Сталіна стосовно селянства загалом і українського зокрема.

Опираючись на свідчення очевидців та радянські документи, історик послідовно проаналізував «революцію зверху» в аграрному секторі, здійснену насильницькими засобами розкуркулення та масової прискореної колективізації, – явищ, які зачепили всі регіони країни і стали передумовами Великого голоду. У третій частині праці, під назвою «Голодовий терор», Р. Конквест назвав події 1930–1932 рр. наругою над Україною. Історик показав відмінність дій сталінської верхівки в Україні у порівнянні з іншими, власне російськими регіонами СРСР вже під час розкуркулення та колективізації. Ці дії, за Конквестом, полягали в нав’язуванні Кремлем, попри опір українського керівництва, завищених квот хлібозаготівель, у відмові допомоги селянам хоча би пайками та заборони допомоги зовні, у блокаді України і облавах на голодуючих втікачів звідси, у відсутності голоду в Центральному чорноземному районі, але в наявності у не зернових областях України тощо. Історик зазначив: «Ми не маємо безпосередніх доказів того, що голод планувався Сталіним заздалегідь. Але те, що він – як із самого початку, так і далі – суворо вимагав реалізації курсу, який спричинився до катастрофи, показує, що Сталін вважав Голодомор за ефективний і цілком сприйнятний засіб боротьби з українським селянством як «куркульсько-націоналістичним елементом»[1781].

Р. Конквест навів низку доказів, що Сталін добре знав про людомор, але продовжував реквізиції і репресії, свідомо відмовляв проханням вищих українських партійних (В. Чубар), військових (Й. Якір) керівників – та навіть своїй дружині – допомогти хоча би дітям України. Як показав Р. Конквест, знав про злочин і цивілізований західний світ, але його політичні кола не засудили сталінську брехню. Вчений підкреслив, що не випадково подвійний «нищівний удар» Сталіна був одночасно спрямований, окрім селянства, і проти Церкви, інтелігенції та керівництва республіки, і проти українців Кубані. Окремо зупинився Р. Конквест на висвітленні жахливого становища українських дітей, які зазнали найперших найбільших втрат від голодового безумства дорослих.

Вченим проведено також підрахунок жертв сталінського людомору в масштабах СРСР, Української республіки та Кубані: 6 млн померлих від голоду українців, з яких 1 млн на Північному Кавказі. Ще 1 млн людей, за Конквестом, загинули в інших регіонах радянської держави. До 3 млн із 7 млн замореної голодом 1932–1933 рр. людності СРСР складали діти[1782].

Ще однією заслугою Р. Конквеста–ученого і, як відзначалося в літературі, справедливої, послідовної особистості[1783], є висвітлення соціально-економічних та національно-культурних наслідків Голодомору, які розірвали зв'язок поколінь і привели до збіднення духовності та зниження морального порогу суспільства.

[1781] Конквест Роберт. Жнива скорботи … С. 356–357.
[1782] Конквест Роберт. Жнива скорботи … С. 356–357.
[1783] Марочко В. Роберт Конквест про голокост … С. 365–373.

Р. Конквест вважав, що питання термінології у кваліфікації сталінського злочину є неістотним у порівнянні з іншими, а термін «геноцид» на його думку «часто вживають суто риторично». Проте це не завадило Автору самому навести положення конвенції ООН про кваліфікацію геноциду і зробити висновок до «українського» розділу з посланням на аналогічну думку Р. Лемкіна: «Здається, немає жодного сумніву, що звинувачення в геноциді має пряме відношення до Радянського Союзу в Україні»[1784].

Р. Конквест зазначав, що у його час термін «геноцид» часто вживали лише декларативно, але нагадав зміст 11 статті резолюції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р.: вбивство членів групи; заподіяння серйозного фізичного чи психічного пошкодження членам групи; зумисне створення для членів групи умов життя, розрахованих на проведення її фізичного знищення повністю або частково; застосування заходів з наміром перешкодити народженню дітей серед членів групи; примусове передання дітей членів однієї групи членам іншої»[1785].

На наш погляд, історія розкуркулювання і Голодомору в УСРР містить не якусь одну, а всі п’ять ознак наміреного вбивства кваліфікацію якого визначила конвенція. Через 20 років після зауваження Р. Конквеста визначення Голодомору як геноциду узаконено Верховною Радою України, підтверджено Апеляційним судом та здобуло визнання на міжнародному рівні.

Книга Р. Конквеста стала бестселером і викликала шквал позитивних і негативних відгуків, зокрема щодо її джерельної бази, оскільки як зазначав Автор у передмові до книги, західні критики «…з різних причин були не готові прямо сприйняти жахливі факти»[1786]. Адже історик, який вже у вступній частині порівняв Голодомор з Голокостом (концтабором Бельзен-Берген), зламав негласне післявоєнне табу й наважився зіставити нацистський і радянський злочинні режими, що зачепило за живе частину російських та єврейських наукових кіл на Заході, які плекали образ українця-колабораціоніста.

Позитивний відгук на працю Р. Конквеста, її джерельний комплекс та аргументацію опублікував історик Дж. Госкінг[1787], який зауважив репрезентативну доказову базу і системний підхід Автора до аналізу більшовицької політики, наслідком якої були два голоди. Британський дослідник солідаризувався також з твердженням свого колеги про антиукраїнський характер голоду в УСРР. Д. Саймс у манчестерській газеті «Ґардіан» висловив свою згоду з оцінкою Р. Конквестом подій 1933 р. як геноциду[1788].

Так само американський радянолог П. Вайлс, назвав працю Конквеста «дуже доброю книгою» і схвалив його посилання на свідчення з праці «Біла

[1784] Конквест Роберт. Жнива скорботи … С. 305.
[1785] Конквест Роберт. Жнива скорботи … С. 304–305.
[1786] Conquest Robert. The Harvest of Sorrow ... P. 8.
[1787] Hosking Jeoffrey. Arranging a Catastrophe. *Times Literary Supplement.* 1987. 20 February.
[1788] Simes D. K. Stalin’s Genocide of the Soviet Peasantry. *The Guardian.* 1986. 9 Nov.

книга про чорні справи Кремля»[1789]. Позитивну реакцію на книгу багатьох науковців Заходу відзначали Ф. Сисин[1790], Б. Клід[1791], деякі інші дослідники.

З іншого боку, один з «батьків» ревізіонізму, американський соціолог Джон Арч Ґетті, критикував Р. Конквеста за посилання на свідчення українських емігрантів як упереджені суб'єктивні матеріали та ще й пов'язані з українським колабораціонізмом. Йшлося, зокрема, про 145 посилань Конквеста на збірник про «чорні справи Кремля» за редакцією звинуваченого у колабораціонізмі С. Підгайного. Дж. Ґетті назвав працю Конквеста «пережитком» холодної війни і натякав на його необ'єктивність, стверджуючи, що більшість неупереджених науковців, крім українських націоналістів в еміграції, не сприймають тезу навмисного голоду[1792]. Він нарікав, що своєю книгою Конквест надасть певну академічну достовірність теорії, яка не є загальноприйнятою.

Р. Конквест відкинув звинувачення Дж. Ґетті, і заявив, що, на відміну від радянських фальсифікацій, спогади свідків голоду, використані в монографії, в сукупності дають реальну і живу картину подій та підтверджені іншими джерелами, тому і висновки в його праці є об'єктивними[1793].

Інший критик, публіцист К. Вітні, визнав щирість очевидців голоду, але засумнівався в цінності таких джерел і вважав, що Р. Конквест їх некритично використав для доказу своєї тези про використання голоду «інструментом геноциду проти України»[1794].

Р. Конквест відповів на закиди К. Вітні: хоча голод був також на території Росії, Україна зазнала найбільше жертв серед селянства та одночасного, майже цілковитого знищення інтелігенції, культури і духовності нації. Принципова різниця в тому, що «під час терору–голоду Україну було зруйновано, а Росію – ні»[1795].

К. Назарова підрахувала, що із 1615 посилань, які містять «Жнива скорботи», на публікації української діаспори припадає 324 позиції або 21%. Навіть якщо добавити не враховану К. Назаровою публіцистику 30 – 40-х років, то однак посилання на праці українських емігрантів, які становили на той час понад 90% всього доробку історіографії Голодомору, не перевищать і половини джерельної бази монографії Р. Конквеста[1796]. Те ж саме підтверджує і список із 178 основних джерел, вміщений в українському виданні книги, з яких, за нашими підрахунками, лише 10% публікацій українських емігрантів[1797]. Помічене К. Назаровою наростання кількості посилань на публікації емігрантів

[1789] Wiles Peter. Stalin's Two Famines. *The New York Review of Books.* 1987. 26 March.
[1790] Sysyn Frank. Thirty years of research on the Holodomor: balance sheet. *East-West: Jornal of Ucrainian Studies*. 2015. Vol. II. No. 1. P. 8.
[1791] Клід Богдан. «Біла книга про чорні діла Кремля»: шістдесят років згодом: част. II. *Західноканадський збірник* / за ред. М. Сороки. Едмонтон–Острог : Вид. Національного ун–ту «Острозька академія», 2014. Том XLVII. С. 463.
[1792] Getty J. Arch. Starving the Ukraine. *London Review of Books.* 1987. Vol. 9. No. 2. 22 Jan. P. 7–8.
[1793] Letter of Robert Conquest. *London Review of Books.* 1987. Vol. 9. No. 7. 7 May.
[1794] Getty J. Arch. Starving the Ukraine … P. 7–8.
[1795] Conquest Robert. Starving the Ukraine. *New York Times.* 1986. 30 Novem.
[1796] Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору в Україні ... С.122–123.
[1797] Конквест Роберт. Жнива скорботи … С. 379–383.

у дванадцятому розділі «Жнив скорботи» (близько 50-и посилань на збірку документів «Чорні справи Кремля») і лише 9 – на роботи Р. Девіса, є об'єктивним, але некоректним, через вилучення цих зносок із контексту. Назва 12-ї глави промовляє сама за себе: «Голод лютує», а зміст її наповнений жахливими спогадами із названої збірки про перебіг і особливості голоду в різних регіонах, свідком якого Р. Девіс не був. На праці британця, як фахівця з аграрної історії СРСР, та його однодумців з ревізіоністського табору, було більше посилань там, де йшлося про соціально-економічні та природні передумови подій 1932–1933 рр.

Відтак, як бачимо, традиційні закиди Р. Конквесту щодо тенденційного підбору джерельної бази, усталені навіть у деяких сучасних історіописаннях, хибують упущенням, по-перше, факту загального дефіциту архівних джерел на початок 80-х років, а по-друге, тим, що саме представники української діаспори, з їх опорою на записи свідків голоду, внесли на той час найбільший вклад у розробку історії голоду.

Широкий резонанс книги Р. Конквеста і однойменного фільму не тільки збурив наукові кола, а й стривожив українофобів і їх комуністичних прислужників в політичному середовищі. У грудні 1986 р. із запереченням висловленого Конквестом терору голодом і взагалі факту голоду виступив перший секретар радянського посольства в Оттаві Ю. Богаєвський.

У 1987 р. канадський комуністичний діяч Дуґлас Тоттл видав схвалену директором інституту історії КПРС при ЦК КПУ (та директорами ще двох академічних інститутів УРСР) замовну книжку з інтригуючою назвою: «Обман, голод і фашизм: український міст геноциду від Гітлера до Гарварду». Автор представив український фільм і публікації українських емігрантів як звичайне замилювання очей нацистськими колаборантами[1798].

Як довела дослідниця цього питання Л. Гриневич, рукопис цієї книжки Д. Тоттла попередньо погоджений у кабінетах ЦК КПРС і ЦК КПУ та трьох академічних інститутах УРСР і переслідував мету вибудувати специфічний синонімічний ряд: «міф про український геноцид» – Гітлер – Гарвардський проект[1799]. Це була спланована акція для дискримінації організаторів і учасників Гарвардського проекту, нівеляції його результатів за допомогою комуністичної креатури СРСР в Канаді.

Противники визнання голоду в УРСР 1932–1933 рр., як правило, уникали ключового питання, яке хвилювало, насамперед українських дослідників в еміграції: чому саме на Україні голод набув найбільших масштабів і супроводжувався репресіями проти національної еліти? У зарубіжній історіографії 80-х років корені трагедії все частіше вбачаються не тільки в антиселянській, але і в антиукраїнській спрямованості сталінської політики.

[1798] Tottle Douglas. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto : Progress Books, 1987. vii, 167 p. : ill.

[1799] Гриневич Людмила. Від заперечення до вимушеного визнання: про механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980–х рр..». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: вип. 18. 2007. С. 232–242.

Більшість представників «української нерадянської» історіографії були схильні робити наголос саме на цьому.

Так, Василь Гришко вважав, що «головною причиною катастрофи була не хаотична і прискорена колективізація, яка здійснювалась під керівництвом Москви, а навмисна політика пограбування України шляхом встановлення надвисоких квот поставок зерна»[1800].

С. Старів, зазначав, що попри відсутність наміру спеціально аналізувати причини трагедії : «Та все-таки я не відчуваю найменшого сумніву в тому, що той голод мав політичні й національні чи, точніше кажучи, антинаціональні обертони»[1801]. Висновок С. Старіва не суперечить результатам унікального дослідження становища єврейських колоній під назвою «Єврейські селяни України під час Великого голоду, 1932–34», здійсненого А. Мутіцем (США)[1802]. Дослідник, опираючись на кореспонденції Г. Ланга та Л. Ланг, свідчення очевидців, описав (мовою ідіш) руйнацію єврейських колгоспів і голодування селян у 1932–1933 рр. Не вдаючись в теоретичні роздуми про причини голоду, Автор назвав його штучним, проте однаково спрямованим на всіх селян республіки.

Подібні погляди на причини голоду в Україні висловлювали авторитетні західні історики. Американський фахівець з питань геноциду Лео Купер висловив таку думку: «Треба згадати в цьому короткому перегляді [форм етноциду] ті численні мільйони, які загинули від заподіяного людиною [manmade] радянського штучного голоду 1932–1933. Про нього говорять, як про найбільший штучний голод в історії людства. Він був особливо суворим в Україні, основній житниці Радянського Союзу, спеціально вибраній для скорої колективізації. …Нині дехто доводить, що той штучно викликаний голод був фактично актом геноциду, задуманим для того, щоб задавити селянський опір до колективізації, але також для того, щоб підірвати соціальну базу українського національного опору»[1803].

Сам заголовок публікації професора Ессекського університету Г. Госкінга – «Влаштування катастрофи»[1804] – свідчить про підтримку ним версії штучного голоду 1932–1933 років. Поза тим – британський радянолог звернув увагу на особисту українофобію Сталіна, яка проявилася ще під час громадянської війни. Г. Госкінг доводить, що штучний голод був організований Сталіним з метою підриву української нації, яка щойно пережила культурно-мовне відродження, закріплення республіки в радянській та російській орбіті. Тобто голодний мор був свідомо влаштований внаслідок етнічних та політичних причин[1805].

Чіткою і концептуально спрямованою була точка зору Дж. Мейса, викладена у його свідченні міжнародній правничій комісії 23 травня 1988 р.:

[1800] Hryshko Wasyl. Ucrainian Holokost of 1933 ...
[1801] Старів Семен. Страта голодом … С. 16.
[1802] Mutitz A. Ha'haklaim ha'yhudim b'Ukrainah bitkufat ha'ra'av ha'gadol (1932–1934). *Shvut.* 1985. Vol. 11. P. 61–70.
[1803] Kuper Leo. The Prevention of Genocide. New Haven. Yale University Press, 1985. P. 150.
[1804] Hosking G. A. Arranging a Catastrophe. *Times Literary Supplement.* 1987. 20 February.
[1805] Hosking G. A. Arranging a Catastrophe ... P. 191.

«Москва пов'язувала українське селянство з українським націоналізмом як загрозою імперським інтересам Москви. Сталін, Каганович, Постишев і інші запланували у Москві знищення українського селянства як свідомої національної верстви і безпощадно здійснили це на Україні в 1932–1933 рр. засобом штучного голоду...»[1806]. Відповідним чином розмірковував на тому ж засіданні комісії і В. Косик, який наголошував на антиукраїнському характері голодової акції, і Р. Конквест. Останній вважав, що «голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастіону. Українських селян нищили не тому, що були селянами, але тому, що були українцями-селянами»[1807].

Залишилися актуальними праці Григорія Костюка, перевидані до 50-річчя голоду, в тому числі розділ монографії, названий «Криваві роки», де йдеться і про Голодомор[1808]. Його дослідження відзначаються глибоким аналізом мотивів, планів і наслідків діянь комуністичної верхівки СРСР, особисто Сталіна та його резидента Постишева відносно України. Дотримуючись «тоталітарного» погляду на Великий голод, вчений, тим не менше, висвітлив і наростання самосвідомості українців внаслідок українізації, здобутків індустріалізації, а також зворотню реакцію республіканського керівництва на брутальні дії Кремля під час Голодомору. Історик продемонстрував системний підхід до вивчення предмету і визначив метою «нападу Сталіна» на Україну у 1932–1933 р. не лише терористичний примус впертих українських селян до колективізації, а й перелом духовного й культурного хребта української нації.

Було помічено науковцями також англомовне перевидання книжки В. Гришка у 1983 р.[1809], яке вперше побачило світ українською мовою двадцять років тому. В. Гришко дослідив марксистсько-ленінську соціально-класову концепцію і трактував тези про пролетаризацію селянства, його реакційність, про необхідність знищення приватної власності на землю як прагнення насильницької ліквідації всього класу дрібного селянства, в тому числі і шляхом геноциду як стратегічний більшовицький курС. Цей курс почав реалізовувати ще Ленін, а продовжив Сталін під облудним гаслом про союз робітників і селян, яке було в числі тактичних засобів збереження комуністичного режиму[1810].

Іншим елементом більшовицької стратегії, за логікою В. Гришка, було злиття націй, яке проявилося в згортанні українізації, насильницькій асиміляції і репресіях проти української інтелігенції Але трактування Автором сталінського голодового терору як українського голокосту видається некоректним, позаяк цей злочин чинився, по-перше, не стільки за етнічною, як у випадку Голокосту євреїв, скільки за політичною ознакою, а по-друге, за

[1806] Голодовий геноцид України на світовому форумі. *Визвольний шлях.* 1988. Кн. 10 (487). С. 1257.
[1807] Голодовий геноцид України на світовому форумі ... С. 1256.
[1808] Костюк Григорій. Криваві роки: (До історії голоду і терору в Україні). *Костюк Григорій. На магістралях доби*. Торонто; Балтімор : Смолоскип, 1983. С. 127–155.
[1809] Hryshko Wasyl. Ucrainian Holokost of 1933 / ed. and transl. by Marco Carynnyk. Toronto : Bahriany Foundation, 1983. viii, 165 p.
[1810] Hryshko Wasyl. Ucrainian Holokost … P. 20–21.

політичною і персональною належністю його організаторів, був, скоріше, комуністичним, сталінським, а не українським.

У цей же період активно розробляв проблематику голоду в УСРР 1932–1933 директор Канадського інституту українських студій (КІУС), доктор суспільних наук Богдан Кравченко. Прикладом кваліфікованого дослідження теми може послужити стаття вченого «Рукотворний голод 1932–1933 років в радянській Україні»[1811], основні тези якої були також викладені у науковому збірнику[1812]. Б. Кравченко використав у своїх статтях ґрунтовну джерельну базу окрім традиційних для української діаспори публікацій із власного кола та західних науковців. Левову частку цих джерел складають радянські матеріали і документи: виступи Сталіна та інших комуністичних зверхників, статистичні матеріали, монографії з економічної історії СРСР, публікації періодики 30-х років, передусім у харківській газеті «Вісті ВУЦИК», тощо.

Автор послідовно дослідив передумови голоду, соціалізацію та колективізацію села, опір колективізації та експлуатації українських селян, причини та наслідки трагедії українського селянства. Основними причинами голоду 1932–1933 років, за Кравченком були наступні явища: хаос у у господарюванні на селі, спричинений колективізацією; крах продуктивних сил (втрата тяглової худоби, слабка механізація); посухи 1931, 1932 рр. та відповідні недороди. А визначальним чинником Великого голоду, що і визначило його штучний характер, стали «драконівські» заходи влади на вилучення зерна[1813].

Аналізуючи методи та географію розкуркулення в Радянському Союзі, Автор помітив особливо жорстоке ставлення Кремля до України та непропорційно високий рівень смертності експропрійованих українських селян у порівнянні з російськими, яких вислано пропорційно менше і в кліматично м’якші регіони. Б. Кравченко висвітлив колапс сільськогосподарського виробництва, викликаний колективізацією, хаосом управління, недосівом, посухами. Але, як наголошує дослідник: «У 1934 році, коли був найбідніший врожай, Україна не голодувала. Відповідальність за голод лежить на сталінському керівництві і драконівських квотах на реквізицію зерна, які були накладені на Україну, щоб підтримати шалений темп індустріалізації»[1814].

Автор використав радянські дані, наведені В. Голубничим, про виконання Україною плану хлібоздачі на січень 1933 р. в обсязі 4,7 млн. тонн, що залишило на середню селянську сім'ю лише 80 кілограм зерна, але не порівняв ці цифри з показниками інших років. Звідси і неточність у визначенні тривалості голоду: «Голод, що почався в січні 1932 року, нарешті припинився 1934 року, коли був завезений врожай 1933 року»[1815].

[1811] Krawchenko Bohdan. The man–made famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. *Conflict Quarterly*. 1984. Vol. 4. No. 2. P. 29–39.

[1812] Krawchenko B. The man–made famine of 1932–1933 and collectivization in Soviet Ukraine. *Famine in Ukraine 1932–1933* / ed. Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. Edmonton : CIUS, 1986. P. 15–26.

[1813] Krawchenko B. The man–made famine and collectivization … P. 23.

[1814] Krawchenko Bohdan. The man–made in Soviet Ukraine … P. 33.

[1815] Krawchenko Bohdan. The Man–Made … P. 34.

На доказ штучного, рукотворного характеру голоду Б. Кравченко навів аргументи про відмову влади у допомозі голодуючим, про експорт у голодний рік Радянським Союзом 1,7 млн. тонн зерна, про блокаду республіки, про приховання голодового злочину і відхилення спроб допомоги українцям зарубіжних організацій. Зрештою, як зауважив історик, прийняття суворих заходів для замовчування подій 1932–1933 років в радянському селі та заборону розголосу про трагедію в світі означає наявність штучного голоду[1816]. Водночас Б. Кравченко, посилаючись на відомий вислів Сталіна про те, що селянське питання є в своїй основі національним питанням, та свідчення Е. Амменде про опір української політичної еліти й інтелігенції голодовому нищенню селян, дійшов висновку про етнічно спрямований характер голоду в республіці.

Вчений солідаризувався з результатами досліджень Сергія Максудова, який нарахував 6 мільйонів жертв голоду в Україні 1932–33 рр. та визначив, що за 1917–1945 роки загинуло понад чверть українських жінок і більше половини – чоловіків. «Така гора черепів безпрецедентна в історії людства»[1817], – стверджував Б. Кравченко. Внаслідок масового народовбивства втрачався зв'язок поколінь українського народу, можливість передати новим генераціям культурні та духовні надбання, національні традиції, життєвий досвід. За таких умов радянського людовбивства в Україні, особливо в 30-ті роки, можна без перебільшення сказати, що найбільшим досягненням українців у цьому десятилітті було те, що вони пережили його, – завершив свої роздуми Автор.

Отже, Б. Кравченко фактологічно довів штучний, організований характер голоду в Україні, який був спрямований на фізичний підрив генофонду та традиційного укладу українського народу. Проте Автор оминув теоретичні питання щодо визначення правомірності термінів «Голодомор», «геноцид», керуючись лише поняттями «голод», «Великий голод» без наголосу на його відмінність від російських регіонів. Понад те, Б. Кравченко бездоказово поширив хронологічні рамки Великого голоду в Україні від січня 1932 на весь 1934-й рік.

У інших наукових статтях Б. Кравченко більшої уваги надав причинам[1818] і соціально-культурним наслідкам голодової катастрофи в Україні[1819] та, в основному, повторив свої узагальнення про її організований сталінською верхівкою рукотворний характер.

Питання голоду розглядалися Автором і в монографії про соціальні процеси в УСРР у 20 – 30-х роках, яка вийшла друком у США 1985 р. і згодом перевидана в українському перекладі[1820]. В якості головних причин голоду Б. Кравченко виділив комплекс об'єктивних економічних та суб'єктивних чинників. Найбільш руйнівними з яких були колективізація сільського господарства та підвищені розміри хлібозаготівель, які в Україні набрали

[1816] Krawchenko B. The man–made famine of 1932–1933 … P. 24.

[1817] Krawchenko Bohdan. The Man–Made … P. 36.

[1818] Krawchenko Bohdan. The Great Famine of 1932–1933 in the Soviet Ukraine. *One Word* (Calgary). 1982.

[1819] Krawchenko B. the great famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine: causes and consequences. *Critique.* 1986. № 17. P. 137–146.

[1820] Кравченко Б. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні XX століття / пер. з англ. В. Івашко та Д. Корнієнко. Київ : Основа, 1997. 404 с.

насильницьких форм. Він знову доводив штучність голоду тим, що Сталін допоміг селянству УСРР зерновою субсидією з держфонду та зниженням квот хлібоздачі в неврожайний 1934 рік, тоді як не зробив цього 1932 року[1821].

Вчений показав зв'язок національного питання з аграрним в республіці, де народ зазнав найбільших демографічних та соціально культурних втрат, а селянство знищено як самостійна суспільна сила. Жертвами голоду в Україні, за його припущеннями на основі переписів населення, стали 4,5 млн чол[1822].

Б. Кравченко у цій роботі не використав «геноцидні» терміни та не наполягав на антиукраїнській спрямованості голоду обмежившись його оцінкою як штучний і поєднаний з погромом національної еліти. Таким чином, Автор залишився на своїй зваженій академічній позиції у тлумаченні характеру голоду, яка виглядає, як і в цитованого ним В. Голубничого, поміркованим варіантом тоталітарної концепції.

Більшість дослідників з емігрантських кіл і у цей період розглядали причини подій початку 1930-х років в УСРР в історичній площині колоніальної політики російського імперіалізму у його радянському вираженні. Аксіоматичною для них залишалася теза про те, що основним мотивом Кремля в організації штучного голоду було придушення потужного національного руху, який, зокрема, проявився в селянських бунтах та успіхах українізації. Колишній політв’язень, історик Валентин Мороз обґрунтував припущення про те, що одна з головних причин вбивчого голоду зумовлювалася успіхами політики українізації, досягненнями національної культури, ефективнішою, ніж у Росії системи освіти.

Дослідник відзначив, що, по-перше, в ході українізації сильне своїми традиціями і мовою село поширило свій вплив на міста, які швидко виростали під час індустріалізації, а, по-друге, за 20-ті рр. український архаїчний (етнографічний) націоналізм, завдяки росту освіти та інтелігенції набрав модерних політичних форм, які не вписувалися в радянську колоніальну структуру[1823]. Все це, в сукупності із зрослим в роки першої п’ятирічки економічним арсеналом республіки та її прикордонним розташуванням, реально загрожувало цілісності СРСР. Він нагадав про факти збройного опору селян радянській владі впродовж 1920-х рр. та досягнення «національного відродження» цього періоду, зрослу національну свідомість частини керівництва республіки, що турбувало комуністичну верхівку в Москві. Тому, на думку науковця, масове вбивство 7 млн українців не могло мати соціально-економічні чи «класові» причини – мільйони жертв приносить лише колоніальна боротьба.

Таким чином: «Москва потребувала холокосту. Накладений голод 1933 р. і весь спектр репресивних масових вбивств протягом 1930-х рр. були вираженням боротьби імперії за самозбереження. Саме цей інстинкт, а не економічна доктрина колективізації, спонукав Кремль до здійснення жахів

[1821] Кравченко Б. Соціальні зміни та національна … С. 167

[1822] Кравченко Б. Соціальні зміни та національна … С. 167–168.

[1823] Moroz V. Nationalism and Genocide: The Origin of the Artificial Famine of 1932–1933 in Ukraine. *The Journal of Historical Review*. 1986. Vol. 6. № . 2. P. 211–212.

1930-х років[1824]. Відповідно, подвійний удар Кремля по національній еліті і селянству був вираженням геноциду українського народу.

Важливі проблеми історії голодових акцій Кремля в Україні підняв у своєму виступі на об'єднаній науковій конференції Наукового Товариства ім. Т. Шевченка та Інституту ім. Симона Петлюри (Париж) науковий співробітник інституту Євген Слонівський. Наголосивши на відмінності голодів 1921–1922 і 1932–1933 років від голодівок у царській Росії, коли визначальними чинниками трагедії були недороди і посухи, доповідач розглянув їх як «дві підтеми однієї теми», дві ланки системної антиукраїнської політики Кремля.

Є. Слонівський визначив подібність цих голодових акцій, або ж, на його думку, Голодоморів, за трьома критеріями. По-перше, за плановою організацією комуністичною владою, «з тою самою головною ціллю зламати спротив українського народу, головно селянства, і підкорити його московсько-більшовицькому режимові»[1825]. По-друге, основною передумовою трагедій стала акція грабунку селянства, оперта на вкрай жорстокий терор ЧК-ОГПУ. Третю подібність промовець визначив у специфіці голодового терору тобто у використанні насильницької колективізації, розкуркулення та продрозкладки. Разом з тим Є. Слонівський висвітлив відмінності у застосуванні цих засобів на початку 20-х і на початку 30-х років, вказав на приховання удару 1933 р., на спрямованість його проти всього народу, включно з інтелігенцією та комуністами, на використання різних виконавців: відповідно «продзагонівців і «стотисячників». Крім дій «аж 112 тисяч завзятих російських партійців» з реквізиції зерна, промовець назвав інші чинники Голодомору 1933 р. – терор за «законом про 5 колосків», скасування авансів і виплат на трудодні, блокування сіл, занесених на «чорну дошку» та республіки загалом, завищені квоти хлібозаготівель, збройну охорону полів тощо.

Великої уваги надав доповідач викриттю підступності голодового народовбивства, яке здійснюється, замасковано, замордовує не відразу, а в муках, вражає як масова пошесть і передусім дітей, доводить до божевілля і канібалізму. Навівши кілька відомих йому визначень кількості жертв масового людомору науковець резюмував: «Отже, нищення українського народу голодом 1932-33 рр. було нічим іншим, як модерною формою народовбивства, або специфічною формою терору, опертого на цілу низку т. зв. проміжних і допоміжних видів фізичного терору»[1826] (Виділено Автором. – В. Г.), дійшов висновку Є. Слонівський. Доповідач наголосив на вині за цей злочин «російської комуністичної партії під проводом Сталіна» і лаконічно визначив його характер та мету: «Ім'я цій акції геноцид, ціль його – остаточно зламати

[1824] Moroz V. Nationalism and Genocide ... P. 219.

[1825] Слонівський Є. Голод, як специфічна форма большевицького терору в Україні. *Порівняльна аналіза голоду 1921–22 рр. з голодом 1932–33 рр.*: доповідь на об'єднаній наук. конф. НТШ та Ін-ту ім. Симона Петлюри, присв. відзн. 50–річчя Великого Штучного Голоду в Україні 1932–1933 рр. *Визвольний шлях.* Берез., 1985. Річн. XXXVIII. Кн. 3 (444). С. 293.

[1826] Слонівський Є. Голод, як специфічна форма … С. 292.

національно-самостійницьку поставу українського народу»[1827]. (Виділено Автором. – В. Г.).

Отже, Є. Слонівський, використавши публікації І. Герасимовича, С. Підгайного, В. Гришка, С. Олеськіва, М. Вербицького, Б. Кравченка, документи збірника «Біла книга про чорні діла Кремля», довів системність колоніальної політики Москви щодо України, складовою частиною якої були два радянських голоди міжвоєнної доби. Доповідач розвинув концепцію голоду-геноциду 1932–1933 рр., встановивши організований характер цієї акції помсти комуністичного Центру, спрямованої, поряд з репресіями проти інтелігенції і керівництва республіки, на превентивне нищення свідомих прошарків нації як самостійницького потенціалу. У публікації доповіді Є. Слонівського відсутні посилання на джерела, та й коло названих ним публікацій належить лише представникам української діаспори, тому природно, що Автор відобразив концентрований виклад уявлення української еміграції початку 80-х років про природу, обставини і місце Голодомору в історії.

Відомий канадський соціолог та етнолог Всеволод Ісаєв простежив витоки голодової катастрофи в українському селі та її довготривалі соціально-культурні наслідки для українського суспільства. В. Ісаєв, посилаючись на П. Сорокіна, припустив використання голоду як знаряддя розправи з небезпечними верствами, яке застосовувалося ще в Російській імперії, і було сприйняте очільниками радянської імперії. Автор, (власне, і як сам Сталін в розмові з Черчиллем), трактував заходи радянської влади на початку 30-х років як неоголошену війну селянству. Метою цієї війни проти носіїв національної свідомості та традицій, на його думку, було перетворення українців у денаціоналізовану масу, що підтверджується одночасним розгромом національної еліти та припиненням українізації. Дана гіпотеза розроблялася ще з часів Д. Соловея, який розглядав обидва голоди 20 – 30-х рр. як ланки одного ланцюга великодержавної антиукраїнської політики Кремля.

Вплив Голодомору на зміни в соціальній структурі України розглядав також Всеволод Ісаїв[1828]. Дослідник зауважив, що Великий голод разом з колективізацією та розкуркуленням підірвали традиційний селянський уклад, перетворивши селянство в однорідну та інертну колгоспну масу. Разом з тим у роки штучного голоду та індустріалізації стрімко збільшилася кількість міського населення, значну частину якого склали у 30-ті роки вихідці із села.

В. Ісаєв показав також руйнівні наслідки організованого голоду в Україні для традиційного селянського укладу, народного побуту, духовної культури народу, а також для генетичного потенціалу нації.

Схожий погляд на проблему Голодомору, як кульмінаційний пункт системного геноциду українства, мав також інший співавтор збірки «Голод в

[1827] Слонівський Є. Голод, як специфічна форма … С. 292.

[1828] Isajiw W. W. The Impact of the Man–Made Famine on the Structure of Ukrainian Society. *Famine in Ukraine, 1932–1933* / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton: Canad. Inst. of Ukr. Studies, Univ. of Alberta. Downsview, Ont.: Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. P. 139–146.

Україні, 1932–1933» – Роман Сербин[1829] та фундатори концепції голоду як геноциду українського народу Р. Лемкін, Дж. Мейс, Р. Конквест. Така інтерпретація політики ВКП(б) підкріплена історичними фактами та демонструє політико-національний вимір Голодомору, який здобув становище концептуальної домінанти наукового пошуку тієї доби. Щоправда, Р. Сербин був найбільш послідовним у твердженні, що Сталін повторив досвід застосування засобу голоду для придушення селянського повстанського руху 1921–1923 рр. у 30-ті роки.

В. Ісаєв, як і Р. Сербин, подібно до більшості дослідників теми, не практикували порівняльний аналіз голодових подій в УСРР і чинників голодування на Кубані та у Поволжі, що давало підстави їх опонентам заперечувати антиукраїнський характер дій влади у 1932–1933 рр., тлумачити Великий голод як однаковий для всіх зернових регіонів СРСР.

Серед інших актуальних тем середини 80-х років було засудження брехні про голод, яка починалася ще з публікацій В. Дюранті та інших західних кореспондентів 1932–1933 рр. М. Царинник посвятив кілька статей висвітленню боротьби за правду про голод послідовно і дослідив обставини фальсифікації причин і розмаху трагедії журналістом Волтером Дюранті[1830]. В інших публікаціях історик засуджував фальшиву позицію газети «Нью-Йорк Таймс, де працював Дюранті[1831], у висвітленні комуністичного голоду та відмові відкликати Пулітцерівську премію своєму репортеру. М. Царинником висвітлювалися також політичні та економічні причини лицемірної політики урядових кіл США і Великобританії щодо СРСР[1832] та приховання правди про Голодомор під час цих подій.

Канадський історик-емігрант Орест Субтельний своє ставлення до проблеми комуністичного голоду висвітлив у синтетичній праці з історії України, яка згодом стала одним з перших кваліфікованих підручників у незалежній Україні. Автор не вживав терміну «геноцид», навів об’єктивні і суб’єктивні причини голоду, та означив різні погляди в історіографії на характер подій в УСРР 1932–1933 рр. Проте його аргументація підводить до висновку про організований антиукраїнський характер трагедії з вини Сталіна та його підручних[1833].

Деякі зарубіжні і вітчизняні автори виступали проти абсолютизації національних аспектів голоду, оскільки дослідниками не знайдено якогось спеціального плану нищення Москвою українства. Але ж припущення про

[1829] Serbyn R. The Famine of 1921–1923: A Model for 1932–1933? *Famine in Ukraine, 1932–1933* / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton : Canad. Inst. of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downsview, Ont. : Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. P. 147–178.

[1830] Carynnyk M. Making the news fit to print: Walter Duranty, the New York Times and the Ukrainian famine of 1933. *Famine in Ukraine 1932–1933* / ed. by Roman Serbyn and Bohdan Kravchenko. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. P. 67–96.

[1831] Carynnyk M. The New York Times and the Great Famine. *The Ukrainian Weekly.* 1983. Vol. LI. Sept. 11. №37. Sept. 18. №38; Sept. 25. № 39; Oct. 2. № 40.

[1832] Carynnyk Marco. Blind Eye Murder: Britain, the United States and Ukrainian Famine of 1933. *Famine in Ukraine. 1932–1933* / R. Serbyn, B. Kravchenko eds. Edmonton, 1986. P. 109–138.

[1833] Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto; Buffalo; London: Univ. of Toronto Press, Canad. Inst, of Ukr. Studies, 1988. Pp. 413–416, 529, 535, 562, 565.

можливість існування такого плану, зовсім не означає наявність такого єдиного попередньо розробленого цільового паперового документу, але, як писали десятки дослідників, не заперечує логіки спланованих рішень.

На наш погляд, досить зважено підходив до висвітлення цього питання Дж. Мейс. Оцінюючи тезу про існування «попереднього плану» голоду, він зазначив, що йдеться про вибірково антиукраїнське застосування загальносоюзних антиселянських заходів проти селянства, але вони були застосовані тоді, коли фокус проблем сільського господарства змістився на Україну і Північний Кавказ. Водночас, продовжував американський радянолог, важливо мати на увазі, що Сталін, «не звертаючи уваги на те, що його політика призводила до голоду на Україні, нічого не зробив для врятування людей і здійснив заходи, спрямовані на нейтралізацію українців і козаків як політично неблагонадійних груп, котрі ще більше погіршили ситуацію. Це відкривало простір для політичної централізації і російського панування в СРСР»[1834].

Семен Старів, котрий пережив голод на Черкащині, і чия англомовна книга спогадів під псевдонімом «Мирон Долот» спершу побачила світ за океаном[1835] і мала резонанс у десятках видань, а також французький і польський та інші переклади, писав: «Взагалі дехто гадає, що голод тих років в Україні був наслідком колективізації. Інші ж вважають, що той голод виник штучно, задля того аби загнати селян у колгоспи. Нарешті, є й переконані в тому, що то був народовбивчий голод, вислід розважливо обдуманого пляну, спрямованого на знищення українського народу як нації»[1836]. Відтак, Автор окреслив три основних розбіжності у тлумаченні причин голоду, що, як і раніше, складали основний зміст дискусій між дослідниками подій 1932–1933 рр. Сам він чітко знав, хто вбивав і чому: комуністична Москва для упокорення українства[1837].

У 1988 р. голодова Комісія конгресу США під орудою Дж. Мейса здійснила звіт парламенту про проведену роботу і цього ж року його матеріали були опубліковані і розповсюджені. Через 2 роки видано і тритомник свідчень 210 українців, які пережили Голодомор.

Звітні та підготовчі матеріали роботи цієї комісії мають велике значення не лише як історичне джерело, а для наукового наповнення історіографії Голодомору. У звітній частині 4-му тому українського видання цих матеріалів аргументовано 15 тез на обґрунтування висновку комісії про геноцид голодом українського народу на доказ 16-ї: «У 1932–1933 роках Йосип Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців»[1838].

Спершу Автори звіту, головним з яких був Дж. Мейс, навели докази того, що голод не був результатом посухи, неврожаю чи «саботажу куркулів», а мав рукотворний характер і забрав, за різними даними, 3–5 млн. життів в Україні[1839]. Наступна група фактів, наведених у звіті, (пункти 5–9) засвідчила

[1834] Report to Congress ... P. 32.

[1835] Dolot Miron. Execution by Hunger: The Hidden Holocaus / introd. by Adam Ulam. New York : W. W. Norton & Company, 1985. xvi, 231 pp.

[1836] Старів Семен. Страта голодом / пер. з англ.; за ред. Р. Доценка. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2002. С. 16.

[1837] Dolot M. Who killed them and why? / Library of Congress. Harvard : Harvard University. 1984. 35 p.

[1838] Великий голод в Україні 1932–1933 років. Т. IV. ... С. 24.

[1839] Великий голод в Україні 1932–1933 років. Т. IV … С. 8–11.

відмінності Голодомору в Україні від голоду в інших республіках і краях, що означало антиукраїнську спрямованість «нищівного удару» голодом. Йшлося про те, що Москва допомогла голодуючим російським регіонам та Казахстану навесні 1932 рр. та послабила тиск на селян «травневими реформами». В аналогічній українській ситуації у серпні 1932 р. влада лише посилила репресії і реквізиції зерна, які вилилися у вилучення всього продовольства та блокаду вимираючих сіл і республіки загалом.

Ще одна низка доказів навмисного голоду (пп. 10–13, 15) стосувалася намірів та дій керівництва СРСР та республіки. Безперечно доведено, що Сталін знав про смертний голод в Україні щонайпізніше з листопада 1932 р., але, замість допомоги, посилив людомор, а, на довершення, в січні 1933 р. відправив в Україну команду Постишева, щоб доконати селян реквізиціями, а республіканське керівництво та інтелігенцію – репресіями.

На переконання членів Комісії (п. 14), ці заходи, поряд із блокадою республіки та лютою розправою з українською Кубанню, засвідчують національний характер сталінського геноциду голодом: «Хоча впродовж 1932–1933 сільськогосподарського року голод охопив також басейн Волги та Північно-Кавказький край у цілому, лише на Кубані – населеному етнічними українцями регіоні Північно-Кавказького краю – агресивність втручань Сталіна була такою ж, як восени 1932 року та в січні 1933 року в Україні»[1840]. У окремих тезах свої висновків (пп. 17-18) Комісія відзначила угодовські дії уряду США, який замовчував радянський голод та встановив з СРСР дипломатичні відносини, а також засудила ганебну співпрацю деяких американських журналістів з радянською владою у висвітленні подій 1932–1933 рр.

Отже, внаслідок роботи Комісії і публікації її висновків було радикально розширено джерельну базу дослідження голоду та пов'язане з ним інформаційне поле, до його долучилися і професійні дослідники. Геноцидна концепція Голодомору набула чіткіших контурів доказової бази і соліднішого підґрунтя. Висновки Комісії стали відправною точкою багатьох інших досліджень, (в тому числі історіографічних)[1841], критична маса яких невдовзі змістилася на посткомуністичний простір, де успішно продовжено розробку висловлених Дж. Мейсом і його колегами ідей.

У 1988 р. працювала також Міжнародна правнича комісія з дослідження голоду в Україні у складі семи видатних юристів світу з різних країн під орудою професора Джейкоба Сандберга (Швеція). Робота Комісії фінансувалася українською діаспорою, а її склад підбирався юристами Світового Конгресу вільних українців (СКВУ), проте, на думку фахових дослідників питання, ці обставини не завадили її об'єктивності[1842]. На своїх засіданнях в Брюсселі і Нью-Йорку Комісія розглянула 15 томів документів на

[1840] Великий голод в Україні 1932–1933 років. Т. IV … С. 20.

[1841] Andriewsky Olga. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. by Andrij Makuch and Frank Sysyn. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 14–48.

[1842] Hobbins A. J., Boyer D. Seeking historical truth: The international commission of injuiry into the 1932–33 faminy in Ukraine. *Dalhousie law jornal.* 2001.Vol. 24. P. 139–191.

доказ Голодомору, заслухала думки наукових експертів, тригодинну доповідь адвоката І. Сопінки з боку звинувачення, свідчення очевидців голоду, яких допитував Генеральний адвокат з боку захисту професор Ян А. Хантер (Канада) і виклала своє рішення. В матеріалах Комісії послідовно йшлося спершу про свідчення голоду, документовані, показаннями, звітами преси, дипломатичними матеріалами, працями вчених, радянськими документами, що дало підстави ствердити сам факт голоду 1932–1933 рр. в УСРР, який так заперечувався Радянським Союзом.

Наступним пунктом рішення Комісії було визначення тривалості голоду (кінець літа 1932 р. – початок літа 1933 р.) та його географічних меж – вся територія радянської України без національної диференціації. Водночас встановлено, що голодове лихо охопило також Казахстан, райони Дону і Кубані, Північний Кавказ, басейну Волги, із змішаним етнічним складом. Окреслено, що кочові казахи каралися за опір колективізації, і найбільше постраждали поряд з козачими, україноетнічними регіонами та німцями Поволжя. Відзначено, що російські та білоруські регіони зі схожими загальними умовами від голоду чомусь не потерпали[1843]. Надалі юристи розглянули різні дані про наслідки голоду і встановили загальнодержавні втрати Радянського Созу 7,5 млн. осіб, з яких 4,5 млн жертв в УСРР і по 1 млн – на Північному Кавказі і Казахстані[1844].

Багато уваги надавалося розгляду Комісією причин голоду, безпосередньою з яких названа надмірна поставка зерна, супроводжувана вилученням іншого продовольства, забороною продажі зерна та оплати трудоднів, обшуками, терором, блокадою сіл за «чорними списками», депортаціями при тому, що зерно було на складах в буртах і для харчування партгоспактиву. Іншими причинами голоду юристи визначили насильницьку колективізацію та розкуркулення, які набрали характеру війни з селянством за участю приїзжих 25-тисячників, армійських підрозділів, силових структур. Посилаючись на дані Р. Конквеста, В. Косика, Р. Медведєва, Комісія визначила, що в 30-ті роки з України влада виселила 1,5 млн «куркулів» і їх сімей і 300–500 тис. знищила фізично[1845].

Ще одним і архіважливим пунктом розгляду Комісії були докази націленої денаціоналізації, нищення української ідентичності яке, на думку учасників цього процесу розслідування, перейняла комуністична Москва і з повною силою повернув після періоду коренізації Сталін постановою 14 грудня 1932 р. Проте юристи заявили про політичні, а не етнічні мотиви денаціоналізації, позаяк влада, на їх думку, прагнула припинити деінтеграцію держави. Разом з тим, правнича комісія в якості «неспростовного факту» постановила: «Маса зібраних Комісією свідчень не залишає сумнівів у намірі радянських владоможців здійснити на Україні та на територіях з переважно українським населенням швидше, ніж в інших регіонах, політику, призначену

[1843] Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 голов. Итоговый отчет. 1990 год / пер. с англ. Киев : УкрЦЭНДИСИ, 1992. С. 22–23.
[1844] Международная Комиссия по расследованию … С. 25–26.
[1845] Международная Комиссия по расследованию … С. 45.

для всіх»[1846]. Водночас юристами, насамперед Дж. Сандбергом, припускалось існування серії геноцидів у 1932–1933 роках, тому шо ксенофобія Сталіна не обмежувалась лише українським етносом.

Висновки, отримані правниками внаслідок вивчення матеріалів справи, закінчуються не однозначно: «Усі факти, які були надані Комісії, засвідчують, що Сталін та його прибічники намагались максимально використати голод і покінчили з ним, як тільки він прислужився. Комісія дотримується думки, що радянська влада добровільно використала голод для успіху своєї політики денаціоналізації»[1847]. Тож констатація Комісією особливого підходу Кремля до українського населення спростовує намагання ревізіоністів змалювати картину спільного всесоюзного голоду.

В результаті розгляду справи 6 із 7 провідних юристів світу із Міжнародної Комісії розслідування голоду в Україні в 1932–33 рр. у Звіті-резюме Комісії визнали злочин проти українського народу, який стався внаслідок а) стягування зернових податків б) колективізації, в) акції проти куркулів, г) акції протинаціональної[1848]. Головними ідеологами навмисного голодового злочину визначено В. Леніна, Й. Сталіна, керівниками акції Л. Каганович, В. Молотов, виконавцями в республіці – П. Постишев, С. Косіор, В. Балицький, Г. Петровський, В. Чубар, М. Хатаєвич.

Члени Комісії офіційно засудили політику, застосовану Кремлем щодо українського народу і постановили: «Тому Комісія вважає виправданою свою думку про те, що геноцид проти українського народу мав місце і суперечив діючим у той час нормам міжнародного права»[1849].

Понад те, як зазначалося в літературі[1850], Комісія визнала, що керівництво СРСР знало про Голодомор, але лише поглиблювало страждання людей. Так само уряд США не реагував на цей злочин, а частина мас медіа навіть допомагала Москві замовчувати цю трагедію.

Найбільше значення роботи правничої Комісії в тому, що нею було вперше, після невідомої тоді статті Р. Лемкіна, дано фахову оцінку голоду 1932–1933 років в Україні як акту геноциду і таким чином, прискорено його імплементацію в міжнародну юридичну практику, яка відбувалася вже з середини 90-х років.

Деякі члени Комісії висловили незгоду з кваліфікацією Голодомору як геноциду, розглядаючи явище рамках наукової гіпотези. Наприклад, професор Ковей Т. Олівер (США), вказував на відсутність деяких важливих, елементів концепції голоду-геноциду. Мова йшла про брак доказів наміру Сталіна і його підлеглих знищити саме українську націю та аргументів щодо винятково

[1846] Международная Комиссия по расследованию … С. 58.

[1847] Міжнародна комісія з розслідування голоду на Україні 1932–1933 років. *Золоті ворота.* Вид. Тов–ва зв'язків з українцями за межами України, 1993. Вип. 4. С. 29.

[1848] Звіт-Резюме Міжнародньої Комісії Розслідування Голоду в Україні в рр. 1932—33. Душею завжди з Україною: пропам'ятний збірник на пошану українського правника та політолога Володимира-Юрія Даниліва. Київ; Торонто, 2003. С. 180, 184.

[1849] Международная Комиссия … С. 76.

[1850] Марочко В. Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 47–52.

антиукраїнської спрямованості політики Кремля[1851]. З іншого боку, професор Дж. Левассер (Франція) констатував намір влади на придушення опору селян суцільній колективізації, здійснений з особливою жорстокістю, але кваліфікував його як злочин проти людяності[1852]. Ще один член Комісії, президент Верховного Суду Аргентини Р. Левене, не заперечував сталінського злочину, але вказував на неправомірність застосування Конвенції ООН про геноцид 1948 р. «заднім числом» – до подій 1933 року[1853].

Втім, загальні висновки роботи Комісії не суперечили геноцидній концепції і були схвалені українською еміграцією.

Матеріали слухань про голод в Україні Міжнародної правничої комісії на чолі з Я. Сандбергом було надруковано 1990 р. Ці матеріали, як і документи Комісії Дж. Мейса, були вагомою частиною великого і різноманітного комплексу джерел, який наприкінці 80-х поповнили також великі збірники матеріалів про Великий голод британських, німецьких, італійських дипломатичних місій.

Такі великі наукові напрацювання з поповнення джерельної бази історії голоду разом з теоретичними розробками Джеймса Мейса, Роберта Конквеста та ін. стали рубіжними для нового історіографічного етапу, позаяк дали імпульс зацікавленості цією темою науковцям Заходу і вирішальним чином вплинули на подальшу розробку проблеми Голодомору. В роботах Дж. Мейса і Р. Конквеста досліджено практично всі головні чинники і події голоду в УРСР 1932–1933 р., але найбільше місця, як і у всій західній історіографії, у них займав аналіз причин і наслідків трагедії, яка, за їх версією, була організована як елемент комбінованого превентивного удару Сталіна по потенційному сепаратизму УРСР або ж подвійного удару по селянству як носію певного соціального укладу і національної свідомості.

Зауважимо, що, обґрунтовуючи оцінку голоду в Україні як геноциду Конквест та Мейс дещо по різному трактували елементи цієї конструкції. Британський вчений трактував ситуацію, що склалась в Україні 1932–1933 рр., в рамках тоталітарної парадигми, яка передбачала розгляд політики Кремля у союзному масштабі. Тобто Голодомор тлумачився як наслідок терору голодом, здійсненого в ході реалізації сталінської комплексної стратегії вирішення зовнішньополітичних, виробничих, продовольчих, класових, національних завдань влади. Відтак антиукраїнська політика ВКП(б) в Україні та на Кубані поєднувалася з антинімецькою на території республіки німців Поволжя та антиказахською в Казахстані. Схожа ідея про серію геноцидів 1932–1933 років в СРСР в широкому територіальному масштабі була висловлена і Міжнародною правничою комісією.

Дж. Мейс, як і Р. Конквест, також взяв за основу своєї версії Голодомору інтелектуальні надбання та джерельну базу української діаспори. Але, вслід за Р. Лемкіним, Л. Плющем, Д. Соловеєм, В. Гришком та іншими науковцями, історик розглядав сталінський голод в проблемно-хронологічній площині

[1851] Международная Комиссия … С. 82.
[1852] Международная Комиссия … С. 79.
[1853] Международная Комиссия … С. 182.

імперської політики комуністичної влади щодо українців. Тому голод 1932–1933 р. тлумачився Мейсом як складова частина загального геноциду що тривав з початку встановлення комуністичної влади й супроводжувався нищенням інтелектуальної, духовної, політичної еліти і соціальної основи українського визвольного руху – селянства.

Такі ідеї обох істориків, а також їх послідовників (А. Безансона, В. Гришка, В. Душника, Л. Купера, Р. Сербина, Є. Слонівського та ін.) знайшли подальший розвиток і заперечення вже у 80-ті рр. та на наступному етапі розробки проблеми Голодомору і спонукали науковців до тривалої дискусії.

3.4. Спроби ревізії тоталітарної концепції Голодомору наприкінці 80-х років

Погляди ревізіоністів добре висвітлені в історіографії зарубіжними дослідниками в ході їх постійних дискусій, а також російськими фахівцями В. Кондрашиним, І. Павловою, українськими – С. Кульчицьким, В. Марочком, Г. Касьяновим, Г. Васильчуком, М. Шитюком і К. Назаровою та іншими. Деякі з цих науковців самі висловлювали ревізіоністські судження.

Так, В. Савельєв припускав, що в процесі реалізації планів «надіндустріалізації» ігнорувалися інтереси всіх селян незалежно від їх національності. Відтак причиною трагедії мільйонів людей, в кінцевому рахунку, стала притаманна сталінській моделі колективізації антиселянська спрямованість, бюрократичні, злочинні методи її здійснення. «Голод, можна сказати, – неминучий результат спроб перебудувати сільськогосподарське виробництво в дусі ідей казарменого, зрівняльного соціалізму»[1854]. Гадаємо, така аргументація не пояснює, по-перше, чому ж тоді голод нищив уже переважно «перебудоване» – колективізоване село, по-друге, чому голод в Україні мав національні особливості. Такі ж питання можна поставити перед В. Кондрашиним, який пояснює голод надлишковими заготівлями у зернових регіонах СРСР, але не має відповіді на загадку найбільшої смертності в Київській і Харківській областях.

Зміст безпосередніх причин Голодомору, як підкреслював відомий американський радянолог Адам Улам, визначається відповіддю західних спеціалістів на ключове питання: «Чи була політика Сталіна мотивована необхідністю вилучити усе наявне зерно навіть за рахунок життя декількох мільйонів, щоб забезпечити місто і експорт, чи вона визначалась бажанням знищити націоналізм і вимоги до автономії на Україні?»[1855]. Особисто А. Улам вбачав причини трагедії насамперед у економічних обставинах, хибній політиці Сталіна і його оточення щодо села. Проте така постановка питання видається нам некоректною за своєю альтернативністю, позаяк вказана політика переслідувала подвійну мету: і модернізації і централізації влади. А. Улам визнавав штучний характер голоду, але однаковий для всіх зернових регіонів

[1854] Савельєв В. Л. Трагедія українського народу … С. 97.
[1855] Савельєв В. Л. Трагедія українського народу … С. 96.

країни, тому версію голоду 1932–33 років в Україні як геноциду називав гіпотетичною.

Критикуючи Р. Конквеста, власну інтерпретацію подій 30-х років здійснив Авторитетний знавець історії та політики СРСР Штефан Мерль (Німеччина). Вчений заперечив навмисні дії влади щодо організації голоду і трактував його як скоріше наслідок збігу низки об'єктивних і суб'єктивних обставин. Йшлося про хиби економічної політики, прорахунки у визначенні квот обов'язкових хлібозаготівель, недооцінку регіональних особливостей і таке інше. Спростовуючи докази Р. Конквеста, німецький історик поставив запитання: навіщо було комуністичного уряду спеціально організовувати голод, який неминуче вразив би не лише ворогів, але і союзників режиму – сільську бідноту, колгоспників-ударників, колишніх «червоних партизан» та інших[1856].

Лінн Віола (США), яка спеціалізувалася на соціальній історії СРСР, причинами голоду розглядала «волюнтаристське» здійснення Сталіним колективізації як наслідок «максималістської» орієнтації комуністичної верхівки та певної підтримки пролетарських верств, які вірили партії[1857]. Тобто ревізіоністи критикували опонентів за недооцінку впливу настроїв певних суспільних верств на політику ВКП(б), за перебільшення суб'єктивних чинників голоду.

Зокрема, американський радянолог А. Даллін висловлював свою думку про те, що голод охопив основні зернові райони СРСР внаслідок непродуманої колективізації і вказав на відсутність доказів щодо навмисного спрямування владою голоду проти якогось етносу[1858].

Подібних висновків дійшов у своїй статті і японський дослідник голоду на Кубані Н. Шимотомаї[1859]. Головною причиною голоду цьому регіоні він визначив намагання влади взяти зерно для потреб модернізації країни і зламати опір колективізації та продрозкладці місцевого відносно заможного та згуртованого селянства з козацькими традиціями.

З точки зору американського дослідника Моше Левіна голод стався в результаті дій багатьох факторів, але головними із них, на його думку, стала колективізація, яка спричинила справжній хаос у сільськогосподарському виробництві, та партійна директива «взяти зерно»[1860]. На відміну від радянологів ревізіоністського табору, М. Левін визнавав повне підпорядкування економічної політики СРСР політичним цілям вже в роки першої п'ятирічки.

У цей час значну популярність мала також «Історія Радянського Союзу» відомого італійського історика та журналіста комуністичної газети «Уніта» Джузеппе Боффа. Попри ліву орієнтацію історика, його двотомник був

[1856] Merl S. Entfachte Stalin die Hugersnot von 1932–1933 zur Auslöschung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 1989. № 37. P. 575–576. 569–590.

[1857] Viola L. Notes on the Background of Soviet Collectivisation. *Metal Worker Brigades in the Countryside*. Autumn 1929. *Soviet Studies*. 1984. No. 2. P. 205–222.

[1858] The Village Voice. 1988. 12 Jan.

[1859] Shimotomai N. A Note on the Kuban Affair. *Acta Slavica Japonica*. 1983. N 1. P. 40–50.

[1860] Lewin Moshe. The Making of the Soviet System : essays in the social history of interwar Russia. New York : Pantheon Books, 1985. P. 174.

дозволений до видання в СРСР лише в роки перебудови[1861]. Автор виходив із наявності комплексу причин Великого голоду 1932–1933 років. Визнавши негативний вплив погодних та обставин та агротехнічних чинників, науковець визнав вирішальними політичні причини голоду – «викачування соків із села», пов'язане з низькими закупівельними цінами, депортаціями куркульства, «несамовитою колективізацією», втечами селянства в міста.

Дж. Боффа пише, шо, якщо в сталінський період голод пояснювався селянськими страйками, то згодом становище змінилося: «В більш близькі до нас часи, історики, напроти, назвали головною причиною голоду жорстокість і необдуманий характер хлібозаготівельних реквізицій[1862]. Історик визнав найбільше враження голодом серед зернових регіонів країни українських територій, але не виділяв які-небудь етнічні чи національні причини такого явища.

На відміну від більшості радянологів, об'єктом досліджень Роберта Девіса (Великобританія) та Стівена Віткрофта (Австралія), вихідців з економічної школи Е. Карра, стала соціально-економічна політика та аграрна історія СРСР. Вони тлумачили події голоду 1932–1933 років крізь призму модернізаційної теорії і в контексті завдань першої 5-річки. Голод оцінювався як побічний результат глибокої економічної кризи, що виникла внаслідок необхідних для країни форсованих темпів розкуркулення, масової колективізації, індустріалізації. В ході дослідження процесу розкуркулення науковці виділили три категорії куркулів і показали як їх участь впливала на демографічну динаміку. Детально розглянувши історію радянської колективізації, С. Віткрофт і Р. Девіс виділили різні етапи цього процесу, який включав відносно ліберальні відступи від генеральної лінії в березні 1930-го і травні 1932 років. На думку Авторів, це було ознакою того, що Сталін не хотів голоду, але шукав вихід із економічної кризи 1931–1933 років, коли по всій країні відбувався спад виробництва, тоді як країна гостро потребувала товарного зерна[1863].

С. Віткрофт у 1985 р. у доповіді на щорічній конференції Великобританської асоціації радянознавства та дослідження східної Європи знову відстоював пріоритет об'єктивних чинників у виникненні голоду. Історик вбачав такими саботаж селянства внаслідок відсутності матеріальних стимулів, нестача тягла, несприятливі погодні умови тощо. Для нього «… найважливішою причиною голоду 1932 р. була критична нестача робочої сили в хліборобському районі (Північному Кавказі та Поволжі)»[1864]. Така обставина, на думку дослідника, привела до затягування насіннєво-посівних та жнивних кампаній, від яких вирішальним чином залежала продуктивність виробництва.

[1861] Боффа Джузеппе. История Советского Союза: В 2 т. Т. 1: От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин, 1917–1941 / пер. с итал. Москва : Международные отношения, 1990. 628 с.
[1862] Боффа Джузеппе. История Советского Союза ... С. 371.
[1863] Wheatcroft S. G. & Davies R. W. Materials for a balance of the Soviet national economy, 1928–1930. Cambridge University Press, 1985. 450 p.
[1864] Wheateroft S. G. The Soviet Economie Crisis of 1932: The Crisis in Agriculture : Paper presented to the Annual Conference of the National Association of Soviet and Eust European Studies of Great Britain, March 23–25, 1985. P. 12–13.

Ще далі у своїх об'єктивістських поясненнях пішов американський радянолог Марк Таугер. Як він гадав, при урожаї зернових в УСРР 6,6 млн т. – 8,5 млн т., на кожного українця припадало надто мало: від 590 до 700 грамів хліба на день, що й спричинило голод, в тому числі і в містах. Тож хлібозаготівлі 1932–33 рр. тільки переміщували голод від міських районів у сільські, адже без них був би такий же обсяг людських втрат у містах, де смертність у 1933 році також підвищилася в рази[1865].

За Таугером, головними причинами голоду були надвисокі заготівлі 1932 р., безгосподарність, низький урожай та його величезні втрати. Історик, по-перше, наполягав на неминучості голоду через неврожай, брак насіння, незначні резерви збіжжя (припинення експорту не врятувало би). По друге, через суворість голоду в багатьох регіонах СРСР та факти зменшення початкових заготівельних квот, він заперечував навмисний Голодомор в Україні та навіть вину організаторів продрозкладки. Завершуючи полеміку з Дж. Мейсом і Р. Конквестом, історик ще раз наголосив, що голод стався внаслідок господарських помилок під час «революції зверху», не внаслідок свідомого акту геноциду проти якоїсь нації чи етносу[1866].

Ідеї М. Таугера згодом спростували дослідники з обох таборів, зокрема Дж. Мейс, С. Кульчицький та інші науковці, які наводили дані про нормальний врожай і умисні дії Сталіна з надмірного відбору продовольства на експорт.

Англійський фахівець з економічної історії Алек Ноув у доповненому виданні свої монографії 1969 р. визначав як одну з головних причин голоду надмірне вилучення зерна у селян на початку 30-х років. Він звертав також увагу на низьку ефективність колгоспного виробництва, антиселянську спрямованість примусової колективізації, що спричинило «волинку» недобір зернових і втрати врожаю. З іншого боку, відома серед дослідників його теза на заперечення висновків Р. Конквеста про національні мотиви Голодомору: нищення селян скоріше як свідомих українців, ніж як соціальну групу. На думку А. Ноува, голод в Україні становив «швидше «нищівний удар» по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян[1867].

Відомий російський емігрант, дослідник історії тоталітаризму Абдураман Авторханов вважав, що всесоюзний голод організували Сталін та Мікоян шляхом вилучення продовольства в селах, при цьому запровадивши карткову систему для робітників індустріальних міст та привілейованих соціальних прошарків, номенклатури[1868].

Представниця ревізіоністської школи Роберта Маннінг (США), рецензуючи збірник статей під назвою «Голод на Україні. 1932–1933» (за ред. Р. Сербина і Б. Кравченка), не заперечувала факт величезної трагедії народу у 1933 р., але зауважила, що теза Авторів книги про штучний і навмисний голод в Україні не дістала тієї історіографічної підтримки, на яку вони сподівалися,

---

[1865] Tauger Mark B. The Harvest of 1932 and the Famine of 1933. *Slavic Review.* 1991. Vol. 50. No. 1. P. 86–87.
[1866] Tauger Mark B. The Harvest of 1932 … P. 89.
[1867] Nove Alec. An Economic History of the USSR. London : Penguin Books, 1990. P. 170.
[1868] Авторханов А. Людоедство в хлебной стране. *Новый журнал*. Нью–Йорк, 1983. Кн. 153. С. 199–204.

через слабкість доказової бази. Вважаємо, що критика Р. Маннінг «Авторів книги» несправедлива і за змістом твердження, і з тієї причини, що книга являє собою збірник статей, Автори яких дотримувалися різних точок зору.

Марко Царинник (США) врозріз із загальноприйнятою в українській діаспорі думкою про голод як суто українську проблему, вдавався до узагальнень, які виходили за межі «тоталітарної школи». Так, у колективній монографії, щільно опертій на британські дипломатичні документи[1869], укладачі, серед яких, окрім М. Царинника, були канадський географ Л. Луцюк та американський політолог Б. Кордан, доводили пропорційний зв'язок великих демографічних втрат селянства в ареалі поширення чорноземних ґрунтів, тоді як у зоні каштанових та опідзолених земель, поширених у Північному Причорномор'ї, була зафіксована значно менша смертність. Застосувавши такий об'єктивістський економіко-географічний підхід, Автори випустили з уваги суб'єктивні чинники голоду (крім посилених заготівель для індустріалізації. – В. Г.), і не уздріли в ньому антиукраїнської спрямованості.

Отже, зазначені Автори висловили наближені до ревізіоністських погляди, зробили акцент на економічних причинах, кліматичних умовах та господарських помилках влади котрі, на їх думку, обумовили спочатку катастрофічний стан у сільському господарстві, а потім і голод.

Дійсно, сталінська модель організації сільськогосподарського виробництва в колгоспах створювалася з метою вирішення проблеми коштів для форсованої індустріалізації, зміцнення централістських устоїв держави, але й придушення національно-визвольних прагнень України.

Висновки президентсько-конгресової комісії США та книга «Жнива скорботи» стали найбільш дразливим викликом для консервативних кіл західного академічного середовища[1870], а для прокомуністичних сил і поготів. Деякі суб'єкти дискусії з прихильниками «геноцидної» версії Дж. Мейса – Р. Конквеста, здебільшого з позанаукового середовища, вдавалися до політичних інсинуацій на щойно актуалізовану на Заході тему голоду 1932–1933 рр. У США і Канаді з'явилися на світ публікації, Автори яких намагалися спростувати якщо не факт штучного голоду, то хоча би його трактування як знаряддя геноциду українського селянства. Зокрема, в нью-йоркському часописі «Сільський голос» 12 січня 1988 р. вийшла друком стаття «У пошуках радянського Голокосту» Джефа Коплона[1871], у якій американський журналіст, далекий від проблем історії України, намагався мінімізувати значення і масштаби штучного голоду 1932–33 років в Українській радянській республіці. Про тональність публікації свідчить наведена Автором цитата з «Майн Кампф» А. Гітлера : «Величина брехні є визначальним чинником, що спонукає в неї повірити».

[1869] The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk and B. S. Kordan; with a forew. by M. R. Marrus. Kingston, Ontario; Vestal, New York : Limestone Press, 1988. 493 p.

[1870] Brovkin V. N. Robert Conquest's Harvest of Sorrow: A Challenge to the Revisionists. *Harvard Ukr. Studies.* 1987. Vol. 11. No. 1–2. P. 234–245.

[1871] Coplon Jeff. Iп Search of a Soviet Holocaust. A 55–Year–Old Famine Feeds the Right. *Village Voice.* 1988. Jan. 12.

Дж. Коплон звинувачував український Канадський центр досліджень у брехні, яка полягала у тенденційному доборі фактів і творців документального фільму «Жнива розпачу» за помилки в ілюстративних матеріалах (використання світлин періоду голодних 1921–1922 рр.). Публіцист стверджував, що «галас» довкола голоду 1932–33 рр. зумовлений намаганням українських націоналістів відволікти суспільство від пошуків військових злочинців серед української еміграції та спробами заперечити нацистський Голокост.

Дж. Коплон солідаризувався із радянологом Дж. Ґетті щодо відповідальності за Голодомор не тільки на Сталіна, а і широких кіл українських виконавців партійних директив. Як вважав Дж. Коплон, гіперболізація національних аспектів у висвітленні питань колективізації і голоду окремими представниками української історіографії була підпорядкована суто політичним цілям: виправданню антисемітизму, колабораціонізму і навіть нацистському холокосту у відповідь на «єврейський» голод[1872].

Свої упереджені міркування із запереченням «українського голокосту», начебто вигаданого націоналістами та антисемітами української діаспори, Автор представив і в угорському журналі «Минувшина»[1873].

На ці звинувачення варто зауважити, що дійсно, серед організаторів «радянського будівництва» і каральних органів в УРСР у 30-ті роки представники єврейської національності складали непропорційно високий відсоток. Але абсолютна більшість українських дослідників трагедії голоду, в тому числі в еміграції, вели мову не про український голокост, бо не трактували його етноцидом, а про рівнозначний за наслідками з Голокостом геноцид Голодомору. Науковці діаспори, насправді, визнавали, що в каральних і радянських органах у 1933 р. служили й українці, але, як і чиновники та партійні активісти інших національностей, були лише знаряддям виконання планів Кремля.

Інший апологет комуністичної орієнтації, канадський профспілковий активіст Дуґлас Тоттл, спромігся на схвалену КПРС цілу книгу під претензійною назвою «Обман, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда»[1874]. Звинувативши українців у співпраці з фашистами, Тоттл визначив причини голоду помилками уряду, перегинами колективізації, саботажем, посухою, а не злим умислом. Цей автор оцінював концепцію Р. Конквеста та Дж. Мейса як складову ідеологічного наступу Заходу проти СРСР та як спробу реанімації фашистської антирадянської пропаганди Третього рейху, що реалізовувалась у 1934–1935 рр. у виданнях американського газетного магната Т. Херста[1875].

[1872] Coplon Jeff. Iп Search of a Soviet Holocaust ...

[1873] Coplon J. Hoi is az a szovjet holocaust? *Multunk.* 1990. Kcjt. 35, N 1. P. 100–110.

[1874] Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto, 1987. P. 92–96.

[1875] Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: … P. 2–3, 75.

За Тоттлем, теорія про штучний голод, спрямований проти українства, ґрунтувалася на слабкій емпіричній базі та з акцентом на прорахунки влади без врахування об'єктивних факторів: колективізація, індустріалізація, несприятливі погодні умови, селянський саботаж, виснаження сільського господарства, що в сукупності й обумовило продовольчу кризу. У квітні 1988 р. на книжку було вміщено схвальну рецензію Вілфреда Щесни в журналі «Український канадець». Рецензент рекомендував цей пасквіль Д. Тоттла широкій громадськості як «безцінну працю» для розуміння причин, мотивів і перебігу голоду[1876].

Насправді ж, слабкість цього опусу підтвердив навіть неприхильний до представників «тоталітарної школи» Г. Касьянов: «Проте щодо книжки Д. Тоттла можна сказати, що відповідь була надзвичайно примітивною: текст надто явно зраджував замовників, бо повторював усі стандартні формули радянської контрпропаганди…»[1877]: Дійсно, крім звинувачень опонентів у співпраці з «фашистами», в книжці йшлося про визначення причин голоду 1932–33 років господарськими помилками, саботажем, неврожаєм.

Професор Д. Фланаган з університету Монреаля також ставив під сумнів твердження про навмисний голод, але був поміркованішим у судженнях[1878]. Інші канадські автори, визнаючи штучний голод в СРСР, протестували проти використання академічною наукою даних на доказ геноциду, які нібито публікували українські колабораціоністи, самі причетні до геноциду-Голокосту[1879].

Заперечникам Голодомору відповів український історик Роман Сербин із Квебекського університету (Монреаль), публікація якого є однією з перших на Заході, яка має історіографічний характер[1880]. Р. Сербин показав фальшивість і примітивність прийомів заперечників Голодомору на трьох прикладах фальсифікацій із роботи Д. Тоттла, які повторили його апологети. По-перше, Сербин відкинув критику Тоттлем використання у фільмі «Жнива скорботи» світлин періоду голоду 1921–1923 років, вказавши на їх значення для ілюстрації послідовної тоталітарної політики радянської влади, дії якої спричинили обидва голоди. По-друге, історик спростував інсинуації та перекручення Д. Тоттла і В. Щесни щодо начебто заперечення штучного голоду М. Грушевським. По-третє, Р. Сербин викрив брудні спроби пов'язати прихильників геноцидної версії Голодомору з фашизмом і колабораціонізмом, що засвідчує навіть обкладинка книги Тоттла: світлина жінки з виснаженою дитиною і навислою над ними рукою з пензлем, який занурюється у фарбу, позначену свастикою.

Як зазначав Р. Сербин, автор опусу «Обман, голод і фашизм», навіть не приховує своєї некомпетентності в історії голоду, присвятивши йому один розділ, а «шахрайству» і «фашизму – дев'ять. Таким чином, на думку професора

[1876] Szczesny Wilfred. Fraud, Famine and Fascism. *The Ukrainian Canadian.* 1988. April. P. 22–24.
[1877] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 123.
[1878] Flanagan Donne. The Ukraine Famine: Fact or Fiction? *The Link Montreal, Concordia University.* 1988. Nov. 22.
[1879] Tropper H. M.,Weinfeld M. Old Wounds: Jews, Ukrainians and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada. Narkham, Ont. : VIKING, 1988. P. 10–11, 250–252.
[1880] Serbyn Roman. The last stand of the ukrainian famine–genocide deniers. *The Ukrainian Canadian*. February, 1989. P. 7–10, 14.

Сербина, «Спроба зам'яти серйозне обстеження і законний осуд геноциду голодом, або довільно трактувати його як пов'язану з нацизмом пропаганду, робить писання Тоттла та інших заперечувачів голоду–геноциду особливо гидкими. Вони мають нахабство осквернити пам’ять мільйонів невинних людей свідомо виморених голодом злочинцями, які ніколи не були покарані за їх диявольський вчинок»[1881].

Вказаним замовним українофобським писанням Р. Сербин протиставляє висновки фахівців з історії геноцидів і Голокосту. Зокрема, він послався на професорів М. Марруса з університету Торонто і Л. Купера з Каліфорнійського університету: «Купер приймає аргумент, що «цей штучний голод був насправді актом геноциду, призначеного ... підірвати соціальну основу українського національного відродження»[1882].

Для 80-х років характерна гострота наукового дискурсу з проблематики голоду та його демографічних наслідків, який розпочався ще на початку десятиліття виступами в періодиці американського економіста Стівена Роузфілда та його опонентів з ревізіоністського табору, істориків Роберта Девіса та Стівена Віткрофта. Початковий етап дискусії стосувався методики та результату підрахунків кількості людського голоду початку 1930-х років. Професор Мельбурнського университету С. Віткрофт різко розкритикував завищені, на його думку, статистичні обрахунки С. Роузфілда (5,1 млн. чол.) і обмежив кількість жертв голоду цифрою 3 млн.[1883]. Сама назва його статті з постановкою в одній площині демографічних криз 1914–1922 і 1930–1933 рр. виявляє об’єктивістську методологію Автора: ігнорування окремого періоду голоду 1932–33 рр. взагалі і його політичних суб’єктивних чинників зокрема.

У 1984–1985 роках С. Віткрофт неодноразово[1884,1885] в різких виразах щодо методики статистичних підрахунків С. Роузфілда, обмінявся з ним репліками з питань демографічних втрат періоду колективізації і голоду[1886]. С. Роузфілд відповів своєму опоненту у цьому ж випуску «Славістичного огляду», наполягаючи на власних підрахунках[1887]. Водночас австралійський історик вів полеміку щодо причин і характеру голоду – з Дж. Мейсом[1888]. До дискусії істориків опосередковано долучилися і демографи Б. Андерсон та Б. Сільвер, які виклали власні міркування щодо методики обчислення та наслідків демографічної катастрофи у СРСР в міжвоєнну добу і нарахували 2-3 млн. надлишкових смертей від голоду без обліку дітей, народжених після

1881 Serbyn Roman. The last stand … P. 8–9.
1882 Serbyn Roman. The last stand … P. 9.
1883 Wheatcroft S. C. Famine and Factors Affecting Mortality in the USSR: The Demographic Crises of 1914–1922 and 1930–1933. *Symposium The Famine History. Birmingham University. Reported in Vevey Switzerland.* July 1981.
1884 Wheatcroft S. G. A Note on Steven Rosefielde's Calculations of Excess Mortality in the USSR, 1929–1949. *Soviet Studies.* 1984. Vol. 36. N 2. P. 277–281.
1885 Wheatcroft S. G. New Demographic Evidence on Collectivization Death: Yet Another Kliukva from Steven Rosefielde? *Slavic Review.* 1985. Vol. 44. N 3. P. 505–508.
1886 Rosefielde S. Excess Collectivization Deaths, 1929–1933: New Demographie Evidence. *Slavic Review.* 1984. Vol. 43. N 1. P. 83–88.
1887 Rosefielde S. New Demographic Evidence on Collectivization Deaths. *Slavic Review.* 1985. Vol. 44 . N 3. P. 509–516.
1888 Wheatcroft S. G., Mace J. E. Correspondence. *Problems of Communism.* 1985. Vol. 34. N 2. P. 132–138.

1926 р.[1889]. З обнародуванням даних перепису 1937 р. фахівці скоригували свої підрахунки і припускали 5 млн втрат в СРСР за 1929–33 рр.

Своє професійне слово у цій тривалій дискусії сказав історик і демограф С. Максудов, який займав обережну позицію щодо крайніх показників смертності від голоду у різних таборах дискутантів[1890]. У працях 80-х років Сергія Максудова з Російського дослідницького центру Гарварду (США) продовжено дослідження демографічного аспекту проблеми Великого голоду. Взявши за основу доступну на той час радянську демографічну статистику, науковець простежив зміни у віковій структурі населення сформував карту поширення голоду 1932–33 рр. Дослідник доводив, що ареал враження людей голодовим лихом простягався із заходу на схід СРСР та включав у себе території України, Північного Кавказу, Нижнього та Середнього Поволжя, Південного Уралу та Казахстану[1891].

У працях С. Максудова опосередковано спростовувалася теза про антинаціоналістичну спрямованість голоду в Україні[1892]. Водночас для цього дослідника залишалася апріорною істиною теза про штучний антиселянський характер голоду. У публікаціях до 50-річчя трагедії науковець дійшов висновку, що загальний демографічний дефіцит населення в Україні за 1927–1938 рр. внаслідок голоду і терору склав 4,5 млн. чол. або половину втрат СРСР. За його даними, більше третини смертей в державі становила дитяча смертність, яка вразила близько 3,6 млн дітей[1893].

Найбільше наукове значення має монографія вченого 1989 р.[1894], де простежено постановку і реалізацію Сталіним та його оновленим Політбюро стратегічних завдань централізації влади, модернізації країни, змітаючи на своєму волюнтаристському шляху соціальні верстви, політичні групи, окремих людей. Позиція Автора щодо характеру голоду, певною мірою, передана вже назвою першого розділу: «Перемога над селом». Очевидно ж, не стихія перемогла село, а той, хто воював із селянством… С. Максудов звернув увагу на листування Сталіна з М. Шолоховим, у якому генсек запевняв письменника в тому, що «шановні хлібороби», насправді ведуть «тиху війну» із владою, влаштовують «італійку», на що змушена реагувати влада.

За Максудовим, для перемоги у цій війні на початку 30-х років влада давила селянина «ножицями цін», надподатком і новим порядком хлібозаготівель, першим та надзвичайним пунктом якого була хлібоздача державі. Другим завданням було заповнення насіннєвих фондів, третім – харчами і фуражем колгоспних сільгоспробіт, а селянським сім'ям лишалися (якщо лишалися!) рештки зерна. Історик звернув увагу на зізнання С. Косіора, опубліковане 10 березня 1933 р. в «Правді», про те, що якби урядовці

[1889] Anderson B. A., Silver B. D. Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR. *Slavic Review*. 1985. Vol. 44. N 3. P. 517–536.

[1890] Максудов Сергей. Дискуссия на Западе о потерях населения в епоху коллективизации. *Минувшее*. 1987. № 4. С. 369–393.

[1891] Максудов С. Голод 33–го года. *Страна и мир.* 1985. № 10. С. 40–48.

[1892] Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках. *Сучасність*. 1983. № 10. С. 32–42.

[1893] Максудов С. Демографічні втрати населення … С. 40–41.

[1894] Максудов С. Потери населения. Benson : Chalidze publications, 1989. 298 с.

керувалися статистичними даними про врожайність, то вони б не отримали і половини заготовленого. У зв'язку з цим С. Максудов зазначив: «Цей доказ «від зворотнього» будувався на тому, що влада – можливо вперше в історії – порахувала можливим відібрати у села все наявне там зерно»[1895].

Вчений виділив три групи факторів, які звели у могили мільйони сільських трударів. До першої з них віднесено спад сільгоспвиробництва внаслідок розкуркулення, колективізації, що доповнилося втратою матеріальної зацікавленості селянства у колгоспній праці та руйнацією системи обліку балансу продовольства.

Іншими чинниками трагедії були порушення усталеної структури харчування населення: вилучення зерна, що боляче вдарило по південних, зернопродукуючих регіонах, де традиційно основу харчування становив хліб, м'ясо, сало, яйця тощо, на відміну від північних районів, з переважно картопляним та м'ясо-молочним раціоном. Така ж природа голоду, за Максудовим, була у скотарів Казахстану і Бурятії, позбавлених худоби.

Третя і вирішальна група причин, наведена Автором, яка перетворила голод в голодний мор, була імперативна установка Сталіна: селянин – ворог, якого треба провчити. В якості зброї проти селянства у 1932 році було використано надподатки, примусові держпозики, натуральні штрафи, вилучення худоби, заборону торгівлі, повальні обшуки і навіть закриття сільських поліклінік[1896]. Як писав С. Максудов, для цих акцій влади до складу бригад «буксирів» залучали сільську голоту і навіть сотні тисяч дітей, які допомагали кінним роз'їздам і вартовим на вишках стерегти поля. Вчений відзначив довготривалий підрив такими діяннями комуністичного режиму моралі і психологічного здоров'я суспільства.

Розглядаючи голод в Україні в контексті всесоюзної трагедії, вчений виділив окремий параграф дослідження кількості жертв голоду і репресій в Україні за 1930–1938 роки[1897]. Проте відсутність даних перепису 1937 р. та повної статистики 1933 р. завадила визнаному фахівцеві з радянської демографії міжвоєнної доби конкретизувати свої підрахунки, представлені у більш ранніх публікаціях.

Тривалий час йшла дискусія щодо кількості жертв сталінських репресій та Голодомору і достовірності радянських джерел, віддзеркалена у англійському журналі «Soviet studies» («Радянські студії»). перейменованому в 1992 році у «Europa-Asia studies» («Євроазійські студії»). Розпочав її своєю публікацією 1990 р. С. Віткрофт, який, попри неспростовні докази рукотворного голоду, все одно доводив, що трагедію спричинили насамперед об'єктивні господарські негаразди, нестача тяглової сили та кліматичні обставини. Понад те, Віткрофт відкинув встановлену цифру 5 млн. смертей від Голодомору в Україні і 7 млн – в СРСР: «дані, наведені Мейсом та Конквестом,

---

[1895] Максудов С. Потери населения … С. 58.
[1896] Максудов С. Потери населения … С. 58–59.
[1897] Максудов С. Потери населения … С. 159–169.

неможливо прийняти»[1898]. Опираючись на російських дослідників та власні статистичні розрахунки, науковець обмежив загальну кількість жертв сталінських репресій в СРСР і голоду на початку 30-х років кількістю 5–7 млн. осіб з яких 3,5 млн припадало на втрати від голоду.

У відповідь професор економіки в університеті Амстердама Майкл Еллман виступив із статтею «Нотатки з приводу чисельності жертв Голодомору»[1899]. Нідерландський вчений, вказуючи на методологічні похибки Віткрофта, доводив, що реальні дані втрат населення від Голодомору були набагато більшими, ніж які наводить останній і скоріше відповідали розрахунках Конквеста. Вчений також розкритикував джерельну базу дослідження С. Роузфілда, який нарахував до 21 млн. сталінських жертв репресій і голоду за 30-ті роки.

Отже, М. Еллман додав у дискусію ще одну проблему: вірогідність джерел статистичної інформації щодо масштабів репресій та Голодомору в СРСР довоєнного періоду. Науковець, який предметно вказав на методологічні прорахунки вказаних демографічних досліджень, вивів власну цифру втрат від голоду в Радянському Союзі – 10 млн.[1900].

У наступних раундах дискусії, яка тривала і в новому тисячолітті, ревізіоністську позицію С. Віткрофта у питаннях причин і наслідків голоду підтримали спільною публікацією В. Земсков, Дж. Ґетті та Г. Ріттерспорн, яким жорстко відповідали представники тоталітарного напряму «радянологів» Р. Конквест, Дж. Кіп та інші.

Деякі з представників «ревізіоністського» табору пропонували настільки сумнівне пояснення причин голоду, що зазнали критики навіть своїх однодумців у запереченні Голодомору. Найбільш оригінальним з них був молодий науковець з університету Західної Вірджинії (США) Марк Таугер, котрий відкидав версію штучного голоду і наполегливо висував, у якості його причин, неврожай в СРСР 1932 року, який нібито стався через несприятливі кліматичні умови. Тож через неврожай та втрати зібраного зерна виник брак продовольчих ресурсів в країні, які Сталін змушений був задіяти передусім для міст та армії[1901].

Але переважала точка зору, вироблена Р. Девісом, С. Віткрофтом та іншими фахівцями з економічної історії про комплексний вплив природних та соціально-економічних факторів на продовольчу кризу в контексті модернізаційної теорії. Визнавалася вина влади у невчасній допомозі селу і замовчуванні голоду, але заперечувався рукотворний характер трагедії. Наголошувалося на відсутності якихось національних мотивів в прагматичних діях влади, що спричинили голодування селян по всій країні. Одним із

[1898] Wheatcroft S. G. More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s. *Soviet studies.* 1990. Vol. 42. N 2. P. 359.

[1899] Ellman M. A note on the number of 1933 Famine victims. *Soviet studies.* 1990. Vol. 43. N 2. P. 375–379.

[1900] Wheatcroft S. G. More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s. *Soviet studies.* 1990. Vol. 42. N 2. P. 359.

[1901] Tauger Mark. The 1932 Harvest and the Famine of 1933 ...

аргументів відсутності геноциду українців називався факт, що із 77 млн голодуючого населення СРСР на Україну припадало лише 32 млн.[1902]

Отже, аргументи ревізіоністів в дискусії 80-х рр. не були конструктивними, бо стосувалися переважно часткових питань демографічних підрахунків, критики загальних позицій та джерельної бази опонентів, економічного становища СРСР, а проблема суб'єктивних чинників голоду, та й то опосередковано, зачіпалися лише в поодиноких публікаціях. Щодо обґрунтування причин голоду, то представники ревізіоністської школи не вдавалися в порівняльний аналіз його обставин в Україні та інших регіонах, але апріорі сприймали основну гіпотезу про об'єктивні потреби експорту зерна задля модернізації країни, без належного врахування інших мотивів штучного голоду.

Загалом дискусії щодо кваліфікації голоду можна умовно поділити на два етапи: перший стосувався фактів, другий – статусу фактів та моделі їх інтерпретації. Довгі роки, за відсутності доступу до документальних першоджерел в СРСР та в академічній науці Заходу існувала тенденція заперечення штучного голоду і масового нищення радянських селян, більшість з яких вже стали колгоспниками. Це був типово «археографічний» етап дебатів і відповідний характер дискусії: доведення протилежного з наголосом на кричущі факти навмисного голоду.

З розширенням доступу до документів, в тому числі дипломатичних, та матеріалів архівів стало неможливим заперечувати сам факт масової загибелі людей. Відтак виникли різні моделі інтерпретації причини наявної демографічної катастрофи в СРСР на початку 30-х років, найбільш несподіваною з яких для науковців Заходу стала версія голоду як геноциду.

Дискусії в цей час втратили виразно історичні риси, позаяк своє слово сказали журналісти, політики, інститути громадянського суспільства, які інструменталізували академічні дискусії про минуле в поточний інформаційний та суспільно-політичний простір, надали їм символічного навантаження та полемічного характеру.

В таких умовах деякі представники «ревізіоністської школи» домагалися делегітимації версії Голодомору як геноциду українського народу різними симулятивними засобами в контексті міфологічних способів переозначення реальності. Особливо відзначалися такими методами підміни предмету дискурсу Д. Тоттл, Д. Коплон, М. Таугер та деякі інші критики «тоталітаристів».

«Ревізіоністи», або ж «функціоналісти», пояснювали голод 1932–1933 рр. об'єктивними причинами: неврожаєм, втратами зерна, слабкістю колгоспів або ж помилками влади і категорично заперечували ототожнення «тоталітаристами» діянь комуністичного і нацистського режимів.

Крім ключового питання про причини голоду, предметом дискусії були його демографічні наслідки, мінімізовані «ревізіоністами» та термінологія для

[1902] Девис Р. У. Советская экономика в период кризиса. 1930–1933 годы. *История СССР*. 1991. № 4. С. 198–210.

означення трагедії 1933 р., – заперечення ними термінів «Голодомор» і «геноцид» на означення народовбивства в Україні і на Кубані.

Іншим «яблуком роздору» між двома науковими школами була джерельна база дослідження голоду президентсько-конгресовою Комісією США, Р. Конквестом та іншими дослідниками, які опиралися на свідчення очевидців голоду». Їх опоненти висували з цього приводу не лише суб'єктивність таких джерел самих по собі, а й звинувачували деяких їх носіїв, здебільшого українських емігрантів, у співпраці з нацистським режимом у роки війни, що виводило дискусію з наукового в політичний простір.

Підсумовуючи результати дослідження голоду на Заході у 80-ті роки, треба відзначити насамперед заслугу української діаспори Північної Америки, яка здійснила інформаційний прорив у завісі мовчання про сталінський голод в Україні, привернула увагу до події політичних кіл та громадськості вільного світу. По-друге, громадські спілки української еміграції (СКВУ та інші) ініціювали дослідження Голодомору президентсько-конгресовою комісією США і Міжнародною правничою комісією, висновки яких, як і книги Дж. Мейса та Р. Конквеста закріпили геноцидну концепцію голоду.

По-третє, такий розголос і розробка проблеми голоду спонукали до дискусії прибічників та критиків «геноцидної» версії голоду з академічних кіл тоталітарної та ревізіоністської течій, що означало імплементацію теми Голодомору-геноциду в світовий інтелектуальний простір.

Прикметною рисою цього короткого, але бурхливого за геополітичними та науковими процесами руйнації «соціалістичного табору», «перебудови» в СРСР і повороту Заходу до визнання української трагедії 1933 рр. була ідеологічна інструменталізація проблеми Голодомору, яка різко підняла градус пристрастей наукової полеміки та вплинула на розвиток світового історіографічного процесу. Найбільшим науковим надбанням історіографії цього короткого, але знакового періоду стало остаточне формування основ «геноцидної» концепції Голодомору в Україні.

3.5. Інтерпретація причин, характеру і наслідків голоду у російській літературі доби перебудови

Аналіз наукової літератури та суспільних змін дає можливість стверджувати, що у другій половині 1980-х рр. розпочався новий етап у розробці теми Голодомору 1932–1933 рр. радянськими науковцями, який тривав до розпаду СРСР. Політика «перебудови» держави, яку проголосив Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов, і пов'язаної з цим курсом демократизація й гласність, докорінно змінили історіографічну ситуацію. Поява суспільно-політичної та ідеологічної кон'юнктури, стрімке розширення джерельної бази сприяли переосмисленню історії Радянського Союзу на наукових засадах та висвітленню її замовчуваних сторінок з якими, серед інших, пов'язувались події голоду 1932–1933 років.

З тих пір накопичилися тисячі публікацій з історії «соціалістичної реконструкції села» початку 30-х та її наслідків. Але історіографічне осмислення цього гігантського корпусу літератури загалом і російських досліджень теми зокрема істотно відстає від прикладних розробок теми.

Найбільший вклад у вивчення російського історичного доробку з історії голоду 1932–33 рр. належить професору Пензенського державного університету В. Кондрашину (в останнє десятиріччя працює в Москві. – В. Г.) Історик першим на просторах СРСР захистив дисертацію про Великий голод на матеріалах його рідного Поволжя, де відвів належне місце історіографії проблеми[1903]. У своїх подальших публікаціях вчений здійснив загальні огляди російської наукової літератури і джерел, розглядаючи дослідження кінця 80-х – початку 90-х років лише побіжно[1904].

Загалом, що стосується російської історіографії з цієї теми, то як зазначала Ю. Смірнова «…в історіографії теми практично відсутні роботи, присвячені дослідженню сучасної суспільно-політичної думки 1985–1991 рр. з проблем радянської історії 20 – 30-х рр.»[1905]. Як видно із списку використаних дисертанткою джерел, в радянській Росії тема голоду не була в цей час такою злободенною, як в УРСР. Загальна кількість публікацій з цієї теми в українських виданнях становила понад 100 одиниць тільки за 1989–1991 рр.[1906].

Деякою мірою прогалину у вивченні російській історіографії періоду перебудови заповнено Маргаритою Кузьминою, хоча питання голоду нею розглянуті в контексті модернізацій них соціально-економічних процесів російської цивілізації[1907].

Із сучасних українських дослідників одним з перших здійснив загальний огляд радянської літератури, яка відображала соціально-культурні зміни і політичні процеси в Україні за весь міжвоєнний період В. Коцур[1908]. Спеціальний аналіз російської літератури кінця 80-х років XX ст. не входив до завдань Авторів найбільшої праці з історіографії Голодомору М. Шитюка і К. Назарової, але її огляд зроблено в третьому розділі монографії в контексті дослідження сучасних російських публікацій. Деякі науковці побіжно торкалися у історіографічних розділах кваліфікаційних робіт. Так, у дисертаціях Є. Яценко, А. Серпутько здійснено короткий, скоріше

[1903] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в деревне Поволжья: автореф. дис. … канд. ист. наук. Москва, 1991. С. 2–9.

[1904] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 519 с.

[1905] Смирнова Ю. В. Основные проблемы отечественной истории 20-х — 30-х годов XX в. в общественно–политической мысли середины 80-х — начала 90-х гг.: автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 1999. С. 5.

[1906] Тарасов В.В. Голод 1932–1933 рр. як «біла пляма» історії на теренах публіцистики перебудовного часу. *Грані: Науково теоретичний і громадсько– політичний альманах*. Дніпропетровськ : Вид–во «Грані», 2004. № 3 (35). С. 51.

[1907] Казьмина М. В. Отечественная историография второй половины 1980-х – начала XXI века о политическом и социально-экономическом развитии СССР в 1930-е гг.: дисС. … д–ра. ист. наук. 07.00.09. Кемеровский государственный университет. Кемерово, 2006. 446 с.

[1908] Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об’єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: Історіографія). Київ : Наукова думка, 1998. 506 с.

бібліографічний, ніж історіографічний огляд радянських видань[1909] без наголосу на теоретичні побудови авторів і виділення літератури періоду перебудови. Інші автори також не виділяли окремий етап історіографічний етап з другої половини 1980-х років до розпаду СРСР, об'єднуючи його із теперішнім[1910].

Безпосередньо російському наративу про голод 1932–1933 рр. періоду перебудови присвячена стаття миколаївської дослідниці К. Назарової, у якій, звичайно, не було можливо охопити всього масиву наукових і науково-популярних публікацій цього бурхливого історичного часу, але виділено основні тенденції дослідження теми, яка не була для наших сусідів мейнстримною[1911]. Однією з особливостей російської історіографії цього часу відзначено її велику насиченість раніше недоступними джерелами.

Як відомо, внаслідок реалізації на Заході Гарвардського проекту ініційованого українською діаспорою до 50-річчя Великого голоду та визнання голоду-геноциду комісією Конгресу США, політбюро ЦК КПРС змінило тактику замовчування трагедії на власну інтерпретацію подій. 1988 року про факт голоду офіційно заявив і верховний очільник правлячої партії та Радянського Союзу. Пізніше, у своїй доповіді на березневому Пленумі ЦК КПРС 1989 р., М. Горбачов назвав насильницькі методи та форсовані темпи колективізації, втручання влади у виробництво, посуху, звівши причини голоду до помилок влади та погодних умов[1912].

Але натхненна «перебудовою» інтелігенція не чекаючи офіційного визнання, давала свій присуд сталінським злочинам. В країні зав'язалась гостра дискусія між літераторами та публіцистами, з одного боку, та більш консервативними професійними істориками – з іншого навколо «білих плям» радянської історії, серед яких був і Великий голод. Прикметними особливостями історіописання 1986-1991 років були його полемічний характер, теоретична спрямованість, націленість на постановку наукових проблем, зосередженість на причинах, характері та демографічних наслідках Великого голоду.

Тогочасна специфіка радянської історіографічної ситуації загалом та історіографії голоду 1932–1933 років, зокрема, визначалася такими чинниками як криза історичної свідомості населення, що актуалізувала вироблення нової концепції історії СРСР і союзних республік; історико-ідеологічна полеміка навколо висвітлення «білих плям» радянської історії; залучення в науковий обіг недоступного раніше документального масиву; залучення до співпраці й запозичення здобутків представників зарубіжної історіографії. Крім того, історія голоду 1932–33 рр. стала не лише однією з найбільш злободенних

[1909] Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія ...

[1910] Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930–х роках: автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. С. 6.

[1911] Назарова К. В. Російська історична наука кінця 1980–х – поч. 1990–х років про голодомор 1932–1933 рр. та його наслідки для України. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського :* зб. наук. пр. Вип. 27. Історичні науки. Миколаїв : МДУ, 2009. С. 206–214.

[1912] Горбачев М. С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. *Материалы пленума ЦК КПСС. 15–16 марта 1989.* С. 41.

наукових проблем, а й частиною політики відродження національної пам’яті народів СРСР, чинником націотворення. Щоправда, в публіцистиці РСФСР, на відміну від української, увага акцентувалася не стільки на національних наслідках голоду, скільки на руйнації внаслідок колективізації і голоду російського селянського укладу[1913]. Проте повсюди на радянському просторі в газетах і журналах йшла критика злочинних дій сталінського режиму під час «революції зверху»[1914] і відображувалися страждання селянства, в тому числі за документальними даними[1915].

Вперше в науковій літературі Радянського Союзу події у селах та станицях у 1932–1933 роках, характеризувалися як голод у колективній праці і сторії селянства московських істориків 1986 р.[1916] Ця книга мала суперечливий, перехідний характер в теоретичних побудовах, але була багата фактологією. Відкрито визнавалося, що в низці зернових районів СРСР «незважаючи на прийняті заходи, не вдалося запобігти голоду»[1917]. Тут же науковцями визначалася головна причина цієї гуманітарної катастрофи, яка виявляла її штучний характер: відхід сталінського керівництва від ленінських принципів кооперації на селі, недалекоглядна та помилкова політика щодо селянства у 1929–1933 рр.

Автори вбачали об’єктивні причини цієї продовольчої кризи у несприятливих кліматичних умовах в Україні, на Північному Кавказі, в Поволжі, у затягуванні збору врожаю через дезорганізацію і «волинку» селян, внаслідок чого в 1932 р. колгоспи втратили від 20 до 40% збіжжя. Зниження валового виробництва в 1931–1932 рр. представлялось науковцями тимчасовим явищем, викликаним труднощами колгоспного будівництва[1918].

Пріоритет серед радянських істориків у систематичному вивченні трагічних подій Великого голоду належить Віктору Данилову, тогочасному завідувачу відділом аграрної історії радянського суспільства в академічному Інституті історії СРСР. З 1987 р., не чекаючи офіційного схвалення КПРС, але з відома ЦК, історик відкрито вживав термін «голод» для означення результатів сталінського «великого перелому» початку 30-х років[1919]. В. Данилов розглядав події у союзних масштабах і дійшов обережного висновку, що надмірне форсування колективізації та застосування насильницьких методів її проведення, спричинили «зайві жертви й голод 1932–1933 років»[1920]. Однак визнання «надмірного форсування колективізації» із застосуванням «методів грубого тиску», надто широкого «розкуркулення» і навіть оборонних «протестів селян аж до збройних повстань» все ще зводилося лише до порушення Сталіним принципу добровільності і темпів колективізації,

---

[1913] Щербак Ю. Царь – Голод. *Собеседник*. 1988. С. 49.
[1914] Заворотный С, Положевец П. Операция «голод»? *Комсомольская правда*. 1990. 3 февраля.
[1915] Дяченко С. Страшный месяц пухкутень. *Огонек*. 1989. № 27. С. 23–25.
[1916] История советского крестьянства. Т. 2. Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937 / редкол. : И. Е. Зеленин и др. Москва : Наука, 1986. 448 с.
[1917] История советского крестьянства. Т. 2. ... С. 256, 265.
[1918] История советского крестьянства. Т. 2. … С. 14.
[1919] Данилов В.П. У колхозного начала. *Советская Россия*. 1987. 11 октября.
[1920] Данилов В. П. Октябрь и аграрная политика партии. *Коммунист.* 1987. № 16. С. 35.

закладених ленінським кооперативним планом. В історіографії відзначено, що на той час в російській радянській історіографії голод ще не розглядався як окрема наукова проблема, а вивчався в контексті перегинів у «розкуркуленні» та колективізації сільського господарства СРСР, що привело до порушення традиційного селянського способу життя – «розселянювання»[1921].

Серед дослідників радянської Росії, які підтримували подібну точку зору В. Данилова, були і провідні історики-аграрники М. Івницький та М. Вилцан[1922], І. Зеленін, Є. Осколков та інші. На початку «перебудови» вони, зазвичай, розглядали події 1932–1933 рр. крізь призму колективізації, розкуркулення та їх руйнівних наслідків для російського селянського укладу[1923,1924], але незабаром вже прямо виводили одним із її «гірких уроків» голодову катастрофу[1925,1926].

Як випливає з участі В. Данилова у березні 1988 р. у західній дискусії між представниками тоталітарної і ревізіоністської шкіл, російський історик у визначенні причин голоду примкнув до останньої течії з її версією про штучний голод у всіх зернових регіонах країни[1927]. Відмежовуючись від демографічних розрахунків Р. Конквеста, російський історик звинуватив Автора «Жнив скорботи» у антикомуністичній упередженості та перебільшенні кількості непрямих жертв голоду. Вчений схвалив дані Р. Девіса і С. Віткрофта про млн втрат від голоду в СРСР, базовані на даних переписів та радянських демографічних дослідженнях, але наприкінці статті сам же дискредитував ці джерела, які не можуть дати достатньо ясні і повні відповіді на запитання демографії 1930–40-х років. Як виявилося вже цього року, після опублікування М. Тольцем факту фальсифікації перепису 1939 р.[1928], ближчим до реалій був Р. Конквест, а не В. Данилов, котрий захищав, як виявилося, завищені дані цього перепису. Проте важливий сам факт, що В. Данилов доводив замовчувані КПРС і офіційною наукою факти: а) сам факт голоду 1932–1933 р; б) штучний характер голоду; в) вину Сталіна та його оточення в штучному голоді; г) мільйонні втрати людей внаслідок голоду. Зрештою, критикуючи версію Р. Конквеста про «антиукраїнський геноцид» (так у В. Данилова. – В. Г) і 80% частку українських жертв у загальносоюзних втратах[1929], Автор стимулював неможливе раніше в СРСР дослідження цього питання.

Непересічне значення для координації досліджень історії голоду мав круглий стіл на тему «Колективізація: витоки: суть, проблеми», який відбувся в Москві 24 жовтня 1988 року, матеріали якого були опубліковані в журналі

1921 Гудзь Віктор. Російська історіографія голоду 1932–1933 років періоду перебудови. Українознавчий альманах: зб. наук. пр. Київ: Мілленіум+, 2016. Вип. 19. С. 114–117.

1922 Данилов В. П., Ивницкий Н. А., Вылцан М. А. Оглянуться в раздумье. *Сельская новь*. 1987. № 12. С. 14–17.

1923 Данилов В. П. Докорінний переворот у житті села. *Сільські вісті*. 1987. 24 вересня.

1924 Ивницкий Н. А. Коллективизация сельского хозяйства СССР: опыт, уроки, выводы. Москва : Знание, 1988. 25 с.

1925 Данилов В. П., Тепцов Н. В. Коллективизация: как это было. *Правда.* 1988. 26 августа, 16 сентября.

1926 Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации. *История СССР*. 1989. № 2. С. 3–17.

1927 Данилов В.П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40–х годов в СССР. *Вопросы истории*. 1988. № 3. С. 116–121.

1928 Тольц М. Письмо в редакцию. *Огонек.* 1988. № 20. С. 3.

1929 Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде … С. 117–118.

«Історія СРСР»[1930]. В засіданнях цього форуму взяли участь провідні радянські фахівці в галузі історії сільського господарства та колективізації: В. Данилов, І. Зеленін, М. Івницький, Є. Осколков та ін. Під час проведення цього заходу І. Зеленін виділив, як «окремі білі плями» радянської історії, проблеми хлібозаготівель та голоду 1932–1933 років[1931].

Учасники круглого столу зосередили увагу на обговоренні наступних наукових проблем: характеристика розкуркулення, колективізації та голоду 1932–33 рр. як факторів нищення традиційного селянського устрою; відображення «революції зверху» в громадській і науковій думці; визначення винуватців трагедії; висвітлення основних причин, подій та обставин, що спричинили голод.

В ході дискусії щодо причин та характеру Великого голоду висловлювалися різні, подекуди принципово розбіжні думки. В. Данилов вказав на небезпеку поширення в суспільстві накинутої зарубіжною історіографією тези про те, що першопричина голоду закладена вже в самій теорії марксизму-ленінізму[1932]. Відкидаючи такий підхід до оцінки подій 1932–1933 рр., вчений пов'язав продовольчу кризу і голод з індустріалізацією країни, яка потребувала гігантських ресурсів, коштів від експорту зерна. Водночас В. Данилов визнав помилки влади, особисто Сталіна, щодо поспішності колективізації, надмірних засобів і масштабів хлібозаготівель 1932 року, під які потрапили як колгоспники, так і одноосібники[1933].

Інший дискутант, Є. Осколков виділив цілу низку суб'єктивних чинників голоду: усунення прямого товарообміну між містом та селом, завищені квоти хлібозаготівель, дезорганізація функціонування колгоспів, брак матеріальної зацікавленості колгоспників, масові репресії проти селян та керівництва колгоспів, експорт зерна[1934]. Як і інші учасники круглого столу, Є. Осколков розглядав голод в Україні лише в сукупності з подіями в інших зернових районах, а епіцентром голоду і репресій вважав Кубань, Дон та Ставропілля, де спостерігався запеклий спротив сіл та станиць колективізації та хлібозаготівельним комісіям[1935].

Серед учасників форуму виділявся свої баченням подій журналіст, Автор книг з історії селянства Юрій Черниченко. Дослідник висловив думку, згідно якої Великий голод треба досліджувати як явище, штучно створене антинародним режимом. Голод 1932–33 року та насильницька колективізація трактувалися Ю. Черниченком як геноцид, спрямований проти вільного селянства, яке своїм традиційним укладом та організованою силою заважало Й. Сталіну встановити в країні абсолютну владу[1936].

[1930] Коллективизация: истоки, сущность, последствия: материалы круглого стола. 24 октября 1988 г. *История СССР*. 1989. № 4. С. 5–57.
[1931] Коллективизация: истоки, сущность … С. 9.
[1932] Коллективизация: истоки, сущность … С. 4.
[1933] Коллективизация: истоки, сущность … С. 16.
[1934] Коллективизация: истоки, сущность … С. 6–7.
[1935] Коллективизация: истоки, сущность … С. 47–49.
[1936] Коллективизация: истоки, сущность … С. 52–53.

Аналіз матеріалів круглого столу, показує, що його учасники вже тоді мали відмінності у концептуальному баченні проблем голоду 1932–1933 рр. в досить широкому діапазоні – від наголосу на об'єктивні чинники трагедії до врахування комплексу факторів і навіть до спланованого геноциду радянського селянства. Проте всі науковці поділяли думку про штучний характер голоду і його спільну природу для всіх зернових регіонів країни.

Дискусія навколо проблем, пов'язаних з голодом, тривала серед російських фахівців і в заочному форматі. В. Данилов продовжував обґрунтовувати свою «модернізаційну» точку зору, згідно якої трагічні події 1932–1933 рр. були наслідок надзавдань, поставлених перед аграрним сектором економіки у зв'язку планом індустріалізації, передусім з потребами металургійної промисловості. Іншою причиною «комуністичного штурму» в селі, історик обґрунтував складне міжнародне становище СРСР, яке зумовлювало необхідність накопичення та мобілізації всіх ресурсів країни, в тому числі продовольчих, для зміцнення військово-промислового комплексу. Водночас вчений засудив сталінські методи насильницької колективізації та надмірні обсяги вилучення хліба, що безпосередньо спричинили голод[1937]. Як вважав В. Данилов, дії Й. Сталіна неможливо оцінити інакше, як найтяжчий злочин проти селянства, що призвів у 1932–1933 рр. до штучного голоду у розвинутих сільськогосподарських регіонах[1938].

У 1988 р. дослідник долучився до дискусії на Заході між представниками тоталітарної і ревізіоністської шкіл, ставши на бік останньої. Зокрема, він виступив з жорсткою критикою праці Р. Конквеста «Жнива скорботи». Російський історик вважав політизованим та ненауковим висновок американського вченого про антиукраїнський характер голоду та завищеними – дані Р. Конквеста про голодні смерті[1939].

Фактично цей гострий виступ В. Данилова проти специфіки голоду в Україні поклав початок протистоянню між українськими і російськими істориками проблеми характеру голоду. В. Данилов першим у Російській Федерації відверто засудив спроби розглядати голод в Україні як виняткове явище на тлі подій в радянському селі 1932–1933 років. Заперечення «геноцидної» версії голоду в Україні російськими істориками можна пояснити декількома мотивами. По-перше, суто академічними, позаяк складна доказова база «геноцидної» версії голоду піддається критиці багатьох дослідників. По-друге, ще в період перебудови головним лейтмотивом дискусії між російськими і українськими вченими стало обопільне звинувачення в політичній кон'юнктурі. Втім, більшість російських істориків, захоплюючись об'єктивістським підходом, не заперечували наявності суб'єктивного чинника і деяких регіональних розбіжностей у подіях 1932–1933 рр.

Українські прибічники «геноцидної» версії, перебуваючи на гребені хвилі національного поступу до незалежності, освячували цей шлях зверненням до

[1937] Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства … С. 24–28.

[1938] Данилов В. П. Коллективизация: как это было. *Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди* / ред. А. Т. Кинкулькин. Москва : Политиздат, 1989. С. 228–253.

[1939] Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе … С. 116–121.

пам'яті жертв імперіалізму і більшовизму. Вчені та політики радянської Росії не брали на себе злочини сталінізму проти окремих народів, що суперечило ідеї рівності народів СРСР і перетворювало росіян на імперську націю.

Тим не менше, деякі російські історики, як наприклад Ілля Зеленін, мали відмінну від загалу думку щодо співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників голоду. Вчений доводив, що через посуху три основні хлібні райони країни (Україна, Північний Кавказ, Поволжя) показали низьку врожайність. Як встановив І. Зеленін, врожай 1932 року в СРСР лише трохи перевищував валовий збір зерна за 1931 рік, але влада недооцінила цей фактор та сприйняла кризовий стан в аграрному секторі економіки як саботаж, домагаючись реалізації підвищеного плану хлібозаготівель. І. Зеленін прямо не звинувачував владу у організації людомору, але, за його логікою, Й. Сталін, Л. Каганович та В. Молотов винуваті в помилках при плануванні норм хлібозаготівель, в перегинах репресивних заходів, в злочинному ігноруванні факту масового голодування селянства[1940].

Як виявив І. Зеленін, найгостріша продовольча криза охопила Кубань, де надзвичайна комісія на чолі з Л. Кагановичем апробувала жорстоку технологію насильницького вилучення хліба, а самі хлібозаготівлі тривали до весни 1933 року із застосуванням збройних формувань та депортацій цілих станиць. Не менш катастрофічним історик вважав становище українського села, де врожайність знизилась майже в півтора рази порівняно з 1930 роком, а хлібозаготівельна кампанія на жовтень 1932 року практично зупинилась через апатію та інертність місцевих партійних організацій, які зрозуміли нереальність накинутих зверху планів зернопоставок. Саме ці обставини, на думку І. Зеленіна, і спричинили розгортання в республіці діяльності надзвичайної комісії В. Молотова з тими ж репресивними заходами, раніше апробованими на селянах Кубані[1941]. Тобто науковець фактично визнав у діях комісій Молотова та Кагановича елементи масового соціоциду в Україні і на Кубані, але не виокремлював національний фактор у намірах сталінської верхівки, вважаю причиною репресій думку Сталіна про шкідництво «ворогів народу». Серед основних наслідків голоду 1932–1933 років, крім людських втрат, І. Зеленін виділив крах можливостей і надій селянства щодо протидії нав'язаному їм колгоспному ладу[1942].

У роки перебудови були популярні дискусії не лише в періодиці, а у виданнях монографічного характеру, що саме по собі стало новим жанром у радянській історіографії. У московському виданні 1989 р. «Историки спорят», яке було здано в набір ще у серпні 1988 р.[1943], один з розділів містить міркування науковців про внутрішню ситуацію в СРСР, зовнішні загрози країні та характер подій у радянському селі 1932–1933 рр. Вчені висвітлюють сталінський «великий стрибок» початку 30-х років як відхід від ленінського кооперативного плану і засад «соціалістичної демократії» і засуджують

[1940] Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» … С. 9–10.
[1941] Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» … С. 10–11.
[1942] Зеленин И. Е. Осуществление политики … С. 28–49.
[1943] Историки спорят. 13 бесед / под. общ. ред. В. С. Лельчука. Москва : Политиздат, 1989. 510 С.

диктатора за штучний голод, який спричинив загибель мільйонів людей. В. Куріцин серед причин голоду називає скорочення поголів'я худоби, падіння врожайності, експорт зерна, репресивні заходи за постановою 7 серпня 1932 р., введення паспортної системи, що обмежила пересування селян[1944].

Якщо видання «Историки спорят» формувалося за участю науковців з різних установ та різних міст, то інша збірка праць, направлена до друку у листопаді 1988 р. була укладена за ініціативою редакції партійної газети «Правда» із публікацій на її сторінках вчених Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПРС. Книга, видана тиражом 200 тис. примірників, адресувалася для вивчення ідеологічного досвіду КПРС. Один із розділів цієї книги, під назвою «Коллективизация: как это было», містить підрозділ «Голод 1932–1933 годов»[1945]. Російські історики заперечили тезу про те, що голод був простим наслідком колективізації по-сталінськи. «Перші ж результати конкретно-історичного аналізу показали, – пишуть Автори, – що голод, який забрав стільки життів, був найстрашнішим злочином Сталіна і його оточення»[1946].

Вчені проаналізували динаміку врожайності, заготівель продовольства і хлібного експорту у 1930-1932 рр., висвітлили драматичну картину репресій 1932–1933 рр. та наслідки діяльності надзвичайних комісій Л. Кагановича і В. Молотова. На думку Авторів, масовий голод охопив зернові регіони СРСР незалежно від національного складу населення. При цьому В. Данилов з колегами охарактеризували твердження «зарубіжних радянологів» про 7 млн. жертв голоду як намір викликати обурення Радянським Союзом і «соціалізмом взагалі». Вони підтримали оцінки західних науковців про 3-4 млн. смертей від голоду[1947].

Більшість публікацій фахових істориків РРФСР станом на 1989 р. все ще вела мову про «хорошого» Леніна і викривлення його настанов Сталіним насильницькими розкуркуленням і колективізацією, що привело до «розселянювання» радянських хліборобів[1948].

Наприкінці «перебудови» більш розлогу інтерпретацію знаходила поширена концепція «рукотворного» або ж «організованого» голоду, яку згодом розвивали провідні російські історики-аграрники В. Данилов, М. Івницький, В. Кондрашин та інші. Прихильники цієї концепції наголошували, що в 1932–1933 рр. в Радянському Союзі була достатня кількість зерна для забезпечення сільського населення їжею до наступного врожаю.

Названі опонентами цієї версії (О. Шубіним, С. Мироніним та ін.) чинники – дезорганізація сільгоспвиробництва, саботаж селянами колгоспної

[1944] Борисов Ю. С. Историки спорят. 13 бесед / общ.ред. В. С.Лельчука. Москва : Политиздат, 1989. С. 275–276. С. 228–303.

[1945] Данилов В., Ильин А., Тепцов Н. Коллективизация: как это было. *Урок дает история:* сб. ст. / общ.ред. В. Г. Афанасьева, Г. Л. Смирнова; сост. А. А. Ильин. Москва : Политиздат, 1989. С. 138–182.

[1946] Данилов В., Ильин А., Тепцов Н. Коллективизация: как это было … С. 171.

[1947] Данилов В., Ильин А., Тепцов Н. Коллективизация: как это было … С. 178.

[1948] Разумов В. А. «Раскрестьянивание» – термин и содержание, временные рамки (1920-1930-е гг.) *Вопросы истории КПСС.* 1989. № 10. С. 64-71.

праці за відсутності матеріальних стимулів та репресії проти них, скорочення тяглової сили, не могли обумовити смертний голод. Таку катастрофу уможливила лише насильницька колективізація і злочинна політика хлібозаготівель, спрямована, як вважали російські історики, на забезпечення форсованої індустріалізації та модернізації країни.

Дослідження В. Кондрашиним зібраних ним свідчень подій уможливило його висновки про те, що голод у Поволжі, який однаково вразив всі національні анклави краю, настав не через посуху чи неврожай, і навіть не через суцільну колективізацію, а внаслідок примусових сталінських хлібозаготівель. Тому, на переконання історика : «Це був перший в історії сільського господарства Поволжя організований голод»[1949]. Таку оцінку визначальних причин Великого голоду поділяв і пензенський краєзнавець та публіцист Михайло Полубояров, котрий розповів про замовчування голоду через його штучний характер та одним з перших в РСФСР вжив термін «організований голод»[1950].

У 1990 р. найавторитетніший представник істориків-шістдесятників В. Данилов у своїй, по-суті, програмній статті значно схилив фокус уваги російської історіографії з проблем колективізації і розселянювання до питання причин і наслідків Великого голоду, який був визначений як «…найтяжчий злочин сталінського керівництва проти народу, проти справи соціалізму»[1951]. Разом з тим В. Данилов відзначав той факт, що першими відкрито написали про голод письменники, частина з яких були свідками голоду, і вперше наголосив, що проблеми сільського господарства країни 80-х років досягають своїм корінням подій суцільної колективізації.

Понад те, російські публіцисти (С. Куняєв, А. Латиніна, Ю. Черниченко та ін.) у період перебудови сформулювали тезу про геноцид засобом масової колективізації, яка з часом трансформувалася в ідею соціального геноциду сталінізму проти радянського народу (селянства) або ж – у розумінні окремих літераторів та істориків – російського народу.

Що стосується наслідків голоду, то більшість вчених, на відміну від публіцистів, не сприйняли на віру припущення українських емігрантів та вітчизняних націонал-демократів про 7–10 мільйонів загиблих від голоду. Враховуючи актуальність проблеми, фахові демографи та історики здійснили власні статистичні дослідження.

Одним із перших у Російській Федерації з цього питання виступив демограф М. Тольц, який вказав на брак статистичних даних і припустив втрати від голоду в Україні в діапазоні 3–5 млн. чол.[1952]. Верхня межа цих вимірів співпала з даними Р. Конквеста і стала однією з відправних для інших дослідників. У цей період обнародували своє бачення екстремальних політичних процесів в СРСР епохи сталінізму, в тому числі «революції зверху»

[1949] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в деревнях Поволжья. *Вопросы истории.* 1991. № 6. С. 178.
[1950] Полубояров М. Зачеркнутая строка, или организованный голод. *Волга.* Саратов, 1991. № 4. С. 127–137.
[1951] Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. *История СССР*. 1990. № 5. С. 27.
[1952] Тольц М. «Білі плями» демографії у світлі гласності. *Молодь України*. 1988. 23 червня.

в аграрному секторі економіки, А. Гордон та Є. Клопов[1953]. Вони нарахували в 1932–1933 роках 5 млн. надлишкових втрат населення, у яких левову частку складали смерті від голоду. Проте Авторам ще не були відомі знахідки даних перепису 1937 р., тому такі висновки не коригуються з підрахунками інших дослідників.

Велике значення для вдосконалення обрахунків кількості жертв Великого голоду мала публікація російським архівістом Всеволодом Цапліним прихованих раніше матеріалів перепису 1937 р., результати якого були оголошені сталінським режимом не дійсними[1954]. Зокрема, вчений віднайшов «Доповідну записку про природний рух населення між двома переписами - 17.12.1926 і 6.01.1937 р.» тодішнього заступника начальника відділу охорони здоров'я Курмана. Залучивши дані перепису 1937 р., В. Цаплін встановив, що з 1926 р. населення СРСР збільшилося з 147 млн до 162 млн. чол., тоді як його природний приріст прогнозувався демографами до 21,3 млн чол. За підрахунками В. Цапліна, загальний дефіцит населення СРСР з 1927 по 1936 роки склав 8,6 млн чол., з яких 3 млн 800 тис. становила смертність від голоду. В. Цаплін визнав, що саме український народ зазнав найбільших демографічних втрат під час голоду, позаяк складаючи лише п'яту частину населення СРСР, зазнав понад половину людських втрат від голоду – 2,9 млн. чол.[1955].

А. Волков також проаналізував перепис населення 1937 року і виявив глибоку демографічну лакуну на початку 1930-х років. На його думку, людські втрати від голоду 1933 р., в сукупності з іншими репресивними факторами, був головною причиною того, що перепис 1937 р. Кремль визнав недійсним[1956].

Крім істориків, підрахунки динаміки населення СРСР в 1920 – 1930-х роках здійснювали фахівці із статистики та демографії, які опублікували серію статей у журналі «Вестник статистики». Їх розрахунок демографічної динаміки показав, що з весни 1933 до кінця 1934 року рівень смертності сільського населення Радянського Союзу різко підвищився[1957].

Наступного року свої підрахунки демографічних втрат в СРСР від голоду 1932–1933 років опублікувала Олена Осокіна[1958]. На основі матеріалів Центрального держархіву народного господарства, вона встановила демографічні втрати населення СРСР в роки голоду як у союзному, так і в регіональному вимірі. За Осокіною, загальна кількість жертв голоду в СРСР складає 3,8 млн чол., причому в Україні втрати населення склали 70%. від загальносоюзних, а в 1933 р. померло в 4 рази більше людей, ніж народилося. За підрахунками О. Осокіної, найвищий коефіцієнт смертності характерний для

[1953] Гордон Л. А., Клопов Э. В. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40–е годы. Москва : Политиздат, 1989. 318 с.

[1954] Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма. *Вопросы истории*. 1989. № 4. С. 176–182.

[1955] Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма … С. 180.

[1956] Волков А. Из истории переписи 1937 г. *Вестник статистики*. 1990. № 8. С. 42–48.

[1957] Андреев Е. Опыт оценки численности населения в СССР в 1926–1941 гг. *Вестник статистики*. 1990. № 7. С. 38–46.

[1958] Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦАНХС СССР). *История СССР*. 1991. № 5. С. 18–26.

Харківської, Київської і Вінницької областей. Дослідниця встановила, що 92% голодних смертей 1932–1933 років припадало на сільську місцевість, а решта – на міста[1959].

Статистика жертв голоду, представлена в роботі В. Переверзіна, істотно відрізняється за вимірами від інших російських підрахунків, позаяк вчений врахував, крім прямих смертей, кількість ненароджених дітей. Дослідник вважав головною причиною спаду народжуваності та голоду 1932–1933 років деградацію сільського господарства внаслідок насильницької колективізації. За його оцінками, голод в сукупності забрав життя 9,3 млн радянських людей[1960]. Ці дані приблизно співпадають з обрахунками українських науковців.

Отже, на етапі перебудови, дослідження проблеми голоду 1932–1933 рр. російськими істориками відбувалося в умовах суспільної кризи історичної памяті та необхідності нової інтерпретації знакових сторінок історії Радянського Союзу. Висвітлення «білих плям» радянської історії в РСФСР супроводжувалося залученням до історичних досліджень доробку зарубіжних науковців, науковими дискусіями, а також суспільно-політичними дебатами та публіцистичним запалом в періодиці .

Російські історики були практично одностайні щодо методологічних підходів до вивчення голоду як загальносоюзної соціально-економічної проблеми без її національного наповнення. Розбіжності між прибічниками версій природного чи рукотворного голоду зводилися переважно до встановлення причин, характеру, демографічних наслідків трагедії, мотивів влади щодо його використання у зернових регіонах. Новий поштовх полеміці щодо дефіциту населення дала знахідка В. Цапліним матеріалів «репресованого» перепису 1937 р. Обсяги демографічних втрат сільського населення в період «великого перелому» більшістю російських істориків, вслід за В. Даниловим, оцінювалися в 3–4 млн. осіб в масштабах СРСР. Багато уваги надавалося встановленню причин масових репресій щодо селянства під час розкуркулення і колективізації, підрахункам балансу врожайності, хлібозаготівель та зернового експорту початку 30-х років.

Голод розглядався як один із ключових наслідків цих явищ, а питання продовольчої політики у 1932 р. та відповідних постанов взимку 1932–1933 рр., збройної блокади сіл та цілих регіонів, які проливають світло на відмінності голоду в Україні і Росії, залишалися на другому плані. Російські історики, на відміну від українських, вбачали причиною насильства Сталіна над селянством прискорену модернізацію країни, а не намір вдарити по республіканському сепаратизму чи націоналізму, відтак не визнавали Голодомору в Україні.

Загалом упродовж 1986–1991 років російська історична наука здійснила інтелектуальний перехід від пояснень Великого голоду порушеннями Сталіним ленінського кооперативного плану, форсованою колективізацією та неврожаєм до визнання організованого характеру селянської трагедії в зернових регіонах СРСР. Російська історіографія не сформулювала цілісних концептуальних

[1959] Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года … С. 23.
[1960] Переверзин В. Двадцать миллионов. *Молодая гвардия*. 1990. № 7. С. 277–283.

поглядів на проблему голоду 1932–1933 років, яка була для російських істориків другорядною у порівнянні із загальними «великим переломом села на початку 30-х років.

У перебудовний період в російських наукових колах визріло своєрідне бачення подій 1932–1933 рр. в радянському селі, за змістом наближене до «ревізіоністського», якого вони загалом дотримуються і сьогодні. Йдеться про «ревізію» партійно-класових методологічних принципів радянської історіографії, і одночасну схильність розглядати події 1932–33 рр. в уніфікованому політологічному вимірі модернізацій них процесів та штучного голоду радянських селян. Разом з тим у публікаціях відомих російських науковців В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, О. Осокіної, В. Кондрашина, В. Цапліна введено в науковий обіг і осмислено велику кількість архівних джерел та започатковано справді наукову історіографію причин та обставин радянського голоду, його демографічних наслідків. Проте спеціальні дослідження голоду в УСРР російськими фахівцями ще не проводилися.

3.6. Українське історіописання Голодомору у перебудовчий період

Історія голоду 1932–1933 рр. в період перебудови стала не лише однією з найбільш злободенних наукових проблем, а й частиною політики відродження національної пам’яті українського народу, чинником націєтворення. Почався процес зламу радянської схеми історії України та ствердження її національної концепції. Наприкінці цього історіографічного етапу (1986–1991 рр.) історики отримали більший доступ до архівів, що посприяло підкріпленню свідчень очевидців, публікацій у періодичних виданнях про штучний, організований владою голод обнародуванням партійно-урядової документації.

Наприкінці цього ж 1986 р., коли ідеологічні кордони в рамках політики «перебудови» стали надто прозорими, вітер змін у вивченні Голодомору досягнув з-за океану Радянської України. Для відсічі «фальсифікаторам» з діаспори та «голодовій» комісії американського конгресу, при ЦК КПУ була утворена наукова комісія. Як зазначав тодішній член цієї комісії С. Кульчицький, від істориків «чекали досліджень, здатних «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів»[1961]. Проте спростувати «фальсифікації» не вдалося, бо, попри ідеологічну спрямованість інтерпретацій Дж. Мейса Р. Конквеста, фактографічний ряд їх викладу подій був достатньо коректним і, як виявилося, підтверджувався наданими комісії архівними документами.

За таких обставин один із членів цієї комісії історик С. Кульчицький передав у ЦК КПУ аналітичну записку, в якій насмілився виступити про скасування сталінської заборони на згадку про голод[1962]. 25 грудня 1987 року вперше за 55 років замовчування у доповіді до чергової річниці радянської влади в Україні перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький порушив

[1961] Кульчицкий С. В. Как осмысливали голод 1932–1933 гг. в Украине. *Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ*. 2007. № 2. С. 59.

[1962] Станіслав Кульчицький : бібліогр. покажч. / упоряд. Т. Бикова ; історіогр. нарис О. Юркова ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : [б. в.], 2002. С. 25–26.

комуністичне табу і визнав факт голоду 1932–1933 років. Керівник республіки виділив «сильну посуху», поширене адміністрування в управлінні, порушення принципу добровільності, а також «викривлення лінії у ставленні до середняка та боротьби проти куркульства», як чинники продовольчих труднощів, «… а в ряді сільських місцевостей і голоду»[1963]. Тут же Щербицький окреслив контури тлумачення голоду як всесоюзного – від України до Уралу – і ненавмисного явища, якому влада намагалася запобігти своєю продовольчою допомогою.

5 травня 1988 р. директор Інституту історії партії В. Юрчук надіслав до ЦК Компартії України грунтовну історичну довідку «Про голод 1933 року на Україні», в якій, попри деякі ідеологічні шаблони, правдиво змальовано картини голодування селян, навіть із згадками про факти людоїдства. Таким чином, завдяки зусиллям істориків, подробиці лютого голоду і вимирання українського села в 1932–1933 рр. були доведені до вищого партійного керівництва УРСР[1964], але не обнародувалися.

Водночас натхненна «перебудовою» інтелігенція, не чекаючи офіційного визнання, давала свій присуд сталінському злочину. Союзні, а за ними й республіканські, газети та журнали почали публікувати інформацію, яка раніше була недоступна широкому загалу. В країні зав'язалась гостра дискусія між літераторами та публіцистами, з одного боку, та більш консервативними професійними істориками – з іншого навколо «білих плям» радянської історії, серед яких був і Великий голод.

Прикметними особливостями історіописання у цей період були його полемічний характер, теоретична спрямованість, націленість на постановку проблем, зосередженість на причинах, характері та наслідках Великого голоду. Важко знайти періодичне видання, в якому б у часи перебудови в Україні не друкувались матеріали про колективізацію і голод 1932–1933 рр. Загальна кількість публікацій тільки українських виданнях у 1989–1991 рр. становила більше ста одиниць[1965] і ще більше – у російських.

У 1986 р. на з'їзді письменників України поет Іван Драч вперше вжив слово «Голодомор» для характеристики політики комуністичної влади під час проведення суцільної колективізації і хлібозаготівель[1966]. 16 липня 1987 р. у друкованому органі Спілки письменників газеті «Літературна Україна» були розміщені матеріали, спогади, у яких голод 1932–1933 рр. згадувався вже як загальновідоме явище. У відкритому листі Михайлу Горбачову, в серпні 1987 року В'ячеслав Чорновіл протестував проти заперечення Великого голоду, який забрав мільйони людських життів – більше, ніж протягом всієї Другої світової війни.

[1963] Щербицький В. В. Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь на урочистому засіданні присвяченого 70–річчю встановлення Радянської влади на Україні. *Радянська Україна*. 1987. 26 грудня. С. 1–2.

[1964] Гриневич Людмила. Від заперечування до вимушеного визнання: про механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980–х рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. НАН України, Ін–т історії України. Київ, 2008. Вип. 18. С. 232–244.

[1965] Тарасов В. В. Голод 1932 1933 рр. як «біла пляма» … С. 51.

[1966] Сидорук Аркадій. Голодомор: коли Україна й світ визнають правду? *Україна молода*. 2007. 6 лютого. № 22.

18 лютого 1988 року «Літературна Україна» опублікувала виступ письменника Олекси Мусієнка на зборах парторганізації київського відділення Спілки письменників. Промовець поклав вину за масове голодування в Україні на Сталіна, котрий, знаючи про лихо, однак вимагав неухильного виконання плану хлібозаготівлі. На думку С. Кульчицького, саме О. Мусієнко вперше ввів у науковий обіг термін «Голодомор» в Україні.

За спостереженнями Т. Кузьо, у 1988 році завдяки зусиллям «дисидентів і національно свідомої інтелігенції», популярна у діаспорі теза про «заздалегідь спланований» голод 1932–1933 рр. та «голодовий геноцид» вперше з'явилася на сторінках радянської преси[1967]. Речниками тези про Голодомор виступали в основному неформальна преса, насамперед видання Спілки письменників «Літературна Україна»[1968], де вже тоді Василь Пахаренко (Черкаси) писав про штучний голод[1969,1970], та інші патріотичні часописи.

Особливість неофіційної української історіографії періоду перебудови полягає в тому, що нею було цілковито перейнято схеми викладу подій на зламі 20-х – 30-х років як свідомої «антиукраїнської політики Москви», спрямованої на «знекровлення нації» за допомогою «терору голодом» й ліквідації куркульства як класу та репресій проти інтелігенції[1971]. Як писав В. Тарасов, попри деяку гіперболізацію трагедії голоду і перебільшення втрат, термін «геноцид», застосований прихильниками «тоталітарної» концепції Конквеста-Мейса був «все ж таки чимось набагато більшим за звичайні евфемізми перебудовного часу»[1972].

Один із найактивніших популяризаторів цієї версії голоду письменник Василь Пахаренко одним із перших в Україні у 1988 році опублікував у місцевій газеті «Молодь Черкащини» статтю на тему Голодомору[1973]. «Тоді їй змінили назву із моєї «Геноцид» на «Голодний 33-й», – згадував Автор в інтерв'ю 26 листопада 2011 р. електронній газеті «Gazeta.ua.»[1974]. Дослідник розглядав Голодомор та політичні репресії проти національних кадрів як ланки цільної антиукраїнської політики, як етапи комуністичного геноциду української нації. У 1989 р. письменник таки здійснив своє прагнення довести геноцид українського народу публікацією розлогої статті у львівському журналі з аналогічною назвою[1975]. Тоді ж про голод як геноцид українського народу писав відомий економіст і діяч Народного Руху України професор Веніамін Сікора[1976]. Більш поміркованими були оцінки фахового історика

[1967] Кузьо Тарас. Гласність і проблема голоду 30-их років в Україні. *Сучасність.* Вересень 1989. С. 75.

[1968] Костилєва С. О. Тема голоду 1932–1933 років у дзеркалі газети «Літературна Україна» доби горбачовської гласності. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*: матеріали всеукр. наук. конф. Київ: 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 236–242.

[1969] Пахаренко В. Голодний 33–й. *Літературна Україна*. 1988. 10 жовт.

[1970] Пахаренко В. Голод. *Літературна Україна.* 1988. 10 листоп.

[1971] Пахаренко Василь. Гарячий попіл. *Березіль*. 1991. № 10. С. 135–149.

[1972] Тарасов В.В. Голод 1932 1933 рр. як «біла пляма» … С. 53.

[1973] Пахаренко В. Голодний 33–й. *Молодь Черкащини.* 1988. № 30. 18–24 липня.

[1974] Пахаренко Василь. «Якби не Голодомор 33–го і Велика Вітчизняна війна, українців було б понад 80 мільйонів». Інтервю Gazeta.ua. URL: http://gazeta.ua/articles/life/_akbi–ne–golodomor–33go–i–velika–vitchiznyana–vijna–ukrayinciv–bulo–b–ponad–80–miljoniv—doslidnik/411520?mobile=true

[1975] Пахаренко В. Геноцид. *Жовтень.* 1989. № 1. С. 76–81; № 2. С. 86–90.

[1976] Сікора В. «А за наслідками – геноцид…». *Україна.* 1989. № 21. С. 18–19.

Сергія Діброви, який виводив голод з порушення Сталіним ленінської аграрної та соціальної стратегії[1977,1978]. В подібній площині трактували сталінську політику колективізації і штучного голоду, що привело до руйнації традиційного укладу українського селянства і його «розселянювання» Іван Рибалка[1979] та інші вітчизняні історики.

Термін «геноцид» на пострадянському просторі тоді ще вживався не в наукових виданнях, а лише у публіцистиці:

– науковці і публіцисти РСФСР в цей період практично одностайно користувалися терміном «голод», «штучний голод», не визнаючи «Голодомору» і «геноциду»;

– в академічній науці УРСР поряд з термінами «голод», «штучний голод», наприкінці 80-х років використовувалися дефініції «Голодомор», «організований голод».

Насправді у висновках Міжнародної правничої Комісії (1988–1989 рр.) з розслідування злочину Голодомору припускалася можливість навіть серії геноцидів на теренах СРСР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.[1980]. Проте поняття «геноцид», закріплене «Комісією юристів», («Проти українських селян вчинено акт геноциду»), яке просочувалось у періодичні видання Радянської України, як адекватне для означення і голоду, і колективізації, і сталінської політики щодо України в цілому, викликало деяку термінологічну плутанину.

Виступи політиків і публіцистів надавали проблематиці Голодомору ідеологічного, а не наукового дискутування, тим більше, що оцінка голоду як «запланованого геноциду» увійшла у програмні документи кількох національно-демократичних партій. Чи не перша спроба дати саме таку політичну оцінку історії колективізації та голоду належала головному політичному конкурентові КПУ – Народному Рухові України в особі письменника і краєзнавця Володимира Маняка: «Старанно запланована заздалегідь, добре розроблена акція щодо умиротворення українського народу. … Головний стратег – Сталін, виконавці – представники партійно-радянського апарату на місцях»[1981]. Осмислюючи матеріали зібраної ним книги документів і свідчень очевидців, В. Маняк дійшов висновку про свідомий характер голоду, задуманого у Кремлі для розправи з непокірним українським селянином[1982]. У іншій його статті з Лідією Коваленко[1983] жорстко розкритиковано радянські інсинуації про голод, зокрема, Авторів сьомого тому російськомовної «Історії Української РСР» та історика Івана Хміля, чий виступ в ООН 10 жовтня 1883 р. про голод як вигадку українських націоналістів, вміщено у цій же публікації.

[1977] Діброва С. С. Перелом. *Наука і суспільство.* 1989. № 1. С. 14–19.

[1978] Діброва С. С. Найбільший злочин Сталіна. *Наука і суспільство.* 1989. № 2. С. 19–24.

[1979] Рибалка І. К. Сталінщина й розселянювання країни. *Український історичний журнал.* 1989. № 10. С. 10–21; № 11. С. 3–12.

[1980] Международная Комиссия по расследованию … С. 72.

[1981] Маняк Володимир. «Відтворювати справжню історію» (на Київський установчий конференції НРУ: з доповідей та виступів). *Літературна Україна.* 1989. 13 липня. С. 7.

[1982] Маняк В. Голод: чому і як: Роздуми над рукописом Книги–Меморіалу «33–й: голод». *Сільські вісті*. 1989. 11 липня.

[1983] Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не прощає. *Літературна Україна*. 1990. 2 серпня.

У наступній праці, яка стала вершиною подвижництва патріотичного подружжя, були вміщені не лише понад тисяча (!) свідчень очевидців, а й рішучі судження Авторів про цілеспрямований сталінський геноцид власного народу, який рівнозначний хіба що гітлерівським злочинам проти людства[1984]

У «перебудовній» полеміці взяли участь і професійні українські історики. Піонером вітчизняної історіографії голоду 1932–1933 рр. і найавторитетнішим критиком його об'єктивістської концепції став науковий співробітник сектору історії партії Інституту історії партії при ЦК КПУ Станіслав Кульчицький. Еволюцію поглядів вченого на проблему Великого голоду досить детально простежив його колега з Інституту історії України Георгій Касьянов[1985]. Так, у колективній синтетичній праці про соціальні зміни за 40 років радянської влади, скорочення сільського населення у 30-х роках пояснюється процесами ліквідації куркульства, колективізації, міграції в міста у зв'язку з індустріалізацією, але про вплив Великого голоду на соціально-класові зміни не йдеться[1986].

Бачення С. Кульчицьким історії СРСР початку 30-х років спочатку не виходило за рамки традиційної версії пояснення «продовольчих труднощів» сталінськими помилками під час колективізації, дезорганізацією сільгоспвиробництва. Такий висновок випливає з аналізу зданої до друку у вересні 1987 р. колективної праці науковців Інституту історії АН УРСР «Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР»[1987]. Як і в інших радянських книгах цієї пори, 1932–1933 роки згадуються у монографії лише декілька разів і поза контекстом голоду. Науковці акцентували увагу на докорінних змінах способу виробництва та форм життєдіяльності селянства, яке впродовж 1920 – 1930-х років стало соціалістичним класом. Це, певною мірою, виправдовувало вказані вченими перегини у розкуркуленні і поспішні репресивні дії Сталіна, які порушили ленінські принципи у проведенні колективізації.

С. Кульчицький згадував, як його разом з іншими науковцями у 1987 р. викликали до ЦК і ввели до «Антиголодової комісії», яка мала дати свою відповідь Комісії конгресу США з дослідження голоду в Україні. У підписаному С. Кульчицьким (разом з іншими трьома представниками Академії наук УРСР) листі Міжнародній комісії юристів від 14 жовтня 1988 р., теза про голод як геноцид українців ще заперечувалася і йшлося про те, що трагедія 1932–1933 років була наслідком форсованої колективізації, насильницьких хлібозаготівель, результатом сталінського «великого стрибка» коштом селянства[1988].

[1984] 33–й: ГОЛОД: Народна книга–меморіал. / автори–упорядники В. А. Маняк, Л. Б. Коваленко. Київ, 1991. С. 17.

[1985] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 162–189.

[1986] Очерки развития социально–классовой структуры УССР, 1917–1937. / С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др.; АН УССР, Ин–т истории. Київ : Наукова думка, 1987. 237 с.

[1987] Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР: монографія / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко; АН Украинской ССР, Отд-ние литер., языка и искусствовед.; отв. ред.: И. Маковейчук. Киев : Наукова думка, 1988. 179 с.

[1988] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 26.

Оцінюючи передумови та обставини голоду, в іншій публікації цього року, вчений звернув увагу на його прояви ще в 1931 р., які були і зумовлені посухами, і дезорганізацією виробництва внаслідок розкуркулення та колективізації і фактичним поверненням продрозверстки[1989]. Неефективне управління сільським господарством, брак матеріальної бази та фахівців, слабкість партійних осередків та політвідділів МТС призводили до дезорганізації господарювання у новостворених колгоспах. Надмірні хлібозаготівлі попередніх років виснажили Україну, але влада не врахувала цього у 1932 р. «Зверху», спускалися необґрунтовано завищені плани хлібозаготівель, перегини у їх реалізації, що позбавило селян стимулів до праці в колгоспах, спричиняло опір «соціально-чужих елементів» і зворотній адміністративно-силовий тиск на колгоспників та одноосібників з боку держави. Така оцінка становища в українському селі на початку 30-років стала першим в Україні науковим обґрунтуванням штучного голоду. На викладену вченим версію причин голоду в українському селі на початку 30-х років орієнтовано і вчителів історії[1990].

Значно більше можливостей у С. Кульчицького було у викладі причин і характеру голоду 1932–1933 року для читачів української еміграції. Г. Касьянов звернув увагу на заголовки публікацій вченого у газеті «News from Ukraine» (україномовна версія «Вісті з України») 1988 р., які свідчили про швидку еволюцію поглядів вченого на події Великого голоду: «Досить цікавою є динаміка назв: перша (початок 1988 р.) називалася «Історичний досвід: життєво важливий сьогодні», наступна: «Голод 1933 спричинив жахливі втрати» (середина 1988), третя (кінець 1988) – «Трагічний рік»[1991]. Тобто у третій публікації С. Кульчицький вже виділяв 1933-й рік за ознаками навмисного голоду, спричиненого вилученням всього продовольства, та за смертним розмахом.

Очевидно, вже в середині 1988 року професор С. Кульчицький усвідомив не лише штучний характер трагедії, а й відмінність Голодомору в Україні від голоду в російських регіонах, але ще не наполягав на цьому[1992]. У наступній публікації вченого в «партійній» газеті, попри загальне схвалення колгоспного ладу, наголошувалося на альтернативах насильницькій колективізації, засуджувалася репресивна діяльність хлібозаготівельних комісій Молотова та Кагановича[1993]. Ці ідеї вчений розвинув і в інших, опертих на документальні джерела, працях з історії суцільної колективізації, де йшлося більше про проблеми, ніж успіхи старих підходів до вивчення «революції зверху»[1994]. В якості першопричини голоду С. Кульчицький обґрунтовував відступ Сталіна від ленінської моделі організації сільського господарства, принципів

[1989] Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві у 1931–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 15–27.

[1990] Кульчицький С. В. На крутих переломах історії. *Радянська школа*. 1988. № 8. С. 18–26.

[1991] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 128.

[1992] Кульчицький С. Тридцять третій. *Сільські вісті.* 1988. 12 червня.

[1993] Кульчицкий С. В. Трагедия, которой могло не случиться. *Правда Украины*. 1988. 16 октября

[1994] Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации в Украине. *История СССР*. 1989. № 5. С. 20–36.

кооперування на добровільній основі. На практиці це позначилося введенням у 1928 році «сибірського методу» хлібозаготівель і продовжилося визначеним наступного року курсом на ліквідацію куркульства як класу та насильницькою колективізацією[1995].

У брошурі «1933: трагедія голоду» із серії «Теорія і практика КПРС» С. Кульчицький доводив, що голод був спричинений впровадженням продрозкладки без вираховування реальних ресурсів у зернових регіонах країни. На думку вченого, діяльність надзвичайної комісії Молотова в УСРР мала злочинний характер, проте навіть припинення хлібозаготівель у жовтні 1932 року навряд чи відвернуло б трагедію. У цей час вже було вилучено продовольче зерно і наростав масовий голод. Зрештою, історик узагальнив: «Голод 1933 р. був наслідком спроби здійснювати соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами»[1996], що розглядалось як «найстрахітливіший злочин Й. Сталіна». Як бачимо, С. Кульчицький у цій публікації, та практично аналогічній 1990 р.[1997], що базувалися на українських матеріалах, ще не виділяв якихось національних мотивів у діях Кремля, а виходив із промахів колективізації та хлібозаготівель у зернових районах СРСР. Голод 1932–1933 років розглядався вченим як прояв загальної сільськогосподарської кризи в СРСР початку 1930-х рр., викликаної політикою насильницької колективізації, продрозверсткою. Виходило, що владі довелося застосовувати примусові засоби хлібозаготівель внаслідок приховування селянами зерна. Проте заготівлі тривали й тоді, коли на селі вже був у розпалі голод, що розглядалось Автором як «найстрахітливіший злочин Й. Сталіна».

Починаючи з літа 1989 року, С. В. Кульчицький, згідно з його спогадами, приходить до усвідомлення значення натуральних штрафів, введених для покарання селян, що свідчило про організований голод. «Повних три роки (1987–1989) я вивчав проблему голоду, і на цьому локальному відрізку минулого міг бачити більше, ніж інші»[1998], – пригадував історик. Якщо раніше С. Кульчицький вважав, що голод був наслідком сталінського відступу від ленінської аграрної політики, неочікуваним наслідком колективізації та хлібозаготівель, то тепер, зокрема, з ознайомленням у січні 1990 р. з висновками комісії Дж. Мейса, він переконався у спланованості голоду. Саме в цей час у дослідника оформлюються перші уявлення про голод 1932–1933 років як навмисно вчинений Сталіним акт геноциду українського селянства. На його думку, винятковість ситуації в Україні полягала в тому, що на початку 30-х років на її теренах «соціальний, класовий геноцид» співпав з «культурно-національним».

Цей інтелектуальний та світоглядний рух до визнання геноцидної версії Мейса-Конквеста сам вчений пояснював передусім впливом на нього матеріалів

[1995] Кульчицький С. В. Суцільна колективізація на Україні. *Український історичний журнал.* 1989. № 11. С. 70–77.

[1996] Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. Київ : Т–во «Знання» УРСР, 1989. С. 48.

[1997] Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду … С. 165–203.

[1998] Кульчицький Станіслав. Причини голоду 1933 року в Україні: по сторінках однієї підзабутої книги. *Дзеркало тижня.* 2003. 15 серпня. № 31.

комісії Конгресу США з розслідування голоду[1999]. На початку грудня 1990 р. український історик опублікував свій аналіз висновків Комісії і дійшов висновку, співзвучного з її результатами: «Поряд із хлібозаготівлями і під виглядом їх було організовано репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства, тобто терор голодом»[2000]. Тобто на цей час С. Кульчицький, не вживаючи самого терміну, вже сприйняв «геноцидну» версію Голодомору.

Загалом професійні історики на цей час уникали категоричності й емоційності, притаманної публіцистиці та намагалися уникнути політизації теми. Наприклад, науковий співробітник сектору історії партії Інституту історії партії при ЦК КПУ, Юрій Шаповал, зазначав в одному зі своїх інтерв'ю, що в тлумаченні голоду 1932–33 рр. як спланованої акції проти українського народу «все було набагато складніше і не так однолінійно»[2001], але, наголошуючи на соціально-економічних чинниках, прямо не відкидав і політичної версії.

Колега Ю. Шаповала із сектору історії партії, В. Савельєв, цього ж 1989 р. писав, що в концепції «свідомого» характеру голоду «причина підміняється наслідками, а загальна картина спрощується». Визнаючи помилки влади в господарюванні, історик заперечував її злочинні наміри. Головною причиною голоду 30-х років вчений визначив «виробничо-економічні обставини». Водночас він погодився з тим, що існував зв'язок між «викривленнями у сфері національної й аграрної політики»[2002].

Характерно, що майже синхронно із появою «тоталітарної» версії голоду її опоненти вносили свої критичні зауваження та поправки. Так, Г. Касьянов стверджував, що хоча колективізація, голод і репресії проти інтелігенції мали місце в українській історії 1930-х рр., але з цього аж ніяк не випливає їх винятково «антиукраїнський» характер, оскільки саме явище сталінізму є «наднаціональним»[2003]. В такому ж напрямі, з акцентом на протиставлення «правильних» ленінських ідей і поспішних дій Сталіна, викладався аналіз колективізації, яка спричинила голод, Т. Дерев'янкіним[2004].

Офіційна історична наука УРСР на той час лише починала розробку історії голоду. Якщо «неформальні» видання здебільшого пропагували ідею спланованого голоду–геноциду, то офіційна наукова спільнота в оцінці подій 1932–1933 років у той час поділялась на три групи: одні відстоювали позиції старої історичної парадигми, а дві інші або визнавали значні помилки з боку партійної еліти, або взагалі піддавали сталінську аграрну політику різкій критиці.

Власна версія подій 1932–1933 рр. спочатку транслювалася партією через підконтрольні видання: газети «Правда Украины», «Радянська Україна»,

---

[1999] Кульчицький Станіслав. Чому Сталін нас нищив? Як осмислювали Голодомор. Позиція радянських істориків. *День*. 2005. № 202. 3 листоп.

[2000] Кульчицький С. В. Як це було: читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні». *Під прапором ленінізму.* 1990. № 23. С. 85.

[2001] Рух і навколо: діалог історика Ю. Шаповала і журналіста В. Десятникова з приводу однієї телепередачі й тих подій, яким вона присвячена. *Радянська Україна*. 1989. 30 липня. С. 3.

[2002] Савельев В. В. поисках истины: К вопросу о причинах голода 1932–1933 гг. *Правда Украины*. 1989. 8 июля.

[2003] Касьянов Г. В. Україна, 1933–й. *Під прапором ленінізму*. 1990. № 5. С. 65–70.

[2004] Дерев'янкин Т. Колективізація. *Під прапором ленінізму*. 1989. № 13. С. 50–55; № 14. С. 38–44.

«Робітнича газета», журнали «Комуніст України», «Під прапором ленінізму» та ін., де велася полеміка з публіцистами націонал-демократичного табору. У звіті про діяльність у 1990 р. Інституту політичних досліджень ЦК КПУ (в який перейменували Інститут історії партії), зазначалося, що проблема причин та наслідків Голоду «не тільки практично не вивчена у вітчизняній історіографії, але й нерідко слугує предметом політичних спекуляцій антикомуністичного характеру»[2005]. Для усунення такої наукової і політичної прогалини планувалося видати збірник статей, спільно із «знаними українознавцями із США», упорядником якого мав бути Ю. Шаповал.

Але такий збірник зі статей провідних істориків та 248 документів із раніше засекречених партійних архівів вийшов друком у 1990 р. за редакцією Р. Пирога[2006] і без участі іноземних вчених. Можливо, у «знаних українознавців США» і їх опонентів на чолі з фахівцем із критики «буржуазних фальсифікацій» Ю. Шаповалом були надто розбіжні погляди: у своїй загальній масі радянські історики ще розцінювали голод 1933 р. як наслідок «перекручень» та «зловживань» в аграрній політиці компартії початку 1930-х рр.

У вступній статті до видання під назвою «Сказати правду» зазначалося, що Голод був «однією з найбільш трагічних сторінок історії українського народу», яка викарбувалася в історичній пам'яті. Тут же давалася характеристика основним групам опублікованих документів 1932–1933 років про адміністративні заходи з колективізації та опір її форсуванню, про створення репресивного механізму вилучення зерна та зростання «продовольчих труднощів», про масштабну смертність серед селянства тощо. У вміщених в збірнику статтях відомих дослідників аграрної політики КПРС ґрунтовно висвітлені існуючі на той час погляди на причини, механізм та перебіг колективізації в Україні (С. С. Діброва), роль Й. Сталіна та інших очільників СРСР і Радянської України у форсуванні колективізації та руйнації села (М. І. Панчук), трагічні наслідки Голодомору в Україні (С. В. Кульчицький).

Ще один Автор, В. Савельєв, хоч і підтримав ревізіоністську версію зарубіжних дослідників історії голоду 1932–1933 рр., вперше навів аргументацію прихильників «геноцидної» концепції Голодомору із табору української діаспори та зарубіжних вчених. Деякі вчені вважають, що саме публікація цього збірника започаткувала українську радянську історіографію Великого голоду 1932–33 рр. Адже нею удоступнено читацькому загалу власне наукові праці, побудовані на архівних джерелах, позбавлені необхідності ритуально «доводити неспроможність» усіх ідеологічно незручних тверджень зарубіжної історіографії та тлумачити трагедію народів СРСР як «продовольчі труднощі»[2007]. Зважаючи на високий професійний рівень та аналітичний

[2005] Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні та офіційна історико–гуманітарна наука в Українській РСР (1980–ті – 1991 рр.). *Архіви України*. 2013. № 6. С. 32.

[2006] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: зб. док. / кер. і упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : *Політвидав України*, 1990. 606 с.

[2007] Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні … С. 33.

характер статей збірника, ми вважаємо, що наведене твердження Д. Вєдєнєєва та Д. Будкова має деякі підстави.

Позиція КПУ з питань Голодомору була закріплена двома компромісними для суспільства постановами Центрального Комітету на початку 1990 р. У першій, січневій постанові партія визначила стратегічну лінію питань історії сталінізму: перенести відповідальність за злочини на тодішнє керівництво країни та республіки й відмежуватися від них, як аномалії у реалізації комуністичної аграрної політики: «Визнати, що голод 1932–1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства»[2008]. Серед головних причин голоду називалися «насильницька колективізація» та «масове розкуркулення», як результати «відходу від ленінських принципів кооперування селянства» та запровадження «згубної хлібозаготівельної політики». В постанові наголошувалося на великій політичній і науковій цінності документів про голод і закликано редакції часописів до «правдивого й об'єктивного» висвітлення подій 1932–1933 рр. Очевидно, партія, за напіввідкритості архівів, більше піклувалася про збереження ідеологічної монополії у конкуренції з опонентами, ніж про пошук наукової істини.

Друга, лютнева постанова (яка пройшла в українській пресі під гаслом: «Білим плямам» історії – політичну оцінку») характеризувала голод 1932–33 рр. як питання історії комуністичної партії, що надавало йому статусу пріоритетного дослідження. Інститутові історії партії при ЦК КПУ доручалося провести дослідження комплексу питань не тільки щодо голоду 1932–33 рр., а й інших сторінок історії 30 – 50-х рр. із винесенням їх результатів на розгляд ЦК Компартії України[2009].

Виконуючи викладені у постановах рекомендації, офіційна українська наука зосередилась в основному на проблемі причин та характеру голоду. Помилки, допущені при плануванні хлібозаготівель, позбавили стимулів праці селян, що у свою чергу спричинило адміністративно-силовий тиск на селянство з боку держави. Досліджуючи документи про передумови та причини трагедії, науковці дійшли висновку, що саме штучний, суб'єктивний чинник мав вирішальне значення Р. Пиріг[2010]. Однією з головних причин голоду вважалось фактичне повернення продрозкладки під вивіскою контрактації, попередні оцінки врожаю, ігнорування регіональних особливостей країни під час проведення хлібозаготівель. Як показали документи, політичний курс сталінського керівництва, а не погодні умови чи місцеві помилки

[2008] О голоде 1932–1933 годов на Украине и публикациях связанных с ним архивных материалов: Постановление ЦК Компартии Украины. *Правда Украины.* 1990. 7 февраля. С. 4.

[2009] «Білим плямам» історії – політичну оцінку»: ЦК Компартії України прийняв постанову «Про необхідність поглибленого вивчення та об'єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30–х – 40–х і початку 50–х рр.». *Робітнича газета.* 1990. 3 лютого. С. 1.

[2010] Пирог Р. Я. В чем причина голода на Украине в 30–х годах. *Известия ЦК КПСС.* 1990. № 9. С. 130–131.

господарювання призвели до деградації сільського господарства і голодування селян[2011].

Визнавалося, що голод був штучний через помилки сталінського керівництва, непрофесійні дії, слабкість колгоспів, але не через якісь наміри націоциду чи соціоциду. На думку партійних пропагандистів та істориків партії часів перебудови, виявлені архівні документи, як і свідчення очевидців, «не дають підстав для висновку, що голод був спланованою акцією керівництва країни проти українського селянства»[2012]. Цю тезу з певними інтерпретаціями щодо об'єктивних соціально-економічних причин голоду та помилок влади в друкованих органах КПУ відстоювали й С. Бібик та О. Проценко[2013], В. Васильєв[2014] та інші дослідники. Більшість із них ще вели мову про помилки, допущені радянською владою при плануванні хлібозаготівель, які позбавили селян матеріальної зацікавленості колгоспною працею, що, в свою чергу, спричинило жорсткі адміністративно-силові заходи з боку держави.

Проте, як відзначав переяславський історик С. Горошко, який у 1990 р. здійснив перший історіографічний огляд наукових праць з історії голоду, що з'явилися в роки перебудови, вже в цей час об'єктивно, на документальній основі, висвітлювали проблему голоду С. Кульчицький, В. Марочко, Є. Шаталіна[2015]. Серед тем, які потребують подальшої ретельної розробки, науковець визначив встановлення винуватців злочину та кількості жертв голоду, який він вважав геноцидом українського народу.

Водночас у липні 1990 р. С. Кульчицький закінчив свою частину колективної праці «Сталінізм на Україні», присвячену дослідженню соціально-економічних підвалин сталінізму, де вперше підтримав популярну в діаспорі й українській «неформальній» публіцистиці тезу спланованого голоду-геноциду. Телеграма Сталіна 1 січня 1933 р. про застосування в Україні натуральних штрафів – по-суті, повальних реквізицій продовольства на тлі блокади республіки – остаточно наштовхнула дослідника до поділу подій на загальносоюзний голод 1932 р. і Голодомор 1933 р. Останній пояснювався істориком також поверненням методів продрозкладки, надмірними хлібозаготівлями, прагненням влади покарати селян голодним терором, намаганням приховати правду про наслідки голоду засобами блокади республіки[2016].

У 1991 р. С. Кульчицький опублікував першу в Україні монографію, присвячену голоду 1932–1933 років, у якій Автор узагальнював результати його кількарічних досліджень проблеми[2017]. Основна концепція книги – критика авантюрної сталінської практики колективізації та хлібозаготівель, яка привела

[2011] Панчук М. И., Диброва С. И. 20–30-е: Документы, факты, свидетельства. *Коммунист Украины*. 1990. № 4. С. 70–84.

[2012] Свідчать документи: Голод 1933 р.: результати досліджень / інтерв'ю з Ф. Рудичем. *Радянська Україна*. 13 грудня 1990. С. 3.

[2013] Бибик С., Проценко А. Трагическая страница истории Украины. *Правда Украины.* 1990. 8 сентября.

[2014] Васильев В. 30–е годы на Украине. *Коммунист.* 1990. № 17. С. 80.

[2015] Горошко С. Найбільша втрата: кілька поглядів на важку проблему. *Літературна Україна*. 1990. 22 листоп.

[2016] Даниленко В. М. Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20–ті – 30–ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 С. С. 120–121.

[2017] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 431 с.

до насильства відносно селянства і масштабних обсягів жертв голоду 1932–1933 рр. Вчений все ще вживав радянський шаблон про те, що вирішальним чинником голоду стала відмова Сталіна від ленінських принципів реформування сільського господарства, проте використав і термін «Голодомор», що означало визнання організованої голодової акції.

Новим методологічним підходом у світовій історіографії стало розмежування у цій праці голоду 1932 р. та Голодомору 1933 р., які історик вважав принципово різними явищами. У зв’язку з цим С. Кульчицький особливо наголосив на вбивчих наслідках сталінської телеграми 1 січня 1933 р. українським керівникам про застосування натуральних штрафів, поміченої ще Дж. Мейсом, але відтак осмисленої як «чистий» геноцид і охарактеризованої як «увесь Тридцять третій рік»[2018]. Вчений констатував невиправдано високу ціну «соціалістичних перетворень сільського господарства», оплачену мільйонами життів, і уздрів навмисні антиукраїнські наміри влади, яка застосувала технологію терору голодом в Україні і на Кубані.

У 2008 р., оцінюючи свою монографію «Ціна «великого перелому», С. Кульчицький процитував зроблений у ній висновок: «Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно. А щоб голодуючі колгоспники не намагалися рятуватися втечею, як це робили поволзькі селяни у 1921 р. і тим самим розносили звістку про голод, українські кордони було перекрито»[2019]. Як пригадував вчений, на той час (монографія здана до набору 30 серпня 1990 р. – В. Г.) йому бракувало аргументації в ракурсі національної політики Кремля щодо України та співвідношення ознак Голодомору з положеннями Конвенції ООН про геноцид. Саме у монографії «Ціна «великого перелому»» відбувся перехід на ту термінологію, яка стала основою «канонічного» дискурсу подій 1932–33 рр. в українському селі. «Український народ слід сприймати не тільки як етнос, а й як політичну націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а як країну, – писав історик. – Якщо так підходити до подій 1932–1933 рр., то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосованим проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель»[2020]. Уся подальша еволюція С. Кульчицького у дослідженні голоду 1932–33 років, як і більшості українських істориків, пов’язана з опануванням і популяризацією цієї «геноцидної» версії подій трагічних подій, навмисного характеру випереджуючого удару Сталіну по потенційних сепаратистах.

Важливе значення для переосмислення радянської історії України, отримання певних орієнтирів для викладачів вітчизняної історії мала монографія «Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки», у якій питання «великого перелому» висвітлив С. Кульчицький. Вчений окреслив коло основних причин людомору: повернення продрозкладки (контрактації) з непомірними нормами хлібозаготівель, конфіскація продовольства в голодуючих селян, що використовувалась, і нарешті, – свідоме перетворення голоду на «виховний» і

[2018] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» … С. 97.

[2019] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр*. Бібліографічний покажчик. Одеса, 2008. Вип. 2. С. 20.

[2020] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» … С. 95.

каральний Голодомор з переходом до реквізицій продовольства та інформаційною блокадою. Крім головного організатора злочину – Сталіна – історик поклав безпосередню відповідальність за народовбивство на В. Молотова і Л. Кагановича керували надзвичайним хлібозаготівельними комісіями в Україні та на Північному Кавказі і, на відміну від аналогічної комісії П. Постишева в Поволжі, застосували терор голодом[2021].

Разом з тим, навіть у рік незалежності України принципового відходу від офіційної версії причин голоду серед більшості українських істориків не спостерігалося. Наприклад, ще один представник академічної науки Василь Марочко звинувачував сталінську верхівку в авантюризмі, у насильницькій колективізації, яка дезорганізувала аграрне виробництво, у непомірних хлібозаготівлях, але в публікації у «партійному» журналі не визнав спланованого геноциду. Історик називав «політично кон'юнктурним» твердження української діаспори про колективізацію і голод, як «сплановану задля фізичного винищення саме українського села акцію, що визріла у коридорах Кремля»[2022].

Що стосується демографічних наслідків голоду, то більшість науковців, на відміну від публіцистів, не сприйняли на віру припущення українських емігрантів та вітчизняних націонал-радикалів про 7–10 мільйонів загиблих від голоду[2023]. Публіцисти-нефахівці, зазвичай, транслювали гіпотетичні цифри зарубіжних дослідників, не вдаючись до аналізу обставин їхньої появи, методики розрахунків. С. Діброва зауважував, що «свідомо не зважає на цифрові дані» публіцистів-нефахівців, бо переконаний, що «в їхніх підходах до висвітлення цієї жахливої трагедії емоції (цілком, до речі зрозумілі) переважають над тверезими розрахунками»[2024] і схилявся до менших оцінок розмаху трагедії.

Враховуючи актуальність проблеми, фахові демографи та історики здійснили власні статистичні дослідження. Одним із перших з цього питання виступив демограф М. Тольц, який вказав на брак статистичних даних і припустив втрати від голоду в Україні в діапазоні 3–5 млн. чол.[2025]. Верхня межа цих вимірів співпала з даними Р. Конквеста і стала однією з відправних для інших дослідників.

У якості головного репрезентанта офіційної точки зору з масштабів демографічних втрат від голоду виступив С. Кульчицький, який опублікував власні оцінки, що обмежували кількість жертв в українському селі в обсязі не більше 3,5 млн. чол.[2026]. Цього ж 1989 р. він припустив кількість людських втрат від Голодомору в діапазоні 3,5–5 млн. чол., враховуючи ненароджених дітей[2027].

[2021] Даниленко В. М. Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні ... С. 121–123.

[2022] Марочко В. І. Голод і його «творці» *Комуніст України.* 1991. № 6. С. 78–79.

[2023] Пахаренко В. Гарячий попіл. Березіль. 1991. № 10. С. 148

[2024] Діброва С., Панчук М. Вогонь і попіл. Про минуле – заради майбутнього / упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: І. Ф. Курас та ін. Київ : Вид–во при Київ. ун–ті, 1989. С. 104.

[2025] Тольц М. «Білі плями» демографії у світлі гласності. *Молодь України*. 1988. 23 червня.

[2026] Кульчицький С. В. Шукати правду, сказати правду: демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. *Наука і суспільство*. 1989. № 7. С. 16–21.

[2027] Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы истории ... С. 33.

Поза тим, вже в перебудовчий період вчений першим в українській історіографії взявся за підрахунок кількості жертв Голодомору на основі власної методики. Встановлені ним демографічні втрати за 1932–33 роки були кількісно нижчими, ніж прийняті представниками «тоталітарної школи», але перевищували дані «ревізіоністів»[2028]. За його підрахунками, людські втрати від голоду і його побічних наслідків за 1933–1936 рр. склали від 3189 до 3531 тис. чол.[2029].

На той час підрахунки С. Кульчицького, зроблені до відкриття матеріалів демографічної статистики 1930 х рр. (вона лишалася засекреченою до осені 1989 р.), відзначалися досить високий фаховим рівнем і перевіреною методикою. У 1990 р., все ще переймаючись нищенням матеріалів перепису населення 1937 р. та «відсутністю офіційної статистики Голодомору»[2030], вчений нарахував 4,5–5 млн жертв голоду 1932–1933 рр.[2031]. У наступній спільній публікації з професором Гарварду С. Максудовим (О. Бабьонишевим), який мав власну методику демографічних обрахунків, С. Кульчицький схилявся до приблизно такого діапазону своїх вимірів. Співавтори порівняли щойно опубліковані архівні дані репресованого перепису 1937 р. з матеріалами перепису 1926 р. та демографічними показниками на 1 січня 1933 р. Дослідники врахували весь комплекс чинників, які впливали на демографічну ситуацію 30-х років, і дійшли висновку про загибель від голоду у 1932–1933 роках до 4,6 млн. людей в Україні, а з врахуванням ненароджених – понад 6 млн[2032].

Українські науковці О. Перковський і С. Пирожков за власною методикою підрахунків встановили демографічні втрати від голоду в УРСР обсягом 4,6 млн. чол.[2033]. Інший дослідник, О. Рудницький, дотримувався вже означених вітчизняними науковцями мінімальних параметрів втрат від голоду, не переймаючись власною методикою підрахунків[2034]. Проте в подальшому спостерігаються спроби перевірки і корекції цих даних в Україні і за кордоном.

Отже, аналіз літератури 1986–1991 рр. засвідчує наявність щонайменше двох протилежних схем у підходах до трактування Голодомору: геноцидної (тоталітарної), яка з 1991 р. стала набирати ознак канонічної в Україні та ревізіоністської, яка відкидала антиукраїнське спрямування голоду. Серед причин голоду 1932–1933 років прихильниками «геноцидної» версії називалися насильницька колективізація, намагання зламати опір селянства та сепаратистські настрої, «терор голодом» як засіб зміни сталінським режимом етнічного складу тощо. Саме в цей період усталилися оцінки демографічних

[2028] Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. *Інформаційний бюлетень Ін–ту історії АН УРСР.* 1988. Вип. 1. С. 32–39.

[2029] Кульчицький С. В. Шукати правду, сказати правду .... С. 13, 21.

[2030] Кульчицький С. В. Відлуння голоду 1933–го року у перепису населення 1959 го. *Наука і суспільство.* 1990. № 7. С. 41.

[2031] Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид. політ. л–ри України, 1990. С. 78.

[2032] Кульчицький С. В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. *Український історичний журнал.* 1991. № 2. С. 3–10.

[2033] Перковский А.Л. Из истории демографического развития 30 – 40х годов (на примере Украинской ССР. *Экономика, демография, статистика. Исследования и проблемы*. Москва : Наука, 1990. С. 171–197.

[2034] Рудницький О. П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР. *Історія народного господарства та економічної думки УРСР*. Київ, 1990. Вип. 24. С. 22–26.

втрат від голоду – переважно від 3,5 млн до 7 млн залежно від ідеологічних уподобань та наукової кваліфікації. Опоненти такого трактування голоду в Україні заперечували виняткові обставини республіки, наголошували на об'єктивних і однакових причинах голоду в зернових регіонах СРСР – недороді, помилках колективізації, посилених хлібозаготівлях задля модернізації країни. Були й апологети виключно економічних, погодних чинників, з комуністичного і проросійського табору, які заперечували злочинні дії сталінської верхівки. Окрім суто наукових уподобань, такі розбіжності фіксували й суттєву різницю у політичних поглядах.

Зрештою, наприкінці 80-х років у республіці остаточно завершився процес вилучення «українського» голоду із загальносоюзного контексту, і ревізіоністської, яка зводила причини голоду до помилок та злочинів сталінського режиму та економічних факторів, притаманних зерновим районам СРСР. Разом з тим «тоталітарна версія» Голодомору в тлумаченні українських фахових дослідників була позбавлена мотивів протистояння українського народу з російським більшовизмом як спадкоємцем імперської політики царської Росії.

Узагальнюючи основні тенденції розвитку історіографічного процесу з історії голоду 1932–33 рр. в Україні у 30 – 80-х роках XX століття, зазначимо, що в історичній науці за межами СРСР, накопичення знань, за виключенням відносного спаду впродовж Другої світової війни, відбувалося за поступальним принципом: наростаючий вал публікацій у пресі, що збуджували громадсько-політичну думку і популяризували тему, публікація свідчень очевидців і документів, що живили аналітичну наукову думку, і, зрештою, синтетичні наукові праці вчених, що узагальнювали факти і підносили проблему Голодомору до рівня соціогуманітарної катастрофи XX ст.

Наприкінці 80-х років українські науковці почали величезну наукову, організаційну і публіцистичну роботу з об'єктивного дослідження голоду передусім задля, як, нарешті, усвідомлено, морального очищення тих науковців, хто мусив носити хомут партійних догматів, і спокути «гріхів нашого історичного безпам'ятства»[2035].

Одна з найбільших проблем, з якою зіткнулися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. дослідники історії колективізації та голоду в Російській Федерації й УРСР знаходилась у площині трактування цих подій. Звісно, поза дискусіями лежали питання їх моральної оцінки. З іншого боку, відкритими (і особливо актуальними) лишалися історичний, правовий та політичний аспекти трактування голоду.

Узагальнюючу схему можна, на нашу думку, представити у вигляді трьох ключових питань: 1) чи був голод 1932 1933 рр. «попередньо спланованим», або навпаки, став лише наслідком злочинної економічної недбалості; 2) чи можна вважати його актом геноциду проти українського селянства або нації в цілому; 3) яка кількість жертв голоду.

[2035] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Пиріг Р. Я. Київ : Політвидав України, 1990. 605с.

Зазначені питання були наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. каменем спотикання і в науковій, і в публіцистичній літературі. Особливо гостро реагувала на політичну кон'юнктуру белетристика, що, безумовно, позначалося на характері матеріалів, їх обсязі та рівні об'єктивності аргументації. У перших наукових публікаціях про Голодомор 1933 року провідних радянських вчених все ще демонструється обурення з приводу кваліфікації подій 1933 року в Україні як геноциду українського народу. Такі закиди, зокрема, зроблені американському «вільнодумцю» Джеймсу Мейсу, який відверто вказав на справжні наміри Москви у 1933 р.

В російській історіографії геноцидна версія так і не була визнана навіть у публіцистиці. На відміну від українських істориків, росіяни розглядали голод виключно в контексті розкуркулення і колективізації, неврожаю, тому або називали його стихійним явищем (як і українські комуністи) або визнавали при цьому помилки з боку партійної еліти або називали антиселянською акцією Сталіна. Водночас група істориків-аграрників на чолі з В. Даниловим, вже у 1988 р. консолідувалася навколо положення про штучний характер голоду з вини Сталіна і його оточення. Московські історики також внесли на цьому етапі вагомий вклад у поповнення документальної бази дослідження аграрних перетворень початку 30-х років та їх демографічних наслідків.

Щодо суспільно-політичних тенденцій, то замовчування історичного факту голоду офіційною ідеологією в СРСР і його активне дослідження на Заході поступово перетворили проблему в додатковий ідейно-політичний фактор протистояння двох систем. Зрештою, із загостренням міжнародної ситуації, проблема набула широкого розголосу та була піддана інструменталізації не лише українськими емігрантами, а й західними політиками та «радянологами», привернула зацікавленість науковців. Ці тенденції дещо модифікувалися, а в основі своїй, навіть посилилися в РСФСР, де історики в роки перебудови лише модифікували комуністичну історіографію та перейшли від заперечення до визнання штучності голоду. Як і західні «ревізіоністи», російські науковці доводили всесоюзну «однаковість» голоду, заперечуючи українську специфіку організації голоду, а геноциду й поготів.

Водночас, частково історики України, а насамперед – громадські активісти, письменники, журналісти – перейняли версію «тоталітарної школи» західних дослідників. Проте в українському варіанті цієї концепції наголос із тлумачень етноциду та історико-правового обґрунтування геноциду був зміщений на політичний характер голоду, визначення його винуватців та масштаби трагедії народу. Позиція публіцистів та інших громадських діячів, які безумовно і емоційно сприйняли вражаючу правду про голод, різко відрізнялась від офіційної. В їх статтях та промовах голод 1932–1933 років кваліфікувався як голокост або геноцид українського народу, засуджувався сталінізм та імперська політика Кремля, описувались страждання народу.

Внаслідок впливу західних інтелектуалів, зокрема, як пригадував провідний український дослідник теми С. Кульчицький, матеріалів Комісії Дж. Мейса, українська наукова історіографія за роки перебудови еволюціонувала від визнання голоду як результату стихії і помилок влади у

1988 р. до його геноцидної версії. Цей факт, зокрема, засвідчив Міжнародний симпозіум в Києві 1990 р., на якому висловлено звинувачення «офіційним» радянським історикам у навмисному перекрученні подій[2036], та поява монографій С. Кульчицького, що побачили світ цього ж року.

Отже, по-перше, найбільшою заслугою української діаспори та провідних фахівців Гарвардського проекту у 80-ті роки був вихід Голодоморного дискурсу за межі кола їх власних студій з імплементацією у західний інтелектуальний простір. Це показала не лише дискусія з представниками «ревізіоністської школи, а й долучення до досліджень Великого голоду, крім науковців США та Канади, інших Авторитетних вчених в різних країнах.

По-друге, в результаті наукових та інформаційних надбань «тоталітаристів» 80-х років їх полеміка із «ревізіоністами» остаточно змістилася з дилеми штучний чи «об'єктивний» голод, на «геноцид українського народу» чи «штучний голод в зернових районах СРСР».

Науковці Радянського Союзу в цей період практично одностайно користувалися терміном «голод», «штучний голод», уникаючи дефініцій «Голодомор» і «геноцид», які наприкінці 80-х рр. вже пробивали собі дорогу в українській публіцистиці.

Таким чином, геноцидна версія Голодомору, хоч і без належної правової оцінки його відповідності Конвенції ООН про геноцид, вже у 80-х роках утвердилася в Північній Америці, сформувалася як основна у франкомовних країнах Європи і стала пробивати шлях в Україні.

По-третє, головним предметом дискурсу були питання головних причин, а відповідно – і ознак голоду 1932–1933 рр. в УСРР за альтернативою антиукраїнський Голодомор чи голод в зернових регіонах СРСР без національного спрямування. На цьому етапі доказову базу голоду як геноциду українського народу поповнено доказами комісії конгресу США та міжнародної правничої комісії. Новими аргументами були уточнення Дж. Мейса щодо об'єкта і мети геноциду: знищення «ворогів влади» – носіїв національної свідомості, вказівка на нечуваний третій збір продовольства в республіці в січні 1933 р., посилання на допомогу російських голодуючих 1932 р. і відмову в ній Україні. Поповнила арсенал тоталітарної концепції аргументація Р. Конквеста про терор голодом як засіб комуністичної колоніальної політики, про навмисний голодовий удар Сталіна по Україні і його геноцидні ознаки.

Багато дослідників навели факти про дії присланих Москвою хлібозаготівельних комісій, значення антиукраїнської директиви 14 грудня 1932 р., місії Кагановича, Молотова, Постишева, роль «тисячників», політвідділів, комнезамів, які тільки в України існували до 1993 р. включно, про скасування авансів і виплат на трудодні, блокування сіл відповідно «чорних дошок» та республіки загалом, непомірні реквізиції навіть насіннєвого та фуражного зерна, збройну охорону полів і складів, відмову в допомозі зарубіжних організацій, замовчування голоду та інші свідчення організованої антиукраїнської акції.

[2036] Ухвала Міжнародного симпозіуму «Голодомор–33». *Трибуна лектора*. 1990. № 7. С.15.

По-четверте, на Заході продовжувалися наукові баталії навколо кількості жертв Голодомору: представники професійного «тоталітарного табору» обстоювали 5–6 мільйонні втрати (українські емігранти – 6–7 млн.), ревізіоністського – близько 3 млн. Ці розбіжності в основному зберігалися і демографічних підрахунках українських демографів та істориків: 4,6 млн. осіб, а з врахуванням непрямих втрат – понад 6 млн. чол. – і російських науковців – 2,5–3 млн.чол.

По-п'яте, зросла увага до об'єктивних передумов та соціально-економічних причин голоду у союзному вимірі, чим особливо відзначалися «ревізіоністи» та їх однодумці в РСФСР, і, відповідно, культурно-історичних наслідків Голодомору в Україні, якими переймалися «тоталітаристи» (ідея Дж. Мейса про постгеноцидну Україну) і їх послідовники. Саме у 80-ті роки в основних рисах було сформовано три версії тлумачення голоду в Україні у межах двох домінантних концепцій:

– версія Р. Конквеста – Дж. Мейса про терор голодом 1932–1933 років або ж Голодомор, як елемент геноциду українського народу;

– версія А. Улама, А. Ноува, Ш. Мерля та інших ревізіоністів, а також більшості російських науковців про штучний всесоюзний характер голоду, без антиукраїнської спрямованості;

– гіпотеза радянологів-ревізіоністів Дж. Ґетті, Р. Девіса, С. Віткрофта, Л. Віоли, Ш. Фіцпатрик та ін. про голод в СРСР, спричинений збігом об'єктивних економічних та кліматичних факторів, неврожаєм (М. Таугер).

По-шосте, під впливом «перебудови», «гласності» та західної історичної науки спершу публіцисти (з 1987 р.), а за ними й офіційна історіографія, почали визнавати штучний характер голоду 1932–1933 рр., а в УРСР (з 1990 р.) – і його геноцидну версію. Таким чином, у перебудовчий період був закладений фундамент української і російської домінантних версій подій початку 30-х років, які знайшли свою подальшу розробку у посткомуністичний період.

Серед недоліків наукової розробки проблематики Великого голоду у світовій історіографії другої половини 80-х років була все ще недостатня документалізація аргументів та висновків за браком архівних матеріалів. Більшості праць була притаманна лише постановка проблеми або, здебільшого на пострадянському просторі, описовість подій та емоційне забарвлення у викладі публіцистів.

По-друге, у зв'язку із легітимізацією проблеми Голодомору у світовій історичній науці й серед міжнародної спільноти, а також процесом гласності в СРСР, наукові студії часто перемежовувалися з ідеологічними випадами та особистісними мотивами, що підвищувало полемічний градус, але не глибину дослідницького пошуку.

По-третє, спостерігалося змішування понятійних категорій щодо кваліфікації голоду в Україні 1933 р. в діапазоні «типовий голод від неврожаю» до «геноцид українського народу», а також по щодо означення «голоди» чи «Голодомори» в Україні 20 – 40-х років. лишається досі не розв'язаною і на терені сучасної історіографії.

По-четверте, в полеміці між представниками ревізіоністської школи та російської історіографії з українськими науковцями найчастіше спостерігалася тенденція гіперболізації першими об'єктивних чинників голоду, а другими – суб'єктивних. При цьому в обох таборах бракувало компаративних студій перебігу голоду в російських та українських регіонах та відмінностей у заходах влади щодо місцевого населення.

По-п'яте, на відміну від викривальної риторики публіцистів, офіційній «перебудовчій» історіографії СРСР було здебільшого притаманне виправдання ленінської аграрної політики, пояснення голоду сталінськими зловживаннями без навмисних намірів, що доводилося продовольчою допомогою 1933 р.

На наш погляд, використання проблематики «білих плям» історії (в тому числі й історії колективізації та голоду 1932–33 рр.) у політичній боротьбі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. повинно стати предметом подальшого окремого дослідження. Безперечно, яскравим прикладом цього є історія початку 1930-х рр., центральною проблемою якої є, у свою чергу, питання визначення характеру голоду 1932–1933 рр. та його відповідності геноциду. Зважаючи на тогочасний стан розробки теми, можна з певністю стверджувати, що дане питання становило справжню наукову проблему.

4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ

4.1. Розвиток концепції Голодомору – геноциду українського народу Станіславом Кульчицьким

Питання історичної оцінки Голодомору 1932–1933 рр. жваво дискутується як у суспільно-політичному, так і науковому середовищі України, починаючи з кінця 1980-х років. Разом із підготовкою і прийняттям «геноцидного» закону, активізувалася діяльність наукових інституцій з вивчення геноциду і Голодомору. Утворено Інститут національної пам'яті та Центр дослідження геноциду в Україні в Інституті історії України у складі трьох осіб (В. Марочко, О. Мовчан, О. Веселова), які залишалися науковим кістяком існуючої Асоціації досліджень Голодоморів в Україні.

Науковець Інституту історії України НАН Володимир Головко наголошував у 2008 р., що в Україні склалися три різновиди Голодоморного дискурсу – націоналістичний, пострадянський та постмодерністський – відповідно до самоідентифікації окремих груп населення (українська, прорадянська, ліберальна) і пропонував з кожною з цих груп вести окрему мову з пояснення подій 1932–1933 рр.[2037]. За даними соціології, з тих пір, особливо з нападом російського агресора на Україну 2014 р. ситуація кардинально змінилася: абсолютна більшість українського суспільства вважає Голодомор геноцидом українського народу. Менше з тим, наукова полеміка продовжується.

Динаміка побудови історичних доказів конструкції «голод» – «Голодомор» – «геноцид» українського народу та заперечників цієї гіпотези знайшла відображення у роботах С. Кульчицького, В. Марочка, В. Сергійчука, Ф. Турченка, Ю. Шаповала та багатьох інших вітчизняних науковців. Найбільш повне дослідження сучасної української історіографії Голодомору здійснене в монографії миколаївських вчених Миколи Шитюка і Катерини Назарової[2038]. У цій праці достатньо кваліфіковано проаналізовані основні розробки вітчизняних істориків з проблеми Голодомору, які побачили світ від горбачовської перебудови до 2009 р., тому ми розглянемо лише деякі праці чи аспекти, що лишилися поза увагою Авторів, але основну увагу надамо останнім публікаціям з теми.

Зазначимо, що крім численних узагальнюючих історіографічних статей, розглянутих в першому розділі цієї роботи, в XXI столітті з'явилися і поодинокі розвідки, які поєднують біографічні та історіографічні дослідження наукового доробку з теми Голодомору провідних українських істориків.

[2037] Головко Володимир. Ідентичності проти історіографії: проблеми сприйняття Голодомору 1932–1933 років сучасним українським суспільством. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка*: матеріали міжн. наук. конф. Київ, 25– 26 вересня 2008 р. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 265.

[2038] Шитюк М. М., Назарова К. В. Голодомор 1932–1933 років в Україні …

Наприклад, В. Васильєв[2039], В. Гудзь[2040], Г. Касьянов[2041], А. Сидорук[2042], О. Юркова[2043] та інші дослідники, спеціально розглядали науковий вклад у розробку історії Великого голоду провідного дослідника теми, розробника концепції Голодомору як геноциду українського народу Станіслава Кульчицького.

С. Кульчицький сформувався як фахівець з економічної історії СРСР, але в роки перебудови він пережив, за власним визначенням, другий із трьох «зсувів свідомості» у своєму житті[2044], з якого і почалися його спеціальні дослідження Голодомору. З цього приводу компетентна біографиня вченого Оксана Юркова зазначила: «Почну з визнання С. Кульчицького про те, що світоглядний перелам стався у нього після ознайомлення з архівами, а не із західною літературою. Ті вчені на Заході, хто щиро намагався щось зрозуміти в «соціалістичному і комуністичному будівництві», борсалися, мов сліпі кошенята, у багні єдино доступної для них радянської періодики»[2045]. Насправді, думається, вплинули і архіви, і література, зокрема, праці Дж. Мейса, Р. Конквеста з його «Жнивами скорботи», – науковців, котрі ніяк не підпадають категорії «сліпі кошенята», та, як визнавав С. Кульчицький, матеріали комісії Конгресу США з розслідування Голодомору.

Та ж О. Юркова підрахувала, що професор С. Кульчицький, починаючи з 1986 р., тобто впродовж трьох десятиріч, опублікував 20 книжок і брошур на тему голоду 1932–1933 років, а також 11 розділів в колективних монографіях, 96 статей в журналах та збірниках, 116 статей в газетах, 14 позицій з розділу редакційних праць – всього 257 назв робіт[2046].

Звичайно, така кількість і змістовний обсяг праць поважного дослідника потребує окремого монографічного охоплення, яке виходить за рамки нашої роботи. Крім того, треба врахувати вплив провідного дослідника теми та Автора численних підручників на формування національної політики історичної пам'яті та світового наукового дискурсу з проблеми про Голодомор.

Про виняткове значення діяльності С. Кульчицького для легалізації української історіографії Голодомору писав у свій час Джеймс Мейс: «Він переконав тогочасного першого секретаря КПУ Володимира Щербицького згадати у своїй промові від 25 грудня 1987 року, що 1933 року справді був

[2039] Васильєв Валерій. Еволюція поглядів С. Кульчицького на голод 1932–1933 рр. у контексті новітніх тенденцій української історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України, 2007. № 16. С. 277–286.

[2040] Гудзь Віктор. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького на історію голоду в Україні 1932–1933 років і їх вплив на історичний науковий дискурС. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету.* Вип. XXXV. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. С. 297–302.

[2041] Касьянов Георгій. Danse macabre ...

[2042] Сидорук Аркадій. Кульчицький і Мейс: два шляхи до історичної правди. *Дзеркало тижня.* 2007. 12–19 січня. № 1.

[2043] Юркова Оксана. Історіографічний нариС. *Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади* / упоряд. бібліогр. І. Кузьміна, О. Юркова. Київ :Інститут історії України НАН України, 2016. С. 273.

[2044] Кульчицький Станіслав: «Я пишу зараз про те, що з нами відбулося за останнє століття, з революції 1917–го» / розмовляла Світлана Одинець. *Україна Модерна*. 2018. 11 січня. С. 1–6.

[2045] Юркова Оксана. Історіографічний нарис ... С. 273.

[2046] Юркова Оксана. Історіографічний нарис ... С. 273.

голод у деяких областях України. Станіслав Владиславович опублікував низку статей, настільки обережних, як того вимагав час, але двері почали відчинятися – спочатку трохи, потім ширше»[2047].

В історіографії відзначалися заслуги С. Кульчицького як впливового історика, у зародженні вітчизняної історіографії Голодомору в тому, що, по-перше, він за власною ініціативою, надіслав В. Щербицькому записку з обґрунтуванням потреби визнати голод 1933 р. в Україні тобто ініціював скасування республіканською владою інформаційної блокади теми голоду раніше, ніж на союзному рівні. По-друге, історик здійснив «перший прорив» у замовчуванні трагедії на суспільному рівні, опублікувавши запитання для збору свідчень Голодомору у «Сільських вістях», що допомогло В. Маняку зібрати їх для книги «33: голод. Народна книга пам’яті-меморіал». По-третє, його статті і виступи містили той максимум правди про трагедію народу, яку на той час можна було висловити і сприяли пробудженню історичної пам’яті.

У 1990 р. на найвищих щаблях партійного республіканського керівництва тривала дискусія щодо друку збірки документів про голод 1932–1933 років. Як свідчить С. В. Кульчицький, він вже тоді посприяв тому, аби до збірки потрапили не лише документи, які підтверджували офіційну версію причин голоду (надмірні хлібозаготівлі), а й ті, що вказували на іншу причину – натуральне штрафування[2048].

Отже, друге півріччя 1989 року – початок 1990 – це період, коли вчений остаточно усвідомив факти, які змінили його розуміння природи голоду 1932–1933 років – натуральні штрафи свідчили про те, що голод був організований з метою покарання селян, тобто мав ознаки геноциду. Важливим було те, що С. Кульчицький засудив як найстрахітливіший злочин Сталіна та його найближчих соратників стратегію «взяти хліб будь-якою ціною», практику занесення на «чорну дошку» сіл, які не виконали податкові квоти, блокаду всієї території України і злочинне замовчування становища у сільській місцевості. Уся подальша дослідницька еволюція наукового бачення С. В. Кульчицьким подій 1932–1933 років пов’язана з утвердженням «геноцидної» версії голоду – довкола неї вибудовується логічний зв’язок подій, добираються відповідні аргументи, групуються узагальнення.

Зміни своїх поглядів на феномен Голодомору С. Кульчицький характеризує як «світоглядну революцію», яка тривала близько двох десятиліть і закінчилася у 2005 р. Спочатку, близько семи–восьми років, йшло «...нагромадження архівного матеріалу, відтворення фактичної картини Голодомору. Довелося повірити «українським буржуазним націоналістам», які розповідали, як Сталін виморював голодом український народ»[2049].

Внаслідок системних досліджень природи комуністичного тоталітаризму для вченого «Стало можливим відповісти на питання, ЧОМУ Сталін виморював

[2047] Сидорук Аркадій. Кульчицький і Мейс …

[2048] Кульчицький Станіслав. Джеймс Мейс – людина і вчений. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України, 2008. № 18. С. 25–26.

[2049] Кульчицький С. В. Голод–геноцид в Україні: матеріали до навчального курсу / Ін–т історії України НАН України; Нац. ун–т «Києво–Могилянська академія». Київ : Інститут історії України, 2006. С. 198. 256 с.

голодом український народ. Якраз це потрібно для визначення природи Голодомору як голоду-геноциду відповідно до критеріїв, встановлених Конвенцією ООН...»[2050].

Напередодні незалежності України році вийшла монографія С. Кульчицького «Ціна «великого перелому». У книзі узагальнені і враховані напрацювання висновків Комісії конгресу США та напрацювання у нових «архівних» умовах, які відкрилися в СРСР. Головна серед висунутих істориком тез у монографії принципово нова: «Голод і геноцид на селі були запрограмовані наперед»[2051]. У книжці, яку Кульчицький вважає переломною у своїй дослідницькій роботі, вже фігурує поняття «геноцид», вжите у прямому тлумаченні нищення народу Голодомором, без надання йому юридичного значення. Історик звернув увагу, що Сталіну була добре відома ситуація з поставками хліба, протестними настроями в керівництві республік, і наростаючим селянським опором. Чекісти доносили йому про різке збільшення селянських бунтів на 5 серпня у 1932 р. порівняно з попереднім роком. При цьому з 1630 виступів по всій країні 923 припадало на УСРР і 173 на Північно-Кавказький край[2052]. Звідси, на думку С. Кульчицького, як і у зв'язку з протестами керівництва республіки витікали рішення Сталіна посилення репресій проти селянства України. Як один з доказів геноциду голодом українців, С. Кульчицький використав документи, які виходили від керівництва ЦК ВКП(б) та КП(б)У. Він нагадав, що 18 листопада 1932 р., під тиском Молотова було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель». Головним пунктом постанови було запровадження натуральних штрафів м'ясом та картоплею, що на практиці означало й інше продовольство та початок подвірних обшуків.

«Перехідний» етап у розробці С. В. Кульчицьким проблеми голоду 1932–1933 років завершується 1993 роком, коли відзначалося 60-річчя трагедії. Його головні особливості – остаточне усвідомлення вченим якісних відмінностей терору голодом 1933 р. в Україні від всесоюзного голоду 1932 р., перехід на базові положення концепції Мейса – Конквеста про Голодомор як геноцид українського народу і відзначення телеграми «вождя» 1 січня як апогею «нищівного удару» Сталіна по Україні.

Після 1993 р. науковець плідно працював у відділі (Завідувач відділом історії України 20 – 30-х рр. XX ст.) Інституту історії НАН України над дослідженнями радянської тоталітарної системи, що дозволило йому розширити коло знань про ідеологію і механізми дій сталінського режиму та опублікувати серію узагальнюючих праць, навчальних видань. Констатація штучного голоду 1932–33 років в Україні у цих працях стала вже звичайною нормою і служила засвоєнню українським суспільством наукових історичних знань, формуванню історичної пам'яті народу.

[2050] Кульчицький С. В. Голод–геноцид в Україні ... С. 198.
[2051] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» ... С. 302.
[2052] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» ... С. 286.

Із поодиноких спеціальних публікацій вченого про Голодомор у середині 90-х років можна відзначити звернення до демографічних наслідків трагедії[2053].

С. Кульчицький висловив свою думку з цього питання у зв'язку дебатами на представницькому міжнародному семінарі на тему «Населення Радянського Союзу 20 – 30-х рр. у світлі нових документальних свідчень», який відбувся у січні 1995 р. в Центрі російських і східноєвропейських досліджень Торонтського університету (Канада). Історик розглянув методики підрахунку та припущення про кількість жертв Голодомору Є. Андрєєва, А. Вишневського, С. Максудова, С. Пирожкова і висловив свої зауваження щодо їх коректності. В підсумку вчений наполіг на обґрунтованості власних розрахунків, опублікованих 1990 р.: «Прямі й опосередковані втрати за 1932–1933 рр. з демографічною луною за 1934 р. становлять 4649 тис. чол. Неточність висхідних даних змушує визначити втрати населення УРСР від Голодомору в інтервалі від 4,5 до 5 млн. чол.»[2054].

Щодо інших праць вченого середини 90-х років, то події голоду 1932–33 року у зв'язку із сталінською «революцією зверху» зважено і чітко викладені у окремому розділі синтетичної праці науковців Інституту історії України[2055]. Нове бачення передумов «Великого перелому» початку 30-х років як і Великого голоду, у розумінні С. Кульчицького, полягає у доказах єдності політичного світогляду і програмних установок, як Леніна так і Сталіна, які торували шлях до марксистської «держави-комуни» без приватної власності, зате з принципом «хто не робить, той не їсть». Своє бачення особливостей більшовицької ідеології та компартійно-радянського політичного режиму, у прокрустове ложе якого не вкладався вільний господар у селі, вчений виклав у ще одній публікації у 90-х роках, де пояснив, що Голодомор був лише одним із засобів будівництва «держави-комуни»[2056].

У 1999 р. в серії «Україна крізь віки» вийшла монографія С. В. Кульчицького, де він знову звернувся до теми Голодомору. У цій праці вчений застеріг від ототожнення Голодомору з етноцидом. Натомість йдеться про терор голодом як помсту селянам за «волинку» в колгоспах і зроблено висновок про те, що вістря геноциду спрямовувалося «не в українців як таких, а в сільське населення»[2057]. Тобто голод характеризується дослідником скоріше як соціоцид, спрямований на подолання перешкоди до суцільної колективізації села і встановлення прямого продуктообміну.

Водночас вчений висловив гіпотезу, за якою в масштабах СРСР голод набув характеру етноциду українського народу, яка базувалася на компаративному аналізі рішень партії та перебігу подій в Україні і російських

[2053] Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 1995. № 5. С. 137–141.

[2054] Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки … С. 138.

[2055] Кульчицький С. В. «Великий перелом». Історія України: нове бачення: в 2 т. / під заг. ред. В. Смолія. Т. 2. Київ : Україна, 1996. С. 214–255.

[2056] Кульчицький С. В. Тридцять третій рік: чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству? *Політика і час.* 1998. № 11–12. С. 68–83.

[2057] Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. С. 183. (Україна крізь віки. Т. 11).

зернових регіонах. Дослідник дійшов висновку про те, що поширення голоду в Поволжі після хлібозаготівель з врожаю 1932 р. приблизно збігається за масштабами з голодом в Україні після хлібозаготівель з врожаю 1931 р. Що ж стосується зими 1932–1933 рр., то, за Кульчицьким, у Поволжі забирали хліб, тоді як в Україні та на Кубані, де лютувала комісія Л. Кагановича, – все продовольство. Між тим на Кубані, зауважив Автор, за даними перепису мешкало понад 900 тис. українців (62% населення регіону), на Дону – 500 тис. (44%)[2058].

Важливе методологічне значення має відокремлення вченим у цій монографії голоду 1932 р. від Голодомору 1933 р. Якщо смертельне голодування 1932 р. було спричинене непомірними хлібозаготівлями, то Голодомор 1933 р. був викликаний конфіскацією всіх харчових запасів селян і призвів до мільйонів смертей, які з 1932 по 1934 рр., враховуючи ненароджених, становили до 5 млн. чоловік[2059].

На сьогодні явно недостатньо уваги надається вступним статтям вченого до трьох випусків бібліографічних праць з історії Голодомору, укладених співробітниками Одеської бібліотеки. Разом з тим, їх порівняння дає певне уявлення про еволюцію поглядів С. В. Кульчицького на феномен Великого голоду і хід міжнародної дискусії з цієї наукової проблеми.

Як випливає зі статті 2001 р., на той час історик вже мав ясне концептуальне бачення причин і цілей «нищівного удару» по українському селянству: «Поступово сформувалася концепція, яка ґрунтувалася на фактичному матеріалі. Звичайно, не все в ній було детально розроблено і не все враховано. Тому, в міру накопичення матеріалу, час від часу переглядаються ті або інші її положення. Але основа концепції залишається незмінною. Переконаний, що вона не зміниться й надалі»[2060].

Спробуємо вияснити основні позиції Автора, представлені в передмові «Найчорніша сторінка в історії України» і порівняти їх обґрунтування з подальшими публікаціями в аналогічних бібліографічних покажчиках та в інших працях.

Історик розпочав з тези про те, що визначальним принципом у державному будівництві для лідерів більшовиків була формула К. Маркса про комунізм, як суспільний устрій, позбавлений приватної власності і ринкового обміну матеріальних благ та послуг. Разом з тим констатується і «приватизація» Леніним популярного на той час терміну «соціалізм» в якості першої фази комунізму та власний винахід ефективної системи влади, яка проіснувала до конституційної реформи М. С. Горбачова. Як пояснив С. Кульчицький, система нагадувала піраміду, заглиблену основою в народну товщу через різні партійно-державні, профспілкові, громадські організації і завдяки принципу

[2058] Кульчицький С. В. Україна між двома війнами ... С. 182–183.
[2059] Кульчицький С. В. Україна між двома війнами ... С. 183.
[2060] Кульчицький С. В. Найчорніша сторінка в історії України. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажчик* … 2001. С. 25–45.

демократичного централізму, забезпечувала абсолютну владу вершини піраміди, якою була «керівна верхівка» правлячої партії[2061].

Методологічне значення має також спостереження вченого що економічне підґрунтя встановленої компартійно-радянської диктатури створювалося шляхом двох «комуністичних штурмів»: Леніним у 1918–1920 і Сталіним у 1929–1933 роках. Проте, якщо Ленін відступив через економічний колапс і опір селянства і запровадив НЕП, то Сталін таки довершив «революцію зверху». За Кульчицьким, успіх штурму визначався міцнішою на той час владою, певними послабленнями на користь трудящих, а головне – тотальним терором: «Сталін здійснив те, що Ленін вважав «економічно неможливим». Певну роль у цьому відіграли деякі істотні відступи від доктрини. Проте головне значення мав терор. У тому числі – терор голодом. Отже, у Голодоморі нема нічого ірраціонального. Не треба заглиблюватися у специфічну ментальність диктатора або аналізувати його психічні властивості. Все просто: Голодомор був одним із засобів комуністичного будівництва»[2062].

Водночас принциповим є застереження С. Кульчицького від пояснення Голодомору лише соціально-економічними планами ліквідації приватної власності та товарообігу. Він наголосив на політичних мотивах влади у здійсненні злочину – насамперед на його національній складовій. Історик розтлумачив, чому саме українці зазнали безперервних репресій у 1929–1938 рр. – безпрецедентних за тривалістю і масштабами у порівнянні з репресіями, спрямованими проти населення інших радянських республік: по-перше, Україна за економічними та людськими ресурсами дорівнювала всім іншим республікам, разом узятим; по-друге, тут сформувався «центр високої концентрації регіональної компартійно-радянської влади»[2063]. Саме тому, за Кульчицьким, взимку 1932–33 рр. в Україні і на Кубані відбувалося вилучення всього продовольства – як каральна акція за «куркульський та петлюрівський саботаж», – яка й вирізнила ці регіони від повсюдного голоду, викликаного надмірними хлібозаготівлями.

В якості доказу організованого характеру голоду вчений розглянув також інформаційну блокаду подій 1933-го року: «особливі папки», заперечення Кремля і обман візитерів із Заходу, використання В. Дюранті та інших фальсифікаторів тощо. Висвітлено також боротьбу за правду про трагедію українського народу у «вільному світі» і кількісні оцінки людських втрат.

Про становище в Радянському Союзі і власні сумніви в причинах трагедії свідчить наведений С. Кульчицьким факт 1966 року, коли побажання згадати голод, висловлене першим секретарем ЦК КПУ П. Шелестом і викладене в невеликому абзаці статті історика, ніхто не наважився опублікувати. Тож інформаційний і науковий прорив у донесенні світу причин і масштабів сталінського людомору відбувся лише внаслідок успішної кампанії української діаспори, передусім у США, яка, зокрема, добилася утворення Комісії американського конгресу з розслідування трагедії України.

[2061] Кульчицький С. В. Найчорніша сторінка в історії України ... С. 27.
[2062] Кульчицький С. В. Найчорніша сторінка в історії України ... С. 31.
[2063] Кульчицький С. В. Найчорніша сторінка в історії України ... С. 32.

Лише тоді, як засвідчив історик, стала можливою його інформаційна записка в ЦК КПУ, на основі якої В. Щербицький згадав про голод у промові до 70-річчя Жовтневої революції. Крім того, вчений відзначив зусилля Асоціації дослідників Голодомору, заснованої В. А. Маняком і його дружиною Л. Б. Коваленко, та інших краєзнавців, фахових істориків, які доносили світу правду про українську трагедію, ще на зорі незалежності.

На завершення своєї передмови 2001 р. С. Кульчицький окреслив коло ще не вирішених практичних науково-пошукових завдань у дослідженні історії голоду, які б мали посилити доказову базу.

На думку Г. Касьянова, наступний період актуалізації проблеми Великого голоду для С. Кульчицького почався з 2003 р., можливо, у зв'язку з 70-ю річницею трагедії[2064]. Тоді ж професор Кульчицький звернувся до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, якими злочини проти людяності кваліфікуються, як дії пов'язані зі свідомим нападом на цивільне населення (у формі вбивства, винищування, поневолення, депортацій, ув'язнення та ін.), і дійшов висновку про повну відповідність цим положенням сталінського Великого голоду в Україні.

У жовтні 2003 р. на міжнародній конференції у Віченці (Італія), матеріали якої видано під промовистою назвою «Смерть землі»[2065], С. В. Кульчицький повторив свої попередні висновки щодо причин і кваліфікації Голодомору в Україні як геноциду та його відмінності від голоду в СРСР 1932 р., але застеріг від ототожнення української трагедії з Голокостом та етноцидом.

Що стосується територіальних відмінностей голоду в СРСР, то, за Кульчицьким, в першу чергу потрібно розділити різні за походженням українсько-кубанський і казахський Голодомори від голоду, який був наслідком авантюрної політики прискореного будівництва економічного фундаменту соціалізму. «Навпаки, – резюмував науковець, – українсько-кубанський Голодомор став наслідком завчасно прорахованого й відмінно організованого терору голодом, який Кремль застосував для запобігання соціального вибуху. Такий вибух в ситуації гострої кризи загрожував усуненням сталінської команди з Кремля, а що стосується України, як визнавав сам Сталін (і це документально доведено), – виходом її з Радянського Союзу»[2066].

Комбінований характер – з поєднанням елементів історичного, демографічного, статистичного, археографічного дослідження – має спільна з колегою по роботі в Інституті історії України Геннадієм Єфіменком монографія С. Кульчицького про кількість людських жертв Голодомору[2067]. Залучення нових документів з ЦУНГО й «репресованого» перепису 1937 р. дозволило науковцям уточнити розрахунки втрат населення України внаслідок

[2064] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 178.

[2065] La morte della terra. La grande «carestia»in Ucraina nel 1932–33 / Atti del Convegno Vicenza, 16–18 ottobre 2003; eds.Gabriele de Rosa & Francesca Lomastro. Roma: Viella, 2004. 512 p.

[2066] Кульчицький С. В. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу:* матеріали всеукр. наук.конф. ... С. 28.

[2067] Кульчицький С. В., Єфіменко Г. Г. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. Всесоюзний перепис населення 1937 року в Україні: документи та матеріали. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2006. 256 с.

сталінського злочину. За підрахунками дослідників, загинуло від 4,3 млн. до 5 млн. чоловік, а без вираховування балансу міграції населення повні демографічні втрати складали від 5,5 млн. до 6 млн. чоловік[2068].

Крім того, співавтори аргументували свою тезу про національну спрямованість терору голодом, позаяк практика «натурального штрафування» реалізувалася лише у двох регіонах держави з переважно українським населенням – в Україні та на Кубані. Тому, якщо у 1932 р. Сталін спрямував терор суто за соціальною ознакою, то у 1933 р. – і за національною[2069].

До 70-річчя трагедії вийшла капітальна колективна монографія з історії голоду 1932–1933 років за редакцією директора Інституту історії України Валерія Смолія[2070]. У VI розділі книги, присвяченому демографічним аспектам трагедії 1933 року, С. Кульчицький уточнив, що Голодомор мав характер не соціоциду чи етноциду, а був націлений на підрив національно-визвольного потенціалу народу. «Терор голодом, – пише дослідник, – було застосовано лише в двох регіонах Радянського Союзу – в УСРР і на Кубані. Національна спрямованість терору голодом визначається тим, що в обох регіонах чисельність українців у складі населення перевищувала дві третини. Якщо до 1933 р. сталінська тоталітарна держава здійснювала масові репресії за соціальною ознакою, то від 1933 р. розпочався терор за національною ознакою. В Україні він був спрямований одночасно проти селян (терор голодом) і проти національної інтелігенції (масові арешти)»[2071]. У 2004 р. згадану колективну працю українських науковців було презентовано в Москві. Російські історики знову відмовилися сприймати «геноцидну» версію голоду 1932–1933 років, яка фактично домінувала в текстах 888-сторінкового дослідження.

Після цього С. Кульчицький зосереджується на обгрунтуванні доказів того, що терор голодом в Україні відрізнявся від трагедії російського села і, з урахуванням кубанських подій 1933 року, був геноцидом українців. Він заново переглянув документи, що мають відношення до Голодомору, під кутом зору критеріїв, які сформульовані в Конвенції ООН для визначення геноциду. Процес такого переосмислення тривав з жовтня 2005 р. до лютого 2007 р. і супроводжувався стрімким зростанням кількості публікацій вченого.

Зокрема, у 2005 р. виходить друком монографія вченого з програмною назвою «Голод 1932–1933 рр. як геноцид», у якій проблема голоду піддана комплексному аналізу у соціально-економічному, політико-правовому, ідеологічному та національному вимірах[2072].

Глибоке ідеологічне коріння подій 30-х років історик відшукав у марксистській ідеології своєрідно інтерпретованій В. Леніним у концепції «держави-комуни», викладеної ще в «Квітневих тезах» і закріпленій в програмі РКП (б) 1919 р. Міркування про причини і спрямованість голоду пов’язуються С. Кульчицьким із імплементованою Кремлем комуністичною концепцією

[2068] Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки голодомору ... С. 56.
[2069] Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки голодомору ... С. 68.
[2070] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки ...
[2071] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки ... С. 511.
[2072] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ : Інститут історії України, 2005. 220 с.

побудови «держави-комуни» насильницькими методами в ході Російської революції 1918–1938 рр., з вимушеною непівською «перетинкою».

Щодо соціально-економічних вимірів, то кінець 1920-х – початок 30-х – це, за С. В. Кульчицьким, спроба влади здійснити другий після 1917 р. комуністичний штурм капіталізму. На той час переважну більшість приватних власників складало селянство – тож Сталін ламав його опір спочатку колективізацією, а потім голодним терором. Як пояснив історик, розкуркулення, колективізація, повернення до розверстки, масові репресії, нарешті, вилучення останніх харчів – це соціально-економічні і політичні форми й засоби терору, спрямовані на ліквідацію приватного власника у селі та перехід до прямого продуктообміну[2073].

Важливо, що у 2005 р. учений чітко розмежовує поняття «голод» і «Голодомор» за їх причинами, територією і хронологією. Як наголосив С. Кульчицький, на відміну від російських регіонів, в Україні застосовувалася найжорстокіша форма терору – натуральні штрафи з обшуками – вилучення всього їстівного у селян, ізоляція окремих сіл і республіки. «У першій половині 1932 р. в Україні спалахнув голод з десятками тисяч смертельних випадків і навіть з випадками канібалізму – як наслідок хлібозаготівель з урожаю 1931 р., проте Голодомору не сталося, – пише науковець. – Голодомор є наслідком цілковитої конфіскації хліба з урожаю 1932 р., після якої відбулося вилучення усіх інших продовольчих запасів[2074] . Історик зазначив, що масова смертність почалася після введення в дію постанови ЦК (КП(б)У від 18 листопада 1932 р. про повернення авансів і натуральні штрафи і досягла апогею у червні 1933 р.

Разом з тим вчений згадував, коли перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко на засіданні політбюро ЦК 26 січня 1990 наважився дати «зелене світло» появі збірника документів, то він потерпав чи не вилучать з книги матеріали про конфіскацію продовольства. «Значення натуральних штрафів для створення ситуації голоду я тоді розумів. Але довгий час не звертав уваги на інший документ з цього збірника – від 1 січня 1933 року за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна (№ 133). …Розуміння жахливого змісту сталінської телеграми прийшло до мене тільки в останні роки»[2075]. Зміст сталінської телеграми, надісланої українським керівникам, С. Кульчицький характеризує як «увесь Тридцять третій рік»[2076]. Телеграма жорстко попереджувала селян про необхідність здавати зерно, інакше в хід підуть обшуки із наступною кримінальною карною відповідальністю приховувачів хліба, передбаченою постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року. До того ж у тих осіб, у яких не знайдуть хліб, відбиралися інші харчі тривалого зберігання. Пусковий гачок геноциду було натиснуто.

Дослідивши Голодомор в політико-правовому значенні, С. Кульчицький аргументував свій висновок про те, що дії очільників держави на початку 30-х

[2073] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид ... С. 54–67.
[2074] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид ... С. 19.
[2075] Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі. *День.* 2007. 3 лютого (№ 19). С. 4.
[2076] Кульчицький Станіслав. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид ... С. 97.

років відносно селян підпадають під кваліфікацію «геноцид». Довівши відповідність дій радянської влади статті ІІ пункту «в» Конвенції ООН про геноцид: «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове знищення їх» (в Україні це – конфіскація продовольства, фізична та інформаційна блокада голодуючих регіонів, вибіркова і пізня «допомога» колгоспникам з «виховною» метою), С. Кульчицький окреслив параметри такої соціальної групи, яка складала селянство республіки. Разом з тим, як випливає з дослідження, існувала і певна етнонаціональна складова геноциду, яка полягала в тому, що найжорстокіший голод спалахнув саме серед селян в Україні та в російських регіонах із великою часткою українського населення. На доказ цієї тези історик наводить той факт, що Й. Сталін взимку 1932–1933 рр. цілеспрямовано нищив сільське населення двох адміністративно-політичних утворень радянської держави, у яких чисельно переважали українці (УСРР і Кубань)[2077]. Тобто у книзі обґрунтовується ідея про геноцид не лише селян, а – з урахуванням паралельного удару по національній еліті та наявності двох українських анклавів в СРСР, – як політичної нації.

С. Кульчицький у власних доказах голоду-геноциду вказує на специфіку політичного устрою Радянського Союзу, як багатонаціональної держави. Вигідне європейське розташування національної республіки Україна для керівників СРСР викликало обгрунтовану занепокоєність. «Небезпека сецесії внаслідок заворушень в самій Україні, або кризи в центрі, або появи обох чинників одночасно була цілком реальною. На початку 30-х рр., така криза в центрі і на периферії вже назрівала. Сталін, який діяв на випередження, ліквідував загрозу для своєї влади за допомогою терору голодом, спрямованого проти українського селянства, та індивідуального терору у середовищі української інтелігенції, який розгорнувся майже одночасно»[2078].

Така гіпотеза домінантною в усіх наступних працях С. Кульчицького. Певною мірою українському вченому прислужилася теза Дж. Мейса про те, що голод спрямовувався проти громадян української держави з їх Церквою, інтелігенцією, керівними кадрами. «Український народ, – писав відносно ситуації 1932–1933 років С. Кульчицький, – слід сприймати не лише як етнос, але і як політичну націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а як країну»[2079].

Як слушно зазначив Г. Касьянов, фактично С. Кульчицький створив нову версію обґрунтування причин голоду 1932–33 років. Насамперед, він чітко виокремив поняття «голод», що охопив 1932 р. і «Голодомор», який перші шість місяців 1933, його «пусковим механізмом» стає тотальна конфіскація продовольства та блокада голодуючих регіонів – центральним елементом Голодомору за С. В. Кульчицьким є «терор голодом».

[2077] Кульчицький Станіслав. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид ... С. 45, 84.
[2078] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид ... С. 93.
[2079] Кульчицкий С. В. Почему он нас уничтожал?: Сталин и украинский голодомор: ст. опубл. в газ. «День» в 2005–2007 г. / под общ. ред. Л. Ившиной. Киев : Укр. пресс–группа, 2007. С. 96.

У 2006 вчений опублікував у академічному збірнику уривок з 4-го розділу майбутньої книги[2080], який містив розлогі міркування з питань, які часто піднімають опоненти геноцидної концепції Голодомору, у яких виникають труднощі усвідомлення геноциду. Ревізіоністи та російські науковці здебільшого ведуть мову про відсутність доказової бази обґрунтування злочинних мотивів і намірів кремлівського господаря країни щодо геноциду українського народу та пояснюють голод надмірними хлібозаготівлями у зернових регіонах СРСР. Вчений зауважив, що в радянській державі, дійсно, не практикувалося нищення людей за етнічним походженням, проте, генеральна політична домінантна більшовиків містила і соціально-економічну і національну складову, насамперед – антиукраїнську, реалізовану шляхом блокади і конфіскації всього продовольства.

Детально висвітлені ці питання у наступній монографії С. Кульчицького, у якій він наголосив на відмінностях українського Голодомору 1933 р. від всесоюзного голодування 1931–1933 рр.[2081]. Видана 2007 року і через рік передрукована в Україні і Польщі монографія С. Кульчицького рельєфно відобразила розширення методологічного підходу до обґрунтування концепції Голодомору як геноциду і містить розділи про утворення і структуру «держави-комуни» та місце України в ній, про реалізацію планів «другого комуністичного штурму» на прикладі індустріалізації. колективізації, розкуркулення тощо. Після постановки мети всієї роботи, яка полягає у доведенні факту геноциду проти України як національно-державного утворення, історик простежив формування більшовицькими тлумачниками К. Маркса унікальної держави-комуни в СРСР, кістяком якої була партійно-чекістська номенклатура у держорганах з проникненням у маси через партактив і сексотів, профспілки громадські організації і т. ін.

Як роз’яснив вчений, така стійка напівармійська побудова на основі принципу «демократичного централізму» гарантувала концентрацію і контроль влади в руках «вождя» та спонукала його втілення ідей масової колективізації та прямого продуктообміну які він впроваджував з 1929 р., застосовуючи розкуркулення, арешти і розстріли, депортації, контрактації, а в 1932–1933 роках – і реквізиції продовольства та блокаду. Зрештою, Сталін, за Кульчицьким, довершив справу Леніна, який теж прагнув «позбутися селянства». В цьому сенсі Автор солідарний із Р. Пайпсом, який стверджував, що Сталін логічно був продовжувачем справи Леніна і довів її до логічного завершення. «Голодомор-33 генетично пов'язаний з реалізацією комуністичної ідеї, тобто з ленінізмом»[2082].

У третьому розділі роботи йдеться про завершення колективізації та кризу колгоспного ладу, продовольчу кризу та голод 1931–1932 рр. Важливе значення для розуміння логіки Автора в ході дослідження цих подій випливає з

[2080] Кульчицький С. Голодомор–33: сталінський задум та його виконання. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 190–264.

[2081] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2007. 424 С.

[2082] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення … С. 99.

його нагадування про те, що комуністична революція з її «штурмами» було суб'єктивним виплодом більшовисцьких лідерів, що часом призводило їх до відступів при зіткненні з реальністю. «Це означає, що історію колективізації, як і всього «соціалістичного будівництва» треба вивчати з урахуванням первинних конструкцій у головах вождів»[2083]. Однією з таких конструкцій, сенсаційно поміченою С. Кульчицьким, було переконання Сталіна, що на відміну від оплачуваної праці в радгоспі, колгоспник мав харчуватися лише із присадибної ділянки. Інше уявлення генсека полягало в трактуванні причин зриву планів у хлібозаготівель у 1932 р. саботажем та «зрівнялівкою», що призвело до їх «підхльостування» – насамперед в Україні – і голоду. Загроза бунту і зриву посівної змусила Сталіна надати навесні 1932 р. насіннєву і продовольчу допомогу голодуючим регіонам навіть за рахунок експорту та закордонних закупівель.

Четвертий розділ монографії під назвою «Геноцид: сталінський задум та його виконання» займає провідне місце у монографії С. Кульчицького і потребує детальнішого розгляду. Слідуючи за логікою вченого, виклад матеріалу у цьому розділі можна розбити на окремі сюжетні групи.

1. У методологічній частині розділу принципове значення має установка на те, що дослідження Голодомору потребує розгляду проблеми «на суміжжі соціально-економічних і національних проблем комуністичного будівництва»[2084]. Відповідно вчений піддав критиці деяких західних істориків, котрі як М. Таугер заперечують штучний характер або визначають причини Голодомору неврожайністю та надмірними хлібозаготівлями. Насправді, пояснив історик, голод 1931–1932 рр., викликаний надмірними хлібозаготівлями, не підлягає кваліфікації як «терор голодом», чи геноцид, на відміну від Голодомору, який розгорнувся через кілька місяців і навмисно спрямовувався на покару бунтарів шляхом вилучення всього продовольства та наступне заохочення їжею – через народовбивчу паузу – сумлінних колгоспників. Історик зауважив також. що після ліквідації куркульства, «держава-комуна» обрала черговим «ворогом народу» національні групи, першою і найбільшою жертвою серед яких стали українці та їх адміністративно-політичні утворення[2085].

2. Дослідник застосував комплексний підхід до аналізу подій в СРСР і встановив: причинно-наслідкові зв'язки пов'язують Голодомор і зі сталінською політикою «підхльостування» в промисловості та в сільському господарстві, розпочатою в 1929 р. і з ленінською ідеєю «держави-комуни»[2086]. Окремо зупинившись на подіях у селі взимку 1931–1932 років, історик показав, що вже тоді Сталін із своїм посланцем в Україні Молотовим випробував метод «підхльостування» хлібозаготівель, який призвів до голоду в республіці. «Наслідком «особливого ставлення до УСРР під час хлібозаготівель з урожаю 1931 р. було те, що в республіці спалахнув голод, чого не спостерігалося в

[2083] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення … С. 212.
[2084] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення … С.230.
[2085] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення … С. 234–237.
[2086] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення … С. 323.

інших хлібовиробних регіонах»[2087]. Навесні 1932 р. Сталін таки зважив на прохання українського керівництва і частково зменшив людомор, виділивши, хай і мізерну допомогу (переважно позику) для забезпечення посівної. Таке ж, як зауважив С. Кульчицький, «виховання вбивством» було застосоване у вигляді повальних реквізицій під час Голодомору взимку 1932–1933 років, а в лютому вже першої допомоги – лише тим, хто працював у колгоспі. За С. Кульчицьким, сталінські пропагандисти маскували зміст «виховання вбивством» з метою покарання селян та, як писав С. Граденіго, заміни етнографічного матеріалу в Україні, наступними кліше: а) потребою влади у продовольстві, щоб нагодувати робітничий клас та армію; б) звинувачували селян у саботажі, прихованні «підземних пшеничних міст», куркульських настроях.

3. Професор Кульчицький детально і документально простежив логіку рішень і дії організаторів Голодомору, починаючи від Сталіна і закінчуючи українським керівництвом. Дослідник розглянув марні спроби українських керівників – Г. Петровського і В. Чубаря – у своїх листах в Центр 10 червня 1932 р. запобігти згубним хлібозаготівельним планам ВКП(б), що поглиблювали, за переданими головою ВУЦВК словами полтавських селян, «штучний голод», і вели до втрати врожаю через спроби голодуючих зрізати нестиглі колоски. Це лише спонукало Сталіна до посилення репресій – підготовки закону про п'ять колосків – і стривожило його щодо можливої «втрати України».

В роботі С. Кульчицького простежено також хід дискусії у вищих ешелонах влади щодо обсягів хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р. і пропозиції Я. Рудзутака та С. Косіора щодо заохочення селянина виконувати план. Історик зауважив, що зменшення плану для України до 356 млн пудів, однак було недостатнім, тому Сталін послав на липневу конференцію ЦК КП(б)У своїх головних уповноважених – Молотова і Кагановича – з конкретним наказом: «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів»[2088]. Розглянувши хід конференції, С. Кульчицький констатував, що її делегати змушені були прийняти «до безумовного виконання» нав'язану Кремлем непосильно високу цифру зернопоставок з селянського сектора обсягом 356 млн пудів[2089].

4. Надалі Автор детально і документально проілюстрував сталінську ініціативу, а також розробку та імплементацію «Закону про п'ять колосків», зворотню реакцію селянства на «драконівські» заходи влади, загальні настрої села та міста. С. Кульчицьким ретельно простежено на республіканському та місцевому рівні, розгортання «битви за урожай», який забирався прямо з-під молотарки в засіки держави, але так і не заповнив їх планові обсяги, що призвело у 1932 р. до скорочення зернового експорту, видатків на армію та промисловість, зменшення денних норм хліба службовцям та утриманцям робітників і службовців до 300 г. тощо. Серед інших свідчень протестів

[2087] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення … С. 222.
[2088] Сталин – Кагановичу, Молотову 1 июля 1932 г. *Сталин и Каганович. Переписка* … С. 205.
[2089] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 243–244.

населення, історик навів сміливий виступ на партзборах машиністів Мелітопольської залізничної станції Кузнецова і Ніколаєнка, який, до того ж, керував місцевою партшколою. «Ми в корені не згодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нема чим нас годувати»[2090], – заявили обізнані про причини голоду робітники.

С. Кульчицький показав, що кремлівський господар мав інформацію про настрої «низів», але, розцінюючи селянський протест як саботаж, продовжував «загвинчувати гайки». Це факт, зокрема, виявився під час обговорення Політбюро 27 листопада 1932 р. демаршу керівників російського уряду О. Смирнова, В. Толмачова, М. Ейсмонта, які звинувачували Сталіна у провалі хлібозаготівель. У відповідь генсек фактично закликав до війни з селянством: відповісти «на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»[2091].

5. Окремо в монографії висвітлено особливі «заслуги» ініціаторів нових методів масового народовбивства, які мали «взяти в штосс» (вираз Л. Кагановича. – В. Г.) селян, що, ймовірно приховали хліб. Історик дослідив злочинні діяння В. Молотова на чолі надзвичайної комісії і як куратора України, який застосовував всі форми терору та диктував українському керівництву репресивні постанови. За висновком С. Кульчицького, продиктовані Сталіним і Молотовим харківському «субцентру влади» листопадові та грудневі постанови 1932 р., особливо про натуральні штрафи: «… вели до переростання вже пануючого в Радянському Союзі (зокрема й насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий Голодомор»[2092]. Висвітлено також злочинні діяння С. Косіора, В. Чубаря, В. Балицького, С. Реденса та інших, які розгортали терор голодом. Встановлено, що для залякування партійних кадрів самим Сталіним у грудні 1932 р. було надано широкий розголос Оріхівській справі.

6. Самостійною групою аргументації історика виділено відповідний підрозділ «Новорічна телеграма вождя». Саме С. Кульчицький вперше виділив як ключову у механізмі геноциду, або спусковим гачком «рушниці, що куриться», сталінську телеграму в Харків 1 січня 1933 р. Документ, яким Сталін вперше, через голови партфункціонерів, напряму адресував селянам, складається лише з двох пунктів, останній з яких містив погрозу за розкрадання зерна. Насправді, як зауважив історик, ще Р. Конквест наголошував, що Сталін не розраховував на повернення начебто розкраденого зерна, бо знав, що його вже вилучено[2093]. Про значення сталінської телеграми, яка санкціонувала конфіскацію, крім зерна, всього продовольства і означала геноцид свідчить наступний текст, виділений дослідником: «Поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в одне ціле як наслідок цієї телеграми стало сталінським

[2090] Кульчицький С. В. Голодомор 1932– 933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 261.
[2091] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 264.
[2092] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 272.
[2093] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 302.

«нищівним ударом»[2094]. Упущення цього факту російським істориком І. Зеленіним та його колегами, на думку С. Кульчицького, завадило їм зрозуміти відмінність Голодомору 1933 р. від загальносоюзного голоду 1932 р.

Як наголосив професор Кульчицький, останньою крапкою в серії нищівних заходів щодо селянства була блокада України та Північного Кавказу, організована підготовленим Сталіним директивним листом ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 22 січня 1933 р., і лише 16 лютого поширеним на Нижньоволзький край.

«Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства і усними інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує намір Кремля організувати в сільській місцевості України масовий голод», – чітко резюмував С. Кульчицький[2095].

7. Останній із шести підрозділів 4-го розділу праці вченого має назву «Дії П. Постишева» – ще одного посланця Сталіна в Україні, який влаштував погром українських національних кадрів, але, як доводить С. Кульчицький, не був серед організаторів Голодомору. Розглядаючи допомогу селянам, запроваджену з «виховною» політичною метою, історик зазначив: «Можна сказати навіть більше: січнева сталінська акція набуває осмислення саме з державною допомогою голодуючим»[2096]. Саме в наданні цієї дозованої і цілеспрямованої допомоги, поряд із організацією посівної кампанії, вбачає дослідник місію П. Постишева в республіці. Допомога з розблокованих Сталіним 19 лютого держзапасів, надавалася лише придатним до роботи в колгоспі. Як випливає із постанови ЦК КП(б)У від 31 березня 1933 р., її позбавлялися непрацездатні, одноосібники, а з ними і їх діти. «Ті що не могли працювати, – гинули»[2097], – констатує історик.

8. Сталінські наміри, пояснив історик, огорталися владою різними маскувальними нашаруваннями, які створили труднощі для класифікації Голодомору як геноциду і розуміння його природи багатьма науковцями, котрі вважають, що трагедію спричинили надмірні хлібозаготівлі, пов'язані з потребами модернізації країни. Насправді, відзначив С. Кульчицький, взимку 1932–1933 рр. в українських селян забирали останній мішок картоплі, в'язку цибулі чи склянку пшона. «У полеміці, яка відбувається у світовій історіографії, ці факти сором'язливо замовчують. Але ж вони – єдине пояснення масової смертності у 1933 р., – наголосив історик. – Коли відбирали хліб, люди гинули десятками тисяч, коли відбирали все, вони гинули мільйонами»[2098].

Відповідаючи на сентенцію А. Ноува, що голодом нищилися скоріше селяни, ніж українці, С. Кульчицький зазначив, що українського селянина неможливо механічно поділити на селянина і на українця. На підтвердження своєї тези вчений навів висновки Дж. Сандберга і Г. Зімона про перехід від

[2094] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 303.
[2095] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 309.
[2096] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 334.
[2097] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 336.
[2098] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 233.

соціально-класових репресій і депортацій до національних та проаналізував відповідні дії чекістів щодо українців, поляків, німців. Разом з тим вчений наголошував, що Голодомор спрямовувався не за етнічною ознакою, а «бив по площі», виголоджуючи в УСРР українські, болгарські чи румунські села без розбору. За Кульчицьким, труднощі усвідомлення Голодомору полягають ще й у тому, що до обшуків, грабунків та насильств у селах залучалися, крім відряджених функціонерів, місцеві активісти з комнезамівців, комсомольців, навіть піонерів, одурманених більшовизмом чи інстинктом власного виживання за рахунок односельців. Наприклад, Ш. Мерль на цій підставі заперечував геноцид в Україні[2099], звужуючи його до поняття етноциду, та ігноруючи кремлівську організацію і реалізацію терору голодом.

9. С. Кульчицький завершив свою монографію окремим розділом, який містить детальний розгляд різних Авторських методик та показників розрахунків демографічних наслідків Голодомору. Історик підтвердив свої попередні висновки про загальні втрати в республіці близько 4,6 млн чол. цифри, до якої прийшов за власною методикою і директор Інституту демографії та соціологічних досліджень НАН України С. Пирожков (2006), і відомий історик С. Віткрофт (2001)[2100]. Здійснений в роботі аналіз географічного та національного походження жертв терору голоду ще раз підтвердив дослідницьку гіпотезу праці вченого про національне спрямування сталінського геноциду, своїм вістрям націленого на Україну та Кубань[2101].

Отже, у праці С. Кульчицького обґрунтоване принципове і головне методологічне положення, про те, що складовою частиною комуністичної доктрини та будівництва держави-комуни було «вирішення національного питання», яке реалізовувалося через Голодомор і репресії проти просякнутих «петлюрівщиною» республіканської партгоспноменклатури, інтелігенції, духовенства.

Вище політичне керівництво СРСР прагнуло завдати превентивного удару українцям, попередити можливість здійснити конституційне право виходу УСРР із Радянського Союзу. Теж саме стосувалося удару по Кубані, дві третини населення якої були нащадками українських козаків. «Обидві території з переважно українським населенням у складі радянського Союзу були реально роз'єднані, але об'єднані в одне ціле як географічно, так і у сподіваннях українців»[2102], – пояснив вчений.

Як показав С. Кульчицький, бажання Сталіна попередити національно-державницьку загрозу самовизначення та приборкання українського селянина, який становив серцевину народу і противився колективізації, і були визначальними мотивами застосування ним терору голодом. Історик ретельно проаналізував промовистий лист Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 про Україну та її керівництво і зроблено висновок, що «хазяїн» дійсно боявся

[2099] Мерль Стефан. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики руссификации? *Отечественные записки.* 1995. № 1. С. 56. С. 49–61.
[2100] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 412.
[2101] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 412–414.
[2102] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 294. 422 С.

єднання українських націоналістів. «Якби Пілсудський знайшов спільну мову з багатьма мільйонами громадян Другої Речі Посполитої української національності, то Західна Україна стала б взірцем для УСРР»[2103], – резюмував історик. Сталін брав до уваги, що Польща могла б утворити спільний антирадянський фронт і з Німеччиною, тому не випадково з Правобережжя України були депортовані поляки і німці.

Отже, праця С. Кульчицького містить чітку методологічну конструкцію моделі держави-комуни з означеним місцем її очільника, його мотивів, хронології і механізмів дій виконавців акції, – всіх обставин, що привели Україну до катастрофи 1933 року – і становить помітний вклад в світовий доробок вивчення теми. Поза тим, важко погодитися з думкою О. Юркової: «Багаторічне дослідження становища в сільському господарстві на початку 1930-х рр. завершилося у С. Кульчицького в 2007 р. монографією «Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення»[2104].

Насправді, вчений продовжив поглиблювати доказову базу концепції голоду – геноциду в Україні та публікувати історичні джерела з цієї проблематики, що засвідчили його наступні роботи, в тому числі передмова до нового бібліографічного покажчика одеських бібліографів[2105]. У цей час тривала підготовка до відзначення 75-річчя Голодомору і, з прийняттям закону України про геноцид 1932–1933 рр., набрала нових обертів дискусія з російськими істориками. Такі чинники, очевидно надали передмові С. Кульчицького 2007 р. переважно полемічного характеру і відмінного змісту у порівнянні з передмовою до першого бібліографічного покажчика одеситів.

У першій частині праці вчений зазначив, що у відповідь на протидію Росією визнання Голодомору як геноциду необхідно довести: а) намір злочину; б) спосіб його реалізації; в) мету вчинення. Щодо «технології терору голодом», то С. Кульчицький навів перелік з восьми заходів влади, частина з яких виявляє не лише організований, а й специфічний щодо України характер Голодомору. Їх становлять «чорні дошки»; натуральні штрафи; подвірні обшуки (листопад-лютий); блокада УСРР і Північного Кавказу; блокада сіл України після дозволу торгівлі в містах (квітень 1933); засекречення інформації про голод; прикриття злочину «куркульським саботажем»; вилученням ресурсів селян через торгсіни[2106].

На думку історика, якщо соціоцид селян можна довести хоча б фактом позбавлення їх продовольчих карток, то значно важче зрозуміти чому у Сталіна виник намір злочину і яке він мав спрямування – проти етносу чи національної спільноти. У зв’язку з цим С. Кульчицький звернувся до аналізу сталінської політики «підхльостування» колективізації та хлібозаготівель 1929-1933 рр., яку росіяни та західні ревізіоністи виправдовують потребами індустріалізації і зміцнення обороноздатності. Історик відповів, що такі аргументи, може й

[2103] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 254.

[2104] Юркова Оксана. Історіографічний нарис ... С. 297.

[2105] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик* / відп. ред. С. В. Кульчицький; упоряд.: Л. М. Бур’ян, І. Е. Рікун. Другий випуск. Одеса : ОДНБ ім. М. Горького, 2007. С. 15–33.

[2106] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу ... С. 18–19.

підходять для російських регіонів, але Голодомор в Україні і на Кубані був здійснений «на тлі хлібозаготівель, а не внаслідок їх»[2107] – в результаті ніяк не дотичного до індустріалізації «нищівного удару» – вилучення всього продовольства.

У другій частині роботи вчений дав відповідь на три основних питання, які виставляють заперечники Голодомору: 1) в Україні гинули від голоду селяни всіх національностей; 2) українці не переслідувалися за етнічною ознакою; 3) влада надала допомогу голодуючим у першій половині 1933 року.

«А відповідь проста: в українському селі проживали переважно українці»[2108], – відповів С. Кульчицький на перше питання і застерігши від етнізації та персоніфікації об'єктів геноциду. Відповідаючи на друге питання, він пояснив, що відбулося не нищення нації нацією, а «нищівний удар» політичного центру держави «по площі» республіки або, за Мейсом, «громадян української держави», небезпечних для Кремля як «політичний чинник і соціальний організм»[2109].

Стосовно акцентації Девісом і Віткрофтом на продовольчій допомозі, то С. Кульчицький відзначив, що ці вчені виявили себе як кваліфіковані фахівці з колективізації, але не з історії Голодомору, позаяк саме така дозована допомога – після повальних конфіскацій – означала усвідомлені дії очільників держави. Тому український історик солідарний з Р. Конквестом щодо означення таких дій як терор голодом або «Голодомор», використаний як тактичний захід влади за збігу конкретних обставин[2110].

У третьому змістовному блоці вчений виклав своє бачення оцінки першопричин голодового удару, які у свій час пояснювалися ним соціально-економічними мотивами Сталіна, тоді як Дж. Мейсом – національними. Водночас сталінський терор голодом в Україні спрямовувався на утримання «проблемної» і прикордонної республіки в лоні радянської держави. Зрештою, С. Кульчицький переконався, що більшовицький злочин не підлягає однозначному виміру і не мав прецедентів: «Голодомор – це суто радянське народовбивство»[2111]. Його першопричини стають зрозумілі при розгляді питання в контексті комуністичної революції на шляху до «держави-комуни», модель якої історик уздрів у «Квітневих тезах» Леніна. За Кульчицьким, Ленін спробував здійснити комуністичний штурм 1918–1920 р., але наразившись на опір змушений був піти на компроміс НЕПу, а вже Сталін довершив штурм на його другій стадії у 1929–1938 роках.

Якраз національна складова Голодомору спричинила, на думку історика, найбільше нерозуміння в таборі ревізіоністів та їх російських однодумців. Виходячи з договору Росії з Україною 1918 р., позиції держави в СРСР в період коренізації та двоєдиної партійно-радянської конструкції держави, С. Кульчицький вважає, що в УСРР до 1938 р. існувала реальна «національно-

[2107] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу ... С. 18–19.
[2108] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу ... С. 21.
[2109] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу ... С. 22.
[2110] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу ... С. 22–23.
[2111] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу ... С. 25.

радянська державність», яка, вкупі з її двома анклавами в Галичині та на Кубані, була об'єктом тривоги Кремля. За Кульчицьким, висловлений Сталіним Кагановичу острах втратити Україну мав під собою реальні підстави: «Якби становище сталінської команди в Кремлі захиталося, компартійно-радянське керівництво УСРР могло б згадати про конституційні права республіки і стати з червоного – жовто-блакитним. Це розумів Сталін у 1932 р.»[2112].

Історик дійшов висновку, що у другій половині 1932 р. Кремль опинився на перетині двох криз, що наклалися одна на одну, спричинених опором республіки брутальній соціально-економічній і національній політиці більшовиків. Звідси і випливав намір Сталіна попередити соціальний вибух в голодуючій Україні подвійним ударом по її громадянах – насамперед селянству та національній інтелігенції включно з партійними кадрами.

Висновок С. Кульчицького, як бачимо, виявляє розширене тлумачення сталінського виразу «нищівний удар», застосованого генсеком в контексті війни із селянством, – в Україні така війна Кремля набрала ще й національного спрямування.

У своїї черговій монографії С. Кульчицький зробив наголос на джерельній базі дослідження теми, що сприяло яскравому і ґрунтовному відображенню причин, та характеру Голодомору. Зрештою, в роботі стверджується, що в подіях 1932–1933 рр. присутні не лише всі ознаки злочину проти людяності, як це визнала ООН, а й простежуються риси геноциду: «Український народ слід сприймати не тільки як етнос, але й як політичну націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а як країну. Якщо так підходити до подій 1932–1933 рр. то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосований проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель»[2113].

Як простежив вчений, восени 1932 р. в Україні і на Кубані у тих, хто не виконав хлібозаготівельного плану, тобто у більшості селян, практично всі запаси продовольства були конфісковані. За С. Кульчицьким, нищилися не вибірково українці, а головні носії української свідомості – селяни та інтелігенція, партійне керівництво УРСР, які для імперської Москви становили загрозу сепаратизму. Як наголосив історик, Голодомор в Україні мав геополітичне забарвлення: «Геноцид – наслідок терору голодом, застосованого з метою утримання в Радянському Союзі, розташовану на кордоні з Європою національну республіку»[2114].

Крім того, історик дійшов висновку, що у діях вищого політичного керівництва країни стосовно українців Північного Кавказу і інших регіонів компактного проживання українців є чинник етногеноциду. Так союзний голод переріс в Голодомор, який, наприклад не поширився на сусідню з країною Центрально-Чорноземну Область. С. Кульчицький показав, що голод 1933 року у Поволжі за багатьма ознаками нагадує український 1932 року. В обох випадках у селян забирали геть усе зерно – основний продукт харчування.

[2112] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу ... С. 25.

[2113] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / НАН України, Інститут історії України. Київ : Наш час, 2008. С. 95.

[2114] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид ... С. 231. 239 с.

Проте в заможних селянських садибах Поволжя залишалася свійська худоба і птиця, а також незернові продовольчі продукти тривалого зберігання – сало, картопля, капуста, цибуля, буряки, гарбузи, сухофрукти тощо. Не поширювалася на цей край і шифрограма Сталіна про заборону виїзду, надіслана в Харків 22 січня 1933 року.

На противагу писанням про велику допомогу голодуючим історик охарактеризував її як «пропагандистське прикриття терористичної акції», котре складало дві ланки одного ланцюга – нищення шляхом вилучення їжі і вибірковий рятунок від голоду лише працюючих у колгоспі. Така вимушена допомога – для забезпечення сівби і залучення в колгоспи, – разом з попередньою конфіскацією продовольства, була складовою тактики «виховання вбивством» і мала на меті нищення протестного потенціалу українського селянства[2115].

У ще одній праці – вступній статті до видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні»[2116], історик також звернув пильну увагу на репрезентативність джерельної бази дослідження Великого голоду, яка опирається не лише на партійно-урядові документи чи донесення спецслужб, а й на спогади очевидців трагедії. С. Кульчицький, на відміну від представників Бірмінгемської школи, послідовно доводить, що коли тисячі свідків Голодомору в різних частинах республіки пригадують однакове вилучення продовольства «буксирами», це вже означає не випадковість чи місцеву ініціативу, а є невідпорним доказом системного народовбивства. Вступна стаття С. Кульчицького – зразок використання збалансованого проблемно хронологічного методу дослідження, за допомогою якого аргументовано і поетапно викладено передумови, причини, механізми, перебіг терору голодом та його страшні демографічні наслідки для українства.

Ці якості продемонстровано вченим і у великій передмові до першого тому свідчень очевидців для комісії Конгресу США[2117]. Крім того, С. Кульчицький детально проаналізував роботу конгресової комісії і подвижницьку працю її фактичного очільника Дж. Мейса. Дослідник знову наголосив що Голодомор в УСРР треба досліджувати в контексті визначеної Сталіним як «всеосяжної» колективізації сільського господарства, а саму колективізацію – у широкому річищі курсу комуністичного будівництва, під гаслом побудови соціалізму. Тобто Голодомор має розглядатися в загальному контексті двох етапів комуністичного штурму (ленінського і сталінського) із перетинкою між ними у вигляді НЕПу.

Визначаючи характер і причини Великого голоду, вчений знову наголосив на своїй формулі держави-комуни з партією як «передавальним пасом» і головною ланкою означеної тріади, на яку опиралась одноосібна диктатура: «Не підлягає сумніву, що Сталін одноособово прийняв у зимові

[2115] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид ... С. 229.

[2116] Кульчицький С. В. Як це було. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні.* Київ : Український інститут національної пам'яті, 2008. С. 9–44.

[2117] Кульчицький С. В. Передмова. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 т. Т. I: Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. Виконавчий директор Джеймс МейС.* Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. С. 10–81.

місяці 1932–1933 рр. кілька рішень, які призвели до Голодомору в УСРР і на Кубані. Однак за імпульсом з Кремля прийшли в рух всі три вертикалі його одноосібової влади – компартійна, радянська і чекістська»[2118].

З поміж численних публікацій вченого 2008 р. звертає увагу на себе стаття теоретичного змісту, у якій розтлумачено в чому полягає некоректність і шкідливість ототожнення Голодомору з Голокостом і як такий підхід заважає визнанню геноциду в Україні світовою наукою та політикумом[2119].

Насправді, за Кульчицьким, «український Голокост» – це загибель 1,6 млн. євреїв в Україні під час Другої світової війни, а Голодомор не підлягає категорії «етнічна чистка» одного народу іншим і не вкладається в рамки дилеми А. Ноува «селяни чи укранці». Він пояснив, що в історії тоталітарного режиму були «короткі періоди гіпертерору», зумовлені збігом обставин місця і часу, як це і сталося в УСРР на початку 30-х рр. коли терор голодом поєднувався нищенням національної інтеліґенції, репресіями проти комуністів України, завершеними розстрілом усього політбюро ЦК КП(б)У. Тож, як підкреслив історик, сукупні факти та явища не обмежують геноцид проти України соціоцидом чи етноцидом, а відповідають присутньому у Конвенції ООН ґеноциду за національною ознакою[2120].

Надалі С. Кульчицький зупинився на характеристиці Великого голоду, у якому виділив три типи голодувань, з яких два – першої половини і третього кварталу 1932 р. – були спричинені грабіжницькими хлібозаготівлями, а третій – січневою конфіскацією в українських селян всього продовольства. Відповідно: «Наслідком конфіскації став повальний Голодомор, який тривав всю першу половину 1933 р.»[2121].

Дослідник зауважив, що підзаконні акти про натуральне штрафування, якими маскувалося вилучення продовольства були ініційовані надзвичайними комісіями під Молотова і Кагановича, які орудували з листопада 1932 р. в УСРР і Північно-Кавказькому краї. Щодо закидів про відсутність документу на конфіскації продовольства, то історик назвав таким сталінську телеграму українським селянам 1 січня 1933 року, яка стала сигналом для повальних обшуків і реквізицій всіх запасів. Іншим доказом сталінського наміру геноциду вчений визначив таємну директиву генсека 22 січня 1933 р. про блокаду України і Північного Кавказу. Так само спростував С. Кульчицький аргумент науковців Бірмінгемської школи про відсутність геноциду 1933 р. через надання голодуючим допомоги. Така допомога, в дійсності, надалася лише працюючим в колгоспах, після конфіскаційного «нищівного удару», для «виховання вбивством» і навпаки – засвідчила навмисний характер двоскладової акції. «Щоб попередити колосальний соціальний вибух, треба було забрати у селян все продовольство, а потім годувати тих, хто зберіг здатність працювати в громадському господарстві»[2122], – пояснив історик.

[2118] Кульчицький С. В. Передмова ... С. 20.

[2119] Кульчицький С. Голодомор в Україні й український Голокост. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2008. № 1. С. 88–98.

[2120] Кульчицький С. Голодомор в Україні й український Голокост ... С. 92.

[2121] Кульчицький С. Голодомор в Україні й український Голокост ... С. 93.

[2122] Кульчицький С. Голодомор в Україні й український Голокост ... С. 93.

Важливе для дослідження і осмислення характеру Голодомору має методологічне положення вченого, висловлене на завершення своєї статті, як рефлексію на відмову визнання геноциду українського народу більшістю держав ООН. «Ясно, що в кінцевому підсумку радянська влада знищувала якраз українців, – визнає історик. – Треба дивитися, однак, не тільки на наслідки сталінського злочину, тобто на загибель мільйонів людей – переважно українців, але й на обставини, за яких цей злочин став можливим. Тільки тоді ми переконаємо неукраїнців (перш за все – росіян), яких формула «українського Голокосту» шокує[2123]. Як нас, теза про можливість переконання росіян надто гіпотетична, але загалом позиція вченого переконлива.

Бібліографічні видання засвідчують, що праці С. Кульчицького, як знаного у світі дослідника теми Голодомору регулярно виходили друком на різних континентах, в тому числі в Польщі[2124], Хорватії[2125], Німеччині[2126], Канаді[2127], Росії[2128], де він продовжив дискусію з В. Кондрашиним[2129], та інших країнах. Історіографічний аналіз всієї сукупності наукових розвідок вченого з цієї проблеми – справа великого спеціального дослідження. Тому видається доцільним розглянути насамперед останні праці історика, які визначають вершину його наукового доробку з історії Великого голоду.

До 80-ї роковини національної катастрофи науковий доробок вченого поповнився новими знаковими працями, які мають важливе значення для розуміння методології вивчення Голодомору та його змісту як історичного явища. Одним із таких досліджень є стаття в «Українському історичному журналі»[2130]. Назва публікації в українському часописі засвідчує той факт, що Автор наголосив на системних причинах катастрофи 1932–33 років, які випливали з самої природи радянського ладу та ідеології очільників ВКП(б).

У першій частині статті С. Кульчицький нагадав про труднощі усвідомлення феномену Голодомору частиною науковців, які не простежують як відбувався сталінський злочин, а головне – не можуть дати відповіді на складніше питання – чому цей злочин відбувся. Коріння непорозумінь із представниками ревізіоністської течії історик бачить в упущенні останніми того факту, що СРСР був продуктом не природно-історичного процесу, а виплодом суб’єктивних марксистсько-ленінських проектів. Відповідно

[2123] Кульчицький С. Голодомор в Україні й український Голокост ... С. 93.

[2124] Kulczycki Stanisław. Bezmyslnosc i zbrodnia. *Nowa Europa Wschodnia*. Wroclaw, 2008. № 2. S. 137–145.

[2125] Kuljčycjkyj Stanislav. Gladomor 1932–1933 kao genozid: poteskoce spoznaje. Genocidni zlocin totalitarnog rezima v Ukrajini 1932–1933. Голодомор/Gladomor / urednik: dr. Jevgenij Paščenko. Zagreb : Udruga Hrvatsko–ukrajinska suradnja HORUS, 2008. P. 224–230.

[2126] Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр.: політичні і наукові оцінки. *Hungersnot in der Ukraine 1932–1933.* Sammelband der wissenschaftlichen Beitrage derinternationalen Tagung (16 bis 18 November 2008, Munchen). Munchen–Poltawa : ASMI, 2009. S. 48–65.

[2127] Kulchytskyi Stanislav. Defining the Holodomor as Genocide. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine.* Kingston, Ontario, 2008. P. 129–139.

[2128] Кульчицкий Станислав. Украинский Голодомор как геноцид. *Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР.* Москва : РОССПЭН, 2011. С. 107–194.

[2129] Кульчицкий Станислав. Виктор Кондрашин и все–все–все. *Современная российско–украинская историография ...* С. 430–435.

[2130] Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті сталінської «революції згори». *Український історичний журнал.* 2013. № 6. С. 18–44.

С. Кульчицький висловив принципове методологічне положення: «Досліджуючи український голод, який на певному етапі переріс у Голодомор, не можна обмежуватися фактами, що послужливо постають перед очима, якщо навіть ми знаходимо їх в архівах Кремля. Голодомор вимагає комплексного вивчення політичних, соціальних і національних аспектів «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту». Водночас до кожного з аспектів треба підходити з розумінням того, що видимість була протилежною суті»[2131].

Виходячи з такого бачення, вчений послідовно проаналізував становлення політичної та економічної диктатури вождів більшовицьких вождів, їх національну політику. С. Кульчицьким описано радянську конструкцію вертикалі влади, яка занурювалася своїми партійною радянською та силовою «держбезпековою» опорами у товщу суспільства і керувалася однією особою та номенклатурою через «приводні паси»: партію, ради, профспілки, громадські організації – аж до жовтенят – пронизані принципом «демократичного централізму». Щодо економічної диктатури, то вчений застеріг від ототожнення номенклатурників з власниками-олігархами: «Натомість економічна диктатура вождів проявлялася в таких діях, як розподіл національного доходу між споживанням і нагромадженням, сферами та галузями виробництва, реґіонами й т.п.[2132]. Особливості національної політики керманичів СРСР дослідник виявив у політизації етнічності відповідно до федеративного устрою держави, яка мала три складових: концепт титульної нації, вимушену кампанію коренізації влади в республіках, офіційну фіксацію з 1933 р. національної належності людини (5-та графа), яка, поряд із даними про соціальне походження, надавала державі контроль над особою.

У наступному розділі статті С. Кульчицький зосередив основну увагу на продовольчій розверстці, яка стала вирішальною причиною загальносоюзного голоду. Вчений показав, що продрозкладка руйнувала не лише виробництва. А й психологію селянства та його продуктивність, змушуючи його, охлялого від голоду, шукати порятунок не у плодах колгоспної ниви, а на присадибній ділянці. Історик навів статистичні дані, за якими простежив зв’язок між найбільшими хлібозаготівельними планами (розкладкою) й селянськими хвилюваннями в Україні. «Виходячи з того, що принцип превентивності був головним у сталінських репресіях, можна думати, що непідйомні хлібозаготівельні плани накладалися на УСРР в 1930–1932 рр. і на Кубань в 1932 р. не тільки як елемент загальносоюзної політики «підхльостування», але й з метою підірвати економічну основу національно-визвольного руху»[2133], – припустив вчений. Тож націленість сталінського «нищівного удару» насамперед по Україні і українській Кубані диктувалася скоріше перебільшеного Кремлем, ніж реального «українського сепаратизму».

Послідовність і організацію «сокрушительного удара», концентрованого Сталіним у новорічній телеграмі, С. Кульчицький простежив у наступному розділі. Професор висвітлив опозицію Сталіну всередині партії, яка виявилася у

[2131] Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті ... С. 20.
[2132] Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті ... С. 24.
[2133] Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті ... С. 33.

появі «Союзу марксистів-ленінців» і документів цієї «платформи М. Рютіна» та виступі групи О. Смирнова у жовтні–листопаді 1032 р. Ці демарші з критикою Сталіна за Авторитаризм, відхід від ленінізму, провал хлібозаготівельної політики в селі лише посилили тиск на колгоспників, що виявилося у звинуваченні їх у «саботажі» і заклику нанести їм та білогвардійцям, петлюрівцям нищівний удар. Відповідно в наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. В. Балицького конкретизувалися «вороги народу» – «контрреволюціонери», «петлюрівські емісари», пов’язані з польським генштабом. Історик зазначив, що у наказі №2 по ДПУ УСРР від 13 лютого В. Балицький рапортував про «викриття контрреволюційного підпілля» у 200 районах республіки, але не зміг довести істотне приховання селянами зерна[2134]. Так само не дала виконання плану спрямована народовбивчими партійно-урядовими постановами діяльність хлібозаготівельної комісії В. Молотова в УСРР із застосуванням «чорних дощок», натуральних штрафів, обшуків, репресій. Історик навів дані про те, що із 20 грудня 1932 по 25 січня 1933 рр. чекісти, незаможники, прислані активісти знайшли по всій радянській Україні, менше 8 тис. ям, 521 »чорну комору» і до 1400 інших схованок, з яких вилучили 1 млн пудів збіжжя. Ще 700 тис пудів було вилучено із сховищ до 20 грудня, тоді як загальний план хлібозаготівель складав 356 млн. пудів[2135]. Насправді, як довів С. Кульчицький, влада знала про відсутність підземних «пшеничних міст», але маскувала такими чутками геноцидне вилучення всього продовольства в голодуючих селян України.

Навівши дані О. Воловини та українських демографів про людські втрати від людомору, С. Кульчицький наголосив: «14-разову різницю між голодом 1932 і голодним мором 1933 рр. не можна пояснити хлібозаготівлями. У січні 1933 р. … у селянських подвір’ях було здійснено конфіскацію всіх запасів продовольства. 22 січня інформаційну облогу доповнила фізична»[2136].

Як зазначив вчений, легалізовані, але приховувані владою численні факти вилучення всього продовольства, часом фіксувалися навіть офіційно, як у листопадовій 1932 р. рекомендації Старофінського райкому ВКП(б) Північно-Кавказького краю щодо станиці Новосільської, але невідпорним підтвердженням їх є спогади тисяч свідків Голодомору.

Важливим для розуміння змісту «чекістської акції є наступне роз’яснення історика: «Сталінський «сокрушительный удар» складався з двох взаємопов'язаних акцій – каральної та рятувальної. Перша відбувалася з 1 січня до 7 лютого 1933 р. і спрямовувалася, як можна бачити з її результатів, на запобігання виступам голодуючих селян проти влади. Перетворення голоду в абсолютне голодування паралізувало волю до боротьби»[2137].

На думку вченого, «нищівний удар» 1933 р. був одним із різновидів сталінського терору – терору голодом – здійсненого в конкретних кризових

2134 Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті ... С. 37.
2135 Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті ... С. 37.
2136 Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті ... С. 39.
2137 Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті ... С. 40.

умовах і спрямованого на винищення певної частини населення з тим, щоб зробити покірною і прогнозованою для влади тих, хто лишився в живих.

В останньому підрозділі роботи С. Кульчицького йдеться про наукові та політичні причини заперечення геноцидної природи Голодомору.До політичних причин історик відніс заперечення в сучасній Російській Федерації будь-яких національних мотивів сталінських дій і їх геноцидного характеру через визнання її спадкоємності від СРСР.

Серед інших причин, які впливають на свідомість суспільства та частини дослідників, в тому числі західних, вчений назвав несприйняття ними реальної картини того, як створювався радянський лад та традиційним підходом до оцінки радянського минулого, який, зокрема, демонструють праці Р. Девіса – С. Віткрофта. Ще однією перешкодою для розуміння геноцидної природи Голодомору номінація його «українським Голокостом», яку започаткував В. Гришко і продовжує Ю. Мицик, хоча насправді так доречно кваліфікувати лише етнічну чистку 1,6 млн євреїв України.

Наголос на «революції згори» з її другим, сталінським етапом «комуністичного штурму», зроблено вченим у публікації в ще одному періодичному виданні Інституту історії України[2138]. С. Кульчицький відповів у цій праці на три питання: конструкція державної влади, що здійснювала комуністичну програму; уявлення Сталіна про двофазовий комунізм; специфіка комуністичного будівництва у багатонаціональній країні»[2139]. Найбільше уваги в роботі надано висвітленню третього питання, де, зокрема, показано відмінність процесу коренізації та її наслідків в УСРР у порівнянні з іншими республіки, що реально турбувало кремлівську верхівку.

У контексті «революції згори», але з дещо іншими акцентами концептуальне бачення вченим подій 1930-х у радянському селі викладено у його доповіді «Контекстуалізація Голодомору»[2140] на міжнародній конференції, яка відбувалася у 2013 р. в університеті Торонто.

Професор Кульчицький розпочав з уточнення термінології, яка вживається дослідниками, і застеріг від ототожнення дефініції «Голодомор» із загальнорадянським голодом або Голокостом, які трапляються в літературі. За Кульчицьким, всесоюзний голод був викликаний небажаною для влади соціально-економічною кризою, а Голодомор становив собою каральну акцію або терор голодом для створення умов несумісних з життям для частини селянства для підриву протестного потенціалу цієї групи. Така чекістська акція, не усвідомлена ревізіоністами, складалася із двох елементів: вбивчої конфіскації і – після виголодження – мізерної допомоги працюючим колгоспникам[2141].

[2138] Кульчицький С. В. Сталінська «революція згори». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. Вип. 22 / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 103–135.

[2139] Кульчицький С. В. Сталінська «революція згори» ... С. 110.

[2140] Kulchytskyi Stanislav. The Holodomor of 1932–33: How and Why? *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. by Andrij Makuch and Frank Sysyn. Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 88–111.

[2141] Kulchytskyi Stanislav. The Holodomor of 1932–33: How and Why? … P. 92–93.

Надалі історик дав відповідь Р. Девісу і Віткрофту на їх твердження про відсутність доказів «геноцидної» програми Сталіна: насправді народовбивство або ж «соціальна інженерія» випливали з програми, прийнятої VIII з'їздом РКП(б) з її гаслом «хто не працює – той не їсть», та проекту будівництва «держави-комуни». За Кульчицьким, «продовольча війна» із селянством Леніна закінчилася НЕПом, а сталінська, спрямована XV з'їздом партії – переходом від тієї ж розкладки-контрактації до продподатку рішенням від 19 січня 1933 р. Лише через 7 тижнів після заклику нанести «нищівний удар» по «контрреволюціонерах» та «саботажниках» у колгоспах Сталін частково відступив від марксистської догми[2142].

Вчений вкотре проаналізував технологію сталінського «нищівного удару» у хронологічній послідовності, починаючи з утворення надзвичайних комісій і закінчуючи блокадою. На завершення своєї публікації С. Кульчицький так відповів на заяву В. Кондрашина про те, що Сталін не мав ідеї нищення українського народу: «Це правда, такої «ідеї» не було; в цьому український Голодомор принципово відрізняється від Голокосту. Проте цілеспрямоване та холоднокровне знищення мільйонів селян, що вимагає юридичного опису геноциду, відбувалося як в Україні, так і в Росії»[2143].

Мотиви Сталіна для такого нищення вчений вивів із бажання зламати селянство, яке опиралося комуністичному курсу на ліквідацію приватної власності, а регіональні відмінності в силі голодового удару прив'язав до ступеня опору цьому курсу, найвищого у 1930 р., за даними Л. Віоли, на Україні та Північному Кавказі. Крім того, вчений нагадав інший мотив «геноцидних» дій генсека, пов'язаний з національно-державницьким статусом України та ще «двома Українами» на Сході і Заході: «Великий Голод ліквідував загрозу розпаду СРСР, який міг би початися з України»[2144].

Ідеї і фактологія публікацій професора Кульчицького з проблеми Голодомору з усією повнотою представлені в синтетичному тритомному виданні з історії радянської України із символічною назвою «Червоний виклик». Праця одного провідних істориків республіки із світовим іменем у 2014 р. заслужено стала лауреатом республіканської премії Гран-прі XVI Всеукраїнського рейтингу «Книжка року». Як зауважив Автор у анотації до тритомника, центральне місце у викладі радянської історії України відведене другому комуністичному штурму 1929–1938 рр., який висвітлений у другому томі праці[2145]. З постановки проблеми істориком випливає, що НЕП, запроваджений Леніним як вимушений маневр після першого комуністичного штурму, був використаний Сталіним як підготовчий етап до другого штурму, перепочинок для зовнішнього і внутрішнього зміцнення держави-комуни. Теоретичні засади і конструкцію такої закладеної Леніним держави, С. Кульчицький докладно описав у першій книзі трилогії, де підкреслив її

[2142] Kulchytskyi Stanislav. The Holodomor of 1932–33: How and Why? … P. 102–103.

[2143] Kulchytskyi Stanislav. The Holodomor of 1932–33: How and Why? … P. 107.

[2144] Kulchytskyi Stanislav. The Holodomor of 1932–33: How and Why? *How and Why?* ... P. 110.

[2145] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.

принципову відмінність від інших: «Тепер же я виключаю держави-комуни з усієї сукупності держав XX ст. – як демократичних, так і тоталітарних. На моє переконання, держави-комуни не схожі на всі інші за головними параметрами. Вони – цивілізаційно відмінні від інших»[2146].

Висвітлюючи місце в такій державі України, історик ще раз нагадав, що Сталін вніс певні новації у федеративну споруду СРСР: статус титульних націй, процес коренізації, запровадження «25-ї графи» про національність. На думку науковця: «Кумулятивний ефект від поєднання «демократичного централізму» і політизації етнічності перетворив СРСР в країну імперського типу»[2147]. Як зауважив С. Кульчицький, російські історики уникають національного виміру репресивної політики Кремля, проте вже на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У український націоналізм був визнаний головною небезпекою[2148] з усіма відповідними наслідками.

Торкаючись періоду завершення побудови держави-комуни та «першої фази комунізму», історик пов'язав верхню хронологічну межу з прийняттям Конституції СРСР 1936 р., і «зачисткою палацу» 1937-1938 років, яка, на його думку, даремно не розглядається в історіографії як складова комуністичного будівництва[2149].

Історик виділив окремий підрозділ на простеження процесу становлення сталінської диктатури та препарації структури олігархічного режиму, Центрального Комітету та Політбюро партії, яке і зосередило всю владу. За Кульчицьким, влада Сталіна, особливо після перемоги над своїм народом та нацистською Німеччиною, була більшою, ніж у царя, бо поєднувала персоналізацію і колективну диктатуру[2150].

В роботі аналізуються також зовнішні обставини, у яких відбувався великий штурм, а також процес індустріалізації, джерела її фінансування, становище робітничого класу, але головне місце в цьому калейдоскопі подій і явищ вчений відвів соціально-економічним та політичним відносинам влади з селянством. Ці відносини диктувалися комуністичною доктриною ліквідації приватної власності, але партійні олігархи на чолі генсеком дбали зовсім не про загальне благоденство: **«Їхньою метою було економічне поневолення селянства з тим, щоб здобути ресурси для створення індустрії, здатної забезпечити Червоній армії сучасні види озброєнь»**[2151]**,** – виділив історик своє визначення.

Історик детально простежив заходи Кремля на поневолення селян, які набирали все більшої інтенсивності після XV з'їзду ВКП(б): запровадження «сибірсько-уральського методу хлібозаготівель», «розкуркулення», суцільної колективізації. Наштовхнувшись на потужний опір селянства тотальному насильству, Сталін змушений був у 1930 р. відмовитись від комун на користь

[2146] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. Київ :Темпора, 2013. С. 17.
[2147] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 230.
[2148] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 … С. 260.
[2149] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 233–234.
[2150] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 246, 326.
[2151] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 217.

артілей, які поєднали директивне підпорядкування і ринкову віддушину – присадибні ділянки. Уважний вчений помітив і другу кампанію розкуркулення навесні 1931 р., замінену з літа над податками на «індусів», і третій натиск масової колективізації з вересня 1930 р., що в сукупності з продрозверсткою, призвело до економічної катастрофи.

Вчений показав, що Сталін, до кінця свого життя одержимий ідеєю прямого продуктообміну і ліквідації селянської власності, своєю «революцією зверху» довів країну до економічної кризи, а село – до соціального вибуху. Але протести та криза 1930–1932 років не змінили репресивної політики контрактацій, які переросли в тотальне вилучення зерна. **«Створенням ситуації абсолютного голодування Сталін попередив вибух»**[2152]**, –** виділив вчений головний мотив злочинних дій генсека.

Придушення збройного опору селянства у 1930 р., масове вилучення зброї, залишало хліборобам лише пасивні форми спротиву насильству. Не сподіваючись на трудодні з колгоспного урожаю, який забирався державою з-під молотарки, хлібороби відповіли «тихою війною» або ж «італійкою» та запасалися продовольством з присадибних ділянок. Як констатував С. Кульчицький, попри жорстокі заходи за «Законом про 5 колосків», на 25 жовтня 1932 р. хлібозаготівельники республіки виконали тільки 39 % плану[2153].

За Кульчицьким, хитання в партії у зв'язку з кризою, які загрожували Сталіну втратою влади, спонукали його до «нищівного удару», заявленого 27 листопада 1932 р. і остаточно реалізованого згідно новорічної телеграми. Вчений застосував сильні і яскраві вирази, щоб передати причину і винуватців найбільшої української катастрофи: «Щоб відвернути загрозу втрати особистої влади, Й. Сталін не зупинився перед застосуванням проти власного народу зброї голоду, яку можна було б назвати зброєю масового ураження в доядерну епоху. Під час роботи січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в Україні та на Північному Кавказі починався Голодомор, організований людьми, а точніше – нелюдями з найближчого оточення генсека»[2154].

Вчений поставив питання взаємозв'язку найбільшого розмаху селянського руху з надмірними заготівлями в республіці 1930-1931 років і припустив, що сталінська політика «підхльостування» в найбільш бунтівних Україні та Північному Кавказі, яка проявилася в найбільшому тиску на ці регіони, мала на меті підрив соціально-економічної бази українського національно-визвольного руху. «Вичавлювання» надмірних хлібозаготівель було використано в якості політичної зброї.

В цьому ж підрозділі під назвою «Ответить сокрушительным ударом» дослідник ретельно простежив підготовку Кремлем такого удару, прологом якого стали вже листопадові постанови про поєднання обшуків і натуральних штрафів, впроваджених в стражденному селі чекістами, надзвичайними

[2152] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 231.
[2153] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 376.
[2154] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 379.

комісіями, «буксирами», комнезамами, низкою інших репресивних структур. Вчений також звернув увагу на співпадіння у часі сталінської телеграми 1 січня 1933 р. із закликом у «Правді» шукати міфічне «підземне пшеничне місто» – так влада намагалась звинуватити у голоді селян, які приховали хліб. Насправді, пояснює історик, справжніми організаторами «сокрушительного удару» в Україні були Сталін, Каганович, Постишев, Молотов, Балицький, решта, – навіть партійна номенклатура республіки – були використані «втемну»[2155].

Наступний підрозділ восьмого розділу «Червоного виклику» має назву «Голодомор» і покликаний сконцентрувати увагу читача на подіях грудня-січня страшної зими, коли безпосередньо готувався і здійснювався сталінський нищівний удар в Україні та на Кубані. За С. Кульчицьким, Голодомор був неминучим наслідком сталінського «нищівного удару», але і так само – наслідком підступної комуністичної доктрини, яка виявилася для українського народу більш небезпечною, ніж людиноненависницький націонал-соціалізм[2156].

В роботі зауважено, що, виконуючи завдання Кремля, чекісти В. Балицького за 2 місяці сфабрикували дані про «куркульсько-петлюрівські» організації у майже 200 районах республіки, але їх пошуки «пшеничного міста» дали мізерний результат за його відсутності. Незважаючи на це, Сталін «розродився» в новорічну ніч вбивчою телеграмою в Україну, що розв’язала вакханалію обшуків і конфіскації всього продовольства. яка тривала до 8 лютого. За Кульчицьким, Голодомор насправді тривав в Україні і Кубані більше, ніж ці 5 тижнів, бо конфіскації продовольства в чорнодошкових селах почалися вже в листопаді для «стимуляції» хлібозаготівель. Інша справа в новому році: «У січні 1933 р. Й. Сталін вже знав, що в українському селі не залишалося зерна в кількостях, вагомих для держави. Це означає, що започаткована новорічною телеграмою вождя акція була каральною і не була пов’язана із хлібозаготівлями»[2157].

Український історик розглянув аргументи своїх російських колег В. Данилова, І. Зеленіна, які стверджували, що якщо й можна прийняти факт Голодомору, то рівноцінно й для російських регіонів, та тезу В. Кондрашина, про те, що партія не давала санкцій на вилучення всього продовольства. Аргументація С. Кульчицького щодо навмисного Голодомору-геноциду в Україні виглядає більш переконливою і підкріплена тисячами свідчень очевидців, партійно-урядовими документами, намаганнями влади замести сліди злочину, зрештою, директивою про блокаду 22 січня 1933 р. «Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства й усними інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує намір володаря Кремля організувати в сільській місцевості України абсолютний голод»[2158]. Щоправда, професор Кульчицький не веде мову про заздалегідь спланований злочин – вождь лише

[2155] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 413.
[2156] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 414.
[2157] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 422.
[2158] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 431.

намагався зберегти владу та запобігти соціальному вибуху і потенційному українському сепаратизму в конкретній кризовій ситуації: «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні став наслідком конкретних обставин, які були створені керівництвом держави-комуни і наклалися одна на одну в місці й часі. Лише одночасний аналіз і соціально-економічної, і національної політики Кремля в умовах початку 30-х років дасть можливість зрозуміти логіку дій сталінської команди»[2159].

Такий підхід дозволив С. Кульчицькому пояснити відмову Сталіна від «комуністичного штурму» в контексті переходу до продподатку 19 січня 1933 р. і показати, що так звана допомога лише працездатним колгоспникам, санкціонована генсеком 7 лютого 1933 р. була «виховним заходом» за принципом «хто не працює, той не їсть». Водночас висвітлено поєднання соціально-економічної та національної політики більшовиків на прикладі Кубані, де найбільше лютувала надзвичайна комісія під орудою Л. Кагановича. Вчений дійшов висновку, що голодоморна політика на Кубані переслідувала дві цілі: покінчити з «українським питанням» і покарати місцеве волелюбне козацтво[2160].

Як зауважив С. Кульчицький, саме такі наміри більшовиків щодо України, про які обмовився С. Косіор («навчити колгоспників уму-розуму») давно були помічені Авторитетним істориком І. Лисяком-Рудницьким[2161], який у статті «Новий Переяслав» писав про намір Сталіна обезголовити народ, придушити спротив колективізації і навчити хохлів розуму[2162].

Підступаючи до аналізу демографічних наслідків трагедії, вчений зауважив, що обрахунки кількості жертв голоду мають велику складність через неповну статистику, використання різних методик, вплив політичних чинників. Ним простежено різні оцінки і підрахунки демографічних втрат від голоду, дискусії вчених з цього питання, які, зрештою, наблизили їх до консенсусу у визначенні меж певного кількісного діапазону надлишкових смертей в республіці у 1932–1933 роках.

Підрахунки самого Автора наближені до верхньої межі показників С. Віткрофта та початкових даних Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (ІДСД), які визначалися у 2008 р. в кількості 3,6 млн прямих втрат та 4,6 млн – ненародженими[2163]. Ці цифри підтверджуються і деталізуються вперше опублікованими в роботі С. Кульчицького останніми розрахунками фахівців ІДСД О. Рудницьким, Н. Левчук, А. Савчук і П. Шевчуком під керівництвом професора Університету Північної Кароліни (США) Олега Воловини. За їх даними, прямі людські втрати від Голодомору в УСРР у 1932–1934 рр. склали 3 млн 942 тис чол. і ще 586 тис – не народилося[2164].

[2159] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 441.

[2160] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 476.

[2161] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 457–458.

[2162] Лисяк–Рудницький Іван. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ : Основи, 1994. С. 297–298.

[2163] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 514.

[2164] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 517.

С. Кульчицький відвів у монографії окремий параграф огляду наукових здобутків українських дослідників проблеми Голодомору, починаючи з піввікових роковин трагічної події. Він нагадав про спроби пролити світло на темні плями забороненої теми, здійснені В. Бондаренком, І. Слиньком, І. Ганжою, О. Касименком та іншими вітчизняними істориками ще в період хрущовської «відлиги», які були відзначені у звіті конгресової комісії Дж. Мейса. Як найбільш змістовне видання радянського періоду, яке поєднувало документальну та теоретичну частини, історик виділив працю «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», що побачила світ 1990 р. мізерним тиражем, але містила серед інших документів вбивчу телеграму Сталіна 1 січня 1933 р. Висока оцінка надана Автором покажчикам підготовленим працівниками Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького Л. Бур'ян та І. Рікун, збірникам документів «Командири Великого голоду», впорядкованих В. Васильєвим і Ю. Шаповалом, «Український Голокост. 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив» Ю. Мицика, «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення» О. Веселової, Загальноукраїнському тому «Національної книги пам'яті» тощо.

Важливе значення має полемічна частина цього підрозділу, у якій Автор ще раз нагадує про органічний недолік послідовників Бірмінгемської школи економічної історії, котрі не зрозуміли, що «… Радянський Союз опинився поза природно-історичним процесом, бо в ньому поставало досі невідоме людству штучне суспільство, обриси якого народилися в голові однієї людини»[2165]. Український історик вкотре відповів на висловлену у передмові до російського видання книги «Роки голоду» заяви С. Віткрофта про те, що вони з Р. Девісом «не знайшли свідчень того, що радянська влада здійснювала програму геноциду проти України»[2166]. Ця відповідь має у «Червоному виклику» чіткий і концентрований характер і вкотре пояснює різницю між хлібозаготівлями, про що пишуть ревізіоністи, та навмисним позбавленням людей їжі на ізольованих територіях. Історик стверджує: «Викликаний хлібозаготівлями голод можна виправдати чим завгодно, хоча б – це іноді роблять, коли заперечують геноцид – необхідністю створення оборонної інфраструктури у передбаченні подій 1941 р. Але коли держава конфіскує не хліб; а все наявне продовольство; знайдене під час обшуку кожного селянського подвір'я, наміри її слід кваліфікувати як убивчі – іншого пояснення бути не може. Йдеться про **наперед заплановане вбивство**, причому не тільки тих, кого в Кремлі розглядали як саботажників, але й осіб похилого віку та дітей»[2167].

У цьому твердженні особливо важливе підкреслення вченим виразу «наперед заплановане вбивство», що підлягає кваліфікації геноциду. Як пояснив С. Кульчицький, у цьому випадку не йдеться про якусь геноцидну програму чи концепцію, а про тактичний «нищівний удар», спланований Сталіним в кризовій ситуації, що загрожувала його владі і цілісності радянської

[2165] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 532.
[2166] Дэвис Роберт, Уиткрофт Стивен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. Москва : РОССПЭН, 2011. С. 12.
[2167] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 532.

імперії. Дослідник виділив і документально обґрунтував три елементи такого короткого «сокрушительного удара» по виснаженому селу, які становили січневу конфіскацію всієї їжі під прикриттям законодавства про натуральні штрафи, заборону з 22 січня виїзду голодуючих селян за межі УСРР і Північного Кавказу, продовольчу, фуражну і насіннєву допомогу колгоспникам з 7 лютого.

С. Кульчицький, аналізуючи праці В. Кондрашина, який доводить, що у Нижньому Поволжі також було вилучення продовольства і блокада, але перекладає вину за це не на диктатора, а на місцеве керівництво, пояснив причину такої «короткозорості» російських істориків. На думку українського вченого, ця причина політична: «Але кваліфікація голоду 1932–1933 рр. як геноциду кидала густу тінь уже не на вождя, а на всю політичну систему як таку. Будучи породженням цієї системи, політичні діячі сучасної Росії не могли дозволити собі знаходити геноциди в недавньому минулому своєї країни»[2168].

У жовтні 2013 р. Вчена рада Інституту історії України рекомендувала до друку нову монографію С. Кульчицького, приурочену до 80-ї річниці Голодомору, яка побачила світ вже наступного року[2169]. У двох перших із семи розділів роботи Автор традиційно для своїх праць простежив народження держави-комуни та перший «комуністичний штурм», невдача якого змусила Леніна запровадити продподаток та НЕП. Але особливістю цієї праці є концентрація уваги вченого на соціально-економічних аспектах «великого перелому» та аграрній політиці партії та виокремленні малодосліджених в українській історіографії сюжетів з проблеми Голодомору.

С. Кульчицький зауважив, що більшість вчених пов'язують першопричину загальносоюзного голоду, з публікацією статті Й. Сталіна «Великий перелом» і рішенням листопадового 1929 р., пленуму ЦК ВКП(б) і форсований перехід до суцільної колективізації. Проте історик виокремив принципово інші аспекти: «Першопричиною була спроба (тільки спроба!) переходу держави-комуни від ринкових до позаринкових форм економічних відносин між містом та селом. На практиці це виявлялося в а) придушенні вільного ринку; б) переході до придбання сільськогосподарської продукції (для постачання міського населення та армії або на експорт) шляхом її примусового вилучення»[2170]. Частково відмовитися від цих утопічних планів, закладених ще у програмі РКП(б) 1919 р., і повернутися 19 січня 1933 р. до продподатку генсека змусили лише Великий голод і продовольча криза.

Історик звернувся до ще одного недостатньо вивченого, на його думку, сюжету – ставлення Сталіна до форм колективізації, яке вилилося у ставленні влади до артілей як до комун, і його уявлення, що колгоспнику для прохарчування достатньо присадибної ділянки, в результаті чого фактично безоплатно вилучалося все зерно. «Тепер селяни мусили не продавати, а здавати хліб, та ще й у невизначеній кількості. Держава могла, і вела це,

[2168] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 ... С. 536.

[2169] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930–х рр. Київ : Інститут історії України, 2014. 208 с.

[2170] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 49.

збираючи хліб з урожаю 1930 р., забирати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне»[2171]. Така хлібозаготівельна практика, з найбільшим навантаженням України виснажила ресурси села, відбила бажання селян до колгоспної праці і була першопричиною загальносоюзного голоду.

С. Кульчицький відзначив, що численним дослідженням місцевих сторінок Голодомору бракує компаративного підходу і широких узагальнень, а дослідники трагедії у республіканських вимірах не вбачають хронологічних меж між голодуванням 1932 і 1933 років: «Але дослідник повинен знайти грань, яка відділяє смерть від голоду від вбивства голодом»[2172].

Надалі вчений відповів на питання, які обійшли увагою Р. Девіс і С. Віткрофт: чому на Україну, яка найбільше бунтувала, вже у 1930–1931 рр. накладено непропорційно до інших зернових регіонів високі плани хлібоздачі і чому саме тут, на відміну від Росії, голод лютував вже у першій половині 1932 р.?: «Кремль використовував хлібозаготівлі як інструмент покарання бунтуючих українських селян. Лише в Україні Сталін пішов тоді на те, щоб стягувати хліб за допомогою надзвичайної комісії під безпосереднім керівництвом голови радянського уряду» [2173].

У окремому розділі роботи історик дослідив як, наразившись на «тиху війну селянства» та наростаючий опір у суспільстві та навіть партії, Сталін із своїми підручними – передусім В. Молотовим, Л. Кагановичем, В. Балицьким – підготували та завдали «нищівного удару» по «саботажниках» у колгоспах республіки, а заодно і «петлюрівцях». Вчений ретельно простежив зміст і наслідки санкціонованої Сталіним і розробленої Молотовим постанови політбюро ЦК КП(б), якою рекомендовано натуральні штрафи та впровадження «чорних дошок», що означало перехід до терору голодом: ««Чорнодошкові» села насправді були генеральною репетицією сталінського «сокрушительного удара»[2174].

С. Кульчицький вкотре заперечив існуючу в українській історіографії практику відрізняти український Голодомор від всесоюзного голоду переважно кількістю жертв внаслідок надлишкових хлібозаготівель. Вчений навів статистичні дані про динаміку хлібозаготівель початку 30-х років і мізерну кількість зерна, вилученого агентами В. Балицького із селянських зернових сховищ голодної зими і встановив: «Під приводом пошуків прихованого від держави зерна у «селян-саботажників» Кремль підготував каральну акцію. Суть її полягала у вилученні всієї їжі в давно охопленій голодом сільській місцевості України»[2175]. Акція мала і «виховне» значення – «навчити колгоспників уму-розуму», як писав С. Косіор Й. Сталіну 15 березня 1933 р. Завершуючи свій аналіз кремлівського «нищівного удару» вчений нагадав алгоритм заходів дій, які перетворили загальносоюзний голод в регіональні Голодомори: утворення надзвичайних хлібозаготівельних комісій у трьох зернових регіонах;

[2171] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 65.
[2172] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 74.
[2173] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 76.
[2174] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 121.
[2175] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 135.

натурштрафи; обшуки, інспіровані телеграмою 1 січня; конфіскація продовольства; фізична та інформаційна блокада[2176]. У шостому розділі книжки під промовистою назвою «Голодомор» Автор розпочав виклад матеріалу із аналізу телеграми Сталіна в Харків 1 січня 1933 р. та одночасної публікації в «Правді» кореспонденції з Дніпропетровщини із закликом ретельніше шукати «підземне пшеничне місто». Внаслідок розгляду діяльності влади із реалізації сталінської настанови історик вкотре підтвердив свою формулу Голодомору, який кардинально відрізнявся від голодування першої половини 1932 року: «У січні 1933 р. в умовах цілковитої інформаційної блокади була здійснена в ході кампанії з виявлення неіснуючого «підземного пшеничного міста» конфіскація в селянських подвір'ях всіх запасів продовольства. 22 січня інформаційна блокада була доповнена фізичною»[2177].

Продовжуючи заочну дискусію з опонентами, історик зауважує, що факт організованого вилучення їжі спростовує аргументи заперечників геноциду, які трактують голод як результат посилених хлібозаготівель задля експортної виручки з метою виконання 5-річного плану та індустріалізації країни. На вимогу опонентів показати документи на підтвердження конфіскацій продовольства С. Кульчицький відповів, що коли вони й траплялися, як листопадова рекомендація Староминського райкому ВКП(б) Північно-Кавказького краю щодо станиці Новосільської – «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування»[2178], – то фарисейськи критикувалися верхівкою партії (в даному випадку, В. Молотовим. – В. Г.), яка тримала в таємниці свої народовбивчі плани. Зате факти на доказ наміру Кремля знищити частину українців підтверджені тисячами спогадів з різних куточків України, в тому числі у Атласі Голодомору, нещодавно розробленому в Гарвардському університеті, і зафіксовані в наведених Автором донесеннях ДПУ і навіть публікаціях тогочасних районних газет.

Дослідник наголосив, що у світовій історіографії поширене нерозуміння того факту, що Голодомор складався з двох протилежних дійств – карального і рятівного. Каральна акція відбувалася з 1 січня по 7 лютого 1933 р. і остаточно зламала опір селянства «нищівному удару» влади, змінила протестний дух на апатію. Вчений навів, серед інших, характерний уривок з доповіді Голови польського розвідцентру в Києві В. Міхневича в посольство 2 червня 1933 р. про становище в селах Київщини[2179]: «Смерть від голоду є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої – нема про що говорити, єдине бажання – дістати хліба»[2180].

Як дослідив С. Кульчицький, конфіскації харчу були доповнені фізичною та інформаційною блокадою України та Кубані, що зафіксовано сталінським листом на місця 22 січня 1933 р. В роботі здійснено також критичний огляд

[2176] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 140.
[2177] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 142.
[2178] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля .... С. 143.
[2179] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 150.
[2180] Holodomor 1932–1933. Wielki Glod na Ukrainie v dokumentach ... S. 299.

міркувань російського історика І. Зеленіна щодо створення передумов «загальноселянської трагедії», які він простежив від закону 5 серпня 1932 р. до директиви 22 січня, виділивши між ними намір «відповісти нищівним ударом» 27 листопада та постанову про паспортну систему 27 грудня. Як зазначив С. Кульчицький, наведений І. Зеленіним ланцюг сталінських кроків до народовбивства не містить найважливішої ланки – новорічної телеграми Сталіна в Харків, якою, разом із блокадою, власне, і підтверджено намір вбивства українських селян шляхом позбавлення їх продовольства: «Сталінський «сокрушительный удар» складався з трьох елементів: конфіскації всієї їжі (головний елемент), блокування населення в місцях проживання та інформаційної блокади»[2181]. За Кульчицьким, важко сказати чого Сталін боявся більше – втратити Україну чи свою посаду, та в будь-якому разі це спрямувало його нищівний удар проти України і Кубані. Заперечення цього факту сучасними істориками і державцями Російської Федерації вчений пояснив політичними мотивами і наголосив, що в концепції Голодомору як геноциду йдеться не про етноцид українців, а визначений Дж. Мейсом намір знищити частину українства як громадян української держави.

В останньому розділі роботи історик проаналізував кроки влади на вихід із економічної кризи, вирішальним з яких була заміна контрактації продподатком 19 січня 1933 р. Той факт, що план хлібопоставок з урожаю 1933 р. Україна виконала вже на початку листопада ще раз засвідчив організований характер катастрофічного Голодомору 1932–1933 рр.

У післямові до своєї праці С. Кульчицький наголосив, що для спростування аргументів заперечників Голодомору, треба сконцентруватися насамперед на вивченні регіонального зрізу загальносоюзного голоду початку 1930-х рр., який дозволить встановити хронологічну між загальноселянською трагедією і українською катастрофою. Як вважає історик, датування Голодомору двома роками треба сприймати лише умовно. Адже тип репресій, характерних для геноциду охопив тільки два останні місяці 1932 р. і застосовувався спорадично, хоча і охопив сотні «чорнодошкових» сіл. «А у січні 1933 р. на «чорну дошку» без всякого оголошення в газетах була поставлена вся Україна – УСРР і Кубань у складі РСФРР. Отже, у позначенні Голодомору двома роками не буде помилки, хоч його точніше датувати одним роком. Повальна смертність у деяких селах, поставлених на «чорну дошку» в 1932 р., припала вже на початок 1933 р.»[2182], – зазначив С. Кульчицький.

Історик зупинився також на поясненні причини зосередження «нищівного удару» Сталіна по площі українських етнічних територій, який, хоча і не був «українським Голокостом», але випливав з політизації етнічності запровадженої в СРСР. На переконання вченого: «У Сталіна перед очима не були абстрактні «етнічні українці». Перебуваючи в ситуації глибокої кризи, яка проявлялася по-різному, і в тому числі у вигляді загальносоюзного голоду, Сталін завдав «сокрушительный удар» по титульній нації в УСРР та

[2181] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 172.
[2182] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 188–189.

претендентах на такий статус – кубанцях»[2183]. Разом з тим вчений не вважає, що союзний центр здійснював свою національну політику на декларованій інтернаціональній або безнаціональній платформі: «В усіх вертикалях влади, які контролювали несуверенне населення країни, вони насаджували під пристойними мовними зворотами імперську ідеологію. Російський народ, як і всі інші, був позбавлений суверенності, але саме його можновладці Кремля розглядали як загальносоюзну титульну націю, тобто опору їхньої держави-комуни»[2184].

В іншій праці, присвяченій національній політиці ВКП(б) історик нагадав, що хоча великоруський шовінізм в 20-ті роки розглядався як головна небезпека в національному питанні, проте під час економічної і політичної кризи керівники партії стали вважати головною небезпекою націоналізм таврований як «буржуазний» [2185]. Відповідно, як помітив науковець, змінилася і риторика вождя, який на прийомі вищого керівництва партії та держави у Кремлі 2 травня 1933 року став на стілець і виголосив тост, в якому прозвучала така фраза: «Росіяни – це основна національність світу, вона перша підняла прапор Рад проти всього світу[2186]. Наступна фраза Сталіна підняла титульну націю СРСР ще вище: «Росіяни – це найталановитіша нація в світі»[2187]. Такі настрої Сталіна і його оточення, на думку історика, не заважали винайденій Леніним і керованій ними державі-комуні однаково нищити голодом і репресіями як українців, так і росіян та німців Поволжя – всіх громадян незалежно від їх походження чи соціального стану. Міркування дослідника дозволяють зрозуміти «гібридний» державний устрій СРСР, який дався взнаки у 90-ті роки і призвів до розпаду країни. С. Кульчицький визначив його таким чином: «Кумулятивний ефект від об'єднання принципів «демократичного централізму» та політизації національності перетворив Союзний союз з федерації рівноправних республік в імперський тип країни з найвищим ступенем централізації влади»[2188].

У 2014 р. вийшов друком третій випуск одеського бібліографічного покажчика, знову супроводжуваний передмовою С. Кульчицького, у якій зберігся лейтмотив його вступних статей до двох попередніх випусків[2189]. Йдеться про відображення подій 1932–1933 років у контексті загальної стратегії комуністичного будівництва. На цей раз історик розпочав свій виклад з огляду існуючих означень голоду в Україні та деяких методологічних похибок у цих характеристиках. На його думку, важливо відрізняти загальносоюзний голод

2183 Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 192–193.

2184 Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля ... С. 197.

2185 Кульчицкий Ст. Статус титульных наций в псевдофедеративной государственной структуре СССР на этапе создания советского строя (1917–1938 гг.). *Советские нации и национальная политика в 1920 –1950–е годы :* материалы VI междун. науч. конф. Киев, 10–12 октября 2013 г. Москва : Политическая энциклопедия; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2014. 686 с. (История сталинизма. Дебаты). С. 11–12.

2186 Кульчицкий Ст. Статус титульных наций … С. 12.

2187 Конспективная запись речи тов. И. В. Сталина 2.V.33 г. в Кремле. РГАСПИ. Фонд Сталина: Ф. 558. Оп. 11. Д. 1117. Л. 10. URL: http://Sovdoc.rusarchives.ru (дата звернення : 04.01.2018).

2188 Кульчицкий Ст. Статус титульных наций … С. 13.

2189 Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі «розгорнутого будівництва соціалізму». *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч.* / упоряд. : Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; редкол. : С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика. Одеса, 2014. С. 15–34.

1931–1932 рр. від Голодомору 1933 р. в Україні та не втискувати кваліфікацію останнього у рамки Конвенції ООН 1948 р., з якої, за наполяганням СРСР, було вилучено категорію «соціальні групи». Так само неправомірно і не морально звужувати феномен Голодомору до етноциду, ототожнювати його з Голокостом – С. Кульчицькому більше імпонує визначення Р. Конквеста «терор голодом», що здійснювався в Україні як «чекістська акція». Головний зміст цієї акції вчений сформулював лаконічно: спершу конфіскація продовольства, а через кілька тижнів – позика колгоспам і радгоспам для забезпечення сівби[2190].

Український історик нагадав, що Р. Девіс і С. Віткрофт не уздріли конфіскації 1933 р., замаскованої під хлібозаготівлі, так само як і «програми геноциду в Україні», зате розлого описали допомогу селянам у «розпачливій ситуації» першої половини 1933 р., організовану 56 партійно-урядовими постановами. С. Кульчицький зауважив, що лідери ревізіоністів при цьому не описали хто ж організував голодову ситуацію та той факт, що обсяг допомоги на душу сільського населення становив лише півпуда зерна на півроку. Щодо «геноцидної» програми історик зазначив: «Але вожді більшовиків керувалися певною програмою, коли створювали небачений в історії людства соціально-економічний лад»[2191]. Відзначивши величезні заслуги бірмінгемської історико-економічної школи у складі Едварда Карра, його учня Роберта Девіса та учня останнього Стівена Віткрофта, які опублікували 20 томів «Історії радянської Росії» лише за 1917–1937 рр., український вчений зауважив, що вони вивчали «тільки те, що трапилося». Проте Девіс та Віткорфт не врахували, що творення радянського устрою виходило за рамки природно-історичного процесу і було продуктом суб'єктивних уявлень творців програмного «Маніфесту Комуністичної партії» та їх більшовицьких послідовників. Тому, за логікою С. Кульчицького, треба вивчати не тільки те, що збудовано, але й спроектоване, яке не вдалося реалізувати[2192].

Історик ще раз навів своє бачення моделі «держави-комуни», основи якої були закладені у «Квітневих тезах» Леніна 1917 р. та описав кістяк такої партійно-радянської держави, організованої на засадах «демократичного централізму», який забезпечував одноосібну владу вождів і впровадження програмного курсу на ліквідацію приватної власності та прямий продуктообмін. Цей курс на колективізацію та контрактацію, закріплений XV з'їздом ВКП(б) і впроваджуваний «другим комуністичним штурмом», призвів до того, що в 1931 р. почався голод, а втрати врожаю в УСРР досягли майже половини річного продовольчого фонду мешканців села – 120–200 млн пудів[2193].

Дослідник детально розглянув події 1932 р., коли навесні, на прохання керівництва республіки, Сталін спершу послабив голодовий зашморг на шиї селянства (так званий «неонеп»), а вже горезвісним законом від 7 серпня став знову затягувати петлю. Характеризуючи заходи влади 1933 року, історик

[2190] Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі ... С. 17.
[2191] Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі ... С. 17.
[2192] Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі ... С. 18.
[2193] Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі ... С. 22.

показав як Сталін маневрував для приховання народовбивства – поряд із вбивчими рішеннями про обшуки, конфіскації продовольства і блокаду, 19 січня санкціонував продподаток замість фактичної розверстки, а 7 лютого – продовольчу допомогу уцілілим колгоспникам. «Отже, Й. Сталін змінив уявлення про комуно-соціалізм, який він будував. Як і В. Ленін у свій час, він зупинився біля тієї межі, яка відділяла реалізовувану за допомогою терору і пропаганди утопію від утопії, яку не можна було реалізувати за всяку ціну. В країні залишилися товарно-грошові відносини і ринок»[2194], – прокоментував історик відступ 19 січня.

Торкнувшись питання про демографічні наслідки терору голодом, вчений навів дані С. Віткрофта і В. Кондрашина, які нарахували 3,5 – 4 млн. жертв Великого голоду в Україні із 6-7 млн загальних втрат, а також підрахунки О. Воловини, за якими понаднормова смертність в українських селах становила 207 тис. у 1932 р. і 3335 тис. – у 1933-му. Ще 237 тис. людей загинуло за цей час у містах республіки[2195].

Взявши до уваги дані російського історика В. Кондрашина, який доводить, що конфіскації і блокада були також на Нижньому Поволжі, український історик припускає таку можливість. Найкращим документом на підтвердження конфіскацій продовольства, на думку С. Кульчицького, є створена в Гарварді мапа свідчень очевидців голоду про такі випадки.

На закінчення своєї передмови Автор частково відповів на питання, чому у Сталіна все ж було особливе ставлення до України, яка зазнала найбільших втрат. Він нагадав, що республіка чинила найбільший опір колективізації, мала національно-державні ознаки і ще дві України на Кубані та у Польщі, що загрожувало особистій владі Сталіна і цілісності радянської імперії. Таким чином, переконує історик: «Великий голод ліквідував загрозу розпаду СРСР з боку України»[2196].

Отже, підсумовуючи методологічну еволюцію поглядів професора Кульчицького на історію голоду 1932–1933 рр. за останні чверть віку, можна констатувати, що вона розпочалася з ідеологічних дискусій з «тоталітарною школою» західної історіографії і завершилася переходом на базові позиції її провідних представників – Роберта Конквеста і Джеймса Мейса.

Серед величезних заслуг С. В. Кульчицького у розвитку історіографії Великого голоду можна виокремити наступні:

1. Унікальним здобутком С. Кульчицького є відвертий аналіз власного наукового шляху та суспільно-історичного контексту формування вітчизняної історіографії Голодомору, біля витоків якої і в центрі якої продовжує перебувати вчений. Автобіографічні нариси вченого дають змогу новим поколінням істориків пізнати з середини суспільно-політичну атмосферу та наукові тенденції навколо дослідження «закритої» теми в радянський період та в роки незалежності.

[2194] Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі ... С. 27.
[2195] Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі ... С. 30.
[2196] Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі ... С. 30.

2. Надбанням вітчизняної історіографії є дослідження вченим історичного дискурсу з теми Великого голоду, починаючи з 60 – 80-х років, перипетій російсько-українського наукового діалогу та проблематики міжнародних форумів, на яких, за його активною участю, дискутувалося питання антиукраїнської спрямованості Голодомору.

3. Пошуки дослідником причинно-наслідкових зв'язків, базовані на спершу на пріоритетності соціально-економічних чинників голоду 1932–1933 рр., доповнилися виявленням причин у сфері політичних структур та комуністичної ідеології з явною перевагою на користь останніх, які дозволили С. Кульчицькому, після короткочасного переходу на «етнічну» версію Голодомору-геноциду, обґрунтувати версію про геноцид «політичної нації». Уявлення історика про селянство як об'єкт класової експлуатації доповнилися баченням його як суб'єкта націотворення, громадянина УСРР (поряд з українською інтелігенцією та партійно-урядовою номенклатурою), а значить, – і об'єкта політичного терору. Тому вважаємо слушними міркування Г. Касьянова, що за роки незалежності в розробці історії голоду 1932–1933 рр. в Україні з'явилися три «концептуальні новації»: концепція сучасної України як постгеноцидного суспільства Дж. Мейса, концепція С. Кульчицького про часову локалізацію Голодомору–геноциду в Україні взимку-навесні 1933 р. (на відміну від інших регіонів СРСР) та ідея Мейса–Кульчицького про те, що геноцид спрямовувався не проти етнічних українців, а проти громадян Української РСР[2197].

4. Проте Г. Касьянов не виокремив у цьому переліку ще однієї принципової ідеї С. Кульчицького – про вирішальну причину Голодомору, який спричинили не надмірні хлібозаготівлі, а цілеспрямоване вилучення владою у селян продовольства. Ця теза, яка визріла після усвідомлення значення партійних директив і матеріалів комісії Дж. Мейса, була висловлена вченим ще в 1990 р.: «Поряд з хлібозаготівлями і під виглядом їх було організоване репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства, тобто терор голодом»[2198]. Але і через десятки років поспіль вченому доводиться розтлумачувати це архіважливе положення для розуміння відмінності голоду від Голодомору Г. Касьянову і його однодумцям. Більше того – Експертний висновок комісії із 6 науковців, поданий до суду над організаторами злочинної акції у 2009 р., також виводив Голодомор від надлишкових хлібозаготівель[2199], що, на думку С. Кульчицького, завадило Україні у визнанні трагедії геноцидом на міжнародній арені[2200].

[2197] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 140.

[2198] Кульчицький С. Як це було. Читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні». *Під прапором ленінізму.* 1990. № 23. С. 83.

[2199] Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 / НАН України; Ін–т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, Ін–т Нац. Пам'яті, Служба безпеки України; упоряд.: М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ : Ін-т укр. археогр та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, 2014. 557, [3] С. : фото.

[2200] Кульчицький Станіслав. Історик і влада. *Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади* / упоряд. бібліогр. І. Кузьміна, О. Юркова. Київ : Інститут історії України, 2016. С. 360–361.

5. Іншим здобутком історика стало виокремлення ним чотирьох ланкового механізму Голодомору в Україні і на Кубані (конфіскація їжі – блокада територій – інформаційна блокада – вибіркова допомога голодуючим). Практично непоміченим в історіографії залишається вмонтування вченим у такий механізм факту допомоги колгоспникам, дозволеної Сталіним 7 лютого 1933 р. через 4 тижні після санкціонованих його новорічною телеграмою обшуків і конфіскацій продовольства. «Але допомога входила в технологію терору голодом…»[2201], – зазначив історик, який тлумачив цей хід влади як «виховання вбивством», позаяк призначався для виживання колгоспів і лише працюючих колгоспників.

6. Крім відповіді на питання «як здійснювався Голодомор?», вчений обгрунтував оригінальну теорію на пояснення передумов, глибинних причин і мотивів злочинного «сокрушительного удара» Сталіна. Голодомор, на його думку, не вкладається в лекала традиційного дослідницького методу, позаяк «був суто радянським масовим вбивством», не схожим на Голокост або інші різновиди геноциду», чим не вкладається у звужені рамки Конвенції ООН 1948 р. і потребує висвітлення самої природи спроектованої і створеної більшовицькими лідерами держави[2202]. С. Кульчицький проаналізував теоретичні засади, структуру і практику формування «держави-комуни» і дійшов висновку, що Голодомор був лише тактичним ситуативним ударом по селянству для розчистки магістрального шляху до окресленої К. Марксом, закладеної В. Леніним і омріяної Й. Сталіним стратегічної мети – однорідного суспільства без приватної власності і грошового обігу. С. Кульчицький зауважив, що більшість вчених пов'язують першопричину загальносоюзного голоду з рішенням листопадового 1929 р., пленуму ЦК ВКП(б) і форсований перехід до суцільної колективізації. Проте історик виокремив першопричиною катастрофи закладену ще у програмі РКП(б) 1919 р. спробу Сталіна перевести державу-комуну від ринкових до позаринкових форм відносин між містом та селом, що виявилося в забороні вільної торгівлі і переході до необмеженого вилучення сільгосппродукції через артілі як «фабрики зерна». Це спонукало селян до «тихої війни» і зворотного «нищівного удару» – першопричини загальносоюзного голоду. Лише загрозливий для майбутнього врожаю людомор змусив генсека повернутися 19 січня 1933 р. від контрактації до продподатку.

Можна посперечатися з Автором «Червоного виклику» і щодо його тези про запрограмованість терору голодом всією теорією і завданнями «держави-комуни», незалежно, хто б її очолював. На наш погляд, варто більше враховувати особистісні якості і світогляд Сталіна, котрий сконцентрував у своїх руках абсолютну владу, а також вплив на нього не лише об'єктивних обставин, а й суб'єктивних чинників, які зумовили його рефлексію з рішенням про народовбивство та зміну його ставлення до неросійських народів. Історик,

[2201] Кульчицький Станіслав. Історик і влада ... С. 353.
[2202] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля … С. 11.

хоча і закликав не перейматися психологією генсека ВКП(б), сам звернув увагу на ухил його поглядів у бік російського шовінізму у 1933 р.

7. В контексті «революції зверху» як вирішального кроку до «держави-комуни» історик розвинув тезу «збігу обставин», які спричинили названий Сталіним «нищівний удар» 27 листопада 1932 р. Серед таких обставин, за Кульчицьким, були соціально-економічна криза, політичний ризик втратити владу, напружена міжнародна ситуація, острах українського сепаратизму, світоглядні упередження вождя до селянства, козацтва, що, в сукупності, й визначило синхронність народовбивства в УСРР і на Кубані.

8. Заслуга С. Кульчицького полягає не лише у розрізненні хлібозаготівель і конфіскацій продовольства як межі між голодом і Голодомором, а й визначення хронологічних меж останнього. Проте здається дискусійним визначення вченим часових рамок «сокрушительного удару» – Голодомору, які він здебільшого позначає 3–4 тижнями січня – початку лютого 1933 р. Адже сам дослідник визнав, що «запальною свічкою Голодомору» були ініційовані В. Молотовим партійно-урядові постанови 18 і 20 листопада 1932, якими впроваджено обшуки і натуральні штрафи та запровадження блокади «чорнодошкових» сіл. У листі ЦК КП(б)У в Кремль від 8 грудня йшлося про 400 «чорнодошкових» колгоспів (явно не остаточна цифра. – В. Г.), що, вважаємо, засвідчує факт не спорадичних, а масових обшуків і реквізицій. Щодо верхньої межі Голодомору, то відомо, що після припинення хлібозаготівель і початку (7 лютого) мізерної допомоги селянам, людомор продовжував набирати розмаху до свого апогею на стику весни-літа 1933 р. Очевидно, допомога влади спрямовувалася не стільки для загального порятунку селян, скільки для забезпечення посівних робіт у колгоспах. Сталін міг скористатися запасами держрезервів, закупками для припинення народовбивства, як це було навесні 1932 р., але не зробив цього. Більше того, 10 березня 1933 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У про створення спеціальної трійки ДПУ для прискореного розгляду справ «повстанців» та «контрреволюціонерів», 17 березня – постанова ЦВК та РНК СРСР, що уможливила відхідництво лише за угодою колгоспу з госпорганом, а 23-го – постанова обкому партії про комерційну торгівлю хлібом в Києві. А позаяк частина селян ще виживала за рахунок присадибної ділянки, то 10 квітня, після чергового приїзду Л. Каганвича, з'явилися постанова РНК УСРР про зменшення ділянок селян аж до повного їх позбавлення.

9. Можна погодитися із зауваженням Ю. Шаповала: «Він (С. Кульчицький. – В. Г.) застерігає від занадто вузького розуміння тези про знищення українців або селян. Проте помирали в першу чергу саме селяни-українці, вони були основними й бажаними для режиму жертвами»[2203]. Дійсно, С. Кульчицький визнав можливість геноциду і в Нижньому Поволжі, де, як доводить В. Кондрашин , також були продовольчі конфіскації і блокада. Але саме в Україні і Кубані, «удар по площі» сільської місцевості означав

[2203] «Без усвідомлення трагедії Голодомору неможливе розуміння багатьох подій у XX столітті» / підготувала Надія Тисячна. *День.* 2007. 9 листоп. № 194.

насамперед злочин проти 88% етнічних українців, хоча так само вразив і їх сусідів, та супроводжувався деукраїнізацією та репресіями проти національної еліти. Тож вчений по-своєму вирішив дилему А. Ноува щодо того, кого знищував Сталін – українців чи селян-»куркулів»?». С. Кульчицький запропонував свій концептуальний підхід, за яким у масштабах Радянського Союзу голод набув характеру етноциду українців (Кубань, Дон, Армавірський округ та інші місця компактного проживання), а у вимірах УСРР – соціоциду селянства, доповненого нищенням національної культурної та політичної еліти. Тому формулу вченого про те, що до 1933 р. влада здійснювала терор голодом за соціальною ознакою, а після 1933 р. – за національною[2204], треба сприймати із врахуванням етноциду українців за межами УСРР.

10. Професор Кульчицький комплексно підійшов до обґрунтування концепції Голодомору як геноциду, зокрема, розглянувши співвідношення цих категорій у політико-правовому, соціально-економічному, ідеологічному та національному вимірах. Ідеологічні передумови Голодомору розглянуті в контексті перманентної (з паузою НЕПу) Російської революції 1918-1938 рр., відповідно до інтерпретованих В. Леніним марксистських положень у вигляді концепції «держави-комуни». У такій тоталітарної державній конструкції без приватної власності і ринку не було місця мільйонам дрібних виробників та хліборобів, що і створювало соціально-економічні передумови розкуркулення, колективізації і Голодомору. Національну складову Голодомору вчений вбачає у тому, що найжорстокіший за діяннями і наслідками гол злочин було вчинено проти українських селян в російських регіонах та УСРР, у якій терор голодом набув ознак геноциду українських громадян. Аналіз феномену Голодомору в політико-правовому контексті привів С. Кульчицького до висновку, що дії радянської влади і особисто Й. Сталіна на початку 30-років підпадають під визначену міжнародним правом кваліфікацію «геноцид». На доказ цього наводяться факти навмисного і спланованого в часі нищення сільського населення двох радянських адміністративно-політичних утворень – УСРР і Кубані, – у яких чисельно переважали українці. Водночас вчений не заперечує і геноциду російських селян Нижнього Поволжя та деяких інших регіонів, що однак замовчується в Російській Федерації з політичних міркувань.

Означені наукові досягнення підтверджують високий фаховий рівень професора С. Кульчицького – як на нас провідного знавця української радянської історії міжвоєнного періоду і насамперед – феномену Голодомору.

Звичайно на довгому науковому шляху вченого бували і компроміси з радянською політичною системою, про, що він згадував у своїх публікаціях, а концептуальне розуміння причин голоду 1932–33 років прийшло не відразу. Так, у статтях років перебудови С. Кульчицький визнав штучний голод, але ще виходив із традиційного для того часу тлумачення політики Сталіна як відходу від ленінського кооперативного плану та добровільних принципів колективізації. У 1991 р. у праці «Ціна великого перелому» вже побачила світ

[2204] Кульчицький С. В., Єфіменко Г. Г. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. Всесоюзний перепис населення 1937 року в Україні: документи та матеріали. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2006. С. 68.

концепція історика про «два голоди» 1932 і 1933 рр., різних за методами їх організації. На міжнародній конференції 1993 р. в Києві С. Кульчицький виклав основні засади своєї нової і логічно стрункої і фактологічно обґрунтованої – геноцидної концепції Голодомору, у рамках якої сталінська політика з 1929 р. тлумачилася як продовження реалізації ленінської теорії держави-комуни та методів революційного штурму.

Деякі критики С. Кульчицького, як професор Г. Касьянов, знаходять «внутрішню композиційну суперечливість» у працях свого колеги як «наочне свідчення конфлікту між дослідником і пропагандистом» і відкидають концепцію Голодомору – геноциду українського народу загалом. Характеризуючи праці С. Кульчицького 2007–2008 рр., Г. Касьянов відзначив їх написання «в традиціях добротного позитивізму» з глибоким і детальним знанням предмету до найдрібніших нюансів. Але, як гадає Г. Касьянов: «Усе змінюється, коли вчений переходить до узагальнень та інтерпретацій, покликаних довести концепцію Голодомору-геноциду, власне вступає в ідеологічний простір Голодомору. … Дослідник голоду 1932–1933 років перетворюється на адепта Голодомору. В цьому разі його тексти (так само, як і тексти інших популяризаторів канонічної версії Голодомору) можуть слугувати ілюстрацією дотепу, популярного в постструктуралізмі: не він говорить мовою, а мова говорить ним»[2205].

На таку досить зухвалу, але бездоказову заяву «нейтрального» критика, який претендує на методологію дослідження суспільних процесів з позицій «чистої науки», можна сказати, що «стерильний» підхід до оцінки трагічних подій міг би застосувати тільки беземоційний та безідейний робот, але хто б йому завдавав «нейтральну» програму, як не людина, з усіма впливами соціуму? Що стосується С. Кульчицького, то, як випливає із біографії та праць вченого, він, як адепт пошуку істини, справді став «адептом» своїх глибоких і фактологічно обґрунтованих переконань.

Неприйнятним для нас своєю категоричністю і бездоказовим є і наступний закид Г. Касьянова своєму поважному вчителю: «Приклад С. В. Кульчицького як дослідника голоду 1932–1933 років і творця *Голодомору* (так у Автора. – В. Г.) засвідчує, що в цій взаємодії завжди перемагає влада – і влада як інститут, і влада дискурсу – якщо дослідник поступається своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет»[2206]. Проте Г. Касьянов не відповів – чому ж тоді Станіслав Владиславович, попри тиску влади і дискурсу, не поступився ні у політизованому питанні демографічних наслідків катастрофи 1933 року за президентства В. Ющенка, ні в оцінках голоду як геноциду чи діяльності ОУН та УПА за часів В. Януковича?

Простеживши основні праці професора Кульчицького з історії Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, бачимо природну еволюцію його поглядів із введенням у науковий обіг нових історичних джерел і поглибленням наукового пошуку, але не знаходимо поступок «своїм священним правом на

[2205] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 187–188.
[2206] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 189.

інтелектуальний суверенітет». Український історик зазначав, що еволюція його свідомості, яка пройшла три «тектонічних» зсуви в періоди «відлиги», перебудови та Революції Гідності, відбулася як під впливом соціально-політичних процесів, так і завдяки ретельному опрацюванню історичних джерел[2207].

У глибокій і щирій передмові до «Червоного виклику» Автор, який виріс у радянському «Спотвореному світі» зізнавався, що довгий час, поки не довелося пізнати Голодомор, цей світ уявлявся йому як світле майбутнє всього людства. Він поставив питання, чому старше покоління повірило, створило і з масовою ностальгією згадувало той спотворений світ. Це триєдине завдання постійно тримало в напрузі, не дозволяючи пристати до якогось берега і спонукаючи шукати власний фарватер[2208].

Цей фарватер, триматися якого вченому вдалося завдяки природній порядності, постійній праці над собою та науковій кваліфікації, таки дозволив йому зберегти свою гідність та науковий авторитет. Як нагадав історик, попри обструкцію влади, він залишався на своїх позиціях і коли відмовився підтримати завищені цифри кількості жертв Голодомору, які декларувалися президентом В. Ющенком, і коли критикував В. Януковича та його прислужників за заперечення геноциду. «Не скажу, що я завжди виконував вказівки високих державних службовців. Частіше за все останні були неспроможні формулювати такі вказівки стосовно теми голоду. Іноді мені доводилося конфліктувати з ними, про що мова буде далі. На щастя, інтереси влади частіше за все співпадали з тими твердженнями, які мені доводилося робити на підставі неупередженого вивчення першоджерел»[2209].

Тому, на критику Г. Касьянова та його однодумців можна відповісти його ж словами із справді наукової, але не позбавленої ідеологічних упереджень монографії та вивертів постмодерністської політ отології монографії «Dance macabre»: «Прикметною рисою такої критики є те, що або ігнорується, або взагалі заперечується вірогідність і можливість наукового пошуку та зміни поглядів на предмет дослідження. Можна впевнено сказати, що С. В. Кульчицькому в цьому сенсі не пощастило – він взявся за дослідження теми, яка виникла і еволюціонувала передусім в ідеологічному і політичному полі, отже, годі було сподіватися на те, що її можна буде вивчати в рамках «чистої науки»[2210]. З міркувань Г. Касьянова випливає, що йому також «не пощастило» зайнятися цією темою, позаяк він протирічить самому собі. Адже, по-перше, якщо якийсь кваліфікований історик виступає і як популяризатор та пропагандист, то це не означає викривлення фактів чи профанації викладу. С. Кульчицький демонструє наукову публіцистику навіть у популярних виданнях. По-друге, прибічник «чистої науки» Г. Касьянов, бездоказово, одним махом відкинув тексти С. Кульчицького в періодиці, «як і тексти інших

[2207] Кульчицький Станіслав. Історик і влада ... С. 307–361.
[2208] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2 …С. 9.
[2209] Кульчицький Станіслав. Історик і влада: проблема, що «досліджується в суто особистісній постановці». *Ейдос.* 2017. № 9. С. 226.
[2210] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 165.

популяризаторів канонічної версії Голодомору», а натомість протиставив їм дублікат російського мейнстриму «загальноселянського голоду» з модерним інструментарієм, тим самим ставши адептом інших стереотипів.

Професор Ярослав Грицак, відповідаючи на претензії Г. Касьянова на абсолютну об'єктивність, зауважив: «В історії, як і в житті, є завжди місце на «і-і» та «ані-ані». І власне ті інтерпретації голоду 1932–1933 років є вартими уваги, які показують, наскільки сам голод можна вважати геноцидом, а наскільки не можна»[2211]. Саме такі інтерпретації і власні версії становлять непересічну цінність наукового доробку С. Кульчицького, яку його критики марно сподіваються применшити, вдаючись, замість наукової контраверсії, до спекуляцій щодо громадянської і наукової позиції вченого.

Сьогодні С. Кульчицькому доводиться вкотре пояснювати науковцям і політикам ті самі речі, що і в 1991 році, і нерозуміння яких заважає визнанню Голодомору як геноциду: голод в Україні був спричинений не хлібозаготівлями, а реквізиціями продовольства та блокадою в січні 1933 року і умертвив він не 7–10 млн, а 3 млн 941 тис. осіб[2212].

Критика таких висновків С. Кульчицького лунає не лише з «лівого», ліберального табору, а й з боку національних демократів, зокрема, професора Володимира Сергійчука. У статті історика під промовистою назвою «Догоджати не всім, а тільки істині!»[2213] висловлена незгода з С. Кульчицьким у чотирьох питаннях: 1) поділу Великого голоду на два періоди: «загальносоюзний голод в Україні в 1932 році» й власне Голодомор на території України і Кубані в 1933-му; 2) тлумачення продовольчої позики селянам 1933 р.; 3) начебто ігнорування С. Кульчицьким національної складової геноциду; 4) демографічних наслідків трагедії.

Щодо першого питання, то В. Сергійчук доводить на фактах, що, на відміну від Росії, куди біда прийшла 1933 р., Голодомор в Україні викошував людей вже взимку-навесні 1932 р. Щодо другого пункту, то історик уточнює, що 1933 р. допомога у вигляді позики надавалася, не конаючому селянству, а робітникам радгоспів, МТС та колгоспному активу – сільським люмпенам, які вигрібали у людей останню квасолину. Найбільше уваги в статті В. Сергійчука надано критиці встановлених С. Кульчицьким, а також сучасними демографами (що замовчав критик) 3,9 млн. прямих жертв Голодомору. Натомість В. Сергійчук наполягає на щонайменше 7 млн втрат, про що говорили в 1933 р. освідомлені німецькі дипломати. При цьому, задля об'єктивності та досягнення істини, вченим пропонується 13 напрямів перспективних дослідницьких пошуків, які мають збільшити голодовий мартиролог.

Ради наближення до істини, мусимо відзначити, по-перше, що С. Кульчицький не «почав плутатися у своїх працях з цієї тематики»[2214], як думає В. Сергійчук, а характеризував листопадові постанови 1932 р., зокрема

[2211] Грицак Ярослав. Чого тільки не напридумують люди… URL : http: //net.abimperio.net/node/1475 (дата звернення: 20.01.2013).

[2212] Кульчицький Станіслав. Голодомор – 1933: міфи і реальність. *Дзеркало тижня.* 2018. 17–23 лютого. № 6.

[2213] Сергійчук Володимир. Догоджати не всім, а тільки істині! *Слово Просвіти.* 2018. 15–21 березня. С. 3–4.

[2214] Сергійчук Володимир. Догоджати не всім ... С. 3.

практику локального застосування «чорних дощок» та конфіскацій, лише «генеральною репетицією» або ж прологом трагедії. На відміну від своїх критиків, які апелюють до фактів смертності, а не її причин, історик наголошує, що дослідник має окреслити межу, «яка відділяє смерть від голоду від вбивства голодом». За Кульчицьким, «Нищівний удар» Голодомору – **повальні обшуки і реквізиції продовольства у всеукраїнському масштабі** був санкціонований телеграмою Сталіна від 1 січня і призвів до 14-кратного перевищення смертності у «конфіскаційному» 1933 р. порівняно з «хлібозаготівельним» («частково конфіскаційним» з 20 листопада) 1932 роком»[2215].

По-друге, професор В. Сергійчук сам помиляється, стверджуючи, що допомога 1933 р. надавалася лише люмпен-активу. В дійсності, як документовано і довів С. Кульчицький, після 7 лютого влада підгодувала і сільський актив, і голодуючих колгоспників, (для «виховання» непрацюючих), і дітей. В. Сергійчук процитував фрагмент з доповідної Дніпропетровського обкому у ЦК КП(б)У від 12 березня, але умовчав, що в ній також йдеться про виділення 30 тис пудів для зайнятих на виполюванні бур'янів, 25 тис – на організацію дитхарчування, 27 тис – для вчителів та агрономів тощо[2216].

По-третє, виглядає несправедливим закид С. Кульчицькому про те, що той не добачає національного змісту в горезвісних постановах 14–15 грудня 1932 р. про скасування українізації в окремих регіонах РСФСР та «…як і російські автори не вбачає національної складової геноциду, а лише соціальну»[2217]. В дійсності, С. Кульчицький постійно наголошує на комплексному підході до аналізу феномену Голодомору – як соціально та національно спрямованої акції, – яка в УСРР і на Кубані переслідувала дві цілі: покінчити з «українським питанням» і покарати місцеве волелюбне селянство (козацтво)[2218]. С. Кульчицький солідаризувався з І. Лисяком-Рудницьким щодо намірів Сталіна і більшовиків в Україні обезголовити народ шляхом нищення національної еліти і придушення спротиву колективізації, щоб навчити «хохлів» розуму[2219].

Що стосується 4-го пункту критики В. Сергійчуком свого колеги, то можна погодитися, що цифри С. Кульчицького, як і інші, не треба «канонізувати», позаяк є ще певні ресурси для їх уточнення. Але наведені шановним професором В. Сергійчуком резерви пошуку, за нашими підрахунками, дають підсумковий результат, ближчий не до 7,5 млн., а до обрахованих С. Кульчицьким 4,5 млн загальних втрат від голодового геноциду в республіці. Тож загалом, виходить, що більше «догоджає істині» (або ж –

[2215] Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930–х рр. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2014. С. 74.

[2216] Інформація Дніпропетровського обкому КП(Центральному комітету КП(б)У про тяжкий продовольчий стан, смертність від голодування в області та необхідність надання додаткової допомоги населенню продуктами харчування та медикаментами. 12 березня 1933 р. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків. Мовою документів.* ... С. 427.

[2217] Сергійчук Володимир. Догоджати не всім ... С. 3.

[2218] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2. … С. 476.

[2219] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Книга 2. … С. 457–458.

об'єктивності. – В. Г.) саме об'єкт критики, а не його шанований нами, але суб'єктивно налаштований критик.

Отже, історик Станіслав Кульчицький першим в Україні став на стежину ґрунтовних досліджень голоду 1932–1933 років в Україні і проклав широкий шлях до історичної істини та історичної пам'яті для наукової і громадянської спільноти, на якому, власне, і формується сучасний стрижневий науковий дискурс з теми Голодомору. Простеживши основні праці професора Кульчицького з історії Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, бачимо природну еволюцію його поглядів із введенням у науковий обіг нових історичних джерел і поглибленням наукового пошуку, але не знаходимо поступок «своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет».

Навпаки, саме С. В. Кульчицький виступив піонером і новатором у розробці цієї складної тематики на різних хронологічних етапах, у тому числі несприятливих і був добровольцем на фронті популяризації концепції голоду геноциду. Головний висновок про те, що український голод був геноцидом, вчений зробив ще в книзі, підписаній до друку у радянський період – влітку 1990 р.[2220]– і з того часу не відступав від нього. Очевидно, визначаючи ціну сталінського «великого перелому», історик вже тоді усвідомлював, що голод 1933 р., вже не пояснювався хлібозаготівлями і розмежував його з голодом 1932 р., вживши термін «Голодомор».

Відтак, не посади Станіслава Владиславовича Кульчицького і не співпраця з владою, а високі людські якості та найвагоміший в світі на сьогодні науковий доробок вченого, який становить майже три тисячі праць, в тому числі понад півсотні монографій, зробили його одним із фундаторів історичної парадигми Голодомору–геноциду українського народу, яка викликає величезний науковий і суспільний резонанс у світі.

4.2. Варіації тлумачення геноцидної концепції Голодомору у працях Василя Марочка та Юрія Шаповала

Поряд із С. Кульчицьким довгі роки тему Голодомору глибоко і розгалужено розробляє ще один його колега і учень з Інституту історії України НАН України професор Василь Марочко. Разом з тим великий доробок вченого з провідної теми його наукового пошуку ще не знайшов належної оцінки в історіографії.

Однією з перших в незалежній Україні наукових праць вченого з історії Великого голоду була стаття, яка містила аналіз причин і наслідків трагедії[2221]. У праці, зданій до друку ще 1989 р., фаховий історик критикував твердження Василя Пахаренка про те, що голод в в Україні був ретельно спланованим актом геноциду для економічного розорення і знищення частини селянства. Не погодився вчений і з висновками Володимира Маняка, який вбачав причину людомору у волелюбності народу, спротиві українського селянства, яке на

[2220] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» ...

[2221] Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* 1991. Вип. 1. С. 59–68.

відміну від інших регіонів, які недоїдали, жахливо голодувало. «Очевидно, причини. голоду 1931–1933 рр. слід шукати не в бунтарських можливостях українського селянства, а в конкретних соціально-політичних та виробничих відносинах того часу»[2222], – вважав В. Марочко.

Головною з таких причин історик визначив продрозкладку, до якої влада повернулася після XV з'їзду ВКП(б), наразившись на кризу хлібозаготівель. Ця, за виразом вченого, «потвора командно-адміністративної системи» так само супроводжувалася репресіями як розкладка «воєнного комунізму», але відрізнялася тим, що зерно вилучалося в умовах колективізації, а обсяг заготівель значно перевищував економічно припустимі нормативи[2223]. Історик простежив хід внутрішньої партійної боротьби, що призвела до поразки М. Бухаріна, О. Риков та М. Томського та форсованої «ліквідації куркульства як класу» і суцільної колективізації. Колгоспи, на його думку, претворилися у сировинний придаток держави, позаяк їх продукція стала державною власністю, а колгоспники стали найманими робітниками. При цьому основу господарської політики більшовиків склали позаекономічні заходи, направлені на охорону і вилучення товарного зерна, планові обсяги якого визначалися «на око»[2224].

Історик охарактеризував наслідки постанови 20 листопада 1932 р. РНК УСРР «Про заходи підсилення хлібозаготівлі» та грудневої постанови про «чорні дошки» і дійшов висновку, що, хоча хліба в республіці вистачало, держава не скоротила заготівлі і залишила сотні тисяч людей без засобів до існування. В. Марочко навів такі дані: «У 1932 р. Україна заготовила близько 7 млн т зерна, залишивши на потреби сільського господарства лише 5,8 млн т., а щоб урятувати людей від голодної смерті, утримати поголів'я худоби та засіяти лани, необхідно було мати понад 9 млн т.»[2225].

Опираючись на листи селян до владних інстанцій, історик датував початок голоду пізньою осінню 1931 року, який з нового року став «повальним» і охопив цілі райони. Проаналізувавши доповідь В. Чубаря на ІІІ Всеукраїнській конференції КП(б)У (липень 1932 р.), який визнав голодування селян через «безгосподарність», «правоухильницькі» та «лівацькі закрути», а також надмірну хлібозаготівлю, історик констатував: «Причини визнали, але не подолали»[2226]. Очевидно, що В. Марочко на той час надто обмежував коло причин Голодомору, як і перебільшував сміливість дій П. Постишева, який начебто домігся зернової позички для України у розмірі всупереч забороні Сталіна. На завершення роботи вчений навів підрахунки С. Кульчицького та В. Цапліна про , відповідно 3,5–3,8 млн жертв голоду і зауважив, що не слід забувати про економічні та морально-політичні наслідки трагедії народу, що сталася на 15-му році соціалістичного будівництва. Крім того історик нагадав, що в опустілі українські села було привезено 117 тис. чоловік з Росії і Білорусії,

[2222]Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. Київ, 1991. Вип. 1. С. 60.
[2223]Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.) … С. 60.
[2224]Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.) … С. 64.
[2225]Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.) … С. 64.
[2226]Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.) … С. 66.

але значна частина їх повернулася додому. Не проаналізувавши інформаційну та фізичну блокаду голодуючої України, історик, все ж констатував: «Приховати наслідки страшного Голодомору не вдалося»[2227].

Одна з найбільших за обсягом розробок дослідника з цієї теми побачила світ у колективному виданні з історії комуністичних голодів в Україні у 2000 р.[2228]. Історик розпочав з аналізу причин голоду, відшукавши їх витоки ще в зміні економічного курсу після XV з'їзду ВКП (б). Відзначено, що продрозкладка, запроваджена 1928 р., мала певну відмінність від такої практики часів Леніна, позаяк персоналізувала хлібозаготівлі і виснажувала господарства. План зараховувався лише тоді, коли не просто район, а кожне село чи окреме господарство виконували особисте «тверде завдання». Як доводить В. Марочко, цій же меті вилучення товарної продукції були підпорядковані розгорнуті у 1929 р. кампанії розкуркулення і колективізації, які, вкупі з продрозверсткою, спричинили голод. «Відбувалась своєрідна генеральна репетиція української трагедії, основними причинами якої стали – колективізація, хлібозаготівлі, розкуркулювання, масові репресії. Саме ці злочинні методи командно-адміністративної системи знекровили селянське господарство, позбавили його національної самобутності, призвели до Голодомору»[2229].

В Марочко зазначив, що якщо раніше літніх батьків і дітей утримували працездатні члени селянської родини, то у колгоспах їх позбавили такої можливості, особливо, коли, як на березень 1933 р. 48% колгоспів України не розрахувалися з колгоспниками[2230]. Як бачимо з праці В. Марочка, влада в цей час була зайнята іншим: цинічним забезпеченням «золотозаготівель» через торгсини та курортним влаштуванням високопосадовців.

Намагаючись пояснити нелюдську жорстокість дій генсека стосовно селян, яка наростала з листопада 1932 р., історик стверджує: «Очевидним є інша обставина: смерть його дружини позначилася на психіці вождя. Життя однієї чи сотень тисяч людей знецінилось перед його нестримним і кровожерним бажанням необмеженої влади»[2231].

Другий розділ роботи В. Марочка має коротку, але багатозначну назву «Геноцид». На думку вченого, різні визначення подій 1932–1933 років – «Голодомор», «людомор», «терор голодом» «народовбивство» та інші залишаються соціо-історичними «жахізмами», якщо не пояснити їх у відповідності до «Конвенції про запобігання і покарання за злочин геноциду», прийнятої 1948 р. Насправді, як показав В. Марочко, геноцид є інтегруючою категорією народовбивства, терору голодом, голодного лихоліття, яке тривало, на його думку, з грудня 1931 до вересня 1933 рр.: «В українському селі упродовж 22 місяців Голодомору (взимку і влітку), крім масової смерті селян

[2227]Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.) … С. 67.

[2228]Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.). *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу.* 2–е вид., допов. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М.П.Коць, 2000. С. 83–151.

[2229]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 91.

[2230]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 92.

[2231]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 100.

від фізичного виснаження, шлункових отруєнь, емідемії тифу, канібалізму, вони гинули від смертних вироків згідно закону про «п'ять колосків»[2232].

В якості доказів народовбивства, крім смертних присудів за нечуваним у світі законом про «п'ять колосків», історик наводить численні факти самосуду, здійснені представниками влади. Водночас він наголошує: «Найвиразнішою ознакою геноциду в Україні є свідоме створення умов життя, розрахованих на фізичне винищення селян. Упродовж 1928-1933 рр. партійні й державні органи прийняли десятки постанов, які за своїм змістом нагадували смертний вирок мільйонам людей»[2233]. Найжахливішими серед них Автор назвав розроблену Молотовим постанову політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада, продубльовану РНК УСРР 20 листопада 1932 р. «Про заходи до посилення хлібозаготівель», націлену на стягнення натуральних штрафів м'ясом і картоплею, що означало подвірні обшуки і вилучення всього продовольства.

В. Марочком означено чотири головних складових геноциду, першою з яких були прямі репресії проти селянства – народовбивство, – включно з розстрілами без суду і слідства по суті справи, а лише за походженням (куркуль!) чи політичними поглядами[2234]. Друга ознака – терор голодом, тобто навмисне санкціоноване партійно-урядовими актами позбавлення селян засобів існування, розраховане на їх фізичне винищення[2235]. Третьою складовою геноциду, яку часто упускають науковці, вчений визначив масові депортації етнічних українців з України в концтабори Сибіру, яка тривала з початку 30-х років і охопила десятки тисяч селян[2236]. Нарешті, в якості доказу геноциду історик назвав втаємничення факту народовбивства, запроваджене організаторами злочину[2237] і нагадав, що науковці не завжди враховують факт приховання злочину Сталіним і комуністичною номенклатурою.

Вчений показав, що вся організаційно-господарська діяльність колгоспів, МТС, комнезамів, не кажучи вже про хлібозаготівельні комісії, була підпорядкована тотальному вилученню зерна, свідомому позбавленню селян продовольства. На це була спрямована і двоетапна оплата праці в колгоспах: аванс та повний розрахунок упродовж року. В результаті колгоспникам місяцями, а подекуди й зовсім, не видавали хліба на зароблені трудодні, що призводило до хронічного голодування їхніх родин: «У березні 1933 р. половина колгоспів України не завершили розподілу хліба на трудодні за 1932 р. тобто близько 9 млн селян свідомо залишили без засобів до існування»[2238].

Як складова частина політики геноциду та злочину проти людяності представлені в роботі факти масових депортацій етнічних українців за Урал. Історик зауважив, що висилали переважно за звинуваченням у «саботажі» і всією родиною: «Отже, можна вважати, що 200 тис. депортованих господарств

[2232]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 111.
[2233]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 113–114.
[2234]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 113.
[2235]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 117.
[2236]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 121.
[2237]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 122.
[2238]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 116.

означали виселення близько одного мільйона українських селян з місць їх одвічного проживання. В українські села масово переселяли селян з Середньої Азії, Білорусії, Росії, Поволжя, Казахстану, виконуючи у такий спосіб офіційну політику русифікації українського населення»[2239].

В останньому розділі роботи наведено значний статистичний матеріал на доказ того, що найпершими жертвами голоду, самосуду, людоїдства були найменш захищені суспільством діти, смерті яких складали близько половини від усіх загиблих у 1932–1933 рр. «…15 квітня від голоду потерпали 493 тис. 644 чоловіки, з яких 262 тис. 109 становили діти. Майже 20 тис. дітей чекали смерті»[2240], – наводить історик лише один із численних фактів червоного мордору, наведених за результатами обстеження 66 районів Київщини.

В. Марочко представив власні розрахунки кількості жертв Голодомору, здійснені з урахуванням даних переписів, записів установ ЗАГС, різних методик і встановив, що в УСРР від голоду померло щонайменше 5,3 млн чоловік, до яких необхідно додати 1 млн смертей, незареєстрованих органами ЗАГС[2241].

В. Марочко наголосив, що наслідки Голодомору не обмежуються прямим народовбивством, а мають визначатися ще економічними, політичними, морально-етичними й соціально-психологічними деформаціями суспільства та загальним впливом на розвиток нації. У зв'язку з цим він звернув увагу насамперед на антиукраїнську спрямованість, що продемонструвала постанова 14 грудня 1932 р. про припинення українізації: «Якщо суцільна колективізація і голод фізично зруйнували соціально-економічні підвалини національної самобутності українських селян, то припинення українізації означало духовну руйнацію народу. Саме з 1933 р. розпочалися масові гоніння на українську інтелігенцію. Комбінований похід імперських сил проти України тривав, виснажуючи її життєві сили»[2242].

За Марочком, наслідком масової колективізації, розкуркулення, терору, виморення голодом було утвердження соціально-економічних підвалин тоталітарного режиму за якого українські хлібороби стали колгоспниками-кріпаками, а колгоспна (державна) власність, у свою чергу, економічно підживлювала однопартійну систему диктаторського типу. На думку історика, позбавлення селян паспортів із запровадженням прописки, загальний правовий статус українського хлібороба можна порівняти із становищем кріпака. «Однак, якщо врахувати терор голодом, то український селянин 33-го року міг лише позаздрити рабам класичної рабовласницької держави»[2243], з гіркотою констатував вчений. Крім того, як зазначив історик, страшний терор голодом, понизив рівень моралі селянської спільноти, яка пережила звірства, закріпив у очевидців Голодомору і навіть їхніх дітей почуття страху, покірність владі, соціальну терпимість, яка зводилася до риторичної формули: «аби не було

[2239] Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 118–119.
[2240] Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 129.
[2241] Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 135.
[2242] Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 138.
[2243] Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 106.

війни і голоду, а все інше переживемо»[2244]. Позаяк від голоду загинули цілі покоління, батьки, які не встигли передати селянський і життєвий досвід від свого діда-прадіда, то відбулося «розселення» країни, було загублено історичну пам'ять нації.

На завершення праці В. Марочко дослідив обставини боротьби за правду про Великий голод на Заході і встановив, що дипломати, розвідники та журналісти, українські емігрантські організації піднімали це питання на різних рівнях, але Ліга Націй і весь цивілізований світ поставили питання політичних вигод вище ніж людську мораль.

Треба віддати належне професору Марочку також за кваліфіковане керівництво авторським колективом фундаментальної праці вітчизняних істориків «Голод 1932–1933 рр.: причини і наслідки», у якій акумульовано досягнення української історіографії за весь період дослідження теми[2245]. У п'ятому розділі монографії, Авторства В. Марочка, викладено комплексне дослідження політичних, соціально-економічних та етнонаціональних аспектів голоду, бачення істориком хронологічних та територіальних меж, причин та механізмів сталінського народовбивства. Вчений продовжив наполягати на тому, що початком Голодомору треба вважати кінець 1931 року, що засвідчили самі керівники Раднаркому та ВУЦВК України. Інша справа, що з липня 1932 р., коли Україна отримала новий хлібозаготівельний план непосильних розмірів, держава посилила репресивні методи хлібозаготівельної кампанії – перейшла до терору голодом включно із занесення сіл на «чорну дошку» та натуршрафами[2246].

Політичні причини Голодомору, охарактеризованого вченим як геноцид, стали також предметом доповіді В. Марочка на конференції в Міжнародній академії управління персоналом, влаштованій до 70-річчя трагедії[2247]. Вчений зауважив слабку наукову дослідженість теми, яка у більшості є предметом публіцистики однотипного політизованого змісту і закликав до міждисциплінарного вивчення соціально-економічного і політико-правового змісту цього геноциду.

В. Марочко поставив завдання документально відслідкувати технологію здійснення геноциду українського народу, згідно з статтею другої та третьої відповідної Конвенції ООН 1948 р. На переконання науковця, партійно-урядові документи підтверджують спрямовану політику геноциду в усіх його проявах: «масове фізичне винищення етнонаціональних та релігійних груп населення в Україні, депортація за класовими та національними ознаками, навмисне застосування репресій проти українців та інших національностей, ліквідація

[2244]Марочко В. І. Геноцид українського народу ... С. 139.

[2245]Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 888 с.

[2246]Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки ... С. 447–456.

[2247]Марочко В. І. Геноцид в українському селі 1932–1933 років: історико–політологічнии аспект. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу:* матер. всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 32–43.

інтелігенції, штучне переселення представників інших націй з Росії в українські села тощо»[2248].

Вчений простежив низку державних та партійних актів 1932 р., якими влада облаштовувала систему народовбивства вслід за «розстрільним» законом про 5 колосків, особливо відзначаючи урядову постанову 20 листопада «Про заходи посилення хлібозаготівлі», яка призвела «до масового Голодомору», та грудневі постанови про «чорні дошки» із застосуванням владою так званих «товарних репресій», тобто блокування поставок в села продовольства[2249].

Проілюструвавши документами радянські репресії, які засвідчили перетворення правоохоронних органів у «агресивно-каральні структури», та позбавлення селян права на паспорт В. Марочко констатував: «Українські села опинилися у військо-адміністративній ізоляції, що засвідчує акт геноциду, тому що селян позбавили можливості виживання, міграції, пошуку інших джерел і засобів існування поза межами села та району[2250]. Щоправда, врахувавши введення режимної системи в містах та березневі зміни у системі відхідництва, за якими «відхід» за набором робочої сили дозволявся виключно з письмової згоди правління колгоспу, історик не згадав «блокадну» директиву Сталіна 22 січня 1933 р.

За визначенням В. Марочка, геноцид засвідчує і той факт, що взимку 1932–1933 рр. «українське село нагадувало соціальну резервацію, де методично і планово винищували хліборобів, педагогів, дітей», а на їх місце, як і на місце кубанських козаків заселили представників інших національностей[2251].

На завершення історик назвав намагання Ю. Шаповала (2002 р.) замінити поняття «геноцид українського народу» на термін «класовий геноцид», тобто злочин проти селянства, «безпідставним з етимологічних та суто історичних засад» і наголосив, що соціальна спрямованість злочину не повинна заперечувати національної упередженості організаторів людомору[2252].

Власний оригінальний підхід до вивчення проблеми Великого голоду в Україні В. Марочко застосував шляхом концентрації дослідницького пошуку в етнорегіональному вимірі – на «території Голодомору». Означений в заголовку відповідної статті термін історик означив таким чином: «Територія Голодомору в УСРР означає виявлення фактів масового голодування в окремих селах, сільських радах, районах та в областях, опухання, смертності та епідемій тифу, малярії, а також асоціальних явищ – трупоїдства, людоїдства. … Встановлення адміністративно-територіальних ознак, тобто конкретних населених пунктів, відтак і постраждалих від Голодомору людей за національністю чи етнічністю…»[2253]. На думку вченого, поняття «етноцид», «класоцид», «соціоцид», якими оперують науковці для оцінки Голодомору, залишаються

[2248]Марочко В. І. Геноцид в українському селі ... С. 33.
[2249]Марочко В. І. Геноцид в українському селі ... С. 33–34.
[2250]Марочко В. І. Геноцид в українському селі ... С. 37.
[2251]Марочко В. І. Геноцид в українському селі ... С. 39.
[2252]Марочко В. І. Геноцид в українському селі ... С. 41–42.
[2253]Марочко Василь. Територія голодомору в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. / відп. ред. С.В. Кульчицький. Вип. 18. Київ : Ін–т історії України, 2008. С. 51.

модерними дефініціями сучасної політології, але не виявляють реальної ситуації в селах УСРР 1932–1933 рр.

Як простежив вчений за матеріалами переписів, напередодні «великого перелому» села етнічні українці становили понад 50% у 604-х з 609-ти районів УСРР[2254], що свідчило про компактність їх проживання на всій території республіки та функціонування їхнього самобутнього землеробського укладу життя[2255]. Вчений стверджує, що голод розпочався вже восени 1931 р., а упродовж першої половини 1932 р. набув виразних ознак Голодомору, хоча в цитованому ним листі голови РНК УСРР В. Чубаря до В. Молотова та Й. Сталіна 10 червня 1932 р. йдеться про наростаюче «недоїдання та голодовки» до масових смертей. «Якщо на початку травня в Україні було виявлено 61 район масового голодування сільського населення, то у червні «можна нарахувати мінімум 100 районів»[2256], – наводить історик факти з листа В. Чубаря, охарактеризованого ним як унікальне джерело для з'ясування території Голодомору, глибини ураження сільського населення. Навівши витяги з червневих листів у Москву В. Чубаря і Г. Петровського, вчений відзначив масовість смертного голоду, який охопив третину сільських районів УСРР з населенням 8,5 млн осіб, та його штучний характер, що засвідчило системне і повне вилучення «усього наявного в колгоспах» і навіть виданих авансів[2257].

В. Марочко на документальній основі послідовно проаналізував перебіг і наслідки Голодомору в областях почавши із столичної Харківщини, де тільки за березень – травень 1933 р. органи ДПУ зафіксували 420 випадків людоїдства. Історик зазначив: «Кількість голодуючих районів Харківщини збільшувалася: якщо 5 червня органи ДПУ виявили 59 районів, то станом на 10 червня їх було 61, відтак територія Голодомору становила в області 74,1 тис. кв. км з населенням близько 5 млн осіб»[2258].

Близько 6 млн. чол. охопив людомор у Київській області, де за наведеними В. Марочком даними із доповідної записки Наркомату охорони здоров'я УСРР до ЦК КП(б)У 3 червня 1933 р., до категорії «важких» тобто із масовим опуханням, трупоїдством, дистрофією, епідеміями віднесено 66 із 76 районів[2259].

Відповідний зріз перебігу Голодомору дослідник зробив також на матеріалах Вінницької, Одеської, Дніпропетровської, Донецької, Чернігівської областей Молдавської автономії, де більшість населення складали українці і дійшов висновку, що особливостями Голодомору є одночасність ураження майже усієї території республіки, включно з північними областями, та її формування, починаючи з січня 1932 р. «Сім областей та Молдавська АСРР

[2254]Національний склад сільського населення України (за національною складовою господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. *Статистика України.* Харків, 1927. № 96. Серія XVII. С. VIII.

[2255]Марочко Василь. Територія голодомору в Україні ... С. 53.

[2256]Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Ін–т історії України. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. С. 200.

[2257]Марочко Василь. Територія голодомору в Україні ... С. 54–55.

[2258]Марочко Василь. Територія голодомору в Україні ... С. 57–58.

[2259]Марочко Василь. Територія голодомору в Україні ... С. 60

перетворилися на зону суцільного Голодомору, яка набирала потворних форм – масової смертності, людоїдства, трупоїдства, епідемії тифу»[2260].

На завершення роботи вчений наголосив на етнічних ознаках Голодомору, що доводиться і переселенням у виморені села колгоспників з Росії: «Жертвами Голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР, навіть у південних та східних областях, а в північних та центральних – однозначно, хоча від голоду страждали етнічні меншини, які компактно проживали тоді в Україні»[2261].

Не вдаючись до підрахунків загальних втрат від Голодомору В. Марочко нагадав, що перепис населення 1937 р. виявив безпрецедентний спад кількості українців у порівнянні з попереднім переписом 1926 р.

Розробка ідеї про територію Голодомору конкретизована в одній із останніх публікацій В. Марочка[2262], яка містить також міркування Автора щодо термінології на означення подій 1932–1933 рр. в українському селі та критику їх інтерпретації деякими вітчизняними ревізіоністами.

Як нагадує В. Марочко, його «академічний» колега Г. Касьянов намагається вмонтувати Голодомор в «ідеологічний простір», називає геноцидну концепцію «набором стереотипних уявлень, сталих комеморативних практик (запроваджених державою)», «формою суперреальності» і «державницької історичної міфології»[2263], тобто маніпулює політологічними категоріями, які не відповідають дійсності[2264]. Відповідаючи Г. Касьянову на закиди в політизації проблеми голоду, В. Марочко нагадав, що термін «Голодомор» уперше з'явився на сторінках празького видання «Vecernik» у 1933 р. у заклику української громадськості про допомогу, коли політики якраз замовчували факт голоду. Заклики до «деполітизації» питання та заперечення національної складової політики радянських органів влади у 1931–1933 рр., які йдуть від Г. Касьянова та російських істориків, на думку В. Марочка, грішать відсутністю академізму, позаяк ведуть до порушення принципів системного та всебічного дослідження Голодоморів в УСРР та РСФРР. За Марочком, «самомобілізація» українських істориків на визнання Голодомору актом геноциду не була інспірована політиками, а відбулася задовго до усвідомлення цієї суспільної необхідності керівництвом держави.

В праці В. Марочка також піддана нищівній критиці монографія Д. Вєдєнєєва і Д. Будкова, які представили конспірологічну міфологему про те, що Голодомор – це політичний проект ЦРУ США[2265]. Насправді, як гадає В. Марочко, не голод був «заручницею глобального протистояння», а певна група українських істориків все ще перебуває у мареві комуністичної ідеології,

---

[2260]Марочко Василь. Територія голодомору в Україні ... С. 66

[2261]Марочко Василь. Територія голодомору в Україні ... С. 67

[2262]Марочко В. І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально–демографічний дискурси. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Вип. 22. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 166 – 178.

[2263]Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі ... С. 67.

[2264]Марочко В. І. Територія Голодомору ... С. 168.

[2265]Вєдєнєєв Д. В. Будков Д. В. Заручниця глобального протистояння : Трагедія Великого Голоду 1932–1933 років в Україні в контексті «холодної війни» 1945–1991 років : монографія. Київ : Дорадо–Друк, 2013. 232 с.

демонструючи індивідуальне та корпоративне заручництво. Згідно аргументів В. Марочка, жодна розвідка світу неспроможна організувати понад 18 тисяч публікацій про голод, але українська емігрантська громада, у зв'язку з 50-річчям трагедії добилася уваги до неї політиків США та світової громадськості.

Натомість як позитивний приклад історіософської еволюції від комуністичних ідеологем до власної модифікації геноцидної концепції Голодомору історик наводить науковий поступ С. Кульчицького, хоч і не зовсім погоджується з методологією колеги[2266]: «Він визнає «геноцид громадян України», намагається досліджувати Голодомор «у контексті комуністичного будівництва», але маю сумнів, що така методологія дасть відповідь – «хто жертви – селяни чи українці»[2267]. В. Марочко застережує від хибного розрізнення поняття «селяни чи українці» за положенням «геноцидної» Конвенції 1948 р. у відриві від їх історичного контексту. За логікою вченого, Сталін, який у листах 1932 р. виокремлював саме національну, а не радянську складову («українці», «Україну можемо втратити») спрямував свій голодовий удар по сільській місцевості, а не міському населенні, знаючи про нерозривність селянського і національного питання. Достатньо було вдарити по площі, де абсолютно переважали українці, хоча разом з ними жертвами Голодомору ставали євреї-кустарі, росіяни-старообрядці представники інших національних меншин[2268].

Тому, як вважає В. Марочко, питання про етнічну ідентичність жертв та національну складову геноциду, має розглядатися за фактом злочину, який було учинено на конкретній території з урахуванням її базових ознак, стадій переростання голоду в Голодомор. Історик так формулює цей перехід: «Формування території Голодомору настало тоді, коли соціально-фізіологічні ознаки недоїдання та голодування переросли у масові прояви соціально-психічних аномалій і патологічних зрушень людської психіки, а демографічні наслідки зафіксували масову смертність і порушення динаміки природного приросту населення, припинення офіційної реєстрації смертності відповідними органами»[2269].

Першопочаток формування і виявлення Голодомору історик відносить на листопад-грудень 1931 р. – першу половину 1932 р., пов'язавши його з діями влади на викачку зерна та соціально-аномальними наслідками, але не пояснює факту допомоги селянам від держави навесні – влітку 1932 р. Очевидно, на цьому етапі Автор мав на увазі все-таки голод, який розгорівся і в деяких інших регіонах СРСР з кліматичних причин і відрізнявся меншою репресивністю, ніж з осені 1932 р. Адже ним відзначено: «Природні аномалії, посилаючись на російські документальні видання, спричинили голод в окремих районах Росії навіть у 1933 р., але діяльність хлібозаготівельних комісій Л. Кагановича на Дону та Кубані завершилася Голодомором»[2270]. Обгрунтовуючи відмінність

[2266]Марочко В. І. Територія Голодомору ... С. 169.
[2267]Кульчицький Станіслав. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ : Темпора, 2013. С. 238.
[2268]Марочко В. І. Територія Голодомору ... С. 169–170.
[2269]Марочко В. І. Територія Голодомору ... С. 170.
[2270]Марочко В. І. Територія Голодомору ... С. 171.

Голодомору в Україні від голоду Росії, історик вказує на такі ознаки: відсутність в УСРР природничо-кліматичних аномалій у 1931–1932 рр.; домінування українського етносу майже в усіх селах УСРР і Молдавії (88% сільського населення загалом); найважчі наслідки голоду, у порівнянні з РСФРР і навіть Казахстаном, звідки люди рятувалися втечею.

З фактором діяльності хлібозаготівельної комісії В. Молотова в Україні та ухваленням осінніх репресивних постанов Автор пов'язав наступну стадію: «Літо-осінь 1932 р., ніби організм тяжко хворої людини – із «стабільно важкого стану» перетворили на тотальну агонію – повсякденний Голодомор в УСРР»[2271].

За поясненням історика, розширення території та інтенсивності голоду відбувалося під впливом карально-репресивних заходів влади: натуральних штрафів, конфіскацій хліба та продовольства, позбавлення майна, практики «чорних дощок», депаспортизації селян, заборони виїзду, скасування громадського харчування, затримки оплати трудоднів, повернення авансів, відсутність системної допомоги голодуючим. Відповідно вчений уточнив хронологію і межі лихоліття, яке, зрештою, охопила всі області і родини: «Територію Голодомору, враховуючи зазначені ознаки, можна вважати свідомо організованою соціальною резервацією – ґетто. Її зовнішніми контурами були межі сіл, колгоспів, районів, областей, але вона пролягала через кожну селянську родину, смертність членів якої зростала у геометричній прогресії протягом першої половини 1933 р.[2272].

Історик розглянув хід і наслідки Голодомору в окремих областях та районах і на завершення праці навів власні територіальні та демографічні виміри людського горя: «Отже, протягом першої половини 1932 р. Голодомор накрив 129 районів УСРР та «всю територію АМСРР» з населенням 9,6 млн. осіб (1,1 млн. у Молдавії). Кінець 1932 р. та першу половину 1933 р. можна вважати періодом повсякденного Голодомору, потворні форми якого поглинули сільське та частину міського населення України. Вони виснажували територію з населенням 22,4 млн. осіб, а середня порайонна смертність за переконливими даними 262 досліджених районів, тобто переважної більшості, досягла тоді 30-35%, відтак маємо близько 7 млн. померлих[2273].

Уточненню цих демографічних даних, на думку історика, допоможе системна робота з побудови моделей смертності у селах та районах, вироблення соціально-демографічної формули виявлення порайонної смертності населення, причин його скорочення у 1932–1933 рр. із залученням, крім даних переписів та ЗАГСів, усіх місцевих статистичних джерел та архівних фондів.

Результати своїх досліджень етнорегіональних та соціально-демографічних параметрів сталінського геноциду в Україні історик доповів також на представницькій міжнародній конференції в Києво-Могилянській академії[2274]. Він повторив свої висновки про те, що Сталін, Каганович, Молотов

[2271]Марочко В. І. Територія Голодомору ... С. 173.

[2272]Марочко В. І. Територія Голодомору ... С. 170.

[2273]Марочко В. І. Територія Голодомору ... С. 170.

[2274]Марочко. В. І. Територія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: етнорегіональний та соціально–демографічний контекст. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / НАН України; Ін–т

під час прийняття репресивних заходів 1932 р. оперували національними, а не радянськими поняттями щодо республіки і цілеспрямовано піддали голодуванню в ній 22,4 млн. людей 7 млн з яких зазнало мученицької смерті[2275].

Крім узагальнюючих праць про причини і наслідки Великого голоду в Україні, В. Марочко опублікував кілька розвідок з дотичних сюжетів цієї широкої теми.

Зокрема, історик ще в 90-ті роки звернув увагу на потребу вивчення голоду в СРСР в регіональних та національних вимірах і був одним із перших фахових дослідників, хто представив свої висновки про антиукраїнську спрямованість голоду на міжнародній конференції[2276]. Професори В. Марочко і Б. Чирко в компаративному розрізі висвітлили питання національного виміру трагедії, зокрема, на прикладі польського Мархлевського району на рідній Житомирщині, і встановили, що штучний голод однаково вражав різнонаціональні села республіки[2277]. Разом з тим вчені відзначили, що поляки та німці України першими зазнали депортацій за національною ознакою.

У новому тисячолітті вчений продовжив вивчення становища представників національностей під час голодного лихоліття голоду 1932–1933 років в Україні. Він проаналізував перебіг голоду та його наслідки в регіонах компактного проживання німецької, російської, єврейської та болгарської меншин і відзначив, що попри допомогу деяким з них з-за кордону (єврейській, німецькій), голод так само вразив ці території як і села з українським населенням[2278].

Вважаємо, що В. Марочко найдетальніше у світовій історіографії розібрався з роллю Всесоюзної контори торгівлі з іноземцями в Україні під час Голодомору, яку вчений висвітлив у кількох публікаціях, зокрема, в «Українському історичному журналі»[2279]. Вчений відзначив, що система торгівлі з іноземцями (торгзін), утворена влітку 1930 р. для обслуговування іноземних туристів, восени 1932 р. вже розрослася до 50 магазинів у 36 містах України, а через рік – до 263 магазинів, лавок, пунктів[2280]. Замість торгівлі з іноземцями система стала засобом «золотозаготівель» – викачування коштовностей у голодуючого населення в обмін на продовольство.

За Марочком, торгзін врятував частину тих людей, хто приховав якісь цінності або отримав адресний переказ з-за кордону (найчастіше – із США), можливо, міг врятувати собі життя, але голод тривав довго і вірогідність цього була невелика. Ті, хто приймали золоті речі, оцінювали його «на око» за

демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи; Ін–т історії України; Київський нац. ун–т ім. Тараса Шевченка; Нац. ун–т «КиєвоМогилянська академія». Київ, 2013. С. 99–105.

[2275]Марочко. В. І. Територія Голодомору 1932–1933 рр. ... С. 105.

[2276]Марочко. В. І. Національний аспект голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 вересня 1993 р. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1995. С. 66–73.

[2277]Марочко В. І., Чирко Б. В. Національні виміри голодомору в Україні 1932–1933 років. *Відродження.* 1993. № 3. С. 57–65.

[2278] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки … С. 527–532.

[2279]Марочко В. І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). *Український історичний журнал.* 2003. № 3. С. 90–103.

[2280]Марочко В. І. «Торгсин»: золота ціна життя … С. 91.

найнижчою пробою або як брухт і мали від цього «припьок» або ж навар при здачі коштовностей в банк. Колосальна пропозиція цінностей і планова та цінова політика влади здешевили коштовності. За шлюбну обручку часом можна було отримати пуд борошна[2281].

Як зазначив історик, у 1933 р. надходження золота через торгзіни більш, ніж удвічі перевищило показники минулого року, бо основним постачальником обрядового золота та царських золотих монет, як свого останнього резерву, стали вимушені до цього вилученням сільськогосподарської продукції голодні селяни. Але після здачі золотих монет людей тут же затримували чекісти... Голод підтверджено тим фактом, що у першому кварталі 1933 р. продовольчі товари становили 94% товарообороту торгзінів, а протягом всього року – 92%[2282].

Крім того, В. Марочко навів дані про те, що в торгзінах існувала таємна інструкція не обіцяти швидкого отоварення бонів на борошно та крупи, за якими стояли черги. Тож селяни, через цинічний «припьок» чи арешти, ні з чим повернувшись додому, сотнями не доживали до очікуваних харчів.

У підсумку історик занотував: «Золота ціна життя, яку селяни сплатили власним побутовим золотом та сріблом … в обмін на їхній хліб, якщо взяти до уваги 25 млн валютних крб, виручених українським торгзіном в 1933 р., та близько 5 млн померлих, дорівнювала 5 інвалютним «рублям». За них можна було б придбати менше пуда борошна в магазині торгзіну. Дешево коштувало життя українських хліборобів...»[2283].

Найдетальніше дослідження діяльності торгзінів і використання їх владою здійснене істориком на матеріалах київської контори, яка знаходилася в епіцентрі голодового лиха, яке охопило і містян [2284,2285].

Останнім часом В. Марочко знову звернувся до давньої дискусійної проблеми демографічних наслідків Голодомору і спробував, крім кількісного виміру, висвітлити вплив цього народовбивства на психологію, мораль та фізичне здоров’я тих, хто його пережив[2286]. Вчений звернув увагу на те, що у правових документах, як наприклад, у законі України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» від 28 листопада 2006 р. відрізняються поняття «жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні» і «жертви та постраждалі від Голодомору»[2287], але вони є наслідком одного злочину. Звідси випливає комплексний підхід дослідника: «Поєднання антропологічного й демографічного дискурсів, а вони становлять основу нашого теоретично-

---

[2281]Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя … С. 95.

[2282]Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя … С. 100.

[2283]Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя … С. 101.

[2284]Марочко В. І. Торгсини Києва в роки голодомору. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.* 2009. Вип. 15 (2). С. 63–77.

[2285]Марочко В. Торгсини на вулицях Києва: хліб в обмін на золото. *Київ у соціокультурному просторі XIX – XXI століть: національний та європейський контекст :* матеріали всеукр. наук.–практ. конф. (Київ, 13 квітня 2011 р.) / голова редкол. В. О. Огнев'юк. Київ : Київський ун–т ім. Б. Грінченка, 2011. С. 33–42.

[2286]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно–демографічний дискурС. *Український історичний журнал.* 2017. № 5. С. 112–132.

[2287]Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 50. С. 504.

методологічного підходу, є логічним, позаяк жертви Голодомору не обмежуються кількісною оцінкою лише померлих, але і постраждалих загалом»[2288]. Тож, як гадає В. Марочко, поєднання аналізу соціально-антропологічного та демографічного чинників Голодомору, яке здебільшого ігнорується дослідниками, дозволяє уточнити дані про фізично знищених та психічно і фізично покалічених жертв злочину.

В. Марочко здійснив екскурс у історію дослідження наслідків голоду 1921–1923 рр. антропологами, психологами, медиками, як-от Л. Айхенвальдом, за спостереженнями якого, мозок голодуючої людини втрачав до третини ваги, що поглиблювало депресію, пробуджувало «приспані атавістичні інстинкти тварини», жорстокість, аморальність – людожерство стало проявом «голодної хвороби», розладу психічної цілісності особи[2289].

Посилаючись на відомий лист В. Чубаря, відправлений Й. Сталіну 10 червня 1932 р., історик визначив початок другого радянського голоду груднем 1931 р. До червня людомор вразив селян вже сотні районів. Дослідник навів вражаючі факти страждання селян від супутніх голодовому виснаженню недокрів'я, безбілкових набряків, дистрофії, тифу, малярії, туберкульозу та інших хвороб, першими жертвами яких були діти. В. Марочко віддав належне сміливості і професійності професора Арсена Хоменка[2290], який у 1935 р. вперше зафіксував вплив рівня колективізації на дитячу смертність: «по менш колективізованих районах дитяча смертність менша, ніж по більш колективізованих»[2291].

Розглянувши питання загальної кількості та життєвого рівня сільського населення України, вчений відзначив, що у 1932 р. 51%, , а 1933 р., – 45% колгоспників (із 20 млн) отримали на трудодні значно менше «голодної норми» (14 пудів на особу в рік). При цьому у 1932 р. 40% колгоспників – або близько 8 млн «ледарів» не отримали ні грама хліба[2292]. За Марочком, голодування не оминуло жодної селянської родини тому за соціально-антропологічними ознаками вразило не менше 23,4 млн колгоспників, одноосібників, а з урахуванням робітників радгоспів, механізаторів МТС, сільських службовців, учителів – 25,5 млн осіб[2293].

Стосуючись сучасних розробок цієї теми, В. Марочко неоднозначно оцінив працю українсько-американської групи демографів (О. Воловина, О. Рудницький, Н. Левчук, Т. Боряк та ін.): відзначив їх заслугу у виявленні недообліку смертей у селах і містах та загибелі немовлят, але розкритикував за вибірковість джерельної бази та категоричність їх кінцевого висновку про

[2288]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 113.
[2289]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 114.
[2290]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 119.
[2291] Хоменко А. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР на початку 1–ої п'ятирічки. *Профілактична медицина.* 1935. № 8/9. С. 94.
[2292]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 117.
[2293]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 127.

4,5 млн надлишкових втрат у 1932–1934 роках, з яких 600 тис. склали ненароджені[2294,2295].

Заслугою професора В. Марочка є також послідовне вивчення історіографічної ситуації з проблеми Голодомору – перші в Україні спеціальні розробки концептуальних підвалин світової[2296] і російської історіографії[2297] з історії Великого голоду. Йому належать також археографічні дослідження вітчизняних та західноєвропейських документальних видань[2298], збірників архівних матеріалів[2299].

Загалом Василь Марочко опублікував понад сотню досліджень з різних аспектів проблеми Великого голоду в Україні – теоретико-методологічних, історіографічних, джерелознавчих, історико-правових, соціально-економічних, статистико-демографічних, регіональних, соціальних, національних, біографічних тощо.

Крім того, історик залишається одним із поодиноких вітчизняних дослідників, хто виробив власне документально обґрунтоване бачення хронологічних меж, різноманіття механізмів, політичних цілей, демографічних, соціальних та психологічних наслідків Голодомору, його геноцидних ознак, етнорегіональних особливостей тощо. Тому тим більше доцільно порівняти концептуальні засади тлумачення феномену Голодомору В. Марочком з домінантною в українській історіографії версією С. Кульчицького.

1. В. Марочко поділяє погляди С. Кульчицького в тому, що голод був наслідком конструювання і утвердження більшовицької системи влади, соціально-економічна політика якої на початку 30-х років свідомо створила несумісні з життям умови існування селян, набрала форм терору голодом і найбільше проявилася на Україні.

2. Історик також відстоює позицію про організований Голодомор – геноцид українського народу, але доводить відповідність цього злочину «геноцидній» конвенції ООН 1948 р. і за етнічними ознаками. Ідея В. Марочка полягає в тому, що питання про етнічну ідентичність жертв та національну складову геноциду, має розглядатися за фактом злочину, який було учинено на конкретній території з урахуванням її базових ознак та наслідків злочину. Тож удар по сільській місцевості республіки означав насамперед удар по українцях, які становили 88% селян і склали найбільше число жертв.

[2294]Левчук Н. М., Боряк Т. Г., Воловина О., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал.* 2015. № 4. С. 84–113.

[2295]Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932–34 famine losses within the context of the Soviet Union. *Famines in European economic history: the last great european famines reconsidered* / D. Curran, L. Luciuk, A. Newby (eds.). New York : Routledge, 2015. P. 192–222. (Explorations in Economic History)

[2296]Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал* : наук. журн. Київ, 2003. № 5. С. 125–145.

[2297]Марочко В. І. Сучасна російська історіографія голоду в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* Київ : Наукова думка, 2003. С. 133–139.

[2298]Марочко В. І. Зарубіжні документальні видання. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* Київ: Наук. думка, 2003. С. 72–81.

[2299]Марочко В. І. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* ... С. 41–50.

3. Якщо С. Кульчицький пов'язував Голодомор з вилученням всіх засобів до існування, то В. Марочко тлумачить це явище в розширеному сенсі, пов'язуючи його з репресивними діями влади, надмірними хлібозаготівлями та їх соціально-аномальними наслідками (патологічними змінами психіки, опуханням, дистрофією, масовою смертністю тощо). Проте через орієнтацію вченого лише на наслідки трагедії, без врахування важелів геноциду відбувається ототожнення не спланованого голоду (надмірні хлібозаготівлі) з націленим Голодомором (реквізиції харчових запасів). Відповідно і жертвами Голодомору, за Марочком стали, в тій чи іншій мірі, всі селянські родини України, а не лише ті, хто загинув.

4. Звідси і розширення В. Марочком хронологічних рамок Голодомору – з 1931 по 1933 роки та поділ його тривалості на два етапи, тоді як С. Кульчицький розрізняє два етапи голоду, спричинених хлібозаготівлями у 1932 р. і третій – Голодомору – конфіскаційного «нищівного удару» Сталіна з листопада 1932 по 7 лютого 1933 р. або й взагалі лише в січні. Першопочаток формування території Голодомору В. Марочко відносить на листопад-грудень 1931 р. – першу половину 1932 р., пов'язавши його з рукотворними діями влади та соціально-аномальними явищами, але не пояснюючи – на відміну від С. Кульчицького – факту допомоги селянам від держави навесні 1932 р. Щоби запобігти цій суперечності, В. Марочко в своїх останніх працях вводить термін «повсякденний Голодомор», який датує кінцем 1932 р. – першою половиною 1933 р.

5. Відмінна від 4-х ланкової схеми Голодомору як геноциду С. Кульчицького (конфіскація продовольства – блокада – замовчування – вибіркова допомога) інтерпретація цього механізму В. Марочком. Ще в 2000 р. він ідентифікував політику геноциду таким чином: 1) пряме позасудове народовбивство – репресії проти селянства та інших людей без доказів вини, а лише за соціальним походженням чи – навіть колишніми – політичними поглядами; 2) терор голодом, тобто свідоме вилучення у селян засобів до існування, розраховане на їх часткове фізичне винищення для «уроку» іншим; 3) депортації за класовими та національними ознаками; 4) втаємничення та заперечення самого факту смертельного голоду.

6. Щодо структурних складових організації Голодомору, то В. Марочко відносить до них як надлишкові хлібозаготівлі так і натуральні штрафи, позбавлення виплати на трудодні, «чорні дошки», репресії надзвичайної комісії, не акцентуючи увагу на сталінській «конфіскаційній» телеграмі 1 січня. Головною ознакою Голодомору для В. Марочка є перетворення території України у величезну резервацію голодуючих селян із забороною їх переміщення, безпаспортним станом. При цьому історик, зосередившись на подіях 1931–1932 рр., майже не торкався важливих питань блокади України і Кубані, запровадженої 22 січня 1933 р., та інформаційної блокади.

7. Ще одна відмінність поглядів В. Марочка на проблему Голодомору стосується оцінки його наслідків. По-перше, вчений нараховував понад 23 млн опосередкованих прямих жертв геноциду голодом. По-друге, прямі людські втрати визначено у кількості 7,5 млн жертв, а не 4,5 млн., як С. Кульчицьким та

демографами України. По-третє, історик зробив великий наголос на біологічних, морально-психологічних, культурно-історичних наслідках трагедії народу, на вражаючих дитячих стражданнях.

В будь-якому разі велика і різнобічна наукова спадщина Василя Марочка, як одного з провідних фахівців з історії Голодомору дає імпульс новим інтерпретаціям історіографічного дискурсу і має бути предметом подальших спеціальних досліджень.

З поміж тих істориків, хто не обмежився кількома статтями з історії Великого голоду, а займався дослідженням теми системно і виробив власні судження, помітне місце належить провідному науковому співробітнику Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України **Юрію Шаповалу**.

Серед публікацій про причини й характер подій 1932–1933 років в Україні варто виокремити вступну статтю вченого у збірнику матеріалів і документів свідків очевидців, впорядкованому і опублікованому ним спільно з Л. Луцюком у Канаді[2300].

Вивчаючи мотиви вчинків Сталіна щодо України у вирішальному 1932 р., Ю. Шаповал проаналізував листа вождя Кагановичу 11 серпня із вказівкою перетворити республіку на «справжню фортецю СРСР»[2301]. На переконання вченого, переписка Сталіна з його високопоставленими соратниками чітко висвітлює ретельну організацію страти українських селян, яка мала геноцидний характер.

Історик встановив, що найбільша вина за вчинення геноциду в Україні, який мав поряд із соціальними ознаками національні, лежить на В. Молотові, Л. Кагановичу і П. Постишеву – трьох основним емісарах Сталіна в республіці. Викрито і злочинну діяльність В. Балицького, котрий виконував безпосередній «розгром української націоналістичної контрреволюції», про який заявляв душитель українського відродження Постишев на дванадцятому з'їзді компартії України.

Історик простежив також методи організаторів геноциду які використовувались проти українського селянства. Йдеться про натуральні штрафи, заборону торгівлі харчами, припинення поставок продукції до «чорнодошкових» сіл, ізоляцію сіл, закриття кордонів, введення паспортної системи, систему Торгзіну, масові репресії[2302].

Ю. Шаповал проаналізував наслідки Великого голоду і спираючись, між інших, на донесення польського та японського генеральних консулів, дійшов висновку, що Україна найбільше постраждала і відрізнялася за масштабами та інтенсивністю голодування від неросійських регіонів. Таким чином, дослідження архівних документів Ю. Шаповала, переконало його, що : «це була

[2300] The Famine– Genocide of 1932–1933 in Ukraine / ed. by Yu. Shapoval; Foreword by L. Luciuk. Kingston : Published by the Kashtan Press for Ukrainian Canadian Civil Iriberties Association, 2005. v, 336 p.: ill.
[2301] The Famine– Genocide of 1932–1933 in Ukraine … P. 4.
[2302] The Famine– Genocide of 1932–1933 in Ukraine … P. 7–12.

ретельна організація страти українських селян, яку складав Голодомор, тобто насильницьке голодування в Україні, геноцидного характеру»[2303].

Ще одна англомовна публікація дослідження Ю. Шаповала про значення партійних документів для розуміння причин і наслідків Голодомору побачила світ у Нью-Йорку[2304]. У вступній частині своєї роботи 2007 р. історик наголосив на важливості такого виду документів, які, зокрема, опубліковані в збірнику «Командири Великого Голоду», і дають змогу реконструювати парадигму мислення більшовицьких лідерів та змоделювати ситуації минулого на макро- та мікрорівні.

Судження про «командирів Великого голоду» підтверджено першою публікацією в Україні відповідних партійних документів із московських архівосховищ[2305]. Водночас в монографії вміщено вступні статті упорядників документів київських науковців В. Васильєва, Ю. Шаповала, а також Л. Малашенко (Москва), С. Віткрофта (Мельбурн).

Історик розглянув матеріали ІІІ конференції КП(б)У і показав крах сподівань комуністів республіки на зменшення плану хлібоздачі обсягом 356 млн пудів. Позаяк Україна була неспроможна виконати план навіть втричі зменшений згодом, Сталін, як показав дослідник на підставі листа генсека Л. Кагановичу 11 серпня, спеціально взявся за перетворення України в «справжню фортецю» та «зразкову республіку». Для цього, за Шаповалом, влада застосувала комплекс проміжних заходів з метою: «1. вичавити з України максимально можливу кількість зерна (що було мотивоване потребами модернізації і необхідністю годування міст); 2. здійснити репресивну «чистку» всіх соціальних верств (яка була мотивована переважанням латентних «українських націоналістів» та інших ворогів)» [2306].

Як показав історик, такі заходи нещадно впроваджувала утворена наприкінці жовтня надзвичайна комісія на чолі з Молотовим, яка застосувала в Україні найжорстокіші методи хлібозаготівель. Ю. Шаповал звернув увагу, що не випадково наприкінці 1932 р. саме в Україні зібралися посланці Сталіна Молотов, Каганович, Постишев і призначений керівником ДПУ УСРР В. Балицький. Останній своїм грудневим наказом №1 організував рішучий наступ на «куркульсько-петлюрівські елементи»[2307] з пошуками «хлібних ям», арештами і депортаціями, а в лютневому наказі № 2 рапортував про розкриття плану організації військового бунту в Україні до весни 1933 року, щоб усунути радянський лад і створити капіталістичну державу – «Українську незалежну республіку»[2308].

[2303]The Famine– Genocide of 1932–1933 in Ukraine … P. 6.

[2304]Shapoval Yuri. Significance of newly discovered archival documents for understanding the causes and consequences of the famine–genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by other means* / ed. by T. Hunczak, R. Serbyn. New York : Shevchenko Scietific Society, USA, 2007. P. 84–97.

[2305]Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / за ред. В. Ю. Васильєва, Ю. І. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.

[2306]Shapoval Yuri. Significance of newly discovered archival documents ... P. 88.

[2307]. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. Київ : Стилос, 2002. С. 189.

[2308]Shapoval Yuri. Significance of newly discovered archival documents ... P. 89.

Надалі Ю. Шаповал документально простежив особливі засоби, які використовувалися в рамках завдання і приховання «нищівного удару» по українських селянах: натуральні штрафи; заборона торгівлі продовольством; заборона постачання промислових товарів; блокада кордонів УРСР та Північного Кавказу; впровадження паспортної системи; викачка золота та цінностей у голодуючих через Торгзін; заборона реєструвати опухання і смерті від голоду; засекречення і нищення інформації про смертність від голоду; заборона в'їзду іноземних журналістів у республіку тощо. Все це поєднувалося, як підкреслював П. Постишев у своїй промові на об'єднаному пленумі ЦК та Центральної моніторингової комісії КП(б)У в листопаді 1933 р., з боротьбою проти національного ухилу: «Не викликає сумніву, що без виправлення помилок в національній політиці партії, без усунення націоналістичних елементів, які зайняли різні посади в суспільному будівництві України, було б неможливим усунути затримку в розвитку його сільського господарства»[2309,2310].

Отже, дослідник навів документи, які засвідчують, що самі більшовицькі лідери влаштували і визнавали у спілкуванні між собою використання штучного, або, як пише Ю. Шаповал, – «техногенного» голоду для приборкання непокірного українського селянства, поєднуючи його з нищенням національної еліти та керівництва республіки.

На аналогічному джерельному матеріалі та логічному алгоритмі побудована і публікація Ю. Шаповала в канадському науковому збірнику[2311]. На базі документів, опублікованих в останні роки, зокрема, переписки Сталіна, історик підтвердив, що з кінця літа щодо України Кремль застосував комбіновані заходи спрямовані на:

1) вилучення максимальної кількості зерна на потреби модернізації та прогодування міст;

2) «чистку» всіх латентних «українських націоналістів» та інших потенційних «ворогів влади».

Звідси, на думку Ю. Шаповала, випливають всі наступні події в Україні осені 1932 – літа 1933 рр., «які з самого початку не могли бути здійснені без жертв»[2312]. Промовистим в цьому сенсі є кінцевий висновок історика: «У підсумку, архівні документи, які були виявлені протягом останніх декількох років, безперечно свідчать про те, що голод-геноцид був бажаним та ефективним засобом для перетворення України на «модельну республіку», якщо використати сталінський евфемізм[2313]. Як гадає Ю. Шаповал, названі документи засвідчують антиукраїнські акценти дій сталінського режиму у

[2309] Постишев П. П. Радянська Україна–непохитний форпост Великого СССР. *Червоний шлях.* 1933 р. № . 10. С. 245.
[2310] Shapoval Yuri. Significance of newly discovered archival documents ... P. 96.
[2311] Shapoval Yuri. Understanding the Causes and Consequences of the Famine–Genocide of 1932–1933 in Ukraine: The Significance of Newly Discovered Archival Documents. *The Holodomor Reader. A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine* / comp. and ed. by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. Edmonton–Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. P. 35–39.
[2312] Shapoval Yuri. Understanding the Causes and Consequences ... P. 37.
[2313] Shapoval Yuri. Understanding the Causes and Consequences ... P. 39.

1932–33 роках і сприятимуть розширенню наукового дискурсу проблеми Голодомору.

Як показує назва ще однієї статті Ю. Шаповала, історик надає особливого значення як історичному джерелу для розуміння передумов Голодомору матеріалам III конференції КП(б)У, що відбулася в тодішній столиці УСРР 6–9 липня 1932 р. за участі сталінських емісарів – В. Молотова і Л. Кагановича[2314].

Як відомо, головним питанням цього партійного форуму було затвердження обсягів хлібозаготівельного плану для республіки, нав'язаних ЦК ВКП(б) В. Молотовим і Л. Кагановичем – особистими посланцями Сталіна. Історик нагадав, що ще один член Політбюро, генсек ЦК КП(б)У С. Косіор, у листі Сталіну 26 квітня 1932 р. заявляв: «У нас є окремі випадки і навіть села, що голодують, одначе це лише наслідок місцевого головотяпства, перегинів, особливо стосовно колгоспів. Всілякі розмови про «голод» на Україні слід категорично відкинути»[2315]. У такому ж руслі була і доповідь С. Косіора, який пояснив «труднощі» посівної кампанії в республіці непогодою, незадовільним керівництвом колгоспами, безгосподарністю і попередив про загострення класової боротьби з контрреволюційними елементами, куркулями та підкуркульниками.

Як показав Ю. Шаповал, іншу оцінку подіям в українському селі першої половини 1932 р. синхронно подали у листах Сталіну 10 червня Голова Всеукраїнського центральний виконавчий комітету (ВУЦВК) Григорій Петровський і Голова Раднаркому УСРР Влас Чубар. Останній писав про переоцінку можливостей республіки, в результаті чого з хлібозаготівлями «дуже переборщили», і розповів про поїздку на Полтавщину: «Я був у багатьох селах цих районів і всюди бачив, що добряча частина села охоплена голодом»[2316].

Як простежив Ю. Шаповал, незважаючи на те, що у 1931-му і в першій половині 1932 року було замінено 80% секретарів райкомів партії, деякі з них виявили сміливість на пленумі і зазнали критики партійних бонз. Історик навів вилучені з друкованої стенограми конференції уривки з виступів районних керівників про зловживання уповноважених по заготівлях, беззаконня і голодування селян. Була вилучена і частина тексту з промови М. Скрипника, який заявив про неповне усвідомлення партійними керівниками глибини політичних процесів і закликав ставити питання не хто є причиною проривів, а що є причиною проривів.

Після гнівних виступів Л. Кагановича В. Молотова, котрий засудив скарги українців на «зовнішні» причини і непомірні плани хлібозаготовчого плану та закликав «дати рішучу одсіч цим антибільшовицьким спробам», делегати прийняли план обсягом 356 млн. пудів. Хлібозаготівельний план, прийнятий партконференцією республіки, виявився непосильним, згодом тричі

[2314]Шаповал Юрій. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. *Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр.* / за ред. В. Ю. Васильєва, Ю. І. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 152–164.

[2315]Шаповал Юрій. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду ... С. 153.

[2316]Шаповал Юрій. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду ... С. 155.

скорочувався, але так і не був виконаний, що використано для нищення селян республіки[2317].

Історик також дав характеристику відомому листу Сталіна до Кагановича 11 серпня 1932 р., з критикою парторганізації УСРР і вказівкою перетворити її на «взірцеву республіку», і простежив як відбувалося «виправлення становища» в Україні за постановами про натурштрафи, «чорні дошки», за результатами діяльності комісії В. Молотова, чекістів В. Балицького тощо.

Назагал, зважаючи на аргументацію Ю. Шаповала, вважаємо, що кваліфікація вченим рішень липневої партконференції КП(б)У прологом штучного голоду відповідає дійсності і важлива для розуміння причин і технології організованого геноциду.

У іншій статті Ю. Шаповал також сконцентрував увагу на партконференції, але змістив акцент на її наслідки для керівництва та інтелігенції республіки[2318]. Він проаналізував спроби В. Чубаря, Г. Петровського та інших керівників республіки застерегти Кремль про негативні наслідки продрозкладки, голод та необхідність запобігти краху продовольчої політики партії у 1932 р. і встановив, що Сталін, Молотов, Каганович не рахувалися з очільниками УСРР і звинувачували їх у підриві політики партії на селі.

Вчений довів, що кремлівські очільники використали засіб штучного голоду 1932–1933 рр. з метою придушення національного відродження республіки і застосували комбінований політичний терор проти селянства, інтелігенції, партійних кадрів. Це засвідчило згортання політики українізації і кампанія боротьби з «петлюрівщиною» та «націоналістичним ухилом» із цькуванням провідного націонал-комуніста М. Скрипника.

Наукова праця Ю. Шаповала відзначається посиленою увагою до виявлення і обнародування першоджерел з історії Голодомору, ключовими з яких є матеріали ВКП(б), які ілюструють логіку рішень кремлівських організаторів злочинної акції та документи ДПУ і дипломатії, звідки можна встановити наслідки цих рішень для України. Аналіз збірників документів дипломатичних відомств Італії, Німеччини, Великобританії, Польщі, Японії спонукав вченого до оцінки їх значення у висвітленні трагічних подій 1932–1933 міжнародної і підтвердження своїх висновків про відмінність Голодомору від загальносоюзного голоду.

Особливістю науково-дослідницької роботи Ю. Шаповала є також її інтеграція в світовий науковий простір, що, зокрема, засвідчили його дослідження теми Голодомору у дипломатичних документах[2319,2320] та інші

[2317]Шаповал Юрій. ІІІ конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду ... С. 158–160.

[2318]Шаповал Ю. І. ІІІ конференція КП(б)У та її наслідки: пролог трагедії голоду. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. праць. Київ: Ін–т історії НАН України, 2002. Вип.6. С. 350–360.

[2319] Шаповал Юрій. Голод в Україні очима іноземних дипломатів. *Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930–х років в Україні:* зб. наук. статей за матер. «круглого столу» 29 травня 2009 року. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2009. С. 6–15.

[2320] Shapoval Yuri. Foreign Diplomats on the Holodomor in Ukraine. *Holodomor Studies* (USA). 2009. № 1. Pp. 41–54.

прикладні публікації з цієї проблеми в різних країнах та різними європейськими мовами[2321].

Опираючись на партійні документи та дипломатичні джерела, історик проводить ідею про те, що на початку 30-х років у сталінського керівництва виявилось два супротивники в УСРР: позбавлені хліба селяни, які не бажали помирати в колгоспах в ім’я індустріалізації та ненадійне партійно-державне керівництво України, яке опинилося між заготівельним тиском Кремля і голодуючим селянством. На основі донесень італійського посла в СРСР Б. Аттоліко, віце-консула Л. Сіркана та – найбільш вражаючих повідомлень консула у Харкові Серджо Ґраденіґо – історик показав що, трублячи про перемоги соціалізму, влада позбавила людей будь-яких засобів існування, довела до тваринного стану. При цьому, за Граденіго, основний удар, з метою «заміни етнографічного матеріалу» завдавався по заблокованій Україні[2322].

Окремий напрям досліджень Ю. Шаповалом теми Голодомору складає проблема збереження та поширення історичної пам’яті про трагедію українського народу, яка пов’язана з історичним та політичним міжнародним дискурсом. нагнітанню антиукраїнських настроїв у Росії. Вчений нагадав, що не лише в Росії, де вектор дискусії визначено політикою (наведено приклад підготовки збірника документів «Голод в СССР. 1932–1933 гг.» та заяви В. Козлова, В. Кондрашина. – В. Г.), а й дехто на Заході веде мову про те, що Україна прагне «затінити» Голодомором геноцид Голокосту та влаштувала «змагання жертв».

Історик погодився, що не варто політизувати цю проблему та екстерналізувати пам’ять, тобто покладати відповідальність винятково на зовнішні сили, та констатував, що дослідження українського, всесоюзного і міжнародного вимірів Голодомору поки що не становлять цілісної картини. Разом з тим наголошується: «Надруковані в останні роки в Україні документи підтверджують специфіку української ситуації. Бачити і розуміти це – не означає принижувати чи іґнорувати тодішню ситуацію в інших реґіонах СРСР»[2323].

Проблема історичної пам’яті про трагедію українського народу – предмет ще однієї наукової розробки Ю. Шаповала, що становить частину редагованої ним колективної монографії[2324]. На початку роботи вчений навів приклад амнезії пам’яті із мемуарів В. Молотова, записаних Ф. Чуєвим, у яких цей соратник Сталіна, що писав у 1932 р. про голод та був його організатором, через кількадесят років назвав це абсурдом. У підрозділі «Неправда із самого початку» Автор показав, що на початку 30-х років в офіційному вжитку замість

[2321]Holodomor des annes 1932–1933 en Ukraine: une tragedie inconnue / recherche et red. scient.: Iouriy Chapoval. Kyiv : Editions parlamentaires d’Ukraine, 2008. 188 p.

[2322]Шаповал Юрій. «Листи з Харкова». Правда про Голодомор очима італійських дипломатів. *День.* 2007. № 199.

[2323]Шаповал Юрій. Пам’ять про голодомор 1932–1933 років в Україні: нові архівні відкриття, нові дискусії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 3 (47) / гол. ред. Ю. А. Левенець. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2010. С. 95–103.

[2324]Шаповал Юрій. Історична пам’ять про Голодомор: втрата та віднайдення. *Культура історичної пам’яті: європейський та український досвід* / за заг. ред. Ю. І. Шаповала; Ю. Шаповал (кер. авт. кол.), Л. Нагорна, О. Бойко, А. Киридон та ін. Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 142–166.

терміну «голод» писали «недооблік смертей». Тому історик вкотре наголосив на важливості опублікованих ним і В. Васильєвим документів про діяльність надзвичайних комісій, на чолі з «командирами Великого голоду»[2325].

Надалі вчений проаналізував наростання голоду в республіці наприкінці 1931 – у першій половині 1932 р. і попередження Сталіна деякими українськими керівниками (В. Чубарем, Г. Петровським) про його руйнівні наслідки. З іншого боку С. Косіор, визнаючи голодування «окремих сіл», списував його на місцеве головотяпство, перегини та пропонував розмови про «голод» на Україні «категорично відкинути». Саме така лінія, як пише історик, і була прийнята партією з весни 1932 року, щоб замаскувати порочність «воєнно-комуністичних», насильницьких методів керівництва аграрним сектором, які стали «фундаментальною першопричиною катастрофічного становища села»[2326].

Ю. Шаповал, як і в попередніх своїх працях, вбачає останній шанс і сподівання республіканського керівництва відвести катастрофу, що насувалася на Україну був у липні 1932 року на ІІІ партійній конференції. Але Сталін прислав на неї Молотова і Кагановича, які накинули непосильний план хлібоздачі. Реакція Кремля на зрив цього плану і настрої в республіці простежена істориком за листом Сталіна до Кагановича 11 серпня 1932 р. та наступними партійно урядовими постановами, націленими на подвійну мету: вичавлення з України всього зерна для індустріалізації та репресивну «чистку» усіх сфер суспільства.

У другій частині роботи (підрозділ «Неправда на експорт») історик відійшов від традиційного викладу репресивних заходів у рамках сталінської голодової акції, а зосередився на обставинах боротьби за правду про Великий голод на Заході і намаганнях більшовиків приховати злочин. Ю. Шаповал віддав належне Представнику уряду УНР О. Шульгину, який закликав допомогти голодуючим українцям, письменнику журналістам А. Кестлеру та журналістам Г. Джонсу, М. Маґґеріджу, які правдиво описали жахливе голодування, а також нагадав як більшовики використали політика Е. Ерріо, журналіста В. Дюранті, письменників Ромена Ролана, Анрі Барбюса, Бернарда Шоу для заперечення голоду. Разом з тим історик звернув увагу на фізичну блокаду республіки і нанесення владою паралельного удару по українізації та національних кадрах після постанови 14 грудня 1932 р.

В останньому розділі публікації під назвою «Важкий шлях до правди» Автор дійсно простежив як правда про Великий голод пробивала дорогу на пострадянських теренах, починаючи від згадки Михайлом Шолоховим у збірці нарисів до 60-річчя Сталіна, продовжуючи творами шістдесятників і закінчуючи сучасністю. Вчений також знову звернувся, як і в своїй канадській публікації[2327] до аналізу боротьби за правду про голод, яка розгорілася на

[2325]Шаповал Юрій. Історична пам’ять про Голодомор ... С. 142–143.
[2326]Шаповал Юрій. Історична пам’ять про Голодомор ... С. 145.
[2327]Shapoval Yuri. The Struggle of History: Recognizing the Holodomor. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* /edited by Lubomyr Y. Lucuk with the assist. of Lisa Grekul. Kingston : The Kashtan Press, 2008. P. 79–86.

Заході у зв'язку з ініційованим українською діаспорою відзначенням піввікової дати трагедії народу і зусиллями СРСР та радянських симпатиків на Заході заперечити геноцид. За Шаповалом, після праці Р. Конквеста, досліджень комісій Дж. Мейса та Дж. Сандберга, «залишалась «остання барикада» – питання про те, чи мали дії Кремля антиукраїнську спрямованість»[2328].

Як відзначив дослідник, протиукраїнську спрямованість заперечили О. Даллін (бо нема документованих доказів), Лінн Віола (нащо голод, якщо був острах нападу Німеччини), М. Левін, Дж. Коплон та інші науковці. Але Ю. Шаповал назвав нові документи, в тому числі віднайдений виступ Рафаеля Лемкіна 1953 р. «Радянський геноцид в Україні», які містять аргументацію і факти на підтвердження акції Кремля проти України. Відтак простежено сучасні обґрунтування Голодомору як геноциду Н. Наймарком, Н. Вертом, А. Безансоном і політизацію цієї теми в Російській Федерації.

На завершення свого аналізу дослідник повторив свої висновки 2010 р., про те, що дослідженням Голодомору бракує цілісного компаративного виміру, який дозволив би співставити ситуації в УСРР і Росії, в УСРР і Казахстані. На думку Ю. Шаповала, для визнання Голодомору як геноциду потрібне також порівняння його із втратами у 1932–33 рр. інших народів СРСР, а також із Голокостом і уникати «віктимного» нахилу, що зображує українців лише у вигляді жертв, тоді як геноцид здійснювався і за їх участю.

Аналогічні думки викладено у розлогій рецензії вченого на книжку Н. Наймарка «Геноциди Сталіна»[2329]. Ю. Шаповал доповнив есе американського Автора, який визнав ворожість Сталіна до України та провину диктатора у масовому вбивстві подібному до Голокосту, тільки шляхом нещадних хлібозаготівель, блокади, не надання допомоги. Історик подав інформацію про нові публікації документів з архівів СБУ України, дипломатичних матеріалів, зарубіжних наукових розробок на підтвердження національної спрямованості сталінського злочину і специфіки України. На підставі таких джерел Ю. Шаповал стверджує: «Ця специфіка полягала, зокрема, і в більш жорсткому контролі з боку режиму за ситуацією в УСРР, і в більш жорсткій міграційній політиці, і в тому, що політика нещадних хлібозаготівель була ув'язана зі зміною акцентів у національній політиці»[2330].

Ю. Шаповал загалом схвально оцінив книжку Н. Наймарка, поділяючи думку Автора, що вона допоможе в розумінні динаміки геноциду українців. На завершення історик висвітлив питання політизації проблеми Голодомору як геноциду російською стороною та вкотре порадив вітчизняним дослідникам позбавитися «віктимних» нахилів, зосередитися на компаративних студіях та напрямі «описання перспективи виконавців»[2331].

[2328] Шаповал Юрій. Історична пам'ять про Голодомор ... С. 161.

[2329] Шаповал Юрій. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна. Київ: Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2011. 135 С. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5 (55). С. 453–463. (Рецензія)

[2330] Шаповал Юрій. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна ... С. 456.

[2331] Шаповал Юрій. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна … С. 461.

У центрі уваги нотаток вченого про інтеграцію теми Голодомору в світову культуру пам'яті також знаходиться монографія Н. Наймарка[2332]. Високо оцінюючи працю американського колеги, у якій доводиться сталінський намір покарання українських селян (відмова у припиненні хлібозаготівель, у допомозі голодуючим, заборона виїзду тощо), Ю. Шаповал, проте не звернув уваги на звуження Н. Наймарком геноциду в УСРР до антиселянської акції. Разом з тим український вчений поставив під сумнів іншу сентенцію Н. Наймарка: «Росіяни та українці не мають слушних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна» [2333].

Насправді, як показав Ю. Шаповал, російські історики маніпулювали з підбором джерел до публікації збірника документів і йдуть у фарватері російських політиків з їх заявами про «спільну селянську трагедію». Український вчений висловив власне розуміння особливостей цієї трагедії в Україні, яка рівнозначна геноциду: «Ця специфіка полягала, зокрема, й у жорсткішому контролі режиму за ситуацією в УСРР, і в жорсткішій міграційній політиці, і в тому, що політика нещадних хлібозаготівель була ув'язана зі зміною акцентів у національній політиці»[2334].

Безпосередня репресивна діяльність так званих правоохоронних органів, які перетворилися під час Голодоморної акції в каральні структури, висвітлена Ю. Шаповалом у доповіді на міжнародній конференції до 80-річчя Великого голоду[2335]. Вчений наголосив, що не випадково наприкінці 1932 р. в УСРР будуть направлені «відомі сталінські клеврети» – В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, В. Балицький, які фактично склали альтернативний місцевому центр політичної влади і апріорно виходили з того, що в Україні існує законспірований спротив Москві[2336]. З цього виходив і безпосередній виконавець репресій очільник ДПУ УСРР В. Балицький, який був інструктований Сталіним. У своєму наказі №1 верховний чекіст України наказав завдати «рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах» у колгоспах, по «революційному повстанському підпіллю», начебто пов'язаному з польським генштабом[2337]. Таким чином, соціально-економічні питання кризи хлібозаготівель пов'язувалися з політичними та національними процесами в республіці та її прикордонним становищем.

Як зазначив Ю. Шаповал, 6 лютого постановою ЦК ВКП(б) хлібозаготівельну кампанію в Україні було припинено, але лише до кінця сівби. Тому в наказі №2 В. Балицького від 13 лютого йшлося про зрив планів збройного повстання для створення «Української незалежної республіки» і ставилося завдання забезпечення весняної сівби – додаткове вилучення посівного зерна. Водночас із 16 лютого у відання ДПУ було переведено

[2332]Шаповал Юрій. Інтеграція Голодомору в європейську і світову культуру пам'яті. *День.* 2011. 12 трав. № 79.
[2333]Шаповал Юрій. Інтеграція Голодомору …
[2334]Шаповал Юрій. Інтеграція Голодомору …
[2335]Шаповал Юрій. Голодомор і його зв'язок із репресіями в Україні у 1932–1934 роках. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 153–161.
[2336]Шаповал Юрій. Голодомор і його зв'язок із репресіями ... С. 153–154.
[2337]Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький ... С. 189.

реєстрацію смертей від голоду, а сільрадам заборонено вказувати голод як причину смерті. Зміна пріоритетів не завадила «чекістам» викрити у березні нову «контрреволюційну організацію» на чолі з Ф. Конаром[2338].

У ще одній частині роботи вчений проаналізував другий після села вузловий вектор дій каральних органів, яким у 1933–1934 роках було приборкання «українізованої» України. У цьому зв'язку, Ю. Шаповал солідаризувався з твердженням німецького історика Ґергарда Зімона[2339]: «Поруч із «війною» проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості»[2340].

Вчений підкреслив, що постанова авторства Сталіна і Молотова 14 грудня 1932 р. містила, крім скасування українізації за межами УСРР, категоричну вимогу боротися з «петлюрівщиною» і спрямувала чекістів на пошуки «націоналістичної контрреволюції» не лише на селі, а й серед управлінців, інтелігенції, в партії. Саме у грудні 1932 р. розпочалися арешти призначених чекістами членів «контрреволюційної націоналістичної «Української військової організації» («УВО»), що нібито мала на меті «повалення Радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення в Україні фашистської диктатури»[2341,2342].

В роботі показано, що крім арештів інтелігенції, розгрому творчих спілок та наукових інституцій, Кремль нещадно «почистив» свою, здавалося б, опору, – компартію республіки. Причину цього історик побачив не стільки в активізації українського націоналізму, скільки в потребі приборкання та нищення незадоволених політикою колективізації і хлібозаготівель, що й спричинило голод і репресії.

Водночас Ю. Шаповал зазначив: «Для сталінського режиму Голодомор став добрим уроком в сенсі «остаточного розв'язання» питання, що стосувалося українського націоналізму. Не випадково репресивний імпульс, спрямований проти тих, кому приписували націоналізм, не зійшов нанівець у 1934–1937 рр.»[2343]. Відтак, за Шаповалом, Голодомор і репресії 1932–34 років були увертюрою наступного Великого терору сталінського режиму.

Зрештою, історик дійшов висновку, що репресивна діяльність ДПУ УСРР у 1932–1934 рр. мала багатофакторне значення: поєднувала придушення спротиву селян хлібозаготівлям, розгром «націоналістичної контрреволюції» і переросла в «операцію» проти всього суспільства, з метою остаточно упокорити людей і змусити їх забути про справжніх творців Голодомору.

Як показала відносно нещодавна Гарвардська публікація Ю. Шаповала, дослідник, як і професор С. Кульчицький, розглядає «великий перелом» початку 30-х років у загальному контексті комуністичного будівництва в СРСР та репресивної політики тоталітарного режиму, тому розцінює терор голодом

[2338]Шаповал Юрій. Голодомор і його зв'язок із репресіями ... С. 156–157.
[2339]Шаповал Юрій. Голодомор і його зв'язок із репресіями ... С. 158.
[2340]Simon Gerhard. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkersmord–Tatsachen und Kontroversen. *Europäische Rundschau.* 2008. № 1. S. 89.
[2341]Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький ... С. 205.
[2342]Шаповал Юрій. Голодомор і його зв'язок із репресіями ... С. 158.
[2343]Шаповал Юрій. Голодомор і його зв'язок із репресіями ... С. 159–160.

як пролог до Великого терору 1937–1938 років[2344]. Істориком вкотре відзначено, що з листопада 1932 р. в Україні Сталін сформував паралельний з місцевим і основний центр влади, подвійним завданням якого стало приборкання непокірного села Голодомором і «чистка» суспільства від неблагодійних національно-свідомих елементів. Ю. Шаповал детально простежив ситуацію, коли кремлівський Червоний молох, зрештою, знищив не лише національно свідомих керівників КП(б)У та УСРР (М. Скрипника, В. Чубаря), а й таких відряджених Сталіним організаторів Голодомору і репресій як С. Косіора, П. Постишева і В. Балицького.

Отже, Ю. Шаповал вніс помітний вклад у розвиток джерельної бази та теоретичних підвалин концепції голоду як геноциду українського народу, який полягає в наступному:

1. Історику належить пріоритет щодо публікацій в Україні збірки документів з особових фондів В. Молотова і Л. Кагановича, які зберігаються в Російському державному архіві суспільно-політичної історії (РДАСПІ), обнародування вилучених цензурою фрагментів стенограми ІІІ конференції КП(б)У, впорядкування збірок дипломатичних документів і т.ін.

2. Істориком наголошено, що ІІІ конференція КП(б)У, делегати якої під тиском Молотова і Кагановича прийняли непосильний план хлібоздачі 365 млн пудів зерна стала прологом трагедії голоду.

3. Обґрунтовано ідею, що в листопаді 1932 р. в УСРР утворено паралельний з республіканським центр влади, який напряму підпорядковувався Сталіну і виходив з того, що в Україні існує організований спротив політиці Кремля.

4. Підтверджено, що Кремль застосував терор у двох напрямах: 1) посилені хлібозаготівлі для потреб модернізації країни та харчування в містах; 2) репресії проти національно свідомих кадрів та інших потенційних «ворогів народу».

5. Документально доведено антиукраїнський зміст наказів та діяльності В. Балицького (в меншій мірі і П. Постишева. – В. Г.), який похвалявся зривом плану проголошення незалежної України. Така заява в лютневому наказі №2 звучить в унісон із острахом Сталіна («Україну ми можемо втрати») і якнайкраще вказує на ціль «нищівного удару» в республіці.

6. Окреслено специфіку сталінської політики щодо УСРР у 1932–33 рр., що виявляла її антиукраїнський геноцидний намір: пряме управління Кремля республікою через Молотова і Кагановича в 1932 і Постишева – в 1933 роках; ізоляція населення; грабіжницькі хлібозаготівлі; репресивна національна політика.

7. Досліджено ідейно-політичну боротьбу за історичну пам'ять про Голодомор на сучасному етапі та історичний дискурс щодо інтерпретації голоду як геноциду українського народу.

[2344]Shapoval Yuri. The Holodomor: A Prologue to Repressions and Terror in Soviet Ukraine. *After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine* / ed. by Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, and Halyna Hryn. Cambridge, Massachusetts : Harvard Ukrainian Research Institute, 2013. P. 99–121.

Разом з тим, Ю. Шаповал здебільшого лише інтерпретує концептуальні положення С. Кульчицького про політичні передумови Голодомору, які випливали з природи тоталітарного режиму, про геноцид українського народу і про терор голодом як пролог подальшого Великого терору 1937–38 рр. З іншого боку, вчений, на відміну від С. Кульчицького, не відділяє окремий період Голодомору 1933 р., зумовлений подвірними конфіскаціями продовольства та блокадою. Як і В. Марочко, історик веде мову про Голодомор через надмірні хлібозаготівлі з кінця 1931 р. до кінця літа 1933 р. При цьому перетворення голодування у геноцид, запрограмований повелінням Сталіна перетворити УСРР у «зразкову» республіку та «справжню фортецю», датується істориком липнем 1932 р. – вимушеним прийняттям непосильного плану хлібозаготівель на ІІІ-й конференції КП(б)У.

4.3. Альтернативні концепції історії Голодомору 1932–1933 рр. вітчизняних істориків

Завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України Національної Академії наук України Георгій Касьянов опублікував монографію «Danse macabre…» стала першою спеціальною спробою дослідити голод 1932–33 років у зв’язку із сучасною державною політикою історичної пам’яті[2345]. Г. Касьянов розглянув не стільки самі події 1932–1933 років, скільки їх значення як елементу сучасного ідеологічного конструкту, їх інтерпретації у науковому і суспільно-політичному дискурсах. На прикладі аналізу розробки «канонічної», за його виразом, концепції Голодомору як геноциду вчений простежив взаємодію колективної пам’яті та історії, історичної науки та політики в Україні з кінця 1980-х років та участі в цьому процесі професійних істориків, насамперед С. Кульчицького.

Г. Касьянов визнав, що існування дискурсу Голодомору в рамках національного «мастер-наративу», є цілком слушним і природним. Але дослідника непокоїть інше: «А «мастер-наратив» завжди був і залишається засобом опосередкованого чи подекуди навіть прямого ідеологічного примусу – це твердження Ж. Ліотара, здається, стало загальником. Відповідно, канонічна версія Голодомору була приречена на те, щоб його дискурсивні практики перетворилися на засіб ідеологічного домінування певної зацікавленої групи та на об'єкт заперечень з боку суперників цієї групи»[2346].

Як на нас, історик в даному разі мав би вести мову не про ідеологічне «домінування певної зацікавленої групи» в контексті примусу, а про *природне* домінування національного мастер-наративу, притаманне кожній нації, яка здійснює своє право на самовизначення на перших етапах державотворення.

Продовжуючи свій дослідницький пошук, професор Касьянов відзначив, що Голодомор як історіографічне явище, по-перше, формувався в руслі націоналізації історії, по-друге, саме як «мастер-наратив», в річищі націоналізованої історії, по-третє, в контексті інструменталізації історії – коли

[2345] Касьянов Георгій. Danse macabre ...
[2346] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 239.

професійне історіописання перебрало на себе ідеологічні функції історичної пам'яті та комеморації.

«Чому в істориків, здатних на рефлексію «спостерігача другого рівня», викликають занепокоєння історіографічні стандарти Голодомору? Чому його історіографічна складова викликає запитання щодо відповідності сучасним практикам історіописання? Чому, зрештою, фактографічна складова Голодомору зазвичай не викликає серйозних застережень (за винятком екстремальних вправ з цифрами), а його інтерпретаційна складова та репрезентації породжують досить радикальну критику?»[2347] – запитує Г. Касьянов.

Вчений не називає істориків «другого рівня», але у першій частині своєї праці він критикував не лише комуністичних та націоналістичних опонентів концепції Голодомору з їх моністським світоглядом, а й ревізіоністських. Тому логічно припустити, що коло таких істориків, здатних на рефлексію «спостерігача другого рівня» дуже вузьке, а оскільки воно має відповідати «сучасним практикам історіописання», то обмежується постмодерністами. Г. Касьянов від імені цих, на його думку, елітних істориків продовжив критику «інтелектуально-пізнавальної обмеженості» дискурсу Голодомору:

«Вище вже йшлося про … певні методологічні хиби в його історіографії, які змушують визнати, що вона не просто межує з політикою і пропагандою, а є її частиною. Так само варто звернути увагу на те, що історіографічна складова Голодомору характеризується змішуванням функцій історіографії, пам'яті та комеморації»[2348].

Обгрунтовуючи ненауковий характер дискурсу Голодомору, Г. Касьянов позначив такі його хиби як морально-етичну суперечливість деяких практик Голодомору, коли «не питають, чи вони (свідки голоду. – В. Г.) хочуть відновлювати у своїй пам'яті травматичний досвід», як представлення цих свідчень тотожно документальним, як «претензія на абсолютність тверджень», як брак саморефлексії, нездатність до критичного самоаналізу тощо.

Професор Касьянов, з позицій історіографії критичної та аналітичної влаштував розгром афірмативної історіографії Голодомору, фігурантам якої закинув те, що ними «ігнорується, або взагалі заперечується вірогідність і можливість наукового пошуку та зміни поглядів на предмет дослідження»з боку опонентів. Але й сам Автор заперечив науковість версії голоду-геноциду, вказавши на безліч вад: «ідеологічний штамп», відсутність «процесу поступового накопичення і урізноманітнення знання», брак «певної наукової школи чи становлення наукового спрямування», суперечливість «правді історії та гідному вшануванню пам'яті жертв» та й взагалі можливість такого пошуку: Голодомор як історіографічне явище консервує та абсолютизує архаїчні, антикварні пізнавальні методи та інтерпретаційні техніки … і, зрештою, блокує подальше піднесення якості досліджень теми»[2349].

[2347] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 242.
[2348] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 242.
[2349] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 253.

На нашу думку, вчений має рацію в твердженнях про інтелектуально-пізнавальну обмеженість канонічного дискурсу Голодомору та його певні методологічні хиби, так само як би він це стверджував про «неканонічний», ревізіоністський дискурс, бо на те вони і конкретно-історичні дискурси, щоб мати певні обмеження і хиби. Адже будь-який дискурс, як особлива розумово-мовленнєва діяльність, має логічно визначену структуру «мета – метод – результат», а методи і результати на шляху до досягнення цієї мети завжди неоднозначні і залежать від численних обставин часу, місця дискурсу, кваліфікації учасників тощо.

Інша справа – заява про підпорядкування канонічного дискурсу Голодомору політиці і пропаганді та змішування історіографічної складової Голодомору з функціями історіографії, пам'яті та комеморації. Очевидно, що Г. Касьянов, у намаганні дати концентровану відповідь, вдався до некоректних узагальнень. Означені ним хиби можна простежити у деяких представників радикальної версії голоду-геноциду, здебільшого непрофесійних істориків. Що стосується провідних розробників поміркованої версії, передусім С. Кульчицького, працям якого Автор «Danse macabre» надав найбільшої уваги, то закиди Г. Касьянова виглядають необґрунтованими і він сам допустив змішування численних публіцистичних чи дидактичних праць з їх виховним та ідеологічним призначенням і класичних наукових праць теоретиків Голодомору.

Як випливає, з історіописання Г. Касьянова, весь запал його критики спрямований не на «традиції добротного позитивізму» і «глибоке знання предмету до найдрібніших деталей і нюансів» того ж С. Кульчицького, а на його узагальнюючі докази концепції Голодомору-геноциду, де вчений, на думку критика, «вступає в ідеологічний простір Голодомору». І знову Г. Касьянов суперечить собі, заявляючи, що «годі було сподіватися на те, що її (тему голоду 1932–1933 рр. – В. Г.) можна буде вивчати в рамках «чистої науки». Ця сентенція шановного історика цілком відноситься до нього: Автор «Dance macabre» вийшов за рамки дискурсу Голодомору і таки досяг мети: з'ясував інтелектуальні і соціо-культурні передумови, які визначили спосіб реконструкції і презентації голоду 1932–1933 років в Україні. Проте у власних оцінках канічної версії Голодомору і в характеристиці самого явища Автор виступає не як «чистий» аналітик як представник «ревізіоністської» школи з її ідеологією загальноселянського голоду.

Професор Г. Касьянов не обмежується спробою деконструкції Голодомору, а й пропонує шляхи переходу від дискурсу афірмативної історіографії до аналітичної, від макрорівня осмислення подій у дискусії між прихильниками і противниками канонічної версії до інших рівнів. Г. Касьянов констатував: «Дискусія увійшла в замкнене коло питань, які обертаються довкола проблеми наявності намірів вищого керівництва партії та держави знищити, чи покарати, чи залякати певний клас або певну націю»[2350].

[2350] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 256.

Але що ж пропонує вчений для виходу з цього замкненого кола питань»? Його загальне бачення таке: «Проблема вимагає переходу на рівень соціальної історії, культурної та історичної антропології, мікроісторії, соціальної психології. Навряд чи тут можна обійтися без допомоги суміжних дисциплін: етнографії, соціології, лінгвістики»[2351].

Перейшовши до конкретики, історик відзначив, що в сучасних дослідженнях (Р. Девіс, С. Віткрофт), дискусіях на сторінках «Євроазійських студій» (С. Віткрофт, Г. Куромія, М. Еллман) є ознаки виходу із згаданого зачарованого кола: спроби показати зв'язок голоду з гуманітарним контекстом побудови комуністичного будівництва в СРСР, міжнародною політикою та перспективами війни, «інтелектуально шляхетна» спроба С. Кульчицького вмонтувати розуміння голоду в контекст стратегії будівництва комунізму та змін у державному устрої СРСР тощо. Крім того, Г. Касьянов пропонує звернути увагу на тривалу традицію нехтування життям та індивідуальністю людини – традицію, яка плекалася не лише на державному рівні, а й на рівні соціуму і закарбувалася у звірства воєн, а комуністична ідеологія закарбувала її на рівні державної ідеології. Коли ж ішлося про «соціально неповноцінні» класи (селянство), то хто переймався їх долею?», – риторично запитує історик.

Але ж хіба ці міркування історика не зводяться до критикованого ним намагання звести причини голоду до макрорівня: «наявності намірів вищого керівництва партії та держави знищити, чи покарати, чи залякати певний клас або певну націю»?

Така ж справа, як ми вважаємо, із пропозиціями Г. Касьянова вивчати мотиви і почуття тих численних активістів на місцях, хто сприяв жорстоким реквізиціям і репресіям, конфлікт між традицією та революцією в селянському середовищі, питання про самоцінність окремого людського життя, соціальні і гендерні відносини в селах, взаємини Села і Міста як проблему Іншого, Чужого, випадки опору хлібозаготівлям і реквізиція тощо. Перераховані пропозиції шановного вченого орієнтують дослідників залучати у дискурс Великого голоду 30-х років дослідження з позицій постмодернізму на рівні історії повсякденності чи мікроісторії і дійсно необхідні для змалювання повної панорами життя селян у 1932–1933 років. Але більшість із цих сюжетів вже вивчають не лише перераховані і неперераховані Автором ревізіоністські критики Голодомору на кшталт Ш. Фіцпатрик, Л. Віоли чи С. Віткрофта, а й науковці Інституту історії України та інші Автори.

Проте, як на нас, такі дослідження сприяють позбавленню дискурсу Голодомору частини з окреслених Автором «родових ознак» (віктимності, сакралізації, антропоморфності, ксенофобії тощо), тільки мало чого дадуть у визначенні ключових проблем дискусії: причини і характер голоду 1932-1933 років в Україні та його відмінності від голоду в інших регіонах СРСР – тобто знову ж таки проблем макрорівня.

Слабкість об’єктивістських претензій вченого яскраво проглядається, коли Г. Касьянов переходить від деконструкції концепції Голодомору до

[2351] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 256.

конструювання власної версії подій 1932–1933 років в українському селі, сформульованої у післямові до книги «Danse macabre».

Історик нагадав свої публікації про події 1932–1933 рр. на зорі незалежності[2352,2353] і застеріг від звинувачень його у незнанні теми. Г. Касьянов фактично заявив претензії на оригінальність своєї версії Великого голоду, який він визнав унікальним явищем за катастрофічними масштабами і специфічними ознаками.

Головна версія Г. Касьянова наступна: «Голод виник як наслідок дій партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну реорганізацію сільського господарства, яка мала комплексну мету: мобілізацію ресурсів аграрного сектору країни для забезпечення потреб індустріалізації і супутньої урбанізації; забезпечення продовольством армії та міст; руйнування традиційного сільського укладу, який вважався економічно непродуктивним і соціально ворожим, перетворення села на «соціалістичну фабрику» – і, відповідно, подолання опору селянства цим планам і намірам»[2354].

Нижче Автор пояснює, що згадана «реорганізація» здійснювалася людьми, які мислили переважно політико-ідеологічними категоріями, та впевненістю, що класова боротьба в країні загострюється, що й призвело «до масштабної дезорганізації аграрного сектору економіки», яка поглибилася через масовий опір селянства, несприятливі погодні умови, навмисне загострення партією соціального конфлікту на селі, некомпетентність партійно-державного керівництва.

З пояснень Г. Касьянова очевидно, що некомпетентні керівники вчинили дезорганізацію аграрного сектору економіки, поглиблену опором селянства і непогодою, але не випливає як це все пов’язано з масовим голоддям людей. Тим більше, що Автор неточний: погодні умови у 1932–1933 рр. практично не відрізнялися від середньорічних, розкуркулення і колективізація, як і масовий опір селянства, 1932 р. уже пройшли свій апогей до цього, а теза Сталіна про загострення класової боротьби була виголошена лише у 1934 р. Зрештою, Автор сам переходить до переліку дійсних причин Голодомору, які виходять за рамки дезорганізації аграрного сектору.

Г. Касьянов називає «пусковим механізмом голоду» надмірні хлібозаготівлі 1931 року, які спричинили першу хвилю масового голоду навесні 1932 р. Коли ж під час літньої хлібозаготівельної кампанії 1932 р. через «ще більш нереальні плани» заготівель зерна «опинилися всі основні хлібні регіони СРСР», виросло незадоволення і «трапився справжній скандал» у липні 1932 р. на III Всеукраїнській партійній конференції, учасники якої викликали гнів Москви несприйняттям цих планів.

За Касьяновим, через дезорганізацію та опір селянства, вже в листопаді 1932 р. стала очевидною нереальність виконання плану і Сталін та його оточення тоді дійшли висновку, що головними причинами зриву кампанії є опір селянства та розкрадання зерна; дії «петлюрівців і агентів Пілсудського»,

---

2352 Касьянов Г. Голодомор, терор, геноцид. Україна: 1933–й. *Пороги.* 1993. № 2–3.
2353 Українська інтелігенція в 1933 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 1992. Вип. 2.
2354 Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 260.

спрямовані на саботаж. Останніх Автор, заперечуючи національну складову, трактує таким чином: «…власне, йдеться про те, що дослідники назвали «національним виміром» голоду; дії «опортуністів, зрадників чи просто невдах» у партії на всіх рівнях, тих, хто був нездатний або не бажав виконувати поставлені перед ними завдання»[2355].

Внаслідок здійснення намірів влади виконати плани хлібозаготівель (термін їх реалізації перенесли на січень 1933 р.) і покарання винуватих у їх зриві, пише Г. Касьянов, ситуація загострилася. «Наприкінці 1932 – початку 1933 рр. (власне у листопаді–січні) в діях влади з'являються елементи, які можна охарактеризувати як цілеспрямовані репресії проти селянства: вилучення продовольства у селян, товарна і продовольча блокада сіл («чорні дошки»), блокада голодуючих регіонів. Ці дії призводять до голоду нечуваних масштабів і вимирання сотень тисяч людей»[2356].

Цитованим визнанням, що реквізиціями продовольства і продовольчою блокадою спричинено голод, Автор заперечив свою провідну тезу про голод як наслідок реорганізації аграрного сектору та модернізації, а застосована ним формула «цілеспрямовані репресії проти селянства», які привели до «вимирання сотень тисяч людей», підпадає під визначення геноциду.

Г. Касьянов, продовжуючи аналіз подій 1932–1933 рр. відзначив, що в колгоспи повернули частину зерна і продуктів, щоб годувати тих, хто мав вийти на посівну навесні 1933 р. (а не для порятунку голодуючих, як пишуть «ревізіоністи». – В. Г.) і, таким чином, увійшов у простір «геноцидної» версії голоду, який С. Кульчицький визначив як «виховання народовбивством». Автор визнав також, що на УСРР і території з перевагою етнічних українців у складі населення припало близько половини прямих демографічних втрат від голоду 1932–1933 років і це співпало із згортанням владою політики українізації та репресіями проти національної інтелігенції.

Але наступний висновок історика суперечить вищесказаному: «Усі ці події і факти не дають достатніх підстав стверджувати, що голод 1932–1933 років був навмисно спланований. Його початок і катастрофічний розвиток – результат не так організованих дій, як дезорганізації і спроб подолати цю дезорганізацію, спроб, формат яких визначався політичними поглядами та звичними суспільними практиками правлячого класу … у нього була власна динаміка, яка виникала спонтанно...»[2357].

Всю систему своїх доказів Г. Касьянов будував навколо термінів «реорганізація аграрного сектору» та «мобілізація» його ресурсів, які передбачають і плановість, і організованість, і визнавав ці явища чинниками голоду, а тепер виявилося, що в організованого голоду «була власна динаміка, яка виникала спонтанно» і стався він внаслідок дезорганізації.

Зрештою, Автор погоджується з адептами Голодомору, що організований «терор голодом» таки був, у вигляді масової конфіскації продовольства та блокади голодуючих регіонів. Проте, Г. Касьянов стоїть на своєму: «У даному

[2355] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 262.
[2356] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 262.
[2357] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 262.

разі в СРСР і зокрема в УСРР здійснювався соціоцид, який мав усі ознаки злочину проти людяності – той соціоцид, який був невід'ємною, майже повсякденною ознакою більшовицької політики в продовж 1920-1940-х років»[2358].

Отже, шановний вчений, у небажанні визнати геноцид в Україні, повторив ревізіоністські та російські тези про «загальносоюзний» голод і «злочин проти людяності», проігнорувавши геноцидну специфіку українського Голодомору, яка полягала у масовій конфіскації продовольства, блокаді голодуючих регіонів і республіки загалом та одночасному ударі по «петлюрівцях».

Намагаючись захистити свою хитку наукову позицію, Автор спробував довести, що голод 1932–1933 років не будучи спланованим, не був і спеціально спланованою антиукраїнською акцією, а шукати його винуватців і співучасників «доведеться набагато ближче, ніж у Москві...». Насправді ніхто не заперечує, того, що якогось «геноцидного» письмового плану Сталіна не могло бути знайдено і через відомі науковому загалу конспіративність його директив, частіше усних і через «чистку» його архіву. Так само прибічники концепції Голодомору не заперечують, що і в Україні були співучасники злочину, що визнано, як у випадку С. Косіора, В. Чубаря і судом, але всі вирішальні рішення приймалися таки Сталіним і «дотискувалися» його емісарами В. Молотовим, Л. Кагановичем, П. Постишевим, В. Балицьким та ін. Відомо, що найменший опір на місцях генеральній «лінії партії» закінчувався щонайменше зміщенням з посад, самогубствами, а здебільшого арештами і розстрілами.

Г. Касьянов стверджує, що «національний вимір» був для Й. Сталіна та його оточення вигідним поясненням «негараздів» і засобом пошуків винуватців і називає «явно спекулятивним» навмисне знищення мільйонів робочих рук там, де Сталіним планувалося творення «фортеці» соціалізму. Запитується, в такому разі, чому вождь не обмежився звинуваченнями в «негараздах» соціального ворога, як це було в Росії і чому він не міг скористатися голодом як засобом придушення потенційного національного ворога, як про це і йшлося в його листах та постановах?

Намагаючись уникнути однозначності, історик знову допустив суперечності: ««Національне питання» справді було приводом для репресій, але такого роду репресії почалися до голоду 1932–1933 рр. і тривали після нього, і стосувалися вони не лише українців…»[2359]. Але ж прихильники концепції Голодомору («канонічної» версії дискурсу) і не заперечують, що репресії стосувалися не лише українців, а й інших народів СРСР, тільки не засобом терору голодом (можливо, за винятком німців Поволжя).

Визнавши стурбованість Сталіна потенційною небезпекою українського сепаратизму, (що, значною мірою, пояснює мотивацію дій Кремля. – В. Г.), Автор «Danse macabre» назвав загрозу національного повстання і

[2358] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 263.
[2359] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 264–265.

відокремлення «декларативною». На його думку: «Навіть період української революції 1917–1921 років не засвідчує виявів національної свідомості українського селянства, достатнього для розмов про «націотворчий» потенціал цієї верстви»[2360].

Проте, по-перше, як довів професор С. Кульчицький та зарубіжні радянологи, політичні рішення в той час приймалися не на основі реалій, а згідно з уявою можновладців: не важливо чи був той потенціал, а головне, що вважав Сталін і його резиденти в республіці.

По-друге, як засвідчують дослідження Л. Віоли, В. Васильєва, Г. Махоріна та інших фахівців, значення і масштаби селянських бунтів в Україні на початку 30-х рр. були значно більшими, ніж припускали історики: йшлося про майже третину усіх повстань й половину повстанців СРСР і з використанням прокламацій «вільної» України. Найбільше з-поміж інших регіонів вирувала республіка і в 1932 р.

По-третє, образ бунтівливого українського села Сталін виніс ще з періоду революції 1917–1920 р., селянських повстань Н. Махна, отаманів Холодного Яру (останнє тривало до 1924 р.) та ін. Тож даремно Г. Касьянов вважає посилання на заяву «вождя» 1925 р. про селянство як армію національних рухів некоректним для пояснення мотивів дій диктатора через 7 років.

По-четверте, історик, на відміну від того ж Сталіна, не врахував національно-патріотичні настрої частини керівництва та інтелігенції республіки за наявності ще «двох Україн» в Галичині та на Кубані.

Наполягаючи на загальносоюзному характері голоду «як з погляду причин, так і з огляду на його перебіг, він вразив саме зернові регіони, серед яких Україна і Кубань були чи не найбільш густозаселеними та етнічно компактними…»[2361], – історик тут же заперечує тезу про «зернові регіони» і «загальносоюзний характер» і мовить про «етнічний вимір голоду [який] стосується не лише українців чи росіян, а й представників інших національностей».

Звідси випливає, що Г. Касьянов відступив від своєї ідеї «соціоциду» убік визнання етноциду, тільки «інтернаціонального», а не спеціально українського. І тут же, за принципом неоднозначності, вчений перерахував ознаки відмінності українського голоддя від голоду в інших регіонах: зовнішній кордон, чим пояснюється приховування голоду та перешкоди пересуванню селян; плани перетворення УСРР на «зразкову республіку» та «фортецю» на межі з ворожою Польщею; невпевненість Центру у повній лояльності керівництва республіки із врахуванням ступеня автономності українських державних і громадських інститутів. Автор всіляко намагається тлумачити ці відмінності як республіканські, а не національні і навіть «українізацію», всупереч фактам, намагається трактувати лише як «творення лояльного партійно-державного апарату», як засіб подолання «…класового ворога в містах – російськомовної «дрібної» і «середньої» буржуазії, інтелігенції,

[2360] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 265.
[2361] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 265.

службовців, успадкованих від старого режиму»[2362], – тільки не як власне українізацію суспільства.

В результаті такої семантичної неоднозначності та історико-філологічної еквілібристики Г. Касьянов дійшов до кінцевого формулювання своєї версії причин голоду: «Катастрофічно швидка і некомпетентна реорганізація сільського господарства країни, яка супроводжувалася одночасним падінням виробництва і збільшенням вимог щодо його обсягів, породила потужну господарсько-управлінську кризу, яка не могла не спричинити конфлікт між правлячим класом центру і соціально-культурною елітою республіки»[2363].

Отже, історик повторив свій логічний ланцюг доказів причин української катастрофи ціною 6 млн. життів: «некомпетентна реорганізація» аграрного сектору спричинила кризу, падіння виробництва при збільшенні обсягів хлібозаготівель, що спричинило конфлікт між центром і республікою. «Цей прихований конфлікт можливо і був основою та підставою для «національного тлумачення» голоду 1932–1933 років в Україні – і це дуже важлива відмінність його від загальносоюзного голоду»[2364], – пояснює Г. Касьянов.

Із такого пояснення постає більше питань, ніж відповідей. Яка саме «реорганізація» проводилася у розпал Голодомору 1933 р.? Чому конфлікт «Центр-республіка» начебто був лише номенклатурним, а не також і національним? Чому Сталін наполягав у 1932 р., що «Україну ми можемо втратити»? Чому падіння зерновиробництва супроводжувалося збільшенням хлібозаготівель саме в Україні? Чому кубанська і поволзька Надзвичайні хлібозаготівельні комісії припинили свою роботу, а їх очільники Постишев і Каганович, як і Молотов, наприкінці 1932 року були направлені в Українську РСР? Чому постановою політбюро ЦК КП(б)У 18 листопада 1932 р. С. Косіору та С. Реденсу доручалося розробити оперативний план ліквідації «основних куркульських та петлюрівських контрреволюційних гнізд»? Чому сталінською директивою 14 грудня 1932 р. опір хлібозаготівлям пов’язано із згортанням українізації? Чому телеграма Сталіна 1 січня 1933 р. про «натуральні штрафи» з конфіскацією всього продовольства стосувалася лише України? Чому лише Україна і Кубань за сталінською директивою 22 січня 1933 р. були піддані «харчовій» блокаді? Чому Постишев, в якості сталінського резидента в Україні, розгорнув кампанію проти українізаторів і «петлюрівської українізації»? Чому, зрештою, Автор резолюції ООН 1948 р. про геноцид Р. Лемкін назвав Голодомор в Україні класичним прикладом геноциду. Адекватна відповідь на ці питання, вважаємо, ніяк не вписується в «конфлікт між правлячим класом центру і соціально-культурною елітою республіки» чи ситуативне намагання влади запобігти дезорганізації агровиробництва.

Частину з цих питань Г. Касьянов пояснив прикордонним становищем республіки і її опором кремлівській «реорганізації», але це лише підтверджує справді «національне тлумачення» Голодомору українського народу, якого так уникає високоінтелектуальний Автор «Danse macabre».

[2362] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 266.
[2363] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 266.
[2364] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 266.

Хоч професор Касьянов не виконував жодних політичних чи ідеологічних замовлень, закликав дослідити один найтяжчих злочинів проти людяності з вільних від політики позицій, з комплексним і міждисциплінарним підходом, поважному історику не вдалося позбавитися однобічності у дослідженні історії Великого голоду в Україні. Відкинувши «національне тлумачення», він таким чином, солідаризувався з російськими колегами і представниками «ревізіоністської» школи Заходу. На закиди С. Касьянова про політизацію та інструменталізацію «канонічної версії» Голодомору С. Кульчицьким і його послідовниками можна відповісти влучним спостереженням за «владою науки» шанованого ним Мішеля Фуко: «Все є політичним за характером речей, – пояснював французький класик. – Все політичне через існування суперечностей»[2365].

Відповідно Джеймс Мейс наголошував на специфіці теми Голодомору, яку ігнорує Г. Касьянов: «Саме дослідження питання, яке стосується долі мільйонів жертв, яких ще пам'ятають живі, питання трагедії, очевидці якої ще живі, неможливо убгати в рамки ні вузької науки, ні суто політики. Воно набагато масштабніше, чи глобальніше, і безпосередньо стосується універсальних цінностей, напрацьованих цивілізацією»[2366]. Тож побажання найкращого знавця теми С. Кульчицького американцю М. Таугеру: «Таке дослідження треба будувати на суміжжі соціально-економічних і національних проблем комуністичного будівництва»[2367], – вважаємо слушним і щодо власної аргументації С. Касьяновим причин і характеру Великого голоду, з недооцінкою ним українських особливостей гуманітарної катастрофи.

Разом з тим, праця Г. Касьянова «Dance macabre» може дійсно служити унікальним зразком спроби деконструкції геноцидної концепції Голодомору і прикладом фахової критики історіографії сучасного світового дискурсу з теми. Вченому, гадаємо, за багатьма критеріями вдалося піднятися на рівень рефлексії «історика другого рівня», але, здається, не вийшло здолати власних ідейних «родових ознак» ревізіонізму та наукового снобізму.

Монографія «Танці на кістках» Г. Касьянова є не просто «науковим есе», як скромно визначив Автор, а яскравим зразком сучасної критичної історіографії і наукової аналітики, поки що не належно оціненої історичними науковими колами. Робота відомого історика, як і її доповнений варіант «Розрита могила», має синтетичний характер, визначений як власне історичним так і історіографічним змістом. Монографія виявила широку загальну ерудицію Автора, його високопрофесійне володіння науковим інструментарієм, знання не лише українських, російських, а й англомовних джерел.

Треба відзначити також громадянську мужність і професійну зрілість Автора книги, який, по-перше, свій головний критичний запал спрямував на деміургів канонічної версії Голодомору, зокрема, на своїх колег з Інституту

[2365] Foucault Michelle. Security, Territory, Population: Lectures at Collège de France, 1977–1978 / ed Michel Senellart, François Wald and Alessandro Fontana. New York : Picador. Palgrave Macmillan, 2009. p. 390.

[2366] Пісоцька Руслана. Згадати все, або Дорога сліз Джеймса Мейса: інтерв'ю Дж. Мейса Р. Пісоцькій. *День.* 2011. 23 листоп. № 213.

[2367] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 230.

історії НАН України С. Кульчицького, В. Марочка, і по-друге, спрямував монографію до друку ще за часів президентства В. Ющенка, проти політики відродження історичної пам'яті якого Автор націлив свою працю. При цьому Г. Касьянов, відповідно свого ліберального світогляду, солідного інтелектуального потенціалу і принципів наукової етики намагався уникнути в монографії власних оціночних суджень та нав'язливих імперативів, проте як на нас, не завжди послідовно.

Серед численних здобутків Г. Касьянова є чітка постановка ним мети, завдань та методів дослідження та використання, крім класичних об'єктивного, історичного, історіографічного, описового методів, наукової аналітики, компаравістики, структуралізму, соціололінгвістики, просопографії.

Застосування методології і методів критичної історіографії «історика другого рівня» дозволило Автору вийти за межі наукової дискусії прихильників і противників канонічної версії Голодомору як геноциду і вперше в світовій історичній науці провести деконструкцію дискурсу Голодомору у зв'язку з його ідеологічним та політичним контекстом, суспільною практикою політики відродження історичної пам'яті.

Подібну до тверджень Г. Касьянова, ліберальну точку зору на події початку 30-х років в СРСР висловив у пресі політолог Володимир Малінкович. Дослідник охарактеризував Голодомор 1932–1933 рр. як найстрашніший злочин сталінського режиму, обумовлений авантюрною політикою прискореної колективізації та надмірних обсягів продовольчого податку. Проте, на думку В. Малінковича, аналогічну з російською, голод не мав ознак геноциду проти українців позаяк таким же або й жахливішим він був на Північному Кавказі, у Казахстані і забрав майже 8 млн. життів. Хоча, за Малінковичем, майже половина цих жертв припадає на Україну та етнічних українців, які абсолютно переважали в сільській місцевості, так само потерпіли представники усіх національностей УСРР[2368].

В черговий раз продемонстрував проросійське бачення історії України в інтерв'ю «бульварній» газеті академік Петро Толочко: «Не було … геноциду, що стосується саме українців. У той час голодувало Поволжя, голодував Дон, Північний Кавказ... Голодували усі. Був неврожай. Кажуть в Україні вмерло більше, ніж в інших регіонах. Але чому це трапилося ?... Чому з України вигребли хліба більше, ніж з інших регіонів ? … Свої ж показували, свої ж витрушували. Проявляючи надмірну ретельність, вислужувалися .... догоджали»[2369]. Як бачимо, за Толочком, голод стався через неврожай та жорстокість і запопадливість українців. Залишається запитати: і нащо тільки мало не все сталінське Політбюро і ДПУ було кинуте на хлібозаготівлі, коли «надмірно ретельні» українці самі вчинили людомор?

У 2012 р. свою спробу демонтувати геноцидну версію Голодомору оприлюднив народу професор Валерій Солдатенко[2370], який на той час

[2368] Малінкович В. Бути чесним перед самим собою. *Хрещатик.* 2007. 27 листопада. С. 3.

[2369] Назаренко М. Интервью академика П. Толочко. *Бульвар Гордона.* 2006. 6 марта. № 10. С. 15

[2370] Солдатенко В. Ф. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі. ***Національна та історична пам'ять :*** зб. наук. праць. Вип. 3. Київ: ДП «НВЦ Н 35 »Пріоритети», 2012. С. 3–92.

очолював Український інститут національної пам'яті. Претендуючи на власний об'єктивний погляд історик посилається на російські підбірки документів, які, як відомо, складалися за інструкцією не висвітлювати специфіку України і знаходить у них «… прямо протилежну тенденцію – намагання (хай десь під значним тиском усвідомлення трагічних обрисів явища), бодай якоюсь мірою, зарадити біді, що було зовсім несумісним із зумисним, цілеспрямованим масовим нищенням людей»[2371]. При цьому «об'єктивний» історик не пояснив, чому допомога (тільки працюючим в колгоспі) надійшла лише після реквізицій всього продовольства та умовчав про суто антиукраїнські директиви Сталіна 14 грудня, 1 січня, 22 січня та ін.

Заявивши про свою солідарність з оцінкою голоду Г. Касьяновим, дослідник продемонстрував скоріше радянський підхід до визначення передумов і причин подій 1932–1933 рр. В. Солдатенко вважає, що українці ще в 1917–1920 рр. зробили свій історичний вибір на користь радянської влади. «Розмови ж про те, що українцям нав'язали свою волю більшовики, що вони були силоміць затягнуті в ярмо СРСР, з чим українці були в більшості незгодні і чинили опір усі 20-ті й початок 30-х років, просто не мають під собою фактологічної бази»[2372]. Щоправда, історик не навів фактологічної бази на користь своєї заяви, які суперечить даним ДПУ про найбільший розмах селянського опору саме в Україні, не кажучи вже про більшовицькі вторгнення 1917–1920-х років. Причини голоду, який, на думку В. Солдатенка, був всесоюзним, визначені не стільки суб'єктивними – помилкові дії управлінців від Сталіна до голови сільради, – скільки викликані об'єктивними потребами ресурсів для індустріалізації та обороноздатності у ворожому оточенні. Тож історик проігнорував будь-яку українську специфіку голоду 1932–33 років і пристав до найменших обрахувань його демографічних наслідків в республіці (2,6 млн. чол.).

В. Солдатенко називає серед своїх однодумців у невеликому таборі «негеноцидної версії» голоду В. Харченка, з його публікаціями в комуністичному журналі, у яких схвалюється допомога партії народу і причини голоду 1932–1933 рр. в Україні, з наголосом на спільну трагедію народів СРСР, пояснюються неврожаєм та господарськими помилками влади[2373].

До числа деконструкторів «міфу про Голодомор», солідарних з В. Солдатенком, але з меншим рівнем наукової доброчесності належать деякі інші фахові суспільствознавці. Так, професор філософії та комуністичний ідеолог Георгій Ткаченко вбачає в «міфі про Голодомор» сконструйований З. Бжезинським в Гарварді з подачі «колишніх прислужників Гітлера» – галицьких націоналістів антирадянський диверсійний проект, спрямований тепер проти Росії й російського народу[2374].

[2371] Солдатенко В. Ф. Трагедія тридцять третього ... С. 21.
[2372] Солдатенко В. Ф. Трагедія тридцять третього ... С. 33.
[2373] Харченко В. Трагічна сторінка спільної радянської історії. Нові документи про голод початку 1930–х років в СРСР: Україні. *Комуніст України.* 2009. № 3–4. С. 132–168.
[2374] Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием. Киев : МУСУВ, 2006. С. 5–6.

Після критики «антикомуністів», слов'янофобів і русофобів» Р. Конквеста і Дж. Мейса, джерелами яких, начебто, слугували чутки з колаборантських кіл, а плодами праць – «пустоцвіт», який все ж плодить фашизм, расизм і навіть мілітаризм, Автор згадав «звиклих обслуговувати владоможців» українських істориків С. Кульчицкого, П. Панченка, В. Даниленка «і їм подібних». Особливо дісталося С. Кульчицькому за його зауваження про необхідність розгляду сталінських документів «під потрібним кутом зору».

Г. Ткаченко визначив головною причиною загальнорадянського голоду 1932–1933 низький рівень розвитку продуктивних сил, який дістався у спадок ще після Столипіна і відставав від росту народонаселення непогодою. «Однак об'єктивний чинник – посуха, що обумовлювала недобір хліба, була доповнена та підсилена суб'єктивними факторами, головним з яких стали економічні диверсії куркульства – класу сільської буржуазії»[2375]. Тут же Автор добавив, що в Україні «куркульство виступило воєдино з буржуазними націоналістами, по природі своїй запрограмованими на насильство», а нижче визнав і помилки влади через засилля в керівному апараті троцькістів, які бачили в селянах своїх антиподів[2376]. Щоправда, дослідник визнав і поспішність Сталіна, як відступника від ленінських настанов у згортанні НЕПу, проведенні колективізації та ототожненні з куркулями частини середняків.

Висунувши тезу, що «ніякого навмисного Голодомору не було і не могло бути», Г. Ткаченко, навів чотири аргументи на її обґрунтування: 1) це суперечило стратегії партії і привело б до загибелі опори влади і колективізації – бідняків і середняків села; 2) це підірвало би обороноздатність країни у ворожому оточенні, а війна навпаки – показала згуртованість трудящих і народів СРСР; 3) «Голодомор» став би антирекламою, яка прирекла би ідею і справу колективізації, а разом з цим і радянську владу, на поразку; 4) посуха і голод найбільше вразили південно-східні і центральні, російські та російськомовні регіони, що в разі штучного Голодомору зрубало б «ще один сук на зростаючому і міцніючому дереві союзної держави»[2377]. Крім такої логіки, сумнів у науковій компетентності штатного з радянських часів критика «бандерівщини» викликають його деякі маніпуляції з цифрами. За Ткаченком, у 1932–33 навчальному році школу відвідували 98 % учнів, а П. Постишев «вибив» із резерву Української військової округи (УВО) продовольчий фонд для харчування 600 тис. дітей[2378]. Насправді, як повідомляли С. Кульчицький та Є Шаталіна, з посиланням на архіви, цей фонд був вдесятеро менший, крім того, «Пусткою стали сільські школи, де відсутність учнівсько-педагогічних колективів сягала 96–98 %»[2379].

[2375] Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе ... С. 13.
[2376] Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе ... С. 16, 20.
[2377] Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе ... С. 23–26.
[2378] Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе ... С. 17, 19.
[2379] Кульчицький С. В. Шаталіна Є. П. Становище дітей на Україні в 1931–1933 роках (документальна розповідь. *Минуле України: відновлені сторінки* / редкол.: І. М. Хворостяний (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. С. 188, 189.

Подібна фальш не завадила науковцю взяти епіграфом до брошури та розділу «Міф про Голодомор на службі в американських геостратегів» нової книжки гострий вираз М. Сервантеса: «Брехливих істориків треба було б страчувати як фальшивомонетників»[2380].

На цей раз борець з інфрмаційною інтервенцією повторив критику української діаспори, Конквеста з Мейсом, який був «обласканий і панею американського походження Чумаченко-Ющенко» та добавив своє відкриття «дійсного Голодомору – геноциду в хваленій Америці» 1929–1933 рр.[2381]. Крім науковців, названих в брошурі, професор Ткаченко вилив свій гнів на укладачів двох фундаментальних збірників документів: синтезного зібрання матеріалів з 15 архівів України і Росії[2382] та підбірки документів радянських спецслужб[2383]. Філософ назвав 9 »істориків», що доклалися до цих «творінь» (збережено правопис Автора. – В. Г.) з перекрученням деяких прізвищ, обізвавши їх «першопроходімцами» «оранжевими» істориками, що не внесли нічого нового і спекулюють на народній трагедії «для розпалювання націоналістичних пристрастей на потребу дяді Сему і необандерівцям». Це не завадило Автору через кілька сторінок подякувати укладачам збірок за можливість скористатися їх виданнями[2384]. Так само критика націоналістів не завадила Г. Ткаченку з даними В. Кубійовича 1958 р. про 2–3 млн жертв голоду в Україні[2385]. Надалі Автор повторив свої викладки причин голоду і неможливості Голодомору і закінчив сентенціями про міф «Голодомору» як об'єкту «… інформаційно-диверсійних засобів на новому витку «холодної війни», спрямованої вже проти Росії, слов'янської (православної) цивілізації, яка становить головну перешкоду перекрою політичної карти світу і встановленню неофашистського світового порядку»[2386].

Крім того, народжений в Поволжі київський філософ порадив українцям «не стрибати» від Росії поки вона їх ще терпить, адже: «Нікуди ми від росіян не дінемся. Це наш стратегічний партнер на всі наступні віки»[2387]. Шоб сказав би цей пророк після 2014 р.? Мабуть би звинуватив «галіційських націоналістів»…

З філософом повністю солідаризувався Автор передмови до брошури доктор історії Євген Безродний[2388]. Він також дорікнув «присяжним науковим працівникам» за спекуляції на темі голоду, який, як «відкрив» фахівець з «викриття» діяльності ОУН-УПА, охопив у 1932/33 роках 100 млн чол. або 60% населення СРСР. Історик пішов ще далі ніж філософ, повністю переклавши вину за голод на відсталість сільського господарства, капризи природи, опір

[2380] Ткаченко Г. С. Информационно–психологическая интервенция. Киев : Юнивест Принт, 2008. С. 198.
[2381] Ткаченко Г. С. Информационно–психологическая интервенция ... С. 202.
[2382] Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України; Ін–т історії України. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. 1128 с.
[2383] Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ : ВД «Стилос». 2007. 604 с.
[2384] Ткаченко Г. С. Информационно–психологическая интервенция ... С. 207–208, 211.
[2385] Ткаченко Г. С. Информационно–психологическая интервенция ... С. 214.
[2386] Ткаченко Г. С. Информационно–психологическая интервенция ... С. 234.
[2387] Ткаченко Г. С. Информационно–психологическая интервенция ... С. 233.
[2388] Безродный Е. Ф. Предисловие. *Ткаченко Г.С. Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием. С. 3–6.* https://www.zerkalov.org/files/mog.doc (дата звернення: 23.07.2018).

куркульства, помилки і зловживання місцевих кадрів, але навіть не згадавши Сталіна та його емісарів. «В результаті неурожаю в багатьох регіонах Союзу СРСР, в тому числі і в Україні, почався голод, який забрав багато людських життів»[2389], – резюмував Є. Безродний.

Особливо уславилася подібними українофобськими писаннями газета «2000», яка представила свої шпальти для заперечення Голодомору і М. Таугеру, і далекій від історії (біологу за освітою) Мирославі Бердник, яка переймалася критикою придуманих нею «танців на костях» та дилетантськими демографічними підрахунками втрат від голоду. Взявши за вихідні дані статті в енциклопедіях 1897 і 1980 р. (?), Авторка статті нарахувала понад 3 млн жертв Великого голоду в усьому в радянських Росії та Україні, з яких лише 2 млн селян[2390]. При цьому в УСРР, як виявляється, голод організували українські націоналісти.

Отже, аналіз публікацій українських опонентів геноцидної концепції Голодомору засвідчує, по-перше, брак предметних досліджень причин і обставин трагедії народу, до яких можна частково віднести праці Г. Касьянова і В. Солдатенка. По-друге, в таборі заперечників і деконструкторів Голодомору бракує фахівців і репрезентативної джерельної бази. По-третє, більшість прибічників не геноцидної версії голоду оперують скоріше ідеологічними, ніж науковими конструктами і націлені на критику української політики національної пам’яті, яку активізував Віктор Ющенко, з проросійських або прорадянських позицій.

4.4. Регіональний вимір Голодомору в українській історіографії

На сьогодні, попри існування досить численних місцевих оглядів регіональної літератури з історії Голодомору, відсутні подібні дослідження, де б давався інтегрований компаративний аналіз такої літератури. Між тим, історики розробляли як проблеми локальних і регіональних особливостей перебігу голоду в межах України, так і його відмінностей в республіці і на Кубані від інших регіонів Російської Федерації. Тобто, маємо врахувати і національно-територіальний, і внутрішньо регіональний та локальний, місцевий історичний простір, який, як нагадав професор Олександр Удод, визначає межі історіографічного простору[2391].

Як відомо, у 1932 р. було проведено чергову адміністративну реформу, яка усталила поділ, що, за принципом підпорядкованості (область – район – населений пункт), зберігся до сьогодні. До кінця 1932 р. було утворено 7 великих областей – Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську, Чернігівську, кожна з яких охоплювала райони

[2389] Безродный Е. Ф. Предисловие … С. 6.

[2390] Бердник М. О голоде и жертвах. *2000*: еженедельник. 2006. 27 января. С. 2.

[2391] Удод Олександр. Регіональна конфігурація української історіографії: пошуки наукової моделі розуміння вітчизняної історії. *Схід і Південь України: час, простір, соціум : у 2 т. Т. 2 : матеріали до бібліографії* / НАН України, Нац. б–ка України ім. В. І. Вернадського, Ін–т історії України ; уклад.: Т. В. Добко (керівник), О. Я. Дуднік, А. М. Колесніченко та ін.; редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, Т. В. Добко та ін. Київ, 2016. С. 22–27.

щонайменше 2–3-х сучасних областей і кожна з яких була охоплена штучним людомором. Визнаючи відмінності всесоюзного голоду від Голодомору, С. Кульчицький визначив основні географічні межі останнього: «Проте масова акція викачування незернового продовольства в січні 1933 р. обмежилася рамками УСРР і Кубані»[2392]. Щодо самої УСРР, то, як показує атлас Голодомору, в республіці не було навіть районів, які б не зазнали голодних смертей 1932–1933 рр.

Що стосується вивчення територій Голодомору в республіці, то як показує бібліографія наукових видань, серед найбільше досліджених є південні області республіки, Поділля, ДонбаС.

Історія Голодомору власне на **Одещині** висвітлена відносно менше, ніж на інших територіях цієї області, що об'єднувала, станом на лютий 1932 р., землі нинішніх Миколаївської, Херсонської, частину Кіровоградської областей. Однією з причин такого становища, очевидно, є виконання рішення Одеського облвиконкому від 15 квітня 1934 р., наведеного Ф. Турченком та іншими дослідниками, про вилучення всіх записів сільрад про смертність у 1933 р. і частину – за списком УНХУ 1932 р., щоби «класово-ворожі елементи» не перевищували смертності і не знижували народжуваності[2393].

Менше з тим, одеські науковці В'ячеслав Кушнір і Едуард Петровський відзначили, що тема Великого голоду з початку 90-х років досить активно вивчалася місцевими краєзнавцями та археографами (Л. Білоусова, М. Григорук і Л. Григорук, Г. Малінова, І. Ніточко, О. Різників та ін.)[2394]. Передумовою Великого голоду в СРСР В. Кушнір і Е. Петровський визначили курс влади на перетворення неконтрольованого моря селянських господарств у сталінські «фабрики зерна», якими мали бути сільськогосподарські артілі з прикріпленими до них виробниками. Ліквідація куркульства, на думку істориків, була одним із головних напрямів проведення суцільної колективізації, а іншими – заборона торгівлі, примусова праця в колгоспах, система трудоднів, вилучення врожаю, що викликало небажання хліборобів задарма працювати, скорочення поголів'я худоби, дезорганізацію колгоспів і масове голодування з весни 1932 р.[2395].

Історики відзначили посилення голоду восени 1932 р., пов'язане з діяльністю хлібозаготівельної комісії В. Молотова, під тиском якого Раднарком УСРР прийняв постанову 20 листопада про натурштрафи та повернення авансів. Апогей репресій щодо селянства В. Кушнір і Е. Петровський позначили груднем 1932 року, під час орудування з пошуку пшеничних ям на Одещині таких «командирів Голодомору» як Л. Каганович і В. Балицький. З

[2392] Кульчицький Станіслав. Передмова. *Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* / викон. директор Комісії Джеймс МейС. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. С. 76.

[2393] Турченко Ф. Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область* / обл. редкол. : О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко та ін. ; наук.–ред. група: Ф. Г. Турченко (керівник), О. М. Ігнатуша, О. О. Стадніченкота ін. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. С. 15.

[2394] Кушнір В. Г., Петровський Е. П. Національна трагедія в Україні: гірка правда Голодомору на Одещині. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область :* в 2 ч. / обл. редкол.: М. Д. Сердюк, М. Л. Скорик. Одеса : Астропринт, 2008. Ч. 1. 2008. С. 6–11.

[2395] Кушнір В. Г., Петровський Е. П. Національна трагедія в Україні ... С. 7–8.

ініціативи останніх обком партії 27 грудня доповнив «чистки» партійців, конфіскації селянського майна, індивідуальні арешти і вислання в концтабори рішенням про депортації цілих сіл: «Вислати по одному найбільш злісному селу із Любашівського, Троїцького, Кривоозерського та ін. районів, а із Первомайського, Зинов'ївського і В.-Олександрівського – по два села[2396,2397].

Історики навели документальні свідчення про перебіг штучного голоду на Одещині, який умертвляв не лише родини, а й цілі села і змушував хліборобів, насамперед дітей, жебракувати в Одесі, звідки день і ніч кораблями відправляли худобу і збіжжя за кордон. Серед інших приголомшуючих фактів людомору, вчені наводять дані про заготівлі новоявленими «Шариковими» за 1931 р. – 11 місяців 1933 р. понад 4,4 млн собак і котів, могли би врятувати тисячі людських життів, позаяк споживалися голодуючими людьми. Очевидно, шкура і м'ясо кішки, яка в той час коштувала 30 крб, були більш потрібними спраглим прибутку заготівельникам, ніж конаючим від голоду… Історики також навели дані Одеського консульського округу Німеччини про допомогу місцевим колоністам. Незважаючи на примушування влади відмовитися від неї, німецькі поселенці часто отримували грошові перекази і постраждали менше, ніж українські селяни області, особливо на Кіровоградщині, де їх вимерло до 25%. Опираючись на дані С. Максудова, М. Царинника, Л. Луцюка і Б. Кордана, одеські науковці відзначили нерівномірну смертність по різних регіонах області (15–19,9%), але не пояснили причин такого явища[2398].

Подібні результати дослідження отримали й деякі інші Автори студій Голодомору на Одещині. Проте деякі дослідники, як Надія Сафонова, посилаються лише на явно неповні документи Держархіву Одеської області (книги РАЦС та свідчення очевидців, за якими фіксується 37961 жертв Голодомору у 471 населеному пункті[2399].

Тарас Пшеничний (Київ) у своїй кваліфікаційній роботі охопив основні політичні та соціально-економічні аспекти насильницької колективізації і розкуркулення в регіоні Південно-Східної України, пов'язав їх з наростанням голодового мору і документував свої висновки про руйнівні наслідки такої комуністичної політики. Науковець виявив деякі особливості форсованого наступу влади на селянство і встановив: «Головною з них є та, що цей регіон був найбільш аграрним і економічно багатим в Україні і тому основна увага прискорених соціалістичних змін концентрувалася на реалізації політики більшовицької влади у Дніпропетровській, Донецькій та Одеській областях»[2400]. Проте варто зауважити, що вибір Автором трьох названих областей мав би спонукати його до посилення компаративної складової у дослідженні вказаного

[2396] Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи / кол. авт. та упоряд. *Праці Державного архіву Одеської області.* Т. XVIII. Одеса : Астропринт, 2007. С. 28.

[2397] Кушнір В. Г., Петровський Е. П. Національна трагедія в Україні ... С. 9.

[2398] Кушнір В. Г., Петровський Е. П. Національна трагедія в Україні ... С. 10–11.

[2399] Сафонова Н. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Одещині та його наслідки. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжн. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. Київ : Київський нац. ун–т ім. Тараса Шевченка, 2013. С. 141.

[2400] Пшеничний Т. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні (на матеріалах південно–східних областей): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав–Хмельницький, 2008. С. 12.

регіону трьох областей, який, дійсно можна вважати найбільш економічно багатим, але не «найбільш аграрним».

Що стосується Півдня України, то найкраще вивченим на сьогодні є Голодомор на **Миколаєвщині**, де збереглася велика кількість архівних даних про перебіг голоду. Події 1932–33 років у миколаївських селах досить ретельно досліджені емпірично, археографічно й історіографічно. Останнє, зокрема, засвідчує наявність спеціальної монографії з історіографії комуністичних голодів в області[2401]. В одній із останніх історіографічних робіт професор Микола Зеркаль навів понад 60 публікацій місцевих дослідників про перебіг в регіоні Великого голоду[2402].

За роки незалежності під егідою професора Миколи Шитюка, який очолював Інститут історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, сформувалася креативна група дослідників історії комуністичних голодів та інших політичних репресій на Півдні України. Вчений починав з вивчення системи більшовицького терору, але більшість своїх досліджень присвятив історії періоду Великого голоду і є керівником асоціації дослідників Миколаївщини часів Голодоморів.

В численних працях історик одним із перших в області аналізував причини та характер селянської катастрофи[2403], перебіг голоду в різних географічних та національних вимірах Півдня України та районів області[2404], демографічні та морально-психологічні наслідки колективізації, розкуркулення і Голодомору в Миколаївському краї[2405]. Втім, старший за віком колега М. Шитюка професор Валентин Шкварець, вважав, що вперше «більш-менш поширено» розповідалося про Голодомор та масові репресії на Миколаївщині[2406] у його власній спільній з доцентом М. Мельником синтетичній праці з історії області[2407].

Широкий хронологічний вимір дослідження процесу перетворення селянства із вільних хліборобів на колгоспних кріпаків, повністю залежних від влади, простежено на багатій документальній базі південних областей України у спільних з А. Бахтіним[2408] та О. Акуніним монографіях вченого[2409]. Ці роботи

[2401] Шкварець В. П., Горбуров Є. Г., Горбуров К. Є. Історіософія та історіографія голодів–людоморів на Миколаївщині. Миколаїв : Шамрай, 2008. 288 с.

[2402] Зеркаль М. М. Історіографія дослідження голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині в роки незалежності та перспективи для подальшого вивчення. *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. праць. Миколаїв : Вид–во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 17. 176 с.

[2403] Шитюк М. М. Голод 1932–1933 років на території Миколаївщини. *Голод–геноцид 1933р. в Україні: Історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків.* Міжнар. наук.–теор. конф. Київ. 28 листопада 1998 р. Київ: Вид–во М. Коць, 2000. С. 278–298.

[2404] Шитюк Микола. Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу :* матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листопада 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 174–185.

[2405] Шитюк М. М. Наслідки колективізації на Миколаївщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Вип. 5. Київ, 2001. С. 215–249.

[2406] Шкварець В. П. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні і Миколаївщина: історіографія проблеми. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 493: Держава та армія. С. 186. С. 183–197.

[2407] Шкварець В. П., Мельник М. Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії. Миколаїв : [б. в.], 1994. С. 204–219.

[2408] Шитюк М. М., Бахтін А. М. Південна Україна: колективізація і голод 1929–1933 років. Миколаїв : Аскел, 2007. 512 с.

побудовані за єдиним проблемно-хронологічним принципом на розлогій джерельній базі і містять аналіз етапів та засобів здійснення сталінської «революції зверху» в селах Південної України. Автори розглядають насильницьку «всеосяжну» колективізацію та ліквідацію заможних господарів на початку 30-х років як передумови провокації Великого голоду, безпосередньою причиною якого вони визначили непосильні хлібозаготівлі. У третьому розділі монографії М. Шитюка і О. Акуніна спеціально проаналізовані причини, обставини і наслідки Голодомору на півдні України. Хоча історики вважають, що головним чинником сталінського людомору, скоріше, була волюнтаристська соціально-економічна політика, ніж намагання покарати селянство за спротив владі, вони визнають навмисний, геноцидний характер злочину Кремля, який підірвав духовні та культурні основи українського селянства, разюче вплинув на свідомість народу[2410]. Що стосується демографічних втрат від Голодомору, то історики критикують радянські дані як неповні і фальсифіковані та виходять на цифру 500–600 тис жертв геноциду на теренах Одещини, Миколаївщини, Херсонщини, які тоді входили до Одеської області[2411].

Понад названі праці, М. Шитюк у окремих брошурах[2412,2413] та спільній з Кирилом Горбуровим монографії[2414] досліджував на місцевій джерельній базі три найбільших голоди в СРСР, розглянувши їх в контексті єдиної політичної лінії комуністичної партії, спрямованої проти селянства та українського народу.

За редакцією та участю вченого до 70-річчя трагедії народу побачили світ дві спеціальні колективні монографії, які містять архівні документи. свідчення очевидців, теоретичний матеріал з історії голоду в регіоні[2415,2416].

Через 5 років побачила світ капітальна колективна монографія миколаївських науковців в серії обласних книг пам'яті жертв Голодомору, підготовлена під керівництвом М. Шитюка, у якій вміщена передня стаття без зазначення авторства[2417]. Дослідники перерахували комплекс причин голоду, серед яких визначальними були соціально-політичні фактори: політика більшовиків на ліквідацію багатоукладної системи економіки через примусову колективізацію, нищення заможних селян, виснажуючі хлібозаготівлі, конфіскацію харчів, ненадання допомоги голодуючим, тотальні репресії, включно з депортаціями. Крім причин голоду, миколаївські дослідники

2409 Акунін О. С., Шитюк М. М. Південноукраїнське селянство (кінець 20–х – перша половина 40–х років ХХ століття): монографія. Миколаїв : Вид–во ПП Шамрай, 2010. 284 с.

2410 Шитюк М. М., Бахтін А. М. Південна Україна ... С. 157.

2411 Шитюк М. М., Бахтін А. М. Південна Україна ... С. 150.

2412 Шитюк М. М. З власним народом війна. Київ : Акант, 1995. 78 С.

2413 Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття.1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Київ : Геліон, 1997. 62 с.

2414 Шитюк М. М., Горбуров К. Є. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв : Вид–во Ірини Гудим, 2007. 156 с.

2415 Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70–річчя трагедії) / під ред. М. М. Шитюка. Миколаїв : Вид–во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. 204 С.

2416 Трагедія століття: голод 1932–1933 років на Миколаївщині / під ред. В. Р. Акопян, В. М. Вашкевич, Н. В. Вашкевич. Миколаїв, 2003. 472 с.

2417 Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область* / редкол.: О. М. Гаркуша (голова) та ін.; кер. авт. кол. М. М. Шитюк. Миколаїв : Шамрай, 2008. С. 6–22.

детально простежили механізми і засоби його творення. Наведено січневе 1933 року рішення Одеського обкому партії про виселення на Північ СРСР 700 сімей заможних селян, конфіскацією присадибних ділянок і майна 800 сімей; названо заходи із вилучення у селян всього продовольства, відправки зерна на експорт, занесення сіл на блокадні «чорні дошки» тощо. Інформаційну блокаду проілюстровано двома фактами засудження мешканців регіону (відповідно на 6 і 10 років) за їх листи родичам, які проживали у Німеччині, з проханнями врятувати від голоду. Наведено також факти людоїдства, самогубства, розстрілу голодуючих нападників на підвал із приючим зерном у селі Нововознесенське і таке інше[2418].

Крім того, вчені відзначили, що найбільше жертв зазнали сільські дітлахи, які за малолітством не отримували рятівних 100–300 г хліба за працю в колгоспі. Тож у вересні 1933 року близько 30% школярів не сіло за парти, а ті з них, що вижили, залишилися з травмованою психо-генетичною пам'яттю цілого покоління[2419].

Анатолій Бахтін (Миколаїв) у третьому розділі своєї дисертації, крім регіонального фактологічного дослідження, дав відповідь на деякі загальні теоретичні питання. Голодомор-геноцид, на його думку, виник не лише внаслідок некомпетентності, складних умов 1932 р., а й спеціально організованого ВКП(б) процесу підкорення українського селянства, покари за небажання працювати в колгоспах, здійсненого через конфіскацію продовольчих запасів[2420]. Історик наголосив, що головні причини голоду мали ознаки спрямованої владою геноцидної дії проти колгоспників та одноосібників[2421].

Вчений виявив страшні демографічні та соціально-психолологічні наслідки голоду в регіоні і показав, що прилеглі до моря та лиманів території Південної України постраждали менше, хоча місцеві активісти від влади і відбирали улови. Загалом же, за припущенням А. Бахтіна, на теренах Миколаївської, Одеської та Херсонської областей Голодомор забрав не менше 450–500 тисяч життів. На місце вимерлих місцевих селян в Південну Україну було переселено близько 35 тис. чоловік людей з інших республік, а також інших областей УСРР[2422].

Такі дані підтверджено О. Ярещенком й іншими дослідниками голодного лихоліття в Південному регіоні[2423].

Частково розглянуті питання голодів 20 – 30-х років, в етнічному та міжнародному аспектах докторами наук Юрієм Котляром та Іриною

[2418] Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини ... С. 14–16.

[2419] Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини ... С. 20.

[2420] Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2006. 188 с.

[2421] Бахтін А. М. Причини голоду–геноциду в Південному регіоні України. *Гуманітарно–економічні дослідження :* зб. наук. праць Одеського нац. ун–ту ім. І. І. Мечникова. Т.1. Миколаїв–Одеса: ТОВ ВіД, 2005. С. 217–226.

[2422] Бахтін А. М. Наслідки голодомору в південних областях України. *Гуманітарно–економічні дослідження:* зб. наук. праць Одеського нац. ун–ту ім. І. І. Мечникова. Т.2. Миколаїв–Одеса: ТОВ ВіД, 2005. С. 299–309.

[2423] Ярещенко О. Т. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (на матеріалах Півдня України). Одеса : Астропринт, 2008. 96 С.

Мироновою з іншого Миколаївського вишу – Чорноморського національного університету імені Петра Могили[2424]. У їх монографії вперше проведено комплексний аналіз адмністративно–територіального устрою і поточної діяльності організацій етнічних меншин на Півдні України, особливостей перебігу голодів 20-х і Голодомору 30-х років у цих регіонах.

Дослідивши місцеві джерела, історики простежили практичну реалізацію в регіоні одного з напрямів більшовицької політики коренізації, за документами і мемуарами дослідили жахливе становище німецького, єврейського, болгарського, польського та інших етносів Півдня України в роки міжвоєнних людоморів. У підсумку, Автори не помітили етнічних мотивів у загальній війні більшовиків проти селянства та принципової різниці у становищі українських та іношоетнічних селян під час штучних голодів. Міжнародні аспекти історії голодів науковці висвітлили в контексті спроб надання іноземної і радянської допомоги та замовчування владою Голодомору 1932–33 рр. перед світом.

Однією із вдалих регіональних розробок історії голоду може вважатися вступна стаття професора Сергія Водотики (Херсон) до **Херсонського** обласного тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору[2425]. Історик відзначив важливість розробки регіональної історії Голодомору, без якої не зрозуміти загальні проблеми, і яка має в Україні традицію «обласницьких», «земельних» досліджень і сполучає різні наукові дисципліни.

Внаслідок аналізу соціально-економічних процесів у херсонських селах вчений встановив, що радянській владі у 20-х роках не вдалося суттєво підняти роль кооперації та усунути гострі соціальні протиріччя всередині селянства. Сільський люмпен-пролетаріат та прислані робітники були в авангарді розкуркулення і продовольчих «трусів». Крім того, важливою особливістю Херсонщини порівняно з більшістю регіонів було те, що чимало селян не відновило своїх господарств після голоду 1921–1923 і недороду 1928 р., що стало прологом Голодомору[2426]. Посилили руйнівний вплив Голодомору на життя мешканців Херсонщини і такі особливості як численні адміністративно-територіальні зміни в статусі регіону, що перешкоджали сталому господарському управлінню та зернова спеціалізація цього південного краю[2427]. Така спеціалізація визначала ще один негативний фактор: «Південні округи, в т. ч. Херсонський та Мелітопольський, першими перейшли до суцільної колективізації. Адже тут, з точки зору влади, «умови для переходу до великого колективного господарства були сприятливими»[2428], – цитує історик капітальну радянську працю[2429]. Відтак, через прискорені темпи розкуркулення і

[2424] Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–33 рр. на Півдні України : етнічний та міжнародний аспекти: монографія. Київ– Миколаїв : Вид. МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 204 с.

[2425] Водотика С. Г. Вступна стаття. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область* / С. Г. Водотика та ін.; редкол.: І. О. Яковлєв (голова) та ін., відп. ред. О. О. Марущак. Херсон : Наддніпрян. правда, 2008. С. 7–25.

[2426] Водотика С. Г. Вступна стаття ... С. 16.

[2427] Водотика С. Г. Вступна стаття ... С. 11.

[2428] История советского крестьянства: В 5 т. Т.2. Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства (конец 1927–1937 гг.). Москва : Наука, 1986. С. 154.

[2429] Водотика С. Г. Вступна стаття ... С. 13.

колективізації селянство Херсонщини втратило велику частку худоби, що не давало можливості компенсувати брак хліба.

Як доводить С. Водотика, відрізнявся Голодомор-геноцид на Херсонщині ще й тим, що край мав обмаль залізниць, та великих заводів, що перешкоджало міграції голодуючих, спричинило небачені за розмахом жахіття канібалізму, божевілля, самогубств, епідемій. Все це, за С. Водотикою, як і висока смертність містян та національних меншин в регіоні, також були специфічними у порівнянні з багатьма іншими регіонами України.

Ще однією особливістю Херсонщини названо хронічне голодування селянства ще з 1928 р., коли смертність перевищила показники 1935–36 рр. в 1,4–1,7 рази. Відповідно наведено дані про надлишкову смертність в регіоні у 1932–33 рр., яка становила 20–24,9%[2430]. Загальна оцінка вченим подій в регіоні 1932–33 рр. наступна: «Це був свідомий геноцид українського селянства, організована терористична акція тоталітарного радянсько-більшовицького режиму»[2431]. Висновки С. Водотики повною мірою викладені і підтверджені також в статті Тетяни Водотики (Київ)[2432].

Піонером дослідження перебігу голодного лихоліття у **Вінницькій області**, яка у 1932 р. об’єднувала 71 район Вінничини, Житомирщини, Київщини, Хмельниччини, був Автор однієї з перших синтетичних монографій в Україні з цієї теми професор Ілля Шульга (Вінниця)[2433]. У роботах вченого, поряд з ілюстрацією місцевими матеріалами перебігу голоду містилися міркування про загальні причини трагедії, які виводилися із злочинної політики сталінського керівництва направленої на викачку зерна на експорт ціною селянських життів. За підрахунками вченого за 1932–1933 кількість сільрад зменшилась на 290 одиниць, а із загальної кількості померлих 1 млн 669564 подільських селян велику частину склали жертви Голодомору[2434].

Як і інші дослідники наслідків людомору, вчений відзначив, що його найбільш беззахисною і численною категорією серед жертв народовбивства були діти, які складали до 40% всіх загиблих. Історик наполягав на геноцидній кваліфікації голоду в Україні, що засвідчується конфіскаціями всього хліба, втаємниченням людомору, направленням у вимерлі села 117149 чол. тільки до 29 грудня 1933 р.[2435].

В. Петренко відзначив, що внаслідок Голодомору Україна зазнала не лише підриву генофонду нації, її біологічного потенціалу, а і руйнації духовних підвалин, багаторічного паралічу національної свідомості українців. Через те, що у регіоні записи смертей збереглися далеко не повно, дослідник визначив

[2430] Водотика С. Г. Вступна стаття ... С. 21.

[2431] Водотика С. Г. Вступна стаття ... С. 22.

[2432] Водотика Тетяна. Особливості Голодомору на Херсонщині 1932–1933 рр. на Херсонщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. Київ, Ін–т історії України, 2008. Вип. 18: спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу» / відп. ред. С. Кульчицький; упоряд. О. Веселова. С. 245–258.

[2433] Шульга І. Г. Голод на Поділлі : До 60–річчя голодомору 1933 р. Вінниця : Континент–ПРИМ, 1993. 223 с.

[2434] Шульга І. Г. Голод на Поділлі ... С. 123.

[2435]Шульга Ілля. Голод 1933 р. на Поділлі. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 вереС. 1993 р. / відп. ред. С. Кульчицький; Ін–т історії України. Київ, 1995. С. 141.

втрати від голоду на Поділлі у за 1932 – липень 1934 рр. вірогідних (хоча і разом із втікачами з регіону. – В. Г.) 1 млн. 127 тис. 761 особи. Лише у межах сучасної Вінницькій області за 1932–1933 рр. населення скоротилося на 20,5% або 531025 чоловік, які, як гадає Автор, «майже стовідсотково можна вважати жертвами Голодомору 1932–1933 рр.»[2436].

Валерій Васильєв (Київ) на прикладі Вінницької області виокремив загальну лінію комуністичної політики щодо Української республіки як продовольчої бази і внутрішньої колонії Москви, яка проявилася у руйнівній хлібозаготівельній політиці для сільського господарства і населення[2437]. Вчений зазначив, що аграрна Вінничина переживала голодування наприкінці 1922 – на початку 1923 рр., 1925–1926 рр., 1928–1929 рр., 1934–1935 рр. і – найбільш жахливі за наслідками – Голодомор 1932–33 рр. та голод 1946–47 рр. Основною причиною страждання людей визначені не кліматичні фактори, які теж мали місце, а постійний фактор: політика «викачування» сільгосппродукції з області в інтересах всього СРСР, перетворення регіону (як і всієї УСРР. – В. Г.) у «внутрішню сільськогосподарську колонію»[2438]. Водночас істориком виділено штучний Голодомор 1932–1933 рр., який, на його думку, вийшов за межі модернізаційних проектів і переслідував мету покарання українського селянства «за погану працю» в колгоспах та встановлення контролю над небезпечною національною республікою. Разом з тим історик уник застосування терміну «геноцид» щодо будь-якого із розглянутих ним трьох радянських голодів 20 – 40-х років.

Великий внесок в історію Голодомору на Поділлі вніс Автор спеціальних розвідок з цієї теми[2439,2440], в тому числі вступної статті до обласної Книги пам'яті Володимир Петренко[2441].

Краєзнавець простежив передумови катастрофи українського селянства від початків становлення більшовицької влади і її терористичного курсу на нищення вільного селянства, який під час 1927–1933 рр. супроводжувався розкуркуленням, колективізацією, шестикратним посиленням фіскального тиску податками, нав'язаними держпозиками, страхуванням, додатковими зборами. Автор зазначив практично відсутній в науковому обігу факт накладання у грудні 1932 р. на селян дострокового одноразового грошового збору за 1933 р., який, в сукупності з наказом здати всі зернові фонди колгоспів та введенням паспортної системи, прискорив голодне вимирання села[2442]. Уважний дослідник звернув увагу також на «військово-комуністичні» методи

[2436] Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінничині ... С. 56.

[2437] Васильєв Валерій. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940–і рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2011. Вип. 37. С. 111–135.

[2438] Васильєв Валерій. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору ... С. 133–134.

[2439] Петренко В. І. Голодомор 1932–1934 рр.: злочин проти українського народу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Вип. 6. Серія: Історія: зб. наук. праць. / заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2003. С. 67–75.

[2440] Петренко В. І. Антинаціональний характер голодомору 1932–1933 років. *Голодомор як засіб політичного терору*: зб. наук. ст. Вінниця : Книга–Вега, 2004. С. 42–59.

[2441] Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінничині (Поділлі) у 1932–1933 рр.: передумови, причини, наслідки. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область* / упоряд.: В. П. Лациба, В. В. Вижга, П. М. Кравченко та ін. Вінниця : ДП «ДФК», 2008. С. 9–57.

[2442] Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінничині ... С. 27.

хлібозаготівель, навівши дані про майже 10-разове зростання серпневих показників хлібозаготівель з урожаїв 1927 по 1930 роки та введення «нового методу» хлібозаготівель 1929 р. із процентною розкладкою на категорії селян та круговою порукою. Відзначено зростання кількості покараних за несплату боргів, які в 19 листопада 1932 р. доповнилися занесенням на «чорні дошки» цілих районів (Брацлавський. Липовецький, Любарський, Немирівський, Станіславчицький, Чуднівський) і десятків сільрад[2443]. Серед інших доказів спрямованого антиукраїнського голоду, крім відправки зерна на експорт та «червоних ешелонів» в Москву і Ленінград, вчений назвав переробку збіжжя на спирт, вилучення жорен (рішення Вінницького обкому КП(б)У від 1 серпня 1932 р.) та м'ясорубок, що ніяк не можна виправдати потребами індустріалізації. Таким чином: «Голодомор мав явно виражений антиукраїнський характер і ознаки геноциду»[2444].

Загальні причини Голодомору його багатонаціональний характер в регіоні та особливості його механізмів у прикордонній смузі Поділля, зокрема, **на Хмельниччині**, детально досліджувала Світлана Маркова (Кам'янець-Подільський). У своїй монографії дослідниця проаналізувала соціально-економічні процеси в Подільському селі, починаючи з 1927 до 1933 рр.[2445], але, уникаючи термінів «геноцид» «Голодомор», не виокремила останнього від власне штучного голоду, що тривав весь означений період. Розглянувши розгортання колективізації, розкуркулення та тенденції продовольчої політики, С. Маркова встановила, що врожай в регіоні, як і в цілому в республіці у 1932 р. був вищий, ніж у 1931, але держава, попри хронічне голодування селян, наростила хлібозаготівельні квоти. У 1932 р. Вінничина зібрала, за її даними, 20400 тис. пудів збіжжя, а мала здати державі 33621 тис.. в результаті чого на 20 грудня 1932 р. найбільші сільради області виконали план приблизно на 60%[2446]. С. Маркова відзначила, що найбільше голодували центральні райони Поділля, а в травні 1933 р. голод – тільки за офіційними даними – 38 районів і 120903 людини[2447]. Зрештою, як зазначила дослідниця, голодний мор охопив і «вітринні» прикордонні райони Поділля, які мали певні продовольчі пільги, в тому числі і стратегічний Камянець-Подільський, де добова норма видачі хліба скотилася у травні 1933 р. до 100 г. і видавалася нерегулярно[2448]. Дослідниця виводила голодне лихо на Поділлі передусім із політичних та соціально-економічних причин – колективізації, хлібозаготівель, розкуркулення, а додатковими – невидачу зерна із державних складів, пайків селянам, заборону допомоги із-за кордону, блокаду. Наголосивши на інтернаціональному характері голоду на Поділлі, С. Маркова не виключила мотиви Голодоморних дій влади міжнародними зобов'язаннями та страхом перед відродженням української нації[2449]. Заслугою історикині відображення наслідків людомору є

[2443] Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінничині ... С. 49.
[2444] Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінничині ... С. 54.
[2445] Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: монографія. Київ : МАУП, 2003. 114 с.
[2446] Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі ... С. 51.
[2447] Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі ... С. 67.
[2448] Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі ... С. 87.
[2449] Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі ... С. 96–97.

укладання таблиць порівняльної смертності за окремими населеними пунктами і 17 районами області. За Марковою, загалом по області у 1932 р. померло людей у 1,5 рази більше, ніж у 1934 р., а у 1933-му – в 4,5 рази більше, а всього голод поглинув за 1932–33 понад 800 тис. чол. або до 12 % подолян[2450].

Спільно з політологом М. Вавринчуком історикиня охарактеризувала штучний голод на Хмельниччині в контексті класової теорії більшовизму, яка не передбачала існування «дрібнобуржуазного» селянства[2451,2452]. Автори, хоча і визнають особливість Голодомору в Україні у порівнянні з «всесоюзним» голодом, але не розглядають його в контексті антиукраїнської політики компартії, а відображають смертельні наслідки народовбивства на Поділлі рівноцінно як в українських так і польських та єврейських поселеннях.

У прикінцевому підрозділі своєї дисертації Андрій Матвєєв (Хмельницький) встановив, що масовий Голодомор на Хмельниччині та Вінниччині настав після вилучення у селян не лише товарного та насіннєвого зерна, а й усіх залишків продовольчих запасів. На думку історика, влада таким чином карала людей за «волинку» на колгоспних роботах і зрив заготівельних планів. Як особливу причину Голодомору на Поділлі та Південно-Східній Волині виділено використання голодового терору для примусу одноосібників вступити до них, а колгоспників – прийняти колгоспну систему господарювання як єдиний спосіб вижити. За висновками дослідника, Голодомор на Поділлі тривав довше, ніж у інших областях, позаяк факти масового голодування, опухання, смерті на ґрунті голоду зафіксовані у документах 1934–1935 рр.[2453].

Поява чергових збірників документів і матеріалів з голодової політики комуністичної партії та наслідків людоморів на Поділлі[2454], а також зворотної рефлексії селянства на системну руйнацію хліборобського укладу[2455] є запорукою подальшого глибокого вивчення цієї тематики. Кваліфіковано впорядковані видання із вступними статтями охоплюють матеріали з історії всіх штучних людоморів в краї і демонструють розвиток археографічних та мікроісторичних досліджень на регіональному рівні.

Голодомор на **Житомирщині** вивчався не так інтенсивно, як на сусідній Вінничині насамперед тому, що її райони у 1932–33 роках входили до інших областей і частково входили до менше враженої людомором поліської та

[2450] Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі ... С. 74, 99.

[2451] Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. Хмельницький : [б. в.], 2008. 218 С.

[2452] Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: як результат класової боротьби та соціального експериментаторства більшовиків у 20–30–х роках XX ст. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область.* Кн. 1 / редкол.: І. К. Гавчук, І. В. Гладуняк, В. Є. Берека та ін.; наук. ред.: П. Я. Слободянюк. Хмельницький : Поліграфіст–2, 2008. С. 57–102.

[2453] Матвєєв А. Ю. Колективізація і розкуркулення селян Поділля та Південно–Східної Волині (друга половина 20–х – середина 30–х років XX ст.): автореф. дис. … канд. істор. наук: 07.00.01. Чернівці, 2009. С. 13.

[2454] Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: зб. док. і мат. / авт.–упор.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко та ін. Вінниця, 2007. 704 с.

[2455] Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1940: зб. док. та мат. / авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упор.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ : Ін–т історії України НАН, 2013. 528 С.

водночас – прикордонної з Білорусією зони. У вступній статті до обласної Книги пам’яті Авторами проаналізовано емпіричний матеріал без заглиблення в теоретичні проблеми характеру і причин Великого голоду, але із встановленням важливих фактів[2456]. Так, дослідники виявили, що з кінця 1931 р. більшість районів областей вже голодували, а на Любарщині і Бердичівщині фіксувалися безбілкові набряки і голодні смерті. У травні 1932 р. мешканці Бердичева стали отримувати замість 70 тис пайок хліба 18 тис. з відповідними наслідками – від Голодомору в місті загинуло від 2 до 5 тис. чол.[2457]. Житомирські науковці звернули увагу на доповідну голови ДПУ УСРР С. Реденса першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору від 22 листопада 1932 р. про план розгорнути «масову операцію» проти «класового ворога», насамперед у районах, які були «в минулому особливо вражені петлюрівщиною» та законодавчо закріплений метод репресій проти «саботажників» хлібозаготівель за опублікованим 26 листопада наказом наркома юстиції і генпрокурора УСРР[2458].

Авторами наведено численні факти голодних смертей, канібалізму, трупоїдства, дітовбивства, які чорним смерчем прокотилися по районах під час кульмінації Голоду і зачепили першу половину 1934 р. Так у травні 1933 р. за офіційними даними у малонаселеному Троянівському районі (38665 мешканців за переписом 1926 р. – В. Г.) голодувало п’ять тисяч осіб, а в Коростишівському – понад 3 тис. У лютому 1934 р. опухли і вмирали 192 залізничники в Олевському районі, а в травні – 75 сімей у С. Стовпи Ярунського району[2459]. Дослідниками наведено приклади різної поведінки партійно-господарських керівників низової ланки: більшість змирилося з нелюдськими директивами зверху, а деякі допомагали голодуючим. Загалом же влада блокувала закордонні спроби «гітлерівської» допомоги німцям Пулинського району, полякам і християнських організацій Житомирщини.

Г. Махорін, Л. Копійченко і Є. Тімірязєв дослідили демографічні наслідки голоду і встановили, що в Житомирі за 1933 р. було медично засвідчено 5975 випадків смерті, з яких 2072 людей, що загинули від виснаження та авітамінозу (30,5 %) історики віднесли до жертв голоду[2460]. Можливо, варто віднести до останньої цифри і смерті від супутніх голоду шлункових хвороб (505 людей), туберкульозу (463), тифу (87) та ін. Крім того, Автори не відзначили відмінностей у обставинах голодування в поліських районах, де частина людей рятувалася лісовим збором або втікала в Білорусію, і в зерносіючих степових, де голод лютував сильніше. Автори дійшли висновку, що голод мав характер геноциду, але дещо змістили поняття: «Спеціально організований геноцид українства був тим гострим засобом, яким намагалися примусити селянство до упокорення…»[2461]. На нашу думку, навпаки,

[2456] Махорін Г. Л., Копійченко Л. А., Тімірязєв Є. Р. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині. *Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область.* Житомир : Полісся, 2008. С. 9–18.

[2457] Махорін Г. Л., Копійченко Л. А., Тімірязєв Є. Р. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині … С. 10–11, 13.

[2458] Махорін Г. Л., Копійченко Л. А., Тімірязєв Є. Р. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині … С. 12.

[2459] Махорін Г. Л., Копійченко Л. А., Тімрязєв Є. Р. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині … С. 12.

[2460] Махорін Г. Л., Копійченко Л. А., Тімрязєв Є. Р. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині … С. 17.

[2461] Махорін Г. Л., Копійченко Л. А., Тімрязєв Є. Р. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині … С. 18.

Голодомор селянства в республіці був вчинений для упокорення національно-свідомих верств.

Активну діяльність із збору свідчень очевидців, документів про голод на Житомирщині та їх теоретичної обробки проводила Майя Лутай (Житомир). В одній із її статей у часописі Львівської політехніки викладено матеріали, на основі яких послідовно простежено хід розкуркулення, колективізації та кампанії хлібозаготівель в області, – фактори, які на її думку і спричинили селянську трагедію[2462]. Дослідниця виявила деякі міжрайонні особливості наростання штучного голоду, зокрема. той факт, що для прикордонних районів було зменшено план хлібозаготівель у 1931 р., а населення Овруцького, Коростенського, Народицького, Малинського та інших північних районів вимінювало останні цінності та верхній одяг на харчі або просто втікало від людомору і навела уривок відомого листа до ЦК КП(б)У 3-х білоруських робітників: «Коли це було, щоб Україну Білорусія годувала? Скрізь маса голодних, обірваних українців, які валяються на вулицях містечок Білорусії... Мільйони людей бродять голі, голодні по лісах, станціях і містечках Білорусії і просять шмат хліба...»[2463]. Щоправда, М. Лутай причинами Голодомору називає лише масове розкуркулення селян, непосильні хлібозаготівлі, не охоплюючи весь комплекс народовбивчих чинників. Дослідницею підведені деякі підсумки репресивної політики хлібозаготівель, зведені в порайонні таблиці за матеріалами архівів. Найбільшу смертність від голоду 3000 дорослих і 3267 дітей зареєстровано в Попільнянському районі, де людомор охопив 35 сіл. Проте деякі наведені історикинею офіційні дані викликають сумнів щодо їх повноти і сумлінності в обліку смертності. Так, у Житомирському районі, де вже на травень померло 180 чол., голод охопив 2192 господарства у 12 селах, а з голодуючих вказано лише 138 дорослих і 611 дітей, а в Янушпільському районі голодувало 2500 сімей, що начебто склало 3000 осіб. Всього в області на 17 травня 1933 року голод охопив 38 районів, 481 сільраду і понад 120 тис. 903 особи[2464].

Крім того, М. Лутай висвітлила також особливості перебігу голоду в Мархлевському (польському) національному районі, де навесні 1933 р. люди в 16 селах пухли, божеволіли і впадали в канібалізм, вмираючи від браку їжі, а секретар райпарткому називав скарги сільрад «шумихою» навколо недоїдання та «кулацькою провокацією»[2465]. Проте Авторка не навела порівняльних даних смертності в національних районах області щодо загальних показників.

Дослідниками України надається пильна увага перебігу Голодомору у **Харкові та області**, яка не належить до посушливих зон, оскільки у 1932–33 рр. охоплювала майже всю лісостепову територію Лівобережної України (16,6% території УСРР з понад 6115 тис. чол. або 19,2% населення республіки), але стала однією з найбільших зон смертності.

[2462] Лутай М. Є. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині (в документах і спогадах очевидців). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 493: Держава та армія. С. 147–155.

[2463] Лутай М.Є. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині ... С. 150.

[2464] Лутай М.Є. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині ... С. 153–154.

[2465] Лутай Майя. Голодомор 1932–1933 років серед польского населення Житомирщини у документах і спогадах очевидців. *Українська полоністика.* 2004. № 1. С. 91–92.

За даними Л. Лехан, найбільше постраждало від Голодомору 1932–1933 рр. саме Лівобережжя України, причому як економічно, так і демографічно. Історикиня нарахувала приблизно 2,5 млн тільки прямих втрат сільського населення на Лівобережжі за 1928–1933 рр. Найбільше сільської людності загинуло від людомору на теренах сучасної Харківської й Полтавської областей[2466].

Перебіг голодування та супутніх йому явищ в Харкові і області вивчали В. Білоцерківський, В. Калініченко, Є. Яценко та інші фахові історики. Як відзначала Є. Яценко, цей столичний регіон УСРР став еталоном більшовицької аграрної політики в республіці в роки колективізації, а Харків було перетворено на виконавчий штаб Голодомору[2467]. Не дивно, що харківські штабісти із своїми московськими начальниками спричинили людомор не лише в селах, а й у самій столиці. Але, за даними Є. Яценко, на тогочасній Харківщині Голодомор найбільше вразив хліборобів сучасної Полтавської області, в південно-східних і центральних районах якої вимерло в середньому до 50-80% людей[2468]. Є. Яценко нарахувала величезні демографічні втрати від Голодомору по Харківській області: «Прямі втрати населення складають щонайменше 1,5 млн. осіб з 5 млн. померлих в Україні»[2469]. Пославшись на те, що на початку 30-х років у цьому регіоні проживало 20% населення УСРР історикиня окреслила загальні втрати населення в області (з виселеннями, ув'язненнями, міграцією, падінням народжуваності) обсягом 2 млн. осіб[2470].

В іншій роботі Є. Яценко наведено численні факти на підтвердження дезорганізації сільгоспвиробництва і зниження його продуктивності загальної деградації харківського села з початком розкуркулення і суцільної колективізації, переходом до продрозкладки[2471]. Проте, як зазначила історикиня, квоти хлібозаготівель при цьому завищувалися, розподілялися механічно, нав'язувалися зустрічні плани. Водночас керівництво УСРР ще навесні-влітку 1932 р. закликало припинити про розмови про «голод» (С. Косіор) та «балачки» про нереальність плану хлібозаготівель (Р. Терехов), а восени закликало посадити мужика на картопельку, а хліб здати державі (П. Постишев)[2472]. Є. Яценко простежила розгортання війни влади з селянством Харківщини, супроводжуваної репресіями, конфіскаціями, депортаціями, наругою заготівельників, чекістів, активістів. Саме такі явища, поряд з надмірними та репресивними хлібозаготівлями і стали на думку дослідниці, головними причинами голоду в регіоні[2473].

[2466] Лехан Л. Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 роках: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. С. 10.

[2467] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 1999. С. 14.

[2468] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 13.

[2469] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 6.

[2470] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 14.

[2471] Яценко Єлизавета. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки. *Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців.* Харків : Вид. часопису «Березіль», 2006. С. 345–396.

[2472] Яценко Єлизавета. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини ... С. 356–357.

[2473] Яценко Єлизавета. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини ... С. 362.

Перебіг Голодомору в харківських селах показано на базі численних повідомлень, звітів, донесень із сіл області, які засвідчують поряд із смертним голодуванням хліборобів сите постачання управлінців та їх знущання над рядовими колгоспниками, сільською інтелігенцією. Дослідниця навела низку свідчень очевидців голоду про раціон доведених до відчаю людей, які паслися мов худоба, споживали «маторжаники» із суміші лободи, полови, деревної кори, «ліпеники»з лушпиння картоплі, буряків, листя, «плескачі» тощо в той час як поля збройно охоронялися. При цьому висвітлено голодування і в містах та відзначено, що Харківщина голодувала ще й восени 1933 р.[2474].

Професор В. Білоцерківський пов'язував події Великого голоду на Харківщині із стратегічним курсом більшовиків на підрив національно-визвольного потенціалу українського селянства і позначив їх рішучий наступ на село збільшенням податків і переходом до продрозкладки 1928 р. та сталінською статтею «Рік великого перелому» 1929 р.[2475]. Вчений відзначив, що питома вага хлібозаготівель відносно врожаю на Харківщині та у всій Україні у 1930–1932 рр. неухильно зростала, тоді як збір зернових у 1932 р. був меншим, ніж у 1932 р. через недосів та безгосподарність.

Проте Москва не дослухалася до прохань Харкова і нав'язала республіці вбивчий хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. Для виконання плану використано і «звірячий» закон «про п'ять колосків», і повернення авансів, і натуральні штрафи, і «воєнно-окупаційне» обмеження торгівлі, і 112 тис. надісланих в українське село партійців, і понад 1100 місцевих заготівельних бригад «буксирів» (за Білоцерківським – «грабіжників у законі»), які безкарно відбирали і їжу і речі. Свою нищівну роль для життя і моралі людей відіграла ініційована Молотовим аморальна постанова ЦК КП(б)У від 17 листопада 1933 р., якою встановлено винагороду за донос про те, де заховане збіжжя (10-15% від знайденого)[2476].

В. Білоцерківський роглянув також заходи центральних та місцевих органів влади щодо обмеження втеч селян із зони голоду: наказ не приймати селян на роботу, та звільняти прийнятих; заборона продавати квитки; блокпости навколо великих міст та на кордонах з Росією і Білорусією; позбавлення паспортизації, які засвідчують штучний характер голоду.

Аналізуючи наслідки людомору, вчений навів дані ДПУ про наростаючу смертність у Харкові біженців із сіл, яка вражає своїми масштабами: в лютому 1933 р. було підібрано на вулицях 431 труп, в березні – 680, у квітні – 474, у травні – 992 та ще 196 мертвих – за 1–3 червня. Крім того, наведено результати підрахунків В. М. Моісеєва за архівними даними очолюваного ним Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи масштабів смертності та канібалізму в регіоні: «у 1933 р. на Харківщині (в межах

[2474] Яценко Єлизавета. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини ... С. 374, 377–378.

[2475] Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область* / ред. кол.: Я. П. Ющенко (гол.), В. Я. Білоцерківський, Є. Ю. Захаров та ін.; авт. кол. та упорядн.: В. Я. Білоцерківський, О. С. Кириченко, О. В. Корнєв та ін. Харків : Фоліо, 2008. С. 6–20.

[2476] Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 11, 12.

тодішньої області) померло близько 2 млн 420 тис. чоловік»[2477]. Сам В. Білоцерківський вважав, що на Харківщині у 1932–1933 рр. «вмерло майже 40 % населення регіону»[2478], але доказів на підтвердження такого, на наш погляд, завищеного показника не надав.

Особливістю дослідження В. Білоцерківського є відхід від занурення в однотипний емпіричний матеріал і намагання висвітлити регіональні події в контексті загальноукраїнських. Прикладом такого методологічного підходу є аналіз Автором антиукраїнських аспектів Голодомору, пов'язаних з наступом Кремля на «петлюрівську» українізацію, починаючи з постанови 14 грудня 1932 р., з погромом національної інтелігенції та Української автокефальної православної церкви.

Ще одним прикладом кваліфікованого наукового підходу до висвітлення регіональної історії є праці провідного дослідника Голодомору на Полтавщині доцента Олександра Єрмака. Історик нагадав, що майже 70 % загального плану хлібозаготівель по Україні в 1932 р. припадало на господарства Одеської, Дніпропетровської і Харківської областей, як зернопродукуючі райони з найбільшими пропорціями колективізованого господарства. У свою чергу, обком КП(б)У Харківської області, до якої входили більшість районів Полтавщини, покладав особливі сподівання на зернопоставки з полтавських районів, у яких вже було об'єднано в 1800 колгоспах понад 70 % селянських господарств – істотно більше ніж в інших районах[2479].

Іншою особливістю Полтавщини, відзначеною О. Єрмаком, була віддаленість від столиці, що надавало владі ширші можливості грабувати селян, ніж у приміській смузі, де проживало чимало робітників харківських заводів.

Однією з причин вищих, ніж в інших районах республіки, втрат населення від Голодомору на Полтавщині було свідоме збільшення владою термінів проведення хлібозаготівельної кампанії. У середині лютого 1933 р. за рішенням уряду України хлібозаготівлі офіційно були припинені, оскільки величезна смертність селянства поставила під загрозу проведення весняних робіт, а, отже, і долю врожаю 1933 р. Проте перший секретар Харківського обкому ВКП(б) П. Постишев розпорядився провести збір насіння методом хлібозаготівель в області аж до кінця березня 1933 р.[2480]. Такий факт є ще однією причиною масового вимирання хліборобів Харківщини.

В іншій публікації О. Єрмака Голодомор 1932–33 рр. на Полтавщині розглянуто в контексті продовольчої політики більшовиків, починаючи із заходів позаекономічного примусу 1928 р., які особливого розмаху набули в 1929 році із запровадженням «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель

[2477] Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 13.
[2478] Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 19.
[2479]Єрмак Олександр. Хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр. на Полтавщині та її особливості. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вереС. 1993 р. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 1995. С. 145.
[2480]Єрмак Олександр. Хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр. ... С. 147.

та посиленням репресій[2481]. Вченим встановлено брутальні методи нав'язування «всеосяжної» колективізації і розкуркулювання, які спровокували збурення селянства, в тому числі відкриті масові виступи 1930 р. Відображено нову хвилю тотального насильства над селянством в липні–серпні 1932 р., коли з Полтави в села для «вибивання» плану зернопоставок було відправлено 209 чол. з числа керівного партактиву, 100 уповноважених, а в листопаді – ще 114 партактивістів, 5000 членів ЛКСМУ та 250 робітників – для проведення обшуків та вилучення збіжжя[2482].

О. Єрмак вважає найважливішими причинами Великого голоду нищівну хлібозаготівельну кампанію та ненадання владою вчасної допомоги жертвам голоду, а наслідками, масову смертність та деморалізацію людей, включно з дітьми, яких змушували доносити про схованки зерна, агітувати і вимагати звіти у «нездатчиків», зрікатися своїх батьків, як це було, на приклад, у селах Миргородського, Диканського та інших районів. Дослідивши наслідки людомору, вчений відзначив, що у С. Яреськи Шишацького району, де Олександр Довженко знімав фільм «Земля», за 1932–1933 рр. населення зменшилося від 1500 до 700 чоловік, у С. Мачухи Полтавського району загинула половина із 2 тисяч родин, а низка менших сіл та хуторів перестала існувати[2483]. Загальні втрати Полтавщини від Голодомору, розкуркулення, депортацій, репресій початку 30-х років історик визначив майже мільйоном людей.

Логічним і послідовним викладом історії Голодомору на **Полтавщини** є також вступна стаття до обласного тому «Національної книги пам'яті» професора Миколи Якименка[2484]. Історик зауважив, що більшість дослідників виводять причини Голодомору з наслідків насильницької колективізації, але відзначив і такий мотив Кремля як придушення «українського сепаратизму» способом виморення сільського населення в республіці, 7 млн 117 тис чоловік якого рахувалися станом на 1932/33 роки економічно «зайвими»[2485].

Дослідник показав, що низове керівництво, зокрема, у Кобеляцькому районі розуміло нереальність спущеного плану хлібоздачі з урожаю 1932 р. і на 15 листопада добилося лише 32,8% планових поставок. Це викликало гнів самого Сталіна, а вже Харківський обласний суд «роздав» покарання» – секретарю райкому К. Ляшенку 10 років таборів, голові райвиконкому і директору МТС – по 8 років за «дворушництво», саботаж», «потакання антирадянським тенденціям». Судовий погром поширився і на інших керівників району та 10-х голів колгоспів, 4-х голів сільрад, а голова сільгоспартілі ім. Т. Шевченка А. Гамага «за зрив хлібозаготівель» був розстріляний[2486]. Такі

[2481]Єрмак О. П. Ціна «великого перелому». *Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933.:* зб. док. і матеріалів / Центр по дослідженню історії та культури Полт. обл. держ. адміністрації; Держ. архів Полт. обл. Полтава, 1997. С. 5–26.

[2482]Єрмак О. П. Ціна «великого перелому» ... С. 17–18.

[2483]Єрмак О. П. Ціна «великого перелому» ... С. 21.

[2484]Якименко Микола. Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині: як це було. *Національна книга памяті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область* / упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. Полтава: Оріяна, 2008. С. 7–17.

[2485]Якименко Микола. Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині ... С. 7–8.

[2486]Якименко Микола. Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині ... С. 9.

продиктовані владою рішення суду, на думку М. Якименка, розв'язали руки активістам не лише для брутального насильства, а й наруги над людською гідністю.

М. Якименко наголосив, що особливою жорстокістю відзначилися не лише суди, для яких партійне замовлення та соціальне походження були більшим мірилом, ніж сама дія, а й відділення ДПУ Харківської області, яке у грудні 1932 р. передало до суду найбільше в республіці кримінальних справ. Саме на Харківщину припало найбільше оштрафованих домогосподарств за недовиконання планів хлібоздачі – 2740 господарств, що склало 51,6 % від республіканського показника[2487].

Як зазначив історик, у березні 1933 р. ЦК КП(б)У поширило листівку із закликом не допускати до громадської кухні ледарів, прогульників, ворогів, а вже конкретних «ворогів народу» на свій розсуд визначали секретарі партосередків, голови сільрад та колгоспів. А більшість селян, не маючи і колгоспної баланди продовжили споживання мишей, пацюків, хробаків, підошви взуття, коріння, листя, мелені кості та інший непотріб. В містах особливо страждали бездомні діти, яким не допомогли і притулки. Легше, але впроголодь жилося робітникам, а також службовцям, студентам Полтави. Останні на початку 1933 р. отримували в день 200 г хліба, тарілку рибної юшки, дві ложки каші чи капусти та 50 г. конини[2488].

Дослідник простежив також практику застосування щодо полтавських сіл блокадних «чорних дощок», яку з грудня 1932 р. дано право впроваджувати районному керівництву. Як особливість регіону відзначено занесення на «чорну дошку» цілих районів Полтавщини, 11 з яких назвав історик. Насправді, такі нищівні заходи масово вживалися і в інших областях, зокрема, Дніпропетровській.

Підсумовуючи наслідки політики народовбивства, М. Якименко навів дані про 221 випадок канібалізму й трупоїдства в області, про 1043 померлих від голоду, підібраних у Полтаві лише за одну добу наприкінці березня 1933 р. і заритих без хреста та могили. Всього ж історик на базі переписів 1926 і 1937 рр., з урахуванням природного приросту, нарахував близько 1 млн прямих жертв Голодомору на Полтавщині, який він кваліфікував як геноцид народу[2489].

Особливості голоду на Полтавщині досліджені також фаховими історикам М. Безотосним, Т. Демиденко, Г. Капустян, В. Марочком та іншими.

Відносно великий джерельний масив складають спогади свідків подій 1932–33 рр. на **Сумщині**, зібрані місцевими краєзнавцями і опубліковані як і в районах, так і загальнообласних збірниках[2490][2491]. Як відомо, більшість районів

[2487]Якименко Микола. Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині ... С. 10.

[2488]Якименко Микола. Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині ... С. 11.

[2489]Якименко Микола. Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині ... С. 14.

[2490]Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців : зб. матеріалів / упоряд., передм. С. В. П'ятаченко. Суми : МакДен, 2008. Кн. 1. 166, [1] С. : іл.; Кн. 2. 181 с., [2] С. : іл., портр.

[2491] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / обл. редкол.: О. Ф. Лаврик (співгол.), О. В. Медуниця (співгол.), В. А. Бобиренко та ін.; упоряд. І. Г. Федоренко (кер.), О. І. Гончаров, С. М. Лозова та ін. Суми : Собор, 2008. 920 с.: іл.

нинішньої Сумщини у 1932 р. увійшло до складу Харківської області, ще кілька – до Чернігівської, – але у всіх них царював голод. Щодо теоретичних розвідок про перебіг Голодомору в краї, то привертають увагу практично аналогічні за джерельною базою і змістом, але змістовні праці доцента Сумського держуніверситету Валерія Власенка «Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині»[2492] і «Увічнимо їх імена»[2493]. В. Власенко розглянув історію Голодомору в широкому контексті подій 1917 – середини 1950-х років, коли більшовики під орудою Сталіна вперто і жорстоко впроваджували у життя своє розуміння комуністичної доктрини. На думку історика, саме більшовицька політика «воєнного комунізму» стала головною причиною голоду 1921–1923 рр., який став «генеральною репетицією» Голодомору 1932–1933 рр.[2494].

Як показано в статті, у 1929 р. відбулося повернення до воєнно-комуністичних методів «революції зверху» з поверненням до продрозкладки, штурмового розкуркулення та колективізації. Такі методи, із віднесенням до «куркулів» та «підкуркульників» маси середняків, силовим згоном у артілі, призвели до того, що у лютому-березні тільки в Сумському окрузі прокотилося 49 селянських виступів. Відповідно у деяких районах Роменського округу після публікації статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» рівень колективізації станом на травень упав з 66% до 22%[2495].

В. Власенко зазначив, що на травень 1932 в сумських районах колективізація досягала близько 70%, але ця обставина, разом з нарощуванням заготівель, лише поглибила аграрну кризу. Адже, по-перше, селянин не отримував належного матеріального стимулу до праці в артілі, по-друге, безладу управління сприяли часті зміни адміністративно-територіального устрою; по-третє, у селі гостро бракувало компетентних керівних кадрів, яких замінили 25-тисячники та інші партійні «варяги»; по-четверте, у МТС не вистачало техніки і фахівців; по-п'яте, не налагоджено систему обліку та оплати праці, які часто проводились «на око»[2496].

В результаті такого господарювання і поборів випадки смертей від голоду зареєстровані у Краснопільському, Миропільському, Недригайлівському, Липоводолинському, Роменському, Сумському районах зафіксовані вже навесні 1932 р. Із прийняттям заготівельного плану з нового урожаю та утворенням надзвичайної хлібозаготівельної комісії під орудою В. Молотова та місцевих «буксирних бригад» голодова катастрофа стала масовою.

Для ілюстрації методів заготівель, Автором наведене листопадове рішення тільки одної Процівської сільради Роменського району про грошові штрафи для 56 »нездатчиків» зерна, картоплі, молока, сіна, соломи загальною

[2492]Власенко В. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині (до 75–х роковин національної трагедії). *Сумський історико–архівний журнал.* 2008. № 4–5. С. 29–71.

[2493]Власенко В. М. Увічнимо їх імена. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область* / упоряд. І. Г. Федоренко (кер.), О. І. Гончаров, С. М. Лозова, Г. Д. Карпенко та ін. Суми: Собор, 2008. С. 7–40.

[2494]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 13.

[2495]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 15.

[2496]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 16–17.

сумою майже 6 тис. крб.[2497]. Крім того, до «нездатчиків» запущено в дію «натуральні штрафи» (м'ясом, картоплею), конфіскації землі і майна, до колгоспів – повернення авансів і арешти керівників. «Якщо хлібозаготівельні кампанії з конфіскацією хліба були візитною карткою голоду, то «натуральні штрафи» стали візитною карткою Голодомору»[2498], – пояснив В. Власенко таке штрафування, що санкціонувало обшуки і реквізиції всього продовольства.

Свою «чорну» роль, як показав історик, відіграли і «чорні дошки», які були застосовані на Сумщині ще навесні 1930 р. скоріше з моральною метою, а в 1932 р. означали блокаду і смертний вирок десяткам сіл області. Висвітлено також схеми викачки селянських ресурсів через обласну систему «Торгсін» та зусилля влади блокувати виїзд селян та повертати в голодові резервації.

Дослідник навів факти трагічних наслідків людомору на Сумщині: споживання гнилі та падалі, людоїдства, опухання і хвороб, на гуральні, зерносховища, картопляні гурти колгоспів. Так, у С. Чернеччина Сумського району після збройної сутички з охороною селяни врешті-решт захопили кагати і за годину розібрали 2 тис. пудів картоплі. З іншого боку, селяни Сумщини, найбільше Недригайлівського району, утворювали загони самооборони і чинили самосуди над крадіями людських харчів та майна[2499].

За спостереженням В. Власенка, лише в березні 1933 р. місцеві парторганізації визнали «голодуху» і намагалися допомогти хоча би сівачам, а в квітні й іншим селянам. Водночас Автор нагадав, що за інформацією Харківського облвідділу ДПУ, у червні 1933 р. найбільш ураженими голодом були 12 районів, серед яких Миропільський, і навів дані консула С. Граденіго станом на липень 1933 р. про те, що смертність у знелюднених селах Київської, Полтавської, Сумської області не буває нижче 50 %[2500].

Окремо розглянуто істориком жахливе становище дітей в селах і містах області, яких лише в невеликій Охтирці з 24 квітня по 19 серпня 1933 р. було підібрано 3197, з яких понад 30% – опухлих. Автором також наведено дані про ріст смертності у 1933 р. порівняно з 1927 р. у південно-східній частині Сумської області в 12–14 разів, у північно-західній – у 8–9 разів[2501].

В. Власенко відзначив: «Терор голодом, як і розкуркулення заможних селян, був одним із методів створення колгоспного ладу»[2502] та служив покаранням за нехіть до праці в артілі. Але насправді історик сам навів дані про поєднання удару влади по селянству з нищенням Церкви, національної інтелігенції, чисткою партійних кадрів, «викриттям» українських «контрреволюційних груп» та «іноетнічними вкрапленнями» шляхом переселень, які надають мотивам влади не лише антиселянського, а й антиукраїнського змісту.

Відповідно у журнальному варіанті праці В. Власенка, яка містить 278 посилань на джерела і має монографічний характер, надана більш повна

[2497]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 20–21.
[2498]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 21.
[2499]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 22–23.
[2500]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 23.
[2501]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 23.
[2502]Власенко В. М. Увічнимо їх імена ... С. 21.

оцінка трагедії народу: «Голодомор 1932–1933 рр. був використаний радянською владою як засіб упокорення українських селян і нищення національної інтелігенції, спосіб поповнення державної скарбниці і зміни соціально-класової та національної структури населення УСРР. Він мав характер геноциду українського народу»[2503].

Тематику історії Голодомору на Сумщині розробляли й інші українські краєзнавці та історики, в тому числі Автори спеціальних монографій[2504], науково-популярних праць[2505], навчальних посібників[2506], наукових статей[2507] і доповідей[2508], але не так інтенсивно як в інших областях. Відносно невеликий доробок фахових істориків Сумщини з перебігу Голодомору в регіоні пояснюється різними причинами, в тому числі, порівняно меншою смертністю людей через прикордонне становище та частково поліське розташування північних районів, що надавало селянам рятунок.

Проте парадоксальним і компенсаційним явищем став чи не найбільший в республіці корпус аматорських публіцистичних статей, опублікований в періодичних виданнях області до 75-річчя Великого голоду. За нашими підрахунками, зробленими за за бібліографічним довідником Одеської наукової бібліотеки, у 2008 р. на Сумщині вийшли друком 139 книг і статей з історії Голодомору в краї, що кількісно перевершує показники всіх інших областей, крім Одещини. Ще 34 кореспонденції із міст і сіл Сумської області були присвячені відкриттю меморіалів, презентації видань та іншим заходам із вшанування пам’яті жертв геноциду[2509].

Ці факти, крім належної на той час організаційної та інформаційної роботи в області, засвідчують тривалу травматичну пам’ять сучасних мешканців міст і сіл Сумщини, небайдужість до страждання своїх пращурів від Голодомору та потяг до спокути за вимушене багатолітнє мовчання про макабричні події 1932–33 років.

З досліджень теми очевидно, що, крім аграрних регіонів, Голодомор охопив також села та селища індустріального Донбасу. Особливість **Донецької** обласної Книги пам’яті жертв голоду в тому, що перших півсотні сторінок тому займають вступні матеріали, найбільшою з яких є стаття краєзнавця Бориса Парсенюка[2510]. Дослідник здійснив великий екскурс у передісторію подій 30-х років, простеживши аграрну політику правлячої партії в роки НЕПу, початку

[2503]Власенко В. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині ... С. 63.

[2504]Дідоренко Л. Д. Голодомор 1932-1933 рр. на Краснопільщині. Суми : Еллада, 2007. 83 с. : іл., портр.

[2505]Ткаченко Б. Важка стежка до Бога. Суми : СОД : Козацький вал, 2007. 844 с.

[2506]Соболь П. І. Голод-геноцид 1932-1933 років на Сумщині : лекції. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. 104 С.

[2507]Ігнатуша О. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. *Сумська старовина.* 2003. № 11–12. С. 80–84.

[2508] Карпенко М. П. Сумщина в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Краєзнавчий збірник* : статті та матеріали / за ред. В. С. Терентьєва. Суми, 2006. Вип. 2. С. 116–128.

[2509] Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажчик / упор. : Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол. : С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика ; ред. І. С. Шелестович ; ОННБ ім. М. Горького, Ін–т історії України НАН України. Одеса, 2014. С. 368–376.

[2510] Парсенюк Б. Ф. Гірка пам’ять нашого народу. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область:* частина перша / О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Блєднов, В. М. Нікольський, Б. Ф. Парсенюк та ін. Донецьк : Вид–во «Регіон», 2008. С. 21–22.

кампанії «ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації. Показано, що внаслідок такої політики терору, дезорганізації управління, браку фахівців, невидачі натуроплати та відповідної апатії селян, тільки в 3-х районах Донеччини на полях лишилося 2 тисячі гектарів соняшника, а у обстеженому Г. Петровським Старокаранському районі при обмолоті врожаю 1932 р. втрачалося 20–30% зерна. Скошена, але не заскирдована пшениця у більшості колгоспів і радгоспів гнила і проростала на полях до кінця вересня. З аналогічних причин у першому півріччі 1932 р. у свинорадгоспах області до двомісячного віку здохло 30,3%, а старших за двомісячних – ще 15%[2511].

Як нагадав історик, зібране зерно часто пріло на відкритих майданчиках залізничних станцій, у напівзруйнованих церквах, а ВКП(б) – КП(б)У своєю постановою від 20 листопада відбирала у селян не лише зерно, а й останні корови в рахунок натурального штрафу. Водночас в області «вичищено» 2245 управлінців у 1423 колгоспах, з яких віддано під суд 235 осіб. «Але ніякі чистки, ніякі репресії не могли примусити селян здавати хліб. Його просто вже не було!»[2512], – пише краєзнавець.

Насправді, як випливає з наведеного Б. Парсенюком донесення першого секретаря Донецького обкому партії І. Акулова, хліб був, але в держави: станом на 25 листопада 1932 року з глибинок області було ще не вивезено 25 тис. тонн зернових культур, із них 13 тисяч тонн пшениці й жита. Позаяк до нового року план хлібозаготівель було виконано лише на 76%, то у січні з Донецької області вилучено не лише продовольчий, а увесь насіннєвий, фуражний фонди. Б. Парсенюк занотував: «Ця заготівля прийняла характер відвертого бандитизму, бо відбиралося вже не лише зерно, а й усе, що було їстівне»[2513].

Автор повідомив, що, внаслідок бандитизму влади, людей було доведено до споживання бур’янів, кішок і собак, трупоїдства і людоїдства. Щоб довершити і приховати злочин, у березні–квітні Донеччину очищено від «декласованих елементів», що повтікали з сіл, та 10846 з них відмовлено в паспортизації.

Б. Парсенюк із застереженням поставився до побутуючих в історіографії тверджень, що селян Донеччини надійно рятували міста, і показав труднощі із робітничим харчуванням, випадками опухання робітників від голоду, пов’язаними із затримкою зарплатні, зловживаннями чиновників.

Але, як показав Автор, справжній розгул злочинності і зловживань різних уповноважених, голів партосередків та сільрад, бригадирів відбувався в голодуючому селі: вбивства, зґвалтування, мародерство, крадіжки, розбій, знущання та інші злочини. «Якщо підрахувати ці факти, то вийде, що у найгрубішому викривленні лінії партії, у розкладі, порушенні революційної законності погрузло до 25% сільрад»[2514], – цитує Автор офіційні дані.

Окремо зупинився Б. Парсенюк на пекельних стражданнях дітей, які першими гинули в селах і на міських вулицях, в притулках, і дитбудинках. Так,

[2511]Парсенюк Б. Ф. Гірка пам’ять нашого народу ... С. 21.
[2512]Парсенюк Б. Ф. Гірка пам’ять нашого народу ... С. 23.
[2513]Парсенюк Б. Ф. Гірка пам’ять нашого народу ... С. 24–25.
[2514]Парсенюк Б. Ф. Гірка пам’ять нашого народу ... С. 29.

згідно результатів перевірки Маріупольським міськвно 16. 06. 1933 року, у міському притулку 100% дітей поїдали воші, а також венеричні хвороби, кір, але 38 хлопчиків і дівчат підліткового віку мешкали в задушливій кімнаті з одним вікном, їли з одного немитого посуду та витирались одним рушником. Щодо грудничків будинку дитини то за 5 місяців 1933 р. їх вимерло більше половини – 149 із 292-х[2515].

На думку краєзнавця, події 1932–33 років являли собою «справжній, нічим неприкритий геноцид», хоча як відомо, комуністична влада всіляко маскувала свій злочин.

Свої штрихи до фантасмагоричної панорами Голодомору вніс і професор Володимир Нікольський, котрий зупинився на репресіях 1932–1933 рр.[2516]. Вчений дійшов висновку, що діяльність ДПУ на Донеччині була централізованою і багатовекторною (вилучення продовольства, превентивні репресії проти «ворогів народу», соціальні чистки «куркульства»), але загалом м'якшою, ніж у інших регіонах України.

Заслугою дослідника є виявлення і систематизація архівних даних про склад репресованих у селах за видами звинувачень (саботаж хлібозаготівель, шкідництво, розкладницька діяльність і т. ін.), вироками, соціальною і національною належністю тощо. Зокрема, встановлено, що у 1933 р. у порівнянні з попереднім роком різко збільшилася частка колгоспників відносно одноосібників та куркулів, а українці так само складали три чверті репресованих у 1933 р.: 76,2% з 2350 осіб[2517].

Ще один донецький фаховий історик, Микола Троян, увів у науковий обіг низку архівних документів, які відобразили гнівну реакцію населення Донеччини на хлібозаготівельну політику влади, перебіг голодного лихоліття, жахливі наслідки трагедії, яку він назвав «штучним Голодомором»[2518]. Науковець навів офіційні дані про смертність серед сільського населення краю у першому півріччі 1933 р. (53907 чол.), яка вп'ятеро перевищувала відповідні показники 1934 р. «Епіцентром Голодомору в Донбасі М. Троян визначив на 98% сільськогосподарську Старобільську округу[2519].

Обставини та специфіка Голодомору на Донеччині висвітлювалася і в інших працях, як наприклад Т. Беспечного і В. Беспечної, чиє дослідження хоч і насичене фактами, але, за відсутності теоретичних узагальнень, має характер ілюстративного нарису[2520]. В тому ж ряду науково-популярних видань

[2515]Парсенюк Б. Ф. Гірка пам'ять нашого народу ... С. 30.

[2516]Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в Україні, зокрема в Донбасі (1932–1933 рр.). *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область:* частина перша ... С. 32–43.

[2517]Троян М. П. Голодомор 1932–33 років у Донбасі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область:* частина перша ... С. 44–49.

[2518]Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів ГПУ ... С. 40–42.

[2519]Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів ГПУ ... С. 48.

[2520] Беспечный Т. А., Беспечная В. С. Горькая судьбина Донбасса. Документальное исследование голодомора в Приазовье. Донецк : Панорама–Арт, 2009. 84 с.

знаходиться колективна збірка, упорядкована активним краєзнавцем і видавцем Станіславом Блєдновим[2521].

Вагоме слово про події 1932–33 років на Донбасі сказав у своїй нещодавній монографії визнаний фахівець з регіональної історії Голодомору Василь Марочко[2522]. Крім висвітлення обставин, перебігу і наслідків трагедії, форм опору селянства, вчений виділив окремі розділи з питань соціально-економічної та національної специфіки регіону нинішніх Донецької та Луганської областей, ролі торгзіну в голодні роки, карткової системи постачання в містах.

Назва розділу «Хліб – індустріалізації, голод – селянам» визначила відобразила дослідницьку парадигму історика, викладену у вступній частині книжки: «Сталінські поплічники вигадали іншу форму масового знищення людей – штучний Голодомор у територіальних резерваціях…»[2523]. В. Марочко нагадав, що для Донбасу не було винятку у системі чи засобах хлібозаготівель у порівнянні з іншими зерновими регіонами: в обмін на «прийомні квитки» вилучалося 25–30% збіжжя від урожаю з колгоспів та подвірно – з «твердоздатчиків» (одноосібників, «куркулів»)[2524].

В іншому розділі роботи В. Марочка – «Комуністи не монахи» – йдеться про методи війни влади із селянством за хліб та моральний стан виконавців волі партії на місцях. Промовисту назву розділу Автором запозичено з промови перед селянами уповноваженого Великочернігівської сільради Великотепліївського російського національного району М. Кононіхіна: «Комуністи не монахи, випити люблять, а не підмажеш – не поїдеш»[2525].

Проте, як на фактах показав історик, попри всю аморальність і злочинність дій уповноважених, голів партосередків, сільрад, активістів, в тому числі племінника «червоного маршала» Мишка Ворошилова на Луганщині, квоти заготівель були непосильними. 3 січня 1933 р. Донецький облвиконком заніс на «чорні дошки» чергових 24 господарства з 20 районів, але на 25 січня домігся лише 85% річного плану[2526].

Історикомзазначено, що у березні 1933 р. територія Голодомору охопила всі 29 районів Донецької області з населенням 1,2 млн чол., а факти людоїдства майже в кожному районі засвідчили «реальний апокаліпсис, глибоку фізичну та морально-психологічну травму спільноти»[2527]. Як простежив В. Марочко, голод не вибирав національності – пропорційно страждали українці, росіяни, греки, німці, але на Донбасі легше було завербуватися на заводи і шахти і таким чином вижити. Все ж, історик зазначив, що у 1933 р. смертність в Донецькій області склала 389 тис. осіб, що в 6-7 разів вище, ніж у наступному році[2528].

[2521]Невгамовний біль. Історичні дослідження, нариси, свідчення, спогади, документи / упоряд. С. Ф. Блєднов Донецьк : СПД Блєднов, 2007. 198 с.: іл.
[2522]Марочко В. І. Голодомор на Донбасі. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2015. 96 с.
[2523]Марочко В. І. Голодомор на Донбасі ... С. 8.
[2524]Марочко В. І. Голодомор на Донбасі ... С. 28.
[2525]Марочко В. І. Голодомор на Донбасі ... С. 41.
[2526]Марочко В. І. Голодомор на Донбасі ... С. 48, 50.
[2527]Марочко В. І. Голодомор на Донбасі ... С. 87.
[2528]Марочко В. І. Голодомор на Донбасі ... С. 89.

Внаслідок заготівель державою всього збіжжя, навіть насіннєвого, в 1933 р., як і в попередньому, мав місце недосів зернових, але все ж добрий урожай дозволив восени таки покінчити з людомором.

У **Луганській** обласній «Книзі пам'яті» подано матеріал, який доповнює і підтверджує донецький опис трагічних подій на Донбасі. Це стосується як свідчень очевидців подій, так і вступної статті до тому, підготовленої групою у складі вченого, краєзнавця, архівіста[2529].

Автори наголосили, що на початку 30-х років у селах Луганського та Старобільського округів існувало не три, як часто пишуть історики, а чотири категорії селянства: заможне з використанням наймитів, середнє, біднота та люмпен-селяни, які вели паразитичний спосіб життя. Останні, з їх «пролетарськими» настроями, охоче йшли до утворених владою мародерських загонів «Червоної мітли» та комнезамів[2530].

Луганські науковці простежили перебіг розкуркулення, виселення селян з регіону гонку за темпами колективізації, яка вже влітку 1931 р. «ударних» в порівнянні з іншими областями 84% селянських господарств. До тих, хто опирався політиці партії чи просто не справлявся із податками та заготівельними квотами застосовано фізичний і моральний терор: якщо у 1929 р. серед репресованих за політичними статтями на Луганщині було 170 селян, то в 1932-му – 515, у 1933-му – 771[2531].

За даними Авторів, навесні 1932 р., внаслідок надлишкового вилучення зерна, голод у краї набув повального характеру, а нова хвиля людомору настала восени цього року із застосуванням «закону про 5 колосків» та листопадової постанови про натуральні штрафи. Луганські дослідники процитували бадьорі «Нариси історії Ворошиловградської обласної партійної організації» (Київ, 1979), де йшлося про «трощення куркульства» і успіхи соціалістичного будівництва і порівняли ці заяви із даними донесення спецбригади Новоайдарського райкому партії про результати вибіркового обстеження випадків голодування по району навесні 1933 р.: «З 1-го січня по 9-е березня 1933 року зареєстровано і виявлено 83 смертних випадки, за останні 10 днів – 19 чоловік. Трупи лежать по кілька днів у хаті, ніхто не хоче рити ями. … Є випадки людоїдства»[2532].

Дослідники закликали доносити людям правду про Голодомор, щоб остаточно подолати культивоване комуністами історичне безпам'ятство. Луганські сюжети історії Голодомору розроблялися і в працях І. Магрицької М. Чорнопиского та інших краєзнавців.

Особливості перебігу голодової катастрофи на **Дніпропетровщині** та в регіонах, які під час «революції зверху» перебували в її адміністративних межах віднайшли відображення в численних статтях, колективних монографіях

[2529] Климов А., Михайличенко В., Старовойтов М. Повернення з полону примусового забуття: Голодомор 1932–1933 років на Луганщині. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область* / В. В. Михайличенко, М. О. Борзенко, В. Л. Жигальцева. Луганськ : Янтар, 2008. С. 7–13.

[2530] Климов А., Михайличенко В., Старовойтов М. Повернення з полону ... С. 8.

[2531] Климов А., Михайличенко В., Старовойтов М. Повернення з полону ... С. 9.

[2532] Климов А., Михайличенко В., Старовойтов М. Повернення з полону ... С. 12.

та збірниках, кваліфікаційних роботах, навчальних розробках, левова частка яких підготовлена істориками Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Ними внесено найбільший вклад у поповнення і популяризацію комплексу публікацій архівних документів і свідчень очевидців Голодомору у Дніпровському краї, в тому числі в підготовку обласної Національної книги пам'яті[2533] та хрестоматії з історії Голодомору[2534].

Так, до 75-річчя Великого голоду побачив світ спеціальний випуск університетського краєзнавчого збірника «Придніпров'я», де, поміж інших праць, була опублікована стаття одного з провідних дослідників теми, проректора вишу, професора Валентина Іваненка[2535]. Науковець надав зразок вдалого поєднання методологічних та історіографічних аспектів дослідження Голодомору, їх співвідношення у всеукраїнському та регіональному вимірі.

Широкими теоретичними узагальненнями, масштабним баченням політичних та соціально-економічних процесів в українському селі, покаліченому внаслідок брутального впровадження Кремлем комуністичної утопії, відзначаються і монографії В. Іваненка та Н. Романець[2536,2537], базовані, насамперед, на документальній базі держархіву Дніпропетровської області, до якої до 1939 р. входила і нинішня Запорізька область. Історики, крім інших сюжетів, простежили волюнтаристську політику правлячої партії в українському селі, яка після «великого перелому» 1929 р. переросла у справжню війну проти українського селянства, яка завершилася нечуваним в історії геноцидом голодом, що охопив асю традиційно хлібну Дніпропетровщину.

Криворізька історикиня, професорка Надія Романець розробляла дотичну до проблеми Голодомору тематику взаємовідносин влади і селянства під час сталінської революції зверху, а також форм і методів репресивної політики більшовиків у селі ще з 90-х років. Кваліфікаційна робота дослідниці базується головним чином на документах Дніпропетровського держархіву і демонструє як процес реалізації владою курсу на розкуркулення та всеосяжну колективізацію, так і зворотну реакцію селянства[2538].

В роботі виявлено, що зміни в соціальній структурі селянства внаслідок цього процесу, які полягали в його різкому розшаруванні, проявилися в зміщенні центру влади у селі від заможного господаря до люмпенізованого

[2533] Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / авт. кол. Є. І. Бородін (гол.), В. М. Бекетова, С. С. Волинець та ін. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. 1246 с.

[2534] Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині: навч. посібник / упоряд. А. І. Голуб, Ю. А. Мицик, Н. Р. Романець; редкол.: В. В. Іваненко, О. А. Удод та ін. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1993. 84 с.

[2535] Іваненко В. В. Голодомор 1932–1933 рр. у загальноукраїнському і регіональному вимірах : історіографічний та методололгічний сюжети. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 5 : спецвип., присвяч. 75-річчю трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 7–16.

[2536] Іваненко В., Романець Н. Голодомор 1932-1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині. Київ : [б. в.], 2008. 64 с. (Серія «Голодомор»).

[2537] Іваненко В. В., Романець Н. Р. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 – 30-х років. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. 256 с.

[2538] Романець Н. Р. Селянство і радянська влада у 1928–1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області) : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1995. 230 с.

елементу, залученого владою до сільрад, комнезамів, «летючих загонів», які залюбки відбирали харчі у сусіда заради власної поживи. Н. Романець відзначила і документувала тенденцію посилення антирадянських і антиколгоспних настроїв у селянському середовищі на завершальному етапі суцільної колективізації та, водночас, встановила, що засобами голодового мору та репресій ці настрої у 1932–1933 рр. були зведені до пасивного протесту, апатії, безнадії.

У статті Ігора Кочергіна до обласного бібліографічного покажчика відзначено, що хоча неможливо встановити точну кількість жертв голоду, реєстр смерті від Голодомору 1932–33 років у тодішній Дніпропетровській області найбільший серед інших регіонів України. На думку історика, область зазнала 70% людських втрат від голоду від можливих 5–14 млн. українських жертв або 3,5–9,8 млн[2539]. Проте І. Кочергін не наводить якихось доказів фантастичних верхніх меж наведених ним можливих голодових втрат.

Першим кроком до трагедії 1932–33 рр., істориком визначено надмірний хлібозаготівельний план для області обсягом 88 млн. пудів зерна, що складало четверту частину республіканської квоти. Науковець проілюстрував на матеріалах судових справ як для виконання плану і боротьби з «перукарями» на ланах застосовано зловісну постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. Простежено також динаміку нарощування репресій в області восени 1932 р.: надзвичайні комісії, депортації селян, паспортизація, блокада, «чорні дошки», включно з сумнозвісним селом Гаврилівкою, оточеним міліціонерами і виморениим до ноги[2540].

Особливий наголос І. Кочергін зробив на натуральних штрафах, які не вкладалися в політику хлібозаготівель: «Такі дії совєтської влади ні в яку логіку соціалістичної доцільності не вкладаються. Їх можна пояснити лише тим, що комуністичний режим прагнув знищити вільнолюбного, мислячого українського селянина морально і фізично»[2541].

До вагомих здобутків науковців Дніпропетровщини відноситься і довідкове видання про перебіг людомору 1932–1933 на Криворіжжі[2542].

Одним із небагатьох науковців, хто застосував комплексний підхід до проблеми Голодомору в Україні і конкретному регіоні, є професор Запорізького національного університету Федір Турченко. Зразком такого підходу є вступна стаття вченого до Запорізької книги пам’яті жертв Голодомору[2543]. Йдеться про поєднання в його дослідженні вертикального фактологічного виміру – від села і

[2539]Кочергін Ігор. Голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині. *Нестихаючий біль України. Пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років на Дніпропетровщині: бібліографічний покажчик* / упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2008. С. 8.

[2540]Кочергін Ігор. Голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині ... С. 11–12.

[2541]Кочергін Ігор. Голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині ... С. 13.

[2542]Мельник О. О., Стеблина І. О. Криворіжжя в 1932–1933 роках : хронологічний довідник. Кривий Ріг : [б. в.], 2012. 254 С.

[2543]Турченко Ф. Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі. *Національна книга памяті жертв Голодомору в Україні* / обл. редкол.: О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко та ін. ; наук.–ред. група: Ф. Г. Турченко (керівник), О. М. Ігнатуша, О. О. Стадніченко та ін. Запоріжжя : Дике поле, 2008. С. 8–39.

області до республіки і кремлівських зверхників – до теоретичного пояснення причин, характеру і наслідків Голодомору.

Окремо здійснено джерелознавчий аналіз вміщених у Запорізькому томі Національної книги документів, матеріалів споминів та історіографічний огляд основних публікацій з історії Голодомору на Запоріжжі. Серед піонерів дослідження історії Голодомору на Запоріжжі вчений відзначив Автора першої монографії мелітопольського краєзнавця В. Тимофєєва[2544], супроводжуваної підбіркою свідчень очевидців та документів, а також запорізьких науковців О. Ігнатушу, В. Ткаченка та ін. [2545]

Саме Валерій Тимофеєв першим навів документи і спогади про голод не лише в селах, а й у Мелітополі, куди стікалися голодуючі, а робітники отримували мізерні пайки. Основною причиною Голодомору, дослідник виділив окреслив тотальне вилучення зерна, а показну допомогу з весни 1933 р. «гостро потребуючих» її (як фігурувало в документах замість «голодуючих») назвав фарсом влади. «Адже і з Мелітопольського району, і з Дніпропетровської області, і з усієї України спочатку викачали все зерно, навіть резервні запаси, а вже потім, коли загинула величезна кількість людей, почали їх «рятувати»[2546].

Найпершою в Запорізькій області і однією з перших в республіці була публікація про Голодомор відомого журналіста і письменника Олександра Михайлюти[2547], але це був поодинокий випадок, поряд із публікацією у 1990 р. спогадів свідків людомору та деяких документів у Мелітопольському бюлетені «Меморіалу». У тому ж Мелітополі до 60-річчя трагедії народу вийшло кілька номерів місцевої газети з розповіддю про радянські людомори В. Гудзя, але, під тиском на редактора комуністів і влади, публікація була припинена[2548]. Кілька статей про сталінський злочин 1933 р. побачили світ і в часописах Запоріжжя[2549][2550] та деяких інших районів області.

До досліджень, у яких зачіпаються актуальні теоретичні питання Голодомору відноситься стаття Ф. Турченка у збірнику матеріалів наукової конференції «Трагедія Голодомору 1932–1933 років на Запоріжжі», яка відбулася в Запорізькому національному університеті у листопаді 2008 р.[2551]. Ф. Г. Турченко здійснив короткий історіографічний огляд публікацій, вміщених у збірнику, які використав, поряд з іншими матеріалами, для спростування

[2544] Тимофєєв Валерій. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років.). Тернопіль : «Збруч», 1993. 134 с.

[2545] Турченко Ф. Г. Як пізнавали правду про великий голодомор 33-го на Запоріжжі / Ф. Г. Турченко ; спілкув. В. Герасін. *Запорозька Січ.* 2014. 22 листоп. (№ 239). С. 3.

[2546] Тимофєєв Валерій. Неоголошена війна ... С. 132.

[2547] Михайлюта О. Це було схоже на смерч... : деякі сторінки з хроніки трагічного 1933-го. *Комсомолець Запоріжжя.* 1988. 23 лип. (№ 30). С. 6.

[2548] Гудзь В. Памятаймо. *Новий день.* Мелітопольська міськрайонна газета. Вересень 1993 р. № № 104-112.

[2549] Ігнатуша О. «Треба вдарити по ворогу!» : Влас Чубар : [хід державної хлібозаготівельної кампанії в Україні та на Запоріжжі восени 1932 р.]. *Запорозька Січ.* 1993. 14 вереС. (№ 167). С. 2.

[2550] Миклашевский В. «Землю укрили ми трупом холодним...». *Наш город.* Запорожье, 1993. 31 авг. (№ 159). С. 2, 3 ; 1 сент. (№ 160). С. 2.

[2551] Турченко Ф. Г. Пізнати правду... *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 6–22.

шести радянських міфів про події 1932–1933 років в Україні, ще живучих не лише в масах, а й серед частини науковців.

Першим з цих міфів вченим названо побутуючі досі серед частини населення та навіть науковців твердження про те, що людомор спричинили несприятливі погодні умови і низький урожай. На спростування цього міфу наведено дані з радянських джерел про нормальну врожайність у 1932 р. в Мелітопольському районі, опубліковані у місцевому часописі «Меморіалу» ще 1990 р., і підтверджені свідками подій.

Другий міф, про те, що голод мав локальний характер і охопив лише частину сільських поселень Запоріжчини спростовано даними з Національної книги пам'яті, які поряд із свідченнями очевидців, наведених у виданні «Голодомор 1932–1933: запорізький вимір», доводять, що голодування охопило всі села регіону незалежно від їх етнічного складу, господарської спеціалізації чи величини.

Третій міф – про відсутність голоду у місті Запоріжжі та інших індустріальних центрах спростовується наявністю принаймні двох місць масових поховань жертв голоду – переважно втікачів із сіл –документами про голодні смерті робітників у Запоріжжі й Мелітополі та аналогічними усними свідченнями. Крім того, вченим наведено дані про загибель від голодового виснаження та супутніх хвороб впродовж травня 1932 – листопада 1933 років у Запорізькому будинку немовлят 755 дітей віком від 2 тижнів до 3 років[2552] (з яких 343 малят – із травня по серпень. – В. Г.).

Професор Ф. Турченко спростував ще один міф про начебто незначну кількість жертв голоду в Запорізькій області, яка за Книгами реєстрації ЗАГС становить 33 тисячі осіб за 1932–1933 роки. Насправді по двох районах області дані зовсім відсутні, а по інших – часткові, тому історик припустив втрати сотень тисяч людей, виходячи з 1,5 млн. сільського населення області і середніх даних В. Данилова та І. Зеленіна про 20,5% селянських втрат від голоду в середньому по республіці[2553].

П'ятий історико-ідеологічний міф, за переліком вченого, виходить за рамки області і містить твердження, що голод був загальнорадянським («трагедія радянського селянства»). Історик спростував вигадки наступними фактами: а) на відміну від України, Росія не вся була охоплена голодом; б) тільки Україна і Кубань були блоковані по кордонах і втікачі звідти арештовувалися; в) саме в цих регіонах населення між переписами скоротилося на понад 3 мільйони, тоді як в інших краях збільшилося. «Голод був «регульованим» і географічно локалізованим: Україну він охопив повністю, а в Росії – лише ті етно-географічні регіони, де цього прагнула влада»[2554], – визначив різницю між Голодомором і голодом Ф. Турченко.

Нарешті, у відповідь на шостий міф, який заперечує Голодомор як геноцид українського народу, вчений послався на Закон, яким Верховна Рада

[2552] Турченко Ф. Г. Пізнати правду ... С. 15–16.
[2553] Турченко Ф. Г. Пізнати правду ... С. 19.
[2554] Турченко Ф. Г. Пізнати правду ... С. 18.

визнала Голодомор геноцидом українського народу та наведену в збірнику переконливу аргументацію істориків В. Космини та І. Шугальової.

Отже, Ф. Турченко навів низку фактів, що засвідчують організацію владою масового голоду на теренах Запоріжжя, і навів вагомі аргументи на доказ застосування сталінською владною верхівкою знаряддя Голодомору для здійснення геноциду українського народу.

У вступній статті до обласної книги пам'яті жертв голоду Ф. Турченко продовжив дослідження теми і поєднав елементи археографічного та історіографічного змісту, прикладного та теоретичного характеру. Вчений висвітлив особливості Голодомору в «краї свободи», населення якого у 20 – 30-ті роки все ще було просякнуто духом «вільного степу». Серед інших особливостей регіону вчений відзначив його зерносіючу спеціалізацію, відносно високий рівень колективізації, нормальні погодні умови і середній рівень врожайності у 1932 р., зокрема на хлібній Мелітопольщині та по області, відносно інших років та загальноукраїнських показників. Відповідно зроблено висновок, що об'єктивних умов для масового голодування людей на Запоріжжі на той час не існувало. Менше з тим, як дослідив вчений на документальному матеріалі, в тому числі за спогадами Петра Григоренка, вже в грудні 1931 р. у Приморському районі люди пухли і вмирали з голоду через грабіжницькі хлібозаготівлі[2555].

Вчений простежив організацію наступного – навмисного терору голодом, починаючи з відмови Сталіним у допомозі Україні за клопотанням її очільників Г. Петровського і В. Чубаря у червні 1932 р. і закону «про 5 колосків», закінчуючи постановами про «чорні дошки, натуральні штрафи, вилучення всіх натуральних фондів і блокаду республіки у січні 1933 р. На підкріплення своєї тези про спланований голод Ф. Турченко навів низку фактів і явищ, які виявляють водночас загальні риси геноцидної політики партійної номенклатури по всій її вертикалі та деяку регіональну специфіку злочинних діянь влади.

Історик відзначив запопадливість у хлібозаготівлях та репресіях проти свого народу більшості місцевої так званої національної еліти, зрусифікованої заідеологізованої або й просто привабленої наведеними у статті високими нормами продовольчого постачання. Зокрема, як випливає з роботи Ф. Турченка, у більшості районів Запорізького краю виконання на січень 1933 р. заготівлі зерна не досягли і три чверті завищеного плану, а керівники Люксембургського району (німецького) бадьоро рапортували про «чорні дошки», натурштрафи, арешти, депортації і конфіскації майна, завдяки чому вдалося «вибити» 97,9% квоти. «Сталінський режим не допускав «середини»: можна було бути або жертвою або катом»[2556], – констатував історик і навів приклад «Оріхівської справи», з її розстрільними та тюремними присудами керівництву району.

Реальне уявлення про форми і розмах державного терору в області дають наведені Ф. Турченком дані по те, що на Запоріжжі було занесено на «чорні

[2555] Турченко Ф. Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі ... С. 20–21.
[2556] Турченко Ф. Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі ... С. 28.

дошки» понад 100 сіл, та виселено тільки за січневою 1933 р. постановою Дніпропетровського облвиконкому (крім подібних постанов райкомів і сільрад. – В. Г.) 700 сімей[2557]. Історик навів також свідчення учасників подій про блокаду республіки, облави на українців в Росії і повернення їх в голодуючі резервації, про заборону ввезення продовольства в Україну з інших республік та інші репресивні заходи, які підтверджують геноцидну акцію сталінського режиму.

Ф. Турченко спостеріг, що смертність від голоду в містах наздоганяла не тільки втікачів із села та дітей у притулках, а і робітників більшості заводів області, які у лютому 1932 р. отримували 200 гр. хліба на добу, тоді як партноменклатура районного рівня – втроє-вчетверо більше та ще й список інших продуктів. Історик навів також власні розрахунки коефіцієнту смертності від голоду за неповними даними записів кількох сільрад та міст Василівка і Мелітополь, з яких випливає, що у 1933 р. у порівнянні з 1929–1931 рр. загальна кількість померлих у селах зросла в середньому у 6 разів, у містах – майже втричі[2558].

Одним із провідних дослідників обставин Голодомору на Запоріжжі, його духовних наслідків, зарекомендував себе професор Олександр Ігнатуша, який, поряд з релігійною проблематикою, послідовно продовжує дослідження сталінського геноциду 1933 р.[2559] Ще одна теоретична стаття запорізьких науковців служить передмовою до порайонного збірника свідчень голодового мору на теренах Запоріжчини, зібраних учасниками історико-археографічних експедицій та місцевими краєзнавцями[2560]. Особливістю цієї передмови є критичний аналіз зарубіжної історіографії Великого голоду, здійснений запорізькими науковцями та власні висновки про його геноцидний характер в Україні.

У статті Віктора Ткаченка (Запоріжжя) про три Голодомори в козацькому краї наведено цінний архівний матеріал, що безперечно засвідчує навмисний характер діянь влади[2561]. В. Ткаченко документально підтвердив, що від голоду люди вмирали не тільки на селі, а й на підприємствах Мелітополя, Бердянська, Великого Токмака. Щоденна норма хліба для робітників у січні 1933 р. була зменшена з 700 до 100 гр., тоді як керівний склад Мелітопольського райпарткому, крім інших продуктів (м'ясо, риба, масло, олія, крупи та навіть цигарки) унормував собі на голову сім'ї 800 гр. хліба і 400 гр. на утриманця.

[2557] Турченко Ф. Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі ... С. 27–28.

[2558] Турченко Ф. Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі ... С. 32–33.

[2559] Ігнатуша О. М. Сталінським шляхом : голодомор у 1932–1933 рр. у Запорізькому краї. *Культурологічний вісник* : наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпрянщини / голов. ред. В. І. Воловик. Запоріжжя, 2009. Вип. 22. С. 35–40.

[2560] Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців / упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. 352 с.

[2561] Ткаченко В. Г. Трагедії, яких могло не бути. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.) / обл. редкол.: М. О. Фролов (голова), О. О. Клепакова, П. П. Ребро ; підгот.: П. П. Ребро (керівник), О. Я. Ткаченко, М. П. Литовченко та ін. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2008. С. 3–14. 520 С. (Спокута: альманах. № 8/9).

Тож, як показав вчений, не випадково переселенський комітет запланував привезти у спустошені райони 3 тис. родин[2562].

З інших досліджень запорізьких краєзнавців, базованих на спогадах свідків трагедії, випливає, що рукотворний Голодомор однаково косив хліборобів краю однаковими методами в різних районах та селах[2563,2564]. Із статті вчених Запорізького національного університету В. Мільчева та Ю. Іріоглу, базованої на спогадах про голод у болгарських селах, та монографії В. Міткова очевидно, що лихо охопило регіон незалежно від національного походження людей[2565]. Такі дані підтверджені свідками Голодомору, спогади яких були зібрані у Мелітопольському районі[2566]. Як випливає з дослідження професора В. Константінової (Бердянськ), трохи легшою була ситуація в приморських селах (Дмитрівка, Нововасилівка, Осипенко та ін.), де раціон голодуючих, крім рослинності, поповнювався тюлькою, йоржами, бичками, молюсками, тоді як північніше (Чернігівський, Токмацький та ін. райони) люди виживали, найперше, на різних бур'янах, кочережках качанів, горобцях, ховрахах тощо[2567].

В. Гудзь, проаналізувавши записи книг про смертність 1933 р., які збереглися у кількох селах Мелітопольського району встановив, що внаслідок задуму влади повчити селян «уму-розуму» шляхом тотальних реквізицій їжі, смертність у перші місяці 1933 р. у 7 разів перевищила показники середини 30-х рр.[2568]. За підрахунками Автора, лютий голод охопив половину мешканців приміського села Піщане і, значною мірою, робітників Мелітополя, котрі у березні 1933 р. отримували лише по 100–200 гр. хліба на день, в той час як номенклатура жирувала[2569]. У іншій публікації викладачів Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького проаналізовано усні та письмові джерела[2570] та простежено, що хлібороби і навіть окремі партійці району висловлювали думку про навмисне голодове морення населення владою і протестували проти нищівних заготівель[2571].

[2562] Ткаченко В. Г. Трагедії, яких могло не бути ... С. 9–10.

[2563] Ігнатуша О. О., Ігнатуша Г. О. Голодомор 1932–1933 років у селах на Запоріжжі. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 127–135.

[2564] Гудзь В. В., Герасименко Н. С. Продовольча політика влади на Запоріжжі у 1932–1933 роках як засіб геноциду: materiałs of the X Internationai scientific and practical konference «Trend of modern science»– 2014. May 30-June 7, 2014. Vol. 11: History. Sheffield : Science and education LTD. 2014. P. 10–16.

[2565] Мільчев В. І., Іріоглу Ю. О. «Усні історії» таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 208–230.

[2566] Коли катом був голод : Голодомор 1932–1933 років на Мелітопольщині / редкол. : О. М. Баша (голова) та ін. Запоріжжя : ВПО «Запоріжжя», 2008. 208 с.

[2567] Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї : матеріали іст.–археогр. експедицій / упоряд. В. М. Константінова. Запоріжжя : А. А. Тандем, 2009. 532 С.

[2568] Гудзь Віктор. Голод 1932–1933 років у Мелітопольському районі як явище геноциду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / ред. колегія: Турченко Ф. Г. (голова) та ін. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 93.

[2569] Гудзь Віктор. Голод 1932–1933 років у Мелітопольському районі ... С. 89–90.

[2570] Гудзь В. В., Тяжкороб І. О. Продовольча політика на Мелітопольщині у 1932–1933 роках за партійними документами і свідченнями очевидців: *materiały VIII Mezinarodni vedecko-prakticka konference «Vedecky pokrok na prelomy tysyachalety – 2012».* 27 kvetna 2012 – 05 cervna 2012. Dil 13. Historie. Praga : Publishing House «Education and Science» s.r.o. 2012. С. 33–38.

[2571] Гудзь В. В., Таравська Я. В. Оцінка дій влади щодо селянства Мелітопольщини у 1932–1933 роках у архівних документах і свідченнях очевидців: матеріали міжнар. конф. «Одеські читання». Одеса, 15–16 квітня 2011 р. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології.* Одеса, 2011. С. 101–103.

У свою чергу, спеціалісти Запорізького обласного держархіву та окремі науковці дослідили ресурсні перспективи документальних джерел[2572] та можливості подальших регіональних студій[2573]. Тривало наповнення мемуарної складової джерельної бази історії Великого голоду в регіоні[2574][2575] фонду навчально-методичної літератури, у якій досить детально висвітлювалася трагедія 1933 р.[2576]

Загалом треба відзначити, що фахові історики і краєзнавці Дніпропетровщини та Запоріжчини розробляли майже весь спектр проблем перебігу Голодомору в регіоні в різних дослідницьких напрямах: методологічному (В. Космина, Ф. Турченко та ін.), теоретичному (О. Ігнатуша, Ф. Турченко, І. Шугальова та ін.), емпіричному (В. Константінова, В. Тимофеєв, В. Ткаченко та ін.), історіографічному (Ф. Турченко, І. Шугальова та ін.), археографічному (В. Гудзь, В. Константінова, В. Мільчев, В. Тимофеєв та ін.), дидактичному (О. Ігнатуша, В. Ткаченко, Г. Турченко, Ф. Турченко та ін.), але, звичайно, не вичерпали науково-пошукових можливостей. Наявний на сьогодні значний корпус історичних та історіографічних джерел відкриває перспективи створення як синтетичних праць в загальнобласному вимірі так і продовження локальних розробок теми на рівні районів та окремих поселень.

Обставини та наслідки перебігу голодного лихоліття **на Київщині** представлені насамперед обласним томом «Національної книги пам’яті», де серед іншого, опублікована теоретична стаття професора В. Сергійчука та письменника, упорядника тому А. Гая[2577] .

У статті зазначено, що першим тривожним дзвінком страшного лиха став січневий 1932-го року пленум ЦК ВКП (б), який спустив на вже виснажену Україну додаткове завдання хлібопоставок, влаштувавши «бойовий ударний місяць закінчення хлібозаготівель»[2578]. В результаті, як показують наведені дослідниками скарги владі у листах з місць, вже в першій половині 1932 р. хлібороби люто голодували і вмирали з голоду у Білоцерківському, Брусилівському, Володарському, Київському, Уманському та інших районах. В той же час на скарги і прохання зменшити податковий та заготівельний тиск з боку місцевих керівників було задіяно політичний терор не лише в

[2572] Величко О. Г., Козлова І. В. Фонди державного архіву Запорізької області про Голодомор 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 : запорізький вимір* / редкол. : Ф. Г. Турченко (гол.) та ін. Запоріжжя, 2008. С. 203–207.

[2573] Шугальова І. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років : стан та перспективи дослідження. *Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд* : матеріали міжнар. конф., м. Вінниця, 21–22 листоп. 2009 р. / редкол. : М. Тяглий (відп. ред.), К. Беркгоф, А. Подольський. Київ, 2012. С. 134–142.

[2574] Кочін І. В. Голодомор – як умисно організований радянською владою геноцид і етноцид українського народу. *З якої я країни родом.* Запоріжжя, 2011. Т. 1. С. 240–246.

[2575] Чабаненко В. А. Щоб не обірвалась нитка пам'яті. *Голодомор 1932–1933 : запорізький вимір* / редкол. : Ф. Г. Турченко (голова) та ін. Запоріжжя, 2008. С. 235–239.

[2576] Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Г. Ф. Голод 1932–1933 рр. *Історія рідного краю (Запорізька область) : 1914–1939 рр.* : підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. Запоріжжя, 2006. С. 112–120.

[2577] Сергійчук Володимир, Гай Анатолій. Київщина в прицілі Голодомору. *Національна книга пам᾽яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область* / упоряд. А. І. Гай; редкол.: В. Г. Бутник, В. П. Даниленко, Р. М. Єрема та ін. Біла Церква: «Буква», 2008. С. 7–14. 1376 с.: іл.

[2578] Сергійчук Володимир, Гай Анатолій. Київщина в прицілі Голодомору ... С. 8.

партосередках та сільрадах, а й розгром партійного-господарського керівництва 4-х голодуючих районів.

В. Сергійчук та А. Гай простежили як розгорталася битва за хліб на Київщині з урожаю 1932 р., якою, крім очільників області М. Демченка і М. Василенка, додатково керували голова Центральної контрольної комісії КП(б)У, нарком РСІ УСРР В. Затонський та секретар Донецького обкому партії С. Саркісов. Наведено постанови від 6 грудня 1932 року про занесення на «чорну дошку» сіл, які нібито саботують заготівлі та Київського обкому партії від 7 січня «Про вилучення насіннєвих фондів…», які послужили «важкою артилерією» Голодомору.

Аналізуючи методи виконання таких постанов, Автори нагадали про тисячі свідчень про цілеспрямоване вилучення у селян області не лише зерна та харчів, а й одягу, вишитих рушників, ряднин та іншого, що мало якусь цінність. Так само не можна пояснити хлібозаготівлями факти розтрощення за вказівкою влади ступ та жорен, знищення продуктів, які не вдавалося реквізувати, зокрема, вже приготованих страв. Дослідники солідаризуються з оцінками голоду як свідомої акції політичного терору, керованого народовбивства В. Марочком і на доказ цієї тези відзначають, що влада, знаючи про людомор, продовжила заготівлі та експорт збіжжя і в 1933 р., а надані крихти допомоги були вимушеним кроком, – щоб забезпечити робочу силу на посівну.

На завершення своєї статті Автори ще раз наголосили на свідомому організованому характері Голодомору: пшеницю переробляли на спирт, експортували, ховали в підземних зерносховищах, гноїли в елеваторах та церквах. Крім того, водночас згорталася українізація (постанова 14 грудня 1932 р.), ставилися загороджувальні загони, інформаційні бар'єри, фальшувався облік[2579].

Висвітлюючи наслідки Голодомору, В. Сергійчук і А. Гай навели факти з донесень про факти канібалізму та трупоїдства та масової смертності селян в Білоцерківському, Богуславському, Володарському, Кагарлицькому, Сквирському, Тетіївському районах. За зведенням агентури ДПУ від 3 червня 1933 р. тільки у Білоцерківському та Богуславському районах голодувало 61453 людини. Дослідники навели дані із звіту Київського обласного відділу ДПУ про те, що на 15 квітня 1933 р. в області страждало від голоду 493644 людей у 1577 сіл, містечок та хуторів, а 27809 чол. з початку року вже померло[2580]. За власними підрахунками Авторів тому, найбільша кількість жертв голоду припала на кількісно Переяславський (26878 чол.) та Білоцерківський (понад 22500 чол.) райони (з міськими райцентрами, де також було голодування. – В. Г.).

Але найбільш вражаючі відсотки втрат людності наведено по Тетіївському (46,1 %) і Ставищенському (16106 чол., або 31,5 % всіх жителів) районах[2581]. Крім того, Автори навели архівні дані про порайонну кількість народжень і смертей у 1933 р., за якою смертність перевищила показники

[2579] Сергійчук Володимир, Гай Анатолій. Київщина в прицілі Голодомору ... С. 11, 12–13.
[2580] Сергійчук Володимир, Гай Анатолій. Київщина в прицілі Голодомору … С. 11–12.
[2581] Сергійчук Володимир, Гай Анатолій. Київщина в прицілі Голодомору ... С. 12.

народжуваності на 165654 особи. Як визнали самі Автори, їх підрахунки, за браком даних, є приблизними: встановлену цифру померлих від голоду (284542 чол.) вони множать на середній коефіцієнт розбіжностей між офіційними даними та підрахунками краєзнавців, окресливши від 379600 до 509000 жертв голоду тільки у сучасних, вужчих межах області, що становило від 23,7 % до 31,8 % її тодішнього населення[2582].

Автор ще однієї статті тому, полковник СБУ і журналіст Сергій Шевченко зосередився на дослідженні репресивних заходів ДПУ щодо куркулів (селянства) та «петлюрівців», форм протесту та опору владному насильству з боку окремих посадовців, хліборобів Київщини, підкріпивши свої висновки про голод як геноцид українського народу матеріалами кримінальних справ[2583]. На думку дослідника, Голодомор-геноцид мав і національне і соціальне спрямування, що, зокрема, показала операція ДПУ УСРР у листопаді 1932 – січні 1933 р.

Крім того, С. Шевченко висвітлив форми опору селянства Київщини партійному курсу, як-от мешканців С. Кучинівка Сновського району (нині Чернігівської) області, які у серпні 1932 р. відмовилися виконувати грабіжницькі квоти, повернули сільраді контрактаційні книжки, влаштували жіночі «волинки», які вилилися в погром сільради, їдальні кооперативу та побиття активістів[2584]. Протестували або втікали від участі у по грабунку своїх односельців і частина комуністів, тоді як інша частина запопадливо, а часто й злочинно впроваджувала волю партії.

Як зазначалося в історіографії, найвищі показники смертності у Харківській і Київській області в 1932–33 роках зумовлені як напливом біженців із села у ці великі центри, так і голодуванням самих містян. Цей факт підтверджується у колективній праці групи фахівців Інституту історії України на чолі з В. Марочком, основним автором великої вступної статті до Київського міського тому «Книги пам'яті»[2585].

Визначаючи територіальні рамки дослідження, В. Марочко зазначив, що епіцентр Голодомору знаходився в українських селах, а смертоносні хвилі цієї соціогуманітарної катастрофи затоплювали і міста. В місті Києві та Київському районі 1932–1933 рр. проживало 1,3 млн осіб, з яких по селах Київської приміської смуги мешкало 608 тис. осіб, які проживали 82 селищах, селах, хуторах (106 колгоспів та 30 тис. господарств) з моноетнічним українським складом населення[2586]. В. Марочко зауважив специфіку цього регіону де, по-перше, переважно вирощували городину, ягоди, фрукти для Києва та інших робітничих центрів, тому за контрольними цифрами 1932 р. посів зернових по

[2582] Сергійчук Володимир, Гай Анатолій. Київщина в прицілі Голодомору ... С. 12.

[2583] Шевченко Сергій. «Жнива скорботи» на Київщині (нотатки за архівними матеріалами ГПУ–НКВД) *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область* / упоряд. А. І. Гай; редкол.: В. Г. Бутник, В. П. Даниленко, Р. М. Єрема та ін. Біла Церква : «Буква», 2008. С. 15–22.

[2584] Шевченко Сергій. «Жнива скорботи» на Київщині ... С. 16.

[2585] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ* / відп. ред. В. І. Марочко; авт кол.: В. К. Борисенко, О. М. Веселова, В. М. Даниленко та ін.;. Київ : Фенікс, 2008. С. 8–79.

[2586] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві … С. 13–15, 18.

смузі було зменшено на 34%. По-друге, чимало селян займалися приватною підприємницькою діяльністю, близькістю київського споживчого ринку, по-третє, в силу цих причин та українських традицій «цуралися колгоспів»[2587].

На численних фактах вчений показав, що вже у першій половині 1932 р. влада розгорнула справжній терор щодо тих селян, хто не виконав контракт «твердої здачі», недоплатив податки, зрештою, залишався одноосібником. В. Марочко навів уривки з листа В. Чубаря Сталіну і Молотову від 10 червня 1932 р. де голова українського уряду змалював побачені ним картини голоду у селах 13 районів Київської області і визначив їх причини: покриття недобору бобових та яровини заготівлею продовольчих культур; «непосильність плану хлібозаготівель» та повторні конфіскації; реквізиція виданих авансів; «система вилучення в одноосібників хліба повністю, і «всього наявного в колгоспах»[2588] тощо. В результаті: «Ситуація в українському селі набула тоді ознак гуманітарної катастрофи: масово помирали люди, худоба гинула в хлівах та на полях, колгоспники залишали села і кинулися за порятунком до міст, а селян охопила «психологія голоду»[2589].

В цих умовах по колгоспному сектору було заготовлено лише 68%, а одноосібникам – 30,5% планового насіння. Та й те через брак тягла і виснаженість людей зуміли посіяти станом на 27 квітня 1932 р. лиш на 8,1% до посівної площі. Ще гірше було з картоплею, яку посадили на 5,3% від плану[2590]. Так закладалися передумови наступного голоду, а, як зауважив В. Марочко, впровадження подвірної розверстки з нового урожаю із забороною купувати зерно, молоти його у млинах означало свідоме винесення смертного вироку для селянських родин.

З дослідження В. Марочка випливає, що була специфіка становища селян приміської смуги навесні 1933 р., коли в умовах лютого голоду, на посівній знову бракувало насіння, тягла, трудових ресурсів і селяни втікали у близьке місто, попри всі перепони. Серед інших, наведено приклад Ворзельського радгоспу, де на 5 березня засіяли 20 га з 47 планових. При цьому загинуло 20 коней, а сільгоспроботи замість необхідних 88 вели 23 працівники, яким видавалося 200 грамів хліба та трохи капусти. У березні 1933 р. половина колгоспників Київщини не виходила на роботу.

Крім того, як встановив історик, у приміській смузі «Майже дві третини колгоспників шукали порятунку поза селом, а решта конали від голодної смерті»[2591]. Тож і господарства регіону повністю, крім двох колгоспів, провалили плани посіву ярових та абсолютно втратили городню галузь (крім картоплі). Ці обставини привели до зриву плану хлібозаготівель на Київщині і з урожаю 1933 р., що вирізняє область від кращих показників в інших регіонах республіки. Історик наголосив, що, хоча людомор був і в малонаселених поліських районах, зокрема, в населеному поляками (Мархлевському) та

[2587] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві … С. 17.
[2588] Командири великого голоду ... С. 207–208.
[2589] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві … С. 19.
[2590] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 20–21.
[2591] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 26.

німцями (Пулинському), – його епіцентром була населена українцями Центральна і Південна Київщина.

В. Марочко дослідив також перебіг Голодомору на вулицях Києва та, разом з Ольгою Мовчан, страшні наслідки голодування і супутніх хвороб, які охопили місто у 1932–1933 рр. і вражали насамперед безпритульних та дітей-»підкиднів» За Марочком, січень-червень 1932 р. був початком масового голоду, перша половина 1933 р. стала його апогеєм, несучи смерть, а часто і людоїдство, у кожне село області. Вчений нагадав, що Наркомат охорони здоров'я УСРР у доповідній записці від 3 червня 1933 р. до категорії «важких» зарахував 66 із 76 районів Київщини, де проживало понад 6 млн селян. Наркомат нарахував станом на 15 квітня чверть мільйона голодуючих дітей в області, яких 19 тис опухлих, тобто приречених на голодну смерть. З цих причин початкову школу на Київщині 1932/33 навчального року не відвідувала половина дітей – 2,5 млн учнів[2592].

Як показали дослідники, діти, в першу чергу тисячі немовлят-»підкиднів», складали основну масу жертв Голодомору на вулицях і в притулках Києва. Санепідемслужби міста вели справжню війну з пошестями з мобілізацією всіх медичних працівників, навіть студентів-медиків, але її ускладнювало прибуття все нових жебраків і бездомних та обмежені можливості санітарних і комунальних служб (дезінфекція та дезінсекція, каналізація, сміттєзвалища, лазні тощо). Завдяки вжитим заходам, у 1932 р. у місті все-таки вдалося госпіталізувати 56,4% хворих на тиф, але сотні інших хворих лишалися напризволяще. Навіть у липні 1933 р., коли людомор пішов на спад, у місті фіксувалося 1207 хворих на висипний тиф[2593], до 20% яких помирало.

Кінцевий висновок істориків є промовистим: «Епідемія тифу, яка тривала в Києві протягом грудня 1931– першої половини 1934 р., виявилася жахливим наслідком Голодомору в Україні»[2594]. Цей висновок розповсюджуються і на інші епідемії названого періоду, які охопили Київ та приміську смугу.

Київські науковці розглянули також діяльність системи торгзінів у місті, яку В. Марочко порівняв з нацистською системою вилучення цінностей у своїх жертв для німецького рейху[2595].

В. Даниленко окремо висвітлив діяльність злочинної групи працівників Господарського об'єднання Київського обласного виконавчого комітету (Хозо) під орудою керівника відділу торгівлі М. Тикочинського та з участю низки господарських установ Києва й інших міст: Ленінграда, Іваново, Смоленська та Одеси. Внаслідок масових крадіжок дефіцитних товарів, масштабних афер і спекуляції підкупів господарників та залізничників у 1932–1933 рр. мало прибуток у розмірі до 600 %, а Тикочинський і його напарники Л. Гольдштейн,

[2592] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 31, 34–35.
[2593] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 42–43, 45.
[2594] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 47.
[2595] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 65.

Н. Дорфман, Й. Кривий, Я. Розов, В. Рохварґер та ін.) – десятки тисяч карбованців, валюту, золото, діаманти тощо[2596].

Історик-краєзнавець Іван Петренко та директор обласного держархіву Олег Бабенко у своїй статті висвітлили особливості Голодомору на території Кіровоградської (Кропивницької) області[2597], північна частина якої входила у 1932–1939 рр. до Київської області, східна – до Харківської, а Зінов'євський район (нині – Кропивницький. – В. Г.) – до Одеської. Автори поділили свою статтю на теоретичні блоки, у яких логічно викладено думку науковців про феномен Голодомору та його прояви на території області.

І. Петренко та О. Бабенко категоричні у визначенні походження або ж мети голодового злочину влади: цілеспрямована політика радянської держави щодо українського народу з метою його часткового нищення[2598]. Головною причиною людомору історики визначили «нахабне відбирання владою всього вирощеного зерна» вже 1931 року що спричинило спорадичне голодування в області вже взимку 1931/32 рр. Проте масовий Голодомор у селах і, частково, у містах Кропивниччини визначено з кінця літа 1932 р. до осені 1933 р. з піком піднесення у першому півріччі[2599].

Дослідники навели витяги з партійних зведень, як от Знам'янського райпарткому за січень 1933 р. про те, що під час повальних обшуків «буксирами», у селян 10 сіл вилучалося не лише зерно, а й будь-які їстівні запаси: картопля, крупи, дерть, квасоля, не кажучи вже про борошно. При цьому, на «допомогу» місцевим партійцям, які не справлялися з планом або й опиралися грабунку взимку 1932–33 рр. в Новоукраїнський район з нагінкою приїжджав спершу Л. Каганович, а тоді й В. Затонський[2600].

Як відзначили І. Петренко та О. Бабенко, внаслідок «товарної репресії» 14 листопада припинено торгівлю вивезено товари і припинено їх постачання в села Онуфріївського та Новогеоргієвського районів, а 4 грудня таку форму терору поширено на 150 із 176 сіл Зінов'євського району[2601]. В результаті такої запопадливості міліціонерів і заготівельників в районах фіксувалися канібалізм, трупоїдство, банди мисливців за людьми. В грудні 1932 р. органи ДПУ тільки по станції Знам'янка виявили вчетверо більше, ніж у листопаді – 3614 фактів купівель залізничних квитків на поїзди за межі України. Частину втікачів повернуто, а понад 500 »підбурювачів до виїзду» арештовано[2602].

Кропивницькі науковці, архівісти та краєзнавці дослідили також кількість жертв голоду в регіоні, але, через брак реєстрації смертей, змогли встановити лише 22370 імен полеглих. На їх місце було прислано тисячі переселенців та доприселенців.

[2596] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 69–72.

[2597] Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні 1932–1933 років: у вимірах Центральної України. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область* / О. О. Бабенко (кер. авт. кол.), В. В. Білошапка, В. М. Колесніченко, І. Д. Петренко та ін. Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД». С. 7–16.

[2598] Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні … С. 7.

[2599] Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні … С. 9.

[2600] Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні … С. 9.

[2601] Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні … С. 11.

[2602] Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні … С. 11.

Черкаські історики-краєзнавці Василь Мельниченко і Тетяна Клименко у своїй статті в обласному томі Національної книги пам'яті здійснили короткий історіографічний та археографічний огляд джерельної бази висвітлення історію голоду на Черкащині, райони якої в 1932 р. увійшли до складу Київської, Харківської та Вінницької областей[2603].

В. Мельниченко нагадав слова Леніна про те, що хлібна монополія, хлібна картка є засобом примусу для праці у нових організаційно-державних рамках і розцінив Голодомор як зброю влади на здолання опору найбільш консервативної і національно свідомої верстви. Історик навів витяг із органу Черкаського райкому КП(б)У – газети «Прапор комуни» від 15 липня 1933 року: «Куркулі, шуліки, нероби, злодії – ці паразити і блохи ніколи не припиняли шкідницької роботи»[2604], і зауважив, що так не ображали українське селянство навіть гітлерівці.

Низку свідчень про лютий голод, здичавіння людей, споживання всілякого непотребу і навіть трупів навела також Т. Клименко. Одне із них про смерть у лютому 1933 р. Івана Ядловського, багатолітнього хранителя Шевченкової могили в Каневі, який геть висох з голоду[2605].

В. Мельниченко повідомив, що, за офіційними неповними даними, на голод 1932–1933 рр. у козацькому краї забрав понад 150 тис людських життів[2606].

Інтенсивно студіювали перебіг голодного лихоліття в особливому поліському краї науковці **Чернігівщини.** Одним із першим почав системне вивчення Великого голоду на Чернігівщині краєзнавець Володимир Шкварчук[2607]. В іншій науково-популярній монографії Автора наведено приховані раніше під грифом «Совершенно секретно» вражаючі факти з архіву СБУ про беззаконня і наруги, якими супроводжувалися в краї колективізація та розкуркулення[2608]. Наприклад, смертний вирок винесено в січні 1933 р. безрукому інваліду О. Дігтяренку за репліку «Колективізацію роблять для панщини, щоб ми були раби»[2609]. Автор розповів про опухлих від голоду селян у районах і кустарів м. Прилуки, про бандитизм у приміській зоні, про крадіжки їжі і самосуди над злодіями, про факти канібалізму тощо[2610].

Деякі особливості перебігу голодного лихоліття в краї та його наслідки розглянуто у вступній статті обласного тому Національної книги пам'яті,

---

[2603] Мельниченко Василь, Клименко Тетяна. Трагедія незнищеного духу. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область.* Част. І / упоряд. Е. А. Левицька, В. І. Захарченко, П. М. Жук та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008. С. 8–14.

[2604] Мельниченко Василь, Клименко Тетяна. Трагедія незнищеного духу ... С. 9.

[2605] Мельниченко Василь, Клименко Тетяна. Трагедія незнищеного духу ... С. 13.

[2606] Мельниченко Василь, Клименко Тетяна. Трагедія незнищеного духу ... С. 9.

[2607] Шкварчук В. Бунт землі (Художньо–краєзнавча праця на архівному матеріалі). Чернігів : РВВ упр. по пресі, 1994. 64 с.

[2608] Шкварчук Владимир. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине: из–под грифа «Совершенно секретно». Чернигов : [б. и.], 1998. 99 с.

[2609] Шкварчук Владимир. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине ... С. 40.

[2610] Шкварчук Владимир. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине ... С. 49–52, 74–76.

підготовленій доцентом Тамарою Демченко[2611]. Авторка статті відзначила: «Новоутворена Чернігівська область посідала останнє місце серед семи областей УСРР не тільки за темпами колективізації, але й по виконанню плану хлібозаготівель – на 6 грудня 1932 р. було виконано 64,4% річного плану»[2612].

Як випливає із «Вступної статті» щоб запобігти подальшому опору селянства «комуністичному штурму, влада вдалася в регіоні до надзвичайних заходів, подібних до військового стану з повальними обшуками, вилученням залишків зброї та запасів продовольства. Через небажання численних хуторян та одноосібників, певну ізольованість поліських глибинок Чернігівське обласне керівництво змогло відрапортувати завершення масової колективізації лише у червні 1934 р., коли було усуспільнено понад 70% селянських господарств і 77% посівних площ[2613].

Чернігівські науковці відзначили, що на Чернігівщині колективізація найбільш інтенсивно проводилася під час Голодомору – з кінця 1932 р. до середини 1934 р. «Звідси випливає найголовніша особливість Голодомору у Чернігівській області: тут колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі й голодування повністю співпали у часі»[2614]. Серед інших особливостей краю названо масове голодування в містах області, зокрема в Ніжині і Прилуках, де не було великих підприємств, а також про запровадження товарної блокади щодо районів, які не справилися не лише з хлібопоставками, а й із заготівлями картоплі[2615]. Чернігівські науковці навели численні свідчення очевидців Голодомору про поховання людей ще живими, людоїдство та трупоїдство божеволіючих від голоду хліборобів, їх втечі в Білорусію та інші регіони, які ще були можливими до блокади 22 січня 1932 р. Стосовно, демографічних наслідків, Автори зазначили, що виходячи з різниці між кількістю населення в районах Чернігівщини станом на 1 січня 1932 р. та результатами перепису 1939 р. О. Коваленко та В. Ткаченко обрахували понад 362 700 чол. надприродних людських втрат[2616]. З одного боку, цю цифру склали не лише жертви голоду, але й померлі від супутніх хвороб, розстріляні, а з іншого, якщо взяти перепис 1937 р., то кількість втрат може бути і більшою.

Фахові історики Тамара Демченко і Микола Горох у своїй монографії висвітлили передумови наступу влади на селянство, причини масового людомору в Україні, його особливості в Чернігівському поліському регіоні, наслідки нищівної продовольчої політики більшовиків та спроби селянства змінити катастрофічне становище краю роки «великого перелому»[2617]. Дослідниками відзначено, що кампанія розкуркулення та колективізації на Чернігівщині у порівнянні із регіонами інтенсивного зерновиробництва значно

[2611] Демченко Т. П. Вступна стаття. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 6 1933 років в Україні. Чернігівська область* / О. Б. Коваленко (кер. кол. упор.), Т. П. Демченко, І. Я. Каганова, А. В. Морозова та ін. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 6–28.

[2612] Демченко Т. П. Вступна стаття … С. 19.

[2613] Демченко Т. П. Вступна стаття … С. 20–21.

[2614] Демченко Т. П. Вступна стаття … С. 21.

[2615] Демченко Т. П. Вступна стаття … С. 23–24.

[2616] Демченко Т. П. Вступна стаття … С. 7.

[2617] Демченко Т. П., Горох М. В. Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: забуттю і прощенню не підлягає / відп.ред. О. Б. Коваленко. Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2017. 100 с.

затягнулася. Вирішальний етап суцільної колективізації розпочався уже після заснування області, тобто із жовтня 1932 р., і співпав з утворенням республіканської надзвичайної хлібозаготівельної комісії. «На практиці спроби дотягти показники по кількості усуспільнених дворів до загальнореспубліканського рівня означали люте переслідування «куркулів», тобто одноосібників, та надзвичайні по своїй жорстокості й брутальності заходи по хлібовикачці. Вони продовжувалися упродовж всього 1933 р., посилюючи нестерпні муки голодування»[2618].

Окремий розділ роботи Автори відвели висвітленню особливостей «великого перелому в Чернігівському селі, основною з яких була синхронність процесів розкуркулення, суцільної колективізації, й масового Голодомору. «Звичайно, що й для всієї України вище перелічені складові партійно-державної політики в аграрному секторі досить тісно пов'язані часовими рамками. Але, мабуть, ніде не трапилося так, що все це відбувалося одночасно»[2619], – наголосили Автори, які проте не заглибилися у аналіз причин такого явища.

Підтвердженням голоду на Чернігівщині в другій половині 1933 р. є повідомлення Авторами даних, наведених у капітальному виданні «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (Київ, 2003) про голодуюче вчительство, якому місяцями не платили зарплати. В результаті станом на вересень 1933 р. у школах Березанського, Варвинського, Мало-Дівицького та Менського районів Чернігівської області бракувало 93–98% педагогів. Відповідно у Березанському, Варвинському, Коропському, Мало-Дівицькому, Остерському районах у школи не прийшло від 52 до 77% дітей[2620], які, як відомо, складали близько половини всіх жертв голоду. Крім того, дослідники навели спогади учасників подій, як із дітей «ліпили» Павликів Морозових – змушували доносити про приховане батьками чи сусідами на «чорний день»[2621]. Так дітей калічили морально.

За наведеними Авторами підтвердженими даними, внаслідок голоду 1932–33 рр. область втратила 36 тисяч 663 людських життів[2622], але відзначили, що насправді ця цифра на порядок більша, позаяк упорядники Мартиролога жертв голоду на Чернігівщині знайшли лише часткові дані у книгах реєстрації актових записів в 460 населених пунктах із 1500 наявних у межах сучасної області[2623]. Загалом монографія Т. Демченко і М. Гороха хоч і містить численні свідчення про перебіг Голодомору у 1933 р., але в основному повторює зміст «Вступної статті» Авторки до обласного тому «Національної книги пам'яті».

Окремі аспекти історії Голодомору в Чернігівській області розглядалися і в інших монографіях, збірниках матеріалів та статтях. Так, Олександр Коваленко та Роман Подкур охарактеризували види та особливості історичних джерел з теми становища населення та його політичних настроїв на матеріалах

[2618] Демченко Т. П., Горох М. В. Колективізація та Голодомор ... С. 98.
[2619] Демченко Т. П., Горох М. В. Колективізація та Голодомор ... С. 58.
[2620] Демченко Т. П., Горох М. В. Колективізація та Голодомор ... С. 76, 77.
[2621] Демченко Т. П., Горох М. В. Колективізація та Голодомор ... С. 77–78.
[2622] Демченко Т. П., Горох М. В. Колективізація та Голодомор ... С. 94.
[2623] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область ... С. 31.

Чернігівщини[2624]. Валерій Васильєв на базі цих та інших джерел простежив особливості поведінки різних соціальних верств і представників влади в критичний період «великого перелому», які, власне, мало чим відрізнялися від інших регіонів республіки [2625].

Отже, як показало наше дослідження, сучасна історична наука при вивченні історії окремих регіонів виходить із комплексного підходу, що враховує природно-географічні, господарські, політико-адміністративні, культурно-етнічні й інші чинники, які визначали різний ступінь голодування і смертних наслідків для населення в системі загального державного терору. Прикметною рисою регіональних розробок є їх емпіричний характер з опорою на широку джерельну базу з місцевих архівів та спогадів. З тематичних особливостей цієї літератури відзначимо намагання уточнити демографічні наслідки голоду в окремій області чи районі, поселенні, що, як правило, не вдається через брак даних у записах ЗАГС і приблизність інших джерел.

Менше з тим, українські та американо-українські науковці на чолі з О. Воловиною встановили, що, на відміну від голодів 20-х та 40-х років, а також російських регіонів, смертність від голоду 1933 р. найбільше охопила Київську і Харківську області, а не зернопродукуючі Дніпропетровщину та Одещину. Як випливає з публікації україномовного перекладу їх статті в канадському журналі 2016 р. така особливість викликана низкою чинників: «економічною гіпотезою, значно вищим рівнем опору й репресій у перших двох областях та вибірковим розподілом продовольчої допомоги в 1933 р.»[2626].

Крім доказів власної позиції, дослідники розглянули твердження С. Віткрофта[2627] та деяких інших науковців про те, що на відміну від великих індустріальних центрів на Південному Сході республіки міста Київщини недоотримали постачання з центральних фондів, що змусило місцеву владу рятувати міста за рахунок сіл. У відповідь С. Віткрофту було пояснено, що, по-перше, на Київщині була така ж ситуація як і на Харківщині, причому з нерівномірною порайонною смертністю, не пов’язаною з продуктивністю районів, по-друге, місцева влада не могла діяти самостійно в умовах комуністичного централізму.

Як показало наше дослідження, регіональні розробки загалом підтверджують висновки О. Воловини, С. Плохія та українських демографів. Місцевими науковцями відзначена висока смертність населення у містах Київ та Харків, більшість з яких були малолітні біженці із сіл та підкидні, яких

[2624] Коваленко Олександр, Подкур Роман. Джерела дослідження настроїв та поведінки населення Чернігівщини у 1920–1930–х рр. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 10–27.

[2625] Васильєв Валерій. Настрої та поведінка населення Чернігівщини доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського господарства. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* ... С. 28–39.

[2626] Воловина О., Плохій С. М., Левчук Н. М., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б., Шевчук П. Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2017. № 2. С. 115.

[2627] Уиткрофт С., Гарнаут А. Потери населения в отдельных районах СССР (1929–1934): статистика, карты и сравнительный анализ (особое положение Украины). *Голод 1933: Українці* : зб. наук. пр. Київ : Український ін–т нац. пам’яті, 2013. С. 376–391.

вражали тиф, дифтерія, дизентерія і не могли врятувати переповнені дитячі притулки і лікарні. У сільській місцевості цих областей смертність від голоду була повальною: до 40% на Харківщині (В. Білоцерківський), в тому числі – до 50–80% в центральних та південно-східних районах Полтавщини (Є. Яценко). Подібна ситуація склалася і на Черкащині, що входила до Київської області. Крім того в столичних областях республіки, де у 1930 р. був сильний опір колективізації і розкуркуленню, найбільше лютували репресії. Так, штрафування господарств Харківщини склало 51,6% від загальноукраїнських показників, а спеціальні суди часом давали смертний вирок за невиконання плану хлібоздачі (М. Якименко). Ще одним чинником лютого людомору на Харківщині стало подовження терміну хлібозаготівель першим секретарем обкому П. Постишевим до квітня 1933 р. (О. Єрмак).

Серед інших регіональних особливостей, висвітлених місцевими дослідниками, відзначимо деякі розбіжності у хронології і динаміці голодового мору, який розпочався дещо раніше на Півдні, у зернових районах, більше охоплених колективізацією і виснажених голодуваннями 20-х років, тоді як на Чернігівщині процес колективізації, розкуркулення і голодування охопив 1932 – першу половину 1934 р. (Т. Демченко). Подібна ситуація з тривалістю голодування відзначена на Вінничині (В. Петренко), Хмельниччині та на південно-східній Волині (А. Матвєєв).

Дослідники ситуації в областях з національними районами (Одеська, Миколаївська, Запорізька, Житомирська та ін.), як правило, не помічали відмінностей у перебігу хлібозаготівель, репресій і голоду в цих районах порівняно з українськими. Проте деякі науковці відзначили іноземну допомогу німецьким, єврейським польським поселенцям, яка допомагала врятуватися частині людей та посилені репресії щодо окремих українських сіл.

Місцевими істориками та краєзнавцями відзначено особливе становище прикордонних областей, де найбільше голодуючих намагалися перетнути Дністер (Вінницька обл.), втекти в Білорусь чи Росію (Чернігівська, Житомирська, Сумська обл.) або користувалися їстівними ресурсами Полісся. Водночас зауважено краще державне постачання Камянець-Подільського прикордонного округу, що зменшило масштаби смертності (С. Маркова).

Окреме становище займав Донбас, куди найбільше втікали селяни, в надії отримати пайку за працю в шахті, на заводі чи в радгоспі. Проте, як випливає з досліджень донецьких та луганських краєзнавців та В. Марочка, голод лютував у всіх сільських регіонах краю, насамперед Старобільській окрузі Луганщини, та не оминув малі міста і селища. Водночас, як підтвердив В. Нікольський, репресії в донецькому краї мали менший розмах, ніж у інших областях.

А. Бахтін, С. Водотика, Ф. Турченко та інші історики відзначили особливості степової зони хліборобства, де голодування 20-х років та інтенсивна колективізація із втратою худоби виснажила село. Крім того віддаленість місцевих сіл від великих міст і залізниць не прирекла селян на масову загибель в місцях поселення і менших містах незалежно від етнічної належності (Херсон, Каховка, Мелітополь, Бердянськ тощо). Щоправда, частина голодуючих рятувалася здобиччю у плавнях та приморській смузі. Дані

І. Кочергіна про те, що Дніпропетровщина зазнала 70% людських втрат від загальноукраїнських масштабів не підтверджені іншими науковцями.

Частина регіональних дослідників підняла питання про заготівлі у 1931–1933 рр. 4,4 млн собак і котів, про значення навали мишей в Голодоморі, починаючи з 1932 р. («миші поїли людей»), про централізовану кампанію зупинки млинів, нищення жорен та ступ, про інтенсивну переробку зерна на спирт, про стягнення разового податку з селян в грудні 1932 р. за весь 1933 р. та чимало інших аспектів, які складали комплекс засобів народовбивства.

Загальний характер регіональних студій відзначається емпіризмом, насиченою фактологією з місцевих архівів, великою питомою вагою джерел усної історії, що надає основу для подальшої розробки теми, як у царині мікроісторії, так і створення компаративних досліджень та капітальних праць синтезного спрямування з охопленням всіх семи тодішніх областей УСРР.

5. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ

5.1. Передумови і причини техногенної катастрофи: відповіді на питання «Чому стався Голодомор?»

Актуальні для сучасної української історіографії ключові проблеми дослідження Голодомору виокремилися ще в середині 80-х років під час дискусії між прихильниками і опонентами його тлумачення як геноциду українського народу. Змістове історіографічне наповнення, величезний обсяг історіографічних джерел та логіка наукового осмислення диктує необхідність виділення кількох умовних тематичних блоків, які охоплюють наступні питання дискусії: 1) передумови і причини Голодомору; 2) організатори і виконавці злочину, їх мета і мотиви; 3) хронологічні рамки, механізми і обставини Голодомору; 4) демографічні та інші наслідки трагедії; 5) історико-правовий вимір Великого голоду в Україні; 6) боротьба за правду про Голодомор та її поширення в світі. При цьому взято до уваги, що теоретико-методологічні, археографічні та історіографічні публікації знайшли своє висвітлення у попередніх розділах нашого дослідження.

За відправну точку аналізу сучасної вітчизняної історіографії Голодомору взято матеріали першого в незалежній Україні наукового заходу міжнародного значення на відзначення чергової річниці трагедії народу, проведеного 1993 р. в Інституті історії Україні НАНУ[2628], а рубіжними – ювілейні наукові форуми 1998, 2003, 2008 рр. Умовним кінцевим пунктом порівняльного розгляду можна визначити Міжнародні наукові конференції 2013 р. в Києві[2629] та Нью-Йорку[2630], абсолютна більшість доповідей на яких безпосередньо стосується різних сюжетів найлютішого із пережитих народом голоду 1932–33 років. Матеріали цих конференцій, з одного боку, дають уявлення про широкий, хоч і не вичерпний, спектр окремих фахових зацікавлень і розмаїття поглядів серед дослідників і не замкнуті на демографічній проблематиці, як деякі форуми 2016[2631] та наступних років.

З іншого боку, часова дистанція дозволяє визначити динаміку прирощення історичних знань, порівняти якісні і кількісні параметри української історіографії проблеми Голодомору на різних етапах історіографічного процесу, виявити основні тенденції поточного і подальшого дослідження теми. Для вирішення такого завдання із тисяч публікацій українських дослідників взято до розгляду ключові монографії та статті з

[2628] Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: матеріали міжнар. наук, конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. ...

[2629] Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. ...

[2630] Корсун Лідія. Чому важливо говорити про Голодомор сьогодні? Деякі враження про міжнародну конференцію з питань Голодомору у Нью–Йорку. *Час і Події.* № 48. 28 листоп.– 4 грудня 2013. С. 22–24.

[2631] Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації: матеріали міжнар. наук-практ. конф. / упоряд. Юлія Коцур; ред. Леся Гасиджак. Київ, 4 жовтня 2016 р. Київ, 2017. 200 с.

відповідної тематики того чи іншого із шести означених вище змістовних блоків. При цьому треба врахувати, що кожна праця того чи іншого дослідника може бути представлена за своїми змістовними фактологічними складовими і теоретичним значенням не тільки в одній умовній групі, а й у кількох із них одночасно.

1. Визначальною темою новітнього історіографічного дискурсу стало питання про передумови і причини Великого голоду, тобто, за означенням Володимира Маняка ще 1990 р. чому стався Голодомор[2632]. Як відомо, частина істориків ревізіоністської школи вбачає першопричину трагедії у кліматичних та економічних факторах. Інші фахівці, як-от більшість російських, визнають вирішальними суб'єктивні чинники або й інтенціональну природу голоду в СРСР, але загальноселянського виміру. В Україні переважає концепція запрограмованості терору голодом проти українських селян політичною структурою комуністичного режиму та ідеологією його очільників.

Як зазначалося в багатьох історіографічних працях[2633,2634,2635], системний виклад ідейно-політичних підвалин сталінського режиму та місця в ній України було закладено у 90-х роках в монографіях синтезного характеру Ю. Шаповала[2636], Г. Костюка[2637], Авторських тріо у складі В. Даниленко, Г. Касьянова, С. Кульчицького[2638], також В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка[2639] та ін. В сучасних історіографічних роботах неодноразово зазначалося, що питання причин Голодомору і його характеру, як навмисної акції чи ситуаційного кризового явища, є стрижневим у світовому науковому дискурсі[2640,2641]. Саме цей водорозділ визначає відмінність прибічниками інтенціональної та функціональної версій тлумачення голоду в УСРР і на Кубані[2642]. Зокрема, С. Кульчицький вже в 90-х рр. окреслив контури своєї гіпотези тяглості сталінської практики від ленінських ідей «держави-комуни» і «комуністичного штурму» до сталінського другого етапу штурму, у якій не

[2632] Маняк Володимир. Голодомор: Чому? Як? За що? *Кримська світлиця.* 1998. 20 листоп. С. 4.

[2633] Головко В. В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 108–132.

[2634] Терлецька Ірина. Суспільно–політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Вип. 36. 2010. С. 415–435.

[2635] Шитюк М. М., Назарова К. В. Голодомор 1932-1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). Миколаїв : Вид-во МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. 229 с.

[2636] Шаповал Юрій. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.

[2637] Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Ґенеза і наслідки). Київ : «Смолоскип», 1995. 508 с.

[2638] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 342 с.

[2639] Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. Київ : «ARS-Ukraine», 1996. 793 с.

[2640] Гудзь В. В. Науковий дискурс про причини Голодомору в сучасній вітчизняній історіографії. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 23–24 січня 2015 р.). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С. 23–25.

[2641] 10. Гудзь В. В. Етнополітичні причини голоду 1932–1933 рр. в Україні: сучасна історіографія. *Гуржіївські історичні читання:* зб. наук. пр. Вип. 7. Черкаси, 2014. С. 59–61.

[2642] Гудзь Віктор, Гудзь Віталій. Помилка влади чи геноцид: визначення характеру голоду 1932–1933 рр. в УРСР у сучасній історіографії / Ідентичність українства в Україні і світі: історія і сучасність матеріали міжнар. наук.-практ. конф. *Українознавчий альманах.* Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. Вип. 2. С. 301–303.

було місця сільським приватним власникам, відтак і місця спонтанним процесам, про які пишуть заперечники навмисного голодового удару.

Джеймс Мейс, як і С. Кульчицький, вказував на помилку науковців ревізіоністської школи, котрі не враховують, що радянська модель держави не вписуються в класичне співвідношення соціально-економічної бази і політичної надбудови. Обидва історики були одностайні в тому, що у більшовицькій стратегії революційного стрибка до однорідного тоталітарного суспільства перша п'ятирічка супроводжувалася поверненням до методів «воєнного комунізму». Але Дж. Мейс підкреслив у своїй доповіді пріоритет політичних і національних чинників у вчиненні людомору: «Суть моєї особистої інтерпретації: Голодомор викликаний суто політичними чинниками і його можливо розуміти тільки в контексті попереднього періоду національного комунізму»[2643].

Історик висловив незгоду із зведенням С. Кульчицьким практики Голодомору переважно до терористичного засобу прискорення колективізації та модернізації і висловив упевненість, що тогочасна голодоморна політика тягнулася до всіх сфер суспільного життя, в тому числі й національного. Адже, за Мейсом, основна база націоналізму в СРСР – це неросійське село, найбільше за силою опору саме в Україні. Крім того: «Під час першої п'ятирічки радянська Україна стала могутньою національною державою, хоча й з усіма атрибутами поліцейської диктатури»[2644]. Саме такі обставини, за Мейсом, і визначили головним чином антиукраїнське, а не антиселянське спрямування геноцидної акції Сталіна 1932–1933 рр. Адже, як доводив вчений в іншій публікації: «Зламати Україну – означало, що з рештою складників Союзу можна робити що завгодно. В цьому сенсі Голодомор був складовою частиною консолідації повної тоталітарної влади в руках Сталіна і явного геноциду проти цілих народів, які були перешкодою для цього»[2645].

Мирослава Антонович (Київ) у своїй доповіді на конференції 2013 р.[2646] продемонструвала оригінальне поєднання історичних, політологічних та правових вимірів Голодомору 1932–1933 років, розглядаючи його, вслід за Р. Лемкіним і Дж. Мейсом, як кульмінаційну ланку в низці геноцидних акцій комуністичного режиму проти української нації поряд з нищенням національної інтелігенції, Церкви та фрагментації населення УСРР шляхом переселень. Дослідниця наголосила, що як встановив Міжнародний кримінальний суд, у справі Боснії і Герцеговини проти Югославії, злочинний намір не обов'язково має бути зафіксований у документах, позаяк його можна виявити за відповідними фактами і обставинами[2647]. Достатньо, щоб держава

[2643] Мейс Джеймс. Політичні причини голодного мору. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 14.

[2644] Мейс Джеймс. Політичні причини голодного мору ... С. 19.

[2645] Мейс Джеймс. Політика голодомору. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків* ... С. 51.

[2646] Антонович М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 173–178.

[2647] Антонович М. М. Голодомор 1932 1933 років в Україні як геноцид ... С. 174.

знала чи повинна була знати про серйозну небезпеку того, що злочин геноциду буде вчинено[2648].

Подібну думку розвивав і професор Владислав Верстюк (Київ), який нагадав, що більшовики керувалися гаслами світової комуністичної революції, які витікали з диявольської ідею тотальної уніфікацію світу і. відповідно, радянського суспільства. «Події кінця 20-х – початку 30-х рр. мають ключове значення у формуванні тоталітарного сталінського режиму, в якому не було місця дрібнобуржуазній стихії, її національним і соціальним проявам», – наголосив вчений[2649]. При цьому В. Верстюк наголосив на розумінні очільниками Комінтерну і лідерами ВКП(б) права України на самовизначення, що становило найбільшу потенційну загрозу своєрідній більшовицькій імперії.

Український історик солідаризувався з висновком Н. Девіса в його «Історії Європи», що мета Голодомору, запровадженого сталінським режимом, «полягала в знищенні української нації» (насправді – «українського націоналізму» і «області концентрації заможних селянських господарств»[2650]. – В. Г.). В. Верстюк навів також «формулу Д. Армстронга»: придушення національної інтелігенції було превентивним заходом ліквідації групи, яка могла стати реальною загрозою для влади, якби використала збурення селян, щоб повернути їх до націоналізму. На власне риторичне питання щодо репресій проти національної інтелігенції В Верстюк відповів: «Чи є підстави виводити їх за межі Голодомору-геноциду? Очевидно, що ні»[2651].

В. Марочко також виводив передумови Великого голоду з самої політичної природи комуністичного режиму «Фізичне знищення українських хліборобів штучним Голодомором – не випадковість, а закономірний наслідок злочинної політики більшовицького режиму»[2652]. Наголошував вчений і на ідеологічних витоках Голодомору, несумісності комуни із віковічною системою вільного селянського господарювання. Народовбивство сталося «внаслідок насильницького запровадження комуністичної доктрини в сільському господарстві, яку українські селяни не сприйняли, тому що від діда-прадіда займалися хліборобством на власній землі»[2653]. Як вважає В. Марочко, за соціальним спрямуванням та наслідками Голодомор – це передусім трагедія селянства, переважно українського, але яка забрала і тисячі життів з довколишніх болгарських польських, німецьких та інших сіл.

Продуктивний системний підхід до оцінки політичних передумов Голодомору виклала у своїй доповіді на конференції в Міжнародній академії

[2648] Каменецький М. С. Міжнародний трибунал для колишньої Югославії. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2–х т.* / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.

2649 Верстюк Владислав. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. *Голодомор 1932–1933 років в Україні* ... С. 15.

[2650] Дэвис Норман. История Европы / пер. с англ. Т.Б. Менской. Москва : АСТ: Транзиткнига, 2005. 943, [1] с: ил. С. 611.

[2651] Верстюк Владислав. Голодомор 1932–1933 років ... С. 28.

[2652] Марочко В. М. Національний аспект голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 70.

[2653] Марочко Василь. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.) ... С. 84.

управління персоналом доцент Жанна Деркач (Черкаси)[2654]. На її думку, більшовицька політична система не створила якихось унікальних механізмів правління, а користувалися методами деспотичних режимів, що існували у системах «Великої машини» східних цивілізацій ще до нашої ери. Вожді правлячої партії і радянської держави, так само як і фараони, мали у вжитку грандіозні проекти, примусову організацію праці, пишномовні міфи. Політична система СРСР мала три підсистеми: погодження цілей глобального рівня (побудова соціалізму, могутня держава); інтеграція різних етносоціальних груп через баланс інтересів (багаті-бідні; націоналісти-інтернаціоналісти; одноосібники-колективісти); легімітизація верховної влади через пошук «ворогів» на місцях. Достатньо стабільна система під час кризи на початку 30-х років використала надзвичайні заходи економічного і політичного примусу, що і призвело до голодової катастрофи.

Геннадій Єфіменко (Київ) також звернув увагу на політичні принципи державного функціонування та управління суспільними процесами: «Для більшовицьких керманичів жорстка централізація управління бачилася єдино можливим варіантом розвитку підвладної їм держави. При цьому соціалізм (комунізм) ототожнювався із централізацією»[2655].

Соціально-політичні передумови голодових акцій більшовиків в системі їх терористичної політики висвітлив Сергій Білокінь (Київ)[2656]. Предметом зацікавлення історика є не «внутрішні» механізми організації штучного голоду, а використання його як одного з видів терору, органічно притаманного марксизму і його більшовицькій модифікації засобу суспільних перетворень. С. Білокінь виділив два основних методи дій влади для досягнення програмної соціальної мети – формування нової людини – «будівника комунізму»: комуністичне виховання такої людини і «протиєвгенічна» політика на усунення частини населення (як правило – кращої) засобами репресій, терору голоду. Державний терор, на думку вченого, «лежав у самій природі більшовизму і планувався як одна з ланок соціальної політики і народного господарства, внаслідок чого сформувався «совєтський народ» з маргінальними ознаками[2657]. Як і С. Кульчицький, котрий наголошував, що «революція зверху» Сталіна не була його спонтанним рішенням, а випливала з програми РКП (б) 1919 р., так і С. Білокінь закликав не персоніфікувати Голодомор з однією особою, а бачити його передумови в природі комуністичного режиму.

Вчений нагадав, що «класики марксизму», роблячи ставку на диктатуру пролетаріату, зневажали селян та «ідіотизм сільського життя» (К. Маркс), вважали їх реакційним класом, приреченим на загибель. Відповідно і його ідеологічні послідовники Ленін та Сталін сприймали селян як постачальників продовольства, людський матеріал, яких можна навіть не обліковувати, а

[2654] Деркач Ж. В. Мобілізація політичного ресурсу тоталітарної системи в Україні на початку 30–х років XX століття. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* ... С. 212–215.

[2655] Єфіменко Геннадій. Голодомор як результат національної політики Кремля. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* ... С. 113.

[2656] Білокінь С. І. Голодомор та інші механізми терору. *Персонал.* 2002. № 12. С. 16–17.

[2657] Білокінь Сергій. Масовий терор і голодомори як втілення проти євгенічної політики більшовиків. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* … С. 80.

штучно регулювати засобами масового терору. Опираючись на праці Леніна, історик констатував: «Большевики ніколи не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний совєцький народ. Природна річ, це передбачало знищення певної частини людської популяції»[2658].

На думку історика, масовий терор був притаманний комуністичній владі з 1917 до 1991 р., а за Сталіна, який керувався ідеєю соціальної революції і створення єдиного радянського народу, набув планомірного, спрямованого уже не лише на класи, а й на конкретно взятих осіб. Влада проводила його, починаючи з обліків і контролю населення (анкетування, паспортизація, переписи), продовжуючи зачисткою окремих територій, як-от Кубанська операція (1932–33), та відбором продовольства: «Прикмети зачистки території й соціально орієнтованого терору сполучаються в Голодоморі. Влада локалізувала територію, що підлягала зачистці: на сусідніх регіонах СРСР голод майже не відбився»[2659].

Микола Сядристий (Київ) також застерігав від зведення Голодоморної політики, яка мала ідеологічне коріння, до сваволі тирана-Сталіна: «Трагедія 33-го року має практичні і теоретичні передумови в революції і в тій політиці, яку вела влада в перші пореволюційні роки й після. Геноцид-етноцид проти селянства починається з того, що Ленін ніколи не вірив селянству і дивився на нього як на потенційного ворога. Він говорив, що з кожного дрібного господаря підростає новий Корнілов»[2660]. При цьому дослідник наголошував, що більшовицька політика соціальної уніфікації нищенням селянства та інтелігенції свідомо підривала основу української культури.

Борис Хорошун (Київ) зробив наголос не на класових, а на національних мотивах аграрної та продовольчої політики партії, які стали передумовами Голодомору: «Більшовицько-радянська продовольча політика 1920 – 1930-х років була складовою частиною політики центрального уряду, Сталіна щодо України. Здійснення в Україні антинародної, злочинної за своєю суттю, продовольчої політики – наслідок колоніальної залежності республіки від Москви»[2661].

У монографії Петра Соболя (Миколаїв) спеціально розглядається феномен «радянського тоталітаризму» або «революційного тоталітаризму» як одного з видів комуністичного тоталітаризму XX століття, що базувався на державно-монополістичній власності, диктатурі вождя і партноменклатури, централізації та уніфікації суспільно-політичної системи, опертої на силові структури та пропаганду зверху і численних активістів та сексотів знизу[2662].

[2658] Білокінь Сергій. Теорія й практика: Голодомор, різні типи й способи терору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 31.

[2659] Білокінь Сергій. Теорія й практика. ... С. 36.

[2660] Сядристий Микола. Передумови і наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 71.

[2661] Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930–х роках: автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. С. 20.

[2662] Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933 рр.). Суми : ВВП «Мрія–1» ТОВ, 2010. 368 с.

Органічним елементом функціонування тоталітаризму є замаскований класовими та державницькими гаслами масовий терор проти реальних чи уявних опонентів режиму в «образі ворога», яким, як показав Автор на прикладі подій «революції зверху», ставали визначені Сталіним та його оточенням соціальні, національні чи інші верстви, партійні чи громадські фракції або й окремі політичні діячі. В тлумаченні П. Соболя, Голодомор став знаряддям політики придушення соціального опору та національного духу селянства та засобом колонізації етнічного простору України більшовицькою Москвою.

Дещо прямолінійним виглядає пояснення передумов і характеру голодувань народу 20 – 40-х років фаховим істориком Петром Слободенюком (Хмельницький), який вважає, що Голодомор 1932–33 рр. базувався насамперед на засадах економічного терору і був однією з ланок етнічної війни Росії (Москви) з Україною спрямованої на винищення української нації. Більше того, за Слободенюком, всі три комуністичні голоди були суцільними спланованими геноцидами з метою знищення українства: «Таким чином, Голодомори в Україні – ретельно спланований і чітко організований геноцид українського народу, метою якого було знищення української нації, насамперед, українського селянства як основи національного генофонду, носіїв української мови, ментальності, звичаєвості, моралі»[2663].

Проте гіпотеза вченого не підкріплена належною логічною і фактологічною доказовою базою. Наведені ним факти натуральних штрафів, вилучення авансів, блокади, позасудових розправ, замовчування трагедії у 1932–1933 рр. навряд чи відносяться до всіх голодів, як і жахливі демографічні та духовні наслідки колективізації, розкуркулення і Голодомору. Та й одночасний удар по «душі» і «мозку» нації (за термінологією Р. Лемкіна) у 30-х рр. не порівняти з іншими радянськими репресіями.

Також у рамках тоталітарної теорії, але з ухилом до теоретичного обґрунтування соціоциду, висвітлила перетворення українських вільних хліборобів у колгоспних кріпаків Світлана Маркова (Кам'янець-Подільський)[2664]. З використанням великої фактологічної бази та посиланнями на програмні засади більшовицької партії, погляди її вождів, історикиня аргументувала свою наукову позицію щодо закономірності витіснення селянина-власника в СРСР з історичної арени та використання для цього системних репресій, включно з Голодомором. При цьому С. Маркова обійшла увагою питання антиукраїнського спрямування геноцидної політики.

Найбільш ґрунтовно ідейно-політичні та соціально-економічні передумови Великого голоду 1932 комуністичної партії, що продовжувала втілюватися в життя сталінським керівництвом, на нашу думку, проаналізовані С. Кульчицьким. Зокрема, у доступному вигляді для російськомовного читача

[2663] Брицький П. П. Голодомори в Україні як засіб винищення українства. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область.* Кн. 1 / редкол.: І. К. Гавчук, І. В. Гладуняк, В. Є. Берека та ін.; наук. ред.: П. Я. Слободянюк. Хмельницький: Поліграфіст–2, 2008. С. 20.

[2664] Маркова Світлана. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам'янець–Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 544 с.

вони викладені у збірнику з красномовною назвою «Почему он нас уничтожал?»[2665]. Хоча в назві акцентована увага на особистості диктатора, вчений послідовно висвітлив глибинні ідеологічні витоки, двоєдину природу партійно-радянської влади, здійснив соціально-економічний та національний вимір стратегії партії, яка призвела до Голодомору. В історіографії відзначалося, що дискутуючи з російськими історикам, С. Кульчицький пояснював, що формула геноциду в Україні позбавлена етнічного навантаження, а означала превентивну акцію терору голодом для утримання республіки у складі СРСР[2666]. У першому томі «Червоного виклику» С. Кульчицького та у першій спеціальній монографії з історії відносин влади і суспільства в Українській радянській республіці міжвоєнного періоду, підготовленій вченими Інституту історії України НАНУ ці питання висвітлені на розлогій документальній основі і з логічною послідовністю[2667]. Редактор колективного фундаментального видання академік Валерій Смолій нагадав, що непорушна радянська система влади, яка сформувалася в міжвоєнні роки, зрештою, зазнала краху. «Відповідь на запитання, чому це сталося, слід шукати в закономірностях формування радянського суспільного ладу»[2668], – наголосив вчений.

Професор С. Кульчицький простежив марксистські та ленінські ідейні витоки, централістські політичні засади формування держави-комуни, які вивели її вождя на вершину номенклатурної піраміди, та показав початок поглинення нею суспільства. В результаті вчений встановив: «З кінця 20-х рр. Й. Сталін не зустрічав спротиву ні серед вищого керівництва СРСР, ні в опанованих ним периферійних компартійно-радянських осередках влади, у тому числі харківському. Ніщо не перешкоджало використовувати державний терор як метод управління. Саме цей метод він вважав ключовим, особливо в ситуації політичних криз»[2669]. Таким чином, С. Кульчицький висловив методологічне положення з арсеналу тоталітарної теорії про те, що державний терор як метод політичної стабілізації був органічно притаманний державі-комуні і його різновидність – терор голодом – був використаний в кризовій ситуації 1932–33 років.

Навіть опонент і колега С. Кульчицького професор Г. Касьянов погоджується, що наступ на селянство, який набрав крайньої форми соціоциду, був невід'ємною і майже повсякденною ознакою більшовицької політики впродовж 1920 – 1940-х років[2670].

[2665] Кульчицкий Станислав. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор / под общей ред. Ларисы Ившиной. Киев : Изд–во ЗПО Украинская пресс–группа», 2007. 208 с.

[2666] Гудзь В. В. Етнополітичні причини голоду 1932–1933 рр. в Україні: сучасна історіографія. *Гуржіївські історичні читання:* зб. наук. пр. Вип.7. Черкаси, 2014. С. 60.

[2667] Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) : колективна монографія. Том 1 / відп. ред. В. Смолій. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2013. 750 с.

[2668] Смолій Валерій. Від редактора. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.):* колективна монографія. Том 1 / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін–т історії України НАН України, 2013. С. 7.

[2669] Відносини держави, суспільства і особи ... С. 271.

[2670] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 263.

Важливе методологічне значення для виявлення передумов Голодомору в Україні мають дослідження професора Віталія Космини (Київ)[2671,2672]. Як і С. Кульчицький, з його теорією «держави-комуни», цей історик також розглядає радянську владну структуру як нетиповий для класичних держав політичний покруч, але трактує її як «державу-партію». За тлумаченням В. Космини, євразійська цивілізація у її російському варіанті історично розвивалася за східним типом еволюції і не утворила достатньо сегментованого соціуму. Так само і в Радянському Союзі 20-х років основною була диференціація на центр (державу) і селянську периферію.

Проте жорстко централізована більшовицька партія поглинула державну організацію, підпорядкувавши держапарат власним ієрархічним структурам та утворивши державу-партію. Держава перетворилася на ідеологізовану та «партизовану» систему, а всю владу – законодавчу, виконавчу і судову – узурпувала компартія, під евфемізмом «радянська влада». Відтак: «Виник своєрідний державний, або партійно-державний, абсолютизм»[2673], який був органічно спрямований на безроздільну владу над суспільством і нищення непідконтрольної периферійної системи, уособлюваної вільними хліборобами. Звідси вчений вивів закономірність розв'язання системного конфлікту через насильницьке руйнування селянських сегментарних спільнот і заміну їх підконтрольними партії-державі виробничими організаціями.

Першим актом в серії репресивних заходів щодо селянства вчений визначив створення колгоспів, як дієвих інструментів виконання державних «планів хлібозаготівлі», «викачування» із села продовольства. Але, як міркує В. Космина: «… зазнавши поразки у здійсненні «ефективної» колективізації, партія-держава заради, зокрема, й власного виживання, застосувала другий, більш радикальний (якщо не сказати – крайній), засіб підкорення непокірного села: Голодомор. Його метою було психологічно зламати селянство, примусити його «забути» традиції й звичаї, замінити їх «новим звичаєм» – тотальною покорою владі»[2674].

Завершуючи свій аналіз політики держави-партії як передумови нищення традиційного селянського укладу, В. Космина підсумував: «Таким чином, «війна» новітньої, притому тоталітарної, системи організації проти сільських сегментарних спільнот закінчилась фактичним знищенням останніх, а разом із ними – знищенням величезних пластів народної культури. Найбільших втрат зазнало українське село і весь український народ»[2675].

Поряд з політичними передумовами трагедії, професор Петро Панченко (Київ), одним із перших у вітчизняній історіографії зауважив ідеологічні закономірності терору голодом, зумовленого марксистською революційною теорією, елементи якої були використані ще Леніним, як творцем «тоталітарного державофеномену». На його переконання, у світогляд

[2671] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження ... С. 23–37. 320 с.
[2672] Космина В. Г. Системна соціологічна теорія Н. Лумана ... С. 77–87.
[2673] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження ... С. 30.
[2674] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження ... С. 36.
[2675] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження ... С. 36.

більшовицьких вождів українська самобутність не вписувалася жодним чином: «Ще з лихоліття громадянської війни кремлівські вожді вважали нащадків запорізького козацтва найлютішими ворогами соціалістичної революції. Цього було достатньо, щоб віднести українство до найзапекліших противників радяновладдя, соціалістичних перетворень на селі[2676]. Формула П. Панченка «Голод – породження тоталітаризму» відбиває природу комуністичного режиму та глибинні причини пережитих радянським суспільством голодних лихоліть[2677].

Георгій Папакін також простежив тлумачення більшовицькими вождями марксистської теорії класової боротьби і наголосив на спадкоємності політики Леніна-Сталіна щодо селянства. Коментуючи сталінську тезу про загострення класової боротьби за мирних умов як логічне продовження ленінізму поглядів, вчений наголосив: «Перше місце серед об'єктів більшовицьких репресій наприкінці 1920-х років посіло селянство – як найголовніший класовий та національний ворог комуністичної партії, до того ж найбільш чисельний[2678]. Витримана Г. Папакіним методологічна лінія на врахування двоїстої природи селянства дозволила науковцю встановити відмінність сталінського «нищівного удару» в російських зернових регіонах і на етнічних українських територіях. Адже Голодомор в Україні, на відміну від Росії, охопив всі сільські анклави республіки і був поєднаний з пошуком «петлюрівської контрреволюції.

Ідею про закономірність сталінських голодових злочинів, які випливали з природи більшовицького режиму та партійної ідеології, розвивали у 90-х роках українські дисиденти Левко Лук'яненко, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Юрій Бадзьо, котрі на собі в тій чи іншій мірі відчули репресії комуністичної системи. Як і Джеймс Мейс, всі вони наголошували на потребі комплексного вивчення більшовицької стратегії, яка попри непівський відступ, передбачала кінцеве нищення не лише вільного хлібороба, а творення «інтернаціонального» радянського народу. Є. Сверстюк, в свою чергу, зауважував, що геноцид українського народу не зводився до мотивів чи характеру вождя, позаяк він сам на початку 30-х років балансував на краю прірви і зазнавав впливу різних обставин та інтриг. Насправді, за Сверстюком: «Нищення особи, нищення класів і націй закладене в їх програмі. Дарвінізм. Вічні чистки, арешти, заміна кадрів – це тактика виживання»[2679].

Оцінюючи штучний голод 1932–33 років, Юрій Бадзьо стверджував: «Так, це була широкомасштабна соціальна війна більшовицького тоталітаризму проти українського селянства. Але в такому висновку міститься лише половина правди, думаю, навіть менше, ніж половина. Ми не зрозуміємо причин, характеру і самої можливості трагедії такого масштабу, якщо не побачимо

[2676] Панченко Петро. Тоталітарна держава і проблеми голоду в історичній ретроспективі. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 92.

[2677] Панченко П. Голод – породження тоталітаризму. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* / авт. кол.: П. П. Панченко (кер.), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб та ін. Київ : Україна, 2003. С. 20–39.

[2678] Папакін Георгій. Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк; НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 61.

[2679] Сверстюк Євген. Голод у системі сталінської стратегії. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*: матеріали всеукр. наук. конф. ... С. 63–83.

національного змісту подій»[2680]. Ю. Бадзьо вважав, що штучний голод являв собою справжню національну війну російської більшовицької імперії проти українського народу, яка відповідала ідеалам комунізму і була розпочата, ще Леніним, котрий відрядив своє військо проти УНР. У подібному контексті розглядав передумови геноциду й Іван Дзюба, який один із розділів своєї книжки назвав «Голодомор і розгром «українського буржуазного націоналізму»[2681].

Демограф Арнольд Перковський (Київ) висловив власну думку про ідеологічні засади Голодомору, засновану на аналізі праць К. Маркса і Ф. Енгельса, які прогнозували закономірну «гору трупів» в аграрному секторі під час переходу до соціалістичного (насправді – схожого до азійського, але хибного експерименту) способу виробництва, без якої «реальний соціалізм» і не міг існувати. Тож на думку вченого, «штучний характер Голодомору 1932–1933 рр., який вперше в історії Європи мав заздалегідь спланований і керований з імперського центру характер, надто добре відомий»[2682].

З іншого боку, поет-шістдесятник Іван Драч виводив політику Голодомору з російської імперської традиції, спрямованої на нищення української ідентичності, починаючи з Андрія Боголюбського до сучасності[2683]. Така спадкоємність, думку І. Драча, дає право українській нації виставити історичний рахунок Російській Федерації: «українська нація залишає за собою право зажадати відповідальності Москви, зокрема і за голодомор – 1933»[2684].

Історик Геннадій Махорін (Житомир), як і багато інших фахівців, слушно пояснював одним із зовнішніх мотивів сталінського наступу на селянство та національні кадри в прикордонній республіці на початку 30-х років бажанням підготуватися до війни із світовим імперіалізмом та запобігти можливій підтримці України Польщею[2685].

Валерій Васильєв (Київ) у своїх працях також наголошує на доктринальних ідеологічних передумовах революції в одній країні і «другого комуністичного штурму», який супроводжувався наростанням притаманного діям влади державного терору включно з Голодомором[2686]. Вчений навів виступ селянина В. Потерлевича на 5-му з’їзді рад Подільської губернії який назвав голод 1925 р. спричинений надмірними заготівлями після посухи різновидом державного бандитизму: «Таким бандитизмом є голод. Голод повністю походить від влади»[2687]. Проте причини і масштаби Голодомору 1932–1933 рр.

[2680] Бадзьо Юрій. Ідеологічне підґрунтя голодомору1932–1933 років. *Найбільший злочин імперії: матеріали наук.–практич. конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років»* .. С. 11.

[2681] Дзюба І. М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П’ятдесят років без Сталіна. Київ : Криниця, 2003. С. 45–57.

[2682] Перковський Арнольд. До питання про закономірність голодоморів чи загрози голоду в умовах соціалістичної системи. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 77.

[2683] Драч Іван. Право виставити рахунок. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні* ... С. 12–13.

[2684] Драч Іван. Право виставити рахунок ... С. 13.

[2685] Махорін Г. Л. Голодомор 1932–1933 рр.: внутрішня війна в умовах загрози зовнішньої. Житомир : Волинь, 2007. 44 с.

[2686] Васильєв. Валерій. Сталінська революція «згори» в Україні: насилля, протидія, результати. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Київ, 2010. Вип. 36. С. 73–87.

[2687] Васильєв Валерій. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940–і рр.) *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Київ, 2011. Вип. 37. С. 117.

історик визначив дещо звужено, не виділяючи чинники блокади та конфіскації харчових запасів, та опираючись на демографічну статистику Девіса–Віткрофта: «Колективізація, розкуркулення, депортації, а також величезні за масштабами державні хлібозаготівлі призвели до Голодомору 1932–1933 рр., у наслідок якого на території України загинуло 3–5 млн. осіб»[2688]. Мотивами таких дій вчений визначив намагання втримати Україну в орбіті Кремля, довіру до керівників якої Сталіним було втрачено в другій половині 1930-го року. Звідси виведено і наміри покарати селянство України за опір колективізації і партеліту республіки за брак лояльності та національний ухил.

Олександер Ситник (Мелітополь) один із підрозділів своєї монографії присвятив висвітленню ідеологічної політики більшовизму стосовно українського селянства у 20-х – на початку 30-х років[2689]. Вчений нагадав вираз Р. Конквеста, який назвав кампанію насильницької і прискореної колективізації «ідеологічним божевіллям»[2690], яке привело до загибелі мільйонів людей і руйнації сільського господарства. Поряд із курсом на нищення селянина власника іншою стратегічною лінією більшовиків історик визначив національну: «Вбачаючи в українцях (насамперед – селянах-приватних власниках) чи не найбільшу загрозу для своєї системи та ідеології, сталінський режим намагався винищувати їх фізично й, особливо, духовно»[2691]. Історик наголосив, що у стратегії розпочатого Москвою на початку 1930-х років нищівного наступу на українську націю, удар по селянству був лише частиною сталінського плану. Іншою його складовою було винищення його духовної еліти – національно-свідомої інтелігенції без якої селянство вже не мало змоги зорганізуватися в національний рух для самозахисту.

Як вважає О. Ситник, основними причинами спланованого Кремлем Голодомору–геноциду були: суцільна колективізація селянських господарств, фіскальна політика пограбування та розкуркулювання селян, тотальні хлібозаготівлі за принципом продрозкладки, свідоме та тривале позбавлення людей продовольства, масові репресії проти дорослого чоловічого населення[2692].

Микола Шитюк (Миколаїв) на прикладі аналізу масових репресій проти населення Півдня України, в тому числі селянства та національних меншин, встановив факти використання штучного голоду як ефективної складової системного терору, розгорнутого в УСРР у 30-х рр. нарівні з насильницькими методами колективізації, розкуркулення та арештами і депортацій за національними мотивами[2693]. Як вважав історик, насильницька колективізація та голодове нищення непокірних новому укладу системно застосовувалися

[2688] Васильєв Валерій. Сталінська революція «згори» в Україні ... С. 81.
[2689] Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно–державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. до 1939 р.: монографія. Донецьк : «Нуолідж», 2009. 547 С.
[2690] Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / пер. с англ. О. Мокровольський. Київ : Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. С. 120.
[2691] Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій ... С. 422.
[2692] Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій ... С. 427.
[2693] Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50–ті роки XX ст. Київ : Геліон, 2001. 534 с.

правлячою верхівкою для встановлення командно-адміністративного контролю над селом та забезпечення гарантованих зернопоставок[2694]. За Шитюком, радянське селянство у системі більшовицьких політичних умонастроїв та репресивної практики залишалося нерівноправним суб'єктом суспільного життя і розглядалося владою лише як реакційна дрібнобуржуазна верства, яку необхідно приборкати трансформувати та скоротити, тому числі, засобом голоду[2695]. Відтак, за М. Шитюком: «Репресивна в своїй основі хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр., що організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою, породила Голодомор, за своїми наслідками тотожний геноциду»[2696].

Тему використання «постійного фактору» продзаготівель і розрізнення «боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаю в Україні», як формулювалося в резолюції політбюро ЦК КП(б)У 4 серпня 1921 р. розвивала Ольга Мовчан (Київ)[2697]. Як зауважила історикиня, допомога власним голодуючим мала надаватися з місцевих ресурсів і надсилатися в Росію. Хоча інформаційна блокада про голод в Україні була знята лише 16 січня 1922 р., поставки продовольства із смертельно голодуючої УСРР в Поволжя були припинені (на вимогу голови ВУЦВК Г. Петровського) лише в червні 1922 р.[2698]. Вчена дійшла висновку, що крім постачання в індустріальні міста, в Росію і на експорт, продрозкладка і терор використовувалися для придушення повстанського руху.

У монографії Петра Брицького (Чернівці)[2699] розглянуто всі три найбільших радянських голоди, які Автор об'єднав назвою «Голодомори», підкреслюючи вирішальне значення політичних чинників у масовому голодуванні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. Всі вони, на думку дослідника мали геноцидні ознаки, які полягали у свідомому критичному для виживання вилученні зернових ресурсів, обмеженні торгівлі, можливостей пересування і замовчуванні масштабів людської трагедії.

Про цілеспрямованість нищівної аграрної та продовольчої політики радянської влади йшлося також у працях Людмили Гриневич (Київ). Історикиня проводила ідею системного голодотворного курсу керівництва ВКП(б) та СРСР (faminogenic), яка мала смертельні наслідки і в 20-х роках і з особливою силою проявилася під час Голодомору. За Гриневич, головною причиною голоду в УСРР 1928–1929 років «стали все-таки не природні катаклізми, а урядова політика творення голоду. Її вочевидь слід уважати mens

[2694] Шитюк М. М. Масові репресії проти населення ... С. 157.
[2695] Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття ...
[2696] Шитюк Микола. Селянство Миколаївщини в умовах Голодомору 1932–1933 років: трагічна статистика жертв сталінізму. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка ...* С. 359.
[2697] Веселова О. М. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в України ...* С. 16–82.
[2698] Веселова О. М. Перший голод в радянській Україні … С. 53, 71.
[2699] Брицький П. П. Голодомори в радянській Україні. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2013. 312 с.

геа»[2700] (наміром – В. Г.). Адже і тоді влада приховала від світу критичне становище в країні, не зменшила темпи індустріалізації, відкинула пропозиції завезти до СРСР достатню кількість харчів і скоротити їх експорт, а займалася внутрішнім перерозподілом продуктів, прирікаючи на голодування селян України. Тобто у 20-ті роки були відпрацьовані заходи, посилення яких у 30-ті призвело до Голодомору. Крім того, Л. Гриневич стала однією з небагатьох науковців, хто звернув увагу на поєднання аграрно-продовольчої політики Сталіна з воєнно-стратегічними проблемами та задумами на зламі 20 – 30-х років[2701].

Л. Корсун поділяє думку Л. Гриневич про те, що позбавлення селян їжі у 1933 р. стало знаряддям зброї більшовицької влади в Україні, способом нищення частини «проблемного» населення «небезпечної» республіки[2702].

М. Антонович стверджує, що елементи геноциду були в діях влади і під час голодів 1921–23 і 1928–29 рр., коли були проведені підготовка і «репетиції» Голодомору засобами непосильної розкладки хлібоздачі, нав’язування позик, репресій за умов замовчування голодування та відмови від зовнішньої допомоги. Вже тоді національне питання пов’язувалося із продовольчим та «ворожим оточенням» держави. «Можемо стверджувати, що планування Голодомору розпочалося саме в 1928 році, – вважає М. Антонович. – Пізніше в 1932 році голод був штучно викликаний встановленням непомірних квот на зерно та вилученням спершу всього зерна, що було у селян, а потім і всіх харчів»[2703]. Важливо, що дослідниця, на відміну від багатьох інших науковців, чітко розрізняє першопричину Голодомору – вилучення «всіх харчів».

Політологічно зважена інтерпретація модернізаційної теорії, але з ухилом до економічної детермінації подій в українському селі 1932–33 рр., присутня у працях Сергія Білана (Київ). Не заглиблюючись у аналіз безпосередніх причин Голодомору та з’ясування впливу на його перебіг національної політики партії, науковець вичленив головною детермінантою голоду колективізацію, продовольчу та фіскальну політику, пов’язану з модернізацією: «Вище політичне керівництво … здійснюючи хлібозаготівлі, свідоме вилучення фінансових і продовольчих запасів селянських господарств та форсоване перекачування коштів в індустрію шляхом зміни економічних відносин на селі, привело Україну до Голодомору 1932–1933 рр.» [2704].

Професор Микола Фролов (Запоріжжя) відзначав: «Будь-яка організаторська робота з боку партійно-державного апарату поступалась примусу, насиллю та більшовицьким демагогічним гаслам. Остаточно система управління сільським господарством в УСРР була деморалізована і частково

[2700] Гриневич Людмила. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Т. І: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Київ : Критика, 2012. С. 149.

[2701] Гриневич Л. В. Влада, армія і українське суспільство. *Політична історія України ХХ століття : у шести томах. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938)* / кер. тому С. В. Кульчицький; авт. тому : В. А. Греченко, Л. В. Гриневич та ін. Київ : Генеза, 2003. С. 221–222.

[2702] Корсун Лідія. Чому важливо говорити про Голодомор сьогодні? Деякі враження про міжнародну конференцію з питань Голодомору у Нью–Йорку. *Час і події.* 2013. 28 листоп. – 4 грудня. № 48. С. 24.

[2703] Антонович М. М. Голодомор 1932 1933 років в Україні як геноцид ... С. 176.

[2704] Білан С. О. Соціально–економічний та національно–культурний злам українського селянства (1929–1939 РР.) : автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2014. С. 14.

зруйнована гонитвою, яку влаштували українські більшовицькі олігархи за показниками здійснення колективізації та виконання встановлених Москвою планів хлібозаготівель»[2705]. Крім того, дезорганізацію аграрного сектору, втрати врожаю, нехіть до колгоспної праці, зумовлювали наступні чинники, що наблизили смертний голод:

- втрата селянами зацікавленості в роботі через відсутність матеріальних стимулів;
- експропріація понад 200 тисяч фермерських («куркульських») господарств з їх працьовитими і хазяйновитими сім'ями.
- безглузда адміністративно-територіальна реформа 1930 р., проведена керівництвом УСРР[2706].

Отже, як зазначали інші запорізькі дослідники, сучасні науковці України солідарні з дослідниками в еміграції 1940–1980-х рр. «Зокрема у працях Л. Копєлєва, П. Григоренка, В. Кравченка висловлено думку, що процес, який почався зі створення колгоспів, розкуркулення та швидко зростаючих квот державної заготівлі, перейшов у примусове вилучення харчових запасів, і завершився виснаженням та голодною смертю мільйонів селян»[2707].

Щодо питання про безпосередні причини Великого голоду, то як зазначалося в українській історіографії, С. Кульчицький ще на зорі незалежності наголошував на потребі розділяти всеселянське голодування 1932 року в зернових регіонах СРСР і унікальний за мотивами влади Голодомор в УСРР у 1933 р. У першому випадку голодне лихоліття спричинив економічний колапс в країні через «штурмову» спробу шляхом суцільної колективізації і високої продрозкладки замінити товарно-грошові відносини прямим продуктообміном, форсувати індустріалізацію та зміцнити армію. Натомість голодні жахи 1933 р. влада, насамперед надзвичайні хлібозаготівельні комісії (НХК) спричинили конфіскацією останньої їжі у голодуючих задля «виховного» впливу на селян, саботуючих колгоспну працю та втаємниченням Сталіним від світу і народів СРСР смертного голоду[2708].

Непересічне значення для розуміння чи не головної відмінності творення геноциду від влаштування голоду мають спеціальні дослідження ступеня системності фактів вилучення не зернових запасів селян Тетяною Боряк (Київ)[2709]. Дослідниця зауважила відмінність голоду першої половини 1932 р. від голодотворних подій після нового врожаю, починаючи із запровадження натуральних штрафів постановою 18 листопада, які С. Косіор в листі до ЦК ВКП(б) від 8 грудня назвав найбільш ефективною репресією (поряд з позбавленням присадибних ділянок. – В. Г.). Історикиня нагадала також про

[2705] Фролов М. О. Компартійно–державна номенклатура в Україні в роки колективізації сільського господарства. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя: Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 144.

[2706] Фролов М. О. Компартійно–державна номенклатура в Україні ... С. 144–145.

[2707] Передмова. *Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике Поле, 2010. С. 4.

[2708] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні ... С. 120–121.

[2709] Боряк Т. Г. Вилучення незернових припасів … С. 187–192.

вперше «розшифрований» С. Кульчицьким зміст новорічної телеграми Сталіна 1933 р., яка розв'язала тотальні обшуки та повальні реквізиції. Непрямим підтвердженням такого курсу Кремля Т. Боряк назвала постанову Політбюро ЦК КП(б)У від 17 березня 1933 р. щодо подолання голоду в Київській області шляхом самозаготівель, взаємодопомоги колгоспів тощо[2710]. Історикиня навела приклади таких рішень обкомів і райкомів в інших областях: на Вінничині, Одещині, Харківщині.

Цінне значення для доведення факту геноциду мають відібрані дослідницею і опубліковані сотні свідчень вилучення «буксирами» всіх харчів під час подвірних обшуків 1933 р. із вказівкою конкретних сіл[2711]. Дані про вилучення всього продовольства, зібрані Т. Боряк та проілюстровані у видатній за своїм значенням праці – створеному в Гарвардському університеті «Атласі Голодомору», – мають допомогти у роз'ясненні світовій громадськості, та й багатьом науковцям, відмінність Голодомору-геноциду від всесоюзного голоду.

Важливою тезою для розуміння технології Голодомору є наголос історикині на тому, що постанова ЦК ВКП(б) від 5 лютого 1933 р. закінчення хлібозаготівель в Україні та перехід до збору насіння для сівби, дала ще один привід для «активістів» вторгнутись до селянських садиб. Відповідно, послідував оперативний наказ по ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР» про виявлення прихованого зерна[2712]. Такі заходи можуть бути поясненням чому Голодомор тільки йшов до апогею після припинення централізованих заготівель та з початком надання допомоги колгоспникам.

Т. Боряк навела низку людських спогадів про кількаразові брутальні обшуки і вилучення всього майна і продовольства «червоною мітлою» на Вінниччині, Житомирщині, Хмельниччині. На закінчення, дослідниця звернула увагу на ще один нюанс лиховісної постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. – про повернення «незаконно» наданих зернових авансів на трудодні: «Оскільки відрізнити «законно» роздане від «незаконно» розданого неможливо, розпочалося пограбування запасів селян»[2713], що стало одним з завершальних заходів для створення селянам умов, несумісних з життям.

У доповіді на іншому міжнародному форумі Т. Боряк проаналізувала низку історіографічних джерел, які дали їй підстави відзначити розбіжності у тлумаченні вітчизняними дослідниками змісту продовольчої політики Кремля в Україні у 1932–33 рр.[2714] Фахівчиня розвинула тезу С. Кульчицького про те, що велика частина українських істориків (як і більшість російських. – В. Г.) веде

[2710]Боряк Т. Г. Вилучення незернових припасів … С. 187–188.

[2711]1933: «І чого ви ще живі?» / упоряд. Тетяна Боряк; НАН України; Інститут історії України. Київ : ТОВ «Вид–во «Кліо»«, 2016. 720 с.

[2712]Боряк Т. Г. Вилучення незернових припасів … С. 189.

[2713]Боряк Т. Г. Вилучення незернових припасів … С. 191.

[2714]Боряк Тетяна. Конфіскація продовольчих запасів у селян України взимку 1932-1933 років у документах та свідченнях очевидців. *Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром*: матеріали третьої міжн. наук.-практ. конф. Львів, 4–5 квітня 2014 / ред. кол.: Л. Сеник, Б. Моркляник, Р. Пак та ін.; Всеукр. громад. об'єдн. «Товариство відродження української нації»; Львівський нац. ун–т ім. І. Франка та ін. Львів : Добрий друк, 2015. С. 327–336.

мову Голодомор як наслідок надмірних хлібозаготівель, але небагато тих, хто звертає увагу на геноцидний зміст вилучення всього продовольства, непрямо санкціонований законодавством про натуральні штрафи в листопаді 1932 р. З когорти останніх Т. Боряк відзначила, крім С. Кульчицького, документовані спостереження В. Даниленка про вилучення у людей під час обшуків «всього їстівного»[2715], В. Борисенко про відбирання «зерна та всіх їстівних запасів»[2716] та виокремила деталізацію В. Верстюком[2717] механізмів системної реквізиції у селян продовольчих припасів у вигляді натуральних штрафів[2718].

Дослідниця констатувала, що листопадовими (1932 р.) партійно-урядовими постановами про штрафування боржників м'ясом і картоплею було витворено законодавчу базу для розправи з селянами і засвідчено потенційну легкість переходу влади до конфіскації всіх інших видів продуктів, яка і стала маовим явищем після сталінської телеграми в Харків 1 січня 1933 р.

Базуючись на показаннях очевидців Голодомору, Т. Боряк здійснила класифікацію вилучених продуктів, за наступними категоріями:

1) чи не найчастіше формулювання «усе»: неідентифіковані респондентами конфісковані продукти та майно;

2) формула «врожай», яка зазвичай не містила додаткової інформації;

3) «зерно» або «збіжжя», а також «хліб», «крупи», «насіння», «борошно», «висівки»;

4) харчі, продукти, їжа, все їстівне;

5) деталізований перелік вилучених харчів, який засвідчує «майже тотальний грабунок будь-якої їжі з селянських господарств»: сухарі, сало, м'ясо картопля, квасоля, горох, кукурудза, буряк, гарбуз, сушка, капуста, цибуля, кваснина тощо;

6) узагальнені харчові групи «овочі», «городина», «бобові»;

7) (все) вирощене в селянському господарстві[2719].

В результаті Т. Боряк встановила, що хоча влада, попри постанови про штрафи м'ясом і картоплею, не давала прямих вказівок на вилучення у людей всіх продуктів, проте накази про обшуки, особливо сталінська новорічна телеграма, завідчують, що конфіскація їжі у селян «… була свідомо санкціонована згори з метою виховання голодом – для зламу опору селян радянській владі та перетворення України, за висловом Й. Сталіна, на зразкову радянську республіку»[2720].

Треба відзначити, що Тетяна Боряк є однією з поодиноких науковців, хто звернув увагу на тезу С. Кульчицького про використання владою продовольчої

[2715]Даниленко В. М. Інформаційні ресурси документів ГДА СБУ. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ*: анот. довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 33.

[2716]Борисенко Валентина. Голодомор 1932–1933 років в Україні за свідченням документів та усної історії (замість передмови). *Наукові записки Міжнародної асоціації україністів. Вип. 2 = Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies* /голов. ред. Г. Скрипник; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 11.

[2717]Верстюк В. Голодомор 1932-1933 років в Україні – геноцид ... С. 22.

[2718]Боряк Тетяна. Конфіскація продовольчих запасів ... С. 327–328.

[2719]Боряк Тетяна. Конфіскація продовольчих запасів ... С. 335–336.

[2720]Боряк Тетяна. Конфіскація продовольчих запасів ... С. 336.

допомоги як форми уроку голодом для селян поза колгоспами. Розлога публікація фахівчині з цієї тематики[2721] базується на співставленні понад 60 документів вищих партійно-урядових інстанцій та повідомлень з регіонів республіки, вміщених у збірнику матеріалів з історії Голодомору, упорядкованих Р. Пирогом (2007),'на компакт-диску «Голод в СССР, 1930–1934. Документы» (2009), розміщеному в інтернеті Федеральним архівним агентством Росії, а також свідчень очевидців голоду із збірок Л. Коваленко та В. Маняка і В. Борисенко.

Стосуючись безпосередньо допомоги голодуючим, Т. Боряк відзначила, що термін «допомога» в умовах більшовицького Голодомору не відповідав своєму змісту, позаяк означав «просту видачу того, що було забрано, але з помпезним оголошенням як допомоги», а також обмежувався мінімумом, необхідним для підтримання фізичного стану робочої сили (далеко не завжди достатнім. – В. Г.). «Тобто продовольча «позика» та «допомога» стають у ряді випадків ідентичними поняттями, принаймні про це можна говорити з часу виходу постанови від 18 лютого 1933 р.»[2722], – встановила Т. Боряк. Посилаючись на партійні постанови про допомогу та позики Україні влітку 1933 р., дослідниця наголосила, що і фуражна позика-допомога, і насіннєва позика-допомога українським колгоспам та радгоспам підлягали поверненню державі з відсотками: «За гуманним поняттям «допомога» насправді ховалася жорстка політика визиску: вилучене в Україні зерно згодом поверталося до неї, але вже як надана державою позика, яка потребувала 10% відшкодування»[2723].

[2721]Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні. Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: матеріали міжнар. конф. (21–22 листоп. 2009 р., Вінниця). Київ : НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. С. 10–33.
[2722]Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля ... С. 13.
[2723]Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля ... С. 17.

Крім того, в умовах повальних реквізицій і втрат урожаю, не було сталої норми, щоб визначити міру допомоги, адже, як пише фахівчиня, з посиланням на документи: «Станом на 30 червня 1932 р. з більшості районів України посівний матеріал було вивезено. А з осені 1932 р. почали відбирати не зернове продовольство селян[2724].

Розглянувши питання ресурсів допомоги, Т. Боряк встановила, що згідно 30 документів, у травні-червні 1932 р. Україна отримала 6,5 млн пудів хліба та понад 1,2 млн пудів іншого зерна з Росії і Білорусії та, за 13 постановами, із внутрішніх резервів, що навряд чи можна вважати повноцінною допомогою.

Аналіз низки партійних рішень дозволив історикині встановити категорії, яким призначалася продовольча допомога. Крім керівників районів та областей, що забезпечувалися через розподільники, держава насамперед піклувалася про тих, хто забезпечував виробництво в містах і селах та обороноздатність країни: червоноармійців і їх родини, а також червоних партизанів. В сільській місцевості, за санкцією ЦК ВКП(б) від 7 лютого 1933 р., мали привілеї механізатори, робітники радгоспів і колгоспні активісти.

Що стосується колгоспників та залучених до колгоспних робіт одноосібників, то ціла низка наведених і процитованих Т. Боряк партійних документів, які продукувалися від Москви до районів України, підтверджують наступну думку: «Колгоспники у документах зображені як робоча худоба, яку треба годувати в період посівної, прополювальної кампаній та збирання врожаю – коли надана допомога повинна в першу чергу забезпечити успішне проведення цих заходів»[2725].

Дослідивши критерії визначення владою соціальних категорій, які підпадали під поняття «постачання» та забезпечене харчування, фахівчиня спостерігла ще один більшовицький принцип: «…їжа була дієвою зброєю влади, яка діяла за принципом: їсть не просто той, хто працює, а хто працює на благо батьківщини та не є її ідеологічним ворогом[2726]

Як показала Т. Боряк, більшовики використали засіб «допомоги» продовольством та голод з метою вироблення ненависті до ідейних ворогів та «перевиховання» тих, хто не поспішав у колгоспне ярмо.

Окремим питанням стояло забезпечення дітей та інших нужденних прошарків, яке в партійних документах (постанова ЦК КП(б)У від 6 травня 1933 р. та ін.) мотивувалося насамперед убезпеченням від епідемій, які лютував містах через наплив біженців і безпритульних дітей.

Т. Боряк роглянула також проблему децентралізованих хлібозаготівель, яка загострилася після зняття Кремлем з централізованого постачання малих міст України і навела циркуляр ДПУ УСРР від 19 березня 1933 р., який окреслив заходи для мобілізації місцевих ресурсів. По-перше, для цього формувались районні (секретар парткому, голова райвиконкому, начальник ДПУ) та сільські (голова сільради, секретар партосередку, голова колгоспу)

[2724]Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля ... С. 12.
[2725]Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля ... С. 18.
[2726]Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля ... С. 27.

«трійки». По-друге, як показав рапорт Вінницького обкому КПУ в ЦК КП(б)У, застосовано «соціалістичну взаємодопомогу» між колгоспами; мобілізацію ресурсів харчування в колгоспах і у садибах колгоспників, тобто реквізиції продовольства, заготівлі з прикріпленням голодуючого району до більш забезпеченого, «міжрайонної соцдопомоги» насінням, поліпшення дитячого та громадського харчування[2727].

Підсумовуючи своє дослідження, Т. Боряк відзначила, що тогочасна термінологія зміст документів різних рівнів із свідченнями очевидців Голодомору виявляють, що гуманізм влади був вибірковий і залежний від важливості людей для країни та їхньої лояльності до влади, яка мала зиск від позики селянам, спершу відібравши у них хліб, тобто вжила «державний рекет»[2728].

Отже, у своїй праці з малодослідженої українськими науковцями теми продовольчої допомоги влади під час Голодомору, Т. Боряк підтвердила спостереження Р. Пирога про те, що чим вища інстанція, представлена документом, тим менше у ньому буде рівень репрезентації свідчень про Голодомор. Компаративне дослідження історикині документів офіційних інстанцій та усної історії привело її до висновку, що показна «допомога» влади голодуючим, зафіксована у понад 30 документах 1933 р., насправді була інструментом заохочення до колгоспної праці і посівних робіт, цинічним і жорстоким «вихованням» голодом одноосібників та ненадійних осіб.

Низка дослідників у своєму тлумаченні причин трагедії 1932–33 рр. наголошує на соціально-економічних обставинах в СРСР того часу, упускаючи з виду національну політику Кремля, міжнародну ситуацію та опозицію в партії, що складало реальну чи уявну загрозу абсолютній владі сталінської верхівки і спонукало її до переведення терору голодом в стадію Голодомору.

Так, інтерпретація основних причин голоду в контексті соціально-економічної політики викладена в монографії професора Віктора Коцура (Переяслав-Хмельницький), яка присвячувалась проблемі історіографії соціальних змін та політичних процесів в Україні 1920 – 30-х років. Поряд з оцінками праць інших авторів, В. Коцур висловив власну думку, що голод спричинила головним чином колективізація, незважена економічна політика керівництва держави, яка підірвала продуктивність сільського господарства, призвела до господарського та морально-психологічного розселянювання сільських трударів[2729].

Деякий ухил до перебільшення економічних та природних чинників голоду спостерігається в публікаціях провідної наукової співробітниці Інституту історії України Лариси Якубової. Історикиня веде мову про накладання несприятливих факторів 1932 р., – неврожай, «воловодницькі»

[2727]Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля ... С. 29, 30.
[2728]Боряк Тетяна. Продовольча допомога Кремля ... С. 33.
[2729] Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об’єктивні оцінки ... С. 476–477.

настрої селян, надмірне вилучення зерна, – які «призвели до відновлення голодування в грецьких селах, як і загалом у Степу, вже наприкінці 1932 р.»[2730].

На думку Л. Якубової, підготовлена Сталіним постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств...» («закон про п`ять колосків») від 7 серпня 1932 р. підтвердила товарну неспроможність аграрного сектору та легалізувала вилучення власних продовольчих запасів у селян. Проте більшість дослідників вважає, що така легалізація відбулася за партійною постановою 18 листопада про натуральні штрафи, повернення авансів, вилучення зерна з присадибних ділянок, «чорні дошки». Висновок Л. Якубової про причини трагедії обмежений соціально-економічними явищами: Голодомор 1932–1933 рр. був жахливим проявом глибокої соціально-економічної кризи, яка охопила УСРР внаслідок одержавлення засобів виробництва в усіх виробничих секторах[2731].

Відповідно у доповіді Степана Горошка (Жашків) проводилася думка, що голод не був самоціллю влади, а виник внаслідок всеосяжної колективізації та розкуркулення на шляху до створення надійнішого – колгоспного механізму вилучення своєрідної «данини» для індустріалізації та інших потреб[2732]. С. Горошко доводив також, що голод став «політичним скальпелем» для препарації традиційних зв'язків і свідомості селян, ціннісної «переробки» вільних хліборобів у колгоспників як «солдат соціалістичної армії праці» і був використаний як засіб зміцнення колгоспно-радгоспного ладу[2733].

Порівнюючи голод 1928–29 років, під час якого селяни все ж отримали державну допомогу і 1932–33 рр. історик зауважив, що коли визріли належні політичні умови, то над природними комуністична влада навіть не задумувалася. Ще одним оригінальним положенням С. Горошка, малодослідженим в історіографії, є пояснення високих обсягів експорту зернових за демпінговими цінами намаганням Сталіна поглибити економічну кризу на Заході та наблизити світову революцію. Це положення Автора виглядає нелогічним, а загальний висновок про соціоцид селянства не враховує антиукраїнської специфіки Голодомору[2734].

Леонід Новохатько (Київ) у своїй докторській дисертації[2735] вказав на недостатню увагу до соціально-економічних процесів дослідників національної політики, але настільки заглибився в аналіз політологічних конструкцій «великого стрибка», «наступу соціалізму по всьому фронту», «соціалістичної реконструкції», що залишив поза увагою питання зв'язку модернізаційних планів та національної політики Кремля з голодовою катастрофою. Натомість вчений, як на нас гіперболізував фактор колективізації, яка, за далекосяжним

[2730] Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Вип. 11. Київ, 2004. С. 396.

[2731] Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин ... С. 397.

[2732] Горошко С. Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 95–105.

[2733] Горошко С. Голод як засіб боротьби ... С. 96.

[2734] Горошко С. Голод як засіб боротьби ... С. 97.

[2735] Новохатько, Л. М. Соціально–економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20–ті – середина 30–х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... д–ра істор. наук : 07.00.01 / Київський ун–т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1999. 43 с.

задумом Сталіна, мала начебто виконати «суто конфіскаційне завдання» і водночас зруйнувати основи «сепаратизму», реорганізувати форми власності та аграрного виробництва, розв'язати зернову проблему, забезпечити соціально-економічні основи тоталітарного режиму, утвердити соціалістичний лад[2736]. Зрештою, науковець вивів «за межі Голодомору» не лише національну політику правлячої партії, а й продовольчу.

Хмельницькі історики М. Вавринчук і С. Маркова вважають, що до голоду-геноциду в Україні привели масові обшуки, натуральне та грошове штрафування, позбавлення присадибних ділянок, практика «чорних дошок», тиск карних органів, знущання місцевих «горекерівників», додаткова хлібозаготівля у 1932 р., відбір власного зерна селян до насіннєвих фондів. На думку вчених, «…все це зруйнувало мотиваційне підґрунтя добросовісного ведення селянського господарства, призвело до жахливого Голодомору 1932–1933 рр.»[2737]. Визнаючи геноцид українського народу, Автори проте не аналізують антиукраїнських чинників у діях влади, обмежуючись дослідженням політичних передумов і соціально-економічних засобів більшовицької трансформації українського села.

Професор Анатолій Морозов (Черкаси), спеціалізуючись на дослідженні соціально-економічних процесів у українському селі періоду НЕПу, висвітлив послідовне повернення більшовиків до воєнно-комуністичних методів аграрної політики, які стали вирішальними передумовами господарської і продовольчої кризи, нечуваного голодоморення. На думку вченого, аналізуючи причини і передумови трагедії 1933 р., треба враховувати наступне: «Їх коріння значно глибше, ніж одномоментна політична помста правлячої верхівки волелюбному українському селянству чи спонтанний акт жорстокості диктатора щодо народу, який не бажав покірно надівати уготоване йому ярмо»[2738].

У роботі Єлизавети Яценко (Харків) не виключається, що, створюючи ситуацію Голодомору, керівництво ВКП(б) могло керуватися, серед інших, і ситуативними мотивами денаціоналізації України, що надає голоду 1932–1933 рр. незапланованого, але геноцидного характеру[2739]. Але головними причинами голоду визначено наступні політичні та соціально-економічні фактори: примусова суцільна колективізація; занепад сільгоспвиробництва внаслідок насадження колгоспів; нищення кращих господарів в ході розкуркулення; завищені квоти хлібозаготівель 1932–1933р.; злочинні методи вилучення хліба[2740].

Миколаївські історики – Автори вступної статті до обласної Книги пам'яті – встановили. що Голодомор-геноцид 1932–33 років був породженням політики тоталітарного режиму, курсу на директивно-планову економіку і був

[2736] Новохатько, Л. М. Соціально–економічні і культурні процеси ... С. 42–43.

[2737] Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині ... С. 102.

[2738] Морозов Анатолій. Економічні передумови продовольчого терору в українському селі на початку 30-х років. *Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 84.

[2739] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 1999. С. 178.

[2740] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 14.

спрямований проти українського народу[2741]. Основними причинами рукотворного людомору в УСРР визначено сукупність об’єктивних і суб’єктивних чинників: суцільну колективізацію, розкуркулення, економічні прорахунки, розруху сільського господарства, дезорганізацію та адміністрування керівництва колгоспами, непомірні заготівлі за розкладкою, реквізиції продовольства, надмірний хлібний експорт, нехіть селян до колгоспної праці, масовий терор. «Вилучивши з села не лише товарне зерно, але й фактично майже все продовольство, перекривши селянам можливість виїжджати за межі своїх районів, щоб купити щось їстівне, органи влади в центрі і на місцях призвели населення до вмирання»[2742], – констатували науковці. Проте Авторами не виділяються саме антиукраїнські ознаки Голодомору, відмінні від штучного голоду в російських регіонах.

Донецький дослідник Б. Парсенюк нагадав доповідну записку в ЦК КП(б)У Г. Петровського 15 листопада 1932 року, про те, що урожай «явно розбазарюється» через бездарне адміністрування, безгосподарність, кадрову плинність. «Озлоблені пограбуванням під час хлібозаготівель 1931–1932 років селяни остаточно втратили віру в колгоспний лад, чому сприяло невміле керівництво з боку вищестоячих організацій»[2743], – констатував історик ще одну з причин недобору врожаю і нестачі продовольства.

Найбільш обґрунтованою версією загальноселянського голоду у союзному вимірі серед українських дослідників видається представлена Георгієм Касьяновим. «Голод виник як наслідок дій партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну реорганізацію сільського господарства…»[2744] задля модернізації країни і продовольчих ресурсів. За Касьяновим, голод був наслідком не навмисних дій влади, і спонтанних спроб, в тому числі репресивних, подолати дезорганізацію місцевого управління безгосподарність та опір селянства. Найбільші втрати від голоду в УСРР і на Кубані історик пояснив не антиукраїнським спрямуванням його організаторів, а прикордонним становищем республіки, концентрацією українського населення у зернових регіонах.

Намагаючись заперечити антиукраїнське спрямування голоду, який Г. Касьянов вважає загальносоюзним соціоцидом селянства, вчений пояснив жорстокі заходи щодо України конфліктом між Центром і керівництвом республіки. «Цей прихований конфлікт можливо і був основою та підставою для «національного тлумачення» голоду 1932–1933 років в Україні – і це дуже важлива відмінність його від загальносоюзного голоду»[2745], – пояснює Г. Касьянов.

Професор Г. Ткаченко висловив комуністичний погляд на причини голоду–33, який він тлумачив як всесоюзний: відсталість села, що дісталася з дореволюційних часів, посуха, шкідництво куркулів з «буржуазними

[2741] Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини ... С. 6–22.
[2742] Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини ... С. 13.
[2743] Парсенюк Б. Ф. Гірка пам’ять нашого народу ... С. 21.
[2744] Касьянов Георгій. Danse macabre ... С. 260.
[2745] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 266.

націоналістами» та відступ «поспішного» Сталіна від заповітів «правильного» Леніна в проведенні колективізації, засилля в партгоспапараті троцькістів[2746].

Загалом же, як випливає з аналізу різних поглядів на передумови і причини Голодомору, в Україні існували канонічна (геноцидна), ліберально-ревізіоністська та комуністична версії чинників трагічних подій 1932–1933 рр.

Провідні послідовники геноцидної концепції, зокрема С. Кульчицький, виводили штучний голод з утопічної комуністичної теорії про диктатуру пролетаріату, ліквідацію приватної власності, програми партії та більшовицького «штурмового» способу її реалізації. Голод пов'язувався з ідеологічними і функціональними особливостями політичного режиму та економічного підґрунтя держави–комуни і став одним із властивих їй терористичних засобів комуністичного будівництва[2747] та посилення контролю над суспільством[2748].

Відома як спеціалістка з археографії Євгенія Шаталіна (Київ) у одній із своїх доповідей теоретичного змісту дійшла висновку, що передумови Голодомору складав комплекс факторів, які склалися передусім через доктринерську «генеральну лінію партії» та ї вождя. «Таким чином, соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні фактори у сукупності визначали загальну обстановку в державі, суспільстві, серед громадськості у багатьох напрямках – здійснення ідеології і політики 30-х років»[2749]. А з найбільшою гостротою ці чинники, на думку історикині, проявилися в аграрному секторі, де вилилися в катастрофічний голод і кризу сільськогосподарської галузі.

Такі висновки можна вважати узагальнюючими для прибічників концепції Голодомору як геноциду українського народу (В. Васильєв, Г. Єфіменко, С. Кульчицький, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та ін.), котрі виводять передумови Голодомору з ідеологічних засад марксизму-ленінізму, політичної природи тоталітарної держави та репресивних методів її самозбереження, одним із яких був терор голодом, що досяг свого апогею у 1932–1933 рр. Водночас частина дослідників (С. Білокінь, В. Верстюк, П. Панченко, Б. Хорошун та ін.) розвивали ідеї Р. Лемкіна та Дж. Мейса, розглядаючи Голодомор в контексті системної національної політики Кремля в розширених хронологічних рамках. Л. Гриневич, М. Антонович М. Шитюк та ін. наголошували на перманентній голодовій політиці більшовиків, направленій проти селянства, яка була апробована ще в 20-х роках і завершилася примусовим перетворення вільних селян у колгоспників, закріпленим геноцидом 1932–1933 рр. Ще одна група науковців вбачає передумови і

[2746] Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием. Киев : МУСУВ, 2006. С. 13, 16, 20.

[2747] Кульчицький С. В. Тридцять третій рік: чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству? *Політика і час.* 1998. № 11–12. С. 70.

[2748] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. : іст. нариси / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.), Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова, С. І. Білокінь та ін.; Ін–т історії України НАНУ. Київ : Наукова думка, 2002. С. 363.

[2749] Шаталіна Євгенія. Голодомор: соціально–економічні, суспільно–політичні, морально–психологічні аспекти. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків* ... С. 176.

причини голоду не стільки в політичних рисах режиму чи в антиукраїнських намірах, скільки в курсі влади на реформацію аграрних відносин та сільгоспвиробництва задля модернізації країни (О. Акунін, С. Білан, С. Горошко, С. Маркова, Л. Якубова та ін.).

З іншого боку, вітчизняні заперечники версії Голодомору-геноциду українського народу поділяють основні висновки російських дослідників або про сталінське нищення радянського селянства надмірними хлібозаготівлями в інтерпретації В. Кондрашина, як-от Г. Касьянов, або про помилки влади і непогоду в інтерпретації В. Козлова (вслід за Р. Девісом, С. Віткрофтом і М. Таугером), як-от В. Солдатенко. Останній, крім того, як і не визнав, на відміну від Г. Касьянова і В. Кондрашина, ні ідеологічних витоків голодового злочину з канонів більшовицької ідеології, ні української специфіки голодового лихоліття.

5.2. Проблема винуватців та жертв в українській історіографії Голодомору: хто і проти кого?

Різновидністю постановки питання про організаторів Голодомору є проблема ступеня відповідальності за штучний голод його організаторів і виконавців. Р. Конквест та історики української діаспори у свій час поставили питання про персональну відповідальність Сталіна за голодове народовбивство. Полемізуючи з опонентами, дехто з яких пояснює голод об'єктивними причинами Дж. Мейс наполягав: «Я стою на тому, що Голодомор 1932–33 рр. в Україні підпадає під категорії дії людського волюнтаризму, де треба шукати не причини, а мотиви державних діячів. Найважливіше питання у проблемі Голодомору, хто винен і чому вони це зробили?»[2750].

В науковій літературі існують також системні підходи до визначення відповідальних за політику 30-х років в СРСР[2751], пов'язані з означенням партійно-урядова «номенклатура» та ролі в ній «верхів» і «низів». Наближене тлумачення співвідношення індивідуальної і колективної волі в системі радянського тоталітаризму надав Дмитро Волкогонов. Відсутність виборної альтернативи, регулярної ротації й оновлення керівництва, корпоративна система «номенклатури» із всевладдям партапарату та органічне розуміння марксистами насильства як універсального засобу вирішення соціальних питань – все це привело до патологічних деформацій у суспільній та індивідуальній свідомості. Потворність такого політичного механізму влади зробила можливим примху однієї людини видавати як колективну волю «пролетарської» партії, а значить і як волевиявлення народу. Після розгрому «правої опозиції» в партії набрали сили підтримувані сталінськими висуванцями тенденції звеличування окремої людини – «хазяїна»[2752]. Якщо на початку 30-х років Сталін ще радився з найближчим оточенням (В. Молотов,

[2750] Мейс Джеймс. Політичні причини голодного мору ... С. 17.

[2751] Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. Москва : «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. 623 с.

[2752] Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. Київ : Політвидав України, 1989. Кн. 1. С. 29–31.

Л. Каганович, П. Постишев та ін.), то, як доводить О. Хлевнюк, після після виграної «тихої війни» із селянством та XIV з'їзду партії його диктатура остаточно стала одноосібною.

Що стосується України, то Рой Медведєв відзначив, що особливо зловісну роль у справі організації Голодомору 1932–1933 років відіграв Голова РНК СРСР В. М. Молотов (Скрябін), котрий в 1932 році особисто керував хлібозаготівлями як сталінський куратор республіки і голова Надзвичайної комісії з хлібозаготівель. Він, зокрема, вимагав застосування «особливих заходів» і підвищення «більшовицької пильності стосовно класового ворога». Саме за безпосереднього втручання В. Молотова було здійснено низку репресій та вилучення засобів існування, наслідком чого стали мільйони покалічених доль і втрачених життів[2753].

В українській історіографії існує широкий спектр думок щодо міри відповідальності московського і харківського керівництва. Фахові історики Микола Дорошко[2754], Микола Фролов[2755] аргументовано доводили, що крім московського Центру, вина за хід подій на початку 30-х років, в тому числі за Голодомор в Українській республіці лежить також і на республіканському керівництві. З іншого боку, В. Солдатенко хоч і не заперечив вину радянської влади, але розподілив її історичну відповідальність пропорційно до рівня прерогатив: «…від найвищої (Й. Сталіна і його московського оточення) до республіканської (С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева), та нижчих рівнів місцевої адміністрації – аж до низової, сільської ланки, а також підпорядкованих їм силових структур»[2756]. Так само міркувала Є. Яценко, яка винними у скоєнні злочину назвала «…всіх, хто були причетними до здійснення на селі аграрної політики, що призвела до трагедії Голодомору»[2757], але не визначала міру відповідальності окремих категорій управлінців.

Більшість дослідників (В. Васильєв, Г. Єфіменко, С. Кульчицький, В. Марочко, Ю. Шаповал та ін.) все ж виділяли найбільшу відповідальність за штучний голод особисто Сталіна та його наближених Л. Кагановича, В. Молотова, С. Косіора, П. Постишева.

При цьому, якщо в газеті «2000» чи журналі «Комуніст» розповідалося, що голод виник через неврожай і небажання працювати самих українців (Г. Ткаченко, Є. Безродний, М. Бердник та ін.) то А. Кіндратенко (А. Куліш) та О. Неживий впадали в іншу крайність. Ці дослідники виявили себе прибічниками маргінальних конспірологічних теорій «сіоністської змови». Коментуючи звинувачення Сталіна в організації голоду А. Кіндратенко стверджував: «… до людомору він причетний не більше, ніж інші. Насправді голод організували жиди, але звинуватити їх – це вже «антисемітизм»,

[2753] Медведев Р. А. Они окружали Сталина Москва : Политиздат, 1990. С. 20, 21.

[2754] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 р.) : монографія. Київ : Ніка–Центр, 2008. 368 с.

[2755] Фролов М. О. Політична система Радянської України 1920 – 1930–х рр. : особливості формування та еволюції. Запоріжжя : Просвіта, 2011. 264 с.

2756 Солдатенко В. Ф. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі. *Національна та історична пам'ять:* зб. наук. пр. Київ : ДП «НВЦ Н 35 'Пріоритети'», 2012. Вип. 3. С. 63.

[2757] Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 15.

страшний злочин, за який розстрілювали[2758]. При цьому Автор виходить з теорії сіоністської змови і етнічного складу керівного кадрового складу партії та ОДПУ[2759].

Відтак, причини Голодомору 1832-33 рр. тлумачаться в контексті «жидобільшовицької» етнічної війни з українцями в УСРР і на Кубані, у якій загинуло від 7 до 10 млн. чол[2760,2761]. Подібні ксенофобські пояснення витоків геноциду «духом ненависті, що притаманна московитам» та єврейським управлінням держави харківський вчений практикував у своїх брошурах, опублікованих під псевдонімом «Андрій Куліш»[2762]. Антисемітизмом пройнята публіцистика й деяких інших краєзнавців, здебільшого без історичної освіти.

Проте історико-правовим ключем для відповіді на питання про винуватців Голодомору, на наш погляд, можуть бути судження відомого фахівця з міжнародного права Л. Малксоо (Естонія), який виокремлював два рівні геноцидного злочину. За Малксоо, «Державний рівень» геноциду визначається як певним програмним імперативом і організацією декількома індивідами, які діють від імені вищих державних органів, так і індивідуальним рівнем відповідальності, визначений її наміром/ненаміреністю знищити певну групу людей. При цьому «державний» намір злочину не звільняє від відповідальності його організаторів, але не обов'язково передбачає індивідуальний геноцидний намір державних службовців нижчого рівня, який треба доводити в кожному окремому випадку[2763].

Такі міркування відповідають прийнятому вітчизняною історичною та політичною наукою, викладеному у 3-му томі колективної монографії, редагованому С. Кульчицьким[2764]. Науковці відзначили, що упродовж 20-х – на початку 30-х років у Радянському Союзі й УСРР, зокрема, сформувалася нетипова для класичної політології державно-правова система, котра поєднувала господарські, судові, політичні, військові, ідеологічні та репресивні функції, контрольовані партапаратом. Вищі партійні інстанції здійснювали керівні функції через відповідні директиви та шляхом кадрових призначень на всі ключові пости представників, як правило, партійної «номенклатурної касти»[2765]. Фактично від початку свого існування так звана «радянська держава» була такою лише номінально, згідно назви. Насправді, починаючи з Леніна, формувалася диктатура своєрідної партійної касти, котра наприкінці у 30-х роках переросла в одноособову тоталітарну диктатуру Сталіна.

2758 Кіндратенко Анатолій. Етнічні війни проти українців. Київ: МАУП, 2007. С. 7.

2759 Кіндратенко Анатолій. Організатори геноциду українців у 1918–1936 рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 150.

2760 Неживий Олександр. Голодомори в Україні у ХХ столітті : навч. посібник. Київ : МАУП, 2007. 328 с.

2761 Кіндратенко Анатолій. Етнічні війни проти українців ...

2762 Куліш Андрій. Голодомор 1932–1933: причини, жертви, злочинці. Київ–Харків : [б. в.], 2001. 96 с.

2763 Malksoo L. Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law.* 2001. Vol. 14. P. 780, 785.

2764 Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. ; за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін. Київ : Генеза, 2003. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. 448 с.

2765 Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. Т. 3. ... С. 126.

Г. Папакін у наступному розділі своєї монографії, після глибокого джерелознавчого та історіографічного аналізу, дослідив тлумачення Леніним і Сталіним основних положень марксизму щодо селянського[2766]. Вчений відзначив, що Й. Сталін обґрунтував наприкінці 1920-х – початку 1930-х років потребу подвійного удару по націоналізму і селянству, включно з колгоспами, в разі провалу їх головного завдання і «першої заповіді» – повністю віддати весь урожай державі. Крім «революційної доцільності», Сталіним і його соратниками рухав психологічний мотив – дати впертим і бунтівним селянам такий урок, який би не забувся ніколи[2767].

До питання мотивів організаторів Голодомору, цілей «революції зверху» і методів її здійснення С. Кульчицький звертався у колективній монографії з історії політичного терору в Україні. З погляду дослідника, головною метою більшовицької влади під час «великого перелому» 1929–1933 рр. була не індустріалізація і 5-річка як такі, а встановлення тотального контролю над суспільством. Таку мету і переслідувало друге після ленінського повернення до продрозкладки з одночасним нищенням «куркульства як класу» насильницькою колективізацією. Голодомор, за логікою вченого, став наступною формою масового терору в серії державних терористичних акцій спрямованих на експропріацію майна та придушення опору селян-власників колгоспній системі[2768]. З міркувань історика випливає, з одного боку, заданість злочину відповідною політичною системою та керівною програмою влади, з іншого боку, – індивідуальна і колективна відповідальність безпосередність організаторів терору голодом.

За всіх обставин вчений не сумнівається у визначенні головного винуватця Голодомору–геноциду, який хоч і позбавився на 1933 р. опонентів у політбюро, все ще стояв перед напівреальними–напівуявними загрозами втрати власної влади і українського сепаратизму і завдавав превентивний «нищівний удар». У одній із колективних монографій за редакцією С. Кульчицького зазначено: «Своїм нищівним ударом Сталін показував партії і суспільству, що у селян може бути лише одна альтернатива: або загинути з голоду або працювати в громадському господарстві колгоспів»[2769]. Разом з тим визначено і командний або ж колективний рівень відповідальності організаторів, до яких, крім Сталіна, історик відніс обмежене коло осіб: В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, М. Хатаєвича і повпредів ДПУ В. Балицького (УСРР) та Ю. Євдокімова (Північний Кавказ)[2770].

Вчений також окремо простежив зловісну у розгортанні народовбивства на Кубані і в Україні Лазаря Кагановича. 23 грудня цей сталінський емісар

[2766] Папакін Георгій. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 422 с.

[2767] Папакін Георгій. «Чорна дошка» ... С. 67.

[2768] Політичний терор і тероризм в Україні ... С. 363.

[2769] Кульчицький Станіслав. Сталінський етап в соціально–економічних перетвореннях. *Українське радянське суспільство 30–х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя:* колективна монографія / С. В. Кульчицький (відп. ред); Н. Т. Гогохія, В. В. Головко, В. В. Гудзь, М. І. Дорошко та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 76.

[2770] Кульчицький Станіслав. Сталінський етап ... С. 323–324.

разом з уповноваженим по хлібозаготівлях в Одеській області Ю. Коцюбинським провів настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері, де заявив, що вміло проведені обшуки це не перегин. Треба село взяти в такий «штосс», щоб самі селяни розкрили ями»[2771]. Йшлося про подальше впровадження таких способів впливу на незговірливих селян як натуральні штрафи і «чорні дошки, експропріації, депортації, арешти, які були доповнені масовими обшуками і реквізиціями продовольства.

Як висловився С. Кульчицький, така цинічна поведінка другого за значенням керівника «держави-комуни» свідчить, що більшовицька партія «стала іграшкою в руках купки карних злочинців», які перетворили в іграшку і народні маси[2772]. За спостереженням С. Кульчицького, подібні вислови і дії, які свідчили про його особливу упередженість до українців та їх мови, Л. Каганович продемонстрував на Кубані. Зрештою, це вилилося у підготовлену останнім постанову про згортання «петлюрівської» українізації на Північному Кавказі від 14 грудня 1932 р. і, таким чином, ліквідацію «другої України».

До виконавців злочину проти людства історик відніс партійно-господарських апаратників, чиновників хлібозаготівельних комісій, чекістів, а до безпосередніх виконавців – здебільшого також голодних місцевих комнезамівців, членів буксирних бригад, які заповзято шукали чим поживитися.

Деякі дослідники слушно зауважують, що в роки перебудови, за відсутності достатніх джерел, С. Кульчицький дещо ідеалізував П. Постишева[2773], заперечував твердження про його причетність до організації Голодомору[2774] і наголошував на рятівній функції другого секретаря ЦК КП(б)У для частини колгоспників, яким надавалася продовольча допомога для залучення до колгоспної праці. Вчений тлумачив надання Постишевим допомоги лише працездатним колгоспникам як свідчення його усвідомлення масштабів катастрофи і намагання забезпечити посівну для врятування урожаю 1933 р.[2775].

Натомість Май Панчук (Київ) навів документи, до яких причетний Постишев, від 9 лютого і 15 березня 1933 р., де йшлося про «мнимий» голод на Харківщині і «алілуйщину» її партійно-господарських управлінців[2776]. Крім цього, М. Панчук критично оцінив суперечливі дії Р. Терехова, який, попри прохання допомоги у Центру, активно підтримав план заготівлі 356 млн пуд зерна на III конференції КП(б)У, розкритикував «класових ворогів» і, як

[2771] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення … С. 283.

[2772] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 286–287.

[2773] Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* /кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 55.

[2774] Войціцька І. В. Державно–політична діяльність П. Постишева в УСРР (1923–1937): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський нац. ун– т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 16 с.

[2775] Кульчицький С. Ціна «великого перелому» ... С. 335.

[2776] Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення ... С. 38–39, 49.

очільник Харківського обкому партії, підписав директиву від 14 січня із наказом репресувати відстаючі колгоспи[2777].

Олександр Єрмак (Полтава) також відзначив вину Постишева у продовженні заготівель насіння на Харківщині на березень 1933 р. та «закручуванні гайок» у заготівлях у телефонній розмові з секретарями райкомів: «Ви штрикаєте нас у ніс труднощами, базікаєте про голодуху. … А скільки ви посадили агітаторів проти насіннєвих заготівель, скільки розстріляли..., скільки намітили до виселення підкуркульників?»[2778]. Так само негативною є оцінка О. Єрмаком діяльності Романа Терехова, який закликав партійців подолати «перегинобоязнь» у хлібозаготівлях.

Поповнення і переоцінка джерельної бази проблеми, зрештою, привела С. Кульчицького до уточнення своєї позиції. Не заперечуючи вибіркову рятівну місію сталінського посланця вчений показав і її людиновбивчий бік: Постишев «спас мільйони селян, холоднокровно спостерігаючи за мученицькою смертю інших мільйонів»[2779].

Проблему безпосередніх організаторів політики Голодомору послідовно досліджували Автори відомої праці «Командири великого голоду» В. Васильєв і Ю. Шаповал. Спеціалізуючись на вивченні політичних біографій радянської доби, історики звернули увагу на особливості менталітету та провідні мотиви керівних рішень більшовицьких діячів відносно України, їх впливів на поведінку республіканського керівництва.

Небагато з апаратників республіки могли знехтувати загрозою кремлівського «дамоклового меча» над власною шиєю і своєю сім’єю, адже, як засвідчують документи, у листопаді 1932 – січні 1933 рр. тема покарання постійно лунала в заявах В. Молотова та Л. Кагановича. Ці сталінські «прокуратори» України погрожували місцевим обласним та районним управлінцям (за Сталіним – «саботажникам з партквитком в кишені»), а також рядовим колгоспникам та одноосібникам нещадними репресіями[2780]. Відповідно В. Молотов 18 листопада 1932 р. відредагував рішення політбюро ЦК КП(б)У, з С. Косіору та С. Реденсу укласти оперативний план знищення «куркульських та петлюрівських контрреволюційних гнізд»[2781]. Внаслідок цієї каральної операції до лютого 1933 р. було арештовано 37797 осіб, з яких засуджено до розстрілу 719, заслано в концтабори 8003, депортовано на спецпоселення 2533 »ідеологи та організатори куркульського саботажу» заготівель, «злісних рахівників та бухгалтерів» колгоспів тощо[2782].

Найбільш повним і системним дослідженням діалектики взаємовідносин очільників московського партійно-державного Центру і харківського субцентру влади у міжвоєнний період та їх ролі в організованому голоді стала монографія

[2777]Єрмак Олександр. Хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр. ... С. 147.
[2778]Єрмак Олександр. Хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр. ... С. 148.
[2779] Кульчицкий С. В. Почему он нас уничтожал? ... С. 152.
[2780] Командири великого голоду ... С. 81–145.
[2781] Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору ... С. 125.
[2782] Розсекречена пам’ять ... С. 39, 321.

В. Васильєва[2783]. Шостий розділ цієї роботи має назву «Криза відносин: керівники СРСР та УСРР під час Голодомору», яка відображує різний політичний та індивідуальний рівень відповідальності за голодовий «нищівний удар»[2784]. В. Васильєв документально простежив, що у першій половині 1932 р. очільники ВУЦВК Г. Петровський та РНК В. Чубар, на відміну від С. Косіора, відкрито протестували проти непомірних квот та методів хлібозаготівель в республіці і просили допомоги голодуючим. Ріст невдоволення в керівництві УСРР лише посилив примушування Сталіним і його посланцями В. Молотовим і Л. Кагановичем республіканського субцентру влади до виконання хлібозаготівельних планів з урожаю 1932 р. Як показав історик, наступними етапами нав'язування волі Кремля стала геноцидна діяльність комісій В. Молотова та Л. Кагановича і впровадження прямого правління Центру влади в республіці. А закінчилася епопея нерівних відносин кремлівських організаторів Голодомору і українських політичних виконавців «перемелення» більшості керівників УСРР в жорнах сталінських репресій 30-х років.

В іншій роботі В. Васильєв, Н. Верт і С. Кокін документально підтвердили, що українське керівництво не відігравало істотної ролі у організації голодового народовбивства. Дослідники встановили: «…твердження деяких істориків про те, що керівництво УСРР якимось чином змушувало Сталіна застосовувати більш жорсткі дії по відношенню до республіки не підтверджуються доступним на сьогодні комплексом архівних документів»[2785]. Насправді, історики виявили широкий спектр настроїв, моральних установок та поведінки партійно-радянських управлінців під час Голодомору – від повної підтримки курсу вождя до різних форм опору, внаслідок чого місцеві працівники самі ставали жертвами терору і чисток.

Автори нагадали, що до XII з'їзду партії (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад заяву, а всього, як заявляв П. Постишев на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У, тільки з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. осіб. Водночас з листопада 1932 р. до січня 1934 р., на 57 655 осіб проріджено лави комсомолу[2786]. Відзначено й національну специфіку дій Кремля щодо республіканських кадрів: «… дії групи Сталіна в Україні мали специфічний характер, відмінний від інших регіонів СРСР (за виключенням Кубані): під час Голодомору, коли помирали мільйони людей, режим арештовував сотні тисяч людей, з яких більше тисячі розстріляли»[2787].

Як показові для становища республіканських кадрів, дослідники розглянули матеріали виїзної сесії Верховного суду УСРР від 4 березня 1934 р.

[2783] Васильєв Валерій. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
[2784] Васильєв Валерій. Політичне керівництво УРСР і СРСР ... С. 227–292.
[2785] Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки партійно–радянських працівників УСРР (1932–1933 рр.). *Партійно–радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти: з*б. док. та мат. / упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 27.
[2786] Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки ... С. 27.
[2787] Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки ... С. 27.

в райцентрі Арбузинка Одеської області над колишнім членом УКП, а згодом кандидатом в члени ЦК КП(б)У, біографом Тараса Шевченка, першим перекладачем «Капіталу» К. Маркса українською мовою Анатолієм Речицьким. Хоча про «справу» вже писали історики О. Рубльов, Г. Єфіменко та інші, упорядники збірника наголосили на її деяких важливих нюансах. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін зауважили, що у листопаді 1933 р. А. Речицький вже був попередньо засуджений до 10 років концтаборів за начебто участь у «фашистській контрреволюційній націоналістичній Українській військовій організації» (УВО), а відтак його вирішено показово «досудити» як уповноваженого ЦК КП(б)У із хлібозаготівель в грудні 1932 – січні 1933 рр.

Перший заступник голови ДПУ УСРР З. Кацнельсон висунув звинувачення А. Речицькому, а також тодішньому секретарю Арбузинського райкому Кобзарю, секретарю партосередку в С. Константинівці Ткачу, міліціонеру І. Величку та двом «буксирам» у «контрреволюційних провокаціях та перегинах під час хлібозаготівель 1932–1933 років, спрямованих на створення штучного незадоволення селян Радянською владою»[2788] (А. Речицький – за завданням УВО. – В. Г.). Як наголосили дослідники, «справа Речицького», надає розуміння того, як діяла у селах «буксирні бригади», яким був їх склад, хто і як відбирав у людей під виглядом штрафів хліб або все продовольство та майно, що, за висловом С. Кульчицького, перейшло у «вбивство голодом» в грудні-січні 1932–33 років[2789].

Юрій Шаповал документально засвідчив інформованість Сталіна про те, що 1931 року низка регіонів України опинилися в стані руйнування і голоду, але вождь партії вважав, що зерно приховується і лише посилив хлібозаготівлі та репресії. Водночас у 1931 – першій половині 1932 року в республіці замінено 80% секретарів районних партійних комітетів. Така практика, контрольована і стимульована Кремлем, досягла ще більшого розмаху в другій половині 1932-го – першій половині 1933 р. Як показали Ю. Шаповал[2790,2791] і В. Васильєв[2792,2793], найбільшою жорстокістю в голодоморній акції відзначилися керівники надзвичайних комісії з хлібозаготівель в УСРР і на Північному Кавказі В. Молотов і Л. Каганович та очільники ОДПУ цих адміністративних регіонів.

Взаємовідносини керівництва ВКП(б) і очільників її республіканської парторганізації були в центрі уваги доповіді Ю. Шаповала на міжнародній конференції з історії українських Голодоморів[2794] та інших публікацій Автора. Істориком покладено в основу дослідження червневі 1932 р. листи В. Чубаря і Г. Петровського до В. Молотова і Й. Сталіна, матеріали липневої ІІІ конференції КП(б)У, лист Сталіна до Л. Кагановича 11 серпня про Україну,

---

[2788] Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки ... С. 22–23.

[2789] Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки ... С. 23.

[2790]Шаповал Юрій. Людина і система ...

[2791] Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький ...

[2792]Васильєв Валерій. Поїздка секретаря ЦК ВКП(б) Л. М. Кагановича на Північний Кавказ та в Україну (1933 р.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 414–427.

[2793] Васильєв Валерій. Стосунки керівництва СРСР та УСРР ... С. 139–168.

[2794]Шаповал Юрій. Голод 1932–1933 років: Кремль і політичне керівництво України. *Три голодомори в Україні в XXI ст.: погляд із сьогодення:* матеріали міжн. наук. конф. Київ : Українська Вид–ча Спілка, 2003. С. 17–56.

листопадові постанови ЦК КП(б), прийняті за вказівкою В. Молотова, лист Кагановича надісланий Сталіну 21 грудня, які засвідчили, що Голодоморна політика скеровувалася і контролювалася з Кремля і проводилася в республіці під тиском вищих посадовців – посланців Сталіна.

Простежуючи події в Україні 1933 р., Ю. Шаповал окремо зупинився на місії «другого першого секретаря» в республіці Павла Постишева, який мав прямий вихід на Сталіна, хоча постановою ЦК ВКП(б) 24 січня призначався лише другим секретарем ЦК КП(б)У. Ю. Шаповал на фактах простежив руйнівну антиукраїнську діяльність команди П. Постишева – В. Балицького, внаслідок якої було переполовинено партійну організацію республіки, знищено М. Скрипника та інших українізаторів, репресовано інтелігенцію республіки і навіть змінено правопис та словники.

Саме Ю. Шаповал одним із перших серед вітчизняних істориків документально підкріпив твердження дослідників діаспори про участь П. Постишева в голодовій акції влади 1932–1933 років. Водночас, ще напередодні незалежності України, історик заперечував однобічне змалювання П. Постишева як помічника голодуючим і доводив його спеціальну місію за дорученням Сталіна у наведенні «порядку» з посівною і національними кадрами[2795]. Вирішальну роль Постишева у репресіях проти національної інтелігенції, фронтальній деукраїнізації під маркою подолання «скрипниківщини» та «петлюрівщини» рельєфно змальована і в інших працях вченого[2796], в тому числі пов'язаних з дослідженням діяльності його приятеля і співучасника в погромі України В. Балицького[2797,2798].

Вчений доводить, що Сталін ніколи не довіряв українцям, а в 1930-ті роки ця недовіра, як засвідчує лист Сталіна Кагановичу 11 серпня 1932 р., поширювалася і на всю партійну організацію України. В результаті, як показала постанова від 14 грудня 1932 р. і наступні дії Кремля, «петлюрівці» і «українські націоналісти» начебто неправильно провели українізацію, саботували хлібозаготівлі, розбазарили зерно. «Виявилось, що українці начебто самі собі організували голод, і самі себе з'їли»[2799], – саркастично зауважив історик.

Насправді, як вкотре підтверджено в монографії В. Лозицького, українські керівники, включно з членами Політбюро ЦК КП(б)У, змушені були підкорятися нав'язаній Кремлем «повелительной необходимости» – за виразом Г. Петровського у листі до Сталіна – і здебільшого самі стали жертвами репресій (С. Косіор, В. Чубар, П. Постишев, В. Балицький, М. Хатаєвич та ін.), що не заперечує їх вини у злочині[2800].

[2795] Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна. *Український історичний журнал.* 1991. № 8. С. 30–42.
[2796] Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50–х рр.: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. С. 112–115.
[2797] Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні ...
[2798] Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. В. А. Балицький ...
[2799]Шаповал Юрій. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна ... С. 457.
[2800]Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). Київ: Генеза, 2005. 368 с.: іл.

Володимир Тиліщак (Київ) висловив думку про те, що Голодомор був спланований і реалізований в три етапи, на кожен з яких Сталін висував ключові фігури[2801].

Так, з липня по грудень безпосереднє управління Україною практично здійснював голова РНК СРСР В. Молотов, який, крім керівництва хлібозаготівельною комісією, ініціював «спусковий гачок» Голодомору – постанову від 18 листопада 1932 р. про натуральні штрафи.

На другому етапі (грудень-січень 1932–33 рр.) провідну роль в організації продовольчих реквізицій в радянській Україні з подвірними обшуками, в блокаді республіки та інших геноцидних заходах відіграли Лазар Каганович та Всеволод Балицький.

«Фінальний етап спецоперації» голодового геноциду із завданнями добити непокірних, забезпечити посівну та замести сліди злочину, на думку науковця очолив спеціальний посланець Сталіна, 2-й секретар ЦК КП(б)У (з 24 січня 1933 р.) П. Постишев[2802], який, в дійсності, мав більшу владу, ніж 1-й секретар С. Косіор.

Серед інших організаторів Голодомору дослідниками, практично однодушно, називається призначений у жовтні 1932 р. другим секретарем ЦК КП(б)У, а з лютого 1933 р. – секретар Дніпропетровського обкому партії Мендель Хатаєвич. У відповідь на прохання керівників районів знизити план, цей діяч ставив на вид їх капітулянство, закликав до застосування всіх засобів тиску на мешканців сіл, занесених на «чорну дошку», задля виконання планів хлібозаготівель та покарання «нездатчиків»[2803].

Як випливає з досліджень теми, крім вищого керівництва СРСР та УСРР, до числа безпосередніх творців голодового злочину, варто додати наркома Робсільінспекції В. Затонського та секретаря Донецького обкому С. Саркіса, які контролювали заготівельну кампанію на Київщині, багатьох інших керівників обласної і районної ланки.

Водночас, як зазначили В. Сергійчук і А. Гай, влада відповідала репресіями на найменше послаблення у війні з селянством не лише щодо низових керівників, а очільників районів. Так, ще 26 січня 1932 р. постановою ЦК КП(б)У було розпущено та покарано бюро Володарського райкому партії. Такі ж заходи згодом було задіяно проти очільників Таращанського, Богуславського і Тетіївського райпарткомів КП(б)У[2804].

Чимало дослідників наголошують, що у 1933 р. із лав КП(б)У був виключений кожний четвертий комуніст, який, на думку партійних вождів, був недостатньо активним у проведенні лінії ЦК ВКП(б). Типові для України дані навів В. Білоцерківський, який зазначив, що у Харківській області у 1932–1933 рр. партійне керівництво замінило 80% секретарів райкомів КП(б)У, значна частина з яких була репресована. А у наближеному до столиці

[2801] Тиліщак Володимир. Планове знищення. Як скоювався злочин Голодомору. *Український тиждень.* 2017. 23 листопада. № 47 (523).

[2802] Тиліщак Володимир. Планове знищення …

[2803] Кочергін Ігор. Голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині ... С. 14.

[2804] Сергійчук Володимир, Гай Анатолій. Київщина в прицілі Голодомору ... С. 8–10.

Валківському районі, за цей час засуджено до суворих вироків три склади райкому партії, райвиконкому і райкому комсомолу. Аналогічні «чистки» та арешти прокотилися Балаклійським та іншими районами області Як зазначав історик, найбільший розмах репресій національних кадрів в Україні припав на час, коли була встановлена «чотирирічна диктатура сталінського посланця П. П. Постишева, нового хазяїна УСРР...»[2805].

Для того, щоб тримати партноменклатуру під контролем і в страху, вслід за чисткою кадрів 1929 р. організовано ще більший погром 1933 р. М. Фролов вважає, що прийняте 10 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) про чистку партії мало українську специфіку: «В Україні вона набула характер конкретної боротьби з національним ухилом, послідовниками М. О. Скрипника, прихильниками українізації суспільно – політичного життя. КП(б)У перевіряли та чистили два з половиною роки. Усього по КП(б)У було притягнуто до відповідності 104458 осіб, з них виключено 39017»[2806].

Як відзначив В. Васильєв, саме в 1932–1933 рр. в Україні пройшли через політичні «чистки» понад 500 тис. осіб, місце яких зайняли керівні комуністи з різних регіонів СРСР та Червоної армії. Це означало нищення залишок державності УСРР і остаточну концентрацію влади в руках Сталіна, що набрала рис не лише диктатури, а й тиранії[2807].

Г. Єфіменко також підтримав думку про залежність українських націонал-комуністів від московського партійного центру, що не позбавляло їх особистої відповідальності за Голодомор. Як доводить історик, страх за своє життя і кар'єру або ідейні переконання спонукали більшість партійно-господарської номенклатури республіки взяти участь у смертельних для селянства хлібозаготівлях та репресіях[2808]. Водночас, Г. Єфіменко відзначив різні дії окремих представників номенклатурної когорти, коли почуття справедливості і співчуття до знедолених перемагало страх.

До подібних висновків дійшов і М. Дорошко, який запобіг узагальненому політологічного підходу до аналізу партійно-державних структур України, «олюднивши» управлінську номенклатуру методом соціо-історичного дослідження[2809]. Завдяки цьому історику вдалося простежити весь ланцюг впливу партійних «верхів» на «низи» та зворотну реакцію окремих виконавців на «революцію зверху», дії її провідників та зловживання і злочини щодо хліборобів під час заготівельної кампанії 1932–33 років. У спеціальній статті з про організаторів Голодомору історик зазначив: «Постанови партійно-державних органів влади за підписами Сталіна, Молотова, Кагановича, а також таємне листування між ними є беззаперечним свідченням того, що свідома акція геноциду українського селянства була спланована в Москві, а здійснена

2805 Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 11–13.

2806 Фролов М. О. Особливості еволюції партійних «верхів» і «низів» у КП(Б)У 1920–1930–х рр. *Культура народов Причерноморья.* 2009. № 171. С. 43.

2807 Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору ... С. 134–135.

2808 Єфіменко Геннадій. Роль націонал–комуністів у голодоморі 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2002. Вип. 7. С. 276–284.

2809 Дорошко М. С. Компартійно–державна номенклатура УСРР ...

руками партійно-радянського керівництва УСРР»[2810]. Персональними винуватцями злочину визначено сталінських емісарів в Україні В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, Я. Яковлєва разом з очільниками України С. Косіором, В. Чубарем, Г. Петровським.

П'яту частину колективної праці київських вчених становить дослідження М. Дорошком компартійної радянської номенклатури УСРР, яка складала хребет колоніальної адміністрації в республіці і виконавчу ланку голодотворних директив Кремля[2811]. Зокрема, М. Дорошко висвітлив механізм партійного та психологічного примусу, за допомогою якого Кремль доводив до виконання своєї непопулярні рішення з вилучення продовольчих ресурсів до партійних низів України.

За Дорошком, Сталін і його поплічники вдалися до залякування місцевих кадрів, апробованим засобом – партійною чисткою, реалізованою у два етапи: вибіркове проріджения у січні 1932 р. і суцільна чистка лав КП(б)У в червні 1933 р. Це була одна із форм розплати Москви за скарги на надвисокий хлібозаготівельний план, коливання у його впровадженні, прохання допомоги, які лунали з республіки, починаючи з листів Сталіну й Молотову її «президента» і «прем'єра» від 10 червня 1932 р.

Іншим засобом покарання, що спонукав до покори і страху, було утворення ЦК ВКП(б) 22 жовтня 1932 р. надзвичайної комісії у складі Молотова (голова), Калмановича, Саркісова, Маркевича і Кренцеля, яка буквально воєнізувала заготівлі, й організувала системний терор проти партійних і радянських керівників аж до рівня окремих сіл. Зокрема, М. Дорошко зазначав, що тільки за «потурання куркульському саботажу» в УСРР було засуджено тисячі партійних господарських працівників, голів та членів правлінь колгоспів, спеціалістів. Відбулися гучні процеси над керівниками Балакліївськго, Великотокмацького, Кобеляцького, Носівського, Оріхівського та інших районів республіки[2812], (до деяких з них, як-от у «Оріхівській справі», втручався особисто Сталін. – В. Г.).

Як випливає із досліджень М. Дорошка, ще одним методом управління «ненадійною» республікою, було перетасування Кремлем української партноменклатури та відрядження в Україну власних висуванців, які по суті, із жовтня 1932 р. перебрали до своїх рук всі справами. Так, крім голови РНК СРСР та надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова і його підлеглих, у жовтні 1932 р. в республіку прибули заступник голови ОДПУ СРСР І. Акулов, який очолив Донецький обком КП(б)У та член ЦК ВКП(б) М. Хатаєвич, який увійшов до складу Політбюро ЦК КП(б)У і посів посаду 2–го секретаря компартії республіки.

На думку М. Дорошка, саме М. Хатаєвич, а за ним – П. Постишев, який у січні 1932 р. став другим секретарем парторганізації республіки, були «наглядачами Кремля» над керівництвом республіки, ухвалюючи найважливіші

[2810] Дорошко Микола. Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці. *День.* Щоденна всеукраїнська газета. 2007. 24 листоп. № 205.
[2811] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 48–57.
[2812] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві .... С. 48–49.

директиви щодо хлібозаготівель. Водночас П. Постишев разом з головою ДПУ УСРР В. Балицьким зайнялися «чисткою» Вінницької, Донецької, Київської та Одеської обласних організацій КП(б)У. М. Дорошко навів дані про результати такої «кадрової роботи» сталінських призначенців: за 10 місяців 1933р. в УСРР було замінено 236 секретарів райкомів і 240 голів райвиконкомів[2813].

Як встановив М. Дорошко, лише після того, як масовий мор хліборобів сягнув апогею, що загрожувало новій посівній, Кремль припинив заготівлі і дозволив своїй креатурі в УСРР надати вибіркову допомогу голодуючим колгоспникам. Водночас всю відповідальність як за зрив плану хлібозаготівель, так і за голод перший секретар Косіор ЦК КП(б)У на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК поклав на секретарів райкомів, які нібито влаштували кадрову чехарду та не знали стану справ на місцях. Проте, як випливає з публікації М. Дорошка, і самі очільники районів були в подібному «підвішеному» становищі: у Володарському районі на Київщині в 1932 – квітні 1933 р. зміщено 3 секретарі райкому, 4 голови контрольної комісії і 5 голів райвиконкому, а за 5 місяців 1933 р. зазнали арешту 25-30 % сільськогосподарського керівництва середньої ланки республіки[2814].

М. Дорошко відзначив, що деякі керівники республіки намагалися опротестувати драконівські директиви сталінського політбюро. Так, нарком землеробства УСРР О. Одинцов на лютневому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р., незважаючи на великий ризик, критикував руйнівну аграрну політику влади. Так само, секретар Вінницького обкому партії В. Чернявський згодом закидав С. Косіорові, що той, на відміну від Г. Петровського, відраджував йому їхати до Москви й просити допомоги для голодуючих районів області.

Чернігівський дослідник В. Шкварчук навів приклад протесту засудженого у 1933 р. до 8 років ув’язнення заворга Носівського райкому КП(б)У на Чернігівщині Володимира Яременка[2815]. Прибувши у село Лихачів Носівського району уповноваженим райкому, він відмовився понаднормово збирати збіжжя і застосовувати примусові заходи, бо побачив, що все зерно вже забрали[2816]. В. Яременко, зрештою, вийшов з партії, оскільки, на його думку, у ЦК «сидять контрреволюціонери, які ведуть політику так, щоб викликати незадоволення у селян»[2817].

Як доводять Іван Петренко та Олег Бабенко (м. Кропивницький) деякі керівники районного і низового рівня в знак протесту проти повального грабунку ішли з життя або готові були навіть силою опиратися владі. Так, 31 грудня 1932 р. вчинив самогубство уповноважений Одеського обкому КП(б)У з хлібозаготівель у селі Сасівка Зінов’євського району Мошинський, а голова колгоспу ім. Будьонного в селі Нова Прага Решетник роздав хліб селянам, а щодо держзаготівель заявив: «Без крові не дам хліба»[2818].

2813 Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 50.
2814 Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 53.
2815Шкварчук Владимир. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине ... С. 9–10.
2816Демченко Т. П. Вступна стаття ... С. 7.
2817 Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 53.
2818 Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні 1932–1933 років … С. 10.

Про масовий характер протестних настроїв серед керівництва середньої ланки свідчать наведені О. Лисенко і підсумовані нами дані із донесення Чернігівського обкому партії ЦК КП(б)У у червні 1933 р. про «опортуністичні прояви» серед районних працівників та активу. Із 255 таких проявів у 27 районах було 48 випадків ухилення або протидії хлібозаготівлям, 118 – «опортуністичних розмов», 89 – пияцтва і «зв'язку із куркульством. За ці прояви було виключено із партії 34 парткерівники районної ланки, 68 партійних, радянських і колгоспних керівників у селах, а 86 функціонерів та активістів засуджено[2819].

Всього станом на 1934 р. притягнуто до відповідальності 16% членів обласної парторганізації, з яких виключено лише 5,5% (1051 осіб). Позаяк 44% з них були позбавлені партквитка за «саботаж партійних директив та викривлення лінії партії», О. Лисенко припустила, що «…молоді «за партійним стажем» партійці не підтримували силового проведення соціально-економічних реформ»[2820], хоча це не відповідає її ж даним.

М. Дорошко та інші науковці відзначили, що політбюро ЦК ВКП(б) вело політику «батога і пряника» щодо своєї численної номенклатури і підтримувало її цілою системою пільг та привілеїв, особливого кричущих серед всенародного горя.·Так, вища ланка номеклатури, на відміну від службовців та робітників міст, крім доплат з окремих фондів Наркомату постачання СРСР, отримувала в голодні роки продукти та промтовари у закритих розподільниках ДПУ – «спеціальний», калорійніший продпайок, а керівники районної ланки – на рівні кваліфікованих робітників, але значно більший, ніж учительський.

26 жовтня 1932 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову, якою підняв на 35% зарплатню працівникам обласних і центрального партапаратів, поліпшив постачання їх сімей, умов їх проживання та відпочинку. Відповідно, постановою від 1 листопада, підвищено зарплатню та прикріплено для постачання до розподільників сім'ї секретарів райкомів, голів райвиконкомів, профрад, контрольних комісій – ще 23900 осіб.

Не гребувала номенклатура й коштами із торгзінів, спецдачами і санаторіями, різноманітними «транспортними» привілеями: службовими авто з персональними водіями, особистими салон-вагонами для подорожей залізницею, які часом тривали від 1,5 до 2-х місяців. Так, у голодному 1933 р. «службові вагони ЦК», якими користувалися і обласні начальники, щомісяця «споживали»: 1050 кг м'яса та дичини, 500 кг ковбаси, 750 кг рибних продуктів, 250 кг швейцарського сиру, 100 кг кетової ікри, 160 кг шоколаду і цукерок, 100 ящиків фруктів та ін.[2821]. Тож, як вважає М. Дорошко, більшість партноменклатури справді була ворогами народу, якими вони були кваліфіковані під час терору 1937–1938 рр.

[2819]Лисенко Олена. Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2012. С. 54–55.

[2820]Лисенко Олена. Сільські активісти ... С. 56.

[2821] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 55–56.

Як наголошують сучасні дослідники теми, ключова роль у здійсненні геноциду українських селян, та втаємниченні його масштабів і справжніх винуватців, належала органам Держполітуправління УСРР[2822,2823]. Цей орган очолювали під час Голодомору 1932–1933 років спершу Станіслав Реденс, якого змінив Всеволод Балицький, котрий «уславився» на цій посаді ще 1930-го року придушенням селянських бунтів у прикордонній зоні України. Характеристика правоохоронних органів того часу як каральних цілком відповідає численним документам і свідченням очевидців наведених українськими та зарубіжними дослідниками[2824]. При цьому, попри різні настрої в керівництві КП(б)У, відзначається найбільший розмах політичних репресій та зловживань органів ДПУ під час Голодомору саме в Україні[2825,2826].

Значна частина вітчизняних істориків висвітлює участь нижчих партійно-державних ланок та громадських інституцій у системі насильства та позбавленні селян засобів до існування.

Микола Фролов у своїй докторській дисертації охарактеризував громадські організації як де-юре «позадержавні» формування та об'єднання, які поступово монтувалися правлячою партією у механізм влади і набрали функцій «передавальних пасів» від партійно-урядової верхівки до широких мас[2827]. Як відзначено в роботі, керівники цих структур підбиралися парторганізаціями, зазнавали контролю і періодичних чисток, які після 1934 р. набрали перманентного характеру.

Олександр Майборода (Київ) нагадав, що крім «старших командирів» Великого голоду у війні державного режиму з народом на боці влади на районному рівні взяли участь колабораціоністи – «молодші командири», очільники і члени бригад «буксирів», які безпосередньо грабували і ґвалтували село[2828]. Вчений навів положення постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1932 р., якою мобілізовувалися на хлібозаготівлі активісти, члени партії, активні робітники і службовці профспілок, а також вказав на листопадові директиви Наркомюсту УСРР, спрямовані на викорінення «гнилого лібералізму», на організацію прошарку активу з колгоспників та бідняків, на використання агентури в селах[2829]. Як відзначив О. Майборода,

---

2822 Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950–ті рр.). Історико–статистичне дослідження: монографія. Донецьк : Вид–во ДНУ, 2003. 624 с.

2823 Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20–ті – на початку 50–х років: дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 435 арк.

2824 Васильєв Валерій, Подкур Роман. Радянські каратели. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ : Видавець В. Захаренко, 2017. 264 с.

2825 Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ : Київське наукове тов–во ім. Петра Могили, 1999. 448 С.

2826 Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно–радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2013. № 1. С. 369–400.

2827 Фролов М. О. Політична система радянської України 1920 – 1930–х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012. 40 с.

2828 Майборода О. М. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 311–318.

2829 Голод 1932–1933 років на Україні: документи і матеріали / упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. С. 377, 378, 413.

сільський актив був водночас заляканий репресіями проти «саботажників» та мотивований прикладами ситого життя номенклатури, яка за свою старанність втрималася на своїх посадах. Тож найбільше маніпуляціям влади, підживленими матеріальним заохоченням за рахунок односельців, піддавався здебільшого аморальний комнезамівський актив, раніше використаний як привідний пас розкуркулення та колективізації[2830].

Михайло Журба (Київ) послідовно вивчав доктринальні засади та практику використання очільниками ВКП(б) сільських громадських організацій, насамперед національних громад, у державних соціально-культурних та політичних проектах. Історик дослідив мало вивчені факти використання владою національних громад[2831], а також селянських утворень[2832] у репресивних заходах розкуркулення, колективізації та подвірних хлібозаготівель. За узагальнюючим висновком вченого внаслідок вивчення особливостей функціонування комсомольських, профспілкових, незаможницьких, національно-культурних та інших організацій, чітко контрольованих партією як один з «передавальних пасів» між державою і суспільством, вони були «допоміжним знаряддям геноциду проти українського селянства»[2833].

Степан Свистович (Київ) у шостому розділі своєї кваліфікаційної роботи[2834], який має назву «Участь громадських об'єднань у аграрних перетвореннях 20-х – 30-х рр. ХХ ст.» та окремій монографії[2835] детально висвітлив принципи і механізми участі громадських утворень в організаційній, господарській та ідеологічній роботі партії з соціально-економічної і політичної трансформації українського села та приборканні протестних настроїв. Вчений провів класифікацію та комплексно проаналізував всю систему громадських об'єднань, що діяли в УСРР упродовж 1920-х – 1930-х років, встановивши їх правовий статус, організаційну структуру, фінансування, програмні засади функціонування. Дослідник простежив як влада спрямовувала громадський рух від демократичної риторики до служби тоталітарному суспільно-політичному устрою дійшов висновку про перетворення їх на початку 30-х років на державний придаток[2836].

В роботі показано, що влада використала для тотального вилучення матеріальних ресурсів, реквізиційних продовольчих та хлібозаготівельних

[2830] Майборода О. М. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору ... С. 311, 312.

[2831] Журба М. А. Громадські об'єднання національних меншин в антиселянських акціях (кінець 20–х – початок 30–х років ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти:* зб. ст. Київ, 2001. Вип. 16. С. 114–120.

[2832] Журба М. А. Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20–30–ті рр. ХХ ст.). *Вісник Запорізького юридичного інституту.* Запоріжжя, 2000. № 2. С. 242–251.

[2833] Журба М. А. Громадські об'єднання в період голодного лихоліття: історична література. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* / П. П. Панченко, М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба. Київ: Україна, 2003. С. 59.

[2834] Свистович С. М. Громадські об'єднання Україні в політиці більшовицького режиму (20 – 30–х рр. ХХ ст.): дис. … д–ра іст. наук. Донецьк, 2007. 596 с.

[2835] Свистович Степан. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). Київ : Варта, 2007. 568 с.

[2836] Свистович Степан. Громадський вимір ... С. 493–494.

акцій, насамперед потенціал селянських громадських об'єднань (комнезами, товариства взаємодомоги, Робітземліс). С. Свистович, як і інші дослідники, дійшов висновку, що попри поодинокі випадки непокори антиселянській політиці більшовиків з боку членів цих організацій здебільшого вони сумлінно, нерідко із власною вигодою, виконували поставлені завдання і тому причетні до організації голоду, що забрав життя 8 мільйонів українців.

Деякі науковці, як-от Віктор Прилуцький (Київ), дослідили комсомольський авангард партії на селі, який після смерті Леніна ще зберіг революційний ентузіазм і перевищував кількість партійців[2837]. Але, як зазначав у іншій праці той же вчений[2838], вже наприкінці 20-х виникли навіть нелегальні організації молоді, враженої методами розкуркулення, колективізації та хлібозаготівель. В. Прилуцький підтвердив, що для профілактики і покарання ненадійних у лавах комсомольських організацій з початку 30-х років проводились масові «чистки», в результаті яких комсомол було остаточно перетворено на послідовного транслятора та виконавця волі партії й комуністичної держави[2839].

Вінницькі науковці П. Григорчук та О. Мельничук переконують в тому, що поряд з союзним та республіканським керівництвом відповідають за штучний голод має лежати на їх «привідних пасах» – сільських активістах, чи не найактивнішими з яких були члени КНС, задіяні як соціальна опора режиму та складова радянського продовольчого апарату і простимульовані процентними відрахуваннями від зібраного ними хліба[2840]. На цьому тлі видається недооціненою активна участь членів КНС у проведенні державної хлібозаготівельної кампанії в восени 1932 – січні 1933 р. яка стала однією із причин масового людомору, у деяких дослідженнях. Е. Левандовська[2841] з посиланням на О. Гребінникову[2842] фактично погоджується з висловленою в жовтні 1932 р. думкою вищих представників влади про недоцільність існування комнезамів через «нехтування масовою класово-бідняцькою організацією КНС» з боку місцевої влади, що стало головною причиною невиконання плану хлібозаготівель.

Такий висновок в основному підтримав у своїй статті і М. Фролов, який показав відплив з комнезамів ще 1926 р., коли вже виконали завдання партії по

[2837] Прилуцький В. Комсомол – головний провідник більшовицького впливу на молодь України у 20 – 30–ті роки ХХ століття. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб.наук. праць. Київ, 2003. Вип. 8. С. 331–355.

[2838] Прилуцький Віктор. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.) / Нац. акад. наук України, Ін–т історії України. Київ: [б.в.], 1999. 62 с. (Історичні зошити).

[2839] Прилуцький В. Молодь у суспільно–політичному житті УСРР (1928 – 1933 рр.). *Український історичний журнал.* Київ, 2002. № 4. С. 78–79.

[2840] Григорчук П. С., Мельничук О. А. Залучення організацій незаможного селянства до хлібозаготівельних кампаній на Поділлі у 1928–1932 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* : зб. наук. пр. Львів : Вид–во Національного ун–ту «Львівська політехніка», 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 51.

[2841] Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920–1933 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVII. С. 122.

[2842] Гребінникова О. В. Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920–1925 рр. *Південна Україна ХХ ст.* ЗДУ. 1998. № 1 (4). С. 186.

оволодіння сільськими радами і були перетворені в громадську організацію[2843]. Ліквідацію КНС вчений пов'язав головним чином з виконанням ними своїх функцій під час колективізації: «Після колективізації вони стали непотрібні більшовицькій владі»[2844]. Така ж причина була наведена у цитованій істориком постанові ВУЦВК від 8 березня 1933 р. про ліквідацію комнезамів проте, що основні маси незаможних селян разом із середняками ввійшли до колгоспів.

На доповнення цих причин ще одне міркування навів С. Кульчицький, котрий доводить, що попри втрату комнезамами адміністративних функцій, їх членів було використано для реквізицій у односельців продовольства у складі «буксирних бригад». Вчений стверджує: «Останній спалах їхньої активності припав на зиму 1932–33: терор голодом за інструкціями Кремля здійснювали саме вони (комнезамівці. – В. Г.»[2845].

Таку негативну активність під час голоду, викликану політичною ситуацією та власними потребами (частка від конфіскації, помста багатшому сусіду і т. п.) засвідчують кваліфікаційні дослідження діяльності членів КНС за численними історичними джерелами походженням з різних областей республіки (О. Мельничук[2846], В. Волошенко[2847] та ін.).

На відміну від ролі комнезамів, все ще мало досліджується участь 25-тисячників у організації Голодомору. Разом з тим вони відіграли свою негативну роль і в проведенні хлібозаготівель, і в національному розколі села. Це питання у своїх працях з історії національних меншин підняла провідний науковий співробітник Інституту історії України Лариса Якубова: «Важливо зауважити, що вирішальним фактором у переборенні саботажу колективізації в селах етнічних меншин поряд із Голодомором 1933 р. відіграло притягнення до колгоспного будівництва представників інших національностей – «25-тисячників». Справді, хто б скоріше запроваджував драконівські державні ухвали, які під корінь різали село: пролетар із далекого міста та ще й іншої національності, чи місцевий селянин – «кров від крові» своєї землі, якому півсела доводилося ріднею?»[2848]. Історикиня зазначила, що «прийшлі» не знали особливостей життя національного села і викликали великі нарікання на жорстокість та зневагу до місцевого населення.

Донецькі краєзнавці Т. Беспечний і В. Беспечна навели низку витягів із архівних документів облархіву, які ілюструють якість робітничих кадрів,

---

[2843] Фролов Микола. Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно–державного контролю в Україні 1920 – 1930–х рр. *Проблеми гуманітарних наук:* наук. зап. Дрогобицького держ. педагогічного ун–ту ім. І. Франка / ред. кол. Т. Біленко (гол. ред.), Р.Попп, С. Макарчук та ін. Дрогобич: Ред.–вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. Вип. 24. Історія. С. 51–70.

[2844] Фролов Микола. Комітети бідноти і комітети незаможних селян ...

[2845] Кульчицький С. В. Комітети незаможних селян, комнезами. *Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін–т історії України. Київ : В–во «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Komitety_nezamozhnykh_selyan (дата звернення: 24.03.2018).

[2846] Мельничук О. А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920–1933 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 17 с.

[2847] Волошенко В. О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2003. 20 с.

[2848] Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Вип. 11. Київ, 2004. С. 401.

направлених в село і охарактеризованих самими робітниками як ненадійні, ледачі, п’яниці, легковажні, неосвічені. Начальник Артемівського окрвідділу ДПУ Тимофєєв дорікав профкомам за направлення в село бевзів, бузотерів, крикунів, неписьменних і далеких від знання села кадрів[2849].

В літературі є різні підрахунки кількості 25-тисячників, присланих в Україну, в 1930–1932 рр., починаючи від 10 тис. (Т. Демченко) і закінчуючи кількома десятками тисяч. Ще більше було залучено робітництва до хлібозаготівель з українських міст. Так, донецькі дослідники повідомили, що лише в Артемівському окрузі у 1932 р. було задіяно 1020 двадцятип’ятитисячників, а ще 585 робітників з міст округу відправлено на Північний Кавказ і в Казахстан[2850]. Тобто загальне число кинутих у стражденне село робітників в українському масштабі треба рахувати десятками тисяч.

У переліку категорій винуватців голодового мору історики і правники називають представників силових структур. В літературі детально описано масові терористичні операції чекістського відомства УСРР С. Реденса та В. Балицького. Дещо більше пробілів спостерігається у відображенні ролі міліції та армії, службовці та солдати яких волею-неволею також стали співучасниками злочину. Б. Парсенюк (Донецьк) нагадав у своїй статті, лише за даними щодо лише 750 колгоспів України у збиральній кампанії врожаю 1931 року взяли участь до 30 тисяч червоноармійців, що становило до 40 солдат на один колгосп[2851](!). Така ж, по суті, військова картина смертельної для хліборобів «битви за хліб» спостерігалася і в розпал Голодомору. Т. Беспечний і В. Беспечна підтвердили, що на Донеччині до грабунку села були залучені парторганізація командного складу і червоноармійці 80-ї стрілецької дивізії, які надавали «допомогу» в організації хлібозаготівель і посівної 1932–33 років[2852].

Дослідник історіографії питання С. Дровозюк відзначив, що більшість дослідників повідомляли про відбір місцевими органами «активістів» для реалізації репресивної політики в селі здійснювався за відповідними морально-психологічними ознаками, які межували з аморальністю[2853]. Втім, як випливає з іншої статті Автора, виконавці волі партії правлячої партії не були однорідною масою люмпенів чи сільської голоти, але їх здебільшого об’єднувала ідеологічна заангажованість та бажання пристосуватися до страшних обставин масового голоду. Часто брутальна і жорстока поведінка у «розкуркуленні» та обшуках односельців визначалася загальною атмосферою ненависті, страху, низьким культурним та моральним рівнем таких активістів[2854].

[2849] Беспечный Т. А., Беспечная В. С. Горькая судьбина Донбасса. Документальное исследование голодомора в Приазовье. Донецк: Панорама–Арт, 2009. С. 68–69.

[2850] Беспечный Т. А., Беспечная В. С. Горькая судьбина Донбасса ... С. 70.

[2851] Парсенюк Б. Ф. Гірка пам’ять нашого народу ... С. 20.

[2852] Беспечный Т. А., Беспечная В. С. Горькая судьбина Донбасса ... С. 76.

[2853] Дровозюк С. Соціально–психологічний портрет сільського «активіста» 20–30–х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 9. С. 360–372.

[2854] Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти:* зб. ст. Київ, 2007. Вип. 34. С. 67–79.

Оригінальним дослідженням впливу поведінки сільського активу, як колабораціоністів влади, на психологію і мораль їх оточення є доповідь на конференції до 80-річчя Голодомору професора Олександра Майбороди (Київ)[2855]. Історик нагадав, що залякуванню владою та бажанню безкарно поживитися за рахунок сусіда найбільше піддавалася малоосвічена комнезамівська біднота, раніше використана як привідний пас брутального розкуркулення та колективізації, а в 1932–1933 рр. – в якості грабіжницької «червоної мітли». На переконання вченого, хоча сільський актив визначвся Ж. Деркач лише 4-м ресурсом влади, «…саме він встановлював характер міжособистісних стосунків, тих комунікативних зв'язків, якими забезпечується функціонування етносоціальних організмів усіх рівнів – від общинного до загальнонародного»[2856]. Як показав на фактах О. Майборода, брутальні і безкарні дії «буксирів», спрямовані на взяття в «штосс» (Л. Каганович) цілих сіл і районів, формували в людей як байдужість до чужої біди і власної долі, так і нечувану раніше «нормалізацію» жорстокості.

Тамара Демченко (Чернігів) змалювала колективний портрет активістів сталінського призову, яких вона образно назвала «руками» партійної верхівки, котрі не жахалися забруднитися людською кров‘ю[2857]. На думку дослідниці, панування активістів на селі почалося з кінця 1929 – початку 1930 рр. (очевидно, після заклику листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б), послати в село 25 тисяч пролетарів. – В.Г.), але не закінчилося і 1933 року, коли особливо активними у зловживаннях були об'їждчики на полях та возії трупів.

Історикиня помітила, що у порівнянні з періодом розкуркулення, коли на багатших односельців натравлювалася голота, Кремль змінив акценти у підборі кадрів для роботи в селі, перенісши їх на залучення більш авторитетних колишніх героїв революції, червоних партизанів та робітників – 25-тисячників, які і склали кістяк колгоспних керівних кадрів. Щодо особливо жорстоких і цинічних активістів бригад «буксирів» або «червоної мітли», запроваджених директивою ЦК КП(б)У від 11 листопада 1932 р. зазначено: «Для сільського соціуму «активісти» були «босотою», «дармоїдами», «голотою», «ледарями», «грабіжниками», «шантрапою», «пройдисвітами», «перевертнями», «хуліганами», «штихарями», «бандитами», «гультіпаками», «кровопивцями», «нелюдами», «нехристями з сільради», «паразитами», «підлабузниками» «опричниками», «хліботрусами», «виродками», «шайкою горлохватів» і навіть «собаками» та «придурками»[2858].

На думку Т. Демченко, такі оцінки активу влади селянами підтверджують, що основу їх колективного обличчя складали «… жорстокі, агресивні і цинічні особи, які відкрито нехтували законом Божим і моральними приписами села. Це були люди як правило, недалекі, неосвічені, які з волі партії

[2855] Майборода О. М. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору ... С. 311–318.

[2856] Майборода О. М. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору ... С. 315.

[2857] Демченко Тамара. Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип.19. С. 72.

[2858] Демченко Тамара. Свідчення про Голодомор як джерело ... С. 76.

відчули себе панівною силою і скористалися безкарністю для наживи, помсти, задоволення своїх ницих інстинктів.

Олена Лисенко системно дослідила процес формування у 20-ті роки соціальної групи радянських сільських активістів, включаючи склад цієї нової формації, типи її поведінки та методи роботи, які стали особливо жорстокими під час Голодомору[2859]. Як встановлено дослідницею, цей прошарок складали сільські комуністи, комнезамівці, комсомольці, 25-тисячники, наймити, часто і вчителі, «які, завдяки різноманітним політико-господарчим кампаніям, перетворились на бездумних, ідеологічно витриманих, «правильно мислячих» виконавців»[2860].

О. Лисенко виділила наступні типи поведінки активістів, які проілюструвала на матеріалі Чернігівщини: відверте розкрадання та грабунок селянських пожитків, санкціонованих і несанкціонованих реквізицій майна і продовольства; ошуканство, обман і маніпуляції, зокрема при створенні колгоспів; свідоме розорення одноосібників; зневажливі дії щодо людського життя, гідності особистості; залякування, психологічний тиск; побиття та фізичні знущання[2861]. Водночас Авторкою відзначено, що окремі сільські керівники та активісти зберегли совість та співчуття односельцям відмовляючись грабувати людей, втікаючи із сіл під різними приводами, часом саботуючи вступ до колгоспів з «голоти».

Так миколаївські науковці зазначають, що до бригад по вилученню збіжжя, названих людьми «буксирами» або «червоними мітлами» ввійшли тисячі сільських активістів під контролем обласних уповноважених. У буксирну бригаду, як правило, входили член сільради, активний комуніст, місцевий вчитель, 2–3 комсомольці. Часто туди в «буксири» залучалися і один із членів правління колгоспу, а на літніх канікулах – і кілька піонерів. Крім того, у кожній бригаді був «спеціаліст» із пошуку зерна озброєний довгим і гострим металевим щупом[2862]. За численними свідченнями, буксири шукали не лише зернові ями, а переривали та руйнували домівки у пошуках їстівного і грабували все підряд.

Як зазначав О. Корнєв: «В «реакційного українського мужичка» (вислів В. Молотова. – В. Г.) вилучали абсолютно всі наявні харчі (навіть ті «надлишки», які були в печі чи на столі), а часто й найцінніші речі та гроші господаря. Здійснювали це за сприяння зловісного ОДПУ 112 тис. активістів з так званих «буксирних бригад», котрі отримували певний відсоток від награбованого»[2863].

2859 Лисенко Олена. Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* / упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2012. С. 40–62.

2860 Лисенко Олена. Сільські активісти ... С. 61–62.

2861 Лисенко Олена. Сільські активісти ... С. 48–53.

2862 Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини ... С. 11.

2863 Корнєв Олексій. Найбільший злочин комуністичної диктатури. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 182.

Ганна Капустян (Кременчук) резонно зауважила, що ухвала Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 року, яка налаштувала партію на розкол села і блискавичне проведення репресій щодо «куркульських терористів», розв'язала руки таким партійним функціонерам та активістам. Заохочена владою «надзвичайщина», атмосфера ненависті породжувала особливу поведінку номенклатурників, упевнювала їх у «класовій доцільності», власній захищеності системою і зверхності над «винуватим селом»[2864].

Валерій Тимофеєв (Мелітополь) навів свідчення І. Лябаха із С. Констянтинівки Мелітопольського району, яке демонструє деградацію людей внаслідок їх інтеграції в систему, яка дозволяла безкарне і позасудове вбивство, самосуди: «Товариш мій, Андрій, охороняв поле з колгоспними буряками. Пішла на те поле його рідна сестра зірвати бурячину, щоб з'їсти. А він узяв, дурень, та й убив її. Потім узяв та й на городі сестру свою і закопав. Такий відданий партії був!»[2865].

Відомі масові випадки так званого «самосуду», вчинені не лише селянами, а й представниками влади, які мали б вимагати дотримання законності. Наприклад, влітку 1933 р. у С. Бурти Смілянського району уповноважений Київського облвиконкому та голова сільради арештували і закатували двох дівчаток 14 і 12 років: садисти палили сірниками та виламували руки, кололи пальці голками, затискували дверима, завдавали інших мук[2866].

Прикметно, що в XXI столітті більшість науковців відійшли від тенденції звинувачення в Голодоморі лише Сталіна та його присланих в Україну «клевретів» і відзначали частину вини у злочині вищого українського керівництва (С. Косіора, В. Чубара, Г. Петровського, В. Затонського та ін.), яке безумовно підкорялося «повелительной необходимости» Кремля.

Водночас виявлено, що навіть в умовах тиску Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева деякі посадовці намагалися зберегти своє обличчя і, поряд з виконанням інструкцій зверху, просили генсека допомогти голодуючим, як–от Г. Петровський, М. Скрипник, Р. Терехов та ін. Ще більше таких управлінців траплялося на місцевому рівні. Затиснуті між владою і народом виконавці часом чинили симуляцію, втечі або й самогубство, а з іншого боку, – попадали під арешти і «чистки», а то і розстріли, як наприклад, деякі фігуранти добре дослідженої в наш час «Оріхівської справи»[2867] та інших процесів. Зрештою, як показано науковцями, українські партійно-господарські кадри, причетні до виконання вбивчих директив Кремля, самі стали жертвою звинувачень у голодуванні села і були здебільшого репресовані.

Іншою, напевне, була доля присланих 25-тисячників, уповноважених, місцевих партійних та комсомольських активістів, комнезамівців, багато з яких

[2864] Капустян Ганна. Згортання непу та створення командно–репресивної системи управління селом. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія.* Вип. 12. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 108–114.

[2865] Тимофеєв В. М. Неоголошена війна ... С. 26.

[2866] Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.) ... С. 83–151.

[2867] Оріхівська справа. 1932. Документи та матеріали / упоряд. В. Г. Ткаченко. Київ : Ін–тут укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, 2011. 312 с.

вижило завдяки їх залученню до повальних обшуків-»трусів» односельців з вилученням всього їстівного. Очевидно, більшість з них вижило, залишившись наодинці із своєю совістю та презирством свідків їх злочинів.

Оригінально називав таких посланців партії та заручників власної жадібності і мстивості Василь Білоцерківський (Харків): «Це були офіційні грабіжники, «грабіжники в законі». Але коли вони зробили свою справу, бригади розпустили (25 березня 1933 р.). У них таким же чином забрали ті харчі, що вони приховували для себе, і майже всі вони загинули від голоду, як і ті, кого грабували» [2868].

Чимало українських істориків, як і Хіроакі Куромія[2869], добавляли до переліку проблемних питання, **хто були «ворогами народу»** для Кремля під час голодного лихоліття. Частина бачила кремлівською мішенню селянство як приватних власників, інша частина – селянство як соціальну основу нації, ще одні вбачали головним ворогом влади українців або український народ, а інші доводили наявність сталінського комбінованого «нищівного удару» по селянству і по свідомому українству як громадянах УСРР.

Дещо суперечливими щодо визначення головної мішені сталінського «нищівного удару» виглядають міркування Володимира Лозицького (Київ). Відомий історик-архівіст наголосив на унікальності постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р., яка, в дійсності, мала насамперед антиукраїнський зміст, але в тлумаченні вченого «…стала законною підставою для підготовки ретельної організації і проведення в січні – червні 1933 р. широкомасштабної екзекуції українського селянства»[2870].

Автор зауважив, що голодове нищення селянства поєднувалося із заміною місцевого керівного апарату й «деукраїнізацією» України, але у своїх визначеннях фактично зводить геноцид українського народу до геноциду селянства. «Саме це дає всі підстави стверджувати про геноцид українського селянства, який лише за кілька місяців забрав життя мільйонів людей»[2871], – стверджує В. Лозицький, коментуючи «деукраїнізаційну» постанову від 14 грудня. Проте видається, що названа постанова давала законну підставу не стільки для геноциду селянства, скільки для наступу проти українців УСРР і Кубані, а «узаконення» геноциду Голодомором здійснювалося низкою інших актів листопада 1932 – січня 1933 рр. Так, П. Постишев у своїй доповіді на XII з’їзді КП(б)У зазначав: «В боротьбі КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на протязі від XI до XII з’їзду КП(б)У треба розрізняти два основні етапи: перший етап – від XI з’їзду КП(б)У до постанови ЦК ВКП(б)

2868 Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 11.

2869 Куромия Хирояки. Голод и «враги народа». *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 1995. С. 17.

2870 Лозицький Володимир. Сталінізм і трагедія українського селянства. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар. наук, конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 32–37.

2871 Лозицький Володимир. Сталінізм і трагедія українського селянства ... С. 32–37.

і Раднаркому СРСР від 14 грудня і рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня, і другий етап – після цих історичних рішень»[2872].

Олександр Акунін у своїх теоретичних побудовах уникав дефініцій щодо геноциду українського народу, пояснюючи причини голоду 1932–33 років у контексті далекосяжної економічної та хлібозаготівельної політики влади, спрямованої на забезпечення країни і реформацію села, та змальовуючи її жахливі наслідків для селянського соціального стану[2873]. Визнавши суб'єктивні причини голоду, історик визначив мету його організаторів лише підкоренням і покаранням селянства: «Саме до терору голодом вдався Сталін, щоб упокорити українських селян, примусити їх працювати так, як працюють наймити чи невільники, і не допустити надалі жодних проявів незадоволення курсом «пролетарської» держави»[2874].

Антиселянськими мотивами та соціально-політичною метою влади пояснювала штучний голод в УСРР Лариса Лехан (Харків): «Проведення політики посилених хлібозаготівель із застосуванням репресивних заходів було основною причиною Голодомору. Сам же Голодомор став найголовнішою складовою частиною у процесі знищення селянина-власника, трудівника й господаря»[2875].

Ольга Довбня (Краматорськ) у підсумку своєї дисертації також вивела об'єктивні передумови Голодомору 1932–1933 рр. із судової та позасудової ліквідації заможних селянських господарств, колективізації, відтоку найбільш працездатних селян у промисловість та новобудови, що завадило продуктивності колгоспів[2876].

Через призму «селянського» геноциду, але із врахуванням його руйнівного значення для національної культури розглянув Голодомор В. Космина[2877]. На роз'яснення своєї позиції вчений відповів на питання в розрізі дихотомії «українці чи селяни».

По-перше, вчений погодився з В. Кондрашиним, що геноцид 1932–1933 рр. не був спрямований **лише** (виділено нами. – В. Г.) проти українського народу, бо «партія-держава» вжила терор голодом насамперед проти тих груп селянства, які найбільше опиралися системі і були основними виробниками товарного зерна в СРСР.

По-друге, дослідник, вслід за С. Кульчицьким та іншими українськими науковцями, відзначив, що Голодомор у цих зернові регіонах нищив традиційні сегментарні спільноти як окремі культурно-цивілізаційні системи комунікацій –

[2872] Політичний звіт ЦК КП(б)У XII з'їздові (КП(б)У – доповідь товариша Постишева XII з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: стеногр. звіт. Харків : Партійне вид–во ЦК КП(б)У, 1934. С. 200.

[2873] Акунін О. С. Південноукраїнське селянство в кінці 20–х – першій половині 30–х років XX століття: соціально–економічне становище: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаїв. держ. ун–т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2008. 337 с.

[2874] Акунін О. Селянство Півдня України в кінці 20–х – на початку 30–х років XX століття: Побутовий, морально–психологічний та соціальний аспекти. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Вип. 15. Київ : Ін–т історії України, 2006. С. 271.

[2875] Лехан Л. Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства ... С. 9.

[2876] Довбня О. А. Суспільно–політичні фактори змін у складі селянства УРСР у 1927–1932 рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2003. 220 с.

[2877] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження ... С. 3–38.

єдиний народний пласт української культури, яка, на відміну від російської, не мала державного пласту. Тому, за Косминою, удар Голодомором по селянству, який порушив процес спадкоємності культури, деформував ментальність народу та обмежив його вплив на світову культуру, був спрямований і проти українського народу[2878].

Понад те, вчений назвав, як окремий вид у серії радянських геноцидів, «масові репресії» проти інших «ворогів народу» і навіть партійних кадрів, здійснених для укріплення влади «держави-партії».

Сергій Білан також вбачав мету влади у знищенні селянства не лише як представників буржуазного способу виробництва, а й носіїв національної культури. Голодомор 1932–1933 рр. став штучно створеним знаряддям економічного розорення українського селянства та його фізичного винищення з метою здійснення індустріального стрибка, за який було заплачено деградацією і дезорганізацією сільського господарства та руйнуванням споконвічних національних традицій[2879].

В. Даниленко та П. Бондарчук простежили взаємозв'язок між національною політикою та голодом і встановили, що Голодомор в Україні і на Кубані стався внаслідок вилучення всього продовольства, а не лише зерна як у інших чорноземних регіонах. Глибинну причину такої акції історики побачили у намаганні сталінського керівництва знищити соціальну базу українського національно-визвольного руху – селянство та одночасними репресіями подолати «український буржуазним націоналізм»[2880].

Так само М. Шитюк у своїх працях наголошує на подвійній спрямованості голоду-геноциду – проти селян і проти українського народу. Історик називав 1933 рік не лише роком вимирання українського селянства, а й роком катастрофи «радянського національно-культурного будівництва» та «розукраїнення України як нації», роком погрому національної інтелігенції і навіть самої компартії України[2881].

Вчений вважає, що голод був «запрограмований ЦК ВКП(б) спеціально для українців і організований в умовах доброго врожаю 1932 р.», але тут же називає його наслідком низки чинників, в тому числі за межами тези про антиукраїнську запрограмованість. Називаються прорахунки економічної політики, примусова колективізація, дезорганізація й розруха сільгоспвиробництва, надмірні заготівлі та експорт зерна, саботаж колгоспної праці, реквізиції продовольчих запасів селян[2882].

Борис Хорошун (Київ) вбачав витоки голодів 20 – 30-х років у комуністичній ідеології та у практичних пріоритетах і методах здійснення

[2878] Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження ... С. 36–37.

[2879] Білан С. О. Соціально–економічний та національно–культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.) : автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2014. С. 31.

[2880] Даниленко В., Бондарчук П. Крах політики українізації і голод 1932–1933 рр. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків ...* С. 35.

[2881] Шитюк Микола. Селянство Миколаївщини в умовах Голодомору 1932–1933 років: трагічна статистика жертв сталінізму. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка ...* С. 346.

[2882] Шитюк Микола. Селянство Миколаївщини в умовах Голодомору ... С. 348.

продовольчої політики партійно-урядового керівництва СРСР[2883]. Історик відзначив, що голод не був спланованим владою, а виник як наслідок економічної катастрофи через насильницьку колективізацію та надмірну продрозверстку. В цих умовах сталінське політбюро перейшло до терору голодом 1932–1933 рр. засобами реквізицій та репресій з метою приборкання не лише пасивного опору селянства, а й автономістських настроїв та «петлюрівщини».

Відтак, за Хорошуном, партійно-державне керівництво країни і республіки свідомо перетворило продовольчі труднощі на жахливий Голодомор, на геноцид українського народу. Водночас історик поділяє думку Ю. Шаповала про те, що П. Постишев «на завершальному етапі морення українського народу голодом» був координатором в Україні сталінського курсу на вилучення зерна з України і паралельну «чистку» самої партії та суспільства. Врешті-решт, Б. Хорошун дійшов висновку, що засобами штучного голоду серед селян, цькуванням та репресіями інтелігенції, заміною українізації на зросійщення України посилено курс Кремля на руйнування української нації.

Фахівець з радянської національної політики Геннадій Єфіменко розглядав Голодомор з одного боку як складову терористичної практики режиму, з іншого, – як наслідок реалізації національної політики більшовицької влади. Голодомор руйнував соціально-економічні та національно-культурні засади існування українського народу, і був доповнений репресіями проти українізаторів та українізації, патріотичної інтелігенції, розгорнуті сталінським емісаром П. Постишевим. Закріпивши засобом Голодомору колективізацію та зламавши опір селян, більшовицька влада взялася за коренізаторів.

За Єфіменком, сталінська верхівка зважала на реакцію українства УСРР, західних українців та міжнародної спільноти, тому спершу вдарила по українізації за межами республіки. З аналізу дій влади після антиукраїнської постанови від 14 грудня 1932 р. історик виявив політику етногеноциду стосовно українців Північного Кавказу та інших регіонів їх компактного поселення[2884].

Коментуючи рішення листопадового (1933 р.) пленуму ЦК і Центральної контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У, вчений відзначив пов'язування чільними партійцями господарських провалів, голоду з національною проблематикою. «В резолюції пленуму «український націоналізм» було названо головною небезпекою у національному питанні. Подібного рішення не було ухвалено у жодній з республік СРСР ні до 1933 р. ні пізніше»[2885], – констатував Г. Єфіменко. Жупел «українського націоналізму» як ворожого українському народу явища остаточно утвердився у 1933 р. як засіб утримування України під цілковитим контролем Кремля.

[2883] Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930–х роках: дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 397 с.

[2884] Єфіменко Г. Г. Національно–культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). Київ : Інститут історії України, 2001. С. 20–26.

[2885] Єфіменко Геннадій. Голодомор як результат національної політики Кремля. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжн. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 113.

Одним із варіантів вирішення дилеми «селяни чи українці» в означенні головних ворогів режиму під час «комуністичного штурму» може бути твердження С. Кульчицького про те, що загалом терор голодом в УСРР визначав національний вектор. На докази такої тези історик наводить запровадження Кремлем системи натурального штрафування та блокування кордонів, чорних дощок в Україні та на Кубані, де чисельність українців в загальному складі населення перевищувала дві третини і лише частково у пізніше – у Поволжі. Тож, на переконання вченого, до 1933 р. більшовицька влада здійснювала терор за соціальною ознакою, а з 1933 р. – також і за національною[2886]. Як показав С. Кульчицький, в Україні «нищівний удар» Кремля був спрямований не лише проти селянства, а як засвідчили документи, зокрема, наказ № 1 В. Балицького, – проти «контрреволюційного підпілля», «петлюрівських елементів», «агентів Пілсудського»[2887].

Підтвердження тези історика можна знайти і в дослідженні полковника СБУ С. Шевченка, який наголосив на кількох об'єктах спрямування сталінського терору голодом і політичних репресій, що мали як національне, так і класове визначення. Дослідник нагадав аргументи Міжнародної правової комісії, яка пояснювала факт зменшення кількості українців між переписами 1926 і 1939 рр. майже на 10%, при збільшенні населення Росії за цей час на 28% і Білорусії на 11,2%, використанням владою голоду задля денаціоналізації України.

З іншого боку С. Шевченко звернув увагу на те, що 22 листопада 1932 року голова ГПУ УСРР С. Реденс доповідав ЦК КП(б)У про агентурні розробки з ліквідації куркульських й «контрреволюційних» груп, а вже до лютого 1933 років чекісти «викрили й ліквідували» в Україні більш як 1200 таких груп і заарештували майже 6,7 тисячі осіб. Переважну більшість «організованих контрреволюційних елементів» становили в той час «крадії і розбазарювачі хліба» (757 груп); на другому місці в красномовній статистиці ГПУ – групи опору хлібозаготівлям (119)[2888]. Тобто об'єктами репресій стали «куркулі», а насправді всі селяни, як класові соціальні вороги і «петлюрівці» – часто організатори опору – як вороги національні. Адже вся «контрреволюційна», «антирадянська», «шкідницька», «повстанська» діяльність у рішеннях ВКП(б) – КП(б)У та ДПУ тлумачилася як «петлюрівщина», «махновщина», «український націоналізм»[2889].

Професор Олександр Ігнатуша (Запоріжжя) у своїх працях висвітлив ще одну складову політики геноциду в Україні – одночасне з голодовим злочином репресивне нищення Церкви. Вчений помітив, що в офіційних документах 30-х років «ворогами народу» фігурують не тільки «куркулі» та «петлюрівці», а й поєднані з ними «попівські елементи», що підтверджує теорію Лемкіна–Мейса про комплексний характер комуністичного геноциду українства.

[2886] Кульчицький С. В. Єфіменко Г. Г. Демографічні наслідки голодомору ... С. 68.
[2887] Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі ... С. 25–26.
[2888] Шевченко Сергій. «Жнива скорботи» на Київщині (нотатки за архівними матеріалами ГПУ–НКВД) *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область* ... С. 15–16.
[2889] Шевченко Сергій. «Жнива скорботи» на Київщині … С. 20.

О. Ігнатуша процитував передовицю журналу ЦК КП(б)У «Безвірник» за червень 1932 р. з назвою «Постанови партії та уряду в центр безвірницької роботи», яка націлювала на посилення боротьби з церковними організаціями та кліром в умовах «соціалістичної реконструкції» у таких виразах: «Досвід минулої хлібозаготівельної кампанії на Україні, як звичайно й в інших районах СРСР, дає чимало наочних фактів стосовно такої шкідницької роботи куркульсько-попівсько-сектантської зграї»[2890].

Вчений виокремив і проаналізував чотири основних форми боротьби влади з з релігійними організаціями та священиками і дійшов висновків про сукупний кумулятивний ефект нищення носіїв національної свідомості і їх духовної основи – власної Церкви. На переконання історика, руйнація Церкви стала головним засобом наступу партійної олігархії в царині духу заради втілення більшовицького проекту модернізації та стала одним із чинників деформації української ментальності, а Голодомор – злочинним способом перепрограмування релігійної свідомості, її вульгаризації у відповідності з планами комуністичної утопії[2891].

В. Марочко розглядає феномен Голодомору як у широкому всесоюзному географічному вимірі, крізь призму національного походження селянства, так і в контексті голодової «зачистки» території УСРР. «Голодомор 1932–1933 рр. за географією, соціальною спрямованістю, демографічними наслідками – трагедія насамперед українських селян. Вони масою гинули в Україні, на Кубані і в далекому Казахстані»[2892], – дійшов висновку вчений. Разом з тим історик аналізував перебіг голодного лихоліття в локальних анклавах, довівши, що організатори штучного голоду в УСРР били не по окремих етносах, по сільській площі республіки в цілому, на 88% населеній українцями.

Відомий історик Ярослав Грицак (Львів) на конференції в Колумбійському університеті (США) наголошував на необхідності розрізняти «специфічно український» голод 1932–33 рр., який збігався у часі з «всерадянським», але мав незрівнянно жахливіші демографічні та соціально-культурні наслідки[2893].

Деякий ухил до абсолютизації пріоритетів національної політики більшовиків з практичним ототожненням селянства з українською нацією спостерігається в кваліфікаційній роботі Андрія Яценка (Львів). «Знищити селян – означало знищити всю українську націю. Комуністичний режим продукував певну етнополітику, скеровану на винищення української нації як матеріалу, непридатного для побудови радянської держави[2894], заявив вчений. Проте для нього беззаперечним доказом існування «такої особливої

[2890] Ігнатуша О. М. Разом з народом: Церква в умовах голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* ... С. 113–114.

[2891] Ігнатуша О. М. Разом з народом ... С. 125.

[2892] Марочко В. Національний аспект голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 70.

[2893] Грицак Я. У 1932–33 рр. було два голоди – український і все радянський. *Історична правда.* 2011. 8 квітня. URL : http://www.istpravda.com.ua/short/2011/ 04/8/34967/ (дата звернення: 14. 07. 2018).

[2894] Яценко А. М. Голодомор в Україні 1932–1933 років як проблема світової журналістики: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. Львів, 2005. С. 156.

етнополітики» є лише той факт, що Голодомором були найбільше вражені Україна та густо заселені українцями Кубань, Середнє Поволжя.

Подібну характеристику Великого голоду в Україні окреслив В. Білоцерківський, який порівняв українську катастрофу з єврейською: «… і московське народовбивство українців, і гітлерівське винищення євреїв було національно-політичною акцією з метою вигублення цих націй. Це дає право говорити про геноцид українського народу у 1932–1933 рр.»[2895]. Щоправда, історик застеріг від звинувачень росіян чи євреїв в організації Голодомору, поклавши вину за злочин на сталінську партійно-урядову верхівку.

В контексті перманентної етнічної війни з українським народом тлумачив Голодоморні мотиви більшовицької верхівки фаховий історик Петро Слободянюк (Камянець-Подільський), який вважав що всі Голодомори з 1921 по 1947 рр. були ретельно спланованим і чітко організованим геноцидом Москви з метою знищення української нації, насамперед, українського селянства[2896].

Володимир Панібудьласка (Київ) розглядав події 30-х років крізь призму національної політики комуністичної Москви. Проявами такої системної політики були, на думку історика, масові депортації українських селян під знаком розкуркулення, штучне перемішування етносу шляхом переселень, репресії проти національної інтелігенції, які почалися ще із зфабрикованого гепеушниками політичного процесу над Спілкою визволення України. Апофеозом цих процесів став цілеспрямований голодовий удар по селянах, як носіях української ідентичності 1932–1933 рр. та згортання українізації. За висновком вченого, практика вилучення їжі у сільського населення України та Кубані наочно проілюструвала антиукраїнську спрямованість політики Кремля, яка підпадає під дефініцію етноциду, спрямованого на викорінення етнонаціональної ідентичності українців[2897].

До аналогічних оцінок Голодомору привело дослідження соціально-політичних передумов, визначальних причин та комплексу людських і соціально-психологічних втрат народу внаслідок комуністичного злочину професора П. Панченка[2898]. Вчений кваліфікував події 1932–1933 років як спланований етноцид українського народу[2899].

У капітальній праці С. Білоконя поєднано теоретичні міркування і документи про масовий терор як органічну складову функціонування політичного режиму, базованого на ідеології класової боротьби та «диктатури пролетаріату»[2900]. Автор розглянув соціально-класовий терор у сукупності з національним і таким чином, по-своєму вирішив дилему головних цілей

[2895] Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 19.

[2896] Слободянюк П. Я. Голодомори в Україні як засіб ... С. 20.

[2897] Панібудьласка В. Етнонаціональний аспект голодомору. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* ... С. 48–49.

[2898] Панченко П. Голод – породження тоталітаризму. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* ... С. 20–39.

[2899] Лиха коса голодомору: 1932–1933 / П. П. Панченко, М. А. Журба та ін. Київ : Україна, 2008. 432 с.

[2900] Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження / пер. сл. І. М. Дзюба. Київ : Укр. пропілеї, 2016. 694 с.

Голодомору у дихотомії селяни чи українці. І все-таки вчений у своїх працях надавав пріоритету антиукраїнським та євгенічним мотивам організаторів злочину: «В усіх випадках ішлося про подолання української національної ідеї, фальшування органічної культурно-національної традиції та національної культури – заміну органічної структури суспільства на іншу. Це можна було здійснити лише шляхом соціальної революції й витворення нової соціальної спільноти – єдиного совєцького народу»[2901].

Володимир Сергійчук (Київ) доводив, що у 1932 р. більшовики усвідомлювали загрозу втратити Україну, без якої не встояв би і Радянський Союз. «А оскільки національно-визвольний рух підтримувався селянством, яке завжди плекало національні традиції, то саме проти нього й було скеровано головний удар, який можна було б виправдати неврожаєм через погані погодні умови»[2902], – пояснює історик. На думку вченого, вражаючі масштаби наслідків цього цілеспрямованого народовбивства засвідчують його геноцидний зміст: «за період 1926–1939 років населення СРСР збільшилося на 16 %, РРФСР – на 28, БРСР – на 11,2, а в УРСР кількість жителів зменшилася на 9,9 %»[2903].

Вчений дослідив мало вивчений сюжет впливу Голодомору на міграційні процеси в Україні, які в свою чергу, вели до денаціоналізації українців у зросійщених індустріальних центрах республіки або за її межами. За висновком історика, організований більшовиками голод 1932–1933 рр. являв собою не лише геноцид, а й етноцид великої частини українства[2904].

Юрій Брязгунов (Київ) підтвердив вибіркову національну спрямованість сталінського «нищівного удару» своїм дослідженням подій 1932–33 рр. в українських етнічних анклавах в РРФСР: «Саме у повітах і волостях Центрального Чорнозем'я, Кубані, де віками проживали потомки українських переселенців, зафіксовані факти масового голоду»[2905].

Іван Белебеха (Харків) назвав три головних організатори голодових злочинів: «Сталін, Молотов і Каганович, ця масонська комуністична трійця була айсбергом тих етнічно-політичних сил, які ненавиділи Україну, докладали максимум зусиль для знищення українства»[2906]. Але кількома рядками нижче він скоригував свої твердження про масонство, назвавши низку інших причетних до організації людоморів владоможців, в тому числі українців. Відтак: «Кадри були інтернаціональні, а ідеологія, політика і влада були

[2901] Білокінь Сергій. Теорія й практика: Голодомор, різні типи й способи терору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 41–42.

[2902] Сергійчук В. І. Голодомор 1932–1933 років як найвідчутніший удар у складовій геноциду українства *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) ...* С. 351.

[2903] Український хліб на експорт: 1932–1933 / упоряд.: В. Сергійчук; редкол.: Г. Боряк та ін. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 398.

[2904] Сергійчук Володимир. Міграційні процеси в україні на початку 30–х років як наслідок голодомору. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків ...* С. 124–128.

[2905] Брязгунов Юрій. Голод 1930–х років у Центральному Чорноземі та на Кубані: антиукраїнське спрямування. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 2 листоп. 2002 року. Київ, 2003. С. 156.

[2906] Белебеха І. Українці у пеклі голодоморів. *Персонал.* 2005. № 2. С. 13.

російські. Прикриваючись інтернаціоналізмом, російські комуністи намагалися утвердити своє світове панування»[2907].

Професор І. Белебеха тлумачив Голодомор як один із способів нищення української нації «русосталінською машиною смерті» в тривалій війні імперії з непокірною колонією[2908]. Відповідно організатором Голодоморів для дослідника була московська більшовицька влада, а їх жертвою – етнічні українці.

Харківський історик Олексій Корнєв також висловив міркування про пріоритет національної складової Голодомору: «Перед нами наочний приклад геноциду одразу за кількома ознаками: соціальною (жертвою були селяни як «дрібні буржуа») та національною (жертва – носії української національної ідентичності). Національна складова злочину, очевидно, домінувала»[2909]. Але дослідник розцінив геноцид як вибірковий етноцид на прикладі повідомлення тодішнього начальника міліції Балаклійського району Соловйова про «підбирання безпритульних дітей» в російських селах Волвенкове, Протопопівка, Глазуновка, Асеєвка, які повтікали з етнічно українських сіл: Яковенкове, Борщівка, Бригадирівка. Автор нагадав також свідчення С. Ноздрачова «як добре жилося» в роки голоду в російському селі Пєтровскоє. На підставі цього О. Корнєв дійшов висновку «... про враження голодом майже виключно українських сіл в етнічно змішаних регіонах (з етнічно російських сіл факт голоду достеменно підтверджують архівні документи та спогади очевидців лише в с. Мєловая)[2910].

Історик Олександр Неживий (Київ) звернувся до «Біблії» та теорії «сіоністської змови». За його конспіративною версією, ідеологія Голодоморів в Україні була закладена РСДРП(б)–ВКП(б)–КПРС як начебто підставною спеціалізованою організацією «левитсько-фарисейської духовної течії в юдаїзмі», що таємно діяла на рівні вироблення ідеології та програмних цілей[2911]. Створена таким чином тоталітарна теократична держава проводила «політику живота» за весь час її існування.

Краєзнавець Василь Рудий з Вінничини демонізував К. Марса з його «сатанинською» теорією про потребу ліквідації селянства як реакційного дрібнобуржуазного класу, підхоплену «неслов'янином Бланком-Ульяновим-Лєніним», котрий провів генеральну репетицію Голодомору у 1921–1923 рр.[2912]. Як гадав краєзнавець, історики замовчують «підводну частину айсберга» – організацію геноциду слов'ян євреями, які складали більшість у ленінському уряді та керівництві судово-правової системи. На доказ особливого становища євреїв повідомляється: в колгоспі «Дер Штерн», організованого в С. Красному,

[2907] Белебеха І. Українці у пеклі голодоморів ... С. 13.

[2908] Белебеха І. О. Русосталінська машина смерті для українства в 1931–1933 роках. *Белебеха І. О. Україна і комунізм: у 2 кн. Кн. 2. Сталінізація України (1924–1953).* Харків: Факт, 2003. С. 291–348.

[2909] Корнєв Олексій. Найбільший злочин комуністичної диктатури. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 182.

[2910] Корнєв Олексій. Найбільший злочин комуністичної диктатури ... С. 182.

[2911] Неживий Олександр. Левитські–фарисейські засади більшовицької голодоморної політики в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 150.

[2912] Рудий Василь. Підводна частина айсберга, або білі плями в дослідженні народовбивства. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 222.

на відміну від українських господарств, заготівельники залишили фуражні та насіннєві фонди, не вимагали додаткової хлібоздачі та ще й надано допомогу продуктами. Разом з тим Автору «достеменно відомо» число жертв Голодомору в селі – понад 400 чоловік[2913].

Іншими маловідомими фактами на доказ спеціально спланованого геноциду дослідник представив заходи Кремля 1932 р.: створені за постановою РНК від 2 листопада розподільники для номенклатури, де тільки в Тиврові отримували пайки 30 »нахлібників»; спецзамовлення влади заводам залізних палиць-щупів з чашоподібними заглибинами близько до кінця; виселення українців з інших республік на місця попереднього проживання.

Ще однією з «білих плям» у студіях процесу народовбивства в Україні В. Рудий визначив «Торгсіни, які були повністю окуповані чужинцями»[2914]. На думку Автора, Голодомор комуністичного режиму був безперервним, а в 1921–23, 1932–33 і 1946–47 рр. сталися найбільші сплески народовбивства. «Отже, зовнішній ворог був набагато милосерднішим і людянішим від внутрішнього, який послідовно виконував поставлене партією Маркса-Лєніна-Сталіна сатанинське завдання: очистити землю України від титульної нації, основу якої складало селянство»[2915], стверджує Автор, міркуючи з позицій теорії «сіоністської змови і антикомунізму.

Більшість вітчизняних істориків вслід за Р. Лемкіним і Дж. Мейсом, все ж тлумачать Голодомор не як акцію етноциду українців, а в якості геноциду політичної нації і нагадують, що на початку 1930-х рр. національні меншини становили приблизно 20% населення УСРР. Питання про потребу комплексних і порівняльних досліджень впливу процесів розкуркулення, колективізації і голоду на національні села і райони поставив дослідник національних відносин СРСР Богдан Чирко (Київ)[2916]. Серед низки проектів, реалізованих за участі історика, важливе значення має географічний атлас розселення представників різних етносів на Півдні республіки[2917], безпосередньо дотичний до теми етнонаціональних аспектів Голодомору.

Той же Б. Чирко та і Л. Польовий[2918] на базі документів та свідчень очевидців проаналізували кампанію суцільної колективізації в національних районах, протестний рух селянства та репресивні заходи влади включно з арештами, конфіскаціями, депортаціями. Ними встановлено, що «революція зверху», що почалася переходом до контрактації, розкуркулення, насильницької колективізації мала такі ж ознаки в національних анклавах, як і в селах з корінним населенням.

[2913] Рудий Василь. Підводна частина айсберга ... С. 222, 226.

[2914] Рудий Василь. Підводна частина айсберга ... С. 222.

[2915] Рудий Василь. Підводна частина айсберга ... С. 222.

[2916] Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). Київ : Асоціація «Україна», 1995. 214 с.

[2917] Національні меншини в Україні, 1920–1930–ті роки : історико–картографічний атлас / упоряд.: М. І. Панчук, О. П. Ковальчук, Б. В. Чирко. Київ : «Четверта хвиля» та ін., 1996. 101, [2] с.

[2918] Польовий Л. П. Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. *Український історичний журнал.* 1993. № 4–6. С. 64–69.

Проблемний характер в контексті співвідношення вимірів впливу голоду на українську політичну націю і окремі етноси має дослідження Б. Чирка у співавторстві з В. Марочком[2919]. У свою чергу, професор В. Марочко опублікував свої узагальнюючі оцінки становища різних етносів під час голодного лихоліття, у яких підтвердив свою думку, що організатори голоду в УСРР не вибирали національності, а завдавали удару по площі сільських поселень[2920,2921].

Л. Якубова простежила становище етнічних меншин в роки нової економічної політики і другого «комуністичного штурму» і встановила, що з кінця 20-х років радянська влада інтенсивно нищила етноси України голодом і репресіями[2922]. Різновидами репресивної політики щодо національних меншин стали насильницька колективізація і розкуркулення, супроводжувані нищівною продовольчою політикою влади, арештами, обшуками, реквізиціями харчових запасів[2923]. У своїй кваліфікаційній роботі історикиня продовжила послідовне дослідження національних меншин у розширеному часовому і тематичному вимірі. Дослідницею встановлено, що національні меншини України в повній мірі зазнали Голодомору-геноциду, доповненого у 30-ті роки нищенням їх національної самобутності, тотальними депортаціями[2924].

М. Шитюк визначив, що репресивна політика щодо населення була органічно притаманною більшовицькому режиму, особливо щодо різноетнічних та сільських районів Півдня України, котрі не вкладалися в комуністичні лекала диктатури пролетаріату та однорідного суспільства. Історик простежив зв'язок між влаштованими владою людоморами та національною політикою більшовиків, що проявилася в посиленні тиску тоталітарно-репресивного режиму на представників національних меншин включно з масовими арештами і депортаціями за національною ознакою[2925].

Провідні історики Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв) Юрій Котляр та Ірина Міронова висвітлили становище німецької, єврейської та інших етнічних меншин Півдня України в роки НЕПу та під час голоду 1932–33 рр.) в другому розділі своєї монографії[2926]. На підставі аналізу численних фактів, вчені дійшли наступного висновку: «Таким чином, Голодомор, який охопив у 1930-ті рр. всю Україну, і

[2919] Марочко В. І. Чирко Б. В. Національні виміри голодомору в Україні 1932–1933 років. *Відродження.* 1993. № 3. С. 57–65.

[2920] Марочко В. І. Національні меншини в роки голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 527–532.

[2921] Марочко В. І. Голодомор і національні меншини в УСРР. *Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізми здійснення: м*атеріали ІІ міжн. конф. Київ, 28 листопада, 2003. Київ: МАУП, 2004. С. 128–135.

[2922] Якубова Л. Д. Соціально–економічне становище етнічних меншин в УСРР (20–ті – початок 30–х рр. ХХ ст.). Київ : Ін–т історії України НАНУ, 2004. 455 с.

[2923] Якубова Л. Д. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Вип. 11. Київ, 2004. С. 370–412.

[2924] Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально–економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): дис. ... д–ра іст. наук.: 07.00.01 / Ін–т історії України. Київ, 2007. 572 С.

[2925] Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50–ті роки ХХ ст. Київ: Геліон, 2001. С. 302–344.

[2926] Котляр Ю. В. Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–33 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти: монографія. Київ; Миколаїв : Вид–во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 49–103.

Південь зокрема, не обирав собі жертв за національною ознакою. Постраждали як українці, так і ті народи, які проживали в той час на території України: німці, євреї, поляки, молдавани, болгари та ін.»[2927]. Проте науковці не заглиблювалися питання про причини голодів 20-х років 1932–1933 років, однаково йменуючи їх голодоморами.

Починаючи з 90-х років набирало розмаху оперте на ґрунтовну джерельну базу дослідження обставин Голодомору в місцях поселення представників окремих національностей. На основі документів з центральних та місцевих архівів, спогадів свідків трагедії ними встановлено факти насильницької колективізації, репресій, депортацій, реквізицій майна і продовольства в селах і районах з проживанням етнічних греків (Л. Насєдкіна)[2928], поляків (Т. Єременко[2929], О. Калакура[2930], І. Балуба[2931]), євреїв (В. Орлянський[2932], Л. Якубова[2933], О. Доценко[2934], Я. Хонігсман[2935]), болгар (В. Мітков)[2936], німців (В. Марочко)[2937], Дослідження В. Марочком німецьких та польських сіл на основі значного документального та статистичного матеріалу підтвердило його попередні висновки, що голод не обирав національності, але «бив по площі» сільського населення 88% якого складали етнічні українці[2938].

Запорізькі дослідники голоду в болгарських селах Володимир Мільчев та Юрій Іріоглу відзначали винятково «інтернаціональний» характер народовбивства. Зібрані науковцями документи і «усні історії» засвідчили: «Механізм та методи викачування сільськогосподарської продукції з населення болгарського Преслава були такими ж самими, які і в сусідніх селах – російській Орловці, чи то українській Борисівці. Такими ж самими були й наслідки...»[2939].

Як відзначив, Б. Чирко, політика влади щодо колишніх німецьких колоній та менонітського населення була постійно упередженою як до «міцних хазяїв»,

---

[2927] Котляр Ю. В. Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–33 рр. ... С. 103.

[2928] Насєдкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20–х – 30–ті роки) / *Український історичний журнал.* 1992. № 6. С. 64–72.

[2929] Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30–ті рр. XX століття. Київ : НАН України, Інститут історії України, 1994. 72 с.

[2930] Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 роках: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05. Київ, 1995. 23 с.

[2931] Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20–30–ті рр. XX ст.: дис. ... канд.. істор. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 222 с.

[2932] Орлянський В. С. Євреї України в 20–ті – 30–ті роки XX сторіччя: соціально–політичний аспект. Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. 254 с.

[2933] Якубова Л. Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20–і – початок 30–х рр. XX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Вип. 10. Київ, 2004. С. 178–207.

[2934] Доценко В. О. Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20–ті – 30–ті роки XX століття): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2000. 20 с.

[2935] Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні. *Український історичний журнал.* 1994. № 2–3. С. 66–75.

[2936] Митков Василий. Голгофа болгар Таврии : анатомия репрессий (1920–е – 1940–е годы). Запорожье : Тандем–У, 2009. 244 с. ил.

[2937] Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930–е годы. Москва : Готика, 1998. 208 с.

[2938] Марочко В. І. Хунгер – значить голод. *Віче.* Журнал Верховної Ради України. 1993. № 8. С. 136–146.

[2939] Мільчев В. І., Іріоглу Ю. О. «Усні історії» таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* … С. 211

«куркулів», «контрреволюційних» або антирадянських елементів ще з 20-х років і стала відверто ворожою з початку 30-х років[2940]. Щоправда, історик вбачає безпосередньою причиною Голодомору 1932–1933 рр. у німецьких селах запровадження колгоспної системи та «бузувірські хлібозаготівельні кампанії», що призвели до деградації сільського господарства, не наголошуючи конфіскаціях продовольства та блокадній практиці «чорних дощок»[2941].

Віктор Ченцов (Дніпропетровськ) також вбачає витоки Голодомору в загальній політиці розкуркулення, колективізації та конструювання «радянського народу» в СРСР. Більше з тим, вчений встановив за архівними даними, що серед найбільш вражених голодом, в тому числі з випадками людоїдства і трупоїдства, були Високопільський, Люксембургський та Молочанський німецькі національні райони на Запоріжжі[2942].

Ігор Іваньков (Київ), навпаки, встановив, що серед чверті мільйона німців УСРР на Волині гинуло від голоду менше людей, ніж на Одещині, а загальна смертність в німецьких колоніях була пропорційно меншою від українських поселень і складала 4-5%[2943]. Історик не пояснив причин такої ситуації, однією з яких може бути допомога голодуючим з Німеччини.

Отже, більшість українських науковців (С. Кульчицький, В. Марочко, В. Сергійчук, М. Шитюк та ін.) по-перше, визначають винуватцем штучного голоду-геноциду в Україні Сталіна, його ближчих соратників В. Молотова і Л. Кагановича, а також С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева, В. Балицького, інших представників партгоспноменклатури і каральних органів включно до голів сільрад і секретарів партосередків, громадські організації, а також численних активістів, насамперед «буксирів». О. Майборода справедливо називає їх колабораціоністами.

По-друге, дослідники довели, що вся операція організованого голоду керувалася і контролювалася Сталіним і наближеними членами Політбюро ЦК ВКП(б). Встановлено (В. Васильєв, М. Дорошко, М. Фролов, Ю. Шаповал та ін.), що Кремль нав'язав республіці непосильний план хлібозаготівель на III конференції КП(б)У, а представники Сталіна В. Молотов, Л. Каганович, безпосередньо спрямовували терор голодом та репресії, поставивши українську номенклатуру перед вибором: виконувати вбивчу політику чи ризикувати своєю кар'єрою, а то і життям, ухилившись від її впровадження. Як встановили науковці, більшість українських керівників, починаючи з С. Косіора і закінчуючи П. Постишевим, віддано виконували волю Кремля, але дехто із членів політбюро ЦК КП(б)У, а здебільшого – керівництва місцевого рівня, намагалися уникнути участі в руйнації села, допомогти голодуючим.

2940 Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні:етнополітичні та соціально–економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття): монографія. Київ : АМУ, 2015. 248 с.

2941 Чирко Б. В. Німецьке село в Україні в умовах сталінської економічної політики (1930–ті роки). *Гілея :* науковий вісник. 2016. Вип. 113. С. 79.

2942 Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930-е годы. Москва : Готика, 1999. 206 с.

2943 Іваньков І. Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 років (за матеріалами міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини). *Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України.* Київ : Унісерв, 2004. С. 65.

По-третє, більшість науковців доводять, що Голодомор був спрямований проти селянства не лише заради залучення до праці в артілях і в якості покарання за спротив владі, а й для підриву соціальної бази національного руху та поєднувався з репресіями проти національних кадрів в царині управління, культури, освіти, релігії, що, сукупно, становить геноцид українського народу.

По-четверте, дослідники етнорегіональних особливостей Голодомору загалом погоджуються з С. Кульчицьким і В. Марочком в тому, що Голодомор бив не по етнічних анклавах, а по всій сільській місцевості УСРР, близько 90% якої населяли етнічні українці, спричинивши однакові страждання національним меншинам і корінному етносу (Ю. Котляр та І. Міронова, Ф. Турченко, Б. Чирко, М. Шитюк, Л Якубова та ін.).

По-п’яте, на маргінесі вітчизняного історіографічного дискурсу присутні міркування ультранаціоналістичного або й ксенофобського змісту про етнічну спрямованість і націленість голодової акції з боку російської імперської Москви або єврейської комуно-чекістської верхівки на геноцид українців (історики С. Білокінь, В. Білоцерківський, О. Неживий, П. Слободянюк та низка публіцистів). В прокомуністичному і проросійському таборі (Д. Ведєнєєв, В. Солдатенко, П. Толочко, Г. Ткаченко та ін.) стверджувалося навпаки, – про загальноселянський ненавмисний голод в СРСР, що стався внаслідок складних зовнішніх та внутрішніх обставин, прорахунків влади, недобору врожаю і розкрадань зерна у 1932 р. Водночас історики ліберальної орієнтації тлумачили голод як наслідок модернізації країни і сталінське покарання, «підхльостування» всього радянського селянства до колгоспної праці, скоріше як соціоцид селянства, ніж геноцид Голодомором (Г. Касьянов, В. Малінкович).

Отже, що стосується головного спрямування «нищівного удару» голодом, то частина вітчизняних дослідників абсолютизувала антиукраїнські мотиви організаторів і характеризувала його як етноцид, спрямований на нищення національного генофонду та народної культури і ментальності (С. Білокінь, В. Панібудьласка, П. Панченко, П. Слободенюк, А. Яценко та ін.).

Ще одна група вбачає основною причиною голоду (як правило, уникаючи терміну «геноцид») намагання покарати українське селянство за опір колективізації та ліквідувати приватновласницький селянський уклад (С. Горошко, Ю. Котляр, Л. Лехан, С. Маркова, Л. Якубова та ін.).

Інші дослідники акцентують увагу на нищенні селянства як соціальної та культурної основи українського народу, не наголошуючи на одночасному ударі проти української інтелігенції, деукраїнізації (Г. Касьянов, В. Космина, В. Лозицький, І. Міронова та ін.).

Проте абсолютна більшість дослідників Голодомору відзначала подвійне спрямування голодової акції – проти селян і визначальне – проти українства на території УСРР та у його анклавах в СРСР. Пріоритетність у цій дихотомії логічно пояснив С. Кульчицький: «Якби «виховання голодом» ставилося як основне завдання терористичної політики Кремля, воно не обмежувалося б тільки українськими реґіонами. «Нищівний удар» по українському селянству,

узгоджений у часі з масовими репресіями проти національної інтеліґенції, спрямовувався проти української нації-держави»[2944].

5.3. Дослідження українськими науковцями часу і засобів творення Голодомору

Хронологічне та географічне окреслення питань Голодомору на сьогодні залишається гостро дискусійним. Австралійський історик С. Віткрофт слушно наголосив, що, вивчаючи голод 1932–33 років, важливо пояснити: «Чому це відбувалося в цьому місці в цей час, а не в іншому місці в інший час?[2945] На цьому ж неодноразово наголошував С. Кульчицький. Між тим, у науковій літературі обґрунтовуються різні часові рамки загальноселянського голоду в СРСР і Голодомору в Україні та різні терміни переростання штучного голоду в геноцид в самій республіці.

В історіографічній літературі відзначалося, що значна частина дослідників некритично ідентифікує поняття «голод» і «Голодомор», виводячи загальною причиною цих явищ колективізацію, вилучення зерна[2946]. Тому вибір нижньої межі такими дослідниками найчастіше обґрунтовується роком переходу до командно-адміністративних методів управління господарством, запровадженням листопадовим 1929 р. пленумом ЦК ВКП(б) курсу на розкуркулення та суцільну колективізацію, а верхньої (1933 р.) – завершенням колективізації та організаційно-господарського зміцнення колгоспної системи, Голодомором.

Дослідивши непомірні хлібозаготівлі 1931 р., скорочення поголів’я худоби та репресії проти селян на Півдні України, миколаївські науковці зазначали: «Тому навесні 1932 року в багатьох районах спалахнув справжній Голодомор з численними випадками людоїдства»[2947]. Щоправда, через кілька сторінок Автори статті, характеризуючи чергове заґвинчення гайок більшовицькою владою, встановили: «Наприкінці 1932 – на початку 1933 року в селах Миколаївщини почався масовий Голодомор»[2948]. Звідси випливає, що дослідники не розмежовують поняття «голод» і «Голодомор».

Анатолій Бахтін (Миколаїв) також не роз’яснював, коли ж голод переріс в Голодомор, розглядаючи період «комуністичного штурму» в сукупності: «Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1929–1933 років XX століття, коли на території Півдня УРСР була проведена насильницька колективізація сільського господарства та вчинений тодішнім керівництвом республіки штучний голод-геноцид»[2949].

Єлизавета Яценко (Харків) взагалі не розділяє термінів «голодування» і «Голодомор», поділивши останній на чотири етапи (в межах Харківщини).

[2944] Кульчицький С. В. Як це було ... С. 44.

[2945] Wheatcroft S.G. Mapping crude death rates in Ukraine … С. 219.

[2946] Гудзь В. В. Характеристика голоду 1932–1933 років в радянській Україні у сучасній історіографії *Нові виміри сучасного світу:* матеріали І міжнар. наук.-практ. інтернет–конф. Том І. Част. 1. Мелітополь: Вид. МДПУ, 2005. С. 12–15.

[2947] Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини … С. 9.

[2948] Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини … С. 13.

[2949] Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод ...

Перший етап Голодомору 1932–1933 рр., на її думку, тривав з весни–літа до листопада 1932 р. і позначився недоїданням. Другий етап – з листопада 1932 р. по березень 1933 р. – період наростання і поширення Голодомору. Третій етап, на який припав пік трагедії народу, тривав з березня по липень 1933 р. Четвертий етап позначений історикинею липнем – листопадом 1933 р., коли відбулося «повільне згасання Голодомору»[2950].

Один із провідних дослідників теми В. Марочко ще з початку 90-х років проводить наступну думку: «Голодування розпочалося з другої половини 1931 р., а Голодомор – у січні 1932 р. і тривав 22 місяці»[2951] (тобто до листопада 1933 р. – В. Г.). В іншому варіанті історик стверджував: «Масове голодування селян почалося у грудні 1931 р. і тривало до вересня 1933 р., тобто голод не вщухав упродовж 22 місяців»[2952]. (Мовлячи про 22 місяці людомору, вчений, напевне, мав на увазі і вересень. – В. Г.).

Натомість професор права Володимир Василенко (Київ) пояснив, що голодування і голод, які охопили частину селянства СРСР ще з кінця 1931 р. стали наслідком «злочинної недбалості комуністичного керівництва», яке могло передбачити результати стягнення надмірних хлібопоставок. Але подібна практика вилучення надвисоких зернопоставок 1931 і 1932 рр. з виснажених сіл означала системність дій. «Отже, початком спланованого сталінським режимом Голодомору в Україні слід вважати початок реалізації плану хлібозаготівель на 1932 р.»[2953].

Частина науковців, досліджуючи аграрні відносини в українському селі під час «революції зверху»[2954], заходи партії на забезпечення сільгоспвиробництва, суцільної колективізації та постачі продовольства, зворотну реакцію селянства на такі дії[2955] розглядали питання штучного голоду в широких хронологічних та географічних межах. При цьому, як правило, Голодомор не пов’язувався з реквізиціями і блокадою 1933 р., а тлумачився як наслідок надмірних хлібозаготівель, господарських негараздів та репресій.

Типовим є пояснення вибору хронологічних параметрів свого дослідження Олесею Стасюк (Київ), у якому фігурує і 1933 і 1934 роки: «Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють період з 1929 по 1934 рр. Нижня межа обумовлена початком «суцільної» колективізації приватних селянських господарств. Верхня хронологічна межа дослідження пояснюється закінченням штучно організованого Голодомору 1932–33 рр.»[2956].

2950 Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 13.

2951 Марочко В. Національний аспект голодомору … С. 69.

2952 Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.). *Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу* ... С. 116.

2953 Василенко В. А. Голодомор 1932–1933 років в Україні … С. 10.

2954 Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в Українському селі у 20–30–х роках ХХ століття: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2000. 208 с.

2955 Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920–х – 1933 років.) : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 247 с.

2956 Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. С. 3–4.

Інші науковці, найчастіше дослідники демографічних наслідків голоду, враховуючи його кумулятивний вплив на репродуктивність населення і врахування кількості ненароджених, поширювали верхній рубіж голодової катастрофи на 1934 р.[2957].

Володимир Петренко (Вінниця) у визначенні хронології Голодомору 1932–1934 роками виходив з даних радянських документів та свідчень очевидців, у яких зафіксовані виражені політичні причини і страшні наслідки голоду[2958]. Вчений вживає у своїх роботах термін «Голодомор 1932–1934 років» відносно не лише області, а й всієї України, не наголошуючи на особливих заходах влади у 1932–1933 рр.[2959]. У своїй монографії В. Петренко на основі офіційних документів та усних свідчень простежив всі перипетії геноцидної політики більшовицького режиму проти селянства і навів документальне підтвердження того факту, що масовий голод на Поділлі почався з 1928 р. і, посилений тотальними репресіями, набрав сили наприкінці 1931 р. та досяг апогею – Голодомору у 1932–33 рр.[2960]. Вчений наголошував, що масовий людомор тривав ще й у 1934 р., коли, за даними Вінницького обкому партії, від голоду в області вимерло 58 тис. 885 чол.[2961].

Ще вище підняв верхню межу Голодомору на Поділлі А. Матвєєв який віднайшов архівні документи про масове голодування, смертність від голоду у 1934–1935 рр.[2962]. Щоправда, дані про масове голодування у 1935 р. не підтверджуються іншими дослідниками.

Отже, хоча існує вже усталена не лише історично, а й юридично та політично думка про обмеження Голодомору в Україні 1932–33 роками, немало фахівців розширюють нижні або верхні рамки події, але рідко хто, як наприклад, С. Кульчицький, обмежують їх першою половиною 1933 р. Історик неодноразово пояснював, що у першій половині 1932 р. в частині українських сіл лютував смертний голод, навіть з випадками канібалізму, внаслідок надмірного вилучення урожаю 1931 р., проте навесні надійшла продовольча і насіннєва допомога, дозволено колгоспну торгівлю.

Голодомор же був наслідком додаткової акції: вслід за реквізиціями зерна з урожаю 1932 р. відбулося обмеження пересування селян, подвірні обшуки з вилученням усіх інших продовольчих запасів. Хронологічно історик відносить початок «українського Голодомору» до однойменних постанов ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада і РНК УСРР від

[2957] Воловина О., Плохій С. М., Левчук Н. М., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б., Шевчук П. Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2017. № 2. С. 113.

[2958] Петренко В. І. Голодомор 1932–1934 років в Україні як засіб політичного терору. *Актуальні проблеми внутрішньої політики* / Нац. акад. держ. управл. при Президентові України. Київ, 2004. С. 124–136.

[2959] Петренко В. І. Голодомор 1932–1934 рр.: злочин проти українського народу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Вип. 6. Серія: Історія: зб. наук. праць. / заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2003. С. 67–75.

[2960] Петренко Володимир. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30–х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору–геноциду (за матеріалами Поділля): монографія. Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. 320 с.

[2961] Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінничині … С. 52–53.

[2962] Матвєєв А. Ю. Колективізація і розкуркулення селян Поділля та Південно–Східної Волині (друга половина 20-х – середина 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. … канд. істор. наук : 07.00.01 / Чернівецький нац. ун–тет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2009. С. 13. 19 с.

20 листопада. Перша з них, нав'язана українському керівництву В. Молотовим, не друкувалася до 1990 р. Щоправда, через кільканадцять сторінок своєї недавньої монографії С. Кульчицький відносить початок геноциду голодом до сталінської телеграми від 1 січня 1933 р. керівникам УСРР в Харкові, охарактеризованої як «спусковий гачок» Голодомору[2963]. В інших варіантах йдеться про «нищівний удар» Сталіна між груднем 1932 і лютим 1933 рр., січневу «профілактично-каральну акцію»[2964] або з уточненнями: від 1 січня до 7 лютого 1933 р. з наступною тривалістю Голодомору до серпня.

Варто зауважити, що в ревізіоністському таборі та російській історіографії, де домінує модернізаційна теорія, існує тенденція до розширення хронологічних рамок голоду за рахунок опускання його нижньої межі. Цим самим нівелюється рубіж переведення голоду в площину Голодомору.

З іншого боку, існують власні інтерпретації хронології Голодомору представників тоталітарного табору радянологів, як-от Н. Верта. Він позначив першу стадію голоду, як наслідку попередніх хлібозаготівель, першою половиною 1932 р. Другу, організовану фазу наростання голоду істориком визначено між липневою конференцією КП(б)У, яка прийняла вбивчі квоти хлібозаготівель для республіки і листопадовими постановами 1932 р.

Ці рішення, разом з утворенням надзвичайних хлібозаготівельних комісій В. Молотова і Л. Кагановича та січневими реквізиційними і блокадними директивами Сталіна, означали інструменталізацію третьої, геноцидної фази голоду, в Україні і на Кубані. Четверту, останню стадію Голодомору історик позначив лютим–липнем 1932 р., коли смертність селянства досягла макабричних масштабів[2965].

Численні документи і свідчення, наведені дослідниками, надають уявлення про те, **як творився** людомор в українських селах у 1932–33 роках. Аналіз документів кремлівського архіву переконує, що злочинні дії п'ятірки керівників СРСР, відбувалися у певній, добре продуманій послідовності.

На думку політолога Ж. Деркач, під час політичної та соціально-економічної кризи початку 30-х років державна система використала в радянській Україні досконаліші організаційні ресурси політичного змісту. Першим з них названо тоталітарний контроль за діяльністю керівництва республіки і залучення його носіїв (В. Молотова, Л. Кагановича і республіканського керівництва. – В. Г.) до безпосередньої ревізії діяльності місцевих органів влади та заготівель зерна у листопаді 1932 р. Другим тактичним ресурсом була швидкість дій центральної влади, що не давало змоги оговтатись ні місцевим керівникам, ні простому люду, як наприклад рішення Наркомюсту УСРР 25 листопада 1932 р. про триденний термін щодо проходження справ по саботажу хлібозаготівель. Третім ресурсом, за Ж. Деркач, було згортання будь-яких елементів громадянського суспільства, як-

2963 Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930–х рр. Київ : Інститут історії України, 2014. С. 109, 141.

2964 Кульчицький Станіслав. Передмова. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. С. 72.

2965 Werth Nicolas. The Great Ukrainian Famine of 1932-33. Violence de masse et Résistance - Réseau de recherche https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/great-ukrainian-famine-1932-33

от скасування у 1932 р. комітетів селянської взаємодопомоги. Четвертим оргресурсом влади стало масове залучення до вилучення зерна та репресій щодо селян звичайних громадян села і міста в тому числі також голодуючих[2966].

Ж. Деркач запропонувала схему систематизації організаційних, соціально-економічних, карально-правових, моральних та пропагандистських методів «битви за хліб» використаних держапаратом тоталітарної системи влади, до якої віднесла: 1) методи матеріального покарання; 2) відкриті погрози керівникам низових ланок; 3) згортання соціального захисту та пільг; 4) обмеження громадянських прав; 5) методи морального покарання; 6) агітаційні методи; 7) метод семантичних аналогій[2967].

Як показує аналіз прикладних досліджень з історії Великого голоду, всі ці методи в сукупності або частково були використані владою у 1932–1933 р. і практично складали соціально-економічну, ідейно-політичну та морально-психологічну частину комплексу «гібридної війни» відносно селян. Але така класифікація не враховує репресивну частину, яка, як дослідили історики, містила позбавлення засобів до виживання, депортації, розстріли, позасудове насильство, ненадання допомоги вмираючим та ін.

Комплексний підхід до висвітлення репресивної політики більшовиків у 20 – 30-ті роки, застосований Надією Романець (Кривий Ріг)[2968], дозволив їй, по-перше, встановити доктринальний характер політики більшовиків, яка виражала ідеологію «диктатури пролетаріату» і ставлення до селянства як «дрібнобуржуазної» верстви. По-друге, Авторка систематизувала примусові та каральні заходи щодо селянства за партійно-адміністративною та правоохоронною лінією, які застосовувалися у міжвоєнний період і відзначила їх наростаючу скоординованість у 1932 р. По-третє, встановлено, що влада найбільш інтенсивно застосувала звинувачення щодо селян як за політичними, так і за кримінальними статтями в період колективізації і Голодомору.

При цьому, часто до криміналу відносили і політичні виступи та протести пасивного характеру проти неадекватних квот хлібозаготівель та обсягів податків, неправомірних штрафів, неоплати колгоспної праці тощо. З іншого боку, дослідницею відзначалася неспроможність влади стягнути з розореного селянства довільно накладені величезні натуральні штрафи та грошові податки, які замінялися грабунком всього майна та розоренням садиб, з чого часто живилися самі штрафуючі або їх родичі. Найбільші репресії застосовувалися до «чорнодошкових» сіл, але Н. Романець не виділяла «чорні дошки» як комплексний репресивний засіб, а розглядала їх в ряду інших голодотворних заходів[2969].

Як показують дослідження Світлани Міняйло (Черкаси), негативну роль у розв'язуванні штучного голоду відіграло надання у 1930 р. статусу податку хлібозаготівлям та стягнення його не за обсягом врожаю, а із загальної площі

[2966] Деркач Ж. В. Мобілізація політичного ресурсу … С. 213–214.
[2967] Деркач Ж. В. Мобілізація політичного ресурсу … С. 214–215.
[2968] Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939): монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2014. 456 с.
[2969] Романець Н. Р. Роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії 1932–1933 років. *Грані.* 2011. № 6 (80). С. 3–7

засіву, тобто не комірної, а біологічної врожайності, здійснене на її думку, насамперед для прискорення колективізації[2970] (скоріше – для збільшення поставок зерна. – В. Г.). В контексті курсу влади на завершення побудови радгоспно-колгоспної системи розглядалося історикинею і запровадження в ході податкової реформи уніфікованих видів податку, які сплачувало сільське населення: сільськогосподарського, самооподаткування, культжитлозбору. Характерно, що їх розміри за 1932–1933 рр. збільшилися майже в чотири рази. Як наголосила дослідниця, саме восени 1932 р. (17 вересня і 17 листопада. – В. Г.) видано партійно-урядові постанови, де прямо йшлося про примусове вилучення податкових та неподаткових стягнень. Відтак: «Соціалізація майна шляхом надмірного оподаткування в період 1932–1933 р. рр. стала для українського селянства критичним етапом і спричинила масовий Голодомор»[2971].

Хоча Голодомор, на нашу думку, спричинила далеко не стільки соціалізація майна шляхом оподаткування, скільки викачка продовольства і блокада, але, як підтвердив В. Петренко на матеріалах Поділля оподаткування колгоспників, а ще більше «індусів»–одноосібників, було як ніколи надвисоке і руйнівне. За підрахунками історика, наприкінці 1932 р. на подільських хліборобів припадало до 1000 крб. платежів в середньому з господарства, прибутковість якого не складала і половини цієї суми[2972].

У більшому часовому та тематичному вимірі систему податків та повинностей розглянула Тетяна Козацька (Черкаси), яка, зокрема, окреслила руйнівне значення для економіки села повернення влади від продподатку до подвірної продрозкладки (контрактації 1928 р.) та виявила низку повинностей, що призвели до зубожіння і голодування селян[2973]. Дослідниця виявила наступні нормовані повинності: натуральна (хлібозаготівельна); продуктова (м'ясо, картопля городина); грошова (оподаткування, самообкладання, штрафи, облігації, повернення паїв); відробітково-трудова (гужова, позбавлення трудоднів, списання трудоднів) тощо[2974]. Т. Козацька не ставила на меті простежити зв'язок цих державних повинностей з Голодомором, але як показують тисячі свідчень, для «буксирів» натуральні і продуктові побори із селян були, зазвичай, ненормованими.

У багатьох свої працях С. Кульчицький у хронологічному порядку висвітлив ланцюг заходів, що становили репресивний механізм Голодомору, починаючи із «Закону про 5 колосків», через утворення надзвичайних комісій, застосування натуральних штрафів, обшуків, прийняття антиукраїнської

[2970] Міняйло С. А. Податкова реформа 1930–1932 рр. в українському селі. *Український селянин.* 2004. Вип. 8. С. 273–274.

[2971] Міняйло С. А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно–колгоспної системи (1930–ті рр.): історичний аспект: автореф. дис. … канд. іст. наук 07.00.01. Черкаси, 2007. С. 11.

[2972] Петренко В. І. Більшовицька влада та подільське селянство у 1920–х – першій половині 1930–х років: причини, технології, демографічні наслідки Голодомору–геноциду: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець–Подільський, 2009. С. 9.

[2973] Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2006. 20 с.

[2974] Козацька Т. Ю. Формування системи державних … С. 19.

постанови 14 грудня, спрямування Сталіним у Харків «геноцидної» новорічної телеграми 1 січня та закінчуючи «блокадною» директивою 22 січня 1933.

Розгляд цих заходів, частина з яких застосовувалася лише в Україні та на Північному Кавказі, а також дій П. Постишева, який поєднав вибіркову допомогу селянам з репресіями проти національних кадрів підтвердив попередній висновок історика: ««Нищівний удар» спрямовувався проти республіки, яка могла скористатися катастрофічними наслідками «підхльостування» економіки, щоб вийти з СРСР (Сталін – Кагановичу 11 серпня 1932 р.: «Украину можем потерять..., как только дела станут хуже»)»[2975].

Заступник голови Українського інституту національної пам'яті Володимир Тиліщак, простеживши алгоритм прийнятих Кремлем заходів щодо українських селян 1932–1933 рр., виявив три етапи організації Голодомору, що доводять спланованість та замаскованість цього народовбивства: «План загалом містив три головні етапи: підготовку, вбивство й замітання слідів. Крім того, була розроблена ціла система заходів прикриття»[2976].

На думку історика, першим кроком, що вів до катастрофи, були явно нереальні плани хлібопоставок із врожаю 1932 року, продиктовані посланцями Сталіна на липневій конференції КП(б)У. Такий план розв’язав його виконавцям руки для реквізицій всього урожаю, маніпуляцій із зменшенням квот чи наданням «зустрічного плану», ґрунтував наступні звинувачення українців у саботажі й шкідництві. Як наголосив В. Тиліщак, відрядження в Україну головою Раднаркому СРСР В. Молотова на чолі НКС на першому етапі голодотворення засвідчило виключність поставлених завдань. Саме за вказівками «керівника першого етапу Голодоморної спецоперації» В. Молотова постановою 18 листопада ЦК КП(б)У натиснув «спусковий гачок вбивства голодом»: запровадження натуральних штрафів, «чорних дощок», мобілізацію в село партійних кадрів, операцію з ліквідації «кулацьких і петлюрівських гнізд»[2977].

Початок другого етапу голодового вбивства українців дослідник відніс до грудня 1932 року, коли ЦК ВКП(б) відправив в Україну Л. Кагановича, з його «штосом», та П. Постишева, що ознаменувалось подвірними обшуками та повним вилученням у селян продовольства. Цей етап довершила таємна антиукраїнська постанова «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі і в Західній області». ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня та доповідна записка В. Балицького про нібито підготовку навесні 1933-го повстання в Україні, з якою Сталін наказав ознайомити всіх партфункціонерів.

«Наприкінці січня 1933-го організатори геноциду перейшли до реалізації фінального етапу спецоперації. Головними завданнями були: добити

[2975] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. геноцид українського народу. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр*. Бібліографічний покажчик / Відп. ред. С. В. Кульчицький; упорядники: Л. М. Бур’ян, І. Е. Рікун. Другий випуск. Одеса. ОДНБ ім. М. Горького, 2007. С. 32.

[2976] Тиліщак Володимир. Планове знищення. Як скоювався злочин Голодомору. *Український тиждень*. 2017. 23 листоп. № 47 (523).

[2977] Тиліщак Володимир. Планове знищення …

непокірних; забезпечити весняну посівну; замести сліди злочину»[2978], – зазначив історик. Ці завдання, забезпечені остаточною блокадою республіки, виконував сталінський намісник в республіці від 24 січня 1933 р. П. Постишев. Перед тим, 22 січня 1933-го, директивою Сталіна селянам заборонялося виїжджати з території УССР і Кубані в інші місцевості Радянського Союзу.

Г. Папакін також документально підтвердив, що запуск всього механізму голодотворення починався і контролювався з Кремля, представники якого В. Молотов і Л. Каганович з благословення «Хазяїна» впроваджували надзвичайні комісії, натуральні штрафи, обшуки, «чорні дошки» з блокадою сіл та інші засоби народовбивства[2979]. Проаналізувавши листування Сталіна, низку партійно-урядових рішень, історик встановив, що наприкінці 1920-х років саме питання заготівель продовольства стало стрижневим у роботі партійно-політичних органів і вирішувалося із залученням адміністративних та силових структур. Від ЦК до райкомів створювався інститут уповноважених із хлібозаготівель, а в грудні 1932 р. – спеціальний сільгоспвідділ в апараті ЦК ВКП(б). Ще з 1926 р., хлібозаготівельних кампаній були залучені органи ОДПУ, а з 4 січня вони дістали право арештів[2980].

Один із розділів своєї монографії Г. Папакін спеціально присвятив вивченню форм і методів репресій проти селянства УСРР 1928–1933 років, арсенал яких на його думку був «багатющим». Названо індивідуальне та колективне судове переслідування «саботажників», «ворогів народу», позасудові виселення, депортації, конфіскації майна, додаткове оподаткування, «вичищення» з партії, комсомолу чи профспілок, позбавлення посад та звань, розпуск «небільшовицьких» колгоспів тощо[2981]. Здавалося б, ліквідація колгоспів була своєрідною винагородою, але за нею наставало повторне оподаткування вже «випотрошених» колгоспників – тепер як одноосібників. Г. Папакін навів приклади розпусків колгоспів за «куркульсько-рвацькі тенденції опору хлібозаготівля», крадіжки, приховання, «розбазарення» зерна або й просто за зрив планів хлібоздачі у різних областях аж поки влітку 1932 р. через заяви самих селян про вихід з артілей таку практику припинено[2982].

Вчений також застеріг від переоцінки травневих постанов 1932 р. про дозвіл на торгівлю хлібом та м’ясопродуктами, оголошений деякими істориками (переважно російськими. – В. Г.) «неонепом», які залишилися на папері і мали лише заспокоїти бунтівного українського мужика (Л. Каганович). Серед інших репресивних заходів влади Г. Папакін розглянув промтоварний бойкот селам та і всій Україні і відзначив його перше застосування на рівні сільрад у січні 1932 р., коли постановою Нижньосірогозького РК КП(б)У на Херсонщині був повністю вилучений гостродефіцитні товари широкого вжитку (ширпотреб) з магазинів Зорянської сільради, наполовину – з мереж

[2978] Тиліщак Володимир. Планове знищення …
[2979] Папакін Г.В. Механізм сталінського геноциду в 1932–1933 роках в Україні. *Пам’ять століть*. 2008. № 5–6. С. 236–261.
[2980] Папакін Георгій. Чорна дошка: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк; НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 68–70.
[2981] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 78
[2982] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 78–81.

Анатоліївської й Олександрівської сільрад. На кінець року таке знущання з селян стало масовим: наприклад, товарна репресія вжита щодо 150 із 176 колгоспів Зінов'євського району тодішньої Дніпропетровської області[2983].

Г. Папакін окремо проаналізував найбільш дієвий, на думку партійців, вид репресій – масово впроваджені постановою 18 листопада 1932 р. натуральні і грошові штрафи щодо одноосібників («індусів»), які насправді мали на меті на стільки їх отримання, скільки для «компенсації» повальними конфіскаціями всього майна, будинків, землі. Так, на Харківщині з оштрафованих більш ніж на 7 млн. карбованців 7 тис. 869 »індусів» надійшло менше 1,5 млн., а з 1117 центнерів м'ясного штрафу – лише 253, а у С. Рожнівка Ічнянського району на Чернігівщині одного селянина за недопоставку 19 кг зерна оштрафовано на 1000 крб., і «на покриття штрафу» відібрали хату, забрано корову, коня, сіно та солому[2984].

Вчений охарактеризував також фінансовий тиск на селян, який, крім все нових податків, містив примусове державне страхування, різні державні позики, особливо великі для заможних господарств, несплата яких нещадно каралася. Крім обов'язкового сільгоспподатку, на сільське населення та артілі накладався вдвічі більший (на куркулів – 250%) місцевий грошовий збір (самооообкладання) для утримання й будівництво шкіл, лікарень, агро- та ветеринарних пунктів, культосвітніх установ, шляхів сполучення, засобів зв'язку тощо, а всього – 24 обов'язкових і «добровільних» платежі[2985].

Одним із жахливих засобів людомору, проаналізованих Г. Папакіним були депортації, виселення та заслання «злісних нездавців», «саботажників», «вичищених» з партії та інших «класових ворогів», здійснювані сільрадами самовільно та за рознарядкою зверху. Істориком наведені, серед інших фактів, дані ОДПУ від 14 січня 1933 р. про прибуття на станції Морженьга та Котлас 4719 чол. з Дніпропетровщини, 2172 чол. з Одещини, а 1320 мешканців Чернігівщини вислано до Архангельська[2986]. Крім того, як нагадав історик, та досліджено іншими українськими вченими, практикувалися висилання в інші області республіки та на «куркульські висілки» в межах районів[2987]. Розкуркулені за 3-ю категорією, «твердоздавці», «колишні» та інші категорії нещасних мешканців «висілок» жили в землянках в жахливих умовах і стали об'єктом знущань та ресурсом дармової праці для місцевої влади[2988].

Серед заходів тиску на «не здавців» Г. Папакін назвав дії «буксирних бригад», які вихвалялися в пресі ще із січня 1932 р. та набули розмаху з початком збору нового урожаю. Вчений навів витяги з листа уповноваженого Центрального комітету КП(б)У в Київській області В. Затонського до ЦК КП(б)У та обкому партії від 3 червня 1932 р., який виявив у всіх селах

2983 Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 90–91, 93.
2984 Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 102–103.
2985 Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 108–109.
2986 Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 116.
2987 Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.) Київ : Інститут історії України, 1997. 68 с.
2988 Романець Н. Р.. Куркульські висілки під час суцільної колективізації: особливості формування. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 108–109.

Тетіївського району зруйновані «буксирами» хати, в тому числі, як у С. Горошки, де знесені цілі вулиці по 30–40 хат підряд. Історик зацитував: «Трощили не тільки дахи, але і голови. Були масові побиття, заморожування, підсмажування в спеціально натопленому приміщенні. Були абсолютно непередавані мерзенні знущання (інсценізація вінчання, до того ж з сифілітиком). Про барахольство годі вже й казати»[2989]. Зазначимо, що обурення голови ЦКК КП(б)У – наркома РСІ В. Затонського «буксирами» Київщини не завадило йому першим в республіці ініціювати «чорну дошку» щодо сіл Наливайківка та Фасова Макарівського району[2990].

Як наголосив історик, до масштабних репресивних заходів належав і «судовий тиск», посилення якого санкціоновано постановою політбюро ЦК КП(б)У 6 листопада 1932 р. Зокрема, органи юстиції були зобов'язані до позачергового вирішення справ із хлібозаготівель з проведенням виїзних судових сесій, які масово-показово «виховували» селян. У підсумку Г. Папакін розцінив проаналізовані ним репресивні заходи як «стрілянину по цілях» – тобто по окремих «порушниках» волі партії чи законності, які передували «стрілянині по площах», спрямованій по «чорнодошкових» селах, сільрадах та цілих районах.

Про поточні завдання і прийоми війни з селянством можна судити із наведеної одеськими дослідниками промови Л. Кагановича 23 грудня 1932 р. на нараді секретарів райкомів, у якій головними заходами названо не повернення авансів і переобмолот, а вивезення зерна із будь-яких фондів, пришвидшення обмолотів, пошуки «розкраденого» хліба так, щоб селяни самі розкривали ями[2991]. Саме після приїзду Л. Кагановича і В. Балицького з'явилася злочинна постанова Одеського обкому компартії від 27 грудня 1932 року з формулюванням: «Вислати по одному найбільш злісному селу із Любашівського, Троїцького, Кривоозерського та ін. районів, а із Первомайського, Зинов'ївського і В.-Олександрівського – по два села. У п'ятиденний термін відправити до концтабору 500 чоловік куркульських контрреволюціонерів, які проявили свою злість і ворожість до радянської влади…»[2992]. Крім того, з початком заготівельних кампаній накладено заборони на торгівлю будь якими хлібопродуктами на колгоспних базарах.

Розглядаючи терор 1932–1933 років, Ю. Шаповал нагадав, що крім «драконівського» закону «про 5 колосків», та юридичного впровадження репресій наркоматом юстиції і генпрокурором республіки, надзвичайні заходи прийняли правоохоронні органи, які перетворилися в каральні. Так, для виконання листопадового наказу №1 голови ДПУ УСРР В. Балицького утворено Ударно-оперативну групу на чолі з його заступником К. Карлсоном. В результаті ударної «операції на селі» тільки з 15 листопада до 15 грудня 1932 року арештовано майже 16 тис осіб. Крім того, за 20 днів грудня вилучено 11340 тонн прихованого збіжжя, викрито 589 »контрреволюційних» колгоспних

[2989] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 126.
[2990] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 144.
[2991] Кушнір В. Г., Петровський Е. П. Національна трагедія в Україні … С. 9.
[2992] Кушнір В. Г., Петровський Е. П. Національна трагедія в Україні ... С. 9.

угруповань, а також «організовані урядом УНР» польські повстанські угруповання, «почищено» членів колишніх членів УКП та діючих – КП(б)У, колективи київських вишів, співробітників Трактороцентру тощо[2993].

Ю. Шаповал висвітлив також нову хвилю репресій в Україні, яка почалася 24 січня 1933 року, коли ЦК ВКП(б) офіційно призначив другим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишева, який фактично керуватиме Україною до 1937 року. Цей діяч обвинуватив у організації голоду самих українців, тобто «українських націоналістів» і «петлюрівців», за що й багато з них поплатилися життям. Водночас наказом ОДПУ СРСР № 0017 від 25 січня 1933 року визначалися завдання новоутворених політвідділів, до яких входили і виявлення та боротьба з «контрреволюційними і куркульськими угрупованнями» та настроями. Вчений нагадав також про діяльність чекістів України по виконанню блокадної директиви Сталіна і Молотова 22 січня 1933 р. і констатував: «Режим перетворив Україну на своєрідне голодне гетто. Цього не було зроблено із жодною тодішньою республікою СРСР»[2994].

Малодосліджене питання про роль репресивну роль політвідділів під час Голодомору частково висвітлив відомий археограф Роман Подкур (Київ) у свої вступній статті до збірника документів органів держбезпеки, що орудували на теренах Поділля[2995]. Наведені документи ілюструють засоби того смертельного «штосу», у який було взято селянство у 1932–1933 рр., та засвідчують, що політвідділи були вмонтовані у систему каральних заходів влади, які скеровували заступники начальника політвідділу МТС по ОДПУ. В результаті, через завантаженість «чекістською роботою», начальники політвідділів подекуди наразилися на відмову своїх заступників по лінії ДПУ виконувати власне політроботу. Зокрема, Р. Подкур процитував витяг із рапорту начальника Кальчанської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. про те, що його заступник «… звів свою роль виключно до арештів, перетворив політвідділ у камеру слідства»[2996]. Так само начальник політвідділу Кегичівської МТС Харківської області 3 червня 1933 р. рапортував політуправлінню наркомату землеробства СРСР про відмову у підпорядковуванні його заступником через зайнятість оперативною роботою.

Конкретні методи і форми впровадження заходів влади розкриваються на численних фактах організованого голоду, наведених у прикладних дослідженнях. Так, доцент Віктор Ткаченко (Запоріжжя) нагадав, що після відвідин Чубарівського району тодішньої Дніпропетровської області, (з 1939 року – Запорізької області. – В. Г.) В. Молотов надіслав вказівки його керівництву та голові облвиконкому про посилення репресій, пояснивши зрив хлібозаготівель в районі «опортуністичною сліпотою» частини комуністів, розбазаренням зерна, послабленням тиску на куркулів і саботажників.

[2993]Шаповал Юрій. Голодомор і його зв'язок із репресіями … С. 154–155.

[2994]Шаповал Юрій. Голодомор і його зв'язок із репресіями … С. 158.

[2995]Подкур Р. Настрої населення в інформаційно–аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920–х – 1930–ті рр.). *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940* / упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ : Ін–т історії України, 2013. С. 10–54.

[2996]Подкур Р. Настрої населення … С. 37.

«Результати діяльності комісії не забарилися – тотальні реквізиції хліба, репресії до селянства, наростання продовольчих труднощів, голодна смерть»[2997], – констатував історик.

Понад те, В. Ткаченко навів рішення кількох парткомів листопада 1932 – січня 1933 рр. про цілодобові хлібозаготівлі (Запорізький міськком, Михайлівський райком), про депортації селян (Мелітопольський райком), про стягнення натуральних штрафів, грошових податків та негайну заборону будь-якого помолу (Бердянський райком). Керівники деяких районів та сільрад області намагалися запобігти виморенню людей мінімальною допомогою, але, як відомо, ДПУ їх «викрило» і показово розголосило, за вказівкою самого Сталіна, «Оріхівську», «Великотокмацьку» «Чубарівську», «Орлянську» та інші справи.

Упорядник збірника документів з Оріхівської судової справи Віктор Ткаченко у своїй вступній статті відзначав: «Апогей подій на Оріхівщині припадає на другу половину 1932 року. Хлібозаготівельний план для району був встановлений у розмірі 21440 т., у той час, коли весь валовий збір зерна становив лише 27500 т.»[2998]. Поїздка першого секретаря райкому КП9б)У В. Головіна і голови райвиконкому М. Паламарчука в Дніпропетровськ з проханням до обласного начальства зменшити план була марною і, як відомо, закінчилася їх 10-річним ув'язненням, як організаторів «куркульського саботажу» зернопоставок, та розстрілом агронома райземуправління І. Аністрата. Водночас все нові села, знекровлені викачкою хліба та позбавленням виплати трудоднів, заносилися на «чорні дошки» з відповідною блокадою, повторними обшуками, арештами тощо.

Валерій Власенко (Суми) звернув увагу на скоординованість і спрямованість репресивних дій щодо селянства між партійними, урядовими та силовими структурами та диктат партійної волі над законами. Так, 11 листопада 1932 р Політбюро ЦК КП(б)У **зобов'язало** (виділено нами. – В. Г.) Наркомат юстиції та підпорядковані йому органи суду та прокуратури розглядати справи щодо хлібозаготівель позачергово, виїзними сесіями судів на місця і упродовж 5-8 днів. Ця директива була продубльована оргбюро ЦК КП(б)У по областях і швидко реалізована судами. Вже у листопаді Білопільський районний нарсуд закінчив 74 «хлібні» справи, з присудом до ув'язнення (від 1 до 8 років) 78 осіб, крім величезних штрафів та конфіскацій майна у інших арештантів[2999].

За спостереженням В. Власенка, деякі прокурори намагалися хоч якось обмежити розгул беззаконня. Так, у грудні 1932 р. Липоводолинський прокурор на засіданні райкому партії закинув органам ДПУ, які щоденно арештовували близько 200 селян, організацію «Варфоломіївських ночей». Але уповноважений ДПУ Ломака, за підтримки секретаря райкому партії, заявив, що навпаки –

[2997] Ткаченко В. Г.Трагедії, яких могло не бути. *Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.)* ... С. 6.

[2998] Ткаченко В. Г. Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Оріхівщині. *Оріхівська справа. 1932. Документи та матеріали* / упоряд. В. Г. Ткаченко. Київ : Ін–т укр. археографії та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, 2011. С. 20.

[2999]Власенко В. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині ... С. 61.

репресії застосовувалися недостатньо, і це паралізувало виконання плану хлібозаготівель[3000].

Відтак, як підтверджено іншим служителем закону – тодішнім прокурором м. Суми Воробйовим – беззаконня і наруга тривали. Як відзначив В. Власенко, цей прокурор притягнув до відповідальності 6 із 45 партійців[3001], які «вживали фізичних методів впливу: побоїв, масових арештів, тримання в льохові, коморі з забороною приносити їсти, примушування стояти протягом довгого часу, тримати в руках різні речі, … сидіння на снігу та інші заходи, що їх в повній мірі можна характеризувати як заходи катування»[3002]. Такі явища фізичних і моральних катувань селян були масовими і підтверджені даними з інших областей України, Кубані, Дону (лист М. Шолохова).

Дослідники питання повідомляють, що у десяти томах «справи Речицького» також міститься понад 40 протоколів свідчень колгоспників та одноосібників, про розправи в Арбузинському районі на Одещині. Зафіксовані факти масових арештів, непосильного штрафування, руйнування хат і конфіскації усього майна під час несанкціонованих «хлібозаготівельних репресій», які супроводжувалися побиттями, знущаннями, зґвалтуваннями тощо.

Миколаївські науковці проілюстрували практику хлібозаготівель Арбузинського райкому партії та райвиконкому, уповноваженими та головами сільрад такими фактами із архівних фондів:

- у С. Костянтинівці вночі в темну камеру, переповнену людьми вкинуто палаючого кота, а дружин одноосібників зґвалтовано «в порядку натурштрафу»;

- у С. Лиса Гора зруйновано 40 будинків, а їх власників викинуто на вулицю з метою «стимулювати хлібоздачу»; також селянам трощили пальці у дверях, прикладали голим тілом до розжареної печі, саджали в льохи, виганяли на мороз і поливали там водою, саджали в бочку з набитими цвяхами і возили на возі по селу.

- у цьому ж селі «буксири» відібрали у одноосібника-бідняка Н. Баландіна увесь хліб, городину, розкидали стріху, чим довели його до вбивства дружини, трьох дітей і самогубства[3003].

З викладених черкаським істориком В. Мельниченком фактів вимальовується страшна картина доведення владою людини до в'язниці, голодування і людоїдства, яка була характерна для всієї України. Так, мешканка С. Коротино Шполянського району (Черкащина) П. К. недовиконала на 3 пуди 16-пудову квоту хлібоздачі, за що отримала 3 роки в'язниці. Коли ж навесні 1933 р. її «випхали» додому, то в селі вже не було ні собак, ні котів, ні горобців. Борючись за життя, жінка вдалася до людоїдства[3004].

[3000]Власенко В. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині … С. 62.

[3001]Власенко В. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині … С. 62.

[3002] Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області; упоряд. Л. А. Покидченко. Суми : Ярославна, 2006. 356 с.

[3003] Голодомор–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини … С. 10–12.

[3004] Мельниченко Василь, Клименко Тетяна. Трагедія незнищеного духу ... С. 9.

Загальноукраїнську мозаїку форм і методів терору голодом поповнюють свідчення очевидців кривавої вакханалії більшовиків, зібрані мелітопольським істориком В. Тимофеєвим. Так, у сім'ї арештованого голови артілі «Прокупник» Ф. Вавріна у Чехограді (нині с. Новгородківка Мелітопольського району. – В. Г.), в грудні 1932 р. конфіскували все хатнє майно, включно з одягом, сірниками, відібравши у дітей останні 2 склянки рису[3005]. У січні 1933 р. Ф. Ваврін і ще 2 колгоспники згідно вироку Дніпропетровського облсуду були розстріляні за приховання «озадків» від обмолоту зерна для фуражу[3006], що називалося мовою влади «саботажем» або «розбазаренням».

Насправді, як бачимо з літератури та свідчень очевидців, коли план чи контракт не виконувався, до справи бралися запроваджені з ініціативи Сталіна ще в 1931 р. «буксирні бригади» або «летючі загони» з уповноважених, чекістів, міліціонерів, активістів, які остаточно перетворювали хлібозаготівельну кампанію на військову акцію із збройною охороною полів, токів, «червоних валок», арештами «саботажників» та пропагандистським супроводом. Крім того участь у «тихій війні» з селянством, зокрема, на Донбасі, брали й армійські підрозділи. За висловом В. Марочка, така хлібозаготівельна кампанія, що прирікала селян на голодну смерть «нагадувала ритуальні танці дикунів довкола жертви»[3007].

Аналогічну картину технології Голодомору продемонстровано В. Марочком на прикладі Київщини. Оскільки хліба в області були скошені вже у серпні і колосся лежало просто неба, але інфраструктура обмолоту і заготівель відставала, то 11 серпня 1932 р., секретар Київської міськради Биструков закликав систематизувати репресії, «знати як і кого ударити».

Так і діяли: мешканцю с. Літки В. К. Юрченку, який взагалі не сіяв зерна, за нездачу квоти 6 пудів хліба, сільрада винесла штраф 30 пудів (як правило, з наступною конфіскацією майна, худоби, землі тощо. – В. Г.). Подібну ситуацію змалював дослідник із репресіями за недодачу у приміській зоні картоплі, м'яса або й просто за невихід на колгоспну роботу, коли селянин поплатився за це телицею: «Такою була технологія фізичного нищення українських селян, творення Голодомору»[3008]. В. Марочко відзначив, що хоча 10 січня 1933 р. газета «Пролетарська правда» рапортувала про виконання плану хлібозаготівель господарствами Київської приміської смуги виконали на 101,3% заготівлі продовжено до вивершення квоти поставок не просто колгоспом, а кожним селянським двором[3009].

Чимало українських науковців визначають перетворення радянської практики «червоних дощок» і «чорних дощок», побутуючої у 20-ті роки, із форми морального впливу в один із смертельних засобів геноциду 1932–33 років. Першим на пострадянському просторі про «чорні дошки», як окремий

[3005] Тимофєєв В. М. Неоголошена війна ... С. 8.

[3006] Голод 1932–1933 гг. *Мемориал.* Бюллетень информационный Мелитопольской организации общества «Мемориал». Мелитополь. № 5–6, май–июнь. 1990. С. 2.

[3007]Марочко В. І. Голодомор на Донбасі. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2015. С. 35.

[3008] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві … С. 23.

[3009] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві … С. 25.

метод голодотворення згадав у своїй праці 1991 р. С. Кульчицький[3010]. Інший знавець проблеми Голодомору В. Марочко здійснив спеціальні дослідження такої форми репресій, – «зброї масового знищення мирного населення», – яку після 1928 р. було знову застосовано постановою політбюро ЦК КП(б)У 18 листопада 1932 р.[3011] .

Найбільш ґрунтовно розробляв питання «чорних дощок» у республіканському[3012,3013] і всесоюзному[3014,3015] вимірах професор Георгій Папакін (Київ), якому належать не тільки наукові статті, а й спеціальна монографія з цієї теми, де також охоплено всю радянську «чорнодошкову» практику, пік якої припав на 1932–1933 роки[3016]. Значний резонанс у світі викликало перше електронне видання у 2012 загального списку «чорнодошкових сіл», складеного дослідником за допомогою архівістів[3017].

Г. Папакін розглянув проблему «чорних дощок» як складову репресивної політики більшовиків, починаючи з періоду «воєнного комунізму», коли той же Сталін у 1920 р. пропонував «червоні» і «чорні» дошки для розрізнення якості праці робітників Донбасу[3018]. За сталінського правління такий вид насильства був задіяний для розшарування селян вже не стільки за власницькою ознакою, скільки за економіко-географічною, адміністративною, моральною та іншими ознаками. Вводилася колективна відповідальність односельців чи сусідів за «провину» кожного з них перед владою (за зрив хлібоздачі, платежів, непокору тощо) тобто, відбувалася «стрілянина по площі». Іншою метою впровадження «дощок» стало залякування хліборобів, «перетворення їх на слухняне стадо, залежне від ласки більшовицької влади», чому сприяла сама етимологія прикметника «чорний», асоційований в українській традиції із землею та смертю[3019].

Вчений спростував твердження російських істориків, про використання «чорних дощок» лише з 1932 р. як однієї з форм ідеологічного забезпечення (В. Кондрашин) або як лише методу морального стимулювання (В. Бондарєв). Насправді, за Папакіним, «Чорна дошка», поза моральним, мала основний репресивний зміст і наголосив: «…саме на селі і саме в період Голодомору 1932–1933 років термін «чорна дошка» набув такого трагічного значення». Крім публікацій списків у газетах, чорних або рогозяних прапорів на в'їзді до села ганчірок замість червоних знамен на будинках сільрад, транспаранти,

---

[3010] Кульчицький С. Ціна «великого перелому» ... С. 283–284.

[3011] Марочко В. «Чорні дошки» України: геноцид по-сталінськи. *Пам'ять століть*. 2008. № 5–6. С. 192–210.

[3012] Папакін Г. В. «Чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні у 1932–1933 рр. *Сумський історико–архівний журнал.* № IV–V. 2008. С. 14–28.

[3013] Папакін Г.В. «Чорні дошки» в політиці голодомору … С. 203–210.

[3014] Папакин Г. В. Режим «черной доски» в сталинских репрессиях … С. 212–221.

[3015] Папакін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р. Кремль і «чорна дошка». *Український історичний журнал.* 2013. № 6. С. 45–57.

[3016] «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 420 с.

[3017] Папакин Г. «Черные доски» Голодомора – экономический метод уничтожения граждан СССР (Список): URL: http://argumentua.com/stati/chernye–doski–golodomora–ekonomicheskii–metodunichtozheniya–grazhdan–sssr–spisok. (дата звернення: 15. 07. 2018).

[3018] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 67.

[3019] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 16–17, 128.

дошки, таблички та інші засоби, що доповнювали блокаду, штрафи і обшуки моральним тиском[3020]. У відповідь на заперечення В. Кондрашиним етнічних відмінностей у застосуванні «чорних дощок» Г. Папакін запитав, по-перше, чому саме на Кубані на «чорну дошку» потрапило 15 станиць та десятки колгоспів, окремих бригад здебільшого в україномовних районах, а на Дону – тільки дві, а по-друге, чому Л. Каганович вів мову про репресії виключно на Кубані, задля подолання впливу «петлюрівських елементів», ніби перекочувавших туди з України[3021]. Тож насправді, гадає історик, «чорні дошки» та депортації були способом вирішення і козацького, і національного питання.

Розглядаючи дискусію про ініціаторів та терміни застосування «чорних дощок» щодо селянства, вчений зауважив, що селяни Київщини вже восени 1931 р. вели мову про те, що «не сьогодні, так завтра будуть вивішені чорні прапори на голодівлю...», але першою з відомих акцій такого роду проведено 15 січня 1932 р. щодо артілі ім. Фрунзе Дмитрівської сільради Знам'янського району Одеської області[3022]. Але масове впровадження таких заходів історик пов'язав із загальною ситуацією в країні та посиленням «драконівських репресій» з 22 жовтня 1932 р. з утворенням надзвичайних хлібозаготівельних комісій.

Г. Папакін нагадав постанову «Про хід хлібозаготівель» Дніпропетровського обкому КП(б)У від 9 листопада 1932 р. із пунктом про занесення на «чорну дошку» (1) 5 районів, з вивозом товарів (2), забороною торгівлі (3), достроковим стягненням кредитів (4), чисткою парторганізацій (5) і зауважив, що ці репресії відтворювали всі «п'ять пунктів Кагановича», застосовані ним на Кубані за постановою Північно-Кавказького крайпарткому від 4 листопада. Відповідно політбюро ЦК КП(б)У спільно з Молотовим поширило на Україну режим «чорної дошки» власною постановою від 18 листопада, яка на 90% співпадала з редагованою Сталіним «кубанською» постановою[3023].

Історик відзначив, що на місцях так завзято взялися за виконання постанови, що вже через 6 днів після її появи (26 листопада) заступник голови РНК УСРР О. Сербиченко надав республіканському партійному штабові довідку, з фактами «перегинів»: занесення у Вінницькій області на «чорну дошку» однією постановою 8 районів та 39 сіл, 33 колгоспів інших районів; у Дніпропетровській – 85 колгоспів та «безрозмірних» – до 1000 крб. пересічно на одне господарство штрафів тощо. Але, як показав дослідник, за даними на 2 грудня 1932 р., репресії наростали і на чорних дошках опинилися лише в Дніпропетровській області 228 колгоспів у всіх 44 районах, у Київській – 51 колгосп у 48 селах 19 районів тощо[3024]. Як встановив науковець, наприкінці листопада 1932 р. визріли передумови для координованого з Харкова

[3020] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 22.
[3021] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 37–38..
[3022] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 144.
[3023] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 150–153.
[3024] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 156–157.

функціонування республіканської «чорної дошки» із заплямуванням «винуватців» всеукраїнською ганьбою.

Прикметно, що, як випливає з наведених Г. Папакіним архівних даних, Вінницький обком та уповноважений ЦК КП(б)У Панас Любченко пропонували покарати п'ять «повстанських» сіл: село Мазурівка Хмельницького району шельмувалося за опір хлібозаготівлям, і як «батьківщина петлюрівського отамана Хмари», с. Карлівці (Карпівці. – В. Г) Чуднівського району та Старий Любар – Любарського, – як відомі на Волині та в Україні «петлюрівські» села. Гарячівку Крижопільського та Турбів Липовецького районів рекомендувалося покарати за виступи під час колективізації і «засміченість петлюрівським елементом»[3025]. Такий же підхід, за принципом великих і старих козацьких сіл, чиї мешканці брали участь в антирадянських повстаннях або дали лідерів повстанського руху, застосовано на Дніпропетровщині та Полтавщині[3026]. Всього ж Автор встановив конкретні назви 20 населених пунктів та одного колгоспу в трьох областях, занесених на республіканську «чорну дошку».

Паралельно йшов відбір колгоспів для занесення на «чорні дошки» в областях, пік якого припав на кінець листопада – грудень 1932 р. (понад 80 % усіх населених пунктів, колгоспів, сільрад, районів, про які є дані). Тільки на 8 грудня ЦК КП(б)У в листі до ЦК ВКП(б) сповіщав про 400 »чорнодошкових» артілей[3027]. І це – крім десятків тисяч індивідуальних записів «нездавців» та «несплатників» на «дошки», а також радгоспів, МТС, цукрозаводів, ліспромгоспів тощо. При цьому занесення колгоспу, села чи району на «чорну дошку», що Г. Папакін порівняв із смертними вироками людності регіонів, оприлюднювалися в партійно-радянській пресі поряд із закликами дотиснути «саботажників». Зрештою, вчений переконує: «…в свідомості тодішньої партноменклатурної верстви «чорні дошки» перетворилися на універсальну зброю, засіб «підстьобування» і примушення, який використовувався вже не тільки за первісним задумом проти «саботажників» на селі, а взагалі в усіх випадках, де потребувалося колективне покарання»[3028].

Особливість монографії Г. Папакіна в тому, що вслід за дослідження режиму «чорних дощок» в Україні, Автор дослідив особливості таких заходів Кремля в російських регіонах, де, як правило, компактно мешкали етнічні українці: на Кубані, Донщині, Далекому Сході, в Поволжі та Казахстані.

У підсумку вчений констатував: «…попри всі жахливі наслідки, запровадження режиму «чорної дошки» у Казахстані все ж так і не досягло масштабів, характерних для України або Кубані. Також можна впевнено говорити, що серед жертв цих репресій знаходилися етнічні українці, яких було багато у Поволжі, Казахстані, на Далекому Сході»[3029].

Таким чином, в ході свого дослідження Г. Папакін встановив:

[3025] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 158–159.
[3026] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 163.
[3027] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 170.
[3028] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 180.
[3029] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 180.

- існує достатньо доказів, що режим «чорних дощок» впроваджувався за вказівкою Кремля;

- у визначенні жертв «чорних дощок» фактор зриву планів хлібозаготівель, збирання картоплі чи сплати податків був другорядним у порівнянні з «антирадянськими» настроями мешканців;

- існували колективні та індивідуальні об'єкти застосування «чорних дощок», обрані як Харковом, так і місцевими органами влади або парторганами за різними критеріями;

- «чорнодошкові» репресії в Україні, апробовані в 1928 р. знайшли масове застосування навесні 1932 р. і тривали ще й на початку 1934 року;

- набір санкцій був різним і здебільшого виходив за межі стандартних п'яти пунктів кубанських «чорних дощок» Фінансовий та промисловий бойкоти, додаткові штрафи, припинення помолу та послуг МТС, вилучення всього зерна, повернення авансів, організація караулів для дотримання бойкотів, вилучення довідок, судові розправи, кадрові чистки тощо);

Крім того, історик виявив масштаби запровадження «чорних дощок» по всіх семи областях та Молдавській автономії (АМСРР). В результаті Г. Папакін переконався, що вважати «чорнодошковий» режим тільки проявом політики «штучного ізоляціонізму», як вважає В Марочко[3030] є недостатньо, позаяк цей режим став знаряддям організованого геноциду на українських землях: «Йшлося не тільки і не стільки про ізоляцію занесених на «чорну дошку» населених пунктів, адміністративних одиниць, господарств, скільки про створення в таких резерваціях умов, несумісних із життям[3031].

Що стосується інших радянських республік, то історик встановив найбільше поширення та жорстокість «чорнодошкових» репресій (включно з депортаціями) на Кубані, пов'язавши цей факт «з фактичним її статусом «малої України» в Російській Федерації»[3032]. За Папакіним, режим «чорної дошки» Поволжя та інших регіонів радянської Росії потребує поглибленого дослідження, але наявні факти засвідчують його відносну «м'якість» у порівнянні з українським та факти скасування П. Постишевим рішень низових органів про занесення на «чорну дошку». відомостей. Крім того, для історика очевидно, що в режимі «чорних дощок» крім загальної антиселянської, проявилася етносоціальна (антикозацька) та політична помста за антирадянські виступи.

Отже, праця Г. Папакіна є цінним вкладом у вивчення репресивної політики більшовиків під час «революції зверху» та всебічним дослідженням феномену «чорних дощок» саме як комплексу репресивних заходів у політиці Голодомору.

Як дослідив професор Олександр Ігнатуша (Запоріжжя), водночас із війною проти селянства комуністичний режим вів наступ на культуру та духовність української нації. Вчений виділив чотири ешелони такого фронтального наступу на споконвічну християнську віру українців:

[3030] Веселова О. М., Марочко. В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні … С. 116.
[3031] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 332.
[3032] Папакін Георгій. Чорна дошка … С. 333.

1) антицерковна пропаганда та агітація, дезінформація про нібито «контрреволюційну» й «антинародну діяльність» церковних діячів;

2) економічний та податковий тиск на духовенство та релігійні громади;

3) адміністративно-правові обмеження діяльності релігійних осередків;

4) прямі репресії проти духовенства та церковного активу[3033].

О. Ігнатуша навів дані про те, що внаслідок таких антирелігійних дій більшовиків на середину 30-х рр. церковна організація була України стала найбільш поруйнованою у порівнянні з іншими республіками СРСР. Ще у 1932 р. в УСРР з'явилися цілі райони, де не існувало ні релігійних організацій, ні жодного служителя культу, а на середину 30-х років – цілі області[3034].

Відтак історик вияснив: «Голодомор 1932–1933 рр. став ланкою суцільного ланцюга сталінської перебудови суспільства. Цей ланцюг поєднав антицерковні та антиселянські прагнення державної влади, атеїстичні та антиукраїнські наміри Кремля, комуністичні та централістичні ідеали суспільного устрою більшовиків»[3035]. Людомор і репресії зруйнували українську систему господарювання, підірвали глибинні етнорелігійні традиції та духовність народу.

В контексті питання як відбувався Голодомор, на наш погляд доцільно розглянути відображення в літературі зворотної реакції населення на дії влади, яка опрацьована представниками школи соціальної історії зарубіжжя та окремими українськими дослідниками[3036,3037]. Саме українці діаспори та фахові науковці зарубіжжя (К. Маннінг, М. Левін, Л. Віола та ін.), розпочали розробку проблеми рефлексії селян на політику радянської влади, але вони, за деяким винятком фахівця з історії Голодомору А. Грацiозі[3038], розглядали їх лише у всесоюзному масштабі і фокусували увагу переважно на подіях 1929–1930 рр.

Питання опору селянства злочинним методам «революції зверху» висвітлювали у своїх працях В. Васильєв, О. Ганжа, С. Кульчицький, В. Марочко, Г. Махорін та ін. Зокрема, В. Марочко наголошував, що такий спротив мав природний характер, позаяк хлібороби захищали своє право на самостійне господарювання. Крім того, незважаючи на розколотість села внаслідок політики «розкуркулення» і «всеосяжної колективізації» «...саме українські селяни виявилися тією єдиною силою, яка чинила збройний масовий опір комуністичному режимові»[3039].

По-іншому поставив питання С. Дровозюк: «Чи можна говорити про те, що у процесі формування «нової людини» режимові вдалося створити соціально-психологічні передумови геноциду? Чому не було опору,

---

[3033]Ігнатуша О. М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* ... С. 112–127.

[3034]Ігнатуша О. М. Разом з народом … С. 120

[3035]Ігнатуша О. М. Разом з народом … С. 125

[3036] Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.). Вінниця : ЛОГОС, 1997. 536 с.

[3037] Бем Н. В. Політичні настрої … С. 18.

[3038] Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917 – 1933. Cambr., Mass: Harvard UP, 1996. 77 p.

[3039] Марочко В. І. Геноцид українського … С. 107.

адекватного загрозі масового вбивства голодом? Адже українське селянство виступило зі зброєю проти політики воєнного комунізму»[3040].

Велику увагу боротьбі хліборобів за свою гідність, власний спосіб життя і просто виживання надавав В. Васильєв. Хоча його праці також охоплювали період розкуркулювання і першої хвилі суцільної колективізації (1929–1930 рр.), очевидно, що вже тоді склалися названі істориком основні форми і методи спротиву селянства більшовицьким посіпакам. В їх переліку зриви зборів для агітації в колгоспи, колективні виходи з артілей, повернення усуспільненої худоби, «волинки» та навіть активні форми: напади на активістів, бунти, демонстрації і мітинги. Майже в третині цих виступів провідну роль у відігравали жінки, у яких було відібрано в колгосп останню корову-годувальницю чи інше майно.

Історик навів дані спецслужб про те, що у 1930 р. у республіці відбулося 4098 масових виступів (понад 1,2 млн. людей) тобто майже 30% від союзного загалу. Водночас у сотнях сільрад Правобережжя розпалися і не працювали сільради. У березні 1930 р. тільки в трьох округах Вінничини сталися заворушення на території 343 сільрад, з яких 81 збройне, і радянська влада була ліквідована в 73 селах. Сам голова ДПУ УСРР В. Балицький, сховавшись у бронепоїзді, скеровував кавалерійські загони на придушення повстанців на Правобережжі[3041].

У передмові збірника документів і матеріалів з історії Чернігівщини В. Васильєв, від імені укладачів праці, означив категорію масових настроїв у політиці як особливі психічні стани, однорідну для значної маси людей суб'єктивну сигнальну реакцію, яка виражає не лише ступінь задоволеності соціально-політичними умовами життя, а й намагання змінити ці умови з метою реалізації своїх уявлень та вподобань[3042].

Істориком відзначено, що частина радянської спільноти підтримувала політичний курс влади або намагалася пристосуватися до його репресивного втілення в умовах «революції зверху». Так багато містян, в тому числі робітників, вбачали свою місію в соціалістичному перетворенні села. У свою чергу районне та сільське начальство, рядові партійці та активісти, крім своїх переконань, мали на місцях певні привілеї та блага за реалізацію політичного курсу. Певні вигоди мали і частина механізаторів, ударників, членів правлінь колгоспів, працівників сільрад, їх родичів та друзів.

Інша частина суспільства чинила пасивний або активний опір натиску і насильству влади. Формами пасивного опору були втечі з села, підтримка чуток про війну і розпуск колгоспів, «праця абияк» або ж «волинка», невиходи на роботу, невиконання нарядів, дрібні крадіжки і таке інше. До активних форм опору віднесено скарги й доноси селян, листівки та анонімки, «бабські бунти»,

---

[3040] Дровозюк С. І. Національно–культурне та духовне життя українського селянства у 20–30–х рр.. ХХ століття: історіографічний нарис. Вінниця : О. Власюк, 2005. С. 231.

[3041] Васильєв Валерій. Настрої та поведінка населення Поділля ... С. 20–21.

[3042] Васильєв Валерій. Чому потрібно вивчати соціальні настрої суспільства доби сталінізму (Замість передмови). *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець В. М. Лозовий, 2012. С. 3.

підпали, побиття представників влади та активістів, замахи на їх життя, вбивства тощо[3043].

Безпосередньо такі настрої досліджено в інших статтях збірника відповідно археографічного та емпіричного змісту. Зокрема, В. Васильєв нагадав, що найбільший розмах активних форм боротьби з владою в області і республіці припав на 1930 рік, коли органи держбезпеки УСРР зареєстрували у республіці 4098 відкритих виступів. У 3208 з них, де було встановлено число учасників взяло участь 956587 осіб, що склало 298 чол. на одне заворушення[3044]. Проте Автор залишив поза увагою селянські виступи 1932 р., які хоч і уступали показникам 1930 року, але також набрали, поряд з пасивними, активних форм і загалом складали 56% селянських виступів СРСР.

Інші дослідники голоду на Чернігівщині зазначали: щоб запобігти селянському повстанню, в ході спецоперації ДПУ у грудні 1932 – січні 1933 рр. у селах України, особливо Київській та Чернігівській областях та прикордонних районах було вилучено 3,5 тисячі одиниць нарізної зброї, яка ще залишалася від попередніх обшуків[3045]. Тому спротив владі у 1933 р. остаточно набрав пасивного характеру.

Оксана Ганжа (Київ) неодноразово зверталася до висвітлення селянської протидії комуністичним експериментам на зламі 20 – 30-х років[3046,3047]. Дослідниця проаналізувала найбільший розмах селянської війни з період розкуркулення і суцільної колективізації і констатувала згасання її внаслідок терору голодом та репресій влади у 1932 р.

Спеціально дослідив форми і методи селянської протидії Голодоморній політиці влади доцент Геннадій Махорін (Житомир). У монографії науковця спершу висвітлена міжнародна ситуація у 1929-1932 рр. та заходи підготовки СРСР до можливої війни, свідчення про які збереглися в фондах Житомирського облдержархіву, а безпосередньо проаналізовані форми спротиву українського селянства творцям голоду лише в 4-му розділі[3048].

Історик розпочав з дослідження протистояння всередині правлячої партії український загін якої був шокований постановою РНК СРСР і ЦКВКП (б) від 6 липня 1932 р. про рознарядку республіці плану хлібозаготівель обсягом 356 млн. пуд. Г. Махорін відзначив, що попри прийняття плану III Всеукраїнською партконференцією, здійснене під тиском Молотова і Кагановича, незадоволення значної частини республіканської номенклатури залишилося. Наголошено, що партійці республіки були поставлені перед вибором високої ціни: долучитися до кампанії голодового нищення чи якось уникнути цієї участі і бути з народом, що могло коштувати не лише партквитка, а й свободи і навіть життя.

[3043] Васильєв Валерій. Чому потрібно вивчати ... С. 8–9.

[3044] Васильєв Валерій. Настрої та поведінка населення … С. 36.

[3045]Вступна стаття. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область* ... С. 15

[3046]Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму УСРР. Київ : Ін–т історії України, 1996. 42 с.

[3047]Ганжа О. Опір селянства політиці … С. 200–215.

[3048] Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир : Євенок О. О., 2017. С. 49–73.

Історик навів свідчення ремствування парткерівництва районної ланки різних районів УСРР на непосильні квоти, про що згадував і Сталін в листі до Кагановича 11 серпня. Наведено також приклади ухиляння від хлібозаготівель деяких керівників районної ланки на Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині, відмов у обдиранні односельчан окремих голів колгоспів і сільрад в Житомирській області та відзначено, що станом на 25 жовтня річний план хлібозаготівель по УСРР було виконано лише на 39% [3049].

За Махоріним, найбільш поширеною формою опору хліборобів повальним реквізиціям було переховування у зернових ямах. Іншою пасивною формою протесту або ж способом порятунку названо втечі в Білорусь, Росію чи в Західну Україну, проте, як відомо остання була відгороджена держкордоном. Автор процитував фрагменти доповідної записки про хід хлібозаготівель на 1 березня 1933 року по Вінницькій області, де наводяться розмови селян в районах сучасної Житомирщини про «повстання народу» й кінець Радвлади, про реквізиції всього хліба у зв'язку наближенням війни.

Подібні «провокационные слухи» та «пораженческие настроения и агитация», як це називалося в довідках ДПУ, проілюстровано розмовами робітників-залізничників Донбасу, Сімферополя, Мелітополя селян Київщини, Житомирщини, Вінниччини і навіть міліціонерів. Основний лейтмотив розмов – скоріш би була війна, тоді народ повстане і змете голодотворну владу[3050]. «Саме тому влада в умовах реальної загрози зовнішньої війни розв'язала війну внутрішню проти українського селянства, якою стало цілеспрямоване винищення голодом у 1932–1933 рр.»[3051], – резюмував Г. Махорін.

Як доводить історик на матеріалах ДПУ весни 1932 р., типовою формою опору надмірним хлібозаготівлям і дієвим засобом агітації до непокори було поширення прокламацій, відозв листівок в містах, селах, на станціях, поштою. Самі чекісти характеризували їх зміст як різко антипартійний, антирадянський і навіть антисемітський з наголосом на «голод в країні», на «знущання партії і Радвлади над селянством» із закликами до повстання, погромів[3052].

Як ще радикальнішу форму непокори Г. Махорін виділив усні заклики до повстання, до зброї, включно з побиттям місцевих керівників (С. Садки Бердичівського району) розбором кагатів картоплі (С. Красносілка Чуднівського району) та «дебошів»[3053].

Висвітлюючи активні форми опору влади, Автор констатував, що найбільшого розмаху бунти набрали у червні-липні 1932 р., і саме в Україні, на яку припало 923 з 1630 або майже 60% селянських виступів за 1932 рік. Відбувалися напади на зернові склади, картопляні кагати, вагони з продовольством, самочинне збирання хліба, масовий вихід з колгоспів із своїм майном, замахи на заготівельників і навіть організовані бунти та «волинки», які охопили 12 сіл Пулинського району Київщини, Устивицьку та Піщанську

[3049] Махорін Г. Л. Форми опору … С. 50–52.
[3050] Махорін Г. Л. Форми опору … С. 56–60.
[3051] Махорін Г. Л. Форми опору … С. 62.
[3052] Махорін Г. Л. Форми опору … С. 64.
[3053] Махорін Г. Л. Форми опору ... С. 66–67.

сільраду Полтавщини та інші села і райони. Історик навів також дані заступника голови ДПУ УСРР Карлсон стрімкий ріст влітку 1932 р. показників виходу селян з колгоспів 14055 заяв 111 районів – переважно у Вінницькій, Київській та Харківській областях[3054].

Найбільш рішучою формою селянського спротиву насильницьким діям влади історик визначив акти терору, про які нарком юстиції і генпрокурор УСРР В. Поляков щомісячно рапортував С. Косіору. Незважаючи на кампанію вилучення зброї восени-взимку 1932 р. в різних областях фіксувалися вбивства активістів хлібозаготівель та посадовці, підпали помешкань найлютіших виконавців голодового терору тощо.

Загальний висновок Г. Махоріна логічний і пафосний: «Отже, у період Голодомору 1932–1933 років український народ не був безвольною жертвою, а виявляв рішучий спротив у різних формах непомірним хлібозаготівлям і показав себе у тих надзвичайно складних умовах гідним слави запорозьких козаків, а також тих, хто у подальші роки боровся за українську державність, за право бути господарем на своїй, Богом даній землі»[3055].

Незважаючи на те, що більшість селян, особливо у першій 1933 р. вже були фізично і морально розчавлені голодом і терором та неспроможні до активного опору, такий висновок відповідає реальній картині трагічних подій та підтверджений фактом найвищого спротиву України і Кубані сталінському терору у порівнянні з іншими голодуючими регіонами.

Аналогічні міркування Г. Махорін виклав у своїй брошурі 2007 р., метою якої було «на противагу малоросійському мазохізму» документально спростувати віктимні та самоїдські стереотипи українського історіописання подій Голодомору та довести, що народ опирався насиллю не тільки для фізичного виживання, а й для того щоб зберегти себе як Людину, захистити своє природне право порядкування на своїй землі[3056].

Історик вбачав розгадку більшості спогадів очевидців подій про те, що селяни лише плакали від безсилля або ховали хліб в тому, що найактивніші з них були етаповані до Сибіру чи розстріляні і ніяких свідчень дати не змогли[3057], тому взяв за основу своїх студій матеріали архівних фондів.

Цікавим є у зв’язку з цим дослідження Л. Гриневич, яка доводила, що влада, яка своєю війною проти селянства політизувала суспільство, в тому числі і армію, тому, зокрема, побоялася широко задіяти проти селян війська РСЧА і опиралася головно на частини ДПУ під час антиколгоспних заворушень 1930 р.[3058]. У іншій роботі історикиня відзначила шокуючий вплив на бійців Українського військового округу (УВО) звісток про голод 1932–1933 рр.[3059]. Військовослужбовці УВО, особливо строкової служби, більшість із яких були

[3054] Махорін Г. Л. Форми опору … С. 69–71.
[3055] Махорін Г. Л. Форми опору … С. 73.
[3056] Махорін Г. Л. Опір Голодомору в 1932–1933 р. Житомир : В. Котвицький, 2008. 88 С.
[3057] Махорін Г. Л. Опір Голодомору … С. 3–4.
[3058] Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільності. *Український історичний журнал* / НАН України, Ін–т історії України, Ін–т політ. і етносоц. досліджень. Київ, 2003. № 5. С. 50–64.
[3059] Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії ... С. 191–204.

вихідцями із села, були вражені звістками про голод і «волинки» і в своїх «антирадянських проявах» пов'язували соціальні проблеми з національними.

Григорій Рій (Київ) хоч не дав прямої відповіді на питання, поставлене в заголовку у своїй статті («Голодні бунти» чи боротьба за державність? [3060]), але запропонував власну періодизацію селянського спротиву більшовицькій колективізації.

Г. Рій визначив наступні етапи боротьби:

1 етап – 1927–1929 роки – поодинокі виступи «свідомих» селян, незгодних з діями місцевої влади;

2 етап – 1930–1932 роки – масштабні та масові акції непокори, зокрема, «голодні бунти» внаслідок кризи хлібозаготівель 1931 року;

3 етап – 1933 рік, коли навіть «волинки» селян згасають, «як наслідок штучно спровокованого акту геноциду Голодомору»[3061].

За Г. Роєм, повстанська боротьба українських селян у 1928–1933 рр. мала надзвичайні наслідки: з одного боку, влада не лише придушила селянський опір, а й унеможливила його поготів, прищепивши свідомості українців «стокгольмський синдром». Проте, на думку Автора, стокгольмський синдром, який вразив Україну 1933 р., все ж не вбив ідею, яка спонукала українське селянство не миритись з діями комуністичної влади, відстоювати власні права і цінності, врешті-решт, ідею власної державності.

Історія спротиву народу насиллю влади під час «великого перелому» останнім часом викладена в численних публікаціях у періодиці, в доповідях на конференціях, зокрема, до 80-річчя трагедії.

Так, Наталя Прокіп (Львів) застосувала проблемно-хронологічний поділ форм протидії політиці голодотворення за ступенем їх активності: «активний» період з 1 січня до 7 серпня 1932 р. з елементами збройного та мирного опору, та період пасивного спротиву з 8 серпня 1932 до 31 грудня 1933 р., коли виморена голодом сільська спільнота втратила соціальні зв'язки і ставала байдужою до своєї долі

Дослідниця умовно виділила у першому періоді збройні і мирні форми опору. До збройних форм віднесено: власне збройні виступи (теракти, повстання, що на кінець 1932 року охопили 67 районів УСРР); «бабські бунти»; стихійні виступи, «волинки» з розбиранням продовольства; напади на зернові склади, кагати; нищення реманенту і вирізування худоби тощо. Мирними формами визначено: масові заяви про вихід з колгоспів; відмови та протидії заготівлям; агітації проти колгоспів та хлібоздачі, втечі селян[3062].

Н. Прокіп відзначила, що 2-й період спротиву не був зовсім мирним, але активний опір був спорадичний – переважали пасивні форми: заяви, звернення та скарги; «контрреволюційна агітація»; крадіжки зерна, колосків;

[3060] Рій Григорій. «Голодні бунти» чи боротьба за державність? *Націоналістичний портал.* URL :http://ukrnationalism.com/history/2418–holodni–bunty–chy–borotba–za–derzhavnist.html (дата звернення : 17. 08. 2018)

[3061] Рій Григорій. «Голодні бунти» чи боротьба за державність? …

[3062] Прокіп Н. З. Опір українського населення … С. 126–128.

«куркульський саботаж» під час заготівель, приховування зерна і таке інше[3063]. Загалом дослідниця відзначила, що хлібороби захищали своє право господаря на рідній землі у різних формах, але з наростанням голоду їх протестна активність знижувалась.

Попри схвальну спробу кваліфікації протестних форм політиці влади, частину з яких проілюстровано документами, дослідниця допустила змішування деяких форм («волинки», нищення реманенту і худоби віднесено до збройних), упустила з виду деякі інші форми.

Так, Олександр Штоквиш (Київ), крім п’яти основних форм спротиву геноциду 1932–1933 рр. (втечі з сіл, виходи з колгоспів, «волинки», відкриті масові виступи, збройна боротьба) назвав втечі і самогубства посадовців, приховування зерна у відходах, закопування в ямах, заплутування обліку зерна, творення протестного фольклору[3064]. Автор, нагадав також дані ДПУ: за перші сім місяців 1932 р. в УСРР сталося понад 900 заворушень – 56% від союзного загалу; бюлетень ДПУ УСРР від, підписаний Головою ДПУ УСРР С. Реденсом, повідомляє, що лише за дві декади (до 5 грудня 1932 р.) заарештовано 8881 осіб, з яких понад 2 тис. колишніх петлюрівців та махновців. У 110 районах ліквідовано «контрреволюційні» й повстанські групи[3065].

Світлана Орел (Кропивницький) проаналізувала маловідомі факти активної непокори злочинним діям влади на початку 30-х років. Дослідниця нагадала про листівки «Братства українського народу» у Зінов’євську та на станції Шостаківка, у яких ще в березні 1931 р. «Ми об’являємо войну, бо ми не можем дивиться на жидовського кровопійця, вони вже послідню кров виссали з мужика, вже від мужика послідній кусок хліба видерли, вони не бачуть, що нема хліба, нема нічого. Ні, вони ще заготовлять хотять, щоб мужик з голоду пропав»[3066]. Засуджені у цій справі семеро селян насправді висловили думку про дії влади мільйонів своїх земляків.

Детально висвітлила С. Орел і бунт у селі Казанка (нині Миколаївська область), який почався 23 лютого 1932 року з погрому колгоспної канцелярії і побиття голови колгоспу, а через кілька днів спалахнув повторно, з розбором на складах 150 пудів картоплі та 25 пудів проса. «Селяни вимагали: «Дайте хліба, бо діти помруть з голоду, а не дасте, то силою прийдеться взять!», – процитувала С. Орел матеріали «Казанської справи»[3067]. Не дочекавшись хліба, натовп селян чисельністю до 500 чоловік, розібрав 300 пудів кукурудзи на елеваторі «Союзхліба», а також борошно і зерно у млині. Лише коли із Кривого Рогу прибув кінний загін міліції, натовп вдалося розігнати і арештувати заводіїв бунту – Петра Гудзя, Михайла Пашню, Пантелія Шевчука, Степаниду Пушкову та ін.[3068].

[3063] Прокіп Н. З. Опір українського населення … С. 129.
[3064] Штоквиш Олександр. Опір українських селян геноциду 1930–1933 рр. *День.* 2014. 1 грудня. № 215.
[3065] Штоквиш Олександр. Опір українських селян …
[3066] Орел Світлана. «Дайте хліба, бо діти помруть з голоду, а не дасте, то силою прийдеться взять!..». *Український тиждень.* 2016. 24 листоп.–1 грудня. № 48.
[3067] Орел Світлана. «Дайте хліба, бо діти помруть…» …
[3068] Орел Світлана. «Дайте хліба, бо діти помруть…» …

«Тим часом на Долинщині творив осередки організованого спротиву Радвладі, мабуть, останній отаман нашого краю Сергій Клепач»[3069], – зазначила С. Орел. Проте у травні 1933 р. червоні карателі розстріляли С. Клепача та кількох його побратимів, ще майже 50-х підпільників відправили в табори.

Дослідниця навела також приклади пасивного спротиву українців владному беззаконню та аморалізму, які у тих умовах означали «маленький героїзм» маленький героїзм: відмову селян везти валку хліба в район (січень 1933 р.); відмову арештовувати односельця; витрату грошей із фонду культпотреб на постачання односельців тощо.

Як зазначила С. Орел, більшовики старанно викошували не тільки селянство, а й українську інтелігенцію, зокрема, справою СВУ. Так, наприкінці 1932 – навесні 33-го року було заарештовано 35 агрономів, плановиків, членів правлінь колгоспів. Лідерами цієї «антидержавної групи» ДПУ «призначила» референта із питань сільського господарства Зінов'євського міськпланкому І. Конфедерата та «якогось» Г. Іщенка, який закликав до партизанської боротьби. Іншим фігурантам справи інкриміновано агітацію проти колгоспів, спротив хлібоздачі, націоналізм тощо[3070].

Отже, розгляд публікацій про хронологічні межі Великого голоду в УСРР показує, що вітчизняні науковці не виробили консенсусу щодо з цього питання. Абсолютна більшість істориків обмежується констатацією рамок Голодомору 1932–1933 рр. без роз'яснення вибору їх нижньої і верхньої межі. Частина істориків солідарні з В. Марочком, який, базуючись на «наслідковому» критерії смертності, розширює нижні голодові межі до грудня 1931 або січня 1932 р., верхні – до вересня–жовтня 1933 р. і веде мову про 22 місяці Голодомору. Є. Яценко ототожнила визначення «голод» і «Голодомор», поділивши останній в межах Харківщини на чотири етапи за наслідковим критерієм:

1) недоїдання з весни–літа до листопада 1932 р.;

2) наростання і поширення голоду з листопада 1932 р. по березень 1933 р.;

3) пік Голодомору з березня по липень 1933 р.;

4) «повільне згасання Голодомору» липень–листопад 1933 р.

Інша частина істориків, погоджується з С. Кульчицьким, котрий, взявши за основу критерій «чину» влади, розрізняє український Голодомор з грудня 1932 або з 1 січня до 7 лютого 1933 р., як «нищівний удар» Сталіна, відмінний від голодотворення в інших частинах СРСР (крім Кубані).

В. Тиліщак вважає що геноцидний удар Голодомором завдавався в 3 етапи – з липня 1932 до вересня 1933 рр. Правник В. Василенко доводить що намірений злочин – геноцид розпочався із хлібозаготівельною кампанією з урожаю 1932 р.

Демографи поширюють верхню межу дії людомору, враховуючи ненароджених. Але й деякі історики засвідчують перебіг Голодомору у 1934 р. на Вінничині (В. Петренко, А. Матвєєв) та ін.), Чернігівщині (Т. Демченко,

[3069] Орел Світлана. «Дайте хліба, бо діти помруть…» …
[3070] Орел Світлана. «Дайте хліба, бо діти помруть…» …

М. Горох та ін.). Проте, на наш погляд, названі дослідники регіональної історії не враховують різниці між голодом і Голодомором, пов'язаним з вилученням всіх засобів до існування та блокадою.

У зв'язку з такими розбіжностями необхідно поглиблювати аргументацію і доказову базу відмінностей штучного голоду від «нищівного удару» Голодомором в змістовному і хронологічному вимірі. На наш погляд, рубіжними між цими явищами є рішення Сталіна, виражені в партійно-урядових постановах та директивах, починаючи від 18 листопада, якими окреслено соціальні та національні параметри («куркульська та петлюрівська контрреволюція») і механізми Голодомору (блокада і конфіскації продовольства в «чорнодошкових селах). Сталінська телеграма від 1 січня 1933 р. із рішенням про блокаду України і Кубані у цьому ряду стали скоріше «контрольними пострілами», що призвели до мільйонних жертв. Верхня межа Голодомору співвідноситься з новим урожаєм кінця літа 1933 р.

Одними із найбільш досліджених в українській історіографії є сюжети перебігу Голодомору та обставин його організації, що дають відповідь на питання як творився злочин. Практично всі дослідники, проте з різною мірою послідовності, викладають алгоритм політичних та організаційних заходів політбюро ВКП(б) і її українського підрозділу, починаючи, як правило, з літа 1932 р., з яких простежується творення людомору.

С. Кульчицький у їх переліку називає «закон про 5 колосків» 7 серпня, надзвичайні комісії з 22 жовтня, «чорні дошки», натуральні штрафи, обшуки постановою 18 листопада, антиукраїнська постанова 14 грудня, Сталінська «геноцидна» телеграма 1 січня, «блокадна» директива 22 січня 1933 тощо.

Ю. Шаповал висвітлив особливе місце з-поміж таких заходів прийняття ІІІ конференцією КП(б)У 6 липня 1932 р. нав'язаного Молотовим і Кагановичем хлібозаготівельного плану, що стало «прологом Голодомору» і відзначав постанову від 14 грудня, як сигнал для погрому українізаторів.

Г. Папакін наголосив на особливій ролі масового впровадження в УСРР «чорних дощок», запроваджених у листопаді 1932 р. як комплексного заходу голодоморення з блокадою, натурштрафами, обшуками, вивозом товарів, забороною торгівлі тощо.

Ж. Деркач класифікувала використані владою в ході заготівель 1932 р. оргресурси та комплекс політичних, соціально-економічних, правових, ідеологічних заходів щодо селянства.

Н. Романець систематизувала партійно-адміністративні та правові репресивні заходи щодо селянства і відзначила їх наростаючу скоординованість у 1932 р.

Низка інших дослідників проаналізувала численні форми і методи судового і позасудового насильства, які за виразом В. Марочка, нагадували танець дикунів навколо жертви: висілки і депортації, арешти і штрафи, блокада сіл і повернення втікачів, блокада республіки і облави на українців за її межами, розбій і самосуди, мародерство і позбавлення їжі, моральні і фізичні тортури, трощення хат і майна, податки і позики, невиплата і повернення авансів, заборона помелу і нищення ступ та жорен, вилучення промтоварів,

необхідних для виживання і таке інше. В. Марочко тлумачить також як складові організації голоду систему «Торгсін» та невидачу селянам паспортів.

Що стосується поставленого С. Дровозюком питання про психологічний злам селянства, то, як вважає абсолютна більшість науковців, після нищівного удару Сталіна восени–взимку 1932–1933 р. селянство було знесилено фізично, доведене до апатії і могло лише пасивно реагувати на сваволю влади. Разом з тим Г. Махорін та деякі інші науковці вказують, що влітку 1932 р. на Україну припадало до 60% всіх селянських заворушень та виступів СРСР, які траплялися в республіці навіть в умовах тотального терору наприкінці року.

5.4. Наслідки української трагедії 1932–1933 р. у сучасній вітчизняній літературі

Демографічні наслідки голоду, які оцінюються і вивчаються ще з 30-х років за кордоном, були уточнені після обнародування в роки «перебудови» матеріалів «репресованого» Сталіним перепису населення СРСР 1937 р. та удосконаленням методики статистичних підрахунків різними історикам і демографами, але, як зазначалося дослідниками, завжди залишалися предметом гострої дискусії[3071]. У вітчизняній літературі зазначалося, епіцентр цього дискурсу, який розпочався за кордоном ще в 30-х роках сьогодні остаточно перемістився із англо-американського наукового середовища в Україну, де, зосереджено і найбільш професійні, і найбільш контраверсійні розробки[3072,3073].

Після тривалої історії оцінок та обрахунків в українських демографів з Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України та істориків (Український інститут національної пам'яті, С. Кульчицький) склався було певний консенсус, в тому, що у 1932–1934 рр. прямі втрати населення радянської України від геноциду голодом склали 3,9 млн. осіб, а з ненародженими – близько 4,5 млн. Проте з 2016 р. інші Авторитетні фахівці з історії Голодомору, найперше, – В. Марочко і В. Сергійчук – наводять низку аргументів щодо загибелі понад 7 млн. українців.

Один із провідних українських історіографів Ярослав Калакура у своїх висновках щодо вивчення втрат народу під час Голодомору відзначав, що завдяки ретельному аналізу джерел, залученню кількісних методів вивчення переписів населення сучасна «…історична, юридична і демографічна науки впритул підійшли до встановлення реальних масштабів втрат України від геноциду»[3074]. Нам видається такий висновок передчасним, особливо

[3071] Гудзь Віктор. Сучасні оцінки демографічних втрат від голоду в Україні 1932–1933 років (Current estimates of demographic losses from famine in Ukraine 1932-1933). *Proceedings of the VII International academic Congress «Innovation in the Modern World»*. Australia, Sydney, 18–20 May 2015. Vol. III. Sydney : Sydney University Press, 2015. P. 43–47.

[3072] Гудзь В. В. Історія дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки XX століття. *Українознавчий альманах*: Вип. 16 / зб. наук. пр. Київ, 2014. С. 241–245.

[3073] Гудзь В. В. Проблеми демографічних наслідків Голодомору в Україні 1932–1933 років в сучасній світовій історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 43. 263–268.

[3074]Калакура Ярослав. Історіографія та джерельні свідчення… С. 119.

враховуючи, що сам Я. Калакура відзначив перспективність подальшої розробки рекомендованих В. Сергійчуком джерел для корекції втрат від Голодомору у напрямі до 7 млн. більше.

Цих питань також торкалася у своїй доповіді Наталія Мехеда (Черкаси)[3075], але вона, навпаки, визнавши відсутність консенсусу щодо чисельності жертв геноциду, не згадала розрахунків В. Сергійчука та В. Марочка, навівши лише цифри демографів про 4,5 млн загальних людських втрат в УСРР у 1932–1934 р. В іншому оглядовому історіографічному дослідженні демографічних наслідків Голодомору наводяться головним чином результати розрахунків людських втрат зарубіжними фахівцями (С. Максудовим, Девісом–Віткрофтом, В. Цапліним та ін.), а також С. Кульчицьким[3076]. Досить інтенсивно досліджувався сучасний історіографічний дискурс

В літературі відзначалася послідовність у аргументації своєї методологічної позиції та дослідницького методу, яких ще з радянського періоду дотримується піонер демографічних студій Голодомору серед українських науковців С. Кульчицький[3077]. Перші викладки своєї методики обрахувань та кінцевих визначень кількості жертв трагедії вчений опублікував у бюлетені Інституту історії 1988 р.[3078]. Встановлені ним демографічні параметри прямих втрат за 1932–33 роки (3–3,5 млн осіб) були кількісно нижчими, ніж прийняті представниками «тоталітарної школи», але перевищували дані «ревізіоністів». Аналогічні кінцеві викладки історик опублікував у «проривному» на свій час колективному збірнику статей і документів: 3238 тис. прямих втрат та 4207 тис з ненародженими дітьми лише за 1933 р. і 4 млн. 649 тис. (до 5 млн. з корекцією) – за 1932–1933 рр.[3079].

З урахуванням даних переписів 1926 і 1937 рр., щомісячної динаміки природного руху населення сільської місцевості у 1933 і попередніх роках та недообліку народжень і смертності цього року, репресій і депортацій, сальдо міграції вчений встановив загибель від голоду в УСРР 144 тис. чол. у 1932 р. і 3 млн 328 тис. – у 1933 р. Повні втрати людності, з урахуванням ненароджених за 1932–33 рр. визначено обсягом 4649 тис, а з поправкою на неточність деяких даних – до 5 млн. чоловік[3080].

У 1993 р. історик зазначав: «Отже, повні втрати від голоду, включаючи ненароджених, оцінюються для 1932 р. в 443 тис., а для 1933 р., включаючи демографічну луну у формі зниження народжуваності в 1934 р., –

[3075]Мехеда Наталія. Історіографія соціально-демографічних … С. 122–126.

[3076]Серпутько А. Ю. Демографічні наслідки голодомору 1932–1933 років: історіографія. *Часопис української історії:* зб. наук. ст.. Київ : 2005. Вип. 2. С. 76–78.

[3077] Гудзь В. В. Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії. *Український селянин*: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун–т ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 15. С. 4–5.

[3078] Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. *Інформаційний бюлетень Ін–ту історії АН УРСР*, 1988. Вип. 1. С. 32–39.

[3079]Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* ... С.77–78.

[3080]Кульчицький С. В. Трагічна статистика голодомору. *Минуле України: відновлені сторінки* / редкол.: І. М. Хворостяний (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. С. 166.

4207 тис. чоловік. В сумі повні втрати за 1932–1933 рр. становлять 4649 тис. чоловік. … Звичайно, загальні втрати українців в СРСР від голоду 1932–1933 рр. істотно вищі – до 6 млн. чоловік, якщо врахувати геноцид на Кубані»[3081]. У монографії в співавторстві з Г. Єфіменком 2003 р. обраховувано кількість жертв голоду в УСРР в діапазоні від 4,3 млн. до 5 млн. чоловік. Без врахування механічного руху населення, який не підлягав точному виміру, повні демографічні втрати населення УСРР в період з 1932–1933 років науковці оцінили в обсязі від 5,5 млн. до 6 млн. чоловік[3082].

Крім того, обґрунтовуючи відмінність голоду в Росії від ґеноциду в Україні, С. Кульчицький наводив порівняльні дані демографічних втрат в приблизно однакових за територією Середньо- та Нижньо-Волзькому краях (435 тис кв. км) і УСРР (450 тис. кв. км.). У Поволжі, за даними В. Кондрашина, померло від голоду 366 тис чол., а в Україні – 3238 тис людей або на порядок більше[3083]. (Щоправда, в Поволжі проживало і вдвічі менше сільського населення, ніж в Україні, а з іншого боку, цей край не блокувався. – В. Г.).

У подальшому С. Кульчицький намагався якомога повніше врахувати й міграційні процеси, прогностичні оцінки демографів, динаміку народжуваності, що лише підтвердило його кінцеві параметри обрахування людських втрат. Певний час історик вів дискусії з іншими дослідниками проблеми – С. Максудовим, С. Віткрофтом, С. Пирожковим, але поступово, незважаючи на різні методики підрахунків, позиції науковців зблизилися в діапазоні близько 3,5 млн прямих втрат в республіці, але ніяк не 7 млн.[3084], як стверджували їх опоненти.

Попри політичні заяви президентів В. Ющенка (з подачі тодішнього президента Світового конгресу українців Аскольда Лозинського[3085]) і П. Порошенка про 7–10 млн жертв Голодомору та політичний тиск, історик продовжує і сьогодні обстоювати свою методику і отримані дані, наближені до оцінок фахових демографів України і США: близько 3,9 млн прямих жертв і 4,6 млн втрат разом з ненародженими[3086].

Паралельно з істориками ще з часів перебудови розробляли проблему наслідків Голодомору фахівці-демографи Арнольд Перковський і Сергій Пирожков, які визначали 4 млн надлишкової смертності за 1927–1938 рр.[3087]. Конкретнішим був Омелян Рудницький, котрий нарахував 3,8 млн жертв голоду у 1932–1934 рр.[3088]. С. Пирожков, застосувавши власну методику обрахунку людських втрат, відмінну від технології прямої реконструкції

[3081] Кульчицький Станіслав. Терор голодом як інструмент … С. 35–36.

[3082] Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки голодомору ... 191 с.

[3083] Кульчицький С. В. Сталінський терор … С. 29

[3084] Кульчицький Станіслав. Демографія, на відміну від історії, де кожний має власну думку, є наукою точною. *День.* 2018. 13 квітня. № 65–66.

[3085] Кульчицький Станіслав. Голодомор як геноцид: якою мусить бути доказова база? *Український тиждень*. 2016. 24 листоп. № 47.

[3086] Кульчицький Станіслав. Голодомор. 1933: міфи і реальність. Яка ситуація складається нині з оцінкою жертв Голодомору? *Дзеркало тижня*. 2017. 11–17 лютого. № 5.

[3087] Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30–ті роки. *Український історичний журнал.* 1989. № 8. С. 24–36.

[3088] Рудницький О. П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* Вип. 24. Київ : Наукова думка, 1990. С. 22–26.

демографічних даних С. Кульчицького і С. Максудова, спершу доводив, що надсмертність в республіці між 1926 і 1939 рр. становила близько 5,8 млн. осіб[3089].

Згодом С. Пирожков удосконалив свою методику. З комбінованого аналізу вікових структур 1927 і 1932 рр. вчений встановив віково-статевий склад населення 1929 р. Звідси, з двома кроками п'ятирічного переміщення та згідно перепису 1939 р., з'ясовано вікову структуру на початок року. Розрахунок демографа показав, що втрати населення в УСРР за 1929-1938 рр. становили 4758 тис. осіб[3090]. Ці дані корелюються з представленими у спільній праці С. Пирожкова з французькими демографами: «… повні втрати можуть бути оцінені в 4,6 млн. осіб, 0,9 млн. з яких викликані примусовими міграціями, 1 млн. – дефіцитом народжень, 2,6 млн. – надлишковою смертністю»[3091].

До 75-річчя Голодомору вийшли друком нові праці фахівця Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України (ІДСД) Елли Лібанової із врахуванням нових методів статистичної обробки та корекції динаміки народонаселення[3092]. З розрахунків дослідниці випливає що смертність населення республіки під час радянського геноциду була вищою, ніж під час нацистської окупації: у 1931 р. загальний коефіцієнт смертності складав 19,6; у 1932 р. – 25,6; у 1933 р. – 123,0; у 1943 р. – 18,5[3093].

Автори «Післямови» до 1-го зведеного тому «Національної книги пам’яті» відзначали прийнятність результатів демографів ІДСД як найбільш виважених даних: «… перевищення природного рівня смертності за час Голодомору становило 3,4 млн. осіб, а дефіцит народжуваності сягнув 1,1 млн, кумулятивні ж демографічні втрати склали близько 6 млн. осіб. У сумі це перевищує 10 млн осіб»[3094]. Щоправда, у вироку суду нав’язані політиками «кумулятивні» 10 млн. не враховано, а йдеться про те, що Сталін з іншими посадовцями навмисно організували геноцид частини української національної групи в результаті чого було знищено 3 млн 941 тис осіб[3095].

Помітним рубежем у вдосконаленні методики та уточнення результатів обрахувань демографічних наслідків Голодомору став обмін науковими розробками на міжнародній конференції в Києві до 80-річчя події. Зокрема, Павло Шевчук запропонував оригінальну методику обрахувань, продуктивно

[3089]Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. Киев : Наукова думка, 1992. С. 63.

[3090]Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації. *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки* ... С. 26–33.

[3091]Валлін Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930–х та 1940–х років. *Демографія та соціальна економіка*. 2005. № 2. С. 27.

[3092] Лібанова Е. Катастрофа та її відлуння. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років. *Сучасність.* 2008. Листопад. № 11. С. 22–29.

[3093] Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України в наслідок голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* ... С. 266–278.

[3094]Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні / ред. кол.: В. Ющенко (голова ред. кол.); кер. авт. кол. І. Юхновський. Київ : Вид. ім. Олени Теліги, 2008. 1000 С.

[3095]Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках 13 січня 2010 року. URL : http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/genocide/court–order (дата звернення: 27. 07. 2018).

використану іншими науковцями ІДСД[3096]. Дослідник зазначив: «Основною ідеєю запропонованого підходу є використання результатів деталізованої демографічної реконструкції: розподілу населення, померлих за віком і статтю та народжених (за віком матері) за кожний календарний рік періоду 1932–1934 рр.[3097]. Важливою відмінністю від усталених прогнозних підходів до виявлення прямих втрат людності у міжпереписний період (1926–1939 рр.) стало обрахування вченим щорічних некризових смертей методом реконструйованої чисельності населення від 1931 до початку 1935 року. Відповідно для оцінки непрямих втрат сільського населення запропоноване використання некризової (інтерпольованої) народжуваності жіночого населення[3098].

Вагомим вкладом у висвітлення демографії Голодомору стала ще одна доповідь фахівців ІДСД – Омеляна Рудницького та Алли Савчук[3099].

Вчені, на відміну від більшості дослідників, що застосовують перспективно-балансовий метод відстеження руху окремих когорт за прогнозними параметрами народжуваності, смертності, міграції, використали нову методику демографічної реконструкції П. Шевчука.

На думку О. Рудницького та А. Савчук, внаслідок зимових хлібозаготівель у 1932 р. прямі демографічні втрати значно перевищили показники попереднього року і склали 248,5 тис. осіб, з яких 190 тис. припало на села. «Роком голодного мору став наступний 1933 рік. Система драконівських заходів влади під час хлібозаготівель, повне вилучення харчових припасів у січні невблаганно наближали страхітливу голодну трагедію і як наслідок – катастрофічне підвищення смертності»[3100].

В результаті, встановлена Авторами загальна смертність у 1933 р. (4,1 млн чол.) дорівнялася сумарним показникам за 7 (!) попередніх років (1926–1931 рр.). Науковці нарахували за 1932–1934 рр. 3917,8 тис. прямих жертв Голодомору в Україні, з яких 3 млн 612,7 тис. (92,2 %) припало на сільську периферію і 305,1 тис. – на міста. Загинули кожна четверта людина віком понад 60 років, кожна сьома дитина до 15 років і кожна десята людина працездатного віку. Надсмертність етнічних українців в республіці досягла 3568 тис. осіб (91,1 %), ще 349,7 тис. жертв припало на національні меншини[3101].

У сукупності з ненародженими О. Рудницький та А. Савчук нарахували 4 млн 518 тис. (4 млн 114 тис. осіб в селах і 404 тис. – в містах) демографічних втрат в УСРР за 1932–1934 рр., які не була відновлені навіть до Другої світової війни[3102].

[3096]Шевчук П. Є. Методичні підходи до обчислення демографічних утрат під час голоду 1932–1933 рр. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 289–295.

[3097]Шевчук П. Є. Методичні підходи до обчислення … С. 291.

[3098]Шевчук П.Є. Методичні підходи до обчислення … С. 293.

[3099]Рудницький О. П., Савчук А. Б. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 281–288.

[3100]Рудницький О. П., Савчук А. Б. Голод 1932–1933 рр. в Україні … С. 285.

[3101]Рудницький О. П., Савчук А. Б. Голод 1932–1933 рр. в Україні … С. 286.

[3102]Рудницький О. П., Савчук А. Б. Голод 1932–1933 рр. в Україні … С. 288.

Чіткий виклад сучасної позиції демографів викладено у прес-релізі інституту 2015 р.: «Втрати через надсмертність, тобто через перевищення смертності її природного рівня, в Україні внаслідок голоду у 1932–1934 рр. становлять 3,9 млн. осіб. Із загальної кількості втрат 93% припадає на сільських жителів. Із 3,9 млн осіб, померлих від голоду, один мільйон становлять діти віком молодше 10 років. За цей час внаслідок терору голодом виморено 13% населення УСРР, з яких 84% загинуло за березень – серпень 1933 року. У червні 1933 р. Голодомор убивав у середньому по 28 тис. людей за добу[3103].

В документі демографів наведено також дані про співвідношення міжреспубліканських та міжобласних втрат. Втрати через голодову надсмертність в СРСР за 1932–1934 рр. склали 8,7 млн., причому у Казахстані та Україні – 123,7 та 119,3 на 1000 населення відповідно, тоді як у Росії (25,9) і в рази менше – в інших республіках. Що стосується міжобласної різниці, то вчені вирахували надлишкову смертність в 1932–1934 рр. кожної п'ятої людини (!) у Київській і Харківській областях. Від 102 до 126 осіб на 1000 душ населення гинуло у Вінницькій, Дніпропетровській, Одеській областях та Молдавська АРСР. Менше постраждали лісова і прикордонна Чернігівщина та індустріальна Донецька область – в діапазоні 54–91 смерті вище природних показників на 1000 чоловік[3104].

Приблизно такими ж вимірами оперують більшість фахівців, які застосували новітні методи демографічних обрахувань. Останнім часом дослідження демографічних наслідків голоду набули міжнародного кооперативного характеру внаслідок вироблення спільних методик статистичної обробки динаміки народонаселення в СРСР у 20–30-х роках.

Науковцями Центру демографічних і соціоекономічних досліджень українців у США при Науковому Товаристві імені Шевченка в Нью-Йорку та ІДСД ім. М.Птухи НАН України (за С. Кульчицьким – «група Воловини – Рудницького». – В. Г.) було вперше досліджено кількість жертв Голодомору не лише в селах а й серед міського населення УСРР і визначено динаміку та соціально-демографічну специфіку людських втрат за 1932–1934 рр. Виявлені вченими відмінності у масштабах, динаміці та віковій структурі смертності в республіці дозволили їм підтвердити вплив на перебіг людомору різних соціально-економічних і політичних чинників і встановити штучний характер голоду, що підтверджено 90 % прямих втрат у першій половині 1933 р.

За даними науковців, у 1933 р. надлишок смертності в аграрних регіонах УСРР склав 16,5 % від загальної кількості сільського населення тоді як частка надлишкових (голод та супутні хвороби) втрат у міських поселеннях становила 4 %. Зрештою, демографи встановили загальні людські втрати України за 1932–

[3103] Прес–реліз Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України до Дня пам'яті жертв Голодоморів. С.1–3. С. 2. URL: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_26_11_press_release.pdf (дата звернення: 27. 07. 2018).

[3104] Rudnytskyi Omelian, Levchuk Nataliia, Wolowyna Oleh, Shevchuk Pavlo, Kovbasiuk Alla. Demography of a man–made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian studies in population.* 2015. 42. No 1–2. P. 69.

1934 рр. внаслідок штучного голоду кількістю 4,5 млн чол., з яких 3,9 млн через пряму надсмертність і 0,6 млн ненароджених дітей[3105].

При цьому проведена корекція статистики природного руху населення на недообліку, уточнення даних переписів 1926, 1937 і 1939 років, враховано сальдо сільської міграції, що дало змогу реконструювати пообласну чисельність населення за 1927–1939 рр. Вчені розглянули чотири гіпотези для пояснення реґіонального розподілу надлишкової смертності у сільській місцевості УСРР – історичну, екологічну, прикордонну, економічну – і встановили, що лише дві останні частково пояснюють зональні та обласні відмінності[3106].

Демографи встановили парадоксальну ситуацію, коли найбільша смертність вразила Київщину і Харківщину, а не південні регіони зернового виробництва, чим заперечили твердження російських істориків та ревізіоністів про ідентичний голод в радянських регіонах товарного зерновиробництва і практично довели антиукраїнську направленість геноциду. Науковцями на фактах простежено певний зв'язок масштабів антирадянського опору й репресій проти селянства в 1932 р. та вплив економічних (продовольчої допомоги) й історико-політичних чинників на смертність від голоду в 1933 р. Водночас, колектив науковців відзначив недостатню вивченість питань про зв'язок з голодовою катастрофою селянських повстань, про роль подвірних обшуків та національного чинника в умовах боротьби за виживання[3107].

Взявши до уваги різні обрахунки динаміки народонаселення, науковці групи Воловини – Рудницького провели також коригування переписів 1926, 1937 та 1939 рр. в УСРР у площинах села та міста, коефіцієнтах народжуваності та смертності, вікових та статевих стратах тощо. Проведено реконструкцію міграції селян і містян та загального руху народонаселення республіки за 1927–1938 рр., дані про яку зведені в окрему таблицю. Враховано також дискусійні питання методики та оцінок людських втрат від Великого голоду в СРСР, які побутують в світовій науці[3108].

Загалом спільна праця демографів та істориків, виконана за грантом Олега Воловини, відзначається високим рівнем професійності, доказовою базою, підкріпленою статистикою, графіками і мапами, що викликає довіру до її результатів. Проте у інших дослідників виникають питання щодо вихідних даних обрахунків сучасних демографів, базованих переважно на переписах з недооцінкою поточної статистики.

Унікальним кроком «вглиб», на районний рівень демографії Голодомору, є перше компаративне дослідження проблеми в масштабах України (всі

[3105]Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні / О. П. Рудницький, Н. М. Левчук, О. Воловина, П. Є. Шевчук, А. Б. Ковбасюк. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3. С. 43–63.

[3106] Воловина О., Плохій С. М., Левчук Н. М., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б., Шевчук П. Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 97–100.

[3107] Воловина О., Плохій С. М., Левчук Н. М., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б., Шевчук П. Є. Регіональні відмінності ... С. 115–116.

[3108] Kovbasiuk A. Rudnytskyi O. P., Levchuk N. M., Wolowyna O., Shevchuk P. Demography of a Man … P. 11–30.

392 райони в адміністративних межах станом на квітень 1933 року) науковця з академічного Інституту демографії Наталії Левчук (Київ)[3109]. Дослідниця відзначила відмінність своєї праці від розробок С. Максудова, С. Віткрофта та ін., які оперують зареєстрованими даними людських втрат, тоді як для обчислення над смертності важливо оцінити реальне число смертей від голоду та їх гіпотетичну кількість, яка би була за відсутності людомору.

Крім того, фахівчинею, шляхом узгодження чисельності населення та змін природного й міграційного приросту за певний період, реконструйовано демографічну динаміку регіонів. В результаті Н. Левчук підтвердила найбільш смертоносний голод в Київській і Харківській областях і встановила, що прямі втрати населення України через надсмертність у 1933 р. становлять 3529,3 тис. осіб (3 млн 335,3 тис. у сільській місцевості і 194 тис. у містах)[3110].

У підсумку Н. Левчук відзначила:

1) нестандартність моделі демографічних зрушень внаслідок голоду через значні розбіжності у втратах між областями та усередині них: «Якщо відмінності між областями з максимальним (Київська область) та мінімальним (Донецька область) рівнями втрат становлять в середньому 4,5 рази, то міжрайонні показники лежать в межах від 1,6 у Ново-Златопольському (єврейському національному) районі Дніпропетровської області до 540,2 на 1000 населення у Тетіївському районі Київської області»[3111]. Відзначено також, що райони з найнижчими коефіцієнтами надсмертності (50 і менше в розрахунку на 1000 населення) знаходилися не лише у Донецькій та Чернігівській областях й у деяких національних районах та прикордонних районах Півночі, Заходу та Півдня республіки.

2) не виявлено кореляції між показниками смертності у докризовий період та їхнім приростом під час голоду 1933 року у найбільш постраждалих районах;

3) усталений «регіональний режим вимирання» в селах, який склався в областях та районах на 1929 рік, не відповідав такому у роки Великого голоду. Так, у Київській області співвідношення мінімуму та максимуму коефіцієнтів смертності між районами у 1929 р. склало 1,8 рази, а в 1933 р. – 24 рази; в Дніпропетровській області – 2 і 15 рази; Харківській – 2 і 13; Одеській – 2 і 11, Донецькій – 1,7 і 11; Чернігівській – 2 і 8; Вінницькій – 1,5 і 6.

4) втрати сільського населення через надсмертність по районах корелюються з показниками для всього населення, але є значно вищими: «Високий рівень втрат у 1933 р., окрім багатьох районів Київської та Харківської областей, спостерігався також в Янушпольському районі Вінницької області, Савранському й Вільшанському районах Одеської області, Мелітопольському та Ново-Васильківському районах Дніпропетровської області, Марківському та Старобільському районах Донецької області»[3112].

[3109] Левчук Н. М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 257–264.

[3110] Левчук Н. М. Районна диференціація втрат … С. 261.

[3111] Левчук Н. М. Районна диференціація втрат … С. 261.

[3112] Левчук Н. М. Районна диференціація втрат … С. 263.

У загальному висновку Н. Левчук наголошено на специфічному характері голоду 1933 року, який найбільше вразив не зернові і колективізовані регіони Степу, а лісостепові райони Київської та Харківської областей, які отримали нижчі обсяги державної продовольчої допомоги і позики.

Дослідниця продовжує і поглиблює розробку проблеми співвідношення регіональних людських втрат від Великого голоду, в тому числі й на міжпоселенськоому локальному рівні, що засвідчує презентація результатів обрахувань демографині на львівському науковому форумі[3113].

Характерно, що українські демографи з ІДСД ім. М. Птухи не лише розробляють власну методику обробки статистики Голодомору, а й на основі всебічного аналізу комплексу джерел внесли корекцію у дані трьох переписів населення 20 – 30-х років. Зважаючи на зауваження опонентів (В. Марочко, В. Сергійчука та ін.) науковці ІДСД поєднали історичний та демографічний методи та виявили конкретні пропорції недообліку смертності немовлят до 1-го року, яка склала половину від кількості народжених за 1932 р., 66% – за 1933 р. і 100% ненароджених у 1934 р. Крім того, встановлено відносну частку незареєстрованих смертей у 1932 р. – «приблизно кожного п'ятого померлого (21,9%) та 13,6% народжених серед сільських жителів»[3114]. Кваліфікація вчених-демографів і методика їх дослідження викликають довіру до їх обрахувань кількості жертв Голодомору.

Як встановлено дослідниками, у 1933 р. Голодомор своїм чорним маревом остаточно охопив також неіндустріальні міста: коефіцієнт смертності у Житомирі склав 82,7, при народжуваності 10,5; у Бердичеві: 69,2 і 14,9; у Вінниці: 63,4 і 14,9; у Полтаві: 59,4 і 8,3 тощо[3115].

Ці дані не вплинули на загальні результати обрахування науковцями демографічних наслідків Голодомору в кількості 3,9 відповідних прямих втрат за 1932–33 рр. і 4,5 млн з непрямими втратами за 1932–1934 рр.

Аналогічних висновків дійшли й деякі інші зарубіжні й вітчизняні фахівці, як-от професори Анатолій Романюк (Університет Альберти, Канада) та Олександр Гладун (ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України), чиї статті про динаміку народонаселення в Україні вийшли друком спершу у канадському фаховому часописі[3116], а невдовзі і в українському перекладі в Києві[3117]. Посилаючись на розробки демографів INED (Франція), Гарвардського університету (США), Інституту Макса Планка (Німеччина), ІДСД ім. М. Птухи, істориків С. Кульчицького і С. Максудова, Автори публікації визначили

[3113] Левчук Наталія. Демографічні втрати України внаслідок голоду 1932-1933 років: регіональні та міжпоселенські відмінності. *Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром*: матеріали третьої міжн. наук.-практ. конф. Львів, 4–5 квітня 2014 р. / ред. кол.: Л. Сеник, Б. Моркляник, Р. Пак та ін. Львів : Добрий друк, 2015. С. 392–408.

[3114] Левчук Н. М., Боряк Т. Г., Воловина О., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 94.

[3115] Маркова С. В. Соціально–демографічна характеристика українського соціуму (1924–1934 рр.). *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 279.

[3116] Romaniuk Anatole, Gladun Oleksandr. Demographic Trends in Ukraine: Past, Present, and Future. *Population and Development Review*. Vol. 41. No. 2. P. 315–337.

[3117] Романюк А. І., Гладун О. М. Демографічні тенденції в Україні: минуле, сьогодення і майбутнє. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3 (25). С. 21–42.

«правдоподібні діапазони загиблих» від Голодомору 1932–1933 рр.: «Від чотирьох до п'яти мільйонів загинули, що складає приблизно 15 % 30-ти мільйонного населення Радянської України[3118]. Для усвідомлення наслідків цієї катастрофи вчені нагадали, що найбільш масштабна смертність від голоду у 1958–1962 рр. (36 млн чол.) внаслідок так званого «Великого стрибка» Мао Цзедуна становила 5 % відсотків від тодішньої чисельності населення Китаю.

Незважаючи на ґрунтовні докази про 3,9 млн прямих і 4,6 млн сукупних з ненародженими жертв Голодомору, отримані дані не можуть вважатися остаточними насамперед через неповноту статистичних даних руху народонаселення, смертності і народжуваності та ненадійність радянських даних переписів.

Тому частина дослідників обчислює голодові втрати в УСРР 1932–1933 років меншими, ніж українські науковці, але вони здебільшого наближені до обчислень Авторитетних в світі дослідників цього питання С. Максудова, С. Віткрофта. Результати досліджень С. Віткрофтом втрат від голоду 1932–33 рр. в Україні і в СРСР, опубліковані в якості додатку до 3-го тому московського капітального видання документів наступні: «По одній лише Україні можна було б говорити про 3–3,5 млн. додаткових смертей, а по СРСР у цілому, певно, про 6–7 млн.»[3119]. Російські науковці також визначали українські прямі втрати 1932–1933 рр. в діапазоні від 2–3 млн чол. (О.Шубін) до 4 млн (М. Івницький, Є. Андрєєв та ін.).

В українських еміграційних колах, навпаки, здавна висловлювалися припущення про 7 млн жертв Голодомору і одинокою була цифра про 2-3 млн. втрат В. Кубійовича, так само позбавлена на той час статистичного підґрунтя. З відкриттям радянської статистики, зокрема, перепису 1937 р., частина науковців продовжила обстоювати цифру, яка неодмінно перевершила би кількість жертв Голокосту і посприяла б, на їх думку, визнанню Голодомору геноцидом.

Відповідно й у промові на міжнародній науковій конференції до 60-річчя Голодомору (Київ, 1993) тодішній віце-прем'єр, академік Микола Жулинський солідаризувався із визначенням трагедії як «народовбивство», «геноцид», «український голокост» і повідомив, що «за обережними підрахунками науковців, причому на підставі радянської офіційної статистики», сукупні втрати населення Української РСР становили 7,5 млн. осіб, з яких понад 4,8 млн. лише «смертельні» місяці 1932–33 рр.[3120].

Після «урядово-академічних» тез М. Жулинського, деякі українські дослідники Голодомору, не вдаючись до власних розрахунків, почали вживати цифри 7–7,5 млн для визначення людських втрат у 1932–1933 рр., а не упродовж 1932–1938 рр., як обраховував у свій час в окупованому Харкові Степан Сосновий.

[3118] Романюк А. І., Гладун О. М. Демографічні тенденції в Україні … С. 25

[3119] Уиткрофт Стивен. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: документы и материалы*: в 5 т. 1927–1939. Т. 3. Конец 1930–1933. Москва : Изд–во «РОССПЭН», 2001. С. 885.

[3120] Жулинський Микола. Вступне слово голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60–ми роковинами голодомору в Україні. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 7.

Наступна міжнародна конференція в Києві, за ініціативою Голови Асоціації дослідників Голодоморів в Україні Левка Лук'яненка, прийняла спільну заяву конференції, з характеристикою голоду як «міжнародного злочину геноциду», який забрав в Україні 7–8 млн. людей[3121].

Поодинокі нефахові дослідники запропонували свої сумнівні методики і результати, як–от Пантелеймон Василевський, який взяв за основу начебто почуті від керівника справами РНК УСРР О. Кисельова «дані ОДПУ» про загибель від голоду в Україні з 1 грудня 1932 по 15 квітня 1933 р. 2 млн. 240 тис. 100 осіб сільського населення і нарахував 7 млн. 125 тис. 800 жертв геноциду[3122].

Свої обчислення демографічних масштабів геноциду 1932–33 років запропонував один із провідних дослідників цієї трагедії В. Марочко. Спершу, посилаючись на різницю між переписами 1926 і 1937 рр., вчений вів мову про те, що «… загинуло щонайменше 5,5 млн душ в УСРР»[3123], не виділяючи смертності від Голодомору. У 2000 р. історик нарахував щонайменше 5,3 млн. прямих жертв голоду в УСРР, до яких додавав 1 млн. померлих, незареєстрованих органами ЗАГСів[3124]. У 2003 р. вчений знову писав про 5,5 млн людей, виморених в Україні та заміщення їх десятками тисяч «спецпереселенців» з Росії та Білорусії[3125].

При цьому В. Марочко припускав виявлення і більших жертв, якщо порахувати архівні дані по областях. «Навіть за опублікованими архівними матеріалами можна встановити факти масової смертності. … На вулицях Харкова теж помирали десятки тисяч голодних селян, а тодішня Харківська обл. охоплювала велику частину Полтавської, Сумської та Дніпропетровської обл-й. Таким чином, цифра у 600 тис. може видатись далеко не повною»[3126].

У 2007 р. дослідник оперував приблизно такими ж показниками смертності, позаяк враховував її неповну реєстрацію під час людомору, коли часом і нікому було реєструвати. Історик зазначав: «Спираючись на матеріали перепису населення 1937 р., можна виявити загальну смертність у сільських районах України протягом 1932–1933 рр., яка становила близько 6 млн. осіб[3127].

Проте публікація Василя Марочка 2013 р. вже ставить під сумнів деякі його попередні цифри і засвідчує зміну методики обчислень голодових втрат. У своїх обрахунках керівник Центру дослідження Голодоморів використав різноманітні статистичні дані для оцінки людських втрат 1932–1933 рр. по окремих областях і в сукупності по УСРР. Вчений вважає, що Голодомор

[3121] Лук'яненко Левко. Юридичні аспекти Голодомору 1932–1933 років. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків* ... С. 246–247.

[3122] Василевський Пантелеймон. Гекатомба голоду в Україні 1932–33 рр.: спогади–розшуки. *Сучасність.* 1991. № 6 (362) С. 86.

[3123] Марочко Василь. Геноцид в Україні (1932–1933 рр.): хроніка злочину. *Найбільший злочин імперії*: матеріали науково–практ. конф. «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років» / упоряд. Ю. В. Бадзьо, І. П. Ющук. Київ : ВУТ «Просвіта», 1993. С. 22.

[3124] Марочко В. І. Геноцид українського народу … С. 135.

[3125] Марочко В. І. Геноцид в українському селі 1932–1933 років: історико–політологічний аспект. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* ... С. 39.

[3126] Марочко В. І. Геноцид українського народу … С. 137.

[3127] Марочко Василь. Голодомор 1932–1933 рр. Київ : [б. в.], 2007. С. 54.

розпочався ще в листопаді 1931 р., але вбачає і його відмінність на новому етапі: «Кінець 1932 р. та першу половину 1933 р. можна вважати періодом повсякденного Голодомору, потворні форми якого поглинули сільське та частину міського населення України. Вони виснажували територію з населенням 22,4 млн. осіб, а середня порайонна смертність за переконливими даними 262 досліджених районів, тобто переважної більшості, досягла тоді 30-35%, відтак маємо близько 7 млн. померлих»[3128].

Втім, поважний дослідник, критикуючи С. Кульчицького та демографів за нечіткість методики та використання «некризової» статистики, також використав припущення і моделювання, взявши дані по частині районів, з високим відсотком смертності, для поширення такого коефіцієнта на всю республіку. Науковець наголосив, що без з'ясування бодай пересічної порайонної смертності не можна встановити вичерпну і загальну кількість жертв Голодомору. Для цього В. Марочко запропонував не покладатися на переписи 1926 та 1937 років та книги фрагментарних записів про смерть, а розробити соціально-демографічну формулу виявлення порайонних втрат, демографічні моделі смертності. Ресурсами такого пошуку названо матеріали фінансово-податкової статистики, земельних управлінь, охорони здоров'я, адміністративно-територіальних комісій, списки померлих тощо.

Визнавши найсуперечливішою проблемою історії Голодомору встановлення демографічних втрат, вчений розглянув різні прогнози динаміки народонаселення і, зокрема, виявлені ним в архіві кримінальні справи розстріляних наприкінці 30-х років демографів і статистиків : начальника Управління народногосподарського обліку при Держплані УСРР (УНГО) О. Асаткіна та провідних науковців Інституту демографії при ВУАН (М. Птуха, К. Воблий, Ю. Корчак-Чепурківський, А. Хоменко). «Гріх» перед більшовицькою владою цих непересічних людей полягав у прогнозуванні природного приросту населення республіки між переписами 1926–1937 рр. до 34,5–35,6 млн осіб, тоді як перепис 6 січня 1937 р. зафіксував лише 27,9 млн (28,2 млн осіб з РСЧА й НКВС) «загальної людності»[3129]. Отже, вийшло: за формулою А. Хоменка (35,6 мінус 27,9 млн), – 7,7 млн втрачених життів, за прогнозом О. Асаткіна – 7,1 млн.). Щоправда, В. Марочко взяв за основу вищі прогнози, а не розрахунки К. Воблого, М. Птухи, Ю. Корчак-Чепурківського про розходження від 6,1 до 6,7 млн осіб.

Дискутуючи із сучасними демографами групи Воловини – Рудницького, історик зауважив, що, на відміну від фахівців 30-х років, вони опиралися на статистику обліку населення «некризових» 1927–1931 років, внаслідок чого і вийшли на сумнівний остаточний максимум 4,5 млн жертв. В. Марочко піддав також критиці за абстрактність вживання демографами терміну надсмертність» та наголосив: «Нарешті, взаємодія термінів «гіпотетична смертність» та

[3128] Марочко В. І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально–демографічний дискурси. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. Вип. 22 / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 176.

[3129] Марочко В. І. О. М. Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. *Український історичний журнал.* 2017. № 4. С. 147.

«гіпотетична народжуваність», які використовує група учених-демографів, позбавлена завершального поняття – «гіпотетичні втрати»[3130].

«Зачарованою і доленосною» для демографів 1930-х рр. та «справді магічною» історик назвав прогнозовану ними цифру 35 млн населення УСРР на 1937 р., яка засвідчила недооблік понад 7 млн реальних жертв Голодомору. В. Марочко наполягає: «Демографічно обґрунтована вченими-демографами і практикуючими статистиками 1930-х рр. прогнозована цифра понад 35 млн у зіставленні з реальними підсумками перепису населення 1937 р. подає нам загальне число «мертвих» жертв – від 7,1 до 7,7 млн осіб»[3131].

Критикуючи С. Кульчицького та групу Воловини – Рудницького за надмірну довіру до матеріалів переписів 1926-го і 30-х років, вчений запропонував використовувати дані про кількість населення на 1 січня 1932 р. та врахувати високі втрати людності в першій половині цього року, а також величезний недооблік смертності в розпал людомору 1933 р.

В. Марочко продовжив розвивати свою аргументацію про семимільйонні і більші втрати української людності на спеціальній конференції з демографії Голодомору, яка відбулася в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка в 2016 р.[3132]. Вчений зауважив, що демографи застосовують хибну методику, екстраполюючи динаміку смертності у 1927–1931 рр. на екстраординарні 1932–1933 рр. та не врахувавши факту 30% річних втрат від голоду у першій половині 1932 р., який випливає із даних по 129 районах республіки.

Сам В. Марочко проаналізував демографічні дані по 320 районах, поєднавши обидва методи дослідження статистики жертв Голодомору, – історичний (фактичної реконструкції) і демографічний (гіпотетичної реконструкції динаміки «надлишкової смертності»). Історик наголосив, що до категорії жертв цього комуністичного злочину треба відносити всі 23,1 млн сільського населення республіки, з яких 1,1 млн померло у 1932 р. та 6,4–7,4 млн осіб у 1933 р., враховуючи середній коефіцієнт (28,1%) порайонної смертності[3133].

В матеріалах конференції піддані критиці методика і результати розрахунків українсько-американської групи демографів про 4,5 млн жертв голоду в УСРР як некоректні і запропоновано продовжити спільні з істориками дослідження. У першому пункті рішень цього форуму, на якому було заслухано 33 доповіді, записано:

«1. Вважати науково встановленими на сьогодні втрати від Голодомору–геноциду 1932–1933 років щонайменше 7 мільйонів – в УСРР і 3 мільйони – за межами УСРР: на Кубані, в Центрально-Чорноземній області, Поволжі та Казахстані. Рекомендувати освітнім закладам, музейним установам, ЗМІ,

---

[3130]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно–демографічний дискурс. *Український історичний журнал.* 2017. № 5. С. 132.

[3131]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 132.

[3132]Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації ...

[3133]Марочко Василь. Статистика жертв голодомору 1932–1933 років: історично-демографічний дискурс *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації* ... С. 43–44.

дипломатичному корпусу вживати ці кількісні показники в освітній і інформаційній роботі, в яких враховані усі померлі під час Голодомору»[3134].

На такий категоричний імператив доцільне зауваження самого В. Марочка, викладене у статті в «Українському історичному журналі», яке, на наш погляд, стосується і резолюції конференції: «Вражає не цифра, позаяк існує чимало подібних пропорцій, а остаточний вердикт»[3135].

В. Марочко є прихильником широкого підходу до встановлення узгодженої цифри на означення людських втрат за аналогією із визначенням наслідків Шоа: «Кількість жертв Голокосту, тобто 6 млн осіб, визначилася за інтелектуальною згодою: 1944 року її назвав І. Еренбург, згодом згадали на Нюрнберзькому процесі, вона коливалася в межах 4,8–6 млн у працях різних дослідників. Ніхто не переймався наявністю достовірної статистики (табірної, нацистської, відомчої, радянської, іноземної). Погодились – і все»[3136].

Вчений підкреслив, що для нього важливіша не сама цифра жертв, яка «лише конкретизує розмах злочину», а щоби за «відцифровуванням» не було забуто тих людей, що загинули, але опинилися поза абстрактними графіками. Водночас історик наголосив, що у визначенні кількості жертв катастрофи є правильним писати не «7–10 млн осіб» загиблих, а «7 млн в Україні та 3 млн поза нею»[3137].

Інший послідовний розробник теми комуністичних репресій, професор Володимир Сергійчук, останнім часом також звернувся безпосередньо до проблеми наслідків Голодомору, опрацював статистику 30-х рр. і підтримав В. Марочка у дискусії з демографами та С. Кульчицьким[3138] У монографії 2016 р. міркування вченого про історико-правові ознаки Голодомору як геноциду українства доповнені оглядом дискусії з демографічних наслідків катастрофи 1932–33 років та власним дослідженням цих аспектів[3139].

Історик наполягає на українських втратах не 4,5 млн, а понад 7 млн чол. і пропонує дослідити на доповнення офіційних даних пропоновані ним «13 позицій по втратах»: десятки тисяч неврахованих смертей загиблих на кордоні і залізничних станціях, біженців, безпритульних, репресованих під час хлібозаготівель тощо. Питанню демографічних наслідків комуністичного людомору присвячена і низка спеціальних статей та виступів вченого, в тому числі і на спеціальній конференції з цього питання[3140].

Так, із розповіді про презентацію вченим у Національному музеї «Меморіал жертв Голодомору» результатів своїх пошуків, дізнаємося що В. Сергійчук знайшов у архіві таблицю розподілу солі по районах УСРР у

[3134]Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenciya-golodomor-1932–1933-rokiv-vtrati-ukrainskoi-nacii/ (дата звернення: 20. 08. 2018).

[3135]Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 131.

[3136]Марочко Василь. Пристрасті довкола Голодомору: реальні міфи. *Дзеркало тижня.* 2018. 23–30 берез. № 11.

[3137] Марочко Василь. Пристрасті довкола Голодомору …

[3138] Сергійчук Володимир. Догоджати не всім, а тільки істині. *Слово Просвіти.* 2018. 15–21 берез. С. 3–4.

[3139] Сергійчук Володимир. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства Київ : ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с.

[3140] Сергійчук Володимир. Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації* ... С. 15–24.

жовтні 1932 року, яка стала вихідною для визначення кількості населення України напередодні Голодомору[3141].

З таблиці випливає, що із січня по жовтень 1932 року в Україні населення УСРР скоротилося з 32 млн. 680. тис до 31 млн. 909 тисяч, а сільська людність (при невеликому скороченні в містах) зменшилася з 25 553 до 24 674 тис. осіб. Саме ці цифри вчений вважає чесним обліком, на відміну від пізніших приписок людності. Власне, й перепис населення 1937 року, показав, що в українському селі за 1932–1936 рр. стало на 6 млн. 549 тисяч людей менше. Як стверджує В. Сергійчук, загальні втрати українців на території СРСР внаслідок Голодомору, з урахуванням ненароджених, склали до 10 млн. чол.[3142].

В іншій публікації, з викличною назвою «1932–1933: від семи до десяти мільйонів жертв»[3143], В. Сергійчук нагадав, що такі цифри зафіксовані у документах політичного архіву Міністерства закордонних справ 1933 р. і підтримувалися розрахунками Т. Соснового (7,521 млн втрат) та інших українських емігрантів[3144].

В. Сергійчук закинув своїм опонентам як некоректну практику опори на радянську офіційну статистику і запропонував ретельніше дослідити рух населення в УСРР за період 1932–1936 років – з часу, коли розпочався масовий голод та втечі українців у пошуках хліба. Відтак, якщо рахувати не з 1926 р., а з 1 січня 1932 р., то втрати сільського населення (включаючи його приріст після Голодомору) становлять 7 млн 424 500 осіб до 1 січня 1937 р. Ось чому, на думку В. Сергійчука, до встановлення точніших даних «…виправданим є стверджувати про мінімальну кількість втрат українського селянства за 1932–1933 роки в кількості 7 мільйонів осіб[3145].

У своїх підрахунках В. Сергійчук опирається насамперед на опублікований Раднаркомом показник кількості населення УРСР станом на 1 січня 1932-го, що складав (32,68 млн), який на 3,8 мільйона перевищував базовий для демографів ІДСД результат перепису 1926 року, і є, як гадає В. Сергійчук, важливішим, ніж перепис[3146].

Іншою відправною точкою вимірів історика є 1 січня 1934 р. (з відніманням приросту населення за 1934–1936 роках (1,039 млн), приписок та природних втрат і додаванням народжених у роки Голодомору. Відтак прямі втрати за 1932–33 роки, за Сергійчуком, становили понад 6 мільйонів осіб, а загальні – щонайменше 7 мільйонів жертв, або, з результатами по 13 напрямках пошуків, пропонованих істориком: «…це буде ще не один мільйон»[3147].

В. Сергійчук визначив такими напрямами – ресурсами для уточнення кількості жертв Голодомору врахування наступного: смертей втікачів в Польщу

[3141] Конарева Лариса. Скільки українців загинуло під час Голодомору. *Урядовий кур'єр.* 2016. 15 берез. № 49.

[3142] Конарева Лариса. Скільки українців загинуло …

[3143] Сергійчук Володимир. 1932–1933: від семи до десяти мільйонів жертв. *Дзеркало тижня*. 2016. 8–13 жовтня. № 36.

[3144] Сергійчук Володимир. 1932–1933: від семи до десяти …

[3145] Сергійчук Володимир. 1932–1933: від семи до десяти …

[3146] Сергійчук, Володимир. Документи переконують: втрати Українства від Голодомору 1932–33 років щонайменше сім мільйонів. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 3. С. 11–41.

[3147] Здоровило Тарас. Історик Володимир Сергійчук про голодомор: «був свідомий удар по українській нації». *Україна молода.* 2018. 28 берез. № 035.

та Румунію, тисячі з яких були застрелені або втопилися в Збручі і Дністрі; розстріляних, депортованих та ув'язнених за невиконання хлібозаготівель або «за колоски»; спричинених безоглядністю через вилучення їжі самогубств; масових поховань голодуючих біля залізничних станцій: дитячої смертності на дорогах та в притулках тощо[3148].

В. Марочко і В. Сергійчук виклали свої погляди щодо визнання геноциду в Україні 1932–33 рр. та демографічних проблем Голодомору в інтерв'ю кореспондентці «Главкому» Ю. Тунік[3149]. Історики послалися на віднайдені ними прогнози українських демографів 30-х років, які оперували даними на 1 січня 1932 р., про ріст населення в республіці до близько 35 млн на 1937 р., що показують втрати 7 млн людей.

Проте, як зауважили два історики, ці дані і прогнози, як і фахові розрахунки С. Соснового, чомусь ігноруються сучасними демографами, натомість враховуються дані підробленого перепису 1939 р. та природний приріст населення за 1929–1931 роки, якого насправді не існувало. На думку В. Марочка: «Це дуже цілеспрямована гра цифрами. Применшити кількість жертв українського населення, українського народу і, можливо, якось вплинути на необхідність визнання Голодомору геноцидом»[3150]. У свою чергу, В. Сергійчук вважає, що демографи, які оперують лише достеменно вивіреними статистичними даними, «…на сучасному етапі, коли не досліджені архіви, могли б поки що не займатися цією проблемою»[3151].

У дописі Л. Конарєвої вміщена відповідь Н. Левчук на розрахунки В. Сергійчука, яка зводиться до короткої, але змістовної репліки: «Не можна вважати все число померлих у 1933-му померлими від голоду»[3152].

У дискусії з питання демографічних втрат взяли участь й інші Авторитетні дослідники проблеми Голодомору, як наприклад, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Г. Єфіменко[3153]. Вчений класифікував оцінки голодових втрат 1932–1933 рр. за чотирма групами:

- «Особисті враження сучасників голоду» (С. Граденіго, Я. Сапсай);

- «Версії-враження, висловлені публічно». Перша публічна оцінка втрат обсягом 10 млн. Р. Саллетом у газеті «New York World Telegram» (липень 1933 р.)

- Версії-розрахунки з обмеженою кількістю статистичних джерел, що побутували до 1989 р. Перший розрахунок на основі статистичних даних

[3148] Сергійчук Володимир. 1932–1933: від семи до десяти …

[3149] «Євреї пройшли півстоліття, аби Голокост визнали геноцидом, а ми чекаємо, що Голодомор визнають за 5–10 років?» / інтерв'ю В. Марочка і В. Сергійчука кореспонденту «Главкому» Тунік Юлії. 2017. 25 листоп. URL : https://glavcom.ua/country/society/jevreji–proyshli–pivstolittya–abi–golokost–viznali–genocidom–a–mi–chekajemo–shcho–golodomor–viznayut–za–5–10–rokiv–454246.html (дата звернення: 04. 08. 2018).

[3150] «Євреї пройшли півстоліття …

[3151] «Євреї пройшли півстоліття …

[3152] Конарева Лариса. Скільки українців загинуло …

[3153] Єфіменко Геннадій. Скільки ж нас загинуло? Причини та наслідки розмаїття оцінок кількості загиблих від Голодомору. *Лікбез. Історичний фронт.* 2016. 23 листоп. URL : http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska–skilki–zh–nas–zaginulo–prichini–ta–naslidki–rozmayittya–otsinok–kilkosti–zagiblih–vid–golodomoru.html (дата звернення: 04. 08. 2018).

С. Соснового: загальний дефіцит населення УСРР близько 7,5 млн. та 4,8, млн. прямих втрат, з яких у 1932 – 1,5 млн., а у 1933 – 3,3 млн.;

- Оцінки-розрахунки з перевіреними базовими значеннями (з корекцією переписів з часу відкриття радянських архівів), кваліфіковано здійснені О. Рудницьким та його колегами, які показали 3,9 млн прямих і 4,5 млн – загальних втрат за 1932–1934 рр.[3154].

Проте, як зауважив Г. Єфіменко, з 2016 р. розгорнулася кампанія на знецінення праці демографів та повернення в публічний дискурс цифри про 7 млн жертв Голодомору, «фінальним акордом» якої стала жовтнева наукова конференція з наголосом на загибель «щонайменше 7 мільйонів»[3155]. На переконання Г. Єфіменка, посилання прибічників великих цифр на неіснуючий «перепис сільського населення 1931 року» та некоректні порайонні довідники з економічної статистики УСРР «жодним чином не можуть спростувати оцінки демографів»[3156].

Інші думки були висловлені на прес-конференції на тему: «Реальна оцінка демографічних втрат УСРР у 1932–1933 роках (за офіційними документами українських архівів)», яка відбулася 9 січня 2018 р. Так, директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» Олеся Стасюк, зауважила, що реальна кількість українців, загиблих внаслідок голоду значно перевищує цифри, які наводять демографи, котрі посилаються на свідомо сфальшовану радянську статистику. Историкиня навела приклади приховування правди, співставивши дані доповідної А. Кацнельсона 1933 р. з сучасними мартирологами Новосанжарського та Балаклійського районів Полтавщини. Інший приклад: у журналі Харківського моргу за 3 червня 1933 р. міститься 65 записів, у 62 з яких смерть внаслідок голодування (безбілковий набряк). Проте актів про смерть за цей день було видано лише 37[3157].

На прес конференції В. Сергійчук піддав критиці практику використання демографами сфальсифікованого перепису 1939 р., але не даних на 1 січня 1932 р. і представив віднайдені ним архівні матеріали на підтвердження понад 7 мільйонних втрат. Зокрема, крім 13 напрямків пошуків додаткових втрат, вчений нагадав, що у 1932–33 навчальному році в початкових класах Київській області вчилося 675 тис. 450 школярів, а на перше січня 1934 року лише 168 тис. 602 дитини. «Де діти?», – запитав історик, наполягаючи на тому, щоб не робити 3,9 млн загиблих офіційною цифрою, а натомість створити міжвідомчу робочу групу, яка б продовжила вивчати це питання, враховуючи всі наявні докази[3158].

Змістовним був і виступ В. Марочка, який піддав сумніву посилання демографів на природний приріст 1929–1931 рр. та джерела ЗАГСів, які не реєстрували понад 30% смертей. Вчений показав, що розрахунки Олександра

[3154] Єфіменко Геннадій. Скільки ж нас загинуло? …
[3155] Єфіменко Геннадій. Скільки ж нас загинуло? …
[3156] Єфіменко Геннадій. Скільки ж нас загинуло? …
[3157] Прес–конференція на тему: «Реальна оцінка демографічних втрат УСРР у 1932–1933 роках (за офіційними документами українських архівів)» 9 січня 2018 р. URL: ht tps://www.youtube .com/ watch?v=EOmbfFejpxE (дата звернення: 05. 08. 2018).
[3158] Прес–конференція на тему: «Реальна оцінка …

Асаткіна, Арсена Хоменка, Михайла Птухи, Констянтина Воблого та інших фахівців, наближені до 35 млн населення УСРР станом на 1 січня 1937 р., підтверджують 7 мільйонні втрати. Крім того, вчений підняв питання про непрямі жертви Голодомору, якими були не лише загиблі, а й духовно та фізично покалічені люди[3159].

Крім українських істориків, цифру 7 млн жертв називають деякі канадські дослідники, зокрема Р. Сербин, А. Лозинський та ін. Проте вони не вдаються до власних підрахунків, а посилаються на історичну традицію та думки авторитетів. Так, колишній Голова Всесвітнього конгресу українців (СКУ) Аскольд Лозинський нагадав, що у звіті СКУ, направленому ООН у 2007 р. йшлося про 7–10 мільйонів жертв Великого голоду в СРСР (7 млн на території УРСР), згідно підрахунків Р. Конквеста та Міжнародного трибуналу юристів[3160]. А. Лозинський послався також на думку валлійського історика Н. Девіса, який писав про унікальну спробу геноцидного нищення української нації, що обійшлася їй в 7 млн смертей 1932–1933 рр. тільки в УСРР[3161], та аналогічні обрахунки В. Сергійчука[3162].

Демографічні дебати тривають і є сподівання, що замість «перетягування канату» між 4 і 7 млн жертв буде вироблена максимально наближена до об'єктивної узгоджена цифра результатів наукових підрахунків.

Крім прямих демографічних втрат (надсмертності), науковці дослідили **супутні і пролонговані наслідки** Голодомору, серед яких було різке зростання захворювань, безпритульність, жебрацтво, злодійство, вбивства, самосуди та інші девіантні явища, а також важкі соціокультурні та психологічні травми, які, як помітив ще Дж. Мейс[3163] травмували покоління і формували постгеноцидне суспільство. Ці питання, як і багато інших починали вивчати ще фундатори української історіографії Голодомору С. Кульчицький і Є. Шаталіна[3164], В. Марочко[3165], П. Панченко[3166], Ю. Шаповал[3167] та ін. Так, В. Марочко наприкінці 90-х років наголошував, що вивчення наслідків Голодомору не повинне обмежуватися виявленням кількості жертв, а потребує з'ясування його економічної, політичної, морально-етичної і соціально-психологічної спадщини для українського народу. Адже, по-перше: «Якщо суцільна колективізація і голод фізично зруйнували соціально-економічні підвалини національної

3159 Прес–конференція на тему: «Реальна оцінка …

3160 Лозинський Аскольд С. Голодомор – число жертв і визнання геноцидом. URL : holodomor.com.ua/files/35.doc (дата звернення: 04. 08. 2018).

3161 Лозинський Аскольд С. Голодомор – число жертв …

3162 Лозинський Аскольд С. Голодомор – число жертв …

3163 Гудзь Віктор. Геноцид 1933 року і його наслідки для українства в історіософському осмисленні Джеймса Мейса. *Україна–Цивілізація. Том 3. Традиції та сучасність українського цивілізаційного простору: проблеми духовної, державної, національної єдності* / Карпатський ун–т ім. Августина Волошина; Українська богословська академія; редкол.: Бедь В. В., архім. (гол. ред.), Гайданка Є. І. (відп. секр.), Урста С. В. та ін. Ужгород : Вид. відділ КаУ, 2015. С. 40–46.

3164 Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: документальна розповідь. Київ : Ін–т історії АН УРСР, 1989. 26 с.

3165 Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* Вип.1. Київ, 1991. С. 59–68.

3166 Панченко П. Перший «радянський» голод на Україні 1933 р. *Сільські обрії.* 1990. № 11. С. 14–17.

3167 Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки ...

самобутності українських селян, то припинення українізації означало духовну руйнацію народу»[3168].

По-друге, терор голодом, впровадив замість вільного селянського ладу систему колективної державної власності із закріпаченими колгоспниками, яка економічно підживлювала однопартійну диктатуру.

По-третє, людомор мав потворні морально-етичні наслідки: прищеплення «генетичного почуття страху», особливо до зміни нав'язаного способу виробництва; спонукання до «масового політичного бандитизму» із зазіханням на чуже майно; мстивість, класова ненависть; сліпе поклоніння владі та конформізм тощо.

По-четверте, за Марочком, чи не найбільш руйнівним для українського хлібороба стало «розселянювання» його як хазяїна на власній землі: «втрата селянина-універсала, який правив за господаря, економіста, агронома, організатора виробництва, ветеринара, продавця, носія духовної культури нації»[3169].

Крім того, від голоду загинули цілі родини і покоління, що привело до втрати історичної пам'яті нації, яка передавалася від діда-прадіда, що породжувало «іванів-безрідних». Тому науковці зауважували потребу комплексного підходу до вивчення наслідків геноциду: врахування політичних, соціально-демографічних та морально-психологічних ознак катастрофи.

Вчений економгеограф Олексій Рогожин (Київ), у свою чергу, визнав працю П. Сорокіна про голод 1921–1922 рр. в Росії кращим зразком комплексного дослідження теми і визначив власні параметри методології покрокового (ситуаційного) моделювання розвитку подій на теренах України за 1905–1955 рр. за 12 історико-еволюційними етапами і 12 напрямами[3170].

Науковець запропонував наступні групи характеристик, прийнятні для визначення поля аналізу кожного з проблемно-хронологічних мікроетапів, в тому числі і подій Голодомору 1932–1933 рр.:

1. Історично сформовані умови соціального середовища.
2. Вплив державної політики на суспільство.
3. Природно-кліматичні обставини.
4. Соціально-політичні наслідки.
5. Економічні та продовольчі наслідки.
6. Інтенсивність абсолютного голодування, зокрема селян.
7. Демографічні наслідки.
8. Медичні наслідки.
9. Соціально-економічні наслідки.
10. Соціально-психологічні наслідки.
11. Соціальні наслідки.

[3168]Марочко В. І. Геноцид українського народу … С. 138.

[3169]Марочко В. І. Геноцид українського народу … С.138.

[3170]Рогожин О. Г. Суспільні наслідки керованих «голодоморів» в Україні: підходи до структурного аналізу. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) …* С. 335–341.

12. Етнокультурні наслідки[3171].

Очевидно, три перших групи характеристик стосуються насамперед причин Голодомору, тоді як решта дев'ять придатні для класифікації наслідкових явищ. На думку О. Рогожина, всі взаємодії причин і наслідків голодів в Україні (вчений враховує також голоди 1921–23 і 1946–47 рр. – В. Г.) визначаються 100 показниками, а з урахуванням реальних можливостей інформаційного забезпечення і видалення дубльованих показників, – понад 50 параметрами[3172]. Щоправда, науковець визнав, що такі етнокультурні наслідки, як переривання історичної пам'яті та спадкоємності, деформації менталітету, послаблення соціальних зв'язків, самоорганізаційної здатності та зміни інституцій важко піддаються статистиці та соціальному моніторингу і визначаються на основі експертних досліджень.

У підсумку О. Рогожин констатував:

1. Перспективність історико-еволюційного підходу до розгляду соціальної динаміки із урахуванням змін колективних реакцій селян на зміни державної політики та корекції державної політики залежно від зміни стану українського сільського соціуму.

2. Провідну роль репресивної політики з боку державних інституцій у виникненні масових голодувань в Україні, цілеспрямоване використання екстремального голоду як засобу подолання громадянського спротиву геополітичним цілям метрополії.

3. Остаточне з'ясування, за якою схемою причинних зв'язків відбувалися деформації українського села потребує «… побудови спочатку якісної, а потім і кількісної імітаційних моделей механізму формування соціально-психологічних наслідків згаданих демографічних катастроф»[3173].

Ігор Огірко (Львів) хоча і зосередився на відображенні етнокультурних та моральних наслідків «нищівного удару» Сталіна, також нагадав про всеосяжну дію людомору, в тому числі у політично-правовій царині. Голодомор порушив елементарні людські права: на власність, на гідні умови життя, на участь у прийнятті рішень, на пересування, на об'єднання самодопомоги, на свободу віросповідання, на свободу інформації, врешті-решт, право на саме життя[3174].

У зв'язку з цим зауважимо, що питання соціально-політичних і **соціально-економічних наслідків** Голодомору, не знайшли належного спеціального висвітлення, очевидно тому, що ці аспекти розглядалися сукупно з наслідками політики модернізації, «комуністичного штурму», колективізації та розкуркулення, яка і спричинила геноцид.

Найбільш послідовно розробляв ці питання С. Кульчицький у монографії «Червоний виклик», «Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр.» та інших працях. Вчений довів, що спротив колгоспам як комуністичним «фабрикам зерна» та виснаження Голодомором трудових

[3171]Рогожин О. Г. Суспільні наслідки керованих … С. 337–338.
[3172]Рогожин О. Г. Суспільні наслідки керованих … С. 341.
[3173]Рогожин О. Г. Суспільні наслідки керованих … С. 341.
[3174] Огірко О. В. Духовно–моральні наслідки голодомору в Україні. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* ... Київ, 2003. С. 149.

ресурсів змусили Сталіна відмовитися від «другого комуністичного штурму» і знову повернутися від продрозкладки до продподатку.

Історик констатував, що соціально-економічне «підхльостування» Сталіна у 1930–1932 рр. так само вело до краху як і Леніна у 1921 р., тому 19 січня 1933 р. керманич країни змушений був замінити котрактацію фіксованим податком. Лише масовими репресіями 1937–1938 рр. диктатор завершив спорудження своєї тоталітарної піраміди «держави-комуни». Але, за Кульчицьким, Сталіну так і не вдалося знищити «несоціалістичну форму власності» селян – присадибні ділянки.

У іншій праці вчений так окреслив наслідки колективізації: «Колгоспники, на відміну від робітників і працівників радгоспів, не одержували заробітної плати від держави… Держава створила умови, за яких колгоспи здавали їй переважну частку виробленої продукції, одержуючи натомість лише ту кількість промтоварів, яку відповідні державні організації мали намір і бажання виділити для сільської місцевості»[3175]. Крім того, за постановою від 27 грудня 1932 р. сільське населення було позбавлене паспортів, залишившись фактично покріпаченим станом.

Серед небагатьох досліджень цих аспектів з'явилися монографічні роботи, де поряд з соціально-економічними чинниками Великого голоду розглядаються і відповідні впливи гуманітарної катастрофи на продуктивність аграрного сектора[3176]. Відповідно Л. Новохатько розглянув події 20 – 30-х років під кутом пріоритетності соціально-економічної програми більшовиків на модернізацію країни, колективізацію сільського господарства і, не пов'язуючи ці процеси з Голодомором, в дусі економічного детермінізму констатував: «…запровадження соціалістичної реконструкції в Україні остаточно зруйнувало організаційно-господарські підвалини багатоукладності економіки, а відтак – соціокультурної та духовної самобутності української нації[3177].

Вчені доводять, що внаслідок всеосяжної колективізації й підривних хлібозаготівельних кампаній продуктивність аграрного сектору знизилася, що вносили деструкції і в інші галузі господарства[3178]. Проте, як і планували організатори «комуністичного штурму, сільське господарство стало частиною командної економіки, в якій ринкові відносини хоч і не зникли зовсім (колгоспні базари, присадибна власність), але зайняли місце на своєрідній «периферії» економіки.

Максим Віхров (Київ) також зауважив, що плановані владою економічні наслідки «революції зверху» виявилися зворотними до очікувань: урожайність зернових у СРСР упродовж 1930-х була нижчою, ніж у 1914–1916 рр., а

[3175] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... С. 211.

[3176] Руденко Р. Г. Соціально–економічне становище і Великий голод 1932–1933 рр. в Україні: монографія. Харків : Вид–во ХНЕУ, 2011. 78 с.

[3177] Новохатько Л. М. Соціально–економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01 / Київський ун–т і. Т. Г. Шевченка. Київ, 1999. С. 43.

[3178] Маркова С. Українське село та місто в роки Голодомору 1932–1933 років : аналіз економічних деструкцій: (до історіографії питання). *Історико–політичні проблеми сучасного світу:* зб. наук. статей. Чернівці : Рута, 2010. Т. 21–22. С. 180–184.

сукупний обсяг врожаю залишався на цьому рівні до 60-х років[3179]. Таким чином продовольча проблема в СРСР так і не була вирішена, а безглузда планова економіка як і колгоспний устрій знищили мотивацію людей до праці. Крім того, як помітив М. Віхров, геноцид і закріпачення селянства позначилося й на індустрії, яка всотувала мільйони вчорашніх селян. Намагання компенсувати брак кваліфікації робітників ентузіазмом, ударництвом та рознарядкою були неефективними.

Останнім часом спектр дослідження теми значно розширився: є і синтезні розробки теоретичного та міждисциплінарного змісту, і праці, які мають мікроісторичний характер та локалізовані невеликими географічними ареалами, і спеціальні розвідки окремих аспектів комплексної проблеми Великого голоду.

Так, В. Марочко нагадав у своєму антропо-демографічному дослідженні, що усталене визначення «жертви Голодомору» стосується не лише померлих, але і тих людей, які, за першим юридичним тлумаченням Міжнародної правничої комісії, «пройшли через голодування» з фізичними і психічними втратами[3180]. Вчений здійснив короткий огляд статистично-демографічних джерел та досліджень соціально-демографічних наслідків голоду 1921–1923 рр., які велися антропологами, медиками, демографами, що започаткували методологію виявлення системного **впливу голодування на соціально-антропологічні та психологічні типи його жертв.**

Надалі В. Марочко охарактеризував різні соціальні категорії жертв Голодомору, до яких належали насамперед щонайменше 23,4 млн «хліборобського населення» – колгоспників та одноосібників, чиї родини зазнали прямого впливу голоду (померлі, фізично та психічно травмовані) і опосередкованих втрат: смерть рідних і близьких, переживання страху, хвороби від недоїдання тощо. «Сільських учителів не вважали «хліборобським населенням», а вони масово потерпали від голоду. Тому сільське населення (25,5 млн осіб), але з певними поправками й уточненнями (кількість робітників радгоспів, службовців, механізаторів МТС тощо), можна також вважати жертвами Голодомору»[3181], – зазначив історик.

Згідно такої логіки, гадаємо, опосередкованими жертвами Голодомору можна вважати і нащадків тих людей, що пережили людомор і утворили, за Мейсом, постгеноцидне суспільство. В цьому сенсі можна погодитися і з Олександром Крамаренком: ми всі – жертви Голодомору[3182].

В. Марочко, який надає велику увагу дослідженню наслідків голоду слушно зазначав, що статистично-демографічний вимір Голодомору дозволяє встановити лише соціально-антропологічний тип його жертв, але не передає соціально-психічного стану людей їх передсмертних страждань. Історик нагадав дослідження соціолога П. Сорокіна, та медиків, які доволі вичерпно висвітлюють фізіологічно-антропологічний тип голодної людини та наслідки

[3179] Віхров Максим. Економіка геноциду *Український тиждень.* 2017. 23 листоп. № 47. 523.
[3180] Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору ... С. 113.
[3181] Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 127.
[3182] Крамаренко Олександр. Ми всі – жертви Голодомору. *Універсум:* журнал. 2008. № 7–8. С. 1–2.

тривалого соціально-біологічного голодування[3183], що радикально «…деформує всю нашу духовну особу, увесь духовний потенціал нашого «Я», впливало на ідеї, емоції, переконання, вірування, смаки, бажання, устремління, оцінки, почуття, весь світогляд»[3184]. Голодний в умовах тоталітарного режиму не завжди готовий до бунту, тому що страх перед негайною смертю та інстинкт самозбереження переважали. За таких обставин «громадянин перетворюється на равлика, якого може розчавити каблук будь-якого комісара»[3185].

Питання впливу Голодомору на показники народжуваності досліджували фахові демографичні Ірина Курило та Наталія Рингач[3186]. Ними встановлено різкий спад народжуваності дітей у 1933-1934 рр. у конкретних кількісних показниках та проаналізовано комплекс чинників, що вплинув на це явище: депортації, терор, голодування, занепад сімейних цінностей тощо.

Світлана Аксьонова (Київ) розглянула деякі дослідження світових голодових катастроф і дійшла висновку, що голод, за його **дифузним характером**, не піддається точному лінійному виміру як на певній території, так і у рамках одного покоління, позаяк, крім масштабності наслідків має каскадний ефект – екстраполяції на покоління людей. Водночас демографиня окреслила напрямки досліджень втрат від Голодомор репродуктивного потенціалу: померлі під час голоду особи у активному дітородному віці; померлі під час голоду вагітні жінки (подвійна втрата); викидні та мертвонароджені через недоїдання та стрес; зниження здатності до зачаття нового життя; померлі раніше народжені діти та ненароджені ними діти; слабкі діти, які народилися або виношені у період Голодомору, але померли згодом; запобігання вагітності, аборти під впливом стресових подій чи за медичними показаннями; зміни репродуктивних установок, планів у бік зменшення кількості дітей у сім’ї тощо[3187].

Серед дослідників різних спеціалізацій своє слово про Голодомор сказали науковці Інституту геронтології НАМН України[3188]. На думку вчених, інтенсивна смертність під час тривалого Голодомору в Україні, на відміну від періодів голодування в європейських країнах, «запустила» додатковий чинник, що негативно вплинув і на життєздатність окремих прошарків людей, котрі пережили штучну катастрофу. Найвищу смертність серед дітей та престарілих під час штучного людомору науковці визначили терміном «елімінація менш життєздатних осіб»[3189]. Разом з тим вітчизняні геронтологи не виявили значних відмінностей у темпах старіння осіб, ранній період онтогенезу яких припадав

[3183] Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору … С. 127.

[3184] Сорокин П. А. Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / вступ. ст., сост., комм., подгот. к печати В. В. Самойловой и В. С. Сычёвой. Москва : Academia & LVS, 2003. С. 112.

[3185] Сорокин П. А. Голод как фактор … С. 409.

[3186] Курило І., Рингач Н. Особливості динаміки народжуваності у 30–ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* ... С. 325–334.

[3187] Аксьонова С. Ю. Вплив деструктивних подій на репродуктивну поведінку. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 300–301.

[3188] Войтенко В. П., Писарук А. В., Вайсерман О. М. Вікова смертність жителів України, ранній розвиток яких припав на період голодомору 1932–1933 рр. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 227–232.

[3189] Войтенко В. П., Писарук А. В., Вайсерман О. М. Вікова смертність … С. 228.

на період пережитого ними Голодомору, у порівнянні з особами, внутрішньоутробний розвиток яких проходив до або після 1932–1933 рр.[3190].

Частина науковців досліджували викликані Голодомором явища девіантної поведінки та криміналізації соціуму. Так, П. Соболь виділив прикметні риси **соціальних патологій** 1932–1933 рр., які вразили практично всі верстви сільського населення, жертв та виконавців волі партії у містах і селах[3191]. Є. Яценко на матеріалах Харківщини відобразила наростання аномальних проявів у середовищі голодуючих: кількості доносів, крадіжок, вбивств, людоїдства, жебрацтва, спекуляцій, торгівлі людським м’ясом, а також пияцтва, жорстокості, брутальності, цинізму серед місцевого керівництва[3192].

У спеціальній розвідці історикиня проаналізувала механізми дій влади, спрямовані на руйнацію традиційного способу життя українського селянства, та висвітлила їх глибинні і далекосяжні наслідки для морально-психологічного стану та поведінки селян, що пережили терор голодом і моральний терор. Сама назва доповіді О. Стасюк на конференції засвідчує породжену владою деградацію високоморальної хліборобської спільноти: доноси, крадіжки, самосуди[3193].

Спеціальну доповідь про крадіжки, вбивства, самосуди під час розгулу людомору представила на міжнародній науковій конференції Н. Романець[3194]. Історикиня встановила, що органи юстиції під час розгляду справ про крадіжки не враховували обставини чи крадіжку худоби через «дійсно важкий стан з харчуванням» вчинили бідняки, чи рецидивісти, хоча більшість крадіїв були «злочинцями з безвиході». Лише за березень – половину квітня 1933 р. виїзна сесія Дніпропетровського облсуду у Мелітопольському районі засудила до розстрілу за цими справами 6 осіб[3195].

Позаяк міліція не справлялася з криміногенною ситуацією, все більшого розмаху набирали самосуди. Тільки з 20 травня до 20 червня 1933 р. в УСРР жертвами 111 самосудів у 99 селах 51 району стали 247 осіб, із яких 145 загинуло або померло від побоїв – в тому числі і дітей[3196]. Як випливає з наведених історикинею архівних даних, найбільшого розмаху розправи набрали у Київській області, де упродовж квітня–липня 1933 р. відбулося 222 судових процеси над учасниками самосудів. У Вінницькій області – 50 судів, Одеській – 31[3197].

Професорка Романець наголосила, що потрібно розрізняти самосуди вчинені розгніваною голодуючою юрбою від вчинених місцевим керівництвом

3190 Войтенко В. П., Писарук А. В., Вайсерман О. М. Вікова смертність … С. 230.

3191 Соболь П. Голодомор 1932–1933 років: особливості соціальних патологій. *Голодомор 1932¬1933 років як величезна трагедія українського народу* ... С. 164–173.

3192 Яценко Єлизавета. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки. *Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців.* Харків : Вид. часопису «Березіль», 2006. С. 382–384.

3193 Стасюк Олеся. Доноси, крадіжки, самосуди в роки голодомору як наслідок репресивної політики радянської влади до українських селян. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»* ... С. 175–179.

3194 Романець Н. Р. Самосуди в українському селі в умовах Голодомору 1933 р. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 343–350.

3195 Романець Н. Р. Самосуди в українському селі ... С. 344.

3196 Романець Н. Р. Самосуди в українському селі … С. 344, 248.

3197 Романець Н. Р. Самосуди в українському селі … С. 349.

(хоча і жертвам злочинів від цього було не легше). Так, наприклад, навесні 1933 р. за крадіжку глечика молока й кількох коржиків був забитий до смерті залізним кілком член колгоспу «Нова спілка» П'ятихатського району Я. Ткаченко. Розправу вчинили голова артілі, ветеринар, рахівник, рільник[3198].

Водночас, як занотувала Н. Романець, офіційна реакція влади на самосуди була цинічною. Наркомат юстиції УСРР заявляв, що таким чином «класово-ворожі антирадянські елементи на селі намагаються свідомо дезорганізувати роботу органів влади і колгоспів»[3199], а голова Дніпропетровського облвиконкому І. Гаврилов писав: «Сьогодні кричать «бий злодія», а завтра комуніста і взагалі під цей шумок можна вбити кого-завгодно»[3200]. Насправді ж як доводить Н. Романець, саме влада створила ситуацію обезцінення моралі і самого людського життя, коли крадіжки від голоду і вбивства стали повсякденним явищем.

Головний редактор інтернет-порталу «Голодомор 1932–1933 років. Харківська область» Ніна Лапчинська проаналізувала жахливі сторінки життя і смерті **безпритульних** на вулицях **та в притулках** столиці голодуючої України і встановила, що основну їх частку складали втікачі із сіл[3201]. Велика смертність була і серед в’язнів, чорноробів, бездомних у робітничих бараках. Вона зазначила що з квітня 1933 р. трупи, які доставлялися до міського моргу, лікарі не встигали розтинати, бо їх щоденна кількість сягала від 130 до 303 чол.[3202]. Мерцям за зовнішніми ознаками ставили судово-медичний діагноз «ББО» («безбілковий набряк»), спричинений голодом, а «ваньки» (розвізники трупів) масового скидали їх в ями та яри. Н. Лапчинська навела дані слідчих СБУ про 6675 дитячих трупів тільки за липень 1933 р. та загибель від голоду в Харкові лише за 1933 рік щонайменше 100 тис чол., з яких 36–56 тис становили діти[3203].

В іншій статті Н. Лапчинська детально проаналізувала становище безпритульних та жебраків **дитячого віку** на вулицях столиці, умови їх проживання в бараках та притулках[3204]. Дослідниця встановила, що умови утримання дітей в харківських дитбудинках не гарантували їм не те що нормального існування, а й елементарного виживання. Н. Лапчинська навела уривок із стенограми особливої наради при секції соцперебудови побуту Харківської міськради з боротьби з безпритульністю від 4 липня 1933 р., де зазначалося, що 18 тисяч дітей у притулках міста, «мрут и мрут отчаянно», а санітарки обкрадають і не обслуговують виснажених малюків, посилаючись на їх неминучу смерть[3205]. Дослідниця навела факти на доказ штучного

[3198] Романець Н. Р. Самосуди в українському селі … С. 346.

[3199] Романець Н. Р. Самосуди в українському селі … С. 348.

[3200] Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) : зб. докум. / упор. : Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ : Герда, 2008. С. 288.

[3201] Лапчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова). *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації* ... С. 101–108.

[3202] Лапчинська Н. Безпритульні як окрема категорія … С. 101–108.

[3203] Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 / упор. М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ : Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014. С. 367–368. 560 с.

[3204] Лапчинська Ніна. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР* / упор. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. Харків : Оригінал, 2009. С. 3–21.

[3205] Лапчинська Ніна. Передмова … С. 11–12.

Голодомору: сільради Харківської приміської зони перевиконали квоти поставок хліба та іншого продовольства Харкову ще в листопаді 1932 року, а в розпорядженні начальника Обласної комісії з боротьби з дитячою безпритульністю Броньового був 500-мільйонний фонд ім. Леніна, але дитбудинки та лікарні не фінансувалися й на половину потреб. Натомість міськрада спрямовувала величезні кошти на фінансове, продовольче, санаторне забезпечення партгоспноменклатури та проведення масових радянських свят, святкування річниць створення РСЧА, ДПУ, міліції, зльоти колгоспників-ударників, зустрічі автопробігів і таке інше.

Вражаючі цифри кількості безпритульних дітей та їх смертності в тогочасній столиці надає також В. Білоцерківський: за травень 1933 р. в Харкові підібрано майже 12 тис. дітей, з яких близько тисячі померли лише за кілька днів[3206].

Змальовуючи картину Голодомору в Києві, В. Марочко зазначив, що до міста щодня приїжджало 65 тис. осіб, часто дітьми, на яких міський відділ охорони здоров'я не мав ресурсів. Так, дитячий карантин на Микільській Набережній, 9 на 45 дітей, прийняв 120 душ, з яких 77% були сільські дітлахи. Загалом діти-»підкидні», особливо від одного до 3-х років, які становили більшу половину жертв голоду і супутніх хвороб. На 1 грудня 1932 р. гарячими сніданками було охоплено 46% учнів усіх шкіл міста, але ця їжа не відповідала ніяким нормам, як і масова завошивленість школярів[3207]. В. Марочко навів численні архівні дані про масштаби і причини смертності в різних районах Києва, як-от у Жовтневому, де із 1477 безпритульних померло 910, переважно немовлят, із діагнозом «виснаження», «дистрофія» та ще 85 осіб – від тифу[3208].

Ф. Турченко та І. Шугальова у своєму мікроісторичному дослідженні дитячої смертності сконцентрували увагу на дослідженні жахливих умов перебування дітей у дитячих притулках і встановили, що лише в одному з них – «Будинку немовляти» в Запоріжжі – загинуло 788 діточок[3209]. Ця страшна цифра може бути більшою, що засвідчують наведені Авторами архівні дані. З одного боку фіксується, за що в травні 1933 р. померло 124 дитини, а водночас за «Книгою реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району» встановлено: «У травні 1933 р. середня цифра померлих за день збільшується до 8 осіб»[3210,]. Тобто, виходить, що за місяць мало бути близько 240 смертей малят.

Як засвідчили запорізькі науковці, значна частина померлих діточок, похованих просто в рову, була підкинута голодуючими матерями і отримала прізвища Ахматова, Горький, Бєдний, Маяковський, Лондон, Свердлова, Бенеш, Лібкнехт і навіть ім'я Бернарда Шоу, який, як відомо, запевняв світ про відсутність голоду. Загалом на базі документів та спогадів встановлено, що страждання дітей у розташованому в центрі міста Будинку немовляти не

[3206] Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині … С. 14.

[3207] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві ... С. 34.

[3208] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві … С. 36.

[3209]Турченко Федір, Шугальова Інна. Дитяча смертність у роки Голодомору 1932–1933 років у Запоріжжі. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації ...* С. 109–116.

[3210] Турченко Федір, Шугальова Інна. Дитяча смертність … С. 112.

привернули уваги можновладців і співчуття персоналу установи, хоча діти міських управлінців мали належні норми держпоставок харчів. Тобто «… в центрі благополуччя більшовицького керівництва міста, працював справжній конвеєр смерті»[3211].

Взявши за основу спогади Григорія Трояна (Рольянова), 1926 р. н., який народився в селі Нововоскресенське на Херсонщині, глибоку історико-психологічну розвідку опублікувала Л. Лехан[3212]. Дослідниця виділила деякі елементи трансгенераційного шляху передачі дитячого травматичного досвіду, котрий вплинув і на сучасне покоління українців і мотивувала потребу подальшого виговорення суспільством замовчуваної комуністами теми.

Іншими дослідниками зазначалося, що діти, віддані під патронат, знаходилися в кращому становищі, ніж утриманці дитбудинків, оскільки вони знаходилися в родинах. Проте переведення дітей на патронат до радгоспів, колгоспів і селянських родин під час Голодомору 1932–1933 рр. привело лише до зростання дитячої смертності[3213]. Загалом науковці встановили пекельне становище безпритульних дітей[3214] та крах системи охорони материнства і дитинства в УСРР у 1932–33 роках[3215].

За останнє десятиліття науковці України розширили поле досліджень переживання Голодомору представниками **різних соціальних категорій**: крім селян вивчається голодування містян, крім дітей, страждання жіноцтва. Інтенсивно працювала в останньому напрямі фахівчиня з жіночої історії та феміністської антропології Оксана Кісь (Київ), яка взяла за джерельну основу своїх праць усну історію голоду, записану із слів людей, що пережили голод, і дослідила її в контексті колективної пам’яті[3216], гендерної специфіки[3217].

Зокрема, дослідниця підважила панівний в вітчизняній історіографії погляд на жінок як безпомічних жертв «революції зверху» і виокремила три групи жінок з різною поведінкою: «активістки», що відзначилися у вакханалії розкуркулення, «жертви» з примусово розкуркулених родин, та «свідки», що не брали участі у розкуркуленні, і не постраждали від цієї акції, проте стали свідками подій у регіоні, ураженому Голодомором.

Водночас О. Кісь вичленувала три групи способів, до яких вдавалися жінки – жертви розкуркулення, щоб захистити чи повернути своє майно: Пасивний опір (приховування харчів, одягу тощо); активна протидія («бабські

[3211]Турченко Федір, Шугальова Інна. Дитяча смертність … С. 110.

[3212]Лехан Л. Б. Голодомор 1932–33 років очима дитини–свідка: історико–психологічний аспект. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: зб. наук. пр. Вип. 6 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 216–221.

[3213]Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20–х–першій половині 30–х років ХХ століття: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 17 с.

[3214]Пришляк С. О. Дитяча безпритульність у 20–30–х рр. ХХ століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2012. № 2. С. 54–61.

[3215]Артюшенко О. Охорона материнства та дитинства в УСРР у 1928–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр.: в 2 ч. Київ : Ін–т історії України, 2010. Ч. 2. С. 142–168.

[3216] Кісь Оксана. Колективна пам’ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*: зб. наук. ст. / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко–Фрізен. Харків, 2010. С. 39–49.

[3217] Кісь Оксана. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий альманах.* 2011. № 6. С. 101–107.

бунти», побиття активістів, погроми); легітимний захист (скарги, листи, звернення до влади)[3218] До суто жіночих ресурсів стратегії виживання в умовах Голодомору, визначених за спогадами, дослідниця віднесла: «продаж та обмін жіночого майна на продукти харчування; жіноча взаємодопомога; передача дітей до державних сиротинців; жіноче тіло»[3219].

На переконання О. Кісь, через знаходження жінок на початку 30-х років по «різні боки барикад», існує «проблематичність застосування унітарної категорії «жіноцтво» сукупно до «активісток» і жертв насилля. «Водночас домінування жіночих наративів у загальному масиві спогадів про Голодомор та усвідомлення гендерної обумовленості жіночого досвіду зобов'язує дослідника враховувати ці аспекти…»[3220].

Інша група статей О. Кісь, базованих на усній історії Голодомору присвячена аналізу і узагальненню важкого життєвого досвіду, набутого сільським жіноцтвом у час страшних випробувань[3221,3222].

Нелюдські випробування жінок під час комуністичного людомору, які болюче вразили Берегинь роду і фізично, і економічно, і соціально, і морально, і духовно, комплексно дослідила у своїй дисертації Альона Булгакова[3223].

Особливість її праці в тому, що історикиня поєднала дослідження соціально-економічного, морально-психологічного пласту життя українських селянок в роки Голодомору, висвітлила гендерний аспект соціально-демографічних наслідків трагедії. А. Булгакова, досліджуючи всі категорії жіноцтва, разом з тим вирізнила дві протилежні групи за світоглядом та моральними якостями. «До першої належали жінки-мучениці, що втратили батьків, чоловіка, дітей, релігію предків, а, по-суті, цілий всесвіт, у якому та заради якого вони жили»[3224]. Ці жінки продовжили власне виживання, піклування про дітей в новому суспільстві і лишили спогади про жіночу долю лихої години, яка стала компонентом національної пам'яті українського народу.

Другу групу, за Булгаковою, склали «жінки-керівники», «жінки-депутати», «жінки-ударниці», «жінки-активістки», які стали «обличчям», перспективним прошарком суспільства Радянської України. Так, з 1930 до 1933 р. частка жінок у комнезамах збільшилася з 22% до 26,5%, тобто до майже 400 тис. від загальної кількості у 1,5 млн членів[3225]. Заради виживання та завдяки роботі жінвідділів при парткомах зросла ця частка і в партії, комсомолі інших структурах. Виробничі та громадські здобутки цих жінок вивчалися радянськими Авторами і не відкидаються сучасними історіографами.

3218 Кісь Оксана. Пережити смерть … С. 102–103.

3219 Кісь Оксана. Пережити смерть … С. 104.

3220 Кісь Оксана. Пережити смерть … С. 106.

3221 Кісь О. Р. Голодомор 1932–33 років крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі зошити.* 2010. № 5–6. С. 633–651.

3222 Kis Oksana. Defying Death: Women's Experience of the Holodomor, 1932–1933. *Aspasia.* 2013. Vol. 7. N.1. P. 42–67.

3223 Булгакова А. В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально–економічний та духовний аспекти: дис. … канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 204 арк.

3224 Булгакова А. В. Жіноцтво українського села … С. 181.

3225 Булгакова А. В. Жіноцтво українського села … С. 179.

За останнє десятиріччя окреме річище пробиває тема перебігу і наслідків голоду в робітничому середовищі. Такі дослідження значною мірою пов’язані зі зростанням уваги до історії повсякденності, найпомітніші успіхи в дослідженні якої належать науковцям Інституту історії України НАН України. Так, в третьому розділі однієї із монографій колективу Інституту наводиться чимало фактів із злиденного життя і голодування робітництва у 1932–1933 рр.[3226].

Як повідомляють історики, попри чергове скорочення відпускних норм постачання продовольством у другому кварталі 1932 р., навіть знижені плани постачання постійно зривалися. Найбільше страждали робітники невеликих заводів і фабрик, віднесені у списки постачання продуктів за другою і третьою категоріями. Так, у Бердичівській окрузі, план постачання хлібопродуктів для якої було скорочено удвічі, забезпечення міст склало 34% від потреби. За офіційними повідомленнями органів ДПУ та керівництва Вінницької області, на 23 лютого 1933 р. в Бердичеві опухло від голоду вже близько 200 робітників[3227].

Аналогічна ситуація склалася в інших райцентрах області – Могилеві-Подільському, Тульчині, Полонному, Дунаївцях. Ще страшніші звістки надходили з відносно невеликої Умані, яка тоді належала до Київської області: «В Умані, за офіційними даними, від недоїдання за перший місяць 1933 р. загинули 145 осіб, а за наступний – ще 120. Серед голодуючих поряд з «декласованими елементами» були кадрові робітники, ударники й активісти»[3228]. Така ж ситуація склалася з харчуванням робітників у інших регіонах країни: на заводі «Червона Зірка» в Зінов’євську з грудня 1932 р. по січень 1933 р. тільки в заводській амбулаторії зареєстровано захворілих від недоїдання 237 робітників, а на заводі «Червоний прогрес» (Великий Токмак) – 125 виснажених робітників[3229].

В містах тодішньої Кіровоградщини – Зінов’євську, Олександрії, Знам’янці та ін. – з грудня 1932 р. вже не платили зарплатню та стипендії лікарям, вчителям, студентам, затримували виплати робітникам, а кустарів та службовців зняли з карткового постачання хлібом (3-й список). Зате партактив районного та окружного рівня – понад 20 тис. осіб – мали спецрозподільники (список №1 Зінов’євської округи) і їдальні (№30 м. Зінов’євська)[3230].

За даними фахівця з проблем повсякденного життя робітництва Ольги Мовчан, у 1932–33 рр. продовольча криза охопила навіть новобудови союзного значення та індустріальний Донбас. Наприклад, робітники Дніпробуду тричі на день харчувалися щавелевим «борщем» без жирів і картоплі, а на другу страву, яка подавалася, зазвичай, в обід, солоні бички чи тюльку (часом із жменькою каші). Справжньою розкішшю на обід була склянка кави з молоком. Навіть хліб видавався нерегулярно. Подібне становище склалося і в Донецькому регіоні, де

[3226] Мовчан Ольга, Гудзь Віктор. Повсякденне життя на підприємствах та новобудовах. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*: монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 97–238.

[3227] Мовчан Ольга, Гудзь Віктор. Повсякденне життя ... С. 141.

[3228] Мовчан Ольга, Гудзь Віктор. Повсякденне життя ... С. 140.

[3229] Мовчан Ольга, Гудзь Віктор. Повсякденне життя ... С. 140.

[3230] Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні … С. 11.

у 1932 р. план поставок продуктів для заводських їдалень першого списку був виконаний на 75%, другого – на 40%, третього – на 30%[3231].

В. Ткаченко навів архівні документи на свідчення того, що Голодомор вразив робітників Бердянська, Мелітополя, Великого Токмака та інших міст теперішньої Запорізької області. Зокрема, денна норма видатку хліба робітникам на початку 1933 року була урізана з 700 до 100 гр., тоді як керівний склад Мелітопольського райпарткому отримував у спецрозподільниках 800 гр. хліба на голову сім'ї і 400 гр. – на утриманця, крім багатого набору інших продуктів[3232].

Науковці відзначають безпосередній зв'язок з хронічним голодуванням і напливом біженців у міста в 1932–1933 рр. появу специфічних хвороб та **масових епідемій**. Як встановили В. Марочко і О. Мовчан, «куткова епідемія» висипного тифу в Києві починалася ще з осені 1931 р. навколо Єврейського базару, а із січня 1932 р. поширилася на інші райони, доповнена численними випадками черевного тифу, дизентерії, малярії, скарлатини та інших хвороб[3233].

Санінспекція м. Києва повідомляла 21 березня 1933 р. про ріст епідемічних захворювань, нарахувавши 836 хворих висипним, 2601 черевним тифом, 1057 – страждаючих дизентерією. Згідно з іншими звітами, за перше півріччя 1933 р. по Києву зареєстровано 4 тис. захворювань тифом, 677 – на різачку[3234]. Епідемія висипного тифу, попри зусилля медиків і санепідемслужб не стихала у Києві весь страшний 1933 рік.

О. Мовчан розробляла також проблеми пов'язаної з Голодомором епідемії тифу і організації боротьби з цим явищем у республіканському масштабі[3235].

Крім істориків, соціально-демографічні аспекти подій 1932–1933 рр. вивчали медики. Зокрема, ще в 1993 р. виклали свої міркування щодо особливостей смертельного голодування Вадим Коган і Р. Нагорна–Персидська (Київ)[3236]. Науковці відзначили відсутність в архіві зведених даних Наркомату охорони здоров'я про хвороби за 1933 р., але окремих відомостей очевидно, що домінуючими захворюваннями тоді були безбілкові набряки як прямий результат голоду, та інші супутні ускладнення. Водночас з квітня 1933, у свідоцтвах про смерть почастішали діагнози «від голоду», «дистрофія», «виснаження» й інші[3237]. Доповідачі зауважили, що попри брак системних матеріалів, існують фахові розробки фізіологічних наслідків голодування і безбілкові набряки, здійснені в клініці М. Стражеско, дослідження М. Губергріца про результати заміни натуральних продуктів харчування

[3231] Мовчан Ольга, Гудзь Віктор. Повсякдення життя ... С. 156.

[3232] Ткаченко В. Г.Трагедії, яких могло не бути ... С. 9–10.

[3233] Марочко Василь, Мовчан Ольга. Санітарно–епідеміологічна ситуація в м. Києві 1932–1933 років. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 309–326.

[3234] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні:* місто Київ / відп. ред. В. І. Марочко. Київ : Фенікс, 2008. С. 42–43.

[3235] Мовчан Ольга. Боротьба з епідемією тифу в Україні: 1932– 1933 роки. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* ... С. 229–238.

[3236] Коган Вадим, Нагорна–Персидська Раїса. Медичні аспекти голоду 1932–1933 рр. в Україні. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 106–113.

[3237] Коган Вадим, Нагорна–Персидська Раїса. Медичні аспекти … С. 111.

сурогатами, і студії В. Когана–Ясного, який очолював наукову комісію з уніфікації харчування і терапії безбілкових набряків, протоколи якої за 1933 р. були виявлені в Харкові[3238].

З точки зору медицини дослідила спроби виживання і загибель українських селян внаслідок різноманітних біотичних та абіотичних факторів зовнішнього середовища Зиновія Служинська (Львів) [3239].

Інша група науковців виявила підвищені показники захворювань на діабет 2 групи серед людей, чий пренатальний розвиток припав на період Голодомору[3240].

Безпосередньо з наслідками реквізицій продовольства, тривалого голодування пов'язані численні дослідження «раціону» людей, до якого входили і дерть та макуха, і пацюки та ховрахи, і бур'яни та листя, і хробаки та молюски, і трупи тварин та людей – все, що попадало під руку напівбожевільній від мук людині[3241,3242]. Наприклад, на Роменщині, серед іншого, споживали «щоденники» з бруньок, «маторжаники» з листя, полови та мерзлої картоплі, затірку з гички із добавкою борошна чи жолудів, а також «дертяники», «полов'яники», «лопушаними», «липники», «хроняники» тощо[3243]

Деякі краєзнавці, як-от Ю. Авраменко[3244], О. Різників[3245], навіть склали словники споживаних у 1933 р. сурогатів, назви яких були добре відомі голодуючим різних регіонів.

Як показали вітчизняні науковці, окрім фізичного знищення, українці були приречені на **морально-психологічну та духовну нівеляцію** їхньої особистої гідності і честі, правил елементарної людяності та співчуття до ближнього. Це свідомо робилося більшовицькими ідеологами, що прагнули перетворити людей на покірних, заляканих, отупілих створінь, з метою запобігти будь-яким спробам протесту чи опору[3246]. Таким станом українського селянства вітчизняні історики пояснюють той факт, що у 1933 р. вже не було того протестного руху, який сколихнув республіку у 1930 р., а прояви опору системі набрали пасивних форм або змінилися на відчай і безнадію.

Вагомим внеском у дослідження процесів деформації традиційної культури українського селянства внаслідок соціально-політичних змін стало

3238 Коган Вадим, Нагорна–Персидська Раїса. Медичні аспекти … С. 112.

3239 Служинська Зиновія. Елімінація селян внаслідок голодомору 1932–1933 рр. *Служинська Зиновія. Популяції.* Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. С. 64–71.

3240 Vaiserman A. M. Predisposition to type II diabetes among those residents of Ukraine whose prenatal development coincided with the famine of 1932–1933. *Advances in Gerontology.* 2011. Vol. 1 (№ 4). P. 362–366.

3241 Стасюк О. Харчування та замінники їжі українського селянства на поч. 30–х років ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. Вип. 21. Київ, 2006. С. 97–102.

3242 Медведчук Г. К. «Їдло» подільських селян під час голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, соціально–психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали VII всеукр. наук.–теорет. конф. Хмельницький, 2010. Вип. ІІІ. С. 205–210.

3243 Коцур Ю. Харчування населення Роменщини на початку 30–х років ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. праць. 2011. Вип. 34. С. 57.

3244 Авраменко Ю. В. Словник сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору 1933. *Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: свідчення /* упоряд.: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 435–437.

3245 Їдло 33-го : словник голодомору / зібр. і упоряд. О. Різників. Одеса : Юрид. л-ра, 2003. 168 с.

3246 Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно–державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ ст. до 1939 р.: монографія. Донецьк : «Нуолідж», 2009. С. 427.

двотомне видання «Історія українського селянства» (2006), підготовлене колективом Інституту історії України НАН України. У 2-му томі праці висвітлено кардинальні зміни в житті і побуті хліборобів України після їх «розкуркулення», колективізації та голодового морення початку 30-х років – сталінської революції верху, яка зруйнувала підвалини вільного селянського господарювання та народної культури, релігії, моралі[3247].

У передмові до іншої капітальної колективної праці «Голодомор 1932–1933 років» директор Інституту історії України Валерій Смолій зазначав, що українське село було перетворене більшовиками у соціальну резервацію, де панувала жорстока карально-репресивна система, що довела сільське населення до масової смертності, ганебних для людини явищ канібалізму та дітовбивства. Масовим терором та Голодомором тоталітарна система насаджувала в суспільстві потворні інстинкти та нахили класової ненависті, холопської відданості вождю, ідейного догматизму, соціального аскетизму. Політична лояльність радянських людей до комуністичного режиму видавалася за показник патріотизму, а виснажлива й дармова праця безпаспортних колгоспників – за трудовий героїзм[3248].

Віталій Огієнко (Київ) досліджував теоретико-методологічні питання інтерпретації історичної травми Голодомору[3249]. Аналізуючи посттравматичний синдром Голодомору, науковець виділяв, як різновид колективної, національну травму, а також психологічну, культурну травми, через страх повторення репресій і намагання забути страшні події[3250]. Цей страх передавався дітям постраждалих і лише сприятлива політична ситуація у США та існування української діаспорної ідентичності стали чинниками розголосу про прихований Голодомор через піввіку після трагедії.

Ірина Рева (Київ) також відзначила нищівний вплив жахливого голодування та репресій проти «куркулів» і «петлюрівців» на психологію людей, що прищепило жертвам деякі риси агресора: «Голодомор 1932–1933 років став переламним моментом, коли українці добре відчули силу Комуністичної партії та «усвідомили» переваги статусу «старшого брата»«. Авторка навела пояснення такого «стокгольмського синдрому» відомим психіатром Ф. Огбергом (США): коли людина заглядає у вічі смерті (від голоду чи з іншої причини), вона переживає регресію до рівня немовляти – стає такою ж беззахисною, розгубленою, не здатною до критичного осмислення дійсності. Якщо в хвилину очікування смерті агресор виявляє хоч найменшу «доброту» (сталінська продовольча «допомога» 1933 р. – В. Г.), на нього накладається образ «батька» і захисника з відповідними емоційними нашаруваннями[3251]. Звідси зрозуміло, що сталося з українською нацією «постгеноцидним

[3247] Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 653 с.

[3248] Смолій В. А. Передмова (Голодомор 1932–1933 років). *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 3–4.

[3249] Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять.* 2013. Вип. 6. С. 145–156.

[3250] Огієнко В.І. Голодомор як історична травма. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 319–323.

[3251] Рева Ірина. Стокгольмський синдром в Україні. *Український тиждень.* Щотижневий суспільно–політичний журнал. 2013. 14–21 листопада. № 47.

суспільством» (Дж. Мейс) після тривалого російсько-комуністичного панування та нищення носіїв національної свідомості. «Один із наслідків – ірраціональна прив'язаність частини жертв Голодомору та репресій до агресора (Сталіна, комуністичної партії та «старшого брата»)»[3252].

Саме цим дослідниця пояснила той факт, Голодомор як геноцид радше визнають західні українці, котрі його не пережили безпосередньо, ніж травмовані люди на Південному Сході, де чимало респондентів визначали причинами трагедії «неврожай», діяльність «троцькістів» і переймалися радянськими, а не українськими цінностями[3253]. І. Рева підкріпила свою думку посиланням на результати обстеження науковцями Центру українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка 1000 громадян України, яким у 1932–1933 рр. виповнилося від 1 до 7 років. 500 із них жили на українській етнічній території, де Голодомор був (перша група), інші 500 – на території, яку Голодомор не зачепив (друга група)[3254]. Радянські стереотипи («бути, як усі», «не висовуватися», «не бути націоналістом» тощо)» проявили 75 % респондентів, які зазнали травми Голодомору, тоді як у контрольній групі, радянські «цінності» сприймали 23 % опитаних. Відповідно відчужених від України та її національних інтересів виявилося 63 % у першій групі проти 7 % – у другій, а «наявність українофобських настанов» продемонстрували співвідносно 63 % і 3 %[3255]. Відсутність подібних соціологічних досліджень впливу геноциду на людей, котрі в 1933 році були вже сформованими особистостями частково компенсується спогадами свідків подій і підтверджує факт психологічної травми і тривалий посттравматичний синдром.

Посилаючись на зарубіжних та вітчизняних дослідників, І. Рева назвала чотири умови, за яких виникає «стокгольмський синдром»: 1) усвідомлення загрози фізичному та психологічному виживанню; 2) сприйняття прояву доброти агресора (в паузах між насиллям); 3) ізоляція жертви; 4) сприйняття дійсності «очима агресора». Тож дослідниця переконана: «Можна з певністю сказати, що ці умови були присутні в житті українських селян у 1932–1933 роках»[3256].

Послідовно вивчав вплив психотравмуючих чинників голоду на людину[3257] та наслідки переживання населенням довготривалої фізіологічної деривації на прикладах радянських голодувань[3258] психолог Андрій Маслюк (Київ). У комплексному дослідженні Автором цієї проблеми наголошується, що

3252 Рева Ірина. Стокгольмський синдром …

3253 Рева І. О. Ідентифікація з агресором частини українського селянства як психологічний наслідок Голодомору 1932–1933 років. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 325–334.

3254 Рева І. О. Ідентифікація з агресором … С. 327–328.

3255 Обушний М. Воропаєва Т. Політико–психологічні аспекти Голодомору 1932–1933 років. *Соціальна психологія*. 2009. № 2. С. 39–48.

3256 Рева І. О. Ідентифікація з агресором … С. 330.

3257 Маслюк А. М. Психотравмуючі чинники спотвореної культури в умовах голодомору. *Українська освіта у світовому часопросторі* : матеріали ІІ міжнар. конгресу. Київ, 21–22 жовт. 2008 р. Київ : Рада, 2008. Кн. 1. С. 10–28.

3258 Маслюк А. М. Особливості переживання деприваці під час голодоморів в Україні. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: визнання світовою громадськістю голодоморів в Україні як геноциду українського народу* ... С. 48–59.

Голодомор 1932–1933 рр. був типовим зразком тривалого позбавлення владою основних життєвих потреб українського селянства та враження всіма видами психічної деривації (ізоляції людини від природної взаємодії її внутрішнього психічного із зовнішнім психічним) – сенсорної, емоційної, психомоторної, духовної, соціальної, пізнавальної, психокультурної тощо[3259].

Свої відповіді на питання журналістів газети «День про соціально-психологічні наслідки масового голодування у 30-х роках надали київські вчені В. Войтенко і Є. Головаха[3260]. Перший з них, порівняв Столипіна, який намагався прищепити російському ощиннику підприємливість українського хлібороба і Сталіна, котрий «зробив усе навпаки». На думку В. Войтенка: «Заможного, самостійного, самодостатнього, чесного, працьовитого українського селянина він (Сталін. – В. Г.) перетворив на такого самого люмпена, яким була переважна більшість російських селян. Українському селянинові найперше було – що про нього скажуть люди. Після того як людина або мусила вмерти, або з'їсти дитину – а випадки людожерства були, або йти красти, мораль упала[3261]. Вчений вважає шкоду від Голодомору та колективізації непоправною, позаяк пережите стало складовою сучасного українського менталітету.

Є. Головаха, у свою чергу, зауважив що політична акція Голодомору завдала дуже істотних змін психології селянства. По-перше, більшовицький режим дав урок страху: «Селянство засвоїло: якщо буде опір, буде голод. А для людини немає нічого жахливішого, ніж голод, – адже це розтягнута смерть, розтягнута репресія»[3262].

По-друге, було знищено волю до опору режимові, прищеплено суспільну безвільність і безпорадність. По-третє, «Часто люди кажуть, що у нас ненаситна влада, ненаситні олігархи. Але вони – керівництво, олігархи – здебільшого вихідці з того ж голодуючого середовища. Їхні батьки голодували у 30-ті роки, багато хто з них самих голодував у післявоєнний період… І нині більшість наших керівників, олігархів просто «доїдають»[3263]. За Є. Головахою, ще одним соціально-психологічним наслідком Голодомору, як і планували його ініціатори, став залишковий патерналізм і поставлення людей у цілковиту залежність від держави.

О. Майборода відзначив, що за історичною інерцією, притаманною соціокультурним явищам, апокаліптична атмосфера початку 30-х років позначилась і на нинішньому морально-психологічному стані українського суспільства, яке звикло не довіряти владі, водночас демонструючи лояльність до неї, тобто шизоїдну роздвоєність української етнічної свідомості. Іншою рисою, винесеною з трагічної історії майже половиною українців,

[3259] Маслюк А. М. Переживання людиною довготривалої фізіологічної деривації: (на матеріалах голодоморів в Україні) : монографія. Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2011. 178 С. : рис., табл.

[3260] Які соціально–психологічні наслідки Голодомору? : інтерв'ю з д–ром медицини проф. Володимиром Войтенком і д–ром філоС. наук, заст. директора Інституту соціології НАН України Євгеном Головахою / записали Наталя Трофімова, Володимир Сонюк. *День:* газета. 2003. 22 листоп. № 212.

[3261] Які соціально–психологічні наслідки Голодомору? …

[3262] Які соціально–психологічні наслідки Голодомору? …

[3263] Які соціально–психологічні наслідки Голодомору? …

О. Майборода, опираючись на соціологію, визначив прагнення покращити своє життя, спираючись не на власні сили, а на зовнішні обставини – екстернальність свідомості[3264]. Проте російська війна проти України 2014 р. кардинально змінила на краще суспільні настрої екстернальності та байдужості так песимістично оцінені істориком.

Власні міркування про морально-психологічні та культурні наслідки Голодомору висловив історіограф С. Дровозюк[3265]. За його висновками, смертельне голодування стало одним найістотніших факторів, що вплинули на морально-психологічний стан селянства та світобачення радянської людини упродовж всього життя. У тих, хто пережив тривалий голод та супутні знущання влади відбулися незворотні деформації в емоційній сфері, системі цінностей, життєвих потребах та соціальних орієнтирах[3266].

З нових як для 90-х років методологічних позицій висвітлив культурні процеси в українському селі періоду сталінської «революції зверху» професор Ярослав Мандрик (Івано-Франківськ)[3267]. Лейтмотивом його роботи стало відображення кардинальних **змін у ментальності та культури народу** у зв’язку з погромом його Церкви, нищенням традиційного укладу життя, залякуванням та репресіями влади. Значне місце в роботі займає висвітлення катастрофічних наслідків масового Голодомору, який порушив генотип нації, підірвав фізичне і моральне здоров’я українського селянства як основної складової національного організму. У висновках кваліфікаційної роботи Я. Мандрика негативний вплив Голодомору на культуру та свідомість селянства в комплексі культурно-освітніх процесів 30-х років не виокремлюється. Проте, обґрунтовуючи наукову новизну своєї дисертації, вчений констатував: «Руйнівним чином позначився на культурній інфраструктурі українського села сталінський терор голодом і здійснювана одночасно чистка національно-свідомої інтелігенції»[3268].

Автор переглянув пануючу в науковій літературі думку про запровадження всеобучу в селах УСРР 1934 р. і доводить, що таке датування заходу другої половини 30-х років служило пропагандистським прикриттям наслідків Голодомору. Цікавим є і наступне спостереження Я. Мандрика про соціальні наслідки «нищівного удару» Кремля: «В результаті Голодомору 1932–1933 рр. зросла дитяча безпритульність, що привело до збільшення злочинних груп. Значна частина учасників цих груп відповідними органами направлялась

[3264] Майборода О. М. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 316–317

[3265] Дровозюк С. І. Національно–культурне та духовне життя українського селянства у 20–30–х рр. XX століття: історіографічний нарис. Вінниця : О. Власюк, 2005. 364 С.

[3266] Дровозюк С. І. Національно–культурне та духовне життя ... С. 231–234.

[3267] Мандрик Я. І. Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 рр. Івано–Франківськ : [б. в.], 1998. 253 с.

[3268] Мандрик Я. І. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20–х – 30–ті роки): автореф. … дис. д–ра іст. наук: 07.00.01 / Ін–т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Львів, 2005. С. 7.

у спеціальні школи НКВС. З цих вихованців готували брутальних прислужників каральних служб, які творили брудні справи»[3269].

Різноманітні аспекти етнокультурних наслідків Голодомору для українського народу, підтверджують довготривалість ментальних та соціокультурних деформацій, представлені, крім окремих розвідок, публікаціями колективних збірок: матеріалами представницької тематичної конференції[3270], спеціальним збірником праць з цієї теми, підготовленим львівськими науковцями тощо[3271].

Як відзначала професорка Валентина Борисенко (Київ), після колективізації та Голодомору–геноциду кардинально змінилися культура і світогляд українського села – свята, обряди, тематика фольклору українського народу, занепали народні ремесла і промисли[3272].

Тетяна Євсєєва (Київ) здійснила порівняльний аналіз церковної політики царської Росії та СРСР і дійшла висновку, що нищення Української Автокефальної Православної Церкви в роки колективізації і Голодомору стало духовним геноцидом українського народу, який, поряд з російщенням позбавив націю самоідентифікації[3273] Т. Євсєєва дійшла висновку: «… знищення всього того, що оприявлює менталітет українця, переносить світовідчуття зі сфери свідомості у матеріальний світ – усе це можна впевнено віднести до форм зміни ідентичності української нації. З української і православної на атеїстичний радянський/російський народ»[3274].

Олеся Стасюк у своїй кваліфікаційній роботі[3275], виконаній на основі свідчень очевидців, зібраних в ході реалізації пошукового проекту Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» та архівних матеріалів, ґрунтовно і системно відобразила узагальнюючу картину руйнації традиційної культури українців під час і після Голодомору 1932–1933 рр. О. Стасюк комплексно проаналізувала чинники і обставини періоду суцільної колективізації та Голодомору, що призвели до зламу традиційного способу життя українського селянства. Висвітлено деморалізацію традиційних канонів співжиття і деетизацію поведінки селян під впливом голодових жахів та повної сваволі представників влади і «буксирів». Показано як комуністичний режим використав організовані ним громадські новоутворення для зламу звичаєвого права та моральних канонів українського селянства, для перетворення доброчесного хлібороба на затурканого і закріпаченого колгоспника, змушеного «тягнути» з артілі. «Колективізація та Голодомор нанесли непоправної шкоди суспільній свідомості селянства, внаслідок чого зникали

[3269] Мандрик Я. І. Політика радянської держави ... С. 8.

[3270] Голод–геноцид 1933 року в Україні: *історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків …*

[3271] Відлуння голодомору–геноциду, 1932–1933 : етнокультурні наслідки голодомору в Україні / ред.: Р. Кричів, О. Романів Львів : Наук. т–во ім. Шевченка, 2005. 199 с.

[3272] Boryssenko V. La famine en Ukraine (1932–1933). *Ethnologie française.* 2004. XXXIV. № 2. P. 281–289.

[3273] Євсєєва Тетяна. Голод–геноцид 1932–1933 років ... С. 239–254.

[3274] Євсєєва Тетяна. Голод–геноцид 1932–1933 років … С. 252.

[3275] Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20–х – на початку 30–х років XX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний ун–т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 16 с.

такі моральні норми як «не вбий та не вкради», та з'являлися такі як «весь хлеб – в закрома Родины» та «ніч – мати, не поспиш – то будеш мати»[3276], – відзначила історикиня. Водночас О. Стасюк простежила механізм нищення релігійно-обрядової традиції українського селянства та насадження радянських свят і обрядів від народження до поховання людини, антирелігійних кампаній, що переслідувало надзавдання режиму: вироблення у молодшого покоління атеїстичних переконань та антирелігійного цинізму.

Результати своїх наукових досліджень та пошуків свідчень очевидців Голодомору, в тому числі і власних, представлені також у монографії О. Стасюк, підготовленій за матеріалами дисертації та виданій за допомоги фонду «Україна 3000»[3277].

Дещо інший наголос у на джерелах – на документах держархіву СБУ – здійснено О. Стасюк у колективній теоретично-документальній праці «Розсекречена пам'ять»[3278], яка доводить, що на початку 30-х років більшовицький режим цілеспрямовано створив умови, за яких соціально-правові та морально-етичні норми підпорядковувалися ідеологічно визначеній практичній доцільності і втрачали будь-яке значення. За найменшу спробу людей знайти щось їстівне або приховати власно вирощену продукцію місцеві владоможці з їх прислужницьким активом грабували, арештовували, висилали, а то й убивали. О. Стасюк навела численні факти моральних та фізичних знущань різних уповноважених та активістів над трудовим людом та навіть дітьми. У свою чергу, повальне мародерство та насильство партноменклатури, силовиків з ДПУ та НКВС, «червоної мітли» викликали разючі моральні травми і відхилення у скривджених. «Такі насильницькі дії принижували гідність людини, породжували масову покірність, страх перед представниками влади. Виникала подвійна мораль, яка пронизувала буття селянина, перемелювала людське єство приниженням одних і безкарністю – інших»[3279], – констатувала О. Стасюк. На ґрунті тривалого голоду і знущань серед людей масово поширилися психічні розлади, депресивні стани, наслідком яких стали самогубства, людожерство, самосуди, злодійство тощо.

Дослідниця відзначила, що Голодомор також породив негативні суспільні явища далекосяжної дії, як-от заохочуване на всіх рівнях влади доносництво та наклепництво, нацькування людей один на одного. Кожен, хто вказував, де ховає зерно чи іншу продукцію його односелець, ставав перед моральним вибором: одержати від 10 до 15% виявленого як преміювання чи надалі прирікати сім'ю на голод.

Серед інших наслідків людомору О. Стасюк зауважила його руйнівний вплив на сімейно-родинні стосунки: по-перше, маса родин була розлучена через депортації та арешти батьків-годувальників, що лишало напризволяще їх дітей і літніх членів родин; По-друге, у пошуках їжі залишали свої родини працездатні

[3276] Стасюк О. О. Деформація традиційної культури ... С. 11.

[3277] Стасюк Олеся. Геноцид українців: деформація народної культури / вступ. слово Катерини Ющенко. Київ : Стилос, 2008. 224 с.

[3278] Стасюк Олеся. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ҐПУ–НКВД* ... С. 104–120.

[3279] Стасюк Олеся. Руйнація традиційної культури ... С. 108.

чоловіки і жінки, багато з яких гинули, ув'язнювалися, а діти залишалися з немічними дідусями та бабусями. До того ж комуністичний режим усіма своїми діями налаштовував дітей проти своїх родин, плекаючи «Павликів морозових»[3280]. Відповідно руйнувалася усталена віками структура української сімейної обрядовості – народин, хрестин, весілля, поховання тощо. Відтак внаслідок «революції зверху та геноцидного Голодомору була порушена тяглість віковічних народних традицій українців та перерваний розвиток їх народної культури.

У ще одній публікації О. Стасюк аналогічно відображено жахливі для народної культури, української сім'ї та національного світогляду наслідки комуністичного погрому села на початку 30-х років апофеозом якого став організований людомор[3281].

Руйнівний вплив на **українську родину** на прикладі трагічних людських доль 30-х років з використанням вербального новотвору «Голодоморний синдром» досліджувала Тетяна Григор'єва (Київ) [3282].

Наслідки Великого голоду та інших соціальних катастроф 30-х років для української сім'ї дослідила і демографиня Людмила Слюсар (Київ)[3283]. На її думку, Голодомор 1932–1933 рр. та депортації близько 1 млн членів сімей «дрібної буржуазії» можна визначити як війну із сімейним селянським господарством і з традиційною сім'єю українців. Влада порушила природний процес відтворення населення: колосальна смертність поєднувався з обвалом шлюбності і народжуваності: загальні коефіцієнти шлюбності селян за 1929 – 1932 рр. знизилися майже удвічі (у містах – на 26 %), а народжуваності за 1933–1934 рр. – у 2,2 рази (у містах – на 15 %)[3284]. Крім кількісних втрат, українська сім'я зазнала тривалої біосоціальної та ментально-інституційної деградації, позаяк в Голодомор порушив її основні функції дітонародження, виховання та матеріального утримання дітей, захисту й утримання літніх членів сім'ї. Колективізацією і Голодомором, тотальним контролем над життям людини комуністичний режим підірвав економічні і психологічні передумови захисної функції патріархальної сім'ї, яка вже не сприймалася як осередок захисту, «домашня фортеця»[3285]. Проте, за висновком вченої, українська сім'я все ж зберегла і відновила свій потенціал природного «позадержавного» осередку та традиційні національно-культурні цінності.

До руйнівних причин деформації народної культури і психологічного стану людей належить практика поширення в період **системи торгівлі з**

[3280] Стасюк Олеся. Руйнація традиційної культури ... С. 114–115

[3281] Стасюк О. О. Деформація народної культури в роки геноциду. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2008. Вип. 18. С. 349–361.

[3282] Григор'єва Т. Ф. Голодоморний синдром : доля української родини під час «великого терору». *Історія України : маловідомі імена, події, факти* / гол. ред. П. Т. Тронько; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2005. Вип. 30. С. 151–162.

[3283] Слюсар Л. І. Наслідки соціальних катастроф 1930–х років для української сім'ї. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947* ... С. 359–364.

[3284] Слюсар Л. І. Наслідки соціальних катастроф … С. 361.

[3285] Слюсар Л. І. Наслідки соціальних катастроф … С. 362–363.

іноземцями – скорочено торгзінів або як калькують українські історики з російськомовного скорочення, «торгсинів»[3286].

Одним з найбільших фахівців з діяльності таких контор, де за сімейні цінності чи коштовності людина могла отримати якийсь товар (найчастіше – харчі) є професор В. Марочко. Історик навів такі дані: «Продовольча група товарів, куплених населенням в магазинах, становила 85,2% торгового обороту торгсину в 1932 р., а в 1933 р. – 92%[3287]. Тобто асортимент куплених товарів, серед яких переважало борошно, визначав саме голод. Голодуючі стояли в чергах у райцентрах та більших містах, де були торгзіни, щоб обміняти чи віддати за безцінь найдорожчі фамільні речі, коштовності, золоті монети, щоб виручити хоча би пуд борошна, який відібрала в них «червона мітла».

Як образно висловився історик: «За прилавками приймальних пунктів торгсину торгували життям сотень тисяч українських селян. На терези клали не золото, а їхнє життя: бути чи не бути живими»[3288], В. Марочко порівняв такий цинічний комуністичний практицизм з нацистським. Як гестапівські зондеркоманди виколупували золоті коронки, відрізали пальці з каблучками, поповнюючи «скарбницю» Рейху або свої кишені, так і «золота лихоманка», влаштована більшовиками у 1932–1933 рр., була наругою над доведеним до відчаю людом, якого позбавили останніх запасів їжі.

Один з очевидців Голодомору 1932–1933 років Я. Менакір гірко зазначав, що ніхто з іноземних поневолювачів України не додумався влаштувати штучний голодовий мор людей. А тому невідомо, котре зло більше – більшовицьке народовбивство чи нацистський геноцид[3289]. Про систему торгзіну, активізовану владою в період Голодомору писали й інші Автори, на прикладі Києва, Харкова[3290] та інших міст, але, як на нас, її можна тлумачити, скоріше, як наслідок трагічних і жахливих подій 1932–1933 рр., ніж їх причина.

Отже, особливість дослідження наслідків Голодомору полягає в тому, що ця проблема досліджувалася у найбільш розмаїтому фаховому спектрі: історикамии, демографами, політологами, філософами, економістами, соціологами, культурологами, етнологами, епідеміологами, фізіологами, біологами, антропологами, психологами тощо.

Іншою прикметною рисою дослідження впливу цієї техногенної катастрофи на життя людини і українського суспільства є наростання зацікавленості даної проблемою науковців України. Це, зокрема, проявилося у проведенні спеціалізованих конференцій, виданні нових збірників документів та спогадів, появі кваліфікаційних робіт та монографій про наслідки Голодомору.

[3286] Марочко В. І. Торгзін. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін–т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 126.

[3287] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві … С. 64.

[3288] Голодомор 1932–1933 рр. у Києві … С. 65.

[3289] Менакір Я. Замордоване селянство. *Голод в. Україні 1932–1933 років. Вибрані статті* / упор. Н. Дюк. Луцьк : ВМА «Терен», 2006. С. 88–98.

[3290] Шуйський В. Торгова мережа «Торгсин» у столиці радянської України в 1932–1933 роках. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 163–171.

Підсумовуючи здобутки науковців у розробці наслідків Голодомору, нагадаємо, що кілька років тому ми вважали «найбільш вірогідними» дані С. В. Кульчицького, який ще у 1990 р. визначив 4,5–4,8 млн смертей від голоду в республіці. «По-перше, ці дані отримані з використанням продуктивної методики ретроспективного обрахування динаміки природного руху населення, принцип якої застосував ще Сосновий і розвинув С. Максудов. По-друге, він перевіряється методикою демографа С. І. Пирожкова та істориків С. Віткрофта і С. Максудова. По-третє, його дані узгоджуються з результатами Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, здобутими із залученням оцінок кількості жертв геноциду по регіонах...[3291]. На сьогодні наведена оцінка в принципі не змінилася, позаяк додаткові джерела демографічної статистики, запропоновані В. Марочком і В. Сергійчуком можуть добавити до мартирологу української Голгофи, за нашими підрахунками, кілька десятків тисяч людей, але не мільйони. Врешті-решт, українські дослідники, котрі вивчали жахливі наслідки Голодомору – незалежно чи вони нараховували 4,5 млн чи понад 7 млн жертв, відзначали геноцидний характер комуністичного злочину в Україні. І це – головне. Дискусія демографів і С. Кульчицького, з одного боку, та В. Марочка і В. Сергійчука, О. Стасюк – з іншого – триває і, можливо, не приведе до консенсусу, але, очевидно, спонукатиме до подальших пошуків. Саме демографічні наслідки трагедії розробляються останнім часом найбільш інтенсивно, що і становить одну із тенденцій сучасної вітчизняної історіографії.

Що стосується інших наслідків катастрофи українського народу 1932–1933 рр., то після прийняття закону Верховної Ради про Голодомор стрімко наростає кількість і якість досліджень всього спектру. Йдеться про руйнівний вплив сталінської «революції зверху» та нечуваного людомору на фізичне здоров’я людей, їх соціально-політичне становище, матеріальне забезпечення та господарські відносини, соціально-психологічний стан, сімейні відносини, етнокультурні цінності народу та інше, що мало сукупний кумулятивний ефект і породили постгеноцидне суспільство.

За роки незалежності інтенсивно розглядалися соціально-економічні наслідки подій початку 30-х років (С. Кульчицький, Р. Руденко, Л. Новохатько та ін.) та їх вплив на стан здоров’я голодуючих (В. Коган і Р. Нагорна-Персидська, В. Марочко, О. Мовчан та ін.), на соціальні відносини та поведінку людини (Н. Романець, П. Соболь та ін.).

Розвинуті студії впливів людомору на соціально-культурні процеси (В. Борисенко, С. Дровозюк, Я. Мандрик, О. Стасюк та ін.), на духовний стан (А. Булгакова, А. Маслюк, Т. Євсєєва), на психологію людини (А. Маслюк, В. Огієнко, І. Рева та ін.), на родинні відносини (Л. Слюсар, О. Стасюк, Т. Григорєва та ін.), становище дітей (А. Зінченко, Н. Лапчинська, В. Марочко, Ф. Турченко й І. Шугальова та ін.), на жіноцтво (А. Булгакова, О. Кісь та ін.). Дослідники були одностайні в тому, що вплив Голодомору 1932–1933 рр. порушив глибинні пласти духовності, традиційної культури, релігії, соціальної

[3291] Гудзь В. В. Проблеми демографічних наслідків Голодомору в Україні 1932-1833 років в сучасній світовій історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 43. С. 265.

психології, національного менталітету. Крім того, на місце масово вимерлих місцевих хліборобів переселяли етнічних росіян, білорусів та представників інших народів, що поглиблювало зросійщення й денаціоналізацію українців.

Заслуговує на увагу дослідників спроба моделювання і систематизації наслідків Голодомору О. Рогожиним, пропонований В. Огієнком підхід до дослідження постголодоморного синдрому як комплексного явища, Потребують подальшого осмислення тези О. Майбороди про колабораціонізм «молодших командирів» Великого голоду та роздвоєний стан свідомості свідків трагедії народу та їх нащадків. Має перспективи пропонований І. Ревою підхід до вивчення наслідків Голодомору в контексті «стокгольмського синдрому» тощо.

5.5. Історико-правові дефініції Голодомору як геноциду українськими науковцями

Термін «Голодомор» означає виморення людей засобом голоду і містить семантичне навантаження масштабності лиха та його штучного характеру, сталінського злочину, спрямованого протиукраїнського народу. Так, у розумінні С. Кульчицького, Голодомором є соціально-економічне явище, яке характеризується позбавленням людей необхідних для життя продовольчих продуктів, що призводить до зміни соціально-демографічної структури населення регіонів або цілих країн[3292]. Наголошуючи на навмисних діях влади, що привели селян до голоду, С. Кульчицький ототожнив голод 1932–33 років з Голодомором[3293]. Філолог і фольклорист Василь Сокіл (Львів) нагадує, що, крім суспільно-політичної термінології (голод, Голодомор, голокост, геноцид), є ще й народне, фольклорне означення цього явища, не раз пережитого хліборобами України через природні та штучні фактори[3294]. Науковець здійснив десятки записів меморатів свідків Голодомору, що дало багатий матеріал для аналізу народної термінології людомору[3295].

Канадський дослідник Р. Сербин, який на закінчення своєї статті звернувся до визначення наукової термінології подій 1932–1933 рр. переконаний: «Правильний термін є Голодомор, який треба вживати не лише в сенсі «морення голодом», але як синонім «геноциду проти українців». В українській мові це слово треба писати з великої букви, як також і в англійській мові, додаючи до нього дефінітивний артикул «the» – «the Holodomor»[3296]. Згідно з уточненням професора у виступі на конференції, термін «Голодомор» придатний і для всього періоду нищення українців комуністичною системою у

[3292] Кульчицький С. Голодомор. Довідник з історії України: посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2–ге вид., доопр. і доповн. Київ : Генеза, 2001. С. 167.

[3293] Кульчицький С. В. Голод, голодомор 1932–33. *Енциклопедія Сучасної України. Т. 6.: гасла на літери «Го» – «Гю»* / Ін–т енцикл. дослідж. НАН України; гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів та ін. Київ : ВАТ «Поліграфкнига», 2006. С. 76.

[3294] Сокіл Василь. Наукова та народна термінологія про голодомори в Україні: постановка проблеми. *Народознавчі зошити.* 2011. № 6 (102). С. 910–916.

[3295] Українці про голод 1932–1933 / фольклорні записи Василя Сокола ; Інститут народознавства, відділ фольклористики. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. 231 с.

[3296] Сербин Роман. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України.* 2008. № 3–4 (261). С. 61.

першій половині XX-го століття, як добре продуманої, стратегічно і тактично зорганізованої, і надзвичайно жорстокої щодо методів втілення акції[3297]. Як на нас, у такому разі варто розрізняти вживання цього терміну у вузькому сенсі, як це роблять більшість українських фахівців з історії голоду 1932–1933 рр., і в широкому – крізь «тоталітарну» призму бачення Р. Сербина, на яке теж треба зважати, враховуючи штучний характер голодувань 1921–1923 і 1946–1947 рр.

Деякі дослідники стверджують, що термін «Голодомор», як еквівалентний голоду 1932–33 рр. в Україні, був вперше виголошений в період перебудови чи то І. Драчем, чи то О. Мусієнком. Інші історики вважають, що це слово прийшло з української діаспори. Зокрема, як повідомляє Г. Касьянов, воно є у передмові В. Барки до його роману «Жовтий князь» (Нью-Йорк, 1963) та в англо-українському «Етимологічному словникові української мови» під редакцією Я. Рудницького[3298].

З аналізу термінології творців наукового дискурсу, передусім понять «геноцид» і «Голодомор», у Г. Касьянова склалося «враження, що не історики вибирали терміни, а навпаки – терміни обрали їх», позаяк поява останніх визначила логіку формування дослідницьких завдань та інтерпретаційної схеми «канонічної» версії подій 1932–33 років[3299]. Простеживши динаміку формування Голодоморного дискурсу Г. Касьянов констатував, що у 1990-х роках відбувалася політична і наукова легітимація термінів «геноцид» і «Голодомор», а в першій половині 2000-х ці синтетичні поняття, стали синонімічними. Термін «Голодомор» перетворився на цілком конвенційну формулу, яка дозволяла не вказувати хронологію, набувши зручного, компактного і контекстуального застосування[3300]. Як помітив Г. Касьянов, з 2003 р. термін «Голодомор» (Holodomor) для визначення подій 1932–33 рр. в Україні зустрічається і у міжнародних документах, хоч і не завжди ототожнюється з геноцидом. Г. Касьянов дійшов висновку, що розмаїття життєвих та історичних ситуацій в різних країнах (за винятком Голокосту) не вкладається ані в рамки Конвенції ООН 1948 р., ані в інші універсальні визначення геноциду.

Для подолання суперечок щодо терміну «геноцид» історик запропонував замінити його конвекційним терміном на зразок «злочин проти людяності», а замість терміну «Голодомор» вжити ідеологічно нейтральні визначення «голод 1932–1933 років», або «Великий голод 1930-х». Але ж всі три дефініції нівелюють специфіку голоду в Україні у 1933 р., тож як на нас, є коректними лише для загального означення подій у «зернових» регіонах СРСР. Г. Касьянов вважає застосування терміну «геноцид» щодо Голодомору «ідеологічним штампом», тому пропонує розвести ці поняття: «Цілком прийнятним є й термін

[3297] Соколик Оксана. Питання досліджень української історичної правди: Науково–популярна конференція у Торонто 6 квітня 2013 р. URL : http://ukrpohliad. org/ukrayintsi–v–sviti/py–tannya–doslidzhen–ukrayins–koyi–istory–chnoyi–pravdy.html

[3298] An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: 2 Vols. / вy Jaroslav B. Rudnyc'kyj. Winnipeg–Ottawa, 1962–82. Volume I: A – G (А – Ґ). Winnipeg: Ukrainian free Acadeny of Sciences. 1972. P. 678.

[3299] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 215.

[3300] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 222.

«Голодомор» – стосовно зими 1933 року (тут варто погодитися із С. Кульчицьким), зрозуміло, якщо його не ототожнювати з «геноцидом»[3301].

Цікаво, що професор Г. Касьянов в іншому місці своєї монографії погоджувався на застосування терміну «соціоцид» щодо дій влади у 1932–1933 рр. відносно селянства, який є різновидністю геноциду. Тобто, як випливає з історіописання вченого, його не влаштовує не так термін «геноцид», як його застосування щодо українського народу, наближення до етноциду.

Відповідаючи Г. Касьянову на закиди в політизації проблеми голоду і маніпуляціях з термінологією, В. Марочко нагадав, що термін «Голодомор» уперше з'явився на сторінках празького видання «Vecernik» ще у 1933 р. у тексті заклику української громадськості про допомогу, коли політики якраз замовчували факт голоду[3302]. Нами виявлено факти вживання такого терміну також в інших газетних публікаціях української діаспори 1933 року. Ці факти спростовують твердження Й. Дитча[3303], а за ним і А. Портнова[3304], про те що термін «Голодомор» був витворений за зразком так само політично забарвленого терміна «Голокост», визначеного для нацистського геноциду.

Видаються слушними уточнення вченого щодо відмінностей між голодом і Голодомором за політичними, територіальними, соціально-фізіологічними ознаками. Останній, за В. Марочком, відзначається не просто одночасністю і масовістю, а організованим характером, навмисним виголодженням владою, яке приводить людей до соціально-психологічних аномалій. «Голодомор, крім зазначених рис, демонструє новітню техніку масового знищення мирних людей у соціально-територіальних резерваціях, тобто своєрідний крематорій радянських концтаборів (наприклад, застосування режиму «чорних дошок», унеможливлення виїзду за хлібом до інших регіонів країни, позбавлення їжі – виголоджування, виморювання)»[3305].

Розуміння діалектичних відмінностей і спільностей між поняттями «Голодомор» і «геноцид», як і їх відмінності від інших радянських голодів, випливає із тлумачення цих явищ як навмисних, інтенціональних дій влади. О. Воловина і українські демографи не обмежилися обрахуванням наслідків голоду, а висловили думку про причинову відмінність Голодомору від голодів у радянській Україні 1921–1923 і 1946–47 років: «Голодомор 1932–33 років є прикладом соціальної інженерії типу катастрофи, а два інших – комбінацією природних та соціальних інженерних катастроф. … Це було наслідком суворого здійснення сталінським режимом двох політик: надзвичайно амбіційна та пришвидшена програма індустріалізації та примусова колективізація

[3301] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 236.

[3302] Марочко В. І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально–демографічний дискурси. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Вип. 22. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 168.

[3303] Dietsch J. Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund : Media Tryck, 2006. 280 p.

[3304] Портнов Андрій. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: *Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій.* Київ : НІСД, 2009. С. 88.

[3305] Марочко В. І. Територія Голодомору … С. 166.

фермерських господарств[3306]. На думку вчених-демографів, підкріплену посиланнями на С. Кульчицького та А. Граціозі, штучний голод 1932–33 рр. вплинув на кілька частин Радянського Союзу, але на Україні та Кубані мав національну компоненту і забрав найбільше жертв.

Філософ Сергій Грабовський (Київ) у одній із своїх статей навів власні характеристики Голодомору як геноциду українства та пояснив суспільно-історичні координати цієї події у вітчизняній історії[3307]. Дослідник виокремив Великий голод 1932–33 рр. із серії радянських голодувань, які дехто йменує Голодоморами. Насправді, Голодомор відрізнявся від інших штучних голодів (1921–23 і 1946–47 рр. та ін.) комбінованим характером – поєднувався з нищенням української інтелігенції, «петлюрівської» кооперації, «зачисткою» партійних та комсомольських кадрів, згортанням українізації, переселенням в Україну та на Кубань неукраїнського люду. Другою відмінністю подій 1932–33 рр. дослідник визнав його далекосяжні наслідки – «антропологічну катастрофу», «постгеноцидну націю», «несуверенність» свідомості українського етносу та настанову вцілілих українців на виживання замість життя[3308]. Нагадаємо також, що відмінностями Голодомору, які випали з поля зору Автора, від решти голодівок було застосування владою подвірної конфіскації продовольства, блокади «чорнодошкових» сіл, величезні масштаби смертності за перше півріччя 1933 р.

С. Грабовський, порівнюючи Голодомор із Голокостом та їх співвідношення з категорією геноциду, резонно зауважив: тим, хто визнає геноцидом лише Голокост, треба, по-перше, пам'ятати про голодну смерть у 1932–33 рр. разом з українцями десятків тисяч мешканців єврейських містечок, по-друге, врахувати чи відкинути судження Р. Лемкіна про Голодомор як «класичний приклад геноциду» рівнозначний Голокосту. З одного боку, подібно до нацистських гетто, з грудня 1932 по літо 1933 року в блокованому стані перебувала вся Радянська Україна, з іншого – в обох випадках люди гинули і від куль гестапівців чи чекістів і від голоду у гетто та концтаборах.

«Геноцид – це не лише крематорії і розстріли, а й терор голодом»[3309], – наполягає С. Грабовський і констатує відповідність комуністичної акції 1932–33 рр., спрямованої проти українців як національної (громадянської) групи, і як етносу, «геноцидній» Конвенції ООН 1948 року. Полемізуючи з В. Кондрашиним, який встановив жахливі наслідки голоду 1932–1933 рр. для Поволжя, Північного Кавказу, Казахстану науковець наголосив, що це не суперечить геноциду українців, але означає, що об'єктами більшовицького геноциду, крім них, стало ще декілька народів СРСР, які у політичних проектах Кремля також фігурували як «слабка ланка».

[3306] Rudnytskyi Omelian, Levchuk Nataliia, Wolowyna Oleh, Shevchuk Pavlo, Kovbasiuk Alla. Demography of a man–made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian studies in population.* 2015. No 1–2. P. 54.

[3307] Грабовський Сергій. Голодомор у вимірах Великої Історії: тези до осмислення. *Український тиждень*. 2013. 14–21 листопада. № 47 (315).

[3308] Грабовський Сергій. Голодомор у вимірах Великої Історії …

[3309] Грабовський Сергій. Голодомор у вимірах Великої Історії …

Термін «голокост» на означення Голодомору дійсно побутував в працях українських емігрантів після 2-ї Світової війни, зокрема, в монографії В. Гришка, але не в якості ототожнення з геноцидом, а для окреслення національної спрямованості та масштабів сталінського злочину, що й засвідчило лапкування терміну[3310].

Луганський науковець О. Крамаренко, хоча і назвав вступну статтю до збірки спогадів свідків людомору «Український голокост», наголосив на різниці понять «Голодомор» і «Голокост». На думку Автора, у першому випадку йшлося про «перевиховання» селянства голодом, тоді євреїв та вірменів нищили за етнічною ознакою[3311].

Оригінальне тлумачення двох явищ запропонував О. Романів (Львів): «Отже, багатомільйонний Голодомор 1932–1933 рр. треба розглядати як геноцид, або, теж відповідно до єврейської термінології, як специфічну форму голокосту»[3312]. Водночас, на думку О. Романіва, Голодомор був масштабнішим від Голокосту за людськими втратами, але відрізнявся за формою і методологією через велелюдність українства: «…цей голокост не міг стосуватися фізичної екстермінації усіх етноносіїв, а головно тієї їх найвітальнішої частини, знищення якої давало найтяжчі генетичні та націоруйнівні наслідки»[3313]. Думається, науковець не бувши фаховим дослідником теми, неправомірно ототожнив за змістом геноциди Голодомору і Голокосту. «Holocaust», що з англійської мови можна тлумачити як «всеспалення», дійсно мав початкову мету тотального нищення євреїв будь-яким способом[3314], тоді як сталінський людомор, насамперед «виховував» і карав селянство.

Тож, очевидно, має слушність В. Сокіл, який констатував, що апробована наукова і народна термінологія на означення досліджуваного комуністичного людомору в означеннях «голод», «голодовка», «Голодомор» збігається, що підтверджує непридатність вживання замість них дефініції «голокост»[3315].

Деякі вітчизняні історики в роки незалежності будували власні теоретичні реконструкції подій в УСРР 1932–33 років і пояснення їх причин переважно соціально-економічними або імперськими мотивами влади. Натомість обґрунтування голоду як геноциду С. Кульчицьким здійснювалось комплексі державного терору – у політичному, ідеологічному, соціально-економічному та національному вимірах. Насильницька колективізація, розкуркулення з арештами і депортаціями, репресії і реквізиції хлібозаготівельних комісій, вилучення всіх харчових запасів – це також

3310 Гришко В. І. Український «Голокост», 1933. Нью–Йорк, 1978. 128 с.

3311 Крамаренко О. Український голокост. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців.* Т. 1 / упоряд. І. Магрицька. Луганськ : Промдрук, 2008. С. 7.

3312 Романів О. Голодомор 1932–1933 років – геноцид України (причини, масштаби, наслідки). *Відлуння голодомору-геноциду, 1932–1933 : етнокультурні наслідки голодомору в Україні* / ред. : Р. Кричів, О. Романів. Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 2005. С. 35.

3313 Романів О. Голодомор 1932–1933 … С. 35.

3314 Голобуцький П. В. Голокост. *Енциклопедія сучасної України. Т. 6: гасла на літери «Го» – «Гю»* / Ін–т енциклопедичних досліджень НАН України. Київ : ВАТ «Поліграфкнига», С. 91–92.

3315 Сокіл Василь. Наукова та народна термінологія про голодомори в Україні: постановка проблеми. *Народознавчі зошити*. № 6 (102), 2011. С. 911.

державний терор геноцидного змісту, спрямований на голодні смерті[3316]. У цьому історик вбачає не етнічний, а національний мотив злочину: Й. Сталін за місяць-два позбавив умов для фізичного виживання селян двох радянських адміністративно-політичних утворень, у яких чисельно переважали українці (УСРР і Кубань)[3317].

С. Кульчицький обґрунтовував чотири безпосередні ознаки Голодомору-геноциду в Україні: вилучення всього продовольства, фізична блокада, інформаційна блокада, «виховання голодом» через надання дозованої допомоги. У монографії «Червоний виклик» вчений звузив коло заходів у рамках «нищівного удару» Сталіна або ж «наперед запланованого вбивства» до трьох позицій, супутнім до яких було приховання злочину: «Як показують опубліковані документи, «сокрушительный удар» складався з трьох елементів:

- здійсненої у двох перших декадах січня 1933 р. конфіскації всієї їжі під прикриттям законодавства про натуральні штрафи;

- встановленої з 22 січня заборони на виїзд голодуючих селян за межі УСРР і Північного Кавказу;

- розпочатої з 8 лютого продовольчої, фуражної і насіннєвої допомоги голодуючим»[3318].

Історик роз’яснював, що поняття «голод» пов'язане з економічною та продовольчою кризою, небажаним результатом спроби швидкої заміни товарного обігу шляхом обміну товарами, задля знищення вільного ринку. Натомість явище «Голодомору» пов'язане із каральною операцією влади за допомогою органів держбезпеки та активістів, «…спрямованою на створення в певних регіонах умов, несумісних з життям: масова смертність, яка виникла внаслідок голодування, була не тільки бажаною з точки зору уряду, але передбачуваною метою його каральної операції»[3319]. Крім того, С. Кульчицький вважав прийнятним термін Р. Конквеста «терор голодом», тобто вбивство людей шляхом створення умов, несумісних з життям.

Володимир Сергійчук розширив перелік ознак Голодомору як геноциду до 6 пунктів:

1) вилучення у селян харчових запасів;
2) заборона виїзду селян з України й Кубані;
3) замовчування правди про голод перед світом;
4) свідоме недопущення допомоги голодуючим з-за кордону;
5) поселення замість вимерлих українців жителів Росії і Білорусі;
6) «духовний геноцид, який призвів до масової відмови від української нації через страх репресій, особливо за межами УСРР»[3320].

[3316] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ : Ін–т історії України НАНУ, 2005. С. 54–67.

[3317] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні … С. 84–85.

[3318] Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ : Темпора, С. 533.

[3319] Kulchytskyi Stanislav. The Holodomor of 1932–33: How and Why? *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* ... P. 90.

[3320] Сергійчук Володимир. Як писати про Голодомор 1932–1933 рр.? Як про геноцид українства! *Дзеркало тижня*. 2014. 21–28 листопада. № 44.

Як бачимо, серед цих ознак, які визначають характер голоду, містяться прямі голодотворчі причини: конфіскації їжі, блокада, ненадання допомоги. Крім, того, можна погодитися з істориком, який виділяв, посилаючись на Р. Лемкіна, і духовний геноцид. Вчений навів результати досліджень кубанських науковців, які визнають: «перш за все це наслідки колективізації, репресій, голоду, коли скорочення місцевого населення (переважно українського) компенсувалося масовими міграційними потоками з південноросійських і центральних областей Росії, з Ростовської області і Ставропольського краю для того, щоб заселити опустілі станиці. У своїй масі і цей міграційний потік в етнічному плані був російським»[3321].

В. Сергійчук наголосив, що стрімке зростання чисельності росіян за рахунок українців у 30-х роках на Кубані, пов'язане зі зміною останніми національної самосвідомості (та записування українців росіянами при видачі паспортів. – В. Г.). «А чи не під впливом цілеспрямованих антиукраїнських репресій це сталося, починаючи з сумнозвісної постанови Кремля від 14 грудня 1932 року?»[3322], – риторично запитав історик.

Останнім часом В. Сергійчук узагальнив свої попередні джерелознавчі та теоретичні дослідження історії Голодомору в окремій монографії, яку Автор неодноразово доповнював і перевидавав, закцентувавши її зміст на історико-правовій оцінці трагічних подій 1932–33 рр. як «геноциду українства» та резервних джерелах для уточнення демографічних наслідків гуманітарної катастрофи[3323,3324].

Однією з найбільш обґрунтованих версій причин голоду в Україні в рамках геноцидної концепції видається восьмигранна формула професора Петра Брицького. Вчений визначив і підкріпив фактами у своїх працях вісім прикмет Голодомору–геноциду:

1) грабіжницькі хлібозаготівлі з вилученням навіть насіннєвих фондів та продовольства;

2) несплата і вилучення натуравансів, врожаю з присадибних ділянок, натуральні штрафи, товарна блокада «чорнодошкових» сіл;

3) терор за карним законом від 7 серпня 1932 р. «про охорону соціалістичної власності» (закон «про п’ять колосків»);

4) позбавлення селян прописки та паспортів;

5) блокада на кордонах та на залізничних станціях;

6) хлібний експорт під час голоду;

7) нищення жорен і ступ під час простою млинів;

[3321] Ракачев В. Украинцы на Кубани: особенности демографической истории. *Кубань–Україна: вопросы историко–культурного взаимодействия*. Вып. 1. Краснодар, 2006. С. 52.

[3322] Сергійчук В.І. Голодомор 1932–1933 років як найвідчутніший удар у складовій геноциду українства. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) ...* С. 357.

[3323] Сергійчук Володимир. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. третє, доп. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2015. 168 с.

[3324] Сергійчук Володимир. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства Київ : ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с.

8) дискримінаційне для республіки викачування зерна: на січень 1933 р. план для СРСР становив 94 млн. пудів, а для УСРР – 62,5 млн. пудів (майже 67%) та ще й з терміном до кінця січня 1933 р.[3325].

Отже, ретельний дослідник доповнив поширені тлумачення причин голоду в Україні як геноциду положеннями пунктів 7 і 8, які виявляють навмисні дії проти українських селян і республіки загалом. Проте положення пунктів 2, 3, 4 і 6 у переліку Автора стосуються не тільки України та Кубані, тому є ознаками скоріше загальноселянського терору голодом в СРСР, ніж унікальності антиукраїнського. Разом з тим історик не взяв до уваги аргументи блокади республіки та вибіркової «виховної» допомоги.

Зафіксований у назві наукової розвідки наголос на основних причинах геноциду, які, в сукупності з перетворенням України і її окремих регіонів у резервацію, привели до катастрофи 1933 р., зробив Володимир Петренко[3326]. Відзначаючи, що голод не вибирав окремі етноси, вчений разом з тим наголошував на антиукраїнському характері Голодоморної акції тоталітарного режиму[3327]. На доказ геноциду наведено факти мільйонних жертв людомору, створення несумісних із життям людини умов шляхом реквізицій харчів, штрафів, арештів і розстрілів, неефективної допомоги, невидачі паспортів, замовчування голоду[3328].

По-своєму пояснював причини Голодомору та розуміння його геноцидної природи С. Кульчицький. Поміж іншого, вчений виокремив перспективний методологічний підхід до вивчення проблеми: «Постановка питання про український Голодомор у контекст будівництва в Радянському Союзі штучного суспільства за лекалами «Маніфесту Комуністичної партії» – багатообіцяючий напрям студіювань. Слід сподіватися, що такий ракурс у дослідженнях допоможе фахівцям дійти згоди в головному питанні: український Голодомор був абсолютно не схожим на Голокост, але все-таки – геноцидом»[3329].

Дещо іншу думку мав С. Горошко: «Отже, перманентний голод, що панував в Україні протягом кількох років, був зумисним і служив засобом для досягнення певних політичних цілей. Використовуючи поняття, запропоноване зарубіжними політологами, можна кваліфікувати його як «соціоцид»[3330]. Таку ж позицію у своїй монографії «Танці на кістках» зайняв Г. Касьянов.

[3325] Брицький П. П. Голодомор в Україні у ХХ столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область.* Кн. 1. … С. 23–41.

[3326] Петренко В. І. Фінансово–продовольчі реквізиції в українських селах – головний чинник Голодомору 1932–1933 рр. *Геноцид: Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки (до 75–річчя Голодомору 1932–1933 рр. в Україні)* ... С. 88–113.

[3327] Петренко В. І. Антинаціональний характер голодомору 1932–1933 років. *Голодомор як засіб політичного терору*: зб. наук. ст. Вінниця : Книга–Вега, 2004. С. 42–59.

[3328] Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінничині (Поділлі) у 1932–1933 рр.: передумови, причини, наслідки. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область* ... С. 55.

[3329] Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті сталінської «революції згори». *Український історичний журнал.* 2013. № 6. С. 44.

[3330] Горошко С. Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 97.

Як гадає В. Головко, треба змістити загальну тональність популяризації теми Голодомору у бік збільшення її гуманістичного забарвлення і надання їй загальнолюдського звучання, а головну концепцію державної і науково-популярної діяльності, «змінити з уявлення про «Голодомор як геноцид українського народу» на «Голодомор як геноцид народу (народів) України»[3331]. Вважаємо, що пропонована В. Головком ліберальна термінологія, у разі її прийняття, не сприяла би консолідації нації.

Дослідники незалежної України вивчали також правові ознаки Голодомору як геноциду, активізувавши свої зусилля після відповідної офіційної кваліфікації події. 28 листопада 2006 року акт геноциду українського народу визнано Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Відкритим залишалось питання міжнародного визнання голоду геноцидом українського народу. Європейський парламент визнав голод лише як злочин проти українського народу та проти людяності, мотивуючи своє рішення відсутністю прямих документальних доказів щодо наміру Сталіна цілеспрямовано винищувати саме український народ. Такої думки дотримуються й російські історики, наголошуючи на трагедії всього радянського селянства.

Один із провідних фахівців з теми В. Марочко назвав більшу частину термінів, що побутують в історіографії Голодомору, не просто неологізмами, а своєрідними соціоісторичними «жахізмами», які несуть образ трагедії, емоційне навантаження, але не з'ясовують політичний та морально-правовий зміст події. Тому саме термін «геноцид» у визначенні, наведеному в Конвенції ООН 1948 р., на думку історика, і є тією інтегруючою категорією, якій підлягає і сталінський Голодомор. У подіях 1930-х років в Україні історик вбачає такі чотири ознаки геноциду-Голодомору, як позасудові розправи з селянами та іншими особами за соціальним станом чи політичним минулим, конфіскації засобів до існування, депортації, втаємничення факту голоду.

В. Марочко розкритикував вживання замість виразу «геноцид українського народу» (який базується на «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього») терміну «класовий геноцид», вказуючи, що цей термін є тавтологією. Більш вдалий, на думку історика, термін «класоцид», однак його він теж не вважав обґрунтованим, віддаючи перевагу геноцидній концепції. Адже колгоспне селянство не становило загрози для тоталітарного комуністичного режиму, загрозу становило саме українське селянство, тому застосовувати щодо подій 1932–1933 рр. такий термін, як «класоцид», можна лише умовно. Проаналізувавши дії влади в УСРР на початку 30-х рр. щодо відповідності Конвенції ООН про геноцид, В. Марочко встановив: «Отже, уряд свідомо створював такі умови існування, які призвели до численних жертв. Така політика за нормами міжнародного права класифікується як акт геноциду.

[3331] Головко Володимир. Ідентичності проти історіографії: проблеми сприйняття Голодомору 1932–1933 років сучасним українським суспільством. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* ... С. 265.

Саме такий злочин був учинений у 1932–1933 рр. проти українського народу»[3332].

М. Вавринчук та С. Маркова дійшли подібного висновку: «Отже, з осені 1932 р. дії влади в Україні набули чітких ознак, що дозволяють класифікувати їх як геноцид у відповідності зі статтею II Конвенції по попередженню і покаранню злочину геноциду, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р.[3333]. Щоправда, вчені писали про розкуркулення, колективізацію і непомірні хлібозаготівлі, але не аргументували свій висновок фактами блокади республіки і конфіскацій всього продовольства.

Одним із найбільш зважених тлумачень співвідношення понять Голодомору і геноциду в Україні видається пояснення запорізьких вчених: «Голодомор був головною частиною українського геноциду, але цей геноцид не обмежувався голодовою смертю селян. … Нищення українських культурних, соціальних і політичних еліт, у більшості жителів міст, не відбувалося засобом голодової смерті і тому, щоб мати повну картину українського геноциду, аналіз цього злочину мусить виходити поза рамки Голодомору»[3334].

Таке розуміння двох явищ співвідноситься з висновками Р. Лемкіна і Дж. Мейса і, на наш погляд, є найбільш обґрунтованим. За Мейсом, антиукраїнську спрямованість геноциду підтверджують сотні і тисячі свідчень очевидців, записаних у самій Україні і за океаном. З цих фактів, пояснював історик, зрозуміло, що мав на увазі Автор терміну «геноцид» Рафаель Лемкін, коли писав про дві фази геноциду: першу, – руйнування національної моделі пригнобленої групи, і другу, – нав’язування національної моделі гнобителя шляхом заселення представників останньої на розчищені від корінної нації території.

Виходячи з визначення геноциду Рафаелем Лемкіним, запорізькі науковці знаходять його складові у всіх царинах суспільного життя народу під час сталінської «революції зверху»:

- у соціальній площині йдеться про фронтальний наступ на українське селянство, і ліквідацію цілих прошарків у соціальній структурі сільського населення, які складали вільні і заможні господарі – «середняки» та «куркулі»;

- в економічній сфері це була військово організована владою «битва за хліб» з масовими реквізиціями не лише зерна, а й усіх запасів їжі;

- у політичний сфері відбувалося посилення тиску на націонал-комуністів у лавах КП(б)У з середини 1920-х рр.;

- у релігійному та культурному житті – заборона діяльності релігійних громад, згортання з 1932 р. політики українізації;

[3332] Марочко Василь. Національний аспект голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 70.

[3333] Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині … С. 102.

[3334] Передмова. *Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / упорядн. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. С. 11.

– у фізичній та біологічній площинах – організація масового смертоносного голоду, тотальне фізичне винищення українського населення репресіями та розстрілами[3335].

На підставі аналізу положень «Конвенції про злочин, попередження геноциду та покарання за нього» 1948 р., запорізькі науковці доводять, що події в українських селах виявляють інтенцію влади до геноциду способами доведення до зубожіння, фізичного та духовного нищення вибіркових груп населення, що дає підстави вимагати визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом українського народу.

Розглядаючи історико-правові підстави визнання Голодомору геноцидом, В. Шугальова зазначала що зарубіжні науковці, негласно зараховують події в Україні 1932–1933 рр. до геноцидних дій, але уникають прямої дефініції «геноцид». Причинами цього дослідниця визначила нетривалу історіографічну традицію означення Великого голоду 1932–1933 років як геноцид в самій Україні та відсутність ґрунтовної правової бази, крім Закону «Про Голодомор в Україні»[3336].

На думку І. Шугальової, у визначенні співмірності ознак Голодомору і геноциду треба враховувати думку Автора геноцидної конвенції, який наголошував, що геноцидом був не лише антисемітський злочин, а спрямоване соціальне нищення національної групи, як це було і в Україні. Історикиня зауважила, що хоча керівництво СРСР добилося вилучення з Конвенції 1948 р. категорій соціальних та політичних груп, залишивши національні, етнічні, расові чи релігійні, головним у документі є положення про навмисні дії геноцидара, спрямовані на знищення хоча би частини таких груп будь-яким способом.

«Голодомор був головною частиною українського геноциду, але цей геноцид не обмежувався голодовою смертю селян»[3337], – наголосила І. Шугальова, зауважуючи одночасне нищення українців в УСРР та української етнічної меншини в РСФРР, в тому числі робітників, інтелігенції, які також стали жертвами геноциду, хоча і не в таких пропорціях, як українські хлібороби. Звідси, на думку, дослідниці, випливають всі моральні і юридичні підстави вимагати від міжнародної спільноти визнання Голодомору геноцидом українського народу.

Низка дослідників, у тому числі фахових юристів, розглядали питання *юридичної оцінки* обставин голоду 1932–33 років як геноциду.

Зокрема, у 1998 р. тодішній Голова асоціації дослідників Голодоморів в Україні Л. Лук’яненко повідомив, що у роботах членів асоціації наведено численні докази відповідності сталінського злочину статті 2 Конвенції ООН про геноцид[3338]. У першому пункті виголошеної політиком заяви, прийнятої учасниками міжнародної конференції, наголошено: «голод 1932–1933 рр. в

[3335] Передмова … С. 10.

[3336] Шугальова І. М. Голод–геноцид 1932–1933 років в Україні: історико–правовий аспект. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* ... С. 43.

[3337] Шугальова І. М. Голод–геноцид 1932–1933 … С. 46

[3338] Лук’яненко Левко. Юридичні аспекти Голодомору … С. 240–247.

Україні був спричинений не природними явищами, а тодішньою тоталітарною комуністичною владою і був спрямований на знищення українських селян, цебто становить міжнародний злочин геноциду»[3339]. Л. Лук'яненко, як дисидент і фаховий юрист постійно ставив питання про прийняття вітчизняного законодавства щодо покарання винуватців Голодомору як спрямованого геноциду[3340].

У австралійському збірнику спогадів про комуністичні голоди і репресії Л. Лук'яненко опублікував свій звинувачувальний вирок режиму у «Міжнародній громадській справі по звинуваченню КПРС у злочинах на території України та проти українців»[3341], де дано також оцінку подій 1932–33 рр. Визначаючи походження голоду, правник виділив а) суцільну колективізацію; б) колгоспи; в) розкуркулення; г) хлібозаготівлі; д) позбавлення селян продовольства; є) «чорні дошки і терор голодом[3342]. Дослідник також виокремив пункти території і тривалості злочину, репресій проти голодуючих, людських втрат (не менше 5,5 млн чол. лише в УСРР). При цьому Л. Лук'яненко, з одного боку не сумнівається, що голод походив із свідомо організованого врожаю, щоб провчити селянство і що євреї при цьому не гинули, а були «добре вгодовані під братерським крилом ГПУ», а з іншого – наводить міркування консула С. Граденіго про заміну українського «етнографічного матеріалу» росіянами[3343]. Дослідник також нагадав злочинні депортації українців і їх геноцид на Кубані при невтручанні світових політиків, нищення інтелігенції, Церкви, зросійщення та пограбування республіки та обґрунтував звинувачення комуністичного режиму в геноциді українців. Одним із пунктів звинувачення компартії визначено що її керівництво: «організувало в 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 роках Голодомори українського селянства та умертвило близько 13 млн. чоловік, в тому числі і дітей, тобто звинувачується у злочинах, передбачених п. «с» статті 2 Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 9. 12. 1948 року»[3344].

Правниця Олена Здіорук (Київ) зазначила, що політика денаціоналізації та нищення України голодом була закладена ще Леніним і проявлена у 1921–1923 рр. Дослідниця нагадала слова М. Хатаєвича про смертельну війну влади із селянством наголосила на її політичних мотивах – вирішення селянського та національного питання[3345]. Аналізуючи постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. з пунктами про ліквідацію «контрреволюційних гнізд» та арешти колгоспних управлінців О. Здіорук визначила, що постановка прямих репресивних актів у політичних документах сама по собі була протиправною і

[3339]Лук'яненко Левко. Юридичні аспекти Голодомору … С. 247.

[3340]Лук'яненко Л. Г. «...А в кримінальному кодексі немає кари за голодомор». *Самостійна Україна.* 1999. Ч. 39–40. С. 4.

[3341]Лук'яненко Левко. Звинувачувальний висновок. *Злочин* / упор. Петро Кардаш … С. 6–25.

[3342]Лук'яненко Левко. Звинувачувальний висновок ... С. 12–14.

[3343]Лук'яненко Левко. Звинувачувальний висновок … С. 16–17.

[3344]Лук'яненко Левко. Звинувачувальний висновок … С. 24.

[3345]Здіорук Олена. Правнича оцінка голодомору 1932–1933 рр. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків* ... С. 248–252.

засвідчила цілеспрямовані злочинні дії влади. Іншою ознакою геноцидного акту названо заперечення голоду і відмову в допомозі з-за кордону.

Глибоке фахове дослідження доказів геноцидних дій влади у 1932–33 роках оприлюднила докторка права М. Антонович, у доповіді на міжнародній конференції до 75-річчя голоду[3346]. Реагуючи на заяву В. Кондрашина та Д. Пеннер про відсутність документів на підтвердження геноциду, Авторка зазначила, що було б наївно сподіватися, що кримінальна влада СРСР явно демонструвала укази про вбивство мільйонів українських селян. Менше з тим, документальні правові докази злочину присутні і в партійних рішеннях, і у виступах владних зверхників, і в дипломатичних реляціях. Серед таких правових джерел М. Антонович назвала, по-перше, закони та підзаконні акти, прийняті ЦВК та РНК СРСР та рішення правлячої партії.

Так, 18 листопада 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У неправочинно наказало голові ДПУ УСРР С. Реденсу, розробити терміновий план ліквідації контрреволюційних гнізд куркулів та петлюрівців. Іншими геноцидними указами названо заборону поставок продукції до українських сіл, та занесення їх на «чорну дошку»[3347].

Другою групою документів, виокремлених вченою, є юридичні документи уряду УНР у вигнанні, у яких вимагалося від європейських держав зупинити хлібну торгівлю з СРСР, листи до Ліги Націй з пропозиціями запобігти експорту хліба з СРСР (з України), створити комісію міжнародної допомоги голодуючим тощо.

Третя група юридичних джерел – Закон України «Про Голодомор в Україні 1932–1933 років» 28 листопада 2006 року та інші правові акти незалежної України.

Ще однією групою правових доказів М. Антонович визначила документи інших держав, чи не першим з яких була резолюція 39а конгресу США запропонована конгресменом Г. Рибо 28 травня 1934 р. У документі наводилися факти голоду і висловлювалася сподівання, що СРСР дозволить отримати від США допомогу[3348]. До цієї групи віднесено висновок конгресової комісії США про голод як сталінський геноцид в Україні, дипломатичні донесення різних держав тощо.

М. Антонович окремо виділила документи Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–33 рр. за участю провідних юристів світу та матеріали 34-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО від 1 листопада 2007 р., на якій 193 країни одностайно ухвалили Постанову «Про пам’ять жертв Голодомору в Україні» до 75-річчя Голодомору.

Нарешті, ще одна група джерел, за Антонович, – це правові доктрини провідних знавців питання, як наприклад, Р. Лемкіна, котрий переконував, що Голодомор 1932–1933 рр. був злочином геноциду – нищення не тільки окремих

[3346]Myroslava Antonovych. Legal sources of the ukrainian genocide of 1932–1933. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* ... С. 437–446.
[3347]Myroslava Antonovych. Legal sources of the ukrainian genocide … С. 437–438.
[3348]Myroslava Antonovych. Legal sources of the ukrainian genocide … С. 440.

осіб, а культури та нації. Такої ж думки дотримувалися Дж. Мейс, А. Безансон, Р. Сербин, Р. Конквест, О. Фейн, А. Граціозі, Дж. Шеффер, Р. Людвіковський та інші науковці.

«Такий короткий аналіз різних правових документів про події Голодомору 1932–1933 років в Україні достатній для того, щоб кваліфікувати цей тяжкий злочин як геноцид українців за міжнародним правом»[3349], – підсумувала правниця, і висловила сподівання, що це буде визнано міжнародним судовим органом.

В іншій роботі М. Антонович наголосила, що саме суб'єктивна сторона злочину, на відміну від його об'єктивних чинників, визначає його навмисний, інтенціональний характер[3350]. При цьому, опираючись на чотириланкову складову геноциду, визначену Р. Лемкіним (нищення «мозку», «душі», носіїв традицій та розсіяння нації), М. Антонович розглянула Голодомор як кульмінацію геноцидної політики режиму. Правниця послалася на визначення Л. Малсоо, що «державний», практично колективний, намір злочину, вкрай важливий у сучасній практиці визначення геноциду, не обов'язково передбачає такий намір державних службовців нижчого рівня, які, за Мейсом, могли бути абсолютно необізнаними з причиною репресії.

М. Антонович звернулась до висновків Міжнародного кримінального суду, який встановив, що доказ існування і усвідомлення наміру вчинити геноцид можна зробити з відповідних фактів і обставин (не обов'язково з документів). «Як вирішив МСС у справі Боснії-Герцеговини проти Югославії, достатньо, щоб держава знала чи повинна була знати про серйозну небезпеку того, що злочин геноциду буде вчинено»[3351,3352].

Відповідаючи на питання чи був намір організувати Голодомор індивідуальним наміром Сталіна, чи колективним наміром владної верхівки, дослідниця вказала на підготовку до масового винищення українських селян голодом ще в 1921–1923 рр. Тоді цілий рік газетам було заборонено писати про становище на півдні України, розрізнялася «боротьба з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні», а після формального визнання голоду заготівлі в республіці, на відміну від РСФРР, продовжувалися. Цей досвід було продовжено поверненням до продрозверстки у січні 1928 р., внаслідок чого голод і його зв'язок з національним питанням було визнано навіть іншими учасниками Пленуму ЦК КП(б)У в листопаді 1928 р. Як стверджує М. Антонович. опираючись на дослідження Л. Гриневич, урядова політика творення голоду 1928–29 рр. склала «репетицію» Голодомору і виявила злочинний намір (mens rea)[3353]. За кінцевим висновком правниці, позаяк основні

[3349]Myroslava Antonovych. Legal sources of the ukrainian genocide … C. 444.

[3350]Антонович М.М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... С. 173–178.

[3351]Антонович М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид ... С. 174.

[3352]Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Hertzegovina v Yugoslavia (Serbia and Montenegro)). International Court of Justice, 13 Sept. 1993. P. 325–350.

[3353]Антонович М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид … С. 175–176.

дубльовані в УСРР нормативно-правові акти щодо заходів, що вели до Голодомору ухвалили центральні органи влади, є підстави вважати, що існував «…колективний намір знищити українську націю шляхом вимушеного голодування її основної частини – українських селян»[3354].

Своє слово про співвідношення явища Голодомору з категорією геноциду обнародував голова Правління Української Гельсінської спілки з прав людини, правозахисник Євген Захаров (Харків)[3355].

Як випливає з аналізу Автором історії Голодомору, це явище мало три фази, означені різними типами голодування. Так, голод 1932 р. був спричинений зривом плану зернопоставок з урожаю 1931 р.

Новий етап масового голодування в третьому кварталі 1932 р. настав через провал хлібозаготівель з врожаю 1932 р. та репресіями проти селян, зокрема, за законом про 5 колосків. Тож, за логікою Є. Захарова, дії влади, що привели до страждань і смертності селян під час першого та другого типів Голодоморів підлягають визначенню злочин проти людяності[3356].

Інша справа – голод третього типу, викликаний реквізиціями не лише зерна, а й будь-яких продуктів харчування, що були організовані винятково в сільських поселеннях України і Кубані. Такі вилучення, запроваджені після листопадових партійно-урядових постанов 1932 у «чорнодошкових селах», у січні 1933 р. стали повальними і спричинили масову загибель людей. Саме голод третього типу, на переконання Є. Захаров, відповідає категорії наміреного злочину геноциду[3357].

Навмисний характер дій сталінської верхівки дослідник аргументує не лише фактами натурального штрафування та повальних розшуків, а й обмеженням пересування голодуючих селян за межі своїх поселень та республіки загалом[3358]. Такий намір проявив себе і в поєднанні штучного голодоморення з репресивною політикою щодо української інтелігенції та націонал-комуністів з числа республіканської номенклатури.

Тож Є. Захаров дійшов остаточного висновку про те, що радянське керівництво вчинило навмисний злочин проти українського народу, який можна кваліфікувати як геноцид, якщо не відповідно до статей Конвенції ООН 1948 р., то до сучасного міжнародного законодавства.

Проблему правомірності оцінки голоду як акту геноциду українського народу порушив у своїх дослідженнях Володимир Василенко (Київ). Професор права парирував закиди опонентів про брак документів на доказ наміру сталінської верхівки організувати штучний голод в Україні 1932–1933 рр. і нагадав, що у Конвенції ООН 1948 р. немає положення про документування плану або наміру злочину. Необхідне лише доведення геноцидного наміру.

[3354]Антонович М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид … С. 175–176.

[3355]Захаров Євген. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 в Україні і на Кубані як геноцид. Харків : Права людини, 2008. 48 с.

[3356]Захаров Євген. Чи можна кваліфікувати Голодомор ... С. 6

[3357]Захаров Євген. Чи можна кваліфікувати Голодомор ... С. 6.

[3358]Захаров Євген. Чи можна кваліфікувати Голодомор … С. 6.

Такий намір, «рівнозначний плануванню Голодомору», вчений виявив у замаскованих під хлібозаготівлі завищених планах вилучення в хліборобів виробленої ними сільгосппродукції. На думку фахівця: «Усі надмірні плани хлібозаготівель виконували злочинні функції, але лише хлібозаготівельні плани 1932 і 1933 рр. стали планами геноцидного винищення українського селянства[3359].

Як доводить В. Василенко, голод використовувався режимом як інструмент спрямованого нищення українського селянства позаяк посилювався, по-перше, обмеженням пересування українських селян; по-друге, репресіями до керівників республіки усіх рівнів, які протестували проти надмірних квот хлібоздачі чи намагалися допомогти селянам; по-третє, прихованням зерна у резервних держфондах та вивозом його за кордон в умовах масового голодування. Доказами навмисного злочину проти українського селянства як частини української нації є також замовчування владою Голодомору та відмова від продовольчої допомоги, пропонованої міжнародними гуманітарними організаціями[3360].

Відповідно хвалену урядову допомогу, що надавалася українським селянам з лютого 1933 р., правник, вслід за істориком С. Кульчицьким розглянув як обманний прийом агітації за колгоспи та маскування злочину, який також є складовою геноциду. Ще одним підтвердженням інтенціональності Голодомору 1932–1933 рр. В. Василенко визначив продемонстровану режимом спроможність «контролювати голод», внаслідок чого він припинився наступного неврожайного 1934 року.

Водночас вчений наголосив, що геноцид був направлений не проти «громадян УСРР», а проти українського етносу в межах і поза межами республіки. «Російська нація, як і її складник – російське селянство, не могла, за визначенням, стати об'єктом злочину геноциду, оскільки комуністичний режим в принципі не був зацікавлений у знищенні російської нації як такої»[3361], стверджує В. Василенко, посилаючись на те, що російський етнос залишався системо утворюючим в СРСР як і до революції і не ніс загрози сепаратизму. Інша справа – національні меншини СРСР, які були на піднесенні коренізації.

В. Василенко продовжив наукову розробку проблеми Голодомору як геноциду, зупинившись на методології правової оцінки цього злочину[3362]. Вчений виділив кілька розділів у своїй публікації, у першому з яких акцентував увагу на відмінності визначень «злочин проти людяності», який може бути не наміреним, і намірений «злочин злочинів» (the crime of crimes) – геноцид[3363].

Зупинившись на визначенні характерних ознак геноциду і відповідності до них Голодомору, В. Василенко назвав хибною критику Конвенції 1948 з

[3359] Василенко В. А. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ : Вид–во ім. Олени Теліги, 2009. С. 8.

[3360] Василенко В. А. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду ... С. 10–15.

[3361] Василенко В. А. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду ... С. 28.

[3362] Василенко Володимир. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом* / за наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2013. С. 13–73.

[3363] Василенко Володимир. Методологія правової оцінки … С. 16–17.

боку Є. Захарова, В. Марочка, С. Кульчицького, у якій насправді є і перелік груп – об'єктів геноциду, – і геноцидних дій, спрямованих проти якоїсь із них: вбивство; спричинення тяжких тілесних ушкоджень або розумового розладу; навмисне позбавлення умов виживання; недопущення дітонародження; насильна передача дітей з такої людської групи до іншої.

Юрист констатував: «…наприкінці 1932 р. – на початку 1933 р. комуністична влада навмисно створила в Україні життєві умови, розраховані на фізичне знищення української національної групи в сільській місцевості»[3364]. Геноцид, за Василенком, вирізняється з інших злочинів, найперше, якістю наміру, а не кількістю жертв і саме такий намір очевидний у скоєнні Голодомору, що прямо підтверджується нормативними актами, донесеннями, поведінкою влади, показаннями свідків з різних регіонів України і відповідає статті 2 Конвенції ООН[3365].

В переліку непрямих доказів у роботі названо заборону виїзду за межі України, систематичні репресії проти незгодних з політикою влади, приховання владою від голодуючих резервів зерна, експорт продовольства, приховання факту голоду і відмову від закордонної допомоги і, нарешті, спроможність контролювати становище, як показав 1934 рік.

Об’єктом злочину В. Василенко визначив українську націю, яка зазнала втрати щонайменше 3,9 млн людей лише в межах республіки. Визнавши можливість геноциду інших народів СРСР, крім утворюючих саму державну систему росіян, В. Василенко наголосив, що самобутній український селянин становив найбільшу загрозу сепаратизму: «Саме тому об'єктом злочину геноциду стала українська нація, для послаблення якої комуністичний тоталітарний режим здійснив геноцидне знищення українського селянства як питомої частини нації та джерела її духовної і матеріальної сили»[3366].

Вченим простежено також механізми організації і виконання «злочину злочинів» в українському селі, встановлено персоналії керівників голодової акції, категорії виконавців та співучасників геноциду.

Таким чином, правова кваліфікація голоду як геноциду української нації (а не визначеного в законі Верховної Ради «геноциду українського народу») В. Василенком базувалася на ґрунтовно розробленій істориками фактологічній базі та логіці власних теоретичних побудов правового змісту, що надає аргументації автора достатню переконливість.

Історик Андрій Портнов у своїй монографії виділив окремий розділ «Голодомор 1932–1933 рр.: «намірена» і «ненамірена» інтерпретація», де, проте представлені не українські, а зарубіжні тлумачення Голодомору щодо відповідності його геноциду[3367]. Сам історик поділяє кінцевий висновок відомого фахівця з проблеми геноцидів та Голокосту І. Черни про те, що термін

[3364] Василенко Володимир. Методологія правової оцінки … С. 24.

[3365] Василенко Володимир. Методологія правової оцінки … С. 24, 28–29.

[3366] Василенко Володимир. Методологія правової оцінки … С. 24

[3367] Портнов Андрей. Голодомор 1932–1933 гг.: «преднамеренная» и «непреднамеренная» интерпретации. *Упражнения с историей по–украински.* Москва : ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. С. 192–208.

має йти за явищем, а не навпаки – тож Голодомор, разом з іншими масовими вбивствами, підлягає геноцидному означенню[3368].

Комплексну оцінку причин, обставин і наслідків Голодомору надано у постанові апеляційного суду міста Києва, який встановив беззаперечні докази того, що в 1932–1933 роках Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар і М. Хатаєвич «організували та вчинили геноцид в Україні»[3369] У постанові дано досить повний перелік механізмів та способі позбавлення владою життєвих умов для частини української національної групи:

- надвисокі плани і обсяги хлібозаготівель та насіннєвих запасів, які передбачали репресивні засоби вилучення зерна;
- недопущення виїзду населення за межі «чорнодошкових» територій з реквізиціями харчів та забороною торгівлі;
- збройна ізоляція території України військами, міліцією спецзагонами;
- обмеження вільного пересування та листування селян;
- запровадження «натуральних штрафів»;
- постійні обшуки з вилученням майна та їжі;
- посилення заходів кримінальної репресії, включаючи розстріли.

Відповідно у «Висновку судової комплексної історико-правової експертизи від 28 грудня 2009 року» занотовано, що упродовж другої половини 1932 року – першої половини 1933 року було вчинено злочин за ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України – дії, «… спрямовані на навмисне позбавлення жителів сільської місцевості України всіх продуктів харчування і доступу їх до їжі, що спричинило масове вбивство голодом представників частини української національної групи як такої, оскільки абсолютну більшість сільської людності складали українці, а абсолютну більшість українців становили селяни»[3370].

Треба відзначити, що в частині 1 статті 442 Кримінального кодексу України фактично повторені пункти статті 2 Конвенції ООН про геноцид 1948 р. та статті 6 Римського Статуту міжнародного кримінального суду, де геноцидом визначалося навмисне діяння задля повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи засобами позбавлення життя; заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; створення життєвих умов для повного або часткового фізичного знищення групи, скорочення чи запобігання дітонародження в такій групі; насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу[3371].

Названі ознаки геноциду в Україні, ще в 1953 р. виклав автор відповідної Конвенції Р. Лемкін, який вбачав 4 складові «злочину злочинів»:

1) нищення української інтелігенції («мозку нації»);

[3368] Портнов Андрей. Голодомор 1932–1933 гг. … С. 208.

[3369] Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. Апеляційний суд міста Києва. м. Київ, вул. Солом'янська, 2–а. 13 січня 2010 року. м. Київ URL : http://khpg.org/index.php?id=1265039604 (дата звернення: 26. 06. 2018).

[3370] Постанова апеляційного суду м. Києва …

[3371] Кримінальний кодекс України. Науково–практичний коментар / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.

2) ліквідація Української Церкви («душі України»);

3) Голодомор українського селянства як носія національної ідентичності («тіло народу»);

4) заселення України іноетнічними елементами та розпорошення нації для плекання «єдиного радянського народу».

Отже, як показує аналіз вітчизняної історичної та юридичної літератури, більшість дослідників вбачають геноцид у спрямованих заходах комуністичного режиму на вилучення не лише зерна, а й іншого продовольства, обмеженні пересування українських селян, ненаданні допомоги голодуючим або дозованій допомозі окремим соціальним прошаркам (С. Кульчицький, Т. Боряк та ін.), що виявляло «контрольований голод» (В. Василенко). Українські історики і юристи (М. Антонович, Є. Захаров та ін.) надали низку доказів про намірене позбавлення колгоспників і одноосібників засобів до фізичного виживання, що відповідає міжнародним правовим визначенням геноциду.

Абсолютна більшість українських науковців солідарна з постановою апеляційного суду Києва, про те, що таким чином було вчинено геноцидний акт проти національної групи, поєднаний з репресіями проти інтелігенції, керівництва республіки, національної Церкви. Залишається розбіжною оцінка фахівцями відповідності статті 2 Конвенції ООН 1948 р. про геноцид: В. Василенко, Л. Лук’яненко вважає, що в цьому документі є і перелік груп – об'єктів геноциду, і геноцидних дій, спрямованих проти якоїсь із них, тоді як Є. Захаров, В. Марочко, С. Кульчицький та інші апелюють до факту вилучення з Конвенції, за наполяганням СРСР, категорій соціальних і політичних груп, що ускладнює її застосування до української катастрофи.

Назагал треба відзначити, як це роблять укладачі збірки свідчень про голод на Запоріжжі, що «вивчення Голодомору досі не посідає належного місця в контексті європейської і світової науки про геноцид, незважаючи на значні зусилля еміграційних та вітчизняних істориків»[3372].

Водночас практично всі українські дослідники зазначають, що розвиток міжнародної правової бази для означень цього явища останнім часом (судові рішення щодо геноцидів у Руанді, Боснії та ін.) дає цілковиті підстави для подальшого утвердження теми Голодомору в геноцидних студіях і визнання сталінського злочину геноцидом українського народу або ж, як доводить В. Василенко, геноцидом української нації.

5.6. Суспільно-політичні рефлексії теми Голодомору (замовчування та фальсифікації) у вітчизняній історіографії

Історична пам’ять про голод – геноцид в Україні 1932–1933 рр. – одна із засадничих складових національної ідентичності, тому вона займала і займає помітне місце в національно–визвольній боротьбі українського народу та сучасній інформаційній війні. Відповідно питання боротьби за правду про цей комуністичний геноцид, замовчуваний в Радянському Союзі і забріхуваний в

[3372] Передмова … С. 8.

сьогоднішній Російській Федерації, надається все більша увага як українськими дослідниками, так і за кордоном, де для широкого загалу Голодомор все ще залишається, за назвою португальського збірника Жозе Е. Франко та Беати Цєжинської, в статусі «невідома українська трагедія»[3373].

Історик Олександр Палій 27 листопада 2010 р. поставив, серед інших, таке риторичне запитання очільникам влади «регіоналів», для яких голод 1932–1933 рр. був «спільною справою» для всіх народів СРСР: «Чому в розпал Голодомору в Україні СРСР називав повідомлення про нього у світі «брудними наклепами» й продовжував так робити ще десятиліття?»[3374]. Журналіст В. Єленський образно розширив це питання у розмові з істориками С. Кульчицьким і В. Марочком: «Панове, якщо б можна було зобразити історичну пам'ять українства у вигляді якогось кольорового тла, то, напевно, на позначці 1933 ми б побачили чорне урвище. Про це всі знали, і всі мовчали...[3375]. При цьому публіцист поставив риторичне питання про те, чому крім замовчування людомору владою, болючими спогадами не ділилися прості люди. Риторичне, бо зрозуміло, що свідкам Голодомору було і боляче згадувати страшні дні, і лячно повторити участь тих, кого ув'язнювали за «антирадянську пропаганду».

Останнім часом вивчення українськими істориками причин і обставин приховування, перекручення і замовчування інформації про Голодомор у світовому політичному і науковому середовищі проводиться в наростаючій прогресії. Але спеціальних історіографічних праць українських дослідників про замовчування Голодомору все ще обмаль. Як писав у одній із таких праць В. Васильєв, міжнародна і вітчизняна історіографія, яка, в гарячих дискусіях, пролила світло на політичні, економічні та соціальні аспекти масового винищення людей у 1932–1933 роках, все частіше ставить питання про провину геноцидарів, міжнародне визнання Голодомору як геноциду і спокутування тривалого мовчання про цей комуністичний злочин[3376].

Відповідь на поставлені вище питання давали різні автори, але вона не виглядить однозначною і містить кілька складових: замовчування жахіть Голодомору учасниками подій, приховання і перекручення в Радянському політикумі і науковому середовищі; інсинуації в сучасному російському політичному і науковому просторі; присутність у світовому громадсько-політичному просторі; інтерпретації в міжнародних наукових колах.

Проблематика досліджень боротьби за прорив інформаційної блокади і правду про Голодомор має свою структуру, зумовлену самою історією цієї боротьби на її різних етапах. Як повідомила відома журналістка Діана Дуцик,

---

[3373] Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933) / coord. Beata Cieszynska, Jose Eduardo Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. 210 p.

[3374] Палій Олександр. Голодомор: 23 докази геноциду й жодного спростування. URL : http://www.golodomor.kharkov.ua/pub.php (дата звернення : 26. 02. 2015).

[3375] Геноцид, який прагли і прагнуть приховати / гості в студії: Станіслав Кульчицький, Василь Марочко; ведучий Віктор Єленський. Вечірня Свобода. 2005. 26 листоп. URL : www.vox.com.ua/data/2005/11/26/genotsyd (дата звернення: 27. 09. 2018).

[3376] Vasilev Valerij. Zwischen Politisierung und Historisierung Der Holodomor in der ukrainischen Historiographie. *Osteuropa*. 2004. N 12. S. 165–182.

історик Володимир В'ятрович у своїй відкритій лекції 25 листопада 2011 р. «Інформаційні війни довкола Голодомору: XX і XXI століття» виділив 4 тематичних блоки, перший з яких склав аналіз технологій інформаційної блокади власне у 1932–1933 рр. Виокремлено також періоди : блокування радянськими спецслужбами інформації про Голодомор у 1930–1980-ті рр.; кампанії з дискредитації боротьби за правду про злочин української діаспори (1983–1990 рр.); інформаційної війни ФСБ РФ проти України в роки незалежності[3377].

Крім В. В'ятровича, який неодноразово звертався до проблеми прориву інформаційної блокади та рецепції на феномен Голодомору як складової історичної пам'яті народу[3378], ці питання досліджували багато інших науковців, в тому числі і за кордоном. З поміж українських науковців, крім публіцистів, до цієї теми зверталися фахові історики В. Марочко[3379], Ю. Шаповал[3380], Г. Касьянов[3381], Д. Вєдєнєєв і Д. Будков[3382], Я. Папуга[3383], В. Демочко[3384], В. Гудзь[3385,3386] та інші.

Що стосується замовчування в Радянському Союзі, то узагальнену причину цього знайдено у передмові першого в Україні збірника документів і матеріалів з історії Голодомору, де трагедія народу була названа «соціальним лихом». Ця причина крилася «…перш за все в тоталітарному, закритому характері тогочасної радянської держави, намаганні прикрасити кричущі деформації суспільного розвитку»[3387].

Пряміше висловився згодом Станіслав Кульчицький. «А не може ж Кремль сказати, що ось цих людей треба винищити за допомогою голоду, тобто забрати у них все продовольство, яке у них є. Продовольство забирали, але про голод заборонялося говорити всім, тільки в «особих» папках, тільки в партійному листуванні можна було зустріти слово «голод»[3388]. Злочинець майже завжди приховує злочин та ще й знищує свідків.

У змістовній статті історика Володимира В'ятровича наведено 10 засобів, використаних кремлівськими верховодами для приховання правди про катастрофу 1932–1933 років:

[3377] Дуцик Діана. Відцензурований Голодомор. URL : https://ms.detector.media/ethics/manipulation/vidtsenzurovaniy_golodomor/ (дата звернення: 7. 11. 2018)

[3378] В'ятрович В. Голодомор: прорив інформаційної блокади. *День.* 2011. 9 груд. С. 8.

[3379] Марочко Василь. Дипломатія замовчування … С. 150–156.

[3380] Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933…

[3381] Касьянов Геогій. «Danse macabre ...

[3382] Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В. Заручниця глобального протистояння …

[3383] Папуга Ярослав. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору ...

[3384] Демочко В. Замовчування трагедії голодомору в Україні провідними державами світу в 30-х роках XX ст. *Питання історії України* : зб. наук. ст. / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, . 2010. Т. 13. С. 29–34.

[3385] Гудзь Віктор. Правда про голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / гол. редкол Л. Тимошенко, упоряд. і наук. ред. Микола Галів, Василь Ільницький. Спецвип. ІІ. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 155–165.

[3386] Гудзь Віктор. Вітчизняні історики про інформаційну блокаду подій 1932–1933 років в українському селі. *Грані історії*: зб. наук. пр. Артемівськ : Вид- ГІІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2015. Вип. 8. С. 33–45.

[3387] Сказати правду. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. С. 5.

[3388] Геноцид, який прагли і прагнуть приховати ...

1) обмеження пересування людей (стосовно України – пряма блокада. – В. Г.), а, отже, і інформації;

2) жорстка цензура – від газет до приватних листів;

3) дезінформація про ситуацію в Україні у голодні роки;

4) замовлення матеріалів в закордонних ЗМІ (хоча це також засіб дезінформації. – В. Г.);

5) дискредитація тих свідків, хто розповідав про Голодомор за кордоном;

6) організація турне впливових іноземців до «процвітаючої» України;

7) кримінальне покарання громадян СРСР за згадки про голод;

8) приховування, нищення та фальсифікація первинних джерел: актів громадянського стану, даних перепису, архівних записів;

9) обмеження доступу до даних;

10) залучення на свій бік впливових західних діячів[3389].

Вітчизняні дослідники досить ґрунтовно висвітлили ці методи кримінального переслідування, заборон пересування, інформаційної блокади, цензури, дезінформації, фальсифікації, шахрайства і підкупу, які використали радянські партійні очільники і спецслужби. У багатьох публікаціях наводиться наступний факт: Перший секретар ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК ВКП(б) С. Косіор 26 квітня 1932 року надіслав Сталіну листа, в якому, зокрема, зазначалося: «У нас є окремі випадки і навіть села, що голодують, одначе це лише наслідок місцевого головотяпства, перегинів, особливо стосовно колгоспів. Усілякі розмови про «голод» на Україні слід категорично відкинути»[3390]. І це писалося тоді, коли виконання хлібозаготівельного плану 1931 року, що затяглося до зими 1932 року започаткувало голод. Уже в першій половині 1932 року від цього голоду загинуло до 150 тис. українських селян.

Секретар ЦК КП(б)У і Харківського обкому Р. Терехов виявився більш совісним, ніж С.Косіор і наприкінці 1932 р. особисто повідомив Сталіна про голод. Сталін відповів: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, гарний оратор, виявляється, ви гарний оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде!»[3391]. Терехов поплатився посадою, а інші – особливо із 1937 р. – і головою. Навіть у службовій документації партійно-радянських органів, яка мала гриф «особливо секретно», слово «голод» не вживалося. Як відзначив С. Кульчицький, «особливі папки» убезпечували владу від розмов у середовищі самого партгоспактиву і думок про допомогу голодуючим, яка зовсім не передбачалася. Отже, можна сказати що замовчування голоду – один із механізмів геноциду[3392].

Влада ховала правду і для майбутніх дослідників: партійно-державна директива від 16 лютого 1933-го категорично дозволяла вести реєстрацію

[3389] В’ятрович Володимир. Як замовчати Голодомор – 10 уроків від КҐБ. URL : http://gazeta.ua/articles/volodimir–v–yatrovich/_ak–zamovchati–golodomor–10–urokiv–vid–kgb/468961 (дата звернення : 23. 02. 2015).

[3390] Лист секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора секретарю ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну про економічне і політичне становище в південній частині степових районів України та продовольчі труднощі. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* ... С. 148.

[3391] Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933: «втрата» та винайдення: з публ. архів. док. *Дзеркало тижня.* 2006. 18 – 24 листоп. (№ 44 С.). С. 21.

[3392] Кульчицкий Станислав. Почему он нас уничтожал? ... С. 24.

випадків набрякання та смерті від голоду лише органам ОДПУ. Як наголошують сучасні науковці, Постановою ЦК від 18 листопада 1932 було взято під постійний контроль діяльність 22 газет найважливіших хлібозаготівельних районів. Не допускалися туди й іноземні журналісти. Перлюструвалися листи. Розмови про голод закінчувалися арештами. Війська блокували цілу республіку і окремі села. Фізична облога велетенського Голодоморного гетто, доповнювалася інформаційною блокадою. Помирати від голоду українські селяни повинні були мовчки і без розголосу про це у світі.

Міжнародний Червоний Хрест у 1933 р., поряд з іншими організаціями, виявив готовність допомогти голодуючим продовольством, як це було у 1921–1923 рр. Але тепер уряд СРСР заявив, що чутки про голод в Україні – вигадка троцькістів[3393]. Це підтверджує використання Москвою Голодомору як знаряддя геноциду. У 1934 р. у своєму виступі на XVII з'їзді ВКП(б) Сталін заявив про приріст населення СРСР у 1933 році. З тих пір навіть у секретній документації зникли згадки про голод. У січні 1937 р. відбувся перепис населення СРСР. Кваліфіковані демографи представили урядові попередні розрахунки, що на мільйони осіб – і саме за рахунок України – не співпали з заявленими цифрами Сталіна[3394]. У вересні Постановою РНК СРСР матеріали перепису кваліфіковано як дефектні і скасовано. Переписні картки зазнали знищення. Демографів звинуватили в недообліку населення і репресували. Тому і боялися в Радянському Союзі говорити про Голодомор навіть свідки Голодомору.

У 1960-ті рр. на хвилі періоду «відлиги» тема голоду почала прориватися крізь цензурні бар'єри. Як пригадує С. Кульчицький, з усної подачі першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, він підготував довідкову статтю про штучний голод 60-ті рр., але, за відсутності офіційного наказу, матеріал історика так і не був надрукований. Більше дозволялося літераторам. Описи колективізації і голоду в Україні на початку 30-х років містять твори письменників Василя Гроссмана, Івана Стаднюка, Михайла Стельмаха, Михайла Алексєєва. Про Великий голод, хоч і побіжно, але яскраво писали російські дисиденти Олександр Солженіцин, Рой Медведєв, Лев Копелєв та ін. Тема сталінського людомору 1933 р. фігурувала у публікаціях Євгена Сверстюка, Миколи Руденка, В'ячеслава Чорновола, Михайла Осадчого, Петра Григоренка та інших українських громадських діячів. Але їх твори були художніми, публіцистичними або мемуарними і потребували документів для руйнації «стіни мовчання».

Радянські спецслужби ретельно замуровували пробоїни у цій стіні, зроблені українськими емігрантами і західними науковцями. Так, 11 лютого 1983 року першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицьким завізований секретний циркуляр за підписом партійних ідеологів А. Капта та С. Мухи «Про пропаґандистські і контрпропаґандистські заходи на протидію розв'язаній

[3393] Марочко Василь. Дипломатія замовчування: ставлення західноєвропейських держав до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків* .... С. 151.

[3394] Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення … С. 377–385.

реакційними центрами української еміграції антисовєтській кампанії в зв'язку з продовольчими труднощами, що мали місце на початку 30-х років в Україні», сама назва якого заперечувала голод. 5 липня того самого року посольство СРСР в Канаді висловило протест у зв'язку з планами спорудити пам'ятник жертвам Голодомору в Едмонтоні. «Ця акція, – підкреслювалося в ноті, – має на меті зіпсувати історичну правду про колективізацію сільського господарства в СРСР, розпалити ворожнечу щодо радянського народу»[3395]. 10 жовтня 1983 р. у виступі на сесії Генасамблеї ООН у Нью-Йорку старший науковий співробітник Інституту історії України НАН УРСР Іван Хміль заявив, що інформація про голод 1932–1933 рр. є вигадкою українських буржуазних націоналістів, які служили Гітлеру, а потім утекли до США[3396].

Один із провідних дослідників теми, Дж. Мейс, з цього приводу зазначав, що тих західних істориків, які називали події 1933 р. голодом, в Радянському Союзі автоматично відносили до стану «буржуазних фальсифікаторів». У пресі, якщо їхні імена і згадувалися, то лише з такими епітетами, як «наклепники», «вороги радянського ладу» і т. п.[3397] Але в конкретну і предметну дискусію з «фальсифікаторами» ніхто не вступав.

Проте, як відзначено в історичній літературі, крига забуття Великого голоду на середину 80-х років скресала. Джеймс Мейс, який у 1993 р. переїхав із США в Україну, звернув увагу на той факт, що у 1986 р. на з'їзді письменників поет Іван Драч вперше публічно вжив визначення «Голодомор». 25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, якому С. Кульчицький надіслав свою розвідку про голод, вийшов за межі офіційного евфемізму «продовольчих труднощів» і у своїй доповіді до 70-річчя радянської влади в республіці обережно згадав «навіть голод у деяких районах» України. 18 лютого 1988 р. у статті журналіста Олексія Мусієнка був вперше обнародуваний термін «Голодомор» відносно кваліфікації подій 1932–1933 рр.[3398]. В Україні почали з'являтися публікації, в яких дедалі виразніше йшлося про штучний голод.

Проте партійне керівництво, навіть визнавши факт голоду 1932–1933 рр., продовжувало заперечувати наявність особливих антиукраїнських намірів у діях Сталіна та його оточення.

Тим часом, 23 травня 1988 р. професор Дж. Сандберґ у Брюсселі відкрив слухання Міжнародної комісії з розслідування трагедії голоду в Україні, його причин і наслідків відповідно норм міжнародного права.

У відповідь, Кремль, попри «перебудову», інспірував черговий демарш. 14 жовтня 1988 р. восьмеро юристів та істориків, які працювали в Академії наук УРСР, надіслали на адресу Сандберґа протест. У ньому підкреслювалося, що розслідування, яке проводить комісія «…скоріше має політичний характер і є співучастю в цілеспрямованій ідеологічній акції. Такі дії несумісні з

[3395] Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933…
[3396] Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933…
[3397] Мейс Джеймс. Політичні причини голодомору в Україні … С. 35.
[3398] Мейс Джеймс. Урок геноциду … С. 93.

принципами об'єктивного дослідження і навряд чи можуть прояснити істину. Тому вони не можуть не викликати недовіри і протесту»[3399].

Л. Гриневич, характеризуючи радянську політику замовчування Голодомору, вдало оперувала дефініцією «примусової амнезії» історичної пам'яті, яка застосовувалася владою до суспільства. Відповідно, ставлення постгеноцидної політичної еліти до трагедії 1933 р. у перше десятиліття незалежності України історикинею справедливо характеризується як «в'яле ігнорування»[3400]. Така ситуація тривала, щонайменше, до Указу президента Леоніда Кучми «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» від 20 березня 2002 р.[3401]. Причини такої обережності пояснюються в історіографії побоюванням влади можливою асоціацією літніми людьми поточних труднощів з подіями голодних років, перешкоджанням досить впливових комуністичних сил, також небажанням дратувати Російську Федерацію[3402].

Один із сподвижників боротьби за правду про голод, В. Марочко, розповів про зусилля частини істориків громадськості та громадськості, направлені на спонукання влади до рішучого визнання подій геноцидом. Сам історик виступив із таким закликом на установчому з'їзді «Асоціації дослідників голоду–геноциду 1932–1933 рр. в Україні» у червні 1992 р.[3403]. Але в указі президента Леоніда Кравчука 1993 р. «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» про геноцид ще не йшлося, а в наступному указі 1998 р. навіть термін «голодомор» був замінений на формулу «голодомори». Лише 24 листопада 2002 р., у своєму зверненні до народу з нагоди Дня пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій, Президент визнав геноцид і закликав міжнародне співтовариство підтримати Україну[3404].

Разом з тим, ще у 1990 р. вийшов перший збірник статей і архівних документів, який містив постанову ЦК «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів», що означало зняття багаторічного табу на історію Голодомору. «Понад півстоліття ця тема замовчувалася у вітчизняній історіографії, що заважало науковому осмисленню та об'єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії» – визнали комуністи[3405]. При цьому зарубіжна інформація трактувалася в СРСР як інсинуації. А за кордоном і влада і науковці також не дуже дослухалися до волання емігрантів-очевидців трагедії та журналістів. Великий Голод в Україні

[3399] Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933…

[3400] Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* Київ, 2007. Вип. 17. С. 393.

[3401] Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні. Указ Президента України № 275/2002 від 20 березня 2002 року URL : http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/851.htm (дата звернення : 13. 02. 2018).

[3402] Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті ... С. 393–396.

[3403] Марочко В. І. Від Конвенції ГА ООН 1948 р. до Закону Верховної ради України 2006 р.: голодомор 1932–1933 рр. в Україні як факт геноциду українського народу. *Україна XX століття: культура, ідеологія,* політика : зб. ст. / Ін–т історії України НАН України Київ, 2008. Вип. 13. С. 52.

[3404] Марочко В. І. Від Конвенції ГА ООН 1948 р. ... С. 53.

[3405] Про голод 1932–1933 років на Україні … С. 3.

або Голодомор, на відміну від Голокосту та інших трагедій людства у XX столітті, тривалий час був забутим геноцидом у анналах світової історії.

Автори згаданої передмови до збірника під назвою «Сказати правду» перенесли наголос щодо причин подальшого приховання правди про голод із дій влади на інерцію громадської свідомості: «А слідування давній забороні у після культівські часи пояснюється надто затяжним вивільненням громадської свідомості з-під впливу догматів сталінщини»[3406].

Авторів, поважних вчених, можна зрозуміти. Адже збірник вийшов у ще під егідою Інституту історії партії при ЦК КПУ. Дійсно, страх цієї радянської системи був настільки поширений і так паралізував, що більшість людей, які пережили жахи Великого голоду, боялися засвідчити їх навіть своїм дітям. На думку Василя Марочка: «Ганьба, очевидно, лежить … на усіх нас, які впродовж 70 років замовчували, бо минулорічні події нам показали, що ми можемо пробуджуватись. Чому цього не сталося впродовж 70 років? За виключенням діаспори, голод заподіяв якийсь соціально-психологічний гальмівний процес»[3407]. Але пам'ятаймо, що крім цього страху, тема голоду 1932–1933 років заборонялася цензурою, а радянським науковцям бракувало захованих владою у спецсховищах першоджерел і у «післякультівські часи».

З проголошенням незалежності 1991 р. до влади в Україні прийшла республіканська номенклатура з територіальною, а не національною свідомістю, яка не переймалася питаннями історичної пам'яті і національної ідеї аж до президентства Віктора Ющенка. Відповідно і постгеноцидне, посткомуністичне суспільство переживало влучно зауважену Дж. Мейсом кризу національної ідентичності: «…штучна інкорпорація історії українства, українців та інших народів колишнього СРСР була штучним насінням іншої національної ідентичності, вигіднішої для тодішніх можновладців»[3408]. Це була ідентичність «совка» або багатонаціонального «народу України» замість ідентичності української нації з її візитною карткою – геноцидом 1932–1933 рр. На відміну від пам'яті про Голокост у євреїв, з їх гаслом «Ніколи більше!», пам'ять про Голодомор тоді ще не не стала для українців імпульсом до відродження.

В перші роки незалежності так звана українська номенклатура, вслід за комуністичною, підмінювала національну пам'ять народу радянською історичною пам'яттю. Так само відзначалося 23 лютого як День захисника Вітчизни, День перемоги 9 травня, а не 8-го і не як день жалоби, і вивчалася історія Великої Вітчизняної війни, а не Другої світової. Пройшло десятиліття незалежності, а історик Роман Сербин констатував такий стан речей: «Українська влада нехтує Голодомором. Мало ним цікавиться й українське суспільство. Генерація, яка пережила голод уже майже вповні відійшла, а на її місце прийшли люди, для яких визначаючі моменти їхньої самоідентифікації й

[3406] Редакційна колегія. Сказати правду. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* ... С. 5.

[3407] Геноцид, який прагли і прагнуть приховати…

[3408] Мейс Джеймс. Ваші мертві вибрали мене … С. 64.

національної свідомости уже не Голодомор та незалежна Україна, а так звана «Велика вітчизняна війна»[3409].

Тож зрозуміло, чому С. Кульчицький з гіркотою відзначав: «Через десяток років, наприкінці 90-х, складається інша картина. Як завжди, українські громади США і Канади достойно відзначили 65-ту річницю Голодомору. А в уже незалежній Україні ця річниця залишилася майже не поміченою. Все ще знаходяться люди, які твердять, що Голодомору не було»[3410]. Причиною цього явища історик називає політичну кон'юнктуру та психологію суспільства, яке Дж. Мейс влучно назвав постгеноцидним. Звернення до страшного минулого подібне до погляду на Сонце, вважає С. Кульчицький, адже ми «так само мружимося, бо не в змозі прийняти весь потік негативної інформації»[3411].

Як зазначив інший дослідник голоду, журналіст Аркадій Сидорук, замовчування Голодомору значною мірою зберігалося у «постпомаранчевій» Україні. Ще 1988 р. він привіз в Україну «Доповідь американської конгресово-президентської Комісії з дослідження голоду в Україні», де доведено геноцид в Україні 1932–1933 рр. «Залишається хіба що дивуватися, чому її досі не перекладено і не опубліковано українською. Звісно, якщо бути наївним…», – запитував дослідник двадцять років поспіль[3412].

На думку А. Сидорука, в Україні у визначенні Голодомору як геноциду відбувалася підміна національного поняття географічним, при цьому рамки другого також були також завужені. Дослідник наголошував, що між поняттям «геноцид українського народу», прийнятим Верховною Радою 2006 р. за наполяганням соціалістичної партії (комуністи і «регіонали» взагалі не голосували), і визначенням «геноцид української нації» існує суттєва різниця. А. Сидорук (як і авторитетний правник В. Василенко. – В. Г.) стверджував, що перша із дефініцій з погляду міжнародного права не може бути чинною апріорі, а відкинута Радою друга прямо відповідала би Конвенції ООН про геноцид[3413].

Дослідники України і діаспори були одностайні в тому, що суспільному загалу майже нічого не відомо про визначну роль, яку у свій час відіграла Комісія Дж. Мейса з дослідження голоду у розробці навчальних програм для середніх шкіл і коледжів. Але саме за її матеріалами доктор Мирон Куропась, помічник президента Дж. Форда з етнічних питань, ще 1986 року організував у Чикаго першу в історії Америки вчительську конференцію про голод в Україні, де представив свій новаторський проект навчальної програми і посібник «Примусовий голод в Україні, 1932–1933.». Це видання Українського народного союзу широко використовувалося у навчальних закладах США і у другій половині 1980-х років було доповнене ще двома посібниками. Проте в

[3409] Сербин Роман.? Голодомор 1932–1933: проблема колективної пам'яті. *За яку спадщину*? Київ : [б. в.], 2002. С. 92.

[3410] Кульчицький Станіслав. Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце в суспільно–політичному житті України кінця 80–х – початку 90–х рр. *Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків* ... С. 27.

[3411] Кульчицький Станіслав. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* ... С. 20.

[3412] Сидорук Аркадій. Замовчування з червоним штемпелем і без нього. *Дзеркало тижня.* 2007. 23 листоп. № 45. С. 21.

[3413] Сидорук Аркадій. Замовчування з червоним штемпелем і без нього...

українських підручниках, на думку А. Сидорука, історії Голодомору відводилося замало місця, а в навчальних закладах цій темі бракувало і спеціальних курсів і навчальних годин[3414].

Все ж, як випливає з праць В. В'ятровича, Л. Гриневич, С. Кульчицького та ін. дослідників, ситуація з визнанням Голодомору як геноциду після прийняття відповідного закону Верховної ради істотно змінилася на краще і в Україні і за кордоном. Багато зробив для цього утворений 31 травня 2006 року Український інститут національної пам'яті – центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Його першим очільником став академік Ігор Юхновський. Неоцінима заслуга в систематизації і відкритті фактологічного арсеналу архівних джерел з історії Голодомору належить також очільникам Держкомархіву незалежної України в першому десятилітті Р. Пирогу і Г. Боряку. Навіть прихід на цю посаду у 2006 р. політика від КПУ О. Гінзбург, лише пригальмував, але не зупинив розпочатий процес впорядкування і обнародування документів про Великий голод.

В українській і зарубіжній літературі детально проаналізовано перипетії подій, коли після «помаранчевої революції» і визнання в Україні радянського геноциду, його замовчування стало неможливим і поширилися протестні заяви з Росії і з боку її місцевих прихильників. Президент Російської Федерації Володимир Путін висловив обурення щодо рішення Верховної Ради, і у 2006 р. російська Дума видала резолюцію із запереченням того, що Голодомор був геноцидом. Влада мобілізувала російських істориків на випуск підручників, у яких би наголошувалося на спільній історії України з Росією та заперечувалася українська специфіка Голодомору. Як спостеріг В. В'ятрович, тоді арсенал російських істориків поповнився новими прийомами:

- розширенням хронологічних і територіальних рамок голоду в СРСР 30-х років;

- представлення причин голоду як метеорологічних (погані погодні умови – поганий урожай);

- посилений тиск на міжнародні організації та уряди, щоб завадити визнанню Голодомору як геноциду[3415].

Кремль збільшив фінансування і мережу своїх оперативних співробітників розвідки та агентури в Україні та зробив усе для перемоги своєї креатури – Віктора Януковича – на президентських виборах.

Після політичного і правового визнання Голодомору геноцидом у 2006–2009 рр., здійсненого, найперше, завдяки зусиллям президента Віктора Ющенка, проросійські сили вдалися до реваншу.

Професор Ратгерського університету (США) Олександр Мотиль відзначив, що у перший же місяць приходу до влади В. Януковича інформація про Голодомор була видалена з президентського сайту. Це був перший

[3414] Сидорук Аркадій. Табу на Голодомор у «постпомаранчевій» Україні? *Україна молода.* 2006. 25 листоп. № 220. С. 6–7.

[3415] Дуцик Діана. Відцензурований Голодомор / переказ лекції В. В'ятровича та інтерв'ю з істориком. http://ms.detector.media/ethics/manipulation/vidtsenzurovaniy_golodomor/ (дата звернення : 20. 07. 2018).

мовчазний жест для Кремля і своїх співвітчизників, який означав, що Україна після В. Ющенка повернеться до радянської і проросійської ідентифікації. Під час відвідування наради Парламентської асамблеї Ради Європи в Брюсселі 26 квітня 2010 р., він заявив, що «було б неправильно і несправедливо визнати Голодомор актом геноциду проти одного народу»[3416].

Як простежено в літературі, тоді ж міністр освіти і науки Д. Табачник заявив про свій має намір очистити підручники історії з їх «божевільною гіперболізацією» розповідей про Голодомор. У свою чергу, новопризначений директор Інституту національної пам’яті В. Солдатенко, прихильник комунізму і влади «регіонів», публічно заявив, що голод був «результатом важких умов» і висловив свій намір просувати «національну пам’ять», яка «об'єднує» українців. Відповідно і Служба безпеки України знову закрила свої секретні архіви, бо, як заявив її тодішній речник, «люди знають все, що потрібно знати»[3417].

Та – запитаємо і ми – хіба ставленикам Росії було потрібне це знання, яке формувало українську ідентичність, – запоруку перемоги у боротьбі за самовизначення з історичним ворогом? Між тим, провідні дослідники історії Голодомору, як–от Т. Снайдер (жовтень, 2010 р.), стежили за спробами російського реваншу в Україні і наполягали: «Янукович заперечує Голодомор як акцію в Україні, спрямовану проти українців. Але це, звичайно, було саме так».

Лише після Революції Гідності науковці знову отримали повну можливість досліджувати суперечливі і трагічні сторінки історії, не переймаючись питанням лояльності до влади.

Тривалу історію має також практика замочування Голодомору за кордоном. До цього передусім доклала зусилля Москва і її закордонна агентура. Як зазначав В. В’ятрович, комуністичний режим намагався, по-перше, не допустити (і не допускав. – В. Г.) допомоги голодуючим, по-друге, прорвати ізоляцію Радянського Союзу в світі[3418] (що також було досягнуто).

Як зазначається в науковій літературі, замовчування Голодомору у політичних колах за кордоном мало також прецедент у складному міжнародному становищі 1933 року. Тоді весь світ перебував у глибокій економічній депресії і був зацікавлений у поставках радянського зерна. Радянський Союз, який потребував валюти для модернізації індустрії, експортував збіжжя за кордон за демпінговими цінами. Коли на Заході з’явилися громадські протестувальники проти «голодного» хліба, сталінські спецслужби та дипломати цьому хитро протистояли. В СРСР запросили колишнього прем’єр-міністра Франції Едуарда Ерріо, (який прибув вже після Голодомору – 26 серпня 1933 р.)[3419], письменників Ромена Роллана, Анрі Барбюса, Бернарда Шоу, котрих провезли підготовленими «потьомкінськими

[3416] Motyl Alexander J. Deleting the Holodomor: Ukraine Unmakes Itself. *World Affairs*. The journal. 2010. September/october: URL : http://www.worldaffairsjournal.org/index.php?q=article/deleting–holodomor–ukraine–unmakes–itself

[3417] Motyl Alexander J. Deleting the Holodomor…

[3418] В’ятрович Володимир. Як замовчати Голодомор…

[3419] Кульчицкий Станислав. Почему он нас уничтожал?.. С. 29.

селами». Останні мали прокомуністичні погляди і більше непокоїлися німецькою нацистською загрозою, тому заявляли, що голоду не бачили.

На думку Я. Папуги, під час людомору на Заході утворилася негласна «змова мовчання». Історик зауважив, причини такого явища: з одного боку, Й. Сталін готувався до геноциду, тому змінив свою міжнародну політику й засекретив інформацію про злочин; з іншого боку, керівники країн Заходу – від Польщі до США – знали про Голодомор, але в умовах власної кризи, обрали нейтралітет та радянське зерно[3420].

Знали про голод і в Лізі Націй, куди звернувся з листом про допомогу голодуючим і припинення вивозу зерна з України представник уряду УНР О. Шульгин, і урядові кола Заходу, які мали дипломатичні місії в Радянській Україні і отримували звернення українських емігрантів та церковних ієрархів[3421]. Але у 1933 р. Японія, а за нею і гітлерівська Німеччина вийшли з Ліги Націй. Великобританія відчувала хмари війни, які збиралися над британським урядом. Щойно інавґурували Франкліна Рузвельта президентом США і Америка, долаючи свою ізоляцію, встановила дипломатичні відносини з СРСР, видавши тим самим індульгенцію злочинному сталінському режиму. Так, – наголошує В. Марочко, – завдяки угодовству Заходу і аморальному замовчуванню геноциду, тоталітарний Радянський Союз опинився у 1934 р. у Лізі Націй замість тоталітарної Німеччини[3422].

Коли ж у пресі з'явилися перші репортажі про голод в Україні Малькольма Маґґеріджа і Ґарета Джонса в англійських газетах, то 23 лютого 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів». Встановили порядок, «в силу якого вони можуть їздити по СРСР і перебувати у визначених пунктах тільки з дозволу Головного управління міліції». Названі журналісти були занесені у «чорні списки».

Дозвіл відвідати СРСР отримали «надійні» кореспонденти. І результат поїздок був відповідний. Так, 31 березня 1933 р., після поїздки Україною, кореспондент газети «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюранті писав, що «росіяни голодні, але не голодують». І додавав, що «немає справжнього голоду чи смертності від голоду, однак поширеною є смертність від недуги недоїдання»[3423]. Цей продажний лауреат Пулітцерівської премії (згодом її позбавлений), сам зізнавався, що заперечує Голодомор «за узгодженням із «Нью-Йорк Таймс» і радянською владою»[3424].

Проте першими українцями, які привернули увагу до трагедії Голодомору, стали ті, хто вижив і втік на Захід. З періодики відомо, що 3 листопада 1933 р. керівництво УГКРУ остаточно перейшло від подання масової допомоги потерпілим до розповсюдження правди про голод у світі. Як зазначала Голова Жіночої Національної Української Ради професор Софія Русова: «Ми не можемо послати кіло рижу, хоча б і за ту величезну ціну, яку

[3420] Папуга Ярослав. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору ...
[3421] Марочко Василь. Дипломатія замовчування … С. 150–156.
[3422] Марочко Василь. Дипломатія замовчування … С. 158.
[3423] Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933 …
[3424] Мейс Джеймс. Повість про двох журналістів … С. 82.

встановили самі більшовики, граючися з голодним людом, як кіт з мишею, щоб не підвести наших рідних, наших сестер та їх дітей під страшні кари. Ми можемо лише правдиво усвідомлювати культурний світ з тими страховищами, що провадяться поза тими мурами»[3425] .

Варто нагадати, що 25 липня 1933 р. Мілена Рудницька, як голова Союзу українок, стала заступником голови Українського громадського комітету рятунку України (УГКРУ), утвореного у у Львові. За сприяння жіночих організацій світу й впливових українських політичних діячів, вона переконала тодішнього голову Ради Ліги Націй, прем’єр-міністра Норвегії Йогана-Людвіґа Мовінкеля винести на обговорення Ради Ліґи Націй питання допомоги голодуючому населенню радянської України[3426].

Проте на засіданні Ліґи Націй, яке відбулося в Женеві 29 вересня 1933 р., за надання допомоги УСРР проголосували представники лише чотирьох держав: Норвегії, Ірландії, Італії, Німеччини, а інші десять постановили передати українську справу на розгляд Міжнародного комітету Червоного хреста (МКЧХ). Відмову в допомозі вони пояснювали тим, що СРСР не є членом Ліґи Націй, тому голод – це внутрішня радянська проблема. Крім формальної причини відмови, треба врахувати, що 1933 рік був роком Великої депресії і Європа потребувала радянського продовольства, а її впливові ліві інтелектуали чинили тиск на політиків.

У свою чергу, коли МКЧХ звернувся до радянського уряду за наданням згоди на допомогу голодуючим УСРР, Москва, в особі президента Комітету Об’єднаних організацій Червоного хреста і Червоного півмісяця СРСР Авеля Єнукідзе, категорично заперечила будь-яке голодування на Україні та Північному Кавказі. Після цього демаршу українців у Лізі Націй навіть знаменита фраза Вінстона Черчилля – «Ми не стверджуємо, що Ви кажете неправду, але те, що Ви кажете, занадто страшне, аби бути правдою» – звучала нещиро.

На думку М. Рудницької у 30-ті роки «українське громадянство, що проживало поза владою Москви, бій за правду про Великий Голод програло. Боротися і програти – це не сором...»[3427]. Так само рішучими, але неефективними, були спроби матеріально допомогти голодуючим українців світу. Щодо українців Польщі і Румунії, то їх допомогу стримували не тільки перешкоди Радянської влади, а й польського та румунського уряду[3428]. На листопад 1933 р. УГКРУ, розчарувався у спробах налагодити регулярну допомогу голодуючим в УРСР і зосередився на критиці політики Радянського Союзу на міжнародній арені.

Тож українські організації не отримували конкретної відповіді від урядів західних країн на свої заклики про допомогу Україні. Адже, як написав один із

[3425] Голод на Україні. *Тризуб.* 1933. Ч. 2–3. С. 39.

[3426] Онишко Леся. Мілена Рудницька: штрихи до портрету. *Наше слово.* Тижневик Українського суспільно–культурного товариства в Польщі. Варшава, 2012. № 52. С. 12–23.

[3427] Рудницька Мілена. Боротьба за правду про Великий голод. *Рудницька Мілена. Статті. Листи. Документи* / упор. М. Дядюк. Львів : [б. в.], 1998. С. 433.

[3428] Папуга Ярослав. Допомога українців Польщі потерпілим від голодомору 1932–1933 рр. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення* … С. 237–240.

британських чиновників у примітці до Меморандуму Європейської федерації українців за кордоном, «Доки радянський уряд заперечуватиме існування голоду в Україні та Північному Кавказі, доти вони відмовлятимуться брати до уваги будь-які засоби допомоги...»[3429].

Проте саме в українських еміграційних виданнях, передусім періодичних, і під їх впливом у свідомості незалежних дослідників різних країн було зроблено висновки з приводу Голодомору 1932–1933 рр. як акції геноциду комуністичної імперії, спрямованою на винищення українського селянина. Інформаційно-організаційні акції українських емігрантів досягли певного результату. Світ дізнався про те, що чиниться в Радянському Союзі з українським селянством. Завдяки їм та Й. Мовінкелю питання було порушено у Лізі Націй, Міжнародному Червоному Хресті та інших громадських установах багатьох країн.

Часопис «Тризуб» повідомляв, що у Відні 16–17 грудня 1933 р. під проводом кардинала Теодора Інніцера та генерального секретаря Європейського конгресу національностей Ліги націй, почесного секретаря Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії Евальда Амменде відбулася міжнаціональна й міжконфесійна нарада всіх організацій, що брали участь в допомозі голодуючим. «Міжнародна нарада ... на підставі фактичного матеріялу ще раз привселюдно ствердила незаперечний факт голоду в СССР, в першу голову на Вкраїні і Північному Кавказі, байдужість широкого світу до долі нещасних, дальшу, ще грізнішу, загрозу голоду, та вдалася до всієї людокости з гарячим закликом – ділом допомогти нещасним»[3430].

Газета «Свобода» опублікувала резолюції віденського форуму[3431] і сповіщала про дебати щодо Голодомору в Палаті лордів Великобританії[3432].

Сучасний дослідник В. Червоненко на основі стенограми дебатів повідомив, що основну доповідь про ситуацію в «Південній Росії», як було «політкоректно» титуловано Україну, виголосив лорд Чарнвуд, котрий наголосив на достовірності джерел про «штучно організований» державою «голод страшного масштабу»[3433]. Добре інформований із церковних джерел, зокрема комісії кардинала Т. Інніцера, архієпископ Кентерберійський Космо Гордон Ленг вів мову про 6 млн загиблих і людоїдство внаслідок голоду «…який навряд чи колись бачив світ»[3434].

Відповідно, граф Денбі у своєму коментарі резолюції Палати представників США про голод в Україні відстоював цілком геноцидну версію причин трагедії: «Навпаки, влада використовувала голод як засіб зменшити

[3429] З Меморандуму Європейської Федерації українців за кордоном – до сера Джона Саймона 27 вересня 1933 р. *Золоті ворота* ... С. 76.

[3430] *Тризуб.* 1933. Ч. 48. С. 1, 18.

[3431] Резолюції Міжнародної конференції щодо голодомору. Відень, 16–18 грудня 1933 р. *Свобода.*1934. Ч. 1. С. 11.

[3432] Про дебати щодо голодомору в Палаті лордів. Велика Британія. *Свобода.* 1934. Ч. 30. С. 3.

[3433] Червоненко Виталий. Трупы и каннибализм: как в 1934–м парламент Британии обсуждал Голодомор. Аргумент. URL : http://argumentua.com/stati/trupy–i–kannibalizm–kak–v–1934–m–parlament–britanii–obsuzhdal–golodomor (дата звернення: 24. 11. 2018).

[3434] Червоненко Виталий. Трупы и каннибализм …

українське населення, а також знищити українські політичні, культурні та національні права»[3435].

Отже, як бачимо, законодавці щонайменше США та Великобританії, як і Ліга націй, були добре інформовані про комуністичний людомор, але, в умовах власної кризи, там перемогла прагматична ідея політичної та економічної доцільності збереження відносин з СРСР.

Після Другої світової війни боротьба за правду про голод тривала. Справу дискредитації на Заході версії навмисного голоду продовжили численні послідовники В. Дюранті в політичних і наукових колах, які лякали громадськість «українськими колаборантами» і нібито вигаданим ними Голодомором. Так, у середині 50-х років українські емігранти уклали двотомник свідчень очевидців та документів «Біла книга про чорні діла Кремля». Проте західна громадськість не дуже вірила українським емігрантам, частину з яких комуністична агентура в політичних та наукових колах робила апологетами «холодної війни» і союзниками нацистів.

Давалася взнаки і чутливість радянського Комітету держбезпеки щодо інформації про Голодомор, яка підтверджена багатьма фактами. Так, вслід за Дж. Мейсом, Р. Сербиним та іншими істориками, В. В'ятрович зазначає, що КДБ скористався помилкою Авторів документального фільму про Голодомор «Жнива розпачу» (1984 р.), які помилково використали фото з голоду 1921–1922 рр. в Поволжі й «організував» у західній пресі публікації про фільм як свідому фальшивку. В результаті, попри те, що стрічка містила надзвичайно цікаві інтерв'ю свідків Голодомору, канадський уряд відкликав своє попереднє рішення про використання цього фільму в навчальних програмах[3436].

Свої причини мала, зазначена в працях Дж. Мейса та інших дослідників, недооцінка теми голоду в Україні і науковцями Заходу. Одну з них історик вбачав у закритості українського суспільства від світового процесу розвитку гуманітарних наук, яку доведеться довго і важко переборювати[3437].

Що стосується наукових кіл Заходу, то, за Мейсом, головною причиною замовчування ними катастрофи 1933 р. в Україні були нав'язані західним науковим колам російськими емігрантами та власні стереотипи. Західні історики орієнтувалися на «російську схему» як домінантну в історії всіх так званих «окраїн», тобто неросійських національних республік. Давалося взнаки підсвідоме сприйняття думки XIX ст., що в Європі існують народи «історичні» та, за визначенням Ф. Енгельса, «руїни народів», неісторичні народи, доля яких визначається сильнішими сусідами і які приречені на асиміляцію активно підтримувалося російськими «радянологами» Гарварду та інших наукових центрів. Ця схема мислення, неприпустима щодо інших народів, була прийнята за догму, коли йшлося про народи колишнього Союзу РСР, насамперед України[3438].

[3435] Червоненко Виталий. Трупы и каннибализм …

[3436] В'ятрович Володимир. Як замовчати Голодомор …

[3437] Мейс Джеймс. Політичні причини голодомору в Україні … С. 35.

[3438] Мейс Джеймс. Політичні причини голодомору в Україні … С. 35–36.

Дж. Мейс свідчить, що після публікації у 1983 р. його дисертації про голод 1932–1933 рр. в Україні, проросійські «радянологи» звинуватили його у тому, що він захищає фашистів і колабораціоністів, що голод був викликаний об'єктивними причинами, а репресії – масовою істерією, а не спрямованою політикою[3439]. Подібна історія сталася з ним через вісім років у Іллінойському університеті, де тамтешні викладачі російської і східноєвропейської історії відмовили професору у роботі[3440].

Здавалося б, після висновків комісії конгресу США з розслідування Голодомору та виходу у світ резонансної книги «Жнива скорботи» (1986 р.) авторитетного вченого Роберта Конквеста, питання про голод-геноцид в Україні серед західних інтелектуалів знято. Проте спроби «спростувати» очевидне на міжнародному рівні продовжилися. У 1987 р. в Торонто (Канада) вийшов опус журналіста Дугласа Тоттла під назвою «Обман, голод і фашизм. Міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда».

Зі змісту цієї книжки було зрозуміло, що текст має колективне походження і, поза сумнівом, підготовлений на замовлення Кремля. Автори цього опусу намагалися поставити під сумнів джерела, на яких будуються публікації про Голодомор, а також переконати західного читача, що такі публікації належать людям із сумнівною репутацією[3441]. Дж. Мейс, а також Р. Сербин та інші історики української діаспори своєчасно дали аргументовану відсіч інсинуаціям Д. Тоттла, Дж. Коплона та інших. У 1988 р. у Вашингтоні вийшла друком «Доповідь американської конгресово-президентської Комісії з дослідження голоду в Україні». Ця подія, як і подальше визнання геноциду, частково згладжує моральну провину американського політичного істеблішменту перед українською нацією після того, як США у листопаді 1933 року встановили дипломатичні відносини з СРСР, погодившись тим самим із замовчуванням Голодомору.

Нові архівні відкриття та переосмислення подій у XXI останніх років внесли істотні корективи у науковий дискурс з історії голоду 1932–1933 років. Тепер штучного характеру голоду серйозні дослідники не заперечують. Проте, як зауважив Юрій Шаповал, «нині західні дослідники дорікають українським тим, що останні конструюють «український голокост», а «пам'ять про єврейський голокост відсунуто в тінь», тим, що українські науковці нечасто згадують про те, що голод 1932–1933 рр. «зачепив також інші регіони Радянського Союзу», тим, що в підручниках з української історії немає згадок про «моральну оцінку мовчазних свідків або того факту, що українці також брали участь у збиранні зерна»[3442]. Такі закиди можна зустріти у статтях І. П. Хімки, Й. Дитча та інших дослідників теми. У будь-якому разі стіну мовчання пробито, а долання наведених інсинуацій – нагальне завдання вітчизняної історичної науки.

[3439] Мейс Джеймс. Земля на крові … С. 36.

[3440] Мейс Джеймс. Повість про двох журналістів… С. 87.

[3441] Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933 …

[3442] Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933 …

Іншого роду причини приховання правди у спадкоємців СРСР – Російської Федерації та її науковців. Прикладом ставлення до історії голоду в сусідній державі є рекомендований для вишів підручник Ш. Мунчаєва та В. Устинова з історії Росії, який містить лише одне речення (на 592 сторінки!) про трагедію, яка забрала понад мільйон життів: «Перекачка средств негативно проявлялась в экономике деревни, особенно в период голода, в 1932–1933 гг.»[3443].

Ще один рекомендований для вишів підручник вчених Московського держуніверситету ім. М. Ломоносова також містить одне речення (на 528 сторінок!) про голод в СРСР, спричинений «неврожаєм» та «надзвичайними заходами» хлібозаготівель[3444]. Голод забрав життя, на думку Авторів, 3–5 млн. чол. То хіба цей факт масштабного душогубства не вартий уваги понад одне речення? Така ж ситуація з висвітленням Великого голоду у підручниках склалася в підконтрольній Кремлю Білорусі і в, меншій мірі, в Казахстані, політичне керівництво яких приглушує волання частини істориків і громадськості до справедливості через острах реакції Кремля.

Як зазначав А. Портнов, саме через те, що офіційне визнання якихось подій геноцидом передбачає політичну дію й підтримку світової спільноти, вживання цього терміну стосовно тих чи інших подій провідні держави світу нерідко заперечували[3445]. Певні здобутки у розголошенні подій 1932–1933 років в Україні і визнанні Голодомору геноцидом все-таки існують. Прогресивною світовою громадськістю, і передусім українською, та науковцями робляться спроби довести до свідомості світової спільноти правду геноцид в Україні, щоб засудити злочин і запобігти повторенню подібних ситуацій. Показовим є звернення відомих вчених-істориків світу – учасників Міжнародного наукового конгресу «Голодомор і смерть землі в Україні 1932–1933 рр., що проводився 16–18 жовтня 2003 р. в Італії до Президента Європейської комісії, керівництва Італійської республіки щодо визнання Голодомору 1932–33 років геноцидом проти українського народу[3446]. Як відомо, до визнання цієї тези у рік 70-річчя голоду ООН виявилася ще не готовою. Заступник директора Інституту історії Національної академії наук України доктор історичних наук Станіслав Кульчицький, який сам вніс вагомий вклад у справу дослідження Голодомору, в День скорботи 15 листопада 2003 року констатував: «Ми не досягли головного – визнання голоду світовою громадськістю геноцидом. У документах ООН говориться, що то був жахливий злочин авторитарного режиму. Все упирається в позицію Росії»[3447].

У 2003 р., у рамках 58-ї Генеральної сесії ООН була розповсюджена спеціальна спільна заява до країн–членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні як офіційний документ Генасамблеї ООН. Тобто вперше ООН визнала

[3443] Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История России. Москва : Изд. группа ИНФРА М – НОРМА, 2005. С. 183.

[3444] История России: учебник / авт. колл. А. С. Орлов, В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева, Т. А. Сивохина. 3–е изд., перераб. и доп. Москва : ТК Велби, Изд–во Проспект, 2008. С. 369.

[3445] Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ : НІСД, 2009. С. 67.

[3446] Слово Просвіти: газета. 2003. Ч. 46 (214). С. 7.

[3447] Даленко Анатолій. «Ми не досягли головного...». *Слово Просвіти*. 2003. Ч.47 (215). С. 1.

Голодомор як національну трагедію українського народу, висловила співчуття його жертвам і закликала всі держави-члени організації та спеціалізовані установи, міжнародні та регіональні організації віддати данину пам’яті тим, хто загинув у цей трагічний період нашої історії[3448]. Росія приєдналася до спільної заяви 2003 року, яка була прийнята у рамках ООН.

Водночас МЗС Російської Федерації у письмовій формі виклав свою позицію щодо відповідного положення виступу міністра закордонних справ України в рамках 59 сесії Генасамблеї ООН. Російська сторона наголосила, що вважає це питання закритим після схвалення спільної заяви, а також, що подальше обговорення цієї теми в рамках ООН є контрпродуктивним. Такої ж позиції на заперечення Голодомору, аж до спеціальної постанови Думи та гнівного послання президента Д. Медведєва під час відзначення 75-річчя трагічних подій, дотримувалися у Росії і надалі[3449].

Тим більше не посідає належного місця в історіографії проблематика замовчування і перекручення правди про Голодомор. Попри непересічне значення цієї теми для відродження національної історичної пам’яті, за нашими даними, в Україні їй присвячено лише зо три десятка спеціальних розвідок і ще менше – за кордоном. Проте, на даний час вітчизняними дослідниками С. Кульчицьким, В. Марочко, Л. Гриневич, В. В’ятровичем та іншими досить ретельно простежено причини і обставини замовчування та методи приховання владою правди про Голодомор за часів існування СРСР. Дж. Мейс, Ю. Шаповал, В. Марочко, С. Кульчицький, Я. Папуга та ін. висвітлили методи і форми дезінформації про українську катастрофу, які використали радянські спецслужби і проросійські наукові кола за кордоном. Зарубіжні історики українського походження О. Мотиль, Р. Сербин, а також вітчизняні дослідники В. Марочко, Л. Гриневич, О. Палій, А. Сидорук та ін. виявили специфіку замовчування та фальсифікацій історії народної трагедії у роки незалежності навіть у «постпомаранчевий» період. З іншого боку, заслуговують окремої наукової уваги розгорнуті Г. Касьяновим, А. Портновим та іншими науковцями розробки української і російської політики пам’яті та місця в ній проблеми Голодомору, а також деконструктивна спроба Д. Вєдєнєва і Д. Будкова, вслід за російськими істориками, висвітлити боротьбу української еміграції за правду про Голодомор як інспіровану західними політиками та спецслужбами.

Загалом дослідження багатолітньої боротьби за правду про Великий голод в в Україні, розпочате українськими емігрантами та зарубіжними науковцями, набрало значних масштабів у незалежній Україні і набирає темпів та популярності за кордонами.

[3448] Передмова. *Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців:* / упоряд.: Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике Поле, 2010. С. 12.

[3449] Гудзь Віктор. Науковий дискурс з проблеми Голодомору в контексті формування української та російської моделей державного патріотизму. НАД ВІСЛОЮ І ДНІПРОМ. Польща і Україна в європейській перспективі – минуле і сучасність / NAD WISŁĄ I DNIEPREM. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość: monografia zbiorowa. Toruń: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2019. С. 215–234.

Як відзначалося в науковій літературі, позаяк замовчування Голодомору було важливою складовою і знаряддям геноциду в Україні, вітчизняні дослідники і – все більше, – закордонні нарощують системне дослідження цієї теми в історичній та історіографічній площині. Вважаємо, що перспективними є спеціальні студії діяльності радянської влади і її органів з організації інформаційної блокади правди про голод та з історії і технології способів і методів дезінформації та контрпропаганди радянської агентури на Заході. Подальшого вивчення потребує історія приховання і перекручення правди про Голодомор в наукових колах Заходу та сучасної Росії, яка викликає все більше зацікавлення науковців і пов'язується з осмисленням політичних причин та моральних наслідків такого явища.

Наразі, питання, поставлене В. Микулою у його виступі в Нью-Йорку «60-річниця Великого Голоду» – «А чи знає світ про тяжкі втрати України, коли від злочинної, геноцидної політики більшовицької Москви загинув кожний п'ятий українець в Українській Совєтській Соціалістичній Республіці?»[3450] – залишається риторичним і актуальним.

Водночас у громадськості України склалися досить певні уявлення про масштаби злочинів, скоєних Сталіним і його прибічниками проти народів СРСР. У вітчизняних виданнях терміни «Голодомор» і «геноцид», зазвичай, визнаються цілком адекватним для визначення характеру голоду 1932–1933 рр. на Україні. Рідше вживаються й деякі інші, близькі за значенням, поняття, такі, як, наприклад, «штучний голод», «Голокост», хоча останнє з них коректно вживати до гітлерівського народовбивства євреїв, в тому числі в Україні. Насправді, за злочинним наміром і кількістю жертв все ще маловідомий Голодомор українського народу можна порівняти з добре відомим світу нищенням нацистами єврейського і ромського народів і потребує відповідного міжнародного визнання, подальшого вивчення і осмислення. Як зазначив професор Андреа Граціозі, «Без усеосяжного розуміння великого голоду розуміння подій XX сторіччя в Європі просто не мало б сенсу»[3451].

[3450] Микула Володимир. 60–та річниця Великого Голоду: доповідь на Сумівській Оселі в Елленвіл, Н. Й., з нагоди зустрічі українців Америки. 3–4 липня 1993 р. *Вісник –The Gerald.* 1993. Ч. 1–2. С. 8.

[3451] Граціозі Андреа. Наслідки й уроки великого голоду. *Слово Просвіти.* 2003. Ч. 46 (214). С. 7.

6. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ У СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

6.1. Сучасна англо-американська історіографія Голодомору

Як зазначалося в історіографії, у 80-ті роки, а особливо після виходу праці Р. Конквеста «Жнива скорботи на Заході, набрала нових обертів полеміка між представниками ревізіоністської та тоталітарної шкіл радянологів[3452], яка розгорнулася, головним чином, в англомовному науковому середовищі. Проаналізовані вище статті С. Віткрофта та М. Еллмана 1990 року можна вважати установчими, позаяк вони окреслили проблемне коло дискусії: характер голоду, визнання факту Голодомору в Україні, масштаби демографічних втрат від голоду, кореляція із загальними оцінками кількості жертв репресій в СРСР 30-х років, методика статистичних підрахунків і т. ін.

Ще один раунд дискусії почався з новою публікацією С. Віткрофта в журналі «Євроазійські студії», який у 1992 р. було перейменовано в «Радянські студії» («Soviet studies»). Австралійський вчений наполіг на своїй точці зору на загальну чисельність демографічних втрат, викликаних Голодомором та сталінськими репресіями, позаяк вона підтверджена сучасними статистичними даними з архівних джерел, у тому числі і з віднедавна доступними фондами спецслужб НКВС-МВС-МДБ-КДБ.

Наступним учасником наукової полеміки очікувано став Р. Конквест, якого різко критикував С. Віткрофт. Британський історик підтвердив свої висновки про чисельність втрат населення СРСР від голоду 1932–1933 рр. – 7-8 млн чол. і звинуватив Віткрофта в тому, що той некритично сприйняв деякі радянські статистичні дані та публікації російського науковця В. Земскова. Крім того, Конквест заявив, що його опонент просто відкинув ті факти, що суперечать його власній гіпотезі, зокрема, результати перепису населення 1937 р., щоб довести відносну гуманність сталінського режиму.

Думку Конквеста про те, що радянська статистика часто була фальшивою і могла призвести Віткрофта до необ'єктивних висновків, згодом підтримав у своїй статті М. Еллман. Р. Конквест розцінив дослідження, проведене М. Таугером, корисним для вивчення економічної історії СРСР та розуміння об'єктивних труднощів забезпечення країни продовольством на етапі модернізації, проте це ніяк не пояснювало навмисне вилучення всього продовольства та блокаду України. Відповідаючи на твердження опонента про продовольчу допомогу республіці, Р. Конквест поставив слушне питання: «Якщо влада допомагала голодуючому населенню, то чому з України вивезли все зерно?»[3453].

У листі–відповіді М. Таугер визнав, що в 1932 році режим вилучив у селян та колгоспів практично всі запаси зерна, щоб забезпечити всю країну.

[3452] Гудзь Віктор, Гудзь Віталій. Помилка влади чи геноцид: визначення характеру голоду 1932–1933 рр. в УРСР у сучасній історіографії / Ідентичність українства в Україні і світі: історія і сучасність матеріали міжнар. наук.-практ. конф. *Українознавчий альманах.* Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. Вип. 2. С. 301–303.

[3453] Letters / Robert Conquest, Mark B. Tauger. *Slavic Review.* 1992. Vol. 51. № 1. P. 192.

Але, коли справа дійшла до розподілу продовольства, то пріоритетними стали індустріальні міста і лише потім, у лютому 1933 р. дійшла черга до селян[3454]. На думку Таугера це не означало спрямований проти когось намір вчинити голод – справа полягала у браку ресурсів, а помилкова продовольча політика лише посилила голод, справжньою причиною якого був неврожай і втрати зерна 1932 р.[3455].

З 1994 році додатковим аргументом полеміки представників двох західних шкіл став зерновий експорт 1932 року та обсяги резервних державних фондів, залучення яких могло б запобігти голоду. Р. Конквест навів докази російського історика В. Данилова того факту, що у 1932–1933 рр. держава володіла достатніми ресурсами щоб врятувати голодуючих селян. Резервні запаси зерна в державі складали понад 1,8 млн. тонн та ще стільки ж було 1932 р. вивезено за кордон[3456], що спростовує твердження про голод, як наслідок неврожаю та браку ресурсів.

М. Таугер відповів на це, що В. Данилов у розрахунку резервів використав дані лише очікуваного врожаю згідно біологічних обсягів засіяного зерна, а зупинка експорту не могла врятувати всіх голодуючих, але рятувала індустріалізацію. Окрім того, М. Таугер, як і його колеги Р. Девіс і С. Віткрофт наполягав на відсутності прямих доказів наміру радянського уряду спрямувати голод проти якихось національностей СРСР, що підриває концепцію голоду-геноциду в Україні. Такі погляди поділяли й інші науковці Заходу, які розглядали проблему голоду через загальносоюзну призму і пояснювали його організаційними та господарськими прорахунками Центру та на місцях, неврожайністю, порушенням системи обліку врожайності і відповідним перебільшенням хлібозаготівельних планів[3457].

Наукова конфронтація «тоталітаристів» та «ревізіоністів» часом виливалася у особисті звинувачення в непрофесійності. Джеймс Мейс висловлював підозру в «інтелектуальних лінощах» більшості своїх опонентів, які витворили свої суб’єктивні інтерпретації на догоду сьогочасній політичній кон’юнктурі замість вивчення перебігу голоду по окремих республіках[3458] та на самозахист колишніх писань задля отримання візи в московські архіви. М. Таугер, відповів на такі докори статтею, у якій оцінював своїх опонентів, Р. Конквеста і Дж. Мейса як добрих письменників, але упереджених науковців недостатньої кваліфікації[3459].

У серії публікацій середини 90-х років Р. Девіс і С. Віткрофт, залучивши до співпраці М. Таугера, продемонстрували високий професійний рівень дослідження соціально-економічних процесів СРСР, показали вирішальне

[3454] Letters / Robert Conquest; Mark B. Tauger; Lubomyr R. Wynar; Cynthia Whittaker. *Slavic Review.* 1994. Vol. 53. № 1. P. 318–320.
[3455] Letters / Robert Conquest; Mark B. Tauger; Lubomyr R. Wynar; Cynthia Whittaker ... P. 318.
[3456] Letters / Robert Conquest; Mark B. Tauger; Lubomyr R. Wynar; Cynthia Whittaker … P. 318–320.
[3457] Stone D. The Economic Origins of the Soviet Famine of 1932–1933: Some Views from Poland. *Polish Review.* 1992. Vol. 37. N 2. P. 167–183.
[3458] Мейс Джеймс. Політичні причини голодного мору. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки ...* С. 14.
[3459] Таугер Марк. Голод, голодомор, геноцид? Київ : «Довіра», Оригина–макет, 2008. С. 23.

значення модернізації економіки країни для перетворення її на індустріально-аграрну та обороноздатну[3460]. Продовольча криза і голод, на їх думку, були побічними результати реформ, платою за оновлення країни.

Своєї тези про багатофакторну та ситуаційну природу голоду 1932–1933 рр. в СРСР, як побічного результату великого економічного експерименту Р. Девіс дотримувався в капітальній монографії з проблем індустріалізації «радянської Росії»[3461]. На його думку, голод не був спробою помститися «класовим ворогам» чи приборкати селянство, хоча Й. Сталін вважав, що селяни приховують зерно, а місцева влада потакає їм. Але голод, за Р. Девісом, був, крім недороду та помилок в обліку урожаю, всього лиш результатом надмірного адміністративного тиску на село, вчиненого з метою забезпечення зернових ресурсів та валютних надходжень, які і виснажили запаси колгоспів. Це був результат спроби «якомога швидкого можливого розвитку» виробництва товарів та озброєння, а також наслідок домінуючої тенденції зміцнення центральних важелів влади і репресивного апарату[3462].

С. Віткрофт у свої черговій статті розширив просторовий та часовий масштаб дослідження і дослідив демографічні наслідки репресій та масових вбивств у двох найбільших тоталітарних країнах[3463]. Поміж іншим, науковець вказав на відмінність наміреного нацистського геноциду єврейства і начебто ненаміреного комуністичного голоду.

Крім інших питань економічної історії, С. Віткрофт здійснив компаративний аналіз радянської статистики смертності та споживання під час голодувань в Росії 1921–1922 та 1932–1933 років. Щодо останнього із голодних лихоліть, то дослідник зіткнувся з фактом браку даних про голодні смерті у розпал людомору у першій половині 1933 року. Зрештою, радянська статистика привела його сумнівного висновку, згідно з яким продовольча криза початку 20-х років виявилась значно гострішою, ніж на початку 30-х[3464].

Наступний коментар Р. Конквеста статті опонента[3465] вийшов за рамки обговорення питання про коректність методики підрахунків опонентами демографічних втрат 30-х років і зачепив питання наукової етики. Р. Конквест визначив три основні точки нападок на нього С. Віткрофта: щодо належності до табору сталінських неоревізіоністів; щодо ігнорування нових даних про кількість жертв голоду через недостатню кваліфікацію; відносно звинувачення сталінської верхівки у цілеспрямованій політиці на влаштування Голодомору[3466].

[3460] Davies R. W., Tauger M. B., Weatcroft S. G. The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945. Cambridge : Cambridge University press. 1994. 376 p.

[3461] Davies R. W. The Industrialisation of Soviet Russia, Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933. London. 1996. Vol. 4. 612 p.

[3462] Davies R. W. The Industrialisation of Soviet Russia … P. 457.

[3463] Wheatcroft S. G. The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930–45. *Europa–Asia Studies.* 1996. Vol. 48. No. 8. P. 1319–1353.

[3464] Wheatcroft S. G. Soviet statistic of the nutrition and morallity during times of Famine 1917–1922 and 1931–1933. *Cahiers du monde russe.* 1997. № 38. P. 5–34.

[3465] Conquest R. Comment on Wheatcroft. *Europe–Asia studies.* 1999. Vol. 51. No. 8. P. 1479–1483.

[3466] Conquest R. Comment on Wheatcroft … P. 1479.

Відповідаючи опоненту, Конквест вказав, що захоплення Сталіним серед зарубіжних дослідників справедливе лише щодо вкрай незначної групи істориків, до яких він не належить. Стосовно другого звинувачення, історик запевнив, що ніякі нові статистичні дані не руйнують його вихідні позиції у визначенні місця та ролі сталінізму у радянській політиці, його антигуманного характеру. Автор підтвердив свої висновки про свідому політику Голодомору, аргументуючи свою позицію тим, що ревізіоністи і радянські історики, намагаючись пояснити голод недородом, занижують обсяги врожаю в СРСР у 1932 р.

Критику С. Віткрофта продовжив у своїх двох статтях-коментарах 1997 і 1999 р. професор університету в Торонто (Канада) Джон Кіп, який застерігав від механічного підходу: «Історики не повинні дати загіпнотизувати себе статистикою»[3467], а повиннні опрацювати всі дані – письмові, архівні, статистичні і ув’язати позицію офіційних органів влади з політичними обставинами свого часу.

Австралійський вчений не затримався з відповіддю на критичні статті щодо своєї концепції історії СРСР міжвоєнного періоду. У 2000 р. було опубліковано ще одну його статтю з приводу коментарів Дж. Кіпа та Р. Конквеста про масштаби і природу сталінських репресій. Коментуючи статті своїх критиків, С. Віткрофт зазначив позитивний елемент у статті Дж. Кіпа з приводу сумнівів щодо вірогідності радянських архівних джерел та вказівки на потребу залучення додаткових даних про розмах сталінських репресій. Відповідаючи Р. Конквесту, С. Віткрофт, зокрема, відзначив, що той не може зрозуміти різниці між стратегічними запасами та оперативним резервом. В СРСР в роки голоду стратегічний запас був відсутнім, а оперативні резерви не перевищували 0,5 млн. тонн[3468].

Врешті, Віткрофт погодився з тим, що аргументація Дж. Кіпа породила кілька цікавих питань щодо вірогідності даних радянської системи Головного управління таборів (ГУТАБ), які потребують подальшого вивчення.

Як і у 80-ті роки, свою думку щодо кількості жертв сталінського народовбивства висловив С. Роузфілд. Опираючись на статистичні джерела і розробки інших фахівців, вчений нарахував щонайменше 5,2 млн жертв сталінського «гоміциду» 1927–1938 рр.[3469].

У 90-х роках вийшли також нові праці професора Каліфорнійського університету Джона Арч. Ґетті. Головна спрямованість його наукових пошуків стосувалася природи і практики сталінізму, радянської державної системи, яку він не відносив до тоталітарних. Радянолог не вивчав комуністичний голод спеціально, але розглядав його як невимушену ціну заради успіху назрілої модернізації Радянського Союзу у складних внутрішніх та зовнішніх умовах. Звідси випливала його незгода з концепцією Р. Конквеста-Мейса, згідно з якою Сталін керувався комуністичною доктриною та здійснював відповідну

[3467] Keep John. Wheatcroft and Stalin’s victims: Comments. *Europe–Asia studies.* 1999. Vol. 51. No. 6. P. 1089–1092.
[3468] Wheatcroft S. G.The scale and nature of Stalinist repression ... P. 1146.
[3469] Rosefielde S. Documented Homicides and Excess Deaths: New Insights into the Scale Killing in the USSR During the 1930s. Communist and Post-Communist Studies. 1997. Vol. 30. No. 3. P. 329.

геноцидну політику щодо соціальних і національних верств, які не вписувалися в його бачення монолітного радянського суспільства, зцементованого російським народом. Книга Р. Конквеста «Жнива скорботи», на думку Дж. Ґетті, мала кон'юнктурний характер, у зв'язку з напруженими у 80-х роках радянсько-американськими відносинами, та не надавала доказів про намір Сталіна здійснити геноцид етнічних українців[3470].

Заперечуючи штучний голод, Дж. А. Ґетті як і інші ревізіоністи, готовий був визнати помилки Сталіна та відповідальність «вождя» і його оточення в реалізації грандіозних планів «революції зверху». Ясно, що в таких теоретичних побудовах на засадах економічного детермінізму та ревізіоністських політологічних схем, які-небудь національні особливості Великого голоду в СРСР повністю ігнорувалися. Понад те, серед вірогідних винуватців трагедії Дж. А. Ґетті із своїм російським колегою О. Наумовим, називав і владу УСРР, її махінації під час продовольчої кризи, відсутність досвіду і перегини місцевих партосередків, політвідділів тощо[3471]. «Тоталітаристи» відповідали на це, що у 30-ті роки Сталін настільки централізував владу, що місцеві кадри стали також жертвою його дій, як і селяни загалом.

Своєрідним підсумком історичної дискусії 90-х років стала стаття М. Еллмана «Статистика радянських репресій: декілька коментарів»[3472]. Автор розглянув питання масштабів голодівок, розстрілів 1937–38 рр., смертності в таборах, динаміки переміщення засуджених в системі таборів та звільнених з ув'язнення, загальну статистику жертв сталінізму. На його думку, дані про кількість жертв сталінізму у міжвоєнний період складали близько 10 млн. чол., тобто вони ближчі до обрахувань С. Віткрофта, ніж Р. Конквеста, який не міг володіти новими демографічними даними у час написання своїх головних праць[3473].

Проте, зауважимо, що насправді, за фаховими статистичними підрахунками В. Цапліна, С. Максудова, Н. Араловець та ін., людські втрати в СРСР досягли майже 10 млн. тільки за 1927–1938 рр., а за весь міжвоєнний період були значно більшими[3474].

Ще один етап академічної дискусії на Заході стосувався вже не стільки джерельної бази та демографічних вимірів, скільки інтерпретацій причин і характеру голоду в Україні. Його початок закладено фундаментальною монографією Р. Девіса і С. Віткрофта «Роки голоду. Радянське сільське господарство 1931–1933 рр.», яка вийшла 2004 р.[3475]. У порівнянні із своїми

[3470] Getty J. Arch. Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938. New York : Cambridge University Press, 1985. viii, 275 pp.

[3471] Getty J. Arch, Naumov Oleg V. The Road to Terror: Stalin and the Self–Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939. Yale University Press, 1999. 220 p.

[3472] Ellman M. Soviet repression statistics: some comments. *Europe–Asia studies.* 2002. Vol. 54. No. 7. P. 1151–1172.

[3473] Ellman M. Soviet repression statistics … P. 1156.

[3474] Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930–е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии. *Отечественная история.* 1995. № 1. С. 135–139.

[3475] Davies R. W., Weatcroft S. G.The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. New York : Palgrave Macmillan, 2004. xvii. 555 pp.

працями 90- років Автори поглибили теоретичний рівень та поліпшили інструментарій дослідження.

Науковці здійснили компаративне дослідження трьох продовольчих криз (1891–1892 , 1921–1922 та 1932–1933 років) для встановлення співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників голодувань і виявили перевагу людських факторів у останньому випадку. Іншою новацією їх дослідження став аналіз голодової трагедії в рамках окремих соціальних та територіальних категорій: голод у селах; голодуваня у містах. В особливу категорію виділено голод у Казахстані, причиною якого був не стільки намір терору голодом скільки прагнення колективізувати місцевих скотарів. Проте вже структура монографії, яка, як відомо, завжди пов'язана з концептуальною парадигмою, виявляє певний схематизм у співвідношенні до назви.

Насправді, Р. Девіс та С. Віткрофт зосереджені не на самому багатогранному феномені голоду, а на концепції модернізації країни з її складовими елементами – індустріалізацією та колективізацією, згідно якої голод був лише результатом ситуаційного поєднання структурних та кон'юнктурних факторів. Автори зосередилися на економічних детермінантах голоду як похідного явища від різних процесів – на визначеннях впливу погодних умов та хаосу виробництва, підрахунку зернових запасів, калькуляції врожайності, пропорціях розподілу продовольства тощо.

Чимало місця відводиться розрахунку показників смертності від голоду (з корекцією даних Лоримера). Всі регіони СРСР розбиті науковцями за принципом споживчі зони (дві групи) і продукуючі (три групи). Вже саме віднесення до останніх Криму, разом з Північним Кавказом та Україною, свідчить, що авторська схема враховує лише територіальні та економічні параметри, без врахування соціально-політичних складників голоду на місцях та національної політики Центру

Як і в інших своїх працях, Р. Девіс і С. Віткрофт почали дослідження з колективізації і наголосили, що у 1931 році відбувся її другий відносно «гуманний» етап, який, проте, закінчився вже влітку наступного року, через помилки влади у визначенні співвідношення запасів зерна та хлібозаготівельних квот, реального стану сільського господарства. Автори в деталях дослідили жалюгідний стан агровиробництва в умовах економічної кризи початку 30-х років, висвітлили відсталість колгоспної агротехніки, брак тягла, причини низької врожайності.

Виступаючи з позицій ревізіонізму, Автори монографії навели аргументи, які покликані спростувати тезу про навмисно організований голод сталінською верхівкою. Полемізуючи з Р. Конквестом, вони стверджували, що голод спричинила не «зла воля Сталіна», хоча він також винуватий у трагедії через деякі помилкові заходи. Трагедію, за Девісом і Віткрофтом, спричинив комплекс соціальних, культурних і політичних факторів, коріння яких лежить ще в дореволюційному минулому Росії, у погодних умовах, способі дій радянської системи, надшвидких темпах індустріалізації країни тощо[3476].

[3476] Davies R. W., Weatcroft S. G.The Years of Hunger … P. 440–441.

Історики взагалі не вжили у роботі терміну «штучний голод», вважаючи цю трагедію неочікуваною і небажаною для вищої влади, яка забираючи хліб у селян, хотіла спершу допомогти голодуючим містам, а вже в 1933 р. всіляко намагалася врятувати село.

Підсумовуючи своє дослідження, Р. Девіс і С. Віткрофт визнали, що «політика Сталіна щодо селян була безжалісною та жорстокою», а серед інших факторів, що впливали на події початку 30-х років, вказали «модус функціонування радянської системи, як це було встановлено за Сталіна»[3477], але навмисного посилення диктатором Голодоморної політики у 1932–1933 рр. так і не помітили. Це не дивно, бо у самій хронології їх книги закладений єдиний підхід до аналізу причин голодувань, починаючи з 1931 р., без належного врахування драконівських політичних заходів 1932 р. Крім того, авторитетні науковці, які вивчали документи в російських архівах та виходили із гіпотези всесоюзного голоду, знову оминули своєю увагою перебіг голоду в українських селах, ігнорували національний зріз проблеми.

Р. Девіс і С. Віткрофт наполягали, що в 1932–1933 гг. в РСФСР землероби попали під сталінський молох не тому, що вони були росіянами, казахами, німцями та мордвинами, а як хлібороби й скотарі. Це була трагедія всієї сільської країни, принесеної сталінським режимом в жертву ради форсованої промисловості країни[3478].

Одним із перших із західних дослідників на книгу Р. Девіса і С. Віткрофта вже у 2004 р. відгукнувся їх американський колега М. Таугер. Не знімаючи відповідальності з влади, він відкинув не лише версію геноциду, а й штучний характер голоду, зараховуючи до його причин примусову колективізацію і «революцію згори». Як і у кожній із своїх праць, М. Таугер обґрунтовував тезу про необхідність аграрних реформ в СРСР, однією з яких була колективізація і наголошував на пріоритетності для Сталіна виконання планів економічної модернізації країни. При цьому голод, у баченні Таугера, був не навмисним заходом, а лише наслідком недороду 1932 р., дезорганізації агровиробництва, продовольчої кризи, – чинників, які влада намагалася подолати, але не мала достатніх зернових ресурсів[3479]. Дискусія між С. Віткрофтом і М. Таугером продовжувалася і далі, але звелася до з'ясування коректності статистичних даних і методології розрахунків динаміки урожайності та хлібозаготівель.

М. Еллман, який залучився до дискусії у 2005 р., нагадав, що головний предмет дискурсу між двома групами науковців полягає і визнанні чи невизнанні штучного характеру голоду[3480]. Він дорікнув ревізіоністам, що їх заперечення рукотворного голоду базується здебільшого на «безособових структурних та агрономічних чинниках», але для того, щоб мати повне уявлення про голод, необхідно також уважно подивитися на сприйняття

[3477] Davies R. W. The Years of Hunger … P. 441.
[3478] Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. Москва : РОССПЭН, 2011. 543 с.
[3479] Tauger Mark B. Soviet Peasants and Collectivization, 1930–39 : Resistance and Adaptation. Adaptation in Russia / ed. Stephen K. Wegren. London; New York: RoutledgeTaylor & Francis Group, 2005. P. 65–94.
[3480] Ellman M. The Rôle of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934. *Europe–Asia Studies*. 2005. No. 57. June. P. 823–841.

ситуації самим «вождем». На думку М. Еллмана, дослідження сталінської перцепції зовнішнього світу надає «…деякі докази того, що в 1930-33 роках ... Сталін також використовував голодування у своїй війні проти селян», що він проводив «свідому політику Голодомору»[3481].

Голландський вчений поставив під сумнів одну з головних тез ревізіоністів – про те, що голодова катастрофа була неочікуваним результатом аграрної політики Сталіна, котрий, хоч і покладав відповідальність за голод на самих селян і «ворогів народу», але нібито намагався зупинити його.

У відповідь критику, Р. Девіс і С. Віткрофт заперечили тези М. Еллмана про голод як «дешеву заміну депортаціям» і його навмисну організацію Сталіним,

Вони висунули наступні контраргументи:

- у 1921–22 років голод був визнаний і надана допомога;

- справді плани масової депортації були нереальними через кількість потенційних ворогів, але Сталін не міг сподіватися, що голод їх достатньо знищить;

- 4,53 млн. тонн запаси зерна в липні 1933 року, визначені В. Даниловим і використані М. Еллманом, не відповідають дійсності;

– неможливо визначити пропорцію смертей з вини Сталіна або природних факторів, як неможливо визначити чи він хотів виморити регіон, чи намагався врятувати місто

- деякі діячі партії дійсно заявляли, що селяни голодують бо погано працюють, але ніхто не закликав покарати за це їх голодом[3482].

Заперечуючи твердження Еллмана як недоведені, Р. Девіс і С. Віткрофт розцінили їх як крок назад у порівнянні зі своми висновками. Дослідники пояснили свій підхід до проблеми таким чином: «Сталін був диктатором, і несе більшу відповідальність за голод, ніж будь-яка інша особа. Але нам важливо встановити, наскільки голод був наслідком діяльності інститутів, створених під Сталіним, і як далеко він був результатом надзвичайно порочної особистості правителя»[3483].

М. Еллман відповів розлогою статтею в черговому випуску «Євроазійських студій»[3484], яка вийшла за межі дискусії з опонентами. Вчений у першій частині праці дав відповідь щодо конкретних зауважень Девіса-Віткрофта, у другій – зупинився на відмінностях в інтерпретації причин голоду. У третій, найбільшій частині розвідки, у зв’язку із зверненням України в ООН щодо визнання Голодомору як геноциду, М. Еллман взяв до уваги і питання кваліфікації подій 1932–1933 років в СРСР з точки зору міжнародного права.

Сама методологія дослідження С. Віткрофта, як свідчить його чергова стаття 2004 року, попри її назву, не сприяла зверненню до політичних чинників

[3481] Ellman M. The Rôle of Leadership Perceptions … P. 824, 825.

[3482] Davies R. W., Wheatcroft S. G. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33: A reply to Ellman. *Europe–Asia Studies.* 2006. Vol. 58. No. 4. June. 2006. P. 625–633.

[3483] Davies R. W., Wheatcroft S. G. Stalin and the Soviet Famine … P. 633.

[3484] Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited. *Europe–Asia Studies. 2007.* Vol. 59. No. 4. June. P. 663–693.

голоду[3485]. По-перше, Автор знову звернувся до огляду історичних моделей харчування та причин російських голодувань ще з царських часів, де, як відомо, головними факторами були посухи, війни, чого не було в 1933 році. По-друге, С. Віткрофт розуміє голод як комплекс окремих господарських та природних криз, який приводить до труднощів з продовольством. По-третє, дослідник розширив рамки голодувань, які дійсно мали місце, і поділив їх на стадії, першою з яких визначив 1928–1931 рік, коли найбільше, на його думку, страждали городяни і казахські кочівники. Тим самим історик поставив в один причинний ряд голод першої стадії і навмисний Голодомор другої стадії.

С. Віткрофт логічно пов'язав посуху і надмірні хлібозаготівлі 1931 року з голодом у першій половині 1932 року. Ненамереність цього голоду підтверджено фактом травневих (1932 р.) послаблень для селян включно з продовольчою допомогою («неонеп»). Причини голоду другої стадії – кінця 1932–1933 рр. – історик вивів всього лише з комплексу організаційних, агротехнологічних, природних чинників та надлишкових хлібозаготівель, але не врахував специфіки України з практикою вилучення всіх їстівних запасфів та блокадою. Розкритикувавши «геноцидну» концепцію Мейса-Конквеста, Автор пояснив відсутність допомоги влади на цій стадії голоду бідними внутрішніми резервами, а відмову від зовнішньої допомоги – міжнародною ситуацією.

Найбільш активний репрезентант ревізіоністських поглядів на причини Великого голоду в СРСР висловлювався також щодо кваліфікації Голодомору в Україні. На міжнародній конференції у Києві до 75-річчя трагедії його зауваження були обережними. Історик слушно писав, що для доведення наміру радянського уряду спричинити масовий Голодомор в Україні, потрібно зробити більше, ніж показати, що голод стався і був в Україні найважчим. «Необхідно довести, що уряд та політичне керівництво контролювали те, що відбувалося, і що вони навмисно організували голод в Україні, за наявності інших варіантів»[3486].

Сам Автор стверджував, що на початку 30-х років Радянський Союз був у стані глибокої і масової продовольчої кризи, яка не мала штучного характеру. За Віткрофтом, Україна, дійсно, зазнала від цієї кризи найбільших страждань, але це було необов'язковим результатом, який мав на меті політичний лідер – просто вона була зерновим регіоном. Історик висловив свої міркування про наявність у той час комплексу чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру і детально, із схемами та графіками, статистичними таблицями дослідив обставини голоду у параметрах тривалості, масштабів, впливу на міське та сільське населення, ступінь захворюваності від голоду в Україні аж до обласного, районного та міського рівнів.

В результаті дослідження історик обґрунтував три висновки:

[3485] Wheatcroft S. G. Towards explaining soviet famine of 1931–3: political and natural factors in perspective Food and Foodways. *Explorations in the History and Culture of Human Nourishment.* 2004. Vol. 12. Is. 2–3. P. 107–136.

[3486] Wheatcroft Stephan. The exceptional nature of Ukraine in the 1927 – 33 soviet food crises and famines. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки правова оцінка* ... P. 47.

1) Внаслідок загального росту населення та урбанізації, збільшення поголів'я худоби, несприятливої погоди у 1927, 1929 та 1931–1932 роках в СРСР дійсно виникла проблема нестачі зерна.

2) Влада вважала, що не існує іншого виходу, крім наступу на селянство, щоб запобігти скороченню виробництва зерна або спекуляції ним.

3) Щорічно відбувалися битви за зерно, особливо в 1932–1933 рр., коли зниження в 3 рази централізованого плану хлібозаготівель змусило місцеве керівництво заготовляти хліб для міст в навколишніх селах. Проте із серпня 1932 р. подальшу катастрофу творили централізовані збори зерна задля підтримки індустріалізації.

Тож вина влади, на думку С. Віткрофта, полягала лише в тому, що вона не забезпечила достатнє харчування всього населення, але неправильно було б припустити, що проблема з зерном була штучна[3487].

Зрештою, визнавши, що Україна зазнала найбільших втрат від голоду 1932–33 років, С. Віткрофт наполіг на тому, що геноцидна концепція заслуговує на увагу лише як одна з-поміж інших наукових гіпотез: «Теза про голод-геноцид, штучно створений в Україні вищим державним керівництвом СРСР, потребує подальшого обґрунтування та аргументації»[3488].

Ще одна праця австралійського вченого супроводжувана, складеними його колегами, промовистими мапами рівня смертності від голоду в СРСР 1932–1933 рр. та її співвідношення з ареалами «чорних дощок» в Україні, була представлена на конференції в Києві 2013 р.[3489].

Полемізуючи з українськими вченими, уважний дослідник, зауважив, що «чорні дошки», були найбільше задіяні під час закупівель зерна в грудні 1932 – січні 1933 рр., тоді як найвища смертність припала на травень–червень 1933 р. За гіпотезою С. Віткрофта, це пояснюються скороченням централізованих заготівель зернових в межах України і вимушеним переходом до децентралізованих зборів продовольства, практикованих, зокрема, Київським обкомом партії з лютого 1933 року і аж до липня[3490].

Оригінальний підхід до вивчення радянського села з використанням культурологічного та соціологічного методів дослідження продемонструвала фахівчиня із соціальної історії СРСР, професорка Лінн Віола (Канада). Основна увага дослідниці у її монографії прикута до початкового етапу колективізації та розкуркулення, який був позначений найбільшим опором селянства руйнації вікого устрою селянського життя[3491].

Авторка поставила завдання показати недостатність тоталітарного підходу до описання сталінського періоду історії як відображення результатів діяльності владного центру в атомізованому суспільстві. Л. Віолі вдалося довести суб'єктність селянства як специфічної соціально-культурної спільноти

[3487] Wheatcroft Stephan. The exceptional nature of Ukraine … P. 57.

[3488] Wheatcroft Stephan. The exceptional nature of Ukraine … P. 49.

[3489] Wheatcroft S. G. Mapping crude death rates in Ukraine in 1933 and explaining the raion patterns. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* ... P. 219–226.

[3490] Wheatcroft S. G. Mapping crude death rates in Ukraine … P. 219–220.

[3491] Виола Линн. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / 2–е изд. ; пер. с англ. А. В. Бардина. Москва : РОССПЭН, 2010. 367 с.

навіть після зламу його укладу насильницькою колективізацією та атеїзацією. Вона навела дані про масштаби селянських виступів на захист власної культурної та соціальної автентичності. Якщо слідувати за термінологією дослідниці, пік громадянської війни між владою і селянством припав на жовтень 1932 – жовтень 1933 років.

Зосередившись на відображенні ментальності селянства, Л. Віола показала, що воно загалом сприймало тотальну наругу влади над собою як кінець світу, прихід Антихриста, з яким персоніфікувались Й. Сталін та комуністична партія, що радикалізувало селянський опір[3492]. Дослідниця висвітлила і «другий бік медалі» – зміст політики комуністичної партії, який зводився до програмної цілі усунення соціальних та культурних відмінностей між містом та селом. Л. Віола визначила проміжним заданням на шляху до поставленої партією мети проведення суцільної колективізації задля перетворення села у своєрідну внутрішню колонію, джерела стабільного постачання продовольства, ресурсу податків та робочої сили[3493]. Для цього влада із свого боку «демонізувала» образ куркуля, як класового ворога міського пролетаріату, реакційного та архаїчного глитая.

У переліку основних причин трагедії Л. Віола, крім чинника сформованої в суспільстві політичної культури, за якою селянин розглядався як відсталий елемент, виділила надмірні хлібозаготівлі, безлад і зловживання в колгоспному будівництві. Все це, поряд з непогодою, активним та пасивним спротивом селян заготівлям і колгоспам, вело до спаду споживання сільгосппродукції, нижча точка якого припала на 1932–1933 роки, особливо в Казахстані, на Україні, Кубані. Загальна кількість жертв Великого голоду в СРСР, на думку Л. Віоли становила 4–5 млн. чоловік[3494].

В результаті свого дослідження, Л. Віола подала голод 1932–1933 років як апогей ментальної війни між владою та селянським класом, перемога у якій сталінського режиму, означала крах традиційного аграрного укладу, вирішальний крок на шляху модернізації радянського суспільства. При цьому Л. Віола вважає, що гуманітарна катастрофа 1932–1933 років була очікувана владою напередодні, але маловірогідно щоби зарання запланованою. Важливе значення для розуміння особливої позиції історика, яка виступає проти абсолютизації якихось одних – об'єктивних чи суб'єктивних – чинників голоду має її виступ в якості «адвоката диявола», а насправді – дискутантки з питань селянського опору режиму[3495].

Підсумовуючи свої роздуми, Л. Віола застерегла: «Ветерани холодної війни та подібні до них російські ревізіоністи (маються на увазі історики часів холодної війни та сучасні модернізатори історії) дуже б хотіли відновити давню дихотомію «держава-суспільство», заявити про те, що опір породжував

[3492] Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина ... С. 161.

[3493] Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина ... С. 42.

[3494] Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина ... С. 256.

[3495] Віола Лінн. Народний опір в сталінські 1930–ті рр.: монолог адвоката диявола. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти:* зб. ст. Київ, 2005. Вип. 31. С. 103–139.

репресії, «роздати» чорно-білі оцінки, воскресити старі стереотипи та створити нові про непокірні «маси»[3496].

Як вважає історикиня, однією із небезпек сучасної історіографії є тенденція перебільшення народного опору, який насправді був лише однією, хай і яскравою, частиною поліхромного спектра реакцій радянського суспільства на сталінську державу поряд з пристосуванням, конформізмом, апатією, внутрішньою еміграцією, опортунізмом аж до відвертої апологетики режиму. «Якщо ми знехтуємо цим континуумом, ми ризикуємо знову розглядати режим як лише прояв демонізму, а суспільство – як однорідне ціле»[3497].

Висловлюючи правильну тезу, дослідниця, однак не врахувала, що, крім стратегії модернізації, існувала перманентна система державного терору, крім ситуативних сталінських компромісів, як у березні 1930 р. або «нищівного удару» 1932 р., яка диктувалася намаганням не лише зламати «волинки», «колотнечі», а й сільського приватного власника загалом.

Не можна погодитися і з визначенням дослідниці характеру Голодомору за критерієм його наслідків або ж кількості жертв: «Голод пов'язаний з геноцидом через жахливу кількість українських жертв. Менше з тим, і не бажаючи недооцінювати страждання українців, треба мати на увазі, що голод 1932–1933 років завдав багато жертв за межами України, і не тільки в неросійських анклавах країни»[3498]. Втім, цитована стаття Л. Віоли присвячена дослідженню голоду серед спецпоселенців на Колимі та Наримі, а проблеми Голодомору Авторка спеціально не вивчала.

Поряд з Л. Віолою напрям вивчення повсякденної історії радянського села 30-х років розвивала професорка Шейла Фіцпатрик (США). Одним із сюжетів її робіт, виконаних на базі російських джерел, була проблема адаптації селян до нових реалій сталінської колгоспної системи, починаючи з перших років масової колективізації[3499].

Ш. Фіцпатрик слушно зауважила, що планове господарство першої п’ятирічки вдарило передусім по селу, позаяк зрив держплану хлібопоставок ставило селян на межу голоду, тоді як робітники чи службовці у будь-якому разі отримували зарплату та продовольчі картки. На її думку, держава ввела паспортизацію містян, щоби не допустити подальшого навантаження на карткову систему коштом сільських втікачів на заводи.

Історикиня висвітлила не лише кар’єрне та економічне пристосування колгоспників до нових умов, а й пошуки селянами виходу із болючої ситуації вилучення державою частини продовольства, боротьбу села за зниження квот зернопоставок. За Ш. Фіцпатрик, внаслідок зернових поборів держави у 1931–1932 рр. селянству стали зрозумілі непомірні масштаби хлібозаготівель, що

[3496] Віола Л. Народний опір в сталінські 1930–ті рр … С. 128.

[3497] Віола Л. Народний опір в сталінські 1930–ті рр … С. 129.

[3498] Viola L., Poncharal B. La Famine de 1932–1933 en Union Soviétique. Vingtième Siècle. *Revue d’histoire.* 2005. No. 88. P. 7.

[3499] Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне : социальная история Советской России в 30–е годы : деревня / 2–е изд.; пер. с англ. Л. Бантиной. Москва : РОССПЭН, 2001. 422 с.

викликало їх пасивну протидію, не бажання сіяти та збирати врожай («волинку» або ж «італійку»), втечі у місто тощо.

В результаті щороку держава боролась за збереження засіяної площі і подолання «саботажу», а натомість одноосібники та колгоспники намагалися скоротити посіви, щоб мати продовольчий запас. Вилучення державою в Україні 31%, а на Північному Кавказі – 61%, всього зерна, додатково підірвало посівну кампанію[3500]. Таке зіткнення інтересів держави і селянства, боротьбу за хліб дослідниця вважає головною причиною голоду 1933 року[3501].

Крім того, на думку Ш. Фіцпатрик, насильницька колективізація, повернення до продрозкладки та пов'язана з цим згуртована селянська протидія державній політиці – все це спричинило утворення культурної моделі, за якою селяни ототожнювали себе з конкретним селом, а не нацією чи регіоном[3502].

У іншій праці американської дослідниці мова йде здебільшого про побутове становище в радянських містах, в тому числі в період голоду 1932–1933 років[3503]. Ш. Фіцпатрик дійшла висновку, що колективізація та голод 1932–1933 поставили на межу гуманітарної катастрофи міста і значні прошарки міського населення. За розквіту системи пільг, «блату», спекуляцій одні – номенклатура мали спецпайки та пільги, а більшість ледь перебивалася з хліба на вроду, що пояснювалося спершу куркульським спротив, а згодом – саботажем в ланці громадського харчування. Із введенням у 1933 р. паспортів та системи прописки втікачі із села, колишні священики та вихідці із «буржуазних кіл» взагалі підлягали виселенню з міст[3504].

Загалом дослідження Л. Віоли та Ш. Фіцпатрик цікаві насамперед своєю оригінальною методологією, практикою широкого тлумачення подій колективізації і голоду 1932–1933 років через призму соціокультурних процесів та методикою вивчення радянської повсякденності, яка заперечує тоталітарний підхід до історії сталінізму.

Відповідно і причини голоду, у випадку Л. Віоли, визначаються як результат соціально-культурної війни структур влади із традиційною селянською громадою – російською общиною.

З точки зору Ш. Фіцпатрик, Великий голод став похідним від боротьби інтересів держави з її планами модернізації і селянами, які втратили контроль над продовольчими ресурсами і прагнули зберегти хоча б їх життєво важливу частину. За таких об'єктивістських структурних підходів голод ставав конфліктом ментальностей чи зіткнення інтересів, побічним, але не навмисним результатом «великого перелому». Втім, історикиня готова визнати голод в Україні геноцидним через його найбільші смертоносні наслідки саме в УСРР.

У 2008 р. до міжнародної дискусії на сторінках «Європейсько-Азійських студій» примкнув професор Індіанського університету (США) Гіроакі Куромія. Історик дав відповідь на три основні питання: чи була навмисна організація

[3500] Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне … С. 87.

[3501] Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне … С. 12.

[3502] Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне … С. 28.

[3503] Фицпатрик Шейла. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 1930–е годы. / 2–е переизд.; перев. с англ. Л. Ю. Пантина. Москва : РОССПЭН, 2008. 336 с.

[3504] Фицпатрик Шейла. Повседневный сталинизм … С. 55, 146.

Сталіним масового вбивства голодом? Чи відбувався геноцид українців? Чи можна зрозуміти Великий голод поза міжнародним контекстом[3505].

Торкаючись аргументів «тоталітаристів», дослідник висловив думку, що наведені ними цитати з листів та виступів Сталіна, Кагановича, Косіора та інших діячів не свідчать про прямий намір організувати масовий голод. Заперечуючи геноцид, Г. Куромія вказав також на брак достатніх опосередкованих свідчень задуму керівництва країни знищувати мільйони селян. Найбільш переконливим для нього є свідчення чекіста Г. Люшкова про наміри Л. Кагановича завдати урок локальним смертним голодом населенню Кубані. За Куромією, опосередковані дані (зменшення планів, хай і запізніла допомога голодуючим, скорочення експорту і купівля зерна за кордоном) засвідчують, що уряд прагнув запобігти трагедії. Малоймовірною версією назвав історик і припущення М. Еллмана про заміну сталінських планів депортації голодоморним задумом.

Оригінально, але, як ми гадаємо, непереконливо, пояснив науковець замовчування голоду: тим, що був він неочікуваним, несподіваним для урядовців. Зрештою, врахувавши всі аргументи, Г. Куромія відійшов від однозначного заперечення вини Сталіна у наміреному Голодоморі. За його висновком, Сталін не мав наміру «вбити мільйони людей через Голодомор», що могло ослабити країну, проте міг мати задум локального народовбивства: «Цілком імовірно, що Сталін спочатку мав намір використовувати обмежений масштаб голоду як політичний терор»[3506].

Відповідаючи на своє друге питання, Г. Куромія відкинув тезу російських істориків, які заперечують Голодомор наявністю смертного голоду і в Росії. На його думку, те, що багато хто з неукраїнців померли під час голоду, не виключає його загальної антиукраїнської спрямованості, що підтверджується особливими заходами Москви в українських етнічних регіонах – блокадою, вилученням всього продовольства і забороною підвозу продуктів, депортаціями, погромом національних кадрів. Проте вчений сумнівається саме в етнічній спрямованості цих заходів Москви: «Одне лише можна стверджувати, що Україна та Північний Кавказ були покарані як територіальні одиниці з великим (часто переважно) етнічним українським селянським населенням»[3507].

Отже, заперечуючи етногеноцид українців, Автор фактично визнав політичний геноцид в Україні, про який якраз і писали Мейс і Конквест. Те ж стосується і кубанців, які, за Куромією, враховувалися як політична сила в планах іноземних держав. У своїй спеціальній праці про російсько-українські відносини Г. Куромія писав, що Сталін не довіряв усім селянам, але українські селяни, на відміну від російського, були подвійно підозрювані – і як багате селянство, і за те, що вони були українцями[3508]. Добавимо, що підозрілість кубанців була для Кремля потрійною ще й через їх козацький стан. Саме

[3505] Kuromia H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered. *Europe–Asia Studies*. 2008. Vol. 60. No. 4. P. 663.
[3506] Kuromia H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered … P. 667.
[3507] Kuromia H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered … P. 668.
[3508] Kuromiya Hiroaki. Ukraine and Russia in the 1930s. *Harvard Ukrainian Studies*.18 (3–4). Dec. 1994. P. 327–341.

кубанський приклад Голодомору Т. Снайдер називав класичним зразком геноциду.

Щодо третього питання, Г. Куромія дійшов висновку, що голод 1932–1933 років, особливо в прикордонній Україні, не можна розглядати без загальнодержавного і міжнародного контексту. На думку дослідника, не стільки Німеччина, скільки зовнішні загрози від Японії і Польщі, страх їх одночасного удару, були ще одним важливим чинником, який спонукав Сталіна до використання голоду та репресій для приборкання політичної опозиції й неблагонадійних верств.

Проте, як на нас, міжнародне становище, якщо й було одним із мотивів сталінського злочину, не є ні головною причиною, ні виправданням злочину. По-друге, припущення історика про можливий намір Сталіна використати голод в якості засобу локальної «зачистки» так само доводить інтенціональність дій організатора геноциду, як і мільйонні вбивства. По-третє, Г. Куромія звузив поняття геноциду до етноциду, тоді як прихильники геноцидної версії ведуть мову не про нищення українців як таких, а про злочин проти української політичної нації.

Поза тим, Х. Куромія об’єктивно і на великій джерельній базі розглянув аргументи учасників дискусії та зайняв досить гнучку позицію у питанні щодо методології дослідження подій 1932–1933 рр. На відміну від заперечників геноциду в Україні, вчений визнав потребу з’ясування зв’язку аграрної і продовольчої політики влади на початку 30-х років з національною.

Не оминув дослідник питання Голодомору і у своєму монографічному дослідженні історії Донбасу. «Різні регіони постраждали по-різному; – зазначив історик, – умисний геноцид, особливо українців, був політичною метою Голодомору»[3509]. Водночас вчений знову зауважив брак інформації, яка б підтвердила, що Голодомор, як справді «жнива скорботи», був етнічним геноцидом. «Здається безперечним, що головною причиною голоду було надмірне відбирання зерна в селян. Одночасно виявилось, що колгоспна система, яка працювала паралельно з радгоспною на схожих принципах, виявилась нежиттєздатною і непродуктивною»[3510], – резюмує Автор.

Понад те, Г. Куромія нагадав, що Кремлю було відомо про голодування в Україні, позаяк Молотов, повернувшись з республіки, доповідав Політбюро, що «ми справді зіткнулися з привидом голоду, причому у важливому районі, з якого мали би брати зерно»[3511]. Проте це не завадило Кремлю продати за кордон 1,8 млн. тонн зерна й борошна в голодні 1932–1933 рр.

Отже, американський історик визнав навмисний геноцид-Голодомор «особливо українців» через надмірні хлібозаготівлі, але не уздрів різниці між ними і вилученням всіх засобів до існування. Крім того, навівши докази замовчування людомору, вчений оминув увагою питання блокади України по кордонах та ізоляції окремих сіл.

[3509] Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 243.

[3510] Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі … С. 243.

[3511] Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі … С. 244.

У XXI столітті одним із найближчих соратників Р. Девіса і С. Віткрофта у дослідженні аграрної історії СРСР (і водночас опонентом) став М. Таугер. У його працях спостерігається подальший розвиток ревізіоністської концепції про «природний» характер голоду 1932–1933 років, який стався нібито через збіг несприятливих кліматичних умов і господарських прорахунків, що спричинили неврожай і продовольчу кризу[3512]. Після офіційного визнання в Україні Голодомору-геноциду світова історіографія голоду 1932–1933 років все більше зверталася до вивчення українських подій у той переломний період. Така тенденція не оминула і М. Таугера, який виступив із розлогою аналітичною статтею в тижневику «2000»[3513].

Зміст висновків Автора публікації базувався на опрацьованих ним даних з радянських архівів, які показують, що урожай 1932 року був набагато нижчим, ніж прийнято вважати. Це спонукало М. Таугера до перегляду теорії геноциду і твердження що поганий врожай 1932 року додатково збільшив дефіцит продовольства і, незважаючи на різке зниження обсягів експорту зерна, призвів до того, що в 1933 році голод стало цілком вірогідним (можливо, і неминучим)[3514].

Автор представив свої ретельні розрахунки за даними статистичних зведень, які доводили завищення офіційних показників врожайності 1932 р., факти про зниження квот хлібозаготівель в республіці, намагаючись довести, що Сталін хотів зарадити лиху, але мусів пожертвувати селом заради міста. Чистки керівних кадрів на Північному Кавказі та в Україні він чомусь пояснив загрозою «антисталінської більшості» в Політбюро, що підтримувала «платформу Рютіна» та інші групи. У післямові до статті М. Таугер відповів на критику своїх праць з боку Дж. Мейса і С. Віткрофта і ще раз наполіг на коректності своїх даних, на відміну від тверджень опонентів про його статистичні маніпуляції.

У цьому ж випуску часопису М. Таугер дав відповідь на чотири питання, першим з яких було «Чи був голод виявом геноциду?». Інші коментарі вченого стосувалися закону України про Голодомор як геноцид, досліджень Р. Конквеста і Дж. Мейса, захисту власної фахової компетенції[3515].

Але формулювання істориком причин голоду і репресій в Україні викликає питання чи сам він дотримується заявленої на початку методології розглядати питання в широкому контексті і враховувати альтернативні версії подій. За твердженням М. Таугера: «Голод вразив у 1931–1933 рр., перш за все через причину природних катаклізмів – погодних умов та інших подій. І це був зовсім не результат дії влади. Та політика влади, яку дехто вважає геноцидом, стала відповідною реакцією на наслідки події, боротьби за подолання

[3512] Tauger Mark B. Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931–1933. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies.* 2001. № 1506. 65 p.

[3513] Таугер Марк Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года. *2000.* Еженедельник. 2008. № 1–2 (397). 11–17 января.

[3514] Таугер Марк Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года …

[3515] Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине. *2000.* Еженедельник. 2008. № 1–2 (397). 11–17 января.

комплексного та кризового голоду, який загрожував зірвати забезпеченість продуктами харчування мільйонів людей»[3516].

Тобто, за логікою Таугера, зерно у хліборобів вилучалося для прогодування міст. Але сам Автор суперечить собі відповіддю на інше питання: чому ж влада не попросила зовнішньої допомоги як у 1921 р., та не закупила хліб, а лише продовжила його експорт? За Таугером, виявляється, Москва боялася здатися слабкою перед Німеччиною і Японією, яким програла попередні війни. І це в той час, коли СРСР мав з Німеччиною дружні стосунки, а Гітлер ще не прийшов до влади!

Автор запропонував також конспірологічну версію дій Сталіна в Україні у 1932 р., позаяк Косіор назвав «куркульською арифметикою» звіти з місць про низький врожай. «Отже, ці керівники не зрозуміли, що відбувається, думаючи, що з урожаєм все в порядку, і тому вирішили, що голод – штучний. Вони вважали, що селяни чинять опір, приховують зерно від заготівлі, а на ці дії їх надихають українські націоналісти. Керівництво думало, що українські націоналісти у змичці з іноземними шпигунами готують зверження влади»[3517].

Проте, попри свої заклики до коректності історіописання, М. Таугер проігнорував листування Сталіна, повідомлення інших керівників України, донесення органів ДПУ, які показують, що «вождь народів» по-перше, добре знав, що село вимирає від голоду, а значить, не має запасів, по-друге, нищив українську еліту, тому що, як він писав Кагановичу, «Україну можемо втратити», а не через якийсь замах на владу в Кремлі та ще із шпигунами.

Нарешті, заперечуючи геноцид українського народу, історик плутає його з етноцидом. За логікою М. Таугера, геноциду не було, тому що радянський уряд у 1933 р. надав допомогу українським селянам, а німецькі нацисти цього не робили, як і не тримали євреїв у керівництві держави: «Нацисти продовжували нищити людей до тих пір, поки не були зупинені об'єднаними зусиллями. У світлі такого порівняння я не уявляю, як можна розглядати голод у якості геноциду»[3518].

Здається, історик і не хоче уявити, що ніхто з науковців не стверджує про намір Сталіна винищити всі десятки мільйонів українців СРСР. За фізичної неспроможності такого дійства достатньо було, як писали ще Р. Лемкін і Дж. Мейс, вбити голодом кілька мільйонів носіїв національної свідомості та знищити еліту народу.

Подібна гіпотеза функціональних причин голоду, однакових для всього СРСР, найбільш повно викладені в монографії професора М. Таугера, яка була перекладена до 75-річчя трагедії російською мовою[3519].

Аналізуючи стан сільського господарства СРСР у 20-ті роки, Автор доводив неспроможність радянських одноосібників у здебільшого несприятливих кліматичних умовах зібрати високі врожаї для продовольчої

[3516] Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине …
[3517] Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине …
[3518] Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине …
[3519] Таугер М. Голод, голодомор, геноцид : голод, сельское хозяйство и советская сельскохозяйственная политика : сб. ст. / пер. с англ. К. Е. Василькевича. Киев : Довира, 2008. 427 с. : табл., портр.

безпеки країни. Як вважає Таугер, чергові труднощі неврожайного 1929 року остаточно спонукали правлячу партію до кардинальної модернізації сільського господарства – аграрної реформи задля підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва.

М. Таугер не ідеалізував комуністичну аграрну політику та «революцію зверху» у радянському селі, виділивши її позитивні і негативні риси. З одного боку – це модернізація агровиробництва, що, зрештою, забезпечило країну продовольством. З іншого – колективізація зруйнувала налагоджену виробничу систему і стала однією з головних причин голоду 1932–1933 років[3520].

За припущенням М. Таугера, обсяг врожаю в СРСР на початку 1930-х рр. визначався на основі кількості засіяного зерна, що мінімум на 20% перевищувала реальні комірні обсяги зібраного збіжжя. На основі виявлених у центральних російських архівах річних звітів колгоспів дослідник вирахував приблизну кількість зібраного збіжжя в СРСР у розмірі лише 50-60 млн. тонн, що робило голод скоріше невідворотним, ніж ймовірним[3521].

Як і Р. Девіс та С. Віткрофт, американський науковець пояснював продовольчий дисбаланс і голод 1932–1933 рр., як наслідок збігу в часі різновекторних факторів, які поділено ним на два різновиди: природні і людські. До перших істориком віднесені посуха 1931–1932 років, січневе (1932 р.) вимерзання до 12% озимої пшениці, червневі зливи, хвороби та шкідники рослин тощо. Відповідно людські фактори склали опір селян колективізації та продрозкладці, втрати тяглової худоби, брак робочої сили через міграцію селян у міста. За таких обставин М. Таугер не бачив політичних чинників голоду, позаяк влада, за обмеженості ресурсів, вибрала у важкий час для прохарчування важливіше для індустрії та обороноздатності країни місто, «перенісши» звідти голодування у село.

Загалом викладки причин і наслідків голоду М. Таугером викликали різні, переважно критичні, оцінки спеціалістів з радянської історії, не лише «тоталітаристів», а навіть з ревізіоністського табору (С. Віткрофт та ін.). Провідний російський фахівець з проблеми голоду 1932–1933 років В. Кондрашин характеризував спроби американського історика пояснити причини голоду виключно низьким врожаєм 1932 року «крайнощами»[3522].

З боку вчених тоталітарної школи (Дж. Мейс) деякі писання Таугера, перенасичені підрахунками балансу врожайності і заготівельних квот, називалися «статистичним хламом», за яким не видно справжніх причин голоду.

Тим не менше, дослідження М. Таугера корисні уточненням бази статистичних даних про рівень врожайності у 30-ті роки, вплив на неї погодних факторів, про кількість продовольчих запасів і продовольчих зборів, експортно-імпортних поставок зерна, розподіл продовольства за картками тощо.

[3520] Таугер М. Голод, голодомор, геноцид ... С. 65.

[3521] Таугер М. Голод, голодомор, геноцид ... С. 121.

[3522] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской и зарубежной историографии, некоторые предварительные заметки. *History of the Russian peasantry in the 20th Century*. Tokoy, 2003. С. 57.

Інші відомі радянологи – прихильники об'єктивістської методології – хоч і не вивчали голод спеціально, також виводили його із зіткнення модернізаційних планів влади, пов'язаних з непродуманою викачкою продовольства, та запеклого супротиву цим планам селянської індивідуальної стихії, з побічних наслідків в принципі потрібної, але прискореної колективізації[3523,3524].

Девід Енджерман з Брандейського університету (США) також дотримується скоріше структуралістської методології в оцінці Великого голоду. Його дослідження спрямоване на компаративний аналіз позицій яскравих представників двох журналістських підходів до висвітлення радянського голоду – кон'юнктурного і об'єктивного[3525]. Йдеться про Волтера Дюранті і Луї Фішера, з одного боку, та про Вільяма Чемберліна і Юджина Лайонса – з іншого.

На думку Д. Еджермана, велика провина у замовчуванні гігантської трагедії голоду, яка забрала 8 млн життів, у «сталінському розчуленні Америки» лежить на першій парі авторитетних репортерів.

Понад те, вчений обґрунтував гіпотезу, про те, що американські експерти, незалежно від їхнього ставлення до Радянського Союзу чи комунізму, у 20 – 30-х роках поділяли віру в швидку економічну модернізацію гігантської держави попри російську «вроджену» суспільну пасивність. Їм імпонувала теза «Росія голодувала, але стала великою», яку підхопили теоретики західних концепцій модернізації та розвитку 50 – 60-х років.

Що стосується голоду в Україні, то історик, який консультувався з Ш. Мерлем і В. Кондрашиним, виділив три концептуальних відмінності у поясненні його причин. Перша з них, викладена Р. Конквестом, трактує голод-геноцид як спланований засіб покарання українців за їхні націоналістичні устремління. Прихильники другої версії ведуть мову про ненавмисний голод, викликаний нестачею зерна і промахами влади у війні за урожай.

Самому Д. Еджерману імпонує третя версія або ж «нова парадигма», яку, зокрема, сповідують російські дослідники: «Згідно з цією новітньою парадигмою, голод позначив головну битву в розтягнутій війні між радянським урядом і селянами за контроль над зерном, вирощеним селянством. … Вражаючі докази, виявлені цими вченими, свідчать про важливість як економічних, так і політичних факторів, як і надзвичайних зусиль селян, що відстоювали власні інтереси»[3526].

Отже, зміст неоревізіоністської версії Д. Еджермана також зводиться до «битви за зерно», а голод 1932–33 рр. подається як кульмінаційна стадія

[3523] Фицпатрик Ш. Еще раз о повседневном сталинизме: Советская Россия в 1930 – 1950–е гг. *История сталинизма: итоги и проблемы изучения:* материалы междун. науч. конф. Москва, 5–7 декабря 2008 г. Москва, 2011. С. 51–61.

[3524] Виола Л. Коллективизация как гражданская война. *История сталинизма: итоги и проблемы изучения. :* материалы междун. науч. конф. Москва, 5–7 декабря 2008 г. Москва, 2011. С. 102–111.

[3525] Engerman David C Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development. *The American Historical Review.* April. 2000. Vol. 105. No. 2. P.383–416

[3526] Engerman David C. Modernization from the Other Shore … 385[3527] Engerman David C. Modernization from the Other Shore

хронічних голодувань селян через неврожаї, через саботаж «великого перелому» села, такого потрібного для модернізації держави. Відповідно, вчений продемонстрував нерозуміння концепції Мейса-Конквеста, звівши її до етноцидної: «Голод 1932–1933 рр. не був процесом, який зумовлювався насамперед бажанням здійснити етнічний геноцид. Скоріше, катастрофа стала наслідком більшої боротьби радянського керівництва, спрямованої на перетворення аграрної імперії на індустріальну державу»[3527].

Як бачимо, вподобана Автором парадигма не така вже нова і є наближеною до поглядів Л. Віоли, Ш. Фіцпатрик та фахівця з історії селянського опору сталінським реформам Д'Анн Пеннер[3528]. Праці останньої Д. Енджерман оцінює як найбільш важливі для розуміння передумов, причин і наслідків Великого голоду.

У першій частині свої праці дослідниця розглянула передумови голоду 1933 року, серед яких виокремила зниження продуктивності аграрного виробництва, ріст експортних показників, низьку врожайність. Водночас вона відзначила пагубний вплив на становище в селі сталінської 4–5% надбавки до планів хлібозаготівель, що налякало селянина, переконало в навмисності голоду, змусивши ховати зерно на запас, а державу – зрештою, знизити плани.

Д'Анн Пеннер виділила три найбільш поширених види опору селянства владі «з огляду на голод»: пасивну форму сповільненої праці, названу Сталіним у листі М. Шолохову «італійкою», активний страйк і приховання аж до «привласнення» зерна[3529], тому і назвала відповідний підрозділ своєї статті «Зерно росло, але не врожайність». До боротьби з владою за врятування односельчан примкнули навіть раніше лояльні червоні партизани, старі партійці та організатори колгоспів.

При всіх цих чинниках, – неврожаях, промахах влади, селянському спротиві, – пише Д. Пеннер, важко пояснити чому уряд на 35% збільшив у 1933 р. зерновий експорт у порівнянні з попереднім. Вона критично оцінила постійні посилання вчених-ревізіоністів на вислів Амартії Сена про «голодування», як нормальну рису в багатьох частинах світу і нагадала, що цей нобелівський лауреат рішуче відрізняв «насильницькі вибухи голоду», від «регулярних» голодівок через погодні та господарські обставини.

Дослідниця назвала три особливості, що мають відношення до політики уряду: нерівномірність концентрації голодного мору в різних селах і зонах; враження голодним мором саме селян, а не всього населення; підвищена чоловіча смертність. Щодо питання навіщо радянській владі було втрачати кращих працівників, то, на переконання Д. Пеннер, для режиму головним було не зберегти робочі руки чи сільський актив, а зруйнувати згуртованість лав руху опору колгоспній системі.

[3527] Engerman David C. Modernization from the Other Shore

[3528] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike» of 1932–1933. *Occasional Papers.* Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1998. No. 269. P. 1–51. [3529] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 16. [3530] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 22.

[3529] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 16. [3530] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 22.

Історикиня розглянула як природні, так і рукотворні причини голоду і визначила перевагу в цьому комплексі людських чинників. З останніх факторів, характерним для України і Північного Кавказу стало вилучення всіх засобів існування із застосуванням натуральних штрафів, «чорних дощок» з блокадою підвозу товарів тощо. «Той факт, що, особливо в Україні, державні закупівельні кампанії вилучили місцеві запаси, виснажені протягом двох років, додав елемент навмисності до нього» (голоду. – В. Г.)[3530].

Отже, за Д'Анн Пеннер, компартія зробила голод своїм партнером у руйнуванні «страйку» та підпорядкуванні мешканців села більшовицькій владі. Поза тим, історикиня зауважила, що «радянський уряд сам класифікував кубанських козаків, як етнічних українців». Відтак, зважаючи на високий відсоток козацьких жертв, ця обставина «надає додаткову підтримку гіпотезі про те, що цей голод був використаний як зброя для припинення опору» (українців. – В. Г.)[3531].

Д'Анн Пеннер відкинула припущення Ш. Фіцпатрик і М. Таугера, про незнання Центром реального стану на місцях – донесення ОДПУ були лише частиною потоку повної інформації для Сталіна, – але смертний голод, як і в інших його насильницьких випадках, «не помічався» владою.

Так само на фактах спростовано твердження ревізіоністів про допомогу голодуючим у 1933 р., яка насправді призначалася для забезпечення сільгоспробіт, а за обсягом була «курам на сміх». Понад те, цього року селяни виявилися в'язнями у своїх селах після заборони виїзду і допомоги втікачам, а у березні владою давався наказ здолати будь-який вид куркульського саботажу і зміцнювати робочу дисципліну[3532].

Дослідниця навела неспростовні докази того, що дії влади в першій половині 1933 р. не диктувалися економічною необхідністю, а спрямовувалися на моральний і фізичний злам селянства. Д'Анн Пеннер пояснила мотиви таких дій: «Основні причини були дуже важливими; щоб розбити селянський «страйк» і тим самим припинити кризу продуктивності; зберегти гегемонію міста над сільською місцевістю; і захистити репутацію революції»[3533].

Гадаємо, глибоке змалювання Д'Анн Пеннер соціально-економічних передумов голодувань початку 30-х років та форм селянського пасивного опору сталінській «революції зверху» подається з належним врахуванням мотивів та намірів дій цього «верху», втіленого не стільки в грандіозних планах модернізації, скільки у вбивчій тактиці Сталіна у 1932–1933 роках. Дослідниця пішла далі ревізіоністських теорій дослідників соціально-економічної історії з їх об'єктивістським підходом до радянських подій і дійшла наступного висновку: головною причиною голоду 1932–33 років була спроба влади реквізиціями продовольства і терором здолати селянський опір.

[3530] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 22.
[3503] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 22.
[3531] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 23.
[3532] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 27.
[3533] Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933 … P. 21.

Поза тим, Д. Пеннер здійснила порівняльний аналіз голодової трагедії в трьох найбільш постраждалих регіонах: Україна, Північний Кавказ, Нижнє Поволжя. Дослідниця справедливо виділила, як найзапеклішу, війну влади і селянства в Україні і на Кавказі та пояснила причини цього доктринальними установками Сталіна і його оточення у соціальному та національному вимірі.

Проте, здається, справедливо порівнявши маоїстський і сталінський людомори як насильницькі явища, Авторка не врахувала до кінця багатонаціональної специфіки Радянського Союзу. Із врахуванням цієї обставини, Голодомор був всесоюзною зброєю режиму не тільки проти селянства, а й проти окремих національно-адміністративних утворень, «найнебезпечнішим» з яких була Україна з її потенційним кубанським посиленням. Крім того, оцінюючи «голодоморні» наміри Кремля, не варто скидати з терезів загрозу, яку Сталін і оточення бачили в уявній змичці «міжнародного імперіалізму» і українського націоналізму в прикордонній республіці.

Отже, оригінальне і ґрунтовно документоване дослідження Д'Анн Пеннер за своїм теоретичним спрямуванням вкладається в рамки «м'якого» варіанту інтенціональної концепції голоду, позаяк підтверджує навмисний, але ситуативний характер дій Сталіна у 1932–1933 роках. Зокрема, Авторка послалася на «українську» міжнародну правничу комісію, яка дійшла висновку, що голод не був добре продуманою стратегією. Серія указів, виданих партією та урядом з липня 1932 року по січень 1933 року, тлумачиться Д'Анн Пеннер як свідчення наміру уряду «розбити страйк» – суворо обмежити мобільність непокірного селянина, утримати його «у в'язниці» власного села для смертельного уроку голодом. Водночас, історикиня, всупереч наведеним нею багатьом фактам, відмежовується від концепції Голодомору як геноциду України на вже шаблонній підставі: відсутність указів про вбивство українців чи, навіть, селян голодом.

Професори католицького університету Даквесне в Пітсбургу Стівен і Агнес Варді розглянули у своїй статті випадки масового людоїдства у XX століття, серед яких виділили і жахи Великого голоду, канібалізму у ГУЛАГУ та під час «культурної революції» в Китаї[3534]. У підрозділі «Великий голод і канібалізм» йдеться про те що голод був викликаний внаслідок надмірного експорту продовольства за рахунок позбавлення селян харчових продуктів. «Це почалося в Україні на початку 1930-х років, коли шість-сім мільйонів селян загинули внаслідок сталінської манії примусової індустріалізації та колективізації»[3535], – пишуть науковці.

Науковці зазначають, що червоні бригади з комсомольців забирали навіть насіння і продукти, що привело до трупоїдства, людоїдства, а сталінський уряд, замість допомоги, друкував плакати «Поїдання своїх дітей – варварство»[3536]. Автори жалкують про те, що багато західних інтелектуалів посприяли у той час

[3534] Vardy B. Steven, Vardy H. Agnes. Cannibalism in Stalin's Russia and Mao's China. *East European Quarterly*. XLI. No. 2. June 2007. P. 223–237.
[3535] Vardy B. Steven, Vardy H. Agnes. Cannibalism in Stalin's Russia … P. 224.
[3536] Vardy B. Steven, Vardy H. Agnes. Cannibalism in Stalin's Russia … P. 225.

сталінському режиму у прихованні голодового злочину, в той час мільйони людей конали в страшних муках і доходили до божевілля.

Останнім часом до розробки теми Голодомору залучаються фахівці з інших проблем радянології. Так, свою розвідку про основні причини голоду в Україні опублікував Ївей Ченг з канадського університету Альберта[3537]. Ось його вихідна позиція для аналізу двох основних концепцій Голодомору: «Незалежно від несприятливого кліматичного стану, деякі вчені стверджують, що голод став штучним геноцидом проти етнічних українців, а інші наполягають на тому, що голод не був початковим наміром Сталіна»[3538].

Як бачимо, дослідник виходить з розуміння геноциду як акції, направленої проти певного етносу, що опосередковано приписав і прибічникам концепції Голодомору-геноциду. Історик використав у своїй роботі обмежене коло джерел і навіть процитувавши слова Конквеста про подвійний удар – по селянству і українській нації – не взяв цю тезу до уваги. Для Ї. Ченга більш переконливими у тлумаченні причин голоду здаються Р. Девіс та С. Віткрофт.

Тому дослідник дійшов висновку, що «український голод» був головним чином викликаний наслідками невдалої колективізації, супроводжуваної розкуркуленням, забороною селянам пересування, а також браком худоби та інвентарю, посухою тощо. Ї. Ченг, не знімаючи вини із Сталіна, велику частку відповідальності поклав на місцеві кадри, які неефективно управляли і, начебто, допустили безконтрольні хлібозаготівлі. «Сталін – є людиною, яка несе відповідальність за трагедію. Проте це не означає, що він разом із радянським Центральним Комітетом навмисно прагнув ліквідувати етнічних українців. Це було гірким наслідком колективізації села під сталінським управлінням, а не визначеним етнічним геноцидом»[3539], – завершує свої міркування Ї. Ченг.

Аналогічних висновків про причини голоду, вироблених на основі вивчення історії російських регіонів Поволжя, дійшов японський історик Хіроші Окуда, оригінал праці якого перекладений англійською мовою[3540]. Вчений не вивчав спеціально українські матеріали, а його дослідницька методологія зазнала впливу економічної школи (Р. Девіса та С. Віткрофта) та теорії модернізму, що відбилося і на визначенні ним просторово-хронологічних рамок вивчення сталінської аграрної «революції зверху».

Загалом дослідження робіт англомовних представників ревізіоністської школи з історії Великого голоду приводить до подвійного враження.

З одного боку відчувається висока професійна кваліфікація цього крила радянологів, грамотна обробка ними радянських статистичних матеріалів та документів. Безперечне знання ними соціально-економічних процесів 20 – 30-х років, стану економіки та продовольчих ресурсів СРСР, що іноді зумовлює перекіс до економічного детермінізму.

[3537] Cheng Yiwei. An Analysis of the Main Causes of the Holodomor. *History & Classics Undergraduate Student Journal*. Winter, 2012. Vol. 3. No. 2. P. 207–214.

[3538] Cheng Yiwei. An Analysis of the Main Causes of the Holodomor ... P. 207.

[3539] Cheng Yiwei. An Analysis of the Main Causes of the Holodomor ... P. 213.

[3540] Okuda Hiroshi. Revolution on the Volga: the Soviet Countryside under Stalinist Rule 1929-1934. Tokyo : Tokyo University Press, 1996. xxi, 700 pp.

З іншого боку, виникає враження хибного підходу до радянської історії епохи тоталітаризму, діянь комуністичного диктатора за класичними мірками західної політології, без врахування суспільно-політичних деформацій «держави-комуни» та нерідко ірраціональних мотивів політичних рішень її очільника. Напевно, дається взнаки і «москвофільство» більшості істориків ревізіоністського табору, завдяки якому вони мали змогу працювати в російських архівах.

Варто зауважити, що, попри активність представників ревізіоністської течії, у новому тисячолітті концепцію Мейса-Конквеста, у принципі, підтримувало все більше науковців. Так, до 70-річчя події канадські науковці та публіцисти відображували трагедію українців і її руйнівні наслідки[3541], а також ганебну історію замовчування радянської катастрофи[3542] саме у «геноцидну» тлумаченні.

Окремої уваги заслуговують праці фундатора концепції Голодомору як геноциду українського народу Дж. Мейса після його переїзду в Україну. З 1993 р. і до останнього свого травневого дня у 2004 р. видатний вчений працював в Україні і все ж, за своїм науковим стилем, методологією підходу до аналізу історичних явищ залишався представником західної наукової школи тоталітарного напряму. Його невелика за обсягом доповідь на київській міжнародній конференції 1998 р. починалася з констатації потреби вияснення не лише причинності подій, а й політичних мотивів дій більшовицької влади, які мають бути пріоритетним питанням в ході розгляду подій першої п’ятирічки і феномену голоду. На його думку, у 20 – 30-ті роки Сталін керувався у вирішенні аграрних проблем двома доктринальними установками більшовиків: баченням єдності національного питання з селянським та ідеєю посилення контролю над політичними процесами в державі, який ослаб за роки вимушеного непу та коренізації.

Вчений проаналізував лінію Москви щодо республіки від тиску Молотова і Кагановича на ІІІ липневу конференцію КП(б)У 1932 р. до постанови ЦК ВКП(б) 24 січня 1933 рр., де, крім рішення про блокаду республіки, містилося звинувачення українським комуністам у зриві хлібозаготівель, яке стало сигналом для терору проти національних кадрів. На думку Дж. Мейса, розправа з керівництвом та інтелігенцією найпотужнішої неросійської республіки означала повернення до нової форми воєнного комунізму й повного контролю Сталіна в СРСР без врахування якоїсь національної специфіки. За логікою Мейса, «В цьому сенсі Голодомор був складовою частиною консолідації повної тоталітарної влади в руках Сталіна і явного геноциду проти цілих народів, які були перешкодою для цього»[3543].

Майже всі наукові праці Дж. Мейса опубліковані у меморіальному збірнику за редакцією Лариси Івшиної[3544] та у окремому виданні творів

[3541] Madden Ch. A. The Holodomor: 1932–1933. *Canadian– American Slavic Studies*. 2003. Vol. 37. № 3. P. 13–26.

[3542] Mackinnon M. Ukraine’s Holocaust... Slowly Acknowledged. *Промінь*. 2003. Vol. 9. P. 2–3.

[3543] Мейс Джеймс. Політика Голодомору. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків* ... С. 51.

[3544] День і вічність Джеймса Мейса / заг. ред. Лариси Івшиної. Київ : Вид. ЗАТ «Українська прес–група», 2005. 448 с.

ученого, так само редагованому очільницею газети «День» у співпраці з дружиною історика Наталею Дзюбенко-Мейс та Надією Тисячною[3545].

Методологія наукового пошуку Джеймса Мейса відзначається комплексним системним підходом до вивчення теми, коректною логікою історичного аналізу, але певним запалом у науковій дискусії, пов'язаним з його чутливістю до моральних аспектів сприйняття факту масового народовбивства. За високим рівнем гуманізму і моралі, масштабністю думки і громадянською мужністю Лесь Танюк порівнював Джеймса Мейса з академіком Дмитром Сахаровим[3546].

Насправді, визначна роль Дж. Мейса у відродженні історичної пам'яті про найбільшу трагедію українців, маловідома і недооцінена, як і ініціатива запалювати свічки на роковини трагедії. Вченому притаманне об'єктивне висвітлення причин і наслідків Голодомору, ретроспективні наукові виміри у широкому часово-просторовому масштабі, з розумінням тенденцій розвитку і перспективи історичних явищ, які відбувалися у світі. Прикладом такого панорамного та етичного розуміння подій є наступне зізнання вченого: «Голокост як такий, в розумінні перших масових розстрілів євреїв 1941 року, почався в Україні. З 1933 року, через Голокост, Чорнобильську аварію і теперішню економічну кризу, якій не видно кінця … я не можу оговтатись від враження, що цю землю охопила трагедія біблійних масштабів»[3547]. Переймаючись болем української історії, історик влучно назвав нашу Вітчизну «Земля на крові».

У одній із пізніх своїх статей під назвою «Геноцид в Україні – «доведено!..» Дж. Мейс розглянув доповіді ООН про геноцид 1978 і 1985 рр., де Україна не згадувалася, і Міжнародної слідчої комісії з розслідування голоду в УСРР, яка, визнавши елементи геноциду, скористалася шотландським судовим вердиктом «не доведено», в сенсі одного з можливих пояснень діяння, та посиланням на скоєння сталінського злочину до прийняття конвенції ООН про геноцид. Вчений зауважив на це, що єдиною справжньою причиною сумнівів Комісії щодо геноциду була смерть його головних винуватців. «Однак, – на переконання Мейса, – слушність мав саме професор Сандберг (голова Комісії. – В. Г.), а не більшість, виявивши на підставі мізерних доказів, які ми тоді мали, що намір був присутній»[3548].

На доказ своїх міркувань історик наводить уривок з листа Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 року, у якому йдеться про можливість втрати України, про слабкість її керівництва. Аналізуючи документ, вчений вказує на прямий зв'язок політичних репресій в Україні із хлібозаготівлями, а також на спланованість наступу на республіку через її національну свідомість і уявну Кремлем зовнішню загрозу. Відтак Генеральний секретар поставив своєму

[3545] Мейс Джеймс: «Ваші мертві вибрали мене…» / заг. ред. Лариси Івшиної. Київ : Вид. «ЗАТ Українська прес–група», 2008. 672 с.

[3546] Танюк Лесь. Мейс відігравав роль українського Сахарова. *Україна молода.* 2005. 16 листоп. С. 7

[3547] Мейс Е. Джеймс: автобіографія, факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук. *Джеймс Мейс: «Ваші мертві вибрали мене…»* ... С. 31.

[3548] Мейс Джеймс. Геноцид в Україні – «доведено!..». *День і вічність Джеймса Мейса* ... С. 111

резиденту кінцеву мету: у найкоротший термін перетворити республіку у зразкову.

Дж. Мейс вказав на безпосередню роль в перетворенні республіки у «зразкову» шляхом організації Голодомору та репресій московських посланців В. Молотова і Л. Кагановича, призначених 22 жовтня 1932 р. керівниками спеціальних комісій із нагляду за хлібозаготівлею в Україні та на Кубані. Він називає жахливим декрет від 18 листопада 1932 р., який Молотов проштовхнув через українське Політбюро, де наказувалося відбирати у селян, які не виконали розверстки, усе, крім насіннєвого зерна (яке також відберуть спеціальним декретом наприкінці грудня), стягувати із селян-одноосібників штрафи іншими видами продуктів. Іншими словами, якщо не було хліба, то реквізовували картоплю, квасолю, капусту і все інше їстівне[3549].

У газетній колонці «Пам'ять про 1933-й» вчений нагадує ще один факт геноциду: 6 грудня було складено «чорний список» сіл, які підлягали блокаді (протягом тижня цей захід охопив 82 райони України), магазини були зачинені і всі товари вивезені[3550]. Доказом антиукраїнської націленості Голодомору, – справедливо вважає Мейс, – є також декрет Політбюро ЦК ВКП (б) від 14 грудня 1932 р., підписаний Сталіним і Молотовим, у якому відповідальність за «недоліки хлібозаготівель» в Україні та на Північному Кавказі (тобто Кубані) покладено на «куркулів і націоналістів-шкідників», щоб виправдати хвилю терору з боку партійних чиновників. Декретом наказувалося припинити українізацію Північного Кавказу, що й було зроблено наступного дня в усьому СРСР[3551].

Історик зауважив, що у січні 1933 р. у Москві опублікували обвинувачення проти Комуністичної партії України. 24 січня 1933 р. Павла Постишева призначили другим секретарем ЦК КП(б)У, (разом із «десятками тисяч більш надійних товаришів»), а фактично – диктатором, і розпочався терор навіть проти комуністичної інтелігенції. Україну насильно деукраїнізували, позбавили власних культурних цінностей і пам'яті про їхніх творців впродовж десятиріч.

За Мейсом, антиукраїнську спрямованість геноциду підтверджують сотні і тисячі свідчень очевидців, записаних у самій Україні і за океаном. З цих фактів, пояснює історик, зрозуміло, що мав на увазі Автор терміну «геноцид» Рафаель Лемкін, коли писав про дві фази геноциду: першу, – руйнування національної моделі пригнобленої групи, і другу, – нав'язування національної моделі гнобителя шляхом заселення представників останньої на розчищені від корінної нації території.

Дж. Мейс зауважив: те, що мав на увазі Лемкін, і що було прийнято міжнародним співтовариством, – це дії, «які здійснюються з наміром знищити або скалічити певну групу людей», дії, які явно застосовні до скаліченої режимом України. Тому, за Мейсом, для визначення геноциду в Україні неправомірно ставити питання «Скільки мільйонів загинуло?». Методологічно

[3549] Мейс Джеймс. Геноцид в Україні – «доведено!..» … С. 111–112.
[3550] Мейс Джеймс. Пам'ять про 1933–й. *День і вічність Джеймса Мейса* … С. 155.
[3551] Мейс Джеймс. Урок геноциду. *День і вічність Джеймса Мейса* … С. 94.

справедливе питання: як могло вижити так багато людей за обставин, коли зроблено все можливе, аби їх заморити голодом? [3552].

Логіку фахівця щодо характеру подій 1932–1933 років в українському селі можна прослідкувати за підготовленими під його керівництвом у 1988 р. підсумковим документом «Висновки спеціальної Комісії Конгресу США з питань Голодомору 1932–1933 років в Україні». У першому пункті «Висновків» висловлюється певність у штучному характері трагедії:

«1. Немає сумнівів, що велика кількість населення Української РСР та Північної території Кавказу померла від голоду протягом 1932–1933 років через Голодомор, спричинений людьми, шляхом конфіскації врожаю 1932 року радянською владою»[3553]. Вітак, стверджує Автор, конгресовою Комісією, яка найбільш ретельно і всебічно вивчала Голодомор, безперечно доведено факт геноциду.

У статті «Урок геноциду» Дж. Мейс пригадує, що поданий до Сенату США проект резолюції, яка пропонувала визнати, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, був актом геноциду, і підтримати зусилля уряду та Верховної Ради України щодо отримання ширшого визнання цієї трагедії, зустрів заперечення Росії. Прес-секретар російського посольства у Вашингтоні Євген Хоришко тоді висловив категоричну незгоду: «Багато аспектів втілення у життя радянської політики під керівництвом Сталіна у ті роки були трагічними для багатьох народів СРСР, не тільки для українців, а й для росіян, естонців, казахів, кримських татар і багатьох інших»[3554].

Дж. Мейс відповів на це визнанням, що естонці, чеченці і кримські татари теж були жертвами геноциду, хоча з казахами і росіянами, які теж зазнали страждань, «все трохи інакше», маючи на увазі відсутність у цьому випадку національних мотивів.

Щоб з'ясувати, чи був український Голодомор геноцидом, на думку Дж. Мейса, слід відповісти на два запитання: що значить геноцид?; і чи підпадає під його визначення те, що сталося в Україні? Він вказував на Резолюцію 1:96 Генасамблеї ООН та Конвенцію ООН із питань покарання і запобігання злочину геноциду, які прийняті після 2-ї Світової війни, і нагадує, що насправді ця ідея з'явилася ще 1933 року. За Мейсом, геноцидна модель Лемкіна «…базувалася на тому, що Гітлер зробив із окупованими народами в Європі: калічити їх так, щоб німці були відносно сильнішими, а ті, кого вони завоювали, відносно слабшими, незалежно від результату війни»[3555].

За прийнятими у світі ознаками, геноцид розуміють як спробу знищити або завдати шкоди якій-небудь національній, етнічній, расовій або релігійній групі з метою злочинно змінити національний характер регіону засобами, перерахованими у Конвенції про геноцид: вбивством членів цієї групи і навмисним створенням для неї таких життєвих умов, які розраховані на

[3552] Мейс Джеймс. Геноцид в Україні – «доведено!..» ... С. 115.
[3553] Мейс Джеймс. Геноцид в Україні – «доведено!..» ... С. 113–114.
[3554] Мейс Джеймс. Урок геноциду ... С. 89–95.
[3555] Мейс Джеймс. Урок геноциду … С. 92.

цілковите або часткове фізичне знищення її. Конвенція включає й інші засоби, але вищезазначені найважливіші у випадку України.

Як стверджує Мейс, «…зрозуміло, що у 1932–1933 рр. в Україні одночасно проводили дві кампанії. Одна з них мала на меті заморити людей голодом до смерті, забираючи у них продовольство, друга – завдати шкоди їхній культурі, забороняючи її здобутки і репресуючи тих, хто створював її (друга кампанія була тривалішою і проводили її з 1929 по 1939 рр.). З цієї причини американська Комісія з питань Голодомору в Україні дійшла висновку, що українці були жертвами геноциду»[3556].

Аналіз істориком українських проблем у інші праці привів його до висновку, що уроки державотворення часів Центральної Ради і Гетьманату не пройшли дарма: «В Україні до 1933 р. була створена й існувала розвинена державна організація, хоча й у рамках поліцейських обмежень…»[3557], а також набрала сили культура, мова, самосвідомість. Тому ворогом номер один для червоної імперії був не тільки український селянин чи інтелігент. «Ворогом була Україна як така»[3558], – писав Дж. Мейс, підкреслюючи першість політичних причин Голодомору. Щоб зламати національну республіку Сталін у 1932–1933 рр. провів неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, політичний та економічний арсенал. Сталінський молох переміг у цій війні, перетворивши українські терени у землю на крові.

Дослідник, як фахівець, який захистив докторську дисертацію саме з української історії 20-х – 30-х років, переконаний: щоб централізувати повну владу в руках Сталіна, йому потрібно було знищити найсильнішу з неросійських республік СРСР, а отже вигубити українське селянство, інтелігенцію, українську мову, історію, знищити Україну як таку. Як стверджував історик, за наступні 20 років після Тель-Авівської конференції 1982 р., він ще більше переконався у своєму кінцевому висновку «Калькуляція була дуже простою і вкрай примітивною: нема народу, отже нема окремої країни, а в результаті нема проблем. Така політика в класичному розумінні цього слова означає ГЕНОЦИД»[3559].

Одним із напрямів роботи науковця було роз'яснення геноцидного змісту подій 1932–1933 років, які західні ревізіоністи і російські історики тлумачать як наслідок несприятливих аграрно-кліматичних факторів або перегинів хлібозаготівель у всіх зернових регіонах СРСР. Вчений конкретно і принципово відстоював свою точку зору в дискусії з опонентами, які версію геноциду в Україні називають міфом[3560]. Глибокий науковий рівень аналізу і узагальнення вченим історичного матеріалу, дозволив Дж. Мейсу встановити не лише мотиви, а далекосяжні наслідки подвійного удару комуністичного керівництва СРСР по Україні (по носіях національної свідомості у селі і місті. – В. Г.). Він

[3556] Мейс Джеймс. Урок геноциду ... С. 92–93.

[3557] Мейс Джеймс. Земля на крові. *День і вічність Джеймса Мейса* … С. 32–39.

[3558] Мейс Д. Е. Політичні причини голодомору на Україні (1932–1933). *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 44.

[3559] Мейс Джеймс. Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство. *«Ваші мертві вибрали мене…»* ... С. 115.

[3560] Mace J. E. Is the Ukrainian Genocide a Myth? *Canadian – American Slavic Studies*. 2003. Vol. 37. № 3. P. 45–52.

не обмежується констатацією того факту, що «Україну насильно деукраїнізували, а селянство, яке Сталін вважав основним резервом національного руху, буквально прорідили», а звертає увагу на катастрофічні наслідки цих явищ для майбутньої України на «зведення українців до статусу, який німці зазвичай називали naturvolk (первісний народ. – В. Г.)»[3561].

Історик довів, що одночасно з соціоцидом, який відбувався в усіх регіонах радянської країни, Кремль знищив ту націю-державу, яка формувалася у двох українських регіонах – УСРР і Кубані. В результаті Українська Кубань була знищена цілком і остаточно засобами депортацій і арештів, а УСРР, після подальших репресій проти українства та масового переселення сюди росіян 1934 р., перетворилася на безпечну для комуністичної імперії і безправну етнографічну республіку.

Професійний науковий аналіз доктором Мейсом соціально-політичних наслідків геноциду дозволив йому зробити відкриття про їх далекосяжність, деформуючий вплив на сучасне українське суспільство, яке він називає постгеноцидним. Він доводить, що сталінська політика «соціологічно запаленої землі» відносно носіїв культури і генофонду нації – селян «до певної міри справді знищила Україну як таку».

Це, на думку вченого, привело до унікальної ситуації у Східній Європі. Якщо колишні соціалістичні країни – та й республіки Балтії, Закавказзя – з розвалом так званої «соціалістичної системи» відносно безболісно повернулися до стану державної незалежності і суспільної самодостатності, «то в Україні поза межами західних областей українська нація в сенсі людської спільноти, яка має консенсус щодо власної ідентичності, власної історії, культурних цінностей, у певному розумінні залишилася просто національною меншиною у власній країні»[3562]. Тобто, пояснює Дж. Мейс, у 1991 р. унезалежнилася УРСР із «засмиканим» і «заляканим» населенням, а не українська нація з усвідомленням свого минулого і майбутнього.

Дійти цього висновку науковцю вдалося завдяки його масштабному методологічному підходу та гуманістичному світогляду. Дж. Мейс закликав розглядати події в Україні у широкому контексті радянської і пострадянської історії: «Питання Голодомору є центральним питанням не лише історії України, воно має універсальне значення для всіх істориків світу, які вважають, що людство – це велика родина націй, народностей, етносів, що знищення, або ослаблення будь-якого народу веде до кризових явищ в духовному, економічному, культурному житті всієї світової цивілізації»[3563].

Отже, Джеймс Мейс, як ніхто інший поміж зарубіжних науковців, висвітлив весь комплекс питань з історії Голодомору методологічного, джерелознавчого, історіографічного, теоретичного характеру і, разом з Р. Конквестом, заклав фундамент концепції Голодомору – геноциду українського народу, який містив подвійний удар на підрив соціальної бази і

[3561] Мейс Джеймс. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося і чому? *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 198.
[3562] Мейс Джеймс Спадщина голодомору ... С. 118.
[3563] Мейс Д. Е. Політичні причини голодомору на Україні ... С. 35.

культурного та духовного потенціалу нації. Крім того, Дж. Мейс розробив теорію постгеноцидного суспільства в Україні, яка пояснює, чому український народ, здобувши незалежність без національної еліти та історичної пам'яті, так довго йде до усвідомлення себе як нації.

Треба зауважити, що внаслідок імплементації у 80-х роках питання голоду-геноциду в Україні у західне наукове середовище, його, як правило, не оминали Автори узагальнюючих праць з історії сталінізму, історії України, теорії голодів.

Так, професор економіки Стефен Деверю з британського Інституту розвитку у своїй праці з теорії голоду кілька сторінок присвятив об'єктивним соціально-економічним та природно-кліматичним причинам голоду в Україні та їх демографічним наслідкам[3564] і визнав домінантним серед причин трагедії 1933 р. людський фактор – антиселянську політику влади. Вчений навів дані Дж. Мейса про 5–7 млн жертв голоду в Україні та 7–8 – в СРСР, вважаючи їх найбільш прийнятними[3565].

Перший ректор Оксфордського університету, англійський історик Алан Баллок, здійснив у своєму капітальному дослідженні порівняльний аналіз діянь очільників націонал-соціалістського та комуністичного режимів – Гітлера і Сталіна[3566]. Розглядаючи системні соціально-політичні перетворення в СРСР, Автор наголосив, що тоталітарний російський режим у 30-ті роки позбавив Україну останніх залишків державної самостійності. Вчений надав увагу причинам та результатах політики розкуркулення та колективізації, наголосивши на їх страшних демографічним наслідках в Україні. Визначивши найбільш високу смертність від голоду в республіці навесні 1933 р., він загалом нарахував близько 5 млн. жертв голодного мору[3567]. Історик не вів мову про геноцид, але трактував події 1932–1933 року як побічний ефект сталінської глобальної трансформації суспільства.

Британський дослідник Мартін Аміс також вважав злочини «брутального Коби» порівняними з гітлерівськими за жорстокістю терору і масштабами смертності[3568]. Одним із різновидів тотального сталінського терору розглянуто насильство над селянством на початку 30-х років. М. Аміс підтримав кваліфікацію Р. Конквестом подій у селах України 1932–1933 рр. як терору голодом і проілюстрував голодове жахіття свідченнями, наведеними у 14-му розділі повісті Гроссмана, вперше опублікованої в Німеччині 1970 року[3569].

[3564] Devereux Stephen. Theories of Famine. Hemel Hempstead : Harvester Wheatsheaf, 1993. P. 8, 130, 136, 140–142, 146, 188.

[3565] Devereux Stephen. Famine in the twentieth century. Ids working paper 105. P. 6, 31. URL : https://www.ids.ac.uk/files/dmfile/wp105.pdf (дата звернення: 25. 11. 2018).

[3566] Bullok Alan. Hitler und Stalin. Parallele Leben / aus dem ende von Karl Heinz Silber und Helmut Etlinger. Berlin : Siedler, 1991. 1333 s.

[3567] Bullok Alan. Hitler und Stalin ... S. 368.

[3568] Amis Martin. Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million. New York : Vintage, 2002. 336 p.

[3569] Гроссман Василий. Все течет. Октябрь. 1989. № 6. URL : https://lib.misto.kiev.ua/PROZA/GROSSMAN/techet.dhtml

В контексті комуністичної трансформації суспільного устрою розглянув події 20 – 30-х років і Вільям Нолл (США)[3570]. Внаслідок аналізу інтерв'ю 429 свідків «розкуркулення», колективізації і Голодомору дослідник дійшов висновку, що «селяни не мали жодних намірів добровільно вступати до соціалістичної системи сільського господарювання. Не існує жодних свідчень у статистичних даних чи в опитуваннях того часу, що серед селян був інтерес до саморуйнування їхнього суспільства і культури…»[3571]. Проте більшовики на чолі із Сталіним вважали сільський світ архаїчним та відсталим і спрямували всі засоби для його докорінної «переробки» згідно своїх утопічних уявлень. В результаті, як доводить В. Нолл, на початку 30-х років ХХ ст. українське село було настільки знекровлене фізично і морально, що вже не могло протистояти «комуністичному штурму» влади. Більшовицьке насильство над господарським укладом, Церквою і культурою селянства, зрештою, поховало споконвічні звичаї та традиції українського народу, зруйнувало його усталену систему цінностей.

Колишній президент міжнародної правничої Комісії професор Університету Алабами (США) Джекоб Сандберг, у своїй публікації до 75-річчя Великого голоду також наголошував, що нещодавне введення в науковий обіг матеріалів листування Сталіна підтверджує його попередній висновок про комуністичний геноцид в Україні і висловив сподівання на визнання цього факту міжнародною спільнотою[3572]. Деякі з істориків, економістів та політологів (А. Граціозі, Т. Мартін, Н. Наймарк, С. Роузфілд, Т. Снайдер) запропонували власні модифікації «геноцидної версії» Голодомору.

Так, професор Гарвардського університету Тері Мартін опублікував оригінальну монографію[3573], яка серйозно підважила усталені уявлення про національну політику більшовиків та етнічне підґрунтя радянської держави. СРСР розглядався вченим не як багатоетнічна централізована імперія чи федерація рівних народів, а як специфічна політична система, утворена водночас на комуністичних і націоналістичних засадах. Звідси випливає тлумачення Т. Мартіном коренізації як соціяльної практики «affirmative action», покликаної соціялізувати раніше упосліджені групи, запобігти сепаратизму «національних окраїн» через так зване «національне вирівнювання».

Розглядаючи національні особливості такого радянського державотворення, політолог визначив головну причину голоду 1932–1933 рр. в руслі протистояння України та Росії. Зростання національної свідомості українців виявилося у вимогах встановлення російсько-українського кордону за етнічним принципом, введення в місцях компактного проживання українців їх рідної мови, успіхах українізації тощо.

[3570] Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ : Родовід, 1999. 559 с.

[3571] Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства ...

[3572] Sundberg Jacob W. F. International Inquiry into the 1932–1933 Famine in Ukraine. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. Lubomyr Y. Luciuk. Kingston : The Kashtan Press, 2008. P. 69–76.

[3573] Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in Soviet Union, 1923–1939. Ithaca; London : Cornell Un–ty Press, 2001. 496 p.

На думку Т. Мартіна, який послався на фразу Сталіна про можливу втрату України, Кремль остаточно схилився до політики російської великодержавності влітку 1932 р., коли українське керівництво опиралося завищенню планів хлібозаготівель, а в Польщі керували реваншисти. Вчений переконаний, що сукупність цих чинників створила негайну потребу сталінської групи в придушенні українського націоналізму засобами репресій і голоду[3574]. За Мартіном, Сталін був першим з політиків, хто надав голоду «національного тлумачення», що яскраво проявилося в постанові 14 грудня 1932 р. про припинення українізації за межами України[3575].

Відтак, Т. Мартін довів особливу зацікавленість Сталіна становищем України у 1932 р., яка, крім статусу провідного зернопродукуючого регіону, була національно свідомою і прикордонною республікою. Вчений дійшов висновку, що притаманне «національне тлумачення» кремлівською верхівкою продовольчої кризи у поєднанні з пошуком винних у саботажі хлібозаготівель серед «націоналістів» і «петлюрівців» було і наслідком і причиною трагедії голодного мору[3576].

Історик презентував результати своїх досліджень також на конференції у Гарварді до 70-річчя Голодомору, які стисло викладені в газеті Українського Народного Союзу (США) «Свобода»[3577]. Доктор Т. Мартін розповів про документи, знайдені ним в особистих архівах Сталіна, Молотова і Кагановича і які свідчать про безпосередню причетність цих осіб до Голодомору в Україні. З цих матеріалів, представлених переважно листуванням 1929–1932 років, очевидно, що Сталін висловлював велику недовіру до українців, через свій менталітет та опираючись на таємні звіти органів безпеки про численні сільські бунти проти колективізації.

Цитуючи листи Сталіна, Т. Мартін показав, як вороже ставлення Сталіна до українців зростало внаслідок багатьох попередніх подій: суперечки про визначення національних кордонів на Кубані і Донбасі у 1924–1925 рр. (в якому український уряд виступав проти керівників прикордонних російських областей), справа О. Шумського 1926 р. (Шумський критикував Кагановича за сповільнення українізації), зазіхання Польщі на УРСР у 1927 р. після приходу до влади Пілсудського та можливої в цьому ролі Західної України. Особливо непокоїли «хазяїна» безперервні бунти в Україні проти розкуркулення і колективізації у 1929–1931 рр. та нечувані в той час протести нижчих партійних керівників республіки проти надмірних реквізицій зерна.

Влітку 1932 р. Сталін скаржився Молотову, що Чубар і Петровський, які очолювали більшовицький уряд у Харкові, керують Україною не відповідно до цілей Москви. І саме у серпні, коли настала пора жнив, Сталін остаточно розв'язав проблему українського національного питання шляхом голоду[3578]. Подальші накази Сталіна та його листування з Л. Кагановичем («Україну ми

[3574] Martin T. The Affirmative Action Empire … P. 303.

[3575] Martin T. The Affirmative Action Empire … P. 273–308.

[3576] Martin T. The Affirmative Action Empire … P. 303.

[3577] Гарвардська конференція про Голодомор. *Свобода.* Видає Український Народний Союз. 2003. 31 жовтня. № 44.

[3578] Гарвардська конференція про Голодомор ... С. 1.

можемо втратити…») підтверджують цей висновок Т. Мартіна. Йдеться про рішення Політбюро скасувати українізацію в Російській Федерації, намагання влади продовжити безглуздий за розмахом вивіз зерна і всього продовольства з України і Кубані, наказ Сталіна закрити кордон, щоб голодуючі не рятувалися в сусідніх регіонах і не «деморалізували» ширше населення і таке інше.

Так само у підроділі «Українська криза» свого дослідження про радянські етнічні чистки[3579] історик наголосив на політичних цілях інструменталізації Кремлем політики продовольчих реквізицій: у розумінні Сталіна в 1932 р. настала пора відійти від «принципу П'ємонту», щоб убезпечитися від внутрішніх і зовнішніх загроз українського сепаратизму.

Почесний професор нью-йоркського Сіті-коледжу (CCNY-CUNY), редактор журналу «Дослідження геноциду» Генрі Р. Гаттенбах висловив свою думку щодо подій 1932–1933 років, надруковану у збірнику доповідей конференції, організованої НТШ до 75-річчя Голодомору[3580].

Його бачення причин голоду відзначається комплексним тлумаченням політики Сталіна, який мав у 20 – 30-ті роки дві стратегічні цілі: консолідацію особистої диктаторської влади і перетворення країни «…на централізований модем промислово-економічного гіганта та військової сили»[3581]. Згідно сталінського розуміння ситуації, досягнення таких задумів в умовах архаїчного суспільства диктувало радикальне «революційне» насильство щодо тих чи інших небезпечних соціальних груп чи течій, серед яких був український етномотивований сепаратизм. Відповідно Г. Гаттенбах виділив три хвилі насильства, що прокотилися країною в міжвоєнний період: очищення партії від «старої гвардії» більшовиків; позбавлення індивідуального сегменту сільського господарства, яке межувало з кривавою громадянською війною; прискорена індустріалізація, супроводжувана викачкою експортних ресурсів, насамперед продовольчих, що викликало голод з найбільшими стражданнями українського селянства.

За логікою професора Гаттенбаха, сталінський курс на централізацію та концентрацію влади і соціально-економічну модернізацію містив ще й національну складову: «Так, в ході війни за переформатування Радянського Союзу сформувалася ще одна війна – СРСР проти України»[3582].

Авторитетний експерт з геноцидів відніс до цієї категорії і події початку 30-х років у радянській Україні. Його короткі, але змістовно насичені тези містять наступний висновок: «Мета убивства та масові депортації, а також вбивство політичних еліт та навмисне знищення пам'яток культури мали екзистенційний вимір, що дорівнює геноциду. Як однозначно виявляють

[3579] Martin Terry. The origins of Soviet ethnic cleansing. Journal of Modern History. 1998. 70. No. 4. P. 842–846. DOI : https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/235168

[3580] Huttenbach Henry R. Introduction «Genocide by any other Name». *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by Other Means* / ed. by Taras Hunczak and Roman Serbyn; Shevchenko Scientific Society, USA. New York, 2007. P. 11–12.

[3581] Huttenbach Henry R. Introduction «Genocide by any other Name» … P. 11.

[3582] Huttenbach Henry R. Introduction «Genocide by any other Name» … P. 12.

документи, в основі Голодомору був офіційний намір, що загрожував самому існуванню українства»[3583].

Характерно, що вже у перше десятиліття XXI ст. дослідження Голодомору студії стало частиною геноцидних студію поширилося на нові країни, зокрема, Ірландію. Так, Рената Старк наголосила на доцільності використання у вивченні радянських голодів класифікації «faminogenic» Д. Маркуса (2003), яка дозволяє розрізнити на якому етапі штучного виголодження злочин проти людства переростає в геноцид[3584]. Дослідниця проаналізувала політичні обставини та правові оцінки подій в Україні у 1932–33 рр. і визначила, що «в окремих випадках» в діях очільників радянської держави (позбавлення їжі, блокування сіл, обмеження в паспортизації та ін.) були присутня інтенціональність. Тож, за переконанням Р. Старк, не тільки урядова політика у формі колективізації, але навмисна феміногенна поведінка Сталіна і невеликої групи його чиновників викликала руйнівний голод і смерть мільйонів людей[3585]. У цьому контексті дослідниця вважає, що звернення України до ООН про визнання Голодомору не лише злочином проти людства, а й геноцидом є доречним і виправданим.

Наприкінці першого десятиліття XXI століття своє вагоме слово в розробці історії комуністичних геноцидів в СРСР сказав американський радянолог професор Стенфордського університету (США) Норман Наймарк. Його погляд на тоталітарний період радянської історії, значення в ньому комуністичної теорії, ментальності самого Сталіна відображений у наукових статтях[3586,3587] та в інтерв'ю, зокрема, часопису «Український тиждень[3588].

Автор відзначив, що Голокост євреїв чи навіть різанина вірмен були далеко не єдиними випадками геноциду. Таким терміном треба кваліфікувати і вбивство Гітлером 200 тис. німецьких інвалідів і депортації Сталіним чеченців та кримських татар, бо поняття геноциду включає як фізичне вбивство, так і нищення національної ідентичності. Тому і Голодомор, на його переконання, є геноцидом, який мав і антиселянське і антиукраїнське спрямування. Відповідно, і розглядати голод в Україні треба водночас із сталінськими репресіями національної інтелігенції, політичної еліти, духовності народу. За Наймарком: «Задум полягав не у винищенні нації, що формально відповідало б визначенню геноциду. Йшлося про те, щоб задушити окреслену групу українців, які продемонстрували Сталіну й радянському керівництву, наскільки

[3583] Huttenbach Henry R. Introduction «Genocide by any other Name» … P. 12.

[3584] Stark Renate. Holodomor, Famine in Ukraine 1932-1933: A Crime against Humanity or Genocide? *Irish Journal of Applied Social Studies*: 2010. Vol. 10: Iss. 1. Article 2. DOI : 10.21427/D7PQ8PAvailable at: https://arrow.dit.ie/ijass/vol10/iss1/2

[3585] Stark Renate. Holodomor, Famine in Ukraine 1932–1933 …

[3586] Naimark Norman. Revolution, Stalinismus, und Genozid. *Aus Politik und Zeitgeschichte.* 2007. October 27. No 44–45. P. 14–20.

[3587] Naimark N. Stalin and the Question of Soviet Genocide Political Violence, Behavior, and Legitimation / ed. Paul Hollander. New York : Palgrave Macmillan, 2008. P. 39–49.

[3588] Вбивство народу: Норман Наймарк, професор Стенфордського університету, про різні інтерпретації поняття геноциду й сучасну судову практику / спілкувався Василь Старко. *Тиждень.* 2011. № 19 (184).

затято вони можуть опиратися радянізації і водночас триматися національної та соціальної ідентичності»[3589].

Повніше свої роздуми про тоталітарні народовбивства XX століття Автор виклав у монографії «Геноциди Сталіна»[3590], перекладеної і українською мовою[3591]. На початку книги Автор нагадав, що перемога у Другій світовій війні забезпечила Радянському Союзу вагомий вплив на міжнародній арені і відволікла увагу світу від фактів масових убивств, здійснених сталінським режимом. Такий вплив проявився і під час прийняття конвенції ООН про геноцид 1948 р., коли СРСР добивався засудження лише нацистських злочинів. Це завадило розширити кваліфікацію геноциду в редакції документу ООН, хоча, на думку Наймарка, сталінські геноциди за складом злочину такі ж підсудні як і гітлерівські.

Водночас вчений переконаний, що, навіть за наявних теоретичних викладок ознак геноциду в конвенції, дії Сталіна проти українських селян підлягають кваліфікації як геноцид з політичних мотивів, незалежно чи він був спрямований проти селян чи українців. Крім того, як зауважив Н. Наймарк, Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії, відносно недавно ухвалив, що певну акцію можна назвати геноцидом і при неможливості фізично засудити тих, хто її скоїв.

Особливість бачення істориком сталінської дійсності в тому, що він наголошує на серії геноцидів в СРСР – низці інспірованих особисто «вождем» пов'язаних операцій проти «класових ворогів» та «ворогів народу», які здійснювалися засобами розкуркулення, голодних морів, розстрілів, заслання, депортацій, створення пекельних умов в таборах, в місцях заслання та примусових робіт тощо.

У роботі Н. Наймарка дано відповідь науковцям, які виправдовують дії сталінської верхівки напруженою міжнародною ситуацією та необхідністю економічної модернізації країни, наявністю потенційних ворогів влади. Історик зазначив, що, по-перше, масові і систематичні вбивства не можна виправдати ніякими раціональними мотивами, по-друге, ідеологема зовнішньої загрози була частиною більшовицької теорії побудови соціалізму в одній країні у ворожому оточенні, якою сталіністи мотивували і виправдовували свої дії незалежно від реальності. Автор розглянув механізми і види сталінських геноцидів, до яких, поряд з розкуркуленням і «великим терором» 1937–1938 рр., відніс Голодомор. У 4-му розділі книги, присвяченому голоду в Україні відніс українську катастрофу 1932–1933 рр. до категорії комуністичних геноцидів голодом, який назвав специфічним «сталінським геноцидом»[3592].

У зв’язку з цим в контексті геноцидної політики історик розглянув також дії комуністичного режиму щодо радянських німців, поляків, корейців, країн Балтії (у 40-х роках. – В. Г.) та голод в Казахстані, де загинуло близько

[3589] Вбивство народу: Норман Наймарк …

[3590] Naimark Norman M. Stalin's Genocides. Princeton : *Princeton University Press*, 2010. 176 p.

[3591] Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / пер. з англ. В. Старка. Київ : Вид. дім «Києво–Могилян. Академія», 2011. 135 с.

[3592] Naimark Norman M. Stalin's Genocides ... P. 70–79.

1,45 млн., що становило 38% населення республіки. Вчений погодився з гіпотезою К. Йонассона і К. С. Бйорнсон про геноцидну політику Москви в Казахстані, направлену на знищення певного способу життя, пов'язаного з відмінною національною та етнічною культурою[3593]. Як пише Н. Наймарк, голод був і на російських землях, але їхні поселення, на відміну українських і казахських (на кордоні з Китаєм. – В. Г.), не блокувалися, не піддавалися реквізиціям всіх засобів існування. Крім того організований голод в Україні і Казахстані, поєднувався з нищенням національної інтелігенції.

Н. Наймарк, проаналізувавши листування Сталіна та його рішення щодо УСРР 1932–1933 років, визначив мотиви дій володаря країни: «Ворожість Сталіна до українців та їх спроби зберегти свою форму «домашнього правління», а також гнів, на те, що українські селяни протистояли колективізації, спонукали його до вбивства голодом[3594]. Стратегічною метою такої акції було, за Наймарком, творення денаціоналізованого населення – складової частини покірного радянського народу. На шаблонне заперечення, що мовляв Сталін не мав наміру вбити чи депортувати всіх українців, Наймарк відповів, що генсек прагнув знищити українців як вороже налаштовану націю, денаціоналізувати їх, перетворити благонадійний радянський народ. Адже, як пише історик, кінцевою метою сталінських геноцидів була уніфікація населення згідно марксистських догм безкласового безнаціонального суспільства. Відповідно досягалось зменшення частки етнічних меншин, які мали поступитись радянському народові на базі російського (як тостував Сталін 8 листопада 1938 р. «найбільш радянською і найбільш революційною є російська нація». – В. Г.).

Вчений закінчив свою працю дев’ятьма узагальненнями, останнє з яких стосувалося порівняння гітлерівського і сталінського геноцидів. На його думку, явища нацистського Голокосту і радянських геноцидів непорівнянні, але в національній політиці обох диктаторів було чимало спільного і обох можна назвати геноцидаторами.

Одна з останніх статей Н. Наймарка представляє його бачення українського геноциду в міжнародному контексті і спробу інтегрувати проблему Голодомору у світові геноцидні студії нарівні з Голокостом, камбоджійським чи індіанським прецедентом[3595]. Вчений поставив за мету продемонструвати, що існує багато аспектів вивчення геноциду, які можна висвітлити завдяки розумінню феномену голоду в Україні. Водночас, на його думку, і Голодомор добре вписується в загальну систематику геноциду. Вчений проаналізував історію розробки поняття «геноцид» польсько-єврейським правником Р. Лемкіним ще у 30-х роках, дослідив обставини прийняття запропонованої ним Конвенції ООН 1948 року про запобігання геноциду та покарання за цей злочин. Розглянувши відому статтю знаменитого правника

[3593] Jonassohn Kurt, Björnson Karin Solveig. Genocide and Gross Human Plights Violations in Comparative Perspective. New Brunswick, NJ : Transaction Publishers, 1998. P. 256.

[3594] Naimark Norman M. Stalin's Genocides … P. 134–135.

[3595] Naimark Norman M. How the Holodomor Can Be Integrated into our Understanding of Genocide. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* ... P. 126.

«Радянський геноцид в Україні», американський вчений підтримав оцінку Р. Лемкіним Голодомору як одного із елементів геноциду українського народу, поряд із репресіями Церкви, національної еліти та переселенням у спустошені села України людей інших національностей.

Дослідник розбив свою аргументацію, викладену в статті, на сім положень, першим з яких визначив: «Можливо, найбільш очевидним із того, що можна сказати про Голодомор, є те, що він є випадком, який може бути класифікований як комуністичний геноцид»[3596]. Н. Наймарк поставив феномен комуністичного геноциду голодом в Україні в один ряд із маоїстським геноцидом в Китаї та злочином Пол Пота в Камбоджі – всі вони мали організований ідеологічний характер.

Друга теза історика має інтенціональний зміст: він вважає, що, на відміну від Леніна, Сталін не переймався пошуком раціональних зв’язків між засобами і метою вбивства. Тому, на думку Н. Наймарка, Голодомор був специфічним – сталінським геноцидом[3597]. Диктатор здійснив цілу серію геноцидів як в Україні, так і загалом в Радянському Союзі – від розкуркулення на початку 39-х років до масового терору наприкінці десятиліття.

По-третє, за Наймарком, Голодомор був типовим випадком масового вбивства голодом – засобом позбавлення людей продовольства за наявності харчових запасів, описаним в класичній праці Амартіа Сена[3598]. Вчений порівняв описи свідків «геноцидного голодування» в нацистському гетто, в камбоджійському місті і українському селі: скрізь люди пухли або висихали, божеволіли, доходили до канібалізму. Тому дослідник вважає помилковим виділення в Конвенції про геноцид нищення людей саме за етнічною ознакою. В українському випадку важко відділити селянина від українця. Хоча Голодомор був спрямований проти українського селянина, він супроводжувався нищенням українських інтелектуалів, культурних діячів, партійних кадрів і був вищою точкою поєднання селянської та національної політики Сталіна[3599].

Більш розлого свої ідеї про різновидності геноцидів ХХ ст. американський вчений розвинув у компаративному історико-правовому дослідженні, виданому друком в Оксфорді[3600]. Комуністичний Голодомор в Україні тлумачиться як один з «некласичних геноцидів», поряд із народовбивствами в Китаї та Камбоджі. Вчений зауважив обмеженість Конвенції ООН про запобігання геноциду національними, етнічними та релігійними групами. Проте, на його думку, назріла потреба поширити геноцидний закон на навмисне нищення соціальних і політичних груп, як це, зокрема, було і в Україні у 1932–1933 роках.

Щодо питання кількості жертв геноциду, то Н. Наймарк оперує цифрами 3–5 мільйонів українців, які загинули в Україні та на Кубані. Але головним у

[3596] Naimark Norman M. How the Holodomor Can Be Integrated … P. 122.
[3597] Naimark Norman M. How the Holodomor Can Be Integrated … P. 122.
[3598] Naimark Norman M. How the Holodomor Can Be Integrated … P. 123.
[3599] Naimark Norman M. How the Holodomor Can Be Integrated … P. 125.
[3600] Naimark Norman M. Genocide: a world history. Oxford : Oxford University Press. 2016. 192 p.

дискусії про геноцид науковець вважає питання про намір його здійснення. На його переконання, аргументи про те, що українці постраждали так сильно, внаслідок їх залежності від сільського господарства не витримують критики, бо є достатньо доказів, що вказують на те, що Сталін дійсно мав на меті нищення голодом українських хліборобів у їхніх селах[3601].

У 2010 р. своє компаративне бачення геноцидів XX ст. виклав у сспеціальній монографії «Червоний Голокост» професор економіки університету Північної Кароліни (США) Стівен Роузфілд[3602]. У вступній частині роботи вчений виклав запропонував класифікацю геноцидів, які він розклав на три види, кожен з яких тією чи іншою мірою був складовою сталінського Червоного Голокосту. До кримінального злочину третього ступеня Автор якраз і відніс десятки мільйонів жертв терору, депортацій і смертей від каторжної праці та терор голодом, що не підлягав судовим вирокам[3603].

У першому розділі роботи С. Роузфілд висвітлив наростання першої хвилі радянського геноциду 30-х рр. Розглянувши різні точки зору на оцінку відповідності Голодомору теорії геноциду, вчений зосередився на полеміці С. Віткрофта і М. Еллмана. На думку С. Роузфілда, С. Віткрофт та інші «раціоналізатори» вимірюють наміри і дії Сталіна на початку 30-х рр. занадто вузькими раціональними, прагматичними лекалами модернізаційної теорії та економічної доцільності. «Ніхто не стверджує, що Сталін навмисно вбив мільйони селян або спланував геноцид в Україні, коли він розпочав колективізацію 1929 року, – зазначив С. Роузфілд. – Сталін не був Гітлером. Ні плани, ні споруди (газові камери) не будувалися для остаточного остаточного вирішення українського питання. Однак він цілком мав на меті не тільки тероризувати селянство для підпорядкування, але й продовжувати застосування терору-командування після цього як постійної форми дисципліни»[3604]. На підтвердження своїх висновків С. Роузфілд звернувся до замовчуваних ревізіоністами, але поміченими М. Еллманом виступів Сталіна 11 січня і 13 лютого 1933 р. із закликами до продовження війни проти селянства, яка на місцях тлумачилася як дозвіл на вбивство голодом «нероб», «контрреволюціонерів» і «саботажників». Американський економіст солідаризувався з М. Еллманом, який не відкидаючи раціональних мотивів діяльності Сталіна, нагадав про попередній деспотичний досвід більшовицького вождя, вповні застосований під час «революції зверху»:

а) зневага до гуманізму;

б) ворожість до селян, як «другорядного класу»

c) звинувачення у проблемах «класових ворогів», «ворогів народу», «шкідників», «саботажників»;

d) наголошував на ліквідації «ворогів народу»);

[3601] Наймарк Н. Американський історик: Росіяни мають зробити так само, як німці, – визнати геноцид / розмовляла О. Климончук. *Гомін України*. 2011. 14 черв. С. 6

[3602] Rosefielde Steven. Red Holocaust. London; New York : Routledge, 2010. xviii, 358 p.

[3603] Rosefielde Steven. Red Holocaust … P. 10.

[3604] Rosefielde Steven. Red Holocaust … P. 40.

е) оцінював результати голоду з точки зору його корисності для будівництва соціалізму[3605].

Як вважає С. Роузфілд, Сталін, маючи за спиною і грабіж банку, і переховання від закону, і сибірське заслання, і терор у Царицині 1918 р., убивав безкарно і вибірково, вибираючи кого чи які групи вбити і куди послати Надзвичайні хлібозаготівельні комісії: на Україну, Кубань і Нижню Волгу[3606].

Для юридичної оцінки злочинних дій більшовицького керівництва С. Роузфілд звернувся до аргументації прибічників суворого конструктивного підходу, які відносять події на Україні 1933 р. до злочинів проти людства, і ліберального підходу, застосованого, зокрема, для оцінки геноциду в Руанді і прийнятного для України та Кубані. Сам вчений займає наступну позицію: «Ха-Шоа був найгіршим геноцидним голокостом першого ступеня. Червоний Голокост Сталіна був найгіршим частково геноцидним. Така характеристика може підбадьорити декого, але це не реабілітує Сталіна від скоєння голокосту організованим терором»[3607].

На думку С. Роузфілда, терор голодом, страти, депортації та примусова праця в СРСР у 1930–36 рр. забрали мінімум 7 мільйонів життів, що співрозмірно масштабу Ха Шоа. Цікаво, що поряд із радянським і нацистським геноцидами, вчений визначив третім за масштабами японський геноцид під час Другої світової війни щодо азійських народів.

У 2011 році україномовний читач отримав переклад книги ще одного відомого в світі історика та політолога – професора Єльського університету (Нью-Гейвен, США) Тімоті Девіда Снайдера[3608], – яка в оригіналі має влучну назву «Криваві землі»[3609]. Такими землями історик позначив місце нищення сталінським та гітлерівським режимами 14 мільйонів мирних людей у серці Європи – на території України, Білорусі, Прибалтики – від центральної Польщі до західної Росії. Щодо українських земель Т. Снайдер наголосив: «За ті роки, що Сталін і Гітлер були при владі, в Україні було вбито більше людей, ніж будь-де у Кривавих землях, в Європі і навіть у цілому світі»[3610].

Перший розділ монографії називається «Голод в Радянському Союзі», але мова в ньому йде головним чином про Голодомор в Україні, який, на думку вченого, був найбільшим штучним голодом в історії людства. Цей розділ, як і вся книга, виявляє широку ерудицію Автора і його обізнаність із великим та різноманітним корпусом історичних джерел.

Посилаючись на свідчення Г. Джонса, історик нагадав, як у Москві у березні 1933 р., сподіваючись швидкої перемоги світової революції, раділи голоду у США, де городяни отримували по два бутерброди, пончик, чашку кави й цигарку, але у Харкові журналіст побачив нічні 40-тисячні черги за вранішнім шматком хліба трупи на вулицях. Не вступаючи в полеміку із тими, хто

[3605] Rosefielde Steven. Red Holocaust … P. 41–42.
[3606] Rosefielde Steven. Red Holocaust … P. 42.
[3607] Rosefielde Steven. Red Holocaust … P. 42.
[3608] Снайдер Тимоті. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / перекл. з англ. М. Климчука та П. Грицака. Київ : Грані–Т, 2011. 448 с.
[3609] Snyder Timothy. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. New York : Basic Books, 2010. 524 p.
[3610] Снайдер Тимоті. Криваві землі … С. 33.

заперечує зловмисні наміри Сталіна, Автор навів відомі факти: «18 червня 1932 року, Сталін у приватній бесіді визнав, що в Україні «голод». Напередодні українське партійне керівництво попросило допомогти з продовольством. Але Сталін відмовив»[3611].

За таких обставин українське керівництво опинилося перед вибором: чи підставити свої голови, виконувати завищену продрозкладку Центру, у якій не враховано стан вже виснаженої голодом через попередні заготівлі, брак тягла, непогоду, хаос колективізації Української республіки. «З одного боку, над місцевим керівництвом завис сталінський червоний молот, а з іншого – серп, яким смерть косила своє страшне жниво», образно описав ситуацію вчений[3612].

Аналізуючи листування Сталіна з Кагановичем, дослідник дійшов висновку, що у липні 1932 р. – принаймні для себе – Сталін ув'язував голод в Україні із саботажем селянства, яке прикривалося місцевими партійними діячами в інтересах польської інтриги. Т. Снайдер простежив, як наростала жорстокість дій диктатора після самогубства його дружини, також пов'язаного з трагедією України: «Наступного дня Сталін узявся до проблеми голоду з якоюсь новою злістю. Він поклав вину за проблемну ситуацію в Україні на українську компартію і селян»[3613]. Цей наступний день, 8 листопада 1932 року, позначений відразу двома шифрограмами «вождя» очільникам КП(б)У про заборону завезення товарів українським селянам поки вони не стануть «чесно та акуратно» виконувати план хлібозаготівель. Водночас повернена практика депортацій селян і посилені репресії місцевого керівництва республіки. Відтак, пише Т. Снайдер, Сталін досяг нових висот ідеологічного цинізму, визнаний раніше голод став називати «казками» та наклепами на радянську дійсність, а опухлих з голоду звинувачено в навмисному підриві соціалізму.

Такі дії Сталіна і його поплічників стали в республіці системними, що визначило їх антиукраїнську спрямованість. Т. Снайдер відзначив: «Подібно до ситуації в УРСР, у 1932 році голод спіткав і низку областей Російської Федерації. Але політика влади в Україні мала свої, і при тому смертоносні, особливості. Наприкінці 1932 – на початку 1933 року окремі важливі практики влада застосовувала лише – або переважно – в Україні»[3614].

Історик простежив щонайменше сім таких практик в республіці, які визначалися рішеннями Сталіна, політбюро ЦК ВКП(б) та підпорядкованими їм інстанціями, перші два – 18 і 20 листопада зобов'язали селян повернути аванси та обклали їх натуральними штрафами – забирали останню корівку. Серед інших відомих драконівських заходів, дослідник виділив мало відомий факт: прибувши в Харків, Каганович відразу скликав засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке засідало до п'ятої ранку 21 грудня і постановило продовжити реквізиції зерна до повного виконання плану. «Якби просто призупинити на три місяці реквізиції продовольства, – це ніяк не зашкодило б радянській економіці

[3611] Снайдер Тимоті. Криваві землі ... С. 46.
[3612] Снайдер Тимоті. Криваві землі ... С. 47.
[3613] Снайдер Тимоті. Криваві землі … С. 51.
[3614] Снайдер Тимоті. Криваві землі … С. 53.

й урятувало б більшість із цих 3 мільйонів життів. Проте Сталін і Каганович наполягали на своєму»[3615], – слушно міркує Т. Снайдер.

Змальовуючи картини жахливого голоду, історик пише, що Сталін таки перетворив Україну в «оплот соціалізму», перетворивши її на гігантський концтабір оточений по кордонах, насичений сторожовими вишками, збройною охороною, сотнями тисяч активістів, які відбирали або псували останні селянські харчі та півмільйона дітей, котрі допомагали стерегти врожай від тих, хто його виростив.

Сьомим видом вбивчих практик сталінізму історик назвав своєрідний «контрольний постріл» навесні 1933 року: «Насіння на весняний посів можна було взяти з кагатів, призначених на експорт, або скористатися тримільйонними запасами держрезерву. Натомість крихітні рештки зерна знову відібрали в зубожілих селян. … Останні реквізиції зерна фактично були вбивством, навіть якщо виконавці й вірили, що чинять правильно»[3616].

Ще одним доказом антиукраїнського характеру Голодомору є наведений істориком факт завезення в села республіки переселенців з Росії, які мусили прибирати тіла попередніх мешканців і вимивати домівки померлих, щоб позбавитися смороду. Так, на його думку, було змінено демографічний баланс України на користь росіян.

Т. Снайдер, хоча і уникає термінів «Голодомор» чи «геноцид» в ході висвітлення подій 1932–1933 рр. в українському селі, але він характеризує ці події як «політичний голод», «масове вбивство» та визнає антиукраїнське спрямування сталінської політики. За Снайдером, «Колективізація принесла із собою голод, що його Сталін свідомо скерував проти українців»[3617].

Т. Снайдер висвітлив також тяжкі демографічні і моральні втрати нації: ті, хто вижив, зазнали мук провини перед померлими, болісних спогадів про співпрацю з владою, про жахи канібалізму тощо. Сотні тисяч українських сиріт зазнали асиміляції, а сподівання інтелігенції на українську автономію були остаточно поховані в безіменних могилах сільських та табірних цвинтарів.

Історик, керуючись консервативними оцінками, визначив 3,3 млн померлих від голоду українців на просторах СРСР, з яких не менше 3 млн – у самій Україні[3618]. Втім, як випливає з підсумкового розділу книги, для Автора, який, хоча і навів свою калькуляцію структури втрат 14 млн людей, важливіший сам факт навмисного масового вбивства голодом, ніж кількість його жертв і назва злочину. На його думку: «Стосовно кожного з випадків, розглянутих у цій книзі, на запитання «Чи було це геноцидом?» можна відповісти: так, було. Але такий підхід нас далеко не заведе»[3619]. Тому Т. Снайдер пропонує не стільки класифікувати та обговорювати, скільки

[3615] Снайдер Тимоті. Криваві землі … С. 55.
[3616] Снайдер Тимоті. Криваві землі ... С. 56.
[3617] Snyder Timothy. Bloodlands … P. 394.
[3618] Снайдер Тимоті. Криваві землі ... С. 63.
[3619] Снайдер Тимоті. Криваві землі … С. 405.

пояснювати геноцидні злочини у семантичній, юридичній та політичній площині, в тому числі й злочин, вчинений проти українців[3620].

Отже, Т. Снайдер, по перше, розвинув геноцидну версію про зв'язок національної політики компартії із селянською.

По-друге, він висвітив зв'язок «Голодоморних рішень» Сталіна осені 1932 р. з його особистими обставинами та поточною політичною ситуацією.

По-третє, історик виділив «смертоносні особливості» Голодомору у порівнянні з голодом в інших республіках.

По-четверте, простеживши хронологію народовбивства в Україні за партійними директивами, дослідник звернув увагу на малодосліджені наслідки засідання організованого Кагановичем політбюро ЦК КП(б)У 21 грудня 1932 р. та «контрольного пострілу» навесні 1933 р.

По-п'яте, заслугою дослідника є розгляд проблеми Голодомору в міжнародному контексті та пояснення кваліфікації цього злочину як геноциду відповідно до міжнародного права.

Нарешті, Тимоті Снайдер також руйнує різні національні міфи, заперечуючи винятковість Голокосту, порівнюючи нацистський та комуністичний режими.

На думку Г. Касьянова, погляди американських професорів Т. Мартіна та Т. Снайдера не вкладаються в «класичні» рамки «тоталітарного» чи «ревізіоністського» бачення «Великого голоду»[3621]. Методологічні помилки ревізіоністської групи радянологів історик вбачає в тому, що вони розглядають Радянський Союз як звичайну державу з особливим шляхом модернізації, але відкидали твердження про її тоталітарність.

Насправді Т. Снайдер і раніше, розглядаючи події голоду 1932–1933 років в Україні в широкому міжнародному контексті, зокрема, загострення відносин і можливої війни між СРСР та Польщею[3622], залишався прихильником тоталітарної версії Голодомору, що і підтвердив у своїй останній монографії «Криваві землі». Інша річ, що історик акцентував увагу в своїй праці не на термінології, а на причинах та змісті сталінського злочину в Україні, який, на його думку підлягає дефініції геноциду в широкому розумінні.

Зовсім недавно українські історіографи (Г. Касьянов, 2010) М. Шитюк, К. Назарова, 2011), як на нас, недостатньо обґрунтовано відзначали, що дослідження Голодомору західними вченими тоталітарного напрямку занепадає і поступається ревізіоністському за активністю. Насправді дослідження Т. Мартіна, Г. Гаттенбаха, Н. Наймарка, Т. Снайдера, С. Роузфілда, А. Граціозі та інших учених у 2007–2011 років посилили тоталітарну концепцію, чого не спостерігалося в ревізіоністському таборі.

Понад те, у 2017 році, нарешті, вийшла перша після Р. Конквеста спеціальна англомовна монографія про «червоний голод» в Україні лауреата

[3620] Тимоті Снайдер: «Янукович заперечує Голодомор як акцію, спрямовану проти українців. «Але це було саме так». *Гомін України*. 2011. 30 серп. С. 6 : портр.

[3621] Касьянов Георгій. Danse macabre … С. 152–156.

[3622] Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven. London : Yale University Press, 2005. 384 p.

Пулітцерівської премії за свої радянологічні праці Енн Епплбом (США)[3623], Дослідниця свідомо почала свою книгу з аналізу українського руху за незалежність 1917–1920 років і обмежила верхні хронологічні рамки дослідження 1934 роком, XVII з'їздом РКП(б), на якому прозвучали рапорти про остаточну перемогу над українським націоналізмом та куркульською контрреволюцією років.

Е. Епплбом використала численні свідчення очевидців, архівні матеріали, партійні документи, на основі яких простежила рецепцію Сталіна на події 1932–1933 року і процес вироблення рішень у цей найбільш критичний для України період. На думку дослідниці, голод був відповіддю Кремля на розвиток української національної свідомості під час українізації та покарою селян за опір колективізації і продрозкладці.

Е. Епплбом пояснила свій розгляд подій 1932–1933 року в УСРР «як акцію державної агресії» в контексті національної політики більшовицької партії таким чином: «Селяни, які переживали обшуки, і «чорні списки» згадували їх як колективний напад на себе і на їхню культуру. Українці, які стали свідками арештів та вбивств інтелектуалів, вчених, письменників та художників, пам'ятали їх так само, як навмисний напад на їхню національну культурну еліту»[3624].

За логікою Епплбом, «червоний голод» випливав з доктринальних засад більшовицької партії та особистого намагання Сталіна знищити саму можливість суверенної України кількома способами: як через винищення класу інтелектуалів, так і шляхом послаблення селянства. Е. Епплбом стверджує, що Сталін який боявся повторення селянських національних бунтів періоду революції і колективізації свідомо виморив голодом мільйони українських селян. Відповідно, переселення росіян до спорожнілих українських сіл здійснювалося з метою завершення процесу культурного геноциду українців.

Прикладом іншого бачення радянської історії стала рецензія на монографію «Червоний голод», давньої соратниці Р. Девіса та С. Віткрофта почесної професорки Чиказького університету Шейли Фіцпатрик[3625]. Підзаголовок її відгуку «Яскравий приклад викладу міфів про катастрофу голоду в Україні 1932–3» не зовсім відповідає змісту рецензії, бо Ш. Фіцпатрик, зрештою, визнала солідну джерельну базу та академічний рівень книги. За її оцінками, «Червоний Голодомор – чудова робота популярної історії», а Е. Епплбом «зробила, яскравий та інформативний звіт про український голод»[3626]. Ш. Фіцпатрик виклала власне бачення подій у ревізіоністській традиції: Сталін просто прагнув взяти зерно для індустріалізації, яке приховували селяни, та послалася на тезу Амартії Сена (який розглянув випадки Бангладеш та Ефіопії – В. Г.)[3627] про те, що смертність зазвичай,

---

[3623] Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. Toronto : Signal Stewart, 2017. 384 p.

[3624] Applebaum Anne. Red Famine … P. 4.

[3625] Fitzpatrick Sheila. Red famine by Anne Applebaum review – did stalin deliberately let ukraine starve? *The Guardian*. 2017. 29 July.

[3626] Fitzpatrick Sheila. Red famine by Anne Applebaum review ...

[3627] Sen A. Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford : Clarendon Press, 1981. 266 p.

трапляється через неефективність управління та некомпетентність, а не намір убити мільйони селян.

Найбільшим докором Ш. Фіцпатрик своїй молодшій колезі було звинувачення в проукраїнській ідеологічній діяльності та антиросійській заангажованості, яка проявилася в публіцистиці Енн Епплбом.

З іншого боку, Е. Епплбом була піддана критиці В. Василенком, О. Стасюк, В. Сергійчуком, В. Марочком та іншими науковцями за «мильне», (вираз Р. Сербина), тлумачення відповідності Голодомору Конвенції ООН про геноцид 1948 р. Дійсно, Авторка зосередила головну увагу на висвітленні механізмів Голодомору та доказах його навмисного спрямування проти України, що вже доводить геноцидність злочину, але не вдалася до предметного аналізу юридичних оцінок сталінської акції. Нагадавши положення Конвенції про відповідність геноциду повного або часткового нищення релігійних, національних, етнічних груп, Е. Епплбом занотувала: «У наступні роки поняття «геноцид» на практиці стали тлумачити ще більш вузько, зокрема, як подібне до Голокосту фізичне знищення всієї етнічної групи. Голодомор не відповідає такій інтерпретації. Голод в Україні не був спробою вбивства усіх українців; його також зупинили влітку 1933 року, задовго до того, як він міг винищити всю націю»[3628]. Критики тлумачать наведену сентенцію Е. Епплбом як твердження про невідповідність «такій інтерпретації» Голодомору щодо «геноцидної» Конвенції, тоді як, на наш погляд, ідеться про невідповідність Голодомору злочину етноциду, коли відбувається «подібне до Голокосту фізичне знищення всієї етнічної групи».

Втім, краще відповіла критикам сама Е. Епплбом у відеоінтерв'ю «Голосу Америки», коли, в якості відповідей на запитання, навела основні положення своєї книги:

- голодний мор виник внаслідок цілеспрямованої політики комуністичних вождів, а не господарського хаосу чи несприятливої погоди;
- в Росії та інших регіонах СРСР люди також вмирали від голоду 1932–1933-го років;
- Сталін скористався нагодою голоду, щоби вдатися до особливих заходів проти України і назавжди позбутися української проблеми;
- в Україні голод мав найбільший розмах, бо був зумовлений реакцією Сталіна на український національно-визвольний рух, який не згасав з 1917 року;
- голод організовано з метою знищити українське селянство як носіїв національної свідомості, синхронно з нищенням політичної та культурної еліти;
- внаслідок голоду в Україні загинуло до 4 млн людей;
- «…жодних питань стосовно того, що український голод був геноцидом немає. Це були цілеспрямовані дії, які мали на меті вбити мільйони людей чисто з етнічних і політичних причин»[3629].

[3628] Епплбом Енн. Червоний голод: війна Сталіна проти України : Київ, HREC PRESS, 2018. С. 430.

[3629] «Червоний голод» – війна Сталіна з українцями і українофобія спадкоємців СРСР / з Енн Еплбаум розмовляв кореспондент «Голосу Америки» Богдан Цюпин. Лондон, 15 вересня 2017 р. URL : https://ukrainia n.voanews.com/a/applebaum–red–famine–book/4028552.html

Крім того, Авторка «Червоного голоду», як і у своєму бестселері «ГУЛАГ», піддала критиці методологію ревізіоністської історіографії, більшість представників якої, на її думку, зайняли прорадянську-проросійську позиції в оцінці злочинів комуністичного режиму 30-х років і замовчували їх українську специфіку задля дозволу працювати в російських архівах.

Отже, попри те, що дослідниця залишилася представницею західної наукової школи, і, як зазначалось С. Кульчицьким, не до кінця зрозуміла антиукраїнської специфіки продрозверстки та жорстоких деталей повсякденного життя села 1933 року[3630], вважаємо, що у її праці загалом кваліфіковано і зважено відображені причини, характер, жахливі обставини і демографічні наслідки «Червоного голоду» в Україні як явища геноциду.

В дебати щодо проблеми Голодомору вступали також науковці, які намагалися бути «над суперечкою» і подати історіографічний зріз наукової дискусії. Прикладом такої наукової позиції може бути професор Альбертського університету (Канада), історик і політолог Девід Марплз, який присвятив спеціальну монографію проблемі оцінок радянської історії України та її використання у відродженні історичної пам'яті і формуванні національної самосвідомості сучасного українського суспільства[3631]. Вагому частку дослідження вченого складає аналіз процесу імплементації теми Голодомору в Україні у світовий науковий простір та інтерпретацій цього історичного явища в англомовному науковому середовищі.

Дослідник вважає, що найбільший поштовх до впровадження теми голоду у західний науковий дискурс дало несподіване порівняння Р. Конквестом подій в Україні у 1932–33 рр. з діями нацистів у єврейському гетто. Він навів думку Й. Дитча про те, що віктимізація української трагедії та порівняння України з концентраційним табором стали «суперечливими фактами», які спонукали дослідників до широкої дискусії[3632].

Загалом Д. Марплз, в традиціях західної наукової школи, викладаючи різні точки зору на історичні події в Україні, уникає власних категоричних оцінок. Він констатує, що українська історія, як і в свій час М. Грушевським, «зшивається» з часом полярних суджень і відносно ролі ОУН-УПА в роки Другої світової війни, і відносно оцінки подій 1933 року: «… український Голодомор можна розглядати як найважливіший приклад радянських переслідувань українців, як нації, але кілька західних вчених вважають, що це відображало труднощі в сільській місцевості без посилання на будь-який національний вимір»[3633]. Вчений вказує, що така практика серед науковців ревізіоністської школи виявляє їх певну однобічність к висвітленні проблеми, але й не захищає геноцидної версії Голодомору.

Стаття Д. Марплза має частково історіографічний характер, але вчений висловив також і власні міркування щодо пов'язаності антиукраїнської і

[3630] Кульчицький Станіслав. Голодомор 1933 року очима Енн Епплбом: Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. 2017. *День.* 24, 30 листопада.

[3631] Marples David R. Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. Budapest; New York : Central European University Press, 2007. 363 p.

[3632] Marples David R. Heroes and Villains … P. 35–36.

[3633] Marples David R. Heroes and Villains … P. 47.

антиселянської політики партії у 1932–1933 роках[3634]. Вчений зауважив, що українські дослідники теми, висвітлюючи причини голоду, мають консенсус у розумінні фактору поєднання нищівної продовольчої та блокадної політики Кремля в республіці з нищенням національної інтелігенції та керівних кадрів, що доводить геноцидну версію подій.

Кардинально інше становище з висвітленням подій 1932–33 років Д. Марплз спостеріг за межами сучасної України. Канадський вчений здійснив екскурс до витоків дискусії на Заході, яка розгорнулася після появи монографії «Жнива скорботи» і дійшов висновку що розвиток дебатів на паралельних лініях означав, що в той час, коли світові уряди вже визнають голод як акт геноциду сталінським режимом в Україні, західні науковці ще продовжують запальну дискусію щодо того, чи штучний голод взагалі. Крім того, на думку Д. Марплза, існує «фундаментальний розрив» між представниками тоталітарної та ревізіоністської шкіл у висвітленні причин Великого голоду, який набрав політичного відтінку: ті, хто підтримав аргумент геноциду, звинувачуються у політизації науки; критики цієї концепції сприймаються як прорадянські чи проросійські[3635].

Серед останніх виділяються із своєю монографією «Роки голоду. Радянське сільське господарство 1931–1933 рр.» Р. Девіс і С Віткрофт, яка, як помітив Д. Марплз, вже свою назвою із всесоюзним виміром і розширенням хронологічних рамок, заперечує геноцидну версію голоду в Україні. Такий підхід Авторів є типовим для англомовної історіографії голоду і, на думку Д. Марплза, є однобічним: «Проте здається справедливим припустити, що протягом багатьох десятиліть західні вчені приймали широкий або загальносоюзний підхід – часто також конкретно російський підхід – до вивчення Радянського Союзу. Але етнічний фактор був ключовим у 1920-х роках, на що чітко вказує прийняття українізації; це не з’явилося саме в 1932–1933 роках»[3636].

Вчений рекомендує західним науковцям, які розробляють проблему голоду 1932–33 років, наступне:

- визнати важливість національного питання при розгляді рішень влади під час голоду;

- підготувати монографії англійською мовою, альтернативні версії подій Девіса-Віткрофта, позаяк після книги Конквеста подібних не опубліковано;

- провести конференції, які охоплюють усі аспекти Голодомору та найширшого академічного спектра та інтегрувати цю тему навчальний процес вищої та середньої школи;

- опублікувати статті в найбільш авторитетних наукових журналах Заходу, які поки що обходять питання голоду в Україні[3637].

[3634] Marples D. R. Ethnic Issues in the Famine of 1932–1933 in Ukraine. *Europe–Asia Studies.* 2009. Vol. 61. № 3. P. 505–518.
[3635] Marples D. R. Ethnic Issues in the Famine ... P. 508.
[3636] Marples D. R. Ethnic Issues in the Famine … P. 510.
[3637] Marples D. R. Ethnic Issues in the Famine … P. 511.

Д. Марплз виділив окремий розділ у своїй праці аналізу етнічної та національної політики в Україні під час Голодомору, де зосередився, насамперед, на виступах партійного керівництва республіки на ІІІ конференції КП(б) у липні 1932 р., яка, під тиском сталінських емісарів Молотова і Кагановича, посилила курс на вилучення зерна. Простежно, що, вслід за посланцями Сталіна, С. Косіор, Г. Петровський, Р. Терехов, В. Затонський та інші в один голос пояснювали продовольчу кризу та зрив хлібозаготівель протидією партії і державі з боку українських куркулів, націоналістів і – більше того – шовіністів. Як заявив Терехов, націоналісти шкодили не тільки в селі, а й проникли у навчальні заклади, скористалися складною ситуацією, щоб здійснити підривну роботу проти Москви, особливо проти ЦК.

Ба більше, Д. Марплз нагадав статті у центральній періодиці 1933 року, де дії «контрреволюціонерів» в українському селі пов’язувалися з наміром іноземних держав вторгнутися в Україну, з приходом до влади Гітлера, з підступністю «польських фашистів» та «білогвардійців» за підтримки троцькістів. Перенесення столиці з Харкова до Києва історик також частково пов’язав із розгромом українського націоналізму та селянського опору[3638].

У своїх висновках канадський вчений наголосив на необхідності активної взаємодії між різними школами мислення в англомовній історіографії для з’ясування пріоритетності національного чи аграрного чинника у діях влади в Україні 1932–1933 років. Його не переконала жодна із дебатуючих сторін: «На сьогоднішній день архівні дослідження показують, що в галузі Голодомору 1932–1933 рр. не існує «рушниці, що куриться», і не слід передбачати точного визначення того, що Сталін мав чітко визначену мету знищити українців як націю. Проте вже не достатньо вивчати голод виключно з точки зору Москви або сільськогосподарської статистики, оскільки національне питання стало вирішальним питанням в Україні ще до 1933 року»[3639].

Девід Марплз також відзначав розвиток «емоційних академічних дебатів на Заході», у яких до теперішнього часу досягнуто незначного консенсусу щодо таких питань, як національне забарвлення подій 1932–1933 рр. Вчений зазначав, що феномен Голодомору інтегрований в нову національну історію України разом із «громадськими суперечками та політичним розбещенням», проте зауважував необхідність створення монографії з науковим обґрунтуванням альтернативного тлумачення подій Великого голоду відносно версії Р. Девіса – С. Віткрофта, викладеної у праці «Роки голоду»[3640].

Отже, Д. Марплз наголосив на проблемах роз’єднаності двох течій англомовної історіографії голоду, звуженого методологічного підходу до проблеми «ревізіоністів», які ігнорують роль національної політики комуністів у «революції зверху». Крім того, історик сам показав зв'язок боротьби ВКП(б) з «куркульським саботажем» та «націоналістичною контрреволюцією», використавши матеріали республіканської партконференції 1932 року та

[3638] Marples D. R. Ethnic Issues in the Famine … P. 512–515.
[3639] Marples D. R. Ethnic Issues in the Famine … P. 512–515.
[3640] Marples D. R. Ethnic Issues in the Famine … P. 505–518.

періодичних видань – 1933 року і визначив потребу активізації подальших досліджень теми.

Інша праця науковців Альбертського університету Д. Марплза, Е. Байдеса та М. Мелентєвої має у заголовку тему дебатів на III конференції КПУ (липень 1932 р.), яка прийняла непосильний для України план хлібозаготівель, і густо насичена посиланнями на архівний фонд з матеріалами, але містить також значну історіографічну та теоретичну складові[3641].

Понад суперечкою щодо характеру Голодомору в Україні намагалася стати у своєму дослідженні Ребека Мур (Австралія). У своїй докторській дисертації з моральних проблем «етнічної історіографії звірства»[3642] вчена простежила зв'язок наукової об’єктивності та етики історика у дослідженнях минулих злочинів та в сучасній історичній практиці. Р. Мур не схвалює побутуючу на Заході дисциплінарну ортодоксальність неупередженості відповідно до культивованого в науковому середовищі ідеалу «об'єктивності», що, здебільшого перешкоджає поєднанню академічного дослідження з моральними рефлексіями та судженнями.

Як помітила Р. Мур, більшість істориків за об’єктивістською традицією розглядають моральні проблеми з підозрою, презирством або байдужістю, пов’язуючи їх із суб’єктивізмом. З іншого боку, частина істориків демонструвала неабияку стурбованість проблемами моралі, зокрема, враховуючи історичний досвід та довготривалі наслідки злодіянь. Але це, на думку Р. Мур, не утворило систематичний етичний дискурс в історіографії, який би подолав розбіжність між мораліcтичними практиками істориків та їх об'єктивістською риторикою.

Замість безнадійних спроб «приміряти» Голодомор до Голокосту, які останнім часом практикуються не тільки в Україні, а й на Заході, на думку Р. Мур, треба засудити ці звірства минулого і вшанувати пам’ять їх жертв без політичних спекуляцій.

В іншій праці Р. Мур поставила за мету проаналізувати основні інтерпретації Голодомору, передусім в його геноцидній версії, і застерегти від використання теми в поточних політичних цілях, намаганням політиків «виграти від історії», що заважає спробам адекватного визначення злочинів минулого[3643]. Як встановила вчена, більшість сучасних дискусій між окремими «школами» наукової думки зосереджено навколо геноцидного «статусу» голоду в Україні. Р. Мур непокоїть, що дехто з істориків не лише пропонує кваліфікувати Голодомор геноцидом, а й вважає, що інакше «слово геноцид втрачає все корисне значення»[3644].

[3641] Marples David R., Baidaus Eduard & Melentyeva Mariya. Causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine: Debates at the Third All-Ukrainian Party Conference. *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes.* Vol. LVI. Nos. 3–4 (Sept.-Dec. 2014/sept.-déc. 2014). P. 291–312.

[3642] Moore Rebekah. Towards an ethical historiography of atrocity: moral discourse in histories of the holocaust and Stalinism. Thesis (Ph.D.). University of Western Australia, 2011. v, 370 p.

[3643] Moore R. A Crime Against Humanity Arguably Without Parallel in European History: Genocide and the 'Politics' of Victimhood in Western Narratives of the Ukrainian Holodomor. *Australian Journal of Politics & History*. Sept. 1. 2012. Vol. 58. P. 367–379.

[3644] Moore R. A Crime Against Humanity Arguably … P. 367.

Австралійська дослідниця об’єктивно виклала основні аргументи прибічників «тоталітарної» версії Голодомору: «нерозумні квоти на зерно» порівняно з іншими регіонами, зернові реквізиції в українських селян із одночасним нападом на український націоналізм, закриття кордонів як спосіб залишення голодуючих на смерть, відмова у будь-якій допомозі нужденним людям. Р. Мур погодилася з тим, що є певні ознаки того, що керівництво СРСР прагнуло знищити українську націю не повністю, а як політичний чинник та соціальний організм, підірвати її життєві сили[3645].

Вчена вважає, що хоча не вистачає доказів для «засудження» Радянського Союзу за геноцид, існує достатньо фактів, щоб довести бездіяльність керівництва в той час, коли воно знало про смертельний голод. Р. Мур послалася на висновок Міжнародної слідчої комісії про те, що: радянська влада, скоріше за все скористалася голодом для досягнення своїх цілей. На думку дослідниці, навіть якщо не вистачає доказів для засудження Сталіна, це не означає, що сама подія не може бути визнана геноцидом[3646].

Простеживши історію становлення геноцидної концепції Мейса-Конквеста у 80-х роках, Мур описала її як «концепцію геноциду на основі Голокосту». Останній став еталонним «геноцидом геноцидів» після прийняття відповідної конвенції ООН 1948 року і дає можливість порівняння з іншими політичними злочинами, в тому числі з Голодомором.

Проте, на думку вченої, останнім часом поширені віктимні політики історичної пам’яті, зокрема, в Україні, які нагадують змагання за «золоту медаль» у кількості жертв геноцидів, що є аморальною практикою[3647]. Насправді, на переконання Р. Мур, важливо об’єктивно осмислити геноцидні катастрофи ХХ століття і засудити ці злочини проти людства.

Погоджуючись із загальною примирливою тональність праць Ребеки Мур, вважаємо хибною і бездоказовою її думку про те, що більшість сучасних істориків не вважають Голодомор геноцидом. Посилання на провідних «функціоналістів» Р. Девіса, С. Віткрофта і М. Таугера та на дослідників Голокосту, які якраз не займалися спеціально голодом 1932–1933 років і складають меншість, не становлять такий доказ.

Отже, упродовж 1991–2018 рр. в англо-американській історіографії продовжували розвиватися дві основних концепції Великого голоду у СРСР 1932–1933 років, які сформували науковий дискурс ще у 80-ті роки. Ідеї представників ревізіоністської школи С. Віткрофта, Р. Девіса, Ш. Фіцпатрик, М. Таугера про голод в СРСР та Україні, як результат взаємодії низки чинників переважно об’єктивного та ситуаційного характеру зазнали потужної критики в англомовному світі і за його межами.

Так, низка представників ревізіоністського табору (Л. Віола, Ш. Фіцпатрик, Д. Пеннер, Д. Енджерман) трактує події 1932–1933 років як пік громадянської війни між владою і селянством за контроль над розподілом продовольства – «битву за зерно». Водночас названі фахівці з соціальної та

[3645] Moore R. A Crime Against Humanity Arguably … P. 368–369.
[3646] Moore R. A Crime Against Humanity Arguably … P. 370.
[3647] Moore R. A Crime Against Humanity Arguably … P. 378–379.

«повсякденної» історії СРСР надають чимало інформації для розуміння традиційного життя села, внутрішніх відчуттів його мешканців у лиховісний час, який у свідомості багатьох хліборобів пов'язувався з приходом Антихриста.

З іншого боку, вимальовується створення владою атмосфери суспільної негації щодо «реакційного класу». Як зазначила Лінн Віола, в організації більшовицького штурму з його інтенсивним розкуркуленням і всеосяжною колективізацією мала місце єдина мета – «перетворення села в економічну і культурну колонію комуністичної партії»[3648]. Для ідеологічної підтримки цього наступу селянин засуджувався радянським агітпропом як дрібнобуржуазний елемент, винуватий у російській відсталості, голоді, контрреволюції, і став вважатися чужим у власній країні[3649].

Р. Девіс, С. Віткрофт, М. Таугер та їх однодумці, поряд з глибоким знанням аграрної та соціальної історії СРСР, не виявили відповідного розуміння ідеологічних і політичних обставин голоду в умовах тоталітаризму, недооцінили роль суб'єктивного чинника у функціонуванні сталінської державної моделі. Це засвідчує, наприклад, пояснення ними факту наростання жорстокості кампанії хлібозаготівель взимку 1932–33 рр. незнанням Сталіним дійсного стану справ у селах, вірою у приховання зерна селянами. Насправді, як свідчать документи, «вождь» все знав від Молотова, Кагановича та інших посадовців, з щоденних донесень ДПУ, тому контролював ситуацію і карав селян за «волинку» та опір продрозкладці своїм терором голодом. Названі науковці, у своїх намаганнях довести відсутність суб'єктивних причин голоду, хоч і покладали вину за трагедію на Й. Сталіна та вище партійне керівництво, але, фактично, виправдовували «вождя»: вели мову про його помилки, невчасну допомогу, незнання, але не злий умисел.

Прибічники гіпотези про об'єктивні причини Великого голоду наголошували також на обмеженості зернових ресурсів у розпорядженні Сталіна через погодні умови, втрати врожаю, приховання та крадіжки зерна на місцях, потребу повернути валютні кредити тощо[3650]. Йшлося також про необхідність продажі зерна для отримання коштів на індустріалізацію і зміцнення держави, покращення її міжнародного реноме.

Р. Девіс, С. Віткрофт, М. Таугер навели низку розпоряджень керівництва СРСР стосовно допомоги голодуючим під час посівної кампанії 1932 року, та навіть у лютому 1933 року, з резервних фондів держави. Проте, намагаючись зберегти об'єктивність, історики визнали несвоєчасність і недостатність цієї допомоги, яка могла б запобігти смертному голоду. Адже така допомога була і «виховним заходом» для противників колгоспу і надана з паузою в кілька тижнів після масової конфіскації продовольства, інспірованого сталінською телеграмою в Харків 1 січня 1933 р. та блокади України. Крім того, значну

[3648] Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва : РОССПЭН, 2010. С. 7.
[3649] Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина … С. 52.
[3650] Davies R. W., Tauger M. B., Weatcroft S. G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933. *Slavic Review.* 1995. V. 54. Issue 3. P. 642–657.

частину цієї допомоги-позики за рахунок республіки, названої Т. Боряк «державним рекетом», становило насіння для забезпечення весняного посіву, а їжа надавалася лише тим, хто ще міг працювати на колгоспних польових роботах.

Загалом можна стверджувати, що з виходом у світ у 2010-х роках монографій Нормана Наймарка, Тимоті Снайдера, Енн Епплбом представники тоталітарного або ж «інтенціонального» напряму в англо-американській історіографії взяли гору над ревізіоністами-функціоналістами» у негласному змаганні в пошуку наукової істини щодо причин Голодомору.

Названі науковці, по-перше, розвинули ідеї «геноцидної» концепції голоду 1932–1933 р. По друге, ними розширено підхід до проблеми в історичному та політичному вимірі в контексті серії сталінських геноцидів різного виду та в широкій географічній площині – на кривавих землях. По-третє, продовжено практику інтеграції проблеми Голодомору як геноциду у світовий інтелектуальний простір в історичному та юридичному контексті. По-четверте, вперше після монографії «Жнив скорботи» в англомовному світі вийшла окрема книга про перебіг «червоного голоду» 1932–1933 років саме на теренах України.

Між тим, і серед представників тоталітарного напряму радянологів існує дещо інша від мейнстріму точка зору на Голодомор, який не планувався, але був ситуаційно використаний Сталіним (А. Граціозі, Д. Марплз, Т. Мартін, Г. Куромія) або, – який підлягає категорії, скоріше, не геноциду, а «злочину проти людства» (Т. Мартін, Дж. Кох та ін.).

Існує також низка досліджень емпіричного та історіографічного змісту (Х. Куромія, Д. Марплз, Р. Мур та ін.), Автори яких пропонують пошук історичної істини із перспективою врахування «тоталітаристами» загальносоюзних обставин голоду, а «ревізіоністам» – суб'єктивних та національних чинників у державній політиці початку 30-років. Вони застерігають від політизації проблеми, яка від того набирає спекулятивного та утилітарного характеру.

Відтак думка Г. Касьянова, К. Назарової та інших вчених про поступовий занепад тоталітарного підходу до вивчення радянської історії у 1990-х – 2000-х рр. з причини його опертя на «непряму інформацію», та однозначне схвалення аргументації ревізіоністів, побудованої на архівних матеріалах насправді не витримує критики. По-перше, у 2000-ні роки основні архівні документи опубліковані і доступні всім, але й вони не дають повного розуміння подій через радянські фальсифікації і приховування, тому мають бути доповнені людськими свідченнями. По-друге, саме представники «тоталітарної школи» радянологів опублікували низку досліджень, які розширили рамки дискусії про Голодомор і поглибили його «геноцидну» аргументацію. Подібних до праць Н. Наймарка, Т. Снайдера, Е. Епплбом за рівнем, обсягом і значенням розробок історії Голодомору серед науковців «ревізіоністського напряму» в англо-американському середовищі останнім часом не спостерігається.

6.2. Великий голод в Україні у дзеркалі сучасної європейської історичної науки

Особливість європейської історіографії Великого голоду визначена тим, що її важко втиснути в єдині хронологічні та концептуальні рамки, позаяк теоретичний підхід до розробки теми був тісно пов'язаний з політичною ситуацією та науковими орієнтаціями радянологів окремих європейських держав, і відтак набув дискретного характеру. У такій ситуації виглядає логічним вивчення розвитку досліджень Великого радянського голоду 1932–1933 років в рамках окремо взятих європейських країн, з подальшим узагальненням набутих результатів.

Як зазначалося в спеціальних історіографічних працях[3651,3652], питання про голод в Україні 1932–33 рр. найбільше і найраніше серед європейських країн дискутувалося в Німеччині і Франції і було предметом окремих публікацій документального та мемуарного характеру ще за часів СРСР. Наприкінці 1980-х рр. відбувається відновлення інтересу до історії та теорії тоталітаризму, переосмислення колишніх позицій видними представниками лівого табору, особливо активного у Франції, в зв'язку з відходом в історію СРСР. Вирішальну роль в цей період в новому осмисленні тоталітаризму зіграли: розвал СРСР та так званого соціалістичного табору, об'єднання Німеччини та інші світові події останніх десятиліть XX століття.

Основними характеристиками цього етапу можна вважати: пожвавлення міжнародної наукової дискусії про тоталітаризм і його геноцидну практику, активізація аналізу «комуністичного минулого», роздуми про причини краху тоталітарних диктатур, способи виходу з тоталітаризму і методи запобігання появи нових тоталітарних режимів. Теорія та історія тоталітаризму на даному етапі свого розвитку втратила надмірно політизоване забарвлення холодної війни. У німецькій і французькій історичній науці з'являється тенденція залучити комунізм до такої ж відповідальності за злочини проти людства, як і нацизм. Але фахові аналітичні розробки тематики Голодомору у цих країнах з’явилися у цих країнах лише у 90-х роках минулого століття.

Що стосується німецької історіографії голоду, то тут дослідницький пріоритет належав професорові Білефельдського університету (Німеччина), відомому фахівцю з аграрної історії СРСР міжвоєнної доби Штефану Мерлю. З перших своїх робіт до однієї з останніх монографій, яка охоплює політичні події в СРСР та Німеччині 30 – 80-х років[3653], вчений демонструє структуралістський політологічний підхід до вивчення радянського суспільства. Він наголошує, що будь-який диктатор довго не втримався б при

[3651] Гудзь Віктор. Концептуальні позиції французьких дослідників Голодомору. *Book of Proceedings of the Cades international conference on education, pedagogy and humanities research: CADES EPHR.* August 17, 2016, St. Louis, Missouri, USA / editors: A. Antonyshyn, I. Yakubovich. Vol. 1. St. Louis : Science and Innovation Center Publishing House, USA, 2016. P. 11−15.

[3652] Гудзь Віктор. Голодомор 1932−1933 рр. у німецькій історіографії. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: матеріали міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф., 14 квіт. 2016 р. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 2. С. 62−67.

[3653] Merl S. Politische Kommunikation in der Diktatur. Deutschland und die Sowjetunion im Vergleich. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012. 184 s.

владі без інтеграції суспільства у політичну систему держави, без вдалої комунікації із соціумом та значної підтримки в масах.

Займаючись історією радянської політичної системи та продовольчої політики у Радянському Союзі, вчений звернувся і до подій 1932–1933 рр. в Україні. Співпрацюючи з російськими істориками-аграрниками, він розглядав голод як результат системної руйнації сільського господарства, що сталася внаслідок форсованої колективізації, а не політичної спрямованості планів керівництва проти якогось народу чи українського націоналізму[3654].

Історик визнав надмірне вилучення владою у селян збіжжя 1932 р., яке й стало причиною смерті 6 млн. чол. у зернових регіонах країни, але виступив проти ототожнення мотивів і намірів злочину. Для цього поважного та прискіпливого критика концепції Конквеста-Мейса про голод як геноцид було незрозуміло: для чого Сталін міг спеціально організовувати Голодомор, знаючи, що він торкнеться і союзників влади – сільської бідноти, колгоспників-ударників, колишніх партизан та ін.? На його думку, для обґрунтування гіпотези голоду-геноциду важливим є не доказ історичного факту трагедії та великих масштабів трагедії, а доведення того, що продовольча криза свідомо створювалась комуністичним режимом для виморення етнічних українців. Заперечуючи висновки Р. Конквеста, німецький історик стверджував, що люди в українському селі вмирали не тому, що вони були українцями, а тому, що вони були селянами[3655].

Критичний підхід Ш. Мерля до геноцидної версії голоду базувався на розроблених ним трьох антитезах: відсутності загрози сепаратизму України, позаяк антирадянські настрої в республіці сформувалися лише під час продовольчої кризи; відсутності української специфіки радянського голоду; відповідності географії голоду зонам експорту хліба незалежно від адміністративних кордонів республік, що начебто довів ще С. Максудов.

Історик розкритикував деякі положення Дж. Мейса (термін наступу на українство), Р. Конквеста (оцінка подій у республіці німців Поволжя), висновки комісій про геноцид тощо та ще й звинуватив їх у політичній кон’юнктурності та українському націоналізмі(!). Ш. Мерль дійшов висновку, що у працях основоположників «геноцидної» версії: «Голод демагогічно подається у шатах геноциду, ніби мученицька смерть мільйонів людей сама по собі є не достатнім злочином»[3656].

Однак сам критик не зміг пояснити чому не було смертельного голоду у сусідній з Україною Центрально-Чорноземній області, факт переселення в Україну росіян та постанову 14 грудня з одночасним прицілом на український націоналізм та куркульство, намагався заперечити блокаду саме українських регіонів.

[3654] Merl S. Entfachte Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslossung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1989. Bd. 37. № 4. S. 575–576.

[3655] Merl S. War die Hungersnot von 1932–1933 eine Folge der Zwangskollektivierung der Landwirtschaft oder wurde sie bewußt im Rahmen der Nationalitätenpolitik herbeigeführt? / Hausmann G., Kappeler A. Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden–Baden, 1993. S. 146, 166.

[3656] Мерль Ш. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? *Отечественная история*. 1995. № 1. С. 59.

Відомий український історик, професор Василь Марочко аргументовано спростував тези Ш. Мерля у своїй спеціальній розвідці про зарубіжну історіографію голоду. Він зазначив, що, по-перше, для класифікації акту геноциду необов'язково шукати заяви про намір його здійснення, по-друге, виснажене хлібозаготівлями, терором селянство на 1933 р. не становило загрози для режиму, а Голодомор був формою політичного терору проти українців, по-третє, відкинув геокліматичний та інтернаціональний підхід Ш. Мерля: від розкуркулення та колективізації постраждали різні народності, але це не означає, що проти українських селян як титульної нації не здійснювалася цілеспрямована політика геноциду[3657].

Добавимо до цього, що сама назва статті Ш. Мерля, де йдеться про «геноцид українців» і аргументація про відсутність геноциду в Україні через участь у ньому українців є, по-перше, підміною національного змісту геноциду, про який писали Мейс-Конквест, етнічним, по-друге, перекладання вини організатора злочину на його людські знаряддя.

Інший німецький вчений, А. Хайнріх у своїй, певною мірою компілятивній, узагальнюючій праці побіжно розглядав голод, як наслідок деградації сільського господарства під час колективізації та реквізицій зерна 1932 року заради модернізації країни. Він заперечив геноцид українського народу на підставі того, що продовольча криза і смертність від голоду вийшли далеко за межі радянської України[3658].

Хоча А. Хайнріх зосередився на критиці положення Мейса-Конквеста про Голодомор, як засіб нищення соціальної бази українського націоналізму, він не навів чіткої аргументації своєї думки і некритично сприйняв оцінки радянської історіографії про саботаж заходів влади на реформування села і забезпечення країни продовольством.

Деякі німецькі дослідники аграрної історії СРСР, як наприклад, Ш. Плаггенборг також прийняли твердження Ш. Мерля та деяких російських істориків про втрату від голоду в СРСР 1932–1933 рр. 6 млн. чоловік внаслідок сукупності чинників[3659]. Такі втрати, за Плаггенборгом, стали дорогою ціною колективізації, як своєрідного експериментального поля аграрної політики ВКП(б) з метою переведення села з індивідуального на колективний спосіб виробництва. Історик розглянув політику колективізації як своєрідну реформу в рамках модернізації країни, яка викликала хаос в аграрному секторі економіки, що й обумовило голод 1932–33 рр.[3660].

Трагічні події Голодомору побіжно розглядалися і в узагальнюючих працях німецьких вчених з історії радянського тоталітаризму та історії України та в ході полеміки з французькими радянологами, щодо характеру Великого голоду. Так, М. Хільдермайєр дотримувався погляду на голод як

[3657] Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 132–133.

[3658] Heinrich Andreas Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917–1934. Analyse der politischen, konomischen und sozialen Veranderungen. Marburg, 1997. S. 112.

[3659] Plaggenborg Stefan. Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz. *Osteuropa*. 2001. № 7. S. 763.

[3660] Plaggenborg Stefan. Stalinismus als Gewaltgeschichte. *Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte* / ed. Stefan Plaggenborg. Berlin : Spitz, 1998. S. 71–112.

загальносоюзне явище. Вчений визнавав злочинний характер політики Й. Сталіна, спрямованої на вивіз зерна і покарання селян, що привело до 4-5 млн. жертв голоду. З іншого боку, історик виправдовував небажання допомогти селянам, позаяк треба було годувати насамперед промислові міста. Голодне лихоліття не обмежувалось Україною, значить, за М. Хільдермайєром, населення постраждало не за національною, а за класовою ознакою і окремого геноциду українського народу не чинилося[3661].

Інший німецький дослідник – Й. Баур, полемізуючи з питань суспільного феномена тероризму з одного боку з Р. Конквестом, з іншого – з Ш. Мерлем, Г. Ріттеншпором, Р. Маннінг та іншими дослідниками, звернувся до історії сталінського масового терору, до якого зарахував і практику розкуркулення та колективізації які призвели до голоду[3662]. Його наукова позиція в оцінці голоду полягала в тому, що трагедія була передбачувана Сталіним, але не мала ознак спланованого геноциду.

Дослідник сталінських репресій Д. Поль також побудував свій науковий пошук в контексті огляду і порівняння різних точок зору з проблем масового терору у 1936–1953 рр.[3663]. Не заглиблюючись у безпосередній аналіз причин і обставин Голодомору в Україні, історик розглянув його як одну з форм терору в СРСР, який мала не лише загальнополітичні, а національні ознаки.

А. Каппелєр опублікував свої науково-популярні нариси історії України, де, серед інших питань, висвітлив також деякі обставини і трагічні наслідки голоду в республіці[3664]. Він оцінив голод в республіці з ревізіоністської точки зору – як наслідок колективізації, розкуркулення, помилок хлібозаготівель.

Наприкінці 1990-х років широкий резонанс у німецьких наукових отримала монографія французьких науковців «Чорна книга комунізму»[3665], в якій голод 1932–1933 рр. характеризувався як геноцид, штучно створений сталінським режимом. Є. Мекленбург та В. Віпперманн, розкритикували викладену С. Куртуа та його колегами геноцидну версію голоду і розцінили її як надто персоніфіковану, безсистемну та абстраговану від радянського суспільно-історичного контексту.

Проте самі німецькі історики, намагаючись спростувати термін «Червоний голокост», лише відкинули гіпотезу геноциду голодом, не спромігшись (чи не забажавши) її спростувати, позаяк, на відміну від опонентів, розуміли явище вузько – лише як етногеноцид. Й. Мекленбург та В. Віпперман вказали на недоречність порівняння радянського злочину з нацистським і використання терміну «червоний голокост», Вони висловилися також з теоретичних питань щодо коректності використання термінів

[3661] Hildermeier Manfred. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. Munchen : C. H. Beck, 1998. S. 367–423.

[3662] Baur Jochannes «Groser Terror» und Säuberung im Stalinismus. Ein Forschungsübersich. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1997. Heft 4. S. 331–348.

[3663] Pohl Dieter. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953. Ein Uberblick. *Jahrbuch fur historische Kommunismusforschung.* 1997. S. 325–337.

[3664] Kappeler Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. München : C. H. Beck, 1994. 286 s.

[3665] Le Livre Noir Du Communisme: Crimes, Terreur et Repression», Editions Robert Laffont, S. Courtois, N. Werth, J.–L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.–L. Margolin avec la collaboration de R. Kauffer, P. Rigoulot, P. Fontaine, Y. Santamaria, S. Boulouque. S.A. Paris : Rober Laffon, 1997. 848 s.

«расовий» та «соціальний геноцид». На їх думку застосування досвіду новітньої юридичної практики та конвенції ООН про геноцид для оцінки минулих злочинів виглядає сумнівним[3666].

Спроба спростування геноцидної версії авторів «Чорної книги» здійснена також у монографії Х. Мьоллєра «Червоний голокост і Німеччина»[3667]. У цій праці також спостерігається притаманний німецьким дослідникам структурний загальнодержавний підхід до політики радянської влади без виділення окремих національних мотивів у рішеннях Сталіна. Автор заперечив навмисний етноцид в Україні та Республіці німців Поволжя і пояснив голод невдалим реформуванням села, непогодою та жорсткою продовольчою кампанією, зумовленою потребами індустріалізації.

В іншій публікації у збірнику статей лейпцизький історик В. Їгле застосував комплексний підхід до всього спектра проблематики, пов’язаної з голодом 1932–1933 рр. в Україні[3668]. За його визначенням, голод став наслідком руйнації в ході колективізації інституту власності на землю та виробничих відносин на селі у поєднанні з неврожаєм та надмірною виїмкою зерна 1932 року. Саме через це, на думку дослідника, Й. Сталін був винуватцем трагедії: він її не планував, але й не припиняв, знаючи про смертний голод. Залишаючись прихильником модерністської концепції голоду, В. Їгле визнав аргументацію прихильників національної складової подій 1932–33 років досить переконливою, а українські втрати – найбільшими. Проте, на його думку, влада боролася не з українським сепаратизмом, а із опором фермерів України та Північного Кавказу політиці насильницької колективізації та хлібозаготівель[3669].

У 2004 р., на відгомін 70-ї річниці голодової трагедії вийшов спеціальний номер журналу «Osteuropa», присвячений переважно проблематиці Голодомору в Україні[3670]. У ньому опубліковані статті українських істориків С. Кульчицького, Ю. Шаповала, В. Васильєва, а також кількох німецьких науковців: Рудольфа Марка (про голод в Україні та інших регіонах СРСР), Герхарда Зімона (про голод як знаряддя боротьби з українським націоналізмом), Рольфа Гебнера (про висвітлення голоду в українській публіцистиці), Вільфрід Їгле (про голод і національне питання) та ін. Більшість німецьких Авторів, (за певним винятком Г. Зімона), визнаючи масштабність українських втрат від голоду, дотрималося у своїх статтях усталеної в Німеччині тенденції розгляду подій 1932–1933 рр. як загальнорадянської модернізаційної політики партії, яка мала не антиукраїнське, а антиселянське спрямування.

[3666] Mecklenburg Jens, Wippermann Wolfgang (Hrsg.). «Roter Holocaust»? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. Hamburg : Konkret Literatur Verl., 1998. 294 s.

[3667] Möller Horst. Der rote Holocaust und die Deutschen. Die debatte um das Schwarzbuch des Kommunismus. München; Zürich : Piper, 1999. 249 s.

[3668] Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / сост. С. Кройцберг, И. Маннтойфель, А. Штейнингер. Київ : Оптима, 2001. С. 35–46.

[3669] Erinnerunsotte an den Holodomor 1932–1933 in der Ukraine / Anna Kaminsky, Wilfried Jigle, Ronny Heidenreich. Berlin, 2008. 79 s.

[3670] Vernicgtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR. *Osteuropa.* 2004. № 4–5.

Молодше покоління німецьких істориків здебільшого також перебуває під впливом домінуючої в Німеччині тенденції уніфікованого. загальнорадянського підходу до визначення характеру Голодомору. Дослідник голоду в Казахстані 1931–1933 років Роберт Кіндлер впевнений, що голод був наслідком форсованої модернізації і не мав національної диференціації, позаяк Сталін ніколи не враховував національні особливості радянських республік[3671]. Ось як він сформулював свою думку в інтерв'ю казахському радіо: «Голод був ключем до запровадження радянського режиму для населення. Я називаю цей процес «радянізація через голод» ... Сталінське керівництво не мало на меті «знищити» певні «радянські» нації (наприклад, українців чи казахів), але погодилося з тим, що реалізація колективізації і розкуркулення могла привести до смерті мільйонів радянських громадян[3672].

Проте серед німецьких істориків були ті, хто визнавав вирішальними причинами голоду в СРСР саме національні мотиви. Гельмут Вільд у своїй публікації «Сталінський людомор в Україні»[3673] захищає позиції Р. Конквеста, чия книга «Жнива скорботи» зазнала обструкції у єврейських політичних і наукових колах США, і дає схвальну оцінку публікації Дмитром Злепком німецьких дипломатичних документів[3674]. Г. Вільд назвав події в Україні 1932–33 рр. найбільшим геноцидом ХХ ст., внаслідок якого загублено понад 7 млн життів, і засудив тривале замовчування української трагедії. Ми нічого не будемо знати з історії ХХ століття, доки будемо ігнорувати сталінський геноцид однієї з найбільших країн Європи, – заявив видавець збірника[3675].

У свою чергу, професор східноєвропейської історії Кельнського університету Герхард Зімон у доповіді на конференції в Італії доводив, що смертний голод виник не через низький урожай, а здійснювався як спрямована акція в руслі державної політики придушення «автономних груп» – соціальних та етнічних спільнот[3676]. Вчений позитивно відповів на поставлене ним питання про національну складову Голодомору. Як показано в іншій статті, така політика відповідала програмним установкам більшовиків, та водночас усувала перешкоди, що стояли на заваді встановлення абсолютної диктатури Й. Сталіна[3677].

[3671] Kindler Robert. Famines and Political Communication in Stalinism. Possibilities and Limits of the Sayable. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2014. № 2 (62). S. 255–272.

[3672] Погляд німецького історика на Голод в Казахстані / інтерв'ю Роберта Кіндлера кореспонденту радіо «Азаттик» Е. Карсибекову 5 травня 2014 р.. URL : http://rus.azattyq.org/content/kindler–interview–hunger–kazakhstan/25372161.html.

[3673] Wild Helmut. Stalins Völkermord in der Ukraine. Eine Dokumentation aus Akten des deutschen Auswärtigen Amtes. URL : http://www.vho.org/D/DGG/Wild36_2.html1. (дата звернення: 05. 10. 2017).

[3674] Der ukrainische Hunger–Holocaust. Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel festgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes / Eine Dokumentation, herausgegeben und eingeleitet von dr. D. Zlepko. Sonnenbühl : Verlag Helmut Wild, 1988. 310 s.

[3675] Wild Helmut. Stalins Völkermord in der Ukraine ...

[3676] Simon Gerhard. War der Holodomor ein Instrument zur «Liquidierung» des ukrainischen Nationalismus?. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 177–204.

[3677] Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму?. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 118–131.

Позиція Г. Зімона виглядає найбільш зваженою, оскільки він відійшов від некоректної альтернативи щодо об’єкта сталінського голодового удару: селянин чи українець. Він розглянув голод як інтегральну складову сталінізму: «…з погляду режиму обидва – і економічно незалежний селянин, і національно свідомий українець – були ворогами й мали бути упокорені»[3678]. Вчений документально і детально розглянув дії і розпорядження Сталіна у 1932 р. і дійшов висновку, що диктатор насправді непокоївся загрозою українського сепаратизму, який зміцнів за роки українізації, і міг дістати підтримку Польщі, як у часи Симона Петлюри[3679]. Політика посилених хлібозаготівель і репресій 1932 року в Україні і на Кубані, на думку Г. Зімона, мала на меті не стільки вилучення максимальної кількості збіжжя, скільки покарання селянства за опір колективізації і пропетлюрівську орієнтацію та встановлення в селі радянської диктатури.

Тема радянського голоду стала настільки цікавою для німецьких дослідників, що спонукала їх до розробки нових соціальних і територіальних сфер поширення продовольчої кризи, в тому числі і в міському середовищі. Професор Барбара Фальк підійшла до розгляду радянської продовольчої політики і її результатів з початку зернової кризи 1927–1928 рр. і простежила цей процес до кульмінаційної стадії Великого голоду[3680].

У першому розділі монографії Авторка продемонструвала взаємозв'язок між політикою державних хлібозаготівель в селах та щоденним попитом міст, проаналізувала карткову систему споживання раціон харчування і встановила ієрархію розподілу продуктів серед містян та міст. Така градація визначалась категорією міст, серед яких виділялися Москва і Ленінград, нижчі рангом великі індустріальні центри та менші міста на самозабезпеченні. Населення мало різні пайки за партійною належністю, соціальною, професійною категорією, а сама система відзначалася свавіллям, корупцією, «блатом», тоді як, селяни залишилися самі собі. Отже, на думку дослідниці, яка системно проілюструвала своє дослідження описами повсякденного життя, незадоволений попит на продукти і недоїдання були хронічні побічними ефектами всі роки першої п’ятирічки.

Найбільше інформації про голод в Україні надається у другій частині книги[3681], яка висвітлює повсякденне життя харків’ян у роки Голодомору. Для цього широко використані статистичні джерела, свідчення очевидців, дипломатичні документи, офіційне листування тощо. Попри столичне становище Харкова в Україні, вона описала перебої у заводських продовольчих поставках, державні репресії проти робітників, самодопомогу городян, які восени 1932 р. проводили реквізиції в селах, вирощували власну живність та охороняли дачі.

[3678] Зімон Г. Чи був голодомор … С. 118.

[3679] Гудзь Віктор. Концептуальні засади німецької історіографії Голодомору. *Емінак*: науковий щоквартальник. 2016. № 2(14). Т. 3. С. 99. С. 96−100.

[3680] Falk Barbara: Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33. Staatliche Ernährungspolitik und städtisches Alltagsleben. Köln : Böhlau Verlag, 2005. XVIII. 445 p., index, tabl. (Beiträge zur Geschichte Osteuropas, 38)

[3681] Falk Barbara: Sowjetische Städte … S. 159–306.

Значну цінність представляє компаративний аналіз способу харчування двох категорій городян: власників карток і близько 25 відсотків решти міського населення, насамперед сиріт, літніх людей та інвалідів, кинутих напризволяще. До них добавилися тисячі втікачів із села. Їхня боротьба за їжу через жебракування та крадіжки перетворила Харків на «місто в незрозумілій винятковій державі»[3682], – вражається історикиня. Б. Фальк простежила взаємозв'язок між дефіцитом і сезонними коливаннями цін, ріст яких, в умовах повального голоду, зруйнував ринкову торгівлю і позбавив людей без карток шансів на виживання. Проте, як на фактах доведено в роботі Фальк, карткове право на їжу далеко не обов'язково означало, що людина її отримала, якщо вона не була в привілейованих категоріях номенклатури.

Нездатність центрального уряду покінчити з голодом в регіонах і безпомічність місцевої влади переконала Авторку, що «продовольча політика була зроблена в Москві»[3683]. Але тут же дослідниця застерігає, що нею не виявлено ніяких вказівок на контрольоване «голодування» яких-небудь «неправильних» національностей – голодував весь Радянський Союз – як селяни, так і містяни, тому теза про свідомо розв’язаний голод, як вираз антиукраїнської позиції Москви є неспроможною[3684]. Виходячи із об’єктивістської методології, Б. Фальк пояснила причини голоду 1932–1933 років передусім як кульмінацію назрілої економічної та соціальної кризи, пов’язаної з ломкою старого селянського укладу, господарським хаосом, зламом об’єктивної системи планування хлібозаготівель, браком коштів на будови п’ятирічки.

Третя частина праці Б. Фальк доповнює її історичний виклад майже 100 сторінковими додатками, що становлять статистичні дані про рівень цін на радянських продовольчих ринках, число власників карт і категорій, кількості продовольства в окремих регіонах СРСР і таке інше, що, само по собі, є корисним джерелом для подальших досліджень.

Ще один німецький історик, професор Школи міжнародних зв’язків та культур університету штату Арізона (США) Марк ван Хаген відомий тим, що у 2003 р. провів незалежне розслідування на прохання газети «Нью-Йорк Таймс» і рекомендував позбавити Пулітцерівської премії Уолтера Дюранті, який у свій час приховував дані про Голодомор і шельмував правдивих журналістів. Відома також постановка вченим дискусійного питання «Чи має Україна свою історію?», яке тлумачиться ним в контексті написання історії України, яке вже, власне, відбулося, але має бути продовжено об’єктивними незалежними науковцями Заходу, щоб легітимізувати нову національну державу на руїнах радянської імперії в очах міжнародної спільноти і зробити її відомою в наукових колах Заходу[3685].

Промова вченого на конференції НТШ, присвяченій 75 річчю Великого голоду, також містить аналітичні роздуми про історію замовчування і

[3682] Falk Barbara: Sowjetische Städte …
[3683] Falk Barbara: Sowjetische Städte … S. 308.
[3684] Falk Barbara: Sowjetische Städte … S. 309–310.
[3685] Hagen Mark von. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. No. 3. P. 658–673.

перебріхування трагічних подій радянським режимом і його помічниками, як-от Дюранті, у «вільному світі»[3686.]

На думку вченого, відмова газети «Нью-Йорк Таймс» анулювати премію Дюранті пов'язана з тим, що Україна з її трагедіями для освіченої громадськості США та світу залишається відносно невідомою, трактується як частина Росії. Така ситуація відображає також незадовільний стан українських наукових досліджень та їх міжнародний престиж і в значній мірі пояснюється багатолітнім комуністичним табу на історію голоду 1932–1933 років, Великою брехнею Радянського Союзу. Історик нагадав засекречення даних смертності у 1933 р., заборону будь-якої інформації про людомор, фальсифікацію перепису 1937 року.

За Хагеном, глуха стіна мовчання в СРСР про трагедію 1933 р. почала руйнуватися літераторами у 70-ті роки і впала з публікацією архівних документів у Москві та Києві В. Даниловим, Р. Пирогом, Г. Боряком та іншими науковцями[3687].Тож, на думку дослідника, щоб довести правду про українську історію світовому політикуму та громадськості, інтегрувати її в світову науку знадобиться ще не одне десятиліття і ґрунтовніша документальна опора. Цьому заважали і слабке фінансування досліджень, зокрема Інституту історії України НАНУ, і центральний структурний міф постсталінської ідеології про колективну пам’ять Великої Вітчизняної війни з нацистськими злочинами, яким витіснялася пам’ять про злочини радянські[3688].

В іншій частині виступу вченого йдеться про «синдром Дюранті», яким були вражене західне політичне середовище і страждає посткомуністична Росія. Що стосується Волтера Дюранті, то американський історик змальовує його закоріненим циніком, який втратив ілюзії про людську шляхетність під час Першої світової війни. Тому журналіст поділяв тезу про те, що велика сталінська мета модернізації виправдовувала жорстокі засоби – «не засмажиш яєчню, поки не розіб’єш яйце». Крім того, Дюранті справді вважав Сталіна визначною історичною особою, національним лідером на кшталт Кромвеля, Чингісхана і Наполеона, а план першої п’ятирічки – грандіозним[3689].

Як показав М. Хаген, такі ідеї були популярні серед багатьох радянологів посталінської доби – як тоталітарного, так і ревізіоністського напрямів – і побутують у сучасному російському науковому середовищі. На завершення свого виступу історик висловив оптимістичні сподівання, що українці засвоять історичні уроки «синдрому Дюранті» і донесуть правду про терор голодом в Україні до учнівської молоді і широкої громадськості, утвердять самодостатню національну історичну науку.

Отже, загалом у німецькій історіографії переважали ревізіоністські оцінки характеру радянського голоду 1932–1933 року, як явища, пов’язаного з необхідними, але непомірними хлібозаготівлями заради економічних та

3686 Hagen Mark von. The Terror–Famine and the State of Ukrainian Studies. Famine in Ukraine 1932–1933. *Genocide by Other Means* / ed. Taras Hunczak and Roman Serbyn. New York : Shevchenko Scientific Society, 2007. P. 20–29.

3687 Hagen Mark von. The Terror–Famine … P. 21–23.

3688 Hagen Mark von. The Terror–Famine … P. 25.

3689 Hagen Mark von. The Terror–Famine ... P. 26.

політичних планів сталінської модернізації СРСР. Такі версії всесоюзного штучного голоду існують поряд із представленою окремими фахівцями концепцією, який містив не лише антиселянську, а й окрему антиукраїнську складову.

Розглядаючи французьку історіографію Голодомору, К. Назарова виділила публікації чотирьох науковців: А. Безансона, С. Куртуа, Н. Верта та Е. Тевнена[3690]. У зв'язку з 50-річчям Голодомору у Франції посилився вплив наукової та інформаційної діяльності української діаспори на зацікавленість істориків подіями в Україні. Борис Марченко перевидав французькою мовою із власними доповненнями книгу Олекси Воропая майже 30-літньої давності[3691].

Як зазначив професор університету Нансі II Етьєн Тевнен, до ювілейної дати було приурочено окремі брошури та спеціальний номер часопису франко-української асоціації «Ешанж». Крім того, українська громада у Франції опублікувала два томи документів і уривків з французької та світової преси у період від 1933 до 1983 років, присвячених голоду[3692]. У вересні 1986 року було видано французький переклад книги мемуарів Мирона Долота «Голодні, прихований голокост; Україна 1929–1933»[3693]. Ці та інші заходи української діаспори, попри супротив місцевих комуністів, зрештою, отримали резонанс і у французькому публічному просторі.

Так, молодий публіцист Гійом Малорі опублікував просторий реферат з елементами аналітики[3694] за матеріалами спогадів колишнього українського радянського чиновника Віктора Кравченка[3695], знайомого із статистичними даними масштабів голоду.

До ювілейної дати з'являються публікації французьких журналістів у центральних газетах. Дж. Дюпо підтримав геноцидну версію Голодомору у часописі «Котідьєн де Парі»[3696]. Г. Малорі, який раніше сприймав голод як стихійне лихо, 29 серпня 1983 року опублікував у щоденній газеті «Монд» велику статтю під промовистим заголовком «Геноцид голодом»[3697] та вмістив свої передмови до перевидання книг М. Долота та О. Воропая – Б. Марченка.

Професор-русист Сорбонни Ален Безансон, який дізнався про радянський голод лише у 1970 р. з книги Василя Гроссмана «Все минає», також вступив у полеміку з фальсифікаторами історії Голодомору. У викладеному журналом «Русская мысль» його виступі 4 червня 1983 р. біля пам'ятника Т. Шевченку в Парижі відзначалося, що, попри засліплення утопією, мотивом організації голоду було «свідоме політичне рішення, прийняте Сталіним і його поплічниками: політично розгромити селянство, розбити національну цілісність

3690 Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору в Україні ... С. 177.

3691 Martchenko Borys, Woropay Olexa. La Famine–Genocide en Ukraine: 1932–1933. Paris : Publications de 1'Est Europeen, 1983. 133 p.

3692 Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу: сучасний погляд / пер. з фр. А. Перепадя. *Всесвіт*. 2003. № 1–2. С. 151–160.

3693 Dolot Miron. Les affames: L'holocauste masque: Ukraine 1929–1933. Paris : Ramsay, 1986. 332 p.

3694 Malorie Guillaume. L'affaire Kravchenko. Paris : Laffont, 1982. 284 p.

3695 Kravchenko Victor. J'ai choisi la liberte! La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique. Paris : Olivier Orban, 1980. 628 p.

3696 Dupoy Georges. Il y 50 ans le genocide de l'Ucraine. *Le Quotidien De Paris*. 1983. 29 juin.

3697 Malorie Guillaume. Le genocide par la faim. *Le Monde*. 1983. 29 agut. P. 2

України. Винищення селянства супроводжувалося повним оновленням керівного складу і «дезукраїнізацією» України. Це безперервний геноцид, кульмінація якого припала на 1932–1933 рр.; він відновився після війни і триває й понині»[3698]. В іншій своїй праці А. Безансон розглядав феномен голоду, як війну більшовиків проти селян і знаряддя комуністичної влади, застосоване для підриву соціальної бази українського націоналізму, що ототожнювалась із селянством[3699].

У 90-х роках українська трагедія 1933 р. остаточно увійшла в контекст французької історичної науки. Так, під час колоквіуму про історичні паралелі французької Вандеї, проведеного у квітні 1993 року, Ален Безансон у своєму повідомленні змальовував «війну більшовиків проти селян», посилаючись переважно на український приклад.

Тема Голодомору утвердилася в цей період як невід'ємний аспект синтетичних праць французьких науковців з історії України та теорії голоду. Події в радянській Україні 1932–1933 років у французькій історіографії однозначно кваліфікувалися як штучний голод з метою придушення опору владі та приклад превалювання політичних чинників голоду над кліматичними та господарськими факторами[3700].

Університет Нансі II став одним із осередків досліджень історії України. Випускниця філософського факультету Лоранс Вуазар захистила дисертацію про голод 1932–1933 років в Україні. В числі її опонентів були юрист, філософ та історик Ф. Рот, позаяк дисертантка охопила як історичний, так і правовий аспекти проблеми оцінки Голодомору. Врахувавши зауваження опонентів, Л. Вуазар 1994 року опублікувала повний текст своєї дисертації обсягом понад 200 сторінок у часописі «Інтранкіль»[3701]. Окрім праці Л. Вуазар, спеціальне видання часопису, присвячене голоду 1932–1933 рр., вмістило редакційний текст Філіппа Бушро, а також переклади свідчень очевидців голоду, зібраних Володимиром Маняком та Лідією Коваленко, історіософські роздуми Леоніда Плюща («1933, чорний тридцятий рік», обсягом 58 сторінок) і розповідь Данила Шумука. Проте цей випуск часопису сягав лише кількасот примірників і був майже непоміченим у засобах масової інформації Франції.

Значну наукову цінність для розуміння суспільної й історіографічної ситуації на Заході щодо проблематики радянського голоду складає стаття Е. Тевнена, опублікована у збірнику матеріалів міжнародної конференції, присвяченій 65-річчю Великого голоду[3702]. Автор інформував про сприйняття концепції голоду-геноциду в Північній Америці та Франції. Нижньою хронологічною межею свого предмету дослідження Автор визначив 1975 р.,

---

[3698] Безансон Ален. Умирающие надеются, что будущие поколения узнают о том, что случилось. *Русская мысль.* 1983. № 3471. 13 июня. С. 12.

[3699] Безансон Ален. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / переклад Т. Марусик. Київ : Пульсари, 2007. 136 с.

[3700] Mechin–Benoist J. L'Ukraine: Le Fantôme de l'Europe / ed. du Rocher, 1991. P. 84–86.

[3701] Woisard L. Le Génocide ukrainien. *L'Intranquille.* 1994. No 2-3. P. 351–554.

[3702] Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу в останні роки (починаючи з 1975–го). *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків* .... С. 129–146.

коли у Франції була завершена публікація видання книги «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина. Дослідник зауважив, що книга справила глибоке враження на громадськість і неабияк посприяла перегляду лакованого образу радянського режиму. Проте, на його думку, трагедія голоду ще залишалася в тіні і повноцінне дослідження його історії французькими науковцями розпочалася лише в першій половині 1990-х рр.

Важливим етапом еволюції французької історіографії, на нашу думку, є вище згадана монографія «Чорна книга комунізму», яка стала бестселером і була перекладена на кільканадцять мов, спричинивши пристрасну полеміку в науковому світі. У цій колективній монографії, невдовзі перекладеній російською мовою[3703] (українське видання вийшло 2008 р.), голод 1932–1933 рр. характеризувався як геноцид, штучно створений сталінським режимом. Монографія з'явилася, за зізнанням її провідного Автора, професора Католицького інституту вищих студій в місті Ла-Рош-сюр-Йон Стефана Куртуа, як наукова рефлексія на однобічний підхід до проблем тоталітаризму в світі. Численні дослідники й політики переймалися проблемами нацизму, а тим часом комунізм, як страхітлива світова ідеологія та практика ХХ ст., що знищила сто мільйонів людей у світі, на той час не дочекався належного наукового аналізу, міжнародного морального та кримінального трибуналу. Вчений окреслив призначення книги як спробу роз'яснити чому Ленін, Сталін, Троцький та інші політики вважали необхідним переступити заповідь «не убий» і вбивати тих, кого вони визначили «ворогами»[3704].

Методологічне значення щодо оцінки характеру Голодомору та інших радянських народовбивств 20 млн. чол. мають виділені вченим наступні прикметні риси: «Стосовно ж Росії часів Леніна і Сталіна, то кров стигне в жилах від продуманості, логіки і безжалісної послідовності цього експерименту»[3705]. С. Куртуа розцінював голод в СРСР 1932–1933 років як соціальний геноцид комуністичного режиму у відповідь на опір селян колективізації, котрий в Україні перетворився в расовий, еквівалентний Голокосту нацистського режиму, і умертвив 6 мільйонів українців. «Тут класовий геноцид змикається з геноцидом расовим: голодна смерть дітей українського куркуля, жертв сталінського режиму «тягне на вагах» стільки ж, скільки голодна смерть єврейської дитини у гетто Варшави, жертви режиму нацистського»[3706], – перефразував історик вислів Василя Гроссмана з відомого роману «Все минає».

Вчений застосував одну із статей декларації ООН про геноцид, яка визнає таким винищення не лише національної групи, а й соціальної та відповідає поняттю «геноцид» у французькому кримінальному кодексі зразка 1992 року. Оригінальною є оцінка С. Куртуа про використання контролю і розподілу продовольчих ресурсів, з наступним ненаданням допомоги голодуючим як

[3703] Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии ...
[3704] Куртуа Стефан. Преступления коммунизма ... С. 60.
[3705] Куртуа Стефан. Прступления коммунизма … С. 37.
[3706] Куртуа Стефан. Преступления коммунизма … С. 41.

механізму комуністичних Голодоморів, прикладом яких він назвав українську трагедію.

Більш різнобічно розглядав причини голоду 1932–1933 років в СРСР Ніколя Верт, провідний науковий співробітник Національного центру досліджень (Париж). Розроблений ним розділ «Чорної книги комунізму», що займає чверть монографії[3707], має підрозділ «Великий голод». Вчений розпочав дослідження з огляду міжнародної ситуації і оцінок надуманого на його думку, українського сепаратизму, а свій підхід безпосередньо до проблеми голоду окреслив контекстом колективізації та продовольчої політики.

Зміст нових економічних відносин держави з селом вчений побачив у протиріччях між намаганням влади всіма засобами взяти хліб і прагненням селян у зернових регіонах СРСР його приховати. Автор оперує даними хлібозаготівель, які засвідчують, що влада більше, ніж удвічі збільшила квоти заготівель продовольства в Україні, Казахстані і на Північному Кавказі у порівнянні з тими 15–20% сільгоспродукції, які продавали селяни державі в «непівський» період. Для «викачки» цих квот у 1932 р. в селах та станицях організовано крім «буксирів», ще й «штурмові бригади», які цілими ночами мордували селян до виконання тих чи інших розпоряджень влади.

Зрештою, за міркуванням Н. Верта, комуністична влада, наразившись на згуртований фронт «пасивного опору», вирішила перейти до масової атаки: «…щоб перемогти ворога, залишався єдиний вихід: залишити його голодним»[3708]. Навмисний характер голоду підтверджується цитуванням листа М. Хатаєвича в Москву в листопаді 1932 р. з із застереженням, що не буде кому сіяти і збирати врожай, якщо зовсім забрати зерно, і відповіді В. Молотова: забрати все і скрізь. Вчений описав заходи блокади, паспортування, експорту 18 млн цнт. зерна, «зачистки» вулиць від голодуючих і вивіз їх за межі міст. Все це, на його думку, було результатом протистояння більшовиків і селянства яке почалося ще в роки революції. Таке протистояння відновилося у 1929 р., а Великий голод став кульмінацією другої дії цієї тихої війни, розв'язаної «партійною державою». Н Верт звернув увагу на те, що голодний мор охопив 85% тих територій, де були селянські бунти 1930 р.[3709].

Крім такого «селянського» підходу до оцінки подій 1932–1933 років, вчений застосував, інший, умовно кажучи «соціально-політичний підхід» до визначення місця Великого голоду в стратегії сталінського режиму. «Голод 1932–1933 років став епізодом в процесі становлення репресивної системи, що виступала то проти одної, то проти іншої групи населення»[3710], – констатував дослідник. Таким визначенням визнається можливість терору, в тому числі і засобом голоду, і проти національних груп, який Автор звів лише до антиселянського знаменника.

[3707] Werth Nicolas. L'Etat contre son people: Violences, repressions, terreurs, en Union sovietique. *Le Livre Noir Du Communisme: Crimes, Terreur et Repression* ... P. 42–295.

[3708] Верт Никола. Государство против своего народа. Насилие, репрессии и террор в Советском Союзе. *Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии* ... С. 169.

[3709] Верт Николя. Государство против своего народа ... С. 174.

[3710] Верт Николя. Государство против своего народа ... С. 173.

Н. Верт вважає, що всього лише в Україні померло від голоду 6 млн людей та що під час голоду суттєво постраждали і міста: демографічні втрати Харкова склали 120 тис., Краснодара – 40, Ставрополя – 20 тис. чол.[3711]. Здається, Автор перебільшив міські втрати, не вирахувавши з них дані про смертність біженців із села.

У 1995 р. Автор звернув увагу на особливе ставлення Сталіна до України, яке вирізняло її серед низки інших зернових регіонів. Він проаналізував мотиви рішень Сталіна 1932 р. та становище українського суспільства напередодні Голодомору. Н. Верт простежив обставини провалу першої хвилі колективізації, яка викликала найбільший опір саме в Україні і пояснив жорстокі дії Сталіна на посилення голоду його наміром таким способом перемогти у війні з селянами[3712].

Вчений визнав, що найбільшого удару у війні держави з селянством зазнали українські селяни, серед яких було «щонайменше чотири мільйони жертв», і навіть, що голод супроводжувався сталінським походом на українську інтелігенцію та комуністів, але сумнівався, що такі дії були «геноцидом проти українського народу»[3713]. Французький історик у 1997 р. розцінював голод, як логічне завершення протистояння більшовиків та селян, покараних за спротив колективізації, але мав сумніви щодо його антиукраїнської спрямованості з причини поширення лиха і за межі республіки – в Казахстан, на Дон, на Кубань, де був найбільший опір колективізації. Зауважимо, на це, що визнання Голодомору як геноциду не виключає такого ж геноциду в названих Н. Вертом інших козацьких та національних регіонах.

Під впливом нових даних, зокрема, ідей американського науковця Тері Мартіна та опублікованого листування Й. Сталіна і Л. Кагановича, політолог, з часом, все ж звернувся до врахування національної складової в загальній мотивації владою потреби «уроку голодом». Таку тенденцію, зокрема, засвідчила його монографія, присвячена системному вивченню сталінського режиму[3714]. На думку Н. Верта, загальний голод в СРСР почався ще 1931 р. у зв'язку з посиленими хлібозаготівлями. Проте з літа 1932 року голодний мор став одним із засобів придушення національного руху опору в республіці, а із блокадою України та Північного Кавказу, Й. Сталін свідомо посилив його масштаби для покарання українського селянства. Відтак відбулося поєднання репресій проти селянства та української національної еліти в системі сталінського тоталітаризму.

У ще одній статті з історії Голодомору французький вчений чітко виділяє чотири стадії розгортання нищівного удару Кремля по Україні[3715]. Спостерігаючи механізми організації смертоносного голоду, Н. Верт доводить,

---

[3711] Верт Николя. Государство против своего народа … С. 173.

[3712] Werth Nicolas. Comment Staline a affamé LUkraine. *L'Histoire*. 1995. N. 188. P. 80–83.

[3713] Werth Nicolas. L'Etat contre son people ... P. 188.

[3714] Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / пер. с фр. А. И. Пигалева. Москва : РОССПЭН, 2010. 447 с.

[3715] Werth Nicolas. The Great Ukrainian Famine of 1932–33. Violence de masse et Résistance - Réseau de recherche https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/great-ukrainian-famine-1932-33 (дата звернення: 07. 05. 2016).

що його прологом була непомірна викачка зерна з України 1931 р., супроводжувана репресивною колективізацією та розкуркуленням, внаслідок чого настав голод першої половини 1932 р.

Другу фазу вбивчого голоду дослідник окреслив липнем–жовтнем 1932 р., починаючи з нав'язаного Україні нереально великого плану хлібозаготівель заготівель (356 пуд.), що деморалізувало хліборобів.

Нижню межу третього етапу народовбивства Н. Верт позначив листопадовими партійно-урядовими постановами про натуральне штрафування репресивні дії надзвичайних комісій Молотова і Кагановича в Україні на Кубані, а верхню межу – директивами Сталіна про блокаду цих регіонів і облави на втікачів.

В результаті, у лютому–липні 1933 року Голодомор увійшов у четверту фазу, яка за Вертом, була апогеєм людомору, що косив мільйони людей. «До літа 1932 р. український голод, що вже наростав, нагадував інші голодівки, що почалися раніше. Проте, з цього моменту, характер українського голоду змінився, Сталін вирішив використати голод як зброю, щоб посилити щойно розпочатий голод. Вибравши інструменталізацію голоду, Сталін навмисно посилив його, щоб покарати українських селян, які відкинули «нове кріпосне право» і зламати «український націоналізм», який він вважав загрозою для своєї мети побудувати централізовану і диктаторську радянську державу»[3716], – стверджує історик.

На завершення своєї статті, розглянувши різні інтерпретації означення подій в Україні 1932–1933 р., вчений прийняв інтенціональну версію голоду. Хоча Голодомор був вчинений не за расовими чи релігійними мотивами, а з політичною метою підриву свідомого українства, це явище, на переконання Н. Верта, однозначно має геноцидні ознаки і масштаби, порівняні з геноцидом вірмен і євреїв.

У своїй монографії «Терор і безпорадність. Сталін і його система» французький радянолог також відвів окремий розділ Голодомору в Україні[3717], розглянувши це явище в контексті системної репресивної політики сталінського режиму. Великий голод в Україні, який забрав, як вважає Н. Верт, життя близько 4 млн чол., має ознаки спланованої геноцидної акції, здійсненої каральними органами держави із залученням активістів як проти селянства, так і проти української інтелігенції та адміністрації.

Варто зауважити, що Н. Верт висунув ідею про необхідність подолання розколу між «тоталітарною» і «ревізіоністською» школами західної радянології, вважаючи розкол між ними безглуздим після розвалу СРСР і отримання доступу до радянських архівів. Через свою схильність не стільки до політології СРСР, скільки до історії суспільних відносин, та під впливом співробітництва з російськими істориками, вчений більшою мірою схвалював праці істориків – «ревізіоністів», у яких стверджується, що контроль режиму за радянським суспільством не був тотальним і давав певну свободу дій окремим

[3716] Werth Nicolas. The Great Ukrainian Famine of 1932–33 …

[3717] Werth Nicolas. La grande famine ukrainienne de 1932–1933. *La terreur et le désarroi. Staline et son système.* Paris : Perrin, collection Tempus, 2007. P. 116–134.

соціальним прошаркам. Ці ідеї він висловлював ще в своїй ранній монографії (1984) про повсякденне життя радянських селян[3718]. Тоді вчений був обмежений у радянських архівних документах і розглядав трагедію селянства як комплекс дії об'єктивних та суб'єктивних факторів, не акцентуючи свою увагу на політичних причинах голоду 1932–1933 рр.

З тих пір, в результаті тривалої еволюції своїх поглядів, Ніколя Верт, зрештою, переконався у комбінованій антиселянській та антиукраїнської спрямованості голоду 1932–1933 років. У збірнику праць з історії геноцидів ХХ століття для характеристики Голодомору як прикладу геноциду наведені саме міркування цього відомого французького історика[3719].

Концентрований виклад свого бачення причин, характеру та обставин Голодомору французький вчений здійснив у публікації в часописі «Критика», українська версія якої розміщена на сайті Харківської правозахисної групи[3720]. Торкнувшись причин та масштабів Великого голоду, Н. Верт наголосив, що шифрограма з Кремля в до ЦК КП(б)У 22 січня 1933 р. про заборону виїду українських селян в інші республіки «за хлібом» є одним із рідкісних документів, що свідчить про особисту й безпосередню участь диктатора у Голодоморі. Саме цей документ, за Вертом, відрізняє українську катастрофу від трагедії російських селян чи казахських пастухів, частина яких врятувалася втечею.

Схожі причини голоду, вчений побачив у Поволжі. «Але там, на відміну від України, не було ані виразного національного питання, ані великої політичної загрози від національного руху – нібито пов'язаного із закордоном»[3721], – слушно зауважує Автор. Крім того, нагадує історик, не випадково опір колективізації в республіці був найбільшим, а українські втрати від Голодомору, депортацій, розстрілів, репресій незрівнянні з іншими регіонами СРСР.

Відповідно аналіз листування Сталіна з Молотовим і Кагановичем свідчить про «національну» інтерпретацію Сталіним кризи хлібозаготівель, як і постанова про припинення українізації від 14 грудня 1932 р. Тож Н. Верт вважає, що Голодомор треба «аналізувати в ширшому контексті національних політик, репресій проти «українського націоналізму» й кінця «коренізації» в Україні та населених українцями територіях, як-от Кубань»[3722].

Звідси, на думку Верта, доцільним є розмежування голоду 1931–1932 років загалом та українського голоду після літа 1932 року. Науковець визнав, що за десятиліття після появи «Чорної книги комунізму» він, під впливом нових документів, змінив свою точку зору на українські події 1933 р.

[3718] Verth Nicolas. La Vie quotidienne des paysans russes de la Révolution à la collectivisation (1917–1939). Paris : Hachette, 1984. 410 p.

[3719] Comprendre les génocides du XXe siècle. Comparer–enseigner / Lefebvre Barbara (dir.), Ferhadjian Sophie. Paris : Bréal, 2007. P. 87–107.

[3720] Верт Ніколя. Жнива геноциду Ніколя Верт. Критика Рік XIII. Число 3–4 (137–138). Бюлетень *«Права людини в Україні»*. 2009. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL : http:khpg.org/pda/index.php?id=1249286191

[3721] Верт Ніколя. Жнива геноциду …

[3722] Верт Ніколя. Жнива геноциду …

Тому у додатку до українського видання книги Н. Верт взяв до уваги нові свідчення й арґументи, які переконали його, «що український випадок – виразно особливий» і безперечно був геноцидом.

На закінчення вчений нагадав, що коли голод знищив близько 15–20% українських селян, «для тотального підкорення України й нищення її національної самосвідомості» режим інспірував масові репресії проти української еліти й деукраїнізацію українців, включно з тими, що жили на Північному Кавказі.

Науковець Сорбоннського університету Париж IV Френсіс Том висвітлив проблему Голодомору в контексті сталінського розуміння завдань завоювання і утримання необмеженої влади в країні[3723]. Колективізація, «розкуркулення» і голод показані як засоби руйнування існуючих політичних інститутів, розправи Сталіна і Мао Цзе Дуна з політичними супротивниками та їх соціальною опорою.

На думку дослідника, Сталін, який добився централізації влади і з 1928 р. намагався «перетворити Радянську державу на військову машину», боявся українців як потенційних союзників Польщі і запеклих ворогів його продовольчим планам, що показали антиколгоспні повстання 1930-го року. «Для Сталіна посилення його особистої влади та зміцнення радянської держави складало одне і те ж. Тут ми знаходимо його другу мету – запуск колективізації та організація голоду в Україні»[3724], – вважає Ф. Том.

Як зазначив науковець, Сталін, який ще в 1925 р. висловився про нерозривний зв'язок селянського питання з національним, у 1932 р. зняв маску лицемірства і повів відверту війну проти селянства. При цьому Ф. Том звернув увагу на розрізнення Сталіним методів хлібозаготівель. Реквізиції зерна були шкідливі в Грузії і корисні в Україні для її «зачистки» як небезпечної прикордонної республіки: «Сталін навмисно вирішив заморити голодом українців за ідеологічними причинами: селяни, особливо українські, були занадто прив'язані до приватної власності та індивідуальної роботи, занадто забрудненої західним впливом»[3725].

Одночасно з терором проти селянства було завдано удару по українській еліті, яка пасивно опиралася тиску Москви. За Ф. Томом: «Найгірші геноцидні заходи Сталіна (тобто рішення про конфіскацію насіннєвого зерна) були введені в Україну в грудні 1932 р. А в січні 1933 року голодуючим селянам було наказано залишитися в їхніх селах, а війська були розгорнуті, щоб запобігти їх втечі. Українські еліти були також взяті під приціл Сталіна»[3726]. Українські кадри, які в ревізіоністській літературі звинувачуються у співучасті в сталінській Голодоморній політиці, насправді, були лише підневільними виконавцями і жертвами, що і показав Великий терор 1937–1938 років.

Ф. Том наводить широкі аналогії геноцидних дій гітлерівського, маоїстського та сталінського режимів, направлених на зміцнення особистої

[3723] Thom Françoise. Reflections on Stalin and the Holodomor. *Contextualizing the Holodomor* ... P. 76–87.
[3724] Thom Françoise. Reflections on Stalin and the Holodomor … P. 82.
[3725] Thom Françoise. Reflections on Stalin and the Holodomor … P. 84.
[3726] Thom Françoise. Reflections on Stalin and the Holodomor … P. 83–84.

влади і тоталітарної системи і вважає, що виявлені документи і останні світові події підтверджують правоту «тоталітаристів» і підходах до аналізу таких систем. «Проблеми двадцятого століття показують, що в наших масових суспільствах воля людини є більш вирішальною, ніж коли-небудь, особливо коли ця людина керується злом, пов'язаним із пристрастю до абсолютної влади. Економічні чинники, бюрократичні складнощі, інерція традицій важать мало, коли стикаються з такою динамічною особистістю»[3727], – резюмує свої роздуми Ф. Том. На наш погляд, висновок французького вченого актуальний і для XXI століття, коли світова безпека зазнає підриву через ідеологеми таких тоталітарних лідерів як Володимир Путін чи Кім Чен Ин.

Останнім часом на Заході відсутні такі послідовні дослідження демографічних наслідків, які здійснював С. Максудов. Певною мірою це пояснюється і браком якихось нових джерел, які б дозволили уточнити кількість жертв Голодомору. Тим не менше, заслуговують на увагу фахово обґрунтовані публікації інтернаціональної групи демографів на чолі з провідними співробітниками Національного інституту демографічних досліджень в Парижі Ж. Валліном і Ф. Месле.

Автори використали комп’ютерні методи обробки великого статистичного матеріалу з урахуванням динаміки демографічного процесу в Україні упродовж десятиліть. За показниками графіків та таблиць, складених за участю українських демографів С. Пирожкова та С. Адамця, наведених у публікації 2002 р., стає очевидно, що найбільша демографічна «яма» припадає якраз на 1933-й рік, коли середня тривалість життя чоловіків склала 7,3, а жінок – 10,8 роки[3728].

Автори констатували що українське населення сильно постраждало від радянської політики впродовж 30-х років. Сумарні втрати українського населення за цей час, на їх думку, становили 4,6 млн чол., з яких 0,9 мільйона віднесено на примусову міграцію, 1 млн на дефіцит народжуваності та 2,6 мільйона на надлишкову смертність. Додавши до цих показників 13,8 млн втрат у 40-ві роки, дослідниками констатували: «З точки зору смертності, жодна інша європейська країна не зазнала таких криз за такий короткий проміжок часу в XX столітті. Найгірший з них – голод 1933 року…»[3729].

Ще одну статтю, тепер вже з порівняльним аналізом безпосередніх демографічних наслідків Голодомору і їх тривалого впливу на динаміку народонаселення в Україні демографи розмістили у виданні Українського науково-дослідницького інституту Гарвардського університету[3730]. Використовуючи дані переписів та статистичні методи Ф. Месле, Дж. Валлін та Є. Андрєєв припустили, що прямі втрати населення України від голоду 1932–

[3727] Thom Françoise. Reflections on Stalin and the Holodomor … P. 86.

[3728] New Estimate of Ukrainian Population Losses during the Crises of the 1930s and 1940s. / Vallin Jacques. A France Meslé; Serguei Adamets; Serhii Pyrozhkov. *Population Studies.* 2002. Vol. 56. No. 3. P. 256.

[3729] A New Estimate of Ukrainian Population Losses … P. 263.

[3730] Meslé F., Vallin J., Andreev E. Demographic Consequences of the Great Famine: Then and Now. *After the Holodomor: the enduring impact of the Great Famine on Ukraine* / A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Massachusetts : Harvard University Press, 2013. P. 217–242.

1933 рр. перевищили 3 млн. осіб, а їх кумулятивний ефект не подоланий і до сьогодні.

Результати багатолітніх досліджень демографічної ситуації в Україні в історичній ретроспективі Ф. Месле, Дж. Валлін обнародували у своїй монографії[3731]. Вони підтвердили безпрецедентний для мирного часу характер подій 1932–1933 років, коли комуністична влада довела до голодної смерті мільйони людей. Демографічну кризу 1930-х років в республіці французькі науковці проаналізували у співавторстві із С. Пирожковим та С. Адамцем у першому розділі монографії, де знову навели дефіцит 4,6 млн населення України, виявлений ними за матеріалами перепису 1939 р.[3732].

У загальних висновках Автори зазначили, що найбільших втрат у ХХ ст. Україна зазнала у мирні 30-ті роки, коли відбувся Великий Голод, і під час війни та голоду 1946-1947 рр. «Безпосередні наслідки цих жахливих невдач були настільки серйозні, що очікувана тривалість життя при народженні за кілька років впала до неймовірно низьких рівнів: в 1933 році, на піку Великого Голоду, 11 років для жінок і всього 7 років для чоловіків»[3733], – знову нагадали науковці. Як випливає з наведених дослідниками підрахунків, ці показники були на 3 роки нижчими, ніж в середньосоюзні і на 5 років (жінки), ніж в середньому по Росії[3734], що засвідчує аномальні демографічні наслідки Голодомору.

Підсумовуючи результати аналізу концептуальних особливостей німецької та французької історіографії Голодомору зазначимо, що вони, крім загальних характерних рис, мають і внутрішні відмінності.

В німецькій історіографії, по-перше, домінує думка, притаманна прихильникам ревізіоністського напряму радянологів про те, що причинами трагедії 1932–1933 рр. були переважно об’єктивні чинники: дезорганізація сільгоспвиробництва внаслідок форсованої колективізації і розкуркулення, неврожай та саботаж селян, потреба експорту зерна задля модернізації країни.

По-друге, більшість німецьких науковців спеціалізуючись на проблемах економічної трансформації СРСР 30-х років, використовує переважно російські та радянські джерела і розглядає голод, як типовий результат надмірних обсягів хлібозаготівель у зернових регіонах країни, ігноруючи специфіку виїмки продовольства і терору в Україні.

По-третє, 1932–1933 рр., визнаючи вину влади в тому, що вона скористалася голодом для придушення селянського опору, німецькі історики загалом заперечують спланованість Голодомору сталінською верхівкою і його антиукраїнське спрямування, відкидають тезу про штучний голод як геноцид українського народу.

Особливе місце в німецькій історіографії займають дослідження голоду в Україні, здійснені Г. Зімоном. Опираючись на документи з особистого архіву

[3731] Meslé France. Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. Dordrecht; Heidelberg; London; New York : Springer, 2012. 279 p.
[3732] Meslé France. Mortality and causes … P. 24.
[3733] Meslé France. Mortality and causes … P. 36.
[3734] Meslé France. Mortality and causes … P. 271.

Сталіна та простежуючи алгоритм партійних рішень і заходів 1932–1933 рр., вчений дійшов висновку про комбінований удар кремлівської верхівки по селянах, як ворогах усуспільнення власності і носіях національної свідомості, так і по національно-державницьким прагненням української республіки.

Подальша практика сталінізму з його депортаціями народів та масовим терором лише підтвердила правоту Г. Зімона. Можна погодитися з Р. Кіндлером, що Сталін не дослухався до потреб населення національних регіонів, але він завжди завдавав превентивного удару по них, уникаючи можливих загроз унітаризму комуністичної імперії і творенню «зрад».

Підсумовуючи концептуальні погляди французьких дослідників Голодомору, зазначимо, по – перше, визнання ними штучного характеру голодової катастрофи, зумовленої передусім суб’єктивними чинниками: намірами Кремля не лише модернізувати економіку, а розправитися з українським національним рухом, який активізувався в роки українізації і колективізації.

По-друге, на відміну від більшості німецьких істориків, які зазнали російських впливів і опираються на теорію модернізації і загальнодержавні підходи до вивчення історії Великого голоду, французькі науковці врахували свідчення очевидців, дослідження української діаспори і врахували національну специфіку, що дозволило їм більш ґрунтовно висвітлити співвідношення об’єктивних і суб’єктивних причин Голодомору, наголосивши на вирішальній ролі останніх.

По-третє, С. Куртуа та його послідовники наголошують, що нищення комуністичним режимом соціальної групи – селянства – так само підлягає визначенню конвенції ООН про геноцид, як і нищення національної спільноти. Інші французькі дослідники, у своїй більшості, визнають також антиукраїнське спрямування геноциду[3735].

Порівняльний аналіз концептуальних позицій німецьких і французьких науковців відносно характеристики голоду в Україні 1932–1933 років дозволяє також встановити їх поважне місце і тісний зв'язок із розвитком світової історіографії Голодомору.

Зазначимо, по перше, що, попри всю різноманітність підходів до інтерпретації історії Голодомору, німецькі і французькі вчені загалом відображують загальні тенденції світової історіографії, які представлені розвитком двох основних теоретичних напрямів радянологів: тоталітарного і модерністського, як різновиду ревізіонізму, що визначило і наукові пріоритети досліджень: суб’єктивні рішення і дії влади чи об’єктивні соціально-економічні процеси.

По-друге, тема характеристики Голодомору опинилася в центрі ідеологічного протистояння двох систем і їх прямих чи опосередкованих симпатиків. Так, поява книги представника тоталітарної течії радянологів Р. Конквеста «Жнива скорботи» спонукала Ш. Мерля до різкої критики ним

[3735] Гудзь В. В. Голодомор в Україні у концепціях істориків французької школи. *Грані історії*: зб. наук. пр.: спец. випуск: матеріали ІІ всеукраїн. наук.-практ. конф. «Бахмутська старовина: Краєзнавчі дослідження – 2018». Словянськ: Вид-во Б. І. Маторіна 2016., 2018. Вип 1(9). С. 20. С. 18–22.

геноцидної версії Голодомору. В результаті чимало німецьких істориків зосередилися не стільки на вивченні голоду 1932–1933 рр., як історичного феномену, скільки на запереченні концепції голоду-геноциду. З іншого боку, побутуюче в західній суспільній і науковій традиції замовчування і применшення злочинів радянського тоталітаризму стало вирішальною причиною підготовки С. Куртуа і його прихильниками відверто антикомуністичного видання «Чорна книга комунізму», яке, у свою чергу викликало негативну реакцію в німецьких наукових колах. Так, Є. Мекленбург та В. Віпперман у відповідь підготували німецькомовне видання ««Червоний холокост». Критика чорної книги комунізму».

По-третє, загалом простежується закономірність у зв'язку впливу наукового середовища на добір основної джерельної бази та відповідних висновків тієї чи іншої групи авторів. Так, переважна більшість німецьких дослідників, які, починаючи з авторитетного науковця Ш. Мерля, не визнають штучну та антиукраїнську природу голоду, пов'язані з безпосередньою або опосередкованою співпрацею з російськими істориками-аграрниками та наданою ними джерельною базою, представленою радянськими документами. Представники цієї групи науковців для заперечення Голодомору оперують відсутністю відповідних планів та наказів сталінської верхівки, спрямованої проти українців.

І навпаки – французькі науковці більше врахували дослідження Дж. Мейса, Р. Конквеста, української діаспори та свідчення очевидців трагедії, що дозволило їм більш ґрунтовно висвітлити співвідношення об'єктивних і суб'єктивних причин Голодомору, наголосивши на вирішальній ролі останніх. Для обґрунтування своєї думки вони посилаються на листування Сталіна 1932–1933 рр., зокрема з Молотовим, та антиукраїнські постанови жовтня 1932 – січня 1933 рр., які, власне і визначили страшну долю українського села.

Як зазначалося вище, великий вклад у розробку тоталітарної версії Голодомору здійснив професор Амстердамського університету Майкл Джон Еллман. Голландський дослідник нагадав марксистські ідеї про селянство як реакційну силу і ставлення Леніна до голоду 1891–1892 років як прогресивного явища. М. Еллман стверджував, що, намагаючись подолати опір колективізації, Й. Сталін здійснював масові депортації селянства, а відтак вирішив скористатися голодом, як більш ефективною заміною депортацій і засобом покарання селян.

За Еллманом, засіб голоду, за міркуванням Сталіна і його однодумців, «також [1] усунув класових ворогів більш ефективно, ніж депортація, [2] покращив баланс зерна за рахунок скорочення сільської перенаселеності, і [3] був дисциплінарним заходом, який зробив корисним внесок у соціалізацію сільського населення»[3736]. Тобто голод був лише одним із аспектів необхідної політики режиму для залучення ресурсів від сільського господарства для індустріалізації, необхідною ціною модернізації країни.

[3736] Ellman M. The Rôle of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934. *Europe–Asia Studies*. 2005. No. 57. June. P. 835.

М. Еллман провів докладніший аналіз висловлювань та розпоряджень Сталіна і його оточення в системі доказів наміреної організації голоду. Погодившись з Девісом і Віткрофтом в тому, що на початку колективізації Сталін не мав наміру задіяти штучний голод, історик вказав на неувагу Девіса та Віткрофта до неодноразово вираженої «вождем» і його командою думки, про те, що багато вмираючих у 1932–33 роках – це «контрреволюціонери», «саботажники» або «злодії», які цілком заслужили свою долю[3737].

По-друге, вчений послався на документальні свідчення російських істориків про плани Сталіна на початку 1933 року депортувати до Казахстану і Західного Сибіру 1–3 млн селян, які не виконані лише через високу вартість акції і заміну дешевшою – Голодомором. Звідси він дійшов подвійного висновку: «По-перше, на початку 1933 року керівництво було дуже вороже селянству. По-друге, масової смертності від голоду, яка фактично відбулося в 1933 році, могло б не бути»[3738]. Тому М. Еллман зауважив неправильне тлумачення опонентами принципу «дзеркального звинувачення» або «цапа відбувайла», не раз використаного Сталіним – насправді «вождь» приховував цим власні діяння злочинного змісту.

М. Еллман розвинув свою думку про організований голод, зумовлений світоглядом Сталіна і його соратників, засвоєною комуністичними вождями доктриною класової боротьби, голод як раціональний засіб втихомирення бунтівного села. Як припускав М. Еллман, посилаючись на лист очільника партії М. Шолохову: одним з кон'юнктурних факторів був намір Сталіна у 1932–1933 роках знищити частину «контрреволюціонерів» засобом голоду. Разом з тим вчений вважав, що в разі добрих врожаїв 1931 і 1932 р. Голодомору можливо б не було (крім скотарів Казахстану).

У третій частині статті Автор детально розглянув сталінську практику судових і позасудових репресій в радянському Союзі 30 – 40-х років. Він впевнений, що діяння Сталіна підпадають під категорію «злочин про людства» відповідно Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Водночас М. Еллманом ставилося питання про голод-геноцид в контексті сучасного міжнародного права та недавніх актів геноциду (колишня Югославія, Руанда), коли ініціатори відповідних дій, як і Сталін, знали про їх можливі наслідки. Вчений вказав на присутність доказів геноцидного характеру Голодомору в Україні – три «фізичні елементи в передбачуваному злочині стосовно українців»: експорт зерна під час голоду (1,8 млн тон), яким можна було врятувати 5 млн людей); заборона міграції з республіки і північного Кавказу; відмова від закордонної допомоги[3739].

В якості конкретного наміру злочину, що передбачає конвенція ООН 1948 р. М. Еллман називає блокаду саме українських регіонів і зміну вектору національної політики Сталіна, яка змістилася від критики російського великодержавного шовінізму до російського націоналізму. Між іншим, в якості

3737 Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33. Revisited. *Europe–Asia Studies.* 2007 June. Vol. 59. No. 4. P. 665.
3738 Ellman M. Stalin and the Soviet Famine … P. 665.
3739 Ellman M. Stalin and the Soviet Famine … P. 683.

ілюстрації перцепції Сталіна, він нагадав його тост 2 травня 1933 р. за росіян як найталановитішу націю в світі. «Звідси випливає деяке свідчення того, що в 1932–33 рр. Сталін вважав росіян основою СРСР та українців, як дещо підозрілих[3740].

Остаточний висновок М. Еллмана полягає в тому, що за суворим підходом, під поняття геноциду підпадають вражені голодом, репресіями, депортаціями українці Північного Кавказу. Разом з тим: «Якщо взяти більш гнучке визначення, яке сприймають деякі сучасні фахівці з вивчення геноциду, то українці стали жертвами геноциду в 1932–33 роках (як і росіяни та казахи 1930–34). … Українські смертності від голоду в 1932–33 роках не будуть єдиним радянським геноцидом, але будуть найгіршим випадком (тобто мають найбільшу кількість жертв)»[3741].

На підтримку концепції навмисного голоду виступив М. Еллман, на думку якого відсутність прямих доказів ще не доводить того, що Й. Сталін не планував голоду.

Ще в одній роботі, присвяченій значенню архівної революції для вивчення радянської історії та економіки[3742], М. Еллман знову виклав аргументи Р. Девіса й С. Віткрофта щодо причин голоду, внаслідок якого, на його думку, у 1931–34 роках трапилося до 5,5–6 мільйонів надмірних смертей. Як відомо, на думку ревізіоністів, основним структурним фактором було рішення швидко індустріалізувати країну, що потребувало товарного зерна, а кон'юнктурним погані врожаї 1931–1932 років, різке скорочення поголів’я худоби, але не дії влади яка допомогла голодуючим і скоротила експорт.

У відповідь, М. Еллман підтвердив результати своїх попередніх досліджень щодо Голодомору: «…деякі з надмірних смертей можуть бути охарактеризовані як масові вбивства і, за ліберальним тлумаченням відповідних юридичних текстів, як геноцид»[3743]. Щоправда, дослідник вважає, що лише продовження «архівної революції», дозволить колись поставити остаточну крапку у цій довгій дискусії.

Серед інших прихильників інтенціональної версії подій 1933 року виділяються оригінальністю концептуальні ідеї вченого Неапольського університету імені Фрідріха II, професора Андреа Граціозі.

З виходом у світ бестселера Конквеста та наступної полеміки навколо книги А. Граціозі провів ретельну пошукову роботу в архіві Міністерства закордонних справ Італії та інших установах для з’ясування причин катастрофи радянського селянства. В результаті копіткої джерелознавчої праці історик опублікував збірку італійських дипломатичних документів 1932–1933 рр. про голод на Україні та Північному Кавказі[3744].

[3740] Ellman M. Stalin and the Soviet Famine … P. 684.

[3741] Ellman M. Stalin and the Soviet Famine … P. 689.

[3742] Ellman M. The political economy of Stalinism in the light of the archival revolution. *Journal of Institutional Economics*. 2008. № 4. P. 99–125.

[3743] Ellman M. The political economy of Stalinism … P. 120.

[3744] Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки ... 255 с.

В основу збірника покладені дипломатичні реляції італійського королівського консула в Харкові Серджіо Граденіго, який виявив себе не лише як свідок подій, а й аналітик причин макабричної людської трагедії. Бувши представником дипломатичного відомства на чолі з майбутнім дуче Б. Муссоліні, консул, як і його шеф, котрий лишив численні помітки на полях донесень Граденіго, добре розуміли, що за голодними смертями в столиці України та в сільській периферії стоїть свідома державна політика. Проте, на думку А. Грациозі, італійський уряд не допустив міжнародного розголосу цієї вражаючої інформації про Голодомор заради власних політичних та економічних вигод, про що, зокрема, свідчить радянсько-італійська угода про дружбу та ненапад з СРСР у 1934 році.

На перших порах, як виглядає лекції А. Грациозі 1995 р. в Гарвардському університеті[3745], згодом перевиданої в Москві[3746] історик розглядав проблему Великого голоду в контексті перманентної війни держави «диктатури пролетаріату» із селянською стихією, яка точилася ще з 1917 року. Простежуючи конфлікт радянської влади з основною частиною власного населення – селянством, – дослідник назвав його «найбільшою європейською селянською війною» початку ХХ століття. Він малює хронологічно послідовну картину цієї війни, показує її витоки і наслідки, а також трансформацію в ході її та боротьби за владу самого більшовицького керівництва.

Природно, що найбільший опір аграрна політика більшовиків зустріла в родючій Україні із сильним прошарком заможного селянства та давніми традиціями визвольної боротьби, тому, – як гадав Грациозі, – і жертви тут були найбільшими і співставні з масштабами Голокосту. Комуністична влада в умовах хронічного браку товарного збіжжя, зрештою, взяла курс на форсоване придушення селянської еліти методом «розкуркулення», а у 1930-1932 рр. перейшла в наступ по всьому фронту війни із селянством, нав’язавши суцільну колективізацію. Відповідно, на думку історика, розвинуту в іншій публікації[3747], загибель мільйонів хліборобів в результаті кульмінаційної битви «великої селянської війни» у 1932–1933 роках стала результатом політики радянського уряду – Сталін використав голод як засіб помсти за опір колективізації і продзаготівлям.

Крім того, А. Грациозі розкритикував ревізіоністське бачення подій 1932–1933 років та їх наслідків в контексті модернізаційного поступу. Він розцінив сталінську систему як державу жорстоку і примітивну, керовану безжальним деспотом, далеку від «тоталітарної системи» модернізаторського типу, яка в ім'я ідеології прагне переробити свідомість своїх підданих. Дослідник висвітлив парадоксальну близькість сталінського режиму до деспотизму інших держав, зокрема, маоїстського Китаю. Замовчування «Великого голоду», за Грациозі,

[3745] Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1918–1934. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1996. 87 p.

[3746] Грациози Андреа. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне, 1917–1933 / пер. с англ. Л. Ю. Пантина. Москва : РОССПЭН, 2001. 96 с.

[3747] Graziosi A. The Great Famine of 1932–33: Consequences and Implications. *Harvard Ukrainian Studies.* 2001. .№ 3-4. P. 157–166.

стало величезним бар'єром, що заважав виживанню і оновленню комуністичної системи і став однією з причин її краху[3748].

Дослідницька версія зазнала А. Граціозі наприкінці 90-х років зазнала певних коректив. Проаналізувавши погляди на проблему представників двох ідейних течій – тоталітарної й ревізіоністської – вчений запропонував її власну альтернативну інтерпретацію, яка стала деяким «гібридним» варіантом двох основних напрямків тлумачення характеру Голодомору.

Його погляд на проблему Великого голоду базувався на інтенціональній версії зростання ролі політичних лідерів у державі, де відбулася соціальна маргіналізація після революції і громадянської війни, де йшла боротьба за владу в умовах незатихаючої війни селянства проти «диктатури пролетаріату». Подібно до «об'єктивістів», А. Граціозі, розглянув голод у стадіальному вимірі: першою фазою, яка тривала у 1931–1932 роках визначив «природний голод». Другою фазою, подібно до «інтенціоналістів» ревізіоністського табору, визначено штучний характер голоду 1932–1933 років. Разом з тим, на тлі всесоюзного селянського голоду, як і «тоталітаристами», істориком виділено «український Голодомор» національно спрямованого характеру[3749].

Італійський вчений не знайшов доказів спланованості голоду сталінською владною верхівкою, але наполіг на його застосуванні для впровадження колгоспного ладу і подолання опору продовольчій політиці, який набрав найзапекліших форм в неросійських регіонах СРСР. На підставі аналізу партійних рішень та листування, А. Граціозі стверджував, що із жовтня 1932 року в Україні склалося принципово відмінне від решти територій СРСР становище у зв'язку із збігом кількох небезпечних для Кремля факторів – внутрішніх і зовнішніх. Відповідно історик, розцінивши політику Сталіна з осені 1932 по літо 1933 рр. як репресивну, але ситуаційну, незаплановану зарання, ідентифікував її як геноцид українського народу, вчинений засобом спрямованого голоду[3750].

Пояснюючи своє бачення характеру голоду, А. Граціозі зробив уточнення: по-перше, геноцид українського народу не означає етноциду, бо постраждали і не українські села республіки; по-друге, український геноцид принципово відрізнявся від Голокосту, який був наперед теоретично обґрунтований та етнічно спрямований[3751].

Італійський історик вбачав «політику геноциду» в тому, що Сталін хоч і не планував голод, але скористався ним, щоб покарати українських селян за опір його політиці[3752]. Тобто він поділяє погляди Мейса-Конквеста про навмисний антиукраїнський геноцид засобом штучного голоду, лише заперечуючи попередню спланованість дій влади[3753]. Тому, хоча альтернативна

[3748] Graziosi A. The Great Famine of 1932–33 ... P. 161–163.
[3749] Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 123.
[3750] Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор ... С. 123.
[3751] Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр.та український голодомор ... С. 125.
[3752] Ґраціозі Андреа. Голод в СРСР 1932–1933 рр. та український голодомор ... С. 127.
[3753] Грациози А. Голод 1933 года был геноцидом против украинского народа: интерью М. Сороневич. *День*. 2007. 9 августа.

концепція А. Граціозі критикувалася з різних сторін, як суперечлива і непослідовна[3754], ми вважаємо, що в ній є раціональне зерно і враховані комплексні фактори Великого голоду. Адже, як відомо, ще в 1925 р. Сталін наголошував на взаємозв’язку селянського та національного питання, що він чітко вбачав в Україні та на Кубані.

На конференції у Гарвардському університеті, приуроченій до 70-річчя Голодомору, Андреа Граціозі зауважив, що поява книжки Р. Конквеста спонукала істориків на Заході до переоцінки значення Голодомору і подій 1932–1933 рр. Він наголосив, що історики мають велике моральне зобов’язання вивчати і писати про цю страшну трагедію, яка була правдивим переломом в історії цілої Європи[3755]. Історик у свій час брав участь у підготовці видань документів вищих органів СРСР і ВКП(б) у Москві, які були зняті зі спецохорони у 1991–1993 рр. Тому А. Граціозі мав достатні докази для своїх висновків про особливості політичної візії Сталіна і його команди та організований антиукраїнський злочин очільників комуністичної партії і держави.

На думку вченого, в радянській ідеології «велика брехня» комуністів опиралася на ідеалізацію революції робітничого класу, соціальної рівності і достатку, але після Голодомору ніхто вже не міг вірити комуністам і в їхній ідеальний суспільний лад, який мав би постати з гори трупів – людей, які загинули від голоду. Як вважав А. Граціозі, серед інших питань історії СРСР практично не дослідженими залишилися соціально-політичні наслідки Голодомору, тобто як він вплинув на українське суспільство і радянський ідеологічний простір.

А. Граціозі у своєму науковому викладі 2008 р. зазначав, що Сталін та весь механізм його режиму працювали, щоб роздробити українське селянство політикою, здійснюваною як «навмисний маневр», який спричинив масове знищення, геноцид, застосований до тих пір, поки його масштаби досягли крайніх розмірів. Тож Голодомор «був мотивований і сконструйований теоретично та політично, пов'язуючи соціальне питання з національним»[3756].

Оцінюючи наслідки сталінського «нищівного удару», вчений стверджував, що засобом голоду Сталіну вдалося зламати опір селянства, що дозволило йому відкрити двері терору 1937–1938 років, а головне – підкорити найважливішу республіку і перетворити радянську федерацію на деспотичну імперію. Крім того, Голодомор, за Граціозі, «серйозно послабив структури традиційного суспільства, які гальмували і спотворювали націю»[3757]. Ще гірше вплинула на психологію та історичну пам’ять української нації сувора заборона навіть згадок про це величезне особисте горе більшості українських сімей.

[3754] Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 190.

[3755] Гарвардська конференція про Голодомор. *Свобода.* Видає Український Народний Союз. 2003. 31 жовтня. № 44. С. 1.

[3756] Graziosi Andrea. Why and in What Sense Was the Holodomor a Genocide? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* ... P. 154–155.

[3757] Graziosi Andrea. Why and in What Sense … P. 153.

Італійський науковець у розгорнутому вигляді продемонстрував свій методологічний підхід до радянської політичної історії у своїй публікації до 80-річчя Голодомору[3758]. Він розглянув Радянський Союз і як політичну систему, яка не вписується в класичні політологічні схеми ревізіоністів, бо мала різні модифікації в період існування держави, особливо в міжвоєнний період. Крім політологічного зрізу, проблема голоду 1932–1933 років розглянута вченим в тривалому історичному вимірі, який містить оцінку передумов, характеру та далекосяжних соціальних і психологічних наслідків сталінського «великого перелому».

Історик використав для обґрунтування своїх ідей матеріали радянських архівів, зокрема, фонди ОДПУ, а також дипломатичні документи, збірники матеріалів та дав оцінку методології радянологів. На його думку, ні радянські «робітничі» теорії, ні «модернізаційні» теорії та тлумачення радянської «державу загального добробуту» непридатні для розуміння історії Великого голоду, який треба пояснювати Великою Радянською селянською війною 1918-1934 років.

За гіпотезою А. Граціозі, події 1931–1934 років мали таку соціально-політичну ретроспективу:

а) маргінальність класів після революції за вирішальної ролі їх лідерів, державної та партійної бюрократії та навіть злочинців;

б) опозицію селян до такого роду державного будівництва та підтримку ними національного руху і політики коренізації;

с) значна та вражаюча уяву географічна, ідеологічна і навіть особиста та «сімейна» безперервність між селянськими соціальними та національними повстаннями 1918–1920 років та бунтами проти розкуркулення, колективізації, продовольчих реквізицій на початку 30-років[3759]. У ситуації перманентної війни більшовицької влади з селянською периферією Голодомор став інструментом, «який одночасно вирішував як селянські, так і національні «дратівливі» для радянської системи та особисту владу Сталіна, враховуючи відносну автономію України»[3760].

Серед наслідків Великого голоду, крім безпосередніх смертей, дослідник визначив наступні явища:

а) незабутні переживання вражень від голоду – болісних страждань, канібалізму, крадіжок, що змінили селянські моделі поведінки, психологію, менталітет та навіть релігійні почуття;

б) алкоголізація режимом нужденного населення, насамперед селянського, що також руйнувало мораль і культуру.

Професор Граціозі нагадав вказівку Сталіна Молотову 1 вересня 1930-го року: «Потрібно позбутися помилкового погляду і прямо та відкрито максимально розширювати виробництво горілки заради реального та

[3758] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies on the Understanding of the USSR. *Contextualizing the Holodomor* ... P. 49–75.

[3759] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies … P. 52.

[3760] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies … P. 50.

серйозного захисту нашої країни»[3761]. Як писав Автор раніше, такий цинічний спосіб «захисту країни» дав результат: невдовзі продаж горілки склав 40% виторгу сільських крамниць і 20% держдоходів[3762].

Ще одним наслідком голодових жахів, насильницького «розселянювання» А. Граціозі назвав (в) дегуманізацію суспільства, яку С. Максудов, розцінював як девальвацію морально-етичної свідомості радянських громадян[3763].

Окремий розділ своєї роботи науковець присвятив аналізу соціально-економічних наслідків нового типу закріпачення селянства після запровадження колгоспної системи та Голодомору, які заклали структурні основи хронічної аграрної кризи радянського сільського господарства. Ще одна частина праці Граціозі стосується впливу селянської катастрофи початку 30-х років на свідомість та реакцію радянських лідерів – Й. Сталіна, М. Хрущова, П. Шелеста, Л. Брежнєва, Б. Єльцина, М. Горбачова та інших. Ці питання Автор розглянув у контексті еволюції і краху радянської системи та порівняв з еволюцією китайського села після маоїстського Голодомору і реформ Ден Сяо Піна.

Найбільше місця у праці дослідника займає останній розділ під назвою: «Україна і Голодомор: національне і персональне питання у радянській історії», у кому Автор пропонує наступні тези:

– пам’ять про Голодомор була для українців «надзвичайно жорстоким уроком» і мала велике значення для зростання національної свідомості напередодні здобуття незалежності, стала каталізатором відродження України;

– «стигма» України у 1933 р. мала подвійний характер: по-перше, напад на українізацію дав сигнал росіянам і єврейським міським громадам, що її тепер можна було безпечно відкинути; по-друге, той же сигнал звучав голосно та яскраво для недавно урбанізованих селян. За Граціозі: «З 1933 року повна урбанізація означала також русифікацію, тоді як українці повинні були, щонайбільше, плекати фольклорний залишок, скутий його небезпечною асоціацією з селом та його трагедіями»[3764];

– спустошення сільської України так само ударило по численних міноритарних громадах республіки – єврейських, менонітських та інших, що пояснює, в тому числі, і характер казахської трагедії.

Головну причину голодових катастроф в Радянському Союзі дослідник уздрів у менталітеті комуністичних вожаків, які прекрасно розуміли зав’язок між гаслами «Земля – селянам!» і «право націй на самовизначення». Тому Ленін і Сталін вбачали у селянстві «матеріал», який використовувався двома способами: спершу для соціального вибуху, який руйнував попередній суспільно-політичний лад, а тоді для його нівеляції через індустріалізацію та урбанізацію, з тим щоб позбавити націоналізм своєї основної опори.

[3761] Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг.: сб. документов / сост.: Л. Кошелева, В. Лельчук, В. Наумов и др. Москва : Россия молодая, 1996. С. 209–210.

[3762] Graziosi Andrea. L'Urss di Lenin e Stalin. Storia dell'Unione sovietica, 1914–1945. Bologna : Il Mulino, 2007. P. 300.

[3763] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies … P. 54.

[3764] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies … P. 65.

Граціозі наводить витяг із записки М. Бухаріна Л. Каменєву, де висловлено застереження: «Чингіз-хан – низька культура Центрального Комітету, сталінська політика веде до громадянської війни. Він потопить повстанців у крові»[3765]. Таке передбачення незабаром і відбулося – Сталін зміцнив особисту диктатуру, яка була закріплена, за виразом Граціозі ««перемогою» над селянами та селянськими народами, перш за все, Україною», і зробила його не просто верховним лідером, а «падре-патроном»[3766] або ж «хазяїном».

Методологічне значення має судження вченого про те, що спусковим гачком Голодомору було раніше обговорене Сталіним поєднання селянських і національних чинників, яке штовхнуло його наприкінці осені 1932 р. перетворити обмежений голод в «Голодомор, з метою не викоренити, а розсіяти українську націю, розбивши її селянство і знівечити її інтелектуальну та політичну еліту. Як тільки це стає зрозуміло, полеміка між «селянською» та «національною» інтерпретацією голоду втрачає свій сенс»[3767].

Ще один висновок А. Граціозі стосується відповідності Великого голоду критеріям геноциду. Італійський вчений не вдається до юридичного диспуту з цього питання, але має своє бачення: «Таким чином, українські селяни та інтелігенція, українська мова та культура в 1932–34 роках піддавалися політиці, яка в цілому відповідає категоріям «геноцид», прийнятим Організацією Об'єднаних Націй»[3768]. Таке визнання, на його думку, дозволяє зрозуміти роль Голодомору та інших голодів початку 1930-х років в спробах оцінити життєздатність радянської системи та вияснити причини краху СРСР. Сталінський режим нагадував набагато більше імперію «зла», побудовану на пригніченні селянства і народів, а також робітників та інтелектуалів, в тому числі способами Голодомору і Великого терору, тому не варто його розглядати, як сучасний» тоталітаризм», здатний управляти та мобілізувати своїх громадян, – завершив свої роздуми А. Граціозі.

Таким чином, в ході своїх багаторічних студій італійський вчений дійшов висновку про намірений сталінський злочин, чим остаточно перейшов на позицію «геноцидної» концепції Голодомору із власними варіаціями в його мотивах та наслідках.

Великий прорив у справі дослідження і розголосу української трагедії в Італії було зроблено на симпозіумі «Смерть землі. Великий Голод в Україні 1932–33 рр.» в Інституті досліджень суспільної та релігійної історії у Віченці, матеріали якого вийшли окремою збіркою[3769]. Президент і засновник інституту професор Габріель де Роза у своєму виступі надав високу інтелектуальну і духовну тональність симпозіуму[3770]. Він повів мову про давній «гріх» західного

[3765] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies … P. 67.
[3766] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies … P. 67, 68.
[3767] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies … P. 69.
[3768] Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies … P. 69.
[3769] La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. 510 p.
[3770] Gabriele de Rosa. L'Europa e la carestia in Ucraina. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33* ... P. 15–22.

світу щодо замовчування комуністичного народовбивства у 1933 р. неприпустимість подальшого ігнорування української трагедії – одного з найбільших злочинів тоталітаризму ХХ століття – в європейському інтелектуальному та політичному просторі. Професор А. Граціозі доповів про далекосяжні суспільні наслідки і власні висновки з дослідження історії Великого голоду в Україні, без розуміння змісту якого, як він гадає, неможливе адекватне тлумачення європейської історії ХХ ст.[3771]. Вчений зазначив, що після довгих років забуття проблема радянського голоду 1932–1933 років стала, нарешті, дослідницьким об'єктом світової історичної науки.

В доповіді професора Римського університету, представника європейської школи компаративної філології С. Грачотті йшлося про соціокультурні та етичні суспільні проблеми, викликані Голодомором – «духовним геноцидом» українського народу[3772]. М. Мартіні висвітлив злочинну діяльність «залізного Лазаря» – Л. Кагановича в роки голоду і показав, що влада свідомо використала засіб Голодомору як ресурс для вирішення політичних питань[3773].

Історики Ф. Ломастро та Дж. Петраччі розповіли на конференції про замовчування радянського голоду в фашистській Італії, хоча Муссоліні був добре інформований про сталінське народовбивство розвідниками, дипломатами, журналістами.

Загалом італійські науковці поділяли оцінки своїх українських колег, які взяли участь в симпозіумі (С. Кульчицького, Ю. Шаповала, Ю. Щербака, О. Пахльовської) щодо причин і характеру подій 1932–1933 років і виступили на підтримку відповідного звернення учасників симпозіуму про визнання Голодомору геноцидом.

Окремої уваги заслуговує ще один учасник конференції, професор Етторе Чіннелла з університету Пізи, з найбільш Авторитетних на Заході фахівців з російської та української історії. Е. Чіннелла проаналізував повідомлення про ексцеси насильницької колективізації і голод в секретній партійній переписці, які спростовують твердження про незнання владою масштабів людомору[3774]. Він зазначив, що місцева влада в Молдавській АРСР, яка тоді входила до складу УРСР, сигналізувала в Харків про наростання голоду і навіть частково допомогла 55 селам навесні 1932 р., але надалі, через завищення нових квот хлібопоставок Центром, ситуація в республіці стала некерованою, а замість допомоги чинилися розправи над місцевими кадрами[3775]. Не сумніваючись в організованому характері Великого голоду, Е. Чіннелла торкнувся питання доказів мотиву злочину: «Залишається спірним, які причини спонукали

[3771] Graziosi Andrea. Conseguenze e implicazioni della «grande carestia» del 1932–33. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33* ... P. 23–32.

[3772] Graciotti Sante. Un aspetto de genocidio per fame: il genocidio spirituale». *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33* ... P. 331–344.

[3773] Martini Mauro. «Lazar' di ferro»: la fame come risorsa politica. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33* ... P. 135–148.

[3774] Cinnella Ettore. La collettivizzazione e la carestia nel carteggio segreto dei gerarchi comunisti. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33* ... P. 149–176.

[3775] Cinnella Ettore. La collettivizzazione e la carestia … P. 163–171.

кремлівських олігархів приректи на голод селянське населення обширних територій СРСР. ... Документи, які ми маємо, не дають щодо цього конкретної відповіді»[3776].

Таку відповідь вчений віднайшов у своїй узагальнюючій праці – монографії «Україна: забутий геноцид 1932–1933 років»[3777] – гідному результаті його наукових пошуків, із залученням архівних фондів п'яти країн, в тому числі Москви і Києва. Використавши широкий історичний підхід, Автор розглянув об'єктивні і суб'єктивні причини Голодомору і визначив вирішальну роль у трагедії останніх чинників.

Як встановив Е. Чіннелла, голод велетенських територіальних і демографічних масштабів був пов'язаний не стільки з примхами природи і безгосподарністю, скільки з намірами і планами кремлівського хазяїна країни. Вчений реконструював різні фази процесу колективізації з 1929 по 1933 років, коли десятки мільйонів людей стали матеріалом для колосальної «соціальної інженерії», яка, за швидкістю реалізації і жорстокості, не має паралелей в історії людства. За Чіннеллою, злочинне вилучення продовольства і блокада були організовані Сталіним, щоб покарати протестні села, які в усьому СРСР виступали проти нав'язаної згори колективізації, проти зламу їх віковічного селянського укладу.

Разом з тим вчений пояснив чому з осені 1932 до літа 1933 р. серед 6 мільйонів селян, які були замордовані жахливою голодовою смертю майже дві третини жертв були українцями. Розвиваючи ідеї Р. Лемкіна, Дж. Мейса, Р. Конквеста, – зрештою, свого співвітчизника А. Граціозі, – вчений наголосив, що трагічні події 1932–1933 років у Радянській Україні та на Кубані мали ознаки як соціального, так і національного геноциду. Адже сталінська «соціальна інженерія» передбачала не лише «переробку» селян, а перепліталася з переслідуванням української інтелігенції та війною з патріотичними настроями народу, з нищенням небезпечної для режиму національної ідентичності. При цьому історик підкреслив, що хоча сталінський Голодомор дорівнював за масштабами гітлерівському нищенню євреїв, ці злочини відмінні за мотивами і методами, що означає недоречність використання терміну «Голокост» для кваліфікації голоду в Україні.

Пояснюючи мотиви геноцидного удару по Україні, в інтерв'ю 31 серпня 2016 р. кореспонденту газети «Месаджеро Венето» Е. Чіннелла зазначав: «Сталін боявся України: це був відповідний суб'єкт, який між 17 і 21 роками мав власну незалежність, втрата якої не була всіма сприйнята»[3778]. Крім того, історик нагадав про острах Москви щодо Польщі, яка могла відіграти роль союзника України, як це було у 1920 р., та про небезпеку для Сталіна опозиції в партії в особах прихильників платформи Рютіна.

[3776] Cinnella Ettore. La collettivizzazione e la carestia … P. 173.

[3777] Cinnella Ettore. Ucraina. Il genocidio dimenticato (1932–1933). Pisa : Della Porta Editori. 2015. 302 p.

[3778] Cinnella Ettore. E Stalin ordinò una carestia: morirono 4 milioni di ucraini Ucraina. URL : http://messaggerov neto.gelocal.it/tempo–libero/2016/08/31/news/e–stalin–ordino–una–carestia–morirono–4–milioni–di–ucraini–1.14042298

Важливою особливістю книги Е. Чіннелли є документальне простеження мотивів та результатів дій, особистих стосунків очільників ВКП(б) і всієї країни Сталіна, Молотова, Кагановича, Кірова та інших режисерів трагедії народів СРСР під час колективізації і Великого голоду.

Заслугою італійського вченого є також поглиблений аналіз реакції на сталінський злочин так званого цивілізованого світу, що привело Е. Чіннеллу до висновку про негласну змову Заходу, або ж «західний опортунізм» в цьому питанні. Наприклад, Муссоліні і Ватикан добре знали, що відбувалося в Україні чи Казахстані, але вони, як і урядові газети, великий бізнес обрали замовчування та співробітництво. Історик зауважив, що політика несприйняття Голодомору, як і України загалом продовжується сучасною Російською Федерацією, що є несправедливим відносно народу, який найбільше постраждав у 30-х роках.

Про важливість перекладу і поширення монографії Е. Чіннелли про Голодомор опосередковано свідчить той факт, що книга була номінована на премію «Фріули Сторія» у 2016 р. в категорії «Сучасна історія», як одна з трьох праць в Італії, які найкраще поєднують наукову обґрунтованість і популярність викладу.

Останнім часом до проблематики радянського голоду зверталися також інші італійські дослідники. Серед них можна відзначити науковця факультету політичних наук Римського університету III Альберто Баскіані, який опублікував одну із своїх статей в часописі «Сучасний світ». Вчений спеціалізувався на вивченні румунських документів розвідки і дипломатії, матеріалів преси, на базі яких встановив, що Бухарест був добре інформований про сталінський Голодомор в Україні, але не порушував це питання на міжнародній арені головним чином з міркувань безпеки[3779]. За даними Автора, наприкінці 20-х років за Дністер втікали переважно етнічні румуни (молдавани) з прикордоння, але, позаяк вони складали лише близько 30% населення Молдавської АРСР, то на початку 30-х років масово побігли і українці (понад 50% населення МАРСР. – В. Г.) та інші[3780].

Іншій публікації А. Бастіані притаманне значно ширше хронологічне і змістовне наповнення, ніж вказано у її назві[3781]. Насправді Автор не обмежився розлогим цитуванням свідчень очевидців трагедії, біженців з України через Дністер, а охопив також події 20-х років і долучив матеріали румунських спецслужб та дипломатії, радянських документів, зробив деякі власні узагальнення. А. Бастіані навів дані про те, що вже за перші три місяці 1932 р., незважаючи на замасковані радянські бункери з кулеметними гніздами, з яких відкривався вогонь, на цькування навченими собаками, з Молдавії до Румунії втікли близько 4,5 тис. чол. Ще десятки людей загинули від куль або річці. Як відзначив А. Бастіані, з весни 1932 р. голод і втечі набрали таких обсягів, що

3779 Basciani Alberto. La Romania e la Grande carestia ucraina del 1932–1933. *Mondo Contemporaneo.* 2009. No. 2. P. 90–91.

3780 Basciani Alberto. La Romania e la Grande … P. 83–111.

3781 Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933 / editor Roman Serbyn. *Holodomor studies.* 2011. Vol. 3. Nos. 1–2. P. 1–28.

місцева влада була паралізованою, а Молдавська автономія – майже некерованою. Він зазначив, що за документами компартії Молдови у квітні нараховувалося 25,3 тис. голодуючих, з яких 120 чол. вже померли, але надалі ситуація погіршилася. Жоден з районів автономії не досягнув планових квот хлібозаготівель[3782], – констатував історик.

За Бастіані, наприкінці 1932 року голод, як і в Українській республіці, став ганебною повсякденною реальністю на всій території Молдавії, а навесні 1933 р. дійшло до канібалізму, некрофагії, дітовбивства. Водночас Москва влітку 1933 р. ініціювала репресії проти місцевих господарських кадрів, звинувачених у саботажі хлібозаготівель, та розгорнула боротьбу з «молдавським буржуазним націоналізмом», до якої в липні 1933 р. підключило політбюро ЦК КП(б)У, котре засудило і український націоналізм. Не вдаючись в теоретичний аналіз причин голоду та його правову кваліфікацію, вчений на закінчення припустив, що в Молдавської АРСР жертвами голоду стали 20 тис. чол.

Отже, тема голоду в УРСР у 1932–1933 роках знайшла свій достатньо широкий відгук в роботах італійських вчених та засобах масової інформації. Більше того, Італія є однією з перших країн Європи, яка визнала Голодомор геноцидом українського народу, в чому немала заслуга таких відомих дослідників цього явища як А. Граціозі, Е. Чіннелла, які доносять світу ту правду про українську трагедію, яку розповідав ще у 1933 р. консул Сержіо Граденіго. Тож італійські дослідники, які давно мали у своєму розпорядженні нотатки дипломата-співвітчизника, здебільшого розглядали події 1933 року в Україні як геноцид українського народу, скерований комуністичною Москвою.

З падінням комуністичних режимів у Європі, проблема Голодомору стала предметом спеціальних досліджень у сусідній Польщі.

Одна з перших статей цієї тематики належала варшавському історику Чеславу Райці[3783], який вслід за Р. Конквестом, порівняв комуністичний Голодомор з нацистським Голокостом. Відомий дослідник архівів нацистського концтабору Майданек провів аналогію за методами тоталітарних режимів позбавлення людей їжі в блокованих анклавах.

Результатом тривалих досліджень Ч. Райци стала його монографія «Голод в Україні»[3784]. Праця являє собою просторий виклад соціально-економічного становища та політичних подій в Україні за весь радянський період, в центрі якого є Голодоморна політика комуністів, яка привела до трьох катастроф 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 років.

Залучивши архівні документи, свідчення очевидців, праці українських науковців, історик доводив геноцидний характер дій сталінського керівництва в 1932–1933 рр. в Україні і ототожнював Голодомор з Голокостом, зокрема, порівнював українську радянську резервацію 1933 року з нацистським концтабором Майданек. У праці Ч. Райци доведено, що Голодомор був

[3782] Basciani Alberto. From Collectivization … P. 19–20, 22.

[3783] Rajca C. Zaglada chlopow na Ukrainie w 1933 roku. *Zeszyty Majdanka.* 1993. T. 15. S. 71–97.

[3784] Rajca C. Glod na Ukrainie / poslowie M. Lesiow. Lublin; Werset; Toronto : Polski Fundusz Wydawniezy w Kanadzie, 2005. 188 s.

наміреною акцією Сталіна і його поплічників, позаяк влада не лише знала про трагічні наслідки форсованої колективізації, господарських провалів, недороду, браку худоби і тяглової сили, продовжувала стискати «кістляву руку голоду» на селянській шиї.

Автори оглядових розвідок в часописах Польщі про події в СРСР 1932–1933 років В. Матерський[3785] і Р. Торжецький[3786] також поділяли основні положення геноцидної концепції Р. Конквеста – Дж. Мейса.

У 90-ті роки в Польщі також спеціально досліджувалися демографічні наслідки Великого голоду. Так, професор Інституту географії та територіального управління ім. С. Лєщиньського Польської Академії Наук Пйотр Ебергардт практикувався у визначенні реальної кількості втрат населення від голодного мору і пов'язаних з ним хвороб у союзному та регіональному – насамперед українському – вимірах[3787]. Вчений поділяє думку про реальність розрахунків вчених Інституту демографії НАН України та С. Кульчицького про безпосередні втрати від людомору в УСРР близько 3,5 млн чол., а також зауважує важкі психологічні наслідки катастрофи 30-х років для української людності.

У 2000- х роках тема Голодомору опрацьовувалася у Польщі в різних напрямах – теоретичному, історіографічному, археографічному комеморативних практик тощо. Вивчення історії голоду-геноциду в Україні польськими дослідниками пожвавилося і позначилося виданням перших монографій, збірників документів, участю в міжнародних конференціях. Так, на міжнародному симпозіумі в Італії 2003 р. з історії Голодомору виступили і науковці з Польщі. Доповідь за результатами вивчення польських наукових розробок історії голоду 1932–1933 років здійснив Хуберт Лашкевич[3788].

Вчений встановив, що польські історики і більшості підтверджують у своїх працях наявність політичних мотивів у діях сталінського керівництва у 1932–1933 роках, які стосувалися приборкання селянства та інтелігенції бунтівної прикордонної республіки. За спостереженням Х. Лашкевича, більшість польських публікацій побудовані на аналізі дипломатичних матеріалів, газетних кореспонденцій та свідчень очевидців, які засвідчують штучний характер Голодомору, але загальна кількість наукових розробок незначна.

Науковець з Люблінського університету Ева Рибалт дослідила зв'язок голоду в УСРР з політикою нормалізації польсько-українських відносин, яку проводила Польща на зовнішній арені на початку 30-х років[3789]. Як встановила дослідниця, польські політики не мали можливості надати допомогу

[3785] Materski W. Wielki Glod. *Prawo i Zycie.* 1993. № 40. S. 10–11.

[3786] Torzecki R. Wielki glod na Ukrainie w latach 1931–1933. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* 1994. T. 2. S. 114–116.

[3787] Eberhardt P. Konsekwencje demograficzne wielkiego glodu na Ukrainie w latach trzydziestych XX wieku. *Czasopismo Geograficzne.* 1994. T. 65. Z. 3–4. S. 275–290.

[3788] Laszkiewicz Hubert. La famine en Ukraine des années 1932–33 et l'historiographie polon aise. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33* ... P. 417–430.

[3789] Rybalt Ewa. La carestia in Ucraina nel contesto della politica polacca di normalizzazione dei rapporti polacco–ucraini. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33* ... P. 205–216.

голодуючим через невизнання Голодомору Радянським Союзом та не бажали провокувати Сталіна. В іншій статті Е. Рибалт спостерігала той факт, що саме Радянський Союз, наляканий примарою «петлюрівщини» наполягав на мирній угоді з Польщею у 1932 р. Цей факт опосередковано підтверджує наміреність «Голодоморних» дій Сталіна, який не забув «чудо над Віслою» української дивізії Марка Безручка і помстився смертю 5 мільйонів українців[3790].

Найбільша спеціальна праця, яка охопила всю міжвоєнну історію радянської України – ґрунтовна монографія Наукового співробітника Інституту історії Поморського університету в Слупську Роберта Кушнєжа «Україна в роки колективізації і Великого Голоду[3791]. Хоча в заголовку Автор визначив хронологічні межі роками «революції зверху», книжка містить значний матеріал про передумови Великого голоду в Україні, не останніми з яких була пов'язана із аграрною національна політика більшовиків.

У першій частині роботи історик здійснив історіографічний огляд праць з тематики колективізації й Голодомору[3792] та висвітлив боротьбу за незалежність України у боротьбі з більшовиками у перші роки їхньої влади, яка змусила Москви скоригувати свою національну політику. На думку Р. Кушнєжа, причина суперечок між «тоталітаристами» і ревізіоністами про природу голоду полягає в тому, що різні дослідники виділяють національну політику сталінського керівництва та злочинну природу комуністичного режиму з одного боку або ж ефективну політику влади на модернізацію країни в ході реалізації якої траплялися жертви – з іншого. Сам професор Кушнєж розвинув обґрунтування першої «геноцидної» версії, розцінивши Голодомор, як найбільший злочин Й. Сталіна проти українського народу, який забрав життя, за різними оцінками, від 3 до 7 млн українців[3793].

У другому розділі показані передумови та політичні причини розкуркулення і масової колективізації, перебіг «великого перелому та негативне ставлення селян до нової аграрної політики, яке супроводжувалося протестним рухом. Окремий розділ присвячений також питанням організації роботи в колгоспі, механізації соціалізованих господарств колгоспників, продовольчої політики держави. Але Р. Кушнєж доводить, що причинами вимирання житниці СРСР були не господарські і природні фактори. Форсована колективізація, жорстоке розкуркулення, завищені квоти і безжальна реквізиція зерна, які почалися з 1929 року були політичними чинниками, які викликали людомор 1933 року. Як переконує історик, – Сталін привів до загибелі українське сільське господарство і вчинив жахливий штучний голод.

Р. Кушнєж вважає, що Великий Голод 1932–1933 років – це одна з найбільших трагедій XX століття, яка була замовчувана в Польщі, де найкраще знали реальний стан речей, та в інших країнах Заходу, які «пожертвували» правдою про «внутрішню справу СРСР» з політичних міркувань. Польський

[3790] Рибалт Ева. Петлюра, Пілсудський і привиди «Білої гвардії» / перекл. з польської О. Пахльовська. *День.* 2010. № 119.
[3791] Kusnierz Robert. Ukraina w latach kolektywizacji i Welkiego Glodu (1929–1933). Torun : Grado, 2005. 336 s.
[3792] Kusnierz Robert. Ukraina w latach … S. 5–14.
[3793] Kusnierz Robert. Ukraina w latach … S. 190–195.

уряд так і не дослухався поради Генерального консула Польщі в Харкові Яна Каршо-Седлєвського про інформування про голод в Україні польського населення.

Немаловажне для усвідомлення трагедії Голодомору вивчення польським істориком малодосліджених аспектів проблем допомогової та інформаційної діяльності української громади в Польщі 1932–1933 роках, обставин приховання голоду від західної громадськості, природи та механізму радянської ідеологічної машини[3794].

Низка інших розвідок Р. Кушнєжа має головним чином джерелознавчий характер і стосується аналізу відображення голоду в Україні в пресі та повідомленнях дипломатів[3795].

Відомий історик та археограф з Інституту історії Ягеллонського університету (Краків) Ян Яцек Бруський простежив яким чином історія голоду в Україні відображена в донесеннях і звітах польських дипломатів та розвідників, які працювали в СРСР та вмістив частину матеріалів як додаток до своєї публікації[3796].

Історик вважає, що у Польщі були добре інформовані про події в Україні як розвідниками так і дипломатами, які мали своїх інформаторів та самі виїжджали в регіони України, здебільшого автомобілями. На думку Автора, вже на рубежі 1929 і 1930 рр. польським дипломатам було ясно, що найбільші осередки опору розкуркуленню та колективізації знаходяться на території України та значною мірою українського – Північного Кавказу. Таке явище історик, вслід за польським послом у Москві Вацлавом Гжибовським, пояснює родючістю земель у вказаних регіонах і традиційним тяжінням українського селянства та козацтва та вільного землеробства, тоді як великороси на бідніших землях мали схильність до общини і більшу лояльність до колгоспів[3797].

Як зазначив Я. Бруський, польський військовий аташе Польщі в СРСР вже в 1930-му році передбачав негативні наслідки кампанії розкуркулення та масової колективізації, які приведуть до скорочення посівних площ і в повній мірі стануть відчутні в наступні два роки. Відповідно і голод в Україні, де «безумна сільсько-господарська політика» набрала особливо жорстоких форм, був у центрі уваги Авторів польських звітів. Зокрема, Я. Бруський навів свідчення Генерального консула Республіки Польща в Харкові Яна Каршо-Седлевського про найжорстокіші методи хлібозаготівель саме в Україні і на Північному Кавказі та покарання місцевих працівників, які протестували проти розорення селян[3798].

У роботі Я. Бруського наводяться витяги із звіту Міністерству промисловості і торгівлі Польщі А. Жмигродського, який наприкінці квітня 1932 р. здійснив поїздку Україною у котрій йдеться про брак тягла внаслідок

[3794] Кушнєж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 131–141.

[3795] Kusnierz Robert. Głód na Ukrainie w roku 1933 na łamach prasy. Lublin : Res Historica, 2005. T. 21. S. 79–90.

[3796] Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине в свете документов польской дипломатии и разведки. *Европа.* 2006. Т. 6. № 4 (21). С. 97–147.

[3797] Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине … С. 104–105.

[3798] Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине … С. 106–107.

падіжу коней і нестачі тракторів, розбазарювання і вилучення насіннєвих фондів, а головне – про глибоку апатію селян, які втратили віру у годувальницю-землю. При цьому А. Жмигродський розцінив весняний маневр влади («неонеп» 1932 р.) на послаблення податкового та заготівельного тиску як спробу вийти з кризи, а польська розвідка на Житомирщині – як вдалий захід на попередження селянського бунту[3799].

На основі польських донесень Я. Бруський простежив наростання апатії, поширення «волинки», приховання зерна після III конференції КП(б)У, – явищ з розряду інстинкту самозбереження, які не зупинив навіть «закон про 5 колосків» та інші репресивні заходи. Серед таких називаються тотальні реквізиції, «чорні дошки», кадрові «чистки», арешти, закриття кордонів республіки, паспортна система для міст. Вражають наведені істориком дані з польських звітів про жахливі демографічні наслідки Голодомору і байдужість влади та суспільства до селян, конаючих від голоду і супутніх хвороб. «Село, приречене більшовиками на загибель, вмирало на самоті, оточене байдужістю не тільки закордону...»[3800], констатував Я. Бруський.

З польських джерел, наведених дослідником (рапорт В. Міткевича з Бердичева у червні 1933 р.), дізнаємося, що в деяких селах з 5–6 тис. людей залишилося по 20–30 сімей, про трупний сморід від непохованих тіл, про трупоїдство і масовий канібалізм із справжнім полюванням на дітей. В інших рапортах повідомляється про наплив голодуючих і цілодобові черги за «комерційним» хлібом в Києві про поховання на Байковому цвинтарі лише за дві ночі з 3-го по 5-те червня близько 2 тис. сконали від голоду у 40 ямах[3801].

Серед інших даних, науковець навів витримки з листа Я. Каршо-Седлевського від 18 липня про масові відправлення городян, включно із закриттям заводів, на хлібозаготівлі у виголоджене село, де вимерло щонайменше 20% населення. За Бруським, причини такої катастрофи київський і харківський консули бачили дещо по-різному. Перший з них, С. Сосницький, писав, що влада нітрохи не турбується про долю розореного села, забороняє пекти хліб і засвідчив наявність у виморених українських селах переселенців з інших республік, проте вбачав у цьому «помилки» і невдалі «експерименти» радянської влади в здійсненні її аграрної політики. Натомість Я. Каршо-Седлевський під час подорожі із Харкова до Москви навесні 1933 р. встановив: «У Центральному чорноземному районі, який з кліматичної та господарської точок зору мало чим відрізняється від України, становище селян незрівнянно краще. Це свідчить про те, що економічна політика центрального уряду щодо України була набагато більш безжальною і грабіжницькою, ніж у відношенні сусідніх районів РСФСР, за винятком Північного Кавказу»[3802].

Сам Я. Бруський погоджується з польськими реляціями про одночасний із Голодомором наступ на українство, керований в республіці П. Постишевим, і супроводжений погромом національної культурної та наукової еліти,

[3799] Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине … С. 109–111.
[3800] Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине … С. 117.
[3801] Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине ... С. 117–118.
[3802] Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине … С. 120, 124.

«прогресуючим реросійщенням державного життя на Україні». Свої міркування про характер голоду, польський науковець завершує ще одним посиланням – на радника Карші-Седлевского, який у вересні 1933 року помітив: «Явний зв'язок між обома кампаніями – ударом по селянству і по національних елементах на Україні…»[3803], що зламало як пасивний опір селянства, так і децентралістські тенденції української інтелігенції.

Польський історик, не вдаючись до власного аналізу подій, дотримується об'єктивної позиції в оцінках існуючих досліджень та документів та дає зрозуміти, що він поділяє думку про штучний характер голоду в Україні, порівняний з Голокостом за масштабами. При цьому загальна кількість жертв голоду і хвороб в Україні 1932–1933 року, за польськими даними, становить близько 5 млн чол[3804].

В іншій статті Я. Бруський розглянув історію Голодомору на тлі польсько-радянських взаємин на початку 30-х років і проаналізував реакцію офіційних кіл, засобів масової інформації та української громади в Польщі на події в УСРР[3805]. На його думку, Польща не наголошувала на питанні голоду в Радянському Союзі, маючи зацікавленість у збереженні нейтральних відносин з небезпечним сусідом[3806]. Я. Я. Бруський, слідуючи за оцінками дипломатів і розвідників, також характеризував українську трагедію як спрямовану сталінську акцію проти національно свідомого і політично небезпечного селянства.

Серед останніх публікацій з теми стаття Романа Дзвонковського, професора Люблінського католицького університету ім. Івана Павла II, виділяється акцентом на участь польської меншини в радянській Україні, яка разом з українцями зазнала мук комуністичних Голодоморів[3807]. У першій частині його праці під назвою «Колективізація» йдеться про реалізацію в більшовиками марксистської доктрини ліквідації «експлуататорських класів» і релігії. Автор показав як Сталін впроваджував насильницьку політику на другому етапі нищення «ворогів народу», розпочатому розкуркуленням, колективізацією, репресіями проти Церкви. «Безпосередньою метою колективізації було зламати спротив сільського населення колгоспам, а в подальшій перспективі знищити національні та незалежницькі верстви України»[3808], – закінчує свої міркування про колективізацію Р. Дзвонковський.

Назва другого розділу праці – «Вчинення владою репресій і голоду» – не залишає сумніву про штучне утворення смертельної катастрофи 1933 року. Одним із доказів навмисного голодового злочину Автор вважає системну реалізацію указу від 7 серпня 1932 р., за яким за «п'ять колосків» було

3803 Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине … С. 125.

3804 Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине … С. 121, 123.

3805 Bruski J. J: Polska wobec Wielkiego Gtodu na Ukrainie 1932–1933. *Polska – Ukraina. Osadczuk. Ksigga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicy urodzin* / red. B. Berdychowska, O. Hnatiuk. Lublin, 2007. S. 213–246.

3806 Bruski J. J. Polska wobec Wielkiego Gtodu … S. 240.

3807 Dzwonkowski Roman. Glôd i represje wobec ludnosci polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947). Lublin : Teka Komisji Historycznej O.L. PAN, 2012. IX. S. 203–233.

3808 Dzwonkowski Roman. Glôd i represje wobec ludnosci … S. 206.

засуджено 125 тис. чол., в тому числі 5400 – до смертної кари. Р. Дзвонковський описав також діяльність «штурмових бригад», «червоної мітли» з конфіскацією всієї їжі, депортації та арешти селян, блокування не лише кордонів із Польщею та Румунією, а й із союзними республіками, внаслідок якого лише в березні 1933 р. затримано понад 219 тис. втікачів з України[3809]. При цьому аморальна комуністична влада розколювала село на «куркулів», «підкуркульників», «бідняків» та заохочувала десятки тисяч «павликів морозових» до доносництва і продажності.

У третьому розділі вчений розглянув «вплив голоду на всіх» – масштаби голодового мору, вірогідним діапазоном якого він вважає 4–7 млн жертв. Як нагадав Р. Дзвонковський, у ЦК Компартії більшовиків України знали, що тільки в січні на вулицях Києва зібрали 400 трупів, а в лютому-березні – 10249 трупів та що в Харкові навесні 1933 року щодня підбирали майже 250 померлих від голоду чи тифу, а всього за рік – 120 тис. чол.[3810].

Ще одним сюжетом роботи польського історика став аналіз практики замовчування і приховання голодової катастрофи включно із спектаклями Кремля під час візиту Е. Ерріо та замовними репортажами В. Дюранті.

В останньому розділі Р. Дзвонковський висвітлив трагічну долю польської громади в Україні яка, налічувала, за даними перепису 1926 року 496 тис. осіб, і мала свій автономний район Мархлевщина західніше Житомира. Як показав Автор, поляки менше, ніж інші національності піддавалися колективізації. Це допомогло польській людності відносно легше пережити Голодомор, хоча вимирали і деякі польські села (Залісся, Добрі Лози). Історик завершив статтю розповіддю про сталінські депортації і розстріли поляків 1936–1938 років, які довершували трагічну долю десятків тисяч радянських поляків у міжвоєнний період.

Викладач університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні Роман Висоцький опублікував статтю з історії висвітлення і замовчування комуністичного геноциду 1933 року в Польщі та спроби допомоги голодуючим[3811]. Він розпочав своє дослідження з характеристики відмінностей найбільшого із «трьох землетрусів ХХ століття» в Україні від інших голодів. Голод 1932–1933 років виділяється, на думку Р. Висоцького, і кількамільйонними жертвами і усвідомленням організаторів про його наслідки. Тому Автор поділяє думку Р. Лемкіна про те, що Голодомор був не просто масовим вбивством, а геноцидом, спрямованим проти нації та її культури[3812].

Аналізуючи літературу та джерела польського походження, Р. Висоцький, як і деякі інші Автори, стверджує, що у 80 – 90-х роках минулого століття стався «прорив» у дослідженні голоду в Україні. Проте його історіографічний огляд охоплює літературу та джерела лише з 1993 р.

[3809] Dzwonkowski Roman. Glôd i represje wobec ludnosci … S. 207–208.
[3810] Dzwonkowski Roman. Glôd i represje wobec ludnosci ... S. 210.
[3811] Wysocki Roman. Stanowisko wladz i reakcje spoleczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Glodu na Ukrainie. *Res Historica*. 2011. № 31. S. 125–146.
[3812] Wysocki Roman. Stanowisko wladz i reakcje spoleczne … S. 125.

Дослідник встановив, що польський уряд надавав першорядного значення інформації про українські події. Автор навів дані про те, що із 46 польських військових розвідувальних служб, організованих в СРСР у 1927-1939 роках, щонайменше 21 діяла в Української РСР. Відповідно два із п'яти польських консульств – Харківське і Київське також припадали на Україну[3813]. В польські офіційні інстанції доповідалися факти масового Голодомору з випадками людоїдства та оцінки в масштабах близько 5 млн жертв народовбивства.

Р. Висоцький проілюстрував свою розповідь про Голодомору в Україні витягами з реляцій дипломатів, найбільш детальними з яких були звіти Генконсула в Харкові Яна Каршо Свєдлевського. Дипломат відзначав, що смертний мор на Харківщині радикально відрізняється від голодування в суміжних російських регіонах ЦЧО і може бути порівняний тільки з Північним Кавказом, що означає антиукраїнське спрямування сталінської голодової акції[3814].

Проте, як пише історик, польський уряд керувався у зовнішній політиці геополітичними інтересами і мусів жертвувати правдою про голод. Польща, яка знаходилася поміж агресивними Німеччиною і Радянським Союзом, прагнула убезпечити східний кордон і перекривала його для українських біженців так само як і Румунія. За Висоцьким, мовчання про голод в Польщі, викликане інтересами безпеки відрізнялося від мовчання Заходу, де переважали інтереси насамперед економічні. Цим пояснюється і відмова Польщі в серпні 1933 р. від пропозиції Австрії про спільний протест двох країн проти штучного радянського голоду.

Як дослідив науковець, так само мовчали про Голодомор і польські офіційні урядові часописи. «Газета польська» і «Газета Варшавська». Більш відвертими були опозиційні видання, на кшталт краківської газети «Ілюстрований кур'єр щоденний», яка сповідувала антикомуністичні погляди, але також формувала негативний стереотип українського народу в польському суспільстві, зокрема, у зв'язку з діяльністю ОУН. У липні 1933 року часопис розповів своїм читачам, що в СРСР вмирає від голоду 10 мільйонів людей і політика Радянського уряду призводить до виголодження країні, а серпні повідомляв про голод та людоїдство на родючих землях України та Кубані, що стало «жахливою катастрофою»[3815].

Як зазначив Р. Висоцький, націоналістична «Газета Варшавська» відрізняла українців «польських» і «радянських», тому, посилаючись на німецькі джерела розповідала про Великий голод вже з червня 1932 р. і критикувала владу за його замовчування.

Історик розповів також про боротьбу української громади в Польщі за правду про голод і допомогу голодуючим: діяльність громадських організацій, партій, висвітлення в часописах «Діло», «Українська думка», «Наш час», «Наш клич» та інших. На думку Р. Висоцького, навіть якщо заходи і були невдалими, – головно через радянську блокаду, – вони свідчать про те, що для значної

[3813] Wysocki Roman. Stanowisko wladz i reakcje spoleczne … S. 129.

[3814] Wysocki Roman. Stanowisko wladz i reakcje spoleczne ... S. 130.

[3815] Wysocki Roman. Stanowisko wladz i reakcje spoleczne … S. 134–135.

частини української громади Другої Польської Республіки та її політичних еліт, доля українців за Збручем була не байдужою[3816].

Побачили світ у Польщі і видання українських авторів, де частково або спеціально зачіпалася тема Великого голоду 1932–1933 років. Наприклад, Я. Грицак утримався від означень Голодомору як геноциду, але показав його штучний характер, що завдав 4,5 млн смертей українського люду[3817]. С. Кульчицький, дотримуючись такої ж, обрахованої особисто, цифри прямих і опосередкованих жертв Голодомору, розвинув його геноцидну версію, з поясненням відмінності подій 1933 р. в Україні від ситуації в інших регіонах СРСР[3818].

Отже, польські науковці надбали за роки дослідження Великого голоду і монографії теоретичного змісту, і історіографічні та джерелознавчі видання, і публікації мемуарів та дипломатичних документів, що складає значний доробок у порівнянні з іншими європейськими країнами. Проте, як зазначено в історіографії[3819], за останні 15 років у Польщі не створено синтезних монографій з історії Голодомору, а основною джерельною базою науковців цієї країни залишаються звіти польських дипломатів і розвідників.

Прийняття Верховною Радою України закону про Голодомор як геноцид українського народу та зусилля держави щодо його визнання у світі були одними з головних чинників, які розширили географічне поле Голодоморних студій. Про це свідчить і перша наукова збірка португальських дослідників проблеми Великого голоду «Голодомор, невідома українська трагедія»[3820]. Ідея видати збірку виникла в 2009 році, під час проведення в Лісабонському університеті наукової конференції про Голодомор в Україні 1932–1933 років. Редактори збірника та Автори вступної статті Жозе Е. Франко і Беата Цежинська відзначили поширення історичних, юридичних, політологічних та культурологічних інтерпретацій трагедії України 1932–1933 років. Дослідники наводять формулювання оцінки Голодомору в резолюції ООН як злочину проти людства, який був скоєний проти різних народів СРСР, але визнають особливості української трагедії. Вони кваліфікують події початку 30-х років як Голодомор, вчинений владою для придушення селянства і національної еліти України[3821].

У першому, основному розділі книги розміщено сім статей істориків, соціологів і політологів, вивчення яких дозволяє скласти уявлення про

3816 Wysocki Roman. Stanowisko wladz i reakcje spoleczne … S. 145.

3817 Hrycak Jarosław. Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu / tlum. K. Kotynska. Lublin : Instytut Europy Środkowo–Wschodniej, 2000. S. 184.

3818 Kulczycki Stanisław. Holodomor. Wielki Glod na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobojstwo. Problem swiadomosci / tlum. B. Salej. Wroclaw : Kolegium Europy Wschodniej, 2008. 384 s.

3819 Гудзь В. В. Голодомор 1932–33 років в Україні у дослідженнях польських науковців. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 52. С. 89–94.

3820 Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933) / coord. Beata Cieszynska, Jose Eduardo Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. 210 p.

3821 Franco E. José e Cieszynska Béata. Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* ... P. 18.

концептуальні засади оцінки Голодомору в португальському науковому середовищі. Розділ історико-політологічних статей збірки відкривається розвідкою «Історичні підходи до економічного розвитку СРСР і Великого голоду в Україні» Антоніо Р. душ Сантуш (Лісабонський університет).

Методологічний підхід вченого до розгляду подій 30-х років в УСРР відзначається розумінням нерозривності селянського питання з національним. А. душ Сантуш переконаний: «У 1920 – 1930-х роках Радянська влада розглядала Україну як республіку з сильними національними традиціями та економічним і людським потенціалом[3822].

Дослідник розглянув економічну політику більшовиків, направлену на здійснення амбітного плану першої 5-річки із завданням 36% зростання агровиробництва і показав заходи для влади для досягнення мети. Але, як наголосив вчений, такі радянські заходи щодо селянства Української республіки і Північного Кавказу мали свою специфіку, яка виявила навмисні дії влади і відмінність від Поволжя: завищені квоти хлібоздачі; реквізиції всього продовольства, блокада по кордонах і окремих сіл, занесених на «чорні дошки», депортації тощо. Одночасно московський Центр застосував репресії проти національної інтелігенції республіки, в результаті чого було ліквідовано чотири п'ятих культурної еліти України.

У другій частині статті вчений проаналізував результати економічної політики КПРС за весь міжвоєнний період і встановив, що поряд з успіхами індустріалізації, вона погіршила становище трудящих у порівнянні з 20-ми роками, особливо на Україні. «Кремлівська політика змогла повністю домінувати у розвитку подій 30-х років, хоча це означало широкомасштабний геноцид»[3823], – завершив своє дослідження історик.

Науковець Португальського інституту міжнародних відносин Карлос Гаспар у своєму дослідженні виходить з того, що голодове народовбивство тоталітарного режиму випливало з планів індустріалізації, колективізації та культурної революції[3824]. Їх реалізація у першій 5-річці проводилася майже військовими методами, позаяк Сталін керувався марксистською догмою про війну як продовження політики іншими засобами. За К. Гаспаром, у 1929 р з проголошенням війни куркульству почалася «друга революція» і було відкрито «селянський фронт». Остаточний штурм на цьому фронті проведено у 1932 р., коли режим експропріював зерно та засоби виробництва і спровокував страшний голод 1932–1933 рр., коли загинуло від 6 до 11 мільйонів. При цьому вчений виділив Україну, «житницю» Радянської імперії» як епіцентр війни і репресій проти селянства та націоналістів. «Незалежність України та її відокремлення від Росії наприкінці Великої Війни виявили силу українського націоналізму, який становив загрозу комуністичному режиму та імперському

[3822] Santos dos Antonio R. Aproximaçôes historicasa trajectoria economica da U.R.S.S. e a Grande fome na Ucrânia. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* ... P. 34.
[3823] Santos dos Antonio R. Aproximaçôes historicasa trajectoria … P. 40.
[3824] Gaspar Carlos. A Grande fome na Ucrânia (1932–1933). *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* ... P. 41–46

єдності»[3825]. Звідси лісабонський вчений вивів і репресії 30-х років проти українських комуністів та культурної еліти.

Разом з тим, як вважає К. Гаспар, відповідно до розуміння Сталіним політичних завдань влади, Велика війна проти селянства на початку десятиліття стала прологом Великого терору в радянському Союзі 1937-1938 років. Подібну політику на думку вченого, проводив з 1958 року і Мао Цзе Дун, який своєю політикою «великого стрибка» та «культурною революцією» призвів до загибелі від голоду від 20 до 40 млн китайців. Обидва Великих голоди, спричинені комуністичними режимами залишаються ще мало відомими в світі і їх жертви не вшановуються ні в Москві, ні в Пекіні[3826].

Представник португальського історичного товариства Хосе Л. Андраде у своїй статті не переймався джерельною базою, але зосередився на комеморативних аспектах людської трагедії 1932–1933 рр.

Він стверджує, що застосована практика відбору всього зерна, навіть насіннєвого, разом із введенням внутрішніх паспортів, блокадою села, явно свідчить про справжні наміри комуністичної влади, які призвели до голодної смерті 6 млн. українців. Жахливі факти людоїдства, торгівлі людською плоттю, вбивства дітей, засвідчені у документах: «У них доведено, що Голодомор був навмисно здійснений Сталіним, під безпосереднім наглядом його правої руки Постишева»[3827]. Тому донесення правди про цей комуністичний геноцид, визначений ООН як злочин проти людства, є, на думку дослідника, завданням світової спільноти і справою людської совісті.

Руї Мігель Рібейро (Фернандо Пессоа університет) розпочав свою розвідку з міркувань про національні інтереси держав і роль політичних систем та міжнародно-правових норм у їх кореляції[3828]. З цієї точки зору, як зазначає дослідник, Сталін був справжнім «майстром силової політики», нахабним і скрупульозним давало дивіденди на міжнародній арені, але було пагубним для власного населення, особливо для українського. Саме в Україні, на його думку, репресії проти інтелігенції почалися ще з 1928 р., національна Церква розгромлена в 1930 р., наступний удар по куркулях тут був найболючішим. У статті нагадуються і завищення планів хлібопоставок і блокада республіки, і замовчування трагедії, в тому числі й у світі. На думку Автора, треба скептично поставитися до заперечників Голодомору як геноциду українського народу в той час, коли сам сталінський управитель республіки П. Постишев визначив мету злочинної акції – «... поразку української націоналістичної контрреволюції»[3829]. Але в історичній перспективі – завершив своє есе Руї М. Рібейро – майстер силової політики програв: СРСР розвалився, а Україна будує незалежну державу.

[3825] Gaspar Carlos. A Grande … P. 44.

[3826] Gaspar Carlos. A Grande … P. 45–46.

[3827] Andrade L. Jose. Espectros da historia – os outros 6 milhoes. Holodomor – o Holocausto ucranian. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* ... P. 48.

[3828] Ribeiro M. Rui. Holodomor, relações internacionais e interesse nacional. *Holodomor — a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* ... P. 109–114.

[3829] Ribeiro M. Rui. Holodomor, relações internacionais … P. 112.

Енріке Ваз Дуарте у статті «Голодомор – мовчазна смерть»[3830] розглянув події 1932–1933 років у розрізі перманентної боротьби Авторитарного режиму, або, як його позначив Автор, «нової системи», із селянською стихією. Історія такого протистояння змальовується, починаючи з часів махновщини і кронштадтського заколоту, придушеними більшовиками. Голодомор в Україні, на його думку, на його думку, був таким же елементом творення нової комуністичної системи, як і розкуркулення та колективізація. «Якби російська держава на той час не експортувала на Захід 1,7 млн. тонн зерна, то з голоду щодня б гинуло 25 тисяч українців»[3831], – пише Е. Дуарте. Відповідно Голодомор, який коштував життя мільйонів осіб, не був якоюсь аномалією або адміністративною помилкою, а став трагічним результатом дегенеративного політичного проекту, який заради надій на краще життя, позбавляв маси людей свободи і права на життя.

Антоніо Роза Мендес (Університет Алгарве)[3832] зачепив у своєму есе, яке відкриває правничий розділ збірника, моральні та юридичні питання визнання Голоду 1933 р. в Україні як геноциду та вплив історичної пам’яті про трагедію на сучасне суспільство. На його думку, феномен геноциду в Україні ще не включений в історичну свідомість людства, в той час як мільйонні жертви вимагають справедливості. Цьому найбільше перешкоджає, на його думку, сучасна Росія, яка повертається до схвалення сталінської політичної практики, чим заперечує своє демократичне цивілізоване майбутнє.

Найбільш вагомим за науковим змістом та обсягом є вміщене у збірнику дослідження Луїса де Матос Рібейро – представника Міжнародної асоціації іберо-слов'янських студій та літературно-культурного центру (CompaRes/CLEPUL5)[3833].

Дослідник поставив перед собою комплексну мету дослідити соціально-економічні передумови Голодомору, показати його місце у боротьбі Сталіна за владу, висвітлити процес прийняття рішень у Кремлі, послідовність подій початку 30-х років і рівень відповідальності очільників режиму за навмисний злочин. При цьому вчений використав великий комплекс літератури і джерел, що робить його дослідження цілком репрезентативним.

На думку історика, комуністичний режим, зіткнувшись з дефіцитом товарного зерна і небажанням селян продавати його державі за безцінь, у листопаді 1929 р. взяла курс на «другу революцію» – на приборкання селянства, яке становило 80% населення СРСР. Для кампанії колективізації і розкуркулення тільки в 1930 р. було залучено близько 200000 робітників і активістів, згрупованих у бригади. Характер протистояння засвідчено цитатою з виступу М. Хатаєвича перед партактивом: «Це війна – ми їх або вони нас»[3834].

[3830] Duarte V. Henrique. Holodomor – a morte sem voz. *Holodomor — a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* ... P. 115–120.
[3831] Duarte V. Henrique. Holodomor – a morte sem voz … P. 119.
[3832] Mendes António Rosa. Holodomor – história e justiça. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* ... P. 121–122.
[3833] Ribeiro Luis de Matos. Holodomor: o imperio da fome. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* ... P. 51–108.
[3834] Ribeiro Luis de Matos. Holodomor: o imperio … P. 53–55.

В результаті з 1930 по 1933 роки було депортовано, страчено, загнано в ГУЛАГ до 2,8 млн селян. Автор описав також непомірні квоти хлібозаготівель, дезорганізацію сільгоспвиробництва, селянські повстання проти колективізації 1930-го року, більшість з яких припало на Україну, вимушений забій худоби і приховання зерна селянами та посилення тиску на них згідно «закону п'яти колосків».

Л. Рібейро відрізняє всесоюзний голод від української трагедії і назвою одного з підрозділів своєї праці підкреслює її навмисне спричинення: «Голодомор – винищення українського селянства»[3835]. Слідуючи за А. Граціозі, науковець назвав низку чинників, які спонукали Сталіна спрямувати свій політичний курс на придушення України засобом голодного мору. Йдеться про страх перед селянською війною і польським вторгненням в умовах утворення «рютінської» платформи в партії, протестного самогубства дружини Н. Аллілуєвої – про параноїдальну віру Сталіна в змову націоналістів, куркулів та інтервентів. Відтак історик резюмує: «На основі «національної інтерпретації» української кризи, рішення про реалізацію Голоду невдовзі набуває особливостей геноциду. Ми спостерігаємо, по суті, процес «кумулятивної радикалізації», що робить український голод якісно відмінним від голоду, що відбувався і в інших регіонах Радянського Союзу»[3836].

На підтвердження свого висновку вчений наводить витримки із листа Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р. та простежує низку осінніх та зимових урядових постанов, які все більше стискували петлю Голодомору на шиї українського селянства. Л. Рібейро описав жахливі картини голоду, вимирання цілих родин і сіл при тотальній продовольчій блокаді, байдужості влади і замовчуванні людомору, який навесні 1933 р. щодня забирав 15-20 тис. людей. Автор наводить демографічні дані: «Упродовж кількох місяців між осені 1932 до літа 1933 року від 3,5 до 5 мільйонів українців – в Україні і Кубані – померли від голоду і пов'язаних з ним епідеміями, такими як тиф і дизентерія, з особливо високим рівнем смертності серед дітей»[3837].

Дослідник вважає, що влада чітко уявляла національний склад селянства УСРР, де українці становили 87,6%, тому не перейменувалася вичленуванням окремих сільських анклавів в організації масового голодування. Водночас, він наводить уривки із листа Сталіна Шолохову про «тиху війну» селян, свідчення польського консула в Харкові Яна Каржо-Сєдлєвського про те, що у схожій за кліматичними умовами сусідній з Україною Центрально-Чорноземній області Росії становище значно краще, та італійського консула С. Граденіго про намір Москви замінити «етнографічний матеріал» в Україні, позбавивши 10–15 млн душ. Окремо розглянута постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., якою пов’язувалася націоналістична та куркульська «контрреволюція» в Україні і на північному Кавказі, якою в республіці під орудою посланця Сталіна П. Постишева розпочато нищення національної еліти.

[3835] Ribeiro Luis de Matos. Holodomor: o imperio … P. 61.
[3836] Ribeiro Luis de Matos. Holodomor: o imperio … P. 63.
[3837] Ribeiro Luis de Matos. Holodomor: o imperio … P. 67.

Л. Рібейро продемонстрував також неспроможність тверджень про нібито допомогу влади голодуючим у 1933 р. Насправді мізерні харчі надавалися лише для обідів здорових працівників, задіянн их на сільгоспроботах, а не пухлим з голоду.

На підтвердження своїх аргументів про відмінність Голодомору в Україні від союзної селянської трагедії у роботі наводяться також коефіцієнти смертності на 1000 осіб населення в 1933 році (відповідно 138,2 в Росії і 367,7 в Україні), показники середньої тривалості життя та загальних людських втрат. Порівнявши голод в Росії з українським Л. Рібейро дійшов висновку: «Проте в Україні та на Північному Кавказі наслідки глибші, травматичніші та триваліші і можна перелічити безліч відмінних елементів, що випливали із дій, вжитих режимом для покарання голодом і терором українське населення як соціально-національну групу, які легітимують історичну концепцію Голодомору»[3838].

Розцінюючи Голодомор як геноцид українського народу, вчений нагадав думку Н. Верта, який розцінив цей навмисний злочин сталінізму як акцію, рівнозначну Голокосту та етногеноциду вірмен, тільки спрямовану за соціально–національними ознаками.

У роботі Л. Рібейро розглянута також історія замовчування і «відкриття» жахливих сторінок сталінського злочину в Україні 30-років, який на його думку, і сьогодні ще недостатньо осмислений і морально сприйнятий світовою громадськістю та науковою спільнотою. Він простежив політику історичної пам’яті в Україні, однією із вагомих складових якою є пам’ять про Голодомор, та зусилля щодо визнання геноциду міжнародною спільнотою. На закінчення історик солідаризується із А. Граціозі в тому, що без глибокого знання історії Голодомору просто неможливе повноцінне осмислення історії Європи двадцятого століття[3839].

У Швеції питання розробки історії голоду 1932–1933 років досліджував Йоган Дитч, професор університету Лунда (Швеція). Його англомовна стаття теоретичного змісту[3840], перевидана українською мовою[3841], торкалася особливостей тлумачення причин і встановлення винуватців Голодомору прибічниками його геноцидної версії. Й. Дитч відніс їх до представників Нюрнберзької історіографії, тобто тих, хто виносять історичний вирок організаторам злочину. На думку історика, це надто спрощена і однобічна позиція, позаяк у таких тлумаченнях, перефразовуючи М. Сервантеса, не врахована «мотузка повішеного», тобто виконавці акції Голодомору, і замовчано участь у ній українців.

У розділі «Історія Голодомору в тіні Холодної війни» Й. Дитч простежив становлення геноцидної концепції Голодомору від Монреальської конференції 1983 р. і піднесення сталінського злочину на рівень гітлерівського. Цитуючи уривок із статті Дж. Мейса «Голод: Сталін нав'язав «остаточне рішення»«[3842],

---

[3838] Ribeiro Luis de Matos. Holodomor: o imperio … P. 87.

[3839] Ribeiro Luis de Matos. Holodomor: o imperio … P. 103.

[3840] Dietsch J. Struggling with a «Nuremberg Historiography» of the Holodomor. *Ab Imperio.* 2007. № 3. C. 139–160.

[3841] Дитч Йоган. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» Голодомору / перекл. В. Боброва. *Голокост і сучасність.* 2008. № 1 (3). С. 7–26.

[3842] Mace J. E. The famine: Stalin imposes a «final solution». *The Ukrainian Weekly.* 1984. Vol. II. June 17. № 25.

Й. Дитч, зауважив: «Між рядків, таким чином, читалося, що злочин, скоєний Сталіним та його послідовниками, дорівнював злочину Гітлера або, принаймні, мав такі ж розміри»[3843].

Як зазначив Й. Дитч, в період «холодної війни», що настав невдовзі після Другої світової війни, Радянський Союз та Німеччина часто порівнювалися в радянологів через концепт тоталітаризму. Найяскравіше порівняння Голодомору з Голокостом (Берген-Бельзеном), на його думку здійснив Р. Конквест, а закріпила інтенціоналістсько-змовницьку інтерпретацію подій 1932–1933 років Комісія Конгресу США з її висновком про сталінський геноцид. Як вважає Й. Дитч, не вийшла за межі Нюрнберзької історіографії і міжнародна правнича комісія з питань Голодомору, яка винуватцем злочину оголосила лише Сталіна: «Але, так само, як і на суді над нацистською Німеччиною, описи Голодомору в Україні характеризувалися відсутністю інтересу або швидше байдужістю до звичайних місцевих злочинців-виконавців самого злочину»[3844].

Відсутність рішень щодо реальних виконавців злочину, означає мовчання про «мотузку повішеного», що допомагало формувати образ радянської Росії, яка наступала на Україну. «Ця історія Голодомору, – як гадає Дитч, – ідеально вкладалася в загальну концепцію українського мартирологу. Проста чорно-біла картина старих-нових «росіян» як злочинних ворогів»[3845].

Таке відображення подій 1932–1933 років відповідає загальній концепції національної історії України, що Й. Дитч спробував показати в розділі «Голодомор в тіні національної історії». Щоб відстежити як суспільні дискусії про Великий голод стали частиною ширшого національного історичного контексту, Автор проаналізував підручники з історії України.

Спершу шведський історик прокоментував працю Ореста Субтельного «Україна: історія», у якому Голодомор порівняно з трагедіями єврейського і вірменського народів, а надалі простежив еволюцію оцінок подій 1932–1933 років у шкільних підручниках Федора Турченка. Як зазначив Й. Дитч, у підручнику 1994 р. Ф. Турченко, на відміну від Субтельного, не визначав Голодомор як геноцид, спрямований проти українців та українського націоналізму, чому були об'єктивні причини. Проте вже з видання підручника Ф. Турченка 1998 р., де йдеться про комуністичний удар як по селянах, так і по «споконвічних національних правах»[3846], на думку шведського вченого, і без згадки про геноцид, кожному стає «зрозуміло, що Голодомор був трагедією надзвичайного масштабу»[3847].

Аналізуючи та цитуючи історичні праці часів незалежності, як наприклад книжки В. Мисана та Р. Іванченко, шведський науковець знову повертається до свого твердження: «Всеосяжне антиросійське та антирадянське усвідомлення

[3843] Дитч Йоган. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» … С. 11.
[3844] Дитч Йоган. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» … С. 14.
[3845] Дитч Йоган. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» … С. 15.
[3846] Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України. 11 кл.: підручник для середніх загально-освітніх шкіл. Ч. 1. 1917–1945. Київ : Генеза, 1998. С. 249.
[3847] Дитч Йоган. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» … С. 17.

було стійким»[3848]. Проте своє звинувачення українських істориків в «антиросійському усвідомленні» та змалюванні «старих-нових «росіян» як злочинних ворогів» Й. Дитч не підтвердив жодним фактом із своїх численних посилань на джерела. Так само забракло аргументів Автору для виявлення тенденції антисемітських мотивів в українських історичних виданнях, на доказ яких він назвав лише книжку В. Яременка (2003), за яку Автор був підданий обструкції, та заяви Л. Лук'яненка.

Із свого огляду відображення теми Голодомору у підручниках історії та в історичній культурі Автор статті виділив два вектори: важливість визнання Голодомору геноцидом, який є центральною темою українського наративу, і наявність злочинців – організаторів та виконавців злочину. Саме останнім Автор присвятив кінцевий розділ своєї статті під назвою «Злочинці». Автор, зрештою, визнав що за широким визначенням терміну, яке побутує в останні роки, «українці стали жертвами геноциду», але він вважає, що історики майже не пишуть як стався цей злочин. «Питання про те, як Голодомор здійснювався на практиці, оповите тишею»[3849], – вважає Й. Дитч. Адже увага істориків спрямована на політичне керівництво того часу, але не на осіб, які безпосередньо вилучали в селян продовольство. Найбільш вірогідною причиною такого становища Дитч вважає наступне: «…включення нижчих рівнів у офіційну історію ускладнило б її очевидний чорно-білий характер. Адже неможливо буде зображувати Голодомор як геноцид, спланований та виконаний Радянським Союзом, спрямованим проти українців, оскільки багато українців було залучено до реквізиції зерна на селі»[3850].

У своїх висновках Й. Дитч підтримав ідею залучення історії Голодомору до предмету науки вивчення геноцидів і використання методів геноцидознавства, які передбачають «зростання інтересу до тих, хто був поряд». На його думку це допоможе подолати схематичне чорно-біле зображення подій і наблизить дослідників до «історично коректного» образу сталінського тоталітаризму. «Це, в свою чергу, має розмити чіткий поділ на злочинців та жертв, що панує у більшості сучасних підручників історії, які зображують «росіян» чи «більшовиків» злочинцями, а «українців» - жертвами», – завершує свої міркування шведський історик.

Віддаючи належне Й. Дитчу за визнання Голодомору і потреби включення його до геноцидальних студій, а також за критику окремих «чорно-білих» наративів про винуватців злочину в українських підручниках, варто зауважити перегини та помилки самого критика.

По-перше, не можна погодитися з тим, що питання як Голодомор здійснювався на практиці «оповите тишою», бо наразі воно зачіпається, в межах їх призначення, у всіх названих Автором публікаціях.

По-друге, в жодному з наведених наративів, а не те що, як неодноразово стверджує Дитч, «у більшості сучасних підручників історії», насправді немає звинувачення в Голодоморі росіян.

[3848] Дитч Йоган. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» ... С. 18.
[3849] Дитч Йоган. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» … С. 24.
[3850] Дитч Йоган. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» … С. 25.

По-третє, позбавлена логіки сентенція дослідника, про те, що участь українців у реалізації сталінського Голодомору позбавляє його статусу антиукраїнського геноциду. Як відомо, у Голокості також брали участь і євреї, що не позбавляє його жахливого антиєврейського спрямування.

Нарешті, що стосується виконавців сталінського Голодомору, то якщо ця участь порівняно менше висвітлювалася, то це логічно, особливо для жанру підручника, де треба розповісти не стільки про «мотузку повішеного», скільки про замовника і організатора злочину, який тримав під прицілом виконавця.

Поодинокі дослідження Голодомору здійснювалися у Словаччині, де до 75-х роковин трагедії, у 2007 році в місті Пряшів відбулась міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932–1933 років: геноцид українського народу». Так, Л. Гарбульова у своїй доповіді на конференції проаналізувала донесення і звіти Чехословацького посольства в Москві періоду 1932–1933 років і встановила, що голод в найбільш важких формах, включно з канібалізмом, проявився саме в Україні[3851]. Проте в публікації Л. Гарбульової йдеться про придушення комуністичною владою селянського опору політиці колективізації без наголосу на його антиукраїнський характер. Інші словацькі науковці акцентували увагу на соціально-політичних і національних причинах голодової катастрофи 1932–1933 рр. в Україні та дійшли висновку, що голод був проявом сталінського геноциду, направленого проти українського народу.

Поширення Голодоморних студій у ХХІ столітті зачепило і турецьких суспільствознавців, як-от Деврана Донмеза з Близькосхідного технічного університету (Анкара)[3852].

Перші розділи його кваліфікаційної праці містять огляд дефініцій та теоретичних обґрунтувань понять «геноцид», «націоналізм», «національна ідентичність». Важливе методологічне значення для розуміння подій 1932–1933 рр. має висновок про те, що процес українського національного будівництва з точки зору конкретного випадку Голодомору не можна аналізувати лише в якійсь одній площині: громадянського або етнічного націоналізму[3853]. Насправді були присутні обидва явища, чим можна пояснити і комбінований удар Москви і по селянству, і по національній еліті.

У третьому розділі праці дослідник розглянув історіографічний дискурс щодо концепції Голодомору як геноциду українського народу. Д. Донмез зауважив, що виявлення достовірності тієї чи іншої концепції не входить до завдань його роботи, але навів переважно аргументи ревізіоністської версії подій. На його думку, підкріплену посиланнями на Таугера та Ченга, влада не передбачала голод, але лише стався неврожай вкупі з недостатнім інвентарем, падінням поголів'я худоби та неефективним управлінням, в результаті якого

[3851] Гарбульова Любиця. Голодомор в Україні 1932–1933 роках з погляду Чехословацької дипломатії. *Голодомор в Україні 1932–1933 років: геноцид українського народу:* матеріали міжнар. наук. конф. до 75–х роковин Голодомору в Україні. Пряшів, 23 листопада 2007 / упоряд. М. Роман. Пряшів, 2008. С. 123–133.

[3852] Dönmez Devran. The role of holodomor in the politics of nation building in Ukraine. A thesis submitted to the graduate school of social sciences of Middle East technical university. Ankara, 2015. 82 p.

[3853] Dönmez Devran. The role of holodomor … P. 7.

«організація процесу заготівлі хліба вийшла з-під контролю, так що нічого не залишалося для годування селян»[3854].

Д. Донмез навів інтерпретації історії радянського голоду 1932–33 років в Україні (представлені в статті Р. Мур та магістерській роботі Н. Савіцького з Нью-Йоркського університету[3855]) з їх поділом на чотири групи.

До першої він відносить тих, хто поділяє думку Хоскінга (1987)[3856] про організацію Сталіним голоду через ненависть до української нації.

Другу групу представляють ті, хто вважає, що голод не розроблявся Сталіним, але знаючи про лихо, він нічим не зарадив голодуючим (Р. Мур, 2012).

До третьої групи віднесено тих, хто, починаючи з О. Фішера (1935), стверджує, що голод був лише наслідком курсу Радянського Союзу на швидку індустріалізацію, що потребувала експорту зерна і реорганізації його виробництва.

До останньої групи дослідників Д. Донмез відніс тих (Р. Девіса та С. Віткрофта), хто визнає, що Сталін не вжив заходів для зменшення масштабів трагедії, але трактує голод як збіг не контрольованих Центром чинників. Сам дослідник утримався від коментарів щодо вірогідності цих версій, хоча найбільш повно виклав останню[3857].

Як випливає з цієї систематизації, Д. Донмез, вслід за Н. Савіцьким, нечітко визначив критерії груп. Зокрема, не очевидні розбіжності у тлумаченні голоду між представниками другої і четвертої груп. Автор також процитував думку Н. Савіцького, без власних коментарів, яка суперечить цій класифікації: «Багато вчених, таких як Фішер, Білінський та Хоскінг, стверджують, що голод, який впроваджувався, був певною формою покарання за боротьбу українських селян з колективізацією»[3858]. Як бачимо, Савіцький та Донмез, всупереч собі ж, назвали однодумцями представників першої і третьої груп.

Крім того, турецький науковець, не знайшов місця у своїй класифікації величезній групі дослідників, насамперед українських, які пишуть не стільки про ненависть Сталіна до українців, скільки про його комбінований удар по селянству разом з національною елітою, спрямований на запобігання політичному самовизначенню України.

Надалі Д. Донмез здійснив огляд розробки проблематики Великого голоду в середовищі української еміграції, антикомуністичні погляди якої збіглися з політичними настроями у США на початку 80-х років. Турецький дослідник не розглядав початковий етап дослідження голоду, тому помилково відніс появу його специфічно української термінології, до пізніших часів:

[3854] Dönmez Devran. The role of holodomor … P. 15.

[3855] Sawicky Nicolas D. The Holodomor: Genocide and National Identity. State University of NewYork: Education and Human Development Master's Theses. 306. New York, 2013. 50 p. URL : http://digitalcommons.brockport.edu/ehd_theses/306

[3856] Dönmez Devran. The role of holodomor in the politics of nation building in Ukraine: A thesis submitted to the graduate school of social sciences of Middle East technical university. Ankara, 2015. P. 15.

[3857] Dönmez Devran. The role of holodomor … P. 18.

[3858] Dönmez Devran. The role of holodomor ... P. 17

«Термін «Голодомор» був створений у 1970-х роках і використовувався для позначення українського голоду»[3859].

Четвертий і п'ятий розділи роботи Д. Донмеза присвячені аналізу історії формування української ідентичності та використання для цього теми Голодомору-геноциду в реаліях незалежної України – від президентства Л. Кравчука до періоду російського вторгнення включно. Дослідження цих питань базується переважно на працях Е. Сміта, Г. Касьянова, офіційних документах України та міжнародних інституцій, які ілюструють процес легітимізації концепції Голодомору-геноциду на міжнародній арені та використання її в політиці формування національної історичної пам'яті.

Отже, праця Д. Донмеза загалом має фаховий об'єктивний характер та є першим у Туреччині спеціальним дослідженням проблеми наслідків голоду 1932–1933 рр. для сучасного українського суспільства. Але та частина дослідження, де йдеться про історіографічний дискурс щодо причин голоду виявляє неповну обізнаність Автора з аргументацією прибічників концепції Голодомору як геноциду українського народу. Схоже, що похибки в класифікації Донмезом інтерпретацій Голодомору зумовлені розумінням вченим геноциду у вузькому – етнічному контексті.

Румунський історик та дипломат Вадим Гузун в ході виконання наукового проекту «Східні справи» академічного Інституту історії ім. Джордже Баріціу в м. Клуж-Напока, опублікував кілька книг з історії радянських Голодоморів на молдавських землях, які він вважає «румунським простором». Одна з них, «Великий радянський голод», присвячена дослідженню обставин голоду 1932–1933 рр. на прикордонних з Румунією українських землях, а точніше, – у створеній у 1924 р. у складі радянської України Молдавській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці (МАРСР)[3860].

У першому розділі публікації 2011 р. історик охарактеризував радянську політичну систему в період 1926–1936 рр. та проаналізував причини, характер і наслідки голоду у контексті запровадження політики п'ятирічок, масової колективізації та прискореної індустріалізації країни. Простеживши засоби встановлення тотального контролю комуністичного режиму за суспільством, В. Гузун визначив одним із таких знарядь позбавлення їжі, використаний проти «антирадянських елементів», таких як «куркулів» і «саботажників». Отже, голод був використаний як політичний інструмент упокорення сільського трудівника.

Дослідник виходив з того, що «цілями режиму були ліквідація селян та їх проходження через чистилище відчаю»[3861]. У розумінні В. Гузуна, радянський Великий голод у 1932–1933 роках був лише кульмінацією хронічного голодування радянського селянства. З наведених ним документів випливає, що вже в 1929–1931 роках тисячі радянських селян – українців, румунів, євреїв, поляків – «брали штурмом» кордон, намагаючись врятуватися від голоду в сусідній Румунії.

[3859] Dönmez Devran. The role of holodomor … P. 19.
[3860] Guzun Vadim. Marea foamete sovietică, 1926–1936. Baia Mare : Editura universităţii de Nord, 2011. 380 p.
[3861] Guzun Vadim. Marea foamete sovietică … P. 23.

У другому розділі роботи В. Гузун проаналізував становище румунів Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (МАРСР), яких радянська влада назвала «молдаванами». Дослідник зауважив, що хоча в академічних колах багато говориться, про Голодомор як політичний інструмент та про його жертви, але практично ніхто не згадує про не менше, ніж сто тисяч румунів, які стали жертвами комуністичного голоду, починаючи з 20-х років[3862]. Вчений висловив сподівання на те, що спільними зусиллями науковців України, Росії, Румунії, Молдови наслідки «демографічної катастрофи» ще будуть уточнені та вироблено збалансований науковий підхід до проблеми голоду 20-х – 30-х років в МАРСР.

У третьому розділі монографії Автор розглянув «архівну революцію» початку 90-х років, пов’язану з удоступненням величезного комплексу розсекречених матеріалів з архівів України та Російської Федерації та відзначив основні видання цих документів за участю російських та іноземних науковців. Ще два розділи своєї праці Автор відвів на характеристику внутрішнього становища в Радянському Союзі в роки голоду відповідно за румунськими дипломатичними документами та матеріалами Секурітате 1940 р. Крім того, Автор дослідив у своїй монографії стан дослідження Великого голоду в СРСР, порівняв погляди різних істориків та окремо відзначив послідовні зусилля України довести до уваги міжнародної спільноти тему «жахливого штучного голоду».

Друга монографія В. Гузуна, названа «Імперія голоду», має більший обсяг і охоплює історію трьох комуністичних голодних лихоліть[3863]. У цьому дослідженні історик, головним чином на базі документів румунської дипломатії і спецслужб, розвинув свої докази гіпотези організованого голоду в Південно-Західних регіонах України й Молдови, який вразив і румунське населення, та відзначив що така політика КПРС відносно селянства містила геноцидну складову.

Специфіка іншої статті В. Гузуна полягає в тому, що він розглянув експортну політику СРСР в світлі румунських документів не стільки з економічної, скільки з політичної точки зору – в контексті її впливу на продовольче становище радянського суспільства. Його вихідна позиція наступна: «Через експорт товарів, вироблених в результаті широкомасштабної експлуатації, нелюдської праці та розгнузданої і образливої конфіскації її плодів, ця політика може розглядатися як одна з загальних причин для зубожіння населення і, до того ж, штучного голоду
в Україні, що досяг піку в 1932–33 роках»[3864].

Серед інших документів, які засвідчували демпінгову політику СРСР щодо експорту зерна, вчений навів меморандум російських емігрантів Є. Сабліна та А. Байкалова, представлений 12 липня румунським дипломатам із

[3862] Guzun Vadim. Marea foamete sovietică … P. 94.

[3863] Guzun Vadim. Imperiul Foamei: foametea artificială din URSS şi impactul asupra spaţiului românesc, 1921–1922, 1931–1933, 1946–1947. Bucureşti : Editura Filos, 2014. 504 p.

[3864] Guzun Vadim. Romanian Monitoring o f Soviet Dumping Practices, 1930–1933. *Holodomor studies.* 2011. Vol. 3. Nos. 1–2. P. 110.

закликом не надавати кредити державі, яка відбирає у людей всі пожитки, виморює свій народ голодом і демпінговими продажами продовольства[3865].

Підсумовуючи результати дослідження, В. Гузун зазначив, що «безглуздий експорт всього, що можна було продати» був серед головних чинників однієї з найбільших трагедій XX століття – техногенного голоду, що тривав з кінця 1920-х і досяг апогею у 1932–1933 роках. Водночас історик наголосив, якою непомірною ціною сталінський режим провів модернізацію та мілітаризацію країни: «Експорт зерна в розпал голоду викликав раптове і масове зникнення мільйонів людей і поклав край традиційному сільському суспільству»[3866].

Щодо зовнішніх відносин, то дослідник відзначив, що західним країнам не вдалося створити єдиний фронт для протистояння аморальній економічній експансії Радянського Союзу, на що вплинули світова економічна криза і наростання міжнародної напруги.

Румунська дослідниця Олександра Ілiє, порівнюючи Голокост та Голодомор в Україні, визначила їх як дві техногенних катастрофи XX століття з різним ставленням до них міжнародного співтовариства[3867]. Якщо Голокост є найбільш документованим геноцидом в історії, то Голодомор здебільшого трактується як «неефективна політика» Радянського Союзу. О. Ілiє вважає, що насправді подібність цих катастроф лежить на поверхні вже за організацією масового народовбивства. Нищення селянства в республіці відбувалося разом з «очищенням» її від національної еліти і підтверджуються сталінським листом Кагановичу про небезпеку втратити Україну. На думку дослідниці, це пояснює той факт, чому саме щодо цієї, а не інших республік СРСР було прийнято заходи, спрямовані на погіршення стану голодуючих та обмеження виїзду людей.

Після Помаранчевої революції помітно зросла зацікавленість історією України і в Угорщині. Низка ювілейних заходів до 75-річчя Великого голоду пройшла в столиці та інших містах країни як-от в музеї «Національної Пам’яті» міста Годмезовашархей[3868]. Круглий стіл на честь вшанування пам'яті 75-річчя Голодомору в Україні (1932–33 рр.) відбувся за участі провідних дослідників цієї теми Я. Хортяні та професора університету ім. Кароя Гашпара М. Куна. Історики були однодушні в тому, що у 1933 р. відбувся геноцид українського народу і заликали до розірвання практики багатолітнього замовчування цього народовбивства у країнах західної демократії.

Угорська журналістка Фанні Фаскар опублікувала в німецькому журналі «Шпігель» статтю про Голодомор в Україні під промовистою назвою «Україна:

[3865] Guzun Vadim. Romanian Monitoring … P. 119.

[3866] Guzun Vadim. Romanian Monitoring … P. 121.

[3867] Ilie A. Holodomor, the Ukrainian Holocaust? Studia Politica. *Romanian Political Science Review*. 2011. № 1. P. 137–154.

[3868] Круглий стіл у музеї національної памяті м. Годмезевашаргей URL : http://arhiv.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_89/litopes/kr_stil.html (дата звернення: 18. 12. 2017).

коли Сталін перетворював людей на людоїдів»[3869]. Дослідниця навела розлогі витяги із спогадів Наталії Нідзельської та Юрія Кравченка, які засвідчили факти навмисного терору влади проти селян, в тому числі виселення із домівок і позбавлення не лише продовольства. а й палива і сірників взимку 1932–33 рр. Ф. Фаскар зазначила, що документи з українського архівів підтверджують, що штучний голод був напряму організований сталінським режимом і здійснений керованими з Москви місцевими активісти для придушення опору українських селян примусовій колективізації. На думку дослідниці, Великий голод призвів до смерті 7 млн українців, 3 млн з яких були дітьми. Але не менш болючого удару, як вважає Ф. Фаскар, було завдано по світогляду і моралі народу, який був доведений до канібалізму і дітовбивства. Незважаючи на заборони і замовчування теми Голодомору, в пам’яті свідків подій і їх нащадків все ще зберігається жах, пережитий у ті роки. Проте: «Колективна пам'ять не може бути знищена, це було усвідомлене і систематичне вбивство мільйонів людей здійснене під час перебування Сталіна на канікулах біля Чорного моря»[3870], – процитувала Ф. Фаскар думку Міклоша Куна.

Цікавий і добре документований матеріал у часописі «Голодоморні студії», який редагує Р. Сербин, розмістили дослідники Едвін Шнор (Латвійський університет) та Індрек Паавле (Естонський Інститут Пам’яті)[3871]. Предметом їх дослідження стала реакція на Голодомор в Україні 1932 р. преси, дипломатії та громадськості Латвії й Естонії, які були тоді відносно демократичними незалежними державами. Політична та економічна ситуація в Радянському Союзі на початку 30-х років детально описана кореспондентами латвійських та естонських газет.

Так, перші публікації про загрозу голоду в Україні з’явилися в латвійських газетах влітку 1932 року. Зокрема, щоденна «Латвіяс Карейвіс» повідомила про масовий дефіцит їжі в Україні, викликаний повним крахом сільського господарства внаслідок надмірної програми індустріалізації та машинного психозу. Восени 1932 року часописи писали вже про зрив плану закупівель зерна, жорсткі заходи влади щодо його виконання, а взимку – про голод, хвороби, та страждання людей, зокрема навіть у прикордонних Білорусі, Пскові та Ленінградській області, де «справжнє голодування охопило мільйони людей»[3872].

20 квітня 1933 року згадана вище газета опублікувала матеріал під промовистою назвою «Голодомор в Україні», який базується на інформації, переданій іноземцями, які жили в Радянському Союзі і поверталися до Західної

[3869] Facsar Fanny. Ukraine: als Stalin die menschen zu kannibalen machte. Spiegel online. 20.01.2007 URL : http://www.spiegel.de/politik/ausland/ukraine-als-stalin-die-menschen-zu-kannibalen-machte-a-458006.html (дата звернення: 22. 11. 2017).

[3870] Facsar Fanny. Ukraine: als Stalin die menschen zu kannibalen machte. Spiegel online. 20.01.2007 URL : http://www.spiegel.de/politik/ausland/ukraine-als-stalin-die-menschen-zu-kannibalen-machte-a-458006.html (дата звернення: 22. 11. 2017).

[3871] Snore Edvins, Paavle Indrek. Ukrainian Famine of 1932–33 as Seen from Estonia and Latvia. *Holodomor studies.* 2011. Vol. 3. Nos. 1–2. P. 29–54.

[3872] Snore Edvins. Ukrainian Famine … P. 34–35.

Європи через Ригу. У публікації йшлося про вживання в їжу сурогату, бур'янів і навіть вимирання кількох містечок[3873].

Як засвідчила естонська та латвійська преса, у якій, крім власних кореспонденцій, передруковувалися зарубіжні матеріали, влітку 1933 року становище голодуючих стало нестерпним. «Статті про голод і людоїдство в Україні дійшли до перших сторінок газет та містили декілька жахливих описів»[3874], – пишуть Е. Шнор та І. Паавле.

Аналізуючи публікації кореспондента естонської газети «Щоденна» Н. Бассечеса та інших журналістів, а також свідчення очевидців голоду, дослідники зазначили: «Думки щодо причин голоду були цілком одностайними. Причини називалися «політичним фанатизмом російських комуністів», а сам Сталін – «невблаганним догматичним кавказьким диктатором»[3875]. Згадувалася і московська політика суцільної колективізації, яка суттєво зменшила виробництво зерна упродовж трьох років, несприятливі погодні умовами та хвороби зернових полів. Але вирішальним чинником штучного голоду визначалася викачка зерна – «зброя голодування», застосована для придушення опору селянства колгоспам.

Окремий розділ своєї роботи Автори відвели для представлення реляцій дипломатів балтійських країн. Так, латвійський посол у Москві Білманіс влітку–восени 1933 р. інформував про найбільшу смертність від голоду на Північному Кавказі, в Поволжі, у степах Середньої Азії та в Україні, де вимерли вже мільйони людей, в тому числі цілими селами. Дипломат неодноразово наголошував, що найбільше постраждала Україна, де тільки з Києва повідомлено про 147 випадків канібалізму[3876].

Дослідники проаналізували також торгівельні відносини балтійських країн з СРСР у 1932–1933 роках і встановили, що Латвія і Естонія продали Радянському Союзу тисячі тонн м'яса, риби, масла і, на відміну від інших країн Заходу, не купували радянське зерно. Проте справа полягала, на їх думку, не в солідарності з голодуючими, про яких навіть не згадав латвійський сейм під час обговорення торгівельної угоди з СРСР, а з причин політичної та економічної доцільності[3877]. Латвійські депутати-комуністи, дехто з яких, як Лайченс, навіть відвідав СРСР, публічно заперечували голод в Україні та розповідали про заможних селян, поширювали повідомлення Е. Ерріо та В. Дюранті.

У статті Е. Шнора та І. Паавле відображено також організацію кампанії допомоги радянським голодуючим, яка зачепила і балтійські країни. Міністерство закордонних справ Естонії намагалося допомогти хоча би 156 тис. радянським естонцям, зафіксованим переписом 1926 р. в рамках спільної акції, яку пропагував Європейський конгрес меншин чолі з Евальдом Амменде. Але радянський уряд відкинув ці спроби, так само як Міжнародного Червоного Хреста. Відтак, за ініціативою посольства Естонії в Москві, в Таллінні

[3873] Snore Edvins. Ukrainian Famine … P. 36.
[3874] Snore Edvins. Ukrainian Famine ... P. 37.
[3875] Snore Edvins. Ukrainian Famine … P. 39.
[3876] Snore Edvins. Ukrainian Famine … P. 46.
[3877] Snore Edvins. Ukrainian Famine … P. 49–50.

та інших містах було організовано відправлення окремих харчових пакетів на конкретні адреси і навіть створені спеціальні підприємства-посередники для переправлення посилок із Європи та США до СРСР від їх імені[3878]. Втім, як свідчить досвід Латвії та Естонії, Радянський Союз чинив перепони харчовим посилкам звідти, і кампанія допомоги в цих країнах, які самі переживали економічну і політичну кризу, не була масовою.

У підсумку Е. Шнор та І. Паавле зазначили, що політикум і громадськість балтійських країн вважали причиною голодної смерті мільйонів радянських селян аграрну політику СРСР, насамперед колективізацію. розв’язану більшовиками класову війну із застосуванням голоду як нищівної зброї. Голод в Україні пояснювався також неефективністю радянського керівництва, що, у поєднанні з зовнішніми факторами, спровокувало крах зернового виробництва в 1932 р., який найбільше вдарив по житниці СРСР.

Не варто забувати, що, позаяк комунізм, на відміну від фашизму, не мав свого Нюрнбергу, то в світі існує ще багато прибічників і пропагандистів, в тому числі в науковому середовищі, не лише марксизму, але і його практичних модифікацій у вигляді маоїзму та сталінізму. До таких апологетів тоталітарних практик належав колишній голова Партії праці Бельгії Людо Мартенс. У 1994 р. він опублікував свою книжку «Заборонений Сталін», перекладену, в числі інших, і російською мовою[3879].

Книга написана у відверто пропагандистському стилі, але опирається на солідну, хоч і тенденційно підібрану джерельну базу, включно працями професійних істориків ревізіоністського табору. Автор піддав нищівній критиці прибічників геноцидної концепції Голодомору звинувативши їх у нацизмі, використанні нацистських джерел, маккартизмі, співробітництві з розвідками тощо. Розглядаючи історію формування теорії Голодомору-геноциду Л. Мартенс один із підрозділів своєї роботи назвав «Фашистські джерела Конквеста», інший – «Два професори рятують українських нацистів» (Автор мав на увазі Дж. Мейса і В. Душника. – В. Г.), – що ілюструє загальний стиль його викладу.

Власні аргументи на підкріплення своїх тверджень про «невинність» Сталіна у Голодоморі публіцист звів до чотирьох положень: громадянською війною куркулів та «реакційних кіл» проти колективізації; посухою в Україні 1931 і 1932 рр.; епідемією тифу; «неминучим безпорядком» в умовах реорганізації сільського господарства[3880]. До цього Л. Мартенсом додавалися відомі твердження з арсеналу істориків-ревізіоністів про «допомогу» Україні у 1933 р. та наявність голоду і в Росії, які аж ніяк не заперечують геноциду.

Отже, аналіз сучасної європейської літератури з історії Голодомору дозволяє виявити деякі закономірності і особливості сучасного етапу дослідження теми на континенті.

[3878] Snore Edvins. Ukrainian Famine … P. 50–51.

[3879] Мартенс Людо. Запрещённый Сталин. Москва : Эксмо, 2010. 416 с.

[3880] Мартенс Людо. Другой взгляд на Сталина (Запрещенный Сталин) / пер. с англ. Л. В. Боброва. Москва : ООО ТД Алгоритм, 2015. 538 с.

З поміж загальних закономірностей останнього тридцятиліття спостерігається, по-перше, нарощення джерельної бази голодоморних студій, насамперед за рахунок публікації дипломатичних документів, матеріалів конференцій, статей у періодиці.

Другою закономірною тенденцією нами вбачається нерівномірність дослідницької зацікавленості темою в різних європейських країнах, що пояснюється, власне, великим числом держав Європи, а також географічною віддаленістю чи наближеністю до України, наявністю чи відсутністю дипломатичних служб та кореспондентів цих країн в СРСР під час Великого голоду, науковим потенціалом та пріоритетними напрямами дослідницького пошуку в цих країнах тощо. Наприклад, основна кількість праць з історії Голодомору припадає на Польщу, Італію, Румунію, Францію, Німеччину, Португалію, в той час як в інших країнах трапляються лише поодинокі публікації.

Ще однією дослідницькою закономірністю європейської історіографії можна вважати її дискурсивний характер, відповідно до самої гостроти теми, яка має політичний підтекст, до представництва науковцями багато в чому полярних за методологією тоталітарної чи ревізіоністської шкіл радянології тощо.

Особливостями європейської історіографії є також внутрішня консолідація наукового загалу тієї чи іншої країни на засадах єдиної домінантної концепції. Так, французькі, італійські, португальські, румунські, угорські, польські історики, як правило, відстоюють інтенціональну версію Голодомору, в той час як німецькі – функціональну.

Ще однією прикметною рисою європейських наукових студій є спрямованість науковців на вивчення долі свої одноплемінників, що компактно проживали в Україні в роки Голодомору: німців, румун, поляків, євреїв, болгар та інших.

6.3. Голодомор-геноцид у відображенні представників сучасної української діаспори

Починаючи з 1930-х років, з перших звісток про голод, науковці та публіцисти української діаспори постійно тримали в полі уваги страшні події на землі їх пращурів. Вихідці з українських емігрантських кіл концентрували увагу на дослідженні, – як вирішальних, – суб'єктивних причин Голодомору, на з'ясуванні ролі керівництва комуністичної партії і Радянського Союзу в подіях 1932–1933 років, в тому числі пов'язаних із репресіями проти національної еліти республіки. В їх роботах поступово утвердилось бачення голоду, як штучно створеної сталінським режимом акції, спрямованої не лише проти селянства, а й на підрив національної потуги українського народу. У 70 – 80-х роках в українських емігрантських колах сталінська протиселянська акція 1932–1933 років в УСРР розглядалася сукупно з репресіями проти національної еліти і почала висвітлюватися в світлі прийнятих ООН геноцидних положень

Р. Лемкіна (В. Плющ, В. Гришко, В. Душник, В. Косик, Г. Болюбаш, В. Мороз та ін.).

Таким чином, науковці української діаспори розробили власні підходи до характеристики Голодомору 1932–1933 рр. в Україні ґрунтувались на наступних положеннях:

- комуністичний режим сполучив імперську політику Росії з марксистською доктриною і був антинаціональний та антиселянський;
- вирішальними для масової колективізації, розкуркулення та голоду 1932–1933 рр. були не економічні, а політичні причини;
- голод 1932–33 рр. в Україні був штучним, формою терору, застосованого Сталіним проти української нації;
- метою навмисного Голодомору було часткове винищення українського народу, підрив його національно-визвольного потенціалу, заради подальшої російської асиміляції;
- комуністичний голод 1932–33 років в Україні та на Кубані тлумачився як геноцид українського народу та прирівнювався до нацистського Голокосту єврейства.

Наукове та інформаційне висвітлення подій сталінського Голодомору у 1980-х роках розцінювалось українською еміграцією як зброя у боротьбі проти комунізму та засіб подолати глуху стіну мовчання про трагедію України, споруджену за 50 років. Зрештою, історія Великого голоду привернула увагу політиків США та професійних істориків, які розпочали її повноцінну наукову розробку та дебати навколо причин та наслідків трагедії 1933 року.

Відповідно, у 80-х роках зріс науковий рівень і української закордонної історіографії, що склало її кардинальну відмінність від переважно мемуарної літератури та публіцистики попередніх років. З опрацюванням тематики Голодомору Дж. Мейсом та очолюваною ним конгресовою Комісією, а особливо з появою монографії Р. Конквеста «Жнива скорботи», джерельна база якої ґрунтувалася на наукових досягненнях української діаспори, ці здобутки були інтегровані в світовий науковий простір. Така тенденція опосередковано засвідчена, наприклад, фактом передмови до англомовного видання мемуарів М. Долота «Страта голодом» одного з провідних американських радянологів А. Улама[3881], а також перекладами цієї книжки або її фрагментів французькою[3882], польською[3883] та іншими мовами.

На початку 90-х років року дослідники історії Великого голоду опинилися в кардинально новій історичній та геополітичній ситуації. Після розпаду Радянського Союзу втратило актуальність викриття українською діаспорою багатолітньої практики замовчування та фальшування комуністичним режимом подій 1932–1933 року. Відтак українські емігранти

[3881] Dolot M. Execution by Hunger: The Hidden Holocaust / Introd. by A. Ulam. New York; London: W.W. Norton, 1985. xvi, 231 pp.

[3882] Dolot M. Les affamés: L'Holocaust masqué, Ukraine 1929–1933. Présentation de G. Malaurie; Traduit de l'américain par A. Naccach. Paris: Ed. Ramsay, 1986. 333 p.

[3883] Dolot M. Egzekucja glodem. *Kurs.* 1987. N29. S. 10–17.

продовжили розробку геноцидної версії голоду і зосередили увагу на критиці політиків і науковців, які її заперечували.

У цей час відбулося остаточне зближення української історичної науки з дослідниками діаспори на основі використання відкритої архівної документації для підтвердження концепції голоду-геноциду. Науковці українського зарубіжжя отримали доступ до роботи в колишніх радянських архівних фондах та численних публікацій в Україні, документальних збірок з історії голоду. З іншого боку, концепція Голодомору як геноциду, яка предметно розроблялась діаспорою ще з 70-х років, стала парадигмальною для подальших досліджень проблеми в незалежній Україні і, водночас, головним предметом критики з боку російських дослідників.

Істотні зміни в українській закордонній історіографії засвідчила увага до проблеми Голодомору в синтетичних виданнях в першій половині 90- років. Витяг із праці Ореста Субтельного «Україна: історія», у якому йшлося про голод, опублікував провідний історичний журнал республіки[3884]. Канадський вчений визнав штучний характер голоду, але називав комплекс природних і політичних факторів, що його спричинили і уникав геноцидних дефініцій.

У 60-ту річницю Голодомору побачили світ узагальнюючі праці з історії України голови НТШ у Європі, президента бібліотеки ім. С. Петлюри у Парижі Аркадія Жуковського. В україномовному виданні історичного нарису, підготовленого науковцем спільно з О. Субтельним, події в українському селі під час «великого перелому» подавалися як штучний голод, наслідок колективізації та грабіжницької продовольчої політики без акценту на дефініцію геноциду[3885].

Більш розгорнуто викладене А. Жуковським його бачення подій 1932–1933 років, наближене до геноцидної версії, у франкомовному варіанті історії України з передмовою А. Безансона[3886]. В рецензії на книжку А. Левицького серед інших трагічних сторінок невідомої і замовчуваної історії великого народу, яку доніс до французького читача А. Жуковський, згаданий і комуністичний людомор[3887].

У рік 60 річчя Великого голоду у Львові перевидано репринтом найбільш значуще видання українських науковців зарубіжжя «Енциклопедія українознавства», у якому Василь Маркусь характеризував голодне лихоліття як сплановану владою акцію покарання селян за спротив колективізації[3888]. Ще одна енциклопедична стаття, яка належить професору політології в Ратгерському університеті Олександру Мотилю, донесла інформацію про

[3884] Субтельний О. Україна. Історія. Голод 1932–33 рр. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 102–103.

[3885] Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / ред.: Я. Грицак, О. Романів. Львів : Вид–во Наук. т–ва ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. С. 104–105, 187.

[3886] Joukovsky Arkady. Histoire de l'Ukraine / préface d'Alain Besancon. Paris : Ed. du Dauphin, 1993. С. 99, 104, 109, 152, 156, 211, 216–217.

[3887] Levitski A. L'Ukraine et son histoire: réhabilitation d'une mémoire. *La Tribune Ukrainienne*. 1993. N 12–13. P. 7–10.

[3888] Маркусь В. Голод. *Енциклопедія українознавства*: Словникова частина: в 10 т. / гол. ред. Володимир Кубійович. Львів : НТШ у Львові, 1993. Т. 2. С. 405.

особливості сталінського Голодомору в Україні до англомовного читача[3889]. В іншій публікації Автора викладені його порівняльні оцінки Голодомору і Голокосту. О. Мотиль дійшов висновку про неправомірність прямих аналогій гітлерівського і сталінського злочинів, позаяк останній мав скоріше територіальну, ніж національну спрямованість. Водночас, він не заперечив паралельних з антиселянським терором голодом нищівних заходів Кремля проти національної еліти УСРР[3890].

У комплексному дослідженні сталінського режиму в Україні дійсного члена УВАН та НТШ, літературознавця та історика Григорія Костюка, англомовний варіант якого вийшов ще 1960 р., виділений підрозділ «Війна з народом, терор і катастрофа сільського господарства»[3891]. Термінологія цієї назви засвідчує ставлення колишнього політв'язня до подій в українському селі на початку 30-х років як до війни і катастрофи. Витримуючи науковий стиль історіописання, Автор монографії розглянув сукупність різних чинників та обставин, які призвели до загибелі мільйонів селян. В роботі простежено хід розкуркулення та колективізації, супроводжуваний нарощуванням державних продовольчих поборів із розгромленого і деморалізованого села. Як показав Г. Костюк, війна із селянством та економічне розорення села, брак тяглової сили, насіння та матеріального заохочення призвели до того, що у 1932 році колгоспи засіяли лише 82 % від загальної площі посівів і недобрали врожай[3892]. Науковець не знімав вини за Голодомор і з керівництва республіки, яке виявилося безпорадним перед тиском Москви, а часом байдужим та бездіяльним. Проте, розглядаючи голодове народовбивство як складову системної антиукраїнської політики ВКП(б), Г. Костюк, визначив головними винуватцями катастрофи Й. Сталіна та його політбюро[3893].

Крізь призму протистояння неоімперського центру з напівколоніальною радянською Україною розглядав питання голоду 1932–1933 років і професор університету штату Нью-Джерсі в Ратгерсі Тарас Гунчак (США). Трагедія людомору в Україні трактувалася вченим як визначальна подія для розуміння перебігу історичного процесу епохи сталінізму в Союзі РСР загалом. Відповідно в республіканському вимірі голод тлумачився в контексті національної політики більшовиків, яка містила в собі і нищення соціальної бази національного руху, і носіїв національної свідомості. Звідси витікали одночасні із Голодомором причини згортання українізації, нищення інтелектуальної та політичної еліти[3894].

Професор Гунчак, крім синтетичних праць з історії України, опублікував свої спеціальні Голодоморні студії. Серед них – виступ на конференції

[3889] Motyl A. J. Ukraine. *Collier's Encyclopedia*. New York; Toronto; Sydney, 1994.Vol. 22. P. 575, 581.

[3890] Motyl Alexander J. Looking at the Holodomor through the lens of the Holocaust. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* ... P. 171–178.

[3891] Костюк Г. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. Київ : Смолоскип, 1995. 508 с.

[3892] Костюк Г. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки … С. 135.

[3893] Костюк Г. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки … С. 136–138.

[3894] Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. С. 195–203.

Наукового Товариства ім. Т. Шевченка до 75-річчя трагедії[3895]. Автор розпочав з того, що жахи XX століття не обмежилися вірменським і єврейським геноцидами – еквівалентно трагічним був і комуністичний геноцид в Україні, яким вбито від 7 до 10 мільйонів людей.

На переконання Т. Гунчака, жахи сталінської колективізації та розкуркулення насправді не були наслідком виконання «плану побудови соціалізму в одній країні», а стали результатом війни проти селянства, щоб гарантувати організоване вилучення товарного зерна. За Гунчаком, навіть ці кровопролитні заходи влади та погодні умови не спричинили би катастрофи, якби не були доповнені тотальними реквізиціями зернових запасів, включно з насіннєвими. «Голодомор був спричинений сталінськими драконівськими квотами реквізицій, нав'язаними Україні, що змусило спустошені села постачати мільйони тонн зерна державі»[3896].

Для вибивання цих квот та «прихованих» запасів Москва спрямувала до сіл близько 12 000 спеціальних бригад, яким допомагали місцеві активісти. Крім того, як розповідає історик, влада розгорнула нечувані репресії згідно редагованого Сталіним «закону про 5 колосків», за яким «ворогів народу», що принесли з поля бурячину чи картоплину ув’язнювали, а за лантух зерна – розстрілювали. Після введення паспортів лише для городян селяни стали такими ж кріпаками, як у XIX ст. Нарешті, за директивою 22 січня 1933 р., вся Україна опинилася в облозі і 219460 втікачів було арештовано, з яких 186588 відправлено назад у їх голодуючі села. При цьому продовжувався вивіз продовольства за кордон[3897].

Пояснення таких дій режиму Т. Гунчак знайшов у конфлікті Сталіна з націонал-комуністами України і ототожненні селянства з соціальною базою націоналізму. На підтвердження своїх міркувань історик процитував сталінську статтю «Марксизм та національно-колоніальне питання» і листа генсека Л. Кагановичу 11 серпня 1932 р. Характер дій, вчинених щодо українських селян, які, на його думку, відповідають класифікації геноциду за Конвенцією ООН, науковець проілюстрував промовистими зізнаннями вищих сталінських функціонерів у республіці С. Косіора, П. Постишева, М. Хатаєвича про перемогу у війні з «куркульством» та українською націоналістичною контрреволюцією. «Таким чином, голод став інструментом геноциду іншими засобами»[3898], – підсумував свої роздуми історик і зауважив, що у той час, коли Сталін будував свою імперію на людських кістках, світ мовчки спостерігав за цим.

Так само в традиційному для діаспори контексті антиукраїнської політики московського Центру продовжував тлумачити Голодомор професор Роман Сербин. Дослідник розцінює Голодомор як складову геноциду українського народу, який крім позбавлення селян їжі, містить елементи

[3895] Hunczak Taras. The Famine of 1932–1933: A Genocide by Other Means. *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by Other Means* ... P. 13–19.
[3896] Hunczak Taras. The Famine of 1932–1933 … P. 14–15.
[3897] Hunczak Taras. The Famine of 1932–1933 … P. 15–16.
[3898] Hunczak Taras. The Famine of 1932–1933 … P. 18.

нищення української культурної та політичної еліти русифікації українців. Колективізація та розкуркулення в свою чергу, розглядаються як «прелюдія» катастрофи 1932–1933 років та один із засобів приборкання непокірних і національно свідомих верств селянства.

Професор Р. Сербин був послідовним у критиці фальсифікаторів історії Великого голоду і у наступні роки. Показовою є його полеміка із іншим представником української діаспори в Канаді – професором університету Людвига Альберта (Едмонтон) Іваном-Павлом Химкою. Цей фахівець з історії Голокосту вирішив втрутитися у питання української історії, які були актуалізовані за президентської каденції Віктора Ющенка. У 2006 р. він опублікував в інтернеті свої роздуми про Голодомор і Голокост[3899], навіяні читанням монографій українського історика Станіслава Кульчицького[3900] і його шведського колеги Йогана Дитча[3901].

І. Химка, вслід за Й. Дитчем, звертає увагу на те, що з 1983 р. серед української діаспори почастішали спроби трактувати Голодомор як акт геноциду, порівняльний з Голокостом. Його непокоїть, що деякі письменники української діаспори пішли далі і визначили деяких євреїв причетними до голоду, зокрема, близького соратника Сталіна Лазара Кагановича, а також євреїв, які служили в НКВС. І. Химка солідарний з Й. Дитчем тому, що у шкільних підручниках історії України подіям Голокосту надається надто мало уваги, а якщо про єврейські страждання і згадано, то «вони затьмарені українськими боротьбою і стражданнями».

У цьому ж стилі І. Химка дорікає С. Кульчицькому, який відстоює концепцію голоду як геноциду. Канадському професору важко зрозуміти моральний імператив професора Кульчицького, котрий заявив про свій моральний обов’язок перед пам’яттю мільйонів співвітчизників, які стали жертвами терору голодом. Споживачу грантів з дослідження Голокосту «не легко побачити зв'язок між боргом зберегти священну пам’ять про безвинно загиблих і обов'язком встановити певну класифікацію злочину, жертвами якого вони стали»[3902]. За Химкою, голод в Україні і на Кубані викликаний надмірними хлібозаготівлями і не має антиукраїнського спрямування. Таким чином, зауважує Р. Сербин, І. Химка сам виявляє подвійну мораль, коли не визнає Голодомору як геноциду лише тому, що пам’ять про нього використовується деякими політиками та письменниками як «національний міф» поряд з героїзацією національно-визвольної боротьби ОУН-УПА.

Інша публікація І. Химки, яка з’явилася у журналі «Критика»[3903], присвячена аналізу, новій монографії відомого американського дослідника

[3899] Himka John–Paul. Holocaust and Holodomor. URL : http: //pandia.ru/user/publ/17244 Holocaust_and_ Holodomor_ John_Paul_Himka (дата звернення: 16. 02. 2016).

[3900] Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. 220 с.

[3901] Dietsch Johan. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund : Media Tryck, Lund University, 2006. vii, 280 pp.

[3902] Himka John–Paul. Holocaust and Holodomor …

[3903] Химка Іван. Історія Кривавщини та ліки від "пам'яті". Часопис «Критика». Травень 2011. Рік XV. Ч. 5–6. С. 163–164.

Східної Європи Тимоті Снайдера «Криваві землі» (перевиданій в Україні)[3904], перший розділ якої присвячений голодовому народовбивству в СРСР. І. Химка констатує, що Снайдер хоча і не вживає термінів «Голодомор» чи «геноцид» відносно подій 1932–1933 рр. в українському селі, але він характеризує їх як «політичний голод», «масове вбивство» та визнає антиукраїнське спрямування сталінської політики. За Снайдером «Колективізація принесла із собою голод, що його Сталін свідомо скерував проти українців»[3905]. І. Химка резюмував, що дослідження Т. Снайдера є заанґажованим твором, скерованим на те, щоби люди лікувалися від національних міфів і тверезіше мислили про криваве минуле.

Власні погляди професор Химка більш розлого виклав в університетській промові 28 березня 2011 року, розміщеній в інтернеті. Переклад виступу канадського науковця П. Грицаком опублікований у травневому (2012) випуску часопису «Критика»[3906].

Як доводить Р. Сербин, суперечливість і неоднозначність позиції І. Химки відображена у такій сентенції: «Хоча я погоджуюся з тим, що події 1932–1933 років в Україні можна допасувати до місткого означення ООН («навмисне створення для [певної] групи таких умов життя, що мають на меті спричинити її повне або часткове фізичне знищення»), я з низки причин противлюся кампанії за визнання голоду як геноциду»[3907].

І нижче історик називає причини своєї ігнорації геноциду, які не стосуються самого факту цього явища. Його непокоїть, що українці начебто «неспроможні виявити співчуття жертвам націоналістів»; що кампанія визнання геноциду має найбільший резонанс в діаспорі та в Західній Україні, де голоду не було; що до «геноцидної» кампанії «приплітають», за висловом Автора, «увесь гнів, спрямований на росіян та євреїв», що завищується кількість жертв голоду. Як бачимо, І. Химка у своїх міркуваннях застосовує мало прийнятний в науці метод аналогії і виступає в якості ображеної людини: якщо ви героїзуєте ОУН–УПА і не визнаєте їх співучасті в Голокості, то я не визнаю і вашого Голодомору.

Р. Сербин показав хибність такої «методології» І. П. Химки спеціально на сторінках того ж часопису[3908]. Професор Сербин виділив два «міти», які спричинили обурення І. Химки: твердження, що голод в Україні 1933 року був геноцидом і заперечення участі ОУН і УПА у Голокості[3909]. За Химкою, арґумент геноциду застосовується в Україні для кампанії уславлення антикомуністичного опору українських націоналістів під час Другої світової війни.

[3904] Снайдер Тімоті. Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіним: монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.
[3905] Snyder Timothy. Bloodlands … P. 394.
[3906] Химка Іван. Втручання: підважуючи міти української історії XX століття. URL: http://m.kryty ka.com/ ua/articles/vtruchannya–pidvazhuyuchy–mity–ukrayinskoyi–istoriyi–xx–stolittya (дата звернення: 16. 02. 2016).
[3907] Химка Іван. Втручання: підважуючи міти …
[3908] Сербин Роман. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи. *Критика.* Червень 2012. Ч. 6 (176). С. 15–18.
[3909] Roman Serbyn. Erroneous Methods in J.–P. Himka’s Challenge to «Ukrainian Myths» / August 7, 2011. URL: https://ukraineanalysis.wordpress.com/2011/08/07/ erroneous–methods–in–j–p–himka%E2%80%99s–challenge–to–%E2%80%9Cukrainian–myths%E2%80%9D/ (дата звернення: 09. 10. 2016).

Такі сентенції викликали у Р. Сербина відчуття дежавю і нагадали йому «брехливу» книжку Д. Тоттла 1987 р., котрий також заперечував український геноцид і надзвичайно переймався участю українців у Голокості. При цьому обоє не були фахівцями у проблемах Голодомору і мали обмежену джерельну базу, зокрема ігнорували навіть Р. Лемкіна – Автора прийнятого ООН визначення геноциду. Р. Сербин стверджує: «Усупереч Лемкіновій дефініції, І. Химка хибно обмежує поняття геноциду до голоду українського селянства, а отже, має з Голодомором концептуальні проблеми»[3910].

І. Химка вбачає передумови голоду в руйнівній колективізації, яка охопила весь Радянський Союз, але не помітив того, що сформулював Автор Конвенції ООН про геноцид 1948 р.: голод селян УСРР 1933 р. був одним із серії актів геноциду, які радянський режим здійснював проти української нації. У зв'язку з цим квебекський історик наголосив: «…у своїй концептуалізації українського геноциду Лемкін уникав тієї «пезантистської інтерпретації», яка досі побутує і поміж противниками ідеї геноциду (Тері Мартін), і поміж її прихильниками (Норман Наймарк). Натомість він трактував селян як частину етнічної та національної групи, а не як соціяльну категорію»[3911].

Для Сербина дивною і морально неприйнятною частиною статті І. Химки є пояснення його опору старанням української спільноти закріпити визнання голоду геноцидом посиланнями на нібито уславлення в Україні націоналістів, нагнітання теми Голодомору галичанами, що не відповідає дійсності.

Аналіз позицій І. Химки щодо оцінки монографії Т. Снайдера, та публікацій Р. Лемкіна, а також ставлення едмонтонського професора до концепції голоду-геноциду Р. Сербин конкретизував у своїй публікації в електронному виданні[3912]. Дослідник послідовно викриває, по-перше, намагання І. Химки представити уникнення Т. Снайдером терміну «Голодомор» (Т Снайдер пояснював це слабкою обізнаністю з терміном англомовних читачів), як заперечення геноцидного змісту цього голоду. Насправді, за Т. Снайдером «це була не нестача продовольства», чи помилок колективізації, як приписує йому І. Химка, а свідомий злочин: «Сталін вирішив вбити мільйони людей в Радянській Україні»[3913]. Понад те, Р. Сербин, наводить ще один контраргумент Авторства самого Т. Снайдера: «Рафаль Лемкін, міжнародний адвокат, який пізніше винайшов термін геноцид, назвав би український випадок «класичним прикладом радянського геноциду»[3914].

Відповідно Р. Сербин викриває методи І. Химки, за допомогою яких той намагається очорнити Р. Лемкіна за визнання ним голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу та взагалі нівелювати геноцидні студії. На відміну від Р. Лемкіна, «Химка не бачить, в першу чергу, те, що український геноцид складався з більш, ніж просто голоду. По-друге, для вченого, який

[3910] Сербин Роман. Боротьба Івана Химки …
[3911] Сербин Роман. Боротьба Івана Химки … С. 15-18.
[3912] Serbyn Roman. On the Ukrainian Genocide …
[3913] Snyder Timothy. Bloodlands … P. 42.
[3914] Snyder Timothy. Bloodlands … P. 53.

наполягає на порівняльних дослідженнях, він несподівано ігнорує довгі і гіркі дебати навколо єврейських, вірменських та інших геноцидів»[3915].

На завершення своєї статті Р. Сербин, у відповідь на закиди І. Химки заявляє, що українці, на відміну від прихильників унікальності Голокосту, не претендують на особливий статус Голодомору, а лише прагнуть співчуття до жертв голоду, суспільної уваги і визнання українського геноциду, як це зроблено у випадку з єврейською, вірменською та іншими людськими катастрофами. На противагу І. Химці, для якого навіть пам'ять про Голодомор здається тягарем[3916], Р. Сербин справедливо розширює обговорення українського геноциду за рамки трагедії селян, голодуючих в 1932–1933 роках, і каже також про нищення комуністичним режимом інтелігенції та Церкви – «мозку» і «душі» нації. Він робить акцент на збереженні і розвитку культури, вірувань і загальних ідей, які роблять Україну «націю, а не маси людей».

Науковий доробок Р. Сербина включає також загальну характеристику результатів діяльності української еміграції з донесення правди про Голодомор. Ще у далекому 1968 р. вчений констатував недостатню просвітницьку роботу української діаспори у Великобританії, де ні наукові кола, ні преса, ні політикум не надавали серйозної уваги штучному голоду в Україні початку 30-х років через брак інформації та політичні погляди ліберальних кіл[3917].

Як випливає з аналізу Р. Сербином французьких публікацій з цієї теми[3918], насамперед – сенсаційної для лівих кіл Франції колективної праці «Чорна книга комунізму»[3919], на кінець 80-рр. історіографічна і суспільна ситуація на Заході в осмисленні радянського голоду кардинально змінилася. Канадський вчений проаналізував характеристику голоду в Україні Н. Вертом, котрий вважав, що голод був навмисно організований Кремлем для покари селян. Паризький історик назвав свій розділ у збірнику «Великий Голод», як і події 1932–1933 рр., внаслідок яких в Україні на його думку загинуло 4 із 6 млн. радянських людей. Розглянувши наукову позицію іншого історика – редактора «Чорної книги комунізму» С. Куртва, Р. Сербин не погодився з ототожненням вченим єврейського Голокосту і українського голодового геноциду. На думку Р. Сербина, така позиція С. Куртва (тотожна поглядам багатьох українських емігрантів. – В. Г.) лише дає козирі опонентам, адже «…цей геноцид є не «українським» а «класовим»[3920], спрямованим проти селянства України.

В іншій статті із збірки своїх праць – «Українська діяспора й Україна», опублікованій у 1995 р. в газетах Торонто, Парижа та київській «Молоді України» – Р. Сербин дорікає українській еміграції за недостатню роботу із роз'яснення світовій спільноті трагедії голоду в Україні і ставить за приклад

[3915] Serbyn Roman. On the Ukrainian Genocide …

[3916] Himka John–Paul. Encumbered Memory: The Ukrainian Famine of 1932–33. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Spring 2013. Vol.14. Number 2. P. 411–436.

[3917] Serbyn R. British Public Opinion and the Famine in Ukraine. *New Review: A Journal of East European History*. Toronto, 1968. Vol. 8. No. 3(32). P. 89–101.

[3918] Сербин Роман. Голодомор 1932–1933: проблема колективної пам'яті. *За яку спадщину?* Київ : [б. в.], 2002. С. 89–96.

[3919] Le Livre Noir Du Communisme ...

[3920] Сербин Роман. Голодомор 1932–1933 … С. 96.

успіхи у цьому напрямі єврейської діаспори. «Жидівська діяспора стала частиною проводу західного світу, і її Голокост увійшов у колективну пам'ять і свідомість людства, – пише Р. Сербин. – Українська діяспора залишилась на периферії, і світ не цікавиться її Голодоморами, хоч вони такі самі доречні для аналізування сучасних політичних злочинів (якщо не більше), як жидівський Голокост»[3921]. Професор Сербин звинувачує також владу України у бездіяльності щодо донесення правди про Голодомор у республіці і на міжнародному рівні та пропонує координацію зусиль політичних та наукових кіл у цій справі на Батьківщині та в діаспорі.

Як представник «тоталітарної школи» історіографії Р. Сербин виступав не лише адептом геноцидної версії трагедії Голодомору, а й вніс власний вагомий вклад у її розвиток. Його стаття на підтримку геноцидної версії Голодомору в рамках програми «Уроки історії» Міжнародного благодійного Фонду «Україна 3000» була опублікована 28 мовами у збірнику «Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні»[3922]. Р. Сербину належить також передмова до англомовної публікації праці Р. Лемкіна про геноцид українського народу. На думку історика, Р. Лемкін «… справедливо розширює обговорення українського геноциду за селян голодуючих в 1932–33 роках, і каже про знищення інтелігенції та Церкви, «мозок» і «душа» нації. Він робить акцент на збереження і розвиток культури, вірувань і загальних ідей, які роблять з України «націю, а не масу людей»[3923].

Маючи схильність до конкретних дефініцій і лаконічних визначень, професор Сербин прямо назвав одну із своїх публікацій в колективній монографії «Голодомор: український геноцид»[3924]. Дослідник підкреслив, що широка концептуалізація Р. Лемкіним українського геноциду удару проти всієї нації ніколи не отримувала тієї уваги, на яку вона заслуговує, хоча вона стала актуальнішою. ніж півстоліття тому[3925]. Тому Р. Сербин розгорнув доказову базу концепції Р. Лемкіна, використавши для цього десятки документів та публікацій (64 посилання) різними мовами. Дослідник нагадав позицію Р. Лемкіна щодо українського геноциду, яку знаменитий юрист єврейського походження, ґрунтував на доказах сталінського системного удару по чотирьох національно-свідомих групах українського суспільства: інтелігенції, Українській автокефальній Церкві, націонал-комуністичних урядовцях та селянству.

Канадський дослідник у цій роботі зосередився головним чином на селянській групі, яка зазнала найстрашнішого удару Голодомором. Вчений простежив витоки антиселянської більшовицької політики ще з 1918 р. і процитував відомі слова Сталіна про те, що селянство складає потужну

[3921] Сербин Роман. Українська діяспора й Україна: за партнерські засади співпраці. *За яку спадщину?* Київ, 2002. С. 103.
[3922] Сербин Роман. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду. *Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні* / ред. Роман Сербин; упоряд. Олеся Стасюк. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.
[3923] Serbyn Roman. Lemkin on the Ukrainian Genocide … P. 123.
[3924] Roman Serbyn Holodomor: The Ukrainian Genocide … P. 205–230.
[3925] Roman Serbyn Holodomor: The Ukrainian Genocide … P. 207.

національну армію. Р. Сербин простежив передумови і хід насильницьких «розкуркулення» та колективізації, вбивчу динаміку хлібозаготівель на початку 30-х років. Разом з тим, історик виокремив рубіжні кроки влади, які свідчили про нищення селянства не за принципом його проживання у багатому зерновому регіоні, а за республіканською та етнічною (за межами України) належністю. Р. Сербин зазначив, що вже влітку 1932 р. «…Сталін розмахував привидом українського сепаратизму, який переслідував багатьох російських імперіалістів перед ним: «Якщо ми не візьмемося відразу виправити ситуацію в Україні, ми можемо втратити Україну».

Найбільш чітко своє трактування геноцидної версії подій 1932–1933 рр. в Україні Р. Сербин виклав у статті «Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид»[3926]. Ця стаття практично стала україномовною інтерпретацією позиції вченого, викладеної в «Українському квартальнику» 2006 р.[3927]. Але в канадському виданні Автор більше уваги надав антиукраїнській спрямованості Голодомору, а в «Архівах України» – юридичній відповідності сталінського злочину в Україні конвенції ООН про геноцид. Спершу вчений проаналізував визначення геноциду самим Автором терміну Р. Лемкіним, який наголошував, що геноцид «не обов'язково означає нагальне знищен¬ня нації», а, скоріше, передбачає «намір зображувати ним скоординований плян різних дій, скерованих на знищення суттєвих основ національних груп з ціллю анігіляції самих груп»[3928].

Р. Сербин зробив три уточнення до дефініції Р. Лемкіна: по-перше, «Автор розглядав «національну» групу у двох смислах: громадянському (civic nationality) та етнічному (ethnic nationality)»; по-друге, Лемкін розумів «нищення» групи як поступовий процес, який починався руйнуванням матеріальних і духовних основ, необхідних для існування даної групи; по-третє, у визначенні юриста не йшлося «про тотальну фізичну анігіляцію даної групи»[3929].

Наступним кроком Р. Сербина став розгляд «Конвенції про запобігання геноциду та покарання за нього», яка була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Вчений відзначив той факт, що преамбула Конвенції заперечує невизнання геноциду лише тому, що подія відбулася перед затвердженням цього документу, а її перша стаття спростовує заяви тих, хто пов'язують геноциди лише з воєнними обставинами.

Р. Сербин наводить формулювання геноциду у Конвенції і дає своє трактування такої ознаки цього злочину як «намір знищити». Вслід, за Р. Лемкіним, він пояснює, що «нищення» не означає виключно фізичної ліквідації якоїсь групи. Щодо «наміру», то хоч, за виразом дослідника

[3926] Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України.* 2008. № 3–4 (261). С. 53–62.

[3927] Serbyn Roman. The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the light of the UN Convention of 1948. *The Ukrainian Quarterly*. Summer 2006. Vol. LXII. No. 2. P. 181–204.

[3928] Axis rule in occupied Europe : laws of occupation, analysis of government, proposals for redress / by Raphaël Lemkin. Washington : Carnegie Endowment for International Peace, Division of Intern. Law, 1944. P. 80. xxxviii, 674 p.

[3929] Axis Rule in Occupied Europe … P. 80.

геноцидів Лео Купера, «уряди зазвичай не проголошують і не документують геноцидні плани за прикладом нацистів»[3930], тим не менше, відзначив Р. Сербин, «…архіви зберегли численні закони, директиви та виступи високих радянських службовців, які яскраво свідчать про злочинні інтенції сталінської верхівки»[3931].

На доказ свого твердження Автор назвав:

1) закон «про 5 колосків» від 7 серпня 1932 р.; 2) розпорядження про вилучення усього зерна, включно з посівним, про «чорні дошки»; 3) про блокаду УСРР і Кубані законом від 22 січня 1933 р.; 4) про хатні обшуки і конфіскацію усіх харчових запасів, а також 5) відверті вислови про «урок голодом» членів Політбюро КП(б)У М. Хатаєвича і П. Постишева у 1933–1934 рр.

Крім того, пише Р. Сербин «… не раз заперечувачі українського геноциду недоречно висувають факт, що Сталін не мав на меті знищити усіх українців чи всіх українських селян. Це правда, але Конвенція не вимагає інтенції тотального знищення групи»[3932]. Більше того, як наголошує дослідник, Конвенція не вказує на потребу визначення мотивів чи причин, що спонукають геноцидира до його злочину, на чому спекулюють заперечувачі геноциду. Достатньо самого такого вчинку. Але, в порядку дискусії, Р. Сербин наводить класифікацію геноцидів за мотивами Авторитетних канадських дослідників: для усунення реальної або потенційної загрози; для поширення терору між реальними або потенційними ворогами; для здобуття економічного багатства; для впровадження вірування, теорії або ідеології[3933]. Якщо застосувати вказані чинники для злочину до радянських подій, то бачимо ці мотивації в українському геноциді – пише монреальський вчений.

За Сербином, іншим ключовим елементом для визнання геноциду, згідно з Конвенцією ООН, є визначення груп жертв: національні, етнічні, релігійні і расові, з яких перших дві характерні для України. На думку вченого, не можна зводити геноцид в Україні лише до Голодомору: «Нищення голодом українських селян було лише частиною геноциду; геноцид був нищенням українців як національної та етнічної групи»[3934]. Виходячи з положень Конвенції, історик трактує як «національну групу» не лише хліборобів, що складали три чверті населення УСРР, а й інтелігенцію, урядовців та інших жертв розстрілів, ув’язнень та депортацій, під «етнічною» – українців Кубані та інших компактних місць проживання в РСФРР. Р. Сербин показав, що елементом такого етноциду був не лише терор голодом та асиміляція дітей розстріляних і засланих українців, а й скасування українізації: «Коли в середині грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) заборонив публічне вживання української мови, то це була передача не лише дітей, але всього 8-мільйонного українського

[3930] Kuper Leo. Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century. London : Penguin, 1981. P. 35.
[3931] Сербин Р. Осмислення Голодомору … С. 55.
[3932] Сербин Р. Осмислення Голодомору … С. 56.
[3933] Chalk Frank, Jonassohn Kurt. The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. New Haven : Yale University Press, 1990. 461 p.
[3934] Сербин Р. Осмислення Голодомору … С. 57.

населення РСФРР з української етнічної групи, яку фактично ліквідувалося, до російської етнічної групи»[3935].

На закінчення своєї статті канадський дослідник звернувся до визначення термінології подій 1932–1933 рр. Він довів хибність трактування української трагедії як «Голокост» або «терор голодом». Р. Сербин переконаний: «Правильний термін є Голодомор, який треба вживати не лише в сенсі «морення голодом», але як синонім «геноциду проти українців». В українській мові це слово треба писати з великої букви, як також і в англійській мові, додаючи до нього дефінітивний артикул «the» – «the Holodomor»[3936].

Згідно з уточненням професора у виступі на конференції в Торонто (2013), термін «Голодомор» придатний не лише для позначення власне штучно створеного голоду 30-х років, а й для всього періоду нищення українців тоталітарною комуністичною системою у першій половині ХХ-го століття, як добре продуманої, стратегічно і тактично зорганізованої, і надзвичайно жорстокої щодо методів втілення акції[3937].

Як на нас, у такому разі варто виділяти вживання цього терміну у вузькому сенсі, як це роблять більшість українських фахівців з історії голоду 1932–33 рр., і в широкому – «тоталітарній» призмі бачення Р. Сербина, на яке теж треба зважати, особливо враховуючи штучний характер голодувань 1921–1923 і 1946–1947 рр.

Найбільш розлога інтерпретація подій в радянській Україні на початку 30-х років та їх відповідності класифікації геноциду викладена професором Сербином у збірнику матеріалів конференції НТШ у Нью-Йорку до 75-річчя Великого голоду[3938].

Вчений висунув три тези своїх тверджень, які він логічно і документально аргументував у своєму дослідженні: «1. Український голод був геноцидом. 2. Документи показують, що навмисне голодування було спрямовано проти українців. 3. Докази відповідають критеріям, встановленим Конвенцією Об'єднаних Націй 1948 року про геноцид»[3939].

В наступному розділі своєї праці історик пояснив значення терміну «геноцид», проаналізував класифікацію цього явища Конвенцією та пояснення різними фахівцями і встановив його відповідність організованому радянською владою Голодомору в Україні та українських етнічних анклавах СРСР. Співставивши «геноцидні» критерії канадських вчених Ф. Чалка і К. Йоганссона[3940] з подіями 1933 р. в УСРР, професор Сербин встановив відповідність останніх всім чотирьом критеріям за наступними цілями організаторів: а) запобігти загрозі цілісності Радянської імперії від українського

[3935] Сербин Р. Осмислення Голодомору … С. 60.
[3936] Сербин Р. Осмислення Голодомору … С. 61.
[3937] Соколик Оксана. Питання досліджень української історичної правди: Науково–популярна конференція та доброчинний бенкет у Торонто 6 квітня 2013 р. URL : http://ukrpohliad.org/ukrayintsi–v–sviti/py–tannya–doslidzhen–ukrayins–koyi–istory–chnoyi–pravdy.html
[3938] Serbyn Roman. The Ukrainian Famine … P. 34–83.
[3939] Serbyn Roman. The Ukrainian Famine … P. 38.
[3940] Chalk Frank, Jonassohn Kurt. The History and Sociology of Genocide. *Analyses and Case Studies*. New Haven and London : Yale University Press, 1990. P. 29.

руху; б) тероризувати український народ для підпорядкування волі Сталіна; в) заволодіти українським зерном для прогодування промислових центрів та експорту; г) ліквідувати залишки капіталістичної економіки та консолідувати соціалізм[3941].

Охарактеризувавши Голодомор як геноцид, вчений перейшов до аналізу історії його розгортання в Україні, починаючи з своєрідної прелюдії – рішень XV з'їзду ВКП(б) у грудні 1927 р., де йшлося про готовність до «превентивної війни» з світовим імперіалізмом, запорукою перемоги у якій мала бути індустріалізація та колективізація країни. Переможна армія супердержави мала опиратися на власні ресурси, насамперед на ресурси найбільшого виробника товарного зерна радянської України.

Історик нагадав вислів Сталіна на засіданні югославської секції Комінтерну 30 березня 1925 року. Усвідомлюючи велику загрозу єдності авторитарних держав з боку політично свідомих національних меншин та зв'язок між національним та селянським питанням, Сталін наголосив, що «право на відокремлення не повинно розумітися як зобов'язання» і має вирішуватися не національною меншиною, а «тут в Росії»[3942].

Р. Сербин зауважив, що внаслідок успішної українізації Радянська Україна стала «П'ємонтом» не тільки для західних українських земель, але також і для прилеглих районів РРФСР, тому Сталін не міг забути про це національне відродження і загрозу повномасштабної війни з селянством. Ця причина, за логікою історика, була однією з основних рішень листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. про перехід до «ліквідації куркульства як класу» і масової колективізації. Як показав Р. Сербин, в УСРР «декулакізація» і колективізація проводилася з найбільшим опором і жертвами серед сільських трударів.

Окремий розділ праці канадського вченого присвячено боротьбі Кремля з керівництвом радянської України, яка загострилася у 1932 р. На основі аналізу листування членів Політбюро та матеріалів III республіканської конференції КП(б)У, Автор показав як Сталін, Молотов, Каганович, незважаючи на протести Петровського та Чубаря, продавлювали смертельні для селян рішення про квоти заготівель. Остаточно антиукраїнські наміри Кремля проявилися з появою 14 грудня 1932 р. таємного указу Сталіна-Молотова про припинення українізації, яка пов'язувалася з «петлюрівщиною» та «куркульською контрреволюцією. Як розшифровує цю постанову Р. Сербин: «Наприкінці 1932 р. «війна проти фермерів» в Україні та в українських регіонах РРФСР стала прямою атакою на українську націю»[3943]. Таке рішення Москви, поряд із постановою про блокаду республіки 22 січня 1933 р., стало трагічною кульмінацією процесу нищення українства, який почався набагато раніше.

Р. Сербин, відзначив, що хоча навряд чи буде відома точна кількості жертв Голодомору, цінність загублених людських життів для України не піддається виміру. До українських жертв він відніс всіх селян республіки та

[3941] Serbyn Roman. The Ukrainian Famine … P. 43.
[3942] Serbyn Roman. The Ukrainian Famine … P. 50–51.
[3943] Serbyn Roman. The Ukrainian Famine … P. 73.

козацтво Кубані, які зазнали найбільшого терору комуністичного режиму, тому, що вони складали найбільшу загрозу комуністичній імперії. «Винищення частини українських селян було, таким чином, свідомим кровопролиттям, покликаним послабити українську націю як фізично, так і морально»[3944], доходить висновку історик.

Завдяки зусиллям Романа Сербина розробка історії голоду в Україні також поповнювалася і упорядковувалася історичними джерелами. У розпал дискусії про Голодомор в Канаді вийшла збірка значущих статей, які стосувалися цієї проблеми. У ній крім авторської праці, вміщено статті ще семи науковців: Дж. Е. Мейса, Б. Кравченка, С. Максудова, М. Царинника, А. Лібіха, В. Ісаїва, Ф. Чалка, К. Джонассона[3945].

Крім вивчення подій початку 30-х років, професор Сербин відомий у міжнародних наукових колах також ґрунтовними дослідженнями голоду початку 20-х років в Україні. Впорядкований і редагований ним збірник документів «Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді» містить 819 статей і повідомлень з цієї теми[3946]. Книга включає в себе тексти англійською, французькою та українською мовами і є найбільшим за обсягом упорядкуванням періодичних джерел з історії голоду в Україні 1921–23 років.

Виходячи із системної оцінки радянського режиму, історик одним з перших у світовій історіографії провів паралелі між радянськими штучними людоморами 1921–1923 і 1932–1933 рр., назвавши перший з них «генеральною репетицією» або ж «моделлю» Великого голоду початку 30-х років[3947]. За Сербином: «Людина – не природа – була причиною першого масового голоду в радянській Україні. У зв'язку з цим, український голод 1921–1923 дуже відрізнявся від одночасного російського голоду, але був цілком подібним до українського голоду 1932–1933 рр.»[3948]. Висновки історика певною мірою співвідносяться з періодизацією «війни більшовиків проти селян» (1917–1933 рр.), у якій відомі дослідники Голодомору А. Безансон (Франція) та А. Граціозі (Італія) виділяють, в різній інтерпретації, по 4 фази. Спільною метою комуністичних очільників було використати, як у 20-ті рр., або організувати, як у 30-ті, терор голодом для придушення соціального і національного опору комуністичному режиму.

Авторитет вченого у галузі радянської міжвоєнної історії визнаний у наукових колах, що засвідчують і його статті в енциклопедичних виданнях[3949].

Назагал, Р. Сербин виявив себе провідним дослідником проблеми Голодомору серед української діаспори, який продемонстрував кваліфікований

[3944] Serbyn Roman. The Ukrainian Famine … P. 83.

[3945] Famine in Ukraine 1932–1933 / eds. Serbyn Roman & Bohdan Krawchenko. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986. 192 p.

[3946] Serbyn Roman. The Famine of 1921–1923 and the Ukrainian Press in Canada. Toronto: Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre, 1995. 700 p.

[3947] Serbyn R. The Famine of 1921–1923: a Model for 1932–1933? *Famine in Ukraine 1932–1933*. Toronto, 1986. P. 147–187.

[3948] Serbyn Roman. The first man–made famine in Soviet Ukraine: 1921–1923. *The Ukrainian Weekly*. 1988. No. 45. P. 10. 5–10.

[3949] Serbyn Roman. Ukraine (Famine). Encyclopedia of Genocide and Crime Against Humanity. *Macmillan Reference USA*. 2005, P. 155–161.

методологічний підхід і об’єктивну наукову позицію. Його концептуальний підхід до вивчення радянської історії співвідноситься з методологією «тоталітарної школи» радянології, яка надає вирішального значення у трактуванні процесів сталінської доби ідеологічним постулатам, імперським традиціям та волі диктатора, а не порухам мас та збігу обставин.

Професору Сербину, по-перше, належить обґрунтування доцільності вживання щодо голоду 1932–1933 р. саме терміну «Голодомор», по-друге, поширення цього явища за межі вбивства голодом і часові рамки початку 30-х років. Історик побачив коріння геноциду 1932–33 рр. у початках комуністичної національної і соціальної політики періоду «військового комунізму» і голоду 1921–1923 рр. По-третє, одним з найвагоміших здобутків вченого є аргументована кваліфікація належності Голодомору до явищ геноциду, визначених Конвенцією ООН 1948 року.

Понад те, Р. Сербин першим серед українських науковців спростував фальсифікації історії голоду 1932–33 рр. в Україні, що з’явилися на Заході у 80-х роках XX ст. і пізніше, виявив некомпетентність та ідейно-політичну заангажованість їх авторів, дав наукову і ціннісну оцінку цинічним заперечникам Голодомору. Р. Сербин виявив себе також як професійний документознавець і видавець матеріалів з історії голодних років в Україні, популяризатор довго замовчуваної правди про Голодомор і жертви українського народу.

Весь життєвий шлях Романа Сербина – приклад боротьби цілісної і мужньої особистості за правду про голод, приклад невтомної наукової та просвітницької роботи з відродження історичної пам’яті українського народу та утвердження України в світі. Подвижницька і багатогранна діяльність Романа Сербина, як і сама особистість вченого, потребують подальшого комплексного дослідження із залученням методів історіографії, джерелознавства, герменевтики, біографістики, просопографії та інших.

Історик Володимир Косик з Національного інституту східних мов і цивілізацій університету Париж-3 торкався у своїх численних працях і тематики Великого голоду. Він виклав свої погляди на міжнародній конференції в Києві, приуроченій до 60-річчя голоду[3950], які, в основних рисах, окреслюються рамками геноцидної концепції Голодомору.

На думку В. Косика, смертний голод лютував лише в межах «української етнографічної території», тоді як у Російській Федерації (за винятком української Кубані) лихо не набрало такого великого розмаху і важких наслідків[3951]. Причини такої відмінності вчений вбачав у історичній імперській політиці Москви, яку продовжував вже «червоний» господар Кремля – Й. Сталін, який влаштував нищення носіїв національної свідомості в селах та інтелектуальної еліти в містах.

[3950] Косик В. Голод–геноцид 1932–1933 р. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1995. С. 21–28.

[3951] Косик В. Голод–геноцид 1932–1933 р. ... С. 27.

Користуючись знанням кількох європейських мов дослідник використав у системі доказів своєї версії історії голоду в Україні звіти західних дипломатів, кореспонденції періодики 1932–1933 років, радянські документи. Це дозволило йому викласти тему голоду в світлі комуністичної політики централізації та уніфікації політичної системи Радянського Союзу, яку проводив Сталін у міжвоєнний період. В окремих публікаціях, перевиданих українською мовою[3952,3953], вчений довів, що в таку політику не вписувалися соціальні й національні ідеали українського селянства та інтелігенції, що і стало причиною їх жорстокого понівечення у 1933 р.

Важливе методологічне значення мають переконання вченого в тому, що, по-перше, окремі події 30-х років мають розглядатися в контексті інших «від упадку української незалежності аж до Другої світової війни», по-друге, вони будуть не усвідомлені «без узглядження політичних відносин між Україною і Росією», які є відносинами імперського окупанта і поневоленого[3954]. На підтвердження такого історичного бачення вчений навів вислови Леніна і Сталіна про потребу Росії в українських ресурсах, насамперед продовольчих, та факти їх жорстоких реквізицій у 1920–1921 роках.

В. Косик наголосив, що боротьба українського селянства проти насильства більшовиків, у якій взяло участь на початку 20-х років 40 тис. повстанців, тривала безперервно подекуди аж до Голодомору і мала не лише соціальні, а й національно-визвольні ознаки. Ріст національної свідомості під час українізації історик засвідчив і виступами М. Хвильового, М. Волобуєва та вказав на серйозні побоювання Москви втратити Україну у зв’язку з «національним ухилом» в республіці й загостренням відносин з Англією у 1927 р. Звідси виведено удар комуністичного Центру по українській інтелігенції (процес над СВУ), автокефальній Церкві, а також перехід у 1929 р. до «розкулачення» і суцільної колективізації, які, за Косиком, проводилися жорстокіше, ніж у Росії На підкріплення своїх поглядів історик навів мету влади, яку «знаменито» виклала газета «Пролетарська Правда» від 22-го січня 1930 р.: засобом колективізації уряд прагне «знищити цю соціяльну базу українського націоналізму, якою є селянська приватна власність»[3955].

Запущений Москвою «механізм Голодомору», за Косиком мав три складові: 1) завищені квоти заготівель зерна у 1931–1933 роках; 2) насильна реквізиція хліба і всіх продуктів, з осені 1931 до кінця 1932 року; 3) ізоляція сіл від міст і вокзалів та України від інших республік і зовнішнього світу[3956]. Таким чином в українських селах було створено безвихідну ситуацію, доповнену терором, виселеннями, радянськими розстрілами втікачів на зовнішніх кордонах.

Як відзначив В. Косик, у той час, коли вже в 1932 р. в Україні загинуло від голоду 1,5 млн людей, Москва продовжувала експортувати продовольство, а

[3952] Косик В. Підсовєтська Україна між двома Світовими війнами : до 75–річчя Голодомору, 1932–1933 / пер. з франц. І. Туз. Київ : УВС, 2007. 48 с.
[3953] Косик В. Підсовєтська Україна … С. 174–198.
[3954] Косик В. Підсовєтська Україна ... С. 174.
[3955] Косик В. Підсовєтська Україна … С. 181.
[3956] Косик В. Підсовєтська Україна … С. 182.

на довершення розправи над селянством провела паспортизацію городян і блокувала внутрішній кордон республіки. Відповідно протести української громади на Заході, які передавалися в Москву, радянське керівництво називало наклепами і брехнею. Причину такої реакції В. Косик вбачає в тому, що сталінський режим прагнув довести світові свою цивілізованість і добитися міжнародного визнання.

Торкаючись питання втрат від голоду вчений навів як найбільш прийнятні дані колишньої радянської співробітниці статистичного бюро Галини Вільної про 6,5 млн українських втрат від людомору, включно з 1 млн ненароджених[3957].

У своїх висновках про застосування Кремлем голоду як політичної зброї, крім численних фактів, свідчень очевидців, повідомлень преси, історик опирався на дипломатичний звіт С. Граденіго, де йшлося про заміну «етнічного матеріалу» в Україні, та зізнання самого сталінського емісара в республіці П. Постишева, який назвав 1933 рік роком розгрому націоналістичних і петлюрівських елементів. «Якраз в цих словах треба шукати головних причин, які спонукали російський уряд організувати голод»[3958], переконаний В. Косик.

У останньому розділі праці під назвою «Дальший погром України», В. Косик простежив репресії Москви проти партійного керівництва республіки, творчої та наукової інтелігенції, зросійщення України, але констатував незнищенність волі народу до власного національного життя.

До 90-річчя вченого приурочений вихід однієї з його останніх праць про історичний шлях України[3959], один із підрозділів якої має промовисту назву «Голодомор». В. Косик в основному повторив свої попередні судження про передумови, причини та характер штучного голоду як складової геноциду нації, але уникнув численних посилань на свідчення очевидців та дипломатичні реляції. Натомість Автор залучив до своєї роботи матеріали листа Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р., де йшлося про застереження генсека від можливої втрати України. Водночас В. Косик дорікнув українським історикам, які на відміну від французького комуніста М. Ляпорта, не бачать, що Сталін більший росіянин, ніж грузин. «Дійсно, правдою є те, що Сталін став справді звичайним інструментом російського імперіалізму»[3960], – погоджується з Ляпортом історик.

В. Косик нагадав, що зерно в країні було, але його охороняла озброєна варта, вивозили в Росію та за кордон. Він навів висновок очевидця подій, американського журналіста В. Чемберліна, про те, голодуючих, доведених до божевілля і канібалізму людей можна було легко врятувати, якби уряд захотів. Але Сталін волів пожертвувати 5-6 млн українців, але виконати п'ятирічний план, створити другу вугільну й металургійну базу на Сході та зміцнити обороноздатність держави. При цьому, якщо Радянська Росія приховувала сам

[3957] Косик В. Підсовєтська Україна … С. 191.

[3958] Косик В. Підсовєтська Україна … С. 193.

[3959] Косик В. Україна – довга і важка боротьба за існування. Київ: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2014. 277 с.

[3960] Косик В. Україна – довга і важка … С. 71.

факт голоду, – пише В. Косик, – то її сучасна спадкоємиця, заперечує Голодомор в Україні[3961].

Отже, В. Косик розглянув події Великого голоду в Україні в контексті загальної лінії комуністичної Москви щодо найбільш небезпечної з притаманної Сталіну великодержавницької точки зору національної республіки. Навіть розкуркулення та колективізацію вчений розглянув крізь призму цієї національної політики, хоча і нагадав про план індустріалізації СРСР. Здається аргументацію історика міг би посилити порівняльний аналіз голоду в Україні та інших республіках, а також аналіз «Голодоморних рішень» Кремля осені-зими 1932–1933 років, зокрема, постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., якою пов'язувалася українізація і куркульська «контрреволюція».

У XXI столітті з'явилися також нові дослідження юридичного аспекту проблеми голоду, пов'язані з його тлумаченням як геноциду згідно з конвенцією ООН 1948 року та засудженням винуватців злочину. В 2001 році доктор Мирон Куропась з Університету Північного Іллінойсу (Чикаго), розглядаючи рефлексії світу на події 1932–33 року в СРСР, кваліфікував ставлення міжнародної громадськості до штучного сталінського голоду, як байдуже, оскільки «жодну людину досі ще не засудили за цей злочин»[3962]. Але з тих пір, як відомо, Голодомор набув значного розголосу в світі і навіть засудження його організаторів українським судом.

У новому тисячолітті продовжив свою дослідницьку та видавничу діяльність доктор соціології, голова Українсько-канадського дослідницького і документаційного центру (Торонто) Всеволод Ісаїв. У редагованому ним збірнику джерел та теоретичних розвідок[3963] Автор солідаризувався з відомим соціологом П. Сорокіним, який зауважував традиційне використання російською владою голоду як засобу політичного тиску[3964]. В. Ісаїв розвинув свою висловлену ще у 80-ті роки тезу про те, що здійснювані сталінським режимом соціальні перетворення зводилась в Україні до винищення селянства як опори національного руху, поєднаного з повальними репресіями проти національної еліти задля перетворення українського етносу в залякану інертну масу. Відповідно, на думку вченого, ситуація, яка склалася в українському селі 1932–33 років, була проявом війни Сталіна і його поплічників з непокірним селянством, що спричинила масову загибель і втечі хліборобів і спотворила природне формування соціальної структури українського суспільства[3965].

Директор Центру демографічних і соціоекономічних досліджень українців у США при НТШ (Нью-Йорк), професор Олег Воловина опублікував обстеження різних методик обрахунків кількості жертв Голодомору і навів

[3961] Косик В. Україна – довга і важка … С. 72–73.

[3962] Kuropas M. Standing Resolute in the Face of Evil: Reflections on the Great Famine. URL: http://www.faminegenocide. com/resources/resolute.html.

[3963] Famine–Genocide in Ukraine 1932–1933. Western archives, testimonies and new research / ed. Wsewolod W. Izajiw. Toronto : Ukr. Canadian Research and Documentation Center, 2003. 212 p.

[3964] Сорокин П. А. Голод как фактор: влияние голода на поведение людей, социальная организация и общественная жизнь. Москва : Academia, 2003. 683 с.

[3965] Famine–Genocide in Ukraine 1932–1933 … P. 139–146.

результати власного дослідження демографічних втрат[3966]. У структурі смертності ним виділено два типи втрат: 1) загальні втрати населення внаслідок голоду; 2) смертність, обумовлена регіональними особливостями та побічними наслідками Голодомору. Вивчення дискусії щодо демографічних наслідків Великого голоду дозволило Автору встановити труднощі визначення точної цифри голодових втрат через відсутність їх належного обліку, а головне – величезні масштаби загибелі людей.

Демограф навів найбільш вірогідні параметри із відомих підрахунків наслідків сталінського злочину, що становлять від 3 до 7 мільйонів чоловік і встановив, що, найімовірніше, загальні людські втрати України від Голодомору не перевищили 5 млн. осіб. О. Воловина засвідчив нестачу 3 млн людей в радянській Україні у 1933 р. і тривалість життя чоловіків в середньому 11 років, а жінок – 15 років[3967]. Як встановив науковець, вплив голоду на зниження тривалості життя при народженні в 1933 році перевищив показники воєнного 1942 року. Не вдаючись, до оцінки питання про наявність геноциду антиукраїнського спрямування, вчений зауважив, що така масова загибель людей не могла залежати від погодних факторів і означає сплановану владою голодову акцію. Загальні висновки професора Воловини достатньо категоричні: «Статистичні дані є безперечними. Голодомор 1932–33 років був трагедією величезних масштабів, і ключовим фактором є те, що це був результат цілеспрямованої урядової політики»[3968].

Останнім часом дослідження демографічних наслідків голоду набули міжнародного кооперативного характеру внаслідок вироблення спільних методик статистичної обробки динаміки народонаселення в СРСР у 20–30-х роках. О. Воловина і українські демографи не обмежилися обрахуванням наслідків голоду, а висловили думку про причинну відмінність Голодомору від голодів у радянській Україні 1921–1923 і 1932–1933 років: «Голодомор 1932–33 років є прикладом соціальної інженерії типу катастрофи, а два інших – комбінацією природних та соціальних інженерних катастроф. … Це було наслідком суворого здійснення сталінським режимом двох політик: надзвичайно амбіційна та пришвидшена програма індустріалізації та примусова колективізація фермерських господарств[3969].

На думку вчених, підкріплену посиланнями на С. Кульчицького та А. Граціозі, штучний голод 1932–33 рр. вплинув на кілька частин Радянського Союзу, але на Україні та Кубані мав національну компоненту і забрав найбільше жертв. Врахувавши різні обрахунки динаміки народонаселення, науковці провели коригування переписів 1926, 1937 та 1939 рр. в УСРР у площинах села та міста, коефіцієнтах народжуваності та смертності, вікових та статевих стратах тощо. Проведено також реконструкцію міграції селян і містян

[3966] Wolowyna Oleh. Demographic Dimensions of the 1932–33 Famine in Ukraine. *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by other means* ... P. 98–114.

[3967] Wolowyna Oleh. Demographic Dimensions … P. 109.

[3968] Wolowyna Oleh. Demographic Dimensions ... P. 109.

[3969] Rudnytskyi Omelian, Levchuk Nataliia, Wolowyna Oleh, Shevchuk Pavlo, Kovbasiuk Alla. Demography of a man–made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian studies in population.* 2015. 42. No 1–2. P. 54.

та загального руху народонаселення республіки за 1927–1938 рр., дані про яку зведені в окрему таблицю. Враховано також дискусійні питання методики та оцінок людських втрат від Великого голоду в СРСР, які побутують в світовій науці.

Кінцеві висновки фахівців наступні: «Ми оцінюємо втрати від Великого Голоду у 4,5 мільйони, з прямими – 3,9 мільйонів та непрямими – 0,6 мільйона … що дорівнює 15,3% загальної чисельності населення радянської України в 1933 році»[3970]. Відповідно вимерло від голоду цього року 19% сільського населення і близько 5% містян.

Вчені встановили також, що найвища надлишкова смертність у 1933 р. припала на березень-серпень, коли загинуло 90% селян і 77,5% містян, а непряма смертність від перерваних пологів (586 тис. чол.) охопила й 1934 рік. Кваліфікація вчених-демографів і методика їх дослідження викликають довіру до їх обрахувань кількості жертв Голодомору. Проте отримані дані не можуть вважатися остаточними насамперед через неповноту статистичних даних руху народонаселення, смертності і народжуваності у роки Голодомору.

Канадський науковець, професор політології Університету Віндзор Ігор Стебельський одну із своїх публікацій присвятив розгляду дебатів щодо причин Великого голоду і розкритикував прибічників їх «функціонального» пояснення[3971]. Дослідник проаналізував здійснену С. Віткрофтом і М. Таугером корекцію показників урожайності зернових на початку 30-х років, обнародуваних органами державного планування СРСР. Як наголосив І. Стебельський, липневі 1933 року звіти з України та Північного Кавказу свідчать про дуже хороші врожаї, але «офіційні» дані про обсяги зерна, залишені для потреб селянства, були навмисне завищені. Тому, на його думку, єдиним джерелом достовірної інформації про цей період, включно із звітом за ключовий 1932 рік, служать дані, подані органами ОДПУ. Відкинувши аргументи Віткрофта про те, що вирішальною причиною продовольчої кризи були посухи і втрати врожаю, І. Стебельський встановив: «головною причиною дефіциту продовольства та голоду була колективізація та реквізиція зерна»[3972].

Однією із сучасних монографічних публікацій про боротьбу української діаспори в Канаді за правду про Голодомор є робота Галини Мокрушиної[3973]. Дослідниця з Оттавського університету на основі контент-аналізу сучасного канадського законодавства та шкільних програм історії Голодомору, інтерв'ю емігрантами простежила зусилля з української діаспори на покращення обізнаності канадського суспільства з проблемою голоду-геноциду 30-х років в радянській Україні. Історикиня стверджує, що «Великий український голод» був організований сталінським комуністичним режимом, який забрав у селян

[3970] Rudnytskyi Omelian, Levchuk Nataliia, Wolowyna Oleh, Shevchuk Pavlo, Kovbasiuk Alla. Demography of a man–made human catastrophe … P. 69.

[3971] Stebelsky Ihor. Did Weather Play a Part in the Great Famine of 1932–1933? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* ... P. 5–12.

[3972] Stebelsky Ihor. Did Weather Play … P. 8–11.

[3973] Mokrushyna Halyna. Ukrainian Sentiments and Canadian Sustenance: *Remembrance of the 1932–1933 Great Famine (the Holodomor):* Thesis submitted to the Faculty of Graduate and Postdoctoral Studies in partial fulfillment of the requirements for the M.A. in Communication. Ottawa : University of Ottawa, 2010. iv, 144 p.

все зерно. «Але найважливіше для української нації – це не стільки повна картина Голодомору, скільки розповідь, що пояснює його, наратив, який надає сенсу минулому та допомагає зрозуміти розвиток українців як нації»[3974], – наголосила Г. Мокрушина.

Надалі Авторка детально виклала погляди прибічників інтенціоналістської та, частково, ревізіоністської точок зору на характер голоду, виокремивши каменем спотикання дискутантів пункт сприйняття чи заперечення антиукраїнських мотивів у діях сталінської верхівки. Дослідниця констатувала, що українці в Канаді та США, незважаючи на упередженість західного суспільства та протидію Радянського Союзу, утворили інституційну базу дослідження Великого голоду та успішно спрацювали під час відзначення 50-річчя трагедії по підвищенню обізнаності про неї в світі. Зрештою, активне лобіювання націоналістичних політиків незалежної України за підтримки північноамериканської діаспори призвело до прийняття важливих документів: указу Президента 1998 р. про встановлення четвертої суботи листопада як Національного дня пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій та закону Верховної Ради 2006 р. про визнання Голодомору актом геноциду українського народу.

Авторка встановила, що українські канадці у 90-х роках концентрували свої зусилля на запис очевидців сталінського злочину на політичному визнанні Голодомору, добивалися впровадження його як обов'язкового предмету у шкільні навчальні програми. У політичній сфері українські канадці досягли найвагоміших результатів, отримавши визнання Канадським урядом Голодомору геноцидом українського народу.

У роботі робиться висновок, що пропаганда канадською діаспорою ідеї Голодомору як трагедії українського народу свідчить про життєвість національного почуття та усвідомлення нею своєї ролі як опікуна національної пам'яті. Обмінюючись пам'яттю про Голодомор з канадським суспільством, українська канадська діаспора повторно актуалізує свою відмінну колективну ідентичність, сприяє відновленню української історичної пам'яті, підтримує Україну на шляху до демократії, консолідує демократичні цінності канадського суспільства та посилює роль Канади захисті прав людини. Канадську діаспору, на думку Г. Мокрушиної, спонукає прагнення бути частиною української нації, потреба розповісти про історичну правду та віра в зобов'язання Канади поважати і захищати права людини[3975].

Ще одна кваліфікаційна праця з проблеми боротьби за правду про Голодомор і поширення інформації про українську трагедію виконана Головою Української жіночої асоціації Західної Австралії, доктором Лесею Мельничук-Морган на матеріалах імміграції у Західну Австралію[3976]. Безпосередньо працюючи з людьми, Л. Морган у 2003–2005 рр. зібрала свідчення

[3974] Mokrushyna Halyna. Ukrainian Sentiments and Canadian … P. 6.

[3975] Mokrushyna Halyna. Ukrainian Sentiments and Canadian … P. 129, 132–133.

[3976] Morgan Lesa. «Remember the peasantry». A study of genocide, famine, and the Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–33, as it was remembered by post–war immigrants in Western Australia who experienced it: A thesis presented to the University of Notre Dame Australia in fulfilment of the thesis requirement for the degree of Doctor of Arts in the School of Arts and Sciences. Fremantle, Western Australia, 2010. 318 p.

40 українських емігрантів – вихідців з різних областей України (та 1 – з Ростовської обл. РСФСР. – В. Г.), які пережили Голодомор переважно в дитячому віці і мешкали в місті Перті. Крім того, вона провела аналіз наукових дискусій з теми та первинних доказів штучного голоду, а також його відповідності класифікації як геноциду українського народу. Дослідницею використано матеріали Українсько-канадського центру досліджень і документації, який містить неопубліковані мемуари та понад 800 аудіо- та відеоінтерв'ю, документи Фонду Голодоморів в Україні, архівні публікації веб-сайту «АртУкраїна» та інші джерела з історії Великого голоду.

Простеживши історію замовчування штучного голоду і боротьби за правду про нього, дослідниця навела три причини нерозуміння української трагедії на Заході у тлумаченні Р. Конквеста і добавила четверту, виражену Дж. Мейсом і пов'язану з перемогою Радянського Союзу у війні: «якби Гітлер переміг у війні, люди пам'ятали б тільки модельний табір Терезієнштадт, а не Освенцим чи Треблінку»[3977].

В роботі Л. Морган окремо розглянуті докази віднесення Голодомору до категорії геноциду, наведені представниками західної історіографії Р. Лемкіним, Р. Сербиним, Н. Вертом, А. Граціозі. Історикиня цитує оригінальне тлумачення причин геноциду А. Вайс-Вендтом, який пояснив «рішення Росії знищити народи Східної Європи» тим, що у ній «не здатні перетравлювати велику кількість людей, які належать до вищої цивілізації»[3978]. Наведено також пояснення Д. Сондерса, професора російської історії в Університеті Ньюкасла на Тайні, який переконаний, що українці постраждали від штучного голоду найбільше, оскільки були другою за величиною етнічною групою в Радянському Союзі і складали найбільшу загрозу радянській єдності[3979]. Крім того, дослідниця послалася на «два цінні документи щодо дискусії про геноцид в Україні»: висновок української Національної комісії зі зміцнення демократії та верховенства права на чолі з міністром юстиції М. Оніщуком від 16 травня 2008 року, де зазначено, що Голодомор відповідав юридичним вимогам Конвенції ООН про геноцид 1948 року і підсумки презентації судді Б. Футея у Вашингтоні у вересні 2008 року, де заявлено, що зараз є достатньо документів для виявлення радянських намірів у контексті геноциду як Голодомору та руйнування української культури та нації[3980].

Другий із семи розділів праці Л. Морган демонструє її власне бачення голоду в Україні як геноциду, який не обмежувався початком 30-х років і нищенням селянства. Це засвідчує і назва розділу: «Голод 1932–1933 років в контексті історії України», і його зміст: спершу містяться невеликі за обсягом підрозділи про національну політику більшовиків після революції, про розкуркулення, колективізацію, терор проти української церкви та інтелігенції, радянську каральну систему.

[3977] Morgan Lesa. «Remember the peasantry» … P. 64.

[3978] Morgan Lesa. «Remember the peasantry». … P. 71.

[3979] Saunders David. The Starvation of Ukrainians in 1933: By–Product or Genocide? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* ... P. 101.

[3980] Morgan Lesa. «Remember the peasantry … P. 71.

Безпосередній початок спланованої голодової акції Москви проти українського селянства історикиня пов'язала з діями Молотова і Кагановича на III конференції КП(б)У у липні 1932–1933 року. «По суті, план полягав у вилученні всіх харчових запасів українських селян»[3981], – вважає Л. Морган.

Відповідно, заготівлі зерна в українських селах було припинено лише в березні 1933 року, коли «Голод і смерть стали хронічними», а ті з партійних керівників, хто намагався полегшити страждання одноплемінників, стали жертвами «чисток» і репресій.

Вчена послідовно простежила механізми і засоби голодового нищення: залучення бригад активістів, закриття кордонів, паспортні обмеження, які застосовувалися паралельно з поверненням до зросійщення, політичними репресіями, замовчуванням Голодомору. Проілюстровано фактами і наслідки злочину – загальна та дитяча смертність, канібалізм, безпритульність, хвороби, руйнація психіки дітей, які вижили і розповіли про комуністичні жахи, тощо.

Л. Морган стверджує: «Фізичні докази масових вбивств стали одним з перших відчутних доказів звірств, скоєних радянським режимом під Сталіним. Протягом 70-х років під час земляних робіт на дев'ятому кілометрі Дніпропетровсько-Запорізької траси були виявлені масові могили. Їх було визначено місцем поховання людей, убитих сталінським режимом під час Голодомору 1932–1933 років»[3982]. Історикиня наводить різні оцінки кількості жертв Голодомору, але вважає, що остаточна цифра українських втрат не піддається точному обрахуванню.

У підсумковій частині роботи Л. Морган-Мельничук відзначено, що хоча її дослідження мало основним предметом спогади про Голодомор та його наслідки, для життя післявоєнних біженців-мігрантів у Західній Австралії, головним пов'язаним питанням, було те, чи можна вважати Голодомор геноцидом. Простеживши дебати з цього питання, вона нагадала судження Р. Лемкіна, Р. Сербина, а також авторитетних фахівців з теорії геноциду Ф. Чалка і К. Джонассона, котрі вбачали причину української катастрофи в тому, що Сталін вирішив усунути два ворожих елементи свого режиму: «селянство в цілому та українську націю»[3983].

Проаналізувавши розповіді свідків трагедії, дослідниця дійшла однозначного висновку: «… Голодомор був геноцидом українського народу»[3984]. Л. Морган поділяє також погляди інших науковців щодо кваліфікації української трагедії як злочину проти людства, який не мав паралелей в європейській історії, позаяк здійснювався у мирний час. Заразом, вона нагадала думку «морального авторитета» у справі вивчення геноцидів, директора Інституту Голокосту та геноциду в Єрусалимі та редактора Енциклопедії геноциду В. Чарні, наведену у публікації Г. Грабовича «Голодомор і пам'ять» що дискусії з цієї теми часто грунтуються на

[3981] Morgan Lesa. «Remember the peasantry» … P. 119.
[3982] Morgan Lesa. «Remember the peasantry» … P. 135.
[3983] Morgan Lesa. «Remember the peasantry» … P. 286.
[3984] Morgan Lesa. «Remember the peasantry» … P. 294.

«інтелектуальної конкуренції та претензії на наукову славу ораторів, а не справжню турботу про жертви»[3985].

На завершення своєї праці вчена пропонує продовжити дослідження Голодомору за свідченнями очевидців, які, як показали її записи дитячих вражень описують трагедію в таких деталях і кольорах, які перевершують свідчення дорослих, показують психологічний стан людей, руйнування сімей та скалічені долі упродовж всього життя. Л. Морган вважає, що довготривалі наслідки геноциду – Голодомору ще не вивчені і підтримує пропозицію А. Граціозі розглядати наслідки трагедії, психологічні травми в ході історичних досліджень, а не політичних дебатів. Крім того, вона вважає що пізнанню світом правди про українську катастрофу допоможе залучення дослідниками, крім мемуарів, нових архівних даних.

Своє дослідження рефлексії австралійських емігрантів – очевидців Голодомору Леся Мельничук опублікувала окремою книжкою у 2012 р. під назвою «Тихі спогади, покалічені життя»[3986]. Попри те, що, як показує назва видання, основний акцент вченої здійснено на дослідженні конкретних людських доль, відображених у спогадах, перший розділ її роботи присвячено аналізу причин, обставин і наслідків Голодомору[3987], а п’ятий – його інтерпретації в якості геноциду українського народу[3988].

В роботі Л. Мельничук засвідчено, що опитані нею українські мігранти прибули до Австралії морем між 1947 і 1951 роками, з таборів «переміщених осіб» в Європі. Свідчення цих емігрантів відображають важкі переживання людей, що пережили злочини радянського режиму, включаючи Голодомор примусову працю у нацистських таборах. Дослідження австралійської вченої, хоча і побудоване лише на обробці лише сорока спогадів, доповнює результати подібних анкетувань, проведених в українських громадах у всьому світі і допомагає скласти повну панораму поневірянь покоління українців, що пережило злочини тоталітаризму. Отже, у монографії «Тихі спогади, покалічені життя» підтверджено основні постулати концепції Голодомору 1932–1933 років як геноциду, простежено тривалі і важкі наслідки катастрофи для тих, хто вижив у сталінському пеклі.

Особливістю праць Л. Морган-Мельничук є їх джерелознавча та описова направленість з використанням значного обсягу джерел, але без залучення інших публікацій, крім англомовних, що виключає всебічний комплексний підхід. Крім того, як на нас, дослідження вченої більше представляють ілюстрації поглядів інших авторів, ніж власну доказову базу та узагальнення, тобто відбивають не лише археографічні, а й історіографічні рефлексії.

Загалом комплекс літератури української еміграції, де і зародилася геноцидна версія Голодомору, відзначається як найбільш монолітний і послідовний у консолідації на засадах цієї концепції та її популяризації в світі.

[3985] Grabowicz George G. The Holodomor and Memory. *The Great Ukrainian Famine and Its Soviet Context* / ed. Halyna Hryn. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute Harvard University, 2008. P. 141.

[3986] Melnyczuk Lesa. Silent Memories, Traumatic Lives. Western Australian Museum, 2012. 328 p.

[3987] Melnyczuk Lesa. Silent Memories, Traumatic Lives … P. 19–89.

[3988] Melnyczuk Lesa. Silent Memories, Traumatic Lives … P. 237–272.

Проте цьому історіографічному масиву бракує спеціальних комплексних монографій з історії Голодомору на кшталт кваліфікаційної праці Л. Морган-Мельничук.

Назагал, діяльність української діаспори відіграла ключову роль в розвитку та становленні сучасної історіографії голоду 1932–33 рр. Завдяки активній роботі українських зарубіжних дослідників ця проблема стала предметом наукової дискусії спочатку в англо-американській, а потім в історичній науці СРСР та Західній Європі.

Концептуальні підходи в дослідженні проблеми голоду 1932–33 рр. в українській історіографії діаспори сформувались ще у 70-х роках. Надалі розвиток концепції голоду-геноциду зводився до розширення спектру проблематики, поглиблення обґрунтованості. Концептуальні підходи та фактографічна база, опрацьовані діаспорою, склали методологічну та джерельну основу подальших досліджень американських вчених, завдяки чому, події початку 1930-х рр. стали предметом наукових досліджень багатьох сучасних зарубіжних істориків.

У 1986–1991 рр. історична наука української діаспори домагалась визнання трагедії 1932–33 років міжнародною спільнотою, в першу чергу, в СРСР, доводячи факт спланованого винищення українців шляхом штучного голоду. Після розпаду СРСР концепція голоду-геноциду стала загальноприйнятою в історичній науці України, проте переважна більшість російських, англо-американських та європейських дослідників поставились до неї критично.

У 1990 – 2000-х роках концептуальні засади вивчення голоду в українському зарубіжжі певною мірою змінюються. Дослідники менше інтерпретували події 1932–1933 років, як етнічний конфлікт, в якому радянська влада продовжила антиукраїнський курс російського царизму. Протягом новітнього періоду українська зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. залишалась одностайною у своїх концептуальних підходах оцінки явища як однієї з ланок геноциду українського народу.

6.4. Голодомор в Україні 1932–33 роки у науковій літературі Російської Федерації

Величезні обсяги історичного наративу нагально потребують його систематизації і науково-теоретичного осмислення. Такі завдання вирішувалися у десятках історіографічних праць, які охопили весь діапазон наукових розробок з історії соціально-політичного розвитку Української РСР у 20-30-і рр. XX ст., як вітчизняних, так і зарубіжних. Знаковим явищем щодо останніх, які належать переважно українським вченим, є поява перших докторських дисертацій В. Коцура[3989] і Г. Васильчука[3990] та монографій[3991,3992], де, зокрема, проаналізовано праці науковців Російської Федерації, США, Канади, Франції,

[3989] Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні ...
[3990] Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія ... 390 с.;
[3991] Васильчук Г. Радянська Україна 20–30–х років XX ст. …
[3992] Шитюк М. М., Назарова К. В. Голодомор 1932–1933 років в Україні ....

Німеччини та інших країн з історії Великого голоду. Спеціальне дослідження зарубіжної історіографії здійснене і в кільканадцяти статтях з цієї тематики Авторства як українських Авторів (Г. Васильчук, В. Гудзь, Я. Калакура, С. Кульчицький, В. Марочко, К. Назарова, В. Савельєв, М. Шитюк, В. Шкварець та ін.), так і зарубіжних (В. Данилов, Й. Дитч, В. Кондрашин, Р. Сербин, Е. Тевнен та ін.).

Проте спеціальний компаративний аналіз публікацій представників тоталітарної та ревізіоністської шкіл, попри їх помітне місце у західній історіографії, поки що не проводився. Крім того, візьмемо до уваги, що Г. Васильчук констатував: «Концептуально зарубіжна історіографія віддзеркалює сучасні пізнавальні методи і підходи, які давно використовуються на Заході, – теорію модернізації, цивілізаційності, повсякденності, тоталітаризму»[3993]. Звідси виникає питання, які саме підходи превалюють у зарубіжній історіографії, а які у дослідженні історії Голодомору в окремих пострадянських країнах, на яке ми також спробуєм дати відповідь.

З розпадом Радянського Союзу різнобіжності у процесі формування концептуальних поглядів на Великий голод в Україні і Російській Федерації, які окреслилися наприкінці 80-х років, виросли в цілком окремі версії його інтерпретації. Якщо в Україні була і залишається мейнстрімом тоталітарна концепція Голодомору, то методологічний підхід та доказовий інструментарій російської історіографії аграрних перетворень в СРСР упродовж останнього 30-річчя залишається, головним чином, в межах ревізіоністських модернізаційних інтерпретацій. Водночас, як було ще закладено науковою командою істориків-аграрників В. Данилова і письменниками-»грунтовиками», вирішальним чинником трагедії радянського села визначався суб'єктивний фактор голоду, що відрізняє російську історіографію від «функціоналістів» Заходу. Голод 1932–1933 років для вчених Російській Федерації був побічною темою і розглядався в контексті колективізації, розкуркулення, продовольчої політики, з наголосом не стільки на кількості жертв трагедії, скільки на руйнації традиційного селянського укладу Росії, її «розселянювання».

Але, за почином Віктора Данилова, проблема Великого голоду була виділена серед інших питань аграрної історії 1930-х рр. з наголосом не стільки на помилках Сталіна, скільки на навмисному використанні ним засобів терору голодом задля зламу опору селянства колективізації і продрозкладці. На думку науковця Вологодського держуніверситету Миколи Кедрова, «справжня причина виключної уваги» до теми Великого голоду полягала в тому, що ця проблема була виділена у програмній статті В. Данилова 1990 р.[3994]. Зазначено, що штучний голод у ній характеризувався як «найбільш важкий злочин сталінського керівництва проти народу, проти справи соціалізму»[3995].

[3993] Васильчук Г. М. Сучасна зарубіжна історіографія політичного та соціально– економічного розвитку радянського суспільства 1920–х–1930–х рр. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун–ту ім. Михайла Коцюбинського.* Вип. XVII. Серія: Історія: зб. наук. праць / заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця, 2010. С. 110.

[3994] Кедров Н. Г. Сталинская историографическая модель осмысления коллективизации российского крестьянства. *Петербургский исторический журнал.* 2016. № 1. С. 173–185.

[3995] Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. История СССР. 1990. № 5. С. 27.

Думка М. Кедрова видається надто однозначною, позаяк, на наш погляд, ріст уваги до теми в Російській Федерації відбувався поступово і насамперед за рахунок залучення до наукового обігу нових архівних документів з трагічних наслідків аграрних перетворень 30-х років та поширенням в світі «геноцидної» версії голоду в УСРР. Її історична й ідеологічна інструменталізація в незалежній Україні, особливо під час відзначення 60-річчя Голодомору, викликала українсько-російські наукові дискусії, що найбільше стимулювало пошук російськими фахівцями аргументів на підкріплення своїх заперечень антиукраїнського характеру голоду. Як зазначав, С. Кульчицький, початок цим дискусіям дала інформаційно-аналітична конференція посольства України в Москві в липні 1993 р., приурочена до 60-річчя голоду, під назвою «Голодомор 1932–1933 рр.: трагедія і попередження»[3996].

Вже перша міжнародна конференція у незалежній Україні, присвячена 60-річчю Великого голоду[3997], виявила принципові розбіжності у його тлумаченні між українськими і російськими науковцями. Російські учасники конференції, Авторитетні історики-аграрники М. Івницький та В. Кондрашин, головними причинами голоду 1932–1933 років визначали спрямовану антиселянську політику уряду, яка вилилася у розкуркулення, примусову колективізацію, надлишкове вилучення збіжжя у колгоспів та одноосібників[3998,3999]. Більшість російських дослідників розвивали гіпотезу, згідно якої голод 1932–1933 років був організований владою для боротьби з селянським опором колективізації і методам контрактації у заготівлях зерна, які вилилися фактично у продрозкладку. Дещо відмінну точку зору на причини голоду мав Євген Осколков, який, акцентував увагу на об’єктивних факторах катастрофи села. Крім насильницької колективізації, яка привела до розпаду традиційного сільського господарства, вчений нагадував про посуху, низьку врожайність, які спровокували голод. Проте і Є. Осколков не заперечував штучний характер трагедії, якій Сталін, маючи продовольчі ресурси, не захотів запобігти[4000].

Водночас всі російські доповідачі на конференції розглядали голод в Україні у всесоюзному контексті та наголошували, що найтяжча ситуація з продовольством у 1932–1933 роках склалася в Казахстані і на Північному Кавказі. У свою чергу, Є. Осколков намагався довести помилковість тверджень українських істориків про те, що в 1932–1933 роках вже за кілька кілометрів від кордону УСРР, на території РСФРР, продовольчої катастрофи не відбувалося[4001]. Проте російський історик не уточнив, що його опоненти мали

[3996] Кульчицький Станіслав. Чому Сталін нас нищив? Як осмислювали Голодомор. Позиція радянських істориків. *День.* 2005. 9 листопада. № 207.

[3997] *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжн. наук. конф. Київ, 9–10 вересня 1993 р. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАНУ, 1995. 200 с.

[3998] Ивницкий Николай. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? (по документам «Кремлевского архива»). *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки* ... С. 35–44.

[3999] Кондрашин Виктор. Голод в Поволжье. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки* ... С. 123–131.

[4000] Осколков Евгений. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо–Кавказского края. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки* ... С. 115.

[4001] Осколков Евгений. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах … С. 116.

на увазі Центрально-Чорноземні області та Нечорнозем'я, а не Кубань. Намагаючись спростувати положення про нищення кубанців як носіїв української національної свідомості, історик наполіг на антикозацькому спрямуванні голодоморної акції в цьому регіоні та на Дону. Водночас Є. Осколков зазначив, що тільки в останній декаді грудня 1932 року – першій половині січня 1933 року з Кубані було вислано на крайню Північ майже 62 тис. осіб[4002]. Історик, хоча й визнав найстрашніші наслідки Голодомору на Кубані, в порівнянні з іншими козацькими регіонами, але не пояснив, чому сталінська директива 14 грудня пов'язала провал хлібозаготівель з українізацією.

В українській історіографії відзначалося (С. Кульчицький, М. Шитюк, К. Назарова та ін.), що до 1993 р. російські науковці, зосереджені на вивченні сталінської «революції зверху» в масштабах всієї країни, залишалися осторонь від обговорення української версії голоду-геноциду. Проте київська конференція 1993 р., у назві якої був термін «Голодомор», а домінантою виступів її учасників – Кремлівський геноцид, – викликала критику російських науковців та їх занепокоєння претензіями деяких доповідачів до Російської Федерації.

Так, президент України Леонід Кравчук нагадав, що голод був не просто геноцидом проти власного народу, а організований за директивою з іншого центру[4003]. Ще гостріше поставив питання Іван Драч, який зажадав каяття за геноцид українського народу від Росії спадкоємиці СРСР за аналогією вибачення Німеччини за Голокост. На його думку, українці мають право на вибачення офіційної Росії за їх переполовинення в СРСР: «українська нація залишає за собою право зажадати відповідальності Москви, зокрема і за голодомор –1933»[4004].

Хоча українські учасники конференції звинувачували не російський народ а владу «червоної імперії», В. Кондрашин , вважав, що конференція стала «яскравим прикладом антиросійського спрямування»[4005] виступів представників українських політичних та наукових кіл.

Наступного року у листі до редакції журналу «Вопросы истории» учасники київської конференції М. Івницький, В. Кондрашин, Є. Осколков та І. Зеленін обнародували офіційну позицію істориків Російської Федерації щодо подій в радянському селі 1932–1933 років. Ними вперше заявлено про принципове несприйняття концепції голоду-геноциду та виділення української трагедії з контексту союзної. Історики протестували проти формулювання голоду як «цілеспрямований геноцид української селянства» у прес-релізі українського посольства, та аналогічних тверджень В. Маняка в післямові до праці «Голод 1933». Піддано критиці і статтю Л. Капелюшного в газеті «Известия» від 3 липня 1993 року, де йшлося про геноцид, вчинений Сталіним

[4002] Осколков Евгений. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах ... С. 120.

[4003]Кравчук Леонід. Ми не маємо права знехтувати уроками минулого! *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки* ... С. 10.

[4004]Драч Іван. Право виставити рахунок. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки* ... С. 10.

[4005] Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии: метод. реком. по курсу «Историография истории России». URL : www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc (дата звернення: 10. 09. 2017).

за допомоги С. Косіора та П. Постишева, спершу, щоб «приборкати селян і залучити їх до колгоспів», а потім знищити українське селянство як «носіїв національної ідеї», зберігачів «національного генофонду»[4006].

Автори листа не просто критикували українських колег за політизацію питання та звинувачення їх в імперській позиції, а обґрунтували концептуальне бачення російським науковим загалом проблеми Великого голоду на теренах СРСР. У невеликій за обсягом роботі були використані документи архіву Політбюро ЦК КПРС, Російського центру збереження та вивчення документів новітньої історії, свідчення очевидців подій, 617 з яких зібрав особисто В. Кондрашин, та наукові публікації, що надало листу істориків аналітичного характеру.

Російські історики нагадали наріжний камінь своєї конструкції історії голоду, яку вони представляли на конференції: «…трагедія голодомору обрушилася на основні зернові райони країни і була викликана антикризовою політикою сталінського керівництва, яка не мала, проте, яскраво вираженої національної спрямованості. Картина загальноселянської трагедії у всіх регіонах, що її пережили, в сутності, була ідентичною»[4007].

Як видно із цих тверджень, російські історики розвивали власні напрацювання часів перебудови згідно з якими, по-перше, голод розглядався в контексті загальнодержавної продовольчої політики в зернових районах СРСР; по-друге, як штучний захід, здійснений сталінським режимом, по-третє, як захід, здійснений заради модернізації країни, по-четверте, як антиселянську, але не антиукраїнську акцію. Звідси випливала одностайність російських істориків у запереченні визначень «Голодомор» та «геноцид» відносно подій в українських селах 1932–1933 років, – термінів, які окреслювали відмінність голоду в УСРР від загальносоюзного голодування.

На підтвердження своєї позиції російські історики навели низку фактів, які дійсно підтверджують вину Сталіна, керівників надзвичайних комісій за масові репресії проти селянства та низових представників партгоспапарату репресії, за продовження викачки хліба і блокування сіл навіть у розпалі голоду. Добре аргументовано науковцями і певні соціально-економічні чинники голоду у регіональному зрізі – від Казахстану до України (промахи колективізації, недорід, втрати зерна тощо), але вони констатували: «У 1932 р. попри частковий неврожай в низці районів і значні втрати зерна на жнивах, хліба було зібрано, щоби запобігти голоду»[4008].

Разом з тим, намагаючись спростувати тезу С. Кульчицького про те, що Голодомор в Україні 1933 р. відрізнявся від голоду в сусідніх Росії (за винятком Криму та Кубані), Білорусії, де населення від нього не вмирало, історики лише підтвердили антиукраїнське спрямування сталінського «нищівного удару». Так, вони навели заяви Молотова влітку 1932 року про «привид голоду» на Україні і

[4006] Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине. *Отечественная история.* 1994. № 6. С. 256.
[4007] Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов …С. 256.
[4008] Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов ... С. 256.

одночасно розпорядження взяти хліб будь якою ціною, блокувати села, заборонити продаж керосину, сірників, солі (і це – 20 листопада. – В. Г.).

Російські науковці доводять що за даними ОГПУ, найбільше постраждала від голоду саме Кубань, де проживало більшість українців: «До особливо неблагополучних (на Північному Кавказі. – В. Г.) відносяться 13 районів, в тому числі 11 районів Кубані»[4009]. Вчені пов'язують депортації 62 тис. кубанців і повальні реквізиції майже всього продовольства з 10 районів Кубані репресіями комісії Л. Кагановича, спрямованими на придушення опору козацтва, – але не українства. Так, козацтво також нищилося сталінськими посіпаками як «контрреволюційний елемент», наприклад на Дону. Тільки чому ж інші 2 райони найбільшої катастрофи на Північному Кавказі виявилися також не російськими, як взялися доводити Автори листа, а, подібно до Казахстану і Поволжя, Південного Уралу, національними: Шовгеновський у Адигейській Автономній Області, де проживало 54,4% черкесів і 29,7% українців і Курсавський на Ставропіллі, де мешкало 80,6% українців?

Крім того, наведені російськими істориками дані про те, що із 75 зернових районів багатонаціонального Північного Кавказу голод вразив лише 47 районів (63%)[4010], суперечить їх твердженню про пряме співвідношення голоду в СРСР із зонами зернового виробництва.

Понад те, російські вчені виробили свою точку зору на події 1932–1933 років, яка не відповідала твердженням західних ревізіоністів. Це стосується, зокрема, заперечення штучного голоду М. Таугером, який апелював до низького урожаю 1932 р. та Р. Девіса й С. Віткрофта, які знайшли 35 постанов уряду про відправку селянам у лютому–червні 1933 р. 320 тис. тонн продовольчого зерна.

Лідер російських істориків-аграрників Віктор Данилов відповів на це, що така допомога була краплиною в морі, щонайменше 25–30 млн. голодуючих. За його підрахунками, експортовані у 1932 р 1,8 млн тонн зерна порятували би від голодної смерті 6,9 млн. чол. за нормами сприятливих років і 14 млн. – за раціоном несприятливих років. А ще ж було 1 млн. 820 тис. державних резервів! В. Данилов встановив: «В сукупності відмова від експорту хліба та реалізації хлібних запасів могли б поліпшити становище в основних голодуючих районах 25–30 млн. чоловік. У всякому разі масовій смертності від голоду можна було запобігти»[4011].

В. Данилов і раніше неодноразово звертався до вивчення передумов та причин Великого голоду на базі російських матеріалів. Визначальними передумови продовольчої кризи початку 30-х років, на його думку, були сталінські репресії і депортації найбільш продуктивного заможного селянства та форсована, не підготовлена матеріально насильницька колективізація[4012]. Якщо на початку 90-х років історик більше зосереджувався на пошуках

[4009] Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов... С. 259.

[4010] Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов... С. 259.

[4011] Современные концепции аграрного развития: теоретический семинар. Обзор подготовлен В. В. Бабашкиным. *Отечественная история.* 1998. № 6. С. 127, 132.

[4012] Данилов В. П. Коллективизация и раскулачивание в начале 30–х годов: по материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ. *Судьбы российского крестьянства.* Москва : РГГУ, 1996. С. 249–297.

об'єктивних знаменників «великого перелому», то із середини десятиліття його увагу привернули суб'єктивні чинники селянської трагедії. Врешті, В. Данилов віднайшов докази навмисного розселянювання країни сталінською верхівкою, в тому числі засобом навмисного вилучення продовольчих ресурсів у 1932–1933 рр., в той час коли держава мала резервний запас зерна. Понад те, вчений, спростовуючи твердження М. Таугера про намагання влади полегшити голод, показав, що насправді влада не надала якоїсь істотної допомоги голодуючим у 1933 р. В. Данилов зауважив, що 80 тис. тонн продовольчого зерна наданих Україні означало лише 3 кг на людину. Кремлівські можновладці ігнорували прохання допомоги навіть від вищих урядовців республіки: «Косіор навряд чи міг чимось допомогти реально. Адже Сталін наполегливо ігнорував потреби голодуючої України»[4013].

Посмертний вихід двотомника праць провідного російського фахівця з аграрної історії[4014] засвідчує формування його оригінального академічного стилю історіописання та еволюції поглядів на фундаментальні й трагічні трансформації села у міжвоєнний період, в тому числі і в роки Великого голоду. Багаторічні дослідження проблеми дали підстави В. Данилову зробити висновок про організований сталінський голод в зернових зонах СРСР з метою зламу селянського опору колективізації і безконтрольного вилучення товарної продукції для реалізації плану 5-річки та індустріалізації країни.

Погляди російської історичної науки на проблему Великого голоду на цей час відображує збірка статей «Голод 1932–1933 годов», у якій, крім розвідок М. Івницького, Д. Хубової, вміщено статтю М. Таугера (США), який спільно з росіянами опрацьовував матеріали московських архівів[4015]. Збірник відобразив єдність західних ревізіоністів і російських істориків у запереченні української специфіки голоду як геноциду, але, з іншого боку, й різні точки зору дослідників на головні причини селянської трагедії. Так, провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН Микола Івницький, висловив загальну позицію російської історіографії щодо вирішального значення суб'єктивних чинників голоду та штучного характеру селянської катастрофи[4016].

Дискутуючи з М. Таугером, М. Івницький погодився із тим, що реальні обсяги врожаю зернових 1932 року були меншими, ніж відображувала офіційна державна статистика, яка використовувала метод обрахування врожаю за біологічною кількістю посіяного зерна. Але російський вчений розкритикував пояснення американським істориком причин голоду неврожаєм, браком продовольства і його запереченням навмисної сталінської акції тим, що радянський уряд спершу знизив заготівельні квоти, а 1933 року надав допомогу

[4013] Данилов В. П. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? *Судьбы российского крестьянства.* Москва : РГГУ, 1996. С. 354.

[4014] Данилов В. П. Избранные труды: в 2–х частях. Ч. 2. История крестьянства России в ХХ веке. Москва : РОССПЭН, 2011. 831 с.

[4015] Голод 1932–1933 годов: сб. статей / отв. ред. и автор вступ. статьи Ю. Н. Афанасьев; науч. ред. Н. А. Ивницкий. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1995. 96 с.

[4016] Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? *Голод 1932–1933 годов:* сб. ст. / отв. ред. и автор вступ. ст. Ю. Н. Афанасьев. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1995. С. 43–66.

голодуючому населенню України та Північного Кавказу. За Івницьким, по-перше, державні постачання зерна в ці регіони були спрямовані насамперед на забезпечення посівної кампанії 1933 р. в основних «житницях» країни, тому не покращили становище конаючих від голоду хліборобів. «По-друге, 80 тис. продовольчих товарів для України означають 3 кг хліба на людину. Яке ж це «полегшення голоду?»[4017].

Водночас М. Івницький на фактах довів, що Й. Сталін та інші члени політбюро ЦК ВКП(б), незважаючи на добру інформованість (В. Молотов ще влітку 1932 р. попереджав що «ми стоїмо перед привидом голоду»), нічого не зробили, щоб запобігти катастрофі. Навпаки, було продовжено політику хлібозаготівель із застосуванням екстраординарних заходів закону «про 5 колосків» та надзвичайних комісій, а 27 листопада Сталін закликав завдати «нищівного удару» по селянству[4018]. Відтак, на думку М. Івницького, головною причиною продовольчої кризи і голоду 1932–1933 років була системна антиселянська політика ВКП(б), внаслідок якої засобами розкуркулення та колективізації була винищена найбільш продуктивна частина селянства, зруйнований віковічний селянський уклад, що було довершено непомірною продрозкладкою і репресіями. Вчений, посилаючись на українські дані, оцінив втрати від Голоду в республіці понад 4 млн. людей, а по СРСР – 7–8 млн.

Своєрідною спробою узагальнення результатів власного джерелознавчого аналізу була стаття Д. Хубової[4019]. Скориставшись методом дослідження усної історії, дослідниця не намагалася встановити чи можна охарактеризувати голод 1932–1933 років в російських регіонах штучним, організованим владою, а просто передавала спогади свідків подій у станиці Уманській, в тому числі колишніх «комсодівців», які самі вилучали зерно у сусідів. Апелюючи до різнобічного і критичного підходу до джерел, Авторка зауважила, що із статті Таугера, вміщеній у збірнику, за всіма свідченнями виявляється, що голодували здебільшого «куркулі» та «підкуркульники», до того ж, судячи з офіційної преси, мало не з власної ініціативи, бо гноїли хліб у ямах[4020].

Д. Хубова дійшла висновку про те, що макроісторія не передає всієї гами повсякденного життя селянства під час голоду. Але й засобами мікроісторії, зокрема, за свідченнями очевидців голоду в одній станиці, які апріорі мають суб'єктивний та суперечливий характер, майже неможливо однозначно визначити перевагу природних чи штучних чинників голоду. Таке твердження дослідниці ставить проблему розширення джерельної бази за рахунок документів та, заразом, подальшої розробки «усної історії», яка також стає, в результаті, точнішою із збільшенням кількості свідчень та їх географічного представництва.

Отже, у російській історичній науці вироблення історичної парадигми дослідження голоду у середині 90-х років відбувалося на основі залучення

[4017] Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов ... С. 60.
[4018] Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов ... С. 64.
[4019] Хубова Д. Н. Черные доски: TABULA RASA. Голод 1932-1933 годов в устных свидетельствах. *Голод 1932–1933 годов ...* С. 67–88.
[4020] Хубова Д. Н. Черные доски: TABULA RASA. … С. 87.

нових документів на підкріплення версії штучного голоду, але не геноцидного голоду. Українські докази Голодомору як геноциду спонукали російських істориків до пошуку контраргументів і консолідації навколо власної гіпотези причин і характеру катастрофи 1932–1933 рр.

Провідний науковий співробітник академічного Інституту російської історії (ІРІ РАН), Ілля Зеленін в ході роботи конференції до 60-річчя в Києві заявив про ідентичність причин голоду та методів діяльності надзвичайних комісій в голодуючих регіонах СРСР. Історик заявляв про недостатнє документальне підкріплення висновків, зроблених «батьками» гіпотези про голод-геноцид в Україні і наполягав, що така версія потребує ґрунтовніших доказів, як і поставлене Р. Конквестом питання про особисту відповідальність Сталіна за злочин[4021].

У своїй статті 1994 року про сталінську «революцію зверху» вчений, на заперечення концепції голоду-геноциду, ще раз нагадав: «Дослідниками не виявлено ще жодної постанови Радянського уряду і ЦК партії, де наказано вбити за допомогою голоду певну кількість українських чи інших крестьян»[4022]. На це зауважимо, що сам Сталін зізнавався у війні з селянством і закликав завдати «нищівного удару». То хіба злочинні накази за таких майже воєнних обставин як у 1932 р. завжди документувалися? Російські та зарубіжні біографи Сталіна давно довели, що такі накази «Хазяїн» зазвичай віддавав усно під час численних нічних засідань та застіль.

Втім, в ході подальшого аналізу «революції зверху», І. Зеленін все таки не виключав вірогідності спланованого «нищівного удару» по селянству. На переконання історика, наведені С. Віткрофтом та Р. Девісом підрахунки 35 державних постанов про виділення в сукупності в 1933 р. 320 тис. тонн зерна в якості продовольчої допомоги були недостатніми і запізнілими. Також некоректними, на думку вченого, є твердження «ревізіоністів» про істотний вплив на продовольчу кризу 1932 р. непогоди, неврожаю та інших об'єктивних чинників. І. Зеленін висловив досить зважену думку: «Поки що не зовсім ясно, чи був голод 1932–1933 років вміло спланованою акцією сталінського режиму, чи наслідком злочинної антиселянської війни. Проте, без сумніву, голод послабив спротив селянства, що не могло не входити в плани Сталіна та його оточення»[4023].

Щоправда, як на нас, то визначена істориком альтернатива не є такою, бо людомор був і спланованою акцію, і елементом кампанії загальної війни проти селян – «революції зверху».

У 2001 р. І. Зеленін, як відповідальний редактор третього тому збірника документів з історії Великого голоду опублікував вступну статтю, у якій виклав своє бачення причин і характеру трагедії. На думку історика, голод мав організований і антиселянський характер, що засвідчує простежений ним

[4021] Зеленин Илья. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье). *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки* ... С. 50.

[4022] Зеленин И. Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия. *Вопросы истории.* 1994. № 10. С. 35–36.

[4023] Зеленин И. Е. «Революция сверху» ... С. 38.

«ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій» з організації голодового удару. Вчений перерахував у хронологічному порядку закон від 7 серпня 1932 р.; заклик Сталіна 27 листопада 1932 р. «відповісти нищівним ударом» по селянству; постанову про паспортну систему 27 грудня 1932 р.; блокадну директиву від 22 січня 1933 р. «Коло замкнулося: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені»[4024], – завершив свої міркування історик.

Наведений Автором логічний ланцюг заходів дійсно свідчить про навмисний характер голоду та його спрямування проти колгоспників і одноосібників. Але вважаємо, що І. Зеленін у своєму переліку, по-перше, упустив листопадові постанови про натуральні штрафи, повернення авансів та «чорні дошки», які містять антиселянську геноцидну складову. По-друге, російським науковцем не взято до уваги директиву 14 грудня та телеграму Сталіна в Харків 1 січня, які, разом з директивою від 22 січня, засвідчували антиукраїнську геноцидну складову. Звідси відсутність національної складової у визначенні вченим мотивів сталінських дій, які він пояснив подвійною метою: покарати селян за «італійку» та взяти товарне зерно для потреб індустріалізації[4025].

Полемізуючи з українськими істориками у 2004 р., І. Зеленін спільно з В. Даниловим заперечували українську специфіку Голодомору, але, як показала їх публікація в журналі «Отечественная история», фактично зробили крок назустріч прибічникам «геноцидної» оцінки подій: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932–1933 рр. як «цілеспрямований геноцид українського селянства», на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»[4026]. Отже, хоча в назві статті маститих істориків підкреслено «загальноселянський» характер трагедії, **вперше в російській історіографії припускалося, що геноцид таки був**, тільки «рівною мірою» з українським.

Тема «революції зверху», яка, на думку І. Зеленіна, розтягнулася, всупереч задуму Сталіна, на всі 30-ті роки, досліджувалася Автором у іншій статті 2004 р., побудованій на основі архівних фондів та документів 3-го тому збірника «Трагедія радянського села». Автор констатував повний провал першого 5-річного плану в галузі сільського господарства, попри вихваляння Сталіна XVII з'їзді партії про те, що було втричі перевищено планові темпи колективізації. Як писав І. Зеленін, внаслідок такого «рекорду» сталінської «революції зверху» відбулося катастрофічне падіння сільгоспвиробництва, зубожіння і загибель мученицькою смертю від голоду не менше 7 мільйонів селян[4027].

[4024] Зеленин И. Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939:* документы и материалы. В 5–ти тт. Т. 3. Конец 1930–1933. Москва :РООСПЭН, 2001. Т. 3. С. 33.

[4025] Зеленин И. Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии) … С. 32.

[4026] Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70–летию общекрестьянской трагедии. *Отечественная история.* 2004. № 5. С. 109.

[4027] Зеленин И. Е. Сталинская революция «сверху» в свете новейших публикаций документов. *Документ. Архив. История. Современность :* сб. науч. тр. / Урал. гоС. ун–т. Екатеринбург, 2004. С. 153.

На основі аналізу документів, історик засвідчив особисту вину Сталіна за «голодний мор 1932–1933 рр.» і назвав його організатором найбільшого народного лихоліття, але роз'яснив свою тезу про «організований голод» в контексті модернізаційної теорії: все це робилося задля побудови індустріального фундаменту соціалістичної економіки. Серед низки заходів, які затягували голодовий зашморг на шиї хліборобів, І. Зеленін виділив як завершальний удар по селянству «зловісну директиву» Сталіна ОДПУ (підписану також Молотовим) від 22 січня 1933 р.: «заарештовувати селян, що пробралися на Північ», а «після того, як будуть виділені контрреволюційні елементи, видворяти решту на місця їх проживання». Так виникли «кордони на дорогах» України та Північного Кавказу, «фільтраційні табори»[4028]. Проте Автор так і не пояснив, чому блокувалися саме українські етнічні регіони, а продовжив своє дослідження аналізом заходів влади періоду «неонепу» 1934-1936 рр. Початок відступу Сталіна від політики «терору голодом» історик помітив у березневих заходах 1933 р. і пояснив їх, крім економічної доцільності, страхом нової селянської війни.

Пізніше, 2006 року, І. Зеленін опублікував капітальну монографію, у першому розділі якої детально розглянув причини, обставини і перебіг голоду 1932–1933 рр.[4029]. Його праця насичена різноманітними документами і матеріалами, які розкривають логіку дій вищого партійно-державного керівництва країни – від мотивів і обставин прийнятих ініційованих Сталіним і політбюро постанов та резолюцій ВКП(б) до методів їх втілення в життя селянства і результатів аграрної політики. Вчений виділив, як програмний, виступ генерального секретаря на засіданні Політбюро ЦК та Президії ЦКК ВКП (б) 27 листопада 1932 р., де озвучено теоретичне обґрунтування репресій проти селянства та заклик «відповісти нищівним ударом».

Окремо аналізуються Автором обставини прийняття горезвісного закону про п'ять колосків, який Сталін називав, «драконівським» і «корисним» заходом, а Каганович «великим законом». Вчений простежив жорстокі методи забезпечення владою поставок продовольства і контролю за селянством, які посилили голодування: запровадження паспортизації населення, крім селян; блокада голодуючих сіл і регіонів селян, зустрічні плани хлібоздачі; натуральні штрафи, надзвичайні комісії тощо.

І. Зеленін ретельно проаналізував діяльність надзвичайних комісій в українських регіонах, яка почалася вже з листопада 1932 р., – Л. Кагановича, з його винаходом «чорних дощок» на Північному Кавказі і депортаціями козацьких станиць, В. Молотова, з його тиском на політбюро ЦК КП(б)У і наказом забирати все зерно в українських селян[4030]. На цьому тлі виглядають незрозумілими мотиви дій комісії, яка почала діяти у Нижньому Поволжі лише

[4028] Зеленин И. Е. Сталинская революция «сверху» в свете… С. 153.

[4029] Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» после «великого перелома». *1930–1939 : политика, осуществление, результаты* / отв. ред. А. С. Сенявский ; Ин–т рос. истории РАН. Москва : Наука, 2006. 315 с.

[4030] Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху ... С. 85–90.

з 18 грудня: П. Постишев осмілився послабити репресії і відмінити «чорні дошки», на які вже були занесені деякі села, і надати їм допомогу[4031].

За дослідженням І. Зеленіна, при всіх об'єктивних негараздах, голод 1932–1933 рр. був спричинений винятково суб'єктивними факторами: прагненням сталінської верхівки покарати селян за «волинку» та приховання зерна і поповнити продовольчі резерви держави задля здійснення модернізації країни. Й. Сталіну було добре відомо з різних джерел про голод у радянському селі, але керівник держави продовжував жорстокий наступ на село, зміст якого зводився до неухильного відбору квот зернових ресурсів, навіть ціною виморювання виробників цих ресурсів і блокування можливості їх втечі. Історик назвав головного винуватця голоду: «Документи свідчать, що Сталін несе особисту відповідальність за найбільшу народну біду – голодомор 1932–1933 рр. Більше того, він був безпосереднім організатором «рукотворного голоду», – ймовірно, першого настільки масштабного і згубного для селян за багаторічну історію Росії»[4032].

Проте, визнаючи «організоване голодування» 1932–1933 рр. як «трагедію російського селянства» Автор пояснив, що він має на увазі основний суб'єктивний фактор: «…перш за все політика та практика хлібозаготівлі, що цілком виходила з інтересів форсованої модернізації (точніше – сталінської промисловості), побудови фундаменту соціалістичної економіки. При такій постановці не проглядається чиясь зла воля, все робилося якби в ім'я індустріалізації, на благо всього народу, особливо для посилення обороноздатності країни»[4033].

В будь якому разі, як випливає з роботи І. Зеленіна, все залежало від волі Сталіна, нової селянської війни і, починаючи від директиви 8 травня 1933 р., взяв курс на «неонеп», який тривав з 1934 по 1936 р. Крім інших послаблень селянину, експортні операції зерном у 1934 р. скорочено до 1 млн тонн при 5,2 млн тонн у 1932 р.[4034].

Зазначимо, що, за ґрунтовного документування своєї монографії на матеріалах різних республік, І. Зеленін не виділяє національні особливості трагедії, яка поглинула, за його даними, 7–8 млн людей, і робить висновки про організований голодомор в Росії та проти російського селянства.

Цінний вклад у розробку аграрної історії 30-х років СРСР вніс своїми працями доктор історичних наук Микола Івницький. Вчений сам пережив у дитинстві події розкуркулення, колективізації, пухнув від голоду 1932–33 р. на Білгородщині. Саме сталінську колективізацію сільського господарства він назвав однією з найбільш великих трагедій XX століття і однією з причин голоду. На поставлене в заголовку його доповіді питання історик відповів таким чином: «Радянське керівництво знало, що непомірні плани хлібозаготовок приведуть до голоду і розорення селян і тим не менше продовжувало

[4031] Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» ... С. 90–94.
[4032] Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» ... С. 276.
[4033] Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» … С. 276.
[4034] Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» … С. 278.

викачувати хліб із села, тобто свідомо прирікало селян на голод»[4035]. Підстави до такого висновку вченому надали, серед інших фактів, вперше обнародувані ним документи з архіву Політбюро ЦК ВКП(б).

В іншій публікацій історик одним із перших в Росії торкнувся українських сторінок трагедії і навів дані про те, що масовий голод в УСРР ще у 1932 р. охопив 102 райони республіки, в березні 1933 р. – 139 районів. Найбільших людських втрат, за його даними, зазнали Харківська, Вінницька, Одеська, Донецька області[4036].

Аналіз ідеології та практики політики «ліквідації куркульства як класу» та форсованої колективізації, дозволив науковцю встановити факт експропріації в СРСР понад мільйона селянських сімей (5–6 млн чол.), з яких до 200 тис. сімей (1 млн чол.) припадало на Україну. «Великий перелом» на селі був супроводжений розстрілами та депортацією у віддалені північні та північно-східні регіони країни майже 2-х млн селян, кращих господарів, внаслідок чого загинули сотні тисяч людей, руйнувалося сільське господарство і селянський лад[4037].

Надалі М. Івницький продовжив серію своїх монографій про розкуркулення і долю розкуркулених селян, про колективізацію, яку завершив, вже у поважному віці, спеціальною працею з дослідження Великого голоду[4038]. Як зізнавався історик у вступі до монографії, на його бажання написати спеціальну книгу про голод, крім пережитого ним самим, вплинули намагання українських науковців довести концепцію Голодомору-геноциду та, частково, покласти вину на спадкоємну від СРСР Російську Федерацію. Тому М. Івницький відразу заявив свій концептуальний підхід до визначення тих подій: «Голод 1932–1933 рр. був спільною бідою України і Росії. Ця трагедія забрала не менше людських життів у Росії (Північний Кавказ, Поволжя, ЦЧО, Казахстан, Урал, Західний Сибір), ніж в Україні. І винувате в цьому не тільки центральне керівництво в Москві (хоча головна вина за голод лежить на ньому), але і місцеве, не виключаючи українське»[4039]. З чимось із цієї заяви, зокрема, щодо спільної біди, можна з М. Ільницьким погодитися, інше, щодо однакових втрат і відповідальності, викликає великий сумнів.

Історик провів детальний аналіз подій радянської історії, починаючи з рішення ВКП(б) про курс на колективізацію 1927 року і закінчуючи даними про вплив Голодомору на показники смертності 1934 року. Дослідник доводив багатофакторну природу голоду 1932–33 років, на який, як послідовно показано у п'яти розділах книги, впливали підрив селянина розкуркуленням, колективізацією, непомірними хлібозаготівлями, а головне – антиселянська політика Сталіна. Використовуючи потужну джерельну базу, в тому числі, документи Політбюро ЦК ВКП(б), вчений простежив алгоритм прийняття

[4035] Ивницкий Николай. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? (По документам «Кремлевского архива») … С. 39.

[4036] Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30–х годов). Москва : Интерфакс, 1994. 272 с.

[4037] Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.). Москва : Институт российской истории, 2000. 350 с.

[4038] Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально–Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. Москва : Собрание, 2009. 288 с.

[4039] Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов в СССР … С. 4.

партійних рішень і їх впровадження в кожному з регіонів, не виділяючи національної складової у сталінському злочині.

Опираючись на власні дослідження та роботи інших науковців, зокрема С. Віткрофта, історик стверджував, що в Україні загинуло в 1932–1933 рр. від 3 до 3,5 млн. чоловік. Не замовчав вчений і факти надзвичайно високої смертності серед депортованих «куркулів» у спецпоселеннях та фільтраційних таборах та заселення спустошених сіл України переважно росіянами: 21 856 колгоспних господарств (117 149 чол.) до грудня 1933 р. Але і в цьому випадку вчений не побачив етнічного аспекту, але лише соціально-економічний[4040]. Величезні людські і моральні втрати, на його думку, були ціною «соціалістичного перебудови сільського господарства в початку 1930-х років».

У інших своїх роботах М. Івницький також розглядав українські аспекти проблеми голоду у всесоюзному територіальному та соціально-економічному контексті, але так і не роз'яснив значення директив партії, які стосувалися винятково регіонів України і Північного Кавказу (від 14 грудня 1932 р., 22 січня 1933 р.), а також факту одночасного нищення Кремлем української національної еліти.

Російські дослідники історії «великого перелому» на початку нового тисячоліття поглибили співпрацю з іноземними науковцями у справі дослідження джерел і координації поглядів на проблему. Внаслідок такої спільної роботи було опрацьовано величезний корпус історичних джерел у 5-томному виданні «Історія радянського села» та інших матеріалів, у проведенні спільних наукових форумів.

У 2002 році проведено наукову конференцію у Токіо під назвою «Російське селянство в ХХ столітті», на якій було заслухано доповіді російських, японських та південнокорейських дослідників історії Радянського Союзу. Голод в СРСР 1932–33 рр. розглядався на форумі, фактично, лише російськими науковцями, в контексті ревізіоністських поглядів на колективізацію, як захід модернізації країни[4041].

Після актуалізації теми Голодомору в незалежній Україні у зв'язку із 70-річчям трагедії, поновилася, перервана з 1993–1994 років, пряма дискусія між російськими та українськими істориками. У 2003 р. вчені двох країн не знайшли спільної мови в оцінці Голодомору на конференціях до 70-річчя трагічної події, які відбувалися в Україні та Італії. Російські історики М. Івницький і В. Кондрашин опублікували матеріали своїх доповідей на конференції в Італії, де здійснили відповідно порівняльний аналіз перебігу і наслідків голоду на теренах УСРР і СРСР[4042] та дослідження документів

[4040] Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов в СССР ... С. 256–264.

[4041] History of Russian peasantry in the 20–th century / ed. dy H. Okuda. Tokyo : The University of Tokyo, 2003. Vol. 1. 150 p.

[4042] Kondrashin Viktor. La Carestia del 1932–33 in Russia e in Ucraina: Analisi Comparativa. *La morte della terra. La grande «carestia»in Ucraina nel 1932–33* ... P. 45–72.

Політбюро ВКП(б), які стосувалися Голодомору в Україні[4043]. Хоча історики не виявили доказів відмінностей голоду в Україні від інших зернових регіонів СРСР та написали про спільну трагедію радянського села, важливо, що вони спеціально звернулися до історії Голодомору, яка в російській історіографії, як правило, не виділяється із союзного контексту.

29 березня 2004 року, за дорученням Міністерства закордонних справ Росії Інститут загальної історії РАН організував спільний з науковцями Інститутом історії України НАН науковий семінар з проблематики голоду в Україні. На доповідь С. Кульчицького «Чи був голод 1932–1933 років геноцидом?» старійшина російських істориків-аграрників В. Данилов відповів промовою «Голод 1932–1933 років – ким і як він був організований?».

Принципова розбіжність у термінології означення подій 1932–1933 двома істориками виявилася вже у назві їх виступів. У наступній вільній та емоційній дискусії науковців двох країн сторони так і не дійшли згоди щодо кваліфікації голоду в радянській Україні. Росіяни відкинули тезу українських колег про геноцид голодом в Україні і, як і раніше, наполягали на «однаковості» характеру голоду в обох республіках. В. Кондрашин сформулював усталену російську версію в тому плані, що треба говорити про недалекоглядну, аморальну, а подекуди, – злочинну політику Сталіна, відповідального за голод не тільки в Україні, але і в російських регіонах[4044].

Хоча учасники московського семінару побажали, щоби трагедія голоду, руйнівного для обох народів об'єднувала їх, проте на кількох наступних російсько-українських форумах, а в соціумах поготів, існуючі наукові та політичні суперечності лише поглиблювалися. Причиною цьому була, крім наукових складових, різка політизація проблеми голоду 1932–1933 років та ідеологічна інструменталізація історичної науки взагалі, яка відбувалася як в Україні так і в Росії.

У 2004 р. вийшла друком стаття В. Данилова та І. Зеленіна, в якій маститі історики висловили свої консолідоване бачення подій 1932–1933 років у радянському селі[4045]. Вони підтвердили, що за наявності наслідків недолугої колективізації та несприятливих кліматичних умов, голод мав штучний характер, оскільки влада могла, мала ресурси, але не захотіла запобігти смертному мору. Інший висновок російських істориків полягав у тому, що мотивом злочинних дій влади, насамперед Сталіна, було прагнення провести модернізацію країни, головною ланкою якої була індустріалізація. Звідси виводилося пояснення шаленої хлібозаготівельної кампанії – потреба товарного зерна на експорт і отримання валюти для виплати кредитів. Відповідно, організований голод відбувся саме у зернових регіонах, без розрізнення національностей, які там проживали, і тому мав загальнодержавний розмах і

[4043] Ivnistky Nikolai. Il ruolo di Stalin nella carestia degli anni 1932–33 in Ucraina (dai documenti dell'archivio del Cremlino del Comitato centrale del Partito comunista dell'Unione Sovietica e dell'OGPU). *La morte della terra. La grande «carestia»in Ucraina nel 1932–33* ... P. 73–92.

[4044] Кондрашин В. В. Был ли голод 1932–33 годов на Украине геноцидом украинского народа? *Государство и общество. Проблемы социально–политического и экономического развития России* ... С. 126–137.

[4045] Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70–летию общекрестьянской трагедии. *Отечественная история.* 2004. № 5. С. 97–111.

антиселянський характер[4046]. Відтак, В. Данилов та І. Зеленін заперечували якісь особливі чинники голоду в Україні, що складають основу теорії Голодомору, і, на підтвердження свої тези, наводили статистичні дані про наближені показники смертності російських і українських селян пропорційно до сільського населення голодуючих регіонів.

Вектор російської політики та суспільних наук у першому десятилітті нового тисячоліття все більше визначала особиста позиція очільника етакратичної системи влади Володимира Путіна. Як відомо, у лютому 2004 р. В. Путін у одному з офіційних виступів під час виборчої президентської кампанії назвав розпад Радянського Союзу «загальнонаціональною трагедією величезного масштабу», а в посланні до Державної думи Росії (квітень 2005 р.) – «найбільшою геополітичною катастрофою століття»[4047]. Цю ж думку, у варіаціях історичної трагедії 25 млн. росіян, розсіяних з розпадом СРСР в інших пострадянських республіках, та потреби захисту «русского міра», політик розвивав у наступних публічних промовах та інтерв'ю.

Додаткова гострота суспільно-політичної і наукової дискусії між політиками і вченими двох країн була пов'язана із прийняттям Верховною Радою у 2006 р. закону про Голодомор як геноцид українського народу і спробами української влади на чолі з президентом В. Ющенком домогтися міжнародного визнання такого визначення. У відповідь прозвучали заяви президента Російської Федерації Д. Медведєва та Держдуми із засудженням цієї спроби і твердженням про спільну трагедію народів СРСР.

Ці події остаточно змінили вектор досліджень російської історіографії аграрних перетворень початку 30-х років з переважної акцентації уваги на проблемах колективізації, розкуркуленні, «розселянюванні», господарської кризи на питаннях причин, характеру і наслідків голоду 1932–1933 років.

Найвагоміший науковий доробок у російській історіографії Великого голоду належить професору Пензенського держуніверситету, а з 2016 року – головному спеціалісту Центру документальних публікацій Російського державного архіву соціально-політичної історії – Віктору Кондрашину. Дослідник отримував гранти із фондів Форда, Сороса, Російського держфонду і опублікував низку монографій з аграрної історії Росії, України, Поволжя першої третини ХХ століття.

Заслуговує поваги комплексне, всебічне наповнення істориком джерельної бази своїх досліджень теми, введення ним в науковий обіг особисто зібраних 617 свідчень очевидців голоду, що є безпрецедентним фактом російської історіографії. Крім того, історик демонструє майстерне володіння методикою дослідження та, зберігаючи наукову етику, не уникає найгостріших питань історії Великого голоду в Україні та Російській Федерації.

У 1990-х – на початку 2000 років В. Кондрашин здебільшого вивчав проблеми розкуркулення та колективізації в Росії, регіональні аспекти голоду на матеріалах Поволжя. Головною причиною голоду, що скоротив населення

[4046] Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод ... С. 109.
[4047] Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: ... С. 67.

Нижньої Волги на 23%, історик визначав примусові хлібозаготівлі, організовані Політбюро ЦК ВКП(б) для викачки пшениці на експорт та покари селян за небажання працювати в колгоспах[4048]. Згодом, із втягненням російських істориків у полеміку з українськими вченими щодо «тоталітарної» концепції Голодомору, В. Кондрашин розширив територіальні і хронологічні рамки наукового пошуку.

Прикладом такого дослідження служить спільна праця історика з американською колегою, професоркою Д. Пеннер про радянський голод 30-х років в контексті світових голодових катастроф. При цьому Автори залучили для дослідження радянської катастрофи значне і різноманітне коло джерел, що висвітлюють перебіг голоду в районах Дону і Кубані, у Поволжі[4049].

Дослідник занурився у вивчення історії голодувань у європейській частині Росії за царських часів і порівняв обставини їх виникнення причинами «радянських» голодів 1921–1922 (так у Кондрашина, який не взяв до уваги продовження голоду в Україні у 1923 р. – В. Г.) 1932–1933 та 1946–1947 рр. Компаративне вивчення найбільших голодних лихоліть привело історика до висновку, що, по-перше, продовольча криза і голод в Росії завжди мали як суб'єктивну, так і об'єктивну складову. По-друге, у більшості випадків вирішальним чинником голоду були непогода (посуха), господарські прорахунки та неврожай, тобто в основному об'єктивні причини. По-третє, голод 1932–1933 років зайняв особливе місце за співвідношенням об'єктивних та суб'єктивних чинників, позаяк, явно переважав людський, політичний фактор трагедії села. Цим фактором, на думку вченого, була передусім сталінська аграрна політика з її «ліквідацією куркульства» та колективізацією, вкупі з продовольчими поборами задля виручки коштів на важку індустрію[4050].

У своїх працях В. Кондрашин послідовно характеризував голод 1932–33 років, як «штучний», викликаний певним комплексом суб'єктивних і об'єктивних обставин, більшості з яких влада могла би, але не захотіла запобігти. Більше того, Сталін продовжував «загвинчувати гайки» щодо виконання планів хлібоздачі, що поглибило голодування селян. Проте визнання В. Кондрашиним штучності голоду 1932–1933 рр., внаслідок помилкових, подекуди злочинних дій влади. направлених проти селянства всього СРСР, не означає підтвердження ним тези прихильників «геноцидної» концепції про навмисний, спланований Голодомор в Україні.

У 2003 р. дослідник повернувся до діалогу з українськими істориками, але знову не побачив істотної відмінності у датах, причинах та наслідках голоду на російських і українських теренах. Свій висновок про наявність аналогічних причин наростання голоду 30-х років в усіх зернових районах СРСР В. Кондрашин підкріпив фактом приблизно одночасного входження

[4048] Кондрашин Виктор. Голод в Поволжье. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* ... С. 129, 131.

[4049] Кондрашин Виктор, Пеннер Диана. Голод: 1932–1933 гг. в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани): монография. Самара–Пенза: СГУ, ПГПУ, 2002. 432 с.

[4050] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в российской деревне. Пенза, 2003. 366 с.

України, Північного Кавказу та Поволжя в жорстоку продовольчу кризу та одночасний вихід з неї[4051].

В іншій публікації історика співставляються погляди передусім російських та українських дослідників на проблему Голодомору в Україні[4052]. В. Кондрашин вкотре заперечив геноцид в Україні 1932–1933 рр. і виклав ревізіоністську точку зору на українські події в площині розгляду її як лише одного із зернових регіонів країни. Історик підкріпив свою думку посиланнями на зарубіжних колег, які були залучені до російського проекту вивчення аграрної історії СРСР і констатували найбільшу голодову смертність в зернопродукуючих зонах країни.

Розглядаючи голод як штучне явище, спричинене Сталіним і підпорядкованим йому апаратом з багатоплановою метою вилучення зерна на експорт, придушення опору селянства та зміцнення колгоспної системи, Автор відмовлявся визнати, що в ці плани входило і приборкання потенційного українського сепаратизму. Для російського історика голод був спільною трагедією радянського селянства, а жорсткіші заходи влади щодо України пояснювалися її становищем союзної житниці та прикордонним розташуванням, усуненням потенційної небезпеки, але ніяк не геноцидом українців[4053].

Серед усіх російських істориків В. Кондрашин виступив з найбільш аргументованою і послідовною критикою концепції голоду-геноциду, що стимулювало вивчення українського аспекту проблеми голоду іншими вченими. Незважаючи на визнання істориком відсутності своїх спеціальних студій перебігу Голодомору в Україні, він неодноразово публікував власні наукові розробки в Росії[4054], Італії[4055], Японії[4056], Швеції[4057], Франції[4058], Канаді[4059] та інших країнах, де українська трагедія розглядалася, лише як фрагмент Великого радянського голоду. Цим самим у світовому науковому та суспільному середовищі свідомо поширюється російська інтерпретація українських подій в уніфікованому денаціоналізованому вимірі радянської модернізації.

4051 Кондрашин В. В. Голодомор у Росії та Україні. Порівняльний аналіз: причини, дати, наслідки. *Слово Просвіти.* 2003. 19–25 листоп. Ч. 47 (215). С. 4.

4052 Кондрашин В. В. Был ли голод 1932–1933 гг. в Украине геноцидом украинского народа? *Государство и общество: проблемы социально–политической и экономической истории России :* сб. науч. ст. Пенза, 2004. Вып. 2. С. 126–137.

4053 Кондрашин В. В. Был ли голод 1932–1933 гг. в Украине геноцидом украинского народа? … С. 126–137.

4054 Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в России и Украине: сравнительный анализ (причины, масштабы, последствия). *Общество и власть XX век* / отв. ред. и сост. В.А. Юрченков; НИИ гуманитарных наук при Правительстве РМ. Саранск, 2006. С. 112–125.

4055 Kondrashin Viktor. La Carestia del 1932–33 in Russia e in Ucraina ...

4056 Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в России и Украине: трагедия советской деревни. *История российского крестьянства XX века:* сб. статей / под ред. Хироси Окуды. Токио : Изд-во Токийского ун-та, 2006. С. 481–510. (японською мовою).

4057 Kondrashin V. Hungersnöden i Russland och Ukraina 1932–33. *Bonder och bolsjeviker. Den ryska landsbygdens historia. 1902–1939*. Edita, Stockholm : EFI, Ekonomiska Forskningsinstitutet, 2007. P. 140–173.

4058 Kondrashine Victor. La famine en URSS. 1929–1934. Paris : AEHREE, 2013. 384 p.

4059 Kondrashin Viktor. Hunger in 1932–33. A tragedy of the peoples of the USSR. *Holodomor studies.* Universite du Quebec a Monreal, Canada, 2009. P. 23–30.

Катастрофічне становище українського селянства в 1932–1933 роках історик пояснював тим, що республіка, поряд з іншими анклавами виробництва товарного збіжжя, забезпечувала абсолютну більшість поставок зернових за кордон, необхідних для фінансування програми індустріалізації. За допомогою таких аргументів формувалася думка про обумовленість голоду товарною спеціалізацією експорту республіки. З іншого боку, В. Кондрашин доводив, що колективізація і хлібозаготівельна кампанія в Україні набрала значно «м'якших» форм, ніж на Північному Кавказі, де відбувались депортації козацьких станиць в північні райони СРСР та збройне придушення селянського опору із застосуванням, крім військ ОДПУ, навіть армійських підрозділів. При цьому історик ставив під сумнів українські настрої кубанців, класифікуючи їх як окремий козацький прошарок.

Відповідно величезні демографічні втрати України історик відносив на рахунок значної щільності сільського населення та широкими географічними межами поширення голоду. Крім того, історик заперечував тезу про найбільші українські жертви на з цифрами пропорційності втрат: демографічні втрати від голоду склали 20,5% від загальної кількості селян, України, що менше від показників інших районів СРСР: Казахстан – 36,9%, Північний Кавказ – 20,4%, Поволжя – 23 %[4060].

У подальшому, В. Кондрашин продовжував дотримуватися власної версії спільних для зернових регіонів СРСР причин і характеру голоду, але його аргументація була націлена насамперед на спростування концепції Голодомору як геноциду українства. Історик підтримав позицію своїх колег щодо невизнання голоду актом геноциду українського народу, підкреслюючи, що це трагедія всього радянського селянства, і що оцінки подій 1932–33 рр. російськими та більшістю зарубіжних істориків співпадають.

В. Кондрашин об'єктивно виклав зміст геноцидної версії голодомору, обґрунтованої Р. Конквестом і Дж. Мейсом. Проте він, вслід за іншими російськими істориками, вважає її некоректною і бездоказовою. Найбільш слабким місцем концепції Конквеста-Мейса та їх послідовників російський вчений вважає джерельну базу, основану здебільшого на мемуарах та кореспонденціях.

Намагаючись спростувати твердження Петра Долини про те, що відносно голодомору в Україні «все було вирішено, передбачено і ретельно сплановано» в Кремлі та підтверджено урядовими постановами про обмеження свободи пересування в голодуючих районах, В. Кондрашин, як і зазвичай, посилається на відсутність такого плану. Як на нас, така аргументація не лише неприйнятна за змістом, а й цинічна за формою, бо професійні історики знають скільки насправді злочинів Кремля було здійснено за усними вказівками генсека. Адже відсутність письмового плану, не означає відсутність такого наміру, який випливає з логіки партійних рішень і урядових дій щодо українського села у 1932–1933 роках.

[4060] Кондрашин В. В. Был ли голод 1932–1933 гг. в Украине геноцидом украинского народа? … С. 135.

Найбільш авторитетними і визнаними у світовій історіографії фахівцями з колективізації у радянському селі та демографічних наслідків подій 1932–33 років В. Кондрашин назвав Р. Девіса і С. Віткрофта. «Видатною подією в історіографії проблеми» названо публікацію в 2004 р. монографії Девіса – Віткофта, про становище в сільському господарстві СРСР у 1931–1933 роках[4061]. Як пише дослідник, «…ознайомившись зі змістом монографії Р. Конквест визнав помилковість своєї тези про голод-геноцид. У листі Авторам книги він заявив, що Сталін спеціально не влаштовував голод, хоча й нічого не зробив для запобігання трагедії»[4062]. Насправді ж, як випливає із роз'яснення Р. Конквестом В. Марочку, американський вчений від своєї позиції не відмовився.

В. Кондрашин зробив також огляд українських публікацій з історії Великого голоду, виділивши позиції С. Кульчицького, В. Марочка, Ю. Шаповала як основних розробників геноцидної версії голодомору в Україні. Він також високо оцінив як «виконані в кращих академічних традиціях документальні збірники на цю тему» та видання свідчень людей, що пережили трагедію голодомору.

Вчений досить детально розглянув результати тривалої дискусії між українськими та російськими дослідниками голодомору, починаючи з київської наукової конференції 1993 року за участю президента України. Зокрема, він зупинився на організованому московським журналом «Родина» 11 травня 2007 »Круглому столі» на тему «Голод на Україні та в інших республіках СРСР. 1932–1933 роки. Організатори та натхненники»[4063], яка стала своєрідним підсумком дискусії.

В. Кондрашин відзначив, що у своїх виступах на «круглому столі» українські вчені С. Кульчицький та Ю. Шаповал знову відстоювали теорію «геноциду – голодом». Російський історик виклав основні засади концепції С. Кульчицького, який «поділяє трагедію 1932–1933 рр. на Голодомор в Україні і голод в інших регіонах СРСР, грунтуючись на непорівнянних, на його думку, цифрах жертв (наприклад, 3 млн. на Україні та 300000 в Поволжі при приблизно рівної за величиною території)»[4064]. Проте В. Кондрашин промовчав, що С. Кульчицький доводить відмінності голоду в Україні від того ж Поволжя також застосуванням у республіці блокади, «чорних дощок» і натуральних штрафів.

Як зазначив В. Кондрашин, учасники «круглого столу» з російського боку, як і раніше, не підтримали викладену українськими вченими концепцію голоду 1932–1933 років у СРСР, але висловилися за продовження діалогу істориків без його політизації. Він, як і інші провідні російські історики-аграрники В. Данилов, М. Івницький, І. Зеленін, Є. Осколков, інтерпретували голодне лихоліття початку 30-х років як загальну трагедію радянських народів, спричиненою насильницькою колективізацією та надмірними хлібозаготівлями.

[4061] Davies R. W., Wheatcroft S. G. The years of hunger ...
[4062] Кондрашин В. В. Был ли голод 1932–1933 гг. в Украине геноцидом украинского народа? … С. 135.
[4063] Голод по–большевистски: организаторы и вдохновители. *Родина.* 2007. № 8. С. 82–89; № 9. С. 80–86.
[4064] Голод по–большевистски: организаторы и вдохновители. *Родина.* 2007. № 8. С. 84–85.

У 2008 р., відповідаючи С. Кульчицькому, російський історик визнав, що в його державі все ще не написано спеціальних робіт, присвячених голоду 1932–1933 рр. в Україні, тому що його колеги в Росії вивчають голод у російських регіонах. Але це не означає, на думку В. Кондрашина, незнання ними конкретно-історичного матеріалу про колективізацію й голод в Україні. Російський вчений також звинуватив українських колег у тому, що вони «іноді лукавлять» коли заявляють про їх концепцію голоду 1932–1933 рр. в УРСР як внутрішню справу України. Він підкріпив своє твердження посиланням на цитування С. Кульчицьким історіософа та письменниці О. Пахльовської, вміщене на обкладинці книги «Почему он нас уничтожал?». Відтак В. Кондрашин сформулював головну ідею своєї позиції: він категорично проти такої «…упередженої, політизованої й примітивно ідеологізованої постановки питання» і вважає, що трагедія 1932–1933 років у СРСР має не роз'єднувати, а об'єднувати Росію й Україну.

Надалі історик заявив давній аргумент критиків концепції геноциду: «Неможливо підтвердити на документальному рівні, що політика Сталіна та його оточення в 1932–1933 рр. була націлена на те, щоб знищити український народ або його частину. …це робить саму постановку питання про «геноцид», на наш погляд, просто абсурдною»[4065]. Він знову навів факти, які, на думку російських істориків, доводять, що голод виник в результаті прорахунків політики насильницької форсованої колективізації, пов'язаної із завданням індустріальної модернізації СРСР, що здійснювалася наприкінці 20 – 30-х років Сталіним і сталінським режимом. Якби йшлося про геноцид – пише В. Кондрашин, – то Сталін би діяв за логікою дій нацистів у «єврейському гетто», тобто припинив доступ продовольства та інших матеріальних ресурсів до України. Натомість Україна отримала у 1933 р. 501 тис. тонн зерна у вигляді позик, що було в 7,5 рази більше, ніж 1932 року.

В. Кондрашин пояснює велику смертність в Україні зерновою спеціалізацією республіки, великою щільністю населення і його опором колективізації. Щодо повного вилучення в Україні продовольчих запасів у селян, а в Росії лише вилучення зерна, то В. Кондрашин вказує, що його опонент С. Кульчицький не називає конкретних директив Центру про такі заходи, й спирається лише на свідчення очевидців. Насправді ж український історик наводить директиви Кремля грудня–січня про натуральні штрафи на українських селян, які означали вилучення всього продовольства.

Показово, що іноді В. Кондрашин суперечить власним доказам: «Я не заперечую того, що голод 1932–1933 років і загальна криза економіки України дали привід сталінському режиму здійснити превентивні заходи проти українського національного руху… Але першопричиною трагедії в Україні, так само, як і в інших районах СРСР, все ж таки було не національне питання, а потреба зміцнення колгоспного ладу й політичного режиму сталіністами в цілому...»[4066]. Як бачимо, російський вчений, прикриваючись

[4065] О самом главном. Профессор Станислав Кульчицкий и его российский коллега Виктор Кондрашин: чем был Голодомор 1932–1933 годов? *День.* 1996. 2 июня. № 96.

[4066] О самом главном ...

«першопричиною», таки визнає превентивні заходи проти українського національного руху і його соціальної бази, а значить і заперечувану ним специфіку України, проте, всупереч логіці, розглядає голод лише як привід для погрому національних кадрів і селянства, а не засіб цього погрому.

Зрештою, В. Кондрашин резюмував:

по-перше, голод – це результат антиселянської політики сталінського режиму; по-друге, голод не планувався, але був використаний, щоб примусити селян працювати в колгоспах; по-третє, голод вдарив передусім по зонах суцільної колективізації; по-четверте, геноциду окремо взятого українського народу не було, була спільна трагедія народів СРСР.

Отже, В. Кондрашин, виходячи з теорії модернізації, спробував відмести звинувачення в його некомпетентності щодо українських умов Голодомору і навіть визнав застосування Кремлем превентивних заходів до носіїв української національної свідомості, чим, власне, спростував свої тези про спрямування голоду лише за критерієм селянства зернових регіонів. Російський вчений так і не уздрів ознак Голодомору в Україні з 1933 р., вказаних С. Кульчицьким на конференції в Москві: вилучення всього продовольства в умовах застосування «чорних дощок», територіальна та інформаційна блокада, поєднання терору проти селянства із репресіями проти національної інтелігенції.

У 2008 р. побачила світ також чергова ґрунтовна монографія В. Кондрашина з історії Великого голоду на теренах Російської Федерації[4067]. Вчений продемонстрував свій багатий арсенал дослідження проблеми голоду і навіть відвів окремий (6-й) розділ для порівняння голоду 1932–33 рр. з іншими голодовими трагедіями в Росії і світі. В. Кондрашин використав прогресивні міждисциплінарні методи вивчення проблеми, в тому числі, математичного моделювання та залучення засобів кібернетики. Комп’ютерне моделювання погодно-кліматичних умов у зернових регіонах Росії 1931–1933 років дозволило вченому підтвердити той факт, що посуха та інші несприятливі синоптичні фактори не могли бути головною причиною масового голоду.

З іншого боку, дослідження В. Кондрашина привело його до висновків, що в процесі історичних подій неврожай, колективізація та голод зернових районах СРСР невідривно пов'язані. З точки зору історика, під час посівної кампанії та влітку 1932 року голод назрівав головним чином через об’єктивні умови, проте під час і після жнив вирішальну роль відігравав саботаж селян дармової роботи в колгоспах та їх спротив грабіжницькій хлібозаготівельній кампанії, що викликало репресивні заходи влади.

В. Кондрашин висловив припущення про те, що продовольчої катастрофи і масових смертей можна було б уникнути, якби Сталін зупинив колективізацію у 1930 р., коли комуністична влада наразилася на запеклий опір селянства. Але, зрештою, комуністичне доктринерство і жорстокий прагматизм влади привели до гігантської гуманітарної катастрофи 1932–1933 років.

Отже, на російському матеріалі історик вкотре розвинув свої тези про загальносоюзний, антиселянський характер голоду в СРСР, який був

[4067] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. Москва : РОССПЭН, 2008. 519 с.

викликаний форсованою колективізацією та хлібозаготівлями, зумовленими намаганнями Кремля забезпечити індустріалізацію та модернізацію країни.

У публікації 2009 р. історик знову виклав версію більшості російських фахівців про штучний характер та антиселянський приціл заходів сталінського режиму у всесоюзних вимірах, які спричинили голод[4068], але основну частину роботи присвятив критиці його геноцидній версії, викладеній українськими істориками.

Відповідно ревізіоністській традиції критики, використаній ще проти Р. Конквеста, російський історик заявив, що джерельна база обґрунтування голоду як геноциду «дуже слабка»[4069]. Автор вчергове нагадав про відсутність документів, які б підтвердили злочинні плани Сталіна спровокувати продовольчу кризу і голод, та недостатність для підтвердження подібних намірів суб'єктивних спогадів очевидців. Проте, історик, очевидно, не врахував, що після розпаду СРСР джерельна база дослідження теми поповнилася численними виданнями документів з радянських архівів, дипломатичних матеріалів, які дозволяють підтвердити аргументи «тоталітаристів».

Окрім критики джерельного підґрунтя концепції геноциду в Україні, В. Кондрашин спробував навести власні контраргументи для її реконструкції, які б порушували логіку концепції голоду-геноциду. Історик вказав, що якби Й. Сталін хотів знищити українців, то діяв би аналогічно нацистам, які блокували завіз продовольства у єврейські гетто. Натомість 1933 року радянський уряд виділив продовольчу допомогу УСРР обсягом 50 тис. пудів, за рахунок Росії і скорочення експорту, а також 45% частку тракторів і тяглової худоби від союзного розподілу[4070]. Умовчуючи про запізніле надання цієї допомоги, та ще й спрямованої на посівну кампанію, дослідник дійшов висновку, що голод 1932–1933 рр. був не геноцидом українського народу, а наслідком колективізації та надмірних квот хлібозаготівель.

Одна із останніх публікацій В. Кондрашина ілюструє спроби Автора віднайти якісь додаткові аргументи або компромісні судження у власній схемі критики геноцидної концепції. Мова йде про доповідь історика на Міжнародній науковій конференції в Києві з проблем радянської національної політики сталінського періоду[4071].

Метою доповіді визначено спростування будь-якої національної специфіки сталінської політики відносно села у роки першої п'ятирічки. Посилаючись на свій досвід вивчення документів, В. Кондрашин заявив, що голод 1932–1933 рр. був спільною трагедією народів СРСР, а не геноцидом якогось одного чи декількох народів. Тут же історик окреслив головну парадигму системи своїх доказів «однаковості» голоду: «При оцінці цієї події

[4068] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 – общая трагедия народов СССР. *Известия Пензенского гоС. пед. ун–та: гуманитарные науки.* 2009. № 11. С. 117–121.

[4069] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 – общая трагедия … С. 117.

[4070] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 – общая трагедия … С. 120.

[4071] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР : национально–регилнальный аспект. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950–е годы:* материалы VI междун. науч. конф. Киев, 10–12 октября 2013 г. Москва : РОССПЭН, 2014. С. 187–201.

мова повинна йти не про національну специфіку голодомору, а про регіональні або національно-регіональні його особливості. Більше того, ймовірно, що в цьому трагічному феномені епохи сталінізму взагалі не було нічого національного»[4072].

В. Кондрашин почав доводити свою тезу із екскурсу в історію творення концепції Голодомору як геноциду, витоки якої, на його думку, сягають ще заяв громадських та релігійних діячів Заходу і сфальсифікованих політичних процесів в СРСР 1933 року. Надалі він зауважив, що тему Голодомору не використовували ні націоналісти ОУН, ні німецькі нацисти. За Кондрашиним, ідея геноциду голодомором була «чисто політичним продуктом Заходу», який замовчував тему голоду у 30-ті роки, але підняв її на щит під час «холодної війни» у 80-ті роки і «адміністративними методами» впроваджував у суспільну свідомість. При президенті В. Ющенку, пише дослідник, концепція голоду-геноциду вийшла на державний рівень зі звинуваченнями на адресу Росії.

Перший контраргумент В. Кондрашина проти геноцидної версії містить нагадування про відсутність жодного документу про сталінський план етноциду українців. При цьому історик відкинув припущення опонентів щодо нищення таких документів. На його переконання: «…Сталін ніяких слідів не замітав і нікого не боявся, тим більше потомків! Інакше він би не був Сталіним. Сталін був відвертим і не потрібно шукати те, що він сховав»[4073].

Інша теза В. Кондрашина складається із твердження, що до Другої світової війни Сталін не дозволяв собі випадів проти якихось націй і, в регіональних питаннях виходив з пріоритетів економічної спеціалізації. Свою думку історик підтверджує тим, що в Центрально-Чорноземній області (ЦЧО) найбільший голод, який переживали українські поселення, відбувся не за етнічною ознакою, а за поширенням пшеничного клину землеробства. Крім того, В. Кондрашин поставив під сумнів українську самосвідомість кубанських козаків, позаяк вони себе українцями не називали: «Все ж це були козаки – вихідці з України! І питання, чи окремий козаки етнос чи ні, залишається дискусійним»[4074].

Третє положення історика стосується трактування українськими істориками третього пункту листа Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р.: «Найголовніше зараз Україна ... Якщо не візьмемося відразу ж за виправлення становища на Україні, то Україну можемо втратити»[4075]. В. Кондрашин намагається довести, що головними були перші два пункти (другий з них – про тепловози і фураж – історик переказав, демонструючи свою тезу про другорядність третього пункту. – В. Г.). За Кондрашиним, у цьому листі Сталін висловлює лише стурбованість становищем на прикордонні з ворожою Польщею, а головний зміст послання – прагнення «вождя» зміцнити держапарат і економіку Української республіки.

4072 Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия … С. 188.
4073 Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия … С. 192.
4074 Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия … С. 193.
4075 Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва : РОССПЭН, 2001. С. 273–274.

Дослідник знову повторив свою імперативну тезу про те, що розгляд явища голоду 1932–33 рр. повинен відбуватися крізь призму не національних, регіональних або регіонально-національних особливостей. На його переконання, голод в Україні стався винятково через спеціалізацію республіки на виробництві товарного зерна. Відповідно постраждали від «удару сталінського молоха» селяни, більшість з яких були українці: «Але не тому, що вони були українцями, а тому, що були хліборобами»[4076], – завершує свою думку В. Кондрашин словами А. Ноува.

Російський вчений пояснив мотиви дій Кремля у 1932–1933 рр. двома факторами, однаковими для всього СРСР: намаганнями зберегти колгоспний лад, загрожений селянським спротивом, та взяти заплановане зерно для розвитку індустріалізації.

Ще одна група контраргументів В. Кондрашина спрямована на перегляд нібито завищених показників демографічних втрат від голоду, найбільші з яких були в Україні. Автор апріорі сприйняв розрахунки С. Віткрофта та В. Жиромської[4077] за даними установ записів громадського стану (ЗАГС) про сукупні людські втрати в Україні і російських регіонах в кількості 3,5 млн. осіб і в Казахстані – не менше 1 млн.[4078].

Більш аргументованою виглядає інша теза – щодо приблизно однакових термінів голодування в Росії та Україні та пропорційності втрат відносно загальної кількості сільського населення в постраждалих регіонах двох республік. На підкріплення цієї тези дослідник навів шість таблиць з даними помісячного природного руху населення в УРСР за 1933 рік, порівняльними показниками селянської смертності в Україні і Нижньому Поволжі за 1932–1933 роки, порівняльні дані селянських втрат між переписами 1926 і 1937 років тощо[4079].

Надалі історик розглянув сталінський голод в Казахстані, спричинений авральним переведенням кочівників на осілий спосіб життя, та нагадав про фундаментальні сучасні дослідження голоду, що стався в колоніальній Індії, економіста А. Сена, та в Ірландії – К. О'Града[4080]. Російський вчений закликав врахувати комплексні підходи до вивчення проблеми голоду цими вченими і звернути увагу на роль прорахунків місцевої влади у спричиненні продовольчої кризи. Зокрема, він пояснив велику смертність від голоду на Київщині та Харківщині вилученням керівництвом областей збіжжя з навколишніх сіл для потреби міст, позбавлених централізованого постачання. Крім того, історик вважає, що поряд з виною Центру у високій смертності від голоду, є й вина С. Косіора, який приховував масштаби голоду.

На завершення своєї праці В. Кондрашин вкотре закликав використовувати саме регіональний підхід для оцінки трагедії 1933 р., яка має не роз'єднувати, а зближувати народи колишнього Радянського Союзу.

[4076] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия … С. 194.

[4077] Уиткрофт С., Жиромская В. Б. Демографические последствия голода. *Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 3.* С. 767.

[4078] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия … С. 195.

[4079] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия … С. 196–199.

[4080] Grada C. O. Famine : a short history. USA : Princeton University Press, 2009. 327 p.

Останнім часом історик розвинув свої дослідження хлібозаготівельної політики, видані у Російській Федерації[4081], особливістю яких є наближення до концептуальних поглядів Девіса-Віткрофта, які розглядали три стадії голоду в контексті комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, що діяли в роки першої п'ятирічки: від погодних умов та модернізаційного штурму до прорахунків хлібозаготівельної політики партії. У такому широкому методологічному та хронологічному розрізі (1929–1934 рр.) та економіко-статистичній площині, окремого місця для визначення якоїсь локальної української специфіки Голодомору 1933 р. не залишається. Як переконують новітні видання і перевидання[4082] праць вченого, йдеться лише про баланс врожайності і хлібозаготівель та перебіг голоду у зернових регіонах Радянського Союзу, що складали товарну базу експорту продовольства.

Логіку пояснень істориком голодової катастрофи, представлену в монографії з хлібозаготівельної політики в період «комуністичного штурму» можна простежити із аналогічної за тематикою статті[4083]. По-перше, В. Кондрашин вивів штучний голод з непродуманої продовольчої політики влади та господарських помилок, але заперечив його навмисну організацію: «Сталін не хотів і не планував голоду… Але він став заручником створеної ним і його соратниками адміністративно-командної системи управління народним господарством, орієнтованою на завищені з точки зору реальних можливостей економіки планові завдання»[4084]. По-друге, Автор поклав персональну вину за селянську трагедію на Сталіна, який контролював хід хлібозаготівель і репресивною силою ламав опір державній лінії; по третє, пояснив посилення комуністичного терору селянською протидією колективізації та заготівлям. Нарешті, історик пов'язав голод з викачкою хліба із зернопродукуючих регіонів без розрізнення їх національної складової і без згадки про вилучення всього продовольства та блокаду українських регіонів. «Найбільш трагічним результатом примусових хлібозаготівель в роки першої п'ятирічки став голод 1932–1933 рр. Він ударив по основних житницях СРСР. Кількість його жертв у конкретних регіонах виявилася прямо пропорційною до обсягів вилученого зерна в рахунок хлібозаготівель та експорту»[4085].

На наш погляд, професор В. В. Кондрашин на сьогодні зарекомендував себе одним із найкращих у світі знавців джерельної бази та теоретичних питань з макроісторії Великого голоду. Щоправда, у своїх тлумаченнях теоретичних питань, особливо щодо причин та характеру голоду в УСРР, історик нерідко суперечить сам собі і допускає методологічні помилки. На підтвердження такого судження, порівняємо деякі відносно недавні формулювання вченого, не

[4081] Кондрашин В. В. Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и её результаты (1929–1934 гг.). Москва : Политическая энциклопедия, 2014. 375 с.

[4082] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. 2-е изд., доп. и перераб. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 566 с.

[4083] Кондрашин В. В. Хлебозаготовительная политика в СССР в годы первой пятилетки и её результаты (1929–1934 гг.). *Гуманитарные науки в Сибири.* 2013. № 4. С. 34–38.

[4084] Кондрашин В. В. Хлебозаготовительная политика в СССР ... С. 36.

[4085] Кондрашин В. В. Хлебозаготовительная политика в СССР ... С. 37.

беручи до уваги 90-ті роки, коли він відстоював тезу організованого сталінського голоду, однакового для всіх аграрних регіонів держави.

У висновках своєї класичної праці «Голод 1932–1933 років: трагедія російського села» (2008) історик пояснював жорстку політику Сталіна щодо селянства потребами форсованої модернізації країни і покладав головну вину за насилля на місцях на центральну владу. Причинами голоду називалися вилучення зерна, наслідки колективізації, яка позбавила селян корів, блокада, ненадання допомоги тощо. Як вважав В. Кондрашин: «Всі ці дії свідомо приймало сталінське керівництво. … Прямою організацією голоду можна назвати драконівські директиви Сталіна – Молотова про боротьбу зі стихійною міграцією селян, що замикали їх у голодуючих селищах і прирікали на голодну смерть»[4086]. Історик також висловив думку, про недоцільність вживання терміну «голодомор» окремо щодо подій в 1932–33 рр. Україні, бо такі ж масштаби голоду були і інших зернових регіонах країни. Отже, **свідомі рішення** сталінської верхівки і **пряма організація голоду…** Хіба це не не заперечує попереднього твердження Автора про те що Сталін не хотів голоду, але став заручником ситуації?

В. Кондрашин також виклав власну точку зору на дефініцію «геноцид», який ототожнюється вченим з навмисним масовим вбивством, але не з депортаціями, «розкуркуленням» та іншими злочинами. Тому він не визнав ні геноциду українського народу (бо не знайшов такого наказу Сталіна), ні соціоциду селянства (бо влада допомогла колгоспникам у 1933 р.). «Здається, що теорія геноциду взагалі непридатна до радянського періоду історії Росії та України»[4087], завершив свої міркування вчений.

Вже через 2 роки В. Кондрашин заперечив свої твердження про свідомі дії Кремля з організації терору голодом. Як виявляється: «Сталінське керівництво СРСР не хотіло голоду, але організувало його своїми помилками (наприклад, в області планування хлібозаготівель), а в ряді випадків – і злочинними діями (боротьба з міграцією голодуючих, замовчування голоду, відмова від міжнародної допомоги)»[4088]. З цієї сентенції важко зрозуміти як можна щось взагалі організувати (значить, діяти свідомо) «своїми помилками», які передбачають відсутність наміру. Крім цього логічного протиріччя, Автор визнав злочинні та навмисні дії (інформаційна блокада, відмова від допомоги), що вже означає навмисний характер злочину і суперечить нібито «не хотінню» Сталіна покарати селянство.

Такі хитання Автора, як на нас, крім наукових причин, зокрема, поширеної в Росії модернізаційної методології, мають особисто-патріотичне і політичне підґрунтя. Російський дослідник, який особисто збирав свідчення про лютий голод у Поволжі, ніяк не може сприйняти національну специфіку Голодомору в Україні, бо, по-перше, вважає, що українські історики

[4086] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. Часть IV URL : http://www.fedy-diary.ru/?page_id=6625 (дата звернення: 05. 08. 2016).

[4087] Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия ...

[4088] Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 гг. в Российской Федерации (РСФСР). Журнал рос. и восточноевроп. историч. исследований. 2010. № 1, апрель-июнь. С. 6–7.

несправедливо ділять на категорії спільну голодову трагедію. По-друге, як відомо, в епоху В. Путіна історія в Росії стала частиною політики, яка живиться і радянською та імперською міфологією. Звідси і намагання звести проблеми радянської національної політики до знаменника економічної доцільності та прив'язати хронологію Великого голоду до рамок першої п'ятирічки та індустріалізації, про що, зокрема, йдеться у відносно недавньому інтерв'ю В. Кондрашина[4089] та його наукових працях.

Треба відзначити, що вклад найбільш активного та ретельного дослідника теми серед російських науковців не вичерпується дослідженнями причин і характеру голоду. В. Кондрашин дуже багато зробив для пошуку і публікації документів з історії голоду 1932–1933 років[4090], їх джерелознавчого аналізу[4091], вивчав регіональні особливості трагедії[4092], психологію голодуючих селян[4093], врешті-решт, – наукові здобутки та співробітництво провідних істориків-аграрників[4094].

Загострення наукової та політичної полеміки спонукало російських науковців до спеціальних видань документів з історії голоду 1932–1933 рр., чим до цього переймалися здебільшого в Україні, та вдосконалення інструментарію дослідження теми. З часом, все більшої уваги надавалося російськими істориками таким джерелам як спогади очевидців голоду та листи населення до партійних та урядових інстанцій, окремих керівників. Провідний науковий співробітник ІРІ РАН Веніамін Зима, використав у своїй публікації епістолярні джерела, які походили з різних регіонів СРСР, з метою дослідити продовольчу кризу 1932–1933 рр. і її наслідки для селянства. Листи селян та робітників засвідчили величезні географічні масштаби голоду, який не проминув, попри карткову систему, і міського населення. Історик зазначив, що вже восени 1932 року вокзали російських міст, в тому числі й Москви, були наповнені юрбами нещасних втікачів від людомору. Дослідник підтвердив той факт, що влада, замість допомоги голодуючим, прийняла заходи для їх ізоляції і повернення втікачів у зони лиха.

Як і більшість російських істориків, В. Зима не знімав відповідальності за голод із сталінського керівництва, яку мають поділяти і керівники республік, але вважав, що влада діяла не з метою придушення національного опору, а заради здійснення модернізації країни і трактував події 1932–1933 рр. як

[4089] Дмитриев Сергей. Виктор Кондрашин: стыдно, что в России нет политики по увековечению памяти безвинно погиблих / интервью русской редакции URL : RFI 28/11/2013. http://ru.rfi.fr/ukraina/20131129-viktor-kondrashkin-stydno-chto-v-rossii-net-politiki-po-uvekovecheniyu-pamyati-bezv (дата звернення: 15. 09. 2018.

[4090] «Первая заповедь»: Хлебозаготовки в СССР. 1931–1932 / отв. составитель В. В. Кондрашин. Москва : МФД, 2016. 784 с.

[4091] Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. в российской деревне в свидетельствах очевидцев. *Крестьяноведение: Теория. История. Современность:* ученые записки. 2005. Вып. 5. Москва : МВШСЭН, 2006. С. 183 – 197.

[4092] Grada C. O. Famine : a short history. USA : Princeton University Press, 2009. 327 p.

[4093] Кондрашин В. В. Голод в крестьянском менталитете. *Новые страницы истории Отечества (по материалам Северного Кавказа):* межвуз. сб. науч. статей. Вып. 1. Ставрополь, 1996. С. 53–61.

[4094] Кондрашин В. В. Историки-аграрники России XX – начала XXI вв.: творческий путь и международное сотрудничество. Прага : Vedecko vydavatelske centrum «Sociosfera-CZ», 2014. 198 с.

інтернаціональну трагедію[4095]. «Від голоду постраждали всі без винятку народів СРСР, тому він є інтернаціональною трагедією, яка в наші дні не повинна бути використана для розпалювання міжнаціональних чвар»[4096], – завершив свої міркування історик.

В іншій статті Автор також не розглядав голод в Україні окремо, а зосередився на вивченні загальносоюзних заходів керівництва СРСР по реформації сільського господарства задля забезпечення країни продовольчими резервами. На його думку, влада використала голод як засіб фізичного і морального тиску на людину, пожертвувала добробутом і життям мільйонів селян задля підтримки темпів індустріалізації. В. Зима визнав штучний характер голоду, тому що його можна було припинити, в разі використання продовольчих резервів держави, але натомість влада вимітала останнє селянське зерно і експортувала збіжжя[4097].

Олена Осокіна, яка до еміграції у США працювала в ІРІ РАН, видала друком низку монографій, базованих на документах центральних російських архівів, зокрема із фондів Держархіву економіки та архіву ОДПУ-НКВС-ФСБ, у яких предметно дослідила проблеми наявності і розподілу продовольчих резервів країни, державних і ринкових механізмів та ресурсів постачання населення[4098,4099]. Розвінчуючи радянські міфи про «сталінський достаток», дослідниця простежила сюжети повсякденного життя суспільства в роки перших п'ятирічок і довела, що в СРСР навіть у суворі 30-ті роки існував достатньо широкий легальний і підпільний ринок товарів і послуг. За підрахунками О. Осокіної, на початку 1930-х років радянські робітники і службовці, що перебували на централізованому постачанні, споживали 80% м'яса, 70% сиру і 60% риби, придбані саме на базарах і ринках, а не в установах державної торгівлі[4100].

Значну цінність для розуміння критеріїв підходів Кремля до продовольчого забезпечення є помічений О. Осокіною їх нерівномірний і заплутаний характер. Так, у голодні роки лише стратегічні для програми індустріалізації Донецький і Криворізький промислові регіони УСРР отримували такі ж норми забезпечення, як Москва і Ленінград. Норми постачання решти населених пунктів радянської України «були значно нижчими, ніж у відповідних за індустріальним значенням регіонах і містах РСФРР»[4101].

Дослідниця вперше в російській науковій літературі описала також маніпуляції сталінського режиму з викачкою у людей цінностей та коштів через

[4095] Зима В. Ф. Голод 1932–1933 годов в письмах трудящихся России. *Отечественная история.* 2006. № 2. С. 47–55.

[4096] Зима В. Ф. Голод 1932–1933 годов в письмах ...

[4097] Зима В. Ф. Антикрестьянская политика и голод 1932–1933 годов. *Аграрное развитие и продовольственная безопасность России в XVIII – XX веках:* сб. статей. Оренбург: издательство ОГПУ, 2006. С. 219–224.

[4098] Осокина Е. А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935 гг. Москва : Изд-во Московского государственного открытого университета, 1993. 144 с.

[4099] Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации: 1927–1941. Москва : РОССПЭН, 1997. 271 с.

[4100] Осокина Е. А. Иерархия потребления ... С. 40–41.

[4101] Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия» ... С. 130.

систему «Торгзін»[4102]. Зокрема, історикиня встановила, що голодного 1933 роки люди через торгзіни було вилучено у людей майже стільки ж золота, скільки каторжною працею «намили» працюючі на золотодобувних рудниках.

У зв'язку з темою експорту промовисті факти навів вчений-правник Поволзького інституту управління ім. П. А. Столипіна (Саратов) Валерій Кузін. Науковець, посилаючись на архіви та праці І. Зеленіна, С. Мошкова та О. Осокіної, констатував що обсяг хлібозаготівель у 1930–32 рр. виріс втричі і досяг майже 30% частки від усього експорту, але так і не наситив бажання влади закупити подешевіле в умовах кризи на Заході імпортне промислове обладнання[4103].

Фактичний експорт зерна за першу п'ятирічку склав 9363 тис. тонн, тобто був виконаний на 167,2% , хоча в країні згідно проведеної наприкінці 1932 р. інвентаризації залишалося ще не менше 4-х млн тонн хліба. «Це означає, що скорочення витрат до одного млн. т. хліба в місяць дозволило би протриматися кілька місяців або до нового урожаю»[4104]. Але, як зазначив В. Кузін, влада, необмежена правовими нормами, продовжила примусову викачку хліба: до лютого 1933 р. 85 млн. пудів із 100 млн річного плану вже надійшло у порти (!) і поставки продовжено навесні. «Всього в першій половині 1933 р, тобто в самий розпал голоду, тільки зерна було вивезено 354 тис. т, ним можна було б забезпечити майже 2 млн. чоловік денною нормою в один кілограм хліба упродовж шести місяців»[4105]. Російський науковець констатував, що замість порятунку голодуючих, хлібозаготівлі і навіть резерви державного фонду, інші державні продовольчі ресурси відправлялись на експорт, що призвело до продовольчої катастрофи – «нечуваного» (М. Івницький, 1995) голоду.

Натомість науковий співробітник ІРІ РАН Андрій Марчуков взявся аналізувати не соціально-економічні чинники голоду, а теоретичну та ідеологічну складові концепції Голодомору – геноциду. Статті Автора на вказану тему мають однакову парадигму – спростування концепції «Мейса-Кульчицького» як ідеологічно надуманого та науково неспроможного антиросійського політичного бренду. Якщо в 2001 р. науковець ще ставить питання чи був Голодомор[4106], то після узаконення голоду як геноциду звучить звинувачення українців у політизації проблеми[4107]. Така парадигма рельєфно проглядається і у розвідці 2008 р., де Автор послідовно виклав зміст поняття Голодомор в контексті геноциду, коротко простежив витоки концепції, зародженої, на його думку у 40 – 70-х роках в середовищі української еміграції і підхопленої на початку 80-х років, під час загострення «холодної війни», політиками США[4108]. Основний зміст статті А. Марчукова склав аналіз

[4102] Осокина Е. А. Золото для индустриализации. Торгсин. Москва : РОССПЭН, 2008. 624 с.

[4103] Кузин В. Н. Развитие основ продовольственной безопасности СССР в предвоенные годы. *Юридические записки:* научно–практический журнал. Воронеж : Изд. Воронежского госун–та, 2013. № 1. С. 57–65.

[4104] Кузин В. Н. Развитие основ продовольственной безопасности ... С. 59.

[4105] Кузин В. Н. Развитие основ продовольственной безопасности ... С. 59.

[4106] Марчуков А. В. А был ли «голодомор»? Или непопулярные мысли об одном политическом брэнде. *Россия XXI.* 2004. № 6. С. 124–143.

[4107] Марчуков А. В. Операция «Голодомор»: Когда безумствует мечта. *Родина.* 2007. № 1. С. 60–67.

[4108] Марчуков А. В. «Голодомор» в идеологической системе украинства. *Вестник Юго–Западной Руси.* 2008. № 2. С. 81– 95.

ідеологічної інструменталізації геноцидної концепції, яка відбувалася в Україні у 2003 – 2008 роках зусиллями і політиків і науковців з метою використання пам'яті про Голодомор як фундаментальної складової національної історичної пам'яті.

В дійсності, пише А. Марчуков, геноциду чи етноциду в Україні не було: «А насправді в 1932–1933 рр. в СССР був страшний голод (виділено Автором. – В. Г.) Він став результатом політики колективізації – однієї з головних складових так званого «великого ривка» – прискореної промислової та соціальної модернізації СРСР»[4109].

Пояснюючи закономірну необхідність модернізації країни, А. Марчуков не знімав вини за штучний голод із Сталіна та керівників республік, які проігнорували труднощі перехідного періоду і відмовились від встановлених темпів і методів реалізації своїх планів і продовжили викачування ресурсів з розореного села, «дотискувати селян штрафами», обшуками, арештами. Далося взнаки і прагнення покарати селян за небажання працювати в колгоспах, яке Сталін називав саботажем, «тихою війною з владою», внаслідок перемоги режиму у якій від голоду в УСРР загинуло від 2,9 до 3,5 млн людей[4110].

Окремий розділ своєї статті А. Марчуков присвятив спростуванню «національного моменту» у діях сталінської верхівки. Постанову РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі і в Західній області» Автор пояснив, що мова йшла тільки про те, чиїми руками буде створена українська культура: більшовицькими чи руками національної інтелігенції. При цьому історик стверджував, що базою і рушійною силою національного руху в Україні було не селянство, а інтелігенція, розгромлена судовими процесами 1930–1931. Автор, проте ніяк не прокоментував боротьбу з «петлюрівщиною Постишева та самогубства провідних «українізаторів» у 1933 р.

Надалі історик зосередився на критиці тлумачення причин голоду С. Кульчицьким і охарактеризував заперечення українським вченим етноциду в Україні як «підрив концепції Мейса–Кульчицького. Автор вважає, що Р. Девіс і С. Віткрофт підірвали також економічну складову концепції геноциду, розроблену Р. Конквестом, внаслідок чого з неї лишилися лише «гіпотези Мейса». Тож історик стверджував, що концепція Голодомору-геноциду не наукова і є лише політичним інструментом антиросійської кампанії Заходу і України. За кінцевим висновком А. Марчукова: «Власне Українська СРСР постраждала не тому, що там жили українці, а тільки тому, що була головною житницею СРСР»[4111].

Професор Російського держуніверситету туризму і сервісу (Москва) Олег Назаров у спеціальному пості в електронній версії журналу «Історик» також спробував спростувати «міф про голодомор» в межах академічної дискусії[4112].

[4109] Марчуков А. В. «Голодомор» в идеологической системе … С. 86.
[4110] Марчуков А. В. «Голодомор» в идеологической системе ... С. 87.
[4111] Марчуков А. В. «Голодомор» в идеологической системе ... С. 91.
[4112] Назаров Олег. О голоде в СССР в 1930-е годы и мифе о голодоморе. URL : https://xn—h1aagokeh.xn—p1ai/special_posts/%D0%BE– (дата звернення: 09. 07. 2018).

Проте сам науковець виступив у публіцистичному стилі та одразу звинуватив С. Кульчицького у відстоюванні тези про Голодомор як наслідок прорахованого і організованого терору голодом, яку український історик колись вважав ірраціональною та ненауковою. Тож Р. Конквесту дорікається за те, що він говорив про голод лише проти українців. На спростування опонентів, О. Назаров наводить цілу низку фактів про лютий голод у Поволжі, на Дону, на Кубані, в Мордовській та Німецькій автономіях тощо, які нібито замовчують «пропагандисти міфу про антиукраїнський голодомор». Втім, історик нагадав, що Р. Конквест визнавав, що голод в Поволжі і на Дону за пропорціями смертності дорівнював українській трагедії. Цього аргументу О. Назарову вистачило для наступного гнівного висновку: «А коли так (а це саме так!), то всі розповіді про так званий голодомор, організований СРСР з метою знищення українців, – брудна і цинічна фальсифікація історії, що переслідує політичні цілі»[4113].

З не меншим пафосом і відчуттям власної правоти О. Назаров виступив і в центральній профспілковій газеті на захист «багатостраждальної Росії», де «В. Ющенко жертв голодомору шукати явно не збирався»[4114]. Дослідник навів приклади голодування і свавілля місцевої влади в російських регіонах – аж до «порки» селян Поволжя – із праць В. Кондрашина, Є. Осколкова та документальних збірників, а також дані про стрімкий ріст смертності в голодуючих регіонах у першій половині 1933 р. «Страшні долі росіян (як і у представників інших національностей багатонаціонального Союзу) яскраво висвітлюють всю фальш кампанії про те, що «голодомор» мав антиукраїнську спрямованість»[4115], – переконує Автор і закликає «самостійних пропагандистів» вдумливо читати документи. Щоправда, сам професор чомусь обійшов увагою документи, які показують специфічну лінію дій Кремля щодо України та українців – надзвичайні комісії, блокаду республіки, реквізиції всіх харчів, боротьбу з «петлюрівщиною» тощо.

Один із підрозділів третьої частини науково-популярної книги красноярського історика і філософа Андрія Буровського має назву «Голодомор», яка, на відміну від практики інших російських ура-патріотів, вжита без лапок[4116]. На думку Автора, ідея Голодомору як свідомого нищення «москалями-комуністами» українства звучала в заявах ОУН ще 1934 р. і стала мало не офіційною позицією України. Подякувавши українським націоналістам за збір документів на підтвердження геноциду, А. Буровський занотував: «Навряд чи це справедливо, тому що голодували і вмирали від голоду селяни по всьому СРСР, а в Казахстані голод був ще гіршим»[4117].

На підтвердження своєї тези науковець навів факти жахливого голодування і канібалізму в Україні та Казахстані в Казахстані, де «ще гірше

[4113] Назаров Олег. О голоде в СССР в 1930-е годы ...

[4114] Назаров Олег. Голод 1930-х: не только на Украине Солидарность. *Центральная профсоюзная еженедельная газета*. 2008. 16 июля. № 25.

[4115] Назаров Олег. Голод 1930-х: не только на Украине ...

[4116] Буровский Андрей. Апокалипсис XX века. От войны до войны. Москва : Яуза, Эксмо Город, 2011. 607С. URL: https://history.wikireading.ru/43713 (дата звернення: 27. 10. 2018).

[4117] Буровский Андрей. Апокалипсис XX века.

було», позаяк стараннями Шаї Голощокіна (перший секретар ЦК Компартії Казахстану. – В. Г.) взимку 1931–32 року на казахській землі померло 40% людей. Але трохи нижче Автор суперечить собі, нагадавши, що в Казахстані досі приймають «оралманів», тобто «тих, хто повернуся», яких тільки в 1931 р. втекло з республіки 1074 тис., не чекаючи голодної смерті. Крім того, А. Буровський наголосив, що голодували не лише національні окраїни, а весь південь Росії. Тому: «Якщо голодомор – акт геноциду, то геноциду не одних українців, а з тим же успіхом і геноциду російського селянства»[4118], – заявив науковець, але при цьому послався на Кубань і Ставропілля з переважанням українського селянства… Не зрозумівши відмінностей Голодомору від голоду в інших регіонах, Автор звів його причини до наслідків колективізації і хлібозаготівель, підкріпившись 1933 посиланням на думку Г. Джонса, висловлену ще навесні 1933-го року в газеті «Файненшл таймс».

Публіцистичний запал у поєднанні з певною логікою притаманний статті популярного російського публіциста з історичною освітою Юрія Каграманова у відомому часописі «Посів» – рупорі Національного трудового союзу (НТС) – прибічників російського «білого руху»[4119]. Автора занепокоїв той факт, що не лише офіційний Київ та українські історики поділяли формулу Р. Конквеста «Українських селян знищували не за те, що вони були селянами, а за те, що вони були українськими селянами», а й багато західних дослідників, зокрема представлених у збірнику «Смерть землі. Голодомор на Україні в 1932–1933 роках», опублікованому в Римі[4120]. «Довірливі люди західні інтелектуали!», – зверхньо заявив московський історик, провівши аналогію з довірою на Заході до фільму О. Довженка «Земля»[4121]. Процитувавши один із висновків «Міжнародної комісії з питання про голод 1932–1933 років на Україні» 1990 р. про те, що українці, які постраждали найбільше, були далеко не єдиним предметом сталінської ненависті, Ю. Каргаманов заявив: «Справді, про який геноцид може йти мова, якщо Голодомор був організований не тільки на Україні, але і в багатьох регіонах Південної Росії та Казахстану?»[4122].

Надалі Автор спробував спростувати твердження, що українці, які складали 60% від 6 чи 8 млн жертв голоду в Радянському Союзі, стали водночас жертвами де українізації і духовного геноциду. Для цього він розглянув феномен Голодомору в контексті всієї радянської історії, починаючи з активної участі українців у Жовтневій революції та громадянській війні (П. Дибенко, В. Антонов-Овсієнко, М. Скрипник, Ю. Коцюбинський та ін.).

За Каграмановим, позаяк українці і росіяни разом попрацювали над тим, що Росія була «запродана, за російською приказкою, рябому чорту», не було ніякої окупації України. Відповідно і смертельну війну з селянами, як носіями небезпечної бунтарської стихії, на початку 30-х років провела не Москва, а

4118 Буровский Андрей. Апокалипсис XX века. …

4119 Каграманов Юрий. Был ли Голодомор геноцидом? *Посев.* Общественно–политический журнал. 2008. № 12 (1575). С. 23–28.

4120 La morte della terra. La grande carestia in Ucraina nel 1932–1933. Atti del Convegno Vicenza, 16–18 ottobre 2003. Roma : Viella, 2004.

4121 Каграманов Юрий. Был ли Голодомор геноцидом? … С. 24.

4122 Каграманов Юрий. Был ли Голодомор геноцидом? … С. 24.

комуністична «номенклатура». Оригінальним у цьому контексті є трактування характеру і причин подій 1932–1933 років: «Голодомор став частиною цієї війни, для якої поняття «колективізація» служить скоріше евфемізмом. Економічні ж причини, якими намагаються пояснити колективізацію нинішні історики, є, на моє переконання, або похідними від політичної причини, або зовсім надуманими»[4123].

Такі сентенції, здавалося б, свідчать про наближення дослідника до геноцидної версії Голодомору, але, намагаючись заперечити антиукраїнське спрямування «нищівного удару» Ю Каграманов, замінив його на антикозацьке. Історик нагадав, що в Україні не згас дух козацької вольності, який проявився під час визвольних змагань 1917–1920 рр. у махновському русі і становив найбільшу небезпеку для влади. У цьому, на його думку, і полягала причина пильної «уваги» владоможців до України під час суцільної колективізації: «Винищити козачі порядки (на Дону і в інших місцях поселення козаків), витравити козачий дух (на Україні) – завдання, які більшовики поставили собі в якості першочергових»[4124].

Розібравшись із метою Голодомору, Автор повів мову про спільну відповідальність за злочин: «Звичайно, винуватцем № 1 організованого голоду було Йосип Сталін, але він діяв в інтересах загальносоюзної, і зокрема української номенклатури (і тим самим зміцнював свою волю)»[4125]. За дивною логікою Ю. Каграманова, навіть один з головних організаторів Голодомору Л. Каганович, «не з Москви впав на голову України», але як виявляється, Україна «подарувала» його Москві.

Щодо питання деукраїнізації, дослідник зауважив, що хоча в листуванні Сталіна і Кагановича містяться факти занепокоєння «націоналістичними настроями» в Україні і накази «приструнити» так званих «агентів Петлюри», «буржуазно-козацьку інтелігенцію», насправді тривала «насильницька українізація». Тому на його думку, доречно говорити не про деукраїнізацію після 1933, але лише про ліквідацію (і то частково) перегинів українізації.

Як вважає Ю. Каграманов, Сталін ніколи не виявляв особливих антипатій до українців і ставлення до них «було приблизно те саме, що і до росіян»[4126]. Зрештою, Автор «дописався» до українофільства самого «тов. Сталіна», якому, було б важко «ненавидіти українців» і при цьому любити гопак, пісню «Закувала та сива зозуля», та здійснити програму-максимум українських націоналістів у визначенні кордонів України. Втім, адепт Російської імперії кількома абзацами нижче сам собі заперечив, зазначивши, що у 30-ті роки «інтернаціоналістська дурість на Москві» розсіялась і Сталін міг тоді провести східний кордон України по-іншому, про що «порадив» пам’ятати сучасній Україні.

Отже, Ю. Каграманов, по-перше, визнав організацію Сталіним голодного мору селян СРСР та найбільші втрати, що притаманно більшості російських

4123 Каграманов Юрий. Был ли Голодомор геноцидом? … С. 25.
4124 Каграманов Юрий. Был ли Голодомор геноцидом? … С.26.
4125 Каграманов Юрий. Был ли Голодомор геноцидом? ... С.26.
4126 Каграманов Юрий. Был ли Голодомор геноцидом? … С.27.

істориків. Проте однобічним, на наш погляд виглядає пояснення мети сталінської насильницької колективізації і «нищівного удару» голодом, яку він пояснює не завданням модернізації країни, а прагненням зміцнити владу комуністичної бюрократії. Насправді переслідувалися обидві цілі. Але ще більш надуманим виглядає тлумачення публіцистом найбільшого розмаху людомору в Українській республіці поборюванням владою козацтва, дух якого не вивітрився серед селян, а не українського націоналізму. Інші російські історики, доводять козацький пріоритет ідентифікації лише кубанських українців, а Ю. Каграманов – і селянства України (!). Звідси і недолугі намагання Автора довести «насильницьку українізацію» та українофільство Сталіна. Факти свідчать про те, що саме російський народ розглядався «соціальним інженером» Сталіним як цементуюча основа нової соціалістичної спільноти – «радянського народу». Інші народи, як показала практика масштабних депортацій і репресій, служили лише піском для такого витвору диктатора, матеріалом, який можна було перемішувати із землею чи розсіювати.

В широкому ракурсі і на солідному фаховому рівні розглянув історію Голодомору своїй статті в «Посіві» також відомий російський науковець Кирило Александров[4127]. Нещодавно вчений захистив дисертацію у Санкт-Петербургському інституті історії РАН на тему офіцерських кадрів РОА, за що був позбавлений міністерством освіти РСФСР докторського ступеня. Стаття історика «Бандера и бандеровці: хто вони були насправді», опублікована у «Новій газеті», була визнана у путінській Росії екстремістською.

У публікації в «Посіві» К. Александров на широкій документальній базі простежив процес розкуркулення та колективізації, жахливі умови проживання спецпоселенців, антирадянські повстання селян 1930 р. Головною причиною колективізації історик визначив намагання комуністичної номенклатури усунути загрозу своєму пануванню з боку вільного виробника і створити систему державної експлуатації населення, різновиду державного рабства. На його думку, саме з авантюрної та репресивної колективізації випливала і катастрофа 1933 р.: «Прямим наслідком колективізації став небачений голодомор 1932–1933 років. Номенклатура ВКП(б) задовго до нацистів застосувала голод як інструмент масових політичних репресій»[4128].

Застерігаючи від ототожнення нацистського і комуністичного злочинів проти людства, К. Александров проте наполягає на спланованому характері голодового удару, намір якого міг виникнути у Сталіна в 1931 р. у зв’язку з «покаранням» таким методом 36 тис. бунтівних спецпереселенців Чаїнского району, яким видано максимум по 100 гр. хліба на сім’ю. Ось як визначено вченим мету і засіб розправи над селянством, восени взимку 1932–1933 років: «Шляхом непомірних хлібозаготівель планувалося поставити населення непокірних областей на межу фізичного виживання, змусивши, таким чином, відмовитися від опору насильницькому створенню державних підприємств з

[4127] Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор 1932–1933 годов: причины, механизм и последствия. *Посев.* Общественно–политический журнал. 2008. № 12 (1575). С. 29–38.
[4128] Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор … С. 33.

обробки землі (колгоспів)»[4129]. При цьому недорід зернових у 1932 р., хоча і мав місце, але був значно меншим від неврожаю 1931 р. і не віщував нічого катастрофічного. Тому голодний мор чинили як члени надзвичайних комісій, так і представники місцевих партійно-радянських органів з єдиною метою – за всяку ціну зломити «саботаж» плану хлібоздачі. «Опубліковані нині свідоцтва і документи змушують часом засумніватися в психічної повноцінності тих відповідальних членів ВКП (б)»[4130], – пише історик. Проте, гадаємо, К. Александров перебільшує самостійність дій цих численних «відповідальних членів ВКП (б)», навіть, – як показує приклад Р. Терехова, – вищого рівня. Звичайно, вистачало відвертих садистів, злочини яких описані Автором за донесеннями спецслужб та листом М. Шолохова Сталіну. Але історик, здається, мав би зауважити, що насамперед кремлівський диктатор створив атмосферу тотального страху і беззаконня, коли кожен такий виконавець, за винятком відчайдухів або самогубців, керувався насамперед інстинктом самозбереження.

Простежуючи обставини і механізми людомору, К. Александров висвітлив діяльність надзвичайних комісій, впровадження «чорних дощок», блокування України та Північного Кавказу тощо. «Ймовірно, в історії людства до 1932–1933 не було прикладу методичного винищення урядом власного народу шляхом провокування масового мору. Однак тільки таким чином сталінська номенклатура могла зберегти колгоспну систему і власну владу в СРСР»[4131].

Автор статті навів дані про голодування навесні 1933 р. 25-30 млн чол. тобто 15% населення СРСР і спростував відомі заперечення ревізіоністами організованого голоду, Центр з лютого 1933 р. надав допомогу голодним регіонам. Насправді, зазначив історик, це не мало ніякого значення, позаяк добовий обсяг «допомоги» складав від 30 до 50 гр. хліба на людину, тоді як держава могла прогодувати 28 млн. голодуючих, маючи 18,2 млн. цтн. зернових резервів[4132].

Визначаючи правову кваліфікацію Великого голоду, К. Александров зауважив економічну збитковість і морально-правову злочинність намагань влади поповнити валютні запаси шляхом людомору, який він вважає злочином, що не має терміну давності. Проте історик залишився на позиціях російської історіографії, яка заперечує національну складову злочинного нищення, за його підрахунками, 6,5-7 млн. чол., з яких 4 млн. – в Україні: «Йдеться про гуманітарну катастрофу, цілком порівняну з Голокостом, але яка має соціальне, а не національне забарвлення»[4133].

Автор позиціонує себе російським патріотом: визнавши, що нинішня російська влада, боячись своєї делегітимізації, нездатна відмовитись від радянської історичної традиції, він жалкує, що «мільйонні жертви

[4129] Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор … С. 33.
[4130] Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор … С. 33.
[4131] Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор … С. 35.
[4132] Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор … С. 35.
[4133] Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор … С. 37.

колективізації» в Україні будуть використані лише для політичних маніпуляцій та русофобських міфів. Тим не менше, на відміну від більшості російських істориків, К. Александров чесно пояснює причини заперечення сталінського геноциду путінською Росією: «Визнання сталінської державної політики в 1929-1933 рр. актом стратоциду – масового знищення власного населення за соціальною ознакою – вступило б у різке протиріччя з помилковою історичною пам'яттю, укоріненою в російській суспільній свідомості, і з спробами побудувати сучасну російську державність на визнанні цінності та позитивного характеру радянського періоду»[4134].

Отже, заслугою обох Авторів публікацій в «Посіві» є підтвердження того, що 1932–1933 року Сталін спланував (К. Александров) і організував разом із партійно-чекістською номенклатурою масове нищення селянства та козацтва, яке К. Александров кваліфікував як «стратоцид». Обидва дослідники вважають, що пріоритетною метою генсека у розв'язанні війни із селянством та козацтвом були не економічні, а політичні цілі: злам опору колективізації і зміцнення своєї влади. Відповідно обидва науковці, визнавши найбільші втрати українського населення, заперечили національне спрямування сталінського «нищівного удару» в Україні: Ю. Каграманов, замінив його на антикозацьке, а К. Александров взагалі не виділяв республіку із союзного контексту. Щоправда, історики не пояснили ні застереження Сталіним Кагановича 11 серпня 1932 р., що «Україну ми можемо втратити» та загрозу блокування «петлюрівців» з «пілсудчиками», ні рішення «вождя» про припинення українізації від 14 грудня 1932 р., ні депортації українців, ні постійні вихваляння генсеком «найкращого» російського народу.

Крім інших робіт з історії «великого перелому», важливими для розуміння передумов і причин Великого голоду є дослідження про сутність радянської політичної системи, яка уможливила контроль владної верхівки над суспільством і диктатуру – не пролетаріату, а за виразом Ірини Павлової, – «внутрішньої партії», що підім'яла під себе державні структури. Така модель управління, означена дослідницею як «сталінська система влади», почала формуватись з 1922–1923 років і мала ядром підпорядкований Сталіну партійний апарат в середині Комуністичної партії, який і впроваджував втаємничені ідеї вождя та кількох наближених. Тож, за Павловою, організації влади сталінського типу були притаманні авторитарні та ідеократичні риси[4135].

Пояснення безжальної природи режиму міститься в належно документованих працях провідного знавця сталінських механізмів управління Олега Хлевнюка – уродженця Вінниці, нині провідного наукового співробітника Міжнародного центру історії та соціології Другої світової війни і її наслідків, професора Вищої школи економіки (Москва)[4136,4137]. Авторитетний в світі дослідник сталінської епохи О. Хлевнюк у своїй монографії 2010 р.

[4134] Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор … С. 37.

[4135] Павлова И. В. Сталинизм: становление механизма власти. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1993. С. 227–228.

[4136] Хлевнюк Олег. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва :РОССПЭН, 2010. 478 с.

[4137] Хлевнюк Олег. Сталин. Жизнь одного вождя. Москва :Corpus, 2015. 464 с.

запропонував власну концепцію природи сталінської влади і політичної структури СРСР. Ідея московського історика полягає в тому, що утвердження сталінізму як політики «революції згори», зрештою, призвело до надцентралізації влади у вигляді його одноосібної диктатури. Але владу Сталіна він тлумачить як «звичайну» модель авторитарної олігархії, в якій диктатор виступав як активна надбудова[4138]. Насправді, як зазначалося в українській історіографії[4139], така ідея О. Хлевнюка, як і багатьох інших російських науковців сучасної Росії, покликана пом'якшити образ сталінського режиму, який мав не авторитарний, а тоталітарний характер, з проникненням в особисте життя людини. Після «революції зверху» і Великого терору 30-х років одноосібна влада Сталіна стала абсолютною.

З книжок О. Хлевнюка та інших науковців зрозуміло, що Сталін, і його соратники, світогляд яких формувався на догматах марксизму та в умовах громадянської війни, до поставлених цілей ішли напролом, на ходу експериментували та людські долі до уваги не брали. Тобто, як писав про події 30-х років В. Дюранті, «не можна з'їсти омлет, щоб не розбити яйця». Відповідно О. Хлевнюк пояснив: «Диктатори – імпровізатори, тому що їм легко імпровізувати. А давай спробуєм зробити ось так. Мільйон загине? Не страшно, давайте спробуєм. В одній з промов Сталін заявив, що обчислювати нічого не потрібно, головне, революційний натиск, ентузіазм, втягнутися в бійку, а там буде видно. Ресурсів з села можна брати стільки, скільки потрібно»[4140]. Крім того, як доводять психоаналітики та біографи Сталіна, його невротизм і жорстокість, що були наслідком поведінки батька в сім'ї та інших комплексів[4141], набули розвитку в умовах тривалої громадянської війни «Я провів свої власні пошуки і знайшов листи і спогади про Сталіна та його товаришів, з яких випливало, що смак до вбивств вони набули в громадянській війні…»[4142], – писав Саймон Себаг Монтефіоре (Великобританія), автор бестселера «Сталін: двір червоного царя»[4143] та інших досліджень біографії диктатора.

Крім власне історичних, політологічних та демографічних досліджень подій «революції зверху», правових оцінок дій режиму, деякими російськими вченими зачіпалися питання соціокультурних, психологічних, клінічних процесів в середовищі селянства під час і після страшного голоду. Як правило, ці сюжети, зокрема, пов'язані з хворобами людей, фактами людоїдства, побіжно висвітлювалися у монографіях, присвячених причинам, обставинам і наслідкам Великого голоду, але траплялися і поодинокі розвідки медичного, соціологічного, соціопсихологічного, культурологічного характеру. В меншій

[4138] Хлевнюк О. В. Хозяин ... С. 460.

[4139] Терлецька Ірина. Сучасна російська історіографія системи державної влади періоду сталінізму. *Історіографічні дослідження в Україні.* 2013. Вип. 23. С. 335–353.

[4140] Хлевнюк О. Олег Хлевнюк: «Диктатор Сталин был импровизатором» / інтерв'ю взяла Анна Матюхіна. URL : https://yeltsin.ru/news/mify–o–staline–vchera–i–segodnya/ (дата звернення: 01. 11. 2018).

[4141] Ранкур-Лаферриер Д. Психика Сталина = The Mind of Stalin: A Psychoanalytic Study / пер. с англ. Т. Е. Астахова, М. Е. Озерова; предисл. В. М. Лейбин. Весь мир, Прогресс-Академия, 1996. 240 с.

[4142] Montefiore Sebag Simon. Extermination States. *The New York Times.* 2007. 4 nov.

[4143] Montefiore Sebag Simon. Stalin: The Court of the Red Tsar. London, 2003. 384 p.

мірі, ніж в Україні, але висвітлювалися і дотичні сюжети організації та обставин Голодомору, переважно у регіональному вимірі, але й всерадянські: система торгзінів, розподіл та експорт продовольства в голодні роки, соціально – економічні трансформації села від індивідуального до колективного способу господарювання.

До методологічних новацій можна віднести модифікацію професором Південно-Російського державного політехнічного університету (м. Новочеркаськ) Віталієм Бондарєвим прийнятої в ревізіоністському та російському таборах гуманітаріїв теорії радянської модернізації. У його монографії та інших працях йдеться проте, що для аграрної галузі сталінської епохи характерні не синхронні, а неповні, часткові трансформації, здійснені союзним Центром у найбільш важливих, з точки зору владоможців, сферах життя країни[4144]. При різному ступені колективізації в різних регіонах залишався ще індивідуальний сектор, радгоспи і навіть національні особливості південноросійського села[4145], які не підлягали однаковому знаменнику. Історик висвітлив вирішальну роль сталінського керівництва у вирішенні назрілих проблем і поклав на нього відповідальність за надмірні засоби експлуатації ресурсів і потенціалу суспільства, які здійснювалися часто проти бажання останнього, і були однією з причин голоду[4146]. Разом з тим відзначені і об'єктивні труднощі господарського та кліматичного характеру, які вплинули на трагедію селянства Півдня Росії.

Прикметно, що велике місце у російській історичній науці займають регіональні дослідження перебігу та обставин голоду 1932–1933 років, в тому числі в українських етнічних регіонах ЦЧО[4147,4148], Північно-Кавказькому краї[4149,4150] та інших.

Зокрема В. Ракачев, коментуючи різке зменшення частки українців на Кубані встановив: «перш за все це наслідки колективізації, репресій, голоду, коли скорочення місцевого населення (переважно українського) компенсувалося масовими міграційними потоками з південно-російських і центральних областей Росії, з Ростовської області і Ставропольського краю для

[4144] Бондарев В. А. Фрагментарная модернизация постоктябрьской деревни: история преобразований в сельском хозяйстве и эволюция крестьянства в конце 20–х – начале 50–х годов ХХ века на примере зерновых районов Дона, Кубани и Ставрополья: монография / отв. ред. А. П. Скорик. Ростов на Дону: Изд–во СКНЦ ВШ, 2005. С. 64–111.

[4145] Бондарев В. А. Фрагментарная модернизация ... С. 64–111.

[4146] Бондарев В. А. Фрагментарная модернизация ... С. 64–111.

[4147] Дроздов К. С. Фиаско обязательной украинизации: Кризис хлебозаготовок 1932–1933 гг. и изменение нацполитики в Центральном Черноземье. *Родина.* 2010. № 4. С. 90–93.

[4148] Дроздов К. Голод 1933 года в южных украинизированных районах Центрально–Черноземной области РСФСР. Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / ред. В. Кондрашин. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. С. 282–238.

[4149] Зеленин Илья. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье). *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали між нар.наук. конф. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Київ, 1995. С. 45–51.

[4150] Осколков Евгений. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо–Кавказского края. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Київ, 1995. С. 113–122.

того, щоб заселити опустілі станиці. У своїй масі і цей міграційний потік в етнічному плані був російським»[4151].

Практично у всіх із недавніх робіт, окрім висвітлення місцевих особливостей, донедавна повторювалися ідеї «могутньої купки» московських основоположників теорії всесоюзного голоду у зернових регіонах (Данилова-Івницького-Зеленіна. – В. Г.). Тобто основною причиною голоду визнавалися надмірні хлібозаготівлі сталінського режиму з подвійною метою: взяти максимум зерна на експорт і покарати селянина за «волинку» та приховання запасів. Проте в останні роки, особливо після офіційних оцінок комісії Державної Думи РФ, опублікованої 2 квітня 2008 року, яка визначила причинами голодної смерті 7 млн радянських селян «насильницьку колективізацію», «репресивні засоби хлібозаготівель» та неврожай 1932 року[4152], помітна тенденція, до відходу від прямих звинувачень Сталіна в організації голоду.

Так, Катерина Бадмаєва виявляє у своїй монографії суперечливе бачення причин трагедії, наближене до ревізіоністського. Спершу дослідниці взагалі «ще важко ствердно відповісти на питання чи був голод рукотворний, чи трапився через об’єктивні обставини», бо на її думку існував ланцюг «взаємозв'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не повністю усвідомлених)», тому «навряд чи можна підтримати судження … про цілеспрямовану сталінську політику на знищення селянства та спланований штучний голод»[4153]. Через кілька сторінок вона веде мову про руйнування владою «традиційної системи виживання селян в період голодного лихоліття» і знову не вірить у навмисний голод: «Хоча навряд чи можна стверджувати, що радянський уряд свідомо йшов до цього»[4154].

Разом з тим дослідниця відкинула тезу М. Таугера про спричинення голоду низьким врожаєм 1932 р. і, всупереч Девісу й Таугеру, підкреслила, що згідно декрету ЦК ВКП(б) та РНК від 18 лютого 1933 г., продовольче зерно виділялося тільки для забезпечення весняно-польових робіт. К. Бадмаєва нагадала також введення «чорних дощок», обмеження міграції селян і заявила, що ніякі грандіозні плани індустріалізації та модернізації не можуть виправдати жахливий голод. Врешті-решт, слідуючи за логікою фактів, дослідниця кваліфікувала голод 1932–1933 років як «найважчий злочин сталінського керівництва проти радянського народу»[4155].

Окремої уваги заслуговують сучасні **кваліфікаційні дослідження історії** голоду, здійснені у Російській Федерації. Більшість їх присвячені перебігу

4151 Ракачев В. Украинцы на Кубани: особенности демографической истории. *Кубань–Україна: вопросы историко–культурного взаимодействия.* Вып. 1. Краснодар, 2006. С. 52.

4152 О заявлении Государственной Думы Российской Федерации «Памяти жертв голода 30–х годов на территории СССР». Постановление ГД РФ. 2008 г.2 апреля. № 262–5 ГД. *Парламентская газета.* 2008. 4 апреля.

4153 Бадмаева Е. Н. Нижнее Поволжье: опыт и итоги реализации государственной политики в социально–экономической сфере (1921–1933 гг.): монография / отв. ред. К. Н. Максимов. Элиста: ЗАОр «НІ ІІІ «Джангар», 2010. С. 399.

4154 Бадмаева Е. Н. Нижнее Поволжье … С. 399, 424.

4155 Бадмаева Е. Н. Нижнее Поволжье … С. 427.

голодової трагедії в регіональному вимірі російських зон голоду[4156,4157], але трапляються також дослідження, дотичні до української проблематики подій 1932–1933 років. Регіональні розробки історії голоду сучасних російських дослідників не виходили у своїх результатах за рамки загальної парадигми, виробленої ще старшим поколінням істориків-аграрників – В. Даниловим, М. Івницьким, І. Зеленіним. Йдеться про тлумачення Великого голоду як загальної селянської трагедії, яка трапилася внаслідок сукупності об'єктивних і суб'єктивних несприятливих факторів: кліматичними умовами, колективізацією і розкуркуленням, порушеннями правил агротехніки, надлишковими хлібозаготівлями, селянським саботажем дармової праці в колгоспі, величезних втрат урожаю, а головне – сталінською продовольчою політикою та репресіями, війною з непокірним селянством. «Головною причиною виявилася жорстка заготівельна політика, направлена на вилучення зерна з середньоволзького села для забезпечення потреб промисловості»[4158], – вважає Н. Каунова. При цьому вона підкреслила, що уряд не турбувався про справедливе продпостачання, взявши на карткове забезпечення лише великі індустріальні центри.

Такої ж версії причин голоду загалом дотримується О. Ігонін, який проте визнав, що на Кубані і Ставропіллі влада застосувала більший примус і репресії, ніж на Дону, що, найперше, продемонстрували дії Надзвичайної хлібозаготівельної комісії під орудою Л. Кагановича[4159].

Більшість кваліфікаційних робіт 2000-х років в Російській Федерації виконуються в площині цивілізаційної методологічної основи та модернізаційної теорії. Наприклад, Ірина Оліферовська, слідуючи цим домінантним тенденціям, задекларувала: «Історичні події, які розгорталися в аграрних регіонах країни, а головне – методи та форми взаємодії селян та владних інститутів (перш за все партійних комітетів) мають багато спільного з модернізаційними процесами сьогоднішнього часу і органічно вписуються в російську соціально-політичну традицію»[4160]. Відповідно і причини голоду историкиня вивела з політики колективізації та хлібозаготівель, проведених владою для забезпечення форсованої промисловості країни. На наш погляд, у 1932–33 рр. замість взаємодії селян і парткомів була однобічна командно-репресивна дія останніх на селянські маси («нищівний удар» Сталіна), тобто суб'єктно-об'єктні відносини, а не суб'єктно-суб'єктні і навряд чи вони вписувалися в російську традицію за відносно демократичних часів Б. Єльцина, коли захищала свою дисертацію І. Олефіровська.

Деякі з російських регіональних досліджень надають матеріал, корисний для розуміння селянської психології та реакції на насильство влади у

[4156] Баранов Е. Ю. Аграрное производство и продовольственное обеспечение населения Уральской области в 1928 – 1933 гг.: автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02. Екатеринбург, 2002. 24 с.

[4157] Каунова Н. Е. Голод в начале 1930–х гг. в Средне–Волжском крае: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Ульяновск, 2005. 244 с.

[4158] Каунова Н. Е. Голод в начале 1930–х гг. в Средне–Волжском крае: ... С. 196–197.

[4159] Игонин А. В. Партийно-государственная политика в сельских районах Ставрополья, Кубани и Дона: историко-политический и теоретический аспекты (1928–1934) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Ставрополь : СГУ, 1997. 24 с.

[4160] Олиферовская И. В. Крестьянство и власть в Центральном Черноземье накануне и в годы коллективизации (1927–1933 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02. Саратов, 2006. С. 3.

масштабах всієї держави[4161,4162]. Таким чином, позначилася тенденція розробки мало ораних в пострадянській історіографії пластів соціальної історії селянства під час сталінського «комуністичного штурму».

Певне прирощення історичних знань надає матеріал першого після монографії Ю. Мошкова 1966 р. спеціального дослідження продовольчої політики ВКП(б) на початку 30-років[4163]. В. Кабанов у своєму дослідженні виходив з модернізаційної теорії і намагався врахувати різні чинники голоду в СРСР, головним з яких визначив продовольчу політику. На його думку, Сталіну надали завищені цифри врожайності 1932 р., тоді через втрати зерна на жнивах, зібрали менше, ніж у 1932 р. Крім того, з перемогою прагматичної сталінської групи над бухарінською, влада виходила з наявності «куркульського саботажу», тому перейшла до примусового методу хлібозаготівель. Дисертант спростував можливість реалізації бухарінської альтернативи насильству над селянством і загалом виправдав сталінські заходи: «Головним методом хлібозаготівель став адміністративно-репресивний ресурс СРСР. Тільки він міг дати потрібний результат у конкретно-історичних умовах початкової індустріалізації, зупинка якої була неможливою»[4164]. Разом з тим дослідник висвітлив помилки і зловживання влади під час продовольчої кампанії 1932 р., яка виявилася ще жорстокішою ніж у 1930–1931 роках, практику 4–5% страхових надбавок до плану, повернення позик, зустрічних планів тощо. Науковець не оминув і регіональні сюжети подій 1932–1933 рр., зокрема негативну роль хлібозаготівельних комісій в основних зернових регіонах, практику масових арештів та депортацій. Продовольча допомога 1933 року цим регіонам, на відміну від ревізіоністів, дисертант пояснив найбільшим масштабом голоду і раціональними мотивами влади запобігти зриву весняної сівби.

В. Кабанов дійшов неоднозначного висновку щодо оцінки продовольчої політики початку 30-х років. З одного боку, влада досягла головної мети – фінансування флагманів індустріалізації за рахунок експорту зерна та частково забезпечила країну продовольством. З іншого боку, маючи на увазі 1933 рік, історик заявив: «Найбільш очевидним негативним результатом хлібозаготівель 1932 р. став ще сильніший, ніж у 1932 р. голод у основних зернових районах СРСР. Його епіцентрами стали Україна, Північний Кавказ, Поволжя, ЦЧО, Південний Урал і Казахстан»[4165]. Щоправда, вчений в дусі новітніх російських політичних віянь, побачив «персональну вину Сталіна» не в організації голоду, а в методах і результатах «бюрократичного механізму планування та управління сільським господарством країни»[4166].

[4161] Булкина Л. В. Социальная история крестьянства периода коллективизации сельского хозяйства в СССР (1927–1933 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02. Саранск, 2000. 16 с.

[4162] Серебрякова И. Г. Социальная психология крестьянства Урала в период сплошной коллективизации (1929–1933 гг.) : автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02. Екатеринбург, 2006. 24 с.

[4163] Кабанов В. Г. Хлебозаготовительная политика в СССР в годы первой пятилетки : автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02. Саратов, 2011. 24 с.

[4164] Кабанов В. Г. Хлебозаготовительная политика … С. 12.

[4165] Кабанов В. Г. Хлебозаготовительная политика …С. 19.

[4166] Кабанов В. Г. Хлебозаготовительная политика … С. 19.

Крім вивчення теоретичних питань причин і обставин селянської катастрофи 1932–1233 років, російські історики постійно займалися його **демографічними наслідками** – підрахунками кількості жертв голоду і «революції зверху». Що стосується оцінок росіянами кількості людських втрат у 1932–1933 рр., то їх дослідження на перших порах, до початку прямої дискусії з українськими науковцями під час відзначення 60-річчя трагедії, здебільшого стосувалися загальнодержавних і російських показників. Науковці Російської Федерації у 1990-ті роки проаналізували матеріали всіх довоєнних переписів (включаючи анульований більшовиками «розстріляний» перепис 1937 року[4167]) і офіційну статистику природного та механічного руху населення в 1930-і роки. Велика заслуга в посиленні джерельної бази розрахунків масштабів людських втрат належала російському архівісту В. Цапліну, котрий опублікував віднайдені ним матеріали «Кон'юнктурного огляду руху населення СРСР за 1930–1934 рр.» та перепису 1937 р., що виявили розбіжність на 6,3 млн чол. між реальними і прогнозованими органами ЗАГС показниками народонаселення[4168].

Виходячи від встановленої цифри, дослідник, врахувавши міграцію і контингент ув'язнених нарахував 3,8 млн чол.[4169]. На думку В. Цапліна, органи ЗАГС, очевидно, за директивою «зверху» не зафіксували близько 1 млн. голодних смертей, які досягли апогею першій половині 1933 р. Половина людських втрат, за Цапліним, припала на Україну, а решта – переважно на Північний Кавказ, Нижню Волгу та Центральне Чорнозем'я.

З самого початку в Російській Федерації, вслід за В. Даниловим, позначилася тенденція критичного ставлення до визначених адептами концепції Мейса-Конквеста 6–7 мільйонними показниками жертв українців. Російські дослідники найчастіше применшували масштаби українських втрат, крім того, не визнаючи специфіку українського голоду як ґеноциду.

Так, наприклад, Олена Осокіна, на той час наукова співробітниця Інституту російської історії (ІРІ) РАН, встановила втрати УСРР та РСФРР від голоду в кількості 3,8 млн осіб, залишивши «трагічну першість» за цим показником Україні[4170]. Дослідниця намагалася врахувати весь комплекс демографічних факторів у республіці, а також той факт, що смерті від голоду органами ЗАГС у розпалі людомору навесні-влітку 1933 р. в Україні не встигали фіксувати, спеціально не реєструвалися або маскувалися іншими причинами. Загалом, як встановила О. Осокіна, людські втрати в Українській СРР, 92% яких склали сільські мешканці, становили 70 % від загальної кількості жертв голоду 1932–1933 років. Смертність у цей період зросла республіці в 4 рази, а народжуваність – зменшилася майже втричі[4171].

Автори знаменитого «листа чотирьох» щодо характеру Голодомору в Україні також не залишили поза увагою демографічні наслідки катастрофи

[4167] Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва : Наука, 1996. 152 с.
[4168] Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30–е годы. *Вопросы истории.* 1989. № 4. С. 175 –181.
[4169] Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма … С. 179.
[4170] Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их было? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР). *История СССР.* 1991. № 5. С. 23.
[4171] Осокина Е. А. Жертвы голода … С. 21.

1932–1933 років. За даними російських науковців мученицька смерть спіткала щонайменше 7 млн радянських селян[4172], з яких, згідно з матеріалами перепису населення 1937 р., 50–70 % складали українські втрати.

Такі дані підтвердила у своїй статтях інша дослідниця із Інституту російської історії Наталія Араловець: «Таким чином, жертви голоду на Україні, в Поволжі і Казахстані визначаються вченими в розмірі від 5,2 (з оцінкою по Україні С. В. Кульчицького) до 8,8 млн. чол. (за оцінкою П. К. Василевського). Підсумовуючи їх з оцінками Р. Конквеста (Північний Кавказ – 1 млн чол., «решта» районів – 1 млн чол.), отримуємо число прямих людських втрат від голоду – від 7,2 до 10,8 млн чоловік»[4173].

Згадана російською дослідницею методика П. Василевського полягає у обрахуванні жертв голоду, заснованому на матеріалі ОДПУ в період з 1 грудня 1932 по 15 квітня 1933 (2,4 млн. чол.). Обчислюючи відсутні відомості за період з 15 квітня до 1 серпня 1933, дослідник визначив середньомісячну смертність за врахований період, а потім – за решту 3,5 місяці на не охопленій реєстром території. Помноживши отримане число на коефіцієнт смертності на необлікованій території, визначений цифрою 2,5, він отримав людські втрати від голоду – 7,1 млн. чол. Однак, як зауважила Н. Араловець, у запропонованому методі мало обгрунтована надійність основного джерела даних, а також визначення коефіцієнту смертності[4174].

В іншій статті, також присвяченій історіографії вивчення наслідків голоду, Н. Араловець надала більшої уваги російським демографічним дослідженням. Дослідниця констатувала наявність значних розбіжностей у результатах підрахунків науковцями пострадянського простору масштабів смертності від голоду початку 30-х років, насамперед в Україні, де кількісний діапазон розбіжностей становив 3,5–10 млн. чол.[4175].

Крім аналізу технологій демографічних підрахунків в Україні, Н. Араловець висвітлила історію і методику російських напрацювань з обрахунків голодових втрат. Зокрема, вона відзначила вплив на російські підрахунки даних віднайденого у 1989 р. В. Цапліним перепису населення 1937 р. з урахуванням 1 млн. раніше неврахованої смертності. Відтак російські історики і демографи повели мову про 3,7–3,8 млн. жертв голоду 1932–1933 рр., встановлених шляхом співставлення очікуваної кількості населення, за даними середнього приросту, з реальним станом на 1933 рік. За іншою методикою російських науковців, розробленою на базі звітів органів ОДПУ, була встановлено, що станом на 15 квітня 1933 року померло від голоду та канібалізму 2 млн. 420,1 тис. чол. Таким чином, вважає дослідниця, стає можливим встановити середньомісячну кількість смертей від голоду, що, у

[4172] Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине. *Отечественная история.* 1994. № 6. С. 259.

[4173] Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии. *Отечественная история.* 1995. № 1. С. 145.

[4174] Араловец Н. А. Потери населения …С. 144–145.

[4175] Араловец Н. А. Потери населения России и СССР в конце 20–х – 30–е годы в историографии. *Россия в 1920– 50–е годы: численность, потери, миграции.* Москва : Институт российской истории РАН, 1994. С. 68–81.

свою чергу, дає підстави вважати, що загальна кількість голодних смертей в 1932–1933 роках в масштабах СРСР склала 7 млн. 125 тис. 850 осіб[4176].

Надзвичайно важливою для розуміння демографічних процесів у СРСР 20 – 30-х років була колективна монографія московських істориків, яка містила оригінальне дослідження доцента Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету Ігора Кисельова[4177], який спеціалізувався на архівознавстві та електронних технологіях.

Дослідивши загально радянські показники руху народонаселення на початку 30-х років, дослідник взявся за компаративний аналіз демографічних наслідків голоду у регіональному вимірі. Історик встановив, що голодний мор та супутні хвороби підірвали життєвий потенціал радянських людей, внаслідок чого темпи приросту населення лише в 1938 році досягли рівня до колгоспного 1928 року. І. Кисельов, вирахував, що негативна демографічна динаміка на теренах України у 1932–1933 роках складала 1 млн. 64 тисячі осіб, з яких 641 тис. припадало на збільшення смертності, а 423 тис. – на спад народжуваності. Відповідно коефіцієнт смертності в республіці у роки людомору у сільській місцевості становив 50,5%, у малих індустріальних містах досягав 39,3%, у великих індустріальних містах, з картковою системою, коливався в межах 14,7 – 30,6 відсотка[4178]. Як випливає з таких коефіцієнтів, населення малих міст також зазнало лютого голодного лихоліття. Щоправда, на відміну від безпаспортних і блокованих селян, містянам легше були знайти роботу у великих індустріальних центрах.

В ході дослідження І. Кисельов дійшов висновку про те, що хоча людські трати від голоду в російських регіонах мали динаміку у пропорціях подібну до української, проте кардинально різну внутрішню структуру: близько 70 % демографічних втрат в Росії припадали на зниження народжуваності. Окрім цього, як встановив історик, коефіцієнт смертності в російських великих і малих індустріальних містах (відповідно 10,5 та 22,1%) був значно нижчим, ніж в Україні[4179].

Розрахунки І. Кисельова становлять значний інтерес за методикою статистичних підрахунків і порівняльною діагностикою, яка підтверджує більшу смертність від людомору в Україні, порівняно з російськими регіонами, де більша частина втрат припала на рахунок прогнозованої народжуваності. Цей факт, як на нас відбиває і більшу міграцію з російських регіонів, які, на відміну від України, не блокувалися. З іншого боку, дослідник виявив значно менші загальні демографічні втрати від голоду, ніж прийняті в сучасній науці, позаяк використав для своїх студій лише неповні обліковані дані 1933 року.

У другій половині 1990-х років у дослідженнях російськими істориками голоду загалом і демографічних втрат від нього, зокрема, наступила деяка пауза. Проте з’явилися друком розробки нових аспектів радянської історії 30-х

[4176] Араловец Н. Потери населения России и СССР … С. 79.

[4177] Киселев И. Н. Естественное движение населения в 1930–х годах XX ст. *Население России в 1920–1950–х годы: численность, потери, миграции* / под ред. Ю. М. Полякова, Н. А. Араловец и др. Москва : Институт российской истории РАН, 1994. С. 50–64.

[4178] Киселев И. Н. Естественное движение населения … С. 53.

[4179] Киселев И. Н. Естественное движение населения ... С. 58.

років, дотичних до трагедії Великого голоду. Так, у публікації В. Земскова піддавалися критиці завищені показники втрат населення у СРР від голоду, які наводилися українськими емігрантами і наводилися власні підрахунки[4180]. Опираючись на дані В. Цапліна, Автор стверджував перевищення показників народжуваності в республіці над даними смертності до 1932 р. включно. Проте вже у 1933 році показники смертності сільського населення вчетверо перевищили кількість народжених. В результаті, за Земсковим, Україна втратила у 1932–1933 роках 2,8 млн людей із 4–4,5 млн голодових втрат Радянського Союзу[4181].

Траплялися і окремі спеціальні розвідки, як-от В. Горшкова та В. Прохорова, де серед інших демографічних ям, починаючи з Першої світової війни, наведено статистику демографічної кризи з 1932 по 1934 роки[4182]. За їх даними, в голодуючих регіонах смертність немовлят до 1 року у цей період складала 295 осіб на 1000. Середня очікувана тривалість життя чоловіків складала 15,2 роки, жінок – 19,5 років. «Тільки за 1933 рік Росія втратила 2,4 млн. чол.»[4183], – стверджують науковці, посилаючись на дані своїх колег-демографів[4184]. Крім того, вони навели статистичні дані про масові захворювання сипним тифом (1 млн. 280 тис. у 1933–34 рр.), рахітом, дифтеритом, ентерітом, диспепсією, легеневими хворобами тощо.

Фаховий історик А. Марчуков категорично заперечив концепцію геноциду в Україні і взагалі національні аспекти цієї трагедії. На підтвердження своєї тези він нагадав наведені його колегами дані, що за 1932–1933 роки на Україні і Північному Кавказі сільське населення зменшилася відповідно на 20,5%, і на 20,4%, в Поволжі на 23%, а в Казахстані – аж на 30,9%[4185]. При цьому Автор хоч і зауважив, що скорочення населення не тотожне його вимиранню, але умовчав, що, на відміну від двох останніх регіонів, два перших – населених переважно українцями – були піддані блокаді. А. Марчуков навів такі демографічні підрахунки: «У 1927–1931 роках смертність по республіці дорівнювала 2,6 млн. осіб щорічно, а в 1932–1933 рр. – 4 млн, тобто щорічно від голоду вмирало 1,4 млн. А за два роки прямі втрати УРСР склали від 2,9 до 3,5 млн осіб»[4186].

Ще більш критичним і менш об’єктивним дослідником питання виявився історик О. Шубін. У розділі своєї книги «Хто винуватий в страшному голоді 30-х років?» цей викривач міфів навіть заперечує організацію Сталіним Голодомору і, звичайно, виступає проти обґрунтованих демографами та

4180 Земсков В. Н. Заключенные в 30–е годы (демографический аспект). *Социологические исследования.* 1996. № 7. С. 11–16.

4181 Земсков В. Н. Заключенные в 30–е годы … С. 13.

4182 Горшков В. И. Прохоров Б. Б. Кризисы общественного здоровья в СССР. *Мир России.* 1999. № 4. С. 125–137.

4183 Горшков В. И., Прохоров Б. Б. Кризисы общественного здоров’я ... С. 129.

4184 Андреев Е. М. Дарский Л. Е., Харькова Т. Л. Демографическая история России: 1927–1959. Москва : Информатика, 1998. 187 с.

4185 Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70–летию общекрестьянской трагедии. *Отечественная история.* 2004. № 5. С. 109.

4186 Марчуков А. В. «Голодомор» в идеологической системе украинства. *Вестник Юго–Западной Руси. Архив.* 2008. № 2. С. 81 – 95.

історикамі світу цифр жертв голоду в Україні. Автор вважає, що в Українській республіці безпосередньо від голоду загинули 1–2 мільйони людей, а в інших регіонах (Поволжя, Північний Кавказ, Сибір, Казахстан) втрати можуть обчислюватися сотнями тисяч людей у кожному. На його думку, кількість жертв голоду 1932–1933 років в СРСР знаходиться в «коридорі» 2–3 мільйони чоловік»[4187]. Проте доказова база як теоретичних, так і статистичних аргументів О. Шубіна залишає бажати кращого.

Професор М. Івницький висловив власну думку про наслідки сталінського зламу села. У 1998 р. історик вважав прийнятними розрахунки українських вчених. Він писав, що на Україні померло від голоду не менше 4 млн. осіб; в Казахстані загинуло від 1 до 2 млн осіб; на Північному Кавказі, в Поволжі, ЦЧО, Західному Сибіру і на Уралі – 2–3 млн. Таким чином, голод 1932–1933 рр. забрав 7–8 млн людських життів» [4188].

Погляди М. Івницького на це питання упродовж 2000-2009 років зазнавали змін. Так, в 2000 році дослідник припускав 4,5–4,8 млн. жертв голоду, у 2009 схилявся до цифри 3,5 млн. загиблих в республіці, розглядаючи УСРР не як національне утворення, а як один із зернопродукуючих регіонів Радянського Союзу[4189].

Загалом, якщо підсумувати російські студії демографічних наслідків Великого голоду, можна побачити значний різнобій їх результатів і певні відмінності у методиці дослідження. У працях російських істориків та демографів загальну кількість жертв голоду 1932–1933 років в СРСР, визначається у межах між 2,5 млн до 7 млн осіб, причому від 50 до 70% людських втрат припадало на українські терени.

У зв'язку з цим, нам здаються слушними міркування щодо уточнення демографічних даних І. Зеленіна у кінцевих висновках до його монографії 2006 р. Історик рекомендував для цього насамперед поглибити регіональні студії демографічних процесів на рівні сільських районів і окремих населених пунктів. Іншим резервом дослідження вчений вбачав критичний перегляд достовірності наявної статистичної інформації та різного роду усталених демографічних оцінок з урахуванням регіональних особливостей голоду. Крім того, І. Зеленін наголосив на необхідності врахування в дослідженнях демографічних тенденцій і наслідків не тільки смертності, а й динаміці народжуваності та міграцій у першій половині 1930-х років, що особливо важливо для окремих республік.

Окремої уваги заслуговують **праці науково-популярного характеру сучасних російських письменників і публіцистів**, більшість з яких різко критикує «націоналістичний міф Голодомору» і захищає російські «скрепи» або й самого Сталіна.

[4187] Шубин Александр. 10 мифов Советской страны. Правда о Великой эпохе. Москва : Яуза, Эксмо, 2008. С. 194, 201.

[4188] Ивницкий Николай. Хлебозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків* ... С. 84–123.

[4189] Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально–Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. Москва : Собрание, 2009. 288 с.

Один із підрозділів книжки відомого письменника і журналіста Леоніда Млєчина присвячений історії Голодомору або, як Автор воліє називати події 1932–33 рр., Великому голоду[4190]. Вслід за більшістю російських науковців Млєчин трактує ці події як наслідок сталінської політики колективізації і розкуркулювання, яка підірвала продуктивні сили села, і намаганням Сталіна забезпечити індустріалізацію за рахунок експорту зерна. «Вождь побажав відібрати у селян весь хліб! І небезпека війни, «шкідництво» були прекрасним приводом для проведення хлібозаготівель та придушення опозиції»[4191], – вважає Автор. Уникаючи власних категоричних оцінок, Л. Млєчін цитує судження істориків Олега Хлевнюка, Констянтина Тихого, з яких випливає, що Сталін на початку 30-х рр. вів війну проти селянства, вважаючи його відмираючи класом, і свідомо приховав своє народовбивство від світу.

Разом з тим дослідник солідаризувався з істориками, які відзначали острах Сталіна перед польською небезпекою і українським національним рухом, потужний сплеск якого відбувся у 1930-му році, – тому українські хлібороби зіткнулися з подвійною підозрою – як до селян, так і до українців, тоді як російські селяни опинилися під підозрою лише як селяни. На думку Л. Млєчина, український людомор не був унікальним, тому що не менше постраждали казахи, які втратили від голоду та епідемії тифу 1 млн. 700 тис. чоловік або ж 40% населення. Л. Млєчина вражає розмах Великого голоду і загибель від нього 4–5 млн. людей, але ще більше, – що «… не знайдено ні одного документа, в якому Сталін та інші керівники країни хоча би жалкували про смерть мільйонів співвітчизників»[4192].

Відомий письменник на історичні теми Юрій Мухін, намагається відійти від явно одіозних ідеологічних постулатів дослідників питання комуністичної доби і висловлює євразійські імперські ідеї у підходах до проблеми Голодомору 1932–1933 років. При цьому підноситься роль Сталіна як рішучого реформатора країни. В рамках теорії модернізації доводиться потреба швидкого індустріального та військового піднесення країни, для якого певні жертви були неминучі, що нагадує сталінський вираз «ліс рубають – тріски летять». Наводяться факти, що нібито свідчать про спроби комуністичної влади допомогти голодуючим, які не вдалися через аварії на шахтах та заводах і віддаленість сільських «глибинок» від елеваторів. Проте ці факти не міняють суті справи і вини організаторів рукотворного голоду, який, нарешті, став лякати Сталіна своїм загрозливим для економіки розмахом.

Ю. Мухін зашельмував українських «міфотворців голодомору» у спеціальній книжці, у вступі до якої заявив себе патріотом, комуністом за складом мислення, і посоромився того, що він українець після визнання Голодомору геноцидом[4193]. Загалом весь пафос визнаного військового фахівця, але банального імпершовініста в історіописанні, Ю. Мухіна можна вивести з

4190 Млечин Леонид. Осажденная крепость. Нерассказанная история первой холодной войны URL: https://history.wikireading.ru/139046 (дата звернення 27. 10. 2018).

4191 Млечин Леонид. Осажденная крепость. …

4192 Млечин Леонид. Осажденная крепость. …

4193 Мухин Юрий. Кликуши Голодомора. Москва : Яуза–пресс, 2009. 288 с. URL : https://www.litmir.me/br/?b=107413&p=1–2 (дата звернення: 3.11. 2018).

його ключової сентенції: «Але в будь-якому випадку ми бачимо, що люди намагаються і завжди намагалися об'єднатися в Росії та СРСР, а жадібні тварини – розлучитися»[4194]. Дісталося від белетриста Ю. Мухіна за підтримку «міфа про голодомор» не лише українським політикам, а й російським «рафінованим інтелігентам», котрі, невдячні, бридко обманюють російський народ, який їх годує …

Відомий своїми книжками на історичні теми Олександр Широкорад також не оминув подій 1932–1933 рр., яким відвів окремий розділ під назвою «Голодомор – ідеологічна зброя русофобів» у своєму черговому опусі[4195]. Письменник обурився визнанням Голодомору в ООН та інших міжнародних організаціях і розповів, що голод в Україні був частиною загальноросійських природних періодичних явищ, які траплялися ще в Російській імперії. Що стосується «великого перелому», то О. Широкорад переконаний, що Сталіна не було альтернативи швидкій колективізації через небезпеку війни. «Так, у 1932–1933 рр. наслідком погодних умов (посухи) і безграмотних дій комуністичних функціонерів при проведенні колективізації став голод»[4196], – визначив Автор причини голоду, добавивши до них, з посиланням на Г. С. Ткаченка, «куркульське шкідництво». Відповідно, вслід за борцем з «бандеризацією» Г. Ткаченком, російський історик та письменник твердить «лише» про 2 млн смертей у 1932–33 рр. в радянській Україні і не менший голод на її західній частині.

Подібні писання знаходимо у статті філософа і публіциста Володимира Блізнєкова, Автор якої не зробив зносок на джерела, та, як свідчать назви розділів публікації подекуди замінив науковий аналіз ідеологічними штампами: «Український псевдогеноцид в антиросійській політиці Заходу», «Генеза голодомору: від нацистського міфу до інструменту холодної війни», «Голодомор проти Росії» тощо. Проте Автор визнав штучний, антиселянський характер, здійснений комуністичною владою проти «класового ворога» – селянства. «Влада … оголосила невиконання планів постачання хліба саботажем із застосуванням до саботажників засобів державного насильства, – пише В. Блізнєков, – у селян було реквізовано не тільки все зерно, але й інші продукти. Причому продовольство вилучалося в основному місцевими українськими сільськими активістами, а не «окупаційними властями», що також є аргументом проти етнічного характеру голодомору»[4197]. Як бачимо, Автор переклав вину за Голодомор на місцеву владу, але й не заперечив насильницької реалізації марксистських догм центральною владою. Найбільше занепокоїло В. Блізнєкова визнання геноциду в Україні на міжнародному рівні, внаслідок чого Російська Федерація стає третьою країною світу, поряд з Туреччиною та Німеччиною, що несе моральну і юридичну відповідальність за міжнародний злочин.

[4194] Мухин Юрий. Кликуши Голодомора ...

[4195] Широкорад Александр. Украина — противостояние регионов. Москва АСТ, 2009. 448 с. URL : http://loveread.ec/read_book.php?id=43839 (дата звернення 31.10.2018).

[4196] Широкорад Александр. Украина — противостояние регионов …

[4197] Близнеков Владимир. Оранжевая угроза: голодомор. *Политический класс.* 2009. № 11. С. 85.

Продуктом більше пропагандистським, ніж науковим, але широко споживаним сучасним російським суспільством, є також науково-популярні історіописання комуністично заангажованих С. Миронiна, І. Чигирина, О. Пруднікової. У 2007 російський публіцист Олександр Міронін під псевдонімом «Сигізмунд Миронін» опублікував книгу «Сталінський порядок», у першому розділі якої намагався спростувати «міф Голодомору»[4198]. Позаяк в Україні в цей час відзначалося 75-річчя голоду, що мало широкий резонанс у світі і в Росії, зокрема, то наступного року Автор опублікував спеціальну книгу з метою розгромити геноцидну версію голоду в Україні та донести власну «правду» про голод[4199]. Для цього С. Миронін не став заморочуватися з пошуком комплексу джерел, а використав, як він пише, здебільшого інтернет-ресурси та особисті консультації з Марком Таугером. Термін «голодомор» Автор вживав виключно у лапках, як штучний, вигаданий націоналістами за сприяння німецьких нацистів, які, начебто, першими оповістили світ про смертний голод серед німців Поволжя. Концепція Автора наперед задана назвою першого розділу його книжки: «Голодомор» як націоналістичний проект». Більше того, С. Миронін, як прихильник «сталінського порядку», С. Миронін назвав концепцію голоду-геноциду українського народу «антисталінським проектом» антиросійського спрямування. Дослідник поставив перед собою мету простежити логіку дій Й. Сталіна під час здійснення ним «великого перелому» 1929-1933 років шляхом аналізу мотивів та заходів його внутрішньої політики. Щоправда, Автор не робив посилань на джерела, обмежившись їх переліком і вказівкою на використання інтернет-ресурсів, а головним чином – на праці високо оціненого в монографії М. Таугера.

Відповідно, С. Миронін доводить п’ять положень своєї роботи, що складають повторення постулатів М. Таугера та власні переконання про прогресивність і своєчасність колективізації та роль Сталіна як видатного керівника. Йдеться про нібито недобір зерна через кліматичні умови та хвороби рослин як головну причину голоду; про голод у всьому СРСР, особливо в Україні, на Північному Кавказі та в Поволжі; про те, що Сталіну та іншим керівникам «не вдалося отримати інформацію про масштаби голоду»; про те, що Сталін і Політбюро хоч і не мали резервів хліба, але прийняли всі заходи, щоб зменшити страждання людей і втрати від голоду[4200].

С. Миронін дійшов висновку, що причини голоду 1932–1933 років мали об’єктивну природу, тобто обумовлювались несприятливими погодними умовами, хаосом непу та селянського індивідуального господарювання, труднощами аграрних перетворень та індустріалізації. Зовнішніми причинами продовольчої кризи названо екстрену потребу держави вийти із геополітичного тупика і забезпечити власну обороноздатність. Відповідно Сталін нікого не хотів морити голоду, масштаби жертв якого в Україні, на думку С. Миронiна,

---

[4198] Миронин С. С. Миф о «голодоморе» 1932–1933 годов. Сталинский порядок. Москва : Алгоритм, 2007. С. 12–61.

[4199] Миронин Сигизмунд. «Голодомор» на Руси. Москва :Алгоритм, 2008. 224 с.

[4200] Миронин Сигизмунд. «Голодомор» на Руси. … С. 9–10.

не досягали і 3 млн чол.: «Якщо померло 3 млн. людей, то хто ж тоді сіяв і збирав хороший урожай влітку і восени 1933 року?»[4201]. Зазначимо, що намагання С. Міроніна спростувати штучний голод та версію Голодомору в Україні має дилетантський характер та ідеологічну інструменталізацію. Наприклад, взявшись спростувати антиукраїнський характер постанови 14 грудня 1932 р. Автор пояснив її «лише бажанням знайти винуватого» і корекцією національної політики, а закінчив звинуваченням українців у насильницькій українізації росіян в 20-ті роки та в сучасному невизнанні закарпатських русинів, в «геноциді слов'ян». Проте такі просталінські та антиукраїнські книги користуються великим попитом у путінській Росії, позаяк відповідають імперській стратегії її політикуму.

Розвиток версії про відповідальність національних кадрів за голод в республіках СРСР подав у своїй науково-популярній монографії Іван Чигирин[4202]. На відміну від С. Міроніна, Автор документував свою працю матеріалами російських архівних фондів: Держархіву Російської Федерації, архіву економіки, архіву соціально-політичної історії, архіву давніх актів, а також держкомітетів статистики Росії і України та іншими документами. Разом з тим Автор засвідчив свою заангажованість на задану версію подій фактами використання в якості доказів сумнівні зізнання у шкідництві та шигунстві на сфальсифікованих політичних процесах 1937-1938 рр. М. Чернова та інших радянських діячів. Заслуговують на увагу наведені Автором статистичні дані про стрімкий ріст імпорту продовольства Радянським Союзом у 1932 р., що начебто свідчить про намагання влади подолати продовольчу кризу та допомогу Україні. Проте експорт зерна СРСР (17 млн.цього року в рази перевищував імпортні продовольчі показники, а допомога Україні надавалася лише під весняний посів 1933 р. – надто мало і пізно.

Цинічні погляди Автора цієї тенденційної підбірки документів виражені в його коротких коментарях, як-от: «Але «жорстокість» («свирепость». – В. Г) влади була досить умовною. Просто говорили: не крадіть, будь ласка, що украли, поверніте. Люди голодують»[4203]. За Чигирином, Сталін і Росія лише допомагали Україні, направивши їй понад 1 млн. «насіння, хліба та іншого продовольства», а начебто незначний голод в республіці Автор тлумачив як результат розбазарення врожаю, шкідництва, крадіжок населення та корумпованості її урядовців. За легендою І. Чигирина, українське керівництво республіки навмисно спричинило голод, бо вилучало зерно у колгоспів для спекуляцій і навіть контрабандного продажу за кордон. Для приховання своїх махінацій від центральної влади у республіці начебто постійно міняли адміністративний устрій.

В іншій публікації Івана Чигирина разом з письменницею Оленою Прудніковою цитуються сотні історичних джерел, супроводжуваних

[4201] Миронин Сигизмунд. «Голодомор» на Руси. … С. 78.

[4202] Чигирин И. И. Миф и правда о «сталинском голодоморе». Об украинской трагедии 1932–1933 годах. Великие Луки, 2009. 175 с.

[4203] Чигирин И. И. Миф и правда о «сталинском голодоморе» … 175 с.

довільними та здебільшого непрофесійними коментарями[4204]. Втім, добір джерел і цинічну тональність претендентів на викриття історичних міфів засвідчує їх ставлення до фундаментальної праці Р. Конквеста: «Ми її не використовуємо –зі своїми збірниками казок би розібратися – але на Заході ця робота дуже популярна у наївних читачів і негидливих дослідників»[4205].

Відповідно і висновки цього історико-ідеологічного дуету зводяться до того, що голод в СРСР стався через головотяпство і зловживання місцевих керівників, саботаж колгоспників, які не зібрали та розікрали зерно, враження зернових бур'янами та грибками, поїдання збіжжя мишами тощо. В четвертій частині праці під назвою «Голод і голодомор» Автори резюмують: «Як бачимо, голод 1932–1933 років і справді був викликаний системною кризою. Ні організаційний період аграрної реформи, ні природні фактори, ні куркульська протидія, ні антидержавні заколоти, ні приватний ринок, ні крадіжки окремо взяті не могли в цьому році привести до катастрофи. І навпаки, підтримуючи та посилюючи один одного, вступаючи між собою в «хімічні» реакції, вони привели до справді трагічних наслідків»[4206]. Отож вина у голоді покладена на самих селян, які не здали домовленої третини врожаю, не соціалістичної влади, яка мала нагодувати насамперед місто та армію. Відповідно «Голодомор», названо націоналістичним міфом, позаяк в Україні постраждали не лише українці.

Оригінальну позицію в російській історіографії займає демограф та історик, професор Уральского федерального університету (Катеринбург) Сергій Нефьодов. Йому належать вагомі дослідження теорії неомальтузіанських демографічних циклів – періодів, в яких циклічно виникаюче перенаселення приводить до масового голоду, що спричиняє соціальні революції, війни и демографічні катастрофи. Як свідчить сама назва 4-го розділу монографії С. Нефьодова – «Колективізація і криза 1932–1933 років, – у відповідному світлі з акцентом на природні та економічні фактори та застосуванням модернізаційної теорії, розглядається і Великий голод 1933 р.[4207]. Разом з тим Автор врахував і суб'єктивний чинник продовольчої кризи та усвідомленість керівництва про наслідки мародерської хлібозаготівельної політики. По-перше, історик зауважив, що розробники 5-річного плану знали, що на 1932 р. в селі збережеться фактор перенаселення приблизно в 2,6 млн. осіб; по-друге, навесні 1932 р. керівництво СРСР і України визнавало факт голоду, але, після невдалого «неонепу», нав'язало нові вбивчі норми річних хлібозаготівель[4208]. Крім того, коли держава у 1931 р. забрала 58% колгоспного урожаю, було підірвано довіру селян до колгоспної системи, стимульовано як ніколи високий відтік частини селян у міста (4,5 млн за 1931/32 рр. і спровоковано недосів

[4204] Прудникова Елена, Чигирин Иван. Мифология «голодомора». Москва : ОЛМА Медиа Групп, 20 нояб. 2012 г. 528 с. URL : https://www.litmir.me/br/?b=256400 (дата звернення: 27. 10. 2018).
[4205] Прудникова Елена, Чигирин Иван. Мифология «голодомора»…
[4206] Прудникова Елена, Чигирин Иван. Мифология «голодомора»…
[4207] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги сталинской коллективизации : монография / М–во обр. и науки РФ, ФГБОУ ВПО «Тамб. гос. ун–т им. Г. Р. Державина». Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2013. 283 с.
[4208] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги ... С. 132, 143.

зернових (лише 64% планового посіву ярових на Київщині) та 40% недовиконання квот хлібоздачі одноосібниками[4209].

В результаті, як доводить С. Нефьодов, у серпні 1932 р. влада зіткнулася з новими формами масового селянського опору колективізації – прихованням зерна та «італійськими» страйками. 446 сільрад в Україні відмовилися прийняти ці плани, а багато місцевих керівників поклали на стіл партквитки або взагалі втекли з районів. Така ж ситуація склалася на Північному Кавказі, до того ж враженому посухою. Сталін розцінив це як «тиху» селянську війну з владою і на засіданні Політбюро 27 листопада 1932 р. заявив «нищівний удар» у відповідь. Посилаючись на В. Кондрашина, Автор повідомив, що за грудень і січень в Україні було розкрито 17 тисяч таємних ям і «чорних комор», з яких було вилучено 1719 тис. пудів хліба, але, всупереч цим даним стверджує про фантастичні обсяги зерна в середньому на розкриту яму: 2 тонни зерна в Україні та 3 тонни – на Кубані[4210].

На думку С. Нефьодова Сталін і оточення не вірили «казкам» про масштабний голод: «Ніхто не міг представити, що число цих «окремих випадків» скоро піде на мільйони: для керівництва СССР голод був настільки ж несподіваним, як землетрус[4211].

С. Нефьодов солідаризується з американською дослідницею Д'Анн Пеннер, для якої була не зовсім ясна природа голоду в хлібних районах без стихіеого лиха: «Це – частково таємниця, як без стихійного лиха найбагатші області країни були вражені страшним голодом»[4212]. Автор зазначає, що Міжнародна правнича комісія не виявила доказів організованого характеру «геноциду українського народу» (взято в лапки С. Нефьодовим. – В. Г.), і частково підтримує версію про комплекс чинників голоду: непогода, бур’яни, недосів, брак тягла, втрати врожаю через селянську «італійку», які досягли 25-50%, крадіжки зерна тощо).

Історик послався на думку Д’Анн Пеннер і М. Таугера про те, що більша частина зерна, залишена селянами в скирдах на запас лишилася гнити під дощами та на корм мишам через пильність охоронників[4213]. Науковець наводить документальні підтвердження про «мишину напасть» – надзвичайне нашестя і вибухову популяцію гризунів у зернопродукуючих регіонах СРСР з листопада 1932 р., приваблених збіжжям, залишеним у стерні, у скирдах, у ямах-схронах. Зокрема, Автор посилається на В. Фірова, котрий звернув увагу. що на засіданні Раднаркому УСРР 11 листопада 1932 р. було констатовано розповсюдження польових мишей у сільській місцевості в масштабах стихійного лиха[4214]. Наведено повідомлення спеціальної Комісії Президії Всесоюзного ЦВК для ознайомлення з станом, господарським та культурним

[4209] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги ... С. 143–144.
[4210] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги ... С. 146–148.
[4211] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги ... С. 150.
[4212] Penner A. Stalin and the Ital'ianka of 1932–1933 in the Don region. *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union sovietique, Etats independants.* 1998. Vol. 39. N 1–2. P. 27.
[4213] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги ... С. 151–152.
[4214] Фиров В. П. Голодомор 1932–1933 гг.: причины, последствия, виновники. Севастополь : Изд–во СевНТУ, 2003. С. 19

будівництвом Північно-Кавказського краю та спогади свідків Голодомору про надзвичайний наплив мишей і щурів у селах, які знищували не лише все їстівне, а й одяг, взуття, ремені тощо. «Можна зрозуміти розчарування і жах селян, які сподівалися на заховані запаси, і, відкривши навесні свої ями, виявляли в них те, що означало голодну смерть»[4215], – пояснює весняний пік людомору С. Нефьодов.

Водночас науковець не знімає відповідальності з влади, яка своєю політикою змусила селянина приховувати зерно. Звинувачуючи у Великому голоді самих селян, які влаштували аграрний страйк, історик пов'язує інтенсивність цього протесту із обсягом видачі зерна на трудодень: в бунтівній Україні селяни отримали в середньому 170 кг збіжжя за рік. На Північному Кавказі – 190, тоді як на Нижній Волзі і по СРСР – понад 240 кг. Для нормального харчування потрібно було понад 200 кг на душу, а ще ж були діти[4216], – зауважив дослідник.

Автор монографії не вдався щодо власних висновків про характер голоду, висловивши суперечливі міркування. З одного боку, він визнав, що продовольча допомога надавалася лише працюючим у колгоспі, а до одноосібників була застосована вбивча «методика сталінського перевиховання селянства». З іншого боку, С. Нефьодов солідарний з В. Кондрашиним і Д'Анн Пеннер: «Сталін не організував голод, але він наказав блокувати села, не випускаючи з них голодуючих селян. Використання таких методів погіршило ситуацію та збільшило чисельність жертв «тихої війни»«[4217].

Завершуючи свій опис подій «тихої громадянської війни» влади з селянством С. Нефьодов, вслід за С. Кульчицьким стверджує, що Сталіну вдалося нав'язати українським селянам більшовицькі «правила гри» і зламати їх опір. Водночас перемога була не абсолютною і влада зробила поступки: у січні 1933 року відновлено максимальну квоту здачі зерна державі (третину середнього валового збору); її обсяг надавався до 15 березня; заборонені «зустрічні плани», а головне – колгоспникам дозволено мати підсобне господарство.

В інших публікаціях С. Нефьодов також нагадав про український і російський підхід до оцінки Великого голоду, але зосередився на економіко-статистичних обрахуваннях і утримався від власного визначення причин селянської трагедії. Автор наголосив на тому, що коморний обсяг урожаю у 1932 р. був значно нижчим, ніж той, що фігурує в офіційних джерелах, і недостатнім для прохарчування селян, навіть враховуючи не зернові культури[4218]. Дослідник вперше опублікував закриті дані комісії Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) про результати бюджетного обстеження харчування колгоспників у Білорусії, чотирьох російських регіонах (в тому числі Центрально-Чорноземної області та

[4215] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги ... С. 156.
[4216] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги ... С. 158.
[4217] Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги ... С. 166.
[4218] Nefedov S. A. Consumption level during the period of holodomor. *Economics & Sociology*. 2014. Vol. 7. № 4. P. 139–149.

Середньо-Волзького краю), а також у 560 господарствах Київської та 700 – Одеської областей[4219].

Врахувавши калорійність різних продуктів харчування у першій половині 1933 р., С. Нефьодов виявив найбільшу споживчу катастрофу саме в Україні: денне споживання хліборобів по двох областях становило близько 1100 ккал на людину або 1540 ккал на дорослого «їдця», тоді як для простої підтримки життя дорослому чоловікові потрібно 1600 ккал, а при найлегшій роботі – 2240 ккал. «Простий розрахунок показує, що в умовах українського голоду 1933 року дорослий чоловік, що виконував легку роботу, міг жити лише 90–100 днів[4220]. Характерно, що у своїх висновках, не вдаючись до визначення причин катастрофи, Автор оперує терміном «голодомор» і для російських територій: «Таким чином, дані бюджетних обстежень показують, що епіцентром голоду була Україна. Хоча область голодомору поширювалася на Поволжі і Центральночорноземний район, споживання тут було в півтора рази вище, ніж в Київській та Одеській областях ...»[4221].

Причини Голодомору дослідник відшукав не в політиці сталінської верхівки – «для радянського керівництва голод був настільки ж несподіваним як землетрус», – а в біологічних і господарських факторах. Історик свято переконаний: «… Сталін не збирався влаштувати «штучний голод», а причини катастрофи, яка розверглася, були для нього такою ж загадкою, як і для сучасних істориків»[4222]. Як і в своїй монографії, С. Нефьодов, з посиланням на матеріали фахівців, наполягав на своїй версії, про те, що «миші з'їли людей» – тобто, внаслідок нечуваного стрибка популяції в зернових районах СРСР (до 70 мишей на 1 кубометр скирди із полови!)[4223] з'їли залишені на ланах і в ямах на «чорний день» селянські припаси. Автор навів одне із численних свідчень про це явище, яке записав у своєму щоденнику селянин М. Білоус з-під Харкова: «Весь час миші, і в полі і в домі – така сила, що і кішка вже не хоче душити, мишоловкою по 50 штук за ніч ловим»[4224]. Але цей запис від 30 жовтня 1933 р., на відміну від інших, не доводить мишину аномалію в розпал Голодомору навесні 1933 р. На завершення С. Нефьодов солідаризувався з думкою В. Кондрашина про те, що якби сталінське керівництво вчасно зауважило панічні настрої в селі через хлібозаготівельний план 1932 р., тоді вдалося б уникнути великих втрат зерна на жнивах та його масового розкрадання і приховання, а значить – і таких жахливих наслідків.

При цьому, з посиланням на В. Кондрашина і С. Кульчицького, російський історик визнав, що Великий голод зламав приватновласницьку психологію українського хлібороба і мав катастрофічні наслідки для

[4219] Nefedov S. A. Measuring the Famine: Consumption Level in 1933. *Bylye Gody.* 2014. № 32(2). С. 228–229. С. 226–232.

[4220] Nefedov S. A. Measuring the Famine ... С. 230.

[4221] Nefedov S. A. Measuring the Famine … С. 230.

[4222] Нефёдов С. А. Биологические причины голода 1933 года. *Общественные науки и современность.* 2013. № 1. С. 136–137.

[4223] Нефёдов С. А. Биологические причины голода ... С. 139.

[4224] Аваков Арсен. «Пришлось умереть от голода...» (Дневник 30-х годов ─ рукописи не горят даже в НКВД). *Українська правда*. 2008. 23 травня.

віковічного селянського способу виробництва, його соціальної організації і традицій[4225].

Необхідно відзначити, що дослідження голоду все ж не були пріоритетними для фахових російських дослідників міжвоєнної історії і поступаються місцем за кількість досліджень тематиці природи сталінського режиму, репресій 30-х років, модернізації країни, аграрних перетворень на зламі 20 – 30-х років тощо. Менше з тим, як випливає з насичених фактажем праць В. Данилова, В. Кондрашина, М. Івницького, О. Осокіної, того ж С. Нефьодова, – прибічникам геноцидної версії Великого голоду в Україні варто більше брати до уваги і об'єктивні чинники катастрофи 1932–33 рр.

У новому тисячолітті частіше до теми Великого голоду 1932–1933 років стали звертатися фахові **білоруські історики та публіцисти**. Ще у 1992 р. Олександр Врублевський та Тетяна Протько у своєму теоретико-документальному виданні навели власні оцінки аграрної політики партії в переломний період та низку матеріалів про розправи ОДПУ з куркулями, «саботажниками» грабіжницьких хлібозаготівель і колгоспів, про придушення пасивних форм опору селянства голодовій політиці[4226]. Але загалом в 90-ті роки в Білорусі домінувала радянська концепція викривлення Сталіним ленінського плану кооперації, що привело до голоду. Першою монографією, яка дійсно об'єктивно відбивала більшовицьку політику розселянювання та обезкровлення білоруського села, в тому числі під час «революції зверху» на зламі 20 – 30-х років стала синтезна праця академіка Геннадія Лича[4227]. Проте Автор, як фаховий економіст, зосередився на соціально-економічних причинах зниження продуктивності аграрного сектора з початком розкуркулення і колективізації та наростання продовольчих труднощів у білоруських селах.

Потік правди про штучний комуністичний голод і досі не пробив собі шлях через кам'янисті ґрунти офіційної освітньої сфери Білорусі, скріпленої владною ідеологією «державного соціалізму». Так, наш аналіз доступних в мережі інтернету навчальних посібників для вишів сучасної Білорусі, схвалених на державному рівні, засвідчив або відсутність згадки про Голодомор, який зачепив у 1932–33 рр. і терени БСРР, та підміну її сюжетом колективізації[4228], або згадку про голод як побічний результат радянської модернізації. Зокрема, у великому за обсягом посібнику з історії Білорусі 2006 р. кафедри гуманітарних наук держуніверситету інформатики та радіоелектроніки, для висвітлення трагедії, що погубила сотні тисяч білорусів, відведено лише одне речення, що пояснює комуністичний людомор лише господарськими помилками: «Унаслідок допущених помилок в економічній

[4225] Нефедов С. А. Катастрофа 1933 года: гибель традиционного общества. *Историческая психология и социология истории.* 2013. № 1. С. 5–31.

[4226] Врублевский А. П., Протько Т. С. Из истории репрессий против белорусского крестьянства. 1929–1934 / ред. М. П. Костюк. Минск : Навука і тэхніка, 1992. 144 с.

[4227] Лыч Г. М. Трагедыя беларускага сялянства. Мінск : Інстытут кіравання, 2003. 268 с.

[4228] Гісторыя Беларусі : вучэб.–метад. дапаможнік / Беларускі дзяржаўны тэхналагічны універсітэт; склад. І. У. Каляда, В. М. Астрога. Мінск : БДТУ, 2009. С. 8, 38.

політиці 1932–1933 рр. країну охопив масовий голод, який забрав життя багатьох людей»[4229].

Натомість комуністи Білорусі критикують «фальсифікаторів-голодоморників» і продовжують розповідати, що причинами голоду або ж «біди» були, по-перше, не колективізація, а її незавершеність, по-друге, неврожай через посуху, по-третє, саботаж частини селянства, особливо в Україні[4230]. В. Єгоричевим вихваляється виділення продовольства для голодуючих з Недоторканного і Мобілізаційного фондів у 1933 р. і стверджується, що радянський уряд зробив все від нього залежне для зменшення наслідків голоду. Відповідно і наслідки Великого голоду Автор вимірює надуманими даними, взятими із статті ще одного критика «фальсифікаторів» в іншій комуністичній газеті – не більше 1,5 мільйона осіб жертв по всьому СРСР[4231].

Водночас в історіографічному просторі Білорусі поширювалася думка про націлений Голодомор в республіці 1932–33 рр., якщо і менший, ніж в Україні за масштабами смертності, то схожий за політичними причинами – «інспірований державою мор власного народу»[4232]. Ірина Романова повідомила, що перші звістки про голод в Білорусі задокументовано в Туровському районі з літа 1932 р., а влітку 1933 р. такі сигнали з місць набрали масового характеру, наприклад з 4,2 тис. селянських сімей 68 колгоспів, що обслуговувалися Климовицькою МТС Могилівської обл., 3 тис. сімей не мали жодних харчових продуктів, а з іншого району на Гомельщині повідомлялося про повну відсутність харчів у населення 45 із 93 колгоспів[4233]. Опираючись на свідчення очевидців та донесення, зокрема, з Житковицького району Гомельської обл., дослідниця констатувала: «Якщо в 1932 р основну масу тих, хто шукає хліб складали українці, то в 1933–1934 рр. до них приєдналися білоруси»[4234]. І. Романова зазначила, що влада замовчувала справжні причини голоду та його наслідки, звинувачувала в ньому місцеві кадри, тому називала офіційно лише значно занижену цифру про 1 тис. жертв трагедії в Наровлянському районі на сусідній з Україною Гомельщині.

Після визнання в Україні Голодомору геноцидом в Білорусі також активізувалися дослідження спроби осмислення трагедії в контексті спрямованого комуністичного злочину. Новий стимул дослідженням теми надала білорусько-українська науково-практична конференція «1929–1934: Сталінська «революція згори» чи знищення селянства і Голодомор в Білорусі». Факти, наведені в доповідях білоруських істориків Ірини Романової, Василя Матоха, Якова Басина і Ігоря Кузнєцова показали, що Голодомор в Білорусі,

---

4229 Вучэбны дапаможнік па курсу «Гісторыя Беларусі» для студэнтаў усіх форм навучання і спецыяльнасцей / Беларускі дзяржаўны універсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі. Мінск, 2006. 364 с.

4230 Егорычев В. Е. Голодомор. Мифы и реальность. *Коммунист Беларуси. Мы и время.* 2014. 13 июня. № 24 (912).

4231 Калашников Леонид. «Голодомор»: мифы и реальность. *Правда.* 2010. 21–24 мая.

4232 Романова Ирина. В Беларуси был свой Голодомор. https://news.tut.by/society/78380.html?crnd=80353 (дата звернення: 14. 09. 2018).

4233 Романова Ирина. В Беларуси был свой Голодомор …

4234 Романова Ирина. В Беларуси был свой Голодомор …

хоча і був менш масштабним, ніж в Україні, також спричинив тяжкі наслідки, включно із масовою смертністю.

Людмила Селицька навела дані із розсекречених документів про перебіг голоду в Білорусі та випадки опору голодоморній політиці, в тому числі про «хлібний бунт» 7 квітня 1932 року в м. Борисові (Мінська область)[4235]. Влада сама спровокувала цей жіночий бунт, коли оголосила не лише про чергове скорочення мізерного продпайка утриманців до 100–200 грамів хліба на їдця, а й повне зняття з постачання дітей. Дослідниця, посилаючись на секретний рапорт секретарю ЦК КПБ (б) М. Гикалу, повідомила, що жінки у відчаї розхапали всі буханки у хлібних лавках, та розмели навантажені хлібом вози. З ними були солідарні батьки сімей і розквартировані в місті червоноармійці[4236]. Хоча бунтівники були жорстоко покарані, завдяки їм з 9 квітня влада повернула норму 200 грамів хліба в день для дітей СРСР.

Повідомлення про поширення людомору і канібалізму стривожили Мінськ, звідки на Гомельщину було відправлено урядову спецкомісію. Ознайомившись із звітом комісії 21 червня 1933 р. бюро ЦК КП(б)Б запротоколювало, що в Єльському та Наровлянскому районах голодовий мор зачепив до 60% населення. Люди їдять не тільки липовий лист, верес, мох і м'якину, але навіть кішок, собак і кінську падаль[4237].

Крім того, Л. Селицька проілюструвала розгортання голоду в інших регіонах та репресії проти населення республіки, зокрема, німців Наровлянського району, що зверталися за допомогою до німецького консульства. Так, у грудні 1934 року спецколегія Верховного суду БРСР провела показовий процес у справі «контрреволюційної фашистської групи» з 15 чоловік. Під аплодисменти робітничо-селянського залу (600 чол.) за отримані марки 5 осіб засудили до розстрілу: священика («попа»), «куркуля» і трьох середняків.

Ще одна розповідь про Великий голод в Білорусі із фотокопіями документів 30-х років та витягами із спогадів свідків людомору належить Антону Солнцеву[4238] З наведених Автором свідчень випливає, що більшість людей, тероризованих владою впали у відчай. Але траплялися й «антирадянські листи», як у редакцію сенненської райгазети «Камунар» (м. Сенно Вітебської обл. – В. Г.): де повідомлялося про лютий голод у селах району та висловлювався протест проти знущань над людьми: «подумать, изгалили Украину – теперь принялись за Белоруссию и после смерть СТАЛИНУ, долой социализм»[4239].

[4235] Селицкая Людмила. Голодомор в Беларуси: Матери варили младенцев, а немцы из Наровли просили помощи у Гитлера. *Комсомольская правда. Беларусь*. 19.08.2010. https://www.kp.by/daily/24543.3/721375/ (дата звернення: 14. 09. 2018).

[4236] Селицкая Людмила. Голодомор в Беларуси …

[4237] Селицкая Людмила. Голодомор в Беларуси …

[4238] Солнцев Антон. Голод в Беларуси 1932–1933 года. https://anton55555.wordpress.com/2011/05/13/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4–%D0%B2– (дата звернення 14. 09. 2018).

[4239] Солнцев Антон. Голод в Беларуси 1932–1933 года …

Останнім часом все більше білоруських дослідників пишуть про комуністичний геноцид в республіці у 30-х роках, що, зокрема, видно із заголовку статті в електронному виданні «Аргумент»[4240].

Отже, пострадянські дослдники, найперше російські, внесли свій вагомий вклад у розробку історії голоду 1932–1933 років у Радянському Союзі і порівняльний аналіз причин, перебігу та наслідків цього злочину комуністичної влади в різних республіках, включно з Україною і Казахстаном. Саме російським історикам належить найбільша заслуга у виданні фундаментальних збірників документів періоду аграрної революції на зламі 20 – 30-х років, архівних документів Політбюро ЦК ВКП(б), переписки Сталіна з Кагановичем, які проливають світло на мотиви і механізми прийняття рішень та здійснення «революції зверху», супроводжуваної розкуркуленням, колективізацією, репресіями, вилученням продовольчих ресурсів, що і спричинило, в сукупності, жахливий голодний мор. Значні досягнення російської історіографії спостерігаються в розробці соціальних та економічних проблем радянського села 30-х років, питань розкуркулення, депортацій і життя переселенців, теорії і практики модернізації країни і, зокрема, суцільної колективізації, територіальних особливостей Великого голоду, його демографічних наслідків тощо.

Найбільша організаційна та наукова заслуга у формуванні російської історіографії «великого перелому» на селі та його наслідків належить очільнику академічної групи істориків-аграрників ще з 1958 р., колишньому керівнику групи з історії аграрних перетворень в Росії ХХ-го століття ІРІ РАН Віктору Данилову. Вчений першим в СРСР у роки перебудови став писати про голод, а невдовзі і про організований голод. Йому ж належить першість у налагодженні контактів російських істориків із представниками ревізіоністської школи радянологів і спільному виданні матеріалів радянських архівів. «Могутня купка» російських істориків (вираз Р. Девіса. – В. Г.) в особах Віктора Данилова, Миколи Івницького, Іллі Зеленіна, а також Євгена Осколкова заклала основи вивчення проблем сталінської реалізації ленінського кооперативного плану, колективізації, «ліквідації куркульства як класу», продовольчої політики початку 30-х років, селянського опору цим насильницьким заходам і їх руйнівних наслідків для радянського селянства, включно з трагедією Великого голоду. До цієї групи фахівців треба віднести представника молодшого покоління, учня В. Данилова, найбільш послідовного та ґрунтовного дослідника голоду та критика Голодомору Віктора Кондрашина, який продовжує працювати над виданням документів, публікує численні праці з історіографії та історії подій «великого перелому» у радянському селі.

Після розпаду СРСР проблема голоду 1932–1933 рр. розглядалась в російській історіографії в контексті сталінської модернізації та репресивної політики щодо селянства. На початку 1990-х років російські історики ще не проклали єдиного річища інтерпретації подій Великого голоду в

[4240] Голодомор в Беларуси: история геноцида. *Аргумент.* 2015–12–11. http://argumentua.com/stati/golodomor–v–belarusi–istoriya–genotsida (Дата звернення 16.06.2018).

концептуальному розрізі. З початком полеміки між українською та російською історичними науками під час відзначення 60-ліття трагедії їх позиція консолідувалася. Була обґрунтована наближена до ревізіоністської концепція, згідно якої Сталін був винуватцем штучного голоду, що став спільною трагедією радянських народів.

У середині 2000-х років російська версія організованого всесоюзного голоду зазнала деякої модернізації внаслідок узаконення версії Голодомору як геноциду українського народу і спроб керівництва України добитися визнання геноциду на міжнародному рівні. З тих пір відбувалося зміщення мейнстріму російських досліджень у бік гострої критики геноцидної концепції голоду, яка вилилася в окремий напрямок дослідження російської історіографії. Водночас йшло подальше обґрунтування альтернативної версії голоду як результату надмірних хлібозаготівель задля експортної виручки коштів на індустріалізацію. На противагу ідеї українського спрямування голоду висувалася теза про спільний голод в зернових регіонах СРСР, а теза геноциду спростовувалася фактами допомоги голодуючим в Україні з боку уряду у 1933 р.

При цьому російські історики консолідовано доводили: 1) організований Сталіним, штучний характер голоду; 2) основна мета дій влади – отримання товарного зерна для вилучення валюти на підтримку темпів індустріалізації та злам опору селянства колективізації і хлібозаготівлям; 3) однакові причини виникнення голоду по всій країні: надмірні хлібозаготівлі та втрати зерна; 4) однаковий спосіб і засоби організації голодного мору в СРСР: надзвичайні комісії, зустрічні плани, заборона торгівлі, виплат на трудодні, репресії тощо; 5) пропорційно близькі відносно чисельності селянства демографічні втрати в Україні та російських зернових регіонах; неспроможність концепції геноциду голодом в Україні, через її слабку документацію та відсутність національних мотивів у діях влади.

Історики не пояснили змісту згаданих ними постанов партії, з яких випливають наступні питання:

- як пояснити фразу Сталіна в листі Кагановичу 11 серпня 1932 р. «Україну ми можемо втратити»;
- чому саме в Україну і на Північний Кавказ, де проживало понад 3 млн. українців рішенням від 22 жовтня 1932 р. було послано надзвичайні комісії?;
- чому саме в цих регіонах застосовані «чорні дошки», натуральні штрафи, депортації селян, чистка парторганізацій?;
- чому третя комісія під орудою П. Постишева, направлена в Поволжя, навпаки, скасувала «чорні дошки» і допомагала селянам;
- чому постановою від 22 січня 1933 р. блокувалася саме Україна і Північний Кавказ і було повернено на голодну смерть 219 460 втікачів звідти?;
- чому, зрештою, постанова ЦК ВКП (б) та РНК СРСР 14 грудня «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області» напряму пов'язувала хлібозаготівлі із скасуванням українізації та «петлюрівськими елементами»?

На наш погляд, погляд російська аргументація «однакового голоду» в зернових регіонах Росії і України виявилася некоректною хоча би тому що, по-перше, не залучено до порівняння суміжні області республік, наприклад, Харківщина і Білгородщина, як і інші області Центрально-Чорноземного району Російської Федерації. По-друге, на відміну від Росії, в Україні постраждали від голоду і північні області республіки, де посіви пшениці не були пріоритетними.

У будь-якому разі російські студії голоду в Україні тривають і останнім часом, завдяки зусиллям В. Кондрашина, набувають деяких новацій та компромісних риС. Зокрема, історик визнав потребу і регіонально-національного, а не лише всесоюзного підходу до проблем голоду 1932–1933 р., а також запропонував розглядати його в контексті «аграрної революції» та індустріалізації 1929–1934 р. Потребує осмислення і судження В. Кондрашина про можливу серію геноцидів в Україні, на Північному Кавказі та Поволжі, де голодний мор лютував із найбільшим розмахом. Вагомі дослідження В. Кондрашиним, В. Кабановим хлібозаготівельної політики більшовиків у роки «революції зверху». Важливим для розуміння наукової позиції сучасних російських істориків є відверте визнання К. Александровим того факту, що російська влада для своєї легітимізації продовжує експлуатувати радянські історичні міфи. Зайняли свою дослідницьку нішу розробки В. Нефьодовим біологічних причин голоду, а також численні підрахунки кількості жертв сталінського народовбивства тощо.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографічних джерел з тематики Великого Голоду в УРСР, які опубліковані у світі у 1932–2018 роках дає підстави зробити наступні висновки, здійснені за наступними дослідницькими завданнями та логічними вимірами: 1) стан історіографічних досліджень; 2) рівень джерельної бази; 3) науково-дослідницькі програми та історіографічні етапи (проблемно хронологічний вимір у 3-х програмах і 6 етапах); 4) теоретичні здобутки у територіальному та концептуальному вимірі (загальна та регіональна українська історіографія; література української еміграції; історіографія англо-американська, європейська, російська та пострадянська; 5) загальний стан та перспективи сучасного історіографічного дискурсу з проблеми Голодомору.

1. Як випливає з аналізу **бібліографічних та історіографічних досліджень**, проблема радянського голоду в УСРР 1932–1933 рр. на сьогодні налічує понад 20 тисяч публікацій, левова частка яких побачила світ у незалежній Україні і має публіцистичний характер. Встановлено, що націоналізація історії на пострадянському просторі, яка розпочалася наприкінці 80-х років XX ст., отримала логічне продовження з розвалом СРСР. У 1991 р. відбувся корінний злам класово-партійних методологічних підходів і принципів, нав'язаних радянським історикам. Провідним підходом в Україні до дослідження Голодомору стала концепція тоталітаризму, запозичена у західної політичної науки, тоді як в Росії з нею конкурувала теорія модернізації. Науковці вже в 90-х роках окреслили основні історіографічні етапи дослідження проблеми Голодомору, виявили характерні риси зарубіжної та вітчизняної історіографії, пробіли у джерельній базі та типові недоліки розробки теми. Пріоритет таких спеціальних досліджень належить Дж. Мейсу, Р. Сербину, Ф. Сисину, М. Царинnику, В. Данилову, а в межах України – В. Васильєву, Г. Васильчуку, В. Головку, Л. Гриневич, Я. Калакурі, С. Кульчицькому, В. Марочку, В. Савельєву та ін. Крім названих науковців, у XXI столітті окреслюється зміщення вектору історіографічних досліджень від літературних оглядів до концептуальної та проблемної розробки наукових студій з проблеми Голодомору, як наприклад, у публікаціях О. Андрієвської, В. Гудзя, Г. Касьянова, М. Казьміної, В. Кондрашина, Р. Мур, К. Назарової, А. Харченка та інших.

Разом з тим, по-перше, у загальному комплексі літератури надто мало історіографічних досліджень, особливо синтетичного узагальнюючого характеру. Кількісно переважає фактографічний переказ публікацій з історії Голодомору на теоретичним, концептуальним осмисленням і співставленням викладених дослідниками ідей. В існуючих публікаціях історіографічного змісту, як правило, присутня орієнтація на певну частину літератури окремого часового відрізку відповідно до дослідницького завдання і не дається цілісне бачення проблеми в контексті світового історіографічного процесу. Історіографічні праці, за невеликим винятком, розкривають лише окремі аспекти світового історіографічного процесу, що не сприяє його цілісному та системному розумінню або ж містять такі великі дослідницькі завдання,

виконання яких не вкладається в рамки статей і призводять до історіографічних та бібліографічних оглядів з банальними узагальненнями. Комплексні монографічні дослідження світової літератури з історії Голодомору здійснив у 80-ті рр. Дж. Мейс, а у 2010-ті – Г. Касьянов, В. Кондрашин, М. Шитюк і К. Назарова. Але і ці роботи були обмежені певними хронологічними або територіальними рамками і стосувалися насамперед сучасної історіографії. Загалом і в XXI столітті недостатньо розроблені особливості дослідження Голодомору науковцями української діаспори, новітньою англо-американською та європейською історичними науками, розбіжності між прибічниками негеноцидної і геноцидної концепції в самій Україні та всередині вітчизняного «тоталітарного табору». Відсутні, за деякими винятками, компаративні та синтезні історіографічні дослідження децентралізованих або ж регіональних розробок місцевих краєзнавців навіть на рівні областей, не кажучи вже про районний рівень. Лише розпочато спеціальне дослідження наукової спадщини провідних дослідників теми, дискусій з питань причин і наслідків подій в УСРР у 1932–1933 рр. і практично відсутнє вивчення діяльності наукових шкіл та дослідницьких центрів з вивчення Великого голоду, міжнародних наукових проектів з дослідження кваліфікації Голодомору як геноциду. Бракує також досліджень методологічних підходів, використаних у науковій рефлексії на феномен Голодомору, на причинно-наслідкові зв’язки цього явища.

2. Дослідження історіографічних джерел теоретичного і документального змісту виявляє їх величезний обсяг, накопичений за більш, ніж 85 років, видове та тематичне різноманіття, значне археографічне освоєння (хоч і без узагальнюючої монографії світового виміру). Вивчення джерельної бази дало підстави для виокремлення в роботі кільканадцяти видових груп історіографічних джерел, використаних в дослідженні, які представлені у відповідних розділах списку літератури.

У роботі встановлено, що в радянський період зміст джерел з історії сталінської «революції зверху» препарувався цензурою і визначався, більше ідеологічним знаменником, ніж фактологічним. Менше з тим ті види джерел. які складали промови представників партійно-державної номенклатури, збірники матеріалів з’їздів і пленумів партії, документи урядових структур, публікації в пресі, статистичні матеріали, нечисленні довідники, енциклопедії, наукові та пропагандистські публікації, давали певне уявлення про масштаби і причини голоду. Процес накопичення нових історичних фактів про передумови, обставини, наслідки так званих «продовольчих труднощів» все-таки відбувався і правда про Голодомор читалася поміж рядків деяких документів, виступів владоможців, наукових праць, а після хрущовської «відлиги» – і відвертих пасажах окремих письменників, дисидентів.

Водночас за межами СРСР джерельну основу дослідження Голодомору складали насамперед спогади свідків голоду, які друкувалися в газетах української діаспори та публікації західних дипломатів (О. Аухаген, О. Шіллер) і журналістів, починаючи з Г. Джонса, М. Маґґеріджа, Г. Ленга, В. Штайна, С. Бертільон та інших, в іноземних часописах. Як нами підраховано, за бібліографічними покажчиками, вже у 1932–1933 рр. в англомовних,

французькомовних та німецькомовних газетах Європи, було надруковано понад 55 кореспонденцій про голод. В рази більше матеріалів надрукували львівські газети та часописи українських емігрантів у США і Канаді. Одна з перших збірок документів і матеріалів, свідчень очевидців про радянський злочин, укладена під егідою кардинала Теодора Інніцера, вийшла друком у Мюнхені 1934 р. Стрімке розширення масиву історичних джерел – передусім за рахунок двотомного англомовного видання свідків голоду «Чорні справи Кремля: Біла книга», – а також збірників за редакцією О. Воропая, С. Підгайного, М. Вербицького та ін. відбувалося з 1950 – 1970-ті роки

Якісно новий етап формування джерельної бази із зусиллями заокеанської діаспори на вшанування пам'яті жертв Голодомору до його піввікових роковин та започаткування Гарвардського наукового проекту з дослідження української трагедії. Дослідження Комісії конгресу США під орудою Дж. Мейса, який опублікував численні свідчення очевидців голоду і звіт про геноцидний характер подій 1932–1933 рр., та монографія Р. Конквеста «Жнива скорботи» разом з однойменним документальним фільмом спонукали до активізації наукові кола Заходу, що стрімко розширило історіографічний джерельний комплекс та дискурсивний простір розробки теми.

З розпадом СРСР і відкриттям доступу до величезного масиву архівних матеріалів, в Україні і Російській Федерації були упорядковані ґрунтовні збірки документів та матеріалів, спогадів очевидців, що висвітлюють всі обставини організації і перебігу Голодомору. Складені якісні бібліографічні покажчики, інші довідники в Києві і в областях України, зокрема, три покажчики Одеської наукової бібліотеки. Починаючи з 90-х років, а ще більше в новому тисячолітті, захищені дисертації та опубліковані ґрунтовні монографії, тисячі статей, повідомлень, доповідей наукового характеру і ще десятки тисяч – популярного та публіцистичного.

Загалом обсяги виданих в Україні архівних документів і матеріалів, свідчень очевидців трагедії, які являють собою первинний корпус історичних джерел з дослідження Великого голоду, перевищують показники інших країн. Наявне різномаїття опублікованих джерел з фондів центральних та обласних архівів республіки, окремих відомств, а також збірок спогадів очевидців, які вже вичерпали можливість поповнення за давністю літ. За роки незалежності в Україні і Російській Федерації обнародувані не лише партійні, урядові документи, виступи окремих діячів, матеріали спецслужб і судів, а й різноманітні статистичні матеріали, листи, звернення, заяви організацій та громадян в Україні і за кордоном, дипломатичні документи, правові акти, книги обліку смертей, мартирологи, кореспонденції газет, численні спогади свідків Голодомору, матеріали конференцій тощо. Вагомий вклад у оприлюднення матеріалів російських архівів шляхом їх публікацій внесли Віктор Данилов, Віктор Кондрашин, Олег Хлевнюк та інші російські історики.

В Україні ще в 1990 р. розв'язав «мішок архівних джерел» Руслан Пиріг, який опублікував першу підбірку архівних документів і тоді ж ж редагував знакове видання матеріалів та статей про голод. Інший збірник, впорядкований

автором 2007 р., містить близько 700 документів з 5 російських і 20 вітчизняних архівів, які дають панораму злочину більшовицького режиму.

Відтак, ресурси джерельної бази з теми Голодомору майже вичерпані і їх поповнення, має перспективу не стільки в українських архівах, скільки в московських, куди приходила документація із усього СРСР, та ще в деяких зарубіжних (Франції, Чехо-Словаччини, Угорщини та ін.). Щоправда, цілий океан інформаційного ресурсу – понад 110 тис. результатів на запит з ключовими словами «Famine, Genocide, Holodomor, Ukraine і 269 тис. на запит «Голодомор, геноцид, Україна» – видають пошукові сервери Всесвітньої мережі інтернету. Відповідно – це десятки тисяч веб-сторінок і тисячі посилань (references) лише за україномовними ключовими словами.

Проте фахівці зауважують, що досі лишаються майже незнаними в Україні документи ВКП(б) та вищих державних органів СРСР 30-х років, які зберігаються у федеральних архівах системи Росдержархіву, Архіві Президента Російської Федерації, а також у відомчих архівах Федеральної служби безпеки (ФСБ) – правонаступниці НКВС та ОДПУ. Очевидно, найбільш цінні документи для розуміння мети голодового удару Кремля містяться саме в Архіві Президента РФ, де зберігаються секретні фонди колишнього Архіву політбюро ЦК КПРС з листуванням Й. Сталіна та інших членів політбюро, постановами ЦК, протоколами засідань і нарад, інформаційними повідомленнями тощо.

Визначним вкладом українських архівістів (насамперед – Геннадія Боряка) є створення зведеного електронного реєстру документів Голодомору, база даних якого складає близько 2 тис. одиниць. Так само цінним для підтвердження геноцидного змісту Голодомору стало створення електронного цифрового «Атласу Голодомору», який був розроблений за ініціативи директора Українського наукового інституту у Гарварді Сергія Плохія за участю науковців інститутів історії України та демографії і соціальних досліджень АН України (демографи уклали також порайонні мапи смертності від Голодомору (вчені Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи). Непересічне значення для підтвердження геноциду голодом по всій Україні має збірка порайонних свідчень про вилучення в людей продовольчих запасів (Т. Боряк, «1933: «І чого ви ще живі?»»).

Все ж загальні темпи обробки і систематизації джерел, насамперед місцевих, як на нас, дещо відстають від стрімкого потоку інформації та збільшення обсягу наративних (понад 20 тис. публікацій!), а тим паче – аудіо- та візуальних джерел з історії та історіографії голоду 1932–1933 років.

Як встановив Г. Боряк, в районах є близько 4000 справ актів громадського стану за 1932–1933 роки, де зафіксовано майже 3 млн смертей, причини яких потребують додаткового аналізу. Інший ресурс становлять близько 150 тис. доступних матеріалів періодики, які містяться у понад 1000 найменувань районних газет 1932–1933 рр. Ще не досліджені належно і 400 тис. кримінальних справ осіб, депортованих-інтернованих у 1932–1933 рр. та світлини, що зафіксували Голодомор. Має стати в нагоді дослідникам, на нашу думку, і подальше введення в науковий обіг документів із фондів СБУ та

найбільшої групи джерел з місцевих архівів, перспективних для мікроісторії та уточнення демографічних втрат.

Що стосується джерелознавчих студій, то на сьогодні можна назвати окремі дослідження архівних матеріалів, усної історії, але відсутні монографії, спеціально присвячені аналізу всього комплексу джерельної бази та археографічних здобутків світової історичної науки з проблеми Голодомору.

Загалом джерельна база роботи бачиться достатньо наповненою та репрезентативною, позаяк ґрунтується на критичному аналізі понад 2340 історіографічних джерел, які дали можливість реалізувати в даній роботі принципи об’єктивності, всебічності, комплексності дослідження.

Для цього застосовано низку загальнонаукових та історіографічних методів дослідження, які дозволяють визначити ґенезу, поточний стан та перспективні напрями подальшого дослідження теми.

3.1. Аналіз світового гранд-наративу історії Голодомору дає підстави для виявлення **головних науково-дослідницьких програм і парадигм дослідження теми** на радянському, українському та зарубіжному територіальному просторі. Якщо погодитися з М. Кедровим в тому, що науково-дослідницька програма формується на базі того чи іншого комплексу джерел, домінантних методологій та дослідницьких практик, то можна стверджувати, що за радянських часів на таку програму імперативно впливала більшовицька ідеологія і практика. Йдеться, насамперед, про теоретичне обмеження «Коротким курсом ВКП(б), закритість першоджерел та заборону самої теми Голодомору. Відповідно і наукова парадигма дослідження радянськими науковцями «революції зверху» в Україні була зведена до з’ясування відповідності сталінської «всеосяжної колективізації» ленінському кооперативному плану та перипетій боротьби з «куркульством» та різними ухилами від генеральної лінії партії. Змістовний і риторичний наратив у рамках цієї парадигми в період «відлиги» був трохи «розбавлений» згадками про «продовольчі труднощі» і господарський «прорив» на початку 30-х років, але, в умовах жорсткої цензури і реабілітації сталінізму часів «застою», знову домінував, переважно в історико-партійному жанрі аж до середини 80-х рр.

Водночас за межами СРСР, найперше у Західній Україні і Новому Світі, основу науково-дослідницької програми за півстоліття дослідження Голодомору складав теоретичний та методологічний плюралізм та звужене до реляцій репортерів і мемуарів коло першоджерел. В таких умовах саме українські носії історичної пам’яті в еміграції виконали місію формування парадигми інтенціональної версії Голодомору в контексті колоніальної політики більшовиків щодо України, яка посприяла обґрунтуванню геноцидної концепції Дж. Мейсом–Р. Конквестом та виходом її на міжнародний дискурс у середині 80-х рр. Приблизно до цього ж хронологічного рубежу можна віднести і становлення ревізіоністської або ж функціональної парадигми зарубіжної радянології тлумачення голоду як всесоюзного лиха внаслідок збігу певних об’єктивних і суб’єктивних чинників (Р. Девіс–С. Віткрофт та ін.) або лише неврожаю та його втрат 1932 р. (М. Таугер та ін.).

Таким чином, на зламі 80 – 90-х рр. під впливом радикальних політичних змін виникли умови для формування другої, спільної для пострадянського і «далеко зарубіжного» історіографічного простору науково-дослідницької програми на засадах теоретико-методологічного плюралізму та здобутків «архівної революції», яка документально доповнила свідчення очевидців Великого голоду. В межах цієї програми відбувалися гарячі дискусії спершу між апологетами тоталітарної і ревізіоністської концепцій на Заході, а з 1993 р. розгорівся і окремий російсько-український дискурс.

На наш погляд, із законодавчим визнанням у 2006 р. Голодомору геноцидом українського народу, закріпленням цієї позиції українським Апеляційним судом та визнанням унікальності подій в Україні 1933 р. на міжнародному рівні, сформувалася третя науково-дослідницька програма. Вона характеризується кардинальним розширенням джерельної бази, найперше, за рахунок публікацій збірників радянських партійно-урядових документів з історії Голодомору в тому числі і в Росії, дипломатичних звітів, даних спецслужб, обласних книг національної пам'яті тощо. Теоретико-методологічними ознаками триваючої третьої науково-дослідницької програми вбачаємо появу фундаментальних синтетичних праць, в тому числі з методології та історіографії дослідження, інтеграцію домінантної тоталітарної парадигми в світові геноцидні студії, стрімке зростання міждисциплінарних студій та розмаїття дослідницьких напрямів, особливо вивчення пролонгованих у менталітеті українців наслідків Голодомору.

В ході дослідження **виділено шість умовних хронологічних етапів** вивчення проблеми Голодомору, обумовлених відмінними обсягом джерельної бази та рівнем історіографічного осмислення проблеми та різними геополітичними та соціокультурними процесами. Межі деяких етапів, хоча і визначені умовно в межах конкретних років, але, як правило, перевищували межі одного року, що пояснюється змінами історіографічної ситуації. Окремі історіографічні етапи виділені за критеріями якісного та кількісного прирощення знань та зміною суспільно-політичних умов історіописання. Суспільно-політичні умови впливали на науково-дослідницькі програми і мали еволюційний характер загалом, та водночас дискретний за своїми складовими (радянська історіографія, література діаспори, зарубіжна історіографія другої половини 80-х років тощо). Основними проблемно-хронологічними етапами світових студій Голодомору з деякими розбіжностями на радянському/пострадянському і євроатлантичному науковому просторі визначено: 1) 1933 р. – середина 50-х років; 2) середина 50-х – середина 80-х років; 3) середина 80-х років – 1991 рік; 4) 1992–2004 рр.; 5) 2005–2010 рр. 6) з 2011 р.

3.2. Першим, «діаспорним» та публіцистичним етапом розробки теми визначено період тривалістю 20 років від початку Голодомору. На початковому етапі, який за кордоном СРСР охопив 1932–1953, а в СРСР 1932–1955 роки, надбанням громадськості Заходу стають переважно спогади окремих свідків голоду і публікації в періодичних виданнях кореспондентів, що побували в зоні голоду. Хоча українська громадськість у 1933 р. добилася слухання питання

про голод в Лізі Націй, у довоєнні і післявоєнні роки широкий загал вірив таким свідкам як французький прем'єр Е. Ерріо, подружжя Вебб чи Пулітцерівський лауреат В. Дюранті. Давалася взнаки політика заперечування голоду і обману світової спільноти Радянським Союзом. Відповідною була і політика замовчування трагедії провідних держав Заходу, зацікавлених у СРСР, як союзнику у боротьбі з нацизмом і фашизмом. Менше з тим, в цей час за кордоном з'явилися перші документальні праці з авторськими коментаріями, що містили елементи аналітики В. Мудрого, М. Ковалевського, С. Корбута, Е. Амменде, а також мемуари В. Чемберліна, Е. Лайонса, А. Вінербергера, М. Маґґеріджа, які справили значний вплив формування інтенціональної (або ж геноцидної) версії Голодомору.

В Радянському Союзі з 1933-го по середину 50-х років відбувалося лише становлення джерельної бази історіографії сталінської революції зверху в аграрному секторі з її успіхами і труднощами, в тому числі продовольчими. Поставлені в жорсткі ідеологічні рамки партійно-класового методу, дослідники були позбавлені права об'єктивно вивчати події, що відбувалися в радянському суспільстві і фактично стали суб'єктами ідеології сталінського режиму. Для більшості радянських публікацій цього періоду прикметна вузька джерельна база, заідеологізованість та догматизм, що вело до непомірного вихваляння аграрної політики партії і колгоспного ладу. Описовий, цитатно-ілюстративний характер таких робіт не давав уявлення про складні і суперечливі соціальні-політичні процеси, в період суцільної колективізації і розкуркулення, а голод 1932–1933 рр. замовчувався. Оскільки значна частина даних робіт створювалася за гарячими слідами подій, а їх Автори часто не були фахівцями в галузі історичного пізнання, то аналітичний рівень публікацій був загалом невисокий. Переважна більшість таких статей і брошур відрізнялися описовістю, трафаретністю викладу. пропагандистськими мотивами дублюванням основних положень і висновків; в них лише фіксувалися та, в кращому разі, ілюструвалися цифрами ті заходи, які здійснювалися владою у переломний для села час. Понад те, деякі радянські публікації 30-х – середини 50-х років (виступи посадовців, лист М. Шолохова, монографія М. Краєва та ін.) мають цінність не лише як історичне, а й історіографічне джерело. Ще в 1939 р. побачила світ колективна монографія «Соціалістичне сільське господарство радянської України», яка вважається першою працею, що містить професійним аналіз розвитку державного аграрного сектора республіки у 30-ті роки з посиланням на доступну статистику. «Партійний» історик С. Трапезніков у 1951 р. визнав як зниження врожайності та різке скорочення поголів'я худоби у 1932 р., так і вину за це не лише «куркульства», а й місцевих управлінців з їх «викривленнями» політики партії.

3.3. Наступний етап у зарубіжній історіографії – наближено з 1953-го по 1985-й роки, – пов'язаний із появою збірників матеріалів і документів з історії голоду, окремих книг спогадів та перших аналітичних праць українських емігрантів з проблем Голодомору. Рубіж 1953 року був справді етапним у дослідженні подій в українському селі під час радянського «великого перелому» і поширенні правди про політичні причини і жахливі наслідки

голоду. Адже в цей період, по-перше, істотно збільшилася для доступу науковців джерельна база з історії Великого радянського голоду за рахунок видань збірок свідчень очевидців людомору, кореспонденцій та інших матеріалів. По-друге, вийшла друком низка праць фахових дослідників із «вільного світу» у яких сюжети голоду 1932–1933 років в Україні стали фактом наукового обігу. По-третє, з'явилися дослідження наукового характеру, у яких, поряд з описанням фактів Голодомору, здійснювався аналіз його причин та, демографічних наслідків, біологічних та соціальних наслідків, становища дітей, обставин блокади України по кордонах та замовчування голодних жахіть, визначення винуватців терору голодом та ін. Отже, хоча у 1953 р. кількість кореспонденцій і свідчень очевидців голоду у порівнянні з 1933 р., коли йшла лавина інформації, зменшилася вчетверо, їх комплекс (43 публікації) перевищував показники будь-якого іншого року за попереднє 20-річчя, а головне – відзначався на порядок вищим рівнем дослідження.

Другий етап – середина 50-х – середина 80-х років, рубежі якого історики визначають – в радянському випадку, – не стільки прирощенням історичних знань, скільки зміною політичної кон'юктури. Названа обставина впливала, певною мірою, і на хронологічні межі, умовно кажучи, «західного потоку» світового історіографічного процесу, який розвивався до розпаду СРСР за власними канонами. Як встановлено в роботі, у західному комплексі наукових праць з історії Голодомору, основу якого складали розробки українських емігрантів, якісні хронологічні рубежі прирощення знань були пов'язані насамперед із відзначенням 20-річчя і 50-річчя трагедії українського народу, супроводжуваних появою знакових видань, потужною інформаційною кампанією. До 1973 р. зацікавленість темою Великого голоду в якісних і кількісних вимірах не перевищувала рівень 1953 р., що також дає підстави вважати період відзначення 20-річчя трагедії рубіжним для нового етапу дослідження теми. До 1986 р. значно переважали україномовні праці діаспори, що об'єктивно звужувало коло їх резонансу в чужомовному середовищі. З'явилися також перші праці теоретичного, історіографічного і бібліографічного характеру емігрантів англійською мовою. Все це, зокрема, монографії і брошури Д. Соловея, В. Дмитришина, Ф. Пігідо, В. Тимошенка, Г. Костюка, В. Гришка, В. Плюща, В. Душника, а також статті Б. Кравченка, А. Болюбаш, публікації і виступи Р. Конквеста, Дж. Мейса, М. Левіна, Д. Далримпла, А. Безансона та інших іноземних вчених ще до 1986 р. підготували грунт для подальшого більш фундаментального вивчення проблеми.

Дехто з науковців Заходу взагалі відкидав тезу штучного голоду, вбачаючи це лихо наслідком прорахунків розкуркулення та колективізації, помилок управління, посухи, недороду, втрат урожаю тощо. Як правило, ревізіоністи відстоювали менші показники людських втрат від голоду і недооцінювали суб'єктивні чинники Голодомору. Працям ревізіоністів притаманний загальний підхід до аналізу аграрної політики ВКП(б) за ігнорування територіально національних особливостей, недооцінка особистої

ролі Сталіна, нівеляція особливого місця України в Радянському Союзі 30-х років, схематизм в порівняльному аналізі явищ голоду в історії і т. ін.

Крім різниці в інтерпретації голоду дослідниками існували відмінності методологічного та технологічного порядку, які притаманні двом потокам зарубіжної історіографії. Один з них складали здебільшого професійні науковці Заходу з відповідною інтелектуальною культурою та виробленим інструментарієм наукового дослідження. Більшість і з них належало до певних наукових шкіл та течій, як-от школа Анналів, соціологічна, неомарксистська, історична школа Е. Карра тощо, що нерідко давалося взнаки і в механістичній та об'єктивістській оцінці причин і характеру подій 1932–1933 років ігноруванні національних мотивів та недооцінці суб'єктивних чинників у діях влади на чолі із Сталіним.

Зовсім інші ознаки у перших піввіку вивчення проблеми мала українська нерадянська тобто еміграційна література творці якої постали перед загрозою асиміляції. Потреба формування нового топосу ідентичності на основі збереження колективного історичного минулого у перші десятиліття після 1933 рр. зумовлювала ізольованість історіописання, орієнтованість на національні групові інтереси та романтичний пафос історіописання та публіцистики емігрантів. Звідси випливають певні «родові ознаки» тоталітарного дискурсу Голодомору: ідеологічну інструменталізацію наукових розробок, гіперболізацію суб'єктивних чинників голоду, віктимний і сакральний наголос без врахування обставин голоду в інших регіонах країни тощо. Такі ознаки пояснюються і самим предметом дослідження, який, як і у випадку інших геноцидів, важко описувати без емоцій засудження і співчуття. Проте названі риси української нерадянської літератури, як і зарубіжної історіографії загалом, не применшують її наукового та просвітницького значення для сучасного дискурсу проблеми Великого голоду 1932–1933 рр.

Тож головним підсумком 50-річної праці дослідників історії Голодомору є введення в науковий обіг величезного комплексу історичних джерел і вироблення на цій основі двох основних концептуальних позицій в оцінці явища голоду в Україні – тоталітарної і ревізіоністської.

Узагальнюючи основні тенденції дослідження історії голоду 1932–1933 рр. в Україні у 30–80-х роках ХХ століття, зазначимо, що в історичній науці за межами СРСР, накопичення знань, за винятком періоду Другої світової війни, відбувалося за поступальним принципом: наростаючий вал публікацій у пресі, які популяризували тему, публікація свідчень очевидців і документів, що живили аналітичну наукову думку, і, зрештою, синтетичні наукові праці вчених, що узагальнювали факти і підносили проблему Голодомору до рівня соціогуманітарної катастрофи ХХ ст. Характерною рисою західної історіографії Голодомору були також сплески дослідницької активності до ювілейних дат цієї української катастрофи, особливо до її півікової річниці.

В радянській історіографії другий історіографічний етап настав дещо пізніше, ніж на Заході, – лише після ХХ з'їзду КПРС (1956 р.). Прикметно, що у методологічному підході обидва історіографічні етапи на піввіковому відрізку часу мали спільну марксистську основу історичного матеріалізму, доповненого

принципами партійності і класовості, що зводило нанівець об'єктивність. На другому етапі більше наголошувалося на ленінському вкладі в розробці кооперативного плану і його викривленні Сталіним, а в 70-х – першій половині 80-х рр. взагалі левову частку займали описання успіхів аграрної партії партії. Теми провідної ролі партії і робітничого класу в соціалістичній реконструкції села, успішних результатів колгоспного будівництва, прогресивності колективного господарювання, боротьби з куркульством були наскрізними для обох етапів.

У центрі уваги істориків-аграрників на другому історіографічному етапі залишалися проблеми колективізації сільського господарства. Події 1932–1933 р. замовчувалися або також подавалися в контексті успіхів радянської влади, яка подолала тимчасові продовольчі труднощі, куркульський і націоналістичний опір та домоглася колгоспного ладу і справедливих соціальних відносин. Так само наскрізним було вивчення передумов масової колективізації, боротьби з куркульством і «саботажниками», колгоспного будівництва, діяльності 25-тисячників, МТС та їх політвідділів під час «революції зверху». Характерною рисою цього етапу було збільшення кількості і якості досліджень аграрної історії СРСР на українських матеріалах, що ознаменувалося кваліфікаційними дослідженнями з історії колективізації, синтетичними працями з історії України, участю українських провідних фахівців у московських форумах істориків-аграрників.

3.4. Початок третього етапу історіографічного дослідження західними науковцями факту голоду в УРСР 1932–33 рр. відноситься до періоду підготовки і відзначення 50-річного ювілею цієї події, розробки Гарвардського наукового проекту. Рубіжним в інформаційному, організаційному, документальному, науковому вимірі став 1983 рік з пролонгацією на 1986 рік, що, по верхній межі, співпало з початком періоду «перебудови» в СРСР. Для цього етапу характерне інтенсивне поширення українською діаспорою інформації про Голодомор як радянський злочин в Україні, що знайшло відгук у адміністрації президента Р. Рейгана та американському конгресі, який створив Комісію з дослідження голоду в Україні під науковим керівництвом Джеймса Мейса. Водночас залучення до Гарвардського наукового проекту Р. Конквеста і Дж. Мейса призвело до появи у 1986 р. резонансної на Заході монографії «Жнива скорботи». Публікації висновків Конгресової, а згодом і Правничої комісій про використання Москвою голоду в якості спрямованого знаряддя для нищення українського селянства змусили СРСР реагувати на звинувачення в геноциді.

Р. Конквест та Дж. Мейс дещо по різному трактували елементи конструкції голоду в Україні як геноциду. Британський вчений розглядав ситуацію, що склалась в Україні 1932–1933 рр., в рамках тоталітарної парадигми, яка передбачала розгляд політики Кремля у всесоюзному масштабі. Тобто Голодомор тлумачився як наслідок терору голодом, здійсненого в ході реалізації сталінської комплексної стратегії «революції зверху». Відтак антиукраїнська політика ВКП(б) в Україні та на Кубані реалізована в терорі голодом, поєднувалася з антинімецькою на території республіки німців

Поволжя та антиказахською в Казахстані. Схожа ідея про серію геноцидів 1932–1933 років в СРСР в широкому територіальному масштабі була висловлена і Міжнародною правничою комісією.

Дж. Мейс, як і Р. Конквест, також взяв за основу своєї версії Голодомору інтелектуальні надбання та джерельну базу української діаспори. Але, вслід за Л. Плющем, Д. Соловеєм, В. Гришком та іншими науковцями, історик розглядав сталінський голод в проблемно-хронологічній площині імперської політики комуністичної влади щодо українців. Тому голод 1932–1933 р. тлумачився Мейсом як складова частина загального геноциду щодо українського населення, з початку встановлення комуністичної влади і супроводжувався, крім нищення соціальної основи українського визвольного руху – селянства, ще й інтелектуальної, духовної, політичної еліти республіки.

Внаслідок наукових надбань «тоталітаристів» головний вектор їх полеміки із «ревізіоністами» (Дж. А. Ґетті, А. Ноув, Р. Девіс і С. Віткрофт та ін.) у 80-х роках істотно змістився з дилеми штучний чи «об'єктивний» голод, на альтернативу «геноцид українського народу» чи «ненавмисний голод в зернових районах СРСР». Це був типово «археографічний» етап дебатів і відповідний характер дискусії: з боку «тоталітаристів» йшлося про геноцид з наголосом на кричущі факти навмисного голоду саме в українських регіонах. Ревізіоністи наголошували на хиткій доказовій базі опонентів, ненавмисному голоді, але не пропонували власної фактологічно обґрунтованої концепції.

Загалом дискусії щодо кваліфікації голоду можна умовно поділити на два етапи: перший стосувався історичних фактів, другий – ступеня вірогідності і статусу фактів та моделі їх інтерпретації. Історіографічний дискурс, розпочатий в цей період, відбувався за класичним принципом постановки гіпотез та їх подальшої критики, спрямованої на фальсифікацію та спростування висунутих положень («теорія фальсифікації» К. Поппера). Внаслідок такого механізму учасникам дискусії доводилося посилювати доказову базу запропонованої гіпотези та виробляти альтернативні підходи до дослідження проблеми. Дискусії в цей час втратили виразно історичні риси, позаяк своє слово сказали журналісти, політики, інститути громадянського суспільства, які інструменталізували академічний дискурс в поточний інформаційний та суспільно-політичний простір, надали їм символічного навантаження та полемічного характеру. Деякі представники «ревізіоністської школи» домагалися делегітимації версії Голодомору як геноциду різними симулятивними засобами в контексті міфологічних способів переозначення реальності. Особливо відзначалися такими методами підміни предмету дискурсу та його ідеологізацією Д. Тоттл, Д. Коплон та деякі інші критики «тоталітаристів».

Дискусія прибічників та критиків з академічних кіл тоталітарної та ревізіоністської течій означала імплементацію теми Голодомору-геноциду в світовий інтелектуальний простір. Прикметною рисою цього короткого, але бурхливого за геополітичними та науковими процесами руйнації «соціалістичного табору», «перебудови» в СРСР і повороту Заходу до визнання української трагедії 1933 рр. була ідеологічна інструменталізація проблеми

Голодомору, яка різко підняла градус пристрастей наукової полеміки та вплинула на розвиток світового історіографічного процесу.

У Радянському Союзі у 1986–1991 р., починаючи з «відкриття теми» очільниками КПРС, історія прихованого раніше голоду наповнила не лише публіцистику, а й академічну науку. Полеміка дійшла від заперечення голоду до визнання його штучного загальноселянського характеру. Дослідження проблеми голоду 1932–1933 рр. на етапі перебудови російськими істориками відбувалося в умовах кризи національної ідентичності росіян та необхідності нової інтерпретації знакових сторінок історії Радянського Союзу. Висвітлення «білих плям» радянської історії в РСФСР супроводжувалося залученням до історичних досліджень доробку зарубіжних науковців, суспільно-політичними дебатами та науковими дискусіями.

Російські історики були практично одностайні щодо методології вивчення голоду як загальносоюзної соціально-економічної проблеми без її національного наповнення. Провідний історик-аграрник В. Данилов, першим визнав штучний голод у жовтневій публікації в «Советской России» 1987 р. і, долучившись невдовзі до дискусії між представниками тоталітарної і ревізіоністської шкіл, примкнув до інтенціонального крила останньої течії: штучний голод у зернових регіонах країни. Більшість науковців і публіцистів РСФСР також тлумачили Великий голод як наслідок сталінського викривлення ленінізму, що проявилося у репресивних методах розкуркулення колективізації, надмірних хлібозаготівлях. Новий поштовх полеміці щодо дефіциту населення дала знахідка В. Цапліним матеріалів «репресованого» перепису населення 1937 р. Обсяги демографічних втрат сільського населення в період «великого перелому» більшістю російських істориків, вслід за В. Даниловим, оцінювалися в 3–4 млн. осіб в масштабах СРСР. Багато уваги надавалося встановленню причин масових репресій щодо селянства під час розкуркулення і колективізації, підрахункам балансу врожайності, хлібозаготівель та зернового експорту початку 30-х років.

Голод розглядався як один із ключових наслідків цих явищ, а питання продовольчої політики у 1932 р. та відповідних постанов взимку 1932–1933 рр., збройної блокади сіл та цілих регіонів, які проливають світло на відмінності голоду в Україні і Росії, залишалися на другому плані. Російські історики, на відміну від українських, вбачали причиною насильства Сталіна над селянством прискорену модернізацію країни, а не намір вдарити по республіканському сепаратизму чи націоналізму, відтак не визнавали Голодомору в Україні.

В. Данилов, І. Зеленін, М. Івницький, Є. Осколков та ін. учасники круглого столу на тему «Колективізація: витоки: суть, проблеми» 24 жовтня 1988 р. пов’язали продовольчу кризу і голод з індустріалізацією країни, яка потребувала гігантських ресурсів, коштів від експорту зерна, але визнали помилки Сталіна щодо поспішності колективізації, надмірних засобів і масштабів хлібозаготівель 1932 року. Російські історики визнавали найбільші втрати України від голоду, але розглядали його лише в сукупності і аналогічно з подіями в інших зернових районах СРСР.

Загалом упродовж 1986–1991 років російська історична наука здійснила інтелектуальний перехід від пояснень Великого голоду порушеннями Сталіним ленінського кооперативного плану, форсованою колективізацією та неврожаєм до визнання організованого характеру селянської трагедії в зернових регіонах СРСР. Російська історіографія не сформулювала цілісних концептуальних поглядів на проблему голоду 1932–1933 років, яка розглядалася як другорядна у порівнянні із загальним «великим переломом» села на початку 30-х років, «розселянюванням» Росії. У перебудовний період в російських наукових колах визріло бачення подій 1932–1933 рр. в радянському селі, наближене до «ревізіоністського», якого вони загалом дотримуються і сьогодні. Причини і обставини таких трактувань Москвою історії голоду, на наш погляд, були скоріше ідеологічними, ніж академічними, і є справою наступних спеціальних історичних та політологічних студій.

В УРСР наприкінці 80-х років науковці почали величезну наукову, організаційну і публіцистичну роботу з об'єктивного дослідження голоду в тому числі і для морального очищення тих суспільствознавців, хто мусив носити хомут партійних догматів, і спокути «гріхів нашого історичного безпам'ятства». В цей час остаточно завершився процес вилучення «українського» голоду із загальносоюзного контексту, за яким причини голоду зводилися до помилок та злочинів сталінського режиму, економічних факторів, притаманних зерновим районам СРСР. Разом з тим «тоталітарна версія» Голодомору в тлумаченні українських фахових дослідників була позбавлена мотивів протистояння українського народу з російським або з більшовизмом як спадкоємцем імперської політики царської Росії. Внаслідок впливу західних інтелектуалів, зокрема, Дж. Мейса, українська наукова історіографія еволюціонувала від визнання голоду як результату стихії і помилок влади у 1988 р. до його геноцидної версії. Цей факт, зокрема, засвідчив Міжнародний симпозіум в Києві 1990 р., на якому висловлено звинувачення «офіційним» радянським історикам у навмисному перекрученні подій, та поява монографій першопрохідця в комплексній розробці теми С. Кульчицького.

Встановлено наявність у 80-х роках щонайменше двох протилежних схем у підходах до трактування Голодомору: геноцидної (тоталітарної), яка з 1991 р. стала набирати ознак канонічної в Україні, та ревізіоністської, яка відкидала антиукраїнське спрямування голоду. Серед причин голоду 1932–1933 років прихильниками «геноцидної» версії називалися насильницька колективізація, намагання зламати опір селянства та сепаратистські настрої в УСРР, «терор голодом» як засіб зміни сталінським режимом етнічного складу тощо. Саме в цей період усталилися оцінки демографічних втрат від голоду – переважно від 3,5 млн до 7 млн – залежно від ідеологічних уподобань та наукової кваліфікації. Опоненти такого трактування голоду в Україні заперечували виняткові обставини республіки, наголошували на об'єктивних і однакових причинах голоду в зернових регіонах СРСР – недороді, помилках колективізації, посилених хлібозаготівлях задля модернізації країни.

Виявлено, що, по-перше, що найбільшою заслугою української діаспори та провідних фахівців Гарвардського проекту у 80-ті роки був вихід

Голодоморного дискурсу за межі кола їх власних студій з імплементацією у західний інтелектуальний простір. Утвердження «геноцидної» термінології вже як домінантної у Північноамериканській і франкомовній історіографії простежено з нашого аналізу 593 публікацій за 1983 р., відображених у бібліографічному покажчику одеських бібліотекарів 2001 р.

По-друге, в результаті наукових та інформаційних надбань «тоталітаристів» 80-х років їх полеміка із «ревізіоністами» остаточно змістилася з дилеми штучний чи «об'єктивний» голод, на «геноцид українського народу» чи «штучний голод в зернових районах СРСР», внаслідок чого історіографічний та простір було розширено в міждисциплінарному і методологічному вимірі.

По-третє, на цьому етапі доказову базу голоду як геноциду українського народу поповнено доказами Комісії конгресу США та Міжнародної правничої комісії. Новими аргументами були уточнення Дж. Мейса щодо об'єкта і мети геноциду: знищення «ворогів влади» – носіїв національної свідомості, вказівка на нечуваний третій збір продовольства в республіці в січні 1933 р. Поповнила арсенал тоталітарної концепції аргументація Р. Конквеста про терор голодом як засіб комуністичної колоніальної політики, про навмисний голодовий удар Сталіна по Україні і його геноцидні ознаки.

По-четверте, на Заході продовжувалися наукові баталії навколо кількості жертв Голодомору: представники професійного «тоталітарного табору» обстоювали 5–6 мільйонні втрати (українські емігранти – 6–7 млн.), ревізіоністського – близько 3 млн. Ці розбіжності в основному зберігалися і демографічних підрахунках українських демографів та істориків: 4,6 млн. осіб, а з врахуванням непрямих втрат – понад 6 млн. чол. – і російських науковців – 2,5–3 млн.чол.

По-п'яте, зросла увага до об'єктивних передумов та соціально-економічних причин голоду у союзному вимірі, чим особливо відзначалися «ревізіоністи» та їх однодумці в РСФСР, і, відповідно, культурно-історичних наслідків Голодомору в Україні, якими переймалися «тоталітаристи» (ідея Дж. Мейса про постгеноцидну Україну) і їх послідовники. Саме у 80-ті роки в основних рисах було сформовано три версії тлумачення голоду в Україні у межах двох домінантних концепцій:

– концепція Р. Конквеста – Дж. Мейса про організований Сталіним і його оточенням терор голодом 1932–1933 років або ж Голодомор, як елемент геноциду українського народу, спрямованого на підрив його генетичного і культурного потенціалу;

– версія А. Улама, А. Ноува, Ш. Мерля, С. Максудова та інших радянологів про штучний характер голоду, направленого проти радянських селян, а не проти українців;

– гіпотеза ревізіоністів Дж. Ґетті, Р. Девіса, С. Віткрофта, Ш. Фіцпатрик та ін. про голод в СРСР, спричинений збігом об'єктивних економічних (індустріалізація) та кліматичних факторів, господарськими прорахунками, селянським «страйком», а також неврожаєм та його втратами 1932 р. (М. Таугер), що викликали продовольчу кризу.

Серед недоліків наукової розробки проблематики Великого голоду в світовій історіографії другої половини 80-х років була все ще недостатня документалізація аргументів та висновків та відповідна відсутність монографій, які б дорівнювали рівню праці Р. Конквеста «Жнива скорботи». Більшості наукових статей, за браком архівних матеріалів, була притаманна лише постановка проблеми, емоційне полемічне забарвлення,.

По-друге, у зв'язку із легітимізацією проблеми Голодомору в світовій історичній науці і серед міжнародної спільноти, а також процесом гласності в СРСР, наукові студії часто перемежовувалися з ідеологічними випадами та особистісними мотивами, що підвищувало полемічний градус, але не глибину дослідницького пошуку.

По-третє, спостерігалося змішування понятійних категорій щодо кваліфікації голоду в Україні 1933 р. в діапазоні «типовий голод від неврожаю» до «геноцид українського народу», а також по щодо означення «голоди» чи «Голодомори» в Україні 20 – 40-х років. лишається досі не розв'язаною і на терені сучасної історіографії.

По-четверте, в полеміці між представниками ревізіоністської та тоталітарної шкіл спостерігалася тенденція гіперболізації першими об'єктивних чинників голоду, а другими – суб'єктивних. При цьому в обох таборах бракувало компаративних студій перебігу голоду в російських та українських регіонах та відмінностей у заходах влади щодо місцевого населення.

Загалом в історичній науці 30 – 80-х рр., за межами СРСР накопичення знань, за винятком відносного спаду впродовж Другої світової війни, відбувалося за поступальним принципом: наростаючий вал публікацій у пресі, що збуджували громадсько-політичну думку і популяризували тему, публікація свідчень очевидців і документів, що живили аналітичну наукову думку, і, зрештою, синтетичні наукові праці вчених, що узагальнювали факти і підносили проблему Голодомору до рівня соціогуманітарної катастрофи XX ст. Українська діаспора Північної Америки здійснила інформаційний прорив у завісі мовчання про сталінський голод в Україні, привернула увагу до події політичних кіл та громадськості вільного світу, ініціювала дослідження Голодомору президентсько-конгресовою комісією США і Міжнародною правничою комісією, висновки яких, як і праці Дж. Мейса та Р. Конквеста, закріпили геноцидну концепцію голоду.

Водночас під впливом «перебудови», «гласності» та західної історичної науки спершу публіцисти, а за ними й офіційна історіографія (з 1987 р.), почали визнавати штучний характер голоду 1932–1933 рр., а в УРСР (з 1990 р.) – і його геноцидну версію. Таким чином, у перебудовчий період був закладений фундамент геноцидної української і «всеселянської» російської канонічних версій подій початку 30-х років, які знайшли свою подальшу розробку у посткомуністичний період.

3.5. Крім означених періодів радянської доби, нами виділені наступні етапи розробки теми, які визначалися насамперед історіографічною ситуацією в Україні, куди з 2005–2006 рр. остаточно перемістився із Північної Америки епіцентр дослідницької активності. На четвертому етапі розробки проблеми

Голодомору (1991–2004 рр.), по-перше, радянський історіографічний потік, який інтенсивно пробивав побічне русло в період перебудови, стає посткомуністичним і остаточно зливається із західним історіографічним потоком на засадах вільного історіописання і єдиної джерельної бази. У зв'язку зі зникненням у 1991 р. офіційної радянської історичної науки концепція голоду 1932–33 рр., як наслідку деформації Сталіним ленінських принципів кооперації, не знайшла подальшого розвитку, зберігшись лише на шпальтах комуністичної періодики.

По-друге, джерельною та археографічною революцією на пострадянському просторі спершу вдало скористалися вчені ревізіоністського напрямку радянології, частина з яких була запрошена для безпосереднього опрацювання і публікацій документів з російських архівів. Варіації «не геноцидної» версії були представлені в 90-ті – на початку 2000-х років Ш. Мерлем (Німеччина) про загальноселянський штучний голод, Ш. Фіцпатрик (США), Л. Віолою (Канада), котрі виводили голод із зіткнення інтересів влади і селян по лінії збереження і заготівель зернових ресурсів та, вивчаючи російську общину, не вбачали різниці між нею і українським селом. Тому теза Ш. Фіцпатрик, що внаслідок колективізації селяни ототожнювали себе з конкретним селом, а не нацією чи регіоном суперечить фактам. Натомість Д'Анн Пеннер, також не визнаючи геноцид в Україні, доводила, що Сталін свідомо повів голодову війну із селянством, щоб розбити його «страйк» проти колгоспів. Найбільш вагомою інтерпретацією «не геноцидного» голоду, вважається монографія представників Бірмінгемської школи економічної історії СРСР Р. Девіса та і С. Віткрофта «Роки голоду. Радянська агрокультура. 1931–1933» (2004), де йшлося про помилки господарювання та продовольчої політики в умовах модернізації країни і ненавмисний голод. М. Таугер (США) виводив причини голоду головним чином з неврожаю та втрат зерна 1932 р., що призвело до браку продовольства в країні.

По-третє, в 90-х – на початку 2000 років тривала дискусія між представниками тоталітарного і ревізіоністського таборів на Заході з питань причин і демографічних наслідків Великого голоду. С. Віткрофту, М. Таугеру в часописі «Євроазійські студії» (США) активно опонували Р. Конквест, Дж. Кіп, М. Еллман. Крім того, прибічники геноцидної концепції Голодомору відповіли на праці ревізіоністів спеціальними монографіями. Найбільш вагомим вкладом у геноцидну версію Голодомору стала праця А. Граціозі про велику селянську війну в СРСР (Неаполь, 1998), та колективна монографія «Чорна книга комунізму» за редакцією С. Куртуа (Париж, 1997). Один із співавторів паризької книги Н. Верт керувався ідеєю подолання розколу між наближеною до політології «школою тоталітаризму» і соціально-економічно орієнтованою «школою ревізіонізму», але поділяв тезу редактора про навмисний сталінський злочин, який дорівнює геноциду.

По-четверте, пострадянська історична наука на початку тисячоліття поповнилася черговими томами збірок архівних матеріалів, виданими у Москві, але з охопленням подій в УСРР 1932–33 рр.: «Трагедія радянського села», «Радянське село очима ВНК-ОДПУ-НКВС» та іншими, що значно розширило

джерельну опору досліджень Голодомору. За 90-ті роки на пострадянському просторі було вироблено окремі підходи до інтерпретації проблеми Голодомору, наближені до тоталітарної (в Україні) та ревізіоністської (в Росії) версій. Розбіжності між позицією українських і російських істориків проявилися на київській міжнародній конференції до 60-річчя Голодомору і наступним викладом своїх поглядів В. Даниловим, М. Івницьким, І. Зеленіним, Є. Осколковим у фаховому часописі та монографії М. Івницького «Колективізація і розкуркулення», де голод тлумачився як рукотворний, викликаний розкуркуленням, насильницькою колективізацією, надмірними хлібозаготівлями і направлений проти селянства всієї держави.

По-п'яте, ідейно-теоретичний обмін між дослідниками України та емігрантського середовища має настільки тісний характер, що їх можна розглядати в рамках спільного теоретико-концептуального бачення проблеми. Крім спільних наукових форумів велася і дослідницька співпраця, як-от з обрахування кількості жертв Голодомору С. Кульчицьким з С. Максудовим (США), публікації Дж. Мейсом нових розвідок з проблеми геноциду та пост геноцидного суспільства. Але в історіографічному просторі України, відповідно до суспільних потреб, у 90-ті роки переважали видання дидактичного характеру («Україна: історія» О. Субтельного; 3-том колективної «Політичної історії України. ХХ століття»; підручники з новітньої історії України Ф. Турченка, П. Панченка, С. Тимченка та С. Кульчицького і Ю. Шаповала тощо). Для цього етапу характерне також продовження регіональних досліджень Голодомору, яке вилилося у перші монографії І. Шульги, С. Маркової (Поділля), М. Шитюка (Миколаївщина), В. Тимофеєва (Мелітопольщина), В. Шкварчука (Чернігівщина) та ін.

По-шосте, 2003 рік надав новий імпульс розробки проблеми Голодомору за суспільно-політичним резонансом і змістовною наповненістю у порівнянні 90-ми роками, Так, відбулася низка наукових конференцій не лише в Україні, а й Канаді, США, Угорщині, вийшли друком нові збірники статей, документів і свідчень очевидців голоду, в тому числі в Мельбурні і Торонто, монографії про демографічні наслідки трагедії (Ф. Месле і Дж. Валлін, С. Кульчицький і Г. Єфіменко), різноманітні регіональні форуми та видання в пам'ять 60-річчя трагедії, які в сукупності надали дослідницькому комплексу історіографії Голодомору вищого рівня.

Підсумковим досягненням українських науковців на цьому етапі стала капітальна колективна монографія «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (відп. ред. В. М. Литвин), у якій представлено археографічні, історіографічні і власне історичні дослідження. Представлена в монографії концепція Голодомору як геноциду українського народу стала предметом нових дискусій з російськими істориками.

3.6. П'ятий історіографічний етап (2005–2010 рр.), пов'язаний з ініційованими президентом Віктором Ющенком заходами з інтеграції теми Голодомору в політику історичної пам'яті і юридичного визнання геноциду українського народу в Україні (2006 р.), частково і в світі. У 2005 р. президент розпорядився створити Український інститут національної пам'яті, музей-

меморіал в пам'ять про жертви голоду в Україні та встановив «День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, що відзначається 26 листопада. Цей період ознаменувався залученням місцевих органів влади та науковців до пошукової роботи з виявлення та увіковічення пам'яті жертв Голодомору, що в сукупності, позначилося кардинальними зрушеннями в українському суспільстві до усвідомлення трагедії і масштабів Великого голоду. Характерною для української історіографії була локалізація досліджень по регіонах, представлених не лише в колективних збірках, а й Авторських монографіях.

Особливими рисами цього етапу були:

- по-перше, інструменталізація теми і вихід проблеми Голодомору на передній край боротьби за повернення історичної пам'яті українського народу, нової національної та громадянської самоідентифікації пострадянського суспільства;

- по-друге, стрімке наростання джерельної бази дослідження за рахунок видання республіканської і обласних Національних книг пам'яті, фундаментальних збірників архівних документів в Україні, збірників свідчень очевидців, матеріалів конференцій, перекладів зарубіжних документів і наукових досліджень тощо. Крім того, за редакцією В. Кондрашина, О. Хлевнюка та інших істориків в Росії було видано низку збірників архівних документів, які проливали світло на механізми комуністичної політики в селі на початку 30-х років;

- по-третє, вихід питання про кваліфікацію голоду в Україні 1932–1933 рр. в практичну площину міжнародного права і міжнародних відносин – від обговорення пропозиції України ООН про визнання геноциду до заяв керівництва Російської Федерації і Держдуми;

- по-четверте, поява нових знакових досліджень проблеми Голодомору в історичному та правовому вимірі. 2005 року побачила світ праця С. Кульчицького «Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид», а у 2007–2008 роках низка нових монографій (А. Бахтін і М. Шитюк, В. Борисенко, Є. Захаров, Г. Капустян, С. Кульчицький, В. Марочко, Дж. Мейс, Я. Папуга, В. Петренко, О. Стасюк та ін.), у яких ґрунтовно викладено і розвинуто теоретичні складові, поповнено фактологію геноцидної концепції Голодомору в Україні. Тільки 2008 р. з цієї теми побачило світ понад 800 монографій, статей і збірників наукового значення, не рахуючи тисяч регіональної і комеморативної публіцистики.

- ще одна особливість п'ятого історіографічного етапу – нові раунди тривалої дискусії з проблеми Голодомору між українськими та російськими істориками, зокрема, між С. Кульчицьким і В. Кондрашиним, які вийшли на політичний рівень.

- по-шосте, відбулися істотні зміни в цей період і в західному історіографічному просторі. Українські історіографи (Г. Касьянов, 2010) М. Шитюк, К. Назарова, 2011) відзначали, що дослідження Голодомору західними вченими тоталітарного напрямку занепадає і поступається ревізіоністському за активністю. Насправді праці Н. Наймарка, Т. Снайдера,

Г. Гаттенбаха, Л. Купера, А. Граціозі, Р. Сербина, М. Еллмана та інших вчених у 2007–2010 роках посилили тоталітарну концепцію, чого не спостерігалося в ревізіоністському таборі. Деякі вчені намагалися повстати над суперечкою ревізіоністів і тоталітаристів. Так, Г. Куромія (США), Д. Марплза (Канада) не переконала жодна із дебатуючих сторін: не існує «рушниці, що куриться», тобто твердих доказів, що Сталін мав чітко визначену мету знищити українців як націю, але й не достатньо вивчати голод з точки зору Москви або аграрної статистики, оскільки національне питання стало вирішальним питанням в Україні ще до 1933 року.

3.7. Шостий етап історичних досліджень теми, який триває, на наш погляд, до сьогодні, пов'язаний передусім з розвитком геноцидної версії Голодомору. Рубежем шостого етапу дослідження теми ми визначаємо 2010 рік, коли в Україні змінилася політична та ідеологічна кон'юнктура і з'явилися спроби ревізії концепції Голодомору-геноциду українського народу на державному рівні (президент В. Янукович) та в публікаціях частини науковців (Д. Ведєнєєв і Д. Будков, Г. Касьянов, В. Солдатенко). Обнародувані нові заперечення Голодомору в публікаціях найбільш кваліфікованого з цієї теми в Російській Федерації В. Кондрашина, О. Міроніна та інших істориків.

З іншого боку, з цього часу побачили світ монографії відомих американських науковців Т. Снайдера, Н. Наймарка, В. Гузуна (Румунія), колективна праця португальських дослідників «Голодомор – невідома українська трагедія (1932–1933)» та ін. Історіографічний арсенал поповнили праці вихідців з України (О. Воловина, Л. Мельничук-Морган, Г. Мокрушина) та вітчизняних фахівців (насамперед – С. Кульчицький, В. Марочко), у яких викладено геноцидну версію Голодомору. Здобутками української історичної науки на цьому етапі стали фундаментальний трьотомник С. Кульчицького «Червоний виклик» та інші праці вченого 2013–2018 рр., як наприклад, спільна з Л. Якубовою монографія з історії Донеччини і Луганщини у XVII–XXI ст. із сторінками про голодні лиха в краї.

Виявлено, що в новітніх монографіях А. Портнова (сучасні інтерпретації Голодомору як геноциду), П. Соболя (політичні чинники Великого голоду), А. Маслюка (фізіологічні наслідки голодування), О. Стасюк (соціокультурні та духовні наслідки голодування), С. Білана (зміни життя селянства 1929-1939 рр.); Г. Папакіна («чорні дошки»), О. Акуніна і М. Шитюка (південноукраїнське селянство (кінець 20-х – перша половина 40-х рр.), В. Марочка (Голодомор 1932–1933 років на Донбасі) та інших працях 2010-х років розвивається версія організованого сталінською верхівкою геноциду в УСРР. У 2015–2018 роках історія Великого голоду як геноциду в Україні розроблялася в монографіях С. Кульчицького, В. Сергійчука, Е. Чіннелли (Італія), Е. Епплбом (США), Мельничук-Морган (Австралія) та інших дослідників, тоді як їх опоненти не представили праць аналогічної аргументації і обсягу. Простежено, що у нових публікаціях правознавців та юристів М. Антонович, В. Василенка, Є. Захарова та ін. надано кваліфікацію Голодомору як геноциду українського народу згідно міжнародних правових актів. Водночас Р. Мур (Австралія), Д. Домнез (Туреччина) та ін. розглянули

різні версії Великого голоду, але не визначилися щодо кваліфікації цього явища.

4. Виділено і охарактеризовано прикметні наукові парадигми, **концептуально-теоретичні та методологічні ознаки окремих течій** рогалуженого, але єдиного світового історіографічного потоку, які відрізняються за соціокультурною належністю авторів тих чи інших наративів.

4.1. Радянська історіографія. Особливостями української (як і російської, казахської та інших радянських) історіографії голоду 1932–1933 рр. є їх розвиток у хронологічних і методологічних межах кардинально відмінних історичних парадигм – комуністичної і сучасної. Понад піввіку радянська історична наука тлумачила події в селі у 1932–1933 роках з класових та партійних позицій, в кращому разі, – як наслідок деформації ленінських ідей соціально-економічної реформації аграрного сектору та куркульського опору колективізації.

Вперше досліджено, в якості частини світової історіографії Голодомору, комплекс радянської наукової та, частково, публіцистики, навчальної і художньої літератури. Особливість цих історіографічних джерел полягає в тому, що у 1930 – 1950-х рр. спеціальних історичних праць, у яких розглядалися питання репресивної хлібозаготівельної політики партії у 1932–33 роках та її трагічних наслідків не виявлено. Навпаки, значна частина написаного, де були якісь натяки на голод та масові репресії проти селян, вилучалася з обліку і осідала у спецфондах бібліотек та архівів. В умовах заборони на дослідження трагедії 1932–33 років радянські історики були змушені в своїх публікаціях замовчувати факт голоду або, в кращому випадку, говорити про хлібозаготівельні труднощі 1931–1932 років в основних зернових районах країни. Їх виникнення вони пояснювали об'єктивними причинами: погодними умовами, труднощами організаційно-господарського становлення колгоспів, саботажем куркульства.

У зв'язку з цим, більшість опублікованих у 30 – 50-ті роки робіт корисні для сучасного дослідника скоріше в якості історичного джерела, ніж факту історіографії. Тим не менше, частину публікацій, особливо післявоєнних років та значну частку кваліфікаційних досліджень, використано для порівняльного аналізу дослідницького арсеналу та теоретичних здобутків перших дослідників теми «труднощів» та «прориву» початку 30-х років з їх наступниками. Після виходу сталінських настановчих робіт 1938 і 1952 р. науковці все більше віддавали перевагу характеристиці «року великого перелому» і «успіхам» колективізації, не зачіпаючи її руйнівні наслідки. Проте культ особи хоч і загальмував, та, на нашу думку, не зупинив розвиток історичної науки. Спостерігається внутрішня динаміка прирощення історичних знань в межах цього етапу. Так, наприкінці 1940-х – у першій половині 1950-х років зросла кількість і якість публікацій, в тому числі і з проблем історії селянства і колгоспного будівництва на початку 30-х років. Розширилася проблематика досліджень, джерельна база, з’явилися праці узагальнюючого характеру, кваліфікаційні роботи, аналітичні дослідження окремих аспектів політичних і соціально-економічних передумов та чинників трагедії 1932–1933 рр., перші

історіографічні публікації критичного і проблемного змісту. Окремі історики, не зачіпаючи події першої половини 1933, у своїх поясненнях труднощів 1932 року поступово зміщували акценти з природних та господарських чинників на політичні.

Крім згадок у деяких партійних документах та виступах можновладців у 1932–1934 рр., слово «голод» вигулькнуло у публікаціях статті в енциклопедії 1939 р. і листа М. Шолохова 1940 р. В інших випадках історики просто уникали дослідження подій 1933 р., обмежуючись періодом масової колективізації. Першою професійною науковою розробкою українських матеріалів на початковій стадії радянської історіографії «великого перелому» на селі була монографія київських істориків «Соціалістичне сільське господарство радянської України» (1939), насичена статистичними даними, які певною мірою, відображали і негаразди 1932 р. Деякі роботи загальносоюзного змісту також вирізнялися або великим комплексом історіографічних джерел (М. Краєв, 1954), або нестандартним підходом до політичної ситуації на селі: оцінкою розкуркулення як надмірного насильства з боку влади (Б. Абрамов, 1952). Ще в 1954 р. у статті М. Кіма та Г. Голікова викладено методологічну потребу вийти за межі виключного дослідження діяльності партії як політичного суб'єкта і звернутися до аналізу об'єктивних історичних процесів у радянському селі.

Загалом науковці 30-х – середини 50-х рр. заклали лише перші фактологічні цеглини у дослідження економічного «прориву» та «продовольчих труднощів» в УСРР під час «революції зверху», у яких звинувачували «куркульство» та, після смерті Сталіна, викривлення ним ленінського кооперативного плану. Більшість істориків вимушено замовчували тему, а спеціалісти з критики «буржуазних фальсифікацій» гнівно спростовували висновки закордонних дослідників про штучний голод, а тим більше – про геноцидний характер дій сталінського керівництва.

Особливими рисами другого етапу були інтенсивна розробка цих питань в регіональному розрізі не лише радянських республік, а й областей України, розгортання досліджень помилок Сталіна на початковому етапі масової колективізації, критика лівих і правих опонентів політики реконструкції села та «буржуазних фальсифікаторів», початок вивчення заготівельних кампаній напередодні Великого голоду. Хоча на обох етапах дослідження теми у більшості робіт домінував узагальнюючий, поверховий підхід, описовість викладу, некритичне ставлення до джерел, замовчування гострих питань становища села у 1932–1933 рр., на другому етапі, особливо в 60-х роках зріс аналітичний рівень робіт і частка досліджень помилок і недоліків реалізації політики масової колективізації.

Зуміли вкласти у рядки своїх праць і їх загальний контекст немало прихованої інформації про насильство над селянством і українську голодову катастрофу початку 30-х років фахові дослідники В. Бондаренко, І. Слинько, І. Ганжа, П. Шостак та ін. Цінний статистичний матеріал з динаміки врожайності та заготівельних квот було викладено в першій монографії з продовольчої політики ВКП(б) Ю. Мошковим. Наблизилися до об'єктивного

висвітлення господарської та соціальної кризи московські історики – «шістдесятники», насамперед В. Данилов, який зазнав обструкції за критичну оцінку аграрної політики 20-х – початку 30-х років, а також М. Івницький, І. Зеленін, М. Богденко та ін. Крім загального розширення джерельного простору, з'явилися праці з критики «буржуазних фальсифікацій голоду», локальні емпіричні розробки, колективні монографії і синтетичні праці на українському матеріалі. Відповідний матеріал містився і в деяких працях критиків «буржуазних фальсифікацій», котрі часом цитували резонні аргументи «фальсифікаторів». Деякі науковці – ортодокси марксизму–ленінізму, – як-от С. Трапезніков, також нерідко вдавалися до історіографічного жанру для того, щоб заперечити історикам-шестидесятникам. Цей Автор, зокрема, поставив питання: чому селянство було вилучено із державної продрознарядки на 1932 р.?

Відверто писали про сталінський голод серед українців РСФРР та в УСРР деякі російські письменники (М. Алексєєв, І. Стаднюк, А. Рибаков, В. Тендряков) український прозаїк П. Лановенко, а також А. Дімаров, М. Стельмах, Є. Гуцало та інші, чиї праці побачили світ тільки з перебудовою.

Проте так звана «відлига» не зняла табу на події голоду 1932–33 рр. адже, крім загрози партійних «проробок», залишався страх у вигляді так званого «внутрішнього цензора». Дискусії серед московських істориків з питань аграрної революції та колективізації тоді не вийшли за межі марксизму-ленінізму. В Україні не допускалися і дискусії. Як пригадував історик–шістдесятник С. Кульчицький, ніхто не посмів надрукувати його статтю на тему голоду, підготовлену за усною вказівкою, але без письмової санкції першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста.

В історичних працях, опублікованих у 70-х середині 1980-х рр., втілені суперечливі тенденції, пов'язані з упором головного ідеолога КПРС М. Суслова на концепцію «єдиного радянського народу», у якій не залишалося місця національній історіографії, та часткову реабілітацію сталінізму. У цих роботах, з одного боку, подолані деякі стереотипи в історичній науці, закріплені позитивні зрушення у методиці і рівні аналізу теорії і практики колективізації, а з іншого – зародилася тенденція гальмування процесу об'єктивного і всебічного пізнання історії, ухил до розробок досвіду і теорії «розвинутого соціалізму». Про голодне лихоліття можна було дізнатися лише з праць із критики «буржуазних фальсифікацій» та деяких художніх творів.

На відміну від викривальної риторики публіцистів, офіційній «перебудовчій» історіографії СРСР до 1990 р. було здебільшого притаманне виправдання ленінської аграрної політики, пояснення голоду сталінськими зловживаннями без навмисних намірів, що доводилося продовольчою допомогою 1933 р. Загальну проблему, з якою зіткнулися наприкінці 1980 х – початку 1990 х рр. дослідники історії колективізації та голоду в Російській Федерації й УРСР можна, на нашу думку, представити у вигляді трьох ключових питань: 1) чи був голод 1932–33 рр. «попередньо спланованим», або навпаки, став лише наслідком злочинної економічної недбалості та природних факторів; 3) чи можна вважати його Голодомором на території УСРР і Кубані,

актом геноциду проти українського селянства або нації в цілому; 4) яка кількість жертв голоду.

Зазначені питання були наприкінці 1980 х – на початку 1990 х рр. каменем спотикання і в науковій, і в публіцистичній літературі. Особливо гостро реагувала на політичну кон'юнктуру остання, що безумовно позначалося на характері матеріалів, їхньому обсязі та рівні документальності. У перших наукових публікаціях про Голодомор 1933 року провідних радянських вчених все ще демонструється обурення з приводу кваліфікації подій 1933 року в Україні як геноциду українського народу. В російській історіографії ця версія так і не була визнана навіть у публіцистиці.

Водночас історики України, а насамперед – громадські активісти, письменники, журналісти – перейняли версію «тоталітарної школи» західних дослідників. Проте в українському варіанті цієї концепції наголос із тлумачень етноциду та історико-правового обґрунтування геноциду був зміщений на політичний характер голоду, визначення його винуватців та масштаби трагедії народу. Позиція публіцистів та інших громадських діячів, які безумовно і емоційно сприйняли вражаючу правду про голод, різко відрізнялась від офіційної. В їх статтях та промовах голод 1932–1933 років кваліфікувався як голокост або геноцид українського народу, засуджувався сталінізм та імперська політика Кремля, описувались страждання народу.

Внаслідок впливу західних інтелектуалів, зокрема, матеріалів Комісії Дж. Мейса, українська наукова історіографія за роки перебудови еволюціонувала від визнання голоду як результату стихії і помилок влади до його геноцидної версії. З 1988 р. українська періодика стрімко заповнюється публікаціями не просто про штучний голод в СРСР, а як про спрямований Голодомор проти українського народу. Так, 1989 року побачила світ перша монографія-брошура провідного фахівця з теми С. Кульчицького «1933: трагедія народу» де ще йшлося про злочинний відхід Сталіна від ленінської теорії. 1990 року побачив світ перший на пострадянському просторі збірник статей, матеріалів і документів, який фактично започаткував повноформатну історіографію голоду в Радянській Україні.

Вже переважна більшість учасників Міжнародного симпозіуму «Голодомор – 1933», що відбувався у Києві 5–7 вересня 1990 р., кваліфікувала голод як геноцид українського народу. Але знаковою у фахових дослідженнях Голодомору в республіці стала монографія «Ціна «великого перелому» С. Кульчицького, де розвивалася геноцидна версія Мейса-Конквеста про терор голодом, застосованим проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель. При цьому історик доповнив геноцидну концепцію власними міркуваннями про те, що український народ у 1932–1933 рр. існував не лише як етнос, а й як політична нація, а УСРР – не лише як територія, а країна. Крім того, сталінська телеграма 1 січня 1933 р., що спонукала владу до вилучення продовольства в українських селян тлумачилася як початок Голодомору, відмінного від голоду 1932 р. і доказ націленого геноциду.

Характерно, що майже синхронно із появою «тоталітарної» версії голоду її опоненти вносили свої критичні зауваження та поправки. Так, у 1990 р.

Г. Касьянов стверджував, що хоча колективізація, голод і репресії проти інтелігенції мали місце в українській історії 1930-х рр., але з цього аж ніяк не випливає їх винятково «антиукраїнський» характер, оскільки саме явище сталінізму є «наднаціональним». В такому ж напрямі «сталінської антиселянської політики», викладався аналіз партійних рішень 1932–33 рр. М. Панчуком, наслідків колективізації Т. Дерев'янкіним, С. Дібровою, історіографічний аналіз – В. Савельєвим, археографічний – Р. Пирогом, Ф. Рудичем та іншими науковцями.

Отже, основи теоретичних конструкцій навмисного антиукраїнського Голодомору, поширені в УРСР, і штучного загальноселянського голоду, домінантні в РСФСР постали в період перебудови під впливом західної історіографії і розширення документальної бази досліджень.

Загалом комплекс радянської літератури з проблеми Великого голоду відзначаємо як найбільш ідеологізований у порівнянні з іншими історіографічними джерелами.

4.2. Сучасна українська історіографія: загальний вимір. Підтверджено, що із здобуттям незалежності в Україні утверджується нове концептуальне бачення трагічних подій початку 1930-х років, докорінно відмінне від попереднього.

Міжнародна конференція до 60-річчя трагедії засвідчила, що внаслідок «архівної революції» та інтенсивного наукового обміну, мейнстримом фахової української історіографії стала критикована раніше концепція Голодомору як геноциду українського народу. При цьому існували і альтернативні точки зору, наближені до ревізіоністської позиції і поширені переважно в комуністичній періодиці. Історіографічна ситуація в Україні 90-х років характеризувалась тим, що у нечисленних фахових публікаціях кількісно переважали дослідження політичних причин Голодомору та його демографічних наслідків. Провідні вітчизняні дослідники радянської доби багато зробили з середини 90-х років для впровадження геноцидної концепції в навчальний процес шляхом видання низки посібників і підручників.

Актуалізація історії Голодомору у зв'язку з 70-річчям трагічної дати призвела до якісного сплеску в історіографії теми, який набрав нової сили з політико-правовим імпульсом – визнанням Верховною Радою Голодомору геноцидом. У 2006–2010 рр. істориками та краєзнавцями найбільш інтенсивно вивчалися та публікувалися дослідження регіональних особливостей голоду, фіксувалися нові свідчення очевидців трагедії, ретельно збиралися дані про людські втрати. Все більше розроблялися поряд з політико-правовими, соціально-економічними, морально-психологічний аспект проблеми. Саме в Україні найбільшого розмаху набули історіографічні та археографічні дослідження. Політика національної пам'яті президента В. Ющенка сприяла поширенню теми Голодомору-геноциду в світовому інформаційному полі та міжнародному співтоваристві, вплинула на загострення російсько-української наукової дискусії з кваліфікації подій 1932–1933 років.

Зі зміною політичної ситуації в Україні 2010 р. і «відкатом» президента В. Януковича до російської версії всесоюзного голоду, що супроводжувалося

відповідними змінами керівництва і курсу Українського інституту національної пам'яті, головного архівного відомств, міністерства освіти, інструменталізація теми стала набирати зворотних обертів. Саме в цей час вийшли друком публікації Г. Касьянова, В. Солдатенка, Г. Ткаченка, Д. Ведєнєєва і Д. Будкова, а також деяких дописувачів проросійської газети «2000», які поборювали «українську винятковість», «танці на костях» і «міф нацистів та ЦРУ» про геноцидний характер Голодомору. Проте такі історичні ревізії та ідеологічні маніпуляції зустріли опір з боку визнаних вітчизняних дослідників проблеми Великого голоду (С. Кульчицького, В. Марочка, В. Сергійчука, Ю. Шаповала, С. Грабовського та ін.), зарубіжних фахівців (Т. Снайдера, Н. Наймарка, А. Граціозі, Р. Сербина та ін.), і лише посилили зворотню аргументацію прибічників «канонічної» концепції Мейса-Конквеста-Кульчицького. Мінлива історіографічна ситуація 2005–2018 років, з одного боку, показала, що тема Голодомору в Україні є однією з найбільш чутливих до політичних впливів. З іншого боку, доведено, що такі впливи не є визначальними, коли вони суперечать науковій об'єктивності, виробленій внаслідок тривалого академічному дискурсу.

З позитивних ознак і недоліків загального стану новітніх вітчизняних студій проблеми Голодомору та «колективного портрету» їх учасників відзначимо:

1) збільшення кількості і тематичної різноманітності монографій та дисертацій з проблеми Голодомору та підвищення рівня обробки джерел і технології дослідження. Втім, за винятком праць провідних фахівців з теми, назагал домінує ілюстративність, емпірична аналітика історичних джерел, а методологічний рівень, когнітивний підхід та науковий синтез, особливо в історіографічних дослідженнях, відстає від потреб часу. Однією із методологічних помилок є означення деякими дослідниками терміном «Голодомори» всі радянські голодування, що нівелює особливості Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду шляхом блокади і позбавлення всіх засобів до існування;

2) прикметною особливістю вітчизняної історіографії є залучення до осмислення феномену Голодомору, його юридичної кваліфікації, причин і наслідків, реакції на трагедії народу в світі спеціалістів з філософії, соціології, демографії, права, етнології психології, журналістики тощо. Така міждисциплінарність дозволяє співвідносити доробок кожного напрямку досліджень між собою, бачити проблему комплексно і всебічно, виробляти нові гіпотези наукового пошуку. Побічним недоліком такого перехресного вивчення є зворотні дослідження деякими істориками правових, демографічних та психологічних аспектів проблеми, що, як правило, веде до поверховості аналізу і відповідних некритичних висновків;

3) попри спроби контекстуалізації подій та розглядати явище у різних наукових зрізах, урізноманітнення тематики та методів досліджень, наукові дискусії в українському історіографічному просторі мають вузьке наукове коло, міжособистісний акцент і, останнім часом обмежені вимірами демографічних наслідків та хронологічними межами Голодомору. Водночас найбільш

кваліфіковані спроби деконструкції геноцидної концепції Г. Касьяновим не знайшли більш ґрунтовного спростування, крім поодиноких інтерв'ю та реплік. З недостатньою теоретичною «підкованістю» багатьох популяризаторів геноцидної версії Голодомору значною мірою пов'язаний їх надмірний віктимний та моралістичний лексикон, ідеологічна інструменталізація, що у свою чергу, впливає на вектор історіографії від критичної до афірмативної. З іншого боку, вітчизняним ревізіоністам та неокомуністам, попри їх об'єктивістські заяви, також не вдається приховати власну політизацію та суб'єктивність, методологічні огріхи;

4) при очевидній тенденції наростання співпраці українських науковців із західними вченими і відсутності такої (з 2014 р.) – з російськими істориками – зберігається замкненість української історіографії, слабка інтегрованість в світовий, переважно англомовний історіографічний простір. Можна перерахувати на пальцях кількість українських дослідників теми, які публікувалися у відомих періодичних виданнях геноцидних та радянологічних студій Північної Америки і Європи, і ще менше тих, чиї праці перекладені іноземними мовами. Водночас, з наростаючою популярністю досліджень геноцидів та зростанням лінгвістичного й методологічного потенціалу молодих дослідників, існує перспектива подальшої інтеграції проблеми Голодомору в компаративні геноцидні студії.

5) як і за радянської доби, академічні дослідження Голодомору зосереджені головним чином в столичних інституціях – насамперед в Інституті історії України НАН, де працюють учні і (або) колеги професора Станіслава Кульчицького – В. Васильєв, Л. Гриневич, Г. Єфіменко, В. Марочко, О. Юркова, Л. Якубова та інші, що дає підстави визначити академічну наукову школу Голодоморних студій. Окреслилася останнім часом наукова школа досліджень смертельних жнив Голодомору академічного Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, де справу Сергія Пирожкова, продовжив колектив під керівництвом нинішнього директора інституту Елли Лібанової: О. Рудницький, О. Гладун, Н. Левчук, П. Шевчук А. Савчук, І. Рингач, А. Ковбасюк та ін. В національному університеті Києво-Могилянська академія працюють провідні дослідники правових аспектів Голодомору Володимир Василенко та Мирослава Антонович. Активізував дослідження Голодомору Інститут національної пам'яті під керівництвом автора низки публікацій з цієї теми Володимира В'ятровича. Продовжує розробку наслідків аграрної політики ВКП(б) директор Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору Людмила Гриневич. Інтенсивно студіює наслідки геноциду гендиректор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» Олеся Стасюк. Вагомий внесок у поповнення джерельної бази дослідження радянських голодів та демографічні студії геноциду 1932–33 рр. вніс директор Центру українознавства Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка Володимир Сергійчук. Натомість дослідження в регіонах, включно з окремими районами і селами, досягли кількісного апогею у 2007–2008 роках і з тих пір (за винятком м. Миколаєва) не стали там основним

дослідницьким трендом. Проте на місцях спостерігаються інформаційно-публіцистичні та комеморативні сплески активності до ювілейних дат трагедії.

6) позитивною тенденцією є збільшення масиву розробок, пов'язаних з регіональною, соціальною історією повсякдення, мікроісторією, де, знову ж таки, подали приклад науковці провідної історичної інституції України. Крім публікації монографій з історії повсякденного життя селянства 20 – 30-х років, у 2014 р. започатковано серію видань «Студії з регіональної історії» в рамках якої вийшли друком десятки праць столичних і регіональних Авторів з історії Донбасу і Криму, в тому числі С. Кульчицького, В. Марочка, Г. Папакіна, Л. Якубової, з перебігу колективізації і голодного лихоліття на Донбасі. Фундаментальним вкладом в історіографію Голодомору є розробка багатотомної «Енциклопедії Голодомору» за редакцією керівника Центру досліджень геноциду українського народу Василя Марочка.

Нарешті, в роботі підтверджено, що в українській історіографії ще до «геноцидного закону» утвердилася і залишається провідною концепція Голодомору – геноциду українського народу, найбільш яскравими інтерпретаторами якої залишаються вчені з Інституту історії України НАНУ Станіслав Кульчицький і Василь Марочко. Водночас деякі інші Автори монографій з історії Голодомору інтерпретують лише окремі положення геноцидної концепції. Наприклад, Ю. Шаповал, висвітлював політичні передумови геноциду в УСРР, які випливали з природи тоталітарного режиму, особливо наголошуючи на діях організаторів злочину – «командирів Великого голоду», та як і С. Кульчицький, розглядав терор голодом як пролог подальшого Великого терору 1937–38 рр. З іншого боку, вчений, як і В. Марочко, веде мову про тривалий Голодомор з кінця 1931 р. до кінця літа 1933 р., а не про короткий «нищівний удар». Проте початок трансформації голоду у геноцид, пов'язується з «продавленням В. Молотовим і Л. Кагановичем непосильного плану хлібозаготівель на липневій (1932 р.) ІІІ-й конференції КП(б)У, яка, за Шаповалом, стала «прологом Голодомору». Більше уваги, у порівнянні з С. Кульчицьким і В. Марочком, професор Ю. Шаповал надав паралельному з Голодомором нищенню національних кадрів та здобутків українізації, що наближує його до «класичної версії» геноциду українського народу Р. Лемкіна – Дж. Мейса.

Компаративний аналіз тлумачень окремих положень геноцидної концепції Голодомору С. Кульчицьким і В. Марочком засвідчив:

1. В. Марочко поділяє погляди С. Кульчицького в тому, що голод був наслідком конструювання і утвердження більшовицької системи влади, соціально-економічна політика якої свідомо створила несумісні з життям умови існування селян, набрала форм терору голодом в 1932–1933 рр. і найбільше проявилася на Україні. Разом з тим В. Марочко звернув більшу увагу на етнічні мотиви Сталіна, який у ці роки вів мову про «українців», «українських комуністів», а не про соціалістичну, радянську Україну.

2. Обидва історики відстоюють позицію про організований Голодомор – геноцид українського народу, але дещо по-різному доводять відповідність цього злочину «геноцидній» конвенції ООН 1948 р. С. Кульчицький розглядає

соціально-економічні заходи влади сукупно з національною політикою і вважає, що соціоцид селянства переріс в геноцид українського народу з прийняттям спеціальних заходів щодо України і Кубані в листопаді-січні 1932–33 років. Ідея В. Марочка полягає в тому, що питання про національну складову геноциду має розглядатися за фактом злочину, який було вчинено на конкретній території з урахуванням її базових ознак та наслідків злочину. Тож удар по сільській місцевості республіки, так само зачепивши інші етноси, означав насамперед удар по українцях, які становили 88% селян і склали найбільше число жертв.

3. Якщо С. Кульчицький визначає Голодомор свідомим переходом влади до вилучення харчових запасів, то В. Марочко пов'язує катастрофу з репресивними діями влади, надмірними хлібозаготівлями та їх жахливими соціально-аномальними наслідками. Проте орієнтація лише на наслідки злочину, без врахування його технології призводить до ототожнення не спланованого голоду (надмірні хлібозаготівлі) з націленим Голодомором (реквізиції всього продовольства). Відповідно і жертвами Голодомору, за Марочком, стали всі селянські родини України, а не лише ті, хто загинув.

4. Звідси і розширення В. Марочком хронологічних рамок Голодомору – з 1931 по 1933 роки (22 місяці) та поділ його тривалості на два етапи, тоді як С. Кульчицький розрізняє, крім 2-х етапів терору голодом, спричинених хлібозаготівлями (з перервою у травні-червні 1932 р.) і третій – Голодомору. Тобто – конфіскаційного «нищівного удару» Сталіна, починаючи з партійно-урядових постанов 18 і 20 листопада 1932 р., а в повній мірі – з 1 січня до 7 лютого 1933 р. Початки формування території Голодомору В. Марочко відносить на грудень 1931 р., пов'язавши його з непомірною розверсткою та голодуванням частини селянства, але не пояснюючи факту продовольчої допомоги і «неонепу» навесні 1932 р. Щоби запобігти цій суперечності, В. Марочко в своїх останніх працях вводить термін «повсякденний Голодомор», який датує кінцем 1932 р. – осінню 1933 р.

5. Відмінно, хоча і за чотирма складниками тлумачать вчені ознаки Голодомору як геноциду. За С. Кульчицьким, такими були конфіскація всього продовольства – фізична блокада – замовчування людомору – вибіркова допомога для «перевиховання» і залучення до колгоспів. Остання складова злочину, виділена істориком, спростовує твердження ревізіоністів про намір влади допомогти голодуючим і потребує осмислення дослідниками. Натомість В. Марочко ідентифікував політику геноциду таким чином: 1) пряме позасудове народовбивство лише за соціальним походженням чи політичним минулим; 2) терор голодом, з вилученням у селян засобів до існування – їх часткового винищення для «уроку» іншим; 3) депортації за класовими та національними ознаками; 4) втаємничення та заперечення самого факту смертельного голоду.

6. Щодо структурних складових організації Голодомору, то В. Марочко відносить до них вилучення зерна, натуральні штрафи, позбавлення виплати на трудодні, «чорні дошки», репресії надзвичайної комісії. Головною ознакою Голодомору для історика є перетворення території України у величезну

резервацію голодуючих селян із забороною їх переміщення, безпаспортним станом. Проте В. Марочко, зосередившись на подіях 1931–1932 рр., на відміну від С. Кульчицького, не акцентував увагу на сталінській «конфіскаційній» телеграмі 1 січня 1933 р., директиві 22 січня 1933 р. про блокаду України і Північного Кавказу та інформаційній блокаді.

7. Ще одна відмінність поглядів В. Марочка від «канонічного» трактування історії Голодомору С. Кульчицьким, стосується оцінки наслідків української катастрофи 1933 р. По перше, вчений нараховував понад 23 млн опосередкованих прямих жертв геноциду голодом. По-друге, сукупні людські втрати визначено у кількості 7,5 млн жертв, а не 4,5 млн, як С. Кульчицьким та демографами України. По-третє, історик зробив наголос на соціальних, морально-психологічних наслідках трагедії народу.

Ті чи інші концептуальні положення двох провідних дослідників теми, переважно С. Кульчицького, поділяють більшість науковців України, але спеціальних досліджень діалогу двох науковців та, зокрема, теоретичних побудов В. Марочка поки що нами не виявлено.

З іншого боку, своє слово сказали вітчизняні заперечники версії Голодомору-геноциду українського народу, які поділяють основні висновки російських дослідників. Йдеться про організований голод всього радянського селянства в інтерпретації В. Данилова, М. Івницького, В. Кондрашина, що доводить і Г. Касьянов, або про кліматичні чинники і помилки влади в інтерпретації В. Козлова (вслід за Р. Девісом, С. Віткрофтом і М. Таугером), як вважає і В. Солдатенко. Останній, крім того, не визнав ні ідеологічних витоків голодового злочину з канонів більшовицької ідеології, ні української специфіки голодового лихоліття. З позицій радянської історіографії «ненавмисного голоду» як побічного наслідку неврожаю, шкідництва «ворогів» та помилок колективізації тлумачив події Г. Харченко та інші комуністичні апологети.

Головний критик геноцидної концепції і особисто С. Кульчицького, автор «Danse macabre» Георгій Касьянов визнав стурбованість Сталіна потенційною небезпекою українського сепаратизму, назвав загрозу національного повстання і відокремлення «декларативною», що, як на нас, не спростовує антиукраїнську мотивацію дій Кремля. Г. Касьянов розтлумачив відмінності голоду в УСРР від голодування в РСФСР як республіканські, а не національні і навіть «українізацію», – лише як «творення лояльного партійно-державного апарату», засіб подолання «класового ворога в містах».

Логічний ланцюг доказів Г. Касьяновим причин української катастрофи наступний: «некомпетентна реорганізація» аграрного сектору спричинила кризу виробництва при збільшенні обсягів хлібозаготівель, що спричинило конфлікт між центром і республікою. Відкинувши ідею С. Кульчицького про дослідження Голодомору «на суміжжі соціально-економічних і національних проблем», історик не позбавився однобічності і суперечливості у власних поглядах та солідаризувався з російськими колегами та ревізіоністами Заходу.

Разом з тим, праця Г. Касьянова може дійсно служити вдалим зразком критичного історіографічного дослідження сучасного світового дискурсу з історії Голодомору та його ідеологічної інструменталізації. Автору за багатьма

критеріями вдалося піднятися на рівень рефлексії «історика другого рівня», але, здається, не вийшло здолати власних ідейних «родових ознак» лібералізму і ревізіонізму.

Загалом комплекс сучасної української літератури з проблеми Великого голоду відзначаємо як найбільш розгалужений у порівнянні з іншими за методологічними підходами, дослідницькими напрямами, але з домінантною геноцидною концепцією, модифікованою С. Кульчицьким. Науковці навели факти про дії присланих Москвою хлібозаготівельних комісій, значення антиукраїнської директиви 14 грудня 1932 р., місії Кагановича. Молотова, Постишева, роль «тисячників», політвідділів, комнезамів, які тільки в України існували до 1933 р. включно, про скасування авансів і виплат на трудодні, блокування сіл відповідно «чорних дошок» та республіки загалом, реквізиції «буксирами» навіть насіннєвого та фуражного зерна, збройну охорону полів і складів, відмову в допомозі зарубіжних організацій, замовчування голоду та інші свідчення організованої антиукраїнської акції.

4.3. Українська історіографія: регіональний вимір. Якісні та кількісні зрушення у розвитку регіональної історіографії останнього десятиліття прямо пов’язані з розробкою Національних книг пам’яті жертв Голодомору по 18 областях, які входили до складу УСРР у трагічні роки. У цих виданнях представлено і теоретичні вступні статті, і результати ретельної пошукової роботи по виявленню прізвища кожної жертви людомору. Найбільш капітальні регіональні дослідження провели миколаївські вчені, які досліджували історію трьох голодів на Півдні України (К. Горбуров, М. Шитюк), колективізацію, розкуркулення та Голодомор в краї (А. Бахтін, М. Шитюк, О. Ярещенко), етнічний та міжнародний аспекти голодів (Ю. Котляр, І. Міронова, М. Шитюк), їх історіософію та історіографію (Є. Горбуров, К. Горбуров, В. Шкварець) тощо. Емпіричні розробки історії голодів на теренах окремих областей та міст опублікували В. Васильєв, А. Матвєєв, В. Петренко, І. Шульга та ін. (Вінничина); М. Вавринчук, С. Маркова та ін. (Хмельничина); В. Даниленко, В. Марочко, В. Сергійчук та ін. (Київ і Київщина); В. Білоцерківський, В. Полянецький, І. Шуйський, Є. Яценко та ін. (м. Харків та Харківщина); В. Гудзь, О. Ігнатуша, В. Константінова, В. Мільчев, О. Стадніченко, В. Тимофеєв, В. Ткаченко, Ф. Турченко, І. Шугальова та ін. (Запоріжчина); Т. Беспечний, С. Блєднов, І. Магрицька, В. Марочко, В. Нікольський, Б. Парсенюк та ін. (Донбас); М. Горох, Т. Демченко, О. Коваленко, В. Мельниченко, В. Шкварчук та ін. (Чернігівщина); О. Єрмак, Г. Капустян, М. Якименко та ін. (Полтавщина); В. Кушнір, Е. Петровський, Н. Сафонова та ін. (Одещина); В. Іваненко, І. Кочергін, Н. Романець та ін. (Дніпропетровщина), В. Власенко, М. Карпенко, П. Соболь та ін. (Сумщина); М. Лутай, Г. Махорін та ін. (Житомирщина); О. Бабенко, І. Петренко та ін. (Кропивниччина), а також багато інших дослідників. Як показало наше дослідження, регіональні розробки загалом підтверджують висновки про демографічні наслідки Голодомору С. Кульчицького, О. Воловини, С. Плохія, С. Віткрофта та українських демографів. Місцевими науковцями відзначена висока смертність населення у містах Київ та Харків, більшість з яких були малолітні біженці із сіл та

підкидні, яких вражали тиф, дифтерія, дизентерія і не могли врятувати переповнені дитячі притулки і лікарні. У сільській місцевості цих областей смертність від голоду була повальною: до 40% на Харківщині (В. Білоцерківський), в тому числі – до 50–80% в центральних та південно-східних районах Полтавщини (Є. Яценко). Крім того в столичних областях республіки, де у 1930 р. був сильний опір колективізації і розкуркуленню, найбільше лютували репресії (В. Сергійчук, М. Якименко). Чинником лютого людомору на Харківщині стало подовження терміну хлібозаготівель до квітня 1933 р. (О. Єрмак).

Відзначено деякі розбіжності у хронології і динаміці голодового мору, який розпочався дещо раніше на Півдні, тоді як на Чернігівщині процес колективізації, розкуркулення і голодування охопив 1932 – першу половину 1934 р. (Т. Демченко). Подібна ситуація з тривалістю голодування відзначена на Вінничині (В. Петренко), Хмельниччині та на південно-східній Волині (А. Матвєєв).

Дослідники в областях з національними районами (Одеська, Миколаївська, Запорізька, Житомирська та ін.) здебільшого не помітили відмінностей у перебігу хлібозаготівель, репресій і голоду в цих районах порівняно з українськими (В. Марочко, Б. Чирко, Л. Якубова). Проте деякі науковці відзначили іноземну допомогу німецьким, єврейським польським поселенцям, яка допомагала врятуватися частині людей.

За даними краєзнавців, особливе становище склалося в прикордонних областях, де голодуючі намагалися перетнути Дністер (Вінницька, Хмельницька обл.), втекти в Білорусь чи Росію (Чернігівська, Житомирська, Сумська обл.) або користувалися їстівними ресурсами Полісся. Водночас зауважено краще державне постачання Кам’янець-Подільського прикордонного округу, що зменшило масштаби смертності (С. Маркова).

В. Нікольський встановив, що у 1932–33 рр. репресії на Донбасі, куди втікали селяни, в надії отримати пайку за працю в шахті, на заводі чи в радгоспі, поступалися розмахом іншим регіонам. Проте, як випливає з досліджень місцевих краєзнавців та В. Марочка, голод лютував у всіх сільських регіонах краю, насамперед Старобільській окрузі, та не оминув малі міста і селища.

А. Бахтін, С. Водотика, Ф. Турченко та інші історики відзначили особливості степової зони хліборобства, де голодування 20-х років та інтенсивна колективізація із втратою худоби виснажила село. Крім того віддаленість місцевих сіл від великих міст і залізниць прирекла селян на масову загибель в місцях поселення і менших містах (Херсон, Каховка, Мелітополь, Бердянськ тощо). Проте частина голодуючих рятувалася здобиччю у водоймах.

Частина регіональних дослідників підняла питання про заготівлі у 1931–1933 рр. 4,4 млн собак і котів, про значення навали мишей в Голодоморі, починаючи з 1932 р. («миші поїли людей»), про централізовану кампанію зупинки млинів, нищення жорен та ступ, про інтенсивну переробку пшениці на спирт за постановою РНК СРСР 17 листопада 1932 р., про стягнення разового

податку з селян в грудні 1932 р. за весь 1933 р. та чимало інших аспектів, які складали комплекс засобів народовбивства.

Загальний характер регіональної літератури відзначається емпіризмом, насиченою фактологією з місцевих архівів, що надає основу для подальшої розробки теми, створення компаративних досліджень та капітальних праць синтезного спрямування з охопленням всіх семи тодішніх областей УСРР. Про невичерпний дослідницький потенціал локальної історії свідчать, серед іншого, численні публікації з історії голоду в малих містах і селах, більшість з яких складають спогади очевидців людомору і їх дітей та внуків, як наприклад в Одеській області, де тільки в 2008 р. видруковано, переважно в пресі, 184 збірок, статей і заміток про Голодомор і ще 62 – про вшанування пам'яті його жертв.

Дослідження показало, що організаційний, політичний, ідеологічний імпульс, отриманий українськими науковцями внаслідок реалізації президентом В. Ющенком національної політики пам'яті та законодавчого закріплення визначення Голодомору як геноциду остаточно вивів вітчизняні «Голодоморні» студії на передові науково-пошукові рубежі у кількісному та якісному відношенні, в тематичному різноманітті. Йдеться про визначення передумов і причин Голодомору, його організаторів, виконавців і жертв, механізми та засоби геноцидної акції, форми опору селянства владному насильству, терміни та території її проведення, відмінності Голодомору від голоду в інших регіонах СРСР, прямі втрати та опосередковані наслідки трагедії народу, термінологічне та правове визначення Голодомору як геноциду, боротьба за правду про голод, світові рефлексії на події 1932–1933 рр. в минулому і сьогоденні тощо.

Характерно, що останнім часом тема Голодомору та його наслідків все більше стає в Україні предметом міждисциплінарних студій і зацікавила медиків, біологів, психологів, демографів, географів, економістів, правників, етнологів, соціологів, політологів, культурологів, філологів, філософів, інших фахівців і загальний акцент зміщується на вивчення довготривалих наслідків по генофонду і духовному світу української нації.

4.4. Дослідження українців закордоння:

1) Першу в історіографії спробу науково довести свідомий характер використання Кремлем засобу Голодомору для упокорення українського селянства, підпорядкованість цієї акції імперському курсу більшовиків, який проявився в одночасному нищенні керівної верхівки та інтелігенції республіки, здійснив Василь Мудрий (Львів, 1933 р.). У першій збірці історичних джерел та роздумів Автора також міститься різнобічний матеріал свідчень, кореспонденцій, документів, цінних для розуміння масштабів, причин та наслідків Голодомору. У монографії М. Ковалевського (1936) антиселянська політика більшовиків тлумачиться як складова загальної імперської політики, засвідченої одночасним ударом Кремля у листопаді 1932 р. по куркульських і петлюрівських «елементах» та закріпленої з призначенням намісником України П. Постишева. Після війни ці ідеї найбільш обґрунтовано розвивав Д. Соловей, який показав згубну антиукраїнську політику Кремля у 1921–1923 і 1932–1933 рр. Початки аналізу морально-психологічних наслідків людомору закладав

М. Міщенко. С. Сосновий здійснив одне з найбільш кваліфікованих демографічних досліджень наслідків Голодомору. Деякі дослідники поглиблювали тезу про намірене народовбивство, оцінюючи голод та радянську антиукраїнську політику, як продовження царського курсу, спрямованого на придушення української нації. При такій постановці проблеми, Голодомор 1932–33 років набував характеру спланованої урядової акції, ціль якої полягала в придушенні сепаратистських тенденцій в УСРР.

2) Основу історіографії Голодомору 50-х – початку 80-х років також склав доробок української еміграції. Насамперед розглядалося питання про мотив (чи невмотивованість) голоду і відповідний характер цієї трагедії, який майже одностайно визначався як штучний та національно-спрямований (Ф. Пігідо, Д. Шалдій, В. Тимошенко, В. Косик, В. Плющ). Г. Костюк (1960) нагадав, що за 7 років контрольований Кремлем Комінтерн 5 разів обговорював «питання української національної опозиції», і навів факти її існування в керівництві УСРР.

В. Гришко (1963, 1978), на доказ упередженості Сталіна проти України, називав нищення національної еліти, російську колонізацію у виморені села, намір депортації всіх українців. На думку В. Гришка, відбулася «трагедія першого в історії людства злочину масового народовбивства в формі пляново-організованої катастрофи штучного голоду». Деякі дослідники розцінювали катастрофу 1932–1933 р. в Україні як етноцид, подібний до Голокосту (К. Левченко). Як встановлено нами за статтями історика в газетах, до такої думки схилявся на початку 80-х років і Р. Конквест, котрий у своєму бестселері «Жнива скорботи» порівняв ситуацію Голодомору з нацистським концтабором Берген-Бейзен.

3) Більшість дослідників називали кінцевою метою нищівного удару по селянству підрив соціальної бази свідомого українства. Більше того, Д. Соловей, Ф. Пігідо розширювали хронологічні і територіальні межі Голодомору, розглядаючи його як кульмінаційний пункт, терористичний акт в системі заходів колоніальної окупаційної влади Москви проти українства Української СРР та українців Кубані, для знищення залишків незалежності республіки. Ці ідеї поділяв Р. Сербин, який висунув гіпотезу про системне застосування комуністичним режимом засобу голоду у 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. з метою придушення опору владі «неблагонадійних» верств українства. Деякі автори залишались при думці, що метою Кремля було покарання селянства за спротив колективізації. К. Кононенко (1965), пославшись на ідеї Леніна, висунув гіпотезу про те, що кремлівські стратеги знищували селян, як самоціль, як зайвих споживачів хліба, чим збиралися підвищити товарність зерновиробництва.

4) Дослідники були практично одностайні у визначенні винуватцем Голодомору Сталіна (Ф. Пігідо: «Голод імені Сталіна») та його оточення, зокрема, П. Постишева. Так, В. Тимошенко (1956) зробив припущення про зв'язок призначення у січні 1933 р. Постишева в Україну з утворенням політвідділів МТС. І. Вовчук стверджував, що голод спланував кремлівський штаб на чолі з Л. Кагановичем, а скеровував «голодову облогу» П. Постишев.

Виконавцями голодової акції були бригади 25-тисячників з російських кадрових комуністів, за допомоги місцевого «комбедівського» шумовиння»,

5) Прихильники версії рукотворного голоду навели низку фактів і аргументів, які спростовували твердження ревізіоністів про єдиний підхід влади до всіх зернових регіонів СРСР і брак продовольчих ресурсів. І. Вовчук (1973) доводив штучний характер голоду в республіці тим, що «буксири», крім зерна, виймали з печі недопечений хліб, і все їстівне, прирікаючи селян на смерть. Д. Шалдій (1958) наводив дані, що зібраних в Україні в 1932 р. 18 млн тон зерна вистачило б для річного прохарчування 55 млн людей. А. Болюбаш (1978, 1979) встановила, що врожайність 1932 р повністю забезпечувала УСРР продовольством і насінням на 2,4 роки, а вивіз «хлібного зерна» у 1932–1933 рр. складав лише 8–9 % загального союзного експорту. Крім того, як показали дослідники, хліб гнив у скирдах, на складах, поїдався мишами, інтенсивно переробляврся на спирт (саме з листопада 1932 р.!), але, як ніколи, збройно охоронявся.

6) Майже у кожній публікації висловлювалося припущення про демографічні наслідки голоду, але здебільшого базовими для зарубіжних науковців були дані Ф. Лоримера (1946) про 5,5 млн. жертв в масштабах СРСР та цифра С. Соснового (1942, 1950) – 4,8 млн. прямих втрат в УСРР і 7,5 млн. втрат разом з ненародженими. Лише деякі дослідники намагалися провести власні підрахунки кількості голодових смертей в Україні : Д. Соловей – 6,6 млн., В. Голубничий – 5–7, А. Болюбаш – 7–8 млн тощо. Російський емігрант у США С. Максудов у 80-х роках визначав українські показники аномальної смертності обсягом 4372 тис. осіб за 1927–38 рр.

7) У 70-ті роки публікацій про голод поменшало, але Автори все більше схилялися до оцінки Голодомору як геноциду українського народу, а не етноциду українців. Забутий текст виступу Р. Лемкіна до 20-річчя трагедії тоді ще не фігурував у науковому обігу, але співзвучні йому ідеї, – насамперед про голод як геноцид українства – були безпосередньо розвинуті у публікаціях 1970-х років Л. Плюща, В. Гришка. Так зароджувалася «геноцидна» гілка тоталітарної («навмисної») концепції Голодомору, яку інтенсивно розвивали з 80 рр. Р. Сербин, а згодом В. Косик, Т. Гунчак, В. Ісаїв та інші, які поєднували Голодомор з такими елементами комуністичного геноциду України як нищення її Церкви, інтелігенції, керівної верхівки, відчуження дітей, депортації тощо. Доктори Роман Сербин і Богдан Кравченко за підтримки Міжуніверситетського центру європейських досліджень (ICES/CIEE) у 1983 р. організували першу в світі міжнародну конференцію з історії голоду 1932–33 (Монреаль), де, зокрема, Дж. Мейс виклав своє бачення геноциду в Україні, ключовою ланкою якого був Голодомор.

8) З середини 80-років першим гідну відсіч інсинуаціям Дж. Коплона, Д. Тоттла і В. Щесни, а згодом і І. П. Химки, щодо начебто нацистських витоків і відсутності доказів теорії геноциду українського народу надав Р. Сербин. Вчений виявив себе одним із перших історіографів проблеми Голодомору, який продемонстрував кваліфікований методологічний підхід, об’єктивну наукову позицію і спростував вигадки фальсифікаторів подій 1932–1933 рр. в Україні.

Його концептуальний підхід до вивчення радянської історії співвідноситься з методологією «тоталітарної школи» радянології, яка надає вирішального значення у трактуванні процесів сталінської доби ідеологічним постулатам, імперським традиціям та волі диктатора, а не порухам мас та збігу обставин. Принципове значення відстоювання Р. Сербином ідей української діаспори, науково сформульованих Р. Лемкіним та Дж. Мейсом, про те, що голодовий удар по селянству України і козацтву Кубані був лише частиною геноциду – нищення українців як національної та етнічної групи, яке тривало з перших років радянської влади.

В. Косик публікував свої судження про передумови, причини та характер штучного голоду в контексті спадкоємної від царської Росії імперської політики більшовиків. Історик наполягав на версії про те, що Сталін був інструментом російського імперіалізму і застосував голод як політичну зброю для підриву визвольного потенціалу української нації, основу якої складали селяни. Запущений Москвою «механізм Голодомору», за Косиком, мав три складові: 1) завищені квоти заготівель зерна у 1931–1933 роках; 2) тотальна реквізиція хліба і всіх продуктів з осені 1931 до кінця 1932 року; 3) ізоляція сіл від міст і вокзалів та України від інших республік і зовнішнього світу.

9) Упродовж 1991–2018 років характерними ознаками історичних студій української еміграції були спроби поглибити, переконливіше обґрунтувати концепцію Голодомору-геноциду та домогтися її визнання світовим науковим товариством. Прикметно, що дослідження були зосереджені головним в університетських центрах Північної Америки. На цьому поприщі працювали Г. Мокрушина, І. Стебельський, Л. Мельничук-Морган, яка здійснила оригінальне дослідження свідчень очевидців голоду у Австралії. Ґрунтовні історіографічні дослідження провели М. Царинник, Ф. Сисин, О. Андрієвська. Нові методи демографічних обрахувань наслідків Голодомор застосував О. Воловина – ініціатор створення цифрого Атласу Голодору. Відповідність кваліфікації Голодомору міжнародним правовим актам про геноцид доводив Б. Футей. У 2009 р. Р. Сербин започаткував видання щопіврічного наукового часопису «Holodomor Studies». Щоправда, у новий час, як і раніше, серед представників української діаспори залишалися поодинокі критики «мейнстрімної» геноцидної версії голоду 1932–33 років серед яких найбільш наполегливим, але непереконливим був І. П. Химка (Канада). Він припустив, що Сталін вчинив злочин проти людства шляхом позбавлення селян умов для виживання, але не визнавав геноцид українського народу, як націоналістичний міф, який начебто применшує трагедію Голокосту.

10) Відзначено недоліки закордонної української історіографії які існували довгий час, але значною мірою подолані в останнє десятиліття: опору лише на мемуари, періодику, дані дипломатів; обмеження дослідницького інтересу територією України (зрідка, Кубані), що унеможливило порівняння з іншими голодуючими регіонами СРСР; розгляд Голодомору крізь призму конфлікту між імперією і колонією та панівним і поневоленим етносами; віктимний пафос із схильністю до високих показників демографічних втрат, телеологічний і схематичний характер багатьох праць; етноцентрична та

ідеологізована термінологія і публіцистичний стиль Авторів, багато з яких були свідками подій, громадськими діячами, а не професійними істориками тощо.

Загалом комплекс літератури української еміграції, де і зародилася геноцидна версія Голодомору, відзначається як найбільш монолітний і послідовний у консолідації на засадах цієї концепції та її популяризації в світі. Проте в історіографічному масиві української еміграції явно недостатньо спеціальних комплексних монографій з історії Голодомору на кшталт кваліфікаційної праці Л. Мельничук-Морган.

4.5. Російська історіографія. Російські історики внесли свій вагомий вклад у розробку історії голоду 1932–33 років у Радянському Союзі і порівняльний аналіз причин, перебігу та наслідків цього злочину комуністичної влади в різних республіках, включно з Україною і Казахстаном. М. Івницький, В. Кондрашин провели перші на пострадянському просторі спеціальні порівняльні дослідження перебігу Великого голоду в Україні та в регіонах РРФСР. Значні досягнення російських істориків і в дослідженнях політичної системи СРСР міжвоєнної доби, та ролі в ній Сталіна, механізмів і наслідків масової колективізації, «розкуркулення», аграрної та продовольчої політики ВКП(б) та інших сюжетів, які допомагають розумінню передумов і причин Великого голоду. Російським історикам належить найбільша заслуга у виданні фундаментальних збірників документів періоду аграрної революції на зламі 20 – 30-х років, які проливають світло на мотиви і механізми прийняття рішень та здійснення «революції зверху», супроводжуваної розкуркуленням, колективізацією, репресіями, вилученням продовольчих ресурсів, що і спричинило, в сукупності, жахливий голодний мор.

Провідну роль у дослідженні «великого перелому» на селі та його наслідків відіграв очільник московської академічної групи істориків-аграрників ще з 1958 р. Віктор Данилов. Історик–шістдесятник першим в СРСР вжив термін «голод» в академічній праці 1986 р. Йому ж належить першість у налагодженні контактів російських істориків із представниками ревізіоністської школи радянологів і спільному виданні матеріалів радянських архівів. «Могутня купка» російських істориків (вираз В. Кондрашина. – В. Г.) в особах Віктора Данилова, Миколи Івницького, Іллі Зеленіна заклала основи вивчення проблем сталінської реалізації «ленінського кооперативного плану», суцільної колективізації, «ліквідації куркульства як класу», продовольчої політики початку 30-х років, селянського опору цим насильницьким заходам і їх руйнівних наслідків для радянського селянства, включно з трагедією Великого голоду. До цієї групи фахівців приєднався представник молодшого покоління, учень В. Данилова, найбільш послідовний та ґрунтовний дослідник голоду (і критик Голодомору) Віктор Кондрашин. Він редагував документальні збірки, створив низку праць з історіографії та історії Великого голоду і взяв найактивнішу участь у дискусії з С. Кульчицьким щодо характеру голоду в Україні.

На початковому етапі місце радянських соціально-економічних студій в російській історіографії заступили дослідження в контексті сталінської модернізації та репресивної політики щодо селянства, «розселянювання»

російського села. Почала складатися нова наукова галузь – «селянознавство». Одним з основоположних методологічних підходів цього напряму стало вивчення селянства як класу в його соціальній диференціації. Другий, культурологічний підхід, полягав у наголосі на розробці «родових» ознак селянства (психосоціального типу). На початку 1990-х років російські історики ще не проклали єдиного річища інтерпретації подій Великого голоду з урахуванням національно-регіональних відмінностей в масштабах СРСР, але В. Кондрашин, Є. Осколков, М. Івницький та ін., провели дослідження голоду в Поволжі, на Північному Кавказі тощо. З початком полеміки між українською та російською історичними науками під час відзначення 60-ліття трагедії позиція росіян консолідувалася на основі наближеної до ревізіоністської концепції, згідно якої Сталін був винуватцем штучного голоду, що став спільною трагедією радянських народів, але його поведінка диктувалася об’єктивною потребою модернізації країни і не мала ознак геноциду.

У середині 2000-х років російська версія організованого всесоюзного голоду зазнала деякої модифікації внаслідок узаконення версії Голодомору як геноциду українського народу і спроб керівництва України добитися визнання геноциду на міжнародному рівні, які зустріли шалений опір керівництва Російської Федерації. З тих пір відбувалося зміщення мейнстриму російських студій у бік гострої критики геноцидної концепції голоду, яка вилилася в окремий політично інструментований напрямок дослідження у російській історіографії. Водночас йшло подальше обґрунтування альтернативної версії голоду як результату надмірних, але необхідних хлібозаготівель задля експортної виручки коштів на індустріалізацію та оборону країни. Висувалася теза про спільний голод в зернових регіонах СРСР, а теза геноциду спростовувалася посиланнями на відсутність вказівок Сталіна на нищення етнічних українців та фактами допомоги владою голодуючим в республіці у 1933 р. Для підкріплення своєї доказової бази російські науковці видали друком низку нових архівних документів, в тому числі матеріалів Політбюро ЦК ВКП(б), переписку Сталіна, але, як виявилося, відбір документів у збірки здійснювався упереджено, за інструкцією, з наголосом на всесоюзний голод без української специфіки.

В останнє десятиріччя провідні російські історики-аграрники, переважно в межах модернізаційної теорії, консолідовано доводили:

1) організований Сталіним, штучний, але вимушений потребами держави характер голоду;

2) основна мета дій влади – отримання товарного зерна для вилучення валюти на підтримку темпів індустріалізації та зміцнення обороноздатності;

3) однакові причини виникнення голоду по всій країні: надмірні хлібозаготівлі та втрати зерна, потреба зламу опору селянства колективізації і хлібозаготівлям;

4) однаковий спосіб і засоби організації голодного мору в СРСР: надзвичайні комісії, зустрічні плани, заборона торгівлі, виплат на трудодні, репресії тощо;

5) пропорційно близькі відносно чисельності селянства демографічні втрати в Україні та російських зернових регіонах;

6) руйнівні для російського общинного укладу та селянської психології наслідки, що привели до «розселянювання» села;

7) неспроможність концепції геноциду голодом в Україні, через її слабку документацію та відсутність доказів національних мотивів у діях влади.

Водночас низка інших російських науковців і аматорів, для яких, як правило, історія Великого голоду, а тим більше – Голодомору, – не складала основний предмет досліджень, доводили, що трагедія 1933 р. однаково вразила народи СРСР і була спричинена об’єктивними чинниками : неврожаєм через біологічні фактори, втрати і крадіжки врожаю, помилки влади в оцінках продовольчих ресурсів села, потребою прогодування міст та армії тощо.

Ще одна група російських дослідників теми пояснює голод з прорадянських і проімперських позицій, як супутній наслідок модернізації та неврожаю, а Голодомор – як ідеологічний міф українських націоналістів та американських спецслужб.

Проте російські дослідники не пояснили змісту згаданих ними постанов партії і дій влади, з яких випливають наступні питання:

- як пояснити фразу Сталіна в листі Кагановичу 11 серпня 1932 р. «Україну ми можемо втратити»;

- чому саме в Україну і на Північний Кавказ, де також проживало понад 3 млн. українців рішенням від 22 жовтня 1932 р. було послано надзвичайні комісії?;

- чому саме в цих регіонах застосовані «чорні дошки», натуральні штрафи, депортації селян, чистка парторганізацій?;

- чому третя комісія під орудою П. Постишева, направлена в Поволжя лише в грудні, навпаки, скасувала «чорні дошки» і допомагала селянам;

- чому постановою від 22 січня 1933 р. блокувалася саме Україна і Північний Кавказ і було повернено на голодну смерть 219 460 втікачів звідти?;

- чому у 1932 р. було репресовано понад 51,7 тис. представників української інтелігенції;

- чому постанова ЦК ВКП (б) та РНК СРСР 14 грудня «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області» напряму пов’язувала хлібозаготівлі із скасуванням українізації та «петлюрівськими елементами»;

- чому, зрештою, сам автор Конвенції ООН 1948 р. про запобігання геноциду і покарання за нього Р. Лемкін вважав Голодомор в Україні класичним прикладом геноциду?

Російська аргументація «однакового голоду» в зернових регіонах Росії і України виглядає некоректною ще й тому, що, по-перше, не залучено до порівняння суміжні області республік, наприклад, Харківщину і Білгородщину, яка не блокувалася і не вимирала з голоду. По-друге, не пояснено чому, на відміну від Росії, в Україні постраждали від, начебто, хлібозаготівеь і північні – «не зернові» області республіки – насамперед Харківщина і Київщина.

У будь-якому разі, російські студії голоду в Україні тривають і набувають деяких новацій та компромісних рис. Так, за Кондрашиним, Великий голод

виник внаслідок антиселянської політики хлібозаготівель задля модернізації, годування міст та армії; по-друге, голод не планувався, але був використаний, щоб примусити селян працювати в колгоспах; по-третє, голод вдарив передусім по зонах суцільної колективізації; по-четверте, була спільна трагедія народів СРСР, а не окремий геноцид українського народу. Проте історик визнав потребу регіонально-національного, а не всесоюзного підходу до проблем голоду 1932–1933 р., а також запропонував розглядати явище в контексті «аграрної революції» 1929–1934 р. Той же В. Кондрашин, як і більшість «лівих» та «імперських» адептів у Російській Федерації, взагалі поставив під сумнів наявність геноцидів в СРСР. З іншого боку, С. Нефьодов визнав, що для південних зернових регіонів СРСР колективізація і голод, на відміну від общинної Півночі, мали значення цивілізаційної катастрофи, що перегукується із подібними висновками про глобальні наслідки нищення українського села.

Зрештою, для розуміння наукової позиції сучасних російських істориків важливим є відверте визнання К. Александровим того факту, що російська влада для своєї легітимізації продовжує експлуатувати радянські історичні міфи. Ця теза підтверджується розробкою двох напрямків в Російській Федерації: виправдання сталінських дій у 1932–33 р. «повелительной необходимостью» і звинувачення українців та України у використанні теми Голодомору проти Росії. Наявна низка публікацій А. Марчукова, О. Міроніна, Ю. Мухіна, О. Шубіна та багатьох інших «захисників Росії» від української геноцидної концепції. В дусі новітніх російських політичних віянь, автори багатьох кваліфікаційних робіт не вбачають «персональної вини Сталіна» в організації голоду, який начебто стався внаслідок «бюрократичного механізму планування та управління сільським господарством країни» (В. Кабанов). Мінський політолог Ю. Шевцов розцінив геноцидну концепцію Голодомору як таку, що розв’язує небезпечний для європейської цивілізації «конфлікт між криптонацистськими східноєвропейськими країнами і Росією».

Загалом комплекс російської літератури з перебігу і причин голоду 1932–33 рр. в Україні відзначається найбільшою одностайністю та політизованістю у запереченні геноцидної версії Голодомору, що склало окремий напрямок російського суспільствознавства. Пріоритетне місце серед методологічних підходів до вивчення подій «революції зверху» у російських наукових колах займають теорії цивілізаційна та модернізації або «мозаїчної модернізації», за В. Бондарєвим. Водночас російськомовна історіографія поповнилася статтями казахських та білоруських дослідників, які містять протилежні оцінки Великого голоду в Україні, – від «ненавмисного» голоду через посуху та саботаж «куркульства» (В. Єгоричев) до геноциду (Я. Басін, І. Кузнєцов, В. Давидовський, В. Деружинський, Д. Єльдесов). Останні так само негативно розцінюють більшовицьку національну політику у своїх республіках.

4.6. Англо-американська історіографія. Представники англо-американської історіографії стояли біля витоків двох основних концепцій Великого голоду у СРСР 1932–1933 років, які сформували науковий дискурс ще у 80-ті роки.

Концептуальні витоки світової та англо-американської історіографії Голодомору як геноциду українського народу закладені у виступі Рафаеля Лемкіна в США до 20-річчя трагедії перед українськими емігрантами. Автор Конвенції ООН про геноцид кваліфікував цим терміном вибіркове вбивство Кремлем українського духовенства, інтелігенції, селянства та заселення на їх місце представників інших етносів. Десятиліттями виступ видатного юриста зберігався в архівах Нью-Йоркської бібліотеки, але вже у 70-х роках англомовне середовище Північної Америки поповнили праці українських емігрантів В. Плюща, В. Гришка з викладом власних ідей Голодомору як геноциду.

Окремої уваги заслуговують праці одного з провідних фундаторів концепції Дж. Мейса, який у виступі на конференції 1982 р. в Тель-Авіві першим надав широкого міжнародного розголосу концепції Голодомору як геноциду українського народу. Джеймс Мейс був першим, а після виходу епохальної книги Роберта Конквеста, одним з небагатьох західних істориків, хто продовжував наполягати, що голод 1932–33 років в Україні був геноцидом. З 1993 р. і до останнього свого дня у 2004 р. видатний вчений працював в Україні і все ж, за своїм науковим стилем, методологією підходу до аналізу історичних явищ залишався представником західної наукової школи тоталітарного напряму. На його думку, у 20 – 30-ті роки Сталін у вирішенні аграрних проблем керувався двома доктринальними установками більшовиків: баченням зв’язку національного питання з селянським і потреби посилення контролю над політичними процесами в державі, який ослаб за роки непу та коренізації. Історик довів, що Кремль засобами терору, депортацій і Голодомору нищив ту націю-державу, яка формувалася у двох українських регіонах. В результаті, українська Кубань була знищена повністю, а УСРР, після подальших репресій проти українства та масового переміщення людських мас, перетворилася на безпечну для комуністичної імперії і безправну етнографічну республіку. Теорія постгеноцидного суспільства в Україні Дж. Мейса пояснює, чому український народ, здобувши незалежність без національної еліти та з радянською моделлю історичної пам’яті, так довго йде до усвідомлення себе як нації.

З виходом у світ у 2010-х роках монографій Нормана Наймарка, Тімоті Снайдера, Енн Епплбом, Нормана Девіса та інших Авторитетних істориків, гадаємо, можна стверджувати, що представники тоталітарного напряму в англо-американській історіографії взяли гору над ревізіоністами у негласному змаганні в пошуку наукової істини в тлумаченні Голодомору. Названі науковці, по-перше, розвинули ідеї «геноцидної» концепції голоду 1932–1933 р., по друге, розширили підхід до проблеми в історичному та політичному вимірі в контексті серії сталінських геноцидів різного виду та в широкій географічній площині, зокрема, – «на кривавих землях» Центральної і Східної Європи. По-третє, продовжено практику інтеграції проблеми Голодомору як геноциду у світовий інтелектуальний простір в історичному та юридичному контексті. По-четверте, вперше після монографії «Жнив скорботи» в англомовному світі

вийшли друком окремі книги про перебіг «червоного голоду» 1932–1933 років саме на теренах України, а не в СРСР загалом.

Разом з тим і серед представників тоталітарного напряму радянологів існує дещо інша від мейнстріму точка зору на Голодомор, який не планувався, але був ситуаційно використаний Сталіним (А. Граціозі, Д. Марплз) або, – який підлягає категорії, скоріше, не геноциду, а «злочину проти людства» (Дж. Кох), або, – який був інструментом національної політики в «імперії національного вирівнювання» (Т. Мартін) чи політичним знаряддям голодового удару по потенційно небезпечних для цілісності держави Україні і Кубані (Г. Куромія).

Ідеї представників ревізіоністської школи С. Віткрофта, Р. Девіса, Ш. Фіцпатрик, М. Таугера про однаковий голод в СРСР та Україні, як результат взаємодії низки чинників переважно об’єктивного та ситуаційного характеру, зазнали як критики, так і нових модифікацій. Головними предметами історичної дискусії 90-х – першого десятиліття 2000 років були питання про характер голоду в Україні і його демографічні наслідки. Низка представників ревізіоністського табору трактувала події 1932–1933 років як пік громадянської війни між владою і селянством за контроль над розподілом продовольства – «битву за зерно». В останнє десятиліття в таборі істориків-ревізіоністів окреслилася тенденція до переваги соціокультурної течії, в рамках якої голод виводиться як об’єктивна похідна від соціальних трансформацій та настроїв села внаслідок його колективізації і хлібозаготівельної політики (Л. Віола, Ш. Фіцпатрик, Д’Анн Пеннер, Д. Енджерман).

Поменшало прихильників природно-економічної (Р. Девіс, С. Віткрофт, М. Таугер, Арч Ґетті, Ї. Ченг), які вбачали головні причини продовольчої кризи в провальному плануванні хлібозаготівель, дезорганізації аграрного сектору, погодних умовах кінця 1920-х – початку 1930-х рр. та виправдовували політику Кремля потребами модернізації країни. Так, небажання Центру покінчити з голодом в регіонах переконало Б. Фальк, що «продовольча політика була зроблена в Москві». Але тут же дослідниця застерегла, що нею не виявлено ніяких вказівок на контрольоване «голодування» яких-небудь «неправильних» національностей, тому заперечила свідомо розв’язаний голод проти українців. Виходячи із об’єктивістської методології, Б. Фальк пояснила причини голоду 1932–33 років передусім кульмінацію економічної та соціальної кризи. Г. Куромія, не вилучаючи національної складової Голодомору, особливо жорстокі заходи Центру щодо України пояснював також її прикордонним становищем в умовах загрози війни для СРСР не тільки на Заході, а й із Японією.

Загалом дослідження робіт англомовних представників ревізіоністської школи з історії Великого голоду приводить до подвійного враження. З одного боку відчувається висока професійна кваліфікація цього крила радянологів, грамотна обробка ними радянських статистичних матеріалів та документів. Безперечне знання ними соціально-економічних процесів 20 – 30-х років, стану економіки та продовольчих ресурсів СРСР, що іноді зумовлює перекіс до економічного детермінізму. З іншого боку, виглядає хибним підхід до радянської історії епохи тоталітаризму за класичними мірками західної

політології, без врахування деформацій «держави-комуни» та нерідко ірраціональних мотивів політичних рішень її очільника. Більшість ревізіоністів належало до певних наукових шкіл та течій, як-от школа Анналів, соціологічна, неомарксистська, історична школа Е. Карра тощо, звідки випливали механістичні та об'єктивістські оцінки причин і характеру подій 1932–1933 років. Дається взнаки і «москвофільство» багатьох істориків ревізіоністського табору, завдяки якому вони мали змогу працювати в російських архівах.

Існує також низка досліджень історіографічного змісту (Г. Куромія, Д. Марплз, Л. Віола, Р. Мур та ін.), Автори яких пропонують пошук історичної істини із перспективою врахування «тоталітаристами» загальносоюзних обставин голоду, а «ревізіоністами» – суб'єктивних та національних чинників у державній політиці більшовиків початку 30-років. Вони застерігають від політизації проблеми та інструменталізації питання про відповідальність за геноцид і його наслідки учасниками дискусії, які від того набирають спекулятивного та утилітарного характеру. Зокрема, Р. Мур (Австралія) погодилася з наявністю ознак того, що очільники СРСР скористалися голодом для нищення частини українців, щоб підірвати життєві сили нації як політичного чинника та соціального організму. На думку дослідниці, навіть якщо не вистачає доказів для засудження Сталіна, це не означає, що сама подія не може бути визнана геноцидом, але змагання в Україні за «золоту медаль» у кількості жертв геноцидів є аморальною практикою.

Назагал, думка Г. Касьянова, К. Назарової і М. Шитюка, Р. Мур та деяких інших вчених про занепад тоталітарного підходу до вивчення радянської історії у 2000-х рр. з причини його схематизму, опертя на «непряму інформацію», та однозначне схвалення ними аргументації ревізіоністів, побудованої на архівних матеріалах, насправді не витримує критики. По-перше, у 2000-ні роки основні архівні документи опубліковані і доступні всім, але й вони не дають повного розуміння подій через радянські фальсифікації і приховування злочину, тому органічно доповнені людськими свідченнями. По-друге, саме представники «тоталітарної школи» радянологів опублікували низку досліджень, які підтвердили вилучення всього продовольства в Україні та на Кубані, на відміну від інших регіонів, чим посилили «геноцидну» доказову базу. По-третє, тему Голодомору остаточно інтегровано в дослідницьке середовище компаративних студій світових геноцидів, чим підтверджено характер подій в УСРР 1932–33 рр. Тож, у порівнянні з працями Н. Наймарка, Т. Снайдера, Е. Епплбом, Н. Девіса, С. Роузфілда та інших відомих вчених, рівних за якістю, обсягом і значенням розробок в англо-американському середовищі науковців «ревізіоністського напряму» за останнє десятиріччя не спостерігається. По четверте, тривало розширення географічної території англомовних Голодоморних студій за межі Північної Америки, де зусиллями науковців Австралії, Вельсу та інших країн, домінувала або була вперше підтримана (Ізраїль) геноцидна версія подій 1932–1933 рр. в Україні.

Загалом англомовній історіографії, в середовищі якої зародилася ревізіоністська версія голоду 1932–33 років в УСРР, а також знайшла

довершення теза про Голодомор як геноцид українського народу, притаманний найбільший методологічний та теоретичний розмах, компаративний вимір, що, зокрема, сприяло інтеграції теми в коло світових геноцидних студій і проявилося в найбільшій кількості монографій.

4.7. Європейська історіографія. Зіставлення початків історіографії Голодомору показало, що, на відміну від англомовних країн, де першими сповістили про українську біду репортери газет та українські емігранти, в більшості європейських держав та на західноукраїнських землях провідну роль в поширенні правди про голод, поряд із втікачами із СРСР. відіграли громадські організації та політики. Так, з ініціативи заступника голови Українського громадського комітету рятунку М. Рудницької президент Ради Ліги Націй Й. Л. Мовінкель у вересні 1933 р. чотири рази виступав із закликами Ради Ліги Націй в Женеві про допомогу потерпілим українцям. Кардинал Т. Інніцер звернувся через австрійську пресу до світової громадськості із закликом допомоги ще голодуючим у серпні 1933 року, а згодом ініціював утворення комітету для надання допомоги жителям УСРР і міжнародну конференцію для обговорення кроків у справі допомоги потерпілим. Е. Амменде (Естонія) вдалося домогтися розгляду становища населення Радянської України міжнародним Конгресом національних меншин, внаслідок чого львівська газета «Діло» відзначила, що «Справа України здобула в останньому часі велику популярність у цілій Європі». Саме Евальд Амменде першим з іноземних дослідників у своїй праці «Людське життя в Росії». обґрунтував ідею комбінованого сталінського удару спрямованим голодом по селянству та репресіями національних кадрів України для руйнації її визвольного потенціалу. Встановлено, що у монографіях та мемуарах 30-х рр. Е. Амменде, В. Чемберліна, М. Маґґеріджа вперше в західній історіографії відзначено відмінності Голодомору в Україні від радянського голоду, які полягали в поєднанні реквізицій зерна, блокади з терором проти національних кадрів республіки.

Водночас, в середовищі зарубіжних інтелектуалів, починаючи з В. Х. Гантта, який на місці досліджував наслідки голоду і епідемій 1933 р., О. Фішера, який пояснював голод соціально-економічними чинниками, закладалися основи майбутньої ревізіоністської концепції. У 60-70-х рр. Д. Далримпл, А. Ноув, Р. Лерд, М. Левін та ін. доводили, що голод, коли і мав елементи штучного, то був загальноселянським у зернових регіонах СРСР. Причини його пов’язувалися з соціально-економічними заходами влади, направленими на планове вилучення зерна для забезпечення продовольством міст та армії, отримання експортної виручки валюти для підтримки темпів індустріалізації. Прихильники цієї версії не вбачали якихось національних мотивів у діях сталінської верхівки (А. Ноув: українці нищилися не як українці, а як селяни).

Однією з особливостей європейської історичної думки поза англомовним простором було пізніше залучення її до світової дискусії з проблеми Голодомору, яку широко розгорнули американські і британські радянологи ще у середині 80-х років. Лише «Чорна книга комунізму» (1997) французьких

тоталітаристів за редакцією С. Куртуа сподвигнула на її заперечення середовище німецьких дослідників соціальних катастроф XX століття, які до цього були зосереджені головним чином на болючій темі Голокосту.

Інша прикмета сучасної європейської історіографії Голодомору 1932–1933 рр. – її тематична і регіональна дискретність, яка ускладнює виділення в різномовному наративі єдині теоретико-методологічні підходи. Умовно всіх європейських дослідників можна поділити на дві групи. «Тоталітарна», до якої належать прибічники концепції спланованого або ситуативно організованого голоду-геноциду, і «ревізіоністська» з модифікаціями «ненавмисного» чи «природного» голоду з обопільною гострою критикою.

Крім загальних характерних рис, європейська і світова історіографія мають і міждержавні відмінності. Компаративний аналіз концептуальних позицій провідних за кількістю та різних за ідеями німецьких і французьких науковців відносно характеристики голоду в Україні 1932–1933 років дозволив встановити їх поважне місце в європейській історіографії і виявити характерні риси останньої.

В німецькій історіографії, по-перше, домінує думка, притаманна прихильникам ревізіоністського напряму радянологів про те, що причинами трагедії 1932–1933 рр. були переважно об'єктивні чинники: дезорганізація сільгоспвиробництва внаслідок колективізації і розкуркулення, неврожай та саботаж селян, потреба експорту зерна задля модернізації країни. По-друге, більшість німецьких науковців спеціалізуючись на проблемах економічної трансформації СРСР 30-х років, використала переважно російські та радянські джерела і розглядає голод, як результат хлібозаготівель у зернових регіонах країни, ігноруючи специфіку України де під виглядом виїмки зернових квот, вилучалися запаси харчів і нищилися «петлюрівці». По-третє, визнаючи вину влади в тому, що вона скористалася голодом для придушення селянського опору, німецькі історики загалом заперечують спланованість Голодомору і його антиукраїнське спрямування, відкидають тезу про голод як геноцид українського народу.

З іншого боку, Г. Зімон та Г. Вільд доводили комбінований удар кремлівської верхівки: по селянах, як ворогах колективізації і носіях національної свідомості, так і по національно-державницьким прагненнях української республіки. Подальша практика сталінізму з його депортаціями народів та масовим терором лише підтвердила правоту Г. Зімона та його однодумців з цього питання. Як відзначав Р. Кіндлер, Сталін не дослухався до потреб населення національних регіонів, але завжди завдавав превентивного удару по них задля цілісності комуністичної імперії.

Натомість концептуальні погляди французьких дослідників Голодомору мають такі засади:

- визнання штучного характеру голодової катастрофи, зумовленої намірами Кремля не лише модернізувати економіку, а розправитися з українським національним рухом, який активізувався в роки українізації і колективізації;

- врахування національної специфіки завдяки залученню, крім радянських документів, свідчень очевидців, праць української діаспори, що дозволило їм ґрунтовніше висвітлити співвідношення об'єктивних і суб'єктивних причин Голодомору;

С. Куртуа, Н. Верт, А. Безансон та їх послідовники наголошують, що нищення комуністичними режимом селянства, як соціальної групи, так само підлягає визначенню конвенції ООН про геноцид, як і нищення національної спільноти. Н. Верт розцінив злочин сталінізму як акцію, рівнозначну Голокосту та етногеноциду вірмен. Новація Ф. Тома (2015), полягає у проведенні аналогії геноцидних дій сталінського режиму в Україні з гітлерівським, маоїстським геноцидами на підтвердження правоти «тоталітаристів» в оцінках тоталітарних систем. За Ф. Томом, геноцидні заходи Сталіна поєднали конфіскацію навіть насіннєвого зерна, заборону пересування і удар по українській еліті.

Отже, попри всю різноманітність підходів до інтерпретації історії Голодомору, по-перше, німецькі і французькі вчені загалом відображують загальні тенденції світової і європейської історіографії, які представлені розвитком двох основних теоретичних напрямів радянологів: тоталітарного і модерністського, як різновиду ревізіонізму, що визначило і наукові пріоритети досліджень: суб'єктивні рішення і дії влади чи об'єктивні соціально-економічні процеси.

По-друге, тема характеристики Голодомору опинилася в центрі ідеологічного протистояння двох систем і їх прямих чи опосередкованих симпатиків. Так, поява книги представника тоталітарної течії радянологів Р. Конквеста «Жнива скорботи» спонукала Ш. Мерля до різкої критики ним геноцидної версії Голодомору. В результаті чимало німецьких істориків зосередилися не стільки на вивченні голоду 1932–1933 рр., як історичного феномену, скільки на запереченні концепції голоду-геноциду. З іншого боку, побутуюче в західноєвропейській традиції замовчування і применшення злочинів радянського тоталітаризму стало вирішальною причиною підготовки С. Куртуа і його прихильниками збірника «Чорна книга комунізму», який інспірував реакцію в німецьких наукових колах. Так, Є. Мекленбург та В. Віпперман у відповідь підготували німецькомовне видання ««Червоний голокост». Критика чорної книги комунізму» з критикою порівняння Голодомору з Голокостом.

По-третє, простежено впливу наукового середовища на добір основної джерельної бази та відповідних висновків тієї чи іншої групи Авторів. Так, переважна більшість німецьких дослідників, починаючи з Ш. Мерля, пов'язані з безпосередньою або опосередкованою співпрацею з російськими істориками-аграрниками та наданою останніми джерельною базою, переважно радянськими документами, апелюючи до яких засвідчують відсутність наказів сталінської верхівки, спрямованих проти українців. Відповідно французькі науковці більше врахували дослідження Дж. Мейса, Р. Конквеста, української діаспори та свідчення очевидців трагедії, що дозволило їм більш ґрунтовно висвітлити співвідношення об'єктивних і суб'єктивних причин Голодомору, наголосивши на вирішальній ролі останніх. Для обґрунтування своєї думки вони

посилаються на листування Сталіна 1932–1933 рр., зокрема з Молотовим, та антиукраїнські постанови жовтня 1932 – січня 1933 рр., які, власне і визначили страшну долю українського села.

Результати аналогічного дослідження решти європейської літератури виявляють, що абсолютна більшість науковців Італії, Португалії, Польщі, де інтенсивно розвивалися Голодоморні студії, поділяють геноцидну концепцію трагедії українського народу. Подібні ідеї в контексті штучного Голодомору або геноциду в Україні підтримали дослідники Франції, Нідерландів, Болгарії, Словаччини, Угорщини, Хорватії, Латвії, Естонії, Казахстану.

Італія однією з перших країн Європи, яка визнала Голодомор геноцидом українського народу, в чому є заслуга таких відомих дослідників як А. Граціозі, Е. Чіннелла, А. Баскіані та інших, які доносять світу правду про українську трагедію, повідану ще у 1933 р. консулом С. Граденіго. На думку Андреа Граціозі, Сталін не організовував голод, а використав кризову ситуацію. Проте Голодомор «був мотивований і сконструйований теоретично та політично, пов'язуючи соціальне питання з національним» (2008). Така версія знаходиться в межах геноцидної або ж інтенціональної (навмисної) концепції Голодомору, а не є альтернативною, як прийнято вважати в українській історіографії. В останній праці Етторе Чіннелли «Україна: забутий геноцид 1932–1933 років» (2015) на матеріалах архівних фондів п’яти країн простежено мотиви та стосунки очільників ВКП(б) і країни та причини і наслідки «соціальної інженерії» в Україні, «західний опортунізм» щодо людомору тощо.

Одним з перших істориків колишнього «соціалістичного табору» у вивченні подій 1932–1933 рр. був Чеслав Райца (Польща), з його статтями 1993 р. та монографією «Голод в Україні» 2005 р., в центрі якої є Голодоморна політика комуністів. Історик доводив геноцидний характер дій сталінського керівництва в Україні і ототожнював Голодомор з Голокостом, зокрема, порівнював комуністичну резервацію в Україні 1933 року з нацистським концтабором Майданек. Натомість у спеціальній праці Роберта Кушнєжа, виданій цього ж року, голод, хоч і визнавався геноцидом українського народу в Україні, проте, на противагу прибічникам модернізаційної та національної теорій, тлумачився скоріше як соціоцид, спричинений розкуркуленням, колективізацією, реквізиціями зерна. Р. Кушнєж, Я. Бруський, Р. Висоцький висвітлили реакцію на українські події польської дипломатії, громадськості, мас-медіа 30-х років. Р. Дзвонковський простежив перебіг Голодомору серед півмільйонної польської громади в Україні. П. Ебергардт практикувався у визначенні демографічних та психологічних наслідків голодного мору і погодився з даними С. Кульчицького про загибель 3,5 млн чол. в УСРР.

Прикметним явищем європейської історіографії став збірник праць португальських науковців до 80-річчя Голодомору, чиї концептуальні підходи до оцінки подій в Україні базуються на інтенціональних засадах геноциду або злочину проти людства. Луїс де М. Рібейро серед чинників, які спонукали Сталіна до придушення України засобом голодного мору назвав страх перед селянською війною, змовою націоналістів, польським вторгненням, опозицією в партії, озлоблення самогубством дружини, що привело до «кумулятивної

радикалізації» дій вождя і зробило Голодомор відмінним від голоду в інших регіонах СРСР – геноцидом українського народу. К. Гаспар виводив Голодомор із планів модернізації та «культурної революції» за аналогією з Китаєм, внаслідок чого, вслід за війною проти селянства вчинено погром «українського націоналізму». «української націоналістичної контрреволюції». Е. В. Дуарте розглянув події 1932–1933 років у розрізі перманентної боротьби Авторитарного режиму із селянською стихією в Україні ще з часів революції задля творення «дегеративного» комуністичного проекту.

Майкл Еллман (Нідерланди) звернув увагу на те, що намагаючись подолати опір колективізації, Й. Сталін планував масові депортації селянства. За гіпотезою М. Еллмана, у 1932 р. генсек вирішив скористатися Голодомором, як більш ефективною заміною депортацій і засобом покарання селян, як «саботажників» або «злодіїв», які цілком заслужили свою долю. Вчений вказав на три «фізичні елементи в передбачуваному злочині стосовно українців»: експорт зерна під час голоду (1,8 млн тон), яким можна було врятувати 5 млн людей; заборона міграції з УСРР і Північного Кавказу; відмова від закордонної допомоги. Іншим внеском М. Еллмана у концепцію навмисного людомору є докази про зміну перцепції Сталіна, який в 1932–33 рр. вважав росіян основою СРСР, а українців підозрілими. М. Еллман, за суворим підходом, кваліфікував геноцид українців Північного Кавказу. За «гнучким» визначенням, всі українці УСРР і Кубані стали жертвами геноциду в 1932–33 роках (як і росіяни та казахи у 1930–34).

Натомість ревізіоністську концепцію не геноцидного голоду підтримали окремі німецькі, румунські, шведські, бельгійські, турецькі, японські дослідники. Їх, як і решту прибічників теорії всеселянського голоду, об'єднує заперечення геноциду внаслідок тлумачення терміну лише в етнічному контексті та ігнорування української специфіки хлібозаготівель, яка перейшла у вилучення всіх харчових запасів у блокованих сотнях сіл та республіці загалом. У цьому випадку наявне нерозуміння тези Дж. Мейса, А. Граціозі та ін., яка заперечує версію адептів «селянської» інтерпретації голоду: Сталін перетворив обмежений голод в Голодомор, з метою не викоренити, а розсіяти українську націю, розбивши її селянство і знівечивши її еліту. Віддаючи належне Й. Дитчу (Швеція) за визнання Голодомору і потреби включення його до геноцидальних студій, очевидні помилки самого критика українських підручників. По-перше, питання про те, як Голодомор здійснювався на практиці, не було «оповите тишою», бо зачіпалося у всіх дидактичних працях. По-друге, в жодному з наведених Й. Дитчем наративів, а не те що «у більшості сучасних підручників історії» немає звинувачення в Голодоморі росіян. По-третє, участь українців у реалізації сталінського Голодомору не позбавляє його статусу антиукраїнського геноциду. У Голокості також брали участь і виконавці-євреї, що не заперечує його антиєврейського спрямування. Природно, що у підручниках, за їх призначенням, розповідається не стільки про «мотузку повішеного», скільки про замовника і організатора злочину, який тримав під прицілом виконавця.

Праця Д. Донмеза (2015) загалом має фаховий об'єктивний характер та є першим у Туреччині спеціальним дослідженням проблеми наслідків голоду

1932–33 рр. для сучасного українського суспільства. Але та частина дослідження, де йдеться про історіографічний дискурс щодо причин голоду виявляє неповну обізнаність Автора з аргументацією прибічників геноцидної концепції Голодомору. Похибки в класифікації Донмезом Голодомору зумовлені розумінням дослідником геноциду у вузькому – етнічному контексті. В. Гузун опублікував кілька книг з історії радянських людоморів на землях Молдавської АРСР у складі УСРР, які він вважає «румунським простором». Головними причинами штучного або ж «техногенного» голоду, що тривав з кінця 1920-х і досяг апогею у 1932–33 роках визначено розгнуздану конфіскацію зерна задля упокорення сільського трудівника і демпінгового експорту товарів з метою модернізації та мілітаризації СРСР.

Л. Мартенс (Бельгія) опублікував книжку «Заборонений Сталін» з критикою «нацистської концепції» Голодомору. Аргументи щодо «невинності» Сталіна у Голодоморі зводяться до 4-х тез: війни куркулів та «реакційних кіл» проти колективізації; посухи в Україні 1931 і 1932 рр.; епідемії тифу; «неминучого безпорядку» реорганізації сільського господарства. Тобто наслідки сталінського злочину виводяться як його причини. До цього добавлено твердження з арсеналу ревізіоністів про «допомогу» Україні у 1933 р. та наявність голоду і в Росії.

Загальною прикметною особливістю сучасної європейської історіографії Голодомору 1932–1933 рр. є найбільша регіональна і тематична дискретність досліджень, яка ускладнює виділення в різномовному і міждержавному наративі єдині теоретико-методологічні та концептуальні підходи. Проте в більшості країн Європи домінує геноцидна концепція Голодомору.

5. Загальний стан, тенденції та перспективи світової історіографії Голодомору. Окремим річищам світової історіографії голоду в УСРР 1932–1933 рр., крім власних прикметних ознак, притаманні **сукупні наукові здобутки**, які полягають в наступному:

– головним здобутком світової історіографії Голодомору за 85 років є вихід історіографічного дискурсу із емігрантського та, частково, західного інформаційного середовища на світовий науковий та інформаційний простір, імплементація історичної пам’яті про Голодомор в державній політиці України та національній свідомості українців;

– наукова розробка теми пройшла за цей час шлях від доказів самого факту замовчуваного більшовиками людомору, до ствердження його штучного та, врешті-решт, геноцидного характеру, закріплення цього концептуального положення вітчизняним та, частково, міжнародним законодавством;

– під час каденції президента В. Ющенка відбувся другий, після розпаду СРСР, сплеск розширення джерельної бази з історії Великого голоду, коли, з одного боку, вийшли друком найбільші збірники документів, спогадів та мартирологи жертв Голодомору в регіонах України, з іншого – побачили світ перші спеціальні збірники документів з історії голоду в СРСР 1932–33 р., переписка Сталіна з Кагановичем та інші першодруки з московських архівів, нові зарубіжні видання дипломатичних документів;

– студії з історії Голодомору поширилися у світовому географічному просторі і охопили близько 30 країн на різних континентах, а загальна кількість публікацій з теми налічує понад 20 тис. позицій;

– проблематика Голодомору на 5–6 історіографічних етапах утвердилася як складова світових геноцидних студій;

– відбулося інституційне оформлення наукових досліджень Голодомору в Україні і за кордоном (дослідницькі центри, спеціалізовані часописи тощо);

– зріс методологічний потенціал та міждисциплінарне різноманіття досліджень теми, рівень теоретичних узагальнень, вдосконалено дослідницький інструментарій голодоморних студій;

– з розпадом Радянського Союзу відбулася інтеграція світових наукових досліджень з історії «Великого перелому» в 1929–34 рр., яка ще далеко не вичерпана;

– в Україні з'явилися перші кваліфікаційні роботи та монографії з історіографії Голодомору.

Виявлено загальні характерні тенденції розвитку сучасного історіографічного процесу:

– значний вплив суспільно-політичних процесів та ідеології на джерельну базу, методологію, наукові результати дослідження теми як складової політики історичної пам'яті та інформаційної війни, що спостерігалося і раніше (радянський період, Гарвардський проект та ін.), та яскраво проявилося після прийняття Верховною Радою закону про Голодомор як геноцид і відповідної реакції міжнародної спільноти та негації Росії;

– істотне зниження темпів росту комплексу введених в науковий обіг історичних першоджерел з одночасним зростанням та швидким інформаційним поширенням через інтернет історіографічного джерельного масиву в 2010–18 рр.;

– тенденція поширення голодоморних студії на 5–6 історіографічних етапах на все нові країни: Португалія, Туреччина, Бельгія, Румунія, Болгарія, Білорусія, Казахстан, Латвія, Естонія, Хорватія, Угорщина, Австралія, Гонконг, Ізраїль та інші;

– тенденції інтернаціоналізації та практики колективних досліджень Голодомору;

– розгляд проблеми Голодомору як геноциду в порівнянні з іншими світовими геноцидами XX–XXI століть;

– збільшення кількості спеціальних монографічних праць з теми Голодомору в 2010–18 рр. (насамперед в Україні, США, Російській Федерації), в тому числі перших монографій історіографічного спрямування, які вийшли друком в Україні;

– кількісна і теоретична перевага досліджень Голодомору як геноциду українського народу («інтенціональних») над поодинокими розробками проблеми з ревізіоністських («функціональних») позицій та політизація таких студій в Російській Федерації;

– занепад версії «ненавмисного» голоду з природно-кліматичних та економічних причин, в рамках теорії модернізації, яка відстоюється окремими

дослідниками США, С. Віткрофтом, а переважно – на пострадянському маргінесі світового наукового дискурсу з теми (Росія, Білорусія);

– нові спроби інтегративного підходу до розгляду феномену Великого голоду з урахуванням можливого геноциду також і в російських регіонах (Поволжі) прибічниками геноцидної версії (С. Кульчицький, М. Еллман та інші) та національних особливостей Голодомору адептами всерадянської трагедії (В. Кондрашин, Г. Куроями та інші);

– спад гостроти світового наукового дискурсу з проблеми Голодомору між «ревізіоністами» і «тоталітаристами» з появою нових монографій С. Кульчицького, Е. Епплбом, Н. Наймарка, Т. Снайдера, Е. Чіннелли, Н. Девіса та остаточне переміщення його епіцентру до України, де крім представників трьох ідейно-наукових таборів (прорадянського, ліберально-ревізіоністського, національно-тоталітарного), гаряче дискутують між собою з питань демографії Голодомору прибічники його геноцидної концепції;

– стрімкий приріст в останнє десятиріччя історичних знань з проблематики рефлексії на Великий голод в СРСР зарубіжних політичних та суспільних кіл, журналістів (Г. Джонс – В. Дюранті), української еміграції;

– актуалізація і нарощування досліджень проблеми сучасної інструменталізації теми Голодомору в державній політиці історичної пам’яті та комеморативній практиці незалежної України, тон у яких завдає Г. Касьянов;

– зміщення пріоритетів – передусім вітчизняних гуманітаріїв – від вивчення причин трагедії до міждисциплінарних студій далекосяжних соціокультурних, соціально-психологічних, суспільно-політичних наслідків Голодомору, відображення їх на дітях, жінках, виконавцях злочинів, на стані сучасного політикуму (постгеноцидне суспільство);

– стрімке поширення в останні роки започаткованих на Заході студій соціальної історії, практики дослідження історії повсякдення, мікроісторії, локальної історії періоду «революції зверху» 1929–1933 рр. на пострадянському просторі;

– наростання тенденції до визнання голоду як більшовицького геноциду народів у наукових колах Білорусії та Казахстану на противагу офіційному запереченню геноциду в цих республіках – сателітах Російської Федерації;

– відродження в Україні гострої дискусії про демографічні наслідки Голодомору, яка тривала у 80 – 90-х роках та на початку XXI ст. на Заході.

В. Марочко у 2006 р. виокремив два основні проблемні напрямки зарубіжної історіографії: 1) з'ясування мотивів, причин, демографічних наслідків голоду в УСРР та його зв’язку з національним питанням; 2) політико-правова оцінка Голодомору як акту геноциду українського народу. Вважаємо, що ці напрямки залишаються провідними і для всієї світової історіографії, але перший з них за науковою логікою та інтенсивністю розробок вже давно має окреме розгалуження щодо наслідків голоду. Власне бачення дослідницьких перспектив пропонували й інші історики.

На наш погляд, можна виділити **сім основних проблемних напрямків світової історіографії Голодомору**:

1) провідним дискурсоутворюючим науковим напрямом залишається дихотомія навмисного (інтенціонального) чи ненаміреного (функціонального) голоду, співвідношення його об'єктивних і суб'єктивних причин та механізмів, яка й визначає характер оцінки самого явища та головну розбіжність між таборами «тоталітаристів» і «ревізіоністів»;

2) очевидно, цій же меті підпорядковані дослідження другого проблемного напряму – політико-правової оцінки Голодомору як акту геноциду українського народу та його порівняння з іншими геноцидами;

3) третій напрямок складають дослідження соціальної історії, зокрема історії повсякденності, буднів і настроїв різних верств села і міста під час сталінської «революції зверху»;

4) четвертим напрямком є мікроісторичні та регіональні дослідження, особливо поширені останнім часом на пострадянському просторі;

5) п'ятий – міждисциплінарні студії соціально-психологічних наслідків Голодомору (виконавці і жертви, гендерні студії, девіантна поведінка, постгеноцидний синдром, ментальність, культура тощо) із застосуванням антропологічного, психологічного, соціологічного, культурологічного та інших методів;

6) міждисциплінарні дослідження демографічних наслідків Великого голоду в СРСР та радянській Україні відповідно на засадах історичного, демографічного, статистичного та інших методів;

7) нарешті, окремо стоять на порядку дня популярні останнім часом дослідження у світлі культурної історії: боротьби за правду про голод, поточної комеморативної практики та інструменталізації історичної пам'яті про трагедію в минулому і сучасному політичному контексті в Україні і світі.

Зважаючи на здобутки та недоліки світової історіографії Голодомору, виділимо **першорядні дослідницькі завдання і предметні напрями** подальшого дослідження теми. За методологічними, теоретичними та суб'єктно-технологічними параметрами можна виділити наступні дослідницькі перспективи:

- підвищення методологічного рівня досліджень у напрямі від поширеної (особливо на пострадянському просторі) афірмативної і телеологічної практики підпорядкування минулого заданій меті та сучасній суспільно-політичній ситуації – до критичної історії на засадах історизму;

- розвиток синергетичних та всебічних підходів до дослідження проблеми Голодомору, які передбачають не лише суб'єктно-об'єктне відображення подій 1932–33 рр. в площині влада – населення, а й зворотні суб'єктні впливи, а також врахування інтенціоналістами аргументів прибічників модернізаційної теорії, а з іншого боку – залучення до дослідницьких моделей функціоналістів щодо сталінського тоталітаризму та особливостей України;

- утвердження пріоритету концептуального та аналітичного підходу до дослідження феномену Голодомору перед описово-ілюстративним, (бібліографічним в історіографії) та піднесення рівня теоретичного аналізу систематизації і синтезу однотипного емпіричного матеріалу (рівня інтелектуальної історії в історіографії);

- розвиток міждисциплінарних наукових досліджень та сукупного залучення наукових методів до історичного дослідження (наприклад, до співвідношення понять «голод» – «Голодомор» – «злочин проти людства» – «геноцид», до проблеми наслідків комуністичного людомору);

- переосмислення подій та явищ періоду «великого перелому» як на макрорівні (програмні цілі правлячої партії, характеристика режиму, місце України в соціально-економічної стратегії, національній політиці, зовнішнє становище СРСР тощо), так і на рівні малодосліджених аспектів мікроісторії, регіоналістики, повсякдення українського селянства;

- компаративні студії вітчизняного і зарубіжного доробку в осмисленні історії Великого голоду 1932–33 рр., його кваліфікації як геноциду, спільних і відмінних рис радянських голодів 20 – 40-х років та конструктивна оцінка наукових підходів різних акторів і шкіл світового історіографічного процесу;

- подальші археографічні розробки та джерелознавче дослідження теми на основі критичного підходу до використання різних груп історичних та історіографічних джерел;

- вихід історіографічних досліджень на рівень рефлексії істориків другого рівня (Г. Касьянов), які б пропонували системний критичний аналіз розвитку історичних знань з теми в хронологічному і концептуальному вираженні та відбивали комплексне бачення сучасного стану і перспектив «голодоморних» студій.

Перспективними є дослідження за наступними внутрішніми об’єктно-утворюючими та зовнішніми об’єктно-наслідковими інтегральними ознаками:

- соціально-економічний – врожайність та погодні умови; особливості розкуркулення та колективізації в УСРР; господарський стан села на початку 30-х років, пропорції та плани українських поставок продовольства; особливості хлібозаготівель та податкових зборів у республіці; матеріальне становище колгоспників та одноосібників; практика «твердоздатчиків». «зустрічних планів», повернення авансів; стан оплати трудоднів, роль і практика торгсінів; експортно-імпортні маневри СРСР у 1932–1933 рр.; тіньова економіка Голодомору, спекуляції і крадіжки; норми розподілу в містах; допомога голодуючим із Заходу; матеріальний стан жінок, дітей, інвалідів та інших соціальних категорій;

- ідеологічний та суспільно-політичний – система політичних рішень влади щодо українського села під час «революції зверху»; політичний алгоритм організації «боротьби за хліб» в УСРР у 1932–1933 рр., роль центральних та місцевих політичних акторів у організації голоду; репресивна діяльність надзвичайної комісії з хлібозаготівель; заходи на згортання українізації; утворення надзвичайних комісій; блокування переміщення селян; практика «чорних дощок», реквізицій продовольства; блокада сіл і республіки; депортації; репресії партійних кадрів, інтелігенції республіки; ідеологічна кампанія проти «саботажників», «куркулів», «петлюрівської контрреволюції; засекречення інформації та дезінформація СРСР про Голодомор; відмова від допомоги зарубіжних країн тощо;

- морально-етичний, соціально-психологічний та соціокультурний аспекти – співвідношення особистої вини організаторів, «призвідців» і виконавців Голодомору різних категорій урядовців, активістів, соціальних і етнічних прошарків (колабораціоністи, свідки і жертви); ставлення різних соціальних верств (управлінці, робітники, військовослужбовці, інтелігенція тощо) до державного насильства проти селян; сприйняття селянами колгоспного ладу до і після трагедії; ставлення селян до колгоспної праці та майна, до роботи на землі внаслідок «розселянювання»; вплив голодування на формування стереотипів соціальної поведінки українців, на управлінців республіки, на відносини між містом і селом; наслідки «другої кріпаччини» (паспортного контролю); деформації у масовій психології свідків голоду та їх нащадків з виправданням і наслідуванням поведінки активістів («стокгольмський синдром»); аналіз наслідків «терористичної» функції Голодомору як засобу покарання та «виховання» тощо;

- соціально-демографічний аспект – уточнення кількості втрат від голоду за рахунок вдосконалення методики підрахунків; визначення смертності українського населення в зонах голоду за межами УСРР; динаміка міграційних процесів в обрахуванні масштабів смертності від голоду; статистика смертності від голоду в містах і селах; вікова та статева структура прямих і непрямих втрат; втрати від голоду в порайонному і селищному вимірі; уточнення національного складу загиблих від голоду в УСРР і, особливо, за її межами; корекція кінцевих результатів із врахуванням прогностичних оцінок радянських демографів; проблеми достовірності і повноти фіксування демографічної інформації місцевими органами; далекосяжні демографічні наслідки (народжуваність, хвороби, рання смертність, тривалість життя тощо);

- історико-правовий – семантичний зміст і співвідношення категорій «геноцид», «етноцид», «соціоцид», «демоцид», «Голокост» з поняттям «Голодомор»; перетворення правоохоронної системи у 1932–1933 рр. в карально-репресивну; порушення правових норм і людських прав в УСРР на початку 30-х рр.; стан міжнародного визнання Голодомору актом геноциду українського народу; правова кваліфікація Голодомору як геноциду в широкому і вузькому вимірі; історико-правові оцінка доведення чи спростування положень концепції голоду-геноциду українського народу; компаративний аналіз геноцидів XX ст. і визначення особливостей української трагедії; проблема злочинців і жертв геноциду у правовому вимірі;

- емпіричний та локальний аспекти – регіональні особливості організації та перебігу Голодомору; технологія організації Голодомору на місцевому рівні; органи та виконавці партійної політики на місцях (уповноважені, партійно-комсомольський актив, «буксири», 25-тисячники, комнезамівці); дії спецслужб в організації злочину; блокада постачання сіл; вилучення з магазинів, крім іншого, палива і солі; нищення в людських обійстях жорен та ступ; масова переробка зерна на спирт; вилучення в селян майна, землі, житла; заготівля в 1932–1933 рр. собак і котів, навала мишей («миші з'їли людей») та шкідників рослин; розправи влади і селянські самосуди; становище дітей; канібалізм і трупоїдство; опухання і дистрофія; епідемії і пошесті; способи виживання;

вбивства і крадіжки на ґрунті голоду; форми опору селян насильству; голод в містах;

- інформаційний та комеморативний аспекти – вшанування жертв голоду; засекречення та фальсифікація подій Голодомору в Радянському Союзі; поширення правди про Голодомор українцями в еміграції, журналістами та дипломатами; реакція політичних кіл Заходу на повідомлення про голод; усна історія Голодомору; Великий голод в літературі і мистецтві; пам'ять про трагедію як елемент історичної політики; перебіг боротьби за визнання Голодомору як геноциду в сучасній Україні; протидія Російської Федерації міжнародному визнанню Голодомору геноцидом; інформаційна та політична реакція зарубіжних країн; форми і методи комеморативних заходів і таке інше;

- археографічний та історіографічний напрями – введення до наукового обігу, систематизація та джерелознавчий аналіз нових історичних джерел, неопублікованих матеріалів, документів, свідчень очевидців голоду; критична оцінка методів підбору та ступеня достовірності радянських документів, виданих за останні роки в Російській Федерації; спеціальне історіографічне дослідження окремих пластів іноземної та вітчизняної літератури та окремих аспектів проблеми Голодомору; створення комплексних історіографічних праць компаративного характеру; дослідження наукового вкладу та специфіки історіописання окремих науковців історіографічних шкіл, концептуально-теоретичних напрямів;

Крім того, спеціального висвітлення і обговорення чекають деякі специфічні проблеми та окремі ідеї світового дискурсу історії Голодомору:

1) стосовно причин і технології Голодомору:

- С. Кульчицький зауважив замовчування в наукових колах його концепції обмеження геноцидного «нищівного удару» Сталіна періодом від його телеграми в Харків 1 січня (за Кульчицьким, «рушниця, що куриться» або «весь 1933 рік») до постанови ЦК ВКП(б) про допомогу голодуючим 7 лютого, супроводжуваним територіальною та інформаційною блокадою;

- залишається актуальним спростування хибної методології представників ревізіоністського табору та російських істориків, за якою надмірні хлібозаготівлі, як головна причина голоду 1932–1933 рр. в російських регіонах, екстраполюється і на Україну та Кубань, які, насправді, були блоковані і позбавлені всього продовольства;

- потребує розробки чи спростування тлумачення С. Кульчицьким, Т. Боряк та іншими істориками сталінської продовольчої допомоги 1933 р. як чинника керованого Голодомору, фактора «виховання» селянства;

- фахівці визначають різну кількість системних заходів влади 1932–33 рр. в якості ознак спрямованого Голодомору-геноциду (В. Косик – 3, С. Кульчицький – 4, Н. Верт – 4, але з іншою В. Сергійчук – 6, Т. Снайдер – 7 «вбивчих практик», П. Брицький – 8 тощо), що потребує глибшого обґрунтування та уточнення критеріїв цих ознак і їх кількості;

- інша дослідники, вслід за Р. Лемкіним і Дж. Мейсом, наголошують, що геноцидні заходи виходять за рамки організованого голоду і включають репресії проти інтелігенції, Церкви, керівних кадрів республіки;

- назріло спеціальне дослідження деморалізуючого впливу прийняття липневою (1932 р.) конференцією КП(б)У непомірного плану хлібозаготівель для республіки, яке Ю. Шаповал називає «спусковим гачком Голодомору», та реакції на нього місцевого керівництва, селянських мас;

- недостатня дослідницька увага висунутим ще у 60-х роках припущенням: К. Кононенка про те, що селян нищено не для покарання, а як зайвих споживачів хліба, що перегукується з поміченим С.Трапезніковим фактом вилучення категорії селян з рознарядки держпостачу продовольства на 1932 р.;

- треба розібратися наскільки вплинули на інтенсивність Голодомору в регіональному і хронологічному вимірі зауважені дослідниками фактори: децентралізовані хлібозаготівлі (С. Віткрофт), проблема «миші з'їли людей» (С. Нефьодов), запровадження блокади України (Н. Верт), переробка зерна на спирт або інші чинники;

- не знайшли належного відгуку докази М. Еллманом того, що Сталін планував і вже розпочав масові депортації українських селян, але, через технічні та економічні труднощі, замінив їх голодовим нищенням;

2) стосовно ролі і мотивів дій Сталіна як головного винуватця злочину:

- все ще не знайшла належної уваги антитеза спланований голод (Дж. Мейс, В. Василенко, Ч. Райца, Е. Чіннелла та ін.) – ситуативно використаний голод (А. Граціозі, Г. Куромія, Д. Пеннер та ін.), що потребує ретельнішого простеження намірів і дій Сталіна і Політбюро, як задовго до Голодомору, так і в 1932–1933 рр.;

- чекають подальшого дослідження гіпотеза С. Кульчицького про зміну поглядів Сталіна з національного питання на великодержавні і проросійські у листопаді 1932 р., спостереження Г. Єфіменка, Ю. Шаповала про початок перетворення «петлюрівської українізації» на «більшовицьку» з призначенням 24 січня 1933 р. в Україну П. Постишева та інші ознаки синхронного наступу Кремля на українське селянство та інтелігенцію селянство;

- малодосліджені питання впливу на геноцидні дії у 1932 р. психологічного стану та рецепцій Сталіна, з його «бандитським» досвідом війни і підпілля (С. Роузфілд), винесеним із дитинства «несексуальним садизмом» (Е. Фромм), догматизмом і підозрілістю, в ситуації опору його політиці в партії, в республіках, в селянських масах, зрештою, із сімейним крахом, на що звернули увагу М. Еллман, Л. Рібейро, з тезою останнього про «кумулятивну радикалізацію» господаря Кремля в цей час;

- потребує додаткового дослідження теза про специфічний сталінський геноцид у випадку Голодомору, позаяк, на думку Н. Наймарка, Сталін, на відміну від Леніна, не керувався раціональними мотивами і засобами дій;

- певним інтелектуальним викликом для дослідників Голодомору є теза В. Кондрашина про те, що «Сталін нікого не боявся і документи не ховав», особливо у співвідношенні із думкою Девіса-Віткрофта, що радянський вождь не організовував геноцид, а діяв з відчаю через скрутне внутрішнє і зовнішнє становище країни;

3) стосовно хронології Голодомору і його співвідношення з іншими радянськими голодівками:

- подолання розбіжностей у визначенні хронології Голодомору, який більшість науковців датують кінцем листопада 1932 р. – першою половиною 1933 р., тоді як частина дослідників, як-от В. Марочко, «розтягують» Голодомор на 22 місяці (1931–1933 рр.) або і більше, внаслідок чого нівелюється різниця між геноцидом в УСРР і голодом у зернових регіонах СРСР;

- відкритим залишається питання В. Кондрашина, чому ж, у разі вірогідності версії С. Кульчицького про січневий геноцидний удар, пік Голодомору припав лише на квітень-липень 1933 р.;

- частина «інтенціоналістів», вслід за Р. Лемкіним і Дж. Мейсом, відзначають перманентний національний геноцид, починаючи з 20-х років (Р. Сербин, Л. Гриневич – 1928–34 рр., В. Гузун – 1929–33 рр.), інші (Л. Рібейро, Н. Верт, А. Граціозі) наголошують на подвійному – соціальному і національному – ударі 1932–33 (або 1932–34 рр.), що також потребує уточнення;

- доцільно продовжити вивчення положень про намірені голоди як «репетиції» Голодомору 1921–1923 рр. (В. Сергійчук, Р. Сербин) та 1928–1929 рр. (Л. Гриневич) або у варіанті: закорінений у голоді 1921–1923 років, спланований у 1928–1929 рр. (М. Антонович);

- окремого вивчення заслуговує теза О. Воловини про те, що Голодомор був наслідком соціальної інженерії, тоді як голоди 1921–23 і 1946–47 років – збігом соціальної інженерії з природними катаклізмами на противагу тезі О. Веселової про останній голод як геноцид України;

4) стосовно демографічних наслідків Голодомору:

- необхідне узгодження щодо критеріїв коректності джерел і методик, які використовуються «мінімалістами» (демографами, С. Кульчицьким, С. Віткрофтом, Г. Єфіменком та ін.) і «максималістами» (В. Марочком, В. Сергійчуком, О. Стасюк та ін.) для уточнення демографічних втрат в Україні внаслідок Голодомору;

- треба визначити ступінь вірогідності версії С. Віткрофта – С. Кондрашина про надсмертність на Київщині і Харківщині через децентралізовані заготівлі після лютого 1933 р.; коректність історичної та економічної гіпотез групи Воловини – Рудницького (відношення максимумів смертності до епіцентрів повстанського руху, до обсягів продовольчої допомоги у порівнянні із зерновими регіонами);

- доцільно продовжити рідко практиковані компаративні регіональні студії Голодомору, які зокрема, допоможуть прояснити виявлений демографами парадокс 1932–33 рр., коли найбільша смертність вразила вразила не зернові регіони Півдня, а лісостеп, та уточнити порайонні особливості людомору, які подекуди вражають диспропорціями, в тому числі за національною ознакою;

- заслуговує уваги краєзнавців запропоноване В. Марочком і В. Сергійчуком історико-демографічне дослідження порайонної смертності у

роки Голодомору та деяких інших демографічних маркерів, що могло би наблизити консенсус між українськими прибічниками класичного та емпіричного наукових підходів щодо кількості жертв геноциду;

5) стосовно соціокультурних та психологічних обставин і наслідків Голодомору:

- дійсно перспективними є, виділені окремими історіографами як генеральний напрям, студії соціальної історії з виявленням особливостей повсякденного життя, настроїв та поведінки людей під час голодного лихоліття, специфіки виживання в умовах голоду серед різних соціальних груп;

- залишається актуальним вивчення морального вибору організаторів, виконавців, свідків і жертв злочину, визначення міри вини і відповідальності організаторів і виконавців, їх впливу на поведінку оточення: «вірьовка повішеного» за Й. Дитчем, «стокгольмський синдром» (І. Рева та ін.);

- потребує окремого дослідження питання наскільки теорія «постгеноцидного суспільства» Дж. Мейса відповідає реаліям суспільного стану в посткомуністичній Україні на різних етапах незалежного державотворення;

6) щодо історико-правової доказової бази кваліфікації Голодомору як геноциду та його компаративних досліджень:

- є потреба історико-правових студій доказів мотивації Кремлем планування і здійснення Голодомору в політичних цілях відповідно до чотирьох положень концепції Чалка–Йохансона;

- важливе подальше історико-правове обґрунтування геноцидної концепції Голодомору відповідно до Конвенції ООН 1948 р., сучасного міжнародного права у зв’язку з геноцидами на Балканах і в Руанді, продовження імплементації теми в світовий науковий дискурс з історії геноцидів;

- донесення до керівництва України та міжнародної спільноти доказів, що у 1933 р. влада позбавила селян не тільки зернових ресурсів, а всіх засобів до існування (що означало вбивство частини соціуму заради «виховання» інших) для визнання геноциду українського народу світовою спільнотою;

- є перспективним дослідження класифікації Голодомору та інших радянських голодів в Україні в світлі концепції чотирьох стадій «faminogenic» Д. Маркуса, визначених за критерієм інтенціональності, та 4-х фаз голоду, за Н. Вертом, з прив’язкою до подій в Україні кінця 1931 – середини 1933 р.;

- потребує вивчення питання доцільності визначення Голодомору в координатах «комуністичних масових вбивств» (Б. Валентино) чи «масового винищення» («mass extermination»), за дефініцією Е. Яна, зі складовими демоциду, політикоциду та соціоциду;

- варто продовжити розпочатий порівняльний аналіз Голодомору з Великим голодом в Китаї, геноцидами у Камбоджі, Руанді тощо;

- необхідно продовжити компаративні студії комуністичних голодів в Україні та інших регіонах СРСР, зокрема з компактним проживанням там українців, та перевірки геноцидної гіпотези штучного голоду в зернових регіонах СРСР чи (або також) в національно-територіальних утвореннях;

7) щодо історіографічних та джерелознавчих досліджень

- наростає потреба подальших історіографічних досліджень на рівні інтелектуальної історії, синтезних праць з проблеми Голодомору істориків «другого рівня», які вже зявляються в українському науковому середовищі;

- відчутна необхідність біографічних та просопографічних досліджень з історії формування життєвих принципів, концептуальних позицій, наукової лабораторії провідних дослідників Голодомору, за прикладом публікацій про Дж. Мейса, Р. Конквеста, С. Кульчицького та ін., які побачили світ в останні роки;

- залишається злободенним дослідження опублікованих матеріалів усної історії Голодомору, та архівних документів, найперше, місцевих архівів та матеріалів ОДПУ, які найбільш яскраво засвідчують перебіг «сільського терору», обставини і наслідки смертельних жахіть 1933 р.

Звичайно, наведений перелік перспективних напрямів і джерел дослідження теми Великого голоду в Україні, осмислення цього гранднаративу вітчизняної історії не є вичерпним, але окреслює широке поле для подальшої наукової роботи.

Отже, як підтверджується наростаючим валом наукових розробок проблеми Голодомору, інтеграцією їх в світові геноцидні студії, а також суспільно-політичним резонансом, історія, археографія та історіографія теми зберігатиме когнітивну привабливість і певний евристичний потенціал в майбутньому. Крім того, існує непроминущий суспільно-виховний і моральний запит в сучасній Україні на знання, усвідомлення і міжнародне визнання Голодомору як геноциду українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Історіографічні джерела

1.1. Наукові та науково-популярні дослідження

1.1.1. Індивідуальні монографії

Абрамов Б. Партия большевиков – организатор борьбы на ликвидацию кулачества как класса. Москва : Госполитиздат, 1952. 135 с.

Авраменко Ю. Голодомор 1932–33 років в Україні та на Переяславщині / Ю. Авраменко. Переяслав-Хмельницький : СКД, 2008. 239 с. : табл., фотогр.

Анисимов Н. Победа социалистического сельского хозяйства: (К итогам тридцатилетия Советской власти). Москва : Сельхозгиз, 1947. 127 с.

Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.

Бадмаева Е. Н. Нижнее Поволжье: опыт и итоги реализации государственной политики в социально–экономической сфере (1921–1933 гг.): монография / отв. ред. К. Н. Максимов. Элиста : ЗАОр «НІ ІІІ «Джангар», 2010. 544 с.

Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1979. 424 с.

Безансон Ален. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / переклад Т. Марусик. Київ : Пульсари, 2007. 136 с.

Белебеха І. О. Русосталінська машина смерті для українства в 1931–1933 роках. *Белебеха І. О. Україна і комунізм: у 2 кн. Кн. 2. Сталінізація України (1924–1953).* Харків : Факт, 2003. С. 291–348.

Бердяев Николай. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж : Copyright by YMCA–PRESS, 1955. 158 с.

Бойко Ю. Шлях нації. Париж; Київ; Львів : Укр. слово, 1992. 126 с.

Бондарев В. А. Крестьянство и коллективизация: многоукладность социально-экономических отношений деревни в районах Дона, Кубани и Ставрополья в конце 20-х – 30-х годах ХХ века / отв. ред. А. П. Скорик. Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦ ВШ, 2006. 520 с.

Бондарев В. А. Фрагментарная модернизация постоктябрьской деревни: история преобразований в сельском хозяйстве и эволюция крестьянства в конце 20–х – начале 50–х годов ХХ века на примере зерновых районов Дона, Кубани и Ставрополья: монография / отв. ред. А. П. Скорик. Ростов на Дону: Изд–во СКНЦ ВШ, 2005. 580 с.

Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. / под. ред. Д. Ф. Вирника. Киев : Изд–во Акад. наук УССР, 1957. 442 с.

Боффа Джузеппе. История Советского Союза: В 2 т. Т. 1 : От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин, 1917–1941 / пер. с итал. Москва : Международные отношения, 1990. 628 с.

Брицький П. П. Голодомори в радянській Україні. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2013. 312 с.

Бродель Фернан. Грамматика цивилизаций. Москва : Весь мир, 2008. 552 с.

Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / перекл. з франц. Г. Філіпчук. Київ : Основи, 1995. 542 с.

Буровский Андрей. Апокалипсис ХХ века. От войны до войны. Москва : Яуза, Эксмо Город, 2011. 607 с. URL: https://history.wikireading.ru/43713 (дата звернення: 27. 10. 2018).

Василенко В. А. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ : Вид–во ім. Олени Теліги, 2009. 104 с.

Васильєв Валерій, Подкур Роман. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ : Видавець В. Захаренко, 2017. 264 с.

Васильєв Валерій. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.

Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.). Вінниця : ЛОГОС, 1997. 536 с.

Верт Никола. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / пер. с фр. А. И. Пигалева. Москва : РОССПЭН, 2010. 447 с.

Виола Линн. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / 2–е изд. ; пер. с англ. А. В. Бардина. Москва : РОССПЭН, 2010. 367 с.

Височенко А. С.С.С.Р. без маски. 2-е вид. Вінніпег : Накладом і друком «Нового шляху», 1952. 196 с.

Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія : політичний портрет Й. В. Сталіна : у 2 кн. Київ : Політвидав України, 1989. Кн. 1. 597 с.

Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. Москва : «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. 623 с.

Гадамер Х.–Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / пер. с нем.; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. Москва : Прогресс, 1988. 704 с.

Гайдеґґер Мартін. Дорогою до мови / пер. з нім. В. Кам'янця. Львів : Літопис, 2007. 232 с.

Генкина Э. Б. СССР в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства (1930–1934): монография. Москва : Госполитиздат, 1952. 522 с.

Гобсбаум Ерік. Вік екстремізму : коротка історія ХХ віку. 1914–1991 / пер. з англ. О. Мокровольский. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2001. 543 с.

Грациози Андреа. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне, 1917–1933 / пер. с англ. Л. Ю. Пантина. Москва : РОССПЭН, 2001. 96 с.

Григоренко П. Г. В подполье можно встретить только крыс... Нью–Йорк : Детинец, 1981. 844 с. : илл.

Гриневич Людмила. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Т. I: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років: кн. 3 / НАН України; Ін-т історії України; Український науковий ін–т Гарвардського ун–ту; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Ін-т Критики. Київ : Критика, 2012. 264 с.

Гришко В. І. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під Советами: загал, огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсовєтській Україні за 40 років (1918–1958). Новий Ульм : Україна, 1958. 224 с.

Гришко В. І. Український «Голокост», 1933. Нью–Йорк; Торонто : ДОБРУС; СУЖЕРО, 1978. 128 с.

Губман Б. Л. Смысл истории: очерки современных западных концепций / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва : Наука, 1991. 189 с.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.

Данилов В. П. Избранные труды: в 2–х частях. Ч. 2. История крестьянства России в ХХ веке. Москва : РОССПЭН, 2011. 831 с.

Данилов В. П. Создание материально технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства. Москва : Изд во АН СССР, 1957. 452 с.

Дзюба І. М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П’ятдесят років без Сталіна. Київ : Криниця, 2003. 144 с. (Сер. «Моя книгозбірня»).

Дідоренко Л. Д. Голодомор 1932–1933 рр. на Краснопільщині. Суми : Еллада, 2007. 83 с. : іл., портр.

Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 р.) : монографія. Київ : Ніка–Центр, 2008. 368 с.

Дройзен Иоганн Густав. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории. Санкт–Петербург : Владимир Даль, 2004. 581 с.

Дэвис Норман. История Европы / пер. с англ. Т. Б. Менской. Москва : АСТ : Транзиткнига, 2005. 943, [1] с: ил.

Епплбом Енн. Червоний голод: війна Сталіна проти України : Київ, HREC PRESS, 2018. 440 с.

Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30–ті рр. ХХ століття. Київ : НАН України, Інститут історії України, 1994. 72 с.

Єфіменко Г. Г. Національно–культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). Київ : Інститут історії України, 2001. 304 с.

Зашкільняк Леонід. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львівський нац. університет ім. Ів. Франка,1999. 224 с.

Зеленин И. Е. Сталинская «революция сверху» после «великого перелома». *1930–1939 : политика, осуществление, результаты* / отв. ред. А. С. Сенявский ; Ин–т рос. истории РАН. Москва : Наука, 2006. 315 с.

Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально–Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. Москва : Собрание, 2009. 288 с.

Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.). Москва : Наука, 1972. 360 с.

Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30–х годов). Москва : Интерфакс, 1994. 272 с.

Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.). Москва : Институт российской истории, 2000. 350 с.

Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія. Тернопіль : Джура, 2012. 294 с.

Касьянов Георгій. Передмова до другого видання. *Касьянов Георгій. Розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні).* Харків : Вид-во «Фоліо», 2018. С. 3–5.

Касьянов Георгій. Розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків : Вид-во «Фоліо», 2018. 302 с.

Киссель М. А. Философская эволюция Ж.–П. Сартра. Ленинград : Лениздат, 1976. 239 с.

Кіндратенко Анатолій. Етнічні війни проти українців. Київ : МАУП, 2007. 304 с.

Ковалевський Микола. Україна під червоним ярмом: документи і факти. Варшава; Львів : Схід, 1936. 204 с.

Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи, 1996. 615 с.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в российской деревне. Пенза : Изд-во ПГПУ, 2003. 366 с.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. 2-е изд., доп. и перераб. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 566 с.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. Часть IV. URL : http://www.fedy-diary.ru/?page_id=6625 (дата звернення: 05. 08. 2016).

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 519 с.

Кондрашин В. В. Историки-аграрники России XX – начала XXI вв.: творческий путь и международное сотрудничество. Прага : Vedecko vydavatelske centrum «Sociosfera-CZ», 2014. 198 с.

Кондрашин В. В. Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и её результаты (1929–1934 гг.). Москва : Политическая энциклопедия, 2014. 375 с.

Конквест Роберт. Жатва скорби : советская коллективизация и террор голодом / пер. с англ. И. Коэн и Н. Май; под ред. Михаила Хейфеца. London : Overseas Publications Interchange (OPI), 1988. 618 с.

Конквест Роберт. Жнива горя : Радянська колективізація і терор голодом. Нью- Йорк; Оксфорд : Вид-во Оксфорд. ун-ту, 1986. 412 с.

Конквест Роберт. Жнива скорботи : радянська колективізація і терор голодом / пер. з англ. Київ : Либідь, 1993. 384 с.

Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / пер. с англ. О. Мокровольський. Київ : Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. 371 с.

Кононенко Констянтин С. Україна і Росія. Соціально–економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / Укр. технічно-госп. ін–т. Мюнхен : Логос, 1965. 535 с.

Косик Володимир. Україна – довга і важка боротьба за існування. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2014. 277 с.

Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.

Костюк Григорій. Криваві роки: (До історії голоду і терору в Україні) / *Костюк Григорій. На магістралях доби*. Торонто; Балтімор : Смолоскип, 1983. С. 127–155.

Костюк Григорій. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. Київ : Смолоскип, 1995. 508 с.

Кравченко Богдан. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні ХХ століття / пер. з англ. В. Івашко та Д. Корнієнко. Київ : Основа, 1997. 404 с.

Краев М. А. Победа колхозного строя в СССР. Москва : Госполитиздат, 1954. 720 с.

Кугутяк Микола. Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років). Івано-Франківськ : Прикарпатський ун–т ім. Василя Стефаника, 1994. 72 с.

Кульчицький С. В. «Великий перелом». Історія України: нове бачення: в 2 т. / під заг. ред. В. Смолія. Т. 2. Київ : Україна, 1996. С. 214–255.

Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / НАН України, Інститут історії України. Київ : Наш час, 2008. 238 с.

Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ : Ін–т історії України НАНУ, 2005. 220 с.

Кульчицький С. В. Голод–геноцид в Україні: матеріали до навчального курсу / Ін–т історії України НАН України; Нац. ун–т «Києво–Могилянська академія». Київ : 2006. 256 с.

Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 11).

Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ: Україна, 1991. 431 с.

Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. 424 с.

Кульчицький Станіслав. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.

Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930–х рр. Київ : Інститут історії України, 2014. 208 с.

Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.

Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. Київ :Темпора, 2013. 504 с.

Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.

Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні, 1929–1941 рр. Львів : Вид–во Львівського університету, 1965. 280 с.

Лазарович М. В. І було пекло на землі. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні : передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. 619 с. : іл., табл.

Лаптев И. Д. Советское крестьянство. Москва : Сельхозгиз, 1939. 171 с.

Лизогуб Ю. М. Рабочий класс СССР в борьбе за победу колхозного строя 1928–1937. Львов : Вища школа, 1978. 174 с. : ил.

Лисяк–Рудницький Іван. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ : Основи, 1994. 573 с.

Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). Київ : Генеза, 2005. 368 с.: іл.

Луман НиклаС. Введение в системную теорию / ред. Дирк Беккер; пер. с нем. К. Тимофеев. Москва : Логос, 2007. 360 с.

Лыч Г. М. Трагедыя беларускага сялянства. Мінск : Інстытут кіравання, 2003. 268 с.

Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : учеб. пособие для экон. и инженерно-экон. вузов и фак–тов. Изд. 3-е. Москва : Госполитиздат, 1952–1956. Т. 3: Социализм. 1956. 643 с.

Майстренко Иван. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. 3–6 Мюнхен : Сучаснисть, 1978. 224 с.

Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Ч. 2. Мюнхен : [б. в.], 1969. 107 с.

Максудов С. Потери населения. Benson : Chalidze publications, 1989. 298 с.

Мандрик Я. І. Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 рр. Івано–Франківськ : [б. в.], 1998. 253 с.

Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: монографія. Київ : МАУП, 2003. 114 с.

Маркова Світлана. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам’янець–Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 544 с.

Марочко В. І. Голодомор на Донбасі. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2015. 96 с.

Мартенс Людо. Другой взгляд на Сталина (Запрещенный Сталин) / пер. с англ. Л. В. Боброва. Москва : ООО ТД Алгоритм, 2015. 538 с.

Мартенс Людо. Запрещённый Сталин. Москва : Эксмо, 2010. 416 с.

Марунчак Михайло. Нація в боротьбі за своє існування 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. Вінніпег : УВАН, 1985. 144 с.

Маслюк А. М. Переживання людиною довготривалої фізіологічної деривації: (на матеріалах голодоморів в Україні) : монографія. Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2011. 178 с. : рис., табл.

Махорін Г. Л. Опір Голодомору в 1932–1933 р. Житомир : В. Котвицький, 2008. 88 с.

Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир : Євенок О. О., 2017. 168 с.

Медведев Рой. К суду истории. Генезис и последствия Сталина. New York, 1974. 566 с.

Медведев Р. А. Они окружали Сталина Москва : Политиздат, 1990. 351 с.

Микулинский С. Р. Контраверза: интернализм–экстернализм – мнимая проблема. Москва : Наука, 1977. 147 с.

Миронин Сигизмунд. «Голодомор» на Руси. Москва : Алгоритм, 2008. 224 с.

Миронин Сигизмунд. Миф о «голодоморе» 1932–1933 годов. *Миронин Сигизмунд. Сталинский порядок.* Москва : Алгоритм, 2007. С. 12–61.

Митков Василий. Голгофа болгар Таврии : анатомия репрессий (1920-е – 1940-е годы). Запорожье : Тандем–У, 2009. 244 с. ил.

Михина Е. М. История ментальностей, историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах. Москва : Росс. Гос. гуманит. ун–т РГГУ, 1996, 254 с.

Млечин Леонид. Осажденная крепость. Нерассказанная история первой холодной войны. Москва : ЗАО «Изд–во Центрполиграф», 2013. 432 с.

Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР (1929–1932 гг.). Москва : Изд–во МГУ, 1966. 231 с.

Мудрий Василь. Лихоліття України. Львів : Вид–ча спілка «Діло», 1933. 132 с.

Мухин Юрий. Кликуши Голодомора. Москва : Яуза–пресс, 2009. 288 с.

Наддніпрянець В. Українські націонал – комуністи: їх роля у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр. Мюнхен : Накладом Укр. Нац. Гвардії, 1956. 104 с.

Надькин Т. Д. Деревня Мордовии в начале 30–х годов: коллективизация, репрессии, голод. Саранск : Мордов. гос. пед. ин–т, 2004. 78 с.

Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / пер. з англ. В. Старка. Київ : Вид. дім «Києво–Могилян. Академія», 2011. 135 с.

Немаков Н. И. Коммунистическая партия – организатор массового колхозного движения (1929–1932 гг.). Москва : Изд–во Московского ун–та, 1966. 269 с.

Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги сталинской коллективизации : монография / М–во обр. и науки РФ, ФГБОУ ВПО «Тамб. гос. ун–т им. Г. Р. Державина». Тамбов : Изд. дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2013. 283 с.

Николаева И. Ю. Проблема методологического синтеза и верификации в истории в свете современных концепций бессознательного : монография / под ред. Б. Г. Могильницкого. Томск : Изд. Томского ун–та, 2005. 302 с.

Никулихин Я. П. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в первой пятилетке. Москва : Партиздат, 1934. 143 с.

Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950–ті рр.). Історико–статистичне дослідження: монографія. Донецьк : Вид–во Донецького нац. ун–ту, 2003. 624 с.

Олежко Нестор. Аграрна політика большевиків (Спроба історичного аналізу). Торонто : Наша книгозбірня, 1947. Ч. 5. 103 с.

Орлянський В. С. Євреї України в 20–ті – 30–ті роки XX сторіччя: соціально–політичний аспект. Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. 254 с.

Осколков Е. Н. Победа колхозного строя в зерновых районах Северного Кавказа. (Очерки истории партийного руководства коллективизацией крестьянских и казачьих хозяйств). Ростов–на–Дону : Изд-во Ростовского ун–та, 1973. 311 с.

Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации: 1927–1941. Москва : РОССПЭН, 1997. 271 с., илл.

Осокина Е. А. Золото для индустриализации. Торгсин. Москва : РОССПЭН, 2008. 624 с.

Осокина Е. А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935 гг. Москва : Изд-во Московского государственного открытого университета, 1993. 144 с.

Павлова И. В. Сталинизм: становление механизма власти. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1993. 250 с.

Пайпс Ричард. Русская революция: В 2-х ч. / пер. с англ. М. Д. Тименчика. Ч. 1. Москва : РОССПЭН, 1994. 398 с.

Папакін Георгій. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк; НАН України; Ін–т історії України. Київ : Ін–т історії України НАНУ, 2013. 420 с.

Папуга Ярослав. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів : Астролябія, 2008. 248 с.

Папуга Ярослав. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору. Київ : Видавець Олег Філюк, 2018. 228 с.

Пахаренко Василь. Віті єдиного дерева: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі XX століття. Черкаси : Брама–Україна, 2005. 304 с.

Петренко Володимир. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30–х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору–геноциду (за матеріалами Поділля): монографія. Вінниця : ДП «ДКФ», 2008. 320 с.

Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. Киев : Наукова думка, 1992. 180 с.

Пігідо Ф. П. Україна під большевицькою окупацією: (Матеріали до історії боротьби укр. народу в 1920–30 роках). Мюнхен : Ін–т для вивчення СССР, 1956. 140, [3] с. (Досліди і матеріали. Сер. 1. Ч. 34).

Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Б. м. : Прометей,1947. 93 с.

Підгайний Семен. Недостріляні. Україна. Новий Ульм : Вид. «Україна», 1949, Ч. 1. 130 с.

Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню колгоспного ладу (1927–1937 рр.) Харків : Вид–во Харк. ун–ту, 1973. 228 с.

Плющ Василь. Боротьба за Українську державу під советською владою: Підпільні українські організації в Україні у 1920–1941 р. Розгром укр. еліти й укр. селянства. Лондон : Українська Видавнича Спілка, 1973. 125 с.

Поппер Карл. Предположение и опровержение. Москва : АСТ, 2008. 638 с.

Портнов Андрей. Голодомор 1932–1933 гг.: «преднамеренная» и «непреднамеренная» интерпретации. *Портнов Андрей. Упражнения с историей по–украински.* Москва : ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. С. 192–208.

Портнов Андрій. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ : НІСД, 2009. 160 с.

Присяжнюк Ю. П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ–ХХІ ст. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2006. 122 с.

Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.

Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Ч. 1. Період підготовки до Другої світової війни. Мюнхен : Сучасна Україна, 1956. 176 с.

Ранкур-Лаферриер Д. Психика Сталина = The Mind of Stalin: A Psychoanalytic Study / пер. с англ. Т. Е. Астахова, М. Е. Озерова; предисл. В. М. Лейбин. Весь мир, Прогресс-Академия, 1996. 240 с.

Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939): монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2014. 456 с.

Руденко Р. Г. Соціально–економічне становище і Великий голод 1932–1933 рр. в Україні : монографія. Харків : Вид–во ХНЕУ, 2011. 78 с.

Свистович Степан. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). Київ : Варта, 2007. 568 с.

Селунская В. М. Рабочие–двадцатипятитысячники. Москва : Изд–во Московского ун–та, 1964. 226 с.

Сергеев К. М. Политотделы в борьбе за большевистские колхозы: брошура. Новосибирск : Партиздат, 1934. 24 с.

Сергійчук Володимир. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. третє, доп. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2015. 168 с.

Сергійчук Володимир. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства Київ : ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с.

Сидорук А. Ф. Голодомор : коли Україна й світ визнають правду? : роздуми над трагедією. Київ : Просвіта, 2009. 351 с. : іл., портр.

Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно–державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ ст. до 1939 р.: монографія. Донецьк : «Нуолідж», 2009. 547 с.

Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). Київ : Вид–во АН УРСР, 1961. 324 с.

Служинська Зиновія. Елімінація селян внаслідок голодомору 1932–1933 рр. *Служинська Зиновія. Популяції.* Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. С. 64–71.

Снайдер Тимоті. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / перекл. з англ. М. Климчука та П. Грицака. Київ : Грані–Т, 2011. 448 с.

Соболь П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933 рр.). Суми : ВВП «Мрія–1» ТОВ, 2010. 368 с.

Соловей Д. Україна в системі совєтського колоніалізму. Мюнхен : [б. в.], 1959. 205 с.

Соловей Д. Ф. Голгота України. Ч. 1. Московсько–більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою та другою світовою війною. Вінніпег : Накладом «Укр. голосу», 1953. 288 с.: іл.

Сорокин П. А. Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / вступ. ст., сост., комм., подгот. к печати В. В. Самойловой и В. С. Сычёвой. Москва : Academia & LVS, 2003. 684 с.

Стадник П. Правда про советську владу в Україні. Нью–Йорк : Накладом автора, 1971. 249 с.: іл.

Стасюк Олеся. Геноцид українців: деформація народної культури / вступ. слово Катерини Ющенко. Київ : Стилос, 2008. 224 с.

Ткаченко Б. Важка стежка до Бога. Суми : СОД : Козацький вал, 2007. 844 с.

Ткаченко Г. С. Информационно–психологическая интервенция. Киев : Юнивест Принт, 2008. 301 с.

Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. Москва : Мысль, 1965. 616 с.

Трапезников С. П. Коммунистическая партия в период наступления социализма по всему фронту. Победа колхозного строя в деревне (1929–1932 г.). Москва : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. 144 с.

Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно–крестьянский вопрос. В двух томах. Т. 2. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. Москва : «Мысль», 1974. 645 с.

Турченко Федір. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ : Генеза, 2016. 104 с.

Удод Олександр. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х рр. Київ : Генеза, 2000. 292 с.

Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР. Москва : Наука, 1974. 336 с.

Февр Люсьен. Бои за историю / перев. А. А. Бобович, М. А. Бобович и Ю. Н. Стефанов; комм. Д. Э. Харитонович; отв. ред., вст. ст. А. Я. Гуревич. Москва : Наука, 1991. 629 с.

Феденко П. Український рух у 20 столітті. Лондон : Наше слово. 1959. 267 с.

Фицпатрик Шейла. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 1930–е годы. / 2–е переизд.; перев. с англ. Л. Ю. Пантина. Москва : РОССПЭН, 2008. 336 с.

Фицпатрик Шейла. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30–е годы : деревня / 2–е переизд. ; перев. с англ. Л. Бантиной. Москва : РОССПЭН, 2001. 422 с.

Фролов М. О. Політична система Радянської України 1920 – 1930–х рр. : особливості формування та еволюції. Запоріжжя : Просвіта, 2011. 264 с.

Халашевский В. В. 33–й год. Раскаяние есть очищение Правдой: документальное повествование. Алчевск : Фишка: Рассоха О. Л., 2007. 123 с.

Хантингтон Сэмюэл. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

Хлевнюк Олег. Сталин. Жизнь одного вождя. Москва : Corpus, 2015. 464 с.

Хлевнюк Олег. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва : РОССПЭН, 2010. 478 с.

Хмельковський Лев. 136 призвідців Голодомору. Львів : «Свічадо», 2009. 136 с.

Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930–е годы. Москва : Готика, 1998. 208 с.

Черчилль Уинстон. Вторая мировая война: в 4 – х т. Т. 4: Поворот судьбы. Москва : Воениздат, 1955. 960 с.

Чигирин И. И. Миф и правда о «сталинском голодоморе». Об украинской трагедии 1932–1933 годах. Великие Луки, 2009. 175 с.

Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). Київ : Асоціація «Україна», 1995. 214 с.

Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні:етнополітичні та соціально–економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття): монографія. Київ: АМУ, 2015. 248 с.

Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.

Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х рр.: сторінки ненаписаної історії / АН України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ : Наук. думка, 1993. 350 с.

Шарова П. Н. Коллективизация сельского хозяйства в Центральночерноземной области (1928–1932 гг.). Москва : Изд–во АН СССР, 1963. 288 с.

Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.) Київ : Інститут історії України, 1997. 68 с.

Широкорад Александр. Украина – противостояние регионов. Москва : АСТ, 2009. 448 с.

Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50–ті роки XX ст. Київ: Геліон, 2001. 534 с.

Шкварчук Владимир. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине: из–под грифа «Совершенно секретно». Чернигов : [б. и.], 1998. 99 с.

Шубин Александр. 10 мифов Советской страны. Правда о Великой эпохе. Москва :Яуза, Эксмо, 2008. 416 с.

Шульга І. Г. Голод на Поділлі : До 60–річчя голодомору 1933 р. Вінниця : Континент–ПРИМ, 1993. 224 с.

Шульга Ілля. Людомор на Поділлі. Київ : Республік. асоц. українознавців, 1993. 235 с.

Шульгин Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. Париж : Меч, 1934. 251 с.

Юдачев С. А. Борьба КПСС за организационно–хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934). Москва : Высшая школа, 1962. 111 с.

Якубова Л. Д. Соціально–економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.). Київ : Ін–т історії України НАНУ, 2004. 455 с.

Янтаров С. Великое социалистическое строительство. Киев : Соцэкгиз Украины, 1935. 216 с.

Ярещенко О. Т. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (на матеріалах Півдня України). Одеса : Астропринт, 2008. 96 с.

Ясперс Карл. Истоки истории и ее цель / пер. с нем. М. И. Левиной. 2-е изд. Москва : Республика, 1994. 527 с.

Amis Martin. Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million. New York: Vintage, 2002. 336 p.

Ammende Ewald. Human life in Russia / introd. by the Rt. Hon Lord Dickinson. London : G. Allen & Unwin, 1936. ix, 319 p.

Ammende Ewald. Muss Russland Hungern?: Menschen und Vollkerschichsale in der Sowjetunion. Wien, 1935. 355 s.

Antonov–Ovseyenko A. The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny / transl. from the Rus. by G. Saunders with an introd. by S. F. Cohen.New York : Harper and Row, Publishers, 1981. 374 p.

Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. Toronto : Signal Stewart, 2017. 384 p.

Beal Fred E. Word from Nowhere. London : The Right Book Club, 1938. 234 p.

Belov Fedor. The History of a Soviet Collective Farm. New York : Frederick A. Praeger for Research Program on the U.S.S.R. 1955. xiii, 237 p.

Besanson A. Ethnocide des Ukrainiens en URSS. Paris : Éditions PIUF, 1978. 163 p.

Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century New York : Charles Scribner's Sons, 1989. 224 p.

Bullok Alan. Hitler und Stalin. Parallele Leben / aus dem ende von Karl Heinz Silber und Helmut Etlinger. Berlin : Siedler, 1991. 1333 s.

Chamberlin W. H. Collectivism: A False Utopia. New York : The Macmillan Co, 1937. 265 p.

Chamberlin W. H. The Ukraine: A Submerged Nation. New York : The Macmillan Co, 1944. 91 p.

Chamberlin William Henry. Russia’s Yron Age. Boston : Little, Brown, 1934. ix, 400 p.

Chyz M. Woman and Child in the Modem System of Slavery – USSR / transl. from the Ukr. by O. Prychodko. Toronto; New York : SUZERO, DOBRUS, 1962. 176 p.

Cinnella Ettore. Ucraina. Il genocidio dimenticato (1932–1933). Pisa : Della Porta Editori. 2015. 302 p.

Conquest R. Agricultural Workers in the USSR. New York; Washington, D.C. Frederick A. Praeger, 1968. 139 p.

Conquest Robert. The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. New York : The Macmillan Company, 1968. xiv, 633 pp.

Conquest Robert. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror–famine. New York and Oxford : Oxford University Press, 1986. 400 p.

Cox John. To Kill a People: Genocide in the Twentieth Century. New York and Oxford : Oxford University Press, 2017. 258 p.

Davies R. W. The Industrialisation of Soviet Russia, Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933. London. 1996. Vol. 4. 612 p.

Davies R. W., Tauger M. B., Weatcroft S. G. The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945. Cambridge : Cambridge University press. 1994. 376 p.

Davies R. W., Weatcroft S. G.The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. New York : Palgrave Macmillan, 2004. xvii. 555 pp.

Devereux Stephen. Theories of Famine. Hemel Hempstead : Harvester Wheatsheaf, 1993. 221 p.

Dinerstein H. S. Communism and the Russian Peasant. Glencoe 111.: Free Press, [1955]. XVIII. 254 p.

Dmytryshyn Basil. Moscow and the Ukraine, 1918–1953: a Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. New York : Bookman Associates, 1956. 310 p.

Dolot Miron. Les affames: L'holocauste masque: Ukraine 1929–1933. Paris : Ramsay, 1986. 332 p.

Dushnyck Walter. 50 years ago: the famine holocaust in Ukraine. Terror and human misery as instruments of soviet russian imperialism / forew. by Dana G. Dalrymple. New York–Toronto : Published by World congress of free ukrainians, 1983. 57 p.

Eason W. W. Agricultural Labor Force and Population of the USSR: 1926–1941. Santa Monica, Calif. : Rand Corp., 1954. vii, 210 p., tabl.

Engerman David C. Know Your Enemy: The Rise and Fall of America’s Soviet Experts. Oxford : Oxford University Press 2009. x, 459 pp.

Fainsod Merle. Smolensk under Soviet Rule. New York : Knopf, 1958. 494 p.

Falk Barbara: Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33. Staatliche Ernährungspolitik und städtisches Alltagsleben. Köln : Böhlau Verlag, 2005. XVIII. 445 p., index, tabl. (Beiträge zur Geschichte Osteuropas, 38)

Fitzpatrick Sheila. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. Cambridge : Cambridge University Press, 1979. 355 p.

Fox Robins Lang Lucy. Tomorrow is Beautiful. New York : Macmillam, 1948. 303 p.

Gamache Ray. Gareth Jones: Eyewitness to the Holodomor. Caerdydd–Cardiff Cymru,Wales, UK : Ashley Drake Publishing Ltd, 2013. 256 p.

Getty John Arch. Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938. New York : Cambridge University Press, 1985. viii, 276 pp.

Grada C. O. Famine: a short history. Princeton : Princeton University Press, 2009. 327 p.

Graziosi Andrea. L'Urss di Lenin e Stalin. Storia dell'Unione sovietica, 1914–1945. Bologna : Il Mulino, 2007. 630 p.

Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917–1933. Cambr., Mass : Harvard UP, 1996. vi, 77 p.

Guzun Vadim. Imperiul Foamei: foametea artificială din URSS şi impactul asupra spaţiului românesc, 1921–1922, 1931–1933, 1946–1947. Bucureşti : Editura Filos, 2014. 504 p.

Guzun Vadim. Marea foamete sovietică, 1926–1936. Baia Mare : Editura universităţii de Nord, 2011. 380 p.

Haliy M. Organized Famine in Ukraine, 1932–1933. Chicago : Ukr. Research and Inform. Inst., 1963. 48 p.: map.

Heinrich Andreas. Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917–1934. Analyse der politischen, ekonomischen und sozialen Veranderungen. Marburg, 1997. 242 s.

Hindus M. G. House Without a Roof: Russia After Forty–Three Years of a Revolution. New York : Doubleday, 1961. 562 p.

Hough J., Fainsod M. How the Soviet Union is Governed. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979. xiv, 679 pp.

Hrycak Jarosław. Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu / tlum. K. Kotynska. Lublin : Instytut Europy Środkowo–Wschodniej, 2000. 359 s.

Hryn H. Hunger by Design: The Great Ukrainian Famine and Its Soviet Context. Cambridge : Harvard University Press, 2008. 150 p.

Hryshko Wasyl. Ucrainian Holokost of 1933 / ed. and transl. by Marco Carynnyk. Toronto : Bahriany Foundation, 1983. viii, 165 p.

Hryshko V. Experience with Russia. New York : Ukrainian Congress Committee of America, 1956. 176 p.

Jahn E. On the Phenomology of Mass Extermination in Europe. *Osteuropa*. 2005. P. 192.

Jasny Naum. The Socialized Agriculture of the USSR. Stanford : Stanford University Press, 1949. xv, 798 p.

Jones A. Genocide: A Comprehensive Introduction. London : Routledge, 2007. 128–131.

Kappeler Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994. 286 s.

Khrushchev N. Khrushchev Remembers / transl. and ed. by S. Talbott; introd., comment, and notes by E. Crankshaw. Boston : Little & Brown, 1970. 639 p. : ill.

Koestler Arthur. The Yogi and the Commissar. New York : The Macmillan Co, 1945. vii, 247 p.

Koestler Artur. The Inivisible Writing. New York : The Macmillan Co, 1954. 431 p.

Kondrashine Victor. La famine en URSS. 1929–1934. Paris : AEHREE, 2013. 384 p.

Kostiuk H. Stalinists Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939) Inst. for the Study of the USSR. New York : Frederick A. Praeger–Publishers, 1960. 162 p.

Kovalevsky M. Russischer Kolonialismus in der Ukraine: Berichte und Doc. München : Ukrainisher Verlag, 1962. 447 s.

Kravchenko Victor. I Chose Freedom : The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York : Charles Scribner's sons, 1946. 496 p.

Kravchenko Victor. J'ai choisi la liberte! La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique. Paris : Olivier Orban, 1980. 628 p.

Kulczycki Stanisław. Holodomor. Wielki Glod na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobojstwo. Problem swiadomosci / tlum. B. Salej. Wroclaw : Kolegium Europy Wschodniej, 2008. 384 s.

Kuper Leo. Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century. London : Penguin, 1981. 256 p.

Kuper Leo. The Prevention of Genocide. New Haven : Yale University Press, 1985. ix, 286 p.

Kusnierz Robert. Ukraina w latach kolektywizacji i Welkiego Glodu (1929–1933). Torun : Grado, 2005. 336 s.

Laird R. Collective Farming in Russia A Political Study of the Soviet Kolkhozy. Laurence, Kan., 1958. v, 176 p.

Le Goff Jacques. History and Memory / trans. by Steven Rendall and Elizabeth Claman. New York: Columbia University Press, 1992. xxiii, 265 pp.

Lemkin Raphael. Axis rule in occupied Europe : laws of occupation, analysis of government, proposals for redress. Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 1944. xxxviii, 674 p.

Lemkin Raphael. Soviet genocide in the Ukraine / ed. by Lubomyr Y Luciuk; forew. by Douglas Irvin-Erickson. Kingston : The Kashtan Press, 2014. 16 p.

Lewin Moshe. The Making of the Soviet System : essays in the social history of interwar Russia. New York : Pantheon Books, 1985. viii, 354 p.

Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization. London : George Allen and Union Ltd, 1968. 539 p.

Lorimer F. The Population of the Soviet Union: History and Prospects. Geneva : League of Nations, 1946. 289 p.

Lynne Viola: The best sons of the fatherland: workers in the vanguard of Soviet collectivization. New York : Oxford University Press, 1987. x, 285 pp.

Lyons Eugene. Assignment in Utopia. New York : Harcourt, Brace and Co, 1937. 658 p.

Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. Cambridge, Massachusetts : Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. xiv, 334 p.: ill.

Malorie Guillaume. L'affaire Kravchenko. Paris : Laffont, 1982. 284 p.

Manning C. A. Twentieth–Century Ukraine. New York : Bookman Associates, 1951. 243 p.

Manning Clarence A. Ukraine under the Soviets. New York : [s. n.]. 1947. 223 p.

Markus V. L’Ukraine sovietique dans les relations internationales. Paris : Editions Internationales, 1959. 326 p.

Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in Soviet Union, 1923–1939. Ithaca; London : Cornell Un–ty Press, 2001. 496 p.

Mechin–Benoist J. L’Ukraine: Le Fantôme de l’Europe / ed. du Rocher, 1991. 156 p.

Melnyczuk Lesa. Silent Memories, Traumatic Lives. Western Australian Museum, 2012. 328 p.

Merl S. Politische Kommunikation in der Diktatur. Deutschland und die Sowjetunion im Vergleich. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012. 184 s.

Meslé France. Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. Dordrecht; Heidelberg; London; New York : Springer, 2012. 279 p.

Möller Horst. Der rote Holocaust und die Deutschen. Die debatte um das Schwarzbuch des Kommunismus. München; Zürich : Piper, 1999. 249 s.

Montefiore Sebag Simon. Stalin: The Court of the Red Tsar. London, 2003. 384 p.

Muggeridge M. Chronicles of Wasted Time. Part 1. The Green Stick. London : Collins, 1972. 284 p.

Naimark Norman M. Genocide: a world history. Oxford: Oxford University Press. 2016. 192 p.

Naimark Norman M. Stalin's Genocides. Princeton : Princeton University Press, 2010. 176 p.

Naimark N. Stalin and the Question of Soviet Genocide Political Violence, Behavior, and Legitimation / ed. Paul Hollander. New York : Palgrave Macmillan, 2008. 258 p.

Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. Baltimore : Penguin Books–Pelican, 1972. 416 p.

Nove Alec. An Economic History of the USSR. London : Penguin Books, 1990. 448 p.

Novick Peter. The Holocaust in Amerikan life. Boston : Houghton Mifflin, 1999. 373 p.

Okuda Hiroshi. Revolution on the Volga: the Soviet Countryside under Stalinist Rule 1929–1934. Tokyo : Tokyo University Press, 1996. xxi, 700 pp.

Oleksiw Stephen.The agony of a nation: the great man–made famine in Ukraine, 1932–1933 / The National Committee to Commemorate the 50th Anniversary of the Artificial Famine in Ukraine, 1932–1933. London, 1983. 72 p.

Penner D'Ann. The Agrarian «Strike»of 1932–1933. *Occasional Papers.* Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1998. No. 269. P. 1–51. Pidhainy S. A. Island of Death. Toronto : Bums and MacEachem, 1953. 240 p.

Pigido–Pravoberezhny F. The Stalin's Famine: Ukraine in the year 1933 / forew. by M. Roberts. London : Ukr. Youth Assoc. in Great Britain, 1953. 72 p.: ill.

Plaggenborg Stefan. Stalinismus als Gewaltgeschichte. *Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte* / ed. Stefan Plaggenborg. Berlin : Spitz, 1998. S. 71–112.

Prokopovich Serge N. Histoire economique de l'URSS / traduit et preface par Marsel Body. Paris : Le Portulan,, 1952. viii, 627 p.

Rajca Czesław. Glod na Ukrainie / poslowie M. Lesiow. Lublin; Werset; Toronto : Polski Fundusz Wydawniezy w Kanadzie, 2005. 188 s.

Rosefielde Steven. Red Holocaust. London; New York : Routledge, 2010. xviii, 358 p.

Schiller O. Die Krise der Sozialistischen Landwirtschaft in der Sowietunion. Berlin : Parey, 1933. 126 s.

Sen A. Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford : Clarendon Press, 1981. 266 p.

Serbyn Roman. The Famine of 1921–1923 and the Ukrainian Press in Canada. Toronto: Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre, 1995. 700 p.

Shapiro Leonard. The Communist Party of the Soviet Union. New York : Random House, 1971. 631 p.

Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven. London : Yale University Press, 2005. 384 p.

Snyder Timothy. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. New York : Basic Books, 2010. xix, 524 p.

Solovey D. F. The Golgotha of Ukraine: Eyewitness Account of the Famine in Ukraine Instigated and Fostered by the Kremlin in an Attempt to Quell Ukrainian Resistance to Soviet Russian National and Social Enslavement of the Ukrainian People / forew. by L. Myshuha; transl. and ed. by S. Shumeyko. New York : Ukr. Congr. Comm. of America, 1953. 43 p., [3] p. of pi.: ill.

Strong A. L. The Stalin Era. New York : Mainstream Publishers, 1957. 128 p.

Sullivant R. S. Soviet Politics and the Ukraine: 1917–1957. New York; London : Columbia University Press, 1962. vi, 438 p.

Szporluk Roman. Ukraine: a brief history / ed. V. Kolodchin. Detroit : Ukr. Festival Comm., 1982. 162 p.

Tauger Mark B. Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931–1933. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies.* 2001. № 1506. 65 p.

Tauger Mark B. Soviet Peasants and Collectivization, 1930–39 : Resistance and Adaptation. *Rural Adaptation in Russia* / ed. Stephen K. Wegren. London; New York: RoutledgeTaylor & Francis Group, 2005. P. 65–95.

Tottle Douglas. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto : Progress Books, 1987. vii, 167 p. : ill.

Tucker Robert C. Stalin in power: the revolution from above, 1928–1941. New York : Norton, 1990. xix, 707 pp.: ill.

Valentino Benjamin A. Final Solutions: mass killing and genocide in the twentieth century. London : Cornell University Press, 2004. P. 106–111.

Verth Nicolas. La Vie quotidienne des paysans russes de la Révolution à la collectivisation (1917–1939). Paris : Hachette, 1984. 410 p.

Viola Lynne. Peasant rebels under Stalin: collectivization and the culture of peasant resistance. New York : Oxford University Press, 1996. xii, 312 pp.

Volin Lazard. A Survey of Soviet Russian Agriculture. Washington : U.S. Government printing office, 1951. viii., 194 p.

Weitz Eric D. A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation. Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2003. 360 p.

Wells C. Kapoot.The Narrative of a Journey from Leningrad to Mount Ararat in Search of Noah's Ark. New York : Robert M. McBride & Co., 1933. 264 p.

Werth Nicolas. La grande famine ukrainienne de 1932–1933. *La terreur et le désarroi. Staline et son système.* Paris : Perrin, collection Tempus, 2007. P. 116–134.

Werth Nicolas. La terreur et le désarroi. Staline et son système. Paris : Perrin, collection Tempus, 2007. 614 p.

Werth N. Le Pouvoir soviétique et la paysannerie dans les Rapports de la Police Politique (1930–1934). *Bulletin de l'Institut d'Histoire du Temps Présent.* 2003. № 81–82. 336 p.

Wienerberger Alexander. Hart aus hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrussland: Ein Tatsachenfericht: Mit 52 original Leicaaufnahmen des Verfassers. Salzburg–Leipzig, 1939. 246 s.

Wrzosek W. Historia, kultura, metafora: powstanie nieklasycznej historiografii. Wrocław : Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, 1995. 155, 3 nlb s.

1.1.2. Колективні монографії

Акунін О. С., Шитюк М. М. Південноукраїнське селянство (кінець 20–х – перша половина 40–х років ХХ століття): монографія. Миколаїв : Вид–во ПП Шамрай, 2010. 284 с.

Андреев Е. М. Дарский Л. Е., Харькова Т. Л. Демографическая история России: 1927–1959. Москва : Информатика, 1998. 187 с.

Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В. Социально–экономические изменения в деревне. Москва : Сельхозгиз, 1939. 406 с.

Артур Кестлер про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Соловей Дмитро. Стежками на Голготу.* Скрентон, 1952. Ч. І. С. 52–54.

Безродный Е. Ф. Предисловие. *Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием. С. 3–6.* URL : https://www.zerkalov.org/files/mog.doc (дата звернення: 23. 07. 2018).

Беспечный Т. А., Беспечная В. С. Горькая судьбина Донбасса. Документальное исследование голодомора в Приазовье. Донецк : Панорама–Арт, 2009. 84 с.

Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. Хмельницький : [б. в.], 2008. 218 с.

Василенко Володимир. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом* / за наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2013. С. 13–73.

Верт Никола. Государство против своего народа. Насилие, репрессии и террор в Советском Союзе. *Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии* / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.–Л. Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж.–Л. Марголен. Москва : Три Века Истории, 2001. 999 с.

Веселова О. М. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в України, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. 2–е вид., допов. Київ; Нью–Йорк: Вид–во М.П. Коць, 2000. С. 16–82.

Вєдєнєєв Д. В. Будков Д. В. Заручниця глобального протистояння : Трагедія Великого Голоду 1932–1933 років в Україні в контексті «холодної війни» 1945–1991 років : монографія. Київ : Дорадо–Друк, 2013. 232 с.

Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) *:* колективна монографія. Том 1 / відп. ред. В. Смолій. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2013. 750 с.

Врублевский А. П., Протько Т. С. Из истории репрессий против белорусского крестьянства. 1929–1934 / ред. М. П. Костюк. Минск : Навука і тэхніка, 1992. 144 с.

Всеволод Балицький. Особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. Київ : Стилос, 2002. 468 с.

Вылцан М. А., Данилов В. П., Кабанов В. В., Мошков Ю. А. Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения: краткий очерк истории. Москва : Колос, 1982. 400 с.

Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 888 с.

Гордон Л. А., Клопов Э. В. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы. Москва : Политиздат, 1989. 318 с.

Гриневич Л. В. Влада, армія і українське суспільство. *Політична історія України XX століття : у шести томах. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938)* / кер. тому С. В. Кульчицький; авт. тому : В. А. Греченко, Л. В. Гриневич та ін. Київ : Генеза, 2003. 446 с.

Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні : 20–30–ті роки / ред. С. О. Васильченко. Київ : Либідь, 1991. 342 с.

Демченко Т. П., Горох М. В. Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: забуттю і прощенню не підлягає / відп.ред. О.Б. Коваленко. Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2017. 100 с.

Дерев'янко Т. І. Кульчицький С. В. Економічний розвиток радянської України, 1917–1970. Т. І. Київ : Наукова думка, 1970. 115 с.

Дэвис Роберт, Уиткрофт Стивен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. Москва : РОССПЭН, 2011. 544 с.

Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва : Наука, 1996. 152 с.

Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. Київ : Вид–во АН Української РСР, 1960. 163 с.

История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под. ред. комиссии ЦК ВКП(б). Москва : ОГИЗ, 1945. 351 с.

История Коммунистической партии Советского Союза: в 6–ти т. Т. 4. Коммунистическая партия в борьбе за построение социализма в СССР (1921–1937 гг.) / под ред. П. Н. Поспелова. Кн. 2. (1929–1937 гг.). Москва : Политиздат, 1971. 607 с.

История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР / ред. М. П. Ким. Москва : Изд–во АН СССР, 1963. 448 с.

История советского крестьянства. Т. 2. Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927–1937 / редкол. : И. Е. Зеленин и др. Москва : Наука, 1986. 448 с.

Іваненко В. В., Романець Н. Р. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 – 30-х років. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. 256 с.

Іваненко В., Романець Н. Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині. Київ : [б. в.], 2008. 64 с. (Серія «Голодомор»).

Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) та ін.; АН Української РСР; Інститут історії. Київ : Наукова думка, 1967. 536 с.

Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 653 С.

Історія Української РСР у 2 т. / Інститут історії АН УРСР; гол. редкол.: голов. ред. К. К. Дубина та ін.; редкол. тому: гол. ред. П. П. Гудзенко та ін. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1967. 859 с.

Історія Української РСР: в 2 т: Т. 2 / редкол.: М. І. Супруненко (гол. ред.) та ін. Київ : Вид–во АН УРСР, 1957. 779 с.

Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 6. *Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1941)* / Інститут історії АН УРСР; гол. редкол.: голов. ред. Ю. Ю. Кондуфор; редкол. тому: відпов. ред. П. П. Гудзенко та ін. Київ : Наукова думка, 1977. 544 с.

Касьянов Георгий, Миллер Алексей. Диалог 5. Голод 1932–1933 гг. *Россия – Украина: как пишется история. Диалоги – лекции – статьи.* Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2011. 306 с.

Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / ред.: Ю. І. Шаповал, В. Ю. Васильєв; упор. В. Ю. Васильєв, Ю. І. Шаповал, Л. М. Малашенко,

С. Уїткрофт; міськ. орг. Всеукр. т–ва «Меморіал» ім. В. Стуса. Київ : Генеза, 2001. 399 с.: іл.

Кондрашин Виктор, Пеннер Диана. Голод: 1932–1933 гг. в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани): научное издание / Американский совет по сотруднич. в области образ. и изуч. языков; Самарск. гос. ун-т и др. Самара; Пенза : [б. и.], 2002. 432 с.

Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–33 рр. на Півдні України : етнічний та міжнародний аспекти: монографія. Київ; Миколаїв : Вид. МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 204 с.

Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. Київ : «ARS-Ukraine», 1996. 793 с.

Кульчицкий Станислав. Украинский Голодомор как геноцид. *Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР.* Москва : РОССПЭН, 2011. С. 107–194.

Кульчицький С. В. Трагічна статистика голодомору. *Минуле України: відновлені сторінки* / редкол.: І. М. Хворостяний (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. С. 151–167.

Кульчицький С. В., Єфіменко Г. Г. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. Всесоюзний перепис населення 1937 року в Україні: документи та матеріали. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2006. 192 с.

Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: документальна розповідь. Київ : Ін–т історії АН УРСР, 1989. 26 с.

Кульчицький Станіслав. Сталінський етап в соціально–економічних перетвореннях. *Українське радянське суспільство 30–х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя:* колективна монографія / С. В. Кульчицький (відп. ред); Н. Т. Гогохія, В. В. Головко, В. В. Гудзь, М. І. Дорошко та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 25–96.

Куртуа Стефан. Преступления коммунизма. *Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии*. С. Куртуа, Н. Верт, Ж.–Л. Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж.–Л. Марголен / пер. с фр. пер. Э. Я. Браилавская и др. 2-е изд., испр. Москва : Три Века Истории, 2001. 780 с., илл.

Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление / под. ред. В. А. Голикова. Москва : Политиздат, 1969. 311 с.

Лурье Д. Г., Никулихин Я. А. Политика партии в деревне. Москва; Ленинград : Гос. изд. колхозной и совхозной литературы. 1934. 190 с.

Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.). *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу.* 2–е вид., допов. Київ; Нью–Йорк: Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 83–151.

Марочко В. І. Національні меншини в роки голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 527–532.

Марочко Василь. Повсякденне життя колгоспного села. *Українське радянське суспільство 30–х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя:* колективна монографія / С. В. Кульчицький (відп. ред); Н. Т. Гогохія,

В. В. Головко, В. В. Гудзь, М. І. Дорошко та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 239–354.

Мовчан Ольга, Гудзь Віктор. Повсякденне життя на підприємствах та новобудовах. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*: монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. С. 97–238.

Очерки развития социально–классовой структуры УССР, 1917–1937 / С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др.; АН УССР, Ин–т истории. Київ : Наукова думка, 1987. 237 с.

Петренко В. І. Голодомор 1932–1934 років в Україні як засіб політичного терору. *Актуальні проблеми внутрішньої політики* / Нац. акад. держ. управл. при Президентові України. Київ, 2004. С. 124–136.

Політична історія України. XX століття : у 6 т.; за ред. І. Ф. Кураса (голова) та ін. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. Київ : Генеза, 2003. 448 с.

Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : іст. нариси / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.), Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова, С. І. Білокінь та ін.; Інститут історії України НАНУ. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.

Прудникова Елена, Чигирин Иван. Мифология «голодомора». Москва : ОЛМА Медиа Групп, 20 нояб. 2012 г. 528 с. URL : https://www.litmir.me/br/?b=256400 (дата звернення 27. 10. 2018).

Розвиток народного господарства Української РСР, 1917–1967: У 2 т. Т. 1 / редкол. кол. : Д. В. Вірник, В. В. Бондаренко. Київ : Наукова думка, 1967. 459 с.

Смолій Валерій. Від редактора. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.):* колективна монографія. Том 1 / відп. ред. В. Смолій. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2013. С. 5–10.

Советское крестьянство: краткий очерк истории (1917 – 1969) / под ред. В. П. Данилова и др. Москва : Политиздат, 1970. 510 с.

Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Киев : Издательство АН УССР, 1939. 234 с.

Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2 т. / редкол.: З. П. Шульга (гол. ред.) та ін. Т. 1. Київ : Вид–во Київського ун–ту, 1967. 511 с.

Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР: монографія / С. В. Кульчицкий, С. Р. Лях, В. И. Марочко; АН Украинской ССР, Отд-ние литературы, языка и искусствоведения; отв. ред.: И. Маковейчук. Киев : Наукова думка, 1988. 179 с.

Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.–Л. Панне и др.; общ. ред. И. Ю. Белякова; пер. с фр. Москва : Три века истории, 1999. 766 с.

Шаповал Юрій. ІІІ конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. *Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр.* / за ред. В. Ю. Васильєва, Ю. І. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 152–164.

Шаповал Юрій. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / за заг. ред. Ю. І. Шаповала; Ю. Шаповал (кер. авт. кол.), Л. Нагорна, О. Бойко, А. Киридон та ін. Київ: ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2013. С. 142–166.

Шитюк М. М., Горбуров К. Є. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв : Вид–во Ірини Гудим, 2007. 156 с., іл.

Шкварець В. П., Мельник М. Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії. Миколаїв [б. в.], 1994. 386 с.

1933, l'année noire: témoignages sur la famine en Ukraine / éd. par Lidia Kovalenko et Volodymyr Maniak; textes présentés par Georges Sokoloff; trad. de l'ukrainien par V. Bojczuk, K. Houzar–Uhryn et O. Pliouchtch. Paris: Albin Michel, 2000.487 p.: ill.

Chalk Frank, Jonassohn Kurt. The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. New Haven : Yale University Press, 1990. 461 p.

Comprendre les génocides du XXe siècle. Comparer–enseigner / Lefebvre Barbara (dir.), Ferhadjian Sophie. Paris : Bréal, 2007. 320 p.

Days of Famine, Nights of Terror: Firsthand Accounts of Soviet Collectivizaton, 1928–1934. 2nd ed. / ed. and annot. by L. Leshuk; transl. by R. Ruenger. Washington, DC : Europa Un–ty Press, 2001. 243 p.

Foucault Michelle. Security, Territory, Population: Lectures at Collège de France, 1977–1978 / ed Michel Senellart, François Wald and Alessandro Fontana. New York : Picador, Palgrave Macmillan, 2009. 412 p.

Friedrich Carl J., Brzezinski Zbigniew. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. 2nd ed. New York : Praeger, 1965. 439 p.

Getty J. Arch, Naumov Oleg V. The Road to Terror: Stalin and the Self–Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939. Yale University Press, 1999. 220 p.

Holodomor 1932–1933 rokiv – genotsyd ukrainskoho narodu. Riga : Latvijas ukrainu kongress, 2013. 48 p.

Jonassohn Kurt, Björnson Karin Solveig. Genocide and Gross Human Plights Violations in Comparative Perspective. New Brunswick, NJ : Transaction Publishers, 1998. 338 p.

Kulchytskyi Stanislav. Defining the Holodomor as Genocide. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*. Kingston, Ontario, 2008. P. 129–139.

Kuljčycjkyj Stanislav. Gladomor 1932–1933 kao genozid: poteskoce spoznaje. Genocidni zlocin totalitarnog rezima v Ukrajini 1932–1933. Голодомор/Gladomor / urednik: dr. Jevgenij Paščenko. Zagreb : Udruga Hrvatsko–ukrajinska suradnja HORUS, 2008. P. 224–230.

Las Negras Acciones del Kremlin. Libro Blanco: 2 vol. Buenos Aires, 1966–1967. Vol. 2: Libro de Testimonios [El Gran Hambre en Ucrainia en 1932–1933]. 797 p.

Le Livre Noir Du Communisme: Crimes, Terreur et Repression / S. Courtois, N. Werth, J.–L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.–L. Margolin. Paris : editions Robert Laffont, 1997. 848 p.

Mecklenburg Jens, Wippermann Wolfgang (Hrsg.). «Roter Holocaust»? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. Hamburg : Konkret Literatur Verl., 1998. 294 s.

Pohl Dieter. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953. Ein Uberblick. *Jahrbuch fur historische Kommunismusforschung*. 1997. S. 325–337.

Sahaydak Maxim. Ethnocide of Ukrainians in the USSR: An Underground Journal from Soviet Ukraine, Spring 1974 / introd. by R. Conquest; transl. and ed. by O. Saciuk, B.Yasen. Baltimore; Paris; Toronto : Smoloskyp Publishers, 1976. 208 p.

Tropper H. M., Weinfeld M. Old Wounds: Jews, Ukrainians and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada. Narkham, Ont. : Viking, 1988. 434 p.

Werth Nicolas. L'Etat contre son people: Violences, repressions, terreurs, en Union sovietique. *Le Livre Noir Du Communisme: Crimes, Terreur et Repression /* S. Courtois, et al. Paris : Laffon, 1997. P. 42–295.

Wheatcroft S. G. & Davies R. W. Materials for a balance of the Soviet national economy, 1928–1930. Cambridge University Press, 1985. 450 p.

1.1.3. Наукові статті у збірних виданнях

Акунін О. Селянство Півдня України в кінці 20–х – на початку 30–х років XX століття: Побутовий, морально–психологічний та соціальний аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Вип. 15. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 265–272.

Артюшенко О. Охорона материнства та дитинства в УСРР у 1928–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідомчий зб. наук. пр.: в 2 ч. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2010. Ч. 2. С. 142–168.

Бахтін А. М. Наслідки голодомору в південних областях України. *Гуманітарно–економічні дослідження:* зб. наук. праць Одеського нац. ун–ту ім. І. І. Мечникова. Т.2. Миколаїв–Одеса: ТОВ ВіД, 2005. С. 299–309.

Бахтін А. М. Причини голоду–геноциду в Південному регіоні України. *Гуманітарно–економічні дослідження :* зб. наук. праць Одеського нац. ун–ту ім. І. І. Мечникова. Т. 1. Миколаїв–Одеса: ТОВ ВіД, 2005. С. 217–226.

Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории. *Одиссей.* Человек в истории, 1995. Москва : Наука, 1995. С. 5–19.

Білокінь Сергій. Теорія й практика: Голодомор, різні типи й способи терору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 29–43.

Білоцерківський В. Я. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні.*

Харківська область / ред. кол.: Ющенко Я. П. (гол. редкол.), Білоцерківський В. Я., Захаров Є. Ю. та ін.; авт. кол. та упорядн.: В. Я. Білоцерківський, О. С. Кириченко, О. В. Корнєв та ін. Харків : Фоліо, 2008. С. 6–20.

Борисенко Валентина. Голодомор 1932–1933 років в Україні за свідченням документів та усної історії (замість передмови). *Наукові записки Міжнародної асоціації україністів. Вип. 2 = Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies* /голов. ред. Г. Скрипник; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 5–30.

Борисов Ю. С. *Эти трудные 20-30-е годы.* Историки спорят. 13 бесед / общ. ред. В. С. Лельчука. Москва : Политиздат, 1989. С. 228–303.

Брицький П. П. Голодомор в Україні у ХХ столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область.* Кн. 1: Науково–публіцистичне видання / редкол.: І. К. Гавчук, І. В. Гладуняк, В. Є. Берека та ін.; наук. ред.: П. Я. Слободянюк; Український інститут національної пам'яті, Хмельницька обл. держ. адміністрація. Хмельницький: Поліграфіст–2, 2008. С. 23–41.

Брицький П. П. Голодомори в Україні як засіб винищення українства. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область.* Кн. 1 / редкол.: І. К. Гавчук, І. В. Гладуняк, В. Є. Берека та ін.; наук. ред.: П. Я. Слободянюк; Український ін–т національної пам'яті, Хмельницька обл. держ. адміністрація. Хмельницький: Поліграфіст–2, 2008. С. 20. С. 7–22.

Бучинская Л. М., Мельникова Л. М. Коммунисты Херсонщины в борьбе за социалистическое преобразование сельского хозяйства (1927–1932 гг.). *Научные труды по истории КПСС.* 1977. Вып. 87. С. 114–121.

Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: як результат класової боротьби та соціального експериментаторства більшовиків у 20–30–х роках ХХ ст. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область.* Кн. 1: Науково–публіцистичне видання / редкол.: І. К. Гавчук, І. В. Гладуняк, В. Є. Берека та ін.; наук. ред.: П. Я. Слободянюк; Український ін–т нац. пам'яті, Хмельницька обл. держ. адм. Хмельницький : Поліграфіст–2, 2008. С. 57–102.

Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки партійно–радянських працівників УСРР (1932–1933 рр.), *Партійно–радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти: з*б. док. та мат. / упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 9–32. 444 с.

Васильєв Валерій. Настрої та поведінка населення Поділля доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського господарства. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ : Ін–т історії України, 2013. С. 9–23.

Васильєв Валерій. Настрої та поведінка населення Чернігівщини доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського

господарства. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 28–39.

Васильєв Валерій. Поїздка секретаря ЦК ВКП(б) Л.М. Кагановича на Північний Кавказ та в Україну (1933 р.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 414–427.

Васильєв Валерій. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2011. Вип. 37. С. 111–135.

Васильєв Валерій. Чому потрібно вивчати соціальні настрої суспільства доби сталінізму (Замість передмови). *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець В. М. Лозовий, 2012. С. 3–9.

Васильєв. Валерій. Сталінська революція «згори» в Україні: насилля, протидія, результати. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2010. Вип. 36. С. 73–87.

Відлуння голодомору-геноциду, 1932–1933 : етнокультурні наслідки голодомору в Україні / ред. : Р. Кричів, О. Романів. Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 2005. 199 с.

Віола Лінн. Народний опір в сталінські 1930–ті рр.: монолог адвоката диявола. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти:* зб. ст. Київ, 2005. Вип. 31. С. 103–139.

Власенко В. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині (до 75–х роковин національної трагедії). *Сумський історико–архівний журнал.* 2008. № 4–5. С. 29–71.

Власенко В. М. Увічнимо їх імена. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область* / упоряд. І. Г. Федоренко (кер.), О. І. Гончаров, С. М. Лозова, Г. Д. Карпенко та ін. Суми : Собор, 2008. С. 7–40.

Водотика С. Г. Вступна стаття. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область* / С. Г. Водотика та ін.; редкол.: І. О. Яковлєв (голова) та ін., відп. ред. О. О. Марущак; Укр. ін–т нац. пам'яті, Херсон. облдержадмін. Херсон : Наддніпрян. правда, 2008. С. 7–25.

Водотика Тетяна. Особливості Голодомору на Херсонщині 1932–1933 рр. на Херсонщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. Київ, Ін–т історії України НАН України, 2008. Вип. 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу» / відп. ред. С. Кульчицький; упоряд. О. Веселова. С. 245–258.

Вопросы колхозного строительства в СССР: сб. ст. / под. ред. И. Д. Лаптева. Москва : Госполитиздат, 1951. 488 с.

Вступна стаття. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область* / О. Б. Коваленко (кер. кол. упор.),

Т. П. Демченко, І. Я. Каганова, А. В. Морозова та ін. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 6–28.

Ганжа И. Ф., Слинько И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму. *Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках.* Москва : Госполитиздат, 1963. С. 151–224.

Голод 1932–1933 годов: сб. статей / отв. ред. и Автор вступ. статьи Ю. Н. Афанасьев; науч. ред. Н. А. Ивницкий. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1995. 96 с.

Гребінникова О. В. Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920–1925 рр. *Південна Україна XX ст.* ЗДУ. 1998. № 1 (4). С. 184–189.

Григор'єва Т. Ф. Голодоморний синдром : доля української родини під час «великого терору». *Історія України : маловідомі імена, події, факти* / гол. ред. П. Т. Тронько; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2005. Вип. 30. С. 151–162.

Григорчук П. С., Мельничук О. А. Залучення організацій незаможного селянства до хлібозаготівельних кампаній на Поділлі у 1928–1932 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* : зб. наук. пр. Львів : Вид–во Національного ун–ту «Львівська політехніка», 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 47–51

Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2007. Вип. 17. С. 389–401.

Данилов В. П. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? *Судьбы российского крестьянства* : сб. ст. / под общ.ред. Ю. Н. Афанасьева. Москва : РГГУ, 1996. С. 333–363.

Данилов В. П. Динамика населения СССР за 1917–1929 гг. (Опыт археографического и источниковедческого отбора данных для реконструкции демографического процесса). *Археографический ежегодник за 1968 год.* Москва : Наука, 1970. С. 248–249.

Данилов В. П. Коллективизация и раскулачивание в начале 30–х годов: по материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ. *Судьбы российского крестьянства: сб. ст. / под общ.ред. Ю. Н. Афанасьева.* Москва : РГГУ, 1996. С. 249–297.

Данилов В. П. Коллективизация: как это было. *Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди* / ред. А. Т. Кинкулькин. Москва : Политиздат, 1989. С. 228–253.

Данилов В. П., Ивницкий Н. А. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР. *Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках:* сб. ст. под ред. В. П. Данилова. Москва : Госполитиздат, 1963. С. 41–56.

Данилов В., Ильин А., Тепцов Н. Коллективизация: как это было. *Урок дает история:* сб. ст. / общ.ред. В. Г. Афанасьева, Г. Л. Смирнова; сост. А. А. Ильин. Москва : Политиздат, 1989. С. 138–182.

Демочко В. Замовчування трагедії голодомору в Україні провідними державами світу в 30-х роках XX ст. *Питання історії України* : зб. наук. ст. /

Чернів. нац. ун–т ім. Юрія Федьковича, каф. іст. України. Чернівці : Технодрук, . 2010. Т. 13. С. 29–34.

Демченко Тамара. Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідомч. зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип.19. С. 71–81.

День і вічність Джеймса Мейса / за заг. ред. Лариси Івшиної. Видання перше. Київ : Вид–во ЗАТ «Українська прес–група», 2005. 448 с.

Джеймс Мейс. »Ваші мертві вибрали мене…» / за заг. ред. Л. Івшиної; упор. Н. Дзюбенко–Мейс, Н. Тисячна. Видання перше. Київ : Вид–во ЗАТ «Українська прес–група», 2008. 672 с.

Дзюбенко–Мейс Наталія. День холодного сонця. *Джеймс Мейс. »Ваші мертві вибрали мене…»* / за заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ : ЗАТ «Українська прес–група, 2008. С. 648–664.

Діброва С. С. Сталінський «Великий перелом»: погляд із 80-х. *Про минуле – заради майбутнього* / упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: І. Ф. Курас та ін. Київ : Вид–во при Київ. ун–ті, 1989. С. 88–106.

Діброва С., Панчук М. Вогонь і попіл. *Про минуле – заради майбутнього* / упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: І. Ф. Курас та ін. Київ : Вид–во при Київ. ун–ті, 1989. С. 80–87.

Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти:* зб. ст. Київ, 2007. Вип. 34. С. 67–79.

Дроздов К. Голод 1933 года в южных украинизированных районах Центрально–Черноземной области РСФСР. *Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР* / ред. В. Кондрашин. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. С. 282–238.

Єрмак О. П. Ціна «великого перелому». *Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933.:* зб. док. і матеріалів / Центр по дослідженню історії та культури Полт. обл. держ. адміністрації; Держ. архів Полт. обл. Полтава, 1997. С. 5–26.

Єфіменко Геннадій. Роль націонал–комуністів у голодоморі 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2002. Вип. 7. С. 276–284.

Журба М. А. Громадські об'єднання в період голодного лихоліття: історична література. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* / П. П. Панченко, М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба. Київ : Україна, 2003. С. 49–59.

Журба М. А. Громадські об'єднання національних меншин в антиселянських акціях (кінець 20–х – початок 30–х років XX ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти:* зб. ст. 2001. Вип. 16. С. 114–120.

Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: Проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории. *Одиссей: Человек в истории.* Москва : Coda, 1996. Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе XX века С. 11–24.

Зеленин И. Е. Политотделы МТС (1933–1934 гг.). *Исторические записки*: сб. ст. Т. 76. Москва : Изд–во АН СССР, 1965. С. 42–62.

Зима В. Ф. Антикрестьянская политика и голод 1932–1933 годов. *Аграрное развитие и продовольственная безопасность России в XVIII – XX веках:* сб. статей. Оренбург: издательство ОГПУ, 2006. С. 219–224.

Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? *Голод 1932–1933 годов:* сб. ст. / отв. ред. и Автор вступ. ст. Ю. Н. Афанасьев. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1995. С. 43–66.

Историки спорят. 13 бесед / под. общ. ред. В. С. Лельчука. Москва : Политиздат, 1989. 510 С.

Іваненко В. В. Голодомор 1932–1933 рр. у загальноукраїнському і регіональному вимірах : історіогр. та методол. сюжети. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження :* зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 5 : спецвип., присвяч. 75-річчю трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 7–16.

Іваньков І. Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 років (за матеріалами міністерства східніх окупованих територій гітлерівської Німеччини). *Етнічна історія народів Європи.* Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. Київ : Унісерв, 2004. С. 60–66.

Ігнатуша О. М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. Сумська старовина. 2003. № 11–12. С. 80–84.

Калакура Я., Алексієвець Л. Цивілізаційні засади української історіографії. Україна – Європа – Світ: міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 13: присвячується 200–річчю від дня народження Тараса Шевченка. Тернопіль : Вид–во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 233–245.

Капустян Ганна. Згортання непу та створення командно–репресивної системи управління селом. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія.* Вип. 12. Ужгород : СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 108–114.

Карпенко М. П. Сумщина в умовах голодомору 1932–1933 рр. Краєзнавчий збірник : статті та матеріали / за ред. В. С. Терентьєва. Суми, 2006. Вип. 2. С. 116–128.

Касьянов Г. В. Українська інтелігенція в 1933 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 1992. Вип. 2. С. 92–98.

Киселев И. Н. Естественное движение населения в 1930–х годах XX ст. *Население России в 1920–1950–х годы: численность, потери, миграции* / под ред. Ю. М. Полякова, Н. А. Араловец и др. Москва :Институт российской истории РАН, 1994. С. 50–64.

Кіндратенко Анатолій. Організатори геноциду українців у 1918–1936 рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 135–152.

Кісь Оксана. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*: зб. наук. ст. / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко–Фрізен. Харків, 2010. С. 39–49.

Климов А., Михайличенко В., Старовойтов М. Повернення з полону примусового забуття: Голодомор 1932–1933 років на Луганщині. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область* / В. В. Михайличенко, М. О. Борзенко, В. Л. Жигальцева. Луганськ : Янтар, 2008. С. 7–13.

Ковальчук Олена. «Боротьба за правду про великий голод» (заходи української громади США і Канади з визнання голодомору 1932–1933 років в УСРР). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. / голова редкол. С. В. Кульчицький. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2008. Вип. 18. С. 121–134.

Козловський Юрій. Закономірності розвитку науки як методологічна передумова моделювання наукової діяльності. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини* / гол. ред. : М. Т. Мартінюк. Умань : ПП Жовтий, 2011. Ч. 2. С. 162–169.

Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / сост. С. Кройцберг, И. Маннтойфель, А. Штейнингер; перевод с нем. Киев : Оптима, 2001. 195 с.

Кому був вигідний Голодомор? : на допомогу тим, хто вивчає Голодомор в Україні : зб. ст. / С. І. Білокінь, М. Ф. Головатий, Л. Г. Лук'яненко, І. А. Хижняк. Київ : МАУП, 2004. 64 с.

Кондрашин В. В. Был ли голод 1932–33 годов на Украине геноцидом украинского народа? *Государство и общество. Проблемы социально–политического и экономического развития России*: сб. науч. ст. Пенза : ИИЦ ПГУ, 2004. Вып. 2. С. 126–137.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в России и Украине: сравнительный анализ (причины, масштабы, последствия). *Общество и власть XX век* / отв. ред. и сост. В. А. Юрченков; НИИ гуманитарных наук при Правительстве РМ. Саранск, 2006. С. 112–125.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в России и Украине: трагедия советской деревни. *История российского крестьянства XX века:* сб. статей. / под ред. Хироси Окуды. Токио : Изд-во Токийского ун-та, 2006. С. 481–510. (Японською мовою).

Кондрашин В. В. Голод в крестьянском менталитете. *Новые страницы истории Отечества (по материалам Северного Кавказа):* межвуз. сб. науч. статей. Вып. 1. Ставрополь, 1996. С. 53–61.

Корнєв Олексій. Найбільший злочин комуністичної диктатури. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 182–191.

Костюк Г. Падение П. П. Постышева. *Вестник Института по изучению истории и культури СССР.* 1954. Ч. 6. С. 112–123.

Коцур Ю. Харчування населення Роменщини на початку 30–х років XX ст. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. праць. 2011. Вип. 34. С. 55–64.

Кульчицкий С. В. Почему он нас уничтожал?: Сталин и украинский голодомор: ст. опубл. в газ. «День» в 2005–2007 г. / под общ. ред. Л. Ившиной. Киев : Укр. пресс–группа, 2007. 208 с.

Кульчицький С. В. «Я щасливий, що динаміка моїх уявлень про суспільне життя встигає за змінами в суспільстві» / На питання редколегії відповідає Станіслав Кульчицький. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* Київ, 2007. Вип. 16 (1). С. 6–14.

Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний* покажчик / упор.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; Одеса, 2007. Вип. 2. С. 15–34.

Кульчицький С. В. Передмова. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 т. Т. І: Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. Виконавчий директор Джеймс Мейс.* Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. С. 10–81.

Кульчицький С. В. Сталінська «революція згори». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. Вип. 22 / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 103–135.

Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ : Вид. політ. л–ри України, 1990. С. 66–84.

Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Вид–во. політ. л–ри України, 1990. С. 66–84.

Кульчицький С. В. Український Голодомор на тлі «розгорнутого будівництва соціалізму». *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч.* / упоряд. : Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; редкол. : С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика ; ред. І. С. Шелестович ; ОННБ ім. М. Горького, Ін–т історії України НАН України. Одеса, 2014. С. 15–34.

Кульчицький С. В. Шаталіна Є. П. Становище дітей на Україні в 1931–1933 роках (документальна розповідь. *Минуле України: відновлені сторінки* / редкол.: І. М. Хворостяний (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. С. 168–190.

Кульчицький С. В. Як це було. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні.* Київ : Український ін–т нац. пам'яті, 2008. С. 9–44.

Кульчицький С. Голодомор–33: сталінський задум та його виконання. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2006. Вип. 15. С. 190–264.

Кульчицький Станіслав. Історик і влада. *Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади* / упоряд. бібліогр. І. Кузьміна, О. Юркова; Автор історіогр. нарису О. Юркова. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. С. 360–361.

Кульчицький Станіслав. Найчорніша сторінка в історії України. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик* / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол.: О. Ф. Ботушанська, С. В. Кульчицький (відп. ред.), В. Мотика; ред.: М. Л. Десенко, І. С. Шелестович; ОДНБ ім. М.Горького,

Ін–т історії України НАН України, Фундація українознавчих студій Австралії. Одеса ; Львів : Вид–во М. Коць, 2001. С. 25–45.

Кульчицький Станіслав. Передмова. *Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т.* Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. С. 10–81.

Куромія Гіроакі. Голод 1932–1933 років в Україні та євразійська політика. *Україна Модерна.* 2010. № 6 (17). («Безмежне село...»). С. 113–130.

Кушнір В. Г., Петровський Е. П. Національна трагедія в Україні: гірка правда Голодомору на Одещині. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область :* в 2 ч. / Укр. ін–т нац. пам'яті; Одес. облдержадмін. та ін. ; обл. редкол.: М. Д. Сердюк, М. Л. Скорик. Одеса : Астропринт, 2008. Ч. 1. 2008. С. 6–11.

Лапчинська Ніна. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР* / упоряд. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. Харків : Оригінал, 2009. С. 3–21.

Ле Гофф Ж. «Анналы» и «новая историческая наука». *Споры о главном: дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов».* Москва : Наука, 1993. С. 90–94.

Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920–1933 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2013. Вип. XXXVII. С. 118–123.

Лехан Л. Б. Голодомор 1932–33 років очима дитини–свідка: історико–психологічний аспект. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: зб. наук. пр. Вип. 6 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 216–221.

Лисенко Олена. Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 40–62.

Лиха коса голодомору: 1932–1933 / П. П. Панченко, М. А. Журба та ін. Київ : Україна, 2008. 432 с.

Лихо П. С. »Советская власть на местах»: робота комуністичної партії Чорнуського району на Полтавщині. *Український збірник.* 1957. Кн. 8. С. 99–172.

Лютаревич П. Цифри і факти про голод в Україні (роки 1932–1933). *Український збірник.* 1955. Кн. 2. С. 80–98.

Максудов Сергей. Потери населения СССР в 1930–38 гг. *СССР: Внутренние противоречия.* 1982. Вып. 5. С. 104–191.

Максудов С. География голода 1933 года. *СССР: Внутренние противоречия.* 1983. Вып. 7. С. 5–17.

Максудов С. Голод 1933 года в партийных и правительственных постановлениях. *СССР: Внутренние противоречия.* 1984. Вып. 10. С. 80–128.

Марочко В. І. Від Конвенції ГА ООН 1948 р. до Закону Верховної ради України 2006 р.: голодомор 1932–1933 рр. в Україні як факт геноциду українського народу. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. / Ін–т історії України НАН України. Київ, 2008. Вип. 13. С. 50–56.

Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 1991. Вип. 1. С. 59–68.

Марочко В. І. Теоретично–методологічні проблеми вивчення голодомору 1932–1933 років в Україні. *Україна соборна :* зб. наук. ст. 2004. Вип. 1. С. 249–269.

Марочко В. І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально–демографічний дискурси. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 166–178.

Марочко В. І. Торгсини Києва в роки голодомору. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. / Ін–т історії України НАН України. Київ, 2009. Вип. 15 (2). С. 63–77.

Марочко Василь, Мовчан Ольга. Санітарно–епідеміологічна ситуація в м. Києві 1932–1933 років. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 309–326.

Марочко Василь. Територія голодомору в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Вип. 18. Київ : Ін–т історії України, 2008. С. 51–70.

Марчуков А. В. А был ли «голодомор»? Или непопулярные мысли об одном политическом брэнде. *Россия XXI.* 2004. № 6. С. 124–143.

Махорін Г. Л., Копійченко Л. А., Тімірязєв Є. Р. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область.* Житомир : Полісся, 2008. С. 9–18.

Мейс Джеймс. Вшанування українською діаспорою 50–річчя Голодомору. *Джеймс Мейс. «Ваші мертві вибрали мене...»* / за заг.ред. Л. Івшиної; упор. Н. Дзюбенко–Мейс, Н. Тисячна. Видання перше. Київ :ЗАТ «Українська прес–група», 2008. 672 с.

Мейс Джеймс. Геноцид в Україні – «доведено!..». *День і вічність Джеймса Мейса* / заг. ред. Л. Івшиної. Київ: Вид. «ЗАТ Українська прес–група», 2005. С. 107–116.

Мейс Джеймс: «Ваші мертві вибрали мене…» / заг. ред. Лариси Івшиної. Київ : Вид. «ЗАТ Українська прес–група», 2008. 672 с.

Мейс Е. Джеймс: автобіографія, факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук. *Джеймс Мейс: «Ваші мертві вибрали мене…»* / заг. ред. Лариси Івшиної. Київ: Вид. «ЗАТ Українська прес–група», 2008. С. 10–31.

Мельниченко Василь, Клименко Тетяна. Трагедія незнищеного духу. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область.* Част. І / упоряд. Е. А. Левицька, В. І. Захарченко, П. М. Жук та ін. Черкаси : Вид.Чабаненко Ю., 2008. С. 8–14.

Менакір Я. Замордоване селянство. *Голод в Україні 1932–1933 років. Вибрані статті* / упор. Н. Дюк. Луцьк : ВМА «Терен», 2006. С. 88–98.

Неживий Олександр. Левитські–фарисейські засади більшовицької голодоморної політики в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 135–152.

Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в Україні, зокрема в Донбасі (1932–1933 рр.). *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область:* частина перша / О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Блєднов, В. М. Нікольський, Б. Ф. Парсенюк та ін. Донецьк : Вид–во «Регіон», 2008. С. 32–43.

Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*: зб. ст. / Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. Вип. 6. С. 145–156.

Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках: сб. ст. под ред. В. П. Данилова. Москва : Госполитиздат, 1963. 560 с.

Панібудьласка В. Етнонаціональний аспект голодомору. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* / авт. кол.: П. П. Панченко (кер.), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. Київ : Україна, 2003. С. 39–49.

Панченко П. Голод – породження тоталітаризму. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* / авт. кол.: П. П. Панченко (кер.), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб та ін. Київ : Україна, 2003. С. 20–39.

Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. С. 35–66.

Парсенюк Б. Ф. Гірка пам'ять нашого народу. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область:* частина перша / О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Блєднов, В. М. Нікольський, Б. Ф. Парсенюк та ін. Донецьк : Вид–во «Регіон», 2008. С. 10–30.

Передмова. *Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике Поле, 2010. С. 3–19.

Перковский А. Л. Из истории демографического развития 30 – 40х годов (на примере Украинской ССР. *Экономика, демография, статистика. Исследования и проблемы*. Москва : Наука, 1990. С. 171–197.

Петренко В. І. Антинаціональний характер голодомору 1932–1933 років. *Голодомор як засіб політичного терору*: зб. наук. ст. Вінниця : Книга–Вега, 2004. С. 42–59.

Петренко В. І. Голодомор 1932–1934 рр.: злочин проти українського народу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Вип. 6. Серія: Історія: зб. наук. праць. / заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2003. С. 67–75.

Петренко Володимир. Геноцид голодом на Вінничині (Поділлі) у 1932–1933 рр.: передумови, причини, наслідки. *Національна Книга пам'яті жертв*

Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область / упоряд.: В. П. Лациба, В. В. Вижга, П. М. Кравченко та ін. Вінниця : ДП «ДФК», 2008. С. 9–57.

Петренко І. Д., Бабенко О. О. Голодомор в Україні 1932–1933 років: у вимірах Центральної України. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область* / О. О. Бабенко (кер. авт. кол.), В. В. Білошапка, В. М. Колесніченко, І. Д. Петренко та ін. Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД». С. 7–16.

Придніпров'я : історико–краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. : спецвип., присвяч. 75–річчю трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ : ДНУ ім. Олеся Гончара, 2008. Вип. 5. 148 с.

Прилуцький В. Комсомол – головний провідник більшовицького впливу на молодь України у 20 – 30–ті роки ХХ століття. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 8. С. 331–355.

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін–т історії України НАН України. Київ, 2008. Вип. 18, спец.: Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу. 470 с.

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: в 2 ч. : міжвід. зб. наук. пр. : на пошану д–ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70–річчя від дня народження та 50–річчя / Ін–т історії України НАН України. Київ : Вид–во Ін–ту історії України, 2007. Вип. 16. Ч. 1 487 с.

Протест українських соціалістичних партій проти московської політики голоду в Україні 1933 року. *Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять:* зб. статей. Мюнхен; Лондон, 1973. С. 178–181.

Ракачев В. Украинцы на Кубани: особенности демографической истории. *Кубань–Україна: вопросы историко–культурного взаимодействия*. Вып. 1. Краснодар, 2006. 2006. Вып. 1. С. 45–57

Редакційна колегія. Сказати правду. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. С. 5–10.

Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интелектуальной истории. *Одиссей: Человек в истории.* Москва : Coda, 1996. Вып. 1996 года: Ремесло историка на исходе ХХ века. С. 25–38.

Романець Н. Р. Куркульські висілки під час суцільної колективізації: особливості формування. *Наукові праці історичного факультету. Запорізького національного університету*, 2014. Вип. 41. С. 106–109.

Романів О. Голодомор 1932–1933 років – геноцид України (причини, масштаби, наслідки). *Відлуння голодомору-геноциду, 1932–1933 : етнокультурні наслідки голодомору в Україні* / ред. : Р. Кричів, О. Романів. Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 2005. С. 29–40.

Рудий Василь. Підводна частина айсберга, або білі плями в дослідженні народовбивства. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 221–227.

Рудницька Мілена. Боротьба за правду про Великий голод. *Рудницька Мілена. Статті. Листи. Документи* / упор. М. Дядюк. Львів : [б. в.], 1998. С. 380–433.

Рудницький О. П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* Вип. 24. Київ : Наукова думка, 1990. С. 22–26.

Русская культура в сравнительно-историческом осмыслении: материалы «круглого стола»: выступления. *Одиссей:* Человек в истории, 2001: Русская культура как исследовательская проблема. Москва, 2001. С. 140–153.

Сагайдак Максим. Етноцид українців в СССР *Український вісник*. Париж: Смолоскип, 1974. Ч. 7–8. С. 33–147.

Сербин Роман. Голодомор 1932–1933: проблема колективної пам'яті. *Роман Сербин. За яку спадщину*? Київ: [б. в.], 2002. С. 89–96.

Сербин Роман. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду. *Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні* / ред. Роман Сербин; упоряд. Олеся Стасюк. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.

Сербин Роман. Українська діяспора й Україна: за партнерські засади співпраці. *За яку спадщину?* Київ, 2002. С. 100–106.

Сергійчук Володимир, Гай Анатолій. Київщина в прицілі Голодомору. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область* / упоряд. А. І. Гай; редкол.: В. Г. Бутник, В. П. Даниленко, Р. М. Єрема та ін. Біла Церква : Вид– во «Буква», 2008. С. 7–14.

Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 / авт. кол.: П. П. Панченко (кер.), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб та ін. Київ : Україна, 2003. 352 с.

Солдатенко В. Ф. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі. *Національна та історична пам'ять :* зб. наук. праць. Вип. 3. Київ : ДП «НВЦ Н 35 » Пріоритети», 2012. С. 3–92.

Соловей Д. Українське село в роках 1931–1933. *Український збірник*. 1955. Кн. 2. С. 64–79.

Соловей Дмитро. Голод у системі колоніяльного панування ЦК КПСС в Україні: (До 40–літнього ювілею КП(б)У і 25–ої річниці голоду 1932–33 рр. в Україні). *Український збірник.* 1959. Кн. 15. С. 3–61.

Стасюк О. Харчування та замінники їжі українського селянства на поч. 30–х років ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. Київ, 2006. Вип. 21. С. 97–102.

Стасюк О. О. Деформація народної культури в роки геноциду. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 349–361.

Стасюк Олеся. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ҐПУ–НКВД* / упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін.; Служба безпеки України; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. С. 104–120.

Судьбы российского крестьянства: сб. ст. / под. общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. Москва : РГГУ, 1996. 623 с.

Сядристий Микола. Передумови і наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 71–74.

Таугер Марк. Голод, голодомор, геноцид : голод, сельское хозяйство и советская сельскохозяйственная політика : сб. ст. / пер. с англ. К. Е. Василькевича. Киев : Довира, 2008. 427 с. : табл., портр.

Ткаченко В. Г. Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Оріхівщині. *Оріхівська справа. 1932. Документи та матеріали* / упоряд. В. Г. Ткаченко. Київ : Ін–т укр. археографії та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, 2011. С. 16–23.

Ткаченко В. Г.Трагедії, яких могло не бути. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.) / обл. редкол.: М. О. Фролов (голова), О. О. Клепакова, П. П. Ребро ; підгот.: П. П. Ребро (керівник), О. Я. Ткаченко, М. П. Литовченко та ін. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2008. С. 3–14. 520 с. (Спокута: альманах. № 8/9).

Троян М. П. Голодомор 1932–33 років у Донбасі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область:* частина перша / О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Блєднов, В. М. Нікольський, Б. Ф. Парсенюк та ін. Донецьк : Вид–во «Регіон», 2008. С. 44–49.

Турченко Ф. Г. Голодомор 1932–1933 років на Запоріжжі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні* / обл. редкол.: О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко та ін. ; наук.–ред. група: Ф. Г. Турченко (керівник), О. М. Ігнатуша, О. О. Стадніченко та ін. Запоріжжя : Дике поле, 2008. С. 8–39.

Удод Олександр, Юрій Михайло. Методологія історії і гуманітаризація знання. *Історіографічні дослідження в Україні:* зб. наук. пр. Київ : Вид. Ін–ту історії України НАН України, 2013. Вип. 23. С. 6–29.

Уиткрофт С., Жиромская В. Б. Демографические последствия голода. *Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 3. Лето 1933–1934*: документы / В. В. Кондрашин (отв. сост.) и др. С. 651–771.

Уиткрофт Стивен. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: документы и материалы*: в 5 т. 1927–1939. Т. 3. Конец 1930–1933. Москва : Изд–во «РОССПЭН», 2001. С. 866–887.

Уиткрофт С., Гарнаут А. Потери населения в отдельных районах СССР (1929–1934): статистика, карты и сравнительный анализ (особое положение Украины). *Голод 1933: Українці* : зб. наук. пр. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2013. С. 376–391.

Фролов Микола. Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно–державного контролю в Україні 1920 – 1930-х рр. *Проблеми гуманітарних наук:* наук. зап. Дрогобицького держ. пед. ун–ту ім. Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (гол. ред.), Р. Попп, С. Макарчук та ін. Дрогобич: Ред.–вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. Вип. 24. Історія. С. 51–70.

Фролов М. О. Компартійно–державна номенклатура в Україні в роки колективізації сільського господарства. *Наукові праці історичного факультету*

Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 138–150.

Чирко Б. В. Німецьке село в Україні в умовах сталінської економічної політики (1930–ті роки). *Гілея* : науковий вісник. 2016. Вип. 113. С. 74–79.

Чорновіл Вячеслав. Звернення до Комітету прав людини ООН, Міжнародної Амністії, Комітету за вільний світ, Гельсінкських груп США й інших країн. *Українська Гельсінкська Група. 1978–1982 : док. і матеріали* / упоряд. і зред. О. Зінкевич.Торонто; Балтимор, 1983. С. 915–920.

Шаповал Ю. І. ІІІ конференція КП(б)У та її наслідки: пролог трагедії голоду. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. праць. Київ : Інститут історії НАН України, 2002. Вип. 6. С. 350–360.

Шаповал Юрій. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна. Київ: Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2011. 135 с. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5 (55). С. 453–463. (Рецензія)

Шаповал Юрій. Пам’ять про голодомор 1932–1933 років в Україні: нові архівні відкриття, нові дискусії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 3 (47) / гол. ред. Ю. А. Левенець. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2010. С. 95–103.

Шевченко Сергій. «Жнива скорботи» на Київщині (нотатки за архівними матеріалами ГПУ–НКВД). *Національна книга пам´яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область* / упорядник Гай А. І.; редкол.: Бутник В. Г., Даниленко В. П., Єрема Р. М. та ін. Біла Церква : «Буква», 2008. С. 15–22.

Шитюк М. М. Наслідки колективізації на Миколаївщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. праць. Вип. 5. Київ, 2001. С. 215–249.

Шитюк Микола. Селянство Миколаївщини в умовах Голодомору 1932–1933 років: трагічна статистика жертв сталінізму. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 року. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 346–362.

Штейнгарт А. М. Политотделы Северного Кавказа за работой. Составлено политсектором МТС Северокавказского края. Ростов на Дону, 1933. С. 10–17.

Якименко Микола. Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині: як це було. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область* / упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. Полтава: Оріяна, 2008. С. 7–17.

Якубова Л. Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20–і – початок 30–х рр. ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. праць. Вип. 10. Київ, 2004. С. 178–207.

Якубова Л. Д. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. праць. Вип. 11. Київ, 2004. С. 370–412.

After the Holodomor : The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine / editors: A. Graziosi, L.A. Hajda, H. Hryn. Cambridge : Harvard University Press, 2013. xxxviii, 284 p. (Harvard Series in Ukrainian Studies).

Andrade L. Jose. Espectros da historia – os outros 6 milhoes. Holodomor – o Holocausto ucranian. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* / coord. Beata Cieszynska, Jose Eduardo Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. P. 47–50.

Axis rule in occupied Europe : laws of occupation, analysis of government, proposals for redress / by Raphaël Lemkin. Washington : Carnegie Endowment for International Peace, Division of Intern. Law, 1944. xxxviii, 674 p.

Berkhoff K.-C. The Great Famine in Light of the German Invasion and Occupation. Harvard Ukrainian Studies / ed. by A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Cambridge, 2013. Vol. 30. № 1–4 (2008) : After the Holodomor: the Enduring impact of the Great Famine on Ukraine. P. 165–181.

Boeck B.-J. Complicating the National Interpretation of the Famine : Reexamining the Case of Cuban. Harvard Ukrainian Studies / edited by A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Cambridge, 2013. Vol. 30. № 1–4 (2008) : After the Holodomor: the Enduring impact of the Great Famine on Ukraine. P. 31–48.

Bruski J. J: Polska wobec Wielkiego Gtodu na Ukrainie 1932–1933. *Polska – Ukraina. Osadczuk. Ksigga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicy urodzin* / red. B. Berdychowska, O. Hnatiuk. Lublin, 2007. S. 213–246.

Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies / ed. Andrij Makuch and Frank Sysyn. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. 126 p.

Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies. *East/West:* Journal of Ukrainian Studies /editor–in–chief Oleh S. Ilnytzkyj, guest editors, Frank Sysyn and Andrij Makuch. 2015. Vol. 2. no. 1. P. 3–132.

Duarte V. Henrique. Holodomor – a morte sem voz. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* / coord. Beata Cieszynska, Jose E. Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. P. 115–120.

Dzwonkowski Roman. Glôd i represje wobec ludnosci polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947). Lublin : Teka Komisji Historycznej O. L. PAN, 2012. IX. S. 203–233.

Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by other means / ed. by T. Hunczak, R. Serbyn. New York : Shevchenko Scietific Society, USA, 2007. 155 p.

Franco E. José e Cieszynska Béata. Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* / coord. Beata Cieszynska, Jose Eduardo Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. P. 17–26.

Gaspar Carlos. A Grande fome na Ucrânia (1932–1933). *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* / coord.: Beata Cieszynska, Jose Eduardo Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. P. 41–46

Genocide in the USSR. Studies in Group Destruction / ed. Nikolai K. Deker, Andrei Lebed; transl. ed. by Oliver J. Frederiksen. Munich : The Scarecrow Press, 1958. 236 p.

Genocidni zlocin totalitarnogo rezima u Ukrajini 1932–1933 / Uredio: dr Jevgenij Pascenko. Zagreb, 2008. 334 s.

Grabowicz George G. The Holodomor and Memory. *The Great Ukrainian Famine and Its Soviet Context* / ed. Halyna Hryn. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute Harvard University, 2008. P. 131–146.

Graziosi Andrea. The Impact of Holodomor Studies on the Understanding of the USSR. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. Andrij Makuch and Frank Sysyn. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 49–75.

Graziosi Andrea. Why and in What Sense Was the Holodomor a Genocide? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. Lubomyr Y. Luciuk. Kingston : The Kashtan Press, 2008. P. 154–155.

Hagen Mark von. The Terror–Famine and the State of Ukrainian Studies. Famine in Ukraine 1932–1933. *Genocide by Other Means* / ed. Taras Hunczak and Roman Serbyn. New York : Shevchenko Scientific Society, 2007. P. 20–29.

Hildermeier Manfred. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. Munchen : C. H. Beck Verlag, 1998. S. 367–423.

History of Russian peasantry in the 20–th century / edited dy H. Okuda. Tokyo : The University of Tokyo, 2003. Vol. 1. 150 p.

Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933) / coord. Beata Cieszynska, Jose Eduardo Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. 210 p.

Holodomor and Gorta Mór: histories, memories and representations of famine in Ukraine and Ireland / edited by Christian Noack, Lindsay Janssen and Vincent Comerford. New York : Anthem, 2012. XIII, 276 p.: ill, maps.

Holodomor studies / ed. Roman Serbyn. Summ.–autumn 2010. USA, 2010. Vol. 2. No. 2. 272 p.

Holodomor studies / ed. Roman Serbyn. USA, 2011. Vol. 3. No. 1–2. 217 p.

Holodomor studies / ed. Roman Serbyn. Wint.–spring 2009. USA, 2009. Vol. 1. No. 1. 152 p.

Holodomor studies / ed. Roman Serbyn. Wint.–spring 2010. USA, 2010. Vol. 2. No. 1. 162 p.

Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / ed. L. Y. Luciuk. Kingston, Ont. : Kashtan Press, 2008. viii, 379 pp.: ill., maps.

Hunczak Taras. The Famine of 1932–1933: A Genocide by Other Means. *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by Other Means* / ed. by Taras Hunczak and Roman Serbyn. New York, 2007. P. 13–19.

Huttenbach Henry R. Introduction «Genocide by any other Name». *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by Other Means* / ed. by Taras Hunczak and Roman Serbyn; Shevchenko Scientific Society, USA. New York, 2007. P. 11–12.

Isajiw W. W. The Impact of the Man–Made Famine on the Structure of Ukrainian Society. *Famine in Ukraine*, *1932–1933* / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton: Canad. Inst. of Ukr. Studies, Univ. of Alberta. Downsview, Ont.: Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. P. 139–146.

Khlevniuk O. Comments on the Short-Term Consequences of the Holodomor. *Harvard Ukrainian Studies* / ed. by A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Cambridge, 2013. Vol. 30. № 1–4 (2008) : After the Holodomor: the Enduring impact of the Great Famine on Ukraine. P. 149–161.

Kondrashin V. Hungersn Öden i Russland och Ukraina 1932–33. *Bonder och bolsjeviker. Den ryska landsbygdens historia. 1902–1939*. Edita, Stockholm: EFI, Ekonomiska Forskningsinstitutet, 2007. P. 140–173.

Kondrashin Viktor. Hunger in 1932–33. A tragedy of the peoples of the USSR. *Holodomor studies*. Universite du Quebec a Monreal, Canada, 2009. P. 23–30.

Kulchytskyi Stanislav. The Holodomor of 1932–33: How and Why? *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. by Andrij Makuch and Frank Sysyn. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 88–111.

Kulchytskyi S. The Holodomor and its Consequences in the Ukrainian Countryside. *Harvard Ukrainian Studies* / ed. by A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Cambridge, 2013. Vol. 30. № 1–4 (2008) : *After the Holodomor: the Enduring impact of the Great Famine on Ukraine.* P. 1–13.

Kusnierz Robert. Głód na Ukrainie w roku 1933 na łamach prasy. Lublin : Res Historica, 2005. Vol. 21. S. 79–90.

Lewin M. «Taking Grain!»: Soviet Policies of Agricultural Procurements before the War / essays in Honour of E. H. Carr. Hamden, Conn. : Archon Books, 1974. P. 281–323.

Mace J. E. The Famine of 1932–1933: Watershed in the History of Soviet Nationality Policy. *Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Group in thr USSR.* New York, 1990. P. 177–205.

Maksudov S. Dehumanization : The Change in the Moral and Ethical Consciousness of Soviet Citizens as a Result of Collectivization and Famine. *Harvard Ukrainian Studies* / ed. by A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Cambridge, 2013. Vol. 30. № 1–4 : *After the Holodomor: the Enduring impact of the Great Famine on Ukraine.* P. 123–148.

Marples David R., Baidaus Eduard & Melentyeva Mariya. Causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine: Debates at the Third All-Ukrainian Party Conference. *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes.* Vol. LVI. Nos. 3–4 (Sept.-Dec. 2014/sept.-déc. 2014). P. 291–312.

Mendes António Rosa. Holodomor – história e justiça. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* / coord. Beata Cieszynska, Jose E Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. P. 121–124.

Merl S. War die Hungersnot von 1932–1933 eine Folge der Zwangskollektivierung der Landwirtschaft oder wurde sie bewußt im Rahmen der Nationalitätenpolitik herbeigeführt? / Hausmann G., Kappeler A. Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden–Baden, 1993. S. 145–166.

Meslé F., Vallin J., Andreev E. Demographic Consequences of the Great Famine: Then and Now: After the Holodomor: the enduring impact of the Great Famine on Ukraine / A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Massachusetts : Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute, 2013. P. 217–242.

Motyl Alexander J. Looking at the Holodomor through the lens of the Holocaust. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. Lubomyr Luciuk. Kingston : Kashtan Press, 2008. P. 171–178.

Naimark Norman M. How the Holodomor Can Be Integrated into our Understanding of Genocide. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. by Andrij Makuch and Frank Sysyn. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 112–126.

Penner A. Stalin and the Ital'ianka of 1932–1933 in the Don region. *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union sovietique, Etats independants.* 1998. Vol. 39. 1–2.

Ribeiro Luis de Matos. Holodomor: o imperio da fome. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* / coord. Beata Cieszynska, Jose E Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. P. 51–108.

Ribeiro M. Rui. Holodomor, relaçôes internacionais e interesse nacional. *Holodomor — a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* / coord. Beata Cieszynska, Jose E. Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. P. 109–114.

Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932–34 famine losses within the context of the Soviet Union. *Famines in European economic history: the last great european famines reconsidered* / D. Curran, L. Luciuk, A. Newby (eds.). New York : Routledge, 2015. P. 192–222. (Explorations in Economic History)

Rudnytskyi Omelian, Levchuk Nataliia, Wolowyna Oleh, Shevchuk Pavlo, Kovbasiuk Alla. Demography of a man–made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian studies in population.* 2015. 42. No 1–2. P. 53–80.

Santos dos Antonio R. Aproximaçôes historicasa trajectoria economica da U.R.S.S. e a Grande fome na Ucrânia. *Holodomor – a desconhecida tragedia ucraniana (1932–1933)* / coord. Beata Cieszynska, Jose Eduardo Franco. Coimbra : CompaRes e Gracio Editor, 2013. P. 34–40.

Saunders David. The Starvation of Ukrainians in 1933: By–Product or Genocide? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. Lubomyr Y. Luciuk. Kingston : The Kashtan Press, 2008. P. 101.

Shapoval Y. The Holodomor : A Prologue to Repressions and Terror in Soviet Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies* / ed. by A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Cambridge, 2013. Vol. 30. № 1–4 (2008) : After the Holodomor: the Enduring impact of the Great Famine on Ukraine. P. 99–121.

Shapoval Yuri. The Holodomor: A Prologue to Repressions and Terror in Soviet Ukraine. *After the Holodomor. The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine /* ed. by Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, and Halyna Hryn. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, 2013. P. 99–121.

Shapoval Yuri. The Struggle of History: Recognizing the Holodomor. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* /edited by Lubomyr Y. Lucuk with the assist. of Lisa Grekul. Kingston : The Kashtan Press, 2008. P. 79–86.

Shapoval Yuri. Understanding the Causes and Consequences of the Famine–Genocide of 1932–1933 in Ukraine: The Significance of Newly Discovered Archival Documents. *The Holodomor Reader. A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine* / comp. and ed. by Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. Edmonton–Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012. P. 35–39.

Stebelsky Ihor. Did Weather Play a Part in the Great Famine of 1932–1933? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. Lubomyr Y. Luciuk. Kingston: The Kashtan Press, 2008. P. 5–12.

Sundberg Jacob W. F. International Inquiry into the 1932–1933 Famine in Ukraine. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. Lubomyr Y. Luciuk. Kingston : The Kashtan Press, 2008. P. 69–76.

Sysyn Frank. The Ukrainian Famine of 1932–33: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. *Studies in Comparative Genocide* / ed. by Levron Chorbajian and George Shirinian. New York : St. Martin's Press, 1999. pp. 182–215.

Tauger Mark. Soviet Peasants and Collectivization, 1930–39: Resistance and Adaptation. *The Journal of Peasant Studies.* 2004.Vol. 31. Is. 3–4. P. 427–456.

The Famine– Genocide of 1932–1933 in Ukraine / ed. by Yu. Shapoval; Foreword by L. Luciuk. Kingston : Published by the Kashtan Press for Ukrainian Canadian Civil Iriberties Association, 2005. v, 336 pp.: ill.

The Great Famine in Ukraine 1932–1933: a collection of memoirs, speeches amd essays prepared in 1983 in commemoration of the 50th anniversary of the Famine in Ukraine during 1932–33 / Publication Committee members: V. Rudenko, T. Khokhitva, P. Makohon, F. Podopryhora. Toronto : The Ukrainian Orthodox Brotherhood of St. Volodymyr, 1988. 146 p.

The Great Famine in Ukraine: The Unknown Holocaust: In Solemn Observance of the 50th Anniversary of the Ukr. Famine of 1932–33 / comp, and ed. by R. Hadzewycz, G. B. Zarycky, M. Kolomayets. Jersey City, N.J.: Ukr. Nat. Assoc, for the Nat. Comm, to Commemorate Genocide Victims in Ukraine 1932–33, 1983. 88 p.: ill.

The Man–Made Great Famine in Ukraine of 1932–1933 (Holodomor) / at the Harriman Institute; School of International and Public Affairs; Columbia University, New York. URL : http://www.garethjones.org/holodomor_speech.htm (дата звернення : 05. 03. 2017).

Totten S., Parsons W., Charny I. A century of genocide: critical essays and eyewitness acounts. London : Routledge, 2004. P. 93–126.

Vernicgtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR. *Osteuropa*. Berlin, Dezember 2004. Jahr. 54. Heft 12. 208 s.

Wheatcroft S. G. Towards explaining soviet famine of 1931–3: political and natural factors in perspective Food and Foodways. *Explorations in the History and Culture of Human Nourishment.* 2004. Vol. 12. Is. 2–3. P. 107–136.

Wolowyna Oleh. Demographic Dimensions of the 1932–33 Famine in Ukraine. *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by other means* / ed. by T. Hunczak, R. Serbyn. New York : Shevchenko Scietific Society, 2007. P. 98–114.

1.1.4. Наукові статті в періодичних виданнях

«Незручний клас» у модернізаційних проектах. (Андреа Ґраціозі, Юрій Присяжнюк, Даніель Бовуа, Олександр Михайлюк, Сяргей Токць, Андрій Заярнюк) : форум. *Україна Модерна.* 2010. № 6 (17). С. 9–45. («Безмежне село...).

Авторханов А. Людоедство в хлебной стране. *Новый журнал.* Нью–Йорк, 1983. Кн. 153. С. 199–204.

Александров Кирилл. Коллективизация и Голодомор 1932–1933 годов: причины, механизм и последствия. *Посев.* Общественно–политический журнал. 2008. № 12 (1575). С. 29–38.

Андреев Е. Опыт оценки численности населения в СССР в 1926–1941 гг. *Вестник статистики*. 1990. № 7. С. 38–46.

Валлін Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930–х та 1940–х років. *Демографія та соціальна економіка.* 2005. № 2. С. 7–29.

Верт Нікола. Жнива геноциду. *Критика.* Рік XIII. Ч. 3–4 (137–138).

Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні та офіційна історико–гуманітарна наука в Українській РСР (1980-ті – 1991 рр.). *Архіви України*. 2013. № 6. С. 23–37.

Вовчук І. Вчора і нині. *Визвольний шлях*. 1973. Кн. 9. С. 915–920.

Волков А. Из истории переписи 1937 г. *Вестник статистики*. 1990. № 8. С. 42–48.

Волкогонов Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция. *Вопросы истории.* 1990. №3. С. 3–I7.

Воловина О., Плохій С. М., Левчук Н. М., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б., Шевчук П. Є. Реґіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 76–116.

Вронська Т. В., Осташко Т. С. Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30–х рр. XX ст. проти голодомору в УСРР. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 65–81.

Вылцан М. А., Ивницкий Н. А., Поляков Ю. А. Некоторые проблемы истории коллективизации в СССР. *Вопросы истории.* 1965. № 3. С. 3–25.

Галій М. Тридцятиліття великого голоду в Україні. *Вільна Україна.* 1963. Ч. 40. С. 7–21.

Голод по–большевистски: организаторы и вдохновители. *Родина.* 2007. № 8. С. 82–89.

Голод по–большевистски: организаторы и вдохновители. *Родина.* 2007. № 9. С. 80–86.

Горшков В. И. Прохоров Б. Б. Кризисы общественного здоровья в СССР. *Мир России.* 1999. № 4. С. 125–137.

Грабовський Сергій. Голодомор у вимірах Великої Історії: тези до осмислення. *Український тиждень*. 2013. 14–21 листоп. № 47 (315).

Грациози Андреа. Советский Голод и украинский Голодомор. *Отечественные записки*. 2007. № 1. С. 156–177.

Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 120–132.

Граціозі Андреа. Наслідки й уроки великого голоду. *Слово Просвіти.* 2003. Ч. 46(214). С. 7.

Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільності. *Український історичний журнал* / НАН України, Ін–т історії України, Ін–т політ. і етносоц. досліджень. Київ, 2003. №5. С. 50–64.

Гуревич А. Я. Теория формации и реальность истории. *Вопросы философии.* 1990. № 11. С. 31–43.

Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. *История СССР*. 1990. № 5. С. 7–30.

Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70–летию общекрестьянской трагедии. *Отечественная история.* 2004. № 5. С. 97–111.

Девис Р. У. Советская экономика в период кризиса. 1930– 1933 годы. *История СССР*. 1991. № 4. С. 198–210.

Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні / О. П. Рудницький, Н. М. Левчук, О. Воловина, П. Є. Шевчук, А. Б. Ковбасюк. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3. С. 43–63.

Дерев'янкин Т. Колективізація. *Під прапором ленінізму*. 1989. № 13. С. 50–55; № 14. С. 38–44.

Дроздов К. С. Фиаско обязательной украинизации: Кризис хлебозаготовок 1932–1933 гг. и изменение нацполитики в Центральном Черноземье. *Родина.* 2010. № 4. С. 90–93.

Журба М. А. Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20 – 30-ті рр. XX ст.). *Вісник Запорізького юридичного інституту.* Запоріжжя, 2000. № 2. С. 242–251.

Заярнюк Андрій. Про те, як соціальна історія ставала культурною. *Україна модерна.* Ч. 9. Київ; Львів, 2005. С. 249–272.

Зеленин И. Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия. *Вопросы истории.* 1994. № 10. С. 35–36.

Зеленин И. Е. Колхозы и сельские хозяйства СССР в 1933–1935 гг. *История СССР*. 1964. № 5. С. 3–28.

Зеленин И. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.). *Отечественная история.* 1992. № 6. С. 42–61.

Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине. *Отечественная история.* 1994. № 6. С. 256–262.

Земсков В. Н. Заключенные в 30–е годы (демографический аспект). *Социологические исследования.* 1996. № 7. С. 11–16.

Зима В. Ф. Голод 1932–1933 годов в письмах трудящихся России. *Отечественная история.* 2006. № 2. С. 47–55.

Зімон Гельмут. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? *Український історичний журнал.* 2005. № 2. С. 118–131.

Зомбе Е. Б. Двадцатипятитысячники. *Вопросы истории*. 1947. №5. С. 3–22.

Игрицкий Ю. И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе. *История СССР.* 1990. № 6. С. 172–190.

Каграманов Юрий. Был ли Голодомор геноцидом? *Посев.* Общественно–политический журнал. 2008. № 12 (1575). С. 23–28.

Касьянов Г. Голодомор, терор, геноцид. Україна: 1933–й. *Пороги.* 1993. № 2–3.

Касьянов Г. В. Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал.* 2012. Вип. 6. (№ 507). С. 4–24.

Касьянов Г. В. Україна, 1933-й. *Під прапором ленінізму*. 1990. № 5. С. 65–70.

Кісь О. Р. Голодомор 1932–33 років крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі зошити.* 2010. № 5–6. С. 633–651.

Кісь Оксана. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий альманах.* 2011. № 6. С. 101–107.

Клід Богдан. «Біла книга про чорні діла Кремля»: шістдесят років згодом: частина ІІ. *Західноканадський збірник* / за ред. М. Сороки. Едмонтон–Острог : Вид. Національного ун–ту «Острозька академія», 2014. Том XLVII. С. 463. 463–475.

Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Антропный принцип в синергетике. *Вопросы философии.* 1997. № 3. С. 62–79.

Ковальченко И. Д. Теоретико–методологические проблемы исторических исследований: заметки и размышления о новых подходах. *Новая и новейшая история.* 1995. № 1. С 3–33.

Коллективизация: истоки, сущность, последствия: материалы круглого стола. 24 октября 1988 г. *История СССР*. 1989. № 4. С. 5–57.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 – общая трагедия народов СССР. *Известия Пензенского государственного педагогического университета: гуманитарные науки.* 2009. № 11. С. 117–121.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья. *Вопросы истории.* 1991. № 6. С. 176–181.

Кондрашин В. В. Рецензия на монографию: Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды: В 2-х Ч. Ч. 1. Москва: РОССПЭН, 2011. 863 с. *Известия Пензенского государственного*

педагогического университета им. В. Г. Белинского: гуманитарные науки. 2012. № 27. С. 1164–1166.

Кондрашин В. В. Хлебозаготовительная политика в СССР в годы первой пятилетки и её результаты (1929–1934 гг.). *Гуманитарные науки в Сибири.* 2013. № 4. С. 34–38.

Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 гг. в Российской Федерации (РСФСР). *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований.* 2010. № 1, апрель-июнь. С. 6–20.

Косик В. Жахливі злочини Москви: (До 30–ліття великого голоду в Україні). *Визвольний шлях.* Суспільно–політичний і науково–літературний місячник. Лондон : Українська видавнича спілка, 1963. Кн. 5. 6/111 (185), травень. С. 495–503.

Косик Володимир. Жахливі злочини Москви (До 30–ліття великого голоду в Україні). *Визвольний шлях.* Суспільно–політичний і науково–літературний місячник. Лондон : Українська видавнича спілка, 1963. Кн. 6/112 (186), червень. С. 609–617.

Космина В. Г. Системна соціологічна теорія Н. Лумана та її застосування в дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2008. Вип. XXII. С. 77–87.

Кравченко П. А., Мельник А. І. Альтернативи історичного пізнання: марксистська та модерні теорії історичного процесу. *Історична пам'ять.* 2012. № 27. С. 5–16.

Кравченко П. А., Мельник А. І. Модерні теорії історичного процесу як альтернативи марксизму. *Історична пам'ять.* 2012. № 28. С. 23–31.

Кузин В. Н. Развитие основ продовольственной безопасности СССР в предвоенные годы. *Юридические записки:* научно–практический журнал. Воронеж : Изд. Воронежского госуниверситета, 2013. № 1. С. 57–65.

Кульчицкий С. В. Как осмысливали голод 1932–1933 гг. в Украине. *Историческое пространство*. *Проблемы истории стран СНГ.* 2007. № 2. С. 59.

Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации в Украине. *История СССР*. 1989. № 5. С. 20–36.

Кульчицький С. В. Відлуння голоду 1933–го року у перепису населення 1959 го. *Наука і суспільство.* 1990. № 7. С. 38–41.

Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. *Інформаційний бюлетень Ін–ту історії АН УРСР.* 1988. Вип. 1. С. 32–39.

Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві у 1931–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 15–27.

Кульчицький С. В. Суцільна колективізація на Україні. *Український історичний журнал.* 1989. № 11. С. 70–77.

Кульчицький С. В. Тридцять третій рік: чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству? *Політика і час.* 1998. № 11–12. С. 68–83.

Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті сталінської «революції згори». *Український історичний журнал.* 2013. № 6. С. 18–44.

Кульчицький С. В. Шукати правду, сказати правду: демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. *Наука і суспільство*. 1989. № 7. С. 16–21.

Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 1995. № 5. С. 137–141.

Кульчицький С. В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. *Український історичний журнал.* 1991. № 2. С. 3–10.

Кульчицький С. Голодомор в Україні й український Голокост. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 2008. № 1. С. 88–98.

Кульчицький С. Як це було. Читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні». *Під прапором ленінізму.* 1990. № 23. С. 79–86.

Кульчицький Станіслав. Голодомор – 1933: міфи і реальність. *Дзеркало тижня.* 2018. 17–23 лютого. № 6.

Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі. *День.* 2007. 3 лют. (№19). С. 4.

Кульчицький Станіслав. Голодомор 1933 року очима Енн Епплбом: Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. 2017. *День.* 24, 30 листоп.

Кульчицький Станіслав. Голодомор як геноцид: якою мусить бути доказова база? *Український тиждень*. 2016. 24 листоп. (№ 47).

Кульчицький Станіслав. Голодомор. 1933: міфи і реальність. Яка ситуація складається нині з оцінкою жертв Голодомору? *Дзеркало тижня*. 2017. № 5. 11–17 лют.

Кульчицький Станіслав. Голодомор: трагедія чи геноцид? Слідами дискусії в Москві. *День*. 2010. 15–18 верес. №№ 165–168.

Кульчицький Станіслав. Демографія, на відміну від історії, де кожний має власну думку, є наукою точною. *День.* 2018. 13 квіт. (№ 65–66).

Кульчицький Станіслав. Історик і влада: проблема, що «досліджується в суто особистісній постановці». *Ейдос.* 2017. № 9. С. 217–245.

Кульчицький Станіслав. Причини голоду 1933 року в Україні: по сторінках однієї підзабутої книги. *Дзеркало тижня.* 2003. 15 серп. № 31.

Кульчицький Станіслав. Таємниці радянського голоду початку 30–х рр. Звіт із московського колоквіуму. *День*. 2010. 12, 14 січ. №№ 1, 3.

Кульчицький Станіслав. Україна і Росія: історія та образ історії. Роздуми після конференції. *День.* 2008. 9 квіт. № 65.

Кульчицький Станіслав. Україна і Росія: історія та образ історії. Роздуми після конференції. *День.* 2008. 10 квіт. № 66.

Кульчицький Станіслав. Чому Сталін нас нищив? Як осмислювали Голодомор. Позиція радянських істориків. *День.* 2005. 9 листоп. № 207.

Кульчицький Станіслав: «Я пишу зараз про те, що з нами відбулося за останнє століття, з революції 1917–го» / розмовляла Світлана Одинець. *Україна Модерна*. 2018. 11 січня. С. 1–6.

Кушнєж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 131–141.

Кушнєж Роберт. Львівська українська преса про Голодомор в УСРР. *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 199–209.

Левченко Констянтин. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках. *Визвольний шлях*. 1972. Кн. 12. С. 1295–1304; 1973. Кн. 1–2. С. 19–39; Кн. 3. С. 202–219; Кн. 4–5. С. 358–370; Кн. 6. С. 547–554; Кн. 9. С. 921–928; Кн. 10. С. 1065–1073.

Левчук Н. М., Боряк Т. Г. Воловина О. Рудницький О. П. Ковбасюк А. Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 84–113.

Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні *Шлях перемоги.* 2011. 9 листоп. № 45 (2994). С. 5.

Лібанова Е. Катастрофа та її відлуння. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років. *Сучасність.* 2008. № 11 (листопад). С. 22–29.

Лозинський Аскольд С. Голодомор – число жертв і визнання геноцидом. URL : holodomor.com.ua/files/35.doc (дата звернення: 04. 08. 2018).

Мазепа Ісаак. Україна під більшевицькою владою. *Календар–альманах «Дніпро» на звичайний рік 1935.* Львів : Накладом Укр. Т–ва допомоги емігрантам з Великої України, 1935. С. 78–99.

Максудов С. Голод 33–го года. *Страна и мир.* 1985. № 10. С. 40–48.

Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках. *Сучасність*. 1983. № 10. С. 32–42.

Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине. *2000.* Еженедельник. 2008. № 1–2 (397). 11–17 янв.

Марочко В. «Чорні дошки» України: геноцид по-сталінськи. *Пам'ять століть*. 2008. № 5–6. С. 192–210.

Марочко В. Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1993. № 10. С. 47–52.

Марочко В. Роберт Конквест про голокост та голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 365–373.

Марочко В. І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). *Український історичний журнал.* 2003. № 3. С. 90–103.

Марочко В. І. Голод і його «творці». *Комуніст України.* 1991. № 6. С. 78–79.

Марочко В. І. О. М. Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 129–

Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно–демографічний дискурс. *Український історичний журнал.* 2017. № 5. С. 112–132.

Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно–демографічний дискурС. *Український історичний журнал.* 2017. № 5. С. 112–132.

Марочко В. І. Хунгер – значить голод. *Віче.* Журнал Верховної Ради України. 1993. № 8. С. 136–146.

Марочко В. І., Чирко Б. В. Національні виміри голодомору в Україні 1932–1933 років. *Відродження.* 1993. № 3. С. 57–65.

Марочко Василь. Пристрасті довкола Голодомору: реальні міфи. *Дзеркало тижня.* 2018. 23–30 бер. (№ 11).

Марчуков А.В. «Голодомор» в идеологической системе украинства. *Вестник Юго–Западной Руси.* 2008. № 2. С. 81–95.

Марчуков Андрей. Голод 1932–1933 гг. или «геноцид украинцев»? URL: http://www.regnum.ru/news/748191.htmlmarcukov.html (дата звернення: 17. 10. 2015).

Масляник О. Голод як стандартна зброя московсько–більшовицької політики. *Альманах «Гомону України" на рік 1971.* С. 86–100.

Мейс Д. Е. Політичні причини голодомору на Україні (1932–1933). *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34–48.

Мейс Дж. Праця Роберта Конквеста про голод в Україні. *Гомін України.* 1984. 13 черв. С. 10–13.

Мейс Дж. Украинская национальная проблема и ее решение Сталиным. *СССР: Внутренние противоречия.* 1982. Вып. 6. С. 41–86.

Мейс Дж. Український голод 1933 року: доповідь 13 грудня 1981 р. *Новий шлях.* 1982. 2, 9 січ. С. 2.

Мейс Джеймс. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося і чому? *Український історичний журнал*. 2007. №1. С. 188–200.

Мерль Стефан. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? *Отечественная история*. 1995. № 1. С. 49–61.

Мерль Штефан. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе. *Отечественная история.* 1998. № 1. С. 97–117.

Міняйло С. А. Податкова реформа 1930–1932 рр. в українському селі. *Український селянин.* 2004. Вип. 8. С. 273–275.

Міщенко Михайло. Психічні зміни у людей в умовах голоду на Україні (1932–1933 рр.). *Українські вісті*. 1948. Ч. 36; 37.

Насєдкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20–х – 30–ті роки). *Український історичний журнал.* 1992. № 6. С. 64–72.

Нефёдов С. А. Биологические причины голода 1933 года. *Общественные науки и современность.* 2013. № 1. С. 135–140.

Нефедов С. А. Катастрофа 1933 года: гибель традиционного общества. *Историческая психология и социология истории.* 2013. № 1. С. 5–31.

О самом главном. Профессор Станислав Кульчицкий и его российский коллега Виктор Кондрашин: чем был Голодомор 1932–1933 годов? *День.* 1996. 2 июня. № 96.

Обушний М. Воропаєва Т. Політико–психологічні аспекти Голодомору 1932–1933 років. *Соціальна психологія*. 2009. № 2. С. 39–48.

Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦАНХС СССР). *История СССР.* 1991. №5. С. 18–26.

Папакін Г. В. «Чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні у 1932–1933 рр. *Сумський історико–архівний журнал.* № IV–V. 2008. С. 14–28.

Папакін Г. В. Механізм сталінського геноциду в 1932–1933 роках в Україні. *Пам'ять століть*. 2008. № 5–6. С. 236–261.

Папакін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р. Кремль і «чорна дошка». *Український історичний журнал.* 2013. № 6. С. 45–57.

Переверзин В. Двадцать миллионов. *Молодая гвардия*. 1990. № 7. С. 277–283.

Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30–ті роки. *Український історичний журнал.* 1989. № 8. С. 24–36.

Петасюк І. А. Організаційно–партійна робота Комуністичної партії України в період хлібозаготівель 1927–1932 рр.: (За матеріалами Правобережжя України). *Вісник Київського університету.* Серія: Історія КПРС. 1972. № 6. С. 41–52.

Половецький Поль. Три дати: 1891–1921–1933: В 25–ту річницю голодової облоги України Москвою *Вісник.* Нью–Йорк, 1958. Ч. 5. С. 12–14.

Полубояров М. Зачеркнутая строка, или организованный голод. *Волга.* Саратов, 1991. № 4. С. 127–137.

Польовий Л. П. Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. *Український історичний журнал.* 1993. № 4–6. С. 64–69.

Поморський Ян. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть. *Україна модерна.* Ч. 9. Київ; Львів, 2005. С. 34–42.

Прилуцький В. Молодь у суспільно–політичному житті УСРР (1928–1933 рр.) *Український історичний журнал.* Київ, 2002. № 4. С. 60–81.

Пришляк С. О. Дитяча безпритульність у 20–30-х рр. ХХ століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2012. №2. С. 54–61.

Разумов В. А. «Раскрестьянивание» – термин и содержание, временные рамки (1920 – 1930-е гг.). *Вопросы истории КПСС.* 1989. № 10. С. 64–71.

Рева Ірина. Стокгольмський синдром в Україні. *Український тиждень.* Щотижневий суспільно–політичний журнал. 2013. 14–21 листопада. № 47.

Рибалка І. К. Сталінщина й розселянювання країни. *Український історичний журнал.* 1989. № 10. С. 10–21; № 11. С. 3–12.

Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне і соціальне явище. *Нові дні.* Торонто. 1953. Ч. 41, червень. С. 9–14.

Романець Н. Р. Репресивна складова хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. в Україні : цілі, механізми, особливості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* / редкол. : Ф. Г. Турченко (голова) та ін. Запоріжжя, 2011. Вип. 31. С. 154–160.

Романець Н. Р. Роль адміністративних репресій у хлібозаготівельній кампанії 1932–1933 років. *Грані.* 2011. № 6 (80). С. 3–7.

Романюк А. І., Гладун О. М. Демографічні тенденції в Україні: минуле, сьогодення і майбутнє. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3 (25). С. 21–42.

Селегень Г. Демографічна наука в Україні. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 2. С. 53–54.

Селегень Г. Статистика людности східноукраїнських земель у 1926–1939 рр. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 3. С. 65–76; Кн. 4. С. 48–61.

Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України.* 2008. № 3–4 (261). С. 53–62.

Сербин Роман. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи. *Критика.* Червень 2012. Ч. 6 (176). С. 15–18.

Сергійчук Володимир. 1932–1933: від семи до десяти мільйонів жертв. *Дзеркало тижня*. 2016. 8–13 жовт. № 36.

Сергійчук Володимир. Догоджати не всім, а тільки істині. *Слово Просвіти.* 2018. 15–21 березня. С. 3–4.

Сергійчук Володимир. Як писати про Голодомор 1932–1933 рр.? Як про геноцид українства! *Дзеркало тижня*. 2014. 21–28 листоп. Вип. № 44.

Сергійчук, Володимир. Документи переконують: втрати Українства від Голодомору 1932–33 років щонайменше сім мільйонів. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 3. С. 11–41.

Смолій В. А. Передмова (Голодомор 1932–1933 років). *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 3–4.

Современные концепции аграрного развития: теоретический семинар. Обзор подготовлен В. В. Бабашкиным. *Отечественная история.* 1998. № 6. С. 94–132.

Сокіл Василь. Наукова та народна термінологія про голодомори в Україні: постановка проблеми. *Народознавчі зошити.* 2011. № 6 (102). С. 910–916.

Соловей Д. Демографічні наслідки колоніяльної політики ЦК КПСС внутрі СССР. *Нові дні*. 1960. Ч. 130. С. 13–15.

Соловей Д. Скільки людности загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932–33 р. *Наш вік.* 1950. Ч. 14–16.

Соловей Д. Скільки людности загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932–33 р. *Українські вісті.* 2 бер.

Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–33 рр. *Українські вісті*. 1950. 2 лютого. Ч. 10.; 5 лют. Ч. 11.

Стечишин М. Найбільший злочин в історії. *Ілюстративний календар «Українського голосу» на 1935 рік.* С. 193–199.

Субтельний О. Україна. Історія. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 102–133.

Тиліщак Володимир. Планове знищення. Як скоювався злочин Голодомору. *Український тиждень*. 2017. 23 листоп. № 47 (523).

Ткаченко В. В. 1933-й: Хроніка голодного геноциду. *Філософська та соціологічна думка.* 1991. № 1. С. 112–123.

Фролов М. О. Особливості еволюції партійних «верхів» і «низів» у КП(Б)У 1920–1930–х рр. *Культура народов Причерноморья.* 2009. № 171. С. 38–47.

Химка Іван. Історія Кривавщини та ліки від «пам’яті». *Критика.* Трав., 2011. Рік XV. Ч. 5–6. С. 163–164.

Хоменко А. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР на початку 1–ої п’ятирічки. *Профілактична медицина.* 1935. № 8/9. С. 89–96.

Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні. *Український історичний журнал.* 1994. № 2–3. С. 66–75.

Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30–е годы. *Вопросы истории.* 1989. № 4. С. 175–181.

Чинченко І. Втрачене золото: (Торгсіни і голод). *Календар «Нового шляху» на 1974 р.* С. 137–144.

Чому Сталін нас нищив? Як осмислювали Голодомор. Позиція радянських істориків. *День*. 2005. № 202. 3 листоп.

Шаблій Анатолій. Профспілки особливого призначення. *Пам’ятки України.* 1990. № 2. С. 2–4, 6: іл.

Шалдій Д. Голодові злочини Москви в Україні. *Визвольний шлях*. 1958. Кн. 9. С. 963–970.

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна. *Український історичний журнал.* 1991. № 8. С. 30–42.

Шевчук П. Є. Реґіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2017. № 2. С. 76–116.

Ясь О. В. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. *Український історичний журнал.* 2012. № 5. С. 6–38.

[Pidhainy O. S.] Destruction of a Nation: 1933. New Review. *A Journal of East–European History*. 1963. Vol. 3. N 3. P. 1–3.

[Pidhainy O. S.] People are no Angels. New Review. *A Journal of East–European. History.* 1963. Vol. 3. N 2. P. 29–32.

A Letters / Robert Conquest, Mark B. Tauger. *Slavic Review.* 1992. Vol. 51. № 1. P. 192–194.

Anderson B. A., Silver B. D. Demographic Analysis and Population Catastrophes in the USSR. *Slavic Review.* 1985. Vol. 44. N 3. P. 517–536.

Applebaum Anne. How Stalin Hid Ukraine's Famine From the World.

Balawyder A. Canadian Fears of Soviet Competition, 1929–1932. *New Review. A Journal of East–European History.* 1968. Vol. 8. N 4. P. 7–15; 1969. Vol. 9. N l. P. 7–15; N 2. P. 7–15; N 3. P. 7–15.

Basciani Alberto. La Romania e la Grande carestia ucraina del 1932–1933. *Mondo Contemporaneo.* 2009. No. 2. P. 90–91.

Baur Jochannes «Groser Terror» und Säuberung im Stalinismus. Ein Forschungsübersich. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1997. Heft 4. S. 331–348.

Bloch M., Febvre L. A nos lectureurs. *Annales d'histoire econumique et sociale*. 1929. N 1. P. 1–2.

Bolubash Anna. The Great Ukrainian Famine of 1932–1933 as an Instrument of Russian Nationalities Policy. *Ukrainian Review.* Winter 1978. Vol. 26. № 4. P. 11–23; Spring 1979. Vol. 27. № 1. P. 31–59.

Boryssenko V. La famine en Ukraine (1932–1933). *Ethnologie française.* 2004. XXXIV. № 2. P. 281–289.

Bouvier L. Feu Francois Simiand? *Annales.* E.S.C. 1973. Sept.–oct. N 5. P. 1174–1175.

Brenda Zosky. «Fifth estate" chronicles horror in which millions died. *The Gazette* (Montreal). 1983. Apr. 27.

Brovkin V. N. Robert Conquest's Harvest of Sorrow: A Challenge to the Revisionists. *Harvard Ukrainian Studies.* 1987. Vol. 11. No. 1–2. P. 234–245.

Cheng Yiwei. An Analysis of the Main Causes of the Holodomor. *History & Classics Undergraduate Student Journal.* Winter, 2012. Vol. 3. No. 2. P. 207–214.

Conquest R. Comment on Wheatcroft. *Europe–Asia studies.* 1999. Vol. 51. No. 8. P. 1479–1483.

Coplon J. Hoi is az a szovjet holocaust? *Multunk.* 1990. Kcjt. 35. N 1. P. 100–110.

Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934. *Soviet Studies.* 1964. Vol. XV. No. 3. P. 250–284.

Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934: Some Further References. *Soviet Studies.* 1965. Vol. XV. No. 4. P. 471–474.

Dando W. A. Man–Made Famines: Some Geographical Insights from an Exploratory Study of a Millennium of Russian Famines. *Ecology of Food and Nutrition.* 1976. IV. P. 219–234.

Davies R. W., Tauger M. B., Weatcroft S. G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933. *Slavic Review.* 1995. V. 54. Is. 3. P. 642–657.

Davies R. W., Wheatcroft S. G. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33: A reply to Ellman. *Europe–Asia Studies.* 2006. Vol. 58. No. 4. P. 625–633.

Dolot M. Egzekucja glodem. *Kurs.* 1987. N 29. S. 10–17.

Dolyna P. Famine as a Political Weapon. *The Black Deeds of the Kremlin a White Book Vol. 2. The Great Famine in Ukraine in 1932–1933 1955* / by Pavlovych and S. O. Pidhainy; ed. V. I. Hryshko. Toronto–Detroit : SUZERO–DOBRUS, 1955. P. 3–68.

Eberhardt P. Konsekwencje demograficzne wielkiego glodu na Ukrainie w latach trzydziestych XX wieku. *Czasopismo Geograficzne.* 1994. T. 65. Z. 3–4. S. 275–290.

Egbert Jahn. Der Holodomor im Vergleich. Zur Phänomenologie der Massenvernichtung. *Osteuropa.* Dez. 2004. Jahr. 54. Heft 12. S. 13–32.

Ellman M. A note on the number of 1933 Famine victims. *Soviet studies.* 1990. Vol. 43. N 2. P. 375–379.

Ellman M. Soviet repression statistics: some comments. *Europe–Asia studies.* 2002. Vol. 54. No. 7. P. 1151–1172.

Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited. *Europe–Asia Studies*. June 2007. Vol. 59. No. 4. P. 663–693.

Ellman M. The political economy of Stalinism in the light of the archival revolution. *Journal of Institutional Economics*. 2008. № 4. P. 99–125.

Ellman M. The Rôle of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934. *Europe–Asia Studies*. June 2005. No. 57. P. 823–841.

Engerman David C. Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development. *The American Historical Review*. April 2000. Vol. 105. No. 2. 383–416

Fitzpatrick Sheila. New perspectives on Stalinism. *Russian Review*. 1986. Vol. 45. N. 4. P. 357–373.

Flanagan Donne. The Ukraine Famine: Fact or Fiction? *The Link Montreal, Concordia University*. 1988. Nov. 22.

Gantt H. W. A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five Year Plan. *The British Medical Journal*. 1936. July 4. P. 19–161.

GöbnerRolf Der Holodomor in der ukrainischen Belletristik. Osteuropa. Dez. 2004. Jahr. 54. Heft 12. S. 183–191.

Graziosi A. The Great Famine of 1932–33: Consequences and Implications. *Harvard Ukrainian Studies*. 2001. № 3–4. P. 157–166.

Guzun Vadim. Romanian Monitoring o f Soviet Dumping Practices, 1930–1933. *Holodomor studies*. 2011. Vol. 3. Nos. 1–2. P. 109–122.

Hagen Mark von. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. No. 3. P. 658–673.

Himka John–Paul. Encumbered Memory: The Ukrainian Famine of 1932–33. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Spring 2013. Vol. 14. N. 2. P. 411–436.

Hobbins A. J., Boyer D. Seeking historical truth: The international commission of injuiry into the 1932–33 faminy in Ukraine. *Dalhousie law jornal*. 2001. Vol. 24. P. 139–191.

Holubnychy V. The Causes of the Famine of 1932–33. *Meta*. 1979, Winter. 11: 2. P. 22–25.

Huntington S. The Clash of Civilizations. *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72. N 3. P. 23–47; N 4. P. 2–26; N 5. P. 187–194.

Ilie A. Holodomor, the Ukrainian Holocaust? Studia Politica. *Romanian Political Science Review*. 2011. № 1. P. 137–154.

In 1932 and 1933, millions died across the Soviet Union–and the foreign press corps helped cover up the catastrophe. *The Atlantic*. Oct. 13, 2017. URL : https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/10/red-famine-anne-applebaum-ukraine-soviet-union/542610/ (дата звернення: 10. 03. 2018).

Jilge Wilfried. Holodomor und Nation. Der Hunger im ukrainischen Geschichtsbild. *Osteuropa*. Dez. 2004. Jahr. 54. Heft 12. S. 147–164.

Kalynyk O. The Famine. *Ukrainian Quarterly*.1982. Vol. 38. N 2. P. 141–150.

Kapusta F. The Early Holocaust in Europe: Collectivization and Man–made famine in Ukraine, 1932–1933. *Ukrainian Quarterly*. 1981. Vol. 37. N 4. P. 369–382.

Keep John. Wheatcroft and Stalin’s victims: Comments. *Europe–Asia studies.* 1999. Vol. 51. No. 6. P. 1089–1092.

Kindler Robert. Famines and Political Communication in Stalinism. Possibilities and Limits of the Sayable. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2014. № 2 (62). S. 255–272.

Kis Oksana. Defying Death: Women's Experience of the Holodomor, 1932–1933. *Aspasia.* 2013. Vol. 7. N.1. P. 42–67.

Kondrashin V. The Famine of 1932–1933 as a common tragedy of the nations of the USSR: national and regional aspects. *Northeast Asian Studies.* Center for Northeast Asian Studies Tohoku University, 2016. Vol. 20. P. 27–38.

Krawchenko B. The great famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine: causes and consequences. *Critique.* 1986. № 17. P. 137–146.

Krawchenko Bohdan. The man–made famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. *Conflict Quarterly*. Spring 1984. Vol. 4. No. 2. P. 29–39.

Krawchuk A. Protesting the Famine: The Statement of the Ukrainian Catholic Biships in 1933. *Journal of Ukrainian Studies.* Winter 1983. Vol. 8. Is. 2. P. 59–62.

Kulczycki Stanisław. Bezmyslnosc i zbrodnia. *Nowa Europa Wschodnia*. Wroclaw, 2008. № 2. S. 137–145.

Kuromia H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered. *Europe–Asia Studies.* 2008. June. Vol. 60. No. 4. P. 663–675.

Kuromiya Hiroaki. Ukraine and Russia in the 1930s. *Harvard Ukrainian Studies*.18 (3–4). December 1994. P. 327–341.

Lefebvre G. Avenir de l'histoire. *Revue historique.* 1947. N 197. P. 55–61.

Letter of Robert Conquest. *London Review of Books.* 1987. Vol. 9. No. 7. 7 May.

Letters / Robert Conquest, Mark B. Tauger. *Slavic Review.* 1992. Vol. 51. № 1. P. 192–194.

Letters / Robert Conquest; Mark B. Tauger; Lubomyr R. Wynar; Cynthia Whittaker. *Slavic Review.* 1994. Vol. 53. № 1. P. 318–320.

M. S. The Year 1933. *Наше життя.* 1953. Ч. 6. С. 21.

Mace J. Famine and Nationalism in Soviet Ukraine, 1918–1933. *Problems of Communism.* 1984. Vol. 33. No 3. P. 37–50.

Mace J. Politics and History of Soviet Ukraine, 1921–1933. *Nationalities Papers.* 1982. Vol. 10. P. 157–179.

Mace J. The Komitety Nezamozhnykh Selyan and the Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside, 1920–1933. *Soviet Studies.* 1983. No. 4. P. 487-503.

Mace J. The Politics of Famine: American Government and Press Responses to the Ukrainian Famine, 1932–1933. *Holocaust and Genocide Studies.* 1988. Vol. 3. No. 1. P. 75–94.

Mace J. Why did the Famine Happen? *Ukrainian Review.* 1982. Vol. 30. No 1. P. 47–49.

Mace J. E. A Case of Genocide. *Quadrant.* Sydney, Apr. 1984. P. 55–57.

Mace J. E. Collaboration in the suppression of the Ukrainian famine. *The Ukrainian Weekly.* 1987. Vol. LV. Dec. 27. № 52; 1988. Vol. LVI. Jan. 3. № 1; Jan. 10. № 2; Jan. 17. № 3.

Mace J. E. Is the Ukrainian Genocide a Myth? *Canadian–American Slavic Studies*. 2003. Vol. 37. № 3. P. 45–52.

Mace J. E. The famine: Stalin imposes a «final solution». *The Ukrainian Weekly*. 1984. Vol. LII. June 17. № 25; June 24. № 26; July 1. № 27; July 8. № 28.

Mace J. E. The Great Hunger: Soviet Ukraine 1933. *The Ukrainian Weekly*. 1983. 30 Apr.

Madden Ch. A. The Holodomor: 1932–1933. *Canadian–American Slavic Studies*. 2003. Vol. 37. № 3. P. 13–26.

Maksudov S. Pertes subies par la population de l'URSS, 1918–1958. *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1977. Vol. 18. N 3. P. 223–265.

Malerek Victor. Truth about Soviet–planned famine sought by Ukrainians. *The Globe and Mail*. 1983. March 28.

Malksoo L. Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law*. 2001. Vol. 14. P. 757–787.

Marcus David. Famine Crimes in International Law. *The American Journal of International Law*. 2003. № 2. P. 245–281.

Mark Rudolf A., Simon Gerhard. Die Hungersnot in der Ukraine und anderen Regionen der UdSSR 1932 und 1933. *Osteuropa*. Dez. 2004. Jahr. 54. Heft 12. S. 5–12.

Marples D. R. Ethnic Issues in the Famine of 1932–1933 in Ukraine. *Europe–Asia Studies*. 2009. Vol. 61. № 3. P. 505–518.

Martin Terry. The origins of Soviet ethnic cleansing. *Journal of Modern History*. 1998. 70. No. 4. P. 813–861. DOI : https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/235168

Mazepa I. Ukraina under bolshevist Rule. *Slavonic and East–European Review*. Vol. 12. P. 323–346.

Merl S. Entfachte Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslossung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1989. Bd. 37. S. 569–590.

Mischenko M. Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union. *Ukrainian Quarterly*. 1949. Vol. 5. № 3. P. 219–225.

Moore R. A Crime Against Humanity Arguably Without Parallel in European History: Genocide and the 'Politics' of Victimhood in Western Narratives of the Ukrainian Holodomor. *Australian Journal of Politics & History*. Sep. 1. 2012. Vol. 58. P. 367–379.

Moroz V. Nationalism and Genocide: The Origin of the Artificial Famine of 1932–1933 in Ukraine. *The Journal of Historical Review*. 1986. Vol. 6. № 2. P. 207–220.

Mutitz A. Ha'haklaim ha'yhudim b'Ukrainah bitkufat ha'ra'av ha'gadol (1932–1934). *Shvut*. 1985. Vol. 11. P. 61–70.

Mykulyn A. The Russian Terrorist Regime and the Artificial Famine in the Ukraine 1932–33. *Ukrainian Review*. 1958. Vol. 5. № 2. P. 10–25.

Naimark Norman. Revolution, Stalinismus, und Genozid. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 2007. Oct. 27. No. 44–45. P. 14–20.

Nefedov S. A. Consumption level during the period of holodomor. *Economics & Sociology*. 2014. Vol. 7. № 4. P. 139–149.

Nefedov S. A. Measuring the Famine: Consumption Level in 1933. *Bylye Gody*. 2014. № 32(2). C. 226–232.

New Estimate of Ukrainian Population Losses during the Crises of the 1930s and 1940s. / Vallin Jacques. A France Meslé; Serguei Adamets; Serhii Pyrozhkov. *Population Studies*. 2002. Vol. 56. No. 3. P. 249–264.

Oreletsky V. Starvation of Ukraine by Moscow in 1921 and 1933. *Ukrainian Review*. 1963. Vol. 10. N 3. P. 18–26.

Philipov A. P. Comments on Professor Timoshenko's: *Report on the Soviet Union in 1956*. Report 11. P. 208–210.

Plaggenborg Stefan. Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz. *Osteuropa*. 2001. № 7. S. 761–778.

Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: Artificial Famine in the Year 1931–1933. *Ukrainian Review*. 1973. Vol. 20. N 2. P. 3–11.

Prokopovich S. N. The Growth of the Population in the U.S.S.R. *Quarterly Bulletin of Soviet – Russian Economics*. 1940, April. №. 4. P. 110.

Prychodko N. The Famine in 1932–33 in Ukraine: (In Commemorate o f the Twentieth Anniversary o f the Tragedy). *Ukrainian Quarterly*. 1953. Vol. 9. N 3. P. 213–217.

Rajca C. Zaglada chlopow na Ukrainie w 1933 roku. *Zeszyty Majdanka*. 1993. T. 15. S. 71–97.

Romaniuk Anatole, Gladun Oleksandr. Demographic Trends in Ukraine: Past, Present, and Future. *Population and Development Review*. Vol. 41. No. 2. P. 315–337.

Rosefielde S. Documented Homicides and Excess Deaths: New Insights into the Scale Killing in the USSR During the 1930s. *Communist and Post-Communist Studies*. 1997. Vol. 30. No. 3. P. 32l–331.

Rosefielde S. Excess Collectivization Deaths, 1929–1933: New Demographie Evidence. *Slavic Review*. 1984.Vol. 43. N 1.P. 83–88.

Rosefielde S. New Demographic Evidence on Collectivization Deaths. *Slavic Review*. 1985. Vol. 44 . N 3. P. 509–516.

Rudnytskyi Omelian, Levchuk Nataliia, Wolowyna Oleh, Shevchuk Pavlo, Kovbasiuk Alla. Demography of a man–made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian studies in population*. 2015. 42. No. 1–2. P. 53–80.

Serbyn R. British Public Opinion and the Famine in Ukraine. *New Review: A Journal of East European History*. Toronto, 1968. Vol. 8. No. 3(32). P. 89–101.

Serbyn R. The Famine of 1921–1923: a Model for 1932–1933? *Famine in Ukraine 1932–1933*. Toronto, 1986. P. 147–187.

Serbyn Roman. The first man–made famine in Soviet Ukraine: 1921–1923. *The Ukrainian Weekly*. 1988. No. 45. P. 5–10.

Serbyn Roman. The last stand of the ukrainian famine–genocide deniers. *The Ukrainian Canadian*. February, 1989. P. 7–10, 14.

Serbyn Roman. The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the light of the UN Convention of 1948. *The Ukrainian Quarterly*. Summer 2006.Vol. LXII. No. 2. P. 181–204.

Shapoval Yuri. Foreign Diplomats on the Holodomor in Ukraine. *Holodomor Studies* (USA). 2009. № 1. P. 41–54.

Shimotomai N. A Note on the Kuban Affair. *Acta Slavica Japonica*. 1983. N 1. P. 40–50.

Simon Gerhard. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkersmord –Tatsachen und Kontroversen. *Europäische Rundschau.* 2008. № 1. S. 89.

Simon Gerhard. Holodomor als Waffe Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus. *Osteuropa*. Dez. 2004. Jahr. 54. Heft 12. S. 37–56.

Snore Edvins, Paavle Indrek. Ukrainian Famine of 1932–33 as Seen from Estonia and Latvia. *Holodomor studies.* 2011. Vol. 3. Nos. 1–2. P. 29–54.

Stark Renate. Holodomor, Famine in Ukraine 1932-1933: A Crime against Humanity or Genocide? *Irish Journal of Applied Social Studies*: 2010. Vol. 10: Iss. 1. Article 2. DOI : 10.21427/D7PQ8PAvailable at: htps://arrow.dit.ie/ijass/vol10/iss1/2

Stone D. The Economic Origins of the Soviet Famine of 1932–1933: Some Views from Poland. *Polish Review*. 1992. Vol. 37. N 2. P. 167–183.

Sysyn Frank. Thirty years of research on the Holodomor: balance sheet. *East/West : Jornal of Ucrainian Studies.* 2015. Vol. II. No. 1. P. 3–16.

Szczesny Wilfred. Fraud, Famine and Fascism. *The Ukrainian Canadian.* April 1988. P. 22–24.

Tauger Mark B. The Harvest of 1932 and the Famine of 1933. *Slavic Review.* 1991. Vol. 50. No. 1. P. 70-89.

Tauger Mark B. The 1932 Harvest and the Famine of 1933. *Slavic Review.* Vol. 50. No. 1. P. 70–89.

Torzecki R. Wielki glod na Ukrainie w latach 1931–1933. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* 1994. T. 2. S. 114–116.

Vaiserman A. M. Predisposition to type II diabetes among those residents of Ukraine whose prenatal development coincided with the famine of 1932–1933. *Advances in Gerontology*. 2011. Vol. 1 (№ 4). P. 362–366.

Vardy B. Steven, Vardy H. Agnes. Cannibalism in Stalin's Russia and Mao's China. *East European Quarterly*. June 2007. Vol. XLI. No. 2. P. 223–237.

Vasilev Valerij. Zwischen Politisierung und Historisierung Der Holodomor in der ukrainischen Historiographie. *Osteuropa*. 2004. Heft 12. S. 165–182.

Viola L. Notes on the Background of Soviet Collectivisation. *Metal Worker Brigades in the Countryside*. Autumn 1929. *Soviet Studies*. 1984. No. 2. P. 205–222.

Viola L., Poncharal B. La Famine de 1932–1933 en Union Soviétique. Vingtième Siècle. *Revue d'histoire*. 2005. No. 88. P. 7. P. 5–22.

Viola Lynne. The Cold War within Cold War. *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*. 2011. Vol. 12. No. 3. P. 682–690.

Vulpius Ricarda. «Inseln der Autonomie beseitigen». Kirchenverfolgung und Holodomor. *Osteuropa*. Dez. 2004. Jahr. 54. Heft 12. S. 72–89.

Werth Nicolas. Comment Staline a affamé LUkraine. *L'Histoire*. 1995. N 188. P. 80–83.

Wheatcroft S. G. A Note on Steven Rosefielde's Calculations of Excess Mortality in the USSR, 1929–1949. *Soviet Studies*. 1984. Vol. 36. N 2. P. 277–281.

Wheatcroft S. G. More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s. *Soviet studies*. 1990. Vol. 42. N 2. 355–367.

Wheatcroft S. G. New Demographic Evidence on Collectivization Death: Yet Another Kliukva from Steven Rosefielde? *Slavic Review*. 1985. Vol. 44. N 3. P. 505–508.

Wheatcroft S. G. Soviet statistic of the nutrition and morallity during times of Famine 1917–1922 and 1931–1933. *Cahiers du monde russe*. 1997. № 38. P. 5–34.

Wheatcroft S. G. The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930–45. *Europa–Asia Studies*. 1996. Vol. 48. No. 8. P. 1319–1353.

Wheatcroft S. G., Mace J. E. Correspondence. *Problems of Communism*. 1985. Vol. 34. N 2. P. 132–138.

Wysocki Roman. Stanowisko wladz i reakcje spoleczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Glodu na Ukrainie. *Res Historica*. 2011. № 31. S. 125–146.

Yaremovich A. Collectivization through Famine. *Ukrainian Quarterly*. 1978. Vol. 34. № 4. P. 349–362.

Yawdas M. A Year of Horror – Hunger Siege of Ukraine. *Ukrainian Review*. 1973. Vol. 20. N 1. P. 3–5.

1.1.5. Джерелознавчі дослідження

«Чорна дошка України» (події 30–хроків XX ст.): історико–документальний нарис / уклад. : П. Я. Слободянюк, Ю. В. Телячий; Держархів Хмельницької області. Хмельницький, 2001. 98 с.

Архівні джерела та збірки документів про голод 1932–1933 рр. в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / заг. ред. В. М. Литвина; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 8–107.

Бараєв В. М., Кривчук Г. Г. Зарубіжні джерела про голод 1932–1933 рр. в Україні. *Гуманітарний журнал*. 2008. № 1–2. С. 64–79.

Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ : Київське наукове товариство ім. Петра Могили, 1999. 448 с.

Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження / пер. сл. І. М. Дзюба. Київ : Укр. пропілеї, 2016. 694 с.

Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр Археографічна Україніка: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / відп. ред. Л. Дубровіна; НАН України, Ін–т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Інститут рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадского; Головне архівне управл. при Кабінеті міністрів України. Київ, 1995. 348 с.

Боряк Г. В. Архівоцид в Україні 1934 – 1960–х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / ред. кол.: Л. Губерський, С. Квіт, В. Смолій. Київ : Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ, Ін–т історії України НАНУ, 2013. С. 13–18.

Боряк Г. В., Сосса Р. І. ГІС–Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку:* зб. матеріалів V Всеукр. наук.–практ. конф. Національні атласи у формуванні глобального інформаційного простору” (м. Київ, 13–14 вересня 2012 р.). Київ, 2012. Вип. 5. С. 30–35.

Бруски Ян Яцек. Большой голод на Украине в свете документов польской дипломатии и разведки. *Европа.* 2006. Т. 6. № 4 (21). С. 97–147.

Васильев И. Ю., Зудин А. И. Голодомор на Кубани 1932–1933 гг. в исторической памяти очевидцев : обзор. очерк. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.–практ. конф. Краснодар, 19 июня 2009 г. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Традиция, 2009. С. 174–184.

Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно–радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2013. № 1. С. 369–400.

Величко О. Г., Козлова І. В. Фонди державного архіву Запорізької області про Голодомор 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 : запорізький вимір* / редкол.: Ф. Г. Турченко (гол.) та ін. Запоріжжя, 2008. С. 203–207.

Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство:* науковий журнал. Київ : Всеукраїнська спілка краєзнавців, 2009. № 3/4. С. 269–281.

Веселова О. М. Висвітлення голоду 1932–1933 рр. у збірниках документів і матеріалів. *Український історичний журнал*. Київ, 2003. № 5. С. 101–125.

Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 50–72.

Веселова Олександра. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 19. С. 82–98.

Веселова О. Свідчення очевидців голоду–геноциду 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин і наслідків. *Історичний журнал.* 2009. № 5. С. 3–17.

Гудзь В. В. Нові публікації джерел з історії голоду 1932–1933 рр. на Півдні України. *Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка*: м. Житомир, 18-19 листоп. 2011 р.: зб. наук. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, іст. ф-т, н.-

д. лаб. «Дослідж. історії Волині»; редкол.: П. Ю. Саух та ін. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 227–229.

Гудзь В. В., Таравська Я. В. Оцінка дій влади щодо селянства Мелітопольщини у 1932–1933 роках у архівних документах і свідченнях очевидців: матеріали міжнар. конф. Одеські читання. Одеса, 15–16 квітня 2011 р. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології.* Одеса, 2011. С. 101–103.

Гудзь В. В., Тяжкороб І. О. Продовольча політика на Мелітопольщині у 1932–1933 роках за партійними документами і свідченнями очевидців: *materiały VIII Mezinarodni vedecko-prakticka konference Vedecky pokrok na prelomy tysyachalety –2012.* 27 kvetna 2012 – 05 cervna 2012. Dil 13. Historie. Praga : Publishing House Education and Science s.r.o. 2012. С. 33–38.

Гунчак Тарас. Україна XX ст. в зарубіжних архівах. *Український історичний журнал.* 1991. № 10. С. 137–141.

Даниленко В. М. Відображення голодомору 1932–1933 років в Україні у матеріалах радянських спецслужб. *Голодомор 1932–1933 рр. як величезна трагедія українського народу:* матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ: МАУП, 2003. С. 91–106.

Даниленко В. М. Інформаційні ресурси документів ГДА СБУ. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ*: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 31–52.

Демченко Тамара. Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2010. Вип. 19, ч. 2. С. 71–81.

Дровозюк С. І. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. в Україні як історичне джерело. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2008. Вип. 13. С. 367–370.

Жиганова С. А. Лихолетье 20–30–х гг. XX века как тема народно–песенного творчества кубанских казаков. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.–практ. конф. Краснодар, 19 июня 2009 г. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Традиция, 2009. С. 216–450.

Звіт Державного архіву Львівської області про роботу з теми: Голодомор 1932–1933 років в Україні (станом на 10 листоп. 2008 р.) / уклад.: В. В.Клювак. Львів, 2008. URL : http://www.archivelviv.gov.ua/materials/publications/publication/zvit–dalo–pro–robotu–z–temi–golodomor–1932–1933–rokiv–v–ukrajini/ (дата звернення: 10. 08. 2017).

Зеленин И. Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939:* документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 3. Конец 1930–1933. Москва :РООСПЭН, 2001. Т. 3. С. 7–47.

Зеленин И. Е. Сталинская революция сверху в свете новейших публикаций документов. *Документ. Архив. История. Современность :* сб. науч. тр. / Урал. гос. ун–т. Екатеринбург, 2004. С. 150–170.

Ивницкий Н. А. Роль Сталина в голоде 1932–1933 гг. на Украине. По материалам бывшего Кремлевского архива Политбюро ЦК КПСС: документ, представленный на междун. конф. Великий голод и геноцид в Украине в 1932–1933 годах в Виченце, Италия, 16–18 октября 2003 г. *Личный архив Автора.* С. 3.

Ісаїв Всеволод. Голодомор у джерелах живої історії. *Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив* / упоряд. о. Юрій Мисик. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 3–6.

Капустян Г. За матеріалами московських архівів про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Пам'ять століть.* 2004. № 1. С. 89–105.

Капустян Г. Т. Документи із фонду Сталіна про обставини великого голоду в Україні (1932–1933 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* / редкол. : Ф. Г. Турченко, П. С. Сохань, С. М. Тимченко та ін. Запоріжжя, 2006. Вип. 20. С. 243–245.

Капустян Ганна. Документи вищого політичного керівництва СРСР про голод 1932–1933 рр. в Україні. *ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків Українська історична наука на шляху творчого поступу*. Луцьк, 17–19 трав. 2006 р. Луцьк, 2007. Т. 1. С. 257–262.

Капустян Ганна. Оцінка Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в документах усної історії. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / відп. ред. І. Р. Юхновський. Київ, 2009. С. 169–189.

Капустян Ганна. Пам'ять 33–го кличе молодих (науково–пошуковий Проект студентів Кременчуцького державного політехнічного університету ім. Михайла Остроградського). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 437–448.

Клід Богдан. Біла книга про чорні діла Кремля: шістдесят років згодом. *Західноканадський збірник* / за ред. М. Сороки. Едмонтон–Острог : Вид. Національного ун–ту Острозька академія, 2014. Т. XLVII. Част. сьома. С. 463–475.

Клювак В. В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу: за матеріалами Держ. арх. Львів. обл. 2–ге вид., допов. Львів, 2008. 263, [1] с : іл.

Коваленко Олександр, Подкур Роман. Джерела дослідження настроїв та поведінки населення Чернігівщини у 1920–1930–х рр. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції згори. 1928–1938* / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 10–27.

Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. в российской деревне в свидетельствах очевидцев. *Крестьяноведение: Теория. История. Современность:* ученые записки. 2005. Вып. 5. Москва : МВШСЭН, 2006. С. 183–197.

Крамаренко О. Український голокост. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців.* Т. 1 / упоряд. І. Магрицька. Луганськ : Промдрук, 2008. С. 3–17.

Кудряченко А. 1932–1933 роки : наслідки за баченням німецьких дипломатів. *Віче.* 2007. № 13. С. 30–33.

Кудряченко А. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. та його наслідки у спостереженнях і оцінках тогочасних німецьких дипломатів. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.* 2007. Вип. 9. С. 197–209.

Кудряченко А. І. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: свідчення німецьких дипломатів. *Пам'ять століть.* 2007. № 2. С. 153–161.

Кушнєж Роберт. Документи польської дипломатії про Голодомор. *Український історичний журнал.* 2008. № 6. С. 196–211.

Кушнєж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжн. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / відп. ред. І. Р. Юхновський; Український інститут національної пам'яті. Київ : Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2009. С. 144–169.

Лутай М. Є. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині (в документах і спогадах очевидців). *Вісник Національного університету Львівська політехніка*. 2003. № 493: Держава та армія. С. 147–155.

Лутай Майя. Голодомор 1932–1933 років серед польского населення Житомирщини у документах і спогадах очевидців. *Українська полоністика.* 2004. № 1. С. 87–98.

Максудов С. Голод 1933 года в партийных и правительственных постановлениях. *СССР: Внутренние противоречия.* 1984. Вып. 10. С. 80–128.

Марочко В. І. Зарубіжні документальні видання. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* Київ : Наук. думка, 2003. С. 72–81.

Марочко В. І. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 41–50.

Нікольський В. Голодомор 1932–1933 рр. на Україні за матеріалами Окремої папки Політбюро ЦК КП(б)У. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. 2004. Вип. 12. С. 84–93.

Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ : Родовід, 1999. 559 с.

Осипов В. М. Голодомор 1932–1933 років у документах СБУ. *Інтелігенція і влада.* 2009. Вип. 16. С. 156–163.

Панчук М. И., Диброва С. И. 20–30-е: документы, факты, свидетельства. *Коммунист Украины*. 1990. № 4. С. 70–84.

Папакін Г. Архівні документи про чорні дошки як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках. *Архіви України*. 2008. № 3–4. С. 14–40.

Пиріг Р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документальні публікації. *Українознавство.* 2008. Київ, 2007. С. 179–182.

Пиріг Р. Я. Документи державного політичного управління УСРР як джерело історії голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 рр. як*

величезна трагедія українського народу: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 52–56.

Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 82–101.

Пиріг Руслан. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: джерелознавчий огляд. URL : http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32–33.php (дата звернення: 09. 08. 2011).

Подкур Р. Настрої населення в інформаційно–аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920-х – 1930-ті рр.). *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції згори. 1928–1940* / авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 9–23.

Подкур Р. Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930–х годов : источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. 372 с.

Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально–економічних, культурних процесів в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 1999. 190 с.

Український хліб на експорт: 1932–1933 / упоряд.: В. Сергійчук; редкол.: Г. Боряк та ін. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 400 с.

Українці про голод 1932–1933 / фольклорні записи Василя Сокола ; Інститут народознавства, відділ фольклористики. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. 231 с.

Хубова Д. Н. Черные доски: TABULA RASA. Голод 1932–1933 годов в устных свидетельствах. *Голод 1932–1933 годов:* сб. ст. / отв. ред. и Автор вступ. ст. Ю. Н. Афанасьев. Москва : РосС. гоС. гум. ун-т, 1995. С. 67–88.

Шаповал Юрій. Голод в Україні очима іноземних дипломатів. *Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930–х років в Україні: з*б. наук. статей за матер. круглого столу 29 травня 2009 року. Полтава, ТОВ АСМІ", 2009. С. 6–15.

Шаповал Юрій. Голодомор 1932–1933: втрата та винайдення: з публ. архів. док. *Дзеркало тижня.* 2006. 18–24 листоп. (№ 44). С. 21.

Antonovych Myroslava. Legal sources of the ukrainian genocide of 1932–1933 *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. Київ : Вид. дім Києво–Могилянська академія, 2009. С. 437–445.

Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933 / ed. Roman Serbyn. *Holodomor studies.* 2011. Vol. 3. Nos. 1–2. P. 1–28.

Boriak Hennadii. Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *Harriman review.* Nov. 2008. Vol. 16. N 2. P. 21–35. (The Holodomor of 1932–33. Papers from the 75th-Anniversary Conference on the Ukrainian Famine-Genocide. University of Toronto, Nov. 1, 2007.).

Boriak Hennadii. Sources for the Study of Great Famine in Ukraine. Cambridge, MA: Ukrainian Studies Fund, 2009. 55 p.

Boriak Hennadii. The Publication of Sources on the History of the 1932–1933 Famine–Genocide: *History. Current State, and Prospects.* Harvard: Ukrainian Research Institute, 2001. Vol. XXV (3/4). P. 167–181.

Kusnierz R. The Impact of the Great Famine on Ukrainian Cities : Evidence from the Polish Archives. *Harvard Ukrainian Studies* / edited by A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Cambridge, 2013. Vol. 30. № 1–4 (2008) : After the Holodomor: the Enduring impact of the Great Famine on Ukraine. P. 15–30.

Mace J. E. The Famine of 1933: A Survey of the Sources. *Famine in Ukraine, 1932–1933* / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko; Edmonton : Canad. Inst, of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downs view, Ont. : Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. P. 45–65.

Marciniak T. Ukrainskie zeszyty. Wielki glod we wloskim komiksie. *Історія релігій в Україні : наук. щорічник. 2012 рік* / упоряд. : О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів, 2012. Кн. 1, ч. 1 : Історія. С. 794–803.

Matiash Iryna. Archives in Russia on the Famine in Ukraine The Holodomor of 1932–33. Papers from the 75th–Anniversary Conference on the Ukrainian Famine–Genocide. University of Toronto, Nov. 1, 2007. *The Harriman Review.*Vol. 16. N. 2. November, 2008. P. 36–46.

Pomór w raju bolszewickim. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / oprac. Robert Kuśnierz. Toruń : Wydaw. Adam Marszałek, 2008. 205 s.

Shapoval Yuri. Significance of newly discovered archival documents for understanding the causes and consequences of the famine–genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by other means* / ed. by T. Hunczak, R. Serbyn. New York : Shevchenko Scietific Society, USA, 2007. P. 84–97.

1.1.6. Кваліфікаційні роботи

Акунін О. С. Південноукраїнське селянство в кінці 20–х – першій половині 30–х років XX століття: соціально–економічне становище: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаїв. держ. ун–т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2008. 337 арк.

Бабайцев А. А. Роль машинно–тракторных станций в победе и укреплении колхозного строя. На материалах Северного Кавказа (периода первой и второй пятилеток) : дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1955. 188 с.

Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст.: дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 222 с.

Барабанов И. В. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор победы колхозного строя (1929–1934 гг.) (на материалах Северного Кавказа) : автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.01. Ростов-на-Дону, 1955. 16 с.

Баранов Е. Ю. Аграрное производство и продовольственное обеспечение населения Уральской области в 1928–1933 гг.: автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02. Екатеринбург, 2002. 24 с.

Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2006. 188 с.

Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920–х – 1933 років.) : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 247 с.

Білан С. О. Соціально–економічний та національно–культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.) : дис.. … д–ра істор. наук: 07.00.01. Київ, 2014. 520 с.

Білан С. О. Соціально–економічний та національно–культурний злам українського селянства (1929–1939 рр.) : автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2014. 42 С.

Булгакова А. В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально–економічний та духовний аспекти: дис. … канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 204 арк.

Булкина Л. В. Социальная история крестьянства периода коллективизации сельского хозяйства в СССР (1927–1933 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02. Саранск, 2000. 16 с.

Войціцька І. В. Державно – політична діяльність П. Постишева в УСРР (1923–1937): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський нац. ун– т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 16 с.

Волошенко В. О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2003. 20 с.

Гудимович Ф. М. Очерки по истории коллективизации на Кировоградщине 1920–1930 гг. : дис. … канд. ист. наук : 07.00.01. Киев : АН УССР Ин–т истории, 1953. 330+10 с.

Довбня О. А. Суспільно–політичні фактори змін у складі селянства УРСР у 1927–1932 рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2003. 220 с.

Доценко В. О. Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20–ті – 30-ті роки ХХ століття): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2000. 20 с.

Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20–х–першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 17 с.

Игонин А. В. Партийно-государственная политика в сельских районах Ставрополья, Кубани и Дона: историко-политический и теоретический аспекты (1928–1934) : автореф. дис. … канд. ист. наук. Ставрополь: СГУ, 1997. 24 с.

Кабанов В. Г. Хлебозаготовительная политика в СССР в годы первой пятилетки : автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02. Саратов, 2011. 24 с.

Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 роках: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05. Київ, 1995. 23 с.

Каунова Н. Е. Голод в начале 1930-х гг. в Средне–Волжском крае: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Ульяновск, 2005. 244 с.

Козацька Т. Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928–1933 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2006. 20 с.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в деревне Поволжья: автореф. дис. … канд. ист. наук. Москва, 1991. 19 с.

Левизов А. Г. Политические отделы машинно–тракторных станций в борьбе за политическое и организационно–хозяйственное укрепление колхозов Дона : дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Ростов–на–Дону, 1950. 309 с.

Лехан Л. Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 роках: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 18 с.

Мандрик Я. І. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20–х – 30–ті роки): автореф. … дис. д–ра іст. наук: 07.00.01 / Ін–т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Львів, 2005. 38 с.

Маркова С. В. Голодомор 1932-1933 рр. на Поділлі: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2002. 246 с.

Маслов К. П. Руководящая роль рабочего класса Советского Союза в социалистическом переустройстве сельского хозяйства (1928–1932 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Горький, 1955. 19 с.

Матвєєв А. Ю. Колективізація і розкуркулення селян Поділля та Південно–Східної Волині (друга половина 20-х – середина 30-х років XX ст.): автореф. дис. … канд. істор. наук : 07.00.01 / Чернівецький нац. ун–тет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2009. 19 С.

Мельничук О. А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920–1933 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 17 с.

Міняйло С. А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно–колгоспної системи (1930–рр.): історичний аспект: автореф. дис. … канд. іст. наук 07.00.01. Черкаси, 2007. 16 с.

Мороз Е. В. Феномен тоталитаризма в американской историографии (1930–1980-е годы): автореф. дис. … д–ра ист. наук: 07.00.09. Кемерово, 2006. 50 с.

Новохатько Л. М. Соціально–економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.): автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01 / Київський ун–т і. Т. Г. Шевченка. Київ, 1999. 52 с.

Оганян А. Г. Историческая роль политических отделов МТС в деле укрепления колхозного строя в СССР. 1933–1934 гг. На материалах работы политотделов МТС Северо–Кавказского края : дис. … канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1948. 206 с.

Олиферовская И. В. Крестьянство и власть в Центральном Черноземье накануне и в годы коллективизации (1927–1933 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02. Саратов, 2006. 18 с.

Папуга Я. Б. Західна Україна і голодомор 1932–1933 рр.: морально-політича допомога населенню УРСР: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2007. 288 с.

Петренко В. І. Більшовицька влада та подільське селянство у 1920–х – першій половині 1930–х років: причини, технології, демографічні наслідки Голодомору–геноциду: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець–Подільський, 2009. 19 с.

Пшеничний Т. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні (на матеріалах південно–східних областей): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав–Хмельницький, 2008. 19 с.

Рижко Л. В. Науковий простір: проблеми формування та трансформації (філософсько–праксеологічний аспект) : автореф. дис. … д–ра філос. наук : 09.00.09. Київ, 2006. 39 с.

Романець Н. Р. Селянство і радянська влада у 1928–1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області) : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1995. 230 с.

Свистович С. М. Громадські об'єднання Україні в політиці більшовицького режиму (20 – 30–х рр. ХХ ст.): дис. … д–ра іст. наук. Донецьк, 2007. 596 с.

Серебрякова И. Г. Социальная психология крестьянства Урала в период сплошной коллективизации (1929–1933 гг.) : автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02. Екатеринбург, 2006. 24 с.

Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в Українському селі у 20–30–х роках ХХ століття: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2000. 208 с.

Смирнова Ю. В. Основные проблемы отечественной истории 20-х – 30-х годов ХХ в. в общественно–политической мысли середины 80-х – начала 90-х гг.: автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 1999. 16 с.

Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 16 с.

Трапезников С. П. Коллективизация крестьянских хозяйств и организационно–хозяйственное укрепление колхозов – 1927–1934 гг.: автореф. … дис. д–ра ист. наук: 07.00.01. Москва, 1951. 28 с.

Трубицына Л. Н. Партийная организация Кубани в борьбе за социалистическую реконструкцию сельского хозяйства в годы первой пятилетки (1928–1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1953. 16 с.

Фролов М. О. Політична система радянської України 1920 – 1930–х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: автореф. дис. … д–ра іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012. 40 с.

Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930–х роках: автореф. дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 28 с.

Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930–х роках: дис. ... д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 397 с.

Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20–ті – на початку 50–х років: дис. … д–ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 435 арк.

Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально–економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): дис... д–ра іст. наук.: 07.00.01 / Ін–т історії України. Київ, 2007. 572 с.

Яценко А. М. Голодомор в Україні 1932–1933 років як проблема світової журналістики: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. Львів, 2005. 227 с.

Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 1999. 17 с.

Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 1999. 307 с.

Dönmez Devran. The role of holodomor in the politics of nation building in Ukraine. A thesis submitted to the graduate school of social sciences of Middle East technical university. Ankara, 2015. 82 p.

Mokrushyna Halyna. Ukrainian Sentiments and Canadian Sustenance: *Remembrance of the 1932–1933 Great Famine (the Holodomor):* Thesis submitted to the Faculty of Graduate and Postdoctoral Studies in partial fulfillment of the requirements for the M. A. in Communication. Ottawa : University of Ottawa, 2010. iv, 144 p.

Morgan Lesa. «Remember the peasantry». A study of genocide, famine, and the Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–33, as it was remembered by post–war immigrants in Western Australia who experienced it: A thesis presented to the University of Notre Dame Australia in fulfilment of the thesis requirement for the degree of Doctor of Arts in the School of Arts and Sciences. Fremantle, Western Australia, 2010. 318 p.

Sawicky Nicolas D. The Holodomor: Genocide and National Identity. State University of NewYork: Education and Human Development Master's Theses. NewYork, 2013. 50 p.

1.1.7. Брошури

Абрамов Б. А. Коллективизация сельского хозяйства великая революция в социально–экономических отношениях и во всем укладе жизни крестьянства. Москва : Высшая школа, 1967. 95 с.

Альфиш С. Д. Победа колхозного строя. Саратов : Тип. изд-ва «Коммунист», 1939. 94 с.

Анисимов Н. И. Победа социалистического сельского хозяйства. Москва : Госиздат, 1937. 86 с.

Анісімов М. Радянське селянство. Київ : Українське вид-во політичної літератури, 1946. 95 с.

Багряний Іван. Чому я не хочу вертати на «родіну»? Лондон : Друком і накладом Укр. центр. бюро в Лондоні, 1946. 30 с.

Багряний Іван. Чому я не хочу вертатися до СРСР?. Винипеґ, Манітоба, 1946. XII с.

Баратов Б. І. Країна радості: що дала Жовтнева соціалістична революція робітникам і селянам. Київ : Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1938. 72 с.

Борисов Ю. С. Двадцатипятитысячники. Москва : Госполитиздат, 1959. 95 с.

Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму УСРР / Інститут історії України НАНУ. Київ : [б. в.], 1996. 42 с. (Історичні зошити)

Гонтар А. Сільське господарство України на п'ятнадцятиріччя. Харків : [б. в.], 1932. 36 с.

Горинич С. В царстві рабства і бандитизму: дослідження большевизму на підставі фактів та документальних даних: до 40-х роковин захоплення московськими Большевиками влади над народами бувшої Російської імперії 7 листоп. (25 жовт.) 1917 р. Нью-Йорк : [б. в.], 1957. 69, [3] с.

Гришко Василь. Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 року з перспективи 30 – річчя (1933–1963). Нью–Йорк : Видання ДОБРУС'у в США, 1963. 67 с.

Данько М. СССР : В'язниця народів. Буенос–Айрес : Укр. вид–во «Перемога», 1947. 37 с.

Ерем. Голод. Нью–Йорк : [б. в.], 1954. 54 с.

Жамойда О. Перемога колгоспного ладу. Харків, 1933. 54 с.

Захаров Євген. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 в Україні і на Кубані як геноцид. Харків : Права людини, 2008. 48 с.

Ивницкий Н. А. Коллективизация сельского хозяйства СССР: опыт, уроки, выводы. Москва : Знание, 1988. 25 с.

Квітковський–Квітка Д. Репресії в Україні в світлі міжнародної конвенції про злочин геноциду. Торонто; Вінніпег : Накладом Крайової Екзекутиви УНО, 1968. 32 с.

Корбут С. Україна в огні: на основі документів. Львів : [б. в.], 1936. 32 с.: іл. (Дешева книжка: двотижневик. Ч. 19–20).

Косик В. Підсовєтська Україна між двома Світовими війнами : до 75–річчя Голодомору, 1932–1933 / пер. з франц. І. Туз. Київ : УВС, 2007. 48 с.

Куліш Андрій. Голодомор 1932–1933: причини, жертви, злочинці. Київ–Харків : [б. в.], 2001. 96 с.

Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. Київ : Т–во «Знання» УРСР, 1989. 48 с.

Кульчицький С. В. Джеймс Мейс. Київ : Атлант ЮЕмСі, 2008. 63 с. : кольор. іл. (Бібліотека української родини «Стозір'я»).

Марочко Василь. Голодомор 1932–1933 рр. Київ : [б. в.], 2007. 64 с.

Махорін Г. Л. Голодомор 1932–1933 рр.: внутрішня війна в умовах загрози зовнішньої. Житомир : Волинь, 2007. 44 с.

Пащенко А. Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно–господарське зміцнення колгоспів (1929–1937 рр.): вип. 10. Дніпропетровськ : Обласне книжне видавництво, 1961. 80 с.

Пиджарый Ф. Д. Донецкая организация КП(б)У в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1929 –1939 гг.). Сталино : Обл. изд-во, 1957. 61 с.

Плачинда І. С. За більшовицькі колгоспи. Полтава : МПК, 1935. 57 с.

Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовом у народовбивстві 1933 р. Мюнхен : Накладом «Українського вид–ва», 1955. 30 с.

Правобережний Ф. 8,000,000: 1933-й рік на Україні. Вінніпег : Культура і освіта, 1951. 64 с.

Прилуцький Віктор. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.) / Нац. акад. наук України, Ін–т історії України. Київ: [б. в.], 1999. 62 с. (Історичні зошити).

Сова Т. До історії большевицької дійсності. Мюнхен : [б. в.], 1955. 107 с.

Соловей Д. Людність України за сорок років влади ЦК КПСС у світлі переписів. Детройт : Вільна Україна, 1961. 80 с.

Тардов М. С. Советская Украина: Историко–экономический очерк. Москва : Воениздат, 1934. 72 с.

Ткаченко Г. С. Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием. Киев : МУСУВ, 2006. 32 с.

Тугаринов И. И. Коллективизация сельского хозяйства – глубочайший революционный переворот. Москва : Соцэкгиз, 1941. 60 с.

Хейнман С. А. Рост благосостояния колхозной деревни. Москва : Соцэкгиз, 1939. 103 с.

Хмельницький І. В країні рабства і смерті. Чикаго : Самостійна Україна, 1951. 100 с.

Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття.1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Київ : Геліон, 1997. 62 с.

Шитюк М. М. З власним народом війна. Київ : Акант, 1995. 78 с.

Dolot M. Who killed them and why? Harvard : Harvard University. 1984. 35 p.

Fedenko Panas. Ukraine: Her Struggle for Freedom. Augsburg : Free Ukraine, 1951. 80 p.

Gibbard Alun. Gareth Jones : Y Dyn Oedd Yn Gwybod Gormod. Publisher: Y Lolfa Cyf, United Kingdom, 2014. 76 p.

Haliy M. The 25th Anniversary of the Great Famine in Ukraine, 1932–1933. New York, 1958. 11 p.

Havryliv L. What Caused the 1932–34 Famine in Soviet Ukraine? Sydney: Ukr.–Austral. Graduate Assoc., 1980. 10 p.

Joukovsky A. La Famine-Génocide de 1933 en Ukraine Soviétique / préf. de I. Musoanowych. Paris : Com. Centr. des Organisations Ukr. en France, 1983. [21] p.

Kononenko K. Colonial disfranchisement and exploitation of Ukraine by Moscow. New York : Ukr. Congr. Comm. of America, 1958. 30 p.

La Famine – Instrument de l’imperialisme russe. Montreal, 1963. 71 p. (On the cover: 1933–1963. 30eme Anniversaire de la Grande Famine Artificielle en Ukraine).

Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: Artificial Famine in the Year 1931–1933. Munchen : Ukr. Inst. fur Bildungspolitik, 1973. 29 p.

Plyusch W. Mord am ukrainischen Volk (Kunstliche Hungersnot in den Jahren 1932–1933). Munchen : Ukr. Inst. fur Bildungspolitik, 1973. 40 s.: ill.

Prychodko N. Ukraine and Russia. Winnipeg : Ukr. Canad. Comm., 1953. 22 p.: port.

Solovey D. The Soviet Union, a New Despotic Empire. New York : Ukr. Congr. Comm, of America, 1958. 12 p.

Solovey Dmytro. On the 30th Anniversary of the Great Man–Made Famine in Ukraine. Jersey City, 1963. 26 p. (Reprinted from «The Ukrainian Quarterly”. 1963. Vol. XIX, No. 3–4).

Soviet Russian Genocide in Ukraine. Statement of the UCCA on the 40th Anniversary of the Man–Made Famine (1932–1933). New York : UCCA, 1973. May.

Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story o f the Famine. Sydney, 1953. 36 p.

The Stop of the Famine: Facts about the Great Famine in the Ukraine 1933. Sydney, 1953. 24 p.

1.1.8. Матеріали наукових форумів

Аксьонова С. Ю. Вплив деструктивних подій на репродуктивну поведінку. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 297–303.

Антонович М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) :* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 173–178.

Архімович О. Збіжжева проблема в СРСР та роля України в продукції збіжжя: доп. на наук. конф. УТІ 16 черв. 1956 р. *Вісті:* Орган адмін., професорів, випускників, прихильників та студ. Укр. техн. ін–ту у Нью–Йорку. 1957. Ч. 5–6. С. 17–24.

Бадзьо Юрій. Ідеологічне підґрунтя голодомору1932–1933 років. *Найбільший злочин імперії: матеріали наук.–практич. конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років».* 23–24 квітня 1993, м. Харків. / упор. Ю. В. Бадзьо, І. П. Ющук. Київ : Просвіта, 1993. С. 9–14.

Білокінь Сергій. Масовий терор і голодомори як втілення проти євгенічної політики більшовиків. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 63–83.

Боряк Т. Г. Вилучення незернових припасів як один з інструментів Голодомору. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім.

М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України; Київський нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. ун–т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 187–192.

Боряк Тетяна. Конфіскація продовольчих запасів у селян України взимку 1932–1933 років у документах та свідченнях очевидців. *Геноцид України у XX столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром*: матеріали третьої міжн. наук.-练. конф. Львів, 4–5 квітня 2014 р. / ред. кол.: Л. Сеник, Б. Моркляник, Р. Пак та ін.; Всеукр. громад. об'єдн. «Товариство відродження української нації»; Львівський нац. ун–т ім. І. Франка та ін. Львів : Добрий друк, 2015. С. 327–336.

Брязгунов Юрій. Голод 1930–х років у Центральному Чорноземі та на Кубані: антиукраїнське спрямування. *Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення:* матеріали міжнар. наук. конф. 2 листоп. 2002 року / П. Орленко (ред.); Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 126–140.

Верстюк Владислав. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. *Голодомор 1932–1933 років в Україні*: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 15–32.

Виола Л. Коллективизация как гражданская война. *История сталинизма: итоги и проблемы изучения. :* материалы междун. науч. конф. Москва, 5–7 дек. 2008 г. Москва, 2011. С. 102–111.

Войтенко В. П., Писарук А. В., Вайсерман О. М. Вікова смертність жителів України, ранній розвиток яких припав на період голодомору 1932–1933 рр. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 227–232.

Всемирно-историческое значение опыта КПСС по коллективизации сельского хозяйства: тезисы докладов всесоюзной межвуз. науч. конф. Ростов-на-Дону, 10–15 мая 1958 г. Ростов-на-Дону : Изд–во Рост. унта, 1958. 59 с.

Гарбульова Любиця. Голодомор в Україні 1932–1933 роках з погляду Чехословацької дипломатії. *Голодомор в Україні 1932–1933 років: геноцид українського народу:* матеріали міжнар. наук. конф. до 75–х роковин Голодомору в Україні. Пряшів, 23 листоп. 2007 р. / упоряд. М. Роман. Пряшів, 2008. С. 123–133.

Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико–правова оцінка: матеріали міжнар. наук.–теор. конф. Київ, 25 листоп. 2000 р. / редкол. : С. В. Кульчицький (відп. ред.), О. Веселова, Л. Лук'яненко, В. Марочко та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2003. 590 с.

Геноцид: Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки: матеріали всеукр. наук.–практ. конф. (19–20 листоп. 2008 р.) / за ред. М. В. Вавринчука, О. М. Завальнюка, Л. В. Баженова та ін. Кам'янець–Подільський : Сисин О. В., 2008. 484 с.

Головко Володимир. Ідентичності проти історіографії: проблеми сприйняття Голодомору 1932–1933 років сучасним українським суспільством. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 255–265.

Голод 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: матеріали респ. наук.–практ. конф. 20 жовтня 1993 р. Хмельницький, 1993. 112 с.

Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України; Київський нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. ун–т «Києво– Могилянська академія». Київ, 2013. 364 с.

Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків: матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. 536 с.

Голодомор 1932–1933 рр. як величезна трагедія українського народу: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. 280 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. 200 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму : матеріали V міжнар. наук. конф., Київ, 24 листоп. 2006 р. / МАУП, МКА ; відп. ред. В. М. Чирков. Київ :МАУП, 2007. 211 с. : табл.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: події та факти: матеріали наук.–практ. конф. (19 листоп. 2008 року) / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця, В. О. Парандія. Київ : [б. в.], 2009. 372 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вереС. 2008 р. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Києво–Могилянська академія, 2009. 447 с.

Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 4 жовтня 2016 р. / Київ. нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. музей «Меморіал жертв голодомору»; упоряд. Юлія Коцур; ред. Леся Гасиджак. Київ : О. Філюк, 2017. 200 с.

Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи та механізми здійснення: матеріали другої міжнар. наук. конф. Київ, 28 листоп. 2003. Київ : МАУП, 2004. 320 с.

Голодомор 1932–1933. Запорізький вимір : зб. матеріалів конф. «Трагедія Голодомору 1932–1933 років на Запоріжжі», Запоріжжя, листоп. 2007 р. / Запоріз. облдержадмін., Запоріз. нац. ун–т, Держ. арх. Запоріз. обл. ; ред. Ф. Г. Турченко та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2008. 320 с.

Голодомор–геноцид 1932–1933 в Україні: зб. наук. праць : за матеріалами міжнар. наук. конф. «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид народу. Розсекречена пам’ять». Мюнхен, 16–18 листоп. 2008 р. / нім.–укр. наук. об–ня ім. Ю. Блохина ; упоряд. Л. Бабенко та ін. Полтава : АСМІ ; Мюнхен : [б. в.], 2009. 286, [1] с. : іл.

Голодомори в Україні: причини, жертви, злочинці : матеріали конф., Харків, 5 квіт. 2003 р. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Харк. обл. об'єднння Всеукр. Т–ва «Просвіта» ім. Т. Шевченка. Харків, 2003. 60 с.

Горошко С. Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук, конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б.в.], 1995. С. 95–105.

Гудзь В. В., Герасименко Н. С. Продовольча політика влади на Запоріжжі у 1932–1933 роках як засіб геноциду: *Trend of modern science» – 2014:* materiałs of the X Internationai scientific and practical konference. May 30–June 7, 2014. Vol. 11: History. Sheffield : Science and education LTD. 2014. P. 10–16.

Гудзь Віктор. Голод 1932–1933 років у Мелітопольському районі як явище геноциду. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / ред. колегія: Турченко Ф. Г. (голова) та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 80–97.

Гудзь Віктор. Голод в СРСР і Голодомор в Україні. *Сталін і Беларусь: таямніцы архіваў | Сталин и Беларусь: тайны архивов. «BELSAT»*. Вільно, 19 верасня 2018 г. / Ян Рачынскі, Уладзыслаў Ахроменка, Віктар Гудзь, Тімоті Снайдэр
URL : https://www.youtube.com/watch?v=AAHFcuQG0uc&list=PLCZLJLaNHoJJFt-0oYLRhMGaxTPlbx_7p&index=6 (міжнародний Круглий стіл у програмі «Intermarium» на телеканалі «BELSAT». Вільнюс, 19 вересня 2018 р.).

Гула Володимир. Запрограмована смерть : нотатки з міжнародного симпозіуму про голод 1932–33 років на Україні. *Золоті ворота:* альманах. Вип. 1. Київ :Час, 1991. С. 72–78.

Даниленко В., Бондарчук П. Крах політики українізації і голод 1932–1933 рр. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 51–62.

Деркач Ж. В. Мобілізація політичного ресурсу тоталітарної системи в Україні на початку 30–х років ХХ століття. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 212–215.

Драч Іван. Право виставити рахунок. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжн. наук. конф. Київ. 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 12–14.

Євсєєва Тетяна. Голод–геноцид 1932–1933 років в Україні як чинник формування неправославної політичної нації. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар.

наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 239–254.

Єрмак Олександр. Хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр. на Полтавщині та її особливості. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 145–148.

Єфіменко Геннадій. Голодомор як результат національної політики Кремля. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 109–118.

Жулинський Микола. Вступне слово голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60–ми роковинами голодомору в Україні. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 7–8.

Здіорук Олена. Правнича оцінка голодомору 1932–1933 рр. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків*: матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 248–252.

Зеленин Илья. Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье). *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки* : матеріали міжн. наук. конф. Київ. 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 45–52.

Ивницкий Николай. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? (по документам «Кремлевского архива»). *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжн. наук. конф. Київ. 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 35–44.

Ивницкий Николай. Хлебозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теор. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 84–123.

Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы науч.–практ. конф. Краснодар, 19 июня 2009 г. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Традиция, 2009. 454 с.

Ігнатуша О. М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 112–127.

Ігнатуша О. О., Ігнатуша Г. О. Голодомор 1932–1933 років у селах на Запоріжжі. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 127–135.

Коган Вадим, Нагорна–Персидська Раїса. Медичні аспекти голоду 1932–1933 рр. в Україні. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 106–113.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР : национально–региональный аспект. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950–е годы:* материалы VI междун. науч. конф. Киев, 10–12 окт. 2013 г. Москва : РОССПЭН, 2014. С. 187–201.

Кондрашин Виктор. Голод в Поволжье. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук, конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 123–132.

Косик В. Голод–геноцид 1932–1933 р. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 21–28.

Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження українського голодомору. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 23–38.

Костилєва С. О. Тема голоду 1932–1933 років у дзеркалі газети «Літературна Україна» доби горбачовської гласності. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*: матеріали всеукр. наук. конф. Київ: 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 236–242.

Кравчук Леонід. Ми не маємо права знехтувати уроками минулого! *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжн. наук. конф. Київ. 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 8–11.

Круглий стіл у музеї національної памяті м. Годмезевашаргей URL : http://arhiv.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_89/litopes/kr_stil.html (дата звернення: 18. 12. 2017).

Кульчицкий Ст. Статус титульных наций в псевдофедеративной государственной структуре СССР на этапе создания советского строя (1917–1938 гг.). *Советские нации и национальная политика в 1920 –1950–е годы :* материалы VI междун. науч. конф. Киев, 10–12 окт. 2013 г. Москва : Политическая энциклопедия; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2014. С. 6–16.

Кульчицький Станіслав. Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце в суспільно–політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. *Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків*: матеріали міжнар. наук.–

теор. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 27–45.

Кульчицький Станіслав. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу:* матеріали всеукр. науково–теор. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 19–31.

Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр.: політичні і наукові оцінки. *Hungersnot in der Ukraine 1932–1933*. Sammelband der wissenschaftlichen Beitrage derinternationalen Tagung (16 bis 18 November 2008, Munchen). Munchen–Poltawa : ASMI, 2009. S. 48–65.

Курило І., Рингач Н. Особливості динаміки народжуваності у 30–ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали міжнар. наук. конф. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 325–334.

Куромия Хирояки. Голод и «враги народа». *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук, конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 14–22.

Лапчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова). *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації:* матеріали міжнар. наук.–практ. конф. Київ, 4 жовт. 2016 р. / Київ. нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. музей «Меморіал жертв голодомору»; упоряд. Юлія Коцур; ред. Леся Гасиджак. Київ : О. Філюк, 2017. С. 101–108.

Левчук Н. М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України; Київський нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. ун–т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 257–264.

Лібанова Елла. Оцінка демографічних втрат України в наслідок голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка :* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 266–278.

Лозицький Володимир. Сталінізм і трагедія українського селянства. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжнар. наук, конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / Український ін–т національної пам'яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 32–37.

Лук'яненко Левко. Юридичні аспекти Голодомору 1932–1933 років. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків*: матеріали міжнар. наук.–теорет.конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 240–247.

Майборода О. М. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжн. наук. конф. Київ, 20–21 листоп/ 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т історії України НАН України; Київський нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. ун–т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 311–318.

Маняк Володимир. «Відтворювати справжню історію» (на Київській установчій конференції НРУ: з доповідей та виступів). *Літературна Україна.* 1989. 13 липня.

Маркова С. В. Соціально–демографічна характеристика українського соціуму (1924–1934 рр.). *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 273–280.

Марочко В. Національний аспект голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук, конф., Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 66–74.

Марочко В. Торгсини на вулицях Києва: хліб в обмін на золото. *Київ у соціокультурному просторі XIX – XXI століть: національний та європейський контекст :* матеріали всеукр. наук.–практ. конф. (Київ, 13 квітня 2011 р.) / голова редкол. В. О. Огнев'юк. Київ : Київський ун–т ім. Б. Грінченка, 2011. С. 33–42.

Марочко В. І. Геноцид в українському селі 1932–1933 років: історико–політологічнии аспект. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу:* матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 32–43.

Марочко В. І. Голодомор і національні меншини в УСРР. *Голодомор 1932–1933 рр.: основні дійові особи і механізми здійснення:* матеріали II міжн. конф. Київ, 28 листоп. 2003 р. Київ: МАУП, 2004. С. 128–135.

Марочко Василь. Геноцид в Україні (1932–1933 рр.): хроніка злочину. *Найбільший злочин імперії*: матеріали науково–практ. конф. «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років» / упоряд. Ю. В. Бадзьо, І. П. Ющук. Київ : ВУТ «Просвіта», 1993. С. 15–22.

Марочко Василь. Дипломатія замовчування: ставлення західноєвропейських держав до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теор. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 146–158.

Марочко Василь. Статистика жертв голодомору 1932–1933 років: історично-демографічний дискурс *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 4 жовт. 2016 р. /

Київ. нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. музей «Меморіал жертв голодомору»; упоряд. Юлія Коцур; ред. Леся Гасиджак. Київ : О. Філюк, 2017. С. 25–46.

Марочко В. І. Територія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: етнорегіональний та соціально–демографічний контекст. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 99–106.

Маслюк А. М. Особливості переживання депривації під час голодоморів в Україні. *Голодомор 1932–1933 років в Україні : визнання світовою громадськістю голодоморів в Україні як геноциду українського народу :* матеріали VI міжнар. наук. конф. Київ, 30 листоп. 2007 р. Київ : МАУП, 2008. С. 48–59.

Маслюк А. М. Психотравмуючі чинники спотвореної культури в умовах голодомору. *Українська освіта у світовому часопросторі* : матеріали II міжнар. конгресу. Київ, 21–22 жовт. 2008 р. Київ : Рада, 2008. Кн. 1. С. 10–28.

Медведчук Г. К. «Їдло» подільських селян під час голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, соціально–психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали VII всеукр. наук.–теорет. конф. Хмельницький, 2010. Вип. ІІІ. С. 205–210.

Мейс Джеймс. Політика Голодомору. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 46–51.

Мейс Джеймс. Політичні причини голодного мору. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 14–22.

Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenciya-golodomor-1932–1933-rokiv-vtrati-ukrainskoi-nacii/ (дата звернення: 20. 08. 2018).

Міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 рр. на Україні». Київ, 5–7 вересня 1990 р. *Вісник Академії наук Української РСР.* 1991. №1. С. 3–16.

Мільчев В. І., Іріоглу Ю. О. «Усні історії» таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 208–230.

Мовчан Ольга. Боротьба з епідемією тифу в Україні: 1932–1933 роки. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. / Український ін–т національної пам’яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.).Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 229–238.

Морозов Анатолій. Економічні передумови продовольчого терору в українському селі на початку 30-х років. *Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б.в.], 1995. С. 84–90.

Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства. *История Советского крестьянства и колхозного строительства в СССР:* материалы науч. сессии, состоявшейся 18–21 апреля 1961 г. в Москве: серия 5 / ред. колл.: М. П. Ким (отв. ред.) и др. Москва : Изд–во АН СССР, 1963. С. 253–272.

Найбільший злочин імперії: матеріали наук.–практ. конф. «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 рр.». 23–24 квітня 1993, м. Харків. / упор. Ю. В. Бадзьо, І. П. Ющук. Київ : Просвіта, 1993. 102 с.

Огієнко В.І. Голодомор як історична травма. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 319–323.

Огірко О. В. Духовно–моральні наслідки голодомору в Україні. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* : матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ, 2003. С. 146–150.

Осколков Евгений. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо–Кавказского края. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжн. наук. конф. Київ. 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 113–122.

Пам’яті жертв радянських голодоморів в Україні: матеріали наук. конф. (Чернівці, 24 верес. 1993 р.) / Чернів. облдержадмін.; Чернів. ун–т ім. Ю. Федьковича; Центр буковинознавства при Чернів. ун–ті. Чернівці : Вид–во «Рута» Чернів. ун ту, 1994. 99 [2] с.

Пам’яті невинних жертв. матеріали міжнар. наук. конф. істориків «Голодомор в Україні в 1932–1933 роках». Будапешт, грудень 2003 року. Будапешт: [б. в.], 2003. 292 с.

Панченко Петро. Тоталітарна держава і проблеми голоду в історичній ретроспективі. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 90–95.

Папакин Г. В. Режим «черной доски» в сталинских репрессиях 1932–1933 гг. против наций и народностей в регионах товарного земледелия СССР. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы.* материалы VI междун. науч. конф. Киев, 10–12 октября 2013 г. Москва : Политическая энциклопедия; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2014. С. 212–221

Папуга Ярослав. Допомога українців Польщі потерпілим від голодомору1932–1933 рр. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення :* матеріали міжнар. наук. конф. / П. Орленко (ред.); Київський

національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 233–251.

Перковський Арнольд. До питання про закономірність голодоморів чи загрози голоду в умовах соціалістичної системи. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б. в.], 1995. С. 70–81.

Петренко В. І. Фінансово–продовольчі реквізиції в українських селах – головний чинник Голодомору 1932–1933 рр. *Геноцид: Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки (до 75–річчя Голодомору 1932–1933 рр. в Україні)*. Кам'янець–Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. С. 88–113.

Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації. *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 27 травня 1997 р. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. Коць, 1998. С. 26–33.

Піскун Валентина. Українська політична еміграція і голодомори. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення:* матеріали міжнар. наук. конф. / П. Орленко (ред.); Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 252–268.

Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації : до 75-річчя «Великого терору» в СРСР. «Великого терору» в СРСР: матеріали всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур співголови редкол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 456 с.

Проблемы аграрной истории советского общества: материалы науч. конф. 9–12 июня 1969 г. / Научный совет по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства в СССР»; Ин–т истории АН СССР. Москва : Наука, 1971. 367 с.

Рева І. О. Ідентифікація з агресором частини українського селянства як психологічний наслідок Голодомору 1932–1933 років. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 325–334.

Рогожин О. Г. Суспільні наслідки керованих «голодоморів» в Україні: підходи до структурного аналізу. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 335–341.

Романець Н. Р. Самосуди в українському селі в умовах Голодомору 1933 р. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–

21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 343–350.

Рудницький О. П., Савчук А. Б. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 281–288.

Сафонова Н. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Одещині та його наслідки. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжн. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 137–142.

Сверстюк Євген. Голод у системі сталінської стратегії. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 63–83.

Сергійчук В. І. Голодомор 1932–1933 років як найвідчутніший удар у складовій геноциду українства *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т історії України НАН України; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 351–358.

Сергійчук Володимир. Міграційні процеси в україні на початку 30–х років як наслідок голодомору. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 124–128.

Сергійчук Володимир. Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 4 жовтня 2016 р. / Київ. нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. музей «Меморіал жертв голодомору»; упоряд. Юлія Коцур; ред. Леся Гасиджак. Київ : О. Філюк, 2017. С. 15–24.

Слонівський Євген. Голод, як специфічна форма большевицького терору в Україні. Порівняльна аналіза голоду 1921–22 рр. з голодом 1932–33 рр.: доповідь на об'єднаній наук. конф. НТШ та Ін-ту ім. Симона Петлюри, присв. відзн. 50–річчя Великого Штучного Голоду в Україні 1932–1933 рр. *Визвольний шлях.* 1985. Березень. Річн. XXXVIII. Кн. 3 (444). С. 289–300.

Слюсар Л. І. Наслідки соціальних катастроф 1930–х років для української сім'ї. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 359–364.

Смолій В. А. Про пошук нових теоретичних та методологічних підходів до вивчення історії України. *Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.):* матеріали всеукр. наук.–осв. конф. Глухів : Глухівська міська друкарня, 1996. С. 3–4.

Соболь П. Голодомор 1932–1933 років: особливості соціальних патологій. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу*: матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 2003. С. 164–173.

Стасюк Олеся. Доноси, крадіжки, самосуди в роки голодомору як наслідок репресивної політики радянської влади до українських селян. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 4 жовтня 2016 р. / Київ. нац. ун–т ім. Т. Шевченка; Нац. музей «Меморіал жертв голодомору»; упоряд. Юлія Коцур; ред. Леся Гасиджак. Київ : О. Філюк, 2017. С. 175–179.

Тарас Я. Руйнування української церкви – складова голодоморної стратегії більшовицького режиму : (за матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся у 1994–2003 роках). Геноцид України в XX столітті : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / відп. за вип. М. Фіцуляк. Львів, 2010. С. 215–235.

Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу в останні роки (починаючи з 1975–го). *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків :* матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 129–146.

Трагедія голодомору в Україні 1932–1933 рр. у пам’яті народній: матеріали науково–практичної конференції (м. Харків, 22 листоп. 2007 р.) / відп. за вип. П. Є. Минко. Харків : Вид–во ХарРІ НАДУ, 2008. 188 с.

Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 7 листоп. 2002 р. / ред. П. Орленко. Київ : Укр. вид. спілка, 2003. 311 с.

Турченко Ф. Г. Пізнати правду... *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 6–22.

Турченко Федір, Шугальова Інна. Дитяча смертність у роки Голодомору 1932–1933 років у Запоріжжі. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації:* матеріали міжнар. наук.–практ. конф. Київ, 4 жовт. 2016 р. Київ : О. Філюк, 2017. С. 109–116.

Фицпатрик Ш. Еще раз о повседневном сталинизме: Советская Россия в 1930 – 1950-е гг. *История сталинизма: итоги и проблемы изучения:* материалы междун. науч. конф. Москва, 5–7 декабря 2008 г. Москва, 2011. С. 51–61.

Шаповал Юрій. Голод 1932–1933 років: Кремль і політичне керівництво України. *Три голодомори в Україні в XXI ст.: погляд із сьогодення:* матеріали міжн. наук. конф. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 17–56.

Шаповал Юрій. Голодомор і його зв’язок із репресіями в Україні у 1932–1934 роках. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф.

Київ, 20–21 листоп. 2013 р, / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 153–161.

Шаталіна Євгенія. Голодомор: соціально–економічні, суспільно–політичні, морально–психологічні аспекти. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків*: матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листопада 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 159–178.

Шевчук П. Є. Методичні підходи до обчислення демографічних утрат під час голоду 1932–1933 рр. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 289–295.

Шитюк М. М. Голод 1932–1933 років на території Миколаївщини. *Голод–геноцид 1933р. в Україні: Історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теор. конф. Київ. 28 листоп. 1998 р. / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць, 2000. С. 278–298.

Шитюк Микола. Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу :* матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 174–185.

Шитюк Микола. Селянство Миколаївщини в умовах Голодомору 1932–1933 років: трагічна статистика жертв сталінізму. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка:* матеріали міжн. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / Український ін–т національної пам’яті; І. Р. Юхновський (відп. ред.). Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 346–362

Шугальова І. М. Голод–геноцид 1932–1933 років в Україні: історико–правовий аспект. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 38–50.

Шуйський В. Торгова мережа «Торгсин» у столиці радянської України в 1932–1933 роках. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін–т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін–т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 163–171.

Шульга Ілля. Голод 1933 р. на Поділлі. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : [б.в.], 1995. С. 141–145.

«Taking Measure of the Holodomor» – a 2–day UA HES (Ukrainian Historical Encounters). Special Event: at the Princeton Club, New York City, Nov 5 & 6th

2013. *Latest News Relating to the Memory of Gareth Jones*. URL : http://www.garethjones.org/news.htm (дата звернення: 18. 07. 2017).

25th Annual Conference on Ukrainian Subjects. Urbana, University of Illinois, 23rd June 2006. *Latest News Relating to the Memory of Gareth Jones*. URL : http://www.garethjones.org/news.htm (дата звернення: 15. 07. 2017).

Amiel, Barbara. The Great Artificial Famine in Ukraine: Address on the Ukrainian Famine. *The Great Artificial Famine in Ukraine 1932-1933: A Commemoration in Canada*. January 16, 1984. Toronto 1984, P. 55–62.

Antonovych Myroslava. Legal sources of the ukrainian genocide of 1932–1933. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка.* Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. С. 437–446.

Carynnyk Marco. Blind Eye Murder: Britain, the United States and Ukrainian Famine of 1933. *Famine in Ukraine. 1932–1933* / ed. by Roman Serbyn and Bohdan Kravchenko. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986. P. 109–138.

Carynnyk Marco. Making the news fit to print: Walter Duranty, the New York Times and the Ukrainian famine of 1933. *Famine in Ukraine 1932–1933* / ed. by Roman Serbyn and Bohdan Kravchenko. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986. P. 67–96.

Chalk Frank, Jonassohn Kurt. Conceptualizations of Genocide and Ethnocide. *Famine in Ukraine 1932–1933* / ed. Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko.Edmonton: Canadian Institute of Canadian Studies, 1986. P. 179–190.

Cinnella Ettore. La collettivizzazione e la carestia nel carteggio segreto dei gerarchi comunisti. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 149–176.

Colley Nigel. «Are You Listening, «The New York Times»?»: Speech at the Opening of a Holodomor Exhibition at the United Nations in New York on 23 Nov. 2009: URL : http://www.garethjones.org/Gareth_Jones_UN_Speech_2009.htm (дата звернення: 18. 07. 2017).

De Rosa Gabriele. L'Europa e la carestia in Ucraina. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 15–22.

Famine in Ukraine, 1932–1933 / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton : Canad. Inst. of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downsview, Ont. : Univ. of Toronto Press, 1986. 192 p. (Selected papers from a conference held at the Universite du Quebec a Montreal in 1983).

Graciotti Sante. Un aspetto de genocidio per fame: il genocidio spirituale». *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 331–344.

Graziosi Andrea. Conseguenze e implicazioni della «grande carestia» del 1932–33. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del

convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 23–32.

Ivnistky Nikolai. Il ruolo di Stalin nella carestia degli anni 1932–33 in Ucraina (dai documenti dell'archivio del Cremlino del Comitato centrale del Partito comunista dell'Unione Sovietica e dell'OGPU). *La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33.* Atti del Convegno Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / eds.Gabriele de Rosa & Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 73–92.

Kondrashin Viktor. La Carestia del 1932–33 in Russia e in Ucraina: Analisi Comparativa. *La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33.* Atti del Convegno Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / eds. Gabriele de Rosa & Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 45–72.

Krawchenko B. The man–made famine of 1932–1933 and collectivization in Soviet Ukraine. *Famine in Ukraine 1932–1933 /* ed. Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. Edmonton : CIUS, 1986. P. 15–26.

La grande famine en Ukraine–Holodomor: connaissance et reconnaissance: actes du colloque international. Paris, Institut national des langues et civilisations orientales, 30 novembre 2013 / sous la direction de Iryna Dmytrychyn. Paris : l'Harmattan, 2016. 208 p.

La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33 / Atti del Convegno Vicenza, 16–18 ottobre 2003; eds. Gabriele de Rosa & Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. 512 p.

Lewis R. A., Howlan R. H., Clem R. S. The Growth and Redistribution of the Ukrainian Population of Russia and the USSR: 1897–1970. *Ukraine in the seventies :* papers and proceedings of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, October 1974 / edited by Peter J. Potichnyj. Oakville, Ontario, 1975. P. 151–175.

Mace J. The Man–Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine: What Happened and Why? *Toward the Understanding and Prevention of Genocide:* Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide / ed. Israel Charny. Boulder & London ; Westveiw Press, 1984. P. 67–83.

Mace J. E. Genocide in the USSR. *Genocide: A Critical Bibliographic Review* / ed. I. Charney. Mansell – London, 1988. P. 116–136.

Mace J. E. The Man–Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine. *Famine in Ukraine, 1932–1933* / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton : Canad. Inst, of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Ont. : Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. P. 1–14.

Mace James E. The man–made famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why: доповідь на міжнар. конф. з Голокосту і Геноциду. Тель–Авів, Ізраїль, 20–24 червня 1982 р. *Альманах Українського народного союзу за 1983 рік.* Річн. 73. Джерзі-Сити– Нью-Йорк: Вид–во «Свобода»,1983. С. 12–43.

Martini Mauro. «Lazar di ferro»: la fame come risorsa politica. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 135–148.

Rybalt Ewa. La carestia in Ucraina nel contesto della politica polacca di normalizzazione dei rapporti polacco–ucraini. *La morte della terra: la grande*

«carestia» in Ucraina nel 1932–33: atti del convegno, Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 205–216.

Serbyn R. The Famine of 1921–1923: A Model for 1932–1933? *Famine in Ukraine, 1932–1933* / ed. by R. Serbyn and B. Krawchenko. Edmonton : Canad. Inst. of Ukr. Studies, Univ. of Alberta; Downsview, Ont. : Distributed by the Univ. of Toronto Press, 1986. P. 147–178.

Simon Gerhard. War der Holodomor ein Instrument zur «Liquidierung» des ukrainischen Nationalismus?. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 177–204.

USSR: Report on the Soviet Union in 1956: A Symposium of the Institute for the Study of the USSR (Based on the Seventh Institute Conference), April 28–29, 1956 / ed. by Jaan Pennar. Munich : Institute for the Study of the USSR, 1956. P. 39–48.

Wheatcroft S. C. Famine and Factors Affecting Mortality in the USSR: The Demographic Crises of 1914–1922 and 1930–1933. *Symposium The Famine History. Birmingham University*. *Reported in Vevey Switzerland*. July 1981.

Wheatcroft S. G. Mapping crude death rates in Ukraine in 1933 and explaining the raion patterns. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Ін-т історії України НАН України; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 219–226.

Wheatcroft Stephan. The exceptional nature of Ukraine in the 1927 – 33 soviet food crises and famines. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки правова оцінка:* матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / відп. ред. І. Юхновський. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. P. 47–58.

Wheateroft S. G. The Soviet Economie Crisis of 1932: The Crisis in Agriculture : Paper presented to the Annual Conference of the National Association of Soviet and Eust European Studies of Great Britain, March 23–25, 1985. P. 12–13.

1.1.9. Біліографічні покажчики та реєстри архівних фондів

Боряк Г., Папакін Г., Лісунова Н. Голодомор в Україні 1932–1933 : реєстр архівних документів, опублікованих у 1990–2007 рр. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні.* Київ : Вид–во ім. О. Теліги, 2008.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: бібліогр. покажчик / уклад. : О. Г. Люта, Л. О. Смочко; наук. ред. М. М. Вегеш; Карпатський ун–т ім. А. Волошина. 2–е вид., доп. Ужгород : Ужгород. нац. ун–т, 2006. 174 с.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Зведений каталог архівних документів. URL : *Електронний архів голодомору* URL : http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/ (дата звернення : 05. 11. 2016).

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / відп. ред. С. В. Кульчицький; упор. Л. М. Бур’ян, І. Е. Рікун. Другий випуск. Одеса : ОДНБ ім. М. Горького, 2007. 748 с.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / ред кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун.; Одеська держ. наук. б–ка ім. М. Горького; Ін–т історії України НАН України; Фундація українознав. студій Австралії / упор. Одеса; Львів : Вид–во М. П. Коць, 2001. 664 с.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / упор.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; ред. І. С. Шелестович; ОННБ ім. М. Горького, Ін–т історії України НАН України. Одеса, 2014. 685 с.

Голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні: бібліогр. покажчик / упоряд. О. М. Сергієнко. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 63 с.

Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: матеріали до бібліогр. докум. публ. / упор.: Л. П. Одинока, Л. Ф. Приходько, Р. В. Романовський. Київ : Держ. ком. архівів України, Ук– рНДІ арх. справи та документознавства, 2005. 55 с.

Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: матеріали до біобібліографії. Інтерв’ю. Спогади / упоряд. бібліогр. І. Кузьміна, О. Юркова; Автор історіогр. нарису О. Юркова. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 531 с.

Кочергін Ігор. Голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині. *Нестихаючий біль України. Пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років на Дніпропетровщині:* бібліогр. покажчик / упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2008. С. 8–24.

Невимовний біль України : Голодомор 1932–1933 років : бібліогр. покажч. / уклад. : О. А. Горбань, О. М. Агоян, Т. В. Рєпка ; відп. за вип. Н. М. Чала ; Запорізький національний ун–т. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. 86 с.

Нестихаючий біль України. Пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років на Дніпропетровщині: бібліогр. покажч. / упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2008. 96 с.

Сенишин Галина. Бібліографія голоду в Україні 1932–1933. Оттава; Монреаль: UMMAN – DC UNR, 1983. 56 с.

Станіслав Кульчицький : бібліогр. покажч. / упоряд. Т. Бикова ; історіогр. нарис О. Юркова ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : [б. в.], 2002. 224 с.

Bibliography. Famine genocide in Soviet Ukraine 1933 / Prepared by Andrew Gregorovich, President Ukrainian Librarians Association of Canada. Toronto, March 9, 1999. URL : http://faminegenocide.com/resources/bibliogr-old.html (дата звернення: 17. 04. 2016).

Pidhainy A. The Great Famine in Ukraine, 1932–1933: A Bibliography. *New Review*. 1968. No 3(8).

Pidhainy A. The Great Famine in Ukraine, 1932–1933: A Bibliography. *New Review*. 1973. No 4(13).

1.1.10. Енциклопедії, довідники, словники

Авраменко Ю. В. Словник сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору 1933. *Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: свідчення* / упоряд.: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 435–437.

Бондаренко М. М. Україна–1933 : кулінарна книга. Пам'ять людська. Суми : Еллада, 2008. 103 с., [46] арк. іл., табл., портр.

Голобуцький П. В. Голокост. *Енциклопедія сучасної України. Т. 6: гасла на літери «Го» – «Гю»* / Ін–т енциклопедичних досліджень НАН України. Київ : ВАТ «Поліграфкнига». С. 91–92.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка / упоряд. Василь Марочко, Ольга Мовчан. Київ : Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 294 с.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк; НАН України; Ін–т історії України; Ін–т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Галузевий держ. архів СБУ; Центр досл. визв. руху. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.

Гриневич Людмила. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні. 1927–1933. Том І. 1927–1929. Кн. 1. Київ : Критика, 2008.

Д. М. Б. Україна між двома світовими війнами. *Енциклопедія українознавства:* В 2 т. Мюнхен; Нью–Йорк, 1949. Т. 1. С. 543–555.

Жиганова С. А. Лихолетье 20 – 30-х гг. ХХ века как тема народно–песенного творчества кубанских казаков. Приложение 1. Перечень документов из некоторых фондов Центра документации новейшей истории Краснодарского края о хлебозаготовках и голоде на Кубани в 1932–1933 гг. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.–практ. конф. Краснодар, 19 июня 2009 г. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Традиция, 2009. С. 219–335.

Їдло 33–го : словник голодомору / зібр. і упоряд. О. Різників. Одеса : Юридична література, 2003. 168 с.

Історик на зламі епох: Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / упор. бібліогр.: І. Кузьміна, О. Юркова; авт. історіогр. нарису О. Юркова. Київ, 2016. 531 с.

Каменецький М. С. Міжнародний трибунал для колишньої Югославії. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2–х т.* / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.

Кульчицький С. Голодомор. *Довідник з історії України*: посіб. для серед. загальноосв. навч. закл. / заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2–ге вид., доопр. і доп. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.

Кульчицький С. В. Голод, голодомор 1932–33. *Енциклопедія Сучасної України. Т. 6. : гасла на літери «Го» – «Гю»* / Ін–т енцикл. дослідж. НАН

України; гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів та ін. Київ : ВАТ «Поліграфкнига», 2006. С. 76.

Кульчицький С. В. Комітети незаможних селян, комнезами. *Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В–во «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл.

Маркусь В. Голод. *Енциклопедія українознавства*: словникова частина: в 10 т. / гол. ред. Володимир Кубійович. Париж–Нью-Йорк : Молоде життя, 1957. Т. 2. С. 405–800.

Марочко В. І. Торгзін. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін–т історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 126.

Москва : ИРИ РАН. 1991. 239 с.

Національний склад сільського населення України (за національною складовою господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. *Статистика України.* Харків, 1927. № 96. Серія XVII.

Національні меншини в Україні, 1920–1930–ті роки : історико–картографічний атлас / упоряд.: М. І. Панчук, О. П. Ковальчук, Б. В. Чирко. Київ : «Четверта хвиля» та ін., 1996. 101, [2] с.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність: док. і матеріали: Довідник: У 2 ч. Ч. 2 / упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки. Київ : Вища школа,1997. 704 с.

Немцев Поволжья Автономная Советская Социалистическая Республика (Н. П. АССР*). Большая советская энциклопедия* / гл. ред. О. Ю. Шмидт. Москва : Советская энциклопедия, 1926–. Т. 41: Наган – Нидерландское искусство. 1939. С. 593–604.

Папакін Григорій. Список «чорних дощок» Голодомору. URL: http://argumentua.com/stati/chernye–doski–golodomora–ekonomicheskii–metodunichtozheniya–grazhdan–sssr–spisok. (дата звернення: 15. 07. 2018).

Політичні репресії радянської доби в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / упоряд.: Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; автор вступ. ст. Ю. І. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. Київ : Арістей, 2008. 589 с.

Посетители кремлевского кабинета Сталина. *Исторический архив.* 1995. № 2. С. 128–200.

Сельское хозяйство СССР: ежегодник, 1935 / А. И. Мурэлов (отв.ред.) и др. Москва : Сельхозгиз, 1936. 1467 с.

Україна: Енциклопедія для молоді / гол. ред. Л. Івченко–Коваленко. Баунд Брук, Н. Дж. : Об–ня Укр. правосл. сестрицтв у США, 1971. 271 с.: іл.

An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: 2 Vols. / вy Jaroslav B. Rudnyc'kyj. Winnipeg–Ottawa, 1962–82. Vol. I: A – G (A – Ґ). Winnipeg: Ukrainian free Acadeny of Sciences. 1972. 968 p.

Changes in the Population after 1930. The Events of 1930–32. *Ukraine: A Concise Encyclopedia.* Toronto, 1963. Vol. 1. P. 200–201.

Erinnerunsotte an den Holodomor 1932–1933 in der Ukraine / Anna Kaminsky, Wilfried Jigle, Ronny Heidenreich. Berlin : Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2008. 79 s.

Famine in the Soviet Ukraine 1932–1933: A Memorial Exhibition / Widener Library, Harvard University; Prepared by O. Procyk, L. Heretz and J. E. Mace. Cambr., Mass., 1986. 83 p.

Markus V. Famine. *Encyclopedia of Ukraine.* Toronto : University of Toronto Press, 1984. Vol. 1. P. 853–855.

Motyl A. J. Ukraine. *Collier's Encyclopedia.* New York; Toronto; Sydney, 1994.Vol. 22. P. 574–582.

Serbyn Roman. Ukraine (Famine). Encyclopedia of Genocide and Crime Against Humanity. *Macmillan Reference USA*. 2005. P. 155–161.

The Economic Situation and the Famine of 1932–33. *Ukraine: A Concise Encyclopedia*. Toronto, 1963. Vol. 1. P. 820–822.

The Holodomor reader: a sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine. Toronto : CIUS Press, 2012. xiv, 386 p.: ill., col. map.

Ukraine. *Encyclopedia Americana.* New York; Chicago; Washington, D. C., 1954. Vol. 27. P. 255–261.

Ukrainian Famine. URL : http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Ukrainian_Famine (дата звернення : 14. 07. 2017).

Union o f Soviet Socialist Republics (USSR). *Encyclopedia Americana.* New York; Chicago; Washington, D. C., 1954. Vol. 27. P. 287–294.

1.2. Документи, спогади, публіцистика, навчальна та художня література

1.2.11. Опубліковані документи та матеріали

«Ми б'ємо в Великий дзвін…». Голодомор 19323–1933 рр. очима української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України / Держ. ком. архівів України; ЦДАВО України; упор.: Н. М. Маковська (кер.) та ін. Київ : Вид–во «Горобець», 2008. 224 с.

«Первая заповедь»: Хлебозаготовки в СССР. 1931–1932 / отв. составитель В. В. Кондрашин. Москва : МФД, 2016. 784 с.

«Секретно. Не для печати»: до 75–річчя Голодомору–геноциду 1932–1933 / голова редкол. Р. П. Іванченко–Іванова; М–во освіти і науки України; Ін–т історії України НАНУ; КНУ ім. Т. Шевченка; Ін–т нац. пам'яті України; Ін–т політ. та етнонац. дослідж. НАНУ; Київ. міжнар. ун–т. Київ : КиМУ, 2008. 418 с.

«Тянут с мужика последние жилы…»: Налоговая политика в деревне (1927–1937 гг.)»: сб. док. и материалов / отв. ред. Н. А. Ивницкий; отв. сост. Н. Е. Глущенко, М. М. Кудюкина. Москва : Собрание, 2007. 638 с.

«Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 420 с.

XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18–23 січня 1934 року. Стенографічний звіт. Харків : Партійне видавництво ЦК КП(б)У, 1934. 613 с.

Брежнев Л. И. Речь на Третьем Всесоюзном съезде колхозников 25 ноября 1969 г. *Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Речи и статьи*. Т. 2. Москва : Политиздат, 1970. С. 486–507.

Бюлетень «Права людини в Україні». 2009. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL : http:khpg.org/pda/index.php?id=1249286191 (дата звернення: 16. 04. 2018)

Винокурова Фаїна, Подкур Роман. Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: документи і матеріали. Вінниця, 1993. 224 с.

Виступ тов. Косіора на II зльоті колгоспників–ударників Харківщини. *Вісті ВУЦИК.* 1933. 30 черв. С. 1.

Від Української Національної ради в Канаді до Ремсі Макдональда… *Золоті ворота:* видання Товариства зв’язків з українцями за межами України. Вип.4. USA: Ukrainian Publications Unlimited, 1993. С. 77–78.

Вісник Служби безпеки України. №57: Спеціальний випуск за матеріалами кримінальної справи про Голодомор–геноцид 1932–1933 років в Україні. Київ : Інститут дослідження проблем безпеки, 2010. 223 с.

Воропай Олекса. В дев’ятім колі. Лондон : Вид. СУМу, 1953. 48 с.

Всесоюзная Коммунистическая партия (большевиков) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1932). Ч. 2. 1924–1933. [Москва] : Партиздат, 1938. 816с.

Всесоюзная Коммунистическая партия (большевиков) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. 2. 1925–1939 / Ин–т Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП(б). Москва : Партиздат, 1941. 834 с.

Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 / НАН України; Ін–т укр. археогр. та джерелознн. ім. М. С. Грушевського, Ін–т Нац. Пам’яті, Служба безпеки України; упоряд.: М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ : Ін–т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, 2014. 557, [3] с. : фото.

Геноцид української нації / упоряд. В. Цвєтков. Львів : Укр. технології, 2008. 1000 с. : іл., портр. (Літопис Голготи України ; т. 6).

Голод 1932–1933 років на Україні: документи і матеріали / упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. 1128 с., іл.

Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: зб. док. / кер. і упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 606 с.

Голод в СССР, 1930–1934 гг. = Famine in the USSR, 1930–1934: сборник документов / Федеральное архивное агентство; О. А. Антипова (сост.). Москва : Федеральное архивное агентство, 2009. 518 с.

Голод в СССР. 1929 – 1934: В 3 т. Т. 1: 1929 – июль 1932: В 2 кн. Кн. 2. / В. В. Кондрашин (отв. сост.) и др. Москва : МФД, 2011. 560 с.

Голод в СССР. 1929–1934: В 3–х томах. Т. 1: 1929 – июль 1932 / отв. сост. В. В. Кондрашин. В 2 кн. Кн. 1. Москва : МФД, 2011. 656 с.

Голод в СССР. 1929–1934: В 3–х томах. Т. 3: Лето 1933 – 1934 / отв. составитель В. В. Кондрашин. Москва : МФД, 2013. 960 с.

Голод в СССР. 1929–1934: В 3–х томах. Т. 2: Июль 1932 – июль 1933 / отв. сост. В. В. Кондрашин. Москва : МФД, 2012. 912 с.

Голод на Україні (1931–1933 рр.): док. і матеріали / вступ. сл. В. І. Марочко, Є. П. Шаталіної. *Український історичний журнал*. 1989. № 7. С. 99–111; № 8.С. 105–117; № 9. С. 110–121; № 11. С. 78–90; № 12. С. 123–128; 1990. № 1. С. 104–112.

Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів / Вінниц. облдержадмін., Вінниц. облрада, Ін–т історії України НАН України, Обл. редкол. наук.–докум. сер. книг «Реабілітовані історією. Вінницька область», Держ. арх. Вінниц. обл. ; редкол.: І. С. Гамрецький (голова) та ін. ; авт.–упоряд.: Р. Ю. Подкур та ін. Вінниця : Держ. картогр. ф–ка, 2007. 703 с. : табл. (Текст парал. укр., рос.).

Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70–річчя трагедії) / під ред. М. М. Шитюка. Миколаїв : Вид–во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. 204 с.

Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / упоряд. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. Харків : Оригінал, 2009. 319 с.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін–т історії України. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. 1128 с.

Голодомор 1932–1933 років на Сумщині. Державний архів Сумської області / упоряд. Л. А. Покидченко. Суми : Ярославна, 2006. 356 с.

Голодомор 1932–1933 років : злочин влади – трагедія народу : документи і матеріали / Держ. комітет архівів України; Центр. держ. архів громадських об’єднань / О. А. Удод (гол. ред.кол.), В. С. Лозицький (упоряд.). Київ : Генеза, 2008. 504 с.

Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва) / Київська міська держ. адміністрація; Держ. архів м. Києва / В. Купченко (відп. ред.), Ж. Серга (авт.–уклад.). Київ : Державний архів м. Києва, 2008. 432 с.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні очима дослідників і свідків. Чернігівщина: зб. матеріалів / авт. кол.: І. Р. Юхновський та ін.; упоряд.: С. В. Бутко, В. М. Бойко, Т. П. Демченко. Чернігів : Сіверщина, 2008. 158 с. : іл. (Пам’ять народу неубієнна).

Голодомор 1932–1933 рр. у Києві. *Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні:* місто Київ / відп. ред. В. І. Марочко; авт кол.: В. К. Борисенко, О. М. Веселова, В. М. Даниленко та ін.;. Київ: Фенікс, 2008. С. 8–79.

Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина=

Holodomor in Ukraine 1932–1933 in the documents of the Political archive of the Federal Foreign office of Germany / упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. І. Кудряченка; передм. Ю. Г. Рубана. Національний ін–т стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2008. 340 с.

Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки. Документи і спогади : збірник / упор. : Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк). Житомир : Житомирський вісник, 1993. 84 с.

Голодомор: сборник документов / сост. Д. Ванюков. Москва : Книж. клуб «Книговек», 2011. 416 с. (Мифы и реальность).

Голодомори в Україні. Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : дослідження, спогади, документи : наук.–публіц. вид. / упоряд. Л. Г. Білоусова та ін. Одеса : Астропринт, 2007. 460 с. : іл., табл. (Праці Держ. арх. Одеської обл. ; т. XVIII).

Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.) : ст., док., спогади / підгот.: П. П. Ребро (кер.) та ін.; обл. редкол.: М. О. Фролов (голова) та ін. Запоріжжя : Дніпров. металург, 2008. 519 с. (Спокута : альманах. № 8–9).

Горбачев М. С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева 15 марта 1989 г. *Материалы пленума ЦК КПСС.* 15–16 марта 1989. Москва : Политиздат, 1989. С. 34–78.

Губський П. В. Голодні війни: правда про найбільший злочин в людській цивілізації: документи і факти. У 2 т. Т. 1. Харків : Просвіта, 2007. 469 с. : іл., табл., портр.

Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 рр.: сб. / под ред. и со вступ. ст. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого; сост. В. П. Данилов и др. Москва : Политиздат, 1989. 526 с.: ил.

Доповідь тов. Косіора про роботу ЦК ВКП(б). *XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18–23 січня 1934 року.* Стенографічний звіт. Харків : Партійне видавництво ЦК КП(б)У, 1934. С. 11–53.

З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині / авт.–упор. Л. А. Покидченко; Державний архів Сумської області. Суми, 2002. 61 с.

З Меморандуму Європейської Федерації українців за кордоном – до сера Джона Саймона 27 вересня 1933 р. *Золоті ворота:* видання Товариства зв’язків з українцями за межами України. Вип. 4. USA: Ukrainian Publications Unlimited, 1993. С. 73–76.

Звернення Президента України у справі Голодомору–геноциду : звернення до глав держав світу, до світового українства. *Гомін України.* 2007. 30 квіт. С. 5.

Звернення Священного Собору Єпископів Української Греко-Православної Церкви в Канаді до всього українського народу і до людей доброї волі усього світу: (Звернення в 40-у річницю голодової облоги України Москвою). *Вісник.* 1973. 1 берез. С. 1.

Звіт-Резюме Міжнародньої Комісії Розслідування Голоду в Україні в рр. 1932–33. *Душею завжди з Україною: пропам’ятний збірник на пошану українського правника та політолога Володимира-Юрія Даниліва.* Київ; Торонто, 2003. С.176–185.

Інформація Дніпропетровського обкому КП(б)У Центральному комітету КП(б)У про тяжкий продовольчий стан, смертність від голодування в області та необхідність надання додаткової допомоги населенню продуктами харчування та медикаментами. 12 березня 1933 р. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків. Мовою документів.* Київ : Вид–во політ. літ–ри України, 1990. С. 426–429.

Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.: зб. док. і матеріалів: У 3 т. / Ін–т історії АН УРСР; ЦДАЖР УРСР. Київ : Наукова думка, 1962–1971. Т. 2: Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 / упоряд.: І. Х. Ганжа, О. О. Кривошеєва, Г. М. Михайличенко та ін. Київ : Наукова думка, 1965. 839 с.

Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.: зб. док. і матеріалів: У 3 т. / Ін–т історії АН УРСР; ЦДАЖР УРСР. Київ : Наукова думка, 1962–1971. Т. 3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні, 1933–1937 рр. / упоряд. : І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьева, Н. І. Ткач та ін. Київ : Наукова думка, 1971. 787 с.

Калиник О. Що несе з собою комунізм?: (Док. про рос.–комуніст. терор в Україні). Мюнхен; Торонто : Спілка визволення України, 1954. 112 с., 15 арк. фотокоп.

Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : зб. док. і матеріалів / АН України, Ін–т історії України, Археогр. комісія; відп. ред. С. В. Кульчицький: упоряд. Г. М. Михайличенко і Є. П. Шаталіна. 2–ге вид., стер. Київ : Наук. думка, 1993. 734 с.

Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927–1935 / сост.: Л. Ф. Кузьмина, В. Е. Полетаев, Ю. У. Томашевич; отв. ред. П. Н. Шарова. Москва : Изд–во АН СССР, 1957. 574 с.

Колхозы во второй Сталинской пятилетке: статистический сборник / под. ред. И. В. Саутина. Москва; Ленинград : Госпланиздат, 1939. 143 с.

Комітети незаможних селян України. (1920–1933) : зб. док. і матеріалів / упор. Г.Т. Ісип та ін. ; ред. проф. І. К. Рибалка. Київ : Наукова думка, 1968. 636, [3] с.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918–1941 / Ін–т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Ін–ту марксизму–ленінізму при ЦК КПРС; редкол.: В. І. Юрчук (гол.) та ін. Київ, 1976. 1007 с.

Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього: прийнято і запропоновано для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією 260 A (III) Генеральної Асамблеї від 9 грудня 1948 року URL: http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm (дата звернення: 10. 09. 2017).

Конспективная запись речи тов. И. В. Сталина 2.V.33 г. в Кремле. РГАСПИ. Фонд Сталина: Ф. 558. Оп. 11. Д. 1117. Л. 10. URL : http://Sovdoc.rusarchives.ru (дата звернення : 04. 01. 2018).

Косиор С. В. Итоги хлебозаготовок и задачи КП(б)У в борьбе за поднятие сельского хозяйства Украины: Доклад на Пленуме ЦК КП(б)У. *Правда.* 1933. 15 февр.

Косіор С. Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства. *Більшовик України.* 1933. № 3. С. 21–66.

Кримінальний кодекс України. Науково–практичний коментар / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Концерн «Вид. Дім 'Ін Юре'», 2003. 1196 с.

Ленин и Сталин о труде / В. И. Ленин, И. В. Сталин; сост. П. Воробьев, П. Попов. Москва : Профиздат, 1941. 656 с.

Лист секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора секретарю ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну про економічне і політичне становище в південній частині степових районів України та продовольчі труднощі. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. С. 148–150.

Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / упоряд. та вступ. ст. А. Граціозі; пер. з італ. М. Прокопович ; наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал. Харків : Фоліо, 2007. 255 с.

Лук'яненко Левко. Звинувачувальний висновок. *Злочин* / упор. Петро Кардаш. Мельбурн : Вид. «Фортуна», 2003. С. 6–25.

Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. / пер. с англ.; отв. за вып. В. Б. Евтух. Київ : УкрЦЭНДИСИ, 1992. 191 с.

Международная реакция на голод в СССР. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 3: Лето 1933–1934 / отв. сост. В. В. Кондрашин. Москва : МФД, 2013. С. 469–562.

Міжнародна комісія з розслідування голоду на Україні 1932–1933 років. *Золоті ворота.* Вид. Тов–ва зв'язків з українцями за межами України, 1993. Вип. 4. С. 20–29.

Мстислав, Митрополит. Архіпастирське послання з нагоди 40-ї річниці Великого Голоду. *Рідна Церква.* 1973. Ч. 94. С. 4.

Народна трагедія: документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині упор: А. І. Голуб, Ю. А. Мицик, Н. Р. Романець. Дніпропетровськ, 1993. 84 с.

Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1940: зб. док. та мат. / авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упор.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ : Ін–т історії України НАН, 2013. 528 с.

Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. 464 с.

Національна книга пам′яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область / редкол.: В. І. Ульянченко (гол.), В. Г. Бутник, А. І. Гай, В. П. Даниленко та ін.; упоряд. А. І. Гай. Біла Церква : Вид– во «Буква», 2008. 1376 с.: іл.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / обл. ред. Є. І. Бородін (гол.), В. В. Іванченко, Н. І. Капустіна та ін.; авт. кол. Є. І. Бородін (гол.), В. М. Бекетова, С. С. Волинець та ін. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. 1246 с.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область / обл. редкол.: О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко та ін.; наук. –ред. група: Ф. Г. Турченко (кер.), О. М. Ігнатуша, О. О. Стадніченко та ін. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 1080 с.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область / обл. ред.: В. В. Заблоцький (гол.) та ін.; авт.-упоряд.: В. В. Михайличенко, М. О. Борзенко, В. Л. Жигальцева. Луганськ : Янтар, 2008. 916 с.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Львівська область / обл. редкол.: В. Я. Крайовський (гол.) та ін.; упоряд., наук. ред. і передм. В. М. Савчук; вступ. ст. Я. Б. Папуги. Львів : Вид. «Астролябія», 2008. 688 с.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область / ред. кол.: В. М. Асадчев (гол.) та ін.; упоряд.: О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. Полтава : Оріяна, 2008. 1200 с.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / редкол.: О. М. Гаркуша (гол.) та ін.; кер. авт. кол. М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, А. М. Бахтін та ін. Миколаїв : Шамрай, 2008. 863 с.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / редкол.: В. М. Хоменко (гол.), С. В. Бутко, В. Ф. Верстюк та ін.; упоряд.: О. Б. Коваленко (кер.), Т. П. Демченко, І. Я. Каганова та ін. Чернігів : Деснянська правда, 2008. 1060 с.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні / редкол.: В. Ющенко (голова) та ін.; авт. кол.: І. Юхновський (кер.), В. Верстюк, Л. Бур'ян та ін.; Укр. ін–т нац. пам'яті. Київ : Вид–во ім. Олени Теліги, 2008. 949, [1] С. іл.

Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область / обл. редкол.: Л. М. Спірідонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. В. Вижга, П. М. Кравченко та ін. Вінниця : ДП ДФК, 2008. 1360 с.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область: частина перша / обл. ред. О. Л. Третяк (гол.), О. Ю. Коваленко, С. Ф. Блєднов та ін.; авт. кол. О. Л. Третяк (гол.), С. Ф. Блєднов, В. М. Нікольський, Б. Ф. Парсенюк та ін. Донецьк : Регіон, 2008. 784 с.

Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область / авт. кол.: Л. А. Копійченко (кер.), В. А. Поплавська, Є. Р. Тіміряєв та ін.; відп. за вип. В. М. Врублевський. Житомир : Полісся, 2008. 1116 с.

Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ / відп. ред. В. І. Марочко; авт кол.: В. І. Марочко (кер.), В. К. Борисенко, О. М. Веселова, В. М. Даниленко та ін.;. Київ : Фенікс, 2008. 584 с.

Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область : в 2 ч. / обл. редкол.: М. Д. Сердюк (співгол.), М. Л. Скорик (співгол.) та ін.; роб. група : Л. Г. Білоусова (гол.), М. Г. Батуріна, Й. О. Бурчо та ін. Одеса : Астропринт, 2008. Ч. 1. 2008. 1008 с.

Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / обл. редкол.: О. Ф. Лаврик (співгол.), О. В. Медуниця (співгол.), В. А. Бобиренко та ін.; упоряд. І. Г. Федоренко (кер.), О. І. Гончаров, С. М. Лозова та ін. Суми : Собор, 2008. 920 с.: іл.

Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область / ред. кол.: Ющенко Я. П. (гол.), Білоцерківський В. Я., Захаров Є. Ю. та ін.; упоряд.: В. Я. Білоцерківський, О. С. Кириченко, О. В. Корнєв та ін.; відп. ред. А. Ю. Хорошевський. Харків : Фоліо, 2008. 1023 с.

Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область. Кн. 1. / редкол.: І. К. Гавчук(співгол.), І. В. Гладуняк(співгол.), В. Є. Берека та ін.; наук. ред.: П. Я. Слободянюк; відп. ред. Г. Г. Осадча. Хмельницький : Поліграфіст–2, 2008. 752 с.

Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область. Част. І / редкол. П. І. Гаман (гол.) та ін.; упоряд. Е. А. Левицька, В. І. Захарченко, П. М. Жук та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008. 1200 с.

Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область / авт. кол.: О. О. Бабенко (кер.), В. В. Білошапка, В. М. Колесніченко та ін.; відп. ред. О. О. Бабенко. Кіровоград : Імекс ЛТД, 920 с.

Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / редкол.: І. О. Яковлєв (голова) та ін.; авт. кол.: С. Г. Водотика та ін.; відп. ред. О. О. Марущак. Херсон : Наддніпрян. правда, 2008. 843 с. іл.

Невгамовний біль. Історичні дослідження, нариси, свідчення, спогади, документи / упор. С. Ф. Блєднов. Донецьк : СПД Блєднов, 2007. 198 с.: іл.

Неоголошена війна: спогади свідків, арх. док. та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років / Автор–упоряд. В. М. Тимофеєв. Тернопіль : Збруч, 1993. 134 с. : іл.

О голоде 1932–1933 годов на Украине и публикациях связанных с ним архивных материалов: Постановление ЦК Компартии Украины. *Правда Украины.* 1990. 7 февраля.

О заявлении Государственной Думы Российской Федерации «Памяти жертв голода 30–х годов на территории СССР». Постановление ГД РФ. 2008 г.2 апреля. № 262–5 ГД. *Парламентская газета.* 2008. 4 апр.

Оріхівська справа. 1932. Документи та матеріали / упоряд. В. Г. Ткаченко. Київ : Ін–тут укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, 2011. 312 с.

Паклен Р. «Біла книга»: Національна і соціальна політика Совєтів на службі московського імперіялізму: На основі автентинчних урядових, совєтських даних. Мюнхен : Український політик, 1948. 220 с.

Памяти жертв голода 30–х годов на территории СССР: Заявление Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации. URL: https://duma.consultant.ru/documents/955838?items=1&page=4 (дата звернення: 16. 06. 2015).

Парламентські слухання «Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» 12 лютого 2003 року / ред.: Д. В. Табачник, О. О. Зінченко, Г. Й. Удовенко ; Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України. Київ : [б. в.], 2003. 203 с.

Партійно–радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти : зб. док. та матер. / упор. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін; Ін–т історії України НАН України. Київ : Інститут історії України, 2013. 414 с.

Писатель и вождь: Переписка М. А. Шолохова с И. В. Сталиным. 1931–1950 годы: сб. док. из личного арх. И. В. Сталина / сост. Ю. Г. Мурин. Москва : Раритет, 1997. 159 С.

Повідомлення з бюлетеня «Ucrainianbureau» про видання книжки Е. Амменде «Людські права в Росії». *«Ми б'ємо в Великий дзвін…». Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори: док. з фондів ЦДАВО України* / Держ. ком. архівів України; ЦДАВО України; упор.: Н. М. Маковська (кер.) та ін. Київ : Вид–во «Горобець», 2008. С. 117–120.

Політичний звіт ЦК КП(б)У XII з'їздові (КП(б)У – доповідь товариша Постишева XII з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: стеногр. звіт. Харків : Партійне вид–во ЦК КП(б)У, 1934. С. 152–221.

Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7. Голодомор в Україні 1932–1933 роки / редкол.: Єжи Беднарек та ін.; упор. Д. Бойко, В. Даниленко, Й. Карбаж та ін. Варшава; Київ, 2008. 1207 с. : іл.

Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: У 2 кн. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні / авт.– упоряд. П. Ящук. Київ ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коця, 1999. Кн. 1. 705 с.

Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: У 2 кн. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні / упоряд. П. Ящук. Київ ; Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коця, 1999. Кн. 2. 611 с.

Послание Президента России Д. А. Медведева Президенту Украины В. А. Ющенко. URL : http://www.mid.ru/ru/maps/ua/–/asset_publisher/ktn0ZLTvbbS3/content/id/316906 (дата звернення: 16. 06. 2015).

Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. Апеляційний суд міста Києва. м. Київ, 13 січня 2010 року. URL : http://khpg.org/index.php?id=1265039604 (дата звернення: 26. 06. 2018).

Постишев П. П. Квітне і міцніє індустріально-колгоспна Україна : промова на другому обласному з'їзді рад Київщини 11 січня 1935 р. *В боротьбі за ленінсько – сталінську національну політику:* збірник. Київ : Партвидав КП(б)У, 1935. С. 111–112.

Постишев П. П. Про завдання весняної сівби та постанову ЦК ВКП(б) від 24.1.1933. *Господарство України.* 1933. № 3–4. С. 17–28.

Постишев П. П. Радянська Україна–непохитний форпост Великого СССР: з промови на пленумі ЦК ЦКК КП(б)У. *Червоний шлях.* 1933 р. №. 8–9. С. 245–260.

Постышев П. П. Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У: Речь на Пленуме ЦК КП(б)У 19 нояб. 1933 г. *Правда.* 1933. 24 нояб.

Про 70–ті роковини голодомору в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 51. С. 377.

Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів. Постанова ЦК Компартії України. 26 січня 1990 р. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. С. 3–4.

Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28 листопада 2006 року № 376–V / Україна. Закони. *Голос України.* 2006. 1 груд. № 228. С. 6.

Про додаткові заходи щодо підтримки досліджень теми Голодомору 1932–1933 років в Україні: Указ Президента України від 4 грудня 2007 року № 1179. *Офіційний вісник України.* 2007. № 93. С. 15–16.

Про заходи у зв'язку з 60–ю річницею голодомору в Україні: Указ Президента України від 19 лют. 1993 р. *Голос України.* 26 лют. С. 2.

Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні. Указ Президента України № 275/2002 від 20 березня 2002 року URL : http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/851.htm (дата звернення : 13. 02. 2018).

Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу. Указ Президента України №523/2016 https://www.president.gov.ua/documents/5232016-20776 (дата звернення : 13. 02. 2018).

Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності. Постанова ЦВК і РНК СРСР. 7 серпня 1932 р. *Комуніст.* 1932. 9 серпня.

Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно–культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року : розпорядження Кабінету Міністрів

України від 27 лютого 2008 року № 364–р. *Офіційний вісник України.* 2008. № 17. С. 61.

Резолюції Міжнародної конференції щодо голодомору, Відень, 16–18 грудня 1933 р. *Свобода.*1934. Ч. 1. С. 11.

Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) : зб. докум. / упор. : Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ : Герда, 2008. 498 С.

Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ : ВД «Стилос». 2007. 604 с.

Сергійчук Володимир. Як нас морили голодом. Вид. 2–е доп. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 252 с.

Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4–х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / отв ред. А. Берелович, В. Данилов. Москва : РОССПЭН, 2005. 840 С.

Создание колхозного строя. 1929–1932 годы: документы и материалы. Москва : Госполитиздат, 1961. 463 с.

Спільна заява делегацій держав–членів ООН щодо 70–ї річниці Голодомору в Україні 1932–33 рр. / ООН; Заява, Міжнародний документ від 07.11.2003. Документ 995_g07. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/11/1932–1933.html (дата звернення : 12. 04. 2018).

Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 798 с.

Сталин И. В. К национальному вопросу в Югославии: Речь на югославской комиссии ИККИ 30 марта 1925 г. *Сталин И. В. Сочинения*: Т. 1–18. Москва; Тверь, 1946–2006. Т. 7. Институт Маркс–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП(б). Москва : Государственное издательство политической литературы, 1952. С. 69–76.

Сталин И. В. Сочинения: в 13 томах. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1946. 1951. Т. 13 : Июль 1930 – январь 1934. 1951. 424 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5–ти т. Т. 3. Конец 1920–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 1008 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5–ти тт. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : РОССПЭН, 1999. 880 С.

Трагедія століття: голод 1932–1933 років на Миколаївщині / під ред. В. Р. Акопян, В. М. Вашкевич, Н. В. Вашкевич. Миколаїв, 2003. 472 с.

Український хліб на експорт: 1932–1933 / упоряд. : В. Сергійчук; редкол. : Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс та ін. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с.

Упокорення голодом: збірник документів / упоряд., передм., комент., покажчик М. Мухіної; Акад. наук України, Ін–т укр. археографії. Київ : [б. в.], 1993. 312 с.

Ухвала Міжнародного симпозіуму «Голодомор–33». *Трибуна лектора.* 1990. № 7. С. 15.

Фиров П. Т. Украинская трагедия 1932–1933 гг.: события, док., коммент. Севастополь : СевНТУ, 2007. 128 с. : табл.

Хатаєвич М. М. Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно–господарське зміцнення колгоспів та піднесення сільського господарства. *Більшовик України.* 1932. № 21–22. С. 1–20.

Хортяні Я. Прихована правда. Статті, матеріали, документи. Будапешт, 2004. Az elrejtett igazsag. Budapest, 2004. 269 s.

Чорна книга України: збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упоряд. Ф. Зубанич. Київ : Просвіта, 1998. 783 с.

Чорна тінь голодомору 1932–1933 рр. над Тернопіллям: книга пам’яті / упоряд. Л. Д. Лановик, М. В. Лазарович, Р. М. Матейко. Тернопіль : Джура, 2003. 320 с.

Чорні крила великого голодомору 1932–1933 / упоряд. М. К. Волков. Черкаси : Брама–Україна, 2008. 527 С. : табл.

Щербицький В. В. Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь на урочистому засіданні присвяченого 70–річчю встановлення Радянської влади на Україні. *Радянська Україна*. 1987. 26 груд. С. 1–2.

1932–1933 gada Lielais Bads – Golodomors Genocids pret ukrainu tautu / red. Volodimirs Ivanickis ; Ukrainas nacionalais muzejs Ukrainas golodomoru upuru pieminas memorials. Riga : Latvijas ukrainu kongress, 2013. 48 p. : ill.

Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Hertzegovina v Yugoslavia (Serbia and Montenegro)). International Court of Justice, 13 September 1993. P. 325–350.

Commission on the Ukrainian Famine. Report to Congress: Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Washington D.C. United States Government Printing Office, 1988. 524 p.

Communism: The Enemy of Mankind: Documents about the Methods and Practice of Russian Bolshevik Occupation in Ukraine / ed. O. Kalynyc. London : Ukr. Youth Assoc. in Great Britain, 1955. 120 p., [24] l. of pl.: ill.

Der ukrainish Hunger–Holocaust: Stalins verschwiegener Volkermord 1932/33 an 7 Milionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten d. dt. Auswartigen Amtes; e. Dokumentation; aus d. Bestanden d. Polit. Archivs im Auswartigen Amt, Bonn / hrsg. u. eingeleitet von D. Zlepko. Sonnenbuhl : Helmut Wild, 1988. 309 s.

Ethnocide des Ukrainiens en URSS: Documents IV / préf. de A. Besanson. Paris : Ed. PIUF, 1978. 163, [2] p. (Le Messager Ukrainien, Publication Clandestine d’Ukraine Soviétique. Printemps 1974. № 7, 8).

European Parliament resolution of 23 October 2008 on the commemoration of the Holodomor, the Ukraine artificial famine (1932–1933) Thursday, 23 October 2008 – Strasbourg.
URL : http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6–TA–2008–0523&language=EN

Famine–Genocide in Ukraine 1932–1933. Western archives, testimonies and new research / edit. ву Wsewolod W. Izajiw. Toronto, 2003. 210 p.

Foametea, piatiletka și ferma colectivă: documente diplomatice românești, 1926–1936 / select. Baia Mare : Editura Universității de Nord, 2011. 780 p.

Gareth Richard Vaughan Jones (1905–1935). Hero of Ukraine
URL : http://www.garethjones.org/index.htm (дата звернення: 18. 07. 2017).

Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947. Relacje /red. Roman Dzwonkowski. Lublin : Wydawca Towarzystwo Naukowe KUL, 2005. 288 s.

Graziosi A. Collektivisation, revoltes paysannes et politigues gouvernementalles a travers les rapports olu BPU ol Ukraine de fëvrier–mars 1930. *Ca hiers du Monde Russe.* V. 35 (3). 1994. P. 437–633.

Graziosi Andrea. Letters de Kharkov. La Famine en Ukraine et Dans le Caucase du Nord la travers les rapports des diplomats italiens 1932–1934. *Cahiers du Monde russe et sovietigue.* 1989. V. 19 (1–2). P. 5–106.

Harry Lang of the Jewish Daily Forward (Forwerts) on Ukraine in the Autumn of 1933. Documents / compiler and editor Roman Serbyn. *Holodomor Studies,* 2, No. 2 (Summer–Autumn 2010). P. 203–248.

Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / wybór i oprac. Jan Jacek Bruski. Warszawa : Polski Instytut Spraw Międzynadowych, 2008. 785 s.

Holodomor des annes 1932–1933 en Ukraine: une tragedie inconnue / recherche et red. scientifique: Iouriy Chapoval. Kyiv : Editions parlamentaires d'Ukraine, 2008. 188 p.

Innitzer Theodor. Hungersnot: Authentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion. Wien : o. J. (um), 1934. 64 s.

International Commission of Inqury into the 1932–1933 Famine in Ukraine: 1988, May 13–23. Europa Hotel Brussels, Belgium. Toronto: The Commission, 1990. V. 1. 724 p.; V. 2. 416 p.

Lettere da Kharkov. La carestia in Ukraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti del diplomatici italiani, 1932–33 / Acura di Andrea Graziozi. Torino : Einaudi, 1991. P. 168–174.

Lettres de Kharkov. La famine en Ukraine 1932–1933 / textes réunis ... par Andrea Graziosi avec la collaboration d'Iryna Dmytrychyn; Préface de Nicolas Werth. Lausanne : Les Éditions Noir sur Blanc, 2013. 280 p.

Martchenko Borys, Woropay Olexa. La Famine–Genocide en Ukraine: 1932–1933. Paris : Publications de 1'Est Europeen, 1983. 134 p.

Pavel P. Postyshev, envoy of Moscow in Ukraine 1933–1934 / selected newspaper articles, documents, and sections in books. Toronto : World Congress of Free Ukrainians, Secretariat, 1988. 240 p.

Raphael Lemkin Papers. The New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Astor, Lenox and Tilden Foundation, Raphael Lemkin ZL–273. Reel 3. (Year: 1953).

The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk and B. S. Kordan; with a forew. by M. R. Marrus. Kingston, Ontario; Vestal, New York : The Limestone Press, 1988. 492 p. maps.

The Holy See and the Holodomor: documents from the Vatican secret archives on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. Toronto : University of Toronto, Chair of Ukrainian Studies.2011. 98 p.: ill., ports.

The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933 / ed. Olexa Woropay; with an introd. by James E. Mace. Cambridge, Mass.: Harvard University, Ukrainian Studies Fund, 1983. 43 p.

Woropay O. The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933 / forew. by M. Roberts. London : Ukr. Youth Assoc. in Great Britain, 1954. 64 p.: ill.

1.2.12. Мемуари, спогади, свідчення

«Я приніс Вам хліба, мамо» : Голодомор 1932–1933 : спогади, свідчення, розповіді, док. / упоряд., підгот., худож.: С. Герейло, І. Григорук, Н. Хайнацька ; передм. Я. Гоян. Київ : Веселка, 2008. 222, [1] с.: іл.

1933: «І чого ви ще живі?» / упоряд. Тетяна Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.

33–й: ГОЛОД : Народна Книга–Меморіал / упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Радянський письменник, 1991. 584 с.

Б. К. 1930–1933 роки на Таращанщині. *Новий шлях.* 1948. Ч. 64.

Бандура І. Спогади про голод на Україні. *Календар–альманах «Відродження» на рік* 1950. 1949. С. 148–150.

Білий Дм. Незабутній злочин: свідчення про винищування Москвою українського народу. Мюнхен, 1988. 211 с.

Борисенко Валентина. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ : ВД «Стилос», 2007. 288 с.

Великий голод в Україні 1932 –1933 років: У IV т. / викон. дир. Комісії Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 838 с.

Великий голод в Україні 1932 –1933 років: У IV т. / викон. дир. Комісії Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. Т. 2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 814 с.

Великий голод в Україні 1932 –1933 років: У IV т. / викон. дир. Комісії Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. Т. 3: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 782 с.

Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років. Фактичний матеріал зібрано серед членів

ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон : ДОБРУС у В. Британії, 1952. 112 с.

Воля Олесь. Мор : Книга буття України. Канада – Україна : Вид. християнського видавництва «Дорога правди», 1993. 430 с., іл.

Воропай Олекса. В дев'ятім крузі... Одеса : ОдеС. обл. об–ня ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 2008. 40 с.

Гірняк Йосип. Спомини / Упоряд. Б. Бойчук. Нью–Йорк: Сучасність, 1982. 485, [2]с.: іл.

Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства / упор. Ю. С. Семенко. 2–ге вид., доп. Дніпропетровськ–Мюнхен : Фірма «Преском», 1993. 224 с.: іл.

Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства / упоряд. Ю. Семенко. Мюнхен : Вид газ. «Укр. селянин", 1963. 80 с.: іл., фот. (Демокр. об–ня бувших політ. репресованих українців Совєтами).

Голод на Поділлі: Книга свідчень / ред.–упоряд. В. Мацько, вступ. ст. Л. Коваленко–Маняк. Кам'янець–Подільський : Хмельницька обл. універс. бібліотека, 1993. 104 с.

Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. Переяслав–Хмельницький–Київ–Нью–Йорк : Вид–во М. П. Коць. 2000. 445 с.

Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців / упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. 352 с.

Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців / упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : Дике поле, 2010. 352 с.

Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців : зб. матеріалів / упоряд., передм. С. В. П'ятаченко. Суми : МакДен, 2008. Кн. 1. 166, [1] с. : іл.; Кн. 2. 181 [2] с. : іл., портр.

Гончар Олесь. Передмова. *Міщенко О. В. Безкровна війна: Книга свідчень.* Київ : Вид–во ЦК ЛКСМУ(МДС) «Молодь», 1991. С. 3–4.

Гуртовий Г. О. Голгофа голоду: спогади про пережите : до 75–ї річниці голодомору в Україні. Луцьк : ВОРВІТ «Надстир'я», 2008. 138, [4] с. : іл., портр.

Дзеркало душі народної : спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять» / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 766 с.

Документи про совєтське народовбивство: свідчення Степана Федорівського. *Народна воля.* 1950. 27 квіт. Ч. 10.

Жиганова С. А. Лихолетье 20 – 30-х гг. XX века как тема народно–песенного творчества кубанских казаков. Приложение 2. Голод на Кубани : 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.–этногр. экспедиции Науч.–исслед. центра традиционной культуры ГНТУ «Кубанский казачий хор»). *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* :

материалы науч.–практ. конф. Краснодар, 19 июня 2009 г. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Традиция, 2009. С. 336–450.

З минулого, із безвісти : спогади, док., свідчення / упоряд.: Н. М. Могилевська, М. Трипілець. Вид. 2–ге, допов. Харків : Друк. № 13, 2008. 407 с. : іл., портр.

Запорожець А. Большевизм: (Життя в СССР). Буенос–Айрес : Укр. вид–во «Перемога», 1947. 61 с.

Злочин / упор. Петро Кардаш. Київ; Мельбурн : Фортуна, 2003. 554 с.

І. К. Засланський шлях: спомин з днів нац. трагедії. *Молода Україна.* 1952. Ч. 1. С. 23–24.

І. Х. Як я пережив страшний голод 1933. *Календар «Українського голосу».* 1952. С. 127–128.

Капустян Г. Т. Пам’ять 33–го кличе молодих : до 75–річчя голодомору в Україні : сповіді свідків і слово історика : наук.–пошук. проект / Кременчуц. держ. політехн. ун–т ім. М. Остроградського, Асоц. дослідників голодоморів в Україні. Кременчук : Щербатих О. В., 2008. 595 с. : іл., портр.

Клименко Ф. Голодомор. Реквієм на відстані часу. Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 2007. 144 с.

Коли катом був голод : Голодомор 1932–1933 років на Мелітопольщині / редкол. : О. М. Баша (гол.) та ін. Запоріжжя : ВПО «Запоріжжя», 2008. 208 с.

Кравченко Віктор. Я вибрав волю: Особисте і політичне життя совєтського урядовця / пер. з англ. М. Гетьмана. Торонто : Укр. робітник, 1948. 493 с.

Ляшенко С. Щоденник 1943–1957. Ноттінгем, 1975. С. 213–248.

Міщенко О. В. Безкровна війна: книга свідчень. Київ : Вид–во ЦК ЛКСМУ(МДС) «Молодь», 1991. 176 с.

Народні оповідання / упоряд. С. В. Мишанич. Київ : Техніка, 2008. 448 с. (Народні джерела).

Наукові записки Міжнародної асоціації україністів= Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies / голов. ред. Г. Скрипник; МАУ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. Вип. 2 [Свідчення про трагедію Голодомору 1932–1933 років в Україні, зібрані від очевидців]. 320 с.

Очерет М. Як хліб людей поїв: спогад. *Юнацька боротьба.* 1948. Ч. 2. С. 51–54.

Пам’ять народу : геноцид в Україні голодом 1932–1933 років : свідчення : у 2 кн. / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілєв; Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фундація укр. геноциду, Ін–т історії НАН України. Київ : Калита, 2009. Кн. 1. 935 с. : табл.; Кн. 2. 919 с.

Піддубний І. Слідами життя: Спогади й думки. Вінніпег : Тризуб, 1969. 397 с.

Піст від диявола / упоряд. і авт. тексту Серафима (ігуменя). Київ : Мистецтво книги, 2003. 112 с. : іл.

Приходько М. Я прошу слова. Буенос–Айрес : Укр. вид–во «Перемога”, 1949. 78 с.

Сакевич Д. Є. Не вмирає душа наша. Доля сироти з українського голодомору : автобіогр. розповідь / пер. з англ. В. Романовський. Київ : Світ успіху, 2011. 183 с.

Славутич Яр. П'ять людоїдів і сто родин, засланих на Сибір (1933–й рік у межах однієї сільради). *Наш вік.* 1949. Ч. 18–19.

Сова Г. Голод в Україні 1933 р. Мюнхен : УВП, 1948. 17 с.

Старів Семен. Страта голодом / пер. з англ.; за ред. Р. Доценка. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2002. 272 с.

Старів Семен. Страта голодом: спогади / за ред. Р. Доценка; пер. з англ. Київ : Українознавство, 1997. 250 с.

Український Голокост 1932–1933 : свідчення тих, хто вижив / кер. проекту Юрій Мицик. Т. 1–6. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2005–2008.

Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив: т. 5 / упоряд.: Ю. Мицик, І. Винницька. Київ : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. 322 с.

Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї : матеріали іст.–археогр. експедицій / упоряд. В. М. Константінова. Запоріжжя : А. А. Тандем, 2009. 532 с.

Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір / упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константінова ; Бердян. осередок Запоріз. наук. т–ва ім. Я. П. Новицького, Бердян. держ. пед. ун–т. Запоріжжя : А. А. Тандем, 2009. 300, [1] с.

Чабаненко В. А. Щоб не обірвалась нитка пам'яті. Голодомор 1932–1933 : запорізький вимір / редкол. : Ф. Г. Турченко (голова) та ін. Запоріжжя, 2008. С. 235–239.

Чорні жнива: голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: документи, спогади, списки померлих / упоряд. Т. Поліщук. Київ–Харків–Нью–Йорк–Філадельфія : Вид–во М. П. Коць, 1997. 368 с.: іл.

Чорні справи Кремля: Біла книга. У 2–х т. Т. 1. Торонто : СУЖЕРО, 1953; Т. 2. Детройт : ДОБРУС, 1955.

Чуб Д. Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі. Торонто : [б. в.], 1984. 16 с.

Чубенко В. П. Жнива Сатани: до 80–х роковин Голодомору в Єнакієвому і Україні. Донецьк : Східний видавничий дім, 2013. 472 с.

Яценко Єлизавета. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки. *Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців.* Харків : Вид. часопису «Березіль», 2006. С. 382–384.

«Tell them we are starving»: the 1933 Soviet diaries of Gareth Jones. Kingston, Ontario, Canada: Kashtan Press, 2015. 275 p.: port., facs.

Auhagen Otto. Wirtschaftslage der Sowjetunion im Sommer 1932. Osteuropa. VII. S. 644–655.

Beal Fred. E. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York : Hillman– Curl., Inc., 1937. 352 p.: port., ill.

Dolot Miron. Execution by Hunger: The Hidden Holocaus / introd. by Adam Ulam. New York; London : W.W Norton & Company, 1985. xvi, 231 pp.

Gouzenko Svetlana. Before Igor. My Memories of a Soviet Youth. London : Cassell, 1961. 252 p.

Grigorenko P. G. Memoires / trad. du russe par Denis Authier. Paris : Pierr Grazimis Presses de la Renaissance, 1980. 782 p.

Kardash Petro. Genocide in Ukraine. Melbourne; Kyiv : Fortuna, 2007. 495 p. : ill.

Kovalevsky M. Collectivization and starvation of the farmers. Russian oppression in Ukraine: rep. and doc. London, 1962. P. 69–84.

Las Negras Acetones del Kremlin. Libro Blanco: 2 vol. Buenos Aires, 1966–1967. Vol. 2: Libro de Testimonios [El Gran Hambre en Ucrainia en 1932–1933]. 797 p.

Lyssyvets Anastassia. Raconte la vie heureuse... Souvenirs d'une survivante de la Grande Famine en Ukraine. Paris : L'harmattan, 2009. 122 p.

Muggeridge Malcolm. Winter in Moscow. Boston : Little, Brown and Co, 1934. 247 p.

Oral History Project of the Commission on the Ukraine Fami ne / ed. for the Commiss. by J.E. Mace and L. Heretz. Washington D.C. U.S. Goverment Printed Office, 1991. V. 1. X. 582 p.; Vol. 2. 7. P. 583–1166; Vol. 3. 7. P. 1167–1734.

Plyushch L. History's Carnival: A Dissident's Autobiography. New York; London: Harcourt Brace Jovanovich, 1979. 429 p.

The Black Deeds o f the Kremlin: A White Book: 2 vols / ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepovyi; тransl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Vol. 1: Book o f the Testimonies. Toronto: Ukr. Assoc, of Victims of Russ. Commun. Terror, 1953. 545 p.

The Black Deeds o f the Kremlin: A White Book: 2 vols / ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepovyi; тransl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Vol. 2: The Great Famine in the Ukraine in 1932–1933. Detroit : DOBRUS / Globe Press, 1955. 712 p.

1.2.12. Навчальна література

Бойко О. Д. Історія України: посіб. для студентів вищих навч. закл. 2–ге вид., допов. Київ : Вид. центр «Академія, 2002. 656 с.

Брицький П. П. Голодомори в радянській Україні у ХХ столітті. Чернівці : Чернівецький нац. ун–т імені Юрія Федьковича, 2013. 312 с.

Бурджалов Э. Н. СССР в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства (1930–1934 гг.): стенограмма лекций, прочит. в Высш. парт. школе при ЦК ВКП(б). Москва : [б. и.], 1950. 84 с.

Вучэбны дапаможнік па курсу «Гісторыя Беларусі» для студэнтаў усіх форм навучання і спецыяльнасцей / Беларускі дзяржаўны універсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі. Мінск, 2006. 364 с.

Гісторыя Беларусі : вучэб.–метад. дапаможнік / Беларускі дзяржаўны тэхналагічны універсітэт; склад. І. У. Каляда, В. М. Астрога. Мінск : БДТУ, 2009. 80 с.

Голодомор – геноцид 1932–1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР (До 80–річчя трагедії – масового винищення українського народу): зб. наук.-метод. матеріалів на доп. вчителю / відп. ред. П. М. Чернега. Київ : Нац. пед. ун–т ім. М. П. Драгоманова, 2012. 180 с.

Голодомор і Голокост в Україні: міждисциплінарний вимір дослідження : навч.–метод. посіб. / відп. ред. Р. Мирський ; МОН України; Нац. ун–т «Львівська політехніка»; Регіон. наук.–освіт. центр з вивчення проблем Голодомору і Голокосту. Львів, 2009. 163 с.

Гон М. Геноциди першої половини XX століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 180 с.

Грицак Ярослав. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX– XX ст.: навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вузів, вчителів. Київ : Генеза, 1996. 360 с.: іл.

Гудзь В. В. Історія України: підруч. для студентів вищих навч. закл. Київ : Вид. дім «Слово» 2003. 616 с.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / ред.: Я. Грицак, О. Романів. Львів : Вид–во Наук, т–ва ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. 230 с.

Задніпровський О. І. Голод в історії України: короткий нарис (X–XXст.) / Донець. держ. ун–т, Донець. від–ня Наук, т–ва ім. Шевченка. Донецьк: Укр. культурол. центр, 1999. 88 с.

История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя. 11 класс / авт. колл.: А. А. Данилов, А. С. Барсенков, М. М. Горинов и др.; под ред. А. А. Данилова, А. В. Филиппова. Москва : Просвещение, 2009. 448 с.

История России: учебник / авт. колл. А. С. Орлов, В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева, Т. А. Сивохина. 3–е изд., перераб. и доп. Москва : ТК Велби, Изд–во Проспект, 2008. 528 с.

История Украины: проб. учеб. пособие для 10–11 кл. сред. школ. / пер. с укр.; М. В. Коваль, С В. Кульчицкий, Ю. А. Курносов, В. Г. Сарбей; под ред. Ю. Ю. Кондуфора. Киев : Освита, 1991. 367 с.

Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Г. Ф. Голод 1932–1933 рр. *Історія рідного краю (Запорізька область) : 1914–1939 рр.* : підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. Запоріжжя : Прем’єр, 2006. С. 112–120.

Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 416 с.

Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів : Світ, 1996. 488 с.

Історія України: навч. посіб. / М. В. Дєдков, Ю. В. Іващенко, Г. Л. Кладовая та ін. Запоріжжя: Дике Поле, 2002. 416 с.

Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.

Касименко А. С. История Украинской ССР : популярный очерк / отв. ред. И. А. Гуржий ; АН Украинской ССР. Киев : Наукова думка, 1965. 487 с.

Клюєнко Д. М., Фурсенко Л. І. Нариси з історії України : навч. посібник для учнів гімназій, ліцеїв, училищ. Одеса : Астропринт, 1998. 219 с.

Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. Львів : Літопис, 2012. 608 с.

Колесник В. Ф. Україна в 1920–1930-ті роки : навч. посіб. Київ : [б. в.], 2010. 312 с.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии: метод. реком. по курсу «Историография истории России». URL : www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc (дата звернення: 10. 09. 2017).

Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття: навч. посіб. Харків : ООО «Одісей», 2001. 480 с.

Король В. Історія України. Київ : Феміна, 1995. 264 с.

Крип’якевич І., Дольницький М. Історія України. 2–е вид., перероб. і доп. / ред. і упоряд. Є. Гринів. Львів : Меморіал, 1991. 352 с.

Крип’якевич І., Дольницький М. Нова історія України. Детройт : Батьківщина, 1954. 180, [4] с.: іл.

Кульчицкий С. В., Курносов Ю. О., Коваль М. В. История Украины: проб, учеб, для 10–11 кл. сред. шк. Ч. 1 / пер. с укр. 2–е изд. Киев : Освіта, 1995. 330 с.

Кульчицький С. В. «Великий перелом». *Історія України: нове бачення :* у 2 т. Київ, 1996. Т. 2. С. 214–255.

Кульчицький С. В. Голод–геноцид в Україні: матеріали до навчального курсу / Ін–т історії України НАН України; Національний ун–т «Києво–Могилянська академія». Київ : Інститут історії України, 2006. 256 с.

Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.). *Сторінки історії України: XX століття :* посіб. для вчителя. Київ : Наук. думка, 1992. С. 61–104.

Кульчицький С. В., Коваль М. В. Лебедева Ю. Г. Історія України: підруч. для 10 кл. серед, шк. Київ : Освіта, 1998. 288 с.

Кульчицький С. В., Мицик Ю. А., Власов В. С. Історія України: довід. для абітурієнтів та школярів, загальноосвіт. навч. закладів. Київ : Літера ЛТД, 2008. 528 с.

Кульчицький С. В., Сургай Т. І. Колективізація сільського господарства. *Історія України : курс лекцій:* навч. посіб.: у 2 кн. / Л. Г. Мельник, В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін. Київ, 1992. Кн. 2: XX ст. С. 252–282.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. С., Матейко Р. М. Історія господарства: Україна і світ: підруч. / за ред. Б. Д. Лановика. Київ : Вища школа, 1995. 480 с.

Лановик Б., Лазарович М. Історія України: навч. посіб. Київ : Знання–Прес, 2001. 698 с.

Литвин В. М., Смолій В. А., Шпаковатий М. І. Ілюстрована історія України. Київ : Вид. дім «Альтернативи”, 2001. 352 с.: іл.

Макарчук Степан. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.

Марочко В. І. 1932–1933 рр.: Голодомор в Україні: причини і наслідки: конспект лекцій / Ін–т систем, дослідж. освіти, Ін–т історії АН України. Київ, 1994. 61, [1] с.

Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України : навч. посіб. / Ін–т історії України НАН України. 2–ге вид., допов. і перероб. Київ : Києво–Могилян. акад., 2008. 680 с.

Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История России. Москва : Изд. группа ИНФРА М – НОРМА, 2005. 592 с.

Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині: навч. посібник / упоряд. А. І. Голуб, Ю. А. Мицик, Н. Р. Романець; редкол.: В. В. Іваненко, О. А. Удод та ін. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1993. 84 с.

Неживий О. І. Голодомори в Україні у ХХ столітті : навч. посіб. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ : МАУП, 2007. 327 с.

Орлов А. С., Георгиев В. А., Георгиева Н. Г., Сивохина Т. А. История России с древнейших времен до наших дней. Изд. второе, перераб. и доп. Москва : ПБОЮЛ Л.В.Рожников, 2001. 520 с.

Панченко П. П., Турченко Ф. Г., Левитас Ф. Л. Історія України ХХ століття у питаннях і відповідях. Київ : «Магістр–S», 1997. 128 с.

Репина Л. П. Текст и контекст в интеллектуальной истории. *Сотворение истории. Человек – память – текст: цикл лекций* / Ин–т «Открытое о–во». Фонд содействия, Казан, гос. ун–т; науч. ред. Л. П. Репина; отв. ред. Е. А. Вишленкова. Казань : Мастер Лайн, 2001. 454 с.

Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945–1982): навч. посіб. Київ : Вища школа, 1984. 142 с.

Селунская В. М. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за социалистическое преобразование сельского хозяйства (октябрь 1917–1934 гг.): курс лекций, прочит. на ист. фак–те МГУ. Москва : Высшая школа, 1961. 212 с.

Соболь П. І. Голод-геноцид 1932–1933 років на Сумщині : лекції. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. 104 с.

Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ : Либідь, 1991. 512 с., іл.

Сусло Д. С. Історія суду Радянської України: (1917–1967 рр.). Київ : Вид–во при Київському ун–ті, 1968. 233 с.

Турченко Ф. Г. Новітня історія України. 4.1. (1917–1945 рр.): підруч. для 10–го кл. серед, шк. Київ : Генеза, 1994. 344 с.: іл.

Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1930–2001) : підруч. для 11-го кл. загальноосв. навч. закл. 2003. 384 с.

Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України. 11 кл.: підручник для середніх загально-освітніх шкіл. Ч. 1. 1917–1945. Київ : Генеза, 1998. 383 с.

Фиров В. П. Голодомор 1932–1933 гг.: причины, последствия, чиновники: методич. указания по дисц. «История Украины». Севастополь : Изд–во СевНТУ, 2003. 58 с.

Хрестоматія з історії України: посіб. для 10 кл. серед. шк. / упоряд.: С.В. Кульчицький, О. І. Ганжа. Київ : Освіта, 1998. 176 с.

Шкварчук В. Бунт землі (Художньо–краєзнавча праця на архівному матеріалі). Чернігів : РВВ упр. по пресі, 1994. 64 с.

Ярославский Е. М. Партия большевиков в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства, 1930–1934: стенограмма лекций прочитанных в 1943 учебном году. Москва : Высшая школа, 1945. 96 с.

Allen W. E. D. The Ukraine: A History. Cambridge : University Press, 1941. 404 p. : map.

Joukovsky Arkady. Histoire de l'Ukraine / préface d'Alain Besancon. Paris : Ed. du Dauphin, 1993. 286 p.

Mechin-Benoist J. L'Ukraine: Le Fantôme de l'Europe. S.I.: Ed. du Rocher, 1991. 156, [2] p.

Nahayewsky I. History of Ukraine. Philadelphia : America, 1975. 368 p.

Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto; Buffalo; London: Univ. of Toronto Press, Canad. Inst, of Ukr. Studies, 1988. 666 p.

1.2.13. Художні твори

Алексеев Михаил. Драчуны: роман. Москва : Молодая гвардия, 1982. 317 с.

Алексеев Михаил. Сеятель и хранитель. *Наш современник.* 1972. № 9. С. 92–98.

Алексеев Михаил. Хлеб – имя существительное. *Звезда.* 1964. № 1. С. 35–39.

Алексеев Михаил. Хлеб имя существительное : повесть в новеллах. Москва : Советский писатель, 1965. 264 с. : ил.

Барка Василь. Поезія. Повість «Жовтий князь». Київ : Наук. думка, 2005. 304 с.

Гроссман Василий. Все течет. Октябрь. 1989. № 6. годURL : https://lib.misto.kiev.ua/PROZA/GROSSMAN/techet.dhtml

Лановенко Петро. Невмирущий хліб. Київ : Дніпро, 1981. 344 с.

Любченко Аркадій. Новели. Харків : Держлітвидав, 1936. 126 с.

Осьмачка Тодось. План по двору. Торонто: Вид. Українсько–Канадійського Легіону, 1951. 184 с.

Рыбаков Анатолий. Тяжелый песок. Москва : Советский списатель, 1972. 304 с., порт.

Самчук Улас. Марія. Львів : Вид. «Українська Бібліотека» Ів. Тиктора, 1934. 208 с.

Стаднюк Иван. Люди не ангелы. Москва : Художественная литература, 1975. 422 с.

Тендряков Владимир. Кончина. *Перевѐртыши : повести.* Москва : Современник, 1974. 639 с., [1] л. порт.

Шолохов М. А. О простом слове. *Сталин: К 60–летию со дня рождения.* Москва : «Правда» 1940. С. 239–240.

1.2.14. Матеріали періодики та електронні ресурси

30–ті роковини найбільшого голоду в Україні 1932–1933. *Новий літопис.* 1963. Ч. 4. С. 8–20.

Аваков Арсен. «Пришлось умереть от голода...» (Дневник 30–х годов – рукописи не горят даже в НКВД). *Українська правда*. 2008. 23 трав.

Антисоветская кампания австрийской прессы. *Правда.* 1933. 20 июля. С. 1.

Бабій Б. Анатомія антикомунізму: всупереч нормам міжнародного права. *Радянська Україна.* 1985. 11 серп. С. 3.

Баштанник В. С. Всупереч істині (З приводу вигадок буржуазної пропаганди про сільське господарство СРСР). *Комуніст України*. 1983. № 10. С. 85–93.

Безансон А. Умирающие надеются, что будущие поколения узнают о том, что случилось. *Русская мысль.* 1983. 13 июня. (№ 3471). С. 12.

Белебеха І. Українці у пеклі голодоморів. *Персонал.* 2005. № 2. С. 10–14.

Бердник М. О голоде и жертвах. *2000*: еженедельник. 2006. 27 янв. С. 2.

Бжеський Р. Чому говоримо лише про голод 1933 року. *Гомін України*. 1958. 10, 17, 24, 31 трав.

Бибик С., Проценко А. Трагическая страница истории Украины. *Правда Украины.* 1990. 8 сент.

Білокінь С. І. Голодомор та інші механізми терору. *Персонал.* 2002. №12. С. 16–17.

Біляїв В. Панорама українського голокосту: (Доповідь, 22 жовтня 1978 р., Баунд Брук, США). *Наші позиції.*1979. Ч. 14. С. 23–30.

Близнеков Владимир. Оранжевая угроза: голодомор. *Политический класс.* 2009. № 11. С. 77–86.

Бюлетень *«Права людини в Україні»*. 2009. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL : http:khpg.org/pda/index.php?id=1249286191 (дата звернення: 05. 10. 2017).

В. Яр. Річниця, про яку не згадують Совєти (1933–1948). *Свобода.* 1948. Ч. 95, 97.

В’ятрович Володимир. Як замовчати Голодомор – 10 уроків від КҐБ. URL : http://gazeta.ua/articles/volodimir–v–yatrovich/_ak–zamovchati–golodomor–10–urokiv–vid–kgb/468961 (дата звернення : 23. 02. 2015).

В’ятрович В. Голодомор: прорив інформаційної блокади. *День.* 2011. 9 груд. С. 8.

Варейкис М. Как работают политотделы МТС. *Спутник агитатора*. 1933. № 16. С. 50–55.

Василевський Пантелеймон. Гекатомба голоду в Україні 1932–33 рр.: спогади–розшуки. *Сучасність.* 1991. № 6 (362). С. 83–89.

Васильев В. 30–е годы на Украине. *Коммунист.* 1990. № 17. С. 77–86.

Ващенко Григорій. Жахливий злочин Москви. *Визвольний шлях.* 1952. Кн. 12. С. 5–7.

Вбивство народу: Норман Наймарк, професор Стенфордського університету, про різні інтерпретації поняття геноциду й сучасну судову практику / спілкувався Василь Старко. *Тиждень.* 2011. № 19 (184).

Вересень А. Соціяльна перебудова українського села під більшовиками. *Український самостійник.* 1962. Ч. 6. С. 14–20; Ч. 7–8. С. 17–25.

Витязь З. Голод в Україні в 1932–33 роках. *Авангард.* 1963. Ч. 4. С. 13–18.

Війна голодного населення за хліб розростається. *Свобода.* 1933. 12 трав.

Вільна Г. 1933 рік на Україні. *Українські вісті.* 1948. 3 квіт.

Віхров Максим. Економіка геноциду *Український тиждень.* 2017. 23 листоп. № 47 (523).

Власкор. Райони Одеської области, що першими починають сівбу, виключно незадовільно провадять боротьбу за насіння. *Вісті ВУЦИК.* 1933. 13 лютого. С. 3.

Вольвач Петро. Куди та кому шукати українців на неосяжних просторах імперії? *Самостійна Україна*. 1993. 17 червня. С. 5.

Галій М. Совєтська законність і засекречений злочин: (в 25–річчя національної трагедії). *Вільна Україна.* 1958. Ч. 20. С. 8–18; 1959. Ч. 21. С. 17–21.

Гарвардська конференція про Голодомор. *Свобода.* Видає Український Народний Союз. 2003. 31 жовт. № 44. С. 1.

Геноцид, який прагли і прагнуть приховати / гості в студії: Станіслав Кульчицький, Василь Марочко; ведучий Віктор Єленський. Вечірня Свобода. 2005. 26 листопада. URL : www.vox.com.ua/data/2005/11/26/genotsyd (дата звернення : 27. 09. 2018).

Голод 1932–1933 гг. *Мемориал.* Бюллетень информационный Мелитопольской организации общества «Мемориал». Мелитополь, 1990. Май–июнь. № 5–6. С. 2.

Голод і руїна в УСРР. *Діло*: пресовий орган УНДП і УНДО. 1932. 13–16 вересня.

Голод на радянській Україні збільшується. *Свобода.* (Джерзи Ситі, Н. Дж.). 1932. 11 червня. Ч.135.: URL : http://www.svoboda–news.com/arxiv/pdf/1932/Svoboda–1932–037.pdf. (дата звернення: 05. 01. 2018).

Голод на Україні. *Тризуб.* 1933. Ч. 2–3. С. 39.

Голод охопив Радянську Україну. *Свобода.* 1933. 28 січ.

Голодовий геноцид України на світовому форумі. *Визвольний шлях.* 1988. Кн.10 (487). С. 1255–1257.

Голодомор в Беларуси: история геноцида. *Аргумент.* 2015–12–11. URL : http://argumentua.com/stati/golodomor–v–belarusi–istoriya–genotsida (дата звернення : 16. 06. 2018).

Голуб Всеволод [Голубничий]. Причини голоду 1932–33 рр. *Вперед.* 1958, жовтень. Ч. 10 (94). С. 1, 5–6.

Голунский С. В борьбе за охрану урожая и выполнение зернопоставок. *Советская юстиция.* Журнал Народного комиссариата юстиции СССР и Верховного Суда СССР. 1933. № 15. С. 4–6.

Горошко С. Найбільша втрата: кілька поглядів на важку проблему. *Літературна Україна*. 1990. 22 листоп.

Горянський В. В сорокаліття голоду в Україні: (Пам’яті 7 млн українців, замучених комуністичним голодом у 1932–1933 рр.). *Український Православний календар на 1973 р.* 1972. С. 93–96.

Горянський В. Страсті українського народу: Пам’яті 7 млн українських душ, замучених комуністичним голодом. *Відомості Генеральної Церковної Управи УАПЦ у Великій Британії.* 1963. Ч. 6–7–8. С. 4–6.

Грациози А. Голод 1933 года был геноцидом против украинского народа: интерью М. Сороневич. *День*. 2007. 9 авг.

Грицак Я. У 1932–33 рр. було два голоди – український і все радянський. *Історична правда.* 2011. 8 квітня. URL : http://www.istpravda.com.ua/short/2011/04/8/34967/ (дата звернення: 14. 07. 2018).

Гудзовський А. 30–річчя голоду. *Свобода.* 1962. 14 вересня.

Гудзь В. Памятаймо. *Новий день.* Мелітопольська міськрайонна газета. Вересень 1993 р. №№ 104–112.

Гуревич Я. Теснее, крепче связь органов юстиции с политотделами. *Советская юстиция*. 1933. № 13. С. 13–14.

Давиденко В. 25–річчя голоду на Україні. *Нові дні.* 1958. Ч. 102–103. С. 29–30.

Давиденко В. Досвід, окуплений мільйонами людських душ. *Вісник ООЧСУ.* 1963. Ч. 11. С. 19–23.

Давиденко В. Сорокаріччя великого голодомору 1932–1933 р. *Альманах УНС на рік 1973.* С. 95–112: іл.

Даленко Анатолій. «Ми не досягли головного...». *Слово Просвіти*. 2003. Ч. 47 (215). С. 1.

Данилов В. П. Октябрь и аграрная политика партии. *Коммунист.* 1987. № 16. С. 28–36.

Данилов В. П. Докорінний переворот у житті села. *Сільські вісті*. 1987. 24 вересня.

Данилов В. П., Ивницкий Н. А., Вылцан М. А. Оглянуться в раздумье. *Сельская новь*. 1987. № 12. С. 14–17.

Данилов В. П., Тепцов Н. В. Коллективизация: как это было. *Правда.* 1988. 26 августа, 16 сент.

Данилов В.П. У колхозного начала. *Советская Россия*. 1987. 11 октября.

Діброва С. С. Найбільший злочин Сталіна. *Наука і суспільство.* 1989. № 2. С. 19–24.

Діброва С. С. Перелом. *Наука і суспільство.* 1989. № 1. С. 14–19.

Діденко М. Кордон Москви від голодної України. *Українські вісті.* 1953. Ч. 44.

Дмитриев Сергей. Виктор Кондрашин: стыдно, что в России нет политики по увековечению памяти безвинно погиблих / интервью русской редакции URL : RFI 28/11/2013. http://ru.rfi.fr/ukraina/20131129-viktor-kondrashkin-stydno-chto-v-rossii-net-politiki-po-uvekovecheniyu-pamyati-bezv (дата звернення:15. 09. 2018).

До всіх людей доброї волі! *Нова зоря:* орган Української Католицької Організації. 1933. 30 липня.

Дорошко Микола. Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці. *День.* Щоденна всеукраїнська газета. 2007. 24 листоп. № 205.

Дубинець І. П'ятилітня внутрішня війна в СССР 1929–1933 проти колгоспного рабства: До двадцятої річниці голоду в Україні 1932–33 рр. *Український Прометей.* 1953. 7, 14, 21 трав.

Дуцик Діана. Відцензурований Голодомор / переказ лекції В. В'ятровича та інтерв'ю з істориком. http://ms.detector.media/ethics/manipulation/vidtsenzurovaniy_golodomor/ (дата звернення: 20. 07. 2018).

Дяченко С. Страшный месяц пухкутень. *Огонек*. 1989. № 27. С. 23–25.

Егорычев В. Е. Голодомор. Мифы и реальность. *Коммунист Беларуси. Мы и время.* 2014. 13 июня. № 24 (912).

Єфіменко Геннадій. Скільки ж нас загинуло? Причини та наслідки розмаїття оцінок кількості загиблих від Голодомору. *Лікбез. Історичний фронт.* 2016. 23 листоп. URL : http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska–skilki–zh–nas–zaginulo–prichini–ta–naslidki–rozmayittya–otsinok–kilkosti–zagiblih–vid–golodomoru.html (дата звернення: 04. 08. 2018)

Жахливі вісти з «раю». 10 міліонів людей погибло з голоду. *Нова зоря.* 1933. 16 лип.

Жук С. Великий голод в Україні в 1932–33 роках: (Пригадка про планове винищення Москвою 6 млн українських селян). *Визвольний шлях.* 1962. Кн. 10. С. 997–1000.

Жук Андрій. Рятункова акція для Великої України. *За Україну.* 1933. 1 листоп.

Заворотный С., Положевец П. Операция голод? *Комсомольская правда*. 1990. 3 февр.

Зайвий О. Чорний час: слово про голодомор 1932–1933 рр. *Прапор.* № 6. С. 128–134.

Запорізький Д. Запорізький МПК погано бореться за виконання свого зобов'язання. *Вісті ВУЦИК.* 1933. 13 лют. С. 3.

Здоровило Тарас. Історик Володимир Сергійчук про голодомор: був свідомий удар по українській нації. *Україна молода.* 2018. 28 бер. № 035.

Зозуля О. Війна без зброї і без хліба. *Календар «Свободи» на мазепинський рік 1959.* 1958. С. 112–114.

І. М–ко. До 25–річчя голоду 1933 року. *Вперед.* 1958. Ч. 7. С. 1–2.

Калашников Леонид. Голодомор: мифы и реальность. *Правда.* 2010. 21–24 мая.

Калиник В. Тоді Грицьки і Опанаси вмирали... *Свобода.* 1963. 30 верес.

Капелюшный Л. Голодомор. *Известия.* 1993. 3 июня. С. 10.

Карий–Дубина. Фрагмент з голодової облоги. *Вісник.* Нью–Йорк, 1958. Ч. 5. С. 30–32.

Карпова Г. Голод в Україні [спогади]. *Жіночий світ.* 1953. Ч. 6. С. 3–4.

К–ба О. Голод і сучасна українська проблема. *Самостійна думка.* Львів, 1934. Кн. 2. С. 124–131**.**

Климкович С. У сорокаріччя голоду в Україні: (доп., Едмонтон, 25 берез. 1973 р.). *Жіночий світ.* 1973. Ч. 6. С. 3–6.

Коваль В. У 30–річчя голодової змори. *Свобода.* 1963. 21 вересня.

Комітет по організації допомоги голодним на Україні в Парижі. *Тризуб:* орган уряду УНР в екзилі. 1933. Ч. 41. С. 16.

Конарева Лариса. Ваші мертві вибрали мене…. *Урядовий кур'єр*. 2013. 6 квітня.

Конарева Лариса. Скільки українців загинуло під час Голодомору. *Урядовий кур'єр. 2016. 15 березня. № 49.*

Кондрашин В. В. Голодомор у Росії та Україні. Порівняльний аналіз: причини, дати, наслідки. *Слово Просвіти.* 2003. 19–25 листоп. Ч. 47 (215). С. 4.

Конквест Роберт. Великий голод: українське питання і характер сталінського умотивування: доповідь в ун–ті Торонто. *Новий шлях.* 1983. 19 лют.

Конквест Роберт. Забутий голокост. *Українські вісті.* 1983. 11 груд. С. 2.

Конквест Роберт. Схований голокост: Колективізація і терор голокосту. *Церква і життя.* 1984. 6 трав. С. 1.

Корсун Лідія. Чому важливо говорити про Голодомор сьогодні? Деякі враження про міжнародну конференцію з питань Голодомору у Нью–Йорку. *Час і події.* 2013. 28 листоп. – 4 груд. № 48. С. 22–24.

Крамаренко Олександр. Ми всі – жертви Голодомору. *Універсум:* журнал. 2008. № 7–8. С. 1–2.

Кузнецов К., Терехов Р. Важная веха в жизни ленинской партии: к 40–летию XII съезда РКП(б). *Правда*. 1964. 26 мая. С. 3.

Кузьо Тарас. Гласність і проблема голоду 30-их років в Україні. *Сучасність.* Вересень 1989. Ч. 9 (341). С. 72–83.

Кульчицкий С. В. Трагедия, которой могло не случиться. *Правда Украины*. 1988. 16 окт.

Кульчицький С. В. На крутих переломах історії. *Радянська школа*. 1988. № 8. С. 18–26.

Кульчицький С. В. Україна в посткомуністичному світі: обговорення проблеми Голодомору в Колумбійському університеті. *День.* 2008. 23 квіт. С. 4.

Кульчицький С. В. Як це було. Читаючи документи створеної при Конгресі США Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні. *Під прапором ленінізму.* 1990. № 23. С. 79–86.

Кульчицький С. Тридцять третій. *Сільські вісті.* 1988. 12 черв.

Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр.: вердикт учених. *День.* 2008. 2 верес.

Кульчицький Станіслав. Українська діаспора спромоглася донести світові правду про голод. *Урядовий кур'єр.* 2013. 30 берез.

Кучер М. Голод в Україні і вільний світ: (У 30-ліття штучного голоду в Україні). *Тризуб.* 1963. Ч. 24. С. 6–9.

Лащенко Г. Голод. *Жіночий світ.* 1953. Ч. 10. С. 9, 16–17; Ч. 11. С. 15–16.

Лобанов М. Освобождение (О романе М. Алексеева Драчуны). *Волга.* 1982. № 10. С. 145–162.

Лук'яненко Л. Г. «...А в кримінальному кодексі немає кари за голодомор». *Самостійна Україна.* 1999. Ч. 39–40. С. 4.

Людоїдство на Україні. *Нова зоря.* 1932. 23 жовтня.

М. Б. В 15–ліття голоду на Україні. *Самостійна Україна.* 1948. Ч. 3. С. 6–8.

Майстренко І. Організатор голоду в Україні П. П. Постишев. *Сучасна Україна.* 1953. 26 липня.

Макар В. Стріл в обороні мільйонів: В 22-ліття атентату Миколи Лемика. *Альманах–календар Гомону України на рік 1956.* С. 145–154.

Макар В. Стріл в оборот мільйонів. *Час.* 1949. 24, 31 жовт.

Максудов С., Мейс Дж. Втрати населення України за часів Великого голоду. *Нові дні*. 1982. Ч. 9. С. 11–13.

Максудов С., Мейс Дж. Втрати населення України за часів Великого голоду. *Українські Вісті.* 4 квіт. С. 3–5.

Малінкович В. Бути чесним перед самим собою. *Хрещатик.* 2007. 27 листоп. С. 3.

Маляр Петро. Голод на Україні в 1932–33 рр. *Українські вісті.* 1951. 16 вересня.

Маняк В. Голод: чому і як: Роздуми над рукописом Книги–Меморіалу «33–й: голод». *Сільські вісті*. 1989. 11 лип.

Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не прощає. *Літературна Україна*. 1990. 2 серп.

Маняк Володимир. Голодомор: Чому? Як? За що? *Кримська світлиця.* 1998. 20 листоп. С. 4. (Дзвони пам'яті).

Марк Таугер о голоде, геноциде и свободе мысли в Украине / вопросы главного редактора 2000 Марку Таугеру. *2000:* еженедельник. 2008. 11 – 17 января. № 1–2 (397).

Мартіненко М. Смерть батька: В 30–ту річницю свідомого вимордовування комуністичними тиранами вільнолюбивого українського народу. *Євангельський ранок.* 1963. Ч. 961–962. С. 4–5.

Марусик Тарас. Ален Безансон: людина, яка не захотіла бути частиною імперії брехні. *Дзеркало тижня.* 2012. 18–25 трав. № 18.

Марчуков А. В. Операция Голодомор: Когда безумствует мечта. *Родина.* 2007. № 1. С. 60–67.

Мейс Дж. Зачаровані кола ідола, або Про тоталітаризм і геноцид в історії України. *Літературна Україна.* 1994. 31 берез.

Мейс Дж. Обговорено працю Р. Конквеста про голод в Україні. *Українські вісті.* 1984. 6, 13 трав.

Мейс Дж. Роберт Конквест обговорив свою працю про голод в УССР на форумі УНІГУ. *Народна воля.*1984. 26 квіт. С. 1–4.

Мейс Джеймс. Повість про двох художників. *День.* 2003. 16 липня. (№ 120).

Миклашевский В. Землю укрили ми трупом холодним.... *Наш город.* Запоріжжя, 1993. 31 авг. (№ 159). С. 2, 3; 1 сент. (№ 160). С. 2.

Микула Володимир. 60–та річниця Великого Голоду: доповідь на Сумівській Оселі в Елленвіл, Н. Й., з нагоди зустрічі українців Америки. 3–4 липня 1993 р. *Вісник – The Gerald.* 1993. Ч. 1–2. С. 8.

Михайлюта О. Це було схоже на смерч... : деякі сторінки з хроніки трагічного 1933-го. *Комсомолець Запоріжжя.* 1988. 23 лип. (№ 30). С. 6.

Мовчан Ю. Голод в Україні 1933 року був передусім таки національним, а не соціальним народовбивством. *Наша Батьківщина.* 1963. 31 серп. С. 3.

Морган Вільямс. Action Ukraine Report. *Український форум.* 2004. 17 трав. № 17–18. С. 2.

Москва рішила викоренити українство на Україні *Свобода.* 1933. 5 серп.

Москва хоче голодом виморити українських селян. *Свобода.* Джерзи Ситі, Н. Дж. 1932. 15 лют. Ч. 37.

Москва хоче голодом винищити Україну. Міліони людей вмирає. Людоїдство. *Нове село.* 1933. 2 лип.

Мулик В. Найбільший злочин Москви в Україні. *Українське слово.* 1973. 13, 20 травня.

Назаренко М. Интервью академика П. Толочко. *Бульвар Гордона.* 2006. 6 марта. №10. С. 12–15.

Назаров Олег. Голод 1930-х: не только на Украине. *Солидарность.* Центральная профсоюзная еженедельная газета. 2008. 16 июля. №25.

Назаров Олег. О голоде в СССР в 1930-е годы и мифе о голодоморе. URL: https://xn—h1aagokeh.xn—p1ai/special_posts/%D0%BE– (дата звернення: 09. 07. 2018).

Наймарк Н. Американський історик: Росіяни мають зробити так само, як німці, – визнати геноцид / розмовляла О. Климончук. *Гомін України*. 2011. 14 черв. С. 6

Нищать українську націю. Боронімся ! *Нова зоря.* 1933. 25 травня.

Олег Хлевнюк: Диктатор Сталин был импровизатором / інтерв’ю взяла Анна Матюхіна. URL: https://yeltsin.ru/news/mify–o–staline–vchera–i–segodnya/ (дата звернення: 01. 11. 2018).

Омелянович К. Справжня мета організації Старобільської округи 1933 р. *Свобода.* 1951. Ч. 164.

Онишко Леся. Мілена Рудницька: штрихи до портрету. *Наше слово.* Тижневик Українського суспільно–культурного товариства в Польщі. Варшава, 2012. № 52. С. 12–23.

Орел Світлана. «Дайте хліба, бо діти помруть з голоду, а не дасте, то силою прийдеться взять!...» *Український тиждень.* 2016. 24 листоп. – 1 груд. (№ 48).

Палій Олександр. Голодомор: 23 докази геноциду й жодного спростування. URL : http://www.golodomor.kharkov.ua/pub.php (дата звернення : 26. 02. 2015).

Панченко П. Перший радянський голод на Україні 1933 р. *Сільські обрії.* 1990. № 11. С. 14–17.

Пахаренко В. Геноцид. *Жовтень.* 1989. № 1. С.76–81; № 2. С. 86–90.

Пахаренко В. Голод. *Літературна Україна.* 1988. 10 листоп.

Пахаренко В. Голодний 33–й. *Літературна Україна*. 1988. 10 жовт.

Пахаренко В. Голодний 33–й. *Молодь Черкащини.* 1988. 18–24 липня. № 30.

Пахаренко Василь. Якби не Голодомор 33–го і Велика Вітчизняна війна, українців було б понад 80 мільйонів: інтерв'ю Gazeta.ua. URL : http://gazeta.ua/articles/life/_akbi–ne–golodomor–33go–i–velika–vitchiznyana–vijna–ukrayinciv–bulo–b–ponad–80–miljoniv—doslidnik/411520?mobile=true (дата звернення : 28. 03. 2016).

Пахаренко Василь. Гарячий попіл. *Березіль*. 1991. № 10. С. 135–149.

Пахаренко Василь. Побратимство. *Літературна Україна.* 1991. 1 трав. С. 1, 5.

Петрівський Володимир. Рожеві окуляри й тверда дійсність. *Свобода.* 1952. Ч. 119.

Пирог Р. Я. В чем причина голода на Украине в 30–х годах. *Известия ЦК КПСС.* 1990. № 9. С. 130–131.

Писарєва Ю. Немовлята – жертви голоду в Україні. *Українське слово.* 1953. Ч. 599.

Пігідо Ф. Тієї страшної весни. *Українські вісті.* 1953. Ч. 62.

Пігідо Федір. До 17–річчя голоду в Україні. *Українські вісті*. 1950. Ч. 46.

Пісоцька Руслана. Згадати все, або Дорога сліз Джеймса Мейса: інтерв'ю Дж. Мейса Р. Пісоцькій. *День.* 2011. 23 листоп. № 213.

Плічковський Н. Жах!... : (Спогад в 40–річчя голоду в Україні). *Українське козацтво.* 1973. Ч. 2. С. 39–43: портр.

Погляд німецького історика на Голод в Казахстані / інтерв'ю Роберта Кіндлера кореспонденту радіо Азаттик Е. Карсибекову 5 травня 2014 р.. URL : http://rus.azattyq.org/content/kindler–interview–hunger–kazakhstan/25372161.html. (дата звернення: 05. 10. 2017).

Половецький П. Голодові фантасмагорії. *Вісник.* Нью–Йорк, 1958. Ч. 10. С. 18–22.

Порохівський Г. Втікачі з України: (Допис з Румунії). *Свобода.* 1932. 15 травня.

Прес–конференція на тему: Реальна оцінка демографічних втрат УСРР у 1932–1933 роках (за офіційними документами українських архівів) 9 січня 2018 р. URL : ht tps://www.youtube .com/ watch?v=EOmbfFejpxE (дата звернення: 05. 08. 2018)

Прес–реліз Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України до Дня пам’яті жертв Голодоморів. С. 1–3. URL : http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_26_11_press_release.pdf (дата звернення: 27. 07. 2018).

Привид українського сепаратизму душить московських чекістів. *Свобода.* 1933. 11 трав.

Про дебати щодо голодомору в Палаті лордів. Велика Британія. *Свобода.* 1934. Ч. 30. С. 3.

Про Україну забули. *Свобода.* 1933. 29 лип.

Раусов Г. Политотделы МТС и совхозов и задачи органов юстиции. *Советская юстиция*. 1933. № 9. С. 4–6.

Ревкнів Роман. Анулюйте Пулітцерівську премію Дюранті. *День.* Київ. 2003. 23 жовт.

Рибалт Ева. Петлюра, Пілсудський і привиди Білої гвардії / перекл. з польської О. Пахльовська. *День.* 2010. № 119.

Рій Григорій. Голодні бунти» чи боротьба за державність? *Націоналістичний портал.* URL : http://ukrnationalism.com/history/2418–holodni–bunty–chy–borotba–za–derzhavnist.html (дата звернення : 17. 08. 2018).

Романова Ирина. В Беларуси был свой Голодомор. URL : https://news.tut.by/society/78380.html?crnd=80353 (дата звернення: 14. 09. 2018).

Рух і навколо: діалог історика Ю. Шаповала і журналіста В. Десятникова з приводу однієї телепередачі й тих подій, яким вона присвячена. *Радянська Україна*. 1989. 30 лип. С. 3.

Савельев В. В. поисках истины: К вопросу о причинах голода 1932–1933 гг. *Правда Украины*. 1989. 8 июля.

Самодин П. 10 мільйонів українців, виморених московським голодом. *Український Прометей*. 1958. 29 трав.

Свідчать документи: Голод 1933 р.: результати досліджень / інтерв’ю з Ф. Рудичем. *Радянська Україна*. 1990. 13 груд.

Селицкая Людмила. Голодомор в Беларуси: Матери варили младенцев, а немцы из Наровли просили помощи у Гитлера. *Комсомольская правда. Беларусь*. 19. 08. 2010. URL : https://www.kp.by/daily/24543.3/721375/ (дата звернення : 14. 09. 2018).

Сербин Роман. За яку спадщину? Голодомор 1932–1933: проблема колективної пам’яті : URL : http://ukrlife.org/main/evshan/serbyn7.htm (дата звернення: 14. 02. 2015).

Сергійчук В. Кричала криком Україна голодного 32–року. *Освіта.* 1994. 31 січ. С. 14.

Сидорук Аркадій. Голодомор: коли Україна й світ визнають правду? *Україна молода*. 2007. Вип. № 22. 6 лют.

Сидорук Аркадій. Замовчування з червоним штемпелем і без нього. *Дзеркало тижня.* 2007. 23 листоп. № 45. С. 21.

Сидорук Аркадій. Табу на Голодомор у постпомаранчевій Україні? *Україна молода.* 2006. 25 листоп. (№ 220). С. 6–7.

Сікора В. А за наслідками – геноцид…. *Україна.* 1989. № 21. С. 18–19.

С–ко Т. Їхати до Москви за хлібом заборонено. *Український Прометей.* 1953. 21 трав.

Слонівський Є. Гедь з московсько–большевицьким народовбивством: (20–і роковини голоду в Україні). *Народна воля.* 1953. 2 лип. С. 3.

Солнцев Антон. Голод в Беларуси 1932–1933 года. URL : https://anton55555.wordpress.com/2011/05/13/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4–%D0%B2 (дата звернення : 14. 09. 2018).

Стецько Ярослав. Москва винна в злочині народовбивства. *Гомін України.* 1952. 2 серпня.

Страшна катастрофа на Україні. Безпримірне горе українського народу в раю". *Нова зоря:* орган Української Католицької Організації. 1932. 16 червня.

Страшні події на Україні. Слово про обов'язок всіх українців. *Нова зоря.* 1933. 25 травня.

Т. В. Голод як засіб народовбивства. *Свобода.* 1963. 1 серпня.

Таркович Ю. Американці про великий голод в Україні. *Свобода.* 1962. 30 січня.

Таугер Марк. Зерновой кризис или голод? *2000:* еженедельник. 2007. 14–20 декабря. № 50 (394).

Таугер Марк. Послесловие к статье Урожай 1932 и голод 1933 года. *2000:* еженедельник. 2008. 11–17 января. №1–2 (397).

Таугер Марк. Урожай 1932 года и голод 1933 года. *2000:* еженедельник. 2008. 11–17 янв. № 1–2 (397).

Тевнен Е. Голод 1932–1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу : сучасний погляд / пер. з фр. А. Перепадя. *Всесвіт.* 2003. № 1–2. С. 151–160.

Тимоті Снайдер: Янукович заперечує Голодомор як акцію, спрямовану проти українців. Але це було саме так. *Гомін України*. 2011. 30 серп. С. 6 : портр.

Тольц М. Білі плями демографії у світлі гласності. *Молодь України*. 1988. 23 червня.

Тольц М. Письмо в редакцию. *Огонек.* 1988. № 20. С. 3.

Трагічна річниця. *Самостійна Україна.* 1973. Ч. 3–4. С. 1–3.

Трихрест М. Голодове народовбивство як чинник політики московського червоного фашизму. *Канадійський фармер.* 2 квіт. С. 1–2.

Трихрест М. Хочеш мати ворога – нагодуй його своїм хлібом. *Вісник ООЧСУ.* 1973. Ч. 6. С. 22.

Турченко Ф. Г. Як пізнавали правду про великий голодомор 33-го на Запоріжжі / спілкувався В. Герасін. *Запорозька Січ.* 2014. 22 листоп. (№ 239). С. 3.

Україна пам'ятає [Кульчицький С. В.]. *День*. 2008. 25 листоп. № 214.

Харченко В. Трагічна сторінка спільної радянської історії. Нові документи про голод початку 1930–х років в СРСР: Україні. *Комуніст України.* 2009. № 3–4. С. 132–168.

Химка Іван. Втручання: підважуючи міти української історії XX століття. URL : http://m.kryty ka.com/ ua/articles/vtruchannya–pidvazhuyuchy–mity–ukrayinskoyi–istoriyi–xx–stolittya (дата звернення: 16. 02. 2016).

Хруцький С. Голод на Україні і його причини: (Про що говорять цифри). *Свобода*. Львів, 1933. Ч. 39. С. 6–7.

Червоненко Виталий. Трупы и каннибализм: как в 1934–м парламент Британии обсуждал Голодомор. Аргумент. URL : http://argumentua.com/stati/trupy–i–kannibalizm–kak–v–1934–m–parlament–britanii–obsuzhdal–golodomor (дата звернення: 24. 11. 2018).

Шалдій Д. Новий кремлівський обман. *Визвольний шлях.* 1953. Кн. 10. С. 9–11.

Шаповал Юрій. Листи з Харкова. Правда про Голодомор очима італійських дипломатів. *День.* 2007. № 199.

Шаповал Юрій. Інтеграція Голодомору в європейську і світову культуру пам'яті. *День.* 2011. 12 травня. № 79.

Штейнгарт А. М. Политотделы Северного Кавказа за работой. *Правда*. 1933. 9 мая.

Штоквиш Олександр. Опір українських селян геноциду 1930–1933 рр. *День.* 2014. 1 груд. № 215.

Шуліка–Зоряна О. Гекатомба в школі: (До 30–річчя штучного голоду в Україні. 1933–1963 рр.). *Шлях перемоги*. 1963. 7 квіт. С. 3.

Щербак Юрий. Царь – Голод / беседу вел Константин Михайлов, спец. корр. *Собеседник*. 1988. Ноябрь. № 49. С. 12–13.

Які соціально–психологічні наслідки Голодомору? : інтерв'ю з д–ром медицини проф. Володимиром Войтенком і д–ром філос. наук, заступником директора Інституту соціології НАН України Євгеном Головахою / записали Наталя Трофімова, Володимир Сонюк. *День:* газета. 2003. 22 листоп. № 212.

Яросевич І. Проф. фон. Гаген: Дюранте був ганьбою для 'Нью–Йорк Тайм'. *Свобода.* 2003. 31 жовт.

100 Hurt in Communist Ukrainian Riot as Reds Attack Parade in Chicago. *New York Times.* 1933. 8 Dec. P. 1.

40 Aniversario del Hambre Artificial en Ucrania, Provocado por el Comunismo Ruso. *Nash Klych.* 1973. 22 Mar.

Abramovich R. Famine in Russia! *Forward.* 1933. 9 Aug.

Ammende E. Famine in Rusia. *The Times.* 1933. 12 June.

Aufruhr in der Ukraine. *Der Bund.* 1933. 15 Aug.

Berland P. La Famine en Ukraine. *Le Temps.* 1933. 22 Juill. P. 2.

Bertillion Suzanne. Nous voyons des scènes de cannibalisme, tandis que la récolte *Le Matin.* 1933. 30 Août. P. 1–2.

Bertillon Suzanne. La Famine en Ukraine. *Le Matin.* 1933. 31 Août. P. 1.

Bertillon Suzanne. L'effroyable Detresse des Popylations de L'Ukraine. *Le Matin.* 1933. 29 Aout.

Chamberlin W. H. Famine Proves Potent Weapon in Soviet Policy. *Christian Science Monitor.* 1934. 29 May.

Cinnella Ettore. E Stalin ordinò una carestia: morirono 4 milioni di ucraini Ucraina. URL : http://messaggero veneto.gelocal.it/tempo–libero/2016/08/31/news/e–stalin–ordino–una–carestia–morirono–4–milioni–di–ucraini–1.14042298

Conquest R. Blood in Kremlin Walls. *Daily Telegraph.* 1982. 13 Nov.

Conquest Robert. Starving the Ukraine. *New York Times.* 1986. 30 Nov.

Coplon Jeff. In Search of a Soviet Holocaust – Fraud, the Ukrainian famine, and right–wing revisionism. *The Village Voice.* 1988. Jan. 12.

Decree: Peasants Mistrustful. *The Times.* 1932. 2 June. P. 13.

Devereux Stephen. Famine in the twentieth century. Ids working paper 105. P. 6, 31. URL : https://www.ids.ac.uk/files/dmfile/wp105.pdf (дата звернення: 25. 11. 2018).

Die Hungersnot Catastrophe in Rusland. *Neuen Zürcher Zeitung.* 1933. 19 Juli, 26 Oct.; 20 Dez.

Die Tragodie der Ukraine. *Neue Zuricher Zeitung.* 1933. 1 sept.

Dupoy Georges. Il y 50 ans le genocide de l'Ucraine. *Le Quotidien De Paris*. 1983. 29 juin.

Duranty in the news, as New York Times deals with scandal. *The Ukrainian Weekly.* 2003. June 1.

Duranty Walter. Russians Hungry But Not Starving. *New York Times.* 1933. 31 March. P. 13.

Eastman Ch. Stalin's Genocide Exceeded Even Hitler's. *News Weekly.* 1986. 1 Oct.

Eine neue Hungerkatastrophe in Rusland? *Der Bund.* 1933. 23 July.

Facsar Fanny. Ukraine: als Stalin die menschen zu kannibalen machte. Spiegel online. 20.01.2007 URL : http://www.spiegel.de/politik/ausland/ukraine-als-stalin-die-menschen-zu-kannibalen-machte-a-458006.html (дата звернення: 22. 11. 2017).

Famine Exposure Newspaper Articles relating to Gareth Jones' trips to

Famine is Rampant, Peasants Murmur Against Reds' Rule. *The Globe.* 1932. 27 May.

Fitzpatrick Sheila. Red famine by Anne Applebaum review – did stalin deliberately let ukraine starve? *The Guardian*. 2017. 29 July.

Flanagan Donne. Famine: Fact or Fiction Film clouded by controversy. *The McGill Daily.* (Montreal) 1988. No. 21.

Getty J. Arch. Starving the Ukraine. *London Review of Books.* 1987. Vol. 9. No. 2. 22 Jan. P. 7–8.

Goodnow Marc C. Five year plan in Russia criticized. *Berkeley Daily Gazette.* California, 1934. 15 Dec.

Harry Lang of the Jewish Daily Forward (Forverts) on Ukraine in the Autumn of 1933. *Holodomor Studies.* Summer-Autumn 2010. Vol. II. Issue 2. P. 206.

Himka John–Paul. Holocaust and Holodomor. URL : http://pandia.ru/user/publ/17244 Holocaust_and_Holodomor_ John_Paul_Himka (дата звернення: 16. 02. 2016).

Hosking Jeoffrey. Arranging a Catastrophe. *Times Literary Supplement.* 1987. 20 February.

Hunger in the Ukraine. *Winnipeg Free Press.* 1933. 8 May.

Il y a cinguante ans, l’ ehtnocide des Ucrainiens. *Gazette de Laussanne.* 1983. 27–28 Agut.

Jones G. Mr. Jones Replies. *New York Times.* 1933. 13 May. P. 12.

Jones Gareth. Ruin of russian agriculture. *The Financial Times*. 1933. 13 April.

Jones Garett. Famine in Russia. *Manchester Guardian.* 1933. 30 Mar.

Jones Garett. Reds makes peasants starving. *Los Angeles Examiner.* 1935. 14 Jan.

Jones Garett. The Peasants in Russia: Exhausted Supplies. *Manchester Guardian.* 1933. 8 May.

Kravwchenco B. Il y a cinguante ans: La grande famine en Ucraine. *L’Alernative*. 1983. №24. P. 46–50.

Kuropas M. Standing Resolute in the Face of Evil: Reflections on the Great Famine. URL : http://www.faminegenocide. com/resources/resolute.html. (дата звернення: 09. 10. 2016).

Kuropas Myron. Making omelets at The New York Times. *The Ukrainian Weekly.* 2003. March 9.

Kuzio J. The Ukrainian Famine: Still a Blank Spot. *Soviet Analyst.* 1987. Vol. 16. N23. P. 7–8.

La famine en Russie blanche. *Figaro.* 1932. 29 mars.

La famine en Russie. *Figaro.*1932. 22 juill.

La Famine en Russie. *Gazette de Lausanne.* 1933. 18 sept.

La Famine en U.R.S.S. *Figaro.* 1933. 17 Juil.

La Famine en Ukraine. *Figaro.* 1933. 14 Oct.

La famine en Ukraine. *Gazette de Lausanne.* 1932. 28 juill.

Lang Harry. Soviet Horrors Told by Socialist. *The New York Journal*. 1935. 15 April.

Levitski A. L’Ukraine et son histoire: réhabilitation d’une mémoire. *La Tribune Ukrainienne.* 1993. N 12–13. P. 7–10.

Mackenzie F. M. Starvation in the Ukraine. *Times.* 1934. 18 Aug.

Mackinnon M. Ukraine’s Holocaust... Slowly Acknowledged. *Промінь.* 2003. Vol. 9. P. 2–3.

Malorie Guillaume. Le genocide par la faim. *Le Monde.* 1983. 4 octobre.

Malorie Guillaume. Le genocide par la faim. *Le Monde.* 1983. 29 agut. P. 2

Massachusetts Senator on Moscows–Made Famine in Ukraine. *Ukrainian Bulleten.* 1953. 15 July.

Materski W. Wielki Glod. *Prawo i Zycie.* 1993. № 40. S. 10–11.

Montefiore Sebag Simon. Extermination States. *The New York Times.* 2007. 4 nov.

Motyl Alexander J. Deleting the Holodomor: Ukraine Unmakes Itself. *World Affairs.* The journal. 2010. September/october: URL : http://www.worldaffairsjournal.org/index.php?q=article/deleting–holodomor–ukraine–unmakes–itself (дата звернення : 08 02 2015).

Muggeridge M. The Soviet and the Peasantry: an Observer’s Notes. II: Hunger in the Ukraine. *Manchester Gaurdian.* 1933. 27 Mar. P. 9–10.

Muggeridge M. The Soviet's War on the Peasants. *Fortnightly Review.* London, 1933. Vol. 39. P. 558–564.

Muggeridge M. The Sowiet and the Peasantry: Observer's Notes. I: Famine in North Caucasus. *Manchester Gaurdian.* 1933. 25 Mar. P. 13–14.

Pidhainy Alexandra. A Bibliography of the Great Famine in Ukraine, 1932–1933. The New Review: *A Journal of East–European History* (Toronto). 1973. 13 (4). P. 32–68.

Policy of Soviet Regime Scored by Ukrainians Here: Responsible for Millions of Deaths from Starvation, It I Claimed. *Winnipeg Free Press.* 1933. 18 Sept.

Prior Neil. Journalist Gareth Jones' 1935 murder examined by BBC Four/ URL : http: //faminegenocide.com/resources/bbc_garethjones.htm (дата звернення: 29. 11. 2016).

Red Famine Victims. *Svoboda.* 1973. 26 Mar.

Roman Serbyn. Erroneous Methods in J.–P. Himka's Challenge to Ukrainian Myths / August 7, 2011. URL : https://ukraineanalysis.wordpress.com/2011/08/07/ erroneous–methods–in–j–p–himka%E2%80%99s–challenge–to–%E2%80%9Cukrainian–myths%E2%80%9D/ (дата звернення: 09. 10. 2016).

Romaniv M. La famine–genocide de 1933 en Ucraine: brizer la conspiration du silence!. *Gazette de Laussanne*. 1983. 2 Sept.

Sabline E. Famine in Russia. *The Times.* 1933. 12 June. P. 10.

Sallet R. Says Ten Million Starved in Russia. *New York World Telegram*. 1933. 7 July. P. 3.

Sanger R. H. Millions Starved in Man–Made Ukraine Famine. *New York Evening Journal*. 1935. 1 May. P. 4.

Serbyn Roman. Coming to grips with the Ukrainian famine–genocide. *The Link.* 1988. Dec. 5.

Serbyn Roman. Ukrainian famine debate heats up. *McGill Daily.* 1988. Dec. 1.

Simes D. K. Stalin's Genocide of the Soviet Peasantry. *The Guardian.* 1986. 9 Nov.

Smith A. Russia – a Starved Nation. *New York Evening Journal.* 1935. 29 May. P. 6.

Soviet Grain Left in Ukraine: Discontented Peasantry *The Times.* 1932. 18 July. P. 11.

Starvation of Ukrainians is Charged at Meet. *Winnipeg Free Press.* 1934. 3 Sept.

Stuttaford Andrew. Prize specimen: the campaign to revoke Walter Duranty's Pulitzer. *The Ukrainian Weekly.* 2003. June 29.

Szczesny Wilfred. Fraud, Famine and Fascism. *The Ukrainian Canadian*. 1988. April. P. 22–24.

Tawdul A. J. Ex–Soviet Official Charges: Russia Warred On Own People. *New York Evening Journal*. 1935. 19 Aug. P. 2.

The forgotten holocaust. Robert Conquest on Stalin's treatment of Ucrainian peasants. *The Daily Telegraph*. 1983. 5 Nov.

The Kremlin's Greatest Crime. *Trident Quarterly.* 1962. Vol. 2, N 3. P. 46–54: ill.

The Soviet Union (1930–35) URL : http://www.garethjones.org/soviet_articles/soviet_articles.htm (дата звернення: 18. 07. 2017).

Visitors Describe Famine in Ukraine. *New York Times.* 1933. 29 Aug. P. 6.

Walker T. 6 000 000 Starve to Death in Russia. *New York Evening Journal*. 1935. 18 Febr. P. 1, 10.

Walker T. Bodies of Soviet Famine Victims Robbed. *New York Evening Journal*. 1935. 21 Febr. P. 1, 12.

Walker T. Children Starve Among Soviet Dead. *New York Evening Journal*. 1935. 19 Febr. P. 1.

Walker T. Hunger, Despair, Death in Ukraine Agony. *Chicago American.* 1935. 4 Mar. P. 1: ill.

Walker T. Starvation Wipes Out Soviet Villages. *New York Evening Journal*. 1935. 27 Febr. P. 1, 14.

Walker T. Six Million Perish in Soviet Famine. *Chicago American.* 1935. 25 Febr.

Werth Nicolas. The Great Ukrainian Famine of 1932–33. Violence de masse et Résistance – Réseau de recherche URL : https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/great-ukrainian-famine-1932-33 (дата звернення: 07. 05. 2016).

Wide Starvation in Russia Feared. *New York Times.* 1934. 1 July. P. 13.

Wild Helmut. Stalins Völkermord in der Ukraine. Eine Dokumentation aus Akten des deutschen Auswärtigen Amtes. URL : http://www.vho.org/D/DGG/Wild36_2.html1. (дата звернення: 05. 10. 2017).

Wiles Peter. Stalin's Two Famines. *The New York Review of Books.* 1987. 26 March.

Woisard L. Le Génocide ukrainien. *L'Intranquille.* 1994. No 2–3. P. 351–554.

Yuzyk P. The Black Famine of Ukraine 1932–33. *Svoboda*. 1973. 2 June.

2. Історіографічні дослідження

2.1. Монографії

Барсов А. А. Проблемы развития Советского аграрного строя в освещении буржуазной историографии. *Критика буржуазной историографии советского общества.* Москва : Политиздат, 1972. С. 200–278.

Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии (Критика современной буржуазной историографии Украины). Київ : Наукова думка, 1984. 262 с.

Васильчук Геннадій. Радянська Україна 20–30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя : Запорізький національний ун–т, 2008. 314 с.

Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. Звіт В97 Конгресово–президентської Комісії США з дослідження Великого голоду

1932–1933 рр. в Україні / викон. дир. Комісії Дж. Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Вид. дім Києво–Могилянська академія, 2008. 622 с.

Головко В. В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. С. 108–132.

Гудзь Віктор. Історичний дискурс проблеми демографічних наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні. *Актуальні проблеми історії України нової і новітньої доби:* монографія / редкол. Віктор Гудзь (відп. ред., передм.) ; Сергій Пачев, Яна Таравська. Мелітополь : Вид. МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2015. С. 185–214.

Данилов В. П. Основные итоги и направления изучения истории советского крестьянства. *Проблемы аграрной истории советского общества*. Москва : Наука, 1971. С. 212–253.

Доробок нерадянських дослідників про український Голод: розділ 1. *Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV*. Київ : Вид. дім Києво–Могилянська академія, 2008. С. 28–69.

Дровозюк С. І. Національно–культурне та духовне життя українського селянства у 20–30–х рр.. ХХ століття: історіографічний нарис. Вінниця : О. Власюк, 2005. 364 с.

Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. Москва : Высшая школа, 1990. 512 с.

Историография истории Украинской ССР / ред. колл.: И. С. Хмель (отв. ред.) и др. Киев : Наукова думка, 1987. 556 с.

История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах / ред. Е. М. Михина. Москва : РГГУ, 1996. 255 с.

Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін–т історії НАНУ, 2013. 128 с.

Касьянов Георгій. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980–і – початок 2000–х). Київ : Наш час, 2010. 272 с.

Климин И. И. Аграрная политика КПСС (1917–1937). Действительность и буржуазные вымыслы. Ленинград : Изд. ЛГУ, 1982. 137 с.

Коваленко Лідія. Духовна руїна. *33–й: Голод: Народна книга–меморіал*. Київ: Радянський письменник, 1991. С. 15–24.

Колесник Ірина. Українська історіографія: концептуальна історія / за ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид–во Фенікс”, 2013. 566 с.

Кондрашин В. В. Историография. *Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*. Москва : РОССПЭН, 2008. С. 10–35.

Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). Київ : Наукова думка, 1998. 506 с.

Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 520 с.

Крупницький Б. Українська історична наука під совєтами (1920–1950 роки) / вст. слово проф. д-ра Н. Полонської-Василенко. Мюнхен : Ін-т для вивчення СССР, 1957. xlvi, 122 с.

Марочко В. І. Концептуальні засади західноєвропейських історико–політологічних досліджень голоду. *Голод 1932–1933 років в Україні : причини та наслідки* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 139–148.

Марочко В. І. Сучасна російська історіографія голоду в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 133–139.

Меньковский В. И. Власть и советское общество в 1930–е годы: англо–американская историография проблемы. Минск : БГУ. 2001. 188 с.

Меньковский В. И. История и историография: Советский Союз 1930–х годов в трудах англо–американских историков и политологов. Минск : БГУ, 2007. 358 с.

Меньковский В. И., Уль К., Шабасова М. А. Советский Союз 1930–х годов в англоязычной историографии. Сыктывкар : Ин–т языка, лит–ры и истории Коми НЦ УрО РАН, 2013. 222 с.

Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью–Йорк : Вид–во ООЧСУ. 1963. 87 с.

Погудин В. И. Путь советского крестьянства к социализму. Историографический очерк. Москва : Мысль, 1975. 277 с.

Портнов Андрій. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ : НІСД, 2009. 160 с.

Радянська історіографія голоду. Післясталінський період. *Великий голод в Україні. Звіт В97 Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні : у IV т. Т. IV.* Київ : Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2008. С. 70–105.

Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва : Кругъ, 2011. 560 с.

Савельєв В. Л. Трагедія українського народу в висвітленні зарубіжної історіографії. *Голод 1932–1933 років: очима істориків, мовою документів.* Київ : Либідь, 1990. С. 85–108.

Садовий Володимир. Галицька преса 30–х років XX ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. Дрогобич : Коло, 2011. 73 с. : іл.

Селунская В. М. Ленинский кооперативный план в советской историографии. Москва : Знание, 1974. 64 с.

Смышляев В. А. Торжество ленинского кооперативного плана (историографический очерк истории коллективизации сельского хозяйства). Ленинград : Изд. ЛГУ, 1972. 128 с.

Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / науч. ред. В. В. Кондрашин. Москва : РОССПЭН; Фонд Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2011. 471 с.

Соколик Оксана. Питання досліджень української історичної правди: науково–популярна конференція та доброчинний бенкет у Торонто 6 квітня 2013 р. URL : http://ukrpohliad.org/ukrayintsi–v–sviti/py–tannya–doslidzhen–ukrayins–koyi–istory–chnoyi–pravdy.html

Танюк Лесь. Мейс відігравав роль українського Сахарова. *Україна молода.* 2005. 16 листоп. С. 7.

Тельвак Вікторія, Тельвак, Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / УНДІАСД, Дрогобиц. держ. пед. ун–т ім. І. Франка. Київ; Дрогобич, 2005. 334 с.

Тетюшев В. И. Исторический опыт КПСС по руководству социалистическим преобразованием экономики СССР и буржуазные критики. (Критический анализ англо-американской и западно-германской историографии. 1917–1980 гг.). Москва : Политиздат, 1984. 400 с.

Тетюшев В. И. Социалистическое преобразование экономики СССР и буржуазные критики. Москва : Политиздат, 1978. 216 с.

Чинчиков А. М. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР 19I7–1969 гг.). Москва : Мысль, 1971. 222 с.

Шитюк М. М., Назарова К. В. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). Миколаїв : Вид-во МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. 229 с.

Шкварець В. П., Горбуров Є. Г., Горбуров К. Є. Історіософія та історіографія голодів–людоморів на Миколаївщині. Миколаїв : Шамрай, 2008. 288 с.

Яремчук Віталій. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид–во Національного ун–ту Острозька академія”, 2009. 526 с.

Budjeryn Mariana. The role of context in securitization theory: holodomor discourse and societal security in Ukraine: partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts. Budapest : Central European University, 2010. 74 p.

Blum Alain. Naître, vivre et mourir en U.R.S.S., 1917–1991. Paris : Plon, 1994. 273 p.

Cooper John. Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention. London : Palgrave Macmillan, 2008. 338 p.

Dietsch Johan. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund : Media Tryck, Lund University, 2006. vii, 280 pp.

Evans R. J. In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past. London: I. B. Tauris, 1989. 196 p.

Luciuk L. Foreword. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. L. Y. Luciuk. Kingston, Ont. : Kashtan Press, 2008. P. V. VIII. 379 p. : ill., maps.

Marples David R. Heroes and villains : creating national history in contemporary Ukraine. Budapest; New York. Central European University Press, 2007. xxii, 358 p.

Moore Rebekah. Towards an ethical historiography of atrocity: moral discourse in histories of the holocaust and Stalinism. Thesis (Ph.D.). University of Western Australia, 2011. v, 370 p.

Olszewska Olga. Ukraina radziecka w prasie polskiej w latach 1929–1939. Torun : Wydaw. Adam Marszałek, 2012. 298 s.

2.2. Кваліфікаційні роботи

Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально–політичного і культурно–духовного розвитку Української РСР в 20–30–і рр. ХХ ст.: автореф. дис. … д–ра іст. наук: 07.00.06 / Київський нац. ун–т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 33 с.

Головко В. В. Криза сучасної української історичної науки : теоретичний та історіографічний контекст: дис ... канд. істор. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2000. 193 с.

Дровозюк С. І. Історіографія національно–культурного та духовного життя українського селянства 20–30–х рр. ХХ ст.: дис... д–ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2006. 420 с.

Дровозюк С. І. Історіографія національно–культурного та духовного життя українського селянства 20–30–х рр. ХХ ст.: автореф. дис... д–ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін–т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2006. 35 с.

Казьмина М. В. Отечественная историография второй половины 1980-х – начала XXI века о политическом и социально-экономическом развитии СССР в 1930-е гг.: дис. … д–ра ист. наук. 07.00.09. Кемеровский государственный университет. Кемерово, 2006. 446 с.

Корогод Л. Б. Историография деятельности КП Украины по осуществлению ленинского кооперативного плана в 1927–1937 гг.: дис. … канд. ист. наук : 07.00.06. Киев, 1971. 271 с.

Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні в 1920 – 1930-х рр.: історіографія : дис... д–ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 1999. 450 с.

Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні : 1986–2009 роки : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. Миколаїв, 2011. 20 с.

Назарова К. В. Сучасна історіографія голодомору в Україні 1932–1933 років: 1986–2009 роки: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2011. 243 с.

Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. Черкаси, 2009. 22 с.

Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР в 1932–1933 років: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. Переяслав–Хмельницький, 2008. 207 с.

Moore Rebekah. Towards an ethical historiography of atrocity: moral discourse in histories of the holocaust and Stalinism. Thesis (Ph. D.). University of Western Australia, 2011. v, 370 p.

Reisenauer Troy Philip. The Great famine in Soviet Ukraine: toward new avenues of inquiry into the holodomor. In Partial Fulfillment for the Degree of master of arts. Fargo, North Dakota, June 2014.

URL : https://library.ndsu.edu/ir/bitstream/handle/10365/27445/The%20Great %20Famine%20in%20Soviet%20Ukraine%20Toward%20New%20Avenues% 20of%20Inquiry%20into%20the%20Holodomor.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 12. 05. 2018).

2.3. Статті та доповіді

«Ваші мертві вибрали мене…» / інтерв'ю Лариси Конаревої з Наталею Дзюбенко–Мейс. *Урядовий кур'єр.* 2013. 6 квітня.

Абрамов Б. А. К изучению истории коллективизации сельского хазяйства. *Вопросы истории КПСС.* 1982. № 8. С. 45–54.

Абрамов Б. А., Кочарли Т. К. Об ошибках в одной книге (Письмо в редакцию). *Вопросы истории КПСС.* 1975. № 5. С. 134–141.

Араловец Н. А. Потери населения России и СССР в конце 20–х – 30–е годы в историографии. *Россия в 1920 – 50-е годы: численность, потери, миграции.* Москва :Институт российской истории РАН, 1994. С. 68–81.

Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930–е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии. *Отечественная история.* 1995. № 1. С. 135–146.

Баранов Е. Ю. Причины и последствия голода 1932–1933 гг. в СССР : дискуссии российских и зарубежных учених. *Третьи Уральские историко–педагогические чтения.* Екатеринбург, 1999. С. 95–100.

Барсов А. А. Против извращения истории советского крестьянства буржуазной историографией. *История СССР.* 1962. № 2. С. 189–210.

Барсов А. А., Васюков В. С. Зарубежная антимарксистская историография коллективизации сельского хозяйства и развития колхозного строя в СССР. *История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР*: материалы научной сессии. Москва, 18–21 апреля 1961 г. Москва : Изд–во Академии наук СССР, 1963. 264 с.

Бем Наталія. Політичні настрої українського селянства в умовах колективізації сільського господарства (історіографічний огляд). *Проблеми*

історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. 2004. Вип. 11. С. 494–507.

Богденко М. Л., Зеленин И. Е. Изучение истории советского крестьянства. *Советская историческая наука от XX к XXII съезду*: сборник статей. Москва: Изд–во Академии наук СССР, 1962. С. 449–492.

Богденко М. Л., Зеленин И. Е. Основные проблемы истории коллективизации сельского хозяйства в современной советской исторической литературе. *История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР:* материалы научной сессии. Москва, 18–21 апреля 1961 г. / отв. ред. М. П. Ким. Москва : Изд–во Академии наук СССР, 1963. С. 192–222.

Борисов Ю. С., Васюков В. С. Вопросы социально–экономических преобразований советской деревни в современной французской антимарксистской историографии. *История СССР*. 1959. № 4. С. 184–191.

Бушин М. І., Товстопят Л. М. Висвітлення питання голодоморів радянської доби в Україні професором І. Г.Шульгою. *Історичні і політологічні дослідження.* Донецьк : Видання ДонГУ, істор. ф–т, 2002. № 2 (10). С. 35.

Вайль Б. Б. Голод 1933 года и советская литература. *Обозрение.*1983. № 4. С. 35–36.

Васильєв В. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2004. Вип. 27. С. 271–301.

Васильєв Валерій. Еволюція поглядів С. Кульчицького на голод 1932–1933 рр. у контексті новітніх тенденцій української історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: в 2 ч.* : міжвід. зб. наук. пр. : на пошану д–ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50–річчя. Вип. 16. Ч. 1 / Ін–т історії України НАН України. Київ : Вид–во Інституту історії України, 2007. С. 277–286.

Васильчук Г. М. Колективізація і політика розкуркулення в СРСР (кінець 20–х – перша половина 30 –х рр.): концепції сучасної західної історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2007. Вип. 20. С. 438–444.

Васильчук Г. М. Колективізація сільського господарства: сучасні інтерпретації російської історіографії. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.* 2007. № 11. С. 102–111.

Васильчук Г. М. Сучасна зарубіжна історіографія політичного та соціально– економічного розвитку радянського суспільства 1920–х–1930–х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.* Вип. XVII. Серія: Історія: зб. наук. пр. / заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2010. С.106–112.

Верстюк Владислав. Українсько–російські відносини у сфері дослідження питань голодомору 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2008. Вип. 18. С. 228–231.

Вєдєнєєв Д. В., Будков Д. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні та офіційна історико–гуманітарна наука в Українській РСР (1980-ті – 1991 рр.). *Архіви України*. 2013. № 6. С. 23–37.

Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки. *Український історик.* 1978. № 1–3 (57–59). С. 5–29.

Вовк О. Історіографія соціокультурних процесів в українському селі в умовах радянізації у 20-х – на початку 30-х років XX століття. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Вип. 11. Київ, 2007. С. 36–39. (Серія: Українознавство).

Водотика С., Савенок Л. Шануємо ювіляра: до 80–річчя від народження та 60–річчя наукової праці видатного українського історика професора Станіслава Кульчицького. *Scriptorium nostrum.* 2016. № 2. С. 339–355.

Водотика Сергій. Випереджаючи час. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 29. С. 29–31.

Голод по–большевистски: организаторы и вдохновители. *Родина.* 2007. № 8. С. 82–89; № 9. С. 80–86.

Гриневич Людмила. Від заперечування до вимушеного визнання: про механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки :* міжвід. зб. наук. пр. / Ін–т історії НАН України. Київ, 2008. Вип. 18. С. 232–244.

Грицак Ярослав. Чого тільки не напридумують люди… URL : http: //net.abimperio.net/node/1475 (дата звернення: 20. 01. 2013).

Гудзь В. В. Визначення характеру голоду 1932–1933 рр. в УРСР у сучасній історіографії. *Дні науки 2005:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Дніпропетровськ, 15–17 квітня 2005 р. Т.17. Історія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. С. 58–60.

Гудзь В. В. Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії. *Український селянин:* зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський нац. ун–т ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 15. С. 3–9.

Гудзь В. В. Геноцид українського народу 1932–1933 років в аргументації Джеймса Мейса. *Wyksztalcenie i nauka bez granic – 2011*: materiały VII Międzyn. nauk.–prakt. konf. 07–15 grudnia 2011 roku. Vol. 15. Historia. Politologia. Panstwowy zarzad. Przemysl : Nauka i studia, 2011. S. 16–20.

Гудзь В. В. Голодомор 1932–33 років в Україні у дослідженнях польських науковців. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 52. С. 89–94.

Гудзь В. В. Голодомор в Україні у концепціях істориків французької школи. *Грані історії*: зб. наук. пр.: спец. випуск: матеріали II всеукраїн. наук.-практ. конф. Бахмутська старовина: Краєзнавчі дослідження – 2018. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна 2016., 2018. Вип 1(9). С. 18–22.

Гудзь В. В. Дискусія про характер голоду 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. Вип. XXIX. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. С. 301–310.

Гудзь В. В. Етнополітичні причини голоду 1932–1933 рр. в Україні: сучасна історіографія. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. Вип. 7. Черкаси, 2014. С. 59–61.

Гудзь В. В. Історія дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки XX століття / *Українознавчий альманах*: зб. наук. пр. Вип. 16. Київ, 2014. С. 241–245.

Гудзь В. В. Науковий дискурс про причини Голодомору в сучасній вітчизняній історіографії. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 23–24 січня 2015 р.). Одеса : ГО Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2015. С. 23–25.

Гудзь В. В. Проблеми демографічних наслідків Голодомору в Україні 1932–1933 років в сучасній світовій історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 43. 263–268.

Гудзь В. В. Характеристика голоду 1932–1933 років в радянській Україні у сучасній історіографії. *Нові виміри сучасного світу*: матеріали І міжнар. наук.-практ. інтернет–конф. Том І. Част. 1. Мелітополь: Вид. МДПУ, 2005. С. 12–15.

Гудзь Віктор, Гудзь Віталій. Помилка влади чи геноцид: визначення характеру голоду 1932–1933 рр. в УРСР у сучасній історіографії / Ідентичність українства в Україні і світі: історія і сучасність матеріали міжнар. наук.-практ. конф. *Українознавчий альманах.* Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. Вип. 2. С. 301–303.

Гудзь Віктор, Таравська Яна. Голодомор 1932–1933 років в тогочасних західноукраїнських періодичних виданнях. *Соціально–економічний розвиток України: європейський вибір*: матеріали VII міжнар. конф. студентів та молодих учених (Мелітополь, 18 травня 2007 р.). Мелітополь, 2007. Част.1. С. 227–231.

Гудзь Віктор. Вітчизняні історики про інформаційну блокаду подій 1932–1933 років в українському селі. *Грані історії*: зб. наук. пр. Артемівськ : Вид-ГІІМ ДВНЗ ДДПУ, 2015. Вип. 8. С. 33–45.

Гудзь Віктор. Геноцид 1933 року і його наслідки для українства в історіософському осмисленні Джеймса Мейса. *Україна–Цивілізація. Том 3. Традиції та сучасність українського цивілізаційного простору: проблеми духовної, державної, національної єдності* / Карпатський ун–т ім. Августина Волошина; Українська богословська академія; редкол. : Бедь В. В., архім. (гол. ред.), Гайданка Є. І. (відп. секр.), Урста С. В. та ін. Ужгород : Вид. відділ КаУ, 2015. С. 40–46.

Гудзь Віктор. Голодомор 1932−1933 рр. у німецькій історіографії. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи*: матеріали міжнарод. наук.–практ. інтернет–конф., 14 квіт. 2016 р. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 2. С. 62−67.

Гудзь Віктор. Джеймс Мейс про український геноцид 1933 року і його наслідки для сучасного суспільства *Українознавчий альманах*: вип. 11. Київ, 2013. С. 24–27.

Гудзь Віктор. Джеймс Мейс як вчений і особистість та його стосунки із владними колами. *Інтелігенція і влада*: громадсько–політ. наук. зб: серія: історія. Вип. 29. Одеса : Астропринт, 2013. С. 186–192.

Гудзь Віктор. Дискусія щодо оцінки характеру голоду 1932–1933 років в Україні на сучасних міжнародних форумах. *Шості Богданівські читання*: матеріали всеукр. наук. конф.: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. Черкаси : Вертикаль, 2011. С. 58–60.

Гудзь Віктор. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького на історію голоду в Україні 1932–1933 років і їх вплив на історичний науковий дискурс. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету.* Вип. XXXV. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. С. 297–302.

Гудзь Віктор. Зарубіжна історіографія Голодомору в науковому доробку Василя Марочка. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання:* науковий журнал. Київ : Центр міжнар. наук. співробітництва Меганом, 2015. № 5 (8). С. 26–39.

Гудзь Віктор. Концептуальні засади німецької історіографії Голодомору. *Емінак*: науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14). Т. 3. С. 96−100.

Гудзь Віктор. Науковий дискурс з проблеми Голодомору в контексті формування української та російської моделей державного патріотизму. *НАД ВІСЛОЮ І ДНІПРОМ. Польща і Україна в європейській перспективі – минуле і сучасність / NAD WISŁĄ I DNIEPREM. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*: monografia zbiorowa. Toruń: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2019. С. 215–234.

Гудзь Віктор. Особистісне самовизначення Джеймса Мейса як вченого і громадянина. *Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно–практичний вимір:* матеріали міжнар. наук.–практ. конф. (3–4 червня 2016 р.) / ред.-упоряд : Р. І. Олексенко, М. В. Будько. Мелітополь : Вид. МДПУ ім. Б.Хмельницького, 2016. Ч. 1: Концептуальні схеми руху особистості у смислових просторах самовизначення. С. 86–90.

Гудзь Віктор. Перший історіографічний етап дослідження голоду в Україні 1932–1933 рр. *Гуржіївські історичні читання:* зб. наук. праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черк. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 5. С. 34–36.

Гудзь Віктор. Початки дослідження голоду в Україні 1932–1933 років. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук:* матеріали всеукр. наук. конф. Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р. Част. ІІ. / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ : Свідлер, 2012. С. 103–105.

Гудзь Віктор. Початковий етап дослідження історії Голодомору в Україні. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія Історичні науки* / ред. кол.: І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А.І. Смирнов та ін. Острог : Вид. НУ Острозька академія, 2014. Вип. 22. С. 234–246.

Гудзь Віктор. Правда про голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / гол. редкол Л. Тимошенко, упоряд. і наук. ред. М. Галів, В. Ільницький. Спецвип. ІІ: матеріали міжнар. наук.–практ. конф. Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти. 24 квітня 2015 р., м. Дрогобич. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 155–165.

Гудзь Віктор. Причини та характер голоду–геноциду в УРСР 1932–1933 років у зарубіжній історіографії ХХ століття. *Nad Wisla i Dnieprem. Polska*

I Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszlosc I terazniejszosc. – Seria: Systemy Miedznarodove I Globalny Rozwoj / Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. Серія: Міжнародні системи та глобальний розвиток. Київ–Торунь, 2003–2004. № 2–3. С. 365–380.

Гудзь Віктор. Роман Сербин у боротьбі проти сучасних фальсифікацій історії Голодомору. *Українознавчий альманах.* Вип. 20 / відп. ред. М. І. Обушний. Київ : Міленіум+, 2017. С. 71–75.

Гудзь Віктор. Роман Сербин як представник тоталітарної школи історіографії Голодомору. *Емінак:* науковий щоквартальник. Миколаїв, 2016. № 3 (15) (липень–вересень). Т. 2. С. 71–75.

Гудзь Віктор. Російська історіографія голоду 1932–1933 років періоду перебудови. *Українознавчий альманах*: зб. наук. пр. Київ: Мілленіум+, 2016. Вип. 19. С. 114–117.

Гудзь Віктор. Співвідношення етнополітичних і соціально-економічних чинників голоду 1932–1933 років в Україні: історіографічний дискурс. *Українознавчий альманах.* Київ; Мелітополь, 2013. Вип. 13. С. 44–52.

Гудзь Віктор. Сучасні оцінки демографічних втрат від голоду в Україні 1932–1933 років (Current estimates of demographic losses from famine in Ukraine 1932–1933). *Innovation in the Modern World*: Proceedings of the VII International academic Congress. (Australia, Sydney, 18–20 May 2015). Vol. III. Sydney : Sydney University Press, 2015. P. 43–47.

Гудзь Віктор. Концептуальні позиції французьких дослідників Голодомору. *Book of Proceedings of the Cades international conference on education, pedagogy and humanities research: CADES EPHR.* August 17, 2016, St. Louis, Missouri, USA / editors: A. Antonyshyn, I. Yakubovich. Vol. No.1. St. Louis : Science and Innovation Center Publishing House, USA, 2016. P. 11–15.

Гула Володимир. Запрограмована смерть: Нотатки з міжнародного симпозіуму про голод 1932–33 років на Україні. *Золоті ворота:* альманах. Вип. 1. Київ : Час, 1991. С. 72–78.

Давиденко В. Свобода про голод 1933 року. *Українська заморська твердиня:* ювіл. альм. у 75–річчя УНС. 1894–1969. 1969. С. 250–263: іл.

Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и демографической катастрофе” 30–40–х годов в СССР. *Вопросы истории*. 1988. № 3. С. 116–121.

Данилов В. П. К итогам изучения истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. *Вопросы истории.* 1960. № 8. С. 34–64.

Данилов В. П. Октябрь и аграрная политика партии. *Коммунист.* 1987. № 16. (1314). С. 29–38.

Данилов В. П., Винсенс Х. О некоторых недостатках по истории колхозного движения в СССР. *Вопросы истории.* 1954. № 1. С. 137–145.

День і вічність Джеймса Мейса / заг. ред. Лариси Івшиної. Київ : Вид. ЗАТ Українська прес–група, 2005. 448 с.

Дзюбенко–Мейс Наталія. Наталія Дзюбенко–Мейс: голодомор торкається кожного, навіть якщо він про це ще не знає / інтерв’ю газеті Україна молода. *Україна молода.* 2016. 29 вересня. № 122.

Дзюбенко–Мейс Наталя. День холодного сонця. *День і вічність Джеймса Мейса* / заг. ред. Лариси Івшиної. Київ : Вид. ЗАТ Українська прес–група, 2005. С. 414–426.

Дзюбенко–Мейс Наталя. До питання про час і вічність. 18 лютого Джеймсу Мейсу виповнилося б 56 років. *День.* 2008. 16 лютого. (№ 29).

Дитч Йоган. Поборюючи нюрнберзьку історіографію Голодомору / перекл. В. Боброва. *Голокост і сучасність.* 2008. № 1 (3). С. 7–26.

Дровозюк С. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка :* матеріали міжнар. наук.-теор. конф. Київ, 25 листоп. 2000 р. / НАН України, Ін–т історії України, Центр досл. геноциду українського народу, Асоціація досл. голодоморів в Україні. Київ; Нью-Йорк : Вид. М. П. Коць, 2003. С. 295–305.

Дровозюк С. І. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2003. Вип. 7 : спеціальний. С. 250–257.

Дровозюк С. І. Руйнування духовності українського народу під час голоду 1932–1933 рр.: історіографічний аналіз. *Держава та армія:* Вісник Національного університету Львівська політехніка. 2003. № 439. С. 289–297.

Дровозюк С. Соціально–психологічний портрет сільського активіста 20–30–х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвідом. зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 9. С. 360–372.

Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. А. Развитие исторической науки на Украине (1917–1963 гг.). *Вопросы истории.* № 1. 1964. С. 3–26.

Єрмак О. П. Сучасна історіографія голоду 1932–1933 років на Полтавщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 18. С. 153–162.

Єфіменко Геннадій. Любити історію в собі, а не себе в історії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2007. Вип. 16 (1). С. 35–39.

Зашкільняк Леонід. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти. *Україна модерна.* Ч. 9. Київ; Львів, 2005. С. 7–14.

Зеленин И. Е. О некоторых белых пятнах завершающего этапа сплошной коллективизации. *История СССР.* 1989. № 2. С. 3–19.

Зеркаль М. М. Історіографія дослідження голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині в роки незалежності та перспективи для подальшого вивчення. *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : Вид–во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 17. 176 с.

И снова об историках– ревизионистах. *Отечественная история.* 1999. № 3. С. 121–141.

Иггерс Г. Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта. *Одиссей: Человек в истории.* Москва : Наука, 2001. Вып. 2001 года: Русская культура как исследовательская проблема. С. 140–153.

Ісакова Н. П. Історіографія проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. *Сторінки історії :* зб. наук. пр. 2012. Вип. 33. С. 135–146.

Історичний досвід КПРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазних фальсифікацій (матеріали Круглого столу). *Український історичний журнал.* 1986. № 1. С. 59–99.

Казьмина М. В. Отечественная историография рубежа ХХ – ХХІ вв. о голоде 1932–1933 гг. в СССР. *Вестник Кемеровского государственного университета*. Кемерово, 2014. № 3 (59). Т. 2. История России. С. 122–125.

Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. *Персонал.* 2008. № 1. С. 105–113.

Калакура Я. С. Українознавчий погляд на голодомор. 1932–1933 років як геноцид українського народу. *Українознавство.* 2008. № 1. С. 96–103.

Каліниченко В. В., Яценко Є. Ю. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:* матеріали міжнар. наук.–теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ; Нью–Йорк : М. П. Коць, 2000. С. 15–26.

Капустян Г. Т. Національний вимір геноциду: сучасна українська історіографія голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя : Просвіта, 2007. Вип. ХХІ. С. 399–402.

Касименко О. К. За нові успіхи українських істориків. *Український історичний журнал.* 1963. № 2. С. 13–23.

Кедров Н. Г. Сталинская историографическая модель осмысления коллективизации российского крестьянства. *Петербургский исторический журнал.* 2016. № 1. С. 173–185.

Кейс О. По сторінках російської преси. *Свобода.* 1952. Ч. 47.

Ким М., Голиков Г. Некоторые вопросы разработки истории советского общества. *Коммунист.* 1954. № 5. С. 46–59.

Клименко П. За правдиве історичне насвітлення голоду в Україні 1932–1933 рр. *Календар–альманах Канадійського фармера на рік 1967.* С. 90–94.

Колесник І. Місця пам'яті в культурному просторі історіографії. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті в культурному просторі*: зб. наук. праць. Київ : ДП НВЦ 'Пріоритети', 2013. Вип. 8. С. 84–93.

Комаренко Н. В. О ежегоднике Історіографические исследования в Украинской ССР (1968–1973 гг.). *История и историки.* Историографический ежегодник 1980 / отв. ред. академик М. В. Нечкина. Москва : Наука, 1984. С. 16–32.

Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. в современной российской и зарубежной историографии: взгляд из России. *Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР* / науч. ред. В. В. Кондрашин. Москва : РОССПЭН; Фонд Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2011. С. 8–56.

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии: методические рекомендации по курсу историография истории России для студентов : URL: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc (дата звернення: 11. 11. 2016).

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской и зарубежной историографии, некоторые предварительные заметки. *History of the Russian peasantry in the 20th Century*. Tokoy, 2003. С. 55–92.

Кондрашин Виктор. Был ли голод 1932–1933 в Украине геноцидом украинского народа? Ответ С. В. Кульчицкому. *День.* 2008. 3 июня. № 96.

Корогод Л. Б. До історіографії діяльності КП України на селі в період боротьби за перемогу колгоспного ладу (1927–1937 рр.). *Наукові праці з історії КПРС.* 1973. Вип. 59. С. 49–58.

Корогод Л. Б. Перемога ленінського кооперативного плану на Україні: (До історіографії проблеми). *Архіви України*. 1969. № 4 (96). С. 9–17.

Кульчицький С. В. Дискусії про голодомор наприкінці 80–х років. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2004. Вип. 25. С. 69–81.

Кульчицький С. В. Росія не бачить принципової різниці між голодом в Україні та в інших регіонах СРСР: про міжнар. конф. Віченца, Італія, 16–18 жовтня 2003 р. *День.* 2003. 22 листоп. № 212. С. 6.

Кульчицький С. В. Україна в посткомуністичному світі: обговорення проблеми Голодомору в Колумбійському університеті. *День.* 2008. 23 квітня. С. 4.

Кульчицький Станіслав Прихована інформація про Голодомор в працях українських істориків 1956–1987 рр. *Світло й тіні українського радянського історіописання* : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смолія. Київ : Ін–т історії України, 2015. С. 177–182.

Кульчицький Станіслав. Віктор Кондрашин і всі–всі–всі. *День.* 2008. 3 червня. № 96.

Кульчицький Станіслав. Голодомор: трагедія чи геноцид? Слідами дискусії в Москві. *День.* 2010. 15–18 вересня. №№ 165–168.

Кульчицький Станіслав. Джеймс Мейс – людина і вчений. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. №18. С. 9–28.

Кульчицький Станіслав. Причини голоду 1933 року в Україні: по сторінках однієї підзабутої книги. *Дзеркало тижня.* 2003. 15 серп. № 31.

Кульчицький Станіслав. Роздуми над статтею Йогана Дитча. *Голокост і сучасність.* 2008. № 2 (4). С. 119–124.

Кульчицький Станіслав. Таємниці радянського голоду початку 30–х рр. Звіт із московського колоквіуму. *День.* 2010. 12 січня. № 1.

Лантух І. В. До історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні . *Материалы междун. конф. молодых историков* / Харьков. унив. отд-ние междунар. ассоц. студентов историков. Харьков : [б. и.], 1994. С. 215–219.

Люди правди: Вільям Генрі Чемберлин: проект Інституту національної памяті: URL: http://www.memory.gov.ua/news/lyudi–pravdi–vilyam–genri–chemberlin (дата звернення: 08. 04. 2017).

Максудов Сергей. Дискуссия на Западе о потерях населения в епоху коллективизации. *Минувшее*. 1987. №4. С. 369–393.

Малышев Александр. Западная историография Сталинизма: На службе Марса и Минервы. Суть Времени. Германия. URL : http://politikym.net/istoria/zapadnaya_ istoriografia_ stalina.htm (дата звернення: 28. 04. 2015).

Маркова С. Українське село та місто в роки Голодомору 1932–1933 років : аналіз економічних деструкцій : (до історіографії питання). *Історико–політичні проблеми сучасного світу:* зб. наук. ст. Чернівці : Рута, 2010. Т. 21–22. С. 180–184.

Марочко В. Роберт Конквест про голокост та голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 365–373.

Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал* / НАН України, Ін–т історії України, Ін–т політ. і етносоц. дослідження. Київ, 2003. № 5. С. 125–145.

Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 186–198.

Марочко Василь. Територія голодомору: термінологічний та соціально–демографічний дискурси. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. Вип. 22 / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2013. С. 166–178.

Масан О. Історіографія проблеми голодомору. *Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні:* матеріали наук. конф. (Чернівці, 24 верес. 1993 р.) / Чернів. облдержадмін.; Чернів. ун–т ім. Ю. Федьковича; Центр буковинознавства при Чернів. ун–ті. Чернівці : Вид–во Рута Чернів. ун ту, 1994. 99 [2] с.

Могильницкий Б. Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии. *Новая и новейшая история.* 1993. С. 9–20.

Морозов Анатолій. Вчений, інтелігент, працелюб! *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 20–23.

Назарова К. В. Російська історична наука кінця 1980–х – поч. 1990–х років про голодомор 1932–1933 рр. та його наслідки для України. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського :* зб. наук. пр. Вип. 27. Історичні науки. Миколаїв : МДУ, 2009. С. 206–214.

Назарова Катерина. Формування концепції голоду–геноциду в інтелектуальній культурі української діаспори (1960–1980-х рр.). *Мандрівець.* 2013. № 2. С. 39–44.

Наумова Ірина. Голод 1932–1933 рр. в національній пам'яті : сучасний вітчизняний історіографічний дискурс. *Гілея : науковий вісник* : історичні науки, філософські науки, політичні науки / Нац. пед. ун–т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 185–196.

Павлова И. В. Современные западные историки о сталинской России 30–х гг. (Критика ревизионистского подхода). *Отечественная история.* 1998. № 5. С. 107–121.

Павловський Є. А. Голодомор 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній історіографії. *Гілея: науковий вісник.* Вип. 91. Історичні науки. Київ, 2014. С. 147–152.

Первий Г. Л. Чи був голод 1932–1933 рр. голодомором: результати однієї дискусії. *Гуманітарний журнал.* Дніпропетровськ : Вид. ДВНЗ НГУ. 2012. № 4. С. 3–17.

Піскун В. М. Українська еміграційна преса 30–х років про голод в Україні (на матеріалах українського часопису Тризуб). *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу:* матеріали всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 243–249.

Погудин В. Советская историография о некоторых проблемах социально–экономических отношений в доколхозной деревне СССР. *История СССР.* 1973. № 3. С. 79–90.

Погудин В. И. Некоторые вопросы историографии коллективизации в СССР. *Вопросы истории.* 1958. № 9. С. 119–135.

Р. Девис – В. Данилов: диалог историков. *История СССР.* 1990. № 2. С. 91–97.

Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр.. 2007. Вип. 16. С. 166–199.

Савельєв В. Л. Трагедія українського народу в висвітленні зарубіжної історіографії. *Голод 1932–1933 років: очима істориків, мовою документів.* Київ : Либідь, 1990. С. 85–108.

Селунская В. М. Кооперативный план В. И. Ленина в трудах советских историков. *Вопросы истории КПСС.* 1964. № 9. С. 3–11.

Селунская В. М. О кандидатских диссертациях по истории коллективизации сельского хозяйства в СССР. *Вопросы истории.* 1956. № 11. С. 195–201.

Сербин Роман. Боротьба Івана Химки з українськими мітами: хибні методи. *Критика*: часопис. 2012. Черв. Рік XVI. Ч. 6 (176).

Сербын Роман. Осмысление проблемы голода в Украине в свете Конвенции ООН по вопросам геноцида и анализа Рафаэля Лемкина. *Современная российско–украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР* / науч.ред В. В. Кондрашин. Москва : РОССПЭН; Фонд Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2011. С. 195–216.

Серпутько А. Ю. Голодомор 1932–1933 років: сучасна історіографія. *Наукові записки з української історії:* зб. наук. ст. Переяслав–Хмельницький, 2006. Вип. 18. С. 234–238.

Серпутько А. Ю. Демографічні наслідки голодомору 1932–1933 років: історіографія. *Часопис української історії:* збірник наукових статей. Київ : 2005. Вип. 2. С. 76–78.

Серпутько А. Ю. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні. *Наукові записки з української історії:* зб. наук. ст. Переяслав–Хмельницький, 2002. Вип. 13. С. 405–409.

Серпутько А. Ю. Українська трагедія 1932–1933 років в зарубіжній історіографії. *Наукові записки з української історії:* зб. наук. ст. Переяслав–Хмельницький, 2004. Вип. 15. С. 159–162.

Сидорук Аркадій. Велич і трагедія Джеймса Мейса. *Дзеркало тижня.* 2012. 17–24 лютого. № 6.

Сидорук Аркадій. Кульчицький і Мейс: два шляхи до історичної правди. *Дзеркало тижня.* 2007. 12–19 січня. № 1.

Слободян Л. О. Голодомор 1932–1933 рр. як етнічний та культурно–духовний геноцид українського народу: історіографія питання. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 2013. № 3. С. 100–109.

Слободян Лілія. Голодомор 1932–1933 рр.: історіографія питання. *Українознавствою.* Київ, 2012. № 2. С. 83–88.

Соколик Оксана. Питання досліджень української історичної правди: Науково–популярна конференція та доброчинний бенкет у Торонто 6 квітня 2013 р. URL : http://ukrpohliad.org/ukrayintsi–v–sviti/py–tannya–doslidzhen–ukrayins–koyi–istory–chnoyi–pravdy.html (дата звернення: 18. 11. 2017).

Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки. *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 30–39.

Тарасов В. В. Голод 1932–1933 рр. як біла пляма історії на теренах публіцистики перебудовного часу. *Грані: науково теоретичний і громадсько–політичний альманах*. Дніпропетровськ : Вид–во Грані, 2004. № 3 (35). С. 51–59.

Терлецька Ірина. Суспільно–політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2010. Вип. 36. С. 415–435.

Терлецька Ірина. Сучасна російська історіографія системи державної влади періоду сталінізму. *Історіографічні дослідження в Україні.* 2013. Вип. 23. С. 335–353.

Тетюшев В. И. Против извращения истории коллективизации сельского хозяйства СССР в буржуазной историографии. *Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС:* сб. ст. Москва : Политиздат, 1970. С. 164–191.

Тюркеджи Г. Г. Голодомор 1932–1933 років: історіографія проблеми. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 157–168.

Удод О. Методологія історії і гуманітаризація знання. *Історіографічні дослідження в Україні:* зб. наук. пр. Київ : НАН України, Інститут історії України. Київ, 2013. Вип. 23. С. 6–30.

Удод Олександр. Історія історичної науки в Україні: проблеми дисциплінарної структури та предметної області досліджень. *Академічні та доакадемічні образи української історіографії* / О. А. Удод (відп. ред.) та ін. Київ : [Ін-т історії України НАН України], 2012. С. 7–26.

Удод Олександр. Регіональна конфігурація української історіографії: пошуки наукової моделі розуміння вітчизняної історії. *Схід і Південь України: час, простір, соціум : у 2 т. Т. 2 : матеріали до бібліографії* / НАН України, Нац. б–ка України ім. В. І. Вернадського, Ін–т історії України; уклад.: Т. В. Добко (кер.), О. Я. Дуднік, А. М. Колесніченко та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2016. С. 22–27.

Харченко Артем. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. *Історіографічні дослідження в Україні:* зб.наук. пр. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 27. С. 187–219.

Химка Іван. Втручання: підважуючи міти української історії ХХ століття. *Критика*. 2012, трав. Ч. 5. (175).

Химка Іван. Історія Кривавщини та ліки від "пам’яті". *Критика:* часописС. Рік XV. 2011, трав. Ч. 5–6 (163–164).

Ходин С. Н. Савецкая вёска ў міжваенны час (1921–1939 гг.): кампаратыўныя аспекты гістарыяграфіі ХХ–ХХІ стст. *Веснік БДУ.* Серыя 3, Гісторыя. Эканоміка. Права. Менск : БГУ, 2013. С. 34–39.

Хорошун Б. І., Савельєв В. Л. Велика народна трагедія: Голодомор 1932–1933 років в Україні і його відображення в науковій та громадській думці Заходу. *Політика і час.* 1993. № 8. С. 63–67.

Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського:* зб. наук. пр., 2013. Вип. 3.35. С. 262–268.

Шаповал Юрій. Дмитро Соловей та головна тема його життя. *Дзеркало тижня.* 2005. 12–19 серп. Вип. 31.

Шкварець В. П. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні і Миколаївщина: історіографія проблеми. *Вісник Національного університету Львівська політехніка*. 2003. № 493: Держава та армія. С. 183–197.

Шкварець В. П., Шитюк М. М. Історіографія проблеми голодомору 1932–1933 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського:* зб. наук. пр. 2009. Вип. 27: Історичні науки. С. 182–205.

Шугальова І. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років : стан та перспективи дослідження. *Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд* : матеріали міжнар. конф., м. Вінниця, 21–22 листоп. 2009 р. / редкол. : М. Тяглий (відп. ред.), К. Беркгоф, А. Подольський. Київ, 2012. С. 134–142.

Шугальова, І. М. Голод–геноцид в Україні: стереотипи європейської історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* / гол. ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя, 2008. Вип. XXII. С. 219–226.

Юренко О. П. Дмитро Федорович Соловей. *Зневажена Кліо* / НАН України, Ін-т історії України. Київ : [б. в.], 2005. С. 432–449.

Юркова Оксана. Історіографічний нарис. *Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади* / упоряд. бібліогр. І. Кузьміна, О. Юркова. Київ : Ін–т історії України НАН України, 2016. С. 243–306.

Юркова Оксана. Лідер наукової школи. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 16–18.

Юркова О. В. До 80–річчя доктора історичних наук, професора С. В. Кульчицького. *Український історичний журнал.* 2017. № 1. С. 231–233.

Якубова Лариса. Покликання – історик. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 42–45.

Яценюк Т. Геноцид проти українського народу : історіографія голодомору 1932–1933 років. *Україна соборна*. 2005. Вип. 2. Ч. 1. С. 270–280.

Andriewsky Olga. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. by Andrij Makuch and Frank Sysyn. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. С. 14–48.

Bilinsky Y. Was the Ukrainian Famine of 1932–1933 Genocide? *Journal of Genocide Research*. 1999. № 1(2). P. 147–156.

Carynnyk Marco. The New York Times and the Great Famine. *The Ukrainian Weekly*. 1983. Vol. LI. 11 Sept. № 37; 18 Sept. № 38; 25 Sept. № 39; 2 Oct. № 40.

Carynnyk M. Deliberate, diabolical starvation Malcolm Muggeridge on Stalin's famine. *The Ukrainian Weekly.* 1983. Vol. LI. May 29. № 22; June 5. № 23.

Carynnyk M. Sullivant on politics of collectivization and famine. *The Ukrainian Weekly.* 1983. Vol. LI. Oct. 30. № 44.; Nov. 6. 1983. № 45.

Dietsch J. Struggling with a Nuremberg Historiography of the Holodomor. *Ab Imperio*. 2007. № 3. С. 139–160.

Fertacz Sylwester. Osaczyc i sterroryzowac : na marginesie wspomnien Mirona Dolota o Wielkim Glodzie na Ukrainie. *Wieki Stare i Nowe*. 2015. 8(13). S. 161–172.

Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. *Harriman Review.* 2008. Vol. 16. No. 2. P. 10–20.

Gudz Victor. The first two decades of research famine in Ukraine: peculiarities of sources and historiography. *Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал* / гол. ред. Н. Р. Темірова. №1 (60). Вінниця : Вид. Донецький нац. ун–т, іст. фак–т, 2017. P. 244–261.

Jacobs Steven. Raphael Lemkin and the Holodomor: Was It Genocide? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraineed* / ed. Lubomyr Y. Luciuk. Kingston : The Kashtan Press, 2008. P. 163–164.

James Mace, a Native American with Ukrainian blood. URL : http://www.wumag.kiev.ua/index2.php?param=pgs20083/84 (дата звернення: 24. 11. 2018).

Katz Steven. The uniqueness of the Holocaust; The historical dimension. *Is the Holocaust unique?* / Alan S. Rosenbaum; (ed): 2nd ed. Boulder. Colorado : Westview press, 2001. P. 57–62.

Kohut Zenon E., Andriewsky Olga. Shaping Ukrainian Studies: A Portrait of Frank E. Sysyn. *Journal of Ukrainian Studies.* Vols. 33–34 (2008–2009) / ed. by Olga A. Andriewsky, Zenon E. Kohut, Serhii Plokhy, Larry Wolff. P. 1–30.

Kolesnyk I. Historia historiografii na Ukrainie: metodologiszne modele). *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie* / pod red. nauk. Jerzego Maternickiego, Joanny Pisulinskiej i Leonida Zaszkilniaka. Rzeszow : Wyd–wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 64–78.

Kulchytsky Stanislav. Italian Research on the Holodomor. URL : https://web.archive.org/web/20070927190124/http: (дата звернення: 25. 11. 2017).

Laszkiewicz Hubert. La famine en Ukraine des années 1932–33 et l'historiographie polonaise. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del convegno, Vicenza, 16–18 ottobre 2003 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro. Roma : Viella, 2004. P. 417–430.

Mace J. Soviet historiografie en de hongersnood van 1932 en 1933. *Gorbatsjov en Stalins erfenis: Witte plekken in de sovietgeschiedenis* / ed. A. P. van Goudover and B. Naarden. Utrecht : H&S Uitgevers, 1989. S. 27–36.

Mace J. The American Press and the Ukrainian Famine. *Genocide Watch* / ed. H. Fein. New Haven, London, 1992. P. 117–132.

Marples David R. Ethnic Issues in the Famine of 1932–1933 in Ukraine. *Europe–Asia Studies*. May 2009. Vol. 61. No. 3. P. 505–518.

Moses A. Dirk. Conceptual Blockages and Definitional Dilemmas in the Racial Century : Genocides of Indigenous Peoples and the Holocaust. *Patterns of Prejudice.* 2002. 36. 4. P. 7–36.

Oleskiw S. Smierc narodu. Wielki gtod na Ukrainie 1932–1933. *Oboz.* 1984. № 9. S. 6–38.

Pavlova I. V. Contemporary Western Historians on Stalin's Russia in the 1930s (A Critique of the Revisionist Approach). *Russian Studies in History.* 2001. Vol. 40. No. 2. P. 65–90.

Peretz Pauline. La Grande Famine ukrainienne de 1932–1933 : essai d'interprétation. Revue d'études comparatives. *Est–Ouest*. 1999. Vol. 30. N°1. P. 31–52.

Radziejowski J. Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography. *Journal of Ukrainian Studies.* V. 2(9). P. 3–17.

Rayfield D. The Ukrainian Famine of 1933: Man–Made Catastrophe, Mass Murder, or Genocide? *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / ed. L. Y. Luciuk. Kingston, Ont. : Kashtan Press, 2008. P. 87–93.

Serbyn Roman. Lemkin on Genocide of Nations. URL : http://www.academia.edu/799757/Lemkin_on_Genocide_of_Nations (дата звернення: 25. 11. 2017).

Serbyn Roman. On the Ukrainian Genocide, Lemkin, and Himkian Dialectics. *Krytyka*. 2012. August. Year XVI. Is. 7–8 (177–178).

Smoliński Aleksander. Polskojęzyczne publikacje na temat Głodu na Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. *Історичний архів. Наукові студії:* зб. наук. пр. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 11. С. 48–55.

Sysyn F. Thirty Years of Research on the Holodomor: A Balance Sheet. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. Andrij Makuch and Frank Sysyn. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. P. 1–13.

Sysyn Frank. The Role of the Diaspora in Research and Public Discussions of the Famine of 1932–1933. *Studies in Comparative Genocide (Part III)* / ed. Levon Chorbajian and George Shirinian. New York : St. Martin's Press Inc., 1999. P. 182–215.

Thom Françoise. Reflections on Stalin and the Holodomor. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. by Andrij Makuch and Frank Sysyn. Edmonton–Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. 126 p.

Vasylyev V. The Holodomor through the Eyes of the Soviet Ukrainian Leadership. *Harvard Ukrainian Studies* / ed. by A. Graziosi, L. A. Hajda, H. Hryn. Cambridge, 2013. Vol. 30, № 1–4 (2008) : *After the Holodomor: the Enduring impact of the Great Famine on Ukraine.* P. 251–263.

Zarycky George B. Profile: James Mace, junior collaborator of Robert Conquest. *The Ukrainian Weekly.* 1983. Vol. 51. March 20. No. 12.

Наукове видання

Віктор Гудзь

Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні

Монографія

Підписано до друку 21.02.2019 р. Формат 60х86/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 67,02. Тираж 300 примірників. Замовлення № 2827.

Видано та надруковано ФО-П Однорог Т. В.
72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграда, 3а, тел. (098) 243 96 51
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавництв, виробників і розповсюджувачів видавничої продукції від
29.01.2013 р. серія ДК № 4477